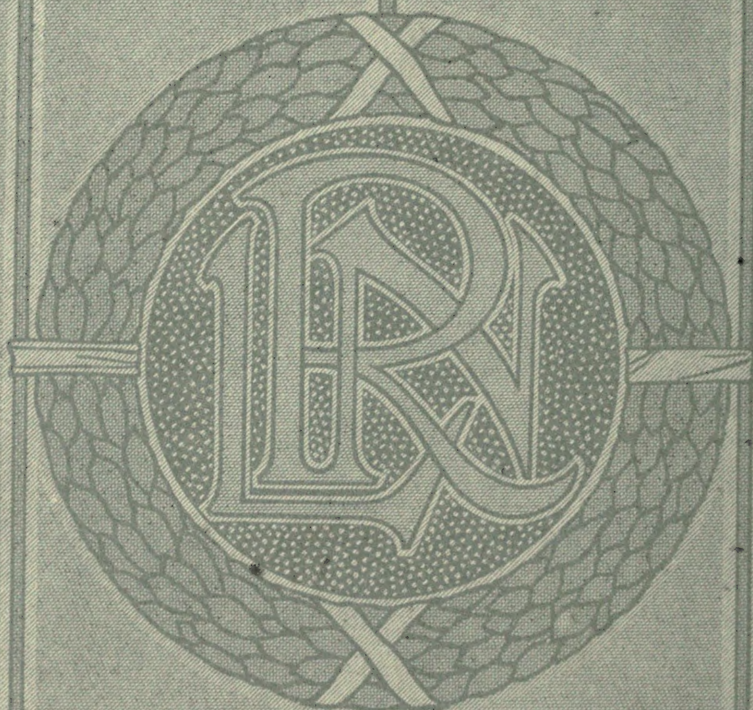
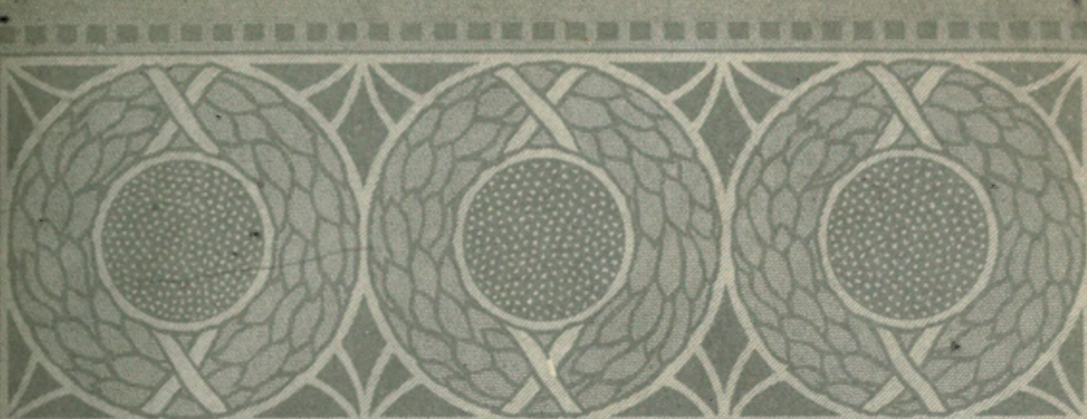
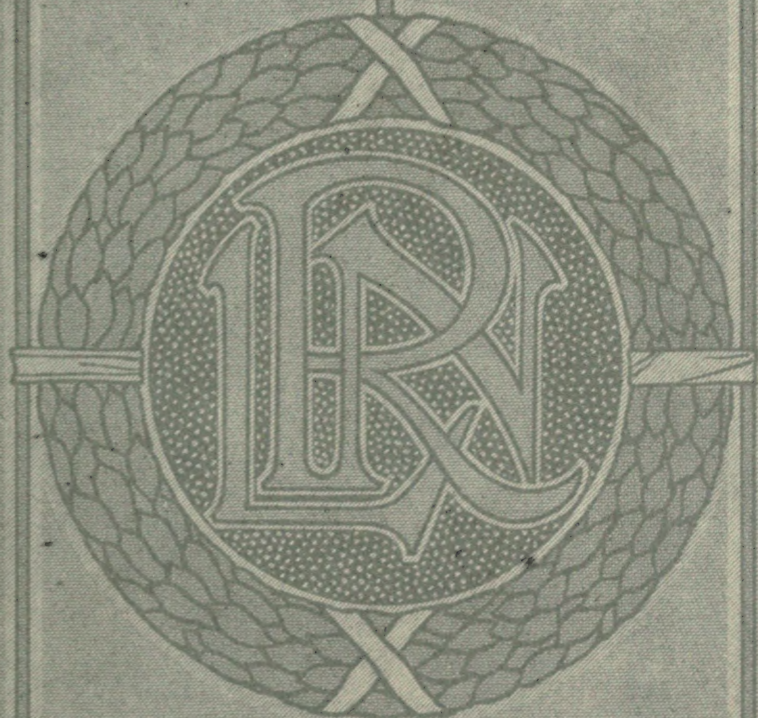

3 1761 06383908 8

GÖTTERMAYER KÖNYVKÖTŐ MŰINT. BUDAPEST.

RÉVAI

NAGY LEXIKONA

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

XI. KÖTET

Jób—Kontúr

A SZÖVEGBEN 141 ÁBRA; KÜLÖN MELLÉKLETÜL 1 SZÖVEG-MELLÉKLET ÉS 44 KÉP, EZEK KÖZT 7 SZÍNNYOMAT, 2 MŰVÉSZETI REPRODUKCIÓ, 5 TÉRKÉP ÉS 4 VÁROSI TERVRAJZ

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1914

A SZÖVEGET VALAMENNYI SZÍNES ÉS FEKETE MŰMELLÉKLETTEL
NYOMTA A PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN

J.

Jób, 1185 óta esztergomi érsek, a leégett esztergomi székesegyházat fölépíttette s 1195. fölvette a keresztet, III. Ince azonban megengedte, hogy fogadalmát csak később teljesítse. Sok viszálya volt János kalocsai érsekkel, ki fenhatóságát nem akarta elismerni s metropolitának tekintette magát. Maga a király is meghasonlott J.-bal; tizedét visszatartotta s a kir. prépostságokat teljesen ki akarta vonni hatósága alól. Meghalt 1203. — Egy másik *J.* (1254—79), pécsi püspök ellen IV. Kelemen pápa 1266. vizsgálatot indított. 1273-ban ő védelmezte Győr várát Ottokár alsóausztriai hadai ellen; ezek azonban elfogták s több magyar úrral együtt bilincsekben vitték Ausztriába.

Jób *Dániel,* író, szül. 1880 dec. 22. Aradon. Tanulmányai végeztével 1900. a hirlapírói pályára lépett. 1907-ben a Vigszinház rendezője lett. Kiadott egy novellás kötetet *Ifjukor* címen (Budapest 1908) s írt egy színművet *Orgona* címmel (1913).

Jobaháza (azelőtt: *Jobbaház),* kisk. Sopron vm. csornai j.-ban, (1910) 737 magyar lak., u. p. Rábatamási, u. t. Csorna.

Jobb és bal, a kétoldali szimmetriával biró szervezetek két oldalának s az ezekkel viszonyban álló fogalmaknak megkülönböztetésére szolgáló kifejezések. A természettudományokban valamely szervezet leírásánál a jobb és bal megegyezés szerint a leírandó szervezet szempontjából értendő. Az ember jobb és bal fele közt levő ügyességi és értékbeli különbséget átvitt értelemben a jobb, igazságosabb, helyesebb, szerencsésebb, ill. a rossz, igazságtalan, helytelen, szerencsétlen megjelölésére is használják. L. még *Balkezüség.* — Használják a *jobb* és *bal* kifejezést politikai pártok megjelölésére is, l. *Jobbpárt, Balpárt.*

Jobb *(Szent jobb),* Szent István király keze, l. *Szent jobb.*

Jobbagio a. m. jobbágy, l. *Jobbágyság.*

Jobbágy, l. *Jobbágyság.*

Jobbágy *Miklós (túri),* szobrász, szül. 1882 máj. 13. Budapesten s itt kezdte tanulmányait a mintarajziskolában. Később Münchenben telepedett le, ott Rühmann vezetése mellett tanult s 1908. a Heinemann-Galerie-ben gyüjteményes kiállításban mutatta be műveit. 1910-ben hazakerülve elkészítette József nádor képmását a bpesti új műegyetem számára. 1911-ben gyüjteményes kiállítása volt Budapesten a Nemzeti Szalonban.

Jobbágyfalva, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 731 magyar lak., u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Jobbágyi, kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1910) 1569 magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Apcz.

Jobbágyi-*család,* az Aba-nemzetség Szalánczyágából származik, melynek első ismert őse, Miklós, 1320—1351 között élt s 1342—1344-ig erdélyi vajda volt. A család ősi birtokai Jobbágyi és Püspöki falvak voltak.

Jobbágyi haszonvételek, l. *Jobbágyság* és *Úrbér.*

Jobbágyi javak, l. *Jobbágyság* és *Úrbér.*

Jobbágyi végrendeletek. A jobbágyok (parasztok, úrbéresek) végrendeleteinek alaki kellékeiről törvényeink külön nem intézkedtek. Azokra azért v. a nemesek végrendeleteire fennálló szabály v. a helybeli szokások szolgáltak irányadóul.

Jobbágyok örökösödése, l. *Törvényes öröklés.*

Jobbágyság. A honfoglalástól kezdve egészen 1848-ig, vagyis a J. megszünéséig ez az intézmény volt Magyarországon a gazdasági politika alapja. A munkát nem ismerő és jóformán kizárólag a harcnak élő honfoglalók a leigázott bennszülöttek életét, birtokát és korlátozott személyi szabadságát bizonyos szolgáltatások ellenében meghagyták. Birtokaikat azonban nem teljes tulajdonul, hanem csupán haszonélvezetül tarthatták meg és ennek fejében végezték a földmívelés, állattenyésztés stb.-vel járó terhes munkát, amit a honfoglalók nem nélkülözhettek, de maguk teljesíteni nem tudtak. Szent István alkotmánya a nem nemes szabadokat szervezte oly módon, hogy katonai és gazdasági szolgálatok fejében a várföldekből birtokokat nyertek, a tulajdonjog teljessége nélkül. Ezeket négy főcsoportba lehet osztani: 1. Várjobbágyok (jobbagiones castri), akik hadi szolgálatokat teljesítettek. Ezekből váltak idővel a várkatonák. 2. Várnépek (castrenses), akik a várhatóság részére gazdasági szolgálatokat teljesítettek. 3. Udvarnokok (udvornici) és szabad földmívelők, akik a királyi, főpapi és főúri uradalmakon éltek. 4. Telepesek (hospites), idegenből ideszakadt olasz és német elem, valamint magyar és szláv földmíves, iparos és kereskedő nép, akik a vár körül megtelepedtek.

Végleges formát a J. az Anjou-királyok idejében nyer, amikor élesen elkülönül az ország lakosságának katonáskodó és adózó része. Mindenki,

aki más földjén gazdálkodott, a jobbágyok jegyzékébe került és jobbágyi szolgáltatásokra lett kötelezve. A XIV. sz.-ban a J. két elemből állott. Az egyik szabad költözködési joggal birt, ha eleget tett tartozásainak (homo liberae conditionis), a másik röghöz kötött (glebae adstrictus) volt. A XV. sz.-ban a törvények nem respektálása folytán egyre nagyobb mérveket ölt a röghöz kötöttség. Rosszabbodik a J. helyzete a Hunyadiak korában, végre az 1514. XIV. t.-c. a Dózsa-féle parasztlázadás leverése után végleg megszünteti a szabad költözködés jogát és a J.-ot egészen a földesúr hatalmába adja.

A J. szolgálatai a következők voltak: 1. munkabeli szolgálatok (robotok, Frohnden, corvées, corvata), melyeket a jobbágy majd csupán a kezével, majd marhájával, lovával és kocsijával teljesitett a földesúrnak; 2. adózások, még pedig pénzbeliek (census, terragium) és terménybeliek, (dézsma, decima és nona, vagyis a termények kilenced- és tizedrésze); 3. közvetett jobbágyi terhek voltak a földesúrnak fentartott haszonvételek (italmérési, mészárszéki, téglaégetési, rév-, vám-, piacjog, halászati jog stb.). A szolgáltatásukat megállapitó okleveleket nevezik *urbariumoknak* (l. o.), a jobbágyi szolgáltatásokat pedig *úrbérnek* (l. o.). Vagyoni viszonyaik tekintetében voltak *a)* telkes jobbágyok, *b)* házas és *c)* házatlan zsellérek. Igazságszolgáltatás tekintetében a J. földesúri biráskodásnak volt alávetve, melyet az ú. n. *úri széken* (l. o.) gyakoroltak.

Az első döntő lépést a J. felszabaditására II. József tette meg 1785 aug. 25-iki rendeletében, mely az *örökös* J.-ot eltörölte, személyére nézve mindenkit szabaddá tett és megadta a szabad költözködés, végrendelkezés, pályaválasztás jogát. Az 1840. VII. t.-c. megengedte a jobbágyi terhek szerződésszerű megváltását s az 1844. IV. t.-c. a nemesi birtok szerzésének jogát. Az 1848. évi törvényhozás végre kimondja a közteherviselést, megszünteti az úrbért, dézsmát, robotot, papi tizedet és úri széket, az úrbéri szolgáltatásokat «státus-adóssággá» változtatja át és végleg megszünteti a J. intézményét. L. még *Földtehermentesités*, *Úrbér*.

Irodalom. Acsády Ignác, A jobbágyadózás Miksa király korában, Akadémiai Értesitő 1894; u. a., A magyar J. története, 1896; u. a., A magyar jobbágy-népesség száma a mohácsi vész után, Ért. a t. t. XIV. 8., Budapest 1889; Berzeviczy G., Bruchstücke aus einem ungedruckten Werke über den Zustand der Bauern in Ungarn., Mag. Stat. I.; Berzeviczy Gergely élete és művei (kiadta Gaál J., Budapest 1909); Kálmán Miksa, A magyar jobbágy viszonya a földesúrhoz és államhoz 1514—1600, Budapest 1887; Nagy Sándor, A J. története Magyarországon, u. o. 1891; Tessedik Samuel, Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte, 1784.

Jobbágytelke, kisközség Maros-Torda vmegye nyárádszeredai j.-ban, (1910) 1091 magyar lak., u. p. Székelyhodos, u. t. Nyárádszereda.

Jobbágyterhek, l. *Jobbágyság*, *Úrbér*.

Jobbágyújfalu, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 519 német lak.; u. p. Pinkamiske, u. t. Nagyszentmihály.

Jobb-anya, a régibb magyarságban (pl. XVI—XVII. századi iróknál) a. m. nagyanya.

Jobber (ang., ejtsd: dzsobber), a londoni tőzsdén az, aki saját számlájára ad és vesz értékpapirokat, ellentétben a brokerrel, aki mások megbizásából köt üzleteket. Általában véve azonban J. alatt olyanokat értünk, akik a különbözeti üzleteket, az agiotage-t és általában az ú. n. tőzsdejátékot (Stock jobbery) űzik.

Jobbfél (ném. *Steuerbord*; ol. *dritta*; franc. *tribord*; ang. *starboard*), a hajónak a jobb kéz felé eső része, ha a szemlélő arccal a hajó eleje felé fordul. Másként *kormányfél*-nek is mondják.

Jobbkezüség, l. *Balkezüség*.

Jobbos, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 266 rutén és német lak.; u. p. Homonnaolyka, u. t. Izbugyaradvány.

Jobbpárt, a parlamentekben általában a kormányt támogató s rendesen konzervativ többség egyik népies neve, amely eredetét onnan vette, hogy az ülésterem jobboldalát szokta elfoglalni a kormánypárt. Nálunk különösen a hetvenes években használták ezt az elnevezést, szemben az ellenzéki Balpárttal.

Jobbra-balra. A heraldikában általánosan elfogadott alapelv, hogy a J. kifejezés a pajzshordóra nézve érvényes. Tehát a szemlélőnek olyformán kell magát a cimerhez viszonyitania, mintha a pajzs *mögött* állana s azt melléhez szoritva tartaná. Ami tehát a szemlélőre nézve jobb, az a heraldikában bal és megforditva. Ezen alapelv szerint kell a cimerleirásoknál is eljárni.

Jobbság (*optimates*), a főnemesek.

Jobb vevő fentartása (in diem addictio), l. *Adásvétel*.

Jóbel, l. *Jóbel-év*.

Jóbel-év (*annus jubilei, szabadságév*), Mózes III. k. 25_{8-17} szerint minden 50. év, melyet $7 \times 7 = 49$ szombat-év (l. o.) után kürtszóval (héb. *jóbel*, innét a neve) hirdettek. A J.-ben minden mezei munka szünetelt, a zsidó rabszolgák visszanyerték szabadságukat s az eladott földbirtok visszakerült előbbi tulajdonosához, illetve annak örököséhez. Ezen intézménynek, mint a szombat és a szombatév alapeszméje továbbvezetésének végcélja az egyes családok megóvása a végképen elszegényedéstől s elzülléstől, a föld termékenységének emelése és a földbirtok felosztása körül létrejött egyenetlenségek kiegyenlitése, szóval a régi zsidó társadalom félszázadonkénti ujjászületése.

Jobelin (ejtsd: zsoblen), a. m. Kis Jób), Gargantua tanitójának a neve Rabelais hires regényében; Villon e szót a tolvajnyelv megjelölésére használja; Piron (l. o.) d'Olivet abbéra vonatkoztatja.

Jobi (*Jappen*), németalföldi Új-Guinea egyik szigete a Geelvink-öbölben; területe 3480 km², pápuák lakják. Főkikötője DNy.-i partján Ansoes.

Jób könnye (növ.), az Indiában és Kinában termő *Coix lacryma* (pázsitféle) borsónagyságú, ibolyásan festett üveggyöngyökhöz hasonló, nagyon kemény termése, melyet azelőtt olvasók készitésére és orvosságul is használtak. Indiában, Kinában, valamint Braziliában is lisztadó élelmiszerül szolgál.

Jób könyve, l. *Jób* (X. köt.).

Jób köve, l. *Ejjûb*.

Jóbposta (*hiobposta*), aki gyászhirt hoz.

Jobst, l. *Jodok*.

Jocelyn, Lamartine (l. o.) elbeszélő költeménye.

Jóchanan (héber a. m. Isten kegyeltje), tulajdonnév, görög formájában Ioannes, Johannes, magyarul: János.

Jóchanan ben Zakkáj, a zsidó történet egyik legkiválóbb alakja, akinek nevéhez a zsidóság megmaradásának érdeme fűződik. Kr. u. 70-ben, midőn a jeruzsálemi templom elpusztulásával a zsidóságot a végpusztulás veszedelme fenyegette, J. Vespasianustól engedelmet kapott, hogy a Földközi tenger melletti Jamniában iskolát alapíthasson. Ide helyezték át a szinhedriont (l. o.) is. Ezzel az iskolával mentette meg a szétszórt zsidó népet. Az ő tanításai folytán a zsidók lemondtak politikai törekvéseikről és magukévá tették intézkedéseit, amelyek a zsidóság fennmaradását az új viszonyok között lehetővé tették.

Jochmus, *August Giacomo, Cotignola báró*, osztrák tábornok, szül. Hamburgban 1808 febr. 27., megh. Bambergben 1881 szept. 14. 1827—1835-ig Görögországban, 1837—38-ig Spanyolországban harcolt, az utóbbi helyen a karlisták ellen. 1840—41-ig Szíriában a török-angol-osztrák hadak vezérkari főnöke volt. Az 1848-iki mozgalmak idején visszatért Németországba, hol János főherceg, birodalmi kormányzó 1849 márc. kinevezte őt külügyi és tengerészeti miniszterré, de már ez év végén megvált állásától. I. Ferenc József később bárói rangra emelte s altábornaggyá nevezte ki. Összegyüjtött iratait *Thomas* adta ki (Berlin 1883—84, 4 köt.).

Joci causa (lat.) a. m. tréfából.

Jockey (ang., ejtsd: dzsoki), a lóversenyeken lovagló s egyedül e hivatásnak élő lovas. Angliában több mint 100 év óta egész családok vannak (többnyire kistermetű, szikár, de izmos fiuk), kik gyermekkoruk óta naponként lovagolván s közben futás és tornázás által magukat edzvén, a versenylovaglásban nagy tökéletességre vitték s ügyességükhöz képest nagy jövedelmük van. Tavaszkor, a versenyek megkezdésekor, erősen trenirozzák magukat; kevés, de tápláló hússal élnek, egy kis jó bort, kevés vizet isznak, sokat gyalogolnak, hogy a fölösleges kövérséget (mit télen át némelyik felszedett) leizzadják stb. A legfontosabb követelménye a J.-nak, hogy erős fizikuma mellett mennél könnyebb legyen a testsúlya. A J.-k között nem egy világhírnévnek örvend. Manapság a világ leghíresebb J.-i közé tartozik Dany *Maher*, aki Angliában lovagol és G. *Stern*, a franciák kitünő J.-ja. A magyar J.-k között a legnevesebb *Janek* Géza. A legtöbb J. Angliából kerül ki, de az újabb időben nagy a kereslet az amerikai és az ausztráliai zsokék iránt is. Az összes J.-k amerikai szisztéma szerint lovagolnak. Régebben hosszura engedett kengyelszijjal ültek a lovon, most egész rövid a kengyelszíj, úgy hogy a zsoké nem ül a nyeregben, hanem csaknem a ló nyakán fekszik.

Jockey Club (ang., ejtsd: dzsoki klöb), a lóversenyügyeknek saját autonomiával biró legfőbb foruma. Nálunk a *Magyar Lovar-Egylet* felel meg a Jockey Club-nek, az osztrák lóversenyügynek a *Jockey Club für Oesterreich* áll az élén. A világ leghatalmasabb J.-je a francia és az angol.

Jockey-Club-Preis, a bécsi *derby* neve, mely az osztrák-magyar monarchia legnevezetesebb telivér-tenyészversenye. Alapittatott 1868. Mindig a júniusi meeting alkalmával futják. Értéke eredetileg 6000 frt volt, melyet 1894-ben 114,000 koronára emeltek föl. Feltételei: 100,000 korona a győztesnek, 10,000 korona a 2-ik, 4000 korona a 3-iknak. 3 éves kontinentális mének és kancák számára, francia lovak kivételével. Távolság 2400 m. Nevezési díj 100 korona. 1-ső törlés 150, 2-ik 300 korona. Teher: 56, kancára $54^1/_2$ kg.

Jockeyship (ang., ejtsd: dzsokisip), az a tudás, ügyesség s művészet, melyet a lovas valamely versenyben együttesen kifejteni s érvényre juttatni képes. Nem egyszer a J. dönti el a verseny sorsát, amennyiben számtalanszor gyengébb ló viszi el a díjat a sokkal jobb elől, mely közepes ügyességű lovas alatt nem fejtheti ki teljesen képességeit.

Jockey training (ang., ejtsd: dzsoki tréning), általában: a versenylovasnak rendszeres és fokozatos előkészítése, mely tulajdonképen a folytonos gyakorlatból áll, hogy az ú. n. *jockeyship* (l. o.) elsajátítható legyen. Szorosabb értelemben: *a)* azt az állandó életmódot nevezik így, mely a hivatásos versenylovas átlagos testsúlyának emelkedését meggátolja (l. *Jockey)*; *b)* neve azon eljárásnak, melynek a lovas nem ritkán alávetni kényszerül magát, hogy élősúlyát (l. *Jockey weight)* rövid időn belül (1—2 nap) csökkentse.

Jockey weight (ang., ejtsd: dzsoki vét), ismert sportkifejezés: 1. azon súly jelzésére, melynek neve *stone*, 14 ang. font = 6·350,207 kg.; 2. a versenylovas teljes élősúlyának (vagyis amennyit dresszbe öltözve nyom) elnevezésére.

Jocrisse (franc., ejtsd: zsokriss), a francia falusi vigjáték furcsa alakja, tökfilkó, félkegyelmű fráter, végül olyan házas ember, aki otthon mindenbe beavatkozik, «minden lében kanál» (katuska).

Jó cselekedetek, azok a szabad akaratból eredő cselekedetek, amelyek tartalom és szándék szerint az isteni törvénnyel megegyeznek. A J. természetesek, ha a puszta természet erkölcsi erejéből, természetfölöttiek, ha az isteni kegyelem erejéből származnak. A kat. egyház tanítása szerint a J. az örök üdvösségre szükségesek és a kegyelem állapotában végzett J.-nek Krisztus érdemei alapján örök jutalom jár. A reformáció Szt. Pál egyik kijelentését véve alapul, azt tanította, hogy az ember egyedül a hit által üdvözül, és a J.-et csak úgy tekintette, mint a valódi, az élő hit gyümölcseit, következőleg, amelyek nem magukért kedvesek Isten előtt, hanem csupán a hit által megigazult egyénekre való tekintetből. Később a Melanchton nyomdokain haladó filippisták (l. o.), nehogy a nép fonák értelmezést adjon a hit által való megigazulás tanának, azt állították, hogy a J. szükségesek az üdvre, úgy értvén, hogy csak az olyan hit üdvözítő, melytől a J. elmaradhatatlanok, mint a jó fától a gyümölcs; de a túlbuzgó lutherista hittudósok ezt a nézetet, mint a kat. egyházba visszavezető nézetet erősen megtámadták, sőt Amsdorf annyira ment, hogy kimondotta a J. káros voltát az üdvösségre.

Jo-csou, város Hu-nan kinai provinciában, a Tung-ting-tó ÉK.-i végénél, 4 km. hosszú fallal van körülvéve; fontos tea- és vas-szállítása miatt,

gőzhajóállomás, 1899 óta az idegen kereskedelem számára is nyitva van.

Joculator, l. *Hisztriók* és *Jongleur*.

Jocus (lat.) a. m. tréfa; továbbá személyesítve a régieknél a csintalanság, pajzánság istene, azért *J.-bot* olyan bot, melyen bohócfej v. sapka van (franc. marotte). *Joci causa, per jocum*, tréfából; *inter jocos et seria*, tréfásan és komolyan; *jocosus*, tréfás, szeszélyes, innen *joculator*, bohóc, csepürágó, kinek hivatása a bohóckodás.

Jód, nagyk. Máramaros vm. izavölgyi j.-ban, (1910) 2774 oláh és német lak.; u. p. és u. t. Dragomérfalva.

Jód, kémiai elem, jele J, atomsúlya 126·92. *Courtois* francia gyáros fedezte fel 1811. tengeri növények hamujából előállított szóda anyalúgjában; elem voltát, jellemét és sajátságait *Davy* és *Gay-Lussac* állapították meg 1813. Szín-állapotban nem fordul elő; vegyületei közül a jodidok azonban igen elterjedtek és, mint a bromidok, kloridok mellett találhatók. Sós ásványos vizekben, pl. a csizi, czigelkai, lipiki, polhorai, zajzoni stb. vizekben, valamint a tengervízben is találhatók jodidok, úgyszintén a stassfurti sóban is. Tengeri növényekben, főképen az alga- és fucus-fajokban a tenger vízéből jelentékeny mennyiségű jód halmozódik fel. Az emlősök szervezetében a pajzsmirigy tartalmaz egy, gyógyszerül is használatos, jódot tartalmazó vegyületet: a *thyreojodint* v. *jodothyrint*, amely kb. 9% jódot tartalmaz. Jódsavas só alakjában jelentékeny mennyiségben található a chilisalétromban.

Jód előállítására tengeri növényeket égetnek el, majd a Skóciában *kelp*-nek, Normandiában *varek* v. *varech*-nek nevezett hamut vízzel kilúgozzák, az oldatot a nehezebben oldható sók kikristályosítása végett besűrűsítik és a bőségesen oldható jodidokat tartalmazó anyalúgot Angliában kénsavval és barnakővel keverve forralják, a fejlődő jód-gőzt pedig üveg- v. agyagedényekben megsűrűsítik. A franciák a kellően előkészített jodidoldatból klór-gázzal választják ki a jódot, majd a csapadékot mosás és szárítás után szublimálással tisztítják. A jódgyártás egyik főforrása manapság a chilei salétrom. E só átkristályosítása során kapott anyalúgból, amely aránylag sok nátriumjodátot ($NaJO_3$) tartalmaz, úgy állítják elő, hogy a lúgba kéndioxid-gázt áramoltatnak, amikor is a keletkező kénessav a jodátból jódot választ ki, amelyet mosása és szárítása után szublimálással tisztítanak. A stassfurti só anyalúgjából, amely jodidban elég dús, klór-gázzal való oxidáció útján állítják elő a jódot. A nyers árúbeli jódból, amely klórral, brómmal, ciánjodiddal lehet szennyezve, v. nedves lehet, mosással, szárítással és ismételt szublimálással — a klór és bróm visszatartására káliumjodiddal keverve — állítják elő a gyógyszerül használatos tiszta jódot *(jodum resublimatum)*.

Szürkésfekete, rombos kristálylemezkék. Fs. 4·95. Már közönséges hőmérsékleten is párolog, szaga átható, a klóréra emlékeztető. Melegítéskor ibolyaszínű gőzzé alakul (ιωειδής a. m. ibolyaszínű, innét a neve), majd szublimál. Hevítéskor 114°-on sötétbarna folyadékká olvad, majd 183—184°-on forr. Vízben csak kevéssé (5500 sr.-ben), de szeszben, éterben, széndiszulfidban, kloroformban, széntetrakloridban bőségesen oldódik. Szeszes és éteres oldata barna, a többi említett oldószerrel készült oldata ibolyaszínű. Alkohollal készült 10%-os oldata *jód-tinktura* v. *tinctura jodi* néven használatos gyógyszer. Bőségesen oldódik fémjodidok, pl. káliumjodid oldatában; ez a barna káliumjodidos jód-oldat bomlékony káliumtrijodidot ($KJ_3 \rightleftarrows KJ, J_2$) tartalmaz, miért is kémiai reakcióknál szín-jód oldat módjára viselkedik. Kémiai sajátságai a klór- és a bróméihoz hasonlóak, de ezeknél kevésbbé negativ. A legtöbb fémmel egyesül fémjodidokká. Víz jelenlétében a klórhoz hasonlóan oxidál. Molekulája két atomos (J_2); gőzének sűrűsége 126·9-szer akkora, mint a hidrogén-gázé, de 1500°-on csak felényi, mert e hőmérsékleten a J_2-molekulák J-atomokra disszociálnak. Bőrrel érintkezve, azt mulékonyan barnítja és azon át felszívódik. Erősen baktericid hatású. Vegyületeiben: a jodidokban egyvegyértékű, oxigén-vegyületeiben mint 3, 5 és 7 vegyértékű gyök is szerepel.

A szín-jód gőze színéről és arról ismerhető fel, hogy a keményítő-oldatot szép kék színűre festi jódkeményítő keletkezése folytán; melegítéskor ez a kék szín eltűnik, mert a jódkeményítő elbomlik, lehűléskor azonban az oldat újból megkékül. A szín-jód mennyiségét a kémiai analizisben rendszerint ismeretes töménységű nátriumtioszulfátoldattal való titrálással határozzák meg (l. *Jodimetria)*. A szín-jódot gyógyszerül tinktura vagy kenőcs alakjában, úgyszintén különböző jódkészítmények (l. o.) előállítására alkalmazzák.

Jódakne, l. *Jódkiütés és Jódmérgezés*.

Jódalbacid, l. *Jódkészítmények*.

Jódammonium, l. *Ammoniumjodid*.

Jódantipirin, l. *Jodopirin*.

Jódargirit, *jodirit* v. *jodit* (ezüstjodid, ásv.), hexagonális hemimorf prizmák, többnyire csak vékony, kitünően hasítható és hajlítható lemezkék halmaza; igen lágy, szürke, sárga, zöldes; zsírfényű vagy gyémántfényű, áttetsző. Az ezüstjodid képlete AgJ. Lelőhelye Dernbach Nassauban, Guadalajara Spanyolországban, Tonapah Mexikóban, Mexikó- és Chilében több ezüstbánya. Az olvasztott állapotból az ezüstjodid szabályosan kristályosodik; a hexagonális ezüstjodid 146°-on átmegy a szabályosba. Szabályos, még pedig tetraéderes ezüstjodid a miersit, amely kevés rezet is tartalmaz; ez a kocka szerint kitünően hasad és nem hajlítható, hanem rideg. Lelőhelye Broken Hill. Ha a molekulába az ezüst helyébe több réz lép be, a J. átmegy a marshitba. A marshit és miersit között áll a kénsárga kuprojodargirit, amelynek lelőhelye Huantajaya.

Jódarzén, l. *Arzénjodid*.

Jódaszeptól, dijódortofenolszulfosavas vegyület, mely antiszeptikus hatásánál fogva a gyógyászatban használatos.

Jodátok, l. *Jódsavak és sóik*.

Jódbárium, l. *Báriumjodid*.

Jódbehensavas kalcium, l. *Sajodin*.

Jódcián, l. *Ciánjodid*.

Jódcink, l. *Cinkjodid*.

Jódcinnóber, l. *Merkurijodid*.

Jode, 1. *Pieter de*, az *idősb.* németalföldi rézmetsző, szül. Antwerpenben 1570., megh. 1634.

Goltzius Hubertnek volt tanítványa. Legismertebb metszetei: Szt. Katalin eljegyzése, Tizianótól; Az utolsó itélet, Cousintól; Krisztus átadja Péternek a mennyország kulcsait, Rubenstől stb. — 2. *J., Pieter de*, az *ifjabb*, németalföldi rézmetsző, az előbbinek fia, szül. Antwerpenben 1606 nov. 22., megh. 1674 után. Eleinte atyjánál, utóbb Rubens metszőinél, végre Franciaországban képezte ki magát. Legjobb metszetei Rubens, Jordaens, Van Dyck művei nyomán készültek. Van Dyck ikonográfiájához 12 arckép metszésével járult hozzá. 1651-ben kiadta az atyjától megkezdett Theatrum pontificum, imperatorum, regum etc. című arcképgyüjteményt.

Jódeigon, l. *Eigonok*.

Jodelle (ejtsd: zsodel), *Étienne*, francia drámaíró, a Pléiade (l. o.) tagja, szül. Párisban 1532., megh. u. o. 1573. Ő az első francia költő, aki a középkori nép-drámát, latin-olasz, főleg Seneca hatása alatt írt «klasszikus» szinművekkel akarta kiszorítani. 1552-ben adta ki Cléopâtre captive c. tragédiáját s Eugène c. vigjátékát, melyeket II. Henrik udvarában nagy sikerrel szinre is hozott. Második tragédiája: Didon, se sacrifiant, valószinüleg sohasem adatott elő. Művelt újabban *Marty-Laveaux* adta ki (Paris 1860—70, 2 köt.), verseit pedig Ad. v. *Bever* (u. o. 1907). V. ö. L. *Populaire*, Étude sur J. (Liège 1907).

Jódembolit (ásv.), ezüstbromid-jodid-klorid, az embolittal izomorf, lelőhelye Broken Hill Ausztráliában, Catorze Mexikóban.

Jódetil, l. *Etiljodid*.

Jódezüst, l. *Ezüstjodid* és *Jódargirit*.

Jódfestvény *(tinctura jodi)*, 1 rész jód és 9 rész töményszeszből készült oldat. Hosszabb állás után a jód egy része vegyileg egyesül az alkohollal és jódhidrogén, etiljodid, etilaldehid képződik. Sötét vörösesbarna színű, alkoholszagú folyadék, mely a bőrön barna foltot hagy. (Nátriumtioszulfátoldattal ezen folt eltávolítható.) Használata igen kiterjedt. Erős antiszeptikus hatásánál fogva főleg a sebészetben használják. Számos fagybalzsamnak alkotórésze. A színtelen jódtinktura (tinctura jodi decolorata) 10 rész jód, 10 rész alkénessavas nátrium, 10 rész víz, 16 rész alkoholos ammonia és 75 súlyrész spiritusz elegyítése útján készül. L. még *Jódkészítmények*.

Jódfluoreszcein, l. *Fluoreszcein*.

Jódfoszfonium, *foszfoniumjodid* $(H_4P)J$. Az ammoniumjodiddal $(H_4N)J$ analog összetételű vegyület. Átlátszó gyémántfényű kristályok. Víztől és lúgoktól azonnal elbomlik foszforhidrogéngázra és hidrogénjodidra. Ekként állítható elő legtisztábban a foszforhidrogén (l. o.). J. képződik, ha száraz hidrogénjodidot és hidrogénfoszfidot elegyítünk.

Jódfoszfor, l. *Foszfor jodidjai*.

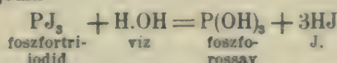
Jódgőz-mérgezés, l. *Mérges gőzök*.

Jódhidrogén, *hidrogénjodid*. HJ. Színtelen, savanyú ízű, a levegő nedvességével sűrű fehér füstöt képező gáz. Levegőre vonatkoztatott sűrűsége 4·4429. Kritikus hőmérséklete 150·7°, tehát közönséges hőmérsékleten nyomás segítségével folyósítható. Szilárd szénsavval hűtve, közönséges nyomáson színtelen, —36·7°-on forró folyadékká sűrűsödik, mely a további hűtésre jégszerű, —51·5°-on olvadó szilárd J.-né fagy meg. A folyós J. világosságon gyengén ibolyaszínű lesz, mert jód válik ki nyomokban belőle. A J. a haloidsavak között a legbomlékonyabb. Fény hatására bomlik és jód válik ki belőle, melytől a gázt tartalmazó edény fala megsárgul. Magasabb hőmérsékleten könnyen bomlik $2HJ = H_2 + J_2$ egyenlet szerint. Magasabb hőmérsékleten oxigén, kén, szelén is elbontják. Erélyes oxidáló anyagokkal — pl. káliumpermanganát és tömény kénsav elegyével — érintkezve a heves oxidáció folytán a gáz meggyulad és sárgásvörös lánggal ég. Klór és bróm jódot választanak ki belőle. A J. nagyfokú bomlékonysága folytán erélyes redukáló anyag, mivel a bomlásakor keletkező hidrogén status nascens állapotban erélyes redukáló hatást fejt ki. E sajátságánál fogva a J.-oldatot, különösen organikus vegyületek redukciójára, igen gyakran alkalmazzák. A J. vízben rendkívül mohón, hőfejlődés közben oldódik. 1 liter víz 0°-on körülbelül 425 térf. J.-t old. A vizes oldat — J.-sav, acidum hydrojodicum — olyan erős sav, mint a sósav. Ha nagyon tömény, a levegőn füstölög. Az oldat savtartalma és fajsúlya közötti összefüggést láthatjuk az alábbi táblán:

%	Fajsúly 15°-on	%	Fajsúly 15°-on
5	1·045	30	1·296
10	1·091	40	1·438
20	1·187	50	1·650

Az oldat forraláskor, ha híg, vizet, ha tömény, J.-t veszít mindaddig, míg (1 atm. nyomás mellett) 57·5%-os sav keletkezik, mely aztán 127°-on desztillál. A J.-oldat nagy mennyiségben old jódot, a fémek közül nemcsak a nagymértékben pozitivokat, hanem az ólmot, rezet, ezüstöt, higanyt is hidrogén fejlődése közben oldja.

A J. előállítása nem történhetik a sósav előállításához hasonlóan, fémjodidból tömény kénsavval, mert a keletkező J.-t a kénsav oxidálja és végeredményben szín-jódot és kéndioxidot kapnánk. Nem oxidáló hatású amfidsav, pl. kristályos foszforsav segítségével azonban fémjodidból is előállítható. Rendszerint azonban a foszfortrijodid

$$\underset{\text{foszfortrijodid}}{PJ_3} + \underset{\text{víz}}{H.OH} = \underset{\text{foszforossav}}{P(OH)_3} + \underset{\text{J.}}{3HJ}$$

egyenletben feltüntetett hidrolizise útján állítják elő. E célra nem szükséges a foszfortrijodidot készen venni, hanem vörös foszfort vízzel péppé alakítunk, majd porrá törött jódot adunk a péphez. A jód a foszforral egyesül és a keletkezett foszforjodid a víztől momentán el is bomlik a fenti egyenlet szerint. J.-gáz előállítása elemeiből is történhetik, ha jód és hidrogén elegyét felmelegített platinaszivacson vezetjük át. Higabb oldat előállítására porrá törött jódot vízben szuszpendálunk és az oldatba kénhidrogéngázt vezetünk. A csapadék alakjában leváló kénről a J.-oldatot leöntjük és a kénhidrogén fölöslegét forralással elűzzük.

Már *Courtois* állított elő J.-t 1813., de összetételét nem ismerte. Behatóbban vizsgálta a «gaze acide de l'iode»-nak nevezett gázt *Davy*. Folyós és szilárd J.-t először *Faraday* állított elő 1846.

Jodhpur, indiai állam és város, l. *Dzsodpur*.

Jódibolya, l. *Hofmann-féle ibolya*.

Jodidok, általában az olyan vegyületek, amelyek egyvegyértékű jódból s valami más gyökből állanak; ez elnevezés alatt azonban különösen a fémgyökök jóddal való vegyületeit értjük. E fémjodidok úgy fizikai, mint kémiai sajátságaikra nézve a megfelelő kloridokhoz és bromidokhoz hasonlók. Az alkáli fémek (K, Na, Li) jodidjai szintelen, vízben igen könnyen oldható sók, úgyszintén az alkáli földfémekéi is (Ca, Sr, Ba). Az ezüstjodid (AgJ) sárga színű, vízben oldhatatlan vegyület; az ólomjodid (PbJ_2) gyönyörű sárga kristálykákból áll, vízben alig oldható; a merkurijodid (HgJ_2) skarlátpiros színű, vízben oldhatatlan, de borszeszben elég jól oldódik; a merkurojodid (Hg_2J_2) zöldessárga, vízben oldhatatlan por. Vízben oldhatatlanok még a fehér kuprojodid (CuJ), a fekete platino- (PtJ_2) és palladojodid (PdJ_2). E vegyületek a fémek és jód közvetlen egyesülése útján, továbbá a fémoxidok, hidroxidok és karbonátokból jódhidrogénsav hatására képződnek. Nem oly állandóak, mint a kloridok; már gyakran a levegőn való álláskor, még inkább hevítéskor elbomlanak. Színklór és színbróm, valamint oxidáló anyagok könnyen választanak ki belőlük jódot. A pozitivabb fémek (K, Na) jodidjai jóddal bomlékony tri-J.-at alkotnak. Az oldható J. ezüstnitráttal sárga csapadékot adnak, mely salétromsavban meg ammoniában is csak alig oldódik. Vizes oldatukhoz kevés klórvizet és kloroformot öntve, utóbbi az összerázás után szép ibolyaszínűvé válik a benne feloldott szabad jódtól. Több jodid fontos gyógyszer, így különösen a kálium-, nátrium- és ammoniumjodid.

Jodimetria, *jodometria*, a térfogatos kémiai analizis egyik módszere. A színjódot ismeretes töménységű híg kénessav- v. nátriumtioszulfátoldattal titráljuk, azaz az oldott jód-molekuláktól barna v. sárga oldathoz az említett mérő-oldatok egyikéből v. másikából annyit elegyítünk, hogy a reakciós folyadék éppen elszíntelenedjék, majd a mérő-oldat alkalmazott mennyiségéből a jód mennyiségét kiszámítjuk. A J. redukciós módszer, amelynek lényege az, hogy a színes jód-molekulákat színtelen jód-ionokká redukáljuk. Gyakran használatos módszer, mert az oxidáló hatású anyagok kiválasztotta jód mennyiségét így megállapítva, az oxidáló anyag mennyiségét kiszámíthatjuk. Másrészt redukáló anyagokhoz fölös, de ismert mennyiségű jódot téve és a változatlan jód-fölösleget visszatitrálva, a redukáló anyag mennyiségét megállapíthatjuk. L. *Kémiai analizis.*

Jodin, a *jód* elavult neve.

Jodinvörös a. m. merkurijodid (l. o.).

Jodipin, l. *Jódkészítmények.*

Jodirit (ásv.) a. m. jódargirit.

Jodit, l. *Jódargirit.*

Jodivál, monojodizovalerianilhúgyanyag, színtelen, kissé keserű ízű, valeriánsavra emlékeztető szagú jegeces por, mely hideg vízben alig, de meleg vízben könnyen oldódik. Jódtartalma 47%. A gyomorban változatlan marad, míg a bélben mint nátriumsó könnyen fölszívódik. Használata olyan, mint a jódkáliumé.

Jodizmus, l. *Jódmérgezés.*

Jódkálium, l. *Káliumjodid.*

Jódkáliumos kenőcs (*unguentum kalii jodati*), jódkálium, víz és disznózsír keveréke. Nem célszerű, mert nincs benne szabad jód.

Jódkeményítő. Ha a jód keményítőoldattal v. keményítőszemecskékkel érintkezik, azok igen szép intenzív kék színűek lesznek a keletkező J.-től. A reakció igen érzékeny, 0·1 mg. keményítő 1 l. vízben ilyen módon még felismerhető. E nagy érzékenységénél fogva a keményítőt a jodimetriában indikátornak használják. Hogy a szineződés bekövetkezzék, ahhoz szükséges, hogy az oldatban jodid-ion is — és pedig legalább 10^{-6} g. literenként — legyen jelen a szabad-jód mellett. Éppen ezért jodid-iont megszüntető anyagok — pl. klór, bróm, jódsav stb. — a J. képződését megakadályozzák. A J. kék színe melegítésre eltünik. A száraz J. kékesfekete fénylő test. Organikus oldószerek jódot nem v. alig oldanak ki belőle. A J.-t régebben laza vegyületnek tartották. *Mylius* szerint $[(C_6H_{10}O_5)_4J]_4HJ$ összetételű volna. *Küster* szerint a jódnak keményítővel alkotott szilárd oldata; *Biltz* és mások újabban végzett vizsgálatai szerint a J. a jódnak keményítővel alkotott adszorpciós vegyülete. A kérdés egyelőre biztosan megoldva nincsen.

Jódkén, l. *Kénjodid.*

Jódkenőcs, l. *Jódkészítmények* és *Kenőcs.*

Jódkészítmények, a jódnak a szervezetbe juttatására alkalmas vegyszerek. A tiszta jódot *10% szeszes tinktura* v. 2—10% *Lugol-oldat* (jódkáliumoldatban feloldott jód, veresbarna színű) alakjában alkalmazzák általában csak külsőleg. Ezek a bőrt izgatják, barnára festik, megveresítik, lehámlasztják, közben a bőr alatti testrészek gyuladása a vérbőség miatt kedvezőbb lefolyást vesz, izzadmányok felszívódnak, mirigyek megkisebbednek (l. *Hólyaghúzó szerek).* Enyhébb hatásuak a *jódos kenőcsök* (1—2%). Sebeken, fekélyeken edzeni lehet velük és élénk sarjadzás indul meg. A jódtinkturát újabban a sebészetben is használják, mint biztos dezinficienst a műtéti felület bekenésére, a műtő gummikeztyűinek bedörzsölésére. Száraz porok, melyekből a sebeken jód hasad le, igen jó dezinficiensek, pl. a *jodoform* és kondenzációs termékei, míg a *jodol, airol, aristol, sozojodolsók, jódeigonok, europhen, vioform* jódozott egész molekulája hat, de már kevésbbé megbízhatóan. A szabad jód a bőrön is áthatol és általános jódhatást okoz. Ezt azonban inkább a belsőleg vizes oldatokban szedhető jódsóktól: a *jódnátrium, jódkálium, jódammoniumtól* várjuk. A jódsók élénkítik az anyagcserét, a nedvforgalmat, a kiválasztásokat s ezért krónikus izzadmányok felszívódását, fémmérgek kiürülését elősegítik; az érfalakat tágítják, így azok jobban tápláltatnak, innen a jó hatás érelmeszesedésnél, idegbántalmaknál. Specifikusan hatnak a jódsók szifilisnél, különösen annak 3-ik stádiumában; valószínű, hogy a kórokozó spirochétát gyengíti v. meg is öli a jód. Huzamos szedése mellett *jodizmus* fejlődik (l. *Jódmérgezés)*, némelyeknél igen korán. Ennek elkerülésére szerves J.-et ajánlanak, amilyenek a *jodipin*: 10—25% jódtartalmú szezámolaj; a *sajodin*: jódbehensavas kalcium; a *jódlecithin* 7—8%, a *jódalbacid* 10% jódtartalommal.

Jódkiütés. A jód úgy külsőleg, mint főleg belsőleg alkalmazva, a bőrön nagyon sokféle kiütést okozhat — pirosság, csalánkiütés, hólyagok, daganatok, vérzés, sőt elhalás, — de valamennyi közt a leggyakoribb a jódpattanás (jódakne), apró, sárga gennyel megtelő, az arcon, karokon fellépő bibircsek alakjában. Jelentéktelen kiütés, mely többnyire megszünik a jód kihagyására.

Jód kloridjai. A jódnak két kloridja ismeretes, ú. m. a *jódmonoklorid* (JCl) és a *jódtriklorid* (JCl_3). A jódmonoklorid vörösbarna, nagyon illó folyadék, amely az eltartáskor barnavörös kristályokká mered meg. Szilárd állapotban két módosulata van, α és β. A stabilisabb α-módosulat 27·2°-on, az instabilisabb β-módosulat 13·9°-on olvad. Szaga rendkívül izgató, a klóréra és jódéra emlékeztet. A bőrrel érintkezve azt megmarja és nehezen gyógyuló sebeket okoz. Úgy készül, hogy jódra annyi klórgázt vezetnek, amíg az éppen szétfolyt. A folyadékot átpárologtatjuk; a 101°-on átmenő rész a tiszta vegyület. Ha fölös száraz klór hat a jódra v. jódmonokloridra, *jódtriklorid* keletkezik, mely citromsárga kristályos test. Rendkívül szúrós szagú, könnyezésre ingerlő és illékony vegyület. Enyhe melegítéskor megolvad és klórra meg jódmonokloridra disszociál. 5 s. r. vizben oldódik. Oldata nagymértékben dezinficiáló hatású, azért mint gyógyszert is alkalmazzák. Alkoholban és éterben szintén oldható.

Jodkó-féle villamozás, l. *Elektroterápia.*

Jodl, *Friedrich*, német bölcsész, szül. Münchenben 1849 aug. 23., megh. Bécsben 1914 jan. 26. 1885-ben Prágában a német egyetemen, 1896 óta a bécsi egyetemen a filozófia tanára volt. Főműve: Geschichte der Ethik in d. neueren Philos. (2. kiad., Stuttgart 1882—89, új kiadás 1906—1913). Egyéb munkái: Leben u. Philos. D. Humes (Halle 1872, pályanyertes mű); Die Kulturgeschichtschreibung, ihre Entwickelung u. ihr Problem (u. o. 1878); Volkswirthschaftslehre und Ethik (Berlin 1886); Lehrbuch der Psychologie (1896, azóta két kötetben új kiad. 1903); Ludwig Feuerbach (1904). J. az újabb pozitivista filozófia felé hajlik.

Jódlecithin, l. *Jódkészítmények.*

Jódlizás (ném. *Jodeln*), bizonyos neme az éneklésnek, mely leginkább Svájc és Tirol hegyi népei közt divatozik s abból áll, hogy az énekes sokszor és hirtelen váltja a mellhangokat a fejhangokkal.

Jódlúg, az a jodidokat tartalmazó anyalúg, melyet ugy nyernek, hogy a jód előállítására szolgáló tengeri növények elhamvasztása folytán nyert hamut (kelp és varech) vizzel kilúgozzák és az oldatot a nehezebben oldható sók eltávolítására bepárologtatják.

Jódmagnézium, l. *Magnéziumjodid.*

Jódmérgezés (*jodizmus*) a jódkészítmények huzamos szedése közben jelentkezik, némelyeknél igen korán (idioszinkrázia). Enyhébb formájában csak a bőr pirosodik ki, főleg az izzadó helyeken, a mellen, s apró pattanások keletkeznek (*jódakne*). E mellett makacs *szemhurut*, *nátha*, *nyálfolyás* és *bronchitisz* fejlődhetik. Súlyosabb fokon gyomorzavarok, erős hasmenés, lesoványodás, fehérjevizelés, a nyaki nyálmirigyek duzzanata, orrvérzés, nyáladzás, fejfájás, ideges szívdobogás jelentkezik. Mivel okának a kiválasztó és elválasztó felületeken lehasadó *szabad jód* izgató hatását tekintjük, célszerüen lehet ellene nagy adag nátriumbikarbonáttal küzdeni, persze a jódkészítmények abbanhagyása mellett. Tejkúra, ópium, melegfürdők is jót tesznek. A jódgőzökkel való mérgezést illetőleg l. *Mérges gőzök.*

Jódmetil, l. *Metiljodid.*

Jódnátha, l. *Jódmérgezés.*

Jódnátrium, l. *Nátriumjodid.*

Jódnitrogén, NJ_3. E nagymértékben robbanó természetü vegyület összetétele biztosan nem ismeretes. Barnásfekete, finom, vízben oldhatatlan por. Száraz állapotban enyhe melegítésre, lökésre vagy érdes testtel való érintésre rendkívül éles durranással elrobban. Előállítására finomul elosztott jódot 0°-on tömény ammoniával összerázunk. Ha nem tömény és lehűtött ammoniát használunk, úgy *jódimid* HNJ_2 keletkezik, melynek összetételét *Szuhay* állapította meg. Számosan azt tartják, hogy a J.-nek nevezett vegyület is nem más, mint jódimid.

Jódnövények, tengeri moszatok, különösen a barna és piros szinüek. Bennük a tengerben levő jód úgy összehalmozódik, hogy a hamujukból lehet és szokás is előállítani. E hamut (tangszóda) a skótok *kelp*-nek, a normannok *varek*-nek mondják.

Jodobenzol, l. *Jodozo-vegyületek.*

Jodobromit (ásv.), kénsárga-olivzöld, lágy, gyémántfényű oktaéderes kockák, ezüstklorid-bromid-jodid, képlete $2Ag(Cl,Br)+AgJ$. Vastartalmú kvarcitban fordul elő Dernbach mellett Nassauban. Újabban Arizonában is felfedezték.

Jodocus, l. *Jodok.*

Jodocus Pratensis, zeneszerző, l. *Deprés.*

Jodofán, dihidroxiljódbenzolnak formaldehiddel alkotott, $C_6H_3J(OH)_2.HCHO$ összetételű vegyülete. Vörösessárga, szagtalan és íztelen kristályos por. Mivel sebek váladékának hatására belőle jód és formaldehid keletkezik, mint baktericid és szagtalanító hatású készítményt, a jodoform pótlószeréül ajánlották.

Jodoform, *trijódmetán*, *meteniljodid*, CHJ_3, a metán trijód-származéka. *Serullas* 1822. fedezte fel; összetételét 1834. *Dumas* állapította meg. Gyógyszerül *Bonchardat* alkalmazta először 1837., mint antiszeptikum 1880 óta használatos. J. keletkezik alkoholból, aldehidből, acetonból és számos más szénvegyületből lúgos oldatban szinjód hatására. Előállítására kálium- v. nátriumkarbonát-oldat és híg alkohol meleg elegyéhez apránkint jódot kevernek, majd a sárga kristályos csapadék alakjában kivált J.-ot vizzel mossák és megszárítják, esetleg alkoholból átkristályosítják. Előállítható káliumjodid és káliumkarbonátnak alkohollal elegyített oldatából elektrolizis útján is. Sárga, hatszögű kristálylemezkék. Átható, kellemetlen, maradandó szagú. Op. 119°. Vízgőzzel elillan. Vízben oldhatatlan; szesz, éter, kloroform, széndiszulfid oldja, zsíros olajok is oldják. A J.-ot Moesetig vezette be a gyógyításba. Míg kulturákhoz keverve alig hátráltatja a baktériumok fejlődését, addig sebfelületekre hintve egyike a legjobb antiszeptikumoknak, mert a sebváladék bomlási terményei, sőt maga a vér is las-

sanként jódot tesz belőle szabaddá, ami erős baktériumölő. Mivel ez lassú folyamat, J.-os kötések napokig is hatásosak. Emellett csökkenti a sebváladékot, a fájdalmakat, előmozdítja a sarjadzást. Hintőpor, kenőcs és J.-mal impregnált gaze alakjában alkalmazzák; hideg tályog és izületi üregekbe 5—10%-os J.-glicerines szuszpenziót szoktak fecskendezni, húgycsőbe, sipolyokba kakaovajas J.-os pálcikákat vezetnek. Kellemetlen sáfrányszaga kiközösíti a beteget a társaságból. Ezen próbáltak segíteni illatos anyagokkal, de nem igen sikerül (kumarinnal, perubalzsammal). Pótszerei szagtalanok, de nem vehetik fel vele a versenyt; még legjobbak kondenzációs vegyületei, melyekből a sebeken J. hasad le. Ilyenek az *eka-J.*, J. és paraformaldehid vegyülete, továbbá a *jodoformál*, J. és formaldehid kondenzációs vegyülete; sárga por. *Jodoformin*, J.-pótlószer, amely a J.-nak hexametiléntetraminnal képezett vegyülete. Finom, fehér, szagtalan por. *Jodoformogén*, 10%-os J.-ot tartalmazó fehérjevegyület, miből az sebeken lassan lehasad.

Jodoform-mérgezés *(jodoformizmus)*, nem azonos a jodizmussal. Maga a sebfelületekről felszívódó bomlatlan jodoform okozza, ami olyfélekép hat az agyra, mint a vele rokon kloroform. A tünetek szédüléssel, szapora érveréssel és légzéssel, pszihikus izgalommal kezdődnek, ami egész a dühöngésig fokozódhat. Az izgalom hirtelen depresszióba, mély öntudatlanságba csap át és a halál comában áll be. Sárgaság gyakori; boncolásnál a máj, szív és egyéb szervek zsíros elfajulása látható. A kötést az első gyanura el kell távolítani, a jodoformot olajos vagy éteres gyapottal le kell mosni. Nagy sebfelületek, nagy sebüregek, különösen izületek jodoformos kezelésénél nagy óvatosságra van szükség.

Jodoigne (ejtsd: zsodoány, flamand neve: *Geldenaken)*, város Brabant belga tartomány Nivelles j.-ban, a Grande-Geete mellett, 4188 lak., gyapjuszövéssel, kárpit- és papirgyártással. Közelében van Ramillies csatatér (l. o.).

Jodok *(Jodocus, Jobst), morva őrgróf, választott német király*, János Henrik morva őrgróf fia, a luxemburgi házból, szül. 1351., megh. 1411 jan. 17. Atyja halála után 1375. vette át Morvaország kormányát, később még zálogképen megkapta Luxemburgot és Brandenburgot, ez utóbbit unokatestvérétől, Zsigmond magyar királytól. 1394-ben a csehországi elégedetlenek élén másik unokatestvérét, Vencel cseh királyt fogságba ejtette s tőle később Lausitz birtoklását csikarta ki. 1400-ban Zsigmond törvénytelen módon Magyarország örökösévé jelölte ki J.-ot, ki fel is akarta használni e jogcímét, amikor 1401. Zsigmondot a magyar főurak elfogták és elzárták, de sikertelenül. 1410-ben Pfalzi Ruprecht halála után a választó fejedelmek egy része Zsigmonddal szemben német királlyá választotta, de teljes elismertetését sehogysem tudta kivívni s még koronáztatása előtt meghalt.

Jodól *(jodolum), tetrajódpirrol*, C_4J_4NH. Előállítására pirrolt vagy ezt tartalmazó állati olajat jóddal reagáltatnak, majd a vízben oldhatatlan J.-t szeszből átkristályosítják. Halványsárga, szagtalan és íztelen, kristályos, laza por. Szesz, éter, kloroform oldja. Külső gyógyszerül (antiszeptikum) a kellemetlen szagú jodoform, belsőleg jódkálium helyett alkalmazzák.

Jodometria, l. *Jodimetria.*

Jodonium-vegyületek. A hidroxilaminnal analóg összetételü *jodoniumbázis*: $H_2J—OH$ szabad állapotban nem ismeretes, aromás szubstituciós származékai azonban elő vannak állítva és ezeket nevezik J.-nek. A J.-ben tehát a jód két vegyértéke aromás gyökkel van lekötve, a harmadik vegyértéke pedig a jodoniumbázisokban — pl. a *difeniljodoniumhidroxidban* $(C_6H_5)_2:J—OH$ — hidroxilgyökkel, a jodoniumsókban — milyen pl. a *difeniljodoniumjodid* $(C_6H_5)_2\overset{III}{J}—\overset{I}{J}$ — savmaradékkal van egyesülve. A jodoniumbázisok vízben könnyen oldódó, erősen lúgos kémhatású vegyületek, savakkal jodoniumsókká egyesülnek. A J. a tallium- és ólomsókhoz hasonlóan mérgező sajátságuak. Jodozo- és jodovegyületek nedves ezüstoxid hatására J.-ké alakulnak.

Jodopirin *(jódantipirin)* képződik, ha klórjód antipirinre hat. Szintelen, kristályos por, hideg vízben nehezen oldódik. Forró vízben, meleg borszeszben könnyen oldódik. Szagtalan, íztelen. Bronchiális asztma és influenza ellen használják.

Jódos fürdő, inkább konyhasós fürdő, melyben aránylag igen kevés jódsó is van. A skrofulózis, izzadmányok, csontszú fürdőgyógymódjában alkalmazzák (l. *Ásványvizek, Fürdő, Gyógyhelyek).* A jó hatás a konyhasónak tulajdonítható. A báznai, darkaui, halli bepárolt fürdősókkal készíthetők.

Jódos kenőcsök, l. *Jódkészitmények* és *Kenőcs.*

Jódos víz, l. *Jód.*

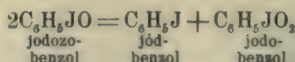
Jodotirin, *jodothyrin, thyreojodin*, a pajzsmirigynek kb. 9% jódot tartalmazó alkotórésze. Tejcukorral keverve, fehér por alakjában árusítják. Gyógyszer.

Jódoxichinolinszulfosav, l. *Loretin.*

Jód oxidjai. A jódnak biztossággal csak egy oxidja ismeretes, a *jódpentoxid* J_2O_5 (l. o.).

Jódoxiklorid, $JOCl_3$. Narancsvörös, bomlékony tűk. Klórmonoxid és jód egymásra hatása útján keletkezik.

Jodozo-vegyületek. Ha aromás szénhidrogénekben hidrogénalkotórészt jodozo-gyökkel —JO helyettesítünk, J. keletkeznek. E vegyületek rendszerint amorf, sárgás szinű anyagok; hideg vízben, alkoholban, éterben, benzolban oldhatatlanok. Híg savakban jól kristályosodó sók képződése folytán feloldódnak, vagyis a J. bázis sajátságuak. A J. hevítéskor jódidra és *jodovegyületekre* esnek szét, pl.:

$$2C_6H_5JO = C_6H_5J + C_6H_5JO_2$$

jodozobenzol — jódbenzol — jodobenzol

A jodovegyületek magasabb hőmérsékleten explodálnak. Ez az oka, hogy a J. huzamosabb hevítéskor explózió közben esnek szét. A *jodovegyületek*, melyeket az aromás szénhidrogénekből úgy származtathatunk, hogy azokban egy hidrogént a jodogyökkel $—JO_2$ helyettesítünk, a J.-kel ellentétben jól kristályosithatók és nem bázisos sajátságuak. A *jodozobenzol*: C_6H_5JO, amorf,

sárga színű por. Keletkezik a *feniljodidkloridból*, $C_6H_5JCl_2$, mely vegyületet a jodozobenzol sósavsójának is tekinthetjük, ha azt vízzel vagy lúggal digeráljuk. Az *ecetsavas jodozobenzol*: $C_6H_5J(O.COCH_3)_2$, 156—157°-on olvadó színtelen prizmák; a *nitrát*: $C_6H_5J(ONO_2)_2$, sárga monoklin táblák. A *jodobenzol*: $C_6H_5JO_2$, forró vízből vagy jégecetből fehér tűkben kristályosodik, melyek 236—237°-on explodálnak.

Jódpattanás, l. *Jódkiütés*.

Jódpentafluorid, *fluorjód*, JF_5. *Moissan* vizsgálatai szerint, ha fluor-gázt száraz jódra vezetünk, tűztünemény és erős hőfejlődés közben J. keletkezik. Színtelen, a levegőn füstölgő, 97°-on forró folyadék. —8°-on kámforszerű anyaggá fagy meg. 400—500°-on disszociál. Jód és bróm barna színnel oldódik benne.

Jódpentoxid, *jódsavanhidrid*, J_2O_5. Előállítása úgy történhetik, hogy finom porrá dörzsölt jódot igen tömény salétromsavval addig melegítünk, míg a jód feloldódott és a vörösesbarna gőzök fejlődése megszűnt. Az oldatot ezután bepárologtatjuk és a maradékot, mely jódsavból áll, 200°-ra való hevítéssel J.-dá alakítjuk. Fehér por; fs. 4·487. A hevítéskor 300°-on jódra és oxigénre elbomlik. Erélyes oxidáló szer. Vízben igen könnyen oldódik, az oldat *jódsavat* HJO_3 tartalmaz, miért is erősen savanyú kémhatású.

Jódpiridin, l. *Piridin*.

Jódsavak és sóik. A jód oxisavjai közül jól csak a *jódsavat* HJO_3, továbbá a *hiperjódsavat* v. *feljódsavat* HJO_4 ismerjük. A *hipojódossav* v. *aljódossav* JOH és a *jódossav* HJO_2 szabad állapotban aligha léteznek. A *jódsav* HJO_3 akkor keletkezik, ha jódot erélyes oxidáló anyagokkal, pl. salétromsavval melegítünk. Nehéz fehér por vagy rombos kristálykák. Enyhe melegítéskor vizet veszít, de csak 170°-on alakul át tökéletesen pentoxiddá. Hatalmas oxidáló szer. Tömény oldata a foszfort, arzént már közönséges hőmérsékleten oxidálja. Magasabb hőmérsékleten a ként, a szenet és csaknem az összes szénvegyületeket oxidálja. Jódhidrogénnel a leghigabb oldatban is simán reagál a következő egyenlet értelmében:

$$5HJ + HJO_3 = 3H_2O + 3J_2.$$

E reakción alapszik sóinak alkalmazása a térfogatos analizisben. Sói a *jódsavsók* vagy *jodátok*. Rendesen egybázisú savnak tekintik, melyben a jód ötvegyértékű: $HO{\cdot}JO_2$. Mivel azonban több olyan sója is van, mely nemcsak fémgyököt, de hidrogént is tartalmaz, az a felfogás is jogosult, hogy 2, illetve 3 bázisú sav és így képlete $H_2J_2O_6$ vagy $H_3J_3O_9$. Igy pl. 3 káliumjodát ismeretes:

KJO_3 káliumjodát,
$KJO_3.HJO_3$ káliumbijodát,
$KJO_3.2.HJO_3$ káliumtrijodát;

e sókat természetesen komponenseik molekuláris vegyületeinek is tekinthetjük. Az alkáli fémek szabályos jódsavsói vízben könnyen oldhatók, a savanyuk nehezebben; az ezüst és bárium sói vízben oldhatatlanok. A *hiperjódsav* v. *perjódsav* csak két molekula vízzel vegyülve, mint $HJO_4.2H_2O$ v. H_5JO_6 ismeretes. Színtelen, igen higroszkópos, valószínűleg monoklin prizmák. Erős sav; 140°-on oxigén- és vízveszteséggel jódpentoxiddá alakul. Szerkezetére nézve eltérők a vélemények. A vízmentes sav szerkezete $HO{-}JO_3$, eszerint egybázisú, de mivel a szabad állapotu sav két molekula vizet tartalmaz, ennek szerkezete $(HO)_5.JO$ volna. Mint e képletekből látható, mindkét savban a jód hétvegyértékű és a hiperjódsav egybázisú, valamint ötbázisú savnak is tekinthető. Ezért sói, a *hiperjodátok*, változatos összetételüek. A hiperjódsav jód hatására keletkezik a hiperklórsavból; belőle telítés útján a sók állíthatók elő. Ha lúghoz jódot adunk, átmenetileg valószínűleg a *hipojódossav* sója keletkezik, mert az oldat halványító hatású. E só azonban csakhamar jodáttá alakul.

Jódsavas bárium, l. *Báriumjodát*.

Jódsavas ezüst, l. *Ezüstjodát*.

Jódsavas kálium, l. *Káliumjodát*.

Jódsók, l. *Jódkészítmények*.

Jódszám *(Hübl)*, azt fejezi ki, hogy 100 s. r. zsír hány s. r. jódot képes megkötni. Mivel a jód megkötését a zsírban levő telítetlen zsírsavak végzik, a J. mértéke a zsír alkotásában résztvevő telítetlen zsírsavak mennyiségének s a különböző természetes zsírokra igen jellemző (l. *Zsírok*). A J. meghatározásának könnyű és új módját írta le Winkler Lajos tanár. V. ö. Magyar Gyógyszerkönyv, III. kiadás.

Jódtinktura, l. *Jódkészítmények*.

Jódtriklorid, l. *Jód kloridjai*.

Jódvas-szirup, l. *Vaskészítmények*.

Jódvazogén, l. *Vazogén*.

Jódzöld *(éjjeli-zöld, Metternich-zöld, vert lumière)*, pentametilrozanilinjodid:

$$C_{20}H_{17}(CH_3)_4N_3JCH_3J + H_2O$$

Rozanilin, jódmetil és metilalkoholból állítható elő 100° C.-on és mint cinkkloridkettőssó kerül a forgalomba. A metilzöld ismerete előtt fontos festék volt. 120° C.-on jódmetil válik szabaddá és ibolyaszínű tetrametilrozanilinné alakul át.

Jóél, Petuél fia, zsidó próféta, akinek a róla nevezett bibliai könyvecskét tulajdonítják. A beszédek, amelyek a könyvecskében foglaltatnak, egy sáskajárás alkalmából megtérésre szólítják fel a népet, Izráel elnyomóinak bűnhődését és az Isten népének megváltását hirdetik. A könyv keletkezésének korára nézve igen eltérők a vélemények. Újabb bibliamagyarázók a II. templom korába helyezik.

Joël, *Manuel*, zsidó tudós, szül. Birnbaumban (Posen) 1826 október 19., megh. Boroszlóban 1890 november 3., hol rabbi és a rabbiképző intézet tanára volt. Főbb munkái: Religionsphilosophie d. Moses b. Maimon (Breslau 1859); Lewi b. Gerson als Religionsphilosoph (u. o. 1862); Verhältniss Albert d. Grossen zu Maimonides (u. o. 1864); Spinoza's theol.-politischer Tractat (u. o. 1870); Zur Genesis d. Lehre Spinoza's stb. (u. o. 1871); Religionsphilos. Zeitfragen (u. o. 1876); Blicke in die Religionsgesch. (u. o. 1880. és 1883., 2 köt.).

Joest, *Wilhelm*, német etnológus és utazó, szül. Kölnben 1852 márc. 15., megh. Santa Cruz ausztráliai szigeten 1897 nov. 25. 1874-ben beutazta Törökországot, É.-Afrika partvidékét, 1876—1879. Amerikát. 1879-ben Ceylont és Indiát a Himalájáig bejárta, átkutatta Birmát, Sziámot, Acsint, Kambodzsát és a Filippi-szigeteket, járt Pekingben, Japánban; Jesszóban az aino törzs közt

élt és 1881. Mandzsurián és Szibérián át visszatért Németországba; 1890. Guayanát, 1895. Délamerikát utazta be. Főbb művei: Aus Japan nach Deutschland durch Sibirien (Köln 1887); Das Holontalo, ein Beitrag zur Kenntniss der Sprachen von Celebes (Berlin 1883); Ein Besuch beim König von Birma (Köln 1882); Um Afrika (u. o. 1885).

Joesten, *Joseph*, német író, szül. 1850 jún. 21. Dürrenben, megh. Bonnban 1909 szept. 24-én mint vasúti főigazgató és a német írók szövetkezetének elnöke. Műveit részben *Milles Ferrarius* és *Hans Windeck* neveken tette közzé; lelkes hazafiasság költészetének a jellemzője. Im Spiegel der Zeit (1892); Ruhmreiche Berge (2. kiad. 1899); Die Feldflasche von Auerstädt (1894) c. hazafias műveihez csatlakoznak történelmi tanulmányai és irodalomtörténeti értekezései: Wolfgang Müller von Königswinter (1895); Literarisches Leben am Rhein (1899); Gottfried Kinkel (1905).

Jofra, oázis-csoport, l. *Dzsofra*.

Jó Fülöp, burgundi herceg, l. *Fülöp*, 8.

Jog (lat. *jus*, ném. *Recht*, fr. *droit*, ang. *right*, ol. *diritto*). A jog szó a magyar nyelvben a «jó» szóra vezet vissza. (V. ö. *Simonyi-Szarvas*, Nyelvtani szótár; *Budenz*, Magyar-ugor szótár, *jog* és *jó* alatt). Népünk észjárása szerint «jogos» az a cselekmény, magatartás, állapot, amely etikai érzésünk szerint «jól» van, azaz amit helyeslünk; nem «jogos», amit etikai érzésünk nem helyesel (v. ö. a német «recht» szót hasonló értelemben). E legszélesebb értelemben jogon azoknak az etikai parancsoknak s tilalmaknak összességét értjük, amelyeket az emberi cselekedetekre nézve kötelezőknek elismerünk. De nem minden parancs vagy tilalom, amelyet valamely emberi közösség ily értelemben kötelezőnek ismer el, jogszabály a szó *szűkebb*, műszaki értelmében. Jogszabállyá e szűkebb értelemben csak azáltal lesz, ha az *állam* magáévá teszi és követésüket a rendelkezésére álló *kényszereszközökkel* biztosítja. E két ismertető által különbözik a voltaképeni jogszabály a vallás, az erkölcs, az illem szabályaitól.

A most jelölt szűkebb, vagyis az állami jog határain belül is háromféle értelemben használtatik a jog szó. Jelenti: 1. A *jogrendet*, vagyis amaz erők képzelt megtestesítőjét, melyek a jogszabályokat létrehozzák. Ily értelemben mondjuk, hogy «a jog rendeli», «a jognak feladatai» stb. (l. *Jogrend*). 2. A *jogszabályt*, vagyis azon közkötelező parancsokat és tilalmakat, melyeket a jogrend létrehoz. E kétféle jelentésben beszélünk a jogról a szó *tárgyi* értelmében. 3. A jogot a szó *alanyi* értelmében, azaz azt a hatalmat, amelyet a tárgyi jog annak számára biztosít, akinek érdekében a maga parancsát vagy tilalmát kibocsátja (jogalany). Minden jogszabály e szerint két oldal felé fordul: ahhoz, akit jogosít, és ahhoz, akit amannak érdekében kötelez. A viszonyt, melyet ilyképen a jog minden egyes szabálya által a jogosított és a kötelezett (egy vagy több) személy között létesít, *jogviszonynak* mondjuk. Ily jogviszony áll fenn a hitelező és az adós között: a hitelező jogosítva van követelni, hogy az adós teljesítsen, az adós köteles teljesíteni. Ily jogviszony áll fenn a tulajdonos és minden más ember között: a tulajdonos jogosítva van követelni, hogy rajta kívül más az ő dolgához hozzá ne nyúljon, minden más ember köteles a tulajdonos dolgától tartózkodni. Íme kétféle jogviszony: a hitelező egy emberrel (az adóssal) szemben van jogosítva, a tulajdonos mindenkivel szemben: az előbbi esetben *abszolut*, az utóbbiban *relativ* jogokról és jogviszonyokról beszélünk. A szerint, amint a jogosított v. a kötelezett fél valamely jogviszonyban magánszeméllyel v. az állami közösséggel áll szemben, magát a jogviszonyt is *magán-* v. *közjogi* viszonynak nevezzük. Egyazon jogviszonyt nemcsak egy jogszabály, hanem gyakran a jogszabályok egész sora szabályozza: az egyazon jogviszonyt szabályozó jogtételek ilyen összetartozó csoportját *jogintézménynek* nevezzük. A *magánjog* a magánjogi, a *közjog* a közjogi jogparancsok és jogtilalmak, jogok és kötelességek, jogviszonyok, jogintézmények összessége. A közjog a benne szabályozott viszonyok más-más köre szerint *állam-* (alkotmány- és közigazgatási), *egyház-*, *büntető-* és *perjogra*, a magánjog *személy-* és *vagyonjogra* oszlik. *Alaki jog* a jog érvényesítésére vonatkozó jogszabályok összessége, *anyagi jog* pedig azok a jogszabályok, amelyek magát az érvényesítendő jogot adják, meghatározzák. *Közönséges jog* (jus commune) v. *általános jog* (jus generale) azok a jogszabályok, amelyek az emberek általános életviszonyait tárgyazzák; a *különös jog*, *szakjog*, *részleges jog* v. *kivételes jog* (jus speciale, particulare, exceptionale) ezzel szemben csak bizonyos különös életviszonyt, foglalkozást (pl. a kereskedelmet, tengerészetet stb.) szabályoz, vagy hatálya csak bizonyos területre vagy az emberek bizonyos osztályára szorítkozik, kedvezményes kivételes tételeket tartalmaz. L. még *Jus*.

Jog *(A jog)*, 1882—1908. *Révai* Lajos és *Stiller* Mór szerkesztésében megjelent jogi hetilap, a *Jogesetek Tára* c. melléklettel.

Jóga, l. *Ind filozófia*.

Jogafosztott, a teljes jogtalanság (Echtlosigkeit, Rechtlosigkeit) állapotára kárhoztatott, személyi és polgári jogaitól megfosztott személy. Hajdan mint büntetés fordult elő.

Jogakadémia, l. *Jogi szakoktatás*.

Jogalany, l. *Jogképesség*.

Jogalap, l. *Jogcím* és *Gazdagodás*.

Jogalap nélküli gazdagodás, l. *Gazdagodás*.

Jogállam. A jog eszméje az állam eszméjétől elválaszthatatlan — mert államon kívül jogról szó nem lehet — s oly lényeges, hogy az állami feladatok egyéb összes köreire is kiterjed s minden állami tevékenységnek szabályozója és korrektivuma. A jog és az állam eszméinek szoros egybefüggésén alapszik a J. (Rechtsstaat) fogalma, mely alatt nem oly államot kell érteni, amely a jog megvalósításán kívül más feladatot nem ismerne és mintegy jogbiztosító társaság szerepére szorítkoznék, hanem oly államot, mely összes feladataiban a jog és jogosság követelményeit szem előtt tartja, a jognak eszméjét megvalósítani törekszik s a célszerüség, az opportunitás elvét a jog elveinek alárendeli; a «quid consilii» sugallatait csak addig követi, ameddig a «quid juris» tilalmaiba nem ütköznek. Más értelemben J. ellentéte a *rendőr-*

állam-nak (Polizeistaat), mely az egyéni szabadság s az egészséges önkormányzat elnyomásával a polgárokat mindenben az állam gyámkodó hatósága alá helyezi.

Jogállam. Jog- és államtudományi havi folyóirat. Megjelenik 1902 óta Budapesten. Dr. Beck Hugó, Vargha Ferenc kúriai tanácselnökök és dr. Vavrik Béla kúriai másodelnök közreműködésével szerkesztik dr. Baumgarten Nándor egyetemi magántanár és dr. Gyomai Zsigmond ügyvéd. Főszerkesztő dr. Edvi Illés Károly ny. kir. ügyész. A hetilapok keretén túlmenő, hosszabb értekezéseket közöl.

Jogállapot, a jognak megfelelő állapot. A tényleges állapot nem mindig J., mert a jognak nem mindig felel meg. A tényeknek jogi jelentőségénél fogva azonban a tényleges állapot néha J.-tá válhatik. Ide tartozik pl. az elbirtoklás (l. o.).

Jogar (lat. *sceptrum*), a legfőbb hatalom hagyományos jelképéül szolgáló rövid bot. J.-t használtak már a régi Hellas királyai; Rómában az imperator (l. o.) jelvényei közé tartozott. A *magyar* koronázási jelvények között is van J., buzogányhoz hasonló, felül nyolc abroncsba foglalt golyóban, lent szívalakban végződő aranypálca. A koronázáskor a szent koronának a király fejére tétele után a nádor, illetve ennek az országgyűlés által kirendelt helyettese a király jobbjába adja a J.-t.

Jogász, 1. joghallgató; 2. az, aki a joggal foglalkozik; elméleti és gyakorlati J. aszerint, amint a joggal mint tudománnyal, v. gyakorlati alkalmazásával foglalkozik. Rómában Augustus császár egyes kitűnő J.-oknak (juris consultus) jogot adott arra, hogy nevében mondjanak véleményt. Hadrianus császár pedig azt rendelte, hogy a vélemény (responsum) adására különösen felhatalmazott J.-ok összhangzó véleménye törvényerővel (legis vicem) birjon s a biró csak a vélemények eltérő volta esetében volt jogosítva azt a nézetet követni, amelyet maga helyesnek tartott.

Jogászegyesületek, a jogtudomány művelése s a jogélet fejlesztése érdekében alakított egyletek. Az eszközök, amelyek által a J. céljukat elérni törekszenek, jobbára azok, amelyeket a Budapest székhellyel alakult Magyar Jogászegylet alapszabályaiban elfogadott, jelesül: 1. előadások és vitatkozások; 2. a jogi irodalom, az igazságszolgáltatás és a jogi törvényhozás fontosabb mozzanatainak méltatása s kritikai ismertetése; 3. pályadíjak kitűzése tudományos és az igazságügyi törvényhozás körébe vágó munkálatokra; 4. évkönyv és időszaki közlöny kiadása; 5. jogtudományi könyvek kiadása, v. a kiadásnak támogatása. Budapesten (l. *Magyar Jogászegylet*) kivül van még Szegeden, Kassán, Nagy-Váradon.

Jogászgyűlés (ném. *Juristentag*), jogászoknak szabad egyesülete az eléterjesztett jogi kérdéseknek megvitatása, s amennyiben a kérdés határozathozatalra érett, határozathozatal céljából. A J. eszméje Németországból indult ki, hol az első J.-t Holtzendorff indítványára 1860. Berlinben tartották meg. 1870-ben volt az első magyar J. Azóta 1896-ig 11 J.-t tartottak. Hosszabb szünetelés után 1911. újból egybeült a Magyar Jogászegylet vezetőségének kezdeményezésére a J. Az eddig megtartott 12 J. számos gyakorlati jelentőségű, időszerű kérdésben állást foglalt s évkönyveiben a törvényhozásnak figyelemre méltó anyagot szolgáltatott.

Jogászjog (ném. *Juristenrecht)*, a jogászoknak tudományos és birói működése által képződött jog, ellentétben a nép jogi meggyőződésében megnyilvánuló *szokásjoggal* és az *irott joggal*. Forrásai a jogtudósok iratai s a birósági joggyakorlat. A befolyásnál fogva, melyet a J. a jogéletfejlődésére gyakorol, némelyek a J.-ot önálló jogforrásnak tekintik. Ez ellen szól az, hogy a biró csakis már létező jogot alkalmazhat, amelyet a jogtudomány nem alkot, hanem csak felismer és magyaráz. Ott, ahol az érvényes jognak egyedüli v. főforrása a szokás, a J.-nak — mint amely a szokásjog képződésére kiváló befolyást gyakorol — természetesen nagyobb szerep jut, mint irott jog mellett, habár a J.-nak az irott jogra is kétségkivül befolyása van. Valóságos jogforrás volt a J. a római jogban, ahol Hadrianus császár elrendelte, hogy egyes jogtudósoknak egybehangzó véleménye, responsuma (a. m. válasz) törvényerővel birjon.

Jogbéke, l. *Jogbiztonság.*

Jogbeli perek *(processus juris)* 1848 előtti jogunkban a nemesi jószág tulajdonosára vonatkoztak. Illetékes első biróság a kir. itélőtábla volt. Az egyes percímek voltak: 1. gyökeres jogból (l. o., ex jure radicali); 2. iktatási ellenmondásra vonatkozó perek, jelesül: *a)* ellenmondás igazolására (ad dandam contradictionis rationem); *b)* az igazolás elfogadására (ad recipiendam contradictionis rationem); 3. háramlási perek, jelesül: *a)* magszakadásból (ex defectu seminis); *b)* hűtlenségből (ex nota infidelitatis); 4. koronai javaknak adományozását és nádori adományt vitató perek; 5. a nemesi birtokkal összekapcsolt jogokat tárgyazó perek s az arányosítási, határi és tizedi jogperek (proportionalis, metalis, decimalis ex jure); 6. örökvallás felbontására irányzott perek; 7. privilegiumok s nemesi tulajdont tárgyazó szerződések érvényére s magyarázatára vonatkozó perek.

Jogbirtok *(juris quasi possessio)* alatt azoknál a jogoknál, amelyek tartós gyakorlást engednek meg, az ily jog tartalmát kitevő jogosultság tényleges gyakorlását értjük. Jelentősége az, hogy ezt a tényleges gyakorlást, ha a J.-ká váláshoz szükséges állandóságot nyert, a jog — a dologbirtok analógiájára — az önhatalmú háborítás ellen birtokvédelemben (önsegély, sommás visszahelyezés) részesíti akkor is, ha a jognak ezt a quasi birtokosát az igénybe vett jog valójában nem is illeti meg, amihez képest az, akit ez a gyakorlat sért, nincs jogosítva azt önhatalmulag meggátolni, hanem e végből a birósághoz kell fordulnia. Gyakori eset pl., hogy a telek tulajdonosa hosszabb időn át elnézi a szomszédnak azt, hogy az ő telkén átjárjon, ami a szomszédi részén az út-szolgalom birtokának megszerzésére vezethet. Birói gyakorlatunkban a J. leginkább a telki szolgalmak tekintetében talált elismerésre.

Jogbitorlás. Jogot bitorol az, aki őt meg nem illető jogot gyakorol.

Jogbiztonság alatt értjük az állam által a polgárok részére biztosított azt az állapotot, amely-

nek fentartásán s az állam renitens elemei ellen való megvédelmezésén az állam saját fejlődésének biztosítása céljából fáradozik. A J. egyrészt békét jelent azoknak, akik az állam céljaival egyetértenek s az állam jogát tisztelik, másrészt megtorlást azoknak, akik a jog felforgatására törnek.

Jogbölcselet az a tudomány, amely a jognak lényegét, más társadalmi jelenségekkel kapcsolatát, keletkezésének és változásának törvényszerűségét kutatja. A J., ellentétben a jog bölcseleti művelésének korábbi irányaival: az észjoggal (l. o.) v. természetjoggal, tagadja, hogy a jognak egy, a dolgok természetéből vagy az ész által felismerhető, minden időre érvényes eszményi rendszere megállapitható lenne s az ilyen elgondolt jogrendszernek megalkotását, amivel az észjog művelői foglalkoztak, a tudomány szempontjából értéktelennek vitatja. A J. a változások törvényszerűségének felismerése alapján következtet a fejleményekre, a jövő jogára. Nálunk először Pulszky Ágost adta elő a bölcseleti jogot a J. ilyen irányzatával. Követői ebben az irányban Pikler Gyula, Somló Bódog stb.

Jogcím *(justus titulus)*, tágabb értelemben jelenti azt a jogi tényt (törvény rendelkezése, jogügylet stb.), amelyből a jog fakad. Szűkebb értelemben jelenti azokat az egyes magánjogi jogrendszerekben közelebbről meghatározott alapokat, amelyeken a vagyonjogok elidegenítése joghatályosan végbemehet. Ilyen értelemben szólunk ajándékozásról, vételről, mint a tulajdonszerzésre alkalmas J.-ről, míg a bérlet, haszonbérlet nem az. Épp úgy a tulajdonjog megszerzésére alkalmas J. a kölcsön, mert a kölcsönvevő a kölcsönvett érték tulajdonosává lesz, de a haszonkölcsön nem az, mert haszonkölcsön címén tulajdont szerezni nem lehet.

Jogcsavaró, l. *Rabulista.*

Jogcselekmények, 1. a jogügyletek (l. o.) és 2. tágabb értelemben az embernek magánjogi szempontjából jelentőséggel biró egyéb oly cselekményei is, amelyek — a jogügyletektől eltérőleg — nem irányulnak közvetlenül valamely jogváltozás előidézésére és ilyet esetleg csak jogszabálynál fogva idéznek elő. Ilyenek a lakhelyalapítás, a specificatio (l. o.) stb. Nem J., bár magánjogi következményekkel járnak, a jogsértő cselekmények.

Jogegyenlőség, az az elv, amely szerint a törvény előtt a jogokban való részesedés szempontjából származás-, vallás- stb. különbség nélkül az állam minden polgára egyenlő. Megvalósította először a francia forradalom, nálunk az 1848-iki törvényhozás.

Jogegység, jelenti a jogszabályoknak, a törvényeknek azonosságát, azt t. i. hogy a jog az állam egész területén egységesen, egyöntetűen van szabályozva. Ilyen értelemben J. van nálunk pl. a váltójog tekintetében, amely a magyar állam egész területén egységes, viszont nincs meg egyebek között az általános magánjog, a peres eljárás tekintetében, amely a magyar állam területének egyes részeiben (Horvát-Szlavonországokban, Fiuméban, a magánjogot illetőleg a volt erdélyi részekben is) eltérően van szabályozva. Más értelemben jelenti a jogalkalmazásnak az egységét, azt t. i., hogy a biróságok és általában a hatóságok a jogszabályokat ugyanoly esetekben ugyanúgy alkalmazzák, a jogszolgáltatást egyöntetűen gyakorolják. Ennek a biztosítására szolgál a Kúria döntvényjoga, amelyet az 1912. LIV. t.-c.-nek 1913 jan. 1-ére életbeléptetett 70—79. §-ai újra szabályoztak (l. *Döntvény).* A döntvényt a Kúria jogegységi tanácsa hozza, a teljes ülés csak akkor, ha a Kúriának konkrét ügyben itélkező valamelyik tanácsa el akar térni a Kúriának J.-i határozatától, v. korábbi teljes ülési határozatától, v. ha a Kúria elnöke v. az igazságügyminiszter ily határozat megváltoztatását szükségesnek tartja. L. még *Perorvoslat a jogegység érdekében.*

Jogegységi határozat, l. *Jogegységi tanács* és *Perorvoslat a jogegység érdekében.*

Jogegységi tanács a kir. Kúriának döntvényhozó tanácsa (l. *Döntvény, Jogegység),* a Kúrián az igazságszolgáltatás egyöntetűségének megóvása végett az 1912. LIV. t.-c. 70. §-a értelmében alakitott tanács, amely a vitás elvi kérdést eldönti. Évenként 4 ilyen tanácsot alakit a Kúria elnöke, ú. m. 1. közpolgári; 2. telekkönyvi, úrbéri és birtokrendezési; 3. váltó-, kereskedelmi és csőd-, 4. bűnvádi ügyekben. Mindegyik tanács 11 tagból áll. A J. elé tartozó kérdésben a koronaügyészt is meg kell hallgatni. A J. döntvényét a biróságok mindaddig követni kötelesek, míg a Kúria teljes ülése meg nem változtatja, de bármelyik kir. tábla teljes ülése kérheti a döntvény megváltoztatását. A J. döntvényeit a Büntetőjogi Határozatok Tára (l. o.) és a Polgári jogi Határozatok Tára (l. o.) tartalmazza. A büntető J. intézi el a jogegység érdekében használt perorvoslatot is (l. *Perorvoslat a jogegység érdekében).*

Jogelőd, l. *Jogutód.*

Jogelőny, l. *Jogkedvezmény.*

Jogerő, a birósági itéletnek fellebbvitellel és halasztó hatályú igazolással való megtámadhatatlansága (alaki J.) és ebből eredőleg a birósági itélettel elbirált jognak megváltozhatatlansága (anyagi J.) olyképen, hogy az itélet arra a jogra nézve, amelyről határozott (tárgyi terjedelem) és azokra a személyekre nézve, akikre ez az itélet kiterjed (alanyi terjedelem), a jövőben irányadó és hogy ugyanezen jog felől érdemben új itélet nem hozható. Az 1911. I. t.-c. hatályba léptével az alaki J. akkor következik be, ha az itélet fellebbvitellel vagy ellentmondással többé meg nem támadható. (Az igazolásnak ugyanis a Pp. szerint nincs a J.-re halasztó hatálya). A J. az itélet végrehajtását is lehetővé teszi, habár vannak itéletek, amelyek előzetesen: azaz J.-re emelkedésük előtt is végrehajthatók. A J.-s itélet kivételesen a perujítás (l. o.) jogorvoslatával megtámadható. Az anyagi J. azt jelenti, hogy a jogerős itélet a felek közti jogviszonyt végleg rendezi; kétféle irányban hat. Negativ irányban nem engedi meg, hogy ugyanazon jog felől újabb érdemleges birói itélet keletkezhessék (ne bis in idem); pozitiv irányban az a hatása, hogy amikor a pernek más jog a tárgya, de a jogerős itélettel elbirált jog, mint a pernek előzménye (praejudicium), a per anyagává tétetik, ennek az utóbbi pernek birája kötve van a jogerős itéletben foglalt döntéshez. Az

itélet jogerejét az 1911. I. t.-c. szerint a biróság hivatalból veszi figyelembe; a törvény hatálya előtt a J. az itélt dolog kifogásával (exceptio rei judicatae) volt érvényesithető. Az itéletnek csak rendelkezése emelkedik J.-re, indokolása nem, de gyakorlatunk szerint az indokolásban tett kijelentés is J.-re emelkedik és itélt dolgot állapit meg, ha határozat erejével biró jogi kijelentést tartalmaz. A büntető perben az itélet meghozásával emelkedik J.-re, ha ellene perorvoslat egyáltalában nem, v. csak a jogegység érdekében használható; más itélet pedig akkor emelkedik J.-re, midón a jogositottak elmulasztották, illetőleg visszavonták a használható perorvoslatot, vagy azt a biróság visszautasitotta v. elutasitotta. A polgári és büntető birósági jogerős itélet joggyakorlatunk értelmében úgy viszonylik egymáshoz, hogy a marasztaló büntető jogerős itélet megállapitása a büntetendő cselekményre alapitott polgári perben itélt dolog erejével hat, ellenben a felmentő büntető birósági jogerős itélet nem zárja el a polgári birót attól, hogy a büntető biró által felmentett egyén cselekedetét magánjogi kötelezettség alapjává tehesse.

Jogérvényes a. m. jogilag végleg eldöntött, jogerős, l. *Jogerő.*

Jogérzet, a bennünk levő, az élet tapasztalatai által nevelt közvetetlen sugallat arról, hogy mi jogos és mi jogtalan.

Jogeset, az életből vett oly eset, amelyre valamely jogszabály alkalmazandó. Egynemű J.-eknek állandóan egyenlő birói eldöntése törvénykezési gyakorlatot állapít meg. A leghíresebb J.-gyüjteményeknek egyike a Pitaval-féle «Causes célèbres» c. gyüjtemény. Németországban nevezetes Feuerbach gyüjteménye, «Merkwürdige Kriminalrechtsfälle». Igen érdekes az olasz gyüjtemény: «Repertorio delle cause celebri di tutte le nazioni». A biróság által eldöntött J.-eket hivatalos vagy magángyüjteményben (pl. nálunk a Jogtudományi Közlöny Döntvénytárában, a Grill-féle Döntvénytárban, a Fabiny-Gottl-féle Kúriai és a Térfi-féle Itélőtáblai gyüjteményben, a Térfi-féle Hatásköri jogszabályok és határozatok tárában, a jogi szaklapokban stb.) időnként közlik. Tanulmányi célokra költött J.-ek is szolgálnak, amelyeken a jogtanulók magukat a törvény alkalmazásában gyakorolják.

Jogfilozófia, l. *Jogbölcselet, Észjog.*

Jogforrások alatt értjük egyfelől azokat a tényezőket, amelyek tárgyi értelemben vett jogot (jogszabályt) alkothatnak, létesíthetnek. Ilyen értelemben J. a törvényhozás és a jogszokás (birói gyakorlat). J. alatt értjük másfelől azokat a forrásokat, kútfőket, amelyekből a létező jogot megismerhetjük. Ilyen értelemben J. a törvény, a rendelet, a statutum és a szokásjog megnyilvánulásai (itéletek stb.).

Joggyakorlat *(judicatura),* birói gyakorlat az az irány, amelyet a biróságok itélkezésükben a törvény alkalmazása körül állandóan követnek, különösen oly esetekben, amelyekről a törvény v. éppen nem, v. nem kellő szabatossággal rendelkezik. (L. *Jogászjog, Döntvény.*) Más értelemben gyakorlati előképzés, a jogi minősítésnek az a kelléke, amely szerint a birói v. ügyvédi pályára készülő bizonyos időn át igazságügyi hatóságnál működni köteles. Így 3 évi J. szükséges a gyakorlati birói vizsgálatra és az ügyvédi vizsgára bocsátáshoz, amelyet a jogtudori oklevél megszerzésétől, ill. az ügyvédjelöltek lajstromába való felvételtől kell számitani; az említett vizsgák letételétől számitott 2 évi J. szükséges ahhoz, hogy valaki birói v. ügyészi hivatalra kinevezhető v. az ügyvédek lajstromába felvehető legyen (1912. VII. t.-c. 1. és 2. §§).

Joggyakornok az, aki a biróságnál v. ügyészségnél joggyakorlat céljából előkészítő szolgálatot teljesít. J. lehet, aki az általános minősítésen fölül a jogi tanfolyamot bevégezte és az első jogi szigorlatot v. a jogtudományi államvizsgát letette. A J. nem fizetést, hanem segélydíjat kap. Kiképezése érdekéből az előkészítő szolgálat tartama alatt más-más bírósághoz v. ügyészséghez és ezen belül más-más ügyszakba lehet áthelyezni. Előkészítő szolgálaton addig van, míg a birói gyakorlati vizsgát le nem teszi. Munkaköre főleg jegyzőkönyvek vezetése, pertárnoki tennivalók, határozatok előkészítése és kiküldetések teljesítése.

Joghurt, a balkáni népeknél, különösen a bolgároknál szokásos aludttej-fajta, amely speciális élesztő, a «bolgár-maya» hatására készül a tejből. A J. kellemes savanykás ízű, tejfelszerű anyag, amelyet a bélrendszer kitünően emészt. A maya erjesztő lényegében a tejsavbacillusok (bacterium lactis aërogenes) két alfaját tartalmazza, ezek a tejben levő tejcukrot tejsavvá alakitják át. A tejsav az emésztést előmozdítja, a J.-tal bejutó bakteriumok pedig a bélben levő káros erjedéseket és rothadást okozó bakteriumokat elnyomják. Emiatt ajánlják a J.-ot mindazoknak, akiknek belében rendellenes erjedési folyamatok vannak, bélhurutban és más bélbajban szenvedőknek, máj- és epebajosoknak, tuberkulózis- és skrofulózisban szenvedőknek, stb. V. ö. *Metschnikoff,* Quelques remarques sur le lait aigri (Paris).

Jogi, önsanyargató életet élő indiai brahmánok, l. *Dzsogi.*

Jogi bizonyosság a birónak valamely tény valóságáról v. valótlanságáról a per összes adatainak mérlegelése alapján nyert meggyőződése. A J. nem mindig egyenlő a valósággal, mert hiszen a biró tévedhet a perbeli adatok mérlegelésénél, másrészt a peres felek sem adják elő mindenkor mindazt, ami a vitás ügyre tartozik s így a biró az összes körülmények ismerete nélkül kénytelen meggyőződését megalkotni. L. *Bizonyítás.*

Jogi egység, l. *Bűnhalmazat.*

Jogi iskolák, a jogtudósoknak egy-egy külön irányzatot képviselő, vezető jogtudóst követő iskolája. A rómaiaknál ilyen iskola volt pl. Proculusnak és Sabiniusnak követői: a proculianus-ok és sabinianus-ok. Ilyen értelemben beszélnek a Hugo Gusztáv tanítását követő német történeti iskoláról és a Thibaut tanítását követő jogbölcseleti iskoláról stb.

Jogi közmondás, közmondás alakjában élő jogszabály. A szokásjognak egyik fontos felismerési forrása. Kezdetleges fejlődési fokon u. i. a jogszabályok nem írott törvényekben, hanem közmondásokban élnek a nép ajkán.

Jogin, l. *Dzsogi.*
Jogi népesség, l. *Állampolgárság.*
Jogintézmény, l. *Jog.*
Jogi paroemia a. m. jogi közmondás (l. o.).
Jogi szakoktatás a jogászi életpályákra (birói, ügyvédi, magasabb közigazgatási tisztviselői pályára) előkészitő oktatás. Nálunk a Nagyszombatban 1667. megnyilt jogtudományi kar volt a kizárólag jogtudománnyal foglalkozó első szakiskola. 1740-ben létesült az egri érseki jogliceum. Mária Terézia 1774. Kolozsvárott állit fel a jogtudomány művelésére is kiterjedő főiskolát és nevelésügyi rendeletében, az 1777. évi Ratio educationis-ban négy kerületi akadémiának: a pozsonyi, a győri, a kassai és a nagyváradi akadémiának felállitását rendeli el, bölcseleti és jogi tanszakkal. Ma a J.-nak magyarországi tanintézetei: a budapesti és a kolozsvári egyetem jogi kara (l. *Egyetem*); a pozsonyi, a nagyváradi és a kassai kir. jogakadémia; az egri érseki és a pécsi püspöki jogliceum; a debreczeni, a kecskeméti, a máramarosszigeti, a sárospataki ref. és az eperjesi ág. hitv. evang. jogakadémia. Az 1912. XXXVI. t.-c. Pozsonyban és Debreczenben tudományegyetem felállitását rendelte el. Az egyetem és a jogakadémia közt az a főkülönbség, hogy a jogakadémián tudori szigorlatot letenni nem lehet és a jogakadémiák magántanári képesitést nem adhatnak. A tudományegyetemek és jogakadémiák tanulmányi és vizsgarendjét az ő Felségének 1911 okt. 5-én kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyott, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 128,000/1911. szám alatt kelt rendeletével kibocsátott szabályzat tartalmazza. E szerint a második beszámitható félév végén letehető *alapvizsga* tárgyai: *a)* a római jog, *b)* a magyar alkotmány- és jogtörténet; a negyedik félév végén letehető második alapvizsga tárgyai: *a)* a magyar közjog, *b)* a közgazdaságtan a pénzügytannal; a hatodik félév végén letehető harmadik alapvizsga tárgyai: *a)* a magyar magánjog, *b)* a magyar anyagi büntetőjog, *c)* a magyar büntető perjog. Az alapvizsgára bocsátás feltétele, hogy a tanuló a vizsgatárgyak mindegyikéből legalább egy félévi főkollégiumot hallgatott. Az alapvizsgát azon az egyetemen v. jogakadémián kell letenni, ahol a jelölt az utolsó félévet hallgatta. *Államvizsgát* nyolc, katonai szolgálat esetén hét félév után végbizonyitvány alapján lehet tenni annál az egyetemnél v. jogakadémiánál, amely a végbizonyitványt kiállitotta. A jogtudományi államvizsga tárgyai: *a)* a magyar magánjog, kapcsolatban az osztrák joggal; *b)* a magyar anyagi büntetőjog; *c)* a magyar büntető perjog; *d)* a magyar kereskedelmi és váltójog; *e)* a magyar polgári törvénykezési jog; *f)* a magyar közigazgatási jog és a magyar pénzügyi jog főbb elvei. Az államtudományi államvizsga tárgyai: *a)* a politika; *b)* a magyar közigazgatási jog, perenkivüli eljárás, telekkönyvi rendtartás, a büntetőjognak a kihágásokról szóló része, a rendőri büntető eljárás; *c)* a magyar pénzügyi jog; *d)* az egyházjog; *e)* a magyar állam statisztikája. A félévet csak annak lehet beszámitani, aki hetenkint legalább 20 órát hallgatott. Minden joghallgatóra kötelező két félévi kollégium történet és egy félévi kollégium bölcsészet hallgatása. A jogakadémiák tanulmányi rendjét a rendelet részletesen megszabja. A képesités fokát (szótöbbséggel, egyhanguan, szótöbbséggel kitüntetve, egyhanguan kitüntetve) a bizonyitványban ki kell tenni. Ha a vizsgáló bizottság a vizsgát el nem fogadja, a jelöltet nem képesitettnek jelenti ki. Ha a jelölt csak egy tárgyból nem felel meg, a bizottság őt pótvizsgára utasitja. Ha a pótvizsga nem sikerül, az egész vizsgát ismételni kell. Az alapvizsga dija: 33 K; a tandijmentesek ezt nem fizetik, a féltandijmentesek a felét fizetik. A pótvizsga dija: 16 K. Az államvizsga dija: 80 K, a pótvizsgáé: 40 K. Dijmentességnek helye nincs. A jogtudományi és az államtudományi tudori *szigorlatokról* az ő Felsége 1883 aug. 20-ról kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyott 28,291/1883. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelettel kibocsátott szabályzat rendelkezik. A jogtudori fok eléréséhez három szigorlat és egy felavatási értekezés szükséges. Az első szigorlat tárgyai: *a)* a római jog a pandektajoggal; *b)* egyházjog; *c)* jogbölcsészet a nemzetközi joggal. A második szigorlat tárgyai: *a)* magyar közjog; *b)* közigazgatási és pénzügyi jog; *c)* politika; *d)* magyar büntetőjog és eljárás. A harmadik szigorlat tárgyai: *a)* magyar magánjog; *b)* osztrák polgári jog; *c)* magyar polgári törvénykezés; *d)* váltó- és kereskedelmi jog. Az államtudományi tudori fokhoz két szigorlat és egy felavatási értekezés kivántatik. Az első szigorlat tárgyai: *a)* jogbölcsészet a nemzetközi joggal; *b)* egyházjog; *c)* magyar közjog; *d)* politika. A második szigorlat tárgyai: *a)* nemzetgazdaságtan és pénzügytan; *b)* statisztika; *c)* magyar közigazgatási jog a pénzügyigazgatási joggal; perenkivüli eljárás a telekkönyvi rendtartás nélkül, a büntető törvénynek a kihágásokra vonatkozó része az eljárással. Aki a jogtudorságot elérte, egy kiegészitő szigorlattal az államtudori fokot is elnyerheti. Ennek a szigorlatnak a tárgyai: a nemzetgazdaságtan, a pénzügytan és a statisztika. Az államtudorok viszont két kiegészitő szigorlattal szerezhetik meg a jogtudori fokot. Ezeknek tárgyai: I. a római jog a pandektajoggal, a magyar magánjog, az osztrák polgári jog; II. a büntetőjog és eljárás, a magyar polgári törvénykezés, a váltó- és kereskedelmi jog. Tudori szigorlatokra csak azok bocsáttatnak, akik a jog- és államtudományi tanfolyamot — legalább fele részben hazai tanintézetben — elvégezték. A képesités ugyanúgy történik, mint az államvizsgánál, de a képesités foka a doktori diplomába nem kerül bele. A szigorlatot 3 hónapnál rövidebb idő alatt nem lehet ismételni, a pótvizsgát 6 hétnél rövidebb idő alatt nem lehet letenni. A jogtudományi szigorlatok sorrendjét a jelölt szabadon választhatja. A szigorlatok közt legalább 6 hónak kell közbe esnie. Ezt a tanártestület 6 hétre leszállithatja. Akit a második ismétlő szigorlaton is visszautasitanak, doktori oklevelet nem nyerhet. Egy-egy szigorlat dija: 100 K, a pótszigorlaté: 60 K; az értekezés dija: 40 K; az avatási dij: 70 K 20 f. Dijmentességnek helye nincs. Az *államtudományi államvizsga* (és az ennél magasabb fokú képesités: az államtudorság vagy a jogtudorság, vagy az ügyvédi oklevél) általá-

ban a közigazgatási pályák (minisztériumok, törvényhatósági hivatalok stb.) fogalmazási szakaira képesít; jogtudományi államvizsga szükséges az árvaszéki elnöki és ülnöki állásokhoz és korábban a gyakorlati birói vizsga is letehető volt a jogtudományi államvizsga alapján. Az 1912. VII. t.-c. értelmében azonban a gyakorlati birói vizsga letételéhez csakúgy, mint az ügyvédi vizsgához, a jogtudori fok elérése szükséges. Ugyancsak jogtudoroknak kell lenniök azoknak, akik oly más állást akarnak elérni, amelynek előfőltétele a birói v. az ügyvédi vizsga letétele. (Fogalmazói állás az igazságügyminisztériumban, a kincstári jogügyigazgatóságnál, törvényhatósági tiszti ügyészség stb.)

Jogi szaksajtó, azoknak a folyóiratoknak összessége, amelyek kizárólag a jogtudománnyal és a jogszolgáltatással foglalkoznak. A magyar J. nevezetesebb organumai: Jogtudományi Közlöny, Ügyvédek Lapja, Jogállam, Kereskedelmi Jog, Magyar Jogélet, Jog (megszünt), Rendőri Lapok stb.

Jogi személy *(erkölcsi, költött, eszmei személy)*. A jog az egyes ember érdekkörét meghaladó bizonyos célokat szolgáló személyegyesüléseket az egyes emberek mellé sorakozó önálló jogalanyokul ismer el, felruházván őket azzal a képességgel, hogy önálló vagyon urai lehetnek, képviseleti szerveik útján a vagyonjogi forgalomban az egyes ember módjára szerepelhetnek, jogokat szerezhetnek és kötelezettségeket vállalhatnak; és ugyanígy egy fiktiv, képzeleti jogalanyt állít be az egyes ember érdekkörét meghaladó célok állandó szolgálatára rendelt bizonyos vagyonok középpontjába. Ezeket a csak képzeletben létező jogalanyokat szokás az egyes emberekkel, mint természeti személyekkel szemben, J.-eknek nevezni. Ilyen J.-ek nálunk: 1. a köztestületek, nevezetesen az állam (államkincstár), a törvényhatóságok, a községek, az ügyvédi, közjegyzői, kereskedelmi és iparkamarák stb., a különböző egyházi testületek (káptalanok, szerzetek); 2. az egyesületek (egyletek, társulatok, testületek); 3. az alapitványok és 4. a közintézetek (ilyen pl. a Tudományos Akadémia). A köztestületek szervezetét a reájok vonatkozó közjogi törvények állapitják meg, az egyesületekét alapszabályaik, az alapitványokét az alapitólevél, a közintézetekét saját különleges szervezeti szabályzatuk. Ami különösen az egyesületeket illeti, ezek alapszabályaik kormányhatósági (ha speciális jogszabály mást nem állapít meg: belügyminiszteri) láttamozásával lesznek J.-ek. Az alapitványoknál ez vitás.

Jogi tanfolyam, l. *Jogi szakoktatás, Egyetem*.

Jogi tévedés, l. *Tévedés*.

Jogkedvezmény *(beneficium juris)*, oly jog, amely kivételes jogtétel folytán a személyek bizonyos osztályát vagy bizonyos előfeltételek fenforgása esetében a jogviszonyban álló felet általában megilleti. Ilyen J.-t állapít meg a magánjogi jogrendszerek egy része pl. akkor, amikor az ajándékozót feljogosítja arra, hogy az igért szolgáltatást megtagadhassa, vagy az ajándékot visszakövetelhesse akkor, ha különben saját megélhetése vagy azoknak eltartása, akiknek eltartására törvénynél fogva köteles, veszélyeztetve volna.

Jogképesség. Jogképes az, akiről a jog elismeri, hogy jogok és kötelezettségek alanya lehet. Mai magánjogunk, mint általában mindazon jogrendszerek szerint, amelyek a rabszolgaság intézményét többé nem ismerik, minden ember jogképes születésétől haláláig, nemre, korra és egészségi állapotra való minden tekintet nélkül. Jogképesek az ú. n. jogi személyek is (l. o.). Jogképes tehát a kiskorú, az elmebeteg is, hisz vagyona lehet, örökölhet stb. Az pedig, hogy az elmebeteg és rendszerint a kiskorú is jogügyletet csak a törvényes képviselő útján köthet, nem a J., hanem a cselekvőképesség (l. o.) hiányán múlik. A rabszolga ellenben nem volt jogképes, ezért nem is ment személyszámba, hanem dologszámba és mint ilyen, más személyek jogának (tulajdonjogának) tárgya volt.

Jogkérdés *(quaestio juris)*, a tényleges viszony jogi megitélése, ellentétben a *ténykérdéssel* (quaestio facti), amely a megitélés alá tartozó ténynek, tényállásnak megállapítására vonatkozik. Pl. ténykérdés az, hogy a felek milyen nyilatkozatokat tettek, mit mondottak. J. az, hogy ezekből a nyilatkozatokból származik-e és minő jog és kötelezettség. Pl.: igaz-e, hogy vádlott X-nek pénzszekrényét feltörte s a szekrényben volt pénzt elvitte, ez ténykérdés. Mit követett el vádlott ezáltal, milyen törvény alá esik ez a cselekmény, ez J. L. *Felülvizsgálat*.

Jogkeritők *(joccerydech)*, l. *Jókszedők*.

Jogkönyvek, a középkorban az érvényes jogtételeknek magántekintély alatt történt összeállításai. A J., bár magánosok által készültek, nagy tekintélyben részesültek, sőt némelyek törvényerőre emelkedtek. Ily nevezetes J. Németországban a Szász Tükör (Sachsenspiegel), a Sváb Tükör (Schwabenspiegel); hazánkban Werbőczy Hármaskönyve.

Jogközösség, az 1848. előtti magyar jogban nemesi ősi vagyonnál az örökösödésnek alapja. Végrendeleti örökösödésnek csak akkor lehetett helye, mikor a J.-ben levő személyek közül már egy sem élt. J.-ben voltak: adományi javaknál mindazok, akik az adománylevélben foglaltatnak, vagyis akikre az adománylevél záradéka alkalmazható. Szerzeményi javakra nézve J.-nek helye volt a szerző és minden törvényes utódai között; továbbá a gyermek és törvényes szülei között, végül a szerző és annak osztozatlan állapotban levő testvéreire nézve.

Jogmegalapitó és *jogszüntető tények*, l. *Bizonyítás*.

Jogok és kötelezettségek átruházása, l. *Átruházás*.

Jogok keletkezése és megszünése, l. *Jogszerzés és jogvesztés*.

Jogok összeütközése (ném. *Collision der Rechte*, franc. *conflit des droits*), 1. a jogszabályok összeütközése, ami akkor fordul elő, amikor a jogszabályok ellentétesen rendelkeznek. Az összeütközés elháritására az az elv irányadó, hogy a törvény szabálya megelőzi a kormányrendelet szabályát, a kormányrendeletben foglalt szabály megelőzi a törvényhatósági szabályrendelet szabályát stb. A csak bizonyos területre érvényes jogszabály (partikuláris jog) alkalmazási te-

rületén megelőzi az egész ország területére érvényes általános jogszabályt, a bizonyos különleges életviszonyokat szabályozó különleges vagy kivételes jog (speciális vagy excepcionális jog) szabálya a maga alkalmazási körében megelőzi a jogviszonyokat általánosságban szabályozó általános (generális) jogszabályt. — 2. Az alanyi jogok összeütközése akkor fordul elő, amikor több egyénnek ugyanarra a jogtárgyra van joga. Ilyen esetben az a szabály, hogy a korábban szerzett jog megelőzi a későbben szerzett jogot; ha pedig a jogosultak jogukat egyszerre szerezték s a jogtárgyból teljes kielégítést nem nyerhetnek, mindegyiknek joga aránylagos megszorítást, illetőleg leszállítást szenved. A végrehajtási törvény részletesen intézkedik a J.-nek arról az esetéről, ha ugyanazon a tárgyon többen szereznek végrehajtási zálogjogot, a csődtörvény szabályozza a csődhitelezők jogainak összeütközését s kielégítésük mikéntjét a csődvagyonból.

Jogorvoslat (lat. *remedium juris*, ném. *Rechtsmittel)*, általában a jog érvényesítésére v. védelmére szolgáló minden eszköz, tehát a kereset, kérvény, panasz, feljelentés is; szorosabb és tulajdonképeni értelmében a birói határozatok ellen intézett támadás, amelynek célja az, hogy a biróság, rendszerint a felsőbiróság az ügyet újra megvizsgálja és újra eldöntse, v. az alsóbiróság határozatát megsemmisitse (cassatio). J. peres ügyekben, l. *Perorvoslat.*

Jogosítás. Minthogy a különféle iskolafajok nemcsak általános művelődési célokat szolgálnak, hanem bizonyos hivatásokra is előkészitenek, természetszerűleg előállt annak a szüksége, hogy pontosan meg legyen határozva, mire jogosit valamely iskolának sikeres elvégzése. Nálunk az 1883. évi minősitési törvény állapitja meg, hogy minő előképzettség szükséges valamely köztisztviselői állás elnyeréséhez. Vannak, akik azt a nézetet vallják, hogy az iskolának csak az a feladata, hogy neveljen és tanitson, nem pedig az, hogy minősítést, kvalifikációt adjon, mely feljogosít valamely állás betöltésére. Akik így gondolkoznak, azok a kvalifikáció osztogatását az iskolán kívül álló vizsgálóbizottságokra kivánják ruházni. Különösebb fontossága van a J. kérdésének a középiskolákra nézve, amennyiben a törvény szerint egyforma jellegű iskolafajoknak tekintett gimnázium és reáliskola nagyon különböző J.-sal van felruházva. A reáliskolai érettségi bizonyítvány jogosító hatálya sokkal szűkebb körü, mint a gimnáziumé. A gimnáziumi érettségi bizonyítvány göröggel általában a főiskolákra, görögpótlóval a főiskolákra, de a tudományegyetemek és egyéb főiskolák hittudományi karának v. nyelvészeti, bölcsészeti, történeti szakosztályának kivételével, a reáliskolai érettségi bizonyítvány pedig csak a műegyetemre, a tudományegyetemek matematika-természettudományi karára v. a bölcsészeti karnak erre a szakosztályára, továbbá a bányászati, erdészeti és gazdasági akadémiára jogosít. Az egyévi önkéntesség kedvezményéhez való jog szintén iskolai bizonyítványhoz van kötve (középiskolai érettségi bizonyítvány v. ezzel egyenrangunak tekintett más bizonyitványok, pl. tanitói oklevél).

Jogos magánérdek. A J.-re való hivatkozás a rágalmazás v. becsületsértés miatt folyamatban levő büntető perekben, sajtóperekben bir jogi jelentőséggel, mert a Btk. 263. §-a az állitott meggyalázó tény v. kifejezés valódiságának bizonyithatását egyebek közt abban az esetben engedi meg, ha a vádlott igazolja, hogy állításának célja a közérdek, v. a J. megóvása v. előmozdítása volt.

Jogos védelem (lat. *moderamen inculpatae tutelae;* ném. *Nothwehr)* a magyar Btk. fogalommeghatározása szerint (79. §.) az, amely akár a megtámadottnak, akár másnak személye vagy vagyona ellen intézett, vagy azt fenyegető jogtalan és közvetlen megtámadásnak elhárítására szükséges. A J. fogalmi ismérvei: 1. jogtalan, tehát oly támadás, amelyre a támadó jogosítva nincs. Nincs helye J.-nek a fegyelmi jog gyakorlója ellen, továbbá a J. határai között védekező ellenében sem, de már a J. túlhágása esetében helyt foghat és pedig akkor is, ha a túlhágást a törvény méltányosságból nem bünteti. 2. A támadásnak már intézettnek v. legalább fenyegetőnek, közvetlennek kell lennie. Nincs tehát J.-nek helye oly támadás ellen, amely csak a jövőben s nem közvetlenül fenyeget, másrészt a már bevégzett támadás ellen. 3. A támadásnak a személy, tehát élet, testi épség, becsület vagy vagyon ellen kell irányulnia. De nem szorítkozik a megtámadottnak, hanem kiterjed másnak személye vagy vagyona ellen intézett támadás eseteire is. S ebben lényegesen különbözik a végszükségtől, amelynek csak életveszély és csakis a tettes v. hozzátartozóinak életét fenyegető életveszély ellen van helye. 4. A J.-nek a szükség határai között kell maradnia, de a J. határainak félelemből, ijedtségből v. megzavarodásból származott túlhágása (az ú. n. excessus) nem büntetendő. A tévedés a J. feltételeinek fenforgása körül (az ú. n. praetextus), vagyis az az eset, midőn valaki tévedésből megtámadottnak hiszi magát (v. mást), holott valójában megtámadva nincs, a tévedés általános szabályai szerint birálandó el. A magyar Btk. szerint jelesül irányadó ily esetben a Btk. 82. §-a, amely szerint nem számithatók be a bűntettnek v. vétségnek tényálladékához tartozó v. annak súlyosabb beszámitását okozó ténykörülmények, amelyekről az elkövető a cselekmény elkövetésekor tudomással nem birt.

Jogpárt, Horvát-Szlavonországban az a párt, amely az 1868. évi XXX. t.-c. megváltoztatására s az előbbi állapotok visszaállítására törekszik.

Jogper, szemben a tényleges állapotot védő birtokperrel (pl. a sommás visszahelyezési perrel) magát a jogot eldöntő per; pl. az egy éven át békés birtokló, ha kivetik a birtokból, sommás visszahelyezést kérhet, de a kivető előtt nyitva áll a J. útja, annak a kimutatására és megitélésére, hogy az ingatlan tulajdonjoga őt illeti. L. *Birtokkeresetek. Sommás visszahelyezés.* — Régi, 1848 előtti jogunkban az ingatlanokra vonatkozó birtokjog v. kisebb haszonvétel v. mentesség érvényesítése iránti oly per, amelyet a fél teljes bizonyiték hiján a gyökeres igazság (Frank) kimutatása alapján indíthatott, innen gyökérper (causa juris, ex radicalitate juris. innen jurisperek). L. *Gyökeres jog.*

Jogrecepció, idegen állam jogának elfogadása más állam által, ami kifejezetten törvényileg, de szokás útján is történhetik. A legnevezetesebb J. a római magánjognak recipiálása, mely benső értékénél, becsénél fogva kisebb-nagyobb terjedelemben a világ jogává, minden művelt nemzet jogává lett; Németországban pedig tételes törvény hatályához is jutott. Szorosabb értelemben ezt az utóbbi tényt recepciónak s a római jogot Németországban recipiált, bevett jognak nevezik.

Jogrend, a jognak megfelelő állapot. A J. megsértése a J. helyreállítását kivánja. A jogállamnak (l. o.) főfeladata a J. fentartása, törvényeivel és államszervezetével a J.-et szolgálja. J.-nek nevezik azoknak a törvényes rendelkezéseknek és intézményeknek összességét is, amelyek a jogok sértetlenségét biztosítják és megsértésüket megtorolják. L. *Jog.*

Jogsegély, általában minden hatósági, különösen birósági segély. Szorosabb értelemben a hatóságok, különösen a biróságok által megkeresésre egymásnak nyujtott segély, aminek akkor merül fel szüksége, midőn valamely jogcselekmény más hatóság (biróság) területén teljesitendő. Pl. a tanukihallgatás, birói szemle stb. A belföldi biróságok egymás közt megkereséseiknek eleget tenni s általában a jogszolgáltatás tárgyában egymásnak kölcsönösen segédkezet nyujtani törvénynél fogva kötelesek (1911. évi I. t.-c. 13—17. §.) és a közigazgatási hatóságok is kötelesek a biróság megkeresését teljesiteni (1868. IV. t.-c. 23. §.). Bel- és külföldi biróságok között a J.-t államszerződések szabályozzák; ilyenek nem létében a viszonosság elve irányadó (1911. I. t.-c. 18. §.). L. egyébként *Nemzetközi jogsegély.*

Jogsérelem minden hátrány, amelyet valaki másnak cselekménye folytán jogaiban szenved. Nincs J., ha a jognak meg nem felelő tényleges állapot nem a jogosítottnak akarata ellenére állott be. L. még *Kár* és *Sérelem.*

Jogszabály *(regula juris)*, l. *Jog.*

Jogszerű az, ami a jognak megfelel.

Jogszerzés és jogvesztés. Valahányszor valaki jogosítottá lesz (jogot nyer), jogszerzésről, valahányszor valaki jogosított lenni megszünik, jogvesztésről szólunk. A jogszerzés lehet eredeti vagy származtatott, aszerint, amint másnak jogától függetlenül vagy átruházás útján történik. Származtatott szerzésnél, ha a jog az új jogosítottra átmegy, úgy amint azt a jogelőd birta, úgy hogy a szerző az előd helyébe lép (succedit in locum ejus), *jogutódlásról* (l. *Jogutód)* szólunk. A jog megszünhetik a jogosítottnak akaratából, jelesül lemondás és elidegenités által, de a jogosítottnak akarata ellenére is, különféle okokból, amelyek az egyes jogok nemeihez képest nagyobbrészt különbözők. Így pl. a dologbeli jog az illető dolognak elenyészte, a követelés annak kielégitése által enyészik el; az örökösökre át nem szállható tisztán személyes jogok a jogosított halálával, feloldó feltételhez vagy határnaphoz kötött jogok a feltétel, határnap beálltával. L. *Elévülés* és *Elkobzás* alatt is.

Jogszokások, olyan népszokások, amelyeknek jogi szempontból jelentőségük van. Hosszabb gyakorlat által válnak *szokásjoggá.*

Jogszolgáltatás, a biróságok és a bíráskodást gyakorló közigazgatási hatóságok tevékenysége a vitás vagy megsértett jog megállapitására v. helyreállítására. Az eljárás, amelynek útján J. történik, a per. Ez a szerint, hogy magánjogi követelés érvényesítésére, v. büntetendő cselekmény megtorlására irányul: polgári vagy büntető per. Egyes birósági védelemben részesülő közjogi jogosultság megvédésére az ú. n. közigazgatási per szolgál (nálunk a közigazgatási biróságnál emelhető panasz alakjában).

Jogtalan elsajátítás. A magyar Btk.-ben a J. fogalma alá a következő vétségek tartoznak: 1. Talált dolognak J.-a; elköveti az, aki idegen dolgot talál s azt 8 nap alatt a hatóságnak vagy annak, aki elvesztette, át nem adja. A vétség azonban a 8 napi határidő (tempus utile) előtt is megállapitható, ha a találó a dologgal akként rendelkezett, hogy annak átadását lehetetlenné tette, pl. elköltötte vagy eladta. Büntetés 3 hónapig terjedhető fogház és 1000 kor.-ig terjedhető pénzbüntetés. 2. Kincsnek J.-át követi el az, aki régi kincset talál s azt 8 nap alatt, illetve, ha a kincskutatás a hatóságnak előre bejelentetett, 30 nap alatt a hatóságnak át nem adja. Büntetése 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetés. A talált kincs elkoboztatik. 3. Véletlenségből vagy tévedésből a tettes birlalatába jutott idegen dolognak jogtalan eltulajdonítása. Büntetés 6 hónapig terjedhető fogház. 4. Saját dolgának vagy idegen dolognak a tulajdonos beleegyezésével J.-a. Elköveti az, aki az illető dolgot a haszonélvezőtől, zálogbirtokostól vagy attól, aki a dologra nézve használati vagy megtartási joggal bir, jogtalanul elveszi. Büntetés 6 hónapig terjedhető fogház és 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetés. A J. hivatalból, de házastárs, fel- v. lemenő ágbeli rokon, testvér, közös háztartásban élő más rokon, gyám, gondnok v. nevelő kárára történt elkövetés esetében csak a sértett fél indítványára üldözhető.

Jogtalan eltulajdonítás. Eltulajdonítani anynyit tesz, mint idegen dologgal úgy, mint sajátjával rendelkezni. Az eltulajdonítás tárgyilag jogtalan, ha az illetőnek ahhoz joga nincs. Alanyilag jogtalan, ha a tettes tudja, hogy arra nincs joga. A bűnösséghez az objektiv jogtalanságnak tudata szükséges, ellenkező esetben az objektiv jogtalanság, mint oly körülmény, melyről a tettes a cselekmény elkövetésekor tudomással nem birt, a Btk. 82. §-a értelmében be nem számítható.

Jogtalan használat *(furtum usus)* kihágását követi el a Kbtk. 127. §-a értelmében az, aki idegen ingó dolgot tudva, jogtalanul használ és ezáltal azt megrongálja v. értékében csökkenti, v. a J. által egyéb módon kárt okoz. A büntetés 8 napig terjedhető elzárás; az eljárás csak a sértett fél indítványára indítandó meg.

Jogtalan kényszer v. *kényszerítés* (ném. *Nöthigung)*, a német Btk. 240. §-a szerint a személyes szabadság elleni vétség, melyet az követ el, aki mást jogtalanul erőszakkal, v. bűntettel v. vétséggel való fenyegetéssel valaminek cselekvésére, eltűrésére v. abbanhagyására kényszerít. A magyar Btk. ezt a vétséget nem ismeri és a gyakorlat annak a cselekményét, aki erőszakkal v. fenye-

getéssel követeli azt, amit jogosan követelhet, amely cselekmény tehát a legszigorúbb felfogás mellett is csak J. fogalma alá eshetnék s a J.-nek éppen leggyakoribb esete, zsarolásnak minősíti, holott az lényegileg nem egyéb, mint tiltott s az elkövetés módjára nézve büntetésre méltó *önbíráskodás* (l. o.). L. még *Zsarolás.*

Jogtalanság mindaz, ami a joggal ellenkezik; értik alatta olykor a rendezett joguralom, jogbiztonság hiányát is valamely területen, úgyszintén azt a jogállapotot, amelynél egyes osztályai a személyeknek a jogok, így különösen a politikai jogok gyakorlásából ki vannak zárva (jognélküliség).

Jogtalan toborzás, l. *Áltoborzás.*

Jogtanácsos, pénzintézet, uradalom stb. ügyvédi tennivalóinak s általában jogi ügyeinek elvégzésére hivatott ügyvéd szokásos megjelölése.

Jogtárgy, a jog által védett érdek. Ilyen értelemben J.: az élet, a testi épség, a becsület, a szabadság, a vagyon stb. L. *Jog.*

Jogterület. Ez a fogalom nem esik össze a nemzetnek, államnak fogalmával. Ugyanazon az államon belül többféle J. lehet. Így pl. a szorosabb értelemben vett Magyarországon másféle magánjog van érvényben, mint Erdélyben, Horvát-Szlavonországban, Fiuméban és a polgári határőrvidéken. A J. ezek szerint azt a területet jelenti, amelyre valamely jog hatálya kiterjed. Az is lehetséges, hogy ugyanaz a jog több állam területén is érvényben van, így pl. érvényben van a common law (l. o.) nemcsak Angolországban, de az Egyesült-Államokban is.

Jogtörténet, az az ismeretkör, amely leírja az állami és társadalmi szervezet életét (fejlődését, felbomlását) a mult tanuságai alapján. A J. az irodalmi fejlődésben két nagy ismeretkörből, a történelemből és a jogtudományból kiemelkedve, vált külön ismeretkörré. A J. keletkezése a XIX. sz. elejére esik, midőn Savigny Frigyes Károly irodalmi működése következtében a jogtörténelmi módszer uralomra jutott. A J. a jog fejlődésének történetét oly célból írja le, hogy a jog fejlődésének szükségképeni menete megállapítást nyerjen. Kimutatja, hogy ahol társas lét van, ott jog is van s ez a jog a társas lét fejlődésével szükségképen együtt fejlődik és ennek a fejlődésnek van természetes egymásutánja, törvényszerűsége. A jogfejlődés törvényeinek felderítése pedig lehetővé teszi, hogy meg tudjuk mondani, a művelődés milyen fokán álló társadalomnak milyen jogi berendezése volt, sőt kellett lennie; lehetővé teszi továbbá azt is, hogy megmondjuk, minő jogra van szüksége egy ismert társadalomnak és így a jövő társadalmának megfelelő, helyes joggal való szervezésére képesít. A J. rendszerint úgy jelenik meg, mint egy nép, nemzet J.-e (különös, nemzeti J.), ritkábban, mint egy népcsoport, bizonyos rokon nemzetek jogfejlődésének feltüntetése. Ez utóbbira példa az egyetemes európai J., amely csak nálunk talált irodalmi művelésre, külföldön az európai jogok összehasonlító története pótolja. Az összehasonlító J. kutatási körébe vonja a multban és a jelenben szereplő művelt és félművelt népek jogait. Lehet oly egyetemes J.-et elképzelni, mely a jogi változásoknak azt a legáltalánosabb menetét rajzolja, amelyet az összes, a multban létezett és a jelenben létező állam- s társadalomszervezetek átalakulásainak megfigyelése és jellemző vonásainak kiemelése nyujt. Így kapnók a jogfejlődésnek absztrakt vázát, mely mindig és mindenütt ugyanaz eddigi tapasztalataink tanusága szerint. A J. lehet általános, midőn az egész jogélet feltüntetése a cél; különös, midőn a jognak valamely ágát, pl. a magánjogot, a büntető jogot tárgyalja.

Jogtudatlanság, l. *Tévedés.*

Jogtudomány (lat. *jurisprudentia),* a jogtételek tudományos feldolgozása és előadása. A J.-nak kiváló feladata az érvényes jog szabályainak felismerése s tudományos megállapítása; innen a J.-nak kiválóan gyakorlati jellege. Az érvényes jognak tudományos feldolgozása azonban a J. feladatát nem meríti ki. A nemzetek tételes joga történelmi eredetű, történelmileg fejlődött és alakult. Az érvényes jogtételeknek és jogintézményeknek helyes felismerése és megértése azért *történelmi fejlődésüknek* ismeretét tételezi föl. Ennek az ismeretnek közvetítése a jogtörténet feladata, mely ekként a J.-nak lényeges alkotórésze. Áll ez úgy az ú. n. külső jogtörténetről, mely a jogforrásoknak, mint az ú. n. belső jogtörténetről, mely a jogintézményeknek története (l. *Jogtörténet).* A tagadhatatlan befolyás továbbá, amelyet a nemzetközi érintkezés a nemzeteknek nemcsak társadalmi életére, szokásaira, hanem jogéletére s jogintézményeire gyakorol, a különböző nemzetek jogainak *összehasonlító tanulmányozását* teszi szükségessé. Az összehasonlító J. ekként a J.-nak harmadik lényeges alkotórésze. A J. feladatai ezzel sincsenek kimerítve. A jogtételeknek helyes felismerése *okaiknak és szellemüknek,* az pedig, hogy a jogtételek rendeltetése a gyakorlati élet szükségleteinek kielégítése, egyrészt *jog- és célszerűségüknek vizsgálatát,* másrészt az esetleges reformoknak s azok irányának kutatását teszi szükségessé. Ez a jogbölcselet feladata, amely ekként a J.-nak további nélkülözhetetlen s kiegészítő alkotórésze. Tárgyára nézve a J. annyiféle, ahányféle a jog tárgyi értelemben. Tehát köz-, magán-, büntető J. stb. A J. fejlődése szorosan összefügg a római jognak, azaz a Justinianus-féle törvénykönyveknek, a Pandektáknak tanulmányozásával. A XII. sz.-ban kezdődik a római jog tudományos művelésének újjászületése a középkori olasz jogtudósok felléptével. Ezek: a bolognai egyetemen a justinianusi törvénykönyvek magyarázói, a glosszátorok (l. o.), majd pedig egész a XVI. sz.-ig a glosszátorok utódai, az ú. n. posztglosszátorok (Bartolus, Baldus stb.). A XVI. és a XVII. sz.-ban Franciaország veszi át a vezetőszerepet (Cuiacius). A XVIII. sz. francia bölcselői (Rousseau, Montesquieu) a jognak a római jogtól való függetlenítését és annak bölcseleti alapon megállapíthatását hirdették. Ez ellen lépett fel a XVIII. sz. végén a német ú. n. történeti iskola (Hugo, Savigny), amely a jogot történeti fejleménynek fogva fel, a jogtörténeti kutatást tette a jog tudományos művelésének alapjává. Ennek az iránynak túlzásait a bölcseleti jog művelői (Thibaut) utasították vissza és ma az a nézet alakult ki, hogy a J.-nak a jogbölcselet és a jogtörténet egyaránt értékes ágazata.

Jogtudományi Közlöny, Budapesten 1866 óta megjelenő jogi hetilap, főszerkesztője: *Dárday* Sándor, felelős szerkesztője *Balog* Arnold 1913 nov.-ben bekövetkezett halála után *Vámbéry* Rusztem. A lap, amelynek mellékleteként a magánjogi (szerkeszti *Gotti* Ágost), hiteljogi (szerkeszti *Gallia* Béla), büntetőjogi (szerkeszti *Lengyel* Aurél közreműködésével *Vargha* Ferenc) és közigazgatási (szerkeszti *Marschalkó* János) döntvénytár jelenik meg, főleg igazságügypolitikai és egyéb gyakorlati jogi kérdésekkel foglalkozik.

Jogtudor (lat. *Doctor juris*, röv.: *Dr. jur.*), a jogtudományok doktora, l. *Doktor*, *Juris utriusque doctor* és *Jogi szakoktatás*.

Jogutód *(successor)* az, aki másnak, az ú. n. jogelődnek jogaiba, jogviszonyaiba lép. A belépés tenye a jogutódlás (successio), amely általános (successio universalis) v. részleges (successio singularis) a szerint, amint a jogelődnek valamennyi, vagy csak némely jogaira s jogviszonyaira vonatkozik.

Jogügy (ném. *Rechtssache*, *Justizsache*), bírósági ügy, ellentétben a közigazgatási hatóságok elé tartozó közigazgatási ügyekkel.

Jogügylet *(negotium juris)*, a magánjog körében minden akaratnyilvánítás, amelynek célja valamely jogi eredmény előidézése, így jogviszonyoknak v. jogoknak megalapítása, módosítása v. megszüntetése. Az olyan J., amelyhez egy személynek akaratnyilvánítása elegendő, egyoldalú J., ilyen pl. a végrendelet; az olyan J., amelyhez több személynek akaratmegegyezése szükséges, kétoldalu J. A kétoldalu J.-eket szerződéseknek nevezik. Megkülönböztetünk továbbá J.-eket élők között (negotia inter vivos) és halál esetére (negotia mortis causa), mely utóbbiakhoz tartoznak a végrendeletek, a halálesetre szóló ajándékozások és az öröklési szerződések. Ügyleti akaratuk nyilvánításában a felek meghatározott formához rendszerint nincsenek kötve, egyes J.-ekre azonban a magánjog meghatározott alakot (írás, közokirat stb.) szab meg túlnyomóan azzal a hatállyal, hogy annak hiányában a J. érvénytelen. A J. *egységét* nem érinti az, hogy abban az egyik vagy a másik oldalon többen együtt vesznek részt, vagy az ügylet több tárgyról rendelkezik. A J. egysége főkép a bélyeg- és illetékszabályok szempontjából fontos, mert ezek szerint, ha az okiratban oly külön J.-ek vannak, amelyek a főügyletnek nem alkotórészei, a különböző ügyletek mindegyike után az illetéket teljes összegben kell leróni. L. *Szerződés*, *Alakiság*, *Érvénytelen jogügyletek*.

Jogvédelem, jogsérelem esetére a jogrend által mindenkinek biztosított, a jogegyenlőségből folyó bírói védelem; más értelemben l. *Jogvédő irodák*.

Jogvédő, mások jogügyeinek jogi képzettségű védője. Hivatásos J. az ügyvéd.

Jogvédő egyesületek, l. *Jogvédő irodák*.

Jogvédő irodák, egyesületek vagy hatóságok által fentartott irodák, amelyek vagyontalanok részére jogi útbaigazítással szolgálnak. Külföldön, különösen Németországban igen elterjedtek. Az elsőket a szociáldemokrata párt állította fel, majd az ipari egyesületek, a feminista egyesületek stb., a városok és maga az állam. Nálunk ezt a feladatot teljesíti a Jogvédő Egyesület (Budapest, központi városháza), a Feministák Egyesületének gyakorlati tanácsadója (Mária Valéria-u. 12.), a Gyermekjogvédő (Wesselényi-u. 6.) stb.

Jogvélelem, l. *Vélelem*.

Jogvesztés, l. *Jogszerzés és jogvesztés*.

Jogviszony, l. *Jog*.

Jogynait (ásv.), skoroditszerű földes ásvány, amely az arzenopirit mállása folytán keletkezik. Termőhelye Nercsinszk Szibériában.

Joha, l. *Salvarsan*.

Jóhal, így nevezik a közhalászok a gazdaságilag értékesebb halfajokat a silány fajtákkal szemben.

Jóhangzás, l. *Eufónia*.

Johanna *papissa*, mesebeli nőpápa. A mese szerint egy mainzi leány Athénben tanul, Rómában IV. Leo halála után 855. pápává választják, 2 évnél tovább uralkodik VIII. János néven, egy körmenet alkalmával azonban lebetegszik és meghal. A mese a metzi krónikában tűnik fel először (1250) és a XIV—XVI. sz-ban általánosan hitték. Aeneas Sylvius, Platina, Aventin, sőt protestánsok is, pl. Blondel, megcáfolták hitelét, mások ellenben fegyverül használták a pápaság és az egyház ellen. Bizonyos, hogy IV. Leo után mindjárt III. Benedek következett és így J.-nak helye nincs. A mesének magva valószinüleg keletről származik, ahol a X. sz.-ban a bizanci patriárchai székről hasonlót beszéltek. V. ö. *Blondel*, Question si une femme a été assise en siège papale de Rome entre Léon IV et Bénoit III (Amsterdam 1649); *Döllinger*, Die Papstfabeln des Mittelalters (München 1863) stb.

Johanna, 1. *francia királyné*, I. Henrik navarrai király leánya, IV. Szép Fülöp francia király neje, szül. 1270., megh. Vincennesben 1305. A francia udvarban nevelkedett s 1284. ment nőül Fülöp trónörököshöz, III. Fülöp fiához. E házassággal kezdődött Navarra és Franciaország perszonáluniója, mely 1285—1328. tartott.

2. *J.*, *francia királyné*, XI. Lajos francia király leánya, XII. Lajos neje, szül. 1464., megh. 1504. Atyja őt *Lajos* orléansi herceggel házasította össze, ki, midőn trónra jutott, elvált tőle és elődjének, VIII. Károlynak özvegyét, bretagnei Annát vette nőül. J. erre Bourgesba vonult vissza és istenfélő életet élt. XIV. Benedek pápa 1743. szentnek nyilvánította.

3. *J. (Juana), az Őrült, Kasztilia királynője*, Katolikus Ferdinánd és Izabella leánya, szül. Toledóban 1479., megh. Tordesillasban 1554. Mint Kasztilia örökösnője 1495. Szép Fülöphöz, I. Miksa császár fiához ment nőül. Anyja halála után, 1504. férjével együtt el is foglalta Kasztilia trónját, de férje már 1506. fiatalon elhalt s J. bánatában megőrült. Majdnem ötven évet élt így át tordesillasi kastélyában. Fiai voltak *V. Károly* spanyol király és német császár (l. o.), *I. Ferdinánd* magyar és cseh király, német császár (l. o.); leányai: *Katalin*, III. János portugál király neje, *Eleonora*, előbb Emánuel portugál király, később I. Ferenc francia király neje és *Mária*, II. Lajos magyar király neje (l. o.).

4. *I. J.*, *nápolyi királynő*, szül. 1326., megh. 1382 máj. 22. A nápolyi Anjou-ház ivadéka, Ká-

roly calabriai herceg és Valois Mária leánya, ki messze külföldről is belejátszott hazánk történetébe. 1333. András magyar herceg (l. *András*, 6.) jegyese lett, majd férje mellőzésével egyedül jutott a nápolyi trónra Sancia özvegy királynő gyámsága alatt. Anyja fenhatósága sehogysem tetszett J.-nak, ki örökös dinom-dánomban, szerelmi kalandokban töltötte életét s mellette férjének osztályrésze gyűlölet, megvetés volt. Végre is férjgyilkosságban lett bűnrészessé — ha egyébbel nem is — azzal, hogy tétlenül nézte ágyából férje haldoklását, halála fölött legkevésbbé sem szánakozott s a gyilkosságról mentegetődző, hamis tudósításokat küldözött szét. Andrástól egy utószülött gyermeke maradt: *Martell Károly*, ki 1346. alig egy éves korában halt meg Budán, hova ápolás végett hozatta Nagy Lajos. J. már ekkor jegyben járt tarantói Róberttel, de ezzel csak botrányos kalandokig vitte s azután jegyese öccsével, tarantói Lajossal lépett házasságra 1347. Már 1348. együtt védekeznek a boszut állni készülő Lajos magyar király ellen, de híveiktől elhagyatva, egyszerre lettek hazátlanokká is. Lajos király eltávozta után 1349 febr. visszatértek Nápolyba, hol J. ismét szabadabb életet élt s azért férje, mikor erre rájött, nyilvánosan férjgyilkosnak, rimának nevezte. Tarantói Lajos 1362. meghalt. Egy év mulva aragoniai Jakab címzetes mallorcai királlyal, a birtok és hatalom nélkül élő fejedelmi sarjadékkal kötött harmadik házasságot, de ez sem volt szerencsésebb az előbbi kettőnél. J. már most, saját gyermekei elhalván, trónörökösről kezdett gondoskodni s ezt meg is találta kis unokahugában, Margitban, kit Durazzói Károllyal házasított össze. J. 1376. negyedszer is férjhez ment, még pedig, a nápolyiak megbotránkozására, Braunschweigi Ottó német zsoldoshoz, kinek a tarentói hercegséget adományozta. Mikor aztán J.-t önfejüsége egyházszakadásba vitte s VII. Kelemen ellenpápának ő lett a legfőbb védelmezője: ezért őt VI. Orbán 1380. trónjától megfosztotta s alattvalóit föloldozta a hűségi eskü alól. E rendelkezés végrehajtója Nagy Lajos királyunk lett, ki előhaladott kora miatt jogait Durazzói Károlyra ruházta, sőt neki Nápoly ellen segítséget is adott. Durazzói Károlyt 1380 júl. 8. a pápa III. Károly néven Rómában királlyá koronázta. J. nem tudta útját állani Károlynak, Ottó fogságba esett, J. megadta magát. Károly hálából jól bánt vele mindaddig, míg háta mögött a provenceiakat ellene izgatni nem kezdette, ekkor Muro várába záratta s 1382 máj. 22. megfojtatta. Feslett és tékozló, de amellett bájos és eszes nő volt, ki Nápolyt szépíttette, kereskedelmét emelte és sok templomot építtetett. V. ö. *Camera*, Giovanna I. e Carlo III. di Durazzo (Salerno 1889); *Fraknói*, Endre és Janka házasságának történetéhez (Századok 1898); *Scarpetta*, Giovanna I. di Napoli (Nápoly 1903).

5. *II. J., nápolyi királynő* (1414—35), III. Durazzói Károly leánya, szül. 1371., megh. 1435 febr. 2. Bátyja, László halála után (1414) reá szállott a trón; 1389. osztrák Vilmoshoz, 1415. Bourbon Jakabhoz ment nőül, de egyikhez sem volt hű. Ez okból Jakab J. szeretőjét, Alopo-t kivégeztette, J.-t magát pedig börtönbe vettette. Hívei azonban kiszabadították, mire ő férjét csukatta a tömlöcbe. Rövid idő mulva azonban Jakab is kiszabadult és Franciaországba ment franciskánusnak. J. Caraccioli János karjaiban keresett vigasztalást. Életmódja és kormánya azonban saját országában oly botrányt idézett elő, hogy III. Lajos (Anjou) időszerünek látta igényeit Nápolyra érvényesíteni. J. ekkor V. Alfonz aragoniai királyt hívta Lajos ellen segélyül, kit utódának is fogadott. Alfonz el is jött és Lajost hadastul megszalasztotta. Nyomban reá azonban J. Alfonznak adott szavát megszegte és Lajost fogadta utódának, ennek elhúnyta után pedig annak öccsét, René herceget. Ezt azonban az idő szerint a burgundi herceg fogva tartotta és igy nem esett Alfonznak nehezére a királyságot a maga részére hódítani. V. ö. *Crivelli*, Della prima e della seconda Giovanna (1832); *Faraglia*, Storia della regina Giovanna II. d'Angiò (1904).

6. *J.*, *Navarra királynője*, l. *Jeanne d'Albret*.

Johanna, sziget, l. *Komoro-szigetek*.

Johannes, több bizánci császár neve, l. *János*.

Johannes, 1. *Actuarius*, II. Andronicus Palaeologus császár udvari orvosa volt Bizáncban, a tizenharmadik század második felében. Mint orvosi szakíró és bölcsész nagy hírre tett szert. Műveinek latin fordítása 1556. jelent meg Párisban, az eredeti görög szöveget pedig 1841. Ideler adta ki Berlinben Physici et medici Graeci minores című munkájában.

2. *J. Chrysorrhoas*, l. *Damaszkusi Szent János*.

3. *J. Chrysostomus*, l. *János* szentek, 3.

4. *J. Ciudad (Juan de Dio)*, l. *Irgalmas barátok*.

5. *J. Damascenus*, l. *Damaszkusi Szent János*.

6. *J. de Lapide*, német skolasztikus, l. *Heynlein*.

7. *J. de Spira*, velencei könyvnyomtató, l. *Spira*.

8. *J. Magnus*, svéd történetíró, l. *Magni*.

9. *J. Pannonius*, l. *Janus Pannonius*.

10. *J. Parricida*, sváb herceg, l. *János*, 42.

11. *J. presbyter*, l. *János papkirály*.

12. *J. Saresberiensis (Salisburyi János)*, angol történetíró, szül. Salisburyben 1110., megh. Chartresben 1180. Párisban és Chartresben tanult, hol a híres Abelard tanítványa volt. Angliába visszatérve, Becket Tamás canterburyi érsek bizalmas tanácsadója lett és résztvett annak küzdelmeiben II. Henrik király ellen. Becket meggyilkoltatása után megírta annak életrajzát. 1176-ban chartresi püspökké választották. J. korának egyik legkiválóbb tudósa volt s feltűnt szabadabb felfogásával, mellyel az akkori skolasztika üres szómagyarázatait elítélte. Levelei korának becses forrásmunkái. Az újabban felfedezett Historia pontificalis (III. Jenő pápa története) is valószínüen J. munkája. Műveit kiadta *Giles* (Oxford 1847—48., 5 köt.). V. ö. *Demimuid*, Jean de Salisbury (Paris 1873); *Gennrich*, Die Staats- und Kirchenlehre Johanns von Salisbury (Gotha 1894).

13. *J. Secundus* (valódi neve: *Jan Nicolai Everard)*, új-latin költő, szül. Hágában 1511., megh. 1536. Doornykban. Bourgesban jogot tanult, majd a római költészethez fordult; nagy

utazásokat tett Itáliában és Spanyolországban. Latin költeményeit (elégiák, ódák, epigrammák) kitünő formaérzék és mély érzés jellemzi. Leghíresebb a Basia (Csókok) és Sylvae (Erdők) c. gyüjtemény. Összes költői művei Párisban 1541., majd Leidenben 1821. jelentek meg (2 köt.).

14. *J. Victoriensis*, német történetiró, l. *Johann von Viktring*.

Johannesburg, város a Dél-Afrikai Unióhoz tartozó Transzvál tartományban, a Witwatersrand alján, vasút mellett, (1911) 119,953 lak., széles utcákkal, nagy terekkel, elektromos világítással és európai kényelmet nyujtó hotelekkel. Van ezeken kívül több pénzintézete, börzéje, bányászati főiskolája. A várost 1886. alapították az aranykeresők és mindjárt az első évben 3 millió frank értékű aranyat bányásztak.

Johannesen, *Edvard Holm*, norvég utazó, szül. 1844. Balstrandban, Tromsö mellett. 1869-ben beutazta a kárai tengert, 1870—1871. körülvitorlázta Novaja-Zemlyát és 1878. felfedezte a Magány-szigetet az É. i Jeges-tengerben.

Johanngeorgenstadt, város Zwickau szászországi kerületi kapitányságban, a cseh határ közelében, (1910) 6188 lak., hangszer- és kesztyükészitéssel, szivargyártással, bizmutbányászattal; I. János György választó-fejedelemnek, a város alapítójának szobrával.

Johannisbad, község Trautenau cseh kerületi kapitányságban, 651 m. magasságban, fenyőerdők közt, az Aupa völgyében, 272 lak., klimatikus gyógyhely, vasas és alkalikus sós savanyúvízforrásokkal, fürdőintézettel (évenként 3000-et meghaladó fürdővendég), ideg- és női bajok ellen. V. ö. *Schreier*, J., das deutsch-böhmische Gastein (Prag 1904).

Johannisberg, falu és klimatikus gyógyítóhely Wiesbaden porosz kerületben, (1910) 1475 lak., gyógyító intézettel idegbetegek számára; több villája is van s nagyon kedvelt üdülőhely. DK.-re tőle van a boráról híres, 185 m. magas domb, tetején a J.-i kastély, amelyet 1757—1759. a fuldai apát építtetett; jelenleg a Metternich hercegeké.

Johannisbrunn, gyógyhely osztrák Szilézia Troppau kerületében: Meltsch községhez tartozik. Szénsavas savanyúvízforrásokkal.

Johannisburg, az ugyanily nevű járás székhelye Allenstein porosz kerületben, (1910) 4287 lak., nagy ángolnahalászattal.

Johannit v. *uránvitriol* (ásv.), víztartalmú uranil-réz-szulfát, pontos képlete ismeretlen. Monoklin ellapult kristályok, rendesen gömbös vagy vesealakú halmazokban. Üvegfényű, gyönyörű smaragdzöld-almazöld, átlátszó v. áttetsző; vízben oldható, keserű összehúzó ízű. Ritka ásvány, lelőhelye Joachimstal és Johanngeorgenstadt, a rádiumércek társaságában.

Johannita-rend v. *máltai lovagrend*. A XIV. és XV. sz.-ban: *ródusi vitézek*. (Ordo militiae S. Joannis Bapt. hospitalis Hierosolymitani. — Ordo fratrum hospitalorium Hier.). A legrégibb és legjelentékenyebb egyházi lovagrend. Eredetét homály borítja. Tagjai a kezdet kezdetén jeruzsálemi vendég-házukban, melynek kápolnája Keresztelő Szt. Jánosnak volt dedikálva, zarándokok ellátásával és gondozásával foglalatoskodtak. Első elüljárójuk, Gerard, «institutor ac praepositus Hierosolymitani Xenodochii», Jeruzsálem bevétele után (1099) Bouillon Gottfriedtól nagy földterületeket kapott áldásos intézménye számára, melyeknek jövedelméből a rendi zarándok-fogadót tágas ispotállyal bővítette s a Földközi-tenger néhány kikötővárosában (Pisa, Bari, Otranto, Tarent) fiók-házakat alapított a *Keresztelő Szent Jánosról nevezett ispotályos testvérek* számára. A második elüljáró: Du Puy Raymond (1120—1160), a Johannita-kongregációt lovagi renddé alakította át s a beteg zarándokok ápolása mellett a félhold terjeszkedő hatalma ellen való küzdelmet, szóval a katonáskodást is kötelességévé tette.

A johanniták, kiknek működésében a hadi szolgálat a betegápolást lassan háttérbe szorította, idővel a keresztény hit legelszántabb, leghősiesebb védői lettek. Történetükben három főkorszakot különböztethetünk meg: a palesztinait (1291-ig), a ródusit (1309—1522) és a máltait (1530—1798). A palesztinai szorosan összefügg a keresztes-hadak történetével, melynek dicsőségéből és gyászos csataveszteseiből a johanniták egyaránt kivették részüket. Ptolomais ostrománál (1291) súlyosan megsebesült nagymesterük, Jean de Villiers, kevés számú társával Cyprusra menekült, hol a király Limisso városát jelölte ki lakóhelyükül. Itt, hogy a hitetlenek ellen való harcot folytathassák, hajóhadat kellett szervezniök. Gyarapodva nyugatról jött vitézekkel, csakhamar elfoglalták Ródus szigetét, melyet addig kalózok bitoroltak. Ahogy aztán az eltörült templárius-rend gazdag javainak örökébe léptek s Ródust megerősítették, a rend gyors virágzásnak indult s a Földközi-tenger számottevő, szuverén hatalmasságává növekedett. II. Mohammed 1480-ban 160 hajón százezer embert küldött ellenük, de Aubusson nagymester (1476—1505) Ródust oly derekasan védte, hogy a szultán serege eredménytelenül volt kénytelen visszavonulni. Negyvenkét esztendő múltán kétszer akkora török hajóhad támadta meg Ródus vitézeit. Villiers de l'Isle Adam nagymester ezzel szemben csak 10,000 katonával rendelkezett. Hat hónapig tartott a hősi küzdelem, míg végül Ródus a törökök kezére jutott. Ötven gálya vitte 1523 jan. 1. a nagymestert, lovagjait s vagy 5000 keresztényt nyugatra, hol a johanniták előbb Messinában, majd Civitavecchiában és Viterbóban telepedtek le. V. Károly ekkor Málta szigetét ajándékozta nekik. Új tanyájukat 1530 okt. 26. vették birtokba *(Máltai lovagok)*. Első dolguk volt, hogy, mint Róduson, itt is hatalmas várat építsenek. Zászlajukat II. Szolimán már ismét láthatta lobogni ellenségei táborában. Uralkodása elején Ródust ő vette el tőlük s most Máltára vetette szemét. La Valetta nagymester (1557—68) fölkészülve várta az 1565 máj. végén Málta partjaihoz érkezett 130 török hajót. Az ötödfél hónapig tartó ostrom 30,000 török halálát okozta. A még megmaradt 10,000 erre tovavitorlázott. Az összelövöldözött falakat a nagymester kijavíttatta, újból megerősíttette s a bevehetetlennek látszó vár róla a La Valetta nevet nyerte. A török hatalom hanyatlásával azonban a johanniták tekintélye is lehanyatlott. A különböző nemzetbeli lovagok között a surlódások, torzsalkodások mind gyako-

riabbakká váltak s a pápák és világi fejedelmek is egyre-másra beavatkoztak a rend belső ügyeibe. A hajdan dicsőséges J., mint szúette korhadt fa roskadt össze a XVIII. sz. alkonyán. Bonaparte Napoleon 1798 jún. 9. jelent meg a francia flottával La Valetta falai alatt s Ferdinand von Hompesch nagymester a legcsekélyebb ellenállás nélkül adta át néki a vár kulcsait. Hompesch, az első német származású nagymester — a nagymesterek sorában a 70-ik — Triesztbe hajózott, hol az osztrákok kényszerítő fölhívására 1799 júl. 6. írta alá lemondását. I. Pál orosz cár, kit utána nagymesterré választottak, kisérletezett a rend föltámasztásával, de az angolok, kik Máltát 1800. a franciáktól elvették, megtagadták a sziget átengedését. A johanniták birtokait az egyes államok konfiskálták s a rend ezentúl már csak árnyék-életet élhetett. Birtokai közül megmaradt a cseh nagyperjelség s Ausztria 1841. közbenjárt, hogy olaszországi birtokainak legalább egy részét visszakapja. Székhelye Málta elvesztése után Catania, 1826. Ferrara s 1834 óta Róma. A gyönyörű Santa Maria del Priorato konvent az Aventinuson az ő tulajdonuk. Nagymestert 1834-től nem választottak, hanem csak helyettest. XIII. Leo pápa azonban 1879 márc. 28. eminenciás címmel visszaállította a nagymesteri méltóságot. I. Ferenc József pedig 1880 dec. 27. a nagymesternek a birodalmi hercegi címet adományozta. A jelenlegi nagymester (1905 óta) Galeazzo von Thun-Hohenstein. A rend szuverénnek tekintetik s a bécsi császári udvarnál külön követe van.

A J. tagjai három osztályba oszlottak, u.m. lovagok, káplánok és szolgálattevő testvérek osztályába. Tartománycsoportjaik voltak: Provence, Auvergne, Franciaország, Olaszország, Aragonia, Katalonia és Navarra, Kasztilia és Portugália, Németország és Anglia. Az egyes tartományok élén perjel állott. A tartományi perjelek alá voltak rendelve a kerületi perjelségek v. főperjelségek, melyek v. bailliatusra, v. kommendákra v. komthurságokra oszlottak. Kommendák alatt azt értették, ha a rendi birtokok mindegyike külön-külön egy-egy lovag kezén volt, ki évente a nagymesteri kincstárba fizetett bizonyos összeget és néhány lovagot volt köteles ellátni. Ha egy lovag kezén több kommenda volt, akkor területe *bailliatusnak*, ő maga *ballicus provincialisnak* neveztetett. Felvettek továbbá oly személyeket is, kik a rend vagyonának gyarapításához adományokkal hozzájárultak s a rend iránt hűséget fogadtak, anélkül, hogy a kötelező fogadalmat letették volna. Ezek voltak az ú. n. *donatusok*, kik bármikor kiléphettek a rendből és jelvény gyanánt a fél rendkeresztet viselték. A rend címere vörös mezőben nyolcsarkú (nyolc boldogság) ezüst kereszt. A pajzs fölött hercegi korona, melyből a pajzsot körülfogó rózsafüzér indul ki, alul egy kis Johannita-kereszttel. Jelmondata: Pro fide. Jelenlegi egyenruhája: fekete bársony középkori öltöny, egyenes kard és fekete bársony köpeny, baloldalán fehér vászon kereszttel. Szerepe a háboruban való betegápolás, mely célra 192 kocsival tizenkét teljesen fölszerelt egészségügyi vonatot bocsát a hadügyminisztérium rendelkezésére. A rendbe fölveendő jelölttől megkivánják, hogy r. kat. vallású legyen s 8 apai és 8 anyai nemes őst tudjon kimutatni. Az ünnepélyes fogadalom letevése után a rendből való kilépéshez külön pápai engedély szükséges. A fogadalom a szerzetesi hármas fogadalmon (szegénység, tiszta élet, engedelmesség) kívül a militia Christi votumot is magában foglalja.

A porosz J. a nagy J.-ből vált ki s Brandenburg területén alakult: *Ballei Brandenburg.* A XVI. sz. óta protestáns. Egy 1810 okt. 30. kelt királyi rendelettel birtokai a porosz királyság birtokaiba kebeleztettek. IV. Frigyes Vilmos porosz király 1852. a brandenburgi bailliátust visszaállította anélkül, hogy régi birtokait is visszaadta volna. Jelenlegi nagymestere — Herrenmeister — Eitel Frigyes porosz herceg.

Hazánkban a J. a XII. sz.-ban telepedett meg s a székesfehérvári Szent István építtette templom mellett volt első konventje. A rendet királyaink ép úgy, mint a pápák, pártfogásukba vették. III. Ince a tizedfizetés kötelezettsége alól fölmentette (1207), III. István király pedig a rend népeit mindennemű adó és vám fizetésétől mentesítette. A johanniták részt vettek II. Endre jeruzsálemi hadjáratában s a tatárjárás alatt IV. Bélának jelentékeny szolgálatokat tettek. A királyt menekülése közben kisérték s őt a tatárjárás után is támogatták. Kórházaikat gyógyszertárakkal szerelték föl s az orvosi tudomány terjesztésében nagy érdemeik voltak. Foglalkoztak más tudományágakkal is és 1298. az esztergomi monostort Nicolaus literatus kormányozta. Magyarországi monostoraik: a bélai, a Szentháromságról címzett budafelhévizi, a bui, a Szent-Margitról nevezett charkai, a «chichani», a csurgói, a dadai, dali, dobszai, esztergomi, gy.-bolthoi, győri, yanthi, kesztelchi, soproni, mangai, orathai, székesfehérvári, szentjánosi, okuri, tolmácsi, tordai, újudvari, sziráki, szunudai, széplaki monostor. A templomosok eltörlése után ezeknek vránai perjelsége a johanniták birtokába ment át. A vránai perjel Nagy Lajos óta az országnagyok sorában foglalt helyet.

Irodalom. Hellwald, Bibliographie méthodique de l'Ordre souverain de St. Jean de Jérusalem, Roma 1885; Delaville le Roulx, Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem, 4 köt., Paris 1894—1906; A. Winterfeld, Geschichte des ritterlichen Ordens St Johannis vom Spital zu Jerusalem, Berlin 1859; Herquet, Der St. Johannis-Orden und seine innere Verfassung, Würzburg 1865; Ortenburg, Der Ritterorden des heil. Johannes von Jerusalem, Regensburg 1866; Porter, The Knights of Malte, London 1884; Finck, Übersicht d. Geschichte d. souv. ritterlichen Ordens St. Johannis vom Spital zu Jerusalem u. der Balley Brandenburg, Leipzig 1890; Delaville le Roulx, Les Hospitaliers en Terre-Ste et à Chypre, Paris 1904; Prutz, Die Anfänge der Hospitalier auf Rhodos, München 1908; Ruolo generale del sov. mil. Ordine di Gerusalemme detto di Malta. Roma 1905. Magyarországra vonatkozólag: Knauz, A János-lovagok Esztergomban, Magyar Sion, 1865; Boldizsár, A keresztes lovagok regestái, u. o. 1863; Reiszig Ede, A János-lovagok Budafelhévizen, Kath. Szemle, 1902; u. a., A János-lovagok a tatárjás alatt, u. o. 1903; u. a., A János-lovagok Csurgón, u. o. 1906; u. a. A János-lovagok és Róbert Károly király, Századok, 1908; A rend hiteles hely gyanánt működött konventjeiről v. ö. Jerney, A magyarországi káptalanok és konventek mint hiteles és hielmes helyek, Magyar Tört. Tár, II. köt.

Johannot (ejtsd: zsoánnó), 1. *Alfred,* francia festő és rézmetsző, *J. Charles* rézmetsző (1793—1825) öccse, szül. Offenbachban 1800 márc. 21., megh. 1837 dec. 7. Mint rézmetsző főleg angol

költők francia kiadásaihoz készített illusztrációkat, majd tetszetős történeti festményeinek hosszú sorával aratott sikereket.

2. *J.*, *Tony*, francia festő és rézmetsző, *J. 1.* öccse, szül. Offenbachban 1803 nov. 9., megh. 1852 aug. 4. Molière műveihez, Goethe Wertheréhez és a Don Quixotehoz készített illusztrációi még ma is becsben állanak. Mint bátyja, ő is sok romantikus felfogású történeti képet festett.

Johann von Viktring (*Johannes Victoriensis*), középkori német történetiró, szül. 1270 körül, megh. 1345—47 táján. A Klagenfurt közelében levő Viktring cisztercita kolostor apátja volt. Igen értékes krónikát írt Liber certarum historiarum c. alatt és azt II. Albert osztrák hercegnek ajánlotta. E művében megbízható források alapján és jó szerkesztésben az 1217—1344. évek eseményeit adja elő. Kiadta *Böhmer* a Fontes rerum germanicarum c. gyüjtemény I. kötetében (Stuttgart 1843).

Johansen, 1. *Frederik Hjalmar*, norvég északsarki utazó, szül. Skienben 1867., megh. Krisztiániában 1913 jan. 14. 1893—96-ban résztvett a Fram útján és Nansent szánon elkisérte a 86° 45′ é. sz.-ig. 1908-ban Lerner T. német sarkkutatóval a Spitzbergákat kutatta.

2. *J.*, *Viggo*, dán festő, szül. Kopenhágában 1851 jan. 3. Képei többnyire genrejeleneteket tüntetnek föl. Nevezetesebbek: Két barátnő; Látogatás a nagymamánál; Karácsonyest: Szeptemberi est Skagenben; A kályhánál stb. Feleségem és leányaim c. festménye a Szépművészeti Muzeumban van.

Jóháza, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 712 oláh lak., u. p. Kővárgara, u. t. Nagysomkút.

Jóhiszem (lat. *bona fides*), a magánjogban jelenti az adott körülmények között menthetően téves megítélését bizonyos jogi tényeknek, amenynyiben a jog ehhez a tévedő (jóhiszemü) fél javára másokkal szemben bizonyos joghatásokat fűz. Igy a dolognak az a birtokosa, aki magát tulajdonosnak véli, e J.-e alapján elválásukkal megszerzi az idegen dolog gyümölcseit. A J.-en fordul meg a tulajdonszerzés az elbirtoklásnál (l. o.) és a specifikációnál (l. o.). A J.-nek ezt a védelmét az újabb jogfejlődés a forgalom biztonságának érdekében szerfelett kiterjesztette azon szabályok révén, amelyek szerint az, aki az ingatlanoknál a telekkönyvben, ingóknál az átruházó birtokában bízva szerzi meg a dolgot, az egyéb előfeltételek fenforgása esetében, a dolog tulajdonát akkor is megszerzi, ha az átruházó nem volt tulajdonos (ha pl. az órás boltjában órát veszek, enyém lesz az óra akkor is, ha az nem volt az órásé). Szerepe van ezenkívül a J.-nek még sok más esetben. Ellentéte a rosszhiszem (mala fides).

Jóhiszemű birtoklás, l. *Birtok*.

Jóhiszemű harmadik személy az, aki valamely jogot megszerez akármely jogcímen, ha a jog szerzése alkalmával abban a tudatban van, hogy a jog megszerzése által másnak meglevő jogát nem sérti. L. *Jóhiszem*.

John (ejtsd: dzsón), angol keresztnév, a. m. János.

John, 1. *Franz*, báró, közös hadügyminiszter, szül. Bruckban (a Lajta mentén) 1815 nov. 20., megh. Bécsben 1876 máj. 25. Mint a bécsújhelyi katonai akadémia végzett növendéke lépett 1835. a hadseregbe. Részt vett az 1848—49-iki piemonti háboruban, melyben annyira kitünt, hogy egy évben kapta a vaskoronát, a katonai érdemkeresztet és a Mária Terézia-rendjelt. Az 1866-iki olasz háború küszöbén mint vezérőrnagy Albrecht főherceg vezérkari főnöke lett és ebben az állásban nagy érdemeket szerzett. Az ő terve volt, hogy a várnégyszög oltalma alatt táborozó osztrák hadsereg erőltetett éjjeli menetben a Mincio folyón átkelő olasz hadseregnek elébe menjen és azt másnap reggel, még sztratégiai fölvonulása közben meglepje. A custozzai csatában pedig annyira kitünt, hogy altábornaggyá léptették elő. 1866 okt. a hadügyminisztérium élére állították, hogy a porosz háboruban levert hadsereget gyökeresen reformálja. 1867 máj. az urak házának lett tagja, dec. pedig közös hadügyminiszter. Mint ilyen keresztülvitte a hadsereg újjászervezését és behozta az általános hadkötelezettséget s életbe léptette egyúttal az egyévi önkéntesek intézményét. De már 1868 jan. leköszönt állásáról. 1869 márc. tartományi parancsnok lett Grácban, nemsokára táborszernagy és végre a vezérkar főnöke.

2. *J.*, *Eugenie*, német írónő, l. *Marlitt*.

John Bull, az angolok gúnyneve, l. *Bull*.

Johne, *Heinrich Albert*, német állatorvos, szül. Drezdában 1839 dec. 10., megh. Kleinsedlitzben 1910 dec. 5. 1876-ban a drezdai állatorvosi főiskolán docens, majd 1879. rendes tanár s az általános kórtan, kórbonctan és hússzemle előadója. Tudományos kutatásai sokban hozzájárultak a fertőző betegségek, nevezetesen a gümőkór, takonykór, sugárgomba-betegség, botryomykosis stb. kórtanának megismeréséhez. Nagyobb munkái közül említést érdemel a Trichinenschau és Fleischbeschau, mely több kiadást ért, továbbá a Gesundheitslehre és a Birch-Hirschfeld-féle Lehrbuch der pathologischen Anatomie állatorvosi része. Szerkesztője volt a Deutsche Zeitschrift für Tiermedizin című folyóiratnak. Érdemeiért a lipcsei egyetem tiszteletbeli orvosdoktorrá avatta.

Johnit (ásv.) a. m. türkisz.

Johnsdorf, *Benedikt*, sziléziai krónikás. 1470—1503-ig a boroszlói Ágoston-rendi klastrom főnöke volt. Krónikájának 1468—90-ig terjedő része nyomtatásban is megjelent és igen becses adatokat tartalmaz Mátyás királyunk cseh háborujára, különösen pedig sziléziai hadjáratára vonatkozólag. Megjelent a Scriptores rerum Silesiacarum XII. kötetében (Breslau 1883).

Johnson (ejtsd: dzsonszn), 1. *Andrew*, az amerikai Egyesült-Államok 17. elnöke, szül. Raleighben (Észak-Karolina) 1808 dec. 29., megh. Carter's Stationben (Tennessee) 1875 júl. 31. Szegény szabó volt s az írásra és olvasásra felesége tanította. A politikai küzdelmekbe keveredve, csakhamar nagy befolyáshoz jutott. 1843-ban beválasztották a képviselőházba, 1853—57-ig pedig Tennessee állam kormányzója volt. Ezután a szenátusba jutott s a polgárháború kitörésekor ő volt az egyedüli demokrata szenátor, aki az Unió fentartása mellett nyilatkozott. Ezért Lincoln elnök 1862. Tennessee állam katonai kormányzójává nevezte

ki, a republikánus-párt pedig 1864. Lincoln mellé alelnöknek választotta. Lincoln meggyilkoltatása után 1865 ápr. 14. az alkotmány értelmében elfoglalta az elnöki széket. Eleinte szigoruan bánt a levert déliekkel, de később szembehelyezkedett a kongresszus határozataival. Végre 1868 márc. vád alá helyezték, de a szenátus felmentette őt, mert a $^{2}/_{3}$ szótöbbségből három szavazat hiányzott. Népszerüségét teljesen elveszitve hagyta el 1869 márc. 4. elnöki székét és a magánéletbe vonult. V. ö. *Stoddard*, Lifes of Lincoln and Andrew J. (New York 1889); *Dewitt*, The impeachment and trial of Andrew J. (London 1903).

2. *J.*, *Eastman*, amerikai festő, szül. Lovellben (Maine) 1824 júl. 29. 1849. Düsseldorfba ment, azután Hágában, Belgiumban, Olasz- és Franciaországban tartózkodott. 1858-ban visszatért New Yorkba. Genreképei nagyon népszerüek; leginkább: A szavojárd; Játékosok; Vasárnap reggel; A régi kentuckyi lak; A mezítlábas fiú; A falu kovácsa; Lincoln Ábrahám ifjú évei; Jó kezekben stb. Művein meglátszik a német iskola hatása.

3. *J.*, *Samuel*, angol tudós, műbiráló és költő, szül. 1709 szept. 18. Lichfieldben (Staffordshire county), megh. 1784 dec. 13. Londonban. Ifjusága küzdelmek és nélkülözések közt folyt le. Egyideig tanítóskodott, majd nevelőintézetet alapított, amely csakhamar tönkrement. Erre 1737. Londonba költözött és teljesen az irodalomnak szentelte magát. Irene c. tragédiáját 1749. a Drury Lane szinházban előadták, de siker nélkül. 1747—54-ig dolgozott úttörő nagy művén, a Dictionary of the English Language c. szótáron (1755, 2 köt.), amely három év alatt hat kiadást ért. E mű különösen jelentéstani tekintetben oly kiváló alkotás, hogy azóta minden nagyobb angol szótár alapjául szolgált és még ma is alapvető jelentőségű. 1759-ben adta ki Rasselas, Prince of Abyssinia c. filozófiai regényét, amely voltakép az emberi boldogság kérdését tárgyaló párbeszédek egymásutánja. Szépirodalmi műveinél sokkal értékesebbek J. irodalomtörténeti munkái; ő a XVIII. sz. legkiválóbb angol kritikusa. Nagy érdeme, hogy Oliver Goldsmith-t, a Vicar of Wakefield szerzőjét felfedezte és honfitársai figyelmét újból Shakespeare-re irányította, akinek műveit terjedelmes bevezetéssel kiadta (1765, 8 köt.). E kiadás új korszakot nyit meg a Shakespeare-filológia történetében. Utolsó és leghiresebb munkája: Lives of the Most Eminent English Poets (1779—81), amely, bár egyes részleteiben elavult, az angol költészet fejlődését oly erős történeti érzékkel és kritikai éleslátással tárgyalja, hogy e tekintetben egyetlen angol mű sem állitható melléje. Életrajzát legterjedelmesebben hű tanítványa Boswell írta meg Life of J. c. művében (London 1791). Összes műveit Hawkins adta ki (London 1787, 13 köt.), a legjobb kritikai kiadást H. Pearson Walesby rendezte sajtó alá (Oxford 1825, 11 köt.). V. ö. *Croker*, Johnsoniana (1836); Leslie *Stephen*, Samuel J. (1878); Th. *Seccombe*, The Age of J. (1900).

Johnson és Barland-por, füstnélküli lőpor, mely nitroglicerint, salétromsavassót és szenet tartalmaz és kámforral zselatinozzák. Angliában különösen vadászatra használják.

Johnsson, *Minna*, finn írónő, l. *Canth*.

Johnst., természetrajzi latin nevek mellett *Johnston* George (l. o.) nevének rövidítése.

Johnston (ejtsd: dzsonsztn, *Cornwallis)*, korállsziget a Havai-szigetektől DNy.-ra. Területe 2 km², jó horgonyzóhellyel, guanotelepekkel. 1859. Havai, majd a san-franciscóiak vették birtokba, 1892 óta angol birtok.

Johnston (ejtsd: dzsonsztn), 1. *George*, skót természetbúvár, szül. 1798., megh. mint orvos Berwickben (Tweedham) 1855 júl. 3. Művei: History of British sponges and lithophytes (1842); History of British zoophytes (2. kiad., 2 köt., 1847); Introduction to conchology (1850); Natural history of The Eastern borders (1. köt.: Botany, 1854) stb.

2. *J.*, *Harry Hamilton*, angol afrikai utazó, szül. Londonban 1858 jún. 12. 1884-ben a Kilima-Ndzsárón járt. 1885—88-ig Kamerunban alkonzul volt, majd portugál Kelet-Afrikába nevezték ki konzulnak. Onnan a közeleső nagy tavak vidékére utazott. 1901-ben Uganda kormányzója lett, 1900 megmászta a Ruvenzorit (4500 m.). Művei: The River Congo (1884); The Kilima-Njaro expedition (1886); Livingstone életrajza (1891); British C.-Afrika (1899); History of the colonisation of Africa (1899); The Uganda protectorate (1904).

3. *J.*, *James*, angol vegyész, szül. 1796. Paisleyben, megh. 1855. Berzelius tanítványa és 1833 óta Durhamban tanár volt. Fontosabb művei: Lectures on agricultural chemistry and geology (1842); Contributions to scientific agriculture (1849); Treatise on experimental agriculture (1849); Chemistry of common life (1854).

4. *J.*, *Joseph Eccleston*, amerikai hadvezér, szül. Cherry Groveban (Virginia) 1807 febr. 3., megh. Washingtonban 1891 márc. 21. Harcolt a szeminol-indiánusok ellen és a mexikói háboruban. A polgárháború kitörésekor a déli államok szolgálatába állott s 1862. a virginiai hadsereg főparancsnoka lett. 1863—64-ig Tennesseeben harcolt s innen mesteri módon vonult vissza Georgiába. 1864. Shermannel szemben több csatát vesztett, amiért letették a fővezérségről. De 1865 febr. ismét fővezér lett és Dél-Karolinában makacsul védte magát Sherman ellen. Lee kapitulációja után ő is letette a fegyvert 27,000 főnyi seregével Durham's Station mellett 1865 ápr. 27. Működését megirta: Narrative of military operations conducted by him during the war between the States (New York 1874).

5. *J.*, *Keith*, angol térképész, szül. Edinburgh mellett Kirkhillben 1804 dec. 28., megh. Ben Rhydingben Skóciában 1871 júl. 9. Beutazta Európát, Egyiptomot és Palesztinát; 1843. kiadta első kartográfiai munkáját: National atlas, ettől kezdve állandóan kartográfiával foglalkozott. Főműve: Atlas of the United States of N. America (1857).

6. *J.*, *Keith*, angol utazó, *J. 5.* fia, szül. Edinburghban 1844 nov. 24., megh. Afrikában Beroberóban 1879 jún. 28. 1874—75-ig Paraguayban járt; 1878. Stanford gyüjteményében megjelent egy kötete Afrikáról, 1879 Afrikának legpontosabb térképe (General map of Africa 1 : 8.420,000). 1878-ban a londoni földrajzi társaság Közép-Afrikába küldte ki, de alig hogy elindult, meghalt;

utazását Thomson Joseph folytatta, ki útleírásában adja J. életrajzát.

Johnston-Dy-sajtó (ejtsd: dzsonszta-dai), Joseph Yardley *Johnston* által föltalált gyorssajtó, réz- és acélmetszetek, helio- v. fotogravürök számára. Kisebb terjedelmű és finoman kidolgozott lemezek nyomására alkalmas. A nyomtatás préselésszerűen történik, olymódon, hogy a gép közepén elhelyezett lemez két erős acéloszlop között föl és le mozog, közben érinti a festékező szerkezetet, bő festéket vesz fel, mely azonban letörlődik róla és csak annyi festék marad rajta, amennyi a vésetbe beleszorul és a lenyomatra elegendő. Óránkint 1000—1200 nyomatot lehet előállítani rajta. Levelezőlapokat és nálunk is divatos névjegyeket nyomnak rajta. A Svájcban levő örlikoni gépgyárban készítik ezeket a sajtókat.

Johnstone (ejtsd: dzsonsztn), gyárváros Renfrewshire skót countyban, (1910) 12,045 lak., akik gyapjuszövéssel, vas- és kőszén-bányászattal foglalkoznak.

Johnstonit (ásv.), a galenitnek mállási terméke, amely szabad ként tartalmaz; már a gyertyalángban meggyullad és kék lánggal önmagában tovább ég. Lelőhelye Új-Sinka Erdélyben, Müsen Vesztfáliában.

Johnston-kaptár, l. *Kaptár*.

Johnston-sajtó, l. *Johnston-Dy-sajtó*.

Johnston-szigetek, kisebb szigetcsoport az Admirális-szigetek Ny.-i részén.

Johnstown (ejtsd: dzsonsztaun), 1. *város* Pennsylvania északamerikai állam Cambria countyjában, a Conemaugh és Stony Creek összefolyásánál, (1910) 55,482 lak., nagyszerű acélművekkel (Cambria Steel Works), vas- és szénbányákkal. 1791. Jahns alapította. 1889 máj. 31. a 18 mérföldnyire fekvő Conemaugh-Lake 33 m. magas töltése a hosszas esőzések miatt átszakadt és 7 perc alatt a várost elérvén, azt nagyrészt tönkretette; több ezer ember elpusztult, a kár 10 millió dollár volt. — 2. *J., Fulton county székhelye* New York államban, (1910) 10,447 lak., kesztyű- és szövöttárú-készítéssel.

Johnstrupit (ásv.), monoklin megnyúlt táblák; talán izomorf az epidottal; üveg-gyantafényű, barnászöld. Kémiai összetétele rendkívül bonyolódott, mégis némileg az epidottal hozható összhangzásba: a kalciumnak, nátriumnak és ceriumföldeknek szilikátja, titanátja és zirkonátja és azonkívül még fluort is tartalmaz. Lelőhelye a Langesund-fjord Norvégiában.

Johor *(Johore, Dzsohor)*, 1887 óta angol fenhatóság alatt álló maláji állam Malakka-félsziget D.-i végében, területe 24,850 km², kb. 200,000 lak. Borsó-, gambir-, szágó-, tea-, kávé- és guttapercsa-kivitellel. A szultánság székhelye J. Bahru.

Johow, *Reinhold*, német jogtudós, szül. Berlinben 1823 máj. 30., megh. u. o. 1904 jan. 12. Birósági szolgálatba lépett. 1874-től a német polgári törvénykönyv szerkesztőbizottságának tagja, 1888—89. elnöke volt. A polgári törvénykönyv dologi részét és több más ezzel összefüggő törvény tervezetét másokkal együtt ő készítette. Kiadta a Jahrbuch für endgültige Entscheidungen der preussischen Appellationsgerichte (Berlin 1872—79) és a Jahrbuch für Entscheidungen des Kammergerichts in Sachen der nichtstreitigen Gerichtsbarkeit und in Strafsachen (u. o. 1881-től) c. gyüjteményeket.

Joigny (ejtsd: zsoányi), város, J. járás székhelye Yonne francia départementban, az Yonne jobbpartján, 6172 lak., szövőiparral, cipőgyárral, tégla- és cementgyárral, kosárfonóval, fegyver- és vadászati cikkek készítésével, lókereskedéssel; 3 renaissance templommal; jó vörösbortermeléssel. J.-t többször ostromolták ellenséges hadak; így 1429. az angolok is, de siker nélkül.

Joinville (ejtsd: zsoenvily), 1. *J.-le-Pont*, község Seine francia département Sceaux járásában, a Marne jobbpartján, vasút mellett, 8349 lak., vízijármű- és dísztollárú-készítéssel, vasművekkel, mezőgazdasági kisérletügyi intézettel (La Faisanderie). É.-i részén egyes pontok Páris erődítvényeihez tartoznak. — 2. *J.-sur-Marne*, város Haute-Marne francia département Wassy járásában, a Marne balpartján, vasút mellett, 3825 lak., kohókkal, vasöntővel, játékszer- és lánckészítéssel; Jean sire de J. krónikás szobrával; templommal (XIII. sz.). J. báróság 1393. a Guisek birtokába jutott és 1551. hercegségre emeltetett. Egykori kastélyában születtek a történelmileg leginkább ismeretes Guise hercegek. V. ö. *Pernot*, Notice hist. sur le château de J. (Paris 1857). — 3. *J.*, fővárosa Santa Catharina braziliai állam Dona Francisca koloniájának, a Rio Cachaeira mellett, 3000 lak., paraguaytea-, cukor-, tapiocagyára, olaj-, fűrész- és rizsmalma van.

Joinville, szürke márványfajta, amelyet Joinvilleban (départ. Pas-de-Calais) fejtenek.

Joinville (ejtsd: zsoenvily), 1. *Ferenc Ferdinánd Fülöp Lajos Mária, J. hercege*, Lajos Fülöp francia király harmadik fia, szül. Neuillyben 1818 aug. 14., megh. Párisban 1900 jún. 16. Ő volt a La belle Poule fregatt parancsnoka, mely 1840. Napoleon hamvait haza hozta Szt. Ilona-szigetéről. 1846-ban altengernagy lett. Az 1848-iki forradalom kitörése után Angliába menekült. 1862. fiával és a párisi gróffal együtt Észak-Amerikába ment s az északiak oldalán harcolt. 1888-ban a trónkövetelő családok tagjai ellen hozott törvény értelmében elvesztette altengernagyi rangját. Több könyvet írt a francia tengerészetügyről. Történeti műveiből megemlítendők: La guerre d'Amérique, campagne du Potomac (1872, 2. kiad.); Vieux souvenirs 1818 à 1848 (Paris 1894). J. felesége *Franciska*, I. Pedro braziliai császár leánya volt (szül. 1824., megh. 1898.), kitől egy fia: *Péter*, Penthièvre hercege (szül. 1845) és egy leánya: *Franciska*, Róbert chartresi herceg neje született.

2. *J., Jean, Sire de*, francia történetiró, szül. 1224., megh. 1318. Részt vett IX. Lajos 1248-iki keresztes hadjáratában s azzal együtt tért haza 1254. Megirta IX. Lajos életét: Histoire de saint Louis címen. E műve a középkori francia történet egyik legbecsesebb forrása. Először *Ducange* adta ki (Paris 1668), újabb kiadásai közül *de Vailly*-é említendő, mely illusztrálva is megjelent (1874). V. ö. G. *Paris*, Jean, sire de J. (Paris 1897).

Joinville-sziget (ejtsd: dzsönvill), a D-i Jeges-tengerben Dirk Gerrits archipelágus legészakibb szigete a 63° d. sz. és 55—57 ny. h. (Grw.) alatt. 1838-ban Dumont d'Urville fedezte fel.

Jójáchin *(Jechónja)*, Jójákimnak, Juda királyának fia és utódja, aki Kr. e. 597. csak három hónapig uralkodott, mivel meg kellett adnia magát II. Nebukadnezárnak, aki aztán a nép előkelőivel és kincseivel együtt elvitte őt Babiloniába, ahol 37 évig fogságban maradt, míg végre Maruduk babiloniai király szabadon bocsátotta, de azután is Bábelben maradt, ahol meg is halt.

Jojáda, magyar királylány, l. *Zsófia.*

Jójákim, Jósijja fia, akit Egyiptom királya, II. Necho Kr. e. 610. ültetett Juda trónjára. Élete végéig hű maradt az egyiptomi királyokhoz és üldözte a prófétákat, akik az Egyiptommal való szövetséget kárhoztatták. Három esztendeig adót fizetett ugyan II. Nebukadnezár babiloni királynak, de 597. a további adófizetést megtagadta. Ennek következtében Nebukadnezár Jeruzsálemet ostrom alá vette, amely alatt Jójákim meghalt.

Jóka, nagyk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 2494 magyar lak.; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Jókai *(ásvai)*, 1. *Károly*, J. Mór testvérbátyja, szül. Komáromban 1814. máj. 3., megh. Hathalmon 1902 dec. 19. A jogot Pápán végezte, ügyvédi oklevelét Pesten nyerte. Komáromban városi árvagyám volt 1849 októberéig, amikor a német kormány megfosztotta hivatalától. Az alkotmány visszaállítása után főszolgabiró lett vármegyéjében. Neje halála után 1882. csallóközi birtokára vonult vissza. Egyik leányát, *Jolánt, Hegedüs* Sándor (l. *Hegedüs*, 15.) vette nőül. Néhány cikke jelent meg a Budapesti Hirlapban és a Komáromi Lapokban. Öccsének számos adatot adott munkáihoz.

2. *J. Mór*, regényiró, költő és humorista, a legnagyobb magyar elbeszélő, szül. Komáromban 1825 febr. 18., megh. Budapesten 1904 máj. 5. Atyja, József, a nemes ásvai J.-család sarja, hites ügyvéd és árvagyám volt, anyja Pulay Mária; a három gyermek közt Móric volt a legkisebb és költőileg hangolt szelid lelkéért az egész család szemefénye. Képzelődése korán nyilatkozott. Atyja elbeszélései az 1809-iki nemesi felkelésről, melyben résztvett és a magyar történelemből, nagyban táplálták képzeletét; anyja jóízű anekdotái a humor iránti érzékét. Tanítója is gyakran magánál fogta az eleven eszű fiút és szép történetekkel és rejtvényekkel mulattatta. Két versikéjét már kilenc éves korában közöltette Tóth Lőrinc a Regélőben és Társalkodóban. A gimnáziumot szülővárosában kezdte. 10 éves korában Pozsonyba ment német szóra, cserében. Mikor két év mulva hazatért s atyja nemsokára meghalt, e csapás életveszélyes betegségbe döntötte. A gimnázium többi osztályát Komáromban végezte; azalatt megtanult franciául, angolul és olaszul Vályi Ferenc tanárától, aki később sógora lett; haladt a rajzolásban, festésben is, amibe még atyja vezette be. A II. bölcseleti osztályt 1841—2. Pápán hallgatta, ahol Kerkápoly Károllyal, Orlai Petrich Somával, Kozma Sándorral és Petőfivel került össze. Kitűnően tanult s a főiskola képzőtársulatában pályadijat és sok dicséretet nyert. A következő két évet Kecskeméten töltötte, itt testileg megerősödött, amellett megismerte az Alföld természeti sajátosságait és a magyar népéletet, itt találta meg egész irói működésének alaphangulatát. Ekkor irta 1842. az Akadémia pályázatára csinos jambusokban *Zsidó fiú* c. drámáját, melyet Petőfi tisztázott le; a mű dicséretet nyert, sőt két biráló (Vörösmarty és Bajza) jutalomra ajánlta. 1847-ben elvégezvén jogi tanulmányait, Komáromban, 1845. Pesten jurátuskodott és 1846. megszerezte az ügyvédi oklevelet, de mikor első perét megnyerte, félretette diplomáját és egészen az irodalomnak szentelte tehetségét. Pesten még 1845-ben bevezette Petőfi, az akkor már elismert költő, a fiatal irók társaságába. A Pesti Hirlapban és az Életképekben megjelentek első novellái (Nepean-sziget, Sonkolyi Gergely stb.). 1846-ban kiadta első regényét, a Hétköznapokat, két kötetben. A magyar regényköltészet hősei Jósika és Eötvös voltak, novellistánk volt egész sereg és e műfajban már meglehetős kellemmel mozogtak iróink. J.-ra nagy hatással voltak Hugo Victor és Sue regényei, magyar elözői közül Jósika és stilusával Vajda Péter. Mindjárt első művei új hangot éreztettek, dús leleménye s magyaros, színes, meleg és hangzatos nyelvének elbeszélő prózánkban addig szokatlan varázsa csakhamar a közönség kedves irójává tette. 1846-ban belső dolgozótársa lett az Életképeknek, majd a Jelenkornak. A tizek társaságába ő is belépett. Mikor Frankenburg (l. o.) 1847. Bécsbe költözött, J.-nak adta át az Életképeket s a 22 éves iró még magasabb szinvonalra emelte a lapot, megnyerve dolgozótársainak a magyar irodalom legdicsőbb nevű alakjait. 1848 márciusában Petőfivel együtt a pesti ifjúság vezérе volt s a politika terére lépve, a szabadságharcnak a márciusi napokban mint népszónok, utóbb mint hirlapiró tett szolgálatot. Ez év aug. 29-én vezette oltárhoz Petőfi és édesanyja ellenére *Laborfalvi Benke* Rózát (l. *Jókainé Laborfalvi* Róza), a Nemzeti Szinház hírneves művésznőjét. Kossuth megbízásából járt a bécsi fölkelőknél. Lapja ez év végén megszünt s J. Windischgrätz elől Debreczenbe menekült nejével együtt. Itt 1849 febr. 22. megindította az *Esti Lapokat*, békéltető irányban, épúgy küzdve az alkotmányos szabadságért, mint a túlzók ellen, kiknek főorganuma a Március 15. című lap volt. Ápr. 14. azonban ő is pártolta a trónvesztés kimondását. Pest fölszabadulása után visszatért a fővárosba, ide tette át az Esti Lapokat s megindította a Pesti Hirlap új folyamát jún. 4-től kezdve. Júliusban Szegedre, azután Görgey táborába ment, jelenvolt az újaradi csatában, a katasztrófa után az orosz táboron keresztül Gyula felé menekült, ott találkozott nejével s vele együtt a borsodi Bükk rengetegeibe bujdosott és öt hónapig rejtőzött Tardonán. Nejének azalatt sikerült nevét beiratni a komáromi kapituláltak közé s így élete megmenekült, de még így is lappangania kellett s *A bujdosó naplója* és a Tardonán írt *Forradalmi csataképei* csak (Sajó) álnév alatt jelenhettek meg.

Ettől fogva állandóan Pesten lakott. 1853-ban szerezte svábhegyi telkét, melyet mint szenvedélyes kertész szép szöllőkertté varázsolt át. Ott dolgozott legszívesebben. Később több éven át balatonfüredi nyaralójában töltötte az év egy ré-

szét, de neje halála (1886) óta ismét a Svábhegyen szeretett nyaralni, míg rendes lakása a főváros pesti részében volt. Öreg koráig kitartóan dolgozott. Hajnalban kelt, 5 órakor télennyáron íróasztalánál ült s már tíz órára megírt egy-két nyomtatott ivre valót; 30—40 ezer betűre menő napi munkát végzett s a nap többi részét társadalmi és közéleti ügyeknek szentelhette. Az 50-es években a nemzetmentés nagy ügyének tett tollával halhatatlan szolgálatot. Kizárólag az irodalomnak élt s ekkor jutott el hatása és dicsősége tetőpontjára. Támogatta az új szépirodalmi lapokat, így Vahot Imre Reményét (1851), gr. Festetich Leo Délibábját, de legnagyobb kedvvel a Vasárnapi Ujságot, melynek alapításában (1854), valamint szerkesztésében is részt vett, 1858—62. főmunkatársa is volt; 1856-ban alapította a *Nagy Tükör* c. füzetes illusztrált humorisztikus vállalatot, 1858 aug. 21-én pedig megindította az *Üstökös* c. élclapot, melynek Politikus csizmadiája, Tallérossy Zebulonja, Kakas Mártonja országszerte népszerű alakok lettek s a közhangulatot többnyire igen szerencsésen tolmácsolták a humor eszközeivel. De ebből az időből valók első nagy regényei is, így első történeti regénye, *Erdély aranykora*, melyet 1851. írt s folytatása, a *Törökvilág Magyarországon*, majd *A janicsárok végnapjai* s a rendi Magyarország és a reformkorszak idejéből vett nagy társadalmi regényei: *Egy magyar nábob* és folytatása, *Kárpáthy Zoltán*, zseniális erényeikkel és hibáikkal. A közönség nemcsak a közelmult társadalmának mesteri és gyakran reális rajzában gyönyörködött, hanem a történeti és a messzeföldön játszó regények valószerűtlenségeiben és lélektani lehetetlenségeiben is, melyeket ép oly szeretetreméltóknak talált, mint a költő magyar érzését, aranyos illuzióit, páratlan hangulatosságát és stilusának megvesztegető bűbáját.

A 60-as években mint képviselő és lapszerkesztő politikai szerepet is vállalt. Az 1861-iki országgyűlésen a határozati párt híve volt s mint parlamenti szónok is nagy sikert aratott. 1862-ben átvette a Magyar Sajtó szerkesztését, 1863. pedig megalapította A Hon-t (l. o.) a Tiszapárt közlönyéül, e lapot 1882-ig szerkesztette, akkor a lap a kormánypárti Nemzetbe olvadt bele s J. ennek főszerkesztője lett. Amellett 1867. alapította és 1879-ig szerkesztette az Igazmondó c. politikai néplapot. Az Üstökössel 1880. hagyott fel. 1863-ban egy évi súlyos börtönre ítélte a hatalom gr. Zichy Nándornak A Honban közölt Alapkérdéseink c. cikkéért; királyi kegyelem útján azonban egy hónap mulva kiszabadult. Képviselői mandátumot sok választáson bokrosával is kapott rendkívüli népszerűsége révén. A kiegyezés után a balközépnek volt kiváló tagja, 1875. a fúziónak egyik létesítője, attólfogva a szabadelvűpárt állandó támasza. Tisza Kálmán idejében gyakran tett válságos helyzetekben nagy szolgálatokat a kormánynak. Szelleme, kedélye és melancholikusan színezett magyaros humora gyakran politikai ellenfeleit is lebilincseltek beszédeiben, melyekben a társalgó modor szerencsésen egyesült a költői lendülettel. A Háznak 1896-ig tagja volt, az akkori választásokon kimaradt. Amellett szépirodalmi termékenysége sem csökkent, évről-évre jelentek meg novellái és regény-kötetei, gyakran 4—6, vagy több is. Irói működését ő maga három korszakra osztja fel. Az első korszak 1843—1860-ig tart s ő szerinte Petőfi és a francia romantikusok befolyása jellemzi; csakugyan e korbeli működése a széppróza terén párhuzamos azzal a népies és nemzeti iránnyal, melyet Petőfi és Arany képviselnek a költészetben. A második korszak 1861-től mintegy 1880-ig tart; ebbe a korszakba esnek többek közt költeményei is; regényei többnyire társadalmiak. A harmadik korszak 1880-tól végig tart. J. mint politikai versíró és drámaköltő is nevezetes. Politikai szatirái a 60-as években nagyon tetszettek. Drámáit többnyire elbeszéléseiből és regényeiből dolgozta át. Nevezetesebb drámái: *Dózsa György*, *A szigetvári vértanuk* 1860. és az *Arany ember* 1884 (századik előadása 1903 febr. 19.), de a drámai formában kevésbbé érvényesül tehetsége, mint az elbeszélésben, meséi sem igen bírják meg a szinpadi világítást. Vannak egyébféle munkái is, emlékiratok, biografiák, történet, útirajzok stb. Ilyenek: *Emlékeim*, *Életemből*, *Negyven év visszhangja*, *Utazás egy sírdomb körül*, *A magyar nemzet története* regényes rajzokban és *Gróf Benyovszky Móric* életrajza (1887). 1885-ben Rudolf trónörökös kérte fel munkatársául, illetőleg az Osztrák-Magyar Monarchia c. vállalat magyarországi részének szerkesztőjéül. Egyébként a közszeretet és tisztelet legváltozatosabb módokon nyilvánult iránta hosszú pályáján. Az Akadémia 1858. levelező, a Kisfaludy-Társaság 1860. rendes, ismét az Akadémia 1861. rendes, 1883. tiszteleti, 1892. igazgató tagjává választotta, *Tengerszemű hölgy* c. regényét 1890. a Péczely-féle 1000 forintos regénydíjjal tüntette ki, 1893. pedig a *Sárga rózsa* c. regényét jutalmazta meg. A Petőfi-Társaság az ő elnöksége alatt alakult meg 1878. Műveit a királyné is kedvelte. 1876-ban a király a Szent István-rend kiskeresztjét, 1896. a Pro litteris et artibus érdemjelvényt adományozta neki, 1897. pedig a főrendiházba hívta meg. A magyar színészet, irodalom és társadalom megújuló ovációkkal ünnepelte a költőnek 50-ik és 60-ik születésnapját, de különösen nagyszerű arányokban ünnepelték meg 50 éves írói jubileumát. J.-t ez alkalommal a kitüntetések egész özönével árasztották el. A király elismerését a hivatalos lap közölte, a királyné, József főherceg, az özv. trónörökösné, a bolgár fejedelem üdvözlő leveleket, a szerb király a Szt. Száva-rend nagykeresztjét küldte meg. A főváros és a többi városok díszpolgárukká választották, a kormány, a törvényhatóságok, az irodalmi és tudományos testületek díszoklevelekkel és üdvözlő iratokkal, magyar hölgyek, művészek, különféle társulatok értékes ajándékokkal és albumokkal árasztották el, a budapesti egyetem díszdoktorrá avatta. Az ünnep maradandó emlékéül létesítették összes műveinek nemzeti díszkiadását 100 kötetben a Révai-testvéreknél, melyért a költőnek a jubileum napján (1894 jan. 6.) az előfizetési összeg felét, 100 ezer forintot adott át a rendező bizottság nemzeti tiszteletdíjul.

E kiadás 1898-ig teljesen megjelent. — 1899 szept. 16. nőül vette *Nagy* Bellát, a Vigszinház művésznőjét, aki ettől fogva lelépett a szinpadról. Emiatt J. családjával is szakitott s ettőlfogva általán visszavonultan élt. 1900-iki párisi útja alkalmával, ahol a kiállítás magyar osztályában művei ki voltak állítva, irói és művészi körök Claretie elnöklésével ünneplésben részesitették. Az 1903—4-iki telet Nizzában töltötte nejével és neje hozzátartozóival. Áprilisban érkezett haza, itthon meghült, lázt és tüdőgyuladást kapott, melybe belehalt. A nemzet nagyszerű pompával adta meg nagy költőjének a végtisztességet. A Muzeum csarnokából temették államköltségen s ravatalánál a király képviselőjén kivül a kormány, a törvényhozás és tömérdek küldöttség által úgyszólván a nemzet minden rétege megjelent. A gyászban a külföld is osztozott. Halála után mindjárt megindult az adakozás szobrára, kiadója, a Révai Testvérek irodalmi intézet nyitotta meg ezer koronával. 1914 ápr.-ig 113,422 korona gyült össze. Egy kisebb szobrát (Jankovich Gyulától) a Svábhegyen már 1906 szept. 8-án felállította a svábhegyi turista egyesület. Emléktárgyai, kéziratai vétel útján a Magyar Nemzeti Muzeum tulajdonába kerültek, mely azokat a Petőfi-házban külön osztályban helyezte el.

J. azok közé a nagy iróink közé tartozik, akiknek nagysága kettőben áll: saját költői egyéniségük kivételes erejében és abban, hogy népük lelkét is leggazdagabban kifejezésre juttatták. Egyéniségét a képzelet buja gazdagsága, kifogyhatatlan mesélő kedv és ügyesség, hangulatainak nagy terjedelme, változatossága és frissesége, a páthosz, mélabú, derült vidámság, humor könnyű átmeneteivel és vegyületeivel, s mindebben személyiségének varázslatos szeretetreméltósága jellemzi, de a magyar nép lelki tartalmát is oly terjedelemben tolmácsolta s művészetébe a nemzeti stilust oly mértékben vitte be, mint csak legnagyobb költőink, a prózában pedig senki más. Idegenszerűségei, pongyolaságai ellenére is ő a leggazdagabb és legbájosabb nyelvű prózairónk; nyelve és stilusa igen nagy és állandó érték a magyarság szellemi tárházában. A középosztályból eredt s első sorban annak a képzelmi és érzésvilágát tolmácsolta, de megismerkedett a néppel és szélesebb alapot vetett nyelvkincsének, mint közéleti ember és nagy iró megismerkedett a legfelső körökkel is s mintegy a nemzeti társadalom minden rétegéből szivta magába a lelki hatásokat és a nyelvhasználat sajátosságait. Korának is, különösen fejlődése két első szakában minden hatását felfogta, mindegyiket transzponálta költői hatássá s lelkes vagy humoros, vagy szatirikus módon reagált rájuk műveiben. Nincs magyar iró, aki annyi ideig oly népszerű lett volna s aki annyi olvasó lelkével közölte volna a maga lelkét, mint J. Táplálta a nemzet lelkesedését, önérzetét, eszményi, gyakran túleszményi alakjaival eszményiségét; leleményével mulattatott, humorával vigasztalt s a legválságosabb időkben erősitette a nemzet lelkét. Az 50-es évektől fejlődő magyar nemzedék nagyon sok erkölcsi hatást vett műveiből. Idealizmusában a lelkesitő elem mellett némi kábitó elem is van s e tekintetben hatása nem csupán üdvös, de fajunk, multunk, földünk szeretetét és a jövő iránti bizalmunkat művei roppant mértékben fokozták. Csodálatos mértékben megvolt az az adománya, hogy szeretettel irt és szeretetét át tudta árasztani olvasóira is. Egész irányára nézve romantikus, koránál, egyéniségénél fogva is, talán az utolsó nagy romantikus költő. Szereti a végletességet mesében, helyzetekben, eszményitésben és torzitásban. Sokszor megjegyezték kritikusai, hogy személyei vagy angyalok, vagy ördögök. Pedig tud pompás életszerű alakokat is teremteni s ahol nincs alkalma elmosni személyeinek eredeti vonásait, mint a novellákban, ott legerősebb. Meséi nincsenek oly jól alkotva, mint előadva, a lélekrajz igen sokszor hibás, vagy éppen lehetetlen. De egy műve sincs ragyogó szépségek nélkül. Mindenekfölött elbeszélni oly kedvvel és oly édesen tud, mint a világirodalomban is igen kevesen ő a legnagyobb mesemondó. Termékenysége felülmúlja minden magyar iróét s jóformán túlszárnyalja még a legtermékenyebb francia regényirókét is. Egészben a nemzeti léleknek nagy továbbépitője volt.

Művei. Önállóan megjelent szépirodalmi művek évek szerint. *1846*: Hétköznapok, regény 2 köt.— *1848*: Vadon virágai, novellák 2 köt. — *1850*: Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből. Sajótól, novellák 2 köt. — *1851*: Egy bujdosó naplója. Novellák a forradalom utáni időkből. Irta Sajó. — *1852*: J. M. újabb novellái. Hangok a vihar után, 3 köt.; A kétszarvu ember, históriai beszély. Erdély aranykora, regény 2 köt. — *1853*: Törökvilág Magyarországon, történeti regény 3 köt.; Egy magyar nábob, regény 4 köt., 1853—54. — *1854*: Fehér rózsa; Janicsárok végnapjai, regény 3 köt.; Török mozgalmak 1733., regény 2 köt.; Erdélyi képek, 2 köt.; Kárpáthy Zoltán, regény 4 köt.; A magyar nemzet története, regényes rajzokban. — *1855*: Véres könyv; Csataképek a jelenkori háboruból, 3 köt.; A magyar előidőkből, novellák; Tarka élet, 2 köt. — *1856*: Oceania, egy elsülyedt világrész története, 1 köt.; Árnyképek, 2 köt.; Szomoru napok, regény 2 köt.; Délvirágok, novellák 2 köt.; A magyar nép adomái 1 köt.; A legvitézebb huszár 1 köt.; A régi jó táblabirák, regény 4 köt. — *1857*: Novellák 1 köt.; Népvilág, elbeszélések 2 köt.; A nagy tükör, 10 füz., anekdoták és rövid elbeszélések. — *1858*: Az elátkozott család, regény 2 köt.; *1858—60*, J. Mór Dekameronja, száz novella 10 köt. — *1860*: Szinművek, 3 köt. (I. A szigetvári vértanuk, eredeti szomorujáték 4 felv.; Könyves Kálmán, szj. 5 felv.; II. Dózsa György, szj. 4 felv.; Manlius Sinister, szj. 5 felv.; III. Dalma, szj. 4 felv.; A murányi hölgy, vígj. 3 felv.); Kakas Márton tolltaraja, összekötve kiválogatott versei, levelei és apróbb elbeszéléseiből 2 köt.; Szegény gazdagok, regény 4 köt., a 4. köt.-ben függelékül: Az utolsó budai basa, novella; A magyar néphumorról, székfoglaló, megjelent a M. Akad. Értesitőben 1860, 1 köt. — *1862*: Téli zöld; Válogatott elbeszélések az ifjuság számára, régibb gyüjteményeiből összeállítva; Kakas Márton politikai költeményei. — *1863*: Az új földesúr 3 köt.; Szélcsend alatt, elbeszélések 2 köt.; Felfordult világ, 1 köt. — *1864*: Politikai divatok, regény 4 köt. — *1865*: Milyenek a nők? elbeszélések 2 köt.; Milyenek a férfiak? 1 köt.; Mire megvénülünk, regény 4 köt. — *1866*: Kakas Márton albuma 2 köt. — *1868*: Virradóra, legújabb novellák és genreképek 4 köt. — *1869*: A malom alatt 1 köt.; A kőszivű ember fiai, regény 6 köt.; A szerelem bolondjai, regény 4 köt. — *1870*: Fekete gyémántok, regény 5 köt. — *1872*: A véres kenyér, egy ifjú hős naplója 1 köt.; Föld fölött és víz alatt, regénykék 1 köt.; Eppur si muove. És mégis mozog a föld! regény 6 köt.; A jövő század regénye 9 köt., 1872—74. — *1873*: Az arany ember, regény 5 köt.; Kis Dekameron, a serdülő ifjuság számára 1 köt.; Két menyegző stb. 1 köt.; Chinchilla herceg stb. 1 köt.; A fránya hadnagy stb. 1 köt.; Fekete sereg stb. 1 köt. — *1874*: A szegénység útja 1 köt.; Egy ember, aki mindent tud, egy darab regény 1 köt. — *1875*: Enyém, tied, övé, regény 6 köt.; Emlékeim 2 köt.; Forradalom alatt irt művei 1 köt.; Elbeszélő költeményei és satyrái 1 köt. — *1876*: A debreczeni lunatikus, elbeszélés 1 köt.; Egész az északi pólusig! Vagy mi lett tovább a Tegethoffal? 2 köt.; Az élet komédiásai, regény 7 köt. — *1877*: Egy az Isten, regény 6 köt.; A névtelen vár regény 3 köt.; A szép Mikhál

regény 3 köt.; Milton, dráma 4 felvonásban, Nemzeti Szinh. Könyvt. — *1878*: Az életből ellesve, beszélyek 3 köt; Egy asszonyi hajszál, történelmi regényvázlat 1 köt.; Észak honából, muszka rajzok; Görögtüz, Elbeszélések mindenféle igazhivő népek történetéből. — *1879*: Egy hirhedett kalandor a XVII. századból, regényes korrajz 3 köt.; Hős Pálfy, drámai jelenetek 3 képben; Rab Ráby, regény 3 köt.; Szabadság a hó alatt vagy a zöld könyv, történelmi regény 4 köt. — *1880*: A török világból. — *1881*: Akik kétszer halnak meg, regény 4 köt.; Páter Péter, regény 1 köt., 2. kiad. 1892. — *1882*: Asszonyt kisér, Istent kisért, regény 1 köt., új kiad. 1891; Targallyak 1 köt.; Szeretve mind a vérpadig, történeti regény a Rákóczi-korból 5 köt.; Egy játékos aki nyer, regény 2 köt.; A ma, regény. — *1883*: A pénz betegségei, elbeszélés 1 köt.; Bálványos vár, történeti regény 2 köt.; A Damokosok, regényes történet 2 köt. — *1884*: Negyven év visszhangja 1 köt.; Minden poklokon keresztül, történeti regény 2 köt. uj kiad. 1892. — *1885*: A lőcsei fehér asszony 5 köt., Az arany ember, dráma 5 felvonásban előjátékkal; A cigánybáró, regény 1 köt. — *1886*: A Maglay-család, regény 1 köt.; A kis királyok, regény 2 köt.; A fekete gyémántok, dráma 5 felv.; Életemből 3 köt.; Aki szivét a homlokán hordja, rege, regény és való 1 köt.; Még egy csokrot, elbeszélések 1 köt. — *1887*: Keresd a szived, dráma 4 felv.; A három márványfej, regény kritikával elegy 3 köt.; Olympi verseny, ábrándkép a budapesti Nemzeti Szinház ötven éves fennállásanak ünnepére. — *1888*: Gróf Benyovszky Móric életrajza; Jocus és Momus 1 köt.; Lenci fráter, regény 1 köt. — *1889*: Utazás egy sirdomb körül 1 köt.; A lélekidomár 5 köt. — *1890*: A tengerszemű hölgy, regény 3 köt.; Gazdag szegények, regény 2 köt.; Thespis kordéja vagy a földönjáró csillagok 1 köt. — *1891*: Napraforgók; Ujabb elbeszélések 2 köt.; Nincsen ördög, regény 2 köt. — *1892*: A fekete vér, regény 1 köt.; Ráköczy fia, regény 3 köt. — *1893*: Házasság éhségből és egyéb elbeszélések 1 köt.; Vén emberek nyara és egyéb elbeszélések 1 köt.; Kétszer kettő négy és egyéb elbeszélések 1 köt.; Sárga rózsa, pusztai regény 1 köt.; Fráter György, történelmi regény 5 köt.; A két Trenk, történelmi regény 2 köt. — *1895*: Magnéta, regény 1 köt.; Trenk Frigyes, regény 1 köt.; A Kráó, regény 1 köt.; Tégy jót, regény 1 köt. — *1896*: De kár megvenülni, regény; Keresd a szived, szinmű; A Barangók, vigj. 3 felv. (ezzel nyitották meg a Vigszinházat máj. 1.); Budapestnek emlékül (Budapest versekben); Kertészgazdászati jegyzetek. — *1897*: Ne hagyd magad és egyéb elbeszélések; Ezernyolcszáznegyvennyolc; A barátfalvi lévita, regény; Helvila, dráma 5 felv. — *1898*: Öreg ember nem vén ember, regény; Levente, tört. drámai költemény; Melyiket a kilenc közül? szini móka 1 szakaszban; Fekete vér, dráma 5 felv. — *1899*: Kathlánnet, regény; Szép Angyalka; Az én életem emlékei. — *1901*: Az én életem regénye. — *1902*: Az egetvivó asszonyszív, regény. — *1903*: A mi lengyelünk, regény. — *1904*: A hol a pénz nem Isten; J. Mór önmagáról, önéletrajz.

Azonkívül vegyes vállalatokban is sok munkája jelent meg. Gyüjteményes sorozatokban is többször jelentek meg J. művei. Ezek közt legnevezetesebb a már említett jubiláris nemzeti díszkiadás 100 nagy kötetben 1894—1904, továbbá J. műveinek újabb kiadása a Révai Testvéreknél az 1900-as években. A nemzeti kiadás után írt, továbbá a J. életében ki nem adott, hátrahagyott művekből 1912. a következő tíz kötet jelent meg a Révai Testvérek kiadásában: Van még új a nap alatt; Túl a láthatáron; Öreg ember nem vén ember; Emlékeimből; Az én életem regénye; Forradalom alatt; Félistenek bolondságai; Sírkő-album; A mi lengyelünk; Egetvivó asszonyszív; Börtön virága; A hol a pénz nem Isten. Azonkivül u. o. megjelenik még tíz kötet, mely magában foglalja J. útirajzait, visszaemlékezéseit 50 évről, levelezését, beszédeit, Benyovszky Móricról írt könyvét, Tallérosy Zebulon leveleit, továbbá anekdotákat és egyéb költői műveit. Politikai röpirata és beszéde is sok jelent meg. — 1911. a Révai Testvérek cég kiadásában megindult műveinek körülbelül 400 füzetre tervezett népies kiadása Olcsó Jókai cim alatt, melyből 1914 juniusig 220 füzet jelent meg.

Fordításokban Európaszerte és Amerikában is el vannak terjedve J. regényei. 1900-ig német fordításban megjelent 187 munkája, angol nyelven 28, cseh 22, lengyel 48, orosz 30, szerb 16, svéd 16, szlovén 2, olasz 7, román 2, finn 16, dán 6, horvát 1, francia 7, hollandi 4 stb. Egy newyorki kiadócég megvette 1898. a fordítás jogát az Egyesült-Államok részére; a Névtelen vár ott rendkívül nagy olvasottságnak örvend.

Irodalom. A J.-ra vonatkozó rengeteg irodalomból megemlitjük Gyulai Pál, Salamon F. és Péterfy Jenő birálatait, Beöthy Zsolt emlékbeszédét és a következő életrajzokat: Névy László, J. Mór, 1894; Szabó László, J. élete és művei, Budapest 1904.; Mikszáth K. regényesen, de igen érdekesen megirt 2 kötetes műve, J. Mór élete és kora, u. o. 1907; Kőrösi László, J. Mór életrajza 1894; Eötvös Károly, A J.-nemzetség 1906; Prém József, J. Mór, 1899; Szinnyei J., J. Mór 1898; J. Mór író működésének ötvenedik évfordulójára 1894 jan. 6. a J.-jubileum rendező bizottsága által kiadott emlékkönyv, 1894; Nógrádi László dr., J. Mór élete és költészete, 1903.

3. *J. Róza*, festőművésznő, J. Mór fogadott leánya, szül. 1862. febr. 19. Budapesten. Tanulmányait Budapesten Székely Bertalan, Münchenben Lietzenmayer Sándor vezetése alatt végezte. Innen még Párisba akart menni, de közbejött nagyanyja, Jókainé Laborfalvi Róza halála, azért atyja kívánságára hazajött és lemondott a művészi pályáról; újabban azonban ismét viszatért a festészethez. 1890-ben férjhez ment *Feszty* Árpád (l. o.) festőművészhez. Nevezetesebb festményei: Leányarckép, Virág-csendélet, Anya és leánya, Koncz János arcképe. J. Mór több regényéhez rajzolt illusztrációkat; a Lőcsei fehér asszony és a Kis királyok illusztrációi gazdag képzeletéről tanuskodnak. Mémoirejaiból egy rész megjelent a Jövendő c. lapban *A Jókai-ház* címen.

Jókainé Laborfalvi *Róza* (családi nevén *Laborfalvi Benke Judit)*, a legkitünőbb drámai szinésznők egyike, szül. Miskolczon 1817 ápr. 8., megh. Budapesten 1886 nov. 20. Atyja, maga is volt szinész, vezette őt, leánya kívánságára, a szini pályára, amelyen egy sikertelen kisérlet (1833) után nemsokára nagy sikereket aratott. Előbb Budán, majd a Nemzeti Szinház megnyitása után (1837) ott működött s már ebben az időben igen jó fiatal szinésznőnek tartották. Természeti adományait (nemes arcél, kifejező szem, ritka szép hang) mély fölfogással, komoly tanulmánnyal párosítva, mind nagyobb tért hóditott a szinpadon. Dicsősége tetőpontján állott, mikor 1848. nőül ment Jókaihoz, akit híven követett a bujdosásba. (Ennek a bujdosásnak emlékét örökitette meg Jókai A tengerszemű hölgy c. regényében.) Igazi drámai szinésznő volt, aki főkép két nagy körben: a hatalmas páthosz s a kedélyes anya szerepkörében uralkodott, de gazdag tehetsége a legváltozatosabb alakításokban remekelt. Nem annyira tűz, mint inkább egyszerű, nemes stílművészete és magyaros bensősége emelte őt ki s legkitünőbben egyfelől a nemes haragot, viharos szenvedélyt, másfelől a lágy melanchóliát tolmácsolta. Legnagyobb sikerű alkotásai voltak Shakespeare drámai hősnői, Gertrud a Bánk bánban, Stuart Mária, Thisbe Victor Hugo Angelójában. Gyönyörüen szavalt is. 1859-ben visszavonult a szinpadtól s csak jótékonycélú előadások alkalmával lépett föl. 1883-ban félszázados jubileumát ünnepelte a Nemzeti Szinház, amikor a király az arany érdemkereszttel tüntette ki. V. ö. *Vadnai* Károly nekrológját a Fővárosi Lapok 1886 nov. 21. számában.

Jokaste, l. *Iokaste*.

Jókedv (ezt.), a léleknek derüje, vidámsága. Rendesen bizonyos kellemes hatások eredménye s ennyiben múló s időhöz kötött. Egyeseknél a kedély állandó alaphangulata, melyet még kellemetlenség sem ront meg mélyebben, vagy tartósabban. A J.-ü a maga napfényes, derüs hangulatát elönti művészi alkotásain, melyeket ezzel kedvesekké tesz.

Jokkaichi *(Yokkaichi)*, kikötő Japánban, Nippon D.-i partjain, az Ovari öbölben, (1908) 30,704 lak.

Jókkerítők, l. *Jókszedők*.

Joklama (török) a. m. vizsgálat, keresés, kutatás. Jelenti a csapatszemlét is.

Jokoháma *(Yokohama, Yokuhama)*, Kanagava ken (megye) székhelye Nippon japáni szigeten, a régi Muzaszi tartományban, a J.-i öböl Ny.-i partján, vasút mellett, (1908) 394,303 lak., köztük kb. 2000 civilizált idegen és 4000 kinai; élénk kereskedéssel. Japán legjelentékenyebb jó kikötője, hullámtörő gátakkal, 2 világítótoronnyal. 1900—12-ig nagyszabású kikötőépítések történtek. 1910-ben 1193 vízi jármű 3.567,381 t. tartalommal érkezett ide. A behozott árúcikkek: pamutkelmék, cukor, fémek, gyapjukelmék, petroleum, a kivitt árúk: selyem, tea, réz, szén stb. J. 1855. csak halászfalu volt, de ekkor, hogy az idegeneknek megnyílt, gyorsan emelkedett és ma J.-ban van a legtöbb civilizált idegen. A japániak igyekeznek a kereskedést a maguk kezébe venni és az európaiakat kiszorítani. J. szabályszerüen épült és 3 (japáni, kinai és európai) részre oszlik.

Jokoháma-tyúk, Japánban honos, a viadortyúkok csoportjába tartozó dísztyúk, 2—3 kg. súlyú, valamivel alacsonyabb, mint a maláji tyúk. Taraja széles, lapos, majdnem elcsenevészedett, szeme nagy, élénk, pirossárga vagy gyöngyszinű. Csőre, valamint lábszára sárga. Tollazata puha, tömött, gazdag. Farktollai a fácánéihoz hasonlítanak, a sarlótollak 1·25 m. hosszuságot érnek el, farkát vízszintesen hordja. Tollazatának színe vagy fehér, vagy pirosan nyergelt, t. i. háta, vállai, szárnyfedői vérpirosak vagy pirosbarnák; melle, hasa piros v. fehér pettyes, többi tolla fehér.

Jokoszka *(Jokoszuka)*, japáni hadi kikötő a tokiói öböl bejárata mellett, a K.-i parton.

Jókő, nagyközség Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 1433 tót lak.; romokban heverő várát egykor állítólag a templáriusok lakták; postaügynökség, u. t. Haradics.

Jókszedők vagy *jókkerítők (joccedech, joccerydech)* feladata Szt. László törvényei értelmében az volt, hogy összeszedjék a bitang marhákat s egyéb jószágokat s azokat Szt. Mihály-napig a vármegye székhelyén, a vár aljában épített istállókban tartsák. Ha gazdáik meg nem kerültek, a jók kétharmada a pristaldust, egy pedig az ispánt illette, de úgy, hogy a püspöknek mindkettő tizedet adott. Az ökröket és birkákat Szt. Mártontól Szt. Istvánig gyüjtötték. A tilosban ért rabszolgákat szintén bevitték s a piacon mutogatták, míg gazdájuk nem akadt; a gazdátlanokon a király s az ispán osztozott. Jószágvesztéssel, sőt halállal büntették a J.-et, ha az ily bitang javakból valamit elidegenítettek s pénzbirságra itélték, ha eladtak vagy eltitkoltak bitangban ért jószágokat. (Szt. László III. decr. 13, 21. A névre nézve v. ö. *Pauler*, A m. nemzet tört., I. 187. és 568.)

Joktan, Sém dédunokája és a sémiták déli ágának az őse. A biblia (I. M. 10_{26}—$_{29}$ és I. Kr. 1_{20}—$_{23}$) 13 dél-arab várost J. 13 fia alapításának mondja.

Jókút (azelőtt: *Kutti)*, nagyk. Nyitra vm. szakolczai j.-ban, (1910) 2785 tót lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Jola *(Yola)*, Adamaua (l. o.) egykori fővárosa.

Jólak, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 487 tót lak., u. p. és u. t. Hőlak.

Jolán, az Árpádház három tagjának neve: 1. *J.* v. *Jolánta*, Courtenay Péter auxerrei és namuri gróf, utóbb (1216—18) latin császár és Jolánta, flandriai grófnő leánya, kit a magyarok kedveskedve Julisnak (Yoles) neveztek, 1197 táján született. II. András (l. o.) magyar király 1216. vette feleségül. Ő fejeztette be a 80 év óta épülő aradi templom építését. 1224 nov. 18. már föl is szenteltette a templomot. 1233-ban halt meg s az egresi zárdában temették el.

2. *J.*, az előbbinek egyetlen leánya, 1219 után született. Atyja három izben is elküldte Aragoniába Bertalan pécsi püspököt, hogy megbeszélje a leánya és I. Jakab aragoniai király közt való házasságot. A házasság Barcelonában 1235 szept. 8. meg is történt. J. egészen családjának és tíz gyermeke neveltetésének élt; fiai közül III. Péter (1239—1285) Aragonia és I. Jakab (1243—1312) Majorka királya, Ferdinánd Roussilon és Cerdagne grófja, Sancho Toledo érseke lett; leányai közül J.-t X. Alfonz kasztiliai és Izabellát III. Fülöp francia király vette el. J. 1251 okt. 9. halt meg.

3. *J.*, IV. Béla leánya, l. *Ilona*, 4.

Jolaos, l. *Iolaos*.

Jole, l. *Iole*.

Jólész, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 455 magyar lak., u. p. és u. t. Krasznahorkaváralja.

Jóléti bizottság *(Comité de salut public)*, a francia forradalom alatt 1793—94. a végrehajtó hatalom kezelésével megbizott testület, melynek tagjait havonkint a konvent kebeléből választották. A J. hatalma rendkívül nagy volt, ő irányította a konvent törvényhozó munkásságát, ő adott utasításokat a minisztereknek. Neki voltak alárendelve a *közbiztonsági bizottság* (Comité de sûreté générale), mely rendőri hatalmat gyakorolt és az elfogatásokat végezte és a *forradalmi törvényszék* (Tribunal révolutionnaire), mely gyorsan és kérlelhetetlenül bánt el áldozataival. A girondeiak bukása után a J. teljesen a hegypártiak befolyása alá került s mivel nevesebb tagjait rendesen újra beválasztották, valóságos diktátori hatalommal intézte Franciaország sorsát. Nevezetesebb tagjai voltak: Carnot, Barère, Robespierre, Couthon, Saint-Just stb. Robespierre bukása után (1794 júl.) a J. is feloszlott s tagjainak nagy része a vérpadon múlt ki. V. ö. *Aulard*, Recueil des actes du Comité de salut public (Paris 1890—1906, 17 köt.).

Jóléti elmélet, l. *Állam*.

Joliba *(Dzsoliba)*, a *Niger* (l. o.) mellékfolyója Afrikában.

Joliet (ejtsd: dzsolliett), Will county székhelye Illinois északamerikai államban, a Des Plaines mellett, (1910) 34,670 lak., acélművekkel, mezőgazdasági gép-, kályha- és agyagcsőgyártással; gabonakereskedéssel, mészkőfejtőkkel; állami fegyházzal.

Jolit (ásv.) a. m. cordierit (l. o.).

Jolle, egy árbocos, Németország és Dánia partjain használt kis vitorlás jármű, továbbá a kikötői szolgálatra használt minden kisebb nyitott

csónak. A hadi- vagy kereskedelmi hajók legkisebb csónakját szintén J.-nek nevezik.

Jolly, 1. *Friedrich*, német orvos, *J. 3.* fia, szül. Heidelbergben 1844 nov. 24., megh. Berlinben 1904. jan. 4. 1875-ben Strassburgban egyetemi rendes tanár lett. 1890-ben a berlini elmekórtani és ideggyógyászati klinika igazgatója. Nevezetesebb dolgozatai: Hysterie und Hypochondrie; Über den elektrischen Leitungswiderstand des menschlichen Körpers (Strassburg 1884); Über Irrtum und Irrsinn (1893) stb. 1890-től kiadta az Archiv für Psychiatrie u. Nervenkrankheiten című folyóiratot.

2. *J.*, *Julius*, német nyelvész és szanszkritista, *J. 3.* fia, szül. 1849 dec. 28. Würzburgban volt a szanszkrit nyelv és összehasonlító nyelvészet tanára. Főbb művei: Die Sprachwissenschaft (München 1874); The Institutes of Vishnu (Oxford 1880, Sacred books of the East 7); Mánava-dharmasástra (London 1887).

3. *J.*, *Philipp von*, német fizikus, szül. Mannheimban 1809 szept. 26., megh. Münchenben 1884 dec. 24. 1854. a fizika tanára lett Münchenben. J. olyan léghőmérőt szerkesztett (l. *Hőmérő*), melynek segítségével a gázok kiterjedési együtthatóját azelőtt elérhetetlen pontossággal lehetett megmérni. Sok ideig foglalkozott igen érzékeny mérlegek szerkesztésével. Ezek segítségével határozta meg a nehézségi gyorsulás változását a földszintől való eltávolodáskor és a Föld sűrűségét. Nevezetesebb munkái: Die Principien der Mechanik gemeinfasslich dargestellt (Stuttgart 1852); Physik der Molekularkräfte (München 1857). V. ö. *Böhm*, Philipp von J. (u. o. 1886).

Jolly-féle mérleg, Jolly müncheni tanár szerkesztette készülék az ásványok fajsúlyának gyors meghatározására. Lényegében rúgós hidrosztatikai mérleg. A készülék részei: milliméterbeosztással ellátott rúdról spirál-alakulag csavarodó rúgó (zongorahúr) csüng alá. A rúgón két egymás fölé akasztott serpenyőcske lóg, a kettő között egy jelző szálacska van, mely a rúgó helyzetének megitélésére való. A rúdon még egy le- és föltolható és bárhol megerősíthető asztallapocska van, az ásvány alámerítésére szükséges vizes pohár hordozására. Méréskor az alsó serpenyőcskét a vízbe merítjük és a fokozaton leolvassuk a rúgó helyzetét. A vizsgálandó ásványt azután a felső serpenyőbe tesszük, amikor a rúgó megnyúlik. Az asztallapocskát lejebb bocsátjuk, míg az alsó serpenyő csak annyira merül víz alá, mint mikor az ásvány nem volt a felső serpenyőn. A megnyúlt rúgó helyzetét megint leolvassuk. Most az ásványt az alsó serpenyőbe tesszük és az asztallapot megint úgy igazítjuk, hogy pontosan úgy merüljön a vízbe, mint az előbbi két esetben. A rúgó helyzetét leolvassuk. A két szélső leolvasás különbsége adja a vizsgálandó ásvány súlyát, a 2. és 3. közti különbség pedig a súlyveszteséget. A két értékből a fajsúly ismert módon kiszámítható. Pontosság tekintetében ugyan a J. nem egészen kifogástalan, de a mérés vele gyors és ha a 2. tizedest elhanyagolhatjuk, leggyorsabban vele érünk célt.

Jollyt (ásv.), gyenge fényű, piszkos amorf tömeg; sötétbarna, pora zöldes. Víztartalmú vas-magnézium-aluminiumszilikát; pontos képlete ismeretlen, de közel áll a hisingerithez, csakhogy a vasat aluminium helyettesíti. Lelőhelye Bodenmais Bajorországban.

Jolof *(Dzsolof)*, afrikai néger nép, l. *Volof*.

Jolo-szigetek, l. *Szulu-szigetek*.

Jolsva, rendezett tanácsú város Gömör vármegyében, a Jolsva-patak völgyében, a nagyróczei járás szolgabirói hivatalának székhelye, (1910) 482 házzal és 2846 lak. (közte 2289 magyar, 449 tót, 42 német), vasúti állomás, posta- és táviróhivatal és telefonállomás. Iparűző város, melynek magnezitgyára, szeggyára, pokróciptartelepe, takarékpénztára van; gabonapiaca is élénk. Lakói jelentékeny kolompos-ipart űznek. A városban van siketnéma-intézet és kénfürdő. Vidékén sok jó gyümölcs terem s vasérc- és márványbányák vannak. Eredetét I. Béla királyra viszik vissza, ki alatt

Jolsva város címere.

ott bányaművelés folyt. A felette emelkedő hegyen állott vára, melynek birtokosa az *Ilswai* v. *Jolsvai*-család volt, mely Györggyel 1435. kihalt. Ez J.-t a pelsőczi Bebekeknek zálogosította el, mi ellen azonban tiltakoztak a rokon Lorántffyak, a király pedig a Perényieknek adta a várat és tartozékait ugyancsak zálogba. Erre hosszas küzdelem fejlődött ki a Bebekek és a Perényiek között, mely alatt J. minden királyi parancs ellenére tényleg folyton a Bebekek kezén volt. Rövid időre Giskra hadai foglalták el s ezeknek elűzetése után a vár rommá változott. Tartozékai a Bebekek után a Széchy-családra, ennek kihalása után, illetőleg birtokainak 1670. történt elkobzásával a királyi fiskusra szállottak. 1720. vette meg Koháry István s róla leányágon örökölték a Koburg hercegek, kiknek J.-n, a hajdani templárius kolostor helyén, igen szép kastélyuk van.

Jolsvatapolcza (azelőtt: *Jolsvataplocza*), kisk. Gömör és Kis-Hont vm. nagyróczei j.-ban, (1910) 305 tót, cigány és magyar lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Jolsva.

Joly (ejtsd: zsoli), *Henri*, francia filozófus, szül. 1839. Auxerreben. A Sorbonne-on és Collège de France-on mint tanár működött. Élénk irodalmi működést fejtett ki a filozófia és büntetőjog terén. Filozófiai propedeutikáját *Kármán* Mór fordította magyarra, megjelent 2. kiadásban 1896.

Joma *(Yoma)*, l. *Arakan-Yoma* és *Pegu-Yoma*.

Jomard (ejtsd: zsomár), *Edme François*, francia archeológus és geográfus, szül. Versaillesben 1777., megh. Párisban 1862. Részt vett 1798. a franciáknak Egyiptomban végzett topográfiai munkálatai-

ban és 1803—14-ig a Description de l'Égypte szerkesztésében. 1818-ban az akadémia tagja, 1821. az egyiptomi intézet igazgatója, 1828-ban a párisi királyi könyvtár őre, 1839. pedig főkönyvtárosa lett. Művei: Notices sur les lignes numériques des anciens Égyptiens (Paris 1816—1819); Recueil d'observ. et de mémoires sur l'Égypte (u. o. 1830, 4 köt.). Kiadta a Monuments de la géographie-t (1842—62).

Jomelli, l. *Jommelli*.

Jomini (ejtsd: ssomini), *Henri*, báró, francia tábornok és katonai író, szül. Payerneben (Waadt kanton) 1779 márc. 6-án, megh. Passyban 1869 márc. 24. Mint ifjú Párisban a svájci testőrgárdába lépett, melynek feloszlatása után kereskedő lett. 1799-ben visszatért Svájcba, hol a forradalmi kormány főtitkárává nevezte ki. 1803-ban visszatért Párisba és a Traité des grandes opérations militaires című művet adta ki (1804—30, 3 kötet). Részt vett azután, mint Ney vezérkari főnöke, a következő évek harcaiban, majd 1806 nyarán Mémoire sur les probabilités de la guerre de Prusse c. hadtudományi munkáját adta ki. Napoleon bárói rangra emelte. 1811-ben Napoleon dandárnokká s hivatalos francia történetiróvá nevezte ki. Később Oroszország szolgálatába lépett. 1828-ban az orosz hadsereg soraiban harcolt a törökök ellen s különösen Várna előtt tett fontos szolgálatokat. Jelesebb munkái: Histoire critique et militaire des campagnes de la révolution (3. kiad., Paris 1819—24, 15 köt.); Vie politique et militaire de Napoléon (u. o. 1827, 4 köt.); Précis de l'art de guerre (Pétervár és Páris, 2 köt.). V. ö. *Lecomte*, Le général J., sa vie et ses écrits (Paris 1861); *Sainte Beuve*, Le général J. (1881).

Jom-kippurim *(Jóm há-Kippurim)*, l. *Engesztelő nap*.

Jomkippur katon. Egyes zsidó községekben elterjedt szokás szerint a hónap utolsó napja délelőttjén böjtölnek és a déli órákban külön isteni tiszteletet tartanak. Az ilyen böjtnap neve: A kis engesztelő nap (Jomkippur katon).

Jommelli *(Jomelli)*, *Nicola*, a nápolyi iskola legjelentékenyebb komponistáinak egyike, szül. 1714 szept. 10. Aversában Nápoly mellett, megh. Nápolyban 1774 aug. 25. Nápolyban Durante, Leo és Feo voltak mesterei, később Bolognában Padre Martinitől is tanult. 1737-ben Valentino álnéven szinre hozta első operáját, a L'errore amoroso-t, amelyet 1738. az Odoardo követett. Ez megalapította hirnevét. 1741. a velencei Conservatorio degli Incurabili igazgatója; 1749. a római Szt. Péter-templom helyettes-karmestere; 1753. Stuttgartban udvari karmester lett. A Németországban kedvelt modorban írta operáit, ami megszerezte számára a német közönség tetszését, de elidegenitette honfitársaitól. 1769-ben hazatért Olaszországba, ahol azonban minden új operája megbukott. Operáinak száma 60. Merope (1741); Ifigenia in Aulide (1751); Armida (1770); Ifigenia in Tauride (1771) a legnevezetesebbek, az operák nagyrésze azonban a stuttgarti szinház égésekor (1802) megsemmisült. J. egyéb művei között első helyen áll híres Miserere-je (két szopránhangra, zenekarkisérettel). Irt ezenkivül miséket, rekviemet, passiozenét, oratóriumokat (Isacco, Betulia liberata, Santa Elena al calvario, La natività di Maria Vergine), egyházi zeneműveket, kétkórusos Misereret, Laudate-t, Magnificatot. V. ö. *Alfieri* P., Notizie biographice di N. J. (1845); *Abert* H., N. J. als Opernkomponist (1908).

Jomudok, l. *Turkmének*.

Jón, görög néptörzs, l. *Iónok*.

Jonas, 1. *Émile*, francia operettkomponista, szül. 1827 márc. 5. Párisban, megh. 1905. St. Germain en Layeban Páris mellett. A Conservatoire tanítványa, 1847. tanára, 1854 a portugál zsinagóga zeneigazgatója lett és kiadta a Recueil de chants hébraïques c. gyüjteményt. Mint operettkomponista 1855 debutált a Bouffes Parisiennesben Le duel de Benjamin c. művével.

2. *J.*, *Justus*, Luther barátja és úgy a reformációnál, mint a biblia-fordításnál hű segítőtársa, szül. Nordhausenben 1493 jún. 5., megh. Eisfeldben 1555 okt. 9., mint szuperintendens. Lefordította Luthernek, Melanchtonnak több munkáját német nyelvre. Említendő: Discussio pro conjugio sacerdotali (1523) c. műve. Levelezéseit kiadta Kawerau a Geschichtsquellen der Provinz Sachsenben (1884—1885). V. ö. *Pressel*, J. J. (Elberfeld 1863); *K. Meyer*, Festschrift zur Jubelfeier des 400-jährigen Geburtstags des Dr. J. J. (Nordhausen 1893).

Jónás (héb. *Jóna)*, Amittáj fia, próféta a Zebulon törzséből. A róla nevezett bibliai könyv azt beszéli, hogy Isten parancsára Ninive lakosait megtérésre kellett volna intenie, de ő engedetlenkedve hajóra szállt. Útközben vihar támad, a hajósok a tengerbe dobják s miután egy cethal elnyeli, a hal gyomrában megtér, mire a hal kidobja a szárazföldre. Ezután megtérésre inti a ninivebelieket, akik megtérnek, mire J. próféta igen elkedvetlenedik. Kétségkivül parabolikus elbeszéléssel van dolgunk, amelynek célja volt a zsidókat megtanítani arra, hogy Istennek jósága minden emberre kiterjed.

Jónás, 1. *János*, kereskedelmi akadémiai igazgató, szül. 1848 nov. 4. Kiskunhalason, megh. 1911. jan. 3. Eperjesen. A magyar kereskedelmi szakoktatás fejlesztésének egyik legkiválóbb munkása volt. Egyetemi tanulmányainak elvégzése után több fővárosi és vidéki középiskolában tanitott, 1878. a budapesti kereskedelmi és iparkamara fogalmazója, 1885. a pozsonyi kereskedelmi akadémia igazgatója lett. Megindította a Kereskedelmi Szakkönyvtárt, melyben több értékes szakmunkája jelent meg. Fordításai közül nevezetesebbek: Duncker, Ókor története; Cairnes, Alapvető elvek; Ebers, Uarda (regény); továbbá Vámbéry Indiai Tündérmesék c. művét angol eredetiből magyarra fordította. Munkatársa volt e Lexikonnak is.

2. *J. József*, mineralógus, szül. Selmeczbányán 1787., megh. Pesten 1821 febr. 1., mint a Nemzeti Muzeum természetrajzi tárainak őre. Munkái: Ungarns Mineralogie oryctogeognostisch und topographisch dargestellt (Pest 1820); Vorkommen einiger Minerale in der Gegend von Schemnitz (Leonhards Taschenbuch 1816); Ueber einige ung. Minerale (Schr. d. miner. Ges. zu Jena, VI. 1825).

3. *K. J. Ödön*, műegyetemi tanár, szül. Kassán 1850. dec. 10. A budapesti kir. József-műegye-

temen 1872. mérnöki oklevelet szerzett, ezután a jog- és államtudományokat hallgatta, majd a középiskolai tanári vizsgálatot tette le. 1872-ben műegyetemi asszisztens; 1873. mint a tiszavidéki vasút mérnöke működött, 1874. a műegyetemhez hívták meg helyettes tanári minőségben. 1883-tól kezdve a műegyetemen az általános géptan és géprajz nyilvános rendes tanára. 1881-től Máramaros vm. visói kerületének országgyűlési képviselője, kivéve két ciklust, melyek alatt a m. kir. szabadalmi tanács tagjaként működött. Kidolgozta a gőzkazánokról szóló törvényjavaslatot. 1906-ban udvari tanácsosi méltóságot kapott. Tanári munkásságán kívül is tevékeny működést fejtett ki, mint a Vasárnapi munkásképző országos bizottság elnöke, a Magyar University Extension központi bizottságának alelnöke, stb. Irt több szakdolgozatot.

Jónás fája (növ.), l. *Ricinus.*

Jónatan (héb.) a. m. Isten adománya, Saul fia, Dávidnak önfeláldozó és vitéz barátja. Atyjával együtt a Gilboa-hegységben a filiszteusok elleni harcban halt meg.

Jónatan Apphus, a makkabeus öt testvér egyike. Mikor a testvérek legnagyobbika, Juda, a csatában elesett (161. Kr. e.), ő lett a zsidók szabadságharcának a vezére. Az Antiochus Epiphanes halála után bekövetkezett szir trónvillongásokat arra használta fel, hogy magát főpapnak, majd judai helytartónak neveztesse ki. Megerősítette Jeruzsálemet és az ország elleni támadásokat visszaverte. Már majdnem kivívta hazája függetlenségét, midőn Tryphon, az új szir király, baráti meghívás örve alatt magához csalta és lecsukatta és a J. kiszabadítására siető zsidó csapatok közeledéséről értesülvén, megölette.

Jonathan (*J. testvér*, angolul: *brother Jonathan)*, az északamerikaiak tréfás elnevezése, amely megfelel az angol John Bullnak (l. *Bull)*. Ez elnevezés állítólag onnan ered, hogy az északamerikai szabadságharc idején Jonathan Trumbull, Connecticut kormányzója, annyira kivívta Washington becsülését, hogy ez egy eredménytelenül végződött haditanácskozás után így kiáltott fel: «J. testvértől kell tanácsot kérnünk!»

Jonathan, *Hasebroek* németalföldi író (l. o.) álneve.

Joncières, *Victorin de (Félix Ludger Rossignol)*, francia zeneszerző és kritikus, szül. 1839 ápr. 12. Párisban, megh. 1903 okt. 26. u. o. Mint a Liberté kritikusa, Wagner lelkes hívei közé tartozott. Művei: zene Hamlethez; operák: Sardanapal (1867); Pompéji utolsó napjai (1869); Dimitri (1876); La reine Berthe (1878); Lanzelot (1900); Chevalier Jean (1885); szimfoniák: symphonie romantique, La mer; *magyar suite*; hegedűverseny; hangverseny-nyitány.

Jonckbloet (ejtsd: jonkblut), *Willem Jozef Andreas*, németalföldi irodalomtörténetíró, szül. Hágában 1817 júl. 6., megh. Wiesbadenben 1885 okt. 19. 1854-ben a groningeni, 1877. a leideni egyetemre nevezték ki a németalföldi irodalom tanárává. Számos középkori költeményt adott ki s a következő nevezetesebb műveket írta: Geschiedenis der middennederlandsche Dichtkunst (3 köt., Amsterdam 1851—54); Étude sur le roman de Renart (Gröningen 1883); Geschiedenis der nederlandsche letterkunde (3. kiad., u. o. 1881 óta).

Jón építészet, l. *Ión építészet.*

Jones (ejtsd: dzsonsz), 1. *Edward*, angol zeneszerző, szül. 1752. Henblasban (Wales), megh. 1824 ápr. 18. Londonban. Vlém bárd-család leszármazottja, 1783. a walesi herceg (mint király IV. György) bárdja lett. Sok népdalgyüjteményt adott ki. A legnevezetesebb: Musical and poetical relicks of the welsh bards, with a general history of the bards and druids, and a dissertation on the musical instruments of the aboriginal Britons (3 köt., 1786, 1802, 1825).

2. *J., Henry Arthur*, angol drámaíró, szül. 1851 szept. 28. Grandboroughben. A Garden Party (1881) és The Silver King (1882) c. vigjátékai egy csapásra megalapították hírnevét és Pinero mellett a legnépszerübb angol szinműírók egyike lett. Saints and Sinners (1884) Ibsen hatását mutatja és a képmutató szenteskedést ostorozza; Judah (1890) a nagy tömegnek a csodákba vetett hitét gúnyolja. The Crusaders (1891) éles szatirája egy erkölcsnemesítő társaságnak. The Case of Rebellious Susan (1894) ugyanazt a kérdést tárgyalja, mint Dumas Francillon-ja, hogy a nő férje hűtlenségét hűtlenséggel bosszulhatja-e meg? The Triumph of the Philistines (1895); Michael and his Lost Angel (1896); The Liars (1897); The Manoeuvers of Jane (1898); Mrs. Dane's Defence (1900) és The Hypocrites (1906) szintén különböző társadalmi félszegségek szatirái. Kropf Lajos hazánkfiával együtt adta ki Folk-tales of the Magyars c. munkáját az angol Folk-lore társulat kiadványai közt.

3. *J., Inigo*, angol építész, szül. Londonban 1572., megh. u. o. 1651 júl. 21. Eleinte asztalos volt, később tájképfestő lett s beutazta Franciaországot, Hollandiát, Németországot és Itáliát. Aztán Velencében és Rómában az építészettel kezdett foglalkozni, néhány évig mint udvari építőmester élt Kopenhágában; 1612. ismét Itáliába tért vissza, majd mint építési főigazgató Angliába, ahol Palladio olasz renaissance-építésmódját honosította meg. Főműve Londonban a Whitehall-palotában levő bankett-terem (1619—22). Tőle valók még: a Chiswick-House London mellett, a Vicenza melletti ú. n. rotunda utánzata; a St. Johns College Oxfordban, a greenwichi kórház néhány része, a Szt. Pál székesegyház nyugati részén levő korintusi stílű csarnok, a régi börzeépület Londonban, stb. V. ö. *Kent*, Designs of Inigo J. (London 1727); *Cunningham*, Inigo J. (u. o. 1848).

4. *J., John Paul*, amerikai tengerész, szül. Kirkbeanben (Skótország) 1747 júl. 6., megh. Párisban 1792 júl. 18. Gyermekkorában Amerikába került és ügyes tengerész vált belőle. Az északamerikai szabadságharc kitörésekor a kongresszusnak ajánlotta fel szolgálatait s a háború folyamán Anglia partvidékeit rettegtette ügyes és vakmerő támadásaival Legnevezetesebb haditette volt, amikor 1779 szept 22. a Serapis nevű angol hadihajót 800 főnyi legénységével együtt elfogta és Brestbe vitte. 1788—89-ben az orosz haditengerészetben szolgált mint ellentengernagy. Ezután Párisba vonult, hol elfeledve halt meg. Életrajzát megírta *A. C. Buell* (New York 1900,

2 köt.). J. kalandos életét *Cooper* (The Pilot) és *Dumas* (Le capitaine Paul) regényben dolgozták fel.

5. *J., Owen*, angol építész és archeológus, szül. Londonban 1809., megh. u. o. 1874. Párisban járta után 1833. és 1834. Spanyolországban és Keleten a mór építészetet tanulmányozta és visszatérése után Plans, elevations, sections and details of the Alhambra c. (London 1842—45, 2 köt., 2. kiad. 1847—48) jeles munkáját adta ki. 1851-ben ő vezette a londoni világkiállítás díszítő részét és 1852. az ő vezetése alatt építették a sydenhami kristály-palotát. Legnevezetesebb művei: Grammar of ornament (4. kiad., London 1880, 112 lap). Hagyatékából adták ki: Ancient writers on greek sculpture (u. o. 1895).

6. *J., Sidney*, angol operett-komponista. Művei: The gai y girl (1893); An artists model (1895); The Geisha (1896); A greek sclave (1899); San-Toy (1899); Milady Molly (1903); The Medal and the maid (1903). Több operettjét nagy sikerrel adták elő Budapesten is.

7. *J., Thomas Rymer*, l. *Jons.*

8. *J., William*, sir, angol orientalista, szül. Londonban 1746 szept. 28., megh. Kalkuttában 1794 ápr. 27. Ő adta ki és alapította az Asiatic researches és az Asiatic Miscellanies folyóiratot, melyben arab, perzsa, török és hinduból sok kiváló fordítást és értekezést tett közzé. Legnevezetesebb munkája Kalidásza Sakuntalájának fordítása, melyet sok európai nyelvbe átültettek és Manu Törvénykönyve. 1784-ben megalapította Kalkuttában a Royal Asiatic Society-t, melynek haláláig elnöke volt.

Jonescu, *Take (Demeter)*, romániai államférfiú, szül. 1853 okt. 16. Ploesti-ban. Párisban végezte jogi tanulmányait. 1884-ben mint Bratianu párthívét megválasztották képviselővé, de csakhamar kilépett a Bratianu-pártból, több éven át az egyesült ellenzék soraiban harcolt, majd a konzervativ párt tagja lett. Mint képviselő nagy jogi tudásával és kiváló szónoki tehetségével tünt ki. 1891—95-ben Catargi Lascar kabinetjében a közoktatásügyi tárcát vezette, 1905. pénzügyminiszter lett, de tényleg az egész kormány működését ő irányította, amivel magára vonta a junimisták gyülöletét. Utóbb új konzervativ pártot alakitott, demokratikus alapon, s e pártba a legjelesebb politikusok követték. 1912 okt. 16. Majorescu Titu kabinetjében a belügyminiszteri tárcát vállalta. A Bukarestben 1913. tartott békekonferencián tevékeny részt vett a béke megkötésében.

Jonezava *(Yonezava)*, Uzen japáni tartomány fővárosa Nippon középső részében, a Vashiro-tótól É.-ra, rizs- és dohánytermő síkságon, (1908) 35,380 lak., régi kastéllyal.

Jonge, *Johannes Cornelis de*, hollandi történetiró, szül. Zierikzeeben (Zeeland) 1793 máj. 9., megh. Hágában 1853 jún. 11. Az állami levéltár őre volt. Megirta a hollandi tengerészet történetét: Geschiedenis van het nederlandsche zeewesen (Zwolle 1869, 6 köt., 3. kiad.). — Fia, *Johann Karel Jacob de J.* (szül. Hágában 1828 jún. 17-én, megh. u. o. 1880 márc. 15.), szintén levéltáros volt s a hollandi gyarmatosítás történelmét kutatta. Főműve: De opkomst van het nederlandsch gezag in Oost-Indië (Hága 1862—89, 13 kötet).

Jongleur (franc., ejtsd: zsoñglőr, középlat. *joculator*, provençal *joglar*, ó-franc. *jogleor, joglère)*, zenészek és énekmondók a provenceiaknál és északi franciáknál a középkorban, akik a zene, énekmondás és elbeszélés mesterségét kenyérkeresetül űzték. Azok a troubadourok, kik maguk nem értettek a zenéhez és énekhez, rendszerint egy J.-t vettek maguk mellé s azzal adatták elő szerzeményeiket, úgy hogy a trouvèrek voltak az alkotó, a J.-ök pedig az előadó művészek. É.-Franciaországban a nagyúri trouvèrek J.-eit, ha maguk is értettek az énekszerzéshez, *ménéstrel*-eknek is nevezték. A magukban vándorló J.-ök gyakran bohózatos mutatványokkal is mulattatták közönségüket s mikor a középkori intézmények átalakultak, a J. név is elvesztette eredeti jelentését, úgy hogy csak a bohócok, meg a testi ügyesség és az egyensúlyozás ú. n. művészei örökölték e nevet. Különösen híresek ezek közt az indiai J.-ök.

Jón hangnem, l. *Egyházi hangnemek.*

Jón iskola, l. *Ión iskola.*

Jonke (ejtsd: dzsonk), területmérték Jávában = 4 bouw = 283·86 ár.

Jonkheer, Hollandiában a köznemesek címe.

Jón köztársaság, l. *Ión-szigetek.*

Jonnart (ejtsd: zsonnár), *Charles*, francia államférfiu, szül. 1857 dec. 27. Fléchinben (Pas de Calais). A jogi pályára lépett és mint író különösen szociális kérdésekkel s Algeria gyarmatosításával foglalkozott. Egy ideig Algeria főkormányzójának irodafőnöke volt, 1884. az algeriai ügyek igazgatója a belügyminisztériumban, 1889. a kamara tagjává választották. 1893 dec. 3.—1894 máj. 12. belügyminiszter volt Casimir-Périer kabinetjében. 1900-ban Algeria főkormányzója. Ez állásáról 1902. lemondott, azonban 1903 áprilisban, Révoil lemondása után, újra főkormányzó lett s különösen az Algeriát háborgató határszéli marokkóiak megfékezésében működött sikeresen. 1913. jan.—márc. külügyminiszter volt a Briand-kabinetben.

Jónok, l. *Iónok.*

Jonquilla (növ.), a kertekben mivelt erős illatú, sárgavirágú *Narcissus J.* kertészeti neve; kedvelt virág, melyből Dél-Franciaországban (Grasse) illatszert is készitenek.

Jons., állatnevek után *Jones* Thomas Rymer (1810—1880) angol zoológus és anatómus nevének rövidítése.

Jonson (ejtsd: dzsonszn), *Ben* (voltaképen *Benjamin)*, angol drámairó. Shakespeare kortársa és mellette az angol renaissance szinműirodalmának legkiválóbb művelője. Szül. 1573 jún. 11. Londonban, megh. 1637 aug. 16. u. o. Szegény szülők gyermeke volt és ifjú korában kőművesiegény, majd katona lett és a flandriai háboruban vitézségével tünt ki. A csatatérről hazatérve, a szinháznak szentelte magát. Benső barátság fűzte Shakespeare-hez és neki köszönhette J. első vigjátékának: Every Man in his Humour (1598) szinrehozatalát. Ebben a különböző társadalmi osztályok és foglalkozások félszegségeit gúnyolja. Hasonló irányú

Jordaens cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

JORDAENS JACOB: A PARASZT ÉS SZATIR
(BUDAPEST, SZÉPMŰVÉSZETI MUZEUM)

második vigjátéka, Every Man out of his Humour (1599) is. Cynthia's Revels, or the Fountain of Self-Love (1600) c. darabjában Erzsébet királynőt a hold istennője gyanánt magasztalja, udvari környezetéről pedig szatirikus képet ad. Még élesebb szatirát tartalmaz The Poetaster (1601), amelyben irodalmi vetélytársait támadja meg. Volpone or the Fox (1605) egy vén zsugori bűnhődését tárgyalja, Epicoene or the Silent Woman (1609) egy javithatatlan embergyülölőt tesz nevetségessé. The Alchemist (1610) a II. Rudolf udvarán élősködő paraziták ellen fordul. Bartholomew Fair (1614) a smithfieldi vásár vig jeleneteit viszi szinpadra. J. nemcsak számos vigjátékot irt, hanem két tragédiát is, ezeknek azonban nem volt sikerük: Sejanus (1605) és Catilina (1611) Shakespeare tragédiái mellett teljesen eltörpülnek. Megemlitendők J. álarcos-játékai (masques) is, melyeket az udvar számára irt és amelyek közül harmincnál több maradt fenn. Az udvar nagyon kedvelte J.-t, I. Jakab udvari költővé nevezte ki, I. Károly pedig évdiját 100 font sterlingre emelte. J. ennek ellenére nagy szegénységben halt meg. A Westminster Abbeyben temették el, dicsőségét hirdeti sirfelirata: «O rare Ben J.» Műveit kiadták W. Gifford (London 1816, 9 kötet) és Cunningham (London 1875, 3 kötet). V. ö. *Symonds*, Ben J. (London 1886); *Swinburne*, A Study of Ben J. (u. o. 1889) és *Mézières*, Contemporains et Successeurs de Shakespeare (Paris, 4. kiad. 1897).

Jónsson, *Finnur*, skandináv filológus, szül. 1858 máj. 29. Akureyriben (Észak-Izland). A kopenhágai egyetemen tanult és ott 1887 docens lett. Fómunkája a 3 kötetes ó-skandináv irodalomtörténet: Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie (Kopenhága 1894—1902). Számos szövegkiadása közül leghiresebb az Edda, az Islendingabók, az Egilssaga és a Heimskringla kitünő kiadása. Megirta az ó-skandináv költői nyelv grammatikáját is Det norsk-islandske skjaldesprog omtr. 800—1300 c. (1901).

Jón stilus, l. *Ión épitészet, Görög művészet, Oszloprendek.*

Jón-szigetek, l. *Ión-szigetek.*

Jón-tenger, l. *Ión-tenger.*

Jonval-turbina, l. *Vizi kerék.*

Jón versmérték, l. *Ión versmérték.*

Joó *Gyula*, jogi iró, szül Abonyban (Pest vm.) 1876. júl. 17. 1903-ban a kecskeméti jogakadémián a közjog-politika tanára, 1911. a jogakadémia igazgatója lett. 1911-ben a kolozsvári egyetemen a közjogból magántanárrá habilitálták. Művei: *Az 1868. XXX. t.-c. és az általa létesitett törvényhozási eljárás* (Kecskemét 1907); *A magyar törvény fogalma és jogi természete jogtörténeti és összehasonlitó alapon* (u. o. 1908—1910, 2 rész).

Joosia *Karst.* (növ.), l. *Ladenbergia.*

Jópásztor-intézet, neve a Jó Pásztorról nevezetett női kongregáció (alapitotta *Pelletier* Mária l. o.) budapest-óbudai házának, amelynek tagjai elesett v. erkölcsileg veszélyeztetett nőket gondoznak.

Jó pásztor leányai (franc. *Filles de bon Pasteur)* a Jó Pásztorról nevezett női kongregáció tagjai. L. *Jópásztor-intézet* és *Pelletier* Mária.

Joplin (ejtsd: dzsoplin), város Missouri északamerikai állam Jaspe countyjában, a Neosho mellett, az Ozark hegység Ny.-i lejtőjén, (1910) 32,073 lak., ólom- és cinkbányászattal.

Joppe, város, l. *Jaffa.*

Jora, a Kura balparti mellékfolyója az orosz Transzkaukáziában; a Borbalo-hegy közelében ered, a Karaja és Udapar pusztákon átfolyva az Alaszát fölveszi és 315 km.-nyi futás után a Kurába torkollik.

Jórám *(Jehoram)*, 1. Ácháb fia, Izraelország királya 850 körül Kr. e. Juda királyával békében élt és ennek társaságában háborút viselt Mésa, moabita király ellen. Alatta sokat szenvedett az ország Benhadad szir királytól, aki magát a fővárost is ostrom alá vette, de miután ellenséges seregek — valószinüleg asszirok — ütöttek be országába, hirtelen elvonulni kényszerült. J. a szirek elleni hadjáratban megsebesült és a harctérről visszavonult. Ezt az alkalmat egyik hadvezére, Jéhu felhasználta, önmagát kiáltatta ki királynak és a királyt, ennek anyját Izebelt és Ácháb egész nemzetségét megölvén, új dinasztiát alapitott. — 2. *J.*, Judaország királya, az előbbinek kortársa, uralkodása alatt Judának hatalma nagyon meggyöngült.

Jorat (ejtsd: zsorá, németül *Jurten*, a. m. Júra, azaz erdő), a svájci molassz platónak a Genfi-tóra meredeken leeső része Waadt svájci kantonban. Legmagasabb pontja a Pèlerin, 1216 m.

Jord *(Jörd)* a. m. föld, a skandináv mitológia nőalakja, az emlékek szerint Odinn istennek majd neje, majd leánya; Thór isten anyja. Valószinüleg Frigg istennő mellékalakja.

Jordaens (ejtsd: jordánsz), *Jacob*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1593 máj. 19., megh. 1678 okt. 18. Adam van Noortnak volt tanitványa, majd veje, 1615. az antwerpeni festőcéh mestere lett. Rubens és van Dyck mellett korának legnagyobb flamand festője, a túláradó életkedv eleven, szines, olykor némileg durva ábrázolója, mind vallásos, mind mit. és allegóriai képeiben, csakúgy mint genreképeiben erős realizmus hive, melynek eszközeit utóbb Rubens hatása finomitja meg. Amazok közül kiemelendők: A pásztorok imádása (stockholmi muzeum, braunschweigi képtár. J. gyakran ismételte egyes képeit, csekély változtatásokkal); A tanitványok Krisztus sirjánál, Jézus bemutatása a templomban (drezdai képtár); Az utolsó vacsora (antwerpeni muzeum); Meleager és Atalanta (u. o.); Bacchus menete (kasseli képtár); Ariadne (drezdai képtár) stb. 1652-ben a hágai Huis ten Bosch számára két nagy allegórikus képet festett. Művei közül azonban nagy genreképei tükröztetik vissza legjobban derült alkotó kedvét. Többször festette meg a Paraszt és szatir vig történetét (igen szép példány van a budapesti Szépművészeti Muzeumban [l. a *képmellékletet*], mások Münchenben és Kasselben), igen sokszor a Vizkereszt vig ünnepét (Bécs, Páris, Kassel stb.) és az Öregek és fiatalok muzsikáját (Antwerpen, Drezda, Berlin). Képmásai közül kiválnak: Családi kép (Madrid, Prado-muzeum); J. saját képmása (Firenze, Uffizi-képtár); Ruyter admirális képe (Páris, Louvre); a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő kitünő férfiképmás stb. V. ö. *Rooses*, Jacob J. (Stuttgart 1908).

Jordan *Károly*, matematikus, szül. 1871 dec. 16., tanulmányait Budapesten, Párisban, Manchesterben, Zürichben és Genève-ben végezte. 1895. asszisztens lett a genève-i egyetemen, 1896–7. ugyanott magántanár, majd a Magyar földrengési számoló intézet igazgatója az intézet keletkezésétől 1913-ig, a Balaton-bizottság (l. o.) munkatársa, a Földtani intézet barlangkutató szakosztályának alelnöke a szakosztály keletkezésétől 1913-ig. Munkái: *Dédoublement de l'acide butanoloïque* (Genève 1895); *La propagation des Ondes sismiques* (Páris 1907); *A mathematikai módszerek alkalmazása a szociológiában* (Budapest 1905); *A választójogi rendszerekről* (u. o. 1908) és R. Fiedlerrel: *Courbes convexes fermées* (Paris 1912); *Courbes orbiformes* (Berlin 1913).

Jordan, 1. *Henri*, német filológus, szül. Berlinben 1833 szept. 30., megh. Königsbergben 1886 nov. 10. Haupt és Ritschl tanítványa, 1861. docens Berlinben, 1867. rendes tanár a königsbergi egyetemen. Főművei: Topographie der Stadt Rom (2 köt., Berlin 1871—85); Forma urbis Romae (u. o. 1874); Capitol, Forum und Sacra Via in Rom (1881); Der Tempel der Vesta und das Haus der Vestalinnen (1886); Kritische Beiträge zur Geschichte der lateinischen Sprache (1879); Analecta epigraphica Latina (1886). Kiadta Catót, Sallustiust és a Scriptores historiae Augustae-t.

2. *J.*, *Max*, német művészettörténész, szül. Drezdában 1837 jún. 19., megh. 1906 nov. 11. 1871. a lipcsei városi muzeum, 1874. az újonnan létesített berlini Nationalgalerie első igazgatója lett és mint ilyen 1896-ig fontos szerepet játszott Németország művészeti életében. Több monográfiát írt újabb német művészekről, Dohmeval együtt kiadta Menzel műveit (München 1886—90) és németre fordította Crowe és Cavalcasellének az olasz festészet történetéről (Leipzig 1869—74) és Tizianóról írt műveit (u. o. 1872).

3. *J.*, *Rudolf*, német festő, szül. Berlinben 1810 máj. 4., megh. 1887 márc. 26. Berlinben Wach, Düsseldorfban Schadow és Sohn tanítványa volt. Túlnyomóan az Északi-tenger halásznépének életéből merített képei igen kedveltek voltak és reprodukciókban széles körben elterjedtek. A berlini Nationalgalerieben vannak: Házassági ajánlat Helgoland szigetén (1834); Hazatérő révkalauzok (1836); Aggastyánok menedékháza a hollandi parton (1864); Az özvegy vigasza (1866); a düsseldorfi Kunsthalléban: A betegek levese; a kölni muzeumban: A kolostori leves.

4. *J.*, *Wilhelm*, német költő, szül. Insterburgban 1819 febr. 8., megh. Majna-Frankfurtban 1904 jún. 25. Königsbergben és Berlinben töltött egyetemi évei után Lipcsében akart letelepedni, de politikai cikkei miatt Szászországból kiutasíttatva, Brémában tanári pályára lépett. 1848-ban képviselővé választották a frankfurti parlamentbe. Később beutazta Európát és Észak-Amerikát, hogy élőszóval előadja kedvenc költeményét: a Nibelungokat, melynek két része (a Sigfridssage 1868 és a Hildebrandts Heimkehr 1874) hazafias szellemével s régieskedő versalakjával fényes sikert aratott. Optimista, józan természete kifejezésre jutott Demiurgos misztériumában (1852—54); irányregényeiben: Die Sebalds (1885); Zwei Wiegen (1887); verseiben: Schriften und Stäbe (1871). Egy könnyed szellemes vígjátékban: Durchs Ohr (1870) megtalálta a költői tehetségének legmegfelelőbb formát. J. újra költötte az Edda-dalokat (1889) és Homeros eposzait. Sophokles tragédiáit és Shakespearenek több drámáját fordította.

5. *J.*, *Wilhelm*, német geodéta, szül. Ellwangenben 1842 márc. 1., megh. Hannoverben 1899 ápr. 17. 1868-ban Karlsruheban, 1882-től Hannoverben egyetemi tanár, 1873—74-ben mint geodéta és asztronomus a Rohlfs-expedicióban a libiai pusztákon tanulmányúton volt, erről szóló munkája: Physische Geographie u. Meteorologie der Lybischen Wüste (Kassel 1876). Egyéb munkái: Handbuch der Vermessungskunde (4. kiad. 1895—97, 3 kötetben, 6. kiad. 1903); Barometrische Höhentafeln (1886); Math. und geod. Hilfstafeln (Hannover 1894); Hilfstafeln für Tachymetrie (3. kiad. 1905); Das deutsche Vermessungswesen (1882, 2 köt.); Grundzüge der astronomischen Zeit- u. Ortsbestimmung (Berlin 1885). 1873—99-ig a Zeitschrift für Vermessungswesen kiadója volt.

Jordan (ejtsd: zsordán), *Marie Ennemond Camille*, francia matematikus, szül. Lyonban 1838 jan. 5. Az École polytechnique-en examinator volt s azután ugyanott az analizis tanára lett. Egyszersmind a Collège de France-on elméleti csillagászatot is adott elő. 1881 óta a párisi tudományos akadémia tagja. Számos értekezésen kívül írt két nagyobb művet: egy analizist s az 1870. megjelent híres Traité des substitutions et des équations algébriques című munkát.

Jordán (héb. *Jarden*, mostani arab neve *Es Séria* a. m. itatóhely), Palesztinának egyetlen nagyobb folyóvize, melynek medre mélyebben fekszik a tenger szinénél. Vizét azok a patakok szolgáltatják, melyek a nyár derekán is havas Hermonról (2860 m.) jönnek. Felső folyása kettős: egyik forrása Banias falutól jön, a másik Tell el Kaditól (régente az egyik Caesarea Paneas, a másik Dan); ehhez járul a 'Nahr Hasbani, s a három együtt folyik a mocsaras Ard-el-Huleh völgyön keresztül, majd keresztülszeli a Bahr-el-Huleh tavát és számos vizesésben szeli át alig 17 km. köves völgyét s így ömlik a Genezareth (Tiberias) tavába. Ez az igazi J., mely a tóból való kilépése után körülbelül 25 m. széles. A Genezareth tavát elhagyva, a folyó ugyancsak gyorsan kígyózik az El Ghor síkságon végig. Jericho közelében mutatják azt a helyet, ahol Keresztelő szt. János az Üdvözítőt megkeresztelte. Két torkolaton a Holttengerbe ömleszti vizeit. Összes hossza 215 km., esése ezen az úton nem kevesebb, mint 914 méter; fontosabb mellékfolyói a Jabbok (l. o.) és a Seriat el 'Menadhire.

Jordán, 1. *Ferenc (szentgyörgyi)*, orvos, szül. Nagykárolyban 1853 aug. 30. 1890-ben a dologházi kórház egyik belgyógyászati osztályának főorvosává nevezték ki, 1911. udvari tanácsosi címet kapott, 1913. nyugalomba ment. J. mintegy 30, a belgyógyászat körébe vágó dolgozatot tett közzé s lefordította A. *Fraenkel* A tüdőbetegségek diagnosztikája és általános tünettana című művét (1898).

2. *J. Károly (szentgyörgyi)*, egyházi író, szül. Nagykárolyban 1849 nov. 4. Pappá szentelték 1873 jún. 18. Plébános volt Szaniszlón, 1899. c. apát, 1905—11-ig az orsz. kat. tanügyi tanács egyh. elnöke, 1913. szatmári kanonok lett. Főműve: *Kat. egyháztörténelem* (számos kiadás).

Jordanis, ritkábban *Jordanes* (gótul *Jornandes)*, a gótok történetírója, szül. 500 körül. Előkelő családból származott s a keleti gót királyok itáliai udvarában jegyző volt. Később az ariánus hitről a kat. hitre tért, belépett az egyházi rendbe s valószinüen mint krotoni püspök halt meg. Főművét De origine actibusque Getarum címen 551. Konstantinápolyban írta meg, hová Vigilius pápát kisérte. E műve tkp. kivonat *Cassiodorus* művéből, mely azóta elveszett s így becses forrásmunkája a gótok történetének. J. a rómaiakkal való békés megegyezés híve volt és helytelenítette a gótok szabadságharcát Justinianus ellen, mely végre is a gót nép romlására vezetett. Másik munkája: De regnorum successione, ügyetlenül kivonatolt világkrónika. J. műveit *Mommsen* adta ki a Mon. Germ. Hist. című gyüjteményben (Auctores antiquissimi, 5. köt.). V. ö. *Sybel*, De fontibus libri J. stb. (Berlin 1838). J. magyar fordítása megjelent *Gombos* F. Albin Középkori Krónikások c. gyüjteményében *Bokor* Jánostól.

Jordanit (ásv.), monoklin, de többnyire rombos pszeudoszimmetriát mutat. Kristályai lapokban nagyon gazdagok: ólomszürke, többnyire kissé futtatott felületű. Nagyon hasonlít a dufrenoysithoz és a szkleroklaszhoz, de két irányban kitünően hasad és karca fekete: fémes fényű, rideg. Ólomarzénszulfid, képlete $Pb_4As_2S_7$. Svájcban a Binnental szemcsés dolomitjában és Hunyad vmegyében Nagyágon fordul elő.

Jordánszky *Elek*, író, szül. Kassán 1765 szept. 15., megh. 1840 febr. 15. Mint esztergomi áldozópap többféle állásban működött. 1816-ban esztergomi kanonok, 1827. a nagyszombati kerület vikáriusa, tinnini felszentelt püspök és protonotárius. Az ő nevéről van elnevezve a *Jordánszky-kódex* (l. o.). Művei: Catechismus in usum Omnium Ecclesiarum Imperii Gallici (1808); Biographi Veteres S. Martini (1817); De haeresi abjuranda etc. (1822) stb. V. ö. *Zelliger*, Egyh. írók csarnoka.

Jordánszky-kódex, egyike a legnagyobb s legbecsesebb nyelvemlékeinknek. Ebben maradt fönn második nagyobb bibliafordításunk a XVI. sz. második tizedéből (1516—19). E kódexet három darabban fedezték föl. Fő része a klarissza-apácák nagyszombati kolostorának eltörlése után 1782. Fába Mátyásnak, az esztergomi érseki káptalan akkori jegyzőjének birtokába jutott, ki 1820. Jordánszky Elek fölszentelt püspöknek ajándékozta. Ez utóbbi tulajdonosától kapta nevét is. Később Jankovich Miklós a kódex elejéből még két levélnek jutott birtokába, amely részt róla *Jankovich-Töredéknek* nevezzük. Végre 1880. Csemez József birtokában Szombathy Ignác fölfedezte nyelvemlékünknek harmadik részét is, a *Csemez-Töredéket*, melyet a törzs-kódexnek új tulajdonosa, Simor János esztergomi érsek megvett s a J.-szel egybeköttetett. A törzs-kódex (a tulajdonképeni J.) s a Csemez-Töredék jelenleg az esztergomi egyházmegye könyvtárának tulajdona. A Jankovich-Töredéket a Nemzeti Muzeum őrzi. E kódex ívrét alakú, kéthasábos, színes cifrázatokkal diszített, több helyen csonka papiroskódex s a két töredékkel együtt elejétől végig egy kéz írása. Fordítójának sokáig a XV. sz. második felében élt híres és szentéletű Báthori László buda-szent-lőrinczi pálos szerzetest tartották. A J. és töredékei azonban, mint nyelvemlékeinknek legnagyobb része, szintén csak másolat. Kétségtelenül annak mutatják igazításai és íráshibái. Ortográfiája egyike a legkövetkezetesebbeknek, ami csak növeli fontosságát. Nyelvre nézve az Érdy-kódexszel s mind a kettő a mai alsódrávai nyelvjárással egyezik. V. ö. *Suhajda* Lajos, Nyelvtud. Közl. 1901.

Jóreménység-foka (ang. *Cape of Good Hope)*, Afrika D.-i hegyfoka, a Fatse-bay és a Table-bay közt, a Maclear- (Ny.-on) és a Cape Pointban (248 m.) végződik. 52 km. hosszú, dombos félsziget csatolja a kontinenshez. E híres hegyfokot 1486. Bartholomeo Diaz fedezte fel és azon erős viharról, amely itt hajóit megkapta és messze D. felé űzte, Cabo de los Tormentosnak keresztelte; e nevet azonban II. János portugál király Cabo de boã Esperanzára, J.-ra változtatta. Első körülhajózója 1497. Vasco de Gama volt.

Jóreménység-foki borok *(Cap-borok)*, l. *Fokföldi borok*.

Jorga *Miklós*, román történetíró, szül. 1871 jún. 5. (17.) Botosaniban. 1894 óta a bukaresti egyetemen a világtörténelem tanára. J. képviselő is, s a demokratikus nemzeti irány hirdetője. Nagy irodalmi munkásságot fejt ki. Legnagyobb műve: Geschichte des osmanischen Reiches (Gotha, 1908—1913.) 5 kötetben. Megírta németül a románok történelmét két kötetben (1905) s a többi között írt az erdélyi románlakta falvakról is. 1914-ben a hajdúdorogi püspökségről nagyon részrehajlóan írt két kis röpiratot adott ki franciául.

Joris (ejtsd: dzsorisz), *Pio*, olasz festő, szül. Rómában 1843 jún. 8. 1856—64-ig a római művészeti akadémián tanult, 1869. Velencében, Párisban és Münchenben, 1870. Londonban járt, 1871—72-ig Spanyolországban tartózkodott. Legkitünőbb képei: Római parasztlány inni ad egy pásztornak; Mária üdvözlése; Lakodalom Palombarában; Hangverseny Gemazzanóban; Vasárnap reggel a római Porta del Popolo előtt; Visszatérés az alamizsnagyüjtésről; A régiségbúvár plébános; Az árvák hazatérése; Keresztelő Ischiában; Antoninus és Faustina temploma; A Tiberis partján; IV. Jenő pápa menekülése (római nemzeti képtár); XVIII. sz.-beli régiségkereskedő; A szegény katona; Odaliszk; Alkony a római Campagnában; Nagyapa időtöltése; Napsugarak stb. J. a Fortuny hatása alatt dolgozó olasz festők csoportjához tartozik. Három képe (A Via Flaminia Rómában, A nyilvános író, A kertben) a Szépművészeti Muzeumban látható.

Jorissen, *Theodor*, németalföldi történetíró, szül. Utrechtben 1833 febr. 23., megh. Amsterdamban 1889 ápr. 4. 1865 óta a történelem tanára volt az amsterdami Athenaeum nevű főiskolán. Legfőbb művei: Abelard en Heloïse (Haga 1862); Charlotte de Corday (Groningen 1864);

De omwenteling van 1813 (1865—68., 2 rész); Napoléon I. et le roi de Hollande (1868); De ondergang ven het koningrijk Holland (Arnheim (1871); Constantin Huygens (u. o. 1871). Irodalomtörténeti munkái közül a *Vondel*-ről irott tanulmánya válik ki.

Joristák, l. *David*, 8.

Joriszoon, l. *David*, 8.

Jormunrek, az ó-skandináv költészetben Ermanarich keleti gót király neve, aki az Eddának Hamdismál en Fornu c. költeménye szerint nőül akarja venni Swanhildet, Gudrun leányát. Leánykérőbe fiát, Jonakrt küldi el, ez azonban a gonosz Bikki tanácsára a leányt a maga számára kéri és kapja meg. J. megöleti Jonakrt és Swanhildet, amiért utóbbi fivérei, Sorli és Hamdir, állnak rajta véres bosszút.

Jornandes, történetiró, l. *Jordanis*.

Joruba, l. *Yoruba*.

Jorullo (ejtsd: horullyo; *Jurugo)*, vulkán Michoacan mexikói államban, a Toluca és Colima vulkánok közt; a helyén eredetileg több 100 darab 2—3 m. magas kúpocska volt, amelyeket a benszülöttek hornito-nak (kályháknak) neveztek, ebből emelkedett ki középen 1759 szept. 29. a vulkán 517 m. magas kúpja, amint azt Humboldttól tudjuk (Essay polit. II. 290.) aki 1804. arra járva, még szemtanuktól hallotta a keletkezését. ÉK.—DNy.-i irányú repedésen 5 kráter van, ezek 4—500 m. magasak, mig a középső, a J. 1301 m. magas, bazaltlávából, tuffából, hamuból épült föl. V. ö. *Felix u. Lenck*, Beiträge zur Geologie der Republik Mexico (1. rész, Leipzig 1890).

Jós, l. *Jóslás*.

Jósáfát (héb.) a. m. Isten itél; Judaország királya Kr. e. 870 körül. Achábbal, Izraelország királyával jó barátságban élt és a szirusok elleni harcban szövetségese volt. Országának határát dél felé a Vörös-tengerig terjesztette ki és Edómot is meghódította. Ofirországgal a kereskedést újra meg akarta kezdeni, de hajója Ecjón Geberben hasznavehetetlenné vált.

Jósáfát völgye, l. *Jeruzsálem*.

Jóság, az akaratnak ama minősége, melynélfogva a jót magáért a jóért akarja (l. *Jó* és *Jellem)*. Jelenti továbbá érzelmi világunk ama minőségét, hogy másokkal együtt érzünk, örömükben és bánatukban saját örömünkkel és bánatunkkal részt veszünk.

Jósállatok, a néphit hagyománytani részében oly állatok neve, melyeknek puszta megjelenése vagy viselkedése a jövő valamely titkát elárulja. Ilyenek különösen a fecske, bagoly, szarka, gólya stb. a madarak közt; a sertés, kutya, macska stb. az emlősök és a kigyó, béka stb. a csúszómászók sorából. Ez állatok némelyike régibb vallási kultusz (l. *Állatimádás)* révén jutott a jós szerephez.

Jošan, adók. Lika-Korbava vm. udbinai j.-ban, (1910) 1493 szerb lak.; u. p. és u. t. Udbina.

Jošavica, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 1004 szerb lak.; u. p. Blinja, u. t. Kraljevčani.

Jósdák, l. *Jóshelyek*.

Joseffy, *Rafael*, zongoraművész, szül. 1853 júl. 3. Pozsonyban. Tausig-tanitvány; 1891. a newyorki nemzeti konzervatórium tanára lett. Számos zongorakompoziciója ismeretes. Pedagógiai műve: School of advanced piano-playing (1892), németül: Meisterschule des Klavierspiels (1902).

Josefinos, spanyol párt, l. *Afrancesados*.

Josefstadt (csehül *Josefov)*, 1. *város* és 1888-ig vár Königinhof cseh kerületi kapitányságban, a Mettau és Elbe összefolyásánál, (1910) 5438 német és cseh lak. Hadtestparancsnokság székhelye. Ples falu helyén 1781—87 között II. József császár várat épittetett, melyben az 1848—49-iki szabadságharc résztvevői közül sokan sinylődtek várfogságban. — 2. *J.*, Bécs külvárosa (l. o.).

Josefsthal, l. *Jungbunzlau*.

Joseit v. *tellurbizmut* (ásv.), vékony, kissé hajlitható és jól hasadó nagyobb táblák; fémes fényű, acélszürke-fekete; emlékeztet a tetradimitre. Alkotórészei: bizmut, tellur, kén és szelén, képlete körülbelül $Bi_3Te(S,Se)$. Braziliában San José közelében szemcsés mészkőben fordul elő.

Joseph, *le Père*, francia diplomata, l. *József atya*.

Joséphine, francia császárné, l. *Jozefin*.

Josephinismus, l. *Jozefinizmus*.

Josephinit (ásv.), szemcsék a folyófövenyben; fémesfényű, nyujtható, szürke, opak, mágneses; kémiai összetételére nézve nikkel-vas, képlete: Fe_2Ni_5; termőhelye egy folyó fövenye Josephine és Jackson Co. Oregon államban; a fövenynek egyéb elegyrészei: szerpentin, bronzit, kromit, magnetit, pirrhotin.

Josephus, *Flavius*, zsidó történetiró, szül. Jeruzsálemben Kr. u. 37., megh. Rómában 94 körül. Mint egy tekintélyes papi családnak, anyai ágról a Hasmoneusoknak sarja, a 66-ban Róma ellen fellázadt zsidókhoz csatlakozott, kik Galilea parancsnokává tették. Jotopata elfoglalása után egy ideig barlangban rejtőzött, de mig szintén odamenekült 40 bajtársa inkább halni akart, semmint fogságra jutni s egymást kivégezte, ő Vespasianus táborába ment, ki őt kegyébe fogadta. Miután Titus táborában tanuja volt Jeruzsálem ostromának és veszedelmének, Rómába ment, hol a császári udvartól kegydijat húzott és — hitfelei által gyűlölve — mint római polgár irta nagybecsű, bár nem mindig feltétlen hiteles történelmi műveit. Első műve: A zsidó háború története, melyet 7 könyvben, többnyire mint szemtanu, eredetileg khald nyelven irt meg, de számunkra elveszett eredetijét Titus, Vespasianus és a rómaiak számára görögre is forditotta. Második főmunkája A zsidó nép régiségei, 20 könyvben, melyet 93-ban irt görög nyelven. Itt a zsidók történetét a világ teremtésétől egész Nero uralkodása 12. évéig (66-ig) vezeti le, azon nyilvánvaló célzattal, hogy a zsidóságot minél kedvezőbb világitásban tüntesse fel. Ennek a műnek értékét emelik azok az adatok, melyek a zsidók viszonyát a római szenátushoz megvilágitják. Azonkivül ránk maradt még önéletrajza, valamint az alexandriai Apion, a zsidók hirhedt ellensége ellen irt, 2 könyvből álló műve, mely fontos töredékeket tartalmaz régibb irókból (v. ö. *Zipser* M., Des Flavius J. Werk über d. hohe Alter d. jüd. Volkes gegen Apion, Wien 1871). A szintén neki tulajdonitott Makkabeusok

IV. könyve nem az ő műve. A nevét viselő héber Josippon (l. *Gorionides)* valószinüleg Olaszországban, a X. sz. közepe felé készült (v. ö. *Kohn* S., Héber kútforrások és adatok, Budapest 1881). J. összes munkáinak többnyire latin fordítással ellátott szövegét több izben kiadták. Két főművét *Istóczy* Győző forditotta magyarra. V. ö. *Bloch* H., Die Quellen d. Fl. J. (Leipzig 1879).

Joševica, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 370 horvát lak. ; u. p. és u. t. Glina.

Jósfű, *mesés fű*, Tompa Mihály szerint kigyótanyán, szakadékos, sziklás helyen nő.

Josh Billings, *Shaw* Henry W. (l. o.) amerikai humorista álneve.

Jóshelyek, a régi görög világ számos helyén fennállott szentélyek, melyeket a hivők abból a célból kerestek fel, hogy ott az istenek akaratát valamely jelből megismerjék s hogy ezután cselekvéseiket a megnyilvánult akarat értelmében igazítsák. A legrégibb jóshely Zeus szentélye volt Dodonában (Észak-Görögország). Egy ősrégi tölgyfa ágainak zúgása nyilvánitotta itt a földön alvó papoknak az isten akaratát, melyet azután ők a hivőknek megmagyaráztak. A történeti időben a legnagyobb hirre Apollon két jóshelye tett szert, az egyikről l. *Delfii jóshely*, a másik a Délosz-szigeten fennállott jósda. Ezeken kivül híres Apollon-J. voltak még Miletos mellett Didymoiban, Kolophon mellett Klarosban, s egyebütt. Mindezen helyeken Apollon a maga papját (papnőjét) mámorszerű önkivületre ihlette s ebben az állapotban közölte általa a maga akaratát. Az Apollon-J. mellett Gaia (a Föld) istennő régi jóshelyei veszitettek jelentőségükből. Ezekben az istennő, aki mint az anyaföld megszemélyesitője ismerte a föld mélyének titkait, földhasadékokon keresztül vagy maga közölte a maga akaratát, v. a halottakat küldte föl, hogy tőlük az emberek megtudhassanak egyetmást a halál országának rejtelmeiből. Híres Gaia-jóshely volt az achaiai Aigaiban. Ezeken az isten-J.-en kivül a legtöbb hérosz sirja egy-egy szentély volt, melyben az illető hérosz a hivőknek álmukban feleletet adott kérdésükre. Leggyakrabban a gyógyulást kereső betegek keresték fel ezeket a J.-et, melyek közül híresek voltak Asklepios szentélye Epidaurosban, Heraklesé Erythraiban stb.

Joshihito *(Haru no Mija), japáni császár*, Mucuhito császár egyetlen fia, szül. Tokióban 1879 aug. 31. Teljesen európai szellemben nevelkedett, tökéletesen beszél angolul és franciaul s kiváló katonai kiképeztetésben részesült. Atyát 1912 jul. 30. követte a trónon s annak felvilágosodott szellemében uralkodik. J. 1910 máj. 10. vette nöül *Szadako* hercegnőt (szül. 1884 jun. 25. Kujo Micsitaka herceg leányát. E házasságból három fia született: *Hirohito* trónörökös (szül. 1901), *Jaszuhito* herceg (szül. 1902) és *Nobuhito* herceg (szül. 1905).

Joshino *(Yoshino)*, régi hírneves hely Jamato japáni tartományban Oszakától DNy.-ra. Egykor az ellencsászárok székvárosa. Az Omine szenthegyet (1892 m.) megmászó zarándokok pihenőhelye. Kb. 1400 lak.

Josias, *szász herceg*, császári hadvezér, szül. Koburgban 1737 dec. 26., megh. u. o. 1815 febr. 26. 1788—89-ig harcolt a törökök ellen. Része volt az 1789 szept. 22-iki, Martinestye melletti csatában is, melyben a nagyvezirnek 90.000-nyi seregét megverte s azután Oláhország legnagyobb részét Bukaresttel együtt meghóditotta, amiért tábornaggyá nevezték ki. 1793—94-ig győzelmesen harcolt az osztrák Német-Alföldön, melyet visszafoglalt. Azután Franciaországban is tett némi hódítást (Valenciennes, Quesnoi, Landrecies), de 1794 jún. 26. Fleurus mellett vereséget szenvedett a franciáktól, kik erre Belgiumot és Hollandiát újra elfoglalták. J. ekkor a fővezérségről leköszönt s Koburgba vonult vissza. V. ö. *Witzleben*, Prinz Friedrich J. von Koburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen (1859, 3 kötet).

Josif *O. István*, román költő, szül. 1870. Brassóban, megh. 1913. Bukarestben. Tanulmányait Brassóban, Nagyszebenben és Bukarestben végezte. Egy ideig hírlapiró volt Bukarestben. Megjelent több kötet verse és forditása különböző nyelvekből; 1896. jelent meg egy kötet forditása Petőfiből, köztük az Apostol is. J. Petőfi legkiválóbb román forditói közé tartozik.

Jósijja, Ámón fia és utóda. Judaországban uralkodott Kr. e. 640—609. Nyolc éves korában lépett a trónra és egész uralkodása alatt a próféták eszméinek befolyása alatt állott. 622-ben arra kötelezte a népet, hogy Mózes törvényét — amely alatt valószinüleg csak Mózes ötödik könyvét kell érteni — megtartsa. Nagy buzgalommal hozzá is látott, hogy a pogányságot kiirtsa, a magaslatokon (bámá) való áldozást beszüntette és a Baál tiszteletét megtiltotta. Uralkodásának II. Necho egyiptomi király hadjárata vetett véget, aki, midőn 609-ben az asszirok ellen indult, Szíriát és Palesztinát meg akarta hódítani. J. hadseregével elébe ment s Megiddónál megütközött vele, de vereséget szenvedett és az ütközetben ő maga is elesett.

Jósika-*család (branyicskai, báró)*, Erdély egyik legnevezetesebb családja ; a temesi bánságból, Karánsebes vidékéről, hol már terjedelmes birtokai voltak, származott át Hunyad vármegyébe. Első híres férfi a családból az az *István* volt, kit három századdal később egyik utóda, J. Miklós, a regényiró, nevéről cimzett öt kötetes regényében örökitett meg. Ez az *I. István* János fia volt s Báthory Zsigmond fejedelem udvarába jutván, 1593. nőül vette *Füzy* Borbálát, Gyulai Pál özvegyét, ki a hatalmas Báthory-házzal rokonságban állott. 1594-ben, midőn Báthory az ellenzék főembereit Kolozsvárt lefejeztette, J. István már emelkedni kezdett a fejedelem kegyében s 1595. a Báthory ellen fellázadt Szalánczy László által birt Branyicskát, ennek hűtlensége címén, megkapta adományul s a család azontúl a *branyicskai* előnevet használta. Majd a fejedelem kancellárjává neveztetvén ki, családja hatalmát s gazdagságát Erdélyben ő alapitotta meg. Szerepe, melyet Erdély történetében játszott, igen kétértelmű volt s gyors emelkedését gyors bukás követte. A nagyravágyó férfi Báthory előtt gyanuba jövén, hogy a fejedelemség elnyerésére törekszik, már 1598. fogságra vetették, Szatmárra hurcolták s ott, Báthory Boldizsár és Kovasóczy Farkas kivégeztetése napján a vár kapuja előtt lefejezték, kincseit s Báthory által adományozott birtokait pe-

dig elkobozták. Későbben fia, *Zsigmond* szerezte azokat vissza, kinek neje *Báthory* Anna volt. *Zsigmond* Bethlen Gábor ellen harcolt s Deésnél vereséget szenvedett. Testvérének, *Gábornak*, ki 1630—88-ig élt, két fia, *II. Gábor* és *II. István* alapították a család ma is élő két fő ágát, a *branyicskait* és a *szurdokit*. *II. Gábor* királyi táblai ülnök volt s báróvá lett; *II. István* (1648—96) dévai várkapitány volt. Amattól származott a családnak nagy hatalomra s legmagasabb méltóságokra emelkedett konzervativ s aulikus érzelmű ága.

A másik *(szurdoki)* ág, mely *II. Istvánnal* kezdődik, ennek három fiában, *I. Imre, Dániel* és *III. Istvánban* folytatódott, kik 1698. bárói rangot nyertek. I. Imre, tordai főispán unokája volt *II. Imre*, kinek nejétől, *Bornemisza* Annától született fia, *I. Miklós*, a regényiró *II. Miklósnak* (l. *J. 2.)* nagy műveltségű atyja, ki 1824. halt meg. Felesége, a költő anyja, a korán elhalt gróf *Lázár* Eleonóra volt. A költő egyik testvére, *Samu*, 1819. párbajban esett el; másik testvérének, az 1847. elhunyt *Imrének* a fia *Kálmán* (l. *J. 1.)*.

Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *J. Kálmán* báró, író és hirlapíró, a nagy regényíró unokaöccse, szül. 1837., megh. 1910 aug. 8. Kolozsvárt és Bécsben tanult, részt vett mint gyermekifjú a szabadságharcban, hosszabb utat tett külföldön, majd visszatérve, hirlapíró lett, szerkesztette a *Magyar Állam*-ot (1868—1875-ig megszakításokkal) és a *Magyar Koronát* (1877—1885). A 70-es években s a 90-es évek végén több regényt *(A lelkész*, 1871; *A grófi család titkai*, 1899; *Látszat és valóság*, 1902) és drámát *(A két jóbarát, Szalome, Messzalina*, 1873; *Márenya*, 1875) írt, az utóbbiak egy része szinre is került a Nemzeti Szinházban, de mind hamar elfelejtették, ép így társadalmi röpiratait is. Szerkesztette többedmagával a *Magyarország az ezredik évben* című vállalatot.

2. *J. Miklós* báró, egyik legjelesebb regényírónk, szül. Tordán (Aranyos-Torda vm.) 1794 ápr. 28., megh. Drezdában 1865 febr. 27. Iskolai és jogi tanulmányait a kolozsvári konviktusban végezte. 1811-ben katonának ment, megfordult Szászországban, Galiciában, 1813—14. Olaszországban, hol a franciák ellen a Mincio melletti ütközetben kitüntetvén magát, a csatatéren lett főhadnaggyá s még ugyanabban az évben kapitánnyá. 1815-ben részt vett a francia hadjáratban, megfordult Párisban, bejáratos volt az előkelő francia társaságba. Utána három esztendőt töltött Bécsben, nőül vette *Kállay* Erzsébetet s visszavonulva a katonai pályától, gazdálkodott, mignem szerencsétlen házasságát felbontva, szurdoki birtokán telepedett le. A 30-as évektől kezdve élénken érdeklődött az erdélyi közállapotok iránt s országgyűlési szónoklatai meg politikai tartalmú röpiratai által *(Irány, Vázolatok*, 1835) reá terelődött a figyelem. Hatásosabb politikai szerepre nem érezvén magát hivatottnak, az irodalom terén kivánt érvényesülni s hogy terveinek élhessen, Pestre tette át lakását, éppen akkor, mikor pár évvel azelőtt írt, de 1836. kiadott regénye, az *Abafi* egy csapásra legelső prózaírónkká emelte. A M.Tud. Akadémia, a Kisfaludy-Társaság 1836. megválasztotta tagjává, az utóbbi 1840. igazgatójává s 1841. elnökévé, az Akadémia 1843. tiszteleti tagjává is. Irói működése rövid pár év alatt addig nem ismert gazdagságot mutatott. Az *Abafit* követték gyors egymásutánban a *Zólyomi* (1836) és a *Könnyelműek* (1837); azután legnagyobbszerű s az Abafival együtt legértékesebb regényei: *Az utolsó Bátory* (1837); a *Csehek Magyarországon* (1839); *Zrinyi, a költő* (1843) s elbeszéléseinek és regényeinek hosszú sora, köztük a *Jósika István* (1847), mely hősét és tárgyát a J.-család történetéből meríti, s az *Alt Móric* álnév alatt kiadott *Ifju Békesi Ferenc kalandjai* (1844—45). A drámaírás terén is megpróbálkozott, de kevés sikerrel *(Adorjánok és Jenők, Két Barcsay* stb.). A 40-es évek politikai mozgalmai J.-t is magukkal ragadták. Eleinte nagyérdekű erdélyi leveleket írt a Pesti Hirlapba, majd a szabadságharc kitörése után, mint a felsőház tagja, kineveztetett a honvédelmi bizottság tagjává s e minőségében követte a kormányt Debreczenbe, onnan Szegedre, majd Aradra. Kossuth, akihez mindvégig a legmelegebb barátsággal s elvhűséggel ragaszkodott, kinevezte a legfőbb kegyelmi törvényszék birájává. A világosi fegyverletétel után menekülnie kellett. Hosszú bujdosás után eljutott Lipcsébe, hol találkozott utána menekült nejével, *Podmaniczky* Julia bárónővel, kit 1847. vett nőül s aki haláláig leghívebb barátja, önfeláldozó élettársa volt. Kibujdosásával kezdődik J. életének második korszaka. Lipcséből Brüsszelbe, majd Drezdába költözött s itt töltötte életének hátralévő éveit. Rendkívül tevékeny életet folytatott. Buzgón részt vett a magyar emigráció mozgalmaiban. Ezenkívül folytatta regényírói működését még fokozottabb mértékben, mint azelőtt, amire írói ambicióján kívül a szükség is sarkalta, mert regényei jövedelméből tartotta fenn magát. Egy történeti munkája (Zur Gesch. des ung. Freiheitskampfes, 1851), valamint *Egy magyar család a forradalom alatt* című korrajza (1852) után 1853. közrebocsátotta névtelenül három regényét, majd még kilencet, köztük: *Jő a tatár* (1856); *A hat Uderszky leány* (1858) s novelláinak négy kötetét. 1860-tól kezdve már a maga neve alatt kiadott regényei közül nevezetesebbek: *Második Rákóczi Ferencz* (1861) s utolsó regénye: *Várt leány várat nyer* (1865). Életének e második, külföldön töltött felét sok csalódás és szenvedés keserítette meg. Egészsége megrendült, a haza szomorú sorsa s fenyegető jövője elrabolták lelke nyugalmát, időnkint anyagi helyzete is válságosra fordult. Mindennél jobban bántotta, hogy a magyarországi kritika újabb regényeit szigorubb birálatban részesítette. Elkeseredésének *Emlékirataiban* (1865) adott kifejezést. A világgal elégedetlenül, csak szerető hitvese vigasztalásában találva enyhülést hunyt el 1865. Az Akadémiában 1866. Greguss Ágost, a Kisfaludy-Társaságban 1867. Jókai Mór tartott felette emlékbeszédet, a Kisfaludy-Társaság 1888. megfesttette arcképét s 1894. nagy ünnepet tartott születésének százados fordulójára. Mellszobrát a Társaság számára Strobl Alajos készítette. Hamvait felesége tetemeivel együtt rokonuk, ifj.

J. Samu Drezdából hazahozatta s Kolozsvárt temettette el.

J. első művészi regényírónk, aki a magyar történeti regényt megalapította. Ez jelentőségének egyik fele. A másik nagy termékenysége, amely tekintetben íróink közül csak Jókai múlta fölül. A nagy történelmi multtal biró Erdély már korán izgatta képzeletét; régi, hajdan nagy szerepet játszó családjának hagyományai s az Erdélyben közkézen forgó írott krónikák és emlékiratok gazdag táplálékot adtak képzeletének. Irodalmi mintaképe, akitől a regényírás technikáját eltanulta, az angol Scott Walter volt. Nem annyira tárgyakat vett tőle, mint inkább a történeti események költői alakításában s a korrajzban követte. Mint mestere, ő is csak külsőségeiben festette a kort, nem azokat az eszméket és törekvéseket rajzolta, melyek a kor embereit mozgatták. A történeti keretbe rendszerint költött történetet állít be, s mivel nem volt elég jellemző ereje, egyrészt hősei tipikusak, kevés bennük az egyéni, az élet, másfelől történetei kiválnak ugyan fordulatos, érdekes meséjükkel, de belsőleg kevés bennük az igazság. Történeti regényei mindamellett kedves olvasmányai voltak a mult század közönségének s méltán: könnyen, érdekesen beszél el, nagy ügyességgel szőve a bonyodalom szálait, változatos, mozgalmas képeket fest a mult idők életéről, érdekfeszitő részletekkel leköti az olvasó figyelmét. Társadalmi regényei kisebb hatást tettek, bennük részint a franciákat, pl. Suet követi (A kétemeletes házban), részint az angolokat, pl. Dickenst. J. népszerüségét részben megtartotta mindmáig s ez értékének legmeggyőzőbb bizonysága. Művei újabb meg újabb kiadásokat értek, van több, mely 8—10 kiadásban forog közkézen s gyüjteményes kiadásuk két alakban ma is folyik. Mindkettőt Badics Ferenc rendezi sajtó alá s a kisebb alakuból eddig 120 füzet, a nagyobb alakuból 31 kötet jelent meg. Németre minden nevezetesebb regénye le van fordítva, egy pár más idegen nyelvre is.

Irodalom. J. életrajzát legkimerítőbben, egész könyvben Szaák Lujza írta meg: J. élete és működése, 1891; újabban, de rövidebben Bán Aladár, J. élete és költészete, 1902; a róla szóló irodalmat id. Szinnyei József állította össze: J. a magyar irodalomban. A nagyszámú J.-tanulmány közül a legfontosabbak: Erdélyi János és Salamon Ferenc dolgozatai a Pesti Naplóban, 1855., II. 108. sz., 1865., 57. sz.; Jókai Mór emlékbeszéde, Kisf. Társ. Évlapjai. Új folyam. III.: Tóth Lőrinc emlékezései, u. o. XXIX. és Magyar Szalon 1894; Baráth Ferenc tanulmánya, Vasárnapi Ujság, 1894. I.; Gyulai Pál emlékbeszéde és bírálatai J.-ról, Emlékbeszédek I—III.; Zsigmond Ferenc, Scott és J., Irodalomtörténet, 1913.

3. *J. Miklósné*, szül. báró *Podmaniczky Julia*, a nagy regényírónak neje, írónő, szül. Pesten 1813., megh. Drezdában 1893 jan. 10. 1847-ben ment nőül Jósika Miklóshoz., kinek odaadó, hűséges hitvese lett. Követte férjét a szabadságharc viharaiba és a drezdai, brüsszeli, majd újra a drezdai számüzésébe, ahol minden módon iparkodott férjének megkönnyiteni az élet terheit. Férje regényei közül többet leforditott németre, valamint a szabadságharcra vonatkozó történeti művét is; egyideig, félretéve családja hagyományait, polgári munkát, csipkekereskedést is folytatott és szorgalmával, takarékosságával egyszerű, de kényelmes otthont teremtett férje számára. Utolsó percéig híven ápolta férjét, s annak halála után (1865) sem tért vissza, hanem mindvégig kegyelettel őrizte urának drezdai sírját. Hamvai, férjével együtt, 1894. Kolozsvárra szállíttattak. Mint írónő divattudósításokon és gyakorlati célú cikkeken kívül elbeszéléseket írt, ez utóbbiak egy része s egy pár regénye önálló kötetben is megjelent. Fontosabbak: *Éva* (regény 1860); *Való és költött* (elbeszélések és vázlatok 1862); *Elbeszélések* (1872). Tőle való az ifju leányok számára készitett *Pályavezető* is (1863). V. ö. *Vadnay* Károly, J. J. (Főv. Lapok 1893, 163. sz.).

4. *J. Sámuel* báró, Erdély legkitünőbb politikai tekintélyeinek és szónokainak egyike, udvari főkancellár, szül. Kolozsvárt 1805 júl. 7., megh. Bécsben 1860 márc. 28-án. Atyja báró J. János erdélyi kormányszéki elnök, b. t. tanácsos s az 1841-iki országgyűlésen királyi biztos; anyja gróf Csáky Rozália. Tanulmányait a kolozsvári liceumban végezte, 1823. a királyi kormányszékhez, 1824. pedig a marosvásárhelyi királyi táblához törvényes gyakorlatra feleskűdvén, 20 éves korában az erdélyi udvari kancelláriához fogalmazóvá, 1827. titoknokká, 1829. Torda vármegye főispáni helytartójává neveztetett ki. Innét 1831. az erdélyi udvari kancelláriához számfeletti tanácsossá hívták meg. 1834-ben kezdődik nevezetesebb politikai szereplése, mikor az erdélyi országgyűlésen mint kir. hivatalos vett részt s az ellenzékkel szemközt a mérsékelt párt élére állott, mely kész volt a kormány ellenében tetemes engedményekkel is kibontakozni az ország akkori abnormis helyzetéből. Az 1834-iki országgyűlés után 1837-ig Bécsben folytatta előbbi hivatalát, ekkor az udvari kamarához tétetett át hasonló minőségben. Ugyanez évben a Nagyszebenben ülésező erdélyi országgyűlésre ment kir. hivatalosi minőségben s ott ismét a konzervativ párt vezére lett. Tekintélye oly nagy volt, hogy bár az országgyűlésen az ellenzék többséggel birt, titkos szavazás útján, 107 szavazattal erdélyi udvari kancellárságra jelölték. Ezt akkor még nem nyerhette el, hanem 1838. Bécsbe visszatérve, a Szent István-rendet nyerte s az udvari kamarától az erdélyi udvari kancelláriához tétetett át, mint referendárius. Az 1839-iki pozsonyi magyar országgyűlésre meghivatván, ott a tanácskozásokban hatalmas részt vett, s fényes tehetségének újabb jeleit adta. 1840—41-ig a büntető törvénykönyv kidolgozásával megbizott országos választmányban vett munkás részt, az ország legkitünőbb egyénei (Deák Ferenc, Majláth országbiró, Szemere Bertalan stb.) sorában. Az 1841-iki kolozsvári országgyűlésen az üresedésben volt erdélyi főkormányzóságra titkos szavazás útján nagy többséggel (233 szavazat közül 216-tal) jelölték. 1844-ben báró Nopcsa Elek kancellár nyugalmaztatása után az erdélyi udvari kancellária alelnökévé s v. b. t. tanácsossá neveztetett ki. E befolyásos hivatalt vitte 1846-ig, midőn ismét nagy szótöbbséggel (213 szavazattal) jelöltetett ki erdélyi udvari főkancellárnak s most már e hivatalra a felség által ki is neveztetett. De Erdély Magyarországgal egyesülvén s a parlamenti kormány megalakulván, J. 1848 ápr. 10. kénytelen volt letenni magas hivatalát s herceg Metternichhel együtt elhagyni Bécset. Azóta a közpályától visszavonulva, részint Er-

délyben, részint az osztrák fővárosban élt. A Bach-korszak alatt egyike volt az elsőknek, kik az uralkodó rendszer tévedései ellen bátran felszólaltak. 1859-ben megkínálták a minisztériumba való belépéssel, de ezt nem fogadta el. Az alkotmányos rend visszaállításában a konzervativ-arisztokrata tábornak érdeméből kétségkivül a volt erdélyi kancellárra is nem csekély rész esik.

5. *J. Samu* báró (ifjabb), politikus, J. Lajos bárónak és Bethlen Adél grófnőnek fia, szül. Salzburgban 1848 aug. 23. Középiskolai tanulmányait Nagyszebenben, felsőbb iskoláit Párisban és Stronghurstban (Anglia) végezte, ezután erdélyi birtokain gazdálkodott. A közügyekben 1870 óta vett részt s családi hagyományaival ellentétben a szabadelvü párthoz csatlakozott. 1885-ben Kolozs vármegye és Kolozsvár város főispánjává nevezték ki, majd 1888. történt lemondása után az Erdélyi Gazdasági Egyesületnek és az Erdélyi Római Katolikus Státusnak elnökévé választották. 1891-ben képviselővé választották, 1893. Hieronymi oldalán a belügyminisztérium adminisztrativ államtitkára lett, de mikor az egyházpolitikai törvényjavaslatokat tárgyalták, lemondott hivataláról és a főrendiházban megszavazta a reformokat, noha az Erdélyi Római Katolikus Státusban viselt elnöki méltóságával sokan nem tartották ezt összeférőnek és emiatt heves támadásoknak is volt kitéve. 1895—98-ig Bánffy kabinetjében az Ő Felsége személye körüli minisztériumot vezette. Ezután jó ideig nem vállalt aktiv szerepet a politikában. 1910-ben a főrendiház alelnökévé, 1912. Csáky Albin gróf halála után a főrendiház elnökévé neveztetett ki. 1895 óta titkos tanácsos.

Jósikafa, l. *Orgonafa.*

Jósikafalva, nagyk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 1739 oláh és magyar lak. A község 1910. Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor, Marótlaka, Kiskalota, Havasrekettye és Meregyó községek egyes részeiből alakult. Postahivatal, u. t. Nagykalota.

Josipovac, adók. Verőcze vm. eszéki járásában, (1910) 542 német lakossal, u. p. és u. t. Petrijevci.

Josipovich-*család,* horvátországi turmezei nemes család, melyből J. *Máté* és *György,* a bécsi horvát kollégium igazgatója, 1766. Mária Terézia által magyar nemességre emeltettek. Tagjai: *J. János,* 1763—1805. zágrábi kanonok-apát és csázmai prépost volt. — *J. Antal,* turmezei ispán (comes), szül. Nagygoriczán 1806 júl. 21., megh. 1874. Mint turmezei ispán az 1839-, 1843—1844- és 1847—48-iki pozsonyi országgyűléseken lelkes magyar érzelmeivel tünt ki; ennek jutalmául 1848. a magyar kormány Zágráb vármegye főispánjává nevezte ki és mint ilyen követte a magyar kormányt Debreczenbe és Szegedre is. A szabadságharc után 1851. birtokai elvesztésére és halálra itéltetett, de ezt az itéletet tiz évi várfogságra változtatták át. — Fia, *István,* turmezei comes, szül. 1830., megh. 1893. Sok éven keresztül tagja volt a magyar országgyűlésnek is. — *J. Imre,* szül. Kurilóvecen, Turmezőn 1834 szept. 1., megh. Bécsben 1910 máj. 30. A szabadságharc után konfiskált családi birtokait visszanyervén, azok rendezéséhez fogott, e mellett lelke volt a Magyarországgal való törvényes jó viszonyt fejlesztő törekvéseknek; a magyaroknak és horvátoknak egyaránt bizalmi embere. Két izben volt a magyar országgyűlés tagja. 1889—1898-ig horvát miniszter. 1892-ben megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. 1906-ban a király a főrendiház tagjává nevezte ki. Fia: *Géza,* szül. 1857 jan. 21. Jalkovecen (Varasd vm.). Jogi tanulmányainak végeztével 1881. a belügyminisztériumba, majd a horvát-szlavon-dalmát minisztériumba lépett mint fogalmazó, 1887-ben a vinicai kerületben horvát képviselővé választották. Ugyanezen idő óta volt tagja a magyar képviselőháznak is. Két izben volt horvát-szlavon-dalmát miniszter; először 1906—909-ig a Wekerle-kormány alatt, majd 1912 ápr. — 1913 jul. a Lukács-kabinetben. — Testvéröccse: *Lajos,* szül. 1863., 1893. okt. 14. turmezei comesnek választották.

Josivara. A japáni városokban a prostituáltak negyede.

Jóslás v. *jövendőmondás, jövendölés.* A *javas* (l. o.) szó összevont *jós* alakja a jövő titkaiba belátó s azokat előre megmondani tudó egyént jelent, v. legalább olyant, aki valami *varázslás* útján bizonyos jelekből a bekövetkezendő dolgokat ki tudja olvasni. A J.-ba vetett hit végső elemzésében az *animizmus* (l. o.), közelebbről pedig a *holtak tiszteletének* (l. o.) egyik legszívósabb életü sarjadéka. A J. legrégibb feljegyzésü példái, minők az ó-testamentum endori boszorkánya (Sam. I. 28.) és az Odisszeiában a hős alvilági útja stb., arra vallanak, hogy a jövendő titkaiba való belátás a legáltalánosabb és legrégibb hiedelem szerint a megholtak lelkeinek felidézése által nyerhető meg. Innen a *nekromantia* (l. o.) nagy szerepe a varázslásban egyáltalán. A J. egyéb főbb nemei is összefüggésben állnak a holtak kultuszával.

Jósnapok a. m. *babonás napok* (l. o.).

Josquin Deprés (vagy *des Prés),* francia zeneszerző, l. *Deprés.*

Joss, *Viktor,* osztrák zeneesztétikus, szül. 1869 máj. 29. Prágában, ahol 1897. a Deutsches Abendblatt szerkesztője lett. Művei: Mozart (1892); Der Musikpädagoge Fr. Wiech u. seine Familie (1902); Fr. Wiech u. sein Verhältniss zu R. Schumann (1900).

Jossait (ásv.), képlete $(Pb,Zn)CrO_4$ ólomcinkkromát, rombos narancssárga kristályok, üveg- v. gyantafényű; lelőhelye Berezovszk az Uralhegységben.

Jost, *Isaak Markus,* zsidó történetiró, szül. Bernburgban 1793 febr. 22., megh. Majna-Frankfurtban 1860 nov. 22. 1835 óta élte fogytáig mint az ottani zsidó reáliskola főtanítója működött. Művei: Geschichte d. Israeliten (Berlin 1820—28, 9 köt.): Allgem. Gesch. d. israel. Volkes (u. o. 1831—32, 2 köt.); Neuere Gesch. d. Israel. (u. o. 1846—47, 3 köt.); Gesch. d. Judenthums u. seiner Secten (Leipzig 1857—59, 3 köt.). Kiadta továbbá a *misnát* (l. o.) német fordítással és héber kommentárral (Berlin 1852—54, 6 köt.), az Israel. Annalen (Frankfurt 1839—41) és a Zion cimű zsidó folyóiratot (u. o. 1842—43), Nagy Frigyes összes munkáit (1835—1837). V. ö. *Zirndorf,* Isaak Mark J. u. seine Freunde (New York 1886).

Jostedals-Brä, gleccserekkel és hómezőkkel takart fensík Norvégia Nordre Bergenhus kerületében, a Sogne- és Ise-fjord közt, 1300 km² területtel.

Jósua, Nûn fia, Efrájim törzséből. A bibliai elbeszélés szerint Mózes követője, akinek vezérlete alatt az izraeliták Kanaán legnagyobb részét elfoglalták, 110 éves korában halt meg és Timnat Szerachban temették el. A szentírásnak róla elnevezett könyve jóval későbbi időkből származik és sok változtatásnak volt alávetve.

Jósvafő, kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 616 magyar lak., postahivatallal, u. t. Szin. Közelében nyílik az aggteleki barlang második bejárata, melyet a Magy. Kárpátegyesület keleti osztálya 1889. tárt föl.

Jósza, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 1091 rutén és magyar lak.; hozzátartozik a kis Petrunyó-fürdő,melynek hideg kénes-meszes vizét köszvényes, csúzos bajok ellen használják. Postahivatal, u. t. Remetevasgyár.

Jószág, tágabb értelemben mindenféle, akár ingó, akár ingatlan vagyon. Szorosabb értelemben mezei földbirtok. *Lábas-J.* alatt pedig a gazdasági haszonállatokat értik. — J. nemzetgazdasági értelemben, l. *Javak*.

Jószágberendezéstan, azon elvek és szabályok foglalata, melyek szerint a földbirtokot jövedelmező termelés céljából a szükséges berendezésekkel, valamint a szükséges munkaerővel kell ellátnunk s melyek szerint a termelésnek e tényezőit szerves, egymást kölcsönösen elősegítő s kiegészítő kapcsolatba kell hoznunk. V. ö. *Hensch* Árpád, Jószágberendezés- és kezeléstan (Magyaróvár 1901); *Vörös* S., Gazdaságok berendezése (1905).

Jószágcsere *(cambium)* az 1848 előtti magyar magánjogban akkor fordult elő, midőn két jószág tulajdonosa kényelmesebb használat végett jószágot cserélt. Lényegéhez tartozott, hogy a jószágok értékében nevezetes különbség ne legyen. A J. lehetett tiszta (cambium purum) v. vegyes (cambium mixtum), aszerint, amint a jószág jószágért adatott vagy az esetleges csekélyebb értékkülönbség pénzzel kiegyenlíttetett. Ha a különbség oly nagy volt, hogy a cserélő fél nagyobbára pénzt kapott, ez álcsere (cambium simulatum).

Jószágfelügyelő, *inspektor*, a tiszti kezelés alatt álló birtokok felügyeletével s a kezelő tisztek ellenőrzésével megbízott főbb tisztviselő.

Jószágigazgató v. *jószágkormányzó*, a tiszti kezelés alatt álló nagyobb birtokok legfelsőbb vezetésével megbízott tiszt. A J. a birtokos képviselője, a jószágkezelés középponti organuma, a birtokhoz tartozó összes hivatalok ellenőre. Hatásköre egyrészt az egyes gazdaságok üzemrendszerének felülbirálatára és jóváhagyására, másrészt nagyobb befektetések, lényeges üzemváltoztatások s tetemesebb összegekre terjedő kiadások, bérbeadások, bérbevételek és eladások engedélyezésére vonatkozik. Azonkívül a tisztek kinevezése, előléptetése és elbocsátása is néha az ő jogköréhez tartozik, a központosított kezelési rendszernél pedig ő felelős a jövedelemért. Tekintettel a J.-nak ezen hatáskörére, kétségtelen, hogy ezt a nagy felelősséggel járó hivatalt csak a feladata magaslatán álló, alapos szakképzettséggel rendelkező, amellett humánus és lelkiismeretes gazda fogja kellően betölthetni, minélfogva elvi szempontból nem helyeselhető, hogy hazánk több uradalmában ezt a fontos tisztséget gyakran minden szakképzettséget nélkülöző ügyvédekre bízzák. A birtokos és gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról szóló 1900. XXVII. t.-c. 25. §-a intézkedik az okleveles gazdatisztek alkalmazásának kötelező voltáról.

Jószágkezelés, l. *Birtokkezelés*.

Jószágkezelő *(adminisztrátor)*, egyes birtoktestek önálló kezelésével megbízott közeg. L. *Intéző*.

Jószágkormányzó. Különösen egyházi birtokoknál szokás az igazgatással megbízott egyházi személyt jószágkormányzó címmel illetni. L. *Jószágigazgató*.

Jószás, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 439 lak. A határában van a Kreminósza (Tűzköves) nevű kovahegy; u. p. Koroknya, u. t. Honcztő.

Jószáshely, kisk. Arad vm. borossebesi járásában, (1910) 633 oláh és magyar lakossal; u. p. és u. t. Honcztő.

Joszgad, város Kisázsiában, l. *Jozgad*.

Jó Szív-egyesület. 1888-ban, az országos árvíz okozta nyomor enyhítésére, Tisza Kálmánné sz. Degenfeld-Schonburg Ilona grófnő vezetése alatt társadalmi mozgalom indult meg, mely Jókai Mór indítványára a Jó Szív nevet vette fel. Az akció intézésére központi bizottság alakult, mely rövid idő alatt mintegy 164,000 K-át gyüjtött az árvízkárosultak számára. Az akció nagy sikerének hatása alatt a Jó Szív bizottság még ugyanazon év május 22. állandó egyesületté alakult, mely feladatául az ország elemi csapásoktól sujtott lakosságának segítését tűzte ki. Az egyesület megszilárdulását nagyban előmozdította a Lukács Antal tervezte sorsjáték. A 750,000 darab, hatvan év alatt törlesztendő, négykoronás sorsjegy kibocsátásából 917,189 K jövedelem illette az egyesületet s ezenkívül a sorsjegyeket átvett szindikátus által elért haszon fele, 499,623 K, mely utóbbi összeget 17 fővárosi jótékony egyletnek juttatta, mint Jó Szív-alapítványokat. Az egyesület vagyona 1912 végén 1.285,694 K volt s huszonöt évi működése alatt 921.648 K-át osztott ki segélyekben.

Jó szolgálatok, l. *Bons offices*.

Jota, az i betü görög neve; kicsiny alakja miatt csekélységet jelent.

Jótállás, l. *Kezesség*.

Jótállási díj, l. *Delcredere*.

Jótam, Uzzijjának, Juda királyának fia, aki Kr. e. 736 körül uralkodott Jeruzsálemben.

Jotapata, erősített helység Galileában.

Jotape, ó-kori város Kisázsiában, Kilikia tengerpartján.

Jótékonyság, l. *Szegényügy*.

Jótékonysági elv v. *caritativ elv*. Gazdasági értelemben azt értjük jótékonyságon, hogy a magángazdasági szervezetek között bizonyos gazdasági javak a viszontszolgálatra, vagy ellenértékekre való tekintet nélkül jutnak forgalomba. A J. tehát a gazdasági javak forgalmát nem a gaz-

dasági elvek szerint intézi, hanem etikai célok felé törekszik s ugyanilyen eszközöket is használ. Különösen fontos közvetítő szerepe van a J.-nek a nemzetgazdasági élet azon körülményeinél és jelenségeinél, ahol a magángazdasági élet hibái és hiányai nagy mértékben mutatkoznak és ahol ezeknek közgazdasági pótlásai és igazításai még nem voltak szervezhetők. Ilyen pl. a *szegényügy* (l. o.). Vannak továbbá a közszükségleteknek olyan elengedhetetlen követelményei, amelyeknek kielégítéséről magánosok egyáltalában nem gondoskodhatnak, hanem ezek ellátásáról vagy a közgazdasági, v. a J. alkalmazásával kell intézkedni. Ilyenek pl. az árvaházak, lelencházak, kórházak, iskolák, népkonyhák stb. Főfogyatkozása azonban az, hogy legtöbbször csak a pillanatnyi bajt orvosolja. Épen ezért a feladatok nagy részét, amelyeket a társadalom a J. alapján igyekezett megvalósítani, újabban az állam és a közhatóságok kezdik magukra vállalni. Igy pl. a társadalmi biztosítás különböző ágai, munkanélküliség orvoslása, hajléktalanok ellátása stb.

Jótékonysági rendek. 1. *Spanyol érdemrend,* alapította 1856 máj. 17. Izabella királynő, férfiak és nők részére: jótékonyság, önfeláldozás stb. útján szerzett érdemek jutalmazására. A rendnek, mely 1857 dec. 30. kibővíttetett, három osztálya van. — 2. *Don Carlos,* spanyol trónkövetelő, 1874. szintén alapított jótékonyság által szerzett érdemek jutalmazására egy rendjelet.

Jothion *(dijodhydroxypropan),* 80% jódot tartalmazó, sárga, olajszerű folyadék. Vízben nem oldódik, míg szesszel és éterrel minden arányban keveredik. Használják a jódkáli pótszeréül, főleg mint bujakór-ellenes szert.

Jottisták, l. *Ipszilonisták.*

Jotunheim (a. m. óriások tanyája, *Jotunfjeld),* Norvégia magasföldje, amely a skandináviai ősmasszivumra rakodott szilur-korú üledékes kőzetek zavartalanul nyugodt táblája, K. felé elég meredeken végződik el. Ezen a meredek lépcsőn a diluviális eljegesedés idején gleccserek zuhantak le, mély fjordos tavakat vágva be, ezeknek egész sorát találjuk ma Krisztiániáig, ahol az utolsó gleccserkimélyítés tényleges fjord, ez a Krisztiániai-fjord. Zordon, szinte fenséges vidék, csaknem állandóan hóval borítva, mély folyóvölgyek vannak bevágódva, de ezek sem szállanak 970 m. alá. Legmagasabb pontjai a *Galdhöpig* v. Galdhötind (2560 m.), Norvégia és Észak-Európa legmagasabb pontja s a Szkagesztölstinder (2354 m.). A J., valamint a Jostedals-Brä s a Hardanger-fjeld ölelik körül a csodás szép Sogne-fjord hátterét. — L. még *Jotunn.*

Jotunn *(Jötunn,* több. *Jötnar),* a skandináv mitológiában az óriások neve. Hazájuk *Jotunheim,* a sötét mennyei birodalom. E birodalomhoz tartozik az Yggdrasill kőrisfa gyökerei alatt elterülő alvilág, a halottak országa, *Hel* is.

Jouan (ejtsd: zsuan), öböl, l. *Cannes.*

Joubert (ejtsd: zsuber), *Barthélemy Catherine,* francia hadvezér, szül. Pont de Vauxban (Ain) 1769 ápr. 14., elesett a Novi melletti csatában 1799 aug. 15. A nagy forradalom idején beállott önkéntesnek a rajnai hadseregbe s 1792. hadnaggyá lett. 1793-ban hősiesen küzdött a Col di Tendán, mely alkalommal szárd fogságba került. Szabadságát visszanyerve, 1794. az olasz hadsereghez osztották be és csakhamar tábornok lett. Hősiességével és tehetségével kiérdemelte Napoleon becsülését; különösen Mantova ostrománál és a Rivoli mellett vívott csatában tűnt ki (1797 jan. 14-én). Azután déli Tirolba tört, elfoglalta Trientet és ápr. 8. Villach mellett a francia derékhaddal egyesült. 1798-ban Brune helyébe az olaszországi hadsereg fővezérletével bízták meg. Elfoglalta Torinót és Piemont többi erősségét s lemondásra kényszerítette Szárdinia királyát, midőn a direktórium parancsa megállította diadalaiban. 1799-ben Felső-Olaszországba küldték, de Novi mellett az egész orosz-osztrák haderővel szemben hősies küzdelem után elesett (aug. 15.). Tetemét Toulonban, a Fort Lamalgueban helyezték nyugalomra, mely erősség azóta a «Fort J.» nevet viseli. V. ö. *Chevrier,* Le général J., d'après sa correspondance (2. kiad., Paris 1884).

Joubert (ejtsd: jaubert), *Petrus Jacobus,* a transzváli hadak fővezére és a transzváli köztársaság alelnöke, szül. Cangóban (Fokföld) 1831., megh. Pretoriában 1900 márc. 27. Az 1880—81-iki búr-angol háborúban a búr sereget, mint hadvezér — főkép ügyes guerilla-harccal — győzelemre vitte és Colley tábornokot Majuba Hillnél döntőleg megverte. 1888-ban a köztársaság alelnökének választották. Az 1899 őszén kiütött búr-angol háborúban, mint a búr sereg fővezére a hadjárat kezdetén kivívott előnyöket nem aknázta ki.

Joudpore, indiai állam, l. *Dzsodpur.*

Jouffroy (ejtsd: zsuffroá), 1. *François,* francia szobrász, szül. Dijonban 1806 febr. 1., megh. 1882 jún. 26. Párisban Ramey tanítványa volt, 1823. elnyerte a Prix de Rome-ot. Művei közül említendők: Leányka első titkát megsugja Vénusznak (1839, Paris, Musée du Luxembourg); Krisztus és az apostolok dombormüvei a párisi St. Augustin templom homlokzatán; a Védelem és Büntetés szobrai a párisi igazságügyi palotán; a Lirai költészet szobra a párisi nagy operaház homlokzatán.

2. *J., Théodore Simon,* francia bölcsész és publicista, szül. Pontetsben 1796 júl. 7., megh. Párisban 1842 márc. 1. 1832-ben a Collège de France tanára lett. J. egyike a francia bölcsészettörténet legnemesebb alakjainak. A Royer-Collardtól és Cousintól Franciaországba bevezetett skót filozófiában megtalálta, amit keresett, ennek a kiaknázására fordította egész életét. Franciára fordította Dugald Stewart Outlines of moral philosophy c. könyvét (1826), továbbá Reid Tamás összes műveit (6 köt., 1836). Saját munkái: Cours de droit naturel (1833—1834); Cours d'esthétique (kiadta tanítványa, Damiron). Megjelent ezeken kívül tőle a Globe-ba írt cikkeinek gyüjteménye is Mélanges philosophiques címen (1833, 7. kiad. 1901). V. ö. *Tissot,* Théodore J. (1875); *Ollé-Laprune,* Théodore J. (1899).

Jougne, *Col de* (ejtsd: kol dö zsuny), hágó 1000 m. magasságban, Waadt svájci kanton és Doubs francia département határán a Jura-hegységen át vezet; az Orbe-Pontarlier közötti országút és a Pontarlier-Simplon vasút is rajta visz át.

Jouissance (franc., ejtsd: zsuisszansz) a. m. kamatélvezet; innen *action de J.,* élvezeti jegy (l. o.).

Joujou (franc., ejtsd: zsuzsu), mindenféle játékszer, továbbá feltünően kicsiny ékszer s azok az apró tárgyak, melyeket ékszerül az óraláncra stb. szokás függeszteni; a becsületrend keresztje. — J.-nak nevezik azt a cérnaorsóhoz hasonló játékszert is, melynek vékonyabb középső részére zsinór van felcsavarva. A játék maga abban áll, hogy a zsinór végét fogva, leejti a játékos a J.-t úgy, hogy forgása közben a zsinór lecsavarodik. Mielőtt azonban a zsinór teljesen lecsavarodnék, a zsineget ügyes mozdulattal úgy rántja meg, hogy az orsó visszafelé perdül s a zsinór ismét rácsavarodik az orsóra. Ősrégi játék; a francia nemzeti muzeumban van egy ó-görög váza, melyen ilyen játékkal játszó gyermek látható.

Joule (ejtsd: dzsaul), az elektromos árammunka egysége, melyet még Voltcoulomb-nak is neveznek. Jelzése: J. 1 Joule $= 10^7$ Erg $= \frac{1}{9 \cdot 81}$ kilogramméter s egyenértékű 0·239 gramm-kalóriával.

Joule (ejtsd: dzsaul), *James Prescott*, angol fizikus, szül. Salfordban 1818 dec. 24., megh. Saleban 1889 okt. 11. Mint sörfőző élt Salfordban. Kisérleti megalapitója a mechanikai hőelméletnek. Első munkálatai az elektromágnesség hajtó erőként való alkalmazására vonatkoztak. 1843-ban megjelent dolgozatában a mágneselektromosság melegitő hatásai alapján meghatározta a hőegység mechanikai egyenértékét és kimondotta, hogy a mechanikai erő alkalmazásával a hő pontos egyenértékét lehet megkapni. Ezt aztán még a kisérletek hosszú sorozatával bizonyitotta be s azt találta, hogy a hőegység létrehozására mindig ugyanazon mechanikai munka szükséges. Kisérleteiből 425 méterkilogramm adódik ki, mint azon munka, mely egy nagy kalóriának egyenértéke, vagyis ezen munka árán fejlődik olyan hő, mely 1 kg. viz hőmérsékletét 0 C°-ról 1 C°-ra emeli. Igen fontos az a törvény, melyet J. az elektromos áram hőhatására nézve megállapitott s melyet róla neveztek el. E szerint a galvánáramból előállitott hőmennyiség meghatározott idő alatt a vezetők ellenállásával egyszerű, az áramerősséggel pedig négyzetes arányban van. Összegyüjtött művei Scientific papers of James Prescott J. cím alatt jelentek meg (London 1884—87, 2 köt.).

Joule-féle meleg, l. *Árammeleg*.

Joule törvénye, l. *Joule*.

Jour (ejtsd: zsúr) a. m. nap. *J. fixe*, előre kitűzött nap, társadalmi szokás, mely abban áll, hogy egyszer s mindenkorra a hét valamelyik napját kitűzik, melyen külön meghivás nélkül vendégeket szivesen látnak. — *J. de vernissage* (ném. Firnisstag), a képkiállitások ünnepélyes megnyitását megelőző nap, a kiállitásnak mintegy főpróbája, midőn a képeket csak a művészek és a kritikusok tekinthetik meg.

Jourd., tud. állatnevek után *Jourdan* francia zoológus és paleontológus nevének rövidítése.

Jourdan (ejtsd: zsurdañ), *Jean Baptiste*, gróf, francia marsall, szül. Limogesban 1762 ápr. 29., megh. Párisban 1833 nov. 13. Részt vett az északamerikai háborúban és azután az összes forradalmi hadjáratokban. 1792—93-ban Dumouriez alatt Németalföldön, 1793 szept. 8. Hondschoote mellett harcolt, okt. 18. pedig Wattignies mellett verte meg az osztrákokat. 1794-ben tavasszal előbb a Mosel-, majd a Maas- és a Sambre-hadsereget vezényelte és kivívta a Fleurus melletti győzedelmet (jún. 26.); okt. 11. Clerfait Höchst mellett megverte és a Rajna balpartjára kergette őt vissza. 1796 tavaszán J. ismét átkelt a Rajnán s a Lahn felől a Felső-Pfalzig hatolt; ekkor azonban Károly főherceg győzte őt le. Fővezérségét e kudarc után letette. Visszavonulásának igazolására megirta a Mémoires pour servir à l'histoire de la campagne de 1796 (Paris 1819) című művét. 1799-ben a direktórium a dunai hadsereg fővezérletével bizta meg, melynek élén márc. 1. átkelt a Rajnán (Basel mellett); csakhogy Károly főherceg újra legyőzte, mire állásáról letették. Saját igazolására ekkor a Précis des opérations de l'armée du Danube sous les ordres du général J. című művet irta (Paris 1799). Napoleon 1800. Piemont közigazgatását bizta J.-ra. 1806-ban J. Nápoly kormányzója lett, 1808. pedig mint József spanyol király vezérkari főnöke Spanyolországba ment, hol némi megszakitással (1809—12) 1814-ig maradt. XVIII. Lajos pairré tette (1819). A júliusi forradalmat lelkesedéssel üdvözölte s néhány napig külügyi miniszter volt. Emlékiratai: Mémoires militaires. Guerre d'Espagne (kiadta Grouchy, Paris 1899).

Jour fixe (franc.), l. *Jour*.

Journal (franc., ejtsd: zsurnál) a. m. napló, hirlap; *journalista*, hirlapiró, ujságiró. — J. továbbá területmérték is = körülbelül 25—30 ár.

Journal des Débats, l. *Débats*.

Journal de St.-Pétersbourg (ejtsd: zsurnál dő szeñ-pétersbúr), Pétervárott megjelenő francia nyelvű politikai napilap, mely az orosz külügyminisztérium közlönye. 1825 óta áll fönn.

Journalista, l. *Journal* és *Hirlapiró*.

Journal Officiel (ejtsd: zsurnál ofiszjel), a francia kormány hivatalos lapja, melyet a Moniteur helyébe Rouher alapitott 1869.

Journée des éperons (franc.), l. *Sarkantyúcsata*.

Jouvenet (ejtsd: zsuvné), *Jean*, francia festő, szül. Rouenban 1647 aug. 21., megh. 1717 ápr. 5. Párisban tanult Lebrun és Poussin befolyása alatt. Akadémikus jellegű nagy festményei közül emlitendők: Az Igazságszolgáltatás a vallás szolgálatában (mennyezetkép a rennesi igazságügyi palotában); A 12 apostol (Paris, Dome des Invalides). Sok képét a párisi Louvreban és a roueni muzeumban őrzik.

Joux, 1. *Val de J.* (ejtsd: vall dő zsú), a Svájci-Jura legmagasabb és legnépesebb, 15 km. hosszú, erdőben gazdag völgye a Risoux, Noirmont, Tendre és Dent de Vaulion közt. Az Orbe öntözi és benne alkotja az 1003 m. magasban fekvő, 8·7 km²-nyi területű, 34 m. mély J.- és a kis Brenet-tavat (20 m. mély), azután a föld alá tünik, majd 230 m.-rel lejebb a vallorbei völgyben újra felszinre kerül. Főhelye Le Sentier falu, további két községe Abbaye és Lieu. — 2. *Fort de J.* (ejtsd: for dő zsú), l. *Pontarlier*.

Jouy (ejtsd: zsui), *Victor Joseph Étienne*, irói néven *de J.*, francia iró, szül. Versailles mellett Jouyban 1764., megh. Párisban 1846 szept. 4.

Résztvett a forradalmi harcokban, de nemsokára menekülnie kellett, mert árulással vádolták és halálra itélték. Robespierre bukása után újra visszatérhetett Franciaországba. Ez időtől kezdve egészen az irodalomnak szentelte magát. Számos opera-szöveget írt, amelyhez Spontini, Méhul, Cherubini és Rossini szerzették a zenét. Sylla című tragédiája (1824) nagy hatást keltett, többi szinműve azonban kevésbbé sikerült. Legnevezetesebb prózai munkája a L'hermite de la Chaussée d'Antin stb. című műve (5 kötet, 1812—14), amelyben kitünően és sok gúnnyal festi a hajnalodó XIX. sz. francia társadalmát. Műveinek összes kiadása a saját felügyelete alatt 1823—28. jelent meg és 27 kötetből áll. V. ö. Ch. *Lenient*, La comédie en France au XIX. siècle, I. (Paris 1898).

Jóváhagyás (lat. *ratihabitio)*, az utólagos hozzájárulás valamely jognyilatkozathoz, szemben a beleegyezéssel, amely az előleges hozzájárulást jelenti. Ily J. szükséges pl. a törvényes képviselő (atya vagy gyám) részéről rendesen ahhoz, hogy a kiskorú jognyilatkozata joghatályossá váljék. Szerződéseknél a J. rendszerint visszahat a szerződés megkötésének idejére. Más értelemben általában az a jog, hogy az erre jogosult felsőbb hatóság vagy közeg az eléje terjesztett határozat kiadását vagy munka terjesztését és használatát megengedheti, l. *Approbáció*. Egyházi értelemben l. *Approbáció* és *Index librorum prohibitorum*. L. még *Utólagos jóváhagyás*.

Jóváírás a. m. valakit számláján elismerni, vagyis a szóban forgó tételt a számla *követel* oldalára írni. J. történik mindannyiszor, valahányszor ügyfelünkkel oly ügyletet kötünk, melyből annak velünk szemben követelése támad.

Jóvalcsel, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 949 oláh lak., u. p. Oláhbrettye, u. t. Magyarbrettye.

Jovanovac, adók. Verőcze vm. eszéki j.-ban, (1910) 1104 német és horvát lak., u. p. Ernestinovo, u. t. Osječki Antunovac.

Jovanović (ejtsd: —vics) *István* báró, osztrák tábornok, szül. Pazaristeben (Horvátország) 1828 jan. 5., megh. Zárában 1885 dec. 8. 1845-ben lépett a hadseregbe és részt vett az 1848—49-iki és az 1866-iki olasz hadjáratban, majd 1869.a bocche di cattarói fölkelés elnyomásában, mely alkalommal meg is sebesült. 1875-ben bárói, majd 1876. tábornagyi rangot nyert. 1878 elején J.-nak jutott a feladat, hogy az okkupálás napjaiban Hercegovinát pacifikálja, ahol aztán kormányzóként működött. 1882-ben részt vett a krivosčiei felkelés elnyomásában, mire katonai kormányzóvá és helytartóvá nevezték ki Dalmáciába.

Jovanovics, 1. *Jovan*, szerb költő, aki *Zmaj* (sárkány) néven volt ismeretes, szül. Ujvidéken 1833 nov. 24., megh. Kameniczán 1904 jún. 14. Családja az Obrenovicsokkal volt rokonságban. Iskoláit Ujvidéken, Halason és Pozsonyban, Pesten, Prágában és Bécsben végezte. 1861-ben Ujvidék város közönsége aljegyzőjévé választotta, ő azonban csakhamar leköszönt s kizárólag az irodalommal foglalkozott. 1863-ban a Matica szerb irodalmi társaság a budapesti Tököly-intézet felügyelőjévé választotta. Egyidejűleg beiratkozott az egyetemre s orvosi oklevelet szerzett. 1870-ben újra lement a Délvidékre. Életviszonyai nem kedveztek költői és írói törekvéseinek, Ujvidékről Pancsovára költözött, innen Karlóczára, Belgrádba, Kameniczára, majd Bécsbe és Zágrábba. Élete vége felé a szerb szkupstina évi 4000 frankot biztosított neki, ami némileg könnyített helyzetén. Nagytehetségű költő volt, még most is a szerbek legolvasottabb lirikusa. Költészetének leggyakoribb tárgya élete, főleg felesége iránt érzett szerelme, a szerbek multja és sorsa stb. Szerelmi dalait két sorozatba foglalta össze, egyiknek neve Gjulići (Rózsák), s ezt felesége életében írta, a másiknak Gjulići uveoci (Hervadt rózsák), ezt meg a szeretett asszony korai halála után. Gyermekversei végtelenül kedvesek. Közlésükre 1880. egy gyermeklapot alapított, a Nevent, melyet csaknem haláláig szerkesztett. Szatirikus költeményei, miként gyermekversei is, díszére válhatnának bármely nagy irodalomnak. Ezek közlésére élclapokat indított; legrégibb volt a Zmaj (sárkány), melyről melléknevét kapta; a legelterjedtebb a Starmali (Kis öreg). Mint műfordító sokat dolgozott. Eddig még senki sem fordított oly sokat magyar költőkből szerb nyelvre, mint ő és senki sem tette azt oly igazi művészettel. Lefordította a többi között *Arany* Toldiját (1858); Toldi estéjét (1870) és némi kihagyással Toldi szerelmét is (1896); Murány ostromát (1877); Petőfi János vitézét (1860); Az őrültet. 1890-ben lefordította Az ember tragédiáját. A szerb nép megünnepelte 1874. költői munkásságának 25 éves és 1899. 50 éves jubileumát. Ez utóbbi ünnepély Zágrábban az összes szerbség bevonásával igen fényes keretben folyt le. Magyar részről is több küldöttség jelent meg, a budapesti egyetem díszdoktori oklevelet nyujtott át az ünnepeltnek. A Kisfaludy-társaság, melynek dísztagja volt, 1889. felolvasó ülésben méltatta érdemeit. Művei: Pevanije (Ujvidék 1882, addig megjelent összes munkáinak díszkiadása); I. sv. druge Pevanije (1895); II. sv. druge Pevanije (Belgrad 1896); Devesilje és Cika Jova srp. omladini (1901). Költeményeiből magyarra többet lefordítottak *Pavlovics* Jenő, *Dömötör* Pál, *Rohonyi* Gyula, *Szászy* István.

2. *J.*, *Milán*, szerb író, szül. Jarkováczon 1834 ápr. 12., megh. Belgrádban 1896. A balkáni felkelés idejében a felszabadító bizottság tagja, 1875. a montenegrói trónörökös nevelője és a fejedelem háziorvosa, 1889-től kezdve haláláig a belgrádi katonai akadémia tanára volt. Irt drámákat: Kraljeva seja (1865); San i java (1872); Demon (1872) és a Nesudjeni vigjátékot (1880) és érdekes útirajzokat: Tamo amo po Istoku (keresztül-kasul a Keleten).

Jovavum, *Juvavum*, Salzburg város régi latin neve.

Jovellanos *(Jove-Llanos*, ejtsd hovellyánosz), *Gaspar Melchor de*, spanyol államférfiú és író, szül. 1744 jan. 5. Gijonban (Asturia), megh. 1811 nov. 27. Vilogában. III. Károly államtanácsossá nevezte ki. Buzgón és eredményesen működött hazájának szellemi és anyagi emelésén. IV. Károly alatt az ellenzékhez csatlakozott, ezért 1790. Asturiába kellett visszavonulnia. 1797-ben Godoy

kormányában igazságügyminiszter lett, de már egy év mulva elhagyta állását. 1802-ben Godoy fogságba vettette, amelyből csak 1808. szabadult ki, amikor a franciák megszállották Spanyolországot. Bonaparte József ajánlatait visszautasította s haláláig tagja volt a franciák elleni fölkelest szervező juntának. Mint író is kiváló volt. El Pelayo c. történeti szinművét 1799. irta. Összes művei 7 kötetben 1830—1832. Madridban, majd 1839. Barcelonában jelentek meg. Három kötet válogatott munkáját 1884—1887. adták ki Barcelonában.

Jovia, ókori város Pannoniában, a Sopianae (Pécs)—Brigetio (Szőny) útvonal mentén, valószinüleg Hetény-puszta táján.

Joviális (lat.) a. m. Juppiterre (Jovis) vonatkozó; átvitt értelemben jókedvü, jólelkü, kedélyes. — *J. vonal* (Jovis linea), a homlok második fővonala, állítólag jovialitásra, kedélyességre, jólelküségre mutat.

Jovianus, *Flavius*, római császár Kr. u. 363—364., előbb a palotaőrség feje volt, kit Perzsiában a légiók Julianus császár halála után emeltek a trónra. Minthogy az ellenséges perzsa földről nem tudta katonáit tisztességben visszavezetni, gyalázatos békét kötött Sapor királlyal és átengedte neki a Tigrisen túl Galeriustól meghóditott területeket. Mielőtt azonban Konstantinápolyba ért volna, még Bithyniában meghalt. J.-nak, mint keresztények első intézkedése volt a Julianustól kibocsátott keresztényellenes rendeleteket visszavonni; ő maga, mint ortodox, türelmes volt a heretikusok és pogányok iránt egyaránt.

Jovicentrikus (lat.) a. m. a Jupiter bolygó középpontjára vonatkozó.

Jovilabium (új-lat.), készülék, mely a Jupiternek és holdjainak kicsinyített alakját mutatja s arra szolgál, hogy rajta a Jupiterholdak fogyatkozásait szemléltessék.

Jovinián *(Jovinianus)*, IV. sz.-beli tévtanító, megh. 406 előtt. Tanait, miután iratai nem maradtak fenn, Jeromos (adversus J.) és Ágoston (De bono conjugali és De sancta virginitate) cáfoló műveiből ismerjük. Egyebek között azt tanította, hogy a szüzies, özvegyi és házas élet Isten előtt nem különböző, hogy a keresztségi malaszt nem gyarapodhatik stb. Siricius pápa 390. kizárta az egyházból. V. ö. *Haller*, J., Die Fragm. seiner Schriften etc. (1897).

Jowa, északamerikai állam, l. *Iowa*.

Jowra, indiai hűbérfejedelemség és város, l. *Dzsaora*.

Joyeuse entrée (franc., ejtsd: zsoajőz añtré) a. m. örvendetes bevonulás. Brabant hercegség kiváltságlevelét nevezték igy, melyet 1356 óta az összes hercegek ünnepélyes bevonulásuk, illetőleg trónfoglalásuk előtt megerősítettek. Az oklevél legfontosabb rendelkezése az volt, hogy ha a herceg meg akarná semmisiteni a benne foglalt kiváltságokat, a rendek nem tartoznak neki alattvalói engedelmességgel. Utoljára II. Ferenc németrómai császár 1792 júl. 31. erősítette meg a J.-t, mint Brabant hercege.

Jozeffy *Pál*, ág. hitv. ev. szuperintendens, szül. Verbóczon (Nyitra) 1775 jan. 31., megh. 1848 márc. 9-én. Több helyütt lelkészkedett s a tiszai kerület 1822. választotta meg szuperintendensévé. Az ágostai hitvallás 300 éves emlékünnepe alkalmával a jenai egyetem a teol. doktori címmel és ranggal ruházta fel. Szeberényi János közreműködésével egy új tót (Zpewnik) énekes könyvet adott ki, melyet a legtöbb szláv ajkú egyház maig használ. Ezzel kapcsolatban megvetette alapját az úgynevezett Zpewnik-alapítványnak. Műveit latin és tót nyelven írta. V. ö. *Hörk* J. Az ev. tiszai ker. püspökei (Kassa 1888) c. munkáját és a tiszai ev. ker. levéltár okmányait.

Jozefin *Mária Róza*, francia császárné, I. Napoleon első neje, szül. Martinique szigetén 1763 jún. 3., megh. Malmaisonban 1814 máj. 29. Atyja *Joseph Tascher de la Pagerie* kir. révkapitány volt. 15 éves korában Franciaországba került, hol 1779 dec. 13. felesége lett *Alexandre Beauharnais* vicomtenak. E házasságából született két gyermeke: *Jenő*, később *Leuchtenberg hercege* (l. o.) és *Hortenzia*, Bonaparte Lajos hollandi király felesége s III. Napoleon császár anyja (l. *Hortense*). Férjét, ki 1794. tábornok volt a forradalmi hadseregben, Robespierre a vérpadra juttatta (1794 jún. 23.). Ugyanekkor J. is fogságba került, de Robespierre bukása után visszakapta szabadságát. Ezután megszerezte Barras és Tallien barátságát és szalonjában találkoztak a direktorium kiválóbb politikusai. Barras közvetítésével ismerkedett meg ekkor a fiatal Bonaparte tábornokkal, ki heves szerelemre gyuladt a nálánál idősebb, de még mindig szép és kellemes asszony iránt. J. számításból Bonaparte felesége lett 1796 márc. 9. Míg férje Itáliában és később Egyiptomban hadakozott, J. Párisban és Malmaisonban meglehetős könnyelmű életet élt. Mikor Napoleon első konzul lett, J. a Luxemburg palotában, majd a Tuileriákban fényes udvart rendezett be magának s csakhamar beleélte magát szerepébe. 1804 dec. 2. Napoleon J.-t császárnévá koronázta, bár már akkor foglalkozott a válás gondolatával, mert nem voltak gyermekei tőle. J. azonban csak hosszú ellenkezés után egyezett bele a válásba, mire 1809 dec. 16. hivatalosan felbontották Napoleonnal való házasságát, császárnéi címét azonban megtartotta. Ezután Malmaisonba vonult, hol udvara gyűlőhelye lett a császárság ellenségeinek. Mikor Napoleon első izben lemondott (1814 ápr.), hajlandó lett volna vele Elba szigetére költözni, de ez nem sikerült. Nemsokára ezután torokgyuladásban meghalt. A rueli templomban temették el, hol gyermekei 1822. szép síremléket emeltek neki. V. ö. *Turquan*, La générale Bonaparte (Paris 1895) és L'impératrice Joséphine (u. o. 1896); *Masson*, Joséphine impératrice et reine (u. o. 1898) és Joséphine répudiée 1899—1814 (u. o. 1901); *Méneral*, L'impératrice Joséphine d'après le témoignage de ses principaux historiens (Paris 1910).

Jozefina, II. József császárnak Ausztria számára kiadott büntetőtörvénykönyve, mely császári rendelet alapján 1787-től 1790-ig hazánkban is érvényben volt. A J.-t ugyan maga II. József is visszavonta, de az 1790—91. XL. t.-c. azt kifejezetten is hatályon kivül helyezte. Egyik különössége, hogy a halálbüntetés nem szerepel ugyan a büntetésnemek között, de azt a sokkal kegyet-

lenebb s az esetek nagy számában halálra vezető dunai hajók vontatása pótolja.

Jozefinit (ásv.), l. *Josephinit.*

Jozefinizmus, az az egyházpolitikai irányzat, mely az államot teljesen függetleníteni akarta az egyház befolyásától, sőt azt sok tekintetben állami ellenőrzés alá helyezte. Nevét II. József császártól kapta, ki a pápai hatalom korlátozásával, a placetum-jog érvényesítésével, állami papnevelők felállításával, a szerzetesrendek eltörlésével stb. ez iránynak legkiválóbb képviselője volt.

Jozefiták, így nevezik több francia rendtársulat tagjait. A legnevezetesebb az, amelyet 1817. Grammontban (Geertsbergen) Belgiumban alapítottak és amely több, a humanisztikus, a reál- és kereskedelmi szakba vágó tanulmányokkal foglalkozó intézetet vezetett. Számos szent József-rendű nőkongregáció is van Franciaországban, amelyek tanítással és betegápolással foglalkoznak. Észak-Amerikában Seton Eliz Anna alapított ilyen kongregációt, melyet 1850. a szt. Vince-rendű apácáktól alapított kongregációval egyesítettek.

Jozgad *(Joszgad)*, szandzsákság székhelye Angora kisázsiai vilajetben, 1792 m. magasan, kb. 15,000 török lak., szép kastéllyal. Az 1805. meghalt Csapán Oglu turkmén törzsfőnök székhelye volt. 29 km.-re ÉNy.-ra vannak a Bogáz-köi híres szikla-domborművek, melyek az asszír domborművekhez hasonlók. Valószinüleg itt volt *Pteria*, melyet Krőzus rombolt szét.

Józsa, 1. *István*, l. *Tállyai pap.*

2. *J. János (farczádi)*, ref. lelkész és pedagógus, szül. Farczádon (Udvarhely) 1761., megh. Középajtán 1820 nov. 15. 1794-ben Középajtára választották meg papnak; 1814. esperes lett. Életét a népnevelésnek szentelte; tantervet állított össze egyházvidéke iskolái számára, kézikönyveket írt e tantervhez s a tanítók számára utasítást. Szerinte a valláson, írás, olvasás és számoláson kívül még sok egyéb tantárgyat is föl kell venni a falusi iskolákban. A módszerre nézve a következő című munkában ad utasítást: *Oskolai vezér*, avagy a nevelők s főként az oskolamesterek számára való útmutatás (Kolozsvár 1817). V. ö. Magyar népisk. tanítás tört., 143. l.

3. *J. Károly*, festő és grafikus, szül. Szegeden 1872 dec. 16. Bécsben, Münchenben és Párisban tanult s főkép fa- és linoleum-metszetü grafikai művei révén vált ismertté. Ilyeneket közölt tőle több művészeti folyóirat, egy részük a Szépműv. Muzeumban látható.

4. *J. László*, mérnök, szül. Zsombolyán 1856 nov. 8. 1884-ben mérnöki oklevelet nyert, 1893. műszaki tanácsos lett. Vezette a mezőhegyesi élővizcsatorna építését; tanulmányozta a cukorgyári szennyes vizek tisztításmódját s *A cukorgyári szennyvizek tisztításáról* szóló értekezése a Magyar mérnök- és építészegylet Hollán-pályadíját nyerte el. 1909-ben az orsz. vizép. igazgatóság dunai osztályának főnöke, 1910. miniszteri tanácsos lett.

József, 1. Jákob patriárchának Racheltől született első fia. Atyja különösen kedvelte, emiatt testvérei gyülölték s izmaelita kalmároknak eladták. A kereskedők J.-et Egyiptomba vitték, hol ismét eladták Potifárnak, kinek hűtlen felesége el akarta csábítani. Ekkor börtönbe vetették, ahol a vele bezárt királyi főpohárnok és fősütőmester álmait megmagyarázta. Később a fáraó álmait is megfejtette és bölcs tanácsokat adott, mire annyira megnyerte kegyét, hogy őt az ország főhivatalnokává tette. Midőn az általa megjövendölt szárazság és éhség Kánaánt is sujtotta, atyját egész családjával Egyiptomba hívta és bemutatta a királynak, ki a szép és termékeny Gosen tartományt adta nekik lakóhelyül. A költészet és képzőművészet is foglalkozott J. történetével.

2. *J., szent*, Szűz Mária jegyese és Jézus nevelő atyja. Dávid nemzetségéből származott. Az egyház tanítása szerint J. mindvégig szűzi tisztaságban élt Máriával, s akik a szentírásban héber nyelvszokás szerint Jézus «testvéreinek» neveztetnek, azok csak rokonai, unokatestvérei voltak. Sírját Jeruzsálem mellett Jósáfát völgyében mutatják. Már a IX. sz.-ban van emlékünnepe; a XIV. sz.-ban több szerzetesrend márc. 29. ünnepelte emlékét; később különösen szt. Teréz és szalézi szent Ferenc terjesztették tiszteletét. VIII. Orbán pápa 1642. szt. J. napját (márc. 19). rendes ünneppé tette; IX. Pius 1870 dec. 8. az egyház védőszentje címével ruházta föl.

3. *J., arimatiai*, l. *Arimatiai József.*

4. *J. Barsabás*, l. *Barsabás.*

5. *J. Calasanza*, l. *Calasanza.*

6. *J. Kupertino*, l. *Kupertino.*

József, több uralkodó és fejedelmi személyiség neve:

1. *I. J., magyar király* és *német-római császár*, I. Lipót és Pfalz-Neuburgi Eleonóra legidősebb fia, szül. 1678 júl. 26., megh. 1711 ápr. 17. Még atyja életében 1687 dec. 9. magyar királynak koronáztatott, 1690. római királynak választatott, 1699. egybekelt a jezsuiták befolyása alatt levő Braunschweigi Vilma Amália hercegnővel, kitől két leánygyermeke született. Ezeknek trónöröklési jogai a pragmatica sanctióban (l. o.) biztosíttattak. A spanyol örökösödési háború kitörése után a harcias franciaellenes párthoz csatlakozott, melynek legkiválóbb embere Szavójai Jenő herceg volt. 1702-ben már maga is mint hadvezér működött Landau ostrománál. I. Lipót király halála után (1705 máj. 5.) J. került a trónra. Sok nagy tervet forgatott agyában. A hadi és polgári adminisztráció régi bajain segíteni akart, újabb, életképesebb rendszerre törekedve. 1706-ban megfosztotta méltóságuktól a birodalom ellenségeivel szövetkezett bajor és kölni választó-fejedelmeket. Az volt a terve, hogy Bajorországot Ausztriához csatolja, amit azonban sehogy sem tudott megvalósítani. A franciabarát IX. Kelemen pápával kitört viszálykodásban (1706—09) erélyesen tudta érvényesíteni császári jogait. J. új erővel folytatta az I. Lipóttól kezdett spanyol örökösödési háborút is. Szavójai Jenő és Marlborough herceg győztek a franciákon Olaszországban és Németalföldön; XIV. Lajos francia király lemondott Felső-Olaszországról (1707); a pápa kénytelen volt J. testvérét, III. Károlyt, mint Nápoly királyát elismerni, ugyancsak ez szerezte meg Belgiumot is. Az oudenardi (1708) és a malplaqueti (1709) győzelmek annyira megtörték XIV. Lajost, hogy a legmeg-

alázóbb békeföltételekre is hajlandónak mutatkozott. — J., mint *magyar király*, trónralépésekor őszintén akarta a békét II. Rákóczi Ferenccel és a kurucokkal, de ez nem jöhetett létre. Rákóczit 1705. megválasztották magyar és erdélyi fejedelemnek. A harc változó szerencsével folyt tovább. XIV. Lajos francia király ösztönzésére a rendek az ónodi gyűlésen (1707 jún. 17.) a Habsburg-házat és J.-et trónvesztettnek nyilvánították és kijelentették, hogy a jövő országgyűlésen új királyt választanak. Ezentúl elhagyta a hadi szerencse a felkelőket. De J. seregeinek élére a magyarellenes Heister helyére 1710 szept. gróf Pálffy János horvát bánt állította, őt egyúttal megbízva azzal, hogy törekedjék előmozdítani a békét. Erre hajlottak a magyar rendek is. A Lengyelországba távozott Rákóczi helyett vezére, Károlyi Sándor folytatta a békealkudozásokat (1711). Miután az engedékeny J. közbeesánatot szándékozott adni és igérte a vallásszabadság, az alkotmány helyreállítását, a sérelmek orvoslását: Károlyi, Rákóczi akaratának ellenére, az egybegyült rendek beleegyezésével Pálffyval megkötötte a *szatmári békét* (1711 ápr. 29.). De J. ezt már meg nem érte. Könnyelmű, élvhajhászó ember volt, de amellett felvilágosodott fejedelem, ki megszorította a jezsuiták befolyását. V. ö. *Noorden*, Europäische Gesch. im 18. Jhdt. I—III.; a II. Rákóczi Ferencre és a szatmári békére vonatkozó irodalom. Zeneműveit Adler G. adta ki Bécsben, 1893.

2. *II. J., német-római császár*, szül. 1741 márc. 13., megh. 1790 febr. 20. Ferenc lotharingiai herceg és Mária Terezia magyar királynő legidősebb fia. Féléves korában a Bécset fenyegető bajorok elől Pozsonyba hozták, hol anyja megmutatta az országnagyoknak, de a *Moriamur* az a jelenete, hogy Mária Terézia őt ölében tartva szólította volna fel segélyadásra a magyarokat, puszta koholmány. Tanulmányaira legnagyobb befolyással volt Bartenstein államtitkár, aki történelemre, és Martini bécsi egyetemi tanár, aki természet- és népjogra tanította. Érdeklődését főleg az államkormányzathoz szükséges tárgyak és a modern koreszmék kötötték le, melyeket a francia irodalom tárt föl előtte. Már 1759. részt vett a pénzügyi és az államtanács ülésein. 1764-ben római királynak választották. 1765 aug. 18. atyja, I. Ferenc császár meghalván, anyja őt kormánytársává fogadta ugyan, de csak a katonai, igazságügyi és külügyi kérdésekben engedtek neki szabad kezet. A beligazgatás terén, ahol ő mindenütt kiáltó visszaéléseket látott, anyja visszariadt minden reformtól, mely veszélyeztette volna a kat. egyház uralkodó állását és az udvarnak és nemességnek történeti jogát. A Habsburg-ház e két nagy alakjában két világtörténeti korszak, két világnézet érintkezett egymással. Látva, hogy anyja akaratával szemben nem törhet magának utat, J. utazásokban keresett szórakozást. Bejárta 1768. és 1773. Magyarországot, beutazta Német-, Francia- és Olaszországot. Mindenütt incognito járt, Falkenstein gróf néven, és népszerűséget nagyrészben az utazásai alkalmával tanusított jótékonyságának és nyájasságának köszönhette. Politikai jelentőségű volt találkozása II. Frigyessel, ki sokban mintaképe volt, Neissében és Neustadtban (1769 és 1770). A katonai ügyek iránt ő is érdeklődött s mindig katonaruhában járt. Sürgette Lengyelország felosztását és örvendett, mikor ezen a réven az ausztriai ház birodalma Galicia, majd Bukovina elfoglalásával növekedett. Tettvágyát azonban kormánytársi korszakának 15 éve nem elégítette ki. Egy új világ képe lebegett lelki szemei előtt, melynek megvalósításához egész szenvedéllyel látott hozzá, mihelyt anyja halála után (1780 nov. 29.) trónra lépett s ezzel a hatalmat korlátlanul gyakorolhatta. Mindenekelőtt az udvar régi rendjét szüntette meg, a végső takarékosságot honosítva meg szolgálatában, az udvari személyzetnek és magának az uralkodó családnak nagy elégedetlenségére. Azután sűrün egymást érő rendeletekkel és törvényekkel halmozta el minisztériumait és kancelláriáit, keményen sarkalva tisztviselőit nemcsak a munkára, hanem mindennek azonnal való végrehajtására. Minthogy ő a közélet minden terén egyaránt akart reformálni: nem volt tekintettel sem államainak külön alkotmányára, sem a monarchiát alkotó nemzetek sajátságaira. Hogy esküje se korlátozza uralkodói jogainak és kötelességének gyakorlatában, nem koronáztatta meg magát Magyarország királyának. Bizton hitte, hogy úgyis mindenkit meggyőz intézkedései üdvös voltáról: a rosszakaratot pedig féken tarthatja katonaságával. Első nagy rendelkezései az államnak az egyházhoz való viszonyát érintették. 1781-ben azokat a bullákat, melyekben a pápai hatalom igénye legtúlzóbban nyilatkozik, az In coena Domini-t és az Unigenitus-t kivétette a rituale-könyvekből, eltiltotta a dispenzációknak Rómába vitelét, behozta a placetum regiumot. Azt tartotta, hogy csak a dogma tartozik a pápára, fegyelmi tekintetben ő az úr. A felvilágosodott irodalom kitörő lelkesedéssel állott mellé, főleg midőn 1781 okt. kiadta a türelmi parancsot, mellyel teljes polgári jogot és szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a nem katolikus keresztény felekezeteknek. Az örökös tartományokban lakó protestánsokra nézve, kik eddig sok üldözésnek voltak kitéve, tetemes javítást foglalt magában e rendelet, de Magyarországon, hol törvényesen volt biztosítva vallásuk, sokan elégedetlenek voltak a miatt, hogy ezentúl majd csak toleráltak lesznek. Tényleg itt is nagy haladást jelentett e rendelet, ha nem is a törvényhez, hanem a Mária Terézia alatt uralkodó állapotokhoz képest és a protestánsok és görög nem egyesültek hálával emlékeznek meg II. J.-ról. E sok újítás miatt VI. Pius pápa személyesen látogatta meg a császárt, hogy iránya megváltoztatására birja. 1782-ben husvét táján egy hónapon át Bécsben a császár vendége volt a pápa. J. nagy tisztelettel fogadta vendégét, de a lényeges kérdésekben mit sem engedett. 1782-ben reformjai eszközlése végett felállította az egyházi bizottságot, hol több febronianus v. jansenista érzelmű pap és jogtudós segítette elő terveit. Megkezdődött a szerzetesrendek eltörlése, vagyonuk lefoglalása, az egyházi vagyon összeírása a lelkészrendezés céljából és a növendékpapságnak állami nevelése. J. rendeletei nemcsak az egyházpolitikára vonatkoztak, hanem még az istentisztelet formáját, a szertartásokat is megbolygatták, melyeket racionálissá igyekezett tenni.

Reformjai végrehajtásánál alkalma volt tapasztalni a hatóságok lassuságát vagy éppen passziv ellenállását. Ennek megtörésére adta ki 1783. híres rendeletét a közigazgatásról, melyben magát és egész kormányát a közjóval azonosítván, ezért minden tisztviselőtől föltétlen engedelmességet követelt. Legnagyobb volt a nehézség Magyarországon, ahol a végrehajtás a megyéknek kezében volt. J., aki eddig csak mellőzte, de egyenesen nem sértette a magyar alkotmányt, most azon meggyőződésre jutott, hogy annak ősi intézményei egyaránt megakadályozzák a szükséges reformoknak és az igényelt királyi teljhatalomnak megalapítását. 1784 tavaszán Bécsbe viteti a koronát, hivatalos nyelvnek a latin helyébe a németet, mint birodalma nyelvét hozza be és elrendeli a népesség összeirását, még pedig nemesekét és nem nemesekét egyaránt. A megyék fölterjesztéseit semmibe se vette s ellenállásukat kész volt fegyveres hatalommal megtörni. A császár és a magyar rendek közt akkor nyilatkozó ellentét lázadásra bátorította az oláhokat. J.-nek a Hóra-lázadásban nem volt egyenes része, mint sokáig hitték, de bizonyos, hogy a nemzetiségi és osztályellentétek kiélesedése az ő intézkedéseinek volt a következménye. A lázadás leverése után sokat tett a jobbágyság érdekében. Megszüntette a földesurak fegyelmi biráskodási jogát, helyreállította a szabad költözés jogát. 1785-ben véget vetett a régi megyének, az alispánt kinevezett tisztviselővé tette és az egész országot 10 kerületre osztotta, melyeknek élén királyi biztos állott, mint működő főispán. Nincs többé megyegyűlés. Csakhamar a közigazgatástól különválasztott új birósági szervezetet is léptetett életbe és munkába vette a polgári és büntetőjognak, a perrendtartásnak, a telekkönyvnek az egész birodalomban általánossá tételét és így a magyar törvényes rendszer megszüntetését. 1786. már a nemesség legféltettebb jogát is megtámadta: megkezdte a földmérést, hogy igazságos adót vethessen ki, mert mint fiziokrata a földet tartotta minden gazdagság egyedüli forrásának. Sokat tett az iskolák érdekében is és Pesten óriási épületet emeltetett iskolai és kórházi célokra, melyet aztán kaszárnyává változtattak (Újépület). Úgy látszott akkor, mintha lelkesedése csakugyan magával ragadta volna a kedélyeket. Nyilt ellenállás csak 1787. mutatkozott Belgiumban, hol a papság elítélte az alapítványok állami kezelését és az új állami szeminárium ellen izgatta a népet.

J. mint római császár nem igen törődött a német kisebb fejedelmeknek, különösen a papiaknak jogaival és kiváltságaival. E miatt azok Nagy Frigyes befolyása alatt megkötötték ellene 1785. a Fürstenbund-ot, mely a császári túlsúly lényeges megszorítását vonta maga után. Nagy Frigyes akkor is szemben állott J.-fel, midőn ez Belgiumot cserébe kinálta Bajorországért, hogy ily módon végkép biztosítsa házának a hegemoniát Németországban. 1786-ban Nagy Frigyes halála után egy ideig arra gondolt, hogy szövetségre lép Poroszországgal, tudva, hogy ez a középeurópai szövetség aztán törvényt szabhat a többi hatalmasságnak. De ez a terve sem sikerült és így kénytelen volt tovább is fentartani II. Katalin cárnővel a szövetséget. Franciaországgal, hol húga, Mária Antónia volt a királyné, szintén szövetségben állott, de onnét, közvetlen a forradalom előtt, nem remélhetett valami hathatós támogatást. 1787. a török elleni háborúra szövetségre lépett az orosszal. De terve, meglepés által foglalni el Belgrádot, nem sikerült és 1788. a törökök ellene fordították főerejöket és betörtek a Bánságba. J. minden erőfeszítése sem birt jobb fordulatot adni a háborúnak, testben-lélekben megtörve tért vissza 1788. őszén Bécsbe. Helyzetét még súlyosabbá tette, hogy ezalatt a belgák is legyőzték seregét és hogy régi ellensége, a porosz, nyilt szövetségre lépett a törökkel.

Harctéri kudarca nyilt ellenállásra lobbantotta a magyarok elégedetlenségének tüzét. J. ugyanis a török háború kezdetén összehívta a megyegyűléseket, hogy az újoncállítás és élelemszállítás dolgában segítsék. A megyék országgyűlést, a sérelmek orvoslását, a törvényes állapotok visszaállítását követelték. Még erősebb volt az ellenállás 1789., midőn J. erőszakkal lefoglaltatta a gabona- és szénakészleteket, a fizetést pedig csak a háború utánra igérte. Emiatt 15 megye egyenesen megtagadta a végrehajtást; a magyar elégedetlenek összeköttetésbe léptek a porosz királlyal, sőt már teljes elszakadásra készültek; a királyi biztosoknak már senki sem engedelmeskedett, a közigazgatás az országban megszűnt, napról-napra várható volt a nyilt felkelés. Ekkor J. 1789 dec. országgyűlést igért meggyógyulása esetén és midőn ez sem használt, 1790 jan. 28. egy tollvonással megsemmisítette összes intézkedéseit, kivéve a vallási türelemre, a jobbágyságra és a lelkészrendezésre vonatkozókat és helyreállította az alkotmányt, úgy amint 1780-ban fennállott. Általános volt az öröm az országban, de a megrendült bizalmat J.-nek ez áldozata sem állította helyre. A szerencsétlen fejedelem, akin 1788 óta a tüdővész vett erőt, abban a tudatban húnyt el, hogy életének minden műve összeomlott.

J. a felvilágosodott abszolutizmus egyik legkiválóbb képviselője volt. Egész életét a központosított, egységes állam eszméjének szentelte. Ausztriát újjáalakította s a polgárság és parasztság fölemelése által képessé tette birodalmát a napoleoni háboruk óriási válságának kibirására. Nem csoda, ha Ausztriában mai napig is áldják emlékét a németek és a szabadelvűpártiak.

Magyarországon egész más szemmel nézték J. uralmát. A protestánsok annyiban örömmel üdvözölték reformjait, hogy ezek véget vetettek százados üldöztetésüknek. De az ősi magyar alkotmány eltörlése ellene fordította azokat is, akik egyebekben helyeselték politikáját. Az alkotmány eltörlése mindenekfölött jogtalan tett volt. Ezt tilalmazta az a pragmatica sanctio, melynek alapján J. Magyarországon uralkodhatott.

Irodalom. Geisler, Character u. Handlungen Joseph's II.; Gross-Hoffinger, Leben u. Regierungsgeschichte Joseph's II.; Meynert, Kaiser Joseph II.; Cornova, Leben Joseph's II.; Lonovics, A josephinismus; Marczali, II. J. kora; Braun R., II. J. közgazdasági reformeszméi; Zieglauer, Die polit. Reformbewegung in Siebenbürgen in der Zeit Joseph's II.; Lustkandl, Die josephinischen Ideen; Wendrinsky, Kaiser Joseph II.; Brunner, Mysterien der Aufklärung in Oesterreich és Die theologische Dienerschaft am Hofe Joseph's II.; Fournier, Joseph II.; Wolf és Zwiedineck, Oesterreich

unter Maria Teresia, Joseph II. u. Leopold II.: J. F. Bright, Joseph II., London 1897. Levelezéseit Beer és Fiedler, Lorenz Ottokár, Schiller és főként Arneth tették közzé. A Briefe Josephs II. c., legelőször 1790. s azóta többször kinyomatott gyüjtemény Grossing hirlapiró koholmánya.

3. *J. Antal János, osztrák főherceg, magyar királyi herceg*, Magyarország nádora, szül Firenzeben 1776 márc. 9., megh. Budán 1847 jan. 13. II. Lipót királynak hetedik fia volt, aki Magyarországon csak bátyjának, a népszerű Sándor Lipót főhercegnek halála után kezdett szerepelni, mikor Ferenc király őt 19 éves korában Magyarország kir. helytartójává nevezte ki. 1796-ban a közszeretetben álló ifju főherceget a rendek az ország nádorává választották s ettől fogva ötven évig állott Magyarország belügyi igazgatásának élén. Nádori kormányzatát több izben a nemzeti fölkelés lábra állítása és szervezése vette igénybe (1797., 1800., 1809.) s főleg az ő tapintatos, rokonszenves magatartása idézte elő, hogy Magyarország erején felül vért és pénzt áldozott a francia háborukban. Belső kormányzata eleinte teljesen a bécsi politika auspiciumai alatt folyt, amint azonban behatóbban megismerkedett az ország alkotmányával, népével és történetével, több alkalommal exponálta magát Magyarország érdekében s arra törekedett, hogy a nádori méltóság hivatásának megfelelően a közvetítés munkáját végezze a nemzet és király között. Az ellenzék tagjainak erőszakos eszközökkel való elnémítása helyett azok megnyerésére és a kormányzatba való bevonásukra törekedett, viszont gyakran emelt szót — főleg a Metternich-féle abszolutizmus idején — az országgyülési szólásszabadság és az alkotmányos uralom visszaállítása érdekében. 1812-ben a devalváció miatt támadt anyagi nehézségeken igyekezett enyhíteni. 1825. Ferenc királyt első sorban az ő tanácsa birta rá a híres bergamói leiratra és az 1825—27-iki országgyülés összehivására. Az 1832—36-iki országgyülésen mig egyrészt az ellenzék radikális követeléseit igyekezett tompitani, másrészt főleg az ő határozott befolyásának köszönhető, hogy a felsőház nem gátolta meg az alsótábla által megszavazott reformokat. 1838-ban a pesti árviz alkalmával a köznyomor enyhítésére nagy tevékenységet fejtett ki. 1840. amnesztiát eszközölt ki Wesselényi, Kossuth és Lovassy részére. 1843. megakadályozta a Védegylet feloszlatását. Hasznos működésének nevezetesebb eredményei még a Magyar Nemzeti Muzeum felállítása, az Akadémia megalapításában való közreműködés, a Ludoviceum, az ipartanodának műegyetemmé fejlesztése, az alcsúthi mintagazdaság megteremtése, Pest városának romjaiból való újjáépítése, a Margit-sziget szépitése stb. Élete utolsó éveiben arra törekedett, hogy legidősebb fiának, István főhercegnek megszerezze a nádorságot. Emlékét hirdeti szobra, a róla elnevezett téren a fővárosban, továbbá az 1848. I. t.-c. J. háromszor nősült: első felesége volt *Alexandra Pavlovna* nagyhercegnő, Pál orosz cár leánya (szül. 1783 aug 9., megh. 1801 márc. 16.); második neje volt *Hermina* anhalt-bernburg-schaumburgi hercegnő, (szül. 1797. dec. 2., megh. 1817 szept. 14.), aki ikreket hagyott hátra: *Hermina* kir. hercegnőt (szül. 1817. szept. 14., megh. 1842 febr. 13.) és *Istvánt*, a későbbi nádort (l. *István*, 8.); harmadik hitvese volt *Mária Dorottya* württembergi hercegnő (szül. 1797 nov. 1., megh. 1855. márc. 30.), aki őt gyermeknek adott életet: ezek: *Erzsébet Karolina* fhgnő (szül. 1820 jul. 31., megh. 1820 aug. 23.); *Sándor* főherceg (szül. 1825 jun. 6., megh. 1837 nov. 12.); *Erzsébet* főhercegnő (sz. Budán 1831 jan. 17., megh. 1903 febr. 4.; 1847. Estei Ferdinánd főhercegnek [megh. 1849.], 1854. Károly Ferdinánd főhercegnek [megh. 1874.] lett neje); *J.* főherceg (l. *József*, 4.) és *Mária Henriette* belga királyné, II. Lipót király neje (szül. 1836 aug. 23., megh. 1902 szept. 19.).

Irodalom. Nádoremlék. Kiadja Heckenast G., Pest 1864; Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történetéből; Wertheimer Ede, Ausztria-Magyarország a XIX. sz. első felében; u. a., J. nádor reformeszmei, Budapesti Szemle 1881. évf.; Toldy Ferenc, Emlékbeszéd J. felett, Akad. 1847; J. magyar beszédei. Erdélyi Muzeum 1825. II.; J. mint füvész és archeologus, Magyar orvosok és term. munkálatai 1863. VIII.; Éble Gábor. J. és Károly főherceg Pesten, Budapest 1912.

4. *J. Károly Lajos, osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, lovassági tábornok, a magyar kir. honvédség főparancsnoka, az előbbinek fia, szül. Pozsonyban 1833 márc. 2., megh. Fiuméban 1905 jún. 13. Katonai nevelést nyert s már 1845. mint hadapród lépett be a 12. huszárezredbe. 1853-ban mint dragonyos-őrnagy egy időre elhagyta a lovasságot s a 60. gyalogezredbe helyezték át, ahol csakhamar (1855.) ezredes, majd a 37. gyalogezred tulajdonosa lett. 1860-ban vezérőrnaggyá léptették elő, 1866. részt vett az osztrák-porosz hadjáratnak csaknem valamennyi ütközetében s kivált a königgrätzi csatában, ahol a megsebesült Festetics hadtestparancsnok helyett a negyedik hadtest vezérletét is átvette, tüntette ki magát hidegvérével és személyes bátorságával. Vitézi magatartásáért még ez évben megkapta a katonai érdemkeresztet. 1868-ban a m. kir. honvédség szervezésével bizatott meg, kevéssel utóbb altábornagyi rangot nyert s 1869. az újjászervezett kir. honvédség főparancsnokává nevezték ki. A honvédsereg kiképzése, megszervezése és tökéletesitése körül szerzett érdemeiért 1874. Ő Felsége a Szent-István-rend nagykeresztjével és utóbb lovassági tábornoki ranggal jutalmazta meg. 1893-ban valósággal országos ünnepségek között zajlott le honvéd-főparancsnokságának 25 éves jubileuma. J. nemcsak katonai érdemei miatt volt népszerű Magyarországon, hanem mert a társadalmi és kulturális életnek minden megnyilvánulásában sietett kimutatni, hogy *magyar főherceg* s mindenben a magyarokkal érez. Alig volt olyan nemzeti ügy v. társadalmi mozgalom, amelynek hathatósan pártját ne fogta volna (a Jókai-jubileum, a tűzoltóság szervezése stb.). A cigánykérdés megoldásának első kisérletei az ő nevéhez kapcsolódnak. A cigány és az indus nyelvvel való tudományos foglalkozásának gyümölcse volt *Romane Sziklaribe Csibákero* c. cigánynyelvtana, amely az Akadémia kiadásában jelent meg. Nemcsak az Akadémia választotta meg tiszteleti tagjának, hanem a Philologiai Társaság is. Részt vett ezenkivül az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben c. mű szerkesztésében. 1896-ban a budapesti, 1897. a kolozsvári egyetem avatta díszdoktorává; 1898. megkapta a gyémán-

tos katonai keresztet és katonai szolgálatának 50 esztendős jubileuma alkalmával a király meleg kéziratban méltatta J. érdemeit a véderő körül. Halála után kiadott királyi kéziratban a legfőbb hadúr a 37. gyalogezred örökös tulajdonosává nevezte ki. Főbb művei: Fundamentum linguae Zingaricae (Budapest 1888); *Eredeti cigány levelek* (u. o. 1888); Thiere im Glauben der Zigeuner (Urquell; 1895. évf.); *A cigányokról* (Budapest 1896). J. felesége volt *Klotild* szász-koburgi és gothai hercegnő (l. o.). Gyermekeik: 1. *Erzsébet*, szül. Linzben 1865 márc. 18., megh. 1866 jan. 7.; 2. *Mária Dorottya Amália* főhercegnő, szül. Alcsúthon 1867 jún. 14., férjhez ment Fülöp orléansi herceghez 1896 nov. 5.; 3. *Margit Klementina Mária*, szül. u. o. 1870 júl. 6., férjhez ment Thurn-Taxis Albert herceghez 1890 júl. 15.; 4. *József Ágost* főherceg (l. *József*, 5.); 5. *László Fülöp Mária Vince* főherceg, szül. Alcsúthon 1875 júl. 16., megh. Budapesten 1895 szept. 6.; 6. *Erzsébet Henrietta Klotild Mária Viktória* főhgnő, szül. u. o. 1883 márc. 9.; 7. *Klotild Mária Rainera Amália Filomena* főhgnő, szül. Fiuméban 1884 máj. 9., megh. Alcsúthon 1903 dec. 14. V. ö. *Ponori Thewrewk* István, József főherceg (1893), s a halála idején megjelent hirlapokat és folyóiratokat.

5. *J. Ágost, osztrák főherceg, m. kir. herceg,* altábornagy, József főherceg legidősebb fia, szül. Alcsúthon 1872 aug. 9. Tökéletes magyar nevelésben részesült s középiskolai tanulmányainak végeztével (1890 ápr. 26.) a katonai pályára lépett, amelyen minden fegyvernem kötelékében szolgált. 1893-ban főhadnagy, 1894. a 6. dragonyos ezredben százados, 1902. az első honvédhuszárezredben őrnagy s 1903. ugyanott alezredes, 1905. pedig ezredes és ezredparancsnok lett. Közben egy évig szabadságolt állományban volt s ez idő alatt elkészült jogi tanulmányaival is. 1905-ben kinevezték a 15. dragonyosezred tulajdonosává, 1906. a porosz 14. sz. dzsidásezred tulajdonosa, 1907. a 79. honvéd gyalogdandár parancsnoka és vezérőrnagy, 1910. a 31. gyalog hadosztály parancsnoka és 1911. altábornagy lett. Tulajdonosa az aranygyapjas rendnek és számos kül- és belföldi kitüntetésnek, 1905 óta a katonai érdemkeresztnek; 1909. a budapesti József-műegyetem a műszaki tudományok tiszteletbeli doktorává avatta. 1910 márc. 22. a király képviseletében ő rekesztette be trónbeszéddel a magyar országgyűlést. A magyar társadalmi életben vezérszerepet visz, irodalmilag is szorgalmasan és hivatottsággal működik. *Erdei magány és egyéb vadásztörténetek* c. műve 1913. jelent meg Budapesten; afrikai útleírását pedig a *Századok Legendái* 1913. évfolyamában tette közzé. 1893 nov. 15. nőül vette a király unokáját, Lipót bajor herceg és Gizella főhercegnő leányát, *Auguszta* bajor hercegnőt (szül. 1875 ápr. 28.). Gyermekei: 1. *József Ferenc*, szül. Brünnben 1895. márc. 28., jelenleg a tud.-egyetem és a Ludovika-Akadémia hallgatója; 2. *Gizella*, szül. Kistapolcsányban 1897 júl. 5., megh. 1901 márc. 30.; 3. *Zsófia*, szül. Voloscában 1899. márc. 11.; 4. *László*, szül. Voloscában 1901 jan. 3., jelenleg a bpesti II. ker. főreáliskola tanulója; 5. *Mátyás*, szül. Budapesten 1904 jún. 27., megh. 1905 okt. 7.; 6. *Magdolna*, szül. Kistapolcsányban 1909 szept. 6.

6. *J. Ferdinánd Szalvátor, osztrák főherceg, m. kir. herceg,* altábornagy, szül. Salzburgban 1872 máj. 24. IV. Ferdinánd toscanai nagyherceg fia; katonai pályáját a 94. gyalogezrednél mint főhadnagy kezdte; 1897. a 17. gyalogezredben százados, 1901. a tiroli császár-vadászezredben őrnagy, 1903. a 27. gyalogezredben alezredes, 1905. a 93. gyalogezred parancsnoka és ezredes s ugyanez évben a 45. gyalogezred tulajdonosa lett. 1906. a 33. gyalogezred parancsnokává, 1908. vezérőrnaggyá és az 5. gyalogdandár parancsnokává neveztetett ki, ezután félesztendeig szabadságolt állományban volt. 1911-ben altábornagy lett. Tulajdonosa az aranygyapjas- és Szent István-rendeknek.

7. *J. Kelemen, kölni érsek és választó fejedelem* (1688—1723), Ferdinánd bajor vál. fejedelem második fia, szül. 1671 dec. 5., megh. 1723 nov. 12. Már gyermekkorában elnyerte a freisingi és regensburgi püspökségeket. 17 éves korában Lipót császár és XI. Ince pápa támogatásával a kölni érsekséghez jutott, mihez 1694. még a lüttichi püspökséget is megszerezte. A spanyol örökösödési háboruban bátyjával, Miksa Emánuel bajor vál. fejedelemmel együtt XIV. Lajoshoz pártolt. Ezért 1706. birodalmi átok alá esett és elvesztette birtokait. 1714-ben a badeni békében azonban visszakapta azokat, sőt még hildesheimi püspök is lett.

8. *J.*, *nápolyi*, később *spanyol király*, l. *Bonaparte.*

9. *J. Emánuel, portugál király* (1750—77), V. János király fia, szül. 1715., megh. 1777 febr. 24. Atyját 1750. követte a trónon s a kormányt egészen Pombal miniszterre bízta, ki a felvilágosodás híve volt és sok gyökeres reformot akart megvalósítani. J. ezalatt kedvteléseinek élt. 1758 szept. 3. merényletet követtek el ellene. Ennek hatása alatt beleegyezett abba, hogy a jezsuitákat, akiket, bár alaptalanul, a merénylet értelmi szerzőinek tartottak, Portugáliából kiűzzék.

10. *J. Frigyes Vilmos, szász-hildburghauseni herceg,* hadvezér, II. Ernő herceg fia, szül. 1702 okt. 8., megh. 1787 jan. 4. Osztrák hadiszolgálatba állott s 1727. áttért a kat. hitre. A lengyel örökösödési háboruban a Rajna mellett és Felső-Itáliában harcolt. Az 1737—39-i török háboru egyik szerencsétlen vezére volt. Később a hétéves háboruban a birodalmi hadak fővezére lett, de Rossbach mellett a francia sereggel együtt csúfos vereséget szenvedett (1757 nov. 5.) Nagy Frigyestől. Ezután visszavonult s 1779-től haláláig Hildburghausen hercegséget kormányozta kiskorú rokona, Frigyes helyett.

József atya *(Le Père Joseph)*, eredeti nevén: *François Le Clerc du Tremblay*, francia diplomata, szül. Párisban 1577 nov. 4., megh. u. o. 1638 dec. 18. Először katona volt, majd 1599. a kapucinus rendbe lépett, hol a *J. atya* nevet kapta. Mint rendjének tourainei főnöke Richelieu környezetébe került s itt annyira feltűnt ügyességével és eszével, hogy 1623-tól haláláig legbizalmasabb embere lett a lángeszű miniszternek. Igen fontos küldetésekben járt el sikeresen. Pl. az 1630-i regens-

burgi birodalmi gyűlésen ő biztatta a kat. német fejedelmeket Wallenstein ellen, 1635. pedig ő fogadta francia zsoldba Bernát weimari herceget seregével együtt. Nagy befolyása miatt a *szürke bíbornosnak* (Éminence grise) nevezték. V. ö. *Fagniez* G., Le Père Joseph et Richelieu (Paris 1893—1894. 2 köt.).

Józseffalva (azelőtt: *Torontáljózseffalva)*, nagyk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1910) 2967 magy. és szerb lak., u. p. és u. t. Törökkanizsa.

Józseffalva *(Tolova)*, bukovinai csángó telepes község a gurahumorai közigazgatási kerületben, (1910) 1251 lak., akik közül mintegy 60 család csángó eredetü.

Józseffőhercegtelep, előbb Rákosszentmihályhoz tartozó telep Pest vármegye gödöllői j.-ban, 1910 óta Rákosszentmihálylyal összeépült s igy önállósága megszünt.

Józsefháza, kisk. Szatmár vmegye szinérváraljai j.-ban, (1910) 1420 magyar és oláh lakossal. Postaügynökség, u. t. Aranyosmeggyes.

József-házasság *(matrimonium virgineum* a. m. szüzi házasság), olyan házasság, amelyben a házasfelek kölcsönösen elhatározzák, hogy szüzies tisztaságukat házasságukban is megőrzik. A név szent Józsefnek szüz Máriával való házasságától ered.

József kir. herceg szanatórium-egyesület a tüdővész pusztitása ellen küzd. 1903-ban alakult *Alföldi szanatórium-egyesület* címen, *Lukács* György akkori békésmegyei főispán kezdeményezésére. Védője néhai *József* főherceg volt. 1905. átalakult országos egyesületté s mai nevét vette fel. Elnöke: *Lukács* György volt miniszter; ügyvezető alelnök: pándi *Horváth* Zsigmond; védnökei *József* főherceg és *Auguszta* főhercegnő. Nagyarányú társadalmi tevékenységet fejt ki, a tüdővészt ismertető népszerü iratokat terjeszt és intézményeket állít fel. Eddig két nagy népszanatóriumot létesített, a békésgyulai Lugoserdei József-szanatóriumot és a debreceni Nagyerdei Auguszta-szanatóriumot. Ezenkívül több tüdőbeteggondozó intézete van az ország különböző vidékein. Az egyesületnek 120 fiókja van; Budapesten kerületenként szervezett fiókokat. Tagjainak száma meghaladja a 10,000-et.

József könnye (növ.), a. m. *Jób könnye* (l. o.).

József-műegyetem, l. *Műegyetem*.

József nádor malomcsatorna-társulat. Alakult 1833., hogy a Fehér-Körös vizét Arad vármegyében a malomipar céljaira hasznositsa. Ebből a célból a Fehér-Körösből Buttyin község fölött csatorna ágazik ki, mely Gyulavarsándnál 91·788 km. hosszuság után torkollik a folyóba. Van rajta 15 malom, összesen 71 kerékkel. A társulat befektetése 1907 végéig 752,585·96 K.

József sirja, l. *Nabulus*.

József-testvérek, l. *Jozefiták*.

József-út, Horvát-Szlavonország legjelesebb országútjainak egyike, mely Károlyvárostól Zengg felé vezet; 1774. épült.

Józsefvölgy (azelőtt: *Juszkóvolya)*, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 268 tót lak., u. p. Vehécz, u. t. Varannó.

Józsiás, a. m. *Jósijja* (l. o.).

Józsua, l. *Jósua*.

Jöcher, *Christian Gottlieb*, német tudós, szül. Lipcsében 1694 júl. 20., megh. u. o. 1758 máj. 10., hol egyetemi könyvtáros volt. Főműve az Allgemeines Gelehrtenlexicon (1750—51, 4 kötetben; pótkötetekkel ellátta Adelung 1784—87, 2 köt., majd Rotermund 1810-22, 6 köt.). Ezenkívül szerkesztette a lipcsei Acta eruditorumot.

Jökul, dán és norvég nyelven a gleccser neve.

Jönköping (ejtsd: jöncsöping), 1. *län*, vagyis kerület D.-i Svédországban, 11,574 km² (amiből 900 esik a tavakra) területtel, (1910) 214.460 lak. A sík vidék éghajlata aránylag igen kedvező. A föld csekély része művelhető. A hegyek vas- és rézércben gazdagok. Fővárosa J. — 2. *J.*, az ugyanily nevű län *fővárosa*, (1910) 26.971 lak., virágzó iparral; vászon-, posztószövéssel, bőrgyártással; K.-en a Husquvarnai-vizeséseknél nagy vasművekkel, puska-, gép- és szerszámgyárakkal; DK.-re vaskohókkal; D.-en a Munksjön partján világhírű gyufagyárral, amely évenként közel 4 millió svéd korona értékű árut termel. A belkereskedelemnek is kiváló középpontja.

Jörg, 1. *Johann Christian Gottfried*, német orvostanár, szül. Predelben, Zeitz mellett, 1779 dec. 24., megh. Lipcsében 1856 szept. 20. A XIX. sz. egyik legnagyobb nevű szülésze volt, ő tőle indult ki a Ritgen által azután továbbfejlesztett idea az ú.n. *császármetszés*-műtétre vonatkozólag is. Több, a szülészet és nőgyógyászat körébe tartozó művel és tankönyvekkel gyarapította az irodalmat. Nevezetesebbek: Handbuch der Krankheiten des Weibes (3. kiadás 1831); Die Geburt, als gesundheitsgemässer Entwickelungsakt (1854); Lehrbuch der Hebammenkunst (5. kiadás 1855).

2. *J.*, *Joseph Edmund*, bajor politikus és történetiró, szül. Immerstadtban 1819 dec. 23., megh. Landshutban 1901 nov. 18. Teológiai és történelmi tanulmányokat végzett s a traussnitzi kir. levéltár igazgatója lett. Ekkor irta meg eredeti források alapján a német parasztlázadás történetét: Deutschland in der Revolutionsperiode von 1522—1526 (Freiburg 1851). Görres halála után 1852 ő folytatta a kat. irányú Historisch-politische Blätter folyóirat szerkesztését s ettől kezdve a napi politikai kérdésekhez szólt. A protestánsok ellen irta a Geschichte des Protestantismus in seiner neuesten Entwickelung (Freiburg i. Br. 1857, 2 köt.) c. művét. 1865-ben bejutott a bajor országgyűlésbe, hol a kat. ú. n. hazafias párt vezére lett s nagy része volt 1870. a liberális Hohenlohe herceg miniszterelnök megbuktatásában. A Poroszországgal való szövetségnek és 1871 után a német birodalmi egységnek ellensége volt. 1871—1878-ig a birodalmi gyűlésen küzdött Bismarck belső és külső politikája ellen. 1880-ban, miután párthiveinek egy része ellene fordult, visszavonult a politikai élettől.

Jörgensen, 1. *Adolf Ditlev*, dán történetiró, szül. Gravensteinban 1840 jún. 11., megh. Kopenhágában 1897 okt. 5. 1883 óta a kopenhágai orsz. levéltár igazgatója volt. Mint politikus a németellenes irány egyik vezére volt. Munkáiban főkép a középkori történelemmel foglalkozott. Értekezései összegyüjtve 4 kötetben jelentek meg Historiske Afhandlinger c. alatt (1898—1900). Önélet-

rajzát En Redegörelse for min Udvikling og min Forfatterskab c. 1901. adta ki.

2. *J., Jens Johannes,* dán költő, szül. 1866 nov. 6. Svendborgban (Fünen). 1887-ben lépett fel Vers (Versek) c. költeménygyüjteménnyel s azóta hihetetlen termékenységgel jelennek meg változatos tárgyú regényei és lirai művei. Eleinte a modern francia irány híve volt s regényeiben a szerelem patológikus tüneteit szerette festeni; ilyen pl. Livets Trae (Az élet fája, 1893). Később franciaországi, római és firenzei benyomások hatása alatt áttért a katolicizmushoz s ez visszatükröződik több gyüjteményben kiadott hangulatos és mély érzésű költeményeiben ép úgy, mint újabb regényeiben, amilyen pl. Den yderste Dag (Az utolsó itélet, 1897). Magyarul megjelent: Példabeszédek. Élethazugság és életigazság, ford. *Hodács* Ágost (Fehértemplom 1910). V. ö. C. E. *Jensen,* Vore Dages Digtere (Napjaink költői, Kopenhága 1900) és Arnó von *Walden,* Johannes J., der Dichterphilosoph (Mainz 1904).

3. *J. Jörgen,* dán kalandor, l. *Jürgensen.*

Jörgné-Draskóczy *Ilma,* lirikus, szül. Máramarosszigeten 1879 dec. 4. Mint Jörg Endre kir. ügyész neje előbb 1901. Lippán, majd 1903 óta Temesvárott él. Húsz éves korában kezdett verselni és Szabolcska Mihály, kinek első verseit megmutatta, további munkásságra buzdította. Azóta a fővárosi szépirodalmi lapokba (Új Idők, Hét) és a Budapesti Hirlapba írja verseit, melyekben szerelmét és családi életét énekli meg, melegen, dallamosan, őszintén föltárva női lelkének érzésvilágát. Szabolcska tanítványa, de költészete nem utánzat és nem sablonos. Két gyüjteménye jelent meg: *Versek* (1905) és *Melódiák* (1910).

Jöttem, láttam, győztem, l. *Veni, vidi, vici.*

Jötunn, l. *Jotunn.*

Jövedék, így nevezi a magyar pénzügyi terminológia az egyedáruságokat. Az egyedáruság által az állam a gazdasági műfolyamat bizonyos pontján, legyen az a termelés, a forgalom vagy a fogyasztás, az árképzést megragadja és ezzel jövedelmet biztosít a maga számára. Az állami egyedáruságok két csoportra oszthatók: a *pénzügyi* és a *közgazdasági* egyedáruságok csoportjára. Előbbiek tisztán állami bevételek elérése céljából, utóbbiak ellenben közgazdasági érdekek minél eredményesebb kielégítése céljából állanak fenn. Hazai pénzügyi jogunk a pénzügyi egyedáruságok közé sorozza a só-, lottó-, dohány-, italmérési és határvám-J.-et. A közgazdasági egyedáruságok közé tartoznak: a posta-, távirda-, távbeszélő-, pénzverés- és lőpor-J. A só-, dohány-, határvám- és lőpor-J. Ausztriában és Magyarországon egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint kezelendő. A J. elnevezés tágabb értelmet nyer még akkor, midőn az államnak adó- és illetéktermészetű jövedelmeinek megcsonkításáról van szó. Ekkor ezeket a jövedelmi forrásokat is J.-nek nevezik s ily értelemben J.-i kihágásról van szó.

Jövedéki büntetőjog, azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák, hogy az állam adótermészetű jövedelmeinek megcsonkítását miképen bünteti. A büntetendő cselekmények, ú. n. jövedéki kihágások (l. o.) minősítése és a kiszabható büntetéseknek megállapítása az anyagi J., míg a vizsgálati és büntető eljárást meghatározó jogszabályok az alaki J. körébe tartoznak. A J.-ot sem hazánk, sem a nyugateurópai államok nem szabályozták jelentőségének megfelelően. Hazánkban a J. anyagát az 1788. évben kiadott általános harmincadrendtartás és az 1842. évi harmincadhivatali utasítás foglalja magában, amelyeknek egyes rendelkezéseit későbbi adótörvényeink, újabban az 1909. XI. t.-c. egészítette ki. Ugyanez a törvény felhatalmazza az igazságügyminisztert, hogy a jövedéki kihágások eseteiben követendő eljárást a pénzügyminiszterrel egyetértőleg a bűnvádi perrendtartás elveinek figyelembevételével rendelettel szabályozhassa. A jövedéki kihágások vagy feljelentés folytán v. hivatalos eljárás alkalmával jutnak a pénzügyi közegek tudomására. A vizsgálati eljárást rendesen a tényleírás felvétele előzi meg, vagyis olyan körülmények összefoglalása, amelyek alapján a vizsgálat megindulhat. A vizsgálatot a pénzügyi hatóság és közegei teljesítik. A tényállás teljes kiderítése céljából tanut is kihallgathatnak; szükség esetében a hivatalos közeg megkeresésére a tanut a kir. járásbiróság esketi meg. Az illető törvények által megengedett esetekben továbbá a szesz-, sör- v. cukorgyári vállalkozó által vezetett üzleti és iparkönyveket, feljegyzéseket és üzleti levelezéseket a pénzügyi közegek megtekinthetik és lefoglalhatják, a pénzügyigazgatóságnak külön írásbeli meghatalmazására házkutatást tarthatnak. A jövedéki vizsgálat során ügyvédi képviseletnek helye nincs, hanem a vádlott tartozik a vizsgálattal megbizott pénzügyi közeg előtt rendszerint személyesen megjelenni és a hozzá intézett kérdésekre felelni. Kivételesen egyes személyek írásban nyilatkozhatnak. Az eljárásnak különlegessége az u. n. *feltételes idézés.* Ezt akkor bocsájtják ki, ha a gyanusított az egyszerű idézésre meg nem jelent, s ebben arra figyelmeztetik, hogy ha az újabb idézésre sem jelenik meg, a jöv. bíróság az idéző iratban előadott tényt beismerésnek fogja tekinteni és itéletet hoz. A vizsgálat befejezésekor a vádlotthoz zárókérdést intéznek, amelyre adott válaszában vádlott védelmét részletesen kifejtheti, ill. elő is adhatja, ebben kérheti vele szemben a rendes büntető eljárás mellőzését. Ezt a pénzügyi hatóság engedélyezheti is, ha vádlott magát a törvény szerint járó birság lefizetésére kötelezte, további védelméről lemondott és különös súlyosbító körülmény nincs. Ennek az a jogkövetkezménye, hogy vádlott a jövedéki kihágás miatt megbüntetettnek nem tekinthető. Ha ellenben a beigazolt jövedéki kihágás esetében a rendes eljárás nem mellőztetik és az államkincstár megkárosítására irányuló szándék valószínűnek látszik, a vizsgálati iratok marasztaló itélet hozatala végett vádkeresettel az illetékes kir. törvényszékhez, mint pénzügyi büntető bírósághoz teendők át. Ha a törvényszék a szándékosságot és a jövedéki kihágás tényét megállapítja, marasztaló itéletet hoz, ellenkező esetben a vádlottat felmenti. Az itélet a kir. itélőtáblához felebbezhető, amely végérvényesen dönt. Oly kisebb kihágások büntetése pedig, amelyeknél károsítási szándék nincs, a pénzügyi hatóság hatás-

körébe tartozik. A szabályszerű büntetések: *a)* vagyoni büntetések, vagyis a megrövidítés veszélyének kitett összeg 1—8-szorosában kiszabott pénzbüntetés és esetleg a kihágás tárgyának elkobzása; *b)* jogosítványok (pl. italmérési, dohányeladási engedélyek) elvonása és végül *c)* szabadságvesztés (elzárás v. fogház), a vagyoni büntetés mellett és a pénzbüntetések átváltoztatása esetében. Ha a feljelentés jövedéki kihágás felfedezésére vezetett és annak folytán pénzbirság (pénzbüntetés) folyt be, a följelentő a befolyt pénzből $^1/_3$ részt kap jutalék fejében. A tettenérőnek pedig az esetleges feljelentői jutalék levonása után maradt összegből $^4/_6$, ill. $^5/_6$ rész utalványozható jutalék címén. Sajátszerű a magyar J.-ban, hogy mielőtt még az iratok vádkeresettel a kir. törvényszékhez áttétetnek, a vádlottnak jogában áll a pénzügyi hatósággal egyezkedni a birság mérvére nézve és a rendes büntető eljárás megegyezés és az összeg lefizetése esetén mellőzhető. Ebben az esetben a mellőzés kérdésében az elsőfokú határozatot a pénzügyigazgatóság hozza, másod- és egyben végső fokban is a pénzügyminiszter dönt. A birságok továbbá a törvényszerinti legkisebb birságösszegeken alul is mérsékelhetők. A jövedéki kihágás elévül, ha a tettest a vétkes cselekmény elkövetésének napjától számított 3 év alatt kérdőre nem vonták. Az elévülési idő egyes esetekben ettől a főszabálytól eltérő. V. ö. *Ardai* és dr. *Exner*, Magyar J.

Jövedéki kihágások, a magyar jövedéki büntetőjog szerint minden oly cselekmény vagy mulasztás, amivel az egyenes és a fogyasztási adókra, az állami jövedékekre és az illetékekre vonatkozó törvényeket és szabályokat kijátsszák vagy megsértik (pl. dohánycsempészet, szeszfőzés bejelentésének elmulasztása stb.). A J. egyszerüek vagy súlyosak. Egyszerüek azok, amelyeknél nincs meg a kincstár megrövidítésére irányuló szándék, ellenkező esetben súlyosak. A csempészetnek és dugáruskodásnak minősített J. általában a súlyos J. közé tartoznak. Míg a kincstár megkárosítására irányzott kihágások birói eljárás útján kerülnek büntetés alá, addig a kisebb kihágásokat közigazgatási úton többnyire rendbirság alkalmazásával büntetik. L. még *Jövedéki büntetőjog.*

Jövedelem, a személynek termelésből, keresetből és jogaiból időközileg befolyó vagyoni értékeinek összessége. J. rendszerint csak gazdasági forrásból származhatik, tehát új javak keletkezésén alapszik; azért nevezzük ezt *eredeti* J.-nek; azt, amit valaki mástól egyéb alapon, pl. családi viszony alapján kap, *származékos* J.-nek. A J. rendeltetése első sorban a szükségletek kielégítése. Minthogy a szükségletek napról-napra megújulnak, kielégítésükre a vagyon rendszerint nem alkalmas, mert ennek következtében elenyésznék; csak a szintén megújuló J. nyujtja az alapot, hogy a vagyon megtámadása nélkül szükségleteinket kielégíthessük. A nemzetgazdaságtan négyféle J.-et különböztet meg: a földből származó J.-et, amelyet földjáradéknak (l. o.) neveznek; a munkából származó J.-et, amelyet munkabérnek (l. o.) neveznek; a tőkéből származó J.-et, amelyet tőkekamatnak (l. o.) neveznek és végül a vállalkozói nyereséget (l. o.). A földből és tőkéből, általában a vagyonból származó J., tekintettel nagyobb állandóságára, *gyökösített (fundált)* J.-nek neveztetik. Megkülönböztetjük gyakran az ú. n. *szabad* J.-et, mely a J.-nek az a része, mely az elsőrendű szükségletek kielégítése után fennmarad, továbbá a nyers és tiszta J.-et. Úgy a gyökösített, mint a szabad J. fogalma különösen az adóztatás szempontjából fontos. L. még *Jövedelem-megoszlás.*

Jövedelem-megoszlás. A gazdasági értéknek, s így a jövedelemnek termelésében a földbirtok, a tőke, a munka és a vállalkozói tevékenység működnek közre termelési tényezők gyanánt. A J. kérdése tudományos és gazdaságpolitikai kérdés, amely azt kutatja, hogy ezek a tényezők (a földbirtokos, a tőkés, a munkás és a vállalkozó) a jövedelemben milyen arányban osztoznak, igazságos-e a megosztozás aránya és milyen módon lehetne a J. igazságosabb módját megvalósítani. Különösen a szociálista írók hirdetik, hogy a tulajdonképeni értéktermelő: a munka nem jut a jövedelemből ahhoz a részhez, ami őt megilleti, azt tőle a földbirtok, a tőke, a vállalkozó aránytalanul nagy részben a maga részére foglalja le. Más szempontból foglalkozik a J. kérdésével az a kutatás, amely a kis-, a közép- és a nagy jövedelmek statisztikai adatait gyüjtve, a J. nagy egyenlőtlenségeit deríti fel és a kiegyenlítés, az egyenlőbb J. érdekében küzd.

Jövedelmi adó, az egyenes személyi adók közé tartozik, amennyiben közvetlenül az egyes személyt adóztatja meg, mint a jövedelem birtokosát, ellentétben a hozadéki adókkal (tárgyi adókkal), amelyek a hozadékot nyujtó egyes tárgyakat terhelik, még pedig tekintet nélkül a személyre, akinek az egyes adótárgyakból folyó bevételek a birtokába jutnak. A J. tárgya ennélfogva a jövedelem, vagyis az adókötelesnek *bárminő* forrásból származó tiszta bevétele, amely időnként rendszerint visszatér és a vagyon sérelme nélkül az adókötelesnek szabad rendelkezésére áll. A J. az egyenes adók között a legújabb és a gazdaságilag fejlett országokban mind erősebben tért hódít, részben azért, mert a helyes adóztatás követelményeit, főleg a teherviselő képesség szerint való adóztatást, a legtökéletesebben képes megvalósítani, részben azért, mert éppen e tulajdonsága következtében az államnak nagy bevételeket is képes szolgáltatni. A J. lehet *általános J.*, midőn az illető országban minden személynek összes jövedelmét éri, vagy *speciális, részleges*, midőn csak bizonyos, főleg a személyes keresetből folyó jövedelmeket terheli a többi adótárgyakat terhelő hozadéki adók mellett. Ebben az esetben *kiegészítő J.*-nak is nevezik, nemkülönben akkor is, ha a hozadéki adók mellett a személyes jövedelem arányosabb megadóztatását célozzák vele. A J. a jövedelem lehetőleg pontos megállapítását elkerülhetetlenül szükségessé teszi és ezért kivetése az adókötelesek kötelező adóbevallásain (vallomási kényszer) nyugszik első sorban, míg az adóhatóságnak a vallomásokkal szemben adatgyűjtésre (tanuk, szakértők, könyvvizsgálat stb.) van joga s a rendelkezésre álló adatok alapján az adót első fokban rendszerint az adózó polgárok-

ből alakitott adókivető bizottság állapitja meg. Lehetővé teszi azonkivül a kisebb jövedelmek mentesitését a J. alól (l. *Létminimum)* és a progressziv, fokozatos adókulcs alkalmazását, amidőn az adó járuléka a jövedelemmel együtt emelkedik. Ez a fokozatos adó azonban *degressziv* adóvá is alakulhat, ha a fokozatosság bizonyos határnál megszünik és ettől a határtól lefelé az adókulcs csökken. Pl. 120,000 K-tól változatlanul 5%, ezen alól pedig ½ százalékig csökken fokozatosan az adó. A magyar egyenes adórendszerben a J.-t Wekerle 1909. évi adóreformja keretében az 1909. évi X. t.-c. honositotta meg oly módon, hogy a J.-ra vonatkozó törvény életbeléptetése esetében az eddigi adók közül az ált. jövedelmi pótadó (l. *Jövedelmi pótadó)*, továbbá az I., II. és IV. oszt. keresetadó megszünnék. Az adóreform életbeléptetését azonban az 1913. VI. t.-c. egyelőre felfüggesztette. A fokozatos adóztatás érdekében a mi J.-nk is a háztartást adóztatja meg, vagyis az adóköteles jövedelméhez számitja a vele közös háztartásban élő feleség és a családtagok jövedelmét is. A J. tételei nem százalékban, hanem bizonyos fokozatokban vannak megállapitva; az adóztatás 800 K-val kezdődik (800 K a létminimum) és ezen felül 900 K-ig 5 K, 900—1000 K-ig 6, 1000—1100 K-ig 7 K és így tovább. Vagyis az adókulcs 0·5%-ból indul ki és fokozatosan emelkedve 120,000 K-nál eléri a 6000 K-át, amelytől kezdve a J. változatlanul 5%. A J. fejlődésének a leghatalmasabb lökést a *Miquel* porosz pénzügyminiszter alatt 1891. alkotott *porosz J.* adta, amelyet azóta csaknem valamennyi német állam és a legtöbb európai állam követett; a porosz J. 900 márka jövedelemnél kezdődik 0·6%-kal és 100,000 márkánál eléri a 4·8%-ot. *Ausztriában* az 1896 okt. 25-iki törvény léptette életbe a J.-t, amelyet 1913. több irányban módositottak. *Franciaországban* rendkivül sok kisérlet dacára a J.-t meghonositani nem sikerült és a legutóbbi Caillaux-féle javaslat is a szenátusban megrekedt. Az *Északamerikai Egyesült-Államok* egyes államai közül több megvalósitotta a J.-t; az egész szövetséges államra kiterjedő J.-t azonban csak az 1913. vámtarifareformmal kapcsolatban léptették életbe.

Jövedelmi pótadó, általában jelentheti a kiegészitő természetü jövedelemadót, amelyről l. *Jövedelmi adó*. A magyar egyenes adók között hivatalos néven *általános jövedelmi pótadó* néven szerepel, amelyet az 1875. XVII. t.-cikkel az állambevételek fokozása céljából hoztak be, de tulajdonképpen nem külön adó, hanem a már fennállott állami egyenes adóknak bizonyos százalékokkal való egyszerü fölemelése (újra szabályozták az 1883: XLVI. t.-cikkel). Ez adó fejében fizetendő: 1. a földbirtokra, a házbéradó alá eső házakra és a nyilv. számadásra kötelezett vállalatokra a folyó évre kivetett állami egyenes adónak 30%-a; 2. a házosztályadó alá eső házakra a folyó évre kivetett házadónak 40%-a; 3. a III. oszt. keresetadónak 10%-a, ha a keresetadó a fővárosban 80 K-t, másutt 60 K-t meghalad; 4. a IV. oszt. keresetadónak 35%-a, de csak akkor, ha a IV. oszt. keresetadó alá vont illetmény a fővárosban 4000, másutt 3000 K-nál nagyobb. Az időlegesen adómentes föld- és házbirtokról J. fejében 20% fizetendő azon összeg után, amelyet, ha adómentesség nem volna, föld- v. házadó cimén kivetettek volna. A föld- és házbirtok J.-jából levonandó a tulajdonost bekebelezés által is terhelő, akár kötelezvényen, akár váltón alapuló kölcsön után az adóévet megelőző év végéig tényleg le nem rovott tőkemaradék egy évi kamatának v. a bekebelezett életjáradéknak 10%-a, ha a kamatok is be vannak kebelezve. Annuitásos kölcsönöknél mindig a teljes kölcsönösszeg egy évi kamatának 10%-a vonandó le. A bekebelezett kölcsönöket minden év január hava végéig be kell vallani az elöljáróságnál. Az I. és II. oszt. keresetadó, a betéti kamatadó és a családtagok adója után J. nem jár. Az 1909. évi új adótörvények (adóreform) életbeléptetésével, a melyet azonban az 1913: VI. t.-c. egyelőre felfüggesztett, a J. megszünik. Ebből az adóból 1910-ben 36·2 millió K bevétele volt az államkincstárnak. A más természetü pótadókra nézve l. *Adópótlék*.

Jövedics, kisk. Kis-Küküllő vm. erzsébetvárosi j.-ban, (1910) 672 német és oláh lak.; u. p. Dányán, u. t. Eczel.

Jövendő, irodalmi és politikai, 5 íves füzetekben vasárnaponkint megjelent ujság, szerkesztette Bródy Sándor. Megindult Budapesten 1903. s egy évi fennállása után megszűnt.

Jövendőmondás, *jövendölés*, l. *Jóslás* és *Időjóslás*.

Jövevénynövény vagy *vendégnövény* (advena, planta adventitia, casuals), az olyan idegenföldbeli növény, amelynek magva saját hazájából történetesen kihurcolódik, más földben kicsirázik, mint vendég néhány esztendeig él az új földön, azután pedig nyom nélkül elpusztul. A J.-ek megjelenését a mostani floristák nagy figyelemre méltatják. Ha a J. a flórában hosszabb ideig vagy állandóan megmarad, akkor meghonosodott növény a neve.

Jövevényszók, így nevezik a nyelvészetben a meghonosult idegen szókat. Minden nyelvnek vannak, kivétel nélkül, jövevényszavai, mert a népek érintkezésének s egymásra hatásának szükséges következménye az idegen tárgyakkal és fogalmakkal az idegen szók átvétele is. A máshonnan került szók két nagy seregre oszlanak, ámbár nem lehet a kettőnek mindig pontosan megszabni határát. Az olyanoknak, minők pl. *korrigálni, korrektor, korrektura, delegáció, deficit*, stb., idegen voltukat érzi az ember, kivált az írástudó, idegen tartalmuknál vagy idegen alakjuknál fogva (ném. *Fremdwort)*. Van aztán egy másik sereg, mely oly régen átszármazott más népektől a mienkhez, hogy vagy jelentése változott meg, v. hangzása magyarosodott meg, azonfelül részben már családot is alapított nyelvünkben s így nyelvünk viszontagságaiban részt véve, jogot szerzett magának a honosságra. Ilyen szók pl. *barát, angyal, rózsa, pálya, polgár, pokol, paripa, rozs, csinál, parancsol*, stb. Ezekben semmi idegenszerűt nem talál a nyelvérzék s azért nagyobb részükről még a művelt és nyelveket tanuló közönség sem gyanítja az idegen eredetet. Ezek az ú. n. J. v. *meghonosult szók* (ném. Lehnwort) adnak legtöbb dolgot a nyelvésznek is, éppen

azért, mert a százados, sőt évezredes használat jelentés és alak tekintetében sokszor a felismerhetetlenségig elváltoztatta őket. Némelyiket eközben az ú. n. népetimológia egy-egy eredeti magyar szóhoz kapcsolta, úgy hogy első tekintetre szükségkép ősi sajátunknak kell tartanunk s néha csak fáradságos utánjárás győz meg ennek ellenkezőjéről. A *mérföld*-et pl., aki csak így magában tekinti, okvetlenül a *mér* ige származékának tartja, aminthogy sokan, hibás igetős összetételt érezvén benne, önkénytelen *mértföld*-re javítják. Pedig a nyelvész kimutathatja, hogy az első tagban a német *meile* lappang, hogy ezelőtt magyarul *mélyföld*-nek ejtették s hogy ez a kiejtés némely vidéken a legújabb időkig fönmaradt. Ha fontos nyelvészeti szempontból, szintoly fontos a műveltségtörténetre nézve a J. kimutatása. A legmindennapibb, a legalacsonyabb fogalomköröktól a legmagasabbakig, legszentebbekig, lépten-nyomon találkozunk olyan tárgyakkal és képzetekkel, melyek nevükkel elárulják idegen eredetüket: megannyi adalék a műveltségtörténet megvilágítására.

Miután a magyar nép és nyelv kivált az ugorságból s miután a magyarok elhagyták őshazájukat, legelőbb valamely *török* néppel voltak huzamosabb ideig szomszédosak. Ezt a történeti kútfők mellett különösen a magyar szókincs vallomásai bizonyítják. Török szavaink ugyanis nagyrészt olyan hangalakot mutatnak, mely a Volga táján élő csuvas nyelv hangbeli jellemének felel meg, úgy hogy ennek az érintkezésnek okvetetlen a honfoglalást megelőző korba kellett esnie. Különösen két nagy szócsoport bizonyul e korból valónak s mutatja, minő irányban fejlődött a Volga táján lakott magyar nép műveltsége: egyik szócsoport a *földmívelésre*, a másik az *állattenyésztésre* vonatkozik (búza, árpa, borsó, szérű, tarló, gyümölcs, alma, szőllő, kender, tiló, orsó; barom, tulok, ökör, borju, csikó, disznó, tyúk, gyapju, túró). De ezenkívül még két későbbi érintkezés hagyott török nyomokat nyelvünkben, s ezek magyarázzák meg olyan török szavainkat, melyekre nézve a csuvas nem nyujt elegendő fölvilágosítást. Egyik érintkezés, mely okvetetlen volt hatással szókincsünkre, a kunok, besenyők árpádkori letelepedése; a másik a mohácsi vésszel kezdődő török hódítás. A honfoglalás után igen nagy változás, illetőleg gazdagodás érte szókincsünket a pannoniai *szlávság* részéről. Az egész itt talált szláv néptömeg beleolvadt lassankint a magyar népbe s magával hozta műveltségét s a műveltségi tárgyaknak elnevezéseit. Főleg öt fogalomkörből gazdagította ez nyelvünket számos új szóval: a *földmívelés*, *házi berendezés*, *ipar*, továbbá a *kereszténység* és az *állami élet* köréből. Pl. *a)* puszta, róna, barázda, abrak, széna, szalma; *b)* konyha, pince, tornác, kémény, kemence, pad, lóca, asztal, abrosz; *c)* kádár, bodnár, mészár(os), kovács, takács, abroncs, kulcs, kalapács, ; *d)* keresztény, pogány, pap, oltár, kereszt, zsolozsma, szent, pokol, karácsony, szombat, péntek stb.; *e)* király, császár, bán, poroszló, tömlöc, robot, dézsma stb. A szlávot követte a német és olasz hatás, mely akkor indult meg, mikor a magyar nemzet fölvette a kereszténységet s békésen kezdett közlekedni nyugati szomszédjaival. Már az Árpádok korában nemcsak egyes bevándorolt lovagokkal s papokkal, hanem számos *német gyarmattal* találkozunk hazánkban. Ezért van, hogy már ekkor német keresztnevek honosultak meg: *István* (a német Stefan alakból, a székelyeknél *Istéfán* alakot is lelünk), *Imre*, *Gizella*, *József*, stb.; hogy XV. sz.-beli nyelvemlékeinkben már számos más meghonosult német szóra akadunk, minők: herceg, polgár, címer, tarsoly, frigy, céh, farsang, torony, kehely, érc, zománc, font, perém, példa, stb. Számos olasz gyarmat és élénk kereskedelmi közlekedés juttatja nyelvünkbe az *olasz* szókat főleg Anjou királyaink korában. Róbert Károly számos olasz módra rendezett lovagi játékot tartott; Nagy Lajos ismételve kötött kereskedelmi szerződéseket Velencével és a kereskedés nagy hasznai számos szorgalmas, kivált olasz kalmárcsaládot bírtak rá a honunkban való letelepedésre. A lovagi játékok emlékét őrizte meg nyelvünkben a *pálya*, *pajzs*, *pallos*, *párt*. Kereskedelmi szók: *posta*, *árenda*, *somma*, *szimpla*, *dupla*. Ilyen úton kaptuk sok *szövet* és más *fényűzési cikk* nevét, pl. *bakacsin* (boccacino), *paszomány* (passaman), *konty* (concio), *paróka* (paruca). Az ötödik nyelv, melyből nagyobb számmal kaptuk a szókat, a *latin*. Ez három csatornán át gazdagította nyelvünket: először az *egyház*, másodszor a *törvényhozás* és *törvénykezés*, harmadszor pedig a nemzetközi *tudomány* útján. E tényezők közül különösen a második volt erős, úgy hogy a XVII—XVIII. sz.-ban közéletünk egészen el volt árasztva latin kifejezésekkel, de a nyelvújítás kora legnagyobb részüket honi képzésekkel helyettesítette. Mégis számos latin szó megmaradt, részint általános használatban, részint a népnyelvekben, nyelvjárásaink kisebb-nagyobb részében. Ilyenek: *a) névszók:* evangéliom, testamentom, paradicsom, káptalan, almáriom, papiros, fiskális, lurkó, kintorna, áer, stb.; *b) igék:* kommendál, prézsmitál, disipál, tángál, stb. Az eddigieknél sokkal csekélyebb volt, mert sokkal később kezdődött, az *oláh* hatás. A köz-magyar nyelv szavai között talán húsz szó sincs oláh eredetű, minők pl. cimbora, banya, kópé; a többi leginkább erdélyi nyelvjárásainkban használatos, p. *szpurka* ‚ronda', *borbát* ‚serény, munkás', *pakulár*, stb. Valamint azonban keletről az oláhság, úgy kezd északról a *tótság* hatni nyelvünkre. Egyes tót szók, minők pl. *suhák*, *verbuvál*, általánosan elterjedtek. De északibb nyelvjárásainkban folyton-folyvást szaporodnak a tót szók. Viszont a mi nyelvünkből igen sok szó került a déli szláv nyelvekbe, továbbá a lengyelbe, ruténba, tótba és oláhba, de természetesen a hazai német nyelvjárásokba is. Egyes magyar szók pedig a nagy németségbe s más nyugati nyelvekbe is elterjedtek, így a *huszár*, *csákó*, *tarisznya*, *hajrá* (hurrá alakban), *kocsi*, stb. V. ö. *Munkácsi* Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finnmagyar nyelvekben, I. k.; *Gombocz* Zoltán, Régi török jövevényszavaink, Magyar Nyelv 1907; U. a., Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki 1912. Société finno-ougrienne; *Melich* János: Szláv jövevényszavaink, Nyelvtud. Közl. 1903; U. a., Német vendégszók, Nyelvőr 24. köt.;

U. a. és V. *Lumtzer*, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes (Innsbruck 1900); *Kőrösi* Sándor, Olasz kölcsönszók, a fiumei főgimn. 1891—92-iki értesítőjében; ifj. *Szinnyei* József, A magyar nyelv oláh elemei, Nyelvőr 22—24. kötet stb.

Jövő zenéje, szállóige, mely *Wagner* Richard Das Kunstwerk der Zukunft c. füzete révén támadt; olyan dologra mondják, amit a mai kor nem fog fel.

jr., a latin *junior* (l. o.) rövidítése.

Juan (spany., ejtsd: huán) a. m. János.

Juan *(Jüan)*, az új kinai pénzegység neve, mely a kivont Trade Dollar helyébe lépett. A J. = 10 Csiao = 109 Fen = 1000 Li.

Juan d'Austria, két spanyol hadvezér, l. *János*, 40. és 41.

Juan de Dio, l. *Irgalmas barátok.*

Juan de Fuca-szoros, l. *San Juan de Fuca-szoros.*

Juan de Nova, kis sziget az afrikai mozambiquei csatornában, Madagaszkár partjaitól mintegy 120 km-re. Korallzátonyai miatt a hajózásra nagyon veszedelmes.

Juanes (ejtsd: huánez), *Juan de*, tkp. *Joanes Vicente Macip*, spanyol festő, szül. Fuente de la Higuerában (Valencia m.) 1505—507 közt, megh. 1579 dec. 21. Rafael műveinek erős hatása alatt állott, emellett azonban spanyol szenvedélyessége, a spanyol festők sajátos típusa is érvényre jut műveiben. Sokat dolgozott valenciai és más templomok számára. Művei közül, melyek nagy számmal láthatók a madridi és valenciai muzeumokban, főleg az oltári szentség ábrázolásai válnak ki. A budapesti Szépművészeti Muzeumban érdekes allegóriai képe látható: A valenciai szent kehely.

Juan Fernandez (ejtsd: huan —), Valparaiso chilei tartományhoz tartozott vulkánikus eredésű kis szigetcsoport a 33—34. D. sz. alatt, 560 km.-nyire a parttól. Isla Mas-á-tierra (95 km²) kb. 20 lak., Mas-á-fuera (85 km²) és Santa-Clara (5 km²) alkotta. Egyedül a Mas-á-tierra, vagyis J. volt lakott, 22 km. hosszú, 8 km. széles és legmagasabb hegye a Cerro del Yunque (az üllő) 983 m. ÉNy-i részét sűrű erdők takarták. A faunának külön sajátságai: a madárvilágból egy tyrann- és egy kolibri-faj csakis ezen szigeten élt. A S. Juan Bautista-öböl volt egyedüli alkalmas kikötőhelye, világítótornya is volt. Santa Clara szigete gazdag volt kecskékben. Goat-Islandnak is nevezték. Mas-á-fuera legmagasabb csúcsa 1850 m., dús erdőkkel, kikötője nem volt. 1653-ban J. fedezte fel e szigeteket. 1704-ben Harding hajóskapitány egyik matrózát, Selkirk Sándort, e szigetre szállította ki és az ott élt egyedül 1709-ig, midőn Rogers kapitány hajójára fölvette. Selkirk esete adta meg az impulzust de Foenak Robinson Crusoe megírására. 1819-ben Chile fegyencállomássá tette, 1855. a kormány bérbe adta. 1906 aug. 17. éjfélután a rémes, valparaisóinak nevezett, Chile-partmenti földrengés alkalmával ezek a szigetek és velük együtt egy darab regényvilág is eltüntek. V. ö. *Ermel*, Eine Reise nach der Robinson Crusoe-Insel (Hamburg 1889).

Juan Godoy, bányaváros Atakama chilei tartományban, 2000 lak. Nevét J. bányásztól kapta, aki 1832. a várostól D.-re fekvő Chañarcillo-hegyben rendkívül gazdag ezüst ércbányát fedezett föl.

Juan Griego, kikötőváros Venezuelában, l. *Nueva Esparta.*

Juan-si-kaj *(Yuan-si-kaj)*, kinai államférfi, a kinai köztársaság első elnöke, szül. 1850 körül Ho-nan tartományban. A kinai-japáni háború kitörése előtt Koreában működött mint császári biztos. 1899-ben Santung kormányzója lett és erélyes kézzel nyomta el a boxer-lázadást. Az európai reformoknak nagy barátja volt és mintaszerű hadsereget szervezett tartományában. Ezután Csili tartomány élére helyezték és Csu-szi anyacsászárné legbefolyásosabb tanácsadója lett. Az idegeneket gyűlölő kinai nemzeti párt azonban 1909 elején megbuktatta, mire J. visszavonult szülőföldjére. Innen 1911 végén a császári udvar visszahívta, hogy az egyre erősödő köztársasági mozgalom ellen segítségét igénybe vegye. J.-nak azonban nem sikerült a békeközvetítés, mire ő maga ajánlotta a császári háznak, hogy mondjon le a trónról. Erre 1912 febr. 12. a kinai nemzetgyűlés őt választotta meg az újonnan alakult köztársaság ideiglenes elnökének. Szunjacen dr., kit a déli tartományok már előbb kikiáltottak elnöknek, önként visszalépett. J. erélyes kézzel fogott a sok nehézséggel küzdő fiatal köztársaság kormányzásához, de éppen erélyes és szigorú intézkedései miatt 1913 nyarán Dél-Kinában lázadás tört ki, melyet Japán is támogatott titokban. 1913 okt. 6. véglegesen megválasztották a köztársaság elnökévé 507 szóval *Li-juan-hung* 171 szavazatával szemben s okt. 10. ünnepélyesen beiktatták.

Juaó, Ti-nek, III. Amenhotep egyiptomi király kedvenc feleségének édes atyja, kinek gazdagon feldíszitett koporsóját s híres sírleletét a kairói múzeumban őrzik.

Juarez (ejtsd: huaresz, régente *El Paso del Norte*), város Chihuahua mexikói állam É.-i határán, a mexikói fő vasúti vonal kiindulási helye és a Rio Grande mellett, vele szemben El Paso északamerikai város, 8218 lak., közelében kerti és szőllőültetvények. 1630-ban spanyolok alapították.

Juarez (ejtsd: huaresz), *Carlo Benito*, mexikói államférfi, szül. Ixtlanban (Oajaca állam) 1806 márc. 21., megh. Mexikóban 1872 júl. 18. Indiánus családból származott. 1848—52-ig Oajaca állam kormányzója volt. 1853-ban száműzetésbe kellett mennie, honnan csak 1855. tért vissza. Ekkor rövid ideig Alvarez elnök mellett igazságügyminiszter volt. Alvarez utóda, Comonfort a legfelsőbb törvényszék elnökévé tette s Comonfort elűzetése után 1858. elfoglalta az elnöki széket. J. mint elnök lefoglalta az egyházi vagyont. Hogy az ország zilált pénzügyeit rendbe hozza, a kongresszussal azt a határozatot fogadtatta el, hogy két évre fölfüggesztik az idegen hitelezőknek fizetendő adósságok kamatainak fizetését. Ezért összeütközésbe jutott Anglia, Spanyolország és Franciaország kormányaival, melyek érdekeik védelmére hajóhadat küldtek Mexikó ellen és 1861 végén megszállották Veracruzt. J. erre az angolokkal és spanyolokkal megegyezett, mire ezek 1862 ápr. elhagyták Mexikót. Csak a franciák nem engedtek, mivel III. Napoleon Mexikó trónjára Miksa

osztrák főherceget akarta ültetni. A franciák 1863 jún. Mexikóba, a fővárosba is bevonultak s J. kénytelen volt az ország északi részébe menekülni. Miksa császár csakugyan elfoglalta Mexikó trónját, de J. visszautasított vele minden alkudozást. Mikor aztán az Egyesült-Államok tiltakozása folytán III. Napoleon császár visszavonta seregét Mexikóból, J. is új erőre kapott és elfoglalta a fővárost, Queretaróban pedig maga Miksa császár is fogságba került. J. ekkor a szerencsétlen fejedelmet hadi törvényszék elé állíttatta, mely őt halálra ítélte. J. megerősítette a halálos itéletet s 1867 jún. 19. végre is hajtották azt. 1867. és 1871-ben újból megválasztották elnöknek, de 1872 elején felkelés tört ki kormánya ellen, melynek leverését már nem élte meg. V. ö. *Burke*, Life of Benito J. (London 1894).

Juba, folyó, l. *Dzsub*.

Juba, Numidia királya, II. Hiempsalnak, Massinissa dédunokájának fia, a Caesar és Pompeius között kitört küzdelemben az utóbbinak állott a pártjára s midőn Caesar legátusa, Gaius Scribonius Curio, Afrikában kikötött, J. tőrbe csalta és seregével együtt felkoncolta. Pompeius bukása után J. öngyilkos módon vetett véget életének, s királysága római provincia lett, első helytartója pedig Sallustius. — Fiát, *II. J.*-t Caesar rendeletére Rómába vitték, hol alapos nevelésben részesült. Később Augustus visszaadta neki apja birtokainak egy részét és férjévé tette Kleopatra Selenának, Marcus Antonius és Kleopatra leányának. Mint görögül iró történet- és földrajziró is nevet szerzett magának. Töredékeit összegyüjtötte *Müller* a Fragmenta historicorum Graecorum 3. kötetében (Paris 1849).

Juba, Mauretaniából való római grammatikus Kr. u. 200 táján. A görög metrikusok (kivált Heliodoros) nyomán írt egy terjedelmes metrikai kézikönyvet, melynek nagy tekintélye volt. Töredékeit kiadta Brink (Utrecht 1854). V. ö. *Hense*, De J. artigrapho (Leipzig 1875); *Wentzel*, De J. metrico (Oppeln 1881).

Juba *Adolf*, orvos, szül. Újvidéken 1864 jún. 22. 1910-ben az Iskolaegészségtan, tekintettel a fejlődő kor higienéjére című tárgykörből magántanári képesítést nyert. Németországi útjáról készült jelentése: *Az iskolák építése és berendezése Németországban és Svájcban* (Budapest 1898) címen jelent meg; azonkivül számos értekezést írt orvosi és pedagógiai lapokba.

Jubaea *Gay.* (növ.), a pálmák génusza; egyetlen faja, a *J. spectabilis* H. Bonpl. (coquito) (l. a *Pálmák* mellékletét.) Chilében honos (31°—35° D.-isz.-ig), magas, vastagtörzsű; Dél-Amerika Ny.-i partján a legdélibb pálma. Levele szárnyas, nyelének maradványai a törzsön maradnak. Termése hegyesen tojásdad, egy csontmagva van. Levágott törzse nedvét szirupnak befőzve *pálmaméz* néven árulják. Gyümölcsét eszik, teknőalakú levélhüvelye gyermekbölcső, levelét megfonják. Üvegházban gyakori.

Jubainville, francia régész, l. *Arbois de Jubainville*.

Jubál, egyike Lamek három fiának, aki I. M. 4_{21} szerint atyja volt minden hárfásnak és fuvolásnak.

Jubál-fuvola, l. *Orgona*.

Jubbulpore, indiai divizió és város, l. *Dzsabalpur*.

Jubilate (lat.) a. m. örvendjetek, neve a húsvét utáni III. vasárnapnak, a 99. zsoltár második verse szerint, amellyel kezdődik az aznapi szt. misének introitusa.

Jubileum (lat.) a. m. örömünnep, melyet valamely örvendetes esemény emlékére 25, 50, 100 éves fordulóján tartanak. (Pl. a házasságkötés 25. évfordulója, amikor *ezüstlakodalom* a neve, az 50. évfordulóé: *aranylakodalom*; a kat. papságnál az első sz. mise 25. évfordulója *ezüstmise*, az 50-iké *aranymise*, a 60-iké *gyémántmise*.) Politikai eseményeknél rövidebb időközökben is megülik. — J. *az egyházjogban* a. m. vigalom (öröm) évi búcsú (J. majus v. anni sancti), melyet rendesen minden 25 év lejártával különös bulla (bulla indictionis) által kihirdetnek. A J. hatálya egy évig tart és szent év a neve. Karácsony estéjén kezdődik és köv. karácsony estéjén végződik. Karácsony első vecsernyéje előtt különféle szertartások között a pápa kalapáccsal ráüt Sz. Péter templomának egyik befalazott kapujára (porta aurea a. m. aranykapu), mire azt kibontják és a pápa a papság kiséretében ünnepélyes körmenetben bevonul a templomba. Egy évre rá újra befalazzák. Ugyanezt végzi három bibornok, mint a pápa követei, a Sz. Pál, a laterani és a Santa Maria Maggiore templomokban. (Waal, Das heilige Jahr in Rom (1900); Kraus, Das Anno santo (Essays, II. 1901.) Rendkivüli alkalmakból kihirdetett s a J.-mal hasonló joghatállyal az ideiglenes büntetések teljes elengedésével járó búcsukat adinstar Jubilaei-búcsúknak nevezik. — J.-i év a zsidóknál l. *Jóbel-év*.

Jubileumi búcsú, l. *Jubileum*.

Jubileumi díj, lóversenydíj, Ferenc József Ő Felsége osztrák császárrá való koronázásának ötven éves jubileuma alkalmából alapította az osztrák Jockey-Club. A díj értéke 60,000 korona.

Jubileumi érem, alapította I. Ferenc József 1898. uralkodásának ötvenedik évfordulója emlékére. 1. *A haderő és a csendőrség* részére aug. 18-án alapított J. a *jubileumi emlékérem* nevet viseli. Az érem ágyú-ércből készült, előlapján a király domború mellképével és a következő kör írással: FRANC. IOS. I. D. G. IMP. AVSTR. REX. BOH. ETC. AC. AP. REX. HVNG. A hátlapon cser- és borostyánkoszorúba foglalva: SIGNVM MEMORIAE felírás és:

MDCCCXLVIII—MDCCCXCVIII.

körírás látható. Az érmet a Ferenc József-rend vörös szalagján a balmellen viselik. — 2. *J. állami polgári alkalmazottak részére*, alapíttatott aug. 18., az előbbihez teljesen hasonló érem, vörös-fehér szalagon a bal mellen a katonai érem után viselendő. Az érmet mindazok megkapták, akik 1898 dec. 2. állami v. közigazgatási szolgálatban állottak, továbbá azok, akik 1848 dec. 2-tól 1898 dec. 2-ig terjedő időközben valamikor legalább 10 évig szolgáltak. — 3. *Jubileumi udvari érem*, alapíttatott okt. 21. Az érem tojásdad alakban aranyból, ezüstből v. bronzból kétféle nagyságban van verve. Az érmet a bal mellen a katonai J. előtt fehér szegélyű vörös szalagon viselik. — 4. *Az ez-*

redtulajdonosi J.,alapíttatott 1898 nov. 30-án, 200 arany súlyu, tojásdad alakú aranyérem, melyet aranykapoccsal a Ferenc József-rend csokorba kötött szalagjára és ezzel a zászlóra, a lovasságnál pedig az e célra készített ezüst díszkürtre erősitenek. Az érmet mindazok az ezredek megkapják, amelyeknek I. Ferenc József uralkodásának félszázados jubileumakor legalább is ötven évig volt tulajdonosa. — 5. *Jubileumi emlékérem* a király külföldi ezredei részére. Az érmet a király orosz és német ezredeinek tisztikara és altiszteinek egy része kapta. — 6. *Jubileumi kereszt.* Alapította I. Ferenc József 1908 aug. 14. hatvan éves uralkodói jubileuma alkalmából katonai és állami polgári alkalmazottak részére. Jelvénye aranyozott bronzkereszt, ágait átkötő babérszalaggal, a kereszt előlapjának közepén az uralkodó arcképe, hátlapján 1848—1908. A katonai egyének a keresztet fehér-vörös csíkos, a polgáriak vörös szalagon viselik. A keresztet vörös, fehér szegélyű szalagon az udvari alkalmazottak viselik. L. még *Díszérem negyven évi hű szolgálatért.*

Jubileumok könyve, egy Kr. e. az I. sz.-ban keletkezett apokaliptikus könyv, mely a Mózes 1-ső könyvében és a 2-ik könyv első fejezeteiben levő anyagnak a farizeusi zsidóság szellemében való feldolgozását foglalja magában. J.-nek azért hívják, mert szerzője különösen arra vet ügyet, hogy ama kor kronológiája szerint számoljon és számításai alapjául a 49 éves jóbel-korszakot veszi. Jeromos tanusága szerint a könyvet héberül írták, de csak etiop fordításban maradt fönn. V. ö. *Schürer*, Geschichte des jüdischen Volks im Zeitalter Jesu Christi (2. köt., Leipzig 1886); *Singer*, Das Buch der Jubiläen (1898).

Jubilus *(jubilatio,* lat.), a középkori egyházi énekben a. m. cifrázat, koloratura. Hosszabb dallam-frázis *egy* szótagon.

Jubis (ejtsd: zsübi), francia szőllőfajta, más nevei augibi és jubi. Provence-i mazsolaszőllő. Az augibi muskotály nem más, mint az alexandriai muskotály.

Jublains (ejtsd: zsübleñ), falu Mayenne francia dép. Mayenne járásában, *Noeodunum* gallo-római város romjaival (castrum, szinház, templom, fürdők) és 1295 lak.

Jucar (ejtsd: hukár), folyó Spanyolország K.-i részén; a Sierra Tragaceten ered az Ojuelos de Valdeminguetten (1720 m.), D.-nek, majd K.-nek folyik, Valencia tartományba átérve fölveszi balról a Cabrielt s ezután vizét rizs- és egyéb ültetvények öntözésére jó részben szétönti öntöző csatornákkal. 506 km. folyás után Culleránál ömlik a Valenciai-öbölbe.

Juchart v. *Juchert,* l. *Jauchert.*

Jucker, l. *Jukker-ló.*

Jucz, az aldunai szoros egyik megszünt sellője, Szinyicze és a szerbiai Golubinje közt, melyet a Vaskapu-szabályozás alkalmával levésték és kiszélesítették. L. még *Vaskapu.*

J. U. D. (lat.), l. *Juris utriusque doctor.*

Jud, *Leo,* l. *Judä.*

Juda (héber *Jehuda*), Jákob fia, a 12 nemzetség között Efraim mellett a leghatalmasabb nemzetség ősapja és képviselője. Míg Efraim nemzetsége a Szentföld közepén, addig J. nemzetsége a később beleolvadt Simeon nemzetséggel együtt a déli részen telepedett le. A törzsek között kifejlődött irigy versengés szakadást idézvén elő Efraim és J. között, az ország északi fele Izrael országa, a déli része J. országa néven említtetik. J.-ban az egy Isten, a Jahve tisztelete hovatovább kifejlődött s megerősödött, az erkölcsi élet és közszokások a mózesi törvénynek sokkal inkább megfelelők voltak, mint amott; a királyi hatalom, támogattatván az ezzel szorosan egyesült papság befolyása által is, messze túlszárnyalta Izraelországot s Izrael országa meghódítása után még 136 évig (586. Kr. e.) fennállott, sőt a babiloni fogság után uj életre támadt (l. *Judea).* Később, a rómaiak idejében Izrael összes ivadékai *judeusok*-nak neveztettek, mely névnek szláv kiejtéséből származott a magyar *zsidó* (l. o.) név is.

Judä *(Jud), Leo,* helvét reformátor, szül. Gemarban (Elszász) 1482., megh. Zürichben 1542 jún. 19. Előbb Maria-Einsiedelnben volt Zwingli utóda, 1522 után pedig Zürichben a Péter-templom lelkésze s ez állásában sokat tett a reformáció diadalra juttatására lelkes egyházi beszédei, latin bibliafordításai s nagyobb és kisebb kátéja által. Zwingli halála után őt állították a zürichi református egyház élére, de ő csakhamar átengedte ezt Bullingernek. Életrajzát fia, János írta meg (1574). V. ö. *Pestalozzi,* Leo J. (1860).

Judaea, l. *Judea.*

Juda há-Lévi *(ben Sámuel,* arab nevén *Abul-Haszan),* a legnagyobb új-héber költő, szül. 1085 körül Toledóban, megh. 1141 körül, Palesztinába való zarándokútján. Ifjú korában talmudi tanulmányai mellett orvostannal foglalkozott, később kiválóan a költészetnek és bölcsészetnek szentelte fényes tehetségét. 1140 körül zarándokútra kelt a szentföldre. Egyiptomon keresztül utazva, Damaszkusig jutott, de magát Palesztinát, úgy látszik, el nem érte. A monda szerint Jeruzsálem kapuja előtt egy arab ölte meg. Zsinagógai és világi énekei az újhéber költészet remekei; az előbbiek java részét befogadta a zsinagóga minden ritusa. Költeménygyüjteményét (Diván) kiadta Geiger (a költő életrajzával, Breslau 1851). Arab nyelven írt Al-Chazari című vallásbölcsészeti munkája párbeszéd alakjában fejtegeti a zsidóság tanait s tartalmát; birjuk héber, spanyol, latin és német fordításban (az utóbbit Cassel D.-től, 2. kiad. Leipzig 1869 és Hirschfeld S.-től, u. o. 1885).

Juda Hanászi, zsidó patriarcha, a misna (l. o.) szerkesztője. Megh. 219. L. *Talmud.*

Juda hegysége, l. *Palesztina.*

Judaizmus, a zsidó vallás; az ős-kereszténység idején az a törekvés, amely a zsidó szokások és törvények megtartását célozta. J.-nak nevezték a későbbi zsidóságnak azt a vallásos gondolkozásmódját is, amelyet a Talmudban a rabbinusok állapítottak meg. *Judaizálni* a. m. zsidó szokásokat stb. utánozni. L. még *Szombatosok.*

Juda Makkabi. A makkabeus testvérek legkiválóbb hőse. Ő szervezte a zsidó csapatokat a szírek ellen, midőn a szír Antiochus Epiphanes a zsidó vallást eltöröltetni akarván, a jeruzsálemi templomban Zeus szobrát felállíttatta és halálbüntetés terhe alatt annak imádását követelte, azon-

kívül ugyanancsak halálos büntetés terhe alatt tiltotta meg a zsidó vallás szertartásainak követését. J. győzelemről-győzelemre vezette a zsidó hadsereget, leverte a legkiválóbb görög vezéreket és eltávolította a templomból Zeus szobrát, majd pedig szövetségre akarván lépni a római szenátussal, újabb támadásra készült. Még mielőtt a rómaiak válasza megérkezett, elesett a csatában (161. Kr. e.). V. ö. *Schurer*, Geschichte des Judenthums zur Zeit Jesu Christi (Leipzig 1901).

Judás, 1. a *galileai*, kit Josephus Flavius Gaulonaiosnak nevez, Zadok nevű társával felbujtotta Kr. u. 6—7-ben a zsidó népet a Sulpicius Quirinus római helytartótól elrendelt vagyonbecslés és népszámlálás miatt. Rómaellenes érzületét a zeloták halála után is ápolták s ez idézte elő a 67—70-ig tartó zsidó háborut, mely Jeruzsálem elpusztulásával ért véget.

2. *J., iskarióti*, vagyis a kariotbeli férfi. Simon fia és Jézus 12 apostolainak egyike, ki a pénztárt kezelte, ami zsugoriságra vezette. Pénzszomjuságból csókkal (J.-csók) elárulta mesterét 30 ezüst sékelért (mintegy 96 kor.) a zsidó szinedriumnak, de látván Jézus halálra itéltetését, kétségbeesett és fölakasztotta magát.

3. *J. Jacobi*, apostol, kit Máté *Lebbeus* v. *Taddeus* néven emlit. Valószinüleg Alfeus fia volt s az ifjabb Jakab apostolnak testvére. Későbbi élettörténete ellentétes mondákon alapszik. A nyugati mondák szerint a perzsák között terjesztette Simonnal együtt az evangéliumot, Perzsiában halt meg mint vértanú. Ellenben az Edesszában fenmaradt hitrege ugyanazonositja J.-t Tamás apostollal, akit Krisztus után 200 évvel már Pártia apostolaként tekintettek; Taddeust pedig úgy tünteti fel e hagyomány, mint az Úr főtanitványainak egyikét s mint aki Edesszában a kereszténységet meghonositotta. Nevenapját a kat. egyház okt. 28., a keleti május 16. (22.) ünnepli. A hagyományos nézet szerint J. volt a szerzője a 7 katolikus levél egyikének.

Judás néven hívják tolvajnyelven a hamiskártyás segitőtársát, aki az áldozat kártyáiba nézve, az előre megállapitott titkos jelekkel közli azokat a játszótársával.

Judáscsók. Máté 26, 49 és Lukács 22, 48 alapján az a csók, mellyel Judás Krisztust elárulta. Innen származott a közmondás, mely J.-kal az áruló célból tanusitott barátságot bélyegzi meg. L. *Judás*, 2.

Judás ezüstje (növ.), l. *Lunaria*.

Judásfa (növ.), l. *Cercis*.

Judásfül (növ., *Auricularia auricula Judae* [L.] Schröter.), kozmopolita gomba, melyet leginkább korhadó bodzafa törzsén találunk. Ezért *bodzagombának* is nevezik. Termőteste 4—8 cm. nagyságú. Alakja igen változatos, rendszerint vékony, kagyló- v. fül-alakú. Szine sötét-zöldesfekete, alsó felülete finoman molyhos. Szárazon igen vékony, törékeny hártyává zsugorodik össze, nedvesség hatására megduzzad. Régebben orvosságnak használták.

Judd, *John Wesley*, angol geológus, szül. Portsmouth-ban (Hampsh.) 1840. Londonban a R. College of Sc. főiskolán a mineralógia és geológia tanára. A skót vulkánokról irt tanulmányában az egykori vulkánikus jelenségeket öt nagy centrális vulkánból származtatja, amelyeknek roncsait még ma is konstatálhatóknak véli. Ez elmélete ellen főkép a nagyhirű Geikie több izben kikelt. J. Selmeczbánya vidékét is tanulmányozta s erről szóló műve On the ancient volcano of the district of Schemnitz. Hungary cimen a Quarterly Journal of the Geol. Soc. XXXII. kötetében 1876. Londonban jelent meg. Magyar vonatkozású munkája még: On the origin of the Lake Balaton (Ged. M. 1876).

Judea, a babiloni fogságból való visszatérés óta Palesztinának déli része a Jordán és Földközi-tenger között. Határai, melyek egyébként erősen változtak, akkoron a következők voltak: K.-en a Jordán folyó és a Holt-tenger, D.-en köves Arábia, Ny.-on a Középtenger, É.-on Szamaria. Herodes korában Dan, Benjamin, de kivált Juda és Simeon törzseinek területéből alakult, hozzácsatolva lassankint a filiszteusokat és *Idumeát* is. Herodes halála után Szamariával öregbedve, fia, Archelous alá került, majd Rómához csatolták (Kr. u. 6.) és kormányzását prokurátorokra bizták, akik viszont a szíriai kormányzó alatt állottak. Ilyen prokurátor volt Pontius Pilatus is. Caligula (Kr. u. 37.) Palesztinával együtt Herodes Agrippának adta, kinek halála után (44) visszakerült a birodalomhoz és végképen ott is maradt. Titus hadjárata után (71) tiz toparchiára oszlott. Emlitendő városai voltak: Hebron, Gibeon, Bethlehem, Aszkalon és Gaza. Konstantin alatt J. és Szamaria Palaestina primává egyesültek, melynek központja Caesarea volt. Egyebekben l. *Palesztina*.

Judeich, *Johann Friedrich*, német erdészeti iró, szül. Drezdában 1828 jan. 27., megh. Tharandban 1894 márc. 28. Előbb mint erdőmester működött Csehországban, 1866. pedig szász állami szolgálatba lépett és a tharandi erdészeti akadémia igazgatója lett. Művei: Die Forsteinrichtung (5. kiad., 1893); Ratzeburgnak Die Waldverderber u. ihre Feinde c. művét teljesen átdolgozta s e cím alatt adta ki: Lehrbuch der mitteleuropäischen Forstinsectenkunde (1885); 1868—1887-ig a Tharandter forstliches Jahrbuch-ot szerkesztette.

Judenburg, város, J. stájer kerületi kapitányság székhelye a Mura jobb partján, vasút mellett, 734. m. magasban, szép vidéken, (1910) 5904 német lak., sörfőzéssel, vasiparral; kaszagyárral, villamos művekkel, 72 m. magas római toronnyal, templommal; a piacán az 1717.-i pestis emlékére emelt oszloppal. Nyaralótelep. K.-re Lichtenstein vár romjai, új kastélya és vaskohó, Zeltweg ipartelep; É.-ra Fohnsdorf, barnaszénbányával, vaslemezgyár, DNy.-ra a J.-i v. Seetali alpok (legmagasabb csúcsa a Zirbitzkogel 2397 m.).

Judex (lat.) jelentései a római jogban: biró, szakbiró, esküdtbiró, ritkábban: a. m. magistratus (l. o.); különösen a késő császári korszakban a tartományi helytartót is jelentette, az őt helyettesitő alsóbbrendű hivatalnok volt a *J. pedaneus*. *J. inhabilis, suspectus* a. m. érdekelt, illetőleg ez okból gyanus biró. *J. in propria causa*, biró saját ügyében; *J. curiae*, országbiró. Felebbvitelnél *J. a quo* és *J. ad quem* (t. i. appellatur), az első az, akinek határozata ellen, a másik az,

akihez történik a felebbvitel. *J. qui litem suam facit*, az oly biró (a formuláris eljárásban esküdt), aki valamely per lefolyásánál, illetve eldöntésénél szándékosan vagy gondatlanságból jogtalan kárt okoz valakinek. Az ily birót az illető méltányos kártéritésért perelhette (quantum aequum iudici videbitur). L. *Quasi delictum.*

Judex damnatur, ubi nocens absolvitur (lat.) a. m. a birót itélik el, ha a bűnöst felmentik. Publilius Syrus 257. szentenciája.

Judge (ang., ejtsd: dzsödzs) a. m. biró, szűkebb értelemben a felsőbb törvényszékek birája, megkülönböztetésül a békebiráktól, kiknek neve *justices* (of the peace). L. *Békebiróság.*

Judic (ejtsd: zsüdik), *Anne* (családi nevén *Damiens)*, francia szinésznő, szül. Semurben 1850 júl. 17., megh. a Jouan-öbölben Cannes mellett 1911 ápr. 15. Elárusitó volt egy fehérnemű-üzletben, ahol tehetségét észrevették. Először a párisi Gymnase-ban lépett föl 1867. 1871-ben Belgiumban énekelt, 1872. újra Párisban, ahol a Gaîté-szinházban, majd a Bouffes Parisiensban mint operett-primadonna fényes sikereket ért el. 1893 után egy időre visszavonult, de később újra visszatért a szinpadhoz új szerepkörrel: anya-szerepeket játszott drámákban és vigjátékokban, nem kevesebb sikerrel. A külföldi nagy városokban többször vendégszerepelt, így Budapesten is. Főbb szerepei voltak Szép Heléna, Niniche, Moussotte, Nitouche stb.

Judica (lat.) a. m. itélj; neve a nagyböjt ötödik vasárnapjának, az aznapi szent mise introitusának kezdő szava után (Zsolt. 42, 1.).

Judicaria *(Giudicaria)*, Tirol DNy.-i része, a Sarca középső K.-i és a Chiese felső DNy. felé irányuló völgyét foglalja magában. Főhelyei: Stenico, Tione és Condino. L. *Alpok.*

Judicatum (lat.) a. m. itélet; *judicatura*, itélkezés; *res judicata*, itélt dolog; *cautis J. solvi*, perköltség-biztositék. L. *Jogerő, Itélet.*

Judicatura (lat.), l. *Joggyakorlat.*

Judices prosynodales (lat.), l. *Egyházi biróságok.*

Judices regni ordinarii (lat.), l. *Ország nagybirái.*

Judicia octavalia (lat.), l. *Nyolcados törvényszék.*

Judicium (lat.), itélet, itélőképesség. *J. in jurante*, az eskünek (l. o.) az a kelléke, hogy az eskü teljes belátással és akaratszabadsággal tétessék le. *Judicia divisoria*, osztálykeresetek. *J. Dei*, istenitéletek (l. o.) *In judicio eljárás* l. *Formula.*

Judicium delegatum (lat.), a Wesselényi-féle összeesküvésben és egy ezt követő felkelésben állitólag résztvett protestáns papok ellen 1671—1675. Pozsonyban kegyetlen szigorral eljárt rendkivüli biróság, amely 41 papot a nápolyi gályákra juttatott.

Judicium parium (lat.) a. m. egyenlők biráskodása; a középkorban az az elv fejlődött ki, hogy mindenki felett csak a saját rendjebeliekből álló biróság itélkezhetik (nemes felett nemesi, városi polgár felett városi biróság stb.). Ez az elv fenmaradt a peres eljárásban is, ahol a különös hivatást űzőknek a külön saját tagjaikból álló biróságát jelenti (pl. ipari foglalkozásoknál, l. *Ipari biróság* és *Iparhatóságok).*

Judicum *(J. liber*, lat.) a. m. *Birák könyve* (l. o.).

Judit, zsidó hősnő, szülővárosának, a különben ismeretlen Betuliának megmentője. Midőn t. i. Holofernes, Nebukadnezar király fővezére, a várost ostrom alá vette, az ellenséges táborba ment s a szépsége által elkábitott vezérnek, miután lerészegitette, fejét vette, mire a megrettent ellenség vad futásnak eredt. J. könyve az ótestamentumi öt apokrif könyvnek egyike. J. tette festők, szobrászok, zeneszerzők (Doppler) és költők (Hebbel) művészi alkotásainak gyakran feldolgozott tárgya.

Judit, az Árpád-ház két tagjának neve. 1. *J.*, Géza vezér leánya, I. Boleszló Chrobry lengyel herceg felesége, Beszprim vagy Ottó anyja. Azonban Boleszló elűzte, mire J. valószinüleg Magyarországba tért vissza. — 2. *J.*, III. Henrik császár és poitoui Ágnes leánya, szül. Ravenna vidékén 1047. III. Henrik, ki egy évtizeden át fenyegette Magyarország függetlenségét, 1053. Triburban végre kibékült I. András királlyal s ezt a 6 éves leányát a csecsemő Salamonnal, András fiával jegyezte el. A lakodalom 1063. történt meg, midőn Salamon trónra lépett. A mogyoródi csata után (1074) Mosonban J. akadályozta meg Salamont, hogy arcul ne üsse saját édes anyját, Anasztáziát, ki neki szemrehányásokat tett. J. testvére, IV. Henrik császár, segitségére ment ugyan sógorának, ki hűbérül ajánlotta föl elvesztett országát, de látván, hogy ügye tarthatatlan, csakhamar kivonult s J.-ot is magával vitte. Tiz év mulva (1084) a fogságából kiszabadult Salamon Regensburgban fölkereste J.-ot, de ez többé nem fogadta el férjének. Salamon halála után J. 1088. I. Ulászló lengyel fejedelemhez ment férjhez. Megh. 1102 előtt.

Judit császárné, Jámbor Lajos frank király és római császár második neje, Welf bajor gróf leánya. 813-ban vette őt nőül a császár első nejének, Irmengardnak halála után. E házasságból született 823. *Kopasz Károly*, a későbbi francia király. Mostoha fiai, kik irigykedtek befolyására, házasságtöréssel vádolták a császár előtt, ki J.-ot 830. klastromba záratta. Innen kiszabadulva, 832. újabb bonyodalmakat támasztott fiának, Károlynak tett kedvezéseivel. Mostoha fiai 833—834. megint fogságban tartották. Ezután férje haláláig háboritatlanul élt. Meghalt Toursban, 843 ápr. 19.

Judlium (rövidités, a *judex nobilium* kifejezés összevonásával), a. m. nemesek birája, szolgabiró.

Judson-por *(Judson powder)*, robbanószer, mely nem egyéb, mint fekete lőporral felszivatott nitroglicerin. Nagyon erős robbanószer.

Juel, *Jens*, dán festő, szül. Gamborgban 1745 máj. 12., megh. 1802 dec. 27. Először Gehrmannál Hamburgban, 1765 óta a kopenhágai műv. akadémián tanult, 1771—80. Rómában, Párisban és Genfben dolgozott. Hazatérve udvari arcképfestő, 1795. a kopenhágai akadémia igazgatója lett. A dán festészet nemzeti iránya vele kezdődik. A korábbi akadémikus művészettel szemben, kereset-

lenül, szárazon, de nagy bensőséggel festett intim képmásokat és tájképeket, melyeknek java kopenhágai gyűjteményekben van.

Jug, folyó Vologda orosz kormányzóságban, Velikij Usztjugnál egyesül a Szukhonával a *Dvinává* (l. o.). 463 km. hosszú, legnagyobb mellékfolyója a Lusza.

Juga (szanszkrit) a. m. világkor, melyből a brahmanizmus négyet vesz fel, csak úgy, mint a régi görögök és rómaiak: 1. a *Krita-J.*, melyben meg igazság uralkodott a földön; 2. *Trétá-J.*, melyben az igazságosság egy negyedét elvesztette; 3. *Dvápara-J.* és 4. *Káli-J.*, a mostani világkor, melyben a gonoszság és a baj egészen elhatalmasodott. V. ö. *Roth.* Über den Mithos v. den 5 Menschengeschlechtern bei Hesiod (Tübingen 1866); *Hopkins*, Religion of India (Boston és London 1895).

Juge (franc., ejtsd: zsűzs) a. m. biró; J. de paix a. m. békebiró; J. consulaire (előbb J. et consul) a. m. kereskedelmi biró, kereskedelmi bíróság tagja.

Jugend, Münchenben megjelenő, előkelő szinvonalú képes német folyóirat. Alapította *Hirth* Georg 1896.

Jugerum (lat.), római területmérték = 28,800 római láb = 2523·3 m². 1 J. = 2 actusquatratus = 8 clima = 288 decempeda quadrata. 200 J. volt egy centuria (50·466 hektár).

Juggurnant *(Dzsagannath)*, l. *Puri*.

Jugi impatiens, libertatis incapax (lat.) a. m. a jármot nem türi, de szabadságra nem való. Némelyek szerint gr. Kollonich Lipót mondta a magyarokról, Döbrentei Gábor állítása szerint báró Jenisch Bernát osztrák diplomatától származik.

Juglandaceae, *Diófafélék* (növ.), a kétsziküek családja. Körülbelül 33 faja van; az É.-i félgömb melegebb mérsékelt tájain és tropikus Kelet-Ázsiában honos fák. Levelük váltakozó, rendesen nagy, páratlanul szárnyas, pálhátlan. Viráguk egyivarú, egylakú, egy murvalevél hónaljában fejlődik, virágtakaróként 1—4 levél szerepel, olykor egész csökevényesek, a termővirágban összenőnek az alsó állású magházzal, mely két termőlevélből alakul, nem teljesen 2 üregű, alapján 1 magkezdeménye van, ezen csak 1 integumentum. Termésük csonthéjas (dió), kivül kéreg- v. bőrszerű héjjal, belül kemény csonthéjjal s ezen belül egy barazdás v. 2—4 karéjú, hártyás héjú, olajos maggal. Porzós viráguk (3 v. több porzóval) csüngő levélhónalji barkavirágzatot alkot a tavalyi ágakon, a termős virágok pedig végálló keves v. tobb tagú füzért. Nevezetesebb génuszok: *Juglans* (l. *Diófa*) és *Carya*. A harmadkorban részben még ma is élő fajok megvoltak.

Juglandales (növ.), a kétsziküek sorozata, egyetlen családja a Juglandaceae (l. o.).

Juglans (növ.), l. *Diófa*.

Juglon, *oxi-α-naftokinon*, *nucin*, *regianin*. $C_6H_3O_2.C_4H_3.OH$. Narancssárga, 150°-on bomlás közben olvadó, tűalakú kristályok. Vizben és alkoholban kevéssé, éterben és kloroformban könnyen oldódik. A bőrt sárgásbarnára festi. Alkaliákban ibolyaszínnel oldódik, ez oldat a levegőn *oxi-J.-ná* (dioxinaftokinon) oxidálódik. J. keletkezik a dioxinaftalinnak krómsavval történő oxidációjakor.

Jugor-szoros *(Jugorszkij-sar)*, 47 km. hosszú és 3—16 km. széles, 30—100 m. mély tengerszoros a Vaigacs-sziget és a szárazföld közt, a 69²/₃° É. sz. és 60¹/₃° K. h. alatt. Az Északi Jeges-tengert a Kari-tengerrel köti össze. D.-i partján van a Chabarova-kikötő.

Jugrok, *juharok* v. *ugrok*, korábbi szkita néptörzs a Volga mellett, Jugriában, Kézai szerint: «regnum Jorianorum», a magyarok ősi hazájának szomszédságában. Ennek emlékét felvetette 1517. Miechov krakói orvos Tractatus de duobus Sarmatiis c. munkája, melynek nyomán Herberstein 1549. Rerum moscovitarum commentarii c. munkájában felvetette a magyar és az uralvidéki ugorok (vogulok és osztjákok) nyelvének rokonságát. Az oroszok a XII. sz.-tól fogva ismerték ugri, jugri néven azt az uralvidéki népet, amelylyel annyit háboruskodtak. V. ö. *Hunfalvy*, Magyarorsz. ethnogr. (Bpest 1876).

Jugulares, l. *Halak* és *Torokparás halak*.

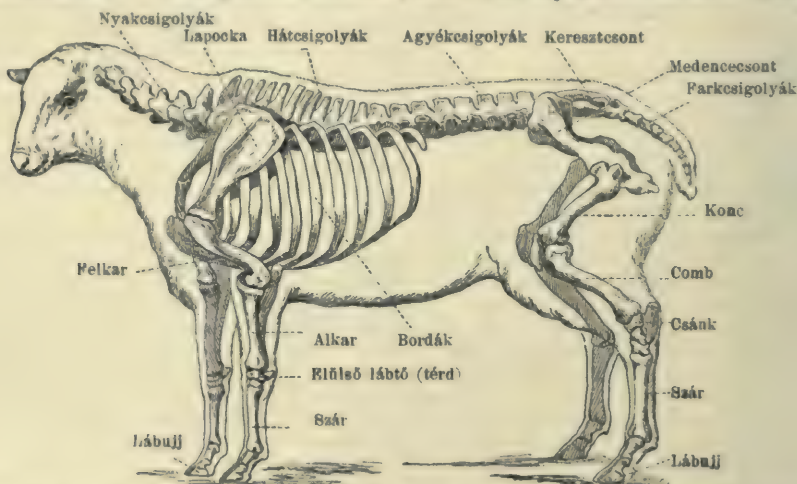
Jugularis (lat.) a. m. torkolati, a nyakon levő nagy gyüjtőerek, nyiroktörzsek s a velük vonatkozásban lévő csontnyílások, árkok stb. elnevezése (vena, truncus, foramen, fossa, incisura J.). A *vena J.* a fej és nyak vérét szedi össze. Van vena J. externa (külső) és interna (belső). Utóbbi az agyvelő vérét gyüjti össze s több ágat vesz fel az arcról és nyakról is. Kezdetén a koponyaalapon egy tágulat van, a *bulbus* venae J. superior, hasonló a végződésénél levő bulbus venae J. inferior.

Jugum (lat.) a. m. iga, járom; továbbá a rómaiaknál a pellengérnek egy faja, mely két, a földbe szúrt és egy harmadik, ezek felett keresztbe fektetett lándzsából állott, mely alatt elhajtatni (sub J. mitti) a legnagyobb szégyen volt, mely katonát érhetett. Eredetileg, úgy látszik, samniumi szokás volt; mert a történelemben először akkor tétetik róla említés, midőn a szamniták a caudiumi szorosokban elfogott rómaiakat hajtották el alatta. *(J. caudinum*, caudiumi iga, l. *Caudium)*.

Jugurtha, Numidia királya, Mastanabalnak, Massinissa fiának törvénytelen gyermeke, nagybátyja, Micipsa király udvarában nevelkedett, aki halálos ágyán (Kr. e. 118) fiaival együtt örökösévé tette. De ezek közül Hiempsalt J. Kr. e. 117. megölette, Adherbalt pedig nyilt csatában legyőzte s a megjelent 10 római követet megvesztegetve, Numidiának jobbik (nyugati) felét kapta osztályrészül, a hitványabb keleti Adherbalnak jutott. Csakhamar itt is megtámadta őt J. s Cirtában ostrom alá fogva, 112. megadásra kényszerítette s azután őt a lakosság nagy részével, köztük több római polgárral együtt megölette. Erre Rómában Gaius Memmius néptribunus-jelölt izgatására megindították J. ellen a háborut, mely 5 évig (111—106) tartott. De az első vezért, Calpurnius Bestia konzult J. aranyai lanyha vezetésre birták és J. szinte zavartalanul uralkodott egész Numidiában. Memmius néptribunus sürgetésére ezután J.-t Rómába idézték, hogy számot adjon tetteiről és nevezze meg a bűnösöket. De pártfogóiban bizva, oly gőgösen viselkedett, hogy Rómában tartozkodó rokonát, Massivát, megölette, mire pártfogói sem akadályozhatták meg kiutasítását és a háború

folytatását. A vezér ekkor (110) Spurius Postumius Albinus konzul volt, ki nem tudott fegyelmet tartani katonái között, sőt J.-tól megvesztegetett öccse, Aulus, meg is hódolt a rátámadó numidiai seregnek s járom alatt elvonulva kitakarodott az országból. De ezt már a szenátus is megsokallta; vizsgálatot indított, a bűnösök közül többeket megbüntetett és a háborut erélyesebb kezekre, 109—108. Quintus Caecilius Metellus konzulra bizta. Ennek alkudozásai J.-val nem vezetvén célhoz, J.-t kétszer megverte, mire ez apósához, Bocchus mauretaniai királyhoz menekült, akinek katonáitól támogatva 107. Cirtánál találkozott a római sereggel. Ennek vezére ekkor Gaius Marius, eddig Metellus legatusa, de most már a néptől konzullá választott és a háború vezetésével megbizott kemény katona volt, ki J.-t és Bocchust két izben megverte. A kudarc miatt elkedvetlenedett Bocchus a rómaiakkal kötött szövetséget és Marius quaestora, Lucius Cornelius Sulla rábeszélésére J.-t kiszolgáltatta (106). Marius megkötözve vitte J.-t Rómába és diadalmenete után (104) a Tullianum nevű börtönben kivégeztette. E háborunak s vele együtt a demokrata párt emelkedésének, valamint a szenátus romlott kormányának mesteri rajzát adta Sallustius történetiró. V. ö. *Mommsen*, Röm. Geschichte (II. 125—159. l.); *Meinel*, Zur Chronologie des Jugurthinischen Krieges (Augsburg 1883).

Juh v. *birka* (l. *a képmellékletet*), páros ujjú, csülkös emlős állat, mely az Üresszarvú (Cavicornia) kérődzők (Ruminantia) családjába tartozik. A *házijuh* (Ovis aries L.) vadjuhoktól származik, mely utóbbiak Ázsia, Európa és Észak-Amerika hegyes vidékein honosok. A *vadjuhok* több faja ismeretes, melyek közül az európai *muflonra* (Ovis musimon, *4. ábra*), az ázsiai *argali juhra* (Ovis argali, *9. ábra*) és az afrikai *sörényes juhra* (Ovis tragelaphus) vezetik vissza a házijuhok származását. A házijuh domesztikálása igen régen, még a történelemelőtti időben ment végbe. Európában a házijuh a kőkorszakban jelenik meg először, amíg azonban a legrégibb cölöp-építményekben a juh maradványait (tőzegjuh, Ovis aries palustris) csak elvétve találták, addig a bronzkorszakból számos leletünk van. A házijuh ez idő szerint kozmopolita elterjedésű állat, melyet Amerikába és Ausztráliába az európaiak vittek be. A hímivarú juhot *kosnak*, a heréltet *ürünek*, a nőstényt *anyajuhnak*, a még fel nem üzetett nőstényt *jerkének*, a fiatal állatot egy éves korig *báránynak*, azontúl két éves korig *toklyónak* nevezzük. A juh csontvázát és egyes testrészeit a *szövegábra* tün teti fel. A juhnak 32 foga, nevezetesen: 8 met :ófoga (csak az alsó fogsorban) és 24 redős zománcú zápfoga van.

Juh-fajták.

A házijuhok számos (106) fajtája ismeretes, melyeket származás szerint, a farok hossza és zsírtartalma szerint, legcélszerübben pedig a *gazdasági hasznosítás szerint* lehet csoportosítani. Vannak 1. *gyapjuhasznú juhok*, 2. *húsjuhok* és 3. *tejelő juhfajták*.

A hazánkban tenyésztett *gyapjuhasznújuhok* közül a *merinójuhok* érdemelnek felemlítést. A merinójuhot Spanyolországban tenyésztették ki, ahonnét e juh a XVIII. sz. második felében terjedt el Európa többi államaiban. A merinójuhot Magyarországba Mária Terézia uralkodása alatt hozták be 1772. évben és a Fiume melletti Merkopailban állami törzsjuhászatot alapítottak; II. József császár uralkodása alatt a nyitravármegyei holicsi uradalomba importáltak merinókat és I. Ferenc király alatt ismét sok juhot hoztak be Spanyolországból, minek folytán e juhfajta a XIX. sz. elején általánosan elterjedt. A Spanyolországból Európa többi államaiba vitt merinójuhokból az eltérő klimák és talajviszonyok, tov. az eltérő tenyésztőeljárások folytán Franciaországban a nehezebb testű, hosszabb fésűs gyapjas *Rambouillet-juh (7. ábra)*, Szászországban a túlfinom posztógyapjas *Electoral-juh* és Ausztriában a ráncos *Negretti-fajta* alakult ki, végül a durvább gyapjas juhok mestizéséből durvább *fésűs juhfajták* keletkeztek, ilyen pl. a *magyar fésűs birka*. Nálunk az uradalmak foglalkoznak a gyapjuhasznú juhok tenyésztésével, melyek közül a posztó-gyapjas *Electoral-Negretti juh*.

6. ábra. Mezőségi rackajuh.

4. ábra. Mufflon (Ovis musimon).

5. ábra. Cotswoldjuh.

7. ábra. Ra

3. Ábra. Shropshiredownjuh.

8. ábra.

9. ábra. Argali (Ovis argali).

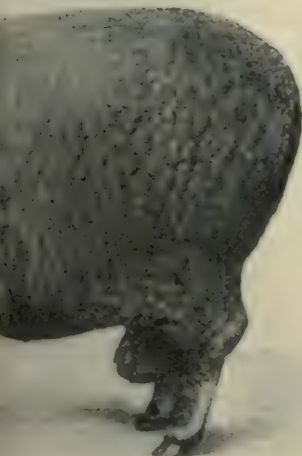
1. ábra. Electoral-Negretti-merinojuh.

anya és kos.

2. ábra. Hampshiredownjuh.

s-merinojuh.

10. ábra. Keletfrizlandi juh.

(1. ábra), továbbá a fésűsgyapjas birkák, így a francia *Rambouillet* és a *magyar fésűs-juh* van elterjedve. Minthogy a finom és a durva gyapju közötti árkülönbség csökkent, újabban a posztógyapjas juhászatokban igyekeznek nagyobb tömegű gyapjut termelő *szövetgyapjas* juhot kitenyészteni. A fésűsgyapjas juhok testnagyságának és húshasznositásának fokozására a *húsmerinókat* (precoce) veszik igénybe, melyek közül legújabban a «non plissé» irányban tenyésztett *Soisonnais- (8. ábra)* és *Châtillonnais-birkák* kerültek be hozzánk.

A *húsjuhok* közül az angol húsjuhok a legkiválóbbak, melyeket két csoportba: a *hosszugyapjas* és középgyapjas v. *down-juhok* csoportjába szokás osztani. Az angol húsjuhok a mult század 60-as éveiben kerültek be hozzánk; a hosszúgyapjas lincoln-, leicester- és cotswoldjuhot *(5. ábra)* a rackajuh nemesitésére használták, de kevés eredménynyel; a down-juhok jobban beváltak, melyek közül a hampshire- *(2. ábra)*, shropshire- *(3. ábra)*, oxfordshire- és southdown-juh van nálunk leginkább elterjedve. Az angol húsjuhokat tiszta vérben, továbbá merinó-, ritkábban cigája- és racka-anyákkal keresztezve tenyésztik (husvéti bárány). A húsjuhok csoportjából a már fentebb emlitett gyorsan fejlődő húsmerinók érdemelnek még felemlítést.

A *tejelőjuhok*, melyeket leginkább a kisbirtokos tenyészt (parasztjuh), főképen a Kárpátok és az erdélyi hegyes vidék területén vannak elterjedve. Legismeretesebb tejelő juh a hosszúfarkú *racka* (l. *Moldvai* és *Magyar racka, 6. ábra)* továbbá a *cigája-juh*, mely utóbbi főképen az ország D.-i és DK.-i részében található. A mult század 30—40-es évei óta a racka- és a cigája-juh nemesitésére a *keletfrizjuhot (10. ábra)* veszik igénybe jó eredménnyel, mivel ez a lapály-juhfajta a hazai juhok tejhozamát fokozza. Hazánkban 1897 óta a bokharai *karakul-juh* tenyésztésével is foglalkoznak, melynek néhány napos bárányai a keresett «*persiana*» prémet szolgáltatják.

Tenyésztés.

A világ fontos juhtenyésztő államaiban kb. 450 millió juh van; hazánk 7·9 millió (1911. évi állatösszeirás) juhállományával a juhok számát illetőleg a 14-ik helyet foglalja el a juhtenyésztő államok között. A juhtenyésztést legnagyobb mértékben Ausztráliában, Dél-Amerikában és Dél-Afrikában űzik; az európai államok közül Angliában és Franciaországban van a juhtenyésztésnek legnagyobb jelentősége. A magyarok ősrégen üzik a juhtenyésztést, amit nyelvünk erről szóló szóbősége igazol; pl. a juhpásztor: nyájajuhász, fejősjuhász, esztrengahajtó, elletőjuhász, meddőjuhász, kosos, ürüs, bárányos és birkás nevet visel. A juh a mult század első felében a legfontosabb gazdasági háziállat volt, mert a legnagyobb tőkénk feküdt benne, jelenleg azonban juhállományunk felényire csökkent és a szarvasmarha, a ló és a sertés a juhot háttérbe szorította. A hanyatlást a tengerentúli gyapjunak árrontó hatása okozta, minek folytán a mai gyapjuárak a 40—50 év előttiekhez képest 30—40%-kal alacsonyabbak. A juhtenyésztés főképen nagyobb uradalmakban megokolt, ahol olyan legelőterületek is vannak, amelyeket más fajú állatokkal nem lehet értékesiteni. A juh sokoldaluan hasznositó állat, hasznositásai közül a *gyapjuhasznositás* áll első helyen. Gyapjukivitelünk az 1910. évben 75·6 ezer q. volt 19·6 millió K értékben. Második helyen a juh *húshasznosítása* érdemel említést, nálunk azonban a juhhús kisebb értékű húsféleség és a fogyasztás is aránylag csekély, ellentétben Angliával és Franciaországgal, ahol a «mutton», ill. a «mouton» elsőrangú nemzeti eledel. Minthogy Franciaország tilalmazta élő juhaink bevitelét, juhkivitelünk csökkent; az 1910. évben 151 ezer juhot exportáltunk 4·1 millió K értékben. A juh *tejével* is hasznosít; fejősjuhászataink a juhtejet túróvá (liptói túró), ritkábban sajttá dolgozzák fel. A juhtej termékeiből az 1911. évben 943 ezer q-t exportáltunk 2·7 millió K értékben. Jóllehet a juhtenyésztés intenziv gazdasági viszonyok között kevésbbé jövedelmező foglalkozás, mégis célszerű azt a többi állattenyésztési ágazatok közé illeszteni, mivel az emelkedő gyapjuárak, a cukorrépatermelés és a cukor- és szeszértékesités nehézségei, nemkülönben a folytonosan rosszabbodó cselédviszonyok a juhtenyésztés felkarolására fognak késztetni.

A tenyészcél különböző hasznositású juhfajták tenyésztése lehet; kopár legelőterületeken és szűkös takarmányozási viszonyok között a finom posztógyapjas (Elektoral-negretti), kedvezőbb viszonyok között a nagyobb testű fésűs-gyapjas juh dívik jobban, míg intenzivebb viszonyok a húsjuh tenyésztésének kedveznek, végül egészen primitiv viszonyok között az ország hegyes vidékein a fejősjuh hasznosít a legjobban. A tenyészállatok elbirálása alkalmával a posztógyapjas juhoknál a gyapjuhasznositásra helyezik a fősúlyt; a fésűsgyapjas juhoktól a megfelelő gyapjuhasznositáson kivül nagyobb testet, vagyis jobb húshasznositást is kivánnak; a húsjuhoknál a korán fejlődő jellemvonásra, a hizékonyságra és a nagy és kedvező vágósúlyra vannak elsősorban tekintettel, végül a fejős juhoknál a tej mennyisége és minősége a legfontosabb kellék.

A juh tenyészérettségét $1^1/_2$—$2^1/_2$ éves korban éri el és 4—8 éves korig használható tenyésztésre. Bárányoztatni évenként egyszer szokás, leginkább télen vagy tavasszal, ritkán nyáron. A szabad üzetés alkalmával 25—30, a háremszerü fedeztetés esetében 40, a kézből való fedeztetéskor pedig 60 anyát szoktak egy kosra számitani. A juh vemhességi időtartama 139—161 nap, vagyis 5 hónap. Az anyajuh egy bárányt ellik, azonban elég gyakran ikerellés (2, kivételesen 3—5 bárány) is előfordul, különösen némely fajtákat jellemzi a gyakori ikerellés. A bárány születésekor 2·5—4 kg., ez a súly az anyaállat súlyának 4—9%-át, vagyis $^1/_{20}$—$^1/_{10}$ súlyrészét teszi. A bárány eledele az első 2—4 hétben kizárólag az anyatej, de később abrakot és szénát is fogyaszt. A fokozatos elválasztást 3—4 hónapos korban szokták eszközölni. 1—2 hónapos korban a kosbárányokat kiherélik és a tenyésztésre szánt kos- és jerkebárányoknak a farkát csonkitják. A választott báránnyokkal legelőt járatnak és 6 hónapos koron túl a kos- és jerkebárányokat egymástól elkülönitve

nevelik fel. Télen abrakon kivül szénát és szalmát, esetleg kevés répát is etetnek.

A juhok táplálóanyagszükségletét különböző széna- és szalmafélékkel, továbbá abrakkal fedezik, nyáron a legelő szolgáltatja a juh takarmányát. A juh a szalmát kiválóan értékesíti, mivel mozgékony ajkaival a kevésbbé elfásult részeket ki tudja válogatni. A vizenyős takarmány-félék, pl. a répa, különösen a finomgyapjas juhoknak kevésbbé természetszerű takarmány, ennek folytán vizdús takarmányt nagyobb mennyiségben csak durvább juhokkal és hizóállatokkal értékesítenek. A juhtartást a legeltetés teszi gazdaságossá. A juh a kopár legelőket, tarlót, ugart jól értékesiti, azonkivül túlbuja vetések ritkítására is alkalmas. A vizenyős legelő nem felel meg a juh szervezetének, ilyen területek legeltetése veszedelmes is, mivel a juh a szőrféreg és mételykór okozóival fertőződhet. A hízó juh naponta és darabonkint 0·08—0·13 kg.-mal gyarapodik élősúlyban; a vágósúly az élősúly 60—77%-a, melyből a hús súlyára 49—92%, a faggyuéra 5—10%, a bőr súlyára pedig 5—6% esik. Egy juh évenkint 1·5—12 kg. gyapjut termel (mosatlan gyapju). A juhot évenkint rendszerint csak egyszer nyírják (május—június), ritkábban kétszer (kétnyiretü juh); a gyapjut nyírás előtt meg is szokták mosni (l. *Hátmosás).* A tejhasznu juhokat májustól októberig fejik s ezen idő alatt egy juh 40—120 l. tejet szolgáltat, melyből 6—19 kg. gomolyát nyernek.

Betegségeit l. *Himlő, Kergekór, Lépfene, Piropeasmosis, Rühösség, Tüdőférgesség, Vérömléses septichaemia.*

Irodalom. Rodiczky, A juh és a gyapju ismertetése, Budapest 1892; u. a., A juhtenyésztés mult és jelen viszonyairól, u. o. 1904; Kovács, A gyapju minősítése; Bölöny Ödön, A keletfríz juh, Kassa 1905. Fontosabb németnyelvű munkák: Körte, Das Wollschaf, Breslau 1880; Bohm, Die Schafzucht, 4 köt., Berlin 1873—78; Nathusius, Vorträge über Schafzucht, Berlin 1880; Mentzel, Schafzucht, u. o. 1892; Heyne, Schafzucht, u. o. 1906.

Juha v. *iha,* a kocsi elülső, mozgó aljánál az az egyenes vagy íves, keresztben álló rész, mely a rúdszárnyakat hátsó végükön összekapcsolja és a nyujtót támasztja. A kocsi fordulásánál a J. a nyujtó alatt elcsúszik, amiért is rendesen megvasalják és állandóan kenik. Rúgós aljaknál ezt többnyire az «ötödik kerék» helyettesíti.

Juhakol, l. *Istálló.*

Juhar, l. *Juharfa.*

Juharbagolylepke, l. *Éjjeli lepkék.*

Juhar-cukor (ang. *mapple-sugar,* ejtsd: méplsuger), a cukorjuharfa besűrített nedve, vagy a belőle előállított szilárd cukor, melyet különösen Kanadában és az Északamerikai Egyesült-Államokban készítenek. Egy középkorú juharfa ad egy évben mintegy 48—56 liter nedvet, amiből 2—3 kgr. cukrot nyernek.

Juharfa, *iharfa, igarfa, jávorfa, jáhorfa, (Acer* L., növ; *két képmelléklettel),* az Aceraceae (J.-félék) család génusza; 100-nál több faja van, fák v. cserjék, az E.-i mérsékelt övön vannak elterjedve úgy az ó-, mint az újvilágban. Hegyi növények. Levelük osztatlan v. 3—5 karélyú, erezete tenyeres; vannak 3—5-ösen szárnyas levelek is. Virágzatuk oldalt v. végálló, fürt, buga v. ernyő. Viráguk lehet porzós, termős és 2 ivarú és vegyesen van a növényen, 5 tagú; pártája olykor nincs, porzója lehet 5—5 két körben, a porzószál v. a vacokpárnán, v. ez alatt ered. A magház a vacokpárnán van, 2 v. több szárnyú és magú lapos ikerterméssé fejlődik. Az *A. dasycarpum* Ehrh. (ezüstjuhar, l. *a II. képmellékletet*) északamerikai fa, nálunk szép díszfa. Nálunk is elérheti a 25—30 m. magasságot. Levele mélyen 5 karélyú, alapja szíves, a középső karély gyakran 3 karélyú, a levél alsó oldala szürkés. Magháza molyhos. Fája kerekes munkára használatos, Észak-Amerikában nedvéből cukrot állítanak elő. Az *A. rubrum* L. (vörös virágú juhar) szintén díszfánk Észak-Amerikából, 5—8 m. magas. Virága kocsányos, vérpiros, magháza kopasz. Mindkét faj a levelek megjelenése előtt virágzik. A levelek kifejlődése után a következők virágzanak: *A. tataricum* L. (feketegyűrű J., tatárjávor, sőrje) nagyobb cserje vagy kisebb fa. Hazája Délkelet-Európa, Előázsia, de hazánk dombos és sík vidékein is honos. Levele osztatlan, tojásdad, erezete szárnyas. Virágzata felálló fürt. Termése

Fodorjuhar, 2. a porzós virág, 3. a kétivarú virág, 4. a termő külön, 5. a szárnyas termés.

piros, szárnyai párhuzamosak. Parkokban ültetik. Fája igen kemény, faragásra, esztergályosmunkára, ostornyélnek kitünő. Az *A. pseudoplatanus* L. (hegyi J., fehér fürtös közönséges J., l. az *I. képmellékletet*) 25-30 m. magas fa. Közép- és Dél-Európa erdeiben és Előázsiában honos. Levele keresztben átellenes, szíves vállú, 5 karélyú, karélyai durván csipkésen fűrészesek. Virágzata csüngő, virágai 2 ivaruak és porzósak, sárgászöldek. Termésszárnyai párhuzamosak. Előfordul minden magasabb hegyvidékünkön. Fasorba, utcára, sétatérre gyakran ültetik. Szép fehér v. gyengén sárgás, kemény, selyemfényű fájából parkett, borító lemez, faragó, esztergályosmunka, cipőszeg, lombfűrészfa, vonós hangszerre való oldal- és hátlap stb. készül. Hamujából igen jó hamuzsir nyerhető. Lombja juhnak való igen jó takarmány. Egy másik igen gyakori J.-nk az *A. platanoides* L. (jókori v. korai J., hegyeslevelű J., l. az *I. képmellékletet*) 20—25 m. magas fa. Levele öblösen 3—5 karélyú, erősen szíves vállú, karélyai és a karélyok fogai kihegyezettek. Virágzata felálló bogernyő, virágai sárgászöldek. Körülbelül ugyanolyan jelentőségű és használatu,

JUHARFA I.

1. Hegyi juhar (Acer pseudoplatanus) virágzó ága. — 1a. Termékeny kétivarú virága. — 1b. Porzós virága csésze és párta nélkül. — 1c. Termése. — 1d. Hajtás csúcsa kisebb oldalrügyekkel és nagyobb csúcsrügygyel. — 2. Jókori juhar (Acer platanoides) terméses ága. — 2a. Virágzata.

«Juharfa» cikkhez. RÉVAI NAGY LEXIKONA.

JUHARFA II.

3. Az Acer dasycarpum virágzó ága. — 3a. Termése. — 4. A kőrislevelű juhar (Acer negundo) terméses ága. — 4a. Virágos ágrészlete.

mint az előbbi. Az *A. campestre* L. (mezei J., fodorjuhar, csipkejuhar, l. a *szövegábrát*) 10–15 m. magas fa, gyakran cserje. Középeurópai és mediterrán vidéki. Levele 3–5 karélyú, karélyai tompák, a középső 2–3 kisebb tompa karéllyal. Virágzata később lekonyuló bogernyő. Terméssárnyai zöldesek s egyenes szög alatt állnak el. Síkon és dombvidéken gyakori. Kerítésnek és dísznek ültetik. Fája sárgásfehér, szívós, nagyon nehezen hasad. Fodros és csomoros fája igen becses, borító lemezeket készítenek belőle. Kiváló esztergályos fa. Az *A. saccharinum* Wangenh. (cukorjuhar) Észak-Amerikában honos, nálunk díszkertben elég gyakori. 30 m. magas, csinos karcsú termetű fa. A mi hegyi J.-nkhoz hasonlít. Lombja ősszel szép piros. Hosszú kocsányú virágai ernyős csomókban csüngenek. Termésszárnyai majdnem párhuzamosak, tövükön összekeskenyednek. Törzsét Amerikában tavasszal megfúrják, s kifolyó cukros nedvéből szirupot és fehércukrot nyernek. $2^1/_2$–3 kg. cukor (juharcukor) nyerhető évenkint 1 fától. Az *A. monspessulanum* L. (háromujjú v. francia J., háromkarélyos J.) mediterrán vidéki, de a Rajna vidékén is honos, 5 m. magas fa v. cserje. Terem nálunk Fiume mellett. Különben díszfa. Levele mind 3 karélyú, a karélyok épek, tompák. Fája állítólag a mezei J. fájánál is jobb. Az *A. negundo* L. (Negundo aceroides Mnch., kőrislevelű J., atorna J., zöld J., l. a *II. képmellékletet*) 8–10 m. magas fa Észak-Amerikából. Levele 3 v. 5 levélkéből áll. Virágai 2 lakuak, hosszu kocsányon laza csomókban csüngenek. Termésszárnyai csak kevéssé elállók. Gyakori díszfa. Kertben különösen tarka levelű fajtáját szeretik. Fája szép sárga, értékes. — A harmadkorban Grönlandtól Felsőolaszországig, Magyarországig és Nyugateurópában az Acer génusz gazdagabban volt képviselve, mint ma. A J. monografiáját *Pax* írta meg Engler Botanische Jahrbüchereiben (1885–1886). V. ö. *Borbás*, Magyarország és a Balkán J.-i (Természetrajzi Füzetek, 1891); *Fekete-Mágocsy*, Erdészeti növénytan II. köt. (1896).

Juharfafélék (*Aceraceae*, növ.), a szabadszirmú kétszikűek családja a Sapindales sorozatban. 120 faja a kinai *Dipteronia sinensis* Oliv. kivételével mind az *Acer* L. (l. *Juharfa*) génuszba tartozik.

Juhász, aki a juhok gondját viseli, őrzi, legelteti, eteti stb. Megkülönböztetnek *számadó J.-t* vagy *J.-gazdát* (bacsó) és *J.-bojtárt*, ki az előbbinek alá van rendelve.

Juhász, 1. *Aladár*, zongoraművész, zeneiró, szül. Pesten 1856. Liszt Ferenc legkiválóbb tanítványainak egyike. (A zeneszerzésben Volkmann volt a mestere.) Liszt több izben nyilvánosan játszott vele s ösztöndíjakkal tüntette ki. A királydíjak zenei pályázatán magyar ábrándja dicséretet érdemelt. A 90-es évek elején a budai ének- és zeneakadémia tanárává választotta. Irt több magyar múdalt, ábrándot és zenekari művet. 1911-ben zongorajátékával közreműködött a budapesti Liszt-ünnepségeken.

2. *J. Árpád*, festő, szül. 1863 jún. 29. Zomborban. Miután rajztanári oklevelet szerzett s egy ideig Lotz mellett dolgozott, főképp a magyar népélet tanulmányozására adta magát s temérdek rajzot és festményt készített erdélyi, matyó, délmagyarországi típusokról, tájakról, stb. Ezek egy része a *Magyar Nép művészete* c. műben jelent meg, más részük a Néprajzi Muzeumba került. Falképekkel egy soproni és egy budapesti (Fehérvári-úti) iskolát ékesített, azonkívül eredeti matyó-népfigurákat faragott.

3. *J. Gyula*, szobrász, szül. 1876. Egerben, megh. 1913 jan. 6. Budapesten. Mint szobrász-iparos kezdte működését, míg ráterelődött Telcs Ede figyelme, akinek műtermében rendszeres tanulmányokat végzett. Néhány évig Bécsben, rövid ideig Firenzében dolgozott. Munkái nagy része plakett, ilyen: Húsipari kiállítás (1907); Szilágyi Dezső (1908, a képviselőház elnöki szobájában); Balesetügyi kiállítás (1910); A Schönherr- és Gabelsberger-plakett. Egy ülő nő szobrát (bronz) megvette a Szépművészeti Muzeum.

4. *J. Gyula*, költő, szül. 1883 ápr. 4. Szegeden. 1906. gimnáziumi tanár lett Máramarosszigeten, majd Nagy-Váradon, Szakolczán és Makón. Első verskötete *Juhász Gyula versei* címen 1907. Szegeden jelent meg. A nagyváradi Holnap irodalmi társaság egyik költőtagja s újabb költeményei *A Holnap versei* (Nagy-Várad 1908) és *A Holnap új versei* (u. o. 1909) című antológiákban jelentek meg. 1912-ben elnyerte a Petőfi-társaság Bulyovszky-díját. *Atalanta* és *Szép csöndesen* című szinjátékait 1909. a nagyváradi Szigligeti-szinházban mutatták be.

5. *J. Péter*, l. *Melius*.

Juhászi (azelőtt: *Ovcsársko)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 223 tót lak., u. p. és u. t. Alsóricsó.

Juhászkutya, a juhnyáj őrzésénél a juhász segítségére való eb. Magyar J.-fajták: a *komondor*, a *kuvasz* és a *puli*; a küföldiek közül a német, az angol és a skót juhászeb (collie) érdemel felemlítést. A J.-kat nem kizárólag őrzésre, hanem luxus-, katona- és rendőrkutyák gyanánt is tartják. Minthogy a juhok kergekórját a J. galandférge közvetíti, ennek folytán a J. tartása elővigyázatot igényel.

Juhászlak (azelőtt: *Runyina)*, kisk. Zemplén vm. szirmai j.-ban, (1910) 555 rutén, lengyel és német lak., u. p. Nagypolány, u. t. Révhely.

Juhászmogyoró v. *földi gesztenye*, l. *Bunium*.

Juhbál *Károly*, a szabadságharc egyik vértanuja, szül. Székesfehérvárott 1818., kivégezték Pesten 1853 márc. 3. A Ludoviceum tanára volt 1848., majd ennek feloszlatása után részt vett a szabadságharcban. Időközben Kossuth nővérei gyermekeinél volt házitanító s a világosi fegyverletétel után a Kossuth-család tagjaival együtt orosz fogságba került. Kiszabadulván, reáliskolát nyitott Pesten. Az emigrációval való összeköttetései miatt 1851 dec. 1. fogságba került s másfél év mulva három társával *(Noszlopy, Sárközi* és *Andrásfy)* kivégezték. A kerepesi temetőben, a vértanuk sírjában nyugosznak hamvai.

Juhbögöly, l. *Bögölyök*.

Juhbőr, l. *Bőr* és *Kordovánbőr*.

Juhcsenkesz (növ.), l. *Festuca*.

Juhcsimbe (*Melophagus ovinus* L.), l. *Tetűlegyek*.

Juhfarkú szöllő, az egész országban, különösen a Dunántúl, Somlyó és a Balaton környékén elterjedt kitünő magyar szöllőfajta, mely nevét hosszú, hengeres, a juh farkára emlékeztető fürtje után kapta. Bogyói sárgásak, vékony héjuak, levesek, zamatosak. Rövid művelés mellett is bőven terem, de kissé későn érik s ha esős az ősz, hamar rothad. Egyéb nevei: durbancs, tarpai, sárga boros.

Juhfej, a ló olyan fejalakulása, melyen a homlok nagyon kidomborodik. A J.-alakulás rendszerint túlfinom szervezetű lovakon, így túltenyésztett angol telivéreken fordul elő.

Juhhimlő, az emberorvostanban a. m. *bárányhimlő* (l. o.); az állatorvostanban l. *Himlő*.

Juhlegelő, csak juhok legeltetésére alkalmas, rendszerint száraztalaju és alacsony fűnemekkel benőtt legelő, melyen a ló s a szarvasmarha elegendő táplálékot nem talál. Ilyen legelők *feltétlen J.-k*. A jó J.-k sorába tartoznak különösen a sűrű gyeppel borított hegyi legelők, ellenben a gyéren benőtt homoktalaju J.-k kevésbbé értékesek, mert az ilyen legelőket járó juhok gyapja sokat szenved a homoktól. Lápos és mocsaras legelők pedig egyáltalában nem valók J.-nek, mert azokon a juhok könnyen felszedik a máj-mételyt. A jó J.-től megkivánjuk továbbá, hogy az mentes legyen oly gyomoktól, melyeknek tüskés levelei vagy termése a gyapjuba kapaszkodnak. Ily gyomok irtandók. A természetes J.-kön kívül *mesterséges* J.-k is alkalmaztatnak juhtartó gazdaságokban. Ezeket silányabb talaju, a majortól távoleső szántóföldön megfelelő fűkeverékek vetése által létesítik.

Juhmétely, l. *Mételykór*.

Juhmétely (növ.), az Alföldön néhol a *Scirpus Michelianus* L. nevü mocsári fű népies neve.

Juhnyirás. A juhok gyapját évenkint rendszerint egyszer, május végén vagy június elején szokták lenyírni; helyenként elvétve az évenkinti kétszeri nyírás is alkalmazásban van (kétnyiretű juhok). A kétszeri nyírással alig lehet a gyapjuhozamot fokozni. A J. közönséges juhnyiró ollókkal avagy nyirógéppel végezhető; egy juh nyirása közönséges juhnyiró ollóval 10 percnyi időt vesz igénybe. A gyapjut lehetőleg egy darabban kell lenyírni, az egy darabban lenyírt gyapjut bundagyapjunak (kb. 70%), a többit hulladékgyapjunak szokás nevezni. Az újonnan nyirt juhokat a meghüléstől óvni kell, úgyszintén a gyapjut is a rendesnél jobban kell védeni a külső káros befolyásoktól, amíg a tető zárul.

Juhos (azelőtt: *Parihuzócz)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 219 rutén lak.; u. p. Méhesfalva, u. t. Takcsány.

Juhrács, a juhakol berendezési tárgya, melyből a juhokat etetik. Van hosszú és kerek rács. A kerek rács körül jobban elférnek a juhok, de drágább és több helyet foglal el az istállóban. A hosszú rács lehet egyes vagy kettős. Ez utóbbi olcsóbb s ezért jobban el van terjedve.

Juhrüh, l. *Rühösség*.

Juhsóska (növ.), l. *Rumex*.

Juhszalag v. *iszalag* a. m. *bércse* (l. o.).

Juhszigetek, l. *Fär-öer*.

Juhtetülégy, l. *Tetülegyek*.

Juhteve, a láma (l. o.) elavult, ma már nem használatos neve.

Juhtulok, l. *Pézsmatulok*.

Juhtúró, l. *Túró*.

Juif errant (franc., ejtsd: zsüif errañ) a. m. bolygó zsidó (l. o.).

Juist, Aurich porosz kerülethez tartozó keletfrizlandi sziget (6 km²) és látogatott tengeri fürdő az Északi-tengerben, 12 km.-nyire a parttól.

Juiz de Fora (ejtsd: huiz—), azelőtt *Parahybuna*, *város* Minas Geraes braziliai tartományban, 750 m. magasságban a Parahybuna mellett, mintegy 5000 lak., kávé- és sókereskedéssel, fűrészmalmokkal és téglagyárakkal. Közelében Dom Pedro II. német gyarmat.

Jujpoor, bengáliai város, l. *Dzsadzspur*.

Jujuba (*baccae jujubae*, növ.), a Sziriából származó, most Olaszországban ültetett *Zizyphus vulgaris* nevű cserje édes, nyálkás ízű bogyói, melyeket frissen gyümölcsnek élveznek, szárítva pedig orvosságul, mellteának használnak s azért *mellbogyóknak* is nevezik.

Jujubafa (növ.), l. *Zizyphus*.

Jujuy (ejtsd: huhuij), 1. *Argentina legkisebb tartománya* Salta tartomány és Bolivia közt, 49,162 km² területtel, (1911) 63,311 lak. Az Andokban fekvő tartományt hegyek takarják (a Sierra de Zenta, 4530 m. magas), D.-i határán a Carro Negro 6500 m. magas; $^1/_3$-át a 3500—3800 m. magas fensík, a J.-i puna foglalja el. Legnagyobb folyója a Rio Grande de J., amely a hosszú Humahuaca-völgyben folyik. A mélyedésekben sok a sós tó. Hegyeiben érceket, aszfaltot és bő petroleum-forrásokat találni. A lakosság (keverék nép és indiánus) főképen földmíveléssel, gabona-, dohány-, rizs-, cukornád- és kukoricatermeléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. 13 departamentóra oszlik. Fővárosa J. — 2. *J.*, *San Salvador de J.*, fővárosa J. argentinai tartománynak, a J. mellett, 1300 m. magasságban, 5000 lak., öszvér-, szamár- és kukorica-, só- és aranyporkereskedéssel. 1592-ben Francisco de Arganares alapította, É.-ra a De Reyes-völgyben ásványvízforrásai vannak.

Juka (növ.), l. *Manihot*.

Jukagirok (l. *Ázsia* cikknél az *Ázsiai népfajok* c. *szines képmellékletet*), Szibiria pusztuló ősi törzseinek egyike, mely magát *andondomni* (emberek) néven nevezi. Alig vannak ezren, ennek is csak fele tudja már ősi nyelvét, a többiek a lamut, jakut, orosz és tunguz nyelvvel élnek. Főkeresetük a halászat és vadlúdfogás. A keresztény vallást felvették ugyan, de még mindig a samanizmushoz vonzódnak. A XVIII. sz.-ban még számot tevő (milliónyi) nép volt. Legközelebbi rokonaik a lijililit-ok vagy *csukcsok* (l. o.). Egyik águk a Kolyma alsó folyásánál beleolvadt a korjákokba, ezt néha külön nép gyanánt *csuvancok* néven szerepeltetik. V. ö. *Bytan*, Die Polarvölker (Leipzig 1909).

Jukatan, amerikai félsziget, l. *Yucatan*.

Jukinac, adó- és politikai község Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 401 horvát lak., u. p. és u. t. Glina.

Jukka (növ.), l. *Yucca*.

Jukker-ló, a magyar magas félvérló (ménesbeli) specialitása, mely a külföldi tenyésztésben ritka. A J. könnyű, de acélos alkatánál és temperamentumánál fogva mind nyereg alá, mind könnyű

fogatban használatra alkalmas; ügetésben órák hosszáig megy s közben — ha szükséges — felváltva vágtatásban is. Az orosz ügetőfaj ló (az Orlov-féle) nagyobb és kisebb távolságokra sebesebb, de 30 kilométeren felül (minél távolabb, annal inkább) a magyar jukker-lovak megverik.

Jukon, északamerikai folyó, l. *Yukon*.

Julap (az arab *dzsulab* szóból, lat. *julapium*), hűsítő ital, fűszeres vízben feloldott cukor. Régente orvosság, mostan főleg Angliában és Amerikában kedvelik, hol borsos mentát és ananászt adnak hozzá.

Julia *gens*, l. *Julius* család.

Julia, 1. Augustus császárnak második nejétől, Scriboniától született egyetlen gyermeke (Kr. e. 39—Kr. u. 14.), kit szépsége, műveltsége és szelleme híressé, de laza erkölcsei hírhedtté tettek. Első férje a korán elhúnyt Marcellus, Augustus unokaöccse volt; második férjétől, Marcus Vipsanius Agrippától, három fia és két leánya született. Agrippa halála után mostohaanyja, Livia unszolására Kr. e. 11. ennek fiához, Tiberiushoz ment nőül, mert Livia csak így remélte fiának trónrajutását. Kr. e. 2. Augustus J.-t erkölcstelen élete miatt számüzetésbe küldte Pandataria szigetére, később Rhegiumba, ahol 14. Tiberius parancsára éhhalállal ölték meg.

2. *J.*, az előbbinek Agrippától származó leánya, Lucius Aemilius Paullus neje, ép oly erkölcstelen volt, mint anyja, amiért szintén számkivetésben élt Trimerus szigetén, hol 20 évi magányos élet után Kr. u. 28. meghalt.

3. *J. Domna*, Septimius Severus császár második neje, Caracalla és Geta anyja, erélyes és nagyműveltségű nő, ki tudósokkal érintkezett és pl. Philostratost rábirta a tyanai Apollonios pythagoreus filozófus életének megirására. Caracalla halála után öngyilkos lett (Kr. u. 217.).

4. *J. Maesa*, az előbbinek nővére, Elagabalus császár nagyanyja, ki a fiatal uralkodót rábirta, hogy egy másik unokáját, a nagytehetségű Alexianust uralkodó társává fogadja, ki csakhamar Alexander Severus néven került a trónra.

Juliacum, a mai *Jülich* (l. o.) latin neve.

Julia Jora, város, l. *Tarifa*.

Juli-Alpok, az Alpok mészkővonulatának K.-i vége, amelyekhez a Dinaridák csatlakoznak. L. *Alpok*.

Julián, domonkosrendi barát, ki még II. Endre életében, IV. Béla ifjabb király támogatásával negyedmagával megindult az őshazában visszamaradt magyarok fölkeresésére és megtérítésére, kikről az előbbi években hírt hozott szerzetestársa, Ottó, de mindjárt hazatérte után egy hét mulva meghalt s csak annyiról értesíthette rendtársait, merre kell keresni a pogány magyarokat. J. és társai Konstantinápolyban szálltak hajóra s Tamán városnál, a kercsi szoros kaukázusi oldalán léptek ismét szárazföldre, honnan majdnem két havi ottlétük után átvágva a sivatagon, 13 nap mulva a Kuma és Terek vidékén tanyázó alánokhoz jutottak, kiknél félévig tartózkodtak, kanálfaragással stb. szerezve egy kis kölest, hogy éhen ne vesszenek. Innen két társuk visszatért, J. és társa, Gerard (hibásan Bernát) pedig néhány pogány társaságában neki vágott a kietlen nagy pusztaságnak s végtelen nélkülözések közt 37 napi kóborlás után a szaracénok földére jutottak, melynek neve a meg nem állapítható fekvésű Vela s fővárosa Bunda. Egy másik szaracén városban meghalt Gerard s most J. egy Nagy-Bolgárországba induló szaracén pap és felesége szolgálatába állt. Itt egy nagy városban véletlenül megismerkedett egy magyar asszonnyal, kitől megtudta, hogy a keresett pogány magyarok két napi járó földre laknak a nagy Ethyl folyó mellett. Valószinüleg a baskirföldi Bjelája ez a folyó, melyet a X. sz.-beli arab írók az Itil (Volga) felső folyásának tartottak s a baskirok és tatárok ma is Ak-Idilnek (Fehér Etil) neveznek. J.-t nagyon szívesen fogadták a pogány magyarok és szívesen hallgatták, midőn a hitről s egyéb dolgokról beszélt nekik, «mivel nyelvük teljességgel magyar vala és megértik vala őt és ő azokat». Midőn azonban hallotta, hogy a tatárok nagyban készülnek a nyugati országok elleni hadjáratra, haza sietett, hogy tudassa a hírt s a mordvinok földjén át a Volgán való 15 napi hajózás után Orosz- és Lengyelországon keresztül tért vissza s karácsony után két nappal 1236 végső napjaiban lépett be Magyarország kapuin, miután félévvel előbb odahagyta a pogány magyarokat. Mindjárt hazatérte után Rómába sietett, hogy jelentést tegyen útjáról s félév mulva, 1237 nyarán megint útnak indult Nagy-Magyarországba, de Susdalban értesült az oroszoktól, hogy időközben teljesen elpusztították a tatárok a pogány magyarok és bolgárok országát. Első útjának leírását rendtársa, Richárd azon értesítéséből ismerjük, melyet IX. Gergely pápa (1227—1241) számára készített. Ennek másolata egy, a XIII. sz. végéről való vatikáni kódexben (Liber Censuum) maradt fenn. Legelébb Dezsericzky adta ki (De initiis ac majoribus Hung. 1848. 169—176.) és utána többen. A korábbi pontatlan másolatok helyett újra megjelent a «Honfoglalás Kútfői»-ben. Magyarul Szabó Károly Rogerius Siralmas Énekének függelékében. Második útjáról ő maga tesz jelentést a perugiai püspöknek, mint pápai legátusnak; ez tulajdonkép a tatárok ismertetése (Epistola de vita Tartarorum), ahogy Susdalban hallotta az odamenekült oroszoktól, volgai bolgároktól és pogány magyaroktól. Ez is csak egy 1300 körüli vatikáni kódex másolata után ismeretes; kiadta Hormayr, aztán némi eltérésekkel Dudik, mindkettőt közölte Wenzel Gusztáv (az Árpádkori Új Okm. VII. k. 549—560. l. II.). J. utazásának hitelességét kétségbe vonta *Vámbéry* Á. (a M. Tud. Akadémiában tartott előadása 1882 febr. 20. és A magyarok eredete, 1882., 487—501. l.), kinek *Hunfalvy* P. felelt s aztán *Pauler* Gy. (A magyar nemzet története Szt. Istvánig 246—256. l. és az Árpádházi királyok alatt, II. k. 182—187. l.). V. ö. *Márki* S., Régi magyar utazók (felolvasás a Tört. Társulatban 1887 jan. 29. és a Budapesti VII. ker. gimn. ért., 1887, 4—5.). Újabban dr. *Mészáros* Gy. ítélte el erősen J. útleirását (Magna Ungaria. A baskir-magyar kérdés, Bpest 1910). Ezzel szemben *Nagy* G. vette védelmébe (Nagy Magyarország. Ethnographia, 1911, 2. és 3. füz.).

Julián-Egyesület. Széchenyi Béla gróf koronaőr kezdésére 1904. alakult egyesület, melynek

célja a Szlavóniában, Horvátországban, Boszniában és Hercegovinában élő magyarok, valamint a folyami magyar hajósok nemzeti és kulturális gondozása. Az említett helyeken a magyarok számára saját költségén iskolákat tart fenn. Szlavóniai és horvátországi iskoláiba elsősorban magyar anyanyelvű gyermekeket vesz fel, de nagy számban járnak iskoláiba német gyermekek is. A boszniai és hercegovinai magyar iskolákat a mindinkább szaporodó magyarság gyermekei látogatják, nagy számban keresik fel azonban mohammedán tanulók is. Ismeretterjesztő népies előadásokat és analfabéta-tanfolyamokat is rendez s könyvtárakat állít. A magyarságot évente ingyen magyar naptárral látja el. Évente több magyar tanulót helyez el ösztöndíjjal magyarországi közép-, felső- és szakiskolákon. Nagyobb számban vannak ösztöndíjasai Pécsett. Évente több bosnyák tanulót is hoz magyarországi iskolákra. Különös súlyt vet a társországokban élő magyarság gazdasági haladására és megerősödésére. Evégből alkalmas vidékeken az okszerű gazdálkodás bemutatására népies mintagazdaságot rendez be. A szlavóniai magyar kisipar fejlesztése végett évente több magyar fiút helyez el dunántúli magyar iparosoknál és azokat segélyben és felügyeletben részesíti. Támogatja magyar hitelszövetkezetek alakulását. Iskoláinak száma az 1912—13. tanév elején 59, melyből 53 Szlavóniában és Horvátországban működik, 5-öt a Bosznia-Hercegovinai Magyar Egyesülettel Boszniában és egyet a mosztári Magyar Kulturegyesülettel Hercegovinában közösen tart fenn. 113 tanítója van, akik évenként átlagosan több mint 8000 gyermeket oktatnak. Van 118 gazdasági irányú, 49 vándor- és nagyobb népkönyvtára és 21 ifjusági könyvtára, összesen tehát 188 könyvtára, mely 134 helységben van felállítva. A magyar hajósok gyermekeinek oktatására Passauban, Bécsben, Freudenauban, Komáromban, Ujpesten, Óbudán, Titelben, Zimony-Cziganyszigeten és Orsován rendez elemi iskolai tanfolyamot az egyesület. Székhelye Budapesten van, elnöke: *Széchenyi* Béla gróf koronaőr, v. b. t. t., másodelnöke: *Tarkovich* József v. b. t. t., ügyvezető igazgatója: *Klebelsberg* Kunó gróf.

Julianehaab (ejtsd: —hob), dán gyarmat, D.-i Grönland legnépesebb kerülete; hossza 280 km., lakóinak száma kb. 2500. J. helység a 60° 45′ é. sz. alatt fekszik, néhány száz lakossal. J. a régi Estribygd és számos maradványa van itt még a normann településnek.

Juliáni év, l. *Év* és *Naptár*.

Juliáni naptár, l. *Naptár*.

Julianisták, l. *Monofiziták*.

Julianit (ásv.), arzén-rézfakóérc (l. *Fakóérc)*, de igen lágy; vöröses ólomszürke, feketére futtatva; apró szőllőded kristályhalmazok. Lelőhelye a Friderike Juliane-bánya Rudelstadt közelében, Sziléziában.

Julianna Mária, dán és norvég királynő, II. Albrecht braunschweig-wolfenbütteli herceg leánya, szül. 1729 szept. 4., megh. Fredensborgban 1796 okt. 10. V. Frigyes dán király második felesége lett 1752. Mostohafiával VII. Keresztéllyel és annak mindenható miniszterével, Struenseevel ellenséges viszonyban állott s az 1772-iki összeesküvés után, melyben nagy része volt, ő uralkodott kegyencével, Guldberggel, fiának, Frigyesnek nevelőjével. Hatalmának azonban véget vetett az 1784-iki palotaforradalom, amikor a gyengeelméjű VII. Keresztély fia, a későbbi VI. Frigyes vette át az uralkodást.

Julianus, 1. *Flavius Claudius*, római császár, kinek a keresztény vallás elhagyása miatt *Apostata* a jelzője, Nagy Constantinus császár testvérének, Julius Constantiusnak a fia. Született Kr. u. 331-ben s már hat hónapos korában megfosztotta egy palotaforradalom szüleitől és Gallus nevű bátyja kivételével egyéb jóakaró rokonaitól. Nevelői megkedveltették vele a klasszikusokat, akikhez J. egész életén át ragaszkodott. Bátyját egy udvari cselszövény 354. megfosztotta életétől, míg ő maga Athénben a filozófiába mélyedve, bámulattal szívta lelkébe a pogányság tudományát és vallási elveit. Eusebia császárné kegye a caesari ranghoz juttatta és Constantius császár 355. Gallia kormányzásával bízta meg, hol folytonosan lázongások voltak s azonkívül az alemannok sok pusztítást okoztak. J. okosan és sikeresen töltötte be tisztét: a betörő germánokat megfékezte, az alemannok fölött Strassburgnál 357. döntő győzelmet aratott. Galliában helyreállította a nyugalmat, a rajnai határokat megerősítette s Lutetiát, a mai Párist választván székhelyül, építkezései által megvetette jövendő nagyságának alapjait. Constantius féltékeny lett rokonának növekvő népszerűségére és parancsot küldött hozzá, hogy rögtön indítson négy légiót a perzsa határhoz. De a katonák vonakodtak elszakadni J.-tól s a hagyomány szerint valósággal kényszerítették a császári cím felvételére. Constantius ekkor Antiochiában tartózkodott és háborúra készült a perzsák ellen. J. gyorsan közeledett Konstantinápoly felé s a császár csak akkor hallotta a lázadás hírét, mikor a főváros lelkesedéssel készült feltárni J. előtt kapuit. Betegen és fáradtan fordult ellene, de útközben Kilikiában (361 okt. 5.) meghalt és J.-t az egész birodalom elismerte urául. Konstantinápolyból átkelt Kis-Ázsiába s Antiochiában ő is a perzsa háborura készült. De azért sűrűn érintkezett görög tudósokkal; körükben megtagadta a keresztény elveket, melyekhez régóta csak laza kötelék fűzte s Antiochia léha lakossága, mely külsőleg keresztény volt, főleg azért vette zokon apostasiáját, mert a puritán cinikus iskola szokásait utánozta. Az ókor polytheismusát szigorú önmegtagadással kapcsolatban akarta életre kelteni. A legmagasabb filozófiai elveket egybe akarta fűzni a bálványimádás hekatomba-áldozataival. A 363. megindított perzsa háború biztatón kezdődött; nagy hajóhaddal evezett fel az Euphratesen Circesiumig, innen hadseregét Ktesiphonig vezette s csak az armeniai segédcsapatokra várt, hogy a várost ostrom alá vegye. Habár e reményében csalódott, mégis behatolt Perzsia belsejébe, de a benszülött vezetők rászedték. II. Szapor kerülte a döntő csatát s midőn az előrenyomuló rómaiak elfáradtak, hátul megtámadta őket; bár J. rendületlen bátorsággal harcolt, elvesztette a csatát és maga is halálos sebet kapott az ütközetben (363 jún. 26.).

A keresztény legenda szerint e szavakkal: «Győztél, galileai!» adta ki lelkét, de a leghitelesebb kutfő, Ammianus Marcellinus szerint Sokrates módjára megható búcsut vett tisztjeitől. Sohasem üldözte a keresztényeket, de elzárta előlük a tudós iskolákat, sőt eltiltotta nekik a klasszikus irók olvasását is, hogy a közvélemény előtt lealázza őket. Magánélete mocsoktalan volt s kormányzása közben is arra forditotta szabad idejét, hogy bölcseleti és retorikai tanulmányait mélyitse és mint iró is hirdesse eszméit. Hátrahagyott nyolc beszédet, két gunyos iratot (egyet «Caesares», a római császárokról, egy másikat «Misopogon» az antiochiaiak ellen, kik őt filozófus módjára viselt szakálláért csúfolták). Van továbbá három terjedelmes jelentése, 79 levele és 5 epigrammja, valamennyi görög nyelven. A keresztények ellen irt műve elveszett, de sokat idéz belőle Cyrillus, Jeruzsálem püspöke, elleniratában. J. alakját drámahősként feldolgozta egy XV. szbeli olasz mártirdarab: San Giovanni e Paolo, szintúgy Ibsen (Császár és a Galileai), regényt irt róla az orosz Mereskovszkij. Fenmaradt iratainak legjobb kiadása *Hertleintől* való (Leipzig 1875—76); v. ö. *Neumann*, Juliani imperatoris librorum contra Christianos quae supersunt (Leipzig 1880).

Irodalom. Neander, Über den Kaiser J. und sein Zeitalter, 2. kiad., Gotha 1867; D. F. Strauss, Der Romantiker auf dem Throne der Caesaren, 3. kiad., Bonn 1896; Sievers, Studien zur Geschichte der röm. Kaiser, Berlin 1870; Rendall, The emperor Julian, London 1879; Fináczy Ernő, J. császár, Budapest 1880; W. Koch, J. der Abtrünnige, Leipzig 1899; E. Müller, Kaiser Flavius Claudius J., Hannover 1901; G. Negri, L'imperatore Giuliano l'Apostata, 2. kiad., Milano 1902; Allard, Julien l'Apostat, 3 kötet, Paris 1900—03.

2. *Salvius J.*, kiváló jogtudós Hadrianus császár korában, aki összegyüjttette vele a praetorok által hivatalba lépésük alkalmával közzétett edictumokat, hogy így a hagyománnyá vált jogi tételeket és szokásokat rendszeres gyüjteményben tanulmányozhassák a birák. J. egy másik, önálló műve volt a Justinianus Pandectáiban erősen kivonatolt «Digesta», melyhez nagy jogtudósok (Marcellus, Scaevola és Paulus) jegyzeteket irtak. V. ö. *Buhl*, Salvius J. (Heidelberg 1886).

3. *Marcus Didius Salvius J.*, római császár, l. *Didius*.

Julianus periodus (lat.), Scaliger József által a napkör, holdkör és indikció évszámainak (28, 19 és 15) szorzatából képezett és 7980 évre terjedő periódus, melynek lefolyása után a nap-, holdkör v. epakták és a római adószám ugyanazon sorrendben ismétlődnek és amely Kr. e. 4713. kezdődvén, az ismert történelmet magában foglalja. Azonkivül a J. minden évét a fentjelzett három ciklikus szám jellemzi, ami kronológiailag igen hasznos. Scaliger azért nevezte el J.-nak, mert évei julianus-évek. L. *Időszak*.

Juliapan (ejtsd: huli—), Guatemala középamerikai állam departementója, Salvador határán, kb. 50,000 lak. Fővárosa J., 1500 lakossal.

Julia Restituta, *Zafra* (l. o.) latin neve.

Julias v. *Bethsaida*, ókori város Palesztinában, a Genezareth-tó északi partján.

Julia-sziget, l. *Ferdinandea*.

Julien (ejtsd: zsüljeñ), *Stanislas Aignan*, francia orientalista, szül. Orléansban 1799 szept. 19., megh. Párisban 1873 febr. 14. Eleinte a görög, majd kizárólag a kinai filológiával foglalkozott. 1832-ben Rémusat utóda lett a Collège de France-on, 1839. a kir. könyvtárhoz a keletázsiai könyvkincsek őrévé nevezték ki. 1833 óta az Académie des Inscriptions tagja volt. A kinai filológia körében gazdag és úttörő irodalmi munkásságot fejtett ki; szótári és grammatikai munkáin kivül forditott kinai drámákat, novellákat, regényeket, miáltal tetemesen hozzájárult a kinai kultura ismertetéséhez.

Julienne (franc., ejtsd: zsüljen), apró vékony szeletekre vagdalt szárított zöldség, melyből leginkább levest főznek. *Potage à la J.* a. m. zöldségleves.

Julier (ejtsd: zsülié), a graubündeni Alpok 1826 óta kocsival járható, 2287 m. magasságban lévő hágója, az Albula-Alpok és a Piz Munteratsch között; a hágó az Engadin és az Ober-Halbstein völgyét köti össze és így a Bernina-Alpok, valamint a Bodeni- és a Como-tavak között létesít összeköttetést. Az Albula-vasút megnyitása előtt az idegenforgalom nagy része (St. Moriz, Samaden, Pontresina) itt bonyolódott le. A tulajdonképeni szoros Bivio (1776 m.) és Silvaplana között van és legmagasabb pontján két római oszlop áll, ahol római császárok korabeli pénzeket leltek.

Juliflorae (növ.), régibb rendszerekben összefoglalása a borsfélék, barkásak és a csalánfélék rendjének.

Julii, l. *Julius*-család.

Juliobona, *Lillebone* francia város ókori neve.

Juliomagus, l. *Angers*.

Juliopolis, Gordion későbbi neve, l. *Gordios*.

Julius *család (gens Julia)*, a legrégibb római nemzetségek közé tartozott, mely Alba Longából költözött át és őséül Aeneas fiát, Iulust, Alba megalapítóját vallotta. A római köztársaság idejében a J. család tagjai előkelő szerepet játszottak, kiváló tagjai, mint pl. Caesar, örök fényt szereztek a névnek.

Julius *pápák*, l. *Gyula*.

Julius, *Bajza* József (l. o.) irói álneve.

Július (magyarul *Szent Jakab hava)*, az év hetedik hónapja. Eredeti neve — mivel a márciussal kezdődő régi római év 5-ik hónapja volt — quintilis és csak Julius Caesar óta, éppen az ő tiszteletére J.; napjainak száma 31. A hőmérséklet átlagos változása, vagyis a havi közepes hőmérséklettől való, hosszú időn át észlelt eltérések középértéke közel egyező a juniusi- és augusztusival, Közép-Európában körülbelül 1·2°. Maga a havi középhőmérséklet Budapesten 21·7° és így (átlagban az utolsó évtizedek észlelései alapján) legmelegebb hónapunk. J.-ban a Nap az oroszlán jegyébe lép; a nappalok fogynak.

Julius Africanus, l. *Africanus*, 2.

Julius Caesar, l. *Caesar*.

Julius Caesar Octavianus, l. *Augustus*.

Juliushall, fürdő, l. *Harzburg*.

Júliusi forradalom, az 1830 júl. 27—29. Párisban lezajlott forradalom, mely X. Károly s a Bourbon-dinasztia bukását vonta maga után. A J.-at közvetlenül X. Károlynak 1830 júl. 26-án közzétett alkotmányellenes rendeletei idézték elő. A J. eredménye *Lajos Fülöp* alkotmányos ki-

rálysága, az ú. n. *polgárkirályság* lett. A J. emlékére Párisban a régi Bastille helyén, a mostani Szabadság-téren emlékoszlopot emeltek *(Colonne de Juillet)*.

Julius-torony, a spandaui vár egyik védőtornya, melyben 1874 óta a német birodalom hadikincsét őrzik.

Julius Valerius, *Alexander Polemus*, Kr. u. 300 táján latin nyelven 3 könyvben átdolgozta a Pseudo-Kallisthenes-féle N. Sándor-regényt. Kiadta Kübler (Leipzig 1888).

Julius von der Traun, osztrák író, l. *Schindler*.

Jullian (ejtsd: zsülyaň), *Rodolphe*, francia festőtanár, szül. La Palud-ben (Vaucluse dép.) 1839 júl. 13. megh. Párisban 1907 febr. 11. Nevét kevésbbé festményei (többnyire arcképek) tették ismertté, mint inkább az általa alapított és vezetett három művészeti iskola (académies J.) melyekben számos modern magyar festő is nevelkedett.

Jullien (ejtsd: zsülyen), 1. *Jean Lucien Adolphe*, jelentékeny francia zenei író és kritikus, szül. Párisban 1845 jún. 1. Sok kiváló tanulmányt írt a XVIII. sz. francia zenéjéről, különösen a szinpadi zenéről. Nagyfontosságú művei közül kiemeljük: L'opéra en 1788 (1873); La musique et les philosophes du XIII. siècle (1873); Un potentat musical (1876); La cour et l'opéra sous Louis XVI. (1878); Histoire du costume au théâtre (1880); Mozart et Wagner à l'égard des Français (1881); Hector Berlioz (1882); Richard Wagner, sa vie et ses oeuvres (1886); Hector Berlioz, la vie et le combat, les oeuvres (1888); Musiciens d'aujourdhui (1891—94); Musique (1895). V. ö. *Delhasse* F., A. J. (1884).

2. *J., Jean*, francia drámaíró, szül. Lyonban 1854. A vegytani laboratóriumból lépett át az irodalom mezejére. Egy kötet novellával kezdte: Trouble-coeur (1886), majd a tájszólásban írt paraszt-dráma terén tett új csapáson járó kisérletet Le maître (1890) és La mer (1891) c. művével s elméletét Art et critique (1889—91) c. lapjában igyekezett igazolni. Újabb szinművei: La poigne, L'éolière (1901) és L'oasis (1905) társadalmi és faji problémákat tárgyalnak. Első szinművei a korabeli realista dráma legjelentősebb termékei közé tartoznak.

Jullundur, indiai divizió és város, l. *Dzsalandar*.

Julus, l. *Iulus*.

Julus (állat), l. *Százlábuak*.

Julus (növ.), l. *Barka*.

Jul-ünnep, a régi germánok főünnepe, melyet tél közepén, a legrégibb időben január végén v. február elején ültek. Ez alkalommal 3 napon át áldozatokat hoztak, hogy az új év számára békét és termékenységet kérjenek. Ezért a január hó neve a gótoknál *jiuleis*, ó-izland nyelven *ýler (jól* a. m. *karácsony)*; Németországban is előfordul ily értelemben: *Julmonat*. A J. később *karácsonnyal* s Krisztus születésének emlékeivel kapcsolódott össze.

Jumbai (növ.), l. *Leucaena*.

Jumel (ejtsd: zsümel), másként *Mako* v. *Majo*, az egyiptomi pamut francia neve.

Jumet (ejtsd: zsümé), község Hainaut belga tartomány Charleroy járásában, vasút mellett (1910) 27,956 lak., szénbányákkal, üveggyárakkal és szegkészítéssel, ipariskolával; gazdag ipartelepekben.

Jumilla (ejtsd: humillya), város Murcia spanyol tartomány Yeclá járásában, a Cabras-hegy lábánál, a J. folyó mellett, (1910) 16,127 lak., bor- és eszpartófű-kereskedéssel, szövőiparral, a XV. sz.-ból való szép kastéllyal, 2 régi templommal.

Jummoo, város Kasmirban, l. *Dzsamu*.

Jumna, folyó Indiában, l. *Dzsamma*.

Jumpers (ang., ejtsd: dzsampersz) a. m. ugrándozók, régebben a walesi kálvinista metodisták gúnyneve, kik benső felindultságuknak nem puszta kiáltozásokkal, ahogy ez a metodistáknál ma is sokfelé szokott dolog, hanem ugrándozásaikkal is kifejezést adtak. Ma már e szokás a metodisták között nincsen meg, de átvették azt újabban a Salvation army (Üdv hadserege) tagjai.

Jumrukcsal, l. *Gümrükcsal*.

jun., a latin *junior* (l. o.) rövidítése.

Juncaceae, *Szittyófélék* (növ.), az egyszikűek családja a Liliiflorae-sorozatban. Mintegy 290 faja mérsékelt és hidegebb tájakon van elterjedve s főkép nedves, hűvös helyek lakója. Keskeny, szálas levelű, általában fűtermetű évelő növények. Viráguk apró, sugaras, leple 2 körben 3—3 levélből áll, rendesen zöld v. barna s gömbölyű legyező- v. sarlóalakú, többnyire sok virágú virágzattá egyesül. A porzók száma, ha mind megvan, 3—3, két körben. Magházuk 3 termőlevélből alakul, 1—3 üregű, bibeszálukon 3 ágú bibe van. Termésük tok, a mag apró. Viráguk szerkezete alapján a Liliomfélékhez állanak legközelebb, noha termetük a Pázsitfűfélék és a Sásfélék termetéhez hasonlít a legjobban. Nálunk is jól ismert 2 génusz a *Juncus* és a *Luzula*. Erős és szívós száruk rossz takarmány. A nagyobbakat különböző tárgynak megfonják. L. még *Marsippospermum*.

Juncaginaceae (növ.), l. *Scheuchzeriaceae*.

Junckerit (ásv.), az újabb vizsgálatok szerint közönséges sziderit.

Junctim (lat.), l. *Junktim*.

Junction City (ejtsd: dzsöngksn szitti), Geary county fővárosa Kansas északamerikai államban a Kansas River felső folyása mellett, (1910) 5598 lak., terménykereskedelemmel.

Junctura (lat.) a. m. kő elék, izület.

Juncus *L.*, *szittyó* (növ.), a Juncaceae (l. o.) család génusza; 189 faja a család területén van elterjedve. Pázsitfűtermetű füvek. Apró viráguk igen különféle virágzattá egyesül, ez v. fejecskékből v. egyes virágokból áll. Magházuk 3 rekeszű, tokjuk sokmagú. A *J. effusus* L. (békaszittyó) és mások nedves, mocsaras helyeken csoportosan nőnek. Sűrű gyepet alkot. Szára egész hosszában tömött, erős, hajlékony, szívós, ezért kisebb tárgyakat, kosarat, ernyőt, széket, süveget, varsát stb. kötnek belőle, üveg- és porcellánárút csomagolnak bele, a kertész pedig kötöz vele. Belét mécsben égetik. Kúszó, ágas tőkéje (radix junci) kövesedés ellen officinális volt. Más fajokkal együtt a jószág csak fiatalon eszi, később csak szükségből takarmány. Gyepes cso-

portjai más füvet elnyomnak maguk körül, ezért káros.

Jundt, 1. *Charles Auguste*, francia evang. teológus, szül. Strassburgban 1848 júl. 18., megh. Párisban 1890 aug. 17. 1884-től kezdve a párisi teológiai fakultáson az egyháztörténet tanára volt. Teológiai irányzatában és tudományos tevékenységében a német misztika tanulmányozására adta magát. Ide tartoznak e művei: Essai sur le mysticisme spéculatif de Maître Eckhart (Strassburg 1871); Histoire du panthéisme populaire etc. (Paris 1875); Les Amis de Dieu au XIV. siècle (u. o. 1879); L'apocalypse mystique etc. (u. o. 1886); Rulman Merswin etc. l'Ami de Dieu de l'Oberland (u. o. 1890).

2. *J.*, *Gustave*, francia festő, szül. Strassburgban 1830 jún. 21., megh. 1884 máj. 14. Guérin Gabriel és Drolling tanítványa, különösen az elszászi népéletből vett eleven, sokszor humoros ábrázolásokkal aratott sikereket.

Juneau, város Alaska északamerikai terület D.-i partján a Gastineau-csatorna mellett, kb. 1000 lak.; vele szemben vannak a Douglas-szigetek a híres aranyművekkel.

Jung *János*, magyar születésű bécsi jogtanár, szül. Pesten 1778, megh. Bécsben 1828 márc. 22. Ügyvéd, majd a magyar törvénytudomány rendkívüli tanára volt a bécsi egyetemen. Művei: Darstellung des ungarischen Privat-Rechtes (*Kelemen* Imre után, Wien 1818, 2. kiad 1827); Das Bergrecht (u. o. 1822); Jus personarum privatum regni Hungariae secundum systema Codicis civilis imperii austriaci (u. o. 1828).

Jung, 1. *Alexander*, német művelődéstörténelmi és filozófiai író, szül. Rastenburgban (Kelet-Poroszország) 1799 márc. 28., megh. Königsbergben 1884 aug. 20. Művei: Briefe über die neueste Litteratur (Hamburg 1837); Vorlesungen über die moderne Litteratur der Deutschen (Danzig 1842); Friedr. Hölderlin u. seine Werke (Stuttgart 1848); Goethes Wanderjahre u. die wichtigsten Fragen des 19. Jahrh. (Mainz 1854); Briefe über Gutzkows Ritter vom Geiste (Leipzig 1856); Das Geheimniss der Lebenskunst (u. o. 1858, 2 köt.); Joseph Fr. v. Schelling (u. o. 1864).

2. *J.*, *Joachim (Junge, Jungius)*, német matematikus, filozófus és természetbúvár, szül. Lübeckben 1587 okt. 21., megh. Hamburgban 1657 szept. 17-én. Giessenben, Lübeckben, Helmstedtben volt tanár és 1629-től haláláig a hamburgi Johanneum rektora. A filozófiában ellenese volt a skolasztikának. Sokban hozzájárult a növénytan átalakításához, de matematikával, fizikával, ásványtannal és állattannal is foglalkozott. Irásait nagyobbrészt halála után adták ki. Művei: Logica Hamburgensis (Hamburg 1638 és 1681); Doxoscopiae physicae minores (kiadta Fogel, u. o. 1662); Isagoge phytoscopica (kiadta Vagetius, u. o. 1678). Utóbbi két művével nagy szolgálatokat tett a botanikának, amelyben ő volt az első, aki a növényeket természetes rendszerbe foglalta.

3. *J.*, *Johann Heinrich*, *Stilling* vagy *J.-Stilling* néven ismeretes német pietista író, szül. Im-Grundban (Nassau) 1740 szept. 12., megh. Karlsruheban 1817 ápr. 2. mint badeni titkos tanácsos. Előbb szénégető, majd szabó és iskolamester volt. Később nevelő lett s 1770-től Strassburgban orvostant hallgatott; itt sűrűn érintkezett Goethével. 1772. orvos lett Elberfeldben, majd tanár Kaiserslauternban, Heidelbergben, Marburgban; 1806 óta Karlsruheban élt. Főműve: Heinrich Stillings Leben, eine wahre Geschichte (1806, 5 köt.). Ezenkívül írt néhány regényt. Nevét utóbb a pietizmusra hajló misztikus írásai tették ismeretessé: Scenen aus dem Geisterreiche (1797—1801); Der christliche Menschenfreund (1803); Theorie der Geisterkunde (1808). J. összegyűjtött művei 1835—1839. 14 kötetben, 1843—44. pedig 12 kötetben jelentek meg. V. ö. *Goethe*, Dichtung u. Wahrheit.

4. *J.*, *Julius*, osztrák történetiró, szül. Imstben (Tirol) 1851 szept. 11., megh. Prágában 1910 jún. 21-én. 1884-től haláláig a prágai német egyetemen az ókori történet tanára volt. Számos nagyobb történeti művén kívül érdekesek hazánk római multjára vonatkozó kisebb értekezései. Ilyenek: Römer und Romanen in den Donauländern (Innsbruck, 2. kiad. 1887); Fasten der Provinz Dacien (u. o. 1894); Siebenbürgische Inschriften és Zur Gesch. der siebenbürgischen Pässe (Arch. Epigr. Mittheilungen aus Österr.-Ungarn, XIV. évf. és IV. pótf.).

5. *J.*, *Ludwig*, német tűzoltói szakíró, a bajor, majd a német országos tűzoltószövetség elnöke, szül. 1835., megh. 1908. Számos tűzoltói szakműve közül különös említést érdemel Für Feuerwehren c. füzetes vállalata (1874—1902, 27 füzet) és az általa alapított, később fia által folytatott Feuerpolizei c. szaklap.

Jung (ejtsd: jöng), *Henri Félix Théodore*, francia hadvezér, katonai és történetiró, szül. Párisban 1833 márc. 12., megh. u. o. 1896 okt. 3. Elvégezvén a saint-cyri iskolát, a tüzérséghez került és derekasan harcolt Afrikában a kabilok ellen és 1859. Solferinónál. Az 1870-iki háború küszöbén Strassburgban és azután Metzben működött, ahonnan azonban még jókor elmenekült. Azután guerillaharcot folytatott a poroszok ellen. 1886-ban Boulanger hadügyminiszter irodafőnökévé választotta J.-öt és 1887-ben Dunquerque parancsnokává tette. 1891 július 24. J. nyugalomba vonult. Több becses munkának a szerzője; említendők: Le dépôt de la guerre (1872); Des principes d'organisation des armées (1873); La vérité sur le Masque de fer (1873); La France et Rome (XVII—XIX. sz. 1874); L'enseignement militaire supérieur en Europe (1877). Legfontosabb művei a Bonaparte et son temps c. munka (1880—83, 3 köt.) és a Lucien Bonaparte et ses mémoires (1882—83, 3 köt.) c. fontos forráspublikáció; továbbá Dubois-Crancé (1884); La guerre et la Société (1889); Stratégie, tactique et politique (1880) és La république et l'armée (1892).

Jungbreslau v. *Inowrazlaw*, város, l. *Hohensalza*.

Jungbunzlau (cseh. *Mladá-Boleslav)*, város, J. cseh ker. kapitányság székhelye az Iser balpartján, vasút mellett, (1910) 16,340 cseh lak., gyapjufonással, szövéssel és festéssel, keményítő-, szappan-, szesz-, sör-, viasz-, cukorgyártással és műmalmokkal, gáz- és vízművekkel, X. sz.-beli kastéllyal (most kaszárnya); kézműves-, földmíves-, közép- és népiskolákkal. É.-ra az Iser mellett van *Jo-*

sefsthal község, lemezpapirosgyárral, *Kosmanos* város, kastéllyal és elmebetegintézettel. J.-t 995. alapították, a XVI. sz.-ban virágzása tetőpontján állott, a 30 éves háború alatt többször feldúlták.

Junge, *Joachim,* l. *Jung,* 2.

Jungermannia *L.* (növ.), a májmoháknak ily nevű génuszát legújabban számos génuszra bontották, melyek közül most már egy sem viseli a J. nevet.

Jungermannites (növ.), fosszilis májmohagénusz, melynek négy faját a borostyánkőben találták.

Junges Deutschland (ném.), l. *Ifju Németország.*

Jungfrau, az Alpok külső kristályos rónájában levő Finsteraarhorn masszivum magasságra nézve harmadik csúcsa a Berner-Oberland középső részén, hatalmas firnmezőkkel és gleccserekkel borítva. Legpompásabb látvány É. felől tekintve, míg a K.-i és Ny.-i lankásabb oldal felől nem hatásos. Hozzája csatlakozik a *Silberhorn* (3705 m.), *Schneehorn* (3415 m.), míg maga a *J.* 4167 m. magas. 1811 aug. 3-án Meyer Rudolf és Hieronymus mászták meg először. A J.-ról ered az Alpok leghosszabb gleccsere,a z Aletsch-gleccser. A *Jungfrau-vasút* (l. o.) visz föl a csúcsra.

Jungfrau-vasút. *Guyer-Zeller* Adolf (l. o.) zürichi mérnök és vasútigazgató engedélyt kapott, hogy a berni alpok Finsteraarhorn hegycsoportjának, az örökös jégmezők csodás hegyvilágának egyik legmagasabb pontjára, a 4167 m. Jungfrau-csúcsra vasutat építsen. A vasút a lauterbrunnen-grindelwaldi (Wengernalpbahn) fogaskerekű vasút 2064 m. magasban fekvő Scheidegg állomásától kiindulólag az Eigergletscher (2223), Eigerwand (2868) és Eismeer (3161 m.) állomásokon át Jungfraujochig (4096 m.) volt tervezve, honnan egy 73 méteres elektromos felvonóval a Jungfrau-culmra lehetne jutni. Scheideggtől Eigergletscherig 1898 szept. 19-én, Eigerwandig (4·4 km.) 1904 februárban, Eismeerig (5·7 km.) 1905 július 25-én, Jungfraujochig (9·35 km.) 1912 febr. 21-én nyílt meg. Elektromos üzemű, fogaskerekű, 1 méter nyomtávolsággal. A munkálatok élén dr. Salis áll.

Jungh., természetrajzi nevek mellett *Junghuhn* F. W. (l. o.) nevének rövidítése.

Junghans, *Sophie,* német regényírónő, szül. Kasselben 1845 dec. 3., megh. Hildburghausenben 1907 szept. 16. Hosszabb ideig tartózkodott Berlinben, Angolországban és Olaszországban. 1877-ben férjhez ment Rómában Joseph *Schuhmann* tanárhoz, utóbb Gothában élt. Regényei közül megemlítjük: Käthe (1876); Orsanna (1880); Die Schwiegertochter (1882); Die Amerikanerin (1886); Ein Rätsel (1889); Die Brautschau (1892); Geschieden (1895); Um das Glück (1896); Gehen oder Bleiben (1899); Junge Leiden (1900); Hymen (1902).

Jungholz, község Reutte tiroli kerületi kapitányságban, kb. 200 lak. Az osztrák községet bajor terület határolja és ezért 1868 máj. 3. szerződésben a bajor vámterülethez csatoltatott és így vámterületileg a német birodalom része.

Junghuhn, *Franz Wilhelm,* német természetbúvár és utazó, szül. Mansfeldben 1809 okt. 26., megh. Lembangban, Badong mellett, Jáva szigetén 1864 ápr. 21. Egy párbaja miatt 20 évi fogházra ítéltetvén, Algerba szökött és mint tiszt az idegenek ezredébe állott. 1835. Bataviába ment, 1836—37. meglátogatta Kelet-India déli partvidékét és 1837—40. Jávát, 1840. a Batta-vidékeket, 1842. ismét Jáva szigetét. 1849—55-ig Európában, majd Jávában élt, mint a kinai telepítvényék felügyelője. Művei: Topographische und naturwissenschaftliche Reisen (Magdeburg 1845); Die Battaländer in Sumatra (Berlin 1847, 2 köt.); Landschaftsansichten v. Java (u. o. 1853); Java, seine Gestalt, Pflanzendecke u. innere Bauart (u. o. 1854, 3 köt.); Licht- und Schattenbilder aus den Binnenlanden v. Java (4. kiad., Amsterdam 1866). Plantae Junghuhnianae c. alatt (Leiden 1851 óta) többen a J. gyüjtötte ásatag állatok és növények leírását és rajzát adják.

Jungius, német tudós, l. *Jung,* 2.

Jungle (ang.), előindiai mocsaras lapályok, l. *Dzsungel.*

Jungmann, 1. *Bernhard,* kat. teológus, szül. 1833 márc. 1. Münsterben, megh. 1895 jan. 13. Löwenben. Teol. tanár volt Brüggeben és Löwenben. Művei: Institutiones theol. dogm. spec. (5 köt. 1866/70) és dogm. generalis (Tract. de vera relig. 1872., legújabban 1901); Dissertationes sel. in hist. eccl. (7 köt. 1880—87).

2. *J., Josef Jakub,* szláv nyelvbúvár, egyetemi tanár, szül. Hudlitzban (Csehország) 1773 júl. 16., megh. Prágában 1847 nov. 14-én. 1811-ben lefordította Milton Elveszett paradicsomát (2. kiad. Prága 1843). Megírta a cseh nyelv és irodalom történetét is. Főműve azonban a kitünő cseh-német szótár (Slovník jazyka českého, Prága 1835—39, 5 köt.), mellyel az újabb cseh nyelv és irodalom megalapítója lett. Apróbb munkái összegyüjtve Jungmanna sebrané drobné spisy címmel 1868—74. jelentek meg Prágában. Születésnapja 100. évfordulóján a prágai franciskánus téren bronz szobrot állítottak J.-nek, Prága egyik városrésze pedig Jungmannova třida nevet kapott.

3. *J., Joseph,* jezsuita, egyetemi tanár, sz. 1830 nov. 12. Münsterben, megh. 1885 nov. 25. Innsbruckban, ahol a szónoklattannak és hitelemzéstannak tanára volt. Művei: Schönheit und schöne Kunst (1866), új kiadása Ästhetik címen (2 köt. 1886); Gemüt u. Gefühlsvermögen der neueren Psychologie (1885); Theorie der geistl. Beredsamkeit (2 köt. 1877, legújabb kiadás 1895).

Jungnickel, *Ludwig Heinrich,* német grafikus, szül. Wunsiedelben 1881 júl. 22. Bécsben, Münchenben és Rómában tanult. A bécsi Klimt-csoport tagja. 1910. meghívást kapott a frankfurti Städel-intézetbe a grafikai művészetek tanítására. Készít rézkarcokat, fametszeteket és kőrajzokat. Feltalálója egy különleges festészeti eljárásnak, melynek lényege az, hogy az egyes szineket külön-külön kivágott mintával viszik a festési alapra.

Jungstedt, *Axel,* svéd festő, szül. Norrköpingben 1859 márc. 17. Először Stockholmban, majd Párisban, Rómában és Münchenben tanult. Plein-air szinekkel festett képei leginkább a bányamunkások életét tüntetik fel, ezeken kívül fest még családi genrejeleneteket és képmásokat is. Nevezetesebb művei: A kőbányában (stockholmi muzeum); A dannemorai bányáknál (krisztiániai

muzeum); Kőmunkás (kopenhágai muzeum); Vontatóhálóhúzó (göteborgi muzeum) stb.

Jung-Stilling, német író, l. *Jung.*

Jun-ho v. *Jün-ho*, l. *Császár-csatorna.*

Junimea (román, ejtsd: zsunimea, a. m. fiatalság), Jassiban 1863. alakult irodalmi társaság, melynek alapítói s első tagjai között voltak: Maiorescu Titus, Pogor Vasilie, Carp s több számottevő személyiség. Kezdetben filozófiai s esztétikai előadásokat tartottak nagy érdeklődés mellett, majd megindították a most is megjelenő Convorbiri Literare c. folyóiratot, mely a román irodalom utolsó félszázadának leghivebb tükre. Legfőbb érdemük az európai eszméknek a román kultúrába való bevitele s az irodalmi nyelv megalapozása.

Junimisták (ejtsd: zsun—), a román konzervativok egy részének neve, akik *Carp* Péter köré csoportosultak. Sokan közülük a Junimea irodalmi társaság tagjai voltak. Alkotmányos monarchisták, akik a természetes fejlődés hívei. Programmjuk: a nemzeti eszme fejlesztése, a nyugati kultura eredményeinek átvétele s a mérsékeltség a reformok terén. A párt több izben került kormányra.

Junin (ejtsd: hunin), Peru egyik departamentója, területe 60,484 km², 394,393 lak. A Cordillerák által borított J. csak a K.-i részében sík, ahol őserdők borítják. Középső részét a Tarma, illetőleg Jauja-völgy alkotja, amelyet a Rio Mantara öntöz és itt szélesül a 40 km. hosszú és 15 km. széles J. vagy Chinchaycocha-tóvá (800 km², 4063 m. a tenger felett). 1824 aug. 6. Bolivar itt a spanyol hadakat legyőzte. A lakosság mezőgazdasággal és bányászattal foglalkozik (arany, ezüst, réz, vasércek, szén és kősó), 4 kerülete van, fővárosa Cerro dePasco.

Junior (lat.) a. m. az ifjabb, többnyire rövidítve *jun.*, valakinek neve előtt, kit egy ilyennevü éltesebbtől (senior) megkülönböztetni akarunk.

Junioratus (lat.), szemben a majorátussal (l. *Izörökség, Hitbizomány)*, az ifjabb ágnak előnyben részesítése.

Juniors Republic, l. *Gyermekköztársaság.*

Juniperus *L.* (növ.), l. *Boróka.* — *J. bermudiana* (barbados-cédrus), l. szintén ott.

Juniperus-bogyó *(bacca* v. *fructus juniperi)*, a közönséges borókafenyő (Juniperus communis L.) második évben érő álbogyója. A benne lévő illanóolaj (oleum juniperi) miatt használják, amit belőle elő is állítanak. Teája húgyhajtó és izzasztó. Alkotórésze a species diureticaenek (karlsbadi tea); lekvárt is készitenek belőle (roob juniperi).

Junius a neve két római családnak. A régebbi patricius eredetü volt, tőle származott a római királyság bukása után az első konzul, Lucius J. Brutus (l. *Brutus*, 1.); a család ennek fiaival együtt csakhamar kihalt. A másik plebeius eredetü volt, s első kiváló tagja Lucius J. Brutus, a néptribunus, Kr. e. 493. a nép első szecessziója idején. — *Marcus J. Brutus*, l. *Brutus*, 2.

Junius *levelei*, levélsorozat, mely J. álnév alatt jelent meg Londonban a *Public Advertiser* c. újságban először 1768 nov. 21., majd folytatólag 1769 jan. 21. — 1772 máj.12. Szerzőjük *Sir Philip Francis* (szül. 1740 okt. 22., megh. 1818 dec. 23), hadügyminisztériumi hivatalnok, később parlamenti tag volt. E levelekben kiméletlen gúnnyal, de szellemesen és nagy tudással támadja a szerző az udvar, kormány s általában az angol közélet hibáit. 1772-ben könyvalakban is megjelentek s azóta számos kiadást érték. Megjelentek francia és német fordításban is. A J. levelei eredetéről az angol irodalomban nagy vita folyt s több mint 30 politikus és író került gyanuba, hogy e levelek szerzői. Újabban minden kétségen felül be van bizonyitva *Francis* szerzősége. V. ö. *G. H. R. Francis*, J. revealed by his surviving grandson (London 1894).

Junius, *Zilahi Kiss* Béla írói álneve, l. *Kiss.*

Junius, *Franciscus*, holland tudós, szül. 1589. Heidelbergben, megh. 1677 nov. 19. Windsorban. Különösen fontosak munkái a germanisztika terén; a régi germán irodalmat kortársai közül, sőt utána sem ismerte senki annyira, mint J. Közzétett munkái épp úgy, mint az oxfordi Bodley-könyvtárban őrzött kéziratai, különösen az ófelnémet, angolszász és fríz nyelvforrásokból vett másolatai a germán ó-kor kutatására rendkivüli jelentőséget nyertek. J. rendezte sajtó alá az Ulfilas-féle gót bibliafordítás első kiadását.

Június (magyarul *Szent Iván hava)*, az év hatodik hónapja. Eredetileg a régi római év 4-ik hónapja és Junónak volt szentelve (némelyek szerint L. Junius Brutusról, Róma első konzuláról nevezték el). Napjainak száma 30. A hőmérséklet átlagos változása, azaz a havi közepes hőmérséklettől való, hosszú időn át észlelt eltérések középértéke közel olyan, mint július és augusztusban: Közép-Európában körülbelül 1·2°,; maga a havi középhőmérséklet Budapesten 19·5°. J.-ban a Nap a rák jegyébe lép és egyúttal 21-én a ráktérítőnél a nyári solstitiumba jő, az északi féltekén a leghosszabb nappalokkal.

Júniusi cserebogár *(Rhizotrogus solstitialis* L.), a Bogarak rendjébe, a Lemezes csápuak családjába tartozó bogárfaj. Csápja 9 izű, teste hosszukás, barna, előtora, csápja és a lábai vörösessárgák, szárnyfedői sárgák, különben szürkésfehéren szőrös. Hossza 15—16 mm. Egész Európában június és július hónapokban a mezőkön közönséges. Pajorjai az őszi vetésekben pusztítanak. L. még *Sárga cserebogarak.*

Junker (a. m. junger Herr), hajdan a lovagoknak készülő nemes ifjakat, majd a német uralkodó fejedelmek ifjabb fiait nevezték így. Mai értelemben nemes származású ifjak, fiatal vidéki nemesek és földbirtokosok. *J.-párt*: Poroszországban félig gúnyos elnevezése az 1848—1849 után szerepelt nemesi reakcionárius pártnak, mely a szabadelvű és alkotmányos reformoknak esküdt ellensége volt.

Junker, 1. *Hermann*, német történeti és arcképfestő, szül. Majna-Frankfurtban 1838 szept. 18., megh. u. o. 1899 febr. 10. Először a frankfurti Städel-intézetben, majd Párisban K. Hansmann-nál és Courbetnél tanult. Képei: A régi zsidó családi életből; Beethoven; 12 festményből álló sorozat Goethe életének jeleneteivel; Mignon; Költészet és próza stb. Anatómiával is foglalkozott.

2. *J., Hermann*, német festő, szül. Majna-Frankfurtban 1867 márc. 21. A karlsruhei aka-

démián tanult Baischnál. Állatképeket fest. Istálló belseje című képe a freiburgi képtárban látható.

3. *J.*, *Wilhelm*, Afrika-kutató, szül. Moszkvában 1840 ápr. 6., megh. Pétervárott 1892 febr. 13. Nagy és úttörő utazásokat tett a Nilus és az Uelle vidékén. 1876—77., 1879—82., 1883—86. bejárta a Niam-Niam és a Monbutto-törzsek országát és megállapította az Uelle folyását. A máhdi lázadása miatt Emin pasánál keresett menedéket. Emintől 1886. Zanzibárba sikerült eljutnia. Útleirásának címe: Reisen in Afrika 1875—86 (Wien 1889—91). V. ö. *Hevesi*, Wilhelm J., Lebensbild eines Afrikaforschers (Berlin 1896).

Junktim *(junctim*, lat.) a. m. kapcsolatosan. A parlamenti szóhasználatban J. alatt értik több tárgynak olyan kapcsolatba hozását, hogy a törvényhozás azokat csak együttesen, egyidejüleg valósithatja meg. Rendesen egy népszerübb és egy kevésbbé népszerű törvényjavaslat közt állit fel a kormány J.-ot, hogy az utóbbinak elfogadását biztositsa, v. az ellenzék köti ahhoz valamely javaslathoz való hozzájárulását, hogy azzal J. valamely követelése megvalósuljon.

Juno, itáliai istennő, kinek alakja a görögök *Herá*-jával (l. o.) sok rokonvonást mutat, mert ezt az istenalakot abban az ősi korban teremtette meg a népképzelet, mikor a latinok és a görögök még közös hazában együtt éltek. Mikor azután a két nép különvált s az egyik az Appenin-félszigeten, a másik a Balkánon nyert új hazát, a magukkal hozott istenasszony-képzetet mindegyikük külön fejlesztette tovább. Végül mikor Kr. e. a II. sz.-tól kezdve a latinok mindinkább a fejlett görög kultura hatása alá jutottak, a többi latin istenalakkal együtt J. is a maga görög megfelelőjének vonásait öltötte magára (l. *Római mitológia)*, úgy hogy ettől kezdve, egészen a modern nyelvhasználatig, J. és Hera teljesen egyértelmű fogalomként szerepelnek. Ez azonositás alapján J., kiről a június hónapot nevezték el, Juppiter (Zeus) feleségeként és az Aresszel azonositott Mars anyjaként szerepelt. Mars születésének napján, márc. 1. ülték a római nők a *Matronalia*-ünnepet, melyen J.-hoz mint az anyák (lat. matres) istenasszonyához imádkoztak. Általában miként a görög Hera, úgy J. is főként az asszonyokat részesiti a maga áldásaiban. Az asszony a legnehezebb perceiben, a szüléskor az ő pártfogását kérte, ezért *Lucina*-nak (a gyermeket *napfényre hozó*-nak) nevezték. Római ábrázolásokban gyakran jelenik meg J., amint pólyás kisdedet tart karjában. Általában a házaséletnek ő a védője, de mint a házi békét, úgy az államélet rendjét is őrzi s ezért gyakran fegyveresen ábrázolták s kormánypálcát is helyeztek kezébe. Ezek J. leglényegesebb latin vonásai. A görög Heráról reá átvitt vonásokat illetőleg l. *Hera*.

J. (Hera) ábrázolásai között leghiresebb volt az Argosz és Mikene között épült Hera-templomban levő szobra, melyet Polykleitos (Kr. e. 420.) készitett aranyból és elefántcsontból s amelyen következő: az érett nő szépségében ruhásan trónon ül, fején korona s ezen domboru műben a Horák és Kariszok voltak láthatók, jobbjában gránátalma a termékenység szimboluma), baljában királyi pálca s rajta kakukmadár (a tavasz hirdetője; egyébként szent madara volt a páva is). Legrégibb szobra a Számosz szigetéről való, most a Louvreban levő hasonszerű képe, melyet bizonyos Cheramyes ajánlott föl. Nevezetes a J. Barberini (vatikán), mely fejedelmi tartásban, jogarral mutatja be az istennőt; fejei közül a nápolyi (Farnese), a fiatalabb római (Ludovisi), (ezeknek képeit l. *Hera* alatt), valamint a British Museumnak márványfeje. Festményeken is külön szerepel Juno alakja, míg a vázák képei főleg a reá vonatkozó mithoszi jelenetek kapcsán mutatják be.

Junod-féle csizma, az egész végtagot magába záró henger- (felső végtag) v. csizma- (alsó végtag) alakú üveg- v. réztok, melynek szája a tagot szorosan zárja s melyben szivattyúval ritkitjuk a levegőt. A bezárt testrészen nagy vérbőség támad. A *Bier*-féle kezelés (l. o.) egyik előfutárja (1834.)

Junot (ejtsd: zsünó), *Andoche, Abrantes hercege*, francia tábornok, szül. Bussy-le-Grandban (Côte d'Or) 1771 okt. 23., megh. Montbardban (Côte d'Or) 1813 júl. 29. Toulon ostrománál ismerkedett meg Bonaparte Napoleonnal s ettől kezdve részt vett annak itáliai, egyiptomi hadjárataiban. A brumaire 18-i államcsiny után Napoleon Páris parancsnokává nevezte ki (1799). Kitűnt azután az austerlitzi csatában (1805 dec. 2). 1807-ben Napoleon Portugáliába küldte, hogy azt elfoglalja; J. be is vonult Lisszabonba, Portugália kormányzója lett s Napoleontól hercegi címet kapott. 1808 aug. seregével együtt az angolok fogságába került. 1809-ben az Illyr-tartományok kormányzója lett. Az 1812. orosz háborúban a 8. hadtestet vezette. Ezután elmebajba esett s szülőföldjére hazatérve, egy baleset áldozata lett. Felesége, *Laurette de Saint-Martin-Permon* (szül. 1784., megh. 1838), Napoleon távoli rokona és anyjának udvarhölgye, pazarló életmódja folytán tönkrejutott és apáca-klastromban halt meg. Terjengős Emlékiratokat adott ki a forradalom, Napoleon és a restauráció koráról (Paris, új kiad. 1893, 10 köt.).

Junta (spanyol, ejtsd: hunta) a. m. bizottság, ideiglenes kormány; Spanyolországban bizonyos államügyek elintézésére, vagy a kormányzás átvételére alakult bizottságnak neve, mely válságos időkben az uralkodó mellőzésével a nemzet képviselőinek kezdeményezésére gyűlt össze. I. Napoleon 1808. új alkotmány kidolgozása céljából Bayonneba hivta össze a J.-t, hogy a trónt bátyja, József számára biztosítsa. Törekvéseit megsemmisítette azonban a cadixi fő-J., mely a franciák ellen a szabadságharcot megkezdte és győztesen befejezte.

Junta, olaszországi származású könyvnyomdász-család, l. *Giunta*.

Juon, *Pavel*, orosz zeneszerző, szül. 1872 márc. 8. Moszkvában. A hegedülésben Hřimaly, a zeneszerzésben Tanejev, Areszki (Moszkva) és Barghiel (Berlin) tanítványa volt, 1906. a berlini Hochschulén a zeneszerzés tanára lett. Fiatalkori művei Brahms hatását mutatják. Számos kamarazeneművet, zenekari darabot irt, továbbá fantáziát, szerenádot, suite-et zenekarra, zongoradara-

bokat és dalokat. Elméleti műve: Praktische Harmonielehre (1901).

Jupati (növ.), *Raphia.*

Jupe (franc., ejtsd: zsüp), eredetileg férfikabát, most deréktól az alsó lábszárig érő női szoknya. — *Jupe de dessous*, alsó szoknya.

Jupille (ejtsd: zsüpij), közs. Liège belga tartomány J.-i j.-ban, a Maas jobb partján, 5733 lak., élénk iparral. Egykori neve *Jobii villa.* 714. itt halt meg Herstali Pippin.

Jupiter, l. *Juppiter.*

Jupiter, a bolygórendszer 6-ik és leghatalmasabb tagja, melynek tömege az összes többi bolygó tömegét összevéve is jóval felülmúlja. Csillagászati jele ♃. Távcsőben elliptikus korongot mutat, melynek látszó nagy és kis tengelyei közepes távolságban 37·6 és 35·4 ívmásodperc, miből következőleg lapultsága $^1/_{15}$. Ekvátorának valódi átmérője a Földének 11·07-szerese vagyis 141.300 km., térfogata 1277·2-szer akkora, mint a Földé; tömege a Nap tömegének 1047·88-ad részét, vagy a Föld tömegének 309·61-szeresét teszi, sűrűsége a Földének mintegy negyedrészét, vagy vízre vonatkoztatva 1·27. A nehézségi gyorsulás J. ekvátorán 2·2, a pólusán 2·8-szer akkora, mint a Földön. Pályája közel köralakú, excentricitása csak 0·048335, hajlása a Föld pályájához 1° 18′ 31″. Közép naptávolsága 5·20,256 földpályasugár vagyis 773·7 millió km., mely az excentricitás miatt 736·4 és 810·0 millió km. között váltakozik. A legkedvezőbb oppozicióban a J. a Földhöz 585·2, a legkedvezőtlenebb konjunkcióban 961·2 millió km.-nyire közeledhetik. Keringési ideje 4332·588 nap, közel 50 nappal kevesebb, mint 12 év. A J. éve tehát közel 12 földi évig és minden évszak közel 3 évig tart; J. pólusán 6 éves nappal és éjjel váltakozik, melyet még holdvilág sem enyhít, amennyiben a legkedvezőbben álló hold sem látható már a 88$^1/_4$° szélességen túl.

A J. felületének legérdekesebb jelenségei a *sávolyok* és a *foltok*, melyeket már aránylag kis távcsőben is lehet látni. A sávolyok a J. ekvátorával párhuzamosak és réteges felhőkhöz hasonlítanak. Ugy szintúk, mint alakjuk gyors változásoknak van alávetve s alig mondhatni, hogy két egymásra következő éjjelen a J. korongja ugyanazon képet láttatná. Ez ekvátori sávolyokon kívül még egyes foltokat is figyelnek meg időről-időre. A legnevezetesebb volt egy 1878 nyara óta feltűnt vörös elliptikus folt a J. déli félgömbjén, mely mintegy 47,000 km. hosszu és 13,000 km. széles volt. A J.-en látható alakzatok változékonyságából következik, hogy a foltok sebességéből következtetett tengelyforgás tartama némileg bizonytalan. Mindamellett Airy, Mädler és Schmidt megfigyelései csak másodpercekben térnek el; szerintük a J. forgási ideje 9 óra 55 perc 34 mperc. Nem valószinütlen továbbá, hogy a J. részben saját fénnyel is bír még. Fényvisszaverő képessége középértékben 0·62, azaz a ráeső napfénynek 62 százalékát veti vissza. Legfényesebb részei a korongnak azonban 2—3-szor fényesebbek a közepes felületnél és ennélfogva talán még saját fényben tündökölnek. Vogel H. C. vizsgálódásai szerint valószinü, hogy a spektrum a J.-en levő vizgőzre enged következtetni.

A J.-nek *nyolc holdja* van, az első négy a legelső teleszkópikus felfedezések közé tartozik, amennyiben Simon Marius 1609 dec., Galilei 1610 jan. látta őket. Az ötödiket felfedezte 1892 szept. 9. Barnard a Lick-csillagvizsgálón, a hatodikat és hetediket Perrine fedezte fel 1904., ill. 1905., a nyolcadikat pedig Melotte 1908. Elemeiket l. a *Bolygók* cikkben. E holdak közül az első négy már jobb szinházi látcsővel is igen jól látható. A holdakat J.-től való távolságuk szerint szokás I—VIII. számokkal ellátni, kivétel csak az V. számú hold, mely a J.-hez a legközelebb van. E hold keringési ideje közel 12 óra, míg a legtávolabbi VIII. holdnak 739 napra van szüksége, hogy egy keringést tegyen. A III. hold a legnagyobb és legfényesebb, a másodlegnagyobb IV. hold azonban fénytelenebb, mint az I. és II. Fotometriai mérések valószinüvé teszik, hogy a J.-holdak is, valamint a mi Holdunk, egyidőben végeznek egy keringést s egy tengelyforgást, úgy hogy a J. felé mindig ugyanazon oldalukat fordítják.

A főbolygó nagysága és a holdpályák hajlásának kicsiny volta eredményezik, hogy majdnem minden keringésnél egy hold- s egy napfogyatkozás jő létre a J.-en. E fogyatkozások igen kevés kivétellel mind teljesek s felük nap-, felük holdfogyatkozás. Az utóbbinál a hold eltünik a főbolygó hátravetett árnyékában, az előbbieknél a hold árnyékát éles korongalakú folt alakjában látjuk átvonulni a J. fényes tányérján. A két belső hold fogyatkozásánál mindig csak az árnyékba való be- vagy kilépést észlelhetjük, soha nem mindkét tüneményt együtt, mert a J. teste elfödi előlünk árnyékkúpjának egy részét. A J. oppoziciója előtt a belépések, utána a kilépések észlelhetők. A III. és IV. holdnál többnyire mindkét momentum látható. Egy igen érdekes vonatkozás folytán a három belső hold sohasem szenvedhet egyszerre fogyatkozást. Ugyanis az I. hold középhossza, hozzátéve a III-ik kétszeres hosszát és levonva a II. hold háromszoros hosszát, mindig pontosan 180°-kal egyenlő. Ha tehát a J.-re vonatkozólag két holdnak ugyanazon hosszusága van, akkor a harmadik tőlük szükségképen 180°-kal áll el. Egy második, szintén igen érdekes törvény, hogy az I. hold közepes mozgása, hozzávéve a III-iknak kétszeres mozgását, mindig egyenlő a II. hold háromszoros közepes mozgásával. A J. holdjainak fogyatkozásai, melyek különben már 8—10 cm.-es távcsőben kényelmesen megfigyelhetők, különösen régebben a geográfiai hosszuság meghatározására kényelmes módszert nyujtottak és most is elég fontosak, miért is a csillagászati táblák jó előre kiszámítva közlik. Ama megfigyelés, hogy a fogyatkozások a J. konjunkciója táján 16 perc 26 mp.-cel később következnek be, mint ahogy az oppozició alkalmával megfigyelt fogyatkozásokból számította, 1676. Römer Olaf csillagászt a fény terjedési sebességének felfedezésére vezette. V. ö. *Bolygók.*

Jupiter-holdak, l. *Jupiter.*

Jupiter szakálla (növ.), l. *Sempervivum.*

Jupon (franc., ejtsd: zsüpõñ), eredetileg rövid zubbony, most rövid alsószoknya.

Juppiter (régebbi alakban *Diespiter*), a latinok vallásának leghatalmasabb istene, a vihar

félelmes istensége, kinek fegyvere a villám s kinek hatalmas akaratát a villám feltünéséből és a madarak röptéből igyekeztek kiolvasni az augurok (jósok). Mint a pusztító vihar istenét Vejovisnak (a. m. gonosz J.), a jótékony, várva várt esőt küldő minőségében Eliciusnak (a. m. esőt kicsaló) v. Pluviusnak (esőt hozó) nevezték. A csatában mint J. Stator (a. m. megállító) segitségére siet híveinek s ezért a győzelmes római hadvezér az ellenség vezérének zsákmányul ejtett fegyverzetét (lat. spolia opima) neki szokta áldozni. Mielőtt a római nép valamely államnak hadat üzent, J. papjai, a fetialisok az ő nevében kértek a sérelemért elégtételt, mert a bűnöst ő villámával sujtja. Ugyanez a körülmény tette őt eskü-istenséggé: aki az ő nevére esküdött, az esküszegés esetén az ő büntetésének tette ki magát. Ezért J. templomában állt a határkő szent szimboluma: a birtok határainak önkényes elmozdítóját is ő bünteti villámával. Leghíresebb szentélye a római Capitoliumon állt. Abban az arányban, ahogy Róma városa a maga hatalmát lassanként az egész ismert világra kiterjesztette, a capitoliumi J. (J. Capitolinus v. J. Optimus Maximus a. m. a legjobb és legnagyobb J.) Róma istenéből az egész világ istenévé vált. Mikor azonban a görög kultúra s ezzel együtt a görög istenvilág is elterjedt Rómában, a rómaiak a görög Zeus minden vonását, minden mitikus kalandját J.-re is átruházták, ami annál is könnyebben történhetett, mert a két nemzeti istenség eredetileg tényleg egy volt. A görögök és a latinok közös őshazájukból hozták magukkal a legfőbb istenség képzetét s csak a nemzeti különélés folytán fejlődött J. és Zeus alakja különböző módon. A görög kultúra behatása folytán J. ábrázolása is teljesen a Zeus-tipus szerint történt (l. *Zeus.*). E mellett a különböző római provinciákban J. alakja az illető vidék benszülött lakosságának legfőbb istenével olvadt egybe. Igy alakult ki Szíriában a *J. Heliopolitanus* kultusza J.-nek és Heliopolis napistenének egybeolvadásából s így keletkeztek kelta és germán elemekkel vegyült provinciális J.-tiszteletek. A mai Dunántúl és az Alduna számos helyén (Daruvár Sárpentele, Kömlőd, Ó-Buda, Sziszek stb.) talált J.-szobrok is (fejükön mitra, egyik kezükben balta, a másikban villám, lábuk alatt bika) J. ily provinciális kultuszának bélyegét viselik magukon. V. ö. az általános mitológiai kézikönyveken kivül *Récsey*, Pannónia ókori mythol. emlékeinek vázlata (1894).

Juppiteroszlopok v. *gigászoszlopok*, ez a neve azoknak az emlékszerű oszlopoknak, melyek a késő római korból (Kr. u. II—III. sz.) Germania és Belgium területén fenmaradtak. Négyszögű alapzatukat 4—4 istenkép, néha még fölirat is díszíti; e fölött egy kisebb, a hét napjainak istenségeivel ellátott bázis következik, a rajta álló magas oszlop fejét szoborcsoport koronázza, melyben lándzsás isten (Juppiter) lóháton elvágtat egy heverő gigász fölött. Legnevezetesebbek a merteni, schiersteini és heddernheimi J., előképükül tekintendő a Mainzban nemrég napfényre került 9 m. magas Juppiter-oszlop, melynél az oszlop törzsének öt dobját is isteneket ábrázoló reliefek borítják; ez a mainzi oszlop Nero császár korából való, Samos görög és Severus római mesternek közös műve. V. ö. A. *Riese*, Üb. d. sogen. Juppitersäulen (Jahrb. d. Ges. f. lothar. Gesch., Metz 1900).

Jur., természetrajzi nevek mellett *Jurine* Louis svájci zoológus (szül. Genfben 1751 febr. 6., megh. u. o. 1819 okt. 20.) nevének rövidítése. Különösen az alsóbbrendű rákok tanulmányozásával foglalkozott.

Jura (lat., *jus*-nak többese) a. m. jogok. — *J. in re aliena*, idegen dologbeli jogok. Ide tartoznak a szolgalmak, az emphyteusis, a superficies és a zálogjog. — *J. noscit* (v. *novit) curia*, a biróság ismeri a törvényeket. Ez a jogtétel azt fejezi ki, hogy a feleknek nem szükséges az érvényes jogot bizonyítani. A helyi szokásjogra és a külföldi jogra ez a tétel nem terjed ki.

Jura (geol.), l. *Jura-szisztéma.*

Jura, 1. *hegység*, az Alpok üledékes zónájának egy része, DK. felé nyilt ívben húzódik a Rhône áttörés, ill. Grenoble vidékétől az Aare és Rajna egyesüléséig, kb. Basel vidékéig. Gyönyörű szép szabályosan, antiklinálisokkal és szinklinálisokkal ráncolódott hegység, amely a geológiai ismeretek s a tektonika tekintetében is igen nevezetes, hiszen itt ismerték föl a hegységek ráncosodás, gyűrődés folytán való keletkezését, az antiklinálisokat és szinklinálisokat, a tektonika alaptörvényeit. A Schweizer-Hochebenéből elég hirtelenül emelkedig ki ráncolódva; a ráncok ÉNy. felé mindinkább simulnak, majd törésekkel és vetődésekkel komplikálódnak és Francziaországban, valamint Badenben és Württembergben is platóvá terülnek ki, míg az ÉNy.-i idegen darabok (pl. a Vosges és a Schwarzwald) határán végleg megszűnnek. A szabályos hegyláncok közt hosszú hosszanti tektonikus völgyek húzódnak végig, amelyekben a folyók lomhán folynak s ott, ahol a hegységet keresztirányú tektonikus zavarok, pl. törések érték (így Badennél [Svájcban] melegforrások is bukkannak elő), a folyók is ezt követik és szűk, sellőkkel, zuhogókkal teli vad esésű vadregényes völgyekkel hagyják el a hegységet. A J. platósan kiterült mészkőrészén karsztos jelenségeket találunk dolinákkal, barlangokkal; a hegység csatlakozik D.-en a Dauphinéi Alpokhoz, É.-on pedig a Schwarzwaldhoz és a sváb-bajor medence J.-korú táblájához.

A hegységet két részre oszthatjuk, ú. m. 1. a *francia-svájci J.* és 2. *német J.* Az 1. csoportot is lehetne még tovább két részre osztani: *a)* J.-ránchegység és *b)* J.-plató. Az előbbiben vannak a hosszanti (combes) és keresztvölgyek (cluses, franc.), míg a platón az eltűnő vizek másutt hatalmas forrásokban törnek elő, pl. *Orbe*. A franciasvájci J. főbb csúcsai a következők: Grand Colombier 1534 m., Mont-Credoz 1624 m., Mont-Reculet 1720 m., Crêt de la Neige 1723 m., Mont-Colomby de Gex 1631 méter, valamennyi Genf körül, attól DK.-re, továbbá a Dôle 1678 m., Mt. Tendre 1680 m., Dent du Baulion 1488 m., Mt. Suchet 1595 m., Chasseron 1611 m., Creux du Vent 1465 m., Chasseral v. Gestler 1609 m., Hasenmatt 1447 m. stb. A hegyláncok párhuzamossága és egyenletes magassága miatt s mivel a nagy keresztvölgyek hiányoznak, a J. igen nehezen közelithető meg. Fontosabb hágói a követke-

zők: Col de la Faucille 1323 m., St. Cergues 1263 m., Col de Marchairuz 1450 m., a Jougne hágó Pontarlier és Orbe közt, amelyet a Lausanne felé tartó vasút is fölhasznál. A vasutak a hosszanti láncokon $2^1/_2$—$3^1/_2$ km. hosszú alagutakkal tudnak csak átjutni.

A *német J.-hegység* v. *J.-tábla* Schaffhausen svájci kantonban kezdődik, ahol a francia svájci J.-hoz csatlakozik is s vele ugyanegy rétegekből áll, de tektonikailag különbözik tőle, mivel nem ráncosodás, hanem csakis vetődés és törés található benne, ezért láncok és hosszanti völgyek nincsenek is benne; kiterült, elalacsonyodott plató, amely É. felé meredeken, DK. felé lankásan végződik el. A Rajnától a Majnáig számíthatjuk a hegységet s az altmühli áttörés alapján két részre oszthatjuk: a) *Sváb-J.-ra* (l. o.) és b) *Frank-J.-ra* (l. o.).

Geológiailag a J.-hegység rétegei J.-koruak, mert ez a kor épen róla nyerte nevét és pedig liasz márgából, dogger és malm képződményekből áll, azonban a nyugati és északi részeken (Besançon, Salins Basel) találni alsó triász muschelkalk és keuper rétegeket. A szinklinálisokat és antiklinálisokat Biel és Delle közt 20-szor lehet váltakozva találni s az orográfiailag található láncok még nagyobb számot mutatnak (Thurmann 160-at számított). Legnagyobbrészt mészkőből és márgából álló hegység lévén, kiterjedt földalatti vízhálózata van, a víz ravaszlyukakban, ponorokban tűnik el (entonnoirs, emposieux, frondrières) és barlangokban (grottes, baumes) folyik, v. dolinás tavakban gyűl meg (pl. a Lac de Taillères Neufchatel kantonban) és hatalmas zuhogókkal jő ismét napvilágra, ilyenek: az Aubonne, Venoge, Orbe, Doux, Loue, Serrières stb.

Klima tekintetében a következő zónákat vehetjük észre a termények magasságszerinti eloszlása következtében: 1. a föld- és szőllőművelés övét 400—500 m. magasságban, 2. bükkfa-régiót 450—900 m.-ig, 3. fenyőfa-régiót 700 (900)—1300 m.-ig a szinklinálisokban turfával és havasi lápokkal, 4. 1300 m.-en fölül a szubalpinikus régió, amelyben a fák határa kb. 1400 m., szubalpinikus és alpinikus növényzettel (havasi gyopár stb.). A magas völgyekben (900—1000 m.) a nagy hidegek dacára is tudnak még árpát, zabot, burgonyát és némi zöldséget termelni.

Települése gyér a klima zordsága s a föld terméketlensége miatt. A hegység ÉK.-i részében németül, másik, DNy.-i részében leginkább franciául beszélnek. Csak Neufchatel, Waadt és Bern kantonok gyáriparú része sűrűbben lakott. Márvány- (solothurni), litográfikus-, pala-, gipsz-, kősó-, aszfalt-(Val de Travers) bányászata, vas- és acélipara, játékgyárai (Ste Croix), cementgyártása, üveg-, papirosgyártása (Val de Birs) s főleg preciziós műszergyárai és régi híres óragyártása (körzők, mérnöki műszerek) fontosak és kiterjedtek. V. ö. *Thurmann*, Esquisses orographiques de la chaine du J. (Bern 1852); Livret guide géologique dans le J. et les Alpes de la Suisse (Intern. geol. Kongress, 1894 Lausanne).

2. J., *francia département* Doubs, Haute-Saône, Côte-d'Or, Saône-et-Loire, Ain départementok és Waadt svájci kanton közt, 5054 km² területtel, (1911) 252,713 lak., (1 km²-re jut 51). 1790-ban a Franche-Comtéból alakították. A J. láncai takarják: a Risoux, a Noir-Mont, a Haute-Joux, Maclus és Fresse-hegyek, melyek lépcsősen ereszkednek le a Bresse síkságra. A Noirmont (1310 m.) a legmagasabb csúcs. Járásai: Lons-le-Saunier, Dôle, Poligny, St-Claude; fővárosa: Lons-le-Saunier. V. ö. *Melcot*, Le J. Dictionnaire historique, géographique et statistique (Lons-le-Saunier 1885).

3. J., a Hebridákhoz tartozó 378 km² terjedelmű hegyes sziget Skócia Ny.-i partján. Közigazgatási tekintetben Argyll skót countyhoz tartozik. Lélekszáma (1911) 570.

Jura-bor, a Szajna balpartján, a Jura-hegység lejtőin elterülő borvidéken terem. A vidék talaja igen meszes, altalaja márgás. Fő fajtái a poulsard, trousseau és enfariné a kék és a tramini, gamay, fehér burgundi, továbbá savagnin a fehér fajták közül. Háromféle fehér bort különböztetnek meg, ú. m. az igen finom illatos és zamatos Château-Châlon-t, azután az Étoile-t, amelyből többnyire pezsgőt készítenek és a közönséges, kevésbbé illatos fehér borokat. A Château-Châlon borok hasonlítanak a Johannisbergihez, igen értékes és finom borok, amelyek 15—20 éves korukban kerülnek fogyasztásra. Az étoilei pezsgőborokat a zúzás nélkül, azonnal sajtolt fekete poulsard és a gamay blanc levéből készitik. Igen nevezetes a jurai szalmabor, amelyet úgy készítenek, hogy a legkitűnőbb fajták termését szalmára fektetve v. felaggatva január—februárig elteszik, s ekkor dolgozzák fel az addig összezúzódott fürtöket.

Jura circa sacra (lat.), az államhatalmat az egyházzal szemben megillető jogok, ilyenek: jus reformandi, jus advocatiae, jus cavendi, jus supremae inspectionis, jus placeti, appellatio tamquam ab abusu. L. *Jus*, *Egyházfenség*, *Egyházpolitika*.

Jura-formáció a. m. Jura-szisztéma (l. o.).

Jura-hegység, l. *Jura*.

Jura in re (lat.) a. m. *dologi jogok* (l. o.).

Jurákok, szibériai néptörzs, l. *Szamojédok*.

Juramento, folyó Argentina délamerikai államban, l. *Rio Salado*.

Juramentum (lat.) a. m. eskü. *J. obedientiae*, az az eskü, melyet a kat. pap engedelmességre esküszik felebbvalói iránt. *J. manifestationis*, felfedező eskü; *J. necessarium*, szükséges eskü; *J. purgatorium*, tisztító eskü; *J. promissorium*, igérő eskü; *J. assertorium*, állító eskü; *J. decisorium* és *suppletorium*, ügydöntő és póteskü; *J. revelatorium*, felfedező eskü; *J. oblatum*, *delatum*, *relatum*, maga a fél által ajánlott, az ellenfél által kinált, a kináló félnek az ellenkező értelemben visszakinált eskü; *J. calumniae*, a régibb perjogokban a fél által arra tett eskü, hogy bizonyítékait nem zaklatásból, hanem jóhiszeműleg fogja használni. L. *Eskü*. *Főeskü*. *Becslőeskü*.

Jurançon-bor (ejtsd: zsüranszon), jóhírű francia fehér bor, amely Pau környékén terem (Basses-Pyrénées).

Jura noscit curia (lat.), l. *Jura*.

Jurany *Vilmos*, a Franklin-társulat igazgatója, szül. 1823 dec. 15. Lipcsében, megh. 1893 dec. 20.

Budapesten. Lipcsében önálló üzlete volt, innen azonban el kellett menekülnie, mert radikális kiadványai miatt üldözték. 1851-ben Budapestre jött Heckenast Gusztáv üzletébe, akinek 1868. üzlettársa lett, később pedig, haláláig, a Franklin-társulat igazgatója volt.

Jurányi *Lajos*, botanikus, egyetemi tanár, az egyetemi növénykert igazgatója, született Nyiregyházán 1837 aug. 25., megh. Abbaziában 1897 febr. 27. 1862. a pesti egyetemen orvosdoktor lett. 1863. a Schordan-féle ösztöndijat elnyervén, Bécsben egy évig növényanatómiai és fiziológiai tanulmányokkal foglalkozott. Tanulmányait 1864—65. Jenában Pringsheim alatt folytatta. 1866-ban a pesti egyetemen a növénytannak rendkivüli, 1871-től kezdve rendes tanára volt. 1871. a M. T. Akadémia levelező, 1882. pedig rendes tagja lett. A Természettud. Társulat növénytani szakosztályának megalakulásától (1891) kezdve haláláig elnöke volt. Tudományos munkásságában a Schleiden által megindított új irányt képviselte. Főbb munkái: *A Vaucheria geminata ivarszervei* (Term.-Tud. Közl. V.); *A Ceratozamia himsejtjeinek kifejlődése és alkatáról* (Pest 1870); *Az Oedogonium diplandrum termékenyített petesejtjéről* (u. o. 1871); *A Salvinia natans Hoffm. spóráinak kifejlődéséről* (Budapest 1873); *A Tmesipterisről* (Értek. 1875); *Újabb adatok a Gymnospermák himporának ismeretéhez* és *A sejtmag átalakulása és alkatáról* (Akad. Értek., Budapest 1884); *A magvak csirázásáról* (Emlékkönyv 1892). Életrajza és munkáinak jegyzéke: *Mágocsy-Dietz*, J. emlékezete (M. Tud. Akadémia 1901).

Jurányia *Tuzs.* (növ.), a pálmák fosszilis génusza. Egyetlen faja a *J. hemiflabellata* Tuzs., melynek levélmaradványai Ruszkabányán (Krassó-Szörény vm.) felső krétakori rétegekből kerültek elő (találta *Schafarzik* F.). E maradványok szerint a levél legyezőalakú, a legyező összefüggő része körül meglehetős hosszú szabad szeletekkel. A levelek társaságában egy virágzati ágazat és számos bogyó is előkerült. E leletek alapján itélve, a ma élő pálmák *Sabal*-féle alakjaihoz áll e kihalt faj a legközelebb ép úgy, mint több más fosszilis pálmalevél, melyet Európa kréta- és harmadkori rétegeiben találtak. V. ö. *Tuzson* J., Adatok Magyarország fosszilis flórájához (Botan. Közlem. 1908 és Földt. Int. Évk. 1914).

Jura possessionaria (lat.), l. *Nemesi javak.*

Jura realia (lat.), l. *Reáljogok.*

Jura regalia (lat.), l. *Regálé.*

Jurare in verba magistri (lat.) a. m. esküdni a mester szavára. Szállóigévé lett idézet Horatius Epistoláiból (I. 1, 14), ki azt mondja, hogy ő egy filozófusnak a szavára sem esküszik, hanem mindenkitől azt fogadja el, amit a maga eszével helyesnek gondol.

Jura-rendszer, l. *Jura-szisztéma.*

Jura reservata (lat.) a. m. fentartott jogok, l. *Felségjogok.*

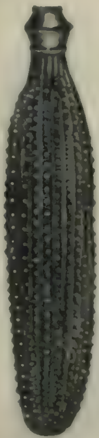
Juraschek *Ferenc*, magyar születésü osztrák statisztikus, szül. Aradon 1849 febr. 25., megh. Bécsben 1910 febr. 7. 1881-ben Czernovitzba, 1883. Innsbruckba rendkivüli és 1885. u. o. rendes tanárrá nevezték ki. Főbb művei: Personal- und Realunion (Berlin 1878); Hübners geogr.-statistische Tabellen aller Länder der Erde (1884 óta évenkint jelenik meg, M.-Frankfurt); Übersichten der Weltwirtschaft (1884 óta); Die Staaten Europas (1903).

Jura-Simplon-vasút. 1890 jan. 1. a Jura-Bern-Luzern és a Suisse-Occidentale-Simplon vasút J. név alatt egyesültek s később több más vasút üzemét is átvették. Az egységes engedélyokmány értelmében az engedély 1957 dec. 31. járt volna le, de az állam 1903 máj. 1-ére a visszavásárlási jogot is biztosította magának. A J. főbb vonalai Luzern, Bern, Basel, Delle, Chaux de fonds, Verrières, Genf és Brig állomásokat kötötték össze. Vonalainak hossza 985 km.-t tett ki 260 millió K építési tőkével. 1903 máj. 1. a J. a svájci szövetségi vasút tulajdonába ment át.

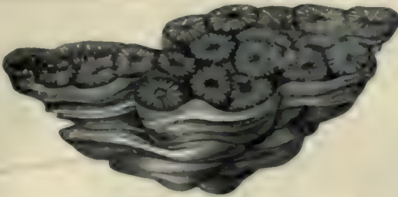
Jurassor (lat., összevonva ebből: *juratus assessor)* a. m. esküdt, előbbi jogunk szerint a szolgabirónak birótársa.

Jura-szisztéma *(három képmelléklettel)*, a Föld középkorának, vagyis a geológiai másodkornak ama rétegcsoportja, mely a triasznál fiatalabb, a krétánál pedig régibb. Nevét onnan kapta, mert a Jura-hegységben van hatalmasan kifejlődve és ott ismerkedtek meg vele a geológusok legelőször. Régebben *oolit-formációnak* is mondották, mert az akkor képződött kőzetek egy része oolitos szerkezetű. Mészkő, oolit, dolomit, márga, agyag, bitumenes palák, homokkő stb. sűrűn váltakoznak egymással s rétegeinek feltünő tarkasága is némiképen jellemzi. Rétegei túlnyomólag tengeri képződmények, szárazföldi és édesvizi képződmény aránylag kevés. Itt-ott porfirok törtek elő és zavarták meg a J.-képződmények lerakódását. Az akkori állatvilág alakokban feltünően gazdag, egész sora az új alakoknak jelenik meg a Földön. Rengeteg mennyiségben vannak képviselve a belemnitek, nagy fejlettséget érnek el az ammonitok. A triaszbeli ammonitokat (Arcertes, Tropites, Celtites, Ceratites, Trachyceras stb.) nagyobbára egészen új nemek váltják fel (nevezetesen az amaltheus (pl. Amm. [Amaltheus] margaritatus, II. tábla: 7. ábra), az arietites (pl. Amm. [Arietites] Bucklandi, II. tábla: 1. ábra), aegoceras, oppelia, harpoceras parkinsonia (pl. Amm. [Stephanoceras] Humphriesianus II. tábla: 3. ábra) stb. A korallok már a mai tipushoz erősen közelednek, gátakat építő tevékenységük igen jelentékeny. Fontos szerepet visznek a tengeri spongiák, különösen pedig a kovavázuak. A tüskésbőrüeket különösen a crinoidák vagy tengeri liliomok és az echinoidák képviselik. Míg a megelőző korszakokban az echinusok alárendelten voltak csak meg, a J.-ban igen nagy számban éltek. A brachiopodák háttérbe szorulnak, de két tipus, nevezetesen a terebratulidák és a rhynchonellidák igen gyakori kövületek; a gastropodák közül a nerineák és trochusok, a kagylók közül az ostreák, a grypheák, az exogyrák, a trigoniák, a pholadomyák, a dicerasok igen elterjedettek. A *rákfélék* közül tipikus hosszufarkú dekapodák itt jelennek meg legelőször igen nagy mennyiségben. A *halak* főképen ganoidok (pl. a zománcos pikkelyü, csőrszerü orrmányu Aspidorhynchus acutirostris Agassiz, mely a Solnhofeni lithográfpalában

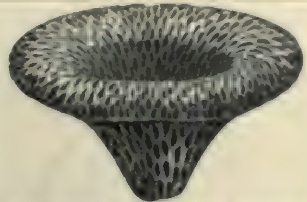
JURAFORMÁCIÓ I.

1. Cidaris florigemma tüskéje. (Tüskönc).

2. Thammastraea prolifera (Korall-faj).

3. Scyphia (Tremadictyon) reticulata (Szivacs-féle).

4. Astraea helianthoides (Korall-faj).

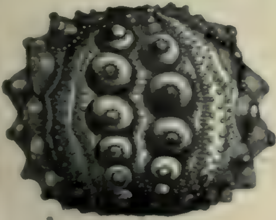
5. Montlivaultia (Korallnem).

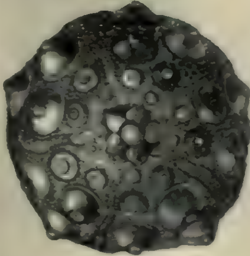

6. Echinobrissus scutatus (Tüskönc).

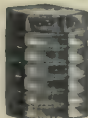

7. Thecosmilia trichotoma (Korall).

8. Hemicidaris crenularis. *a)* oldalról, *b)* felülről (Tüskönc).

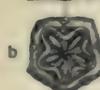

9. Pentacrinus basaltiformis.

10. Pentacrinus briaroides.

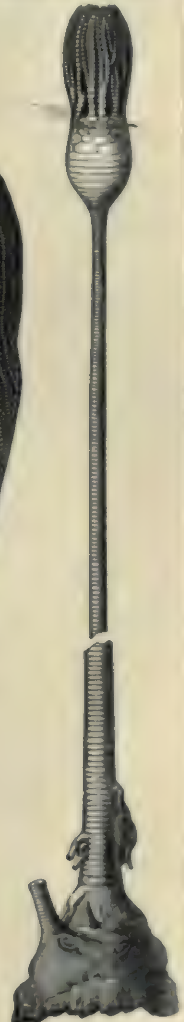
Nyéldarab, *a)* oldalról, *b)* felülről.

11. Pentacrinus subangularis.

Nyéldarab. *a)* oldalról, *b)* felülről.

12. Apiocrinus Roissyanus (Tengeri liliom).

JURAFORMÁCIÓ II.

1. Ammonites Bucklandi (bisulcatus). Kb. $^1/_{10}$—$^1/_{30}$ nagyságban. *a)* oldalról, *b)* elülről (Ammonit).

2. Belemnites digitalis (Belemnit).

3. Ammonites Humphriesianus. Kb. $^1/_4$ nagyságban. *a)* oldalnezet, *b)* elülről (Ammonit).

4. Terebratula diphya (Brachiopod).

5. Cypris waldensis. Természetes nagyságban (Kagylós rák).

6. Terebratula numismalis. *a)* háti nézetben, *b)* oldalról (Brachiopod).

7. Ammonites margaritatus. Kb. $^1/_4$ nagyságban. *a)* oldalról, *b)* elülről (Ammonit).

8. Gryphæa arcuata (Kagyló).

9. Diceras arietinum (Kagyló).

10. Nucula Hammeri. Kb. $^1/_3$ nagyságban. (Kagyló). *a)* oldalnézet, *b)* felülnézet.

11. Aptychus lemellosus. $^3/_4$. (Am.)

12. Ammonites macrocephalus. Kb. $^1/_5$. (Ammonit).

13. Restaurált Belemnit képe, *a)* háti nézet, *b)* oldalról.

14. Belemnit alveolával (Belemnit).

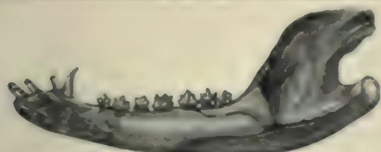
15. Trigonia navis (Kagyló).

16. Exogyra virgula (Osztrea). *a)* jobb és *b)* balteknő.

17. Eryon arctiformis. Kb. $^3/_4$. (Pajzsosrák).

18. Rhynchonella varians (Karlábu).

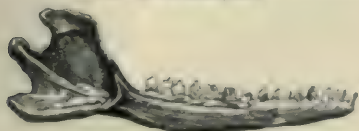
JURAFORMÁCIÓ III.

1. A Phascolotherium Bucklandi alsó állkapcsa. Kb. $^{1}/_{3}$. (Erszényes.)

6. A Microdon alternans alsó állkapcsa. (Hal.)

2. Az Amphitherium Prevosti alsó állkapcsa. (Amphitherium nem.)

3. Az Ichthyosaurus koponyája oldalról. Kb. $^{1}/_{6}$.

5. Az Ichthyosaurus evezőlába. Kb. $^{1}/_{8}$.

4. Ichthyosaurus koprolithja.

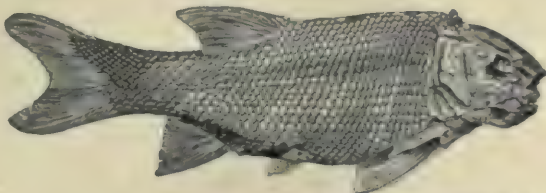
7. Archaeopteryx macrura. Kb. $^{2}/_{7}$. (Ősmadár.)

8. Az Ichthyosaurus platydon foga.

9. Plesiosaurus. Kb. $^{1}/_{30}$. (Enaliosaurius nem.)

10. Lepidotus notopterus. $^{1}/_{10}$. (Hal.)

11. Pterodactylus. Kb. $^{1}/_{1}$. (Pterosaurius nem.)

12. Ichthyosaurus quadriscissus. $^{1}/_{12}$. (Enaliosaurius nem.)

fordul elő) és porcogóshalak, a csontosokat csakis a heringforma leptolepis és thrissops képviselik. A *hüllők* és a repülő sauriusok a jura rétegek lerakódása korában érték el legtökéletesebb kifejlődésüket. Közülök különösen két óriási tengeri saurius, az ichthyosaurus, meg a plesiosaurus multa felül úgy nagyságra, mint feltünő alakra nézve az összes akkori tengerlakókat. Rokonok velük és a mai krokodilus tipusához állottak közel a teleosaurusok. Sajátságos állatai voltak a J.-nak a repülő sauriusok (pterosaurus) és a dinosauriusok. Amazoknak nevezetes képviselőjük a pterodactylus, meg rhamphorhynchus. Igazi állatszörnyetegek voltak a dinosauriusok (szörnyeteg sauriusok), melyek ugyan már a triaszban is jelentkeznek, de csakis a J.-ban érik el erősebb kifejlődésüket. Az atlantosaurus, a compsognathus, a ceratosaurus, megalosaurus, stegosaurus, brontosaurus, cetiosaurus stb. mind megannyi sajátságos dinosaurius-alak. Egyik legsajátságosabb állatalakja azonban a J.-nak az Archaeopterix, mely madár volt, de a hüllők hosszú farkával és fogascsőrrel. *Emlősök* igen tökéletlen fejlődésben éltek a J.-ban, nevezetesen az erszényesekkel rokon phascolotherium, meg amphiterium. A *flórát* illetőleg az erdőket főképen tűlevelű fák és cikádeák alkották, harasztok és zsurlók az erdők pázsitját képezték. Hazánkra nézve különösen nevezetes, hogy a pécskörnyéki, valamint Krassó-Szörény vármegyében a dománi, a stájerlakaninai és berzászkai, továbbá Brassó vidékén az újvár-törcsvári kőszéntelepek a J.-ból valók, ami különösen azért nagy nevezetesség, mert hazánkon kívül még csak Perzsiában, Szibériában és Kinában ismeretesek a J.-ból bányászásra érdemes kőszéntelepek. Hazánkban különben is a J.-beli képződmények jól vannak képviselve, különösen Krassó-Szörény vármegyében, Pécs környékén (Mecsek-hegység), a Bakony-hegységben, a Gerecsében, a Biharban, a Persányi és Nagyhagymás hegyekben. Az ÉNy.-i Kárpátokban igen sok helyütt, nevezetesen a maghegyekben és azok környékén az ú. n. magastátrai és szubtátrikus kifejlődésben, továbbá az ú. n. szirtvonulatban a Kis-Kárpátok tájától Sáros vármegyéig igen kövületdús kifejlődésben ismeretes, stb. Felosztják a J.-t legközönségesebben *alsó*, vagyis *fekete J.-ra*, máskép *liasz-*, *középső*, vagyis *barna J.-ra*, máskép *dogger* és *felső*, vagyis *fehér J.-ra*, máskép *malm*. Württembergben és Bajorországban, ahol a J. kitünően van kifejlődve és tanulmányozva, az egyes emeletek kőzeteinek színeiben lényeges eltérés van, innen az általánosított *fekete*, *barna* és *fehér J.* elnevezés. Ez a szinek után történt elnevezés csakis lokális értékű; ma már nem igen használják a szakirodalomban. A J. behatóbb osztályozása a következő: 1. Liasz. Hettangien és Sinemurien (a. m. alsó liasz), Charmouthien (a. m. középső liasz), Toarcien (a. m. felső liasz). II. Dogger. Bajocien (a. m. alsó dogger), Bathonien (a. m. középső dogger), Callovien (a. m. felső dogger). Ide tartozik a Stephanoceras coronatum szintje, coronatus-rétegek és az ú. n. cornbrash rétegek. III. Malm. Oxfordien (a. m. alsó malm), Séquanien és Kimmeridgien (a. m. középső malm). A séquanienbe tartozik a coralrag vagy corallien szintje is (l. *Corallien*). Tithon vagy portlandien (a. m. felső malm). *Neumayr* az egyes jura-üledékek faunájában mutatkozó különbségeket az egyes területeken uralkodott különböző klimatikus viszonyokra vezette vissza. A kontinensek É.-i részein a *boreális övet* különböztette meg. Közép-Európában az ú. n. *középeurópai övet*, majd az é. sz. 30° és d. sz. 30° közt a *mediterrán*, trópusi jellegű övet. Ettől D.-re megint középeurópai öv következik. A mediterrán övbe tartoznak az Alpok, a Kárpátok, Balkán, Kaukázus stb. jurája. Ezt a beosztást azonban legújabban úgylátszik megdöntötték s a meglevő különbségeket csak fáciesbeli különbségeknek tudják be. Ebből tehát az következik, hogy a jura-korszakban az éghajlat még nem volt úgy elkülönülve a földtekén, mint később, pl. ma.

Jurati cives (lat.) a. m. esküdt polgárok, 1848 előtti városainkban a biró vagy a polgármester mellé választott polgárok, akik vele együtt alkották a város ú. n. belső vagy kisebb tanácsát és képviselték a várost (judex et jurati, Richter und Rath).

Juratores (lat.), esküdtek; a régi germán jogban eskütársak (consacramentales, Eideshelfer), akik a féllel együtt a fél által állított tények valódiságára esküdtek.

Juratorium (lat.) a. m. esküszerü igéret.

Jurátusok (lat., a. m. felesketettek), így nevezték azelőtt nálunk a többnyire ügyvéd mellett gyakorlaton levő jogvégzett egyéneket. Hivatalos nyelven jurati tabulae regiae notarii (a kir. itélőtábla feleskatett jegyzői) volt a nevök.

Juratzka, *Jakob*, osztrák botanikus, született Olmützben 1821 júl. 8., megh. Bécsben 1878 nov. 26. A monarchia legkitünőbb mohflóra-ismerője s több cikkén kívül főmunkája: Die Laubmoosflora von Oesterreich-Ungarn (Wien 1882) halála után jelent meg. Életajrzát l. az Oesterr. Botanische Zeitschr. 1873.

Jura-vízrendszerszabályozás. A nyugat-svájci tóvidék lecsapolását határozták el Bern, Freiburg, Solothurn, Waadt és Neufchatel svájci kantonok Plane tervei szerint. 1868-ban hozzá is fogtak, de csakhamar belátták, hogy úgy idő, valamint az előre számított 15 millió frank költség tekintetében alaposan elszámították magukat, úgy hogy csak 3 tó szintjét sülyesztették mindössze 2—3½ m.-re, s az Aar felső részének szabályozása folytán az Aar-vidék az áradásoktól mentes.

Jure (lat.) a. m. joggal, jogosan.

Jureconsultus vagy *jurisconsultus* (lat.) a. m. jogtudós.

Juridice (lat.) a. m. jogilag.

Jurien de la Gravière (ejtsd: zsüriefi dő la graviér), *Jean Pierre Edmond*, francia tengernagy és író, szül. Brestben 1812 nov. 19., megh. Párisban 1892 márc. 4. A francia tengerészetbe lépve, részt vett a krimi háborúban s a mexikói expedicióban, melynek egyideig vezére is volt. Számos tengerészet-történeti munkája közül említendők: Guerres maritimes sous la République et l'Empire (Paris 1883, 2 köt., 8. kiad.); La guerre de Chypre et la bataille de Lépante (u. o. 1888, 2 köt.); La marine des Ptolomées et la marine des Romains (u. o. 1884, 2 köt.); Les Gueux de mer (u. o. 1892);

Souvenirs d'un amiral (1870, 2. kiad.). V. ö. *Grandin*, Histoire d'un marin. Le vice-amiral J. (Paris 1895).

Jurieu (ejtsd: zsüriő), *Pierre*, francia ref. teológus, szül. 1637. Merben, megh. 1713 jan. 11. Rotterdamban, ahol lelkész volt. Mint fáradhatatlan polémikus Bossuet, Fénelon, Arnauld és saját hitsorsosai, Bayle, Basnage és Saurin ellen több munkát szerkesztett, melyek a dogmatika és a polémika, a történet és a politika, az építő irányú irodalom és az apokaliptika terén mozognak; főműve: Histoire des dogmes (Amsterdam 1704—5). V. ö. *Mégnin*, Notice sur J., thèse (Strassburg 1854).

Juriga *Nándor*, tót nemzetiségi politikus, szül. 1871. Egbellen (Nyitra vm.) Egyházi tanulmányait a bécsi Pazmaneumban végezte. 1905-ben plébánossá nevezték ki Pozsonyszőlősre. 1906 óta országyűlési képviselő. A tót nemzetiségi mozgalom egyik legfanatikusabb vezetője, aki izgatásért hosszabb államfogházbüntetést is szenvedett. Blahozvestovanje című röpiratában a tót nemzetiségi kérdésben vallott elveit fejtette ki.

Jurine, *Louis*, l. *Jur*.

Jurinea *Cass.*, *hangyabogács* (növ.), a Compositae (Fészkesek) csövesvirágú génusza; 50 faja Európában és Ázsiában honos. Legelterjedtebb a *J. mollis* (L.) Rchb. Levele puha, szárnyasan hasogatott vagy osztatlan, fonákán sűrűn fehér molyhos. Virágai, mint a többi fajokéi, pirosszínűek. Fészekpikkelyei gyapjasan molyhosak, a külsők hátragörbülők és tüskében végződnek. Napos, köves helyeken, meg az Alföld homokbuckáin terem.

Jurinit (ásv.) a. m. brookit (l. o.).

Jurisconsultus (lat., rövidítve *ICtus)* a. m. jogtudós, l. *Jogász*.

Jurisdictio (lat.), általában az államjogi jogosultság a bírói hatalom gyakorlására (l. *Bírói hatalom)*. A J. polgári v. büntető *(J. civilis, criminalis)*, a szerint, amint az egyik vagy a másik nemű ügyekre terjed. Ha a bíróság fel van jogosítva, hogy a hatásköri területén lakó összes személyeket vagy az ott előforduló összes jogügyeket az ő fóruma elé vonja: általános *(universalis)* J.-ról szólunk. Másrészt vannak bíróságok, amelyek csak bizonyos személyekre nézve (pl. a katonai bíróságok) vagy csak bizonyos ügyekre nézve (pl. a kereskedelmi és váltótörvényszék) vannak részleges J.-val felruházva. A *patrimoniális* J. a bírói hatalom gyakorlását egyes földbirtokosok vagy testületek tulajdonának tekinti, amelyek azt saját nevükben bírósági hivatalnokokra átruházzák. Minálunk — miután az igazságszolgáltatás és a közigazgatás nagyrészt egyesítve volt — szokássá vált J.-n a mindkét államfunkció gyakorlására való jogosultságot, sőt a gyakorlásukra hivatott szerveket is érteni. Ily értelemben a J. az, amit az újabb jogszabályok *törvényhatóságnak* (l. o.) neveznek. Egyházi J., pro foro externo és pro foro interno, l. *Egyházhatalom*.

Jurisdictio voluntaria (lat.) a. m. önkéntes joghatóság, l. *Perenkívüli eljárás*.

Jurisdiktionsnorm, az 1895 aug. 1. kelt osztrák törvény, amely a bírói hatalom gyakorlásáról és a rendes bíróságok hatásköréről és illetékességéről szól.

Jurisich *Miklós*, Kőszeg várának hősies kapitánya. Előkelő dalmát patricius-családból származott. Születésének ideje ismeretlen, megh. 1543 végén v. 1544 elején. Mint diplomata és katona egyaránt kiváló szolgálatokat tett. Az 1524-iki bécsi országgyűlésen a felsőházban foglalt helyet. A horvátországi rendeknek 1527 jan. 1. tartott cettini királyválasztó gyűlését, melyen Ferdinándot ismerték el, J. mint királyi biztos nagy ügyességgel vezette harmadmagával. 1530. Lamberg Józseffel együtt követségben járt Konstantinápolyban. Midőn 1532. Szulejmán roppant seregével folytonos diadalok közepette vonult Bécs felé, útját szegte Kőszeg vára, melynek J. volt a kapitánya. Aug. 5. Ibrahim nagyvezír megszállotta a várat előhadával. Aug. 12. maga a szultán is megérkezett seregével. Háromszor szólították fel a vár átadására. A vár megfogyott védőinek helyzete már-már végzetes lett, midőn Ibrahim a török táborba hivatta J.-t, őt engedelmesség esetén a szultán kegyelméről biztosítván. J. kielégítette Szulejmán gőgjét azzal, hogy színleges átadás kedveért kevés számú janicsárt zászlajukkal együtt a várba bocsátott, mire a törökök aug. 31. a vár alól elvonultak. J. hősies magatartása következtében Ferdinánd huszonöt napi időt nyert mintegy 90,000 emberből álló sereg gyüjtésére. 1533-ban «kőszegi báró» címet, 1537. pedig Kőszeg várát kapta I. Ferdinándtól, a védelem jutalmául. (Irományaiban «Freiherr zu Güns»-nek címezi magát.) 1538. a magyarországi hadak főkapitánya, majd pedig Krajna kormányzója lett. Neje Dersffy Potentiana volt. A J.-családnak 1576. már magva szakadt. V. ö. *Pauler* Gyula, J. Miklós (Ország Tükre, 1864. évf. 24. sz.); *Chernel* Kálmán, Kőszeg szabad királyi város jelene és multja, II. 1878.

Jurisprudens (lat.) a. m. jogtudós. *Jurisprudentia*, jogtudomány (l. o.).

Juris quaestio (lat.) a. m. *jogkérdés* (l. o.).

Juris quasi possessio (lat.), jognak birtoka, megkülönböztetésül a tulajdonképeni birtoktól, mely csak testi dolgokon lehetséges. L. *Jogbirtok*.

Jurista (lat.) a. m. jogtudós, jogász (l. o.).

Juristajog (lat.) a. m. *jogászjog*.

Juristitium (lat.) a. m. törvényszünet (l. o.).

Juris utriusque doctor (lat.) a. m. mind a két jog doktora, t. i. a római és a kánoni jognak a doktora; újabb időben arra szokták használni, akinek mind jogtudományi, mind államtudományi doktorátusa van. L. *Doktor*, *Jogi szakoktatás*.

Jurjev, 1893 óta *Dorpat* (l. o.) hivatalos neve.

Jurjev-Polszkij, város Vladimir orosz kormányzóságban, a Koloksa mellett, 5000 lak., pamutfonással. Szuszdal hercegségnek egykor fővárosa volt. Gabonakereskedelemmel és vászonszövéssel.

Jurjevszkája hercegnő, l. *Dolgorukova*.

Jurkovac, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 727 szerb, magyar és horvát lak.; u. p. és u. t. Ljeskovica.

Jurković, *Jánko*, horvát író, szül. Pozsegában 1827 nov. 21., megh. Zágrábban 1889 márc. 3. Irt elbeszéléseket, drámákat, melyeket a horvát Mati-

ca adott ki. Drámái: Smiljana, Čarobna bilježnica (Az elvarázsolt napló); Posljednja noć (Utolsó éj); Kumovanje (Komaság); Pradjedova slika (Nagyapó képe). Elbeszélései: Pavao Cuturić; Tuskulanijade; Petakinja vina (Itce bor); Seoski mecenati (Falusi mecénások). J. a délszláv akadémia tagja volt, amely több értekezését kiadta a »Rad«-ban.

Jurle-*nemzetség*, l. *Türje*.

Juror (ang., ejtsd: dzsurőr) a. m. a jury (l. o.) tagja, esküdt, az esküdtszék tagja.

Jurovo, adók. Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1910) 643 horvát lak.; u. p. Jurovski Brod, u. t. Károlyváros.

Jurta (török), a nomád népek lakása Szibériában és Kinában, főleg a tatároké, kirgizeké és tunguzoké. Agyaggal, állatbőrökkel vagy pázsittal befödött, többnyire kúpalaku gunyhók ezek, melyeknek közepén nagy tűzhely áll, körötte nyoszolyául is szolgáló padokkal. A nyári J.-k csúcsán füstlyuk van. A mongolok J.-i nemezzel fedett deszkabódék.

Jurten, a svájci molasszplató egy része, l. *Jorat*.

Jurua (ejtsd: zsarua), kb. 1500 km. hosszú folyó Braziliában; ered az Andes Conomamason s a Tarahuacát fölvévén, az Amazon-folyóba torkollik.

Jurumi, a sörényes hangyász (l. *Hangyászfélék)* paraguayi neve.

Jury (ang., ejtsd: dzsuri) a. m. esküdtszék) (l. *Esküdtbiróság)*, továbbá pl. kiállítások alkalmával a tárgyak elfogadása és a dijak felől határozó bizottság.

Jus (lat.), a római jogban a. m. *jog*, úgy tárgyi mint alanyi értelemben, azonfelül *jogi helyzet* (status), *jogviszony*; ritkábban: *biróság*, mint a hivatalos jurisdictio helye (l. *In ius vocatio)*, valamint: birósági tárgyalás (l. *Formula)*.

Jus v. *beneficium abstinendi* a. m. örökség visszautasításának joga v. kedvezménye: — *Jus accrescendi* a. m. az örökösök növedékjoga (l. *Növedékjog)*. — *Jus ad rem* a. m. dologhozi jog, kötelmi jog. — *Jus acquisitum* a. m. *szerzett jog*. — *Jus actionum*, a keresetek joga (l. *Actio*; a római jog hármas felosztása: *Jus actionum, Jus personarum, Jus rerum)*. — *Jus advocatiae ecclesiasticae*, az állam (államfő) ú. n. egyházvédőjoga, vagyis az államot egyházfelségiségénél fogva megillető az a jogosítvány, hogy az egyházakat védelemben részesítteti, azokat céljaik elérésére irányuló tevékenységükben támogatja. E jognál fogva 1. az államhatalom büntetőjogi védelemben részesíti az egyházakat, nevezetesen intézkedik, hogy az isteni tisztelet minden külső háborítástól menten megtartható legyen s az egyházak az őket érhető bántalmakkal szemben oltalmat találjanak; 2. az állam pozitiv támogatást nyujt az egyházaknak és pedig egyfelől az által, hogy amennyiben vagyoni erejük céljaik elérésére elegendő nem lenne, azokat a szükségleteik fedezésére megkivántató anyagi eszközökkel megfelelően ellátja; másfelől azáltal, hogy az egyházaknak jogaik érvényesítése iránt tett intézkedéseit kényszereszközökkel, illetve az állami hatóságok útján *(brachium saeculare)* foganatosítja. — *Jus Aelianum* a. m. Sextus Aelius Paetus Catus római jogtudós (consul Kr. e. 556.) jogkönyvében foglalt joganyag, amely a 12 tábl. tv. interpretációját tartalmazza. — *Jus aequum* (ellent.: *Jus strictum)* a. m. méltányos jog, azaz amelyet a jogrendszer céljának és alapeszméjének szellemében, nem pedig a betűszerinti rideg értelemben alkalmazunk. — *Jus alluvionis* a. m. növedékre való jog, l. *Növedék*. — *Jus archivi* a. m. levéltárjog: levéltári okiratoknak valódiságuk vélelmén alapuló bizonyítóereje (l. *Archivjog)*. — *Jus albinagii*, l. *Albanagium*. — *Jus angariae* a. m. az angaria, azaz idegen állam hajóinak felhasználására való jog, l. *Tengeri háború*. — *Jus armorum* a. m. fegyverek joga, az államnak hadsereg fentartására vonatkozó kizárólagos joga, katonai felségjog. — *Jus avocandi*, l. *Avocandi jus*. — *Jus belli* a. m. a háború (l. o.) joga. — *Jus canonicum* a. m. kánonjog (l. o. és *Egyházjog)*. — *Jus capillare* a. m. hajadoni jog. — *Jus circa sacra* a. m. az államfőnek az egyház körüli joga. — *Jus civile: A)* jelentései a római jogban: 1. mint a jus legitimum (néha: publicum), ellentéte: az interpretatio (joggyakorlat és jogtudomány) folytán kifejlődött élő jog (jus non scriptum), szemben az írott törvényjoggal; 2. mint a jus praetorium v. honorarium ellentéte: a római jognak az az eleme, mely a praetor jogfejlesztő tevékenysége nélkül alakult ki, szemben a praetori joggal; 3. mint a jus gentium ellentéte: a tiszta (eredeti) római jog (jus Quiritium), szemben az idegen népek tételes jogrendszereivel. *B)* Mai jelentése: a. m. (polgári) magánjog, szemben főleg a közjoggal (jus publicum). — *Jus civitatis* a. m. az állampolgárság joga. — *Jus cogens*, l. *Jus dispositivum*. — *Jus commercii*, l. *Commercium*. — *Jus compascui*, l. *Compascuum*. — *Jus commune* a. m. általános, vmely ország *egész területére* kiterjedően érvényes jog, ellentétben a jus singulare-val. — *Jus connubii*, a római jogban érvényes házasság köthetésének joga. — *Jus congrui*, a régi germán birtokjogban az ingatlan visszavásárlására vonatkozó jog, azon a címen, hogy az ingatlan korábban egy birtokot alkotott a visszavásárló ingatlanával. — *Jus criminale* a. m. büntetőjog. — *Jus cruentationis* v. *jus feretri*, szó szerint a. m. a vérfolyás v. ravatal joga, a középkorban szokásos tetemrehívás. A gyilkos kinyomozása végett a gyanusítottnak kezével kellett megérintenie a meggyilkolt sebét s ha a seb vérzett, ezt bűnösségének bizonyítékául vették. — *Jus curiae* a. m. udvari jog, a középkori germán hűbérjogban a hűbérúr és hűbéreseinek jogviszonyát meghatározó jogszabályok. — *Jus decima poledrorum* (csikótized), az egri püspöknek IV. Béla által (1261) adományozott tizedjog ama kötelezettség teljesítésére, hogy a király negyedik fiát tartozik nevelni; e jognál fogva a tized egy harmada a püspöké, a többi csikó a király fiáé, hogy nagykorúságára bővelkedjék lovakban. Ez intézkedéseket I. Lipót is megerősítette (1699) és az egri érsekségből (1804) kihasított kassai és szatmári püspökségekre is kiterjesztették. — *Jus deliberandi* a. m. *beneficium deliberandi* (l. o.). — *Jus de non appellando*, a német fejedelmeknek az az előjoguk, hogy náluk legfőbb biróság is legyen, tehát területükről a birodalmi bíróságokhoz ne

lehessen felebbezni. — *Jus de non evocando*, a német rendeknek az a joga, hogy az ő területükről semmiféle jogvita nem kerülhetett a birodalmi hatóságok elé. — *Jus detractus*, az állam joga külföldre jutó vagyon után valamely adót követelni. — *Jus devolutionis* a. m. az átszállás, háramlás joga, l. *Devolutio*. — *Jus dispositivum*, olyan jogszabály, amelytől a felek eltérően megállapodhatnak; ellentéte a *jus cogens*, olyan jogszabály, amelyet a felek közös megállapodással sem változtathatnak meg, ilyen általában minden közjogi szabály. — *Jus distrahendi*, a záloghitelezőnek az a joga, hogy követelése lejártakor a zálogot adósa veszélyére eladhatja. — *Jus divinum* a. m. isteni jog, a kat. egyház tanítása szerint azon egyházjogi szabályok összege, amelyek isteni akarat vagy kinyilatkoztatás folytán keletkeztek. Megismerési forrásai: a Szentírás és a hagyomány. A kat. egyház dogmaszerüleg vallja, hogy az egyházalkotmány leglényegesebb elemei jus divinumon nyugosznak. — *Jus dominii impetrandi*, a késő császárság korában a római jog szerint a záloghitelezőt megillető az a jog, hogy a sikertelen birói árverésből fenmaradt zálogtárgy a becsértékben neki itéltessék oda. — *Jus educilli, educillatio* a. m. italmérési jog. — *Jus eminens* a. m. az állam végszükségjoga (l. *Végszükségjog*). — *Jus emporii* a. m. a középkorban egyes városok joga a városon átszállított árúkat bizonyos ideig a városban tartani és eladásra kiállíttatni, l. *Árúmegállítójog*. — *Jus episcopale*, püspöki joghatóság, l. *Püspök*. — A német protestánsoknál a XVI. sz.-ban kifejlődött fejedelmi egyházkormányzatot elméletileg akként indokolták, hogy az 1555. évi birodalmi határozattal felfüggesztett püspöki hatóság a fejedelemre ruháztatott át s az ezen alapon őt megillető jogok öszszességét jus episcopalénak volt szokás nevezni, szemben az államhatalmi jogosítványokkal. — — *Jus exclusivae* (vétójog a pápaválasztásnál), a spanyol és francia uralkodók, valamint a római-német császárok, illetve ezek helyett 1804-től fogva a Habsburg-dinasztiából való uralkodók (osztrák császár és magyar király) által igényelt az a jogosítvány, hogy pápaválasztás alkalmával mindegyikük valamely meghatalmazott bibornok (cardinalis protector) útján nyilvánosan egy neki nem tetsző egyént — persona ingrata — jelölhet meg s annak megválasztása ellen tiltakozhatik. Az exclusionalis nyilatkozatot a meghatalmazott a választás befejeztéig, amíg t. i. valamely jelölt a kétharmad majoritást el nem nyerte, tartozik megtenni. Ha azonban mégis az excludált egyént választanák meg pápává, az ellene érvényesített vétó a választás érvényét egyáltalán nem érinti. A jus exclusivaet az egyház jogilag sohasem ismerte el, azonban a pápaválasztás alkalmával a bibornokkollégium azt tényleg mindig respektálta. Így a legutóbbi pápaválasztásnál is, midőn azt Ausztria-Magyarország részéről Rampolla bibornok ellenében alkalmazták. Az 1904 jan. 20. kibocsátott «Commissum nobis» kezdetű pápai constitutio azonban az exclusivát, illetve annak javaslását határozottan eltiltja s excommunicatio latae sententiae-vel (nagyobb egyházi kiközösítés) sujtja azt a bibornokot, aki valamely állam uralkodójától az exclusiva megtételére való felhatalmazást elfogad. V. ö. *Wahrmund*, Das Ausschliessungsrecht (jus exclusionis) der kath. Staaten Österreich, Frankreich und Spanien bei den Papstwahlen (1888); S. A. *Sägmüller*, Die Papstwahlbullen und das staatliche Recht der Exclusivae (1892); Lucius *Lector*, Le conclave (1894); *Eisler*, Das Veto der kath. Staaten bei den Papstwahlen, seit Ende des XVI. Jahrhunderts (1907); *Kérészy*, A jus exclusivae (vétójog a pápaválasztásnál, 1904); *Hanuy*, Vétójog a pápaválasztáson (1904). — *Jus extraordinarium*, a császárság alatt a jus honorarium és a praetori jog hasonlóságára a magistratus jogszolgáltatása alapján kifejlődött jog, l. *Római jog*. — *Jus exuvarium* a. m. az egyház örökösödési joga. — *Jus feretri*, l. *Jus cruentationis*. — *Jus fetiale*, a rómaiaknak nemzetközi, főkép hadi joga, amelyet Rómának a nemzetközi és hadügyek intézésére (hadüzenetre, békekötésre stb.) hivatott testülete, a fetialisok testülete (l. *Fetiales)* kifejlesztett és alkalmazott. — *Jus Flavianum* a. m. Gnaeus Flavius (Appius Claudius Caecus irnoka) által közzétett jogkönyv, amely a legis actiók formuláit tartalmazza (Kr. e. V. sz. közepén). — *Jus franchisiae s. franchitiarum*, l. *Követségi jogok*. — *Jus gentium*, l. *Jus civile A) 3.* és *Nemzetközi jog*. — *Jus geranii* a. m. vámszedési jog, amivel a középkorban egyes városok s fejedelmek éltek. — *Jus gladii* a. m. élet és halál feletti jog, átvitt értelemben: büntető hatalom; pallosjog, a régi magyar jogban némely földesurat (különösen a grófokat) megillető büntető birói hatóság, amelynél fogva halálos itéletet is hozhattak; ezért hívják vérbiróságnak is (latinul még jus patibuli a. m. akasztófajog). — *Jus honorarium* (v. praetorium), l. *Jus civile A)* 2. (L. még *Edictum, Praetor, Praetori jog, Római jog)*. — *Jus honorum* a. m. a római jogban hivatalviselés joga, aktiv választójog. — *Jus humanum* a. m. emberi jog, ellentétben az isteni joggal, jelenti az egyház jog alkotó tevékenysége folytán avagy szokás útján keletkezett egyházjogi szabályok összességét. — *Jus imaginum*, *l. Imagines*. — *Jus in re* a. m. dologi jog, l. *Dologi jogok*. — *Jus in sacra* a. m. egyházhoz tartozók által gyakorolható egyházhatalom; a tulajdonképeni egyházhatalmi jogosítványok összessége, szemben az államot az egyházak irányában megillető jogosítványokkal (jus circa sacra). L. *Egyházpolitika*. — *Jus inspectionis* v. *jus inspirandi*, l. *Jus supremae inspectionis*. — *Jus intercessionum* a. m. a kegyúrnak az a joga, hogy neve az egyházi imádságok között megemlittessék. — *Jus internationale* a. m. nemzetközi jog. — *Jusiurandum* v. *juramentum* (l. o.) a. m. eskü. — *Jus Italicum* a. m. a római jogban az Itália területét képező ingatlanra illetékes jog. — *Jus Latii* a. m. a római jogban a latinokat (cives Latini) megillető (korlátolt) polgári jog. — *Jus legitimum*, l. *Jus civile A)* 1. — *Jus liberorum*, l. *Lex Julia* és *Lex Papia Poppaea*. — *Jus ligatum*, szószerint a. m. lekötött jog. Ezzel az elnevezéssel jelölte a régi erdélyi közjog a szabályszerű eljárás nélkül letartóztatott s kivégzett nemesek birtokjogait, amelyeket a fejedelem az országgyűlés utólagos jóváhagyá-

sára támaszkodva hűtlenség bűntette címén reá-háramlott jószágok gyanánt eladományozott. A jus ligatum intézménye Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek ama véres tettéhez fűződik, hogy 1594 aug. 28-ikán rokonát, Báthory Boldizsárt és számos más főurat összeesküvés gyanuja miatt elfogatott és rövidesen kivégeztetett; az 1595. áprilís havában tartott országgyűlés kimondván, hogy a halálra itéltek felségsértés bűnébe és maguk és feleségeik s gyermekeik vagyonának elvesztésébe estek, jóváhagyta a fejedelem önkényes intézkedéseit. Az 1607. évi országgyűlés elvileg eltörölte a jus ligatumot s elrendelte, hogy a törvényes eljárás nélkül elmarasztaltak jószágai a törvényes örökösöknek kiadassanak; azonban elvi rendelkezése alól sokféle kivételt tett és különböző feltételekhez kötötte annak alkalmazását. 1609-ben a jus ligatumra vonatkozó törvények foganatosítását «nyugodtabb» időkre halasztották. — *Jus lignandi* a. m. fabeszerzés joga, a középkori germán jogban egyeseknek és községeknek (jobbágyoknak, jobbágyközségeknek) az a joga, hogy a földesúr erdejéből a maguk szükségletére fát szerezhettek be. Ilyenféle jog volt a magyar jogban a jobbágyoknak ú. n. faizási joga, l. *Faizás*. — *Jus listrae*, a kegyúr joga, hogy nevét a templom falára írassa és címerét kitehesse. — *Jus macelli*, húsmérés, mészárszéktartás joga. — *Jus manuarium* a. m. ököljog (Faustrecht). — *Jus moderationis* a. m. *a)* a tartományi rendeknek joga, jogaiknak az államhatalom vagy közegei részéről történt megszorítása ellen tiltakozni; *b)* a bíróságok költségmegállapítási joga. — *Jus montanum* a. m. bányajog. — *Jus naturale* a. m. természetjog (l. o.). A római jogban azoknak a jogtételeknek összessége, melyek mintegy a természetes jogérzékből erednek és a jogrendszernek észszerű, annak magasabb célja alapján történt értelmezése (l. *Jus aequum)* révén önkényt következnek s amelyek ennélfogva minden nép jogában megtalálhatók («quod natura omnia animalia docuit»).— *Jus non scriptum* a. m. nem irott jog, szokásjog, gyakorlat, l. *Jog, Szokásjog*. — *Jus novum*, a császári törvényhozás alkotta római jog (leges), szemben a korábbi joggal. — *Jus obstagii*, a középkori germán jogban a szerződés teljesítésének (az adósság megfizetésének) oly biztosítása, hogy a hitelező felszólítására az adós köteles volt az adósság kifizetéséig maga vagy kiséretével együtt meghatározott helyen személyfogságban lenni. — *Jus offerendi et succedendi* a. m. a későbbi záloghitelezőnek az a joga, hogy elődjét annak akaratától függetlenül kielégítheti s így ennek helyébe léphet. — *Jus optionis*, l. *Optio*. — *Jus osculi* a. m. a csók joga. A rómaiak jogszokása szerint a nőnek az a joga, hogy rokonait és férjének rokonait hatodiziglen megcsókolhatta. — *Jus Papirianum* a. m. jogkönyv, mely állítólag (Pomponius szerint) a római királyok korabeli törvényeket (leges regiae) tartalmazná és melyet Sextus Papirius gyüjtött volna össze. Valószinű, hogy az egész nem egyéb, mint apokrif publikáció a köztársaság utolsó v. a császárság első időszakából. — *Jus pascendi* a. m. legeltetési jog. — *Jus patronatus* a. m. kegyúri jog (l. *Kegyuraság)*. — *Jus particulare* a jus commune (l. o.) ellentéte, mely az állam területének csak egy részére terjed ki. — *Jus personarum* a. m. a személyekről rendelkező jog. — *Jus piscandi*, halászati jog. — *Jus placeti* a. m. tetszvényjog (l. *Jus supremae inspectionis)*. — *Jus poenitendi* a. m. büntethetés joga. — *Jus politiae* a. m. a rendészet joga, l. *Rendészet*. — *Jus postliminii* a. m. a római jogban az ellenség fogságába jutott s emiatt polgárjogát teljesen elvesztő (capitis deminutio maxima-t szenvedő) római polgárnak az a joga, hogy, ha szabadságát visszanyeri, polgárjoga újból feléled. — *Jus postulandi* az a jog, hogy valaki a biróságnál előterjesztéseket tehet. — *Jus possessionis*, possessionarium a. m. birtokjog. — *Jus praeemtionis* a. m. elővásárlás joga. — *Jus praelationis*, elsőbbségi jog (a régi magyar jogban). — *Jus praesentandi*, az egyházjogban a kegyúr kijelölési joga. — *Jus praetorium* a. m. praetori jog (l. o.). — *Jus primae noctis* (a. m. az első éjjelre való jog), a középkorban a hűbérúrnak (l. *Hűbér)* az a joga, hogy a jobbágya nászéjszakája őt illette meg; helye volt e földesúri jog pénzen való megváltásának is. — *Jus primarium praecum*, a pápa és egyes világi államfők joga bizonyos egyházi tisztségek betöltésére. — *Jus primiliciti*, az első ajánlat joga (árverésnél). — *Jus privatum*, magánjog. — *Jus processionis*, a kegyúrnak az a joga, hogy díszmenettel fogadják. — *Jus protimiseos* a. m. elővásárlási jog. — *Jus publicum*, nyilvános jog vagyis közjog. — *Jus quaesitum*, szerzett jog. — *Jus quiritium*, l. *Jus civile A)* 3.— *Jus recadentiae*, az ági visszaháramlás joga (Heimfallsrecht, Rückfallsrecht), mely szerint az öröklött vagyon visszaszáll arra az ágra, amelyről háramlott (paterna paternis, materna maternis), az ú. n. *ági öröklési jog* alapgondolata. — *Jus radicale*, gyökeres jog (l. o.) — *Jus reformandi*, 1648-ban a westfáliai békekötésben megállapított az a jog, hogy az alattvalók vallását az uralkodó határozza meg (cuius regio, eius religio). — *Jus regale* a. m. nagyobb királyi haszonvétel. — *Jus regium*, l. *Királyi jog*. — *Jus representationis omnimodae*, a képviselet joga, amely az államfőt illeti meg. E jog szerint az államfő tartozik és jogosult arról gondoskodni, hogy az állam más államokkal szemben képviseltessék. A képviselet jogát azonban ma mint kiterjesztett fogalmat használják, s értik alatta nemcsak a követküldésnek, hanem a követelfogadásnak, a szerződéskötésnek, háborútizenésnek jogát. — *Jus rerum* a. m. dolgokról rendelkező jog. — *Jus reservatum, jura reservata*, l. *Felségjogok* és *Reservatio*. — *Jus respondendi*, kiválóbb római jogászoknak a császár által adott az a jog, hogy perekben véleményt adjanak, amely a birót köti. — *Jus retinendi* vagy *jus retentionis* a. m. visszatartási jog. — *Jus revolutionis* a. m. *Jus recadentiae*. — *Jus retorsionis*, a megtorlás joga, l. *Büntető jog, Retorzió*. — *Jus romanum* a. m. római jog. (l. o.). — *Jus scriptum* a. m. irott jog, törvénybe vagy más irott jogforrásba foglalt jog, tételes jog. — *Jus sigilli* a. m. pecsét joga (felségjog), valamint a hivatalos kiadványok után járó díjilletmények. — *Jus singulare* a. m. kiváltságos jog, ellentéte

a *jus universale*. — *Jus spolii*, l. *Spolium*. — *Jus stapulae* a. m. árúmegállítás joga. — *Jus supremae inspectionis*, az államfő főfelügyeleti joga az egyházak fölött, mely szerint az állam az egyházaknak azok autonóm jogkörében kifejtett minden fontosabb cselekvéséről, illetve az egyházi élet megannyi s különösen az államot is érdeklő nyilvánulásáról tudomást szerezni jogosult. E jog gyakorlatának egyik nevezetes eszköze a *jus placeti*, vagyis az államnak az a joga, hogy az egyházi törvényeknek és rendeleteknek kihirdetését és végrehajtását állami jóváhagyástól teheti függővé. L. *Appellatio tamquam ab abusu* és *Placetum*. — *Jus strictum* a szigorú jog, a jus aequum ellentéte (l. o.). — *Jus suffragii*, a római jogban az aktiv választói jog. — *Jus talionis*, a visszatorlás joga, l. *Talio*. — *Jus tollendi* a. m. a birtokosnak az a joga, hogy a dologba fektetett beruházásokat elviheti, ha ez az állag sérelme nélkül lehetséges. — *Jus universale*, l. *Jus singulare*. — *Jus utrumque* a. m. mindkét jog, t. i. a római és a kánonjog, mely együttvéve a régi tanrendszer szerint a jogtudomány összeességét és teljességét jelentette. (Innen doctor utriusque juris). — *Jus variandi* a. m. a változtatás joga. 1. Vagylagos kötelemnél, azaz olyankor, amikor vagy a hitelező választhat több teljesítés közt, vagy az adós aközt, hogy több szolgáltatás közül melyiket teljesítse, a választásra jogosultnak az a joga, hogy a tett választástól ismét eltérhessen, választását megváltoztathassa. A magyar polgári törvénykönyv tervezete szerint, ha a választás megtörtént, megváltoztatásának nincs helye, jus variandi tehát nincsen. A keresk. törv. 269. §-a szerint «a hitelezőnek jogában áll követelése végett az egyetemleges adósokat tetszése szerint mind, azok közül többet, vagy egyet megtámadni anélkül, hogy kereseti jogát elvesztené az ellen, aki ellen a követelést első sorban nem érvényesítette». A hitelezőt tehát a jus variandi megilleti. Hasonló joga van a váltóbirtokosnak a váltóadósokkal szemben a váltótörv. 49. §-a értelmében. 2. Ha az eladó a megvett árú szállításában késedelmes, a vevő követelheti: *a)* vagy a szerződés teljesítését és a késedelemből eredő kárának megtérítését, *b)* vagy a nem teljesítés miatt a kártérítést, vagy a szerződéstől elállhat; ha pedig az árú minősége meg nem felel, követelheti *a)* vagy a szerződés kellő teljesítését, *b)* vagy az árleszállítást, *c)* vagy a vételtől elállhat. E jogok közt szabadon választhat, de ha az egyiket választotta, a másikra át nem térhet. A vevőnek nincs jus variandi-ja. 3. Az egyházjogban jus variandi alatt értik a kegyúrnak azt a jogát, hogy az egyházi javadalomra tett kijelölését a kijelölési határidőn belül megváltoztathatja. — *Jus venandi* a. m. vadászati jog. — *Jus vetus* a régi jog, vagyis a római császárság előtt alkotott római jog (l. *Jus novum*). — *Jus vitae ac necis*, a római jogban a családfőt (paterfamilias) a család összes tagjai fölött megillető élet és halál joga. — *Jus vocandi* vagy *jus vocationis* a. m. a fellebbvitel joga. — *Jus Wildfangiatus*, a német birodalomban a középkorban az a földesúri jog, hogy törvénytelen gyermekek, agglegények valamint a birtokán letelepedett és egy éven át az előbbi földesúr által nem reklamált más személyek után ép úgy örökölt, mint jobbágyai után.

Juspara vagy *júzpara*, l. *Júzlük*.

Juss., természetrajzi nevek mellett Antoine de *Jussieu* (l. o.) nevének rövidítése.

Jussieu (ejtsd: zsüszlő), francia család, melynek több tagja kiváló botanikus volt. 1. *Adrien Laurent de J.*, Antoine Laurent fia, szül. Párisban 1797 dec. 23., megh. u. o. 1853 jún. 29-én. Tanár 1826 óta a párisi füvészkertben, az akadémia tagja s a természettörténeti muzeum igazgatója. Számos növénycsaládról írt monográfiát (Euphorbiaceae, Paris 1824; Rutaceae, 1825; Meliaceae, u. o. 1830: Malpighiaceae, u. o. 1843); Botanique v. Cours élémentaire de la botan. (Paris 1842; 10. kiad. 1875, 12. kiad. 1884). — 2. *Antoine de J.*, szül. Lyonban 1686 júl. 6., megh. Párisban 1758 ápr. 22.; 1716-tól a párisi növénykert igazgatója és tanára, Tournefort tanítványa és utóda. Nevezetesebb munkái: Traité des vertus des plantes (Nancy 1771) és Discours sur les progrès de la botanique (Paris 1718); kiadta újra Tournefort Institutiones botanicae (u. o. 1719) c. munkáját is. — 3. Unokaöccse, *Antoine Laurent de J.*, szül. Lyonban 1748 ápr. 12., megh. Párisban 1836 szept. 17. 1770—1785. a párisi növénykertben a botanika tanára, a császári egyetem címzetes tanácsosa, azután az orvosi karon az orvosságtan s a természettudományi muzeumban a botanika tanára volt. Nagybátyja Bernhard rendszerét tovább tökéletesbítette s nagyobb elismerést vívott ki részére a Genera plantarum secundum ordines naturales disposita (Paris 1789) és Principes de la méthode naturelle des végétaux (u. o. 1824) c. munkájával. Ez volt az első természetes rendszer s ez volt egyuttal az alap, melyből a természetes rendszer további helyes irányban való kifejlesztése kiindult. Több családot monográfiailag ismertetett. — 4. Nagybátyja, *Bernard de J.*, szül. Lyonban, 1699 aug. 17., megh. 1776 nov. 6., mint 1758-tól a trianoni kert felügyelője. Ezt a kertet saját természetes növényrendszere szerint rendezte be, azért ezt trianoni rendszernek is szokás nevezni. Jelentékenyen bővítve adta ki Tournefort Histoire des plantes qui naissent dans les environs de Paris c. munkáját másodizben (Paris 1725, 2 köt.), mire az akadémia tagjává választotta. — Ennek testvére: 5. *Joseph de J.*, szül. Lyonban 1704 szeptember 3., megh. Párisban 1779 ápr. 11. Mint füvész csatlakozott 1735. a Quitóba indult fokmérő expedicióhoz. — 6. *Laurent Pierre de J.*, Antoine Laurent unokaöccse, szül. Villeurbanneban Lyon mellett 1792 febr. 7., megh. Passyban 1866 febr. 23. A kölcsönös oktatás életbeléptetésével szerzett érdemeket, a Simon de Nantua, ou le marchand forain címü híres népkönyv (1818) szerzője, mely mű több kiadást ért és több nyelvre lefordították.

Jussieua *L.* (növ.), az Oenotheraceae (Ligetszépefélék) család génusza; 36 faja forróövi úszó, mocsári növény. Egyes gyökérágai szivacsos, szellőztető szövetéről nevezetes (l. *Aërenchyma*). A *J. peruviana* L. hazájában (Peru) gyógynövény.

Jussieu rendszere (növ.), a növények első (1789-ben) rendszerezése a csira szerkezete, a sziklevelek száma, avagy hiánya alapján. A szik-

telenek, egyszikűek és kétszikűek megkülönböztetése s az utóbbiak körében a sziromtalanok, egyszirmuak, sokszirmuak és a váltivaruak csoportjának megkülönböztetése *Jussieu*-től származik. Különös fontosságot tulajdonit ezenkívül a virágtakaró és a porzók alsó, közép v. felső állásának. J. jelentékeny lépés a természetes rendszer felé.

Jussio (lat.) a. m. parancs; *jussu*, parancsra.

Jussus (a lat. *iubere*-ből a. m. parancsolni), parancs, rendelkezés. *Jussum* a római jogban az az akaratnyilvánítás, kijelentés, amellyel valaki egy cselekmény következményeit magára veszi. Ennek alapján volt a római jogban a családapa az ő fiának jogcselekményeiből kifolyólag kötelezve, amit a hitelező az *actio quod iussu* cimű keresettel foganatosithatott.

Jusszuf (arab) a. m. József.

Jusszuf Izzeddin *herceg*, török trónörökös, tábornagy, *Abd ul Aziz* szultán (l. o.) fia, szül. 1857 okt. 9. Konstantinápolyban. A pancaldi katonai iskolában tanult; 1875. a császári testőrség parancsnokává nevezték ki, atyja halála után azonban visszavonult a közélettől s tanulmányainak élt. Különösen a történelmi tudományokkal foglalkozott. Két gyermeke van: *Sukrie* hercegnő (szül. 1906 febr. 24) és *Mehmed Nizameddin* herceg (szül. 1906 dec. 10).

Justa causa (lat.) a. m. jogos alap, l. *Causa*.

Justa possessio (lat.) a. m. jogalappal biró birtok. Ellentéte volt a római jogban az *injusta possessio*, azaz az oly birtok, amelyhez valaki erőszakkal (vi), titkon (clam) v. mástól kért engedély (precarium) útján jutott.

Justaucorps (franc., ejtsd: zsüsztokór), francia neve egy szorosan a testhez álló felső férfikabátnak; a viselet 1660 körül jött divatba Franciaországban s mintegy 1740-ig különféle változatban maradt használatban.

Juste, *San*, kolostor, l. *Geronimo de San Yuste*.

Juste (ejtsd: zsüszt), *Théodore*, belga történetiró, szül. Brüsszelben 1818 jan. 11., megh. u. o. 1888 aug. 10. A régiségek muzeumának igazgatója és a hadi iskola tanára volt. Számos népies és tudományos munkát irt Belgium multjáról. Nevezetesebbek: Histoire de Belgique (Bruxelles, utolsó kiad. 1894, 3 köt.); Histoire de la révolution belge de 1790 (u. o. 1885, 2 köt., 2. kiad.); Vie de Marie de Hongrie (bőv. kiad. 1862). Magyarra *Szász* Károly fordította: Mária, magyar királyné (Budapest 1869) cimen; Histoire de la Révolution des Pays-Bas sous Philippe II. (1884—88, 5 köt., 2. kiad.); Les fondateurs de la monarchie Belge (életrajzok, 1865—82, 27 köt.); La révolution belge de 1830 (1873, 2 köt.).

Juste milieu (ejtsd: zsüszt miljő) a. m. «a helyes közép». Az 1838-iki júliusi forradalom után Lajos Fülöp kormányainak politikai elve és jelszava, mellyel a szélső (reakcionárius és forradalmi) pártok közti középutat jelezték.

Justh-*család (neczpáli)*, turóczvmegyei nemesi család, mely a XII. sz.-ig viszi fel családfáját. Jodok 1451. Véghles várára kap okmányt. Fia, *András* jut a turóczvármegyei Neczpál község birtokába. A család egyik ága még most is Turócz vármegyében Neczpálon és Tótprónán él, a másik ága az alföldre jutott anyai ágról öröklött birtokokra: Tornya, Kutas és Szenttornyára. A család nevezetesebb tagjai:

1. *J. Gyula*, politikus, szül. Neczpálon 1850 jan. 13. Jogi tanulmányainak végeztével Békés vmegye szolgálatába lépett s 1876. a gyulai járás főszolgabirája lett, de erős függetlenségi érzelmei miatt az 1878 iki tisztújitáson megbukott. Ezután egy ideig Csanád vármegyében tornyai birtokán gazdálkodott, majd hosszabb külföldi utat tett. 1884-ben Makó városa képviselőjévé választotta függetlenségi programm alapján. 1891-ben az Ugron-töredék kilépése után az anyapárt alelnökévé és a közigazgatási törvényjavaslat vitarendező bizottságának elnökévé választotta; a parlamenti küzdelmet a javaslat visszavonásáig vezette. 1893-ban Eötvös Károly helyében a párt elnöke lett. Az egyházpolitikai harcban való állásfoglalása, mellyel a függetlenségi pártot rábirta a Wekerle-féle szabadelvű egyházpolitikai reformok támogatására, továbbá a vita során mondott beszéde döntő jelentőségű volt. A különböző 48-as frakciók ekkor újból szétváltak s J. is kilépett 33-ad magával az Ugron-Bartha vezetése alatt maradt pártból, amely utóbb Kossuth Ferenc csatlakozásával a függetlenségi közvélemény túlnyomó többségét egyesítette magában s néhány nap alatt a párt tagjainak száma 52-re szaporodott. Ekkor J. újból elnökké választatott, de 1895 végén Kossuth Ferenc javára lemondott. Részt vett pártjával a Bánffy-kormány ellen inditott obstrukciós hadjáratában s a függetlenségi párt valamennyi politikai küzdelmében. Bánffy alatt a büntető perrendtartásról szóló javaslat tárgyalásakor a sajtóügyekkel kapcsolatos esküdtszéki intézményekre vonatkozó cikkelyek ellen éles harcot folytatott. Kossuth elnöksége alatt a függetlenségi párt az 1905 jan. 26-iki választásokon viszonylagos többségbe jutván, az újonnan alakult képviselőház J.-ot elnökévé választotta. Mint a képviselőház elnöke vett részt a nemzeti küzdelemben, majd a többség és a korona közt létesült paktum alapján kiirt választások után újból a Ház elnökévé választották. J. mint elnök pártatlanul és erélyesen vezette a Ház tárgyalásait, a házszabályokat liberális szellemben kezelte, sőt ebből a felfogásából a horvát obstrukció alkalmával sem engedett, noha emiatt pártjából is sűrű támadásokat kellet kiállania. J. mint házelnök elfogadta a Nagy Emil-féle házszabálymódositást, de az Osztrák-Magyar Bank szabadalmának lejárása küszöbén pártjában erős agitációt inditott az önálló nemzeti bank felállitására; a függetlenségi pártból, a pártnak az önálló bankot követelő párthatározata következtében, Kossuth Ferenc ekkor 74-ed magával kilépett, J. pedig, aki 1909 nov. 12. a Ház elnökségéről is lemondott, élére állt a rövid idő mulva 150 tagra szaporodott pártnak. Ez év végén Lukács László, mint dezignált miniszterelnök, J.-tal és pártjával kabinetalakitási tárgyalásokat kezdett folytatni, de a tárgyalások J. intranzigens magatartásán, aki az önálló bankhoz ragaszkodott, meghiusultak. Az 1910. évi választásokon a J. vezetése alatt álló párt csaknem negyedére olvadt le. Hogy a függetlenségi és 48-as párt akcióképességét visszanyerje, J. 1912.

az általános és titkos választói jog eszméjének propagálása érdekében országos körútra indult s azt hirdette, hogy az általános választói jogra a választások tisztasága érdekében feltétlenül szükség van, továbbá, hogy az új véderőtörvény felől való döntés csak a népparlamentet illeti meg; majd obstrukciót indított Khuen-Héderváry gróf kormánya ellen, amely az új véderőtörvényjavaslatot képviselte. Justh szövetkezett a szociáldemokrata párttal,s csaknem egy esztendeig technikai obstrukcióval foglalta el és akadályozta meg a Ház normális munkáját. J. obstrukciója megbuktatta a Khuen-Héderváry kormányt, de az utána következő Lukács-kabinet 1912 jún. 4. Tisza István gróf házelnök segítségével egy államcsínnyel letörte a technikai obstruciót és keresztülvitte a véderő-javaslatok elfogadását. Az ellenzék erre új koalicióra lépett, elfogadta kibontakozási alapul J. választójogi programmját, továbbá a két függetlenségi párt közösen, részletekig megállapított programmot dolgozott ki. Valamennyi ellenzéki párt egyetemlegesen tiltakozott a házszabálysértések ellen s midőn az ülésteremben a további tanácskozásokat sípolással és trombitálással lehetetlenné tették, Tisza az ellenzéki képviselőket több izben rendőrök által távolíttatta el, a mentelmi bizottság pedig több ülésről kitiltotta a zajongó képviselőket, köztük J.-ot is. A kormány elleni küzdelem s a közös választójogi alap (1913) újból összehozta a függetlenségi párt két csoportját, J. Gyulát és Kossuth Ferencet elnökül, Károlyi Mihály grófot pedig ügyvezető elnökül választván. J. 1907. megkapta a titkos tanácsosi címet, 1912. azonban lemondott róla, azt adván okul, hogy a képviselőházban történt események számára lehetetlenné teszik, hogy ezt a címet megtartsa.

2. *J. Zsigmond*, író, szül. Pusztaszenttornyán (Békés vm.) 1863 febr. 16., megh. Cannesban (Franciaország) 1894. okt. 9. Budapesten kezdett tanulmányait külföldön,főkép Párisban fejezte be, hol Taine a nemzetgazdaságtanról a szépirodalomra fordította figyelmét. Mint a párisi szalonok szívesen látott vendége, a francia irodalommal közvetlen kapcsolatba lépett s tehetsége egészen francia hatás alatt fejlett. Első művei: *Páris elemei*, *Káprázatok* (elbeszélések, 1887), *Művész-szerelem* (regény,1888) tárgyukban és fölfogásukban ezt éreztetik is, de később a népélet felé fordult, melynek sajátszerű jeleneteit és tipikus alakjait nagy szeretettel figyelte meg s mély pszichológiával elemezte legjelesebb műveiben: *A puszta könyve* (1891); *Gányó Julcsa* (1893); *Delelő* (elbeszélések, 1894). Utolsó két regényében: *Pénz legendája* (1893) és *Fuimus* (1894) a magyar arisztokráciát festi. Egész világfölfogását visszatükröző regényciklusa, *A kiválás genezise*, melybe előbbi regényei beletartoztak, töredék maradt, tüdőbaja megölte, mielőtt tehetsége teljesen kifejlődött volna. Érdekes kisérlete volt, hogy birtokán paraszt-szinházat állított fel s a parasztjaival maga betanított népszinműveket és klasszikus drámákat adatott elő.

Justh-párt, l. *Magyar országgyűlési pártok*.

Justi, 1. *Ferdinand*, német orientalista, szül. Marburgban 1837 jún. 2., megh. u. o. 1907 febr. 17. A marburgi egyetemen az összehasonlító nyelvészet tanára volt. Nevezetesebb művei: Handbuch der Zendsprache (Leipzig 1864); Geschichte des alten Persiens (1879); Iranisches Namenbuch Marburg 1895).

2. *J.*, *Johann Heinrich Gottlob von*, német pénzügyi jogász, szül. Brückenben (Poroszország) 1702 körül, megh. várfogságban Küstrinben 1771 júl. 20. Bécsben, Kopenhágában és Poroszországban különböző tanári és hivatalos állásokat viselt. 1768-ban sikkasztás vádja miatt börtönbe került és ott meg is halt. J. a kameralisták egyik legkiválóbbika; bár merkantilista, a francia fiziokraták is hatással voltak reá. Számos műve közül a legfontosabbak: Staatswirtschaft, oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Kameralwissenschaften etc. (Wien 1755); Abhandlung von den Steuern und Abgaben (Königsberg 1762); System des Finanzwesens (Halle 1766).

3. *J.*, *Karl*, német művészettörténetíró, szül. Marburgban 1832 aug. 2., megh. Bonnban 1912 dec. 9. Eleinte filozófiával foglalkozott és ennek tanára volt a marburgi és kieli egyetemeken, utóbb azonban a művészettörténet tanulmányozásának szentelte magát és 1873—1901. a bonni egyetem tanára volt. Legfontosabb művei: Winckelmann, Sein Leben, seine Werke und Zeitgenossen (Leipzig 1866—72, 2. kiad. u. o. 1898); Diego Velazquez und sein Jahrhundert (Bonn 1888, 2. kiad. 1902); a német művészettörténetírás klasszikus alkotásai. A spanyol művészet történetére vonatkozó úttörő kutatásai Miscellaneen aus drei Jahrhunderten spanischen Kunstlebens c. (Berlin 1908) összegyüjtve jelentek meg. Utolsó művei: Michelangelo. Beiträge zur Erklärung der Werke und des Menschen (Leipzig 1900); Michelangelo. Neue Beiträge (Berlin 1909).

4. *J.*, *Ludwig*, német művészettörténetíró, *J.1.* fia, szül. 1876 márc. 14. Marburgban. 1903-ban a művészettörténet rendkívüli tanára lett a hallei egyetemen, 1905. a berlini művészeti akadémia első titkára, 1909. pedig a berlini Nationalgalerie igazgatója. Főbb művei: Konstruierte Figuren und Köpfe unter den Werken A. Dürers (Leipzig 1902); Dürers Dresdener Altar (u. o. 1904) és a Giorgione-monografia (Berlin 1908, 2 köt. 106 táblával).

Justice of the peace (ang.), l. *Békebiróság*.

Justicia (spany.), Aragonia királyságban a legfelsőbb biróság, mely előtt a királyok esküt tettek a törvények és az alkotmány megtartására. A J. hatalma oly nagy volt, hogy a királyt is felelősségre vonhatta, ha törvényszegést követett el. A birói testület II. Fülöp idejéig állott fenn. V. ö. *Schvarcz* Gyula akad. értekezését az aragoniai és a magyar kir. tanácsosok felelősségéről (1889).

Justicia *L.* (növ.), az Acanthaceae (Akantuszfélék) család génusza; 250 faja a forró övön van elterjedve. Változatos külsejű növények, többnyire füvek, egyesek orvosság számba mennek, a *J. pectoralis* Jacq. (Amerika, Nyugat-India) mellbetegség ellen használatos. Számos faját szép virágáért ültetnek.

Justificatio (lat.), 1. igazolás; 2. kivégzés; 3. a teológiában erkölcsi megigazulás.

Justiniana Prima, Üszküb város régi neve (l. o.).

Justinianus, két keletrómai császár neve: 1. *I. J.* az illyriai Tauresiumban született 482-ben. Nagybátyja, I. Justinus császár Konstantinápolyba hozatta, hol nagy műveltségre és mind nagyobb tekintélyre tett szert, végre a császár fiává, majd uralkodótársává fogadta és 527. trónját is örökölte. Nagy befolyása volt reá nejének, Theodorának, ki régebben léha erkölcsű színésznő, de később erélyes és ügyes császárnő volt (megh. 548.). J. uralmát nagy építkezések, szerencsés háboruk és a nagy törvénykönyv megalkotása teszik nevezetessé. Magában Konstantinápolyban 25 templomot emelt, köztük a világhírű Aja Szofiát. Két kiváló hadvezére, Belizár és Narses (l. o.), megtörték a vandálok és a keleti gótok hatalmát, úgy hogy Észak-Afrikát és Itáliát újra a birodalomhoz csatolták, továbbá több délspanyolországi várost is elfoglaltak. Maga J. nem vett részt e háborúkban, hanem ravasz diplomáciával és ajándékokkal tartotta vissza a szomszéd barbár népeket a birodalomtól. A legveszedelmesebb volt közöttük Chosroës Nusirvan perzsa király, ki két izben viselt ellene háborút, sőt 450. Antiochiát elpusztította, s kitől végre 562. állandó évi adóval vásárolta meg a békét. Az északi határokat fenyegető bolgárokat, szlávokat és avarokat a Duna mentén épített erődökkel igyekezett visszatartani. A Tribonianus jogtudós által összeállított nagy törvénygyüjteményt illetőleg l. *Corpus juris civilis* (J. institucióit magyarra fordította *Hoffmann* Pál: J. császár institutióinak négy könyve, Pest 1864.). Az építkezések, háboruk és ajándékok, a fényes udvartartás és játékok rengeteg összegbe kerültek, melyet csak kényszerkölcsönökkel és a nép kizsarolásával lehetett előteremteni; ez viszont lázadást idézett elő Konstantinápolyban 532-ben, melynek nagy vérfürdő és a város egy részének elhamvasztása vetett véget. Egyházi ügyekben J. korlátlan tekintélyt követelt magának. 529-ben megszüntette Athénben a filozófiai iskolákat, valamint a görög pogányság maradványait, szintúgy 541. a konzuli hivatalt is. Megh. 565-ben. V. ö. *Ludewig*, Vita Justiniani atque Theodorae necnon Triboniani (Halle 1731); *Isambert*, Histoire de Justinien (2 köt., Paris 1856); *Bury*, History of the later Roman empire (London 1889); *Diehl*, Justinien et la civilisation byzantine (Paris 1901).

2. *II. J.*, 685. került apjának, IV. Constantinus Pogonatosnak halála után a trónra. Pazar és kegyetlen uralma miatt hadvezére, Leontios, orrát megcsonkítva (innen jelzője: Rhinotmetos) elkergette és maga foglalta el a trónt. J. előbb (698.) a kazárokhoz, majd a bolgárokhoz menekült, akiknek segítségével 705. visszanyerte uralmát és kegyetlen bosszút állott ellenségein. De egy újabb lázadás 711. véget vetett életének s vele kihalt a Heraklios-család.

Justiniánusi novellák, l. *Justinianus, Novellák, Corpus juris civilis, Római jog*.

Justinopolis, l. *Capo d' Istria* és *Edessza*, 2.

Justinus, két keletrómai császár neve: 1. *I. J.*, az illyriai Tauresiumban parasztszülőktől származott; mint ifjú Konstantinápolyba került, hol a császári testőrségbe fogadták s ennek vezéreként 518. Anastasios halála után a trónra került. A belügyi kormányt Proklos nevű questorára és unokaöccsére, Justinianusra (l. o.) bízta, az egyházi viszályoknak véget vetve a monofizitákkal szemben ortodox álláspontra helyezkedett. 527 aug. 1. halt meg.

2. *II. J.*, Justinianus nővérének, Vigilantiának fia, 565. lett nagybátyja utóda. Takarékosan kormányzott és ortodox álláspontján megszüntette az egyházi viszálykodást. Betegsége azonban gyengévé és szerencsétlenné tette uralmát. A perzsák diadalmasan törtek át a keleti határokon; a longobárdok Itália nagyrészét elfoglalták, az avarok és szlávok végig pusztították Görögországon. Gyengesége tudatában 578. Tiberiust uralkodótársává fogadta és nemsokára meghalt. V. ö. *Groh*, Geschichte des oströmischen Kaisers J. II. (Leipzig 1889).

Justinus, 1. *Marcus Junianus J.*, római történetíró a Kr. u. II. vagy III. sz.-ban. Egyszerű, vonzó előadásban kivonatot készített Pompeius Trogusnak 44 könyvre terjedő *Historiae Philippicae* c. egyetemes történelméből. Mivel ez nem maradt fenn, a kivonat igen becses. Kiadta *Jeep* (1859); *Rühl* (1886). Nagyobb jegyzetes kiadás Dübner és Johanneautól (Paris 1838, 2 köt.); Frotschertől (Leipzig 1827—30, 3 köt.).

2. *J. Martyr, szent* (a vértanú és bölcsész), egyházatya, szül. a 105 év körül Flavia Neapolisban (a régi Szichem Palesztinában) megh. 166 körül Rómában. Először platonikus bölcselő volt, majd a kereszténység híve, anélkül, hogy a bölcsészettel felhagyott volna. A teológiai vitákat kiegyenlíteni igyekezett, támadta a gnosztikusokat és védelmezte a logoszról szóló tant. Rómában 150—160 közt megírta a keresztény vallás apologiáját, melyet a császárhoz intézett és mely a második apologia neve alatt ismeretes. Marcus Aurelius alatt még egy párbeszédet irt (a zsidó Tryphonnal). Több más irata elveszett. Emléknapja ápr. 14. Munkáit *Otto* adta ki (1876/9). Monografiákat írtak róla: *Semisch* 1840—42, 2 köt.; *Aubée* (1875); *Engelhardt Freppel* (1886). *Windisch* (1906), *Rivière* (1907) stb.

Justit (ásv.), l. *Koenenit*.

Justitia, a rómaiaknál az igazság istennője, a görögök Themise (l. o.). Az érmeken fiatal nő alakjában ábrázolták, egyik kezében csészével, a másikban jogarral, kivételesen bőségszaruval és mérleggel. Újabban rendesen mérleggel és karddal ábrázolják, gyakran bekötött szemmel.

Justitia (lat.), igazság, igazságszolgáltatás. *J. in objecto*, az egyházjogban az eskünek az a kelléke, mely szerint érvényesen esküt csak igazságos ügyről lehet tenni. L. még *Igazság* és *Jogszolgáltatás*.

Justitia regnorum fundamentum (lat.) a. m. az igazság az országok alapja, I. Ferenc osztrák császár és magyar király jelmondata.

Justitiarius (lat.), a bíráskodás gyakorlója, más értelemben jogi szakértője valamely hatóságnak, társaságnak stb.

Justitium (lat.), a jogszolgáltatásnak teljes szünetelése, pl. háború vagy más rendkívüli körülmény folytán.

Justizmord (ném.), l. *Birói tévedés*.

Justorium (új-lat.), a betűöntők által a betük egyforma magasságának ellenőrzésére használt eszköz. Két egymáshoz derékszögben álló sárgaréz- vagy acéllapból áll, amelyek a szedővashoz (l. o.) hasonlóan egyik végükön egy harmadik lappal vannak határolva.

Justo tempore (lat) a. m. kellő időben.

Justum et tenacem propositi virum (lat.) a. m. igaz és szándékában állhatatos férfiut (kiegészítve: sem a hatalmasok komor tekintete, sem polgártársainak heve soha el nem tántorít). Horatius ez ódáját (3, 3, 1—4) szavalva, lépett vérpadra 1795 máj. 20. Hajnóczy, a Martinovics-összeesküvés részese. Ez volt továbbá Kossuth Lajos beköszöntője a Pesti Hirlap első számában 1841.

Justum necare reges Italiae (lat.), l. *I. N. R. I.*

Justus titulus (lat.) a. m. törvényes jogcím. Az elbirtoklásra (l. o.) alkalmas birtoknak egyik előföltétele.

Juszkó *Béla*, festő, szül. 1877 márc. 7. Tatatóvárosban. Tanulmányait a budapesti rajztanárképzőben végezte s aztán külföldön, főképp a Balkánon utazgatva festett nép- és állatképeket. Hosszabb időt töltött Kecskeméten és nagyszámú csikósképet festett, amelyek révén népszerüvé lett.

Juszpara vagy *jüzpara*, l. *Jüzlük*.

Jusztálás a. m. *adjusztálás* (l. o.).

Juszuf, mohammedán név, mely a bibliai Józsefnek felel meg. *Juszuf és Zulejka* a címe egy perzsa romantikus költeménynek, melyet török írók is átdolgoztak.

Juszúfcai a. m. József fiai, iráni néptörzs, Afganisztán ÉK.-i sarkában. A mohammedán hagyomány bennük látja a babiloni fogságba került zsidók utódjait, mert a J. szokásai és vallásos szertartásai a zsidókéra emlékeztetnek, bár tulajdonképen szuniták. Fajilag afgánok s a pustu nyelvet beszélik. Földmívelésük és iparuk gyenge. A földközösség emléke annyira él köztük, hogy a szántóföldet minden 16—20 esztendőben újra osztják, még pedig sors útján s az új fölosztás szerint lakást is változtatnak. Falvaik közül a legnagyobb Dír és Alladand a Szvat mellett.

Jut, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 452 magyar lak., vasútállomás távíróhivatallal és postaügynökséggel.

Juta, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 981 magyar lak.; u. p. Hetes, u. t. Kaposfüred.

Juta *(Calcutta-kender, indian grass, gunny fibre* stb., növ.,), az Indiában termő s más meleg vidékeken mívelt *Corchorus capsularis* és *C. olitorius* (l. *Corchorus)* száraiból való és háncssejtekből álló rost, mely 1·5—3 m. hosszú, durva-, érdesszálú, majdnem selyemfényű; friss állapotban fehéres, gyengén sárgás árnyalattal, öregebb korban megbarnuló, mely színváltozás kivált a nedvesség befolyására áll be. A J. többé-kevésbbé megfásodott, amennyiben anilinszulfáttal élénk citromsárga színű reakciót ad. A megfásodás oka annak, hogy a J. törékeny és nem igen tartós s azért csak durvább kötélárúkra és szövetekre alkalmas; belőle készítik Indiában a «*gunny*»-*szövetet* (gunny-cloth), amelyből készített zsákok régóta a kávé, gyapot és más gyarmatárúk becsomagolására szolgálnak. Indiában a jobbfajta J.-nak neve *megila*, a rosszabb fajtáé pedig *choti* v. *tat*. A legtöbb J. Kalkuttából (azért Calcutta-kender) jön forgalomba, ahonnan most nagymennyiségű J.-t visznek ki Európába és Észak-Amerikába, ahol többnyire szintén zsákszöveteknek dolgozzák fel, mert magában más szövetekre nem alkalmas, de pamuttal keverve butorszöveteket, drapériákat s egyéb tárgyakat is készítenek belőle. Aszfaltozott és homokkal behintett durva J.-szövetek tetőfedésre szolgálnak.

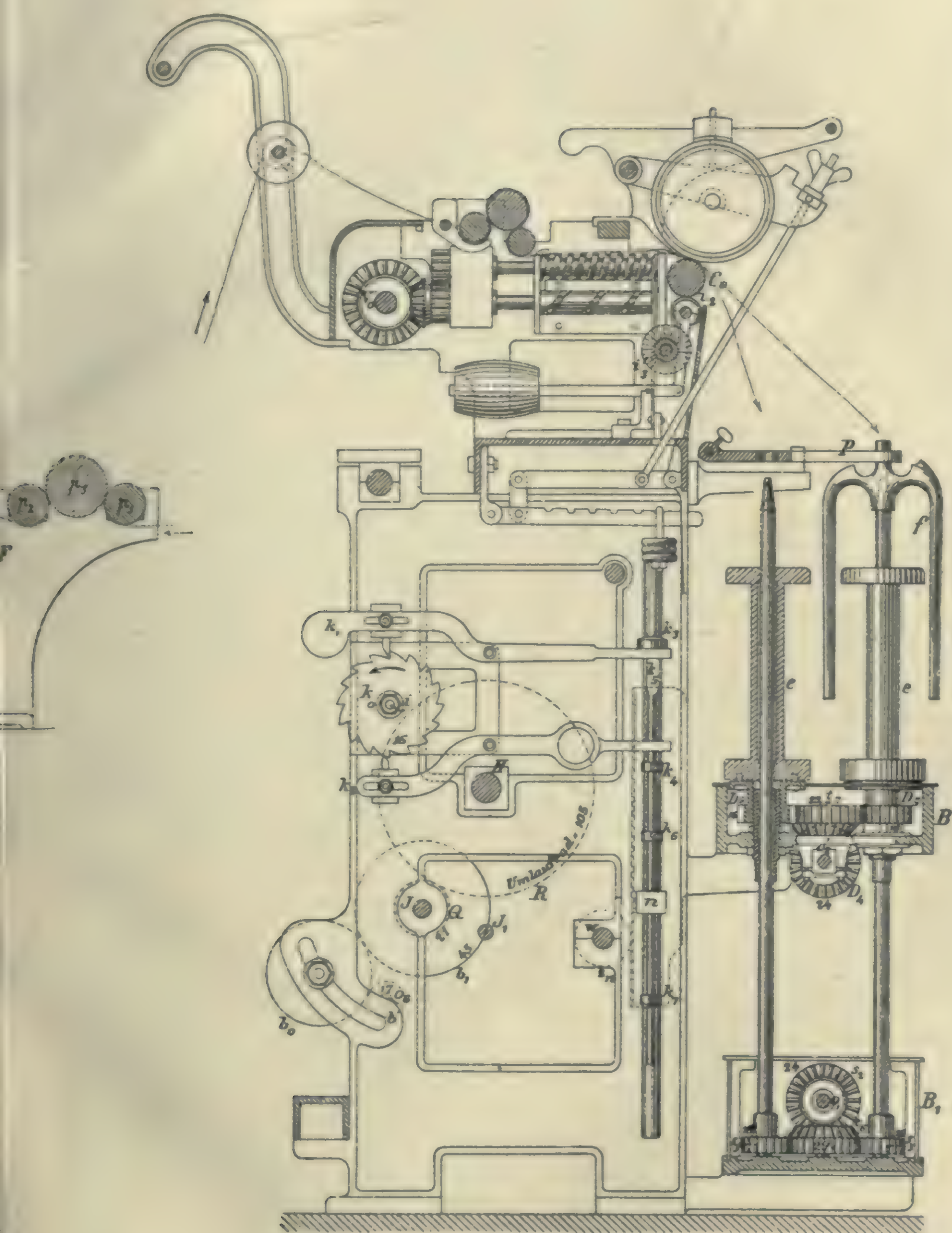
*A J. feldolgozása (*l. *a képmellékletet.)* A növény szárait a mag érése előtt levágják, leveleitől megtisztítják s csak néhány napig áztatják, mert ekkor háncsa könnyen válik le. A háncsot a fás részekről kézzel nyuzzák le. A J. nagymértékben vízszívó, víztartalma 6—34% közt változik. Sejtfala erősen megfásodott s ezért könnyen szakad. A friss J. szine lenszőke, a levegőn gyorsan (bomlik) barnul s ekkor szilárdságát még jobban veszti. Indiában a legrégibb idők óta használják, Európában 1795 óta. Feldolgozása következő: A J. a kereskedelemben összesajtolt csomagokban fordul elő, ezért első sorban lazítás céljából durván recézett hengerpáron bocsátják át; ezután törékenységének csökkentése céljából halzsírral s vízzel permetezve, pihentetik és az *1. ábrán* látható hengersorozaton való átbocsátással puhítják. A puhított rostszálakat kétszer kártolják. Az első kártoló gép a 4 méteres rostszálakat közel 0·5 méteres darabokra tépi, a kártolást azonban tökéletlenül végzi, ezért ezt a gépet nagyoló- vagy előkártolónak nevezik. E gép lényege s működése a *2. ábra* szerint abban áll, hogy az etető asztalra helyezett anyagot S henger az s vájuval fogvatartja, a T fődob pedig keféli. Minthogy az S henger lassan forog, a rostszál lelógó részének hossza mindig nagyobb lesz, de mihelyt A_1-ig ér, ennek kártjaiba akad s ekkor a T dob kártjai fokozatosan széttépik. A széttépett rostszálakat T dob kefélik azaz kártolja. Az A_1-be akadó szálak G_1 s W_1 hengerek segélyével ismét a fődobra kerülnek, hogy A_2-nél újból kártoltassanak. Az A_2 alól kiszabaduló szálak D_1 v. D_2 leszedőbe akadnak, amelyekről w_1 w_1 v. w_2 w_2 hengerpárok fátyolszerű alakban távolítják el. E fátyol B_1 tölcsérszerű vezetékben összehajlik s szalagot alkot, mely K kannában halmozódik fel. A nagyoló-kártoló kártjai falécekbe vert szegekből állanak. E gépről nyert szalagokat az egyengető kártolón újból kártolják. A kártolt szalag egyenletességének fokozása nyujtással érhető el, miért is 3—4 szalagot egyesítve 3—4-szeresre nyujtják, még pedig a *3. ábrában* jelzett géppel, amelynél a nyujtó hengerek között a szalagot F tűslécekből alkotott lánc támasztja. A szalagokat ily nyujtó gépen 3-szor kezelik; ezt követőleg a *4. ábrán* látható előfonó-gépre (fleyer) hozzák, amelynél először is a tűslécekkel felszerelt nyujtó készüléken, azután pedig az f szárnyas orsón áthaladva az e csévére kerül a szalag. Ezen gépnél az f jelű orsókat B_1 állvány-részben elhelyezett fogazott kerekek hajtják, az e csévéket pedig a B mozgó asztalra helyezett kerekek. Az előfonó gépről nyert terményt a water orsójú fonógépen (l. *Fonás)* fonják meg. Igen gyakran cérnázni is szo-

1. ábra. Lágyítógép.

2. ábra. Nagyoló kártoló.

3. ábra. Nyujtogép.

5. ábra. Cérnázó.

4. ábra. Előfonógép.

kás a J.-fonalakat; ez esetben az 5. *ábrán* látható szárnyas orsójú gépet használják, mely a fonógéptől csak abban különbözik, hogy nyujtó feje nincs, miért is az egyesített fonalak *d* etető hengeren áthaladva jutnak a water-orsóhoz.

A J.-behozatal hazánkban háromféle alakban történik, t. i. nyers állapotban, fonal és kész árú gyanánt. Három nagyobb J.-gyárunk van, mely a behozott nyers J.-t feldolgozza.

A J. fehérítése. A J. anyaga *Gross* és *Bevan* szerint a cellulóznak egy sajátságos származékából, az ú. n. *bastozából* áll, mely úgy viselkedik, mint olyan cellulóz, melyet csersavval pácoltak. A J. rostja savak iránt rendkívül érzékeny. Alklórossavas sóknak erős oldatai is káros hatást gyakorolnak reá. A J.-t rendszerint alklórossavas nátriummal fehérítik. A fehérítést tökéletesíthetjük azáltal, ha a fehérített J.-t nátriumbiszulfittal áztatjuk és magasabb hőmérsékletnél kiszárítjuk. A J.-t különben úgy is fehéríthetjük, ha előbb káliumpermanganáttal, azután kéndioxiddal kezeljük. A hidrogénszuperoxid a J.-nál is előnyösen alkalmazható.

A J. festésénél természetszerűen szintén figyelembe veendő az a körülmény, hogy anyaga, noha nagyjában a cellulózhoz hasonló, de azért ettől mégis némileg eltérően viselkedik, így egyes kémiai behatásokkal szemben tiszta cellulózból álló növényi textilanyagoknál érzékenyebb, minél fogva ezeket is, magasabb hőfokot is kerülni kell a J. festésénél. Általában véve a festőanyagok iránti vonzalma nagyobb, mint ahogy ezt más növényi eredetű textilanyagoknál tapasztaljuk. A J. ebben a tekintetben a gyapot és a gyapjú között foglal helyet. A J.-át többnyire tompított szinekre festik, mivel a rendszerint nem teljesen fehérített, gyakran nyers állapotban festett J. szürkés alapszine a világos, tüzes szinek kifejlődését akadályozza. A J. festésére legalkalmasabbak a bázikus, a dianil- és a thiogenfestőanyagok; egyes esetekben jó szolgálatot tesznek a savas gyapjufestőanyagok is.

Jutahi (növ.), l. *Hymenaea*.

Jutahy *(Rio J.)*, az Amazonas jobboldali mellékfolyója Brazilia Amazonas államában.

Jutalék *(provisio)*, a bizományos díja a megbízásból végzett, ill. lebonyolított ügylet után. A J., melynek nagyságát legtöbbször a kötött ügylet értékének bizonyos $^0/_0$-ában állapítják meg, aszerint változik, amint a megbízottnak több vagy kevesebb munkája, kockázata és költsége van az ügylet lebonyolításával. A bankügyletben épen ezért legtöbbször a J. csak $^0/_{00}$-eket tesz ki. A J. nagysága teljesen a felek megállapodásától függ, de ilyen hiányában a törvény értelmében a helyi és szakmabeli szokások döntenek. Megbizó és bizományos a J.-okat v. ügyletenként v. időszakonként számolják el egymással.

J. (vasúti), az alkalmazottnak munkája révén a vállalat részére előállott haszonban, nyereségben, megtakarításban való részesedése. A teljesített munka neméhez és természetéhez képest van állomási, műhelyi, felfedezési, különféle anyagmegtakarítási, beszerzési stb. J. A J. rendszerint az elért előny $^0/_0$-ában állapíttatik meg. Ha az egyén közreműködésének eredménye pontosan ki nem számítható, a J. pótlásául sokhelyt jutalmat rendszeresítenek. L. még *Jutalékrendszer* és *Jutalomrendszer*.

Jutalékrendszer. A szocialisztikus gondolatok a munkaadókat is rávezették arra, hogy a végzett munka eredményessége jelentősen fokozható azáltal, hogyha a munkás érdeke hozzáfűződik a készített gyártmányhoz. Ezért a munkásokat több helyütt rendes fizetésükön felül a vállalat évi nyereségéből is osztalékkal, ill. jutalékkal jutalmazza, sőt több helyütt e jutalmakat az illető vállalat részvényeiben adják a munkásoknak, úgy, hogy bizonyos idővel a munkások a vállalat vezetésében is részt nyernek s lassankint saját uraikká válnak. A J.-rendszernek sok előnye mellett nagy hátránya az, hogy a munkást, bár jó szándékkal, de mégis túlságosan a maga számára köti le vele a vállalat.

Jutalom, általában a rendkívüli munkásságnak v. kiváló szolgálatnak rendszerint pénzbeli elismerése. Közhivatalokban az arra rendelkezésre álló összeg keretén belül (rendszerint csak kezelőhivatalnokoknak) oly rendkívüli v. kiváló munkásság elismeréséül adják, amely a munkaerő szaporítását tette nélkülözhetővé. L. még *Jutalomrendszer*.

Jutalomjáték, oly szinpadi előadás, melynek jövedelme egészben vagy részben a szintársulat valamely tagját illeti. A régebbi szinészi szerződésekben mindig kikötötték s ilyenkor az illető maga választotta a darabot is. Nálunk a Nemzeti Szinház első éveiben még dívott e szokás, most már a fővárosban csak az operett-szinházak adnak a karnak J.-ot, sőt a nagyobb vidéki szintársulatoknál is csak szórványosan fordul elő.

Jutalomrendszer. A munkabérfizetési rendszerek egyik-másikának tökéletlenségét néha jutalmakkal enyhítik, pl. az időbérnél a munka mennyiségére való tekintettel fizetnek jutalmat, vagy hogy a munkást a fizetési és a nyersanyaggal való takarékoskodásra birják, ezekben az anyagokban tett bizonyos mennyiségű megtakarításért szoktak a munkásnak jutalmat fizetni. (L. még *Munkabér*). — A vasutak pályafentartásánál a pályaőröknek és pályafelvigyázóknak jutalmakat szoktak adni éberségre és fokozott munkálkodásra való buzdításul. Jutalmazni szokták a síntörések felfedezését, vonalszakaszaik gondos fentartását, ültetvények ápolását stb.

Jutas, Veszprémhez tartozó puszta Veszprém vm.-ben, (1910) 257 magyar lak.; a m. kir. államvasutak czelldömölk-székesfehérvári vonalából itt ágazik ki a győr-veszprém-dombóvári h. é. vasút győri és alsóörsi vonala; táviróállomás.

Juthja, Sziám régi fővárosa, l. *Ajuthja*.

Juthungok, az alemannokhoz tartozó germán néptörzs.

Jutos (Jutotzesz), Konstantinos Porphyrogennetos szerint (40. fej.) Árpád harmadik fia volt. Fia, Vál, Zsolt fejedelem halála után a nemzet vezére lett, megelőzvén e méltóságban J. öccsének, Zsoltnak fiát, Taksonyt.

Juturna, a latinok forrásistenségeinek egyike, Janus isten felesége, Fons (lat. a. m. *forrás)* anyja, kit különösen a forrásvízzel dolgozó kézművesek részesítettek nagy tiszteletben s kinek

a tűzisten ünnepén, mint a tűzvészben vizet nyujtó istenségnek áldoztak.

Juul, *Asger*, dán zeneszerző és kritikus, szül. 1874 máj. 9. Hansen, Rosenhoff és Riemann tanítványa volt Lipcsében. 1906 óta Kopenhágában működik. Számos dala és zongoradarabja jelent meg. A dán nemzeti irány egyik képviselője a zenében.

Juvantia *(remedia*, lat.; orv.), a. m. segítőszerek, l. *Adjuvans*.

Juvara, 1. *Filippo*, olasz építész, szül. Messinában 1685., megh. 1735. Carlo Fontanának volt tanítványa. Különösen Torinóban fejtett ki nagy tevékenységet. Ott építette a Sta Maria in Carmine, Sta Cristina templomokat, újjáépítette a Guerino által épített és 1718. elpusztított S. Filippo templomot. Leghíresebb műve a Torino melletti Superga hatalmas centrális temploma (1717–31). Átalakította a nagyszerű stupinigi kastély belsejét, a torinói Pal. Madamát, stb. Lissabonban is dolgozott, 1734. pedig elkészítette a madridi királyi palota tervét. J. Guarini csapongó barokk stilusával szemben a monumentális, klasszikus irány híve.

2. *J.*, *Tommaso Aloisio*, olasz rézmetsző, szül. 1809. Messinában, megh. 1874 máj. 29. Marchettinek és Toschinak volt tanítványa, Párisban és Londonban is tanult, utóbb Nápolyban és Rómában működött. Becses metszeteket készített Rafael, Rubens és Rembrandt festményei után.

Juvaviai provincia, l. *Triaszformáció*.

Juvavum, Noricum egyik fővárosa; Salzburg ókori latin neve.

Juvenalia (lat.), a rómaiaknál divott ifjusági ünnep, melyet a hagyomány szerint Nero császár alapított annak emlékére, hogy a férfikorba lépett.

Juvenalis, *Decimus Junius*, híres római szatiraíró a volskus Aquinumból, Kr. u. 60-tól 140-ig élt. Állítólag Hadrianus alatt számkivetésben halt meg. Neve alatt 16 szatira maradt reánk. Az erkölcsi fölháborodás tette Traianus alatt szatiraíróvá («Difficile est satiram non scribere»). Nem saját korát rajzolja bennük, hanem a már letünt szörnyű kort, Domitianus korát; tehát holtakról szól, kietlen pesszimizmussal, rétori pátosszal, megdöbbentő realizmussal. Nem mulattat, mint Horatius, nem oktat, mint Persius, csak megdöbbent, föllázít és irtózatot kelt. Életismerete gazdag, műgondja kevés. 6. szatirája ádáz gyülölettel rajzolja a római nők hihetetlen romlottságát; de a férfiak kicsapongásait is ostorozza. A középkor olvasta és becsülte. Magyarázatokkal kiadta Hermann (Leipzig 1862); Friedländer (u.o. 1895); Jahn (1880 a scholionokkal együtt.) V. ö. *Völker*, J., Ein Lebens- und Charakterbild (Elberfeld 1851); *Munding*, Über die Satiren des J. (Rottweil 1865); *Ribbeck*, Der echte und unechte J. (Berlin 1865); *Widal*, J. et ses satires (Paris 1869); *Incze*, J. pályája (E. Phil. Közl. 1907). Magyarra fordította *Kis* János (Sopron 1825); *Barna* Ignác (Budapest 1876).

Juvencus, *Gaius Vettius Aquilinus*, latin ker. költő, hispániai presbyter, az első, aki klasszikus formába keresztény tartalmat öntött. 330 táján Kr. u. leginkább Máté evangéliumának nyomán *Historia evangelica* címen elég jó hexameterekben négy könyvben bibliai eposzt írt. Hogy Mózes és Józsua könyveinek hasonló feldolgozása tőle való-e? kétséges. Amazt kiadta Arevalus (Roma 1792). Továbbá *Migne*, Patrologie 19. k. V. ö. *Gebser*, De Juvenci vita et scriptis (Jena 1827).

Juvenilis (lat.) a. m. ifjui, ifjonti.

Juvenilis víz (geol.). *Suess* E. azt a föld mélyéből felszálló hévvizet, mely vulkáni vidékeken fumarolák kondenz vizéből keletkezik, J.-nek mondja, amennyiben ez a víz felszíni cirkulációjában részt még nem vett.

Juventas vagy *Juventus* (lat., a. m. fiatalság), a rómaiaknál a serdülő ifjuság védő istennője. Juppiter capitoliumi templomában kápolnája volt, melynek perselyébe minden alkalommal, mikor egy ifjú a férfi-tógát felöltötte, vagyis mikor polgárrá avatták, egy-egy pénzdarabot dobtak. A görög istenvilággal való megismerkedés korában a görög *Hebe*-vel (l. o.) azonosították.

Juventius Coelius, pécsi püspök, l. *Calanus*.

Juventus ventus (lat.) a. m. a fiatalság szél, vagyis állhatatlan, könnyelmű.

Juvia v. *yuvia* (növ.), l. *Bertholletia*.

Jux (német, a latin *jocus*-ból) a. m. tréfa.

Juxta (lat. *iuxta* a. m. mellett), valamely kiszakítható vagy kivágható lapokból álló könyvben a kivett lapok ellenőrzésére szolgáló szelvény, mely az eltávolított lap legfontosabb adatairól, vagy annak hovafordításáról ad felvilágosítást. L. még *Juxtakönyv*.

Juxtakönyv, így nevezik általában az olyan könyvet, melyből a lapok olykép szakíthatók v. vághatók ki, hogy a könyvben benmaradó, többnyire keskeny lapocska igazolhassa a lap kiszakítását, ill. a kiszakított lap tartalmát. A J. szokásos postabefizetőlapoknál, csekkeknél, elszámolási szelvényeknél stb. Egyik különösen jellemző fajtája a J.-nek a juxta *törzskönyv* a részvénytársaságoknál, melyből a könyvformára összekötött részvényeket olykép vágják ki, hogy a benmaradt juxta széléről mindig konstatálni lehet, hogy a bemutatott részvény teljesen odaillik-e, vagyis azonos-e az eredetivel, vagy hamisítvány.

Juxtapositio (lat.), egymás mellé helyezése pl. a számoknak; valamely testnek növekedése kívülről; a szervetlen testek oly módon való növése, midőn a felületen mindig újabb és újabb rétegek rakódnak le.

Juxtapoziciós iker, l. *Kristály*.

Juys Eulli, sziget, l. *Bardsey*.

Jü v. *Yü*, ékkő; a kínaiak igen sokra becsülik. Többféle ásvány szerepel e néven: nefrit, jadeit, zöld jászpisz és a zöld avanturin, utóbbit legtöbbre becsülik (ú. n. császári jü), ebből készült a kínai császári pecsét.

Jüan, kínai pénzegység, l. *Juan*.

Jüecsi, l. *Indo-szkithák*.

Jühlke, *Karl Ludwig*, német Afrika-utazó, szül. Eldenában 1856 szept. 6., meggyilkolta egy benszülött Kiszmájuban (Szomál) 1886 dec. 1. 1884-ben részt vett a Gesellschaft für deutsche Kolonisation alapításában és szept. 24. Peters expediciójával K.-Afrikába ment. Műve: Die Erwerbung d. Kilimandscharo-Gebiets (Köln 1886).

Jük (török), kerekszámban 1000 piaszter (l. o.). Mint súlyegység = 40 oka (l. o.).

Jülep a. m. szirup, gyümölcslé, l. *Gyülep.*

Jülg, *Bernhard*, német orientalista, szül. Ringelbachban (Baden) 1825 aug. 20., megh. Innsbruckban 1886 aug. 14. 1851. Lembergben, 1853. Krakóban, 1863. Innsbruckban volt egyetemi tanár. A keletázsiai nyelvek és az összehasonlító nyelvészet és mondagyüjtés terén nevezetesebb művei: Die Märchen des Siddhi-Kür (1866); Mongolische Märchensammlung (1868); Die griechische Heldensage im Wiederschein bei den Mongolen (1869); On the present state of Mongolian researches (1882).

Jülich, az ugyanilyen nevű járás székhelye Aachen porosz kerületben, (1910) 6633 lak., papir-, esernyő- és cukorgyártással, nagy kórházzal. Erődítményeit, amelyeket a spanyol örökösödési háboruban a franciák siker nélkül ostromoltak, 1860. lerombolták. Az egykori J. hercegségben (4130 km² terület) mintegy 400,000 ember lakott.

Jülicher, *Adolf*, német prot. teológus, szül. Falkenbergben (Berlin mellett) 1857 jan. 26. 1888-ban Marburgban rendkívüli, 1889. pedig rendes tanár lett. Művei: Die Quellen des Exodus 1—7 (Berlin 1880); Die Gleichnissreden Jesu (Freiburg 2. kiad. 1899); Einleit. in das Neue Testament (u. o. 3. és 4. kiadás 1901); Moderne Meinungsverschiedenheiten über Methode, Aufgaben und Ziele der Kirchengeschichte (Marburg 1901).

Jülich-klevei örökösödési per. János Vilmos hercegben kihalt 1609. a jülich-klevei hercegek férfiága s az örökségre az elhalt herceg nővéreinek leszármazottjai: a brandenburgi és szász vál. fejedelmek, azonkívül a pfalz-neuburgi és pfalz-zweibrückeni palotagrófok tartottak igényt. A brandenburgi választó és a pfalz-neuburgi palotagróf azonnal meg is szállották az igényelt területet, azonban II. Rudolf császár a vita eldöntéséig császári és spanyol csapatokat küldött a hercegségek elfoglalására. A két fejedelem ekkor IV. Henrik francia király és a német protestáns Unió segítségéhez folyamodott. A nagy háború kitörését csak IV. Henrik meggyilkoltatása akadályozta meg. Ekkor a pfalz-neuburgi palotagróf fia, *Wolfgang Vilmos*, hogy az egész örökséget megszerezze, kat. hitre tért és a kat. liga fejének, Miksa bajor hercegnek leányát vette nőül: *János Zsigmond*, brandenburgi vál. fejedelem pedig kálvinista lett, hogy a hollandiak segítségét megnyerje. Az újabb háború kitörésének azonban elejét vette a *xanteni* egyezség 1614., mely szerint a közös birtokjog fentartása mellett Pfalz-Neuburg kapja Jülichet és Berget, Brandenburg pedig Klevet, Markot, Ravensberget és Ravensteint. Ezen osztozkodás végleges megerősítése volt az 1666-i szerződés, melyet a Nagy Választó és Fülöp Vilmos herceg kötöttek egymással.

Jü-mönn, a *Kinai fal* (l. o.) legfontosabb kapuja, Kan-szú tartományban, a kelet-turkesztáni nagy karavánuton, ahol a kinaiak is bejöttek Kinába.

Jüngken, *Johann Christian*, német orvostanár, szül. a Magdeburg melletti Burgban 1794 jun. 12., megh. Hannoverben 1875 szept. 9. J. Gräfe és Helmholtz előtt rendkívül becses szolgálatokat tett a szemészeti modern tudomány megalapozásában. Főbb művei: Die Lehre von den Augenoperationen (Berlin 1829); Die Lehre von Augenkrankheiten (3. kiad., 1842); Augendiätetik (1870).

Jüngling, *Frederick*, német származású amerikai fametsző és festő, szül. Lipcsében 1846 okt. 18., megh. New Yorkban 1889 dec. 31. Igen kiváló képviselője volt az Amerikában felvirágzott, festői hatásokra törekvő ú. n. tónusos fametszésnek. Lapjait különböző amerikai festők művei után készítette. Saját festményei kevés jelentőséggel birnak.

Jünho, l. *Császár-csatorna.*

Jün-kvei, kinai főkormányzóság, amelybe Jünnan és Kvei-csou kormányzóságok tartoznak. Székhelye Jün-nan város.

Jün-nan, a kinai birodalom legdélnyugatibb tartománya, Tibet, Kvei-csou és Sz'csuan határolják, területe 396,700 km², kb. 12 millió lakossal. Ny.-on a hátsóindiai hegyláncok határolják be; ez a tartomány Kinának ércekben leggazdagabb területe, ahol rezet, ezüstöt, ónt, vasat, szenet, sót, ólmot bányásznak, továbbá rubint, topázt, zafirt, nefritet és márványt is. Jóllehet a közélet teljesen kinai tipusú, a magánéletben mégis indiai szokások és erkölcsök érvényesek, amennyiben a nőnek sokkal nagyobb szabadsága van, mint Kina egyéb részeiben. Az *éghajlat* a fekvés szerint különböző, az alacsonyabb részeken trópusi, másutt mérsékelt égalji. Erdeiben tigrisek, leopárdok s nagy ragadozók tanyáznak. V. ö. *Lóczy*, Khina (1886); *Rocher*, La province Chinoise de Yün-nan (2 köt., Paris 1880); *Colquhoun*, Quer durch Chryse (2 köt., Leipzig 1884); *Pichon*, Un voyage au Jun-nan (Paris 1893); *Courtellemont*, Voyage au Yünnan (u. o. 1904).

Jün-nan-fu, a hasonló nevű kinai tartomány székhelye, a Tien-si tó partján, 1960 m. magasságban. Lakói hires selyem- és szőnyegárusok, valamint a tea-, réz-, higany-, festék- és dróg-kereskedés is igen élénk. Tong-king-gal is élénk kereskedelmi összeköttetései vannak. Lakosságának száma kb. 200,000.

Jürgensen, 1. *(Jörgensen) Jörgen*, dán kalandor, szül. Kopenhágában 1780 ápr. 7., megh. Hobartownban (Ausztrália) 1845. A kalózéletre adta magát s 1809. sikerült neki Londonból Izlandba jutnia, hol a dán kormányzót elfogatta s magát Izland királyának kiálttatta ki. De uralma csak pár hónapig tartott, mert az angolok elfogták és Londonban fogságba vetették. Azután mint kém tartotta fenn magát. 1825-ben csalásért Tazmániába deportálták. Több útirajzot és közgazdasági értekezést írt.

2. *J.*, *Theodor von*, német orvostanár, szül. Flensburgban 1840 ápr. 11., megh. Tübingenben 1907 máj. 8. 1873-tól haláláig rendes tanár és a poliklinika vezetője volt Tübingenben. A belgyógyászat körébe vágó több eredeti munkájával gazdagította az irodalmat, több nagyobb tankönyvet írt, ezek közül nevezetes a Lehrbuch der speciellen Pathologie u. Therapie (Leipzig, 4. kiad. 1902); ezenkívül Ziemssen nagy belgyógyászatában és Nothnagel nagy gyüjtő munkájában több fejezetet írt.

Jürük v. *göcsebé*, valószínűleg turkmén eredetű (J. a. m. vándorok) nomád nép Nyugat-Kis-Ázsiában, kecskegyapjuból készült sátrakban lakik. Egyesek kitűnő famunkások, azért taktadzsi a. m. deszkavágók néven is szerepelnek. Luschan antropológiai méreteik alapján cigány eredetüeknek hiszi őket.

Jüszlik (török) a. m. *jüzlük* (l. o.).

Jüterbog, J.-Luckenwalde járás székh. Potsdam porosz kerületben, (1910) 7634 lak., posztószövéssel, festéssel, lenvásárokkal. 1644 nov. 23. itt győzte le Torstenson Gallas hadait.

Jütland (dánul *Jylland)*, Dániának kontinentális és az egykori cimberi félszigetnek É.-i része az Északi-tenger, Skager-rak, Kattegat, Kis-Belt és Schleswig között; a hozzátartozó Hirtsholmen, Laejö, Anholt, Hjelm, Tunö, Endelave, Tanö és Manö szigeteket is beleszámítva, területe 25,618 km², (1910) 1,198.457 lak. Felülete sík föld; legszélesebb részében miocén- és kréta-képződmények alkotják. Ny.-i lejtője a szelidebb és laposabb; középső részében alacsony szaggatott földhát, a Jydske Aas vonul rajta végig É.-i irányban. Ny.-on a partok előtt homokzátonyok, ezek mögött lagunák (Ringkjöbingi, Stadel-fjord stb.), a K.-i parton pedig fjordok vannak. A Lüm-fjord 1825 óta a tengerrel mindkét végén össze van kötve és így J. legészakibb része most sziget. A Guden-Aa a legnagyobb folyó. Az éghajlat nedves; a föld nagyobbára termékeny L. még *Dánia.*

Jütlandi marha (primigenius), a hasonló nevű félszigeten honos, dániai tejelő marhafajta; színe feketetarka, a tehénsúly 500 kg., évi átlagos tejhozam 2500 l.

Jütök, *jytok*, helyesebben *gótok*, a róluk elnevezett Jütland régi lakói, akik az angolokkal és a szászokkal egyesülve Kr. u. 450. résztvettek Anglia meghódításában s beolvadtak az új angolszász elembe.

Jüz-bási (török) a. m. százados, l. *Bási.*

Jüzlük (török) a. m. százas vagyis egy száz parából (25 krajcár) álló ezüst pénzdarab. Régebben volt *szary*-J. vagyis arany százas, egyenlő értékben a mai arany lirával, és volt *bejáz*-J., fehér vagyis ezüst százas, mely két és fél piaszternek felelt meg. A J.-öt különben *jüzparának* vagyis száz parának is nevezik.

Jyepoor, fejedelemség és város, l. *Dzsaipur.*

Jylland, *Jütland* félsziget dán elnevezése.

Jynx, l. *Iynx.*

J'y suis et j'y reste (franc., ejtsd: zsi szvi e zsi resszt) a. m. itt vagyok és itt is maradok. Állítólag e szavakat írta Mac Mahon tábornok válaszul Pélissiernek 1855 szept. 9., midőn ez felszólította, hogy hagyja el a Malakov-bástyát, melyet az oroszok légbe röpíteni szándékoznak. E mondás azonban voltaképen *Castellane* marquisnak 1873 nov. 18-án mondott beszédéből ered, aki később a Revue hebdomadaire-ben elmondta, hogy az egész dolog koholt, ő maga eszelte ki. Ezzel szemben az olasz nép ezt a szólást, *Ci siamo e ci restiamo* alakban, Viktor Emánuel királynak, Róma elfoglalójának tulajdonítja. 1870 szept. 20-án vonult be az olasz sereg a pápai Rómába és Viktor Emánuel akkor tette ezt a szállóigévé lett és — úgylátszik — később franciára is lefordított kijelentést, midőn kiséretével a Quirinálba bevonult.

Jyt, nép, l. *Jütök.*

K.

K, k, a magyar ábécének 16-ik betüje. A görög *kappa*-ból s ez a feniciai *kaf*-ból származik (a legrégibb görög ábécékben a hátrább képzett *k* hang jegye is megvolt, a *koppa*, mely a sémi *kof*-ból lett s melyből a rómaiak *Q* betüje való). A *k* betü eleinte a római írásban is megvolt, de később *c*-vel helyettesítették s a klasszikus korban már ritka volt a *k*; a román nyelvekben majdnem egészen elveszett.

K törvényes pénzegységünk: a *korona* jele.

k. v. *kir.* a. m. *királyi.*

k. méneskönyvekben, versenyprogrammokban stb. a. m. *kanca.*

K a kémiában a *kálium* jele.

K. természetrajzi neveknél *Kunze* Gustav (l. o.) nevének rövidítése.

K. mint római rövidítés a. m. *kalendae* és *kalumniator* (mert a rágalmazóknak *K.* bélyeget sütöttek homlokukra).

K. Angliában a. m. *king*: király, vagy *knight*: lovag.

K *hang*: kemény torokhang. A legtöbb nyelvben kétféle *k* van: az egyiket (a gutturális *k*-t) ott képezzük a kemény és lágy íny határán, ahol a mély hangzókat képezzük; ezt ejtjük tehát az *a, o, u*-féle hangok előtt. A másikat (a palatális *k*-t) előbbre képezzük s ezt ejtjük az *e, i, ö, ü*-féle hangok előtt. Eredeti szavainkban a *k* az ugor nyelvek *k* hangjának felel meg, p. *kettő*: finn *kaksi*; *ki?*: finn *ke*- stb.; de mélyhangú szókban az ugor *k*-ból *h* lett, p. *hal*: finn *kala*; *hall*: finn *kuule* stb. Jövevényszókban a *k* rendesen megmaradt.

Ká, az ókori egyiptomiaknál az embernek az a szellemi ereje, mely a halál után is közelében maradt az elhunytnak és emberfejű madár képében lebegett a hulla fölött, hogy adandó alkalommal ismét egyesülhessen vele. Amit az elhúnyt a halálig cselekedett, azt folytatta a Ká akkor is, amikor már elhagyta a testet. Ez okból a halott rokonai bizonyos ünnepnapokon áldozatokat mutattak be a Ká-nak: enni-, innivalót, ruhákat, stb., nehogy szükséget szenvedjen. Az egyiptomiak még életökben arról is gondoskodtak, hogy egy v. több, lehetőleg hű képmás-szobrot tegyenek velök sírjukba, hogy a test elporladása után a Ká legalább az elhúnyt hasonmásával tetszése szerint egyesüljön. Továbbá több szolgaszobrocskát is tettek melléje, amelyek megelevenítve a túlvilágon szolgáljanak neki. V. ö. *Mahler* Ede, Ókori Egyiptom (Budapest 1909).

Kaaba, l. *Ká'ba.*

Kaaden, város, K. cseh kerületi kapitányság székhelye, az Eger balpartján, (1910) 8627 német lak., kesztyükészítéssel, bőriparral; 1183. a johan-

nіták alapitotta templommal, mezőgazdasági középiskolával; közelében kaolin- és barnaszénbányák.

Kaál, nagyközség, l. *Kál.*

Kaalund, *Hans Wilhelm,* dán költő, szül. 1818 jún. 23. Kopenhágában, megh. u. o. 1885 ápr. 27. Költészetét a természetért való rajongás jellemzi, amely épúgy tud gyönyörködni a növényvilág dús színpompájában, mint a tenger misztikus hatalmában. Költeményeinek gyüjteményei közül különösen két kötet tett általános nagy hatást, az egyik: Et Foraar (Tavasz, 1858), a másik: En Eftervaar (Másodvirágzás, 1877). Híresek Fabler for Börn (Gyermekmesék, 1845) és Fulvia (1875, lirai dráma) c. művei is.

Kaama (állat), l. *Káma.*

Kaán *Károly,* erdészeti szakíró, szül. 1867 júl. 12. Nagykanizsán. Hazai és külföldi szaktanulmányai után 1889. erdőkincstári szolgálatba lépett, 1908. pedig a földmívelésügyi minisztériumba rendelték be, ahol mint főerdőtanácsos a kincstári erdők gazdasági és igazgatási ügyeit ellátó ügyosztály élén áll. Igen termékeny irodalmi működést fejtett ki; kisebb önálló műveken kivül erdészeti szakcikkei, melyekben főként az erdők okszerű ápolásával, természetes felújításával s az erdőgazdaság szociális vonatkozásaival foglalkozik, nagyobbrészt az Erdészeti Lapok-ban jelentek meg.

Kaan-Albést, *Heinrich von,* német zeneszerző, szül. 1852 máj. 29. Tarnopolban (Galicia). Skuhersky tanítványa volt. 1890-ben a prágai konzervatórium zongoratanára, 1907. igazgatója lett. Művei közül nevezetesebbek: Sakuntala (szimfónikus költemény); Bajaja (az első cseh balett); Olim (pantomimia); Germinal (opera, Zola regényéből); A szökevény (opera); zenekari suite; zongorahármas.

Kaarta, az afrikai Francia-Szudán egyik termékeny vidéke a Szahara D.-i részén a Szenegal középső folyása körül. Területe mintegy 55,000 km²; lakóinak száma 300,000. 1855. a mohammedán tukulörök Hadzs Omar vezérlete alatt elfoglalták; ennek halála után 1864. fiai közt feldarabolódott. 1891-ben Archinard francia ezredes elfoglalta és 1892. a francia Szudánba kebelezték be.

Kaas *Ivor* báró, publicista és politikus, szül. Lontón (Hont vm.) 1842 jan. 24., megh. Budapesten 1910 dec. 29. Dán eredetü osztrák katonatiszti családból származott, de teljesen magyar nevelést nyert s jogi tanulmányait is a pesti egyetemen végezte. Egy ideig Hollandiában élt, de 1866. visszatért Magyarországba s belépett a *Hon,* majd a *Hazánk* szerkesztőségébe. 1868-ban világkörüli útra indult, 1870. újból hazatért s Andrássy Gyula gr. sajtóirodájának volt a tagja. 1871-ben belépett a *Reform* szerkesztőségébe, 1875—94-ig a *Pesti Napló* főmunkatársa volt, utóbb Rákosi Jenő oldalán egyik főerőssége a *Budapesti Hirlap*-nak, 1903 óta azonban legtöbbet a néppárti *Alkotmány*-nál dolgozott. Közben több cikluson át tagja volt a képviselőháznak is, 1875—78-ig s 1888—92-ig mint Apponyi Albert gr. híve, utóbb a zsámbokréti kerületet képviselte néppárti programmal. 1905-ben részt vett a nemzeti küzdelemben s tagja volt a szövetkezett ellenzék vezérlő bizottságának. 1907-ben publicisztikai munkássága elismeréséül a Petőfi-Társaság tagjai közé választotta, 1909. pedig elnyerte az Akadémia Bródy Zsigmond-díját. K. eleven tollú, temperamentumos, költői nyelvű vezércikkíró volt, akinek dolgozatai a nyolcvanas és kilencvenes évek legjobb publicisztikai termékei közé tartoztak. Önállóan megjelent művei: *A keletázsiai expedició* (Pest 1869); *Itélet napja* (Szomorújáték, Budapest 1876). V. ö. *Pethő* S. Politikai Arcképek c. művét és a Vasárnapi Ujság 1910. évf. 2. sz.-át.

Kaas-Clauson, *Adolf,* l. *Clauson-Kaas.*

Kab *(Vadi-el-Gab),* apró oázisok láncolata Nubiában 150—170 km. hosszuságban, a libiai pusztaságon, Dongolától Ny.-ra, 60,000 főnyi arab lakossággal *(Kababis* törzs).

Kaba, a kanyarulatban levő folyóviz sodra és esetleg örvénye által a partban és a mederben kimosott mélyedés.

Kaba, nagyk. Hajdu vm. hajduszoboszlói járásában, (1910) 6806 magyar lakossal; vasút-, posta-, távíró- és telefonállomással, termékeny határa 9497 ha., melyen sok dinnye és dohány terem. 1857. a község határában hullott le a *kabai meteorkő* (l. o.).

Ká'ba *(Kaaba,* arab) a. m. kocka, Mekkában egy 12 méter hosszuságú, 10 méter szélességű és 15 méter magasságú négyszögletes épület, melyet ősidők óta az arab törzsek egy nagy része nemzeti szentélyként tisztelt. Mohammed nemzetének e pogánykori szent házát az iszlám vallásgyakorlatának középpontjává avatta. Feléje fordul a mohammedán ember imái alkalmával (kibla); hozzá zarándokol életében legalább is egyszer minden moszlim (haddzs). «Isten házá»-nak (beit Alláh) nevezik és azt regélik, hogy miután az Ádámtól épített K. az özönvizkor az égbe költözött, a földi K.-t legelőször Ábrahám állította helyre. Ez épület délkeleti szögletében 5 méter magasságban a falba illesztett *fekete kő* (hadzsar) [meteorkő] legelőkelőbb tárgya a K. vallásos tiszteletének; a zarándokok az épület körül végzett processziójuk alkalmával e követ csókjaikkal illetik vagy legalább is kegyelettel érintik. A K. az idők során gyakran elpusztult és újraépült; különböző khalifák bővítették is eredeti terjedelmét. Legutóbb IV. Murád török szultán (1630) bővíttette. A K. falait fekete szőnyeg (kiszva) födi, melyet évről-évre az egyiptomi zarándokkaravánnal nagy ünnepélyességgel Mekkába küldenek. A K.-t nagy udvar környezi, melyet magas oszlopsorok határolnak és mely számos épületet s szent helyet foglal magában. Itt van a szent mecset (meszdzsid al-harám), a Zemzem-forrás fölé épült ház, Ábrahám helye, amelynek egyik kövén Ábrahám lába nyomát mutatják. A zarándokok búcsújárásuk alkalmával hétszer kerülik meg a K.-t (taváf, a. m. körjárás).

Kabai *Márton,* protestáns pap, kit a császáriak a Thököly-féle harc idején állásától megfosztottak. Részt vett az 1697-iki hegyaljai szabadságharcban. A szalánczi hegyekben Tokaji Ferenccel együtt elfogták és Vaudemont herceg tábornok elé vitték, ki a legiszonyubb kínzásokkal

fenyegette, mire K. mindvégig csak azt felelte: *«édes a hazáért meghalni»*. Erre K.-t Tokajival együtt idegen börtönbe vitték, hol hosszú raboskodás után haltak meg. V. ö. *Szilágyi* Sándor, A magyar nemzet története, VII. 498.

Kabai Bodor *Gellért,* református lelkész, szül. valószinüleg Kabán 1640., megh. Debreczenben 1681. Leidenben és Franekerben végezte tanulmányait. Hazajőve, kassai lelkész lett, honnan azonban 1673. elüzetvén, Debreczenbe vonult s 1674. itt választották lelkésszé. Művei: *De fide* (Franeker 1667); *Lelki flastrom* (Debreczen 1677); *Traditionum humanarum flagellatio* (u. o. 1677); *Hegyes ösztön. A sátánnak angyala* (predikációk, u. o. 1678, 2. kiad. u. o. 1682).

Kabai meteorkő *(Kabait),* 1857 ápr. 15. este 10 órakor hullott le Kaba határában Debreczen közelében; másnap Szilágyi Gábor kabai lakos a földbe fúródva meg is találta. Súlya 2·7 kg. Egy része Londonban van a British Museumban, másik részét a debreczeni főiskolá ásványgyüjteményében őrzik. Különös érdekessége, hogy szerves anyagokat is tartalmaz.

Kabait, l. *Kabai meteorkő.*

Kabak v. *kobak,* rendesen a lopótök kiszárított üres terméshéjja, melyet folyadéktartó edénynek, továbbá a fenékhorgászatnál usztatóként használnak. L. *Töktermés* és *Lagenaria.*

Kabak (orosz) a. m. pálinkásbolt, kurtakocsma.

Kabak, az egyiptomi Szudánban fekvő *Fasoda* város (l. o.) újabb neve.

Kabakbogyó (növ.) a. m. földi tök, l. *Bryonia.*

Kabakfa, *kalabasszafa,* a. m. *Crescentia* (l. o.)

Kabal, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 521 horvát és szerb lak., u. p. Farkaševac, u. t. Dubrava.

Kabala (a héber *kabbala* szótól), a. m. cselszövény. L. még *Kabbala.* — *K.* az épitészetben: vaseszköz faragott köveknek felhúzására.

Kabalapatak (azelőtt: *Kabalapataka),* kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 573 oláh lakossal; u. p. Nagyilonda, u. t. Szamossósmező.

Kabalás (azelőtt: *Kohulnicza),* kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 126 tót lak., u. p. és u. t. Girált.

Kabaláspatak (azelőtt: *Kabaláspataka),* kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 817 oláh lak., u. p. és u. t. Mezőtelegd.

Kabalia, az ókorban a kisázsiai Lykiának egy része, mely Karia, Frigia és Pisidia között feküdt és székhelye Kibyra volt. A rómaiak Antiochus legyőzése után Eumenesnek ajándékozták K.-t, mely később a birodalom határai közé került. A különben zordon vidéknek sok termékeny területe volt.

Kaba-nádudvari h. é. vasút. A Máv. Kaba állomásától Nádudvarig vezető, rendes nyomtávolságú, gőzüzemü, 10 km. hosszú sikpálya. Megnyilt 1904 jún. 1. A Máv. kezeli.

Kabanfa (növ.), l. *Baphia* és *Camwood.*

Kabanica, l. *Gabanica.*

Kabara *(Kabra),* Timbuktu kikötője, attól D. felé 15 km.-nyire, a Niger egyik ágának partján kis magaslaton, kb. 2000 lakossal. DNy.-ra van tőle a Nigeren *Kariome* fontos kikötő.

Kabard, a cserkeszek egyik törzse, mások szerint önálló, de rokon nép. L. *Kabarda.*

Kabarda *(Kabardia),* Kaukázia orosz főkormányzósághoz tartozó vidék a Kaukázuson inneni részben; két részre oszlik: 1. *Nagy-K.,* az Elbrusz, a Malka és Kuma forrásvidéke, a Dzsinal-hegység, a Terek és a Kabardai-hegyek közt; 2. *Kis-K.,* amely a Terek jobbpartján a Karp torkolatáig nyúlik el. Ez utóbbi az előbbinek 1/8 része és vele együtt 9800 km² területü. A lakosság zömét a kabard nevü cserkesz törzs alkotja, kik főleg állattenyésztéssel foglalkoznak. Számuk 98.561.

Kabaré, l. *Cabaret.*

Kabarok. A Feketetenger-melléki kazár-törökség egy törzse volt, mely a kivándorló magyarsághoz csatlakozott. A honfoglaláskor 8-ik törzs volt s a háborúban a későbbi *székelykedés,* vagy határőrzés törvényei szerint vett részt. Ezért a történetirók — Pauler, Hunfalvi, Sebestyén — a *székelyek* (l. o.) egyik őseinek, a mondai Csaba királyfi keleten csatlakozó népeinek, vagy ezek utódainak tartják őket. Történelmi emléküket, csatlakozásukat, idegennyelvüségüket, sőt elmagyarosodásuk nyomát is a jólértesült Biborban született Konstantin bizánci császár följegyzései őrizték meg.

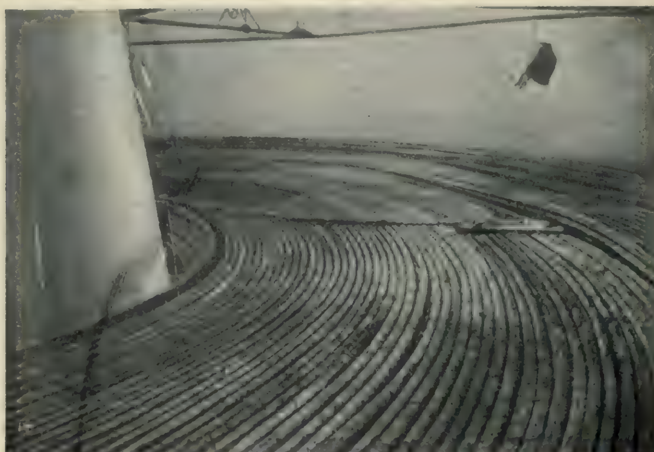
Kabarovka *(Chabarowka, Habarovka),* orosz város, l. *Habarovszk.*

Kabaszilva (növ.), l. *Szilvafa.*

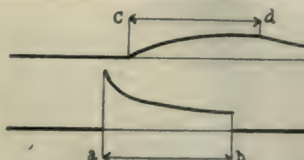
Kabát (franc. *habit,* ang. *coat, gowne,* ném. *Rock).* Rövid ujjas, csipőig érő egyszerü formában már a bronz-korszakban ismerték. Borumban (Jütland) mintegy 40 évvel ezelőtt eszközölt ásatások alkalmával a bronzkorszakból eredő fatörzs-koporsókban eltemetett férfiakon és nőkön találtak ilyen gyapjuszövetből varrott K.-okat. A görögök és rómaiak viseletét l. *Klamisz, Tunica* és *Tóga.* A XVII. sz. második felében csipkeujjakat varrtak a férfi-K.-ra, majd dús ezüst és arany dísszel látták el. A XVIII. sz. közepe táján a rendkivül megnyúlt mellény fölé térdig érő, derékban szük, aljban bő K.-ot viseltek. Ma az angol divat szerint négy jellemző K.-formát ismerünk, ezek: a *zakó* (ang. *sac),* a *zsaket* (ang. *morning coat),* a *szalon-K.* (ang. *frock coat)* és a *frakk* (ang. *eveningdress coat).*

Kabátos, népies elnevezése az értelmesebb osztályok tagjainak.

Kabbala (új-héb.), l. a. m. átvett tan, hagyomány. Manapság elsősorban a XIII. sz.-ban kifejlődött, de már sokkal korábbi időkbe visszanyúló misztikus zsidó vallásbölcsészetet értik alatta. Az idevágó régibb könyvek (Jecira, Raziel, Bahir stb.) mellett alapvető munkája a II. sz. első felében élő Simon ben Jokháinak tulajdonitott, de csak 1300 körül keletkezett *Zóhár* (l. o.). A zsidó tudomány hanyatlásával (a XV—XVI. sz.-ban) a Palesztinából, Török- s Olaszországból kiinduló K. egyre hatalmasabb befolyásra vergődött a zsidóság szellemi és vallásos életében, sőt keresztény, kivált skolasztikai és későbbi tudományos körökben is foglalkoztak tanulmányozásával (igy IV. Sixtus pápa és Reuchlin). Bizonyos körökben azon voltak, hogy a K. elméleteit gyakorlatilag érvényesitsék és amulettek, szent nevek, rejtélyes versek, imák stb. által csodákat müveljenek. A XVII.

7. A kábel elhelyezése a hajón.

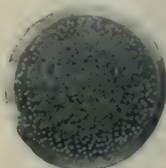
1. Telegráfjel eltorzulása. (Az alsó
a felső a megérkező á

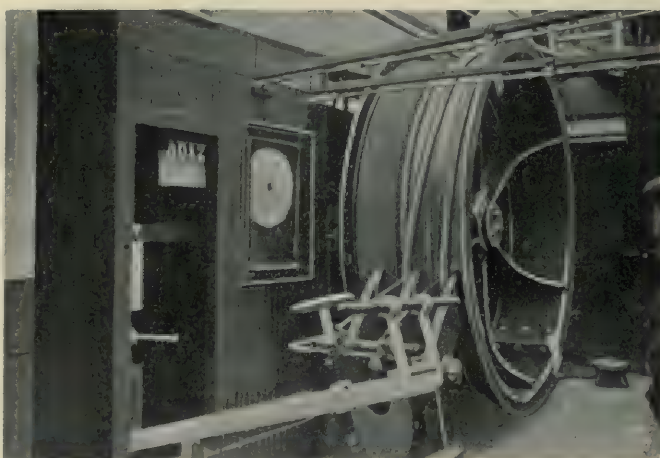
2. Oceán telegráf-kábel nagyobb mélységben.

3. Oceán par
telegráf-kábel

4. Telefonkábel.

8. A tengeri kábel eresztő gépe.

9. A kábel útja a hajón a tengerbe sülyesztés előtt.

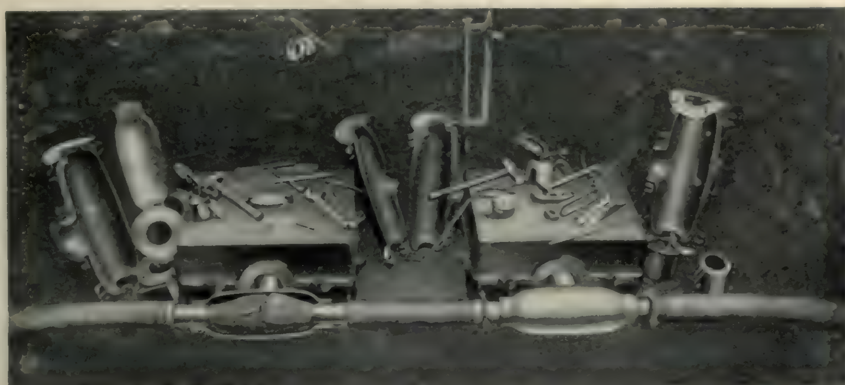
10. Az első Pupin-csévés

Kábel cikkhez.

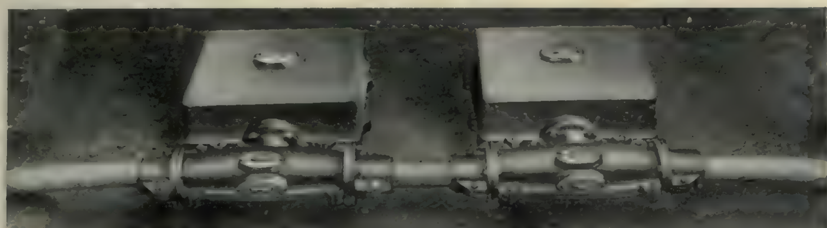
a kiinduló,

4a. Telefon-kábel.

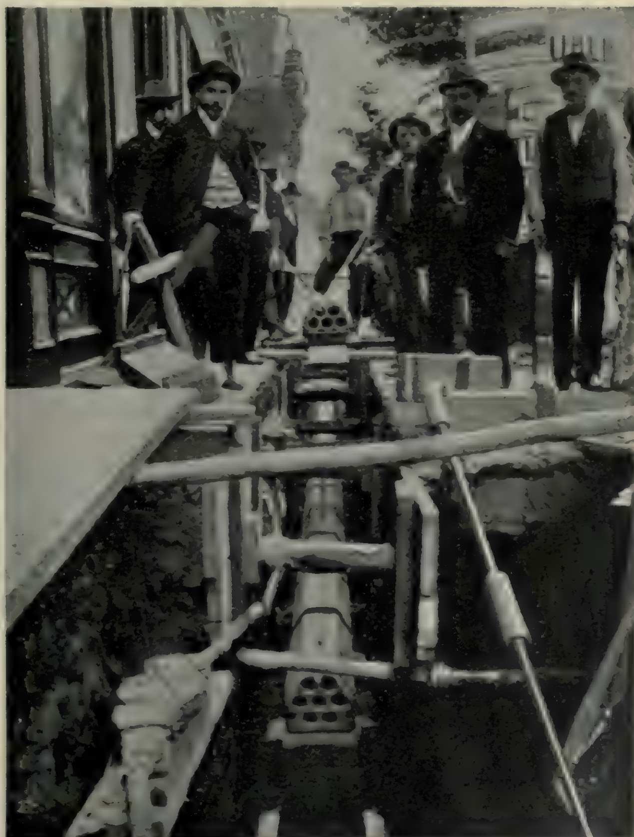
5. Pupinozott kábel cséveszekrénye szerelés közben.

6. Pupin-csévékkel ellátott kábel cséveszekrénye készen.

ísz a tengerbe sülyesztés el tt.

11. Telefonkábelek tömbcsatornájának építése a budapesti telefonhálózatban.

sz. óta hanyatló K.-nak még ma is, kivált Lengyelországban, vannak rajongó hívei. V. ö. *Jellinek* Adolf, Beiträge z. Gesch. d. K. (Leipzig 1851—52) és Auswahl kabbalistischer Mystik (u. o. 1852); *Frank*, Die K. (németül Jellinektől, u. o. 1844). A kabbalisztikai írókat l. *Zsidó irodalom* alatt. — 2. Az az írásbeli engedély, mellyel a zsidó rituális metszőt (sókhet-et) valamely rabbi képesítettnek nyilvánítja a barmoknak zsidó ritus szerinti levágására.

Kabbalisták, a Kabbala (l. o.) ismerői, átvitt értelemben varázslók.

Kabdebó *Gyula (talpasi)*, műépítész, szül. Budapesten 1874 febr. 9. Tanársegéd volt a műegyetemen, később a székesfőváros szolgálatába lépett; 1909 óta mint műszaki tanácsos a székesfőváros beruházási és iskolai építkezéseit vezeti. Önálló szakirodalmi művei: *Az építészet története* (3 köt., ó-, közép- és új-kor, Budapest 1907); *Az építőszabályok*: Budapest, Bécs, München, Páris (u. o. 1908); *A szobrászat története* (u. o. 1909); *Helyreállított műemlékeink* (1—4. sorozat: Jaák, Pécs, Szepeshely, Lőcse, Kassa, Bártfa, Eperjes, Budavára, Pozsony stb. műemlékei, u. o. 1909—11.); *A reneszánsz-építés kezdete Magyarországon*, *A gyulafehérvári székesegyház* című tanulmányai a magyar építőművészeti emlékekről. Szerkesztője az *Építőművészet Története* c. nagyterjedelmű sorozatos munkának (az I. kötet 1904. jelent meg).

Kabebe, a Belga-Kongóhoz tartozó Balunda állam főhelye, a hajdani Muata Jamvo fővárosa, a d. sz. 8° 53′ és a k. h. 23° 7′ alatt. Midőn 1850. Magyar László itt járt, még 50,000 lakosa volt. Mikor a székhelyet Musszumbába helyezték át, K. annyira hanyatlott, hogy Pogge 1875. már csak néhány kunyhót talált 150—200 lakossal. Jelenlegi népessége mintegy 30,000-re tehető.

Kabeirok, l. *Kabirok*.

Kábel (ang. *cable*, ejtsd: kébl; franc. *câble*, ejtsd: kábl), 1. *az elektrotechnikában* (l. a *képmellékletet*). *A)* A nagyobb áramot vezető K.-eket l. *Elektromos vezetékrendszerek*. *B)* A kisebb áramok vezetésére a telegráf- és telefonkábelek szolgálnak. Az erős áramot vezető K.-ektől abban térnek el, hogy a kis áramot egyrészt igen nagy távolságokra vezetik, az oceán-K.-ek 10,000 km.-nél távolabbra is (14,140 km. San-Francisco—Manilla között), másrészt az átvezetendő gyenge áram frekvenciája nagy lehet, pl. a telefon-K.-ek a beszéd egyes hangjainál 10,000 frekvenciás áramokat továbbítanak. Mindkét K.-fajtánál rendkívül gátló körülmény a K. kapacitása. Az *1. ábra* azt tünteti föl, hogy valamely kiinduló telegráfáram alakja miként torzul el a megérkezésnél. Amíg a jeladáskor a feszültség a K.-re marad kapcsolva, a jelek tartamában nincs különbség; a megérkező áram *cd* része ugyanakkora, mint a kiinduló áram maga *(ab)*. Amidőn azonban az áramforrást a vezetéktől elvesszük, az elektromosan megtöltött K. kisütődik, azaz olyan áram keletkezik, amelynek frekvenciája a K. méreteitől függ. Hosszú K.-eknél ez az önrezgésszám igen alacsony s így a kisütési áram görbéje sokszorosan felülmulhatja az adási jel időtartamát. Ha aközben, míg a végponton a kisütési áram folyik, a kezdőponton új jelet, új áramot adunk, a jelek összefolynak. A telegráf-K.-ek vevőkészülékeit l. *Telegráf* alatt. Arra kell törekednünk, hogy a K. töltőhatását valamiképen ellensúlyozzuk. Az ellensúlyozást legegyszerűbben a K. önindukciójának növelése által érhetjük el. Különösképen azonban ilyen önindukciós telegráf-K.-t ma még nem alkalmaznak. A *2.* és *3. ábra* tengeralatti oceán-telegráf-K. képét mutatja. A nagyobb mélységben vékonyabb K.-t alkalmaznak, kisebb mélységben és a partoknál erősebb fegyverzettel bír a K., hogy a sziklákon való súrlódásnak és egyéb mechanikai igénybevételnek jobban ellenálljon.

Az oceán-K.-ek rendszerint csak egy vörösrézmagból állanak, amelyet leggyakrabban profilhuzalokból sodornak össze. A fő és ma kizárólagosan alkalmazott szigetelő anyag a guttapercha. Az oceán-K.-vezeték állandói átlagban a következők km.-enkint: ellenállás 0·9 ohm, kapacitás 0·23 mikrofarad. Az oceán-K. önindukciójára nincs adat, ilynemű mérést még nem végeztek; az önindukció 0·1 millihenryre vehető. Váltóáramú szigetelést szintén nem mértek; telefonáramra a levezetés 100.000 ohm körül lehet; az egyenáramú szigeteltség azonban az 1000 millió ohmot is eléri.

A nagyobb városokban alkalmazott telegráf-K.-ek már nagyobb érszámmal bírnak; pl. a budapesti telegráf-K. 91 eres. Az erek egymásra való indukciója ellen nem kell védekezni, mivel a szomszédos erekbe átindukált áram nem ér el olyan áramerősséget, amely a telegráfjelfogást zavarná.

Szárazföldi hosszabb K.-eket Anglia fektetett le, hogy a telegráfvezetékeket az időjárás (hóviharok, szelek stb.) viszontagságai ellen megvédje. A cél azonban nem sikerült, mivel a K.-ekben sok hiba keletkezett, pl. vízáradás alkalmával víz hatolt a K.-aknákba, az utakon végzett javítási munkák alkalmával belecsákányoztak a K.-be stb.; erre és a nagy költségekre való tekintettel a további fejlesztés abbamaradt. Magyarországon Budapest—Hatvan között van telegráf-K.-vonal lefektetve. A külső elektromos zavaró hatások miatt K.-ben van a vácz—gödöllői h. é. vasút telegráfvezetéke is.

A *4. ábra* telefon-K.-t mutat be.

A telefon-K.-nél sok vezetéket kell elhelyeznünk a K.-burkolaton belül: az indukciós hatás meggátlására városi telefonhálózatainkban csakis fémes visszatérővel bíró, azaz kétvezetékes áramköröket használunk. Az átindukálás (áthallás) kiküszöbölésére a különböző érpárok sodrás-száma más és más. A kapacitás kisebbítésére guttapercha helyett légszigetelést alkalmazunk s az erek érintkezésének akadályozására szükséges papirszalag anyagát lehetőleg csökkenteni igyekezünk. Nagyobb városi hálózatokban, különösen azonban messzebeszélgetéseknél a bejövő interurbán K.-ek kapacitása nagyon lefojtja a bejövő áram erősségét. A hanggyöngülés elkerülésére a telefon-K.-eknél már alkalmazzuk a K. önindukciójának növelését, amely manapság háromféleképen történhetik. Interurbán K.-eknél a rézhuzalt vékony vashuzallal csavarjuk körül, ez a Krarup-rend-

szer, amely rövid távolságoknál vagy kis ellenállású vezetékeknél jól beválik. A második módszer szerint a vezetékbe bizonyos távolságokban önindukciós tekercseket kapcsolunk. Egy-egy ilyen tekercs 0·1 henry önindukcióval, 1—2 ohm egyenáramra mért s 20—30 ohm telefonáramra mért ellenállással bír. A rendszert Pupin hazánkfia vezette be a gyakorlatba (l. *Pupin*). Az önindukciós tekercseket K.-szekrényekben helyezik el. Az *5.* és *6. ábrák* ilyen K.-szekrényeket mutatnak a K.-lel együtt. A Pupin-csévés K.-ek közepes hosszaknál jól megfelelnek. Nagy távolságoknál, ahol amugy is kis ellenállású K.-t használunk, a tekercsek telefonfrekvenciás ellenállása már rontólag hat. Tengeri K.-eknél is csak kis mélységű vizekben és rövidebb távolságra alkalmazzák, például a La Manche-csatornában Angolország és Franciaország között.

A *7. ábra* az angol-francia K. elhelyezését a hajótestben tünteti föl; a *8. ábra* a K.-nek a tengerbe való sülyesztéséhez használt eresztőgépet mutatja. A leeresztésnél ugyanis rendkívül ügyelnünk kell arra, hogy káros feszültségek, rángások ne keletkezzenek, különben a K. elszakad. A *9. ábra* a K.-darab által a hajón megteendő utat tárja elénk, míg a *10. ábra* azt a világtörténelmi pillanatot szemlélteti, amidőn az első Pupin-csévés K.-rész a tengerbe merül.

Tengeri K.-eknél a Pupin-cséve elhelyezése rendkívül szellemes megoldást kíván.

A harmadik módszer szerint a K. kapacitás-hatását úgy csökkentjük, hogy az önindukciós csévét nem sorba, hanem párhuzamosan kapcsoljuk az áramkörbe. Az eszmét Silvanus P. Thompson vetette föl először 1893.; csévéit azonban helytelenül méretezte. Thompson tévedésére *Gáti* Béla hazánkfia (l. *Gáti*, 1.) figyelmeztette a telefontechnikusokat 1913. s ő végzett először sikeres kisérleteket a vácz-gödöllői K.-en. A párhuzamosan kapcsolt indukciós csévéknek különösen tengeri K.-eknél van nagy jelentőségük, segélyükkel a telegráf-K.-ek telefon-K.-ekké alakíthatók át s így az egyes világrészek (Amerika-Európa) közti telefon lehetségesnek mutatkozik. Városi telefonhálózatokban a párhuzamos indukciós csévék kapcsolását a felhívási nehézségek miatt nem használjuk.

A nagyvárosok telefonhálózataiban a telefon-K.-eket nagyobb csoportokban alkalmazzák; a K.-eket betonból készült tömbcsatornákban helyezik el. A betoncsatorna eszméje Hultmann svéd mérnöktől származik. A *11. ábra* ilyen tömbcsatorna építését tünteti föl a budapesti telefonhálózatban.

2. *K.*, tengeri kereskedelmi hajók vontatására, kikötésére vagy elhorgonyzására való erős kötél.

3. *K.*, a tengerészek által használt hosszmérték különböző értékben. Nálunk és Németországban = $^1/_{10}$ tengeri mérföld = 185 m. Angliában (*cable*, ejtsd: kébl) = 231 m. Franciaországban (*encablure*, ejtsd: ankablür) = 200 m.

Kábel-ér, az elektromos kábel rézdrótjait nevezik így.

Kábelhid, l. *Függőhíd*.

Kábel-hossz, l. *Kábel, 3.* és *Hajózási hosszmértékek*.

Kabeljau (állat), a Tőkehal-félék (*Gadidae*) családjába tartozó halnem. Legismertebb a közönséges K. (*Gadus morrhua* L.), melyet a németek *dorsch*, a dánok, hollandok, svédek és norvégek *babelau* és *torsk*, az olaszok *baccalá*, az angolok és amerikaiak *cod*, a franciák *cabillaud* néven ismernek. Átlagos hossza 85 cm., súlya kb. 5 kg. Jóval nagyobb és súlyosabb példányai is gyakoriak, így pl. az 1·20 m. hosszúak és 17 kg. súlyosak sem tartoznak a ritkaságok közé. Színe változó. Alapszíne rendesen szürkés v. zöldes, apró sárgás v. barnás foltokkal és pontokkal díszítve; hasoldala fehéres, foltnélküli; oldalvonala fehér. Az északi példányok között nagyon gyakoriak a sötét színű, olykor egészen foltnélküli változatok. A Csendes-óceán és főleg az Atlanti-óceán É.-i részében, a Medve-szigetekig, sőt a Spitzbergákig honos; az Atlanti-oceánban évenkint átlag négyszáz millió darabot fognak. A Fehér-tengerben és a Keleti-tengerben szintén honos; az utóbbi tengerben főleg a Finn-öbölben fognak nagyon sok,de kisebb termetű példányt. Dél felé az európai partokon egészen Gibraltárig, az amerikai partokon pedig Kap Hatterasig fordul elő. A mélyebb vízrétegekben tartózkodik. 200 m.-nél kisebb mélységben — az ívási időszakot kivéve — nem lehet nagy termetű K.-t fogni. Ívás idején vándorol és nagy tömegekbe verődik össze. Rendkívül szapora. Minden nőstény több millió petét rak, melytől a víz helyenként megzavarosodik. A kibujó kis halacskák az első év őszén 12, a 2. év végén 28, a 3. év végén 50 cm. hosszuságot érnek el, vagyis igen gyorsan növekednek. Főleg az 5 C° meleg vízrétegeket szeretik. Kis halakkal, rákokkal, férgekkel stb. táplálkoznak. Mindenütt nagyban halásszák; legnagyobb arányokban a Lofotokon, ahol jan.—áprilisban mintegy 30,000 halász fordul meg, kik mintegy 40 millió db. és 12 millió korona értékű halat fognak. A zsákmány legnagyobb részét a helyszinen konzerválják. A felhasított és napon szárított példányok *Klippfisch*, a rudas állványokon szárítottak *tőkehal (Stockfisch)*, a besózott és hordóba rakottak pedig *Laberdan* néven kerülnek forgalomba. Májából készítik a *csukamájolajat* (l. o.); úszóhólyagjából enyvet főznek; levágott fejéből és testének konzerválásra fel nem használt hulladékaiból takarmányt készitenek és műtrágyát gyártanak. A *foltos K.* (*Gadus aeglefinus* L.), melyet a németek *schellfisch*, az angolok *haddock*, a franciák *églefin* és *hadot* néven ismernek, abban különbözik a közönséges K.-tól, hogy kisebb és karcsúbb, hátoldala barnás, oldalai és hasa ezüstszinű, oldalvonala feketeszinű. Hossza 50—60 cm.; súlya rendesen 6—8 kg. Elterjedési köre megegyezik az előbbiével. Az Északi-tengerben igen gyakori, a Keleti-tengerben ritkább. Húsa a közönséges K.-énál izletesebb, de szárításra kevésbbé alkalmas. A most említett két fajnál jóval nagyobb és sötétebb szinű a főleg Izland, Grönland, Finnország és a Spitzbergák körül gyakori *fekete K.* (*Gadus virens* L.). Halászata könnyű, de húsa nem ízletes, ezért csak a partmenti lakók fogyasztják.

Kabeljau, hollandi párt, l. *Hoeks*.

Kábelrakó hajó, l. *Gőzhajó*.

Kábelrongálások fontos állami érdekeket veszélyeztetnek s ép ezért mindenütt külön törvények tilalmazzák. Az eljárást hivatalból indítják meg s a vétség eseteiben a kir. törvényszékek itélkeznek, a kihágásokban a járásbiróságok. L. még *Kábelvédelmi egyezmény*.

Kábeltelegrafálás, l. *Kábel* és *Telegráf*.

Kábelterritorium elmélete alatt értjük Scholz-nak az 1904. évben Krieg u. Seekabel c. munkájában meggyőzőn kifejtett elméletét, mely szerint az állam területéről kiinduló tengeralatti kábel ez állam területének a meghosszabbitása s hogy amint a szárazföldre, a belvizekre, az állami terület fölött levő légürre s a föld mélyére is kiterjed az állam területi hatalma, épúgy kiterjed a kábelekre is. Ha a kábel másik vége idegen állam területén fekszik, az egész kábelre nézve coimperiuma (l. o.) van a két államnak.

Kábelvasút, ma már ritkábban használatos olyan közúti vasút, melynél a járóműveket drótkötél-vontatással mozgatják. A végtelen sodronykötél (kábel), melybe a kocsik eloldható szerkezettel kapaszkodnak, földalatti, de felül hasítékkal ellátott csatornában van elhelyezve. A kábelt a központi telepen géperővel állandó és egyenletes mozgásban tartják. A rendszer különösen kétvágányú, váltakozó emelkedésű pályán célszerű. Előnye, mint minden drótkötélvontatásnak, hogy valamennyi jármű, akár hegynek, akár völgynek, egyenlő sebességgel halad és hogy az esésben haladó kocsik súlya által kifejtett munka hasznosul. Hátránya, hogy nem elég gondos fentartás mellett megeshetik, hogy az esetleg kifoszlott kábeltől a kocsit nem lehet elválasztani és megállítani.

Kábelvédelmi egyezmény, az 1888. X. és XI. t.-c.-be iktatott nemzetközi egyezmény. Ez az egyezmény 1884 márc. 14. Párisban jött létre s az a célja, hogy a kábelek fektetésével és javításával foglalkozó hajóknak, valamint maguknak a kábeleknek megrongálása ellen védelem biztosittassék. Hiányossága az egyezménynek, hogy csak béke idejére vonatkozik. Ezért volt lehetséges, hogy Nagybritannia a délafrikai háború idején elzárta az afrikai part mentén vonuló kábeleket a semleges hatalmak előtt s így megakadályozhatta ezeket a gyarmataikkal való érintkezésben. Az 1888. XXII. t.-c. tartalmazza nálunk a kábelegyezmény ellen elkövethető bűncselekmények felsorolását.

Kabenau, folyó a Kaiser Wilhelms-Landon (Új-Guinea); valószinüleg a Gladstone-hegységben ered és Konstantinhafentől K.-re az Astrolabe-öbölbe ömlik. 1887-ben Schneider, 1888. Zöller kutatta vizvidékét.

Kabesd, kisk. Hunyad vm. marosillyei j-ban, (1910) 238 oláh lak.; u. p. Marosillye, u. t. Branyicska.

Kabesz, város Tuniszban, l. *Gabesz*.

Kabhegy, a Bakony egyik nevezetesebb csúcsa Veszprém vmegyében Nagyvázsony mellett, 601 m. magas.

Ka'b ibn Zuheir, az arab Mázin törzshöz tartozó híres költő-család tagja, Mohammed kortársa volt. Eleinte a próféta ellenségeihez tartozott és testvérét, Budzseirt az iszlámhoz való csatlakozásáért korholó költeménnyel illette; majd maga is az új vallásra tért és a prófétánál egy dicsőítő költeménnyel tisztelgett, melyért Mohammedtől a híressé vált Burda (l. o.) köpenyt kapta ajándékba. Díványa még nincsen kiadva; Mohammedet dicsőítő költeményét, melyet kezdő szavairól *Bánat Szuádnak* neveznek, Lette (Leiden 1748) és Freytag (1823) latin fordítással, utóbb Dzsemáleddin ibn Hisám nagy kommentárja (XIV. sz.) kiséretében *Guidi* Ignác adta ki (Leipzig 1871), francia fordítással *Basset* (Alger 1910).

Kabilok (tulajdonkép: *K'baïl)*, Algériában és Tuniszban lakó, nyelvileg hamitoszemita, fajilag berber törzsek. *Kabilországnak* v. *Kabiliának* nevezik a parti hegységövnek azt a többnyire nagyon magas, sziklaszirtekkel borított részét, amely a Vadi-Isszertől a Vadi-Kebir torkolatáig terjed. Ez megint *Nagy-Kabiliára* és *Kis-Kabiliára* oszlik. Nagy-Kabilia bővizü, gazdag növényzetü, jó termésü tartomány, sűrű népességgel. A K. középtermetüek, soványak, de erős izomzatuak, bőrük sötétbarna; leginkább kerti gazdasággal és gyümölcstenyésztéssel foglalkoznak. Iparuk a mezőgazdasághoz szükséges eszközök, fegyverek, lőpor, burnuszok, szőnyegek, bőrök és durva fazekas-árúk készítése. Szellemi életük fejlett, vannak iskoláik, kórházaik. Kabilia törzseit a franciák csak 1857. győzték le. Az utóbbi időben a K. Melilla környékén a spanyolok ellen intéztek több izben támadást. Erős törzsi szervezetüket a mai hódoltságban is megtartották. V. ö. *Hanoteau* és *Letourneur*, La Kabylie et les coutumes kabyles (3 köt., Paris 1873); *Liorel*, Races berbères. Kabylie du Jurjura (u. o. 1893); *Fictreur*, Description de la Kabylie (Alger 1890).

Kabin (franc. *cabine)* a. m. hajó-szoba, hajókamra. Tengeri fürdőkben a vizbe tolható fürdőtaligákat is így nevezik.

Kabinda, helytelenül *kafióta*. Területi gyüjtőnév az Atlanti-oceán és a Kongo-államok közt elterülő és Angola portugál gyarmathoz tartozó K. kerület benszülött lakosainak jelölésére. Értelmes kovácsok és asztalosok, erősen civilizáltak. Fajilag rokonok a baflotákkal, bennök látjuk az átmenetet az ú. n. gabuni négertől a kongo-vidékihez. A kerület fővárosa K., az ugyanily nevü öböl mellett, jó kikötővel, 8—10,000 lakossal.

Kabinet (franc. *cabinet)*, eredetileg kis szoba (l. *Cabinet)*. Ebből fejlődött a K. átvitt értelemben való használása, t. i. az a szoba, melyben a kormány tagjai az államfőnek megteszik jelentéseiket. Majd a kormányra magára vitték át a szó értelmét, úgy, hogy ma általánosan kormányt, minisztériumot értenek rajta. Innen *K.-kérdés* az a kérdés, hogy a minisztérium kormányon marad-e, vagy bukik. — *K.-igazságszolgáltatás*, az uralkodónak közvetlen beavatkozása a biróságok előtt folyamatban levő ügyekbe. Alkotmányos államokban nem fordulhat elő. Minden alkotmányos államnak egyik alaptörvénye az, hogy a birói hatalmat csak a törvénynek alárendelt független biróságok gyakorolják (1869. IV. t.-c.).

Kabinetalak *(kabinetkép)*, szakfényképezők által használt képnagyság (10·0×13·7 cm).

Kabinetigazságszolgáltatás, l. *Kabinet*.

Kabinetiroda, a király személyes elintézése alá tartozó ügyek előadására, fogalmazására, ki-

adására hivatott hivatal. Van polgári és katonai K.; a K.-t a polgárira értik, a másikat katonai irodának nevezik. A K.-k nem udvari, hanem államhivatalok; hivatalnokait az állami költségvetésből és nem a civillistából fizetik. Nincs külön magyar és külön osztrák K., de azért funkcióját tekintve a K. nem közös hivatal, ami egyébként abban is kifejezésre jut, hogy költségeit Magyarország nem a kvóta arányában, hanem (mint az elvileg szintén nem közös udvartartás költségeit) fele részben viseli. A K. rendszerint mindenüvé kiséri a királyt, hogy intézkedéseihez rendelkezésre álljon.

Kabinetkérdés, l. *Kabinet*.

Kabinetminiszter, az uralkodó kabinetjéhez (l. o.) tartozó miniszter. A parlamentnek felelős miniszteri kormányrendszer mellett a miniszterek ilyen megjelölése nem találó és nem szokásos.

Kabinetszekrény, l. *Cabinet* és *Szekrény*.

Kabir, *kebir* (arab) a. m. nagy, geográfiai nevekben gyakran fordul elő.

Kabira, város az ókori Pontusban, a Lykos folyó mellett, melyben a nagy Mithridates szép épületeket emelt. Lucullus győzelmet aratott itt a pontusi király fölött. Neve később *Sebaste* is volt, a császárok korában *Neo-Caesarea*, hol 314. zsinat székelt. Ma *Nikszár* a neve.

Kabirok (tkp. *Kabeirok)*, az Égei-tenger szigetein (Imbros, Lemnos, Samothrake) lakó ókori görög hajósnép védő istenségei, akiknek kultuszára föniciai hajósok tanították őket s akiket ezért semita szóval (a sémi nyelvekben K. a. m. Nagyok, Hatalmasok) jelölnek. A hajósok a maguk szerény életkörének védő hatalmait lassanként az emberiség legfőbb istenségeinek kezdték képzelni s a K. lényegének megértését az emberi boldogság titkának tekintették. A Kr. e. utolsó évszázadok óta az előkelő világban divattá kezdett válni az igénytelen szigetlakók kultuszának való hódolás és azóta különösen a samothrakei titkos szertartások (misztériumok), melyek a K. lényegének megértését közvetítették, számtalan zarándokot vonzottak. A római korban az alsóbb néposztályok nagyobb érvényesülésével párhuzamosan az alsórendű istenségek tisztelete is nagyon elterjedt s így a K. kultusza Thrácián keresztül hazánk területére is eljutott. V. ö. *Hampel*, Thrák vallásbeli emlékek Aquincumból (1904).

Kabitai *(Capitay)*, afrikai vidék, l. *Kapitai*.

Kábító szerek, l. *Bódító szerek*.

Kabliau a. m. *kabeljau* (l. o.).

Kabócák *(Cicadina*, állat, l. a *színes képmelléklet)*, a Félfedelesszárnyú rovarok rendjében az Egyenlőszárnyúak (Homoptera) alrendjének egyik csoportja. Több családra oszlanak: 1. *Az éneklő K. (Stridulantia)* zömöktestű rovarok, melyeknél a homlok és a szemek nagyon előreállók. Fákon élve a fiatalabb hajtásokat szivogatják, lárváik pedig a föld alatt a gyökerekben tesznek kárt. A hímek hangosan cirpelnek, mely célra az első potrohgyűrűn, a hasoldalon cirpelő készülékük van. Utóbbi hosszanti irányban redőzött s szarugyűrűvel körített dobhártyából áll, melyet egy külön erős izom segítségével hullámzó mozgásba hoznak. Legismertebb a Dél-Európában honos, 3 cm. hosszú *Manna-kabóca (Cicada orni* L.). A Fraxinus ornus nevű kőrisfán ejtett sebzésekből kifolyó és megszáradó nedv *manna* néven kereskedelmi cikk s gyógyszerészetileg is fontos. Szárnyai üvegszerűen átlátszók és fekete foltokkal vannak ellátva; a szárnyszélek narancssárgák. Az ó-korban a görögök versekben is megénekelték cirpelésüket s kedvtelésből kalitkákban is tartották. 2. *Lámpahordó K. (Fulgoridae)*. Az e családba tartozók a délamerikai *Fulgora laternaria* s a kinai *Fulgora candelaria* fajoktól kapták nevüket, melyekről tévesen azt hitték, hogy világítani tudnak. Az idetartozó fajokra jellemző felfúvódott fejük és testük viaszkiválasztása. Hazánkban gyakori a süveges kabóca v. európai lámpáshordó *(Dictyophora europaea* L.). A szintén e családba tartozó *Issus coleoptratus* Fab. alacsony bokrokon sok helyütt gyakori. 3. *Púpos K. (Membracida)*. Mint az előbbi családbelieknél a fejen, úgy ezeknél a mellső toron, sőt az egész potrohon is igen feltűnő púpok s kinövések vannak. Igen ügyesen szökdelnek. A nálunk előforduló fajok közt a *Centrotus cornutus* L. mogyoróbokrokon elég gyakori. 4. *Kabócácskák (Cicadellina)*. Aprók, fejük teteje felfelé irányult, homlokuk előreálló. A nálunk előforduló K. legtöbbje ide tartozik. A kakuknyálas kabóca *(Aphrophora spumaria* L.) lárvái réti növényeinket szívják; ellenségeik ellen önmaguk által készített tajtékba (kakuknyál) burkolva élnek. Több faj gazdaságilag kártékony. Így a *Typhlociba* nemből több faj kerti növényeken él s a népiesen *szék-kukacnak* nevezett *Jassus sexnotatus* Fab. már többször okozott érzékeny károkat a tavaszi gabonákban.

A *Kabócák* c. *képmelléklet* magyarázata: 1. Négypontos hólyagfejű kabóca *(Tettigonia quadripunctata)*. — 2. Dagadtfejű kabóca *(Cecropis bivittata)*. — 3. Tarajos kabóca *(Heteronotus reticulatus)*. — 4. Kígyós kabóca *(Hypsauchonia ballista)*. — 5. Sisakos kabóca *(Membracis elevata)*. — 6. Frigiai sipka kabóca *(Membracis cruenta)*. — 7. Bika-kabóca *(Hemiptycha punctata)*. — 8. Kinai lámpáshordó kabóca *(Fulgora candelaria)*. — 9. Pompás kabóca *(Cicada speciosa)*. — 10. Szúnyogpoloska *(Diactor bilineatus)*.

Kabócamajom *(Callithrix*, állat), a Körmösmajmok *(Cebidae)* családjába tartozó majomnem. 10 faj ismeretes, melyek Dél-Amerika északi felében honosak. L. *Callithrix*.

Kabolapatak, kisk. Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1910) 2287 oláh és magyar lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Máramarossziget.

Kabolapolyána, község, l. *Gyertyánliget*.

Kabold, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 1267 német lak.; vasúti megállóhely (Vepor-K.), posta- és távbeszélőhivatal. *K. várát* 1280. a Csák nemzetség kapta királyi adományban. 1287. Albert osztrák herceg elfoglalta, de az 1291. évi egyezmény szerint ismét magyar kézre került. A XIV. sz. elején a Nagymartoni, más néven Fraknói grófok kezébe került. Vilmos fraknói gróf 1445. Albert osztrák hercegnek zálogosította el, utóbb Frigyes római király tulajdonába került, kitől azonban 1466. Weispriach Zsigmond (Mátyás király adománya folytán) magához vál-

KABÓCÁK.

«Kabócák» cikkhez.

totta. 1486-ban Mátyás király a szentgyörgyi és bazini grófoknak adományozta, 1491. II. Ulászló átadta III. Frigyes császárnak; 1638. K. ismét Magyarországba kebeleztetett be s ekkor az ipolykéri Kéry-család birtokába jutott. 1670-ben itt fogták el a vendégjog megsértésével a bujdosó Zrinyi Pétert és Frangepán Ferencet, kiket maga a vár ura, gróf Kéry, adott az üldözők kezébe. A vár azután a herceg Esterházy-család kezébe került, mely ma is birja a még ép állapotban levő várat. K. mellett két savanyuvizforrás fakad.

Kabos *Ede*, iró és hirlapiró, szül. Nagykárolyban 1864 dec. 2. Középiskoláit elvégezve Budapesten bölcsészeti előadásokat hallgatott, de a tanári pálya helyett a hirlapirói választotta. Előbb az Egyetértésnél dolgozott, majd a Pesti Naplónál, Mikszáth Országos Hirlapjánál és a Budapesti Naplónál (melynek szerkesztője is volt), mint tárcairó és az országgyülési rovat vezetője. 1913-ban *Az Érdekes Ujság* c. hetilap szerkesztője lett. A Pesti Hirlap egyik vezércikkirója. A Petőfi-Társaság 1902. megválasztotta tagjának. Regényeket, elbeszéléseket és drámákat ir; mint a naturalisták tanitványát szigorú tárgyilagosság jellemzi s inkább a jellemzés élességére, mint a cselekvény érdekességére törekszik; világfelfogása kissé komor. Önálló művei: ***Elzüllöttek*** (elbeszélések, 1885); ***Vásár*** (regény, 1887); *Harakiri* (tárcák, 1891); *Koldusok* (elbeszélések, 1893); *Fehér éjszakák* (regény, 1893); *Por* (tárcák, 1895); *Vándorok* (elbeszélések, 1897); *A csengeri kalapok* (elbeszélések, 1898); *A verebek* (regény, 1900, újabb címen: *A jövő fészke*, 1908); *Két halott regénye* (1902); *Ákácvirág* (elbeszélések, 1903); *Az eleven kulcs* (1905); *Kabos Ede munkái* címen hét kötetben műveinek javarésze összegyüjtve is megjelent (1906): *A szobor özvegye, A verebek, Fehér éjszakák, Koldusok, Mária látogatói, Az eleven kulcs, Két halott regénye.* Egy ifjusági regényének címe: *A szurtos királyfi.* Drámái közül szinre kerültek (többnyire a Nemzeti Szinházban): *A kupéban* (1888); *Éva* (1889); *Révben* (1893): *A holló* (1896) és *Megfigyelés alatt* (1896). Több regénye és elbeszélése megjelent német forditásban is.

Kabós, 1. *Ferenc*, politikus, szül. 1859. Zilahon. Jogi tanulmányainak végeztével mint önkéntes vett részt az okkupációs hadjáratban, 1884. Kisküküllő vmegyében főszolgabiróvá választották; 1892—1906-ig a bélavásári kerületet képviselte a parlamentben szabadelvű programmal. A koalició alatt visszavonult a közügyektől, de 1910. újból képviselővé választották régi kerületében a nemzeti munkapárt programmja alapján. Még ez év folyamán a képviselőház egyik alelnöke lett, de 1912. erről a tisztségéről lemondott.

2. *K. Károly*, honvédezredes, szül. Csikkozmáson 1814 okt. 26., megh. Székelyudvarhelyt 1876 máj. 18. Tanulmányai után belépett a 14. (székely) határőrezredbe, hol 1838. hadnagy, 1847. főhadnagy lett. 1848-ban mint százados lépett át a honvédséghez s Bem oldalán vett részt az erdélyi harctér ütközeteiben. A honvédségnél csakhamar őrnagyi, majd alezredesi rangra emelkedett s legnevezetesebb hadi tényе volt 1849 máj. 16. Malkovszki osztrák tábornok seregeinek kiszoritása Oláhországba. Aug. 23. Viddinben török csapatok előtt dandárával lefegyverezték, majd a többi emigránssal együtt Kiutahiába bellebbezték. 1852-ben visszatért hazájába, azután a haditörvényszék halálra itélte, de kegyelemből 2 évi várfogságra változtatták büntetését. Kiszabadulása után a magánéletbe vonult, 1867. újból a honvédség kötelékébe lépett s a 23. zászlóalj parancsnoka lett.

Kabotázs, l. *Cabotage.*

Kabra, Timbuktu kikötője, l. *Kabara.*

Kabri (állat), l. *Antilocapra.*

Kabriolet *(cabriolet)*, l. *Cab.*

Kabul, 1. *folyó* Kelet-Afganisztánban, a Pagman hegyláncból ered, elfolyva K. város mellett a Khaiber-hágótól ÉK.-re brit területre ér és kb. 500 km. hosszú folyás után Attok felett az Indusba torkollik. Rendkívül erős az esése. — 2. *K.*, Afganisztánnak és ez ország *Kabulisztán* nevű tartományának *fővárosa*, a K. folyó mellett, mintegy 150,000 lak., két nagy bazárral. Nagy Sándor történetirói K.-t Ortospana néven ismerik; Ptolemaios Kaburának hívja; e régi város a maitól kissé K.-re feküdt. A XV. sz. végén Babera székvárosává tette. 1839. és 1842. angolok szállották meg. Kereskedelme az indiai vámok miatt folyton hanyatlik.

Kábulás, *kábultság*, l. *Bódultság.*

Kabulisztán, l. *Kabul.*

Kabura, város, l. *Kabul*, 2.

Kabylok, l. *Kabilok.*

Kacagány (rokon a tatár *kuzsagán* a. m. befoglaló, becsavaró szóval), régi magyar öltönydarab, mely kétségtelenül már a honfoglaláskor az ősmagyar öltözetnek része volt. Eredetileg párduc vagy tigris bőréből készült felső ruha. A K. később katonai öltözet lett; a dolmány s néha a páncél fölött viselték. Készitették farkasbőrből is. Farkas-K.-okat viseltek a hajduk a kuruckorban, még pedig úgy, hogy a K.-t a bal vállon kötötték meg, hogy a kar szabadon mozoghasson. A köznép, kivált a pásztorok cserzett báránybőr-K.-t viseltek. Mint katonai öltönydarab a K. ma is megvan a magyar testőrség díszruháján (párducbőrből), külföldön pedig (ahová elszármazott) történeti nevezetességű a nagy Ziethennek, II. Frigyes huszárgenerálisának K.-a a berlini »Zeughaus«-ban.

Irodalom. Nemes M. és Nagy G., A magyar viseletek tört.; Vámbéry, A magyarok eredete, 232., 237. l.; Szendrei János, Magyar viseletképek címeres leveleinken, u. o. 1892., 26. és 27. ábra; A magyar viselet tört. fejlődése, Budapest 1905.; Viskelety Béla, Vázlatok a magyar viselet történetéből, Vasárnapi Ujság 1861, ahol Dillich Ungarische Chronik-ja után 1606-ból közölve van egy K.-os hajdu képe is; Györffy, K. vagy hátibőr, Népr. Ért. 1912.

Kacagás, fenhangon való nevetés. L. *Nevetés.*

Kacagó galamb *(Turtur risorius* L., nevető gerlice). Világos kávészinű; nyakravalója fekete. Búg és nevet, innét a neve. Nálunk kalitkában tartják; fészkül szolgáló kosárkában 15 nap alatt költi ki kicsinyeit. A meleget nagyon szereti. Magvakkal táplálkozik. Hazája Afrika és India. Hossza 31 cm., szárnyhossza 17 cm., farkhossza 13 cm.

Kacagó halászka (állat), l. *Halászka.*

Kacagó sirály (állat, *Larus ridibundus* L., közönséges, fekete fejű v. nevető sirály), a Sirály-

alakuak rendjébe és a Sirályfélék családjába tartozó madárfaj. Háta és válla hamuszürke, feje nyáron barna-fekete, télen fehér, az evező-tollak csúcsa fekete, különben fehér; a fiatalok háta barnás, csőre és lábai vörösek. Hossza 40—45 cm., szárnyhossza 27—32 cm., farkhossza 12 cm. Közép- és Dél-Európában lakik. Vizeinkben közönséges. Nagy társaságban fészkel.

Kacena *(Katsena, Katsina, Kasna)*, a középső Szudánban fekvő Nigeria brit gyarmat egyik városa, Kanotól É.-ra, kb. 15,000 lak.

Kacér, a halászatban oly nádcsóva, amelyet téli időben az eresztő hálóra öv helyett jelnek kötnek.

Kacérmajom *(Cercopithecus Diana* L., állat), a *Cerkófmajmok* (l. o.) családjába tartozó majomfaj. Termete karcsú, testtartása és szinezete kecses, ezért kapta a Diana és a K. nevet. Bundája palaszürke, háta és keresztcsonti tájéka veresesbarna. Testének elórésze, tílepe, hátsó végtagjainak hátsó és belső oldala fehér; arca és füle fekete. Teste kb. 50 cm. hosszú, farka valamivel hosszabb. Nyugat-Afrikában honos. Állatkertekben gyakran látható.

Kachetia, tartomány Kaukázia orosz kormányzóság kaukázusontúli részében, egykoron ez volt a *kachetiai királyság* (a XVI. és XVII. sz. diplomáciai okmányaiban Gruziának nevezik, l. *Georgia)*. Lakosai, a kachetok gabonát, dohányt, selymet és híres bort termelnek.

Kachexia, l. *Kahexia.*

Kachou, l. *Katechu.*

Káci, a vörös borok kierjesztésére használt kádaknak a neve. Ezeket a kádakat fából készítik csonkakúp v. hordó alakra és szerkezetük lehet nyitott v. zárt. Franciaországban cementtartányokat is használnak a vörös bor erjesztésére. A Cambon-féle erjesztő tartány is cementből van, amelynek elzárható fedele van s a benne fejlődő szénsav nyomása alkalmas berendezés segítségével automatice öntözi a törkölyt. L. *Bor.*

Kačić-Miošić, *Andrija* (Endre), horvát költő, szül. 1690. Bristben, Dalmáciában, megh. a zaostrogi kolostorban 1760. Előkelő horvát családból származott. Ferencrendi szerzetes volt, a teológiát Pesten végezte, azután Makarskában és Sebenicóban tanár volt. Mint pápai legátus beutazta Dalmáciát, Boszniát és Hercegovinát s a népeposzok modorában megénekelte a délszlávok történeti eseményeit és hőseit. Őszinte barátja volt a magyaroknak s költeményeiben a magyar hősök tetteit is dicsőíti. Költeményei ma is a horvát nép legkedvesebb olvasmánya, amit legjobban bizonyít az, hogy eddig 26 kiadást értek. Razgovor ugodni naroda slovinskoga (a szláv nemzet kellemes beszélgetései) cím alatt 1756. jelentek meg először Velencében. K. horvát nyelvre lefordította Mózes 5 könyvét s a próféták néhány könyvét. Ez a műve Korabljice név alatt ismeretes. Zágrábban és Makarskában (Dalmácia) szobra van.

Kacika (spany. *cacique, cazique)*, Mexikóban és Guatemalában mai napig így nevezik a tiszta indiánus községek elüljáróit. A K. szót San Domingo indiánus lakosaitól vették át a hódító spanyolok s terjesztették el Amerika többi részében is.

Kacor, görbe kés, rőzsevágásra és más, az erdőmívelésnél előforduló célra. — *K. király*, népmesei alak, a macska neve.

Kacs. 1. *K.* v. *kacskaringó (cirrhus*, növ.), a kapaszkodó növények levelének vagy ágának módosult, átalakult alakja, mely rendesen fonál-, szálidomú és arra szolgál, hogy megkapaszkodva valamely tárgyon, a növényt rögzítse. A K. eredete szerint lehet *ág-K.*, amidőn valamely ág fejlődik ki K. alakura, mint például a szőllőn (bajusz), vagy *levél-K.*, amidőn az egész levél, vagy annak egy része lesz K., mint a hüvelyeseken. Ritkább esetben a gyökér is fejlődhetik K.-szerűen, mint a *Vanilláé (gyökér-K.)*, máskor a levél át sem alakul K.-csá, hanem maga a levélgerinc v. a levélnyél képes a rácsavarodásra (Bércse, l. o.). A K. érzékeny szerv, fiatal korában csúcsa lassú körmozgást végez, keresi a támaszt és ha ezzel érintkezik, arrafelé görbül és rácsavarodik. Az érintkezés surlódása ingert gyakorol a K. bőrszövetének e célra szolgáló érzősejtjeire, mire a K. tulsó oldalán erőteljesebb növekedés következik be, tehát a szerv a támasz felé görbül.

2. *K.*, az evező nyelén levő fogantyu.

Kacs *(Cutch)*, a bombayi kormányzósághoz tartozó brit-indiai hűbérállam, 16,834 km² területtel, (1911) 513,529 dzsat, kol és radzsput lak., Budzs fővárossal. K. egy nagy és több kisebb szigetből áll, amelyeket a Nagy-Rann v. K.-i laguna Szindhtől és a Kis-Rann Gudzserattól választ el. A nagy sziget neve K., a kisebbeké Kavra, Kadra, Beila és Szantalpur; a területet két dombvonulat szeli át, amelyeknek legmagasabb csúcsa a Pacsam Pir (445 m.) A szigetek a száraz évszakban a szárazfölddel össze vannak kötve, mert a két Rann ilyenkor egészen kiszárad. A talaj általában homokos, kevéssé termékeny és fátlan, de a völgyek virágzóak. Nagy földrengések gyakoriak. Vasérc, szén és salétrom elő szokott fordulni, de nem bányászszák. A házi állat a teve, ezenkívül híres lovakat és szarvasmarhákat is tenyésztenek. A kereskedelem a tenger felé irányul. A fő kikötő- és kereskedelmi hely Mandvi.

Kács, kisk. Borsod vm. mezőkövesdi j.-ban, (1910) 638 magyar lak.; u. p. Tiboldaróc, u. t. Alsóábrány. Hozzátartozik *Kácstapolcza* kis fürdő, melynek 23·5 C. fokú tiszta langyos hévvizét fürdésre használják. *Apátságát* 1248 óta említik. A XVII. sz.-ban még a daróczi Tiboldok voltak kegyurai. K.-on 1317 táján a pálosoknak is volt kolostoruk.

Kacsa, l. *Kacsafélék.* — *Hirlapi kacsa*, l. o.

Kacsa, sebészi műszer, a műtéteknél a steril lepedőknek a beteg bőréhez való erősítésére szolgál.

Kacsa-cet, a kétfogú cet *(Hyperoodon rostratus* Müll.) neve. L. *Kétfogú cet.*

Kacsacsőrüek *(Ornithorhynchus*, állat), a Csőrös emlősök rendjébe tartozó állatnem. Egy élő és egy kihalt faja ismeretes. L. *Csőrös állat.*

Kacsafarkú lepke *(Macroglossa stellatarum* L.), a szenderfélék *(Sphingidae)* családjába tartozó lepkefaj. Nevét onnan kapta, mert szőrös potrohának vége a kacsa farkára emlékeztet. Csápjai tövükön vékonyak, végük felé vastagodók. Elülső szárnyai szürkésbarnák, hullámos fekete harántsávokkal, a hátsók rozsdasárgák. Na-

gyon hosszú pörge szipókája van. Május—augusztusig nappal röpül és akkor igen gyakran láthatni, amint a virágok fölött lebeg és szipókájával nedvüket szívja. Megfogva egész teste sajátszerüen remeg. Hossza 3 cm.; szárnyainak terjedelme 5 cm. Hernyója sárgászöld; különböző galaj-félék (Galium) leveleit pusztítja. Földben bábozza be magát. Hazánkban közönséges.

Kacsafélék *(Anatidae)*, a Lúdalakuak *(Anseriformes)* rendjének egyetlen családja. A rend 207 fajt foglal magában, a K. családja pedig a következő alcsaládokra oszlik: 1. *Búvárrécék (Merginae)*, l. *Búvárréce*; 2. *récék* v. *kacsák (Anatinae)*; 3. *ludak (Anserinae)*, l. *Ludak*; 4. *hattyuk (Cygninae)*, l. *Hattyufélék*. A kacsák csőre széles, lapított, hegyén körömalakú toldalékkal. A kávák széle fogacsolt vagy fésüs. A lábszár és csüd kb. egyenlő hosszú. 4 ujjuk közül a 3 előre álló úszóhartyával összekötött. A tavaszkor pompás nászruhát öltő hímet gácsérnak hívják. Ilyenkor nemcsak farktövén két tolla kunkorodik fölfelé, hanem meg kitünteti őt az elsőrendű evezők fedőtollainak színe is, amennyiben középrészükön különböző színű, fekete vagy ilyenkor fehér szalaggal szegett ú. n. «tükör» látható. A tojót a gácsértól hangja is megkülönbözteti. Állatokkal és növényekkel táplálkoznak. Táplálékukat a vízben vagy bukva vagy görgicsélve keresik, amennyiben csőrüket a vízben gyorsan nyitogatják és becsukják s ilymódon a káva szélén levő szarulemezeken át a szilárd anyagokat mintegy leszürik. Többnyire költözködő, fészekhagyó madarak. Izletes húsuk, tojásaik és pehelytollaik által hasznosak. Körülbelül 150 fajuk ismert. Nálunk részben mint költő, részben mint átvonuló vagy telelő, 21 faj fordul elő. Nevezetesebbek: a *kanalas K. (Spatula clypeata* L.); *a sípoló K. (Mareca penelope* L.); *a böjti K. (Querquedula querquedula* L.); *a nyilfarkú K. (Dafila acuta* L.); *a kendermagos K. (Chaulelatmus streperus* L.); *a tőkés K. (A. boscas* L.), melynek származékai a *házi K. (A. domestica* L.); *a csörgő K. (Nettion crecca* L.); *a sarlós K. (Eunetta falcata* Georgi); *a bukó K. (Fuligula)*; *a bütykös K. (Tadorna tadorna* L.); *a rozsdás K. (Casarca casarca* L.) stb. A csupasz arcú, farktőmirigyének mósuszszagú váladékáról elnevezett délamerikai *pézsmakacsát (Hyonetta moschata* Flem.) néhol mint háziállatot tenyésztik.

Tenyésztése. A kacsa párzása után márciusban kezd tojni és 15—20-at tojván, kotlani kezd, mely esetben 18 tojást raknak alája. Mivel mint kotló meg nem bízható, tojásait tyúkkal vagy pulykával, vagy mesterségesen költeti ki. Ha a kotlást elnyomjuk, 60, sőt ennél is több tojást rak, melyek átlagos nagysága 63—43·5 mm., átlagos súlya 58—64 gr. A héj súlya 5·5—6·5 gr. A kacsa 28—32 nap alatt költi ki tojásait. Az első napon a fiókák anyjuk alatt maradnak, második naptól mint a csibéket etetjük, 10—14 nap mulva vízre bocsáthatók, hol élelmüket bőven találják, miért is a K. tenyésztése, bár víz nélkül is fölnevelhető, igazán csak víz mellett van helyén. Hizlalása oly módon történik, mint a lúdé (l. o.), 2—3 hétig tart. A hizlalt kacsa hús-súlya 70—75%-a élősúlyának.

Kacsakagylók *(Lepadidae,* állat), l. *Kacslábú rákok.*

Kacsalinszkája Sztanica, falu az orosz doni kozák területnek második doni járásában, vasút mellett, 9652 lak., gőzhajóállomással.

Kácsánd, kisk. Zemplén vmegye nagymihályi j.-ban, (1910) 290 tót lak.; u. p. Málcza, u. t. Bánócz.

Kacsány (azelőtt: *Kvacsán)*, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 281 tót lak.; u. p. Eperjes, u. t. Margitfalva.

Kacsaorrú saru, l. *Csőrös saru.*

Kacsaparéj (növ.), l. *Lemna.*

Kacsar *(Catchar, Cachar)*, Asszám brit-indiai tartománynak DK.-i szögletében, Manipur és Birma közt fekvő kerülete. Két részből áll: a déli K. Glains sík 6402 km², 414,871 lak. és észak-K. 4475 km², 40812 lak. Ez utóbbi hegyvidéken lakók még egészen civilizálatlanok. A hegyek lejtőit sűrű erdők fedik, amelyekben épület- és kaucsukfák, a dombokon teaültetvények, a völgyek fenekén pedig terjedelmes rizsföldek vannak. A kolera gyakori. A főváros a Barak partján Szilcsar, 9256 lakossal.

Kacsarákok *(Lepadidae)*, l. *Kacslábú rákok.*

Kacsázás, a járásnak az a kóros típusa, melynél a törzs váltakozva, de mindig a fellépő láb irányában oldalkilengéseket végez. A far-izmok megfeszülésének köszönhetjük, hogy járásnál a medence és a törzs egyensúly-helyzetben marad, dacára, hogy a láb váltakozó felemelésekor a medence alátámasztása a súlyvonalon kívül eső pontban (bal vagy jobb csipőizület) történik. A farizmok működésének elégtelenségénél (bénulás, v. az izom tapadási pontjainak eltolódásakor: csipőficamodás, combnyakelhajlás) sztatikai egyensúlyzavar jön létre, melyet K. útján (Trendelenburg-féle tünet) igyekszik az illető kiegyenlíteni.

Kácsér v. *gácsér*, a kacsák hímjeinek a neve. L. *Kacsafélék.*

Kacsevan, l. *Nahicsevan.*

Kácsfalu, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 2489 német, szerb és magyar lak., posta- és távbeszélő-hivatal.

Kacs-Gandava *(Kacsi, Khatsi)*, Beludzsisztán egyik tartománya, ÉK.-i részében, Sikarpurtól, Szindh brit-indiai tartomány disztriktusától Ny.-ra, mintegy 23,000 km² területtel, 100,000 lak.; földje egészen sík. Ki-kiszáradó folyói vannak; ezek közt a legfontosabbak a Bolan, Lari és Nari. Az előbbi az afgán felföldről jön le; a szorosban, amelyet a Halaláncban alkot, az angolok a Sikarpur-Szibi-Quetta-i vasutat vezették át rajta. A Nari, a Bolan és a Mula szorosán át vezetnek az utak az Indus mellékéről Afganisztánba; e sztratégiai fontossága miatt az angolok K.-ban több katonai állomást állítottak föl. A tartomány, bár igen forró, termékeny. Fővárosában, Gandavában (5—6000 lak.) lakik a brit protektorátus alatt álló keleti khán.

Kacsics (írják így is: *Kacsik, Kacsuk, Kathyz)*, az Árpád- és Anjou-korban nagy szerepet vitt nemzetség, melyből származott *Simon* bán, Mihály bán testvére, II. András idejében a Nógrád vármegyei Fülek és Szécsény s több kolozsi és tordai jószág ura, ki Péter ispánnal és Simonnal, Bánk nádor vejével, 1213 szept. 28. a pilisi erdők

közelében Gertrud királynéra tört s őt és számos idegen hivét levágni segitett. Leánya, Egizia, a veszprémi apácákkal együtt 1241. a tatárok elől Nonába menekült. Fia volt Folkus (l. *Folkus*, 3). Legmagasabbra emelkedett a nemzetségben Farkas főpohárnokmester fia, *Tamás* erdélyi vajda, a kihalt Zéchenyi vagy Szécsényi család őse. Egy másik ága a nemzetségnek a vingarti Geréb család. A kékkői és gyarmati Balassa családot tévesen származtatták e nemzetségből. E nemzetséget, mint ilyet 1437. említik utoljára. Bars, Bács, Borsod, Gömör, Heves, Hont, Krassó, Mosony, Nógrád, Pest, Somogy, Szolnok, Trencsén, Veszprém és Zaránd vármegyékben 200 faluja volt.

Kacsi-Gandava, l. *Kacs-Gandava.*

Kacsin, *kakh jang*, a birmánokkal rokon hegyi nép Felső-Birmában, Bhamótól É.-ra; sajátos régi szellemvallásuk van. Asszámi törzsrokonaik csinpo és sing-fu néven, mint hires kovácsok ismeretesek.

Kacsincok *(kaskalar, kastar)*, a birjusszi, illetőleg abakani tatárok egyik töredéke, Jeniszszejszk keletszibériai kormányzóság Minusszinszk nevü kerületében.

Kacsintás, hamis, leskelődő pillantás, a kacérkodók vagy szerelmesek szembeszéde.

Kacskakezü medvemajom, l. *Colobus.*

Kacskanár, az *Ural* egyik csúcsa, 868 m. magas.

Kacskanyak (növ.), l. *Infű.*

Kacskaringó *(cirrhus* növ.) a. m. *kacs* (l. o.).

Kacsko-bab (növ.), ritka magyar szó rövid *o* végződéssel, a *Phaseolus multiflorus* L. magvának népies neve Nógrád vármegyében; l. *Bab.*

Kacskovics, 1. *Kálmán*, műfordító, szül. Tót-Gyugyon (Somogy vm.) 1852 dec. 24. Itthon és külföldön jogi tanulmányokat végezett és Somogy vármegye tiszteletbeli főszolgabirája volt. Igen becses és gazdag könyvtára van. Érdemes munkát végzett *Plutarchos párhuzamos életrajzainak* leforditásával (Budapest 1893—1898, 3 köt.).

2. *K. Lajos*, gazdasági és pedagógiai iró, szül. Mohorán (Nógrád vm.) 1806 május 29-én, megh. Sőj pusztán (Nógrád vm.) 1891 dec. 9. Az 1832-iki pozsonyi országgyűlésen Nógrád vármegye egyik követe volt és diétai hirlapot kezdett kiadni. Az orsz. kisdedóvó-egyesület titkára lett s az egyesület évkönyveit 1842-ig szerkesztette. Később az ügyvédi pályára lépett, majd a bányaművelést és annak történetét tanulmányozta s erről irt munkája az *Alsómagyarországi érczművelésről* 1832. jelent meg. Kiadta *Zweig* selmeczi bányamester 1703—1707-ig terjedő s a Rákóczi-forradalomra nézve fontos adatokat tartalmazó naplóját (1835). A keletkezőben levő Orsz. Gazdasági Egyesület titkárává választotta. A *Gazdasági Tudósitások* cimű egyesületi lapot 1837 óta ő szerkesztette, 1843 máj. 21. a fővárosban főjegyzőnek és 1848. országgyűlési képviselőnek választották, úgyszintén az 1861-iki országgyűlésre is. Később a kertészeti egylet titkára lett s a *Kertészeti füzeteket* szerkesztette. Egyik nagyobb munkája: *Közlemények a kisdedóvás s nevelés köréből* (Buda 1843). A M. Tud. Akadémia 1837-ben levelező tagjává választotta. A jogtudományi műszótárhoz s a bányászati műszavak összegyüjtéséhez s magyarositásához is sok adalékkal járult.

Kacslábú rákok *(Cirripedia*, állat), az Izeltlábuak *(Arthropoda)* törzsén belül a rákok *(Crustacea)* altörzsébe, az alsóbbrendű rákok *(Entomostraca)* osztályába tartozó egyik rendet képviselik. A K. mind a tengerben élnek és külsőleg inkább a kagylókhoz hasonlitanak, úgy, hogy ennek alapján a régebbi búvárok a kagylók közé sorozták őket. Csak később, főleg fejlődésük tanulmányozása által tünt ki, hogy a K. nem kagylók, hanem izeltlábú állatok. Testüket több lemezből összetett, kagylószerű, meszes héj födi, kifejlődött állapotban helyhez kötött életet élnek és csak lárva korukban úszkálnak szabadon. A K. testén a rákokra jellemző végtagok közül a csápok és a szájrészek csenevészek, a járólábak pedig sajátságosan kacsokká *(cirrhus)* módosultak. A sajátságos helyhezkötött életmódnak megfelelően szerveiknek legnagyobb része elcsenevészedett.

Idegrendszerük csak egy ducból áll, szemeik aprók és csenevészek, szivük és vérereik nincsenek, hasonlóképen kopoltyuik sincsenek. Legfontosabb szerveik a cementmirigyek, amelyeknek váladéka az állatot valamely vizbemerült tárgyhoz odaragasztja s igy egész életére egy helyhez rögzíti. A K.-ok majdnem valamennyien hímnősek, egyeseknél azonban ú. n. törpe v. póthimeket (l. o.) ismerünk. A peték megtermékenyitése és az embrió fejlődése az anyaállat héján belül történik. A petéből kikelő lárvák három végtagpárral biró *Nauplius*-ok (l. o.), amelyek egy ideig szabadon úszkálnak, majd szájukkal megtapadnak valamely alámerült tárgyon, esetleg más nagyobb állaton vagy mozgó hajón s a cementmirigy váladéka véglegesen odaköti őket az alzathoz. A megtapadt lárva lassan átalakul, kifejlődnek kacslábai és mészlemezekből álló merev páncélja. A K. egyik csoportjának, a *Gyökérfejüeknek (Rhizocephalida)* lárvái más, rövidfarkú rákok potrohán telepednek meg, sajátságos gyökérszerüen elágazó s a gazdarák testébe hatoló szivónyúlványokat fejlesztenek, amelyeknek segitségével a gazdarák nedveiből élősködnek.

A K. között legközönségesebbek a *kacsakagylók* v. *kacsarákok (Lepadidae)* családjának tagjai, amelyek hajlékony, erős nyéllel tapadnak idegen tárgyakhoz. Testük lapos háromszögletes héjjal van fedve. Furcsa nevük avval a régi babonával függ össze, hogy az örvösludak *(Branta bernicla* L.) ebből az állatból fejlődnek ki. A *tengeri makkok (Balanidae)* családjának fajai nyél nélkül, közvetlenül henger- v. kúpalakú és fedővel elzárható hasuk alapjával tapadnak meg az alzaton, nem ritkán nagyobb cetek vagy bálnák testén is.

Kacsnövény, l. *Iszalagnövény.*

Kacsóh *Pongrác*, zeneszerző és esztetikus, szül. 1873 dec. 15. Budapesten. 1897-ben bölcsészeti doktorrá promoveálták Kolozsvárt, ahol Farkas Ödön vezetése alatt zenei tanulmányait is végezte. Budapestre nevezték ki főgimnáziumi tanárnak, 1909. Kecskeméten a főreáliskola igazgatója lett, 1912. Budapesten székesfővárosi főigazgatónak választották meg s az általa szervezett városi zenetanfolyamok élére került. Nevét országszerte méltán híressé *János vitéz* c.

magyar dalosjátéka (1904) tette, melynek sikerével egyetlen magyar szinpadi mű sem vetekedhetik. Többi dalosjátékai: *Csipkerózsa*, *Rákóczi* (1906), *Mary-Anne*. Ezeken kivül számos magyar és német műdalt komponált, zenét irt *Pásztor* Arpádnak *A harang* c. drámai legendájához (1907) és *Molnár* Ferenc külvárosi legendájához a *Liliom*-hoz (1909). Tudományos művei közül felemlitjük az elektromos rezgésekről, a konzonanciáról és disszonanciáról irt értekezéseit, amelyeket a kolozsvári egyetem pályadijjal jutalmazott, továbbá *A zene fejlődéstörténete* c. munkáját (1909).

Kacsolás v. *kocsolás* (növ.), bizonyos termesztett növények levéltövében keletkező fattyúhajtások leszedése, pl. a dohányról v. a szöllőről, mert hasznavehetetlenek vagy termést nem hoznak, ellenben a főszártól a táplálékot elvonják.

Kacsóta, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 426 magyar lak., u. p. és u. t. Szentlőrincz.

Kácstapolcza, fürdő, l. *Kács*.

Kacsuk *Simon*, l. *Kacsics*.

Kacura, *Taro*, herceg, japáni államférfiú, szül. 1848., megh. Tokióban 1913 okt. 10. Mint egyszerű katona (szamuráj) tünt ki 1864. az angol, francia és amerikai flotta elleni harcokban. Az 1868-iki polgárháborúban a mikádó mellett harcolt a sogun hivei ellen. 1870—73-ban Berlinben haditudományokat tanult s ugyanott katonai attasé volt 1875—78. Hazatérve a japáni hadseregben szolgált s különösen kitünt az 1894—95-iki kinai háborúban. Azután Formóza kormányózja lett, majd 1898—1900. hadügyminiszter volt. Ito márki visszalépése után 1901 jún. ő állott a kormány élére s 1905 dec.-ig volt miniszterelnök. Nagy része volt az angol szövetség létrehozásában, ezért a mikádó grófi cimmel tüntette ki. 1908 júl.—1911 aug. másodizben volt miniszterelnök s takarékossággal igyekezett Japán pénzügyi bajain segiteni. E kormányának idejére esett Korea annexiója (1910) és több fontos szerződés megkötése az idegen hatalmakkal. Újabb érdemeiért a mikádó 1910. hercegi rangra emelte. 1912 dec. harmadizben is vállalta a miniszterelnökséget, de már 1913 febr. visszalépett, mert a képviselőház többszöri elnapolása miatt Tokióban nagy zendülések támadtak.

Kacúros v. *csipdelkés* (növ.) az olyan szárnyas hasábú levél (folium runcinatum), melynek nagy és lefelé néző fürészfogai vannak, pl. a gyermekláncfűnek.

Kacza, nagyk. Nagyküküllő vm. kőhalmi j-ban, (1910) 1348 német és oláh lak., régi templomkastéllyal; vasúti állomás, posta-és táviróhivatal. Közelében őskori telep van.

Kaczér *Margit*, operaénekesnő, szül. Budapesten 1874. Az orsz. zeneakadémia elvégzése után a budapesti Operaházhoz szerződött 1891. és 1910-ig tagja volt. Főbb szerepei: Vénusz, Gutrune, Santuzza stb.

Kacziány, 1. *Géza*, magyar és német iró, *K. 2.* fia, szül. Aradon 1856. Előbb budapesti ref. főgimn., majd fővárosi felső keresk. iskolai tanár. 1903 és 1904-ben tanulmányutat tett Angliában és É.-Amerikában, ahol, miután Allianceban (Ohio) a lelkészi vizsgát letette, magyar presbiteriánus lelkésszé avatták. Visszatérvén, a magyar alkotmányos küzdelmekben élénk részt vett, 1909-ben kiment Amerikába, honnan csak 3 év mulva tért vissza s ezalatt ott a magyarság körében missziói munkát végzett. Kiváló sikereket ért el a katonai elbeszélő irodalom terén *Egy évig mondurban*, *A nagy manőver* és *A fekete-sárga zászló alatt* c. műveivel. Egyéb szépirodalmi művei: *Alice*, verses regény (1884); *Divat és Sport* (vigjáték 4 felv., 1894); *A rozsályi malom* (népszinmű 2 felv., 1902.) stb. Irodalmi esztetikai tanulmányai közül fontosabbak: *Ősköltészetünk és az összehasonlító irodalomtörténet*, melyben a legrégibbnek tartott magyar versformának latin eredetét mutatta ki; *Hégésippe Moreau* (Petőfi-album, 1898); *Petőfi* (1899); *Swift Jonathan* (1900); *A női szépség a festőművészetben* (a Pesti Napló karácsonyi albuma, 1913). Mint műfordító angolból, franciából és németből fordított magyarra, pl. Byron Kalózát, ugyszintén magyarból és angolból németre számos műfordítást végzett, melyek közt legkiválóbb Petőfi forradalmi költeményeinek németre fordítása. Történelmi értekezései: *Az 1848—49-iki szabadságharcról*, két kötetnyi terjedelemben (Hazánk); *Magyar vértanuk könyve* (1905); *Metternich és kora* (Politikai Magyarország, II. köt.); *A magyar mémoire-irodalom 1848/49.* (1914).

2. *K. Nándor*, jogi és közgazdasági iró, szül. Mernyiken (Zemplén vm.) 1822 október 16., megh. Budapesten 1908 márc. 2. Tanulmányai végeztével Bécsben működött mint bölcsészeti magántanár, 1847. a nagyenyedi ref. főiskolán lett tanár, 1848. a vallás- és közoktatásügyi, majd a honvédelmi minisztériumban alkalmazták. Végigküzdötte a szabadságharcot mint hadnagy, végül mint kapitány. 1852-ben birói hivatalt vállalt, 1867. Debreczenben sajtóügyi vizsgálóbiró, a biróságok szervezésekor pedig budai törvényszéki biró lett. Művei: *Ultimatum* (1861), röpirat a kiegyezésről; *A magyar népalkotmány vázlata* (1868, névtelenül); *Társadalmi észjog* (1873, 1. füzet); *Tantusvaluta* (németül, 1885); *Zur Regelung des Geld-. Münz-, Bank- und Zahlungswesens* (Wien 1889); *Tisza — az aranyos — elkésett actiója* (1890), mely felelet *Tisza* István Valutánk rendezése c. füzetére; *A világvaluta* (Budapest 1895, németül Berlin).

3. *K. Ödön*, festő, *K. 2.* fia, szül. Marosvásárhelyt 1852 jan. 8. Először Barabás vezetése alatt tanult rajzolni, azután (1869) a müncheni és bécsi akadémia és a párisi École des Beaux-Arts növendéke volt. 1876-ban hazaköltözött és Zentán, Czegléden, végül Szegeden tanított. Eleinte leginkább humoros életképeivel tünt fel (*Egy kérdés*, *Hazafelé*, *Vita longa, ars brevis*, *No, nézd az öreget*). De festett vallásos tárgyú műveket is: *Veronika kendője*; *Mária és Erzsébet* (oltárkép a szepesgörgői templomban); *A Golgotha* (szegedi muzeum); *Krisztus sirbatétele* (megvette a kormány). Egy Rómában töltött tanulmányév után keletkezett egy sor fantasztikus, viziószerű képe, ilyenek: *Sphinx*; *Nagypénteki vizió* (1897, Wahrmann-díj); *Zárdaromok* (Szépművészeti muzeum 1908). *A Gellért éjfélkor* c. képére kapta

a 4000 koronás Társulati díjat, 1909. pedig *Leselkedő* c. képére a Nemes Marcell-díjat. Festett azonkívül faliképeket is (pl. a szegedi pályaudvarban) s mint művészeti író is szerepelt. V. ö. *Fieber*, K. Ödön, Művészet, 1907.

Kaczkó, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 1576 oláh és magyar lak., vasútállomás táviróval, posta- és távbeszélő.

Kaczkowski (ejtsd: kacskovszki), *Zygmunt*, lengyel író, szül. 1826. Bereznicán (Galicia), megh. Párisban 1892. Résztvett a lengyel fölkelésben, amiért hosszú fogságot szenvedett Lembergben. K. annak idején nagy népszerüségét történeti regényeinek köszönhette, melyekben költött hőse: Nieczuja mesél a XVIII. sz.-ból (Murdelio, Sodalis Marianus stb.).

Kaczorlak, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 486 magyar lak., u. p. Zalaszentbalázs, u. t. Gelse.

Kaczvin, község, l. *Szentmindszent*.

Kaczvinszky *Viktor*, a jászóvári premontrei rend prépost-prelátusa, szül. 1817 okt. 20., megh. 1893 február 5. Hosszabb ideig tanár, majd igazgató volt és 1867. lett prépost-prelátus. Irodalmi munkássága: *Mennyiségtan elemei*, kőnyomatban akadémikusok részére (Kassa 1847); *Elmélkedés a mennyiségtan elemei fölött* (Nagyváradi főgimnázium 1853—54. és 1854—1855. évkönyve).

Kád v. *bodon*, üreges folyadéktartó edény, amelyet a kádár v. bodnár tölgyfából, vörös-, erdei vagy luczfenyő-fából, újabban amerikai szurkos fenyőből készít. Jellemzője, hogy fölül nyitott, tehát csak egy oldalon van feneke, falai pedig egyenesek. Lehet köralakú, kerülékes vagy körsarkú négyzetes keresztmetszetü. Különben rendesen hengeres, néha fején, máskor talpán álló csonka kúpalakú. A gyári iparban ott, ahol folyadék részére nyitott edény kell és a pincegazdaságban szerepel (sör-, szesz- és borgyártás stb.). — A *fürdőkádat* l. *Fürdőberendezések*.

Kada *Elek*, író, szül. Kecskeméten 1852 máj. 2., megh. u. o. 1913 júl. 24. Mint kecskeméti ügyvédet 1878. orsz. képviselővé választották, majd 1884—91-ig államvasúti tisztviselő volt. 1884-től Budapesten állandó hírlapírói működést folytatott s különösen a pusztai magyar népéletből vett, zamatos magyarságú elbeszéléseivel tünt fel. 1897-ben Kecskemét polgármesterévé választották. Igen sokat tett Kecskemét rendezése, szépítése és gazdasági emelése érdekében. Különösen kitünt az 1911-iki kecskeméti földrengés után a helyreállítás végett vezetett akcióban. 1912-ben udvari tanácsosi címet kapott. Önállóan megjelent munkái: *A vasutak keletkezése és fejlődése* (1891, 2 köt., Kárpáti Jánossal); *A darázs mérge* (regény, Pataky László rajzaival, 1893); *Magyar történeti album* (a nép számára, 1894, 3 köt.). 1906-ban a Király-szinházban *Helyreasszony* c. énekes népszinművét adták elő.

Kadács (azelőtt: *Nagykadács* és *Kiskadács*), kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri j.-ban, (1910) 421 magyar lak., u. p. Kobátfalva, u. t. Székelykeresztúr.

Kádán, Ogataj nagykhán fia, Dzsingiz khán unokája, Bürivel, Dzsagatáj fiával 1241 márc. 1. a Borgói-szoroson át tört Erdélyre. A radnai német ezüstbányászok megadván magukat, ispánjuk, *Ariscald* vezetése alatt K. hatszázat közülök kalauzok gyanánt használt. Ápr. 2. Beszterczén 6000 embert s utóbb Kolozsvárt is «számtalan sokaságú magyart» vágatott le. Április közepén Várad városát elfoglalta, várát pedig hét hajítógéppel több napig ostromolta s be is vette. Azután elfoglalta a Fekete-Körös nadabi szigetét s Tamásdát (Tamáshidát), Arad és Csanád között *Büdzsik* hadaival egyesült s Bereget és Egrest már együtt foglalták el. 1242 febr. elején kierőszakolta a Duna jegén való átkelést, fölégette Ó-Budát s elfoglalta Esztergomot is; csupán a várat nem, melyet a spanyol Simon ispán hősiesen megvédett. Székesfehérvárnak szintén csak külvárosait hamvaszthatta el s Nagy-Kemlek várát sem tudta bevenni. Irtózatosan pusztítva, üldözte mindenütt IV. Bélát; Horvátországon át Klisszára rontott, de megtudván, hogy a király Trauban van, ezt fogta ostrom alá. E közben azonban értesült, hogy 1241 dec. 11. meghalt Ogataj nagykhán, mire visszavonult. Cattarót fölégette, majd Bolgárországban, Szóflánál egyesült Batu khánnal, hol foglyai nagyobb részét leméészároltatta; több száz magyart azonban magával vitt rabságba.

Kadany, a *kadmium* (l. o.) nem használt magyar neve.

Kadapa *(Cuddapah)*, az ugyanily nevű disztriktus fővárosa Madras brit-indiai kormányzóságban, a Bogawanka és vasút mellett, 18,000 lak., közelében állandó katonai táborral. Indigója híres.

Kádár, *pintér*, *bodnár*, l. *Kádárság*.

Kádár, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 748 oláh és magyar lak., vasútállomás, táviróval (Végvár-Kádár), postaügynökség, u. t. Végvár.

Kádár, a Torda-nemzetségből, a hunn krónika *(Thuróczy*, I. 10 és *Kézai*, 17) szerint a vándorútra indult hunnok kormányzója volt, ki hadi, polgári és büntető ügyekben egyaránt ítélt. Igazságtalan ítéletét a nemzet megsemmisíthette s őt magát is letehette. Ipolyi (Magyar Mythologia 483) a K.-t a nemzet főpapjai közé számítja s így azt nem nemzetség-, hanem hivatalnévnek tartja. K. a Beler fia s Otmár apja volt. Nemzetségéből való lehetett az 1146. említett Cadarius comes curialis is. Ezt a nevet talán röviden Kadarnak ejtették; *Kuun* (Relationum, I. 144) utal a Kadarkaluz-nem mellett egyúttal a Kadar és Kadarkút helynevekre. Kétségkívül összefügg e névvel a Kador nemzetségnév is; e nemzetségből György fia, Márton 1212. Kaposnak ura volt.

Kádár *István*, híres vitéz, 1660. kétszázadmagával a tatárok ellen küzdve esett el. A b.-újfalusi határban eleste helyét ma is Kádár-temetőnek hijják. A róla szóló históriás éneket (Fölemelé Kádár szemeit az égre ....) a nép ma is kedveli; a sok változatot, melyben ránk maradt, összeállította *Thaly* a Vitézi Énekekben. V. ö. *Deák* Ferenc: *Vitéz Kádár István éneke* (Irodalomtört. Közl. 1907).

Kádárbárd, az ácsbárdhoz és tőkebaltához hasonló hasító szerszám, mellyel a kádár a dongák szupolykáját a tőkén kinagyolja.

Kadarcs, ér a Hortobágyon.

Kádárfa, az a faanyag, melyből a kádár különböző gyártmányát késziti. Úgyszólván kivétel nélkül hasitott árú, csak az igen nagy hordókhoz és a száraz árúk csomagolásához szükséges hordókhoz vesznek újabban fűrészelt fát. Hasitott fára azért van itt szükség, mert egyrészt a dongakat rendesen meghajtják, másrészt szállitásnál nagy lökéseknek vannak kitéve és a folyadék is nagy nyomást gyakorol a hordó oldalaira. A hasitott fa teljes hosszuságú szálai jobban állanak ellen, szilárdabbak, mint a többnyire hosszuságukban elmetszett, fűrészelt dongák. Tölgy, bükk, kivételesen szelid gesztenye és a különböző fenyőfélék adnak kádárfát. L. *Donga.*

Kádárinas *(ráklúb, kaffancs, csipér)*, a kádár tartó-szerszáma.

Kadarita, l. *Iszlám.*

Kadarka. A legelterjedtebb s legkitünőbb magyar kékszőllőfajta, amelynek leve főalkotórésze a leghiresebb magyar vörös boroknak, minők az egri, szegszárdi, budai, ménesi, visontai, villányi. A K. állitólag Skutariból került hazánkba s tőlünk terjedt el Szerbiába, hol a hires negotini vörös bort szintén e fajta szolgáltatja.

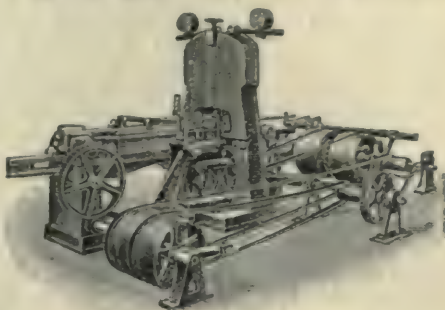
Kadárka vagy *őrfa*, az a magas szálfa, mely dunai fahajóink elején árboc-módra egyenest áll s lóvontatásnál a vontató kötelet magasan tartja.

Kadarkút, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 2063 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélő hivatal.

Kádárság, az az ipar, mely folyadék és bizonyos száraz árúk tartására szolgáló edények készitésével foglalkozik. Ilyen edények: a hordó, kád vagy bodon, csöbör, vödör, puttony, dézsa, kupa, dobonka, töltike, káforka, csoboly stb.

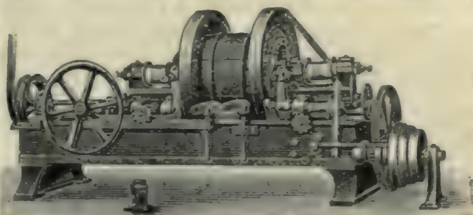
Kádár v. *bodnár* az az iparos, aki a nevezett edényeket kemény fából, *pintér*, aki puha fából késziti. A kádár szerszámai tartók, előrajzolók s mérők és forgácsolók. A tartó szerszámokhoz tartozik a vonó-, szivó- v. faragószék, a törzsök v. bakló, a szinlőbálvány v. faragóoszlop, az ágas, a tőke, a rákláb, sikattyu és higlófa. Előrajzolási és mérőszerszámok: az irdaló a donga vastagságának és szélességének megjelölésére, a körző (2 és 4 ágú és rudaskörző) és a különböző alakszerek. Forgácsoló szerszámok: a kádárbárd, a hasogató- és kádárkés, a szalu v. kapacs, a horholó-, az egyenes és görbe szivó- v. vonókés; gyaluk: a hántó- v. nagyológyalu, az eresztőpad v. gyalu, a horgas v. homoritó, a bütü-, a takaritó-, az aj-, a szin- v. mester-gyalu, az ikergyalu, a csinmetsző-, a fenék- és himzőgyalu, végre idejárul még a vájkoróvó. Fűrészelésre használják a nyakalófűrészt és az ajtók kivágására az ajtó- vagy kanyaritó-fűrészt. Fúró: a köldök-, kanalas-, százada- és csaplyukfúró. A fenék behúzására való a fenékhúzó-vas (állogató), a hordó megcsigázására a hordóheveder v. csiga. A dongák sorjazására a sorjazók (abroncsok), az abroncsok ráhajtására a döngölő- és kisérő-kalapácsot használják. Az abroncsok összeszögecselésére (megaklálására) az akláló serpenyőt (üllőn) és a fejező kalapácsot alkalmazzák. A K. munkája különbözik az edény alakja szerint, nevezetesen más ez kádaknál és hordóknál; a hordóknál is megint különbözik ez a vápátlan, vápás és nagy ászokhordók szerint.

A hordókat azonban nemcsak kézzel, hanem géppel is késztik. Számos az a géprendszer, melyet a hordók gyártására eddig már föltaláltak, de még csak legújabban sikerült az amerikai Fay

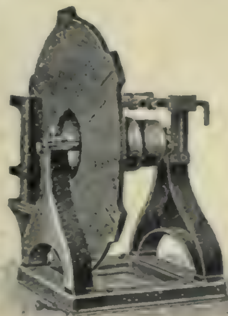
1. ábra. Dongaillesztő gép.

& Cie, ezek nyomán a Schmalz Anthon és fiai és más cégeknek tényleg a gyakorlatban bevált gépeket késziteni. Az újabb hordógyártó gépek a munkafolyammal együtt a következők: A dongákat (l. *Hordógyártás* cikk *képmellékletén 1.*

2. ábra. Csinvágó gép.

ábra) a bütüző-fűrészen kellő hosszuságra levégelik, a dongagyaluló-gépen *(dongamarógép*, l. *Hordógyártás képmelléklet 2. ábra)* azt két szélesebb lapján meggyalulják a fejek meghagyása mellett; a dongaillesztő-gépen (*1. szövegábra)* meggyalulják a donga oldallapjait, azaz megeresztik és megadják neki a kellő szupolykót; ezek után sorjazzák v. illesztik a dongákat (lásd *Hordógyártás képmelléklet 4-ik ábra)*, gőzölik és megcsigázzák (lásd *Hordógyártás képmelléklet 6. ábra)*, miközben esetleg még ki is lángolják. Megcsigázás és az abroncsok fölhúzása után az abroncshúzó-gépen (l. *Hordógyártás képmelléklet 5. ábra)* erősen meghúzzák még az abroncsokat, bütüző-gépen a dongák bütüit szinbe hozzák és végre a csinvágó gépen *(2. szövegábra)*

3. ábra. Fenékillesztő gyalu.

kétoldalt belevágják a csint. A feneket is külön gépeken készítik. A fenékfát a fenékillesztőgyalun (3. *szövegábra)* egyik lapján és két éllapján meggyalulják, aztán összeköldökölik, nagy vastagságú gyalugépen azonos vastagságra gyalulják és a fenékvágó- és párkányoló-gépen *(fenéklapmarógép,* l. *Hordógyártás képmelléklet 3. ábra)* körülvágják és párkányolják a csin méreteinek megfelelően. A feneket azután beeresztik, megszinelik a hordót, belefúrják a szádát és csaplyukat, meghúzzák megint az abroncsokat és készen kiviszik a műhelyből. Az abroncsok készítésére külön vasolló-, lyukasztó- és szögecselő-gép van. A gépkészleteket a napi gyártmány mennyisége szerint állítják össze, pl. 100, 200, 300, 600 drb sörös hordó készítésére. E gépek egyetlen hiánya, hogy egymástól nagyon különböző nagyságú hordókat ugyanazzal a géppel nem lehet készíteni. Gőzölt és hámozott fából is próbálnak újabban hordókat készíteni, de e hordók kevésbbé alkalmasak folyadékok tartására. V. ö. *Frecskay* J., A kádárság (Budapest 1884).

Kádárta, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 657 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Gyulafirátót, u. t. Veszprém.

Kádas *Rudolf,* egyházi író, szül. Jászón 1816 jan. 24., megh. 1880 febr. 2. A premontrei kanonokrendbe lépvén, több rendházban volt tanár; 1856. a Szent István-Társulat igazgatója lett. 1861-ben győri tankerületi kir. főigazgató. 1857—1861-ig szerkesztette a Katolikus Néplapot. Önálló műve: *Lelki kalauz* imák és énekekben (1848).

Kadáver (lat. *cadaver)* a. m. tetem, hulla.

Kadaverin, *cadaverin, pentametiléndiamin,* $C_5H_{10}(NH_2)_2$, állati eredetű hulladékok, fehérjék rothadásakor keletkező, kellemetlen szagú folyadék. A ptomainok (l. o.) csoportjába tartozó vegyület. Kóros viszonyok között (koleránál stb.) a vizeletben is előfordul.

Kaddig-olaj, l. *Kádi-olaj.*

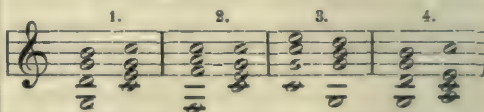
Kaddis (khald) a. m. szent; a zsidóknak már a talmudban, de ott más néven említett, khald nyelven fogalmazott régi imája, mely így kezdődik: «Magasztaltassék és *szentesíttessék* Ő szent neve». Majd egészben (K. sálem), majd fele részben (khácí K.) mondják az istentisztelet főrészei után, illetve végén. Mint a *tudósok K.*-a (K. dirábbanon) imában hangzik ki Izrael és tudósai és mindazok jóléteért, kik a tórát tanulmányozzák. Az *árvák K.*-át (K. jaszóm) az árvaságra jutott figyermekek mondják a gyászév első 11 hónapjában és atyjuk vagy anyjuk halála napjának minden évfordulóján; a *megújítás K.*-át pedig temetések alkalmával imádkozzák. L. *Évforduló.*

Kade, *Otto,* német zenetörténész és egyházi zeneszerző, szül. Drezdában 1819 máj. 6., megh. Doberanban 1900 júl. 19. 1848-ban megalapította a drezdai Cecilia-egyesületet. Számos liturgikus kompoziciót írt az evangélikus istentisztelet számára. Szerkesztette Ambros zenetörténetének ötödik kötetét. Több régi egyházi kompozició új kiadását rendezte sajtó alá és számos figyelemreméltó tanulmányt írt a régi zenéről.

Kadelburg, *Gustav,* magyar származású német szinész és szinműíró, szül. Budapesten 1851 júl. 26., megh. Marienbadban 1910 júl. 12. Magyar hazáját korán elhagyta s mint szinész, különböző német szinházakhoz szerződött, utóljára a berlini Deutsches Theaterben játszott. 1894-ben megvált a szinpadtól. Nevét szélesebb körökben vígjátékai tették ismertté, mert K. bohózatai, ha komolyabb tartalmat hiába keresnénk is bennök, vidám, kedélyes hangjukkal meg tudták nyerni a nagyközönség tetszését s bejárták a legtöbb német szinpadot. Számos darabja közül, melyeket nagyrészt Blumenthal Oskarral, Schönthannal és másokkal együtt írt, magyarra is lefordították és előadták a következőket: *Az aranykakas,* bohózat (ford. *Fái* J. Béla, 1899); *Mozgófényképek,* bohózat (ford. *Heltai* Jenő, 1899); *Az aranypatkó,* vígjáték (ford. *Timár* Szaniszló, 1905); *A nap hőse,* bohózat (ford. u. a. 1909); *A sötét pont,* vígjáték (ford. *Hajó* Sándor, 1910).

Kaden, *Woldemar,* német író, szül. 1838 febr. 9. Drezdában, megh. 1907 júl. 26. Münchenben. Életét nagyobbrészt Nápolyban töltötte, hol a német nyelv és irodalom tanára volt. K. kitünően ismerte az olasz tájakat és népéletet, s költői lendülettel írt útirajzaival át tudja ültetni az olasz földért való lelkesedését olvasóinak lelkébe is. Művei között a legismertebbek: Wandertage in Italien (Stuttgart 1874); Pompejanische Novellen (u. o. 1882); Volkstümliches aus Süditalien (u. o. 1896); Rotes Blut und andre Geschichten aus Süditalien (u. o. 1898). Lefordította németre *Manzoni* Jegyeseit is (u. o. 1883).

Kadencia *(záradék, zárlat;* ol. *cadenza,* franc. *cadence,* lat. *cadentia),* harmoniai nyugpont. Van 1. *teljes* v. *egész* K., mely a domináns és a tonikai akkordból alakul és amelyet *authentikus*-nak is szokás mondani; 2. *egyházi* v. *plagális* K. (befejezés aldominánssal és tonikával); 3. *fél* K. (befejezés domináns akkorddal); 4. *ál*-K. v. *hamis záradék* (Trugschluss), amelyben a dominánsra nem a tonikai akkord következik. Pl.

K.-nak nevezik továbbá zenekarral kisért koncertekben, szonátákban stb. azokat a betéteket (legtöbbször az első tétel végén), amelyek a virtuóznak módot nyujtanak technikai mesterfogások bemutatására. Vagy a darab szerzője maga írja v. más. — *K.* a verstanban a. m. rím. A közbeszédben: *nincs rá K.* a. m. nem lehet rá megfelelni.

Kade-olaj a. m. kádi-olaj (l. o.).

Kades, teljesebben *Kades Barnea,* helység az Izrael és Edom közti határon, megfelel a mai *Ain Kadisz*-nak. A régibb hagyomány szerint az izraelita törzsek Palesztina megszállása előtt hosszabb ideig tartózkodtak K.-ban s innen küldte Mózes követeit Kanaánba, stb. V. ö. Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins VIII. (Leipzig 1885).

Kadét (franc. *Cadet)* a. m. hadapród (l. o.).

Kadét-párt, orosz politikai párt, mely nevét a *K* és *D* betük összetételéből kapta *(K* = konstitucionális, *D* = demokrata). Politikai törekvése az,

hogy Oroszország demokratikus alkotmányt kapjon.

Kádfürdő, l. *Fürdő*.

Kádhűtő készüléket alkalmaznak szesz- és sörgyárakban az erjedő folyadékok hőmérsékének állandó megtartására és alábbszállítására.

Kádi (arab, a törökök *kázi*-nak ejtik), a mohammedán népeknél a vallástörvény szerint ítélő *biró*. A török birodalomban a K.-hivatal a Sejkh ul iszlám főhatósága alá van rendelve. A K.-k elnökei a *mehkeme*-knek (törvényszékek.) A török birodalom virágzó korában a legfőbb birói méltóságok közé tartoztak a *Rumili* (európai Törökország) és *Anatoli* (ázsiai Törökország) *K.-aszker*-jei (azaz szószerint: hadsereg birái). Egy-egy K. kerületét *kázá*-nak nevezik.

Kadiak, közel 10,000 km² területű sziget Alaszka D.-i partja mellett, amelytől a Selikov-szoros választja el. Erdős vidék, partján jó kikötők vannak. Lakóinak száma mintegy 1700, akik közt legtöbb az eszkimó. A Csiniackoj-öböl végében van a főhelye, *K.* vagy *Szt. Pál*, igen jó kikötővel. Ez 1806-ig az Orosz-Amerikai Társaság fószékhelye volt. Itt van az alaszkai prémárúk legjelentékenyebb piaca. A K.-i parton fekszik Karluk, a világ egyik legnagyobb lazachalászatával. 1741-ben Bering fedezte föl. Most az északamerikai Egyesült-Államoké. K.-szigetcsoportnak nevezik az Alaszka DK.-i partján a Beszplodnije szigettől a Jevdokievszkijéig terjedő szigetcsoportot is, amely 13 nagyobb szigetből áll.

Kádi-aszker, l. *Kádi*.

Kadics *Ottokár*, geológus és barlangkutató, szül. 1876 júl. 29. a szlavóniai Stara Pazován. Tanulmányait a müncheni egyetemen végezte, 1904. a m. kir. Földtani Intézethez került geológusnak, ahol azóta Horvátország geológiai fölvételével és ősemlős-maradványok vizsgálatával foglalkozik. Nevéhez fűződik a *Barlangkutató bizottság* megalakulása. Nevezetes felfedezést tett a Miskolcz közelében levő Szeleta-barlang kiásatásával, ahol a diluviális ősember szerszámait százával találta meg. Munkái a m. kir. Földtani Intézet Évkönyvében s a Földtani Közlönyben jelentek meg. Fontosabbak: *Mesocetus hungaricus a borbolyai miocén rétegekből* (1907); *A hámori Puskaporos-barlang Borsodmegyében* (1910); *Paleolitos kőeszközök a hámori Szeleta-barlangból* (Földtani Közlöny 1909, 39. köt.).

Kadicsfalva, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1910) 506 magyar lak.; u. p. és u. t. Székelyudvarhely.

Kadi-köi, a régi *Kalcedon*, város Konstantinápollyal szemben, ahol a Márvány-tenger a Boszporussá szorul össze, 35,000, túlnyomóan keresztény lak., tengeri fürdővel, számos szép nyaralóval és egy görög liceummal; ez ama régi bazilika helyén áll, ahol 451. és 507. egyházi zsinatot tartottak.

Kadim (arab) a. m. régi, ó; geográfiai nevekben gyakran fordul elő; a törökben a. m. *Eszki* (l. o.).

Kadin (tör.) a. m. nő, asszony; az úrnő szóra a *hanym* használatos, míg K.-nak azt a nőt nevezik, akit az előbbi szóval nem akarnak címezni. A szultáni udvarban a szolgálatban álló nők felügyelője a *bas-K.* v. főasszony.

Kadinén, l. *Kádi-olaj*.

Kadingir, Babilon város sumír neve.

Kádi-olaj, *kaddig-olaj*, a füstös fenyő (juniperus oxycedrus) fájának száraz desztillálása útján készült kátrány. Barnásfekete, sűrű-folyós, jellemző szagú folyadék. Főalkotórésze a *kadinén* nevű terpén. Külsőleg bőrbántalmaknál gyógyszerül (ol. juniperi empyreumaticum) használatos.

Kadiueo, Brazilia, illetőleg Gran-Chaco népei, szorosabban a guajakaru-csoport népes ága. Harcias nép. Karl von den Steinen két munkája foglalkozik a K.-kkal. Megjelent *Bátky* Zs. fordításában (Bpest 1913).

Kadlubek, *Mistrz Wincenty*, az első nevezetes lengyel történetiró, szül. Karwowban, a XII. sz. első felében, megh. Jedrzejowban 1223. 1208-ban krakói püspök lett. 1764-ben XIII. Kelemen pápa szentté avatta. Lengyelország krónikája c. műve 1203-ig terjed; Dlugoszig ez a krónika szolgált alapul valamennyi későbbi krónikának. Kiadták: Herburt Félix (Dobromil 1617), Kownacki (Varsó 1824), Bielowszki (Lwow 1872).

Kadmeia, az ókori Thebae akropolisza, melyet a monda szerint a föniciai Kadmos alapított. Az erős várat a chaironeiai csata után (Kr. e. 338) makedon őrség szállotta meg s K. még akkor is fenmaradt, mikor Nagy Sándor Thebát elpusztította.

Kadmium *(cadmium)*, fémes elem. Vegyületeiben mint két vegyértékű pozitiv gyök szerepel. Jele Cd, atomsúlya 112·0. A természetben szinállapotban nem fordul elő; szulfidja, a *greenockit*, Skóciában és Csehországban található. A cinkércek legtöbbjében (gálma, fénylé) kevés K. is van. E fémes elemet úgyszólván egyidőben *Herrmann* és *Stromeyer* fedezték fel 1817. Mivel a fémes K. a cinknél illóbb, a cink desztillációval való gyártásakor az elsőnek átdesztilláló fémrészletek K.-ban bővelkednek, úgyszintén a desztilláció kezdetekor képződő cinkoxid is sok K.-ot tartalmaz. Előállítása a K.-tartalmú cinkből v. oxidból történik olyformán, hogy a cink v. az oxid kénsavas oldatába cinklapokat helyeznek, amikor is a cinknél kevésbbé erélyes K. szivacsos tömeg alakjában kiválik. A K. ezüstfehér, erősen fénylő, nagyon nyujtható fém; a levegőn alig változik. Kristályos szövetű, miért is hajlításkor az ónhoz hasonlóan recseg. Fajsúlya attól függően, hogy egyszerűen olvasztott avagy kalapált, kissé különböző, 8·55 és 8·70 között fekvő. Hevítéskor aránylag könnyen — 320° körül — megolvad. Erősebb hevítéskor — 800° körül — forr; gőzének sűrűsége 3·94 (levegő 1), amiből következik, hogy molekulasúlya 112, vagyis a K.-gőz egy atomu molekulákból áll. A K. és cink elegyét kénesővel amalgamálva, a fogak tömésére alkalmas *amalgámot* nyerünk. A *Wood*-féle alacsony hőfokon (70°) megolvadó fémelegy alkotórésze.

A K. vegyületei közül felemlítjük a következőket: *K.-oxid* CdO; a K. levegőn való elégésekor, továbbá a K.-karbonát, hidroxid hevítésekor képződik. Vörösesbarna por, fs.-a közel 7. Vízben oldhatatlan, savakban K.-só képződésével feloldódik. *Kadmia* Pliniusnál nem kadmiumoxidot, hanem a *kalamin* nevű ásványt jelenti. *K.-klorid* $CdCl_2$. Fémes K.-ot sósavban oldva, e só kép-

ződik. Vizes oldatából két molekula vízzel, mint $CdCl_2.2H_2O$ kristályosodik; más fémek kloridjaival szépen kristályosodó kettős sókat alkot. A *K.-bromid* és *jodid:* a $CdBr_2$ és CdJ_2 hozzája nagyon hasonlók. A *K.-szulfát* $CdSO_4$ úgy készülhet, hogy fémes K.-ot kénsavban oldunk; vizes oldatából a körülményektől függően különböző kristályvíztartalommal színtelen kristályokban válik ki. A *K.-nitrát,* $Cd(NO_3)_2$, vízben könnyen oldható színtelen só. A *K.-szulfid,* CdS, sárga csapadék alakjában kiválik, ha K.-só oldatába kénhidrogéngázt vezetünk v. kénammoniumot elegyítünk hozzá. *Sárga* festékül (jaune brillant), továbbá tüzijátékban kék tűz előállítására használják. Ultramarinnal és berlini kékkel nagyon szép zöld szint (K.-zöld) ad. K.-szulfid mint ásvány a természetben is előfordul. Neve greenockit (l. o.).

Kadmium-amalgám, l. *Kadmium.*

Kadmiumbromid *(brómkadmium),* l. *Kadmium.*

Kadmiumjodid, l. *Kadmium.*

Kadmiumklorid, l. *Kadmium.*

Kadmiumnitrát, l. *Kadmium.*

Kadmiumoxid, l. *Kadmium.*

Kadmium-ötvények. Noha a kadmium a legtöbb fémmel könnyen és tetszőleges mennyiségben ötvöződik, az iparban ezeknek az ötvényeknek a kadmium nagy drágasága miatt nem nagy fontosságuk van. A kadmiumot leginkább adalékfémül használják más ötvények műszaki tulajdonságainak megváltoztatására. Igy a párisi alpaka vagy újezüst evőkészleteket 69·9 réz, 19·8 nikkel, 5·6 cink és 4·7 kadmium ötvényből gyártják. Az ékszerészek igen gyakran 500—980 rész ezüstből, 30—15 rész rézből és 470—5 rész kadmiumból álló ötvényt dolgoznak föl. Az óraalkotórészekhez használt platina, réz, nikkel ötvényhez 1·25% kadmiumot szoktak keverni. Forrasztáshoz 1 rész kadmium, 1 rész ólom és 2 rész ón ötvényét használják. Olvad 149 C°-nál, kalapálható és hengerelhető, igen szívós. L. *Platina-ötvények.*

Kadmiumsárga, l. *Kadmium.*

Kadmiumszulfát, l. *Kadmium.*

Kadmiumszulfid, l. *Kadmium.*

Kadmiumzöld, l. *Kadmium.*

Kadmos, az ókori görög Thebae boeotiai város legelső nemzetségének, a Kadmeionoknak mondai névadó őse (heros eponymos-a). K. megölte Thebae környékének rémét, egy óriási sárkányt s ennek fogait a földbe vetette. E vetésből a *Spartok* (gör. a. m. a *bevetettek),* félelmes óriások keltek ki, kikkel K. Thebaet alapította. A thebaei állami rendet, a művelődést és az istentiszteletet rendezését is K.-tól származtatták. Felesége *Harmonia.* Gyermekei: *Ino, Semele, Agaue* és *Polydoros.* Mint a legtöbb hérószt, úgy K.-t is kigyóalakban képzelték el (l. *Héroszok)* s azt regélték róla, hogy nem halt meg, hanem az Elysiumban örökké él. Míg ez a monda a thebaei nemesség ama törekvéséből fakadt, hogy a honi föld talajából származtassa magát (vagyis a maga «autochthon» voltát bizonyítsa), addig egy ismeretlen eredetű monda K.-t föniciai származásúnak mondja, Tyros királyának, Agenornak fiává teszi s azt meséli róla, hogy akkor jutott Boeotiába, mikor nővérét, *Europét* (l. o.) keresve bejárta a világot. Ezt a mondát némely modern történetiró annak a bizonyítására akarta felhasználni, hogy Thebae föniciai alapítás volt, aminek azonban semmi alapja.

Kadóc, tejjel, sörrel vagy borral hígított lisztpép, mely azonban nem szerepel mint önálló étel, csupán burka a szilvának vagy almaszeleteknek, melyek belemártva zsírban süttetnek ki (ném. *Äpfel in Schlafrock).*

Kadocsa, Hülek fia, Zoárd testvére, az Etil vizén való átkeléstől kezdve, a Névtelen jegyző szerint (7., 33—37., 44—5. fej.) résztvett a magyarok vándorlása és honfoglalása minden nevezetesebb mozzanatában. Szvatopluk ellen a döntő csatában Zobor vezért K. sebesítette meg. A temesi részekben uralkodó Gládot (l. o.) megverte s behódoltatta egész országát. Görögországban testvérével, Zoárddal (l. o.) győztesen hatolt előre egészen Filippopoliszig s onnan Durazzóig. A K. nevet a XIII. sz.-ig a Zoárd-nemzetségnek több tagja viselte, de a XIV. sz. elején az Apor-családnak is van Kadics nevű tagja.

Kadocsa, 1. *Elek,* l. *Lippich.*

2. *K. Gyula,* entomológus, szül. Magyarkimlén (Moson vm.) 1880 febr. 20. 1909-ben a budapesti m. kir. Rovartani Állomás asszisztense, 1914. adjunktusa lett. A mezőgazdasági rovartan terén nagy irodalmi működést fejtett ki. Cikkei különféle hazai szaklapokban és önállóan jelentek meg. E Lexikonnak is munkatársa. Szépirodalmi téren is dolgozott.

Kadom, város Tambov orosz kormányzóságban, Temnikov járásban, a Moksa mellett, kb. 7000 lak. Közelében van Szt. Szeráfin csodatevő forrása és kolostora. Mézkereskedése jelentékeny.

Kador *(Cador)* nemzetségből György fia, Márton a kapornaki apátság kegyuraságát III. Béla királyra ruházta át; 1212. azonban II. András Márton fiainak, Mihálynak és Henriknek ismét visszaadta. A nemzetségről többé nincs emlékezet.

Kadosa *Marcel,* ügyvéd és iró, szül. 1874 ápr. 7. Kishegyesen (Bácsbodrog vármegye). 1900-ban Vázsonyi Vilmossal együtt szerkesztette az *Uj Század* hetilapot, 1905. *A Nép* c. pol. napilapot, 1910. pedig társszerkesztője lett a *Szociálpolitikai Szemlé*-nek. Önállóan megjelent művei: *Blanka,* versek (Bpest 1898); *A kupica bolondjai* (u. o. 1902).

Kádosz, űrmérték, l. *Cadus.*

Kadsar, l. *Kadzsar.*

Kadu, l. *Kedu.*

Kadurkok, l. *Cadurci.*

Kadytis, Herodotosnál *Gaza* (l. o.) neve.

Kadzariah, a. m. mingréliai, l. *Mingrélia.*

Kadzsaga *(Galam),* korábbi elnevezése a felső-szenegáli francia területnek.

Kadzsar *(Kadsar),* a mostani perzsa uralkodócsalád neve. Nevét egy török-tatár törzstől kapta, mely Dzsingiz khán idejében telepedett le az Iráni-fensík É.-i szélére. E törzsből való volt *Mehemed Aga,* ki 1786. Teheránban felvette a sah címet s az utolsó zend származású uralkodó: Lutf Ali Khán legyőzése után Perzsia ura lett 1794. L. *Perzsia* történetét.

Kaedmon *(Caedmon, Cedmon, Ceadmon),* a legrégibb, névről ismert ó-angol költő. Beda sze-

rint 660—680 körül élt mint tehénpásztor Streoneshalhban, a mai Whitbyben. Álmában egy idegen felszólítására némi habozás után énekelni kezdett a világ teremtéséről, amiről pedig azelőtt sohasem hallott. Szt. Hilda kolostorába ment, ahol az apátnő buzdítására mint szerzetes a bibliából több részletet versbe szedett. Műveit a VIII. és IX. sz.-ban mások folytatták s kiegészítették, de biztosan nem állapithatjuk meg, hogy az Istenhez írt himnuszán kívül melyek az ő munkái a neki tulajdonított művek közül; ezek megjelentek Grein-Wülker Bibliothek der angelsächsischen Poesie c. gyüjteményének 2. és 3. kötetében (Leipzig 1894).

Kaegi, *Adolf*, svájci filológus, szül. Baumában (Zürich kanton) 1849 szept. 30. Zürichben egyetemi tanár lett. Főbb művei: Kritische Geschichte des Spartanischen Staates von 500 bis 431 v. Chr. (Leipzig 1873); Siebenzig Lieder der Rigveda übersetzt (Tübingen 1875); Der Rigveda, die älteste Litteratur der Inder (2. kiad., Leipzig 1881); Alter und Herkunft des german. Gottesurteils (Zürich 1887); Die Neunzahl bei den Ostariern (u. o. 1891). Jeles iskolai görög nyelvtant és olvasókönyvet is (2 részben) szerkesztett.

Kaehler, l. *Kähler*.

Kaemmel, *Otto*, német történetíró és pedagógus, szül. Zittauban 1843 szept. 25., 1890 óta a lipcsei Nicolai-gimnázium rektora. Történeti művei közül a kiválóbbak: Der deutsche Volkskrieg gegen Frankreich 1870 und 1871 (Zwickau 1871—1872, 3 köt.); Die Anfänge deutschen Lebens in Österreich bis zum Ausgange der Karolinger Zeit (Leipzig 1879); Besiedelung des deutschen Südostens (1909) és Spamer Illustrierte Weltgeschichte c. vállalatába írt öt kötete. Pedagógiai munkái: Der Kampf um das humanistische Gymnasium (u. o. 1901); Geschichte des Leipziger Schulwesens (1909).

Kaeyenberg, *Albert*, belga költő, l. *Giraud*, 1.

Káf, a mohammedán legenda szerint egy égbe érő hegyláncolat, mely a világot körülveszi és mely dzsinnek és démonok tanyája. A Káf hegység smaragdkőből áll; az égboltozat kék szine a Káf hegység visszasugárzásából ered. A Kaukázus (Kafkaz) nevét is a Káffal szokták kapcsolatba hozni.

Kafarnaum, másképp *Kapernaum* is, ókori város Palesztinában, nem messze a Jordán folyónak a Genezáret tavába való ömlésétől. Zsinagógájában Krisztus ismételten tanított, aminthogy életének utolsó idejében sokat tartózkodott K.-ban, miért is a várost röviden «az ő városának» is nevezték. Fekvését pontosan meg nem határozhatjuk. Legtöbb adat szól a mai *Tell Hum* mellett.

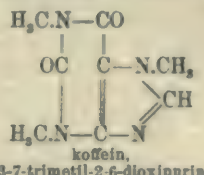
Káfesz (tör.) a. m. rostély, rostélyos ablak; főleg azok az elrostélyozott ablakok, amelyek a női lakosztályban, vagyis a háremben vannak. Régebben a szultáni tanácskozások alkalmával maga a padisah egy elrejtett helyről, ugyancsak K.-ből nézte a tanácskozásokat.

Kaffa, 1. *(Gomara)*, az abesszíniai negus *hűbértartománya* Soától D.-re. K. 1200—1500 m. magas fensík, amelyben a Hotta 3686 m. magasságot ér el és a melyen a Godzseb, Hadi és Boito folyók forrásvidéke van. A kávécserje vadon nő rajta és egész sűrűségeket alkot. Lakói nagyobbára keresztények s az állattenyésztésen és földmívelésen kívül háziiparral is foglalkoznak. Főhelye *Bonga*, a Godzseb közelében. D'Abbadie volt az első európai, aki 1843. és 1846. benne megfordult.

2. *K.*, orosz város, l. *Fjodoszija*.

Kaffanca, l. *Kádárinas*.

Koffein, *koffein, tein, metilteobromin, trimetilxantin, trimetildioxipurin*, alkaloidszerű vegyület és pedig xantibázis. Képlete $C_8H_{10}N_4O_2$, szerkezete

koffein,
1-3-7-trimetil-2-6-dioxipurin

A K.-t *Runge* fedezte fel 1820. a kávéfa (coffea arabica) termésében, a kávébabban, utóbb 1821. *Pelletier* és *Carenton*, majd 1827. *Oudry* a tea (thea chinensis) levelében. Szintézis útján a metilhúgysavból kiindulva, 1898. *Fischer* állította elő. A xantinnak a természetben előforduló metilszármazékai közül a legrégebben ismeretes a K., amely a kávébab és levelek (0·5—2·0%), a tea (2—4%), a paraguayi tea, a paulinia sorbilis gyümölcséből készült guarana (kb. 5%), a kola- v. guru-dió (cola acummata, kb. 3%) a kakao stb. alkotórésze. Rendszerint teahulladékból v. kávéból állítják elő, amelyben a K. csersavval vegyülve fordul elő. A teát forró vízzel kivonva, ólomecettel elbontják a csersavas K.-t, majd a csapadékról leszűrt folyadékból az ólom fölöslegét kénhidrogénnel leválasztják és a megszűrt oldatból a K.-t kikristályosítják, végül forró vízből v. szeszből átkristályosítással tisztítják. Mesterségesen a húgysavból, a ciánecetsavból és hugyanyból, v. a teobrominezüstből metiljodiddal is előállítható. Egy molekula vízzel kristályosodva fehér, szagtalan, selyemfényű, kesernyés ízű kristálykák. Hevítve 234—235°-on megolvad és szublimál. 80 sr. hideg, 2 sr. forró víz, továbbá szesz és kloroform is oldja. Oldata semleges kémlőhatású és keserű. Klóros vízben oldva és az oldatát vízfürdőn szárazra párologtatva, amalinsavat tartalmazó vörösessárga maradékot hagy, amely ammonia-oldattal nedvesítve bíborvörös színt ölt. Vizes oldatában csersav-oldat, e kémlőszer fölöslegében oldható, halványsárgás csapadékot okoz. A K. savakkal sószerű vegyületeket alkot, amelyek azonban már vízben való oldáskor javarészt elbomlanak. A K.-t az idegek és a szív működését élénkítő hatásánál fogva jóideje gyógyszerül is alkalmazzák. 0·2—0·5 gr.-os adagokban az agy és az izmok munkaképességét, a vérnyomást és a vizeletkiválasztást fokozza; nagyobb adagjai mérgezési tüneteket okoznak. Izgatószerül főképen szívgyengeségnél alkalmazzák. Fejfájásnál, idegbántalmaknál és húgyhajtószerül is használják.

Kaffer, helyesebben *káfir* (a. m. hitetlen), Zambézitől a Nagy-Halfolyóig lakó, a délafrikai 2 mil-

liónyi bantu-ághoz tartozó nép, tágabb értelemben az a népcsoport, amely a hottentották és busmanok kivételével valamennyi, Afrika Ny.-i és K.-i részében és belsejében a Fokföldtől az é. sz. 5°-ig lakó népet felöleli, amelyek közt a K. nép a legjelentékenyebb. A K. nép feloszlik az amaszvázi, ama-tonga, ama-kosza (ama-xosza), amandabele, ama-mpondo, ama-zulu, mátabelé ágakra. A Kalahari keleti szélén lakó K.-eket becsuánoknak hívják. A K.-ek koponyája hosszukás, mindkét oldalon lelapított, homlokuk magas és domború, pofacsontjuk és orruk kiálló, álluk hegyes, ajkaik kissé duzzadtak, hajuk gyapjas, szakálluk gyönge, bőrük színe a sárgásbarna és fekete közt váltakozik. A K.-ek szorosabb értelemben nomádok, marhatenyésztésből és földmívelésből élnek. Rabszolgáik nincsenek. Háború idején szigorú fegyelmet tartanak és bátrak, de kegyetlenek; békében erélyesek, mérsékeltek és becsületesek. Fegyverül buzogányt és hajító dárdát használnak, íjjat és nyilat nem. A gyermekek egész meztelenül járnak; a férfiak rövid, a nők hosszú, állatbőrből készült kötényt viselnek. A körülmetélés szokása nagyon elterjedt mind a két nemnél. Lakóhelyük kunyhó, mely félgömb alakban, fonadékból készül; több ilyen kunyhó körbe épül, amelyet kerítés vesz körül (král). A K.-eknél soknejüség divatozik; a nőket veszik. A család berendezése patriarchális. Vallásuk a holtak tiszteletéből, rossz szellemek idézéséből és varázslatból áll. Papjaik csodaorvosok, szellemidézők és esőcsinálók. A kereszténység a K.-ek köreiben sok helyütt meghonosult; egyes mohammedánok a Cap Delgadónál laknak. V. ö. *Theal*, Kaffir Folklore (London 1892); *Laing*, The Matabele Rebellion (u. o. 1896); *Revoil*, Les zulus et les Kaffres (Lille 1880). L. *Kaffraria*.

Kaffer bivaly, l. *Bivaly*.

Kafferek, l. *Kaffer*.

Kaffer-fa, *Kaffer-kenyér* (növ.), l. *Encephalartos*.

Kaffer nyelvek, a *bántu* nyelvcsaládnak egyik ága, másik a zulu. *Czimmermann* István hittérítő hazánkfia, ki Zumbóban 1894 jan. 31. halt meg, kaffer nyelven vallásos könyveket írt. V. ö. *Roberts*, The Kafir Language (London 1895); *Lewis*, A grammar of the Zulu language (Natal 1859); *Roberts*, A Zulu Kafir dictionary (London 1895).

Kaffer tyúk *(borzas tyúk)*, kisebb testü s nem lesimuló, hanem visszakunkorodó tollazatú, Dél Afrikából származó s nálunk tenyésztési jelentőséggel nem biró tyúkfajta.

Kaffka, 1. *László (tarczafalvi)*, szül. Belényesen (Bihar) 1856 máj. 1. Jogi tanulmányainak elvégzése után 1876. a belügyminisztérium szolgálatába lépett. A Szörény vármegyében lábrakapott visszaélések megvizsgálása végett előbb kormánybiztosnak, utóbb alispánnak nevezték ki. Kevés idő multán mint a vármegyék purifikátora szerepelt. 1901-ben nevezték ki miniszteri tanácsossá. 1906 febr. 11 – ápr. 6-ig belügyminiszteri államtitkár volt. A vármegyei közigazgatási lapokban a közigazgatás államosításának módozatait tárgyazó tanulmányokat írt. — Felesége *Hegyesi* Mari (l. o.) szinművésznő.

2. *K. Margit*, írónő, szül. Nagykárolyban (Szatmár vm.) 1880 jún. 10. Iskoláit szülővárosában, az egyetemet Budapesten elvégezve, Miskolczon 1902. tanári állást vállalt; 1904. férjhez ment Fröhlich Brunóhoz, akitől azonban két évi házasélet után elvált. 1910-ben a főváros alkalmazta tanárnak. 1902 óta működik a szépirodalom terén; versekkel lépett föl, majd novellákat kezdett írni s az irodalom modern irányához, az ú. n. «nyugatosok»-hoz csatlakozott, akikhez azonban inkább érzelmi, mint szellemi kapocs fűzi; fölfogása és iránya nem sajátosan «nyugati»-as. Művei, különösen regényei, nagy föltünést keltettek s a komoly kritika elismerését is kivívták. Biztos meseszövés, az emberi, főként női lélek-nek mély ismerete, a valóság iránti erős érzék jellemzik; fordulatos, merész, érdekfeszítő bonyodalmat tudatosan nem ad. Önállóan megjelent kötetei közül fontosabbak: *Versek* (1903); *Levelek a zárdából; Gondolkodók* (novellák 1905); *Kaffka Margit könyve* (versek 1906); *Csendes válságok* (novellák 1909); *Tallózó évek* (versek 1910); *Utólszor a lyrán* (versek 1912); *Színek és évek* (regény, az írónő legértékesebb műve, 1912); *Mária évei* (regény 1913).

Kaffraria *(Transzkei-territorium)*, tágabb értelemben véve Dél-Afrikának keleti partvidékét foglalja magában az Alsó-Zambézi vidékétől a Fokföldig (2000 km.) és a Mozambiki-csatornától a belső Afrikát szegélyező hegyekig. Az angolok terjeszkedése azonban ennek a földnek nagy részét bekebelezte a Fok-gyarmatba. Jelenleg *Brit-Kaffrariát* és *tulajdonképeni Kaffrariát* különböztetnek meg.

Kafilldezinfektor, állati hullák és vágóhídi hulladékok ártalmatlanná tételére és kihasználására szolgáló készülék, melyet először *de la Croix* készített Antwerpenben, *Rietschel* és *Henneberg* pedig tökéletesebb formában Berlinben állított fel. A K. három hengerből áll; a legnagyobb a sterilizáló, amely kettős falú, likacsos fenekű, légmentesen elzárható és a hullák stb. befogadására való. A második henger a recipiens, ebben az állati részekből kifolyó zsír és enyv gyülik össze. A harmadik henger a sűrítő, a gázok és gőzök lecsapására. A hullarészek elhelyezése után a sterilizálót elzárva, kettősfala közé 5 atmoszférás gőzt bocsátanak, mire az állati részek száradni kezdenek s a kiszivárgó folyékony anyagok a recipiensbe jutnak. Egy óra mulva gőzt eresztenek a sterilizálóban lévő hullarészekhez és 6 óra elteltével a gőz útján kiszorítják a folyékony anyagokat a recipiensbe. A sűrítőben v. kondenzátorban a gőzöket és gázokat hideg vízzel lecsapolják, a be nem sűríthető gázokat pedig elvezetik a tüzelőbe. A sterilizálóban visszamaradó szagtalan anyagokat további szárítás után megőrlik és trágyázásra használják. A recipiens tartalmából zsírt és enyvet állítanak elő. A K.-ban egész hullák is elhelyezhetők s így a ragadós betegségekben elhullott állatok veszélytelen feldolgozására alkalmas.

Kafióta, afrikai nép, l. *Kabinda*.

Káfir (arab, a. m. hitetlen), a muszlimoknál a máshitüek elnevezése; a törökök népies kiejtésében *gyaur*-nak hangzik. E szótól származik a

délafrikai *kaffer* nép neve (l. o.). A K. ellentéte *múmin* (l. o.) a. m. hívő.

Kafirisztán, a Hindu-kus magas völgyeit magában foglaló vidék Afganisztán É.-i részében; területe mintegy 52,000 km², kb. 200,000 lak. A magasan fekvő vidék, ahol 5000 m.-nél magasabb hegycsúcsok is vannak, télen igen zord, de nyáron a meleg gyorsan megérleli a gabonát, gyümölcsöket és a szőllőt. A hegyek lejtőit nagy erdőségek és jó legelők takarják. A kafirokon kívül a hegyvidék termékeny részeit a fehér hunnok vagy jue-csi-k lakják, az Afganisztánnal határos völgyeket pedig az afgánok. A területet az angolok az afgán emir fenhatósága alá állították. Csak a legújabb időkben tudunk róla valamit.

Kafr (*kefr*, arab) a. m. falu.

Kafr-el-Zaiját, az egyiptomi Gharbieh mudirijeh (tartomány) főhelye a Nilus folyó damiettei deltájának jobb partján, 11,400 lak., hajóállomás, élénk gabona- és gyapotkereskedelem.

Kaftan, *Julius*, német evang. teológus, szül. Apenrade mellett Leifban (Schleswig-Holstein) 1848 szept. 30. 1873 őszétől baseli, 1883. berlini rendes tanár. A Ritschl-féle teol. irány híve. Művei közül megemlítendők: Die Predigt des Evangeliums im modernen Geistesleben (1879); Das Wesen der christlichen Religion (1888); Glaube und Dogma (Bielefeld 1889); Dogmatik (6. kiad., Tübingen 1909); Jesus und Paulus (1906).

Kaftán, hosszú hálóköntösszerű keleti ruhadarab, mely főleg a mohammedán népnél van divatban. Régebben díszöltönyt jelentett, melyet különös kitüntetésképen a szultán szokott kedvelt alattvalóinak ajándékozgatni. Perzsiában és Közép-Ázsiában még mai nap is megvan ez a szokás. Mai napság egyszerű ruhadarab, felső ruha. Innen *kaftandzsi* vagy *K.-agaszi* a főruhatáros, főleg mint udvari hivatal. E helyett újabban az *esbübdzsi basi* (főruhatáros) kifejezés van használatban.

Kaftánméz, Ciprus szigetén készítik Szt. Jánoskenyérből, melynek szirupjába egyéb gyümölcsöket főznek be.

Kafuro, afrikai város, l. *Karagvé*.

Kafúzok (*cafusos*), más néven *zambo*, Amerikában az indiánusok és négerek korcsai v. keverékei. A délamerikai K. általában erős, széles mellüek és karuak, amihez képest lábaik gyengén fejlődtek; arcvonásaik inkább négerekre emlékeztetnek. A San Paolóban élő K. a négereknek és egy ma már úgyszólván kipusztult indiánus törzsnek (tamajok) korcs-ivadékai.

Kagal (voltakép *kahal*, héb. a. m. gyülekezet, község), Oroszországban olyan nagyobb zsidó községek, melyeknek bizonyos önkormányzati jogot adott a kormány. Egyebek közt a K. veti ki egyes tagjaira az állami, hitközségi, szegény- és betegsegélyezési adót. A neki tévesen tulajdonított zsidó-nemzeti célzatokról v. ö. *Schwabacher*, Drei Gespenster (Stuttgart 1883).

Kagalnik, 1. folyó orosz Besszarábiában, l. *Kogilnik*.

2. *K.*, kozák telep a Donvidéken, az Azovitenger partján, gabonakereskedéssel, halászattal és 5000 lak.

Kágami, nyeles v. zsinóros japáni fémtükör, hátsó lapján öntött ékítményekkel.

Kaga-porcellán, Kaga japáni tartományban készült, többnyire piros szinnel és arannyal díszített porcellán.

Kagemni, egyiptomi bölcsész, Szenefru király (l. o.) helytartója, kinek a papirusz Prisse-ben foglalt tana főleg illemszabályokat tartalmaz.

Kagera, afrikai folyó, l. *Alexandra-Nilus*.

Kagi (*Chia-i*), város a Pyreneusok D.-i oldalán Spanyolországban.

Kagilnik, folyó Besszarábiában, l. *Kogilnik*.

Kagiszman (*Kagysman*), az ugyanily nevű kerület fővárosa az orosz Kaukázusban, gyümölcskereskedéssel és kb. 7000 lak. Közelében nagy sóbányák vannak (5·5 millió kg. évi termelés).

Kago (ejtsd: kango), japáni hordható szék, amely személyszállításra való és két ember viszi.

Kagosima, az ugyanily nevű ken fővárosa a régi Szacuma tartományban, a K.-i pompás öböl Ny-i partján Kiusiu szigetén, (1908) 63,640 lak., fayence-készítéssel (a régi híres Szacuma-fayence utánzatával), fegyverkovácsolással és pamutfonókkal. 1914 január havában a Szakurasima tűzhányó kitörésekor a város egyrésze elpusztult és sok ember vesztette életét.

Kagu (*Rhinochetus jubatus* Vers. et Des Murs), a Darualakuak rendjébe és a Guvatdaru-félék családjába tartozó madárfaj. Családjának egyetlen ismert képviselője. Tömzsi termetű, középhosszú, egyenes csőrű; csüdje vastag. Főszíne szürke, alul világos rozsdabarna, evezői feketék. Új-Kaledóniában honos; éjjeli állat, csigákkal és férgekkel él.

Kaguár a. m. jaguár (l. o.).

Kagul (*Kahul*, románul *Formosa*), város Besszarábia orosz kormányzóság Iszmael járásában, kb. 8000 lak. Tőle D.-re van a K.-i liman, amelyet a Duna iszapja választott el a tengertől. Ennél verték meg 1770 aug. 1. a Rumjancev vezérelte oroszok a törököket. 1856—78-ig román terület volt.

Kagyló (állat), l. *Kagylók* és *Kagylóhéj*.

Kagyló, *vízkagyló*, az épületek belső fölszerelésében a mocsokvíz kiöntésére szolgáló kagylóalakú edény, legtöbbnyire öntöttvasból, belül emaillozva. Alul rendszerint bűzelzáróval van ellátva.

Kagylóarany, l. *Aranybronz* és *Íróarany*.

Kagylóárok, l. *Fül*.

Kagylóatka (*Atax*, állat), az Atkák rendjébe tartozó atkanem. Az édesvizi kagylók kopoltyúlemezeiben élősködik. Egyes fajok csak fiatal korukban élősködők. 5 faj ismeretes.

Kagylóezüst, l. *Ezüstbronz* és *Íróezüst*.

Kagylóhéj, a kagylók (l. o.) testét borító teknőszerű meszes héj. A K.-akat ugyanazon célra használják, mint a csigák héját. A nagyobbakat kerti dísznek, ámpolnáknak, vázaknak, a kisebbeket és szebbeket nipptárgyaknak. A fésükagyló héjait finom ragoût tálalására, a festő- és folyami kagylóét pedig festékek keverésére és tartására használják. Akváriumokat is díszítenek velük, gombokat készítenek belőlük és a nagy mennyiségben előfordulókból meszet égetnek. Az édesvizi kagylófajok kagylóit népünk békateknőnek nevezi.

Kagylóhéjhalmok (ang. *Shellmannds*), l. *Amerikai őskulturák* és *Konyhahulladékhalmok*.

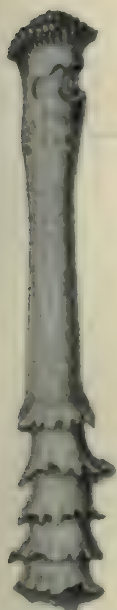
Kagylók (*Lamellibranchiata, Acephala, Bivalvia*, l. *a képmellékletet*), a Lágytestű állatok (*Mollusca*) egyik osztálya. Kétoldali részarányos összenyomott testü és fejnélküli állatok; állkapcsuk és nyelvük nincs. Testüket kemény héj födi, amely egy jobb- és egy baloldali félből áll; e két héjfelet a háton végigvonuló pántszalag kapcsolja össze. A héjon belül a köpeny következik, amely a K. testét teljesen körülburkolja és a héjat is kiválasztja. A kagylóhéjak leggyakrabban egyforma nagyok, néha azonban az egyik nagyobb a másiknál s a kisebb ilyenkor kis fedőnek látszik. A kagylóhéjak belső lapján több bemélyedést találunk, melyek az odatapadó záróizmoktól származnak; rendesen két ilyen izombemélyedést találunk, egyes esetekben azonban csupán egyet a kagylóhéjak hátulsó felében. A két izombemélyedés között aztán a kagylóhéj alsó szegélyével egyközösen futó vonalat is találunk, amely a köpeny tapadásától származik s ez a *köpenyvonal*. A kagylóhéjak elzárására szolgál a *zárókészülék* (cardo), melyen rendesen kiálló nyujtványok és bemélyedések vannak, az ú. n. *fogak* és *fogbemélyedések* s ezek úgy állanak egymással szemben, hogy az egyik kagylóhéj foga a másiknak fogbemélyedésébe illik. A zárókészülék második része a *ruganyos szalag*, amely a csigolya mögött fekszik és vagy külsőleg is látszik, vagy pedig csak belsőleg s ez utóbbi esetben egy csatornában fekszik és porcogós. Végül a zárókészülék harmadik részét alkotják a *záróizmok*, amelyeknek működése az állat akaratától függ. A legtöbb kagylónál a száj fölött és a végbél alatt fekvő két záróizmot találunk s ha ezek egyformák, akkor az illető kagylókat *egyforma záróizmuaknak* (Homomyaria), ha pedig a hátulsó nagyobb, akkor *felemás záróizmuaknak* (Heteromyaria) nevezzük; ha végre a mellső záróizom teljesen eltünik, akkor az illető K. *egy záróizmuak* (Monomyaria), aminő pl. az osztriga is.

A kagylóhéjak három rétegből állanak: 1. egy belső, fénylő, ú. n. *gyöngyházrétegből*, amely egymásra következő mészrétegekből áll (l. *Gyöngyház*); 2. egy közbülső, mészprizmákból álló *porcellánrétegből* és 3. egy külső vékony, mésztelen, szarunemű rétegből, az *epidermisből*. A köpeny az egész testet körültakarja, de szegélyei nem mindenütt érintkeznek, így a láb kibocsátására a hasoldalon az ú. n. *lábnyílást* formálják; hátsó szegélyén azonban már két nyílást találunk, melyek közül a felsőn a bélsár, elhasznált víz, csirasejtek stb. jutnak a külvilágba s ez a *kloakanyílás*, míg az alsón a lélegzéshez szükséges víz hatol a testbe s ez a *kopoltyunyílás*. E nyílások környéke sokszor hosszú csövekké nő ki s ilyenkor aztán *szifóknak* nevezik. A K. nagyrésze *szifós (Siphonea)*, másik és kisebb része *szifótlan (Asiphonea)*. A test középvonalában a hasoldalon egy húsos kiemelkedést találunk s ez a *láb* vagy *talp*, amely csak igen ritkán hiányzik, megnyúlhat és megrövidülhet, az előbbi esetben aztán messze kiállhat a köpeny és a kagylóhéjak alól s igen különböző alakú lehet. A K. igen fontos és egyedüli helyváltoztató szerve, amelynek segítségével az iszapban v. a homokban mászkálnak, sőt abba még be is ássák magukat. A lábban fekszik a *bisszusmirigy* is, amely az állat odatapasztására való bisszusfonalakat választja el. *Idegrendszerük* három fődúcpárból áll, melyek közül az agydúcok (cerebro-pleuralis dúc) igen kicsinyek; a lábdúcok (pedális dúc) valamivel nagyobbak, míg a zsigerdúcok (parieto-visceralis dúcok) a legnagyobbak. A külső érzékszervek közül ismerjük a tapintást, a helyzetérzést és a látást közvetitő *érzékszerveket*. *A bélcsatorna* a felső és alsó ajaktól határolt szájnyílással kezdődik s rövid garatba vezet. A gyomor rövid, gömbalakú s egy vakbéllel függ össze, amelyben kristálypálca van. A vékonybél igen hosszú és többszörösen hurkolt. A végbél a szívkamrán hatol keresztül. A bélcsatornával összefügg a középbéli emésztő mirigy, melyet régen májnak tartottak. Ez választja el az emésztő nedveket, szívja fel a megemésztett táplálékot, tartja vissza a szervezetbe kerülő mérges anyagokat, azonkivül ennek sejtjei halmoznak fel tartaléktáplálékul szolgáló anyagokat és a héjak növekedéséhez és kifoltozásához szükséges mészsókat.

A K. valamennyien *kopoltyukkal lélegzenek*, amelyek a köpeny és a láb tövén erednek s a köpenyüregbe szabadon lógnak le. Általában levélalakuak s mindenik oldalon párosak, köztük az egyiket külső, a másikat belső kopoltyunak nevezzük. A külső igen gyakran kisebb, sőt néha csenevész, vagy pedig egészen hiányzik. Mindegyik kopoltyu két lemezből áll s ezek alapjukon a kopoltyucsatornát formálják; egymás mellett fekvő fonalakból állanak, amelyek a kopoltyu szabad szegélyén ívesen összehajlanak, de oldalaikon szabadok; a köztük lévő nyílásokat azonban harántlécek szelik át, minek következtében mindenik kopoltyulemez ablakocskásnak látszik. Ugyanilyen szerkezetet találunk különben a kopoltyulemezek belső oldalán is. A vizet a kopoltyuk nyílásaiba csillangók vezetik. Az elhasznált víz a kopoltyucsatornában gyül meg s innen a kloakanyíláshoz megy. *Szivük* a hátoldalon fekszik; egy kamrából és két pitvarból áll; a szivkamra körülnövi a végbelet és belőle két vérér indul ki, egyik a mell felé, a másik hátrafelé; a pitvarok a kopoltyukból jövő vért veszik fel. A nitrogéntartalmú bomlástermékek kiválasztására szolgálnak a *Bojanus*-féle szervek. Szaporodásuk ivaros és majdnem kivétel nélkül valamenynyien vált-ivaruak. A peték megtermékenyítése a köpenyüregben, vagy pedig a kopoltyukban megy végbe, sőt néha fejlődésük is e helyen indul meg.

Táplálékuk élő vagy elhalt növényi és állati anyagból áll. Helyüket rendesen nagyon lassan változtatják, de egyesek kagylóhéjaik gyors nyitása és csukása segitségével elég gyorsan úsznak is. A hosszuszifósak beássák magukat s csak szifóikat hagyják kinn. A valódi fúró-K. fákba és kövekbe fúrják be magukat. Legnagyobb részük tengeri, de édesvizekben is több fajuk él; kizárólag édes vizekben csupán az *Unionidae* és *Cycladidae* családok fajai élnek. Mint kövületek már a szilur- és devon-képződményekben szerepelnek. Számuk manapság 14 ezer, melyből 9 ezer kihalt, 5 ezer élő faj.

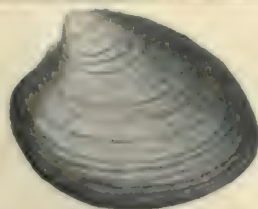
KAGYLÓK.

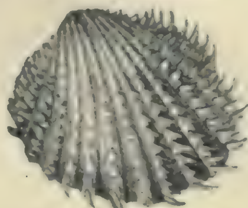
1. Aspergillum vaginiferum.

2. Pecten jacobaeus.

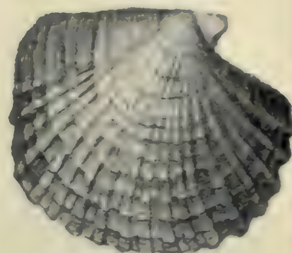
3. Venus mercenaria.

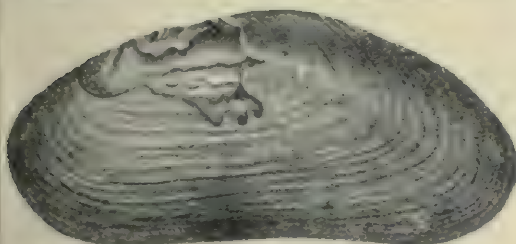
4. Cardium aculeatum.

5. Tridacna squamosa.

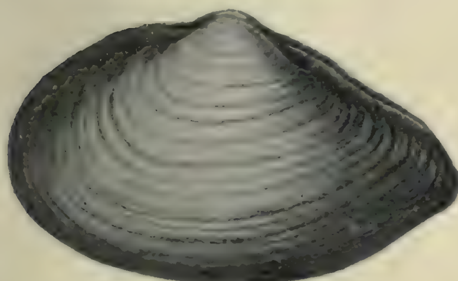
6. Meleagrina margaritifera.

7. Margaritana margaritifera.

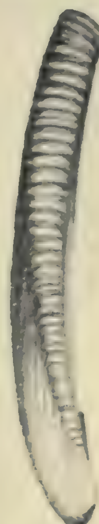
8. Malleus vulgaris.

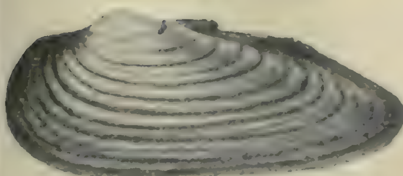
9. Mya arenaria.

10. Cardium retusum.

11. Solen ensis.

12. Unio pictorum.

13. Isocardia vulgaris.

14. Lithodomus lithophagus.

«Kagylók» cikkhez.

Rendszertani beosztásuk:

I. rend. *Ős-K. (Protoconchae).* Kezdetleges szervezetű K. Kopoltyujok fésüs (Protobranchiata,) vagy fonalas (Filibranchiata), v. pedig a kopoltyufonalak összenővése következtében az igazi lemezeskopoltyus K. kopoltyujához hasonló. Utóbbiakat Ál-Lemezeskopoltyusak (Pseudo-Lamellibranchiata) néven is szokás egyesiteni (pl. Pecten). 1. alrend. *Egyenlő záróizmuak (Dimyaria v. Homomyaria).* Két egyenlő záróizmuk van. Pl. *Arca Noaea* L., *Nucula rostrata* Lam. 2. alrend. *Különböző záróizmuak* (Anisomyaria). Az elülső záróizmuk csökevényes (Heteromyaria) v. egyáltalában nincsen meg (Monomyaria). Pl. ködatolya *(Lithodomus)*, vándorkagyló *(Dreyssena)*, tengeri gyöngykagyló *(Meleagrina)*, fekete kagyló *(Mytilus)*, selyem- v. sonkakagyló *(Pinna,)* osztriga *(Ostrea)*, fésükagyló *(Pecten)*.

II. rend. *Lemezes kopoltyus K. (Heteroconchae).* Szervezetük az óskagylókénál fejlettebb. Kopoltyuik mindig lemezesek. 1. alrend. *Épköpenyszélü K. (Integripalliata).* Pl. tavi kagyló *(Anodonta)*, festőkagyló *(Unio)*, folyami gyöngykagyló *(Margaritana)*, óriás-kagyló *(Tridacna)*, szivkagyló *(Cardium)* stb. 2. alrend. *Öblösköpenyszélü K. (Sinupalliata).* Pl. hüvelykagyló *(Solen)*, tátongókagyló *(Mya)*, fúrókagyló *(Pholas)*, hajóféreg *(Teredo)*, rostakagyló *(Aspergillum)*.

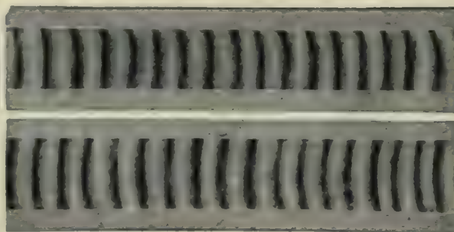
Kagylóméreg. *kagylómérgezés.* Némely kagyló, osztriga, csiga élvezete igen heves mérgezést okoz. Ennek vagy az az oka, hogy a kagyló testében valamilyen méreg keletkezik (pl. az osztrigákban ivás idején), vagy az, hogy a kagyló a környező vizbe került mérgeket szedi föl magába: igy pl. az olyan vizből szedett kagylók, ahová csatornák, szennyvizek ömlenek be, rendszerint mérgesek. A kagylómérgezés jelenségei rendkivül változatosak, valószinüleg azért, mert nem minden mérgezésnél szerepel ugyanaz a fajta méreg. Rendszerint 2—4 órával a mérges kagyló élvezete után viszkető bőrkiütés jelenik meg, az arc, a kezek megdagadnak; hasmenés, hányás lép fel, néha hidegrázás, öntudatlanság, deliriumok, görcsök, sőt súlyos esetekben szédülés, bénulások (különösen a karokban). A halál néha 2—5 óra mulva is bekövetkezhetik. Sokszor egyébként teljesen ártalmatlan kagylók is okozhatnak mérgezést, így pl. a rendszeresen fogyasztott fekete kagyló (Mytilus) is; Wilhelmshavenben egy, azelőtt szennyezett vizű medencében állott hajó oldaláról szedett fekete kagylók tömeges mérgezést okoztak. A kagylók testéből Briegernek sikerült is egy alkaloidaszerű anyagot izolálnia, a mytilotoxint.

Kagylópad, egyes társasan élő tengeri kagylófajok nagyobb területeket ellepő tömege. K.-okat főleg az osztrigák, fekete kagylók és fésűkagylók alkotnak, amelyek vagy a szilárd alapzathoz, vagy pedig egymás héjához szorosan egymás mellett megtapadva, valóságos kagylótömegeket képeznek, amelyeknek hézagaiban más kagyló- és csigafajok vagy csövetlakó gyűrüsférgek is meg szoktak telepedni. Az említett ehető kagylófajok nagy tömegekben K.-okat alkotva a vizben álló facölöpökön is meg szoktak telepedni; ezt a tulajdonságukat a kagylótenyésztők gyakorlatilag értékesitik (l. *Osztrigapad*). Egyes csigafajok is oly nagy tömegben fordulhatnak elő, hogy valóságos *csigapadokat* alkotnak.

Kagylópénz, a fizetés kezdetleges eszköze csereügyletek helyett; így ment át a köztudatba, hogy a primitiv népek bizonyos kagylókat értékül pénz gyanánt vesznek, pedig a legismertebb K., a *kauri* (cowry, Cypraea moneta L.), tulajdonképen csigahéj; kivüle még a Nassa callosa járt pénz gyanánt Afrika, India, Oceánia némely benszülött törzsénél, ahol e kelendő héjak női ékszer gyanánt szolgáltak s így bizonyos mennyiségben átlagos állandó értékül voltak forgalomban. Tulajdonképen értéknevezők voltak; szükségpénzül tekinthetők, mert használatuk szűk körre szoritkozott. Igazi K. volt a Bismarck-szigeteken használt *Jivarra*-kagyló. V. ö. Népr. Értesítő 1906.: Csiga- és kagylópénzek.

Kagylóselyem, *kagylószakáll*, l. *Byssus*.

Kagylós kopás, a legutóbbi években a vasutakon azt tapasztalták, hogy a sinek feje nem egyenletesen, hanem kagylós felülettel kopik. A K.-t először 1894. Indiában észlelték. E sinek anyaga sok szenet, foszfort, ként és mangánt tartalmazott. Amerikában 1895. figyelték meg. Azóta úgy a gőz-, mint az elektromos üzemű pályákon elterjedt. A K. a kocsit és pályát egyenetlen módon veszi igénybe és a kocsi- és pályafentartásnál nagy többletkiadásokat okoz. Az utazó közönségnek is kellemetlen. A K. okai még nincsenek teljesen kiderítve. Egy nemzetközi, egy német és egy angol bizottság foglalkozik az okok kutatásával és megállapitották, hogy ha a sinanyag nem teljesen gázbuborékmentes és a sinek hengerlése sem egyenletes, akkor a nem teljesen megfelelő alépítményű sinek járólapja kagylósan kopik.

Kagylós kopás a sinek fején.

Kagylós márvány, olyan márványféleség, amelyben sok megkövesedett kagyló van.

Kagylós mészkő (geol.), a német triaszképződmény középső szekciója, amelyre e nevet 1773. először *Füchsel* alkalmazta.

Kagylósrákok *(Ostracoda,* állat), az Izeltlábuak *(Arthropoda)* törzsében, a rákok *(Crustacea)* osztályában az alsóbbrendű rákok *(Entomostraca)* alosztályának egyik rendjét képviselik. Apró állatok, melyeknek nincsen külsőleg láthatóan izelt testük, mert 7 pár végtagjukat és testüket szarunemű vagy egészen meszes, gyakran csinosan bordázott vagy rácsozott kétteknős kagyló fogja körül. A két kagylót a háton chitines anyagból álló rugalmas pánt tartja össze s csupán alul nyilik. A fajok száma kb. 600. Megtalálhatók a sós és édes vizben egyaránt és a

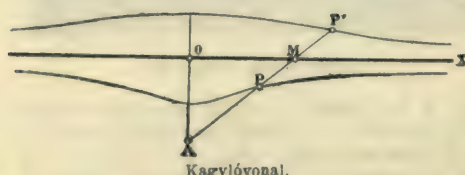
tengerben 5500 m. mélységig is leszállnak. A K. nagy multra tekinthetnek vissza, már a kambriumban megvoltak s a jelenleg élő nemek nagyrésze már a terciérben kialakult. A K. ivarilag mindig különváltak. Egyes fajok nőstényei vízi növényekre rakják le petéiket, mások testükön tartják őket, kagylóikon belül, mindaddig, amíg a *nauplius* (l. o.) lárvák ki nem bújnak belőlük. Termékenyített petéken kívül, a *Cyprisek* szűzszaporodással, azaz termékenyítés nélkül is fejlődnek. A K. állati táplálékkal élnek, kiváltképen rothadó hullákkal. Ismertebb nemek: *Cypris, Notodromas, Candona, Cythere, Halocypris, Cypridina.* A kihaltak közül a kambiumból a *Primitia, Leperditia, Entomidella,* a szilurból a *Bsyrichia,* a devonból az *Entomis* nem érdemel említést.

Kagylós rokokó stilus, a rokokó stilusnak az a neme, mely díszítő elemeit a botanikából és geológiából meríti és pálmáival, páfrányaival, de különösen a legváltozatosabb alakú kagylóival és csigáival a szerkezeti alkotórészeket díszíti s többnyire a falfelületeket túlterheli. Olasz- és Franciaországban már a XVII. sz.-ban látjuk a kezdetét, de teljes virágzását XV. Lajos uralkodása alatt érte el.

Kagylós törés, sok ásványra jellemző; ütésre az ásványról a kagylóhéjhoz hasonló alakú darabok válnak le.

Kagylószakáll, *kagylóselyem,* l. *Byssus.*

Kagylóvonal *(conchois),* negyedrendű görbe, melyet Nikomedes görög matematikus talált fel a Kr. előtti II. sz.-ban. Keletkezése a következő: ha az állandó A pont körül forgó APP' egyenesen az állandó hosszúságú PP' vonaldarab úgy

Kagylóvonal.

tolódik el, hogy M felező pontja állandóan az OX egyenesen maradjon, akkor P és P' K.-at írnak le. A K.-nak két ága van, melyeknek OX az aszimptotájuk. Ábránk oly K.-at ábrázol, melyre vonatkozólag MP kisebb mint OA. Ha $MP=OA$, akkor az alsó ágnak A-ban csúcsa van; ha pedig MP nagyobb, mint OA, akkor az alsó ág keresztülmegy A-n és A alatt hurkot alkot.

Kagylózás. Töltés- v. bevágáslejtőkben, ha azokat meredekebb hajlással állítják elő, v. nagyobb vízbeszivárgás esetén repedések, majd omlások lépnek fel. E földmozgásokat, míg nagyobb terjedelmet nem öltenek, K.-nak nevezik.

Kagysman, orosz város, l. *Kagiszman.*

Kahal, l. *Kagal.*

Kahanec, l. *Bányalámpa.* Különösen a felvidéki bányászok által használt kifejezés.

Kahao, a nagyorrú majom *(Nasalis larvatus* Wurmb.) népies neve hazájában. L. *Nagyorrú majom.*

Kahexia *(cachexia)* a. m. senyvedés, elerőtlenedés; hosszantartó, az egész szervezetet megtámadó betegségeknél (rák, malária, szifilis stb.) fellépő általános elerőtlenedés, melyet a beteg nagyfokú lesoványodása, kiaszása, a bőr halvány, szürkéssárga színe jellemez. Kb. azonos a dyskrasiával (l. o.).

Kahexia-reakció, l. *Brieger-féle reakció.*

Kâhira, l. *Kairo.*

Kahl, *Wilhelm,* német egyház- és közjogász, szül. Kleinheubachban (Mittelfranken) 1849 jún. 17. 1876-ban magántanár lett Münchenben, 1879. rendes tanár Rostockban, 1883. Erlangenben, 1888. Bonnban, 1895. Berlinben. Főbb művei: Lehrsystem des Kirchenrechtes und der Kirchenpolitik (I. rész, Freiburg 1894); Die Konfession der Kinder aus gemischten Ehen (u. o. 1895); Über Parität (u. o. 1895); Bekenntnissgebundenheit und Lehrfreiheit (Berlin 1897); *Richter,* Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts c. művének 8. kiadását (Leipzig 1886) *Dove*-val együtt K. rendezte.

Kahlbaum, *Georg,* német vegyész, szül. Berlinben 1853 ápr. 8., megh. Baselben 1905 aug. 28. 1892-ben rendkívüli, 1899. pedig rendes tanár lett a baseli egyetemen. Főleg a nyomás és forrpont közötti összefüggéssel, forrpontmeghatározásokkal, fémek légüres térben való desztillációjával, Röntgen- és rádiumsugarakkal foglalkozott. Szerkesztett egy önműködő higanylégszivattyut. Nevezetesebb munkái: Aus der Vorgeschichte der Spektralanalyse (Basel 1888); Theophrastus Paracelsus (u. o. 1894); Siedekurven der normalen Fettsäuren (Leipzig 1894); Studien über Dampfspannkraftmessungen; Zwanzig Briefe von Berzelius und Schönbein (Basel 1898).

Kahle, *Richard,* német szinész, szül. Berlinben 1842 jún. 21. Filozófiát hallgatott, majd Frigyes porosz hercegnél felolvasó volt. 1865-ben lépett szinpadra Budapesten, 1871. lett tagja a berlini udvari szinháznak, 1900-ban nyugalomba vonult. Kiváló jellemszinész volt, aki kis termete ellenére bevált a hősszerepekben is.

Kahlenberg *(Szárhegy),* a Bécsi-erdőnek a Duna mellett, Bécs és Klosterneuburg közt emelkedő 438 méter magas, erdővel borított hegycsúcsa, szép kilátással a Bécsi-medencére. Nussdorf felől fogaskerekű vasút vezet fel rá; csúcsán a kis Josefsdorf mellett nagy szálloda, mellette a Stefaniewarte kilátótorony van. Közelebb a Dunához a meredek Leopoldsberg (423 m.), a Bécsi-erdő végső kiágazása; itt állott az a templom, amelyben 1683 szept. 3. a szövetséges hadsereg könyörgő istentiszteletet tartott a török ellen való hadba induláskor. A monda szerint itt élt 1340 körül a tréfáiról híres *Weigand von Theben* pap, Kegyes Ottó herceg kegyeltje, a «Pfaffe vom Kahlenberg» (l. a következő cikket). Aba Sámuel koráig idáig terjedt Magyarország.

Kahlenberg, *Pfaffe vom,* egy XV. sz.-i német gyüjteményes mű, mely adomákat s tréfákat tartalmaz. Szerzője bécsi ember, *Philipp Frankfurter,* aki összegyüjtötte a nép ajkán élő adomákat s átruházta őket a dévényi származású *Wiegand von Theben* kahlenbergi papra. Adomagyüjteménye majdnem két századon át nagy népszerűségnek örvendett s számos nyomtatványban terjedt el, de idővel más anekdotahősök foglalták el

a nép képzeletében a ravasz kahlenbergi pap helyét s a róla mesélt vidám elbeszéléseket is másokra ruházták át. A XIX. sz.-ban Anastasius Grün (Auersperg gróf) felújította s költői formában feldolgozta e népszerű adomákat.

Kahlenberg, *Hans von*, írói álneve *Kesslerné Monbart* Helén német regényírónőnek. Szül. 1870 febr. 23. Heiligenstadtban. Nagyobb utazásokat tett Angliában, Franciaországban és Olaszországban, majd Berlinbe költözött. Számos regényt és elbeszélést írt. Nevezetesebb művei: Misere (Dresden 1897); Die Familie von Barchtwitz (Berlin 1899); Nixchen (Dresden 1899); Der Weg des Lebens (Berlin 1904); Der liebe Gott (u. o. 1908); Der enigmatische Mann (u. o. 1909); Spielzeug (u. o. 1910); Ahasvera (u. o. 1911); Das starke Geschlecht (u. o. 1912); Sünde (u. o. 1912). Magyar fordításban megjelent: *Habkisasszony*, regény (Budapest 1904).

Kahlenberg-vasút, a Bécs mellett fekvő Nussdorftól a Kahlenbergre vezető, 5·449 km. hosszú, Rigi-rendszerű, fogaskerekű társasági vasút. Alaptőkéje 4 millió kor. Megnyilt 1874 márc. 7.

Kahlengebirge, l. *Bécsi-erdő*.

Kahler, *Otto*, német orvostanár, szül. Prágában 1849., megh. Bécsben 1893 jan. 24. 1886-ban a belgyógyászat rendes tanára lett Prágában, 1889. Bamberger utódául Bécsbe hívták. K. korának egyik legjelentékenyebb klinikusa volt, különösen a központi idegrendszer megbetegedéseinél végzett beható tanulmányokat, nevezetesen kifejlesztette a szisztemás megbetegedések tanát (tabes); nagyobb tanulmányai a Basedow-kórról, a gerincmegsérülésekről, a perniciosus anaemiáról, a venapulzusról, a bélelzáródásról stb. hatalmas lépésekkel vitték előre e betegségek ismeretét.

Kähler, 1. *Johannes*, katonai író, szül. Neuhausenben Königsberg mellett 1830 jún. 16., megh. Konstantinápolyban 1885 nov. 3. Mint a porosz 1. dragonyos ezred kapitánya végigküzdötte az 1866. évi háborút, 1870–71-ig pedig mint a 2. lovas hadosztály vezérkari főnöke szerepelt. 1882. szervezési célokból Törökország szolgálatába lépett, ahol altábornagyi, majd főhadsegédi rangot nyert. Művei: Die Reiterei in der Schlacht bei Vionville und Mars la Tour (3. kiad. Berlin 1874); Die preussische Reiterei von 1806—1876 in ihrer inneren Entwicklung (u. o. 1879).

2. *K., Martin*, német evang. hittanár, *K. 1.* öccse, szül. Neuhausenben Königsberg mellett 1835 jan. 6., megh. 1912 szept. 7. 1864-ben Bonnban, 1867. Halleben lett teológiai tanár. A közvetítő teol. irány híve volt. Művei közül kiválóbbak: Das Gewissen. Ethische Untersuchung (Halle 1878, 1. köt.); Die Wissenschaft der christlichen Lehre (3. kiad., Leipzig 1905); Die Universitäten und das öffentliche Leben (1891); Der Menschensohn und seine Sendung (1893); Unser Streit um die Bibel (1895); Jesus und das alte Testament (1896); Dogmatische Zeitfragen (1898); Wiedergeboren durch die Auferstehung Christi (1910).

Kahler Astenberg, a Rothaar-hegység legmagasabb pontja (830 m. magas) Németország Vesztfália tartományában.

Kahn, 1. *Gustave*, francia költő és regényíró, szül. Metzben 1859 dec. 21. 1886 tavaszán a La vogue, majd ugyanezév őszén a tiszavirág életű Le symboliste c. folyóiratot alapította meg, mindkettőt a szimbolista költészet szolgálatában. Első verskötete: Les palais nomades (1887) teljesen Mallarmé hatása alatt áll és mesterkélten homályos. Több természetesség nyilvánul Chansons d'amant (1891) és Domaine de fée (1895) c. versköteteiben. Finom stilisztának bizonyult regényeiben: Le roi fou (II. Lajos bajor királyról, 1896); Le cirque solaire (az artistavilágból, 1899) és L'adultère sentimental (a hivatalnokok életéből, 1902). A legújabb francia lira történetéhez különösen fontos adalékokat szolgáltatnak Symbolistes et décadents (1902) c. összegyüjtött kritikai cikkei. A Revue blancheban évek óta vezeti a költőkről szóló rovatot. V. ö. *Gourmont*, Le livre des masques (Paris 1896).

2. *K., Robert*, német zeneszerző, szül. Mannheimban 1865 júl. 21. 1897-ben a berlini Hochschulén a zeneszerzés tanítója, 1903. tanára lett. Kamarazeneművei és dalai tették nevét ismertté és becsültté.

3. *K., Zadoc*, Franciaország főrabbija, szül. Mommenheinban 1839 febr. 18., megh. 1906 dec. 10. 1868-ban párisi főrabbi, 1890. pedig franciaországi főrabbi lett. Az Alliance Israélite Universelle (l. o.) tiszteletbeli elnökének választotta. Főtisztje volt a francia becsületrendnek is. Művei: L'esclavage selon la Bible et le Talmud (Paris 1867); Sermons et allocutions (1. sorozat 1875, 2. sorozat 1886); Sermons et allocutions adressées à la jeunesse israélite (1878); Étude sur le livre de Joseph le Zélateur (1882); La revolution française et le Judaisme (Paris 1889). A Société des Études juives egyik alapítója és későbbi elnöke.

Kahni (ang. *cawney)*, területmérték Madraszban = 53·51 ár.

Kahnis, *Karl Friedrich August*, német evangelikus hittudós, szül. Greizben 1814 dec. 22., megh. Lipcsében 1888 jún. 20. 1844-ben Boroszlóban, 1850. Lipcsében lett teológiai tanár. Az ólutheri irány híve. Nevezetesebb művei: Die Lehre vom Heiligen Geist (1847); Die Lehre vom Abendmahl (1851); Der innere Gang des deutschen Protestantismus (3. kiad., 1874, 2 r.); Christentum und Luthertum (1871); Die deutsche Reformation (1872); Die lutherische Dogmatik (1874—75); Der Gang der Kirche in Lebensbildern (1881); Über das Verhältnis der alten Philosophie zum Christentum (1884).

Kahtán (azonos az ó-testamentumi *Joktân*nal), az arab genealógusok szerint a délarábiai törzsek ősapja. Fiát, Ja'rubot elsőül említik, aki arabul beszélt; unokája *Szabá* (innen a szabeusok neve), aki *Himjar* (innen himjariták) és *Kahlân* atyja. V. ö. *Wüstenfeld*, Genealogische Tabellen der arab. Stämme u. Familien (Göttingen 1852).

Kahua, szudáni helység, l. *Elaisz*.

Kahul, besszarábiai város, l. *Kagul*.

Kahulaui *(Kahoolawe)*, a Sandwich-szigetek (l. o.) egyike.

Kahún, felsőegyiptomi falu, ahol 1899-ben fontos papirusztöredékek kerültek elő, melyek a Kr. e. XIX. sz.-ból valók és a történeti kronológiára nézve igen nagyfontosságú támaszpontokat nyuj-

tanak. V. ö. *Mahler* Ede, Études sur le calendrier égyptien (Paris 1906).

Kai, délafrikai folyó, l. *Kei*.

Kaibel, *Georg*, német klassz.-filológus, szül. Lübeckben 1849 okt. 30., megh. Göttingenben 1901 okt. 12. 1879-ben egyetemi tanár Boroszlóban, majd más helyeken, végül Göttingenben. Főművei: Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta (Berlin 1878); Inscriptiones Graecae Siciliae et Italiae (1890); Text und Stil der Ἀθηναίων πολιτεία des Aristoteles (3. kiad. 1898); Die Prolegomena περὶ κωμῳδίας (1898); Comicorum graecorum fragmenta (1899). Kiadta még Athenaeust (Leipzig 1887—1890., 3 köt.); Galenos Protreptikosát (Berlin 1894); Sophokles Elektráját (Leipzig 1896) kiváló kommentárral. A Hermes c. filológiai folyóiratot szerkesztette 1882-től fogva.

Kaiblinger *Fülöp*, pedagógus, szül. Budapesten 1878. Miután befejezte egyetemi tanulmányait, melyekből egy évet a párisi Sorbonne-on töltött, 1903. a budapesti IV. ker. közs. reáliskolának lett tanára. 1913 óta székesfővárosi szakfelügyelő. Szakköre a modern nyelvek tanítása. Főbb művei németnyelvi tankönyveken kívül: *Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja* (Budapest 1910); *Alkotó nyelvtudomány*. Programm és részletek (u. o. 1912).

Kai-csou, város, l. *Kai-ping*, 2.

Kaid, Észak-Afrikában a. m. törzsfőnök, kormányzó.

Kaieteur, a Rio Potaro (az Essequibo mellékfolyója) 113 m. széles, 251 m. magas, hatalmas vízesés-sorozata Brit-Guayanában.

Kaifás v. *Kajafás*, melléknevo *József* zsidó főpapnak, ki Kr. u. 18—36. viselte tisztjét. Főszerepet játszott Krisztus elfogatásában és elítéltetésében. V. ö. Máté 26., 3., 57.; Ján. 11., 49.; 18., 13., 14., 24., 28.

Kai-fong-fu, Ho-nan kinai tartomány fővárosa, 15 km.-nyire a Hoang-ho jobbpartjától, kb. 6 km. távolságban hatalmas körgátak veszik körül, de ezeket a futóhomok legnagyobbrészt eltemette. A város környéke magasabban van, mint a város maga s ezért már a záporesők is alig tudnak lefolyást találni benne. Itt van a kormányzó székhelye, valamint a Kinában egyedüli zsidó hitközség. A Hoang-ho itt 600 m. széles és kb. 1 m. mély. K. «Tung-king» néven (a. m. Keleti főváros) 960—1125-ig a Sung császárok székhelye volt. Lakossága kb. 200,000 főnyi.

Kaik, csónak, l. *Kajik*.

Kaikosz (gör.), ókori folyó neve Kis-Azsiában, mely a Temnosz-hegységben ered, átszeli a *Kaikoszsíkságot* s Pergamon mellett elfolyva az Eleai tengeröbölbe szakad. Mellékfolyója a Szelinosz. Mai neve Bakyr.

Kailar, folyó Észak-Mongoliában, l. *Chailar*.

Kailasz, 1. a Himalája egyik csúcsa, l. *Gangri*. — 2. *K.*, híres barlangtemplom, l. *Ellora*.

Kailcedrafa, l. *Khaya* és *Mahagoni*.

Kaimán, l. *Kajmán*.

Kaimánhal (*Lepidosteus osseus* L., állat), a Csontos csukák (l. o.) családjába tartozó halfaj. Hosszura nyúlt testét négyszögletes, kőkemény zománcpikkelyek fedik. Szája a krokodilusého hasonlít; állkapcsaiban számos kisebb-nagyobb kúpalakú fog van. Szine a hátou zöldes, oldalain sárgás, a hason vöröses; úszószárnyai vörösesek, fekete foltokkal. Hossza 1—1·7 méter. Észak-Amerika déli részének folyóiban és tavaiban honos. Életmódja még nem ismeretes.

Kaime, török papirpénz, kényszerárfolyammal biró államjegy 200, 100, 50, 20 és 10 piaszteres darabokban.

Kaimeni, szigetek, l. *Santorin*.

Kain (*Kajin*, Móz. I. 4, 1.), Ádám és Évának elsőszülött fia, a földmívelés feltalálója. Testvérét, Ábelt megöli, mert Isten ennek áldozatát elfogadja, az övére pedig nem tekint. Ennek következtében bujdosni kényszerül, mig végre Nód országában telepedik le, ahol még hosszú ideig él. Az ő neve után viselte a már a Kr. előtti I. sz.-ban keletkezett gnosztikus szekta a *kainita* nevet. K. nevű férfiútól származtatta magát a kéniták törzse, amely a midjanitákkal rokonságban állott.

Kain *Albert*, vasútépítő mérnök, szül. 1858 dec. 26. Nagykállóban, megh. 1909 dec. 16. Műegyetemi tanulmányai elvégzése után a m. kir. államvasutak szolgálatába lépett. A brajdicai és pozsonyi alagutak, továbbá 1907. a Balatonvidéki vasutak építésének vezetője volt. 1908-ban a budapesti pályaudvarok építőfelügyelőségének vezetésével bízták meg. Mint műszaki író főképpen az alagutak építésének s az európai metropolisok városi forgalmának kérdésével foglalkozott. Nevezetesebb tanulmányai, melyek nagyrészt a Magyar mérnök- és építészegylet kiadásában jelentek meg: *Az alagutak szellőztetése*; *A Simplon-alagút építése*; *A pozsonyi alagút*; *A londoni földalatti vasút*; *A berlini újabb városi vasutak*; *A párisi métropolitain*; *Budapest forgalmi viszonyainak rendezése és a központi fővasút*.

Kainardzsi, bolgár falu, l. *Kucsuk-Kainardzsi*.

Kain-bélyeg, a biblia szerint (I. Mózes, 4, 15.) az a jegy, amelyet Isten a testvérgyilkos Kainra nyomott, hogy «senki, aki megtalálja, meg ne ölje őt».

Kaindl, *Raimund Friedrich*, osztrák történetíró, szül. Czernowitzban 1866 aug. 31. 1901 óta az osztrák történelem tanára a czernowitzi egyetemen. Nevezetesebb művei: Gesch. der Bukovina (Czernowitz 1896—97, 3 köt.); Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern (Gotha 1907—1911, 3 köt.). Érdekesek hazánk Árpádkori kútfőiről szóló rövidebb értekezései (Studien zu den ungarischen Geschichts-Quellen, Wien, Akad. kiad.), továbbá Das Ansiedlungswesen in der Bukovina (1902, elsősorban a csángók betelepítését tárgyalja); Studien zur Geschichte des deutschen Rechts in Ungarn (1. köt., 1908); Geschichte der Deutschen in Ungarn (Gotha 1912).

Kaineus (lat. *Caeneus*), a görög mitológiában harcias lelkű szűz, akárcsak az amazonok (l. o.), kit azután saját kérésére Poseidon isten férfiúvá változtatott és sebezhetetlenné tett. A kentaurok és a lapitok között kitört harcban ő is részt vett s akként lelte halálát, hogy támadói fatörzsekkel a földbe sülyesztették.

Kainit (ásv.), káliumklorid és magnéziumszulfát kettős sója: $MgSO_4 . KCl + 3H_2O$. Egyhajlású

táblákban kristályosodik. Szintelen, sárgás, húspiros, néha kék. A levegőn nem nedvesedik meg, de vízben igen könnyen oldható; oldatából többé ki nem kristályosítható, helyette pikromerit és keserűsó válik ki. A Harzhegység körül levő káliumsóbanyákban nagy tömegekben fordul elő; a karnallit-regióra telepedett reá; Kalusz mellett Galiciában szintén 20—30 m. vastag telepeket alkot. A káliumiparnak egyik becses nyersanyaga; kitűnő műtrágya. L. *Káliumtrágyák*.

Kainiták, l. *Kain*.

Kainitit, l. *Kálisók*.

Kainkagyökér, *kainkasav*, l. *Chiococca*.

Kainofitikum (növ.), a krétakorszak elejétől napjainkig terjedő geológiai időszak megjelölése paleofitológiai alapon. Ez időszak kezdetét főleg az egy- és kétszikű növények felbukkanása jelzi. V. ö. *Tuzson*, Rendszeres növénytan, I rész, 1911. 42. old.

Kainogenezis (gör.) a. m. *caenogenesis* (l. o.).

Kainozit *(cainosit, cenozit)*, ritka földeket tartalmazó szilikátásvány.

Kainozoos kor (v. *Kenozoos*, geol.), magában foglalja a *Harmadkort* és a *Jelenkort* (l. o.).

Kainszk, az ugyanily nevű kerület székhelye Tomszk orosz-szibiriai kerületben, az Om partján, a transzszibiriai vasút mentén, kb. 6000 lak., jelentékeny prémkereskedéssel.

Kainz, *Joseph*, német szinész, szül. Mosonban 1858 jan. 2., megh. Bécsben 1910 szept. 20. 1873-ban lépett először szinpadra Bécsben, 1877. a meiningeni herceg társulatának tagja volt, 1880—83 között pedig Münchenben játszott, hol II. Lajos király nagyra tartotta s személyes baráti viszonyba lépett vele. Onnan Berlinbe szerződött, majd 1899 óta a bécsi udv. szinház elsőrangú tagja volt haláláig. Ritka népszerűség jutott osztályrészéül s a modern szinészet egyik vezéralakjának tartották. Szavalása, páthosza tulajdonképen inkább a régi iskolára emlékeztetett, de erős jellemzőkészség s valami magával ragadó hév és szenvedély tették játékát megkapóvá. Kiválóbb szerepei: Romeo, Mephisto, Don Carlos, Homburg herceg, Henrik (Elsülyedt harang) stb. Első felesége az amerikai származású *Hutzler* Sarah irónő volt (szül. St. Louisban 1853., megh. Berlinben 1893 jún. 24.), aki az amerikai életből vett novelláival és regényeivel szerzett magának nevet.

Kainzenbad, l. *Partenkirchen*.

Kaipara-kikötő, Új-Zeeland É.-i szigetének egy bevágása, melynek déli ága Helensville kikötőhöz vezet, ahonnan a vasút Auckland felé kiindul. A partvidéken értékes kaurifenyő-erdők vannak.

Kai-ping, 1. *város* Pe-csi-li kinai tartományban, Tien-cintől 120 km.-nyire EK.-re, a Tiencin—San-hai-kuan vasút mellett, gazdag szénbányákkal. — 2. *K. (Kai-csou), város* Liautung-öböl partja közelében, az orosz fenhatóság alatt álló Kuan-tung és a kinai Mandzsuria közti semleges területen, a niu-csuang—port-arthuri vasút egyik állomása. 1904 júl. 9-én a japániak ostromolták s meghóditása által Niu-csuang felé utat nyitottak maguknak.

Kairin, sósavas oxikinolinetilhidrát; fehér jegecek. Ez volt az első lázellenes szer, mely mesterséges úton készült. Jelenleg gyógyszerül kellemetlen melléktünetei miatt nem használják.

Kairngormi kő, l. *Kvarc*.

Kairo *(Cairo, El Kaiber*, arab. *Maszr el-Kâhira)*, Egyiptom fővárosa és a kormány székhelye, a Nilus jobbpartján, 20 km.-re attól a helytől, ahol a Nilus a rosettei és damiettei ágra oszlik. K.-en és D.-en sivatag és romokban gazdag terület, Ny.-on pálma- és szikomorusz-szigetek, É.-on termékeny földek környékezik. Lakóinak száma az 1907-iki népszámlálás szerint 654.476, akik közül 546.328 benszülött (arab, török), 4548 nomád életet élő kopt és fellah, végül 103.600 idegen, kiknek legnagyobb része angol és francia. A város hosszúkás négyszögalakú s a Khalig nevű csatorna egész hosszában átszeli. Ámbár 1866 óta K. nagy átalakuláson ment át és mindinkább hasonlóvá lesz az európai nagy városokhoz, még számos olyan szűk utcája van, amelyben a házak keleti jellegüket teljesen megtartották. A város legszebb épülete a Dourgnon francia mérnök tervei szerint 1897—1902-ig görög-római stilusban épített új muzeum (Antikchâne), az előtérben Auguste Mariette hírneves francia egyiptológus (1821—1881) bronz szobrával. Az új muzeum az egyiptomi régiségeknek valóságos kincsesháza s a gizehi muzeum legszebb tárgyai itt találtak méltó elhelyezést. A kormány-, alkirályi és követségi palotákon, a nagy hoteleken, az operaházon kívül jelentősebb épületek még az 1908. felavatott új egyetem, a mecsetek, amelyeknek száma összesen 523; név szerint a 877. Ahmed ibn Tuluntól a mekkainak mintájára épült, csúcsívekkel ellátott mecset; a Hakim-mecset (1093. fejezték be); a Hasszán szultán mecsetje, az arab építészet valódi remeke, 86 méter magas minarettel (képét l. az *Arab művészet* cikk *I. képmellékletén)*; a csinos Szejide-Zenab-mecset; a több mint 400 oszloppal díszített Azhar-mecset; a citadella mecsetje; az úgynevezett alabastrom-mecset Mehemed Ali síremlékével, a Szaladin idejéből való mély Jusszuf- (József-) kúttal a legnevezetesebbek. Mindezen mecsetek mellett jelentékeny könyvtárak is vannak. A várost körülvevő régi körfalak részben ledöntettek, részben magában a városban vannak; de kapui közül még több áll; ezek közt az érdekesebbek: a Bab en-Naszr, amelyen át a Mekkába zarándoklók vonulnak ki a városból, a Bab-Zuveilek stb. A mecsetek mellett levő könyvtárakon kívül nagy a khedive által 1870. alapított könyvtár, mely több mint 40,000 kötetből és különösen értékes arab kéziratokból, főképen pedig drága korán-példányokból áll. Egyéb tudományos intézetek az Institut égyptien, a Földrajzi társaság s a Société Khédiviale d'Économie Politique (1910). Az élénk forgalom középpontjai a nagyszámú bazárok. Ilyenek: a Szuk el-Attarin, a fűszerkereskedők piaca, a Szukkarijeh cukor, sütemények és gyümölcsök eladására, az arany- és ezüstművesek meg szőnyegkereskedők bazárja egy szép, régi arab ház udvarán stb. A nagykereskedés helye a Gamelijeh-utca. Újabban K.-t enyhe éghajlatánál fogva klimatikus gyógyítóhelyül is használják. A város közelében van Bulak (l. o.), a Heluan fürdő (l. o.) és a gizehi piramisok, végül Ó-K.

vagy Fosztat az Amru-mecsettel és egy kopt Mária-templommal. Midőn 640. Amru Egyiptomot elfoglalta, egy Babilon nevű helység mellett felütötte sátrát, felépíttette a róla elnevezett mecsetet helye, aki 1176. a régi téglafalak helyett kőfalakat építtetett és aki először engedte meg a keresztényeknek a K.-ban való letelepedést. El-Guri építtette 1500. a kő-vizvezetéket. 1798 júl. 22. Napoleon

és így megalapította Fosztatot (Maszr el Atikeh) vagyis Ó-K.-t. 969. a mostani K.-nak Gouher, a fatimidák vezére vetette meg alapját és 973-ban ide tették át székhelyüket a fatimidák. A legrégibb rész, az El-Kaszrein, volt Szaladinnak is székhadai szállották meg K.-t, de Napoleon eltávozta után nemsokára ismét el kellett azt hagyniok. V. ö. *Pharaon*, Le Caire et la Haute-Égypte (1872); *Earl of Cromer*, Modern Egypt, London 1908; *A. Cunningham*, To-day in Egypt, London 1912.

Kairos, a régi görögök képzeletében a döntő pillanat és kedvező alkalom (gör. καιρός) megszemélyesitése. Híres ábrázolása volt Lysippos elveszett bronz-szobra, mely szakálltalan ifjúként mutatta be, lábán szárnyas saruval.

Kairuan *(Kairvan)*, helyesebben *Keruan*, város Tuniszban, 58 km.-nyire Szusszától, vasút mellett, puszta, részben sós mocsarakkal borított vidéken, mintegy 10,000 lakossal, szőnyegszövéssel, bőrdiszmüárúk, nyereg és rézeszközök készitésével. K.-t, a még most is a szentség hirében álló várost, 670. Okbaben-Naszi alapitotta; sokáig egy nagy tartománynak volt fővárosa. Egyházi épülete ma is számos van; nagy hire van az egész mohammedán világban 827-ből való főmecsetjének, amely 140 m² területet foglal el; erős falakkal van körülvéve, magas, négyszögletü tornyát messziről láthatni; belsejét a római korból való 180, összesen pedig mintegy 400 oszlop ékesíti. 1881 óta francia őrség van a városban.

Kaisberg, l. *Herdecke*.

Kaiser, 1. *Jozefa*, énekesnő, szül. Kassán 1827., megh. 1873 júl. 10. A Nemzeti Szinháznál működött mint operaénekesnő 1845—46 és 1851—61 között; a két szerződés közti időben külföldi körutat tett. Egyike volt a legjelesebb magyar operaénekesnőknek. Főbb szerepei: Valentine (Hugenották), Fides, Recha stb.

2. *K. Károly*, müegyetemi magántanár, orvosdoktor és okleveles vegyészmérnök, szül. 1864. Nagyperkátán. Tanulmányait Budapesten végezte, az orvosi diploma megszerzése után 3 évet töltött az egyetem kórbonctani intézetében Pertik tanár mellett, nagy tevékenységet fejtvén ki az 1892.-i kolerajárvány vizsgálatai körül. 1893-ban a belügyminiszter a felállitandó bakteriológiai intézet szervezésével és vezetésével bizta meg. 1911. a kir. József-müegyetemen vegyészmérnöki oklevelet nyert; 1913. az újonnan szervezett bakteriológiai és közegészségügyi központi vizsgáló állomás főnökévé nevezték ki, a müegyetemen pedig magántanárnak habilitálták «Az élelmiszerek mikroorganizmusai» c. kollégiumból. Főbb munkái a bakteriológia körébe tartoznak; nevezetes a bányaféregről irott tanulmánya, továbbá bakteriológiája és minőleges elemzése.

Kaiser, 1. *Emil*, osztrák zeneszerző, szül. 1850 febr. 7. Koburgban. Prágában katonakarmester volt, a hadsereg kötelékéből kilépve a Theater an der Wien karnagya lett. Nevezetesebb dalművei: Der Trompeter von Säkkingen (1882); Andreas Hofer (1886); An der Grenze (1903).

2. *K., Friedrich*, osztrák népszinműíró, szül. Biberachban 1814 ápr. 3., megh. Bécsben 1874 nov. 6. Az 1840–60-as években rendkívül népszerű lett száznál több vigjátéka által, melyek közül a Mönch und Soldat, Stadt und Land, Doctor und Friseur, Jagd-Abenteuer és mások magyarúl is szinre kerültek. Életrajzát maga írta meg: Unter fünfzehn Theaterdirectoren (Wien 1865).

3. *K., Friedrich*, német festő, szül. Lörrachban 1815 jan. 21., megh. Charlottenburgban 1889 okt. 13. Vernet Horace csataképeinek hatása alatt ezt a műfajt kezdte művelni; részben régi csataképeket (pl. A törökök legyőzése Zalankeménnél), részben az 1864., 1866. és 1870—71-iki háborúk mozzanatait ábrázoló sok csataképet festett.

4. *K., Henri Alfred*, belga zeneszerző, szül. 1872. Brüsszelben. Művei: Le violon enchanté (ballet, 1895); Sous le voile (operett, 1900); Le billett de Josephine (vigopera, 1902); Die schwarze Nina (1905); Don Juan és Faust (zene Grabbe drámájához, 1906).

5. *K., Isabelle*, svájci francia írónő, szül. Beckenriedben a Vierwaldstätti tó mellett, 1866 okt. 2., de Genfben nevelkedett. Bár anyanyelve a német, főleg francia nyelven írt mély érzésről tanuskodó költeményeket: Ici-bas (1888); Sous les étoiles (1890); Des ailes (1897); Fatimé, és lírai jellegű regényeket: Coeur de femme (1891); Sorcière (1895); Héro (1898); Notre père qui êtes aux cieux (1899); Vive le roi (1903); Marcienne de Flüe; La Vierge du Lac, roman des montagnes d'Unterwalden (Paris 1913).

6. *K., Johann Wilhelm*, hollandi rézmetsző, szül. Amsterdamban 1813 jan. 5., megh. Leidenben 1900 nov. 30. Taurel tanítványa. 1859—80-ig az amsterdami műv. akadémián a rézmetszőiskola igazgatója volt. Kitünő metszeteket készitett a régi hollandi mesterek, különösen Rembrandt festményei után.

7. *K., Richard*, német festő, szül. Magdeburgban 1868 aug. 13. Max Koner és Eugen Bracht tanítványa volt a berlini művészeti főiskolán. Kezdetben arcképfestéssel foglalkozott, újabban kizárólag tájakat fest. Különösen szépek folyóképei. Művei láthatók Berlin, München, Magdeburg, Prága stb. nyilvános képtáraiban.

Kaiser-Augst, svájci helység, l. *Augst*.

Kaiserchronik, XII. századbeli német költemény, l. *Császárok krónikája*.

Kaiser-Ebersdorf, azelőtt önálló község Alsó-Ausztriában, most Bécshez tartozik, l. *Ebersdorf*. K. az ókorban *Ala nova* néven a 14. légió állomáshelye volt; I. Miksa óta a Habsburgok vadászkastélya volt itt. Napoleon 1809. innen intézte az asperni csatát (l. *Aspern)*.

Kaiserfeld, *Moritz Blagatinscheg, Edler von*, osztrák államférfi, szül. Pettauban 1811 jan. 11., megh. Birkfeldben 1885 febr. 14. Tagja volt az 1849-i frankfurti német parlamentnek. 1861-ben Stájerország egyik képviselője volt a bécsi összparlamentben s hevesen támadta Schmerling centralizáló politikáját. 1865-ben nyiltan állást foglalt a Magyarországgal való méltányos kiegyezés mellett. 1867-ben elnöke lett az osztrák bizottságnak, mely a Magyarországgal való kiegyezést volt hivatva megállapitani. Az osztrák képviselőház két izben is (1867, 1869) elnökévé választotta. Ez időtől kezdve a német liberális párt vezére volt s ellenezte Hohenwart föderalisztikus terveit. Miniszteri tárcát sohasem vállalt. 1872 óta az urakházában és a stájer tartománygyűlésben, mint annak elnöke (Landeshauptmann) szerepelt. V. ö. Fr. von *Krones*, Moritz v. K., sein Leben u. Wirken (Leipzig 1887).

Kaiser-hegység, a Keleti-Alpok É.-i mészkőzónájának egyik tagja, l. *Alpok*.

Kaiserslautern, az ugyanily nevű járás székhelye a bajor Pfalzban, (1910) 54,659 lak., virágzó iparral, különösen kammgarn-, pamutfonással,

varrógépgyárral, vasöntéssel, gépgyártással stb. A számos gyár a különben régies külsejű városnak egész modern képet ad. Barbarossa Frigyesnek 1152. itt palotája volt. A 30 éves háborúban a spanyolok, 1688. XIV. Lajos foglalta el. 1793 nov. 28—30. a braunschweigi herceg, 1794 máj. 23. Möllendorf porosz generális és 1794 szept. 20. Hohenlohe-Ingelfingen itt visszaűzték a támadó franciákat. 1849-ben a pfalzi fölkelés tartama alatt az ideiglenes kormánynak volt székhelye.

Kaiserstuhl, magányos, vulkánokból álló hegység Baden nagyhercegségben, a Felső-Rajna síkságán, dolerit és bazalt kúpokból áll. Legmagasabb pontján, az 559 m. magas tkpi K.-on vagy *Totenkopfon* tartotta a monda szerint Habsburgi Rudolf a törvényüléseket.

Kaiserswerth, város Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 2802 lak., selyemszövéssel, kémiai festék-gyárral, papir- és cserépedény-készítéssel. Evangélikus betegápolónők (diakonisszák) képzőintézetével, amelyet Fliedner alapított; flókjainak száma több mint 200. K. igen régi város; már Heristalli Pipin idejében a Rajna szigetén egy kolostor állott és Barbarossa Frigyes idejében császári palota volt benne.

Kaizariéh az ugyanily nevű szandzsákság székhelye Angora kisázsiai török vilajetben, a 3850 m. magas Erdzsiász-dagh É.-i lábánál, több karavánút keresztezésénél, kb. 80,000 lak., akiknek egyharmada örmény és görög. Azelőtt Kis-Ázsia legjelentékenyebb szárazföldi kereskedő helye. Újabban nagyon hanyatlott. Selyemszőnyegei és szőnyegvásárai híresek. A római Caesareából, amelynek helyén K. áll, csak alaktalan romok maradtak fenn.

Kaizarije, romváros Palesztina partvidékén Haifa és Jafa közt, néhány száz bosnyák lakossal. A XIII. sz.-ban Kr. e. mint Caesarea-t építtette Herodes. Később római kolónia, majd püspöki székhely. A keresztes hadjáratok alatt többször bevették, míg 1265. Beibars teljesen rombadöntötte.

Kaizl, *Josef*, cseh politikus és nemzetgazda, szül. Wolinban 1854 jún. 10., megh. Myskowitzben 1901 aug. 19. Nemzetgazdasági tanulmányokkal foglalkozott s 1883. a prágai cseh egyetem és műegyetem tanára lett. 1885 óta csekély megszakítással tagja volt az osztrák képviselőháznak, hol a mérsékeltebb ifjú-csehek vezére volt. 1898 márc. mint pénzügyminiszter belépett Thun gróf kabinetjébe. Mint ilyen vezette a Magyarországgal való pénzügyi kiegyezés tárgyalásait a Széll-kormánnyal. 1899 okt. Thunnal együtt visszalépett. Gazdaságtörténeti műveken kívül cseh nyelven írt egy Nemzetgazdaság- és Pénzügytant.

Kajácsgyalu, párkánygyalu, mely karnis (horony, kajács) gyalulására való.

Kajafás, l. *Kaifás*.

Kajak, hosszú, keskeny, fókabőrrel bevont födött csónak. (Képét l. *Hajó* cikknél: *II. képmelléklet, 1. ábra.*)

Kajambé *(Kajambé-Urku, Cayambé, Cerro Blanco)*, a Keleti-Kordillerák egyik hófödte vulkánja Ecuador államban, templomromokkal és inka-erődítmények nyomaival; 5840 m. magas.

Kaján, l. *Keán*.

Kaján Ábel, *Pákh* Albert (l. o.) humoros író álneve (a Kain és Ábel nevekből összeállítva, célzással Pákhnak ártatlan humorára).

Kajántó, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 1213 magyar és oláh lak., postaügynökség, u. t. Kolozsvár.

Kajanus, *Robert*, finn zeneszerző, szül. 1856 dec. 2. Helsingforsban. 1886-ban megalapította a helsingforsi filharmóniai zenekart. 1897-ben az egyetem zenei igazgatója lett. Művei közül nevezetesebbek: Aïno, Kullervo (szimfónikus költemények); két finn rapszódia; Nyár (zenekari suite); ünnepi himnusz; kantáték; dalok.

Kajápó-indiánusok *(cayapas)*, a délamerikai Ecuador partvidékének őslakossága, az egykori perui kultúra részese, melynek emlékei a manabi romok. Rokonaik az eszmeralda és koloradó-törzsek.

Kajár, nagyk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 1572 magyar lak., postahivatal; u. t. Győmöre.

Kajászószentpéter, nagyk. Fejér vm. váli j.-ban, (1910) 1228 magyar lak., postahivatal; u. t. Vál.

Kajáta, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 475 tót és lengyel lak.; u. p. Szinye, u. t. Eperjes.

Kajd, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 470 magyar lak., vasútállomás; u. p. Vasszécseny, u. t. Táplánfa.

Kajdacs, nagyk. Tolna vm. dunaföldvári j.-ban, (1910) 2089 magyar lak., vasúti megállóhely, posta- és távíróhivatal.

Kajdács (állat), l. *Papagáj*.

Kajdacsy *Péter*, kuruc ezredes, szül. Gömör vmegyében 1667., megh. mint emigráns, alkalmasint Rodostóban. Amint 1703. a szabadságharc fellángolt, Bercsényi Miklós, kinek már előbb is hű embere volt, K.-t egy gyalogezred élére állította. Több fényes hadi tettet vitt véghez. Mint Bercsényi udvarmestere a számkivetésbe is követte urát és 1712 óta a galiciai Brzezanban lakott. Később Rodostóba költözött, míg neje, az «óbesterné» Jaroszlávban maradt, ahol az összes magyar emigránsok között mint utolsó halt meg 1757. V. ö. Századok (1888, 608. l.).

Kajdanó, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 1341 rutén, magyar és német lak.; u. p. Beregrákos, u. t. Munkács.

Kajeli *(Katjeli)*, fővárosa *Buro* szigetnek (l. o.).

Kajenni bors, l. *Paprika*.

Kajenni tömjén (növ.), l. *Protium*.

Kajeputfa, *kajeputolaj* (növ.), l. *Melaleuca*.

Kajetán *(Cajetan, Gaetanus, Gaetano da Thiene)*, *szent*, a *theateiek* (l. o.) egyik alapítója, szül. Vicenzában 1480., megh. Nápolyban 1547 aug. 7. Jogot végzett Paduában, azután protonotárius volt Rómában. 1516-ban belépett Szt. Jeromos társulatába. Később résztvett a theateiek megalapításában, akiknek feje volt. X. Kelemen avatta szentté 1671 ápr. 12. Ünnepe aug. 7.

Kajgana, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1910) 546 horvát lak.; u. p. és u. t. Garešnica.

Kajik *(kaik)*, török kikötőkben a parti közlekedésre használt keskeny, ékre épített csónak.

Kajkavština, horvát tájszólás, l. *Délszláv nyelvek és irodalmak.*

Kajla a marha szarva, ha lefelé görbül.

Kajla, kisk. Beszterce-Naszód vm. ijadi j.-ban, (1910) 645 oláh lak.; u. p. Somkerék, u. t. Bellye.

Kajlakürt (ném. *Krummhorn* v. *Kromphorn,* franc. *Cromorne,* ol. *Cormorne* v. *Cornamuto),* elavult hangszer, mely a bomhart nevű középkori hangszerrel egyidőben divott. A kettős nyelvsípok családjához tartozott, nevét a cső alsó, csaknem félkörbe kunkorodó tölcsérszerű végétől nyerte. Hangterjedelme kicsi volt, alig egy decima. A XVI. században különféle nagyságban gyártották (diszkant-, tenor-, basszus-K.). Hangszine lágy, mélabús. A magyar népéletben K.-nek a tehénszarvból készült pásztorkürtöt nevezik. Tengerparti népeknél nagyobb tengeri csiga is szolgálhat e célra. — Mint orgona-regisztert l. *Orgona.* — *Corno di bassetto* (basszetkürt) és *Clarone* (basszus-klarinét), l. *Klarinét.*

Kajlakürt Praetorius Sintagma musicum-jából.

Kajlinger *Mihály,* gépészmérnök és kiváló vizi mérnök, szül. Pesten 1860 febr. 27. Budapest székesfőváros volt vízvezetéki igazgatója. A székesfőváros nagy csatornázási szivattyútelepének és a káposztásmegyeri nagy vízműnek, valamint az úgynevezett kisegítő vízműveknek terveit ő készítette és végrehajtásukat is ő vezette. 1910-ben udvari tanácsosi cimet kapott. Főbb irodalmi munkái: *A füstemésztőkről; Szívó művek elbirálása; Nyomó művek elbirálása; Budapest vízellátása; A csatornázási szivattyútelep.*

Kajmacs v. *kettős vontató horog* szálfák vontatására szolgál és pedig akképen, hogy két kapcsát a fa oldalába egymással szemközt verik be. E horgok lánchoz csatolt vége úgy van szerkesztve, hogy a láncszemen nem mehet keresztül, hanem kénytelen ehhez támaszkodni. E szerkezetnek az a célja, hogy a horgok vontatás közben a fából ne szabaduljanak ki. A horgok ugyanis az említett szerkezet által emeltyűkké válnak, melyeknek rövidebb karjai a húzás által egymástól eltávozni, a hosszabbak pedig összeszorulni törekednek s így a fát harapófogószerűleg fogják meg (l. az *ábrát).*

Kajmacs.

Kajmacsór (növ.), l. *Pedicularis.*

Kajmakám (török), helyesebben *kajm-makam,* szószerinti jelentése: helytartó, helyettes. Igy nevezték a nagyvezér helyettesét, ha az Konstantinápolyból eltávozott. Újabban ez a hivatalbeli címe az ezredesnek és az egyes kerületek *(kázá)* vezetőinek.

Kajmán *(Caiman,* állat), a Krokodilus-félék (l. o.) egyik neme. Abban különbözik az egyébként hasonló alligátortól (l. o.), hogy csontos orrsövénye nincsen s hogy a hátpáncélon kívül még csontlemezekből álló haspáncélja is van. Öt faja ismeretes, melyek Közép- és Dél-Amerikában honosak; közönségesebbek: a 4 méter hosszú *fekete K. (C. niger* Spix), a 3·5 m. hosszú *sákáre-K. (C. latirostris* Daud.) és a 2·8 m. hosszú *pápaszemes K. (C. sclerops* Schneid.). A fekete K. Dél-Amerika trópusi részének majdnem minden nagyobb folyójában nagy számban található. Halakkal táplálkozik, de az embert is megtámadja. L. még *Krokodilus-félék.*

Kajolfa a. m. amboinafa (l. o.), amelyre nézve még eldöntetlen, vajjon a keletindiai *Pterocarpus-,* vagy *Pterospermum*-fajoktól származik-e.

Kajomteke v. *körmös golyóbis,* így nevezték nálunk a XVI. és XVII. sz.-ban azokat a gránátokat (üreges ágyúgolyókat), melyeknek külső felületéből kampók álltak ki, hogy a gránát a talált tárgyon megakadjon és azt szétrobbanásakor a belsejében levő gyujtószerrel elárassza; főleg városok és hajók lövöldözésére használták.

Kájoni *János,* régi magyar énekgyüjtő, ferencrendi tartományi rendfő, szül. Nagy-Kájonban 1629., megh. Szárhegyen, Gyergyóban, 1687 ápr. 20. 1675-ben Csiksomlyóra került mint tartományi rendfő s ott könyvsajtót állított fel, melyben a magaszerkesztette Cantionale Hungarico-Latinumot 1676. kinyomatta. Ez volt az erdélyi katolikusok legnevezetesebb énekgyüjteménye; másodszor Balás Ágoston adta ki 1719.

Kajsza-lisztgomba *(Clitopilus prunulus* Scop., növ.). Ehető. Kalapja 4—11 cm. széles, eleinte lapos, végül tölcséres, fehér v. fehéres szürke. Tönkje 3—6 cm. hosszú, fehéres. Lemezei messze lefutnak a tönkbe, sűrűn állók, fehéresek, később hússzinűek. A spórapor is hússzinű. Húsa fehér, lisztszagú. Ize kellemes. Fű és moha közt nő, árnyas helyen, nyáron és ősszel.

Kajszi-barackfa, *kajszin, sárga* vagy *nyári barack (Prunus armeniaca* L., növ., l. *Barackfa* és *Prunus),* kopasz, 3—4 m. magas fa, levele tojásdad v. szívalakú, kétszer fűrészes; virága fehér v. pirosló, lombfakadás előtt nyílik, gyümölcse kurtaszárú, gömbölyű, bársonyszőrös, narancsszínű, a napsütött oldalán piros, egyik oldalán barázda vonul végig rajta. Húsa sárgás, leves, túlérve gyakran lisztes s ekkor ízetlen, azért a gyümölcsét nem kell sokáig a fán hagyni, sőt jobb ízű, ha keményen leszedve néhány napig pihen. Csonthéjában édes v. keserű magja van. (Hazáját l. *Barackfa* alatt). Meleg klímát szeret, de zordonabb éghajlatot inkább eltűr, mint az őszi barack, még Németország É.-i részén is meglehetős jól kitelel. Mintegy 30 fajtája van s majd fa alakjában, majd lécezeten (rácsos fa, Spalier) termesztik, de a fán termő gyümölcse jobbízű. Nagyon célszerű erős növésű, molyhos levelű szilvafára oltani, pl. a Julianus-szilvafára v. a Mirabellára. Különben jó televényes, meszes, erős és mélyen felásott kerti földet kiván, amelynek feneke a vizet

is jól átbocsátja. Hidegebb vidéken csak léckorláton ápolják. Jobb fajtái: 1. A *mandolakajszi* Franciaország D.-i részén, inkább elvadulva nő, a húsa kevés becsű, de a magva édes, úgy használják mint a mandolát, sőt olajat is sajtolnak belőle. Ide tartozik a *korai hollandi* kajszi is. 2. Az *apró kajszi*, korai aprógyümölcsű; levele meg *virága is apróbb*. 3. Az *olasz kajszi* gyümölcse sima és fénylő. 4. Hazai jeles fajta a *magyar legjobb*. 5. A *lila* (fekete vagy alexandriai) kajszi (Prunus dasycarpa Ehrh.) húsa borízű, kívül piros, belül sárga, de nem igen ehető. Inkább díszcserje. A kajszi-barackot leginkább a déli tartományokban termesztik, az Egyesült-Államokban szeszt főznek belőle, megszárítva és sajtolva pedig a hajósok étele. Olaszországban is aszalják, Franciaországban, hazánkban meg a dunai országokban befőzik vagy kandirozzák. Magvából olajat is sajtolnak (huile de marmotte), Franciaország D.-i részén a mandolaolajat hamisítják vele; a keserű kajszi magvából szeszes itált főznek. Fáját is feldolgozzák, szenesített csonthéjából pedig fekete tuss lesz. A kajszi magván keresztül lefejtett szesz neve *ratafia*. Keserű magvából Franciaországban likőrt égetnek (eau de noyaux). A kajszi termesztése hazánkban is nevezetes. Kecskemét városa maga évenkint mintegy 150,000 koronányit árul barackjából, N.-Kőrös, Dunaföldvár stb. szintén jövedelmező kereskedést űz vele.

Betegségei: A) Kedvezőtlen életviszonyok okozta betegség: Sápadtság (l. o.). *B)* Élősködők által okozott betegségek: 1. A leveleken okker-sárga, sötétveres övvel szegélyezett foltok láthatók, melyeket a Clasterosporium Amygdalearum Sacc. nevű gomba okoz. 2. A leveleken rozsdaveres foltokat a Puccinia Pruni Pers. nevű rozsdagomba okoz (l. *Szilvabetegségek)*. 3. A leveleket fehér, lisztnemű porral a Podosphaera tridactyla De By. nevű gomba vonja be (l. *Lisztharmat)*. 4. Korompenész (l. o.) 5. A hajtások hirtelen elhervadnak és elhalnak a Cytospora rubens Fr. nevű gomba támadása következtében, mely a hajtások tövében szürke szemecskéket képez, melyekből helyenként apró verhenyes féregszerű kacskaringók (a kiürített, nyálkás anyaggal összetartott spórák) emelkednek ki. 6. Gyökérpenész, amit főleg a Dematophora necatrix nevű gomba okoz (l. *Gyökérpenész)*. 7. Gyümölcsrothadás (l. *Almafa* betegségei). 8. A Gloeosporium laeticolor Berk. nevű gomba a gyümölcsön piszkosszínű, kerekded világos övvel szegélyzett foltokat okoz, amely foltokon később kékesszürke szemecskék támadnak. 9. A Phyllosticta vindobonensis Thüm. nevű gomba az érett gyümölcsön nagy (egész 25 milliméternyi), paranemű szürkebarna foltokat okoz. 10. A Phoma Armeniacae Thüm. nevű gomba a még éretlen gyümölcsön eleinte kerekded, később összefolyó fehér, majd piszkosszürkévé váló foltokat okoz, melyeken később apró, fekete szemecskék mutatkoznak. *C)* Ismeretlen okú betegségek: 1. Tejfény (l. *Almafa* betegségei). 2. Mézgafolyás (l. o.).

Kajtárkodás, főleg az állatok eleség vagy zsákmány után való futkározása, keresgélése, torkoskodása.

Kajuch *Márton*, l. *Szentmiklósi*.

Kajufa a. m. *kasúfa*, l. *Anacardium*.

Kajüt (alném.) a. m. hajószoba.

Kak, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 406 magyar lak., u. p. és u. t. Szatmárudvari.

Káka (növ.), l. *Scirpus*.

Kákabot (növ.), l. *Typha*.

Kakadú (állat), l. *Kakadúfélék*.

Kakadúfélék *(Cacatuidae, Plissolophinae)*, a Kakukalakuak rendjébe, a Papagájok alrendjébe tartozó madárcsalád, melynek tagjai kizárólag Ausztráliában, az Uj-Guineai és az Indiai szigeteken és Vandiemenslandon élnek. Fő ismertető jelük a felmereszthető fejbóbita. Többnyire varju-holló nagyságuak; csőrük rendesen olyan hosszú, mint magas. Hosszú szárnyaik legalább a farkuk félhosszaságát elérik. Színük meglehetős egyszerű, legtöbb fajon a fehér szín uralkodik. Egyes emberi hangok és szavak utánzására könynyen megtaníthatók. Maga a szó «kakadú», melyet többnyire elsajátítanak, de melyet szabadban sohasem hangoztatnak, maláji eredetű és «öreg apó»-t jelent (kaka a. m. apa, papa; tua a. m. öreg). Jelenleg mintegy 7 nembe — *Lophopsittacus* A. Newt.; *Microglossus* Vieill.; *Calyptorhynchus* Vig. et Horsf.; *Callocephalum* Less.; *Cacatua* Vieill.; *Licmetis* Wagl.; *Calopsittacus* Less. = Callipsittacus Ag. — tartozó 31 faj ismeretes, melyek közül legismertebbek és az állatseregletekben többnyire láthatók: a nimfa-K. *(Calopsittacus novae-hollandiae* Gm.), fehérbóbitás K. *(Cacatua alba* P. L. S. Müll.), inka-K. (l. o.), sárgabóbitás K. *(Cacatua sulphurea* Gm.), rózsaszínű K. *(Cacatua roseicapilla* Vieill.), a molukki K. *(Cacatua molluccensis* Gm.) stb.

Kakadúk, l. *Kakadúfélék*.

Kakadúpapagáj, *nimfapapagáj* v. *korella* *(Calopsittacus novae-hollandiae* Gm.), a Kakukalakuak rendjébe, a Kakadú-félék családjába tartozó madárfaj. Jó rigónyi nagyságú. Főszíne olajbarnásszürke, torka, pofája, bóbitája szalmasárga, hosszú farktollai szürkék. Hazája Ausztrália. A kereskedelemben gyakori.

Kakájó (állat), l. *Brachyurus*.

Kákán is csomót keres, izgága, akadékoskodó emberről mondják, aki ott is hibát keres, ahol nincs. A káka (l. *Scirpus)* azonban csak látszólag *csomótlan*. A káka csomója v. bütyökje lent, közel a földhöz van, cikkei kurták, tehát sem a csomó, sem a cikk szembe nem tűnő. Csak a legvégső, hosszura nyuló cikke csomótlan, mely a növény magasságának a legnagyobb részét alkotja.

Kakaó *(Cacao)*, l. *Csokoládé* és *Theobroma*.

Kakaóadó, l. *Kávéadó*.

Kakaófa (növ.), l. *Theobroma*.

Kakaó-olaj, l. *Kakaó-vaj*.

Kakaó-vaj *(kakaó-olaj, Oleum Cacao, Butyrum Cacao)*, a meghámozott kakaó-babból melegen kisajtolt zsír (l. *Csokoládé)*, mely különböző zsírsavak glyceridjeinek keveréke. A tiszta friss K. sárgás, idővel megfehéredik. Szaga olyan, mint a pörkölt kakaó-babé és az avasodásnak sokáig ellentáll, miért is kozmetikákhoz, gyógyszerészeti célokra, sőt finomabb csokoládék készítésénél a kakaó természetes zsírtartalmának felszaporítására használják. A friss K. fajsúlya 0·950—0·960. Olvadási pontja 28 C°. Jóságát az

íz, a szag és a sűrűség szerint szokták meghatározni. Különböző anyagokkal hamisítják, úgymint viasszal, stearinnal és leginkább vesefaggyuval, mely anyagokat azonban könnyen megismerhetjük, ha körülbelül 1 gr. K.-at 2 gr. éterben hidegen oldunk. Tiszta K. átlátszó oldatot ad, mely hosszabb állás után is tiszta marad, míg a nevezett anyagokkal hamisított K. oldata zavaros, vagy pedig fehéres üledéket mutat.

Kakaralli (növ.), a Lecythis Ollaria L. nehéz és kemény fája. Braziliában, Guayanában és Venezuelában hajó, töltés és zsilip építéséhez használatos, minthogy a tenger vizében nagyon kemény és tartós.

Kakarditsza, 2320 m. magas hegy az Aszpropotamosz és Artinosz folyók közt.

Kakas, általában azon szárnyasok hímje, melyeknek nőstényeit tyúknak mondjuk, pl. a házi tyúk, gyöngytyúk, páva, fácán, fajd és pulykanem hímje, utóbbinál a K.-t kannak is mondják. A házityúk K.-a poligám, 1—5 évig termékeny, de legerőteljesebb 2—3 éves korában, ekkor 15—20—25 tyúkot bízhatnak gondjaira. Párosodását herél, herécel, tojóz, petél névvel illetik. Egy pulyka-K.-ra 8—10, egy gyöngytyúk-K.-ra 10 nőstényt számítunk. A páva-K. rendszerint párosan él, tarka tollazata 3-ik évében nő.

A K. az éberség és bátorság prototipusa, mint ilyen a görögöknél Aresnek volt szentelve s díszítette Minerva sisakját is. A francia köztársaság 3 ízben választotta hadi jelvényeül. *K.-viadalok* a malájoknál már ősidőktől fogva szokásosak voltak, a régi Athénben pedig évenként rendeztek K.-viadalt annak emlékére, hogy Themistokles idejében két viaskodó K. látványát szerencsés előjelnek magyarázták a perzsák ellen való döntő ütközet előtt. Görögország többi városaiban, Kis-Ázsiában, Sziciliában és Rómában is divatban voltak. A keresztény egyház az egész középkorban hiába küzdött e szokás eltörléséért, amely Angliában, Németalföldön, Olaszországban, valamint Középamerikában, Kelet-Indiában és Kinában egyaránt kedvelt volt. Angliában, ahol a legújabb időkig fennmaradt ez a szokás, nemzeti K.-viadalokat rendeztek. Az újabb időben törvénnyel tiltották meg Angliában rendezésüket, de titokban még mindig fennáll e szokás.

Kakas, 1. *kanócos puskákon* az a rész, amely az égő kanócot tartotta; a puska elsütésekor a K. lecsapódott s az égő kanócot a lőporral megtöltött serpenyőbe mártotta. — 2. *Kovás puskákon* a K. tartotta a kovát, mely elsütéskor a serpenyő acélfedeléhez ütődött és ez által nemcsak szikrákat csalt ki az acélból, hanem egyidejüleg a serpenyő fedelét annyira fel is emelte, hogy a szikrák a serpenyőbe öntött lőporba üthettek s ezt fellobbanthatták. — 3. *Csappantyús puskákon* a K. kalapácsszerüen csapott a lobbanószert tartalmazó csappantyúra (kapszli).

Kakas *István (zalánkeményi)*, kolozsvári előkelő nemes polgár és diplomata. Született valószinüleg Kolozsvárt, megh. 1603 október 25-én Perzsia Lahidzsán városában. K. 10 évet töltött a bécsi, bolognai és paduai egyetemeken s hazatérve Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem nejének, Mária Krisztina osztrák főhercegnőnek titkára lett. A kolozsvári Mátyás-tér keleti során levő háza valóságos műemlék; ezt a házat hibásan nevezik *Báthory-ház*nak, mert az másutt volt. A ház egyik ajtaja felett máig is megvan koronás kakasfőt ábrázoló címere, nevének kezdőbetüivel, a Stephanus Kakas-t jelentő *S. K.*-val. Fejedelme megbízásából K. járt Angolországban Erzsébet királyné udvarában és Lengyelországban is, Báthory András is szolgálatába fogadta és titkárjává tette. K. a Báthoryak bukása után 1601 elején eladta kolozsvári házát, birtokait s a tiroli Bozenben telepedett meg. Innen hivatja 1602. II. Rudolf császár prágai udvarába, hogy követül küldje a perzsa sahhoz, a török elleni véd- és dacszövetség megkötésére. Ez a nevezetes követjárás K. nevét világhirűvé tette. K. 1602 aug. 27. indult Prágából Oroszországon át perzsiai követségébe. 1603 júl. 22. szállt a Kaspi-tengerre s aug. 8. kötött ki Perzsia partján Lenkorán városában. Tíz hétig kellett itt időzniök, míg a perzsa sahhoz Iszpahánba küldött hirnökük visszaérkezett. Azalatt a tenger vizétől (más ivóvizök sem boruk nem lévén) mindnyájan megbetegedtek s K.-t már hordágyon vive indultak Perzsia belseje felé. De a tengertől csak két mérföldnyire fekvő Lahidzsánig vihették, ahol 1603 okt. 25. meghalt és ott is temették el. Végrendeletében mindenét Bozenben hagyott feleségének hagyta. A követséget, az ő utasítása szerint, titkára és kisérete folytatta és végezte el. December 14. indultak vissza és sok viszontagság után értek vissza Prágába 1604. őszén. K. titkára *(Tectander* György) aztán leírta követségük történetét ily cím alatt: *Iter Persicum* (Lipcse 1608). Utána még további két kiadásban. Megjelent franciául is (Paris 1877), valamint oroszul (Moszkva 1896). Magyarra fordítva megjelent Temesvárt 1892. *Szabó* Ferenc Tört., nép- és földrajzi Könyvtárában, a Régi magyar utazók Európában 1532—1770 c. kötetben *Szamota* Istvántól, de csak az európai rész. V. ö. *Veress* Endre, Zalánkeményi Kakas István (M. Tört. Életrajzok 1905).

Kakasalja (azelőtt: *Murányzdichava)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 611 tót lak., u. p. és u. t. Nagyrőcze.

Kakascímer (növ., *Alectorolophus* Bieb.), a Scrophulariaceae (Tátogatók) család génusza, körülbelül 9 fajjal Európában. Egyéves, félig élősködő füvek. Csészéjük hasas, lapított kerek, szája 4 fogú; szirompártájuk kétajakú, felső ajaka sisakos, az alsó háromkarélyú; tokjuk kétüregű, lapos; megszáradva a mag zörög benne (csengő kóró). Száraz réten, mezőkön nőnek, a jószág szereti, a takarmány alkotórészei.

Kakasd (azelőtt: *Kokasd)*, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 1240 német lak., postahivatallal, u. t. Bonyhád. E helység volt az első Magyarországon, mely az országgyűlés által megengedett örökváltsági szabadsággal élni akarván, magát előbbi földesuraitól megváltotta.

Kákaselyem (növ.), l. *Eriophorum*.

Kakasfa, a *Viburnum Lantana* népies, de ritkán hallható neve, l. *Viburnum*.

Kakasfalva (azelőtt: *Hamba)*, nagyk. Szeben vm. nagyszebeni j.-ban, (1910) 910 német és oláh lak., u. p. és u. t. Nagyszeben.

Kakashágás, l. *Cicatricula.*

Kakashal, l. *Kakashal-félék.*

Kakashal-félék *(Cyttidae,* állat), a Csontos halak egyik családja. Hátúszójuk két, egymástól különböző részből áll: az elülső kemény, a hátsó lágy sugarakból áll. Testük két oldalról összenyomott, magas; pikkelyeik nagyon aprók, v. éppen csenevészek. 9 fajuk ismeretes. Legközönségesebb a *heringkirály (Zeus Faber* L.), melyre jellemző, hogy a hátúszójának tüskéit összekötő hártya rendkívül hosszú, keskeny sallangokká nyúlik meg. Szinezete évszak és tartózkodási hely szerint változó. Jellemző azonban a teste két oldalán levő kerek fekete folt. Hossza eléri az 1 m.-t, súlya a 15—20 kg.-ot. Hazája a Földközi-tenger s innen az Atlanti-oceánba is elkalandozik. Apró halakkal és rákokkal táplálkozik. Húsa izletes.

Kakasjárás, l. *Csánkpók.*

Kakasláb-fű (növ.), l. *Panicum.*

Kakaslépés v. *csöbörbelépés*, l. *Csánkpók.*

Kakaslomnicz (azelőtt: *Nagylomnicz)*, kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 1324 német, magyar és tót lak., vasútállomás táviróval, posta és távbeszélő.

Kakas Márton, *Jókai* Mór írói álneve; az *ifj. K. M.* álnevet *Szabó Endre* használta.

Kakas Márton, humorisztikus képes heti lap, alapította *Rákosi* Viktor (Sipulusz); kiadó-tulajdonos: Rákosi Jenő Budapesti Hirlap ujságvállalata. 1894 szept. 30. jelent meg az első száma. Felelős szerkesztője 1908-ig *Sipulusz*, 1912-ig *Barna* Izidor, 1912-től *Szöllősi* Zsigmond.

Kakas Márton Albuma, képes humorisztikus folyóirat; szerkesztette *Jókai* Mór és kiadta Heckenast Gusztáv. A *Nagytükör* folytatása volt. Megjelent 1858 máj. Pesten, azonban az első füzettel megszünt és folytatásaként támadt 1858 aug. 21. az *Üstökös.*

Kakasrúgás v. *kakashágás*, l. *Cicatricula.*

Kakassarkfű (növ.), l. *Polygonatum.*

Kakasszó v. *kukorékolás*; jelentőséget kivált a hajnali első K.-nak tulajdonítanak. Görögök, rómaiak s egyéb ókori népek éjjeli időmeghatározást fűztek hozzá (2 óra tájt). Néhol a K.-k között eltelő időközből az időjárásra következtetnek; távolságmérő is a köznépnél: ameddig a K. elhallik.

Kakasszügy, l. *Hollócsőrporc.*

Kakastaréj (növ.), l. *Celosia* és *Pedicularis.*

Kakastaréjú gomba, l. *Bokros gomba.*

Kakastej (növ.), l. *Ornithogalum.*

Kakasülő, 1. a torokgerendás fedélszerkezetekben a torokgerendát — különösen pedig, ha két torokgerenda van egymás fölött, a felsőt — hivják e néven. — 2. Szinházakban a legfelső emelet, vagyis a karzat.

Kákás üvegérc (ásv., ném. *Schilfglaserz)*, népies elnevezése a freislebenitnek.

Kakasviadal, l. *Kakas.* — *K.*-nak neveznek egy igen elterjedt gyermekjátékot is, melyet ketten játszanak. Mindkét játékos karbakulcsolt kezekkel egy lábon szökdel. Mindegyikök igyekszik ellenfelét úgy meglökni, hogy az egyensúlyát vesztvén, kénytelen legyen két lábra állani, s az lesz a vesztes.

Kakasvirág (növ.) a. m. hérics, l. *Adonis.*

Kakat, Kendereshez tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai felső j.-ban, (1910) 1002 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Kenderes.

Kakath, *Párkány* (l. o.) régi neve.

Kákay Aranyos, több magyar politikai és társadalmi röpirat szerzőinek álneve. Először *Kecskeméthy Aurél* jeles publicistánk használta ezt az álnevet, mely alatt a következő műveket adta ki: *Országgyűlési árny- és fényképek* (Pest 1861); *Ujabb árny- és fényképek* (u. o. 1866); *K. politikai, társadalmi tragico-humorisztikus históriája* (u. o. 1869); *A mi nagy férfiaink* (legújabb fény- és árnyképek, u. o. 1874). E röpiratok előkelő stilusukkal, szikrázó szellemességükkel oly népszerűségre tettek szert, hogy későbbi röpiratszerzők is fölvették a K. álnevet. Igy ifj. *Ábrányi Kornél* (l. o.), aki *II. K.* név alatt írta: *Tisza Kálmán* (politikai élet- és jellemrajz, Pest 1878); *Gróf Andrássy Gyula* (politikai élet- és jellemrajz, u. o. 1878); *A leláncolt Prometheuszok* (u. o. 1880). Követte ezt *III. K.* név alatt *Mikszáth Kálmán*, következő művekkel: *Még újabb fény- és árnyképek* (Pest 1878); *Szeged pusztulása* (Szeged 1879).

Kakcsikél *(cakchiqueles)*, Guatemala középamerikai köztársaság maya ágbeli őslakossága. A spanyolok hódítása előtt nagy szerepet játszottak.

Kakemono (a. m. függő dolog), japáni függő kép selyemre v. papirra festve, hasonló anyagra felhúzva s tetején és alján egy-egy vízszintes pálcával ellátva, melyre felcsavarható v. pedig a tetején alkalmazott zsinórra akasztható. A K.-t alkalomszerüleg szokták kifüggeszteni a tokonoma nevű fülkében, rendesen pedig gondosan selyembe burkolva, külön ládába rejtve tartják.

Kakerlak, így nevezik a színesbőrű emberfajták között előforduló *albinót* (l. o.).

Kakerlak *(kakkerlak,* állat), l. *Csótány.*

Kakh jang, hegyi nép Felső-Birmában, l. *Kacsin.*

Kaki (növ.), l. *Diospyros.*

Kaki *(khaki,* perzsa szó, a. m. földszinű), könnyű minőségű, szürkés vagy zöldes szinű pamutszövet; az angolok indiai hadserege használja.

Kakics (növ.), l. *Sonchus.*

Kákics, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 612 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Sellye.

Kakifüge (növ.), l. *Diospyros.*

Kakinac, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 172 szerb lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Rovišće.

Kakinada *(Cocanada)*, kikötőváros Madras britindiai kormányzóságban, a Godaveri deltájának É.-i végében, kb. 50,000 lak.; gazdag környékének termékeiből (pamut, olajmagvak, rizs) jelentékeny a kivitele.

Kakingi, l. *Kakonda.*

Kakjen *(csin-po, sing-fu)*, néptörzs, l. *Kacsin.*

Kak-ke, l. *Beriberi.*

Kakkerlak, l. *Csótány.*

Kako... (a görög κακός-ból) a. m. rossz; összetételekben gyakori.

Kakodémon (gör.) a. m. gonosz szellem; *kakodémonia*, gonosz szellemtől való megszálltság. L. *Démon*.

Kakodil, l. *Kakodilvegyületek*.

Kakodiloxid, l. *Kakodilvegyületek*.

Kakodil-reakció, l. *Ecetsav*.

Kakodilsav, l. *Kakodilvegyületek*.

Kakodilvegyületek. A dialkil vagyis szekundér arzinek (l. o.) közül legfontosabbak a metilvegyületek, melyeket *Berzelius* rendkívül kellemetlen szaguk folytán K.-nek (κακώδης a. m. bűzös) nevezett el. K. foglaltatnak a *Cadet-folyadékban*, melyet ecetsavas kálium és arzéntrioxid desztillációja útján 1760. Cadet állított elő. E vegyületek szerkezetét *Bunsen* fáradságos kisérletei 1837—1843. derítették ki. A K. egy összetett gyököt: a kakodil-gyököt $(CH_3)_2As$ tartalmazzák. E gyök önmagával való vegyülete a *kakodil* v. *bisdimetilarzén* $(CH_3)_2As-As(CH_3)_2$. Színtelen, a levegőn önként gyuladó, 170°-on forró, nagy fénytörőképességű folyadék. *Kakodilhidrogén* v. *dimetilarzin* $(CH_3)_2As-H$, levegőn meggyuladó, 36—37°-on forró folyadék. Fő alkotórésze a Cadet-folyadéknak a *kakodiloxid* v. *dimetilarzénoxid* $(CH_3)_2As-O-As(CH_3)_2$, mely a többi K. előállítására szolgál. Színtelen, vízben oldhatatlan folyadék, 150°-on forr, —23°-on kristályosan megmered. $d_{15} = 1{\cdot}462$. Oxigénnel érintkezve meggyulad. Savakkal sókat szolgáltat. Sósav hatására pl. *kakodilklorid* $(CH_3)_2AsCl$ keletkezik. Színtelen, 100° fölött forró folyadék. *Kakodilsav* vagy *dimetilarzinsav* $(CH_3)_2As{\genfrac{}{}{0pt}{}{\diagup O}{\diagdown OH}}$. Szétfolyó, szagtalan kristályok. Vizes oldata savanyú kémhatású. K. oxidációjakor keletkezik. Gyógyszerül használják. Nagyobb mennyisége azonban mérgező hatású, l. *Chemotherapia*.

Kakodoxia (gör.) a. m. rossz hír, rosszhírűség; tov.: helytelen vélekedés, vallási tévelygés.

Kakodyl *(kakodil)*, l. *Kakodilvegyületek*.

Kakoexia vagy *kachexia* (gör.) a. m. rossz testi állapot, tov.: helytelen gondolkozásmód.

Kákófalva (azelőtt: *Kákova)*, kisk. Krassó-Szörény vm. oraviczabányai j.-ban, (1910) 1972 oláh és német lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélő-hivatal.

Kakofónia (gör.) a. m. rossz hangzás (ellentéte: *eufónia*, jó hangzás, szép hangzás). L. még *Disszonancia*.

Kakofrázia (gör.) a. m. rossz kiejtés.

Kakográfia (gör.) a. m. hibás írás, ellentétben a helyesírással.

Kakologia (gör.) a. m. hibás beszédmód.

Kakomati (újgörög szó) a. m. *szemverés* (l. o.).

Kakomorfia (gör.), a szervek helytelen, rossz képződése.

Kakonda *(Kakingi, Caconda)*, 1685. alapított katonai állomás és benszülött-falu Angola portugál gyarmatban. Egészséges klimájánál fogva az európaiak üdülőhelynek használják.

Kakongo *(Cacongo)*, az Alsó-Kongo É.-i partján fekvő termékeny vidék, mely 1885-ig Loango portugál gyarmathoz tartozott, azóta a Kongo-konferencia nagyobb részét Portugáliának (Angola gyarmatnak) ítélte oda, DK.-i kisebb részét pedig a Kongo-államnak.

Kákonyi *Péter*, XVI. sz.-beli énekszerző; életéről csak énekeinek versfejeiből és Halasi Bálint laskói ref. pap és baranyai szuperintendensnek egy 1697-iki leveléből van néhány adatunk. E szerint 1550 előtt herczegszőlősi ref. lelkész volt; már 1544 elején ott fejezte be *Asverus* c. verses históriáját. Szintén ott szerzette a *Samsonról* való históriát, de ennek évszámát nem jegyezte fel; 1549. szerzett *Astiages*-ének pedig szerzése helyét nem tudjuk. E három elbeszélő éneke maradt ránk; egyik világtörténelmi, kettő pedig ó-testamentumi tárgyu. K. a XVI. sz. bibliai epikusainak egyik jelesebbike; a belső alkotásban ugyan ő sem erős, de olykor elég jól fest érzelmi állapotokat, nyelve és ritmusa is aránylag jó. Kiadója, *Szilády* Áron (Régi M. Költők Tára II. köt.), méltán sajnálja, hogy hazai tárgyakat nem dolgozott fel.

Kakoszinteton (gör.) a. m. hibás összetétel.

Kakotimia (gör.) a. m. rossz kedv, levertség, őrültség.

Kakoxénit *(cacoxenit*, ásv.), bársonyszerű bevonat, kis gömbök. Bázikus vasfoszfát.

Kakozmia (gör.), rossz szagnak érzése (bűzérzés) bizonyos betegeknél. A bajnak oka lehet valamely tényleges kórfolyamat az orrüregben vagy az orrgaratüregben és ekkor beszélhetünk *kakosmia objectiváról*. Ez főként az orr melléküregeinek genyedéseinél, bujakóros csontelhalásoknál észlelhető és nemcsak a beteget kínozza, hanem vizsgálat által is kimutatható. Ezzel ellentétben áll a bizonyos idegbetegeknél észlelt bűzérzés, melynek tárgyi alapja nincsen *(kakosmia subjectiva)*, s mely elmebetegeknél mint szaglási hallucináció is előfordul. A kakosmia objectiva a bűzt okozó kórfolyamat gyógyításával megszüntethető.

Kakszentmárton, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 551 magyar lak.; u. p. Szatmár-Németi, u. t. Szatmárudvari.

Kaktusz (növ.), l. *Kaktuszfélék*.

Kaktuszdahlia (növ.), l. *Dahlia*.

Kaktuszfa (növ.), l. *Peireskia*.

Kaktuszfélék *(Cactaceae*, növ.; l. *a színes képmellékletet)*, a kétszikűek szabadszirmu családja, melynek 1500 faja főkép Amerika mérsékelt és meleg vidékein honos, csak kevés él Afrikában. Viráguk kétivarú, sugaras; csöves vacokkal, melyben az alsó állású, együregű, sok magkezdeményű magház van. A virágtakaró levelek csavarosan következnek egymás után, a csészelevelek fokozatosan átmennek a szirmokba s ezek után számos porzó következik. Termésük sokmagvú bogyó. Többnyire húsos, nedv-dús és zöldszárú növények, száruk hol alacsony, összekuporodott, gömbölyű, hol meg hosszú, lapos és szétterülő bokorrá növő v. oszlopalakú. Levelük rendesen korán lehullik, csak a levélpárnák maradnak meg, melyek különösen az oszlopalakuakon függőleges bordákká egyesülnek, különben pedig szöszös szőrözettel v. a levelek átalakulásából származó tüskékkel borítottak. Egyesek faalakuak s ezeken (pl. *Peireskia*, l. o.) széles bőrnemű, húsos maradó levelek vannak. A K. száraz, sivatagi helyek (Mexikó felföldje) növényei. Leveleik nagyfokú redukciója, vastag kutikulájuk kevés,

bemélyedt szájnyilásuk, nagy nyálkamennyiségük a sejtekben mind a párolgás csökkentésére szolgáló berendezés. Kifejezetten xerophyták,még a kevésszámú, fánlakó K. is azok. A K. általában hasznos növények. Soknak bogyója igen kellemes ízű gyümölcs. Az egyeseken (*Nopalea, Opuntia tuna*) élő bíbortetű (l. o.) a *cochenille* festőanyagot szolgáltatja. Számos *Opuntia* és *Echinocactus*-faj nedve orvosság. Sok faj szép dísznövény. A köznyelvben a K.-et *kaktusz*-oknak nevezik.

Kakuáng (állat), a közönséges repülőmaki (*Galaeopithecus volans* L.) népies neve hazájában. L. *Repülő maki.*

Kakucs, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alsódabasi j.-ban, (1910) 2235 magyar lak., vasútállomás távíróval (Inárcs-K.), postaügynökség és távbeszélő-állomás.

Kakucsány (azelőtt: *Kakacseny)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 180 oláh lak.; u. p. Rény, u. t. Vaskoh.

Kakujay *Gyula*, hirlapíró, szül. Fenlakon (Temes vm.) 1847 jan. 29., megh. Budapesten 1882 júl. 1. Tanulmányai végeztével Párisba ment és levelezője lett az Ellenőrnek és a Fővárosi Lapoknak. Hazajövén, 1871. az Ellenőr munkatársa, 1872—74. a Temesvári Lapok szerkesztője lett. 1874-ben a rövid életü Középpárt c. lap, 1876—1878-ig a Budapesti Napilap szerkesztője volt. 1881-től a Pesti Hirlap közgazdasági rovatát vezette. Műve: *A kisbirtoki hitel szervezése* (Budapest 1876).

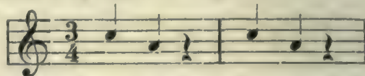
Kakuk *(Cuculus)*, l. *Kakukfélék.*

Kakukborsó (növ.), l. *Lathyrus.*

Kakukfélék *(Cuculidae)*, a Kakukalakuak (*Cuculiformes* v. *Coccygomorphae)* rendjébe, a Könnyűcsőrüek csoportjába tartozó madárcsalád. Középhosszuságú, oldalt összenyomott, könnyű csőrrel, a szárnyak rendesen hosszuak, 10 elsőrendű és 9—13 másodrendű evező tollal. Farkuk hosszú, hegyes, vagy ékidomú, 8, 10 kormánytollal. Csüdjük erős, vetélő ujjal. Nyelvük rövid, az orrlyuk kerek, megvastagodott széllel. Körülbelül 20 nembe tartozó 94 faj ismeretes, melyek leginkább tropikus vidékeken tartózkodnak. Hazánkban él: a *közönséges kakuk (Cuculus canorus* L.), háta hamuszürke, hasa és combjai fehéresek, harántul vonuló, barnaszínű hullámvonalakkal. Evező és fehérfoltos kormánytollai feketék. Csőre töve és lábai sárgák. A fiatal példányok gyakran vöröses színüek s ezeket azelőtt külön fajnak (*Cuculus rufus* Bechst.) írták le. Akkora, mint a gerle. Hossza 35, szárnyh. 21—23, farkh. 17 cm. Ismeretes költöző madár, mely «kakuk» kiáltása által az erdőkben és bokros helyeken április hóban a visszatérő tavaszt hirdeti. Szeptemberben melegebb vidékekre vonul. Hazánkon kívül előfordul majdnem egész Európában, Ázsiában és Afrikában. Erdőkben a rovarokat pusztítja, különösen a szőrös búcsújáró hernyókat szereti, azért egyike a leghasznosabb erdei madarainknak. Nevezetes tulajdonsága, hogy fészket nem épít és így tojásait kiköltés végett egyenként idegen kisebb madarak fészkébe, még pedig olyanokéba lopja be, melyek fiaikat szintén rovarokkal táplálják. A fogságban könnyen megszelidül. Olasz- és Görögországban konyhákban szokták tartani. A mitológiában a kakuk a meleg időjárás bekövetkezésének, a tavasznak a hirdetője, Hera kormánypálcáján ül és kiáltása, mint amely állat mindent tud, jó jel a házasulandóknak. Az *aranykakuk (Chrysococcyx cupreus* Bord.) felső teste fénylő aranyzöld, alul sárgásfehér. Hossza 19 cm. Dél-Afrikában él. L. még *Kakukszó.*

Kakukfű (növ.), l. *Thymus.*

Kakukgép, fából készült fujtatószerű síp, melynek fedőlapját lenyomva, a kakukszót utánzó kis tercet nyerjük. Legtöbbnyire az a^1—c^2 hangok szólalnak meg rajta:

de felhangolható a gépezet egy nagy másoddal magasabbra, sőt egy kis harmaddal mélyebbre is. Humperdinck a «Jancsi és Juliska» erdei jelenetében sajátságos módon a nagy tercet írta elő.

Kakuk-hegy, a Hargita-hegység egyik andezit vulkánja, 1558 m. magas.

Kakukméhek *(Cuculina*, állat), a Méhek (l. o.) családjába tartozó hártyásszárnyú rovarok. Nevük onnan ered, mert petéiket kakukszerüleg csempészik be más méheknek (melyekhez nagyon hasonlítanak) még fedetlen sejtjeibe, ezért *élősdi méhek* néven is ismeretesek. Hátsó végtagjaikon virágpor gyüjtésére és behordására alkalmas készülékük nincs, ezért nem is építenek s ezért kénytelenek ivadékukról az említett módon gondoskodni.

Kakuknyál, különböző növényeken és fák levelein található nyálforma, habos váladék, amelyet a *Cicadellidák* családjába tartozó *Aphrophora spumaria* nevű kabócának a lárvái választanak ki maguk körül s ennek oltalma alatt fejlődnek.

Kakuksaláta (növ.), l. *Ranunculus* és *Scorzonera.*

Kakukszappan (növ.), l. *Lychnis.*

Kakukszegfű (növ.), l. *Lychnis.*

Kakukszó a magyar néphitben babonás jelentőségű, kivált ha azon esztendőben először hallja az illető. Hogyha jobbfelől szól, egészséges marad a nyáron, ha baloldalról, beteg lesz az aratómunka idején. Az első K.-t meg kell olvasni, mert hallója annyi évig él még. Ez az emlék nyilván ugor eredetü a mi népünknél; a rokon mordvinok ősvallásában sűrűn szerepel. V. ö. Ethnogr. III. 47. Jósló állatok cím alatt és L. *Hopf*, Tierorakel u. Orakeltiere (1888.)

Kakuktorma (növ.), l. *Cardamine.*

Kakukvirág (növ.), több tavaszi növénynek a neve, még pedig *a)* a kakukszegfűé (l. *Lychnis), b)* az orchisé. Piros K. a Balatonnál a Daphne cneorum (l. *Daphne)*, itt-ott a nyári hérics; fehér K. a gyöngyvirág (l. o.).

Kakul (növ.), l. *Acacia.*

Kál, Bulcsu apja, kárchász (l. o.) és alkalmasint a trónra lépő Zsolt mellé rendelt egyik kormányzó volt. Egy K. nevű lovag Gizella királynéval, Szent István feleségével vándorolt be s a soproni vármegyei Káldon telepedett le.

1. Cereus flagelliformis. — 11. C. gemmatus. — 12. C. giganteus. — 15. C. grandiflorus. — 23. C. pecten aborigi
6. R. cassytha. — 7. Mamillaria rhodantha. — 8. Leuchtenbergia principis. — 9. Echinocactus longihamatus. — 18
communis. — 17. Cephalocereus senilis. — 19. Phyllocactus Ackermannii. —

»Kaktuszfélék« cikkhez.

FÉLÉK.

— 2. Hariota salicornioides. — 3. Epiphyllum truncatum. — 4. Pereskia aculeata. — 5. Rhipsalis sarmentacea.
…tetraspermus. — 10. Echinocereus cinnabarinus. — 13. Pelecyphora aselliformis. — 14. Opuntia tuna. — 16. Melocactus
…ocarpus retusus. — 21. Nopalea coccinellifera. — 22. Echinocereus procumbens.

Kál *(Kaál)*, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1910) 3722 magyar lak., vasútállomás (Kál-Kápolna), posta, táviró és távbeszélő.

Kal'a (arab) a. m. vár, geográfiai nevekben gyakran fordul elő: török ejtéssel: *kala, kale*.

Kala-azár, *dum-dum láz, black fever*, az álomkórhoz hasonló trópusi megbetegedés, többnyire a szegény népet támadja meg. A betegség hosszabb inkubáció után magas lázzal kezdődik, ami alatt kimerítő izzadás, hasmenés gyötri a beteget. A láz 3—6 hétig tart, aztán remittáló, visszatérő láz jellegével hosszabb-rövidebb lázmentes szakokkal megszakítva ismét visszatér; súlyosabb esetekben a rohamok sűrűbben ismétlődnek. A lép s a máj megduzzadnak, mialatt a beteg a hasmenés és láz következtében teljesen kimerül és elpusztul, sokszor tüdőgyuladás következtében. Az idült K. csak abban különbözik a súlyos hevenyalaktól, hogy a tünetek enyhébbek, lassabban fejlődnek ki, a betegség előhaladtával izom- és izületi fájdalmak következnek be, a bőrön terjedelmes vérzések jelentkeznek s végül hosszas, évekig tartó sinylődés után a beteg elpusztul. A betegséget a Leishmania Donovani okozza, a trypanosomák közé tartozó parazita; az emberben a lép és a csontvelő sejtjeiben találjuk nagy tömegekben. A parazitát valószinüleg poloskák (cimex rotundus) oltják be a szervezetbe, a poloska szervezetében zajlik le az ivaros szaka a Leishmania fejlődésének. A K. kezelése tisztán tüneti. Legfontosabb a betegség terjedésének meggátolására a betegséget közvetítő poloskák irtása és a betegek elkülönítése. L. *Trypanosomák*.

Kalaba-balzsam (növ.), l. *Calophyllum*.

Kalabáka (az ókorban *Aiginion*, a középkorban *Stagus*), Trikkala görögországi (tesszáliai) nomosz keleti eparchiájának főhelye, a Voloszból jövő vasút végpontja, fontos sztratégiai hely, 2326 lak. Itt győzték le 1854. a görög felkelők a törököket. K.-tól északra 3 km.-nyire vannak a meteorai kolostorok.

Kalabár *(Calabar)*, a Nigeria angol protektorátus alatt álló államhoz tartozó vidék a Niger deltáján, a *K. folyó* és a Rio del Rey torkolata közt, bantu négerek lakják. A K. folyó az Ethiope sellőktől kezdve hajózható, esztuáriummal ömlik a Guineai-öbölbe. A folyó partjain levő olajpálmaerdőségek termékeinek fő kereskedési helye *Old-K.* v. *Duke-Town* telep, kb. 15,000 lak., némileg egészségesebb helyen, mint a többi kikötő. Az ibo törzzsel rokon efik törzs lakik a telep vidékén, a kultúrára s a kereszténység fölvételére alkalmasnak látszik. A teleptől É.-ra van *Creektown*, kb. 6000 lak., Ny. felé pedig *New-Calabar*, az ugyanily nevű folyó kikötője.

Kalabárbab (növ.), l. *Physostigma*.

Kalabassza (növ.), l. *Crescentia*.

Kalábria, l. *Calabria*.

Kalábriai kalap, széles karimájú, magas, hegyes nemez-kalap, eredetileg Calabria lakosai viselték. 1848-ban a republikánusok jelvénye volt.

Kalabriász. Neve után itélve zsidó-német eredetű játék. *Kol* (zsidó, a. m. mindenki), *ober* (német, a. m. felső) és *jasz* (lengyel, a. m. előkelő, hatalmas), vagyis minden felső hatalmas. Legtöbb megfigyelést és gondolkozást kivánó, így a legnehezebbnek nevezhető játékok egyike. Egész Európában el van terjedve. Egyik válfaja az *alsós*, melynél nem az adutt felső, hanem az *alsó* a legnagyobb érték. Igen sokféleképen, számtalan variációval játsszák.

Kalacs, kozáktelep Voronez orosz kormányzóság Bogucsár járásában, vasút mellett, jelentékeny gabona- és marhakereskedéssel és 15,476 lak.

Kalács, finom lisztből, tej, cukor, vaj és tojás hozzáadásával dagasztott élesztős tészta, melyet töltelék nélkül 3 vagy 4 ágra fonva mint *fonott K.-ot* ismerünk, vagy tejjel főtt, cukros, mazsolás mákkal vagy dióval töltve, *mákos* vagy *diós K.* a neve. K.-tésztából készül a túrós-, mákos-, szilváslepény is.

Kalács (azelőtt: *Kolacskó)*, kisk. Szepes vm. ólublói j.-ban, (1910) 570 tót lak., u. p. és u. t. Ólubló.

Kalacsány (azelőtt: *Klacsan)*, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 189 tót lak., u. p. és u. t. Rajecz.

Kalacsna, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 687 tót lak., u. p. és u. t. Nagyugrócz.

Kalafat, romániai város, l. *Calafatu*.

Kalafinta v. *csalafinta* a. m. csalfa, álnok, szemfényvesztő; továbbá cselvető, ravasz.

Kalaguala-gyökér (növ.), a *Polypodium Calaguala* gyökere. Lombja lándzsás. Peru hegyein terem, tőkéjét radix Calagualae vagy Calahualae néven Amerikában, a spanyolok földjén friss állapotában mint gyengén összehúzó és izzasztó szert nagyrabecsülik, de nálunk nem használatos.

Kalahari (*Kalakhari, Kalihari, Karri-Karri)*, homokos és száraz vidék Dél-Afrikában, az Oranje jobbpartjától É.-ra. Ny.-on a namák földjének dombjai, keleten pedig a transzvali fensík lejtői határolják. Területe mintegy 700,000 km². A K. nem igazi sivatag; a bozótok rajta gyakoriak és néhol egész sűrűségekké tömörülnek. Az esős évszak alatt földje sok helyen annyira átázik, hogy alig járható; ezután nagy térségeket gyep takar, ahol a gnu és több antilópféle bő táplálékot nyer. Sok rajta a kígyó is. Lakosai kihalófélben levő busmanok és bakalaharik, akikről Passarge, Schultze és Pöch tájékoztatták a tudományos világot. A vad húsán kivül főtáplálékuk az Acanthosicyos horrida Welw. és a kaffer-ugorka. 1829-ben François utazta be a K.-t s leirását a Mittheilungen aus den Schutzgebieten c. vállalatban 1839. közölte. V. ö. *Passarge*, Die K. und die Buschmänner der K. (Jena 1904 és 1907); *Schultze*, Aus Namaland (u. o. 1907).

Kalain, 126 rész ólom, 14·5 ón, 1·25 réz s némi cinkből álló ötvény, melyet igen vékony lemezekké, foliákká nyujtva, Kinában a tea-ládák kibélelésére használnak.

Kalais, l. *Boreasfiak*.

Kalait v. *kallait*, a *türkisz* tudományos neve.

Kaláka. Erdélyben kivált a magyarság között, de az oláhságnál is elterjedt szokás, amely abban áll, hogy meghivás után az atyafiak, szomszédok, sőt az egész falu, valakinek egyszerre, minden fizetés nélkül dolgozni mennek. A K.-k

többfélék: házfahordó, arató, kaszáló, gyüjtő, szántó, kendernyüvő, háztöltő, trágyázó, kőhordó s télen a nőknél fonó K.-k. A K.-ban végzett munkáért a gazda viszont a dolgozókat megvendégeli. E vendégség rendesen tánccal jár. E szokás a szlávságnál és a litvánoknál is megvan s neve is a szlávoktól való kölcsönvételre vall nálunk. Különben a primitiv gazdálkodás egy általános munkaformája, amely ma már csak rendkivüli körülmények közt elevenül fel. Igy pl. elemi csapásoknál (tűzvész vagy árviz stb. utáni házépítés), időjárás miatt kivánatos gyors betakarítás (pl. szénagyüjtés stb.) alkalmával. A K. jó alkalom a mesemondásra és dal-éneklésre. V. ö. *Hunfalvy* P., Magyarország Ethnographiája 252. old.

Kalakaua *I. Dávid, Havai királya* (1874—91), szül. Honoluluban 1836 nov. 16., megh. San-Franciscóban 1891 jan. 20. Kapaakea törzsfőnök fia volt a kanaka-törzsből. A honolului amerikai iskolában nevelkedett s a havai-i hadseregbe lépett. 1863-ban már ezredes és az államtanács tagja volt. Lunalilo király halála után a nemzetgyülés I. Dávid néven királlyá választotta (1874 febr.). Miután egy ellene irányuló felkelést angol és amerikai segítséggel elnyomott, 1874 végén É.-Amerikába utazott s az Unióval előnyös kereskedelmi szerződést kötött. 1881-ben beutazta Kelet-Ázsiát, majd Amerikát és Európát. 1887-ben alkotmányt adott népének. Harmadik nagy utazása alatt érte utól a halál. Minthogy gyermeke nem volt, a trónon nővére, *Liliukalani* követte, ki már 1893. elvesztette trónját. V. ö. *Armstrong*, Around the world with a King (London 1904).

Kalakhari, l. *Kalahari*.

Kalam (arab, törökösen *kalem)*, Keleten a nádirótoll (calamus) neve. Törökországban K. irodát, hivatalt is jelent.

Kalam, Szokoto szudáni ország DK.-i tartománya a Binue, Gongola, Gudzsba és Kaddera folyók közt. Fővárosában, a Gongola mellett sziklás hegységben épült Gombéban kb. 20,000 ember él, akik nagyobbára fulbék; szines gyékényeket és tarka cserépedényeket készítenek. 1868-ban Rohlfs utazott először É.-i részén keresztül.

Kalám (arab) a. m. beszéd, dialektika, az iszlám skolasztikus vallás-filozófiája. E módszernek, melyet az iszlám II. sz.-ában kezdtek művelni és mely gazdag irodalmat teremtett, művelőit *mutakallimún*-nak (l. o.) nevezik.

Kalamajka, Kolomea galiciai városról elnevezett élénk lengyel tánc $^2/_4$-ütemben, melyet eredeti 4—6 soros dal, «kolomejka» kiséretében lejtenek.

Kalamájó v. *kalamáró (Loligo*, állat), a Lábasfejüek *(Cephalopoda)* osztályába, a Kétkopoltyús polipok *(Dibranchiata)* rendjébe, a Tizlábú polipok *(Decapoda)* alrendjébe tartozó állatnem, tollas nyilalakú testtel, több sorú szívókorongocskákat viselő tiz karral, a test két oldalán lefutó úszóhártyával és a köpeny alatt tollforma, szarunemű belső vázzal. Fajai a Földközi- és Atlanti-tengereket lakják, néha nagyobb csapatokba verődnek össze; előre és hátrafelé egyaránt ügyesen úsznak, apróbb rákokkal táplálkoznak, de maguk a nagyobb halaknak szolgálnak táplálékul. Egyes vidékeken húsukat a partlakók megeszik. 10 kg. nehézre is megnőnek. Az olasz partokon *calamaro* v. *calamaio* néven árulják. Legközönségesebb faj a közönséges K. *(Loligo vulgaris* Ststrp.) A Quarneróban rajta kívül még a nyil-K. (*L. sagitata* Risso) is előfordul. Utóbbit húsának rossz ize miatt nem eszik.

Kalamander-fa (növ.), l. *Diospyros*.

Kalamariák, a. m. *Calamariaceae* (l. o.).

Kalamáris (lat.) a. m. tintatartó.

Kalamáró (állat), l. *Kalamájó*.

Kalamasz (az ókori *Thyamis)*, folyó Epiruszban; Delvinaki közelében ered, majd termékeny vidéken folyik keresztül. Vizének egy része a Janinai-poljében tünik el, más része a Korfui-csatornába ömlik nagy deltával.

Kalamata, l. *Kalame*.

Kalamazoo (ejtsd: —zu), 1. 320 km. hosszú *folyó;* Michigan állam D.-i végében ered és Grand Havennál a Michigan-tóba torkol; 80 km.-nyi hosszúságban hajózható.

2. *K., székhelye K. county*-nak Michigan államban, a K. mellett (1910) 39.437 lak., kocsi- és gazdasági gépgyártással, gabonakereskedéssel, nagyszabású zellertermesztéssel, kollégiummal.

Kalambak *(Calambac*, növ.), l. *Aloefa*.

Kalame *(Kalamata)*, az ugyanily nevű eparchia székhelye Messzenia görög nomoszban, a Nedon balpartján, 150 m.-nyire annak a Koroni-öbölbe való torkollásától, vasút mellett, érseki székhely, 13,123 lak., selyemfonással. K. ismeretes termékeny kertjeiről, amelyekben főképen füge-, olaj- és eperfákat termesztenek. A kivitel értéke átlag 10 millió frank évente. A város kikötője egészen nyilt és ezért a hajók rossz időben tőle 6 km.-nyire Armiroszban kénytelenek menedéket keresni. K. egyike volt ama városoknak, amelyek 1821. a görög szabadságharcban a török uralom alól fölszabadultak. Itt nyitották meg 1821 ápr. 9-én messzeniai szenátus néven az első görög nemzeti gyülést is.

Kalamin *(calamin*, ásv.), rombos megnyúlt táblák, amelyeknek két vége különbözően (hemimorf módon) van kifejlődve; innen az ásványnak másik használatos elnevezése: *hemimorfit*. Gálma alatt a bányászok egyrészt a K.-t, másrészt a smithsonitot (cinkkarbonát) is értik. A kristályok rendesen legyezőszerüen vagy gömbökben vannak csoportositva; előfordul még finoman rostos és földes változatokban is. Szintelen, de gyakran különféleképen szinezett is; üvegfényű, áttetsző. Cinkhidroszilikát: $H_2Zn_2SiO_5$. Cinkpát társaságában fordul elő: Rézbányán (Bihar vm.); Raibl és Bleiberg Karintiában, Altenberg Achen mellett, Tarnovitz Sziléziában, Iserlohn. Igen fontos cinkérc.

Kalamis, görög szobrász a Kr. e. 470—450 közötti átmeneti korszakban. Irott forrásaink jellemzése alapján úgy látszik, hogy művészi törekvései mélyen gyökereztek az archaikus korszak hagyományaiban. Alkotásaiban, melyek Kalon v. Kanachos műveinél stilusban lágyabbak voltak, tetszetősség és csín finomsággal egyesült. Istenszobrai közül a pontosi Apollonia számára készített Apollo, az athéni vásártéren elhelyezett Apollo Alexikakos (bajelhárító) s a Tanagrában

állott, a vállán kost hordozó Hermes örvendtek a legnagyobb hírnevnek. K. volt az első görög szobrász, aki — Pindaros megbizásából — Zeus-Ammon szobrot faragott. Istenszobrokon kivül K. még különösen nyugodtan álló nőalakok és lovak ábrázolásában tünt ki. Sokat magasztalt Sosandrája, mely az athéni Akropolis bejáratánál állott, rejtett mosolyával és keresetlenül egyszerű ruházatával a szigorú női szemérem és tisztesség megtestesülése volt.

Irodalom. E. Reisch, K., Jahreshefte d. Österr. arch. Instituts, 1906; Studniczka, K., Leipzig 1907 (akik irott forrásainkban egy második IV. sz.-beli K. nyomait vélték felismerni). Velük szemben l.: A. Furtwangler, Zu Pythagoras und K., München 1907.

Kalamita-öböl, a Fekete-tenger egyik öble Krim-félszigot Ny.-i partján, Eupatória várossal.

Kalamitás (a lat. *calamus*-ból, gabonaszár) eredetileg rossz termés, aztán általában nagy baleset, főleg közérdekű szerencsétlenség, sokakat érintő csapás.

Kalán, merítő eszköz, l. *Kanál.*

Kalán *nemzetségét* a Névtelen Jegyző Ond vezértől származtatja. 1135-ben a nemzetség egyik tagja, *Szeri Nána,* pécsi püspök volt; 1244. Pósa comesnek is volt egy Nána nevü fia, ki 1244—66 közt nagy vagyont szerzett, pedig feleségétől, Mojs egykori nádor leányától, gyermekei nem születtek. Javait 1257 okt. 18. feleségének s nővére fiainak hagyta, 1266 május 25. pedig, feleségével egyetértve, 55 birtokot ajándékozott a Nyulak-szigetén levő kolostornak s így összes javait ennek adta. Nemzetségét sirba vitte. A nemzetség legnevezetesebb tagja volt K. (tudós nevén Calanus Juventius Coelius) pécsi püspök. L. *Calanus.*

Kalán, 1. fürdőhely, l. *Kiskalán.* — 2. *K.*, vasgyártelep, l. *Pusztakalán.*

Kalán (állat), l. *Tengeri vidra.*

Kaland (ném. *Abenteuer*; franc. *aventure),* középkori értelemben a lovagok életében előforduló hőstettek, veszedelmes vállalkozások, párviadalok, melyekre legtöbbször a szerelem ösztönzi a K.-ok hőseit.

Kalander v. *simítógép,* szövetek és papiros simítására, l. *Csinozás* és *Papirgyártás.*

Kalandosok *társulata* címmel a középkorban Magyarországon jótevő egyesületek alakultak. Nevöket onnan vették, hogy minden hónap első napján (l. *Calendae)* lakomára jöttek össze. Első sorban mint temetkező egyesületek gondoskodtak a tagok és hozzátartozóik tisztességes eltemettetéséről, gyászmisékről s az átutazás közben meghalt idegeneknek is megadták a végtisztességet. Szent László törvényei 10 penzával büntették azt, ki papja v. testvérei (tagtársai) engedelme nélkül a lakomáról elmaradt; az apátnak és szerzeteseknek a lakomákon való megjelenését tiltották, meghagyván, hogy az apát a tagok ajándékait a monostorban fogadja. A legrégibb ismert K. a «confraternitas parochorum», melyet Szepes vármegye 24 plébánosa 1248. alakitott. Négy tag mint rector, custos és provisor állt a társulat élén és pedig évenkint újra választva, teljes hatalommal. E társaságba egyedül jóhirű plébánosokat vettek föl; laikusok csak a közös imádságokban vehettek részt, a lakomákban csupán meghivásra. 1301—1312 közt a sárosvármegyei Tarczán Pál szepesi prépost alapított ilyen kalandos-társaságot. A nagyszebeni szék fraternitása már 1317. fennállt, úgy látszik, tisztán vallásos célokkal. Ellenben inkább katonai jellegű volt Szent György vitézeinek 1326. alapított társulata, mely azonban a lovagrendek módjára szervezkedett; nemkatonák is lehettek tagjai, de a tagok száma nem haladhatta meg az ötvenet. A «Confraternitas, vulgariter *Kalandos»* név először 1348 okt. 28. fordul elő, midőn Csanád esztergomi érsek megerősíti a liptóvármegyei papoktól alapított kalandos-társulatot. Eszerint a tagok évenkint két gyülést tartanak, misét hallgatnak, gyónnak, alamizsnát osztogatnak és negyvennapi búcsúban részesülnek. 1376-tól a céhek is sokat átvettek a kalandos-társulatok szabályaiból. A Lőcsén 1402. alapított kalandos-társulatnak maga Zsigmond király is tagja volt s ebbe már nők is beléphettek. Mind nagyobbak lettek a titkos és politikai, v. hatalmi célok megvalósítására törekedő társulatok, úgy hogy azokat az 1446. VI. s az 1519. XLIV. t.-c. már nyiltan tiltotta. Különben e politikai társulatok, céljaik takargatására, csak 1520 után kezdték magukat K.-nak nevezgetni. Legnevezetesebb volt a kecskeméti K. társulata, melyet Báthory, a bukott nádor, Thurzó Elek volt főtárnokmester s mintegy kétszázan 1526 elején Szapolyai s Verböczy pártjának szétrobbantására II. Lajos jóváhagyása mellett alapitottak. A XVI. sz. politikai, társadalmi és vallási átalakulásai véget vetettek a legtöbb kalandos-társulatnak; Kolozsvárt azonban félezer öv alatt egészben véve most is megőrizték régi temetkező-egyesületi jellegüket.

Irodalom. Majláth Béla, A «kalandos-társulatok», Századok 1885, 563—578; u. a., A liptóvármegyei K.-ról, u. o. 1879, 344—352; Sz. S., A K. történetéhez, u. o. 1876, 87—90; Fraknói adaléka u. o. 343—4; Seivert Gusztáv, Die Brüderschaft des heil. Leichnams in Hermannstadt, Archiv des Vereines für Sieb. Landesk., új folyam, X. 315—355; Fabricius K., Urkundenbuch des Kisder Kapitels, 239—257; Hornyik, Kecskemét története, I. 186. s köv. l.; Lindner Gusstáv, A kolozsvári kalandos-társulatok. Kolozsvár 1894.

Kalang, valószinüleg negritó származású jávai néptörzs. A maláji jávaiak páriáknak tekintették és kutyától származtatják.

Kalángém (állat), a. m. *kanalasgém* (l. o.).

Kalangya, a learatott, kévékbe kötött s összerakott kereszt, néhol két keresztet értenek egy K. alatt.

Kalangyász, *kalangyavarju* (állat), l. *Szalakóta.*

Kaláni vasgyártelep, l. *Pusztakalán.*

Kalanos, indiai gimnoszofista (a. m. brahmán), aki Nagy Sándorral megismerkedve, elkisérte a királyt Susába, hol súlyos betegségbe esett és ezért a makedon sereg szine előtt máglyán önként vetett véget életének. Megjósolta állítólag a nagy király korai halálát is.

Kalános (azelőtt: *Kálnicze),* kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 952 tót lak., u. p. és u. t. Beczkó.

Kalantan *(Kelantan),* előbb Sziámhoz tartozó maláji hűbérállam Malakka félsziget keleti partján; 1909. Sziám Nagybritanniának engedte át. L. *Maláji védett államok.*

Kalap. A fej befödésének szokását legelőbb a sumir emlékeken találjuk, melyeken a leborotvált fej a magyar felhajtott karimájú süvegre emlékeztető szövetféle takaróval van ellátva.

Nyilván tőlük terjedt el a föveg használata, legelőbb is az ázsiai népeknél; ellenben a sumiroktól délfelé mindenütt, úgy az afrikai, mint indókusita és ausztrál-pápua ősműveltség területén a mesterségesen összeállított hajkoszorú, a polinéziaiaknál és amerikaiaknál tolldísz pótolta a föveget; Európában legelőbb délen találjuk, míg észak felé a germánok nemcsak a római időkben, de még később is föveg nélkül, nagyra növesztett bozontos hajjal jártak. Európában a Kelet-Oroszországba benyomult szkithafajú népeket, közéjük számítva az amazonokat is, ábrázolták födött fővel; a főkötő alakú süveg, mely aztán a trákokhoz is átment, egész a XVII. századig fenmaradt a mongoloknál és kirgizeknél, megvolt nálunk is a XIV—XV. sz.-ban; a középázsiai lakók magas csúcsú karimás süveget hordtak, amiből a kun, tatár és kozák süveg keletkezett. A görögöknél háromféle föveg volt: 1. bőrsapka, 2. a kézművesek és hajósok könnyű *pilos*-a, mellyel rokon volt a hálósapkaforma frigiai sapka, 3. a tesszáliai *petasos*, mely a mai lapos nemezkalapokhoz hasonló. A rómaiak rendesen födetlen fővel jártak, de használták a *pileust* és *petasust* is, valamint a köpenyhez erősített *cucullust*. A pileust főleg nyilvános ünnepeken hordták és a szabadságnak volt a jele, ezért a szabadon bocsátott rabszolga K.-ot kapott (innen: pileatus servus), az ókorban még az erdélyi dákok hordtak föveget, a perzsák karima nélküli, hengeralakú tiaráját, de csak az előkelők. A népvándorláskori turánokkal lett mind általánosabb a föveg. Nyugaton legelőbb Nagy Károly idejében tünik föl a frig sapka. A X. sz.-ban kezdenek szalmakalapot, majd durva gyapjuföveget viselni. A XI. sz.-tól kezdve, nyilván Kelet-Európából terjedt el a köröskörül fölhajtott szélű kerek nemez süveg és ettől fogva mind általánosabb és változatosabb lesz a föveg, anyaga is a legkülönbözőbb az állatbőrtől, prémtől, nemeztől, gyapjutól kezdve a posztóig, bársonyig és selyemig s alakja is a divat szerint változott, de egész a legújabb időkig Kelet- és Nyugat-Európa közt állandó különbség volt.

A kalapok szőrökből nemezítéssel, szalmából fonással, szövetekből szabás és varrás segélyével készülnek. Legelterjedtebb a nemez-K.-gyártás, melyhez minden nemezíthető szőrt lehet használni. Jól nemezíthető a gyapju, a teve és a hód pehelyszőre, minthogy velőmentesek; a nyúl és házinyúl pehelyszőre pedig, mert egészen velős, természetes állapotban nem nemezedik, ha azonban kénesős csávával kezelik, a velőréteg szakaszossá válik s ekkor jól nemezedik. A nemez-K.-ok legnagyobb része nyúlszőrből készül, az olcsóbb s durvább fajták pedig gyapjuból, a legfinomabbak hód- vagy teveszőrből.

A *cilinder* (köcsög)- K.-ok gyártására selyemből szőtt bársonyszerű (plüs) szövetet használnak. *Panama-K.-hoz* a *carludovica palmata* levélrostjait használják, amely Délamerikában Ecuador államban terem. *Szalma-K.-okhoz* rizsszalmát, a durvább minőségüekhez búza- v. rozsszalmát, illetőleg szalmafonatokat használnak. *Szövet-K.-okhoz* gyapjuszövetet, vagy a fonákján kaucsukkal bevont selyemszövetet használnak. — *K.* heraldikai értelemben, l. *Föveg.*

Kalapács. 1. *K.* (l. a *képmellékletet*), fémek kovácsolására szolgáló szerszám, v. szerszámgép. A kovácsoláshoz lényegében két szerszám szükséges: az egyik, a tulajdonképeni K. súlyos acélosított vastömeg, amelyet mozgásba hozva, a tárgyhoz ütünk úgy, hogy lendületének eleven ereje annak alakját megváltoztatja; a másik nehéz szilárd vastömeg, amely a tárgyat alátámasztja. Ezeket kézi kovácsoláskor külön névvel is megkülönböztetik: az előbbi a K., az utóbbi az *üllő*. Géphajtású K.-nál ellenben az üllő az állványöntvénynek része, melyben a tulajdonképeni ütő-K., az ú. n. *verőfej* mozog, s a K. elnevezésbe az egész gépet s így az üllőt is beleértik.

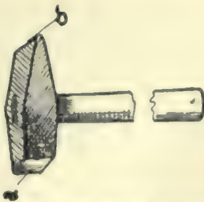
A szerszám hajtása szempontjából megkülönböztetünk *kézi K.-okat* és *gép-K.-okat*. Az utóbbiak mozgásukat transzmisszióról nyerhetik v. gőz-, esetleg gázhajtásuak.

A *kézi K.-ok* vastömegét rendszerint szívós fa- v. vasnyélre erősítik. A nyél átlag 200—600 mm. hosszú. A K. alakját az *1. ábra* mutatja. *Talpa (a)* gyengén domború, *foka (b)* pedig domboruan ékalakú. Utóbbi a nyéllel párhuzamos v. arra merőleges *(2. ábra)*. Úgy a talpat, mint a fokot rendesen acélosítják és szívósan megedzik. A K. súlya rendesen 1—2 kg., a két kézre való ráverő K.-é pedig 10 kg. Az üllő *(3. ábra)* súlya legalább is 30-szorosa a K.-énak s anyaga kovácsolt vas v. öntött acél. Előbbinek munkafelületére acél síkot hegesztenek. A négyszögletes sík munkafelület *(a)* mellett, az üllő egyik vége a vas hajlítására szolgáló üllőszarv *(b)*, míg a másik végén lyukak vannak *(c)* a különböző üllőbetétek elhelyezésére. Kisebb tömegcikkek, csavarfejek, szegecsek *(4. ábra)* stb. kikovácsolása formában történik, rúdanyagból *forma-K.-csal (5. ábra)*, s az üllőre tett *üllőbetéttel (6. ábra)*. A kikovácsolandó tárgy külső körvonalainak megfelelően úgy a K. talpában, mint az üllőbetéten üreget vájnak. Utóbbit *odor*nak v. *sülyesztőnek* is nevezik.

A fém- és vasiparban ezeken kívül más kézi K.-ok is használatosak, amelyeknek alakja igen különböző, mondhatnók minden iparágnak megvan a maga sajátos K.-formája.

A *gép-K.-ok* hajtása transzmisszióról v. önálló géppel eszközölhető. A transzmisszióról hajtott K.-ok két csoportba oszthatók aszerint, amint az ütősúly egy forgócsap körül lengő mozgást vagy pedig egyenes vezetékben alternativ mozgást végez. Előbbiek, a *lengő-K.-ok*, elavultabb szerkezetek. A hajtás elrendezése szerint feloszthatók *homlok-K.*, *mell-K.* és *far-K.-okra*. Nevezik ezeket *fejes-*, *mell-* és *farkpörölyöknek* is.

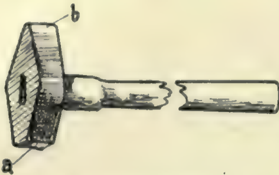
Az egyenes vezetékben mozgó transzmissziós K.-ok a közlőmű forgó mozgását súrlódással v. forgattyuszerkezettel alakítják át egyenes mozgássá. A *súrló-* (dörzs- v. frikciós) K.-ok legelterjedtebb alakján *(7. ábra)* a verőfej *(a)* egy hosszú deszkára *(b)* van erősítve s az állvány *(A)* egyenes vezetékében *(c)* fel és alá mozoghat. A deszka az állvány tetején felszerelt két forgódob közé van illesztve, amelyek közül az egyik *(d,)* szilárdan van csapágyazva s a transzmisszióról hajtva a nyíl irányában állandóan forog, a másik

1. Közönséges kézi kalapács.

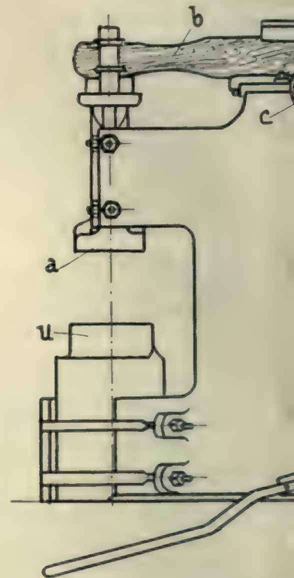
4. Formakalapácscsal (5. ábra) üllőbetéten (6. ábra) kikovácsolt szegecsfej.

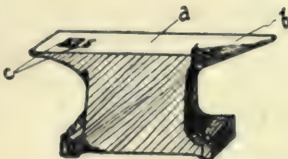
2. Kereszt-kalapács.

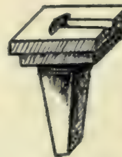
5. Forma-kalapács.

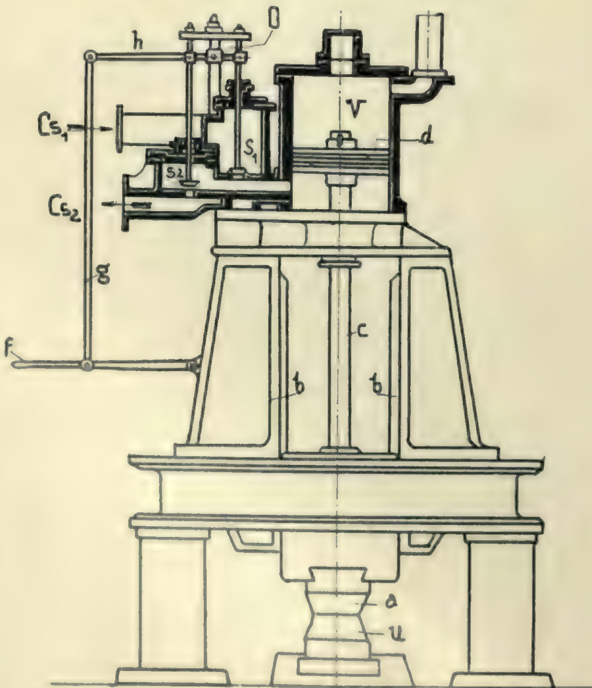
8. Rúgós tran

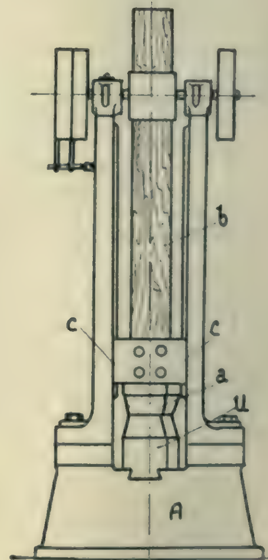
3. Kovács-üllő.

6. Üllő-betét.

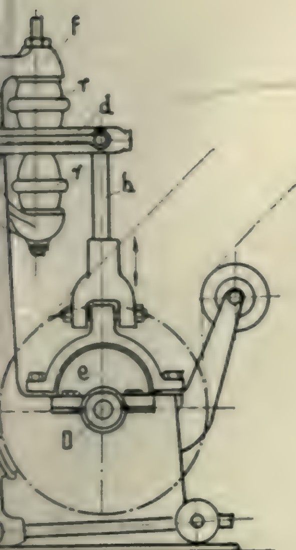

10. Nasmyth-kalapács.

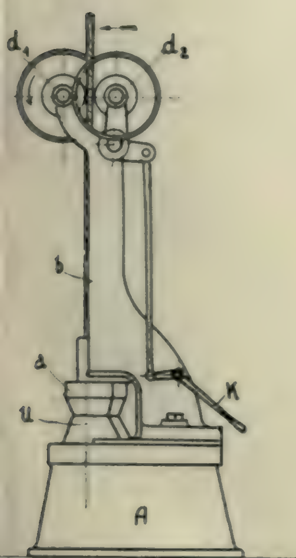

7. Súrlódó

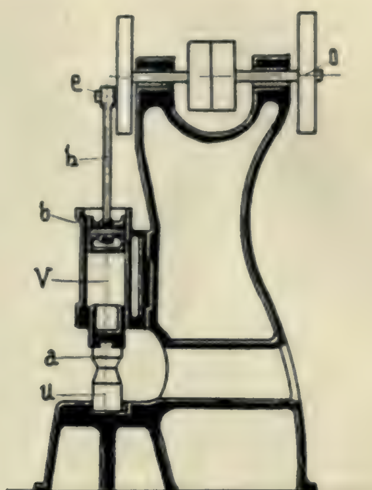
«Kalapács» cikkhez.

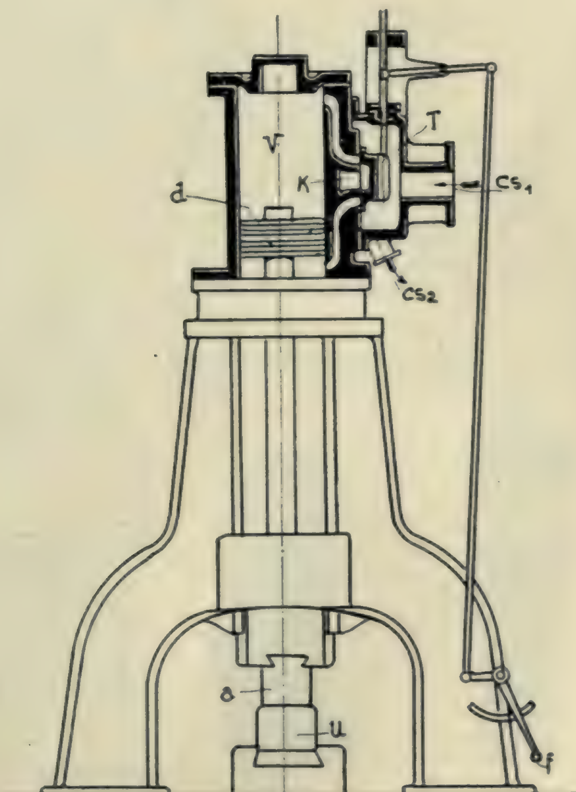
ssziós kalapács.

kakalapács.

9. Légrúgós kalapács.

11. Alsó és felső gőzzel működő kalapács.

(d_1) lengő csapágyazású és emeltyűkar *(K)* vagy lábító elállításával a deszkához szorítható. Ha a d_1 dobot a deszkához szorítjuk, akkor súrlódása a deszkát s ezzel együtt a K. verőfejét felemeli, ha pedig az emeltyűt elengedjük, a súrlódás megszűnik s a verőfej súlyánál fogva az üllőre esik. Használatosak még olyan súrló-K.-ok is, amelyeken a vezetékben mozgó verőfejet kötélre vagy szíjra függesztjük s ezt a közlőműről hajtott állandóan forgó dobon átvetjük. Ha a kötél, illetőleg szíj szabad végét meghúzzuk, a forgó dobhoz súrlódik s a verőfejet felemeli. A szabad véget eleresztve, a súrlódás megszűnik s a K. az üllőre hull.

A transzmissziós K.-ok másik csoportja a verőfej alternativ mozgását forgattyuszerkezettel hozza létre. Ezeknél a verőfej és a forgó-tengely közé acélrúgót, vagy levegőpárnát iktatnak közbe. Előbbiek a *rúgós transzmissziós* K.-ok, utóbbiak a *pneumatikus* v. *légrúgós K.-ok.* Az előbbin *(8. ábra)* a forgó *o* tengely *e* excentere a *h* hajtórudat fel s alá mozgatja. A K. verőfeje *(a)* vezetékben jár s csuklósan a *b* gerendához van erősítve. Utóbbit a *h* hajtórúd *d* kar és az *f* pofák segélyével *c* csap körül lengő mozgásba hozza s így a verőfejet fel s alá mozgatja. A *d* kar és az *f* pofák közé gummiütköző *(r)* van közbeiktatva, amely az ütések lökéseit rugalmasan felfogja.

A légrúgós K.-on *(9. ábra)* a forgattyuszerkezet és a verőfej közé légpárnát iktatnak. A verőfej testét *(a)* az állvány zárt vezetékébe pontosan becsiszolják úgy, hogy az benne, mint hengerben *(V)* a légelzáró dugattyu, szabadon fel s alá mozoghat. Ugyanabba a vezetékbe egy másik dugattyutestet *(b)* is csiszolnak, amelynek a közlőműről hajtott *o* tengely, *e* excenter, illetőleg forgattyuszerkezet segélyével alternativ mozgást ad. Ha a *b* test alsó helyzetéből felemelkedik, a *V* térben vacuum keletkezik s a verőfejet *(a)* a külső levegő felemeli. Ha a *b* test lefelé mozog, a verőfej szabadon az üllőre esik. Az ütést rugalmassá teszi a *V* térben összeszoruló levegőpárna. Újabban olyan légrúgós K.-ok is használatosak, amelyeken a közlőmű egy légszivattyut hoz működésbe, amely a *V* térbe egyszer vacuumot, majd kompressziót létesít s így a verőfejet felemeli, v. a tárgyhoz üti.

A transzmissziós K.-okkal szemben igen nagy erőhatások létrehozására önálló géphajtású K.-ok használatosak, rendesen *gőz-K.-ok.* Ezeknek verőfeje közvetlenül egy gőzgép dugattyurúdjára van erősítve, amely azt a magasba emeli. Aszerint, amint a gép a verőfejet csakis felemeli, de az vissza csak súlyánál fogva esik, vagy a felemelés után a súly lezuhanását gőznyomásával maga is elősegíti, megkülönböztetünk alsó gőzzel, továbbá alsó és felső gőzzel működő K.-okat. Az *alsó gőzzel dolgozó K.-ok* régebbiek. Ilyen a *Nasmyth-K. (10. ábra).* A verőfejet *(a)* a *d* gőzgépdugattyú *c* dugattyurúdja emelheti fel *b* vezetékben. A gőzgép hengertere *(V)* az S_1 szelepen át a magasnyomású friss gőzvezetékkel *(Cs_1)* és az S_2 szelepen át a kipuffogó csővel *(Cs_2)* áll összeköttetésben. A K. működése a következő: az *f* kézikart lenyomva a *g* rúd a *h* kart *o* csap körül elforgatja, s így az S_1 szelepet nyitja s az S_2-t zárja. Ezáltal a friss gőz Cs_1 csövön s S_1 szelepen át a dugattyú alá a hengertérbe jut s azt a verőfejjel felemeli. Az *f* kart felemelve az S_1 szelep záródik, a dugattyú alatt lévő gőz a kinyilt S_2 szelepen át a szabad levegőbe áramlik és a K. verőfeje szabadon aláesik. Az ütések nagysága aszerint változik, amint a K.-ot kisebb vagy nagyobb magasságra emeljük.

Az *alsó és felső gőzzel dolgozó K.-on* a verőfej esésének munkáját azáltal is növelik, hogy a gőzgép dugattyúja fölé is gőzt bocsátanak. Ezen *(11. ábra)* a gőz elosztását kagylóstolattyu eszközli, amelyet kézi emeltyűvel mozgathatunk. Az *f* kart emelve, vagy sülyesztve, a *T* tolattyú emelhető vagy sülyeszthető. Ez által a Cs_1 csövön bejövő friss gőz vagy a dugattyú alatt, vagy fölötte a hengertérbe *(V)* jut s a dugattyút *(d)* és ezzel a vezetőfejet *(a)* felemeli, vagy lelöki. Ugyanakkor a hengertér másik fele *K* kipuffogó nyiláson s a Cs_2 csővezetéken át a szabad levegővel áll összeköttetésben. Kisebb gőz-K.-on kézi vezérlés helyett önműködő vezérművet is alkalmaznak, amely mozgatását a verőfej mozgásától nyeri. Ilyen K.-csal percenként 300 ütést is mérhetünk.

A gőz-K.-ok verőfeje átlag néhány tonna súlyú s esésmagassága 1—5 m. Néha óriási méretekben készülnek. Így pl. a Betlehem Iron Co. (Amerika) nagy gőz-K.-ának verőfeje 12 tonna súlyú s állványa 25 m. magas.

2. *K.* v. *kézi-K.*, a bányamunkás kézi szerszáma, mellyel a vésőre méri ütéseit, hogy ezzel a szálban álló kőzetről kisebb-nagyobb darabokat letördeljen. A lőpor felfedezése előtt a K.-ot a bányászok a nyeles ékkel való munkánál használták leginkább; az ily módon végzett munkát *ék- és K.*-munkának szokás nevezni. A keresztben egymásra helyezett ék és K. ma is a bányász jelvénye.

3. *K. az őskorban.* Az első K.-ok nem egyebek, mint durva, de az emberi használat nyomát feltüntető kődarabok, melyeket a K. rendes használatán kívül a kőszerszámok megmunkálására is használhattak. Az újabb kőkorban formájuk igen változatos. E K.-ok folytatását a fémkorszakokban is mindenütt megleljük. A tiszta rézkorban aránylag sok a K. Ezeknek azonban csak egyik

1. ábra. 2. ábra.

fele tompa, azaz tulajdonképeni ütőszerszám, a másik vége durva ékalakú élet alkot, tehát mai K.-aink rendeltetésével teljesen egyező rendeltetése lehetett *(1. ábra)*. Sokkal kevesebb ama bronz-eszközök száma, melyeket K.-nak tekinthetnénk; ilyen a tokos véső fejleménye, a tokos K., mely nem egyéb, mint egy tokos véső, melynek széles ütőlapja van *(2. ábra)*. A vaskorból szerszám-K.-ot nem ismerünk, holott a bronzkorban egyáltalán nem divatos a kalapácsolás, míg a vaskort első szakában erősen jellemzi e technika.

4. *K. (malleus)*, a három fülcsont egyike, l. *Fül*.

Kalapács alá jutni a. m. dobra kerülni. Külföldön ugyanis árveréseknél dob helyett kalapácsot használnak.

Kalapácshal, a pörölycápa *(Zygaena zygaena* L.) egyértelmű neve. L. *Cápa*.

Kalapácsok, l. *Kalapács*.

Kalapácsoló madár (állat), l. *Chasmorhynchus*.

Kalapácsos zongora, l. *Zongora*.

Kalapálás, l. *Kovácsolás*.

Kalapbúza (növ.), l. *Búza*.

Kalapos gombák (növ.), amelyeknek termőteste tönkből és ú. n. kalapból áll. A kalap alakja és színe igen változatos. L. *Gombák*.

Kalapos-kígyó (állat), l. *Cobra de Capello*.

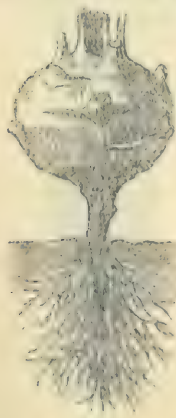
Kalapos király. Igy csúfolták II. József császárt azért, mert nem koronáztatta meg magát, hogy ne legyen kénytelen esküt tenni az alkotmányra. Ányos Pál ily című, töredékben maradt verse, amelyben megtámadja e miatt József császárt, csak 1869. került napvilágra a Hazánk s a Külföld 19. és 20. számaiban.

Kalappa (növ.), l. *Kókuszpálma*.

Kalap-párt, l. *Hattar*.

Kalapsziget, l. *Sombrero*.

Kalaráb, *karaláb, kalarábé* v. *torzsakáposzta* (növ., Brassica gongyloides L., caulirapum, caulorapa), a káposzta fajtája. Földfeletti gumója tünteti ki. Szára t. i. eleinte vékony, azután alma v. tojás alakjára megvastagodik, meghúsosodik, zöldesfehér vagy piroslila és főzeléknek elkészíthető. A K. levelei a megvastagodott részből nőnek (l. az *ábrát)*. Több fajtája van. A legkoraibb fajtát augusztusban vetik, azután kitelel; nem olyan gyenge, mint a tavaszkor vetett. A *bécsi üveg-K.* fehér vagy lilakék fajta, gumója gömbölyded, kicsi, finom héja és gyenge húsa van. Korai fajta. Az *angol* K. kék vagy fehér, az előbbivel egyszerre elvetve is későbbre nő meg, de 4 héttel hamarabb ehető, mint a késő mezei K. Gumója lapított, húsa sokáig gyenge és leves marad. Kétszer is lehet vetni. Az *óriás-K.* kései fajta, gumója kék vagy zöldesfehér, gömbölyded, keményhéjú, 3—5 kg. nehéz, húsa gyenge és leves. Kései fajta. A *Góliát-K.* kékfejű, 10—12 kg. nehéz, de azért a belseje sem nem odvas, sem nem fás, l *Álgumó*. Földbeli K., l. *Repcekáposzta*.

Kalaráb.

Kalarábfőzelék, a kalaráb (l. o.) gumójából készült főzelék. A kalarábot meghámozva kockákra vágjuk, zsíron cukorral, petrezselyemmel pároljuk és vagy behabarva v. berántva készítjük el. Tölteni is szokták vagdalthússal és tejfellel párolva adják be.

Kalaras *(Calarasi)*, Jalomiţa román kerület székhelye kb. 12,000 lak. Szilisztriával szemközt fekvő dunai kikötőjének élénk forgalma van; Stirbeynek is hívják az ugyanily nevű hercegi családról, melynek fölvirágzását köszönheti.

Kalarási, a román honvéd-lovasoknak a neve.

Kaláris vagy *kláris*, l. *Nemes korall*.

Kalász *(spica, stachys*, növ.), a pázsitfélék virágzata, vagyis összetett füzére. Az egyes virágocska vagy füzérke (v. kalászka, l. o., spicula) a K. tengelyén nyeletlenül, ritkásan v. sűrübben áll. A K. pelyvalevelekből alakul. Meddő K. az olyan, amely termést nem érlel. A K. a földmívelésnek, valamint a termékenységnek jelképe, azért Cerest és a jó siker nőistenét (Bonus Eventus) kezökben kalászszal és kalászkoszoruval ábrázolják; azonkívül pénzen is, különösen Calatia, Metapontum és Panormus városok pénzein látni. A búza-K.-ból font koszorú nálunk az *aratóünnepen* (l. o.) szerepel.

Kalász, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 807 magyar és tót lak., postaügynökség, u. t. Verebély. — L. még *Budakalász*.

Kalászat, *tarlózat, virágfüzér*, az antologia (l. o.) magyarításai.

Kalászbojt *(kecskeszemfű, Aegilops* L., növ.), a pázsitfélék füve, a búzának vad rokona, tőle a virágpelyva csúcsán levő 2—3, gyakran szálkában végződő fog különbözteti meg. Keményebb meddő v. sziklás helyen termő pázsitok 12 fajjal. Dél-Európában és keletre Afganisztánig és Turkesztánig él. Hazánkban szórványosan előfordul az *Aegilops cylindrica* Host.

Kalászhal *(Atherina*, állat), l. *Kalászhal-félék*.

Kalászhal-félék *(Atherinidae*, állat), a tüskésszárnyú Csontos halak (l. o.) egyik családja. Nevüket onnan kapták, hogy megnyult és majdnem hengeres testük oldalain a rozskalászhoz némileg hasonló, ezüstszínű sáv fut végig. 40, apróbb termetű hal tartozik ide, melyek a mérsékelt és forró égöv tengereiben honosak, egyes fajok azonban állandóan édesvizekben is élnek; mindannyian húsevők. A *kalászhal (Atherina hepsetus* L.) 15 cm. hosszú s az Atlanti-, Földközi-, Fekete- és Kaspi-tengerben rengeteg mennyiségben fordul elő, úgy hogy sertések hizlalására használják. Az *ormos farkú hal-ra (Tetragonurus Cuvieri* Risso) jellemző a farka két oldalán levő két előreálló orom; a Földközi-tengerben honos; 25 cm. hosszura is megnő; húsa időnkint (valószínüleg a medúzákból álló táplálék miatt) mérges.

Kalászi, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 84 tót lak., u. p. Alsóalmás, u. t. Bát.

Kalászka *(füzérke, spicula*, növ.), a sásfélék meg a pázsitfélék virágzatának vagyis a kalásznak alkotórésze s pelyvalevelekből alakul. A sásfélék K.-ját többnyire sűrűen együttlevő

sok pelyva alkotja s mindegyik tövében egy-egy virág fejlődik. A pázsitfélék K.-ja alját gyakran meddő pelyva (glumae s. glumae calycinae, l. az *ábrán)* alkotja virág nélkül. Ezután kétsorosan váltakozva a toklászok v. virágpelyvák (paleae v. glumellae) következnek, még pedig mindig két virágpelyva között van egy-egy virág. A toklász külsőbbike (palea exterior v. inferior) nagyobb,

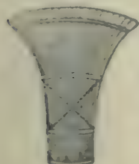

A rozs kalászkája és egy virága.

a a a pelyva, *b b* a külső, *c c* a belső toklász, *d* a bibe, *e* a portok, *g* a virágpikkely, *f* a 3. és legfelső virág.

a belsőbbik gyengébb és hártyanemű (palea interior vagy superior). A külsőbbik virágpelyva gyakran *szálkát* visel, pl. a bajuszos búzán. A virágpelyva párjainak száma szerint a K. egyvirágú vagy sokvirágú lehet.

Kalászolás, a learatott földön elhagyogatott kalászok felszedése. Tarlózásnak is mondják.

Kalatosz (gör.), a görög nők kehelyalakú, fonott, fölül nyitott munka-kosara (l. az *ábrát).*

Kal'at-Sergat, romhalom a Tigris jobbpartján; helyén egykor Assur, az asszir birodalom legrégibb fővárosa állott.

Kalau, *Abraham*, német teológus, l. *Calovius.*

Kalauer (ném.) a. m. szójáték, l. *Calembour.*

Kalatosz.

Kalauria, ókori város és félsziget a száróni tengeröböl táján az argoliszi part irányában. Híres Poseidon-temploma volt, mely központja vala a 7 tengermelléki városból alakult K.-i amfiktioniának, egyúttal pedig azilumul szolgált mindenkinek, aki oda menekült. Így tett Demosthenes is Kr. e. 322., aki azonban nem bizott teljesen a szentélyben és mérget vett. Jelenleg a sziget és város neve *Porosz.* A poroszi kikötőben történt 1831 aug. 13., hogy Miaulis új-görög tengernagy az ott állomásozó hajókat felégette, nehogy politikai ellenfeleinek kezébe kerüljenek.

Kalauz, török eredetű szó s eredetileg *révkalauz*-t jelent; nálunk az, aki valamely ismeretlen, járatlan vidéken utazókat, turistákat mint útmutató vezet; a *vasutaknál* a vonatkisérő személyzethez tartozó alkalmazott, akinek, ha a középiskola 4 osztályát nem végezte, altisztképesítő vizsgát kell állania. A személyvonatokkal rendszerint ők utaznak. Teendőik a jegyvizsgálat, az utasok gondozása, utánfizetések bejelentése, a vonatoknál a podgyászkezelés stb. A *vonatvezetői* állást csak újabb vizsga után nyerhetik el. A vonat összes személyzete a vonatvezetők alárendeltje; ők vezetik a vonatok menetlevelét, ők adják az indulási jelt; ha a vonatról jelezni kell, ők jeleznek, a kisebb állomásokon vezetik a tolatást stb. A *közúti vasutak* kocsijain is van K., aki az utasoknak a jegyeket adja s a forgalmi szabályok megtartására felügyel. L. még *Hajókalauz.*

Kalauzhal *(Naucrates,* állat), az Álmakrélák *(Carangidae)* családjába tartozó halnem. Egyetlen faja: a *közönséges K.* v. *cápavezető (Naucrates ductor* L.) ismeretes. Teste hosszukás, tojásdad; arcorra tompa; pikkelyei kicsinyek és egyenetlenek; hátúszója nagy s eredetileg két részből áll, melyek közül az elülsőt néhány szabadon álló tüske képviseli. Alapszíne kékes ezüstszürke, hátán sötétebb, hasán világos ezüstszínű; mustrázata 5—7 széles, sötétkék harántpásztából áll, melyek az úszókra is átterjednek. 15—30 cm. hosszú. A Földközi-tengerben honos. Rendesen a cápák társaságában a hajókat kiséri s a hajókat a La-Manche csatornáig is követi. Nevét azon állítólagos tulajdonságától kapta, hogy a cápát prédához vezeti. Valószinűbb, hogy azért szegődik társul a cápához, hogy ellenségei: a ragadozó halak ellen védve legyen s hogy a cápa zsákmányának hulladékával táplálkozhasson. Húsa ízletes.

Kalauzposta, l. *Postai szállítás* és *Mozgóposta.*

Kalayan, l. *Babujana-szigetek.*

Kaláz, község, l. *Budakalász.*

Kalaza *(chalaza,* gör.), 1. a. m. jégzsinór (l. o.). — 2. *K.* (növ.), az a rész a magkezdeményen, ahol a magrügyzsinór *(funiculus)* a magkezdeménybe megy át; itt végződik a magrügyzsinórban futó edénynyaláb. L. még *Magkezdemény.*

Kalazion *(chalazion, chalazeon,* gör.), l. *Jégárpa.*

Kalaznó, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 903 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Högyész.

Kalazogamia (növ.) a. m. *chalazogamia* (l. o.).

Kalb, 1. *Charlotte von*, leánynevén *Marschalk v. Ostheim*, szül. 1761 júl. 25. Waltershausenben, megh. 1843 máj. 12. Berlinben. Heinrich von K. francia katonatiszthez ment feleségül, de csakhamar megismerkedett Schillerrel, akihez hosszabb időn át benső viszony fűzte. Ebből az időből valók Schiller Freigeisterei der Leidenschaft és Resignation c. költeményei. Később Jean Paul barátnője lett, aki Titan-jában Linda alakját K. után alkotta. Élte utolsó éveiben elszegényedett, megvakult s mint a berlini királyi palota vendéglakója halt meg. Emlékiratait Palleske adta ki Charlotte cím alatt (Stuttgart 1879).

2. *K., Johann,* báró, északamerikai szabadsághős, szül. Hüttendorfban 1721 júl. 29., megh. Camden mellett (Dél-Karolina) 1780 aug. 19. Parasztszülőktől származott s egy francia szolgálatban álló német ezredbe lépett. Végig harcolta

az osztrák örökösödési és hétéves háborút s 1763. mint alezredes vonult nyugalomba. 1767-ben Choiseul miniszter megbizásából Észak-Amerikában járt a gyarmatok politikai és katonai helyzetének kikémlelése végett. 1777-ben Lafayette-tel újból Amerikába ment s mint tábornok vitézül küzdött a felkelők hadseregében. 1780-ban Dél-Karolinába vonult Gates angol vezér ellen, de a camdeni csatában 11 sebet kapott, mire három nap mulva meghalt. Annapolisban 1886. szobrot állítottak tiszteletére. V. ö. *Kapp*, Leben des amerikanichen Generals Johann K. (Stuttgart 1862).

Kalbe, porosz város, l. *Calbe*.

Kalbeck, *Max*, német zenetörténész és kritikus, szül. 1850 jan. 4. Boroszlóban. Fiatalabb éveiben több verseskönyve jelent meg. 1880-ban a Wiener Allgemeine Zeitung, 1883. a Presse, 1886. a Neues Wiener Tageblatt, 1890. a Wiener Montags-Revue zenekritikusa lett. Nevezetesebb művei: Gereimtes und Ungereimtes (Berlin 1885); Wiener Opernabende (Wien 1885); Opernabende (Berlin 1898); Capriccio (Wien 1905); Johannes *Brahms* (életrajz, 3 köt., Wien 1904—1912). Számos operalibrettót forditott le és még többet költött újra (nevezetesebbek: Bastien und Bastienne, Maienkönigin, ez utóbbit magyarra fordította *Kosztolányi* Dezső 1913). Eredeti szövegkönyvei közül nevezetesebbek: Jabuka (Strauss J.-nak 1895); Decius der Flötenspieler (Poldini számára 1899); Die Hochzeit zu Ulfosa (Caro számára).

Kálbor, kisk. Nagyküküllő vm. nagysinki j.-ban, (1910) 830 oláh lak.; u. p. Nádpatak, u. t. Nagysink.

Kalcedon *(Kalchedon*, gör.), ókori város Bitiniában, a Boszporusz déli végén, Kr. e. 686. alapították a megaraiak s gyorsan virágzó várossá fejlődött. A tőle függő viszonyban álló telepek közt első helyen említendő *Chrysopolis* (a mai Szkutari). K. műemlékei közül híres az Apollo-templom, melynek alapfalain később Nagy Konstantin szent Eufémia templomát építtette (ugyanazt, melyben a K.-i zsinat lefolyt). Darius idejében Pharnabasos perzsa tábornok foglalta el, még pedig csellel. A peloponnezusi háboruban K. fölváltva állott hol Athénnek, hol Spártának pártjára. Később a bitiniai királyok végrendelete folytán Róma uralma alá jutott (Kr. e. 74.). A keresztény korban Bitinia fővárosa és egy érsek székhelye volt, de sokat szenvedett barbár berohanásoktól (különösen Valerianus és Gallienus idejében). Klasszikus emlékei egyre gyérültek, ami még megmaradt, azt tönkretették Chosroes perzsái (Kr. u. 612.). Helyén épült Konstantinápoly egyik tengerparti külvárosa: *Kadiköi*.

Kalcedon *(calcedon, chalcedon*, ásv.), többnyire tömött külsejű anyag; törése egyenetlen szilánkos, fénye bágyadt, áttetsző. Gyakran vesealakú v. sztalaktitos csinos alakzatokban terem. Benső rostos szerkezete a mikroszkóp alatt mindig felismerhető; a rostok rendesen a felületre merőlegesen állanak. Színe igen sokféle: fehér, kékesszürke, smaltakék, sárga, barna, vörös, zöld. Kémiailag azonos a kvarccal: sziliciumdioxid SiO_2, de optikai viselkedése eltér ettől. A rostokat rendesen kevés víztartalmú kovasav ragasztja össze, amelyet a forró kálilúg könnyen felold. Gyakran szerepel mint a kagylókat és csigákat megkövesítő anyag. Folypát után való pszeudomorfózák (kockák) Kötelesmezőn Erdélyben fordulnak elő. Sokféle változata van: *ceragát* (sárgás-K.), a felhős és szivárványos K.; az *Istvánköve* fehér, vérvörös foltokkal; a *kalcedononix* réteges K.; a *mokka-kő* fekete dendritekkel átjárt K.; a *karneol* vérvörös K.; a *karneolberill* fehérsárgás K. a *szárd* áttetsző barnás, feketés aranyos vörös színű K.; a *krizoprász* kékeszöld K.; a *plazma* fűzöld vagy hagymazöld K.; a *heliotrop* sötétzöld K., amelyen vérvörös pontok vannak. Ide tartozik az *achát* is és annak sokféle fajtája: réteges achát a. m. *onix;* fehér és vörös rétegek váltakoznak a. m. *karneolonix;* barna és fehér rétegek: *szardonix;* szalagos achát; a rétegek gyűrűsek: *szemes achát*, szemeskő; törmelékes és breccsiás achát; a rétegek különös alakzatokat utánoznak: váras, felhős, klárisos, mohos, pontos, dendrites achát; a szebbek az orientális, a kevésbbé szépek az occidentális achátok. Végül ide tartozik a *tűzkő* (l. o.) és *puddingkő* (l. o.) vagy kolbászos kő. Az *enhidrosz* üres K.-mandolákból áll (Monti Berici, Vicenza mellett), néha vízzel van kitöltve (Uruguay). Hazánkban számos helyen található szép K.: Breznóbánya mellett (Háromvíz) szép cseppkőalakú; nagy mennyiségben Erdélyben: Almás, Kötelesmező, Tekerő, Torda, Toroczkó. Kevéssé értékes díszítőkő, vázákat és más dísztárgyakat készítenek belőle (Oberstein és Idar Németországban, Uruguay). Keménysége miatt mozsarak készítésére különösen alkalmas. L. még *Kvarc*.

Kalcedoncement, égetett kalcedon, mész és fehérhomok keveréke, csillogó fehér, hasonlít a csiszolt márványhoz.

Kalcedoni zsinat, l. *Eutyches*.

Kalchas (lat. *Calchas)*, a trójai háború mondájában szereplő jós, Thestor fia. Homeros Iliászában ő az isteni akarat ihletett magyarázója. Minthogy egy jóslat értelmében meg kell halnia, amint nálánál különb jóssal találkozik, tehát mikor Mopsos (l. o.) rejtvényfejtésben legyőzi K.-t, ez öngyilkossá lesz.

Kalchbrenner *Károly*, botanikus, ág. ev. lelkész, szül. Petőfalván 1807 máj. 5., megh. 1886 jún. 5. 1832-ben Szepesolaszi lelkésze, majd főesperes lett. A Magyar Tud. Akadémia 1864. levelező, 1872. rendes tagjává választotta. Számos, főképen gombászati közleményt és művet írt. Legnagyobb művei: *A szepesi gombák jegyzéke* (I. 1863, II. 1867, Budapest); *Magyarország hártyagombáinak válogatott képei* (u. o. Akad. 1873—1875, 30 táblával).

Kalchbrennera *Berkeley* (növ.), a Gasteromycetes gombáknak egy génusza, melynek egyetlen faja Dél-Afrikában terem. *Kalchbrenner* magyar mikológus nevéről nevezték el.

Kalchedon, ókori város, l. *Kalcedon*.

Kalcinálás, 1. eljárás organikus anyagok elpusztítására; így a csontokat kiégetés által kalcinálják, amikor is szerves anyagoktól teljesen ment, de a csont szerkezetét teljesen megtartott maradékot kapnak. Ma kalcinált csontokkal végzik csontdarabok pótlását, a csontplasztikát.

2. *K.*, az érceknek vagy sóknak olynemű pörkölése, melyhez a levegő hozzájárulása mulha-

tatlanul nem szükséges. A K. vagy *égetés* célja az, hogy az érc, ill. só vizét vagy más illó alkotó részét kiűzhessük. Igy a kalcinált *szóda* vagy *hamuzsír* olyan szóda, ill. hamuzsír, melyből izzítással víztartalmát eltávolították. A *pörkölés* ettől abban különbözik, hogy a levegőnek hozzájárulása a művelethez mulhatatlanul szükséges, mert a pörköléssel az érc egyes alkotó részeit akarjuk oxidálással eltávolítani. A fémeknek a levegőn való izzítását abból a célból, hogy oxidálódjanak, régebben szintén K.-nak nevezték. Ezekhez a műveletekhez külön *égető* (kalcináló), illetve pörkölő kemencék kellenek.

Kalcioferrit (*calcioferrit*, ásv.), gyöngyházfényű pikkelykék halmaza; kénsárga, csízzöld, fehér, a vékony pikkelyek átlátszók. Bázikus kalcium-vasfoszfát. Battenberg közelében a rajnai Bajorországban agyagban golyókat alkot.

Kalciovolbortit (*calciovolbortit*, ásv.), két változatban fordul elő, ú. m. gyöngyházfényű zöld pikkelykékben és szürke szemcsés tömegekben. Bázikus kalcium-rézvanadát, pontos képlete ismeretlen. Lelőhelye Friedrichsrode, Türingiában.

Kalcit (*calcit*, ásv.), a mészpátnak (l. o.) tudományos neve.

Kalcium (*calcium*), fémes elem, mely vegyületeiben mint 2 vegyértékű gyök szerepel; jele Ca, atomsúlya 40·07. A természetben szín állapotban nem fordul elő; vegyületei nagyon közönségesek. Igen nagy mennyiségben találunk *K.-karbonátot* $CaCO_3$: a *kalcit*, *arragonit*, *márvány*, *mészkő*, *kréta*, *cseppkő*, *mésztufa* stb. tiszta v. kevésbbé tiszta K.-karbonátból állók. A *márga* K.-karbonát és agyag keveréke; a *dolomit* K. és magnéziumkarbonát elegye. A K.-szulfát mint *gipsz* $CaSO_4 . 2H_2O$ és *anhidrit* $CaSO_4$ fordul elő. Közönséges K. tartalmu ásványok továbbá a *K.-foszfát*, *foszforit*, *apatit*; K.-fluorid a *fluorit*. A K.-szilikát más szilikátokkal együtt több gyakoribb ásványt képez. A természetes vizekben a K.-vegyületek, főképen mint K.-hidrokarbonát sohasem hiányoznak, különösen az úgynevezett kemény vizek bővelkednek bennük. A termőföld fontos alkatrésze; innen jut a növényekbe. A növényi táplálékkal és vizzel jutnak a K.-vegyületek az állati szervezetbe, melynek szilárd részét főképen K.-vegyületek alkotják. A magasabb rendű állati szervezetek szilárd szövetei főképpen K.-foszfátból, az alacsonyabb szervezetek szilárd szövetei K.-karbonátból állók. Az állati nedvek a K.-ot főképpen savanyú foszfátok alakjában tartalmazzák. A napban és más állócsillagokban a K. jelenlétét bebizonyították.

Szín állapotban először *Davy* állította elő 1808., K.-hidroxidot higany-katód alkalmazásával elektrolizálva. A keletkező K.-amalgámból a higanyt hidrogéngáz-áramban ledesztillálta. Kissé nagyobb mennyiségben *Bunsen* és *Mathesen* állították elő K.-klorid elektrolizisével. Az eljárást tökéletesítette és nagyobb mennyiségben állított elő K.-ot *Lengyel Béla* 1896. A nagybani előállításra (Bitterfelden iparilag állítják elő) K.-kloridot, K.-fluoriddal elegyítve grafit-tégelyben, mely egyúttal anódul szolgál, megolvasztanak és vas-katód alkalmazásával elektrolizálnak. A katódot elektrolizis közben lassan emelik és így a rajta leváló K.-ot rúd alakban nyerik. Részint így, részint reszelék formájában hozzák forgalomba. Nagyipari alkalmazása nincsen. Laboratóriumban mint redukáló szert használják, továbbá alkohol víztelenítésére alkalmazzák (l. *Etilalkohol*). Használják K.-hidrid előállítására, melyből léghajó töltésére hidrogéngázt állítanak elő. Kis fajsúlyú ötvözetek előállításánál is talál alkalmazást. Ezüstfehér fém, a levegőn sárgás színűvé lesz nitridképződés folytán. Fs.-a 1·50, op.-ja 800°. Légüres térben 700°-on gőzzé alakul. Száraz levegőn hosszabb ideig eltartható, nedves levegőn oxidálódik. A vizet élénk hidrogénfejlődés mellett elbontja. Levegőn hevítve meggyulad és élénk fénnyel oxiddá és nitriddé ég el. Az illó K.-vegyületek a fénytelen lángot narancsszínűre festik. Spektrumában több jellegzetes vonala van, melyek közül egy zöld és egy narancsszínű vonal a legszembetűnőbb. A K.-sók oldatából ammoniumkarbonát K.-karbonátból, ammoniumoxalát K.-oxalátból álló fehér csapadékot választ ki. Kénsav csak tömény K.-só oldatából választ ki K.-szulfátot; gipszvíztől a K.-só oldatai nem változnak.

Kalciumacetát, l. *Ecetsavas kalcium*.

Kalciumbromid, *brómkalcium*: $Ca Br_2$, kalciumkarbonát v. oxid brómhidrogénsavban való oldása és az oldat beszárítása útján készülhet. Szintelen, vízben és szeszben igen könnyen oldódó kristálykák.

Kalcium-csoport fémei, l. *Alkáli-földfémek*.

Kalciumfluorid, *fluorkalcium*: $CaFl_2$. A természetben kristályokban fordul elő; ezt az ásványt a mineralógia *fluorit*-nak nevezi (l. o.). Mesterségesen fluorhidrogénsavból készülhet, ahhoz frissen lecsapott kalciumkarbonátot elegyítve, amikor is a K. csapadék alakjában kiválik.

Kalciumfoszfát (*foszforsavas mész*). Az ortofoszforsav háromalju sav, így tehát 3 K. lehetséges. Ezek: a szabályos K., a kétalju K. és az egyalju K.; a két utóbbi só, savanyú só.

$Ca_3(PO_4)_2$	$Ca_2H_2(PO_4)_2$	$CaH_4(PO_4)_2$
szabályos K.	kétalju K.	egyalju K.

A foszforsavnak természetesen bázisos kalciumsói is lehetségesek.

A szabályos, háromalju K. v. *tri-K.* a természetben nagy mennyiségben előfordul. A *foszforit* v. *oszteolit* ásványok lényegükben K.-ból állanak. Az *apatit* K.-ból és kalciumklorid v. fluoridból áll. A termőföld fontos alkotó része. A növények és állatok szervezetében gyakori, így különösen az állati csontok főalkotórésze. A szabályos K. fehér alaktalan por; vízben nem oldódik, híg savak könnyen feloldják.

A kétalju, egyszer savanyú v. *di-K.* a természetben mint ritka ásvány szintén előfordul. Fehér kristályos por; vízben csak nyomokban oldódik. A hevítéskor előbb kristályvizét veszíti, azután erősebb hevítéskor még egy molekula vizet és kalciumpirofoszfáttá $Ca_2 P_2 O_7$ alakul.

Az egyalju, kétszer savanyú v. *mono-K.* vízben igen könnyen oldható; vizes oldata erősen savanyú kémhatású. Erős hevítéskor metafoszforsavas kalciummá $Ca(PO_3)_2$ alakul. Ez a *szuperfoszfátnak* nevezett műtrágya fő alkotórésze, mert a szuperfoszfát trágya csontliszt, csonthamu és ásványos K. kénsavval való elegyítése útján

készül. A pirofoszforsav foszfátjai közül megemlítjük a *szabályos pirofoszforsavas kalciumot*, mely vegyület pirofoszforsavas nátrium és kalciumklorid oldat elegyítésekor fehér csapadék alakjában leválik. Az így előállított só $Ca_2P_2O_7 \cdot 4H_2O$ összetételü. A metafoszforsav kalciumsója, a *monometafoszforsavas kalcium* $Ca(PO_3)_2$, fehér, vízben oldhatatlan por.

Kalciumföldpát, l. *Földpát.*

Kalciumhidrát, l. *Kalciumhidroxid.*

Kalciumhidroszulfid, l. *Kalcium szulfidjai.*

Kalciumhidroxid, *oltott mész*, kalciumhidrát: $Ca(OH)_2$. A kalciumoxid vízzel való megnedvesítésekor képződik. Ha égetett mészre lassacskán vizet csepegtetünk, erős melegedés közben szemcsés porrá hull szét, mely lényegében K.-ból áll (mészoltás). A kalciumoxidra annyi vizet öntve, hogy azt ellepje, tejszerű folyadékot — mésztejet — kapunk. A mésztejből nyugodt állás közben fehér üledék válik le; a folyadék tisztája — a mészvíz — a K. telített vizes oldata. Egy liter víz közönséges hőmérséken csak körülbelül 1·5 g.-ot old fel belőle. Ugy a K., mint vizes oldata erősen lúgos. A K. a levegőből mohón széndioxidot véve fel, kalciumkarbonáttá alakul. A K. az iparban nagyon fontos.

Kalciumhiperklorát, l. *Kalciumklorát.*

Kalciumhiperoxid, l. *Kalcium oxidjai.*

Kalciumhipoklorit, alklórossavas kalcium $Ca(OCl)_2$, a *klórmész* (l. o.) fő elegyrésze.

Kalciumjodid, *jódkalcium:* CaJ_2. Úgy készülhet jódhidrogénsavból, mint a kalciumbromid a brómhidrogénsavból. Az oldatot a levegőtől elzárva kell besűrűsíteni, különben annak szénsava részben elbontja. Színtelen kristályos test, vízben és szeszben oldható.

Kalciumkarbid: CaC_2, szürke, kemény, kristályos test. Fajsúlya 2·2. Még vörös izzáson is változatlan marad; ha vízzel leöntik, akkor erősen pezsegve acetilént fejleszt, miközben oltott mész marad vissza:

$$CaC_2+2H_2O=C_2H_2+Ca(OH)_2$$

A K. oly higroszkópikus, hogy a levegő vízpáráit is magához vonzza és acetilént fejleszt. A K.-ot Wöhler már 1862. ismerte és előállította. Travers 1893. azáltal állított elő K.-ot, hogy klórkalciumot, szenet és nátriumot izzított. Ipari jelentősége azonban csak 1894 óta van, midőn is gyári előállítását szinte egyszerre találta fel Moissan Párisban és Willson Sprayban (Észak-Amerika). Ipari előállítása mészből és szénből történik elektromos ívkemencében. Elméletileg 351 l. acetilén fejlődik 1 kg. K.-ból, de a gyakorlatban 1 kg. K. ritkán ad többet, mint 300 l.-t. Újabban nagy jelentőségre tett szert mezőgazdasági szempontból, mert *kalciumciánammint* állítanak elő belőle, mely jó nitrogén-trágya.

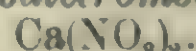
Kalciumkarbonát, *szénsavas kalcium:* $CaCO_3$. E vegyület a természetben igen nagy mennyiségben fordul elő. A hatszögű kristályrendszerben kristályosodott K.-ot a mineralógus *kalcit*-vagy *mészpátnak*, a rombosan kristályosodottat pedig *arragonit*-nak nevezi; az Izlandban előforduló víztiszta kalcitot, mely a fényt kettősen töri, *izlandi mészpátnak* nevezik. A *márvány* szemcsés kristályos szövetü, a *mészkő* tömött, alig kristályos szövetü ásványok főképen K.-ból állanak. A *márga* agyag és K. elegyének tekintendő. A *dolomit* K. és magnéziumkarbonát izomorf keveréke. A természetes vizek mind több-kevesebb kalciumbikarbonátot tartalmaznak feloldva. A K. továbbá igen elterjedt az állatvilágban; az állati csontokban előfordul, a puhatestű állatok külső vázának v. héjának fő alkotórésze. Igy a korallok, a kagylók, a csigák háza lényegében K.-ból áll. A *kréta*, mely szintén K.-ból áll, mikroszkópos állatok maradéka. Az izzításkor széndioxidot veszít és kalciumoxiddá alakul. A K. alkalmazása igen kiterjedt. A kettőző mészpátot optikai célokra, a márványt a szobrász dolgozza fel. A mészkőből égetett meszet csinálnak; a kémiai ipar különböző ágaiban alkalmazzák (szóda- és üveggyártás stb.).

Kalciumklorát, *klórsavas kalcium*: $Ca(ClO_3)_2$. E só klórsavból, kalciumkarbonáttal való telítése és az oldat besűrítése útján készülhet. Nagyon tömény oldatából két molekula kristályvízzel válik ki. A *kalciumhiperklorát* v. felklórsavas kalcium $Ca(ClO_4)_2$ úgy készülhet a felklórsavból, mint a K. a klórsavból. Vízben és borszeszben könnyen oldható sók.

Kalciumklorid, *klórkalcium:* $CaCl_2$. Kalciumkarbonátot vagy oxidot sósavban oldva a K. oldatát kapjuk. E só előállítása végett többnyire fehér márványt oldanak sósavban. A fehér márvány főképen kalciumkarbonátból áll, ezen felül jelentékenyebb mennyiségű magnéziumot szokott tartalmazni, továbbá kevés vasat, mangánt is tartalmazhat. E fémek kloridjai is képződnek tehát a márvány sósavban való feloldásakor. E szenynyezések eltávolítása végett az oldathoz annyi kalciumhidroxidot elegyítenek, míg az erősen lúgos kémhatású. Az oldatot több órára meleg helyre állítva, a Mg, Fe, Mn oxidjai csapadék alakjában kiválnak. A leszűrt oldatot sósavval megsavanyítva besűrítik. Nagyon tömény oldatából a K. mint *K.-hexahidrát* v. *kristályos K.* ($CaCl_2 \cdot 6H_2O$) kristályosodik. E vegyület színtelen hatszöges hasábokból áll. Levegőn gyorsan szétfolyik, vízben jelentékeny lehűtéssel oldódik. Melegítéskor kristályvizében megolvad, 200°-on felhevítve kristályvizét elveszíti és e vízmentes só szürkés likacsos tömeg: az ú. n. *likacsos K.* A likacsos K. vörös izzáson színtelen átlátszó folyadékká olvad, mely kihüléskor kristályos tömeggé mered meg. Ez a *megolvasztott K.* A likacsos K.-ot gázok, a megolvasztottat illékony folyadékok (éter, ecetéter stb.) szárítására használják. 1 sr. hexahidrát 0·7 sr. hóval olyan pépes keveréket ad, melynek hőmérséklete a gyors oldás és megolvadás következtében —54·9°, ezért ezt hűtőkeverékül használják. A töményebb K.-oldat forráspontja igen magas, ennélfogva tudományos kísérleteknél magas hőmérsékletű fürdők előállítására alkalmazzák.

Kalciummonoszulfid, l. *Kalcium szulfidjai.*

Kalciumnitrát, *salétromsavas kalcium:*

$$Ca(NO_3)_2.$$

E só akkor képződik, ha nitrogéntartalmú szénvegyületek kalciumkarbonát vagy más kalciumsó jelenlétében, levegő bőséges hozzájárulásával rothadnak. Igy pl. az istállók falán apró kristálykák-

ban kivirágzik (falsalétrom). Mesterségesen híg salétromsav kalciumhidroxiddal való telítése és az oldat beszárítása útján készülhet. Fehér, kristályos test; vízben igen könnyen oldható. Vizes oldata lassú elpárologtatásával kristályokban $Ca(NO_3)_2.4H_2O$ is előállítható.

Kalciumortoplumbát, l. *Plumbátok.*

Kalciumoxalát, l. *Oxálsav.*

Kalcium oxidjai. A kalciumnak két oxidja ismeretes, ú. m. *kalciumoxid* CaO és *kalciumhiperoxid* CaO_2. A *kalciumoxid* vagy *égetett mész* fehér, alaktalan, földszerű tömeg. 2000° körül szublimál és kis fényes kockákban kristályosodik; 3000° körül megolvad és forr. Erős anhidrobázis; savakkal többnyire erős hőfejlődéssel sókká egyesül. Vízzel heves hőfejlődés közben felduzzad, majd laza fehér porrá, kalciumhidroxiddá (l. o.) v. oltott mésszé hull szét. E folyamatot a mész megoltásának nevezik (l. *Mész).* Levegőn lassanként ugyanezt a változást szenvedi, de egyszersmind széndioxidot is szí. Keletkezik, ha fémkalciumot oxigénben elégetünk. Előállítására kicsinyben kristályos mészpátot v. márványt hevítenek, akkor az kalciumoxidra és széndioxidra bomlik. Mivel a reakció megfordítható, a széndioxidot levegőárammal eltávolítjuk, hogy a reakció tökéletessé váljék. Nagyban mészkő hevítése útján állítják elő, l. *Mész. A kalciumhiperoxid* v. *kalciumszuperoxid* az előállítás módja szerint 8, 4 vagy 2 molekula kristályvizet tartalmaz; közönségesen a 4 molekulás kristályvizet tartalmazó kalciumhiperoxid kerül forgalomba. Sárga kristályos por, vízben kevéssé oldódik. Oldata lúgos, összehúzó ízű; oldatban folytonosan bomlik, kalciumhidroxidra és oxigénre. Előállítható meszes víz és hidrogénhiperoxid egymásra hatása útján, vagy pedig oltott mészből nátriumhiperoxiddal. Fehérítésre, *gorit* néven pedig mint gyógyszert gyomorbajoknál alkalmazzák.

Kalciumszaccharát, l. *Cukormész.*

Kalciumszilicid, l. *Szilicidek.*

Kalciumszulfát, *kénsavas kalcium:* $CaSO_4$. E vegyület a természetben nagy mennyiségben fordul elő. A vízmentes rombos rendszerben kristályosodott K.-ot a mineralógus *anhidrit*-nek, a két molekula vizet tartalmazó kristályos K.-ot *gipsznek* (l. o.) v. *gipszpátnak* nevezi. E vegyület az egyhajlású rendszerben kristályosodik. A tömöttebb kristályos szövetű márványhoz hasonló gipszet *alabastromnak* (l. o.) nevezik. A K. vízben kevéssé oldódik, 1 sr. feloldására körülbelül 400 sr. víz szükséges, forró vízben még kevésbbé oldódik. Nagy ipari fontosságú. A kristályvíztartalmú gipszet enyhén hevítve, az kristályvizét elveszti és vízmentes K.-tá alakul, melyet *égetett gipsznek* neveznek (l. *Gipsz).*

Kalciumszulfhidrát a. m. kalciumhidroszulfid, l. *Kalcium szulfidjai.*

Kalcium szulfidjai. A *kalciummonoszulfid (kénkalcium)* CaS akkor képződik, ha 60° fölé melegített kalciumhidroxidon kénhidrogéngázt vezetünk át, v. kalciumszulfátot izzó állapotban szénnel v. hidrogénnel redukálunk. Az osztriga héjának (főképen kalciumkarbonát) kénnel való izzításakor keletkező kalciumszulfid a sötétben zöld fénnyel villog (Canton-féle foszfor). A tiszta kalciumszulfid nem villog, csak ha fémek és lúgfémszulfidok nyomait tartalmazza. Ha napfény hatott reája, sötétben világít; hasonló sajátságuak a barium- és stronciumszulfid is, ezért e vegyületekből állanak az ú. n. *világító festékek.* A tiszta készítmény sárgás-fehér por. A CaS vízben alig oldódik; víz hatására lassacskán elbomlik, $Ca(OH)_2$ és $Ca(SH)_2$ keletkezik. A *kalciumhidroszulfid* $Ca(SH)_2$ akkor képződik, ha kalciumhidroxidra kénhidrogéngázt vezetünk. Hat molekula vizet tartalmazó színtelen prizmákban kristályosodik. E vegyület mint szőreltávolító szer (depilatorium) használatos. A kalcium poliszulfidjai közül ismeretesek a kalciumtetraszulfid CaS_4 és a kalciumpentaszulfid CaS_5. Kalciumhidroxidot és kénvirágot vízzel főzve, fölös kén jelenlétében, sötét narancsszínű oldatot kapunk, mely kalciumtioszulfátot CaS_2O_3 és kalciumpentaszulfidot CaS_5 tartalmaz feloldva; ez oldat külső gyógyszerül (bőrbántalmaknál) *solutio Vlemminckx* v. *solutio belgica* néven használatos. A *meszes kénmáj* égetett mész és kén elegyének izzítása útján készül. Kalciummonoszulfid és gipsz elegyének tekintendő.

Kalciumszulfit, *kénessavas kalcium:* $CaSO_3$. Kevéssé állandó, vízben alig oldódó só, mely két molekula vízzel kristályosan kiválik, ha vízzel felkavart kalciumkarbonáthoz kéndioxidgázt vezetünk.

Kalciumszuperoxid, l. *Kalcium oxidjai.*

Kalciumtioszulfát: $CaS_2O_3,6H_2O$. Vízben jól oldódó oszlopos kristályok. Előállítására a kén és mésztej főzése útján nyert sárga színű oldatba addig vezetnek kéndioxidot, míg az oldat elszíntelenedik. A kivált kéntől leszűrt oldatot 60° alatt kristályosodásig párologtatják.

Kalckreuth, 1. *Friedrich Adolf,* gróf, porosz tábornok, szül. Sotterhausenban 1737 febr. 21., megh. Berlinben 1818 jún. 10. A hétéves háborúban mint Henrik herceg segédtisztje vett részt. 1786-ban grófi címet kapott. 1792—94-ig a franciák ellen harcolt vitézül. A jenai és auerstädti csaták után, melyekben nem vett részt, ő vezette a visszavonuló porosz sereget. Azután Danzig parancsnoka lett s azt csak 76 napi hősies védelem után (1807 máj. 26.) adta át tisztes feltételek mellett Lefébvre francia marsallnak. Ezért tábornaggyá nevezték ki. Ő kötötte meg 1807 jún. 25. a tilsiti fegyverszünetet. 1810-ben Berlin kormányzója lett. A későbbi harcokban öregkora miatt már nem vett részt. Emlékiratait fia, *Friedrich* adta ki (Dictées du feldmar. K., Paris 1844).

2. *K., Leopold,* gróf, német festő és grafikus, *K. 3.* fia, szül. Düsseldorfban 1855 máj. 15. Tanulmányait Weimarban kezdte meg és a müncheni akadémián folytatta Benczúr vezetése mellett. 1885—90-ig Weimarban, 1895. Karlsruhében, 1899. Stuttgartban lett tanár a művészeti akadémián. Képein leginkább az alsóbb néposztályok életét ábrázolja. Nevezetesebb festményei: Temetés; A kalászszedőnők (a stuttgarti muzeumban); Az öregség (a drezdai képtárban); Szivárvány (a müncheni modern képtárban); Életünk 70 évig tart (hármas kép) stb. Arcképeket is fest, továbbá működik a rézkarcolás és kőrajzolás terén.

3. *K., Stanislaus,* gróf, német festő, szül. Kozminban 1820 dec. 25-én, megh. 1894 nov. 26-án.

Düsseldorfban Schirmer J. W.-nek volt tanítványa, 1860–76-ig a weimari műv. iskola igazgatója. Sokat utazott Svájcban, Olasz- és Spanyolországban és tájképei, amelyek közül egy sorozat a berlini Nationalgalerieben van, főleg az Alpok hegyvilágát ábrázolják.

Kalckstein, *Christian Ludwig,* porosz főnemes. Atyja *Albrecht,* a porosz főnemesi ellenzék vezére volt, mely a Nagy Választófejedelem felségjogait nem akarta elismerni. Ő is ilyen ellenzéki szellemű volt, bár előkelő katonai és polgári tisztségeket viselt. 1660-ban megfosztották hivatalától, mire Lengyelországba menekült és a lengyeleket Poroszország ellen izgatta. Atyja halálakor 1667. visszatért Poroszországba, de ekkor saját rokonai emeltek ellene vádat felségsértésért s egyéb súlyos bűntettekért. Ezért örökös fogságra ítélték, de 1670. ismét Lengyelországba menekült. Minthogy a lengyel király nem akarta őt kiszolgáltatni, a varsói porosz követ lakásába csalta, megkötöztette és takarókba rejtve átszállíttotta a lengyel határon (1670 dec.). K.-t ezután hosszú per után halálra ítélték és Memelben 1672 nov. 8. lefejezték.

Kalcsáki *(calchaqui),* a délamerikai diagnita, kihalt indiánus nyelvcsalád nemrég kiveszett utolsó ága. Tucuman és Catamarca argentinai tartományokban élt. Vakolat nélküli, kiklopszi épület-romjai sok régészeti anyagot adnak.

Káld, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 1642 magyar lak.; postahivatal, u. t. Jánosháza.

Kaldárium *(caldarium,* növ.) a. m. melegház, l. *Növényházak.*

Kaldea, l. *Khaldea.*

Kaldéra *(caldera,* olaszul a. m. üst), az eruptivus centrumok utólagos besülyedése. Főképen tehát eredetére nézve külömbözik a krátertől. A kráter a vulkán kürtőjének felső nyílása, amely kitörés után nem telik ki teljesen eruptivus anyaggal. Ezzel szemben a K. az erupció-centrum körül keletkezett utólagos sülyedés. Ezért rendesen nagyobb, szabálytalanabb, mint a kráter és gyakran nem teljesen zárt mélyedés. K. pl. a Val del Bove az Etnán, vagy az Albanoi tavak, ezzel szemben kráter pl. a Szt. Anna-tó mélyedése a Hargitában stb. Néha a kettőt alig lehet egymástól megkülönböztetni, néha pedig mindakettő együtt adja a látható mélyedést.

Káldor, *Pajor* István (l. o.) írói álneve.

Kaldrma, adók. Lika-Korbava vm. alsólapaczi j.-ban, (1910) 268 szerb lak.; u. p. és u. t. Srb.

Kaldu, l. *Khaldea.*

Káldy, 1. *Ádám,* csillagászati író, szül. Kéthelyen (Vas) 1765., megh. Hautzenthalban (Alsó-Ausztria) 1825 júl. 23. Augusztinus-rendi barát, majd világi pap. Főbb művei: Über die Natur der Kometen und ihre Verbindung mit dem Sonnensystem; Versuch einer Geschichte der Bildung unseres Erdplaneten; Unser Sonnensystem nach mathematisch-physikalischen und chemischen Grundsätzen bearbeitet (Wien 1820).

2. *K. György,* tudós jezsuita, szül. Nagyszombatban 1572., megh. Pozsonyban 1634 okt. 30. Előbb Erdélyben és Bécsben működött mint hitszónok, később a brünni és az olmützi kollégiumokban a hittudományokat tanította. 1615-ben került Nagyszombatba, 1625. pedig a pozsonyi kollégiumnak lett az igazgatója. Mint hitszónok nyelve, előadása és eszméi tekintetében megközelítette nagynevű kortársát és benső barátját, Pázmány Pétert. Ennek felhívására fordította le magyarra az egész szentírást s adta ki Bécsben e cím alatt: *Szent Biblia,* az egész keresztyénységben bevött régi deák bötüből (Bécs 1626, Nagyszombat 1732, Buda 1782). Pozsonyban kiadta: *A vasárnapokra való prédikációk*-nak első részét és *Az Innepekre való prédikációk*-nak első részét. Ezeknek második része és a Magnificat magyarázata kéziratban maradtak. *Istennek szent akaratja,* azaz a nagy úr parancsolatjának egynehány prédikációkkal való megmagyarázása, Nagyszombatban jelent meg 1681. Szentírásának tekintélye a magyar kat. egyházban a legújabb időkig fenmaradt. V. ö. *Podhraczky* József, Nagyszombati Káldy György (Tudomány-Tár 1838. Értek. III. 296, Fasciculi Eccles. 1842. II. 134.); *Kis* J., Káldy György nyelve (Budapest 1884).

3. *K. Gyula,* zeneköltő és író, szül. Budapesten 1838., megh. u. o. 1901 márc. 6. Zenei tanulmányait a Nemzeti Zenedében kezdte és a bécsi konzervatóriumon fejezte be, ahol hat évig volt Fischoff, Pacher, Sechter és Schlesinger növendéke. Bécsben három esztendeig az udvari kápolna magánénekese volt, egy négyszólamú kórusával megnyerte az Akademie der Tonkunst pályadíját. 1858-ban a kolozsvári szinház karnagya, 1860. a bukaresti magyar opera igazgatója, majd az aradi szinház karmestere és művezetője, 1874. a pesti Nemzeti Szinházzal kapcsolatos sziniiskolában az ének és az operai kiművelési osztály tanára, Richter távozása után a Zenekedvelők Egyesületének karnagya, 1881. a Nemzeti Szinház rendezője, 1884. az Operaház főrendezője, 1895. a Nikolics Sándorral együtt alapított (1889) magyar zeneiskola igazgatója, az Országos Zeneakadémián a magyar zene tanára, Nikisch távozása után pedig a budapesti Operaház igazgatója lett. K. művei számosak és sokfélék. Irt operettet, sok népszinműhöz zenét, kórusokat és dalokat. Alapos ismerője volt a régi magyar muzsikának. Sok magyar, különösen kuruc nótát gyüjtött össze és adott ki szövegestől, történelmi megvilágításokkal ellátva, zongorakisérettel és hangversenykörutakon bemutatóestéket rendezett belőlük. Munkái közül nevezetesek: *Régi magyar zenekincsek* (zongorára négy kézre, 1890); *Kuruc dalok Thököly és Rákóczi korából* (1892); *Kuruc dalok férfikarra* (1893); *Régi magyar harci dalok és verbunkosok a XVIII. sz.-ból* (1894); *Régi magyar zenekincsek* (zongorára 2 kézre, 1895); *Az 1848–49-iki szabadságharc dalai és indulói* (1895); *1821–61. években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról* (1895); *A régibb és újabb magyar táncokról* (1896); *XVI., XVII., XVIII. századi magyar történeti énekek* (1897); *Kuruc tábori élet* (Szinpadi játék. Bemut. az Operaházban, 1896).

Kále, arab eredetű török szó, a. m. vár, erősség. Főleg helynevekben fordul elő, pl. *Ada-Kále* (Sziget-vár), avagy *Kále-i Szultánije,* a Dardanelláknál levő város neve. Szószerint Szultán-vár, de a köznép *Csanak-kále* néven ismeri.

Kale-agaszi (török), l. *Aga.*

Kalebassza (növ.), l. *Lagenaria* és *Calebasse.*

Kaleb ben Elia Afendopolo, karaita tudós, szül. Drinápolyban 1430 előtt, megh. Konstantinápolyban 1499 körül. Tizenkét nagy munkának a szerzője, melyek az akkori tudomány minden ágat felölelik, nagy részük pedig a karaita felekezet iróit, valamint a karaita vallás törvényeit ismerteti. Theológiai műveiben a karaita felfogás helyességét védi a rabbanitákkal, ill. zsidókkal szemben. Munkáinak töredékeit kiadta Gurland, Ginzé Jiszrael (Lyck 1865) és Firkovitsch A. V. ö. *Jost*, Geschichte des Judenthums und seiner Secten (Leipzig 1857—59).

Kalecsinszky *Sándor*, kémikus, szül. 1857 febr. 27. Sátoraljaújhelyen, megh. 1911 jún. 1. Budapesten. 1883-ban Heidelbergben Bunsen Robert laboratóriumában dolgozott. A m. kir. földtani intézet muzeumában szervezte az agyag- és keramiai ipar szolgálatában álló gyűjteményt s a kőszénvizsgálatokra mintaszerű laboratóriumot rendezett be. 1892-ben a Természettudományi Társulat 1000 frtos pályamunkával bízta meg s a magyarországi kőszéntelepek technológiai vizsgálatát sikeresen be is fejezte. 1902-ben a Magy. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Nagy érdeme annak a rejtélyes melegségnek a földerítése, amelyet az erdélyi sóstavakban régóta észleltek, de amelyet csak K. derített fel 1906., mint a Nap hősugarainak hatását. *A szovátai meleg konyhasóstavakról, mint természetes hőakkumulátorokról* írt műveért a Földtani Társulat a Szabó-éremmel tüntette ki s a kolozsvári egyetem tiszt. bölcsész-doktorrá avatta. Munkáinak száma a 100-at meghaladja s legbecsesebbek ezek között: *A magyar korona országainak ásványszenei* (1901), *tűzálló agyagjai* (1896) c. nagy munkái, amelyek a m. kir. földtani intézet kiadásában jelentek meg. Életrajzát s műveit *Ilosvay* Lajos ismertette a Földtani Közlöny 1912. évi 42. kötetében.

Kaledonia, l. *Caledonia.*

Kaledoniai csatorna, 98 km. hosszú, 5·2 m. mély, mesterséges csatorna Skócia É.-i részében, amely az Északi-tengert az Atlanti-oceánnal köti össze. 1805—47-ig készítették Telford mérnök tervei szerint, kb. 33 millió korona költséggel. Legmagasabb pontja 28·6 m.-re van a tenger szine felett s ezért kamara-zsilipekkel közlekednek rajta.

Kaledoniai tenger, ma már alig használatos elnevezés, az Atlanti-oceánnak Skócia és a Hebridák közt fekvő része.

Kaledzsik, kázaszékhely Angora kisázsiai vilajetben, a Kizil Irmák egy kis mellékpatakja mentén, kb. 7000 lakossal.

Kalefaktor (*calefactor*, lat.) a. m. fűtő, inas; rossz értelemben is: besugó, árulkodó, kéjenc. Igy nevezik azokat a rosszul nevelt kutyákat is, amelyek lépten-nyomon mindenkihez hozzácsatlakoznak.

Kaleidoszkóp, l. *Kalejdoszkóp.*

Kalé-i Szultanije, kisázsiai város, l. *Csanak-Kalezi.*

Kalejdofón (gör.), Wheatstonetól eredő készülék, mely faalapzatból és rajta megerősített hengeres, szögletes, egyenes v. görbe pálcákból áll. Ezeknek felső végén kis fényló gombok vannak. Ha egy pálcát ütés által rezgésre kényszerítünk, a gombok a keresztmetszetek méreteihez képest különböző alakú, görbe pályákat írnak le, melyek a gombra eső fénysugár által megvilágítva látszanak. L. *Lissajous-féle alakok.*

Kalejdopolaroszkóp, olyan kalejdoszkóp, amelyben a színes üvegdarabkák helyett kettőstörésű kristályok vannak, melyeket keresztezett Nikol-féle hasábok között szemlélnek. L. *Fénysarkítás* és *Kalejdoszkóp.*

Kalejdoszkóp (gör.), a tükrözésen alapuló készülék, melyet Brewster talált fel (1817). Ha ugyanis két sík tükröt tükröző lapjával egymásnak fordítva úgy helyezünk el, hogy a tükrök valamely szöget zárjanak be, akkor valamely, a két tükör közé helyezett tárgynak, pl. tetszőleges alakú papirdarabnak, ismételt visszaverődés által annál több képe keletkezik, mennél kisebb szöget alkot a két tükörlap. Ha ez a szög akkora, hogy páros számú többszöröse 360°-ot tesz ki, akkor a többszörös visszaverődés következtében teljesen szabályos, csillagszerű alak keletkezik, ha a tárgy maga szabálytalan alakú is. A K. két hosszukás, derékszögű, négyszögalakú tükörből áll. Ezek kis szög alatt hajlanak egymáshoz és belül befeketített csőben vannak elhelyezve. Ennek egyik vége lemezzel van fedve, mely a szem számára köralakú nyílással bír; a másik végét kettős, köralakú üveglemez zárja el. A belső lemez átlátszó, a külső áttetsző; a két üveglap közötti néhány mm.-nyi köz színes üvegdarabokat, áttetsző jegeceket stb. tartalmaz. Ha a csövet tengelye körül forgatják, mindig más-más alakú ábrákat látni. Az alakok változatossága határtalan. A K. képeit gyakorlati célokra is, pl. szövetmintákra próbálták felhasználni. Emsmann e célra a K. okulár részére egy második, kihúzható csövet alkalmazott, melybe a szemnyílástól kb. öt cm.-nyire különböző poliéderes alakra csiszolt üvegek illeszthetők. Ilyen üvegen át nézve, a K. képe az üveg alakjával változó, rendszeres csoportokban ismétlődik. A K.-ok ezen módosítását *tiposzkópnak* nevezték el. A *debuszkóp* ugyanazon elven alapszik, mint a K., amennyiben az szögtükör, melynek szöge változtatható. Kézimunka-üzletekben használják, hogy a megkezdett, csillagszerű himzésektől várható összbenyomást meg lehessen ítélni. Ugyanerre a célra szolgál a Rupprecht-féle berendezés, melyet *ideador*-nak neveztek el. A *kromatoszkóp* (gör.) nevű készülék olyan K., amelyben a képet szolgáltató testecskék nem feküsznek lazán két üveglap között, hanem hengerre vannak erősítve, melynek forgatásakor sokszorosan módosuló képek keletkeznek.

Kalem (török), l. *Kalam.*

Kalem (növ.), l. *Arundo.*

Kaléma (Marobbio), az a hullám-morajlás (ném. Brandung, l. *Hullám*), amely látszólag szél nélkül keletkezik. A K. hullámait igen távol dühöngő, erős és állandó szelek indítják s a megindított hullámok a mély tenger vizében sok ezer km. távolságra eljutnak, ahol sejtelmünk sem lehet arról a szélről, amely keltette őket. Különösen a Guineai-öbölben ismeretesek, ahol a Kongo-torkolat és a

Kameruni-öböl táján igen megnehezíti a partraszállást.

Kalenberg *(Calenberg)*, hajdan fejedelemség a poroszországi Hannover tartomány mai területén, mely eredetileg Braunschweighoz tartozott. Területe kb. 2200 km² volt s népessége meghaladta a 300,000-et.

Kalendárium (*calendarium*, a lat. *calendae* szóból, mely a hónap első napját jelenti), l. *Naptár*.

Kalender, l. *Kalenter*.

Kalendulin (növ.), l. *Calendula*.

Kalenó, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 579 rutén lak., u. p. és u. t. Vidrány.

Kalenter *(kalender)*, a vándorló dervisek osztálya, akiket a korlátlan, kóborló, a vallásos törvények szigorú rendeléseivel nem törődő életmódjuk és a dogmával ellenkező gondolkodásuk miatt az ortodox teológusok elítélnek.

Kalergisz, *Demetriosz*, görög politikus, szül. Kréta szigetén 1803., megh. Athénben 1867 ápr. 24. Orvosnak készült, de 1821. hazasietett és résztvett a szabadságharcban. Athén mellett fogságba került s a törökök egyik fülét levágták. 1832-ben alezredes lett, de népszerűséget nem tudott szerezni, mert orosz kémnek nézték. 1843 őszén forradalmat támasztott Athénben s Athén parancsnoka és a király szárnysegédje lett. A krimi háború alatt hadügyminiszter volt, de már 1855 aug.-ban vissza kellett lépnie; 1861—1864-ig Párisban követ, azután György király főlovászmestere volt.

Kaleszcencia, l. *Kaloreszcencia*.

Kalevala, a finnek nemzeti eposza. Már a XVI. sz.-tól kezdve vannak az irodalomban híradások arról, hogy a finneknél különös régi elbeszélő és mitoszi tartalmú énekek élnek a nép ajkán. Ezeket korán vizsgálódásuk tárgyává teszik a finn tudósok. Az előző kutatók és gyüjtők után *Lönnrot* Illés a mult század 30-as éveinek elején az akkor alapított Finn Irodalmi Társaság stipendiumával indult első nagyobb útjára, mely már szép eredményt hozott: egész csomó ismeretlen, köztük több elbeszélő költeményt. Ettől kezdve — mint orvos a keleti dalterületektől aránylag nem messze pontra telepedvén le hazájában — egész lelkét a népköltés ügye foglalta el. Gyüjtései során tapasztalta, hogy az epikai hősökről vagy tárgyakról szóló néphagyomány rengeteg változatokat fejlesztett ki: egy helyen több, más helyütt soványabb az egy személyt vagy eseményt tárgyaló dalok szövete. Ez a tény azt a föltevést támasztotta Lönnrotban, hogy az eredeti szerkezet az, amely bővebb. Azokhoz a népies mintákhoz tartva magát, melyekben a legtöbb ily epikai hagyomány volt egy központ, egy főszemély köré fűzve: kialakult Lönnrot lelkében a finn őshagyománynak az a gyüjteményes összefoglalása, melyet azután 1835. «Kalevala, taikka Vanhoja Karjalan Runoja» (K. vagyis Karjala régi énekei) címen adott közre Helsinkiben. Ehhez az összeállításhoz előkészületül szolgált az a gyüjteménye, mely a legsűrűbben emlegetett finn epikai hősről: Väjnämöjnenről szóló, addig előtte már ismert elbeszélő énekeket s a velük kapcsolatos menyegzői dalokat igyekezett egységbe foglalni. Ennek Lönnrot saját újabb gyüjtése anyagával történt kibővítésével jött létre ez az ú. n. régi K., mely 32 énekből s 12,078 sorból állott. Lönnrot új meg új gyüjtőutakat tett s a finn lira és epika többi emlékeit Kanteletar (lanttündér) c. gyüjteményes munkájában sietett közzétenni. Mások, mint Europaeus, Ahlquist, Sirelius, Polén, Reinholm, Forsberg, a Lönnrot példáját követték. Ezek a fiatalabb erők, különösen az első, oly gazdag aratásra tettek szert, hogy Lönnrot a régi K.-t már nem tarthatta megfelelő keretnek a finn őshagyomány számára s Europaeus és társainak gyüjtéseit is beleillesztvén az eposzba, 1842. megjelent annak most már 50 éneket és 22,795 sort magában foglaló új szerkezete. Lönnrot így nemzetének s a világnak oly könyvet adott, mely a finnek őstörténete, gondolataik és érzéseik, a természethez és a benne képzelt erőkhöz való viszonyuk felől klasszikus tükröt tár elénk. Igazi összefüggő cselekvény, mint a homerosi eposzokban, nincs a K.-ban. Ez tisztára mozaikszerű: egymásba fonódó epizódok sorozata. Három főszemély: Väjnämöjnen, Lemminkäjnen és Ilmarinen, akik külön vagy együtt viszik véghez a részint természetfölötti, csodás dolgokat (világ teremtése, varázslások), részint hősi cselekedeteket. Az eposz hőseivel történő eseményeket részint odaillő lirai kitérések, részint — még pedig lépten-nyomon — az epikai hagyományhoz tapadni szokott varázslások szinte elborítják. *Aino*, tkp. egyetlen, Joukahajnen huga nem akarván az öreg Väjnämöjnen felesége lenni, hallá változik és így siklik ki V. kezei közül. Az eposz így a finn ősköltés igazi képe. Hőse: maga a finn nép. Ezt a teljes K.-t azután időről-időre új meg új kiadásokban tette közzé a Finn Irodalmi Társaság.

Finnországban irodalmi, művészeti és egyéb irányban is hatása szintén nagy volt; de legnagyobb mértékben hatott arra, hogy ott a népköltési tanulmányok — Krohn Julius és Kaarle vezetésével — a K.-ból kiindulva és reá visszatérve a finn nemzeti művelődés homlokterébe jussanak, úgy hogy ott ma már egész nagy tudományos iskola működik e téren. A külföldön is sokan tették beható tanulmányok tárgyává a K.-t és általában a finn népköltést. A finnek közt Castrén, Ahlquist, Borenius, Donner, Eliel Aspelin, Julius és Kaarle Krohn említendők a régibb és újabb korból. Más irodalmak köréből az olasz D. Comparettinek német nyelven is megjelent (Der K.) nagy művét említjük.

A K. részben vagy egészben csaknem minden európai nyelvre, a nagyobbakra többször is, le van fordítva. Magyarul *Hunfalvy* Pál írt róla először. *Fábián* István (1861—67) egyes részleteket fordított belőle. Majd *Barna* Ferdinánd akad. tag (1871) teljes fordítást nyujtott az Akadémia költségén. Ez azonban elavult. Újabb teljes fordítását *Vikár* Béla eszközölte (1888—1909), Finnországban végzett beható néprajzi és nyelvi tanulmányok alapján. Ezt szintén az Akadémia adta ki, a fordító bevezetésével és jegyzeteivel. A fordítás híven követi eredetijének versalakját: az ősi nyolcas sort, betű- és végrimekkel s a finn bírálatok szerint is a K.-nak egyik legsikerültebb átültetése. A K. irodalmáról gondos jegyzéket

ad a Finn Irod. Társ. kiadásában, A. R. *Niemi* szerkesztésében megjelent 1910. évi kitünő kiadás, II. k. Selityksiä (magyarázatok) 262—290. l.

Kalevi-poeg (tkp. a. m. Kalev fia), az észt nép hagyományaiból szerkesztett hősköltemény 20 énekben. Összeállította *Kreutzwald* Frigyes R. Első kiadása megjelent Dorpatban 1857—61, Reinthal és Bertram német forditásával együtt. Bár eszerint az észt néphagyományon alapszik, a K. mégsem mondható népeposznak, mert úgy szerkezete, mint a feldolgozás költői formája Kreutzwald műve. Az egyes részletek, melyeket az élő néphagyományból illesztett bele a K.-be, nagy rokonságot mutatnak a finn népies epikával és jórészben mint ennek előzményei tekinthetők. Versalakjuk is lényegileg ugyanaz. Fontos értékkel ruházzák föl a K.-et azok az észt ősvallási emlékek, babonák, népszokások, erkölcsi nézetek stb. leirásai, melyeket magában foglal. A hősköltemény szerkezete nem oly szétfolyó, mint a Kalevaláé. Főhőse K., akiről nevét is nyerte, az egész cselekvény hordozója. E köré sorakoznak a nem közönséges tehetséggel megirt v. az eposzba belefoglalt, a népies hagyománykincsből való epizódok. Kreutzwaldot az eposz megalkotására a Kalevala közzététele inspirálta és mint hazájában ennek, úgy az észteknél a K.-nek főhatása abban nyilvánult, hogy a népköltési termékek gyüjtésére nagyobb gondot kezdtek fordítani. A K.-ról szóló irodalom köréből figyelemreméltó *Donner* Ottó finn nyelvű értekezése, melyben a K.-gal mitológiai és történeti szempontból foglalkozott (1860) és legújabban *Karttunen* finn folklore-tudós műve a K. összeállításáról (1905). A K. újabb német forditása F. *Löwe*-tól, W. Reiman bevezetésével 1900-ból való. Magyarul az 1. ének *Vikár* Béla forditásában és jegyzeteivel a Budenz-Albumban jelent meg. Az egész eposz magyar forditását *Bán* Aladár készitette el; mutatványt közölt belőle a B. Szemle (1912).

Kaléz, máskép *szerecsen*, iszmaelita bulgárok, kik a magyar seregben mint lovasok szolgáltak.

Kalf *(Kalff)*, *Willem*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1621. v. 1622., megh. 1693 júl. 31. Pot Hendrik tanítványa volt. Amsterdamban élt. Művésziesen fölépitett csendéletei e műfaj legkitünőbb termékei közé tartoznak. A nagy nyilvános és magángyüjteményekben nem ritkák. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is van ily műve (1656).

Kalfa (török) a. m. segéd. Különösen iskolasegéd, aki tanitóját a tanításnál kisegiti. Újabban épitőmestert jelent.

Kalff, 1. *Gerrit*, németalföldi irodalomtörténész, szül. Zwolleban 1856 jan. 30., gimn. tanár Amsterdamban. Művei: Het lied in de middeleeuwen (A dal a középkorban, Leiden 1883); Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de 16. eeuw (A németalföldi irodalom története a XVI. sz.-ban, u. o. 1889, 2 köt.); Litteratuur en tooneel in Amsterdam in de zeventiende eeuw (Irodalom és szinművészet Amsterdamban a XVII. sz.-ban, Haarlem 1895); Studien over Nederlandsche dichters der zeventiende eeuw (Tanulmányok a XVII. sz.-beli németalföldi költőkről, Groningen 1901, két rész).

2. *K.*, *Willem*, festő, l. *Kalf*.

Kalgan (mongolul: *Khalga* = kapu, kinaiul *Csang-tyá-kou*), város Pe-csi-li kinai tartományban, 213 km.-nyire Pekingtől, a Csing-ho (a Hun-v. Yang-ho mellékfolyója) partján. Városfalai a kinai nagy falhoz csatlakoznak. Igen fontos állomása ez a kiachta-pekingi teaszállító karavánoknak. Lakóinak számát kb. 70,000-re becsülik, csaknem kizárólag kinaiak. V. ö. *Cholnoky*, Sárkányok országából.

Kalgoorlie, nyugatausztráliai bányaváros, (1911) 31,324 lak. 1893-ban igen gazdag aranyérre bukkantak a környékén, azóta a város rohamosan fejlődik.

Kalgoorlit (ásv.), Kalgoorlie (Nyugat-Ausztrália) aranybányáiban legújabban felfedezett igen becses aranyérc, amelyet ott nagy tömegben fejtenek; vaskos, vasfekete tömegek. Tulajdonképen a petzit-, coloradoit- és tellurnak elegyéből áll.

Kalgujev, sziget, l. *Kolgujev*.

Kalhi, asszir város, amelynek helyén ma a Nimrud romhalom emelkedik. Assurnazirpal (l. o.) alatt a birodalom fővárosa volt.

Káli, indiai istennő, l. *Párvati*.

Káli, a káliumoxid régibb, még manapság is használatos neve. *K. causticum seu hydricum*, káliumhidroxid, marókáli; *K. causticum fusum*, megolvasztott marókáli. L. még *Kálium*, *Káliumtrágyák* és *Talaj*.

Káli, tolvajnyelven a tolvaj szeretőjét jelenti. Újabban azonban a csibésznyelv *tyúk* kifejezése kiszorítja.

Kálialbumináttej v. *Rieth-féle albumose-tej*, tojásfehérjéből előállított fehérjeszármazékot, tejszínt és tejcukrot, még pedig a női tejjel állítólag ugyanazon arányban, tartalmazó készítmény.

Kalian v. *kaliun*, perzsa vizpipa, a nárgilétól annyiban különbözik, hogy a csövet $^1/_2$ m. hosszú faszár és a palackot valódi kókuszdió v. utánzott csésze helyettesíti. L. még *Huka*.

Káliapparátus, a szénvegyületek elemi analizisekor használatos készülék. Káliumhidroxid-oldatot tartalmaz, mely a szénvegyületből elégése folytán keletkező széndioxid elnyelésére való. Különösen a nagyon elterjedt *Liebig*-féle K. történelmi jelentőségénél fogva is fontos.

Kaliaturafa, l. *Pterocarpus* és *Caliatur-fa*.

Kaliba, *kalyiba* a. m. kunyhó.

Kalibán, l. *Caliban*.

Kalibások, Romániából bevándorolt oláh lakosok Erdélyben, kik a törcsvári szoros körül (Fogaras vármegye) körülbelül 80 km² területen laknak.

Kaliber (spanyol *calibo*, arab *kalib* a. m. forma, minta), a lövőfegyvereknél (ágyúk, mozsarak, puskák stb.) a csőüreg átmérőjének hossza, a lövegeknél cm.-ekben, a puskáknál mm.-ekben kifejezve. A *K.-mérle* egy mérőpálca volt, melynek oldalaira föl voltak jegyezve azon átmérők hosszúságai, melyek egy-egy bizonyos súlyú ólom-, vas-, vagy kőgolyó átmérőjének megfeleltek s a lövegek K.-ét is a belőlük lőtt golyók súlyával jelölték meg. *K.-gyűrűk* golyókat lövő lövegekhez tartozó mérőkészülékek voltak, melyekkel az ágyúgolyók és gránátok átmérőjének helyességéről győződtek meg. Három, egymástól kevéssel

különböző átmérővel biró gyűrű alkotott egy készüléket; az egyik gyűrű belső nyílása pontosan megfelelt a golyó szabványszerű átmérőjének, a nagyobbikon a golyónak át kellett esnie, ha pedig a kisebbiken is átfért, akkor a golyó átmérője igen kicsiny volt. L. még *Alakzó* és *Hengermű*. — K. átvitt értelemben a. m. valaminek minőségi foka.

Kaliberezés, meghatározott térfogatok jelzése csöveken. Ezt egy oldalán beforrasztott mérőcsővel eszközlik, mely higannyal pontosan teletöltve, éppen bizonyos térfogatrészt, pl. 1 cm³-t tartalmaz bizonyos hőmérséknél. Ezt a higanyt beleöntik a függélyesen felállított kaliberezendő csőbe s a higanykúp legfelső pontjának megfelelő helyet vízszintes vonással jelzik. Ugyanezt teszik ismételve.

Kaliborit (ásv.), l. *Hintzeit*.

Kálidásza. A szanszkrit irodalom legkiválóbb költője. Valószínüleg a Kr. u. VI. sz.-ban élt. Epikai, drámai és lirai költeményeket irt. Három szinművet tulajdonítanak neki:

I. *Sakuntala*, mely tárgyát a nagy ind eposzból, a Mahábháratából veszi. Az elég gazdag ind drámai irodalom legszebb termékének tartják, mely felfedeztetése idejében az indogermán népfajokat, kivált Goethet, egész enthuziazmusra ragadta. Több recenzióban (Bengali, Devanágari és Kásmiriban) maradt reánk és értékét tekintve nagyon megoszlók a vélemények. Először a francia Chézy adta ki az eredeti szöveget szanszkritul, devanágari írásban (Paris 1830). Legújabb kiadását a bengali szöveg szerint Pischel Richard (2. kiad., Kiel 1886) tette közzé. A Devanágari szöveget Böhtlingk adta 1842. német fordítás kiséretében. Legjobb kiadása a M. Williams-féle: Sakuntala. Sanskrit text (after the Devanagari recens. Oxford II. kiad. 1876). A legtöbb művelt nyelvre le van fordítva. Magyarra fordította *Fiók* Károly: Sakuntala, hindu dráma, (Budapest 1887).

II. *Vikramorvasi* azaz Vikrama és Urvasi. Puturavasz királynak operaszerű szerelmi kalandja Urvasi nevű nimfával. Az eredeti szöveget kiadták: Lenz (Berlin 1833); Bollensen (Pétervár 1846) és Shankar P. Pandit (Bombay 1879).

III. *Málavikágnimitra*, egy udvari cselszövényen alapuló szerelmi történet, mely a két elsőnél érték tekintetében jóval hátrább áll. Kiadta Tullberg (Bonn 1840); Shankar Pandit (2. kiad., Bombay 1889). Németre fordította Weber A. (Berlin 1856) és L. Fritze (Leipzig 1882).

Ezenkivül K.-tól valók a következő epikai költemények: Kumárasambhava (A hadisten születése), de 17 könyvéből csupán 7 vagy 8 az ő műve; kiadta és németre fordította Stenzler (Berlin-London 1879) és a Raghuvansa (kiadta Shankar Pandit, Bombay 1869—74) 3 kötetben. Németül Shack az Orient és Occident-ben. V. ö. H. *Jacobi*, Die Epen Kalidásas. Továbbá lirai művei közül kiváló a Meghadûta (A felhőposta), egy üzenet, melyet egy száműzött tündér küld kedvesének a felhő által; magyarra fordította *Fiók* Károly (Budapesti Szemle 1885); németre ford. Müller Miksa (Königsberg 1847). A leiró költészet igazi remeke K. másik lirikus műve, a Ritusamhára (az évszakok). Festői képekben írja le ebben a 6 indiai évszakot. Németre fordította és eredetiben is kiadta Bohlen: Ritusanhâraid est tempestatum cyclus (Leipzig 1840). V. ö. *Huth*, Die Zeit des Kalidasa (Berlin 1890); *Schröder*, Indiens Litteratur u. Cultur (Leipzig 1887); *Weber* A., The History of Indian Literature (London 1882); *Pischel* R., De Kalidasae Sakuntali recensionibus (Breslau 1870).

Kalide, *Theodor*, német szobrász, szül. Königshüttében 1801 febr. 8., megh. Gleiwitzben 1863 aug 26. Berlinben Schadow és Rauch tanítványa volt. Művei közül a charlottenburgi kastély kertjében fölállított Gyermek hattyúval, valamint a Párducon nyugvó bacchánsnő (Berlin, Nationalgalerie) igen népszerüvé vált.

Kálidió (növ.), l. *Entada*.

Kalidon *(Kalydon)*, ókori görög város Etoliában, az Euenos folyó jobb partjának közelében. A hősmondában Meleagros K.-i vadkanvadászatáról (l. *Kalidoni vadászat)* nevezetes. Pompejus idejében számottevő város volt. Augustus lakóit Nicopolisba telepítette által, melyet az actiumi győzelem emlékére alapított. A város később egészen elpusztult, romjait most Missolunghi közelében mutatják.

Kalidoni vadászat, mitikus vadászkaland, a görög költészet kedvelt tárgya. Oineus, Kalidon királya áldozat elmulasztásával magára haragította Artemis istennőt. Bosszúból az istennő pusztító vadkant küldött az országra. A király fia, Meleagros, összehívta a legjelesebb görög vitézeket, mint Admetos, Jason, Nestor, Theseus, Peleus, stb. Köztük volt a szép Atalante is (l. o.) s ő sebesítette meg először a vadkant, melyet azután közös erővel elejtettek. Feje és bőre miatt nagy viszály támadt, mely alkalommal Meleagros, ki Atalantét itélte győztesnek, megölte anyja fitestvéreit. Az anyja, Althaia ennek hallatára haragjában tűzbe vetette azt a darab fát, melytől fia élete függött. (Születésekor ugyanis azt jósolták a sors istennői, hogy élete addig tart, míg a tűzben épen égő fahasáb el nem hamvad, ezért Althaia kikapta a tűzből a hasábot, eloltotta és eltette.) A hasáb elhamvadván, Meleagros is meghalt. Anyja késő bánatában felakasztotta magát. A K. és Meleagros sorsa gyakori tárgya a görög-római képzőművészetnek is, különösen szarkofágok reliefképein.

Kalifa, l. *Khalifa*.

Kalifornia *(California*, a spanyol *Caliente Fornalla*-ból [a. m. forró kemence] származik), 1. az Északamerikai Egyesült-Államok egyik legjelentékenyebbike Oregon, Nevada, Arizona, Mexiko és a Nagy-oceán között, területe 410,152 km², 2,377.549, (1 km²-re 6) lak. 1750 km. hosszú partvonala nagyobbrészt sziklás, azonban itt van földünk legkiválóbb kikötője: San Francisco. A D.-i partok melletti szigetei: a Sta Rosa, Sta Cruz, Sta Catalina. K. nagy részét hegyek borítják; Ny.-on az oceán mentén húzódik a gránit, diorit és quarc-palából álló Parti-hegység (Coast Range), a Gizzly Peak 3575 m. legmagasabb csúcsával, az örökös hó határát nem éri el; tőle Ny.-ra van a Cascade Range D.-i folytatása, a Sierra

Nevada, amelynek közepes magassága 2—3000 m., de D.-i részében van K. legmagasabb csúcsa, a Whitney (4541 m.) A Sierra Nevada É.-i csúcsának oldalain állandó hó- és jégmezők vannak. K.-nak a két hegylánc közötti része sik vidék, Stockton és Marysville körül kertszerű lapálya van, a fővölgy Sacramentonál csak 9 m.-rel van a tenger szine felett és itt a Folsomi mocsaras, D.-en a Colorado- és Mohave-puszta csaknem sivatag; ennek ÉNy.-i részében a Salton Lake 81 m., a Halál-völgye (l. *Death Valley)* 146 méterrel vannak a tenger szine alatt. K.-t két nagyobb, a S. Franciscói-öbölbe torkoló folyó öntözi: a Sacramento É.-ról D.-nek folyik (Feather, Yuba, American-river mellékvizekkel), a San Joaquin D. felől közeledik torkolatahoz (a Stanislaus, Tuolumne és Merced a mellékvizei); a Merced a gyönyörű Yosemite-völgyet öntözi. Legnagyobb tava a Tulare, amely esős időben 150 km. hosszú, de oly sekély, hogy mindenütt átgázolható; szebb tavak a Tahoe (530 km²), Honey és Mono (226 km²) Nevadának határán, az Owen's Lake, Lower, Klamath, Rhett és Goose. K. *éghajlata* a partvidéken rendkivül egyenletes, a tél hőmérséklete 10°, a nyáré 14·6°; a D.-i sivatagokon nyáron nappal tűrhetetlen a hőség (45—53°), mig u. i. a július átlagos hőmérséklete 27·5°; a partokon fagy ritkán van, de K. belsejében gyakori. Áprilís végétől október végéig derült az ég, télen az eső gyakori (San Francisco 573 mm., Eureka a Humboldt-öböl mellett 1128 mm., San Diego 122 mm., Fresno 234 mm., Volcano Spring 43 mm.). K. *flórájában* híresek a mammutfák (Sequoia gigantea), amelyek közt 10 m. átmérőjüek és 100 m. magasak is vannak; elterjedtebb fái és növényei: Sequoia sempervirens (1½ millió acre terület), az örökzöld tölgyek, a madrona, a babér, a Castanopsis chrysophylla, a Ceanothus, a mák; a sivatag növényei: a pálma (Washingtonia folifera), a tüskés Palo Berde és a Yukkafa. *Állatvilágának* sajátossága a Bassaris Astuta (egy macskafaj), a Haplodon (mókusszerű állat) és a tavi vidra, vérengző vadjai főleg a hegyvidéken fordulnak elő. Madárvilágának a K.-i kondor legnagyobb képviselője és a csúszómászók között igen elterjedtek a csörgőkigyók. Erdőterülete 20 millió acre. A partvidék füves térségein a ciprusfa (Cupressus macrocarpa) 10—20 m. magasságot ér el.

Lakossága (1850) 92.597, (1900) 1.485,053, (1910) 2.377,549. A fehérek száma (1900) 1.474,008, a szines bőrüeké 11.045. Idegen 367.240 lakta K.-t. A kinaiak és japániak letelepedése ellen törvényt hoztak és igy szamuk megfogyatkozott.

Mezőgazdasága. K.-t mesterséges öntözés segitségével (280.000 acre terület) nagy földmívelő állammá fejlesztették és sok helyen évente két aratás is van. Buzája kitünő minőségü; nagyban termesztenek déligyümölcsöket (datolya, füge, mandola, ananász, narancs), azonkivül olajfát, cukorrépát és pamutot is. Jelentékeny szöllőművelése van különösen a Sonoma és Napa völgyében, Los Angeles körül és Tehama countyban. K.-ban (1909) 72.542 farm volt 797 millió dollár értékben és 132 millió dollár értéket termeltek, ebből kukorica 2772, búza 11·6, zab 6·3, árpa 31·3 millió bushel. Gyümölcstermeléséből kivitelre került (1909) 15.265 kocsirakomány (à 10 tonna), főleg barack, körte, szőllő és szilva, 40,000 kocsirakomány narancs és citrom. Bortermése 25 millió gallon. Cukrozott gyümölcsből 185 millió font st. értékűt exportált.

Állattenyésztése is jelentékeny. 1909-ben volt 2,372.000 juh, 420.000 ló, 83.000 öszvér és szamár, 1,572.000 szarvasmarha és 540.000 sertés.

Bányászata. K. benépesitését gazdag nemes fémeinek köszönheti. 1848-ban fedezték fel aranybányáit és 1910-ig 1500 millió dollár, 1910. 20·4 millió dollár értékü aranyat bányásztak a Sierra Nevadában (Amador, Nevada és elsősorban Mono countykban). 1910-ben az ezüsttermelés 967.500 dollár, réz 5·8, ólom 0·1, horgany 0 8 millió dollár, főképen Santa Clara (New Almaden), Fresno (New Idria) és Napa (Redington) countykban. Petroleumkutak Los Angeles és Ventura countykban vannak és a termelés értéke 35·7 millió dollár. Bányásznak azonkivül barnaszenet, piritet, boraxot, márványt, gránitot, mészkövet, épület- és malomköveket; a tenger vizéből sót főznek. Ásványvizekben gazdag (0.4 millió dollár). Ásványi termékeinek 1910 évi értéke 87 millió dollár.

Ipar, keresk., közoktatás, közigazgatás. K.-nak 1905-ben 282·6 millió dollár tőkével 6,839 gyára volt, melyek 112.636 alkalmazottal 367,218.494 dollár értékű árút termeltek. Főbb iparágai: gyümölcscukrozás (23·8 millió dollár), hús- (21·8), malomipar (20·2), faipar (18·3), acél- és vasipar (15·7). A halászat 5000 embert foglalkoztat és 4 millió dollár értékű a termelés. A kereskedelem középpontja San Francisco. A vasúti vonalak hossza (1908) 11.555 km. és a villamos vasutaké 4000 km. 1908-ban 348.093 iskolaköteles gyermek járt népiskolába és 31.252 középiskolába. 2 egyeteme van: Berkeley és Leland, az előbbi 3553, utóbbi 1686 tanulóval. K. 57 countyra oszlik. A birákat a nép választja 4—12 évre. A kormányzót, valamint a 40 szenátort négy, a 80 képviselőt két évre választják (kinaiak és indiánusok nem választók, a négerek 1870 óta igen). A főváros Sacramento. A washingtoni képviselőházba K. 7 követet küld és a köztársasági elnökválasztásnál 7 szavazata van. 1906 április 18-án erős földrengés pusztitott K.-ban, főleg San Franciscóban és környékén, ahol több ezer halott volt.

Története. K. félszigeti részét egy Corteztől küldött expedició fedezte fel 1532. Gyarmatositása azonban csak a XVIII. század vége felé történt. A jezsuiták és utánuk a ferencrendiek nagy sikerrel működtek az itteni indiánus lakosság megtéritésében és civilizálásában. Mikor azonban a mexikói kormány 1833. ezen telepeket kivette a szerzetesek kezéből, az indiánusok ismét régi vadságukba sülyedtek. A mexikói kormány semmit sem tett ezután K. jólétének emelésére, mire a lakosságban elégedetlenség támadt Mexikó ellen. 1846-ban egy junta kimondta a Mexikótól való elszakadást. Ugyanekkor az Unió hajóhadat és szárazföldi sereget küldött K.-ba és csakhamar hatalmába keritette azt. Az 1848-i guadalupehidalgói békében Mexikó hivatalosan is lemondott K.-ról az Unió javára 15 millió dollár kár-

térités mellett. Csak K. félszigeti része maradt meg Mexikó birtokában *Dél-K.* név alatt. *Észak-K.* 1850. az Unió állama lett s a rabszolgaság ellen foglalt állást. Az aranybányák felfedezése után K. lakossága rendkivül megszaporodott s nagy lett ide a kinaiak bevándorlása is. Az 1861—65-i polgárháborúban K. az északi államokhoz csatlakozott, bár nagy távolsága miatt alig vett részt abban. Újabban a japániak nagy bevándorlása miatt K. állam oly törvényeket hozott, melyek az Unió és Japán viszonyát állandó feszültségben tartják.

Irodalom. Reports of the varines departments of State Government, Annual Reports of the State Boards of Trade, San Francisco; Hittell, History of C., San-Francisco 1886—1897, 3 köt.; Royce, C. (American Commonwealth's Series), New York.

2. *K. (Ó-K.* v. *Alsó-K., Territorio de la Baja-California),* Mexikó egyik territoriuma a K.-i öböl, a Nagy-óceán és K. állam közt, 1275 km. hosszú félsziget, 151,109 km² területtel, (1910) 58.328 lak. K.-n a Coast Range folytatásaként végigvonul egy hegylánc, legmagasabb csúcsa a Monte Sa Katalina 3090 méter. Tengerpartjai különösen a S. Lucas-fok és La Paz közt igen termékenyek, számos jól védett öble van: Todos Santos, Sebastian Biscaino, Ballenas, Magdalena, La Paz, Loreto, Concepcion és Angeles. Éghajlata meleg, száraz. K.-t a kaktuszok jellemzik, különösen az óriási kaktusz (Cereus giganteus). A szöllő kitünő bort ad. Lakói kevésbbé jóindulatú indiánus nép. Ragadozókban (medve, jaguár, pekári) gazdag. A bányái aranyat, ezüstöt, rezet (Santa Rozalia), higanyt (Marquesas), kősót és szenet szolgáltatnak, a D.-i partokon gyöngy- és szivacshalászat van. Fővárosa La Paz. 1532—1540. spanyolok fedezték fel. V. ö. *Xantus* J., Utazásom Mexikóban és K.-ban.

Kaliforniai áramlás, a Kuro-Sivo áramnak az egyenlítő felé visszatérő egyik ága, amely a Kaliforniai- félsziget mellett folyik el.

Kaliforniai borok. Az Egyesült-Államoknak legnevezetesebb és legnagyobb bortermőhelye Kalifornia, ahol mintegy 152.000 ha. van szöllővel beültetve. A borok különfélék. San Francisco környékén asztali borok, Sacramentótól délre édes borok, a legjobb borok pedig Napa és Sonama kerületekben teremnek. Édes boraikat Port Sherry, Malaga, sőt még tokaji cím alatt is hozzák forgalomba, de korántsem felelnek meg nevüknek. A szöllőtermésnek 50%-ából bort, 25%-ából mazsolaszöllőt, 15%-ából pálinkát, 3%-ából édes mustot készitenek, a többi pedig mint gyümölcs kél el.

Kaliforniai cédrus (növ.), a Kaliforniában és Oregonban termő *Libocedrus decurrens* (ang. white cedar), melynek fája zsindelynek, vizvezetéknek, valamint belső épitő- és bútorfának való.

Kaliforniai fürj *(Callipepla californica* Shaw et Nord), a Fácánfélék családjába tartozó madárfaj. A hím homloka sárga, arca és torka fekete, háta szürke, szárnyai barnák, melle barnásszürke, hasa és farka szürke, csőre fekete, lábai palaszürkék; feje búbján 3—6 tollból álló bóbitája van. A nőstény szürkésbarna, hasa fehér, oldalai fehéren csíkosak. Hossza 24, szárnyhossza 11, farkhossza 9 cm. Hazája Észak-Amerika Ny.-i államai. Európában 1852 óta az állatkertekben gyakran láthatni. Húsa élvezhető.

Kaliforniai költőedény, a mesterséges haltenyésztésnél a halpeték költetésére szolgáló bádogedény. L. *Halászat.*

Kaliforniai manna, l. *Fenyő.*

Kaliforniai öböl *(Mar Vermejo, Biborlenger, Mar de Cortez),* öböl a Kaliforniai-félsziget és Sonora, valamint Sinaloa mexikói államok közt. 1120 km. hosszú, 96—240 km. széles, É.-on 335, D.-en 2800 m. körüli mélységgel; nagyobb öblei: az Adair v. George-, Santa-Inéz- és La-Paz-öblök; szigetei: Angel de la Guardia, Tiburon stb. Beléje ömlenek a Colorado, Sonora, Yaqui, Fuerte folyók. Vize meleg (17—24° C.) lévén, a gyöngykagyló tenyészthető benne és ennek halászata rendkivül elterjedt és jövedelmező. Évenként kb. 250.000 frankra becsülik a kihalászott gyöngyök értékét.

Kaliforniai pajzstetű, l. *Pajzstetvek.*

Kaliforniai szöllőbetegség (növ.), l. *Szöllőbetegségek.*

Kaliforniai vörösfa vagy *amerikai vörösfa* (ang. *redwood),* a Kaliforniában termő *Sequoia sempervirens* fája, mely Észak-Amerika nyugati partvidékén a legbecsesebb fa, amelyet onnan másfelé is kivisznek és épitőfának, furnirnak és ceruza-fának is használnak. L. még *Vörösfa.*

Kalihari, sivatag, l. *Kalahari.*

Kálihidrát a. m. káliumhidroxid (l. o.).

Kalikadnosz *(Calycadnus),* a *Gök-szu* kisázsiai folyó (l. o.) ókori neve.

Kalikat *(Kalikodu),* keletindiai város, l. *Calicut.*

Kalikó (franc. *calicot),* finom tömött vászonkötésű pamutszövet (Nα) 30—60 számu fonalból, amelyet részben nyomtatással mustráznak s ekkor *perkál* v. *indiennes* a neve, részben bőrszerüen barkáznak s könyvkötésre szolgál, részben pedig csak kilúgozzák és fehéritik s kötőszernek használják.

Kalikodu, keletindiai város, l. *Calicut.*

Kalilah va-Dimnah, az ind Pancsatantrának (l. o.) pehlevi forditásán (melyet a VI. sz.-ban Khoszru Anusarván szasszanida király alattvalói erkölcsi épülésére udvari orvosával, Barzújéh-vel készittetett) alapuló arab áttétele; szerzője Abdalláh b. al-Mukaffá. Ez arab forditáson alapulnak a könyv görög (1100), újperzsa (Bidpái meséi), török (Humájun-námeh), zsidó (XIII. sz. eleje) forditásai; a zsidó forditás alapján irta a XV. században *Capuai* János Directorium humanae vitae c. könyvét. A K. az arab irodalomban számos keretes elbeszélésnek szolgált alapul, melyekben bölcs államkormányzatra s erkölcsös életre oktató beszédeket állatokkal mondatnak el. A K.-nak számos kiadása van; a legújabb és legteljesebb: La version arabe de K. par P. L. Cheikho, S. J. (Beyruth 1905). V. ö. *Nöldeke,* Burzoes Einleitung zum Buch K. (Strassburg 1912, a Schriften der Wiss. Ges. in Strassburg 12. füzetje).

Kálilúg, a káliumhidroxid (l. o.) oldatát a közhasználatban igy nevezik.

Kaliman *(Kálmán),* bolgár cárok: 1. *I. K.* (1241—1246), Asen János cár és Mária, II. Endre magyar király leányának fia, szül. 1232., megh.

1246 szept.; kilenc éves korában került a trónra s valószinüleg mérgezés következtében halt meg. — 2. *II. K.* (1257—58), az előbbinek unokatestvére, Asen Mihály cár meggyilkolása által került a trónra, de uralma csak egy évig tartott; erőszakos halállal mult ki. Benne kihalt az Asenidák uralkodó családja.

Kalimer-fok, Elő-India legdélibb pontja, szemben Cejlon legészakibb csúcsával, a Palmira-fokkal.

Kálimészüveg, l. *Üveg.*

Kalimna (*Kalymna*), kis sziget Kosz-tól É.-ra a kisázsiai part mentén, 109 km². Újabban, mint *Kalimnosz* (Kalymnos) káza a rhodoszi vilajethez tartozik, hasonnevű fővárossal, szivacshalászattal és 12,000 lak.

Kalimnosz (Kalymnos), sziget, l. *Kalimna.*

Kalin, ötvény, a. m. *kalain* (l. o.).

Kalina (növ.), a Solanum dulcamara népies neve az ország felvidékén, l. *Solanum.*

Kalincafű (növ.), l. *Infű.*

Kalinčák, *Janko*, tót író, szül. Záturcsán (Turócz vm.) 1822 aug. 10., megh. Turóczszentmártonban 1871 jún. 16. Szerkesztette az Orol szépirodalmi lapot. K. a tót irodalom egyik legnagyobb prózairója. Irt számos nagyobb történelmi elbeszélést. Tárgyát legtöbbször a kuruckorból meríti. Kedvesen mesél, hű korrajzot nyujt és csakis művészi célokat szolgál. Főbb művei: Svätý Duch (Szent Lélek 1848); Orava (Árva 1870); Knieža liptovský (A liptói herceg = Korvin János 1852); Reštavracia (Megyei tisztújitás 1860) stb. Összegyüjtött művei Sebrané novelly címen Turóczszentmártonban jelentek meg 1871—73. Önéletrajza: Lipa II. 1862.

Kalinderu, *Joan*, román történetiró és nemzetgazda, szül. Bukarestben 1840 dec. 28., megh. u. o. 1913 dec. 27. A birói pályára lépett és csakhamar a legfelsőbb semmitőszék elnöke lett. Utóbb az 1884. létesített koronauradalmak főkormányzójává nevezték ki. Történelmi, de főleg római jogtörténeti munkái nagy hirnevet szereztek neki. A bukaresti akadémia 1893. megválasztotta rendes tagjává és több izben elnökévé. Hazájának közgazdasági és pénzügyi téren is kiváló szolgálatokat tett, nevezetesen ő vitte keresztül mint királyi biztos 1881—82-ben a Strousberg-cég kezében levő román vasutak megváltását.

Kalinić, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 268 horvát lak.; u. p. és u. t. Pleternica.

Kalinka *Joákim*, ev. szuperintendens, szül. Teplán 1600 körül, megh. Zittauban 1678. Gradnán, Rajeczen és Illaván volt lelkész. 1646 febr. 15. a bittsei egyházkerület szuperintendense lett. 1671 júl. s újra másfél év mulva a pozsonyi delegatum judicium maga elé idézte, mivel Drabik (l. o.) ellene is terhelőleg nyilatkozott vallomásaiban. A zaklatás miatt elhagyta hazáját, Poroszországba ment s visszatérésre nem is nyert azután engedélyt. Művei: Lemma funerum (halotti beszéd Ostrosith János felett, Trencsén 1637); Verus mundus vere piae et mundae matronae (tót halotti beszéd, Trencsén 1648); De jejunio. Kéziratban is több munkája maradt, köztük néhány egyháztörténeti érdekű. V. ö. *Kvacsala* János, K. J. első vizsgálati fogsága (Prot. Szemle 1890).

Kalinka, *Waleryan*, lengyel történetiró, szül. 1826. Bolechovban, megh. 1886 dec. 16. Lembergben. Részt vett az 1846-iki fölkelésben, azután külföldre menekült. Az 1863-iki lengyel felkelés alatt diplomáciai küldetésekben járt, azután egészen történelmi tanulmányainak élt. Főműve: Ostatnie lata panowania Stanislawa Augusta (S. A. uralkodásának utolsó évei, 2 köt. Krakó 1868). Feltünést keltett a Sejm czteroletni (A négyéves országgyűlés, u. o. 1880) c. munkája, melyet más nyelvekre is leforditottak. Összes művei (12 köt.) Dziela ks W. K. (Krakó 1891—1902).

Kalinnikov, *Vasszili Szergejevics*, ifjan elhúnyt nagytehetségű orosz zeneszerző, szül. 1866 jan. 13. Vojnában, megh. 1901 jan. 11. Jaltában. A moszkvai filharmóniai zeneiskolában tanult (1884—92). Nevezetes művei: két szimfónia (G-moll és A-dur); zenekari suite; A nimfák, A cédrus és a pálma (szimfónikus költemények); zene Tolsztoj A. Boris cár című tragédiájához; Russzalka (ballada); dalok, vonósnégyes.

Kalinovac, adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1910) 3080 horvát lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Gjurgjevac.

Kálinövények (*káliumos növények*), 1. a régi felfogás szerint azok a növények, amelyek anyagukban sok káliumot tartalmaznak, mint a karórépa, a dohány, a burgonya (a hamu 60%), a szőllő (a hamu 56%), a kávé (a hamu 62%); 2. azok a növények, amelyeknek tenyészése nagyobb mennyiségű káliumot kiván és fogyaszt el. L. *Káliumtrágyák.*

Kaliofilit (ásv.), l. *Facellit.*

Kaliologia (gör.), a fészkekről szóló tudomány neve.

Kalippos, görög csillagász, Kr. e. 330 körül élt. Ő határozta meg pontosabban az esztendő hosszát és 76 éves ciklust vezetett be, mely egy nappal rövidebb a Meton-féle 19 éves ciklus négyszeresénél. K. bővítette Eudoxos elméletét, mely szerint az égi testek mozgása 27, egymásba betokolt kristály-szféra mozgása következtében jönne létre, amennyiben ezt a rendszert még 7 új szférával gazdagította.

Kaliri *Eleázár*, a legismertebb zsidó liturgikus költő 900 előtt. Olaszországban és Palesztinában élt. Ő honosította meg a héber költészetben a rímes verset. Énekei megtöltik a zsidó ünnepek valamennyi imarendjét.

Kalis (*Kalisz*), 1. *orosz-lengyel kormányzóság* Posen és Szilézia porosz tartományok, Varsó és Piotrkov kormányzóságok közt, 11,373 km² területtel, (1910) 1.183,800 lak. Sík földjének főfolyója az Oderába torkoló Warta a Prosznával. Tavai (37·3 km²) közt a legnagyobb a Goplo. Rozs, búza és zab bőven terem. A juh- és lúdtenyésztés virágzó. A lakosság 80%-a lengyel és róm. kat. — 2. *K.*, az ugyanily nevű kormányzóság és járás *székhelye*, a porosz határon, a Proszna szigetén, (1911) 49.920 lak., jelentékeny bőrgyártással és posztószövéssel, nagy katonai őrséggel. K. egyike volt Lengyelország legrégibb városainak. 1706 okt. 20-án Mardefeld svéd generálist II. Ágost és Mencsikov orosz vezér megverték és elfogták itt. 1813 febr. 28-án a porosz király és az orosz cár itt kötöttek egymással szövetséget Napoleon ellen.

Kálisalétrom, l. *Salétrom.*

Kalisch, 1. *David,* német humorista, szül. Boroszlóban 1820 febr. 23., megh. Berlinben 1872 aug. 21. 1848-ban megalapította a Kladderadatsch c. élclapot, melynek több híres alakját ő teremtette meg. Számos bohózatot s berlini utcai éneket írt; élces és szatirikus munkáinak gyüjteménye Lustige Werke (Berlin 1870) és Berliner Leierkasten (u. o. 1857—66) c. jelentek meg. V.ö. *M. Ring,* D. K. (Berlin 1872).

2. *K., Ludwig,* német humorista, szül. 1814 szept. 7. Polnisch-Lissában, megh. 1882 márc. 3. Párisban. 1843—46-ig Mainzban kiadta a Narrhalla c. élclapot, melyet teljesen egyedül írt. Később a Fliegende Blätter dolgozótársa lett. 1849-ben a forradalmi mozgalmakban való részvétele miatt menekülnie kellett Németországból és Párisba költözött. Humoros dolgozatai, melyek önálló kötetekben is megjelentek, nagy népszerűséget szereztek neki.

3. *K., Paul,* német szinpadi énekes, tenorista, szül. 1855 máj. 5. Berlinben. Leoni (Milano) tanítványa, német, olasz és amerikai szinpadokon működött. 1888-ban nőül vette *Lehmann* Lilit (l. o.), a világhírű énekesnőt.

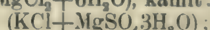
Kalischer, *Alfred,* német zenetörténész, Beethoven-kutató, szül. 1842 márc. 4. Tornban, megh. 1909 okt. 8. Berlinben. 1884-ben a Humboldt-akadémia zeneigazgatója lett. Számos morálfilozófiai művet írt. Értékes Beethoven-tanulmányainak nagyrésze megjelent összegyűjtve Beethoven und seine Zeitgenossen c. (I. és II. kötet 1908—09, III. és IV. kötet 1910).

Kalisin, 3222 m. magas hegy Örményországban. Csúcsán Minuas, Van királya 2 m. magas oszlopot állíttatott fel Kr. e. 782-ben. Az oszlopon a király diadalait hirdető sorok voltak asszir ékírással és egy egészen ismeretlen írással. Ez utóbbi megfejtését megkisérlendő, Rawlinson és Blau megpróbálták közelébe jutni és lemásolni, de ez csak Ximenes spanyol tudósnak sikerült 1895-ben.

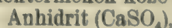
Kálisók ***(káliumsók, káliumoxisók)*** a természetben nagyon el vannak terjedve és különösen a kovasavas káli számos ásványnak és kőzetnek alkotórésze (kálifőldpát 10—16%, Glimmer [csillám] 8—10%, glaukolit, fonolit, trachit 7—8%, granulit, porfir és csillámpala 6—7%, gránit, szienit, gnájsz 5—6%, dolerit, bazalt, agyag 1—2% kálit tartalmaz). Klórkálium előfordul mint silvin, kénsavas kálium mint glaserit, azonkívül ezeknek kettős sói, mint carnallit, kainit, schönit. K. találhatók kisebb mennyiségben a forrás-, folyó- és tengervizben, valamint a szántóföldben, innen veszik a növények a káliumot, mely rendesen szerves savakhoz, borkősavhoz, oxálsavhoz kötve fordul elő bennük. Növények hamujában a kálium mint klórkálium, kénsavaskálium és káliumkarbonát fordul elő, mely sók a növények hamvasztásakor a szerves savhoz kötött káliumból keletkeznek. A cukorrépa-melassz hamvasztása által is nagymennyiségű szénsavas kálium keletkezik. Az állati szervezetben, a húsban és vértestecskékben, a tojásban és tejben is nagymennyiségű káli van felhalmozva; a gyapjúzsír is nagymennyiségű kálisót tartalmaz. Az iparnak rohamos fejlődése folytán a K. értéke nagyon emelkedett. A Stassfurt melletti kálielőfordulás felfedezése az iparra nézve nagy fontosságú volt. Stassfurtban 1861-től kezdve nagy káliipar fejlődött ki, mely a világ káliiparát teljesen uralja és a többi káli-forrást teljesen visszaszorította. Kalusznál Galiciában, Mamannál Perzsiában és Pendzsab északi sóláncaiban is találtak K.-at, de ezek mind eltörpültek a stassfurti telepek mellett és ezzel nem is versenyezhetnek.

A kálisó a növényekre nézve nélkülözhetetlen és a keményítőképződéssel van szoros összefüggésben, minden növényben megtalálható szénhidrátok társaságában és némely növény, mint pl. répafélék, burgonya, dohány stb. fejlődésére nagy mennyiségű káliumra van szükség. Az állati világra nézve is nagyon fontosak a K., nagy mennyiségben azonban az állati szervezetre károsan hatnak. A gyomorban kevés kálisó nem veszélyes, azonban nagy mennyiségben méregként hat. Az iparban nagy fontossággal birnak, különösen az üveg- és szappangyártásban, lőpor előállításában stb. A stassfurti telepek feltárása óta a földmívelésben mint trágyát kiterjedten használják és foszforsavval és chilisalétrommal együtt nagyon kedvező eredményeket értek el.

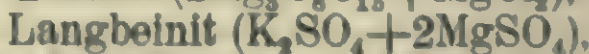
A kálisó-telepek általában egy fiatalabb korú, meglehetősen tiszta kősó- és gipszréteggel vannak fedve. A káli- és magnéziasótelepek vastagsága 20—40 m.-ig terjed. Az anyalúgsótelepek tartalmazzák az ősidőben, kiválása pillanatában tartalmazott főanyagát, a carnallitot, mely azonban rendesen kősóval és kiserittel át van nőve. A telep legfelső része az oldás és más átalakító hatás folytán más állapotot tüntet fel, mert a carnallit helyét a kainit vagy ú. n. keménysó (mely kiseritnek, kősónak és klórkáliumnak a keveréke), vagy silvinit foglalja el. A sótelepeken előforduló számos ásvány közül, mint lényegeseket, a következőket sorolhatjuk fel: kősó (NaCl); kiserit ($MgSO_4+H_2O$), silvin (KCl), carnallit ($KCl+MgCl_2+6H_2O$), kainit:

($KCl+MgSO_4 3H_2O$);

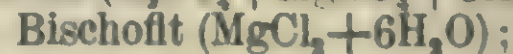
silvinit alatt egy keveréket értünk, mely silvinből és kősóból áll; keménysó alatt pedig silvinnek, kősónak és kiseritnek keverékét értjük; carnallitit pedig a carnallitnak és kősónak a keveréke; kainitit kainitnak és kősónak a keveréke; fősó alatt egy oly keveréket értünk, mely carnallitból, kősóból és kiseritből áll, ez a kálibányák főterméke. Melléktermékek közé tartoznak:

Anhidrit ($CaSO_4$),

Boracit ($2Mg_3B_8O_{15}+MgCl_2$),

Langbeinit ($K_2SO_4+2MgSO_4$),

Schönit ($K_2SO_4+MgSO_4+6H_2O$),

Bischofit ($MgCl_2+6H_2O$);

nagyon elterjedt a finomagyag hozzákeveredése: Polihalit:

($2CaSO_4+MgSO_4+K_2SO_4+2H_2O$),

mely a sótelepek legalsó részén szokott előfordulni.

A sók egymásra következő sorrendje és szerkezete megfelelő, amint az a tengervizből Ochsenius elmélete és van't Hoffnak a kiválás sorrendjére vonatkozó vizsgálata után várható volt, természetes azonban az, hogy a rétegek már nem

feküsznek, mint eredetileg, vízszintesen, hanem a lerakódás után, a hegyképződések által eredeti helyzetüket megváltoztatták, úgy hogy helyenkint nyeregszerű képződmények keletkeztek. E nyergek felső részéhez az esővíz helyenkint hozzajuthatott és a könnyen oldódó sókat kilúgozta és a nehezen oldható anhidritet gipsszé alakította át, ez és az ú. n. kainitit képezi a felső réteget a K.-nak. A kainititképződés olyképen történt, hogy a bejutó víz a carnallit klórmagnéziumát kioldotta, az oldathatatlan kiserit vizet vett fel és keserűsóvá alakult át, mely a visszamaradt klórkáliummal kainitot létesített, mely e sótelepek harmadik részével, a kősóval bensőleg keveredve alkotja a mostani kálisótelepek kalapját, mint utóképződmény.

1860-ban egy Frank nevű vegyésznek sikerült a nyers kálisót tovább feldolgozni és magasszázalékú klórkáliumot előállítani, ezen eljárás alapján virágzó bányászat és ipar keletkezett Stassfurtban. A kálisót két szempontból értékelték, ú. m. a földmívelés és a kémiai ipar szempontjából. A káliiparnak a földmívelésbe való bevezetése eleinte sok nehézséggel járt; a nyersterméket műtrágyának eleinte egyáltalában nem sikerült bevezetni, főképen ama felfogás miatt, mely a klórmagnéziumnak, egyáltalában a klórnak káros hatást tulajdonított. A kálitrágyának a bevezetését a földmívelésbe az a kedvező eredmény tette véglegessé, melyet foszfor- és nitrogéntrágyákkal értek el.

Az egyes, a földmívelésben használt nyerssók és gyártmányok közül legelőször a carnallitot említhetjük, mely a káliipar részére a tulajdonképeni kiindulási anyag volt. A legfontosabb használati tere a rétek és lápterületek voltak, hol a carnallithoz keveredett kloridok legkevésbbé voltak ártalmasak. Lényegesen értékesebb a carnallitnál a kainit, mely kevés kivétellel minden növény trágyázására alkalmas. Ez egyrészt magas kálitartalmán, tehát kisebb klórtartalmán, másrészt az őrölt anyagnak könnyebb felszívódásán alapszik. A nyers trágyázáshoz a kainittal egyenlőértékű a silvin, silvinit és keménysó; kevésbbé értékes a hegyi kiserit v. a kiserit, melynek értékképző anyaga a 7% kálin kívül a kénsavas magnézium. Rétek trágyázására szolgál és istállókban is felszórják, mint nitrogénkonzerváló szert. A kénsavas kálimagnézia-vegyületek fontos szerepet játszanak azon növények trágyázásánál, melyek a klór iránt nagyon érzékenyek, minők pl. a dohány, szőllő stb. Egyáltalában a kénsavaskálit ott használják, ahol a klór használata elkerülendő.

A K. az ipari célokra való felhasználás szempontjából kevésbbé fontosak, mint mezőgazdasági szempontból. Kezdetben ugyan ipari felhasználásuk volt nevezetesebb és még 1880. az összes K.-nak 57·5%-át tette ki, de már 1905. 15·7%-ra csökkent. A K. használatának gyors emelkedése, mely a mezőgazdaságban mutatkozott, az iparban elmaradt. Az iparban fontosabb kálivegyületek a klórkálium, káliumszulfát, káliumnitrát, melyet chilisalétromból (nátronsalétrom) és klórkáliumból állítanak elő. Említésre méltó szerepet játszik a káliumkarbonát, melyet a kereskedelemben hamuzsírnak neveznek, a marókáli, káliumhidroxid, melyet elektrolitikus úton állítanak elő. Fontos anyag továbbá a klórsavas kálium, káliumkromát, káliumbikromát, timsó, ciankálium, káliumszilikát, káliumpermanganát stb.

Kalisz, orosz-lengyel kormányzóság és város, l. *Kalis*.

Káliszappan, l. *Szappan*.

Káliszindikátus, a modern kereskedelem egyik leghatalmasabb szervezete; központja Berlinben van, de kiterjed az egész földkerekségre. A káliumvegyületeket, amelyeket Európában, különösen Poroszországban bányásznak, ez a központi szervezet van hivatva értékesíteni, terjeszteni.

Kálitimsó, l. *Timsó*.

Kalitka, a szobamadarak vagy a fogságba ejtett madarak tartózkodási helye, mely legcélszerűbben fémből készül, mivel az ilyennek tisztogatása a legkönnyebben végezhető. A K. a madarak etetésére és itatására szolgáló edényekkel is fel van szerelve, továbbá el van látva ülőrudakkal, esetleg fürdőházzal, fészekkel stb.

Kalitkás armatura, Dolivo-Dobrowolskytól eredő armatura, vagyis rotor, váltakozó áramú indukciós motorokban. A drótok kalitkaszerüen vannak szerelve a vasmagon s rövidre zárt tekercselést alkotnak.

Kálitrágyák, l. *Káliumtrágyák*.

Kalitvenszkaja Sztanica, a doni kozákok telepe, a Donec baloldalán, 23,000 lak. Közelében számos kőszén- és kvarctartalmu homokkőtelep van.

Kaliub, Kaliubieh egyiptomi tartomány egyik városa az Alexandria—Kairo között végigfutó vasút mentén, 16,789 lak. K. az ókori Heliopolisz romjain épült fel.

Kaliubieh, tartomány (mudirijeh) Alsó-Egyiptomban, a Nilus-delta DK.-i részében, 927 km² művelés alatt álló területtel, 399,926 benszülött, 2198 európai és 32491 nomád lak.; Benha el 'Aszl fővárossal.

Kálium, fémes elem, mely vegyületeiben mint egy vegyértékű, nagyon pozitiv gyök szerepel; jele *K*, atomsúlya 39·0. Mivel a fémes K. a levegőn igen gyorsan oxidálódik, a természetben szinállapotban nem is fordulhat elő. A fontosabb K.-tartalmu ásványok a következők: a *szilvit* KCl és a *carnallit* (l. *Kálisók*). A természetes salétrom lényegében K.-nitrátból áll. Igen nagy mennyiségben előfordul a K. mint a *szilikátok* alkotórésze. A tengervízben és a legtöbb természetes vízben K.-sókat találunk. Az állati szervezetben szintén találunk K.-sókat. E fémet először *Davy* állította elő 1807., a K.-hidroxidot erős elektromos batteriával elbontva. Manapság használatos előállítási módja az, hogy nyers borkövet elszenesítenek és az így kapott tömeget, mely lényegében K.-karbonát és finom eloszlású szén belső elegye, kovácsolt vasból való retortákban a fehér izzásig felhevítik, a K.-gőzöket alkalmas hűtőkészülékekben megsűrítik. Az így előállított nyers K.-ot megtisztítás végett előbb petroleum alatt megolvasztják, azután vásznon átpréselik. A nyers K.-ot újból ledesztillálva, egészen tiszta készítményhez jutnak.

A K. ezüstfehér, nagyon fénylő fém. A levegőn azonban ennek vízgőze és oxigénje hatására fé-

nyét azonnal elveszti és oxidkéreggel vonódik be. Ezért csak petroleumban tartható el. Fs. 0·865, op. 62·5 C°. A vörösizzáson zöld gőzzé alakul. A levegőn közönséges hőmérséken is gyorsan oxidálódik, a hevítéskor meggyulad és ibolyaszínű lánggal ég. A vízre nagyon hevesen hat. Ha vízre K.-darabkát dobunk, az ott azonnal megolvad és a vízen úszva, K.-hidroxiddá alakul, mely a vízben feloldódik. E kémiai átalakulást oly erős melegfejlődés kiséri, hogy a fejlődő hidrogén meggyulad és a K. gőzétől ibolyaszínűre festődve ég.

A K., úgyszintén vegyületei a fénytelen Bunsenlángot fakó ibolyaszínűre festik; e láng indigóoldaton át bíborvörösnek látszik. A spektroszkóppal megfigyelve, különösen két vonalat látunk, egyik sötétvörös, a másik ibolyaszínű. A K. vegyületei közül a *K.-sók* nagyfontosságuak, mivel legkülönbözőbb ipari célokra, továbbá gyógyszerül is használják azokat.

K.-vegyületek: *K. aceticum*, ecetsavas K.; *K. bicarbonicum*, savanyú szénsavas K.; *K. bi-* v. *hidrotartaricum*, savanyú borkősavas K. v. borkő; *K. bromatum*, K.-bromid v. brómkálium; *K. carbonicum*, szénsavas K.; *K. carbon. crud.*, nyers szénsavas K. v. nyers hamuzsír; *K. carbon. depuratum* v. *K. carb. e cineribus clavellatis*, tisztított szénsavas K.; *K. chloricum seu muriaticum oxygenatum*, klórsavas K.; *K. cyanatum*, K.-cianid v. cian-K.; *K. hypermanganicum*, hipermangánsavas K.; *K. jodatum*, K.-jodid v. jód-K.; *K. nitricum*, salétromsavas K. v. salétrom; *K. pyroseu bichromicum*, vörös brómsavas K.; *K. sulfuratum*, K.-szulfid, kénmáj; *K. sulfuricum*, kénsavas K.; *K. tartaricum*, borkősavas K.

Káliumacetát, l. *Ecetsavas kálium.*

Káliumantimonát, antimonsavas kálium. A kálium-metaantimonátot káliumhidroxiddal összeolvasztva, piroantimonsavas kálium *(káliumpiroantimonát)* $K_4Sb_2O_7$ képződik. E só már vizes oldatban is könnyen elbomlik és a nehezen oldható savanyú piroantimonsavas kálium $K_2H_2Sb_2O_7$ kiválik. E legutóbb említett só vizes oldatát nátrium kimutatására is használják.

Káliumaranycianid, *káliumaurocianid*, l. *Aranycianidok.*

Káliumbijodát, *savanyú káliumjodát, Thanféle só*, $KH(JO_3)_2$, a káliumjodát (KJO_3) és jódsav (HJO_3) vegyületének is tekinthető. Előállítására káliumklorát, jód és víz keverékét, kevés salétromsavval savanyítva, a jód oldásáig melegítjük. A forró oldatból kihülésekor a K. kikristályosodik és vízből átkristályosítva tisztítható. Színtelen kristályok. Savanyított vizes oldatában jódsav módjára oxidál. Igy ha vizes oldatában elegendő káliumjodidot oldunk és az oldatot pl. kénsavval megsavanyítjuk, a K.-ból 2 molekulasúlynyi HJO_3 keletkezik, amely a káliumjodidból sav hatására keletkezett HJ-ot a $2HO_3 + 10HJ = 6HJ_2O + 6J_2$ egyenlet szerint oxidálja és így egy molekulasúlynyi K. 12 gr. egyenértéksúlynyi jódot tesz szabaddá. Mivel a K. állandó és könnyű szerrel tisztán előállítható só, említett oxidáló hatása alapján, *Than* Károly ajánlatára a kevésbbé állandó jódoldat helyettesítésére használatos a térfogatos elemzésben. A K.-nak oxidáló v. jódot kiválasztó képességére vonatkoztatva 0·1 szabályos oldatának készítésére a K.-ból $^1/_{10}$ gr. egyenértéksúlynyit (mol.-súlyának $^1/_{120}$ részét, 390 : 120 = 3·25), azaz 3·25 gr.-nyit vízben 1000 m^3-re oldunk. Ez oldat minden egyes cm^3-e, megsavanyítva és elegendő káliumjodid jelenlétében, 0·1 milligramm egyenértéksúlynyi jódot tesz szabaddá. A K. ez oldata a térfogatos elemzésben, oxidimetriás és jodometriás titrálásoknál és a jodometriában (l. *Kémiai elemzés)* mérőoldatul alkalmazott 0·1 szab. nátriumtioszulfát-oldat ellenőrzésére használatos.

Káliumbikarbonát, l. *Káliumhidrokarbonát.*

Káliumbiszulfát, l. *Káliumhidroszulfát.*

Káliumbitartarikum a. m. *borkő* (l. o.)

Káliumbromát, *brómsavas kálium, kalium bromicum*, $KBrO_3$, keletkezik káliumbromid mellett, ha tömény meleg kálilúgba brómot csepegtetünk. A kihült oldatból a kevéssé oldódó K. kikristályosodik és átkristályosítással tisztítható. Hatszöges rendszerbe tartozó színtelen kristályok. Hidegvíz kevéssé, forró bőségesen oldja. Hevítéskor oxigéngázt fejlesztve elbomlik. Oldatában káliumbromidot oldva, a megsavanyításkor bróm válik szabaddá, mert a K.-ból sav hatására keletkező brómsav a K.-ból keletkező brómhidrogént a $HBrO_3 + 5HBr = 3H_2O + 3Br_2$ egyenlet szerint oxidálja. E reakción alapszik a K. alkalmazása a térfogatos elemzésben.

Káliumbromid, *brómkálium, kalium bromatum*, KBr, kockaalakú, színtelen, csípős-sós ízű kristályok, vagy fehér szemecskés por. Kb. 2 s. r. vízben és 80 s. r. szeszben oldható. Előállítása a káliumjodidéhoz (l. o.) hasonló. Fontos gyógyszer; különösen az idegrendszer megbetegedéseinél (neuraszténia, epilepszia, elmebetegségek) alkalmazzák. Fotografálási célokra is használják. Előfordul kis mennyiségben a stassfurti sókban, nyomokban a tengervízben és némely ásványosvízben.

Káliumcianát, *káliumizocianát, ciánsavas kálium*: KNCO. Vízben könnyen oldódó apró lemezek vagy tűk. Nedves levegőn, vagy vizes oldatban ammónia kiválása közben káliumhidrokarbonáttá változik. Képződik ciankáliumból, ha azt levegőn hevítjük. Előállítására vérlúgsó és barnakőpor keverékét enyhe izzáson hevítik, míg a tömeg vajszerűvé válik. A kihült tömegből a K.-ot borszesszel kivonják és az oldatból a sót kikristályosítják.

Káliumcianid, *ciankálium, ferrodur, kéksavas káli*: K(CN) v. KCy. E rendkívül mérgező só akkor is képződik, ha káliumkarbonát és szén fehérizzó keverékéhez nitrogéngázt vezetnek. Az árúbeli ipari célokra való K.-ot vízmentes sárga vérlúgsóból készítik. A vízmentes vérlúgsót addig hevítik, míg a nitrogéngáz fejlődése megszünik. Jelenleg a legtöbb K.-ot szintétikus úton állítják elő, olyképen, hogy az olvasztott fémkáliumot ammoniákkal hozzák érintkezésbe és a keletkezett alkaliamidre $NaNH_2$ vörösizzáson szenet hagynak hatni. Színtelen kristályos test; veszedelmes méreg. Fs. 1·52. A levegőn megnyirkosodik s egyúttal a széndioxid hatására lassacskán káliumkarbonáttá alakul; egyidejüleg ciánhidrogéngőzök is fejlődnek, miért is keserűmandulaszagú. Vízben

könnyen oldódik; borszesz csak keveset old belőle. Kénnel való összeolvasztáskor szulfociánkáliummá alakul. Ipari alkalmazása kiterjedt; így különösen a galvános aranyozás- és ezüstözéshez való fürdők előállítására való. Aranytartalmú homok kilúgzására használják. A fotografus az ezüst haloid sóinak feloldására, a kémikus kémlőszerül használja.

Káliumcianoaurát és *káliumcianoaurit*, l. *Aranycianidok.*

Káliumcsillám, l. *Csillám.*

Káliumezüstcianid, l. *Ezüstcianid.*

Káliumferricianid a. m. vörös vérlúgsó, l. *Vérlúgsó.*

Káliumferrocianid a. m. sárga vérlúgsó, l. *Vérlúgsó.*

Káliumfluorid, *fluorkálium*: KFl. v. KF. Szintelen só, mely a fluorhidrogénsav vizes oldatának káliumkarbonáttal való telítése és az oldat beszárítása utjan készülhet. Ha a fluorhidrogénsavoldatot káliumkarbonáttal telítjük, azután a folyadékhoz újból ugyanannyi fluorhidrogénsavoldatot elegyítünk, az erős besűrítés után a kihűléskor *káliumhidrogénfluorid* KFl.HFl kristályosodik ki. Úgy a K., mint különösen a káliumhidrogénfluorid az üveget megtámadja, ezért üvegmaró szerül használják.

Kálium foszfátjai. Az ortofoszforsavnak 3 káliumsóját ismerjük:

K_3PO_4	K_2HPO_4	KH_2PO_4
szabályos káliumfoszfát	dikáliumhidrofoszfát	káliumdihidrofoszfát

A szabályos káliumfoszfát úgy készül, hogy foszforsavat fölös káliumkarbonáttal izzítunk. A tömeget vízben oldva és az oldatot erősen besűrítve a só kikristályosodik. Apró, tűalakú kristálykák; vízben igen könnyen oldható, kémhatása lúgos. A *dikáliumhidrofoszfát* akkor képződik, ha foszforsavoldathoz annyi káliumkarbonátot elegyítünk, míg a folyadék határozottan lúgos. Alig kristályosítható. A hevítéskor vizet veszít és pirofoszforsavas káliummá $K_4P_2O_7$ alakul. *A káliumdihidrofoszfát* akkor képződik, ha foszforsav egy molekulasúlynyi mennyiségét egy molekula káliumhidroxiddal telítjük. Ez oldat besűrítésekor a só jól kifejlett négyzetes kristályokban kiválik. Vízben könnyen oldható, kémhatása savanyú. Erős izzításkor metafoszforsavas káliummá alakul. A KH_2PO_4 és a K_2HPO_4 a húst és magot evő állatok szervezetében, főképen az izmokban (húskivonat), a tojássárgában, a vértesteckékben, vizeletben fordulnak elő. A káliumhidrofoszfátok egymással és a foszforsavval kettős sókká egyesülnek; ilyenek pl. a $2K_2HPO_4$, KH_2PO_4, H_2O és a KH_2PO_4. H_3PO_4 összetételű vegyületek.

Káliumföldpát (ásv.) a. m. ortoklász és mikroklin.

Káliumhidrokarbonát, *káliumbikarbonát, savanyú szénsavas kálium*, $KHCO_3$. Igen tömény káliumkarbonátoldatba széndioxidgázt áramoltatva, K. képződik, mely a folyadékból lassacskán kikristályosodik. Szintelen kristályok; a levegőn alig változik. Kémlőhatása alig lúgos, vízben jóval kevésbbé oldódik, mint a szabályos káliumkarbonát. Vizes oldata a forraláskor széndioxidgázt veszít és így a K. káliumkarbonáttá alakul. A száraz K.-ot hevítve széndioxid és vízgőz távozik és igen tiszta káliumkarbonát marad vissza, ezért e sóból tiszta káliumkarbonátot készítenek. A kémikusok néhai *Than* tanár ajánlatára a normál sósav készítésekor alapanyagul használják. *Matolcsy* ajánlatára e só oldatát savmérő folyadékul alkalmazzák.

Káliumhidrooxalát, l. *Oxálsav.*

Káliumhidroszulfát, *savanyú kénessavas kálium, káliumbiszulfát*, $KHSO_4$. Káliumszulfátot kénsavval hevítve e só keletkezik. Erősen savanyú kémhatású; hígabb vizes oldatában elbomlik és ez oldatból szabályos káliumszulfát kristályosodik ki. Erős izzításkor káliumpiroszulfáttá alakul.

Káliumhidroszulfid, *káliumszulfhidrát*: KSH. Káliumhidroxid oldatát kénhidrogéngázzal telítve, K. képződik. Ez oldatnak a levegőüres térben való besűrítésekor a K. kikristályosodik. Vízmentes állapotban úgy képződik, ha izzó káliumkarbonátra kénhidrogéngázt vezetünk. Oldata erősen lúgos. A ként kénhidrogén fejlődése közben feloldja. Oldata a levegőn poliszulfidek képződése folytán megsárgul.

Káliumhidroszulfit, *savanyú kénessavas kálium*, $KHSO_3$. Káliumkarbonátoldatot kéndioxiddal telítve, e só oldatát kapjuk; borszesz hozzáelegyítésekor a K. tűalakú kristályokban kiválik.

Káliumhidrotartrát, l. *Borkő.*

Káliumhidroxid, *maró káli, káliumoxidhidrát*, K(OH). Képződik, ha kálium vízre hat. Gyárilag káliumkarbonátból vagy káliumnitrátból állítják elő. A káliumkarbonátból való előállítása úgy történik, hogy e sót vízben oldják és forralás közben ez oldathoz oltott meszet elegyítenek. Ilyenkor a kalciumhidroxid a káliumkarbonátot K.-dá alakítja, mely oldva marad.

$$K_2CO_3 + Ca(OH)_2 = 2\,K(OH) + CaCO_3.$$

A fölös kalciumhidroxid és a képződött kalciumkarbonát leülepítése után a megtisztult folyadékot lefejtik. E maró folyadék a K. vizes oldata; közönségesen *kálilúgnak* nevezik. A lúgot eleintén vasüstben besűrítik, ha már nagyon sűrű, akkor a vasüstöt megtámadja, ezért a besűrítést tovább ezüst csészében folytatják és abban addig hevítik, míg vízgőz többé nem távozik. A tüzes, folyós K. a kihűléskor kristályos tömeggé mered meg; gyakran rudacskákba is öntik. Úgy is készül, hogy salétrom, vagyis káliumnitrát és rézforgács elegyét izzítják; ilyenkor nitrogéngáz távozik el és káliumoxid és rézoxid keveréke marad vissza. E maradékra vizet öntve, a káliumoxid K.-dá alakul át és feloldódik. Az oldatból az előbb említett módon nyerik a szilárd K.-ot. A nyers, technikai célokra szolgáló K.-ot úgy is gyártják, hogy a Leblanc-féle eljárásnak megfelelően a káliumszulfátot mészkővel és szénnel hevítik, de a szén mennyiségét nem úgy veszik, mint a káliumkarbonát-gyártásnál, hanem jóval többet, hogy így a kalciumoxid, illetőleg a káliumhidroxid képződését elősegítsék. Régebben fahamuból is készítették. Újabban a káliumkloridból elektrolitikus úton állítják elő a K.-ot. A tiszta vízmentes K. fehér kristályos test. A vörösizzáson szintelen, olajszerű folyadékká olvad. Fs. 2·1 körül. Csak igen jól záró edényben tartható el, mert a

levegőből mohón vizet és szénsavat felvéve, szétfolyik. Vízben és alkoholban igen könnyen oldódik. Ugy a K., mint az oldata nagyon maró és mérges. Oldata a bőrt síkamlóssá teszi, mivel annak epidermiszét feloldja. Igen híg oldata is még marólúgos ízű és nagyon erősen lúgos kémhatású. A K. a gyakoribb lúgok között a legerősebb; a savakat telíti és a megfelelő káliumsók keletkeznek. A zsírokat és olajokat könnyen elszappanosítja. A K.-ot sok mindenre használják, így a sóskasav, a kenőcsös káliszappan gyártásakor. A kémikus is gyakran használja, különösen az oldatát. A rúdalakura öntött készítményt, mint maró szert (Lapis causticus chirurgorum) a sebész alkalmazza; a magyar gyógyszerkönyvben is hivatalos. A szilárd K. vagy oldatának tiszta K.-tartalmát normál savval való megtitrálás útján határozhatjuk meg; a kálilúg tartalmára rendesen fajsúlya meghatározása alapján következtetnek.

Káliumhiperkarbonát, *káliumperkarbonát*: $K_2C_2O_6$. Fehér kristályos por. Vizes oldatban igen gyorsan bomlik kalciumhidrokarbonátra és oxigénre. Előállítására tömény és —10°-ra lehűtött káliumkarbonátoldatot elektrolizálnak. Mint fehérítő és oxidáló szert alkalmazzák; a fotografiában *antihipo* néven a fixáló só utolsó nyomainak eltávolítására használják.

Káliumhiperklorát, *felklórsavas kálium*: $KClO_4$. Szintelen rombos kristályokból áll. Fs. 2·54. Hideg vízben kevéssé, forróban könnyen oldódik. Éghető anyagokkal, a káliumkloráthoz hasonlóan, robbanó keverékeket ad. Alkalmazzák a pirotechnikában.

Káliumhipermanganát, *felmangánsavas kálium*: $KMnO_4$ vagy $K_2Mn_2O_8$. A káliummanganát sötétzöld oldatába széndioxidgázt vezetve barna csapadék (mangánhiperoxidhidrát) képződése közben K.-tá alakul. A sötét ibolyavörös színű oldatot a csapadék leülepedése után erősen besűrítve a kihűléskor a K. kikristályosodik. A K. fémfényű, csaknem fekete kristályokból áll; a kristályok rombos prizmák. A káliumhiperkloráttal izomorf. Vízben elég könnyen (16 sr.) oldódik. Még igen híg oldata is szép ibolyavörös színű. Erélyes oxidáló szer. A szénvegyületeket is erélyesen oxidálja, miért is hatalmas antiszeptikum és dezinficiens.

Káliumhiperoxid, l. *Kálium oxidjai.*

Káliumhipoklorit, *alklórossavas kálium*: $KOCl$. E só csak oldatban ismeretes. Oldata úgy készülhet, hogy alklórossav vizes oldatát káliumhidroxid-oldattal telítjük. Hígabb hideg káliumhidroxid-oldatba klórgázt vezetve, K. és káliumklorid keletkezik. A klórmész oldatához káliumkarbonát-oldatot elegyítve, a leváló csapadékról leöntött folyadék szintén K.-ot és káliumkloridot tartalmaz. Ez oldatokat erős halványító hatásuknál fogva használják (Eau de Javelle).

Káliumjodát, *jódsavas kálium, kalium jodicum*, KJO_3, vízben kevéssé oldható, fehér kristálykák. Sajátságai és előállítása egyező a káliumbromátéival. Jódsavval alkotott vegyületei közül a káliumbijodát (l. o.) a legfontosabb.

Káliumjodid, *jódkálium*, KJ, keletkezik fémes káliumnak jód-gőzben való elégetésekor, vagy oldatban, ha káliumhidroxid v. karbonát oldatát jódhidrogénnel semlegesítik. Gyárilag többféle eljárással készülhet. Így pl. lehetőleg tiszta, meleg káliumhidroxid-oldatban annyi jódot oldanak, míg az oldat a jód feleslegétől már kissé sárga marad. Ilyenkor K. mellett átmenetileg káliumhipojodit keletkezik, az azonban a meleg oldatban csakhamar K.-dá és jódsavas káliummá alakul. A K.-ot és jódsavas káliumot tartalmazó oldatot, szénporral keverve, szárazra bepárologtatják és a maradékot enyhén izzítják. Az izzó szén a jódsavas kálium (KJO_3) oxigénjét elvonva ezt K.-dá redukálja. Végül a kihűlt szenes tömegből vízzel a K.-ot kioldják és a megszűrt besűrűsített oldatból a K.-ot kikristályosítják. Előnyösebben és jódsavas sótól mentesen úgy készül, hogy vaspor és víz keverékéhez elegendő jódot hintenek, amikor előbb ferrojodid, majd ferroferrijodid keletkezik és ez oldatot káliumkarbonát v. káliumhidrokarbonát forró oldatába öntik. Ilyenkor széndioxid-gáz fejlődése közben ferroferrioxid barnásfekete csapadék alakjában válik ki, míg a keletkezett K. az oldatban marad, amelyből kikristályosítják. Kockaalakú, színtelen és szagtalan, csípős-sós, utóbb kesernyés ízű kristályok. Levegőn nem nedvesedik meg. Kb. 680°-on megolvad. Víz igen bőségesen, szesz elég jól oldja. Vizes oldata bőségesen old jódot *(jódos jódkálium-oldat)* KJ_3 keletkezése közben. Oldatából klóros víz szín-jódot választ ki, ezüstnitrát-oldat pedig sárga ezüstjodid-csapadékot okoz, amely ammoniában oldhatatlan. A K.-ot a fotografiában és igen gyakran gyógyszerül *(kalium jodatum* néven) is használják. Főképen izzadmányok felszívódásának elősegítésére, továbbá skrofulózisnál, szifilisnél, verőérelmeszesedésnél, asztmánál, golyvánál stb. alkalmazzák, mint igen könnyen és gyorsan felszívódó jódkészítményt. A vizeletben már 15 perc multán felismerhető. Külsőleg jóddal együtt kenőcs *(jódkenőcs* v. *jódkáliumos kenőcs, golyvazsír)* és oldat alakjában is használatos.

Káliumkarbid, káliumnak és szénnek hevítésekor keletkezik.

Káliumkarbonát, *szénsavas kálium*, K_2CO_3. A szárazföldi növények hamujában s némely ásványvízben fordul elő. A tiszta K. különféleképen készülhet: 1. *Káliumhidrokarbonátból.* 2. *Borkőből.* A borkövet izzítják, az olvadékot vízzel kilúgozzák, azután az oldatot besűrítik s a maradékot újból kiizzítják, amidőn tiszta K. marad vissza. 3. *Savanyú sóskasavas káliumból*, ezt erősen izzítva. 4. A stassfurti sóból a Leblanc-féle eljárással vagy klórkáliumoldatnak magnéziumkarbonáttal és szénsavval való kezelése által. Az árúbeli nyers féleségeket, amelyek kloridot, szulfátot, nátriumsókat tartalmaznak, rendesen hamuzsírnak nevezik. A tiszta K. hófehér szemcsés por; fs. 2·26. Vízben igen könnyen oldódik; borszeszben oldhatatlan. Oldata maró, lúgos. A tiszta K.-ot kálium, káliumhidroxid és káliumsók előállítására, gyógyszerül és kémlőszerül; a nyers sót üveg, vérlúgsó, káliviziüveg stb. gyártására használják. L. még *Hamuzsír* és *Salétrom.*

Káliumkéneg a. m. káliumszulfid.

Káliumklorát, *klórsavas kálium*, $KClO_3$. *Berthollet* fedezte fel a K.-ot. Tömény, forró kálium-

hidroxid-oldatba klórgázt vezetve, K. és káliumklorid keletkezik:

$$6\ KOH + 3\ Cl_2 = 5\ KCl + KClO_3 + 3\ H_2O.$$

A gyári előállítása lényegében úgy történik, hogy forró mésztejbe klórgázt vezetnek. Szintelen, az egyhajlású rendszerbe tartozó kristályokból áll. Fs. 2·35. Hideg vizben elég nehezen, forró vizben könnyen oldódik. Meglehetős mérges. Erős oxidáló szer. A K.-ot éghető testekkel összekeverve, könnyen robbanó keverékeket kapunk. Igy különösen kénnel és antimontriszulfiddal való keveréke dörzsölésre v. ütésre meggyuladva felrobban. Használják a pirotechnikában; a szines lánggal égő görögtüzek elegyrésze. Puskapor-gyártásra is megkisérlették; a svéd és a vörösfejü gyufák gyártására is használják. Gyógyszerül (szájviz, torokviz) gyakran rendelik.

Káliumklorid, *klórkálium*: KCl. A természetben előfordul; a szilvit lényegében K.-ból áll; a karnallitnak fő alkotórésze. A tengervizben, sósvizekben, továbbá a növények hamujában és az állati szervezetben is előfordul. Szintelen, kockaalakú kristályokból áll; ize sós, erős hevítésre megolvad és el is illan. Vizben könnyen, alkoholban nehezen oldható.

Káliumkloroplatinát, l. *Káliumplatiniklorid.*

Káliumkromát, *krómsavas kálium*, K_2CrO_4. Nagyban a krómvaskőből állítják elő, laboratóriumban pirokrómsavas kálium-oldatból és káliumkarbonátból állítható elő. Citromsárga kristályokból áll, kb. 2 s. rész vizben oldódik. A káliumszulfáttal izomorf. Krómsárga, krómtinta készítésére, továbbá a festékiparban és a kémiai analitikában nyer alkalmazást.

Káliumkupriszulfát, l. *Rézszulfát.*

Káliummanganát, *mangánsavas kálium*, K_2MnO_4. Káliumhidroxid, barnakő és káliumklorát benső elegyét összeolvasztva, feketezöld tömeget kapunk, mely K.-ban bővelkedik. Ez olvasztékot vizzel kivonva, sötétszinű oldatot kapunk, amelyet levegőüres térben erősen besűrítve, a K. kristályokban kiválik. Feketés-zöld kristályokból áll; a káliumszulfáttal izomorf. Vizben szép zöld szinnel oldódik; ez oldat a levegőn ennek szénsava hatására káliumhipermanganát képződése folytán ibolyaszinűvé válik (Chaméléon minérale).

Káliummonoszulfid, l. *Kálium szulfidjai.*

Káliumnátriotartrát, l. *Seignette-só.*

Káliumnitrát, l. *Salétrom.*

Káliumnitrit, *salétromsavas kálium*. A káliumnitrátot vörös izzáson hevítve, oxigén távozik el és K.-té alakul. Célszerű a salétromot fémes ólommal együtt megolvasztani, amikor is az könnyebben K.-té alakul. A K. vizből szintelen kristálykákban válik ki, összetételük: $2\ KNO_2.H_2O$.

Káliumos növények, l. *Kálinövények.*

Káliumoxalát, l. *Oxálsav.*

Káliumoxidhidrát a. m. káliumhidroxid (l. o.).

Kálium oxidjai, a káliumnak biztosan két oxidját ismerjük. Ezek a *káliumoxid*, K_2O; továbbá a *káliumhiperoxid* v. *káliumtetroxid*, K_2O_4. Káliumoxid előállítható, ha megolvasztott káliumhoz óvatosan levegőt vezetünk úgy, hogy a hőmérséklet magasra ne emelkedjék. Ha káliumnitrátot v. nitritet levegő kizárása mellett káliummal hevitünk, K_2O keletkezik. Szürke test, vörös izzáson megolvad; nagyon magas hőmérséken elillan. Fs. 2·656. A vizre nagyon hevesen hat és azzal egyesülve káliumhidroxiddá alakul. Káliumhiperoxid keletkezik, ha káliumot oxigénben elégetünk, továbbá, ha káliumoxidot vagy hidroxidot huzamosabban száraz oxigén-gázban hevitünk. Amorf sárga por, mely a vörös izzáson sötét folyadékká olvad. Fehér izzáson oxigént veszit és K_2O-dá alakul. Viz hevesen hat reá, oxigén-gáz fejlődik és káliumhidroxid keletkezik.

Káliumoxisók, l. *Kálisók.*

Káliumperkarbonát, l. *Káliumhiperkarbonát.*

Káliumpermanganát a. m. káliumhipermanganát (l. o.).

Káliumpikrát, l. *Pikrinsav.*

Káliumpiroantimonát, l. *Káliumantimonát.*

Káliumpirokromát, *pirokrómsavas kálium*, *vörös* vagy *dikrómsavas* v. *savanyú krómsavas kálium*. Gyárilag krómvaskőből készül, amelyet égetett mésszel és káliumkarbonáttal együtt izzítanak. Ilyenkor zöldessárga tömeg keletkezik, amelyből vizzel kalcium- és káliumkromátot oldanak ki. Az így kapott oldatban foglalt kalciumkromátot káliumkarbonáttal alakítják káliumkromáttá. Az oldathoz most kénsavat v. salétromsavat elegyítenek, amikor is a káliumkromát K.-tá alakul. Az oldatot besűrítve, a K. kikristályosodik. Vörös, vizmentes kristályokból áll. Tiz sr. vizben oldódik, borszeszben oldhatatlan. A hevítéskor megolvad, erősebb hevítéskor elbomlik. Tömény kénsavval hevitve, oxigén fejlődése közben krómtimsóvá alakul. Tömény sósavval melegítve klórt fejleszt. Más krómsavsók, különösen pedig a krómfestékek előállítására használják, úgyszintén a kátrányfestékek előállításakor erős oxidáló hatásánál fogva. Kénsavval megsavanyított oldatát elektromos batteriák töltésére használják.

Káliumplatiniklorid, *káliumkloroplatinát*, K_2PtCl_6. E vegyület sárga kristályos csapadék alakjában leválik, ha káliumklorid oldatához platiniklorid-oldatot elegyítünk. A platiniklorid $PtCl_4$ és káliumklorid KCl kettős sójának:

$$PtCl_4.2KCl$$

tekinthető, v. még helyesebben a H_2PtCl_6 hidrogénkloroplatinát komplex káliumsójának. Hideg vizben alig oldódik, forróban meglehetősen; az oldatból kihűlésekor a szabályos rendszerbe tartozó oktaéderekben válik ki. Szeszben oldhatatlan. Kálium-vegyületekben a kálium-alkotórészt qualitative és quantitative gyakran K. alakjában ismerik fel és mérik.

Kálium poliszulfidjai, l. *Kálium szulfidjai.*

Kálium-rézszulfát, l. *Rézszulfát.*

Káliumrodanid a. m. káliumtiocianát (l. o.).

Káliumsalétrom, l. *Salétrom.*

Káliumsók, l. *Kálisók.*

Káliumsztannát, l. *Onsav.*

Káliumsztibiotartrát, l. *Borkő.*

Káliumszulfát, *kénsavas kálium*, K_2SO_4. A természetben a stassfurti sótelepen mint *schönit*, *kainit* és *polihalit* fordul elő. Számos természetes vizben, különösen némely ásványos vizben és a tengervizben található; csekély mennyiség-

ben a növényi és állati szervezetben. Tisztán előállítva színtelen, rombos rendszerbe tartozó kristályokból áll. Kristályvizet nem tartalmaz, íze kesernyés sós. Vízben elég nehezen oldható; borszeszben oldhatatlan. A timsó-, hamuzsír- és üveggyártáshoz alkalmazzák.

Káliumszulfhidrát, l. *Káliumhidroszulfid*.

Kálium szulfidjai, a káliumnak több szulfidját ismerjük, ezek: a *káliummonoszulfid (kénkálium)* K_2S; továbbá a következő *poliszulfidok:* a káliumdiszulfid K_2S_2, a káliumtriszulfid K_2S_3, a káliumtetraszulfid K_2S_4 és a káliumpentaszulfid K_2S_5. A *káliummonoszulfid* akkor képződik, ha káliumszulfátot hidrogénnel vagy szénnel redukálunk az izzás hőmérsékén. A *káliumdiszulfid* akkor keletkezik, ha a káliumhidroszulfid borszeszes oldatát a levegőn állani hagyjuk addig, míg az felületén zavarosodni kezd. A *káliumtriszulfid* akkor képződik, ha széndiszulfid-gőzt izzó káliumkarbonátra vezetünk. *Káliumtetraszulfid* káliumszulfátból képződik, ha azt izzítjuk és széndiszulfidgőzt vezetünk reá. A *káliumpentaszulfid* úgy készülhet, hogy káliummonoszulfidot fölös kénnel hevítünk, amikor is a kén elillan és a K_2S_5 visszamarad. A kálium poliszulfidjai sárga, ill. vöröses sárga vagy barnás sárga színüek.

Káliumszulfit, *kénessavas kálium*, K_2SO_3. Káliumkarbonátból készülhet úgy, hogy ennek oldatába annyi kéndioxidot vezetünk, míg a szénsavat éppen kiűztük. Ez oldatból a K., ha az oldatot kénsav mellé üvegbura alá állítjuk, lassacskán kikristályosodik. Színtelen kristályokból áll, melyek 2 molekula vizet tartalmaznak. Kémhatása lúgos, íze keserű.

Káliumszulfocianát, l. *Káliumtiocianát*.

Káliumszuperoxid a. m. káliumhiperoxid, l. *Kálium oxidjai*.

Káliumtartrát, *szabályos K., kalium tartaricum, tartarus tartarisatus*, $(CHOH)_2:(COOK)_2$. Előállítására borkő (káliumhidrotartrát) és forró víz keverékéhez annyi káliumkarbonátot elegyítenek, hogy semleges kémlőhatású oldat keletkezzék, amelyből a K.-ot kikristályosítják. Vízben bőségesen oldható, színtelen kristályok. Gyógyszerül is használatos.

Káliumtetraoxalát, l. *Oxálsav*.

Káliumtetroxid, l. *Kálium oxidjai*.

Káliumtimsó, l. *Timsó*.

Káliumtiocianát, *káliumszulfocianát, szulfociánsavas kálium, szulfociánkálium, kénciánkálium, rhodankálium:* KSCN. Színtelen, higroszkópos, vízben és szeszben oldható oszlopok v. tűk. 161·2°-on barnászöld, majd kék folyadékká olvad. Kihűléskor ismét megfehéredik. A ferrisók érzékeny reagense; ugyanis a K.-oldatot ferrisó oldatához öntve, még igen híg oldatban is vérvörös színeződés következik be ferritiocianát képződése folytán. K. képződik, ha káliumcianidot kénnel összeolvasztunk v. káliumcianid-oldatot kénnel forralunk. Rendesen sárga vérlúgsóból állítják elő, azt kénnel és káliumkarbonáttal vörös izzásra hevítve. A kihűlt olvadékból borszeszszel a K.-ot kivonják és az oldatot besűrítve, a só kikristályosodik.

Káliumtioszulfát a. m. alkénessavas kálium.

Kálium-törvény. 1. *Németországban* az a törvény, amely a káliumsó kitermelését kontingentálja, azaz meghatározza azt a legnagyobb menynyiséget, amit egy-egy gyár, termelő előállíthat és külföldre kivihet. A törvényt azért hozták (1903), mert a káliumsó korlátlan termelése és kivitele esetében az a veszedelem fenyegetett, hogy ennek a műtrágyázás szempontjából fontos terméknek ára a külföldi piacon, különösen az Északamerikai Egyesült Államok piacán csökkenni fog s Németország kivitele, amelyet ebben a cikkben káliumtermő helyeinek gazdagsága folytán úgyszólván monopolizál, szenvedni fog. — 2. *Magyarországon* a káliumsóról az 1911. VII. t.-c. rendelkezik, amely a káliumsóra az állami egyedárúságot állapítja meg, a káliumsók hasznosításából eredő állami tiszta jövedelem 10%-a azonban a mezőgazdasági érdekeltség javára fordítandó.

Káliumtrágyák. A kálium minden magasabbrendű zöld növénynek nélkülözhetetlen alkotórésze, melyet ha megvonunk, a növény elsatnyul és elpusztul. A káliumot a gazdasági növények a talajból gyökereikkel szívják fel. Ezért a talajban természettől előforduló káliumvegyületek és ásványok közül csak azok táplálják a növényt, amelyeknek káliuma a talaj nedvességében oldódik vagy amelyeket a gyökerek savanyú váladéka felold. Ha a talaj kevés ilyen átsajátítható káliumot tartalmaz, akkor ezt a hiányt célszerű olyan anyagokkal pótolni, amelyek átsajátítható káliumot tartalmaznak. Azokat a trágyaféléket, melyek csak kálium-tápanyagot tartalmaznak, K.-nak nevezzük. Ezeknek mezőgazdasági értékét a trágya káliumtartalma határozza meg, melyet káliumoxid (K_2O) %-okban szoktak kifejezni. Az a káliumtrágya legolcsóbb, amelyben a K_2O kg.-ja az alkalmazás helyére szállítva legolcsóbb. A K.-at eredetük alapján szerves és ásványi eredetüekre oszthatjuk. Szerves eredetű a fahamu és a melászhamu; ásványi eredetüek az ú. n. kálisók, helyesebben káliumsók, melyeket sokszor fedősóknak is neveznek, mert Stassfurtban (Németország), hol ezek nagy mennyiségben előfordulnak, rendesen a kősóréteget befedő sórétegben találták. Ezidőszerint bányászatra érdemes mennyiségben csak Németországban találták meg, nálunk is kutattak utána, de helyette eddig csak földgázt találtak. A németországi káliumsók közül a műtrágya-piacon csak a következő K. vannak forgalomban: a *kainit*, mely a hasonló nevű ásványnak őrleménye. A mesterséges v. gyári K. közül az ú. n. *4%-os kálitrágya* rendesen 38—40% K_2O tartalomnak felel meg és az előbbinél kevesebb klórt tartalmaz. A *kénsavas kálium* 50—53% K_2O tartalomnak felel meg, klórt nem tartalmaz, de aránylagosan drága. Végre az ú. n. *martellin*, mely kovasavas kálium és kitünő dohánytrágyának bizonyult, de szintén drága. Ezek közül hazai viszonyainknak legtöbbször a 40%-os kálitrágya felel meg legjobban. Ebből kataszt. holdanként 75—100 kg.-ot alkalmaznak, kainitból ennek legalább háromszorosa szükséges. Rendesen homok- és tőzegtalajokon hatnak legjobban a K., de tapasztalatból tudjuk, hogy a sörárpa, burgonya, zabosbükköny, répa, dohány, homoki szőllő és gyümölcsfák is a káliumtrágyázás költ-

ségeit haszonnal fizették vissza. V. ö. *Wartha* V., A kálium szerepe a gazdaságban (Term. Tud. Közlöny 1874 febr. füzet); *Cserháti* Sándor, A kálitrágya alkalmazása (Nyitra 1901); Rövid útmutatás a homoki szőllők trágyázására (Budapest 1900); *Kerpely* Kálmán, A műtrágyák helyes alkalmazása (u. o. 1910); *Enesei Dorner* Béla, A kereskedelmi trágyák története, gyártása és használata (Arad 1912); Kaszáló- és legelőjavítás (Budapest 1912).

Kaliun, perzsa vízipipa, l. *Kalian*.

Kálivizüveg, l. *Vízüveg*.

Kalivoda *Kata (Sándorné)*, festő, szül. Letenyén (Zala vm.) 1883 ápr. 6. Tanult a budapesti képzőművészeti főiskolán, Münchenben Firlénél, Párisban J. P. Laurensnál s 1907. állított ki először a Műcsarnokban,ahol a következő évben megkapta a Nemes Nándorné grófné ösztöndíját. 1910-ben a székesfővárosi, 1912. a Jónás-féle díj jutott ki neki életképeiért. A Szépművészeti Muzeum tulajdonában vannak Templomba menők és Bucsusok a templomban c. festményei. K. azonkívül sok illusztrációt rajzolt a budapesti képes hetilapokba.

Kalix-elf, 440 km. hosszú folyó Norrbotten svéd tartományban; a Pajtasjaur és Kaalasjärvi tavakból ered s a Botteni-öbölbe ömlik. Mellékfolyója, a Tärendö-elf, a Torneå-elffel kapcsolja egybe; ez bifurkáció, amelyet L. v. Buch vett észre először.

Kalixtinusok *(calixtinusok* a. m. kelyhesek, a latin *calix* a. m. *kehely* szóból), a husziták egyik mérsékeltebb felekezete, melynek a baseli zsinat 1433. a prágai egyezményben megengedte az áldozásnál a kehely használatát. *Utraquisták* neve alatt is előfordulnak, mert az oltári szentséget mindkét szín alatt *(sub utraque specie)* vették magukhoz. — K.-nak nevezték továbbá *Calixtus* Georg (l. o.) követőit is.

Kaliz *(kvaliz, kualuz,* helyneveinkben *káloz, kaláz)*, alsó volgamelléki bolgár fajta néptörzs, a honfoglalókhoz csatlakozó kun-kabarok egyik nemzetsége. A kazárokkal együtt ők is fölvették a zsidó vallást s nálunk még a XII. sz. derekán túl is követték. Hazánk területén sok helyen megmaradt nyomuk s részint hadiszolgálatot teljesítettek, mint a II. Géza és Mánuel görög császár közti háboruban, részint szőllőmiveléssel foglalkoztak, mint a Hegyalján, Buda környékén, a keveaszói (vaáli) völgyben stb. (Turul 1910. 58—60., Ethnographia 1912. 220—222.)

Kaljászin *(Koljászin)*, az ugyanily nevű járás székhelye Tver orosz kormányzóságban, a Volga jobbpartján, kb. 10,000 lak., hajókészítéssel és több keményítőgyárral.

Kalje, adó- és pol. közs. Zágráb vm. jaskai j.-ban, (1910) 974 horvát lak., postahivatal, u. t. Krašić.

Kaljevics, *Lyubomir*, szerb államférfiú, szül. 1841., megh. Belgrádban 1907 ápr. 2. Milán fejedelemsége alatt a liberálisok egyik vezére volt. 1875-ben Milán miniszterelnöknek nevezte ki s ő képviselte a kormányt Milán és Natália esküvőjén. 1877—1880-ig mint emigráns tartózkodott Bécsben, hol a Karagyorgyevics-családdal lépett összeköttetésbe. Hazatérve, mint követ működött Bukarestben és Athénben, majd az államtanács tagja lett. Sándor király alatt sohasem vállalt miniszteri tárcát, de annak meggyilkolása után (1903 jún.) a forradalmi Avakumovics-kormány külügyminisztere lett, de már 1903. okt. visszalépett.

Kalk, előbb önálló város Köln porosz kerületben, 1909 óta Köln egyik kerülete.

Kalka, déloroszországi folyó, l. *Kalmiusz*.

Kalkandele (szlávul *Tetovo)*, város Albániában, a Vardar felső völgyében, 14,000 főleg mohammedán lakossal.

Kalkantista (a lat. *calx* a. m. sarok szóból), orgonataposó, orgonafuvó. — K. szinházi nyelven zenekari szolga.

Kalkar *(Calcar)*, előbb önálló város a poroszországi Düsseldorf kerületben, 1909. óta Düsseldorf egyik városrésze.

Kalkbrenner, *Friedrich Wilhelm Michael*, német zongoraművész és zeneszerző, szül. Kasselben 1788., megh. Páris közelében Enghien les Bainsben 1849 jún. 10. Párisban hangversenyezett és zongorajátékával megalapította szerencséjét. 1814—23-ig Londonban élt, majd Párisban *Pleyel* zongoragyáros üzlettársa volt. Négy hangversenyműve (az egyik 2 zongorára), számos kamarazeneműve és etüdje (20., 88. és 143. művei), valamint iskolája (Méthode pour apprendre le pianoforte) zongorára egykor igen népszerüek voltak. Módszerének sarkalatos pontjai: szilárdan álló karok és kézfej mellett tisztán az ujjak mozgása útján létrejött játék; az oktávjátszásban a kézcsukló szabadsága; különös gondot fordított a balkéz kiképzésére és a pedáljátékra.

Kalki *(Chalki)*, a Herceg-szigetek egyike a Márvány-tengerben, a Boszporusz előtt. Van teológiai akadémiája, kereskedelmi és tengerész-iskolája és kb. 3000 lak.

Kalkisz *(Chalkis, Chalcis, Euripo,* olaszul *Negroponte)*, az ugyanily nevü járás és Eubea sziget fővárosa, az Euripos-szoros mellett, körülbelül 11,000 lak., a Hagio Minasz-öböl mellett kikötővel és elég élénk forgalommal; erősséggel. Az antik Chalkisból már csak jelentéktelen romok maradtak fenn. Itt született Isaios szónok és Lykophron költő; itt halt meg Aristoteles.

Kalkmann, *August*, német archeológus, szül. Hamburgban 1853 márc. 24., megh. 1905 febr. 17. Berlinben, ahol az egyetemnek 1900 óta rendkívüli tanára volt. Főművei: Pausanias der Perieget, Untersuchungen über seine Schriftstellerei und seine Quellen; Die Quellen der Kunstgeschichte des Plinius; Die Proportionen des Gesichts in der griech. Kunst.

Kalkocit *(chalkocit,* ásv.), jelenleg inkább a *kalkozin* (l. o.) név használatos.

Kalkofánit *(chalkophanit,* ásv.), l. *Hidrofranklinit*.

Kalkofillit *(chalkophyllit,* ásv.), kis hatszöges pikkelyek. Igen lágy, kékes- vagy smaragdzöld, gyöngyházfényű. Bázikus rézarzenát. Lelőhelye Redruth Cornwallban, Sayda Szászországban, Nisne Tagilszk az Uralban. Állítólag Úrvölgyön Zólyom vármegyében és Moldován a Bánátban is előfordult. Kevéssé használt magyar neve a *rézcsillám*.

Kalkográf *(chalkograph)*, képek vázlatos rajzának és tárgyak távlati fölvételének könnyű előállítására szolgáló eszköz.

Kalkográfia (gör. *chalkographia)* a. m. rézmetszés.

Kalkolamprit *(chalkolamprit)*, a piroklórhoz hasonló ásvány.

Kalkomenit *(chalkomenit*, ásv.), átlátszó, egyhajlású, üvegfényű, szép kék zömök kristályok. Víztartalmú rézszelenit $CuSeO_3+2H_2O$. Lelőhelye Cacheuta Argentiniában.

Kalkomorfit *(chalkomorphit*, ásv.), víztartalmú kalcium-aluminium-szilikát.

Kalkopirit *(chalkopyrit, rézkovand*, ásv.), réz-, vas- és kénnek a vegyülete: $CuFeS_2$. Négyzetes szfenoidok v. piramisok, amelyek a tetraéderhez v. oktaéderhez nagyon hasonlítanak; igen gyakoriak az ikerkristályok. Nagy tömegekben vaskosan behintve szöllő- v. vesealakú halmazokban fordul elő; kissé rideg, a piritnél lágyabb; sárgarézszínű, gyakran tarkára futtatva, karca zöldesfekete. A legfontosabb és legközönségesebb rézérc, 34·6% Cu-tartalommal. Szomolnokon, Gölniczbánya, Úrvölgy, Rézbánya, Szászkabánya, Selmeczbánya, Balánbánya helyeken bányászat tárgya volt, sőt részben még most is az. Finoman eloszolva a mansfeldi (Németország) rézpalában, ahol a fosszilis halaknak ércesítő anyaga. Külföldön is számos helyen található: Rammelsberg Goslar mellett, Rio Tinto Spanyolországban, Fahlun Skandináviában. Mesterségesen is előállítható, sőt forrásokból is lerakódik, pl. a margitszigeti artézi kút vascsöveiben. Mállása révén réz- és vasgálic, limonit, malachit és azurit keletkezik.

Kalkosz (gör.) a. m. réz; jelentette továbbá az *obolosz*-nak nyolcadrészét.

Kalkosziderit *(chalkosiderit*, ásv.), réz-vasfoszfát. Lelőhelye West-Phoenix-mine Cornwallban.

Kalkosztibit *(chalkostibit)* v. *wolfsbergit* (ásv.), ólomszürke v. vasfekete, gyakran tarkára futtatott, erősen fémfényű rombos táblák. Réz-antimonszulfid, $CuSbS_2$. Lelőhelyei Wolfsberg a Harzhegységben, Guadiz Spanyolországban, Guejar Andaluziában (ú. n. guejarit), Huanchaca Boliviában.

Kalkotipia *(chalkotypia*, gör.), a rézmaratásnak Heims által (1850) föltalált neme, mellyel könyvnyomtatósajtókra alkalmas lemezeket lehet előállítani. K.-nak nevezik azokat a féltónusú szemcsés maratásokat is, melyeket magas nyomáshoz használnak; a németek *Kornmanier*-nek nevezik.

Kalkotrichit, l. *Kuprit.*

Kalkowsky, *Ernst*, német mineralógus és petrográfus, szül. 1851 szept. 9. Tilsitben. A drezdai műegyetemen az ásványtan-földtan tanára. Főképen a kristályos palákkal foglalkozik. Művei: Die Gneisformation des Eulengebirges (Leipzig 1878); Elemente der Lithologie (Heidelberg 1886).

Kalkoxilográfia *(chalkoxylographia*, gör.), a bécsi Siegländer találta fel 1837. ezt a klisékészítési módot, mellyel a réz- és fametszést akarta összeegyeztetni, hogy ezáltal az aquatintatónusok tökéletesen visszaadhatók legyenek. Ezt a szándékot azonban az újabb fotomechanikai eljárásokkal sikeresebben oldották meg.

Kalkozin, *chalkosin, kalkozit, redruthit* (ásv.), igen becses rézérc (79·8% Cu), kuproszulfid Cu_2S. Rombos kristályok, hatszöges külsejű vastag táblák; igen gyakoriak az ikerkristályok. Többnyire vaskos gumók és lemezek. Feketés ólomszürke, gyakran futtatott felületű, gyengén fémes fényű. Hazánkban Kapnikbányán, Dognácskán és Szászkabányán, külföldön főkép Freibergen (Szászország), Redruthon Cornwallban és az Uralhegységben fordul elő.

Kalksburg, falu Hietzing alsó-ausztriai kerületben, a Liesing mellett, Bécs közelében, híres jezsuita nevelőintézettel.

Kalkuláció (lat. *calculus*-ból), a kereskedelemben azt a számvetést jelenti, amelynek segítségével egyfelől az árúk beszerzési, másfelől azok eladási árát meghatározzák. Ha a K. reális árúkra vonatkozik, akkor árú-K, árvetés, vagy röviden K. a neve; ha ellenben ideális árúra, t. i. értékpapirokra vonatkozik, akkor arbitrázs (l. o.) a neve. A reális árúk árvetésénél a *beszerzési ár* megállapítása alkalmával az eredeti vételárból, a felmerülő költségekből és a tartozás kiegyenlítésének feltételeiből kiszámítandó az, hogy hány belföldi pénzegységbe kerül az árúnak 1 egysége addig, míg az raktárunkba az eladásra készen elhelyeztetik. A K. lehet egyszerű vagy összetett, a szerint, amint a számítás csak egyfajtájú, v. többfajtájú együtt szállított árúra vonatkozik. Az *eladási ár* meghatározásánál azután számba vesszük a beszerzési árat, a piaci szokásokat, az eladási és behajtási költségeket s végül a nyereséget. E számvetéseknél két esettel találkozhatunk: vagy meg van adva a piacon uralkodó szokások által az árú eladási ára s ilyenkor azt kereshetjük, hogy az elérhető beszerzési és eladási árak mellett hány %-os nyereségre tehetünk szert; vagy pedig az eladási árat módosíthatjuk s ilyenkor azt kérdezhetjük, hogy az elérhető beszerzési ár és bizonyos elérendő nyereségszázalék mellett mennyiért adhatjuk el az illető árút? L. még *Értékmegállapítás.*

Kalkulál (a lat. *calculus*-ból, l. o.) a. m. számít. Újabb értelemben számítási eljárást jelent (l. *Kalkuláció)*, de használják a spekuláció szó helyett is.

Kalkulátor (lat. a. m. számoló), a kereskedelemben az az egyén, aki a rendelkezésre bocsátott adatok alapján v. a már kötött, v. a még kötendő üzletek jövedelmezőségét kiszámítja. A K. feladata tehát az árúk beszerző és eladó árát kiszámítani, egy kötendő nagyobb szállítás jövedelmezőségét megállapítani, tervezett export- v. importüzletek lehetőségét számszerűen kimutatni stb. Gyári vállalatoknál a K. szerepe a gyártás rentabilitásának v. a létesítendő gyártási ujítások célszerűségének kiszámítása. — *K.*, a meteorológiai intézetnél ideiglenes minőségben alkalmazott tisztviselő, aki a megfigyelő állomásokról érkezett nyers adatok feldolgozásával foglalkozik. — *K.*, a német polgári perrendtartás szerint az a segédtisztviselő, aki a biró részére a perhez szükséges számításokat végzi.

Kalkutta *(Calcutta)*, 1911-ig a brit-indiai birodalomnak, jelenleg Bengália presidencynek fővárosa, a Huglinak, a Gangesz-delta egyik ágának

balpartján, 129 km.-nyire a tengertől, az é. sz. 22° 34′, a k. h. 88° 24′ alatt, (1911) 896,067, a külvárosokat beleszámítva 1.122,313 lak., kik közt alig 40,000 keresztény, a többi hindu, mohammedan, néger, kinai, maláji stb. A város 7 km.-nyi hosszuságban nyúlik el a folyó partja mellett; szélessége pedig 2—3 km. Éghajlata forró és egészségtelen. Újabban szűrt vízzel látták el, miáltal a láz kevésbbé pusztít. D. felől számítva a város a következő részekből áll: a Garden Reach (a villák és kertek), ezt követik a dokkok, a Tolly Nallah nevű csatorna torkolata, az arzenál, a citadella vagyis Fort William, amelyet a Maidan vagyis eszplanád választ el, a Csauringi vagyis európai rész gyönyörű széles utcákkal és palotasorokkal, végül a Black Town, a benszülöttek városrésze szűk, piszkos utcákkal és kunyhókkal, hol a kolera még mindig otthonos. K.-ban, illetőleg az európaiak városrészében a legjelentékenyebb épületek a government-house (klasszikus stílusban), a városháza (dór stílusban), Bengalia tanácsháza, az igazságügyi palota, a Szt. Pál-katedrális, egyéb templomok és a nagy hotelek. A Black Townban nagy bazárok vannak. K.-nak van egyeteme 1857 óta, nagyszerű muzeuma 1866 óta, Hindu-, Sanskrit-college-e, orvosi és számos középiskolája európaiak és benszülöttek számára, botanikus és állatkertje, csillagvizsgálója, lóversenytere; több tudományos egyesületen kívül itt van a székhelye a híres Asiatic Society-nek is. A legfontosabb iparágak a jutaszövés, papirgyártás és indigó-raffineria. Mint kereskedelmi emporiumot Bombay túlszarnyalta ugyan és bár a nagy tengeri hajók rendesen csak a Diamond-harbourig (63 km.-nyire K.-tól) szoktak fölevezni, a brit-indiai birodalom kivitelének legalább is $^{1}/_{3}$-a még mindig K.-n megy keresztül. A főbb kiviteli cikkek: nyers juta, jutazsákok, opium (főképen Hongkongba), tea (Londonba), rizs, olajos magvak, indigó, gummi, bőrök, salétrom és nyers pamut. A bevitelnél pamutfonalak és kelmék, gyapjuszövetek, fém- és fémárúk, ruházati cikkek, üvegárúk, kémiai szerek, cukor, szesz, szalonna, vaj, petroleum és vasúti fölszerelési cikkek szerepelnek első sorban. A British Steam Navigation Company, a Messageries maritimes, a Hamburg-Amerika-Linie, az Osztrák Lloyd és a Norddeutscher Lloyd rendes hajójáratokat tartanak fenn K.-val. Az osztrák-magyar monarchiának is van itt konzula. Az alsó Gangesz mellett 1644. alkotott első angol telep a mai K.-nál 40 km.-rel feljebb a jobbparton volt, ahonnan 1686. az angolok elűzettek és Charnock vezérlete alatt a mai K. helyén telepedtek le. 1699-ben kezdtek meg az első erődöt építeni. 1756. a bengáliai nábob a K.-i telepet elfoglalta és feldúlta, de Clive már a következő évben visszafoglalta.

Kalkutta-kender a. m. juta (l. o.).

Kalla (aram. a. m. koszorú), babiloni magasabb zsidó iskola, ahol az év két hónapjában (adar és elul [febr. és aug.]) naponta előadásokat tartottak úgy a különböző országokból összegyült zsidó tudósoknak, mint az ide tanulás céljából tóduló köznépnek (l. *Zsidó akadémiák)*.

Kállai kettős, szabolcsvármegyei híres tánc, melyet talán Nagykállóban lejtettek legelőször. Zenéjének szerkezetét több kétszakaszos dalformának összefűzése adja. A tánc mozdulatai, legalább egykorú íróink tudósításai szerint, elég merészek, néha ízléstelenek voltak.

Kallainit *(callainit,* ásv.), vaskos viasznemű tömeg; alma v. smaragdzöld; fehéres v. kékes foltokkal és vonalakkal; áttetsző. Víztartalmú aluminiumfoszfát: $AlPO_4+2\frac{1}{2}H_2O$. Egy kelta sírban Franciaországban lenmag-galambtojás nagyságú darabokban találták. A türkiszhez nagyon hasonlít, de jóval áttetszőbb.

Kallait (ásv.), a *türkisz* tudományos elnevezése.

Kallantyú, ajtók és ablakok záró készüléke, melyet a zárandó részre fordítható egyszerű vagy kettős kar alkot. — *K.*, a hajó kötélbakján vagy az őrfán keresztül dugott s annak két oldalán végeivel kiálló fa- vagy vasrúd, melyen a megerősítendő kötél végét csatban átvetik.

Kallar, Kelet-Indiában (Salt Range) a tisztátalan só neve, amelyet ott roppant mennyiségben találnak és hoznak forgalomba.

Kallás, l. *Kallózás*.

Kallatebosz *(Callatebus)*, ókori város Kis-Ázsiában, Lidiában a Tmolosz hegység lábánál.

Kallatisz *(Callatis)*, ókori gyarmatváros a Fekete-tenger Ny.-i partján, Tomitól D.-re.

Kállay-*család (nagy-kállói)*, egyike a legrégibb ősmagyar családoknak, mely Szabolcs vármegyében a család nevét s predikátumát adó nagykállói s egyéb ottani birtokait, minden oklevél emlékezetén túl, valószinüleg az eredeti első foglalás óta birja. Mint a család levéltárában fekvő régi oklevelek bizonyítják, eredetét a 108 magyar ősnemzetség egyikéből, a Balog-Semjén (Bolok-Simian) nemből veszi. Családfáját — «Inclita familia ex Ubul jam post Chr. n. 1056 militante, de Genere Bolok Simian» — a magyar kir. Kúria 1777. szeptember hó 13-án kelt decisiójával approbálta. A család kb. 42.000 drbből álló családi levéltárát a nemzeti muzeumban örök letétbe adta. Ebben benne van az arany bulla egyetlen eredeti példánya. A család címere nem adományozott, hanem felvett, már 1300-ban használták a mai alakjában. Oklevélileg ismert törzse az említett ősnemzetségbeli *Ubul*, ki II. Endre király korában élt a XIII. sz. elején (1214—1216). Már Ubul, ki az oroszok elleni hadban Kálmán herceg alatt vitézül harcolt, kapta II. Endrétől adományban a napkori és guthi pusztákat, melyek birtokában V. István király Ubul fiát, *Mihályt* megerősítette 1271. s melyeket a család ma is bír. 1325-ben történt a nagy osztozkodás a birtokokban, amidón

Kállay-család címere.

a K.-család kapta Nagy- és Kis-Kállót. Budai Ferenc históriai lexikona említi *Miklóst*, Lökös fiát, ki Zsigmond királynak tett fontos katonai szolgálatokat, s Miklós fiát, *Jánost*, ki 1426-ban Maróthi Jánossal együtt Radul oláh vajda ellen harcolt s a rákosi országgyűlésen, mely Hunyadi Jánost kormányzóvá választotta, Várday Miklóssal együtt Szabolcs vármegye főispánjává tétetett. *I. Egyed* ágából, mely a XVI. sz. végén halt ki, nevezetes szerepet vitt *IX. János*, aki kiskállói *Vitéz János* név alatt lett ismeretes s 1522. Báthory István nádor által szörényi bánná neveztetett ki, Tomori Pállal harcolt Ferhád pasa ellen s a mohácsi ütközetben is résztvett, de megszabadult s mindig a nemzeti párt és Szapolyai János király híve volt. *X. János* pedig Erdélyben harcolt Békes István zászlói alatt Báthory István fejedelem ellen, utóbb azonban a győzőnek híve lett. *I. Pál* állítólag együtt tanult Erdélyben Hunyadi Mátyással, későbben Mátyás király kamarása volt s vitézül és saját költségén harcolt Jajca ostrománál s több más helyen is, minek jutalmául 1464. Parlagi Györggyel s némely K. rokonaival, harcos társaival együtt, a rác deszpotáktól hűtlenség címén elvett szolnokvármegyei nagy birtokot, Mezőtúrt kapta királyi adományul, melyet a család adományos része a legújabb időkig osztatlan állapotban bírt. A XVII. sz. első felében élt *II. Ferencnek* leánya volt *Susánna*, Kemény János, utóbb erdélyi fejedelemnek neje. A XVII. sz. vége felé már csak *III. Miklósban* állott fenn az ősi család fiága, mely előbb oly terjedelmes volt s újabb korban ismét igen nagy számra szaporodott. Ez a *III. Miklós* (1651) lett a kihalással fenyegetett család restaurátora, kinek egyik fiától, *XII. Jánostól* származott a család *orosi*, másik fiától, *IV. Ferenctől* pedig *napkori* ágazata. *III. Miklós* még református vallású volt s az eperjesi vértörvényszék korában s ennek elrémítő befolyása alatt tért a római katolikus hitre, melyben aztán utódai neveltettek, s azóta az egész család r. kat. hitü lett s maradt. Az *orosi* ágból *XIII. János* kerületi táblai elnökké, cs. kir. kamarássá és 1770. gróffá is lett; a grófi ág azonban kihalt s a család orosi ágát *József* tartotta fenn, kinek unokája volt *István*, királyi tanácsos és 1840. Csanád vármegye adminisztrátora, ki 1845. halt meg s nejétől, Blaskovich Amáliától hagyta hátra a családból legnagyobb hírre emelkedett fiát, *Benjamint*, a minisztert (l. alább). A *napkori* ágazatból György fia volt *Miklós*, Szabolcs vármegye híres alispánja s királyi tanácsos a XIX. sz. elején, kiről igen sok érdekes adatot tartott fenn a megyei krónika s adomatár. Mind az *orosi*, mind a *napkori* ágazat több ágon virul még ma is. A család birtokos Szabolcs, Szatmár, Heves és Csanád vármegyében. V. ö. Magyar Nemzetségi Zsebkönyv: Nemes családok I. (Budapest 1905).

A családnak az újabb korban nevezetesebb szerepet játszó tagjai:

1. *K. Albert*, a főrendiház tagja, szül. Kállósemjénben 1848. A belügyminisztériumban volt titkár s e minőségében Tisza Lajos mellé került Szegedre, midőn e város újjáépítését tervbe vették. Később Szeged és Hódmezővásárhely főispánjává nevezték ki és nemsokára a főrendiházba hivatott meg. A hódmezővásárhelyi főispánságot 1896-ig, a szegedit 1905-ig viselte. Nyugalomba vonulása alkalmával belső titkos tanácsossá nevezték ki.

2. *K. András*, szül. a Npkoron (Szabolcs vm.) 1839 ápr. 1. Tanulmányait Bécsben végezte; 1861. megyebizottsági tag lett és 1866. Lónyay Menyhért után a felsőszabolcsi tiszai társulat elnöke. 1889—1897. Szabolcs vármegye főispánja volt. Az irodalom terén is működött. Munkái 3 kötetben összegyüjtve: *Politikai beszédeim és ujságcikkeim*, *Vegyes költemények* s *Köz- és mezőgazdasági viszonyaink* c. 1912. jelentek meg. Utolsó kisebb munkája: *A vármegye intézménye*, melynek tántoríthatatlan hívéül mutatkozik be e műben. — Fia: *K. Tamás* dr., szül. 1878 nov. 25.; 1905 óta a székelyudvarhelyvidéki kerület képviselője az országgyűlésen.

3. *K. Benjamin*, államférfiú, szül. 1839 dec. 22. Pesten, megh. 1903 júl. 13. Bécsben, eltemették Budapesten a kerepesi temetőben. Már ifjúkorában nagy buzgalommal tanulmányozta a Kelet politikai, gazdasági és kulturális életét s elsajátította a török és a balkáni szláv nyelveket. Andrássy Gyula gróf korán fölfedezte K. tehetségét s tanulmányai végeztével, 1867. kinevezte belgrádi főkonzullá és diplomáciai ügyvivővé. Ottani hivataloskodása alatt, Szerbia egyik legmozgalmasabb történeti korszakában, fényesen megállta helyét s tanuságot tett államférfiúi hivatottságáról. 1875-ben elhagyta állását s hazajött; itthon képviselővé választották Sennyei konzervativ programmja alapján és lapvezére lett a párt közlönyének, a Kelet Népé-nek, amelybe sok értékes cikket írt. A külpolitikai kérdések alapelveiben azonban már ekkor is közelebb állt Andrássyhoz, mint Sennyeihez és Apponyihoz. Konzervativ pártfeleitől véglegesen az orosz-török háború alkalmával szakadt el, midőn a képviselőház 1877 jún. 26-iki ülésén mondott hatalmas beszédében az ellenzék padjairól védelmezte meg Andrássy Gyula gróf keleti politikáját párthíveivel és jóformán az egész magyar közvéleménnyel szemben. Nemsokára ezután visszatért a diplomáciai pályára. 1878 őszén kinevezték Ausztria-Magyarország meghatalmazottjává a keletruméliai nemzetközi bizottságba, ahol rendkívül becses tevékenységet fejtett ki. Midőn Andrássy Gyula gróf letette a külügyminiszteri tárcát, 1879 októberében, az ő ajánlatára K.-t a külügyminisztérium első osztályfőnökévé nevezték ki. Ebben a minőségében Haymerle báró halálától Kálnoky gróf kinevezéséig ő vezette a külügyminisztériumot s ő írta alá az első osztrák-magyar-olasz szövetségi szerződést. Ez állásában megmaradt 1882 jún. 4-ig, amidőn a király kinevezte közös pénzügyminiszterré s így a megszállott tartományok legfőbb adminisztrátorává. K. nevéhez fűződik Bosznia és Hercegovina újjászületése, közigazgatásának szervezése, a nyugateurópai civilizáció terjesztése s a rend és vagyonbiztonság megteremtése, úgy hogy két évtizednél tovább tartott miniszterségének eredménye Európaszerte a legnagyobb elismeréssel találkozott. K. kormányzati rendszerének következménye volt, hogy az annexió 1908. minden belső bonyodalom s nagyobb

nehézség nélkül volt megvalósítható. K. bosznai politikájának alapelve az volt, hogy a megszállott tartományok lakóit, vallásküllönbség nélkül, elégedettekké s lojális alattvalókká tegye, hogy a nagyszerb propaganda ne lelhessen bennük alkalmas eszközökre. K. a balkáni történelemnek s irodalomnak is egyik legkiválóbb ismerője volt s irodalmi munkássága éppen olyan jelentős a történetirásban, mint kormányzata a politikában. A M. Tud. Akadémia 1878. levelező, 1888. rendes és 1890. tiszteleti tagjává választotta. Művei: *A szerbek története 1780–1815.* (I. köt. Budapest 1877; németre ford. *Schwicker* Henrik, Wien és Leipzig 1878); *Magyarország a Kelet és Nyugat határán* (akad. székfoglaló, 1878); *Oroszország keleti törekvései* (u. o. 1878, 2. kiad. 1879; németre ford. *Schwicker* Henrik 1878; szerb nyelven is megjelent Ujvidéken 1885); *Andrássy Gyula emlékezete* (Emlékbeszéd a M. T. Akadémia 1891 máj. 10-iki közülésén, Akad. Ért. 18. füzet); *Az Árpádok és a magyar állam* (Akad. Ért. 1896, 6. füz.); *A szerb felkelés története 1807–1810.* (2 köt., Budapest 1909) c. művét hátrahagyott kézirataiból *Thallóczy* Lajos adta ki. (Beigel Istvánnak, K. B. unokaöccsének fordításában németül megjelent Lipcsében). Lefordította Mill Stuart híres művét: *A szabadságról* (Pest 1867) és *Galathea*-t, Vasiliadis újgörög drámáját (Budapest 1878). Az Akadémiában munkatársa és barátja, *Thallóczy* Lajos mondott róla ragyogó emlékbeszédet (*Kállay Béni emlékezete*, emlékbeszéd a M. T. Akadémia 1909 máj. 2-iki közülésén, Akad. Ért. 254–255. füzete).

4. *K. Ödön*, szül. Napkoron 1815 szept. 3., megh. Kisserén 1879 aug. 5. Országgyülési követ volt az 1843–44-iki pozsonyi országgyülésen s a szabadelvü-radikális párt híve Perczel Mór iskolájából; a pesti nemzeti gyülésen s Debreczenben 1848–49-ki szabolcs-nádudvari képviselő s a verestollas ellenzék egyik legszózatosabb tagja; komárom várbeli élelmezési biztos; a szabadságharc elnyomása után fogságra vettetvén, a hadi törvényszék halálra itélte, de azok sorába került, kiknek Haynau 1850 nyarán megkegyelmezett. Az alkotmány helyreállta után ismét bekerült a parlamentbe s a szélsőbaloldalnak egyik legrokonszenvesebb tagja volt.

5. *K. Tibor*, szül. 1881. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol a jogtudományok doktorává avatták. Miniszteri osztálytanácsos a pénzügyminisztériumban. Évek óta az évi államköltségvetés előkészítését végzi.

6. *K. Ubul*, szül. 1875 júl. 8. Oroson. 1905. Veszprémben orsz. képviselővé választották függetlenségi programmal. A koaliciós kormány alatt Csik vármegye főispánja volt. 1910-ben a csikszeredai kerületben választották meg orsz. képviselővé. A magyar családtörténeti és heraldikai tudomány művelője. Tanulmányai és cikkei a Turul-ban jelentek meg.

7. *K. Zoltán*, főispán, szül. 1856. A régi szabadelvüpárt idejében Heves vármegye főispánja volt a koalició kormányra jutásáig. 1910. belépett a nemzeti munkapártba és ujból Heves vármegye főispánja lett. 1911-ben megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot.

Kállay, 1. *Ferenc*, író, szül. Debreczenben 1790 dec. 4., megh. Pesten 1861 jan. 1. Debreczenben tanult, ahol benső, egész életére szóló barátságot kötött Kölcsey Ferenccel. Megszerezve az ügyvédi oklevelet, 1814–28-ig mint hadbiró működött a Székelyföldön, 1829. nyugalomba vonulva előbb Erdélyben, majd Pesten történeti, filológiai és politikai tanulmányokkal foglalkozott. A M. Tud. Akadémiának előbb levelező, majd rendes tagja lett s tevékeny részt vett munkálataiban. Nagyszámú kisebb dolgozatain kívül, melyek nagyobbára a Tud. Gyüjteményben és a Tudománytárban jelentek meg, irt sok tudományos munkát, melyeknek azonban csak egy része jelent meg nyomtatásban. Fontosabbak: *A székely nemzet eredetéről* (1829); *Kölcsey F. gyermek- és ifjukori életrajza* (1839); *Az esküdtszékről; Finn-magyar nyelv* (1844); *A pogány magyarok vallása* (1861), mely megnyerte a Kisfaludy-Társaság 50 aranyas pályadiját.

2. *K. Mihály*, kassai ötvösmester. A céhbe 1639. lépett be és sokféle tisztséghez jutott. Igy 1646. városi szénior, 1647. szénior-fürmender, 1648. s 1649. szenátor, városi adószedőtiszt, porkoláb, fertályos kapitány, bortiszt és a gyalogosok kapitánya. 1646-ban engedelmet kért a tanácstól, hogy Tokajba és Szántóra mehessen, azonban kitudódott, hogy nem oda, hanem Wesselényi Ferenchez Rozsnyóra ment. K.-t e miatt a tanács fogsággal sujtotta s fürmenderségétől megfosztotta. Egyik fenmaradt munkáját, egy köralakú aranyozott ezüstpatenát, a miskolczi ev. ref. egyház őrzi. V. ö. *Mihalik* J., Kassa város ötvösségének története (Budapest 1899).

Kalle, *Fritz*, német nemzetgazda és emberbarát, szül. Párisban 1837 jan. 12. Porosz állami szolgálatba lépett, majd fivérével átvette Biebrichben egy kémiai gyár vezetését. 1873–82-ig porosz képviselő, 1882–89-ig a Reichstag tagja volt. Számos népjóléti intézményt alapitott, 1871. pedig Franz *Leibing*-gel megalapitotta a számos tagot számláló Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung c. társaságot és ennek lapját, a Volksbildung-ot (Berlin). Főbb művei: Wirtschaftliche Lehren (Berlin 1877, 6. kiad. Leipzig 1892); Die hauswirtschaftliche Unterweisung armer Mädchen (Wiesbaden 1889, új folyam 1891); továbbá rendkívül elterjedt népszerű művei: Wie erhält man sich gesund und erwerbsfähig (*Schellenberg*-gel, 77. kiad. Berlin 1912); Wegweiser ins wirtschaftliche Leben (21. kiad. u. o. 1912).

Kallenberg, Koburg herceg nyaralója, szabadon kiálló hegyormon, ÉNy.-ra Koburg városától, 475 m.-nyire a tenger szine fölött. A XII. sz.-ban tekintélyes lovagcsalád székhelye volt; I. Ernő koburgi herceg restauráltatta, II. Ernő herceg pedig megnagyobbította és szebbé tette.

Kalli... (gör.), összetett szavakban a. m. szép, nemes.

Kallias (latinosan *Callias)*, előkelő és gazdag athéni férfiak neve. Nevezetesebbek: 1. *K.*, olympiai és pythói győzelméről volt híres, ki megvette a számkivetett Peisistratos birtokait. — 2. *K.*, Athén követe Kr. e. 449. a perzsa királynál. — 3. *K.*, Iphikratesszel együtt Korinthost védte Kr.

e. 392. Agesilaos ellen. — 4. *K.*, Kalkisz kényura Kr. e. 350., de Fülöp, makedon király megfosztotta trónjától. — 5. *K.*, Szirakuzában, megírta Agathokles történetét 24 könyvben; írt továbbá Szicilia csodás folyóiról és Polemonról. Töredékeit v. ö. *Müller*, Fragmenta historic. Graecorum II. 382.

Kallidromosz, a Közép-Görögországban, Lokrisz és Dorisz közt elterülő hegységnek ókori neve.

Kalligráfia. A K. a közönséges írásnak, a magyar (ú. n. angol) szépírás betűinek, a német kurrent írásnak, a kurziv (dűlt nyomtatott), rond, gót, nemkülönben a keleti írásoknak szabályos, tetszetős alakban való leírása, kalligrafálása. Ez lehet aztán díszített is. A könyvnyomtatás feltalálása előtt a barátok lemásolták és így sokszorosították az egyházi atyák iratait s különösen a klasszikusokat, előbb könnyen olvasható, majd később díszesebb betűkkel, iniciálékkal (l. o.) látták el, később divatba jött a kezdő betűknek színes festékkel, piros (minium) és kék, majd más színekkel és aranyfestékkel való berajzolása. Körülbelül a VI. sz.-tól kezdve vannak erre nézve kétségtelen adataink. Mátyás király könyvtárában a Korvin-kódexek (l. *Korvina)* miniatür díszítése a mai napig is utólérhetetlen olasz kalligrafus, Attavante (l. o.) remeke volt. Egyik változata a K.-nak az apró írás.

Irodalom. Tymms & Wyatt, The art of illuminating as practised in Europe from the earliest times, London 1860.; Arnold, Sammlung von Initialien aus Werken vom XI—XVII. Jahrhundert, Leipzig: Mettenleitner & Hildebrandt, Schriften-Magazin, Erfurt; Midolle, Kalligraphisches Album, Strassburg 1836; Faulmann, Illustrirte Geschichte der Schrift, Wien 1880; Petzendorfer, Schriften-Atlas, Stuttgart 1889; Das Breviarium Grimani's, Leipzig 1908, Bde 1—12.

Kalligrafus, szépíró-mester, aki a kalligráfiát tanítja és díszesebb kivitelü üdvözlő leveleket, okleveleket és okmányokat készít.

Kallikrates, görög építész a Kr. e. V. sz.-ból, Iktinosszal együtt ő építette a Parthenont az athéni Akropoliszon.

Kallikratidas (latinosan *Callicratidas)*, spártai hadvezér, ki tengeri csatákban is kitünő volt. Kr. e. 406. Lysandros oldalán harcolt, de ez irigységből megakadályozta, hogy zavartalanul működhessék az athéni hajóhad ellen. Elfoglalta Leszbosz szigetén Methymnát és Konont, az athéniek vezérét, Mytilene mellett bekerítette. Merészen felvette a küzdelmet a közeli Arginusai szigetcsoport mellett a Konon segítségére jövő nagy athéni hajóhaddal is, de maga egy hajóval összecsapva, az ellenséges fedélzetre bukott és ott halálát lelte, a spártaiak pedig csatát vesztettek.

Kallilogia (gör.) a. m. szépbeszéd, ékesszólás.

Kallima, a Nappali lepkék egyik neme, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajok szárnyának fonáka színben és mustrázatban száraz levélhez nagyon hasonlít. Trópusokon él.

Kallimachos (latinosan *Callimachus)*, 1. görög művész Athénben, kinek java tevékenysége Kr. e. 424—404 közé esik. Alkotásaiban a nagy technikai készséget és a művészi gondosságot csodálták. (Innen melléknéve: Katatexitechnos a. m. pepecselő). Nemcsak mint szobrász (táncoló lakoniai lányok és Hera szobra Plataeában), de mint festő, építész és ötvös is működött. Vitruvius szerint K. volt a korinthusi oszlopfő és a korinthusi oszloprend feltalálója; ő készítette az aranyból való lámpát, mely az Erechtheionban éjjel-nappal égett.

2. *K.*, görög költő és grammatikus, az alexandrinizmus fő képviselője, Kyrenéből a battiadok (Battok-utódok) előkelő családjából, Kr. e. 310—240 között élt. Grammatikai iskolát nyitott Alexandria egyik külvárosában, majd Ptolemaios Philadelphos a híres muzeum könyvtárának igazgatójává nevezte ki. Így részt vett ennek rendezésében. Óriási irodalmi munkásságot fejtett ki, összeírt vagy 800 könyvet, megalapította a tudományos bibliografiát egy 128 könyvre terjedő nagy munkában (Pinakes). 4 könyvre terjedő *Aitia* (Okok) c. elégiagyüjteménye igazi tárháza volt a tudós kutatás alapján összeállított mitoszoknak, mindegyikben valamely szokás vagy intézmény okát, eredetét mutatta ki. Ezt az ú. n. aetiológiai elégiát utánozta Propertius elégiáinak 4. könyvében és Ovidius Fasti-jában. Az udvari költészet érdekes példája *Berenike haja*, melyet Catullus fordításában birunk. Híres volt *Hekale* c. idillikus kis eposza. Töredékeit Gomperz adta ki (Wien 1893). K. művei közül csak az istenekhez intézett 6 himnusz és 64 epigramma maradt fenn. Kiadta Schneider: Callimachea (Lipsiae 1870—3, 2 köt.); Meineke (Berlin 1861) és Wilamovitz (u. o. 2. kiad. 1897). Újabban oxyrhynchosi papiruszokon még 400 verssornál több került tőle napvilágra, melyeket Hunt adott ki (The Oxyr. Papyri, London 1910). V. ö. *Linke*, De Call. vita et scriptis (Halle 1862); *Couat*, La poésie Alexandrine (Paris 1882).

Kallina *Mór*, építész, szül. 1844 szept. 20. Gross-Bitteschen (Morvaország), megh. 1913 máj. 4. Budapesten. Főbb művei: a Nemzeti lovagló (Lovarda); a Szentkirályi-utcai nemzeti tornacsarnok, a honvédelmi minisztérium. Otto Wagner bécsi építésszel közösen építette a rombach-utcai zsinagógát, Árkai Aladárral a budai vigadót, a Szt. Gellért-emlékművet és számos fővárosi bérpalotát.

Kallinikon, város, l. *Rakka.*

Kallinos, efezusi görög elégiaköltő, kit e műfaj megteremtőjének is tekintenek, a VII. sz.-ban Kr. e. élt. Életéről mitsem tudunk. Egy töredékes költeménye maradt fenn Stobaeusnál, melyben honfitársait ellenállásra buzdítja a betörő ellenség (kimmeriosok) ellen. Némelyek szerint ez sem tőle, hanem Tirteusztól való. Megtalálható Bergk Poetae lyrici Graeci-jében. V. ö. *Geiger*, De Callini aetate (Erlangen 1877).

Kallinteria, l. *Kallynteria.*

Kalliope, a görög muzsák (l. o.) egyike.

Kalliope (állat), l. *Calliope.*

Kallipaedia (gör.), a gyermekeknek szép emberekké való nevelése.

Kalliphon, görög bölcselő, aki Cicero világnézetének fejlődésére befolyással volt. Rendszerében a gyönyörüség principiumát (Hédoné) össze akarta egyeztetni az abszolut erkölcsével (Kalokagathia).

Kallipolisz *(Callipolis)*, ókori város Kalabriában, a tarentumi öböl mellett, ma Gallipoli (l. o.).

Kallipos-féle időszak, l. *Időszak.*

Kallipygos (a. m. szépfarú), a nápolyi muzeum egyik híres Aphrodite-szobrának melléknevé, melyben az istennő kecses fordulattal s ruháját félrehúzva, hátsó testének szépségét szemléli. A szobor eredetije alighanem Szirakuzában állott, mint két nővér fogadalmi ajándéka, akik hátsó testük szépsége révén jutottak férjhez és vagyonhoz (Athenaeus XIII, 80; 554 C.) – Valószinű, hogy maga a K. melléknév, melynek Kalligloutos alakját is ismerjük, az Aphrodite-kultusz egy ősrégi formájával áll kapcsolatban.

Kallirhoe (gör. a. m. szépfolyású), a görög mitológiában számos vízi nimfa neve. A leghíresebb közülök Acheloos folyamisten leánya, ki férjét, Alkmaiont a halálba kergeti, midőn tőle Harmonia ékszereinek megszerzését követeli (l. *Alkmaion*). – Szent rendeltetésű vagy gyógyító erejű forrásokat is K.-nak neveztek a nimfa nevéről. Híres volt pl. az athéni K. nevű forrás, melynek vizét szertartások céljára használták, továbbá a görög íróktól ugyancsak K.-nak nevezett meleg gyógyforrás Moabban, melynek vizétől Herodes zsidó tetrarcha gyógyulását várta utolsó betegségében.

Kallisthenes (latinosan *Callisthenes)*, görög történetíró Olynthosból, szül. Kr. e. 360 táján. Aristoteles unokaöccse és tanítványa. Elkisérte N. Sándort ázsiai hadjáratára. N. Sándor igen kedvelte, de mikor K. vonakodott előtte perzsa szokás szerint arcra borulni, mint összeesküvőt börtönbe vettette, ahol 328 táján meghalt. Hellén történetében megirta a 30 év történetét (387—357), a szent háborút (355—346) és N. Sándor hadjáratait. Ezekből, valamint természettudományi munkáiból csak gyér töredékek maradtak (Geier, Alexandri historiarum scriptores). Nevét viseli egy N. Sándorról szóló regényes történet, a középkori N. Sándor-regény főforrása, mely azonban a Kr. u. II. v. III. sz.-ból való (ezért Pseudo-K.). V. ö. *Westermann*, De Callisthene (Leipzig 1838—42); *Zacher*, Pseudo-K. (Halle 1867).

Kallisto (latinosan *Callisto)*, a görög mitológiában Artemis istenasszony vadásztársnője, Zeus egyik kedvese és tőle Arkas anyja. Egyszer — a mondában zavarosan hagyományozott okból — medvévé változik s ekkor saját fia üldözőbe veszi és megöli. Erre Zeus az anyát és fiát csillagképnek (Nagy- és Kismedve) az égboltra helyezi.

Kallistratos (latinosan *Callistratus)*, 1. athéni hadvezér és szónok, Iphikratesszel és Timotheosszal együtt Theba ellensége és inkább Spártának barátja. Hat évig (Kr. e. 372—366) volt Athén politikai vezére, de mivel Theba-ellenes álláspontja hazájának anyagi károkat okozott, bevádolták s bár oly fényesen védte álláspontját, hogy állítólag beszédeinek hatása buzdította Demosthenest a szónoki pályára, csak önkéntes számkivetése mentette meg a halálos ítélettől (361). Midőn pedig Makedóniából visszatért Athénbe, kivégezték. — 2. *K.*, görög rétor, talán a Kr. u. III. sz.-ból; Philostratos nyomán (l. o.) 10 kiváló szoboralkotás leírása maradt reánk; de modoros stílusa nem ad róluk szemléletes képet.

Kallitipia, fotográfiai papirmásolatok készítésére szolgáló eljárás ezüst- és vassók segélyével.

Kalliwoda, *Johannes Wenzeslaus*, cseh hegedűvirtuóz és zeneszerző, szül. Prágában 1801 febr. 21., megh. Karlsruheban 1866 dec. 3. 1823—1853-ig Donau-Eschingenben Fürstenberg herceg karnagya. Hangverseny- és kamarazeneműveket, 7 szimfóniát, nyitányokat, számos hegedűdarabot írt. K. a szerzője a népszerű Deutsches Lied der Oesterreicher-nek. — Fia, *Wilhelm*, zongoraművek és dalok szerzője, szül. Eschingenben 1827 júl. 19., megh. 1893 szept. 8. Karlsruheban, ahol 1853—75-ig udvari karnagy volt.

Kallmorgen, *Friedrich*, német festő, szül. Altonában 1856 nov. 15. Eleinte a düsseldorfi akadémián, majd Karlsruhében Gude, később Baisch és Schönleber vezetése alatt képezte ki magát tájfestővé. 1902 óta a berlini művészeti akadémia tanára. Nevezetesebb művei: Vasárnap a pusztán; Husvéthétfő; Vak zenész; Falusi tűzvész; Karlsruhei vásár; Mihály-templom Hamburgban stb. Egy kötet útleírást is kiadott: Ins Land der Mitternachtssonne. Tagebuch eines Malers címmel (Leipzig 1899). — Felesége *Margarete Hormuth-K.* (szül. 1858 aug. 22.) csendéletfestő.

Kalló, gyapjuárúk tömörítésére szolgáló gép, l. *Csinozás*.

Kálló, kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1910) 2306 magyar lak.; postahivatallal, u. t. Aszód. — L. még *Kiskálló, Nagykálló, Szuhakálló*.

Kallócserebogár (állat), más néven: *aratóbogár* v. *csapócserebogár*, l. *Cserebogarak*.

Kallon, görög szobrász, l. *Kalon*.

Kallós, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 216 tót lak.; u. p. és u. t. Zólyomlipcse.

Kallós, 1. *Ede*, szobrász, szül. Hódmezővásárhelyen 1866. Eleinte az orsz. iparművészeti iskolában tanult, aztán államdíjjal Párisba ment, hol Chapu vezetése alatt harmadfél évet töltött. Párisból visszajövet a Képzőművészeti Társulat téli tárlatán állította ki *Dávid* c. szobrát, melyért a Nadányi-féle ösztöndíjat nyerte el. Ezután a monumentális szobrok és művészi síremlékek egész sora került ki műhelyéből, ilyenek: *Irányi* sírja (1891); *Erkel Ferenc* Gyulán (1896); *Kölcsey Ferenc* Nagykárolyban (1897); *Szent István* szobra Palánkán (1897); *Bessenyei György* szobra Nyiregyházán (1899); a hét ezredévi emlék közül a pusztaszeri és zoborhegyi emlékek szobrász-munkáit készítette; A Kozma-síremlék (1902, Rökk-díj a Műcsarnokban), Erkel Ferenc sírja (1904), Jankó Jánosé (1905) Budapesten, s legnagyobb műve, amelyet Márkus Géza építésszel és Telcs Ede szobrásszal együtt készített: Vörösmarty Mihály emlékszobra Budapesten (lelepl. 1908). A Kossuth-szobor Hódmezővásárhelyen, a Vadnai- és Bánffy-síremlék a kerepesi temetőben, a marosvásárhelyi kultúrpalota szobrászati ékességei a legújabb alkotásai. Képmásai közül említjük Tóth László festőművész, Prohászka Ottokár püspök, Márkus Géza arcképét stb. Budapest székesfőváros K.-t a monumentális szobrászat terén kifejtett tevékenységéért a Ferenc József jubileumi díjjal tüntette ki.

2. *K. Ede*, tanár és író, szül. Budapesten 1882 júl. 22. 1910 óta a M. T. Akadémia klassz.-filológ.

bizottságának tagja, 1911 óta a budapesti tisztviselőtelepi főgimnázium tanára. Tudományos folyóiratokban és napilapokban számos értekezése s cikke jelent meg a klassz.-filológia, történelem és nyelvészet köréből. Önálló művei: *Homeros és Archilochos* (Bpest 1904); *Megjegyzések és excursusok Archilochoshoz* (u. o. 1911). Munkatársa e Lexikonnak is.

3. *K. Lajos*, jogi író, szül. Borzován (Szatmár vm.) 1819 máj. 15., megh. Debreczenben 1881 szept. 4. 1851-ben a sárospataki, 1853. a debreczeni főiskolán lett jogtanár. 1863-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Művei: *Alapelvek a magyar polgári jogban* (1846); *Néhány lap az élet jogirataiból* (1848, új cím alatt: *Magyarországi főtörvényszéki ítéletek gyüjteménye*, Debreczen 1862); *Osztrák polgári jog elvei* (1852); *A magyar polgári jog alapelvei* (1853).

Kallósd (azelőtt: *Kallos)*, kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1910) 444 magyar lak.; u. p. Kehida, u. t. Kehida-Kustány.

Kállósemjén, nagyk. Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, (1910) 2927 magyar lak.; vasútállomás távíróval, postahivatal.

Kallóza (növ.), rézoxidammóniákban oldhatatlan, szódaoldatban és 1%-os hideg kálilúgban oldható, klórcinkjódtól vörösbarna, anilinkéktől fénylő kék és korallintól (rosolsav) fénylő vörös szinű anyag, mely a rostacsövek pórusait béleli ki és a cisztolitban (l. o.) is mindig kimutatható.

Kallózás *(kallás)*, kártolt gyapjuszövetek és kötött szövetek tömörítését végző művelet, melynek lényege abban áll, hogy az árút meleg szappanos vízzel vagy más nyálkás folyadékkal megnedvesítik és még meleg s nedves állapotban sokszorosan összenyomkodják. Ezen művelet folytán a gyapjuszálak végei a fonás behatása alól szabadulnak s a szabad szálvégek annyira összekuszálódnak, hogy tömött, sőt vízálló felületet képeznek, amelyet *nemeznek* neveznek.

Kallundborg, kikötőváros Själland dán szigeten, Holbaektól 40 km.-nyire a Resnaes és Asnaes fokoktól alkotott fjord végében, vasút mellett, (1910) 4732 lak., gabona- és marhakereskedéssel.

Kallusz, l. *Callus* és *Dugványozás*.

Kallynteria (a. m. csinosító-ünnep), a régi Athénben megült tavaszi ünnep (májusban), melyen Athene istennő szentélyét és ősi szobrát megkoszorúzták és megmosták.

Kálmán, név, l. *Magyar személynevek*.

Kálmán, szent, l. *Colomanus*.

Kálmán, 1. *(Könyves K.) király*, I. Géza király fia. Szt. László papnak szánta a könyveket nagyon szerető unokaöccsét, K. azonban a felavatás elől Lengyelországba szökött. Nagybátyja visszahivatta s őt jelölte ki a maga utódának. Szt. László halála (1095) után ő lett az ország királya. Eleintén, úgy látszik, megosztotta hatalmát öccsével, Álmossal, kit László Horvátország királyává tett. Az első keresztes hadjáratban (1096) először is Gauthier Valter francia lovagjainak engedte meg az átkelést; előmozdította az Achéry Péter «remete» vezetése alatt álló második csapat átvonulását s beengedte az országba Volkmar és Gottschalk csapatait is; amazokat azonban, zsarolásaik miatt, Nyitránál a nép, emezeket pedig Magyaróvárnál maga a király verte szét. A bejövetelre engedelmet nem is adott többé Emiko grófnak, ki ezért ostrom alá vette őt Mosonyban, de a király legyőzte. A határra érkezett derékhad vezére, Bouillon Gottfried (l. o.) a soproni találkozáson egyességre lépett vele, kezeseket adott s Pannonhalmán meglátogatta a királyt, ki nagyobb magyar sereggel kisérte s mindennel bőven ellátta az átvonuló kereszteseket s 1096 nov. közepén barátságosan búcsuzott el tőlök. Ettől fogva legfőbb gondját arra fordította, hogy a szomszédos kisebb népeket befolyása alá hajtsa. 1097 tavaszán Pétergozdjánál megsemmisítette az utolsó horvát királynak, Péternek seregét, mire azonnal rendezte új tartományának viszonyait. Velence hatalmának ellensúlyozására a nápolyi normannokkal kivánt szövetkezni s azért nőül vette Roger király leányát, Buzillát (l. o.). Öccse, ki most elvesztette a magyar koronához való reményét, föllázadt ellene de Várkonynál 1098. meghódolt neki. Ekkor K. II. Szvjátopolk kievi nagyfejedelem hívására Igorevics Dávid ladoméri hg. ellen indult, azonban csatát vesztett (1099). Még azon évben békét és szövetséget is kötött Csehországgal. A görögökkel szintén szövetségre lépett 1104., midőn Szt. László leányát, Piroskát, férjhez adta Jánoshoz, Komnenos Elek császár legidősb fiához. 1105-ben a velencei Dalmáciát megtámadta, mire Zara, Trau, Spalato s a legtöbb sziget önként meghódolt K.-nak, ki a városok önkormányzatát biztosította. E közben Álmos 1106. Német-, majd Lengyelországban keresett segítséget K. ellen. Sógora, III. Boleszló segítette is, de azután kibékült K.-nal, mire Álmos Abaújvárnál szintén kegyelmet kért és nyert. K. király 1111. körutat tett Dalmáciában s biztosította annak szabadságát. 1112-ben újra nősült; nejét, az orosz *Eufémiát* azonban 1114 táján elűzte. Az Álmos újabb fondorlatairól érkező hirek is izgatták; megvakíttatta tehát Álmost és fiát, Bélát, de még így is aggódnia kellett, hogy fia, (II.) István helyett Álmos következik a trónra. Roppant főfájástól kinoztatva, 1116 febr. 3. (nem 1114.) hunyt el. A felvilágosodottság hirébe különösen a boszorkányokban való hitről sokféleképen magyarázott törvénye juttatta. (L. *Boszorkány.)*

Irodalom. Szalay, Magyarorsz. tört. I. 206—238; Horváth, I. 342—373; Pauler, I. 225—292; Lacroix, Vue militaire et religieuse au moyen-âge, Paris 1876., 121; Sybel, Gesch. d. I. Kreuzzuges, 195—205; Balics, Egyháztört. II. 1., 1—40. (u. o. a források, de Kugler Gesch. d. Kreuzzüge fölemlítése nélkül); Wertner, Árpádok 215—225.; Kálmán I. Géza fia volt. Tud. Gyűjt. 1826. IV. 54; Podhradszky, Atyáink K. királyunkat sohasem tartották szentnek, u. o. 1834. IX. 3; Schwab, Die Stellung des Königthumes unter Koloman dem päpstl. Stuhle und der ung. Verfassung gegenüber (Progr. des kath. Gymn. zu Kaschau, 1858. 3—24); Fejérpataky, K. király oklevelei, két oklevél hasonmásával (Értekezések a tört. tud. köréből. XV. 5), Budapest 1892. Ennek ismertetése Tagányitól, Századok, 1892. 683—7.

2. *K.*, Borics herceg (l. o.) fia, Kálmán királynak el nem ismert unokája, körülbelül 1147-től Görögországban növekedett, hol Konstantinos nevet kapott. Mánuel császár őt Kilikia thema helytartójává s Malmistra hercegévé tette. 1164-ben a latinok s örmények ellen viselt háboruban fogságba esett. Csak Milon (1170—80) idejében nyerte

vissza szabadságát s themáját. Mánuel császár Örményország ellen sereg élén küldte s úgy látszik, ekkor el is esett. Choniata Niketas bátor és értelmes embernek mondja. V. ö. *Wertner*, Árpádok 280—6.

3. *K., halicsi király*, II. András és Gertrud második fia. 1208. született. Atyja sereg élén vitte őt Haliesba s ott János esztergomi érsekkel 1214. királlyá koronáztatta. Azonban ismételve elűzték s feleségével, Salome lengyel hgnővel együtt fogságából csak a trónról való lemondása után szabadulhatott. 1224-ben ismét visszaszerezte trónját, másfél év mulva azonban végkép odahagyta Halicsot. Királyi címét megtartotta, azonban beérte Horvát- és Dalmátország kormányzásával. Hősies részt vett bátyjának, IV. Bélának az osztrákok ellen vívott csatáiban, legfőkép azonban 1241. a tatárok ellen való hadjáratban tünt ki. A sajói csatát elvesztvén, átvágta magát, kitartásra buzdította a pesti polgárokat s azután Horvátországba menekült, hogy ott szervezze az ellenállást, de elhanyagolt sebei következtében csakhamar meghalt. V. ö. *Kanyó* Géza, K. hg., Kathol. Szemle, 1895. 250—267. és 414—445.

4. *K.*, bolgár cárok, l. *Kaliman*.

Kálmán, 1. *Dezső*, író, szül. Kölesden (Tolna) 1846 júl. 15. A ref. teológiai tanfolyamot Pesten elvégezvén, Gyönkön gimnáziumi tanár volt 1871—1873., majd Kölesdre papnak választották. 1870-től sok humorisztikus és egyéb közleménye jelent meg a lapokban, jobbára álnéven. Önálló művei: *Csalánlevelek* (1882); *Tarka világ* (1886); *A gyönki gimnázium története* (1896): *Füstkarikák* (1898); *Szőllőlevelek* (elbeszélések, rajzok az életből, 1902).

2. *K. Farkas*, ref. lelkész, zenetörténész, szül. Siómaroson 1838., megh. 1907. 1885-ben Gyomán lelkész. Alapos ismerője a protestáns énekügynek, kivált történeti tekintetben. Önálló művei: *Éneklő kar* (a magyarországi ref. énekeskönyv szerzőinek életrajza, Pest 1880); *Új magyar Athenás* (Újabbkori magyar prot. egyházi írók életrajz-gyüjteménye, melyet Sz. Kiss Károllyal és Bierbrunner Gusztávval szedett össze, Budapest 1882—85); Adalékok a XVI. és XVII. sz. irodalomtörténetéhez (az 1711-ig magyarul megjelent összes énekgyüjtemények ismertetése). Megzenésítette Thaly Kálmán számos kuruc nótáját. Zenei gyüjteményét, amelyben számos értékes magyar zenetörténeti adat van fölhalmozva, a Magyar Tud. Akadémia kézirattára vette meg.

3. *K. Gusztáv (kisóczi és szentandrási)*, politikus, szül. Szeniczen (Nyitra vm.) 1859. Tanulmányainak végeztével egy ideig szülővármegyéjénél szolgált, 1882. kinevezték a statisztikai hivatalhoz, 1895. pedig a kereskedelmi minisztériumba osztották be, ahol 1900. osztálytanácsos, 1907. miniszteri tanácsos lett s a közutak ügyosztályának élén állott. 1910-ben Hieronymi maga mellé vette politikai államtitkárnak s ez évben mint a nemzeti munkapárt tagja nyert képviselői mandátumot Kolozsvárt. 1913. nyugalomba lépett s megkapta a titkos tanácsosi címet.

4. *K. Imre*, zeneszerző, szül. 1882 okt. 24. Siófokon. 1899—1903-ig az Országos Zeneakadémián Kössler János növendéke volt. Zeneszerzési és jogi tanulmányainak elvégzése után 1903—08-ig a Pesti Napló zenei rovatának vezetője lett. Nevezetesebb művei: *Endre és Johanna* (szimfóniai költemény, 1905): *A pereszlényi juss* (zenés vígjáték, 1906); *Húsz müdal* (1906); *Tatárjárás* (operett, 1908); *Az obsitos* (operett, 1911); *A cigányprimás* (operett, 1912); *A kis király* (1912). Operettjei nagy sikerrel kerültek szinre a külföldön is.

5. *K. Jenő Ákos*, zenekritikus, szül. 1883 aug. 1. Veszprémben. 1901 óta több fővárosi napilapnak volt munkatársa, 1908. a Pesti Napló zenei rovatának vezetője lett. Számos hosszabb, aktualitásokhoz kapcsolódó tanulmánya jelent meg.

6. *K. Károly*, kat. pap, költő, szül. Ungvárt 1858 dec. 9., megh. Budapesten 1913 jun. 22. Ungvárt, Szatmárt és a budapesti egyetemen tanult, 1881. pappá szentelték. Több helyen működött mint segédlelkész és hittanár, 1891. sóskuti plébános lett. 1896—1901-ig országgyűlési képviselő is volt s a néppárthoz tartozott. Már 1875 óta tett költői kisérleteket, de ezeknél, valamint szerkesztéseinél (nép- és vallásos folyóiratok) jelentősebbek a *Zsoltárok könyvének* költői átdolgozása (1883—1890, 2. kiad. 1909) és *Ossian költeményeinek* mesteri fordítása, mely az Akadémia kiadásában jelent meg (1911).

Kálmáncsa, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 1410 magyar lak.; vasútállomás táviróval, postahivatal.

Kálmáncsehi Sánta *Márton*, a helvét irányú reformációnak hazánkban egyik legjelesebb bajnoka, szül. Kálmáncsán a XV. sz. vége felé, megh. Debreczenben 1557 dec. 1538-ban gyulafehérvári kanonok és mint ilyen Enyedi Adorjánnal együtt birája volt a segesvári hitvitának. Ez olyan hatást gyakorolt reá, hogy prot. hitre tért és lelkészi hivatalt viselt Beregszászban, Munkácson, Sátoraljaújhelyt és Debreczenben. 1552 dec. 1. részt vett a beregszászi zsinaton, melynek határozataiban az ő szelleme nyilvánul. Erdélyben is mozgalmat indított az úrvacsoráját és a szertartásokat illető szabadabb elveinek érdekében s nagy hitvitát folytatott Dávid Ferenccel. Fő pártfogójának, Petrovics Péternek a védnöksége alatt ref. püspöki tisztet is viselt. Több forrás emlékszik meg Debreczenből időközben történt elűzetéséről is, de feltétlen hitelességgel ez még nincs kimutatva. Irói munkásságának termékei, melyek közt egy énekeskönyv is volt, nem maradtak fenn korunkig.

Kálmánd, kisk. Szatmár vmegye nagykárolyi j.-ban, (1910) 1072 magyar lak.; vasútállomás s ugyanott postaügynökség és távíróhivatal.

Kálmán diák, *Törs* Kálmán (l. o.) irói álneve.

Kálmánfalva (azelőtt: *Kamanfalu)*, kisközs. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 382 tót és magyar lak.; u. p. Nyitrapereszlény, u. t. Szomorlovászi.

Kálmán király útja, a Hadútból Kaproncza táján ágazott ki, azután délnek ment Csázma felé, majd Pozsega vármegyébe fordult. Igy nevezték még az Anjouk idejében is. Ez út mentén említik Kálmán király hidját, kútját is. V. ö. *Pauler*, Magy. nemz. tört. (I. 285.)

Kálmány *Lajos*, plébános, etnográfiai író, szül. Szegeden 1852 máj. 3. 1875-ben Pécskán kezdett

káplánkodni, itt és Csanádapáczán gyüjtötte össze *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* c. népköltésgyüjteménye 2 kötetnyi anyagát. Munkái: *Szeged népe* (3 köt., Arad 1881); *Boldogasszony ős vallásunk istenasszonya* (Budapest 1885); *A Hold nyelvhagyományainkban* (Tud. Akadémia 1887); *Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban* (Szeged 1893); *Gyermekijesztők és rablók nyelvhagyományainkban* (u. o. 1893); *A csillagok nyelvhagyományainkban* (Ethnogr. 1893). Dolgozatai németül az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn folyóiratban jelentek meg.

Kalmar, 1. tartomány Svédország D.-i részében, a hozzá tartozó hosszukás Öland szigettel együtt 14,497 km² területtel és (1910) 228,150 lak. A földmívelés, hajózás és halászat a lakosok főfoglalkozása. Fővárosa K. — 2. *K.*, az ugyanily nevű län *fővárosa* és püspöki székhely, vasút mellett, (1910) 15,536 lak., gyufa-, papir-, sör- és hajógyártással, fűrészmalmokkal; régi Kalmarnahus nevű erősséggel, amelyet árkok és sáncok fognak körül; jó kikötővel, amelynek elég élénk a forgalma. Ismeretes azon unióról, amely Svédországot, Dánországot és Norvégiát egyesítette. L. *Kalmari unió*.

Kalmár, régebben *kolmár* is, a. m. kereskedő.

Kalmár, 1. *Antal*, közjogi iró és publicista, szül. Zentán 1857 jún. 6. Jogi tanulmányai végeztével szülővárosában működött, mint községi biró, árvaszéki ülnök, majd helyettes polgármester. Később ügyvédi irodát nyitott. 1902-ben irta meg *Beksics Gusztáv történet- és közjogírása* cimmel nagy kritikai tanulmányát, melyben a katonai felségjogok és a katonai nemzeti jogok új rendszerét fejtette ki. Ez a mű nagy feltünést keltett, izgatásért, dinasztia- és királysértésért kétszer elkobozták s K.-t hat hónapi államfogházra ítélték. 1903-ban K. a publicistai pályára lépett s több fővárosi napilapnak és folyóiratnak lett munkatársa. Főbb művei a már említetten kívül: *A király közjogi felvilágosítása* (Budapest 1905); *A tiszai korona-kerület története* (u. o. 1906); *Új dualizmus* (u. o. 1909); *A választójog napfényes megvilágításban* (u. o. 1911).

2. *K. Elza (köveshází)*, szobrász, grafikus és festő, *K. Sándor* ellentengernagy leánya, szül. 1876. Bécsben s ott és Münchenben kezdett festeni tanulni. 1898-ban mintázni tanult Hahnnál s azóta főképen ezzel a művészettel aratta külföldön s itthon sikereit. Párisban, Firenzében s Bécsben munkálkodik; számos művét kiállította Budapesten, a *Kéve* kiállításain. Néhány grafikai munkáját megszerezte a Szépművészeti Muzeum.

3. *K. Endre*, kegyesrendi tiszt. főnök, szül. Szabadkán 1823 nov. 29., megh. Budapesten 1910 ápr. 13. A rend különböző tanintézeteiben összesen 30 évet töltött el tanítással. 1876-ban rendfőnöki titkár lett, 1879. egyhangulag rendfőnökké választották, 1891. lemondott rendfőnöki tisztéről és mint tiszteletbeli rendfőnök vett részt a rend kormányzati ügyeinek intézésében. Szépirodalommal is foglalkozott, számos hazafias költeménye jelent meg folyóiratokban, különösen a hatvanas évek elején a Hölgyfutárban.

4. *K. György*, nyelvész, szül. Tapolczafőn, (Veszprém vmegye) 1726. megh. valószinüleg a XVIII. sz. végén. Előbb Debreczenben teológiát tanult, majd 1750 körül külföldi tanulmányútra indult s angol egyetemeket látogatott. Bejárta Németországot, főként a keleti nyelveket tanulmányozta, lakott Bécsben, Pozsonyban, Budán s nem számítva, hogy 1772 körül a kecskeméti ref. iskolában korrektor volt, egészen tudományos szenvedélyének élt. Külsejében és életmódjában cinizmusig menő egyszerűséget tanusított. Nyelvtudománnyal foglalkozott; egyrészt nyelvbölcseleti kérdéseken törte fejét, s erre vonatkozó munkái külföldön heves polémiákat keltettek, másrészt a magyar nyelv tökéletességét és a török-tatár nyelvekkel való rokonságát vitatta. Bizonyságokért még Konstantinápolyt és Kis-Ázsiát is megjárta. Igen tanult, de zavaros fő volt s munkássága jóformán meddő maradt. Főműve: *Prodromus* idiomatis scythico-mogoricochuno (seu, hunno-) avarici stb. (1770). E munka arról is nevezetes, hogy benne nyelvünknek az antik mértékre alkalmas voltát bizonyitja, erre szabályokat ad, sőt mintegy 5000 hexameterre menő, két vegyes tartalmú verssel meg is előzi első klasszikus versmértéket használó költőinket (Rájnis, B. Szabó, Révai). Egy másik munkája (Praecepta grammatica atque specimina lingvae philosophica sive universalis, 1772) olasz és német fordításban is megjelent. Egy latin nyelvű héber grammatikán kívül (1760) írt még pár kisebb latin nyelvű értekezést és két jelentéktelen magyar alkalmi verset (1776—81). Élete végéről, halálának helyéről és idejéről nincs tudomásunk. Egyéniségéről sok érdekes apróságot jegyzett föl Kazinczy Ferenc Pályám Emlékezetében.

Kalmari unió, a három skandináv államnak: Svéd-Norvégország és Dániának egyesülése egy uralkodó alatt perszonál-unióban. 1397-ben jött létre, szerzője *Margit*, IV. Valdemár dán király leánya volt, ki VIII. Hakon norvég király felesége lett s kiskorú fia, *Olaf* helyett mindkét ország kormányzója volt. 1389-ben a svédek is megválasztották uralkodójuknak s a három állam uniója megvalósult. A K.-t már a XV. sz.-ban többször megszakította a trónkövetelők versengése, 1523. aztán végleg felbomlott, mikor a svédek *Vasa Gusztávot* választották királyukká.

Kalmármérték, l. *Mérték*.

Kalmar-sund, Öland sziget és Svédország K.-i partja közt levő tengerszoros.

Kalmia *L.* (növ.), az Ericaceae (Hangafélék) család génusza; 6 faja Észak-Amerikában honos, alacsony, örökzöld cserje, mely rövid csövű, tányérszerűen kiterülő, többnyire piros virágával igen szép disznövény, különösen a *K. angustifolia* L., *K. glauca* Ait., *K. latifolia* L. Hideg iránt érzékenyek.

Kalmiusz (azelőtt: *Kalka)*, folyó Dél-Oroszországban, ered Szemlyanka falu mellett, Marinpol mellett torkollik az Azóvi-tengerbe, 180 km. hosszú. Partjain ütköztek meg 1223. az oroszok Dzsengisz khán tatár hadaival.

Kálmos, *kálmosgyökér* (növ.), l. *Acorus*.

Kalmuk, nép, l. *Kalmukok*.

Kalmuk, középfinomságú (20 angol számú) láncfonalból és durva (4 angol számú) vetülékfonalból 20/15 cm. sürüségben készült pamut-

szövet. Jellemzi, hogy mindkét oldala borzositott (l. *Csinozás)* és szinnyomatuan mintázott.

Kalmuk-achát v. *kalmuk-opál* (ásv.) a. m. kasolong (l. o.).

Kalmukok *(nyugati mongolok)*, a nyugati mongol ághoz tartozó, Kina-, Szibiria- és Dzungariában a Volgáig tanyázó nép. Saját nevén mongol oirat, tatárul kalimák; fő képviselői ma a kosotok, a dzungarok, dorbotok s torgotok. Egy részük, az altaji K. fekete vagy hegyi K.-nak is neveztetnek (Kara-K.), megkülönböztetésül az eltörökösödött *teleutoktól* vagy fehér K.-tól Tomszk kormányzóságban. Európában K. Asztrakhan kormányzóságban, a doni kozákok területén, Szibiriában Tomszk kormányzóságban, Közép-Ázsiában Szemirecsinszkben és Kuldzsában, végre Kinában Kobdóban és Dzungariában, Kelet-Turkesztánban s Thiancsan-hegységben, Kaukázus É.-i részén a karacsájok és kabardok szomszédságában összesen mintegy félmilliónyi nép. Külsejük teljesen megegyezik a mongolokéval (egy kara-kalmuk szines képét l. *Ázsia* cikknél az *Ázsiai népfajok* mellékleten), erkölcseik és szokásaik is hasonlók. Túlnyomólag lámaisták, a kereszténység itt-ott gyökeret vert közöttük, egy részük a mohammedán hitet vallja. Nyelvük a mongol nyelvjárása; nagy régiség nyomát mutatja, önálló irásuk szemita jellegű. Nyelvtanukat megirta Remusat, Recherches sur les langues tartares, továbbá Zwick (Donaueschingen 1852) s az orosz Popov (Kazan 1847) és Bobrovnikov (u. o. 1849). A K.-nak irott törvényeik vannak s irodalmuk, mely többnyire költeményekből, történelmi hagyományokból áll; époszukat (Dzsangariász, kalmuk nyelven kiadta Golsztunszkij, Pétervár 1864) németre forditotta Erdmann (Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1857); mesegyűjteményt kiadott Jülg Siddi Kür cimmel és forditásokkal (Leipzig 1866). Kereskedelmük cserekereskedés; marhát rozsért, gyapjuruháért, konyhaeszközökért stb. cserélnek. V. ö. *Bergmann*, Nomadische Streifereien unter d. K. (Riga 1804—1805, 4 köt.); *Wenjukov*, Die russisch-asiatischen Grenzlande (németül Leipzig 1874).

Kalmusz-gyökér (növ.) a. m. *kálmosgyökér*, l. *Acorus*.

Kalmük a. m. kalmuk, l. *Kalmukok*.

Kálna, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 427 oláh lak.; u. p. Dés, u. t. Kaczkó.

Kálnaborfő, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 210 tót lak.; u. p. Csánk, u. t. Bát.

Kálnarosztoka, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 572 rutén lak.; u. p. Kelen, u. t. Takcsány.

Kálnás, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 256 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Girált.

Kalniboloto, l. *Jekaterinopol*.

Kalnička Kapela, adók. Varasd vm. novimarofi j.-ban, (1910) 977 horvát lak.; u. p. Ljubešćica, u. t. Varasdteplicz.

Kalnički Potok, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 314 horvát lak.; u. p. Sveti Petar Orehovec, u. t. Gornja Rijeka.

Kalnički Vojnovec, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 634 horvát lak.; u. p. Sveti Petar Orehovec, u. t. Gornja Rijeka.

Kálniczky *Benedek*, ref. teol. tanár, szül. Késmárkon (Abaúj) 1786 dec. 18., megh. Sárospatakon 1861 szept. 25. Tanulmányait itthon és a göttingeni egyetemen végezte és 1820. Sárospatakra az egyháztörténelem és exegezis tanárává választották. Művei: *Közönséges keresztyén egyháztörténettan* (2 köt., Sárospatak 1848); *Kijelentett vallás históriája* (Seiler után u. o. 1850. Több kiadást ért). Részt vett a Sárospatakon kiadott görög-magyar és latin-magyar szótár szerkesztésében is.

Kalnik, *hegység* Horvát-Szlavonországban, Varasd és Belovár-Körös vármegyék határain. A K. a Bednja, Glogovnica, Lonja és Koprovnica völgyei közt emelkedik ki, É. felé hirtelenül, D.-nek lankásan végződik el, legnagyobb magassága 643 m. Az Ivanšćica felé 325 m. magas nyereg választja el, K.-en pedig a Koprovnica völgye a Biló-hegységtől. Leginkább csillámpalából és juramészkőből áll, É.-i lejtőin vannak fiatal harmadkori képződmények. Nem tartozik az Alpokhoz, hanem a horvátországi szigethegyek közé. Főcsúcsán áll *K. vár*; nevezik helytelenül *Körösi-hegységnek* is.

Kalnik, adóközs. Belovár-Körös horvát-szlavoniai vm. körösi járásban, a K. hegység tövében, (1910) 1103 horvát lak.; u. p. Sveti Petar Orehovec, u. t. Gornja Rijeka. A község felett emelkedő meredek sziklán *Veliki-Kalnik* királyi vár romjai láthatók; e várat 1221. II. Endre király Dinko Okić horvát bánnak adományozta, de 1241. utóda, Okić Jaroszlav a várat Kálmán hercegnek adta el. A tatárjárás idején K.-vára Bebek Fülöp vezérlete alatt sikeresen dacolt a tatárokkal. Később Zsigmond király és neje, Mária gyakran és hosszasan (utóbbi 1408—13) időzött itt. 1436. Zsigmond a várat II. Tvartko Tvartkovics bosnyák királynak adományozta; 1490. Korvin Mátyás birtokába került. Jelenleg a Gornja Rijekai uradalomhoz tartozik.

Kálnó (azelőtt: *Kalinova)*, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 1015 tót és magyar lak. Vasúti állomás, posta- és távirőhivatal. Határában vasércbányászat folyik. K. lakói agyagiparral foglalkoznak s van itt chamotte-gyár, mely fedélcserepet, továbbá agyagcsöveket és tűzálló téglákat állit elő. K. határában ásványosforrások fakadnak. K. a kihalt Etthre-családnak a XIII. sz.-ban ősi fészke és birtoka volt.

Kálnógaráb, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 470 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Kálnó.

Kálnok, kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 665 magyar lak.; u. p. és u. t. Sepsikőröspatak.

Kálnoki, 1. *Henrik*, hirlapiró, szül. 1858 aug. 21. Gyömrőn (Zala vm.). 1877-ben a hirlapirói pályára lépett. Számos politikai napilapnak, legtovább az Egyetértésnek volt közgazdasági rovatszerkesztője, 1899. megalapitotta *A Hitel* c. közgazdasági hetilapot, amelynek kiadója s felelős szerkesztője volt. Ő honositotta meg a magyar napilapoknál a rendszeres közgazdasági rovatot. Az ujságirótestületeknek tevékeny tagja, kezdeményezésére alakult meg a Budapesti Ujságirók Egyesülete.

2. *K. Izidor*, iró és hirlapiró, *K. 1.* öccse, szül. Sümegen 1863 nov. 10. Középiskoláit és a mű-

egyetemet Budapesten elvégezve, 1885. hirlapíróvá lett, előbb az Egyetértés munkatársa, majd a Magyar Hirlap és utóbb a Pesti Napló helyettes szerkesztője. Dolgozott szaklapoknál és a szépirodalmi hetilapoknál is, részben mint segédszerkesztő, s állandóan a nagy napilapoknál, hol nagyszámú cikket, tárcát, elbeszélést, karcolatot írt többnyire álnév alatt (Vulpes, Verus stb.). Elbeszélései és regényei közül, melyek a mese érdekességével, csattanósságával s az élénk dialógusokkal kivánnak hatni, önálló kötetben több jelent meg. Fontosabbak: *Rossz emberek* (elbeszélések, 1894); *Apró komédiák, Apa és fia* (elbeszélések, 1911); *Veronkáék szerencséje* (regény, 1911); *Igen Czenczi* (regény, 1912). Lefordította Gorkij Maxim *Éjjeli menedékhely* c. szinművét (1903).

Kálnoky *(kőröspataki), grófi család.* Ósrégi székely család, mely a Mikó- és Nemes-családokkal egy eredetü. A közös törzs egész a XIII. sz.-ig megy föl, ősük *Akadas Siculus de Sebus* volt, kinek fia *Vince* vagy máskép *Benchench* 1252. adományul kapta Zék földét. Három fia volt: *István, Domokos* és *Mikó*; utóbbitól a *Mikó-*, Domokostól a *Nemes-*, Istvántól a *K.*-család származik. István unokája, *Máté* nevezi magát először Kálnokinak; fiától, *Demetertől* kezdve, ki 1428. említtetik, a K.-család leszármazása napjainkig levezethető. Grófi rangot a család 1697. nyert. A család Erdély történetében kiváló szerepet játszott, főleg *K. Sámuel* (l. alább). A család egyik ága Morvaországba szakadt s ebből származott K. *Gusztáv* (l. alább) osztrák-magyar külügyminiszter. V. ö. *Kis* Bálint, Erdély régi családai. A Kőrispataky Kálnoky-család (Turul, X. évf. 83.). — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *K. Dénes* gróf, szül. 1814., meghalt 1888 jan. 28. A szabadságharc előtt háromszéki királybiró, majd főispán lett Alsó-Fehér vármegyében. Az ötvenes években szépirodalmilag is dolgozgatott; művei: *A vándor emlékei* (2 köt., Pest 1855); *Karacsay Indár* (tört. regény, u. o. 1855; németül is megjelent 1856. és 1858.). 1861. főkirálybiró lett Háromszék vmegyében, majd ismét u. o. 1865—75-ig. Ő alapította a székely gazdasági és művelődési egyesületet.

2. *K. Gusztáv Zsigmond* gróf, osztrák-magyar külügyminiszter, szül. Lettowitzban (Morvaország) 1832 dec. 29., megh. Prödlitzben (Morvaország) 1898 febr. 13. Az eredetileg erdélyi származású K.-család Morvaországba szakadt ágából származott, második fia volt K. Gusztáv grófnak. A katonai pályára lépett, de már 1854. mint huszárfőhadnagy megvált a hadseregtől. Ezután mint diplomata működött Münchenben, Berlinben és Londonban, hol 10 évet töltött (1860—1870). Ekkor mint követségi tanácsos néhány évig rendelkezési állományba került. 1874. kopenhágai követnek nevezték ki, 1880. pedig a monarchia oroszországi nagykövete lett. Haymerle halála után 1881 nov. 21. őt nevezte ki az uralkodó a monarchia külügyminiszterévé. E minőségében, mint a hármas szövetség feltétlen híve, az európai béke fentartásán fáradozott s Oroszországgal is kereste a jó viszony megerősítését. 1895 tavaszán összeütközésbe jutott Bánffy Dezső br. magyar miniszterelnökkel az *Agliardi*-ügy miatt s május 16. beadta lemondását.

3. *K. István*, K. János és Károlyi Kata fia, 1627—1632. években Miklósvár széknek alkirálybirája, később ugyane széknek lovas főhadnagya s aszszesszora. Részt vett I. Rákóczi György felsőmagyarországi és morvaországi hadjáratában; odautazásáról naplót irt, mely 1645 május 8-tól szeptember 8-ig terjed. Kiadta bevezetéssel Benkő József az Erd. Tört. Adatok IV. kötetében.

4. *K. József*, a grófi rangot szerző Sámuel unokája. Oláhországban nevelkedett s a XVIII. sz. török háborui idején Oláhországban a bojárok közt öszszeesküvést hozott létre, melynek célja volt, hogy Oláhországot Törökországtól elszakítva, a magyar korona igényei alapján Ausztriához csatolják. A terv azonban felfedeztetvén, K. az ellene kiadott halálos itélet elől Erdélybe menekült. Táblai ülnökké neveztetett ki, de e hivatalt nem fogadta el. Melléknevе «a török» volt. Meghalt Miklósvárt.

5. *K. Sámuel* gróf, szül. 1640., megh. 1706 okt. 6. Háromszék h. főkapitánya volt s 1686. ő űzte ki Thököly Imrét és török seregét Hunyad várából. Később Háromszék főkirálybirájává választották. Thököly, Erdélyt elfoglalván, 1690. K.-t fogságba vettette s magával hurcolta Havasalföldére. 1695-ben, kiszabadulása után, az erdélyi rendek vicekancellárrá választották. Ettől kezdve Bécsben lakott s Lipót császárnak kedvelt tanácsosa volt. 1697-ben grófi rangot nyert, 1703. pedig erdélyi kincstartóvá nevezték ki. Ő adta ki Bécsben 1702. másodszor Pethő Gergely krónikájának egy részét: Az Magyar Krónikának veleje és summája cimen. Fia, *Ádám*, Háromszék utolsó főkapitánya volt (1705); egyik leánya, *Borbála* pedig báró Apor Péter felesége. Életrajzi adatait l. Szádeczky L. Báró Apor Péter verses művei és levelei cimű művében. V. ö. *Molnár* János, K. Sámuel gróf (Magyar könyvház VI. 1794. 81.).

Kalo . . . (gör.) a. m. szép . . .; összetételekben fordul elő.

Kalo (növ.), l. *Colocasia.*

Kálo (cigányul a. m. *fekete*), l. *Cigányok.*

Káló, súlyhiány, l. *Calo.*

Kalobiotika (gör.), a szép élet művészete, szépen élni pedig annyi, mint harmonikus, minden egyoldaluságtól ment életet élni.

Kalocsa, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. K.-i j.-ban, a Dunától 5 km.-nyire; termékeny, de részben mocsaras lapályon, (1910) 1962 házzal és 11,738 túlnyomóan magyar (csak 255 német) és róm. kat. lakossal (593 izraelita, 175 helvét). Csinos város, mely mint érseki székhely s a K.-i egyháztartomány központja régóta művelődési gócpontja volt az egész vidéknek. Itt székel a főkáptalan és egyházi főtörvényszék, van érseki papnevelője és főgimnáziuma, jezsuiták által vezetett internátussal (Stephaneum); kat. tanítóképző intézete s iskolanővérek zárdája, mely nevelőintézettel, elemi és polgári tanítónőképző intézettel és kisdedóvóval van egybekötve. Van továbbá kórháza és árvaháza. Az érseki palota, mely a XVIII. sz. közepéről való, mintegy 66,000 kötetnyi könyvtárt foglal magában; a főgimnáziumhoz tartozik a Haynald Lajos érsek által 1878. alapított csillagvizsgáló is; az érseki székesegyház, melyet gróf Csáky Imre és gr. Batthyány Jó-

zsef érsekek emeltek, K. legmonumentálisabb épülete (szentélyében Szent Istvánnak Császka György érsek költségén 1897. készített ezüst mellszobra, mint ereklyetartó, számos drágakővel ékitve). Világi intézményei közül említendő a kir. törvényszék és ügyészség, telekkönyv, szolgabirói hivatal, járásbiróság és adóhivatal, pénzügyőrbiztosi állomás, közjegyzőség és csendőrszakaszparancsnokság. Van főkáptalani alapítványi pénztára, 2 takarékpénztára, közgazd. bankja, kereskedelmi és gazdasági bankja; az osztrák-magyar bank itt mellékintézetet tart fenn; számos egyesülete és társulata is van. A magyar kir. államvasutak budapest—zimonyi vonalával a Kiskőrös felől kiinduló K-i szárnyvonal kapcsolja össze; van itt posta- és távirőhivatal, telefonállomás. Gőzhajóállomása Uszodon van. Most a foktői határban, a Meszes révnél szintén épül új hajóállomás, mely csak 5 km.-re van K-tól s így ez lesz K. hajóállomása. Van villamossági és jéggyára, két nagyobb gőzmalma, famegmunkáló gyára, két tégla- és cementgyára, két butorgyára, sörfőzdéje, rózsafüzér- (olvasó-) gyára. K. egyike a magyar történelemben legtöbbet szerepelt városoknak. Püspökségét Szt. István király alapította; első püspöke Asztrik volt, kit a király 999. követül küldött II. Szilveszter pápához. A XII. sz.-ban már érsekség. 1318-ban a magyar főpapok itt zsinatot tartottak és Róbert Károlyt egyházi átokkal fenyegették azon esetre, ha nem siet a bajokat orvosolni. Harcias érseke, Tomory Pál, a mohácsi csatában a harcmezőn találta halálát, ezután az érsekség hosszabb időre török kézre került. Utóbbi érsekei nem ritkán szerepeltek a történelemben. Különösen említendő Széchenyi Pál, aki befolyását I. Lipót királynál a nemzet javára ismételten érvényesítette és különösen sikerült neki a II. Rákóczi Ferenc és I. Lipót közötti békealkudozásokat sikeres befejezéshez közel vinni.

Kalocsa *János (debreczeni)*, l. *Debreczeni Kalocsa.*

Kalocsai érsekség. Szent István mint püspökséget alapította. Első püspöke *Asztrik* (l. o.) volt. Az érseki cím nemcsak Asztrik személyére szólt, mert 1050 okt. 3. a pápai regesták *Györgyöt* nyiltan kalocsai érseknek nevezték. Dezsőt azonban Szent László az 1093 ápr. 17. kelt itéletben kalocsai püspöknek mondja. 1175-ben Pál kalocsai érsek koronázta királlyá III. Bélát, 1204. pedig János érsek III. Lászlót; ami arra bátorította Bertold érseket (l. o.), hogy a koronázás jogát követelje. Az 1212. évi egyezség szerint az a jog csak úgy illeti a kalocsai érseket, ha az esztergomi érseki szék üresen állana, v. vonakodnék a koronázástól; 1179. a K.-et a bácsival egyesítették s hatósága akkor kiterjedt a nagyváradi, erdélyi, csanádi, zágrábi, boszniai, szerémi, a moldvai és a szvidnicai (horvát) egyházmegyére is; magának az érseknek pedig körülbelül 250 birtoka volt. Boszniában a patarénusok eretneksége ellen Ugrin érsek (l. o.) 1224. keresztes hadjáratot viselt, mit 1246—1247. Benedek érsek ismételt. A szerémi püspökséget a K.-i megyében 1227. Ugrin érsek állította fel s ezzel a patarénusok ellen való küzdelem kiválóan a kalocsai érsekek föladata lett. 1523—26-ig Tomory Pál érsek (l. o.) éveken át küzdött a törökök ellen s 1526 aug. 29. Mohácsnál mint a magyar sereg fővezére esett el. János király 1527. érsekké nevezte ugyan Ország Jánost, az egyházmegye azonban 170 évig tényleg török hódoltság volt, hová a szent ferencrendiek csak bujdosva járhattak el a nép lelki vigasztalására. Kollonich Lipót volt az első érsek, ki ismét meglátogathatta megyéjét; Széchenyi Pál 1697 után már visszanyerte Bácsban a kalocsai érsekek örökös főispánságát is, de csak Patachich Gábor választotta Kalocsát ismét állandó székvárosául. Jelenleg a főegyházmegye hatósága alatt áll a csanádi, nagyváradi s erdélyi püspökség. Az egyházmegye történetét megirta *Katona* István (Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae. Két rész, Kalocsa 1800, 8-r., 534 és 495 lap). Újabban több cikket írt az egyházmegye történetéből *Városy* Gyula.

Irodalom. Kalocsai érsekség, Pressb. Ztg. 1777, 39.; Néhány történeti és statisztikai adat a kalocsai érsekmegyéről, Világ 1843, 11.; Pár szó a kalocsai érseki szék függetlenségére vonatkozó kérdéshez, Kováts József, Magyar Sajtó 1858, 66. sz.; A kalocsai érsekségbeli jobbágyok adója 1678., Vasárn. Ujs. 1863, 18.; Rómer Flóris, A kalocsai érsekség házi oltára, Egyh. Lapok, II. 1868—69, 558.; Botka Tivadar, Péter kalocsai érsek pecséte, Századok IV. 1870, 339, Arch. Ért. IV. 1871, 231.; Rupp J., Magyarország helyrajzi története, III. köt. A bácsival egyesített kalocsai főegyházmegye, Budapest 1876.

Kalocsai káptalan, az érsekség alapításával egykorú. Régibb történetéről keveset tudunk, mert levéltára a török foglaláskor elpusztult. A XIII. sz. elején hiteles hely volt s az aranybulla egyik példányát is ott helyezték el. A XIV. sz.-ban oly sanyarú helyzetbe jutott, hogy 1339. kanonokjainak számát 12-ről 6-ra kellett leszállítani. A káptalan a mohácsi vész után föloszlott s csak Patachich Gábor állította vissza 1738. Kezdetben a préposton kívül csak 3 kanonokja volt; jelenleg a préposton kívül 9 kanonokból áll. 1738-ban ismét hiteles hely lett. V. ö. Mária Terézia levele a K.-hoz (Pressb. Ztg. 1777, 39.); Schematismus (1904).

Kalocsai kódex. A kalocsai érseki könyvtárban levő, régi német költeményeket tartalmazó gyüjteményes kézirat (colligatum). Valószinüleg Németországban, a XIII. sz. vége felé írták. A kódexről először 1784. történik említés (v. ö. *Gragger*, Egyet. Philologiai Közlöny, 1912, 256. l.); Kovachich György bőven ismertette a Deutsches Museumban, Schlegel Frigyes pedig írván róla, Konrad von Würzburgot tartja szerzőjének. E század elején Majláth János gróf és Köffinger Pál lemásolták és részben kiadták: Coloczaer Codex altdeutscher Gedichte (Pesth 1817). V. ö. *Felsmann* József, A K. (1895); *Bleyer* Jakab, Hazánk és a német philologia a XIX. sz. elején (1910).

Kalocsai zsinat, 1318 febr. tartották s csaknem valamennyi magyar főpap részt vett benne. A nyitrai püspöknek Csák Mátéra kimondott kiközösítését mindnyájan helyeselték s kijelentették, hogy közös ellenségeiktől kölcsönösen fogják egymást oltalmazni. A pápához Gazotti zágrábi püspököt küldték, hogy a győri várnak Károly király által történt elfoglalását s a zsinat más aggodalmait ott elpanaszolja. A királyhoz két küldöttet indítottak, kik őt kérve-kérjék, hogy a haza bajainak orvoslására tartson országgyülést,

mit már 8 éve elmulasztott. A király csakugyan hallgatott a zsinat tanácsára és júl. 1-re országgyűlést hirdetett. V. ö. *Katona*, Hist. Crit., VIII. 360; *Bunyitay*, A vár. püsp. tört., I. 168; *Pór*, Csák Máté, 155 l.

Kalocsay *Alán*, ciszt. r. áldczópap, egyházi író és költő, szül. Léván (Bars) 1862 febr. 6., megh. Budapesten 1906 ápr. 29. 1883—87-ig a zirczi hittudományi intézetben a szentírástudománynak és a zsidó nyelvnek tanára, 1887. hittanár a székesfehérvári főgimnáziumban, 1896. orsz. képviselő, azután nagyteveli lelkész. Munkái: *Mária-lant* (költemények 1886, horvát nyelvre is lefordították); *Szent beszédek* (exhortációk 1889) stb.

Kálóczfa (azelőtt: *Kerkakálóczfa)*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 459 magyar lak., u. p. Kozmadombja, u. t. Zalabaksa.

Kaloda, két cölöpre erősített s három lyukkal ellátott deszkából álló szégyenfa. Az elitélt a lyukak egyikén a fejét, a másik kettőn karjait dugta keresztül s így volt pellengérre kiállítva. — *K.* a halászatban a bödönhajó húzó vánkosa, azaz az a fadarab, melyre az evezőt használat közben a húzó- és keresztszeg segélyével erősítik.

Kalodakötés, az ácsmunkában függőleges gerenda-támasztóknak és függő oszlopoknak erősbítésénél használt kötés. Abból áll, hogy két gerendát az egész vastagság $^1/_9$-ed részében foga-

Kalodakötés.

zunk és azokat ékekkel és csavarokkal egymáshoz erősítjük (l. az *ábrát)*. A fogazás hossza kétszer-háromszor oly nagy, mint a gerendaszélesség. Favázas szerkezetek sarokoszlopai lesznek ily módon erősítve, jóllehet a K.-t drágasága miatt igen gyakran a csapos kötés (l. o.) helyettesíti.

Kalodarakás v. *keresztrakás*, l. *Farakás.*

Kalodázás, az ácsmunkában 2 függőleges gerendának kalodakötéssel (l. o.) összekapcsolása.

Kalodva (azelőtt: *Kladova)*, kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, a Hegyes-Drócsa hegység egyik oldalvölgyében, (1910) 830 oláh lak.; u. p. és u. t. Ménes. Már 1441. mint Brankovics György egyik uradalmának főhelye szerepelt, ki azt 1444. Hunyady Jánosnak ajándékozta. I. Lajos 1359. alapította a pálosok szerzetházát. K.-nak várát, mely a XVII. sz.-ban említtetik, 1814. lerombolták s ma helyét is alig lehet megállapitani.

Kaloger, l. *Kalugyer.*

Kalogyökér (növ.), l. *Colocasia.*

Kalojan, *bolgár cár* (1197—1207), Asen János és Péter cárok, a bolgár nép felszabadítóinak testvére. Bátyjainak meggyilkoltatása után 1197. ő lett Bulgária uralkodója s birodalma területét nagymértékben megnövelte. Országának határa Belgrádtól a Fekete-tengerig, délen pedig a Vardar és Sztruma folyók felső vidékéig terjedt. 1203-ban III. Ince pápa, abban a reményben, hogy a bolgárokat a római egyháznak megnyeri, királyi címmel ruházta fel és Leo bíboros követje által meg is koronáztatta. A görög császárság bukása után K. az új latin császársággal keveredett háborúba. 1205 ápr. Drinápolynál megverte Balduin latin császárt. Hódításait folytatva Thessalonikét vette ostrom alá, de itt egy kun főember, valószinüleg neje ösztönzésére, 1207 okt. 8. meggyilkolta.

Kalokagathia (gör.) a. m. a szép és jó; e két fogalom harmonikus egysége, a görög gondolkodást érdekesen jellemző felfogáson alapuló erkölcsi ideál.

Kalokán (növ.), l. *Kolokán.*

Kalomel *(calomel)* vagy *higanyszaruérc* (ásv.), négyzetes prizmák; lágy, fehér, sárgás, szürkés, gyémántfényű. Merkuroklorid (chlormercur) HgCl; rendesen cinnóber társaságában fordul elő. Lelőhelyei: Moschellandsberg a Rajnai Bajorországban, Idria Krajnában, Avala-hegy Belgrád mellett, Almaden Spanyolországban, Terlingua Texasban; hazánkban állítólag Szolnok közelében fordul elő. L. még *Merkuroklorid.*

Kálomista, így ejtik népiesen a kálvinista szót, mellyel Kalvin (Calvin) János követőit nevezik.

Kálomista varju *(Corone cornix* L.), az Éneklők rendjébe és a Varjufélék családjába tartozó madárfaj. Hamuszürke, csak a feje, torka, szárnyai és farka feketék. Hossza 48, szárnyh. 30, farkh. 20 cm. Hazánkban egész éven át mindenütt közönséges. Előfordul egész Európában és északi Ázsiában.

Kalomo, a Délafrikai Egyesült-Államok Rhodézia nevű tartományának főhelye, a transzafrikai vasút mentén, a Viktóriazuhatag közvetlen közelében.

Kalon *(Kallon)*, aeginai származású görög szobrász Kr. e. 520—480 körül. Egyik legkiválóbb képviselője annak a művészi iránynak, melynek emlékeit az aeginai Aphaia templom oromcsoportjaiban őrzik. K. Amylae számára érchárom-lábat készitett, lábai között Persephone alakjával, Troizen vára számára pedig Athena Sthenias faszobrát szállította.

Kalonda, kisk. Nógrád vm., losonczi j.-ban, (1910) 330 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Rapp.

Kalong (állat), a maláji repülőkutya *(Pteropus edulis* E. Geoffr.) német neve, mely a maláji *kluang* népies névből származott. L. *Repülő kutya.*

Kaloreszcencia v. *kaleszcencia* (lat.), Tyndall elnevezése szerint a sötét hősugaraknak fénysugarakká való átalakulása. Ezt Tyndall azzal érte el, hogy platinalemezt reája eső hősugarakkal annyira felmelegített, hogy vörös-, sőt fehérizzóvá lett. Hogy tisztán *hősugarakat* nyerjen, elektromos ívlámpa sugarait vájt tükör segélyével egy pontba egyesítette s oly üvegedénykén keresztül bocsátotta a lemezre, melyben szénkénegben oldott jód volt. A jód-oldat a fénysugarakat elnyeli, de a hősugarakat átbocsátja.

Kalória, az a melegmennyiség, mely a víz tömegegységét (1 gramm v. 1 kilogramm) 0° C.-ról 1° C.-ra melegíti (kis v. nagy K.). Ez a hőegység.

Kalorifer, l. *Fűtés.*

Kalorifikáció (lat.), l. *Melegtermelés.*

Kalorika (lat.), l. *Hőtan.*

Kalorikus gépek, tágabb értelemben mindazok a mótorok, melyekben a hő munkává alakul át. Szűkebb értelemben a. m. hőléggép (l. o.).

Kalorikus munkaegyenérték. Elméleti és kisérleti úton megállapitották, hogy egy nagy kaloria (l. o.) egyenértékű 424 mkg. (méterkilogramm) munkával. Ez a szám fejezi ki a hő mechanikai egyenértékét. Ebből következik, hogy egy mkg. egyenlő értékü $\frac{1}{424}$ nagy kaloriával. Ezen törtet nevezik K.-nek. Ha a munkát *Erg-gel* (dine-centiméter), vagy ennek sokszorosával, a *Joule*-val fejezik ki (1 Joule = 10^7 Erg), a nagy kaloria helyett pedig a kis kaloriát veszik egységül (1 nagy kaloria = 1000 kis kaloria), akkor 1 Joule = 0·24 kis kaloria s akkor ez fejezi ki a K.-et.

Kaloriméter, leginkább a hőfoghatóság mérésére való készülék, l. *Hőfoghatóság*. — Az égésmeleg meghatározására az ú. n. *Berthelot-féle bombát* használják. Ez erősfalú acéledény, melynek belső falát platinalemez boritja; az acélfedő az edényre racsavarható és alsó részén szintén platinával boritott. Az elégetendő anyagot platinacsészébe helyezik, melyet a fedélhez erősitett platinarúd tart. Más két platinarúd vékony vasdrótot tart, mely az elégetésre szánt anyagot érinti. A bomba belsejét 25 légköri nyomásra sűritett oxigéngáz tölti ki. Az elégetést azzal eszközlik, hogy a vékony vasdrótot elektromos árammal izzítják, mire a platinacsészében levő anyag meggyullad és az oxigénben elég. A fejlődő meleg meghatározása végett a bombát meghatározott mennyiségű vizet tartalmazó K.-be helyezik.

Kalorimetria, a hótannak az a része, mely a testekben rejlő melegmennyiség meghatározásával foglalkozik.

Kaloszkóp (Heys szerint), olyan mikroszkóp, amelynél a tárgyakat alulról és felülről egyidejűleg világitják meg és pedig különböző szinű fénnyel.

Kalota, kisk. Bihar vm., élesdi j.-ban, (1910) 1154 oláh lak., u. p. és u. t. Élesd.

Kalota-*nemzetség*, első ismert tagja *Adorján*, ki Szil faluban lakott, 1205—35 közt pristaldus volt. Kalotai Mikola fia, *Kemény*, 1275. a gyerőmonostori apátságnak a Szamoson egy malmot s az országútja mellett két halastavat ajándékozott. 1288-ban Gyerőmonostor, Zentelke és Szent-Király, melyet ettől a Kalota-patak választott el, Mikola fiainak jószága volt. A *Kalotaszeg* e nemzetségről, ősi birtokosáról vette nevét s e nemzetségből származtak a gyerőmonostori Kemények.

Kalotabikal (azelőtt: *Oláhbikal*), kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 633 oláh lak., u. p. és u. t. Magyargyerőmonostor.

Kalotabökény, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 543 oláh lak., u. p. és u. t. Nagykalota.

Kalotadámos (azelőtt: *Dámos*), kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 404 magyar és oláh lak., u. p. Bánffyhunyad, u. t. Zentelke.

Kalotai főesperesség, a nagyváradi püspökségnek a Sebes-Körös felső völgyében elterülő része. Nagy-Váradtól Bánffyhunyadig ill. Gyerőmonostorig terjedt. 1556-ban megszünt. Emlékét Kalota falu és Kalotaszeg vidék őrzi. V. ö. *Bunyitay*, A váradi püsp. tört. (III.)

Kalotanádas (azelőtt: *Oláhnádas*), kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 726 oláh lak., u. p. Körösfő, u. t. Egeres.

Kalotaszeg, földrajzilag Erdély ama területe, mely D.-en a Gyalui havasok széle, Ny-on pedig a Vlegyásza és a Meszes vonulatai által van szegélyezve, mint földrajzi fogalom tehát nem más, mint a Kalota és Körös völgye, 34 faluban mintegy 20.000 magyar lak., kik magukat a II. Rákóczi György letelepitette tatárok utódainak tekintik. K. magyar népe majdnem kivétel nélkül református; a templomok úgy építkezésre, valamint belső díszítésre nézve a középkori népies művészet ritka maradványai. Egy telken több család is lakik s azért egy-egy telek nagyon népes, némelyiken 20—30 személy is él, mivel a fiatalok az «öregház»-hoz toldaléképületet biggyesztenek hozzá. A magas zsindelyes háztetőknek sajátos díszítésük van. A háztető két végén, néhol csak az utcára tekintő végén, ott van vagy a «református cserép» (gömbölyű cserép), vagy az ércből készült kakas, vagy egy tiszta magyar dísz: egy gombon ülő tulipán fából kifaragva. A házfedél felső élét, meg a két alsó szélét csipkésen kifaragják. Azelőtt az ablakot marha gyomrából vett hólyaggal vagy böndővel takarták be s ebbe tűvel cirádákat lyuggattak, ami K. egyik különlegessége volt. Az ablak falait kifestik kigyózó vonalra rakott «görginát» (georgina), rózsát és szegfűt ábrázoló képekkel. A K.-i női viselet, ami a szépségét illeti, ritkítja párját. A bő ujjal ellátott ing az ú. n. *kalotaszegi varrottassal* (l. o.) van kihimezve, a szoknya alját pedig részben a csipőhöz illesztik, úgy hogy az alsó ing részben láthatóvá válik. Családi életök egyszerű, patriárchális; szokásaik úgy keresztelésnél, valamint lakodalomnál és temetésnél nagyjában nem térnek el az ország többi magyar vidéke népének szokásaitól; de vannak azért babonáik, melyek néprajzi szempontból szerfelett érdekesek. Idegen ember, ki e gyönyörű vidékre vetődik, csakhamar jól találja magát ez eredeti észjárású, becsületes nép körében.

Irodalom. Ercsey K., K. rövid leirása, 1842; Jankó J., K. magyar népe, 1892; Pentsy és Szentgyörgyi, Kalotaszegi Varrottas-Album, Kolozsvár 1891; Herrmann Ant., Kalotaszeg, folyóirat 1890—91; Bátky Zs., A kenderrel való munka K.-en (M. Nemz. Muz. Néprajzi Oszt. Értesitője 1905.).

Kalotaszegi nyelvjárás, a Királyhágón túli (nem székely) nyelvjárások közt az egyetlen, mely még ismeri az *ë* hangot, ámbár valamivel nyiltabban ejti, mint pl. a Dunántúl. Egyéb tekintetben jobbára a *felső-tiszai nyelvjáráshoz* hasonlít. Csakis az igeragozásban látunk néhány kizárólag erdélyi sajátságot feltünni, mint pl. a teljesebb 3-ik személyt egyes igéknél: mëgyen, mënyen, viszen, lëszen, tëszen, továbbá az elbeszélő mult és többféle összetett igeidő használatát: kére, irék, vevém; ad vala, irt volt stb. Használja még a *-ni* helyhatározó ragot is *hol* és *hova* kérdésre: menyek a papni, anyámni vót. Érdekes hangváltozása e nyelvjárásnak, hogy *s* előtt az *l* helyett *r*-et ejt: erső (első), berső, ferső, arsó, hátursó, kürsó, fersing (felső ing). V. ö. *Balassa* József, A magyar nyelvjárások (1891).

Kalotaszegi varrottas, voltaképen hímzés, amelyet Gyarmathy Zsigáné (l. o. és *Háziipar)* tett országszerte keresett háziipari cikké. A régi K.-nak három főbb neme volt: 1. Az írás után varrott, amelynél a mintát koromlébe mártott lúdtollal felrajzolták s azután egyszerű öltésekkel kivarrták. 2. A szálán varrott; ez előrajzolás nélkül a vászon megolvasott szálai nyomán keresztöltéssel, száröltéssel stb. készült. 3. A vagdalásos v. zsubrikolás, amikor a mintát a vászonból kivágták, aztán körülszegték és közeit himzéssel töltötték ki. A 3.-ból keletkezett a mai K. Az első kettő fehér vásznon mindig színes fonállal készült. A vagdalásost régen fehér fonállal varrták ki, ma színes fonállal is hímezik s asztalterítőnek, futónak, nőiruhabetétnek, itt-ott férfimellénydísznek is használják. V. ö. *Pentsy-Szentgyörgyi*, K. Album; *Malonyay* Dezső, A magyar nép művészete I. köt. (Budapest 1907).

Kalotaszentkirály, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 1046 magyar és oláh lak.; postahivatal, u. t. Zentelke.

Kalotaújfalu, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 396 oláh lak.; u. p. Magyarvalkó, u. t. Keleczel.

Kalotipia (gör.) a. m. szépnyomás. Fox Talbot nevezte így azt a régi eljárást, mellyel papiron átlátszó képeket, fotográfikus papirnegativokat állítottak elő. Nevéről *talbotipiának* is nevezik.

Kalott *(calotte*, franc.), a koponyatető ama része, mely az orrgyök felett levő tarhelytől (glabella) a külső nyakszirtcsonti dudorig (inion) terjed. Vizsgálata azért fontos nagyon, mert a diluviális rétegekből kiásott koponyákból legtöbbször csak a K. van meg s ebből kell következtetni az egész koponya alakjára. A K. vizsgálata különösen *Schwalbe* és *Klaatsch* beható tanulmányai óta játszik nagy szerepet az antropológiában, úgy hogy mérésének ma már külön módszerei vannak.

Kalottisták *(Régiment de la Calotte; calotte* franc. a. m. csörgősapka), francia társulat, mely XIV. Lajos uralkodása vége felé keletkezett és tréfás meg nevetséges szertartások mellett erkölcsbirósági szerepet játszott. E társulat mindazoknak, kik oktalanságuk által kitüntek: csörgőket, kereplőket s más e fajta jelvényeket osztogatott. Fleury miniszter a társulatot eltörülte. V. ö. Mémoires pour servir à l'histoire de la Calotte (Basel 1725); *Barbier*, Journal histor. du règne de Louis XV. (1857). — *Calottin* (franc., ejtsd: kalottefi), gúnyneve a papságnak *(calotte*-nak nevezték ugyanis a XV. és XVI. sz.-ban azt a fejhez simuló kis sapkát, melyet a papság viselt).

Kalóz, l. *Kalózság;* eredetére nézve egy a *kalauz*-zal (l. o.).

Káloz, nagyk. Fejér vm. sárbogárdi j.-ban, (1910) 4446 magyar lak.; posta- és távíróhivatal.

Kalózás a. m. *kalózság* (l. o.).

Kalózháború, 1. római vállalat az illiriai kalózok ellen Kr. e. 229-ben, l. *Illiria;* — 2. Pompeius hadviselése a Földközi tenger kalózai ellen Kr. e. 67-ben. L. *Pompeius.*

Kalózhajó, l. *Kalózság.*

Kalózkodás, l. *Kalózság.*

Kalózlevél, l. *Kalózság.*

Kalózpók *(Pirata*, állat), a Farkaspókok *(Lycosidae)* családjába tartozó póknem. Hazánkban öt faja él. A vizek szélén tartózkodnak és a vizek felszinén futni tudnak.

Kalózság (ném. *Kaperei*, franc. *Course)*, más, mint a tengeri rablás. *Kalóz* (ném. *Kaper)* az, aki állami felhatalmazásból folytat fegyveres vállalkozást a tengeren, tengeri rabló az, aki állami felhatalmazás nélkül támad meg más hajókat fegyverrel. *Kalózhajók* (franc. *corsaires armateurs*, ném. *Kaperschiffe)* tehát az oly magánhajók, keresdelmi hajók, amelyek háborus időkben állami megbizást *(kalózlevél*, franc. *lettres de marque, commission de guerre*, ném. *Kaperbriefe)* nyernek arra, hogy ellenséges kereskedelmi hajókat és hadi dugárút szállító semleges kereskedelmi hajókat elfogjanak. Az 1856-iki párisi tengerjogi deklaráció kimondta a K. eltörlését (la course est et demeure abolie). Ehhez a nyilatkozathoz sok állam hozzájárult. Amelyik állam ehhez nem járult hozzá, azt a nyilatkozat nem köti. Ha azonban a nyilatkozathoz hozzájáruló állam mégis felszerelne kalózhajót, ezt a hajót nem lehetne tengeri rablónak tekinteni, az ily eljárás legföllebb a felszerelő állam felelősségét állapítaná meg. L. *Alabama-eset, Tengeri rablás.*

Kalpag, magyar föveg, mely szőrméből vagy nemezből készített hengerből áll, a henger felső nyilását kelméből (posztó, bársony stb.) varrt tölcséralaku sipka zárja el, melynek közönségesen bojtos csúcsa oldalt lelóg; a K.-nak felső szélén, az arc középvonalának irányában alkalmazták a forgót (l. o.). Nagy Frigyes huszárjai és a töröktatár lovasság szintén K.-szerű föveget viselt.

Kalpe *(Calpe)*, az ókorban a gibraltári szirt neve, amely az afrikai parton szemben levő Abilával (Dzsebel Mussza a mai Ceuta mellett) «Herkules oszlopai»-t alkotta.

Kalpi, város a brit-indiai ÉNy.-i tartományok Dzsalaon fekvő disztriktusában, a Dzsumna jobb partján, 10,139 lak.; cukor- és papirgyártással, pamutkereskedéssel.

Kalpisz a. m. *hidria* (l. o.).

Kalpo *(calpo)*, szardiniai súlymérték = 10 cantarelli = 422 kg.

Kalsa, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 376 tót és magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Nagyszaláncz.

Kalt., természetrajzi nevek után *Kaltenbach* Johann Heinrich nevének rövidítése. Szül. Kölnben 1807., megh. Aachenben mint reálisk. tanár 1876. Monographie d. Pflanzenläuse (Aachen 1843) és Die Pflanzenfeinde aus der Klasse der Insekten (Stuttgart 1872) c. munkái nevezetesek.

Kaltbad vagy *Rigi-Kaltbad*, l. *Rigi.*

Kaltenbach, *Johann Heinrich*, l. *Kalt.*

Kaltenborn von Stachau, *Karl*, báró, német jogtudós, szül. Halle a. S.-ban 1817 júl. 21., megh. Kasselban 1866 ápr. 19. 1861-ben a német jog rendes tanára lett Königsbergben. Különösen a népjog történetével foglalkozott. Művei: Kritik des Völkerrechts (Leipzig 1847); Die Vorläufer des H. Grotius (u. o. 1848, 2 rész); Kriegsschiffe auf neutralem Gebiete (Hamburg 1850); Grundsätze des praktischen europäischen Seerechts (2 köt., Berlin 1851); Geschichte der deutschen Bundes-

verhältnisse und Einheitsbestrebungen von 1806—1856 (2 köt., u. o. 1857); Einleitung in das konstitutionelle Verfassungsrecht (Leipzig 1863); Die Volksvertretung und die Besetzung der Gerichte, besonders des Staatsgerichtshofs (u. o. 1864).

Kaltenbrunner, *Karl Adam*, osztrák költő, szül. Ennsben 1804 dec. 30., megh. Bécsben 1867 jan. 6. Költeményeit felső-ausztriai dialektusban irta; drámái közül kettőnek volt szép sikere: Ulrike (1845) és Die drei Tannen (1862). V. ö. *Wihan*, K. A. K. (Linz 1904).

Kaltenleutgeben, falu Mödling alsó-ausztriai kerületi kapitányságban, a Liesing völgyében, 347 m. magasságban, híres vízgyógyintézettel, (1910) 1998 lak., cementgyárral. Mellette a 646 m. magas Hollenstein.

Kaltern, helység Bozen kerületi kapitányságban (Tirol), a *Kalterer See* közelében, (1910) 5102 lak. Van kerületi törvényszéke, apátsági temploma, 2 zárdája. Kitünő bort termő hely. Közelében van a St. Rochus fürdőhely és számos kastély.

Kalthauser *György*, építész, 1625-ben Kassán nyert polgárjogot. A szikszói templom restaurálását végezte 1629.

Kalthoff, *Albert*, német prot. teológus, szül. Barmenben 1850 márc. 5., megh. Brémában 1906 máj. 11. Előbb lelkész volt Nikkernben, majd (állásától téves tanai miatt 1878. megfosztatván) 1884-ig a berlini Reform-egylet alkalmazottja, aztán 1888-tól brémai lelkész; 1905. a német monistaszövetség elnökévé választotta. Főbb munkái: An der Wende des Jahrhunderts. Kanzelreden über die sozialen Kämpfe unsrer Zeit (Berlin 1898); Das Christusproblem. Grundlinien zu einer Sozialtheologie (2. kiad. Leipzig 1903); Religiöse Weltanschauung, Reden (u. o. 1903); Die Entstehung des Christentums (u. o. 1904); Was wissen wir von Jesus? (Berlin 1904); Zarathustra-Predigten (Jena 1904). Ezen kívül megalapítója a Das Blaubuch c. heti folyóiratnak. Hátrahagyott iratai közül megjelentek: Zukunftsideale (életrajzával); Das Zeitalter der Reformation és Vom innern Leben (Jena 1907).

Kalucsni v. *gummicipő*, l. *Galoche*.

Kaludjerovac, adók. Lika-Korbava vm. perušići j.-ban, (1910) 1048 horvát lak.; u. p. és u. t. Perušić.

Kaluga, 1. egyike a legkisebb *orosz kormányzóságoknak* Moszkva, Tula, Orel és Szmolenszk közt, 30.929 km² területtel; 1.412,900 (1 km²-re 45) lakossal. Egész K. alföld; keleti része dombosabb mint a Ny.-i; legmagasabb helye 277 méter. A kormányzóság nagyobb része az Oka vízkörnyékéhez tartozik, amely itt 267 km. hosszú és hajózható. A felületnek 54%-a áll megművelés alatt; sok helyen homokos, Mosszalszk járásban sok a mocsár és tőzeg; fekete föld kevés van. A főtermékek a zab, árpa, a jobb helyeken rozs és kevés búza; de nem elég a lakosok táplálkozására. D.-en sok a len. Mintegy 40 kisebb széntelep van, de leginkább csak Siszdra járásban bányásszák, ahol vasércek is vannak. Az állattenyésztés nem virágzó; ellenben az ipar aránylag jelentékeny. A főbb iparágak a vasipar, géppapirgyártás, bőrcserzés, olajkészítés, pamut-, posztó-, vászonszövés és szeszégetés. A legnagyobb vásárok Mescsovszkban vannak. — 2. K., az ugyanily nevű kormányzóság *fővárosa*, püspöki székhely, vasút mellett, (1911) 54,110 lak., jelentékeny bőr- és prémiparral, fegyver- és puskaporgyártással, élénk kereskedéssel; többféle, különösen ipariskolával. Ál-Demeternek volt székhelye, akit 1610. itt gyilkoltak meg.

Kalugyer, *caluger*, *kaloger (kalogerosz* gör. a. m. jó öreg), régi időkben így nevezték a görög kolostorokban a fiatalabbak az öregebb és tekintélyesebb szerzeteseket s ez volt az utóbbiak rendes címe. Később az összes szerzeteseket K.-eknek nevezték. A görög prologusok és paterikusok szláv nyelvre való fordításakor e szó fordítatlan maradt s így került az élő délszláv nyelvekbe, sőt a román nyelvbe is, mint a szerzetesek közönséges elnevezése.

Kalugyer (azelőtt: *Kaluger)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 1133 oláh lak., kik fazekasipart űznek; u. p. Vaskoh, u. t. Biharkristyór. K. környékén márvány is található. Itt fakad az *Izbuk* vagy *Dagadóforrás* név alatt ismeretes időszaki forrás, l. *Izbuk*.

Kalumba (növ.), l. *Jatrorrhiza*.

Kalumbin (növ.), l. *Jatrorrhiza*.

Kalumbógyökér (növ.), l. *Jatrorrhiza*.

Kalunda, bantu néptörzs, l. *Lunda*.

Kalunga (növ.), l. *Simaba*.

Kalusin *(Kaluszin)*, város Varsó orosz-lengyel kormányzóság Novo-Minszk járásában, ecet-, szappan- és gyertyagyárakkal. Nagy ezenkívül a talesz-szövés (a zsidók által imaruhához használt fehér-fekete szövet); kb. 8000 lak., legtöbbnyire zsidók.

Kałusz (ejtsd: kalyusz), város, K. galiciai kerületi kapitányság (1910: 97,441 lak.) székhelye, a Kárpátok É.-i lejtőjén, a Lomnica és vasút mellett, (1910) 8660 lak., sóbányászattal és főzéssel, gabona-, fa- és állatkereskedéssel. Miocén kősótelepe arról nevezetes, hogy fekvőjében kálisók is fordulnak elő, amit a hazai kálisókutatás szempontjából biztató körülménynek tekinthetünk.

Kaluszin, város, l. *Kalusin*.

Kałuszit (ásv.), a. m. *szingenit* (l. o.).

Kalvar, perzsiai súlymérték, l. *Charvar*.

Kálvária (lat. *calvaria* a. m. koponya, az aramiai *Golgotha* fordítása), az a hely, ahol Krisztust keresztre feszítették (l. *Jeruzsálem)*. K.-nak nevezik Krisztusnak Pilátus házától a K.-hegyig való utolsó útja (keresztút) festett v. faragott képekben való ábrázolását. Rendesen 14 jelenetet (stáció, állomás) foglal magában, amelyeknél a katolikusok, kivált a nagyböjti időben, az úgynevezett *keresztúti ájtatosságot* szokták végezni. Hazánkban a legszebb K. a selmeczi, külföldön: a frankfurti, lübecki, nürnbergi (Kraft Ádám reliefjeivel) stb. — Átvitt értelemben K.-knak nevezik mindazokat a szoborcsoportozatokat, amelyek Krisztust a keresztfán Mária és Szt. János ev. között ábrázolják.

Kálváriahegyi rendek. 1. *Kálváriahegyi papok* (Kalvaristák), világi papokból alakult missziótársulat. Alapította 1633. Charpentier Hubert Párisban. A forradalomban elenyészett. — 2. *Kálváriahegyi nővérek*. Alapította 1619. Cen-

turione Virginia Genuában szegény- és betegápolás céljából. Felső-Itáliában ma is működnek. — 3. *Kálváriahegyi benediktinák kongregációja (Calvaire-apácák)*, az Orléans-Longueville Antoinette hercegnő 1617. Poitiersben alapította kolostorból származott. Alapszabályait V. Pál és XV. Gergely hagyta jóvá. 1900-ban 7 háza volt Franciaországban és egy Jeruzsálemben.

Kalvarija, 1. az ugyanily nevű járás székhelye Szuvalki orosz-lengyel kormányzóságban, a Szeszupa mellett, kb. 8000 lak., akiknek nagyobb része zsidó. Itt született Maciejovski. — 2. *K.*, kis város Galicia Vadovice kerületében, járásbírósággal, kastéllyal és (1910) 1610 lak. Híres búcsújáróhely.

Kalvill-alma (franc. *Calville*, növ.), l. *Almafa*.

Kálvin *János* (tkp. Jean *Caulvin* v. *Chauvin)*, francia reformátor, szül. Noyonban 1509 júl. 10., megh. Genfben 1564 máj. 27. Atyja Gerard, városi jegyző és káptalani ügyvéd, anyja Le France Johanna, noyoni polgár leánya volt. Atyja kezdetben egyházi pályára szánta és Párisban taníttatta. 1529-ben atyja óhajára Orléansba, majd onnan Bourgesba ment jogi tanulmányok végzésére. Atyja halála után (1531), hogy humanisztikai tanulmányokat folytathasson, Párisba ment, hol teol. kérdésekkel is foglalkozni kezdett és pedig megismerkedvén Olevitanus Róbert révén a reformáció tanaival, egyre nagyobb mértékben a reformáció szellemében. Ettőlfogva állandó részt vett K. a reformáció támogatóinak párisi titkos összejövetelein s ő készítette 1533. barátja, Cop Miklós, a párisi egyetem rektora részére azt a beszédet, melyet ez Mindszentek napján Ferenc király előtt tartott s amelyben hangoztatott evangéliumi tanok miatt Párisból menekülnie kellett. K. is gyanuba kerülvén, szintén elhagyta Párist és egyideig Du Tillet angoulême-i kanonoknál tartózkodott, majd Margit királyi hercegnőnél Neragban töltött rövid időt. Szülővárosába 1534. tért vissza, majd újra Párisba ment, honnan azonban rövid idő mulva ismét menekülni volt kénytelen, mert I. Ferenc a reformáció hívei ellen a legszigorúbb üldözést rendelte el. K. Bázelba menekült és itt fejezte be 1535 aug. 20-án az Institutio religionis Christianae című művét, mely ismételten átdolgozva 1559-ben jelent meg K. életében utoljára és mely, mint a ref. teológia legmesteribb dogmatikai műve, évszázadokon át megtartotta a maga tekintélyét a ref. teol. irodalomban. (Magyar nyelvre először Szenczi Molnár Albert fordította le 1624., újabban Czeglédi Sándor és Ràbold Gusztáv 1909.) Ez a munka a keresztyén vallás teljes rendszerét tartalmazza világos előadásban, arra a prot. elvre alapítva, hogy a ker. ember hitének és vallásos életének egyedüli zsinórmértéke a szentírás. Az úrvacsora tanában K. Luthertől eltérőleg azt tanítja, hogy a hívó az úrvacsorai jegyekben Krisztus testét szellemileg veszi; a kegyelemről és az ember szabad akaratáról szóló részben a hívőknek az üdvösségre, a hitetlenek nek kárhozatra való eleve elrendeltetését tanítja (praedestinatio), az istentiszteletben az igehirdetésen, a keresztség és úrvacsora szakramentumainak kiszolgáltatásán kívül minden szertartást elvetendőnek állít.

Bázelből K. 1536. Renata ferrarai hercegnő udvarába ment, honnan azonban csakhamar szintén menekülni volt kénytelen és visszatérve szülővárosába, Strassburg felé vette útját. Ezen az útján (1536 júl.) Genfen ment keresztül, hol Farel, ki Genf reformációját sikerrel keresztülvitte, K.-t Genfben marasztotta, hogy a reformációt megszilárdítsa. Genfben vallástanítói, majd lelkészi állást nyert. Itt írta kátéját franciául (1537), majd latinul (1538), mely a világirodalom legelterjedtebb művei közé tartozik és mely magyarul 1695., újabb fordításban 1912. jelent meg. K. a legnagyobb fokú tevékenységet fejtette ki Genfben. Működésében főleg a Genfbe beköltözött francia menekült protestánsokra támaszkodott, kikkel szemben a tősgyökeres genfiek, kiknek a szigorú egyházfegyelem különben sem tetszett, ellenpárttá tömörültek, hogy *Farel* és K. uralmát megbuktassák. Az ő részükön volt a városi tanács is, mely a lelkészek előzetes megkérdezése nélkül (1538 márc. 11.) elrendelte az úrvacsorának a berni egyház szokása szerint, azaz ostyával való kiszolgáltatását. K. nem engedett és a városi tanács egyes tagjainak, kiknek botrányos élete ellentmondott az úrvacsora vételéhez szükséges keresztyéni bűnbánatnak, megtagadta az úrvacsora kiszolgáltatását. A tanács most úgy Farelt, mint K.-t száműzte és K. Strassburgba ment (1538 szept.). Az 1539-iki frankfurti birodalmi gyűlésen, az 1540-iki wormsi és az 1541-iki regensburgi vallásügyi értekezleteken ő képviselte a ref. irányt s ez alkalommal lépett Melanchtonnal baráti viszonyba.

Ezalatt Genfben a viszonyok gyökerestől megváltoztak. K. hívei többségre jutottak a tanácsban s 1541 májusában a tanács ünnepélyesen megkérte K.-t a visszatérésre, mely kérésnek K. engedett és ez év szept. 13. tényleg vissza is tért. Visszatérése után azonnal benyujtotta az általa készített egyházi rendszabályzatot, melyet a tanács elfogadott (1542 jan. 2.). Ebben állapíttatott meg Genf egyházi alkotmánya: nevezetesen felállíttatott a konzisztórium 12, felerészben egyházi, felerészben világi tagból; ez gyakorolta az egyházi fegyelmet, igazgatást. Ezzel a szervezettel adott K. főleg a genfi reformációnak teokratikus jelleget. A konzisztórium szigorúan járt el az erkölcsi libertinizmus ellenében úgyannyira, hogy 1542—1546-ig 58 személyt kivégeztetett és 76-ot száműzetett.

Nem kisebb szigorúsággal járt el a konzisztórium az eretnek tanok hirdetői ellen. *Bolsec*-et (l. o.), ki K. predesztináció-tanát elvetette, száműzte, *Servet* Mihályt (l. o.) a szentháromságról hangoztatott heterodox nézetei miatt kivégeztette 1553. Ez utóbbi esetben, mint azt a közzétett hivatalos adatok mutatják, nem játszott K. oly szerepet, mint amilyet ellenségei ráfogtak. A Servet-aktákat Rilliet Albert genfi tanár fedezte fel a városi levéltárban s részrehajlatlan megvilágításban adta ki 1844. Maga az eredeti okmány feltalálható K. összes műveinek braunschweigi kiadásában a VII. és VIII. kötetben.

K. végső harca a libertinusokkal 1555. ért véget, midőn a libertinusok fejétől, Berteliertől megtagadta az úrvacsorát. E tisztán egyházfe-

gyelmi kérdésben a többi svájci hatóságok, hova a kérdés felebbeztetett, K. mellett nyilatkoztak, kinek az az elégtétele is megvolt, hogy Berthelier és társainak összeesküvése felfedeztetvén, ezek menekülni voltak kénytelenek és K. újra Genf szabadsága megvédőjének bizonyult. 1559. Genfben teológiai akadémiát állított fel, hova a következő években a legkülönbözőbb országokból sereglettek az ifjak. K. hatása ezek révén külföldre egyre növekedő volt. Angolország, Skócia, Hollandia, Észak-Amerika, Cseh-, Morva-, Lengyel- és Magyarország ref. egyházai mind a K.-i elvek szerint alakultak. De hatása érezhető volt a német protestánsok körében is, hol a szigorú lutheránusok Melanchtont kripto-kalvinizmussal vádolták s K. ellen is a legerősebb támadásokat intezték, így különösen Westphal és Hesshusius, kiknek K. hasonlóan éles polemikus iratokban válaszolt. Kifejtett óriási munkássága, párosulva egyre fokozódó gyomorbajával, lassanként aláásta a különben is gyenge testü ember egészségét s 1564 május 27. bezárta küzdelmes életét. Neje (1539. Strassburgban vette nőül *De Bure* Idelettet, ki egy Störden nevű iparosnak volt özvegye) már 1549. meghalt, egyetlen fia pedig még anyja halálát megelőzően elhunyt.

K. önzetlenségét még ellenségei sem vonták kétségbe. Munkássága szinte hihetetlen volt. Majdnem naponkint prédikált. Hetenkint 3 teol. előadást tartott, mindig jelen volt a konzisztórium gyűlésein, vezette a lelkészek testületének (la vénérable compagnie des pasteurs) tárgyalásait, jogi és teol. döntő javaslatokat készitett, ő vezette a legfontosabb politikai tárgyalásokat, készitette az egyes bibliai könyvekhez s főkép az evangéliumokhoz még ma is sokszor idézett kommentarjait s folytatta ezenkivül óriási levelezését majdnem az összes európai államokban tartózkodó híveivel. Nyomtatott művein kívül a genfi és zürichi könyvtárakban körülbelül 3000 prédikációja és értekezése van kéziratban. Születésének 4 százados jubileumát 1909 július havában ünnepelték a genfiek az egész világ reformátusságának élénk részvételével, mely ünnepségeken a magyar ref. egyház is 125 taggal volt jelen. Munkái egybegyüjtve először Genfben jelentek meg (1617), azután Amsterdamban (1671). Halála 3 százados évfordulójára inditotta meg 3 strassburgi hittudós: Reuss, Baum és Cunitz K. összes műveinek (Opera omnia) legteljesebb kiadását, melynek első kötete 1863., az 59. pedig 1900. jelent meg. Ugyancsak halálának 3 százados évfordulóján épitették Genfben közadakozásból a «Reformáció csarnokát» (358,000 frank) felolvasások és könyvtár számára, melyben főleg a reformációra és K.-ra vonatkozó iratok lehetőleg teljes számban vannak összegyüjtve.

Irodalom. Bésa Th., La vie de J. Calvin, Genf 1564, új kiadása Paris 1869; Henry, Das Leben Johann Calvins, Hamburg 1835—41, 8 köt.; Kampschulte, J. Calvin, seine Kirche . . ., Leipzig 1869; Bungener F., Calvin, sa vie, son oeuvre et ses écrits, 2. kiad., Paris 1863; Lefranc A., La jeunesse de Calvin, u. o. 1888; Rilliet A., Relation du procès criminel intenté à Genève en 1553 contre Michel Servet, Genève 1844; Tweddie W. K., Calvin and Servetus, 1846; Stähelin E., Johannes Calvin, Elberfeld 1860; Hoff G. A., Vie de Jean Calvin, Paris 1877; Merle D'Aubigné, Histoire de la reformation en Europe au temps de Calvin, u. o. 1862—78, 8 kötet; Doumergue E., Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps; Révész Imre, K. élete és a K.-izmus, arcképpel, Pest 1864; Pruzsinszky Pál, K. János életrajza I.—II., a Református Egyházi Könyvtár IV. és VIII. kötete, Pápa 1909 és 1912; Emlékezés K.-ról, a reformátor születésének 4 századps évfordulójára irták dr. Antal Géza, dr. Erdős József, dr. Kun Béla, Nagy Károly, b. Pap István, dr. Pruzsinszky Pál, szerkesztette Szőts Farkas, Budapest 1909; K. János művei, szerkesztette Czeglédi Sándor, I.—XVII. köt. Pápa 1906—1911; K. János kisebb művei a rendszeres teológia köréből, fordította Czeglédi Sándor, u. o. 1912; K. levelei a nőkhöz, közzéteszi Pruzsinszky Pál, Budapest 1909; Emlékbeszéd K. János felett Merle D'Aubignétól, magyarra fordította Balogh Ferenc, Debreczen 1878; Janosó Sándor, K. János élete és egyházpolitikája, Nagyenyed 1894; Nagy Károly, K. teológiája, u. o. 1894.

Kálvineum. Az Orsz. ref. lelkészegyesület által szervezett s fenntartott nevelőintézet magyar ref. lelkészárvák részére, hogy a gyermekek internátusokban összegyüjtessenek s hajlamaiknak megfelelő pályára képeztessenek. Dr. *Baltazár* Dezső és *Kiss* Ferenc éveken át országszerte agitáltak az eszme érdekében s 3 év alatt több mint egy millió K alapot hoztak össze, melyhez a magyar társadalom felekezeti különbség nélkül hozzájárult. A fiuárvák részére 300,000 K költséggel 120 ággyal Hajduböszörményben épült az egyik K., melyben teljes ellátásban, családi gondozásban s középiskolai képeztetésben részesülnek, az utóbbira nem alkalmas fiuk ipari s kereskedői pályára utaltatnak és segélyeztetnek. A leányárvákat az intézet azon helyeken nevelteti, melyek az anya lakóhelyéhez legközelebb esnek s ezek inkább az anya gondjai alatt maradnak. Tervben van ezek számára egy internátus építése, mely célra Losonc ajánlott fel tetemes segítséget.

Kálvinista, a *Kálvin* János alapította reformáció követője.

Kálvinista pápa v. *Péter pápa*. Dávid Ferenc unitárius püspök adta e gúnynevet Meliusz (Horhi Juhász) Péter debreczeni kálvinista reformátornak.

Kálvinista Róma. Debreczen tréfás neve. Állítólag *Dávid* Ferenc unitárius püspök nevezte igy először a kálvinista várost.

Kálvinistatapló (növ.), a. m. fehér és fekete üröm, l. *Artemisia*.

Kálvinizmus, l. *Református egyház*.

Kalw *(Calw)*, járási székhely Schwarzwald württembergi kerületben, (1910) 5595 lak., kik gyapjutakarókat, trikó-árúkat készitenek és gyapotszövéssel foglalkoznak. A Nagoldon átvezető hidak egyikén architektonikus szempontból érdekes kápolna áll.

Kalwitz, német zenetudós, l. *Calvisius*.

Kalydon, l. *Kalidon*.

Kalydoni vadászat, l. *Kalidoni vadászat*.

Kályha, lakószobák és egyéb helyiségek felmelegítésére szolgáló fűtőberendezés. Különböző nemeit és szerkezetét l. *Fűtés* alatt. Anyaguk szerint a K.-k vas-K.-k és agyag- v. cserép-K.-k Az agyag-K.-k anyaguk szerint lehetnek: 1. *Közönséges színes K.* többé-kevésbbé tűzálló, vörös-sárgaszínű, homokos v. chamotte-os agyagból, szines, átlátszó (rendszerint zöld v. barna) ólmos mázzal (pl. az ó-német K.). 2. *Engobozott K.* tűzálló, színes agyagból, fehér, kaolinos agyagkeverékkel bevonva (l. *Engobe* és *Engobos kályhák)*. Az ilyképen nyert fehérszínű K.-csempét átlátszó, színtelen mázzal vonják be. Ilyen K. a meisseni, ú. n.

Beguss-Kachelofen; a magyar K.-s häuptolt K.-nak mondja. 3. *Fayence K.*-k (zománcos K., porcellán K.). Ezek anyagra nézve durva fayenceból valók, tehát sárga, meszes agyagból készülnek, melyet fehér, átlátszatlan zománccal (ú. n. Schmelz) vonnak be (pl. a berlini K.). 4. *Majolika K.*-nak mondják a többszínű, festett K.-kat. Ezek lehetnek durva fayence K.-k (pl. a svájci K.) v. színes mázakkal befestett engobos K. (modern majolika K.). A K.-k lehetnek agyaglemezekből összeépített K.-k (pl. a svéd K. és a kandallók) és csempékből (K.-flók) összerakott ú. n. csempe- K.-k.

Kályhacsempe a. m. kályhafiók, (l. o.).

Kályhaellenző, l. *Spanyolfal.*

Kályhafiók, a cserépkályha alkotórésze: rendesen négyszögű, kívül többnyire mázzal borított, égetett agyaglemez, a kályha belseje felé fordított oldalán a széleken 5—8 centiméternyi fölálló szegéllyel, az ú. n. bordákkal, melyek a K. meggörbülését a tűzben megakadályozzák s melyeknek segélyével a fiókokat pontosan egymáshoz illesztik. A hézagokat agyagtapasszal kenik ki. A K.-nak külső, mázas oldala vagy mélyített és domborművesen díszített, vagy egészen sima; az első eljárás helyesebb, mert a fiók úgy elkészítve több meleget sugároz ki. Magyar specialitás a csillám-pikkelyekkel behintett mázatlan fiók. Az eddig ismert legrégibb magyar K.-töredék a XIV. sz. végéből származik s az orsz. iparművészeti muzeum tulajdonában van.

Kályhagyártás, l. *Kályha.*

Kályhák, l. *Kályha.*

Kalykadnos *(Kalikadnosz)*, folyó, l. *Gök-szu.*

Kalymna *(Kalymnos)*, sziget, l. *Kalimna.*

Kalypso, a görög mitológiában Atlas leánya, Ogygia nevű mesebeli szigeten lakó nimfa. K. alakjának az Odysseia V. éneke örök életet szerzett. Ebben Homeros elmeséli, hogy K. az Ogygiára vetődő Odysseust magához láncolni törekedett. A ravasz hős hét évig élvezte is a bájos nimfa szerelmét, de utóbb mégis megszállja a honvágy s ezért, mikor az istenek megnyitják előtte az utat, otthagyja K.-t, ki keserves fájdalommal az istenek akarata előtt meghajolni kénytelen.

Kám, Noé fia, l. *Kham.*

Kám, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 833 magyar lak., postahivatal; u. t. Rum.

Kama (votják: *Budzsim-Kam*, csuvasz: *Soigaadil*, tatár nyelven: *Csolman Idel* v. *Ak Idel*, ezek a szavak mind «fehér folyót» jelentenek), a Volga legnagyobb mellékfolyója, Vjatka kormányzóságban ered mocsarakból, eleinte ÉK.-i irányban folyik, átmegy Perm kormányzóságba s Ny.-i majd D.-i irányú folyás után Kazántól 69 km.-nyire a hasonlónevű kormányzóságban torkollik. 3—26 m. mély, csendes esésű folyó, a Visera torkolatától kezdve hajózható, kb. 1886 km. hosszú, ebből 1500 hajózható. Vízvidéke kb. 524,757 km². Az év nagyrészében be van fagyva, csak alsó részén enged ki hosszabb időre. Mellékfolyói balról: a Visera, Csusszovaja, Bjelaja; jobbról pedig az Inva, Obva és Vjatka. Különösen az Ural bányáinak termékelszállítása szempontjából fontos, s ezért forgalmas a hajóközlekedés.

Káma (szanszkrit) a. m. kívánság, vágy; a szerelem istenének neve az indeknél *(Manmatha* is). A nemesebb szerelmi érzés megszemélyesítője, mint a görög Eros. Páván lovagol és virágnyillal sebez. Nevezik Anangának is (a. m. testetlen), mert a monda szerint Siva egyszer haragjában hamuvá égette és azóta valódi testét elvesztette. Felesége a szép *Rati* (a kéj).

Káma *(Bubalis caama* F. Cuv., állat), az Antilópok családjába, a Tehénantilópformák (Bubalinae) alcsaládjába tartozó emlős állatfaj. Afrika keleti felének szívében 5—10 főnyi csapatokban él. Fiatal korától fogságban tartva megszelidül, öreg korában azonban újból elvadul. Húsa nagyon ízletes, ezért nagyban vadásszák. Bőréből takarókat, szíjakat, szerszámokat, kemény szarvaiból különböző dísztárgyakat készítenek. A búrok *hartebeest* néven ismerik.

Kámaháza, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 150 magyar lak.; u. p. Páka, u. t. Rédics.

Kamajura, a tupi nyelvcsaládhoz tartozó indiánus törzs Braziliában.

Kamakura, város Nippon japáni szigeten Szagami tartomány Kanagava kenjében, a Szagamii-öböl mellett, 6000 lak. A XII. sz. végén Joritomo sogunnak volt székhelye. Egykori nagyságáról számos rom, továbbá a Haciman-templom és közelében a Daibuc tesz tanubizonyságot. Ez utóbbi 13 m. magas, Buddhát ábrázoló, bronzból készült szobor, amelynek belseje kápolnául szolgál.

Kamala, féregűző szer. Vörös por, melyet a Mallotus philippinensis (l. *Mallotus)* gyümölcseit fedő mirigyekből és szőrökből nyernek. Hatóanyaga a rottlerin.

Kamaldolii szerzetesek *(Congregatio camaldulensis)*, a Szt. Benedekrend egyik ága (a rendi öltöny fehér). Alapította 1012. Szt. Romuald (megh. 1027 jún. 19.) az Arezzo mellett fekvő és Aretini Maldolótól (innen Campo Maldolo, Camaldoli) átengedett Casentino-völgyben. Megerősítette II. Sándor 1072. A rend tagjai Szt. Benedek szabályai alapján szigorú remete-életet éltek. Külön-külön cellákban laktak, ahonnan csupán a közös imádság elvégzésére gyűltek össze. A hús és bor élvezésétől tartózkodtak. Alapszabályenyhítések, többféle reformok és a Szt. Rudolf coenobita kongregációjának csatlakozása önálló kongregációk létesítésére vezetett. Jelenleg 3 ilyen kongregáció van: 1. Etruriai remete-kongr. 2 remeteséggel (Camaldoli eremo) és 3 kolostorral; 2. Montis coronae remete-kongr. 1905-ben 10 remeteséggel és kolostorral; 3. Murano szt.-mihályi coenobita-kongr. (Velence mellett) 4 kolostorral. Hazánkban is volt több kolostoruk, egy Majkon (l. o.), egy a landzséri vár alatt (alapította Esterházy Pál), egy Nyitra mellett a Zoboron (alapította Jáklin Balázs nyitrai püspök) és végre egy a lechnitzi völgyben (alapította Mattyasovszky László). II. József császár azonban eltörölte 1782. mindnyájukat. A szemlélődő életet folytató K. a hitterjesztés, a tudomány és művészet, valamint a föld- és erdőmívelés terén is nagy érdemeket szereztek. Több kitűnő férfiú vált ki soraikból, köztük XVI. Gergely pápa, továbbá nevezetességre tett szert querfurti Bruno, aki apostoli működésében hazánkban is megfordult. Irodalommal foglalkoztak: Justiniani (megh. 1528.) és Collina Bonifác, aki Corneille és Racine fordításával szerzett érde-

meket. Női szerzetek is keletkeztek, amelyek a *kamaldolii apácák* nevét viselték. Az első ilynemű zárdát Szent Rudolf alapította 1086. St. Pietro di Lucóban. Jelenleg még 5 kolostoruk van (Róma, Florenc stb.). V. ö. Riv. Stor. Bened. 2. (1907); *Schiaparelli* és *Baldasseroni*, Regesto di Camaldoli (1907).

Kamaldunum (*Camalodunum*), a rómaiak első katonai gyarmata Britanniában, melyet Claudius császár alapított 43. Kr. u. Nyoma megmaradt a mai Maldonban Colchester mellett.

Kamalin, *kamelot*, teveszőrből késztilt posztó, melyet a XIII. sz.-tól kezdve többször említenek okleveleink. L. *Csemelet* és *Kamelott-szövet*.

Kamantok vagy *gamantok*. Abessziniában pogánysággal kevert keresztény hitfelekezet hivei.

Kamaon, brit-indiai terület, l. *Kumaon*.

Kamara v. *kamra*, kisebb-nagyobb, födött és elzárható helyiség, mely lakásul csak kivételesen (cselédség részére háló-K.), inkább bizonyos tárgyaknak raktározására szolgál, mint pl. élés-K., fás-K., szerszám-K. stb. Céljához képest szabják meg nagyságát és belső berendezését; míg pl. a fás-K. egyszerű deszkákból összerótt helyiség is lehet, addig gazdagabban fölszerelt istállók szerszám-K.-ja keményfa-padozattal, magas lamberiával (hogy a szerszámok könnyen ne rozsdásodjanak) bír, sőt néha füthető is.

K. a közjogban többféle értelemben használt szó: 1. A népképviseleti, törvényhozó testületek (alsó K. és felső K. a. m. a képviselők testülete [képviselőház v. második K.] és felsőház [szenátus, főrendiház v. első K.]). Nálunk (és Angliában) ide vonatkozólag a legális műszó: *ház*. Az irodalom azt a rendszert, amelyben az országgyűlés egy avagy két külön testületben működik, egy v. két K. rendszerének nevezi. 2. A fejedelmi család tagjainak udvartartása. 3. Az udvari javak, utóbb általában az államjavak vagyonkezelő hatósága, tehát a *kincstár* és hivatalai. Innen néha a pénzügyi tudományokat *K.-i tudományoknak* (l. o.), *kameraliáknak* is nevezik. Nálunk 1848 előtt az állami pénzügyek kezelésével megbizott kormányszék a *magyar királyi udvari K.* volt, melyet I. Ferdinánd állított föl Pozsonyban. Hatásköre, a hadi adót nem számítva, az összes közjövedelmek igazgatására kiterjedt; így a korona-, kincstári jószágokra, só- és bányaügyekre, harmincadokra, posta-regálékra, valamint a szabad királyi városok gazdasági életének felügyeletére. Alája voltak rendelve: a selmeczi fő-K.-grófi hivatal a beszterczebányai K.-val és a körmöczi, szomolnoki, nagybányai bányahivatalokkal; továbbá a bánsági bányaigazgatóságok; a kassai, temesi, szepesi, zágrábi, máramarosi és zombori K.-i adminisztrációk, a harmincad- és sóhivatalok. Keletkezésekor a *bécsi udvari K.-val* szemben alárendelt helyzetbe jutott, de országgyűléseink függetlenítését sürgették és annak biztosítására számos törvényt alkottak. A K. élén egy világi rendű elnök (camerae praeses) és egy alelnök állott, akik a K.-i tanácsosokkal (kettő a főúri rendből, 10—11 a köznemesi rendből kinevezve), vezették a kormányszék ügyeit. 4. Bizonyos foglalkozású egyéneknek törvény szerint megalkotandó érdekképviselete (kereskedelmi és ipar-K.-k, közjegyzői, ügyvédi K.-k stb.). 5. Egyes külföldi országokban a társas felsőbiróságok.

K., az elülről töltendő lövőfegyvereknél a cső üregének leghátsóbb, a lőpor befogadására szolgáló, a csőüreg többi részeinél kisebb átmérőjű része. — L. még *Akna*, 3.

Kamara-áztatás (bány.), a sóbányamívelés egyik neme, mely szerint a sótartalmú agyagból kioldják a konyhasót. Az osztrák tartományokban alkalmazzák. A föld szine alatt 40—50 m.-nyire egymás alatt és 60—70 m.-nyire egymástól 40—50 m. terjedelmű kamarákat rendeznek be, melyeket tiszta vízzel töltenek meg a kamarák menynyezetéig. A mennyezet rendesen 2—2·5 m. magasságban áll a talp felett, és azon igyekeznek, hogy e magasság mindig egyenlő maradjon. A sós vizet azután, ha telítve van, időszakonkint lebocsátják és tiszta vízzel pótolják; de vannak úgy berendezett áztató kamarák is, melyekből folytonosan folyik a telített sós víz, a tiszta víz folytonos befolyása mellett.

Kamara-duetto, l. *Duetto*.

Kamaraénekes, ép úgy mint *kamara-virtuóz* stb., valamely udvar által kitüntetésképadott cím. A kamarazene fogalmával nem függ össze.

Kamaragrófok, az Árpád- és vegyeskorban a pénzverés, bányabér és kamarai nyereség beszedésére alkalmazott főtisztviselők. Más nevek alatt: bányagróf, királyi kamara grófja és mestere, kamarai nyereség grófja, pénzverési elnök. Ezek alá voltak rendelve a pénzverők, pénzcserélők, pénzváltók, adókivetők és behajtók, kik mindnyájan a kincstárnok v. főkamarás, később a kamara elnökének kormányzata alatt állottak. (V. ö. *Rupp*, Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, II. 159.) Székhelyeik voltak: Pozsony, Visegrád, Buda, Székesfehérvár, Esztergom, Pécs, Szerém, Nagybánya, Körmöcz, Selmecz, Gölniczbánya, Szomolnok, Kassa, Rozsnyó, Lőcse, Verőcze, Szeged, Zágráb, Nagyszeben, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Brassó, Segesvár, Nagy-Enyed, melyek mint pénzverő helyek oklevélileg igazolhatók. L. még *Főkamaragróf*.

Kamarahang a. m. normális hangmagasság. A XVI—XVII. sz.-okban a hangolás magasabb volt, mint ma. Midőn az egyházi zenével szemben kialakult a *kamara-zene*, az abszolut hangmagasságot leszállították. A párisi akadémia 1858. megállapította a *Diapason normal*-t, az egyvonásos *a*-t egy másodpercenként 870 egyszerű rezgést végző hangnak tekintve.

Kamara-hangolás. Régebben a nemzetek és korszakok nem tudtak megegyezni egy bizonyos hangmagasságban. Nem is tudták akkor még megszámlálni a rezgéseket. Egy és ugyanaz a nevű hang az orgonán magasabban szólott, mint a templomon kívül a kamarazenében. Ma a normális hangmagasság (diapason) az, amelyet a párisi akadémia 1858. megállapított és a bécsi konferencia (l. *Hangolás*) magáévá tett. Ma ez a K.

Kamara haszna, l. *Kamarai nyereség* és *Adó*.

Kamarai hivatal, l. *Királyi kamara*.

Kamarai jószág a. m. *kincstári javak* (l. o.).

Kamarai nyereség (*lucrum camerae*), az a haszon volt, melyet a magyar kincstár az Árpádházból és a későbbi vegyes házakból származó

királyok alatt a pénz évenkénti v. időközönkénti felcseréléséből, illetőleg a pénzbeváltásból húzott. A királyok jövedelmeik emelése végett egyre rosszabb pénzt vertek, a forgalomban levő pénzt pedig az új kisebb értékű pénzzel cserélték ki. Igy pl. a XIV. sz.-ban egy márka (fél font) szinezüstből 480 dénárt verettek, ellenben a közönség csak 400 dénárt kapott egy márkában. Itt tehát 80 dénár haszna volt a kincstárnak. Viszont a beváltásnál csak 480 dénárt fogadtak el egy márkában s azért 400 dénárt adtak. Néha azonban 480 dénárnál is többet vertek egy márkából s a pénz értékét így csökkentették *(demonetizálás)*. Mivel sohasem lehetett minden forgalomban volt érmet az új éremmel kicserélni, rövid idő alatt a legkülönbözőbb alakú és értékű pénzdarabok forogtak a nép kezén. Igy pl. hazánkban Kálmán király alatt (17 éven át) több mint 127-féle pénz bocsáttatott ki. De így volt ez egész Európában a forgalom nagy hátrányára. A pénz iránti bizalmatlanság miatt vásárokon a kereskedők súllyal mérték a pénzt, azt kutatva, hogy hány darabnak súlya tesz ki egy márkát. Pénzhamisítás is sűrűn fordult elő. K. alatt értették azt az adót is, melyet a kamara grófja a vármegyékben annak fejében szedett, hogy azokat jó pénzzel látja el. Ez az adó Károly Róbert idejében portánként 18 dénárban állapíttatott meg. Azonban ez a megoldás sem volt tartós, a K. újból csak megjelent később is az állam bevételei között. Legjobb pénz hazánkban III. Béla korában, a legrosszabb II. Endre, Zsigmond és a két utolsó Jagelló alatt veretett. A K. alatt később, amikor már jó pénzt vertek, az állami egyenes adó egy nemét (a telekadót) értették, mely alakjában 1595-ig megmaradt. V. ö. *Thallóczy* Lajos: A kamara haszna (lucrum camerae) története. (Budapest, 1879).

Kamarai tudományok alatt a pénzügyi tudományokat, különösen azokat értették, melyek az államjavak kezeléséhez megkívántattak. Ide számították különösen a mezőgazdasági és erdészeti technikai ismereteket, a pénzügytant, nemzetgazdaságtant stb. Főleg a gyakorlat követelményeit szolgálták.

Kamarai tudósítások (ném. *Kammerberichte)*, a kamarák (külföldi törvényhozó testületek) üléseiről adott hivatalos vagy magánjellegű tudósítások.

Kamarai vagyon (ném. *Kämmereivermögen)*, alatt a német államokban a községek ingatlan vagyonát értik.

Kamarajáték, a szinpadon oly drámai művek előadása, melyek természetüknél fogva kisebb szinpadot, finomabb és intimebb előadásmódot igényelnek. A modern szinpadon több kisérletet tettek velük. Reinhardt Max Berlinben 1906. külön szinházat nyitott K. előadására. Budapesten *Feld* Irén (l. o.) tett ilyen, de elszigetelt kisérletet.

Kamarajavak a. m. *kincstári javak* (l. o. és *Államjavak)*.

Kamarakövet *(camerae nuntius)*, Franciaországban a hercegihez hasonló — most már elenyészett — méltóság.

Kamaran, kis szigetcsoport a Vörös-tengerben, a Rasz-el-Bajad arábiai fok közelében. 1858 óta Anglia birtoka.

Kamaranégyes társulat, kamara-zene művelésére alakult quartett vagy egylet, amely ilyen előadásokat rendez.

Kamarapura, Asszam (l. o.) tartomány régi neve.

Kamarás v. *aranykulcsos*, udvari méltóság; a rangot a király adományozza azon nemes származásuaknak, kik a 8 apai és 8 anyai nemes őst feltüntető ősi próbát leteszik, legalább 24 évesek s megfelelő vagyonnal rendelkeznek. A K. ünnepélyes esküt tesz, a cs. és kir. főkamarásnak van alárendelve; viszont mindazon előjogokat élvezi, melyek az udvarnál való megjelenhetéssel járnak; az 5. díjosztályba tartozik; háromféle egyenruhája van (dísz-, kis- és gyászegyenruha), de magyar díszruhában is végezheti szolgálatát; díszjelvénye: kétfejű sasos arany rojton függő arany kulcs. L. még *Főkamarásmester*. — *Pápai K.-ok* azok a papok és világiak, akik ezt a címet a kat. egyház feje, a pápa körül teljesített szolgálataiknál fogva v. személyes kitüntetésként viselik: 1. a valóságos titkos K.-ok az egyházi rendből (camerieri segreti participanti); ide tartoznak: a titkos alamizsnás, a különféle titkárok, a subdatarius stb.; 2. a valóságos titkos K.-ok a világi rendből (camerieri segreti di spada e cappa participanti), a különféle apostoli paloták elöljárói, az arany rózsa átadója stb. A többiek, úgy az egyh., mint világi rendből, tiszteletbeli K.-ok.

Kamarastílus, l. *Kamara-zene*.

Kamaraszolgák *(császári K.)*, így nevezték egy időben Németországban a zsidókat, minthogy a császárnak, mint védőjüknek adót fizetni tartoztak.

Kamarás zsilip v. *kamarazsilip*, l. *Csege*.

Kamaravagyon a. m. kincstári javak (l. o.).

Kamara-vájás (bány.), a sóbányaművelés neme, melyet Máramarosban és Erdélyben alkalmaznak a kősó nyerése céljából. Régebben a sótömzsöt fedő közeten keresztül aknát mélyítettek egészen a sótömzsig és még ebben is néhány ölnyire, azután elegendő sótömeget mennyezetnek hagyván, tovább mélyítették az aknát, de mennél mélyebbre hatoltak, annál szélesebbre és szélesebbre vették ki a sót, és így harangalakú üregeket vágtak ki, melyek 60 és több ölnyi mélységre terjedtek 20—25 ölnyi legnagyobb átmérővel. Újabb időkben a szállító aknát nem a kamara közepe felett nyitják, hanem oldalvást a meddő kőzetben. A marosújvári sóbánya berendezése e tekintetben mintaszerű.

Kamaravirtuóz, l. *Kamaraénekes*.

Kamara-zene, eredetileg a. m. udvari és világi zene. «Kamará»-nak mondták a régi fejedelmi és egyéb udvartartások vezetőségét. K. — körülbelül a XVII. sz. óta — ellentéte volt az egyházi zenének. Ma főként szemben áll az orkeszter- és szinházi zenével, a nagy hangszeres és nagy vokális ensemble-okkal. Egy vagy csak *kevés* számú hangszerre, illetőleg énekhangra írt zene: alkalmas arra, hogy a szobában *(camera)* is előadják. Ezek az elnevezések: *kamara-kantáta, kamaraszonáta, kamara-koncert, kamara-duett* arra céloznak, hogy az illető műveket nem templomi v. szinházi előadásra szánták.

Kamarazsilip, l. *Csege*.

Kamarcai főesperesség, a zágrábi püspökséghez tartozott. A Dráva jobb partján kb. a mai Ludbregtől Gyurgyevácig terjedt. Délen lenyúlt egész Belovár környékére s a Csázma patakig. A belovár-körösmegyei Kamarca pataktól vette nevét. V. ö. *Csánki*, Körösm. (65—70.).

Kamaresz, barlang a krétai Ida-hegy tövén, amelyben először találtak a krétai kultúra egy szakát jellemző, sajátságos díszű cserépedényeket, a K.-stílű vázákat.

Kamarilla (a spanyol *camarilla*-ból a. m. kis szoba). VII. Ferdinánd spanyol király uralkodása óta (1814) azt az udvari kört értik alatta, amely, mintegy a törvényes kormány mellett és ellenére kialakult második kormány, az államügyek vitelét alkotmányos jogkör nélkül döntő módon befolyásolja. A magyar nemzet alkotmányos törekvései ellen az 1848—49-iki években kifejtett ellenállást a köztudat az akkori K.-nak, az e törekvésekkel ellenszenvező főhercegeknek és híveiknek tulajdonította. A *bécsi K.* elnevezés a szabadságharcot megelőző hónapokban jött divatba. Sokan tudni vélik, hogy ez a K. akkor Zsófia főhercegnő, Lajos főherceg, Windischgrätz, Jellachich és Jósika Samu báró társaságából állt. Mások, így *Kovách* Lajos is, a K. létét egyenesen tagadták. (V. ö. Kovách cikkét a Bud. Szemle 1883. évf.).

Kamariya, áttört stucco keretbe foglalt, színes ablaküvegezés egyiptomi mecsetek imádkozó fülkéi fölött, virágvázás, feliratos díszítéssel. Legszebb emlékei a XIII. sz. végéről valók.

Kamásli, l. *Lábszárvédő*.

Kamasszincok, délszibíriai szamojéd nép, a Jenisszejhez tartozó Kan és Mana folyók mellett. A K. vadászok és részben rénszarvas-tulajdonosok. Számuk csekély.

Kamasz, a serdülő korban (12—16 év) levő fiú neve. Az e korú leányt a művelt körök nálunk is a német eredetű *bakfis* névvel jelölik. L. *Életkor*.

Kamat (lat. *usurae*, német *Zinsen*, fr. *intérêt*, ang. *interest*, ol. *interesse)*, az az ellenérték, melyet bizonyos mennyiségű fajlagosan meghatározott dolgok átengedéséért ugyanazon nemű dolgokban fizetnek. Pénzt pénzért, buzát buzáért. Az illető dolgoknak azt a mennyiségét, melynek átengedéséért a K. jár, tőkének (Kapital, caput, sors) nevezzük.

A K. magában foglalja az átengedett tőke használati díján kívül a kölcsön kockázatának díját is. Ennek megfelelően a hosszabb időre adott kölcsönöknél felszámított K. (pl. jelzálogos K.) és *kamatláb* (l. o.) más lehet, mint az, amelyet rövid határidőre kell fizetni, mint a lombard-K.-láb (l. *Lombard)*, a kereskedői vagy bank-K.-láb és különösen a váltó-K.-láb *(diskont)*.

A K.-tartozás feltétele valamely főkövetelés, mely a tőke visszafizetésére irányul s mely főkövetelés megszűnésével a K.-tartozás is megszűnik. A K.-tartozás alapulhat jogügyleten vagy törvényen. Eszerint beszélhetünk «ügyleti» vagy «törvényes» K.-ról, mely utóbbinak legnevezetesebb válfajai a «késedelmi» és a «per»-K. (l. *Késedelmi kamat*, *Perkamat)*.

A K.-tartozást már a rómaiak törvényileg szabályozták. A XII. táblás törvény legmagasabb K.-lábul a «faenus unciarium»-ot állapította meg ($8^1/_3$%). A későbbi időkben 12% volt a törvényes maximum, majd Justinianus óta «előkelő személyek» 4%-nál, kereskedők 8%-nál, mások 6%-nál többet nem igényelhettek. A kánonjog a K.-ot egyértelműnek tekintette az uzsorával s ezért a K.-vételt feltétlenül eltiltotta, de már 1567. a német-római birodalomban birodalmi határozat állapítja meg a szedhető legmagasabb K.-lábat 5%-ban. Hazánkban az 1647. CXLIV. t.-c. már megengedi, hogy az adósok magukat minden száztól hattal számítandó törvényes K.-ra kötelezzék. Az 1802. XXI. t.-c. pedig kimondja, hogy «az, aki magának mértéken túli összeget köt ki, a bíró bölcs belátása szerint meghatározandó pénz- v. fogházbüntetéssel fenyíttessék.» Az osztrák polgári törvénykönyv uralma alatt a törvényes K. 4%-ot, kereskedők és gyárosok között kereskedési ügyletből származott adósságnál 6%-ot tett ki. Szerződésileg zálog mellett 5%-nál, zálog nélkül 6%-nál többet kikötni nem lehetett. Az alkotmány helyreállítása után az 1868. XXXI. t.-c. a szerződési K.-lábnak minden korlátozását megszüntette s ebből folyólag a K.-ot a szerződő felek, de csak írásbeli szerződés által, tetszésök szerint állapíthatták meg. A törvényes K. 6%. Kamatkamat csak világos kikötés, vagy pedig a lejárt K.-nak beperlése esetében jár. Az ország azonban csakhamar arra a szomorú tapasztalatra jutott, hogy a *K.-szabadság*, ha a szabadelvüség követelményeinek megfelelne is, legalább is időelőttinek bizonyult. A pénzkereslet és kínálat közötti tényleges viszony a kölcsönvevőknek a tőke általi kizsákmányolását vonta maga után: 40, sőt 60%-os K.-kikötések gyakoriakká váltak. E visszaélések hatása alatt az 1877. VIII. t.-c. ismét visszatért a K.-maximum álláspontjára s a 8%-nál magasabb K.-tól a bírói jogsegélyt megtagadta, e célból különösen azt rendelvén, hogy *a)* közjegyzői okiratban 8%-nál magasabb K. ki nem köthető, az ezzel ellenkező okirat közokirat, illetőleg közjegyzői okirat erejével nem bír; *b)* 8%-nál magasabb K.-ot biztosító zálogjog előjegyzése vagy bekeblezése el nem rendelhető: *c)* 8%-nál magasabb K. a bíró által meg nem állapítható, még akkor sem, ha a magasabb K. bírói egyességben köttetett ki. A megfizetett, habár 8%-nál magasabb K.-ot visszakövetelni nem lehetett, csakis a 8%-ot meghaladó s előre levont K. és a félévet meghaladó időre levont, habár a 8%-ot meg nem haladó K. a tőkéből levont összegnek tekintendők. Még tovább megy az 1883. XXV. t.-c. (uzsoratörvény), mely az uzsorás ügyletet bíróilag semmisnek nyilvánítandónak rendeli s a megsemmisítés jogkövetkezményeit megállapítja; ha a 8%-ot meghaladó K. kikötése az adós szorultságát, könnyelműségét v. tapasztalatlanságát felhasználva a hitelezőnek aránytalan hasznot biztosít s az adós anyagi romlását idézheti elő: az ügylet uzsora okából semmis s az adós a fizetett egész K.-ot és annak 6%-os kamatát visszakövetelheti, a hitelező pedig uzsoravétség miatt büntetendő (l. *Uzsora)*. A most hivatkozott törvény szerint a három esztendő alatt nem követelt K.-ok elévülnek. A pénzintézeteknél elhelyezett betétek K.-a azonban csak a rendes 32 évi

elévülési idő leteltével évül el. Az 1877. VIII. t.-c. érintett rendelkezései nem alkalmazandók váltókövetelésekre — mihez képest itt *előzetes K. (discont)* is korlátlanul levonható — és bejegyzett kereskedők kölcsönös kereskedelmi ügyleteiből eredő követeléseire; az 1883. XXV. t.-c. pedig nem nyer alkalmazást bejegyzett kereskedők, mint hitelnyerők kereskedelmi ügyleteire.

A törvényes K.-lábat az 1895. XXXV. t.-c. 5%-ra szállította le, majd az 1895. XXXVI. t.-c. e törvény érvényességét Horvát-Szlavonországokra is kiterjesztette. Váltókövetelések után azonban a törvényes K. továbbra is 6% maradt. Nem K. a részvények és szövetkezeti üzletrészek után járó és a közéletben gyakran szintén K.-nak nevezett osztalék (l. *Osztalék)*. A munkásvédő törvények tilalmazzák és kihágásként büntetik a gazdasági, vízi, vasúti és erdőmunkásoknak, napszámosoknak és dohánykertészeknek munkabérükre adott előlegük után K. szedését. (L. még *Kamatláb, Késedelmi kamat, Uzsora)*.

Kamatadó, l. *Tőkekamat- és járadékadó*.

Kamatbiztosítás a. m. valamely értékpapirra (részvény, elsőbbségi kötvény stb.) v. vállalatra nézve kötelezettséget vállalni, hogy az bizonyos előre meghatározott százalékot fog jövedelmezni. Ha a papir v. vállalat azt a jövedelmet nem hozná meg, az, aki a K.-t vállalta, a hiányt sajátjából tartozik pótolni. Leginkább az állam v. tartomány szokott K.-t vállalni.

Kamatcók, elavult kifejezés, melynek értelme azonos a *szelvény-utalvány* értelmével és így a szelvényíven levő azt az utalványt (talon) jelenti, mely az értékpapir tulajdonosát arra jogosítja, hogy annak alapján az illető értékpapirhoz tartozó további kamatszelvényeket kiváltsa.

Kamatív, egyrészt a *szelvényív* (l. *Kamatszelvény* és *Szelvényív)* elnevezés helyett használatos kifejezés, másrészt azt az ívet jelenti, melyen a bankok a kamatozó folyószámlák, vagy takarékbetétek kamatait kiszámítják. L. még *Folyószámla*.

Kamatjáradék, a járadéknak az a neme, mely valamely tőkének időszakonként folyósított kamataiból ered.

Kamat-járadékadó, l. *Tőkekamat- és járadékadó*.

Kamatjegyzék, a kamatokról szóló írásbeli elszámolás. L. még *Kamatív*.

Kamatláb, a kamat mértéke, vagyis 100 tőkeegységnek egy időszakra eső kamata. A kamat tehát arányosan nő, ha a tőke, az időtartam v. a K. emelkedik. A tőke nagysága és a kamatozási időtartam minden ügyletnél fix adat, míg a K. egyezkedés tárgya. A kamatozás alá kerülő ügyleteknél különféle K. jöhet számításba: 1. *magán-K.*, mely a szerződő felek között teljesen szabad egyezkedés tárgya; 2. *bank-K.*, az ország jegybankja által közhírré adott K., melyen a jegybank üzlethelyiségében a prima kereskedelmi váltókat leszámítolja. Ehhez viszonyul a bank egyéb ügyleteinél számításba veendő K.; 3. *általános* v. *piaci K.*, mely az általános gazdasági viszonyok tekintetbevételével egy bizonyos időpontban a tőkék jövedelmezőségét jelzi; 4. *törvényes K.* (nálunk 5%), az a K., mellyel a per alatt levő követelések a követelés esedékességétől a jogerős ítélet végrehajtásáig kamatoznak; 5. *uzsora-K.* (nálunk 8%), az a legmagasabb K., melyet a hitelező az adósától az uzsora-törvény értelmében szedhet.

Kamatláb-politika, l. *Bankpolitika*.

Kamatleszállítás, l. *Bankpolitika* és *Konverzió*.

Kamatos-kamat. Hosszabb időre kölcsönzött összegeknél nemcsak a tőke kamatozik, hanem évenként v. félévenként stb. az időközben esedékes kamatokat is a tőkéhez csatolják és a következő évre, félévre stb. már e kamat után is jár kamat. Az ilyen módon elért kamatot nevezik K.-nak. Ha pl. 4%-os kamatot számítunk egy évre, akkor 1 K-ból az év végén kamattal együtt 1·04 K lesz és T K-ból $T \times 1{\cdot}04$ K; a következő évben most már nem T, hanem $T \times 1{\cdot}04$ K tőke kamatozik és mivel ennek minden 1 K-jából 1·04 K lesz egy év alatt, azért az egészből $T \times 1{\cdot}04 \times 1{\cdot}04 = T \times 1{\cdot}04^2$ K lesz. Ha ezen kamatoztatást folytatjuk pl. n éven át, akkor a K.-tal megszaporodott érték $T \times 1{\cdot}04^n$ K lesz. A K.-tal megszaporodott értéknek kiszámítására igen alkalmas tabellák állanak rendelkezésünkre. Ilyen Spitzer Simontól: Zinses-Zinsen-Rechnung (Wien).

Kamatozó-pénz (ném. *Zinskassenschein)*, a kincstári jegyek és az állami papirpénz keveréke, aminőt pl. N. Johannsen ajánlott Németországnak az ú. n. Reichskassenschein-ek helyett. A K.-ekre a meghatározott kamatlábbal kiszámított kamat rá van nyomtatva, úgy hogy a K. fokozódó értékkel kerül forgalomba s így bizonyára mindenki szivesen fogadja ércpénz helyett, mert semmi kamatveszteség nem állhat elő. Hibája a K.-nek, hogy a közforgalmat rendkívül megnehezíti, ugyanis kizárja a pénznek egyszerű számlálását, mert minden egyes darabnál a folyó kamatot is számításba kell venni. A K. tehát mint kamatozó értékpapir csupán tőkebefektetés céljaira alkalmas, de forgalmi pénz szerepét nem töltheti be.

Kamatpolitika, az állam állásfoglalása a kamatok adása és vétele tekintetében; ennek rendezését célozzák az ú. n. kamattörvények (l. *Kamat)*. Régebben a kamattörvényeket az uzsoratörvényekkel tekintették egyértelműeknek. K.-juk van a bankoknak, különösen jegybankoknak is, főként érctartalékuk védelme céljából.

Kamatszám, l. *Kamatszámítás*.

Kamatszámítás (l. a mellékelt *Kamatkiszámítási táblázatok*-at). A kamat mértéke 100 tőkeegység után 1 évre járó kamat, aminek kamatláb a neve. Eszerint az 1 évi kamatot úgy kapjuk, hogy a tőke századrészét szorozzuk a kamatlábbal, azaz

$$\text{kamat} = \frac{\text{tőke (t)} \times \text{kamatláb (\%)}}{100}$$

A több évre szóló kamatot ebből úgy nyerjük, hogy ezt az évi kamatot az évek számával (e) szorozzuk; azaz

$$\text{kamat} = \frac{t \times \% \times e}{100}$$

Ha az idő hónapokban van megadva, akkor ebből az 1 havi kamatot úgy kapjuk, hogy 12-vel

KAMATKISZÁMÍTÁSI TÁBLÁZATOK.

I. Kamat 1 naptól 1 évig 3, 3½, 4, 4½, 5, 5½, 6 százalék (jele %) mellett.

Kamat		1	5	10	20		30		40		50		60		70		80		90		100		500		1000	
		korona után																								
		f	f	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f
3%	1 nap	0,01	0,04	0,08	—	0,17	—	0,25	—	0,33	—	0,42	—	0,5	—	0,58	—	0,67	—	0,75	—	0,83	—	4,17	—	8,33
	5 «	0,04	0,21	0,42	—	0,83	—	1,25	—	1,67	—	2,08	—	2,5	—	2,92	—	3,33	—	3,75	—	4,17	—	20,83	—	41,67
	10 «	0,08	0,42	0,83	—	1,67	—	2,5	—	3,33	—	4,17	—	5,0	—	5,83	—	6,67	—	7,5	—	8,33	—	41,67	—	83,33
	15 «	0,13	0,63	1,25	—	2,5	—	3,75	—	5,0	—	6,25	—	7,5	—	8,75	—	10,0	—	11,25	—	12,5	—	62,5	1	25,0
	20 «	0,17	0,83	1,67	—	3,33	—	5,0	—	6,67	—	8,33	—	10,0	—	11,67	—	13,33	—	15,0	—	16,67	—	83,33	1	66,67
	25 «	0,21	1,04	2,08	—	4,17	—	6,25	—	8,33	—	10,42	—	12,5	—	14,58	—	16,67	—	18,75	—	20,83	1	4,17	2	8,33
	30 «	0,25	1,25	2,5	—	5,0	—	7,5	—	10,0	—	12,5	—	15,0	—	17,5	—	20,0	—	22,5	—	25,0	1	25,0	2	50,0
	2 hónap	0,5	2,5	5,0	—	10,0	—	15,0	—	20,0	—	25,0	—	30,0	—	35,0	—	40,0	—	45,0	—	50,0	2	50,0	5	—
	3 «	0,75	3,75	7,5	—	15,0	—	22,5	—	30,0	—	37,5	—	45,0	—	52,5	—	60,0	—	67,5	—	75,0	3	75,0	7	50,0
	6 «	1,5	7,5	15,0	—	30,0	—	45,0	—	60,0	—	75,0	—	90,0	1	5,0	1	20,0	1	35,0	1	50,0	7	50,0	15	—
	9 «	2,25	11,25	22,5	—	45,0	—	67,5	—	90,0	1	12,5	1	35,0	1	57,5	1	80,0	2	2,5	2	25,0	11	25,0	22	50,0
	12 «	3,0	15,0	30,0	—	60,0	—	90,0	1	20,0	1	50,0	1	80,0	2	10,0	2	40,0	2	70,0	3	—	15	—	30	—
3½%	1 nap	0,01	0,05	0,1	—	0,19	—	0,29	—	0,39	—	0,49	—	0,58	—	0,68	—	0,78	—	0,88	—	0,97	—	4,86	—	9,72
	5 «	0,05	0,24	0,49	—	0,97	—	1,46	—	1,94	—	2,43	—	2,92	—	3,4	—	3,89	—	4,38	—	4,86	—	24,31	—	48,61
	10 «	0,1	0,49	0,97	—	1,94	—	2,92	—	3,89	—	4,86	—	5,83	—	6,81	—	7,78	—	8,75	—	9,72	—	48,61	—	97,22
	15 «	0,15	0,73	1,46	—	2,92	—	4,38	—	5,83	—	7,29	—	8,75	—	10,21	—	11,67	—	13,13	—	14,58	—	72,92	1	45,83
	20 «	0,19	0,97	1,94	—	3,89	—	5,83	—	7,78	—	9,72	—	11,67	—	13,61	—	15,56	—	17,5	—	19,44	—	97,22	1	94,44
	25 «	0,24	1,22	2,43	—	4,86	—	7,29	—	9,72	—	12,15	—	14,58	—	17,01	—	19,44	—	21,88	—	24,31	1	21,53	2	43,06
	30 «	0,29	1,46	2,92	—	5,83	—	8,75	—	11,67	—	14,58	—	17,5	—	20,42	—	23,33	—	26,25	—	29,17	1	45,83	2	91,67
	2 hónap	0,58	2,92	5,83	—	11,67	—	17,5	—	23,33	—	29,17	—	35,0	—	40,83	—	46,67	—	52,5	—	58,33	2	91,67	5	83,33
	3 «	0,88	4,38	8,75	—	17,5	—	26,25	—	35,0	—	43,75	—	52,5	—	61,25	—	70,0	—	78,75	—	87,5	4	37,5	8	75,0
	6 «	1,75	8,75	17,5	—	35,0	—	52,5	—	70,0	—	87,5	1	5,0	1	22,5	1	40,0	1	57,5	1	75,0	8	75,0	17	50,0
	9 «	2,63	13,13	26,25	—	52,5	—	78,75	1	5,0	1	31,25	1	57,5	1	83,75	2	10,0	2	36,25	2	62,5	13	12,5	26	25,0
	12 «	3,5	17,5	35,0	—	70,0	1	5,0	1	40,0	1	75,0	2	10,0	2	45,0	2	80,0	3	15,0	3	50,0	17	50,0	35	—
4%	1 nap	0,01	0,06	0,11	—	0,22	—	0,33	—	0,44	—	0,56	—	0,67	—	0,78	—	0,89	—	1,0	—	1,11	—	5,56	—	11,11
	5 «	0,06	0,28	0,56	—	1,11	—	1,67	—	2,22	—	2,78	—	3,33	—	3,89	—	4,44	—	5,0	—	5,56	—	27,78	—	55,56
	10 «	0,11	0,56	1,11	—	2,22	—	3,33	—	4,44	—	5,56	—	6,67	—	7,78	—	8,89	—	10,0	—	11,11	—	55,56	1	11,11
	15 «	0,17	0,83	1,67	—	3,33	—	5,0	—	6,67	—	8,33	—	10,0	—	11,67	—	13,33	—	15,0	—	16,67	—	83,33	1	66,67
	20 «	0,22	1,11	2,22	—	4,44	—	6,67	—	8,89	—	11,11	—	13,33	—	15,56	—	17,78	—	20,0	—	22,22	1	11,11	2	22,22
	25 «	0,28	1,39	2,78	—	5,56	—	8,33	—	11,11	—	13,89	—	16,67	—	19,44	—	22,22	—	25,0	—	27,78	1	38,89	2	77,78
	30 «	0,33	1,67	3,33	—	6,67	—	10,0	—	13,33	—	16,67	—	20,0	—	23,33	—	26,67	—	30,0	—	33,33	1	66,67	3	33,33
	2 hónap	0,67	3,33	6,67	—	13,33	—	20,0	—	26,67	—	33,33	—	40,0	—	46,67	—	53,33	—	60,0	—	66,67	3	33,33	6	66,67
	3 «	1,0	5,0	10,0	—	20,0	—	30,0	—	40,0	—	50,0	—	60,0	—	70,0	—	80,0	—	90,0	1	—	5	—	10	—
	6 «	2,0	10,0	20,0	—	40,0	—	60,0	—	80,0	1	—	1	20,0	1	40,0	1	60,0	1	80,0	2	—	10	—	20	—
	9 «	3,0	15,0	30,0	—	60,0	—	90,0	1	20,0	1	50,0	1	80,0	2	10,0	2	40,0	2	70,0	3	—	15	—	30	—
	12 «	4,0	20,0	40,0	—	80,0	1	20,0	1	60,0	2	—	2	40,0	2	80,0	3	20,0	3	60,0	4	—	20	—	40	—
4½%	1 nap	0,01	0,06	0,13	—	0,25	—	0,38	—	0,5	—	0,63	—	0,75	—	0,88	—	1,0	—	1,13	—	1,25	—	6,25	—	12,5
	5 «	0,06	0,31	0,63	—	1,25	—	1,88	—	2,5	—	3,13	—	3,75	—	4,38	—	5,0	—	5,63	—	6,25	—	31,25	—	62,5
	10 «	0,13	0,63	1,25	—	2,5	—	3,75	—	5,0	—	6,25	—	7,5	—	8,75	—	10,0	—	11,25	—	12,5	—	62,5	1	25,0
	15 «	0,19	0,94	1,88	—	3,75	—	5,63	—	7,5	—	9,38	—	11,25	—	13,13	—	15,0	—	16,88	—	18,75	—	93,75	1	87,5
	20 «	0,25	1,25	2,5	—	5,0	—	7,5	—	10,0	—	12,5	—	15,0	—	17,5	—	20,0	—	22,5	—	25,0	1	25,0	2	50,0
	25 «	0,31	1,56	3,13	—	6,25	—	9,38	—	12,5	—	15,63	—	18,75	—	21,88	—	25,0	—	28,13	—	31,25	1	56,25	3	12,5
	30 «	0,38	1,88	3,75	—	7,5	—	11,25	—	15,0	—	18,75	—	22,5	—	26,25	—	30,0	—	33,75	—	37,5	1	87,5	3	75,0
	2 hónap	0,75	3,75	7,5	—	15,0	—	22,5	—	30,0	—	37,5	—	45,0	—	52,5	—	60,0	—	67,5	—	75,0	3	75,0	7	50,0
	3 «	1,13	5,63	11,25	—	22,5	—	33,75	—	45,0	—	56,25	—	67,5	—	78,75	—	90,0	1	1,25	1	12,5	5	62,5	11	25,0
	6 «	2,25	11,25	22,5	—	45,0	—	67,5	—	90,0	1	12,5	1	35,0	1	57,5	1	80,0	2	2,5	2	25,0	11	25,0	22	50,0
	9 «	3,38	16,88	33,75	—	67,5	1	1,25	1	35,0	1	68,75	2	2,5	2	36,25	2	70,0	3	3,75	3	37,5	16	87,5	33	75,0
	12 «	4,5	22,5	45,0	—	90,0	1	35,0	1	80,0	2	25,0	2	70,0	3	15,0	3	60,0	4	5,0	4	50,0	22	50,0	45	—
5%	1 nap	0,01	0,07	0,14	—	0,28	—	0,42	—	0,56	—	0,69	—	0,83	—	0,97	—	1,11	—	1,25	—	1,39	—	6,94	—	13,89
	5 «	0,07	0,35	0,69	—	1,39	—	2,08	—	2,78	—	3,47	—	4,17	—	4,86	—	5,56	—	6,25	—	6,94	—	34,72	—	69,44
	10 «	0,14	0,69	1,39	—	2,78	—	4,17	—	5,56	—	6,94	—	8,33	—	9,72	—	11,11	—	12,5	—	13,89	—	69,44	1	38,89
	15 «	0,21	1,04	2,08	—	4,17	—	6,25	—	8,33	—	10,42	—	12,5	—	14,58	—	16,67	—	18,75	—	20,83	1	4,17	2	8,33
	20 «	0,28	1,39	2,78	—	5,56	—	8,33	—	11,11	—	13,89	—	16,67	—	19,44	—	22,22	—	25,0	—	27,78	1	38,89	2	77,78
	25 «	0,35	1,74	3,47	—	6,94	—	10,42	—	13,89	—	17,36	—	20,83	—	24,31	—	27,78	—	31,25	—	34,72	1	73,61	3	47,22
	30 «	0,42	2,08	4,17	—	8,33	—	12,5	—	16,67	—	20,83	—	25,0	—	29,17	—	33,33	—	37,5	—	41,67	2	8,33	4	16,67
	2 hónap	0,83	4,17	8,33	—	16,67	—	25,0	—	33,33	—	41,67	—	50,0	—	58,33	—	66,67	—	75,0	—	83,33	4	16,67	8	33,33
	3 «	1,25	6,25	12,5	—	25,0	—	37,5	—	50,0	—	62,5	—	75,0	—	87,5	1	—	1	12,5	1	25,0	6	25,0	12	50,0
	6 «	2,5	12,5	25,0	—	50,0	—	75,0	1	—	1	25,0	1	50,0	1	75,0	2	—	2	25,0	2	50,0	12	50,0	25	—
	9 «	3,75	18,75	37,5	—	75,0	1	12,5	1	50,0	1	87,5	2	25,0	2	62,5	3	—	3	37,5	3	75,0	18	75,0	37	50,0
	12 «	5,0	25,0	50,0	1	—	1	50,0	2	—	2	50,0	3	—	3	50,0	4	—	4	50,0	5	—	25	—	50	—
5½%	1 nap	0,02	0,08	0,15	—	0,31	—	0,46	—	0,61	—	0,76	—	0,92	—	1,07	—	1,22	—	1,38	—	1,53	—	7,64	—	15,28
	5 «	0,08	0,38	0,76	—	1,53	—	2,29	—	3,06	—	3,82	—	4,58	—	5,35	—	6,11	—	6,88	—	7,64	—	38,19	—	76,39
	10 «	0,15	0,76	1,53	—	3,06	—	4,58	—	6,11	—	7,64	—	9,17	—	10,69	—	12,22	—	13,75	—	15,28	—	76,39	1	52,78
	15 «	0,23	1,15	2,29	—	4,58	—	6,88	—	9,17	—	11,46	—	13,75	—	16,04	—	18,33	—	20,63	—	22,92	1	14,58	2	29,17
	20 «	0,31	1,53	3,06	—	6,11	—	9,17	—	12,22	—	15,28	—	18,33	—	21,39	—	24,44	—	27,5	—	30,56	1	52,78	3	5,56
	25 «	0,38	1,91	3,82	—	7,64	—	11,46	—	15,28	—	19,1	—	22,92	—	26,74	—	30,56	—	34,38	—	38,19	1	90,97	3	81,94
	30 «	0,46	2,29	4,58	—	9,17	—	13,75	—	18,33	—	22,92	—	27,5	—	32,08	—	36,67	—	41,25	—	45,83	2	29,17	4	58,33
	2 hónap	0,92	4,58	9,17	—	18,33	—	27,5	—	36,67	—	45,83	—	55,0	—	64,17	—	73,33	—	82,5	—	91,67	4	58,33	9	16,67
	3 «	1,38	6,88	13,75	—	27,5	—	41,25	—	55,0	—	68,75	—	82,5	—	96,25	1	10,0	1	23,75	1	37,5	6	87,5	13	75,0
	6 «	2,75	13,75	27,5	—	55,0	—	82,5	1	10,0	1	37,5	1	65,0	1	92,5	2	20,0	2	47,5	2	75,0	13	75,0	27	50,0
	9 «	4,13	20,63	41,25	—	82,5	1	23,75	1	65,0	2	6,25	2	47,5	2	88,75	3	30,0	3	71,25	4	12,5	20	62,5	41	25,0
	12 «	5,5	27,5	55,0	1	10,0	1	65,0	2	20,0	2	75,0	3	30,0	3	85,0	4	40,0	4	95,0	5	50,0	27	50,0	55	—
6%	1 nap	0,02	0,08	0,17	—	0,33	—	0,5	—	0,67	—	0,83	—	1,0	—	1,17	—	1,33	—	1,5	—	1,67	—	8,33	—	16,67
	5 «	0,08	0,42	0,83	—	1,67	—	2,5	—	3,33	—	4,17	—	5,0	—	5,83	—	6,67	—	7,5	—	8,33	—	41,67	—	83,33
	10 «	0,17	0,83	1,67	—	3,33	—	5,0	—	6,67	—	8,33	—	10,0	—	11,67	—	13,33	—	15,0	—	16,67	—	83,33	1	66,67
	15 «	0,25	1,25	2,5	—	5,0	—	7,5	—	10,0	—	12,5	—	15,0	—	17,5	—	20,0	—	22,5	—	25,0	1	25,0	2	50,0
	20 «	0,33	1,67	3,33	—	6,67	—	10,0	—	13,33	—	16,67	—	20,0	—	23,33	—	26,67	—	30,0	—	33,33	1	66,67	3	33,33
	25 «	0,42	2,08	4,17	—	8,33	—	12,5	—	16,67	—	20,83	—	25,0	—	29,17	—	33,33	—	37,5	—	41,67	2	8,33	4	16,67
	30 «	0,5	2,5	5,0	—	10,0	—	15,0	—	20,0	—	25,0	—	30,0	—	35,0	—	40,0	—	45,0	—	50,0	2	50,0	5	—
	2 hónap	1,0	5,0	10,0	—	20,0	—	30,0	—	40,0	—	50,0	—	60,0	—	70,0	—	80,0	—	90,0	1	—	5	—	10	—
	3 «	1,5	7,5	15,0	—	30,0	—	45,0	—	60,0	—	75,0	—	90,0	1	5,0	1	20,0	1	35,0	1	50,0	7	50,0	15	—
	6 «	3,0	15,0	30,0	—	60,0	—	90,0	1	20,0	1	50,0	1	80,0	2	10,0	2	40,0	2	70,0	3	—	15	—	30	—
	9 «	4,5	22,5	45,0	—	90,0	1	35,0	1	80,0	2	25,0	2	70,0	3	15,0	3	60,0	4	5,0	4	50,0	22	50,0	45	—
	12 «	6,0	30,0	60,0	1	20,0	1	80,0	2	40,0	3	—	3	60,0	4	20,0	4	80,0	5	40,0	6	—	30	—	60	—

»Kamatszámítás« cikkhez.

II. Kamat 1 évre és 1 hónapra 3—6% mellett.

Tőke	3% mellett		3½% mellett		4% mellett		4½% mellett		5% mellett		5½% mellett		6% mellett	
	Egy évre	Egy hóra	Egy évre	Egy hóra	Egy évre	Egy hóra	Egy évre	Egy hóra	Egy évre	Egy hóra	Egy évre	Egy hóra	Egy évre	Egy hóra
	k o r o n a													
1	0,03	0,003	0,035	0,003	0,04	0,003	0,045	0,004	0,05	0,004	0,055	0,005	0,06	0,005
2	0,06	0,005	0,070	0,006	0,08	0,007	0,09	0,008	0,10	0,008	0,11	0,009	0,12	0,010
3	0,09	0,008	0,105	0,009	0,12	0,01	0,135	0,011	0,15	0,013	0,165	0,014	0,18	0,015
4	0,12	0,01	0,140	0,012	0,16	0,013	0,18	0,015	0,20	0,017	0,22	0,018	0,24	0,020
5	0,15	0,013	0,175	0,015	0,20	0,017	0,225	0,019	0,25	0,021	0,275	0,023	0,30	0,025
6	0,18	0,015	0,210	0,018	0,24	0,02	0,27	0,023	0,30	0,025	0,33	0,028	0,36	0,030
7	0,21	0,018	0,245	0,020	0,28	0,023	0,314	0,026	0,35	0,029	0,385	0,032	0,42	0,035
8	0,24	0,02	0,280	0,023	0,32	0,027	0,36	0,030	0,40	0,033	0,44	0,037	0,48	0,040
9	0,27	0,023	0,315	0,026	0,36	0,03	0,405	0,034	0,45	0,038	0,495	0,041	0,54	0,045
10	0,30	0,025	0,350	0,029	0,40	0,033	0,45	0,038	0,50	0,042	0,55	0,046	0.60	0,050
15	0,45	0,038	0,525	0,044	0,60	0,05	0,675	0,056	0,75	0,063	0,825	0,069	0,90	0,075
20	0.60	0,05	0,70	0,058	0,80	0,067	0,90	0,075	1,00	0,083	1,10	0,092	1,20	0,10
25	0,75	0,063	0,875	0,073	1,00	0,083	1,125	0,094	1,25	0,104	1,375	0,115	1,50	0,125
30	0,90	0,075	1,05	0,088	1,20	0,10	1,35	0,113	1,50	0,125	1,65	0,138	1,80	0,15
35	1,05	0,088	1,225	0,102	1,40	0,117	1,575	0,131	1,75	0,146	1,925	0,16	2,10	0,175
40	1,20	0,10	1,40	0,117	1,60	0,133	1,80	0,15	2,00	0,167	2,20	0,183	2,40	0,20
45	1,35	0,113	1,575	0,131	1,80	0,15	2,025	0,169	2,25	0,188	2,475	0,206	2,70	0.225
50	1,50	0,125	1,75	0,146	2,00	0,167	2,25	0,188	2,50	0,208	2,75	0,229	3,00	0,25
55	1,65	0,138	1,925	0,16	2,20	0,183	2,475	0,206	2,75	0,229	3,025	0,252	3,30	0,275
60	1,80	0,15	2,10	0,175	2,40	0,20	2,70	0,225	3,00	0,25	3,30	0,275	3,60	0,30
65	1,95	0,163	2,275	0,190	2,60	0,217	2,925	0,244	3,25	0,271	3,575	0,298	3,90	0,325
70	2,10	0,175	2,45	0,204	2,80	0,233	3,15	0,263	3,50	0,292	3,85	0,321	4,20	0,35
75	2,25	0,188	2,625	0,219	3,00	0,25	3,375	0,281	3,75	0,313	4,125	0,344	4,50	0,375
80	2,40	0,20	2,80	0,233	3,20	0,267	3,60	0,30	4,00	0,333	4,40	0,367	4,80	0,40
85	2,55	0,213	2,975	0,248	3,40	0,283	3,825	0,319	4,25	0,354	4,675	0,390	5,10	0,425
90	2,70	0,225	3,15	0,263	3,60	0,30	4,05	0,338	4,50	0,375	4,95	0,413	5,40	0,45
95	2,85	0,238	3,325	0,277	3,80	0,317	4,275	0,356	4,75	0,396	5,225	0,435	5,70	0,475
100	3,00	0,25	3,50	0,29	4,00	0,33	4,50	0,38	5,00	0,42	5,50	0,46	6,00	0,50
200	6,00	0,50	7,00	0,58	8,00	0,67	9,00	0,75	10,00	0,83	11,00	0,92	12,00	1,00
300	9,00	0,75	10,50	0,88	12,00	1,00	13,50	1,13	15,00	1,25	16,50	1,38	18,00	1,50
400	12,00	1,00	14,00	1,17	16,00	1,33	18,00	1,50	20,00	1,67	22,00	1,83	24,00	2,00
500	15,00	1,25	17,50	1,46	20,00	1,67	22,50	1,88	25,00	2,08	27,50	2,29	30,00	2,50
600	18,00	1,50	21,00	1,75	24,00	2,00	27,00	2,25	30,00	2,50	33,00	2,75	36,00	3,00
700	21,00	1,75	24,50	2,04	28,00	2,33	31,50	2,63	35,00	2,92	38,50	3,21	42,00	3,50
800	24,00	2,00	28,00	2,33	32,00	2,67	36,00	3,00	40,00	3,33	44,00	3,67	48,00	4,00
900	27,00	2,25	31,50	2,63	36,00	3,00	40,50	3,38	45,00	3,75	49,50	4,13	54,00	4,50
1000	30,00	2,50	35,00	2,92	40,00	3,33	45,00	3,75	50,00	4,17	55,00	4,58	60,00	5,00
1500	45,00	3,75	52,50	4,38	60,00	5,00	67,50	5,63	75,00	6,25	82,50	6,88	90,00	7,50
2000	60,00	5,00	70,00	5,83	80,00	6,67	90,00	7,50	100,00	8,33	110,00	9,17	120,00	10,00
2500	75,00	6,25	87,50	7,29	100,00	8,33	112,50	9,38	125,00	10,42	137,50	11,46	150,00	12,50
3000	90,00	7,50	105,00	8,75	120,00	10,00	135,00	11,25	150,00	12,50	165,00	13,75	180,00	15,00
3500	105,00	8,75	122,50	10,21	140,00	11,67	157,50	13,13	175,00	14,58	192,50	16,04	210,00	17,50
4000	120,00	10,00	140,00	11,67	160,00	13,33	180,00	15,00	200,00	16,67	220,00	18,33	240,00	20,00
4500	135,00	11,25	157,50	13,13	180,00	15,00	202,50	16,88	225,00	18,75	247,50	20,63	270,00	22,50
5000	150,00	12,50	175,00	14,58	200,00	16,67	225,00	18,75	250,00	20,83	275,00	22,92	300,00	25,00
5500	165,00	13,75	192,50	16,04	220,00	18,33	247,50	20,63	275,00	22,92	302,50	25,21	330,00	27,50
6000	180,00	15,00	210,00	17,50	240,00	20,00	270,00	22,50	300,00	25,00	330,00	27,50	360,00	30,00
6500	195,00	16,25	227,50	18,93	260,00	21,67	292,50	24,38	325,00	27,08	357,50	29,79	390,00	32,50
7000	210,00	17,50	245,00	20,42	280,00	23,33	315,00	26,25	350,00	29,17	385,00	32,08	420,00	35,00
7500	225,00	18,75	262,50	21,88	300,00	25,00	337,50	28,13	375,00	31,25	412,50	34,38	450,00	37,50
8000	240,00	20,00	280,00	23,33	320,00	26,67	360,00	30,00	400,00	33,33	440,00	36,67	480,00	40,00
8500	255,00	21,25	297,50	24,79	340,00	28,33	382,50	31,88	425,00	35,42	467,50	38,93	510,00	42,50
9000	270,00	22,50	315,00	26,25	360,00	30,00	405,00	33,75	450,00	37,50	495,00	41,25	540,00	45,00
9500	285,00	23,75	332,50	27,70	380,00	31,67	427,50	35,63	475,00	39,58	522,50	43,54	570,00	47,50
10000	300,00	25,00	350,00	29,17	400,00	33,33	450,00	37,50	500,00	41,67	550,00	45,83	600,00	50,00

III. 100 K tőke felnövekedése kamatos-kamatokkal.

Év	3% mellett	3½% mellett	4% mellett	4½% mellett	5% mellett	5½% mellett	6% mellett
1	103,0	103,5	104,0	104,5	105,0	105,5	106,0
2	106,09	107,12	108,16	109,2	110,25	111,3	112,36
3	109,27	110,87	112,49	114,12	115,76	117,42	119,10
4	112,55	114,75	116,99	119,25	121,55	123,88	126,25
5	115,93	118,77	121,67	125,68	127,63	130,70	133,82
6	119,41	122,93	126,53	130,23	134,01	137,88	141,85
7	122,99	127,23	131,59	136,09	140,71	145,47	150,36
8	126,68	131,68	136,86	142,21	147,75	153,47	159,38
9	130,48	136,29	142,33	148,61	155,13	161,91	168,95
10	134,49	141,06	148,02	155,30	162,89	170,81	179,08
20	180,61	198,98	219,11	241,17	265,33	291,78	320,71
30	242,73	280,68	324,34	374,58	432,19	498,40	574,35
40	326,20	395,93	480,10	581,64	704,0	851,33	1028,57
50	438,39	558,49	710,67	903,26	1146,74	1454,20	1842,02
60	589,16	787,81	1051,16	1402,74	1867,92	2483,98	3298,77
70	791,78	1111,33	1557,13	2178,41	3042,64	4242,90	5907,59
80	1064,09	1567,57	2304,98	3383,01	4956,14	7247,64	10579,60
90	1430,05	2211,24	3411,93	5253,71	8073,04	12380,09	18946,45
100	1921,86	3119,14	5050,49	5158,85	13150,13	21146,86	33930,21

osztjuk és az eredményt a hónapok számával (h) szorozzuk, tehát

$$kamat = \frac{t \times \% \times h}{1200}$$

Végül napok esetében, az 1 napi kamatot úgy kapjuk, hogy az évi kamatot 360-nal osztjuk s az eredményt a napok számával (n) szorozzuk, azaz

$$kamat = \frac{t \times \% \times n}{36000}$$

Az évet ilyformán 360 napnak vettük, ami (az angol és spanyol piacokat kivéve, ahol az év 365 nappal számíttatik) akkor is érvényben marad, ha a napok megállapításánál a hónapok napjait naptár szerint számítjuk (pl. váltók leszámításánál).

Minthogy igen sok kamatláb a 36000-ben maradék nélkül megvan, az utóbbi képlet a kamatlábbal egyszerüsithető, akkor a nevezőbe 36000 : % kerül, amely számnak kulcsszám a neve (pl. 4%-nál 9000, 5%-nál 7200, 6%-nál 6000 stb.) és az utóbbi képlet így alakul:

$$kamat = \frac{t \times n}{kulcsszám}$$

Vagy mivel a kulcsszám mindig egyszerüsíthető 100-zal, még ennek a képletnek a számlálóját, nevezőjét oszthatjuk 100-zal és ha a kulcsszám századrészét nevezzük kulcsszámnak, akkor az előbbi képlet erre az eredményre jut:

$$kamat = \frac{\frac{t}{100} \times n}{kulcsszám}$$

Ezt a szorzatot $\frac{t}{100} \times n$, vagyis a tőke századrészének a napokkal való szorzatát a gyakorlatban *kamatszám*-nak nevezik és a kamatszámokból a kamatot magát úgy kapjuk, hogy azt a kulcsszámmal elosztjuk.

Ez az ismertetett K. az egyszerű kamatot szolgáltatja, a kamatos K.-ban (l. o.) egész másképen alakul az eredmény.

Kamatszámla. Kisebb terjedelmű vállalatok erre a közös számlára könyvelik a kamatokat, akár kamatfizetésről, akár pedig kamatszedésről van szó. A részünkről lerótt (lefizetett vagy megtérített) kamatokat a K. terhére írjuk, a nálunk beszedett (bevételezett) kamatokat pedig a K. javára jegyezzük. A könyvelési időszak végén mutatkozó egyenleget a veszteség- és nyereségszámlára (l. o.) vezetjük át. A mérlegkészítés időpontján túl előre letörlesztett kamat összege a K. tartozás-egyenlegeképen a következő nyitómérleg (l. o.) aktivájaként mutatkozik. Az előre beszedett (bevételezett) kamat pedig a K. követelegyenlegeképen a következő nyitó-mérleg passzivájaként könyvelődik el. A pénzintézetek jövedelmének főrésze a kamat. A bankok és takarékpénztárak könyvelése nem elégedhetik meg közös K.-val. A könyvelés anyaga megoszlik tehát: beteti, lombard, relombard, értékpapiros, jelzálogos kölcsön, folyószámlai stb. K.-ra. Megemlítjük itt végül a váltó-K.-t (l. o.), amely a mérlegelés szempontjából külön elbirálás tárgya, mivel az átmenő váltókamatot a passzivák közt külön fel kell tüntetnünk (l. *Mérleg*).

Kamatszelvény *(coupon)*, a kamatozó értékpapiroknak a kamatok átvételére szolgáló melléklete (kiegészítő része), mely a beváltásig utalványt, a beváltás után pedig nyugtatványt képvisel; rendszerint tizével v. huszával van egy-egy ú. n. szelvényíven az értékpapirokhoz mellékelve. A szelvények csak a rajtuk feltüntetett időpont elteltével válthatók be. Az államadóssági kötvények kamatszelvényei, ha csak egyes törvények máskép nem rendelkeznek, hat év alatt elévülnek (1881. XXXIII. t.-c. II. fejezet 40. §-a). L. még *Szelvényív*.

Kamatuzsora (ném. *Zinswucher)* alatt oly aránytalanul magas kamatvételt szokás érteni, amely az adós szorultságának, könnyelmüségének, tapasztalatlanságának kihasználásán alapul. L. *Kamat, Uzsora*.

Kamaun, brit-indiai terület, l. *Kumaon*.

Kamazit (ásv.), l. *Meteorvas*.

Kambaja, l. *Khambat*.

Kambakonam, brit-indiai város, l. *Kumbhakonam*.

Kambalfa (növ.), l. *Camwood* és *Baphia*.

Kambangan, sziget, l. *Banjumas*.

Kambiál, az olasz *cambio*-ból, a. m. váltóra vonatkozó, váltóbeli. *K.-jog* a. m. váltójog. *K.-kötelezettség* a. m. váltóbeli kötelezettség.

Kambiform sejt (növ.), a háncs egyik alkotóeleme, megnyúlt, vékonyfalú, kihegyezett és plazmadús sejt, mely a kambiumsejthez (l. *Kambium)* igen hasonlít. falában nincs gödörke. Fischer szerint ezek vezetik a kisérősejtekbe (l. o.) a fehérjék képzéséhez szükséges anyagot.

Kambing *(Cambing)*, legnagyobb kiterjedésében 20 km. hosszú sziget a Szundák közt, Timortól É.-ra, a D. sz. 8° 18' alatt. A portugálok birtoka.

Kambium *(cambium*, növ.), a nyilt edénynyaláboknak az a sejtrétege, mely folytonos oszlásával kifelé háncsot, befelé fát hoz létre, miáltal másodlagos vastagodás jön létre. Az edénynyalábokban levő K. a *fascicularis K.*, a kezdetben külön, de körben álló edénynyalábokat összekötő K. pedig az *interfascicularis K.* A kettő együttvéve egy teljes kört képez és ez a *K.-gyűrű* (l. *Vastagodás)*. A K. sejtjei vékonyfalúak, sejtköznélküliek, plazmadúsak, keresztmetszetben négyszögletesek, többnyire megnyultak, kissé kihegyezettek, ha pl. háncsrostok lesznek belőlük, vagy parenchimásak. ha fa- vagy háncsparenchimává alakulnak át. Osztódásuk kissé ferdén álló tangenciális (periklin) fallal történik. A kettéosztódáskor az egyik sejt a fa v. háncs elemévé lesz, a másik pedig megmarad K.-sejtnek. L. *Évgyűrű*.

Kambiumgyűrű v. *kambiumréteg* (növ.), l. *Kambium, Évgyűrű* és *Edénynyaláb*.

Kambiumsejt (növ.), l. *Kambium*.

Kambodzsa *(Camboja)*, 1. francia protektorátus alatt álló királyság Hátsó-Indiában. É.-on Sziam és független néptörzsek, keleten Annam, D.-en Kokinkina, Ny.-on a Sziami-öböl és Sziam határolják; területe 175,450 km², (1911) 1.487,918 lak. K. legértékesebb része a Me-kong völgye. A hegyek sehol sem emelkednek 1000—1500 m.-nél magasabbra; a legnagyobb csúcs, az Elefánt-hegy vagy Pnom Popok Vil, a Me-kong és Menam

közti láncban van. Az *éghajlat* trópusi és meglehetősen egyenletes; a hőmérő 40°-nál ritkán mutat többet; télen azonban leszáll 20, sőt 15°-ra is; májustól novemberig csaknem mindennap esik, a többi hónapokban azonban igen ritkán. A föld termékei szempontjából K.-ban 5 zónát különböztetnek meg: 1. a folyók környéke, amely igen termékeny; a pamut-, dohány-, indigó- stb. ültetvények bőven fizetnek; 2. a mocsaras vidék, amely az előbbit környékezi és a Me-kong két ága közti területet foglalja magában, a szezám és gyümölcsök termőhelye; 3. a mocsaras vidéket környékező terület, amelyen főkép a rizst, a dinnyeféléket, eperfákat termesztik; 4. a magas fensíkok, az olaj, lakk stb. hazája; 5. a hegyes vidék, ahol a vanilia, kardamomum terem. A legelterjedtebb háziállat a bivaly és a sertés; a lovak, amelyek kicsinyek és jó futók és a szarvasmarhák száma csekély; háziállatul, illetőleg terhek hordására szolgál még az elefánt is. A tigris és a leopárd nem gyakori, ellenben a vad bivaly, az orrszarvú, viziló és a krokodilus bőven található. A folyók, de különösen a Tonle-Szap igen gazdag halakban, amelyek besózott állapotban fontos kiviteli cikkül szolgálnak. Jelentős még a selyemhernyó-tenyésztés. Ásványai közül az aranyat, ezüstöt, ólmot, rezet és salétromot bányászszák. A lakosok közt legnagyobb számmal vannak a khmer, szamre és kui nevű benszülött törzsek; rajtuk kivül nagyobb számmal élnek még K.-ban a kinaiak, akik leginkább kereskedők, annamok, akik a legügyesebb halászok, malájok és csekélyebb számú korcsok. A társadalom 5 osztályból áll: 1. királyi család, 2. nemesség, 3. a régi brahmanok utódai, a Bakr, 4. a buddha-papok és 5. a nép. A rabszolgaintézményt 1884. megszüntették. A *vallás* megrontott buddha-vallás. Az *ipar* egészen primitiv, bár a K.-iak tudnak pamutot, selymet szőni, a vasat megolvasztani, vastárgyakat és rizsből szeszes italt késziteni. A forgalom legnagyobb akadálya az utak hiánya; az egyedüli kikötő város Kampot. A kivitel fő cikkei: nyers pamut, kardamomum, besózott halak, dohány és rizs; a bevitelé: só, bor, tea, kelmék, fegyverek és edények. 1884 óta a közigazgatás újra szerveztetett. A király hatalmát, aki mindaddig alattvalói életének és vagyonának ura volt, korlátok közé szorították és az egész országot 8 tartományra, a tartományokat pedig járásokra osztották. Minden tartományban van egy-egy francia rezidens, aki a K.-i hatóságokat és biróságokat is ellenőrzi, sőt vezeti is. A főváros és a király székhelye Pnom-Penh. Itt van az ország egyetlen középiskolája kb. 300 tanulóval, másutt az oktatásügy szerzetesek kezében van.

Története. K. legrégibb ismert lakói a *csam* törzshöz tartoztak s a Bráma vallás hivei voltak. A VII. sz. óta a *khmer* törzs jutott lassankint uralomra K.-ban. Az új népnek veszedelmes ellensége támadt a *tai* nevű vad hegyilakókban, kik D. felé húzódva elhódították a khmerek országának nagyrészét. Ebből alakult ki Sziam. Eközben K.-ban a Buddha-vallás jutott uralomra. A XIV. sz.-tól kezdve K. hol Sziam, hol Annam befolyása alá került s régi függetlenségét többé nem tudta visszaszerezni. Miután Kokinkina francia befolyás alá került, K. királya, *Norodom* (1860—1904) a franciákkal baráti szerződést kötött 1864 júl. 15. Húsz év mulva, 1884 jún. 14. új szerződést kötöttek a franciák a királlyal, melynek értelmében ez megtartja felségjogait, de mellette egy francia megbizott (résident) intézi az ország pénz- és gazdasági ügyeit, benszülött hivatalnokok segitségével. 1888 ápr. 12. óta K., Kokinkina, Annam és Tongking együttesen alkotják *Francia-Indokinát.* 1904 ápr. 24. óta *Sziszavat* K. királya.

2. *K.*, hátsóindiai folyó, l. *Mekong.*

Kambogia (növ.), l. *Garcinia.*

Kamborz (növ.), l. *Salsola.*

Kambriai-hegyek *(Cumbrian Mountains)*, Wales (l. o.) hegyeinek neve.

Kambrik *(cambric)*, eredetileg németalföldi vászon Camerichból (Cambrai, Cameracum); most pamutszövetet értenek rajta, melyet esernyőkre használnak, avagy mintásan sajtolják és bélésárúnak szolgál. Kötése vászon, sűrűsége cm.-ként $^{28}/_{27}$, fonalainak finomsága Na $= ^{30}/_{28}$.

Kambri-szisztéma *(Kambrium)*, a paleozoi vagy geológiai első kornak legrégibb rétegcsoportja, mely közvetlenül az őskor vagy archei kor paláira telepszik, fedőjeként pedig a legalsó szilur-szisztémabeli rétegek szerepelnek. A név a «Cambria» elnevezéstől, a mai Wales régi nevétől származik, e szisztéma pedig a legrégibb kövületeket rejtő rétegcsoport a Földön. Angliában helyenként 3000 méter vastagságú. Anyaga legfőképen zöldesszürke, feketés v. vereses agyagpala, homokkő és konglomerátum. Növények közül kizárólag csakis fukoidák ismeretesek e szisztémából, helyenként azonban még ezek is kétségesek. A fauna a kezdetleges állapotokhoz képest már feltünő gazdag. Vak trilobiták és szaruhéjú brachiopodák jellemzik. A trilobiták közül különösen nevezetesek: agnostus, paradoxides, olenellus, asaphus, olenus stb., a brachiopodák közül: lingula, lingulella, obolus, discina stb. Elszórva és igen alárendelten találni spongia-, meduza-, féreg- és cephalopoda-maradványokat. Halak, édesvizi és szárazföldi állatok akkor még nem éltek. Fel szokták osztani alsó- v. olenellusos, közép- vagy paradoxideses és felső-kambri- vagy olenusos emeletre. Hazánkban teljesen hiányzik. Britannián kivül erősen ki van fejlődve Skandináviában, Észak-Franciaországban, Belgiumban és Csehországban, továbbá hatalmasan Észak-Amerikában, mely tenger átterjedt Kelet-Ázsiába. Harmadik különálló terület Ázsia DNy.-i részében volt a K.-ban tenger alatt. Régebben a K.-beli rétegeket a szilur-szisztéma alsó emeletéhez sorozták és nem különböztették meg mint külön szisztémát.

Kambrium *(cambrium)*, l. *Kambri-szisztéma.*

Kambryk, német neve a franciaországi *Cambrai* városnak (l. o.).

Kambuni-hegyek, az Olimposz északi előhegyei Görögországban.

Kamburg *(Camburg)*, hajdani őrgrófsági székhely, jelenleg a szász-meiningeni hercegség Saalfeld kerületének egyik kisebb városa, (1910) 2783 lakossal.

Kambyses (latinosan *Cambyses*, perzsa neve *Kambusija)*, Kyros fia, ki apja halála után, Kr.

e. 529. lépett a trónra és csakhamar Egyiptom ellen vonult. Előbb azonban megölette öccsét, Bardiját (görög írók *Smerdisnek* hívják), nehogy távolléte alatt elfoglalja a trónt. Egyiptomban győzelmes csatát vivott Pelusiumnál (525), elfoglalta Memphist (524), leigázta Nubiát, a kyrénéi görögök és a libyaiak hódolatát fogadta, de Karthago ellen tervezett hadmenete elmaradt, mert a föníciai hajóhad vonakodott gyarmatvárosának elfoglalásában segédkezni. Nubiából visszatérő serege rossz útra tévedt s ezért egy része elveszett, midőn pedig K. Memphisbe visszatért, a mondai hagyomány szerint az egyiptomiak ép egy új Ápisz-borju megérkezését ünnepelték. Ebben azonban K. kárörvendő gúnyt sejtett, a város főembereit leölette, papjait megvesszőztette, az Ápiszt megsebezte és a Ptah-templomban az istenszobrokat összetörette. Az egyiptomi hagyomány e bűnének tudja be őrjöngését, részegeskedését, családjában elkövetett vérengzéseit stb. Tényleg K. okosan viselkedett az egyiptomi vallással szemben és nem egyiptomi összeesküvés késztette arra, hogy Ázsiába visszatérjen, hanem az, hogy egy Gaumâta nevű előkelő mágus K. testvérének, *Smerdisnek*, adta ki magát és híveivel elfoglalta a királyi palotát (522). E visszavonuló útja közben K. a hagyomány szerint Sziriában halálos sebet ejtett magán kardjával, amint lóra akart ülni. Lehetséges, hogy gyilkos merénylet áldozata lett. Utód nélkül halt el, az ál-Smerdis lázadását pedig unokaöccse, Dareios fojtotta el. V. ö. *Maspero-Fogarassy*, A kelet ókori népeinek története (494—508); *Prasek*, C. und die Überlieferung des Altertums (Leipzig 1897).

Kamčik, folyó, l. *Kamcsik*.

Kamcsadálok (saját nyelvükön *itelmek*, a korjákoknál *koncsál)*, Szibiriában a Bolsaja-folyó, az Ohocki-tenger partján a Lesznaja-folyóig, Kamcsatkában az ugyanily nevű folyó mindkét partján és a Bering-szoros vidékén elszórtan élő, alig 4000 főnyi palaeoziát sarkövi nép. Rohamosan pusztul. A XVIII. sz. 40-es éveiben még harcképes, az orosz hatalommal dacoló független nép volt. Erejét az oroszokkal folytatott gyilkos háború törte meg, a fenmaradtakat himlőjárványok gyilkolják.

Kamcsatka, Ázsia ÉK.-i részében fekvő, hosszukás nagy félsziget a Bering-Ohocki-tenger és Gizsiginszk kerület közt, 270,483 km² területtel és mintegy 15,000 lak. Az ugyanily nevű kormányzósághoz (1.237,110 km., 37,300 lak.) tartozik 1910 óta. Ny.-i partjai meglehetősen egyenletesek, a K.-iek ellenben szakadozottak. Legdélibb öble a kitünő kikötőül szolgáló Avacsai; ettől É.-ra van a Koronitszkii, a Kamcsatszkii és az Unkinszkaia, amellyel szemben a Karagin nevű sziget terül el. K.-án egész hosszában hegyláncok vonulnak végig, ezeknek keleti láncain vannak a még most is működő vulkánok; ezek közt a leghatalmasabb a Klyucsevszk (4804 m.); a nagyobbak még a Korjakovszk (3420 m.), az Avacsa (2584 m.) stb., eddig 14 működőt ismerünk. Kialudt vulkán kb. 40 van; ezek közt a nagyobbak az Uskin (3352 m.), Kronotsz (3034 m.), Kresztov stb. A hegyek keleti ága alkotja a félsziget legdélibb pontját, a Lopatka fokot. A földrengések gyakoriak; a melegvízforrások száma jelentékeny. A folyók közt a legjelentékenyebb a K., a Bolkhaja és az Avacsa. A tavai közül legérdekesebb a K.-i részen 3000 m. magasságban fekvő Kronotszkoje és a D.-i részen a Kurilszkoje. Az éghajlat aránylag is zord. A tél 9 hónapig tart; Petropavlovszkban az évi középhőmérsék $+2\cdot29°$, a januáriusé $-8\cdot4°$, a júliusé $+14\cdot6°$. Még legenyhébb az időjárás a völgyekben. A terület nagy részét fenyőerdők, a partok mentét leginkább bozótok takarják. A Ny.-i és D.-i partok mocsarasak. A folyók halakban igen gazdagok; az erdőkben sok a barna medve, a vad rén, a farkas, róka, coboly, hermelin, marmota stb. A kiméletlen vadászat azonban számukat már nagyban apasztotta. Háziállatul a kutyát és a rént tartják. Az őskőzetekből álló hegyláncok felső részei vulkáni kőzetekből állanak. Újabb üledékes képződmények csak a Ny.-i parton és a K. folyó völgyében vannak, amelyeket azonkivül vastag humusz-réteg is takar; azért ez az egyedüli része a félszigetnek, amelyben a zab, burgonya és a zöldség is megterem. Rozsot és árpát csak akkor érdemes termeszteni, ha tavasszal hamuesők hullanak és így a hó előbb elolvad. Fontos élelmiszer a Fritillaria Sarana gyökere. Ásványországi kincsekben K. elég gazdag; réz a Kurilszkoje partjai közelében, vas a DNy.-i partvidéken, barnaszén a Tigil torkolatánál, végre kén nagy bőségben a működő vulkánokon található. A lakosok kamcsadálok, korjakok és lamutok, akikhez járulnak még tatárok, jakutok és csekély számban oroszok. A helységek csekély népességüek; alig néhány kunyhóból állanak. Tigilszk, Nizsnij-Kamcsaszk és Bolseretszk ama kozákok állomásai, akik a cár számára behajtják a prémadót. A közigazgatás székhelye az Avacsai-öbölnél fekvő Petropavlovszk. Az orosz prémkereskedők már 1648 óta adtak hírt K.-ról; az első expedició a benszülöttek meghódítására azonban csak 1697. küldetett ki Atlasszov kozák vezérlete alatt és az orosz kormány csak 1706. nyilvánította orosz birtoknak. 1760-tól kezdve Ohockból orosz tengerésztisztek igazgatták. 1803. külön közigazgatási területté alakították, 1855. pedig beosztották a Primorszkajába. A XIX. sz.-ban Krusenstern, Kotzebue, Lütke, Erman, Ditmar és Kettlewell tettek legtöbbet a megismertetésére.

Kamcsatkai tenger a. m. *Bering-tenger* (l. o.).

Kamcsatka-szövet *(Szibéria-szövet)*, gyapju női szövet, hosszú lesimuló fürtökkel.

Kamcsik *(Kamčik*, bolgárul: *Kamcsija*, az ó-kori *Panizosz)*, folyó Bulgáriában, a Vad- és Szelid-K.-ból (Luda-, Ticsa-K.) ered és Várnától D.-re torkollik a Fekete-tengerbe.

Kaméa (olasz. *cammeo*, franc. *camée)*, drágakő, melynek felszinéből valamely alak vagy ábrázolás domborúan van kivésve. L. *Gemma*.

Kameiros *(Kamiros)*, ó-kori város Rhodus szigetén, a 12 rhodusi városból álló szövetség leghíresebb tagja. Csillaga csak Rhodus városának emelkedése folytán homályosult el. Itt született Peisandros, a költő.

Kameke, *Otto von*, német festő, szül. Stolpban 1826 febr. 2., megh. 1899 jún. 8. Rómában és

Weimarban tanult, gróf Kalckreuthnak és Böcklinnek volt tanítványa. Többnyire Svájc, Tirol és Bajorország hegyvidékéből merítette tájképeinek tárgyát.

Kamel, egyiptomi szultán, l. *Kamil.*

Kamelavka v. *kamilavka,* a görög keleti szerzetesek hengeralakú, rendszerint feketeszínű fövege. Viselik világi papok is, az ú. n. fehér papok, néhol mint kitüntetési jelvényt, néhol pedig egyes szertartások végzésénél.

Kaméleon *(Chamaeleon,* állat), a Gyíkok (l. o.) rendjébe, a *K.-félék (Chamaeleontes)* v. Féregnyelvűek *(Rhiptoglossa)* alrendjébe tartozó gyíknem. Fején a nyakszirtről hátranyúló bőrsisak emelkedik; nyelvének végső része kehelyformán duzzadt; elülső lábain a két külső és a három belső, hátulsó lábain a három külső és a két belső ujj egy-egy pamattá egyesül; karmai meglehetős élesek, gyengén ívesek; farka nyúlánk, aláfelé hajló és befelé csavart, kapaszkodásra való. Fajai majdnem kizárólag Észak-Afrika lakói és számuk 30-nál több. Mindannyian a fákon tartózkodnak, ügyesen kúsznak, de igen lassuak, néha napokon át is nyugodtan maradnak egy helyen. Rovarokkal táplálkoznak s ezeket sajátságos szerkezetű nyelvükkel ragadják meg, amelyet hirtelen oly hosszura ölthetnek ki, mint testüknek félhossza. Nyelvüknek kehelyforma duzzadása ragadós nyálkával van bekenve s ez ragasztja oda a rovarokat. Nagy szemeiket egymástól függetlenül, minden irányban mozgathatják. Egyik főtulajdonságuk az, hogy színüket élénken tudják változtatni, amit különben a bőrükben levő festéksejtek okoznak a világosság hatására. Petéiket önásta gödrökbe rakják s aztán földdel és levelekkel takarják be. Egyik legismertebb faj a *közönséges K.* (Chamaeleon vulgaris Daud.), piramisalakú, hátrairányuló sisakkal; háttaraja fűrészfogas, hastaraja fogas; farka testénél valamivel hoszszabb; színe halála után zöld, életében igen változó; hossza 25—32 cm. Hazája Észak-Afrika, de Európa déli részében, Andaluziában is tenyészik.

Kaméleonlégy (állat), l. *Stratyomys.*

Kaméleon-oldat, l. *Chamaeleon minerale.*

Kaméleon-sárga, l. *Primulin.*

Kamélia (növ.), *Thea japonica* (L.) Nois. *(Camellia japonica* L.), teabokorhoz hasonló cserje, a Himaláján, Kokinkinában, Kínában és Japánban, valamint a környező szigeteken honos. 12—15 m. magas, levele tojásdad, fűrészes, virága nagy, piros, végálló, kocsánytalan. Tavasszal és ősszel virít; Japán kerítéseiben mindenütt nő, Kínában már dísznek ültetik és cserépben ápolják. Virága könnyen teljesedik, bőven fejlődik, azért az európai díszkertekben igen kedvelt dísznövény lett. Barna magvából kövér olajat sajtolnak s Japánban házi célra használják. 1739-ben lord Petre R. J. hozta Európába, a mult század végén több fajt is szállítottak ide Kínából s több fajvegyülék támadt belőlük. Van fehér és piros, továbbá ilyennel csíkolt v. pettyegetett fajtája. A K. eredetileg erdei növény, sem nagyon nehéz, sem nagyon könnyű földet nem szeret, hanem kövéret és lazát. Olaszország É.-i és Franciaország D.-i részén a szabadban díszlik. A *Camellia sassanqua* Thunb. (teakamélia) kisebb és gyengédebb; ága meg a termője puhaszőrű, virága kisebb. Kínában és Japánban tenyészik, kellemes illatú, szárított levelét teába keverik, sőt magát is teának főzik. Forrázatával a japáni nő a haját mossa, magvából jóillatu orvosi v. házi olajat sajtolnak. A *Camellia reticulata* R. Br. levele széles, érhálózata durva, virága nagy és dúsan fejlődik. Kínából ered. V. ö. *Cotta,* Camelliographica (Torino 1843); Die Kamellie (Blumen und Zierpflanzen (14 füz. Leipzig 1878).

Kaméliafém, 70·20% vörös rezet, 4·25% ónt, 10·25% cinket, 14·75% ólmot és 0·55% vasat tartalmazó gépbronz.

Kaméliás hölgy (franc. *Dame aux camélias),* ifj. Dumas Alexandre egy regényének (megj. 1848) s abból készült drámájának (1852) címe és főalakja; innen aztán ú. n. félvilági hölgy is.

Kamélisz *József (Josephus de Camillis),* görög származású munkácsi görög-kat. püspök (1690—1704), ki a jezsuiták segítségével az utolsó ortodox-keleti vagy görög-keleti nem egyesült munkácsi püspököt, Rakovecki Methodiust a munkácsi püspöki székből kiszorította és így az északmagyarországi rutének között az uniót véglegesen megerősítette.

Kamel Musztafa *pasa,* egyiptomi politikus és publicista, szül. Kairóban 1874 aug. 14., megh. u. o. 1908 febr. 10. Atyja mérnök volt, ő meg jogot tanult előbb Kairóban, majd Toulouseban és Párisban. Hazatérve Egyiptomba, ujságíró lett s nagy hévvel fogott az egyiptomi nép nemzeti érzésének felkeltéséhez. Izgatásainak az lett a következménye, hogy megteremtette az egyiptomi *nemzeti* pártot, mely az angol uralom lerázását s Egyiptomnak független, alkotmányos állammá való alakulását írta zászlajára. 1900-ban Kairóban arabnyelvű napilapot alapított (Leva), mely az egész mohammedán világra nagy hatással volt. 1907-ben francia (L'Etendard Egyptien) és angol (The Egyptien Standard) lapokat indított s ez év végén a Nemzeti párt örökös elnökévé választotta. De a megfeszített munka fiatalon sírba vitte a fáradhatatlan és tüzeslelkű férfiút. Történeti munkáin kívül megjelent beszédeinek gyüjteménye (Egyptiens et Anglais).

Kamelott-szövet (franc. *camelot),* angora-, fésüsgyapju- v. teveszőrből készült vászonkötésű szövet, melynek láncrendszere két különböző színű fonal cérnája, vetüléke pedig a láncfonalak színeitől eltérő színű fonalból áll. Sok esetben vegyes anyagból is készül. Láncfonala lehet pamutcérna, vetüléke angora s ekkor *Orléans* a neve.

Kamen, város Poroszországban, l. *Camen.*

Kamena Gorica, adók. Varasd vm. novimarofi j.-ban, (1910) 1871 horvát lak., u. p. és u. t. Novi Marof.

Kamenák, római nimfák, l. *Camenae.*

Kamenec-Podolszkij, Podolia kormányzóságnak és ebben K. járásnak, ortodox érseknek és kat. püspöknek székhelye, 440 km.-nyire Kievtől, a Szmotristól körülfolyt magaslaton; lakóinak száma (1911) 40,140. K. egykoron Lengyelország egyik legerősebb vára volt és az orosz krónikák már a XII. sz.-ban tesznek róla említést. 1653 dec. 17. a lengyelek és törökök itt egymással bé-

két kötöttek. 1672-ben IV. Mohammed elfoglalta; 1699-ig maradt a törökök birtokában. 1795-ben Oroszországhoz került és a rákövetkező évben kormányzósági székhely lett.

Kamengrad, falu Bihács bosznial kerületben, a Dubrava mellett, Sanski Mosttól Ny.-ra, (1910) 350 mohammedán lak., vas- és ezüstbányászattal, vasöntővel és kohóval.

Kamenica, pol. és adók. Szerém vm. iregi j.-ban, a Duna mellett, csinos fekvésben, (1910) 2601 szerb, horvát és magyar lak., gr. Karátsonyi-féle (hajdan Marczibányi) kastéllyal és parkkal, közös hadseregbeli hadapródiskolával (1895); van vasúti és hajóállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása, két hitelszövetkezete. Lakói élénk gyümölcs- és bortermelést (jó vörösbor) s marhatenyésztést űznek. 1849 máj. 23. ütközet volt itt Jellachich bán horvátjai és a magyar sereg közt, melyben az utóbbi lett a győztes.

Kamenita gorica, a horvát Karszt egy hegyvonulata, mely Lika-Korbava vmegyében a Velebit és Pljesivica hegyláncok közt, velök párhuzamosan ÉNy.-ról DK.-re vonul. A K. egymás mellé sorakozó Karszt-jellegű csúcsok láncolata, melyek közt legmagasabbak a Drvenjak (1234 m.) és Kozjan (1269 m.). D.-en egy mélyebb nyereg a Vrbačka staza hegyláncától választja el. Geológiai szerkezetére nézve a K. egyezik a Kapella-hegységgel, túlnyomóan triaszkorbeli mészből épült fel. A hegységtől D.-re a korbáviai fensík terül el (800 m.).

Kamennaja baba (orosz, a. m. *kőapó),* l. *Szkitha szobrok.*

Kámennonje, tó az orosz Archangel kormányzóságban, a finn határon, 230 km² területű.

Kamenszkaja, kozákváros a Donec mellett, a kozlov—rosztovi vasút mentén, kb. 25,000 lak. A Donecki kerület székhelye.

Kamenz, az ugyanily nevű járás székhelye Bautzen szászországi kerületi kapitányságban, a Fekete-Elster és vasút mellett, (1910) 11,530 lak., posztószövéssel, üveg- és agyagárúgyártással; posztószövő iskolával; jelentékeny gránitbányával, szép gót templommal. Közelében van Marienborn-Schmeckwitz fürdőhely. K. Lessing szülővárosa.

Kamephis, l. *Kneph.*

Kamerlingh-Onnes, *Heike,* hollandi fizikus, szül. 1853 szept. 21. Groningenben. Tanulmányait Leidenben, Delftben és szülővárosában végezte s a leideni egyetemen a fizika tanára lett. Munkássága elsősorban a testek alacsony hőmérséklet mellett való fizikai tulajdonságainak vizsgálatára irányult. E célra a leideni egyetemen világhírű laboratóriumot rendezett be. Tovább fejlesztette a gázok cseppfolyósítására szolgáló eljárást s neki sikerült először, 1908. a helium cseppfolyósítása az eddig észlelt legalacsonyabb (—268·5° C.) hőmérséklet mellett. 1913-ban a fizikai Nobel-díjjal tüntették ki. A laboratóriumában folytatott kísérletekről angol nyelven közleményeket ad ki.

Kamermayer *Károly,* Budapest polgármestere, szül. Pesten 1829 május 14., megh. Abbáziában 1897 jún. 5. Középiskolai tanulmányai után végigharcolta a szabadságharcot, amelynek bukása után a jogra iratkozott be s egyúttal mint napidíjas került Buda városához. 1857-ben tanácsi titkár, 1867. Pest város tanácsnoka, 1873. az egyesített városok polgármestere lett, amely állásában ő indította meg azokat a városrendezési, köztisztasági, kulturális és építkezési reformokat, amelyek Budapestet a világvárosi fejlődés útjára terelték. Megalapította a fővárosi egyesületet, amelynek tanácskozásain sok életrevaló eszmét pendített meg. Díszsírhelyén a főváros közönsége művészi síremléket emeltetett (Donáth Gy. műve).

Kameroniánusok (ang. *Cameronians),* l. *Cargilliták.*

Kamerun (ang. *Cameroon),* német gyarmatbirtok Afrika Ny.-i részében, a Guineai-öböl, Biafra-öböl, Nigéria, Bagirmi és a Francia-Kongo közt kelet felé a Cád-tó D.-i végéig nyúlik. Területét 495,000 km²-re becsülik. Miként Nyugat-Afrika egyéb részeiben, itt is egy parti lapály húzódik a tenger mentén, amelyet a szárazföld belseje felé dombok szegélyeznek és ezek azután 7—800 m. magas felföldé szélesednek ki. A parti lapály ÉNy.-i részében, majdnem a tengerből emelkedik ki a vulkáni eredetű K.-hegység; a felföld pedig É.-on az 1800—3000 m. magas adamauai hegyes vidékké alakul. A tenger felé siető folyók száma nagy; ilyenek a K. folyó, amely széles öbölben torkollik, Akwa-Townig nagy tengeri hajókkal is hajózható és a Mungót, Vurit és a Dibambát veszi föl; a Szanaga, K. e legnagyobb folyóvize, amelyet a parti lakók nagyobbára Lomnak hívnak és amely a Mao Belével, a Mbammal erősbül; a Kvakva nevű ága a K. folyóval egyesül, és azután 2 ágban a Biafra-öbölbe torkollik; a Nyong és a Lokundse. Az éghajlat trópusi; az évi középhőmérsék az alacsony részeken 24.8° C.; az eső nagyon gyakori és bő. A növényzet igen változatos; a partokon mangrove-, pandanusz-, rotang- és egyéb pálmafélék, a dombos vidéken túl pedig olajpálmák alkotnak nagy erdőket; ezeket a felföldön sok helyen magas fűvel takart puszták (szavanna-steppék) váltják föl. A legnagyobb mennyiségben termesztett növények: a kókuszpálma, a banána, jamszgyökér, manihot, szezam, kukorica, földi mogyoró, némely vidéken cukornád és dohány. Az ültetvények közül még eddig legjobban sikerültek a kakao-ültetvények; hasonló ültetvények létesítése végett Victoriában kísérletekkel foglalkozó botanikai állomást szerveztek. Nagyobb vadakban K. meglehetősen szegény; csakis a felső Szanaga-menti pusztákon találhatni bivaly- és antilóp-nyájakat, ellenben a folyóvizekben a krokodilus és a víziló gyakori. Háziállatok: a tyúk, kecske, sertés és a bakvirik földjén a szarvasmarha.

K. népessége (1910) 2.720,000, az európaiak száma pedig 1455 volt, akiknek legnagyobb része (1111) német. A partvidéken a *duala* nép (mintegy 20,000) lakik, mely a bantu törzshöz tartozik. (Egy férfi képét l. az *Afrika* cikk *színes képmellékletén.)* Sötétbarna bőrtiek, de van köztük világosabb is. Találhatók köztük tökéletes albinók is. Majdnem egészen meztelenül járnak és csupán ágyékuk körül hordanak köteléket. Arcukat és mellüket tetoválják és a szempillák szőrét is ki szokták tépni. A feleséget készpénzen veszik és

egy eladó leány 900—1200 K-t ér. Szellemi képességeik vajmi csekélyek és a közéjök letelepedett angol hittérítők alig képesek valami eredményt felmutatni. (Nyelvüket l. *Afrikai nyelvek*). Említendők még a harcias *bakviri*-k (25,000), a *bomboko, bokundu* törzs, a békeszerető *batom* és *mabum* törzsek és a lázongó *abo* és *vuri* népek a K. folyó tájékain. A kormányzóság székhelye *Buëa*. A katonai szolgálatot 178 európai és 1300 benszülött látja el; rendőri szerepet 28 európai és 621 néger tölt be. A közoktatást 4 missziós társulat teljesíti, amelyeknek iskoláiba 1912-ben 24,270 gyermek járt.

A kereskedelem főtárgyai a kivitelben pálmaolaj, kaucsuk, elefántcsont és kakao, a bevitelben pedig pamutárúk, szeszes italok, puskapor, puskák, só, dohány és vasárúk. A bevitel értéke (1911) 29.317,514 márka, a kivitelé 21.250,883 márka; a hajóforgalomban 529 hajó vett részt 1·2 millió tonnatartalommal. Igen elősegítik a gyarmat fejlődését a vasutak, melyek közül a legfontosabb a 160 km. hosszú Duala—Manenguba-i vonal; építés alatt áll a 293 km. hosszú edai és a gyarmat déli részeit érintő Kribi-Jaunde vonal. A vasutak elkészültével kaucsukban hihetetlen gazdag erdőségek kerülnek kiaknázásra s a német telepesek valószinüleg nagyobb számban fognak kivándorolni a gyors meggazdagodást igérő gyarmatba. A gyarmat élén áll egy császári kormányzó, helyettese a kancellár és 2 titkár, akik mellé az ottani kereskedelmi házak képviselőiből álló 3 tagú tanács van rendelve. A gyarmat jövedelmét a vámok teszik, (1911) 9·5 millió márka.

Története. A hamburgi Woermann s a Jantzen és Thormählen kereskedő cégek 1868. ill. 1874. K. partvidékein a duala törzs főnökeitől területeket vásároltak és itt telepeket alapítottak; 1884. e területek felett való szuverenitásukról a Német-Birodalom javára lemondtak. 1884. júl. megjelent Nachtigal császári biztos s kitűzte a német zászlót. E foglalás ellen felkeltek a benszülöttek, de két német hadihajó leverte őket. Ezután megállapították az új gyarmat É.-i, D.-i és keleti határait az angolokkal (1885., 1886., 1890. és 1893) és franciákkal (1885. és 1894) kötött szerződésekben. A benszülöttek folytonos támadásai arra késztették a német kormányt, hogy 1899. meghódítsa a beljebb eső Adamaua országot s K. határait 1911. egész a Cád-tóig kiterjessze. Legújabban az 1911 nov. 4-iki francia-német egyezmény értelmében K. területe a Francia-Kongo gyarmatból átengedett jelentékeny területekkel gyarapodott.

Irodalom. Reichenow, Die deutsche Kolonie K. 1885; Zöller, Die deutschen Besitzungen an d. westafr. Küste u. Forschungsreisen in der deutschen Kolonie K., 1885; Bucher, K. 1887; Mitteilungen aus den deutschen Schutzgebieten 1888-tól kezdve; Morgen, Durch K. 1893; Zintgraf, Nord-K. 1886—92; Bauer, Die deutsche Niger-Benue-Tschadsee-Expedition 1902—1903, Berlin 1904; Dove, Die deutschen Kolonien, Leipzig 1909; Schultze, Das Sultanat Bornu, Essen 1910.

Kamerun-hegy *(Mongo-ma-Loba* a. m. Istenhegye), vulkáni hegy Afrikában, a Guineai-öböl zugában, legmagasabb pontja az Albert csúcs 3960 m. és a Fákó csúcs 4075 m. Ez a vulkán a szintén vulkáni eredetü Fernando-Po, Principe, St. Thomé és Annobón szigetekkel együtt hatalmas törésvonalon tört ki. Kb. 28 krátere van, amelyek nem is nagyon régen ontották ki bazaltlávájukat. Lábától kezdve kb. 2200—2700 m.-ig tropikus őserdők borítják (pálma, akác, tamariszkusz), azonfelül füves plató terül el. Ny.-i részén bamboko, D.-en bakviri, keleten balung törzsek laknak rajta. Csapadéka egyike a földön a legnagyobbaknak, pl. Bibundinál 10,486 mm. évenkint. A hegy vulkáni máladéka rendkívül bőventermő, gyönyörű kakaó-ültetvényekkel.

Kamešnica, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 741 horvát lak.; u. p. Sveti Petar Orehovec, u. t. Gornja Rijeka.

Kamfin, olyan terpentinolaj, melyet klórmészszel és vízzel tisztítottak és azután gipsszel tökéletesen víztelenítettek.

Kámfor *(camphor)*, a kámforfa (l. o.) gyantája. A közönséges nyers K.-t Kinában és Japánban állítják elő, a finomítást Európában és Amerikában végzik. A kinai K.-t főképen Formosán készítik, de Közép-Kina is szolgáltat K.-t. Japán körülbelül annyi nyers K.-t termel, mint Formosa. A K. a fa belső részeiben, különösen a levelekben foglalt éterikus K.-olajból keletkezik, mely oxigén felvétele által K.-rá változik s a fát áthatja. A K.-fa forgácsait üstre állított lyukas fenekű kőedénybe töltik, melyre kagylóalakú agyagfedőt borítanak. Az üstben forró víz gőze magával rántja az illanó K.-t s ez a fedő falára rakódik. A K.-ral K.-olaj is átpárolog, melyet utóbb a K.-ból kisajtolnak. A kinai K., melynek legjelentékenyebb kiviteli kikötője Tamusi, vékony ólomlapokkal kirakott ládákban (láda-K.), a japáni pedig szalma- vagy bambusznádba göngyölt hengerek alakjában (cső-K.) kerül piacra. A nyers K. szine szürkés, mely szín a jobb minőségű japáni árunál pirosba játszik. A finomítás abból áll, hogy a száraz, nyers K.-t szénnel, homokkal, krétával vagy mésszel keverik és szublimálják, mi által az a nem illanó részektől megszabadul. Tiszta K. 175°-nál olvad és 204°-nál forr, de már közönséges hőmérsékletnél is szublimál. A gyanták oldószereiben és tömény ecetsavban könnyen oldódik, vízben azonban majdnem oldhatatlan. Fs.-a 12°-nál 0·995, 6°-nál és azon alul a vizével majdnem azonos. A tiszta K. íze fűszeres és kissé keserű, kezdetben melegítő, később hűtő. Könnyen gyulad meg és kormozó lánggal ég. A K.-t főképen a celluloid előállítására, továbbá molypusztító szerként és orvosságnak használják. Mint könnyen illó anyag, a bőrbe dörzsölve, felszívódik s a dörzsölés helyén enyhe vérbőséget és viszketést okoz. Eme izgató, valamint gyenge dezinficiáló hatása miatt a K.-t rosszul sarjadó fekélyek behintésére is használják. A felszívódott és a vérkeringésbe jutott K. a központi idegrendszert izgatja, nyugtalanság lép föl, az erek kitágulnak, az arc kipirul, enyhe izzadás lép fel. Nagyobb adagokra szédülés, fejfájás, majd hallucinációk, görcsök jelentkeznek. Az idegrendszert izgató, valamint szívizom- és idegelemeit serkentő hatása folytán a K.-t ájulásuknál, lassan fejlődő szívgyöngeségeknél (tüdővizenyőnél) használják, olajos oldatban a bőr alá fecskendezve. Külsőleg mint bőrizgatószer főleg reumás fájdalmak csillapításánál használatos. A gyógyszerkönyvben hivatalos készítményei az Oleum cam-

phoratum *(kámforolaj)*, mely a K. 25%-os oldata szezámolajban; kellő higítás mellett bőr alá fecskendezésre való. A spiritus camphoratus (10%-os alkoholos K.-oldat) és a Linimentum saponato-camphoratum (Opodeldoc, l. o.) külsőleg használatos. Brómmal készült vegyülete, a camphora monobromata mint csillapítószer nyer alkalmazást. Oxidációja révén készül a K.-sav (acidum camphoricum), melyet a verejtékelválasztást csökkentő hatása folytan főleg tuberkulózisban szenvedők éjjeli izzadásának meggátlására használnak.

Kámforfa (növ.), *Cinnamomum camphora* (L.) Nees et Eberm. *(Camphora officinalis* N. ab E.), a *Cinnamomum* (l. o.) génusz faja. Japán, Kina és különösen Formosa szigetének 8—10 m. magas, örökzöld fája. Rügyeit rügypikkelyek borítják, levele tojásdad, virága apró, bogyója borsónagyságú, piros. Minden része erősen kámforszagú és keserű ízű a benne lévő **kámforolajtól**, melyből oxigén hozzájárulásával *kámfor* (l. o.) lesz. Más K. a *Dryobalanops camphora* (l. *Dryobalanops* és *Baros-kámfor)*, melynek terméke kivált Dél- és Kelet-Ázsiában nagy becsben áll és először ez volt Európában is használatban, míg a XVI. sz. elején a rendes és olcsóbb kámfor ki nem szorította. Jelenleg nem tárgya az európai kereskedelemnek. Továbbá említendő még a *Blumea balsamifera* (l. *Blumea)*, amelyből a kinaiak nyernek kámfort, melyet Kantonban raffinálnak.

Kámforgyanta (ásv.) a. m. enozmit (l. o.).

Kámforjég *(Camphor Ice)*, cetvelő-, viasz-, mandulaolaj, kámfor meg némi illatosító olajokból álló áttetsző, jégszerű bőrpuhító kenőcs.

Kámforok, l. *Kámfor*.

Kámforolaj (növ.), l. *Kámfor*.

Kámforolajfa, l. *Dryobalanops*.

Kámforos bor, szesszel elegyitett és illatosított bor, amelyben kevés kámfort oldanak.

Kámforos golyók, kámfor, cetfaggyú, fehér viasz és szezám-olaj összeolvasztása, v. kámfor porának iszapolt krétával, ólomkarbonáttal és elegendő vizzel való összekeverése útján kapott és golyókká alakitott kozmetikai v. gyógyszerkészitmény.

Kámforos szesz, *kámfor-szesz*, kámfornak higitott szesszel készült 10%-os oldata. Szintelen, átlátszó, kámforszagú, szeszes folyadék. Rendszerint külsőleg, bedörzsölésekre, gyógyszerül használatos.

Kámforsav, *camphorsav*, $C_8H_{14}(COOH)_2$, a kámforból salétromsavval való forraláskor keletkezik. Szintelen és szagtalan, a poláris fény síkját jobbra forgató kristálylemezkék, forró víz, alkohol, kloroform oldja. Op. 186·5°; 217°-on vizbe és anhidro-K.-ra bomlik. Sói a *kámforátok*; a kalciumkámforát száraz desztillálásakor kalciumkarbonát és *kámforforon (kámforon)* $C_9H_{14}O$ összetételű, borsosmenta-szagú keton keletkezik.

Kámforvánkos, illatos füveket és kámfort tartalmazó, házilag készült puha vánkoska, melyet csúzos testrészre szoktak felkötni.

Kami, a japáni vallásban a számos alsórangú istenségek közös neve. Igy nevezik az elhalt és istenitett ősök, uralkodók, hősök szellemeit is.

Kamiéniec-Podolski a. m. Kamenec-Podolszkij (l. o.).

Kamienski *Mátyás*, az első lengyel dalműszerző, szül. Magyaróvárt 1734 okt. 13., megh. Varsóban 1821 jan. 25. Hat lengyel operája közül az első, Nendza Uscesliwiona (Szerencse a szerencsétlenségben) c. 1775. került szinre a varsói nemzeti szinházban. Legnagyobb sikerét Zoska c. operájával érte el (1779). Két német dalművét nem adták elő; egyházi zeneműveket írt és a Sobiesky-emlék leleplezésére kántátét.

Kamies, hegytömeg a Fokföldön, a Ny.-i part közelében a Kis-Namaföldön; legmagasabb csúcsa, a Welcome (1564 m.), az angol gyarmat trigonometriai fölmérésében jelentékeny szerepet játszott. A tőle É.-ra elterülő felföldön fekszik a virágzó vesleyanus hittérítő állomás: Kamiesberg vagy Lily fontein.

Kamil *(Al-Kamil, Kamel), Egyiptom szultánja* (1218—38), szül. 1180., megh. 1238 márc. 8. Az Ejjubida-családból származott s Szaladin szultán unokaöccse volt. 1221-ben elfogott egy keresztes sereget, mely Damiette elfoglalása után Kairó ellen nyomult. 1229-ben II. Frigyes császárral szerződést kötött, melynek értelmében a szent helyeket (Jeruzsálem, Betlehem, Názáret) átengedte a keresztényeknek.

Kamilavka, l. *Kamelavka*.

Kamillafű (növ.), l. *Matricaria*.

Kamillaolaj, l. *Szikfűolaj*.

Kamillatea v. *szikfűtea*, l. *Kamillavirág*.

Kamillavirág vagy *szikfűvirág*, a Matricaria Chamomilla L. növény virágja, mely illatos teakeverékek gyakori alkotórésze. Teája más gyógyszerek számára jó vivőanyag; tisztán is használják meleg víz helyett torok-, szájöblögetésre, lemosásokra. Igen jó népies, ártatlan szer.

Kamillus de Lellis, *szent*, rendalapító, szül. Bochianicoban (Abruzzok) 1550 máj. 25., megh. Rómában 1614 júl. 14. Velence szolgálatában töltött 3 évi kicsapongó katonai élet után megtért 1575. és a triventói kapucinusok közé lépett, de súlyos lábbaja miatt elbocsáttatván, Rómába ment, ahol a Szt. Jakab kórházban (San Giacomo degli incurabili) kórházmester lett. Ekkor jámbor, áldozatkész világiakból egyesületet alapított, akik a betegek és haldoklók szolgálatára szentelték életüket. Később Kamilliánusoknak, a jó halál atyáinak stb. nevezték őket. V. Sixtus és XIV. Gergely megerősitették a kongregációt. A rend első generálisa K. volt, de 1667. lemondott és a rend különféle házaiban és kórházaiban gyakorolta a felebaráti szeretet cselekedeit. 1742-ben boldoggá, 1746. szentté avatták. XIII. Leo 1886. a kórházak és betegek védőszentjévé jelentette őt ki. Ünnepe júl. 18. — Rendje, mely Szt. Ágoston szabályai alapján papokból és világiakból áll, manapság alaposan megfogyott. — Női ága Limában (Peru) keletkezett 1764., de csak helyi jelentőségű volt.

Kamimura, *Hikonojo*, japáni tengernagy, szül. 1850. A japáni tengerészetbe lépve, résztvett 1874. a formózai expedicióban. 1894-ben a Jalufolyó mellett harcolt és csapatokat szállított a Talien-öbölbe. Az 1904—05-iki orosz háborúban a második hajóraj parancsnoka volt. Önállóbb vállalatai nem igen sikerültek, de Togo mellett derék része volt a port-arturi tengeri ütközet ki-

vívásában (1904 febr. 8.). Később elsülyesztette a Rurik és Novik orosz cirkálókat, melyek Japán partjait veszélyeztették vakmerő támadásaikkal.

Kamin (lat. *caminus*) a. m. kandalló, tűzhely.

Kamionka Strumiłowa (ejtsd: –sztrumilyova), város, K. galiciai kerületi kapitányság székhelye a Bug partján, (1910) 8068 lengyel lak., gőzmalommal, állat- és fakereskedelemmel, kocsigyártók szakiskolájával.

Kamionka Voloska, város Rava Ruska galiciai ker. kapitányságban, (1910) 10.945 lengyel lak. Gabona- és állatkereskedelem.

Kamiros, l. *Kameiros*.

Kamisin, az ugyanily nevű járás székhelye Szaratov orosz kormányzóságban, a Volga mellett, 16,267 lak., élénk gabona-, hal- és faggyukereskedéssel. K. egyike a volgamenti legfontosabb átrakodó helyeknek.

Kamislov, az ugyanily nevű járásnak székhelye Perm orosz kormányzóságban, vasút mellett, 8240 lak., gabonakereskedéssel. Maga a járás már Ázsiában az Uraltól keletre fekszik, jó szántóföldekkel és gazdag bányákkal.

Kamis-öböl, Krim-félszigetbe benyúló kis öböl, 1854 és 55-ben a francia flotta kikötőjéül szolgált Szebasztopol ostrománál.

Kamizárdok (franc. *Camisards)*, a Cevennekben lakó hugenották neve, kik a nantesi ediktum visszavonása után 1685. az üldözések elől a hegyekbe menekültek s ott titokban tovább megmaradtak régi vallásuk mellett. Nevüket a *camise:* ing szótól kapták. Már 1689. nagy felkelésben törtek ki, de ezt a király csapatjai leverték. Ezután még rejtekhelyeiket is felkutatták s ebben *du Chaila* abbé fejtett ki különös buzgóságot és kegyetlenséget. Ezért az elkeseredett K. az abbét megölték. A felkelés újból kitört és oly arányokat öltött, hogy XIV. Lajos 1704. Montrevel tábornagyot küldte ellenük 60,000 emberrel. Ez valóságos irtóháborut kezdett a K. ellen s 466 falujokat elpusztította. A K. hasonló kegyetlenséggel jártak el s vezérük, *Jean Cavalier* péklegény, a Dauphiné fellázítását tervezte. Ekkor a király Villars tábornagyot küldte ide, ki általános kegyelmet hirdetett azoknak, kik a fegyvert leteszik. Erre a K. nagyrésze meghódolt s vezérük, Cavalier, mint ezredes a király szolgálatába állott. Egy kis töredék azonban még 1705. is folytatta a harcot a végső pusztulásig. Akik megmenekültek, angol szolgálatba állottak és Spanyolországban harcoltak a franciák ellen. A K. felkelése a Cevennek vidékének teljes pusztulását vonta maga után. V. ö. *Bonnemère*, Histoire des Camisards (Paris 1869); *Issarte*, Des caûses de la revolte des Camisards (Montbéliard 1901).

Kamizol (a középkori lat. *camisia* szóból), az ing felett viselt öltönydarab, a mellény v. alsó kabát.

Kammatográf, amatőr-célokra szolgáló, kevésbbé tökéletes kinematográf-készülék, melynél a felvételek film helyett egy forgó üveglemezre történnek csigavonalban.

Kammerer *Ernő*, politikus és történész, szül. Kékúton (Tolna vm.) 1856 nov. 7. A budapesti egyetemen a jogi és bölcsészeti fakultást hallgatta s jogtudori oklevelet szerzett. Az igazságügyminisztériumban mint fogalmazó 1886-ig működött. 1887—1905-ig a szakcsi kerület képviselője volt az országgyűlésen; 1910. a pinczehelyi kerület választotta meg képviselővé. 1896-ban az Orsz. Képtár és a vele kapcsolatos Történeti Képcsarnokhoz kormánybiztossá, 1901. a Szépművészeti Muzeum igazgatójává nevezték ki és miniszteri tanácsosi címet kapott. Ez intézet szervezése és fejlesztése körül rendkívüli tevékenységével nagy érdemeket szerzett. 1914. nyugalomba vonult. Történeti tanulmányainak eredménye a *Magyarországi török kincstári defterek* c. műve, melyet Velits Antallal együtt adott ki (Budapest 1886—90, 2 köt.). Másik nevezetesebb munkája: *A Zichy és Vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára* (Budapest, 1895, a VIII. kötetet szerkesztette és bő indexxel látta el).

Kämmererit v. *rodofillit, krómklorit* (ásv.), a penninnek (l. o.) olyan fajtája, amely 5–8% krómoxidot tartalmaz.

Kammer-Gericht, berlini felebbviteli törvényszék, amely ezt a történeti multjára emlékeztető elnevezést külön királyi rendelet alapján tartotta meg, szemben a többi német felebbviteli biróságokkal, amelyeket az *Oberlandesgericht* elnevezés illet meg.

Kammermeister, *Joachim*, német humanista, l. *Camerarius*.

Kammer-tó, l. *Atter-tó*.

Kammgarn (ném.), l. *Fésüsgyapju*.

Kammin *(Cammin)*, járási székhely Stettin porosz kerületben, a Kamminer Bodden nevű tengerparti tó mellett, (1910) 5833 lak., 1175-ből való érdekes dómmal, jódfürdővel és cementgyárral.

Kamnitz *(Böhmisch-K.)*, város Tetschen csehországi kerületi kapitányságban, (1910) 4971 német lak., a Kinsky hercegek kastélyával, várromokkal, esztergályos- és szövőiparral, üvegkereskedéssel.

Kamocsa, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 1760 magyar lak.; posta- és távbeszélő-hivatal, u. t. Gúta.

Kamoka, szövet, l. *Kamuka*.

Kamomilla (növ.), l. *Matricaria*.

Kámon, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 699 magyar lak.; u. p. és u. t. Szombathely.

Kamorondo, a Kongo-forrás folyója, l. *Lualaba*.

Kamorta *(Kar-Morta, Camorta, Nikavari)*, a Nikobar-szigetek (l. o.) egyik legnagyobbika, 208 km² területtel.

Kámory *Sámuel*, evangelikus teolog. tanár és keleti nyelvész, született 1830. Bakabányán (Hont vm.), megh. Pozsonyban 1903 febr. 3. A hallei és göttingeni egyetemeken az arab, héber, török, szir és szanszkrit nyelvekben képezte ki magát. Hazajőve, a pozsonyi evangélikus liceum és teolog. intézet tanára lett. Nyomtatásban megjelent művei: *Röpirat a biblia új magyar fordításának ügyében* (Pozsony 1863); *Biblia vagyis szentirás* (ó- és új test. az eredeti héber és hellén szövegből ford.); *Vallástan* (bevezetés az ó- és újtestamentomba és apost. könyvekbe. Izrael népének történelme. Függelékül: tulajdonnevek elemezése, Pest 1862); *Goel vérbosszús, kiváltó, szabadító rokon* (Pozsony 1860); *Énekek éneke*; *Rúth*; *Je-*

remiás siralmai; Vend Abc; Arab gyöngyök az arab nyelvből (fordítás, Budapest 1874); *Arab gyémántok* (u. o.); *Ó-testamentomi apokrifus könyvek.* Kéziratban maradt a Korán, az eredeti arab szövegből fordítva s bő magyarázatokkal ellátva és több arab és héber tanulmány.

Kamosz, a hunnok itala, másként *kumisz* v. *kimisz*, l. *Kumisz.*

Kamota (növ.), l. *Ipomoea.*

Kamp, a Duna 144 km. hosszú mellékfolyója Alsó-Ausztriában; Grafenwörthnél torkollik. Völgye a *Kamptal*, vadregényes szép helyekkel teli.

Kamp, l. *Kamperduin.*

Kampánia, l. *Campania.*

Kampanile, l. *Campanile.*

Kampáni márvány, l. *Griotte.*

Kampen, város Overyssel németalföldi tartományban, az Yssel balpartján, a Zuider-Zee közelében, (1910) 19,745 lak., hajó-, gép-, szivargyártással és halászattal. Régi emlékei közül a kiválóbbak: a várkapuk, két XIV. sz.-beli templom, a városháza. Van ortodox reform. szemináriuma, katonai iskolája. Kikötőjét a Zuider-Zeebe nyúló 3 km. hosszú molók védik. Az Yssel két főágától és a Zuider-Zeetől alkotott termékeny sziget, a Kamper-Eiland, a város régi tulajdona. 1578-ban a hollandi forradalmárok meghódították, 1672. a franciák vették be.

Kamperduin (ejtsd: —deun) v. *Kamp*, É.-Hollandia németalföldi tartományban az Alkmar és Helder közötti homokos Ny.-i partok neve. Az 1797 okt. 11-i tengeri ütközetről nevezetes, amelyben Duncan angol admirális a Winter parancsnoksága alatt álló francia-németalföldi flottán győzelmet aratott.

Kampers, *Franz*, német történetíró, szül. Ösedeben (Hannover) 1868 okt. 16. 1903-ban a boroszlói egyetemen a történelem tanára. Különösen a középkori császármondák és vallásos hiedelmek felkutatásával foglalkozik. Főbb művei: Kaiserprophetien und Kaisersagen im Mittelalter (München 1896, 2. kiad.); Mittelalterliche Sagen vom Paradiese und vom Holze des Kreuzes Christi (Köln 1897); Karl der Grosse (Mainz 1911).

Kampes-fa, l. *Haematoxylon* és *Campêche-fa.*

Kampes-kender v. *domingó-kender* (növ.), az agave-rostok nem igen használatos nevei.

Kampevák, l. *Omagua.*

Kämpeviser, a. m. hősi énekek, az északi germán népeknél, különösen a dánoknál elterjedt régi népénekek elnevezése. E költemények egy része a szomszédos (déli) népek költészetéből van átvéve, nagyobb része azonban a hazai történelmi eseményeken alapuló mondák népies költői feldolgozása. Leghíresebb a Danmarks gamle folkeviser c. dán gyűjtemény, amelyet 1853. Svend Grundtvig indított meg és napjainkban Axel Olrik gyűjt és szerkeszt tovább (eddig 8 kötet jelent meg).

Kampf, 1. *Artur*, német festő, szül. Aachenben 1864 szept. 28. P. Janssen és E. von Gebhardt düsseldorfi művészek tanítványa. Történeti festményei: I. Vilmos német császár a ravatalon (a müncheni modern képtárban); Zieten generális elalszik II. Frigyes asztalánál: Nagy Frigyes tábornokainak beszédet tart a kunersdorfi csata után (a drezdai képtárban); Steffens tanár népfölkelést szít 1813. Boroszlóban (a berlini nemzeti képtárban). Sok genreképet festett a városi munkások és a falusi emberek köréből, melyeken a modern kolorista törekvésekhez közeledik. A monumentális falfestés terén is működik. 1898 óta a berlini művészeti akadémia tanára.

2. *K., Eugen*, német festő, szül. Aachenben 1861 márc. 16. Az antwerpeni akadémián tanult. Tájakat fest olajjal és akvarellel, többnyire flandriai és alsórajnai videkeket. Nevezetesebb képei: Flandriai éjjelek; A Schelde partja; Eifeldorf (a berlini nemzeti képtárban); Tenger (az aacheni muzeumban); Flandriai táj (u. o.); Tájkép (a düsseldorfi képtárban) stb.

Kämpfer, *Engelbert*, német utazó, szül. Lemgoban 1651 szept. 16., megh. Lippében 1716. nov. 2. 1683-ban mint orvos svéd követséggel Oroszországban, majd később Perzsiában, Cejlonban, Bengáliában, Batáviában, Sziámban utazott; Japánban töltött két évet s erről írta History of Japan and Siam című munkáját, amely halála után jelent meg (1727., 2 köt.). Megjelent még Amoenitates exoticae (Lemgo 1712) c. műve. Legtöbb munkája csak kéziratban van a British Museumban.

Kämpfera *L.* (növ.), a Zingiberaceae (Gyömbérfélék) család génusza; 44 faja trópusi tájak lakója (D.-Ázsia, Afrika). Gyökerük többnyire gumóalakú. Többnyire egészen alacsony törzsük van, több fajnak e törzsön 2 nagy, átellenesnek látszó, földre terülő levele van s közülök több üvegházi növény. A *K. galanga* L. rhizomáját a hinduk illatszer készítésére, továbbá fűszernek és orvosságnak használják.

Kamphausen, *Adolf*, német prot. hittudós és tanár, szül. Solingenben 1829 szept. 10., megh. 1909 aug. 13. Bonnban. Heidelbergben Bunsen Bibelwerkjének egyik buzgó munkása, 1863. teológiai tanár Bonnban. Nagy érdemeket szerzett a Luther-féle bibliafordítás átdolgozása körül. Kiválóbb művei: Die Chronologie der hebräischen Könige (Bonn 1883); Das Buch Daniel und die neuere Geschichtsforschung (1893); Die berichtigte Lutherbibel (1894); Das Verhältniss des Menschenopfers zur israel. Religion (1896).

Kampi, a rozsomák (l. o.) finn neve.

Kampilit (ásv.), l. *Mimetezit.*

Kampis *János*, író, szül. Újpanáton (Arad vm.) 1861 jan. 25. Egyetemi tanulmányainak befejeztével a belügyminisztériumba lépett, ahol osztálytanácsos lett. A szépirodalom és a közigazgatási szakirodalom teren működött. Önálló szakművei: *Az állami anyakönyvvezetés összes rendszeres gyűjteménye* (Budapest 1898, 1902, 1907); *A községek önkormányzati igazgatásának összes szabályai* (u. o. 1909); *A községek egészségügyi szolgálatának új rendje* (u. o. 1911); *A községi és körorvosok nyugdíjintézete* (u. o. 1913). Szépirodalmi művei: *Ballangó*, verses regény (*Muzslai* álnév alatt, Budapest 1894); *Megyei élet*, vígjáték (u. o. 1896, előadták a Nemzeti Szinházban 1896); *A férj esküje*, szinmű (u. o. 1900); *Radnóthyné*, szinmű (u. o. 1904, előadták a Nemzeti Szinházban 1904).

Kampó, a monda szerint Mátyás király táltosa, aki «jégtestű (?), alacsony termetű, vastag láb-

szárú» volt s Temesvárott lakott és nagy tiszteletben állott a király előtt. A törökök elleni harcaiban is segítségére volt a királynak s visszaszerezte neki mesés *holdas* lovát.

Kampó, *gáncs, horog,* hajlott fa- vagy vasdarab, melyre valamit akasztani, vagy mellyel kapaszkodni lehet. Rúdon alkalmazva hajó és ladik felszereléséhez tartozik. *K.-kötél,* l. *Csúszlik.* K. a halászatban, l. *Gébics.*

Kampolung, város, l. *Kimpolung.*

Kampong, maláj nyelven falu, helység, városrész.

Kampós csavar, l. *Csavar.*

Kampós láb, l. *Lábelferdülések.*

Kampós rúd (ném. *Bootshaken;* ol. *mezzomariner;* ang. *boat-hook),* görbített, sarlóalakú és hegyes végű vas-saruval ellátott rúd, mely csónakoknak, ladikoknak a parthoz való vonására vagy a parttól, hajótól való eltolására stb. szolgál.

Kampti, brit-indiai város, l. *Kamthi.*

Kampulung, város, l. *Kimpolung.*

Kamp-vonal (geol.), a *Suess* E. geotektonikai vizsgálatai folytán híressé vált haránttörés, mely Bécstől Ny.-ra Alsó-Ausztriában a Kamp-völgye mentén DK.-i irányban egész Bécsújhelyig lehúzódik s ismétlődő földindulásoknak a szinhelye. DK.-i végén a hasonlóképen szeizmikus DNy.—ÉK.-i Mürz-töréssel szögellik össze.

Kamra, l. *Kamara.*

Kamrat *(Komrat),* bolgár gyarmat Besszarábia orosz kormányzóság benderi járásában, a Jalpuck mellett, kb. 7000 lak., agyagárúkészítéssel és kelmefestéssel.

Kamrup, Asszam brit-indiai tartomány egyik disztriktusa, 9404 km² területtel, 589,187 lak., Gauhati fővárossal (11,661 lak.). É.-i részét a Himalája lábánál nagy erdők és mocsarak borítják; középső része sík; itt a Brahmaputra öntözi és különösen rizs terem; D.-i része dombos; itt sok teát termesztenek.

Kamthi *(Kampti)* kereskedelmi város az indobrit központi tartományok nagpuri kerületében, a Kanhan mellett, 38,888 lak. A lakosok durva szövetekkel, európai rövidárúkkal, fával, sóval, marhával és gabonával kereskednek.

Kämtz, *Ludwig Friedrich,* német fizikus és meteorológus, szül. 1801 jan. 11. Treptowban, megh. 1867 dec. 20. Szt.-Pétervárott. Előbb Halléban, majd Dorpatban volt a fizika tanára, míg 1865. Szt.-Pétervárra ment a fizikai központi obszervatórium igazgatójának. Művei: Lehrbuch der Meteorologie (Halle 1831—36, 3 rész); Repertorium für Meteorologie (Dorpat 1859—64, 3 kötet).

Kamuka v. *kamoka,* asztalneműek s törülközők szövete, melyet *damaszk szövetnek* is neveznek. Jellemzője, hogy az ábrák és az alap egyaránt atlasz-kötésből állanak (l. *Alapkötés),* csakhogy az ábráknál a vetülékes oldal, az alapnál pedig ennek láncoldala jut érvényre. E szövetek szövéséhez jacquardgépen kivül még nyüstökkel is felszerelik a szövőszéket; a nyüstöket el lehet kerülni a Wein késmárki szövőgyáros által feltalált székfelszereléssel.

Kamut, Békéshez tartozó puszta Békés vármegyében, hajdan falu (Kamaolth, Kamavlthér), mely a XV. sz.-ban a Kamuthy-család fészke s jelentékeny hely volt, hol a vármegye törvényszéki közgyűléseit tartotta. 1656-ban még létezett, 1705. a rácok elpusztították s ma helye is ismeretlen.

Kámvás fűrész, l. *Fűrész.*

Kámvás rokolya, l. *Krinolin.*

Kámzsa, Szt. Benedek óta a szigorú szerzetesek durva szövetből készült hosszú, földig érő öltönye, amelyet a derékon kötéllel vagy szíjjal átkötve viselnek. Hátul a nyakon, a két váll között, csuklyával van ellátva.

Kan, tágabb értelemben minden hímállat, pl. kandisznó, kankutya, kanveréb stb.; szoros értelemben azonban a sertések hímje.

Kan, holland ürmérték = 1 l.

Kan, kinai nyelven így nevezik a japáni hadihajókat; a szót a hajó nevéhez függesztik, pl. Tenryn-K., Jamato-K.

Kan., *Kansas* (l. o.) rövidítése.

Kán, l. *Keán* és *Knán.*

Kán, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 422 német lak.; u. p. Hetvenhely, u. t. Bakócza.

Kána, kis község Galileában, hol Jézus első csodatette történt, a K.-i menyegző, melyen a víz borrá változott. A község talán a mai Kaat el Dzselil helyén terült el, a battaufi síkon.

Kánaán *(Kánahán,* a. m. Alföld), Palesztina neve, mielőtt a zsidók Jósua vezérlete alatt elfoglalták; a név később a Jordánig terjedő felföldet is jelölte. A *kánaániták* között Mózes I. könyve (10. fej.) a következőket sorolja fel: szidoniak, khetiták, jebuzeusok (Jebus lakosai), emoreusok, girgaseusok, khiveusok, arkeusok, szineusok, arvadeusok, zemareusok és hamatheusok. Nyelvük a héberrel azonos, a XIII. századig kis államokra oszolva az egyiptomiak fenhatósága alatt éltek; országuk déli részét (Palesztinát) a zsidók, északi részét (Sziriát) a khatti törzsek, majd utóbb az arami szemiták foglalták el.

Kanachos, sykioni származású görög szobrász a Kr. e. VI. sz. végén s az V. sz. első tizedeiben. Istenszobrai között a leghíresebb a miletosi Branchidák szentélye számára készített Apollo bronzszobra volt, melyről rómaikori márványdombor-műveken hiteles másolatok maradtak fönn. Az ő műve volt Apollo egy szobra Thébában és Aphrodite aranyelefántcsontszobra Sykionban. Kevésbbé jelentősek voltak atlétaszobrai.

Kanada, 1. *Dominion of Canada,* Alaska, Grönland és Uj-Fundland kivételével Észak-Amerikának az Egyesült-Államoktól É.-ra fekvő része. Területe: 9·4 millió km². a sarki szigetekkel és 1/8 millió km² vízfelülettel együtt. *Felszíne.* K. területe az Északi-Jeges-tengertől és a Baffin-öböltől D.-re a 49° é. sz.-ig és Ny.-ról a Csendes-óceántól K.-en az Atlanti-oceánig terjed. Határainak nagy része természetes határ. A Kordillerák a Csendes-oceántól a kontinens belseje felé több láncban folytatódnak; a Coast Range Vancouveren és a Sarolta-szigeteken található fel. A Rocky Mountains itt a Kordillerák szegélye és közepes magasságú, É.-on 2000, D.-en a Mount Columbiában 4300 m. magasságot ér el. A hágók 1100—2000 m. között vannak. A hosszanti völgyek a Kordillerák nagy folyói létrejöttének ked-

veztek: Kootenay, Columbia, Fraser, Parnip, Stikine és Finlay. Több folyójának medrét alacsony vízválasztók (portages) választják el egymástól, ezek kötik össze a tavakat egymással és a tengerrel. D.-en a Szt. Lőrinc-folyó vezet az Atlanti-oceánba; ugyancsak a D.-i részeken a Szaszkacsevan, a Churchill és Nelson viszik le a nagy tavak fölös vizét a Hudson-öbölbe, míg É. felé a Jeges-tengerbe a nagy Mackenzie (4600 km.) folyik. A Sziklás-hegység nagy lépesők alakjában ereszkedik le É. felé a Jeges-tengerig és kelet felé az Atlanti-oceánig nyúló alföldre. A K-i alföldet az északamerikai nagy tó-sor két, egymástól különböző természetű vidékre osztja. A számos vízmedencével borított keleti rész kristályos kőzetekből áll (a Szt. Lőrinc-plató), itt kevés a növényzet. Az alföld Ny.-i részén a kontinentális plató üledékes kőzetekből áll és termékeny talajú. Labrador-félszigeten a Torngat-hegység 2700 m. magas, belseje őskőzet; számos tó fedi. Hudsonien területe lankás. Ehhez csatlakozik a Mackenzie medence, amelyik Yukonig terjed. Tőle D.-re van a Szaszkacsevan préri területe. Ettől Ny.-ra Brit-Kolumbia a Rocky Mountainsban. É.-ra van Yukon territorium aranytermőkkel. *Vizekben* K. nagyon gazdag. Az északamerikai nagy tavaktól eltekintve, egész sora van itt a terjedelmes tavaknak (Winnipeg, Deer, Athabaszka, Nagy-Medve, Nagy-Rabszolga); a kisebbek is számosak a kis alföld keleti részében és Brit-Kolumbiában (l. o.). K. vízi utait azonban az év legnagyobb részében jég borítja. Az *éghajlati szélsőségek* és hosszú, 4—6 hónapig tartó kemény telek jellemzik e vidéket. Téli közepes hőmérsékletei: Dawson —30·6°, Winnipeg —20·5°, Quebec —12·7°, Torontó —5·3°, Victoria —3·6°; a nyári: Dawson 13·7°, Winnipeg 18·9°, Quebec 18·9°, Torontó 19·8, Victoria 15·5. A legnagyobb észlelt hideg —62·2° Dawsonban. A csapadék mennyisége keletről befelé csökken. Új-Skócia évi mennyisége 1120 mm., Quebecé 1000 mm., Manitobáé 580 mm., a Ny.-i partokon ismét az 1590 mm.-t is eléri. Torontó hőmérsékleti maximuma +37·3°, a minimuma —32·5°. Novembertől májusig majdnem mindenütt hó- és jégréteg takarja a földet. Az É.-i részek *flórája* arktikus, nagyobbrészt tundravidék. Az erdőhatár a Mackenzie torkolatának vidékétől K. felé mindjobban lehúzódik, D. felé és Új-Foundland közelében éri el legdélibb pontját. Innen D. felé elszórtak, majd sűrűbbek az erdők. Az 50° é. sz.-en túl nagyrészt fenyőerdők vannak. A gabonafélék és a kukorica nagy mennyiségben megteremnek. *Állatvilága* É.-on sarkvidéki, D.-en az Egyesült-Államokéval egyező. É.-on él a rén, a sarki medve, a sarki róka, a mósusz-ökör, a lemmingek, a hiúz, a délibb részeken a mosómedve, a hód, a szürke medve, szarvasok stb. Rovarvilágából nyáron moszkitók és bögölyök igen nagy mennyiségben vannak, úgyszintén a sáskák is. Az európai házi állatok a középső és D.-i részeken mindenütt otthonosak. K. *bányászatának* főbb telepei Új-Skócia, Brit-Kolumbia, Quebec, É.-i és Ny.-i Ontario, Alberta és Yukon ÉNy.-i territoriumokban vannak: vasérc (Beauce és Vaudreuil), rézérc (Nipigon-tó és a Mackenzie vidéke), ezüstérc (a Felső-tó mellett), arany (Brit-Kolumbia), szén (Nagy-oceán melléke és a szigetek), petroleum (az Erie- és Huron-tavak), nikkel (Ontario) a főbb bányatermékei. Az 1910. évi bányatermékek értéke 105.040,958 dollár; ebből szén 29.811,750, arany 10.224,910, vas 1.651,321; kőolaj 388,550; aszbeszt 2.458,929; réz 7.209,463; ezüst 17.106,604; nikkel 11.181,310; cement 6.414,315; földgáz 1.312,614 dollár értékben. K. legnagyobb gazdagsága a *mezőgazdasági termékekben* van. 1910-ben a termőföld 30.166,033 acre volt, amelyekből 19.763,747 acren gabonanemüek termeltettek.

A főbb termények statisztikája ezer bushelekben a következő:

1910	Búza	Zab	Árpa	Len
Ontario	17,805	128,917	20,727	—
Quebec ... ... — —	1,827	48.927	2,547	—
Új-Skócia	480	5,723	264	—
Braunschweig	371	6,351	73	.
Manitoba	41,159	41,742	13,826	290
Edward-sziget	615	6.778	159	—
Alberta	6,593	23.644	3,953	64
Szaszkacsevan	81,139	61.367	3.598	3,448

Állattenyésztése gazdag. Állománya: 1911-ben 2.266,400 ló, 7.086,600 szarvasmarha, 2.389,300 juh és 2.792,200 sertés. Sajttermelése 1911-ben 90,948 tonna volt, vajat 1571 tonnát exportáltak. *Erdőgazdasága* 535 millió acre volt és 1910-iki termése 47.517,033 dollár. *Halászata* 1909-ben 29·6 millió dollár értékű halat szolgáltatott.

Lakosság, kereskedelem, közigazgatás. Az egyes tartományok, kerületek és territoriumok területeinek és lakóinak számát (1911) az alábbi táblázat mutatja:

Tartományok	Terület km²-ben	Lakosok száma 1911	Esik 1 km²-re
Prince-Edward sziget	5,700	94,000	16·5
Új-Skócia ... ... —	55,500	462,000	8·3
Új-Braunschweig — —	72,500	352,000	4·8
Quebec	911,300	2.000,900	2·2
Ontario... ... — ... ... —	675,000	2.520,000	3·9
Manitoba	191,000	455,000	2·4
Brit-Kolumbia... —	926,000	363,000	0·39
Alberta kerület — — ...	656,000	373,000	0·57
Szaszkacsevan «	649,000	453,000	0·70
Yukon « —	536,300	kb. 30,000	0·06
Keewatin «	—	—	
ÉNy-i territorium (Mackensie, Keewuatin, Ungara, Franklin) ... ... —	4.979,700	10,000	0·0002
	9.660,000	7.119,900	—

Az összes lakosságból férfi 3.805,350, a többi nő. A nem K.-ban születettek közt volt 405,883 a Brit-birodalomból, 127,299 az Egyesült-Államokból. K. angol nyelvű tartomány, de 1911. még mindig 1.649,371-nek volt francia az anyanyelve. Az indiánusok száma (1910) 110,597. Az uralkodó vallás a róm. kat. (1901) 2.229,600. *K. ipara* az utolsó évtizedben rohamos fejlődésnek indult és már 1905-ben 31,592 ipartelepe volt 1693 millió dollár tőkével, 7 85,000 alkalmazottal, akik 1437 millió dollár értékű árút termeltek. K. 1910—1911. évi bevitele 472.194,246 és kivitele 297.196,365 dollár értékű volt.

K.-nak legnagyobb kivitele Nagy-Britanniába és az Egyesült-Államokba van; legtöbb a bevitel ugyanonnan, valamint Német- és Franciaország-

ból, Japánból és Nyugat-Indiából. K. főbb kiviteli cikkei és azok értéke 1911-ben millió dollárokban a következők voltak: faárú 46·4, búza 45·5, sajt 20·7, ezüst 17·3, búzaliszt 13·9, szarvasmarha 8·5, szalonna 8·0, hal 4·4, prémek 4·3; a beviteli főbb árúk: vas- és acélárú 61·2, szén és koksz 29·2, gyapju- és szövetárú 22·4, gyapotárú 18·4, cukor, szirup 14·3, vegyszerek 10·4, gyapothulladék 9·4, gyümölcs és dió 9·2, épületfa 8·0. A külkereskedelmet lebonyolító hajók száma 1910-ben K. kikötőiben 103,714, 40.862,854 tonnatartalommal volt. Fő kikötői: Montreal, Toronto, Halifax, Quebec és Victoria. K. csatornahálózatának hossza több mint 4300 km. Vasúti vonalainak hossza 1912-ben 45,631 km. volt. Ebből 3228 km. államvasút, a többi 89 társaság magánvasútja. Legnagyobb társaság a Kanadai Pacific vasút (l. o.) és a Kanadai Northern vasút (l. o.). A távíróvonalak hossza 58,427 km., a telefonhuzaloké 343,000 km. Postahivatala (1911) 13,324.

K. alkotmánya a londoni parlamentben 1867. elfogadott «The British North-America Act»-on nyugszik; K. Nagy-Britanniától függő szövetséges állam, amely 7 tartományból (a legújabb 1873-ból való, a Prince Edward-sziget), 3 kerületből és az ÉNy.-i territoriumból áll. A törvényhozó testületet a szenátus és a képviselők háza alkotja; a végrehajtó hatalmat az angol kormány által kinevezett főkormányzó és miniszterei gyakorolják. 87 kinevezett szenátora van; mindegyiknek legalább 30 évesnek kell lennie és ama tartományban, amelynek számára kinevezik, 4000 dollár értékű vagyonnal birnia. A képviselőket a cenzushoz kötött választói jog alapján 5 évre választják, 25,367 lakos után egyet (az 1910-iki népszámlálás alapján 221-et), csak Quebecre nézve van megállapítva véglegesen 65. A hadsereg fővezérleti joga a királyt illeti meg. A tartományok autonómiát élveznek, külön törvényhozó testületük van (Quebecben 2 házból áll), felelős minisztériummal és kormányzóval. Az állam kiadásai (1911) 547.901,422 dollár, bevétele ugyanannyi; a legnagyobb bevételi tételek a vámjövedelem (72.965,394) és az adó (16.869,837); az államadósság kamatai 13.741,197 és a honvédelem 6.868,651 dollárba kerül. Államadósság (1911) 478.488,871 dollár volt. K.-nak a tenger felőli védelmét Nagy-Britannia hajói teljesítik. K. szárazföldi hadserege 3383 ember 696 lóval, a tartalék 60,246 ember 14,612 lóval. Minden K.-i brit alattvaló 18-tól 60 éves koráig a milicia tagja. A parlament székhelye: Ottawa. Új-Braunschweig kivételével általános iskolakötelezettség áll fenn. K.-ban 1910-ben 1.290.000 tanuló járt iskolába. A nyilvános népiskolák száma 23,179 (36,785 tanítóval); a közép- és felsőiskolák száma az 1200-at meghaladja, 25,000 tanulóval. 20 egyeteme van. A tartományok legtöbbjének van legalább egy angol mintára szervezett egyeteme, orvosi és egyéb kollégiuma. A polgári és bűnügyekben K. legfőbb birói hatósága az Ottawában székelő Supreme Court; van pénzügyi főtörvényszéke; minden tartományban egy felebbviteli törvényszék és korlátolt hatáskörű grófsági biróságok. A rendőri és békebirák a tartományi hatóság hatáskörébe tartoznak.

2. *A tulajdonképeni K.*; e néven nevezik még ma is *Ontario* (azelőtt *Felső-K.*) és *Quebec* (azelőtt *Alsó-K.*) tartományokat. A Dominion of Canada e legfontosabb része hosszukás tojásalakú; a Szt. Lőrinc-folyó vidékének nagyobb részét foglalja magában. L. *Ontario* és *Quebec*.

Története. Már a normannok is eljutottak ide, de útjuk feledésbe ment. K. partjain a felfedezések idejében először az angol szolgálatban álló genovai *Giovanni Caboto* járt 1497. és 1498. Később, 1536—37-ig, a francia *Jacques Cartier* kutatta fel a Szent Lőrinc-folyam vidékét s azt Új-Franciaországnak nevezte el (Nouvelle France). A francia kormány azonban csak a XVII. sz. elején gondolt K. gyarmatosítására. A gyarmat első kormányzója *Samuel Champlain* volt, ki 1608. Quebec városát alapította. Richelieu számos földmívest és iparost telepített K.-ba, de a gyarmat benépesítése a vallási türelmetlenség miatt csak lassan haladt előre. 1674-ben Colbert újból szervezte K.-t s annak élére egy tanácsot *(Conseil souverain)* állított, mely a kormányzóból, egy főpapból és négy nemes emberből állott. A gyarmatban a kat. vallás lett az uralkodó, a földbirtok pedig egyes főnemesek kezébe került, kik azt bérbe adták. Az angolokkal való súrlódások 1754. háborura vezettek, melynek folyamán Wolfe tábornok Quebec mellett 1759 szept. 13. legyőzte a franciákat, mire ezek az 1763-iki párisi békében lemondtak K. birtokáról.

Az angol uralom eleinte üldözte a franciákat és katolikusokat, de 1774 óta méltányosabb politikát kezdett. Ezért aztán az északamerikai gyarmatok elszakadásakor K. lakói lojálisan viselkedtek az angol kormánnyal szemben. Jutalmul teljes jogegyenlőséget s 1791. alkotmányt kaptak. K. ekkor két tartományra: *Felső-* és *Alsó-K*-ra osztatott. Az előbbinek túlnyomóan angol, az utóbbinak francia lakossága volt. A törvényhozó hatalmat egy-egy felső- (Council) és alsóház (Assembly) gyakorolta, a végrehajtó hatalom a két kormányzó kezében volt. A kormányzás azonban folyton rosszabb lett, a liberális ellenzéket elnyomták, az elégedetlenség egyre nőtt, végre 1837. nyilt felkelés tört ki. Az elégedetlenek kimondották az Angliától való elszakadást, de mivel a lakosság egy része hű maradt az angolokhoz, a felkelés vezérei feladták a küzdelmet és elmenekültek. Erre az angol csapatok 1838. teljesen helyreállították a rendet. Az Egyesült-Államok rokonszenveztek a K.-i felkeléssel s majdnem háborura került a dolog köztük és Anglia közt. Az új kormányzó, Durham, rávette 1838. az angol kormányt, hogy a súrlódások megszüntetése végett a menekülteknek amnesztiát adjon. Ezután új alkotmányt kapott K. egységes parlamenttel és liberális intézményekkel (1840). A gyér lakosság szaporítására az angol kormány 1847 óta K. felé terelte a kivándorlást, melynek lett is eredménye. Hogy az Unióval való egyesülés vágyát megszüntesse, az angol kormány vasutakat épített, előmozdította a népnevelést és mindinkább több önkormányzatot biztosított K.-nak. 1858-ban Ottawa lett K. fővárosa, 1867. pedig Új-Skóciával és Új-Braunschweiggel egyesítve, *Dominion of Canada* nevet kapott.

1870-ben veszedelmes lázadás tört ki a Winnipeg-tó vidékén, mikor a Hudson-Társaság itteni birtokait a K.-i kormánynak eladta. A lázadó lakosságot az Egyesült-Államokból elősiető ir féniek is támogatták, de az angol kormány leverte őket s a vidékből Manitoba tartomány lett. 1885-ben újabb mozgalom támadt itt a francia-indiánus lakosság körében, melynek vezére *Louis Riel* lett. De ezt a mozgalmat is elfojtották és Rielt kivégezték. Ezután az Egyesült-Államokkal való gazdasági súrlódások foglalkoztatták K. politikai életét, majd az angol kormánnyal is egyre feszültebb lett a viszony ugyancsak gazdasági (vám) ellentétek miatt. Az anyaországgal való jó viszonyt aztán az ügyes *Sir Wilfried Laurier*, a liberális párt vezére és az erélyes *Lord Minot* kormányzó (1898—1904) állították helyre. Laurier 1896. jutott a K.-i kormány élére s igen ügyesen egyeztette össze a Chamberlaintől tervezett szorosabb angol gyarmatbirodalom és K. külön érdekeit. 1900-ban segítséget küldött az angol kormánynak a búrok ellen, a többi angol gyarmatoknak kedvező vámokat biztosított, de más államokkal szemben egészen önálló vámpolitikát folytatott s K. számára teljes önrendelkezési jogot követelt (K. a kanadaiaké!). 1903. elhatározta a K.-i kormány, hogy külön hadiflottát létesít, amelyet csak akkor bocsát Anglia rendelkezésére, ha azt K. érdeke is megkívánja. E flottaépítést azonban csak 1910. szavazta meg a K.-i parlament. 1909-ben kedvező vámszerződést kötött az Egyesült-Államokkal s 1910. véget ért a Németországgal való vámháború is (1903 óta), kölcsönös engedékenységgel. 1910-ben Franciaországgal szerződött K. s hasonló alkudozásokat folytat Olaszországgal és Belgiummal. Az önálló törekvések ellensúlyozására és az Angliával való egység megerősítésére az angol kormány 1911. *Artur* connaughti herceget, az angol király nagybátyját nevezte ki K. kormányzójává. Ugyanekkor bukott meg Laurier miniszterelnök. Az Egyesült-Államoktól nyujtott nagy gazdasági kedvezmények ugyanis K.-t egészen az Unió gazdasági és politikai befolyása alá terelték. Ez ellen nagy nemzeti ellenhatás keletkezett. Ezt a konzervativ párt felhasználta s arra kényszerítette Lauriert, hogy a képviselőházat oszlassa fel. Az új választásokon a konzervativ párt 50 szótöbbséghez jutott, mire vezére, *Robert Borden*, 1911. okt. 10. új kormányt alakított, mely K. önállóságát az angol birodalom keretén belül hangoztatja.

Irodalom. Annual Reports of the various Government Departments. Ottawa; Annual Reports of the Geological Survey of Ottawa; Canada Year book, prepared by Chief Officer, Census and statistics Office, Ottawa; Baedeker, The Dominion of Canada with Newfoundland and an Excursion to Alaska, By J. F. Muirhead, 3. ed. London 1907; Bradley (A. G.) Canada in the 20. Century, New. ed., u. o. 1906; Canada annual Rewiew, Toronto; Hopkins (J. C.), Canada an Encyclopaedia 6 köt., u. o. 1907; Garneau, Histoire du Canada, Montréal 1883, 4 köt., 4 kiad; Kingsford, History of Canada, Toronto 1888-98, 9 köt. (1836-ig); Bourinot, Canada under British rule 1760—1900, Cambridge 1900; Lucas (Sir. C. P.), Histor. Geography of the British Colonies, Oxford 1908; Veigh (F.), Through the Heart of Canada, London 1911.

Kanadabalzsam, l. *Abies* és *Balsamum*.

Kanadai francia irodalom, l. *Francia irodalom*.

Kanadai hiúz, l. *Hiúz*.

Kanadai hód, l. *Hód*.

Kanadai lúd (*Branta canadensis* L.), házilúd nagyságú úszómadár. Színe barnásszürke, feje és nyaka fekete, álla és nyakának mellső része fehér, csőre és lábai feketék. Hazája Észak-Amerika. Állatkertekben közönséges, könnyen tenyészthető.

Kanadai Northern vasút (*Canadian Northern Railway*). Mackensie, Mann és Hill vállalkozók által alapított (1899) társaság, mely Ontario, Manitoba, Szaszkacsevan és Albertában épített 5000 km. vasutat. Tőkéje 160 millió dollár.

Kanadai Pacific vasút (*Canadian Pacific Railway*). A 100 millió dollár alaptőkével 1881. alakult társaság 1886. építette meg a Csendes- és Atlanti-oceánt összekötő első vasutat Montreal és Port Moody között. Ez egyúttal Kanada legrégibb vasúttársasága. Az építkezésnél nagyszámú bevándorolt magyar munkás dolgozott. A K. vonalainak hossza 1911-ben 26,000 km.-t tett ki, melyből 19,000 km. Kanadában, a többi az Egyesült-Államokban van. Nagyméretű hajóvállalatai is vannak. Alaptőkéje 400 millió dollár.

Kanadai tavak, az Északamerikai Egyesült-Államok és Kanada között fekvő öt nagy tavat nevezik így; ezek: a Felső-tó (81,000 km² terület-tel), a Michigan-tó (58,000 km²), a Huron-tó (59,500 km²), az Erie-tó (26,000 km²) és az Ontario-tó (17,000 km²). Legmélyebb a Felső-tó (308 m.). A Felső-tavat a Huronnal a St. Mary River köti össze, utóbbiból D.-nek a Mackinov-út vezet a Michigan-tóba. A St. Clair folyó a Huronból az Eriebe vezet, amelyik ismét a Niagara vízeséssel kapcsolódik az Ontario tavával. A tavaknak árapály jelenségük is van, az árkülönbség azonban csak 77 mm. (L. egyenként az egyes tavakat a saját nevük alatt.)

Kanadai tea (növ.), l. *Gaultheria*.

Kanagava, az ugyanily nevű ken (kerület) székhelye Nippon japáni szigeten, (1910) 17,200 lak. Ismeretes ama szerződésről, melyet 1854. Perry a japáni kormánnyal kötött és amely Japánt az idegeneknek megnyitotta.

Kánahán, l. *Kánaán*.

Kánai menyegző, l. *Kána*.

Kanak, nagyk. Torontál vm. bánlaki járásában, (1910) 1828 szerb, magyar és bolgár lakossal, vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélő-hivatal.

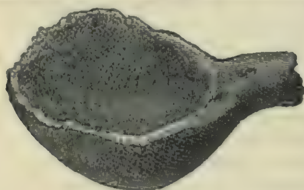
Kanakok. A Hawai-szigetek lakói önmagukat, mint a legtöbb primitiv nép, *kanak*, *kenata* szóval embereknek mondják. Innen mint általánosító név K. a polinéziai szigetek bármely népét jelentheti.

Kanakuc, *kuvik*, *halálmadár* (*Athene noctua* Scop.), l. *Kuvik*.

Kanál (tájszólás szerint *kalán*), fémből, fából, csontból, porcellánból v. üvegből készített folyadék-merítő eszköz, melyet a folyadék felvételére szolgáló homorú rész s ennek tartására való nyél alkot. A használat szerint megkülönböztetünk evő-, merítő-, olvasztó- (ólom-olvasztó-) stb. kanalakat, melyeknek homorú része tojás-, ovoid- vagy gömbalakú. Az ónkanalakat két részből álló formába öntik. A vaskanalakat v. hengerlik, v. sajtolják,

az Érchegységben Schwarzenberg környékén pedig 4—6 mm. vastag rudakból kovácsolják ki. A kovács először a K. homorú részéhez való lapot s ezután a nyelet kovácsolja ki, mire az elkészített darabok lapalaku részét homorú üllőn kerek talpú kalapácsokkal behorpasztják és a felesleges anyagot ollóval vágják le v. pedig lereszelik. Ennek megtörténte után a kanalakat sósavban lecsávázzák s ha róluk a reve teljesen levált, fűrészporban megszárogatják és végül megónozzák. Az ónozott kanalak felszinét fényező kalapácsokkal egyengetik ki. A fakanalakat faragják, a szarukanalakat pedig ugy készítik, hogy a szaruból kivágott K.-alakot megmelegítik és famintákba sajtolják.

Használata visszanyúlik az emberiség legrégibb korába, alakja a vad és művelt népeknél évezredek lefolyása alatt lényegileg ugyanaz maradt. Az őskorban agyagból készült, formája kis kagylóalakú csésze, melynek egyik oldalából nyél áll ki. A nyél rendesen sokkal rövidebb, mint a mai K.-nál (l. az *ábrát.)* Hazai leleteink közül különösen a pilini, szihalmi, tószegi és erősdi leletekből ismerünk ily kanalakat. Svájci leletekből, hol a tárgyak konzerválóbb rétegben feküdtek, ismerünk fakanalakat is, melyek szintén az újabb kőkorból erednek. Az asszirok vörösrézből készítet-

Őskori kanál.

ték; az egyiptomiak fából faragott kanalat használtak, a nyelét emberi v. állati alakok díszítették; a görögöknél arany K. is fordul elő, jobbára azonban homorura formált kenyértészta szolgált K.-ként. Pompéjiben találtak bronz kanalakat is, amelyeknek egyenes nyelük van s v. egészen egyszerüek, v. lópatkó-alakban végződnek, csészéjük hegyes, ami abban leli magyarázatát, hogy a kanalat nem csupán folyadék merésére, hanem osztriga és egyéb kagylók fölbontására is használták. A középkorban a K. a misénél is használatos volt, a kehelyben a bort és a vizet K.-lal keverték meg és K.-lal szedték ki az ostyát az edényből. Az ilyen K. nyele rövid, csészéje lapos volt. A XIV. és XV. sz.-ban a francia és a burgundi udvarokban kezdődik a K.-lal való fényűzés; ötvösök, zománcolók és elefántcsontfaragók remekeltek a K. díszes előállításában, amelynek alakja azonban ekkor sem változott. A XVIII. sz.-tól kezdve divnak azok a kanalak, melyeknek hajlított és lapátalakban végződő nyelük van.

Kanala (azelőtt: *Napoléonville)*, kikötőváros a Csendes-óceánban, Uj-Kaledonia ÉK.-i partján, kitünő öböl mellett, melybe a 13 km.-ig hajózható K. és a Negrepat torkol. Jó út köti össze Numeával (l. o.); a leggonoszabb deportáltak fogházával, nikkelbányákkal, meteorológiai állomással, (1910) 1359 lak.

Kanalas fúró, l. *Fúró.*

Kanalasgém *(Platalea leucorodia* L.), a Gólyaalakuak rendjébe, a K.-félék családjába tartozó madárfaj. Tollazata fehér, torka sárgás, barnasárga csúcsú csőre és lábai feketék; szemkerülete és csupasz torka világoszöld; a vén hímnek tarkója hosszú, lelógó tollpamattal van díszítve. Hossza 80 cm., szárnyh. 42, farkh. 13 cm. Hazája Közép- és Dél-Európa. Vándormadár. Hazánkban tavasztól őszig vizek, tavak mellett elég gyakori. Halakkal és más kisebb vízi állatokkal táplálkozik. Fákon, nádasokban fészkel. 2—3 fehér, némileg kékesbe játszó tojást rak, melyeket valószinüleg a szülők közösen költenek ki. Húsa ehető. A fiatalok a fogságban megszelidíthetők.

Kanalasgém-félék, a Gólyaalakuak rendjének egyik családja, amelyet az Ibisz-félékkel a Barázdáscsőrüek alrendben foglalnak össze. Legjellemzőbb jegyük az egyenes, hosszú, lapos, elől kanálszerüen kiszélesedő csőr. Az orrlyukak elől keskeny barázdában végződnek, amely a káva szélein a csúcsig húzódik. Nagyobb mocsarakban, koloniákban fészkelnek. Mind az öt világrészben honosak; 6 ismert fajuk közül nálunk egy fordul elő.

Kanalaskacsa *(Spatula clypeata* L.), a Lúdalakuak rendjébe, a Kacsafélék családjába tartozó madárfaj. Nagy, kanálforma csőre van, melyen a harántul futó lemezek, különösen elől, finom csúcsokká hosszabbodtak. A hím feje és nyaka sötétzöld, begye fehér, háta feketészöld, hasa gesztenyebarna, szárnytükre zöld. A tojó szürkéssárga, fekete foltokkal. Lábai és csőre vörössárgák. Hossza 50, szárnyhossza 24, farkhossza 10 cm. Vándormadár. Egész Európában, Nyugat-Ázsiában és Észak-Amerikában él, hozzánk márciusban érkezik, ősszel meleg vidékekre vonul. Nálunk is költ.

Kanálcsőrü bakcsó (állat), l. *Cochlearius.*

Kanális a. m. csatorna (l. o.).

Kanálka *(cochlear, ligula)*, aranyból vagy aranyozott fémből készült szertartási eszköz az ortodox keleti egyházban a világiak számára, kik itt két szin alatt áldoznak.

Kánán, l. *Kánaán.*

Kananga-olaj, l. *Cananga.*

Kánániták v. *kánaániták*, l. *Kánaán.*

Kananor *(Cananore)*, l. *Kannanur.*

Kanapé, francia szó *(canapé)* a görög *konopeion*-ból, az utóbbi szunyoghálós ágyat, a K. eredetileg szintén mennyezetes ágyat jelentett. A XVIII. sz.-tól a könnyebb szerkezetű, padalakú párnázott ülőbútor neve a K.

Kanapé-pör, közhasználatú kifejezés, a jelentéktelen, különösen etikettkérdésekben támadt pörpatvar tréfás elnevezése.

Kanapisz, Kelet-Indiából hozott, fehér pettyes, világossárga foulard.

Kanara *(Canara)*, tengermelléki vidék Elő-Indiában, a Dekán Ny.-i oldalán, a Ghats és a tenger között, mintegy 335 km.-nyi hosszuságban nyúlik el, 20,235 km² területtel és mintegy másfél millió lak. A partok meglehetősen egyenes vonalat alkotnak; Mangalore, Honavar, Kumpta a nagyobb kikötők. A föld a partokon lapos és homokos; beljebb magasabb és köves. Csak kisebb

folyók (Csandragiri, Seravali, Tudri, Gangavali) öntözik. Főterméke a rizs, bors, beteldió, cukornád. Emelkedettebb helyein tékfa-erdők vannak. K. csaknem egyenlő részre Bombay és Madras presidencyk közt van megosztva; amahhoz Észak-K., emehhez Dél-K. tartozik. Dél-K. fővárosa Mangalor, Észak-K.-é Karvar. 1763-ban Haidar Ali, 1799. pedig az angolok birtokába jutott.

Kanara nyelv *(kanari)*, a keletindiai dravida nyelvek (l. o.) egyike; Kanarában és Maisszurban, Dekán középenek nyugati részén 8 millió en beszéli s rokon a szomszéd tamul nyelvvel (továbbá a *badaga* és *toda* nyelvekkel), de más írása van (mely a régi szanszkrit ábécé átalakítása). Nyelvtana *Hodsontól* (2. kiad. Bangalor 1864), szótára *Reevetől* (Madras 1834—41, 2 köt.). A kanarai kultúra és irodalom árja eredetű. Érdekes a sok föliratban megőrzött ó-kanarai nyelv.

Kanári *(Serinus serinus canarius* L.), az Éneklők rendjébe, a Pintyfélék családjába tartozó madárfaj. Csőre rövid, tövén szélesebb, mint magas. Középhosszuságú hegyes szárnyában a 2. és a 3. evezőtoll a leghosszabb. Farka kikerekített. Csüdje rövidebb, mint a középső ujj. Laposan görbült karmai kicsinyek. Vad állapotban háta sárgászöld, szürkés tollakkal keverve, hasa citromsárga fehéres, szárnyai és farka feketések. A hímnek háta feketés. Fogságban nevelve egészen sárga is lehet. Hossza 12—13, szárnyhossza 7·2, farkhossza 6 cm. Hazája a Kanári-, Madeira-szigetek, különösen Teneriffa, Palma és Ferro; ahol hegyes-völgyes erdők által védett helyeken él a tenger színe felett 1000—2000 m.-ig. Veteménymagvakkal, növények gyenge zöld részeivel, gyümölccsel (füge) táplálkozik. Márciusban költ. Fészkét fiatal, korán leveledző fára rakja. 3—5 tengerzöld, gyengén barnán pettyezett tojást rak és 13 nap alatt költi ki. Évenkint 3—4-szer költ. A fogságot hamar megszokja és igen könnyen tenyészthető. Midőn a spanyolok 1311. és 1473. a Kanári-szigeteket elfoglalták, csakhamar nagykereskedést űztek vele és eleinte monopóliumnak tekintették. A monopólium csak a XVI. sz.-ban szünt meg, midőn egy K.-szállítmánnyal megrakott hajó Elba szigete körül hajótörést szenvedett és a kiszabadult madarak a szigeten elvadulva, az ú. n. *olasz K.-k* őseivé lettek. Innét csakhamar elterjedtek Olaszországba és a XVII. sz. közepén már Németországban is nagyban űzték tenyésztésüket.

Számtalan faja ismeretes, melyek részint tenyésztés, részint más pintyfélékkel (tengelice, gimpli, kenderike, zöldike, más pintyek stb.) való keresztezés útján jöttek létre; a megszelidítettől különbözik a hollandi és a német rassz, amelyek ismét színre és éneklés módjára nézve térnek el egymástól. Leghíresebb német énekes a *harzi K.*, a *hollandi* fajból pedig a *párisi*, *lord-major*, *brabanti*, *brüsszeli*, *trombitás K.* stb. Színre nézve megkülönböztetnek: aranysárga, fehér, izabellaszínű, szürkészöld, narancssárga, tarka, szürkén zöld, barnán és feketén foltos, habolt, ú. n. zöld, fekete, barna, szürke, izabella színű fecske-K.-t stb. és végül található még köztük fehér színű (albino) és pettyes. A harzi K.-k közt megkülönböztetnek *fülemüle*, *basszus*, *mély*, *kereplő*, *csengő* stb. hangon éneklőket. A harzi K. a közönséges német rassztól külsejében nem igen különbözik, csak pompás éneke árulja el eredetét. A hollandi fajta ellenben nagyobb, karcsubb, különösen hajlott háttal és bodorított vagy kunkorodott tollú szárnyakkal és mellel, mely utóbbiakat még *jabot*-nak v. *épaulette*-nek is hívják. Tápláléka a fajták szerint változik. Igy a hollandit legjobb etetni ú. n. K.-mag, kender- és répamag keverékével, továbbá gyenge zöld növényi részekkel (saláta, tikszem) és időnkint gyümölccsel, cukorral és más édességekkel, míg ellenben a harzi legjobban tartható ú. n. madártojás-étellel (főtt tojás és régi búzakenyér finom vagdaléka), madárbiscuittel vagy nyári répamaggal. Jó ápolás mellett 20 évig is elél. Költésre egész 4 éves korukig használhatók. Egy éneklőnek legjobb 36 cm. hosszú, 21 cm. magas és 17 cm. széles kalitka. Háromszor akkora kalitkában tartható 1 hím és 3 nőstény. Nagyban való tenyésztésnél 200-200-at tartanak egy-egy helyiségben, még pedig úgy, hogy minden hímre 4—5 nőstényt számítanak. E célra leginkább egyablakos szobákat használnak, ahol azután a fakosár-, virágcserép stb.-ből álló fészkeket a falra egymástól 30 cm. távolságban erősítik. A költés már febr. közepén megkezdhető, amely ép úgy történik, mint a vad állapotban levőknél. A költés ideje alatt legjobb keményre főtt tojásvagdalékkal (lenmaggal keverve) s nyári répamaggal stb. etetni.

A K. egyike a legkellemesebben éneklő madaraknak. Különféle énekre és dallamra fiatal korában tanítható be legjobban. Egy-egy kitanult énekesnek az értéke különböző, 10—80—120, sőt 200 K is lehet egynek az ára. A harzi K.-kat 18—25 C° meleg helyiségben tenyésztik, ezért nagyon kényesek, de azért jól becsomagolva télen 4—5 napi távolságra is elszállíthatók. A K.-t a léghuzamtól, hirtelen hőmérsékletváltozástól, főleg pedig a mindenféle ételtől óvni kell, mert hamar elpusztulhatnak. Azonkívül tisztán tartandók. Betegségeik közül említendők: rekedtség, torok- és tüdőlob, epilepszia, nyavalyatörés, székrekedés, végbélgyuladás, hasmenés, különböző megsebesülés, kiütések, fekélyek stb.

Kanári-áramlás, a Golf-áramlás egy része, Spanyolországgal körülbelül egy szélességen, amely az egyenlítő felé visszafordul az áramlásban az egyenlítő vidékéről elfolyt víz pótlására, az áramlás-kör bezárására. A Kanári-szigetek mellett folyik el, innen az elnevezés.

Kanáridió (növ.), a *Canarium commune* magva, l. *Canarium*.

Kanarie padjang (növ.), l. *Canarium*.

Kanárifű (növ.), l. *Phalaris*.

Kanári-gyanta, l. *Canarium*.

Kanári-köles (növ.), l. *Phalaris*.

Kanárimadár, l. *Kanári*.

Kanarin, l. *Ciánszulfid*.

Kanari nyelv, l. *Kanara nyelv*.

Kanári sárkányvér (növ.), l. *Dracaena*.

Kanarisz, *Konsztantinosz*, görög szabadsághős és államférfi, szül. Ipsara szigetén 1790., megh. Athénben 1877 szept. 15. Egy kisebb kereskedelmi hajó kapitánya volt, mikor a görög szabadságharc kitört, melynek K. egyik legnagyobb hőse lett. 1822 jún. 18—19. éjjelén légberöpítette a Chios előtt horgonyzó török admirális-hajót, majd nov.

22. ugyanezt cselekedte Tenedos előtt. 1824-ben Szamosz szigetét mentette meg egy török hadihajó felgyujtásával. 1827-ben beválasztották a nemzetgyűlésbe, de Kapo d'Istrias elnök meggyilkolása után (1831 okt.) egy időre visszavonult. I. Ottó uralkodása alatt több izben volt tengerészetügyi miniszter. 1862 jan. miniszterelnök lett s mikor a király nem fogadta el liberális programmját, ő is a felkeléshez csatlakozott, mely Ottónak trónjába került. I. György alatt, kinek meghívásában ő is részt vett, kétszer állott a kormány élén. Utoljára 1877 jún. az orosz-török háború kezdetén jutott kormányra, de nemsokára meghalt.

Kanári-szigetek *(Las Canarias)*, 556 km. hosszuságban, félköralakban elhúzódó szigetsor Afrika Ny.-i partjaitól 90, illetőleg 300 km.-nyire az É. sz. 27° 30′ és 29° 30′ között. Területe 7273. km.² és népessége (1910) 419, 809 volt. Az egész szigetsor 7 nagyobb és 6 kisebb lakatlan szigetből (Desiertas) áll, amazok: Lanzarote, Fuertaventura, Gran Canaria, Teneriffa, Gomera, Palma és Hiero (Ferro); a kisebbek: Allegranza, Graciosa, Montaña Clara, Roque del Oeste, Roque del Este és Isleta de Lobos. Mindezek a szigetek vulkáni eredetüek. Jó és biztos kikötőkben a K. igen szegények. A vulkánok kitörései gyérek; a legrégibb kitörés, amit ismerünk, 1558. volt, a legújabb Teneriffán 1909 nov. 18. Vízben a szigetek szegények. A mérsékelt égöv D.-i határán fekvő K. éghajlata igen kellemes. Az eső elég gyakori. A növényzet igen változatos. Az alacsonyabb fekvésü helyeken a meleg klima gyümölcsei, a banána, a pálmák, különösen a Phoenix Jubal, a tamariszkuszok mindenütt bőven megteremnek. A pálmarégió fölött a szőllő, a déli gyümölcsök, a búza teremnek és még fölebb a gesztenye. 1200 m. magasságig érnek föl az örökzöld erdők. Az állatvilág nagyobbára európai jellegű. A tenger igen gazdag halakban. Selyemhernyótenyésztés és a méhészet virágzó. Mivel a földbirtok nagyobbára nagybirtokosok kezében van, a bérlők a nyomasztó adók miatt nagyobb jólétre nem tudnak szert tenni. A legjelentékenyebb termék a bor, dohány és cukornád. Az ipar csekély; a lakosok selyem- és gyapjukelméket meg durva vásznat maguk készitenek. Az egyes szigetek közti forgalmat kisebb vitorlások közvetítik. Az őslakosok, a guanchok teljesen kivesztek; a K. mai lakói spanyol és normann származásuak. A spanyol őrség száma nagyon csekély. A K.-et alkalmasint már a föniciaiak is ismerték; ezek révén pedig a görögök és még inkább a rómaiak is tudomást szereztek róluk. Plinius és későbben Ptolemaios Insulae Fortunatae néven tesznek róluk említést. A római birodalom megdőlése után Európa népei közt a K. ismeretlenekké lettek és a középkorban csak az araboknál maradt fenn Dzsezair el-Khalidat néven némi homályos ismeretük. Ujabb fölfedezésük dicsőségét a portugálok tulajdonítják maguknak, 1341. ugyanis IV. Alfonz király 3 hajót küldött ki, amelyek a K.-et körülhajózták. VI. Kelemen pápa 1344 nov. 15-iki iratában azokat a spanyoloknak adományozta. Azonban Kasztilia királyai, bár a K. királyának címét fölvették, a szigeteket nem látogatták meg, míg végre 1402. Béthencourt János, normann nemes a valladolidi udvartól el nyerte a felhatalmazást a szigetek elfoglalására és 1405-ig azok egy részét el is foglalta. Későbben, 1485. a spanyol kormány közvetetlen uralma alá akarta a K.-et vetni, katonaságot küldött oda és ez 1495-ig a meghódítást be is fejezte. V. ö. *Web* és *Berthelot* S., Hist. naturelle des iles Canaries (3 kötet 4°, 1839—44); *Milares*, Historia general de las Islas Canarias (Paris 1882); Kurt *Müller*, Die Kanarischen Inseln (Breslau 1901); *Browne*, Reisehandbücher XII. Auflage (1913).

Kanári-szigeti borok. A Kanári-szigetek közül a legtöbb és legjobb bor terem Teneriffa és Palma szigeteken, ahol egyszersmind különleges szektborokat (malváziai és vidogna) készítenek. A *vidogna*-bor száraz fehér bor, mely a madeirához hasonlít, de sem olyan kövér, sem olyan zamatos. A közönséges szektborok többnyire mint madeira jönnek kereskedésbe. A Kanári-szigetek csemegebora már a középkorban keresett és kedvelt bor volt. A kereskedésbeli egység 1 pipe = 4·5 l.

Kanáriüveg a. m. uránüveg (l. o.).

Kanász, pásztorember, ki disznókat őriz, legeltet. Nevét a nyáj fejéről, a kanról kapta. Másképp kondásnak v. disznópásztornak hívják.

Kanász-tánc. Régi leírások szerint a kanászok körbe álltak pántlikás kalappal s kezökben fokossal v. rövidebb baltával, kopogós ritmusban lejtettek bizonyos haditáncot, a hajdutánc egyik változatát élénk mozdulatokkal s kurjongatásokkal kisérve, eközben egymásnak hajigálták a baltákat. A XIX. sz. elején a bakonybeli erdőségekben még divott.

Kanaszter v. *knaszter* (a spany. *canástro*-ból), eredetileg azokat a fonott kosarakat jelentette, melyekben laposra kalapált ólomlemezzel bélelve az export céljaira szánt teát, cukrot és főkép levelesdohányt szállították. A forgalomban később nemcsak a csomagolást, hanem magát a dohányt is K.-nek nevezték s így átvitt értelemben ma K. egy finom pipadohányt és szivarfajt jelent.

Kanatha v. *Kanotha*, nevezetes, valószinüleg a biblia *Kenath*-jával azonos város a Jordántól K.-re; később püspöki székhely volt. K. megfelel a mai *El-Kanavat* helységnek, amely a Hauran ÉNy.-i lejtőjén terül el.

Kanaudzs v. *Kanauj*, l. *Kanodzs*.

Kanavász (franc. *canevas*), színes, erősen sodort fonalból szőtt len- és pamutszövet, melyet ágy- s fehérnemüekre használnak, ha pedig sűrűsége oly csekély, hogy a fonalak között szabályos üregek láthatók, gyapjuhimzések alapjául használják.

Kanavász-hímzés, az alapjául szolgáló szövet után elnevezett színes gyapjuhímzés, szögletesen stilizált mustrákkal. Régebben szőnyeg helyett templomi székeken, később bútorszövetnek használták. A XIX. sz.-ban a K., mint női kézimunka elfajul; naturalisztikus virágokat, sőt emberi alakokat ábrázoló mustráit papucs-stilusnak nevezik.

Kanavelović *Péter*, régi horvát költő, szül. Curzola szigetén 1631., megh. Raguzában 1719. Lirai költeményeket, drámákat és eposzokat írt. Eposzai közül említésre méltó a 24 énekből álló Život sv. Ivana biskupa trogirskoga (Szt. János traui püspök élete) című eposz, amely 1858. jelent meg Eszéken s melyben K. Kálmán király dal-

máciai hadjáratát és Zára ostromát írja le. Összegyüjtott munkáit a zágrábi délszláv akadémia adta ki.

Kanawha, két északamerikai egyesült-államheli *folyó*: 1. *Great-K.* az Ohio mellékfolyója North-Carolinában, az Iron-Mountainson ered, az Alleghany-hegységet keresztültöri (az utolsó Gauley-lancot 16 m. magas vizeséssel), fölveszi a Great-Briart, Gauleyt, Elket és a Coa-Rivert, torkollik Point-Pleasantnél West-Wirginiában. 650 km. hosszú, 155 km. hosszúságban mesterségesen csatornázott (11 zsilippel) és hajózható. A folyó vidékén fontos bitumenes széntelepek bukkantak elő. — 2. *Little-K.* az Ohio mellékfolyója Virginia államban, az Alleghany-hegység Ny.-i lejtőin ered, 300 km. hosszú, 66 km. hosszuságban csatornázott és hajózható, partjain szintén széntelepek vannak.

Kanazava, Iszikava ken (kerület) székhelye Kaga japáni tartományban, (1908) 110.994 lak., akik híres cizelált bronztárgyakat, festett porcellánt, ruhakelméket készitenek; gőz-selyemmotolával. Kikötőhelye, Takamac, 10 km.-nyire van tőle.

Kanca, a lóféle állatok nősténye. — A lótenyésztéssel és versenyekkel foglalkozó mindennemü közleményben, a méneskönyvekben, versenyprogrammban stb. elfogadott és kizárólag használt rövidítése a kancának: *K.* — *K.-csikó*, a meg ki nem fejlődött *K.*

Kanca-dij (ang. *oaks stakes)*. Minden versenypályán szokásban van egy-egy versenyszámot tisztán a kancák számára kiirni. A budapesti és bécsi versenypályán több K. van, ú. m. tavaszi és őszi. Legjelentékenyebb a tavaszi, melynek díja 20,000 korona, távja Budapesten 2000, Bécsben 2400 m. Ujabban kreáltak a 2 éves kancák részére is kisérleti versenyt, valamint Államdíjat is. A leghiresebb *K.-at* Epsomban futják.

Kancatej, l. *Kumisz* és *Ló.*

Kancellár (lat. *cancellarius)*, régente az uralkodók mellett működő főtisztviselők, kik a fejedelmi rendeletek, kiváltságlevelek, egyéb közokiratok szerkesztését és kiadását eszközölték; rendszerint az irás tudományában jártas egyházi rendnek tagjai voltak. De némely államban hatáskörük idővel az igazságszolgáltatásra, valamint a külügyekre is kiterjedt. Emellett azonban egyetemek, lovagrendek és más testületek is birtak K.-ral. A német-római császárságban később jelentőséggel csak a mainzi érsek tisztsége birt, amennyiben a választásoknál, a birodalmi gyüléseken stb., egészen a birodalom megdőltéig, mint K. szerepelt. Az 1867-iki észak-német szövetségnek pedig első tisztviselője a szövetségi K. volt, akinek helyébe a német birodalom visszaállításakor a birodalmi K. lépett. Franciaországban a K. (Chancelier de France) volt az első állami tisztviselő s mert hatásköre később az igazságügyekre is kiterjedt, a király, XI. Lajos óta rendszerint a jogtudósok közül nevezte ki, még pedig élethosszziglan. Angliában a lord-K., Lord High Chancellor, az igazságügyminiszter, a lordok házának és a legfőbb biróságnak elnöke; a lancasteri hercegségi K. tárcanélküli miniszter, a Chancellor of the Exchequer pénzügyminiszter. Ausztriában régente az udvari egyesített kancellária elnöke, ahova a külügyek is tartoztak, viselte e címet.

Hazánkban a K. tisztét hajdan szintén egyháziak látták el. Címök néha a notarius magister capellanus, comes capellae. Később, ugy látszik a XV. sz.-tól, megkülönböztetik a *fő-K.-t* (summus cancellarius), aki a kettős-pecsét őre, a király személye mellett tényleg működő udvari K.-tól (cancellarius aulicus), aki a titkos pecsétet őrzi. A fő-K.-i cím az esztergomi érseket, mint az ország primását az 1741. X., 1751. III. t.-cikkek által megerősítve örökösen illeti meg és így maig is viseli. A Habsburgok alatt az udvari kancellária Bécsbe költözik és az osztrák kancelláriától több tekintetben függő helyzetbe jut, mígnem II. Mátyás alatt visszanyeri önállóságát és az I. Lipót, III. Károly, Mária Terézia, I. Ferenc idejében nyert szervezettel, mint magyar királyi udvari kancellária, az ország főkormányszéke lesz. Élén a fő-K. állott, mellette két al-K., tizenkét tanácsos a főpapi, főúri és nemesi rendből kinevezve működtek. A király e hivatal segélyével gyakorolta felségjogait úgy a törvényhozás, mint a pénz- és hadi ügyek kivételével, a kormányzás és biráskodás körében: sőt a kancelláriának a magyar államot érdeklő ügyekre is volt befolyása. Megszünt az 1848. III. t.-c.-kel, de az októberi diploma alapján 1861. visszaállították és egész 1867-ig működött. Erdélynek szintén volt kancelláriája, körülbelül hasonló szervezettel és hatáskörrel, mely ugyancsak 1848., illetve 1867. oszlott fel. Horvátország és Szlavonia hajdan a kir. udvari kancellária alatt állottak, de 1860. külön kancellária szerveztetett részökre, mely az 1868. XXX. t.-c.-kel szünt meg.

Kancellária, l. *Kancellár* és *Királyi udvari kancellária.*

Kancellista a. m. irnok.

Kancsalpók *(Pholcus opilionoides* Schr., állat), l. *Pókok.*

Kancsalság, *bandzsaság (strabismus)*, a szemeknek olyan hibás állása, amikor az egyik szem a megnézett tárgyra, a másik ellenben vmely más pontra irányul. Ha a kancsalító szem a helyes iránytól az orr felé tér el, összetérő K.-ról (str. convergens), ha a halánték felé tér el, széttérő K.-ról (str. divergens) szólunk. A felfelé vagy aláfelé való kancsalítás csak ritkán fordul elő. A K. leggyakoribb félesége a szemek fénytörési hibáival van összefüggésben és a gyermekkorban keletkezik. A túllátás (hypermetropia) összetérő, a közellátás (myopia) széttérő kancsalításra hajlamosít. Kezdetben a szemek rendszerint felváltva kancsalítanak, azaz hol a jobb, hol a bal szem áll hibásan (str. alternans). Később a K. az egyik szemre állandósul. A kancsalító szemben a megnézett tárgyak képe nem az ideghártya élesen látó helyére, az ú. n. sárgafoltra, hanem annak sokkal gyengébben látó oldalsó részeire kerül. Ezért a kancsalítani kezdő ember a megnézett tárgyakat kettősen látja és pedig a helyesen álló szemével egy éles, a kancsalító szemével pedig egy elmosódottabb képet nyer róluk. Mivel ez a kettős látás (diplopia) igen zavaró és kellemetlen, a kancsal ember a hibás állású szemben keletkező képet észrevevéséből és öntudatából csakhamar ki-

zárja. Igy a két szemmel való (stereoszkópos) látás helyét az egy szemmel való (monokuláris) látás foglalja el. A nézésből így kizárt kancsalító szem a látástól idővel egészen elszokik, gyengelátóvá lesz (amblyopia). A fénytörési hibáktól eredő K.-ság állandósulásának a gyermekkorban megfelelő szemüveg viseltetése és a két szemmel való együttes nézés rendszeres gyakorlása által a legtöbbször elejét lehet venni. Ha a K. mégis kifejlődött, operálással kell helyrehozni. Ilyen operálás a kelleténél erősebb szemizom átmetszése (tenotomia) és a kelleténél gyengébb szemizom megrövidítése vagy előrevarrása (antepositio). — Kancsal helyzetbe kerülhet valamelyik szem azáltal is, hogy egyik vagy másik izma valamely betegség következtében megbénul. A bénulásos K. (str. paralyticus) azáltal külömbözik a fentebb leírt K.-tól, hogy a szemek állása szerint változik. Ha a beteg arra felé néz, amerre a bénult izomnak kellene az egyik szemet forgatnia, a K. igen nagyfokú, mert a beteg szem a középvonalon túl nem mozdul tovább. Az ezzel ellenkező irányba való nézéskor mindkét szem helyes állásba kerül, mert ilyenkor a bénult izom nem szerepel. A fénytörési hibától eredő K. ezzel szemben mindenféle irányba való nézéskor állandóan egyforma (str. concomitans). A bénulásos K.-nál a kettős látás többnyire sokáig fennáll és igen zavaró. Az ilyen K.-ot a bénulást okozó betegség (rendszerint agyvelő- és gerincagybetegség) gyógyításával igyekeznek megszüntetni.

Kancsil *(Tragulus,* állat), l. *Kancsil-félék.*

Kancsil-félék *(Tragulidae,* állat), a Patások (l. o.) rendjébe, a Páros ujjuak (Artiodactyla) alrendjébe tartozó emlősállat-család. Kis, karcsú termetű, agancsnélküli állatok, melyekre jellemző, hogy szárnykapocscsontjuk nem olvadt össze a sípcsonttal s mindegyik végtagjuk négy, teljesen kifejlődött ujjal van ellátva. Felső metszőfogaik nincsenek; felső szemfogaik, különösen a hímeken, jól fejlettek. Az eocénben Ausztráliát kivéve minden földrészen el voltak terjedve. Ma két nemük ismeretes, melyek Nyugat-Afrikában és Délkelet-Ázsiában honosak. A *kancsilok (Tragulus)* neméből öt élő és egy kihalt faj ismeretes. Legközönségesebb a *jávai kancsil (Tr. javanicus* Gmel). Hazája: Kokinkina, Kambodzsa, Sziám, Tenasszerim, Malakka, Szumátra, Jáva és Borneo. 45 cm. hosszú s e méretből 4 cm. esik a farkára; vállmagassága 20 cm. Gereznája finom szőrű, vörhenyesfakó alapszínű, fejetetején csaknem fekete; hasa fehér. Kecses mozdulatu, nagyon élénk állat. Húsát eszik. Ceylonban és a Himalájában az *indiai kancsil (Tr. meminna* Erxleb.) helyettesíti. A kancsilokon kívül e családba tartoznak még a Patkányőzek (Hyomoschus), l. *Patkányőz.*

Kancsindzsanga *(Kincsindzsanga),* nagyságra nézve a Himalájának második, 8588 m. magas hegycsúcsa Nepal K.-i részében.

Kancsítás v. *kancsalítás,* l. *Kancsalság.*

Kancsó, a korsóhoz hasonló töltőedény, szélesebb nyakkal és tölcséralakú szájjal, néha fedéllel.

Kancsóka (növ.), l. *Nepenthes.* — *K.-félék,* l. *Nepenthaceae.*

Kan-csou, város Kan-szu kinai tartományban, 400 km.-nyire ÉNy.-i irányban Lan-csoutól. Az ókorban és a középkorban volt legnépesebb, a dungán lázadás alkalmával sokat fogyott lakossága, de még ma is kb. 100,000-re tehető.

Kancsuka (török eredetü szó), vastag szíjból font rövid nyelű korbács. Az Oroszországban divatos K.-büntetést ezzel hajtották végre, olyanformán, hogy a bűnöst egyenesen állva két karó közé kötötték. A büntetésnek ez a neme leginkább a politikai bűnösöket érte, mígnem II. Miklós cár 1895. eltörölte.

Kancsut *(Kanjut),* Kasmirtól függő kis tartomány a Karakorum Ny.-i végén. A harcias Hussca és Nagar törzsek lakják, kiket az angolok 1892. győztek le. Az angol kormányzóság székhelye *Vilt.* Legjelentékenyebb városa *Baltit,* kb. 4000 lak.

Kandahar, 1. *khánság Afganisztánban.* Keleti hegyekkel takart részében, a jól öntözött völgyekben termékeny; ellenben Ny.-on, a lapályos részeiben kopár és Perzsia határánál valóságos sivatag. Klímája mérsékelt. Főtermék a gabona, de csak a völgyekben. A többi legelő tevék és birkák számára. Az iszlámot követő lakosok száma kb. 900.000. — 2. *K.*, az ugyanily nevű khánság *fővárosa* az Argandabtól egy és a Tarnaktól két óra járásnyira, vasút mellett, termékeny síkságon, 50,000 afgán lakossal, kik selyemkelmét és nemeztárgyakat készítenek. K. alapítását alkalmasint Nagy Sándornak köszönheti, 1747. pedig Ahmed sah a mai K.-nak vetette meg alapját és azt fővárosává is tette, míg a XIX. sz. elején Timur székhelyét Kabulba tette át. 1839—42-ig az angolok tartották elfoglalva.

Kandalaksza-öböl *(Kandalakszkaja-öböl),* a *Fehér-tenger* (l. o.) egyik öble.

Kandalló (l. a *képmellékletet),* szobák melegítésére a fal mellé helyezett, elől egészen nyitott tüzelőhely, melyben a füst és a megmelegített levegő legnagyobb része a kürtőbe megy s a tüzelőanyag csak hősugárzással melegít. A K. szerkezetét l. *Fűtés*; itt csak külső alakjának fejlődéséről lesz szó. Bizonyos, hogy hidegebb éghajlatok lakószobáit a szoba közepébe helyezett nyilt tüzelőhellyel vagy serpenyőkbe tett parázzsal (braserókkal) ősidők óta fűtötték, de reánk ezekből a XII. sz.-ot megelőzőleg semmi sem maradt. Csak ez időponttól kezdve lehet tehát a K. alakjának változásait követni, amint az kezdetleges formáiból kivetkőzve, majd egészen emlékszerű arányokat ölt, majd pedig nem foglal egy közönséges butordarabnál több helyet a szoba díszítésében. Az angol és francia XII—XIII. sz.-beli K.-k a falazatba vájt csekély mélységű és embermagasságú négyszögletes vagy félkörű fülkék, fölöttük a füst felfogására szolgáló köpennyel, melyet két gyámkő tart. A gyámkövek később lábakat kapnak, melyeknek erősebb kiszökellései a K.-nak mintegy oldalfalakul szolgálnak. A lábak keretszerüleg vagy oszlopokkal vannak díszítve, az előbb fölfelé keskenyülő köpeny a lábak szélességében ér föl egészen a mennyezetig és festményekkel vagy faragványokkal — sokszor egész alakcsoportozatokkal — van díszítve. A csúcsíves stílus végén a K. a szobában egész nagy architektonikus monumentummá fejlődik. A renaissance megtartja a csúcsíves stílus K.-jának elemeit, de

KANDALLÓK.

1. A dévai magna curia kandallója. Rococo-stílus. A XVIII. századból.

2. Renaissance-márványkandalló Wiltshire grófságból (Anglia) a XVIII. század végéről. Tervezője: Sir Jeffrey Wyattville.

3. Renaissance-kandalló Salisbury grófságból (Anglia). XVII. század. Tervezője: Inigo Jones.

4. Modern kandalló a XIX. század végéről. Tervezője: Vidor Emil Budapest.

‹Kandalló› cikkhez.

azokat az antik építészet formáival ruházza föl. Hazánkban I. Mátyás királyig szintén óriási K.-k voltak divatosak, de külső architektúrájukból alig maradt reánk valami. A renaissance és barokk K.-kból már több — majdnem mindannyia olasz művészektől készített — K. maradt reánk, pl. egy szép Fraknón, aztán Sárospatakon, Krasznahorkán, Zayugrócon, Déván stb. A K. használata azonban nálunk inkább luxus számba megy, minthogy éghajlatunk intenzivebb fűtést kiván, melyre a kályha alkalmasabb.

Kandarin, l. *Fen.*

Kandaules, a Herakleida-családból származó utolsó lidiai király, ki abban a hiú hitében, hogy felesége a legszebb asszony a világon, bájait megmutatta Gyges (l. o.) nevű bizalmas emberének. A megszégyenített nő pedig ép ezzel ölette meg K.-t (Kr. e. 687.).

Kandavu, egyike a Fidzsi-szigeteknek (l. o.), Viti-Levutól D.-re, 535 km², hegyes, 7000 lak., jó kikötővel.

Kande, dán folyadékmérték = 1·932 l.

Kandel, a középső Schwarzwald legmagasabb pontja (1243 m.).

Kandeláber, ókori gyertyatartó, illetőleg állvány a világítás és füstölés céljaira, l. *Candelabrum.*

Kandelaksza-öböl, a *Fehér-tenger* (l. o.) egyik kis öble.

Kandele a. m. *kantele* (l. o.).

Kander, 44 km. hosszú folyó Bern svájci kantonban; ered a Tschingel-gleccserből a Berni-Alpokban; régebben az Aarebe folyt, de hogy a gyakori áradásaitól megszabaduljanak, 1711—14-ig 1 km. hosszú csatornát vágtak a moréna-gyűrűkbe s a Thuni-tóba vezették át, amelyben azóta 70 ha. területű deltát rakott le, amelyet *K.-griesnek* hivnak. Völgye *K.-grund* néven külön község 1111 lak., ebből indulnak ki a turisták a nagyobb hegyi utakra, különösen *K.-stegből*, a völgy legfelső (1169 m.) magas településéből. Vidékének legszebb pontjai az Öschinen-tó (1592 m.) és a Felsenburg melletti Kék-tó. Ebből a völgyből indul ki a Lötschberg-alagút (l. o.).

Kandern, kisebb iparos város Baden nagyhercegség Lörrach kerületében, (1910) 2077 lak., különösen híres majolikagyártása. 1848 ápr. 20. Hecker felkelő csapatai és Gagern Frigyes badeni és hesszeni serege között véres összeütközés történt itt, amelyben Gagern is elesett.

Kandervölgy, az Aare folyó mintegy 44 km. hosszúságú *Kander* nevű mellékvize által körülzárt festői szép vidék a berni kantonban, Svájcban.

Kandes *(Khandes, Candeish)*, Bombay britindiai tartomány egyik disztriktusa a Szatpurai, Adzsantai-hegyek, Berar és Gudzserat közt 25,754 km² területtel, 1.600,000 lak., akik között a hinduk vannak többségben. A Taptinak és mellékvizeinek, a Girnának és a Pandzsrának völgyei termékenyek. A fővárosa *Dhulia*, a Pandzsra D.-i partján épült, vasút mellett, 25,000 lak. és mindinkább élénkülő forgalommal.

Kandi *(Candy)*, város Cejlon sziget belsejében, vasút mellett, festői hegykoszorú közepén, ahol egy kis tó látható, 26.519 lak. Egyik buddhista templomában pompásan ékesített szekrényben őrzik a daladát, Buddha állítólagos, szentnek tartott fogát. 6 km.-nyire tőle van a peradeniai pompás botanikus kert. K.-t a XIV. sz.-ban alapították. 1592-ben a sziget fővárosává lett; régi királyi palotájában az angol kormányzó lakik. A portugálok és hollandok, később pedig az angolok foglalták el; ez ostromok miatt sokat szenvedett.

Kandi *(Kandy)*, keletindiai súlymérték, l. *Candy.*

Kandia, sziget és város, l. *Kréta.*

Kandicsrákok (állat), l. *Evezőlábuak.*

Kandidátus a. m. jelölt, l. *Candidatus.*

Kandilla (növ.), l. *Nigella.*

Kandil-tagh, a Tien-sanhoz tartozó hegylánc Orosz-Turkesztánban, az Ala-tautól ÉNy.-i irányban húzódik, az Ili és Csu folyók vízválasztója. Legmagasabb pontjai a Sznoktube (3050 m.) és a Bismainak (2960 m.), de a hóhatáron fölül nem emelkedik. Könnyen járható hágói közül a Kasztek és Kurdai a leghasználatosabbak.

Kandióták, Kréta szigetének olaszos neve: *Candia* nyomán Kréta szigetének népe.

Kandirozás (a franc. *candir* szóból), gyümölcsnek, gyümölcshéjaknak v. zamatos virágszirmoknak üveges cukorba való burkolása. A gyümölcsöt és a gyümölcshéjat természete szerint előbb vízben, gyakran ecetes vízben megfőzik és aszalják, vagy gerezdekben, szeletekben közvetlenül megaszalják vagy pedig csak külsőleg megszárítják. A szirmokat csakis levegőn szárítják meg. Azután finom süvegcukorra annyi vizet öntenek, hogy az éppen teleszíjja magát vele és a cukrot tűzhelyen addig forralják sűrűre, míg a hirtelen hűtött próba többé nem nyúlós, hanem merev. Ekkor mártogassuk a kandirozni valókat a cukorba és tegyük kőre, hol a cukor rajtuk átlátszóan megkeményszik. A legjobb kandirozott gyümölcsöt Dél-Tirolban és Észak-Olaszországban készítik. — K. mezőgazdasági értelemben l. *Magtrágyázás.*

Kandiscukor, a nádcukor kristályosítása által jól képződő kristályos cukor (l. *Cukor*). Legalkalmasabb e célra a tiszta nádból készült cukor, de répacukorból is szép kristályokat nyernek. A kereskedésben háromféle K. fordul elő: *fehér, sárga* és *barna.*

Kändler, *Johann Joachim*, szobrász, szül. Fischbachban (Szászország) 1706., megh. 1775 máj. 17. Thomae szobrász tanítványa volt Drezdában. 1731-ben a meisseni porcellángyár szolgálatába állott és 1740. annak plasztikai vezetője lett. K. nevéhez fűződik a meisseni porcellán felvirágzása idején a kisplasztika ez új ágának művelése. Finom apró alakjai és csoportjai a maguk nemében a legkiválóbbak, míg a porcellánnak általa nagyobb, sőt monumentális méretekre való alkalmazása inkább érdekes kisérlet maradt.

Kandó *Kálmán (egerfarmosi)* szül. Miglészen (Zemplén) 1811 márc. 16., megh. Budapesten 1888 máj. 7. Az 1848-iki országgyűlésen Ung vm. egyik kerületét képviselte, a szabadságharc után birtokain gazdálkodott, az alkotmány helyreállítása után gróf Andrássy Gyula mellett a miniszterelnökségben elnöki tanácsos lett. Hivatalában nagy ügyességgel és tapintattal közvetítette Andrássy és Deák politikai érintkezéseit. A fuzió

után visszalépett, majd az Atheneum ügyeit vezette s mindvégig előkelő mecénása volt az irodalomnak és a művészetnek.

Kandra *Kabos* (Jakab), történetíró, szül. Felsőbányán (Szatmár) 1843 április 29., megh. Egerben 1905 jún. 1. Papnövendék lett Egerben, 1869. felszentelték, 1877. hejő-bábai, 1878. nyírlugosi plébános volt; 1881. lemondott javadalmáról s attólfogva mint karkáplán működött Egerben. 1886-ban az egri káptalan levéltárosa lett hites jegyző címmel. Nagyszámú régészeti, történelmi, helyrajzi és heraldikai cikket és tanulmányt közölt eredeti kútfők alapján, főleg egyes ősnemzetségek, várispánságok, egyházak történetére nézve a szakfolyóiratokban. Önállóan megjelent munkái: *A sárvári várispánságról* (Budapest 1884); *Szabolcs vármegye alakulása* (Budapest 1885); *Aba Samu király* (u. o. 1891); *Az ezeréves Károlyiak* (Budapest 1894); *Magyar mythológia* (Eger 1897); *A váradi regestrum* (Budapest 1898). Megalapította az *Adatok az egri egyházmegye történetéhez* c. folyóiratot és szerkesztette két első kötetét 1885—88. Vannak egyházi és szépirodalmi munkái is (ford. a Fabiola nővérét stb.)

Kandró, a *csapó sügér* népies neve.

Kandt, *Richard,* német Afrika-utazó, szül. 1867. Posenben, 1897. indult Német-Keletafrika tanulmányozására s a Kivu-tó partján zoológiai állomást állapitott. 1901-ben csatlakozott a német határbizottsághoz, 1902. visszatért Németországba. Kiadta a Kivu-tó térképét (Berlin 1902) s az expedíció leírását «Caput Nili» címen (u. o. 1904).

Kandur, l. *Macska.*

Kandy, keletindiai súlymérték, l. *Candy.*

Kandzsár a. m. handzsár (l. o.).

Kandzsur, helyesebben *kahgyur*, a buddhisták szentirataink tibeti fordítása, 1083 művet ölel fel, amelyek 100—108 kötetben vannak egyesítve. 1310 körül mongol nyelvre is lefordították. Tartalomjegyzékét kiadta *Schmidt* I. (Szent-Pétervár 1845). V. ö. *Körösi Csoma* Sándor, Analyse du Kandjour et du Tandjour (franciául kiadta *Feer* az Annales du Musée Guimet-ben, 2 kötet, Paris 1881); *Waddel,* Buddhism of Tibet (London 1895); *Duka,* Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai (Budapest 1885).

Kane (ejtsd: kén), *Elisha Kent,* híres amerikai sarkutazó, szül. Filadelfiában 1820 febr. 3., megh. Havannában 1857 febr. 16. Mint orvos járt Kínában, K.-Indiában és annak szigetein, Egyiptomban, D.-Afrikában és Dahoméban. 1846-ban résztvett a mexikói háborúban és Mexikó partjainak fölmérésénél, 1850—52. a Franklint kereső Grinnel-expedicióban (l. *Grinnel*). 1853—55. expediciót vezetett a sarkvidékre, 1854 jún. 24. 80°40′ é. h. alatt tengert ért, amelyet K. nyilt sarki tengernek vélt. Művei: The United States Grinnel expedition (New-York 1854); Arctic explorations (Filadelfia, új kiadás 1883). V. ö. *Elder,* Elisha K. K. (Filadelfia 1858); *Kane* E. K., K. a sarkutazó (Budapest 1875); *Hunfalvy* János, K. utazása Smith Szundjában és Grönland (Bud. Szemle XIII. 1851. 155.); K. után *Kiss* Elek, Vázlatok északi Grönlandból (M. Ember Könyvt. IV. 1863. 220.); *Kutzner,* Ein Weltfahrer (Leipzig 1890).

Kanea *(Canea),* Kréta sziget fővárosa, l. *Chania.*

Kaneel (növ.), l. *Füszernövények.*

Kaneelkő, l. *Hessonit.*

Kaneforák (gör.), tulajdonképen a. m. kosárhordó asszonyok, athéni szüzek, akik Athena és más istenek ünnepein a körmeneteken felvonultak és az áldozathoz szükséges anyagokat és eszközöket kosarakban fejükön viselték. A K. közé való felvétel kitüntetés volt, melyre csak a legelső családok leányai pályázhattak. Tetszetős fellépésük a képzőművészet gyakran ábrázolt modelljeivé avatta őket. L. még *Kariatidák.*

Kanelat (növ.), l. *Cinnamomum.*

Kanélfa (növ.), l. *Cinnamomum.*

Kanem, K.-i v. Francia-Szudán egyik országa, Bornutól ÉK.-re a Cád-tó É.-i és ÉK.-i partján, Vadai és a tibbuk országa közt, kb. 60,000 km² területtel, amelyből azonban csak valami 20,000 lakott, a többi puszta. Lakóinak számát 100,000-re becsülik. K. sík föld, amelyet számos, pálmák- s datolyákban gazdag völgy szel át. K. keleti határán vonul végig a Bahr el-Ghazal néven ismert vádi. A főhely Mao, mintegy 60 km.-nyire a Cádtól, kb. 4000 lak. A X. sz.-ban terjedt el a Szudán eme részében az iszlám; K. uralkodói neofita alattvalóik buzgalmát fölhasználván, nagy területeket vetettek uralmuk alá és a XII. sz.-ban uralmuk Fezzantól csaknem Egyiptomig terjedt. A XIV. sz.-ban azonban a nagy K.-i szultánság földarabolódott és Bornu (l. o.) vette át Közép-Afrika eme részében a vezérszerepet. 1900 óta közigazgatási szempontból a «Territoire militaire des pays et protectorats du Tchad»-hoz tartozik. Főhelye Mao.

Kaneon, hosszúkás vagy tojásdad kosár a régi görögöknél, melyet az athéni szüzek (kaneforák) gyümölccsel v. kenyérrel megrakva, a panathenaei körmenetben fejükön viseltek (lásd az *ábrát).*

Kaneon.

Kanetra, helység, l. *El Kanetra.*

Kanev *(Kanjov),* az ugyanily nevű járás székhelye Kijev orosz kormányzóságban, a Dnyepr jobbpartján, kb. 10.000 lak., fa- és gabonakereskedéssel. Közelében egy dombon áll Sevcsenko költő sírja.

Kangar (Καγγαρ), Konstantinos Porph. (De adm. imperio, 37.) szerint a besenyők Jabdi-Ertem, Kurtzi-Szur és Chabuxin-Gyla törzsének gyüjtőneve, mely vitézt, nemest, Hunfalvy szerint (Ethnogr. 404.) kámai (kam- vagy kan-gar), mint a ma-gar (magyar) földi, a bol-gar volgai embert jelent. Podhradszky, az arab kánkalra, fejedelmi süvegre gondolva, a többinél előkelőbbnek azért tartja e 3 törzset, mert ilyen süveget viselhetett.

Kangean *(Kangiang),* szigetcsoport németalföldi Indiában, Madurától keletre és Balitól északra, 691 km² területen 12.000 lak. A csoport *K.* főszigetből, *Paliat* és *Pandzsang* kisebb szigetekből és sok apró szigetecskéből áll.

Kangombe, helység Afrikában, l. *Bihé.*

Kangra, Pendzsab brit-indiai tartomány egyik járása, 23,488 km² területtel, 768,124 lak., akik közt 715,607 hindu és 39,709 mohammedán. Keleti részében a Himalája által takart járás gazdag kitűnő vasércekben, palát is exportál, meleg kén- és sós források nagy számban vannak. A földmívelés csak a Doab-melléki lapályokon intenziv, ahol újabban teát is termelnek. A főváros Dharmszala 6971 lak. K. város (4746 lak.) ékszerei és emailmunkái Indiában jó hírnek örvendenek. Mellette egy erőd áll angol őrséggel.

Kangucha (növ.), l. *Magyal.*

Kanhapur, brit-indiai város, l. *Kanpur.*

Kánikula (lat. *dies caniculares)*, a nyár legforróbb része, kb. Magdolnától (júl. 22.) Bertalanig (aug. 24.) terjed. Eredetét az elnevezés a görögöktől vette, akik a nyár egy részét opórának nevezték és ezt a Sziriusznak heliakus felkelésével kezdték és a Plejádok heliakus felkeléséig számították; később csak a Sziriusz korai kelésének idejére, mely éppen a legforróbb időszakot töltötte be, szorították és ezt a Nagykutya csillagzatról nevezték is el, ahonnan átszármazott tovább és így hozzánk is. L. *Hőség.*

Kanin, Archangel kormányzóság mezeni járásához tartozó félsziget európai Oroszországban, a Fehér-tenger és Cseszkája-öböl közt, 10,500 km² területtel és másfél ezer, csaknem kizárólag szamojéd lak. Belsejét a Timan-hegység folytatásaként dombok takarják. Egykoron sziget volt, de Oroszország É-i partjainak lassú emelkedése következtében félszigetté alakult.

Kanina, város Albániában, Avlonától DK.-re 4 km.-nyi távolságban, 379 m.-nyi magasságban a tenger szine fölött, a X. sz.-ban épült, 4—5000 lakossal.

Kaniška Iva, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1910) 1174 horvát lak.; u. p. Vukovje, u. t. Garešnica.

Kaniszter (lat. *canistrum)* a. m. kosár; továbbá bádogedény, melyben olajat stb. szállítanak.

Kanitz (csehül *Dolni Kounice)*, város, l. *Bielitz.*

Kanitz *Ágost*, botanikus, született Lugoson 1843 ápr. 25., megh. 1896 júl. 13. Kolozsvárt. 1872-ben a kolozsvári egyetemen a növénytan tanára lett, ahol a növénytani tanszéket, botanikus-kertet és gyüjteményt szervezte. 1880-ban a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Irodalmi és tudományos működése a históriai kutatás és a florisztikai munkálkodás terére terjedt. Történelmi munkái: Geschichte d. Botanik in Ungarn (Hannover és Pest 1863); Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik (Halle, Linnaea XXXIII. 1865); kiadott több *Kitaibel, Diószegi* és *Clusius* kéziratot. Florisztikai munkái közül Szlavónia növényeit *Schulzerrel* és *Knappal*, Montenegro, Hercegovina, Bosznia, Szerbia és Albánia növényeit *Aschersonnal* allította össze, kiadta Románia eddig ismeretes növényeinek jegyzékét, *Hunfalvy* könyvében a magyarországi növényföldrajzi részt írta meg. Feldolgozta a kisázsiai és a *Széchenyi*-féle kinai expedició növényeit, *Martius* Flora Brasiliensisében is dolgozott *(Halorageae, Campanulaceae, Lobeliacae)*. Ő adta ki és szerkesztette az első magyar növénytani folyóiratot, a Magyar Növénytani Lapokat 1877—92.

Kanitz, 1. *Hans Wilhelm Alexander*, gróf, német politikus, a konzervativ párt vezére, szül. Mednikenben 1841 ápr. 17., megh. Podangenben 1913 jún. 30. 1885 óta a porosz képviselőháznak, 1889 óta pedig a birodalmi gyűlésnek is egyfolytában tagja volt. A konzervativ-párt agrárius frakciójához csatlakozott. 1894-ben nyujtotta be először indítványát, az ú.n. *K.-féle javaslatot*, a gabonakereskedés állami monopolizálása érdekében; az azóta több izben megismételt indítványt azonban a birodalmi gyűlés mindig elvetette. Főbb művei: Aphorismen über Getreidezölle (Berlin 1879); Das Wirtschaftsprogramm des Reichskanzlers (1875); Die Festsetzung von Mindestpreisen für das ausländische Getreide (4. kiad. 1895).

2. *K., Philipp Felix*, magyar születésű német műtörténész és etnográfus, szül. Pesten 1829 aug. 2., megh. Bécsben 1904 jan. 5. Sokat járt a balkáni államokban, Albániában, Hercegovinában és Montenegróban. Művei: Die römischen Funde in Serbien (Wien 1861); Serbiens byzantinische Monumente (u. o. 1862); Reise in Südserbien und Nordbulgarien (u. o. 1868); Serbien, historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—68 (Leipzig 1868, 2. kiad. 1877); Donau-Bulgarien u. der Balkan (u. o. 1875—79, 3 köt., 3. kiad. 1882); Römische Studien aus Serbien (u. o. 1892); Katechismus der Ornamentik (6. kiad. u. o. 1902); Das Königr. Serbien (u. o. 1904).

Kaniža, adók. és politikai község Pozsega vm. brodi j.-ban, (1910) 1206 horvát és rutén lak.; u. p. Bebrina, u. t. Brod.

Kanizsa, l. az összetételek alatt: *Magyarkanizsa, Nagykanizsa* stb.

Kanizsai-*család*, az Osl nemből, egyike legrégibb családainknak. Voltaképeni emelkedése azonban csak az Anjouk korában következett be. 1324-ben *Lőrinc* mester kapta Kanizsát, honnan a család nevét vette. Lőrinc fia, *István* előbb budai prépost, 1356—1375. zágrábi püspök, ki testvérével, *Jánossal* együtt dicsőségesen vett részt Nagy Lajos nápolyi hadjáratában. Ezen Jánosnak öt fia közül különösen nevezetes a másodszülött, szintén *János*, egri püspök, majd 1387—1418. esztergomi érsek. Ő volt a magyar primások közt az első, ki 1394. Zsigmond király közbenjárására IX. Bonifácius pápától «az apost. szentszék született követe» címet a maga és utódai részére megnyerte. 1412-ben Zsigmond a római birodalom főkancellárjává nevezte ki. A család tagjai közül kiválóbbak voltak még: *Miklós*, tárnokmester 1397.; *László*, 1459. erdélyi vajda, 1466. főlovászmester; ennek fiai: *László*, 1493. horvát bán és *István*, 1498. főpohárnokmester; *György*, 1498. horvát bán, kinek fia, *László*, 1525. Vas vmegye főispánja, később országbiró. Drágffy Katalintól gyermekei: *Ferenc*, ki 1632. utód nélkül halván el, fényes nevű családját férfiágon a sírba vitte; *Orsolya*, 14 éves korában 1536. nőül ment Nádasdy Tamáshoz, kinek «szerelmes Orsikámmal» való levélváltását Nádasdy Tamás nádor családi levelezése c. alatt 1882. adta ki Károlyi Árpád és Szalay József.

Orsolyával a Kanizsaiak roppant vagyona örökségébe a Nádasdyak léptek. Ugyane családból való *Kanizsai Dorottya*, ki egymásután két nádornak, t. i. Geréb Péternek, majd Perényi Imrének volt a felesége. Második özvegysége idején következett be a mohácsi vész, melynek végeztével a széjjelheverő holttesteket saját pénzén fogadott 400 emberrel temettette el. 1532. még élt.

Kanizsai apátság, a csanádi egyházmegyében (Torontál) a szt. kereszt tiszteletére, ismeretlen rendű volt. 1231—1247-ig Kenáznak v. Kenőzőmonostorának nevezték. A Csanád-nemzetség valamelyik tagja alapította. Egyetlen ismert apátja Tamás, 1251-ben.

Kanizsai Pálfi *János (Paulides)*, ref. püspök, szül. Kanizsán, megh. 1640 körül. 1629 márc. 18. a dunántúli egyházkerület püspökévé választotta. A lutheránusokkal való unió-törekvéseknek nem volt barátja s azok ellen úgy az irodalom, mint az egyházi élet terén erősen küzdött. A presbiteriumoknak hazánkban legelső megalkotója volt, ki püspökké választatása utáni évben az egész kerületre nézve kötelezőnek mondotta ki azok felállítását. Művei: *Sárvári konyháról Lethenyei Istvántól Pápára némely csemege-kivánóknak... küldetett... nyúlhúsnak abálása ...* (Nyomtatásban nem ismeretes); *Arany tömjénező* (Pápa 1632).

Kanizsamonostor (azelőtt: *Monostor)*, kisk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1910) 329 magyar lak., u. p. Feketetó, u. t. Valkány.

Kanjov, orosz város, l. *Kanev*.

Kanjut, l. *Kancsut*.

Kanka *Károly*, orvos, szül. Modorban (Pozsony) 1817., megh. u. o. 1908 jan. 26. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, hol 1842-től 1848-ig *Rózsás* Antal szemész tanárnak segédje volt s egyszersmind az utóbbi által kiadott orvosi évkönyv (Medicinische Jahrbücher) szerkesztésénél segédkezett. Mint orvos vett részt a szabadságharcban. 1864. a pozsonyi orsz. kórház szemészeti osztályának főorvosává, 1882. a kórház igazgatójává nevezték ki. A pozsonyi orvos-természettudományi egyesületnek sok évig volt titkára és elnöke s évkönyveinek kiadója. Művei: *Közlemény az iridodesisről* (M. orv. és természetv. munkálatai, X.); *A szem félszeg alakulásának egy ritka esete* (u. o.); *Közlem. a szemészeti gyakorlatból* (Kórházi Szemle, Pozsony, I. 1862); *A pozsonyi orsz. kórház* (u. o.); *Adatok Pozsony városának orvosi helyrajzához* (Pozsony 1865).

Kankakee (ejtsd: —ki), 1. 160 km. hosszú *folyó*, a Michigan-tó közelében Indiana államban ered és Dresden közelében Illinois államban a Illinoisba torkol. — 2. *K., székhelye* K. countynak a K. mellett, (1910) 13,595 lakossal; vasöntés, gyapjufonás, szövőipar, papirosgyárak és kőbányák.

Kankalék (növ.), l. *Primula*.

Kankalék v. *vitla*, készülék, mellyel a bányában termelt anyagokat felhúzzák. A készülék egy fahenger, melynek végei csapágyakban nyugszanak; a hengerre kötél van fölcsavarva úgy, hogy a kötél egyik vége lelóg az üreg talpáig, másik vége pedig fent van a hengernél, a kötél mindkét végére bödönök vannak akasztva; a talpon levő bödönt megtöltik a fölszállítandó anyaggal és a hengert a végein levő forgattyukkal forgatván, a lelógó kötelet felgöngörítik s így a telt bödönt felhúzzák, az üreset pedig lebocsátják. Van egyszerű K. és kerekes K. Ez utóbbiaknál a forgattyu tengelyére kis fogaskerék van felékelve, mely a hengerre erősített nagyobb fogaskerékbe kapaszkodik, minek következtében nagyobb súlyú bödönöket lehet az ilyen K.-kal felhúzni.

Kankalin (növ.), l. *Primula*. — K.-félék, l. *Primulaceae*.

Kánkán, tánc, l. *Cancan*.

Kankarék a. m. kankalék (l. o.).

Kankó, 1. a székelyeknél szekérkötő horog, mellyel az ereszkedőn kereket kötnek; 2. rövid szűr némely táj népviseletében.

Kankó *(gonorrhaea, blennorrhaea)*, nemi betegség, melyet a Diplococcus gonorrhaeae (Neisser) okoz. A fertőzés majdnem kizárólag a közösülés révén történik, fő jelensége a húgycső (nőknél a hüvelytornácnak is) genyes gyuladása. Azonban a gyuladás nem marad ott korlátozva, mert ha nem kezelik, átterjed az ondóhólyagokra, prosztatára, az ondóvezetőre, mellékherére (epididimitisz) továbbá a húgyhólyagra (blennocystitis); a baktériumok a vérkeringéssel távollevő szervekhez is eljuthatnak s heveny izületi gyuladást, csúzt (l. *Kankós izületi gyuladás)*, szívburokgyuladást stb. okozhatnak. Idővel azonban a baktériumok megbékélnek a szervezettel (így van ez néha kezelt esetekben is), a húgycső váladékának menynyisége megcsökken és csak reggelenként jelenik meg egy-egy genycsepp a külső húgycsőnyiláson (Bonjour-cseppek). Nőknél a K. főfészke a Bartholini-mirigyek. L. bővebben *Gonorrhea*.

Kankós izületi gyuladás *(arthritis gonorrhoica)*, a húgycsőkankónak szerencsére nem nagyon gyakori szövődménye. Többnyire fiatal férfiaknál lép föl, akik közt általában a kankó is leggyakoribb, még pedig olyankor, mikor a húgycsőfolyás már csökkenni kezd. Oka az, hogy a húgycsőből a gonokokkuszok esetleg más genykeltő baktériumokkal együtt a vérpályába lépnek s a vér által az izületbe vitetve, ott letelepednek. A K. leggyakrabban a térdet támadja meg, aztán a boka-, váll-, kéz- stb. izületeket. Jelentkezhetik egyszerűen csak az izület fájdalmasságában, v. az izület savós, genyes v. flegmonés gyuladásában, sőt utánozhatja a sokizületi csúzt is. A betegség sok esetben az izületet alkotó csontrészeket is megtámadja, kigyógyulása után is sokszor kiújul s igen gyakran izületi merevséget eredményez. Kezelése a rendszerint igen heves fájdalmak enyhítéséből, borogatásból, az izület kellő helyzetben való rögzítéséből, genyes gyuladásnál az izület megnyitásából stb. áll.

Kankós szemgyuladás, kankós gennyel fertőzött szemeken támadó, rendszerint igen súlyos lefolyású kötőhártyagyuladás, amelynek következtében a szaruhártya is elpusztulhat és a szem látóképességét elveszítheti. Előfordul felnőttek és újszülött gyermekek szemén; az utóbbiaknál az anya hüvelyváladékával való fertőzéstől. A betegség a leggondosabb kezelést teszi szükségessé.

Kankóvár, máskép *Ugocsavár*, várrom Nagyszőlős határában Ugocsa vmegyében az ú. n. Feketehegyen.

Kankrin *(Cancrin), Jegor*, gróf, orosz államférfiú, szül. 1774 dec. 8. Hanauban, megh. 1845 szept. 22. Szentpétervárt. 1796-ban Oroszországba ment és 1812. főhadbiztossá nevezték ki a nyugati hadseregben. 1823-ban pénzügyminiszter lett s huszonegy évig töltötte be ezt az állást. Irt több nemzetgazdaságtani művet s egy regényt Dagobert cimmel.

Kankrinit (ásv.), l. *Cancrinit.*

Kankrinus vers (lat. *versus cancrinus)* a. m. rákvers, mely visszafelé is olvasható, pl. Otto tenet mappam madidam mappam tenet Otto.

Kankroid, l. *Rák.*

Kann *Gyula*, l. *Kosztolányi.*

Kanna, szűknyakú öblös edény füllel, csőrös szájjal vagy kiöntő csővel. Födelet is tesznek rá, de anélkül is használják. A K.-t már a régiek ismerték. Készül agyagból, fémből, üvegből. Különösebb fajtája a teás-K. A K.-t folyadékmértéknek is használták.

Kannabin *(cannabin)*, l. *Hasis.*

Kannaizom v. kannaporcközti izom, l. *Gége.*

Kannák ünnepe, l. *Choes.*

Kannamosófű (növ.), l. *Zsurló.*

Kannanur *(Cananore)*, város Madras brit-indiai presidency Malabar disztriktusában, az Arabtenger partján, 27,811 lak., erősséggel. Bár a hajóknak biztos kikötőt nem nyújt, a környéke termékeivel: kókuszdióval, borssal, épületfával elég élénk kereskedést űz. 1498-ban Vasco da Gama itt gyarmatot alapított. 1656-ban a hollandok telepedtek meg benne. 1791-ben végleg az angolok birtokába került.

Kannaporc, l. *Gége.*

Kannel, finn hangszer, l. *Kantele.*

Kannelszén, l. *Gyertyaszén.*

Kannelurák (a francia *cannelures*-ből), az oszlop- v. pillértörzs fölületén vájt barázdák. L. *Barázda, Vájolat, Oszloprendek.*

Kannibál (spany. *canibal)* a. m. emberevő, l. *Emberevés.*

Kannibálizmus, l. *Emberevés.*

Kannstatt *(Cannstatt)*, l. *Cannstadt.*

Kannstatti koponya. 1700-ban Kannstattól északkeletre a lőszben egy mammut-fogat találtak. A lelet iránt az akkori württembergi herceg is érdeklődött s az ásatások folytatását rendelte el, mely alkalommal diluviális állatcsontok kerültek felszinre. Ekkor találták állítólag a szóban forgó törött koponyát is. Jellemző, hogy az ásatás egykori leirói, *Reissel, Spleissius*, majd később *Gessner*, emberi csontokról nem tesznek említést. 135 évvel később, 1835. fedezte fel ismét e koponyát *Jäger* a stuttgarti természetrajzi gyüjteményben s úgy ő, mint 1870—71-ben *Quatrefages* diluviálisnak nyilvánították, sőt 1882. *Hamy*-val együtt felállították az annak idején nagy feltünést keltett *Kannstatti rassz*-t, amely gyüjtőnév alatt az akkor ismeretes diluviális koponyaleleteket foglalták össze. *Hölder* és *Fraas* azonban kimutatták, hogy a K. geológiai kora teljesen bizonytalan. *Schwalbe* legújabb vizsgálatai pedig kétségtelenné tették, hogy e koponya típusa teljesen recens és nem sorozható az ember legrégibb csontereklyéi közé. V. ö. *Hölder*, Ein Schädelbruchstück aus den alemanischen Reihengräbern bei Uffkirch in der Nähe von Kannstatt (1888); *Hervé*, La crâne de Canstadt (1892); *Schwalbe*, Studien zur Vorgeschichte des Menschen (Stuttgart 1906).

Kannusi, a sintó-pap neve Japánban.

Kano *(Kasna)*, a középső Szudánban fekvő Nigéria brit tartománynak egyik népes, termékeny és természeti szépségekben gazdag része, mintegy 30,000 km² területtel s kb. 300,000 lakossal, akik a haussza és fulah néger törzsekhez tartoznak. Régebben Szokotó néger királysághoz tartozott. A K.-beli szudáni pamutból készült kékre festett szövetek, szandálok és bőrárúk igen keresettek. Fővárosa Kano, mintegy 30—40,000 lak.

Kánó, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. putnoki j.-ban, (1910) 318 magyar lak., u. p. és u. t. Ragály.

Kanoa (spany. *canoa*, ang. *canoe*, franc. *canot)*, ugyanaz, ami a pirogue vagy kajak; a vad emberek egy fának a törzséből vájt, hosszú és keskeny csónakja. L. *Hajó*, hol a *II. mellékleten* a K. képe is látható.

Kanobos, l. *Kanopos.*

Kanobus, egyiptomi város, l. *Kanopus.*

Kanóc, gyújtókészülék, melyet azelőtt ágyúk elsütésénél is használtak; továbbá lámpákban és mécsekben alkalmazott bél.

Kanócpuska, a hajdani kézi lövőfegyvereknek az a neme, melynek elsütő készülékét forgatható kakas alkotta; ebbe kanócdarab volt ékelve; a ravasz hátrahuzásakor a kakas a serpenyő felé csapódott, miáltal az égő kanóc a serpenyőben levő lőporba ért, ezt meggyújtotta s ezzel az egész töltény elsült. A XVII. sz.-ig, azaz a kovás puskák általános alkalmazásáig az európai hadseregek lövészei K.-t használtak.

Kanóctartó (ném. *Feuerfahne)*, a tüzérek által ezelőtt használt 2—3 m. hosszú, kemény fából készített bot, melynek felső végére ércből készített csiptető volt erősítve; ez utóbbiba tették a bot körül csavart kanóc ama végét, mellyel az ágyút vagy mozsarat elsütötték. Hogy a kanócot az átázás ellen megóvják, többféleképen szerkesztett «kanócburkokat» használtak.

Kanodzs *(Kanqudzs, Kanauj)*, nagy rommező a brit-indiai ÉNy.-i tartományok Farukhabad kerületében; a romok akkora területet borítanak be, mint a mai London kiterjedése; a rommező mellett azonos nevű, csupa viskóból álló kis helység van.

Kanoe, l. *Kanoa.*

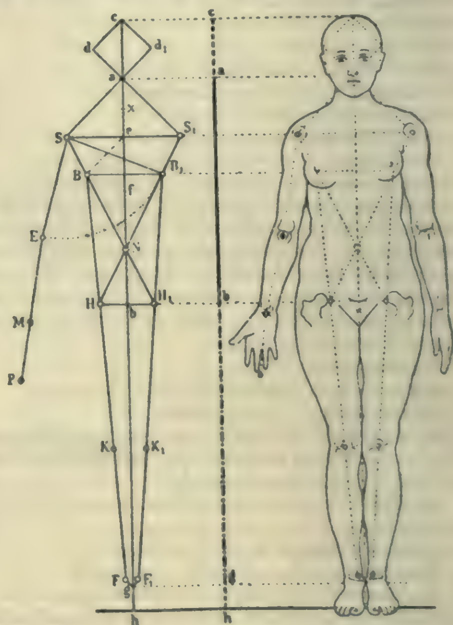
Kanoldt, *Edmund*, német festő, szül. Grossrudestedtben 1845 márc. 13., megh. 1904 júl. 28. Weimarban Prellernek volt tanítványa, azután Olaszországban dolgozott, 1876 óta Karlsruhéban élt, hol a nagyhercegi palotát, a képtárat és a műegyetem auláját falképekkel diszítette. Ezek, valamint egyéb képei, pl. Odysseus kecskevadászaton (weimari muzeum), Hero (Karlsruhe, Kunsthalle), Antigone Eteokles holttesténél (magdeburgi képtár), Penelope (Berlin, Nationalgalerie), a Preller-féle klasszicizmusnak modernebb szellemben való folytatásai. Illusztrációkat is készített.

Kánon (gör.), ami mértékül, mintául, szabályul szolgál. 1. *K.* a *filozófiában* az igazság megitélésének alapjául szolgáló elv; Kantnál az értelem helyes használata alapelveinek összessége.

2. *K. az egyházban* vonatkozik úgy a hitágazatokra, mint a szentírási könyvek gyüjteményére; a hitágazatokra, amennyiben úgy a szentirásban, mint a hagyományokban fenmaradt isteni kinyilatkoztatás a hit és cselekedetek zsinórmértéke; a szentirási könyvek gyüjteményére, amennyiben éppen a szentírási könyvek határozzák meg, kapcsolatban a csalatkozhatatlan egyház tanításával, a hitet. (L. *Biblia.*) Az első századokban csupán a hitszabályt értették K.-on, a niceai zsinaton használták e szót először a fegyelmi határozatokra. A tridenti zsinat viszont a K. szót a hitágazatokra használta, míg a fegyelmi határozatokat «decretum» néven ismeri. A mise-K. a misének az előszózat (praefatio) végétől (Sanctus) egészen az áldozásig terjedő része, amely az áldozat bemutatásának állandó módozatát adja.

A gör. egyházban a K. kilenc sorozatból álló énekcsoportozat, melyből mindegyik meghatározott énekszakaszt tartalmaz. A kilenc éneksorozat jelenti az angyalok kilenc rendjét, egyúttal a Szentháromság három személyét is, mert a K.-on végig mindegyik isteni személy háromszor van dicsérve, ami kilencet tesz ki. A K. egy-egy sorozata rendszerint öt énekből áll; elseje *irmosz*-nak (füzér) neveztetik. A K.-ból csak az irmoszok énekeltetnek, a többiek olvastatnak (v. ö. *Melles* Emil, Liturgia).

3. *K. az antropológiában* és *művészetben* azt a szabályt vagy módszert (mérési mintát) jelenti, mellyel az emberi test egyes részeinek egymáshoz való viszonyában megnyilvánuló törvényszerüséget kifejezzük. A K.-oknak ma már nagy irodalmuk van. *Stratz* kimutatta, hogy 1854-ig legalább 80 K.-t állítottak fel. Eleinte csak művészek foglalkoztak velük, újabban azonban a tudományos embertanban is mind nagyobb szerepet játszanak. Már az ókor szobrászai állítottak fel K.-okat, azaz egyezményes szabályokat, melyek szerint az emberi alakot ábrázolták. *Blanc* szerint az egyiptomi K. alapmérete a középső ujj hossza volt, mely 19-szer foglaltatik az egész test hosszában. A görögöknél legnevezetesebb sykioni *Polykletos* K.-ja, mely szerint az arc $^1/_{10}$-e, fej $^1/_8$-a, fej és nyak együtt $^1/_6$-a a testhossznak. Ő volt az, aki mintaszobrát (Doryphoros [lándzsavivő], l. a *Görög művészet* cikk *III. képmellékletén)* legelőször K.-nak nevezte. Az ókori mesterek azonban, mint *Langer* kimutatta, igen sokszor el is tértek a szabályoktól, hogy ezáltal a megtestesítendő eszmét még szembetűnőbbé tegyék. Pl. a vállak szélesítése által erőt, keskenyítése által fiatalságot, nőiességet, keskeny csipők által szemérmességet, szűzességet, széles csipők által érzékiességet törekedtek kifejezésre juttatni. A középkorban a K.-ok nem játszottak nagy szerepet. A renaissance azonban ismét az emberi testre fordította a figyelmet. *Leonardo da Vinci*-vel a K.-ok mind jobban közeledtek az emberi test természetes viszonyaihoz. A renaissance csaknem minden nevezetesebb művészének megvolt a saját K.-ja. *Dürer Albert*, majd *Camper Péter* mutattak reá először, hogy a testarányok emberfajták szerint változnak. Mint érdekesség, megemlítendő, hogy *Hay* 1851. a zenei akkordokra alapította K.-ját s a test egyes részeinek távolságát tercek, kvintek, oktávok szerint határozta meg. 1854-ben *Zeising* összefoglalta a K.-ok irodalmát s kimutatta, hogy addig összesen 78-an állítottak fel K.-t. Ő az emberi test arányaira az *aranymetszet*-et (sectio aurea) alkalmazta (l. o.), mely szerint az egész úgy aránylik a nagyobbik részhez, mint ez a kisebbik részhez; az emberen: a testhossz úgy aránylik a köldökmagassághoz, mint ez utóbbi a köldök-fejtető távolsághoz. Ugyanezt a módszert követte újabban *Bochenek*. Az első, tisztán tudományos módszer *Quetelet*-é, ki 30 felnőtt egyén méretei alapján törekedett megállapítani az átlagos testarányokat s kimutatta, hogy azok faj, nem és életkor szerint lényegesen különböznek. Igy a K.-ok a művészet köréből lassan

Fritsch kánonja.

az antropológia területére léptek át s a művészeti elvvel szemben mindinkább az antropológiai elvet valósították meg. Amíg ugyanis a művészek a K.-ok által az ideális szépség fogalmát akarták érzékelhető formák közé szorítani, ami azonban a szépérzék és testarányok egyéni különbözőségén mindezideig hajótörést szenvedett, addig az antropológiai K.-ok a szervezet tényleges morfológiai részein alapszanak s az egyes fajták, nemek és életkorok szerinti átlagos embertipusokat törekszenek érzékiteni. Ilyen irányú már *Carus*, *C. Schmidt*, *Schadow*, *Richer* K.-ja. Legújabban *Fritsch* és *Stratz* a K.-ok vizsgálatát teljesen tudományos alapra fektették és a rasszantropológiai kutatások egyik fontos módszerévé fejlesztették. *Fritsch* érdeme annak kimutatása, hogy igazi részaránytan csak természetes alapon, az állati test fejlődése alapján épülhet fel. K.-ja alapméretéül (modulus-ául) a ge-

rincoszlop hosszát vette, mely a fejlődés folyamán legelőször mutatkozik határozott egységes rész gyanánt. Minthogy *Fritsch* K.-ja *Stratz* vizsgálatai óta az antropológiában mind nagyobb szerepet játszik, azért a mellékelt *ábra* segélyével röviden ismertetjük. *Fritsch* K.-jának alapmérete (modulus-a) a gerincoszlop hossza *(a, b)*, melyet az orr alsó szélétől *(a)* a szeméremcsont felső széléig *(b)* mért. Ezt 4 egyenlő részre, almodulus-ra osztja úgy, hogy *b*-től felfelé 1 almodulus a köldök *(N)*, *a*-tól lefelé 1 almodulus a vállmagasság *(e)* s felfelé fél almodulus a koponyatető *(c)*. Ha *e*-től jobbra és balra egy-egy almodulust lemérünk, nyerjük a vállszélességet *(SS_1)*, míg *b*-től két oldalt fél almodulus adja a csipőizület szélességét *(HH_1)*. Ha mindkét vállizületet az ellentétes csipőizülettel összekötjük, a vonalak a köldökön *(N)* metszik egymást. A fejszélesség *(dd_1)* egy almodulus, az *e*-ből Sd_1-gyel húzott párhuzamos pedig metszi a csecsbimbót *(B)*. Ha *BH*-t lefelé meghosszabbítjuk s reámérjük HB_1-et, nyerjük a comb hosszát *(HK)* s ha tovább *BH*-t lemérjük, megkapjuk az alszár hosszát *(KF)*. Éppígy a felső végtagnál $SB_1=SE$ a felkar hossza, $B_1N=EM$ az alkar hossza s $NH=MP$ a kéz hossza. A láb hosszát az *eB* vonal adja, magasságát pedig annak felső része. E sémától persze az egyes egyéneknél eltéréseket találunk, de az európai átlagos testarányoknak teljesen megfelel. L. még *Testarányok*.

Irodalom. C. Schmidt, Proportionsschlüssel, Stuttgart 1849; R. Hay, The geometric beauty of the human figure defined, 1851; C. Carus, Die Proportionslehre d. menschl. Gestalt, 1854; A. Zeising, Neue Lehre von d. Proportionen d. menschl. Körpers, 1854; Liharžik, Das Gesetz d. Wachsthums, 1862; Trost, Proportionslehre, 1866; Meyer, Die richtige Gestalt, 1874; Bochenek, Die männl. und weibl. Normalgestalt, 1875; Schadow, Polyklet, 1877; Richer, Canon des proportions, 1893; Fritsch-Harless, Die Gestalt d. Menschen, 1900; Stratz, Die Schönheit des weibl. Körpers, 1910.

4. *K. a zenében:* olyan többszólamú, vokális v. instrumentális szerkezet, amelyben egyik szólam a másikat dallamban és ritmusban utánozza. A A szólamok különböző időben indulnak, így jön létre az ellenpont (l. o.). A K. szolgálja az egyöntetűséget, mert a téma *(dux, guida, proposta* stb.) voltaképp ugyanaz minden szólamban, másfelől szolgálja a változatosságot, mert az utánzó szólam *(risposta, comes* stb.) nem indulván a témával egyidejűleg, az egyszerre megcsendülő ütemekben állandóan ellentéteket hallunk. De vannak olyan K.-ok is, amelyekben a szólamok egyszerre kezdenek játszani, illetőleg énekelni. *Tükör-K.* az, amelyben az utánzó szólam ugyanolyan hangközzel megy lefelé, aminővel a téma fölfelé és viszont. Ha az utánzó szólam a témát hatulról visszafelé hozza, *rák-K.*-ról *(canon cancricans)* beszélünk. A hangnemek egész körén átszaladó K. a *kör-K.*, illetve körfuga (fuga circularis). A K. főként a XV—XVI. sz.-beli németalföldi művészetben virágzott, de gyökerei visszanyúlnak régibb évszázadokba. Ma mint önálló műfaj nem létezik többé, mint szerkesztési mód, mint a zenei stílusok egyike, úgylátszik, örökké élni fog, ha néha egy nagyobb zenei tételnek csak egy pár ütemére terjed is. Maga a szó (görög) eredetileg zsinórmértéket, szabályt, utasítást jelent. A K.-szerű szerkezeteket régebben *fugá*-nak (l. o.) és *consequenzá*-nak is hívták. A görögök a monochordot nevezték K.-nak, mert ennek segítségével állapították meg a hangközöket. Pythagoras és hívei voltak a *kanonikusok;* velük szemben álltak a harmonikusok: Aristoxenos és társai, akik a matematikai megállapításokat nem szerették.

5. *K. a filológiában:* az alexandriai grammatikusoktól származó kritikai *lajstromok*, melyekben a régi írókat és költőket érdemességük súlya szerint összeállították.

6. *K. a matematikában* az olyan általános formula, melyet valamely feladatnak a megoldásánál nyerünk és amelynek alapján a példákat, mint az általános feladat különös eseteit, kiszámítjuk. *Kanonikus* (normál) alak a kiválóan egyszerű sajátsága által kitünő alakja valamely algebrai kifejezésnek v. adott egyenletnek.

7. *K. az asztronómiában;* a bolygók mozgását feltüntető táblák, az összes Nap- és Hold-fogyatkozások jegyzéke stb.

8. *K. a kronológiában:* bizonyos időtáblák neve: pl. az aranyszám, az epakták, a husvét K.-ja.

9. *K. a könyvnyomdászoknál* — különösen Németországban — betűnagyság megjelölése. Van *kis K.* meg *nagy K.* A kis K. a Didot-rendszer 40 pontjának, a nagy K. 48-nak felel meg. Minálunk a kis K.-t inkább dupla-text, a nagy K.-t pedig négycicerós betű névvel illetik.

Kanonád, huzamosabb ideig folytatott ágyúzás.

Kánoni, vagyis *kánonszerű*, a kánonoknak megfelelő, pl. választás, hivatalbetöltés stb.

Kanonicitás, l. *Biblia*.

Kánoni jog, l. *Kánonjog*.

Kanonika (gör.), Epikuros kifejezése, nála helyettesíti a logikát; egyszerűsíteni akarván a filozófiát, Aristoteles organumja helyébe tesz néhány szabályt (kánont), melyek szerinte elegendők az értelem irányzására. L. *Epikuros* és *Kánon*. — *K.* a *zenében* az az elmélet, amely a hangokat mint matematikai értékeket tekinti és méri.

Kánoni kiváltság, l. *Privilegium canonis*.

Kánoni kor *(aetas canonica)*, a magasabb egyházirendek felvételére szükséges kor. A tridenti zsinat megállapítása szerint a püspökségre a betöltött 30-ik, a presbiterségre a megkezdett 25-ik, a diakonátusra a megkezdett 23-ik, az aldiakonátusra a megkezdett 22-ik életév szükséges.

Kánonikus alak, l. *Kánon* (a matematikában).

Kánonikus könyvek, l. *Biblia*.

Kanonisszák (lat. *canonicae, canonissae*, franc. *chanoinesses)*, a kanonoki intézmény mintájára létesített s az egyházi tekintély alá vetett nőegyesület, amelynek tagjai a pápa által helybenhagyott szabályok szerint közös életmódot követtek. Voltak világi és szerzetesi K. Az előbbiek arra kötelezték magukat, hogy férjhez nem mennek *(canonicae virginum, collegia virginum)* s engedelmeskedni fognak; a szegénységi fogadalom alól pedig fel voltak mentve. Egy apátnő felügyelete alatt az ájtatosságon kívül nőneveléssel foglalkoztak. Többnyire csak nemes származásuak vétettek föl s azért nemes hölgyek alapítványi intézete név alatt voltak ismeretesek. Újabb időben legnagyobbrészt tápintézetekké let-

tek nemes szülők, államhivatalnokok s katonatisztek leányai számára. A szerzetesi K. letették a rendes három szerzetesi fogadalmat és leginkább Szent Ágoston szabályai alapján kongregációkká alakultak. Legtöbbje a reformációnak és a szekularizációnak esett áldozatul.

Kanonista, az egyházi jog ismerője, tanítója. A középkorban, szemben a római jog doktoraival (legisták, legum doctores), a kánonjog doktorait K.-knak v. dekretistáknak (canonum seu decretorum doctores) nevezték. L. *Dekretista.*

Kanonizáció, l. *Boldoggá avatás* és *Szentté avatás.*

Kánonjog *(jus canonicum)* és *egyházjog (jus ecclesiasticum)* vegyesen s felváltva használtatnak. Pedig a kettő egymástól úgy terjedelmére, mint tartalmára nézve különbözik. A K. ugyanis egyedül az egyház által létesített jogtételek (canones) összességét jelenti, amelyek között nemcsak egyházi, de polgári viszonyokat (uzsora, kamat, elévülés stb.) rendező szabályok is foglaltatnak; míg egyházjog alatt csakis egyházi ügyekre vonatkozó, azonban úgy egyházi, mint világi (állami) eredetü jogszabályok összességét értjük. Megjegyzendő továbbá, hogy K. alatt szűkebb értelemben csakis az egyház által létesített azt a jogot szokták érteni, melyet a kánontörvénytár (Corpus iuris canonici) alkotó elemeit képező joggyüjtemények foglalnak magukban. Eszerint az egyházjogi szabályoknak egy jelentékeny csoportja, t. i. amelyik állami jogforrásból származik, nem K. s a K. körébe tartozó szabályok közül azok, melyek polgári ügyekre vonatkoznak, nem az egyházjog körébe, de a világi jognak abba az ágába (magán-, büntetőjog, polgári s bünvádi peres eljárás) tartoznak, amelynek körébe eső életviszonyokat rendeznek.

Kanonok, l. *Kanonokok.*

Kanonoki kongregációk, a Szent Ágoston szabályai szerint élő kanonokok (canonici regulares) kongregációi. Jelenleg ezek: 1. *Az Üdvözítőről* nevezett kongregációk (alap. Szent Fourier Péter 1623.) Lotharingiában és Franciaországban; 2. *A szeplőtelen fogantatásról* nevezett kongregáció Rómában és Kanadában; 3. *Laterani* kongregáció Olasz-, Francia-, Angol-, Spanyolországban, Belgiumban, Ausztriában (Krakó) és Dél-Amerikában; 4. *Szent Bernát* és *Szent Mórról* nevezett önálló kongregáció Svájcban. Ellátják a szentbernát- és szimplonhegyi menedékházakat is. 5. Két önálló kongregáció Verresben (Aostavölgy, Olaszorsz.) és Pampelónában (Spanyolorsz.); 6. Hat egymástól független kongregáció Ausztriában. Nevezetesebbek a st.-floriani és klosterneuburgi teológiával, a neustifti gimnáziummal.

Kanonokok, a káptalannak (l. o.) tagjai. Eredetileg közös életre és háztartásra s különös rendszabályok által előirt életmódra — vita canonica — voltak kötelezve. Azért nevezték őket K.-nak. Idővel, midőn a káptalanok meggazdagodtak s az élet- és házközösség az egyes K.-ra nézve terhessé vált, a káptalan tagjai a káptalan javait maguk között felosztották. Mindegyik kanonok számára külön javadalmat hasítottak ki, vagyis kanonoki állomásokat szerveztek, miáltal a káptalanok zárt testületekké váltak. Minden káptalannál ugyanis csak annyi kanonok lehet, ahány javadalom van. Az egyház folytonos törekvésének sikerült néhol a közös élet visszaállítását keresztülvinni s így támadt a különbség a közös élet szabályait követő «szabályozott» K. (canonici regulares) és az életközösségre vissza nem tért világi K. (canonici saeculares) között. Az előbbieket azonban közönségesen a szerzetesrendüek közé szokás számítani. Nálunk általában csak áldozópapok neveztetnek ki K.-nak. A K. kötelességeihez tartozik: jelenlét a káptalani isteni tiszteleten, közös zsolozsma, amiért külön napi osztalékok (distributiones quotidianae) járnak. A K. kötelesek továbbá a püspököt az egyházmegye kormányzásában tanáccsal és tettel támogatni, midőn az isteni tiszteletre megjelenik v. onnan távozik, kisérni s a pontifikálásánál segédkezni. Tiszteleti jogaikhoz tartozik emelkedettebb hely (stallum), viola-színű mozzetta, néhol hermelinprémű cappa és rochettum. Hazánkban a négy első állomású kanonok ú. n. oszlopos kanonok (Canonici columnares) és pedig 1. a prépost (nagyprépost), 2. az olvasó kanonok (Lector), 3. az éneklő kanonok (Cantor), 4. az őr-kanonok (Custos). Utánuk következnek a főesperesek (archidiaconi) és a mester-K. (canonici magistri), akik közül egyesek különféle tisztségeket viselnek, így van pl. canonicus scholasticus (tanár a teológián), canonicus a latere (oldal-K.) stb. A görög katolikusoknál ezeknek elnevezése: 1. Archipresbiter, 2. Archidiaconus, 3. Primicerius, 4. Ecclesiarcha. A valóságos K.-on kívül vannak címzetes K. is. A zágrábi nagyprépost mindenkor auraniai perjel s mint ilyen a főrendiháznak tagja. A K.-at, ugy a valóságosokat mint a címzeteseket, hazánkban legfőbb kir. kegyuri jogánál fogva a Felség nevezi ki; a nagyváradi káptalan néhány helyére olyan áldozó papokat, akik irodalmi téren tüntek ki (irodalmi kanonokság, stallum litterarium). 1772-ig a kinevezés jogát átengedés folytán a püspökök gyakorolták, de Mária Terézia a jogot visszavette; 1802 óta a kinevezés jogát állandóan a király gyakorolja.

Kanonokrendek, a Szent-Ágostoniak és premontreiek. L. *Ágoston-rendi kanonokok* és *Premontreiek.*

Kánonszerű választás, l. *Választás.*

Kánontábla (lat. *tabella secretarum)*, a misekönyv (missale) előírása szerint az oltár közepén felállítandó imatábla, amely a Glóriát, Credot és egyéb miseimádságokat tartalmazza, amelyeket különben a papnak tudnia kell. A két oldaltáblát az offertóriumi imádságokkal, illetőleg Szent János evangeliumának kezdetével a szokás hozta be.

Kanopos *(Kanobos)*, a görög mitosz szerint Menalaos kormányosa, aki Trójából hazamenet kígyómarás következtében halt meg a Nilus kanopusi torkolatánál levő szigeten s a csillagok közé került (l. *Canopus)*. A sziget és Kanopus városa (l. o.) tőle kapta nevét.

Kanopus *(Kanopos, Kanobus, Canobus)*, tengerparti város a régi Egyiptomban, amelyről a Nilusnak egyik torkolatát nevezték el. Romjai

Abukirtól Ny.-ra vannak. Itt gyültek össze Kr. e. 238. az egyiptomi papok s kiadták Ptolemaios Euergetes tiszteletére a *K.-i dekretumot* három nyelven (hieroglifokban, demotikus nyelven és görögül). Lepsius ennek egyik példányát 1866. a tanisi ásatások szinhelyén meglelvén, ebből bizonyságot merített a hieroglifok kibetüzésének eddig követett módszerére. Azóta még más két példány is került napfényre az ásatások révén.

Kanopusz, csillag, l. *Canopus.*

Kanopusz, alabástromból v. mészkőből faragott edény, mely az ókori egyiptomiak temetkezésénél volt használatos, amennyiben a halott tüdejét, máját, veséjét, szívét stb. négy K.-ba helyezték. Ezen edények födele a négy védőszellem egyikének a képét tüntette fel, az emberfejü Amzet-ét, a majomfejü Hapi-ét, a karvalyfejü Duatmútef-ét és a sakálfejü Kebekhzennuf-ét (l. az *ábrát).*

Egyiptomi kanopusz.

Kanora, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1910) 647 rutén lak.; u. p. és u. t. Volócz.

Kanori, nép, l. *Kanuri.*

Kanotha, város, l. *Kanatha.*

Kanpur *(Khanpur, Kanhapur, Cawnpore)*, az ugyanily nevü disztriktus fővárosa a brit-indiai ÉNy.-i tartományokban, a Gangesz partján, kopár sikságon, vasút mellett, (1911) 195,498 lak., akik közt 3000 keresztény; jelentékeny bőriparral. Bár régi város, sem régibb történelmi, sem műemlékei nincsenek. 1857-ben Nana Szahib itt 446 angol katonát, nőt és gyermeket meggyilkoltatott, amiért az angolok későbben véres bosszút állottak. A legyilkoltak emlékére templomot építettek.

Kansas, 1. *folyó* K. északamerikai államban, a Missouri mellékfolyója, ered a Republican-river és Smoky Hill-Fork összefolyásából, Manhattan, Topeka és Lawrence városok mellett elfolyva K.-citynél torkollik. Hossza kb. 1000 km., magas vizállásnál csaknem egész hosszában hajózható. É.-i partján az Union-Pacific-vasút, a D.-in pedig az Achison-Topeka-Santa-Fé-vasút vezet. Mellékfolyói a Salomon, Salin és Big Blue, vizkörnyéke kb. 140,000 km².

2. *K.*, az Északamerikai Egyesült-Államok egyike, azok közepén Nebraska, az Indiánus-territorium, Colorado, Missouri és Oklahoma közt, területe 212,780 km², (1910) 1.690,949 lak. (4%-a szines és 9%-a bevándorolt). Felülete 500—1200 méter magas síkföld, préri-vidék, rolling Prairie, kréta- és terciér-kori üledékek halmos vidéke. Folyói, az Arkansas, a Pawnie, Walnut, Cow, Kis-Arkansas, Neosho és az Osage a Miszszisszippi vizgyüjtőjéhez tartoznak. *Éghajlata* erősen kontinentális; a Ny.-i jóval szárazabb, mint a keleti; Dodge évi csapadék összege 518 mm. A január hőmérséklete —2·9°, a júliusé 25·4°, nyáron erős 50—60 km. forró viharai vannak, amidőn a levegő 40—45°. *Földmívelés:* K. elsőrangú földmívelő állam. 1900-ban 41·7 millió acre farmbirtoka volt s ebből 25 millió acre termelés alatt állott. Az 1900. évi termés 169·1 millió bushel kukorica, 62 millió búza, termesztettek zabot, burgonyát, árpát, sorghumot és szénát. *Erdők* főleg a folyóvizek mellett vannak. *Állattenyésztése* nagy. (1910) 1.187,000 ló, 154,000 öszvér, 3.997,000 szarvasmarha, 278,000 juh és 1.942,000 sertés volt. A Ny.-i részeken otthonos a prairiekutya. *Bányászat:* A szénbányák 1910-ben 14,500 munkást foglalkoztattak és 4·9 millió tonnát termeltek, a sóbányák 2·8 millió tonna sót szolgáltatnak; ólom és cink is van. Nagy jelentőségüek 7·8 millió dollár értékü földgázt adó forrásai. *Ipara* jelentékeny; főleg élelmi cikkek, agyagárúk termelésével foglalkoznak; malomipara és kézmüipara is van. 1910. a termelt iparcikkek értéke 197·4 millió dollár volt. Vasutainak hossza 14,305 km., villamos vasútja 472 km. A népiskolákba (1910) 397,936 gyermek, a 375 középiskolába 24,685 tanuló járt, 10 főiskolája van. K. élén a 2 évre választott kormányzó áll. A nemzeti hadsereg 1383 tagból áll, 129 tiszttel. A törvényhozó hatalom a 4 évre választott 40 tagú szenátusból és a 2 évre választott 125 tagú képviselőházból áll. Az elnökválasztásnál 9 szavazata van, a kongresszusba 2 szenátort és 8 képviselőt küld, biráit 6, illetőleg 4 évre választják. A kormány székhelye Topeka. K. 105 countyra oszlik. Kisebb területei azonkivül indiáns-rezervációkul szolgálnak. K.-ban 1880 óta a szeszes italok elárusítása el van tiltva. K. eredetileg Louisianának volt része. 1854-ben territoriummá lett és ekkor tört ki a küzdelem K.-ban a rabszolgabarátok és ellenségek közt. Az elkeseredett harcok után 1857. elfogadták a Lecompton-alkotmányt, amely a rabszolgák szabadonbocsátását megtiltotta. 1859-ben azonban a Wyandotte-alkotmány a rabszolgaintézményt eltörülte, ezt a nép szavazata is helybenhagyta és 1861 jan. 30. K. mint szabad állam az Unióba fölvétetett. V. ö. *Thayer* E., Hist. of the K. Crusade its friends and its fiends (1889).

Kansas-City, 1. város Missouri északamerikai állam Jefferson countyjában, a Missouri mellett, a Kansas torkolatánál, 17 vasúti vonal keresztezőpontján, (1860) 4400, (1910) 248,381 lak. A hihetetlen gyorsasággal fejlődött város alsó részében nagy kereskedelmi raktárak és ipartelepek vannak. A kiválóbb épületek: Court House, a Board of Trade, a vámház, a Grand Central Depot. Partjait 20 híd köti össze. Vele szemben van Kansas állam legnagyobb városa: 2. *K.*, (1910) 82,331 lak., óriási mészárszékekkel és húsfüstölőkkel, amelyek a chicagóiak után a legnagyobbak az Egyesült-Államokban. Egyeteme is van.

Kansza (spanyol, többes számban *cansas)*, a délamerikai prairie-törzsekhez, szorosabban a sioux-indánusok dakota-ágához tartozó nép.

Kanszk, az ugyanily nevü járás székhelye Jeniszszejszk orosz-szibiriai kormányzóságban, 7537 lak., sófőzéssel és prémkereskedéssel.

Kan-szu, Kina egyik tartománya, Sen-hszi, Sz'-csuan, Kuku-nor, Kelet-Turkesztán és Mon-

golia között, Mongolország felé a nagy kinai fal határolja. Régebben, Külső-K. néven, Kelet-Turkesztán egy része hozzá tartozott. Ma csak keskeny nyúlványa nyúlik ki a Nan-san É.-i lába mentén. Területe 351,400 km², lakóinak száma (1910) 3.807,883 (11 lakos 1 km²-en). ÉK.-i része lösszel boritott sikság, Ny.-i részén a Közép-Kuen-lün láncait találjuk, D.-felé a Cing-ling-san határolja. A Hoang-ho hatalmas kanyarulata van ebben a tartományban. Termékeny vidék, különösen a lösz-vidék, ahol sok gabonát termelnek. A löszben a folyók igen mély és szűk völgyekben folynak, ezek oldalaiba bevájt barlangszerű lakásokban él több millió ember, úgy, hogy a lösz-puszta maga lakatlannak látszik s kissé távolabbról még a folyóvölgyek bevágódásai sem láthatók előre. Fontos terményei a búza, árpa, köles, dohány, zöldségek, dinnye sőt datolya is, hegyeiben aranyat, ezüstöt, rezet, vasat, agalmatholitot, nefritet és kőszenet bányásznak. Tangutok, mongolok, kinaiak laknak a tartományban, vallásukra nézve mohammedánok, buddhisták és kb. 2400 keresztény. Ipara pamutárúk, szőnyegek, papiros gyártására szorítkozik. A tartomány helyzete a kereskedelemre nézve is igen kedvező, mert a kinai, orosz, turkesztáni és tibeti kereskedelmi utak mellett fekszik s a hszi-ngan-lan-csoui európai mintára készült út, amely a K.-i oázisok mentén Belső-Ázsiába vezet, ebben a tekintetben a legfontosabbak egyike Kinában. Fővárosa *Lan-csou* (l. o.).

Kant, *Immanuel,* német filozófus, ki korszakot indít a filozófia történetében, szül. Königsbergben 1724 ápr. 22., s miután majdnem egész életét e városban töltötte, ott is halt meg 1804 febr. 12. Gimnáziumi nevelését a pietisták alapította Collegium Fridericianumban nyerte. Az egyetemen főleg Knutzen Márton, a filozófia rendkivüli tanára, matematikai és filozófiai előadásaival volt nagy hatással reá. 1746-ban bevégezvén egyetemi tanulmányait, 9 évig nevelősködött. Első műve: Az eleven erők igazi mértékéről szóló gondolatok (1747). 1755. visszatérve Königsbergbe, az egyetemen habilitáltatta magát s két kisebb természettudományi értekezésen kivül egy nagyobb művet adott ki: Az ég általános természeti története és elmélete, mellyel a magisteri cimet nyerte el, továbbá: A metafizikai megismerés alapelveinek új magyarázata és Fizikai monadologia c. két filozófiai művet, mely a habilitációra szolgált. Az első műben fejti ki a világ keletkezésének elméletét, mely, miután később Laplace, tőle függetlenül, hasonló gondolatokra jutott, ma is a K.-Laplace-féle elmélet nevén ismeretes; a két filozófiai értekezés K.-ot mint a Leibniz-Wolf-féle filozófia igen éles eszű, önálló hivét mutatja be. 1770-ig, 15 évig, maradt magántanár. Ekkor elfoglalta a filozófiai tanszéket Az érzéki és értelmi világ formáiról s elveiről c. latin értekezéssel, új filozófiai rendszerének első vázlatával. 1797-ig tartott előadásokat. Művei közül főleg fontos az 1770—81. készült világhirű mű: A tiszta ész kritikája (Kritik der reinen Vernunft), mely 1781 tavasszal jelent meg s ezt a dátumot a Krisztus utáni idő filozófiájának legfontosabb dátumává avatta. Ettől az időtől kezdve dolgozza ki, gyönge testtel, de bámulatra ragadó munkaerővel, rendszere egyes részeit. 1793-ban irta meg művét: A vallás a tiszta ész határain belül, mely a reakcionáriussá vált porosz kormánnyal összeütközésbe hozta. Filozófiája aránylag gyorsan terjedt. A nyolcvanas évek végétől kezdve egyetemi tanárok is mennek Königsbergbe, hogy K. előadásait hallgassák. 1791-ben már nagy irodalom van rendszeréről. A nagy közönség is tudomást vesz róla (v. ö. *Alexander* Bernát, K. I. 127.). Mint ember nemeslelkű, egyszerű, igaz; társadalmi érintkezésben finoman érző, gyöngéd, kedves, szolgálatra kész. Életmódja az egyformaságig egyszerű és rendes volt. A dom arkádjai alá temették el, amelynek azóta Stoa Kantiana volt a neve. Most kápolnává alakították az oszlopcsarnokot s 1880. oda temették tetemét. Szobrát Königsbergben Rauch faragta. Születése napját most is évenkint megünnoplik Königsberg városában.

A K.-féle filozófia egyfelől a XVIII. sz. felvilágosodást kereső mozgalmainak érett eredménye, másfelől közös kiinduló pontja a XIX. sz. minden nevezetesebb filozófiai törekvéseinek. De K. filozófiai állásfoglalása annyira áthatotta a közművelődés körét, hogy mindenütt, a tudomány és irodalom minden ágában találkozunk alapgondolatával. Ami a K.-féle álláspont történelmi eredetét illeti, benne épp úgy megtaláljuk a mechanikai természettudományok fejlődését, mint az emberi ismerőtehetséggel foglalkozó filozófia kutatásait, valamint az angol szabadgondolkodóknak és német racionalistáknak a pozitiv vallásokkal szemben álló kritikai észhitét, a Rousseau-féle individualizmusra való hatalmas törekvést, az állam és társadalmi forma kérdéseiben a tekintély elve ellen való állásfoglalást. Mindez újabb irányok és szenvedélyes törekvések visszatükröződnek K. filozófiájában s benne kölcsönös felvilágositásukat és kibékítésüket lelik. S ami fő, nem ebben, a kor minden törekvését magában egyesitő erőben van K. érdeme, hanem alapgondolatának ama hatalmas energiájában, mellyel minde kérdéseket felfogja és tárgyalja. K. meg van győződve az emberi ész törvényhozó erejéről s az ész e törvényadó munkáját akarja megvalósitani tudományban, életben egyaránt, s éppen ezzel válik a felvilágosodás korának zászlóvivőjévé.

Egész filozófiája nem akar más lenni, mint az észben rejlő elveknek kimutatása s ez értelemben nevezi filozófiáját *kritikainak.* Elméleti úton jutott K. erre az álláspontra. A Wolff-féle dogmatikus racionalizmustól ki nem elégítve s áthatva a tapasztalati elvek figyelembe vételének szükségességétől, mohón szivta magába a rokon gondolkodású angol filozófusoknak, egy Lockenak, egy Humenak fejtegetéseit. A szkeptikus következtetések, melyekre Hume-mal együtt jutott, és az a Newton hatása alatt keletkezett meggyőződése, hogy az általa tisztán az elme tudományának tartott matematika törvényei érvényesek, eleintén ingadozóvá látszottak őt tenni; ez ingadozásból azonban, Leibniz hatása alatt, ki szintén kereste már a közvetitést a racionalizmus és az empirizmus ellentétei közt, kimentette telje-

sen új, bámulatot keltő felfogása, mely röviden így formulázható: Mindenesetre vannak az elmének minden tapasztalattól független s minden tapasztalást megelőző elvei (a priori), ezek az elvek azonban kizárólag formai természetüek, magukban semmiféle tárgyi ismeretet nem adnak, csak az érzékek által közvetített anyag formálására szolgálnak; csak az így *formált* tapasztalati anyag: ismeret. Ezek a formák a tér- és időszemlélet formái, s az értelem alapfogalmai, a kategoriák (l. *Kategoria*.). Igy változott át K. számára a valóság világa a jelenségek világává. E felfogást, illetőleg tant nevezi aztán a kritikai transzcendentális idealizmus tanának.

A jelenségek mögött rejtőzködő, az elmélkedő ész számára megismerhetetlen «Ding an sich»(l. o.), magánvaló világát K. csupán a gyakorlati filozófia útján hitte kimutathatónak. Itt is az ész autonómiája, vagyis az a tehetsége, hogy maga szabja meg törvényeit, volt K. vezérlő gondolata, melynek a kategorikus imperativusban, vagyis hogy mindenkinek a kötelesség törvénye szerint kell cselekednie, adott kifejezést. Az erkölcsi öntudatban K. a tapasztalatokon túlvágó dolgot talált s bizonyította, hogy benne, csakis benne talál támaszt az «értelmi hit», mely szerint a «Ding an sich» világa az erkölcsös lények világa. Ekként alapította az erkölcsi öntudatra az isten, a szabadság, a halhatatlanság eszméjét s fejtette ki az ember érzéki és értelmi lényén nyugvó vallásfilozófiáját. Az ember méltóságának s az elidegeníthetetlen emberjognak fogalmára építette fel aztán jogbölcsészetét, melynek az volt a célpontja, hogy államot és társadalmat az erkölcsi szabadság föltétlen megbecsülésére kell alapítani, s e szabadságeszmében látta a történelem fejlődésének irányát.

A jelenségek és az erkölcsi eszmék világa közt való összeköttetést végül a célszerüség szempontjából kutatta. Tévesnek mondott minden kisérletet, mely a természeti dolgoknak előállását valamely célvető gondolat munkásságából magyarázza; hasonlókép elhibázottnak tartotta azt a kisérletet is, mely a kauzális vizsgálódást tartja a természet legfőbb magyarázójának. K. előtt ezek az ellentétek az esztétikai világban lelik megoldásukat. Szerinte az esztétikai világban kauzalitás és célszerüség együtt jár, itt minden szükségképeni és mégis szabad, itt minden természet és mégis eszme. A génie fogalmában, vagyis abban a szellemben, mely a természet módjára működik, tetőződik a K.-féle filozófia épülete. És éppen ezzel lett K. filozófiája oly termékenyítő korára.

K. híre 1787 után gyorsan terjedt és egész sereg tanítvány gyült körülötte. Nagyobb és fontosabb azonban az a hatás, melyet nagy gondolkodókra tett, kik az ő gondolataiból indulván ki, új rendszereket alkottak. Igy *Fichte* K. tanítványa volt s mindig is annak nevezte és nézte magát, s Fichtétől származnak *Schelling* és *Hegel*. De az ezekkel ellentétes és maguk közt is ellenkező *Schopenhauer* és *Herbart* is K.-ból indultak, mindegyik K.-nak a híve, csakis K.-ot ismervén el tanítójának. S midőn az ötvenes években az ú. n. materializmus minden filozófiát ki látszott szorítani és Hegel és Herbart feledésbe merültek: K. emléke nem hogy elmerült volna, ellenkezőleg, újra föltámadt. Mind a természettudósok, mind a filozófusok sokat kezdtek K.-tal foglalkozni; amazok közt főleg a fiziológusok: *Müller* János, *Rokitanszky*, *Helmholtz*, *Czermak*, *Wundt* (ki eleinte fiziológus volt s azután tért át a filozófiára), kik az érzékek tanában hasznát vették K.-nak; emezek pedig félretevén a német idealista iskola (Fichte, Schelling, Hegel) által forgalomba hozott fölfogását K. filozófiájának, az eredeti munkákat tanulmányozták és magyarázták. Legnevezetesebbek az új kantiánusok és K.-magyarázók közt: *Lange*, *Paulsen*, *Erdmann*, *Cohen*, *Laas*, *Volkelt*, *Witte*, *Vaihinger* s mások. Ujabban a német K.-társaság folyóiratával és felolvasásaival szerez érdemet K. filozófiája és a belőle induló irányok körül.

K. hatását a magyar szellemi életre még nem ismerjük eléggé. Bizonyos, hogy igen korán igen lelkes hívekre akadt. Máramaros-Szigeten már 1797. tanított *Nánási* Mihály, mint K. követője. Az irodalomban úgy látszik először *Rozgonyi*, azután *Sipos* Pál, tordosi pap lépett föl mint, K. ismerője, ill. követője. Ő hozzá fordul *Kazinczy* felvilágosításért, aki, midőn Siposnak latin nyelven írt művét K.-ról olvasta, «fel-felsikolt örömében»; ez a munka nem jelent meg. Kazinczy levelezésének sok helyén említi K.-ot. Sipos 1816. halt meg, anélkül, hogy nagy eredményt ért volna el K. filozófiája terjesztésében. Pápán *Márton* István tanított K. szellemében s polemizált is sokat e filozófia érdekében. Ő fordította le 1820. Krug művét: A kritikai filozófia rendszere. Ellenfelei voltak a sárospataki *Rozgonyi* és *Budai* Ferenc. A katolikus iskolákban királyi parancs K. filozófiájának tanítását eltiltotta. Az Acta Comparationis Litterarum Universarum című, *Brassai* s *Melzl* által kiadott folyóirat IX. kötetének XL. száma (1881 máj. 31.), mely egészen A tiszta ész kritikája 100 éves jubileumának, illetve K.-nak van szentelve, a magyar K.-irodalomnak összeállítását közli Almási Balogh P. nyomán (Phil. pályamunkák 1835), melyből idézzük: *Rozgonyi* József, Dubia de initiis transscendentalis idealismi Kantiani. Ad viros clarissimos Jakob et Reuthold (Pest 1792). Ugyanez még egész sor művet írt K. ellen. Kéziratban van meg *Sipos* Pál műve: Discursiones philosophicae elucubrationis hybernis (1814); *Kerekes* Károly, Zwey Abhandlungen über Metaphysik und Naturlehre, geschöpft aus Principien der reinen Vernunft (Nagyszombat 1806, K. ellen); Márton fönt említett művéből (Gullelmi Krug, Philosophiae Systema philosophiae criticae stb.) csak az I. kötet jelent meg 1820. Bécsben, latin nyelven. *Nyiri* István, Conspectus philosophiae empiricae stb. (1824). Ugyanott található egy összeállítása a folyóiratokban megjelent cikkeknek s a K. szellemében írott műveknek. K. műveiből a következők vannak magyarra fordítva: A kedély hatalmáról stb. (fordította *Szabó* Antal, Pest 1864., átdolgozta *Kriegler* M., Pécs 1875); K. Immánuel pedagógiája (ford. *Mándy* Péter, Pest 1868); Az erkölcs metafizikájának megalapítása, *Szász* Bélától (az Erdélyi muzeum-egylet kiadványainak II. köt. 3. füzete);

a Prolegomenákat fordította *Alexander* Bernát (a Filozófiai Irók Tárában, 1887, II. kiad. 1909, bevezető tanulmánnyal); ugyanő fordította *Bánóczi* Józseffel együtt A tiszta ész kritikáját (Fil. Irók Tára, IX. kötet, 1892, II. kiad. 1910, magyarázó tanulmánnyal *Alexander* B.-tól); ugyanő irta: K. élete, fejlődése és filozófiája (I. köt., Budapest 1881, A Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó vállalatában). Az utóbbihoz könyvészeti jegyzetek is vannak csatolva a K.-irodalomról. Megjelent még: Breviarium, Kant világnézete és életfelfogása a művelt ember számára. K. irataiból összeállította Gross Felix. Ford. *Polgár* Gyula (Budapest 1913); K. filozófiája. Gondolatok műveiből. Ford. *Polgár* Gyula (u. o. 1913).

Irodalom. Kant munkái közül a főbbek megjelenésük időrendjében: Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte, 1747; Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, 1755, névtelenül jelent meg; Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik, 1766, névtelenül; De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis, 1770, a tanári székfoglaló; Kritik der reinen Vernunft, Riga 1781, II. kiad. 1787; Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können, u. o. 1783; Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, u. o. 1785; Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, u. o. 1786; Kritik der praktischen Vernunft, 1788; Kritik der Urtheilskraft, 1790; Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, 1793; Zum ewigen Frieden, 1795; Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre, 1797; Der Streit der Facultäten, ebben foglaltatik: Von der Macht des Gemüts, durch den blossen Vorsatz seiner krankhaften Gefühle Meister zu sein, 1798; Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, 1798; K.-'s Logik herausgegeben von J. B. Jäsche, 1800; K. 's physische Geographie, herausgegeben von Rink, 1802—1803; K. über Pädagogik, herausgegeben von Rink, 1803; Übergang von den metaphysik. Anfangsgründen der Naturwissenschaft zur Physik. Hátrahagyott kézirat, melyből részleteket tett közzé R. Reicke az Altpreussische Monatschriftben 1882—84; K., Vorlesungen über die phil. Religionslehre, herausgegeben von Politz, 1817. Erdmann Benno is közölt a kéziratokból sok érdekeset e cím alatt: Reflexionen K.-'s zur K. Philosophie, 1882—84. K. műveinek teljes kiadását eszközölte Hartenstein 10 kötetben 1838—39. Rosenkranz és Schubert 12 kötetben 1838—42., az utolsó kötet K. filozófiájának története. Kronologiai rendben Hartenstein újra kiadta Kant műveit 1867—69, 8 kötetben. Kirchmann is kiadta a műveket az ismeretes Philosophische Bibliothek-ben magyarázatokkal. Igen becsesek az olcsó Universalbibliothek K.-kiadásai Kehrbachtól. Új nagy teljes kiadását eszközli most a porosz tud. Akadémia Berlinben. Cassirer is kiadja újabban K. teljes műveit. Latinra még a mult században fordította K. kritikai főműveit Born. Franciára Tissot fordított több művet a hatvanas években; olaszra Mantovazi, 1821—22; spanyolra D. Jose del Perogo, 1883; angolra Semple, Haywood, Meiklejohn, Max Müller 1881, Mahaffy, Abbot, Ernest, Belfort Ban. A főbb művek K. filozófiájának tanulmányozására: Reinhold, Briefe über die K.-sche Philosophie, 1790; Beck, Schultze (Aenesidemus) Maison művei. Az újabbak közt első sorban: Fischer Kuno, Geschichte der neueren Philosophie III. és IV. kötet, 3 kiadásban, angolra fordította Mahaffy; Cohen, K.-'s Theorie der Erfahrung, 1885; Paulsen, Versuch einer Entwicklungsgeschichte der K.-schen Erkenntnisstheorie, 1875; Erdmann Benno K.-ot magyarázó művei mind fölötte becsesek. Vaihinger, Kommentar zu K.-'s Kritik der reinen Vernunft, 1. és 2. köt. Stuttgart 1881—92, 5 kötetre van tervezve; Caird, The philosophy of K., 1877; Bärenbach (Medveczky F.), Grundlegung d. K.-schen Philosophie, 1879; Adamson, On the philosophy of K., 1876 német fordításban is megjelent; Fromm E., K. und die preussische Censur, Hamburg 1894; Heinze M., Vorlesungen K.-s Metaphysik aus 3 Semestern, Leipzig 1894; G. Semmel, K., 1904; Külpe, I. K. 1907 (Aus Natur u. Geisteswelt); Rácz Lajos, K. I., Budapesti Szemle 1904; Behyna Gyula, K. hatása hazai bölcsészetünkre s főkövetői nálunk, Figyelő 1875, 40—48; Torkos László, K. és Hegel, Figyelő 1871, 26—28. sz.

Kanta, 1. vízmerítésre használt, fából v. durva vízálló vászonból készült edény, melynek fülein a könnyebb kezelhetés végett egy rövid, két csomóval ellátott köteldarab van áthúzva. — 2. *K.*, régi folyadékmérték, l. *Akó.*

Kantábriai-hegység, a spanyol magasföld vagy Mezeta 2000 m. fölé emelkedő magas pereme, amely a Biscayai-öbölbe meredeken szakad le. A spanyol Mezeta lekopott ősi hegység, amelyet 3 törés 3 darabra szakított, ezek közül a legészakibb a K.; ha tehát ez látszólag a Pireneusoknak folytatása volna is, mégsem szabad annak tekinteni, mert az utóbbi már fiatal gyűrt hegység s így szerkezetileg teljesen elütő. D.-en a Bidassoa torkolatánál kezdődik s tart K. felé a Leitariegos hágóig, a Sil forrásáig. Keleti tulajdonképen K.-re és Ny.-i *Aszturiai-hegységre* szokták fölosztani. Legnagyobb csúcsaik a Peña de Ambroto (1358 m.), de Gorbea (1538 m.) és a Monte Valnera (1178 m.), míg a hegység magasabb Ny.-i felén van a Peña Prieta (2531 m.), az örök hó födte Picos v. Peños de Europa (Torre de Cerredo 2678 m.), Peña Vieja (2665 m.). A hegység külső lejtője sok esőt kap, termékeny és így sűrűen lakott; legnagyobb része sűrű lombos erdővel borított. 5 vasút megy rajta keresztül. Egyes helyeken (pl. Bilbao) gazdag kőszén- és vasbányák vannak a hegységben.

Kantabrok *(Cantabri)*, ibériai nép Északspanyolországban. Augustus Kr. e. 25—19. igázta le őket.

Kantakuzenos, előkelő görög (bizánci) család, melyből VI. *János* császár (1341—55, l. *János* 14.) származott. János fia, *Mátyás* (megh. 1383) atyjának társuralkodója volt. Ennek öccse, *Mánuel* (megh. 1380) atyjától Peloponnesos kormányzóságát kapta 1348. A K. család a török uralom alatt Konstantinápolyba költözött, hol az előkelő fanariota-családok közt foglalt helyet. Néhány tagja a havasalföldi és moldvai vajdaságot is viselte. Igy *Serban* (1678—88), *István* (1714—16) Havasalföld, *Demeter* pedig két izben (1674—75 és 1684—85) Moldva vajdája volt. E családból újabb időben több jeles román politikus került ki. Említendők: *George Cantacuzino* (szül. 1845., megh. 1898.), ki 1883—88. a román államvasutak igazgatója volt, 1897. pedig pénzügyminiszter lett Sturdza kabinetjében. Egy másik ugyanily nevű tagja a családnak, *George Cantacuzino* herceg (született 1837., megh. 1913 ápr. 5.) 1899—1900 és 1904—1907. az igazságügyi, közmunkaügyi és pénzügyi tárcát vezette. 1899. a konzervativ párt elnöke lett s egyesitette a konzervativeket a junimistákkal. Mint a szenátus elnöke halt meg. A K.-család egyik ága Oroszországba származott el. Ebből az ágból valók *Sándor* (megh. 1841) és *György* (megh. 1857) testvérek, kik mint orosz tisztek Ypsilanti Sándor mellett harcoltak a görög szabadságharcban.

Kántálók, l. *Regölés.*

Kantalup (növ.), l. *Dinnye.*

Kantar, általánosan elterjedt súlymérték a Földközi-tenger partvidékein különböző értékekben vidékek és árúnemek szerint. A régi török K. = 44 oka, az új K. = 45 oka = $56^1/_4$ kg., Szmirnában = 56·368 kg., Tuniszban, Algirban = 50·688 kg.

Kantár (l. az *ábrát)*, zabolával ellátott szíjfék, amellyel a nyerges lovat és a kocsiba fogottat

fel szokták szerelni, amelynek fogószíját *K.-szíjnak, gyeplőnek* nevezzük. Kétfelül a zablavashoz van csatolva s ezzel a lovas v. kocsis tetszés szerint igazítja lovát jobbra vagy balra, előre vagy hátra. — K. továbbá az a szalag, szíj v. kötél, melybe valamit belekötnek, pl. ételhordó-edényeket, irományokat stb.

Kantara *(El-)*, kis helység Alsó-Egyiptomban, a Szuezi-csatorna mellett. A karavánok rendesen itt kelnek át a csatornán.

Kantária, l. *Ászokfa*.

Kantaridin, *cantharidin*, $C_{10}H_{12}O_4$, a kőrisbogár (lytta vesicatoria) hatóanyaga; más bogarakban is előfordul. Előállítják kőrisbogár-porból, azt magnéziumoxiddal összekeverve megszárítják, majd a tömeget híg kénsavval megsavanyítják és belőle éterrel a K.-t kioldják és ez oldatból kikristályosítják. Színtelen és szagtalan, keserű ízű kristálykák. Hevítéskor megolvad, utóbb szublimál; e sajátságánál fogva kőrisbogárkámfornak is nevezik. Forró szesz, kloroform és zsíros olajok oldják. Lúgokkal forralva K.-savas sók keletkeznek. Úgy a K., mint a K.-sav sói mérgező

Felkantározott hátasló.

a a kantárszár csattos része; *b* tarkószíj; *c* és *d* pofaszíj; *e* homlokszíj; *f* álladzó; *g* orrszíj; *h* feszítőszár; *k* kantárszár; *l* feszítő-zabla; *i* feszítő-lánc.

és hólyaghúzó hatásúak: gyomor- és bélgyuladást okoznak, úgyszintén a húgy- és az ivarszerveket hevesen izgatják. A XVII. és XVIII. sz.-ban oly gyakran mérgezésre használt hírhedt *Aqua Tofana* hatóanyaga állítólag K. volt.

Kantarijje (arab), a török államokban a közvetett adó egy neme, melyet a lakosok a forgalomba hozott s községi mérlegeken megmért tárgyak után fizetnek. E díj a községek jövedelme s ily címen pl. Sarajevóban fél lóteher után 10 fill., egész lótehernyi árú után 20 fill. szedetik.

Kantarusz (gör. *cantharus*), 1. eredetileg Bacchusnak szentelt kétfülü ivóedény (l. az *ábrát*); 2. gyertyatartó az oltárokon; 3. az ó-keresztény bazilikáknak homlokzata elé épített oszlopcsarnokos udvar közepén levő és tisztálkodásra szolgáló kút. L. *Bazilika*.

Kantavár, a Mecsek-hegységben Pécs városától É.-ra emelkedő hegyen látszó csekély rommaradványok, melyek a XIII. sz.-ból valók. V. ö. Arch. Ért. 1872. 286.

Kantele v. *kannel*, a finnek nemzeti hangszere. Hárfaalakú, eredetileg csak öt húrja volt és lószőr-vonóval, vízszintesen fektetve játszottak rajta. Megvan a Magyar Nemz. Muzeum néprajzi osztályában is. Eredetét a Kalevala egyik éneke mondja el.

Kanteletar, finn népköltési gyüjtemény, l. *Lönnrot*.

Kantemir *(Cantemir)*, 1. *Antioch Dmitrievics*, herceg, Moldvából származott orosz író, szül. 1709 szept. 21. (10) Konstantinápolyban, megh. mint orosz követ Párisban 1744 ápr. 11. (márc. 31). K. az első modern orosz író volt, gyilkos szatirákkal üldözte a maradiakat. Munkái több kiadást értek: legjobb a Glazunov-féle (Sočinenija Kantemira, Szt. Pétervár); 2 köt. bibliografiai és biografiai jegyzetekkel Stojunovtól.

2. *K., Dimitrie*, K. Konstantin moldvai fejedelem fia, szül. 1673., megh. 1723. 1687—91-ig mint túsz Konstantinápolyban volt a török udvarnál. Atyja halála után (1693) megválasztották moldvai vajdának, de csak három hétig uralkodhatott, mert a porta Duka Konstantint tette helyébe. Mikor Nagy Péter hadat üzent az ottomán birodalomnak, a török kormány K.-t tette meg vajdának. Azonban K. az oroszokhoz szegődött s elküldte egyik hű emberét a cárhoz, aki vele nevében szövetsé-

Kantarusz ezüstből és agyagból.

get kötött. 1711 júl. havában K. bojárjaival együtt Oroszországba menekült a törökök boszuja elől. Harkovban élt 1713-ig, azután Moszkvába és Szt.-Pétervárra ment, hol Nagy Péter sok kitüntetésben részesítette. Művei: Historia incrementorum atque decrementorum aulae othomanicae. Angolul megjelent Tindal fordításában (London 1734); franciául Jonquièrestől (Paris 1743); Descriptio Moldaviae, az eredeti kézirat után újra kiadta a román akadémia (Bukarest 1875—76, 2 köt.) Papiu Ilarion fordításában latin és román szöveggel; Vita Constantini Cantemirii cognomento senis Moldaviae principis, az eredeti kézirat után kiadta románul a bukaresti akadémia (1879); Principis D. Cantemirii variae schedae et excerpta e autographo descripta, az eredeti szöveg után román nyelven is megjelent az akadémia kiadásában (Bukarest 1879); Hronicul vechimei Romäno-Moldo-Vlahilor, először latinul írta meg s egy részét maga fordította le románra, ami fenn is maradt; Istoria ieroglifica c. munkát 1704. írta románul s a két fejedelemségnek, de kivált a moldvainak politikai, társadalmi s családi állapotait tárgyalja a XVII. sz. végén.

Kánter *Károly*, egyházi író, szül. Tatán 1853 jún. 7. Pappá szentelték 1876 jan. 2. Több helyütt való segédlelkészkedés után 1898. plébános lett a

budavári királyi palotai Szt. Zsigmondról nevezett plébánián, 1899. c. apát, 1908-ban pápai prelátus. 1894 óta az Oltáregyesület igazgatója. Önálló munkái: *A budapesti kat. kör célja és társadalmi jelentősége* (Budapest 1889); *Van-e szükség és miért a kereskedelmi akadémiákban is hitoktatásra?* (u. o. 1891); *A munkáskérdés és az iparosinasokról való gondoskodás* (u. o. 1892) stb.

Kantérolás v. *kantérozás* a. m. *iralás* (l. o.).

Kantin (franc. *cantine),* eredetileg tábori kulacsot jelentett. A katonaság által megszállott kaszárnyákban, erődökben levő korcsmaüzlet, melyben mindazon árúk vásárolhatók, melyekre a katonáknak leginkább szükségük van. A K.-t tartó egyént *kantinos*-nak nevezik. A K. katonai és orvosi felügyelet alatt áll és a megállapított árjegyzéktől való eltérések nem engedtetnek meg. Háboruban a működő hadsereg csapatainál a *markotányos*-üzletek pótolják a K.-okat.

Kant-Laplace-féle elmélet, l. *Kozmogónia.*

Kanton (franc.: *canton),* kerület, valamely ország nagyobb tartományának vagy megyéjének része. *Franciaországban* az 1790 jan. 15-iki rendelet értelmében az arrondissementok canton-okra és ezek községekre oszlanak. *Svájcban* a XVI. sz. közepén honosult meg, s a svájci szövetség egyes önálló tagjait illetik ezzel a névvel. *Elszász-Lotharingiában* a francia K.-okra való beosztás később is megmaradt.

Kanton, 1. *(Canton,* kinaiul: *Kvang-csou-fu),* Kvang-tung kinai tartomány *fővárosa* a Kantonfolyó (Gyöngy-folyó) partján, amely a Bocca-Tigris útján a Délkinai tengerbe ömlik. Nevezetesebb épületei: a kormányzó palotája, a Konfucius-kollégium, vizsgaterem, császári templom, pagodák, buddhista kolostorok stb. A város lakóinak egy része a folyóra horgonyzott csónakokban, vagy cölöpépületekben lakik. A folyó hajdani zátonyán, a mai Sa-mien-szigeten laknak az idegenek s itt van az 1859—61-ig épített kis erősség is. A várossal szemben a folyó jobb partján van Ho-nan szigete. K. lakossága (1912) 900,000-re becsülhető, ebből kb. 100,000 ember él a vizen levő 84,000 hajón. K. Kinának legelső gyárvárosa, selyemgyártása és szövése, papiros-gyárai, zsinór-, üveg-, lakkozott árú-gyártása, cukormalmai igen sok embert foglalkoztatnak. K. kereskedelme az ópiumhadjárat (1841) óta, s mivel egyre újabb kikötőket nyitnak meg az idegen kereskedelem számára is, leginkább angol kézen van, de minden nemzetnek van konzulja itt. Kereskedelmi cikkei főleg: tea, nyersselyem és selyemárúk, cukor, dohány, porcellán, gyapotárúk, petroleum, szén stb. A külföldi behozott árúk értéke volt 1901-ben 16.514,578, a belföldieké pedig 19.839,346 tael. Kereskedelmét az előtte levő Hong-kong kikötője erősen befolyásolja, de Vham-poáig, K. kikötőjéig (K.-tól kb. 50 km.-nyire) még tengeri hajók is fölmehetnek s igy ez sokat lendít jelentőségén. Itt van a vámhivatal, dokkok, katonai és tengerészeti akadémia stb. Erődítmények vannak a város minden részén, de a Bocca-Tigrisen levő erődítmények oly ügyetlenül voltak építve, hogy az angolok 1841., 1847. és 1857. könnyűszerrel bevehették. Az 1899. engedélyezett K.-Hau-koui, valamint a K.-Kauhung vasút építésébe még nem kezdtek bele.

2. *K., folyó,* a Hszi-kiang (Nyugati-folyó) és Pei-kiang (Északi-folyó) egy-egy ágának összefolyásából ered Kvang-tung kinai tartományban.

Kanton-rendszer, az 1733—1808-ig Poroszországban alkalmazott ujoncozási mód, mely szerint minden ezrednek egy bizonyos hadkiegészítő kerület (Kanton) jelöltetett ki, melyből a polgári hatóságok közreműködésével ujoncait szedhette. A nemesek, vagyonosok, tudományos képzettséggel biró stb. ifjuság a katonai szolgálat alól fel volt mentve; a többiek közül évenként minden ezredhez egyszersmindenkorra meghatározott számu ujoncjutalékot soroztak be és pedig eleinte életfogytiglani, később 20 évi szolgálati időre, melynek nagy részét azonban szabadságon otthon tölthette. Hasonló rendszer dívott azelőtt Ausztriában és 1874-ig Oroszországban is.

Kántor (lat. *cantor)* a. m. énekes. Szűkebb értelemben az egyházaknál működő azt az énekest jelenti, aki a szertartásoknál, főkép pedig a templomban, orgonakiséret mellett a nép énekét vezeti. A kat. iskoláknál többnyire a tanító egyúttal K. is és K.-tanító a neve.

Kántor, 1. *K. Gerzsonné Engelhardt Anna,* szinésznő, szül. Nagyszebenben 1791., megh. Marosvásárhelyt 1854. Korán árvaságra jutott. Tehetségét Láng Ádám szinész vette észre, tanitani kezdte s Kazinczy Ferenc buzdításai nagy hatással voltak reá. Anyanyelve német volt, de tökéletesen megtanult magyarul. 1809-ben felesége lett K. Gerzson szinésznek. A szinpadra 1811. lépett s néhány év mulva mint az első tragikát ünnepelték. De a megnyiló Nemzeti Szinházból kimaradt, kérette magát, feltételeket szabott s később nem adtak neki szerződést. Igy aztán vidéki szinpadokon játszott s korán visszavonult a magánéletbe (1843). Előadásában talán túlságos páthosz volt, de ugyanannyi jellemző erő; minden szerepében más tudott lenni s nagyon sokat készült egy-egy estére. Főbb szerepei voltak: Gertrudis, Sappho, Lady Macbeth, Borgia Lucretia stb. V. ö. *Szigligeti,* Magyar szinészek életrajzai; Déryné Naplója.

2. *K. Imre,* költő, tisztviselő, szül. Nagykéren (Nyitra vm.) 1860 febr. 29. 1880-tól számos versét közölték különböző lapok. Önállóan megjelent költeményes kötetei: *Az én világom* (1888); *Örökkévalóság* (1894); *Legújabb költeményei* (1914).

Kántorböjtök, l. *Böjt.*

Kántorjánosi, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 2257 magyar lak.; postahivatal, u. t. Hodász.

Kant-társaság, *Vaihinger* Hans német filozófus alapította 1904., Kant halála százados évfordulóján. Székhelye: Halle an der Saale. Nagyon üdvös tevékenységet fejt ki és emelkedőben van. L. *Kant.*

Kantus, l. *Contouche.*

Kantusfű (növ.), l. *Bartschia.*

Kanu (ang. *canoe),* l. *Kanoa* és *Evezés.*

Kanu v. *katsonge,* a szalagos görény *(Zorilla zorilla* Schreb.) neve Német-Kelet-Afrikában.

Kánun (török) a. m. törvény, még pedig világi, főleg uralkodók alkotta törvény. A törvénygyüjtemények neve: *kánun-náme.* Szulejmán szultánnak *kánuni,* azaz törvényhozó címet adtak.

Kanuri *(kanori, bornáni, borni),* Bornu (l. o.) szudáni volt szultánság népe. Nyelve a hauszáké-

val rokon, de már önálló, mely a szomszéd manga, nguru kanembu stb. népeknél is honos. A K.-kat tekintik a szudáni négerség legtökéletesebb képviselőinek. Legközelebbi fajrokonai a Csád-tó vidékén lakó törzsek, talán még inkább a tibbek. V. ö. Nachtigal, Sahara und Sudan (Berlin 1881).

Kanut (*Knut*), dán királyok: 1. *I. Nagy K.* (1018—1035), szül. 995 körül, megh. Angliában 1035 nov. 12. Atyjának, *Svennek* halála után (1014) Angliában harcolt az uralomért s 1016. meg is szerezte magának az angol koronát. Bátyjának, Haraldnak halála után Dánia trónját is örökölte (1018), majd 1028. Norvégiát is elfoglalta. E három ország birtokában K. Észak-Európa leghatalmasabb fejedelme lett, kinek barátságát még II. Konrád német császár is kereste.

2. *K.*, a *Szent* (1080—86), szül. 1040 körül, megh. 1086 júl. 10. Sven Estridson fia volt s bátyjának, Haraldnak halála után jutott trónra (1080). Szigoruan járt el a dán pogányság megmaradt hagyományaival szemben, ezért 1086. felkelés tört ki ellene s a lázadók Odenseben egy templomban megölték. II. Paschalis pápa 1101. a szentek közé iktatta s a középkoron át Dánia védőszentje volt. Ünnepe jan. 19.

3. *VI. K.* (1182—1202), szül. 1163., megh. 1202 nov. 12. I. Valdemár fia volt s 1182. lépett trónra. Oroszlán Henrik leányát vette nőül és szembe szállott Barbarossa Frigyes császárral. 1184-ben elfoglalta Pomerániát és Mecklenburgot, 1194. és 1196. pedig az észtek ellen viselt keresztes háborut. 1200—1202-ig még Holsteint, Lübecket és Hamburgot is hatalma alá hajtotta.

Kány, kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 265 magyar és rutén lak.; u. p. Jánok, u. t. Krasznokvajda.

Kanya *Emilia*, *Szegfi* Mórné, irónő, l. *Szegfi*.

Kánya (*Milvus* Cuv.), a Ragadozó madarak rendjébe, a Sólyom-félék családjába tartozó madárnem. Feje kicsiny, horgas csőre kicsi, gyenge és oldalt összenyomott, szárnyai igen hosszuak, a 4. evezőtolla leghosszabb, farka villás, kantára sertékkel ellátott, a csüdje majdnem közepéig tollas és a középső ujjnál rövidebb. Karmai hegyesek, rövidek s nem igen hajlottak. Repülése könnyed, a magasban nagy köröket kerekít s mintegy a levegőben úszik, a nélkül, hogy szárnyait legyintené. Különben tunya, gyáva állat. A hím nagyobb, mint a nőstény. Társaságban vagy páronként él. Többnyire kisebb állatokkal táplálkozik, azért inkább hasznos, mint kártékony. 8 faja ismeretes, melyek közül hazánkban a következő két faj él: a *barna K.* (*M. korschun* Gm.), háta majdnem egyszinű sötétbarna, hasa világosabb, sötétebb gerincfoltokkal, feje piszkosfehér, barna farka feketével szalagozott. Villás farkán a bemetszés 3—4 cm. Csőre fekete, viaszhártyája sárga; szeme szürkéssárga. Hossza 60, szárnyhossza 44—47, farkhossza 28—32 centiméter. Hazája Közép-Európa, különösen a vizek partjain szeret tartózkodni és a halakat, meg a kétéltüeket igen szereti. Magyarországban márc.-tól nov.-ig található, télre melegebb vidékekre vándorol. Magas fákon fészkel. 3—4 sárgás, szürkésfehér, barnán pettyezett tojást rak. Kártékonyságát hasznos működésével kb. kiegyenlíti. — A *vörös K.* v. *K.-király* (*M. milvus* L.). Háta rozsdabarna, a hímnél a hátón levő tollak fehérszegélyüek, a nőstényné nem. Hasa világos rozsdaszinü, sötétebb gerincfoltokkal. Idősebb egyéneken a fej fehéres. Rozsdaveres farkán a harántsávok elmosódottak, rajta a bemetszés 8—12 cm. Hossza 72, szárnyh. 50, farkh. 38 cm. Található Európa déli és keleti részeiben. Hazánkban ritkább, mint az előbbi faj; leggyakoribb Erdélyben, ahol néha át is telel. Nálunk is költ. Télen 50—200 főnyi csapatokban vándorol Afrikába. Magas fákon fészkel. 2—3 kékes-fehér, pirosan pettyezett tojása van. Fogságban megszelidül. — Zöld K., l. *Szalakóta*.

Kánya, nagyk. Tolna vm. tamási j.-ban, (1910) 1015 magyar lak.; postahivatal, u. t. Tab.

Kányabangita (növ.), l. *Viburnum*.

Kányád, kisk. Udvarhely vármegye udvarhelyi j.-ban, (1910) 443 magyar lak., postaügynökség, u. t. Bögöz.

Kányafa (növ.), l. *Viburnum*.

Kányafogó, a kisebb ragadozó madarak fogására használt csapóvas, mellyel azonban rókák, borzok és nyestek is foghatók. Ha a tányéralakú deszkát a rajta levő csalétek útján a vad megérinti, a szétfeszitett félköralakú vasak összecsapódnak és a vadat megfogják. Az *1. ábra* a K.-t nyitva, a *2. ábra* zárva tünteti fel. Az itt feltüntetett

1. ábra. Kányafogó nyitva.

2. ábra. Kányafogó zárva.

csapóvason kívül számos hasonló szerkezetü, de más alakú fogó eszközök is vannak használatban.

3. ábra.

Mindegyiknek főalkotórészei: a rúgó, a kanyarvas és a ravasz. A *rúgó* a csapóvasak

oldalán, közepén, vagy, mint az itt feltüntetettnél, a csapóvas kerületén található. A *kanyarvasak* köralakuak, szegletesek vagy oválisak; összecsapott állapotban nem szabad egészen egybe találniok, mert a megfogott állat lábát elvágnák és a vad még elmenekülhetne. A *ravasz* a csapóvas azon része, mely által a kifeszített kanyarvasak fogásra készen tarthatók s melynek érintésekor ezek összecsapódnak. A K.-t a szárnyas ragadozók fogásánál olyan helyekre állítják, ahová az állatok szeretnek repülni, pl. magasan álló kútgémekre, kazalrudakra (l. *3. ábra)* stb.

Kányafű (növ.), l. *Sisymbrium.*

Kányagyom (növ.), l. *Sisymbrium.*

Kányaháza, kisk. Szatmár vm. avasi j.-ban, (1910) 1948 oláh és magyar lak., postaügynökség, u. t. Avasújváros.

Kányahegy (azelőtt: *Kanyánka),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 398 tót lak.; u. p. és u. t. Privigye.

Kányakirály, l. *Kánya.*

Kanyar, az átvágások és kiegyenesítések által elmetszett meder-szakasz. Tágabb értelemben véve a folyó valamely kanyarulata.

Kanyargós gereben (növ.), l. *Gerebengomba.*

Kanyarító fűrész v. *karaj-fűrész,* l. *Famunkáló gépek.*

Kanyaró *(vöröshimlő,* lat. *morbilli),* ragályos megbetegedés, amelyre jellemző, hogy a szem, az orr, a garat és a légzőszervek nyálkahártyájának hurutos tünetei mellett, a nyálkahártyákon és a bőrön piros-foltos kiütés keletkezik, amelynek eltünte után a bőrön kisfokú korpádzás jelentkezik. A legelterjedtebb betegség, amely járványok alakjában lép fel, de a nagyvárosokban teljesen sohasem tünik el. Többnyire 4—5 évenként keletkeznek nagyobb járványok, amelyek 3—4 hó alatt lezajlanak, a következő években pedig inkább csak körülírt helyre szorítkozó kisebb járványok észlelhetők. Okozója eddig még ismeretlen. Azt tudjuk róla, hogy igen erősen fertőzőképes. A kinek még nem volt K.-ja és K.-s beteggel érintkezik, különösen, ha ez a hurutos stádiumban van, a fertőződést alig fogja elkerülni. Ellenben a K. okozója nem nagyon ellenálló. Harmadik személy által, élettelen tárgyakkal nehezen vihető el. A betegség kiállása után a gyógyult beteg sem fertőz, a jól kiszellőzött betegszobába a betegség keletkezése után 3—4 héttel dezinfekció nélkül veszélytelenül helyezhetők egészséges gyermekek. Legfertőzőbb a beteg nyála, orrváladéka és a könnye. A fertőzés valószinüleg a légutakon át történik. A betegség kiállása mentességet kölcsönöz és a kétszeri megbetegedés ritka. Ha mégis gyakran halljuk, hogy valamely gyermeknek 2—3-szor vagy többször volt K.-ja, akkor ezt abból magyarázhatjuk meg, hogy K.-szerű kiütés többféle van és az illető gyermeknek nem volt többször K.-ja, hanem valami más K.-szerű kiütése. Nagyban terjesztik a K.-t az iskolák és az óvodák, a járványok kezdete rendesen az iskolák megnyitását követő második, harmadik hónap. Sajátságos összefüggés észlelhető a K. és a szamárhurut-járvány között, amennyiben a K.-járványt vagy megelőzi a szamárhurut-járvány, v. követi azt. A K. lefolyásában 3 szakot különböztethetünk meg: 1. A lappangási és előkészítési szak. Ez a fertőzés megtörténtétől a kiütés megjelenéséig tart. 10—14 napig tart el e szak, csecsemőknél néha 18 napig is. E szakban eleinte teljesen egészségesek a gyermekek, csak a kiütést megelőzőleg 2—3 nappal, ritkán 5 nappal lépnek fel a hurutos tünetek. A gyermek náthás, szeme piros, érdesen köhög, majd lázas lesz. Ekkor a vizsgálatnál a pofa nyálkahártyáján kis finom fehér pontok láthatók piros alapon (Koplik-tünet). Másnap már a torok, a garat telve van piros foltokkal (enanthema) és 12—24 óra mulva megjelenik a bőrön a kiütés. 2. A kiütés kitörése és virágzása. A kiütés a fülek mögött, a halántékon, az arcon kezdődik, majd reá terjed a mellre, a hátra, azután folytatólag a hasra, a karokra és a lábakra. Lencsényi, éles határú piros foltok, amelyeknek nivója a bőr fölé emelkedik. Erős kiütésnél a foltok helyenként összefolyhatnak. A hőmérsék ekkor igen magas: 39—40 C°, a köhögés száraz, kinzó. A gyermekek többnyire súlyos beteg benyomását teszik. 2—3 napi fennállás után a láz egy csapásra megszünik, a köhögés lazább lesz, a kiütés a megjelenés sorrendjében halványulni kezd. Eleinte a piros szin halványbarna, majd sárgás lesz, azután eltünik. A kiütés eltüntével a láz krizissel végződik. A K. leggyakoribb komplikációja a tüdőlob, amely kisebb gyermekekre végzetes lehet. Felléphet a K. lefolyása alatt is, de követheti azt, hónapokig tartó betegséget okozva. Igen veszélyes a K. oly gyermekekre, akik tuberkulózissal vannak inficiálva. A K. mintegy feléleszti a lappangó tuberkulózist (tüdővész, agyhártyalob, izületi gümőkór, hashártyatuberkulózis fejlődhetik utána).

Kanyaró *Ferenc,* irodalomtörténetíró, szül. Tordán 1859 máj. 25., megh. u. o. 1910 márc. 21. Kolozsvárt tanult, hol papi és tanári oklevelet szerzett s 1880 óta mint az unitárius főgimnázium tanára működött. Főként a prot. egyháztörténelem s a XVI—XVII. sz.-i magyar irodalomtörténet terén tanított és Zrinyire vonatkozólag új eredményekre is jutott. Mint egyházának rendületlen híve erős polemiákat folytatott a más fölfogású kutatókkal. A szakfolyóiratokban, főként a Keresztyén Magvetőben megjelent dolgozatain kívül önálló művei: *Zrinyi ismeretlen munkája* (1890): *Unitáriusok Magyarországon* (1891): *A Zrinyiász kelte és költője* (1894); *Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia* (1895).

Kanyarodás, valamely csapat felállításának oly megváltoztatása, hogy az új arcvonal az előbbivel szöget alkosson. Az arcvonal azon szárnyát, mely nagyobb átmérőjü körön mozog, *kanyarodó,* a másikat *sark*-szárnynak nevezik. *Fel-K.* valamely nyitott oszlopnak K.-okkal való felfejlődése vonalalakzatba.

Kanyarulat. Hogy a vasutak az érintett vidékek terep- és egyéb helyi viszonyaihoz könnyebben alkalmazkodhassanak, az egyenes iránytól való vezetéstől több izben el kell térni. Erre szolgálnak a K.-ok. Ezek mindig szabályos görbék és pedig körívek. Mértékük a görbületi sugárral van kifejezve. K.-okban a közlekedő járóművek nagyobb ellentállást kell leküzdeniök, mint egye-

nesben, ezért a járóművek természete szerint a K.-ok nagysága korlátozva van. Közúti járóművek, vagy villamos közúti vasutak már 25—30 m. sugarú ívekben közlekedhetnek, úgyszintén keskenyvágányú vasutak is, szabályos nyomtávolságú vasutakon azonban a vasút jellege szerint legalább is 200—400 m. sugarú ívek alkalmaztatnak. Mellékvasutakon 200 m., olyan vasutakon, hol gyorsvonatok közlekednek, 400—500 m. az alkalmazható körívek sugarának alsó határa. Az egymásután következő körívek közt, ha ellenkező irányban fordulnak, közbenső egyenes darabot kell beiktatni, melynek hossza mellékvasutakon legalább 10 m., fővasutakon 30 m. A K.-okban fekvő pályarészeken az ellenállások csökkentésére a külső sinszál a sugár nagysága szerint és figyelemmel a közlekedő vonatok sebességére 5—100 mm.-rel magasabban fekszik a belsőnél. Ezenkívül a nyomtávolság a szabványosnál néhány mm.-rel szintén nagyobb. E különbségek elosztása végett az egyenes és ívek közé 10—40 m. hosszú átmeneti íveket iktatnak be. Kisebb sugarú ívekben a sineket az ívnek megfelelően hajlítani kell. Fővasutakon azonban a K.-ok egyenes sinszálakból vannak kirakva és szegelés közben kapnak ívformát.

Kányavár, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 411 magyar lak., u. p. Páka, u. t. Csömödér.

Kányazsombor (növ.) a. m. *Alliaria* (l. o.)

Kanyón (spany. *cañon*). Ha a folyó középső szakaszán olyan platón v. síkságon folyik, amely lassan emelkedőben van v. vízvidékének száraz volta miatt mellékfolyóiból nem kap sok vizet, akkor K.-völgyet vág be. A K.-völgyet eredete különbözteti meg tehát a szakadéktól v. völgytől, amely barlangi eredetű s a szurduktól v. *hegyszorostól* (l. o.), amely hátráló erózióval keletkezett lánchegységen keresztül. Hazánkban típusos K.-völgye van a Séd pataknak Veszprém mellett. Legnagyszerűbb a világon az Egyesült-Államokbeli Coloradó folyó K.-ja, a *Grand Cañon*, amely száraz magas medencén folyva végig, helyenkint 1500—2000 m. mély K.-völgyben halad.

Kanyurszky *György*, kat. teológus és filológus, szül. Nemesmiliticsen 1853 márc. 10. 1875-ben Kalocsán pappá szentelték s a Szt. Ágostonról nevezett bécsi intézetben fejezte be tanulmányait. 1875—76-ig a keleti akadémiának is hallgatója volt s az újarab és perzsa nyelvből vizsgálatot tett. Ugyanekkor elnyerte a Lackenbacher-féle 1500 frtos ösztöndíjat héber szövegnek szótár nélkül arabra való rögtönzött fordításával. Arab és perzsa nyelven költeményeket is írt. Rövid ideig Szonta községben volt segédlelkész; 1878. a kalocsai papnevelő intézetben teológiai rendes tanár és tanulmányi felügyelő lett. Egyúttal főszékesegyházi hitszónokká is kinevezték. 1882 óta rendkívüli, 1886 óta rendes tanár a budapesti tudományegyetemen, hol a szír, khald, arab és héber nyelveket tanítja. Folyóiratokban és napilapokban számos költeménye és cikke jelent meg; egyházi beszédeinek nagy részét is kiadta. Nevezetesebb művei: *A legyőzött király diadala* (nagyböjti beszédsorozat, Kalocsa 1880); *A horebi bálvány* (Budapest 1881); *A klasszikus arab nyelvtan kézikönyve* (Bécs 1882).

Kanzelparagraf, a német birodalmi btk. 130. §-ának közkeletű elnevezése, mely büntetés alá vonja a lelkészt, aki hivatásának gyakorlatában v. annak alkalmából nyilvánosan gyülekezeten v. templomban v. vallási összejövetelekre rendelt más helyen többek előtt államügyeket a közbékét veszélyeztető módon hirdetés v. fejtegetés tárgyává tesz, úgyszintén azt a lelkészt, aki hivatásának gyakorlatában v. annak alkalmából iratokat kibocsát v. terjeszt, amelyek államügyeket a közbékét veszélyeztető módon hirdetés v. fejtegetés tárgyává tesznek. Hazánkban az országgyűlési képviselőválasztások felett való bíráskodásról szóló 1899. XV. t.-c. 170. és 171. §-ai foglalnak magukban ilynemű rendelkezést. Így büntetendő az a lelkész vagy egyházi tisztséget viselő más személy, ki a vallás szertartásainak végzésére rendelt helyiségben vagy vallásos jellegű gyülekezeten a választás eredményének befolyásolását célzó nyilatkozatot tesz, vagy aki abból a célból, hogy egy vagy több választó bizonyos jelöltre szavazzon, vagy ne szavazzon, vagy a szavazástól tartózkodjék, az egyházi kegyszerekben való részesítésre tesz ígéretet vagy egyházi fenyíték alkalmazásával vagy a kegyszerek elvonásával vagy túlvilági büntetéssel fenyeget; vagy aki a vallási tisztelet tárgyait vagy olyan tárgyakat, amelyek egyházi szertartások végzésére rendelvék, a választók gyülekezetén, vagy választási menetben használ; vagy aki ily tárgyaknak, ha azok felett ő rendelkezik, ezen célra való használását megengedi; a büntetés egy évig terjedhető államfogház és 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetés és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése.

Kaocse, az ujgur nép (l. o.) egyik ága Ilitatban. Nyelvében és szokásaiban a határos kinaiakhoz idomult.

Kaoko, német DNy.-i Afrika ÉNy.-i része, melyet főleg Hartmann kutatásai tettek ismertté. Területe kb. 80,000 km², népessége mintegy 3000-re tehető. A tengerpartokon homokos és sziklás, beljebb jó legelőkben és folyóvizekben gazdag földje főleg az állattenyésztésre nagyon alkalmas. A Délnyugatafrikai részvénytársaság újabban kőszén után kutat a hegyekben s a fúrások nemcsak gazdag vas-, réz- és szénérceket tártak fel, hanem műtrágyázásra alkalmas salétromot és nitrogéntartalmú sókat is. A gyarmat első kutatói közül főleg Anderson (1878) és Duparquet (1879) francia misszionárius voltak nevezetesebbek.

Kaolin (ásv.), tudományos neve a porcellánföldnek. Kínai eredetű szó: kao-ling. L. *Kaolinit*.

Kaolin-homokkő, oly homokkő, melynek ragasztó anyaga kaolin.

Kaolinit (ásv.), laza földes halmazok, amelyekben néhol (Silverton Coloradóban) átlátszó tiszta hatszögletes pikkelyeket lehet látni; az újabb optikai vizsgálatok alapján e pikkelyek az egyhajlású rendszerbe tartoznak; többnyire fehér, sárgás, zöldes, vöröses. Alumíniumhidroszilikát $H_4Al_2Si_2O_9$. Rendkívül sokféle változata van; legfontosabb a kaolin v. porcellánföld, laza, szétmorzsolható, érdes földes tömeg, nedvesen igen plasztikus. Főkép a földpátok mállása révén keletkezik a gránit-, gnájsz-, porfir-, riolit-, trachit-

ban (Hollóháza a Hegyaljában). Az agyag tisztátalan kaolin. Egyéb változatai: *nakrit, kövelő* (a *mielin* és *carnat), dillnit*. Nagy kaolintelepek vannak Szászországban Meissen közelében és Karlsbad mellett. A kaolinból készül a porcellán, kőedény stb. Borderítő szerül is használják a kaolint, még pedig egy hl. borra legfeljebb 1 kg. porszerű kaolint s azt egy sajtárban 6—8 lit. borral összekeverik s kavarás közben a derítendő borhoz öntik. A bor 14—30 nap alatt derül s lefejthető lesz. A kaolin hatása azon alapszik, hogy a bor zavarosságát okozó nyálkás anyagok a kaolinszemcsékre rakodnak s azzal együtt a fenékre ülepszenek.

Kaosz (tkp. *Chaos)*, a régi görögöknek a világ keletkezésére vonatkozó naiv elmélkedésében a világűr, melyben a ködből és homályból a világ kibontakozott. Később a római írók azt vallva, hogy a világ valamennyi elemének már a világ kialakulása előtt is meg kellett lennie, a K.-t úgy értelmezték, hogy ez az a kusza összevisszaság, melyben a világ elemei a rendezett alakká való tömörülés előtt voltak. Ez az utóbbi római értelmezés főképen Ovidius Metamorphoses-éből (I. könyv, 5—88. sor) a modern nyelvekbe is átment s ma K. alatt rendezetlen, zűrzavaros tömeget értünk.

Kaouana (állat), l. *Chelonidae.*

Kap (ang. *Cape)* a. m. fok (l. o.). — *Kapkolonia, (Cape Colony)*, l. *Fokföld.*

Kapa, a föld megművelésére szolgáló, különféle alakú eszköz, mely a vasból vagy acélból készült tulajdonképi K.-ból s a nyélből áll. Alakja szerint megkülönböztetendő: 1. a vékonyabb vaslemezből készült *lapos* K., mely hegyes vagy csapott végű lehet és főképen a növények ápolásánál (l. *Kapálás)* alkalmazzák; 2. a szilárdabban készült vésőalakú egyágú *irtó* v. *ásó-* K. és 3. a *kétágú* K., mely utóbbit különösen köves vagy gyeppel, illetve fákkal és cserjékkel benőtt, továbbá ekével meg nem szántható lejtős földek és szőllők megművelésénél alkalmazzák. Kerti keskeny ágyak megműveléséhez a kis v. kerti-, cukorrépa műveléséhez a répa-K.-t használják. Egyszerre egy szélesebb vagy több növénysor megműveléséhez a többsorú és fogatos erőre szerkesztett *sorkapák* szolgálnak. L. *Ekeszerű gépek, Szerárúk készitése.*

Kápa, a nyereg feje.

Kapacitál (lat.) a. m. érvvel meggyőz.

Kapacitás (lat.), a fizikában a. m. képesség valaminek felvételére, felhalmozására; a hőtanban l. *Hőfoghatóság*; az elektromosságban l. *Elektromos kapacitás, Elektrosztatikai és elektromágnesi egységek* és *Farad.* L. továbbá *Köbtartalom.* — Használják továbbá a K. szót az ember szellemi képességének megjelölésére is; ezért K.-nak mondják azt az embert, aki valamely szakban különösen kiváló, kiemelkedő. A K. jelzésére régebben használt *foganósság* kifejezést most már nem alkalmazzák.

Kapacitás egysége, l. *Elektrosztatikai és elektromágnesi egységek.*

Kapacitási telep, l. *Akkumulátor.*

Kapacsolás v. *vájolás.* A vasúti sinek felső lapja nem vízszintes, hanem a kerékkoszoruk 1:20 hajlásának megfelelően a vágány közepe felé lejtős. Ennek elérésére a sinek talpát nem állítják a talpfára vízszintesen, hanem alája újabban rendesen ékalakú vasalátétlemezt tesznek. Azokon a talpfákon, ahol lemezt nem alkalmaznak, a talpfa felső síkjába előzetesen megfelelő vájatokat *kapacsolnak ki* vájó fejszével. A vájat helyességét vájatmértékkel ellenőrzik. A lemezek alatt szintén egyenletesre kell a talpfa felső szinét kapacsolni.

Kapadohány, l. *Dohány.*

Kapafolt v. *kapavágás.* A szőllő levelein található száraz foltokat nevezi így népünk. A kapálásnál megsérült levelek később elszáradnak. Míg a peronoszpora betegséget nem ismerték, az e betegségtől származó foltokat is K.-nak nevezték, valamint így nevezték a naptűzés által okozott levélpörsenéseket is. Újabban az oltványszőllőknek igen gyakori veszedelme a K. Az oltás helye körül a kapával megsértett tőke tönkre megy, elpusztul. Oltványszőllőkben a hiányzó tőkéknek igen nagy hányada K. folytán pusztul el, a kapálásnál tehát nagy vigyázattal kell a munkásnak dolgoznia.

Kapakészítés, l. *Szerárúk gyártása.*

Kapak Urku, vulkánikus hegy, l. *Altar de los Collanes.*

Kapálás, a kerti és szántóföldi növények művelésénél gyakran alkalmazott művelet, melynek célja a növények körül a földet felületesen lazítani, porhanyítani és a gyomokat elpusztítani. A K. hatása azonban ennél tovább terjed s abból áll, hogy a levegő hozzáférhetését a talajhoz előmozdítja s azáltal a talaj tevékenységét fokozza és a talaj nedvességére konzerválóan hat. Ezért szokott a száraz időben végzett K. a növényzetre üdítőleg hatni. A K. csak megfelelő talajnyirkosság mellett s oly mélyre eszközlendő, amint azt a növény természete kivánja. A K. kézi és fogatos eszközökkel, ú. n. *kapáló gépekkel* végezhető. A kézzel eszközölt K. a legtökéletesebb ugyan, de a legköltségesebb is és főképen a költség leszállítása végett alkalmazzák a kapáló gépeket. A K.-nak minden növényre kedvező hatása van, mindazáltal általánosan csak oly növényeknél alkalmazzák, melyek e nélkül ki sem fejlődnek s azért ezeket *kapás növényeknek* mondják. Minthogy a K. a K.-t nem igénylő növényeknél is a termésre fokozólag szokott hatni, ezeknél, kivált a gabonaféléknél, továbbá a repcénél és a csalamádénál azon esetben alkalmazzák, ha az általa elérhető terméstöbblet értéke a K. költségét meghaladja. V. ö. *Hensch*, Az okszerű talajmívelés elmélete és gyakorlata (Budapest 1885). L. még *Gyomirtás.*

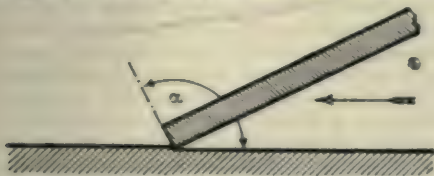
Kapálógépek, l. *Ekeszerű gépek.*

Kapan, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1910) 376 német lak.; u. p. és u. t. Suhopolje.

Kapaneus, a görög hősmondában egyike a hét vezérnek, kik Eteoklesszel Thebae ellen indulnak (l. *Eteokles)*. Társaival együtt ő is életével fizet a vállalatért, még pedig minthogy azzal dicsekedett, hogy Zeus villáma sem tudja őt céljától eltériteni, őt nem az ellenség öli meg, hanem Zeus villáma sujtja agyon. Feleségének sorsáról l. *Euadne.*

Kapaonik, 1892 m. magas hegy Szerbiában, a szerb és bolgár Morava közt.

Kaparás v. *karaszolás* a fémek megmunkálásának az a módja, mikor a szerszám tompa metszőszöggel (l. az *ábrán: α*) hajlik a megmunkálandó

Kaparás.

felületre. Hatásfoka igen rossz, de pontos felületet ad. A gépgyártásban gépalkotórészek összeillő és csúszó felületeinek megmunkálásánál alkalmazzák, amikor századrész milliméter pontosságot is megkívánnak.

Kapargálók *(Rosores)*, régebbi madártani rendszerekben így nevezték a Tyúkalakuak rendjét, mert eledelüket kapargálással szerzik meg. L. *Tyúkfélék*.

Kaparó, 1. a teng. keresk. hajók bemázolt alkotórészeinek v. berendezési tárgyainak levakarására szolgáló, középen nyéllel ellátott háromszögű vaslap, melynek mindhárom széle ki van élesítve. — 2. *K.* a fúrólyukak kitakarítására szolgáló bányaszerszám; meggörbitett rézsodrony, amelynek kampós vége K. módjára ki van szélesítve. — 3. *K.* a *tűzoltószerek* közt oly bontó eszköz, mely a gereblyéhez hasonló, azonban kevesebb (3—4) lefelé nyúló ággal bir és különösen trágya stb. bontására szolgál.

Kaparódarazsak, *bányászdarazsak* v. *földi darazsak* (állat), l. *Crabronidae*.

Kaparóháló, l. *Halászat*.

Kaparókések, l. *Hengermű*.

Kaparópók *(Xysticus,* állat), a Keszegjáró pókok *(Laterigradae)* családjába tartozó póknem. Hazánkban 21 faja ismeretes. Legismertebb a közönséges K. (Xysticus Kockii Thor.), mely Svédországtól Egyiptomig honos. Nősténye nagyon különbözik a hímtől, ezért régen más néven *(Thomisus viaticus)* írták le. Ősszel 2—3 méter hosszú fonalakat készít, melyeket a szél magával ragad s a pók így utazik; az utazásnak célja a faj terjesztése és a vérkeveredés elősegítése. A zászlószerüen lobogó és röpködő fonalakat *őszi fonál*-nak v. *bikanyál*-nak, *ökörnyál*-nak nevezi a nép.

Kaparószák, l. *Varsaháló*.

Kaparóvas vagy *samboló vas*, éles élű acélszerszám, mellyel a munkadarab felszinéről vékony forgácsokat választunk le.

Kapás, oly ember, ki a kapával keresi kenyerét, továbbá bizonyos terület, melyet egy ember egy nap alatt megkapálhat; pl. nyolc kapás szőllő oly kiterjedésü szőllő, melynek egyszeri megkapálásához 8 K. napi munkája szükséges.

Kapás (azelőtt: *Prikopa*), kisk. Ung vmegye szobránczi j.-ban, (1910) 529 rutén és német lak., u. p. Tiba, u. t. Szobráncz.

Kapás erdő, az olyan sarjerdő, melynek vágásaiban — rendesen két éven át — a tuskók között a talajt megmunkálják s az első évben tatárkát, azután pedig rozsot, búzát, tönkölyt v. tavaszi kalászos növényt, burgonyát, kukoricát stb. termelnek. Németország egyes vidékein (Siegen, westfali kerület) divó használati mód, amely a talaj termőerejének megfogyásához vezet s ma már jelentőséggel nem bír.

Kapás növények, a kultúrnövények ama csoportja, melyek kellő kifejlődéséhez a kapálás okvetlenül szükséges. Ide tartoznak a gyök- és gumósnövények (répa, burgonya), a tengeri s az ipari növények (repce, dohány, komló, cikória, mák stb.) nagyobb része. Ezek a növények tenyészetük közben többszörös megmivelést, rendszerint 1—2 kapálást és egyszeri töltegetést igényelnek. Minthogy ezen míveletek folytán a talaj a gyomoktól megtisztul és porhanyóvá lesz, a *K.* a talaj kultúrállapotára nagyon kedvezően hatnak. Ezért *ugart pótló* növényeknek is nevezik s kitünő elóveteményei a többi növényeknek. Okszerű mívelést feltételezve a K. biztos termésüek és aránylag nagy jövedelmet szolgáltatnak, minélfogva belterjesebb viszonyok között a gazda termelésük lehető kiterjesztésére törekszik. Ipari gazdaságokban a szántóföldnek 20, de gyakran 30—40, sőt 50%-a van a K.-nek szánva. Azonban sikerrel a K. csak ott termelhetők, ahol a talaj- és éghajlati viszonyok termelésüknek kedveznek, elegendő trágya s olcsó munkaerő áll rendelkezésre s terményeik biztosan értékesíthetők.

Kapaszkodó, a német *Streber* szó magyarosítása. — Heraldikai értelemben l. *Címerállatok*.

Kapaszkodó gyökér *(radix adligans,* növ.), némely kapaszkodó növény járulékos gyökere, amilyenek pl. a repkény-borostyán *(Hedera helix)* szárának azon az oldalán fejlődnek, mely a világosságtól elfordul és a támasztékkal (fatörzs, fal, szikla) érintkezik. A K. nagy mennyiségben fejlődik, odarögziti a növényt a támasztékhoz.

Kapaszkodó hajózás (franc. *touage*, ném. *Tauerei*), a hajó tovamozdításának az a módja, midőn a hajót a mederben lehorgonyzott, v. a parton kikötött kötélen v. láncon húzzák előre. Ősi és legegyszerübb formája az, hogy a hajó horgonyát a partra előre viszik, egy kötél egyik végét erre a horgonyra megerősítik, a másik végét a hajóra adják, járgányra v. tekerőre fogják s azzal a hajót előre hajtják. Ebben az alakjában hajósaink *kukázásnak* v. *gugorázásnak* nevezik. A K. körül való kisérletek később a *mankós* v. *mászohajók* (ú. n. *grappins)* alkalmazására vezettek. Ezek a hajók- víz v. gőzerővel hajtva ide-oda mozgatható cucákkal, vagy jobban mondva mankókkal, vagy fölebb-alább emelhető vízszintes tengely körül forgó vaskoszorukba foglalt rudakkal a víz fenekébe kapaszkodva másztak. Az 1850 táján megújult kisérletek a K.-nak maig fennálló s időközben tökéletesbitett rendszerét teremtették meg. A K. művelői két külön irányban haladnak; az egyik fél fogódzóul a láncot, a másik a drótkötelet alkalmazza. A kapaszkodó gőzösök munkaerejét a kerekes vagy csavargőzösökével hasonlítva össze, azt találjuk, hogy míg előbbieknél a hajóerőnek állóvízben 0·4—0·5 része, folyóvízben 0·5—0·75 része a víz ellenállásának legyőzésére

vész el, addig a kapaszkodók erővesztesége a kifejtett hajtóerőnek körülbelül csak 1/6-a. A hajtóerő által megtett és a hajó által tényleg befutott út között a szabadon járó gőzösöknél nagy a különbözet, míg a kapaszkodó hajó éppen annyit halad, amennyit annak hajtókereke v. dobjának kerülete megfut. A lánc v. kötél használata által nyujtott ez az előny annál nagyobb, mennél nagyobb a víz nyomása, illetőleg mennél sebesebb folyású a víz s ennélfogva a kapaszkodó rendszer éppen ott bír legtöbb előnnyel, ahol a közönséges gőzhajók legtöbb erővesztességnek vannak kitéve. L. még *Lánchajózás.*

Kapaszkodó növények azok, amelyek a táplálkozásukhoz kellő napfény mennyiségének elérésére más növényekre vagy karókra, falra stb. kúsznak, futnak fel. Száruk rendesen vékony, hosszú, kapaszkodásuk módja és szerve igen változatos. A legtipikusabb K. a *liánák* (l. o.) a trópusokon, de nálunk is vannak *(iszalagnövény,* l. o.). Némelyik *támaszkodva* kapaszkodik, mint a *hólyagos kukuba (Cucubalus baccifer),* másik ragadós tüskés szárával fogódzik a szomszéd növénybe (Galajfélék, l. *Galium).* Különleges kapaszkodó szerv a kapaszkodó gyökér (l. o.), pl. a repkény-borostyánon. A felfutó növények egy része valamely tárgyra rácsavarodva kapaszkodik (l. *Tekerődző növények),* másrésze kaccsal, bajusszal bír (l. *Kacs).*

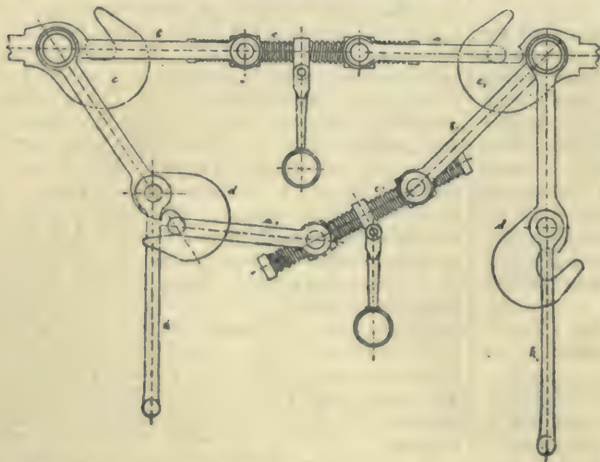
Kapatán, l. *Koppány.*

Kap Breton, kanadai sziget, l. *Cape Breton Island.*

Kapca, ruhadarab, melybe a lábfejet takarják s erre húzzák a lábbelit. Átvitt értelemben harisnya.

Kapcsak, l. *Kipcsák.*

Kapcsolás. A vasúti járóműveknek az a berendezése, amelynek segélyével egymás mögött álló két járóművet összekötnek. A K. céljából mindegyik jármű homlokoldalán egy-egy horog van e_1 e és mindegyik horgon egy-egy csavarkapocs. A K. úgy történik, hogy az egyik kocsi csavarkapcsának kengyelét *a* beakasztják a másik kocsi horgába. A csavarkapocs orsójának *c* jobbra vagy balra forgatása által a csavarkapcsot hosszabbítani vagy rövidíteni lehet. Hogy a csavarkapocs szakadása vagy a horogfej törése esetén is össze lehessen a járóműveket kapcsolni, e célból mindegyik horogfejen még egy tartalékkapocs van elhelyezve, mely egy horogból *d* és egy kengyelből *k* áll. Ezt úgy lehet használni, hogy az egyik tartalékkapocs kengyelét beakasztják a másik jármű horgába, vagy az egyik tartalékkapocs horgát a másik tartalékkapocs horgába. E szerkezetek mellett két jármű összekapcsolása végett egy embernek a két jármű közé kell mennie és minthogy sokszor még mozgásban levő járóműveket kapcsolnak össze, ez a művelet veszélyes. Ez okból alkalmazzák újabban az önműködő K.-okat. E szerkezetek segélyével két jármű — emberi erő nélkül — összekapcsolódik, mihelyt ütközőtárcsáik összeérnek, szétkapcsolásuk oldalt alkalmazott rudazattal történik. Amerikában ily kapcsolószerkezetek alkalmazása kötelező.

Kapcsolástan, l. *Kombinatorika.*

Kapcsolat, a szellemiek terén a gondolatoknak valamiféle egymáshoz tartozása; ez az egymáshoz tartozás, tehát a K. lehet külső és belső. A külső képzettársítás, a belső egységes összefoglalás útján történik. L. *Kombináció.* — K.-i átvitel, l. *Jelentés.*

Kapcsoló *(kopula),* l. *Orgona.*

Kapcsoló anyagok (vasút). A vasúti sinek szilárd és megbizható összeillesztésére és az alzatokhoz való beerősítésére a vasúti mérnökök különböző szerkezetü illesztéseket és beerősítéseket alkalmaznak, melyeket (hevederek, hevedercsavarok, sinszegek, sincsavarok és alátétlemezek) K. gyüjtőnév alá foglalunk. E K. közül a hevederek és hevedercsavarok a sinek illesztéséhez szükségesek (l. *Heveder).* A sineknek a hossz-, vagy kereszt-alzatokra való beerősítésére a sincsavarok és sinszegek szolgálnak. A sinnek minden beerősítésénél két vagy három sinszeget v. sincsavart használnak. A beerősítéseknél az alzatok kimélése végett rendesen a sin talpa alá alátétlemezeket fektetnek. Ezek az alátétlemezek a sin nyomását az alzatokon nagyobb felületre osztják el és így az alzatok tartósságát fokozzák.

Kapcsoló doboz, l. *Kikapcsoló* (dugóskapcsoló).

Kapcsoló ige, l. *Copula.*

Kapcsoló készülékek v. *felfogó készülékek* azok, amelyek segítségével a megmunkálandó tárgyakat a szerszámgépekre felfogjuk. Szerkezetük többnyire a satuk elvén alapszik.

Kapcsoló rúd, l. *Csatlórúd.*

Kapcsoló villa, sárgarézből vagy érceből öntött többágú csődarab, melynek célja két v. több tűzfecskendő sugarát egy erősebb sugárrá egyesíteni. Ez okból külső ágai anyacsavarral, belső ága pedig apacsavarral van ellátva, hogy a fecskendők tömlőit hozzá lehessen kapcsolni.

Kapcsolt ablak, közvetlenül egymás mellé állított két ablak, melynek összeépített asztalostokja van.

Kapcsolt részek *(partes adnexae)*, így nevezték régebben a mai Horvát-Szlavon-Dalmát társországokat. Úgy látszik e kifejezés a XVI. sz. végén v. a XVII. sz. elején jött használatba és pedig hivatalosan először az 1606-iki bécsi békében (1608. I. t.-c.), mely szerint a király Magyarországot született magyarok, alavetett és hozzákapcsolt népek által birja. Előzőleg e területnek bekeblezett v. hóditott részek (partes incorporatae, v. subjectae) volt a közjogi neve. Továbbá Erdélynek az anyaországtól történt elszakadásával a hozzá csatolt Bihar, Kraszna, Középszolnok, Zaránd, Máramaros vmegyéket és Kővár vidékét, mint magyar területet szintén K.-nek vagy Partiumnak nevezik és innen volt az erdélyi fejedelem címe: Princeps Transylvaniae et partium regni Hungariae dominus. Midőn Erdély ismét a magyar király hatalma alá került, az országgyűlés többször sürgette e részek visszacsatolását, de az 1693—1733-ig terjedő időt nem számitva, mely alatt részben Magyarországhoz is tartoztak, sikertelenül: míg végre az 1848. VI. t.-c. kijelenti, hogy minden tekintetben Magyarország elválaszthatatlan, kiegészitő részeinek tekintessenek. De a bekövetkező abszolutizmus ismét Erdélyhez csatolja és csak 1861., illetve alkotmányunk hatályba léptével nyerik vissza törvényes jogállásukat.

Kapcsolt tengely, l. *Lokomotiv*.

Kapcsos illesztés, l. *Illesztés*.

Kapcsos sejtek (növ.), az olyan kicsiny, ívesen görbült sejtek v. sejtdudorok, melyek a szomszédos sejteket egybekapcsolják. Elcsökevényesedett agképződéseknek tartják. A Basidiomycetes gombák micéliumán találhatók (Schnallenzellen.)

Kapcza, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 725 magyar és vend lak.; u. p. és u. t. Alsólendva.

Kapela *(Kis- és Nagy-K.)*, a Karszt hegyrendszernek egyik része Horvát-Szlavonországban, Modrus-Fiume és Lika-Korbava vármegyékben. A Velebit-hegységgel együtt az Alpokhoz csatlakoznak, de azoktól idegen daraboknak látszanak. Ezeket együtt nevezzük Dinári-Alpoknak vagy *Karszt*-nak (l. *Karszt-hegység*). Az egész Karsztot jellemző földalatti vízhálózat, dolinák, poljék jellemzik a K.-t, úgy hogy rendes folyóvölgyet csakis ott találhatunk benne, ahol a platós mészkő közé homokkő is van gyűrve. A Nagy-K. körülbelül a Máv. ogulin-fiumei vonalánál kezdődik, a József-út irányáig tart, azon túl a Kis-K. a folytatása. Az előbbeninek legmagasabb csúcsai: a Bitoraj (1385 m.), Viševica (1428 méter), Biela Lazica (1533 m.), az utóbbié pedig: a K. (1092 m.), Velki Javornik (1141 m.) és a Seliski-ork (1260 m.), ettől K.-re terülnek el a szépségükről híres *Plitvicai-tavak* (l. o.), számszerint 13.

Kapela, adók. Belovár-Körös vármegye belovári j.-ban, (1910) 1201 horvát lak.; postahivatal, u. t. Belovár.

Kapelan *(Mallotus villosus* Müll., állat), a *Lazac*-félék családjába tartozó halfaj. 14—18 cm. hosszú. Teste karcsú, mellúszója nagyon nagy és kerek, hátúszója egészen hátrahúzódott. Színe a hátán sötétzöld, barnás árnyalattal; oldalai és hasa ezüstfehér, számos fekete folttal; úszószárnyai szürkeszínűek és feketén szegélyzettek. Az Északi Jeges-tengerben honos. Ívás idején az újfundlandi halászterületeken roppant mennyiségben fordul elő. A grönlandi lakosság főtápláléka.

Kapelica, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1910) 689 horvát lak.; u. p. Vukovje, u. t. Garešnica.

Kapella, *pápai* (ol. *cappella pontificia)*, összefoglaló neve azoknak a személyeknek, akik a pápa egyházi funkcióinál meghatározott hellyel birnak.

Kapelna, adók. Verőcze vm. alsómiholjáczi j.-ban, (1910) 1330 szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Alsómiholjácz.

Kaper, l. *Kalózság*.

Kapernaum, ó-kori palesztinai város, l. *Kafarnaum*.

Kapesser-féle kúra, káliszappan-bedörzsölések skrofulózis és tuberkulózis kezelésében.

Kapetánovics *Mehmed* bég, bosnyák politikus és író, szül. Vitinában (Hercegovina) 1839., megh. Grabovicában (Sarajevo mellett) 1902 júl. 29. 1876-ban Konstantinápolyba küldték mint országgyűlési képviselőt. 1878-ban a bosnyák küldöttséggel ment Budapestre a király elé s az okkupáció óta egészen haláláig a közügyek körül mint a kormány hathatós támasza működött. 1893-ben kinevezték Sarajevo polgármesterévé. Irodalmi munkái a következők: Streitschrift eines bosnischen Beg (1879); Što misle muhamedovci u Bosni (1886); Narodno blago (1886); Boj pod Banjomlukom és Budućnost muhamedovca u Bosni i Hercegovini.

Kapetanovo, adók. Pozsega vmegye pakráczi j.-ban, (1910) 343 német és olasz lak., u. p. Badljevina, u. t. Pakrácz.

Kapetingek *(Capétiens)*, francia uralkodócsalád, mely *Capet Hugótól* származott és egyenes ágon 987—1328 uralkodott Franciaország felett. Capet Hugo őse valószínűleg a szász eredetű *Witichin* volt, aki Nagy Károly idejében költözött nyugati Frankországba. Ennek fia, *Erős Róbert* annyira kitűnt Kopasz Károly hadseregében, hogy Touraine grófságot, majd a Francia-hercegséget kapta tőle hűbérbe. Róbert fiai voltak: *Odo*, ki 888—898-ig Franciaország királya volt és *Róbert* (megh. 923), ki III. Károllyal szemben lépett fel, mint ellenkirály. Ennek fia volt *Nagy Hugo* s ezé *Capet Hugo*. A K. mellékágai közül a *Valois*-család 1328—1589-ig, a *Bourbon*-család 1589—1830-ig ült Franciaország trónján.

Kapfenberg, helység Stájerországban, a Mura melletti Bruck kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 10,355 lak., régi városházzal, kastéllyal és várromokkal. Acélművekkel, papirgyárral. ÉNy.-ra K.-tól fekszik Steinerhof fenyőtűfürdő.

Kapff, *Sixt Karl*, német evang. teológus, szül. Güglingenben (Württemberg) 1805 okt. 22., megh. Stuttgartban 1879 szept. 1. Előbb vallástanár, majd lelkész, 1852. főegyházi tanácsos Stuttgartban. Főbb munkái a Kommunionbuch és Gebetbuch-on kívül: Predigten über die alten Evangelien des Kirchenjahrs (3. kiad., Stuttgart 1875);

Predigten über die alten Episteln (6. kiad., u. o. 1880); Kasualreden (u. o. 1880).

Kapföld, l. *Fokföld.*

Kapgut-gyémánt, a legapróbb gyémántszilánkok, amelyeken a reácsiszolt lapocskák elrendezése egészen szabálytalan.

Kap Haiti, város, l. *Le Cap Haiti.*

Kapharnaiták. E névvel illetik a teológusok azokat, akik Krisztus testének az oltári szentségben való jelenléte és vétele módját érzékiesen fogják fel. Kivált a IX—XI. sz.-ban található ez a felfogás Pascharius Radbertusnál és Silva Candida Humbertnél. V. ö. *Schnitzer,* Berengar v. Tours (1892).

Kapi, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 784 tót és magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. A község felett emelkedő Maglócz hegyen K.-vár romjai láthatók. E régi várat 1347. Nagy Lajos királyunk egykori nevelőjének, *Poharos* Péter abaúji alispánnak adományozta, kinek családja 1410. kihalván, Zsigmond király *Tétényi* v. Kókai Andrásnak adta cserébe más birtokokért. A vár új birtokosa, ki a K.-vári *Kapy-család* (l. o.) alapítója lett, 1410. királyi engedélyt kapott a vár újjáépítésére. 1440-ben I. Ulászló, az 1416. elhunyt András deák fiától, Kapy Jánostól hűtlenség címén elkobozta s a *Rozgonyiaknak* adta, de már 1464. ismét a Kapyak kezére került. Mátyás király alatt lengyel rablók foglalták el, kik ellen a király Szapolyai Imrét küldte ki. Ezentúl háborítatlanul birták a Kapyak egész a Szapolyai és Ferdinánd közötti trónvillongások idejéig. Akkor azonban Kapy János és György Szapolyai részére állván, emiatt 1537. ősi várukat Vels császári hadvezér elfoglalta Ferdinánd részére. 1685-ben Thököly foglalta el, de tőle Schultz császári vezér csakhamar visszavette. Ugyancsak a XVII. sz.-ban végromlásra jutott a vár, amennyiben Keczer András felgyujtotta s pusztán hagyta.

Kapi *Gábor,* Jézus társ.-i egyházi író, megh. 1728. A nagyszombati egyetem tanára volt. Megjelent művei: Viennae oppugnatio et defensio (1686); Selecta sapientum apophthegmata (1690); Institutiones christianae (1720—24). Kéziratban fenmaradt műve, amelyen 20 évig dolgozott s mely a régi és új ariánusokról szól, megjelent halála után e címmel: Institutiones christianae de S. Trinitate et verbo incarnato (1732).

Kapidzsi, l. *Kapudzsi.*

Kapilláris (lat.) a. m. hajszerű, a hajra vonatkozó, hajszálfinomságú.

Kapilláris depresszió, l. *Depresszió* és *Kapillaritás.*

Kapilláris edények a. m. hajszálerek (l. o.).

Kapilláris elektrométer, Lippmanntól származó műszer, mely potenciálkülönbségek mérésére való. Alapja az a tapasztalati tény, hogy a kapilláris csőben levő higany felületi feszültsége megváltozik, ha a higany és más folyadék, pl. higított kénsav közötti potenciálkülönbség változik. A higanyfonál változását nagyítóüvegen át figyelik.

Kapilláris fény, az a fényjelenség, mely elektromos szikrának szűk kapilláris csövön keresztül történő átütésekor mutatkozik. Létrehozására olyan kapilláris csövet használnak, melynek átmérője a milliméter néhány századrésze és hossza mintegy 6 cm. A cső végei kb. egy milliméternyi átmérőjüek s ezek aluminium elektródokkal vannak ellátva. Ha a csövön 25 cm. szikrahosszuságú induktor szikrája üt át, a kapilláris cső rendes légnyomáson intenziv és folytonos fényt áraszt, mely a kis felületre való tekintettel, felülmúlja az elektromos ívlámpa fényét. Tartós használatkor a kapilláris cső felmelegszik és a kisülés az üvegfalon át történik, miközben a fényerősség csökken. Hosszabb ideig tartó fény előállítása végett tehát a csövet vízfürdővel kell hűteni. A K. színképe folytonos, amelyben azonban a vörös, sárga, zöld és kék színben világosabb vonalak lépnek föl; ezeket fekete vonalak keresztezik. Az elektródok és az üveganyag természete nem módosítja a fényt.

Kapilláris kémia, a fizikai kémiának egyik legfiatalabb ága, mely a felületen fellépő erők és a kémiai folyamatok közötti vonatkozásokat tárgyalja. Két homogén anyag határfelületén fellépő erők a felületi feszültségben nyilvánulnak, mely a kapilláris jelenségeket is létrehozza; innen származik a K. elnevezés. A K. feladatai közül különösen az igen finom eloszlású rendszerek, az ú. n. diszperziók határfelületén fellépő erők tanulmányozása fontos kémiai szempontból. Ilyen diszperz rendszereknek tekinthetők a kolloid oldatok (l. o.).

Kapillaritás *(capillaritas* lat.), ha egy igen szűk és egy tágabb csőből közlekedő edényt alkotunk, a víz a szűk csőben sokkal magasabbra emelkedik, mint a tágabban és felszine homorú (kapilláris emelkedés); a kéneső a szűk csőben mélyebbre száll, mint a tágban (depresszió) és felülete domború. A K. tana az egymással érintkező folyadékok és a szilárd testek határfelületének alakjával, az azokban fellépő nyomásviszonyokkal s az ezekkel kapcsolatos jelenségekkel foglalkozik. Ez csak úgy egyeztethető össze a hidrosztatika elveivel és a tapasztalattal, ha fölteszszük, hogy a folyadékok határfelületére ható külső erőkhöz még más erők is járulnak (kapilláris erők), melyek az előbbiekkel együtt szabják meg a határfelület alakját. Ugyanazon eredményre jutunk, ha Gauss nyomán fölvesszük, hogy a folyadék határfelületének létesítéséhez bizonyos munka kell, amely a létesített felület nagyságával arányos. Ha a szabad felület kisebbedik, a kapilláris erők munkája pozitiv, azaz a kapilláris erők a szabad határfelületet kisebbíteni akarják. Ha pl. szappanbuborékot nagyobbítani akarunk, bele kell fújnunk s a kapilláris erők ellenében munkát kell végeznünk, ha pedig a fúvócsövet nyitva hagyjuk, a buborék összehúzódik. A folyadék határfelülete úgy viselkedik, mint valami kifeszített hártya, mely rugalmasságánál fogva összehúzódni törekszik. Hogy egyensúlyban maradjon, a hártya széleire, valamint a hártyából kimetszett felületi rész széleire feszítő erőnek kell a hártyában működnie. A hosszegységre (1 mm.) ható feszítőerő neve feszültség s ez csak az érintkező folyadékok minőségétől függ. Ha a kapilláris erők mellett a folyadékra ható külső erők elhanyagolhatók, a határfelület oly alakú lesz, hogy az adott feltételek mellett lehető kicsiny legyen. Igy pl.

olajcsepp, mely vele egyenlő fajsúlyú víz- és alkoholkeverékben lebeg, gömbalakuvá lesz (Plateau kisérlete). *Eötvös Lóránt* báró ú. n. *reflexiós* módszere, kapilláris hengerfelületre alkalmazva, közvetlenül megadja a felületi feszültség értékét, míg forgási felületre alkalmazva, lehetővé teszi valamely folyadék felületi feszültségének meghatározását, ha ezt egy folyadékra, pl. vízre nézve ismerjük. Eötvös Lóránd báró a kapilláris jelenségeket egészen új szempontból vizsgálta s a folyadék molekula-súlya és felületi feszültsége között egyszerű kapcsolatot talált, melyet az ú. n. *Eötvös-féle* törvény fejez ki. Eszerint a molekuláris felületi energia a hőmérséklettel minden, ú. n. normál-folyadékra egyformán arányosan változik. Normál-folyadéknak nevezik az olyant, melynek molekulái egyformák és egyszerűek, tehát nem alkotnak molekula-csoportokat. (Az igen vékony csöveket hajcsöveknek v. hajszálcsöveknek nevezték s ezért a kapilláris jelenségeket *hajcsövesség-* vagy *hajszálcsövességnek* hívták. Most ezeket a szókat nem igen használják.).

Kapinci, adók. Verőcze vm. szlatinai j.-ban, (1910) 778 horvát, szerb és magyar lak.; u. p. Sopje, u. t. Medinci-Senkovac.

Kapinémetfalu, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 294 tót lak.; u. p. és u. t. Kapi.

Kapipálvágása, kisk. Sáros vm. giráltí j.-ban, (1910) 222 tót lak.; u. p. és u. t. Tapolyhanusfalva.

Kapir, l. *Kefir*.

Kapisó (azelőtt: *Kapissó*), kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 228 rutén lak.; u. p. és u. t. Felsővízköz.

Kapisztrán *János (Capistrano)*, szt. Ferenc-rendi szerzetes, Magyarország történelmének nevezetes alakja, szül. 1386 jún. 24. a calabriai tartomány Capistrano nevű városkájában, honnan előnevét vette. Megh. 1456 okt. 23. Perugiában elvégezvén a jogot, törvényszéki biró lett; de összeütközésbe jövén polgártársaival, börtönbe vetették s míg ő ott sínylődött, szép fiatal felesége meghalt. 30 éves volt, mikor kiszabadult s a világgal meghasonolva, a szt. Ferenciek szerzetébe lépett. Izzó szenvedélye ezentúl az egyház érdekeinek előmozdítására irányult. 1426-tól fogva 30 esztendőn át üldözte, mint legátus és inquizitor, a szerzete kebelében eretnekségre hajló ú. n. fratricellieket, főként a nápolyi tartományban és az egyházi államban. Ugyanekkor sienai Bernáttal együtt megalapította a szt. Ferenc-rend szigorubb rendtartású ágát, melynek magyar tartománya «Provincia s. Joannis a Capistrano» címmel 1757. alakult meg s mai napiglan virágzik. 1450-ben V. Miklós pápa Németországba küldte, hogy a husziták és a törökök ellen keresztes háborut prédikáljon. Ékesszólása, bár csak latin nyelven érvényesülhetett, mindamellett nagy sikert ért el. Csehországban számos huszitát térített meg, Sziléziában a szent ostya meggyalázása címén számos zsidót vonatott kinpadra s égettetett meg, míg végre Podiebrád György parancsára el kellett hagynia az országot. Szenvedélyes lelke csakhamar új működési teret talált Magyarországon. Midőn III. Kalixtus pápa a török ellen keresztes háborut hirdetett, Magyarországba Carvajal bibornokot és K.-t küldte az ügy elősegítése végett. A török csakhamar Nándorfehérvár alatt termett, 150 ezernyi hadával s 300 ágyúval. Hunyadi János, miután a Cilley által felbujtogatott főurak egymásután elpártoltak tőle, K.-tól segítve, 1456 jul. 14. megtámadta a törököt hajóhadával s annak hajós hadseregét tönkretette; mire a török júl. 21-ére elrendelte Belgrád ostromát. Hunyadi a maga vitézeivel és K. a keresztesekkel két izben verte vissza őket, míg harmadszor a városba nyomultak s a keresztényeket részint a várba, részint a külső bástyákra szorították. Szilágyi Mihály s a kis számú őrség már-már kétségbe estek a vár megtarthatásán, de a K. Jézus nevét kiáltozó szava által feltüzelt keresztesek újabb rohamának a török nem tudott ellenállni s futásban keresett menedéket. Maga a szultán, Mohammed is megsebesült és csak Szófiánál szedhette össze futamló seregét. A győzelem 20-ik napján meghalt Hunyadi János, két hónapra rá K. is a szerémségi Újlakon, hol a szt. Ferenc-rendi zárdában temették el. Magyarországon azonnal mint szentet tisztelték, úgy hogy már Mátyás király sürgette a pápai széknél K. boldoggá (beatus) avatását, mi azonban csak 1690. történt meg. Végre 1724-ben XIII. Benedek pápa szentté avatta s tisztelete emléknapjául okt. 23-át rendelte. Számos teológiai művet és szentbeszédet hagyott hátra. V. ö. *Petri*, Leben des heil. Johannes Capistranus (München 1854); *Mircse* János, Capistránói szent János életéhez (Esztergom 1870); *E. Jacob*, Johannes von Capistrano (Breslau 1903). Kapisztrán Szent János levelezése, Kolozsvár 1909 (Schematismus Ord. S. Francisci ad a. 1909).

Kapisztránusok, l. *Ferencrendiek*.

Kapitai (*Capitay*) és *Koba*, két parti tartomány Francia-Guineában, Szenegambiától D.-re, a Rio Pongo és Skarries folyó közt. Kobát Kapitaitól a Dembia-folyó választja el; az előbbi 660, Kapitai pedig 1650 km²; mindkettőnek lakossága mintegy 30,000, akik a baga és szuszu néger törzsekhez tartoznak. Koba sík, K. hegyes felületü. Kobában főtermék a kola-dió.

Kapitälchen (német), a könyvnyomdászatban a latin metszésü betük egyik fajtája, amely a verzálisok (nagy betük) formájára van öntve, de a betü képe nem nagyobb, mint a kurrenté (kis betü). Legtöbbnyire verzális kezdőbetüvel használják, pl. KAZINCZY.

Kapitális (a latin *caput* a. m. fő, fej szóból), 1. főben járó; 2. (capitellum a. m. fejecske szóból) az oszlop legfelső része, l. *Oszlopfő*; 3. (capitalis pars debiti) a. m. tőke (l. o.).

Kapitális betük, l. *Betük*.

Kapitalista (lat.), tőkés, l. *Kapitalizmus*.

Kapitalizmus (lat.), a tőke uralma. Szoros értelemben véve, a termelés ama módjának megjelölése, melyben az irányító szerepet többé nem a munka viszi, mint kezdetben, hanem a termelés másik két tényezője: a tőke és a föld. Ez a technika haladásának és a munkamegoszlásnak természetes következménye. Tágabb és megszokottabb értelmében azonban — mint a szocialisták használják — különösen az jellemzi a K.-t, hogy a termelés e két tényezője magántulajdonban van

és hogy segítségükkel tulajdonosuk, a tőkés (kapitalista), hatalmában tartja a termelést és általuk a munkásokat. A szocialisták nem is a tőke szerepének kisebbítésére gondolnak, mikor a K. ellen harcolnak, hanem csupán annak a hatalomnak eltörlésére, melyet a tőkések gyakorolnak. Ennek várható jó következménye főképen a termelés nagyobb tervszerüsége volna. A termelés és fogyasztás helyes arányba hozatnék, megszünnék az a munkapazarlás, melyet a verseny okoz stb. Viszont rossz következménye az egyéni iniciativa hanyatlása lenne, mely a mai gazdasági haladás egyik fő rugója. A K. elleni küzdelem, melyet antikapitalizmusnak, tőkeellenességnek szokás nevezni, a szocializmus főtörekvése. L. még *Szocializmus.*

Kapitány (lat. *capitaneus*, *caput*-ból, ami főt jelent), a katonaságnál régente a század elöljáróját hívták így, most *százados* a neve. Ezelőtt és még e század elején is, a magyar nemesség felkelő csapatainál az ezredest is «ezred-K.-nak» (a Rákóczi-felkelés idején «ezeres kapitány»-nak) nevezték. — *K.* elnevezéssel illették a XVII. sz.-ig a hadtengerészetekben is a hajó katonai parancsnokát. Jelenleg rendfokozati elnevezés. Az osztrák-magyar hadtengerészetben vannak korvetta-, fregatta- és sorhajó-K.-ok. *Rév-* v. *kikötő-K.* alatt értendő a kikötőrendet kezelő, valamely kikötő hajóforgalmát szabályzó közege az állam tengerészeti hatóságának. K.-nak mondják a kereskedelmi hajók parancsnokait is, de ezt az elnevezést nem használják hivatalosan. L. továbbá *Főkapitány* és *Rendőrség.*

Kapitolium, l. *Róma.*

Kapitoliumi farkas. Ily néven ismeretes a kis Romulust és Remust szoptató nőstényfarkas bronzszobra a római Conservatorok palotájában (Kapitolium), mely valamelyik Itáliában megtelepedett ión vagy chalkisi művész remekműve a Kr. e. VI. vagy V. sz.-ból. E szoborcsoport már az ókorban jelentős sérüléseket szenvedett. Modern kiegészítés rajta: a két gyermek alakja s kisebb részletek a nőstényfarkason. A K. valószinüleg azonos azzal a szoborcsoporttal, mely a Kapitolium magaslatán állott s melyet Kr. e. 65. villámcsapás döntött le talapzatáról.

Kapituláció (*capitulatio*, lat.). 1. *K.* v. *fegyverletétel*, a seregnek v. egyes részeinek, illetve egy hadihajónak vagy erősségnek, vagy más ostrom alá vett helynek meg-, illetve feladása. A K. feltétlenül vagy bizonyos feltételek alatt történhetik. Ily feltétel pl. az őrseregnek szabad távozása. A nemzetközi jog a kölcsönös megállapodások megtartását követeli. A K. főcélja az, hogy a további ellentállás előrelátható eredménytelensége esetében céltalan vérontásnak eleje vétessék. A megadási szándékról fehér lobogó kitűzése által szokás az ellenséget értesíteni. A kapitulált hadsereg ellenkező kikötés hiányában hadi fogságba jut. A feltételek elfogadására a hadiparancsnok jogosítottnak tekintendő, de csak annyiban, amennyiben a feltételek a csapatok v. a lakosság személyes szabadságára vagy vagyonára vonatkoznak, továbbá a tisztán katonai jellegü intézkedésekre. Politikai engedmények tételére a hadparancsnok külön meghatalmazás hiányában jogosítva nincs. A francia-német háborúban a K. rendes feltételei között szerepeltek a legyőzött francia seregnek hadi fogsága, az erődítvénynek és az egész hadi készletnek átadása. A tisztek a hadi fogságot kikerülhették, ha írásban becsületszavukat kötötték le, hogy a háború tartama alatt a német érdekek ellen mit sem tesznek. Akik a hadi fogságot választották, magántulajdonukat és a kardot megtarthatták. L. még *Hódolás.*

2. *K.*-nak nevezték 1868-ig a hadseregbe lépőnek vagy már kiszolgált katonának újból bizonyos szolgálati időre való kötelezését.

3. *K.* alatt értjük az európai hatalmaknak a Török birodalommal kötött azokat a szerződéseit amelyek értelmében ezek a hatalmak a Török birodalom területén állampolgáraik és védenceik fölött konzuli biráskodást (l. o.) gyakorolhatnak. A K. kifejezést az 1740. évig létrejött ily szerződésekre használják, az 1740 után létrejött ily szerződéseket tárgyuk szerint szokták megjelölni (pl. az 1783. évi orosz-török kereskedelmi szerződés). L. még *Capitulatio.*

Kapitulárék (*Capitularia Regum Francorum*), a frank birodalomnak törvényei a Karolingok korában. L. *Capitularia.*

Kapivágása (azelőtt: *Kapivágás*), kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 312 tót lak., u. p. és u. t. Kapi.

Kapivi-balzsam a. m. *gurjun-balzsam* (l. o. és *Dipterocarpus*).

Kapjon, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 545 oláh és magyar lak.; mezőgazdasági szeszgyárral, vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Kaczkó.

Kapkázás, kevéssé ismert, nagyon egyszerü hazard kártyajáték. Magyar vagy francia kártyával játsszák tetszés szerinti számban. Az egész csomó kártya előlapjával leborítva tétetik az asztalra, ahány játékos van, annyi külön — tetszés szerinti lapból álló — csomó, avagy egyes lap vétetik le onnét s tétetik még mindig lefordítva az asztalra, egy leborított rész marad a bankárnak; több játékos nem lévén, a bankár felforgatja minden egyes játszó legalul fekvő kártyalapját s végül a magáét. Akinek nagyobb értékű a felfordított kártyája, mint a bankáré, az kap a kasszából annyit, amennyit a kártyájára tett; akinek azonban annyija vagy kevesebbje van, mint a bankárnak, tétjét veszíti.

Kapkrizolit, l. *Prehnit.*

Kapla, Gömör vármegye legrégibb várainak egyike, *Serke* közvetlen közelében (ma Hegyeshegy). A Kaplai családé volt, melynek kihalásával 1449. a rokon serkei Lorántffyak tulajdonába ment át.

Káplán (*Capellanus*), tulajdonképen az az egyházi személy, aki valamely kápolnában végezi állandóan az isteni tiszteletet. Manapság rendesen a plébánosok mellé segédül kiküldött felszentelt papokat, a segédlelkészeket (Cooperatores) értik a K. néven. E segédlelkészektől megkülönböztetendők az ú. n. helyettes lelkészek, akik teljesen plébánosi joghatósággal viszik valamely hitközség ügyeit, míg a K.-ok ebben a tekintetben teljesen a plébánostól függenek. Hajdan a plébánosok maguk választották segédeiket, ma már ezt a jogot a

püspök gyakorolja, aki K.-jainak, legalább Magyarországon, megadja a jogot a szentségek kiszolgáltatására. Megemlíthetjük meg a kitett K.-okat (capellani expositi), akik valamely fiókegyházban plébánosuk helyett végzik az isteni tiszteletet. Vannak azonkívül udvari K.-ok, javadalmas K.-ok v. lelkészek, katona-K.-ok stb.

K.-nak a magyar protest. egyházban a népesebb egyházban szolgáló, avagy az öreg, beteges lelkészek mellé rendelt segédlelkészeket hívják. Száraz K.-nak hívják az olyat, ki a teológiai tanfolyamot elvégezte ugyan, de a papi vizsgálatot még nem tette le, azonban szükség lévén reá, kiküldetik valamely lelkész mellé a hétköznapi és vasárnapi isteni tiszteleteknél és temetéseknél a lelkészi teendők végzésére, de a szakramentumokat nem szolgáltathatja ki, vagyis nem keresztelhet és úrvacsorát nem oszthat. Midőn az első papi vizsgálatot sikerrel letette, akkor felhatalmazást nyer minden lelkészi teendő végzésére.

Káplány *Géza*, telekkönyvi jogász, szül. Pétervásáron 1843 dec. 5. Az ügyvédi oklevél megszerzése után 1868. egyideig ügyvédi gyakorlatot folytatott, majd ugyanabban az évben Gyöngyösön lett megyei esküdt, 1869. pedig mint kúriai segédfogalmazó bírósági szolgálatba lépett. Mint bíró különböző bíróságoknál szolgált, 1887. pedig budapesti táblai bíróvá nevezték ki. 1891-ben a szegedi táblához helyezték át. 1905-ben nyugalomba vonult és ismét ügyvédi gyakorlatot kezdett folytatni. Művei: *Hiteltelekkönyveinkről* (Budapest 1883, 2 kiadást ért); *Telekkönyvi reformkérdések* (u. o. 1883); *Az erdélyi birtokrendezési eljárásról* (u. o. 1883); *Bírói függetlenség* (u. o. 1884, *Justus* álnév alatt); *Milyen legyen a telekkönyvi reform?* (u. o. 1884); *Telekkönyvi reformok* (u. o. 1885); *A telekkönyvi betétnek a földadókönyv és az állandó kataszter adataival megegyező szerkesztéséről és a telekkönyvi rendeletek pótlásáról s módosításáról szóló törvényjavaslatról* (u. o. 1885); *A telekkönyvi betétek szerkesztéséről szóló törvény (1886 : XXIX. t.-c.) és az arra vonatkozó rendeletek és magyarázatok* (u. o. 1887); *Telekkönyv, birtokrendezés, telekkönyvi átalakítás, betétszerkesztés* (1. köt. u. o. 1890, 2. kiad. és 2. köt. Szeged 1894); *A végrehajtási törvények* (Rákospalota 1913). 1896 óta a Telekkönyv c. folyóiratot szerkeszti.

Káplár (franc.: *caporal*, olaszul: *caporale*, a *capo* = fő szóból), a katonaságnál a. m. tizedes (l. o.).

Káplár-király, I. Frigyes Vilmos porosz király (1713—40) neve, melyet nyers modoráért kapott.

Kaplat, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 252 tót lak.; u. p. és u. t. Galgócz.

Kaplony, kisk. Szatmár vm. nagykárolyi j.-ban, (1910) 1937 magyar lak., a gr. Károlyi-család nagyszerű sírboltjával. U. p. és u. t. Nagykároly.

Kaplyon-*nemzetség*, okleveleseen ismert legrégibb tagja Moha, kinek fia, Péter, 1233 előtt élt. A történelemben Jakó 1271. zempléni főispán s 1279. kir. pincemester kezdett nagyobb szerepet játszani; ennek fia, András, megverte IV. László királyt. A nemzetségnek 1233—1418 közt főkép Bereg, Bihar, Szatmár, Ung és Zemplén vmegyékben 74 birtoka ösmeretes. Legfontosabb két ága: 1. a *nagymihályi*, melynek őse Jakó 1244-ben; ez ágból vált ki a Sztáray-, Eördögh- és Bánffy-család; 2. a *Károlyi*-ág, melynek őse András, Ördög Simon (1264) apja. A nemzetségből összesen 16 család rajzott ki. V. ö. *Géresi* Kálmán, A Károlyi-család oklevéltára II. kötetének bevezetésében; *Nagy* Iván, A Kaplyon-genus és ágazatai. Turul, 1884. 40—41; *Wertner*, Nemzetségek, II. 94—110. A nemzetséget illető legnevezetesebb oklevelek a Károlyi és Sztáray családok okmánytáraiban vannak.

Kapnicit (ásv.), Kapnikbányáról, külön ásványnak tartották, de nem egyéb, mint *wavellit* (l. o.).

Kapnikbánya, nagyk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, a Guttin hegység alatt, a Kapnik patak völgyében, (1910) 3517 magyar és oláh lak.; posta- és távíróhivatallal. Századok óta jelentékeny bányászatának központja a m. kir. arany-, ezüst-, réz- és ólombánya és kohómű és a m. k. bánya- és kohóhivatal, mely a nagybányai bányaigazgatóság alá van rendelve. Említendő még a Róta Anna Miklós bányatársulat tulajdonában levő arany- és ezüstbánya s több magánvállalat.

Kapnikit (ásv.) a. m. a Kapnikbányán előforduló rodonit.

Kapniszt, 1. *Peter Alexejevics*, gróf, orosz diplomata, szül. Poltavában 1839., megh. Bécsben 1904 dec. 2. Tanulmányainak elvégzése után 1860. a külügyminisztériumba került Gorcsakov herceg mellé. Azután a vatikáni orosz követséghez volt beosztva 1875-ig. 1884-ben hágai rendkívüli követté nevezték ki, 1892. pedig a szenátus tagja lett. 1895-ben mint nagykövet került Bécsbe s itt működött haláláig. Az 1903-iki mürzstegi orosz-osztrák-magyar egyezmény kidolgozásában nagy része volt.

2. *K.*, *Vaszily Jakovlevics*, orosz költő, szül. 1757., megh. Obuhovkában (Kis-Oroszország) 1824 nov. 9. (okt. 28). Tagja volt az orosz akadémiának. Derzsavin modorában írt ódákat, szatirákat és epigrammákat. Jelentékenyebb munkája a Jabeda (Ármányok) c. alexandrinus versekben írt vígjátéka, melyben keményen ostorozza az ősdi orosz igazságszolgáltatást.

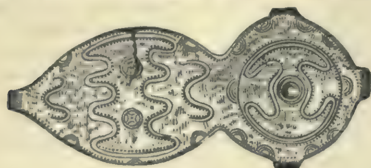
Kapnit (ásv.), cinkpát és vaspát (smithsonit és sziderit) izomorf elegye.

Kapnomantia (gör. a. m. *füstjóslás*), az antik eljárás, mellyel az égő áldozat füstjének tulajdonságaiból az istenek akaratát kiolvasni igyekeztek. A K. egyik válfaja a tágabb értelmű tűzjóslásnak, l. *Empira*.

Kapnövények (növ.), l. *Fokföldi flóra*.

Kapocs, más testek összetartására, összefűzésére vagy összekötésére való, mesterségesen készített gajmós eszköz. Rendesen két részből áll; a *kan-K.*-nak nevezett gajmós rész a *nőstény-K.*-nak nevezett gyűrűs részbe illik. A kapcsokat rendesen speciális gépeken drótból gyártják. A K. legrégibb alakjával az őskorban már a tisztaréz használatának idejében találkozunk; lényegében nem tér az el a ma használatos, felvarrásra szolgáló apró drótkapcsoktól. A tisztarézből készült jellemző pápaszemforma drót-spirálisok töltötték be ezt a szerepet, középtagjuknak kampóvá vagy hurokra hajlításával alkották meg

belőlük a hím-, illetve a nőtagot, a K.-párt. Ilyen példányok később bronzból is készültek, a bronzkor emellett a K.-nak más változatait is ismeri. A díszes széles bronzövek egyik vége kampóban

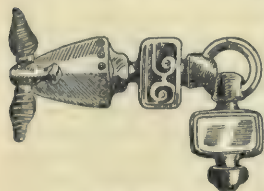

1. ábra.

végződik, amely az öv másik végének nyílásaiba illeszthető, a bőröveken pedig tojásdad, vagy hosszas bronzlemezek szolgáltak kampó, illetve hurok gyanánt; az eféle kapcsok domboruan voltak öntve, v. véséssel gazdagon díszítve *(1.*, és *2. ábra).* A hallstatti kor bronzpálcákból fűzött öveit háromszögalakú keretek fejezik be, amelyeknek egyikén laposgomb ül a csúcson a bekapcsolt öv rögzítésére. A Latène-kori övláncokon a kampó stilizált állatfej alakját ölti magára s tetszés szerint a lánc megfelelő síma karikájába akasztható *(3. ábra).* E tagok, valamint az öv maga is sokszor vérzománccal van díszítve. — Fal-K. az építészetben l. *Kötővas.* — K. az elektrotechnikában, l. *Csiptető.*

2. ábra.

3. ábra.

Kapocsány, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 259 oláh lak.; u. p. és u. t. Szombatság.

Kapocsfeszültség, l. *Csiptető-feszültség* és *Elektromótoros erő.*

Kapocskerék, oly szerkezet, mellyel valamely tengelyt szakaszos lökéssel mozgatunk, vagy pedig valamely géprésznek önkéntelen mozgását kell megakadályoznunk. Gyakori alkalmazást nyernek az emelőgépeken és a fúrógépeken.

Kapocsvas, az ácsmunkában és az állványozásnál a gerendakötéseknek és illesztéseknek összefogására használt kapocs vagy quadratikus, a két végén kampóalakulag meggörbített kovácsolt vasrúd. A K. vastagsága 1—2 cm., hossza 25—30 cm., a kampók hossza 6 cm.

Kapocsvéső, az esztergályos által használt véső, melynek éle egy, a véső szárától derék- v. tompaszög alatt kiugró oldalszáron van. Üregek kiesztergályozására szolgál.

Kapo d'Istrias *János Antal* gróf, görög államférfi, szül. Korfu szigetén 1776 febr. 11., megh. Naupliában 1831 okt. 9. Olasz családból származott, mely 1373. költözött Korfuba. Tanulmányait Olaszországban végezte s haza térve élénk részt vett hazájának politikai mozgalmaiban. 1800-ban Kefallonia, Santa Maura- és Ithaka-szigetek kormányzója volt. 1803-ban az Ión-szigetek társaságának belügy-, majd külügyminisztere lett. 1807-ben visszavonult, 1809. pedig orosz szolgálatba állott. 1813-ban mint a cár kancelláriájának főnöke vett részt a Napoleon elleni háboruban. A bécsi kongresszuson, mint Oroszország egyik megbizottja, keresztül vitte, hogy a *Hét ión sziget* Anglia védnöksége alatt külön állam lett. 1816-ban az orosz külügyminisztériumban működött s a görög mozgalmak idején Sándor cárt a görög ügy támogatására akarta megnyerni, de sikertelenül. Ezért 1822. kilépett az orosz szolgálatból és Svájcba költözött. Innen nagy buzgalommal támogatta a görög szabadságharcot. 1827 ápr. 14. a Damalában összegyült görög nemzetgyülés kormányzóvá választotta. Állását 1828 elején foglalta el, de sok nehézséggel kellett megküzdenie. A pártokat nem tudta kibékíteni, ellenségei «orosz helytartónak» gúnyolták. Mikor aztán erélyesebben lépett fel s a felkelő mainoták vezérét, Mauromichalis Pétert fogságba vetette, ennek rokonai, Konstantin és György Naupliában a templomba menet meggyilkolták. V. ö. *Dragoumis*, Capo d'Istria etc. (Paris 1891).

Kapóték, l. *Elektromos vasút.*

Kapóhal, a nagy hallal (viza, harcsa) együtt fogott kisebb halak, amelyekben a legénység részen kívül osztozik.

Kapok (növ.), szudáni neve a *Ceiba pentandra (Eriodendron anfractuosum)* termésfalának belső oldaláról kiinduló és a magvakat beburkoló gyapjas szőrének, melyet párnázó anyagnak, kiváltképen pedig a mentőövek kitöltésére használnak. L. *Ceiba.*

Kapókeszeg, a ragadozó ön (l. *Őn)* népies neve.

Kapókészülék (bány.), az aknaszállító gépeken alkalmazott készülék, mely megakadályozza, hogy kötélszakadás esetén a szállító kas a mélységbe zuhanjon. Az akna fala mellett egymással szemben két vezetőléc vezet végig, a szállítókasnak az akna falához való ütődésének meggátlására. A szállítókas K.-ét erős rúgó tartja nyitott állapotban mindaddig, míg a kas a kötélen szabadon függ. Ha a kötél szakad, a rúgó működni kezd és két, rendesen fogazott vagy késekkel ellátott két-két pofát szorít egyidejüleg mindkét vezető léchez és ezáltal az esés sebességét fékezi, majd a kast a léceken függve tartja. A rúgó hatását a legtöbb készüléknél még a kas saját súlya is fokozza.

Kapolcs, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 1076 magyar lak., postahivatal, u. t. Nagyvázsony. K.-ot a régi időben Atilla-K.-nak nevezték s hasonló nevű regényes várának romjai a Királykövön maig is láthatók.

Kápolna (lat. *capella*, a *cappa* szóból, ami a fejet is betakaró köpenyt jelent), isteni tiszteletre szolgáló templomszerű kisebb épület. Ilyeneket eredetileg a vértanuk sírjai fölé emeltek (l. *Confessio)*, később a plébániatemplomoktól messzebb fekvő községekben vagy tanyákon, főkép a temetőkben, utak mellett, bérceken vagy az előkelők palotáiban létesítettek. A nagyobb templomokban is szoktak lenni K.-k, rendesen a mellékhajókban. A K.-k nyilvános vagy magánjellegük, aszerint, amint a nép számára hozzáfér-

hetők vagy nem; az utóbbiakban különös engedély nélkül sátoros ünnepeken misézni nem szabad és csak azok tesznek ott misehallgatási kötelességüknek eleget, akik az engedélyező pápai okiratban fel vannak sorolva. A K.-kat épp úgy, mint a templomokat, megáldják. Ha a K.-nak külön lelkésze van, azt hívják tulajdonképen capellanusnak, káplánnak.

A K. mint különálló épület eredetileg valamely szent sírja fölött vagy egy martirium helyén épült, majd később nevezetesebb ereklyéket volt hivatva magába foglalni. Egyik legszebb példánya az 1242—1248-ig épült parisi Sainte-Chapelle. Nemes arányú és átgondolt szerkezetű K., mely a francia csúcsíves építészet egyik legremekebb alkotása. Körülbelül e nembeli K.-k közé sorozható hazánkban a csütörtökhelyi szép csúcsíves kettős K., a kassai Szt. Mihály-K. stb. A pozsonyi székesegyháznak Alamizsnás Szt. János-K.-ja rokokó K.-ink egyik legszebbike. Építészetileg egyik legszebb, bár nehéz megoldású elrendezés az ú. n. *K.-koszorú* az apszis körül, vagyis mikor a félkörű apszist sugaras irányban, egymás mellé sorakozva K.-k veszik körül. A legnagyobb tökélyre a csúcsíves építészet viszi; a párisi, amiensi stb. katedrálisok apszisainak K.-koszoruja a csúcsíves építészet egy-egy csodája. Hazánkban K.-koszorus templom nem maradt reánk. Majdnem valamennyi középkori várnak és várkastélynak megvolt a saját K.-ja, mely néha a szobasorban foglalt helyet. Vár-K.-ink közül nevezetes a vajdahunyadi. *Keresztelő-K.* az, melyben a keresztséget szolgaltatják ki. Ez lehet a templomnak bármely, a keresztelő-medencét magában foglaló K.-ja, vagy lehet a templom közelében egészen különálló épület is; ez utóbbi esetben azt inkább *baptisterium*-nak (l. o.) hívjuk. A *sír-K.* a temetőben épült K., melybe új sírok ásása alkalmával a temetőben talált csontokat hányták; gyakran valóságos kis templomok, melyekben — különösen halottak napján — misét mondanak. Hazai sír-K.-ink közül megemlítjük a jákit (l. *Csontház)*, a soproni Szt. Jakab-K.-t, a selmeczbányait stb. Egyéni ájtatosság számos *fogadalmi K.-t* emelt templomok mellett, v. egészen különállóan valamely kegyhelyen, kálvárián stb. Ugyancsak minden nagyobb kórházban van egy K. is, mely nem ritkán a pavillonszerű elrendezés középpontja.

Kápolna, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1910) 1771 magyar lak., vasútállomás (Kaál-Kápolna), posta-, távíró- és távbeszélő hivatal. K. mellett 1849 febr. 26—27. napjain csata volt magyar részről Dembinszky, Görgey és Klapka vezénylete alatt Schlick és Windischgrätz ellen, mely a magyarok visszavonulásával végződött. Eredetileg Dembinszky akart támadni, de Schlick ebben megelőzte és egyszersmind felhívta Windischgrätz fővezért is, hogy Pestről Gyöngyösön át előnyomulva, a támadásban szintén részt vegyen. A magyar hadsereg ez időtájt 9 hadosztályban 38,000 főt számlált, ebből azonban a csata első napján, febr. 26., csak 4 hadosztály állott a Tarnavonalon és pedig a Dessewffy-hadosztály Verpelétnél, egy előretolt résszel Siroknál, a Pöltenberghadosztály Debrőnél, Máriássy hadosztálya K.-nál, Szekulicsé Kaálnál. Ezek mögött állottak: Schulz Egernél és Baktánál, Aulich Maklárnál, Guyon Mezőkövesdnél, Kmety Ábrány mellett és Hertelendy Poroszlónál. A mondott napon Windischgrätz bal oszlopát Wrbna altábornagy alatt az egri műúton K.-nak, a Schwarzenberg vezényelte jobb oszlopot pedig Árokszállásról Kaálnak irányította. Délután 2 órakor ért a bal oszlop az aldebrői erdőhöz, melyet Pöltenberg megszállás nélkül hagyott. Ezen erdő birtoka miatt estig tartó ide-oda hullámzó, végeredményében azonban eldöntetlen harc keletkezett. Ugyanez történt Kompolt és Kaál meg K. között Schwarzenberg oszlopa és Szekulics, illetve Máriássy hadosztályai között. Schlick e napon csak az est beálltával ért Sirokra, honnan Dessewffy különítményét visszanyomta. Dembinszky és Görgey Egerből csak a harc vége felé értek a csatatérre. Másnap Dessewffynek Schlickkel szemben Verpelétet kellett tartania; Pöltenberg Debrőnél Schlick és Windischgrätz egyesülését volt megakadályozandó; Máriássy K.-nál, Szekulics Kaálnál hagyatott; előbbit Guyonnak, utóbbit Aulichnak kellett megerősítenie; Kmety általános tartalékul Kerecsendre irányíttatott, Schulz Eger födözésére Baktánál és Szólátnál hagyatott. Windischgrätz K.-t szándékozott megtámadni, de csak akkor, ha Schlick Verpelétnél megjelent. Ez reggel 8 órakor meg is történt és a Dessewffy- és Pöltenberg-hadosztályok csakhamar a Fel-Debrőtől ÉK.-re fekvő magaslatokra nyomattak vissza. Déltájban elkeseredett helységharc után K. is az osztrákok kezébe került, ellenben Szekulics a balszárnyon sikerrel tartotta magát. D. u. 2 óra tájban Schlick a megérkezett Pergen- és Fiedler-dandárok támogatásával újabb erélyes támadásra indult a most már Görgey által vezényelt magyar jobb szárny (Dessewffy- és Pöltenberg-hadosztályok) ellen, a Colloredo- és Schütte-dandárok pedig Al-Debrőt és Tótfalut kerítették hatalmukba. Ily körülmények között Dembinszky d. u. $2^{1}/_{2}$ órakor az általános visszavonulást rendelte el, mely a jobb szárnyon csak nehéz küzdelem árán volt végrehajtható. A veszteség magyar részről 1200, osztrák részről 352 ember volt. V. ö. *Breit*, Magyarország függetlenségi harcának kat. tört. (I. köt.).

Kápolnai pálos kolostor, Nagyvárad mellett, tőle ENy.-ra állott. Az 1321—1566. években virágzott. 1394-ben a moldvaiak, 1474. a törökök rabolták ki. V. ö. *Bunyitay*, A váradi püspökség tört.

Kápolnai Pauer *István*, katonai író, szül. Budapesten 1833 aug. 19., megh. u. o. 1896 febr. 18. 1848-ban honvéd tüzér lett és a szabadságharc alatt 17 csatában és ütközetben vett részt és kétszer sebesült meg. A világosi fegyverletétel után besorozták, de fiatal kora és ismételten kiujult sebei okozta kimerültsége miatt «behivásig» szabadságra bocsátották. 1859-ben tiszt lett és a turbigói, magentai és solferinói csatákban vett részt. 1860-ban kilépett az osztrák hadseregből és Garibaldi önkéntesei közé sietett. Nápoly bevétele után százados lett. 1862-ben a magyar légióhoz helyezték át mint vadászszázadost. Az 1866-iki hadjárat után a magyar légiót feloszlatták, ekkor haza jött. Itthon a Honvéd c. katonai szaklapnak főmunkatársa és segédszerkesztője lett. 1870-ben

m. kir. honvéd százados, 1877. őrnagy s József főherceg második segédtisztje lett. 1888-ban mint ezredes vonult nyugalomba. Több mint 20 éven át a magyar katonai folyóiratoknak munkatársa volt és 300-nál több hadtudományi, hadtörténelmi cikke jelent meg. Rendkívül sikeres irodalmi működését a Magyar Tud. Akadémia is elismerte, megválasztván őt (1881) levelező tagnak. Önálló művei: *Az Árpád család még nem halt ki* (Torino 1862); *Magyarország hadászati védelme* (Budapest 1867); Über die Verwendung der Kartätschen-Geschütze (Wien 1874).

Kápolnakoszorú, l. *Kápolna.*

Kápolnás, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1910) 1602 oláh lak.; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Kápolnásfalu (azelőtt: *Kápolnásoláhfalu)*, kisk. Udvarhely vmegye udvarhelyi j.-ban, (1910) 1877 magyar lak.; u. p. és u. t. Szentegyházasfalu. Hozzátartozik *Homoródfürdő* (l. o.).

Kápolnásnyék (azelőtt: *Nyék)*, nagyk. Fejér vm. székesfehérvári j.-ban, (1910) 2120 magyar lak.; vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal. *Vörösmarty* Mihály születési helye.

Kápolnay *Irén*, szinésznő, szül. Budapesten 1878 ápr. 22., megh. u. o. 1912 szept. 13. Már gyermekkorában a Feld-féle gyermekszinháznál, azután vidéki társulatoknál működött. 1897-ben a budapesti Kisfaludy-szinházhoz, majd a Népszinházhoz került, amelynek Vidor haláláig tagja maradt. 1902-ben férjhez ment *Gegus* Dániel rendőrtanácsoshoz. Rendkívül temperamentumos, kedvelt szinésznő volt, különösen az angol operettek táncos női szerepeiben tünt ki.

Kápolnokmonostor, kisk. Szolnok-Doboka vm. K.-i j.-ban, (1910) 1297 oláh, német és magyar lak.; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Kapoly, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 1020 magyar lak.; vasútállomás, postahivatal.

Kaponniér (franc. *caponnière)*, l. *Harántmű.*

Kaponya, nyírfahéjból készült pásztor-ivóeszköz (pohár) a Balaton mellett.

Kaponya, kisk. Zemplén vmegye bodrogközi j.-ban, (1910) 164 magyar lak.; u. p. és u. t. Lelesz.

Kapor *(Anethum* L., *ugorkafű*, növ.), ernyős virágú génusz 2 fajjal. Az *Anethum gravedens* L., egynyári, 0·6—1·25 m. magas, deresszínű. Levele 2—3-szor szárnyas, sallangjai fonalasak. Ernyője és ernyőcskéje gallértalan, virága sárga, termése tojásdad, 4 mm. hosszú. Európa D.-i részén s Kelet-Indiában terem, konyhakertben mindenütt termesztik, gyakran el is vadul. Akárminő földben és helyen megterem; célszerű a spárga ágyába vagy a répa, hagyma vagy más vetemény közé vetni. Ilyen helyen a leszóródott magvakból a K. évenként kikel, csirázó képessége 2 évig tart. Zöld részét, virágát vagy a terméses ernyőjét ugorka- és káposzta-savanyításhoz használják, leves és saláta fűszere, v. mártást főznek belőle. Termése (semen v. fructus anothi) fűszeres szagú, hevítő; desztillálva halaványsárga, éteres, nagyon áthatószagú, édesescsípős *olaj* (oleum aethereum anethi) lesz belőle. Fajsúlya 0·881, vízben nehezen, de alkoholban és éterben könnyen oldódik s a terméssel együtt vizelethajtó szernek használják. Az *indiai K.* *(Anethum Sowa* DC.) bengáliai, termését Kelet-Indiában orvosságnak és fűszernek használják. Állítólag csak a közönséges K. fajtája.

Kapor, kisk. Szolnok-Doboka vmegye kékesi j.-ban, (1910) 300 oláh lak.; u. p. Buza, u. t. Nagyczég-Budatelke.

Kaporna (növ.), a *kapri* magyar neve, l. *Capparis.*

Kapornak, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 232 magyar lak.; u. p. és u. t. Őrihodos.

Kapornaki apátság, l. *Nagykapornak.*

Kapor-olaj, l. *Kapor.*

Kapos, a Sárvíz jobboldali mellékvize; ered Somogy vm. kaposvári j.-ban, Kis-Korpád körül, eleintén Kaposvár érintésével kelet felé folyik, Ó-Dombóvárnál átlép Tolna vm.-be s szélesebb völgyben ÉK.-nek fordul. Némedin alul egyesül a Sióval, amely a Balaton lefolyása és keletnek, majd Simontornyánál D.-nek fordul s innen egész Agárdig, 45 km. hosszuságban a Sárvízzel párhuzamosan s tőle alig 1—1$^{1}/_{2}$ km.-nyi távolságban folyik, s Agárdnál (a Dunától már csak 8 km.-nyire) egyesül vele. A K. hossza kb. 160 km., de forrásának távolsága légvonalban a torkolatától csak 81 km. Kaposvártól Némediig szabályozott s ez a része a *K.*- v. *Zichy-csatorna*, amelyet 1820 körül ástak a minduntalan elöntött helyek lecsapolására, ennek a résznek a hossza kb. 100 km., szélessége 12—15 m., közepes mélysége 1·4 m. Úgyszintén szabályozott az egyesült Sió-K.-ág is, ez a ú. n. *Sió-K.-csatorna.* A K. legjelentékenyebb mellékvize a Koppány, amely Regölyön alul balfelől ömlik beléje.

Kapós, *kiverős, kiütős*, labdajáték, abból áll, hogy egy bizonyos meghatározott pontról az egyik játszó labdaütővel kiüti a labdát, melyet a távolabb álló játszótársak még röptében v. leestében elkapni igyekeznek; aki a labdát elkapja, az jut kiütőnek.

Kapos-csatorna, l. *Kapos.*

Kaposfői apátság *(benedekrendi)*, a veszprémi egyházmegyében Somogyban, Mogorfaluban 1252. Nagy Mojs fiai, Mojs és Sándor alapították. Szerzetesei 1550. még együtt voltak és csak a török hódítás későbbi éveiben széledtek el. A törökök kiűzetése után I. Lipót (1701) mint javadalmas prépostságot kezdte adományozni.

Kaposfüred, kisk. Somogy vmegye kaposvári j.-ban, (1910) 1283 magyar lak.; vasútállomás távíróval, u. p. Toponár.

Kaposgyarmat (azelőtt: *Gyarmat)*, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 275 magyar és cigány lak.; vasútállomás távíróval (K.-Hajmás), u. p. Gálosfa.

Kaposhomok (azelőtt: *Homok)*, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 539 magyar és német lak.; vasúti megállóhely (K.-Taszár), u. p. és u. t. Taszár.

Kaposi, 1. *József*, író, szül. 1863 febr. 25-én Zalaapátiban. Egyetemi tanulmányainak végeztével 1884—87-ig Károlyi Gyula gróf gyermekeinek volt oktatója. 1890—1906-ig a *Magyar Szemle* c. szépirodalmi hetilapot szerkesztette. Közben tanított a főváros polgári és felső-kereskedelmi iskoláinál. A Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya 1895. tagjai közé választotta.

1898—1906-ig pedig a Szent-István-Társulat igazgatója volt. X. Pius pápa 1904. a titkos kamarási címmel tüntette ki. 1906. összes tisztségeiről lemondott és nyugalomba vonult. Azóta főképen olasz irodalmi és művészettörténelmi tanulmányokkal foglalkozik. Különböző folyóiratokban számos tanulmányt írt. Önállóan megjelent főbb művei: *Dante és a Biblia* (1891); *Dante és Magyarország* (1909); *Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kodexek* (1909); *Magyarország és Dante születésének hatszázados évfordulója* (Kolozsvár 1910); *Dante első magyar fordítói* (1910); *Dante a magyar művészetben* (1910); *Dante Magyarországon* (1911). Megjelent ezenkívül több fordítása is, melyek közül nevezetesebbek: Lamartine, *Graziella* (1885); *Szent Ferenc Virágoskertje. Fioretti* (1913).

2. *K. Mór*, orvos, szül. Kaposvárt 1837 okt. 23., megh. Bécsben 1902 márc. 6. Orvosi tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, ahol sok évig működött Hebra mellett. 1866-ban már egyetemi docens, 1875. a bőr- és bujakórtan tanára lett. Mint ilyen 1879. átvette Hebra klinikájának vezetését. Első nagyobb dolgozata volt: Die Syphilis der Schleimhaut der Mund-, Rachen-, Nasen- und Kehlkopfhöhle (Erlangen 1866). A Hebra által 1872. kezdeményezett nagy bőrgyógyászatnak ő írta meg a 2. kötetét. Legjelesebb önálló munkái: Die Syphilis der Haut und der angrenzenden Schleimhäute (Wien 1875); Pathologie und Therapie der Hautkrankheiten in Vorlesungen (u. o. 1879. 2. kiad. 1880); Handbuch der Syphilis (első füzet 1891. Stuttgart); Über Xeroderma pigmentosum mihi (Wiener medicinisches Jahrbuch 1882). Utolsó műve: Handatlas der Hautkrankheiten (Wien 1898 - 1900. 3 rész).

Kaposi Juhász *Sámuel*, tanár, szül. Rimaszombatban 1660., megh. Gyulafehérvárt 1713 jún. 22. 1681. külföldre ment s meglátogatott több holland, német és angol egyetemet. 1689-ben a Gyulafehérvárt elhelyezett sárospataki iskolánál lett tanár. A Tótfalusi Kis Miklós kiadta bibliának egyik revizora volt. Számos munkája maradt kéziratban, így pl. a heidelbergi káté magyarázata és Introductio theologico-historica-ja. Nyomtatásban a következők jelentek meg: De desertione spirituali (Utrecht 1683); egy latin filozófiai értekezése, melyet u. o. 1684. adott ki; Memoriale hebraicum (Kolozsvár 1699).

Kaposkeresztúr, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 1107 magyar lak., u. p. és u. t. Baté.

Kaposmérő, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 1411 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Kapospula (azelőtt: *Pula)*, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1910) 647 magyar lak., u. p. Attala, u. t. Dombóvár.

Kapossy, 1. *György*, a kat. egyházi zene művelője, szül. Szántón (Tolna) 1836., megh. 1912 ápr. 10. 1857-ben Bukovinában Andrásfalván, azután Szakcson Tolna vármegyében lett kántortanító. Művei: *Egyházi énekek és hymnusok; Gyászmise-énekek; Római katholikus egyházi énekek, az isteni szolgálat összes ágaira (Szemenyei* Mihály regöli plébánossal együtt).

2. *K. Lucián Ignác (kaposi)*, író és tanár, szül. 1849. Lovasberényben (Fejér vm.), 1867. a Szt.-Benedek-rendbe lépett. Pannonhalmán a teológiát s tanárképzőt végezte. 1879-ben mint győri tanár a budapesti egyetemen magántanári képesítést nyert a bölcseletből. 1881-ben megvált szerzetétől s ezóta a dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskoláján tanár. Tankönyvein kívül önálló munkái: *Hartmann pessimismusa* (Esztergom 1878); *Emlékbeszéd Kisfaludy Károly fölött* (Győr 1880).

Kaposszekcső (azelőtt: *Szekcső)*, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 1610 német és magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Dombóvár.

Kaposszentbenedek (azelőtt: *Szentbenedek)*, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 581 magyar lak., u. p. és u. t. Bárdibükk.

Kaposszentjakab (azelőtt: *Szentjakab)*, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 448 magyar lak., u. p. és u. t. Kaposvár.

Kaposújlak, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 559 magyar lak., u. p. Kaposmérő, u. t. Kaposvár.

Kaposvár, gyorsan föllendülő rend. tan. város Somogy vm.-ben, a Kapos vize mellett, (1910) 2576 házzal és 24,124 (1869-ben csak 6649), majdnem tisztán magyar lakossal (csak 419 német s néhány más nemzetiségű), kik között 18,627 róm. kat., 528 ág. evang., 1536 ev. ref. és 3359 izraelita van. Középpontja a Kossuth-tér a szép plébániatemplommal, a városháza és a pénzügyigazgatóság palotáival és Kossuth szobrával (Kopits Jánostól 1910), honnan az élénk Korona- és Főutcák nyílnak. A pályaudvar melletti Rákóczi-téren áll a nagy új szinház (1911) és a 44. ezred hőseinek emlékoszlopa (1872). A Korona-utcán túl a Vár-utca a régi vár emlékét őrzi meg (ma már látható nyoma nincs). A Fő-utcától É.-ra elterülő új városrész, rendezett és befásított utcával, csinos épületeivel (reform. és Szt. Imre-templom) K. legszebb része; a vasúton túli dombokat sok nyaraló és kert díszíti. A város a vmegye törvényhatóságának s a K.-i járás szolgabirói hivatalának székhelye; van itt kir. törvényszék, telekkönyv, járásbiróság, adóhivatal, pénzügyigazgatóság és tanfelügyelőség, ker. műszaki felügyelőség, állam-építészeti hivatal, gazd. felügyelőség, állami állatorvos, iparfelügyelőség, közjegyzőség, csendőrszárny- és szakaszparancsnokság. Intézetei közül említendő az állami főgimnázium (1806), a zárdaiskola, községi felső keresk. iskola, polg. fiú- és leányiskola, zeneiskola, községi siketnémaintézet, Máv. nevelő- és tápintézet, kórház, elmekórház és tüdővészesek intézete, nagy kaszárnyák stb. Ipara és kereskedelme, lóvására és gabonapiaca is élénk; legnagyobb iparvállalata a nagy cukorgyár (775 munkás), gőzmalom, vasöntő és gépgyár, sörgyár, szappangyár, Máv. javítóműhely, 4 téglagyár, villamos telep; van takarékpénztára és több bankja és hitelintézete, az osztr.-magy. bank itt mellékhelyiséget tart fenn. A városnak biológiai tisztítással berendezett általános szennyvízcsatornázása és vízvezetéke van. Állattenyésztése és földmívelése jelentékeny. K.-nak van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala, tele-

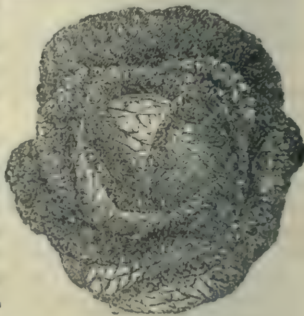
fonállomása, vasutai 6 irányban ágaznak el. K. már a XIV. sz.-ban említtetik K. néven, mint az Ujlaky-család vára; utóbb a Dersffy, majd az Esterházy-család bírta; 1554. a törökök elfoglalták, a Rákóczi-korban lerombolták. A kis község lassan gyarapodott, 1746. épült temploma, 1831. megyeháza; a XIX. sz. vége felé rohamos fejlődésnek indult s lakóinak szorgalma s áldozatkészsége folytán a Dunántúl szebb városai közé tartozik.

Kaposvár-fonyódi h. é. vasút. A Máv. Kaposvár állomásától a Déli vasút Fonyód állomásáig vezető, 54·0 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v., a Máv. kezelésében. Megnyilt 1896 júl. 15.

Kaposvár-mocsoládi h. é. vasút. A Máv. Kaposvár állomásától a mocsolád—tab—siófoki h. é. v. Felsőmocsolád állomásáig vezető, 26·2 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v., a Máv. kezelésében. Megnyilt 1894 aug. 23.

Kaposvizi társulat. Első megalakulása 1820. történt, 1878. újraalakult, jelenlegi szervezetét pedig 1886. nyerte. A társulat első célja volt, a Kapos völgyében levő mocsaras területek lecsapolása a Kapos medrének a Sió-torkolatig való csatornázása által; később még e területet a Kapos árvizeitől védőtöltések segítségével is mentesítették. A lecsapolás munkálata már 1807. indult meg, de a nagyobb terjedelmű építkezést Beszédes József tervei alapján 1828—35-ig hajtották végre. Árterülete 66,440 kat. hold. Befektetett tőkéje — be nem tudva ide a régi közmunkával végzett építkezések értékét — 444,820·63 K-ra rúg. Székhelye Dombóvár.

Káposzta (növ., kápi, *Brassica* L.), a Cruciferae (Keresztesviráguak) génusza; mintegy 50 fajtája van, főkép a Földközi-tenger vidékén, azután Közép-Európában és Ázsia mérsékelt övén. Egyéves és évelő, gyakran deres füvek. Levelük félbe szárnyas, a felsőbb más alakú; viráguk sárga, ritkán fehér; megnyúlt füzért alkot; becőjük hengerded v. csaknem 4 szögletű, csőrös; magva egy-egy üregben egysoros és gömbölyded, v. egy kissé lapított. Nevezetesebb fajai: a *Brassica oleracea* L. (főzelék-K.), kétnyaras-éltű, kopasz, levele kissé húsos, deresszín, az alsó nyeles, félbeszárnyalt, a felső szárölelő és hosszukás. Fürtje virágzáskor megnyúlik, magva sima. Helgolandon s Nyugat-Európa partjain állítólag vadon nő, de inkább csak kertből ismeretes. Itt rendkivül elfajzott s fajtáinak az ember más-másképen veszi hasznát. A kemény fejjé össze nem borulót *kélnek* vagy haraszt-K.-nak, az ellenkezőt *K.-nak* nevezzük. Ilyen: 1. a *téli K.* (var. acephala DC., fejetlen K.), levele lapos, többé-kevésbbé hasogatott vagy bodros és K.-fejjé nem borul össze. Ide tartozik *a)* az *örökös, levél-, fa-* vagy *tehén-K.* (Brassica vulgaris DC.) 1·5—2 m. magas; sok lapos szárnyashasábú, zöld v. pirosas levelet hajt és főleg az alsókat a tehénnek letördelik; *b)* a *zöld-K.* (Brassica quercifolia DC.), tölgy módjára szabdalt, lapos vagy csak gyengén bodros levelekkel; *c)* a *barna-* v. *bodros-K.* (Brassica crispa Garcke), bodros, szárnyashasábú, zöld, barnás v. lila levelekkel s hosszasan metélt karéjokkal. Nagy hideget eltűr és csak késő őszi fagy után ehető, némely eltérését dísznek is ültetik. 2. A *rózsa-K.*, *bimbós-* v. *sarjas-K.* (Brassica gemmifera DC.), szára 3—6 cm., nagy tetőrügye félig zárt, sok apró, egészen fejes oldalrügye és hólyagos levele van. Októberben kitünő táplálék. Szárát a kiásott földdel s gyökerével együtt melegágyba teszik, lombbal betakarják, hogy halaványabb és gyengébb legyen. 3. A *kél*, *kel-K.*, *olasz-* v. *édes-K.* (Brassica Sabauda L.). Ennek két nevezetesebb fajtája van: a *közönséges kél*, hólyagos, bodros és összeboruló levelekkel, továbbá a *szavójai-K.*, apró hólyagú, a szélen finoman bodros levelekkel, össze nem boruló fejjel (l. az *ábrát*). Még több más eltérésük (*petrezselyem-K.* és *csipke-K.*, Brassica Sabellica) is van. 4. A *fejes-K.* (var. capitata L.) levele többnyire sima, de homorú és egész kemény fejjé borul össze. Hazai jelesebb fajtái a fejes K.-nak a *csurgói* és a *balinkai*. A gömbölyüfejűn kívül van *yorki* vagy *hegyesfejű* és vörös fajtája (vörös fejes K.), emennek a feje gömbölyű és piros. Van *ökörszív*, *mázsás* stb. korai és őszi fajtája is. A korait többnyire kertben ültetik és pedig tavasszal v. ősszel. Emezt szalma- és lombfödés alatt kiteleltetik. 5. A *kalaráb* (l. o.), a *karfiol* (l. *Virágkél*), *spárgakél* v. *broccoli* is a főzelék-K. fajtája.

Szavójai kél (Little pixie).

A K. fajtáit ételnek főzik, v. a jószágot etetik vele. A főzelék-K. magvából olajat is sajtolnak. A főzelék-K.-t már a régiek termesztették. Aristoteles kaulionnak, Theophrastus *rhaphanis*-nak, Dioscorides *krambe hemeros*-nak, Plinius, aki már hat fajtáját említi, *crambe*-nak nevezi. A haraszt-K. levele igen szépen formálódhatik, egész finom tollazathoz hasonló sallangjai lehetnek, ezenfelül gyakran rózsaszín, karminszínű, sárga v. fehér szinezése v. tarkázása van, azért kerti dísznek is ültetik, de a hideget, kivált a tarka fajták, hamar megérzik. A K.-t gyaluláson és betapodáson kívül meg is szárítják v. üvegben és szelencében őrzik meg. A K.-val nagy kereskedést űznek, az afrikai virágkélt Németország É.-i részébe is szállítják. A K. fajai továbbá a karórépa (l. o.) v. repce, a fehérrépa (l. *Kerek répa*), a kélmustár. L. még *Bodorkel*, *Fodorkáposzta*. — Betegségeit l. *Káposzta-betegségek*.

Káposzta-bagolypille, l. *Bagolylepkék*.

Káposzta-betegségek (növ.). A káposzták főbb betegségei a következők: 1. *Káposztagolyva* v. *golyvásodás*, okozója egy nyálkagombafaj (*Plasmodiophora Brassicae*); megtámadja az összes káposztafajták gyökereit. A beteg gyökerek gyöngyzsinór módjára kisebb-nagyobb gömbölyded kelevényekkel vannak tele. E kelevények v. golyvák tömörek és utóbb rothadásnak indulnak, velök a növény is elpusztul. A kártevő gomba a golyvák belsejében él. A védekezés fő teendője a

beteg, fonnyadtlevelű káposztatövek idejekorán való eltávolítása és megsemmisítése; a következő évben ugyane talajon káposztát termeszteni nem szabad. A káposzta gyökérzetében egy ormányos bogár (a Ceutorrhynchus sulcicollis Gyll.) alcája is okoz golyvásodást, de e golyvák nagyobbak s ha átvágjuk őket, belül üresek (az álcát rejtik magukban), míg a Plasmodiophora golyvái tömörek. 2. Az *Olpidium* Brassicae Dang. nevű gomba a meleg- v. hidegágyi zsenge palántákat támadja meg, melyeknek szára a sziklevelek alatt megfeketedik. A beteg palánták csomósan egymáshoz ragadva összeesnek s elrothadnak. Ellene az ágyak szellőztetése, a nem sűrű vetés és a túlnedvesség kerülése ajánlható. 3. A zöld leveleket és szárakat *lisztes bevonat* lepi be, melyben később apró fekete-barna szemecskék jelennek meg; a betegséget az Erysiphe Martii Lév. nevű lisztharmatgomba okozza. Ellene a kénporhintés használ. (L. még *Lisztharmat.*) 4. A *Peronospora* parasitica Tul. nevű gomba a zöld részeken halavány, később elszáradó foltokat, s a levelek alján fehér cukornemű bevonatot okoz; ellene a bordeauxi keverékkel (l. o.) való védekezés használ. 5. A leveleken száraz, később apró *fekete szemecskéket* mutató foltokat a következő gombák okoznak: a Phyllosticta Brassicae Westd., az Asteroma Brassicae Chev., a Sphaerella brassicaecola Ces. et De Not. és az Ascochyta Brassicae Thüm. 6. A becőkön két gomba: a Phoma siliquarum Sacc. et Roum. és a Phoma Siliquastrum Desm. okoz foltokat. 7. *Feketerothadás*, okozója a *Pseudomonas campestris* nevű baktériumszervezet. Felismerhető a betegség a levélerek hálózatának a megfeketedése által, amit később a levélnyelek és a szárak rostjainak a megfeketedése követ. A megfeketedett helyek hemzsegnek a baktériumoktól. Védekezni a beteg növényeknek mielőbbi megsemmisítésével lehet; ahol pedig ez a betegség előfordult, ott ajánlatos 2—3 éven át a káposzta-, retek-, repce- és tarlórépa-termesztéssel szünetelni. 8. A *törothadás* a kelkáposztát támadja meg, okozója a *Phoma Brassicae* nevű gomba; a szárakon halovány, sötéten szegélyezett, kerekded v. szabálytalan alakú foltok keletkeznek. Az ily megbetegedett növényeket — melyek amúgy is tönkremennek — mentől korábban meg kell semmisíteni.

Káposzta-bolha, l. *Földi bolhák.*

Káposzta-borulék (növ.), a fiatal, még nem kemény káposztafej. L. *Káposztafej.*

Káposztafalva, kisk. Szepes vm. iglói j.-ban, (1910) 1161 tót lak.; van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, Koburg Ferdinánd bolgár király erdészeti hivatalával, vashámorral. Közelében van a Menedékszirt (l. o.) vagy Lapis refugii nevű hegy és a Hernádnak természetes szépségéről híres áttörése a K.-i mészhegységen.

Káposztafalvi hegycsoport, a Gömör-Szepesi-Érchegység egyik kisebb csoportja, mely a Királyhegy csoportjától K.-re Igló vidékéig terül el. Legmagasabb pontja az Andrejszkó (1271 m.). L. még *Menedékszirt.*

Káposztafej (növ.), tulajdonképen nagy tetőrügy, a kétnyaras káposzta az első esztendőben ennyit fejlődik, ekkor ősz végén rendesen kivágják. A K. része a *csima* v. *torzsa*, azaz a kurta és vastagon elhúsosodott szár, továbbá a rajta összeboruló levelek v. *káposztaharaszt*. Ezek külsőbbjei zöldek és gyakran bodrosak, a belsők simák, fehérek, ezeket szokás felaprítani v. káposztaeledelnek meggyalulni. A káposztaharaszt eleinte lazán borul össze (borulék), mint a fejes saláta, a K. ilyenkor könnyű, de végre a sok levél szorosan egymásra simul s a K. tömör és nehéz lesz. Káposztavágáskor a leveletlen szárat gyökerestül a földben hagyják; a felvagdalt K.-ből a csimát kivagdalják, a harasztot úgy gyalulják meg és savanyítják be. A fejétől megfosztott káposztacsutka elszárad, többé ki nem hajt. A gazda őszkor néhány szép K.-et a földből gyökerestül kivesz és száraz pincében homokba állít, ahol az szépen kitelel. Ez a *magnak való* káposzta, ilyennek leginkább a szép fej jó. Tavaszkor ezt a már rongyos fejű K.-et a kertbe kiültetik, tavalyi harasztja lehull, a csima leveles hajtásokat bocsát s ha a gazda a kártékony bogaraktól (földi bolha) megóvja, kivirágzik s a repcéhez hasonló, keresztesvirágú növénnyé lesz. A káposzta tehát tulajdonképen kétnyári növény, de mi csak az első esztendei harasztját használjuk. A káposztafej nem más, mint sűrű lombú, tömör levélrózsa.

Káposztafélék, l. *Káposzta.*

Káposztagomba (növ., *Sparassis ramosa* [Schaeff.] Schröter), kedvelt ehető gomba. Bodros káposztafejhez hasonló. Színe sárgásfehér, húsa fehér. Súlya néha 5—6 kg. is lehet. Szaga fűszeres, íze a dió ízére emlékeztet. Fenyvesekben él, a fák törzsén, nyáron és ősszel.

Káposztaharaszt, l. *Káposztafej.*

Káposztalégy, l. *Viráglégy.*

Káposztalepke v. *káposzta-özöndék (Pieris brassicae* L., állat), a Nappali lepkék *Pieridae* családjába tartozó lepkefaj. Szárnyai sárgásfehérek, a mellsők szárnycsúcsán nagyobb fekete folttal, a nőstényen még ez alatt két köralakú és a belső szegélyen egy bunkó-alakú fekete folttal; hátsó szárnyai elülső szegélyén szintén egy kisebb fekete folt található. Szárnyterj.: 60—65 mm. Hazánkban országszerte gyakori s mint a káposztának nagy kártevője közismert. Évente két nemzedékben repül: az első nemzedék kora tavasszal s petéit a vadon növő keresztesekre (mustár, vadrepce stb.) rakja le s itt nevelkednek fel hernyói; a második nemzedék nyár elején repül és sárga petéit csomósan a káposzta, kalarábé v. torma leveleire rakja le. A hernyók kékes-zöldek, fekete pontokkal és sárga háti- s oldalsávokkal, igen falánkok s nagy károkat okoznak. Ősszel szétvándorolnak és a fákon, kerítésen, falakon bebábozódnak s így telelnek át. A báb sárgászöld, feketén pontozott. Irtása a petecsomók és hernyók összeszedése s elpusztítása által történik.

Káposztamoly *(Plutella maculipennis* Curt.), a Kis lepkéknek *(Microlepidoptera)* egyik faja. Szürkésbarna, keskeny mellső szárnyain a belső szegély hosszában egy fehéres, efölött egy fekete sáv található; alsó szárnyai füstösek. Szárnyterj.: 11—16 mm. Évente 2—3 nemzedéke van. Zöldszínű, orsóalakú kis hernyója a vadon növő keresztesekben él, ám kedvező elszaporodás esetén a termesztett kereszteseket: repcét, fehér

mustárt, káposztát, kelt, kalarábét stb.-t is megtámadja s leveleik kirágásával nagy kárt okozhat. Rendesen a gazdanövényen vagy a szomszédságában kis sajkaalakú, laza szövedékben bábozza be magát. Az őszi bábok áttelelnek. Irtása: pyrethrum-poros keverékkel vagy dohánylúgoldattal való permetezéssel történik. A bőséges locsolás fejlődésére kedvezőtlen, azért a bolgár-kertészetekben ritkán okoz számottevő kárt.

Káposzta-özöndék, l. *Káposztalepke.*

Káposztapoloska *(Eurydema oleraceum* L.), a Félszárnyú rovarok *(Hemiptera)* rendjébe tartozó rovarfaj. A mintegy 6 mm. hosszú rovar zöld vagy kékes-zöld színű, fényes, a nőstényt piros, a hímet fehér rajz díszíti. Közönséges és majdnem egész éven át található. A lárvák is már teljesen mutatják a szülők jellegzetes rajzát. Petéit csomósan a levelekre rakja le s ha ezek megértek, felpattan egy fedő s az állatka kibúvik. Főkép a repcén, káposztán, retken, salátán, spárgán tartózkodik s a levelek kilyukasztásával s állandó szívogatásával kárt okoz.

Káposztarepce (növ.), l. *Repce.*

Káposztásmegyer, Rákospalotához tartozó puszta és nyaralótelep Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. váczi j.-ban, Újpest szomszédságában, (1910) 542 magyar lak., számos csinos nyári lakkal, kir. udvari istállókkal; itt van a budapesti úrlovasok vadásztársaságának kopófalka-telepe és lóidomító pályája s rendszerint itt szoktak összegyülni az úrlovasok a parforce-vadászatokra. 1893 óta itt épült az a nagy vízmű, mely Budapestet látja el vízzel (l. *Budapest*, IV. köt. 59. old.).

Káposztásszentmiklós, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 646 magyar lak., u. p. Nyárádkarácson, u. t. Nyárádtő.

Káposzta-szúnyog v. *káposzta-tipoly (Tipula oleracea* L.), a kétszárnyú rovarok (Diptera) rendjébe tartozó rovarfaj. Réteken gyakori a fajrokonaival együtt, melyeket nagy termetük miatt népünk *lószúnyogoknak, szúnyogkirályoknak* nevez. Háta szürkésbarna, potroha vörhenyes, halványbarna szárnyainak elülső széle téglavörös. Hátsó lábai a potrohánál majd háromszor hosszabbak. Az állat 22—26 mm. Júliustól őszig repül s petéit a földbe rakja. Lárvái szürkék, ráncosak, hosszú hengeresek, rövid sertékkel. Eleinte a föld korhadékából, később a füvek gyökereiből táplálkozik. A konyhakerti veteményes ágyakban is található s itt kárt okoz, kivált a káposztaféléken. Áttelelvén, tavasszal barna, hosszú hengeres bábbá alakul át. A bábállapot néhány hétig tart.

Káposztatorzsa, l. *Káposztafej.*

Kapotnyak (növ.), l. *Asarum.*

Kapp, svéd gabonamérték = 4·58 l.

Kapp, 1. *Friedrich*, német politikus és történetiró, szül. Hammban 1824 ápr. 13., megh. Berlinben 1884 okt. 27. Az 1848—49-iki német mozgalmak után Amerikába menekült s 1850—70-ig New-Yorkban mint ügyvéd működött. 1870 máj. visszatért Németországba, tagja lett a birodalmi gyűlésnek és a porosz képviselőháznak. Történeti műveiben az Amerika és Németország közti érintkezéseket tárgyalta. Nevezetesebbek: Leben des amerikanischen Generals F. W. v. Steuben (Berlin 1858); Leben des amerikanischen Generals Johann Kalb (Stuttgart 1862); Der Soldatenhandel deutscher Fürsten nach Amerika (u. o. 1874, 2. kiad.); Geschichte der deutschen Einwanderung in Amerika (Leipzig 1868, I. köt.); Geschichte des deutschen Buchhandels (u. o. 1886, I. köt.).

2. *K.*, *Gisbert*, elektrotechnikus, szül. Mauerben Bécs mellett 1852 szept. 2. 1882-ben a Crompton és Társa londoni gépgyár igazgatója. 1894. a német elektrotechnikusok szövetségének főtitkára lett. A szövetség normáliáinak összeállításában is tevékeny részt vett. Érdeme, hogy a dinamógépet sokban tökéletesítette. Művei közül megemlítjük: Electric transmission of energy (London 1886, 4. kiad. 1894); Dynamos, alternators and transformers (u. o. 1893); Dynamomaschinen für Gleich- und Wechselstrom (4. kiad. Berlin 1904); Transformatoren für Wechselstrom und Drehstrom (2. kiad. u. o. 1900); Elektromechanische Konstruktionen (2. kiad. u. o. 1902). Az Elektrotechnische Zeitschrift szerkesztője is volt.

Kappa, l. *K.*

Kappadócia (perzsa feliratokon: *Katpa-Tucha*, azaz: a tuchák országa), kisázsiai tartomány az ókorban, változó határokkal, tulajdonképen a kisázsiai fensík keleti fele, a Halisz és Eufratesz folyók közt. Termékeny szép ország volt (termett bort, búzát, drágaköveket, pompás versenylovakat, melyek egyforma becsben állottak a perzsa királyoknál és a bizanci cirkuszban). K. már a Kr. e. X. sz.-ban az asszir birodalomhoz tartozott. A perzsák alatt K. két szatrapiát alkotott, melyekből a diadochok alatt királyságok alakultak: *Nagy-K.* (C. ad Taurum) és *Kis-K.* (C. ad Pontum). A Taurus mellett fekvő déli részt *Kataoniának* is nevezték. Az egész K.-nak régi fővárosa, *Mazaka*, Augustus tiszteletére *Caesarea ad Argaeum* nevet nyert. Lakosai két főtörzsre oszlottak: a bevándorolt szirusokra, kiket arcbőrükről fehér szirusoknak (leucosyri) is neveztek, ellentétben a sötétbőrű árja őslakókkal; valamennyi vitéz volt, csalfa és kétkulacsos, úgy hogy csak Kr. u. 17. tudott Tiberius felettök egészen úrrá lenni.

Kappan a. m. herélt kakas. A kappanozás az állatot hízásra alkalmasabbá teszi. A K. húsa ízletesebb, porhanyósabb s ennekfolytán értékesebb a kakas húsánál. A stiriai K. az ottani kisgazdák által különös módon hizlalt s keresett árúcikk. A hizlalásra szánt kakasokat négy hónapos korban szokás herélni, közönségesen olyanképen, hogy a mellcsont hátulsó vége és a kloaka között a tollat kitépik, a bőrt és a has falát 2—3 cm.-nyi darabon átvágják és a vese előtt fekvő heréket ujjal leválasztva eltávolítják. Újabban a kappanozásra a *Pilling*-féle amerikai készüléket is használják, mely apró herék eltávolítására is alkalmas. Ezen eljárás alkalmával az utolsó bordaközben ejtett seben keresztül távolítják el a heréket. A kappanozáskor a kakas taréját és állebenyét le szokás vágni.

Kappanhang keletkezik, ha beszéd v. éneklés közben a hangszálaknak nem alaphangja, hanem a nyolcada, ritkábban a duodecimje, szólal meg. Közvetlen okozója lehet a mutálás vagy valami lokális megbetegedés, de a rossz szokásból, ha-

nyagságból eredő K.-ot ügyes orvos rövidesen megszüntetheti.

Kappel, 1. község Karintiában, l. *Eisenkappel*. — 2. K., falu Zürich svájci kantonban, az Albison át Zürichből Zugba vezető úton, (1910) 688 lak. K.-ről nevezték el a svájci katolikusok és reformátusok háboruit 1529 és 1531. Az első háború vérontás nélkül folyt le és a protestánsok javára dőlt el; a másodikban a zürichiek K. mellett okt. 11. vereséget szenvedtek és ez a katolikusok győzelmével végződött. Zwingli itt esett el; 1838. emlékszobrot emeltek neki.

Käppi, igen könnyű csákó, egyenesen előre álló napellenzővel; a franciák használták először s némely más európai hadsereg csak e század második felében idomította át az azelőtt igen nehéz, a fejet kardvágás ellen biztosító csákót a K.-hez némileg hasonló könnyű föveggé.

Káprázás, a látásnak múló zavara, mely vagy sötét foltot vagy fényt, még pedig többnyire színes fényt láttat az emberrel, anélkül, hogy valósággal hatna reá ilyen fényű tárgy. Leginkább az erős világosságba, kivált a napba nézés káprázatja meg az embert; a nap utóképe egész színsorozatban változik szeme előtt. K.-t idézhetünk elő szemünk dörzsölésével, de legismertebb a szemet ért ütés okozta fölvillanás, mikor szinte szikrát hány a szem. Színes szegélyű sötét foltot látunk, ha megnyomjuk a szemünket. Fölvillan a szemünk, ha hirtelen oldalt fordítjuk. A szem ideghártyája ugyanis nemcsak fény behatása iránt, hanem érintés, nyomás, húzás iránt is érzékeny. Az ideghártya zsugorodása, rongálódása magyarázza meg, miért mutatkozik K. az ideghártya bajaiban, kivált mikor az ideghártya leválása készül. Agyvelőbeli bajok is járnak K.-sal. A K. sajátszerű alakja a féloldali fejfájással rokon jelenség, nevezik szem-migraine-nek is, tudományos neve *skotoma scintillans*. Úgy látszik, a vérkeringés zavara okozza s kivált olyankor mutatkozik, ha a gyomrunk nincs rendben. Színes villámvonal félkörben rezeg előttünk, mely mind szélesebbre nyílik, mintegy félóra mulva eltünik, de heves főfájás követheti.

Káprázat, l. *Érzékcsalódás*.

Kaprevár (azelőtt: *Kapriora*), kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1910) 986 oláh lak., u. p. és u. t. Soborsin.

Kapri v. *kápri* (növ.), l. *Capparis*.

Kapribab (növ.), l. *Zygophyllum*.

Kapriciózus (a francia *caprice* szóból) a. m. szeszélyes, önfejű.

Kaprifélék (növ.), l. *Capparidaceae*.

Kaprifikálás (*caprificatio*), l. *Fügefa*.

Kaprilalkohol, l. *Oktilalkoholok*.

Kaprilsav, *oktilsav*: $C_7H_{15}COOH$, a zsírsavak közé tartozó szénvegyület; számos izomeriái közül közelebbről csak a normál K. ismeretes. Szabad állapotban az izzadságban, észterei az *artemisia herba alba* olajában, a bor, pálinka olajában, gliceridje a kecske- és tehénvajban és kókuszolajban fordul elő. A fehérje rothadásakor is képződik. Színtelen, kellemetlen, izzadságszagú folyadék; fs. 0·914, fp. 237°. Lehűtve 16°-on olvadó kristályos tömeggé fagy meg. A kókuszdióolaj elszappanosítása útján állítják elő.

Kaprinai *István*, tudós jezsuita, szül. Érsekújvárt 1714 szept. 14., megh. Nagyszombatban 1786. Tanár volt Kolozsvárt és Kassán. Közbenközben pedig az egész országban népmissziókat tartott és a cigányok oktatásával foglalkozott. A magyar történetre vonatkozó okmányok és egyéb adatok egyik legszorgalmasabb gyüjtője volt. Közel százhatvan kötetet tesznek ki összes munkái, gyüjteményei, melyek az egyetemi könyvtárban vannak Budapesten. A rend eltörlése után Budán tartózkodott. Nemcsak latin, hanem magyar nyelven is írt. Művei közül megemlítjük: Ecclesiae Dei propagator (Kassa 1745); De arte amicitiae parendae, conservandae, et dimittendae, libri tres (Kolozsvár 1750); Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hung. (Bécs 1767—1771).

Kaprinsav, *decansav*: $C_9H_{19}COOH$, a zsírsavak közé tartozó szénvegyület, melynek gliceridje a vajban, a kókuszolajban, továbbá más növényi zsiradékban és az állati szervezetben is előfordul. A normál K. fehér kristályos test, mely 31·4°-on megolvad és 268—270°-on forr.

Kapriole, l. *Capriole*.

Kapronca, horvát-szlavon város, l. *Koprivnica*.

Kapronczai Nyerges *Ádám*, magyar nyomdász, szül. 1744., megh. Marosvásárhelyt 1786 júl. 17. Nagyenyeden tanult. Tótfalusi Kis Miklós példájára 1769—72-ig Kolozsvárt, 1772—76-ig Bécsben és Triesztben kitanulta a betüöntést, metszést és nyomdászatot. Rézmetsző volt Kolozsvárt 1778-ig; 1780—84-ig u. o. a ref. nyomda vezetője, onnan Marosvásárhelyre ment, nyomdát szerelt fel s 1786 nyomatni is kezdett, de már ez évben meghalt. Ő volt az utolsó erdélyi nyomdász, ki betüt metszeni és önteni (arab, örmény betüt is) tudott. V. ö. Magyar Könyvszemle 1882; *Ferenczi* Z., A kolozsvári nyomdászat tört. (1896).

Kapronsavak (*hexilsavak*): $C_5H_{11}.COOH$. A lehetséges 8 izomersav közül 7 ismeretes. Ezek közül legfontosabb a *normál kapronsav* (butilecetsav, hexansav). Előfordul szabadon az izzadságban, a nyers faecetben, a *satyrium hircinum* virágjában. Gliceridje a vajban, a kókuszolajban és számos más zsírban található. Nagyobb mennyiségű normális kapronsav keletkezik a cukor vajsavas erjedésekor, a fehérjék oxidációjakor és rothadásakor, továbbá zsirok, főképen ricinusolaj oxidációjakor. Színtelen, kellemetlen szagú, vízzel nem elegyedő folyadék. Fp. = 205°, d_{20} = 0·9294. Erősen lehűtve —18°-on kristályos tömeggé fagy meg.

Kaprubin (ásv.), l. *Cap-rubin*.

Kapruni-völgy, a Salzach 20 km. hosszú mellékvölgye, Zell am See salzburgi kerületi kapitányságban. Felső része a Mooserboden (1968 m.), gyönyörű kilátással a Kitzsteinhorn és a Grosser-Wiesbachhorn gleccsereire. Alsó részében erdős, itt vannak a Kapruner-Ache szép vízesései. A völgy kijáratánál van Kaprun falu.

Kaps, *Ernst*, német zongoragyáros, szül. Döbelnben 1826 dec. 9., megh. Drezdában 1887 február 11. Nevét háromszorosan keresztbe húrozott «Kabinett»-zongorái tették ismertté.

Kapszli a. m. gyutacs v. csappantyú.

Kapszulák *(capsulae medicamentosae)*, tokocskák, melyekben gyógyszerek foglaltatnak; céljuk rendesen az, hogy az orvosságok anélkül jussanak a gyomorba, hogy a beteg ízüket érezze. Ilyenek a *capsulae amylaceae*, melyek két homorú ostyafélből állanak; továbbá a *caps. gelatinosae*, zselatinból készült, egymásba dugható hengerek v. golyók, melyek főleg folyékony orvosságok befogadására valók («ricinuszkapszlik»). Vannak végül *keratin-K.*, melyek a gyomorban nem oldódnak fel, hanem csak a vékonybelekben; ezért is ilyen tokokban főleg olyan orvosságokat rendelnek, melyek könnyen hányást okoznak vagy amelyek hatásukat vesztenék, ha a gyomornedvvel érintkeznének.

Kapta v. *kaptafa*, az a lábfej-alakú eszköz, melyet a cipészek és vargák a csizma és cipő készítésénél használnak. A K.-hoz legalkalmasabb nyersanyag a gyertyánfa; kivételesen használják erre a juhar- és bükkfát is. Készítik kisiparosok és gyárosok is. Rendesen bognárokból lett kaptafavágók szokták ezeket nálunk késziteni, másutt pedig, nevezetesen a Cseherdőben, a francia Ardennesben háziiparosok foglalkoznak készítésükkel. Az Ardennesben és Vogesekben nagyobb gyárak is vannak, melyek a facipőkészítés mellett ezek gyártásával is foglalkoznak. Egy-egy másoló esztergán 1—12 drb kaptafát lehet kialakítani egyszerre. A célnak megfelelően még csak a cipész tudja a K.-t a láb méretei alapján a lábhoz igazítani.

Káptalan *(Capitulum)*, a kanonokok testülete. Nevét onnan nyerte, hogy akkor, amikor még a kanonokokra a szerzetesekéhez hasonló életközösség (vita canonica) volt kötelező, az erre vonatkozó rendszabálynak egy-egy fejezetét (capitulum) nekik naponkint felolvasták. Vannak székes és társas K.-ok, aszerint amint székes v. egyéb (társas) egyház mellett léteznek. Az érseki egyházhoz való K.-t székes fő-K.-nak nevezik. Társas K.-ok hazánkban a nagyszombati, pozsonyi, soproni, fiumei és csaszmai. A K.-ok a püspöki megyének a püspökkel való közös kormányzására nincsenek ugyan jogosítva, mert a kormányzati hatalom kizárólag a püspök kezében van; mindazonáltal a székes K.-ok a püspököt az egyházmegye kormányzatában támogatják, tehát az ő tanácsadó testületét alkotják, úgy mint a bibornoki testület tanácsadó testülete a pápának. Ily minőségben a K. jogai különbözők aszerint, amint a püspöki szék be van töltve (sede plena) v. a püspöki szék megürült (sede vacante), v. végre a püspök az őt illető joghatóság gyakorlatában akadályozva van (sede impedita). Ha a püspöki szék megüresedik, a rendes joghatóság gyakorlása a székes K.-ra száll, mely azt a 8 nap alatt megválasztandó K.-i helyettes (vicarius capitularis) által gyakorolja, a püspöki jövedelmek kezelésére pedig egy ú. n. oeconomust rendel. Saját belügyeiben a K. önállóan intézkedik s önkormányzati jogánál fogva statutumokat alkothat. Hazánkban a K.-ok mint ú. n. hiteles helyek (l. o.) nevezetes szerepet játszottak a jogéletben. A K. címe: Venerabile Capitulum. 1848-ig a K.-ok az alsó táblának tagjai voltak s annak ülésein minden K. 1—2 követ által vett részt.

Káptalanfa, kisk. Zala vmegye sümegi j.-ban, (1910) 1171 magyar lak.; postahivatal, u. t. Devecser.

Káptalanfalva, kisk. Torontál vm. módosi j.-ban, (1910) 267 német és magyar lak., u. p. és u. t. Módos.

Káptalanhodos (azelőtt: *Oláhhodos)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 398 oláh lak., u. p. Venter, u. t. Pusztahollód.

Káptalani ember *(homo Capitularis* v. *Conventualis)*, a káptalannak v. konventnek, mint hiteles helynek, kiküldött tagja, aki régi hazai jogunk szerint a királyi v. birói paranccsal rendelt egyes perbeli (ú. n. végrehajtások) v. egyéb jogi jelentőségű cselekvényeket, így különösen az adomány s örökvallás útján szerzett jószágba való bevezetést (iktatás, statutio), a királyi vagy nádori emberrel (homo regius, homo palatinalis) együttesen foganatosította. A káptalan v. konvent aztán a foganatosításról saját kiküldöttjének s a királyi (nádori) embernek előadása alapján írásbeli jelentést (litterae relatoriae seu testimoniales) tett a királyhoz v. perbirósághoz.

Káptalani iskolák, a kora középkor iskolái, aminőket csak a székesegyház területén, a kanonoki testületeknél (káptalanoknál) és a kolostorokban találunk, ahol magasabb képzettséget csak a papi pályára lépők kaptak. Már Nagy Károly mozdította azokat elő, az aacheni zsinat (802) pedig előírta. A XIII. sz. óta megszüntek és csak a canonicus scholasticus tisztség őrzi emléküket (L. *Kanonokok)*. Helyükbe léptek a trienti zsinat által előírt papnevelőintézetek.

Káptalantóti, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 874 magyar lak., u. p. Nemesgulács, u. t. Badacsonytomaj.

Káptalanvis, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 290 magyar lak., u. p. Zsira, u. t. Csepreg.

Kaptány, l. *Csapóvas*.

Kaptár, közönségesebben mindenféle méhlakás, de helyesebben csak a keretekkel vagyis a szétszedhető építménnyel ellátott méhlakás, mely különféle anyagokból, de rendszerint fából készül. Bár régi időkből is nyoma van annak, hogy a keretes K. nem volt ismeretlen, mégis csak Dzierzon karlsmarkti plébános hozott be döntő ujítást azzal, hogy az építményt mozgathatóvá tette s a lép vastagságának megfelelő lépkezdetekkel ellátott lécecskéket helyezett a K.-ba. Báró Berlepsch (l. o.) ezt annyiban javította, hogy lécek helyett kereteket alkalmazott s a Dzierzon-féle fekvő-rendszerű K.-t álló-rendszerűvé alakította. Dzierzon különleges K.-formája még az iker-K., melyet nálunk báró Ambrózy Béla honosított meg, míg a Berlepsch-féle álló-kaptárt 25 cm. szélesség és 18·5 cm. keretmagasság szerint Grand Miklós terjesztette. A fekvő-K.-t a dunántúli vidéken Mayer Károly volt csákvári plébános terjesztette s a gróf Esterházy-féle csákvári méhészetben a Mayer-féle K.-ral méhészkednek. Többen méhészkednek a nagykeretméretű boczonádi felsőnyílású és a komáromi «Hungária» K.-ral is. Átmeneti K.-ral akkor méhészkedünk, ha a kasos rajzó-üzemből nem rögtön megyünk át a Dzierzon-üzemre, hanem a teljesen beépített kasra egy oldalnyílással ellátott ládikát helyezünk

s abba lépkezdetekkel ellátott léceket v. kereteket illesztünk. Az átmeneti K.-formák közül legelterjedtebbek nálunk a Göndöcs- (l. *Kas*), Paulik- és Szensz-féle. *Fekvő K.*-nak mondjuk az olyat, melynek hosszmérete nagyobb a magasságméreténél, úgy hogy rendszerint csak egy keretsor foglal benne helyet, míg az *álló K.*-nál 2—4 keretsor van egymás felett alkalmazva; a legfelsőbb egy v. két keretsor elszedhető fedődeszkácskák által elválasztva, méztárul szolgál. Nálunk legelterjedtebb a Grand-féle, *délmagyarországi* néven is ismert. *Lapozó K.*-nak mondják az olyant, melynek belseje könyvformában feltárható v. melynél a keretek oldalt tolhatók, ilyenek az Alberti, Göndöcs, Moszl, Liptay-féle. Boltíves keretekkel van ellátva a Friedrich-féle K. és a Gravenhorst-féle szalmakas. A K. rendszerint hátul vagy oldalt, a Brózik, Dömötör, Juhos, Gobóczy-féle pedig felül kezelhető. Különleges formák a vándorméhészkedésre való Abboth-féle, a Bebbington, Cowan, Dadant, Johnston, Layens, Neighbour és Langstroth-féle, melyek, különösen a legutóbb nevezett, az Amerikától délibb országokban igen elterjedtek; ezért *amerikai K.*-nak is hívják. (L. még *Beszállásolás.*)

Kaptárkenőcs. A méhnek igen kedves a méhfű, (Melissa officinalis) illata s ezért, hogy a raj szivesebben vonuljon be a kasba vagy a kaptárba s ott meg is maradjon, a rajbefogás előtt ezzel a fűvel szokták a kast bedörzsölni. Némely méhész erre a célra méz, méhfű, kámfor és bor keverékéből készít K.-öt s az új méhlak belsejét ezzel keni be.

Kaptatetem, a ló pártaizületén kifejlődő idült koros elváltozások, melyek miatt a pártacsont megvastagodik és az állat mozgását többé-kevésbbé zavarja. Kíméléssel a munkában és megfelelő vasalással a beteg állat esetleg sokáig használható munkára; igen súlyos esetekben még az idegmetszés tehet jó szolgálatot.

Kapteyn, *Johannes Cornelis*, németalföldi csillagász, szül. Barneveldben 1851 jan. 19-én. 1878-ban a groningeni egyetemen a csillagászat tanára. Gillel együtt ő végezte a déli ég fotográfiai átvizsgálását. Munkája: Cape-photographic-Durchmusterung (1896., 3 köt., Fokváros); Bestimmung von Parallaxen durch Registrierbeobachtungen am Meridiankreise (Haag 1897).

Kaptol, adó- és pol. közs. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 1090 cseh, horvát és német lakossal, postahivatal; u. t. Velika. Magaslaton fekvő régi vára hajdan a templomos lovagoké volt.

Kapu, nyelvünkben tulajdonképen csakis kocsibejárót jelent, tehát nagyobbméretű ajtót. Van fő- és mellék-K. A gazdasági udvarokhoz szolgáló K.-k rendesen a kerítésbe illeszkednek és fagerendákból készült vázon megerősített lécekből v. deszkákból készülnek. A lakóházak K.-i rendesen egy-, két-, sőt néha három-szárnyuak, melyek közül azonban a személyközlekedésre csak egyik szárny v. egy abba illesztett kisebb ajtó, a *K.-fia* (l. *Fiókkapu*) van beillesztve. Tágabb értelemben az emlékszerű épületeknek főbejáróit szintén K.-nak hívjuk, ha azokon esetleg kocsival nem is járunk át. Kényelmes közlekedést biztosító K.-nak legalább is 2·50 méter szélesnek és 2·80 m. magasnak kell lennie; a K. oldalai majd mindig függőlegesek, csakis az egyiptomi és görög építészetben szélesebbek néha valamivel alul, mint fölül. Bejáró K.-k szárnyai befelé, istálló-, csűr- stb. K.-k szárnyai kifelé nyilnak, néha — különösen színeknél — oldalvást eltolhatók. Templomok be-

1. ábra. A Strozzi-palota kapuja.

járóit ajtónak hívjuk, csupán a díszes és emlékszerűt nevezzük *kapuzatnak* (l. o.) vagy *portálénak*. Az ú. n. *diadal-K.-t* v. diadalívet, mint egészen önálló K.-alakú műemléket, l. *Diadalív.*

Lakóházak, paloták, nyilvános épületek stb. K.-inak architektonikus díszítése minden korszak építőművészének egyik legkedveltebb témája volt.

2. ábra. A pozsonyi várkapu.

Egyik legszebb renaissance-korbeli K. a firenzei Strozzi-palota komor egyszerűségű K.-ja *(1. ábra)*.

A *vár-K.-k,* körítő falak K.-i stb. rendeltetésük miatt nagyban különböznek egyéb épületek K.-itól. Szellemesen szerkesztett vonóhídon át jutunk a K.-ig, mely crénelage-os tornyokkal, kiugró erkélyekkel, bástyákkal van védve és a külső szár-

nyas K. után még két-három, részint szárnyakkal, részint fölülről leereszthető vasrostéllyal elzárható nyiláson keresztül enged csak a várba bejutni. A *2. ábrában* a pozsonyi várnak a XV. sz.-ból származó K.-ját mutatjuk be. *3. ábránk* a toledói Nap-K.-t ábrázolja. A renaissance-szal a vár-K.-k jelentősége védelmi célokból mindinkább aláhanyatlik, csak dekorativ jellegű s ennek folytán architektonikus kiképzésük csak díszítés és mint ilyen sokszor igen előkelő és nemes. Minden jelentőségét elvesztette a vár-K. a barokk és rokoko korszakban. Ez akkor már csak egy diadalív-féle római mintára (Páris, Bécs, Gyulafehérvár), majd ez is eltünik és a város területének kezdetét csak néhány dekorativ oszlop, korlát, egy többé-kevésbbé díszes vámépület stb. jelzik. L. *Diadalív.*

K. a halászatban a kürtőnek ama első része, melybe a hal, befelé haladva, legelőször jut. Cégénél (l. o.) pedig az a nyílás, melybe a gamzsahálót állítják.

3. ábra. A toledói Napkapu.

Kapu, törökül ajtót jelent, átvitt értelemben hivatalos épületet, hivatalt. Igy pl. a magas porta régi neve *pasa kapuszu* (a pasa K.-ja), értvén a pasa alatt e helyen a nagyvezért; más magyarázat szerint a *pasa* e szólásban a *padisah* megrövidülése, tehát a padisah, vagy a szultán K.-ja. Mai neve a fényes portának az arabos *báb-áli*, mely szintén magas K.-t jelent. A K. gyakran használatos összetételekben, így *szeraszker-kapuszu* (a hadügyminiszter K.-ja, vagyis hadügyminisztérium), *demir-K.* (vas-K., mint a szoros neve), *tidzsáretkapuszu* (kereskedelmi törvényszék), stb. A magyar *K.* szó a törökből van kölcsönvéve.

Kapuadó *(octroi)*, a községi adók egy neme, melyet az adóköteles árúk után a város v. község határának átlépése alkalmával rónak le. A K. a boradó lerovásának egyik régi módja. L. még *Boradó, Gabonaadó.*

Kapu-agaszi, törökül a fehér heréltek főnökét jelenti. A *kizlar-agaszi* (hárem főfelügyelője) hivatalától abban különbözik, hogy míg emez a belső udvartartásnak, a háremi cselédségnek a felügyelője, addig a K. a külső udvartartásra, az udvari szolgákra ügyel fel. Az előbbi mindig fekete herélt, ez pedig fehér herélt.

Kapubálvány, a kapu kőtokjának függőlegesen álló része. Kerítéskapuknál fából készül. L. *Székelykapu.*

Kapucinus, l. *Kapucinusok.*

Kapucinus-bogár *(Silpha atrata* L.), l. *Silpha.*

Kapucinus-madár *(Cephalopterus Calvus* Gm., állat), az Éneklők rendjébe és a Kotinga-félék családjába tartozó madárfaj. 42 cm. hosszú, varjuszerű, de laposabb csőrrel, rövid, erős lábakkal, rövid farkkal. Pofája csupasz, fekete. Tolla rozsdabarna, evezői és kormánytollai feketésbarnák. Párosával él Észak-Brazilia és Guayana erdeiben. Gyümölccsel táplálkozik, a figyelmet borjubőgéshez hasonló hangos szavával vonja magára.

Kapucinus-majom, a csuklyás majom azonos értelmű neve. L. *Csuklyásmajmok.*

Kapucinusok *(ordo fratrum minorum Capucinorum)*, a Ferencrendiek egyik főága, külön generális alatt. Alapította Matteo di Bassi (l. *Bassi)* 1525. Szt. Ferenc eredeti szigorú szabályaival. Jóváhagyta VII. Kelemen 1528., V. Pál pedig 1619. külön generális vezetése alá helyezte. A rend terjedését akadályozta III. Pál dekrétuma (1537), mely szerint Itália határain túl tilos volt; XIII. Gergely bullája (1573) azonban megszüntetvén az akadályt, a rend hamarosan elterjedt mindenfelé. A forradalom és a szekularizáció sokat ártottak a rendnek, mindazonáltal manap mind az öt világrészben elterjedt. 1907-ben 57 tartományban 736 (legtöbb Olaszországban: 392) kolostoruk volt tízezer rendtaggal, kik közül 4982 áldozópap, a többi klerikus és laikus testvér. A női ágat (kapucinák, tulajdonképpen klarisszák a K. szabályaival) M. Longo alapította 1538. Nápolyban. Házaik vannak Itáliában, Franciaországban és Guatemalában. V. ö. *Analecta Ordinis,* Die Orden und Kongr. der kath. Kirche (1896).

Kapucinuspor, fejtetvek ellen való por. Minthogy ánizson és más ártatlan növények porán kívül fehér záspagyökér, sabadillamagvak és a Delphinium magvainak törmeléke is van benne (melyek mindegyikében erős mérgek foglaltatnak), ezért egyáltalán nem tekinthető közömbös szernek.

Kapucinus-rózsa (növ.), a *Rosa bicolor* Jacq. faj, vagyis a kívül sárga, belül tűzpiros színű, aprólevelű, kertekben gyakran ültetett rózsa.

Kapucinus-szakáll (növ.), l. *Cichorium.*

Kapucinus-virág (növ.), a Nigella meg a sarkantyuka (l. *Tropaeolum)* neve.

Kapudán v. *kapudán pasa* (török) a. m. tengernagy, vagyis a tengerészeti miniszter. Újabban a *báhrije náziri* arabos szóösszetételt használják helyette. Régebben a török hajóhadak parancsnoka Gallipoli szandzsák bégje volt. Szulejmán alatt 1533. Hájreddin pasa lett először két lófarkas pasa, mig végre 1566. a magyar származású *Piále pasa* három lófarkas vezéri rangra emeltetett. A K. pasának is volt külön divánja, mint a többi országnagynak. Maga a szó az olasz

capitan-ból származik és pusztán a K. egy-egy hadihajó parancsnoka volt.

Kapudzsi (*kapidzsi*, török) a. m. kapus, őrálló; átvitten a szultáni szeráj külső kapujának az őrei. Ők hivták meg az állam nagyjait az udvari ünnepségekre is. Több csoportra oszlottak és élükön egy-egy *bölük-basi* állott. *K. basi* a palota őrizőinek a főnöke. Régebben nem volt a K.-khoz semmi közük, mert leginkább politikai küldetésekre alkalmazták őket, de csakis a birodalmon belül. Az európai követeket és kiséretüket ők vezették a szultán elé kihallgatásra. Ugyancsak ők hajtották végre a halálbüntetést, a számüzetést és a vagyonelkobzást. Ők iktatták be a helytartókat és kézbesítették a szultáni kéziratokat, ajándékokat stb. V. ö. *Thury*, Tört.

Kapuér (*vena portae*), a májba bemenő hatalmas gyüjtőér, mely a belek, a gyomor, a hasnyálmirigy és a lép vérét viszi a májba.

Kapufélfa, a kapu szerkezeti része, amelyre a kapuszárnyakat akasztják fel.

Kapufia, l. *Fiókkapu*.

Kapuköldök, a földbe ásott fa v. kődúc, melyhez a kapuszárnyak záráskor ütköznek.

Kapu kulik (török), így nevezték régebben a zsoldos csapatokat, lovast és gyalogost egyaránt. Szószerint a kapu vagyis porta szolgáját jelenti. Ezek ismét kétfélék voltak: vagy olyanok, akik az ország belsejében voltak elszállásolva (jerli kulu), vagy pedig olyanok, akik a végvidékeken állomásoztak (szerhádd kulu).

Kapupénz, a kapunyitásért igényelhető díj, l. *Kapuzárás*.

Kapurthala, 1. *brit-indiai hűbérállam* Pendzsab tartományban, 1549 km² területtel, kb. 320,000 lakossal. — 2. *K.*, az ugyanily nevű állam *fővárosa*, 13 km.-nyire a Biasz balpartjától, 20,000 lak.

Kapuszög (azelőtt: *Vorvesó*), kisk. Ung vm. perecsenyi j.-ban, (1910) 832 rutén lak.; u. p. és u. t. Perecseny.

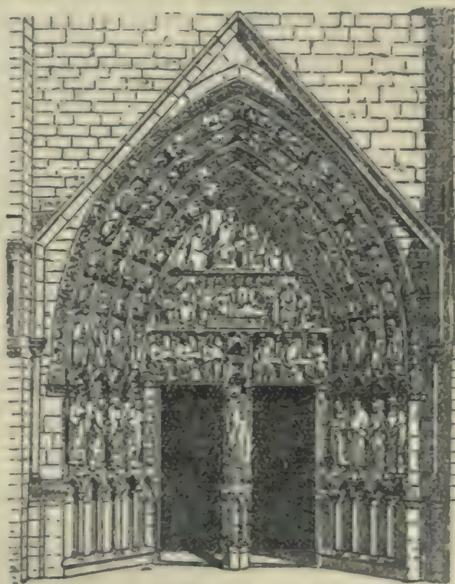
Kapusztin, *Mihail Nikolájevics*, orosz jogtudós, szül. 1827., megh. 1899 nov. 23. 1883-ban a dorpati tankerület gondnoka lett és ebbeli minőségében közreműködött azon, hogy a dorpati egyetemen a német tanítási nyelvet az orosszal cseréljék fel. 1890-ben Szent-Pétervárra helyezték át és itt a mostani cárnak előadásokat tartott a nemzetközi jogból. Állásától a diák-zavargások következtében 1898. megvált. K. választott biró volt a francia-holland Gujána-viszályban és a Bering-tengeri fókahalászat körül az Egyesült-Államok és Anglia között felmerült viszályban (l. *Bering-tenger*). Művei közül említjük: A nemzetiség jelentősége a nemzetközi jogban; A nyugateurópai jogtörténet vázlata.

Kapuvár, nagyk. Sopron vm. K.-i j.-ban, (1910) 6681 magyar lakossal. K. a járási szolgabirói hivatal székhelye, van járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, pénzügyőrbiztosi állomása, kir. közjegyzősége, 3 takarékpénztára, ipartestülete, asztalos-, faragó- és esztergályos-műhellyel kapcsolatos állami polgári iskolája, apácakolostora, mezőgazdasági szeszgyára, bőrgyára, gőzmalma. K. a győr-sopron-ebenfurti vasút állomása, van posta- és távirőhivatala, telefonállomása. K. élénk gabona- és marhakereskedést űz. Központja egy nagy hg. Esterházy-féle uradalomnak, mely hat béresoportra oszlik. Az uradalomhoz tartozó India és Öntés pusztákat 9 km. hosszú lóvasút köti össze K.-ral. K. az ország legrégibb helyeinek egyike, a Kis-Rába mellett már 1162. volt vara, mely 1401. a Kanizsaiak kezébe kerül, 1558. Nádasdy Tamás nádor birtoka, 1681 óta az Esterházyaké; 1708. Rákóczi Ferenc elfoglalta és lerombolta. 1849 máj. 6. itt ütközet volt, melyben a magyarok visszavonultak. K. közelében fogták ki 1749. a Hanság mocsárból a Han Istók név alatt ismeretessé vált rejtélyes gyermeket.

Kapuvédő a footballjátéknál, l. *Football*.

Kapuzárás. Budapest székesfőváros területén a K.-ról az 1505/1897. sz. szabályrendelet rendelkezik. A kaput zárva kell tartani esti 10 órától nyáron (máj.—szept.) reggeli 5 óráig, télen 6 óráig. Kültelken és a III. ker.-ben nyáron a kaput 3 órakor kell kinyitni. A háztulajdonos a kaput korábban is bezárathatja, de 10 óra előtt kapupénzt nem szedethet. Ugyanez a rendelet intézkedik az udvar és lépcsőház éjjeli világításáról és a kapupénzről is. E szerint kapupénz csak esti 10 és reggeli 5 (télen 6) óra között, a kültelkeken és a III. ker.-ben májustól szept. végéig csak reggeli 3 óráig szedhető. A kapupénz kinyitásonként, tekintet nélkül a ki- és bebocsátott személyek számára, éjfélig: 10 fill., éjfél után 20 fill. A házból kimenő lakótól éjfél után is 10 fill. A szabályrendelet megszegését kihágásként bünteti.

Kapuzat, *portálé*, emlékszerű épületeknek, főleg azonban templomoknak nagyobb építészeti és szobrászati dísszel kiképzett főbejáró kapuja v. ajtaja (l. az *ábrát*). Alagutaknál azoknak kivülről látható, többnyire architektonikusan kiképzett végződése.

A párisi Notre-Dame-templom Szent Szüzről elnevezett kapuzata.

Kapuzörgető, l. *Ajtókopogtató.*

Kapverdei-szigetek *(Verde-foki-szigetek)*, l. *Zöldfoki-szigetek.*

Kapy-*család (kapivári)*, sárosvármegyei régi nemes család, melynek eredeti neve: *Tétényi T. András* budai alvárnagy fia, *Péter* és *T. Miklós* fia, *András* Zsigmond királytól vitézségük jutalmául 1405. címeres nemeslevelet nyertek, amely az első, festett címerképpel ellátott címereslevél, melyet a magyar heraldika ismer. T. András azonkívül a sárosvármegyei *Kapi* várát és helységét nyerte királyi adományban, melytől a család neve is *Kapy* lett. 1405—1413-ig sókamarás (comes lucri camerae) is volt. *K. László* a mohácsi ütközetben (1526) hősi halált halt. *K. György* (a családban e néven második) János testvérével együtt Szapolyai János buzgó párthíve volt, amiért sok bajt kellett elszenvednie. Az ősi Kapivárát is elfoglalta tőle I. Ferdinánd király Wels nevű tábornoka. 1540 után Ferdinánd párthíve lett. 1545. megjelent a nagyszombati gyűlésen, mint Sáros vármegye követe. A K.-család *erdélyi* ágának alapítója György (II.) fia, *András* (a családban e néven harmadik), 1575. Kolozs vármegye főispánja. Ennek egyik fia, szintén *K. András*, ugyanazon vmegye főispánja volt (1614). Báthory Gábor fogságba vettette, mert titokban Bethlen Gábor párthíve volt. *K. Miklós* vitéz katona, ki a Radul oláh vajda elleni háboruban esett el (1603). *K. György* (IV.), szül. 1635., megh. 1670., Apaffy Mihály fejedelem alatt roppant hatalomra tett szert, melyet mint Hunyad vármegye főispánja számtalan erőszakoskodásra, embertelen kegyetlenkedésre, nagy birtokok bitorlására, zsarolásokra, ravasz fondorlatok keresztülvitelére használt fel. Amikor Apaffy ellen is gonosz terveket szőtt, a fejedelem Déva várába záratta, ahonnan való szökése alkalmával véletlen baleset következtében életét vesztette. Nagy birtokait a fejedelem elkoboztatta. V. ö. *Cserei* Mihály Históriája. — *K. Erzsébet* kóbor, kalandos életű asszony. Negyedik férjének, Szőllősy Jánosnak megöletésével is vádolták. Az erdélyi K.-nak századunk elején magva szakadt. A család levéltárát a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtára őrzi.

Kapys, az Italia őstörténetére vonatkozó mondában Aeneas egyik társa, ki a róla elnevezett Capuát alapította.

Kapzsira eresztés, l. *Falkavadászat.*

Kar *(brachium)*, a felső végtagnak a válltól a könyökig terjedő része. Alapváza a felkarcsont (humerus), e körül helyezkednek el az izmok; elöl a hajlító izmok között legerősebb a kétfejű karizom *(biceps)*, mely különösen izmos férfiakon emelkedik ki jól; hátul egy feszítő izom van, a *triceps*. Fő erei és idegei a biceps belső (medialis) szélén levő barázdában haladnak le.

Kar (gör. *choros, chorus)*, eredetileg 50 emberből álló ünnepi csoport, mely dithyrambost (l. o.) énekelve Dionysost dicsőítette. Ez volt a mag, melyből a görög tragédia műfaja kicsirázott. Ezért a görög drámának mindig fontos alkotórésze maradt a kar, a kardal. Mivel a tragikus tetralógia négy részből állott, az eredetileg 50 tagú kart úgy osztották fel, hogy egy darabra 12 jutott. E számot Sophokles 15-re emelte. A komédiának, mely nem oszolt több egységes részre, 24 tagú kar jutott. Betanításuk a *choragium* (gör. *choregeion*) nevű helyiségben történt a scena mögött. A görög tragédia karának személyesítői lehettek férfiak, aggastyánok, asszonyok, leányok (vagyis női ruhába öltözött férfiak), akik a szereplőkkel közelebbi vagy távolabbi vonatkozásban állván, az eseményeknek többé-kevésbbé érdekelt tanui. Aischylosnál még szerves összefüggés van a kar és a szereplő személyek között, sőt a kar néha az akciónak is részese. Sophoklesnél a kar csak érdeklődő, buzdító, tanácsoló, vigasztaló, de egészben passziv elem. Euripidesnél már többnyire laza a karnak a cselekvőkhöz és cselekvényhez való viszonya. Az első kardal neve *parodosz*, azaz bevonuló. A többi kardal neve *stasimon* (állódal), a táncdalé *hyporchema*. A komédiának az a sajátságos kardala, melyben a költő a maga nevében szólt a közönséghez, a *parabasis*. A kar rendesen mindvégig tanuja volt a cselekvénynek; néha azonban eltávozott (metastasis) és újra fellépett (epiparodos). A főkaron kívül mellékkar is lehetett. Mivel a kardal dór eredetű volt, azért mindig megőrizte a dór nyelvjárás hangjait, formáit. Rendesen strofára, antistrofára és epodosra oszlott s valószinű, hogy a strofét az egyik félkar, az antistrofét a másik félkar, az epodost az egész kar énekelte; ahol nem kellett énekelni, csak recitálni, ott a karvezető, koriféus (l. o.) beszélt a kar nevében. A nagy tragikusok idejében a kar nem volt elkülönítve a szereplőktől: az orchestra (a. m. tánctér), mely a kar helye volt, szolgált az előadás helyéül is. A fölemelt szinpad csak a hellenisztikus és római korban keletkezett. Egyébiránt a kar szerepe és jelentősége Athén bukásával (Kr. e. 404.) mindinkább háttérbe szorult és megszünt. Az újkori dráma sem ismeri a kart. Schiller (Braut von Messina) és Platen megkisérlették a karok alkalmazását, de sikertelenül. Az opera, valamint az egyházi zene éppen zenei okokból szorul rá a karra s az egyházi kar, kivált a passzió-előadás, legtöbb analógiát mutat a görög dráma csiráját tevő kardalhoz.

K. *zenei értelemben* több személy együttesen azzal a hivatással, hogy egy énekes művet előadjon. Az ilyen műveknek a neve is kar. Van *vegyeskar*, amely női (szoprán, alt) és férfi (tenor, basszus) hangokból alakul; van tisztára *férfikar* és van *nőikar*. A női hangokat néha fiuk pótolják, de szerepelnek önálló *gyermekkarok* is. Ezek az elnevezések: *egy-, két-, három-, négy-* stb. *szólamú* karok, nem arra céloznak, hogy egy, két stb. *személy* énekli azokat, hanem arra, hogy hány önálló szólam (dallam, ritmus) csendül meg egyidejüleg vagy egymásután egy bizonyos műben. Száz ember is énekelhet egyszólamulag és kevés számú ember is énekelhet sokszólamulag. Ha valamely műben egy egész karral szemben áll még egy második, harmadik stb. csoportja az énekeseknek és ezeknek a csoportoknak önálló (nemcsak hangerősítő) szerep jut, akkor *kettős, hármas* stb. karokról beszélünk. Ha a kart hangszer nem kiséri, neve *a cappella* kar. A kar vagy önmagában álló zenemű, vagy része egy nagyobb műnek, operának, oratóriumnak, kantátának

misének stb., esetleg egy különben tisztára zenekari műnek (pl. Beethoven IX. szimfóniája). Kiemelkedhetnek belőle solo-k, duettek stb. is. L. még *Énekmű*, *Zenekar*. — Karnak nevezik a templomépítészetben az énekesek számára készített helyet. — *K.* továbbá az egyforma képesítésű egyének gyüjtőneve (ügyvédi kar, mérnöki kar), valamint az egyetemi fakultások elnevezése (l. *Egyetem*).

Kár *(damnum)*, minden vagyoni veszteség, hátrány, amely valakit ér. Ez állhat a meglevő vagyon csökkenésében (pozitiv kár vagy tényleges kár, lat. *damnum emergens)*, vagy abban, hogy az illető a károsító cselekmény következtében elesett olyan vagyonértéktől, amelyre bizonyosan számíthatott (elmaradt haszon vagy nyereség, lat. *lucrum cessans)*. A magánjog szempontjából a kár jelentősége ott van: mennyiben követelhet azért a károsult mástól megtérítést (kártérítés, kártalanítás).

Ha a kárt véletlen, erőhatalom (casus, vis major) okozta, kártérítés, erre irányzott külön kötelem elvállalásának esetét kivéve (kárbiztosítás), rendszerint nem jár. A kárt az viseli, akit ér (casus nocet domino). Aki maga oka károsodásának, az kártérítést nem követelhet. Aki oly cselekménynyel okoz másnak kárt, amelyre jogosítva volt, kártérítéssel nem tartozik. Kártérítést nem követelhet, aki az őt károsító cselekménybe beleegyezett (volenti non fit injuria). Nem sért és így kártérítéssel sem tartozik az, aki jogával él (az újabb jogfejlődés azonban kiveszi ezen szabály alól azt az esetet, ha valaki nyilván csak azért gyakorolja jogát, hogy ezzel másnak kárt okozzon).

Kártérítésre kötelez: 1. szerződésszegés. A szerződés teljesítésének lehetetlensége is kártérítésre kötelez, amennyiben a lehetetlenséget az adós felelősségére eső körülmény idézte elő; 2. a magánjogi tiltott cselekmény, vagy minden olyan cselekmény, amellyel valaki (szerződésen kivül) a jog ellenére másnak vétkesen (szándékosan v. gondatlanságból) kárt okoz. Nem szükséges, hogy a cselekmény egyúttal büntetendő is legyen. Tiltott cselekmény címén felelőssé válhatik a hivatalnok hivatalos kötelességeinek megszegése folytán is (l. *Község*, *Törvényhatóság)*. Az állami hivatalnokok vagyoni felelőssége ily általánosságban nincs nálunk elismerve, kivéve a birák, ügyészek, a birósági és ügyészségi hivatalnokok felelősségét, akiket azonban a biróság előtt kártérítésre csak akkor lehet perelni, ha felelősségüket előbb fegyelmi hatóságuk megállapította. Felelőssé válhatik valaki másnak tiltott cselekményéért is, ha a köteles felügyeletet elmulasztotta (pl. a szülő, gyám stb.).

Jogunk azonban több esetben kártérítésre kötelez oly személyt is, akit a kár bekövetkezte körül nem terhel semmiféle vétkesség, amikor tehát a kártérítési kötelezettség közvetlen alapja a jogszabály (az ú. n. vétlen [objektiv] felelősség esetei). Ilyen értelemben felelnek a vasutak az 1874: XVIII. t.-c. szerint. Ha valamely vaspálya üzeménél valaki életét veszti vagy testi sértést szenved, az ezáltal okozott károkért a vaspályavállalat mindenesetre felelős, akkor is, ha a balesetben nem hibás, kivéve, ha a halált vagy testi sértést maga a meghalt, vagy a sértett, avagy oly elháríthatatlan esemény, vagy harmadik személynek oly elháríthatatlan cselekménye okozta, amelyet a vaspálya megakadályozni képes nem volt. A vasutakra vonatkozó ezt a szabályt birói gyakorlatunk kiterjeszti azokra, akik gépkocsikat (automobilokat) tartanak. Hasonlókép megállapította birói gyakorlatunk azt a jogtételt, hogy aki veszélyes iparüzemet tart fenn, felelős a kárért, amely alkalmazottait e veszélyes ipar körében beállott üzemi baleset folytán éri. Ilyen, a vétkességtől független kártérítési kötelezettség terheli az épület tulajdonosát épületrész, vagy az épületen elhelyezett tárgy (pl. zászló) leeséséből eredt kárért.

Aki kártérítéssel tartozik, felel a tényleges (pozitiv) kárért (kártalanítás), az elmaradt hasznonért mai jogunk szerint csak szándék v. súlyos gondatlanság esetében. A kártérítésnek első sorban természetben kell történnie; amennyiben ez egyáltalán v. részben lehetetlen, a hitelező pénzben kártalanítandó. Ha a kártérítés tárgya valamely dolognak értéke, annak közönséges (forgalmi) értékét kell megfizetni, teljes elégtételre való kötelezettség esetében pedig a különös, rendkívüli értéket is, mellyel a dolog a fenforgó körülmények között a hitelezőre nézve bír, vagyis az ú. n. *kéjbecsárt* (pretium affectionis). Kártérítés alapjául csak a vagyoni károsodás, másnemű károsodás (nem vagyoni kár) csak a törvény által meghatározott esetekben szolgálhat. Ezen a téren legtovább megy az angol jog és praxis. Az összegek, melyeket ott becsületsértés v. házassági igéret megszegése miatt kártérítés címén megítélnek, a kontinentális jogok szemüvegén át tekintve, érthetetlenek.

Kár (geol.), köralakú teknőszerű horpadások magas hegységek jelenlegi vagy egykori firnrégióiban. Eredeti formájukat a glaciális eróziónak köszönhetik. Eljegesedett hegységekben firnnel és jéggel vannak kitöltve (K.-gleccser), a jelenleg már hómentes hegységekben ellenben sokszor egy kis tó tanuskodik az egykori gleccsererózioról (K.-völgy). Több szomszédos K. éles gerincélekkel határos egymással, hátuk mögött ellenben sima-lejtőjű és hátú platószerű lehet a hegység. Kitünő példát szolgáltatnak a Szarkó cirkuszalakú K.-jai Krassó-Szörényben. A Retyezát, Páring és a Magas-Tátra K.-jai ellenben már csupa éles sziklás gerinccel vannak egymástól elválasztva. Egy-egy K.-völgy egyszersmind forrásteknője a belőle eredő pataknak.

Kara (török) a. m. fekete. Igen gyakori szó az összetételekben, személy- és helynevekben, pl. *K.-Musztafa* (Fekete Musztafa), *K.-Teodori* (Fekete Teodori), *K.-Szu* (Fekete-viz), *K.-dagh* (Fekete-hegy, vagyis Montenegro), *Kara-kondzsolosz* (vampir) stb. Ugyancsak ez a szó van meg a *karakatna* madárnévben is, melyet a népetimológia *károkatonává* változtatott.

Kara, helyesebben *Kara Kazar* vagy *Kara Khazi*, Ibn Foszlán szerint a kazarok egyik nemzetsége. A fekete kazarok voltakép kabarok (l. o.) voltak s a Konstantinosnál hetedik magyar törzsül említett K. és a nyolcadiknak mondott Kaza voltakép Kara-Kaza, illetőleg Kara Kazar néven

egy és ugyanazon kazar törzs elnevezése. Lehet, hogy a kari (kara) törzs Erdélyben telepedett le.

Kára, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1910) 292 német és magyar lak.; u. p. Törökkoppány, u. t. Nágocs.

Kara Aghacs, Drinápoly vasúti állomása; az ugyanily nevű falu ettől 4·5 km.-nyire van, kb. 4000 lak., angol és olasz konzulátussal.

Kara Amid, város, l. *Diarbekr.*

Karabacek, *Joseph,* osztrák orientalista, szül. Grácban 1845 szept. 20. A bécsi udvari könyvtár igazgatója, a bécsi cs. tudom. akadémia osztálytitkára és a keleti népek történetének rendes tanára a bécsi egyetemen. A mohammedán népek történetére, archeológiájára és művészetére, úgymint az arab palaeográfiára vonatkozó munkái többnyire a bécsi akadémia kiadványai között jelentek meg. Nagy érdemeket szerzett a Rainer főherceg által 1882. megszerzett papirusz-oklevél-gyüjtemény rendezése és feldolgozása és ezzel kapcsolatban az őskori papirkészítésre és textiliparra vonatkozó kutatásai és fejtegetései által. Főbb munkái: Beiträge zur Geschichte der Mazjaditen (Leipzig 1874); Die persische Nadelmalerei Susandschird (u. o. 1881); Der Papyrusfund von El-Fayum (bécsi akad. értekez., 1882); Ergebnisse aus d. Papyrus Erzherzog Rainer (u. o. 1889); Mittheilungen aus der Sammlung d. Erzh. Rainer (1887—94) és számos, a papirusz-gyüjteménnyel kapcsolatos értekezése. A Zur orientalischen Altertumskunde c. sorozatban (1—4. sz. Bécsi akad. 1907—1913) az arab és perzsa palaeográfia s műtörténet részletes kérdéseit tanulmányozza. Ő szerkesztette Graf Tivadar bécsi műkedvelő gyűjteményének katalógusát is (1883) és a Führer durch die Papyrus-Ausstellung-ot (1892—93). K. a Magyar Tud. Akadémiának is kültagja.

Karabagh (a. m. fekete kert), egykori perzsa khánság, mely jelenleg Jelizavetpol orosz kormányzóság Susa járását alkotja a Kaukázus oldalán, mintegy 18,000 km² területtel és 250,000 lak., akik tatárok, örmények, perzsák és oroszok. Völgyei igen termékenyek; a hegyek lejtőit az európaiakhoz hasonló erdők takarják. Kitünő lovakat tenyésztenek benne.

Karabély (franc. *carabine),* 25—30 cm.-rel megröviditett, rendszerint ugyanolyan szerkezetű és ugyanazon tölténnyel ellátott kézi lövőfegyver, aminővel az illető állam seregének gyalogsága van ellátva. A K. a gyalogsági puskánál könnyebb és a lovasság és különleges fegyvernemek — tüzérség, műszaki és egészségügyi csapatok stb. — felfegyverzésére szolgál.

Kara-Boghaz v. *K.-Bugasz,* a Káspi-tó egyik legelzártabb öble, 18,350 km.² területű, magát a vizét Adzsi-darjának (sós víz) is nevezik. A Káspi-tóval csak 100—500 m. széles és 5 km. hosszú csatorna köti össze; mivel ilyen zárt és klímája igen meleg, erős párolgásnak van kitéve, az elpárolgó vizet alig pótolja valami, s így haldokló tengerőből lett belőle, amelyből most kősó válik ki és pedig a téli és nyári évszaknak megfelelően annak más-más a szinezete (amint a sóbányák falain igen jól láthatók ezek a szinváltozások rétegenként) s körülbelül 200 év mulva annyira be fog párologni az öböl vize, hogy az anyalúgsók: szilvin,karnallit stb. is ki fognak válni, amelyek mezőgazdaságilag rendkívül fontosak. A K. mintája a haldokló tengerek életfolyamatainak s ezért tanulmányozzák is; bennünket magyarokat különösen azért érdekel, mert teljesen ilyen zárt tengeröből volt az erdélyi medence, amely lassan haldokolva beszáradt s anyalúgsóit még ma is keresik a már megtalált földgázon kívül.

Karaburán, viharos szél Közép-Ázsiában a Tarin vidékén.

Karaburun *(Karaburnu),* nagy félsziget Kis-Ázsiában a Szmirnai- és Scalanovai-öblök között. A 80 km. hosszú K.-t, amely ugyanily nevű fokban végződik, a Cseszmei-szoros választja el Khiosz szigetétől.

Karachi, brit-indiai város, l. *Karacsi.*

Karachurma (növ.), l. *Diospyros.*

Karacs, 1. *Ferenc,* rézmetsző és térképrajzoló, szül. valószinüleg 1770 márc. 16. Püspök-Ladányban, megh. 1838 ápr. 14. Pesten. Már debreczeni diákkorában is sokat rajzolt, mikor pedig a már megkezdett lelkészi pályát abbahagyva, Pesten 1793-tól fogva Dugonicsnál és Mitterpachernél a mérnöki tudományt tanulja, már híre jár a rézmetszésben való nagy készségének. A következő évben Bécsben tökéletesíti technikai tudását, elhagyván a mérnöki pályát is, miután több oldalról buzdították, hogy egészen a térképmetszésre adja magát. Protektorai 1796. még a pozsonyi országgyűlésen is bemutatták őt a rendeknek s K. Pesten letelepedve, nemcsak Dugonics, Virág s mások könyveihez készít rézmetszetű mellékleteket (pesti háza ekkor valóságos irodalmi szalon), hanem számos térképet is ad ki ebben a technikában. Ilyen például már 1802. a Jászság és Kúnság térképe, aztán Magyarország földképe négy nagy táblán (1813). Nagy vállalkozás volt Európa atlasza, amely 1830. kezdett megjelenni (24 nagy ív). A Tud. Gyüjteménybe igen sok oklevél-facsimilét is metszett, köztük (1831) a Halotti Beszédet. Neje, *Takács* Éva a magyar nők közül elsőnek szólalt fel a Tudományos Gyüjteményben a nők jogai mellett. V. ö. *Ecsedi* István, K. Ferenc (Budapest 1912).

2. *K. Teréz,* pedagógus, szül. Budapesten 1808 ápr. 18., megh. Békésen 1892 okt. 7. 1846-ban a miskolczi ref. felsőbb leányiskolához jutott igazgatónak; 1859. Kolozsvárra ment hasonló minőségben. 1862-ben lemondott állásáról. 1865-ben Budapestre jött s 1877-ig itt mint magánnevelőnő működött. Irodalmi művei: beszélyek, szinművek, nevelési cikkek elszórtan a fővárosi és vidéki lapokban s folyóiratokban jelentek meg. Önálló munkái: *Játékszini terv* (szinjáték öt felvonásban, Pest 1838); *Összes munkái* (2 köt., Miskolcz 1853); *A régi magyar szinészetről* (Arad 1888).

Karács, kisk. Hunyad vm. körösbányai j.-ban, (1910) 272 oláh lakossal. Környékén arany- és ezüstbánya van; u. p. és u. t. Körösbánya.

Karacsaj, vidék az Elbrusz Ny.-i lábánál, a Teberda és Kubán forrásvidékén. A K.-ok (hegyi tatárok) lakják.

Karacsay-*család (volje-szakai gróf),* Horvátországból származó régi nemesi család, mely a

XVIII. sz.-ban Erdélybe származott át s ott honosságot is nyert. K. *András* (szül. 1744 nov. 30.) 1764-ben magyar testőr, 1767. Albert szász herceg karabélyos ezredében főhadnagy, 1779. a darmstadti hercegről nevezett dragonyos-ezred kapitánya. Résztvett az 1788-iki hadjáratban Koburg herceg vezérlete alatt. Itt szerzett érdemeiért a Mária Terézia-rend kiskeresztjét, az 1789-iki martinesti csatában tanusított vitézségéért ugyane rend középkeresztjét nyerte. 1802-ben a trebiai ütközetben szerzett érdemeiért grófi rangra emeltetett. Megh. Bécsújhelyt 1808 márc. 22. A család fiága *K. András* unokájával, *Sándorral* (K. Sándor fia) 1880 aug. 19. kihalt.

Karacsay-kódex, l. *Rovás*.

Karacsev, az ugyanily nevű járás székhelye Orel orosz kormányzóságban, a Sznezset és vasút mellett, (1910) 19,300 lak., olajpréseKkel, kötélveréssel és faggyukészítéssel, kender-, len-, lenmagolaj- és gabonakereskedéssel.

Karácsfa, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 366 német lak.; u. p. és u. t. Pinkamindszent.

Karácsfalva, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 428 magyar lak.; u. p. Tiszaújhely, u. t. Tiszaújlak.

Karacsi *(Currachee, Karachi)*, megerősített kikötőváros és az ugyanily nevű disztriktus székhelye Szindh brit-indiai divizióban, az Indus-delta Ny.-i vége és Monzefok között, vasút mellett, (1911) 151,903 lak. Kikötőjét nagy kiadásokkal tették olyanná, hogy 7 m. mély járatú hajók is beleevezhetnek. Az angol városrészben, amely Clifton nevet visel és a Manora-fokkal szemben fekszik, van a kormánypalota, a muzeum, könyvtár, arzenál és a kaszárnyák. A forgalom, mivel Bombaytól ÉNy. felé India határáig legjobb a kikötője, több száz millió frank értékre rúg. K. a beludzsisztáni határon lévén, jól meg van erősítve. Mielőtt az angolok elfoglalták, nagyok voltak a rabszolgavásárai. Nagyobb lendületnek azóta örvend, mióta Sah-Bandar kikötője egészen elhomokosodott és a Pendzsabban a földmívelés virágzó lett.

Karácson, férfinév, a. m. Gratianus.

Karácson, 1. *Imre*, történetiró, szül. Apáczatornán (Veszprém) 1863 febr. 19., megh. Konstantinápolyban 1911 máj. 2. 1885-ben áldozópappá szentelték Győrött. 1889-ben a győri kir. kat. tanítóképezde tanára, a következő évben ugyanazon intézet igazgatója, 1900-ban pedig peéri plébános és esperes lett. Török nyelvészeti és irodalmi tanulmányok végett utazásokat tett Törökországban és Kis-Ázsiában. 1907-ben a kormány megbízásából a török fővárosba ment s ott kutatott haláláig a török állami és egyházi levéltárakban. Önállóan megjelent művei: *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok* (Győr 1888); *A mohammedanismus és a kereszténység* (Budapest 1892); *III. Károly háboruja a törökökkel* (törökből ford., u. o. 1892); *Két török diplomata Magyarországról a XVIII. században* (u. o. 1894); *Szent Imre herceg élete* (Győr 1894); *Szent László király élete* (u. o. 1895); *Keletről. Szemelvények az újabbkori török írók műveiből* (u. o. 1899). Lefordította és jegyzetekkel kísérte *Evlija Cselebi* (l. o.) török világutazó magyarországi utazásait, 1660—64. (u. o. 1904 és 1908). Közvetlenül halála előtt összegyüjtötte és leforditotta *A Rákóczi-emigratio okmánytárát*.

2. *K. Mihály*, a magyar ipari és technikai oktatás úttörője, szül. Darnón (Pozsony vm.) 1800 körül, megh. Budapesten 1869 márc. 9. Piarista pap volt, de a rendből csakhamar kilépett, bölcseletet, majd jogot tanult s jogi doktorátust és ügyvédi oklevelet szerezvén, az 1825-iki országgyűlésen mint a távollevők képviselője felszólalt a magyar nyelvű oktatás, valamint a tanrendszer fejlesztése érdekében. Időközben Széchen Antal gróf nevelője is volt, 1839-ben pedig a helytartótanács tanulmányi bizottságába tilnöknek nevezték ki s ebben a minőségében főként az ipari és technikai oktatás reformjáért szállott síkra. Addig írt, szónokolt és agitált, mígnem valóra vált a pesti József-ipartanoda felállítása, amelyből a mai József-műegyetem fejlődött. Az ipartanodát 1846 nov. 1. ő nyitotta meg és annak első igazgatója volt. Később a pestmegyei cs. kir. törvényszékhez nevezték ki birónak. 1832-ben a M. T. Akad. levelező tagjának választotta.

Karácsond, nagyk. Heves vmegye gyöngyösi j.-ban, (1910) 3379 magyar lak.; vasútállomás távíróval, posta- és távbeszélő hivatal.

Karácsondy *Gergely*, l. *Karácsony* György.

Karácsonfalva, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 1006 magyar lakossal; u. p. és u. t. Okland.

Karácsonmező, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 395 tót lak.; u. p. és u. t. Girált.

Karácsony, Krisztus születésének emlékünnepe, amelyet a keresztény világ dec. 25. tart meg; máskép nagy-K., megkülönböztetésül a kis-K.-tól, Krisztus körülmetéltetésének ünnepétől, amely nyolcadnapra esik. K.-t a keleti egyházban hajdan a vízkereszttel együtt jan. 6. ünnepelték, a nyugati egyház azonban ama hagyományból indulva ki, hogy Krisztus fogantatása március 25. történt, születését dec. 25-ikére tette, amit a IV. sz. óta a keleti egyház is elfogadott. A kat. papok K. ünnepén 3 szent misét szoktak mondani, Krisztus háromféle születésének tiszteletére. K. az egyházi év első ünnepköre, amely ádvent (l. o.) első vasárnapjától a hetvened (septuagesima) vasárnapig tart. L. még *Karácsony-est* és *Karácsonyi szokások*.

Karácsony *György*, néhol *Karácsondy* Gergely néven is szerepel, hirhedt martalóc I. Miksa király korában. Nagybányán született. Roppant testi erejéről és ijesztő alakjáról (*«fekete ember»*-nek is nevezték), valamint az elnyomó törökök elleni isteni küldetéséről és csodatevő híréről számos monda keringett a nép között. A babonás népség 1570 körül tömegesen gyűlt köréje, hogy vezérlete alatt felszabadítsa Magyarországot a török járom alól. Midőn K. élelmiszerekért Debreczenbe vonult és a város birájával erőszakoskodni kezdett, a felbőszült lakosság összekaszabolta embereit, őt magát pedig hóhérral végeztette ki.

Karácsony-est, a karácsony (l. o.) előestéje, vigiliája, máskép szent este. Magában foglalja a szent éjszakát, amelyen a keresztény világ a Megváltó születését ünnepli. Az ünnep egyházi részének központja az éjféli mise (l. o.), a Megváltó

születésének emlékére. A kat. egyházban a hivek az egész napon át böjtölnek s csak este étkeznek. L. még *Karácsonyi szokások.*

Karácsonyfa felállítása a karácsonyi szokások között ma a legelterjedtebbek egyike. Hazánkban nem régen ismeretes. Báró Podmaniczky Frigyes írja Emlékirataiban, hogy gyermekkorában (1825 táján) egy osztrák nőrokona állított ilyet először s tőlük terjedt el országszerte. Divatja nyugatról keletre haladt; Bécsbe Anschütz Henrik német szinész hozza be 1821. Goethe 1773. még nem ismeri; Berlinben 1816. honosul meg, Drezdában 1807. jelen meg a piacon stb. Valahol Strassburg környékén születhetett meg a K. szokása, mert ott 1605-ből idéznek róla följegyzést, amely szerint papirrózsákkal, almával, aranyfüsttel és cukrokkal volt díszítve; gyertyadíszről csak 1757. történik említés. Minthogy azonban a korábbi időből eredő *misztérium-előadásokban* (l. o.) már ott szerepel (pl. nálunk a főrévi karácsonyi játékokban), valószinüen innen került a családok asztalára. A misztériumokban a *tudás fáját* szokta jelenteni s az «Ádám és Éva»-epizód kelléke gyanánt szerepel, azért van rajta alma. K.-nak nálunk főképen a jegenye-, ritkábban a lucfenyőt használják.

Karácsonyfa, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 385 magyar lak.; u. p. és u. t. Nova.

Karácsonyhava, másként *télelő hava*, a december, melynek huszonötödik napjára esik karácsony ünnepe.

Karácsonyi *János*, történetiró, szül. Gyulán 1858 dec. 15. Pappá szenteltetése után a nagyváradi r. kat. egyházmegye területén lelkészkedett, majd Nagy-Váradon a kat. lyceumhoz az egyháztörténelem és egyházjog tanárának nevezték ki. 1904—1905-ben budapesti egyet. tanár, 1905 óta nagyváradi kanonok. A M. T. Akadémiának 1896 óta levelező, 1904 óta rendes tagja. Főbb művei: *Magyarország és a nyugati egyházszakadás* (Nagy-Várad 1885); *Szent Gellért élete és művei* (Ipolyi-díjjal jutalmazott pályamű, Budapest 1887); *Szent István oklevelei és a Szilveszter-bulla* (u. o. 1891); *Békés vármegye története* (Gyula 1896); *A honfoglalás és Erdély* (Budapest 1896); *A pusztaszeri monostor kegyurai* (u. o. 1897); *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei* (Turul 1897); *Péter király és az óbudai prépostság* (Századok 1897); *A szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz-család nedeczei levéltára* (Történelmi Tár 1897); *Az aranybulla* (akad. értekezés, 1899); *Toldy Miklós származása* (Katholikus Szemle, 1899); *A hamis, hibáskeletü és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig* (Budapest 1902); *A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig* (u. o. I. k. 1900, III. k. első fele 1902, az Akadémia 1903. a Péczely-jutalommal tüntette ki); *Szent István király élete* (u. o. 1904); *Az első Lónyaiak* (Nagy-Várad 1904); *A székelyek eredete és Erdélybe való letelepülése* (Akad. ért. 1905); *Magyarország egyháztörténete* (Nagy-Várad 1906); *Hogyan lett Szent István koronája a magyar szent korona felső részévé?* (Akad. ért. 1907); *A horvát történetírás zátonyai* (Budapest 1912); *Kik voltak s mikor jöttek be hazánkba a böszörmények* (u. o. 1913).

Karácsonyi bazár, l. *Háziipari bazár.*

Karácsonyi játékok, l. *Karácsonyi misztériumok.*

Karácsonyi misztériumok. A karácsony-vízkereszti ünnepkörbe tartozó bibliai tárgyú népi alakoskodó játékokat misztériumok-nak nevezzük. A nép a szereplőket *betlehemeseknek* és *három-királyoknak* nevezi. E játékok a régi keresztény egyház liturgiájából bontakoztak ki. Kezdetben a mise keretében kezdték a nagy ünnepekre vonatkozó bibliai történeteket érzékelhetővé tenni. A drámaivá alakult előadás utóbb kiszorult a templomból, az előadók közé pedig polgári elem került. A városok alakoskodói már valóságos szinjátszókká lettek, a bibliai tárgyú alkalmi előadás már nem misztérium, hanem valóságos keresztény dráma volt, melyet világi tárgyú darabok termelése és előadása is követett. A templomból kiszorult misztériumok közül a ferencrendi szerzetesek a karácsonyi tárgyuakat kivánták a nép számára megmenteni. Nekik köszönhetjük, hogy a betlehemesek és háromkirályok nálunk csaknem az egész középkori misztérium-drámát megmentették. Ahol templomalakú betlehemeikben még bábokat is táncoltatnak, a szereplő angyalok, József, Mária, Heródes, Háromkirályok, Ördög, Templomszolgák stb. bábjai elárulják, hogy a nép ugyanazt a keretes karácsonyi misztériumot ismerte, amelyet ma már csak a felsőmagyarországi bányászok adnak elő a maga teljességében. Ebben együtt van a születés története, a pásztorjáték, a Herodesjáték és a háromkirályok. A nép ezt ketté választotta karácsonyi és vízkereszti játékká, vagyis a mai falusi betlehemesek és háromkirályok alakoskodásává. V. ö. Magyar Népköltészeti Gyüjt. I. és VIII. köt.

Karácsonyi morzsika (növ.), a *Pyrethrum Parthenium* L. teltvirágú kerti alakja. Kertekben nem ritkán karácsonyig is eltengődik és virágzik.

Karácsonyi rózsa (növ.), így is nevezik a fekete hunyort (l. *Helleborus)*, valamint a jerikói rózsát (l. o.).

Karácsonyi szokások. Krisztus születésének ünnepét a régi egyházi atyák a téli napfordulat idejére, vagyis a pogány napisten újjászületésének naptári időpontjára tették. Ez az oka, hogy a K. közt a tudomány igen sok pogánykori emléket ismer fel. Így a mi karácsonyi regöseink (l. *Regös)*, valamint a román és szláv kolindálók, koledások egyenes vagy közvetített folytatói a rómaikori téli napfordulati állatbőrös alakoskodóknak. Mivel ez a naptári pont egyben új esztendőt is jelentett, ekkor gyujtották fel az ó-esztendőt jelképező s zajongva meghurcolt szalmabábot, v. a száraz karácsonyi tuskót és megújhodott égi tüzeket jelképező karácsonyi gyertyácskákat. A nálunk újabban divatba jött karácsonyfa-állítást (l. *Karácsonyfa*) a németség a saját mitológiájából magyarázza, pedig ez, valamint az angolok fagyöngyének alkalmazása is, évkezdő szokásban gyökerezik. A babonás K. egész tömege függ össze azzal az ősi hittel, hogy a napisten halála és újjászületése pillanatában minden ártalom felszabadul. Ez a téli napforduló, vagyis karácsony éjszakája lévén, a lucaszék (l. o.) készítője az éjféli misén látja

meg a boszorkányokat. Ekkor lehet állítólag az állatok szavát megérteni. Az ólomöntésnél, sorsvetésnél, jóslásoknál és minden más babonás cselekedeteknél ezért vélik beavatkozásra birni a titkos emberfeletti erőket. A karácsonyesti kürtölés, ostordurrogtatás, lövöldözés, zajongás viszont a felszabadult ártalmak, rossz szellemek elriasztását célozta. A megalkuvásra és engesztelésre áldozatok szolgáltak, amiből aztán ünnepi vendégeskedés, ajándékozás, ajándék-gyüjtő házalóéneklés, rigmus-mondás, kántálás, koledálás stb. sarjadt.

Karácsony-sziget *(Christmas Island)*, 1. az Északamerikai Egyesült-Államok egyik lakatlan sivár korall-szigete a Nagy-óceánban, a Fanning-szigetek (l. o.) legnagyobbika, 607 km² területtel. 1770 dec. 30. Cook fedezte fel és a szigeten az é. sz. 1° 59' és a k. h. 202° 30' alatt napfogyatkozást figyelt meg. — 2. *K.*, egyedül álló sziget az Indiai-óceánban Jáva Ny.-i csúcsától 320 km-re D.-re, területe 102 km², (1907) 1180 lak., akik a hatalmas foszfáttelepeket aknázzák ki. 1889. Straits Settlements angol gyarmattal egyesítették. V. ö. *Andrews*, Monograph of Christmas-Island (London 1900).

Karáczodia, kisk. Baranya vmegye hegyháti j.-ban, (1910) 145 magyar lak.; u. p. Hetvehely, u. t. Abaliget.

Karád, nagyk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 3723 magyar lak.; vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Kara-dagh, Montenegró török neve. Továbbá egy hegylánc neve Perzsia ÉNy.-i részében, az Arasz határfolyótól D.-re.

Kara-Dengiz, a Fekete-tengernek (l. o.) a török neve.

Karádi (v. *Kárádi) Pál*, Iktári Bethlen Gergely temesvári főkapitány udvari papja, egyszersmind temesvári unitárius lelkész és a Magyarországon volt unitárius egyházak püspöke, vagy amint nevezték, alföldi püspök a XVI. sz. utolsó felében. Fenmaradt egy epés hangú levele, melyet a mérsékeltebb irányú unitáriusok ellen írt; a Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról c. ismeretes politikai gúnyiratot K. nyomatta ki 1569. és némelyek őt tartják e munka szerzőjének is.

Karády *Ignác*, író, megh. 1858 aug. 29-én. 1848-tól fogva Kossuth Lajos fiainak nevelője volt. Kiutahiába is elkisérte őket, később pedig Londonba, majd 1853. Párisba; 1857. növendékeivel visszatért Londonba. Szívbaja miatt enyhülést remélve 1858. Londonból a Fulton nevű gőzhajón Amerikába utazott, útközben azonban meghalt. Cikkeket és elbeszéléseket írt a pesti lapokba s átdolgozta az ifjuság számára Cervantes Don Quijote-ját.

Karadzs a. m. harács (l. o.).

Karadzsa-dagh, *két hegység* neve: 1. Kurdisztánban a Ny.-i Tigris forrásvidékétől az Eufrátesz balpartjáig húzódik, nagyobbára bazaltból álló alacsonyabb hegység mély folyóvölgyekkel. — 2. *K.* vagy *Cserna-Gora*, Kelet-Ruméliában Filippopolisztól ÉK.-re a Balkánnal párhuzamosan húzódik s a Tundzsa völgye választja el őket egymástól. Legmagasabb csúcsa a Gerkuv-Kamen 1100 m., lejtőin sok rózsaliget van.

Karadzsics, *Vuk Stefanovics*, a legismertebb szerb filológus, az új-szerb irodalom megalapítója. Szül. Trsicon, Szerbiában, 1787 nov. 7., megh. Bécsben 1864 febr. 7. Szülei egyszerű parasztemberek voltak, ő maga alig járt iskolába. Fiatal korában két esztendőt töltött Karlóczán s itt a népköltési termékekkel ismerkedett meg. Visszakerülvén Szerbiába, Karagyorgye felkelésében (az ú. n. *első* szerb szabadságharcban), mint Nenádovics vezér titkára vett részt, utóbb pedig a felszabadult vidéken tanítói és birói állást töltött be. Miután a törökök e lázadást elfojtották, K. kénytelen volt Bécsbe menekülni, ahol egészen az irodalomnak szentelte magát. Az akkori szerb könyvek a nép előtt érthetetlen nyelven voltak írva; K. arra törekedett, hogy a tiszta népies nyelvet egyszerű és könnyen érthető helyesírással írja és az egyházi szláv nyelv helyett irodalmi nyelvvé tegye. E célra először egy kis dalgyüjteményt közölt a nép nyelvén: Mala prostonarodna slaveno-srbska pesmarica (Bécs 1814), melyre szerb nyelvtana: Pismenica srbskoga jezika (u. o. 1814) és híres szótára: Srpski rječnik, Lexicon serbico-germanico-latinum (u. o. 1818., 2. kiad. 1852) következett. Legnagyobb feltünést szerb népdal-gyüjteménye keltett: Srpske narodne pjesme (Lipcse és Bécs 1823—33., 4 köt., 2. bővített kiad. Bécs 1841—65), melyet több más nyelvre lefordítottak. Többi munkái: Srpske pjesme iz Hercegovine (Szerb népdalok Hercegovinából, Bécs 1866); Danica (Hajnalcsillag); Srpske narodne poslovice (Szerb népmondások, u. o. 1849); Srpske narodne pripovjetke (Szerb népmondák, u. o. 1853) stb. K. nagy szótára még ma is a szerb és a horvát irodalmi nyelv alapköve. E nyelvért, mely a tiszta szerb nemzeti nyelv, 50 évig kellett küzdenie. A szerbek többsége hallani sem akart annak irodalmi használatáról. Szerbiából 1832-től kezdve kitiltották őt és könyveit. Az ifjabb nemzedék mindenben igazat adott neki, habár grammatikáját és fonetikai helyesírását csak 1866. fogadták el. Hamvait 1897. nagy irodalmi ünnep keretében Bécsből Belgrádba szállították s a székesegyház kriptájában temették el. Összes műveit 1891-től kezdve a szerb állam költségén adják ki. Eddig 17 kötet jelent meg.

Karadzsova, l. *Moglena.*

Kara-Erman, *Babadag* (l. o.) román város kikötője.

Kara Fatima, török asszony, aki résztvett 1854. az oroszok elleni harcban. K. egy kurd törzs utolsó ivadéka volt, akinek testvérei, férfirokonai mind elhullottak a harcban. Mikor Törökországot Oroszország megtámadta, K., aki akkoriban már 60 éves volt, összegyüjtötte azokat a harcosokat, akik egykor atyjával és testvéreivel küzdöttek, s velük Sztambulba sietett az oszmán birodalom védelmére. Lovasai a legjobban fel voltak fegyverezve s pompás paripákkal ellátva.

Kara-Feria, l. *Verria.*

Karaftu *(Karafuto)*, japáni neve Szakhalin-szigetnek (l. o.).

Karagások, a nogaji tatároknak mintegy tizenkétezer főnyi ága a Volga balpartján, Asztrakán területén. A K.-at néha kundrovi tatároknak is mondják. L. *Nogaji tatárok.*

Karagin, sziget, l. *Kamcsatka*.

Karagöz, keletről átszármazott neme a szinpadi előadásnak. Az oszmánoknak úgyszólván drámájuk és így szinpadjuk nincs s ennek hiányát pótolja a K. Ez előadásoknak technikája igen egyszerű; egy átlátszó fehér vászonfal hátuljára szoríttatnak szintén átlátszó, finoman kifestett bőrbábok, melyek minden irányban mozgathatók és a háttérből rájuk eső világítás által nagy és domború alakban tünnek a néző elé. Ezeket a K.-dzsi, a török impresszárió, ki egy személyben vállalkozó, igazgató, költő, szinész, nagyon ügyesen tudja mozgatni és beszéltetni. Ezek a játékok a Ramazan hónap folyamán vagy a kávéházakban vagy vendégszerető magánosok lakásában adatnak elő. A Paprika Jancsihoz és a Hanswursthoz lehetne hasonlítani a K.-t, ha ez utóbbi mégis komolyabb irányú nem volna és majdnem az egész oszmán népéletet föl nem karolná. Az árnyjáték főszemélye a török Don Juan, a K., ki mindenben a főcinkos és Hadzsi Ejvadban Leporellóját találja. Általában véve a cselekmény és beszélgetés otromba, ámbár ez utóbbi költői virágokkal és dagályos képekkel szokott kicifrázva lenni. Mindamellett e kezdetleges előadásokban is utat tör magának a népszerű szatira, mely éles világot vet az oszmán közállapotokra. Ma a modern szinpad kezdi kiszorítani az árnyékjátékokat a keleten. Az európai irodalomban *Kúnos* Ignác foglalkozott legelőször e kérdéssel legbehatóbban (*Három K.-játék* c. akadémiai dolgozata stb.), utána a német G. *Jacob* értekezett e műfajról.

Karagunidesz (a. m. fekete gunyások), a mai Görögország Akarmani tartományában, az Aspropotamos mentén lakó oláh származású, most már görögnyelvű elem. Egykor híres rabló nép, most földmíves és hegyi pásztor.

Kara gurus, török pénz, l. *Gurus*.

Karagvé *(Kafuro, Karagué)*, a Victoria-nyanza DK.-i partjánál elterülő kis néger ország Német-Kelet-Afrikában, amelyet É.-on a Kagera határol. Földje hegyes, de a bő esőzések ellenére nem egészségtelen. A vahinda és vanyambo nevű négertörzsek lakják s számuk kb. 30,000-re tehető. Legfontosabb helysége Kafuro.

Kara Gyorgye (a. m. Fekete György, tkp. *Crni* [Fekete] *Petrovics György)*, szerb szabadsághős s a jelenlegi szerb királyi ház megalapítója, szül. Visevácban, Kragujevác közelében 1762 dec. 21., megh. Radovanjeban 1817 júl. 13. Paraszt szülőktől származott s 1787. résztvett a szerbek első felkelésében a török uralom ellen. De menekülni volt kénytelen, miközben öreg atyját, ki nem akarta őt követni, agyonlőtte, hogy a törökök kezébe ne kerüljön. Ezután a császári sereg oldalán harcolt a török ellen, majd a szisztovai béke után Szlavóniába jött, hol egy klastrom erdőőre lett. 1801-ben visszatért hazájába s Topolán mint marhakereskedő élt. 1804 febr. a török katonaságtól szorongatott népének felszabadítására újból fegyvert fogott s miután egy Szendrőben tartott gyűlésen fővezérré választották, oly sikeresen harcolt, hogy 1805. Belgrád kivételével a törököket kiszorította hazájából. Ezután viszálykodás támadt közte és az előkelők közt s a törökök 1806. némi sikereket értek el. De K. újból kiverte a törököket s Belgrádot is elfoglalta. Erre az oroszok is elismerték őt «Szerbia főhadvezérének» s a törökök az 1812-iki bukaresti békében Szerbiának némi autonómiát biztosítottak. K. azonban nagyobb függetlenséget akart hazájának biztosítani, de az oroszoktól cserben hagyatva, szerencsétlenül harcolt. 1813 okt. Magyarországba menekült, de innen Besszarábiába internálták. 1817-ben ismét visszatért Szerbiába, hogy új szabadságharcot kezdjen, de ellenfelének, *Obrenovics Milosnak* ösztönzésére Szendrő közelében meggyilkolták. Tőle származik a *Karagyorgyevics* (l. o.) szerb uralkodó család.

Karagyorgye csillaga, szerb királyi érdemrend, melyet I. Péter (Karagyorgyevics) 1904 elején alapított és alapítását a szkupstina is helybenhagyta. A rendjelvény fehér zománcos díszítményű, aranysugarú kereszt, előlapján fehér zománcos alapon Szerbia régi címere, hátlapján kék zománcban Szerbia új címere. Az egyik oldalon «Hitért és Szabadságért 1804», a másik oldalon «I. Péter 1904» felirat. A kereszt arany királyi koronán függ. A rend Kara Gyorgye és az 1804. évi szabadságharc emlékére alapíttatott és a király és a haza körül szerzett érdemek jutalmazására szolgál. Csatatéren szerzett érdemekért adományozva, az illető, ha tényleges szolgálatban áll, jogot nyer mint nyugdíjas is az egyenruha viselésére, míg ha tartalékos tiszt nyeri, minden további eljárás nélkül átléphet a tényleges szolgálatba.

Karagyorgyevics, szerb uralkodócsalád, melynek őse *Kara Gyorgye* (l. o., tkp. *Crni)* szabadsághős volt. Ennek egyik ifjabb fia volt *Sándor*, 1842—58 Szerbia fejedelme (l. *Sándor)*. Ennek fia *Péter*, 1903-tól Szerbia királya (l. *Péter)*. Péter király testvéröccse *Arzén* herceg (szül. 1859.), ennek fia *Pál* herceg (szül. 1893.). Kara Gyorgye egyik idősebbik fiának, *Alexisznek* (megh. 1830.) unokái *Alexisz* (szül. 1859.) és *Bozsidár* (szül. 1861., megh. 1908.) hercegek.

Karahisszar, kis-ázsiai város, l. *Afiun Karahisszar*.

Karai *László*, budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon, a Somogy vármegyében élt K.-család sarja. Bécsben nyerte tudományos kiképzését s azután az egyházi pályára lépett. Majd a kir. kancelláriába került, ahol földije, *Vetési* püspök az alkancellári tisztet viselte. Mátyás király 1468 elején budai préposttá tette. A cseh háború kezdetén Budán maradt, hogy prépostságát átvegye, 1470 elején pedig alkancellárrá lett. Ez év nyarán a király rendkívüli követül Rómába küldte. II. Pál pápától maga számára az apostoli protonotarius rangját kérte. 1471 elején Velencén át hazatért s újra átvette alkancellári hivatalát. Rómában látta K. az első könyvnyomdát és ott ébredt benne az az óhajtás, hogy hazánkban is létesítsen ily vállalatot. A római nyomda egyik német munkásával, *Hess* Andrással tehát egyezségre lépett a végett, hogy Hess Budára jöjjön és nyomdát állítson föl. A költségek fedezését K. vállalta. Hess 1473 jún. 5. elkészült a Budai Krónika szedésével, melyet azután K. prépostnak ajánlott. 1473—1483. kir. személy-

nök volt. Halála valószinüen 1485 nyarán következett be. V. ö. *Fraknói* Vilmos akadémiai értekezését Karairól, Tört. Értekezések, 17. köt., 1897.

Karaibi-tenger, tenger Dél-Amerika északi partjai mellett, l. *Karibi-tenger*.

Karaibok, l. *Karibok*.

Karaiszkákisz, *Georgiosz*, görög szabadsághős, szül. 1782. Szklylikariában, megh. 1827 máj. 4. Athénben. Ali török pasa gárdájában szolgált, majd 1822. a görög fölkelőkhöz csatlakozott s Etoliában harcolt. 1825-ben a ruméliai csapatok fővezére lett. 1826 dec. 6. Arachova mellett a törökökön fényes győzelmet aratott s 2000 elesett török koponyájából piramist emelt. Karisztosznál 1827 febr. 18. újra győzelmesen harcolt, két hónappal később azonban Athén előtt elesett.

Karaiták (új-héb. *káraim* v. *bné-mikra*, «az irott tan hívei»), zsidó felekezet, mely a szóbeli hagyományt s a talmudot elveti és csak a szentírást ismeri el. Alapítója a VIII. sz. közepe felé Babiloniában élő *Ánán* ben Dávid volt, kiről eleinte *Ánániták*-nak nevezték őket; nagyon valószinü azonban, hogy köztük és a sokkal régebbi *szadduceusok* (l. o.) közt bizonyos összefüggés van. Nagy számmal sohasem voltak, jelenleg Oroszországban, többnyire a krimi félszigeten, vagy 5—6000-en vannak és szemben a többi zsidókkal bizonyos kiváltságokkal birnak. Irodalmuk, melynek arab és héber termékei csak részben vannak kinyomatva, aránylag tekintélyes. V. ö. *Pinsker* S., Lickuté Kadmoniót, Z. Gesch. des Karaismus u. d. karäischen Litteratur (Wien 1860); *Fürst* J., Gesch. d. Karäerthums (Leipzig 1862—69); *Frankl* P. F., Karäische Studien (Breslau 1876); *Winter* és *Wünsche*, Die jüdische Litteratur, 2. köt. (Leipzig 1894).

Karaj (azelőtt: *Krajna)*, kisk. Nyitra vm. miavai j.-ban, (1910) 2996 tót lak., postaügynökség, u. t. Verbó.

Karaja, braziliai indiánus törzs Araguaya mellékén. Martius szerint régi guyanai törzsnek a maradékai.

Karajan, *Theodor Georg von*, osztrák germanista, szül. Bécsben 1810 jan. 22., megh. u. o. 1873 ápr. 28. 1850-ben a csász. tud. akadémia alelnöke és 1867—69. elnöke volt. Művei: Von den sieben Schläfern (1839); Michael Behaim, Buch v. den Wienern (1843); Seifried Helbling (1844); Deutsche Sprachdenkmale des 12. Jahrh. (1846); 10 Gedichte M. Behaims zur Geschichte Oesterreichs u. Ungarns (1849); Verbrüderungsbuch des Stifts St. Peter zu Salzburg (1852); Ueber Heinrich den Teichner (1855); Zwei bisher unbekannte Sprachdenkmale aus heidnischer Zeit (1858); J. Haydn in London 1791 u. 1792 (1861); Aus Metastasios Hofleben (1861); Abraham a Santa Clara (1867).

Karajenő, község, l. *Jászkarajenő*.

Karajurku (növ.), l. *Bignonia*.

Karak *(Karrak, Kerak, Karedzs)*, perzsa sziget a Perzsa-tengeröbölben; kb. 1000 lak. Jó kikötőhely. Terem rajta datolya, s gyöngyhalászata híres. 1838—1841. és 1856. az angolok szállották meg.

Karakal, romániai város, l. *Caracal*

Karakál, a sivatagi hiúz *(Lynx caracal* Güldenst.) neve hazájában. L. *Hiúz*.

Karakalinszk, orosz város, l. *Karkarali*.

Karakalmuk, l. *Kalmukok*.

Karakalpak, Közép-Ázsiában Amu-Darja alsó részén, Szarafsán és Szir-Darja mellékén lakó 100.000 főnyi turk nép. Vallásuk mohammedánizmussal párosult samanizmus. Hires háziiparuk, a szövés-fonás, bőrmunkák, főleg szőnyeggyártás, csaknem kizárólag a nők kezében van. A férfiak marhatenyésztéssel, földmíveléssel és vadászattal foglalkoznak. V. ö. *Landsden*, Russ. Zentralasien (Leipzig 1885); *Migeon*, Manuel d'art musulman (Paris 1907); *Vámbéry*, Bokhara (Budapest 1873).

Karakán a. m. jókedvű, pajkos, izgága.

Karakán, a közönséges róka kaukázusi helyi fajtája.

Karakane, japáni bronz, melyet harangöntésre használnak, tartalmaz rezet, ónt, cinket és ólmot.

Karakány (növ.), l. *Kolokán*.

Karakara *(Polyborus thrarus* Mol.), a Ragadozók rendjébe, a Sólyomfélék családjába tartozó madárfaj. Színe feketebarna, fehér harántvonalakkal tarkázva, nyaka és melle sárga, fejebúbján fölmereszthető fekete bóbitával. Hossza 70, szárnyhossza 38, farkhossza 20 cm. Hazája Dél-Amerika. Állatkertekben gyakran láthatni.

Karakatna (állat), l. *Kárókatona*.

Kara Kazar v. *Kara Khazi*, a kazarok egy nemzetsége, l. *Kara*.

Karakipcsákok v. *kipcsákok*, 1. muzulmán íróknál a palócok (polooci) neve; 2. a mai *kipcsák* turk nép a karakirgizek 10 ezer főnyi félnomád ága Khokandtól keletre, főleg az orosz Fergana tartomány területén. V. ö. *Lane-Poole*, The Mohamedan Dynasties (London 1893); *Vámbéry*, Középázsiai utazása (Budapest 1892).

Karakirgizek (a. m. fekete kirgizek v. fekete pusztajárók, oroszul *hegyi kirgizek*, a kinaiak nyelvén *burutok)*. Mintegy 600,000 főnyi vegyes vérű szunita turk nép Közép-Ázsia határhegyeiben. Feloszlanak a Talasig terjedő sol-okra és az Iszikultól Kasgarig terjedő ong-okra. Fajrokonaik a kipcsákok, külön csoportba tartoznak a kazakkirgizek. A K. 1864 óta jórészt orosz alattvalók. A vérrokonságon alapuló törzsrendszer tudata annyira él ma is, hogy a törzsön belül való házasság tilos. Az asszonyt veszik, hozománya (kalym) csak ruhanemű, edény. A férfiak ruházata bőr, irha, díszben selyem. Az orosz uralom megszorította a nomadizálást és a vele járó tolvajlást. A lótenyésztés főjövedelmi forrásuk, mert az orosz katonaság jórésze karakirgiz lovakat használ. A tavaszi munka után a karakirgiz otthagyja faluját és sátorával kiköltözik a pusztára s foglalkozik a nyájával v. tigrist, leopárdot űz és agarászattal, solymászattal tölti napjait. Vannak hősi énekeik, melyben a kéthúrú *kobuz* pengetése közben gyönyörködnek. A halottakat eltemetik, föléje dombot emelnek, sírjára kopját tűznek. V. ö. *Munkácsi* B., A kirgizek vall. hiedelmeiről (Ethnographia, 1896); *Verbickij*, Altaisszkije inorodcy (Moszkva 1893). L. még *Kirgizek*.

Karakó, kisk. Vas vm. czelldömölki járásában, (1910) 520 magyar lakossal, u. p. és u. t. Jánosháza.

Karakol v. összevonva *karaul,* törökül őrséget, őrállomást jelent. Régebben ilyen K. a szultán szolgája volt, aki a nagyvezér mellé volt kirendelve, hogy szemmel tartsa. *Karaul*-nak nevezik még azokat a zsandárokat, akik az országútra, többnyire hegyszorosokhoz vannak kirendelve, hogy az országutakra és általában a személy- és vagyonbiztonságra ügyeljenek.

Karakorum (a. m. Fekete-hegység), 1. hatalmas *hegylánc* Belső-Ázsiában, a Pamir láncaiból indul ki és több párhuzamos redővel húzódik kelet felé a Kuen-Lün és a Transz-Himalája hegységek közt, mint az Indus és Jarkend-darja (a Tarym egyik forrásfolyója) vízválasztója. A Himalájával csaknem párhuzamos, hatalmas gyűrt hegylánc az É.- és D.-tibeti medencék közt, amelyen nem tört még keresztül egy folyó sem, hátravágódva is alig vannak, mert nem bővizüek, hiszen előtte a Himalája és Transz-Himalája elveszik a monszun-szelek csapadékát és így még hágói is igen magasan vannak, pl. a *K.-hágó* 5580 m. magasban köti össze a Sajok (az Indus mellékfolyója) völgyét a Jarkend-darjáéval. Legmagasabb csúcsa a Dapszang vagy Godwin Austen 8620 m., erről indul le a földön legnagyobbnak tartott, 50—60 km. hosszú Biaszo v. Baltoro-gleccser. Hóhatára É.-on kb. 5500 m.-en, D.-en pedig 5800 m.-en van. V. ö. *Schlagintweit,* Die Pässe über die Kammlinien des K. (München 1874); *Conway,* Climbing and exploration in the K. Himalayas (London 1894); *Eckenstein,* The K. and the Kashmir (u. o. 1896); *F.* és *W. Workman,* In the ice world of Himalaya (u. o. 1900). — 2. *K., városromok* (kara-keem a m. fekete várromok), a régi mongol császárok székvárosának romjai, Dzsengisz-khántól 1264-ig itt székeltek a khánok; a romok négyzetalakot körülfogó falból állanak, amelynek minden oldala 500 lépés. Paderin orosz utazó fedezte fel ezeket 1873., kívüle Rubruk és Longjumel látták az európai utazók közül. D'Auville szerint K. város innen messzire DK.-re feküdt. Ramusat szerint ez a Marco Polo említette Karakaron.

Karakószörcsök, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 725 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Tüskevár.

Karakter *(character),* l. *Jellem.*

Karakterisztika (gör.), a matematikában gyakran használt elnevezés bizonyos viszonyokat, körülményeket jellemző egész számokra. Legismertebb a Briggs-féle logaritmusok K.-ja, ami nem más, mint a legnagyobb egész szám, mely még kisebb a megfelelő logaritmusnál. Valamely adott szám logaritmusának K.-ját úgy kapjuk, hogy megnézzük, az egyestől hányadik helyen áll balra v. jobbra az adott szám legmagasabb helyértékű zérustól különböző jegye. Ha ez a jegy k hellyel az egyesek előtt v. után áll, akkor $+k$, illetőleg $-k$ a K. Pl. 526·27 logaritmusának K.-ja 2; 9·2167-é 0 és 0·0073157-é —3.

Karakul-juh v. *asztrakán-juh,* l. *Juh.*

Kara-kum (a. m. fekete homok), 1. *Szir-darja* orosz-turkesztáni tartományban, az Aral-tó, a Szir-darja, az Akszakal-tó és a Csudar-tuba hegyhát közt fekvő, 357 km. hosszú és 140 km. széles puszta, amelynek homokjában számos a tengeri kagyló-maradvány. Öntözés nyomai is láthatók benne. — 2. *K.,* Orosz-Turkesztánban és Khiva khánságban fekvő nagy *puszta* a khivai oázis, Uszt-Urt, az Amu-darja, Merv oázis és a tekke-turkománok országában fekvő hegyek közt. 1000 km. hosszú és 50 km. széles. DK.-i részében a tengeri kagyló-maradványok, ÉK.-i részében a gipszrétegek számosak.

Karakuru (növ.), l. *Bignonia.*

Karaláb (növ.), l. *Kalaráb.*

Karalis, rézmetsző, ötvös és építész, l. *Caraglio.*

Karaly, a víznek az a partja, mely hajóknak lovakkal v. emberekkel való vontatására alkalmasabb. Midőn a lovas hajó azon oldal felé tart, melyen a vontatók vannak, a hajó *«karalyra jár».*

Karám, faágakból v. gazból, esetleg *trágyából* készített kerítés, melyet legelésző állatok védelmére használnak. A K. egyik oldala gyakran féltetővel van ellátva, hogy az állatok ott az eső ellen is védelmet találjanak. A K.-hoz hasonló a *rácskerítés,* a vesszőből font *cserény* és a nádból készült *szárnyék* (nád-K.), a rácskerítések és cserények a *kosarazásnál* (l. o.) alkalmaztatnak. K. alatt néhol a pásztorok kúpalakú kunyhóját is értik.

Karaman *Mátyás,* horvát író, szül. Spalatóban a XVIII. sz. elején, megh. Zárában 1771 máj. 7. Papi pályára lépett és a római Collegio urbanóban a pápa megbízása folytán a glagolita horvát miszszálét Misal Rimski cím alatt javítva kidolgozta és 1741. kiadta. 1745-ben zárai érsek lett. Mint zárai érsek megalapította 1746. a zárai glagolita papnevelő intézetet, amely 1827-ig állott fenn.

Karamán, egy török tartomány neve Kis-Ázsiában (l. *Karamánia).* Nálunk a K. szó (régi magyar alakja: kármány) szőnyeg révén ismeretes, melyet az említett vidéken készítenek. Leginkább függönynek használják.

Karamánia *(Karaman-ili),* 1. *D.-i Anatolia egyik vidéke,* amely a XIV. sz.-ban, az ikoniumi szultánság fölbomlásakor, külön nagy fejedelemséget alkotott, magában foglalván az ókori Frigiát, Likaoniát, Izauriát és Cilicia Ny.-i részeit. Szűkebb értelemben K.-nak nevezik Kis-Ázsiának a Taurusz-hegység és a Ciprusi-tenger közt fekvő részeit. — 2. *K. (Laranda), város* Konia kisázsiai török vilajetben, a Göndere-szu mellett, 1261 m. magasban, mintegy 8000 lak., a Bagdad-vasút mellett.

Karambol (spany. a. m. összeütközés), a legelterjedtebb s legnehezebb faja a billiárd-játéknak. A K.-asztalon nincsenek lyukak, mint más billiárdasztalon. A játékos feladata dákójával a golyóját úgy meglökni, hogy az ide-oda futásában úgy az ellenfél golyóját, mint a harmadik golyót érintse. Az ily találás egy K. s a játékos addig játszhat tovább, míg hibát nem csinál, azaz golyója vagy az ellenfélét vagy a harmadik golyót kihagyja, nem érinti. Ekkor az ellenfél következik sorra a játékban. Így folyik váltakozva a játék, míg csak az előre meghatározott számú K.-t valamelyik játékos meg nem csinálja.

Karamel *(caramel).* Ha a cukrot 190—220°-ra hevítik, átváltozik égetett cukorrá vagy K.-lé. Használják italok festésére. L. *Cukorfesték.*

Kara-muren, folyó, l. *Hoang-ho.*

Karámurú (állat), l. *Lepidosiren.*

Kara Musztafa, török nagyvezér, Köprili Mohammed nagyvezér volt pártfogója, kinek leányát nőül is vette. Köprili Ahmed halála után 1676. ő lett a nagyvezér s a Köpriliek hódító politikáját folytatta, de azok tehetsége nélkül. Először Sobieski János lengyel király ellen hadakozott kevés szerencsével, majd 1683. ő lett a fővezére annak a 250,000 főnyi seregnek, melyet Thököly segítésére a szultán Magyarországba küldött. Ezzel a hatalmas sereggel, miután Magyarországon sehol sem találkozott ellenállással, K. 1683 júl. közepén Bécset vette ostrom alá. De nem boldogult a hősiesen védekező várossal s a császári, német birodalmi és lengyel hadakból álló felmentő sereg szept 12. oly csapást mért seregére, hogy az felbomolva Győrig menekült. Ezért a kudarcért a szultán halálra ítélte s mikor Belgrádba ért, ezt végre is hajtották rajta 1683 dec. 25.

Karamzin, *Michajlovics Nikolaj*, orosz történetiró, szül. a szimbirszki kormányzóságban 1766 dec. 12. (1.), megh. Carszkoje Szelóban 1826 jún. 3. (máj. 22.). Katonai pályára lépett, de azt mihamar ott hagyta s 1791. a Moszkovszkij Zsurnal c. hirlapot, majd az Aglaja c. folyóiratot alapította; ő indította meg az első orosz almanachot is Aeonidy (Aeonidás) cimmel (1796—99), 1798. pedig a Panteon inosztrannoj szlovesznosztji (A külföldi irodalom panteonja) c. gyüjteményt adta ki. 1803-ban birodalmi hisztoriografussá nevezték ki s ettől kezdve leginkább főmunkájának, az orosz birodalom történetének megirásával foglalkozott (Istorija gosudarstva Rossijskago, Szt. Pétervár 1816—29, 11 kötet), melyet Bludov végzett be. E művét több idegen nyelvre is leforditották. K. irt először élvezetes orosz nyelven s ez a legnagyobb érdeme. Irataiban humanista és felvilágosodott eszméket hirdetett, de mint politikus ellensége volt minden reformnak, úgy, hogy a szlavofilok őt tartják egyenes ősüknek. Szimbirszkben 1845. szobrot emeltek emlékének. Műveinek egyrésze a Deševa Bibl. jelent meg (Szent-Pétervár 1908). V. ö. *Solovjev*, Biografija Karamzina (Szent-Pétervár).

Káránberek (azelőtt: *Lindenfeld)*, kisközség Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 230 német lak.; u. p. és u. t. Karánsebes.

Karancs, az Északnyugati-Kárpátok vulkánikus zónájának egyik vulkán tagja, l. *Kárpátok.*

Karancs, nagyk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 1665 magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Karancsalja, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 1338 magyar lak.; u. p. Lapujtő, u. t. Salgótarján. Barnaszénbányászat. Lakói palóc eredetüek.

Karancsapátfalva, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 407 magyar lak.; u. p. Lapujtő, u. t. Salgótarján.

Karancsberény, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 606 magyar lak.; u. p. Lapujtő, u. t. Salgótarján.

Karáncsfalva (azelőtt: *Kráncsesd)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 587 oláh lak.; u. p. és u. t. Bihardobrosd.

Karancsi *R. P. György*, debreczeni nyomdász 1661—75-ig. Nyomtatványai annyira piszkosak, disztelenek, hogy egész a mult századig az ócska, pecsétvető betűt *Karancsi-betűnek* hívták.

Karancskeszi, nagyk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 1305 magyar lak.; u. p. Lapujtő, u. t. Litke.

Karancsság, kisk. Nógrád vmegye szécsényi j.-ban, (1910) 1253 magyar lak.; postahivatal, u. t. Szécsény.

Karancsvidéki nyelvjárás, a palóc nyelvjárások egyike, a Karancs hegye tövében, a Fülek, Losoncz, Szécsény és Salgótarján városoktól körülvett területen. Ezen vidék kiejtéséből legismertebb sajátság a terpedt ê hang (hosszú *e)* kedvelése az *é* helyett: szên, êsz, mêsz, rêt. Az *a* helyett tótos *ȧ* hangot, viszont az *á* helyett *â*-t (hosszú *a*-t) ejtenek; az *ó*, *ő* helyett többnyire *ao*, *eö* diftongust. V. ö. *Balassa* J., A magyar nyelvjárások (1891). L. *Palóc nyelvjárások.*

Karanna-gyanta, l. *Protium.*

Karanos (lat. *Caranus)*, a görög mondában a *Heraklidák* (l. o.) egyike, a Peloponnesost elfoglaló Temenos egyik utóda, kitől a maga telivér görög voltát igazolni akaró makedon dinasztia magát származtatta.

Karanovac, város Szerbiában, l. *Kraljevo.*

Karánsebes, rend. tanácsú szabad királyi város Krassó-Szörény vm.-ben, a Temes jobbpartján, (1910) 1406 házzal és 7999 lakossal (közte 1413 magyar, 2419 német, 3916 oláh). K. Krassó vármegyének Szörénnyel történt egyesitése (1881) előtt az utóbbinak székvárosa volt; K.-en székel a gör. kel. püspök, egyházi törvényszék, a csanád-karánsebesi róm. kat. és a karánsebesi gör. kel. esperesség; továbbá a K.-i járás szolgabirói hivatala, kir. törvényszék, telekkönyv, járásbiróság, adóhivatal; van továbbá bánya- és sajtóbirósága, kir. közjegyzősége, csendőrszárny- és szakaszparancsnoksága, pénzügyőrbiztosi állomása. Székhelye a 13. számú román-bánáti határőrezredből alakított vagyonközségnek, melynek vagyona erdőkben, házakban és földekben 40,000.000 K. Székhelye a K.-i vagyonközségi erdőgondnokságnak, valamint a K.-i kincstári erdőgondnokságnak. Egyéb kulturális intézményei: a gör.-kel. püspöki papnevelő és tanítóképző, állami főgimnázium nagy internátussal, állami polg. fiú- és leányiskola, keresk. városi szaktanfolyam s többféle közművelődési és társas-egyesület, 7 takarékpénztár, parket-, hordó-, kaptafa-, tégla- és fűrészgyárak, villamosmű. K. élénk kereskedést űz Erdély felé; fafeldolgozó gyárai pedig különösen a Keletre: Romániába és Bulgáriába exportálnak; vidékén barnaszénbányászat is folyik. A szőllőmívelés is jelentékeny volt, most gyümölcs-(szilva, alma) termelése híres. Van vasúti állomása, posta- és távirohivatala. A Máv. budapest—orsovai vonalától itt ágazik ki a hátszegi h. é. vasút. K. már 1290. fennállott, amikor is vára volt; a XV. sz.-ban jelentékeny kereskedelmi gócpont volt s 1457. már szervezett tanácsa volt. 1498-ban Buda város kiváltságaival ruházták fel. II. József a szörényi határőrvidék székhelyévé tette s azóta katonai igazgatás alatt állott 1872-ig, amidőn törvényhatósági városi ranggal Szörény

vm. székhelye lett, melyet e vármegyének Krassó vm.-vel történt egyesitéséig megtartott. A katonai uralom alóli felszabadulása emlékére 1906. I. Ferenc József szobrát leplezték le (Fadrusz János és Rollinger Rezső műve) a városi parkban.

Karánsebes-hátszegi h. é. vasút, a Máv. Karánsebes állomásától Orváraljáig vezető, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű, 76·9 km. hosszú h. é. v. a Máv. üzemében. Megnyilt Karánsebestől Bauczárig 1908 nov. 12., innen Orváraljáig 1908 dec. 19.

Karantánia, l. *Karintia*.

Karantánok, a karintiai szlovének elnevezése.

Karantel, hegy, l. *Quarantana*.

Karap, 1. *Ferenc*, budapesti itélőtáblai tanácselnök, szül. Hajdúböszörményben 1820., megh. Budapesten 1906 máj. 10. Tanulmányai végeztével birói szolgálatba lépett. Mint a budapesti kir. itélőtábla tanácselnöke, a hetvenes évek óta a váltótanácsot magas szinvonalon vezette. 1886. nyugalomba vonult és ekkor a főrendiház tagjává nevezték ki. K. kristálytiszta jellemével és kiváló tulajdonságaival úgyis mint biró, úgyis mint ember, általános becsülésben részesült. Egészen haláláig igénybe vették tanácsát a birósági kinevezéseknél.

2. *K. Sándor*, gazda, szül. Hajdúböszörményben 1796 márc. 18., megh. Debreczenben 1862 okt. 9. Jogi tanulmányai után a budai helytartótanácsnál fogalmazó-gyakornok, majd Hajdúböszörmény főjegyzője, a debreczeni váltótörvényszék birája s utóbb annak elnöke lett. Neje Diószeghy Sámuelnek, a Magyar füvészkönyv szerzőjének leánya volt. K. sógorával szövetkezve, 1845. a Debreczen, Böszörmény és Balmazújváros városok határai között fekvő zeleméri pusztán gazdasági és árvaintézetet alapitott, melynek rendeltetése volt árva gyermekek parasztgazdákká való nevelése. Az intézet igazgató-tanára Gönczy Pál (l. o.) volt. 1848-ban az orosz csapatok teljesen tönkretették az épületeket s az iskola ekkor meg is szünt.

Karapáncsa, Darázs községhez tartozó puszta Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1910) 214 magy. lak. Itt van Frigyes főherceg vadászlaka, melynek II. Vilmos német császár 1903 szept. 12. vendége volt.

Karapanos, *Konstantin*, görög régész, szül. Artában (Epirusz) 1840 márc. 13. Török követségi titkár volt Párisban, azután a Société générale de l'Empire Ottoman főtitkára, majd bankot alapitott, utóbb görög kultuszminiszter. Birtokain végeztette azokat az ásatásokat, melyeknek eredménye Dodona emlékeinek feltárása volt. Kutatásait maga irta le Dodone et ses ruines (2 köt., Paris 1878) c. munkában.

Karapa-olaj (növ.), l. *Carapa*.

Karapapahok, Karsz orosz transzkaukázusi terület 25,000 főnyi lakossága, a Tiflisz kormányzóságbeli Borcsálóból menekült tatárok, törökök keveréke.

Karapat-*testvérek*. Oláh vitézek voltak, Szaniszló fiai, kik Oláhországot és Sándor vajdát odahagyták, mert ez Nagy Lajost urának elismerni vonakodott. A magyar királyhoz menekültek s azt hüségesen szolgálták hadjárataiban, Záránál meg is sebesültek. Jutalmul a temesvármegyei Rékás birtokát kapták.

Karapat-olaj, a mahagonifa magvainak hashajtó hatású olaja.

Karas (v. *Krassó)*, a Duna baloldali mellékfolyója, ered a Délmagyar Érczhegységben Stájerlaktól K.-re (Krassó-Szörény vmegyében); eleinte keskeny völgyszorosban É.-nak folyik, Temeskrassónál Ny.-ra fordul s Kákófalvánál a lapályra (s egyúttal Temes vmegyébe) lépve, a Kudriczi tető alatt DNy.-ra veszi útját, majd a Delibláti homokpusztánál DK.-re kanyarodva, Újpalánkánál a Dunába ömlik. Hossza 110 km., forrásának torkolatától való távolsága 56 km.; egész esése 1200 m., kilométerenkint 10·9 m. Jelentékenyebb mellékvize nincs.

Karásek *ze Lvovic, Jiří*, cseh iró és költő, szül. Smichovban 1871. Az 1895. megindított Moderní revue köré csoportosult dekadens irói gárda legtehetségesebb képviselője, Baudelaire, Verlaine, Huysmans, Maeterlinck, Przybyszewski és Wilde Oszkár hatása alatt fejlődött iróvá. Kiváló mint kritikus, esztetikus, lirikus és regényiró. Finom lélekelemzés, maró gúny és ragyogó stilus jellemzik irásait. Legszebb irodalmi essayje: Impressionisté a ironikové (Impresszionisták és ironikusok, Prága 1903), a 90-es évek cseh költészeti irányainak találó és szellemes ismertetése. Enemű munkái még: Chimaerické výpravy (1906) és Umění jako kritika života (1906). Mint lirikus a cseh dekadensek legkedveltebb költője. Az 1904-ig folyóiratokban vagy önállóan megjelent verseit két kötetbe összegyüjtve kiadta 1904.: Hovory se smrtí (Csevegések a halállal) és Sodoma cimen. Ezután még megjelent az Endymion (1909) és Ostrov vyhnanců (A számkivetettek szigete 1912) c. verskötete.

Karasicza, 1. a Duna jobboldali kis mellékfolyója; ered Baranya vmegye É.-i részében, a Zengő-hegység D.-i lejtőin fakadó patakokból. Eleinte D.-nek folyik, Illocskánál K.-re fordul és Herczegmároknál torkollik. Hossza kb. 80 km. Alsó részén régebben mocsaras volt, lecsapolására készült 1793. az *Albrecht-K. csatorna* (l. o.). — 2. *K.*, a Duna jobboldali mellékfolyója, ered Verőcze vmegyében (Horvát-Szlavonország), a Papuk-hegység É.-i lejtőin, a Dunával párhuzamosan folyik K.-i irányban, Petrievcin alul torkollik. Hossza 105 km., de a jobbfelől beléömlő s nála jóval nagyobb Vucsinka v. Klokocsevac folyásával hossza 140 km.

Karasjeszenő (azelőtt: *Jaszenova)*, kisk. Temes vm. fehértemplomi j.-ban, (1910) 2212 szerb, német és magyar lak., vasútállomás táviróval, posta- és távbeszélő hivatal.

Karasowsky, *Móric*, lengyel zenei iró, szül. Varsóban 1823 szept. 22., megh. Drezdában 1892 ápr. 20. Lengyelül irt érdemes könyvei: A lengyel opera története (1859); Mozart élete (1868); Chopin ifjusága (1862 és 1869); elterjedtebb a németül irt: Fr. Chopin, sein Leben, seine Werke u. Briefe (2 köt. 1877; 1 kötetté átdolgozva 1878. és 1881.).

Karasszentgyörgy (azelőtt: *Zsurzsova)*, kisk. Krassó-Szörény vm. oraviczabányai j.-ban, (1910) 738 oláh lak., u. p. és u. t. Kákófalva.

Karasutsas, *Joannis*, új-görög költő, szül. Szmirnában 1824 júl. 9., megh. 1873 ápr. 3. 1850. Naupliában, 1852. Athénben gimnáziumi tanár. Jeles költeményeket írt. Nevezetesebb gyüjteményes kötetei: Λύρα (1839), Μοῦσα θηλάζουσα (1840), Ἐθνικαὶ ᾠδαί (1846), Πατριωτικὸν ἀπάνθισμα (1849), Βάρβιτος (1860), Κλεονίκη (elbeszélő költem. 1868).

Kárász (*Carassius*, állat) a Ponty-félék (l. o.) családjába tartozó halnem. Jellemző a csúcsos száj, a bajuszszálak hiánya és mindegyik oldalon egy sorban álló 4—4 torokfog. Egyetlen faja, a *széles K.* (*C. vulgaris* Nils.) ismeretes. Szine tartózkodási helye szerint változik. Rendesen háta zöldesbarna, olykor acélkékes; oldalai sárgarézszinüek; hasa vöröses fehér; feje olajzöld; úszószárnyai vörösek. 20 cm.-nél ritkán hosszabb. Válfajai közül fontosabbak: a *kövi K.* (*C. Gibelio* Bloch.) és a *tottyu-K* (*C. moles* Agass.). Európa középső, északi és keleti részében, továbbá Észak-Ázsiában honos. Hazánkban úgyszólván minden állandó természetü vizben előfordul. Főleg a posványos partu állóvizeket szereti s az olyan piszkos vizben is megél, melyben más halfaj föltétlenül elpusztulna. Június—julius hónapban ivik. Kb. 100,000 petét rak. Pontyokkal gyakran keveredik. Húsa különösen szabad tűz parazsán nyárson sütve nagyon izletes.

Kárász, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 516 magyar lak.; vasúti megállóhely (Kárász-Köblény), táviróállomás, postaügynökség.

Kárász-féle régiséggyüjtemény. E gyüjtemény, mely *Kárász* Géza csongrádvármegyei földbirtokos tulajdona volt, egyike volt a nevezetesebb hazai magángyüjteményeknek. Nem annyira a tárgyak nagy száma, mint a gyüjtő rendkívül finom ízlése által tünt ki. Mindössze 86 darabból állott a gyüjtemény. Ebből hét az őskorra esik, egy az egyiptomi, nyolc a népvándorláskori, kettő a román, kettő a csúcsíves, negyvenkilenc a renaissance, három a rokoko és tizenöt darab a kinai ízlést képviseli. Őskori csoportjának dísze egy spirális fibula, mely különösen jellemzi a magyar csoport leleteit és egy dudoros arany korong, mely rézkorunkra jellemző formájú, híres darabja még egy sodronyos arany diadéma is, melyhez hasonló a magyar nemzeti muzeumban is csak kettő van. A gyüjtemény sajnos, 1890. árverésre került és pedig Londonban s csak kis része került hazai gyüjteményekbe. Ez alkalommal *Diner* József írt róla (Sammlung G. v. Kárász, Budapest 1890).

Karasz-hegység, kb. 2000 m. magasságig emelkedő táblás-hegység a Német-Délnyugatafrika Nama-földjén. Vidékén busmannok laknak. K. folyói az Oranjébe folynak.

Karaszi, Kodavendikjár kisázsiai vilajet szandzsákja, 14500 km²., 389.000 lak. Balykeszri székhellyel.

Karaszkó, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1910) 225 tót lak.; u. p. Kőhegy, u. t. Rimabánya.

Karaszna (azelőtt: *Krásznócz*), kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 513 tót lak., u. p. Pazdics, u. t. Nagymihály.

Karásznó (azelőtt: *Krásznó*), kisk. Trencsén vm. kisuczaújhelyi j.-ban, (1910) 2456 tót lak., vasútállomás postahivatallal, u. t. Csacza.

Karasznyán (azelőtt: *Krasznyan*), kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 566 tót lak., u. p. és u. t. Várna.

Karaszó, kisk. Bihar vmegye tenkei j.-ban, (1910) 1229 oláh lak., u. p. Kisháza, u. t. Sólyom.

Karaszolás, l. *Kaparás*.

Kárászpuszta, Dencsházához tartozó puszta Baranya vmegye szentlőrinczi j.-ban, (1910) 438 magyar lak., vasúti megállóhely (Okorág-Kárászpuszta) posta- és táviróhivatallal.

Kárásztelek, kisk. Szilágy vm. szilágysomlyói j.-ban, (1910) 1832 magyar lak., posta- és távbeszélő hivatal.

Karasztó, kisk. Hunyad vmegye körösbányai j.-ban, (1910) 468 oláh lak., u. p. Birtin, u. t. Körösbánya.

Kara-szu (a. m. fekete víz), a török-tatárok által lakott területeken több folyónak a neve. Így az *Eufrátesz* Ny.-i forrásának (l. o.), *Mesztának* (l. o.) s a Kaspi-tenger egyik öblének.

Karaszu-Bazar, város Tauriszi orosz kormányzóságban, a Karaszu mellett, 15.000 lak., akik közt sok a tatár és örmény; bőrkészítéssel, gyümölcs- és szőllőtermeléssel; élénk gyapju-, nemez-, faggyu-, dohány-, bor- és gyümölcskereskedéssel.

Kárászvarsa v. *dobvarsa*, hálóból kötött varsa két bejáróval, dobszerüen fölpeckelhető.

Karát (*karat*), egyrészt a drágakövek mérésére szolgáló súlyegység, másrészt a nemes fémek finomságának jelzésére régebben használt mérték. Nevének eredetét l. *Ceratonia* és *Erythrina* alatt. Súlya különböző országokban különböző értékeket mutat. Általában 0·205 grammnak felel meg. Ausztria-Magyarországban 0.2061 g., Németországban 0·2055 g., Franciaországban 0·2059 g., Angliában 0·2053 g., stb.

Karatag, város Bokhara K.-i részében, az Amu-Darja egy mellékfolyója mellett, kb. 4000 lak. 1907 okt. 21. földrengés pusztította el a várost és 3000 ember életét vesztette.

Karatas *Plum.* (növ.), a Bromeliaceae család génusza Ny.-Indiában, 2—3 fajjal. A *K. Plumieri* Morr. (Bromelia K. Jacq., rostos ananász) termése ehető, ezért másutt is, pl. Braziliában termesztik. Leveléből Dél- és Közép-Amerikában fehéres, meglehetősen fényes rostot nyernek, mely a kereskedelembe *silkgrass* (selyemfü) név alatt kerül.

Karatatárok, l. *Nogájok*.

Karategin, Kelet-Turkesztánnak 1887 óta Bokhara khánsághoz tartozó tartománya a Pamir ÉK.-i végében, az Alai-tagh, Transz-Alai, Darvaz és Hisszar között, 21,535 km² területtel és mintegy 100,000 tadzsik, özbég és kirgiz lakossal. A hegyekkel takart országot a Kiszil-szu, alsó részeiben Szurkhnak nevezett folyó öntözi. Klímája zord. A hegyoldalakon igen jó legelők vannak, a völgyekben kevés gabonát, dohányt, kendert, dinnyét, sőt pamutot is termesztenek. A bokharai khán fenhatósága alatt álló fejedelem a Szurkh-ab jobbpartján a körülbelül 340 házból álló Garm (vagy Harm) nevű faluban lakik.

Kara-tenger, az Északi-Jegestenger egyik része Novaja-Szemlya, Vajgács-sziget és Szibíria ÉNy.-i partjai közt. Ny.-i és DNy.-i irányban a Barenttengerbe vezetnek belőle a következő utak: a

Matocskin-sar, *Kara-szoros* s a Jugor-sar vagy Jugorszki-sar. Nevét az Uralból jövő Kara-folyótól nyerte, amely beléje ömlik. Mélysége átlag 30—90 m., csak Novaja-Szemlya körül nyúlik le 500 m.-ig, partjain sarkvidéki flóra van, igen változatos faunával. Az év nagy részében jéggel borított a K., sőt Ny.-i része csak nagy ritkán nincs befagyva. Először Johannesen norvég utazó járta be minden irányban 1869. Később Nordenskjöld (1875) után remélték, hogy ez az út kedvező lesz a szibiriai kereskedelem számára, de a jégviszonyok minden tervet meghiusítottak. Nem igazi tenger, mert nagy mélységei nincsenek, csak a kontinens talapzatán van, tehát még ahhoz tartozik.

Karátföld, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 708 magyar lak.; u. p. Gerse, u. t. Vasvár.

Karathéodory, *Iszkender pasa*, török államférfiú, szül. Konstantinápolyban 1833 júl. 20., megh. u. o. 1906 jan. 27. 1878-ban kinevezték pasának s a berlini kongresszuson Törökország első meghatalmazottja volt. 1878 dec.—1879 júl. a külügyminisztérium élén állott. 1885-ben Számosz sziget fejedelmének nevezték ki, de 1894. le kellett mondania. 1895-ben Kréta kormányzója lett s ez állását az 1896-iki felkeléskor hagyta el.

Karatnavolál, nagyk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 1421 magyar lak.; u. p. Torja, u. t. Kézdivásárhely.

Karatova, város, l. *Kratovo*.

Karátson *Lajos (ivándai)*, államtitkár a honvédelmi minisztériumban, szül. Aradon 1853 okt. 21-én. Középiskoláit Budapesten, jogi tanulmányait Pozsonyban és Kassán végezte. Államszolgálatát mint joggyakornok kezdte meg a budapesti törvényszéknél 1876. 1878-ban tiszteletbeli segédfogalmazóvá nevezték ki a honvédelmi minisztériumba; 1904. miniszteri tanácsos, 1910. államtitkár lett. 1910-ben a verseczi kerületben munkapárti programmal országgyűlési képviselővé választották.

Karátsonyi-*család (beodrai gróf)*, magyar grófi család; 1718. *K. Tivadar* kapta címeres nemeslevelét. *K. Guido* főrend, v. b. t. tanácsos, szül. 1817 aug. 7., megh. Buziáson 1885 szept. 15. K. Lajos és Starhemberg Ida grófnő fia. 1858-ban osztrák, 1874. magyar grófságra emeltetett. Leginkább nagyhírű alapítványai által tette nevét ismeretessé. A Magyar Tudományos Akadémiának különböző irodalmi célokra 40,000 frtos alapítványt tett; Rudolf trónörökös születése alkalmából pedig 100,000 frtos jótékonycélú alapítványa folytán lett neve országszerte ismeretes; 1881. az «erénydíjat» létesítette 20,000 forinttal, mely a franciaországi erénydíjak mintájára vagyontalan, de jó erkölcsű leányok kiházasítását célozza Solymáron és Vörösvárt. Felesége puhói és csókai *Marczibányi* Mária volt (szül. 1834., megh. 1876.) Fiai: *K. Aladár* gróf (szül. 1859 febr. 28.) cs. és kir. kamarás és *K. Jenő* gróf (szül. 1861), v. b. t. t., cs. és kir. kamarás, országgyűlési képviselő, főrendiházi tag, a Budapesti Önkéntes Mentő-Egyesület elnöke; neje gróf *Andrássy* Karolin, gróf Andrássy Manó leánya.

Karátsonyi-alapítvány. *Karátsonyi* Guido gr. 1858 márc. 30. 10,000 forintot adott az Akadémiának oly célból, hogy az összeg kamatai a legjobb szindarab szerzőjének adassanak ki. Ezt a 200 arany jutalomdíjat két-két évenként tűzik ki. A pályaműveket minden második, páratlan számú év szept. 30-ikáig kell beadni. A jutalomért fölváltva komoly drámai művek s vigjátékok pályázhatnak. A jutalmat a viszonylag legjobb mű csak akkor kapja meg, ha egyszersmind drámai, szini és nyelvi tekintetben is kitüntetésre méltó; ilyennek híján a kétszáz aranyat a legközelebbi jutalomdíjhoz csatolják. Ha a jutalom másodízben sem adható ki, a 400 arany drámák utólagos jutalmazására, dramaturgiai művek vagy drámafordítások kiadására marad.

Karátsonyifalva, nagyk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1910) 1026 német és magyar lak.; postaügynökség, u. t. Bánlak.

Karátsonyiliget, nagyk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1910) 1065 szerb és oláh lak.; u. p. és u. t. Bánlak.

Karaul, l. *Karakol*.

Karaván, v. törökösebben *kerván*, perzsa eredetü szó (tkp. a. m. a kereskedelem védelme), Elő- és Közép-Ázsiában, valamint Afrikában, ahol veszedelmes egyedül utazni, az egymás kölcsönös segítségére és megvédésére alakult zarándok v. kereskedelmi utazó társaságok neve. A K. feje a *kerván-basi*. *K.-szeráj* vagyis *kervánszeráj*, török megszálló, vendégfogadó. Alig van török helység, ahol ilyen épület ne volna. Az idegenek lakóhelyet, esetleg eledelt is kapnak benne. A *kerván jildizi* vagyis K.-csillag a *Venus* csillag török elnevezése.

Karavankák, a Keleti-Alpok mészkőzónájának egy része, a Karni-Alpok folytatása, keleten az Ivanscsica-hegységhez csatlakozik. Legmagasabb pontjai: Stou (2239 m.), Vertača (2179 m.), Mittagskogel (2144 m.), Hochobir (2141 m.), Kosutta (2135 m.), Storschitz (2134 m.), Petzen (2124 m.). Az 1370 m. magas Loibl-hágón vezet át rajta a klagenfurt-laibachi-út. 1906 okt. 1-én nyitották meg a *Karavanka-vasutat*, amely a Bécs-Triesztet közti forgalmat lebonyolító vonalak egyike.

Karaván-kereskedelem, l. *Kereskedelem*.

Karaván-szeráj, l. *Karaván*.

Karaván-tea, l. *Teanövény*.

Karavella (spany. *carabéla)*, a XV. és XVI. sz.-ban leginkább a spanyolok és portugálok által használt kisméretü vitorláshajók. A carabéla redonda kereszt- s a carabéla latina sudár- (él-) vitorlákkal volt ellátva. A hajózás történelmi fejlődése szempontjából a legnevezetesebbek Kolumbus K.-i. (Ezeknek leírását l. a Pólában megjelenő Mittheilungen aus dem Gebiet des Seewesens című folyóirat 1891. és 1892. évfolyamában).

Karavelov, *Petko*, bolgár államférfi, szül. Koprivščicában 1845., megh. Szófiában 1903 febr. 7. Tanulmányait Moszkvában és Dorpatban végezte, azután tanár volt Poltavában és Filippopolban. Az 1877-iki orosz-török háború kitörésekor Viddin helyettes kormányzója lett. 1879. a tirnovoi nemzetgyűlésbe választották s mint annak alelnöke vett részt az alkotmány kidolgozásában. 1880-ban Cankov kabinetjében pénzügyminiszter volt, 1881. pedig ő maga került a kormány élére. 1884-ben a

szobranje elnöke, majd ismét miniszterelnök lett. Nagy része volt ezutan a keletruméliai forradalom előidézésében. Battenberg Sándor fejedelem bukása után ő is visszalépett, de Mutkurovval és Sztambulovval együtt tagja lett a régensségnek (1886 szept.-nov.). Oroszerzelmei miatt Sztambulov kormánya alatt üldözésnek volt kitéve s 1892. összeesküvés miatt több évi fogságra itélték, melyből 1895. szabadult ki. Ezután sokáig visszavonult a politikai élettől, míg 1901. márc. Ferdinánd fejedelem újból kormányra hívta. De mivel Bulgária pénzügyeit nem tudta rendbe hozni, 1902 jan. lemondott.

Karavukova, község, l. *Bácsordas*.

Karazin, *Nikolaj Nikolajevics*, orosz író és rajzoló, szül. 1842., megh. 1908 dec. 19. (6.) Szt.-Pétervárott. 1863—64-ben részt vett a lengyel fölkelők ellen vívott csatákban, 1865—1871. pedig a turkesztáni hadjáratokban, azután egészen az illusztráló rajzolásra adta magát. Ezenkívül mint belletrista is kitűnt. Különösen kedvelt regénye: V porochovom dymu (Puskapor-füstben, regény 2 kötetben, Szent-Pétervár 1879). Egyéb művei: Iz russkoj žizńi (Az orosz életből, rajz-album); Dvonogij volk (A kétlábú farkas). Magyarul megjelent tőle *Ambrozovics* Dezső fordításában: A kétlábú farkas (Budapest 1899) és A nádasban (regény, u. o. 1904).

Karbamid, *carbonylamid, ureum, hugyany, húgyanyag*: $CO(NH_2)_2$. Szintelen, szagtalan négyzetes oszlopok vagy tűk; hideg víz egyenlő súlyrészében oldható, forró vízben csaknem minden viszony szerint oldható. Oldata semleges kémhatású és a salétromhoz hasonló hűtő ízű. Az oldat nem vezeti az elektromosságot, vagyis a K. nem elektrolit. A K. oldható borszeszben is, éterben és kloroformban azonban nem. Fajsúlya 1·328. A K. 132°-on olvad, magasabb hőmérsékleten (150—160°-on) bomlik, ammonia, cianursav, melanursav és biuret (allofansavamid) keletkezik belőle. A biuret a többi anyagokból forró vízzel kioldható és ez oldat néhány csepp rézgálicoldattal és lúgfölösleggel elegyítve hagymavörös, sok rézsó jelenlétében ibolyaszínt ölt. E reakciót — az ú. n. biuret-reakciót — a K. felismerésére értékesitik. A K. vizes oldatban forraláskor lassanként ammoniumkarbonáttá változik. A változás gyorsan megy végbe, ha az oldatot zárt csőben 100° fölé hevítjük. Az ammoniumkarbonát keletkezése folytán az oldat lúgos kémhatású lesz. A húgyban oldott K. is hasonló változást szenved a húgy rothadásakor egy mikroorganizmus, a mikrococcus ureae hatására, mely a levegőből jut a húgyba és abban a rothadás folyamán nagymértékben elszaporodik. A rothadt húgyot leszűrve, a mikroorganizmusok a papiroson visszamaradnak és megszárítás után e papirost a K. érzékeny kémlőszeréül használhatjuk. Ha u. i. ilyen papiros-csíkot K.-ot tartalmazó oldatba mártunk, a keletkező ammoniumkarbonáttól az oldat lúgos kémhatásuvá válik. A K. levegőn v. oxigénben hevítve nitrogéngáz kiválása közben elég vízzé és széndioxiddá. Erélyes oxidáló anyagok is hasonló bomlását hozzák létre. Így lúgos nátriumhipobromit-oldat

$$CO(NH_2)_2 + 3NaBrO = CO_2 + 2H_2O + N_2 + 3NaBr$$

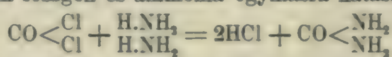
egyenlet szerint belőle a nitrogént gáz alakjában szabaddá teszi. A keletkezett gáz térfogatából — mivel a lúgos oldat a széndioxidgázt elnyeli — megállapithatjuk a K. mennyiségét. E reakción alapszik a húgy K.-tartalmának meghatározása *Knop-Hüfner* eljárása szerint. A K. úgy savakkal, mint bázisokkal, valamint sókkal is egyesül. Jellemző e vegyületek közül a *salétromsavas K.*, $CO(NH_2)_2HNO_3$, mely vízben kevéssé oldódik, miért is K. töményebb oldatából tömény salétromsav hozzáadására e vegyület kristályosan kiválik. Forró K.-oldatból merkurioxiddal sárgás-fehér, $CO(NH_2)_2HgO$ összetételű vegyület válik ki. Konyhasóval a $CO(NH_2)_2.NaCl.H_2O$ összetételű vegyületet alkotja. E vegyület gyakran képződik a húgy beszáradásakor. K. higított langyos oldatához merkurinitrát-oldatot elegyítve,

$$2CO(NH_2)_2,Hg(NO_3)_2,3HgO$$

összetételű fehér csapadék válik ki. E vegyület képződésén alapszik *Liebig* módszere a húgy K.-tartalmának meghatározására.

K. keletkezik ciánsavas ammoniumból izomer átalakulás folytán, ha ennek vizes oldatát szárazra párologtatják. E szintézis — melyet *Wöhler* 1828. állapított meg — azért fontos, mert ez volt az első eset, hogy élő szervezetben képződő vegyületet mesterségesen is állítottak elő. K. keletkezik foszgén és ammonia egymásra hatásakor:

$$CO<^{Cl}_{Cl} + {H.NH_2 \atop H.NH_2} = 2HCl + CO<^{NH_2}_{NH_2}$$

foszgén ammonia sósav karbamid

A sósav az ammonia fölöslegével szalmiákká egyesül. A K. e képződési módjából biztos következtetést vonhatunk szerkezetére. A K. az emlősállatok, a madarak és a hüllők húgyában fordul elő, főalkotórésze különösen a húsevők húgyának. Az ember által 24 óra alatt kiürített húgy, vegyes táplálkozás mellett 30—40 gr. K.-ot tartalmaz. K. előfordul kisebb mennyiségben a szervezet többi nedveiben is, pl. a szem nedvében, az izzadságban, a nyálban, az epében, a tejben, a vérben, a limfában, a magzatvízben stb. Húgyból a K.-ot következőleg állítják elő: a szirupsűrűre bepárologtatott húgyot tömény salétromsavval elegyítik és a kristályosan leváló salétromsavas K.-ot báriumkarbonáttal elbontják. A K.-ot a keletkező báriumnitráttól úgy választják el, hogy a szárazra párologtatott oldat maradékát tömény szesszel kivonják, melyben a K. oldódik, a báriumnitrát pedig nem. A szeszes oldatot besűrítve, abból kihüléskor a K. kikristályosodik. A K.-ot a húgyban 1773. *Ronelle* ismerte fel; tisztán 1790. *Fourcroy* és *Vauquelin* állították elő. Összetételét *Liebig* és *Wöhler* állapították meg.

Karbamidsavklorid, *aminoformilklorid*:

$$Cl-CO-NH_2$$

Rendkívül átható szagú, szintelen folyadék vagy kristályos test; 61—62°-on desztillál, de részben el is bomlik ciánsavra és sósavra. Az előbbi javarésze ciameliddé polimerizálódik. Keletkezik, ha foszgént felhevített szalmiákon vezetünk át.

Karbaminsav, *amidoszénsav*, $H_2N.COOH$, szabad állapotban nem ismeretes, de sói: az *amidokarbonátok* v. *karbamátok*, úgyszintén eszterei: az ú. n. *uretánok* ismeretesek. Ilyen sója pl. az *ammoniumkarbamát* (l. o.) $H_2N.COO.NH_4$, az árusított

ammoniumkarbonát egyik alkotórésze; esztere pl. a *K.-as etil* $H_2N,COO.C_2H_5$, amely *urethan* néven altató gyógyszerül is használatos.

Karbanil, l. *Fenilizocianát.*

Karbanilsav, l. *Fenilkarbamidsav.*

Kárbau *(Buffelus bubalus* L. subsp. *kerabau* Nehring, állat), l. *Kerabau.*

Karbazol *(difenilénimid):* $C_{12}H_9N$, a nyers antracénban fordul elő.

Kárbecslés, *kárbecslő*, l. *Biztosítás.*

Karbidok, fémeknek szénnel létesített vegyületei; akkor keletkeznek, ha fémoxidot szénnel nagyon magas hőmérsékletre hevítünk. Nagyon kemények és nehezen olvaszthatók, némely karbid vízzel v. savval szénhidrogént fejleszt. Fontosabb K.: a kalciumkarbid, vaskarbid, báriumkarbid, sziliciumkarbid.

Karbilaminek, l. *Alkilcianidok.*

Karbiloxim a. m. durranósav (l. o.).

Karbimid vagy *karbonilimid*, l. *Ciánsavak és sóik.*

Karbin *(Charbin)*, kinai város Mandzsuriában a Szungari partján, a K.-szibíriai mandzsu vasút csomópontja, innen ágazik el Port-Arturba és Vladivosztokba a vasút. Az oroszok Alekszejev főparancsnokkal idehelyezték főhadiszállásukat az orosz-japáni háborúban 1904 febr. 22., amikor Port-Arturtól a japániak szorongatása miatt visszavonulni voltak kénytelenek. Vasúti csomópont lévén, jelentősége mindinkább emelkedik. Lakossága kb. 30,000-re tehető.

Karbinol, a Kolbe-féle alkohol-nevezéktan szerint a metilalkohol neve.

Kárbiró, l. *Kárhász.*

Karbitz *(Chabořovice)*, város Aussig csehországi kerületi kapitányságban, az Érc-hegység lábánál, (1910) 6139 német lak., barnaszénbányákkal, vegyészeti gyárral.

Kárbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Karboazotin, l. *Robbanó szerek.*

Karbociklusos vegyületek, l. *Aromás vegyületek.*

Karbodinamit, l. *Robbanó szerek.*

Karbol *(carbol)* a. m. karbolsav (l. o.).

Karbolglicerin, karbolsavnak glicerinben való 2—10-%-os oldata. Kis területeken alkalmazott erélyes fertőtlenítő szer, amely egyszersmind érzéstelenít is. A karbolsav maró hatását a glicerin enyhíti.

Karbolineum, kőszén-kátrányolajból (antracén-olajból) készített dezinficiáló anyag, melyet különösen fa megóvására használnak.

Karbolizmus a. m. karbolmérgezés, l. *Karbolsav.*

Karbolmérgezés, l. *Karbolsav.*

Karbolos géz (gaze), l. *Karbolsav.*

Karbolsav, *fenol, benzofenol, oxibenzol, fenilalkohol, fenilsav, karbol, acidum carbolicum, acidum phenylicum:* $C_6H_5.OH$. Színtelen, 42°-on olvadó, higroszkópos jellemző szagú kristály-tűk. 183°-on forr és bomlás nélkül desztillálható, $d_{15} = 1\cdot066$. Kevés vízzel a K. színtelen folyadékká folyik szét, mert +16°-on olvadó hidrátja $(C_6H_5\text{-}OH)_2H_2O$ keletkezik. Az így folyósított K. a gyógyszerkönyvben is hivatalos *acidum carbolicum liquefactum* néven. Készítésére 1000 gr. K.-hoz 100 gr. vizet adnak és langyos helyen addig tartják a keveréket, míg a K. elfolyósodik. Könnyebben kezelhető az expediciónál, mint a kristályos K. 1 gr. K.-nak 1·1 gr. acid. carb. liquefactum felel meg. Ha a K.-hoz több vizet adunk, két réteg keletkezik, melyek közül az alsó vízzel telített K., a felső K.-val telített víz. A vízmennyiséget addig szaporítva, míg 1 sr. K.-ra 15 sr. víz jut, a K. feloldódik. A K. alkohollal, éterrel, kloroformmal, zsíros és éteres olajokkal minden viszony szerint elegyíthető. Hideg petroleuméterben kevéssé oldódik, azért ebből az oldószerből jól kristályosítható. K. klorálhidráttal, thimollal, kámforral eldörzsölve elfolyósodik. Tiszta K. levegőtől elzárva változás nélkül eltartható, levegőn azonban kis mértékben oxidálódik, pirokatechin és kinon keletkezik, miközben vörös színűvé válik. Hosszabb idő alatt annyi nedvességet vesz fel a levegőből, hogy vöröses színű folyadékká folyik szét. Nyitott edényből a K. lassanként elpárolog. Gőze meggyújtható; kormozó és világító lánggal ég. Alkálifémhidrooxidokban jól oldódik, mert ezekkel mint sav sókat, *fenolátokat* alkot, melyek vízben jól oldódnak. A lúgos oldat a levegőn oxidáció folytán hamarosan megbarnul. Tömény kénsavban a K. oldódik és lassanként szulfósav keletkezik belőle; salétromsav hatására *nitrofenolok*, klór hatására *klórfenolok* keletkeznek. Bróm hatására a K. igen híg oldatából is sárgásfehér, pelyhes csapadék alakjában *tribromfenol* válik le. E reakciót a K. mennyiségi meghatározására is használják. K.-oldat ferriklorid-oldattól ibolyás-kék színű lesz. E reakcióval a K. még 1 : 1000 hígításban is felismerhető.

Az ipar nagymennyiségű K.-at használ festékek, szalicilsav, pikrinsav, fenacetin stb. előállítására. K. nagyobb mennyiségben fordul elő a kőszénkátrányban, kisebb mennyiségben a fa- és barnaszénkátrányban. Kis mennyisége a növényevők húgyában, úgyszintén az emberi húgyban is (kénsavhoz kötve) előfordul. A K. ipari előállítására a kőszénkátrányból nyert, 170—200°-on desztilláló *karbol-olajat* használják. Ebből tömény nátronlúggal a K.-at és a többi fenolokat kioldják, míg a szénhidrogének és gyantás anyagok visszamaradnak. A vizes oldatot a fel nem oldódott olajos résztől elválasztva, a fenolátok elbontására sósavat adnak hozzá. Első sorban a K. homologjai válnak ki, melyeket eltávolítva, újabb savhozzáadással a K.-at választják le. Az így nyert olajat desztillációval tisztítják, a 180—190°-on átmenő részt külön fogják fel és hűvös helyen kristályosodásig hagyják. A meg nem szilárduló részt a kristályokról leöntik és ezeket ismételt desztillációval tisztítják. Tisztítás céljából petroleuméterből is szokták a K.-at átkristályosítani. E készítményt *phenolum absolutum* néven hozzák forgalomba és pedig apró kristályok alakjában. A K. közönségesen kristálytömbök alakjában kerül forgalomba. 1889. óta mesterségesen is állítanak elő K.-at benzolszulfosavból, azt káliumhidroxiddal összeolvasztva és *phenolum syntheticum* néven hozzák forgalomba.

A K.-at 1839. *Runge* fedezte fel a kőszénkátrányban. Tisztán 1840. *Laurent* állította elő.

Gyárilag 1859. először *Crace-Calvert* állította elő. Mint antiszeptikumot 1867. *Lister* alkalmazta először sebészi műtéteknél.

A K. a fehérjét megalvasztja. Ha élő szövetekre kerül, az alkalmazás helyén még 2—3%-os oldatokban is izgat, később érzéstelenít, töményen pedig mar és száraz fehér, megbarnuló pörkösödést okoz, de nem pusztít mélyen. Ezért K.-at ivó öngyilkosoknál gyomorátfúródástól, utólagosan fejlődő heges szűkületektől nem kell tartani. Míg állatoknál előbb heves izgalmi tüneteket, görcsöket okoz, addig embernél alig vannak görcsök, azonnal szédülés, ájulás áll be, miközben csendes delirium, szapora légzés, izzadás, nyáladzás, hőcsökkenés észlelhető. Végül teljes bénaság, öntudatlanság között a szembogár kerekre tágul és beáll a fuladásos halál. Mérgezés esetén legjobb a gyomrot kimosni (még akkor is, ha sebről történt a mérgezés). Kénsavas sókat, cukormeszet is szoktak nyujtani, hogy a K.-at megkösse a szervezetben. A többi fenol-természetű anyag is mind a K.-hoz hasonló mérgezést okoz, de enyhébb, elhúzódóbb lefolyásút. A K. ép bőrön át is felszívódik, karbol-fürdőket tehát óvatosan alkalmazzunk. Még gyorsabban szívódik fel gyuladt, felvakart bőrről, nyálkahártyákról, sebekről, sebüregekből és sokszor halálos mérgezésre vezethet. Az ily mérgezések főfájással, nyugtalansággal, öklöndözéssel, hányással kezdődnek, a betegek elgyengülnek, fáznak, remegnek, s ha a kötést gyorsan el nem távolítjuk, hamar rosszabbra fordul állapotuk.

A K.-at belsőleg ritkán rendelik makacs bőrbántalmak esetén 0·05 g.-os labdacsokban; gyuladt izületeken bőr alá fecskendezve 0·01—0·02 g. jó fájdalomcsillapító; kenőcsben, borogatásban (1—2%) jól csillapítja a kínzó viszketést. Mint *sebészi antiszeptikumot* Lister honosította meg 1867.; ma erősebb és kevésbbé mérges dezinficiensekkel rendelkezünk. Műszerek sterilen tartására 5%-os, sebmosásra 2—3%-os vizes oldatát használják. Karbolos kötések alatt könnyen elhalnak az ujjpercek, sőt végtagok is, főleg öreg egyéneken. A tömény K.-at fekélyek (lágysanker) edzésére használják. Hivatalos a *kristályos K.*, a 10%-nyi vízzel *elfolyósított K.*, a *karbolvíz* (2%), a *karbolgaze* (5%). A közönség a K-at. fénykora óta (1867—1885.) még ma is szívesen használja sebdezinficiálásra, azonban rendszerint sokkalta többet árt vele, mint amennyit használ. Használják még a karbolvattát, a karbolszappant.

Karbolvatta, l. *Karbolsav*.

Karbolvíz, karbolsav 3—5%-os vizes oldata, meglehetősen elavult fertőtlenítő szer. L. még *Karbolsav*.

Karbon (geol.), l. *Karbonszisztéma*.

Karbonád (franc.), bordákon levő hús, melyet a marhánál *rostélyos*-nak, a borjunál *bordaszelet*-nek, a disznónál *karaj*-nak nevezünk; párolva, sülve és kirántva eszik.

Karbonado (ásv.), l. *Gyémánt*.

Karbonárik, l. *Carbonari*.

Karbonátok, a szénsav sói. A szénsav H_2CO_3 kétféle sót alkot aszerint, amint mindakét H-gyöke v. csak az egyik van fémes gyökkel helyettesítve; az előbbiek a *szabályos-K.* pl. K_2CO_3 szab. káliumkarbonát; az utóbbiak a *savanyú-* vagy *hidro-K.* pl. $KHCO_3$ káliumhidrokarbonát. A szénsavat monoxihangyasavnak tekintve, a hidro-K. primér, a szabályos-K. pedig szekundér sók. Számos bázisos karbonát is ismeretes. A szabályos-K. közül vízben csak a lúgfémek karbonátjai oldhatók; oldatuk hidrolizis folytán lúgos kémlőhatású. A hidro-K. vízben kissé nehezebben oldható kristályos sók, oldatuk alig lúgos; szilárd állapotban csak az alkálifémek hidrokarbonátjai ismeretesek, a többi csak vizes oldatban. A K.-ból savak pezsgés közben széndioxidot fejlesztenek. Az alkálifémek karbonátjai tűzállóak, a többi fém karbonátjai izzításkor széndioxidra és fémoxidra bomlanak; a hidro-K. már oldatuk forralásakor is elbomlanak. K. keletkeznek bázisokból szénsav hatására; az oldhatatlan K.-at az illető fémsó oldatából lúgfémkarbonáttal való lecsapással állítják elő. K. keletkeznek karbonsavak lúgfémsóinak izzításakor is. A K. a természetben igen elterjedtek; így pl. a kalciumkarbonát mészkő, márvány, kréta alakjában v. magnéziumkarbonáttal együtt, mint dolomit, hegységeket is alkot.

Karbonflóra, l. *Karbonszisztéma*.

Karbonformáció (geol.), l. *Karbonszisztéma*.

Karbonidok a. m. szénvegyületek v. organikus vegyületek.

Karbonil (CO), összetett kétvegyértékű negatív gyök.

Karbonilimid v. *karbimid* a. m. ciánsav, l. *Ciánsavak és sóik*.

Karbonilklorid, l. *Szénoxiklorid*.

Karbonilszulfid, *szénoxiszulfid*: COS. Színtelen, íztelen és szagtalan gáz. Sl=2·1046. Körülbelül egyenlő térfogatu vízben oldódik. Krit. hőmérséklete 105°. Szilárd széndioxid és alkohol elegyével színtelen, mozgékony, nagy fénytörőképességű, —53°-on forró folyadékká sűrűsödik. Parázzsal égő gyujtószáltól lángralobban és kékes lánggal elég széndioxiddá és kéndioxiddá. A magas éghőmérséklet következtében a gáz részben el is bomlik és kén válik ki belőle. Vizes oldatban lassacskán elbomlik széndioxidra és kénhidrogénre, vagyis oldata egy idő mulva kénhidrogén-szagú lesz. Ugyanez oknál fogva, ha a gázt megszagoljuk, a nyálkahártyák nedvességétől elbomlik a gáz és rövid idő mulva érezzük a kénhidrogén szagát. Lúgos oldatban gyorsan karbonáttá és szulfiddá változik. A mondottakból érthető, hogy a K. frissen készült savanyú oldata ezüst-, réz- v. ólomsóval nem ad csapadékot, de lúgos oldatban azonnal barnásfekete szulfid válik ki. E reakcióval a K. a kénhidrogéntől megkülönböztethető. Levegővel belélegezve néhány másodperc multán szédülést, fülzúgást okoz. Huzamosabb idő multán a tüdőben és agyban vérbőséget, a hörgőkben vérkiömlést és nemsokára halált okoz. K. keletkezik, ha szénoxid és kéngőz elegyét izzó csövön átvezetjük (Than), továbbá ha 260—280°-on foszgén-gőzt kadmiumszulfidon átvezetünk (Nuricsán). Előállítására káliumtiocianát hidegen telített oldatát mérsékelten higított kénsavval elegyítjük, ekkor hidrogéntiocianát, majd ebből ammoniumhidroszulfát és K. keletkezik:

$$HNCS + H_2O + H_2SO_4 = (H_4N)HSO_4 + COS$$

A K. előfordul a harkányi és margitszigeti hévforrásokban és úgy látszik a parádi hideg kénesforrásokban is. *Than* Károly fedezte fel 1867.

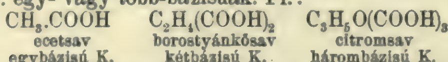
Karbonit, l. *Robbanó szerek*.

Karbonium, l. *Szén*.

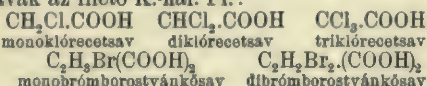
Karbonizálás, l. *Szenesítés*.

Karbonrendszer (geol.), l. *Karbonszisztéma*.

Karbonsavak. Igy nevezik az organikus savaknak rendkívül nagy csoportját. E savak jellemző csoportja az egyvegyértékű *karboxilgyök*: COOH és ennek számától függően lehetnek a K. egy- vagy több-bázisuak. Pl.:

A K. karboxilgyökében a hidrogénatom fémmel helyettesíthető s ekkor sók keletkeznek. A szénhez kapcsolt hidrogénatomok azonban közvetlenül csak negativ gyökökkel (legkönnyebben haloidokkal) helyettesíthetők, amikor olyan származékok keletkeznek, amelyek (minthogy bennök a negativ gyökök száma szaporodott) jóval erősebb savak az illető K.-nál. Pl.:

A különféle K., úgyszintén a sóik is nagyon fontos szerepet játszanak az iparban, háztartásban, az orvosi gyakorlatban stb.

Karbonszisztéma (*kőszénszisztéma*, geol.; *öt képmelléklettel*). A Föld ókorának, v. első korának (palaeozoikumnak) az a szisztémája, amely a kor rétegcsoportjának teljes kifejlődése mellett a devon-szisztémára telepszik, fölötte pedig a perm-szisztéma kőzetei következnek. A K. elnevezését azoktól a gazdag kőszén- és antracit-telepektől nyerte, amelyek rétegei közé települve előfordulnak azon a területen, ahol a képződményt először tanulmányozták. Régebben azt hitték, hogy kőszén csakis a K. rétegei közt található; ma tudjuk, hogy más korszak rétegei közt is vannak kőszéntelepek, de egyikben sem olyan jelentős mennyiségben, mint a K.-ban. Két fő jellemvonása van a K.-nak. Egyik a kőszénnek említett nagytömegű előfordulása, a másik a szenet kisérő rétegekben előforduló kövült szervezetek közül az edényes virágtalan növények hatalmas szereplése. A K.-t két részre osztjuk, alsó és felső K.-ra. A kettő között Közép-Európában, Észak-Amerikában és Tibetben hatalmas hegység gyürődött fel, az ú. n. armorikai és variszkuszi hegyrendszer. Úgy az alsó, mint a felső K. kőzettanilag többféle fáciesben lehet kifejlődve.

Az alsó K. sokszor hatalmas, tengeri eredetü mészkőből áll, amit «hegyi mészkő»-nek, vagy «szénmészkő»-nek is neveznek (Anglia, Belgium, Észak-Amerika). Másutt sötétszínű agyagpalák képződtek, amelyek egyrésze a bennök lelt kövületek alapján mélytengeriek, mások sekélytengeriek, v. parti képződésüek (Devonshire, Rajnavidék, Észak-Amerika). Az utóbbiakat, amelyekben homokkő és mészkőrétegek is előfordulnak, *Kulmnak* nevezik. De helytelenül ezt az elnevezést az alsó K. összes palás kőzeteire is alkalmazni szokták. A tengerpartokon és lagunákban ebben az időben homokkövek és konglomerátumok képződtek. Az alsó K.-ban kőszén Európa és Ázsia területén csak igen kevés képződött.

A felső K. Az intrakarbon hegygyürődés után Nyugati és Közép-Európa területének nagy részéről visszaszorult a tenger s Angliától Sziléziáig édesvizi mocsarak sorozata képződött. Ezekben a mocsarakban, amiket a tenger időnkint el-elöntött, rendkívül dúsan fejlődtek az edényes kryptogámok s ezek szolgáltatták a szénképződéshez az anyagot. A szénképződés többszörösen megismétlődött egy-egy medencében, miután édesvizi eredetü homok, kavics és agyag lerakodása v. a tenger benyomulása és tengeri üledékek lerakodása a szénképződést meg-megszakította. Néhol a felső K. részében a tengeri üledékek szerepelnek megint, mint pl. az orosz Donec medencében, sőt helyenkint az alsó K.-beli mészkő változatlanul folytatódhatik a felső K.-ban is ugyanilyen mészkőben. Ez esetben a kövületek (főleg fusulinák, schwagerinák, brachiopodák) tájékoztatnak a mészkő felső K. volta felől. A legfontosabb szenet tartalmazó területek: Anglia, Németország, északnyugati Franciaország, Belgium, Oroszország, Ausztriában Cseh-, Morvaország és Szilézia, hazánkban Krassó-Szörény vármegyében Szákul és Újbánya, a Ruhr medencében (Németország) 176 telep van, amely utóbbiak közül 70 fejtésre érdemes. Az Északamerikai Egyesült-Államokban, továbbá Kínában nagykiterjedésű és gazdag szénterületek vannak.

A K.-képződmények hazánkban és az Alpok területén is nagy kiterjedésben vannak meg. Hazánkban az alsó K. megvan a Szepes-Gömöri Érczhegységben, hol agyagpalák, kvarcitok és mészkövek szerepelnek. Ezekkel a kőzetekkel kapcsolatban porfiroidok és ú. n. zöld palák fordulnak elő, amelyek nem egyebek, mint egykori kvarcos porfirok és dioritok, amelyek a hegygyürődés következtében erősen préselődtek.

Az alsó K. kőzetei érceket tartalmaznak s az alsó K. felső részében Dobsina mellett kövületek is előfordulnak, egyebek közt az eddigelé egyetlen magyar trilobita: a *Griffithides dobsinensis*. A felső K. a Szepes-Gömöri Érczhegységben homokkövekből, konglomerátumból és tarkaszinű palákból áll. Megvan a K. a Zempléni szigethegységben, azután Szendrő és Edelény vidékén, végül a borsodi Bükk-hegységben, amelynek kitünő K.-beli agyagpaláit azelőtt fedőpalaként fejtették. Délen a Krassó-Szörényi hegységben fordul elő a K. és pedig a tengeri kövületes alsó K.-mészkő Somosréve vidékén és a terresztrikus-limnikus jellegű felső K. Resiczabánya, Szákul és Újbánya vidékén, ahol kitünő kőszén fordul elő a homokkő és agyagpala rétegek között. Ugyanitt igen szép növénynyomok fordulnak elő.

A K. *növényvilágában* az *edényes kryptogámok* a legnagyobb fejlettségüket érik el; a phanerogám növények közül csak kevés *gymnosperma* élt még ekkor. A virágtalanok közül gyakoriak a *páfrányok (Sphenopteris, Pecopteris, Neuropteris* stb.), *a zsurlók*, amelyek közül legfontosabbak voltak a *calamitesek*. Ezek nagy faalakú növények voltak, sugarasan elhelyezkedő ágakkal; törzsük belseje üres volt. A leveleit *annularia* és *asterophyllites* néven említik. A

KARBONSZISZTÉMA I.

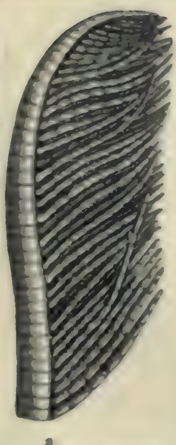

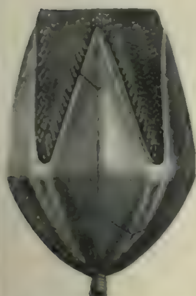
1. Fusulina cylindrica (gyökérlábú), *a*) a kőzetben, term. nagys. *b*) nagyitva oldalról és *c*) elulsó nézetben.

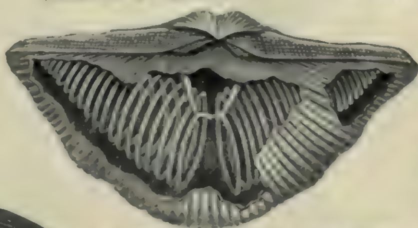
2. Actinocrinus pyriformis (tüskésbőrű, crinoidea).

3. Platycrinus trigintadactylus (tüskésbőrű, crinoidea), *a*) egyes kar a rajta lévő kacsokkal.

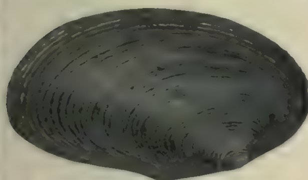

4. Pentremites sulcatus (tüskésbőrű, crinoidea).

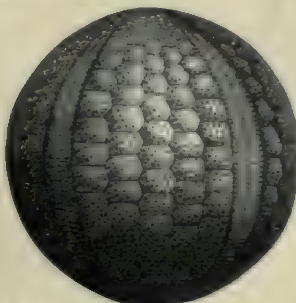

5. Spirifer striatus (a belül látható kartámlával), karlábu.

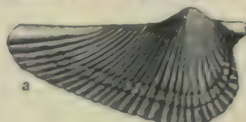
6. Chaetetes radians (korall).

7. Posidonia Becheri (kagyló).

8. Palaeechinus elegans (tüskésbőrű, echinozoa).

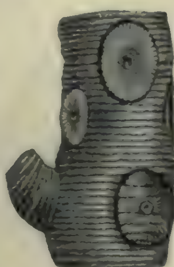

9. Conocardium aliforme, *a*) a nagyobbik héj, *b*) a záróldal felől (kagyló).

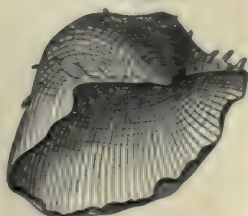
10. Zaphrentis cornucopiae (korall).

11. Poteriocrinus crassus (tüskésbőrű).

12. Chiton priscus (kagyló).

13. Productus semireticulatus (karlábu).

14. Bellerophon bicarenus (csiga), *a*) elülről, *b*) hátulról.

15. Codonaster (Codaster) trilobatus, felülről (tüskésbőrű).

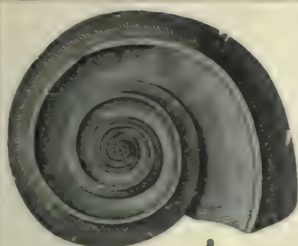

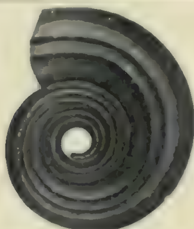

16. Pentatremites (Pentremites) florealis, *a*) oldalról, *b*) felülről (tüskésbőrű).

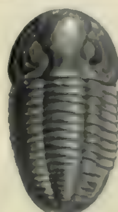
«Karbonszisztéma» cikkhez.

KARBONSZISZTÉMA II.

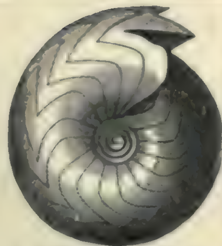

2. Nautilus Konincki (nautilus-féle).

3. Philipsia (trilobita).

4. Goniatites sphaericus (ammonit-féle).

1. Euomphalus pentangulatus (csiga), a) felülről, b) oldalról.

5. Tristychius arcuatus (cápaféle), a) fog, b) chagrinpikkelye.

6. Bostrichopus antiquus (rákféle állat), a) egész teste, b) törzse, c) egyes kacsa (nagyítva).

7. Protolycosa anthracophila (pók).

8. Cyclophthalmus senior (skorpio).

9. Eophrynus Prestwichii (pók).

10. Cochliodus contortus állkapcsa (cápa).

11. Tristychius arcuatus uszonytövise (cápa).

12. Anthrapalaemon gracilis (rák).

13. Leaia. kissé nagyítva (levéllábu rák).

14. Branchiosaurus salamandroides (stegokephal).

15. Xylobius sigillariae (ezerlábu).

16. Pupa vetusta (szárazföldi csiga), a) héjjának darabja nagyítva.

KARBONSZISZTÉMA III.

1. Caulopteris és Pecopteris. 2. Megaphyton-törzs. — 3. Sphenopteris (*typus Hoeninghausii*). — 4. Mariopteris muricata. — 5. Sphenophyllum. — 6. Calamites ramosus. — 7. Lepidodendron. 8. Ulodendron. — 9. Syringodendron, Stigmariopsis-szal. — 10. Favularikus Sigillaria. — 11. Cordaites.

«Karbonszisztéma» cikkhez.

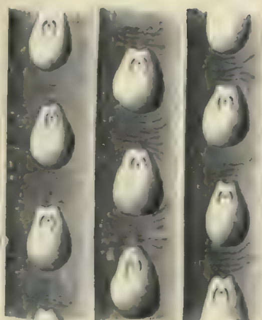
KARBONSZISZTÉMA IV.

1. Lepidodendron dichotomum.
n n levélnyomvánkosok.

2. Trigonocarpus Nöggerathi.
a) termés alulról, b) oldalról.

3. Sigillaria elliptica.
Törzsrészlet.

4. Cyclocarpus Cordai.
a) termés alulról, b) oldalról.

5. Odontopteris Schlotheimi

7. Alethopteris Serli.

6. Cordaianthus Andraeanus.

8. Sphenopteris obtusiloba.

9. Neuropteris flexuosa.

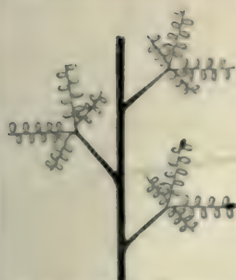
10. Sphenophyllum Schlotheimi.

11. Pecopteris dentata.

«Karbonszisztéma» cikkhez.

KARBONSZISZTÉMA V.

3. A Mariopteris termetének sémája.

4. Mariopteris muricata. Term. nagys.

1. Caulopteris varians. 1/5.

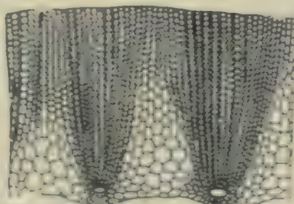

9. Favularikus Sigillaria. 2/3.

5. Annularia radiata. Term. nagys.

2. Pecopteris dentata járulékos levélrészletekkel.

8. Stigmaria. Term. nagys.

10. Syringodendron váltakozó övekkel. 1/3.

7. Harántcsiszolat egy Calamariacea szárából. Erősen nagyítva.

6. Calamites Suckowii. Term. nagys.

Korpafüfélék a K.-ban szintén hatalmas fákká nőttek. Ilyenek voltak a *Lepidodendronok* és *Sigillariák*. Gyökereiket *stigmaria* névvel nevezik. A gymnospermák közül a *cordaitesek* szerepeltek sűrűn. A K. *állatvilágában* a *protozoumok* közül főleg a *fusulinák* és *schwagerinák* szerepelnek nagy tömegben, főkép Oroszországban és Ázsiában. A *radiolariák* főleg a tűzkövek felépítésében vesznek részt. A *coelenteraták* közül a *korallok* gyakoriak. Az *echinodermaták* közül jelentékeny elterjedésüek a *crinoideák* (*Batocrinus*, *Poteriocrinus* stb.) s a *Pentremites* nevű blastoidea. Különösen fontosak a mollusooideák közt a *brachipodák*, mint a *Productus*, *Spirifer*, *Orthis*, *Strophonema*, *Rhynchonella* genus stb. A puhatestüek közül a *kagylók* és *csigák* játszanak fontosabb szerepet. Ilyen a *Posidonomya Becheri*, *Aviculopecten papyraceus*, *Conocardium* stb. kagylók s a *Bellerophon*, *Euomphalus*, *Murchisonia*, *Pleurotomaria* csigák. Egyes *cephalopodák* is (*Glyphioceras*, *Gyroceras*) elég bőven szerepelnek. Az *izeltlábuak* ritkábbak. Itten halnak ki a trilobiták; különböző *rovar-* és *pókfélék* lépnek fel nagyobb számban. A *gerincesek* közül csak *halak* és *kétéltüek* ismeretesek még. Ezeknél magasabb rendű gerinces még nincsen. A halak közül leggyakoribbak a *selachiusok* és a *heterocerk uszóju ganoidok*. A kétéltüekhez tartoznak a *Stegocephalusok*, amelyek közül leggyakoribbak a *Branchiosaurusok* és *Anthracosaurusok*. Ezeknek vázait némely esetben sigillaria-törzsek belsejében lelték.

Karborundum. *Acheson* Ede, monagahela-city-i (Pennsylvania) lakos találta fel s kezdetben azt hitte, hogy szénből és timföldből áll (ezért nevezte K.-nak a. m. karbon és korundum). Acheson amorf szenet akarván késziteni, váltakozó elektromos árammal megömlesztette az agyagot és ehhez föloldás céljából szenet adott. Az oldat lehülése után kiváló kristályokat kezdetben gyémántnak, későbben pedig szén és timföld keverékének vélte, azonban az elemzésekből kitünt, hogy a kristályokat tulajdonképen szilicium és szén ötvénye alkotják. A gyártást ez irányban tökéletesítvo, ma már a K.-ot nagy mennyiségben gyártják; még pedig 100 kg. koksz, 100 kg. homok és 25 kg. só keverékéből. Ezeket az anyagokat jól összekeverik és tűzálló téglákból készített kohóban elektromossággal megolvasztják, olyképen, hogy a két elektroda közé szénmagot helyeznek és a szóban forgó keverékkel körültöltik. Az elektromos áram behatása következtében erős reakció áll be ($SiO_2 + 3C = SiC + 2CO$); a kovasavat a szén szétbontja, keletkezik szilicium-szén-ötvény és szénoxid. A művelet befejezte után a keverék legbelsejében marad a szénmag, ezt grafit burkolja, amelyet betakar a kristályos K.; e felett helyezkedik el az amorf szilicium-szén-ötvény és legkivül a kevéssé megváltozott keverék. A kémiai összetétel szerint a tiszta K.-nak 70% sziliciumot és 30% szenet kellene tartalmaznia. A K. még a fluorsavban is alig oldható, nehezen ég, fajsúlya 3·22, keménysége 9½; színe sárgászöld és kékeszöld közt változik. Nagy keménysége és éles rombikus kristályai miatt a legkitünőbb csiszolószerek közé tartozik. Egyazon időben 3—4-szer annyi munkát lehet velük végezni, mint a korund-korongggal. Leghatásosabb korongok alakjában. Ausztriában (Prága mellett Benatekben) állították fel a kontinens legelső K.-gyárát. V. ö. *Fitz-Gerald*, K. (Halle 1904).

Karbotriamin a. m. guanidin (l. o.).

Karboxil (*carboxyl*, COOH), összetett egyvegyértékű gyök, mely az organikus savakat jellemzi.

Karbunkulus (*carbunculus*), 1. ásványtani értelemben többféle drágakövet jelöl, a vörös gránátot, a vörös spinelt, rubint. A név a latin carbo (szén) szóból származik és a tűzpiros színt akarja kifejezni. K.-alak a drágaköveknek görbe felületüre (franc. *en cabochon*, ném. *muscheliger oder mugeliger Schnitt*) csiszolt alakja. — 2. K. orvostani értelemben a. m. kelés, l. *Furunculosis*.

Karburálás, szintelen lángot adó gázoknak könnyen illó nehéz szénhidrogének, mint benzol, petroleum, éter, karburin, hexán és gazolin stb. gőzeivel való telítése, amivel világító képességük fokozását célozták. Igy pl. a vizgáz is csak ezzel az eljárással volt világítási célra használható. Hasonló eljárással fokozták a sovány világítógáz fényhatását is. Az izzófény elterjedése óta a gázok ilyen célból való K.-a veszített jelentőségéből, ellenben a K. elve maga néhány ujabb világítási rendszer keletkezésére adott alkalmat. Ilyen rendszerek pl. az aerogéngáz, benoidgáz és legújabban a coxgáz világítási rendszerek. Ezek mindegyike *levegőnek* nehéz szénhidrogén-gőzökkel való telítése útján állítja elő az égő gázkeveréket. Az első rendszer a K.-ra szolint, a második hidrürt, a harmadik benzint v. könnyebb petroleumot alkalmaz. Egyenletes gázkeverék előállítása céljából fontos az, hogy a karburáló anyagot a levegőhöz állandó arány szerint adagolják. Ezeknek a rendszereknek aránylag csekély befektetési költségeiknél fogva kisebb helységek, esetleg csak egyes épületek világítása szempontjából van jelentősége. Hátrányuk, hogy a keverék egynemüsége nagyon szenved a külső hőmérsékleti behatásoktól. K.-sal telítjük a benzinmótorok hengerébe beszivott levegőt is benzingőzökkel.

Karburátor, l. *Gázmótor*.

Karc, az ásvány porának színe; legegyszerübben úgy kapjuk meg az ásvány porát, ha vele valamely érdes felületü tárgyat (mázolatlan porcellánlapot) megkarcolunk. A K. színe sok ásvány felismerésére nézve nagyon fontos, mert igen jellemző és az ásvány színétől gyakran teljesen eltérő. Szintelen ásványok pora v. K.-a mindig fehér. A szineseké, ha a színt valamely festőanyag hozzákeverése okozta, többnyire fehér; ellenben az idiochromás ásvány K.-a szintén színes. A kék kősó K.-a ép úgy fehér, mint a szintelen kősóé, az aranyé ellenben sárga, a sárga pirité feketésbarna, a fekete hematité meggypiros, a sárgarézszínű kalkopirité zöldesfekete. — K. művészeti értelemben, l. *Rézmetszés*.

Karcer, l. *Carcer*.

Kárchász, Konstantinos Porph. szerint (40. fej.) a magyarok harmadik méltósága, s nem tulajdon- vagy családnév. A K.-t vagy kár-khánt a nemzetgyülés választotta s egyenesen ettől, nem a fővezértől függött. (L. *Kádár*.) A birói hatal-

mon kívül politikai hatalma is volt. Iróink a horkáz, tárnok, tárkán, kár-khán, kárbiró és vérbiró neveket egynek veszik a K.-szal. A pogány lázadás 1046. és 1061. ezt is helyreállította és Szt. László (III. törvény, 2.) még 1092. is intézkedni kényszerült, hogy «a kir. poroszló hirdesse ki mindenkinek, hogy akinél a *K. birónak* András király és Béla hg. idejében tett ítéletéből valamely városbeli vagy falubeli őr, azaz rabszolga van az örök vagyis rabszolgák közül, azt Nagyboldogasszony napjára mutassa be a királynál.«

Karchedon, Karthago görög neve (l. o.).

Karchemis v. *Karkemis,* az ékiratokban *Gargamis,* ókori város Szíriában, melyről a biblia ismételten megemlékezik. Az Eufrátesz Ny.-i partján terült el ott, ahol most *Dzserábisz* (Europos) romjai vannak és központja volt a hittita hatalomnak. Fontos kereskedelmi pont volt, melyet az asszir királyok hasztalan iparkodtak hatalmukba keríteni; ez csak Babilon fejedelmének sikerült. II. Neko egyiptomi király itt szenvedett 605. vereséget Nabukodonozortól.

Karchezion, ógörög ivóedény, széles, de alacsony testtel, a talpáig érő két magas füllel.

Karchi *(Karki, Kerki),* az ugyanily nevű kerület fővárosa Bokharában, az Amu-darja balpartján, mintegy 20,000 lak., gőzhajóállomással, körfalakkal, orosz helyőrséggel. A várossal szemben, az Amu jobb partján áll a Karikdji vagy Lerkicsa nevű erősség orosz őrséggel.

Karcinologia (gör.), az állattannak az a része, mely a rákokról szóló ismereteket foglalja magában.

Karcinoma *(carcinoma,* orv.) a. m. rák (l. o.).

Karcolat, tréfás szinonimja a *rajz*-nak; az irodalomban könnyebb modorú, rögtönzött vagy vázlatos rajzot értünk rajta, minők a hirlapok tárcáiban szoktak megjelenni. A szó csak néhány évtizede van nálunk forgalomban, sőt már ismét ritkul a használata.

Karcoló tű, a rézkarcolásnál használt szerszám.

Karcos, l. *Idei bor.*

Karcsa, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1857 magyar lak., román stílű templommal, u. p. és u. t. Nagykövesd. A templom leírását l. Vasárnapi Ujság, 1858.; Magyarorsz. képekben, II., 1868.; Arch. Ért. 1872.122 és 1873.282.

Karcsai és *Karcsanyéki, Csaplár* Benedek (l. o.) irói álneve.

Karcsava, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 384 tót lak., u. p. és u. t. Ungvár.

Karcsay *Lajos,* festő, szül. Kiskölkeden (Vas) 1860. Münchenben kezdte tanulmányait 1878. s négy év mulva megfestette első képét, a *Kertészleány*-t. Második képe a *Kedves emlék* volt, melyért a budapesti orsz. kiállításon bronz-éremmel tüntették ki. Ezután következtek: az *Obsitos, A meszelő leányok,* továbbá az *Almaszüret,* melyért a Ráth-féle díjat kapta a Képzőművészeti Társulat kiállításán (1886). Ezek a képek a plein-air-festés első magyar termékei közé tartoztak. Egy év mulva festette meg *Zsugori*-ját, mely általános feltünést keltett s a király budavári képtárába került. Később a *Titok,* a *Vásár,* a *Vasárnap, Gombház, ha leszakad, lesz más* c. festményei jöttek. 1890-ben festette legnagyobb képét: a *Boszorkánykonyhá*-t. K. újabban nem szerepel többé kiállító művészeink közt, hanem birtokán gazdálkodik.

Karcsu *Arzén,* egyháztörténeti iró, szül. Vásárúton (Pozsony) 1827 máj. 9., megh. Szolnokon 1893 febr. 7. Hazánk ferenceseinek legtermékenyebb irója volt. Művei: *A kolostorok a történelemben* (1866); *A pápaság érdemei a társadalmi világrend, irodalom és hazánk körül* (1867); *Kolping legényegyletének erkölcsi és társadalmi jelentősége* (dr. Vosen K. H. után, 1867); *Isten mindenünk* (imakönyv, 1868); *A szerzetes rendek egyetemes történelme* (I—V. köt. 1867); *A római pápák történelme szt. Pétertől korunkig* (I—IV. köt. 1870); *A váczi könyvnyomdászat története* (1875); *Vácz város monográfiája* stb.

Karcsúollós rák, l. *Rák.*

Karczag, rend. tan. város Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, (1910) 6070 házzal és 22,996 tiszta magyar lakossal; hitfelekezet szerint 16,932 ref., 3200 róm. kat., 741 izraelita. (1850-ben 12,026 lakosa volt.) K.-nak van járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, pénzügyőrbiztosi állomása, kir. közjegyzője; van itt ev. ref. főgimnázium (1722), községi polg. leányiskola, m. kir. földmíves-iskola; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás, gazdasági gép- és olajgyár, 5 téglagyár, 2 hengermalom és 4 kisebb gőzmalom, 3 takarékpénztár, népbank és közgazdasági bank. 1907-ben Kossuth Lajos szobrát leplezték le (Horvai Jánostól). Említésre méltó a városi villamos mű, mely K.-on kívül Kisujszállást és Püspökladányt is ellátja világítási és motorikus árammal. Termékeny határában (66,700 kat. hold) nagy mérvű földmívelés és dinnyetermelés folyik. K. eredetileg a mostani helyétől 3 km.-re délre feküdt s a Krimiából betört tatársereg ott elpusztította; lakossága a mocsarak közt épült Apavárába menekült s a török uralom után K. mai helyén telepedett le. 1681-ben már református eklézsiája volt. A Rákóczi-mozgalmak alatt K. sanyargatott népessége a szatmárvmegyei Rakamazba költözött és csak a szatmári békekötés után tért vissza. K. a Nagykúnság egyik jelentékeny városa volt kerületi székhellyel; az 1876. XXXIII. t.-c. Jász-Nagykun-Szolnok vm.-be kebelezte be; 1886. a törvényszék is Szolnokra tétetett át. V. ö. *Daróczy* E., K. város egyet. leírása (Karczag 1890).

Karczag *Vilmos,* iró, hirlapiró és szinigazgató, szül. Karczagon 1859 aug. 15. Debreczenben tanult, 1876. belépett az orsz. színiakadémiába, de már korábban dolgozott mint segédszerkesztő a Debreczeni Ellenőrnél. Írt novellákat, tárcákat s 1877-től kezdve szinműveket. 1891-ben Budapestre költözött s megalapította Hevesi Józseffel a *Magyar Géniusz* c. szépirodalmi képes hetilapot. 1901-ben Bécsben telepedett le s átvette a Theater an der Wien szinház művezető igazgatóságát, 1908 aug. 1. pedig Wallner Károllyal együtt bérbevette a Raimund-Theatert. Felesége *Kopácsy* Juliska énekesnő (l. o.). Önállóan megjelent művei regények *(Lemondás,* 1897), novellák *(Ma és mindig* 1884), *Szerető szivek* (1885) stb., de legnagyobbrészt drámák, melyek közül fontosabbak: *Szent a béke* (szinrekerült Debreczenben 1877), *Gazd'uram*

felesége, Vadházasság (népszinművek), *Szülei ház* (vigjáték, szinrekerült Berlinben is 1900.), *A kárhozat útján* (1884), *A hitves* (1888), *Lemondás* (1892) drámák, az utolsó sikerrel szerepelt a Nemzeti Szinház műsorán és szinrekerült német szinpadokon is. Újabban egészen a szinháza vezetésének él s irodalmi téren nem igen működik.

Karczag-tiszafüredi h. é. vasút. A Máv. Karczag állomásától a debreczen-füzesabonyi h. é. v. Tiszafüred állomásáig vezető, rendes nyomtávolságu, gőzüzemű, 44·4 km. hosszú h. é. v. a Máv. üzemében. Megnyilt 1896 máj. 17.

Karczfalva (azelőtt: *Csíkkarczfalva)*, kisk. Csík vm. felcsiki j.-ban, (1910) 1245 magyar lak., fafűrészmű, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás; élénk vásárokkal.

Kard, vágó vagy döfő, vagy vágásra és döfésre egyaránt alkalmas szálfegyver. Főbb al kotórészei: a *penge* és a *markolat*. A penge lehet *egyenes* v. *görbe*; ez utóbbiak csakis vágásra alkalmasak, míg az egyenesek, aszerint, amint súlypontjuk vagy a markolat, vagy a penge hegyéhez közelebb esik: döfésre, vágásra, vagy döfésre és vágásra alkalmazhatók. A markolat 10—20 cm. hosszú és a vívó kezének megvédésére *védőkeresztrúddal* és többnyire még ezenkivül *markolatkosárral* van ellátva. A K. pengéjének elrejtésére szolgáló *hüvelyt* azelőtt fából készítették és bőrrel, bársonnyal stb.-vel vonták be; jelenleg a hüvelyek többnyire fémből készülnek. Egyik alfaja a K.-nak az egyenes K. (németül *Degen*, franc. *dague*), mely rendszerint mind szúrásra, mind vágásra használható.

A legrégibb K.-ok fából készültek s élük obszidiánszilánkokkal vagy halszálkákkal volt csipkézve. Ilyenek voltak Közép-Amerika régi kultúrnépeinél s ilyeneket használtak a Csendes-oceán szigeteit lakó, a fémek használatát nem ismerő benszülöttek még a mult század elején is. Elő-Ázsiában s Egyiptomban a hikszosz időkben (Kr. e. XVIII—XVI. sz.) tünik föl a K. bronzból. A hikszosz-K. görbe volt. Ellenben a Schliemann által Mikenében talált és az európai bronz-K.-ok (lásd még *Bronzkor)* egyenesek, kétélüek, 80 cm.—1 méter hosszuak és csakis döfésre alkalmasak; a régi ión görögök által használt K.-ok (xifosz) pengéi csak fél méter (két arasz) hosszuak, 3 ujjnyi szélesek, hegyesek és *kétélüek* voltak, úgy hogy azokkal nemcsak döfni, de vágni is lehetett: a dórok K.-ja (machaira) is döfő-vágó volt, de pengéje csakis *egyélű* volt. A rómaiak a cannaei csata utáni évekig egyélű, csakis vágásra alkalmas K.-dal (ensis) harcoltak; azután azonban az ibérek által használt, döfésre és vágásra egyaránt használható *gladius*-szal fegyverezték fel katonáikat s a Kr. u. II. sz. közepétől kezdve több légiónál a hosszú, kétélű, csakis vágásra alkalmas kelta «spáthá»-t használták. Az árjafajhoz tartozó népek általában mindig és mindenütt egyenes K.-okat használtak s a döfésre fektették a fősúlyt, míg ellenben az uralaltáji népek mindig a csakis vágásra alkalmas görbe K.-okkal harcoltak. Európába az avarok hoztak először görbe K.-okat s a később Európába jövő bolgárok, magyarok, besenyők, kunok, törökök és tatárok is görbe K.-okkal voltak felfegyverezve. Az árja-népek közül csakis a valószinüleg már a középkorban ural-altáji népekkel sokat érintkező lengyelek használtak görbe K.-okat.

A legjobb K.-ot összehegesztett vas- és acélrudakból készítik. Két acélrúd közé tesznek egy vasrudat s a nyalábot a hegesztő melegig való izzítás után kikovácsolják; ezután középen eltörik, újra nyalábba rakják, megforrasztják s K.-dá kovácsolják ki. Eképen a K. közepére két és szélére egy-egy acélréteg kerül, ami az él jó kialakítására és a felszini keménységre okvetetlenül szükséges. Az acéllapok között levő kovácsvas-réteg a pengének szivósságot ad. A közönségesebb K.-okat folyasztott acélból gyártják. A kihengerelt rúdból megfelelő darabot levágnak és egy meleggel a K.-penge eredeti alakjának ²/₃ hosszuságára és szélességére és másfélszeres vastagságára nyujtják ki, ezután ráhegesztik a nyél kialakítására való 25 mm. széles és 7 mm. vastag lapos vasat, még pedig olyképen, hogy ezt < alakra hajlítva, a penge szélét beledugják, ezután hegesztő melegig izzítják s végül kovácsolással egyesítik és a kivánt alakra idomítják. Sok helyen a penge-acélból nyujtják ki a nyelet. Ennek megtörténte után kovácsolják ki a pengét; rendesen három meleg elégséges a nyél és a penge hegye közti rész és két meleg a 150—200 mm. hosszú, kétélű hegy kikovácsolására. A végső kovácsmunka a vércsatorna és az él kialakításából áll. Az elsőt gömbölyű alsó és felső bélyegítővel háromszori izzításra készítik el. Midőn a vércsatorna kész, az elókovács az él alakításához fog, ezután pedig a nyél végleges alakját adja meg. A kikovácsolt pengét reszelővel vagy súrló korongokkal letisztogatják, ezután megedzik és az edzett pengét széntűz felett megeresztik egészen a sárga színnek megfelelő keménységre. A megeresztett pengéket a köszörülő műhelyben megköszörülik, ezután pedig csiszolják és fényezik. Csiszolás után a pengét hamuval vagy mésszel megtisztogatják és faszénnel bekent fakorongokkal kifényezik. Jó a penge, ha hegyét deszkához támasztva, 250 mm. ívmagasságig való hajlítás után eredeti alakját újból visszakapja és falapra vagy 400 mm. átmérőjű fatuskóhoz ütve, nem törik el vagy görbül meg. A jó penge élének nem szabad kicsorbulnia, ha vele élére állított 6—8 mm. vastag lapos vasat megvágunk. Nagyjában így gyártják a szuronyokat és lándzsákat is. Újabban a pengéket durván kihengerlik s végleges alakjukat kézzel adják meg. A legkiválóbb kardművesek Solingenben és Steyrben vannak. E két helyen már a XII. sz.-ban virágzó műhelyek voltak.

Irodalom. Karmarsch és Heeren, Technisches Wörterbuch III. kiadás 1889. X. kötet; Crivelli A., Die Kunst damascener Säbel zu verfertigen, 1823; Cronau R., Geschichte der Solinger Klingenindustrie, 1885; Böheim, Handbuch der Waffenkunde. Leipzig 1890; Demmin, Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen, 4. kiad., u. o. 1893; Naue, Die prähistorischen Schwerter, München 1885 és Die vorrömischen Schwerter, u. o. 1903; Burton, The book of the sword, London 1885; Hutton, The sword and the centuries, New York 1901; Jähns, Entwickelungsgeschichte der alten Trutzwaffen. Berlin 1899.

Kardakeszeg, l. *Garda*.

Kardal, l. *Kar*.

Kardalakú *(ensiformis,* növ.) az olyan levél, mely sokkal hosszabb, mint széles, körülbelül

egyenlő széles, a csúcsa elhegyesedik, mind a két oldala éles és kissé kard alakjára is görbül, mint a nőszirom *(Iris)* levele.

Kardamomum. Orvosi célra a malabári K.-nak tokgyümölcse használatos, mely papirszerű, szürkés-sárga, háromszögletes, háromrekeszű, csíkos, gyönge kámforos szagú és apró K. (C. minus) néven is szerepel. A K.-ban mintegy 5% illóolaj van, ezért, mint az emésztést elősegítő szert magában és más gyógyszerekhez (Zittmann-főzet, aromás tinktura) keverve adják. — Botanikai leirását l. *Amomum* és *Elettaria*. Képét l. a *Fűszernövények* cikk képmellékletén.

Kardas (török) a. m. testvér, átvitten pajtás, barát. A török ember a magyart rendesen *madzsar* K.-nak, azaz magyar testvérnek nevezi.

Kardbojt, a kardmarkolatszíj két végét összefoglaló bojt, mely díszes vagy egyszerübb előállítása szerint a katonaságnál a kard viselőjének katonai állását is ismerteti. Seregünkben a lovasított fegyvernemek, rendi fokozat nélküli katonák K.-ját ép úgy, mint a markolatsziját is, bagariabőrből, az összes fegyvernembeli altisztekét fekete-sárga gyapjuból v. selyemből, a tisztekét pedig aranyszálakból és fekete selyemből készítik. Némely seregnél minden egyes tiszti rendfokozat más-más K.-ot használ; seregünkben azonban valamennyi tiszt teljesen egyenlő K.-ot visel, úgy hogy ez a tiszti állás általános jelvénye.

Kardcsőrü sneff *(Recurvirostra avocetta* L.), a Lilealakuak rendjébe, a Szalonka-félék családjába tartozó madárfaj. Fekete csőre felfelé hajlik; előreálló ujjai úszóhártyásak, a hátsó ujj szabad, lábai szürkéskékek. Alapszíne fehér, feketén tarkázva. Hossza 45, szárnyh. 22, farkhossza 9 cm. Hazája Közép- és Dél-Európa, Afrika, Ázsia. Költözködő madár. Áprilistól szeptemberig Magyarország vizei mellett, hol költ is, közönséges.

Kardfarku rák (állat), l. *Molukki rák.*

Kardgeh v. *Kargeh*, teljesebben: *Vá-el-Kargeh*, azaz a külső oázis, Trinythis v. a régiek Oasis majorja; az öt egyiptomi oázis egyike. É.-ról K.-re mintegy 150 km. hosszú, közepén 5 km. széles; számos kolostor, vájt kút, várkastély elég jó karban levő maradványai láthatók rajta. Mintegy 6000 lakosa van, akik rizst, gabonát, árpát, durrakölest, indigót és datolyát termesztenek; a dum-pálma és a szenna-növény is megterem. Pszammetich kora óta egy számoszi gyarmat is volt itt és Nestorius püspököt itt égették el. A főhelyen, *El-Kargeh*-ben egy tekintélyes, perzsa korból való Ammon-templom maradványai és más, a Ptolemaiosok és császárok korából való romok láthatók.

Kardhal (állat), a. m. *kardorrú hal* (l. o.).

Kardhal, csillagkép, l. *Dorado.*

Kardhüvelykagyló, l. *Hüvelykagylók.*

Kardia (gör.) a. m. szív-, gyomor-száj; az anatómiában a gyomor és a bárzsing (nyelőcső) közti nyílást (gyomorszáj) értik alatta, melynek zárásáról gyűrűs izom gondoskodik.

Kardia, ókori város a thrák Chersonesus ÉNy.-i részén, romjai a Bakla-Burun hegyfokon vannak.

Kardiaka a. m. szíverősítő szerek, l. *Cardiaca.*

Kardialgia (gör.), l. *Gasztralgia.*

Kardica, az ugyanily nevű eparchia (járás) székhelye Trikkala görög nomoszban, a Kalendzsi balpartján, vasút mellett, kb. 17,000 lak., terménykereskedéssel.

Kardinális, l. *Bibornok* és *Kongregáció.*

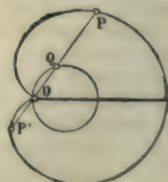
Kardinális-pinty *(Coccoborus cardinalis* L.), az Éneklők rendjébe, a Pintyek családjába tartozó madárfaj. Zömök testü, nagy fejű állat. Csőre erős, fején felmereszthető tollbóbitával. Lekerekített szárnya rövidebb, mint széles. Farka lemetszett. Színe karminpiros. Kantára, álla és torka fekete, evezőtollai sötétpirosak, csőre vörös, lábai barnák. A nősténynek háta őzbarna, hasa pedig sárgásbarna. Hossza 20 cm., szárnyhossza 7, farkhossza 8 cm. Hazája Észak-Amerika D.-i része. Szépen énekel, ezért virginiai fülemülének is hivják; éneke azonban nem oly változatos, mint a fülemüléé. Fogságban igen jól tartható. Hazájában erdőkben, berkekben, nagyobb kertekben él kisebb társaságban. Évenkint többször, délvidéken 3-szor is költ. 4—6 piszkos-fehér, barnán pettyezett tojást rak. Tápláléka különböző veteménymag, gabonaféle, kukorica, de a gyümölcsöt, bogyót, rovart sem veti meg. Rokona a *szürke K.* v. a *barátpinty (Parvaria dominicum* Bp.), hasonló hozzája, csakhogy háta kékesszürke, feje, torka és tollbóbitája piros, hasa fehéres. Hazája Brazilia. Szépen énekel. Fogságban tartható, ahol költ is.

Kardinális pontok, valamely optikai rendszer jellemző pontjai. Ezek: a *csomópontok, főpontok* és *főgyujtópontok*. A csomópontok sajátsága, hogy az elsőnek a fénylőponttal s a másodiknak a képponttal való összeköttetése párhuzamos egyeneseket ad. Egyszerű szimmetrikus lencse csomópontjai összeesnek a lencse középpontjával. Hasonló összefüggés van a főpontokra nézve, melyeken Gauss nyomán az optikai rendszer tengelyén fekvő olyan két pontot értenek, amelyekben a tárgy és a képe egyenlő nagyságú és egyenlő fekvésű. Ugyanazon K.-kal biró optikai rendszerek egymást helyettesíthetik. L. még *Tájoló.*

Kardinálispor, l. *Kinafa.*

Kardiográf, a szívverés feljegyzésére, automatikus felrajzolására szolgáló műszer. Lényegében emelőrendszerből áll, melyet a szívnek működésével kapcsolatos alak-, térfogat- v. a belsejében uralkodó nyomás változásai hoznak mozgásba. A K. által felrajzolt görbe a kardiogramm. L. *Szívműködés.*

Kardiogramm v. *szívverésgörbe*, a kardiográf segélyével nyert görbe vonal, mely rajzban tünteti fel a szívműködés egyes fázisait. Bővebben l. *Szívműködés.*

Kardiois.

Kardiois (gör.). Igy nevezte el Castillon (1741) azt a negyedrendű szívalakú síkgörbét, melynek tetszőleges *P* és *P'* pontjait akként nyerjük (l. az *ábrát*), hogy egy kör valamely szilárd O pontján át tetszőleges OQ szelőt húzunk és erre Q-ból mindkét oldalon felmérjük az átmérővel egyenlő QP = P'Q hosszúságokat. A K. oly *epiciklois*-nak (l. *Ciklois)* is tekinthető, melynél

a gördülő kör egyenlő nagyságú ama szilárd körrel, melyen gördül. A kardiois területe hatszor akkora, mint a köré, melynek segítségével szerkesztettük, kerülete pedig a kör átmérőjének nyolcszorosa.

Kardiopatia (gör.) a. m. szívbetegség.

Kardioplegia (gör.) a. m. szívbénulás.

Karditisz (gör.) a. m. szívgyuladás.

Kardkötő, az az öv, vagy átalvető, mellyel a kard hüvelyét a testre akasztják. Jelenleg majdnem minden hadseregnél az övszerű K.-t használják, míg ezelőtt az átalvetőszerűt célszerübbnek vélték. A magyarok is átalvetőszerű, közönségesen a gombkötők által gyapjuból vagy selyemből készített K.-t használtak, melyet — hogy a kard a sebes nyargalás közben ne lógázzon — az övvel szorították a testhez. A francia nemesség is átalvetőszerű, de többé-kevésbbé értékesen díszített széles szíjból készített K.-t viselt. A németek többnyire derékszíjra akasztották kardhüvelyeiket.

Kardláb, rendellenes lábállás a háziállatoknál, amidőn a hátulsó lábakon a csánk szögellése a szokottnál (kb. 150°) kisebb s a lábszár ennekfolytán nem függőleges helyeződésű oldalról tekintve, hanem le- és előrefelé lejtős. A K. gyakran gacsos (tehén)állással együttesen észlelhető; hibának kell minősíteni, mert az ilyen állat hátulsó lábaival mozgás közben eléri az elülsőket és kaszálva jár.

Kardlapú lábszár, l. *Platiknémia.*

Kardliliom (növ.), l. *Iris.*

Kardnyelők. Azokat az artistákat nevezik így, akik egyenes, tompahegyű kardpengét nyelőcsövükön át egészen a gyomrukig letolnak. A mutatvány azért nehéz, mivel a száj hátsó része nincs hozzászokva a kemény tárgyakkal való érintkezéshez. Veszedelmesebb azonban az ú. n. kanál-, kés- és villanyelők produkciója, mert ezek a tárgyak könnyen kisiklanak a kézből s a gyomorba juthatnak.

Kardnyujtvány (*processus xyphoideus* v. *ensiformis)*, a mellcsont (szegycsont) alsó, kihegyesedő vagy két ágra oszló vége.

Kardo, Baltisztán fővárosa, l. *Szkardo.*

Kardó, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 915 oláh lak., vasútállomás, postaügynökség; u. t. Püspükfürdő (csak nyáron; télen u. t. Oláhapáti).

Kardol, l. *Anacardium.*

Kardorff, *Wilhelm von*, német politikus, szül. Neustrelitzben 1828 jan. 8., megh. Nieder-Wabnitzban 1907 júl. 21. Mint a porosz képviselőház és a német birodalmi gyűlés tagja a konzervativ agráriusok egyik vezére volt. Buzgón támogatta Bismarck gazdasági politikáját. A védvámpolitika és a bimetallizmus híve volt. Nevét ismertté főképen azzal a javaslatával tette, melynek alapján 1903 dec. 11. a német birodalmi gyűlés a több mint 900 szakaszban beterjesztett vámjavaslatot en bloc megszavazta (Lex K.) s így az ellene készült obstrukciót megakadályozta.

Kardorrú hal (*Xiphias*, állat), a tüskésszárnyú Csontos halak (Teleostei, Acanthopterygii) rendjébe tartozó halnem, melyre legjellemzőbb, hogy felső állkapcsa kardalakuan erősen megnyúlt. Teste oldalt kissé összenyomott és pikkelytelen. Legismertebb faja a *közönséges K. (Xiphias gladius* L.), mely 2·5—5 m. hosszúra is megnő; súlya 150—300 kg.; a test hosszának $^1/_4$, sőt $^1/_3$ része kardalakú állkapcsára esik. Leggyakoribb az Atlanti-tengerben, azonkívül előfordul a Csendes-oceánban, a Keleti-, az Északi- és Földközi-tengerben. A leggyorsabb és legügyesebb halak egyike; főleg lábasfejüekkel táplálkozik. Gyakran fúr meg hajókat is. A fiatal példányok húsát eszik.

Kardos (*Pelecus*, állat), a Ponty-félék (l. o.) családjába tartozó halnem, melynek egyetlen faja: a *sugár kardos (Pelecus cultratus* L.) ismeretes. Testének alakja oly sajátszerű, hogy más hallal össze nem téveszthető. Törzse megnyúlt, két oldalról lapított, háta egyenes; hasa ormós és feltünően felfelé domborodó; szája függőleges irányban hasított és felfelé néz; mellúszói hosszuak, hegyesek és sarlóhoz hasonlók; hátúszója nagyon hátul áll. Színe a hátán szürkésbarna, tarkóján kékeszöld, oldalain ezüstös; hát- és kormányúszója szürkés, többi úszója vöröses. Rendesen 25—30 cm. hosszú. A Keleti- és Fekete-tengerrel kapcsolatos édesvizekben él. Hazánkban a Balatonban, Dunában, Szamosban, Marosban, Latorczában, Tiszában, Rábában stb. honos. Májusban ívik. Húsa szálkás és száraz, de jól elkészítve izletes. Népies nevei: balatoni héring, gallakeszeg, garda, karda, kardkeszeg, kaszakeszeg, lánakeszeg, szabóhal, vágóhal stb.

Kardos (azelőtt: *Kardosvaszka)*, kisk. Trencsén vm. vágbesztercei j.-ban, (1910) 149 tót lak.; u. p. Demény, u. t. Rajecz.

Kardos, 1. *Albert*, irodalomtörténeti író, szül. Réczekereszturon (Szolnok-Doboka vm.) 1861 dec. 26-án. 1885-ben tanári és bölcsészetdoktori oklevelet nyert; 1887. a szentesi községi gimnázium tanárává választották meg, 1891. pedig a debreczeni állami főreáliskolához nevezték ki rendes tanárrá; 1912. ugyanez intézet igazgatójává. Titkára a debreczeni Csokonai-körnek. Nyelvészeti, irodalomtörténeti és tanügyi dolgozatokat írt. Munkái: *A XVI. sz. lyrai költészete* (Budapest 1883); *Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben* (1885); *A magyar szépirodalom története a legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig* (1892); röpiratok: *Középiskoláink és a magyar Alföld* (Szentes 1890); *A magyar alföld közművelődéseért* (Budapest 1891); *A magyar zsidóság nemzeti hivatása* (u. o. 1892); *A göcseji nyelvjárás* leirását (Nyelvőr 1885—86) az Akadémia a Sámuel-díjjal jutalmazta. Több fejezetet írt Beöthy Képes Irodalomtörténetébe s költészettörténeti bevezetést Endrődi Magyar Költészet Kincsesházához (Bpest 1895). Kiadta a Magyar könyvtárban Gvadányi *Peleskei nótáriusát* és *A kuruczvilág költészetét*, továbbá Csokonai válogatott munkáit (1905); Petőfi összes költeményeit (1909); a Csokonai-kör Emlékkönyvét (1909). A Műveltség könyvtára magyar irodalomtörténeti kötetében írta a reformáció és ellenreformáció korát (1912).

2. *K. Gyula*, festő, szül. Baján 1857 febr. 20., megh. Montecarlóban 1908 jan. 26. A mintarajziskola elvégzése után Münchenben hat évet (1877—1883) töltött, utána Benczur mesteriskolá-

jában dolgozott három esztendeig. Ezalatt az idő alatt készültek *Jób, A szerelmes Triton* s *Krisztus gúnyoltatása*. K. később ismét Münchenbe tette át lakását, hol miniature-képeket kezdett festeni, melyeket szaporán vásároltak a műkereskedők. Enemű művei közül nevezetesebbek: a *Rendez-vous*; a *Hegedüvirtuóz*; a *Felolvasó* és több egyes alak az empire- és rokoko-korszakból. K. miniature-festményei közül Magyarországra kerültek: a *Meglepetés*, melyet a király vásárolt meg és az *Érdekes olvasmány*, mely a Szépműv. Muzeumba került.

3. *K. (Izrael) Jakab*, szociáldemokrata agitátor, szül. Nagyváradon 1872 szept. 26. Az elemi iskolai és két polgári iskolai osztály elvégzése után a bádogosmesterséget tanulta ki. A kilencvenes esztendők elején került a szociáldemokrata munkásmozgalomba, amelyben különösen a vas- és fémmunkások szervezésével foglalkozott. A kilencvenes évek közepétől vagy tíz esztendőn át tagja volt a szociáldemokrata-párt vezetőségének és népgyűléseinek egyik ismert szónoka volt. Sokat járta a vidéket és a bányamunkások szervezésével is megpróbálkozott. A Népszavának, a párt központi lapjának napilappá való átalakulása (1905) után a párt üzleteinek a vezetője lett. A szociáldemokrata mozgalomból 1907. vált ki.

Kardos Adorján, *Révai* Miklós álneve. A közte és Verseghy között lefolyt nyelvészeti vitában Révai álláspontját három pamfletszerű vitairat védelmezte, melyek közül egyet Horvát István, kettőt maga Révai írt. Ez utóbbiak egyike a szóban forgó, melynek hangjáról már a címe tájékoztat: *Versegi Ferentznek megtsalatkozott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban*. Mellyeket valóságok szerént nyilván megmutat és méltán megdorgál, Révai Miklósnak buzgó hív tanítványa *Fényfalvi Kardos Adorján*. Pesten, 1806. A Verseghyt gyalázó és Révait szerfelett magasztaló röpirat szerzőjének Toldy *Ferenczy* Jánost tartotta, de Bánóczi József Révai-életrajzában (1879) igazolta a kortársak sejtését, hogy az álnév alatt maga Révai lappang.

Kardos pillangó (*Papilio podalirius* L.), a Lepkék rendjébe, a nagy Lepkék alrendjébe és a bunkóscsápú nappali lepkék csoportjába tartozó lepkefaj. Szárnyainak alapszíne világos fehéressárga, mellső szárnyain, ezeknek mellső szélétől kiindulva, váltakozva hosszabb, rövidebb, hátrafelé keskenyedő, fekete sávokkal. Hátsó szárnyai farkalakú nyujtványban végződnek. Szemfoltjai kékek, rozsdaszínű szegéllyel. Szélessége 70—80 mm. Közép-Európában közönséges. Hernyói, melyek elől vastagok, hátrafelé vékonyodók, csupaszok, sárgászöld színűek és rozsdássárga pontokkal díszítettek, különböző gyümölcsfákon, barackon, kökényen élnek. Bábja barna, hátul sárga, barnán pettyezett. Évenkint két nemzedéke fejlődik.

Kardoss-*család (kardosvaszkai* vagy *kardosfalvai)*, Trencsén vármegye egyik ősrégi nemesi családja, mely már a XIV. sz.-ban Domanis (ma Demény) birtokosa volt; alapítója volt Kis-Domanis (Kardosvaszka vagy Kardoslehota) falunak, továbbá Szádecsnének, melyről a család egyik ága magát később a XVI. században Szádecsnyeknek, Szádeczkynek nevezte. A K.-család egyik ága a XVIII. sz.-ban a Dunántúlra szakadt. Ebből származtak: *K. Kálmán*, szül. 1839 jún. Hidasdon (Baranya vm.), v. b. titkos tanácsos, aranysarkantyus vitéz, a képviselőház volt alelnöke, Baranya vm. és Pécs város nyug. főispánja; továbbá *K. Kálmán* (szül. 1859 szept. 30. Baján), a közigazgatási biróság tagja, volt szegedi törvényszéki elnök.

Kard-rend. Svéd-norvég érdemrend katonatisztek részére. Alapította Wasa Gusztáv király 1522., majd I. Frigyes felujította és 1748 ápr. 28. új alapszabályokkal látta el. A rend jelenlegi szervezete a következő: 24 nagykeresztes parancsnok, 24 parancsnok; I. és II. osztályú nagykeresztes lovagok, I. és II. osztályú lovagok.

Kardszárnyú delfinek, l. *Delfinfélék*.

Kardszarvú antilóp, l. *Antilópok*.

Kardszíj, l. *Markolatszíj*.

Kardtánc, l. *Fegyvertánc* és *Emmeleia*.

Kard-testvérek, a templáriusok mintájára alkotott egyházi lovagrend, amelyet 1201. Albrecht brémai kanonok, később rigai püspök a kereszténységnek északon, főkép Livoniában való megvédelmezésére alapított, IV. Ottó pedig a tartomány harmadrészével megajándékozott. Nevüket a mellükön hordott, hegyével lefelé irányított vörös kardtól nyerték (Gladiferi, Ensiferi). A rend akkor züllött el, midőn annak utolsó nagymestere, Ketteler Gotthard a reformáció alkalmával vallását elhagyta s Lengyelország hűbérese lett (1561).

Karduchok, l. *Kurdok*.

Kardunias, Babiloniának a kassita királyok korában divott elnevezése.

Kardvívás, l. *Vívás*.

Karedzs, sziget, l. *Karak*.

Karéj, l. *Karély*.

Karejev, l. *Karjejev*.

Karelia, régebbi neve azon vidéknek, amely Finnország DK.-i részét, a Ladoga-tó és a K.-i tengerpart közt, foglalta magában, ahol a finnek egy törzse, a K.-iak laktak. Az É.-i része már Nagy Péter előtt, a D.-i rész a nystadi békében (1721) és a többi része 1809. került Oroszországhoz.

Karell-féle gyógymód, tejkúra, melyet inkompenzált szívbajoknál támadó vizenyőnek felszívatása céljából alkalmaznak néha. Hatása egyrészt a szív munkájának csökkentésén, másrészt azon alapszik, hogy tejjel a beteg kevés konyhasót vesz magához s ez üdvös a vizenyő felszívódására.

Karély v. *karéj*, 1. az anatómiában valamely szerv behúzódások, hasadások által széttagolt részeinek neve. Igy vannak agyvelő-K.-ok, tüdő-K.-ok, máj-K.-ok stb. — 2. *K.* (növ.), az olyan levél v. levélképlet hegyes metszete, amely a levél egy-egy felének körülbelül $^1/_3$-át alkotja. — 3. *K.*, a gótikus építészetben, különösen a mértműveknél használt díszítési elem: a teljes kör felénél nagyobb kör-ív. L. *Hármas karély, Mértmű, Iv, Lóherelevél-díszítmény*.

Karélyos medúzák (állat) a. m. fátyoltalan medúzák (l. o.).

Karélyos seregély (*Creadion* Gould, állat), az Éneklők rendjébe és a Varjufélék családjába tar-

tozó madárnem. Legföltűnőbb jegye, amire a madárvilágban nincs több példa, hogy a hím csőre hegyes, karcsú, egyenes, a tojóé ellenben mégegyszer olyan hosszú, sarlósan hajlott. Nevezetes faja a *húja (Acutirostris* Gould), majd akkora, mint a vetési varjú, fekete, farka végén széles fehér sáv, a szájzúgnál narancsszinű bőrkaréllyal. Új-Zélandban él.

Karélyozott ív, nyilások ívei belső oldalának a román és csúcsíves stílusban néha szokásos díszítése karélyokkal, vagyis egymás mellé sorakozó kisebb csúcsos v. félkörű ívekkel. L. *Ív.*

Karének v. *kar-ima (chorus, chorale, horae canonicae, officium, breviarium)*, a kat. egyházban a papok és szerzetesek részére előírt imádság, mely zsoltárokból s egyéb szentirási részletekből, az egyházatyák műveiből vett épületes olvasmányokból, vallásos költeményekből (himnuszokból) és könyörgésekből áll. A K. az őskereszténységben a zsidó zsinagógai imádságok utánzata volt s idővel sok változáson ment keresztül. A mai egyházi törvények szerint minden pap és fogadalmas szerzetes köteles azt naponkint magában elvégezni, a káptalanok és szerzetesek pedig a nap meghatározott óráiban közösen végzik azt karban, néha olvasva, néha énekelve; innen a neve. L. még *Breviarium, Horae canonicae* és *Kar.*

Karénekes az, aki hivatásszerüleg működik közre szinházi vagy templomi karban.

Karenok, néptörzs, l. *Karinok.*

Karf, porosz község az oppelni közigazgatási kerületben, (1910) 6088 lak., kőszénbányászat.

Karfa, hidaknál és utaknál fogódzóul és korlátul szolgáló rúd. Továbbá valamely lépcső vagy erkély fa- v. vaskorlátjának az a legömbölyitett felső része, melyre a kar támaszkodik, v. melyet föl- és lemenés közben kezünkkel megfogunk. A K. a lépcső emelkedésével párhuzamos és a korlát álló oszlopocskáira van rácsapolva. Többnyire keményfából: tölgy-, körte-, mahagoni- stb. fából készül.

Karfal, várakban a mellvédnek alsó, kövekből vagy téglából épített része. L. *Könyökfal, Korlátfal.*

Karfiol, l. *Virágkél.*

Karfonat *(plexus brachialis)*, a négy alsó nyakideg (5—8.) hasi ágából keletkező idegfonat, amely a vállat, a mellkas falait s a felső végtagot látja el. Legfontosabb ágai a középideg (nervus medianus), a singideg (nervus ulnaris) és az orsóideg (nervus radialis).

Kar-fuga, l. *Fuga.*

Karfunkel (ásv.) a. m. karbunkulus.

Kargeh, oázis, l. *Kardgeh.*

Karg-Elert, *Sigfried*, német harmonium-művész, szül. 1878 nov. 21. Oberndorfban a Neckar mellett. Zenei tanulmányait a lipcsei konzervatóriumban végezte Jadassohn és Homeyer vezetése alatt. Számos kompoziciója és kitünő átirata harmoniumra tette nevét ismertté.

Karger, *Karl*, osztrák festő, szül. Bécsben 1848 jan. 30., megh. 1913 okt. A bécsi művészeti akadémián, majd Engerth műtermében, azután Münchenben és Olaszországban végezte a tanulmányait. Nevezetesebb képei: Jelenet egy vasúti állomáson (a bécsi udvari muzeumban); A Graben Bécsben; Adóvégrehajtás; Postaállomás; Utcai jelenet Velencében. A bécsi Burg-szinházban két mennyezetképet festett. Illusztrálással is foglalkozott.

Kärgling, régi pesti művészcsalád, melynek alapítója, *K.* János Tóbiás Augsburgban szül. 1780 febr. 9. Az ottani művésziskolában tanult, 1801. Bécsbe ment, ahol Agricola és Peter Kraft mellett munkálkodott. Mikor a franciák Bécsben időztek, *K.* ott keresett festő volt. 1809-ben letelepedett Pesten, ahol kivált mint arcképfestő széleskörű munkásságot fejtett ki, amelyről Kazinczy is gyakran megemlékszik. Igy festette: Berzsenyi, Spissich, Dessewffy József gr., Majláth György, Péczely József, Trattner János Tamás, Szögyény Zsigmond stb. arcképét, amelyek metszetekben sokszorosítva a Tud. Gyüjteményt is díszítették. Meghalt Pesten 1845 ápr. 11. Fia, *Ferenc*, eleinte festéssel foglalkozott, 1834. ki is állított Pesten, később inkább zenével foglalkozott, Ennek húga, *Henrietta* is festett. 1834. és 1840. ő is részt vett a pesti műegylet kiállításán. V. ö. *Művészet*, 1912. évf.

Kargó *(cargo)* a. m. rakomány, főkép hajórakomány (l. o.).

Karhae, l. *Karrai.*

Karhatalom (lat. *brachium, assistentia)*, a hatósági intézkedések végrehajtásához szükséges fegyveres erő. Ellenszegülés esetében K. igénybevételének van helye. A K. indokolatlan alkalmazásáért a vétkes közhivatalnok felelős. A btk. 472. §-a szerint hivatalos hatalommal való visszaélés bűntette miatt 5 évig terjedő fegyházzal, hivatalvesztéssel s politikai jogai gyakorlatának felfüggesztésével büntetendő a közhivatalnok, aki a fegyveres erőt jogos indok nélkül alkalmazza, v. beavatkozásra felhívja. Ha a fegyver használata által súlyosabban büntetendő bűntett követtetett el, ennek a büntetése alkalmazandó. A K. rendőri (csendőri) v. katonai K. A hatóságok a katonai K.-at csak akkor vehetik igénybe, ha a rendőri K., helyesebben rendőri segély az intézkedések végrehajtásához elégtelen. A katonai K. igénybevételéről az 58440/1896. sz. honv. min. rend. intézkedik. Eszerint, ha a késedelem veszélylyel nem jár, a K. kirendelése csak a belügyminiszter útján történik. A rendelet meghatározza azokat a hatóságokat, amelyek eziránt a belügyminiszterhez közvetlenül fordulhatnak. Ha a késedelem veszéllyel jár, a rendeletben felsorolt számos (részben alsófokú) hatóságnak és közegnek jogában áll, hogy K. kirendeléséért a helybeli v. legközelebbi helyőrség parancsnokához közvetlenül forduljon.

Kárhozat, l. *Örök kárhozat.*

Kária, az ókorban Kis-Ázsiának városokban dús délnyugati része, melynek határai voltak: északon a Messzogisz (Dzsuma Dagh) hegység és Lidia; keleten a Salbakos (Boz Dagh) és Frigia, többi oldalain a tenger. Eltekintve a Meander völgyétől, K. általában hegyes. A főbb öblök: a meanderi (délkeleti szöglete a latmi), a jassi vagy a bargili és a kerami (Halikarnassus és Knidos közt). Az első öbölbe ömlik az ország legnagyobb folyója, a Meander. A károk és rokonaik, a lelegek a partokon és szigeteken laktak, hajósnép voltak s fő-

városuk Mylasa volt. A X. sz.-dal kezdődik a hellén telepedés, kezdik a jónok, de csakhamar túltesznek rajtuk a dórok, akik egy hexapolist hoznak létre (Knidos és Halikarnassus a szárazföldön, Jalisos, Lindos és Kameiros Roduson, Kos a hasonnevű szigeten). Igy lett a tengerpart híressé, míg a benlakók hirhedettek maradtak gonosz cseleikről és megvesztegethető voltukról. K. jelesebb városai: Myus, Priene, Miletos, Halikarnassus, Knidos, Magnesia, Tralles, Stratonikia. A perzsa uralmat megelőzőleg K. külön királyok alatt állott, akikből szatrapák lettek. Egyikök, I. Lygdamis, apja volt a híres Artemisiának (l. o.). Nagy Sándor után szirus, majd római kézre került K., majd bizanciak, szeldzsukok és arabok uralkodtak felette. 1336-ban az oszmánoké lett. Jelenleg Aidin vilajethez tartozik. V. ö. *Benndorf* és *Niemann*, Reisen in Lykien und K. (Wien 1884).

Kariáma *(Dicholophus cristatus* Ill., állat), a Darualakúak rendjébe és a Kigyászdarufélék *(Dicholophidae)* családjába tartozó madárfaj. 82 cm. hosszú, farka 31 cm. Karcsú; nyaka hosszú, csőre hajlott; csüdje magas, görbe, hegyes karmokkal, szárnya rövid; homlokán felálló bóbitát visel. Fölül szürke, feje és nyaka feketésbarna, evezői barnák. Hazája Brazilia. Gyorsan fut, az éjt fákon tölti, rikácsoló hangja van. Rovarok-, kigyók- és gyíkokból táplálkozik. Fákon fészkel. Fogságban megszelidül.

Kariatidák *(karyatidák, caryatides)*, ruhás nőalakok, melyek oszlopot helyettesítve párkányzatot tartanak. Vitruvius szerint az elnevezés onnan ered, hogy a görögök a perzsákhoz szító kariaiakat legyőzvén, Karia (Karya) városát lerombolták, a férfiakat leölték, a nőket rabságba hurcolták. A görög építészek, hogy a kariaiak bűnhődését az utókor számára valamiképen megörökítsék, a kariai rabmatrónák szobrait nyilvános épületeken architektonikus támasztóul alkalmazták. Vitruviusnak ez a magyarázata az archeológiai mesék körébe tartozik. A Karyatis (καρυᾶτις) névvel eredetileg a kariai lányokat illették, akik, fejükön a nádleveles kosáralakú kalathiskossal, Artemis tiszteletére vallási táncokat lejtettek. Ilyen tartózkodó, ünnepi táncritmusban mozgó nőalakokat a görögök szivesen alkalmaztak architektonikus támaszok gyanánt, mint pl. a gjölbasi-i Heroon kapujának két dombormüves oldalpillérén. Később az elnevezést az összes női támasztó alakokra átvitték, míg a párkányt hordó férfialakoknak atlasz vagy telamon a neve. A görög művészet legtökéletesebb kariatidái az athéni Erechteion déli előcsarnokát támasztó gyönyörű nőalakok, melyeken a szobrászi ábrázolás szabadsága pompásan egyesül az architektonikus kötöttség gondolatával.

Kariatida.

Karibdisz (tkp. *Charybdis)*, a régi görög hajósmonda szerint, melyet az Odysseia XII. éneke megőrzött, a sziciliai tengerszorosban a hajót elnyelő szakadék, szemben a Scylla nevű tengeri szörny tanyájával. A K. oly közel van a Scyllához, hogy a hajóst, ki a szoroson át akar kelni, vagy az egyik, vagy a másik veszély fenyegeti. L. *Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim.*

Karibihalak *(Serrasalmo,* állat), a Pontylazacfélék *(Characinidae)* családjába tartozó halnem. Brazilia és Guayana folyóiból 13 faj ismeretes. Legismertebb a pirai vagy piraya *(Serrasalmo piraya* Cuv.), mely falánkságáról híres; kb. 30 cm. hosszú. A K. az édesvizek legfalánkabb ragadozó halai; a fürdő embert is megtámadják és nagy sebeket ejtenek rajta. Húsuk szálkás és nem jóízű.

Karibi-hegység, hegység Venezuela délamerikai állam É.-i részein, kezdődik az Aroa és Cojedes folyóknál és a tengerparttal párhuzamosan húzódik. A hegység hovatartozása még eldöntetlen, az Andokhoz nem sorolhatjuk, mert irányára s geológiai összetételére nézve attól lényegesen elüt. A Barcelonától D.-re levő bemélyedés a hegységet két részre osztja: a Ny.-i félre, amely hét vonulatból áll a Valenciai-tóval közbül; az E.-inak legmagasabb pontja a Picaho de Naiguatá 2800 méter magas, a D.-ié a Serrania del Interior 1100—1800 m. A keleti rész karsztos platószerű barlangokkal stb.-vel, legmagasabb pontja a Turumquire 2048 m. magas. A K. meleg forrásai (91—96° C.) és földrengései arra mutatnak, hogy még ma is hegyképző erők vannak itt működésben.

Karibi-szigetek, a. m. Kis-Antillák; e régi nevüket őslakóiktól nyerték. L. *Antillák.*

Karibi-tenger *(Antilla-tenger)*, az Atlanti-oceánnak Dél-Amerika É.-i partjai, Közép-Amerika és a Nagy- s Kis-Antillák közé eső része. Szerkezetét tekintve, a Nagy- és Kis-Antillákon át húzódó eurázsiai jellegű hegylánc belső oldalán levő besülyedt medence, amelyet még ma is tenger borít, legnagyobb mélysége a Cayman-szigetektől D.-re 6269 m. mély a Ny.-i rész ú. n. Bartlett mélyedésében, míg a K.-i nagyobb medence 3000—4000 m. átlag, a Curassao-mélyedésben 5201 m.; a kettőt egymástól 1000—2000 m. mély hát választja el, erre van lerakva a St.-Thomas-Trinidad és a Kingston-Colon kábel. Az egyenlítői áramlás a Kis-Antillák szigetei közt jön a K.-be s a Yucatan-szoroson át a Mexikói öbölbe s ebből lesz a Golf-áramlás. Novembertől júniusig ÉK.-i passzát az uralkodó szele, míg az esős időben (július—október) szélcsend váltakozik Ny.-i és D.-i szelekkel, ilyenkor gyakoriak a nyugatindiai orkánok (hurrikan).

Karibok v. *karaibok*, népfaj Dél-Amerika É.-i partvidékén Hondurasz partjain, Trinidadban és Dominicában elszórva, többnyire már négerekkel keverődve, az ú. n. fekete K. Tisztavérüek még a venezuelai kumanagoták, a guayanai makusik, kalinák stb. apró törzsek, egykor az Antilláktól Braziliáig terjedő hatalmas nép végső maradékai.

Egykor hirhedt emberevők, úgy hogy a kannibalizmust is az ő nevükből származtatják. L. *Bakairi*. V. ö. *Platzmann* nyelvtana és szótára 5 köt., Leipzig 1888); *Steinen*, Die Bakairisprache (u. o. 1892); *Breton*, Dictionnaire caraïbe-français, réimprimé par Platzmann (u. o. 1892).

Karibu *(Cariboo)*, hegység és aranybányavidék Brit-Columbiában, Kanadában, a Frazer folyótól K.-re.

Karics (állat), 1. a kárász (l. o.) népies neve; 2. l. *Szalakóta*.

Kariep *(Gariep)*, folyó D.-Afrikában, l. *Oranje-folyó*.

Kariesz, az Athosz (l. o.) legnagyobb községe.

Káriesz *(caries*, lat.), *csontszú*, a csont morzsás elhalása, a legkülönbözőbb okból eredhet sérülések után is, de legtöbbször fertőzés következménye, így K.-szel jár a csontvelőgyuladás (osteomyelitis), akár genyes, eves, gümős vagy bujakóros természetű, máskor a csonthártya gyuladása okozza a felületes K.-t. Közönséges értelemben a csontgümőkórt (l. o.) értik K. alatt; a fog-K.-t l. *Fogbetegségek*.

Karika, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 661 oláh lak.; posta- és telefonállomás.

Karikába vetni (ném. *aufschiessen*; ol. *cogliere*: ang. *coil up)*, a. m. a hajóköteleket a fedélzeten köralakban összehajtogatni, úgy hogy azok mindig használatra készen álljanak.

Karikakeszeg, a bagolykeszeg népies neve, l. *Keszeg*.

Karikal, város és francia gyarmat K.-Indiában a Koromandel-parton, a Kaveri deltájának egyik ága mellett. Az 5 községre (K., Tirnular, Nallazsendur, Nedunkadu és Kicseri) osztott gyarmatnak területe 135 km², (1911) 56.577 lak., rizst és gyümölcsöket termő jó földdel. A lakosok főképen rizzsel űznek élénk kereskedést. Főhelye K., a Kaveri folyó egy ágánál fekszik, 17,627 lakossal.

Karikapénz, aranyból, ezüstből és rézből öntött őskori drótkarikák, melyek állítólag a későbbi vert pénz szerepét játszották az őskori népeknél. V. ö. *Kiss* Ferenc, K. mint fizetési és ékszer a történetelőtti korban s annak szabályozott pénzrendszerre történt fokozatos átmenetele és fokozatos megszünése (Archaeologiai Közlemények I. 1859). Még a római kor is ismerte a K.-t, Julius Caesar tett említést vaskarikákról, melyek Britanniában pénz gyanánt voltak forgalomban.

Karikára vág az agár, mikor a nyulat úgy űzi, hogy ez kénytelen körben futni. Így a nyúl hamar kifárad, míg a lovas kevesebb fáradsággal követheti.

Karikás achát, az olyan achát, melyben a szines sávok karika-alakban helyezkednek el; *szemeskőnek* is mondják, mert a karikák a szemhez hasonlítanak.

Karikás marokvas, fatengelyű szekereken a tengelyesap alsó vaspántja, ha annak belső végén a tengely koptatása ellen karikája van.

Karikás ostor, a magyar pásztorok fő és legdíszesebb szerszáma. Nyele 30—40 cm., míg az ostor 2—3 m. hosszú. A bőrszalagokból font ostor fanyele részben cifrára ki van faragva, részben kivert, sokszor különböző színű bőrrel van beborítva. Neve onnan ered, hogy a pásztor rendesen karikába kötve veti a vállára. Pattogatásával a jószágot, a gulyát, ménest vagy a falkát a terelésre figyelmezteti. A pásztorok között csupán a juhásznak nincs K.-a.

Karikatura, l. *Torzkép*.

Kar-ima, l. *Karének*.

Karimás kása, köleskása olyformán tálalva, hogy a kanállal a tál közepén űrt formálunk, melybe tejet öntünk, úgy hogy a kása tényleg karimáját képezi a tejnek; némely vidéken *lyukas kásának* mondják.

Karimata-szigetek, a kelet-indiai szigetvilágban, Borneo DNy.-i partja közelében mintegy 60 apró szigetből álló csoport, a *Karimata-szoros* választja el Bangkától és Billitontól. Nyugat-Borneo residencyhez tartoznak; területük 222 km², lakóik száma mintegy 550. A legnagyobbak e csoportban: K., Panambangan és Szurutu. A fő kiviteli cikkek: az ehető fecskefészek és illatos fák.

Kar-ing (lat. *superpellicium* vagy *rochetum)*, az albánál (l. o.) rövidebb ing, melyet a kat. papok a szentségek kiszolgáltatásánál, prédikációnál, temetéseknél stb. használnak. A superpellicium nevezet onnan ered, hogy az északi tartományokban a hideg ellen a kanonokok szőrmés ruhát (pellicea) vevén magukra, a zsolozsma alatt e fölé (super) öltötték a K.-et. Rochetumnak (a német Rock-tól) neveztetik, ha ujjai szűkek. Ha pedig egészen ujjatlan, kerekded és hosszú, *cotta* a neve. V. ö. *Lonovics*, Egyh. Archaeologia, II.

Karinok, *karenok* v. *karienek*, Hátsó-India egyik lotita népe Arakan, Felső-Birma és Asszam határán. Származásuk és sajátos nyelvük kérdése még vitás.

Karinthy *Frigyes*, író, szül. Budapesten 1888 jún. 24. Középiskoláit a fővárosban elvégezve, az egyetemen a tanári pályára készült, de 20 éves korában föltünvén karikaturáival, egészen az irodalomnak szentelte magát. A *Nyugat* c. szépirodalmi folyóirathoz csatlakozva, egyike lett a modern írók forradalmi szellemű, harcos tagjainak. Több fővárosi és vidéki lapnak munkatársa, verseket és kisebb, többnyire szatirikus vagy tréfás elbeszéléseket ír. Önállóan megjelent művei: *Így írtok ti* (Karikaturák, 1909); *Esik a hó* (Novellák, 1910); *Görbe tükör* (Humoreszkek, 1912); *Találkozás egy fiatalemberrel*, *Ballada a néma férfiakról* (Novellák, 1913); *Budapesti emlék* (1913); *Együgyű lexikon* (Szatira, 1912). Számos fordítása közül legnevezetesebb Swift *Gulliver*-jének első magyar teljes fordítása (1914).

Karintia (ném. *Kärnten) hercegség* (l. a *mellékelt térképet)*, az osztrák birodalmi tanácsban képviselt tartományok egyike, Salzburg, Stiria, Krajna, Görz-Gradiska, Olaszország és Tirol között. Területe 10,327 km². *Felülete*. K. alpi tartomány, a Dráva egy nagyobb É.-i (őskőzetekből álló gnájsz-alpok) és a kisebb D.-i (mészkőalpok) részre osztja. É.-i határán húzódik végig a gleccser-takarta Hohe Tauern hegység, a Gross-Glockner-csoporttal s a kétágú ugyanily nevű csúccsal (3798 m.), a Hochnarr-csoport (3258 m.), az Ankogel-csoport (Hochalmspitz 3258 m.). A DK. felé kiágazó hegygerinc a Petzeckben (3277 m.)

éri el legnagyobb magasságát és Tirol felé határul szolgál. K.-re ettől, a Dráva balpartján van a Kreuzeck-csoport (2610 m.). K.-re van a Gurktaler- és Lavanttaler-Alpok csoportja (Eisenhut 2441 m.) s a Metnitz-Alpok (Pranker Höhe 2169 m.). A D.-en fekvő mészkő-alpokhoz tartoznak a Karni-, Velencei- és Gailtaler-Alpok, Krajna határán vannak a Karavankák és a Steini Alpok. Kocsival járható hágói: a pontafeli (810 m.), a predili (1162 m.), a loibli (1370 m.) és a seebergi (1218 m.) a déli mész-alpokban, a Katschberg (1641) a Tauernben. Legszebb gleccsere a Pasterz. K. *vizei* a Tagliamentóba torkoló Felán kívül a Duna vidékéhez tartoznak. Főfolyója a Dráva, a Möll, a Lieser, a Gurk, a Metnitz, a Lavat, Weissenbach és Gail mellékfolyókkal. Legnagyobb tavai a Millstädti, Ossiachi és Wörthi. Az ásványvízforrások közül említésreméltók Karlsbad, a Karlnock lejtőjén, Vellach, St. Leonhardbad és Preblau. *Éghajlata* É.-i részein zord; Klagenfurt évi középhőmérséklete 7·2°, Heiligenbluté csak 4·7°. Esőmennyisége Klagenfurtban 960, Raiblban 2180, Heiligenblutban 636 mm.

Mezőgazdaság és bányászat. K. területének 91%-a termő; ebből 14% szántóföld, 11% rét, 14% legelő és havasi legelő, 44% erdő. 1909. évi termés-adatai: 181,651 hl. buza, 466,090 rozs, 105,911 árpa, 275,555 zab, 94,515 kukorica, 19,803 hl. hüvelyes és 799,730 hl. burgonya, végül 268,588 t. széna. Állattenyésztése jelentékeny; a legjobb lovakat a Gail völgyében tenyésztik. Az állatállomány 29,501 ló, 256,220 szarvasmarha, 118,563 juh, 26,641 kecske, 170,043 sertés; mézet és viaszt nagyban termelnek, selyemhernyótenyésztése is van. K. bányászata igen jelentékeny; vas-, ólom-, cinkércekben és szénben gazdag; 1908-ban 64,664 t. barnaszenet, 85,560 t. vasércet, 7061 t. ólomércet, 12,402 t. cinkércet bányásztak, a bányászattal 3773 egyén foglalkozott és a termékek értéke 5½ millió kor. A Möll, Dráva és Lavant völgyében egykor virágzó nemesércbányászat jelenleg megszünt.

Lakosság, ipar és kereskedelem. A lakosság (1880) 348,730, (1910) 396,200 (1 km²-re 38); 10 év alatt a szaporodás 7·5% volt; nemzetisége 71·9% német és 28·4% szlovén; vallásra nézve 94·8% katolikus és 5·20% ágostai hitvallású. Kereskedelme főleg ipari termékeinek értékesítésével foglalkozik. K.-ban a fémipar a legnagyobb fontosságú, különösen a vasipar (hengerművek, kohók, sarló-, drót-, fegyver-, gépgyárak) jelentékeny; Klagenfurtban és Wolfsbergben ólomiparral foglalkoznak; Viktringben posztót készítenek; van kémiai, bőr- és söripara. K.-nak 1868 km. jó országútja, 504 km. vasútja és 130 km. viziútja van. Az iskolák (1908) száma: 3 gimnázium, reáliskola, 1 leánygimnázium, 4 tanító- és tanítónőképző, 1 teológiai tanintézet, 9 alsófokú kereskedelmi iskola, 37 alsófokú ipariskola, 7 alsófokú erdészeti és gazdasági iskola, 1—1 bányászati, állatorvosi és bábaiskola és 388 népiskola.

K. alkotmánya szerint a tartományi gyűlés 37 tagból áll; ezek: a gurki érsek, a nagybirtokosok 10, a városok és ipari helyek 9, a kereskedelmi és iparkamarák 3, a falusi községek 14 képviselője. A birodalmi tanácsba 10 tagot küld. A legfőbb közigazgatási hatóság a tartományi kormány Klagenfurtban, élén a tartományi elnökkel.

A közigazgatási kerület	Területe km.²-ben	Lakóinak száma 1910
Klagenfurt, város	6	28,911
Hermagor	825	19,045
Klagenfurt, környéke	1,477	71,936
St.-Veit	1,487	53,809
Spittal	2,771	49,791
Villach	1,445	76,762
Völkermarkt	1,317	51,428
Wolfsberg	999	44,518
összesen	10,327	396,200

Első felebbezési bírósága: a klagenfurti törvényszék, van 28 járásbirósága; másodfolyamodású törvényszéke Grácban van. K. címere merőlegesen kettéosztott hercegi kalappal fedett címerpajzs, baloldalt aranymezőben 3 fekete oroszlán, jobboldalt vörös mezőben ferde pólya. Az ország szinei: vörös, fehér.

Története. K.-t az ókorban a *Carni* nevű kelta törzs lakta, melytől a tartomány későbbi nevét kapta. A római uralom idején *Noricum* tartományhoz tartozott s két fontos út vezetett rajta át Itáliába. A népvándorlás idején a germánok nyomában a szláv eredetű *szlovének* vagy *vendek* szállották meg K. keleti felét. Ezek egy ideig az avarok uralma alatt állottak, majd bajor befolyás alá kerültek s felvették a kereszténységet. Tasziló bajor herceg bukása után (788) K. is a frank birodalomhoz került. A frank birodalom felbomlásakor K. Németországhoz került s a későbbi Krajnával és Stájerországgal együtt a *Karantán*-hercegséget alkotta. Első hercege *Arnulf* volt, a későbbi német király. 976-ban II. Ottó császár még Isztriát és Friault csatolta a Karantán-hercegséghez. Ezután különféle családokból való hercegek uralkodtak rajta. A XI. sz. közepén felbomlott a nagy hercegség s a tulajdonképeni K. felett előbb az *Eppenstein* (1077—1122), majd a *Spanheim*-család uralkodott. Ennek utolsó tagja *Ulrik* herceg volt, kinek halála után 1269. *II. Otokár*, cseh király foglalta el K.-t. II. Otokár bukása után Habsburgi Rudolf Krajnával együtt kedves hívének, *Meinhard* tiroli grófnak adományozta (1296). Ennek családja 1335. halt ki, mire Bajor Lajos császár mindkét tartományt a Habsburg-családnak ajándékozta (1336). Ettől kezdve K.-t a Belső-Osztrák tartományok közé számították. 1809-ben a bécsi békében K. keleti felét Napoleon kapta, ki azt az Illir-tartományokhoz csatolta. 1814-ben visszakerült Ausztriához s egész K. az ú. n. *Illir-királyság* kormánya alá tartozott. 1849-ben önálló tartomány lett *K. hercegség* címén.

Irodalom. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, 8. köt. 42., Bécs 1890; Alschker és Palla, Heimatskunde von K., Klagenfurt 1886; Spezialortsrepertorium von K., Wien 1894; Wanderungen durch Steiermark und K., Roseggertől, Pichlertől és Rauschenfelstől, Stuttgart 1879; Radics, In's Kärnten, Wien 1882; Amthor és Jabornegg-Gamsenegg, Kärntnerführer; Franziszi, Kärtner Alpenfahrten, Wien 1892. és Kulturstudien über Volksleben, Sitten u. Bräuche in K., 2. kiad. Naumburg 1902; Ankershofen, Handbuch der Geschichte des Herzogtums Kärnten etc., Klagenfurt I - II. köt., 1842—59. Folytatták Tangl, u. o. 1864—74 és Hermann, u. o. 1843—60, 3 köt; Alschker, Geschichte Kärntens, u. o. 1885. Forrásgyüjtemény: Monumenta his-

KARINTIA, KRAJNA, TENGERPART.

ADRIAI TENGER
ISZTRIA
MAGYARORSZÁG
Triesti-öböl
Fiumei-öböl
Quarnero
Quarnerolo
Canale della Morlacca
Nagy Kapela
Kis Kapela
Veglia
Cherso
Lussin
Arbe
Pago
Pola
Rovigno
Parenzo
Pirano
Isola
Capodistria
Cittanova
Umago
Fiume
Castua
Volosca
Albona
Dignano
Brioni sz.
Lussin pic.
Lussin grande
Sansego
Unie
Canidole
Vasút
Járási határ
A járások (Bezirkshauptmannschaften) székhelye alá vannak húzva
VÁROS több mint 100 000 lakossal
Város 20 000
Város 10 000
Város 5 000
Helység kevesebb mint 5 000
magasságok méterekben.
Mérték 1:1125000
Kilométer
13 Keleti hosszuság Greenwich-től
14
15
45
Színek magyarázata:
Karinthia
Krajna
Tengerpart

torica ducatus Carinthiae, Jaksch, Klagenfurt 1896—1904, I—III. köt.; Stessel József, A Hédervári-család ősi fészke K.-ban, Győri Közl. 1880, 84; Holéczy Mihály, K.-ban a magyarok Althofennél és Bleiburgnál, Tud. Gyűjt. 1837, V. 69.

Kariofillén, *caryophyllen* : $C_{15}H_{24}$. Sesquiterpén, mely a szegfűolajban, a *canella alba* olajában, a kopaiva-balzsamban fordul elő. Kémiailag tisztán ezideig nem sikerült előállítani, azért fizikai állandói sem pontosak. Színtelen, 258°—260°-on forró folyadék. $d_{15} = 0{\cdot}9085$. Gyengén balra forgat $[\alpha]_D = -8{\cdot}96°$.

Kariokinezis *(karyokinesis*, gör.), l. *Fonalas magoszlódás*.

Kariome, kikötő, l. *Kabara*.

Kariomitózis a. m. *kariokinezis*, l. *Fonalas magoszlódás*.

Karioplazma v. *nucleoplazma* (növ.), a sejtmag plazmája, l. *Citoplazma*.

Kariorexis *(koryorhexis*, gör.), a sejtmag kis darabokra való szétesése.

Karisztia *(Caristia)*, a rokonság ünnepe a régi rómaiaknál, febr. 22-én, amikor a család hozzátartozói közös lakomára gyűltek össze. L. *Feralia*.

Karisztosz *(Karystos)*, az ugyanily nevű eparchia székhelye Eubea görög sziget D.-i végén, 1278 lak. K. méze még most is ismeretes; az ókorban aszbesztjéről és zöld eres márványáról volt híres.

Karitativ elv, l. *Jótékonysági elv*.

Karitudió (növ.), l. *Butyrospermum*.

Karizület *(articulatio humeri)*, l. *Vállizület*.

Karjalák, Finnország Karelia, helyesebben Karjala néven ismert DK.-i részének, Viborg környékének lakói, valamint ezek fajrokonai a tveri és novgorodi kormányzóságban, akik anzamoiset, sanakot, isor stb. tájneveken is szerepelnek. Egy részük evangélikus, a többiek már oroszhitüek. A K.-nál termett a Kalevala és Kanteletar, a finn irodalom büszkesége. V. ö. *Yrjö Blomstedt*, Karelische Gebäude (Helsingfors 1900); *Bán* A. Falvak K. végvidékén (Budapest 1906).

Karjejev *(Karejev), Nikolaj Ivanovics*, orosz történetíró, szül. Moszkvában 1850. 1879-ben Varsóba, 1884. pedig Szent-Pétervárra nevezték ki a történelem tanárává. Főbb munkái: Ideja vszeobscsej isztorii (Az általános történelem eszméje, Szent-Pétervár 1885); Kresztjane i kresztjanszkij voprosz vo Francii v poszljednej csetverti XVIII. vjeka (A parasztok és a parasztkérdés Franciaországban a XVIII. sz. utolsó negyedében, Moszkva 1879); Osznovy voproszy filoszofii isztorii (A történelem filozófiájának alapvető kérdései, u. o. 1883); A. Sorel kak istorik francuzskoj revoluciji (Szent-Pétervár 1907). Megírta Nyugat-Európa történetét 6 kötetben.

Karkarali, járás Szemipalatinszk orosz középázsiai kormányzóságban, a K.-i hegyektől borítva, 18,602 km², 180,000 kirgiz lak., kik állattenyésztéssel, ezüst- és szénbányászattal foglalkoznak. Székhelye *Karakalinszk*, 5000 lak.

Karkemis, l. *Karchemis*.

Kár-khán, l. *Kárchász*.

Karki, város Bokharában, l. *Karchi*.

Karkinos, e néven két görög tragikus költő ismeretes. Az idősebb a Kr. e. V. sz.-ban élt, Agrigentumból vándorolt Athénbe, hol tragédiáival kudarcot vallott. Aristophanes egy pár helyen gúnyolja. Az ifjabb K., a IV. sz.-ban, amannak unokája, hosszabb ideig a szicíliai Dionysios udvaránál tartózkodott; tömérdek drámát írt, Euripides utánzója volt, de csak egyszer győzött. Töredékei Naucknál (Tragic. graec. fragmenta).

Karkócz, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 1147 tót lak.; u. p. Bucsány, u. t. Lipótvár-fegyház. Innen bombázta Jellachich 1849. Lipótvárt.

Karkov *(Charkov)*, orosz kormányzóság és város, l. *Harkov*.

Karkötő, a hadseregeknél háborúban használt jelvény, mellyel bizonyos egyéneknek különös rendeltetését jelzik. A genfi egyezmény szerint a *fehér* K., melyre Genfnek címere: a vörös kereszt van varrva, jelvénye mindazon egyéneknek, kik háboruban betegek és sebesültek gyógyításával és ápolásával foglalkoznak s következőleg a genfi egyezmény által megállapított kiváltságokban részesítendők. A csapatok létszámába tartozó, az ellenség által hadifogságba is ejthető, a sebesültek felkeresésében és a sebkötöző helyekhez való szállításban segédkező «sebesültvivők» fehér keresztes *vörös* K.-t viselnek. A vöröskeresztes fehér K.-nek jogtalan viselését szigoruan büntetik. — K. egyházi értelemben, l. *Manipulus*.

Karl, 1. *Henrik*, magyar medailleur, 1814 körül Bécsben munkálkodott, 1842. már Körmöczbányán van, ahol a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók emlékérmét véste. 1848-ban Duschek pénzügyminiszter kinevezte Nagybányára éremvésőnek, ott véste az 1 és 3 kros rézpénzt. Tőle valók a Ferenc József nagybányai útjáról szóló emlékérmek is. V. ö. Numizmatikai Közl. 1903.

2. *K. János*, természettudós, l. *Károli*.

3. *K. Lajos*, egyetemi tanár, szül. Cservenkán 1875 aug. 4. 1912-ben a budapesti egyetem bölcsészeti karán a francia nyelv és irodalom magántanárává képesítették, 1913. pedig kinevezték nyilvános rendes egyetemi tanárnak Kolozsvárra. Főbb művei: *Madame de Staël és a francia kritika a tizennyolcadik században* (1898); *Sully Prudhomme* (1907); *Árpádházi Szent Erzsébet és az üldözött ártatlan nő mondája* (1908); La Hongrie et les Hongrois dans les chansons de geste (1908); Vie de sainte Elisabeth de Hongrie (1910); *Francia irodalmi tanulmányok* (1912); *Páris kövei* (1912); Un moraliste bourbonnais du XIV-e siècle (1912).

Karlábuak v. *Pörgekaruak (Brachiopoda, Spirobranchiata*, állat), l. *Pörgekaruak* és *Brachiopoda*.

Kárlátó, a szülők első látogatása férjhez ment leányuknál, kiben saját házukra nézve kárt szenvedtek, aki saját házukban hiányzik.

Kárlevél, kár megbecsléséről kiállított hatósági bizonylat, különösen mezei kár esetében.

Karlfeldt, *Erik Axel*, újabb svéd lirikus, szül. 1864 júl. 20. Folkärnában (Dalekarlien), 1904 óta a svéd tud. akadémia tagja. Híresek Vildmarks- och Kärleksvisor (Dalok a vadonból és a szerelemről, 1895); Fridolins visor (Fridolin dalai, 1898) és Fridolins lustgård och dalmalingar på rim (Fridolin parkja és tájképei, 1901) c. költeménygyüjteményei, melyek úgy tősgyökeres nyel-

vükkel, mint eredeti és egyéni felfogásukkal nagy feltünést keltettek.

Karli, híres ősrégi buddhista barlangtemplom a Bombaytól Puna felé vivő úton, az é. sz. 18° 45′ és a k. h. 73° 31′ alatt. Bejárata 771 m.-nyire van a tenger szine fölött, sziklafala 260 m. magas. Az előcsarnok előtt van egy óriási, az oszlopfő tetején levő négy oroszlánról elnevezett oroszlánoszlop. Tágas bejárat vezet egy 14 m. magas, 13·8 m. hosszú és 7·9 m. széles csarnokhoz, itt van a főhajó, melyben oltár, illetőleg ereklyeszekrény (chaitya) van, továbbá két mellékhajó, melyeket 16—16 díszes oszlop választ el a főhajótól. A főcsarnok mellett kisebb barlangok vannak, melyek valószinüen szerzetesek és remeték lakóhelyei.

Karlin, cseh neve Karolinenthal (l. o.) csehországi városnak.

Karlisták *(Carlisták)*, Don Carlos (l. *Carlos)* spanyol trónkövetelő hívei, kik 1834—39. és 1872—76. felkeléseket támasztottak jelöltjük érdekében.

Karlmann, 1. *frank háznagy*, Martell Károly idősebbik fia. Atyjának halála után 741. öccsével, Kis Pippinnel együtt osztozott a frank birodalom kormányán. De már 747. lemondott fiának, *Drogónak* javára s a monte-cassinoi kolostorba vonult. Mikor Aisztulf longobárd király érdekében öccsénél közben akart járni, Vienneben meghalt 754 aug. 17. Fiait Kis Pippin kolostorba záratta.

2. *K., frank király* (768—771), Kis Pippin második fia. Bátyjával, Nagy Károllyal együtt uralkodott. Még mielőtt a viszály kitört volna köztük, K. megh. 771 dec. 4. Özvegye, *Gerberga* Desiderius longobárd királyhoz menekült s azt Nagy Károly ellen izgatta. Desiderius bukása után azonban gyermekeivel együtt kolostorban végezte életét.

3. *K., frank-német király*, Német Lajos király legidősebb fia, szül. 828 körül, megh. Öttingben 880 szept. 22. Atyja őt 856. a bajor szélek kormányzásával bízta meg, de K. Rasztiszlav morva herceggel együtt fellázadt ellene 861. Azután kegyelmet kapott és később szerencsésen harcolt a morvák ellen. Atyja halála után 876. Bajorországot kapta királyi címmel. Ehhez 877. még Felső-Itáliát is megszerezte. Természetes fia volt *Arnulf*, a későbbi német király és császár.

Karlobag *(Carlopago, Karlopago)*, adók. és pk. Lika-Korbava vm. gospići j.-ban, (1910) 668 horvát lak.; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Karlócza *(Karlovicz, Karlovci srijemski)*, önálló város Szerém vm.-ben, a Duna jobbpartján s a Fruskagora aljában, kies és termékeny vidéken. K., bár kis város, egyike Horvát-Szlavonország legnevezetesebb városainak. A gör. kel. szerb érsek és patriárcha (metropolita), a szentszék s a K.-i egyháztartomány székhelye; itt van a nagy szerb nemzeti alap igazgatósága is. Van itt járásbiróság, közjegyzőség, görög keleti papnevelő intézet, szerb főgimnázium, 8 pénzintézete, vasúti és gőzhajóállomás, posta- és távíróhivatal és telefonállomás. Lakóinak száma (1910) 6342, ezek között 380 magyar, 434 német, 1899 horvát és 3536 szerb; hitfelekezet szerint 2671 róm. kat. s 3553 gör. kel.; a lakosság kereskedéssel, halászattal, földmíveléssel s állat- (főleg sertés-) tenyésztéssel, leginkább pedig bortermesztéssel foglalkozik; a város környékén igen jeles vörös bor terem, még híresebb az ürmös. A házak száma 1129; legnevezetesebb épületek a székesegyház s az érseki palota; a város határa 4839 ha. K. helyén a rómaiak alatt Acimincum állott. Régi vára, melynek romjai a várostól D.-re láthatók, a XV. sz.-ból való, amely időben Maróthi László macsói bán tulajdona volt. 1699 jan. 26. itt köttetett meg a Magyarországra nézve káros béke II. Musztafa, I. Lipót, Velence és Lengyelország közt; a békekötés helyén most kápolna áll. 1848 máj. 13. a lázongó szerbek Rajacsics érsek elnöklete alatt gyűlést tartván, a királyi biztos kiáltványait elégették, Rajacsicsot patriárchává, Suplikácz István ezredest pedig vajdává választván, máj. 15. a szerb nemzeti gyűlés a szerb nemzetet függetlennek, a Szerémséget pedig és a bánság nagy részét «szerb vajdaság»-nak nyilvánította; jún. 12. Hrabovszky altábornagy az itt összesereglett szerb fölkelőket megtámadta és a várost lövette. Az 1860-as évek óta itt tartja a görög keleti egyház kongresszusait.

Karlopago, l. *Karlobag.*

Karlova, nagyk. Torontál vmegye törökbecsei j.-ban, (1910) 5503 szerb és magyar lak.; vasúti állomás távíróval, postahivatal.

Karlovac *(Károlyváros, Karlstadt)*, szab. kir. város Zágráb vármegyében, a Kulpa folyó mellett, a Korana torkolatához közel, egyike Horvát-Szlavonország jelentékenyebb városainak. K. az erősségből, a belvárosból s Dubovac külvárosból áll; a belváros csinosan épült s itt, valamint az erősségben több díszes épület és nagyobb templom van. K. egy gör. kel. püspök, a K.-i járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, királyi közjegyzőség, adóhivatal, pénzügyőrség s csendőrparancsnokság székhelye. Van itt főreáliskola, közös hadseregbeli hadapródiskola, 4 takarékpénztár, több egyéb pénzintézet, iparvállalat stb. Közlekedési szempontból is jelentékeny hely, amennyiben Horvátország jelentékeny vasúti csomópontja, legnevezetesebb műútjai (Lujza-, Karolina- és József-út) innen indulnak ki s a Kulpán is hajózás folyik. Van posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Kereskedelme régebben igen élénk volt, újabb időben csökkent. Házainak száma 1724; a lakosság száma (1910) 16,112, kik közt 320 magyar, 412 német, 13,182 horvát, 1381 szerb s 430 szlovén van; hitfelekezetre nézve 14,265 r. kat., 1392 gör. kel. s 320 izr. K. alapját 1579 júl. 13. vetette meg Rudolf képviseletében Károly főherceg, kiről nevét is vette. 1594. és 1598. a törökök ostromolták. 1657. Lipót császár új bástyákat emeltetett. Mária Terézia 1777. K.-t szab. kir. várossá emelte; azóta kereskedelmi jelentősége emelkedett, de hadászati fontossága csökkent; mindamellett nevezetes szerepet játszott az 1788—91. évi osztrák-török háboruban. Az 1809. évi bécsi békekötés után a K.-i határezred s a polgári Horvátország Franciaország kezébe kerülvén, K. 1813-ig francia, azután 1821-ig osztrák igazgatás alatt állott.

Karlovčić, adó- és pol. közs. Szerém vm. zimonyi j.-ban, (1910) 1737 szerb lak., u. p. Simanovci, u. t. Kupinovo.

Karlovci srijemski, önálló város Szerém vármegyében, l. *Karlócza.*

Karlovich *János*, horvát bán (1521—1524). 1491-ben Derencsényi Imrével és nagybátyjával, Frangepán Bernáttal az Unna vizénél megverte a törököket. A mohácsi vész után sok vára a János királynak hódoló részekbe esett, 1528. pedig Udbina, Lika és Korbávia várai török kézre jutottak. Meghalt 1531. a Zágráb melletti Medve várában. Vele a korbáviai Karlovich-család férfiága kihalt. Gyermekei nem maradván, feles birtokait nővérétől, Ilonától született unokaöccsei, Zrinyi Miklós és János örökölték.

Karlovicz, l. *Karlócza.*

Karlovo, város és járási székhely Bulgáriában a Sztara-Reka folyó mellett, amely itt 8 m. magas vizesést alkot, (1910) 7815 lak. Rózsa- és szőllőtermeléssel. 1877. a törökök itt csaknem az összes férfilakosságot leölték.

Karlovszky, 1. *Bertalan*, festő, szül. 1858 okt. 24. Munkácson. Münchenben végezte festészeti tanulmányait 1878-tól fogva, majd Párisban élt s végül Budapesten letelepedve, itt festőiskolát nyitott, illusztrációkat rajzolt képes lapokba s főképen arcképeket, kosztümképeket festett. Egy ily művére, a *XIII. Lajos korabeli alak* cimüre, 1897. a Károlyi-díjat kapta; ez most a Szépművészeti Muzeumban van. 1900-ban Budapesten megkapta *Pipázó katona* c. képére a Társulati dijat, 1908. a *Magyar parasztasszony*-ra állami aranyérmet, 1912. férfi-arcképére jubileumi díjat kapott. V. ö. Művészet VIII. és XII. köt.

2. *K. Géza*, kémikus, az előbbinek öccse, szül. Rimaszombatban 1860 nov. 22. Tanulmányai befejeztével Than tanár asszisztense 1883—92-ig. Ezután átvette a Gyógyszerészi Közlöny szerkesztését. Ő állította elő a rubidium-ammoniumbromidot; ajánlatára Laufenauer tanár e só gyógyhatását tanulmányozta. A kedvező eredmény közlése óta (1890) használják a rubidium sóit gyógyszerül (idegbántalmak). A folyóiratokban megjelent szakdolgozatain kívül önálló műve: *A gyógyszerek magyar tudományos, népies és tájelnevezései* (Budapest 1887), továbbá lefordította Bunsen egyik munkáját: *Útmutatás az ásványvizek elemzéséhez* (u. o. 1888).

3. *K. Gusztávné (Miticzky* Ida), írónő, az előbbiek édesanyja, szül. Munkácson 1833 ápr. 16., megh. Budapesten 1898 aug.-ban. Budapesten 1868. Veresné Beniczky Herminnel együtt tevékeny részt vett az országos nőképző egyesület megalapításában. Versei, elbeszélései és cikkei a fővárosi napi- és hetilapokban jelentek meg. Önálló művei: *Egy munkácsi rab története* (regényes korrajz, 2 köt., Pest 1868—69); *Regék a drágakövekről* (Budapest 1889).

Karlowa, *Otto*, német jogtudós, szül. Bückeburgban 1836 febr. 11., megh. Heidelbergben 1904 jan. 4. 1867-ben Greifswaldban, 1872. Heidelbergben egyetemi tanár lett. Főműve: Römische Rechtsgeschichte (1. köt. Leipzig 1855, 2. köt. 1. rész 1892—1901), mely befejezetlenül maradt. Egyéb művei közül említendők: Die Formen der römischen Ehe und Manus (Bonn 1868); Der römische Zivilprozess zur Zeit der Legisaktionen (Berlin 1872).

Karlowicz, *Miecyslaw*, a legjelentékenyebb lengyel zeneszerzők egyike, szül. 1876 dec. 11. Wiszniewoban (Litvánia), megh. 1909 febr. 10. Zakopanéban (a lavina temette el). 1904-ben a varsói zeneegyesület igazgatója lett. 1906-ban Zakopanéba (Galicia) költözött és ott csak a zeneszerzésnek élt. Művei: dalok; zongoraszonáta; hegedűverseny; szerenád vonós-zenekarra; szimfónia (op. 7 e-moll); szimfónikus költemények: Visszatért hullámok (1904); Három ősrégi dal (trilógia 1907); Litván rapszódia (1908); Osviecim Stanisláv és Anna (1908); Szomorú mese (1908). Francia és lengyel nyelven kiadta Chopin leveleit és még ki nem adott hagyatékát (1903 Varsó, 1905 Páris).

Karlö, sziget a Botteni-öbölben Finnország partja mellett, Uleåborggal szemben; 164 km² területtel. Főhelye, K., a D.-i parton van.

Karlsbad *(Karlovy vary)*, város Csehországban, K. ker. kapitányság székhelye és világhirű fürdő, a keskeny, magas, erdős hegyekkel körülfogott, közelében az Elbébe torkoló Tepl-völgyében, vasút mellett, 379 m. magasban, (1910) 17,446 lak., esztergályozással, cukor- és egyéb süteménykészítéssel (K.-i ostya) és közelében 15 porcellán- és több cipőgyárral. K. jelentőségét kiváló ásványvízforrásainak köszönheti. 19 forrása közül a hideg savanyúvíz (12·5° C.) és a vasas forrás (10° C.) vizét ivókurára, a meleg forrásokat (40—72·5° C.) fürdésre használják. A legrégibb az ú. n. Sprudel (72·5° C.), 1·298 (pro mille) szénsavas, 2·405 kénsavas nátriumon kívül még némi szénsavas magnéziát és szabad szénsavat is tartalmaz. Időnként embernyi vastagságú sugárban 4 m. magasságig lövel ki. A K.-i víz használatát főleg emésztési zavarokban, cukorbetegségben, női bajokban és túlságos kövérség ellen ajánlják. Vannak iszapfürdői is csúzos bántalmak ellen; az 1853. a városon kívül fölfedezett vastartalmú forrás (fő alkotórészei foszforsavas és szénsavas vasoxidul) a vérszegény betegekre gyógyító hatású. A K.-i sót (Sprudelsalz, Sal Caroliniense) a gyógyforrásokból kristályokban vagy por alakjában állítják elő és a víz ásványi alkotórészeit tartalmazza; mint gyógyárú kereskedésbe kerül. Újabban megállapították a K.-i víz radioaktivitását is.

A hagyomány szerint IV. Károly császár 1347. vadászat közben bukkant először a K.-i meleg forrásokra; azonban tény, hogy K. vizeit már korábban is használták. IV. Károly 1358. ott vadászkastélyt építtetett és a helységnek előjogokat biztosított. 1707-ben I. József szabad királyi várossá emelte. 1711-ben építették az első gyógytermet az Alte Wiesé-n. 1772-ben Mária Terézia gyógytermet építtetett, 1812. Kinsky gróf fürdőt és szegény betegek részére kórházat létesített. 1819-ben a német miniszterek itt Metternich meghívására tanácskozásokat tartottak és a szabad mozgalmak elnyomására irányuló reakcionárius határozatokban megegyeztek. 1883 júl. 5. leplezték le Goethe és 1898. Mickiewicz Ádám lengyel költő szobrát. Van lóversenytere. 1891-ben árvíz pusztította K.-ot. 1769-ben még csak 273 fürdővendég volt, 1909-ben 66,153. — 1895 tavaszán létesült a Kaiserbad új fürdőháza. 1901-ben új forrást nyitottak percenkénti 800 liter vízbőséggel.

Környéke igen szép, kirándulóhelyei: a Hirschensprung (498 m.), a Ferenc József-magaslat (510 m.), a Dreikreuzberg (554 m.), az Ottó királymagaslat (599 m.), a Stefánia-kilátótorony és az Aberg (609 m.). Keletre fekszik a Giesshübl-Sauerbrunn savanyúvizforrás.

Irodalom. Lenhart, K.-s Memorabilien von 1825—1839., Prága 1840; Kafka, K., ses sources etc., Karlsbad 1884; Hlavacek, K. in geschichtl., mediz. u. topogr. Beziehung, 14. kiad., u. o. 1884; Stephanides, K., seine Thermen und Heilfaktoren, 2. kiad. u. o. 1889; Sipőcz, K., seine Quellen und Quellenprodukte, u. o. 1891; Schnée, K. als Terrain-Kurort, u. o. 1900; Ruff, Die K.-er Diät., u. o. 1894.

Karlsbadi borsókő, l. *Oolit.*

Karlsbadi határozatok, az 1819 aug. 6—31. megtartott karlsbadi miniszteri konferencia határozatai, melyeket a Német Szövetség gyűlése (Bundestag) is elfogadott. A K. a sajtószabadság korlátozását s a német egyetemi ifjuság megrendszabályozását célozták. Ebben a szellemben a német kormányok Metternich utasítására üldöztek minden alkotmányosságra való törekvést, melyet demagógiának bélyegeztek. A K. érvényét 1848 ápr. 2. függesztette fel a szövetségi gyülés a forradalmi mozgalmak hatása alatt.

Karlsbadi ikrek, l. *Földpát.*

Karlsbadi só (mesterséges), áll 22 gr. porított kénsavas nátriumból, 1 gr. kénsavas káliumból, 9 gr. klórnátriumból (konyhasó) és 18 gr. kétszer szénsavas nátriumból, amely sókeverékből 6 gr.-ot 1 liter vízben feloldva és a vizet jól felmelegítve, megközelítőleg a karlsbadi Sprudel-forráshoz hasonló összetételű vizet kapunk.

Karlsbadi tű, hosszú vékony tű, amelyet régebben a sebészetben is alkalmaztak vérzéscsillapításra (acupressura, l. o.) valamint a halottkémlésnél is.

Karlsborg, svéd vár Westergötlandban a Vetter-tó Ny.-i oldalán, a Göta-csatorna torkolatánál és vasút mellett. 1819-ben kezdték építeni.

Karlsbrunn (freudenthali v. hinnewiedi fürdő), fürdőhely Freudenthal osztrák-sziléziai kerületi kapitányságban, a Fehér-Oppa völgyében, Dürrseifen község mellett, 45 lak., kettedszénsavas vastartalmú $7^1/_2$°-os ásványvizforrással.

Karlsfeld, helység Zwickau szász kerületi kapitányság Schwarzenberg járásában, az Érchegység legzordonabb vidékén, nem messze Eibenstock várostól, (1910) 788 lak., élénk iparral (üveg, falióra stb.). Közelében van a nagy kiterjedésű és növénytani szempontból nevezetes *Granichsee* tőzegtelep.

Karlshamn, város Blekinge svéd länben, a Keleti-tenger partján, a szép Mieå-völgy bejáratánál, vasút mellett, (1910) 7209 lak., nagy szeszégetőkkel, hajósiskolával; élénk kereskedéssel.

Karlskrona *(Carlskrona)*, Blekinge svéd län fővárosa, hadi és kereskedelmi kikötőváros a Keleti-tenger mellett, öt nagyobb és néhány kisebb sziklás szigeten, amelyeket hidak kötnek össze a szárazfölddel, vasút mellett, (1910) 27,448 lak., szép kórházakkal, széles, de egyenlőtlen felületű utcákkal; kereskedelmi hajógyárral, nagy arzenállal, több hajósiskolával, tengerészkórházzal és muzeummal, két szép templommal és a kikötő bejáratát őrző erődítményekkel. A kikötő egyike a legjobbaknak Európában; a régi medencét még XII. Károly építtette, az újabbat 1775. kezdték építeni. Kereskedelme jelentékeny. K.-t 1680. XI. Károly alapította.

Karlsruhe, Baden nagyhercegség székes-fővárosa és kerületi székhely, az 1907., illetve 1909. hozzácsatolt Beiertheim, Rintheim, Rüppur, Grünwinkel és Daxland községekkel együtt (1910) 134,313 lak., nagy gépgyárakkal, vasöntéssel, papir-, kályha-, szifon-, sör-, cement-, bútor-, tapétagyártással és egy nagy patrongyárral. Több nép- és középiskolán kivül van K.-nak erdész-akadémiával egybekötött technikai főiskolája, kadétiskolája, muzeummal egybekötött műipar-, festőnő-, kereskedelmi, háztartási iskolája és zenekonzervatoriuma. Az 1715. Károly Vilmos baden-durlachi őrgróf által alapított régibb városrész utcái a nagyhercegi kastélyból, mint középpontból, küllők alakjában ágaznak szét. Legszebb terei, épületei és műemlékei: a Schlossplatz hat szökőkúttal, Károly Frigyes nagyhercegnek Schwanthalertől mintázott ércszobrával; az árkádokkal körülfogott Friedrichsplatz; a Lajos nagyherceg szobrával és egy kőpiramissal díszített vásártér; a Károly nagyherceg emlékére fölállított obeliszkkel ékeskedő Rondellplatz; Scheffel és Hebel költők emlékei; az evangelikus templom a nagyhercegi kriptával 1817-ből; a kat. városi templom 1808-ból; az 1750—76. Retty tervei szerint francia mansard-ízlésben épített és 1897. restaurált nagyhercegi kastély 45 m. magas toronnyal; a városház; az opera; a műcsarnok s az újabbak közül a Luther- és Bonifác-templom, a nagyhercegi levéltár, a számvevőszék és közigazgatási biróság palotája, a reformreál-gimnázium, több kórház és magánépület. 1897-ben leplezték le Vilmos császár, 1901. Vilmos badeni fejedelem s 1909. Robert Haass szobrát stb. A műgyüjtemények közt a legjelentékenyebbek a nagyhercegi tartományi könyvtár, mintegy 160,000 kötettel és 4000 kézirattal; a vele egy épületben elhelyezett régiségtár, ásvány-, geológiai, zoológiai és etnográfiai gyüjtemény, az éremtár; a műcsarnokban az újabbkori képeket magábanfoglaló kis képtár. V. ö. Chronik d. Haupt- u. Residenzstadt K. (1886-tól kezdve); *Fecht*, Gesch. d. Stadt K. (1887); Illustrierter Führer durch K. (1913); Festschrift zur 83. Versammlung deutscher Naturforscher (Karlsruhe 1911).

Karlstad, Wermland svédországi län *fővárosa*, püspöki székhely, a Vener-tó É.-i partján a Klar-elf deltájától alkotott Tingvalla nevű szigeten, vasút mellett, (1910) 17,191 lakossal, mechanikai műhelylyel, dohány- és gyufagyártással, fa- és vaskereskedéssel; csillagvizsgálóval, természetrajzi muzeummal. A Klar-elfen átvezető 2 híd egyikét Svédország egyik legszebb ilynemű épületének tartják.

Karlstadt, 1. *(Carolostadius*, valódi nevén: *Bodenstein), Andreas*, német reformátor, szül. Karlstadtban 1483 előtt, megh. Baselben 1541 dec. 25. 1517-ben Lutherhez csatlakozott s az 1519-iki lipcsei szóvitán több napon át védelmezte Eckkel szemben az Ágoston-féle tantételeket. Majd Wittenbergben a zwickaui rajongókhoz csatlakozott; ezekkel együtt az oltárok és képek összetördelésére lelkesítette a népet, 1523. szenvedélye-

sen kikelt Luther úrvacsorai tana ellen. Ezek következtében Bölcs Frigyes a szász fejedelemségből kitiltotta. 1528-ban Svájcba menekült, hol 1534 után Baselben lelkész és teológiai tanár volt.

2. *K. (Draconites, Drach* vagy *Trach), Johann,* német luth. teológus, a reformáció egyik buzgó előharcosa, szül. Karlstadtban 1494., megh. Wittenbergben 1566 ápr. 18. 1523-ban miltenbergi, majd waltershauseni predikátor, 1534-ben marburgi pap és tanár lett, 1547. Lübeckbe, 1551. pedig teológiai tanárnak Rostockba ment. Főmunkája: Gottes Verheissungen in Christo (Lübeck 1549—50, 2 köt.).

Karlstein, vár Csehországban, Prágától 20 km.-nyire délnyugatra. 72 m. magas mészkősziklán áll s IV. Károly császár építtette 1348—1356. Kápolnájában őrizték a birodalmi koronázási jelvényeket és IV. Károly levéltárát. Újabb időben gyökeresen átrestaurálták s jelenleg a prágai nemesi alapítványi hölgyek birtokában van.

Karluk, l. *Kadiak.*

Karma (szanszkrit *karman* a. m. cselekedet), az ind vallások dogmája, mely már a brahmanizmusban előfordul s főleg a buddhizmusban és vele rokon dzsainizmusban alakult ki. Azt tanítja, hogy az egyes ember sorsa előbbi életében elkövetett tetteitől függ (l. *Lélekvándorlás),* úgy hogy a látszólag igaz ember szenvedései az előbbi életben elkövetett bűnei büntetéséül tekinthetők s ez az isteni igazságszolgáltatás magyarázata. A buddhizmusból ment át a K. tana a modern teozófiába. V. ö. Annie *Besant,* K. (németül 2. kiad. Leipzig 1910).

Karmacs, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1910) 1153 magyar lak., postahivatal, u. t. Hévízszentandrás.

Karmakul, sziget Novaja-Zemlya Ny.-i partja előtt.

Kármán, 1. *Demeter,* híres hegedűs a XVI-ik sz.-ban; Tinódi említi (Erdéli História harmadik része végén), hogy nincs nála jobb hegedős «az rácz módban». Mindenesetre szerb guszlár volt. A zenekedvelő Ulumán bég, lippai várkapitány nagy igéretekkel udvarába csalta s magánál tartotta.

2. *K. József,* ref. püspök, szül. Losonczon 1738., megh. u. o. 1795 ápr. 5. 1788-ban a drégelypalánki egyházmegye esperese, 1791. a dunántúli kerület főjegyzője, 1794-ben püspöke lett. Irodalmi téren jelentékeny munkásságot fejtett ki. Művei: *Istennel való társalkodás a reggeli és estveli órákon* (Pozsony 1784); *Ekklézsiai agenda* (u. o. 1787); *Az esztendőnek minden szakaszaira alkalmaztatott könyörgések* (u. o. 1789); *Katechismus* (Osterwald után, u. o. 1789).

3. *K. József,* jeles prózaíró, szül. Losonczon 1769 márc. 14., megh. u. o. 1795. kb. jún. 3. Atyja, szintén József, losonczi ref. pap, később szuperintendens volt. K. iskoláit Losonczon elvégezve, 1785. Pestre ment jogot hallgatni, 1788. pedig Bécsbe, hol egy félévig heves, érzéki viszonyt folytatott Markovics grófnéval, egy kalandor katona szép, de könnyelmű nejével. 1789. az asszony férjéhez távozott, K. meg letette Pozsonyban az ügyvédi vizsgálatot, majd Pestre ment, belépett egy szabadkőműves páholyba s nagy buzgalommal vett részt a város fejlődő szellemi életében. A Ráday-család pártfogása megnyitotta előtte a protestáns főúri házakat, csinos termete, szeretetreméltó modora, nyugati műveltsége a társaság kedvelt tagjává tették. K., akiben világos értelem nagyfokú tettvággyal párosult, a fővárost az ország irodalmi központjává kívánta emelni. Ezért szervezni törekedett az irodalmi életet: mint Ráday Pál gr. titkára 1792. az első budai szinjátszó társaságot igazgatta, 1794. Schedius Lajos egyetemi tanárral s Pajor Gáspárral megindította az *Uránia* évnegyedes folyóiratot, mely szépirodalmi dolgozatokat és iránycikkeket közölve, a nők által, akiknek szánva volt, a közizlés fejlesztését kívánta szolgálni. A választékos hangú, nemes irányú, irodalmi színvonalú folyóirat, noha Beleznayné s mások is anyagilag támogatták, a kellő pártolás hiánya miatt még az évben, a III. kötettel megszünt s maga K. csalódva ábrándjaiban, lesujtva a Martinovics-féle mozgalom elfojtásától, melybe valószínűleg ő is be volt avatva, megbetegedve, 1795 elején visszavonult Losonczra, hol ifjan, alig huszonhat éves korában meghalt. 1896 máj. 25. szülőházát emléktáblával jelölték meg s emlékoszlopot állítottak, 1897 jún. 3. a temetőben díszes sírkővel jelölték meg nyugvóhelyét.

Dolgozatai mind az Urániában jelentek meg, nagyrészt névtelenül s így teljes biztossággal nem jelölhetők meg, melyek az övéi. Legértékesebb a *Fanni hagyományai* c. kis regény. Régebben egy fiatal leány naplójának tartották, melyet K. csak kiadott, majd K. művének ugyan, de való élmények (Markovicsné grófné!) költői alakításának. Az újabb vizsgálódások kiderítették, hogy a Fannihoz sem Markovicsnénak, sem K. állítólagos ideáljának nincs köze, a maga egészében költött történet, melyhez anyagot, fordulatokat, képeket bőven merített Goethe híres regényéből, a Werthers Leidenből. Átvételei ellenére a kis regény, pontosabban szólva hosszabb elbeszélés, a XVIII. századi szépprózának legkitünőbb terméke s irodalmunkban az első pszihológiai elbeszélés. Mesteri rajzát adja benne egy gyöngéd nő szívéletének, a stílusnak és előadásnak nem kis művészetével elbeszélve. K. e novellájában, vmint többi elbeszélő művében *(Az új házas levelei, A módi* c. szatira, *Fejveszteség* c. érdekes, korrajzi vonásokban gazdag regénytöredéke, meséi) öntudatos író, aki Kazinczy művészkedései és idegenszerüségei nélkül a meglévő magyar nyelv alapján iparkodott fordulatosan, természetesen, művésziesen írni. Stílusa jelzi az utat, melyen nagyobb rázkódtatás nélkül, nyelvünk sérelme nélkül meg lehetett volna a magyar stílust újítani. Irói programmja, melyet *A nemzet csinosodása* c. tanulmánya foglal magában, három pontban mutat eltérést Kazinczyétól: az irodalomban nem a forma a fő, hanem a lényeg; eredeti munkákra s nem fordításokra van első sorban szükség; a nyelvművelés nem cél, csak eszköz. Ha korai halála meg nem akadályozza, irodalmi életünk egyik legjelentősebb reformálója lett volna.

Irodalom. Kiadások: Uránia, 1794; K. József írásai és Fanni hagyományai (Toldy) 1843; Fanni hagyományai, Olcsó könyvtár, 1875 és Magyar Remekírók, 1906. K. József összes művei K. és Markovicsné levelezésének ma-

gyar fordításával, Nemzeti könyvtár, 1879—1880; u. i. Abafi Lajostól K.-nak legteljesebb életrajza. Működésének, jelentőségének művészi összefoglalása Beöthy Zsolttól a Képes Irodalomtörténet I. kötetében. Fontosabb dolgozatok továbbá: Halász Ignác életrajza 1878; Gyulai Pál bevezetése az Olcsó könyvtár Fanni-kiadásához; Bodnár Zsigmond, Uránia, 1880; Barát Ferenc cikksorozata Vasárnapi Ujság 1874, 39—43. 57. sz.; Heinrich Gusztáv, Fanni eredetéről, Kisfaludy-Társaság Évk. Uj f. XVI.; Werner Adolf, Goethe és K., 1890; Szabó Ferenc, Fanni hagyományai 1904; Fehér Sámuel, Fanni hagyományai és a Nouvelle Héloise, 1909; Pintér Jenő, K. József. Békefi Emlékkönyv, 1912.

4. *K. Mór*, pedagógus, szül. Szegeden 1843 dec. 25. Iskoláit szülővárosában és Pesten végezte. 1862—1865-ig a bécsi egyetemen filozófiai és filológiai tanulmányokkal foglalkozott. 1866-ban a budapesti egyetemen doktori és magiszteri diplomát szerzett. 1868-ban a budapesti középiskolákban és a Kereskedelmi Akadémián az izraelita vallástant tanította. Résztvevén a tanáregyesület gyűlésein, pedagógiai és tanügyi kérdésekben neve csakhamar ismeretessé vált s ennek köszönhette, hogy 1869. Eötvös báró közoktatásügyi miniszter kiküldte Lipcsébe a gyakorlati tanárképzés tanulmányozása végett. Ott Ziller Tuisconnak bizalmát pedagógiai készültségével annyira megnyerte, hogy az mindjárt kinevezte gyakorló elemi iskolai presbitériumának elnökévé s azzal is megbízta, hogy az iskola szervezetét és tanulmányi rendjét elkészítse (Vademecum für die Praktikanten des Paedagogischen Seminars zu Leipzig 1870). 1871 őszén K. visszatért, 1872. a pedagógia, ethika és pszichológia magántanára lett a budapesti tudományegyetemen. A tanítóképző intézet igazgatójának megbízásából elkészítette az általa kontemplált gyakorló főgimnázium szabályzattervezetét, mely az egyetem és a minisztérium által elfogadtatván, 1872 május16. a gimnáziumi gyakorlóiskola eszméje testet öltött. K. a tanárképző intézethez a filozófia és pedagógia tanárává s a gyakorló főgimnázium rendes tanárává és pedagógiai vezetőjévé neveztetett ki 1872 aug. 28. Ő honosította meg nálunk a tudományos pedagógia elveit a gimnáziumi oktatásban. Munkásságának súlypontja a középiskolai és egyetemi tanításon kívül középiskolai oktatásunk újjászervezésére esik. Legnevezetesebb alkotása e téren az 1879-i gimnáziumi tanterv s a hozzávaló *Utasítások*, melyeket egyes szakemberek közreműködésével egészben véve ő írt és szerkesztett. Ezeknek általános része németül is megjelent a Frick szerkesztésében kiadott Sammlung Paedagogischer Abhandlungen füzetei közt ily címen: Beispiel eines rationellen Lehrplans für Gymnasien (Halle 1890). E címet Frick adta a füzetnek és a németországi pedagógiai sajtó igen nagy elismeréssel fogadta. 1897-ben súlyos betegsége miatt megvált a gyakorló főgimnáziumtól. Felépülése után a közoktatásügyi minisztériumba osztatott be szolgálattételre. 1907-ben magyar nemességet, 1908. *Szöllőskislaki* előnevet, 1909. pedig egyetemi ny. r. tanári címet kapott. Főbb művei: *Közoktatásügyi tanulmányok* (I. köt.: A felekezeti oktatás és az állam részvéte a népiskola szervezetében, Budapest 1906., II. köt.: Közoktatásunk multja, u. o. 1911); *K. M. paedagogiai dolgozatai rendszeres összeállításban* (2 köt., u. o. 1909), mely 1911. az Akadémia kisebb jutalmát kapta meg. Ebben találhatók azok az értékes didaktikai és módszertani fejtegetések is, melyek, mint a gyakorló főgimnáziumban K. vezetése alatt tartott elméleti értekezletek jegyzőkönyvei, külön is megjelentek e cím alatt: *Adalékok a gimnáziumi oktatás elméletéhez* (Budapest 1898); *A közoktatás egysége és a tanulmányok szervezete* (u. o. 1911). Gimnáziumi tankönyvei és segédkönyvei mellett az egyetemi oktatás számára segédkönyvül dolgozta át *Browning* Oszkár kézikönyvét, *A nevelés elméletének történetét* (Budapest, 2. kiad. 1907); *Lotze* Hermann *Logikáját* (u. o. 1884) és *Psychologiáját* (u. o. 1887). Pedagógiai értekezései nagy számmal találhatók az általa 1873—1882-ig szerkesztett Magyar Tanügy minden kötetében, a gyakorló főgimnázium értesítőiben s a Magyar Paedagogiában. Polemikus iratai: *Herbart és Lubrich* (1875); *Plagiosippus* név alatt: *Egy tudós koryphaeus* és *A tudós koryphaeusnak igazságot szolgáltat Plagiosippus* (1893). V. ö. *Alexander* Bernát, K. M. (Budapesti Szemle 1914).

Karmania, perzsiai tartomány, l. *Kerman*.

Karmantyu. 1. *K. (muff)*, szőrméből v. szőrmével bélelt kelméből (bársony, selyem, brokát) készült hengeralakú ruhadarab a kéz melegentartására. Valószínüleg Olaszországból származik s a XVI. sz. végén Franciaországból elterjedt mindenfelé. Eleinte csak a nők, a XVII. és XVIII. sz.-ban a férfiak is hordták. Jelenleg a férfiak vadbőrből készült K.-t szoktak hordani vadászatokon. — 2. *K.*, a karoknak fémlemezből készített védőtakarója a régi lovagöltözeteken.

Karmarsch, *Karl*, technológus, szül. Bécsben 1803 okt 17., megh. Hannoverben 1879 márc. 24. 1830—75-ig a hannoveri politechnikum igazgatója volt. A mechanikai technológiában K. új iskolát alapított meg. Legjelentékenyebb munkája: Handbuch der mechanischen Technologie (Hannover 1837—41, 2 köt., 6. kiad. u. o. 1887—97). Egyéb művei: Grundriss der Chemie (Wien 1823); Einleitung in die mechanischen Lehren der Technologie (u. o. 1825, 2 köt.); Technisches Wörterbuch (Heerennel, Prága 1843—44, 3 köt., 3. kiad. 1875—92); Beitrag zur Technik d. Münzwesens (Hannover 1856); Gewerbliches Fragenbuch (Stuttgart 1867—72, 5 füzet); Gesch. der Technologie (München 1872). Prechtl Technologische Encyklopädie-ja számára 5 pótkötetet szerkesztett, szerkesztette továbbá 1834—57. a Mitteilungen des Gewerbevereins für Hannover című vállalatot. V. ö. *Hoyer*, Karl K. (Hannover 1880).

Karmaták, a siiták iszmailita felekezetében gyökerező csoport, nevét egy *Karmat* melléknéven ismeretes mezopotámiai földmívesről, nyerte, ki Abdalláh b. Meimún javára az iszmailiták ügye érdekében Mezopotámiában és Perzsiában működött. A X. sz.-ban a K. mozgalma nagy zavarokat szított a mohammedán országokban. Már 891. tömegesen lépnek fel, 903. már Arábiába is előnyomulnak és Ománig terjesztik hódításukat. Fejedelmük székvárosa Lahsza volt. A szokásos mohammedán vallásgyakorlattal szemben önálló állást foglaltak, a ritus parancsolatait allegorikus értelemben magyarázták. A Mekkába zarándoko-

lók karavánjait megtámadták és kifosztották; 930. vezérük, Abú Táhir, Mekkába nyomult és egyéb zsákmánnyal a fekete követ (l. *Hadzsar)* is magával vitte Lahszába, ahol e szent tárgy 951-ig maradt. 969-től kezdve híveik és segítőik száma csökkenőben van, területüket azóta lassan-lassan elvesztik, míg 1037. teljesen elbuknak. Történetüket legjobban *De Goeje* írta meg a Mémoires d'histoire et de géographie orientale 1. kötetében (2. kiad. Leiden 1886).

Karmazinesd, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 598 oláh lak., u. p. és u. t. Marosillye.

Karmazsin *(carmoisin)*, az a piros színeződés, amelyet a gyapju felvesz, ha timsóval és borkővel való pácolása után cochenillet és ónsót tartalmazó festékesben kifestjük.

Karmazsinbogár (állat), a. m. *bibortetü.*

Karmazsintölgy (növ.), l. *Tölgyfa.*

Karmazsinvirág (növ.), l. *Polygonum.*

Karmel *(Dzsebel Mar Elias)*, a palesztinai plató egy része, a Kison forrásaitól kezdve ÉNy.-i irányban az Akkai-öbölig terjedő mészkőplató, kb. 50 km. hosszú, átlag 500 m. magas, néhol 552 m.-ig emelkedik. Barlangjai az ó-korban próféták és szerzetesek lakóhelyei voltak, pl. Illés prófétáé. Itt van a karmelita-rend alapító kolostora is, ahol Kalábriai Berchtold zarándoktársaiból 1156. a karmelita szerzetesrend alakult. A kolostort többször lerombolták a törökök, utoljára 1821. Abdullah pasa, de mindig újra építették.

Karmeliták. E szerzetes-rendet szent Bertold (l. *Bertold* 2.) alapította 1156 Karmel hegyén. Utódja, Brocard, a jeruzsálemi patriárchától, Alberttől, szabályokat nyert a kolostor számára, amelyeket III. Honorius erősített meg 1224-ben. 1237–44-ig sokat szenvedtek a szaracénoktól, azért előbb Ciprus szigetére s onnan Európába jöttek át. Itt enyhébb szabályokat vettek fel s mindinkább távoztak eredeti szigoruságuktól, úgy hogy II. Pius idejében éppen e miatt szakadás támadt közöttük s megalkották az obszervantok v. karmelhegyi mezitlábasok, a konventuálisok, azaz sarus karmelita papok s a terciáriusok testületét. Hazánkban Győrött, Budapesten és Zomborban vannak s teljes nevük a Karmel hegyéről nevezett bold. Szűz rendje. 1903-ban elváltak az osztrák rendtartománytól és külön magyar tartománnyá alakultak. A karmelita-apácák rendjét Soreth János alapította 1452. Hazánkban Bánfalván (Sopron mellett) és Szombathelyen van kolostoruk.

Karmelita-víz *(spiritus melissae compositus)*, aromás szesz, régi orvosszer, melyet a párisi mezitlábas karmeliták hoztak forgalomba 1611. A K. színtelen, fűszeres illatú folyadék. Úgy készül, hogy 14 gr. citromfű, 12 gr. citromhéj, 6 gr. szerecsendió, 3 gr. fahéj, 3 gr. szegfűszeg keverékét 150 gr. borszesz- és 250 gr. víz keverékével áztatnak, aztán ebből 200 gr.-nyit lepárolnak.

Kármentő, edény a borfejtéshez, mellyel a csapnál kicsöpögő folyadékot fölfogják. — *K.*, korcsmákban az a lécekkel elzárt külön helyiség, hol a korcsmáros a bort kiméri.

Karmester, *dirigens* (ol. *maestro di cappella*, franc. *chef d'orchestre*, ném. *Musikdirektor)*, aki zenekart v. énekkart igazgat.

Karmester-zene, némileg gúnyos elnevezése olyan zeneműveknek, amelyekben több a rutin, a technikai készség, mint az eredetiség és elmélyedés.

Karmin *(kármin)*, l. *Festéklakk.*

Karminit (ásv.), l. *Karminpát.*

Karminpát *(karminit*, ásv.), vasólomarzenát, karminvörös gömbös halmazok.

Karminsav, a cochenille-ben fordul elő; purpurszínű, amorf, vízben oldható.

Kar-Morta, sziget, l. *Kamorta.*

Karmos majmok *(Hapalidae, Arctopitheci*, állat), a Szélesorrú majmok *(Platyrrhini)* egyik családja. Az idetartozó 28 ismert fajra jellemző, hogy valamennyi lábujjuk a körmös öregujjon kívül görbe, kétoldalról összenyomott karommal van ellátva és hogy csak 32 foguk van. Kicsinytestű, mókusalakú, takaros állatok. Dél-Amerika É.-i részében fordulnak elő; leggyakoribbak Braziliában. Főleg gyümölcsökkel, magvakkal, levelekkel táplálkoznak, de a rovarokat sem vetik meg. Idetartoznak a selyemmajmok *(Hapale)* és az oroszlánmajmocskák *(Midas)*. L. *Selyemmajom* és *Oroszlánmajom.*

Karmos tengeri-rák, l. *Languszta.*

Karmö, sziget Norvégia DNy-i részén a Stavanger-fjordban, 178 km² területtel; Stavanger járáshoz tartozik; lapos és néhol mocsaras. Skudesnäshavn (1217 lak.) és Kopervik (1445 lak.) a kikötőhelyei. Partjain jelentékeny a heringhalászat.

Karna, község, l. *Maroskarna.*

Karnabad, város, l. *Karnobad.*

Karnáció, l. *Hús-szín.*

Karnak, falu Felső-Egyiptomban. Róla kapta nevét a régi Theba romjainak egy szép csoportja, amelyek 1430 m. hosszuságban és 560 m. szélességben nyúlnak el és az egyiptomiak szent helyei voltak. Itt volt Ámon isten főtemploma, az a nemzeti szentély, amelyet a Nilus völgyében reánk maradt összes építmények között a legelső hely illet meg.

Karnallit (ásv.), l. *Carnallit.*

Karnap *(Carnap)*, porosz község a düsszeldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 6657 lak., kőszénbánya, téglaégetés.

Karnarutić *Bernát*, régi horvát költő, szül. Zárában 1553., megh. 1600. Megénekelte Szigetvár bevételét Vazetje Sigeta grada c. 4 énekből álló eposzában, melyet Zrinyi Györgynek, a szigetvári hős fiának szentelt. Ez az első horvát műeposz. Érdekes, hogy a «Zrinyiász» csak 1651. jelent meg.

Karnatik v. *Karnata* a. m. fekete ország, régi tartomány Hindosztánban, a Dekán keretén belül és a Krisnától D.-re; jelenleg a madrasi presidency egy részének neve a koromandeli parton. Határai E.-on a Krisna, D.-en a Komorin hegyfok. Éghajlata a legforróbb egész Hindosztanban. Főbb városok: Madras, Pondichéry, Tranquebar, Tangore, Arcot, Dindizsál. Lakosai indusok és Brahma vallását követik, melynek számos ritka emléke maradt meg K. területén. Terményei közül kiváló a rizs, tenyészállatai közül a szarvasmarhák és juhok; a méhészet és selyemhernyótenyésztés is számot tesznek az országban. Kera-

mikai cikkei, az indigó, dohány, cukor és bor a kivitelben nagy szerepet biztosítanak neki. K. őslakossága a tamulok fajához tartozó nép volt. Az angolok 1856. foglalták el.

Karnauba-viasz (növ.), l. *Copernicia*.

Karneades (latinosan: *Carneades)*, görög bölcselő, az ú. n. «harmadik akadémia» megalapítója, szül. Kr. e. 214-ben Kirénében (Afrika), megh. mint a nagy Plato iskolájának elöljárója Athénben 129. 156., mikor Athénnek Róma részére 500 talentumos birságot kellett volna fizetnie, amiért Oropost feldúlta, K.-t küldték Rómába, hogy a birság enyhítését kérelmezze. Társakul a stoikus Diogenest és a peripatetikus Kritolaost adták melléje, de a siker egészen K. elragadó szónoklatának tulajdonitandó, kivel együtt bevonult Rómába az ékesszólás tanulmánya is. Filozófiai tanait Cicero és Diogenes műveiből ismerjük. K. mérsékelt szkeptikus, kinek érdemei vannak álláspontja okos megvédése körül.

Karneia, nagy nemzeti ünnep a spártaiaknál, mely összefüggött Apollo Karneios tiszteletével. Az ünnepély ideje a karneiosz (aug.-szeptember) havában 9 napon át tartott. A 26. olimpiasztól kezdve művészversenyek is járultak ehhez, melyekben legelőször Terpander győzött. Spártán kívül mindenütt előfordul ez ünnep, ahová csak a spártai szokások elhatottak.

Karneol *(carneol*, ásv.), vérvörös szinű kalcedon, melyet vasvegyületek színeznek. A sötét vérvörös K. neve *him-K.*, a halavány, sárgásba játszóé *nő-K.* A legszebbeket Kelet-Indiából és Dél-Amerikából hozzák. A fehéres-sárga K. neve *K.-berill*, az áttetsző, barnásvörösé *szárd*. Az ókorban különösen becses kő volt, de a szebbeket még ma is megmunkálják. Színét óvatos melegítéssel javítják. Pecsétnyomókat, apró edényeket stb. készítenek belőle. A K.-onix olyan K., amelyben fehér és vérvörös rétegek váltakoznak egymással.

Karnevál, l. *Farsang*.

Karni-Alpok (helyesebben *Carniai Alpok*), a Keleti-Alpok déli mészkőzónájának egy része. Kezdődik a Piave folyó völgyénél és folytatódik Karavanka-hg. néven. Legmagasabb pontjai: Kollin (2810 m.), Kellerwand (2799 m.), M. Antola (2694 m.) stb.

Karnis (franc. *corniche)* a. m. párkány, nálunk különösen a kárpitosok hívják e néven az ablakfüggönyöket tartó profilozott lécet v. kisebb párkányzatot.

Karnobad *(Karnabad, Karnovo)*, város Kelet-Ruméliában, 45 km.-nyire Burgasztól, az Indzse és vasút mellett, kb. 7000 lak.

Karnok *(Carni)*, ókori kelta nép a mai Krajnában (országuk neve Carnia a. m. Krajna), melyet a rómaiak egyrészt Itáliához csatoltak, másrészt átvezető útnak használtak Dalmácziába. Nevezetesebb városaik voltak: *Julium Carnium* (ma Zuglio), *Forum Julii* (a középkorban Friaul, ma Cividale), *Aquileia* és *Tergeste* (Triest).

Karnutok *(Carnutes* v. *Carnuti)*, gallus nép a Liger (Loire) és Sequana (Szajna) között. Legnagyobb városaik voltak Autricum (Chartres) és Cenabum (Orléans). Ők voltak Kr. e. 52-ben az elsők, kik Caesar ellen fellázadtak.

Karo *József*, l. *Sulkhan-aruk*.

Karó, l. *Fakaró*.

Káró (franc. *carreau)*, a francia kártya egyik szine: a vörös négyszög.

Karob, *karoub* (növ.), l. *Ceratonia*.

Karóbahúzás, a középkorban divott barbár halálbüntetési nem. Leginkább gyermekgyilkos nőknél alkalmazták, míg helyébe a vízbefullasztás mint enyhébb büntetés lépett.

Karoba-levél (növ.), l. *Jacaranda*.

Karok, l. *Egyetem, Karok és rendek*.

Kárókatona, *karó-katona, kormorán* (állat, *Phalacrocorax* Briss.), az Evezőlábuak rendjébe és a Phalacrocoracidák családjába tartozó madárnem. E madaraknak többnyire kis fejük, középhosszuságú erős csőrük van. Horgasan végződő csőrük szélein nincsenek harántul álló szarulemezek. Orrlyukaik alig láthatók, farkuk rövid, lekerekített, 12—14 kormánytollal. Csüdjük rövid, úszóhártyával összekötött ujjaik (4) hosszuak. Körülbelül 35 fajuk ismeretes, melyek az egész világon honosak és veszedelmes halpusztítók. Hazánkban három faj él, ú. m. a *nagy K. (Ph. carbo* L., *Graculus carbo* Blyth.), fénylő feketés-zöld, barnás háta és válla sötéten szegélyzett tollakkal, a torok körül fehér, a has oldalain néha fehér foltokkal. Nyáron a nyakszirten finom fehér tollas bóbitával. Csőre és lábai feketék. 14 kormánytollal. Hossza 83, szárnyhossza 35, farkhossza 20 cm. Majdnem az egész földön el van terjedve. Vándormadár. Hazánkban a Duna és Tisza közt koloniákban fészkel és költ is. Áprilisban 3—4 kékes-zöldesfehér tojást rak, melyeket a szülők közösen költenek ki négy hét alatt. Júniusban másodszor költ. Fogságban tartható és tenyészthető. Halfogásra könnyen betanítható. A *kis K. (Ph. pygmaeus* Pall., *Graculus pygmaeus* Pall.) fénylő fekete szinű, gesztenyebarna nyakkal és fejjel. 12 kormánytollal. Hossza 54 cm., szárnyhossza 21 cm., farkhossza 16 cm. Hazája Közép- és Dél-Európa, Közép-Ázsia. Vándormadár. Hazánk D.-i részén, nagy nádasokban közönséges. Áprilistól októberig tartózkodik nálunk és költ is. *A középtengeri K. (Ph. Desmaresti* Payr., *Graculus Desmarestii* Reichenb.) a Quarneróban és a magyar-horvát tengerparton fordul elő; Veglia-szigetén koloniákban fészkel. A K. szó magyarázatát l. *Kara*.

Karok és rendek *(Status et ordines)*, a négy országos rend, mely az 1848 előtti közjogi értelemben vett magyar nemzet testét alkotta, jelesül: 1. az egyházi főurak (Domini praelati); 2. a világi főurak (Domini barones et magnates; a kettő együtt Domini is); 3. a nemesek (köznemesek); 4. a szab. kir. városok és későbben a sz. kerületek rendje. (V. ö. 1608. I. kor. után 1. §). A K. elnevezés I. Ferdinánd óta jött divatba. Előbb a «regnicolae» (honfiak) elnevezés volt szokásban. Mind a 4 rendnek közös legfőbb politikai joga az országgyűlési ülés és szavazat joga, s ezáltal részesedés a törvényhozó hatalom gyakorlásában. A két első rend személyesen, a másik kettő követek által képviselve vett részt az országgyűlésen; amazok a felső (főrendi), emezek az alsó táblához tartoztak. Amazok azonkivül, ha személyesen nem jelentek meg, valamint a mágnások özvegyei is, tulajdon követeket küldhettek, sőt törvény sze-

rint küldeni tartoztak. Ezek azonban az alsó táblán foglaltak helyet.

Károli, 1. *Gáspár,* ref. esperes, az első teljes magyar biblia fordítója, szül. Nagy-Károlyban 1529 körül, megh. Gönczön 1591 végén. Iskoláit itthon elvégezvén, német és helvét egyetemeket keresett föl. 1562-ben gönczi esperes lett, erősen küzdött az unitárizmus ellen. 1586-ban kezdett hozzá nagy munkájához, a bibliának a maga egészében való lefordításához. Valószínüleg több társa is volt e munkához s ennek köszönhető, hogy az 1590. Vizsolyban három nagy kötetben meg is jelent. Ezt a bibliát használja azóta a magyar prot. egyház, a számtalan újabbnál-újabb kiadásokban időnként némi változtatásokat téve rajta, de még mindig kegyelettel ragaszkodva annak megszokott, habár elavult stilusához. Megjelenése háromszázados évfordulóját lelkesen ünnepelte meg 1890. a magyar prot. egyház, mely történelme e nagy alakjának emlékét ez alkalommal több irodalmi kiadvánnyal s Gönczön szép szoborral örökítette meg. Még a következő művet írta: *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjöknek okairól* (Debreczen 1563). V. ö. *Kenessey* Béla, K.-emlékkönyv (1890).

2. *K. (Karl) János,* természettudós, született Cservenkán (Bács-Bodrog vm.) 1842 jún. 13-án, meghalt Budapesten 1882 január 25-én. 1871-ben a Magyar Nemzeti Muzeum természetrajzi osztályának segédőre, egyúttal az egyetemen az ichtiológia és herpetológia magántanára lett. Művei: *Kalauz a magy. nemzeti múzeum természetrajzi osztályához* (Pest 1879); *Jelentés az 1871-iki kirándulás alkalmával Triest és Fiume környékén tett állattani gyüjtésemről* (u. o. 1875); *Magyar földrajz és természetrajz* (a természetrajzi rész, u. o. 1880—81). Irt azonkivül számos értekezést tudományos folyóiratokban.

3. *K. Péter,* ref. püspök, szül. Nagy-Károlyban 1543., megh. Nagyváradon 1576 ápr. 10. Az 1572-ik év végén elhunyt Melius helyére a tiszántuli egyházkerület püspökévé választotta. Buzgó munkásságot fejtett ki irodalmi téren. Művei: Elementa grammatices graecae (Kolozsvár 1567. Őt kiadása ismeretes, az utolsó 1647-ből való); Bonus pastor seu pastoris optimus vivendi agendique modus (1570); *Az apostoli credónak magyarázatja* (1584., II. kiad. 1600) stb.

Karolina (franc. *Charlotte),* a *Károly* férfinévnek megfelelő nőnév. Viselői közül nevezetesebbek:

1. *K. Ágosta* császárné, magyar királyné, I. Ferenc 4-ik neje, I. Miksa bajor király leánya, szül. 1792 febr. 8.; 1816 nov. 10. lépett házasságra Ferenccel és 1825 szept. 25. Pozsonyban magyar királynévá koronáztatott. Megh. 1873 febr. 9.

2. *K. Amália Erzsébet,* angol királyné, Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi herceg leánya, szül. 1768 máj. 17., megh. 1821 aug. 7. 1795-ben ment férjhez György walesi hg.-hez, a későbbi IV. György angol királyhoz. Házassága azonban szerencsétlen volt, mert kicsapongó férje elhagyta, sőt 1806. azzal vádolta, hogy többekkel viszonyt folytatott. A biróság azonban K.-t ártatlannak nyilvánította. 1814-ben elhagyta Angliát és huzamos ideig Olaszországban tartózkodott. Itt ismét rossz hirét költötték s férje, mikor 1820. trónra lépett, megtiltotta neki, hogy a királyné címet viselje és hogy Angliába visszatérjen. K. mégis a londoni nép nagy üdvrivalgása közt bevonult Londonba. Ekkor a király nyiltan házasságtöréssel vádolta s perét a lordok háza elé vitte. A közvélemény annyira K. pártján volt, hogy a lordok Brougham fényes védőbeszéde után felmentették.

3. *K. Henriette Krisztina,* hessen-darmstadti tartománygrófnő, III. Keresztély pfalz-birkenfeldi palotagróf leánya, szül. Bischweilerben 1721 márc. 9., megh. 1774 márc. 30. 1741-ben férjhez ment Lajos hessen-darmstadti trónörököshöz. Férje 1750—57-ig porosz hadi szolgálatban állott s K. Nagy Frigyes barátságába jutott, ki őt nagyrabecsülte kiváló szellemi tulajdonságai miatt. Mikor férje 1768. IX. Lajos néven trónra jutott, K. áldásos befolyást gyakorolt a kormányra. A darmstadti udvar ebben az időben a német szellemi élet egyik központja lett, hol Klopstock, Gleim, Herder és Goethe is megfordultak. Alattvalói sokáig megőrizték emlékét (Die grosse Landgräfin), s Nagy Frigyes e szavakat vésette emlékére: Femina sexu, ingenio vir (Nemére nézve nő, de tehetségre férfiú).

4. *K. Mária, nápolyi királyné,* Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc leánya, szül. 1752 aug. 13., megh. Hetzendorfban 1814 szept. 8. 1768-ban ment nőül IV. Ferdinánd nápolyi királyhoz. Uralomra vágyó nő volt, 1777. megbuktatta a szabadelvű Tanucci minisztert. 1784-ben kedvencét, az angol származású Sir John Actont tette meg vezető miniszternek. Nénjének, Mária Antoinettenek kivégeztetése után esküdt ellensége lett a francia forradalomnak s Nápolyt belevitte a Franciaország ellen alakult koalicióba. 1799-ben a francia hadak elől Sziciliába menekült, de nemsokára visszatért és véres bosszut állott ellenségein. Ettől kezdve meghitt barátnője, *Hamilton* grófnő (l. *Hamilton, 3.*) ártékony befolyása alatt állott. 1806. ismét menekülnie kellett Nápolyból és Sziciliába vonult. Innen 1813. Bécsbe költözött, s a hetzendorfi kastélyban nemsokára meghalt.

5. *K. Matild, dán és norvég királyné,* Frigyes Lajos walesi herceg leánya, III. György angol király huga, szül. 1751 júl. 22., megh. Celleben (Hannover) 1775 máj. 10. 1766-ban ment férjhez VII. Keresztély dán királyhoz. Minthogy durva férje őt elhanyagolta, a mindenható Struensee miniszter kedvese lett, kivel együtt vezette a kormányt. Struensee bukásakor 1772. ő is vád alá került s miután bűnösségét bevallotta, férjétől elválasztották. Ezután bátyjának kivánságára Cellebe vonult, hol jótékonyságáért közszeretetben állott. V. ö. *de Lagrèze,* La reine Caroline Mathilde et le comte Struensée (Paris 1887); *Blangstrup,* Christian VII. og Caroline Mathilde (Kopenhága 1891, 2. kiad.); *Wilkins,* A queen of tirs: Caroline Matilda etc. (London 1904, 2 köt.).

Karolina, V. Károly német császár büntető törvénykönyve (Peinliche Hals-Gerichts-Ordnung) 1532-ből. L. *C. C. C.*

Karolina, északamerikai vidék, l. *Carolina, North-Carolina* (Észak-K.) és *South-Carolina* (Dél-K.)

Karolinai jázmin (növ.), l. *Gelsemium.*

Karolinák, a németek birtokában levő nagy szigetcsoport a Nagy-oceánban az É. sz. 5 és 10°, a párisi K. h. 135° és 161° közt. A 2870 km.-nyi hosszúságban elnyúló szigetcsoport csupa kis szigetekből áll; a legnagyobb, a köralakú Ponapi átmérője 20 km. Ponapit, Ualant és Hogolut kivéve, valamennyi (mintegy 500) alacsony korallsziget. Összes területük, a Palau-szigeteket (l. o.) is beleszámítva, 1450 km², (1910) 41,500 lak. Az éghajlat igen enyhe és kellemes, csakis a nyári hónapokban teszi kellemetlenné az időjárást a tulságosan gyakori esőzés. A magasabb szigeteket buja növényzet takarja. A lakosok főtáplálékát a kenyérfa és a jamgyökér nyujtja. A benszülöttek szelid és békés természetüek; a tabut, miként a többi polinéziaiak, ők is ismerik. Első ismereteink a K.-ról a XVII. sz. végéről valók. Azóta a K.-ra vonatkozó ismereteink meglehetősen ugyanazok maradtak 1817-ig, amikor Kotzebue orosz hajókapitány látogatott el oda és megkezdte részletesebb ismertetésüket. 1819-ben Freycinet francia, 1824. Duperrey francia és Lütke orosz kapitány, 1828. Dumont d'Urville látogatta meg őket. 1899-ben a spanyol kormány a Marianákkal és Palau-szigetekkel együtt Németországnak 25 millió pesetáért eladta.

Karolina-papagáj (állat, *Conurus Carolinensis* L.), a Kakukalakuak rendjébe, a Papagályfélék családjába tartozó madárfaj. Észak-Amerikában hajdan a 42° é. sz.-ig fordult elő, Kansas, Texas és más délibb államokban ma is elég gyakori. Szine zöld, feje sárga, fejbúbja narancsszinű. Hossza 31, szárnyhossza 18, farkhossza 15 cm. A hideget igen jól kiállja. Állatkertekben közönséges.

Karolina-sziget *(Thornton)*, lagunasziget a Manahiki-csoportban a Csendes-oceánban, területe 5·5 km², főkép kókuszpálma terem rajta. 1868-ban az angolok vették birtokukba.

Karolina-út Horvátországban, a Kapella-hegységen át Portoréba vezet. Legmagasabb emelkedése 824 m. a tenger szine fölött.

Karolinenthal (csehül *Karlin)*, Prága külvárosa, csehországi kerületi kapitányság székhelye a Moldva jobbpartján, (1910) 24,445 főleg cseh lak., gépgyártással és fémiparral, vegyszer-, festék-, szappan-, olaj-, gyertya-, keményítőgyártással, kalap- és kesztyükészítéssel, bőriparral; román stilusu Cyrill- és Methodius-bazilikával.

Karoling épitészet, a Nagy Károlytól, a VIII. sz.-tól kezdve a X. sz. végéig a frank birodalom germán országaiban divó korai román épitési mód. A K.-re átalában jellemző, hogy a nehéz félkörű ívet szereti alkalmazni; oszlopait fölül vékonyabbra veszi, de entázis nélkül; oszlopfői a longobard formákra emlékeztetnek, majd kocka-, trapez-alakot vesznek föl; szivesen diszít mozaikkal, v. ennek hiányában különböző szinű téglával, utóbb falfestészettel; ornamentális diszítményeibe szeret fantasztikus állatokat beleszőni stb., szóval a latin és germán elemek nincsenek még benne egybeolvadva, de már asszimilálódnak és kedvező talajt szolgáltatnak a román stilus kifejlődéséhez.

Karolingok, frank uralkodó család, melynek tagjai előbb a háznagyi (major domus) hivatalt viselték a Meroving-házból való frank királyok mellett, majd 751. *Kis Pippin* személyében a frank trónra kerültek. Kis Pippin fia, *Nagy Károly* pedig 800. császárrá koronáztatta magát Rómában s ezzel felélesztette a római császárságot nyugaton. A K.-család első ismert őse *Arnulf* metzi püspök (megh. 641) volt. Unokája *Heristali Pippin* 687. az egész frank birodalom háznagya lett. Méltóságát természetes fia, *Martell Károly* (714—741) örökölte. Ennek fia *Kis Pippin* 751. frank király lett. Kis Pippin fia *Nagy Károly* (768—814) lett a frank birodalom megalapítója (800-tól császár). Ennek fia *Jámbor Lajos* volt (814—840), kinek három fiától *Lothártól* (megh. 855), *Német Lajostól* (megh. 876) és *Kopasz Károlytól* (megh. 877) származott a K. lotharingiai, német és francia ága. Az első már Lothár fiaiban halt ki 875.; a német ág utolsó sarja *Gyermek Lajos* volt (megh. 911), a francia ág pedig *V. Lajosban* halt ki 987. A K.-családdal női ágon rokonságban voltak a burgundi és itáliai királyi házak, nemkülönben a későbbi francia (Capet) és német (Szász) uralkodó családok. V. ö. *Warkönig et Gérard*, Histoire des Carolingiens (Bruxelles 1862, 2 köt.).

Karolin-réce *(Aix sponsa* L.), a Lúdalakuak rendjébe, a Kacsafélék családjába tartozó, igen díszes tollazatú madárfaj. Válla és feje fénylő zöld, fejbúbtollai aranyos-zöldek, álla és torka fehér, háta feketés-zöld, hasa sárgaszürke, feketeszürke foltokkal tarkázva. A nőstény halványszürke. Fehérsárga csőrének csúcsa fekete, lábai vöröses-sárgák. Hossza 45 cm., szárnyhossza 22, farkhossza 10 cm. Hazája Észak-Amerika.

Karoly vagy *karuly*, a karvaly (nisus) régi magyar neve. A curul vagy turul madár Kézai szerint az astur (ölyv), mely álmában megtermékenyítette Emesét, Álmos anyját. Ez a madár lett Álmos fejedelmi nemzetségének, a Turul-nemzetségnek s vele Géza vezér idejéig a magyar nemzetnek címere. Bővebben l. *Turul*.

Károly, *szentek*, 1. *Borromei K.*, l. *Borromeo (Carlo)*. — 2. *K., a jó*, boldog, Flandria grófja. Igazságosan és bölcsen kormányzott, atyja volt a szegényeknek. Fegyelmezetlen vazallusok ölték meg Brüggeben 1127. Ünnepe márc. 2. — 3. *K., de Villers* (Brabant), boldog, kezdetben katona, azután cisztercita szerzetes. Mint apát halt meg 1212.

Károly (ném. *Charal*, *Karl* a. m. férfiú, lat. *Carolus*, franc. és ang. *Charles*, ol. *Carlo*, spany. és portug. *Carlos*, svéd. *Karl)*, számos uralkodó és fejedelmi személyiség neve.

Országok szerint.

Magyarország 1—3.	Német-római császárok 47—50.
Ausztria-Magyarorsz. 4—11.	Parma 51—53.
Baden 12—13.	Pfalz 54.
Bajorország 14—16.	Portugália 55.
Braunschweig 17—18.	Románia 56.
Burgund 19.	Schwarzburg 57.
Franciaország 20—29.	Spanyolország 58—63.
Frank birodalom 30—33.	Svédország 64—72.
Hohenzollern 34.	Szavója-Szárdinia 73—78.
Lotharingia 35—38.	Szász-Kóburg-Gótha 79.
Nagy-Britannia 39—41.	Szász-Weimar 80—82.
Nápoly 42—45.	Württemberg 83—85.
Navarra 46.	

[Magyarország.] 1. *I. K., Magyarország királya*, szül. 1288. Martell Károly és Klemencia

(Rudolf császár leánya) szülőktől, megh. 1342 júl. 16. Koronázása előtt neve *Róbert K.* volt, de a magyarok csak K.-nak hivták. 1300 aug. Nápolyból Dalmáciába jött az Árpád-ház trónjának elfoglalása végett, mire örökösödés (nagyanyja V. István leánya volt) címén s a magyarok egy töredékének meghivására jogot formált. III. Endre halálhirére Esztergomba jött, hol Gergely választott érsek megkoronázta. De már 1301. Vencel és pártja ellen a bélakúti (pétervárádi) apátságban kellett meghúzódnia. Vencel ellen merészebbé tette VIII. Bonifác pápa nyilatkozata, mellyel K.-nak itélte oda Magyarország trónját. Miután pedig Esztergomot és Budát elfoglalta s Ottó király fogságba került, 1307. a rákosi országgyűlésen K.-t hivei újra királlyá kiáltják ki. Leghatalmasabb segítsége érkezett K.-nak 1308 okt. Gentilis bibornok, pápai követ személyében. Ez Csák Mátét a kékesi pálos kolostorban, legalább rövid időre, megnyerte K. számára, kit 1309 jún. 15-én újra megkoronáztak Budán, de végérvényesen ez csak a szent koronával történt, 1310 aug. 27. Székesfehérvárt. Még ezután is nagy feladat várt K.-ra: a kékesi szerződéshez hűtlenné lett Csák Máté s a többi oligarcha megtörése, mi 1312 jún. 15. Rozgonynál meg is történt. A Kopasz-féle lázadás leverése és az erdélyi hadjárat befejezése után végre K. úrrá lett az országban. Zách Felicián túlszigorú bűnhődése kedvét szegte a lázongóknak. Külpolitikájában mindenütt családja hatalmának gyarapítására szentelte erejét. Ezért hívta össze 1335. a visegrádi kongresszust. A lengyel nép megnyerése s annak előkészítése, hogy e két ország majd egy fő alatt egyesülhessen, elsőrendű célja volt. Ezért segítette sógorát, Kázmért a lengyel trónra s továbbra is támogatta őt, s 1339. célját érte: fiát, Lajost, a lengyelek trónörökösnek ismerték el. 1333-ban, hogy Szicilia trónját Endrének biztosítsa, e fiát Nápolyba vitte, s ott Johannával eljegyezte. Jutalmazásokkal új arisztokráciát, a trónnak biztos támaszt, a bandériális rendszerrel hadainak biztos alapokat adott. A városokat, az ipar és kereskedelem székhelyeit pártfogásába vette, külföldről kereskedőket édesgetett hazánkba. A bányák művelését jobb karba helyezte, pénzverésről gondoskodott, ő veretett először aranypénzt. (Arany forintjának és széles garasának képét l. az *Érmek* mellékletén.) 1306 közepe táján lépett házasságra először s Máriát, Kázmér beutheni és tescheni herceg leányát vette el. 1318-ban Beatrix, VII. Henrik római király 14 éves árvája lett második felesége, ennek halála után 1320. Erzsébetet vette nőül, Lokietek Ulászló lengyel király leányát. E harmadik házasságából öt fiu-gyermek született: a korán elhalt K. és László, továbbá Lajos, Endre és István hercegek. Eltemették Székesfehérvárt a főoltár mellett, s az ország nagy részvéttel kisérte el utolsó útjára.

2. *II.* v. *Kis K.*, *Magyarország királya*, Durazzói Lajos és San-Severino Margit fia, 1350 körül született. Atyja halála után Nagy Lajos királyunk a pápa kérésére udvarába fogadta az árva herceget, s itt atyai szeretettel fölnevelte, később Dalmát- és Horvátország hercegévé nevezte ki; 1371—76-ig tótországi bán volt. Johanna, nápolyi királynő, örökösévé szemelte ki. Nagy Lajos megeskette, hogy leányait Magyarország birtokában háborgatni nem fogja, másrészt a sziciliai királyságra vonatkozó jogait reáruházta és hadsereget adott mellé. VI. Orbán pápa 1381. királlyá kente és III. K. néven megkoronázta. K. bevonult Nápolyba, Johannát kétszinűsködése miatt elfogatta s 1382. megfojtatta. 1385 nyarán felesége kérését megvetve, bár habozva, elfogadta Horváthy Pál és társainak meghívását a magyar trónra, s hazánkba indult. A nőuralom esküdt ellenségei lelkesedéssel fogadták. Erzsébet és Mária nem mertek ellenszegülni s így 1385 dec. 31. K.-t Székesfehérvárt, a királynők jelenlétében megkoronázták. De Erzsébet, az idősb királyné, összeesküvést szőtt ellene. 1386 február 7. magához hivatta és Zsigmond egy levelét olvastatta vele. A levél olvasása közben Forgách Balázs csákányával hatalmas ütést mért rá; hasztalan védelmezte életét, végre félholtan vánszorgott hálószobájába. Az összeesküvők kivonszolták s a vár egyik tornyába záratták, honnan a következő nap, febr. 8. Visegrádra vitték. Még talán fölgyógyult volna sebéből, de febr. 24. megfojtották. Egyházi szertartással csak 1390 febr. 3. temették el, mert IX. Bonifác csak ekkor adott rá engedélyt. A Visegrád mellett levő Szt. András apátság templomában talált nyugvóhelyet.

3. *III. K.*, *Magyarország királya*, mint *római-német császár: VI. K.*, a Habsburg-ház utolsó férfisarja, I. Lipótnak harmadik nejétől, Pfalz-Neuburgi Eleonorától való második fia, szül. 1685 okt. 1., megh. 1740 okt. 20., a mosonvmegyei Féltoronyban tartott vadászaton történt meghülése következtében. Születése óta spanyol királynak szánta őt atyja s mikor II. K., az utolsó spanyol Habsburg, meghalt, Bécsben III. K. néven spanyol királlyá kiáltatta ki. A változó szerencsével folyt örökösödési háború alatt K.-t 1706 jún. 26. a Madridba hatolt angol sereg spanyol királlyá kiáltotta ki, ami ügyének többet ártott, mint használt. A spanyolok a protestáns angoloktól rájuk erőszakolt fejedelmet ettőlfogva mindig csak «eretnekek kegyelméből való királynak» nevezték. Reménytelen helyzetben volt, mikor 1711 ápr. 17. bátyja, I. József császár hirtelen elhunyt, s a Habsburg-ház minden koronája reája szállott. Miután szövetségesei, az angolok és hollandok 1713. Utrechtben békére léptek XIV. Lajossal, ő is kényszerült békét kötni. Az 1714. létrejött rastadti béke értelmében, lemondva Spanyolországról, a spanyol örökségből spanyol Németalföldet, Nápolyt, Milanót és Szárdiniát kapta. Főcélja ettőlfogva egész Közép-Európára kiterjedő roppant birodalmának egységes megtartása családja számára, mi annál nagyobb feladat volt, mert egyetlen fia 1716. meghalt és csak leányai voltak. A családi örökség megőrzésére legfőbb biztosíték a pragmatica sanctio (l. o.) volt, melyet Magyarországgal 1722. fogadtatott el. Két nagy hadjáratot viselt a török ellen, melyek közül az egyik szerencsésen ért véget 1718. a passzarovici békekötéssel, míg a másik az 1739-iki belgrádi békében annál szerencsétlenebbül. Megmaradt azonban első török hadjáratának hódításaiból az ú. n. temesi bánság, mely 1717. kormánya alá kerülvén, tábornagya, a derék Mercy alatt felvirágzott. K. országlása

alatt különösen sok történt az ipar és kereskedelem érdekében. Magyarország újabb, egyvégtében haladó fejlődésének alapjait ő alatta vetették meg. Az ország polgári kormányzatára felállította a helytartótanácsot, újonnan szervezte a kancelláriát, a királyi táblát és a hétszemélyes törvényszéket; 4 kerületi táblát, s Horvátországban báni táblát állított fel. Egyházi téren a dinasztikus érdeket a katolicizmusban látta legjobban biztosítva, s ezért bizonyos határig támogatta a katolikus egyházat a protestánsok, akkori nyelven akatolikusok elleni küzdelmében. Erre célzott az 1731. kiadott ú. n. *Carolina resolutio* is (l. o.). Ami egyéniségét illeti, teljesen spanyol tipus: szertelen gőg, makacsság, határozatlanság, renyheség, szertartások szeretete jellemzik. Udvarában fentartotta a spanyol etikettet s ő maga legjobban érezte magát spanyolok körében. Csekélytehetségű volt ugyan, de komoly pártolója a tudománynak és művészetnek. Bécsben számos pompás épületet emelt, egyebek közt a császári udvari könyvtárat is.

[Ausztria-Magyarország]. 4. *K. Lajos János, osztrák főherceg, magyar kir. herceg, tescheni herceg,* hadvezér, II. Lipót császár és magyar király harmadik fia, szül. Firenzében 1771 szept. 5., megh. Bécsben 1847 ápr. 30. Mikor atyja császár lett, ő is Bécsbe költözött. Ugyanekkor *Albert* szász-tescheni herceg örökbe fogadta őt s vele együtt Belgiumba ment. Itt kezdte meg 1792. katonai pályafutását s a jemappesi csatában már mint tábornok harcolt Nagy része volt 1793. a neerwindeni győzelem kivívásában s érdemeiért Belgium helytartója lett. A szerencsétlen fleurusi csata után 1794. Bécsbe tért vissza. 1796-ban mint tábornagy önálló vezérséghez jutott s a győzelmek egész sorával a híres hadvezérek sorába emelkedett. Egymásután verte meg Jourdan és Moreau hadait (Amberg, Würzburg) s mindkettőt visszaszorította a Rajnán. Győzelmeinek befejezése volt Kehl várának elfoglalása (1797 jan. 10.). Ekkor az Itáliában győzelmesen előrenyomuló Bonaparte tábornok ellen küldték, de elegendő erő hiányában kénytelen volt vele Leobenben fegyverszünetet kötni (1797 április 18.). A campoformioi béke után Csehország katonai és polgári kormányzója lett s az osztrák sereg újjászervezésével foglalkozott. Az 1799-iki háboruban ismét a rajnai hadsereg fővezére lett és Jourdant három csatában (Biberach, Ostrach, Stockach) megvervén, Masséna ellen fordult s Zürich mellett eldöntetlen csatát vívott vele (1799 jún. 4.). Ezután betegeskedése és a bécsi haditanáccsal való összetűzése miatt a vezérséget letette. A szerencsétlen hohenlindeni csata után azonban ismét a sereg élére állították (1800 dec.), de azt oly züllött állapotban találta, hogy Steyrben fegyverszünetet volt kénytelen kötni Moreau tábornokkal. A lunevillei béke után a haditanács elnöke lett s nagy buzgalommal fogott a hadsereg gyökeres átalakításához. Az 1805-iki háborúban Itáliában volt fővezér és Caldiero mellett megverte Massénát. De az ulmi katasztrófa után az északi harctérre rendelték. Amíg azonban Magyarországon új sereget gyüjtött, megtörtént az austerlitzi döntő vereség. Ezután Napoleon külön kivánságára, aki kiváló ellenfelét személyesen is meg akarta ismerni, Bécs közelében találkozott vele (dec. 27.), de ő sem tudott kedvezőbb békeföltételeket tőle kieszközölni. 1806 febr. legfőbb parancsnok és hadügyminiszter lett. E minőségében újból hozzáfogott a sereg reformálásához. Az 1809-iki háborúban 200,000 ember élén Bajorországba tört, de négy kisebb csatában vereséget szenvedvén, a Duna balpartján visszavonult a Morva-mezőre. Napoleon Bécs megszállása után szintén átkelt a Duna balpartjára és 1809 máj. 21—22. *Aspern* mellett ütközött meg K. seregével. Itt szenvedte az eddig győzhetetlen császár az első vereséget, de segítséget kapva júl. 5. újból előtört s *Wagram* mellett véres csatában megverte K. seregét. E csatavesztés után *Znaimban* fegyverszünetet kötött Napoleonnal és júl. 31. leköszönt fővezéri rangjáról. K. ezután Teschenbe vonult. 1815-ben rövid időre Mainz vár parancsnoka lett s itt vette nőül *Henriette* nassau-weilburgi hercegnőt (szül. 1797 okt. 20., megh. 1829 dec. 29.). 1822-ben roppant javakat és kincseket örökölt Albert tescheni hercegtől, többek közt hazánkban a magyaróvári és béllyei uradalmakat. Életének hátralevő éveit badeni palotájában töltötte irodalmi és tudományos munkásság között. K. korának egyik legkiválóbb hadvezére volt s mint hadtörténeti író is jeles. Grundsätze der Strategie, erläutert durch die Darstellung des Feldzugs von 1796 in Deutschland c. híres munkája magyarul is megjelent *Kiss* Károly fordításában (3 köt., Pest 1861—63.). Katonai munkáinak gyüjteménye 1862. jelent meg, de befejezetlenül. Ujabban fiai adták ki válogatott műveit: Ausgewählte Schriften c. alatt (Wien 1893—94, 6 köt.). Magyarul megjelent még: Szemelvények K. főhg. jelesebb irataiból (Bpest 1895). 1860-ban a Burg előtt lovasszobrot állítottak emlékének. K. fiai voltak: *Albrecht* főherceg (l. o.), *K. Ferdinánd* főherceg (l. *K. 6.*), *Frigyes Ferdinánd* főherceg (l. o.), *Vilmos* főherceg (l. o.). Két leánya közül *Terézia* (szül. 1816., megh. 1867.) II. Ferdinánd nápolyi király felesége lett 1837.; *Mária Karolina* (szül. 1825 szept. 10.), 1852. Rajner főherceg neje lett. V. ö. *Duller*, Erzherzog K. (Wien 1844-47); *Zeissberg*. Erzherzog Karl von Österreich, ein Lebensbild (u. o. 1895, I. köt.); M. v. *Angeli*, Erzherzog Karl von Österreich als Feldherr u. Heeresorganisator etc. (u. o. 1895—97, 5 kötet); *Ommen*, Die Kriegführung des Erzherzogs Karl (Berlin 1900).

5. *K. Ambrus (estei), osztrák főherceg, magyar kir. herceg,* esztergomi primás, szül. 1785 nov. 2. 1808 jan. 25-én lett primássá, de már 1809 szept. 2. meghalt. Gyönyörű carrarai márványemlék (Canovától) jelzi nyugvóhelyét az esztergomi bazilikában. V. ö. *Török*, Magyarország primásai (177. old.).

6. *K. Ferdinánd, osztrák főherceg, magyar kir. herceg, K. 4.* második fia, szül. 1818 júl. 29., megh. 1874 nov. 20. A hadseregben lovassági tábornoki rangig emelkedett, 1854 ápr. 18. nőül vette *Erzsébet* főhercegnőt, József nádor leányát (szül. Budán 1831 jan. 17., megh. Bécsben 1903 febr. 14.). Gyermekeik: *Frigyes* főherceg (l. o.), *Mária Krisztina*, spanyol régens-királyné (l. o.), *K. István* főhg. (l. *K. 9.*) és *Jenő* főhg. (l. o.).

7. *K. Lajos, osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, Ferenc Károly főherceg harmadik fia, szül. Schönbrunnban 1833 júl. 30., megh. Bécsben 1896 máj. 19. Bár a katonai pályára lépett, a polgári igazgatás ügyeivel is megismerkedett. 1855—1861-ig mint vezérőrnagy Tirol helytartója volt. Élénken érdeklődött gazdasági és tudományos kérdések iránt s nagy érdemeket szerzett, mint a Vöröskereszt-egylet helyettes védnöke. Több izben járt fontos diplomáciai küldetésekben az európai udvaroknál (különösen Szent-Pétervárott). A magyar nemzet iránt barátságos érzülettel viselkedett s 1889. megvásárolta a kistapolcsányi birtokot. Három izben nősült; első neje *Margit*, János szász király leánya volt, kivel 1856 nov. 4. kelt egybe (szül. 1840 máj. 24., megh. 1858 szept. 15.). Másodszor (1862 okt. 21.) *Mária Annunciáta* hercegnőt, II. Ferdinánd nápolyi király leányát vette nőül (szül. 1843 márc. 24., megh. 1871 máj. 4.). E házasságból származtak: *Ferenc Ferdinánd* trónörökös (l. o.), *Ottó* főherceg (l. o.), *Ferdinánd K.* főherceg (l. o.) és *Margit Zsófia* főhercegnő, Albrecht württembergi herceg felesége (szül. 1870 máj. 13., megh. 1902 aug. 24). Harmadszor (1873 júl. 23) *Mária Terézia* hercegnőt, Dom Miguel braganzai herceg leányát vette el (szül. 1855 aug. 24.), kitől két leánya született: *Mária Annunciáta* főhercegnő (szül. 1876 júl. 31.), a prágai nemes hölgy-alapitvány apátnője és *Erzsébet Amália* főhercegnő (szül. 1878 júl. 7.), Liechtenstein Alajos herceg neje 1903 ápr. 20 óta.

8. *K. Szalvátor, osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, II. Lipót toscanai nagyherceg második fia, szül. 1839 ápr. 30., megh. 1892 jan. 18. Midőn atyja 1859. trónját vesztette, ő is menekülni volt kénytelen s az osztrák hadseregbe lépett, melyben 1882. altábornagy lett. 1861 szept. 19. nőül vette *Mária Immakuláta* hercegnőt (szül. 1844 ápr. 14., megh. 1899 febr. 18.), II. Ferdinánd nápolyi király leányát. Gyermekei: *Mária Terézia*, K. István főherceg neje; *Lipót Szalvátor* (l. o.); *Ferenc Szalvátor*, királyunk veje (l. o.); *Karolina Mária Immakuláta* (szül. 1869 szept. 5.), Ágost Lipót szász-koburg-góthai herceg neje 1894 óta; *Mária Immakuláta Rajneria* (szül. 1878 szept. 3.), Róbert württembergi herceg neje 1900 óta.

9. *K. István, osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, *K. 6.* második fia, szül. Gross-Seelowitzban (Morvaország) 1860 szept. 5. Az osztrák-magyar haditengerészetbe lépett s 1911. a tengernagyi méltóságra emelkedett. 1886 febr. 28. nőül vette *Mária Terézia* főhercegnőt (szül. 1862 szept. 18), K. Szalvátor főherceg leányát. Gyermekeik: *Eleonora* főhercegnő (szül. 1886 nov. 28.), 1913 jan. 9. férjhez ment *Kloss* Alfonz sorhajóhadnagyhoz; *Renáta Mária* főhercegnő (szül. 1888 jan. 2.), Radziwill Jeromos herceg neje lett 1909 jan. 16.; *K. Albrecht* főherceg (l. *K. 11.*); *Mechtildis* főhercegnő (szül. 1891 okt. 11.), Czartoryski Sándor herceg neje lett 1913 jan. 11.; *Leó K.* főherceg (szül. 1893 júl. 5.) és *Vilmos* főherceg (szül. 1895 febr. 10.).

10. *K. Ferenc József osztrák főherceg, magyar királyi herceg*, az osztrák-magyar monarchia váromnányos trónörököse, néhai Ottó főherceg elsőszülött fia, szül. Persenbeugben (Alsó-Ausztria) 1887 aug. 17. Gyermekkorának egy időszakát Sopronban töltötte, középiskolai tanulmányait a bécsi Schotten-gimnáziumban végezte. 1903-ban mint hadnagy lépett a hadsereg kötelékébe, 1905. főhadnagy lett a 7. dragonyos ezredben, 1909. százados ugyanott, 1911. őrnagy a 39. gyalogezredben és 1914. alezredes ugyanott. 1911 okt. 21. nőül vette *Zita* bourbon-parmai hercegnőt, néhai Róbert parmai herceg és spanyol infans leányát (szül. 1892 máj. 9). Gyermekeik: *Ferenc József Ottó* főherceg, szül. 1912 nov. 20.; *Adelheid* főhercegnő, szül. 1914. jan. 4.

11. *K. Albrecht, osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, K. István főherceg (l. *K. 9.*) elsőszülött fia, szül. 1888 dec. 18. Polában. Főhadnagy a 2. lovastüzérhadosztályban.

[Baden.] 12. *K. Frigyes, badeni nagyherceg* (1806—1811), Frigyes baden-durlachi trónörökös fia, szül. Karlsruheban 1728 nov. 22., megh. u. o. 1811 jún. 10. Nagyatyját, *K. Vilmost* 1738. követte Baden-Durlach trónján, mellyel 1771. a Zähringen-ház idősebb ágának kihalásakor Baden-Badent egyesítette. Országának anyagi és szellemi jólétét magas fokra emelte. A francia háboruk alatt elvesztette országának Rajnántúli részeit, de 1803. megkapta helyettük Konstanz püspökséget és Pfalznak egy részét Heidelberggel együtt. Ugyanekkor választófejedelmi rangra is emelkedett. 1806-ban belépett a Rajnai-szövetségbe s felvette a nagyhercegi címet. Első nejétől, *hesseni Lujzától* (megh. 1783) születtek: *K. Lajos*, trónörökös, szül. 1755 febr. 14., meghalt baleset következtében 1801 dec. 15.; *Frigyes* őrgróf (1756—1817) és *Lajos* 1818—30. nagyherceg. Második felesége *Geyer Lujza Karolina* bárónő volt (megh. 1820), kitől *Lipót* nagyherceg (1830—1852), *Vilmos* őrgróf (megh. 1859.) és *Miksa* őrgróf (megh. 1882.) születtek.

13. *K. Lajos Frigyes, badeni nagyherceg* (1811—18.), az előbbinek unokája, szül. 1786 jún. 8., megh. 1818 dec. 8. Nagyatyja 1808. megosztotta vele az uralmat; 1811. lépett trónra; 1818. alkotmányt adott országának. Nejétől, *Beauharnais Stefániától* született fiai korán elhaltak, s így a trón atyja öccsére, *Lajosra* szállott.

[Bajorország.] 14. *K. Albrecht, bajor választófejedelem* (1726—45.), mint *római-német császár VII. K.*, Miksa Emánuel vál. fejedelem fia, szül. Brüsszelben 1697 aug. 6., megh. Münchenben 1745 jan. 20. Míg atyja a spanyol örökösödési háboruban a császár ellen harcolt, őt mint 9 éves gyermeket elfogták s Klagenfurtban és Grácban nevelték. Fogságából 1715. szabadult ki. 1722-ben nőül vette I. József császár ifjabbik leányát, *Mária Amáliát*. A trónra 1726. lépett s VI. K. császárral kezdetben barátságos viszonyban állott. De annak halála után nem ismerte el a Pragmatica Sanctiót és belépett a Mária Terézia ellen alakult szövetségbe. 1741 nyarán bevonult Felső-Ausztriába, majd az év végén Prágát is elfoglalta, hol a cseh rendek hódolatát fogadta. 1742 jan. 24. francia támogatással német császárrá választották. De ekkor megfordult a hadi szerencse, mert a Mária Terézia segítségére siető magyar hadak K.-t kiűzték országából s főváro-

sát, Münchent is elfoglalták. K. ekkor Frankfurtba menekült, honnan csak 1744 végén térhetett vissza Münchenbe. Itt nemsokára, még a béke megkötése előtt meghalt. A bajor trónon fia, *Miksa József* követte.

15. *K. Tivadar, bajor választófejedelem* (1777—99.), János Keresztély, pfalz-sulzbachi palotagróf fia, szül. 1724 dec. 11., megh. Drezdában 1799 febr. 16. Először Pfalz-Sulzbach fejedelme volt (1733—42.), majd *K. Fülöp* pfalzi vál. fejedelem halála után 1742. pfalzi vál. fejedelem lett. Mikor 1777. Bajorországban kihalt a Wittelsbach-család férfiága, ezt az országot is K. örökölte, s így a Németbirodalom egyik leghatalmasabb fejedelme lett. Pazarló fejedelem volt, de nagy barátja a művészeteknek. Hogy *Seyffert* szinésznőtől született természetes gyermekeit hercegi rangra emelhesse, hajlandó lett volna Bajorország egy részéről lemondani II. József javára. De Nagy Frigyes a *bajor örökösödési* háboruban (1778—1779.) megakadályozta ezt. Később Belgiumot ajánlotta fel neki a császár Bajorországért, de a Nagy Frigyestől létrehozott *Fürstenbund* ezt is megakadályozta (1785). 1796-ban a francia hadak elől Drezdába menekült, hol meg is halt.

16. *K. Tivadar, bajor herceg,* Miksa bajor herceg fia, Erzsébet magyar királyné testvéröccse, szül. Possenhofenben 1839 aug. 9., megh. Kreuth fürdőben 1909 nov. 30. Nagy szeretettel foglalkozott az orvostudományokkal s a müncheni egyetemen 1872. orvosdoktori diplomát szerzett. 1880-ban a birodalmi kancellár különös engedelmével megkezdte orvosi működését. Korának egyik legjelesebb szemorvosa lett s a tegernseei kórházban fejtett ki áldásos tevékenységet szegény szembajosok sikeres gyógyitásával. Több tudományos értekezést is írt a szemről. K. első neje *Zsófia* szász hercegnő volt (szül. 1845., megh. 1867.), másodszor 1874. *Mária Jozefa* braganzai hercegnőt vette nőül, kitől öt gyermeke született. Legidősebb fia, *Lajos Vilmos* (szül. 1884 jan. 17.) jelenleg a bajor hercegi család feje. Leányai közül *Erzsébet* (szül. 1876 júl. 25.) Albert belga király neje.

[Braunschweig.] 17. *K. Vilmos Ferdinánd, braunschweigi herceg* (1780—1806.), K. herceg legidősebb fia, szül. 1735 okt. 9., megh. 1806 nov. 10. A hétéves háborúban nagybátyja Ferdinánd vezérsége alatt harcolt a hastenbecki és krefeldi csatákban. 1773-ban porosz szolgálatba állott, atyjának halála után pedig 1780. elfoglalta Braunschweig trónját. Az 1792. kitört francia háboruban ő lett a szövetséges porosz és osztrák hadak fővezére. Ő bocsátotta ki Koblenzben júl. 25. azt a híres proklamációt, mely Párisban az aug. 10-iki felkelést és a királyság bukását okozta. Mint hadvezér nagyon fontolgató volt s a valmy-i ágyuharc után (szept. 20.) visszavonult Franciaországból. 1793-ban visszafoglalta ugyan Mainzot s néhány kisebb győzelmet is vívott ki, de túlnyomó erejét nem tudta kihasználni. Ezért 1794. visszahívták a fővezérségtől. 1806-ban megint ő lett a porosz sereg fővezére s a szerencsétlen auerstädti csatában (okt. 14.) egy lövés mindkét szemétől megfosztotta. E súlyos sebében nemsokára (nov. 10.) meghalt Altona közelében. 1874-ben Braunschweigben lovasszobrot emeltek emlékének.

18. *K. Frigyes Ágost Vilmos, braunschweigi herceg* (1815—30.), Frigyes Vilmos herceg fia, szül. Braunschweigban 1804 okt. 30., megh. Genfben 1873 aug. 18. Eleinte gyámok kormányozták helyette, míg ő külföldön kicsapongó életet élt. 1823-ban vette át személyesen az uralkodást, de zsarnoki szeszélyeivel annyira magára haragította alattvalóit, hogy 1830 szept. 6. forradalom tört ki ellene s K.-nak el kellett menekülnie országából. Minthogy az uralkodásról nem akart lemondani, a rendek letették őt. K. ezután kalandos életet élt, végre Párisban telepedett le, hol III. Napoleon bizalmas emberei közé tartozott. A császárság bukása után Genfbe vonult s e városnak hagyta kincseit (gyémántjait) azzal a feltétellel, hogy lovasszobrot emelnek neki. V. ö. K. *Braun,* Der Diamentenherzog (Berlin 1881).

[Burgund.] 19. *K. a Merész, burgundi herceg* (1467—77.), Jó Fülöp herceg fia, szül. Dijonban 1433 nov. 10., megh. Nancy előtt 1477 jan. 5. Atyja életében a *Charolais grófja* címet viselte s kiváló lovag vált belőle. Erélyes, vitéz, de makacs és szenvedélyes férfiú volt. Mikor atyja halála után 1467. trónra lépett, azzal a tervvel foglalkozott, hogy megszerzi a királyi címet és szétszórtan fekvő országait új hódításokkal kerekíti ki. Először Elszászt akarta elfoglalni, de ebben a szabadságukra féltékeny svájciak akadályozták meg. Fényes seregét előbb *Grandson* 1476 márc. 2.), majd *Murten* (jún. 22.) mellett tönkre verték és kincseit elrabolták. K. ezután Lotharingia ellen fordult és annak fővárosát, *Nancyt* vette ostrom alá. De a város segítségére siető svájciaktól harmadizben is vereséget szenvedett s menekülés közben elesett (1477 jan. 5.). Fia nem lévén, országait egyetlen leánya, *Mária* örökölte, ki 1477. Miksa német királyhoz ment nőül. Ezáltal a gazdag burgundi örökség (Burgund és Németalföld) a Habsburgházra szállott. V. ö. *Barante,* Histoire des ducs de Bourgogne etc. (Paris 1858, 8 köt., 8. kiad.); *Kirk,* History of Charles the Bold (London 1863, 3 köt.).

[Franciaország.] 20. *I. K.* vagy *Nagy Károly* (l. *K. 31.*)

21. *II. K.* vagy *Kopasz Károly* (l. *K. 32.*)

22. *III. K., az Együgyű, francia király* (898—923.), II. Hebegő Lajos legifjabb fia, a Karoling-családból, szül. 879., megh. 929. Bátyjának, Karlmannak halála után 884. őt illette volna a francia trón, de ezt előbb *Vastag K.*, majd *Odó* párisi gróf foglalta el K. elől. Csak Odónak halála után 898. jutott aztán végleg uralomhoz. A hatalmas széniorokkal azonban ő sem birt s 911. kénytelen volt átengedni Normandiát *Rollo* (Róbert) normann vezérnek, ki megkeresztelkedett és nőül vette K. leányát, Gizellát. 923. lázadás tört ki ellene, a soissonsi csatában legyőzték és fogságba vetették, melyben meg is halt. Az Együgyű melléknevet későbbi krónikásoktól kapta, bár méltatlanul. V. ö. *Eckel,* Charles le Simple (Paris 1899).

23. *IV. K., francia király* (1322—28.), IV. Szép Fülöp király harmadik fia, szül. 1294., megh. Vincennesben 1328 jan. 31. Anyjától Navarra

trónját is örökölte. Nővérét, Izabellát támogatta annak férje II. Edvárd angol király ellen. Figyermekei nem maradtak s így benne kihalt a Capet-család egyenes ága.

24. *V. K., a Bölcs, francia király* (1364—80.), Jó János király legidősebb fia, szül. Vincennesben 1337 jan. 21., megh. 1380 szept. 16. Még trónörökös korában örökölte Dauphiné grófságot s így ő volt az első dauphin. Mikor atyja a maupertuisi csatában (1356) az angolok fogságába jutott, ő vette át az ország kormányát. Erre az időre esett a párisi polgárok felkelése és a rettenetes parasztlázadás (*Jacquerie*, l. o.). A trónra atyja halála után (1364) jutott s bár békés hajlandóságú volt, mégis háborúba keveredett az angolokkal. Jeles vezére, *Bertrand Duguesclin* oly szerencsével harcolt, hogy az angolok kezén csak Calais és Bordeaux maradt meg. Belső uralmában igazságosságra és az ország jólétének előmozdítására törekedett.

25. *VI. K., francia király* (1380—1422.), az előbbinek idősebb fia, szül. Párisban 1368 dec. 3., megh. 1422 okt. 21. Eleinte nagybátyjainak gyámsága alatt állott, önálló uralkodó 1388. lett. Jóindulatu és vitéz férfiú volt, de érzékiségre hajló és beteges lelkű. 1393-ban gyógyíthatatlan őrültségbe esett s ettől kezdve öccse, *Lajos* orléansi herceg és nagybátyja, *János* burgundi herceg versengtek a hatalomért. E pártharcokba beavatkoztak az angolok is, V. Henrik betört Franciaországba és azincourti győzelme után (1415) a beteg királyt arra kényszerítette, hogy őt utódjának elismerje és leányát *Katalint* hozzá nőül adja (*troyesi szerződés*, 1420.).

26. *VII. K., francia király* (1422—61.), az előbbinek fia, szül. 1403 febr. 22., megh. 1461 júl. 22. Trónörökös korában sokat harcolt a burgundi párttal s 1419. megölette annak fejét, *János* herceget. Erre a burgundiak és az angolok még szorosabb szövetségre léptek ellene s a *troyesi szerződésben* (l. o.) kizárták őt a trónöröklésből. Atyja halála után a párisiak csakugyan az elhalt V. Henrik kis fiát, VI. Henriket kiáltották ki királynak, az angolok pedig több győzelem után K.-t a Loire mögé szorították. K., kit ellenfelei «Bourgesi királynak» gúnyoltak, ezután Chinonban tartotta udvarát, léha mulatozásokkal töltvén idejét. Ekkor jelent meg (1429) *Jeanne d'Arc* (l. o.) s Orléans felmentésével új bátorságot öntött K.-ba, kit győzelmes csaták után Rheimsbe kisért koronázásra. Ettől kezdve ügye jobbra fordult s miután 1435. a burgundi párttal kibékült, az angolokat lépésről-lépésre kiszorította Franciaországból, míg végre 1453 a százéves háború magától kimult. K. ezután, kedvesétől, *Sorel Agnestől* is ösztönöztetve, nagyobb tevékenységet fejtett ki a hosszú háborútól megviselt ország jóléte érdekében. A rabló zsoldosokat (Armagnac) kiűzte az országból, állandó hadsereget létesített (*Ordonnance compagnie*), mely első volt Nyugat-Európában. Reformtörekvéseiben buzgón támogatta őt jeles kancellárja, *Jacques Coeur*. Életének utolsó éveit fiának, *Lajos* dauphinnek fondorkodásai keserítették el. V. ö. *du Fresne de Beaucourt*, Histoire de Charles VII. (Paris 1881—92, 6 köt.).

27. *VIII. K., francia király* (1483—98.), XI. Lajos fia, szül. Amboiseban 1470 jún. 30., megh. u. o. 1498 ápr. 7. Atyjának halála után 1483. lépett trónra. Beteges, érzéki és korlátolt tehetségű férfiú volt. 1491-ben nőül vette *bretagnei Annát* s ez által az utolsó nagy hűbért egyesítette a francia koronával. Ezután, mint az ifj. Anjou-ház igényeinek örököse, a nápolyi királyság meghódítását tervezte. 1494 őszén Itáliába indult s 1495 febr. Nápolyt könnyű szerrel elfoglalta. De ekkor szövetség alakult a háta mögött (Velence, Milano, Kat. Ferdinánd) s K. hódításait feladva, sietve tért haza 1495 őszén. Fiutódok nélkül halt el s benne kihalt a Valois-család egyenes ága. V. ö. *de Cherrier*, Histoire de Charles VIII. (Paris 1870, 2 köt., 2. kiad.).

28. *IX. K., francia király* (1560—74.), II. Henrik és Medici Katalin második fia, szül. 1550 jún. 27., megh. Vincennesben 1574 máj. 30. Születésekor az orléansi hercegi címet kapta. Bátyját, *II. Ferencet* 1560 dec. 5. követte a trónon s pár évig anyja gyámsága alatt állott. 1563-ban nagykorusították, de ezentúl is anyja uralkodott helyette. Nagyobb önállóságot 1570 óta tanusított, mikor a hugenották egyik vezérét, *Coligny* admirálist hivta meg tanácsába. De a hatalmára féltékeny anyakirályné 1572. a beteges és félénk lelkű királyt a hugenották ellen izgatta és rávette őt a *bertalanéji mészárlás* elrendelésére (1572 aug. 24.). K. ezóta örökös rettegésben élt s lelkiismeretfurdalásai fiatalon sírba vitték. Felesége *Erzsébet*, II. Miksa császár leánya volt, kitől nem maradtak gyermekei. A trónon öccse, *III. Henrik* követte.

29. *X. K., francia király* (1824—30.), Lajos dauphinnek, XV. Lajos egyetlen fiának harmadik fia, szül. Versaillesben 1757 okt. 9., megh. Görzben 1836 nov. 6. Születésekor az *Artois grófja* címet kapta. XV. Lajos erkölcstelen udvarában nevelkedett léha szellemben. A francia forradalom kitörése után ő volt az első (1789 júl.), aki elhagyta Franciaországot s ezzel jelt adott a főnemességnek az emigrációra. 1791-ben jelen volt a *pillnitzi* találkozón, 1792—95. pedig részt vett az emigránsoknak a köztársaság elleni harcaiban. Ezután bátyjával, *Lajossal* együtt Londonban élt az angol kormány költségén. Napoleon első bukása után 1814. ő is visszatért Párisba, de annak visszatérésekor bátyjával együtt Gentbe menekült. Napoleon végleges leveretése után ő lett a reakcionárius párt vezére, mely kiméletlen bosszut akart állani a forradalom és Napoleon hivein. XVIII. Lajos halála után végre 1824 szept. 16. ő lépett trónra s 1825 máj. 29. az ősi szertartások mellett koronáztatta meg magát Rheimsben. Ezután szabad folyást engedett abszolutisztikus hajlamainak s az 1815-iki alkotmányt mindjobban megnyirbálta. Hogy a nemzet elégedetlenségét elnémítsa, 1830. Algir ellen indított hódító hadjáratot. De ez mit sem használt, mert az 1830-iki választásokon a liberális ellenzék óriás többséggel került vissza a képviselőházba. Erre K. 1830 júl. 25. a hivatalos lapban három rendeletet tett közzé, mely a választások megsemmisítését, a képviselők számának leszállítását és a sajtószabadság korlátozását tartalmazta. Erre

kitört Párisban az ú. n. *júliusi forradalom* (júl. 27—29.), mely K. trónját megdöntötte. Mindenkitől elhagyatva Saint-Cloudban 1830 aug. 2. lemondott a trónról, unokája, *Henrik* bordeauxi herceg (a későbbi Chambord gróf) javára és Angliába menekült. Végre Görzben telepedett le, hol 79 éves korában meghalt. K. 1773. vette nőül *Mária Terézia* szavojai hercegnőt, kitől két fia született: *Lajos angoulêmei* herceg (megh. 1844.) és *K. berryi* herceg (megh. 1820.). V. ö. *Vedrenne*, Vie de Charles X (Paris 1879, 3 köt.); *Villeneuve*, Charles X. et Louis XVIII. en exil (u. o. 1889).

[Frank birodalom.] 30. *K. Martell, frankháznagy* (720—741), Heristali Pippin háznagy természetes fia, szül. Quiercyben 688 körül, megh. 741 okt. 22. Atyja halála után 714. Austrasia háznagya lett, aztán legyőzte Neustria királyát és háznagyát s 720. az egész frank birodalom háznagya lett. Az utolsó gyenge Meroving királyok mellett valósággal ő volt a király. Harcolt a szászokkal, bajorokkal, alemannokkal, de világtörténelmi jelentőségű volt az a győzelme, melyet a Spanyolországból előre törő arabokon vívott ki 732. *Tours* közelében s ezáltal megmentette a nyugati kereszténységet a mohammedán hódítástól. Hatalmát két fiára, *Karlmannra* és *Kis Pippinre* hagyta.

31. *I. K., a Nagy, frank király* (768—814) és *római császár* (800—814), Kis Pippin frank király legidősebb fia, szül. 742 ápr. 2., megh. 814 jan. 28. Atyja halála után 768. öccsével, *Karlmannal* osztozott az uralomban, azonban ennek halála után 771. az egész frank birodalom ura lett. Mivel Karlmann özvegyét és fiait *Desiderius* longobárd király vette pártfogásába, K. 773. Itáliába nyomult s Pavia elfoglalása és Desiderius elfogatása után véget vetett Longobárdia önállóságának s felvette a *longobárd királyi* címet. Több, mint 30 évig (772—804) harcolt a Rajna és Elbe közt lakó pogány szászok ellen. Ezeket számos hadjáratban megtörte s a kereszténység felvételére kényszerítette. A keresztény hit megerősítésére földjükön 7 püspökséget (Halberstadt, Paderborn, Minden, Verden, Bremen, Münster, Osnabrück) alapított. Az új hódítás biztosítására leigázta még az Elbén túl lakó szláv *vilceket, szorbokat* s a dánoktól elhódította az Eiderig terjedő földet. 788-ban legyőzte a bajorok utolsó hercegét, *Taszilót* s a bajor földet is birodalmához kapcsolta. Ezután a rabló *avarok* ellen fordult s több hadjáratban (791—797) majdnem megsemmisítette őket. Az avar birodalom nyugati részén hazánk dunántúli felében alapította aztán a *Keleti őrgrófságot (Ostmark)*. 778-ban átkelt a Pireneusokon s az *araboktól* elhódította az Ebróig terjedő földet. Itt alapította 801. a *spanyol* őrgrófságot. E győzedelmes harcokkal oly hatalmas birodalmat hódított össze, mely az Atlanti-oceántól a Dunáig, az Eidertől a Volturnóig terjedt. E birodalom most már az angolszászok és spanyolok kivételével az összes germán és román népeket magában foglalta s majdnem elérte a régi nyugat-római birodalom nagyságát. Ekkor egy véletlen körülmény megszerezte K.-nak az óriási birodalomhoz megfelelő *császári* címet is. *III. Leó* pápa ugyanis ellenségeitől elűzetve K.-hoz menekült, ki őt 800. visszavitte székvárosába, Rómába. Leó hálából karácsony napján római császárrá koronázta a Szt. Péter templomban. Ezzel helyreállott a *nyugati császárság*, mely K. utódainak kihalása után a német királyokra szállott s 962—1806. állott fenn.

K. nemcsak nagy hódító, hanem kiváló államszervező is volt. Nagy kiterjedésű birodalmát *grófságokra (Gau, comitatus)* osztotta s élükre a grófokat helyezte katonai és birói hatalommal. A határon lévő grófságok voltak az *őrgrófságok (Mark, marchia)*, élükön az *őrgróffal (Markgraf, marchio)*. A grófok ellenőrzésére a császári *kiküldöttek (missi dominici)* járták be a birodalmat. Birodalma javára jeles törvényeket alkotott *(capitularia)*, melyeket az őszi és tavaszi gyűléseken *(Maifeld)* hirdetett ki népének. Nagy barátja volt a tudományoknak és művészeteknek, bár kardforgatáshoz szokott keze sohasem tanult meg írni. Szívesen társalgott tudós férfiakkal *(Alkuin, Paulus Diaconus)* s udvarában iskolát alapított az előkelők fiainak kiművelésére. Megjelenésében méltóságos, de szokásaiban egyszerű, meghittjeivel szemben nyájas volt. Kedves tartózkodó helye volt *Aachen*, hol díszes templomot is építtetett bizánci ízlésben. Bölcsességének, hatalmának híre messze földre terjedt s még *Harun al Rasid*, bagdadi kalifa is ajándékokkal tisztelte meg. Jámborságáért az egyház a boldogok közé sorozta, emlékét pedig sok századon át megőrizték intézményei, melyeket későbbi uralkodók is átvettek (pl. Szent István). Az aacheni székesegyházban van eltemetve, sírjához később többször elzarándokoltak a német királyok s néha fel is nyitották azt (pl. III. Ottó 1000-ben). Legutóbb 1906. nyitották fel K. sírját, a benne elhelyezett emléktárgyak megvizsgálása céljából. Nincs a középkornak uralkodója, kinek egyénisége oly mély nyomot hagyott volna a germán és román népek mondáiban és költészetében, mint K. Századokon át mint a bölcs, jámbor és vitéz uralkodó mintaképe szerepelt a franciák, németek és olaszok mondai emlékeiben. K. négyszer nősült. Első neje Desiderius longobárd király leánya volt, kit azonban 771. eltaszított. Másodszor *Hildegardot*, egy előkelő sváb főúr leányát vette nőül, kitől öt fia és három leánya született. Ezek közül a két legidősebbik, *K.* trónörökös (megh. 811) és *Pippin*, Itália királya (megh. 810) még atyjuk életében haltak el s így a hatalmas birodalmat harmadik fia, *Jámbor Lajos* (l. *Lajos)* örökölte. Harmadik felesége *Fastrada*, Radolt gróf leánya volt s a negyedik az alemann *Liutgard*. V. ö. *Einhard*, Vita Caroli Magni (egykorú életírója K.-nak). E becses életrajz több német fordításban is megjelent, utoljára *Abeltől* (Leipzig 1893); *Vétault*, Charlemagne (Tours 1876); *Brosien*, Karl der Grosse (Leipzig és Prága 1885); *Nombert*, History of Charles the Great (London 1888); *v. Wyss*, Karl der Grosse, als Gesetzgeber (Zürich 1869); *Paris*, Histoire poétique de Charlemagne (Paris 1865); *Rauschen*, Die Legende Karls des Grossen im XI. und XII. Jahrhundert (Leipzig 1890); *Ketterer*, Karl d. Grosse und die Kirche (München 1898); *Ohr*, Die Kaiserkrönung Karls des Grossen (Tübingen 1904).

32. *II. K., a Kopasz, nyugati frank király* (840–877), *római császár* (875–877), Jámbor Lajos császár legifjabb fia második nejétől, Welf Judittól, szül. a Majna melletti Frankfurtban 823 jún. 13., megh. 877 okt. 6. Mivel atyja az ő kedvéért a birodalmat újból felosztotta, mostoha bátyjai, *Lothár* és *Német Lajos* felkeltek Jámbor Lajos ellen s őt 840. a trónról le is tették. Jámbor Lajos halála után K. Német Lajossal szövetkezett Lothár ellen, ki az egész birodalmat követelte magának. 841 jún. 25. *Fontenoy* mellett le is győzték őt s erre következett 843. a *verduni szerződés*, melynek értelmében K.-nak a frank birodalom nyugati része (a későbbi Franciaország) jutott. Uralkodása alatt kezdődtek meg a normannok rablóhadjáratai, kik a nagyobb folyókon beevezve dúlták Franciaországot. II. Lothár halála után 870. a *merseni* szerződésben Német Lajossal osztozott Lotharingia birtokán. Mikor II. Lajos császár is meghalt, 875., a pápa karácsony napján K.-t császárrá koronázta. Erre a lombard nagyok is elismerték uralkodójuknak s Paviában Itália királyává koronázták (876 febr.). E sikerek után Németország koronáját is meg akarta szerezni, de itt a 876. elhalt Német Lajos fiától, ifj. Lajostól vereséget szenvedett. Ezután 877. Itáliába ment a pápa segítségére, innen arra a hírre, hogy Karlmann, Német Lajos egy másik fia, jön ellene, sietve haza igyekezett, de útközben meghalt. Országát legidősebb fia, *Hebegő Lajos* (l. *Lajos*) örökölte. K. volt a Karoling-család francia ágának megalapítója.

33. *III. K., a Vastag, Keleti frank király* (876—887) *és római császár* (881—887), Német Lajos harmadik fia, szül. 839., megh. 888 jan. 13. Kezdetben Elszász és Alemannia uralkodója volt, de bátyjainak halála után (880, ill. 882), az egész keleti frank birodalom uralkodója lett. 879-ben megszerezte Itália koronáját is, 881. pedig a pápa császárrá koronázta. 885-ben a nyugati frank főurak is királyukká választották s így még egyszer egy kézben egyesült Nagy Károly birodalma. De K. nem volt képes e nagy feladatnak megfelelni. A normannokkal nem bírt s gyalázatos békét vásárolt tőlük. A tehetetlen uralkodó ellen csakhamar elégedetlenség támadt s unokaöccse, *Arnulf*, Karlmann természetes fia, ellene támadt. Erre K.-t a *Triburban* egybegyült főurak letették (887 nov.) s így a frank birodalom végleg felbomlott. K. svábföldi jószágaira vonult, hol nemsokára meghalt. A reichenaui kolostorban temették el.

[Hohenzollern.] 34. *K. Antal, Hohenzollern-Sigmaringen fejedelme* (1848—49), K. fejedelem fia, szül. 1811 szept. 7., megh. 1885 jún. 2. Atyjának lemondása után, 1848 aug. 27., vette át a kormányt, de már 1849 dec. 7. átengedte országát a poroszoknak s megkapta a Fenség címet. Mint hadosztály-tábornok 1858 nov. 6. miniszterelnök lett s ugyanekkor hadtestparancsnok. 1862. megvált a miniszterelnökségtől, majd 1863—68. a Rajnai tartomány és Vesztfália kormányzója volt. 1873-ban visszavonult Sigmaringenbe. Nejétől, badeni *Jozefa* nagyhercegnőtől négy fia és két leánya született. Ezek közül *Lipót* (szül. 1835., megh. 1905) 1870. spanyol trónjelölt volt, *K.* pedig *Romániа királya* (l. *K. 56.*), *Stefánia* (szül. 1837., megh. 1859) 1858. Pedro portugál király neje lett, *Mária* (szül. 1845., megh. 1912.), *Fülöp* flandriai gróf özvegye, Albert belga király anyja.

[Lotharingia.] 35. *III. K., a Nagy, Lotharingia hercege* (1546—1608), I. Ferenc herceg fia, szül. Nancyban 1543., megh. 1608. Először anyja gyámsága alatt állott, 1552 óta a francia udvarnál nevelkedett s itt nőül vette II. Henrik király leányát, *Klaudiát*. 1559-ben tért vissza országába, melyet haláláig bölcsen kormányozott.

36. *IV. K., Lotharingia hercege* (1624—75), II. Ferenc fia, az előbbi unokája, szül. 1604., megh. 1675 szept. 8. A trónra atyja lemondása után került 1624. A harminc éves háború alatt a franciák és svédek ellen harcolt, amiért 1631. elűzték országából. Ezután császári, majd spanyol szolgálatban állott, hol árulás gyanuja miatt 1654—1659-ig fogságban tartották. 1659-ben visszatért országába, honnan a franciák 1669. ismét elkergették. Ezután haláláig a császári seregben a franciák ellen harcolt.

37. *V. K. Lipót, Lotharingia hercege*, hadvezér, Ferenc herceg fia, szül. Bécsben 1643 ápr. 3., megh. Welsben 1690 ápr. 18. Nagybátyjával együtt 1669. elűzték Lotharingiából, mire K. Lipót császár szolgálatába állott, kinek nővérét, *Eleonóra Máriát* nőül is vette. 1683-ban a császári és birodalmi hadak fővezére lett és Szobieszki Jánossal egyetemben tönkre verte a Bécset ostromló török sereget (1683 szept. 12.). Ezután hazánkba vezette seregét s Párkány mellett új győzelmet aratva (okt. 9.) Esztergomot is hódolásra bírta (okt. 27.). 1684 nyarán Buda várát szállotta meg, de ezúttal eredménytelenül; 1685. Érsekújvárt vette ostrom alá, s miután a felmentésére jövő török sereget Esztergom mellett megverte, e fontos várat aug. 19. hódolásra bírta. 1686-ban ő volt a Buda visszafoglalására küldött császári és birodalmi hadak egyik fővezére s ő vezette az ostromot az É.-i oldalon (a Víziváros felől), míg a másik fővezér, *Miksa Emánuel* bajor választófejedelem a D.-i oldalt (a Gellérthegy felől) ostromolta. K. kiváló hadvezéri képességeinek volt köszönhető, hogy a kitűnően megerősített és szívósan védett Buda végre is a keresztények kezébe került (1686 szept. 2.). A következő évben K. Eszék felé vette útját és Szulejmán nagyvezért maga után csalva, a *harsányi hegyeknél* aratta utolsó nagy diadalát hazánk földjén (1687 aug. 12., *második mohácsi* csata). K. ezután elfoglalta Péterváradot és seregét Erdélybe vezette, hol Apaffi Mihály fejedelmet a *balázsfalvi* szerződés aláírására kényszerítette (okt. 27.). Lipót császár ezután a franciák ellen küldötte K.-t s 1689. elfoglalta tőlük *Mainzot* és *Bonnt*. K. sohasem foglalhatta el Lotharingia trónját, csak idősebbik fia, *Lipót* kapta azt vissza a *ryswicki* béke (1697) után.

38. *K. Sándor, lotharingiai herceg*, Lipót herceg ifjabbik fia, szül. Lunevilleben 1712 dec. 12., megh. Teruenben 1780 júl. 4. Mikor bátyja *Ferenc*, Mária Terézia férje, 1738. elvesztette Lotharingiát, K. a német lovagrendbe lépett, melynek később nagymestere lett, 1737—39-ig a császári seregben harcolt a török ellen. 1742-ben

fővezér lett, de Nagy Frigyes *Chotusitz* mellett megverte, majd 1745. *Hohenfriedeberg* és *Soor* mellett. 1748-ban az Osztrák-Németalföld kormányzója lett. A 7 éves háboruban ismét fővezérré nevezték ki, de *Prága* mellett (1757 máj. 6.) nagy vereséget szenvedett. Utoljára *Leuthen* mellett harcolt Nagy Frigyessel (1757 dec. 5.). E veresége után visszavonult s megint átvette Németalföld kormányát. Itt nagy érdemeket szerzett a tartomány szellemi és anyagi jólétének emelésével.

[Nagy-Britannia.] 39. *I. K., Nagy-Britannia királya* (1625—49.), I. Jakab király második fia, szül. Dunfermlineben (Skótország) 1600 nov. 19., megh. Londonban 1649 jan. 30. Bátyjának, *Henriknek* halálakor 1612. walesi herceg lett s 1625 márc. 27. lépett trónra. Szellemes, jóindulatu, szeretetreméltó, de könnyelmű, mulatni vágyó és zsarnoki hajlamú férfiú volt. Trónra lépése után megtartotta hivatalában atyja gyülölt kegyencét, *Buckingham* herceget s mindjárt összeütközésbe jutott a parlamenttel, mely az alkotmányt védte. Egymásután három parlamentet oszlatott fel s 1629. nyiltan az abszolutizmus útjára lépett. Törvénytelen adókat vetett ki s az ellenszegülőket pénzbirsággal és fogsággal büntette. Önkényessége egyházi téren is megnyilvánult, amennyiben Skótországban is az anglikán egyházat akarta uralomra juttatni. Erre Skótországban 1639. felkelés támadt ellene s K. kénytelen volt az angol parlamentet összehívni. De az első ú. n. *rövid* s az utána 1640. nov. egybehívott *hosszú parlament* (l. o.) K. törvénytelenségeit kárhoztatván, őt alkotmányos uralkodásra akarta szorítani, sőt 1641. máj. vád alá helyezte *Strafford* grófot és *Laud* érseket, kik az alkotmányellenes uralom főtámaszai voltak. Straffordot a lordok háza halálra ítélte, s K. kénytelen volt az ítéletet megerősíteni. A parlament ezután a királyi hatalom korlátozására törekedett, mire K. boszuságában az ellenzék öt vezérét személyesen akarta elfogatni, de ezek nem jelentek meg az ülésen, a parlament pedig tiltakozott az erőszak ellen. E kudarca után K. elhagyta Londont, melynek polgársága a parlament pártján állott s Oxfordban gyüjtötte össze híveit. A parlament is fegyverbe szólította az alkotmány híveit s így 1642 őszén kitört a *polgárháború*. Eleinte K. gyakorlottabb lovas hadai voltak előnyben, később a parlament seregei győztek jeles vezéreik (Essex, Cromwell) alatt. Az utolsó csatában *Naseby* mellett (1645 jún. 14.) K. serege teljesen szétszóródott s ő maga 1646. a skótokhoz menekült, kik aztán 1647 jan. 400,000 font sterlingért kiszolgáltatták az angol parlamentnek. A fogoly királyt először *Holmby* várában őrizték, de innen sikerült neki *Wight* szigetére menekülnie. Itt újból elfogták és *Carisbrock* várába vitték. Ezalatt a parlament egyezséget ajánlott K.-nak, de ez nem akart királyi jogaiból engedni s az alkudozások nem vezettek eredményre. Közben a skótok megbánták árulásukat s K. kiszabadítására fegyvert fogtak, de vereséget szenvedtek (1648 aug.) E huzavonát felhasználta az independens katonai párt vezére, Cromwell, K.-t a maga hatalmába kerítette (1648 dec. 1.), s a parlament királypárti tagjait elűzte. A megmaradt *csonka parlament* aztán K. ellen vádat emelt (1649 jan.). K.-t ekkor Londonba hozták s egy 150 tagú rendkívüli biróság elé állították, mely nagyobbrészt Cromwell híveiből volt összeállítva. K., bár nem ismerte el a törvényszék illetékességét, méltósággal védekezett az ellene felhozott vádakkal szemben. Veszte azonban el volt határozva, s bár a skót parlament és néhány külföldi udvar közbelépett érdekében, 1649 jan. 27. mint zsarnokot, árulót, gyilkost és a nép ellenségét, fejvesztésre ítélték. Az ítéletet 1649 jan. 30. hajtották végre a *Whitehall* palota udvarán. K. nyugodtan és méltósággal halt meg. K. neje *Henriette* (l. o.) IV. Henrik francia király leánya volt, kitől *II. Károly* (l. o.) és *II. Jakab* (l. o.) királyok születtek. V. ö. *Guizot*, Histoire de Charles I. (Paris 1828, 2 köt.), magyarul is megjelent *Fésüs* György fordításában (Pest 1866); *Gardiner*, History of England under the duke of Buckingham and Charles I., 1624—28 (London 1874, 2 köt.); The personal government of Charles I. 1628—37. (u. o. 1877, 2 köt.); The fall of the monarchy of Charles I. (u. o. 1882, 2 köt.); *Chancellor*, Life of Charles 1600—25. (u. o. 1886); *Skelton*, Charles I. (u. o. 1898).

40. *II. K., Nagy-Britannia királya* (1660—85.), az előbbinek legidősebb fia, szül. 1630 máj. 29., megh. 1685 febr. 6. A polgárháború alatt anyjával együtt Franciaországba menekült. Atyjának kivégeztetése után felvette a kir. címet s a skótok meghívására 1650 jún. megjelent köztük. 1651 jan. 1. Sconeban skót királlyá koronáztatott. Azonban Cromwell, ki a skót sereget 1650 szept. 3. *Dunbar* mellett megverte, egy év mulva (1651 szept. 3.) magát K.-t győzte le *Worcester* mellett. E vereség után K., kinek fejére díj volt kitűzve, ezer veszély közt Normandiába menekült. Innen Hollandiába ment, hol egészen Cromwell haláláig tartózkodott. Cromwell halála után a királypártiak kerekedtek felül s miután a *Monk* vezetése alatt álló hadsereg is hozzájuk csatlakozott, 1660 máj. a parlament is kimondta a királyság visszaállítását s K.-t visszahívta ősei trónjára, ki 1660 máj. 29. tartotta ünnepélyes bevonulását Londonba. K. mint uralkodó nem okulva a multakon, elődeinek összes hibáit örökölte. Elhibázott belső és külső politikájával csakhamar elvesztette népszerüségét. Befelé önkényuralomra törekedett, a puritánokat üldözte, a katolikusoknak pedig kedvezett. Ezért a parlament vele is szembe helyezkedett s az anglikán egyház és az egyéni szabadság védelmére fontos törvényeket hozott (1673. *Test Act*, 1679. *Habeas Corpus*). Külső politikája sem hozott sok dicsőséget Angliának, mert a Cromwelltől elfoglalt *Dünkirchent* 1662. eladta a franciáknak s azután is híven támogatta XIV. Lajost, kitől évi fizetést húzott. A hollandiakkal két izben is (1665—67. és 1672—74.) volt háboruja, melyben az angol flotta érzékeny vereségeket szenvedett. Uralkodásának utolsó éveit a *whig* és *tory* pártok küzdelmei töltötték be s a whig-párt minden ellenkezése dacára keresztülvitte öccsének, a katolikus *Jakab* yorki hercegnek trónöröklését. Halálos ágyán ő maga is a kat. vallásra tért. K. neje *Katalin* portugál hercegnő volt, kitől azonban nem voltak gyermekei. Természetes fiai közül *Monmouth* herceg (l. o.) jutott jelentő-

ségre. V. ö. *Guizot*, Chute de la république et rétablissement de la monarchie (Paris); *Macpherson*, History of Great-Britain From the restauration (London 1873); *Airy*, Charles II. (u. o. 1902, 2. kiad.).

41. *K. Eduárd*, trónkövetelő, *Jakab Eduárd* trónkövetelő fia, szül. Rómában 1720 dec. 31., megh. 1788 jan. 30. XV. Lajos francia király támogatásával 1744. be akart törni Angliába, de e terve nem sikerült. Ekkor 1745. néhány hívével Skótországban kötött ki s itt felkelést támasztott II. György király ellen. Némi sikerek után azonban *Culloden* mellett (1746 ápr. 27.) teljes vereséget szenvedett s menekülni volt kénytelen. Öt hónapi bujdosás után Franciaországba jutott, de 1748. innen is távoznia kellett. Ezután Lüttichben, majd Firenzében és Rómában élt *Albany* gróf neve alatt. K. 1772. *Stolberg Lujza* grófnőt vette nőül, de 1780. elvált nejétől. Utolsó éveiben ivásnak adta magát s ezzel siettette halálát. Öccse *Henrik*, *yorki bíboros* volt, kiben 1807. kihalt a Stuart-család férfiága. V. ö. *Ewald*, Life and times of Prince Charles Stuart (London 1875, 2 köt.); *A. Lang*, Prince Charles Edward Stuart (u. o. 1900); *Norie*, Life and adventures of Prince Charles Edward Stuart (u. o. 1903, 4 köt.)

[Nápoly.] 42. *I. K.*, *nápolyi király* (1265—85), az *Anjou*-ház megalapítója, VIII. Lajos francia király legifjabb fia, szül. 1226., megh. 1285 jan. 7. Bátyjától, IX. Lajostól *Anjou* és *Maine* hercegségeket kapta hűbérbe, neje útján pedig *Provence* grófság birtokát szerezte meg. 1248-ban elkisérte bátyját a ker. hadjáratra s vele együtt került az egyiptomi szultán fogságába (1250). IV. Kelemen pápa 1265 jún. 28. neki adományozta Nápoly és Szicilia trónját, hogy a gyülölt Hohenstauf-családtól szabaduljon. K. előbb *Manfrédet* verte meg *Beneventónál* (1266 febr. 26.), majd a fiatal *Konradint*, családjának utolsó sarját győzte le *Tagliacozzo* mellett (1268 aug. 23.) s kezébe került ellenfelét igazságtalan ítélet alapján Nápoly piacán lefejeztette (1268 okt. 29.). Ezután kegyetlenül és erőszakkal uralkodott s a pápákkal is éreztette hatalmát. 1270-ben elkísérte IX. Lajost tuniszi hadjáratára s annak halála után ő vette át a keresztes hadak vezérletét. K.-nak ezután nagyratörő tervei támadtak. Meg akarta dönteni a bizánci birodalmat s e végből szövetségre lépett *V. István* magyar királlyal. E szövetséget kettős házasság erősítette meg, amennyiben legidősebb fia, *Károly* nőül vette V. István leányát, *Máriát*, K. leánya, *Izabella* pedig később neje lett *IV. Kún Lászlónak*. De nagyratörő terveiben megakadályozta őt a sziciliaiak lázadása, kik a franciák zsarnoksága ellen fegyvert fogtak s 1282 márc. 31. (husvét hétfőn) Palermóban legyilkolták az összes franciákat (l. *Sziciliai vecsernye*). K. erre nagy sereggel vonult a felkelők ellen, kik *Péter* aragoniai királyt hívták segítségül. K. hajóhada vereséget szenvedett, sőt fia is fogságba került. K. új készülődéseket tett Szicilia visszafoglalására, de eközben meghalt.

43. *II. K.*, *a Sánta*, *nápolyi király* (1285—1309), az előbbinek legidősebb fia, szül. 1254., megh. 1309 máj. 6. Trónörökös korában 1283. az aragoniak fogságába került s az a veszély fenyegette, hogy Konradin kivégeztetését rajta fogják megboszulni. Azonban kegyelmet kapott, de fogságban maradt s atyja halála után nem foglalhatta el trónját. Csak 1289. szabadult ki angol és francia közbenjárásra. De a háború újból kitört s aragoniai *Jakab*, Péter fia 1295. lemondott Sziciliáról K. javára. A sziciliaiak azonban Jakab öccsét, *Frigyest* hívták meg királyuknak s K.-nak 1302. végleg le kellett mondania a sziget birtokáról. K. 1269. v. 1270. vette nőül V. István magyar király leányát, *Máriát*, kitől 14 gyermeke született. Legidősebb fia volt *Martell K.*, *magyar trónkövetelő* (szül. 1272., megh. 1295.), kit Kún László halála után 1290. Nápolyban magyar királlyá koronáztak s anyja 1292. ünnepélyesen lemondott javára a magyar trónról. De a magyar trónt III. Endrével szemben még sem foglalhatta el s fiatalon halt meg. Egyetlen fia, *Róbert K.* (l. *K. 1.*), 1308. a magyar trónra jutott s így az Anjou-ház magyar ágának lett a megalapítója. K. második fia volt *Sz. Lajos*, *toulousei érsek* (szül. 1275., megh. 1297.), harmadik fia, *Róbert* (l. o.) követte őt a trónon. Nyolcadik fiától, *Fülöptől* (megh. 1332.) származott a *nápoly-tarantói* család, legifjabb fiától, *Jánostól* (megh. 1335.) pedig a *nápoly-durazzói* család. V. ö. *Óváry*, A magyar Anjouk eredete (Akad. Ért. 1893.).

44. *III. K.*, *nápolyi király* (1382—86.), l. *K. 2.*

45. *IV. K.*, *nápolyi király* (1735—59.), l. *K. 60.*

[Navarra.] 46. *II. K.*, a *Gonosz*, *Navarra királya* (1349—87.), *Fülöp*, *evreuxi* herceg és *Johanna* navarrai királynő fia, szül. 1332., megh. 1387 jan. 1. Anyjától 1349. örökölte Navarrát s 1352. nőül vette *Johannát*, Jó János francia király leányát. De csakhamar ellenkezésbe jutott apósával, ki őt 1356. elfogatta. Mikor a maupertuisi csata után Jó János az angolok fogságába került, K. 1357. Párisban termett s a felkelő polgárság élére állott. A parasztlázadás leverésében oly kegyetlenséget tanusított, hogy hívei is elfordultak tőle. Ezután elvesztette régi befolyását s navarrai királyságába vonult vissza. Fia volt *III.* v. *Jó Károly* (1387—1425.), kiben kihalt az Evreux-család férfiága s Navarrát az aragoniai királyok örökölték.

[Német-római császárok.] 47. *IV. K.*, *német-római császár* (1346—78.), a Luxemburg-házból, János cseh király legidősebb fia, szül. Prágában 1316 máj. 14., megh. u. o. 1378 nov. 29. A francia udvarban nevelkedett és szép tehetségével nagy műveltségre tett szert (öt nyelven írt és beszélt). Atyjától a *morva őrgrófságot* kapta s mint ilyen vett részt az 1335-iki visegrádi fejedelmi kongresszuson. 1346-ban részt vett a *crécyi* csatában, melyben atyja elesett. Még ez év júl. 11. a német fejedelmek Bajor Lajossal szemben királlyá választották, végleg azonban csak ennek és *Schwarzburgi Günther* ellenkirálynak halála után koronáztatta meg magát Aachenben (1349 júl. 25.). Mint király teljesen a pápa pártjára állott s lemondott minden jogáról Itáliára. Annál nagyobb szerencsével gyarapította a Luxemburg-ház családi birtokát. Csehországhoz csatolta Éger vidékét, Felső- és Alsó-Lausitzot és Sziléziát. 1373-ban még Brandenburgot is megszerezte családjának. 1353 jan. 6. Milanóban magát Itália

királyává koronáztatta, 1355 ápr. 5. pedig a császári koronát tette a fejére a pápai követ. Hazatérve 1356. adta ki az *Arany Bullát*, a Németbirodalom egyik alaptörvényét, mely a királyválasztást és a vál. fejedelmek jogait szabályozta. Ezután már nem sokat törődött Németországgal, hanem minden erejét Csehország jólétének emelésére fordította. Gondoskodása kiterjedt a földmivelésre, bányászatra, iparra, kereskedelemre, tudományokra és művészetekre egyaránt. Csehország az ő uralkodása alatt élte fénykorát. K. alapította 1348. az első német egyetemet Prágában, ő építtette a Moldva folyó hidját (Karlsbrücke), Karlstein (l. o.) várát s állandóan sok művészt foglalkoztatott. («Csehország édes atyja, Németország főmostohája» nevét kapta később.) Hazánkkal szemben K. hol ellenséges, hol barátságos magatartást tanusított. 1360-ban Nagyszombatban találkozott Nagy Lajos királyunkkal s vele családi szövetséget kötött, de már a következő évben majdnem háborura került a sor a két uralkodó közt. K. ugyanis sértőleg nyilatkozott Lajos anyjáról, mire ez több elégedetlen német fejedelemmel szövetkezve ellene indult. K. erre fegyverszünetet ajánlott s 1362. Krakóban személyesen engesztelte ki a magyar királyt. K.-nak három fia volt: *Vencel* (l. o.), kit a német fejedelmek még atyja életében 1376. királlyá választottak; *Zsigmond* (l. o.), ki Brandenburgot kapta örökségül s 1387. magyar király, 1410. német császár lett; *János* (megh. 1395.), Luxemburg hercege. Leányai közül: *Margit* (szül. 1335., megh. 1349.) Nagy Lajos király első felesége volt; *Anna* (szül. 1366., megh. 1397.), II. Richárd angol király felesége. K. megirta önéletrajzát: Vita Caroli IV. ab ipso conscripta (1346-ig). Kiadta *Böhmer* (Fontes rerum Germanicarum, I. köt.). V. ö. *Werunsky*, Geschichte Kaiser Karls IV. und seiner Zeit (Innsbruck 1880—92, 3 köt.); *Friedjung*, Kaiser Karl IV. und sein Anteil am geistigen Leben seiner Zeit (Wien 1876.).

48. *V. K., német-római császár* (1519—56.), *spanyol király* (1516—56.), *Szép Fülöp* kasztiliai király idősebbik fia, *I. Miksa* császár unokája, szül. Gentben 1500 febr. 24., megh. San Yuste kolostorban 1558 szept. 21. Nagynénje, *Margit* főhercegnő ügyelt fel neveltetésére s egyik tanítója a tudós utrechti *Adriaen Floriszoon* (a későbbi VI. Adorján pápa) volt. Atyja halála után 1506. Németalföldet örökölte, majd 1516. anyai nagyatyja *Kat. Ferdinánd* halálakor a spanyol korona is reá szállott, mert anyja, *Johanna*, elmebaja miatt nem foglalhatta el a trónt. K. 1517. indult Spanyolországba, hol 1520-ig tartózkodott. Közben Miksa császár halála után a német vál. fejedelmek 1519 jún. 28. német királlyá választották, de egy ünnepélyes okiratban meg kellett igérnie, hogy csak a vál. fejedelmek tanácsával fog élni és idegen sereget nem hoz Németország földjére. Erre 1520 okt. 22. Aachenben megkoronázták. Az első birodalmi gyülést *Wormsban* tartotta 1521. Itt, mint a reformáció határozott ellensége, keresztül vitte, hogy a gyülésre megidézett Luthert birodalmi átokkal sujtották, tanainak terjesztését pedig szigoruan megtiltották. E gyülés feloszlása után tört ki a nagy harc K. és *I. Ferenc* francia király közt, mely négyszer újult ki és K. erejét több mint húsz éven át lekötötte. Ferenc, kinek országát a Habsburgok birodalma (Németalföld, Németország, Spanyolország) agyonszorítással fenyegette, maga is igényt tartott Nápolyra, Milanóra és Burgundra. Az első háborúban (1521—26.) K. német és spanyol hadai győztek s a páviai csatában (1525.) maga Ferenc is K. fogságába került. Ferenc erre a *madridi* békében lemondott igényeiről, de alig hogy kiszabadult, új harcot kezdett K. ellen. Szövetségébe vonta VII. Kelemen pápát, sőt II. Szolimán török szultánt is, ki hazánkon keresztül volt hivatva megtámadni a Habsburgokat. E második háborúban (1527—29.) K. zsoldosai elfoglalták és kirabolták Rómát (1527.), a franciák pedig nem tudták elfoglalni Nápolyt. A *cambrayi* békében Ferenc ismét lemondott igényeiről. K. a pápával is kibékült, ki őt *Bolognában* 1530 febr. 24. császárrá koronázta. (Ez volt az utolsó császári koronázás). Ezalatt a reformáció Németországban zavartalanul terjedt s nagy hóditásokat tett. K. tiz évi távollét után visszatért a Németbirodalomba s 1530. *Augsburgban* fényes gyülést tartott. Itt újból szigoru határozatot hozatott az új hit követői ellen, ami ellen ezek *protestáltak* és 1531. a *schmalkaldeni* szövetséget kötötték. A vallásháború kitörését most a török veszedelem akadályozta meg. Az 1532-iki *nürnbergi vallásbéke* nyugalmat biztositott a protestánsoknak, mire K. nagy sereggel vonult a törökök ellen. De Szolimán *Kőszeg* alól visszafordult s meg sem kisérlé a harcot. K. ezután a Földközi-tengeren garázdálkodó berber kalózok ellen fordult s 1535. elfoglalta *Tuniszt*, hol 20,000 keresztény rabszolgát szabaditott meg. A következő évben Ferenc újból fegyvert fogott K. ellen (1536), de sem az ő itáliai hadjárata, sem K.-nak Dél-Franciaországba való betörése nem sikerült. Erre III. Pál pápa közbenjárására *Nizzában* 1538. tiz évi fegyverszünetet kötöttek a hadakozó felek. De már négy év mulva kitört a negyedik és utolsó háború (1542—44.) a régi versenytársak közt. Ebben a háborúban K. majdnem Párisig hatolt s Ferencet a *crespyi* béke aláirására kényszeritette, melyben ez végleg lemondott régi követeléseiről. K. igy megszabadulva régi ellenségétől, minden erejével a német protestánsok ellen fordult, kik az 1545. megnyilt *trienti* zsinatra nem mentek el. Megválasztatásakor tett igérete ellenére olasz és spanyol seregével 1546. nyarán megtámadta a készületlen és össze nem tartó protestáns fejedelmeket (*Schmalkaldeni háború* 1546—47). *Hesseni Fülöp* önként hódolt meg, *János Frigyes* szász vál. fejedelmet pedig a *mühlbergi* csatában (1547 ápr. 24) győzte le és fogta el. K. ekkor állott hatalmának tetőpontján s most hozzáfogott Németország vallási egységének visszaállításához. Minthogy a trienti zsinat semmi engedményt sem akart adni a protestánsoknak, K. 1548. önhatalmulag adta ki az ú. n. *augsburgi interimet*, melyben a kat. dogmák fentartása mellett bizonyos engedményeket tett a protestánsoknak (papok házassága, két szín alatt való áldozás). Ezzel az interimmel azonban egyik fél sem volt megelégedve.

Ezt az elégedetlenséget felhasználva *Móric* szász vál. fejedelem, K. eddigi kedvence, kinek 1547. a vál. fejedelmi méltóságot adta, K. ellen fordult s őt 1552. elején *Innsbruckban* majdnem elfogta. A beteges császár csak nagy bajjal menekülhetett el *Villachba*, de kedvencének ez az árulása mélyen leverte. Öccsének, Ferdinándnak közbenjárására szabadon bocsátotta a fogoly prot. fejedelmeket s belenyugodott abba, hogy a protestánsok szabadon gyakorolhassák vallásukat. Ezután nagy sereggel vonult *Metz* visszafoglalására, melyet II. Henrik francia király, Móric szövetségese ragadott el a Német-birodalomtól. De az ostrom nem sikerült s K. most már testileg és lelkileg kimerülve felhagyott nagyszabású politikai terveivel, sőt lassankint megérlelődött benne az a gondolat, hogy lemond összes koronáiról és országairól. Először Németalföld kormányát adta át fiának, *Fülöpnek* (1555 okt.), majd 1556 jan. lemondott Spanyolország és Nápoly trónjáról is annak javára. Ezután a császárságról is lemondott s a világtól elvonulva *San Yuste* klastromban (Estremadura tartományban a Tajótól északra) töltötte hátralevő napjait (hogy magának még életében temetési szertartást rendezett, az mese). A vallási gyakorlatok mellett azonban politikai kérdések is érdekelték s egész haláláig befolyással volt fiának uralkodására. K. vézna testű, beteges ember volt, kit köszvénybaja hamar megöregített. Jellemző arcképét *Tizian* festette meg több ízben. Szellemileg sem volt nagyon kiváló, de állhatatos következetességgel és szívóssággal dolgozott világuralmi tervein, melyeknek bukását azonban meg kellett érnie. K. 1526. vette nőül *Izabellát* (megh. 1539), Nagy Emánuel portugál király leányát. E házasságából született *Fülöp*, spanyol király (l. o.), *Mária* (szül. 1528., megh. 1603.) II. Miksa császár neje és *Johanna* (szül. 1537., megh. 1573) János portugál trónörökös neje. K. természetes gyermekei voltak: *Margit* (szül. 1522, megh. 1586), előbb *Medici Sándor*, aztán *Farnese Oktáv* parmai herceg felesége és *Don Juan d'Austria* (l. *János, 40.*). V. ö. *Kervyn de Lettenhove*, Commentairs de Charles Quint (Brüssel 1862). E mű K.-nak 1550-ig terjedő önéletrajzát tartalmazza egy portugál fordítás alapján. Levelezését *Lanz* (Leipzig 1844—1846, 3köt.) és *Gachard* (Brüsszel 1859) adták ki. K. egykorú életrajzírói közül *Jovius*, *Sleidanus*, *Sepulveda* és *Adriani* említendők. *Baumgarten*: Geschichte Karls V. (Stuttgart 1885—92, 3 köt.); *Armstrong*, The emperor Charles V. (London 1902, 2 köt.); *Ranke*, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation (Leipzig 1881, 6 köt., 6. kiad.); *Waltz*, Die Denkwürdigkeiten Karls V. (Bonn 1901); *Gachard*, Retraite et morte de Charles Quint (Brüssel 1855, 2 köt.); *Mignet*, Charles Quint, son abdication etc. (Paris 1882, 10. kiad.).

49. *VI. K., német-római császár* (1712—40), *magyar király* (1711—40), l. *K. 3.*

50. *VII. K., német-római császár* (1742—45), *bajor vál. fejedelem* (1726—45), l. *K. 14.*

[Parma.] 51. *I. K., Parma hercege* (1731—35), l. *K. 60.*

52. *II. K. Lajos Ferdinánd, Parma hercege* 1847—1849), Lajos etruriai király fia, szül. 1799 dec. 22., megh. Nizzában 1883 ápr. 17. Anyjának, *Mária Lujza* spanyol infánsnőnek halála után 1824. átvette *Lucca* hercegség kormányát, I. Napoleon özvegyének, Mária Lujzának halála után Luccát átengedte Toscanának, ő pedig Parma, Piacenza és Guastalla hercege lett (1847 dec.) De már 1848 ápr. ott hagyta hercegségét s 1849 márc. le is mondott fia javára. Ezután legtöbbnyire Nizzában tartózkodott, hol meg is halt.

53. *III. K. Ferdinánd, Parma hercege* (1849—1854), az előbbinek fia, szül. 1823 jan. 14., megh. 1854 márc. 27. Erőszakos uralkodó volt és esküdt ellensége minden alkotmányos reformnak. Ezért életével lakolt, mert nyilt utcán orgyilkosság áldozata lett. Halála után özvegye, *Lujza Mária Terézia* kormányzott kiskorú fia, *Róbert* helyett egész 1859-ig, amikor a Bourbon-család elvesztette hatalmát Parma felett.

[Pfalz.] 54. *K. Lajos, pfalzi választófejedelem* (1648—80), V. Frigyes vál. fejedelem *(a Téli király)* második fia, szül. 1617 dec. 22., megh. 1680 aug. 28. Ő is osztozott szerencsétlen atyja sorsában és csak a vesztfáli béke (1648) után foglalhatta el Pfalz trónját. Derék uralkodó volt, ki a 30 éves háborúban elpusztult országának helyreállításán sokat fáradozott. Törvényes nejétől, hesseni *Saroltától* 1657. elvált s 1658. annak udvarhölgyével, *Degenfeld Lujzával* kötött morganatikus házasságot. — Fiában, *Károlyban* (szül. 1651 márc. 10., megh. 1685 máj. 26.) kihalt a *pfalz-simmerni* ház fériága. Leánya, *Erzsébet Sarolta* (megh. 1722), Fülöp orleánsi herceg, XIV. Lajos francia király öccsének felesége volt s ezen a címen tartott 1685. igényt a francia király Pfalzra.

[Portugália.] 55. *I. K. (Carlos), Portugália királya* (1889—1908), Lajos király és Mária Pia szárdiniai hercegnő idősebbik fia, szül. Lissabonban 1863 szept. 28., megh. u. o. 1908 febr. 1. Atyját 1889 okt. 19. követte az uralkodásban. Nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, mert a portugál gyarmatokban a benszülöttek folyton lázongtak, az országban a köztársasági párt egyre erősbödött, a pénzügyi helyzet pedig állandóan rossz volt. Teljesen elvesztette a népszerűségét a király azáltal, hogy a kedvezőtlen pénzügyek ellenére civillistáját mégis felemeltette, sőt önkényes kölcsönt vett maga számára az állampénztárból. Az ellenzéki többségű kamarát 1907 máj. feloszlatta s Franco min. elnök tanácsára diktatúrát léptetett életbe. Ez erőszakos kormányzás visszahatása volt az az összeesküvés, melynek aztán K. áldozatul is esett. Mikor 1908 febr. 1. Portóból Lissabonba érkezett, egy csoport összeesküvő rátámadt a kocsira, amelyben az egész kir. család ült s K.-t idősebbik fiával, *Lajos Fülöp* trónörökössel együtt több puskalövéssel megölte. K. 1886. vette nőül *Amáliát* (szül. 1865), *Lajos Fülöp* párisi gróf leányát, kitől két fia, *Lajos Fülöp* trónörökös (szül. 1887 márc. 21., megh. 1908 febr. 1.) és *II. Mánuel* (l. o.) született.

[Románia.] 56. *I. K. (Carol) Frigyes Eitel Zefirin, Románia királya*. K. Antal hohenzollern-sigmaringeni herceg második fia, szül. Sigmaringenben 1839 ápr. 20. 18 éves korában a porosz hadseregbe lépett s a 2. sz. gárda-dragonyos ez-

red kapitánya volt, amikor a román nemzetgyűlés Kuza Sándor elüzetése után 1866 máj. 13. Románia fejedelmévé választotta. Minthogy Bismarck is helyeselte a választást, K. elfogadta a neki felajánlott trónt s Ausztrián és Magyarországon keresztül inkognitóban utazva szerencsésen átjutott Orsován keresztül Romániába 1866 máj. 20. s két nap mulva ünnepélyesen bevonult Bukarestbe. A hatalmak egymásután elismerték őt s végül a szultán is, kinél személyes látogatást tett, beiktatta őt a fejedelemségbe. Uralkodása első éveiben nagy nehezségekkel kellett megküzdenie, mert a hadsereg fegyelmetlen, a hivatalnokok megbizhatatlanok voltak s a pártok a legélesebb harcban állottak egymással. 1870-ben még dinasztiaellenes forradalom is támadt s a pártok harca csak akkor enyhült, mikor K. 1871. lemondással fenyegetődzött. Ezóta állandóbbak lettek a kormányok és parlamenti többségek s K. hozzáfoghatott a hadsereg újjászervezéséhez, a népoktatás megteremtéséhez és vasutak építéséhez. Az orosz-török háború kitörésekor K. az oroszokkal lépett szövetségre s nekik Románián keresztül szabad átvonulást biztositott. Ez a szövetség a törökök támadását vonta maga után, mire a román parlament 1876 máj. 21. kimondta Románia függetlenségét s K. független fejedelem lett. A háborúban Románia eleintén nem vett részt, csak mikor az oroszok Plevna előtt két izben is súlyos veszteséget szenvedtek, kérte maga II. Sándor cár K. segítségét. K. erre 3 román hadosztállyal Plevna alá sietett s átvette az egész ostromló sereg főparancsnokságát (1877 aug.) A román sereg derekasan kivette a részét az ostrom nehézségeiből s szept. 11. elfoglalta a fontos Grivica erődöt. Plevna eleste (dec. 10.) után K. visszatért a harctérről s a sanstefanói békében az oroszoknak át kellett engednie *Besszarábiát*, amiért cserében *Dobrudzsát* kapta. Ezután 1881 márc. 26. a román országgyülés két háza K.-t királlyá proklamálta s máj. 22. Bukarestben ünnepélyesen meg is koronázta. Ezóta K. mind több befolyással volt Románia belső, de különösen külső politikájára. Belső politikájában a pártérdekekkel szemben mindig az egész ország jólétének emelését tartotta szem előtt, külső politikája pedig a szomszédos nagyhatalmakkal, elsősorban az Osztrák-Magyar monarchiával való barátságos viszony fentartására irányult. Azért nem rokonszenvezett a magyarországi románok mozgalmával, amiért a túlzó nemzetiségiek előtt el is vesztette népszerűségét. De népe javáért folytatott munkásságáért egyre emelkedett a közszeretetben, mely 1891. uralkodásának 25-ik, 1906. pedig 40-ik évfordulóján nyilvánult meg. Európai uralkodók legmagasabb rendjeleik és katonai méltóságaik adományozásával fejezték ki K. iránt rokonszenvüket és nagyrabecsülésüket. (Térdszalagrend, aranygyapjas rend, Szt. Andrásrend stb.) A balkáni háború folyamán 1912. dec. 11. *Mihajlovics Miklós* orosz nagyherceg személyesen adta át K.-nak a tábornagyi botot, melyet a cár adományozott neki Plevna bevételének 35-ik évfordulója alkalmából. E kitüntetés az osztrák-magyar befolyás ellensúlyozására történt, hogy Romániát a hármas szövetség érdekköréből Oroszország felé vonja. S csakugyan, mikor 1913 júl. kitört a háború a balkáni szövetségesek közt, Románia az osztrák-magyar diplomácia tanácsainak ellenére, Bulgária ellen foglalt állást. Pihent és tekintélyes haderejével a három ellenséggel küzdő bolgárokat hátban támadta meg. Ferdinánd bolgár király K.-hoz intézett táviratában kért békét s a bukaresti béketárgyalásokon Románia diktálta a béke feltételeit, mikor egyúttal magának is tekintélyes birtokot szerzett Bulgária rovására. K. ekkor mint a balkáni uralkodók békebirája szerepelt s tekintélyének tetőpontjára jutott. K. 1869 nov. 15. vette nőül *Erzsébet* (l. o.) wiedi hercegnőt (szül. 1843 dec. 29). Minthogy e házasságából született egyetlen leánya, *Mária*, korán elhalt, 1889 márc. 15. bátyjának, *Lipótnak* második fiát, *Ferdinándot* (l. o.) fogadtatta el trónörökösnek. V. ö. Aus dem Leben König Karls von Rumänien (Stuttgart 1894—1900, 4 köt.); *Sturdza*, Charles I. roi de Roumanie (Bukarest 1900); *Kremnitz*, König Karl von Rumänien (Breslau 1906, 2. kiad.).

[Schwarzburg.] 57. *K. Günther*, *Schwarzburg-Sondershausen fejedelme* (1880—1909), Günther Frigyes K. fejedelem fia, szül. Arnstadtban 1830 aug. 7., megh. Drezda mellett 1909 márc. 28. A porosz hadseregbe lépett s részt vett az 1866-iki hadjáratban. A trónt atyjának lemondása után 1880 júl. 17. foglalta el. 1869-ben nőül vette *Mária* szász-altenburgi hercegnőt (szül. 1845.), kitől azonban nem maradtak gyermekei. Országa *Günther* schwarzburg-rudolstadti fejedelemre (szül. 1852.) szállott, ki most az egyesített Schwarzburg fejedelemség uralkodója.

[Spanyolország.] 58. *I. K.*, *spanyol király* (1516—56), l. *K. 48*.

59. *II. K.*, *spanyol király* (1665—1700), IV. Fülöp király fia, szül. 1661 nov. 6., megh. 1700 nov. 1. Eleinte anyjának, *Mária Anna* osztrák főhercegnőnek gyámsága alatt állott. Önállóan 1675. kezdett uralkodni, de testi és lelki gyengesége miatt környezetének hatása alatt kormányozta országát, melynek XIV. Lajos sok veszteséget okozott. Minthogy két házasságának egyikéből sem maradtak utódai, benne kihalt a Habsburg-ház spanyol ága. Végrendeletében *Anjou Fülöp* herceget, XIV. Lajos unokáját tette meg örökösének s ezzel okot adott a *spanyol örökösödési háborúra* (l. o.).

60. *III. K.*, *spanyol király* (1759—88), V. Fülöp király és második nejének *Farnese Erzsébet*-nek fia, szül. 1716 jan. 20., megh. 1788 dec. 14. Anyjának buzgólkodása folytán 1731. a *parmai* hercegség birtokába jutott. 1735-ben megszerezte a *nápolyi királyságot*, melyet a felvilágosult *Tanucci* miniszter tanácsaira hallgatva igazságosan és liberális szellemben kormányzott. Uralkodása alatt kezdődött meg 1748. Pompeji kiásatása. Mostoha bátyjának, *VI. Ferdinándnak* halála után 1759. Spanyolország trónjára lépett, Nápolyról pedig lemondott második fia, *Ferdinánd* javára. Külső politikája eleinte nem volt szerencsés, amennyiben Franciaországgal szövetkezett Anglia ellen s 1763. elvesztette Floridát. 1783-ban azonban újra visszakapta azt és *Menorca* szigetét is. Belső kormánya áldásos

volt és sokat tett a földmívelés, ipar és kereskedelem emelésére. Tanácsadói: *Aranda, Campomanes* és *Floridablanca* a felvilágosodás hívei voltak. 1767-ben kitiltotta országából a jezsuitákat s az inkvizíció működését is korlátozta. Ő alapította a III. K. rendjelet. V. ö. *Danvila y Collado*, Reinado de Carlos III. (Madrid, 1892—96, 7 köt.).

61. *IV. K., spanyol király* (1788—1808), az előbbinek legidősebb fia, szül. Nápolyban 1748 nov. 12., megh. u. o. 1819 jan. 19. Eleinte atyja szellemében uralkodott, de amikor nejének kegyence, *Godoy* került hatalomra, szégyenletes lett uralkodása. 1793-ban belépett ő is a francia köztársaság ellen alakult koalicióba, de már 1795. a bázeli békében kilépett abból. Ettől kezdve hűséges szövetségese lett Napoleonnak s 1805 okt. 21. a spanyol flotta együtt pusztult el a franciával Trafalgárnál. Legidősebb fia, *Ferdinánd* ellenezte francia-barát politikáját, 1808. márc. felkelést támasztott ellene s lemondásra kényszerítette. K. ekkor Napoleonhoz fordult, ki őt fiával együtt Bayonneba hivatta s ott a trónról lemondatta. K. ezután Fontaineblauban élt, majd Napoleon bukása után Rómába költözött. Innen Nápolyba ment öccse udvarába, hol meg is halt. V. ö. *Gomez de Arteche*, Historia del reinado de Carlos IV. (Madrid 1892—96, I—II. köt.).

62. *K. (Don Carlos)*, spanyol infans és trónörökös, l. *Carlos*, 1.

63. *K.*, spanyol trónkövetelők, l. *Carlos*, 2—5.

[Svédország.] 64. *VII. K.*, tulajkonképen I., mert a többi hat K. Magni svéd krónikás koholmánya, *svéd király* (1156—67). Atyjától, *Sverkertől* 1156. Götalandot örökölte, majd 1161. Svealand királyává is megválasztották. Ő alapította 1164. az upsalai érsekséget. Trónjától *Knut*, Szt. Erik fia fosztotta meg, ki egy csatában meg is ölte.

65. *VIII. K., svéd király* (1448—57, 1464—65, 1467—70), szül. Finnországban 1409., megh. 1470 máj. 15. Az ősi Bonde-családból származott s XIII. Erik alatt Svédország kormányzója volt (1436—40). Kristóf uralkodása alatt Finnországba vonult, majd ennek halála után 1448. a svédek királyukká választották. Mint királynak sokat kellett küzdenie *I. Keresztély* párthíveivel, kik őt két ízben is elűzték a trónról.

66. *IX. K., svéd király* (1599—1611), Wasa Gusztáv legifjabb fia, szül. Stockholmban 1550 okt. 14., megh. Nyköpingben 1611 nov. 9. Atyjától Södermanland hercegséget örökölte, melyet mint önálló uralkodó kormányozott bátyjainak (*XIV. Erik* és *János*) királysága idején. Mikor János király a katolikus egyház felé kezdett hajlani, K. a prot. ellenzék élére állott, János fiával, *Zsigmonddal*, ki 1587 óta Lengyelország királya is volt, pedig nyílt összeütközésbe jutott s kivitte annak letételét 1599. Ekkor Svédország kormányzója lett s a lynköpingi országgyűlésen 1600. kivégeztette a Zsigmond pártján levő főurakat. A királyi címet csak 1604. vette fel, amikor Zsigmond öccse, *János* herceg önként lemondott a trónról. Erélyes uralkodó volt, ki különösen a főnemességgel éreztette hatalmát. A lengyelekkel és oroszokkal szerencsésen harcolt, de a dán háború uralkodása végén szerencsétlen fordulatot vett. Második nejétől, *holsteini Krisztinától* született fia, *Gusztáv Adolf*. V. ö. *Sjögren*, Gustaf Vasas söner och deras tidehvarf (Stockholm 1901).

67. *X. K. Gusztáv, svéd király* (1654—60), János Kázmér pfalz-zweibrückeni palotagróf és Katalin svéd hercegnő fia, az előbbinek unokája, szül. Nyköpingben 1622 nov. 18., megh. Gotenburgban 1660 febr. 23. A 30 éves háborúban Torstenson vezetése alatt harcolt (1642—46) s a vesztfáliai béke előtt a svéd seregek fővezére lett. Minthogy Krisztina királyné nem akart férjhez menni, 1649. Svédország trónörököse lett, majd Krisztina önkéntes lemondása után 1654. elfoglalta a svéd trónt. Harcias és hódításra vágyó uralkodó volt. 1655-ben megtámadta Lengyelországot s a Nagy Választóval szövetkezve megverte a lengyeleket a háromnapos varsói csatában (1656 júl. 28—30). Ezután Lengyelország teljes felosztása céljából II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel lépett szövetségre s rávette azt Lengyelország megtámadására. Rákóczi 1657. elején be is nyomult Lengyelországba s Krakó és Varsó elfoglalása után egyesült K. hadaival. De ekkor K. ellen nagy szövetség alakult (Brandenburg, Dánia, Hollandia, Oroszország) s ő kénytelen volt Lengyelországot otthagyni, miáltal Rákóczi és az erdélyi sereg romlását idézte elő. K. most a dánok ellen fordult s még 1657 őszén elfoglalta Jütlandot. Azután 1658 febr. átvezette seregét a befagyott tengerszorosokon és Seelandba hatolt. Erre III. Frigyes dán király a *roeskildei* békében átengedte K.-nak összes skandináviai birtokait (Schonen, Halland, Bohusland) és Bornholm szigetét (1658 márc. 8.). De mivel a dánok a béke néhány feltételét nem teljesítették, K. 1658. nyarán újból megtámadta Dániát, azonban Kopenhága ostroma nem sikerült és Svédország ellen új szövetség jött létre. K. a hadi készülődések közepette rövid betegség után meghalt. V. ö. *Wibling*, Karl X. Gustaf, och Georg Rákóczy II. (Lund 1891); *Szilágyi* Sándor, Erdély és az északkeleti háború (1891).

68. *XI. K., svéd király* (1660—97), az előbbinek egyetlen fia, szül. Stockholmban 1655 dec. 4., megh. u. o. 1697 ápr. 15. Kezdetben anyja, holstein-gottorpi *Hedvig Eleonora* gyámsága alatt állott. 1672-ben önálló uralkodó lett s mint XIV. Lajos szövetségese 1675. megtámadta Brandenburgot. De a svéd sereg *Fehrbellinnél* nagy vereséget szenvedett s a Nagy Választó elfoglalta egész Svéd-Pomerániát. K.-t szorult helyzetéből XIV. Lajos mentette meg, ki a *saint-germaini* békében 1679. arra kényszerítette a Nagy Választót, hogy hódításait visszaadja a svédeknek. K. ezután a belső politikára fordította figyelmét. 1680-ban és 1682. a rendekkel korlátlan hatalmat szavaztatott meg magának s elszedte a főnemességtől a koronajavakat. Az így szerzett pénzen újjászervezte a hadsereget és új hadi flottát építtetett. K. neje *Ulrika Eleonora*, III. Frigyes dán király leánya volt. V. ö. *Fåhräus*, Karl XI.-s personlighet och liftgerning (Stockholm 1897); *Sjörgren*, Karl XI-r och svenska folket på hans tid (u. o. 1897—98).

69. *XII. K., svéd király* (1697—1718), az előbbinek fia, szül. Stockholmban 1682 jún. 27., megh. Fredriksten vár ostrománál 1718 dec. 11. Atyját 1697. követte a trónon s 15 éves korát elérvén, önállóan kezdett uralkodni. Gondos nevelésben részesült s különösen a katonai tudományokat sajátította el. Uralkodása első éveiben *IV. Frigyes* dán király, *II. Ágost* lengyel király és *Nagy Péter* orosz cár szövetséget kötöttek egymással, hogy Svédország nagyhatalmi állását megdöntsék és tengerentúli birtokait elvegyék. K., ki a vakmerőségig bátor ifjú volt, gyors elhatározással megelőzte elleneit a támadásban. 1700 aug. Kopenhága előtt termett s a dán királyt a *travendali* békében a szövetségből való kilépésre kényszerítette. Azután az oroszok ellen fordult, kik Esztlandban *Narvát* ostromolták. Itt K. 8000 főnyi seregével Nagy Péter ötször akkora seregét teljesen megverte (1700 nov. 30.). E győzelmét azonban nem használta ki s az oroszokat ott hagyva, II. Ágost ellen indult, kit feslett életmódja miatt különösen gyűlölt. 1702-ben *Klisszov*, 1703. *Pultuszk* mellett verte meg a szász-lengyel sereget és egész Lengyelországot hatalmába kerítette. Ekkor a lengyel országgyűléssel letétette II. Ágostot s helyébe a fiatal *Lesczinsky Szaniszlót* választatta meg (1704 júl.). K. most ahelyett, hogy az oroszok ellen fordult volna, kik időközben elfoglalták Ingermanland, Esztland és Livland svéd tartományokat, tovább üldözte II. Ágostot. Betört annak ősi országába, Szászországba és addig szorongatta, míg az az *altranstädti* békében a lengyel koronáról forma szerint is lemondott (1706 szept.). K. csak 1707 őszén indult az oroszok ellen és Moszkva felé vette útját. De erről az útról *Mazeppa* kozák főnök rábeszélésére letért és délnek fordult, hogy a kozák segítő sereggel egyesüljön. A rossz utakon azonban serege sokat szenvedett a hidegségtől és éhségtől. *Lewenhaupt* tábornok, ki segítséget, élelmiszereket és ruhát hozott K. serege számára, útközben vereséget szenvedett az oroszoktól és csak seregének romjaival érte el K.-t. A megfogyatkozott és kimerült svéd sereg ezután *Poltavát* vette ostrom alá. A város felmentésére csakhamar megérkezett Nagy Péter s túlnyomó seregével teljesen megverte K.-t, ki mindjárt a csata elején megsebesült (1709 júl. 8.). Majdnem az egész svéd sereg orosz fogságba került, K. pedig Törökországba menekült. A poltavai vereség után K. régibb ellenségei újból feltámadtak. K. ekkor minden reményét a szultánba helyezte, kit végre sikerült rábirnia, hogy az oroszoknak hadat üzenjen (1711). A háború folyamán az orosz sereg a *Prút* mellett szorult helyzetbe jutott, de a megvesztegetett nagyvezér az oroszokat kiengedte a kelepcéből, sőt velük békét kötött. Eközben a svédek összes németországi birtokai elvesztek, *Stralsund* és *Wismar* kivételével. K.-t a szultán végül kiutasította. K. azonban nem engedett, hanem benderi házában eltorlaszolta magát és bevárta a janicsárok támadását. Csak midőn a házat feje felett felgyujtották, rohant ki, de ekkor megsebesült és fogságba esett. Ezután mint foglyot elvitték *Dimotikába* s itt élt 1714-ig. Ekkor egyszerre felriadt tétlenségéből s 16 napi erőltetett lovaglás után Erdélyen, Magyarországon keresztül *Stralsundba* érkezett (1714 nov. 22). Az erősen szorongatott várost aztán sorsára hagyva, 1715 végén visszatért Svédországba, melyet 15 év óta nem látott. K. most Norvégia elfoglalásával akarta magát kárpótolni többi elveszett birtokaiért. 1718 őszén másodizben tört be Norvégiába és ostrom alá vette *Fredriksten* határvárat (Fredrikshald közelében). Az ostrom munkálatait ő maga vezette. Ekkor érte őt egy ellenséges golyó, mely balhalántékon találta s rögtön kioltá életét. Egyideig az a gyanú tartotta magát, hogy a kiséretében lévő francia tisztek egyike ölte meg orgyilkos módon, de K. koponyájának újabb időben történt megvizsgálása e gyanut teljesen kizárta. K. a legkiválóbb hősök egyike volt, ki vakmerőségével bámulatba ejtette kortársait, amellett tiszta erkölcsű és egyszerű életmódú. Nagy hibája volt rendkívüli makacssága, önfejüsége s ezzel nemcsak a maga vesztét okozta, hanem tönkretette Svédországnak nagyhatalmi állását és jólétét is. K. nőtlen volt s a trónon nővére, *Ulrika Eleonora* követte, ki 1720. hessen-kasseli *Frigyeshez* (l. o.) ment nőül. V. ö. *Voltaire*, Histoire de Charles XII. (Paris 1731), magyarul *Pruzsinszky* Pál fordításában (Olcsó könyvt. 1287—93. sz.); *Hultgren*, Om mordet på Karl XII. (Stockholm 1897); *Adelsköld*, Karl XII. och svenskarne (1903—04, 2 köt.); V. *Sarauw*, Die Feldzüge Karls XII. (Leipzig 1881); *Browning*, Charles XII. of Sweden (London 1898); *Szilágyi* Fer., XII. K. Zilahon (Akad. Ért. 1870, XII.).

70. *XIII. K., svéd király* (1809—18), Adolf Frigyes király második fia, szül. Stockholmban 1748 okt. 7., megh. u. o. 1818 febr. 5. Bátyja, III. Gusztáv *Södermanland* hercegének címét adta neki. 1792—96-ig unokaöccsének, IV. Gusztávnak gyámja volt. Ennek bukása után 1809 márc. 13. Svédország kormányzója, majd 1809 jún. 6. királya lett. Ő kötötte meg I. Sándor cárral a fredrikshamni békét, melyben Oroszország javára lemondott Finnországról. Minthogy gyermekei nem voltak, még 1809. adoptálta unokaöccsét, *Keresztély Ágost* sonderburg-augustenburgi herceget (szül. 1768), ki szintén a K. nevet vette fel. Az új trónörökös 1810 jan. 10. tette le az esküt az alkotmányra, de még ugyanabban az évben máj. 28. egy hadiszemle alkalmával hirtelen halállal mult ki. Ekkor K. *Bernadotte* francia tábornagyot fogadta örökbe (l. *K. 71*), ki mindjárt át is vette Svédország kormányzását.

71. *XIV. K. János, svéd király* (1818—44), családi nevén *Bernadotte Jean Baptiste*, szül. Pauban (Dél-Franciaország) 1763 jan. 26., megh. Stockholmban 1844 márc. 8. Atyja ügyvéd volt. 17 éves korában beállott katonának. A forradalom kitörésekor még csak altiszt volt, de annyira kitüntette magát a belgiumi és rajnai harctéren, hogy 1794. már hadosztálytábornok lett. 1795—1796-ig Jourdan alatt harcolt, 1799. rövid ideig hadügyminiszter volt. Napoleon 1800. a vendéei felkelés leverésével bízta meg. 1804-ben megkapta a tábornagyi címet és a Hannovert okkupáló sereg főparancsnoka lett. 1805-ben éppen jókor érkezett meg az austerlitzi ütközetre s ő dön-

tötte el a győzelmet a franciák részére. Ezért Napoleon 1806. jún.-ban *Ponte-Corvo* hercegének nevezte ki. A jenai csata után ő üldözte a porosz sereget s Lübeck mellett ő birta megadásra Blüchert a porosz sereg romjaival (1806 nov. 7). A wagrami csatában (1809 júl. 5—6), a szász hadtestet vezette s azt napiparancsában oly dicséretekkel halmozta el, hogy ezáltal magára vonta Napoleon haragját. Mikor 1810 máj.-ban *K. Ágost* svéd trónörökös hirtelen meghalt, néhány svéd tiszt Bernadotte tábornagyot ajánlotta trónörökösnek. Erre az *örebroi* országgyűlés nagy lelkesedéssel K.-t választotta meg trónörökösnek (1810 aug. 21) K. e választást Napoleon beleegyezésével elfogadta, áttért a luteránus hitre és bevonult Svédországba. XIII. K. fiává fogadta őt *K. János* néven. Ezután az öreg XIII. K. helyett mindjárt át is vette az uralkodást. 1813 tavaszán K. is csatlakozott a Napoleon ellen alakult szövetséghez. Seregét Holsteinba vezette s VI. Frigyes, dán királyt a *kieli* békében Norvégiáról való lemondásra kényszerítette. Ezután leverte a norvégek felkelését és itt is elismertette magát trónörökösnek (1814 nov. 4). A svéd és norvég trónt 1818 febr.-ban foglalta el s önkényes belső uralmával csakhamar nagy ellenzéket teremtett a svéd országgyűlésen. K. neje *Désirée Clary*, egy marseillei kereskedő leánya volt, kitól egyetlen fia, *I. Oszkár* (l. o.) született. Napoleonnal való levelezése (1810—14) Párisban 1819. jelent meg, egyéb leveleinek, beszédeinek és proklamációinak gyüjteménye pedig Stockholmban 1838—39 (2 köt). V. ö. *Blomberg*, Marskalk Bernadotte och hans tid (Stockholm 1899, 2 köt., 2. kiad.): *Almén*, Alten Bernadotte (Stockholm 1893); Ch. *Schefer*, Bernadotte roi 1810—44 (Paris 1899); *Sörensen*, Bernadotte i Norden (Kopenhága 1902—05, 3 köt.).

72. *XV. K., svéd király* (1859—72), I. Oszkár és Leuchtenberg Mária hercegnő fia, az előbbinek unokája, szül. Stockholmban 1826 máj. 3., megh. Malmöben 1872 szept. 18. Beteges atyja helyett 1857. régens lett, majd ennek halála után 1859. elfoglalta a trónt. VII. Frigyes dán királylyal benső barátságban élt s nagy híve volt a három skandináv állam szorosabb politikai és gazdasági egyesítésének. 1864-ben fegyveresen is akarta Dániát segíteni a schleswig-holsteini háborúban, de kormánya megakadályozta őt ebben. A poroszok iránt 1866. és 1870—71. ellenséges magatartást tanusított. Belső kormányában az alkotmányosság híve volt s uralkodása alatt vált a régi rendi gyűlés két kamarás modern országgyűléssé (1865). K. kitünt mint költő és festő is. Feleségétől, *Lujza* hollandi hercegnőtől (szül. 1828., megh. 1871.) egy leánya, *Lujza* született (1851), ki 1869. Frigyes dán trónörököshöz (a későbbi VIII. Frigyes) ment nőül. A trónon öccse, *II. Oszkár* (l. o.) követte. V. ö. *Morin*, König, Dichter und Maler (Leipzig 1875); *Baáth-Holmberg*, Carl XV., som enskild man, Konung och Konstnär (Stockholm 1891).

[Szavója-Szárdinia.] 73. *I. K. Emánuel*, a *Nagy, Szavója hercege* (1580—1630), Emánuel Filibert herceg fia, szül. Rivoli kastélyban 1562 jan. 12., megh. 1630 júl. 26. Atyját 1580. követte a trónon s két nagyhatalom (Francia- és Spanyolország) közé ékelt országát ügyesen kormányozta. Eleinte II. Fülöp spanyol királlyal tartott, kinek leányát, *Katalint* nőül vette. 1588-ban elfoglalta Saluzzo őrgrófságot s Dél-Franciaországban is tett hódításokat. A lyoni békében 1601. azonban csak Saluzzót tartotta meg, míg többi francia birtokait (La Bresse, Bugey) elvesztette. Sokat harcolt a svájciakkal s Genf városát 1602 december 12. merész rajtaütéssel akarta elfoglalni, de terve nem sikerült. A montferrati örökség miatt Franciaországgal keveredett háborúba, melynek folyamán a franciák egész Szavóját elfoglalták. K. pompakedvelő és nagyravágyó fejedelem volt, ki 1619. a császári trónra is pályázott. V. ö. *Raulich*, Storia di Carlo Emanuele I., duca di Savoia (Milano 1896—1902, 2 köt.).

74. *II. K. Emánuel, Szavója hercege* (1638—1675), I. Viktor Amadeus herceg második fia, az előbbinek unokája, szül. 1634 jún. 20., megh. 1675 jún. 12. Bátyjának, a 6 éves *Ferencnek* halála után 1638. jutott a trónra. Helyette egyideig anyja, Krisztina, IV. Henrik francia király leánya kormányozott *(Madame Reale)* és megvédte fiának jogait a spanyolokkal szövetkezett nagybátyjai, *Móric* és *Tamás* hercegek ellen. Önállóan 1648. kezdett uralkodni. A trónon egyetlen fia, *II. Viktor Amadeus* követte.

75. *I. K. Emánuel, Szárdinia királya* (1730—1773), II. Viktor Amadeus fia, szül. 1701 ápr. 27., megh. 1773 febr. 20. Atyjának lemondása után 1730. jutott trónra s mikor az újra vissza akarta szerezni az uralmat, elfogatta őt. A lengyel örökösödési háborúban Ausztria ellen harcolt s a bécsi békében (1738) megszerezte Novarát. Az osztrák örökösödési háborúban Mária Terézia mellé állott s ezért újabb területeket kapott a milanói hercegségből. A szárdiniai királyság részére törvénykönyvet adott ki *(Corpus Carolinum)*.

76. *II. K. Emánuel, Szárdinia királya* (1796—1802), III. Viktor Amadeus legidősebb fia, szül. Turinban 1751 máj. 24., megh. Rómában 1819 okt. 6. Atyját 1796. követte az uralkodásban, de már 1798. elvesztette Piemontot és Szárdinia szigetére vonult vissza. 1802 jún. 2. lemondott az uralkodásról öccse, I. Viktor Emánuel javára. Ezután Rómába ment és mint jezsuita halt meg.

77. *K. Félix, Szárdinia királya* (1821—31), II. Viktor Amadeus negyedik fia, szül. 1765 ápr. 6., megh. 1831 ápr. 27. Két izben (1799—1806 és 1817—21) volt Szárdinia sziget alkirálya. A trónt bátyjának, I. Viktor Emánuelnek lemondása után foglalta el 1821. Metternichtől befolyásoltatva, abszolut szellemben uralkodott.

78. *K. Albert, Szárdinia királya* (1831—49), K. Emánuel, szavója-carignanoi herceg fia, szül. 1798 okt. 2., megh. Oportóban 1849 júl. 28. Drezdában és Párisban nevelkedett s 1817. tért vissza Piemontba. Az 1821-iki felkelés alkalmával egy időre régens lett az új király, *K. Félix* megérkezéséig, de amikor osztrák sereg jelent meg a rend helyreállítására, K. elhagyta Turint és számüzetésbe ment. 1823-ban mint önkéntes részt vett a franciák spanyolországi hadjáratában s ezután

hazatérhetett. 1829-ben Szárdinia sziget alkirálya lett. A trónt K. Félix halála után 1831 ápr. 27. foglalta el. De az alkotmányosság hívei csalódtak benne, mert K. Metternichtől való féltében abszolút módon uralkodott. Csak az 1848-iki olasz forradalmak hatása alatt üzent Ausztriának hadat és adott országának alkotmányt. Kezdetben szerencsésen harcolt s a reménykedő olasz hazafiak *Itália kardjának* (spada d'Italia) nevezték, de *Custozza* mellett 1848 júl. 25. súlyos vereséget szenvedett Radetzkytől, mire 9 hónapi fegyverszünetet kötött az osztrákokkal. 1849 márc. újból megkezdte a harcot, de *Novara* mellett (márc. 23.) oly vereséget szenvedett, hogy reményét teljesen elveszítve, még a harctéren lemondott a királyságról és országát is elhagyta. Portugáliába vonult és Oportóban nemsokára meghalt. V. ö. *Cappelletti*, Storia di Carlo Alberto e del suo regno (Roma 1891).

[Szász-Kóburg-Gótha.] 79. *K. Eduárd, Szász-Kóburg-Gótha* hercege, *Lipót*, Albany hercegének, Viktória angol királynő legifjabb fiának utószülött fia, szül. Claremontban 1884 júl. 19. Atyjától az *Albany* hercegi címet örökölte. Mikor nagybátyjának, *Alfréd* hercegnek fia, *Alfréd* trónörökös 1899 febr. 6. meghalt, a szász-kóburg-góthai országgyűlés trónörökösnek nyilvánította. A trónt az idősebbik Alfrédnek halála után 1901. júl. 30. foglalta el, de nagykoruságáig *Hohenlohe-Langenburg Ernő* herceg kormányozta országát. Önállóan 1905 júl. 19. óta uralkodik s még ez évben (okt. 11.) nőül vette *Viktória Adelheid* sonderburg-glücksburgi hercegnőt. E házasságból született *János Lipót* trónörökös 1906 aug. 2.

[Szász-Weimar.] 80. *K. Ágost, Szász-Weimar nagyhercege* (1758—1828.), Ernő Ágost Konstantin herceg fia, szül. 1757 szept. 3., megh. Graditzban (Torgau m.) 1828 jún. 14. Atyja halála után 1758 máj. 28. lépett a trónra s nagykoruságáig K. braunschweigi herceg gyámsága alatt állott. Gondos nevelésben részesült s tanítói közt Wieland és Knebel is közreműködtek szép tehetségeinek kiművelésében. 1774-ben Párisba és Svájcba tett utazása alatt ismerkedett meg *Goethevel* s azonnal szoros barátságot kötött vele. Hazatérve 1775. átvette az uralkodást, Goethét udvarába hívta és bizalmas tanácsosává tette. Goethe hatása alatt nagy érdeklődést tanusított a német irodalmi mozgalmakkal szemben s maga is jelesen forgatta a tollat. De emellett uralkodói kötelességeiről sem feledkezett meg. Erős német nemzeti érzés hatotta át, Nagy Frigyesnek nagy tisztelője volt s az 1785-iki Fürstenbund megalapításában kiváló szerep jutott neki. Mikor a II. József uralkodásával elégedetlen magyar főnemesek 1787. Berlinben II. Frigyes Vilmos porosz királynak ajánlották fel a magyar koronát, Bischoffswerder miniszter K.-t ajánlotta magyar trónjelöltnek. A követség fel is kereste őt, de K. nem fogadta el a kétes értékű jelöltséget. A francia forradalmi háboruk kitörésekor K. mint porosz tábornok harcolt Valmy, Mainz és Kaiserslautern mellett (1792—94). 1806-ban a poroszok mellé állott, de kicsiny seregével tétlenségre volt kárhoztatva. Fővárosát, Weimart, a franciák megszállották s K. Napoleon felszólítására viszszatért oda. Ezután belépett a Rajnai-szövetségbe, de német érzését nem titkolta Napoleon előtt sem, ki őt nagyra becsülte. Az 1808-iki erfurti fejedelmi kongresszuson K. szerepelt mint házigazda. A lipcsei csata után orosz szolgálatba lépett s egy vegyes hadtesttel Belgiumot szállotta meg, melynek egy ideig helytartója is volt. A bécsi kongresszuson 1815. nagyhercegi címet kapott s országa területgyarapodásban is részesült. 1816-ban alkotmányt adott országának s amennyire lehetett, védte a sajtó- és tanszabadságot Metternich elnyomó rendszerével szemben. K. elévülhetetlen érdeme volt, hogy Weimart a legkiválóbb költők otthonává s ezáltal a német szellemi élet központjává tette. K. 1775. vette nőül *Lujza Auguszta* hessen-darmstadti hercegnőt (megh. 1830), kitől két fia született: *K. Frigyes* (l. *K. 81.*) nagyherceg és *K. Bernát* herceg (szül. 1792., megh. 1862). V. ö. *Düntzer*, Goethe und Karl August (Leipzig 1888, 2. kiad.); u. a., Briefwechsel des Grossherzogs Karl August mit Goethe (Wien 1873, új kiad.); *Verus*, Die Kandidatur d. Herzogs Karl August von Sachsen-Weimar für den ungarischen Königsthron 1789 (Weimar 1904).

81. *K. Frigyes, Szász-Weimar nagyhercege* (1828—53), az előbbinek idősebbik fia, szül. Weimarban 1783 febr. 2., megh. u. o. 1853 júl. 8. Gondos nevelésben részesült Herder és Böttiger vezetése alatt. A trónra atyja halála után került 1828 jún. 14. és annak szellemében, de nagyobb takarékossággal uralkodott. Az 1848-iki mozgalmak idején engedékenységével elejét vette az erőszakos kitöréseknek. K. 1804. nőül vette *Mária Pavlovna* orosz nagyhercegnőt (szül. 1786., megh. 1859), kitől fia, *K. Sándor* (l. *K. 82.*) nagyherceg és két leánya született. Ezek közül *Mária* (szül. 1808, megh. 1877) K. porosz herceg neje lett, *Auguszta* (szül. 1811, megh. 1890) pedig I. *Vilmos* porosz király és német császár neje volt.

82. *K. Sándor Ágost János, Szász-Weimar nagyhercege* (1853—1901), az előbbinek fia, szül. Weimarban 1818 jún. 24., megh. u. o. 1901 jan. 5. Atyja halála után 1853 júl. 8. lépett a trónra és liberális szellemben uralkodott. Nagy barátja volt a tudományoknak és művészeteknek. Ő restauráltatta Wartburg várát. Weimarban pedig művészeti iskolát és muzeumot alapított. Külső politikájában Poroszországgal tartott s híve volt a német egység megalapításának. 1842-ben nőül vette *Zsófia Lujza* hollandi hercegnőt (szül. 1824., megh. 1897.), ki jótékonyságával és közhasznú működésével méltó párja volt férjének. Ő alapította a Goethe unokáitól reá hagyományozott iratok számára a *Geothe-archivumot*, melyet később Schiller irataival egyesített és számára művészi palotát építtetett. K. egyetlen fia, *K. Ágost* trónörökös (szül. 1844., megh. 1894.) még atyja életében elhunyt s így a trónon unokája, *Vilmos Ernő* (szül. 1876.) követte.

[Württemberg.] 83. *K. Sándor, Württemberg hercege* (1733—37), Frigyes Károly herceg fia, szül. Stuttgartban 1684 jan. 24., megh. u. o. 1737 márc. 12. A spanyol örökösödési háboruban a császári seregben harcolt a franciák ellen. 1712.

Bécsben a katolikus vallásra tért. Az 1716—18-iki török háboruban a péterváradi (1716 aug. 5.) és a belgrádi csatában (1717 aug. 16.) tünt ki, ezért a pozsareváci béke után tábornaggya és Szerbia kormányzójává nevezték ki. 1733-ban lépett Würtemberg trónjára s részt vett a lengyel örökösödési háborúban. A hadi költségek fedezésére súlyos adókkal terhelte országát és hamis pénz verésétől sem riadt vissza.

84. *K. Jenő, Württemberg hercege* (1737—93), K. Sándor herceg legidősebb fia, szül. Brüsszelben 1728 febr. 11., megh. Hohenheimben 1793 okt. 24. Atyját 1737. követte a trónon, de 1745-ig gyámság alatt állott. Mint önálló uralkodó nagy pompát fejtett ki, fényes udvart tartott és sokat költött a hadseregre. A hétéves háborúban Nagy Frigyes ellen harcolt. Pazarlásainak fedezésére súlyos adókkal gyötörte országát, azonkívül a hivatalok áruba bocsátásával, monopóliumok behozatalával stb. igyekezett új pénzforrásokhoz jutni. 1748-ban nőül vette *Erzsébet* bayreuthi hercegnőt, de ez már 1756. elvált tőle. K. ezután 1771. *Leutrum* báró feleségét (szül. *Bernardin Franciska*) tette kedvesévé, s őt, miután *Hohenheim grófnői* rangra emelte, 1785. nőül is vette. Ettől kezdve jobban uralkodott s igyekezett országának bajait orvosolni. Javította a szőllőmívelést, utakat építtetett s megalapította a híres *Karlsschule* főiskolát, melynek Schiller is tanítványa volt. Utolsó éveit hohenheimi kastélyában töltötte. A trónon testvérei, *Jenő* (megh. 1795.) és *II. Frigyes* (megh. 1797.) követték.

85. *I. K. Frigyes Sándor, Württemberg királya* (1864—91), I. Vilmos király egyetlen fia, szül. Stuttgartban 1823 márc. 6., megh. u. o. 1891 okt. 6. Atyját 1864 jún. 25. követte a trónon s mérsékelt liberális szellemben uralkodott. 1866-ban Poroszország ellen foglalt állást, de 1870. azzal együtt harcolt a franciák ellen s a német egység híve lett. Alkotmányos érzülete és jóindulata miatt közszeretetben állott. 1846-ban nőül vette *Olga* nagyhercegnőt, I. Miklós cár leányát (szül. 1822., megh. 1892.), de e házasságból nem születtett gyermeke. A trónon unokatestvérének, *Frigyes* hercegnek fia, *II. Vilmos* (l. o.) követte.

Károly, 1. *György Hugó*, író és tanár, született Debreczenben 1840 szept. 7., megh. Budapesten 1908 szept. 22. 1858-ban a jászói premontrei kanonok-rendbe lépett; 1861 óta rendje főgimnáziumaiban tanított Nagy-Váradon és Kassán. Mindkét város kultúrmozgalmaiban tevékeny részt vett, Kassán többedmagával létrehozta a Felsőmagyarországi Muzeumegyesületet s egyike volt 1866 az országos középiskolai tanáregyesület megalapítóinak. Trefort meghívására 1875. tanári állást vállalt az akkor felállított legelső állami felsőbb leányiskolában Budapesten. 1898-ban igazgatói címmel tüntették ki. 1876-ban a Petőfi-társaság alapításában vett részt. Önálló művei (az ifjuság számára) négy kötetre menő hitérkölcsi beszédeken kivül: *Fiumei emlék* (útirajzok, Pest 1870); *Szépészeti képzés gimnáziumainkban* (Kassa 1874); *Abaujmegye XVI. századbeli művelődéstörténelméből* (u. o. 1875); *A Felsőmagyarországi Muzeum-egyesület első Évkönyve* (u. o. 1874). Nagyszámú cikket írt napi- és szépirodalmi lapokba és szakfolyóiratokba társadalmi, közművelődési, irodalmi kérdésekről.

2. *K. János*, c. püspök, egyházi író, szül. Ráczkevén 1834 ápr. 22. Pappá szentelték 1855 aug. 5. Tétényi esperes-plébánosból lett 1885. székesfehérvári kanonok és papnevelőintézeti igazgató, ahol az egyházjogot és egyháztörténelmet tanította. 1898-ban nagyprépost, 1902. címzetes püspök. Művei: *Vegyes egyházi beszédek* (2 kötet, 1887, 1890); *Az őskeresztény irodalom monográfiája* (2 köt., 1888); *Csókakő vára és várurai* (1893); *A Fejérmegyében levő plébániák összeirása 1753—54. évben* (1893); *Fejér vármegye és Székesfehérvár története* (5 köt., 1896-tól).

3. *K. Rezső*, gazdasági író, szül. Prágában 1868 márc. 4. 1893-ban tanársegéd lett a magyaróvári gazdasági akadémián, 1896 okt. tanár a keszthelyi gazdasági tanintézeten, 1897 márc. berendelték a földmívelésügyi minisztériumba. 1908-ban gazdasági akadémiai tanárrá s 1912. igazgatóvá léptették elő munkakörében való meghagyása mellett. Szerkesztője a Kisérletügyi Közlemények c. folyóiratnak. Önállóan megjelent munkái: *Tanulmány a cukorrépamag tenyésztéséről* (Magyaróvár 1894); *Rét- és legelőmívelés* (Budapest 1899 és 1904); *Franciaország mezőgazdasági viszonyai* (u. o. 1900); *A gazd. szakoktatás Magyarországon és külföldön* (u. o. 1909); *Mezőgazdasági üzemviszonyok és eredmények* (1909); *A mezőgazdasági kisérleti állomások 1906—1910. évi működésének ismertetése* (u. o. 1912).

Károly Albrecht főherceg, l. *Károly*, 11.

Károly Ambrus főherceg, l. *Károly*, 5.

Károlyfa, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 308 vend lakossal; u. p. Vashidegkút, u. t. Battyánd.

Károlyfalva, kisk. Zemplén vm. sárospataki j.-ban, (1910) 424 magyar lak.; u. p. és u. t. Sárospatak.

Károlyfehérvár, l. *Gyulafehérvár*.

Károly Ferdinánd főherceg, l. *Károly*, 6.

Károly Ferenc József főherceg, l. *Károly*, 10.

Károly Frigyes-érdemrend, badeni katonai érdemrend, melyet Károly Frigyes nagyherceg 1807 ápr. 4. alapított három osztályban: nagykeresztesek, parancsnokok, lovagok.

Károlyi-*család (nagy-károlyi gróf)*, egyike a legrégibb ősi főnemes magyar nemzetségeknek, mely eredetét, az oklevelek szerint, abból a Kaplyon-nemzetségből származtatja, mely már Árpád idejében, a magyar nemzet bejövetelekor, első foglalás útján szerezte mai birtokainak egy részét, nevezetesen Kaplyont és Nagy-Károlyt, melyről neveztetik. A honfoglalásban résztvevő Kaplyon-nemzetség Szatmár vármegyében telepedett le s idővel több ágra oszolva, több családnak lett törzsévé, me-

Károlyi-család címere.

lyek egynémelyike már kihalt. Ily családok: *Bagossy, Csomaközy, Vetéssy, Vaday* stb. A Károlyról nevezett ág, vagyon és tekintély dolgában egyéb vérrokonait messze tulhaladva s a századok folyamán fényes polcra emelkedve, maig is virágzik. A családi leszármazást a családi perekben felmutatott s a kir. Kúria által elfogadott s helybenhagyott táblázatok bizonyítják s annak régibb történetéhez főleg Szirmay szolgáltatott bővebb adatokat. (V. ö. *Szirmay*, Szathmár vm. II. köt.) E táblázatok s adatok szerint *János* (de genere Kaplyon) törzsatyának *Péter* fiától származik (a XIII. sz.-ban) a *Bagossy*-család; másik, *Simon* nevet viselő fiától a *Vetéssy*-család, *Eudus* fiától pedig a *Csomaközy*-család. Ugyanezen Simonnak *Ördung* melléknevet viselő *András* fiától s ennek ugyanazon melléknevű *Simon* unokájától, kik még Kaplyonról írták magukat, származott le az az egyik ág, melyből *Bertalan* és *László* (vagy *Lánc*) a XV. sz.-ban már a K. nevet viselték és ennek a Láncnak ivadékából született az 1622. elhalt *K. Zsuzsánna* (l. *K. 20.*), a nagy *Bethlen* Gábor fejedelem hitvestársa; s a Bertalan-féle másik ág (1418), melyből származtak a maig is élő s virágzó K. grófok. Ezek során az 1595-ben elhalt *Mihálynak* Perényi Erzsétől született fia, szintén *Mihály* (1585—1626) volt a családban első főispán s báró. Ennek fia, az 1689-ben elhalt *László*, szintén főispán, adott életet *Sándornak*, a család nagynevű ősének (l. *K. 17.*), ki a Rákóczi-forradalomban s annak a szatmári békekötés által létrejött megszüntetése után, mint a családban első gróf, a legnagyobb méltóságokra emelkedett s a főuri család mai fényének s gazdagságának megteremtője lett. Ennek nejétől, báró Barkóczy Krisztinától született 1705. fia, *Ferenc* főispán, kinek fia *Antal* tábornok (l. *K. 2.*) a gazdag *Harruckern* Jozefa bárónőt nyervén nőül, családja gazdagságát még nagyobb fokra emelte. *Antal* tábornok fia volt az 1768. született *József* (l. *K. 13.*), a XIX. sz.-ban szerepelt testvérek: *István* (l. *K. 11.*), *Lajos* (l. *K. 15.*) és *György* (l. *K. 6.*) grófok atyja, kik Waldstein Erzsébet grófnőtől születtek s a M. Tud. Akadémia alapítói. István gr. első nejétől, a francia eredetü gr. Dillon Georginától való fia *Ede* (l. *K. 3.*), második nejétől, gr. Esterházy Franciskától született pedig fia *Sándor* (l. *K. 18.*). Lajos grófnak fia Kaunitz hercegnőtől *Alajos* (l. *K. 1.*) a volt berlini nagykövet, Györgynek pedig Zichy Karolinától származtak fiai: *Gyula* (l. *K. 8.*), *Viktor*, *Gábor* (l. *K. 5.*), *Tibor* (l. *K. 19.*), *István* (l. *K. 12.*) és leánya *Palma* grófné, Dessewffy Aurél gr. neje.

A régibb családtagok közül Bethlen Gábor fejedelem nejének szépatyja, *László*, 1482. Mátyás királynak a római császár ellen viselt háborujában lényeges szolgálatokat tett, a király bizalmas felszólítására saját költségén állított fegyvereseivel személyesen segélyt vitt s ezzel a nagy királyt hálára kötelezte; László testvére, *Bertalan* pedig Zsigmond királlyal külföldön járva, ennek szorongató viszonyok közt tett hű szolgálatai és hőstettei által nagy érdemeket szerzett; a legnehezebb követségekben, Angol-, Francia- és Németországon, oly hű és ügyes magatartással vett részt, hogy ezért 1418. ősi nemzetségi birtokaira új adománylevelet nyert, valamint *Péter* is 1540. s Mihály 1594. az osztrák házbeli fejedelmektől. Mihálynak Perényi-leánytól 1585. szül. fia, *Mihály*, II. Mátyás király udvarában két évig asztalnoki hivatalt viselt, hadi s udvari hű szolgálataiért 1609. bárói rangra emeltetett; 1618. mint királyi biztos vett részt az erdélyi követekkel folytatott tárgyalásokon. Sógora, Bethlen Gábor fejedelem, Szatmár vármegye főispánjává nevezte ki, mely méltóságában őt 1622. II. Ferdinánd király is megerősítette. Mint Bethlen Gábor tanácsosa s aranysarkantyus vitéz halt meg 1620. Fia, *Ádám*, 1641. II. Ferdinánd alatt szintén szatmárvármegyei főispán volt, de ettől őt Rákóczi György fejedelem megfosztotta, rozsályi Kún Istvánt nevezvén helyébe. Ennek halála után azonban 1660. I. Lipót király ismét visszahelyezte főispáni hivatalába s egyszersmind szatmári várkapitánnyá s tanácsossá nevezte ki. *László*, Mihálynak fia, azonnal Ádám testvére halála után, 1661. megerősíttetett a szatmári főispánságban, s 1669. I. Lipót királytól igéretet nyert, hogy utána elsőszülött fia, *Mihály* fogja e méltóságot viselni, ez azonban atyja életében, 1682. mint ezredes vesztette életét a Thököly hadai ellen vívott ütközetben. *László* azután egyetlen életben maradt fiának, *Sándornak* adta át a főispánságot 1687., ő maga kir. főkomornoki minőségben az ország zászlós ura, aranysarkantyus vitéz, kir. biztos és a felső-magyarországi főbiróság bárója lett. Visszatérve I. József király koronázási ünnepélyéről, kir. meghagyás folytán ő maga vezette be *Sándor* fiát a főispánságba, ki azután számos testvérének kihalta után a családnak mintegy második törzse s újabb megalapítója lett. Neki csak egy fia maradt, *Ferenc*, ennek ismét egy, az az *Antal*, ki *Harruckern* bárónővel kötött házassága következtében a különben is gazdag család vagyonát megtöbbszörözte; ennek szintén csak egy örököse: *József*. A családi vagyonból akkor is gazdag örökség jutott egy-egy családtagra, midőn ezek száma a XIX. sz. folyamán József fiaiban és unokáiban felszaporodott. — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *K. Alajos* gróf, diplomata, *K. 15.* fia, szül. Bécsben 1825 aug. 8., megh. Tótmegyeren 1889 dec. 26. Tanulmányainak végeztével azonnal diplomáciai szolgálatba lépett s 1845. a berlini nagykövetséghez osztották be, de utóbb megfordult csaknem valamennyi európai állam fővárosában, mint attasé, titkár, majd követségi tanácsos. 1851-ben diplomáciai ügyvivő lett Athénben, 1853—1858-ig a londoni nagykövetség titkára volt; 1859. pedig követté és rendkívüli miniszterré neveztetett ki Kopenhágába. 1859-ben rendkívüli diplomáciai megbizatást teljesített a cári udvarnál, hogy a nyugati hatalmak ellen Ausztria részére megnyerje az orosz kabinet támogatását, de megbizatása eredménytelenül végződött. 1860-ban részt vett a zürichi konferencián Ausztria képviseletében s még ez év decemberében nagykövetté nevezték ki Berlinbe. 1866 márc. 16., mikor a diplomáciai viszony megszakadt Ausztria és Poroszország között, elhagyta állomását, de még ez év juliusában egyik osztrák meghatalmazottja volt a nikolsburgi béketárgyalásoknak.

1867-ben nőülvette Erdődy Fanny grófnőt, akitól egy fia és három leánya született. 1871-ben újból Berlinbe küldetett, mint nagykövet, hol Andrássy intenciói szerint a porosz-osztrák-magyar viszony megjavításán, majd az új középeurópai szövetség megalkotásán hűségesen közreműködött. 1878-ban mint a monarchia második megbizottja vett részt a berlini kongresszuson, de már az év végén eddigi állomását a londoni nagykövetséggel cserélte föl. Mikor Andrássy visszalépett a külügyminisztérium vezetésétől, a király őt szemelte ki a nagy külügyminiszter utódjává, de K. ezt a megtiszteltetést a parlamenti viszonyokban való járatlanságával utasította vissza. Londoni állomását és a diplomáciai szolgálatot 1888. hagyta el. K. a régi szabású diplomatáknak egyik legérdemesebb alakja volt, aki csaknem minden udvarban otthonosan érezte magát. Fia, *K. Lajos* gróf, főrend, szül. 1872 aug. 10. Schwerinben.

2. *K. Antal* gróf, *K. 4.* fia, szül. 1732 okt. 25., megh. Penzingben (Bécs mellett) 1791 aug. 24. A dúsgazdag *Harruckern* Jozefa bárónővel kötött házassága által a családi vagyont nagy mértékben növelte a csongrád- és békésvármegyei roppant kiterjedésű birtokokkal. Mint alezredes vett részt 1756. a lowositzi véres ütközetben, ahol mellén súlyos sebet kapott. 1758-ban ő vezérelte az Esterházy-ezredet Hochkirchnél, hol a poroszok ágyusáncát bevette s 36 ágyut foglalt el. Ezután 1759. a Mária Terézia-vitézrend keresztjével diszíttetett fel, s ez alkalommal 20.000 forintot ajándékozott az erősségek kijavítására; szűk termés idején a legcsekélyebb áron látta el a kir. kincstárt 12,000 köböl gabonával, 1775. ismét 10,000 frtot adott a kir. kincstárnak, mely összeget Mária Terézia a pozsonyi nemesi iskolára rendelte fordítani. 1778-ban megújította katonai adományait, a porosz háború kitörésekor 6600 frtot ajándékozott a hadi pénztárnak 100 huszárujonc kiállítására. A Szatmár és a szomszédos vármegyéket pusztító vizek szabályozására s a 28 négyszögmérföldre terjedő ecsedi láp lecsapoltatására nagy gondot és költséget fordított; új helységeket és telepítvényeket alapított, templomokat épített, tudósokat pártolt, szegény tanulókat segélyezett stb. E tettei jutalmául egymást érték a reá árasztott kitüntetések; 1760. a hétszemélyes tábla birájává, 1763., már mint táborszernagy, a gróf Bethlen-féle gyalogezred tulajdonosává, 1776. b. titkos tanácsossá, 1775. kir. főasztalnokmesterré, majd a Nagy-Várad-Ungvárvidéki iskolák kerületi főigazgatójává, 1787. a m. nemes testőrség kapitányává és 1790., miután a horvát- és dalmátországi báni méltóságot, melylyel megkináltatott, el nem fogadta, aranygyapjas vitézzé neveztetett ki. Egyetlen fia, *József* (l. *K. 13.*) örökölte roppant vagyonát. V. ö. *Ballagi* A., A magyar testőrség története, 350 s köv. l.

3. *K. Ede* gróf, *K. 11.* és *Dillon* Georgina grófnő fia, szül. 1821 jún. 18., megh. 1879 szept. 28. Inkább közgazdasági tevékenységet fejtett ki, 1860. képviselő és a határozati párt tagja volt. Irt egy politikai röpiratot *Foederált Hunnia* címen (1861). Neje volt *Kornis* Klarissz grófnő, aki férje halála után *K. Sándor* gróf felesége lett. Fia *K. László* gróf, főrend, szül. 1859. jún. 12., több izben volt orsz. képviselő.

4. *K. Ferenc* gróf, *K. 17.* fia, szül. 1705., megh. 1758. Már 16 éves korában szatmárvármegyei főispánná nevezték ki, de csak 1722. iktatták be. 1734 ápr. 13. az atyja által felállított lovasezredhez ezredessé nevezte ki III. Károly király, mely ezredet ő vezérelte azután a rajnai hadjáratba; 1738. az ezred az ő nevére iratott át. 1739-ben a török háború idején soronkivül tábornokká lett s 1741. Mária Terézia altábornaggyá nevezte ki. 1744-ben a porosz háboruban mint a tiszáninneni részek országos hadi főkormányzója vett részt. 1745-ben val. b. t. tanácsossá s a hétszemélyes tábla közbirájává, 1748. lovassági tábornokká s utóbb főasztalnokmesteri minőségben zászlósúrrá nevezték ki. A tudományok buzgó kedvelője s pártfogója lévén, Nagy-Károlyban nyomdát állított. Nejétől, gróf Csaky Krisztinától egy fia, *Antal* (l. *K. 2.*) maradt életben. (V. ö. *Éble* Gábor, Gróf Károlyi Ferenc és kora, 1892.)

5. *K. Gábor* gróf, politikus, *K. 6.* fia, szül. Pesten 1841 nov. 18., megh. Budapesten 1895 aug. 31. Tanulmányai után anyjával együtt 1861—1864-ig Genfben tartózkodott, ahol megismerkedett az ottani magyar emigráns kolóniával, majd később magával Kossuthtal is, akinek rendületlen hívévé szegődött. Utóbb Tibor testvérével nagyobb külföldi utazásra indult, a hetvenes években nagyrészt Párisban és Firenzében tartózkodott s mint önkéntes beállt Türr István és Klapka olaszországi magyar légiójába. Folytonos utazásai közben az emigránsokkal való állandó összeköttetése megszerezte neki Hugo Viktor és kivált Garibaldi barátságát is, de gyakran fölkereste Kossuth Lajost is torinói magányában. 1874-ben házassága miatt meghasonlott családjával s ez végtelen örökösödési perekbe bonyolította, de atyjával annak halálos ágyán kibékült. 1887-ben Eötvös Károly ajánlatára Székesfehérvárott függetlenségi programmal képviselővé választották s a Házban főleg elmés gúnyolódása- és közbeszólásaival lett ismertté. Az egyházpolitikai javaslatok alkalmával Eötvössel együtt az ú. n. liberális szárnyhoz csatlakozott. V. ö. *Eötvös* K., K. Emlékiratai.

6. *K. György* gróf, a reform-korszak politikusa, *K. 13.* fia, szül. Bécsben 1802 márc 28., megh. Budapesten 1877 nov. 9. Középiskolai tanulmányai után 1820. a hadseregbe lépett s előbb a császári dzsidásoknál, majd a württembergi huszároknál, utóbb Széchenyi ezredénél, a Hessen-Homburg huszároknál szolgált, s ezekben az években kötött őszinte és mély barátságot Széchenyi István gróffal. 1824-ben külföldön tartózkodott, 1825. a főrendi táblán résztvett a reform-országgyülésen és 40.000 frtos alapitványa által egyike volt az Akadémia törzsalapitóinak. 1832—34-ig újabb külföldi utazást tett, bejárta a Kelet országait a Földközi-tenger partján, 1836. nőülvette *Zichy* Karolina grófnőt, Batthyány Lajos gróf sógornőjét (megh. 1903 jan. 30.); 1838. résztvett a pesti árvízkárosultak fölsegítő akciójában, 1839. Csongrád vm. főispáni helytartója, 1841. Békés vm. főispánja lett és hivatalába Teleki József

gróf erdélyi gubernátor iktatta be. Az 1839—40., 1843—44. és 1847—48-iki országgyűléseken a főrendi tábla mérsékelt ellenzéki csoportjához tartozott, 1848. István nádor családjának ősi fészkében, Szatmár vmegyében nevezte ki főispánná. A szabadságharc alatt a nemzeti ügyhöz szított, 1849 jún. 6. üdvözölte Kossuthot Pestre való bevonulása alkalmával, de a forradalmi államcsinyt nem helyeselte. Ennek ellenére 1849 augusztusában Haynau elfogatta, de már egy hónap mulva súlyos váltságdíj fejében kiszabadult. Az alkotmányos éra beköszöntésével K. ha nem is szerepelt a napi politikában, de ismert jótékonysága, erős nemzeti érzése miatt egyikévé lett e kor legnépszerűbb mágnásainak. K. később koronaőr, majd kir. főudvarmester lett. Egyike volt a legkiválóbb magyar gazdáknak, aki birtokszerzéseivel nagy kiterjedésű uradalmait jelentékenyen gyarapította. Igazgatósági tagja és mecénása volt az Akadémiának, ahol Lónyay Menyhért mondott róla 1878. emlékbeszédet. Fiai: *Gyula* (l. *K. 8.), Viktor* (szül. 1839 febr. 17., megh. Csurgón 1888 ápr. 1.), *Gábor* (l. *K. 5.), Tibor* (l. *K. 19.)* és *István* (l. *K. 12.)*.

7. *K. György* gróf, *K. 12.* fia, szül. Nagykárolyban 1871 márc. 1., cs. és kir. kamarás. 1891-ben nőülvette *Frank* Boriska szinésznőt. Házassága miatt családjával meghasonlott és hosszabb ideig Amerikában élt. Később nejétől elvált. 1906-ban a Fejérváry-kormány kinevezte főispánnak, majd fiumei kormányzónak, de ezt az állását a kormány távozása következtében el sem foglalta.

8. *K. Gyula* gróf, főrend, *K. 6.* fia, szül. 1837 júl. 5., megh. Budapesten 1890 nov. 23. Tanulmányai végeztével bejárta a nyugati országokat és tanulmányutat tett Amerikában is. 1867-ben hazatért s eleinte Heves vm. közéletében szerepelt, majd 1872. képviselővé választatván, Sennyey konzervativ csoportjához, utóbb az Apponyi-féle mérsékelt ellenzékhez csatlakozott. 1873-ban nőülvette *K.* Georgina grófnőt (megh. 1878.), akitől *Mihály* nevű elsőszülött fia (l. *K. 16.)* született. 1883. újra megnősült, feleségül vevén *Pálffy* Geraldine grófnőt, akitől *József* fia (l. *K. 14.)* született. Betegeskedése miatt a politikától visszavonult, a magánéletben inkább a jótékonyságnak élt s a király 1880. őt bízta meg a Magyar Vöröskereszt szervezésével. Elnöke volt a lovaregyletnek, tagja a Földhitelintézet igazgatóságának. Utóbb megkapta az aranygyapjas rendet.

9. *K. Gyula* gróf, főrend, *K. 19.* fia, szül. Nyirbaktán 1871 máj. 7. Tanulmányainak végeztével Arad vmegyei birtokain gazdálkodott, 1894. nőülvette K. Melinda grófnőt, K. István (ifj.) leányát. 1905 óta tagja a főrendiháznak, 1905—06. résztvett a nemzeti ellenállásban, 1906—10-ig Arad vármegye főispánja volt. 1913-ban csatlakozott az alkotmánypárthoz.

10. *K. Imre* gróf, főrend, *K. 19.* fia, szül. Mácsán 1873 jan. 10. Középiskolai tanulmányai után egy ideig a 7. huszárezredben szolgált, majd a németországi Poppelsdorfban végzett gazdasági akadémiát. Előkelő szerepet visz közgazdasági téren és a sportvilágban. Elnöke a Magyar bank és kereskedelmi részvénytársaságnak. A nemzeti munkapárt híve volt, de a Lukács-Désy per következtében, amelynek ő egyik koronatanuja volt, az alkotmánypárthoz csatlakozott.

11. *K. István* gróf (id.), *K. 13.* legidősebb fia, szül. Kaplonyban 1797 nov. 18., megh. Fóton 1881 jún. 12. Középiskolai és egyetemi tanulmányait a fővárosban végezte, 1817. belépett a Liechtenstein-huszárezredbe, 1821. mint attasé a párisi osztrák követséghez került, ahol többizben X. Károly udvarának szivesen fogadott vendége volt. Itt vette nőül első feleségét, *Dillon* Georgina grófnőt, Polignac herceg unokahugát. E házasságból született fia, *Ede* gróf (l. *K. 3.)*. Nejének elhalálozása után 1831. *Esterházy* Franciska grófnővel lépett házasságra. Nejének folytonos betegeskedése miatt állandóan az enyhe éghajlatú Olaszországban tartózkodott és csak mikor 1844. második felesége is elhalálozott, tért vissza hazájába. A politikai életben ezután sem vett részt, de mindig azok közé a hazafias és szabadelvű mágnások közé tartozott, akik vagyonukkal és összeköttetéseikkel szolgálták a haladás ügyét. A szabadságharc alatt a nemzeti ügyhöz csatlakozott, elvállalta a Pest vármegyei főispánságot, szervezte Fóton a nemzetőrséget, sőt — lemondva az úrbéri kárpótlásról — felállította a saját költségén a K.-huszárezredet, amely az 1. hadtest (Klapka) kötelékében harcolt a szabadságért. Emiatt 1849. februárjában Windischgrätz elfogatta és Batthyányval együtt Laibachba, Olmützbe, majd a pesti Ujépületbe hurcoltatta s csak 1850-ben 100,000 frt váltságdíjért nyerte vissza szabadságát. A Bach-korszakban fóti magányába vonulva élt, de résztvett minden olyan ügyben, amely az ébredő nemzet javára szolgált: megalapította az írói segélyegyletet, elnöke lett a Szent István-Társulatnak, fölépítette Ybl tervei alapján a remek fóti templomot és kastélyt. 1860-ban rövid ideig újból Pest vmegye főispánja volt, a provizórium alatt azonban ismét a magánéletbe vonult. 1865-ben nőülvette *Orczy* Mária bárónőt (megh. 1895.). Főispáni székét újolag 1867. foglalta el s azt haláláig megtartotta. 1871-ben megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot. A hetvenes években a királyi család is gyakran kirándult a közeli Gödöllőről K. fóti kastélyába s halála után Erzsébet királyné a fóti templom kriptájában személyesen helyezte el az uralkodócsalád ciprus-ágát. Az Akadémiában Ipolyi Arnold mondott fölötte emlékbeszédet (Akad. Évkönyvek XVII. k.). V. ö. Ország Tükre, 1863. évf.; Magyarország és a Nagyvilág (1866); Fővárosi Lapok (1877, 264.); *Haynald* Lajos, Emlékbeszéd gr. K. I. fölött (Budapest 1882).

12. *K. István* gróf (ifj.), *K. 6.* legifjabb fia, szül. Pesten 1845 febr. 3., megh. Nagykárolyban 1907 júl. 31. Ifjúkorának egy részét anyja környezetében Firenzében töltötte testvéreivel együtt s itt ismerkedett meg a magyar emigránsok fejeivel s az olasz-magyar légióban Klapka segédtisztje volt. A légió feloszlása után K.-t az osztrák határon elfogták s csak Bismarck erélyes közbelépése mentette meg a haditörvényszéki ítélettől. 1867-ben nőülvette *Csekonics* Margit grófnőt s élénk részt vett a főúri társadalom mozgalmaiban. 1887-ben pártonkivüli programmal megválasz-

tották képviselővé. Egy ideig a szabadelvűpárt tagja is volt, legállandóbban azonban Apponyi pártjához tartozott, akit 1904. a függetlenségi pártba is követett. A közéletben bizonyos kivételes népszerűségnek örvendett, amit erős, hajthatatlan magyar érzésével ért el. A Nemzeti Casino vezető tagja volt s kortársai a legelső magyar gavallér elnevezéssel illették. Fia *György* gróf (l. *K. 7.*).

13 *K. József* gróf, *K. 2.* és Harruckern Jozefa bárónő egyetlen fia, szül. 1768 okt. 7., megh. Bécsben 1803 ápr. 4. A m. kir. helytartótanácsnál titoknoki hivatalt viselt s 1790. II. József halála után ő vezette a szatmárvármegyei bandériumot Bécsbe s ő vitte II. Lipót királynak megkoronaztatása előtt a budai országgyűlés megbizásából a királyi hitlevelet. Atyja helyébe Szatmár vmegye főispánjává nevezték ki. Ő volt 1797. Szatmár vmegye felkelő nemes seregének vezére, 1800. pedig mint ezredes őt vmegye felkelő nemes seregét vezette. Kulturális célokra sokat áldozott; Nagykárolyban új kastélyt építtetett. Felesége *Waldstein-Wartenberg* Erzsébet grófnő volt; három fia maradt, *István* (l. *K. 11.*), *Lajos* (l. *K. 15.*) és *György* (l. *K. 6.*).

14. *K. József* gróf, politikus, *K. 8.* és *Pálffy* Geraldine grófnő fia, szül. Budapesten 1884 nov. 8. 1909-ben megszerezte az államtudományi doktorátust. 1910-ben a nagykárolyi kerület pártonkívüli függetlenségi programmal képviselővé választotta s egyideig elnöke volt a pártonkívüli csoportnak, amelynek többségével együtt 1913. belépett az egységes függetlenségi és 48-as pártba.

15. *K. Lajos* gróf, *K. 13.* fia, szül. 1799 szept. 15., megh. Tótmegyeren 1863 aug. 28. Jogi tanulmányainak végeztével mint fogalmazó került az udvari kancelláriához, majd, mint a konzervativ párt egyik oszlopos híve, 1841. megkapta a titkos tanácsosi címet és Abaujvármegyében főispánná neveztetett ki. A szabadságharc alatt a császáriak mellé állott, amiért Komáromban Klapka fogságra vetette. A Bach-korszak alatt a magánéletbe vonult és tótmegyeri birtokán mintagazdaságot rendezett be. Egyik alapítója volt az Akadémiának és az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek. Felesége *Kaunitz* Ferdinandin hercegnő volt, akitől *László* és *Alajos* (l. *K. 1.*) fiai születtek.

16. *K. Mihály* gróf, politikus, *K. 8.* és *K.* Georgina grófnő fia, szül. Budapesten 1875 márc. 4. Jogi és gazdasági tanulmányokat végzett. Eleinte. Széll Kálmán idejében, a szabadelvüpárt híve volt, utóbb azonban a magyar veszényszóért folytatott parlamenti harcok hatása alatt a függetlenségi párthoz csatlakozott. Az O. M. G. E. Dessewffy Aurél gr. lemondása után 1909. elnökévé választotta, de két évvel később a munkapárt és az ellenzék küzdelmének kiélesedésével, hogy e pozíciója a parlamenti küzdelemben ne feszélyezze, lemondott. 1910-ben Kápolnán képviselővé választották pártonkivüli függetlenségi programmal, de K. eleinte a három töredékre szakadt függetlenségi pártnak konzervativ árnyalatához hajolt, amely a választójog kiterjesztésének kérdésében közelebb állt a 67-es Tisza István grófhoz, mint a 48-as Justh Gyulához. Mikor azonban az 1912 jún. 4-iki események következtében az ellenzék egyes pártjai szövetségre léptek és a függetlenségi pártok is közös választói jogi alapot találtak, K. mindinkább közeledett az általános szavazati jog programmjához, sőt elsősorban a függetlenségi pártok új fuziója is 1913 tavaszán K. fáradozásainak volt az eredménye. A fuzionált pártok őt választották meg ügyvezető elnökükké. K. az ellenzék egyik legexponáltabb vezéralakja.

17. *K. Sándor*, a családban első, ki a grófi címet viselte, Lászlónak fia Sennyey Erzsébettől, szül. 1668 március 20., megh. 1743 szeptember 8. Változatos életének minden stádiumában, úgy a polgári s politikai, mint a hadi pályán, hivatalos és családi ügyeiben fontos és hatalmas szerepvívő. 1703. a Rákóczi Ferenc zászlói alatt kitört szabadságharc kezdetén ő volt az első, ki mint szatmármegyei főispán Dolhánál a felkelt kurucokat szétverte. Bécsben mindamellett gyanuba fogták, mert nemzete és a haza alkotmánya iránti ismeretes hűségét nem tartották összeférhetőnek a lojalitással és az uralkodó iránti hűséggel; emiatt Rákóczi zászlói alá menekült s Rákóczinak egyik legtekintélyesebb pártvezére, hadi tanácsának tagja, s főfő tábornoka lett, ki tömérdek ütközetben nagy eréllyel harcolt. De a romhányi csata után teljesen meggyőződve, hogy a háborút az általános nagy kimerültség miatt folytatni lehetetlen s a nemzet vérét siker reménye nélkül vesztegetni nem szabad: legfőbb részt vett a szatmári békekötés kieszközlésében s létrehozásában. Emiatt aztán a bécsi udvar minden kegyeivel elhalmozta. Előbb Eleonóra özv. császárné már 1711 szept. 15., majd az új császár és király, III. Károly 1712 jan. 12. főhadvezéri helyettessé nevezte ki s április hó 5. grófi rangra is emelte. 1719. némely utólagos kuruc mozgalmak lecsillapítását reá bízták; az 1723. országgyűlésre királyi biztosul küldetett ki, s ugyanazon évben belső titkos tanácsossá és lovassági tábornokká, 1724. a szervezett helytartótanács tagjává s a tartományi biztosság főigazgatójává nevezték ki. 1734-ben az ország védelmére saját költségén állandó lovasezredet szervezett, melynek élére egyetlen fiát, Ferencet (l. *K. 4.*) állította. 1741-ben a tiszántúli felkelt nemes seregek vezérletével bizatott meg, s ugyanezen év szept. 24. Mária Teréziától a legfőbb katonai, ú. m. a tábornagyi rangot nyerte, ámbár németül egy hangot sem tudott. A legmagasabb állásokra s befolyásra jutva, ez állását, mely sok gyanusítást vont hazafi-jellemére, határozottan s következetesen az üldözött ügyefogyott kurucok javára használta fel, számtalan külföldi bujdosó részére eszközölt ki hazatérési engedélyt, a segélyre szorulókat védte, támogatta. Jótékony intézetek, egyházak s iskolák alapítására s felsegítésére nagy összegeket fordított. Nagykárolyban a kegyesrendi szerzet temploma és háza, valamint a szegények ottani kórháza is, Pesten pedig a klarisszák részére alapított zárda, a nyirbátori s miskolczi minorita-rendház, a majtényi, csengeri, kaplonyi, erdődi stb. templomok s iskolák neki köszönik létüket. Roppant kiterjedésű birtokainak értékét nagyban emelte azzal, hogy tené-

pesítette azokat a német birodalomból odatelepített földmívesekkel. V. ö. A gróf K.-család oklevéltára (1897, V. kötet); A gr. K.-család összes jószágainak birtoklási története, kiadta gr. K. László (1911).

18. *K. Sándor* gróf, politikus és közgazdász, *K. 11.* fia, szül. 1831 nov. 10., megh. 1906 ápr. 24. Tanulmányai közben érte a szabadságharc, amelyben ő mint az atyja által létesített K.-huszárezred századosa vett részt Klapka alatt. Ezután Párisba emigrált s csak az általános amnesztia kiadásakor tért vissza hazájába, ahol főleg a társadalmi és gazdasági mozgalmakban szerepelt, mint a magyar gazdatársadalom vezéralakja. 1881-ben szabadelvű programmal képviselővé választották, de már 1884. az Apponyi-féle mérsékelt ellenzékhez csatlakozott s vezérét követte a nemzetipárt megalapításába és 1900. a szabadelvűpárttal való fuzióba. 1882-ben megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot. 1885-ben elnöke lett a nemzetközi gazda-kongresszusnak, 1888. a Szent István-Társulatnak egyik elnöke, 1896. megalapította a Magyar Gazdaszövetséget, 1898. *Hangya* néven egy központi fogyasztási szövetkezetet, 1900. megkapta az aranygyapjas rendet. Rendkívüli tevékenységet fejtett ki a mezőgazdák szervezkedése és szövetkezése terén s eszméi érdekében irodalmi téren is agitált. A Nemzetgazdasági Szemlében s a Magyar Gazdák Szemléjében több agrár- és szociálpolitikai irányú dolgozatot tett közzé. Önállóan megjelent művei: *Terménykivitelünk s a vizi utak* (Budapest 1881); *Néhány szó a magyar munkáskérdésről* (u. o. 1895); *Szervezkedés és szövetkezés* (u. o. 1899). Az emléke és működése iránt hálás magyar gazdatársadalom, amelyet ő gyüjtött egy nagy, politikailag is saját agrár-érdekeit védeni képes szövetségbe, 1908. a Városligetben szoborral tisztelte meg K. alakját. Felesége *Kornis* Klarissza grófnő volt.

19. *K. Tibor* gróf, politikus, *K. 6.* fia, szül. Pozsonyban 1843 szept. 26., megh. Abbaziában 1904 ápr. 5. Testvéreivel 1863. nagyobb külföldi utat tett, 1866. beállott a Klapka-légióba, 1867. visszatért hazájába. 1878—1884-ig tagja volt a képviselőháznak szabadelvű programmal, de a pártéletben kevéssé szerepelt s inkább képzőművészeti és gazdasági ügyekkel foglalkozott. 1894. kineveztetett titkos tanácsossá, 1898—1900. a főrendiház elnöke volt. K. lefordította *Quinet* művét: A forradalomról, *Mosley* monográfiáját Anvers ostromáról és kiadta a K. család oklevéltárát 5 kötetben. Neje *Degenfeld-Schonburg* Emma grófnő volt (megh. 1901 dec. 22.). Fiai: *Gyula* (l. *K. 9.), Imre* (l. *K. 10.)* és *Antal* (szül. 1878 júl. 15.) cs. és kir. kamarás, főrend.

20. *K. Zsuzsánna*, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem neje, szül. 1585., megh. 1622 máj. 13. Kolozsvárt. Atyja K. László, anyja Szinyi Klára volt, kik korán elhalván, K. Mihály és neje, Perényi Erzsébet gyámsága alatt nevelkedett. Az ő nagykárolyi házánál ismerkedett meg vele Bethlen Gábor, aki akkor Bocskay István fejedelem egyik főtanácsosa volt. Az esküvőt Szatmáron 1605 máj. tartották meg. Előbb Vajdahunyadon laktak, majd más birtokokon s a fejedelmi székhelyeken. Báthory Gábor uralkodása alatt K. sok nyughatatlanságot szenvedett, főként miután férje a fejedelem zsarnoksága elől a törökhöz menekült, minek következtében fő- és jószágvesztésre ítéltetett az 1612 nov. országgyűlésen. Egy év múlva Bethlen Gábor fejedelemmé választatván, megosztotta vele a fejedelmi háztartás gondjait a gyulafehérvári udvarban. Mintaképe volt az igazi házias magyar nőknek és takarékos gazdasszonyoknak. Maga ügyelt fel a konyhára, sütött, főzött maga is, még a táborba is küldött férje számára magasütötte kenyeret. A fejedelem felesége erényeit magán- és okiratban is magasztalja, mikor birtokadományokkal jutalmazza iránta tanusított kedves, kiváló szolgálatait és érdemeit. Bethlen Gábor hadjáratai idején felesége is követte urát s Felső-Magyarország ama városaiban lakott, melyek a fejedelem tartózkodási helyéhez közel voltak (többnyire Kassán, de olykor Váradon, Körmöczbányán, Beszterczebányán, Pozsonyban, Rimaszombaton stb.). A táborozás alatt állandó levelezést folytatott a fejedelemmel, aki őt, mint «édes szerelmes szívé»-t, a hadi és politikai viszonyokról is tudósítgatta. Bethlen Gábor Magyarország királyává választatván, neje is viselte a «választott királyné» címet. A fejedelemasszony testőrséget is tartott, mely egy hadnagy-, egy zászlótartó-, egy dobosból, kilenc tizedes- és 88 közlegényből állott. Vallásossága is mintaszerű volt. Családi boldogságát betegeskedése zavarta meg, mignem férje hatalmának tetőpontján elragadta a halál. Gyulafehérvárt temették el 1622 júl. 1. a főtemplomban, hol díszes síremléke még a XVIII. sz. elején fennállott. Életrajzát megirta *Bodrogi* János, K. Zsuzsánna fejedelemasszony (Nagyenyed 1899).

Irodalom. A gr. K. család történetére legjobb források. A nagykárolyi gr. K. család oklevéltára; a család megbízásából kiadta gr. K. Tibor, sajtó alá rendezte Géresy Kálmán, Budapest 1881—87, 5 köt., továbbá Éble Gábor művei: A nagykárolyi gr. K.-ak leszármazása (Századok, 1891, 24 példányban nyomatott, címerekkel s egyéb illusztrációkkal); K. Ferenc gr. és kora 1705—1758. I. k. 1892; A Harruckern- és K. család 1895; A K. grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája, Budapest 1907; A gr. K. család vérrokonsága hercegi nemzetségekkel, u. o. 1905 és A nagykárolyi gr. K. család összes jószágainak birtoklási története, kiadja gr. K. László, u. o. 1911. V. ö. Nagy Iv., A Kaplony genus és elágazása (Turul 1884).

Károlyi, 1. *Árpád*, történetíró, a bécsi cs. és kir. titkos állami levéltár igazgatója, szül. Budapesten 1853 okt. 7. A bécsi Sickel-féle diplomatikai történelmi intézet tanfolyamainak elvégzése után a bécsi titkos levéltárnál fogalmazó, 1909. pedig igazgató lett. A M. T. Akad. 1878. levelező, 1889. rendes, a bécsi cs. tud. akad. pedig 1910. külföldi levelezőtagnak választotta. 1913 végén nyugalomba vonult, amikor megkapta az osztályfőnöki címet és jelleget. Kiválóbb történelmi művei: *Buda és Pest visszavívása 1686.* (Budapest 1886), melyet a főváros megbízásából írt; *Adalék a nagyváradi béke s az 1536—38-iki évek történetéhez* (u. o. 1879); *A Dobó-Balassa-féle összeesküvés történetéhez 1569—72.* (u. o. 1879); *A német birodalom nagy hadi vállalata 1542.* (u. o. 1880); *Magyar huszárok a schmalkaldi háboruban* (Századok 1877); *Martinuzzi levelezése* (Történ. Tár és külön lenyomatban); *Illésházy hűtlenségi pere* (Budapest 1882—83); *A magyar alkotmány felfüggesztése 1673.* (u. o.

1888); *A 22. artikulus* (1889); *A vallásszabadság kérdése a korponai gyülésen* (u. o. 1894); *Adalékok Frigyes császár és Mátyás király viszályai történetéhez* (u. o. 1892): *A korponai országgyülés 1605.* (u. o. 1896); *A kiegyezés ügye a kassai országgyülésen 1606 tavaszán* (u. o. 1899); *Bocskay és a bécsi béke* (u. o. 1907). Ezeken kivül még számos emlékbeszédet és értekezést irt. A M. T. Akad. által kiadott *Magyar országgyülési emlékek* c. vállalatnak a IX. kötettől kezdve szerkesztője.

2. *K. Lajos*, festő, szül. Szegeden 1877., Münchenben s főkép Olaszországban tanult, hazajövet pedig Szegeden telepedett le, ahol tolsztoji egyszerüségben művészeti és etikai problémáknak szenteli életét. A budapesti kiállításokon utoljára 1906. vett részt, azóta sajátos szellemű, gyengéd pietással teljes képei alig kerülnek a közönség elé. V. ö. Művészet 1913., ahol néhány művének reprodukciója is látható.

Károlyi Boldi *Sebestyén*, a legelső magyar ev. püspökök egyike, szül. Nagykárolyban 1500 körül, megh. valószinüleg Szászvároson 1568 után. 1525-ben a krakói, 1535. a wittenbergi egyetemre iratkozott be. 1555-ben püspökké választották s résztvett a terjedni kezdő református elvek elleni küzdelemben. Jelen volt a kolozsvári 1557. évi lutheránus zsinaton s a következő év elején mint szászvárosi lelkész a medgyesi lutheránus zsinaton. Az 1568. évi gyulafehérvári második hitvitának a szentháromság-vallók részéről egyik arbitere volt.

Károlyi Gyula (gróf) emlékverseny, a budapesti tavaszi lóversenyek kétévesek részére fentartott futása. I. díj 32,000 K, II. díj 6000 K, III. díj 2000 K. A győztes tenyésztője, ha belföldi magántenyésztő, 1500 K-t kap. Távolság 900 méter. Teher ménre 56 kg., kancára 54½ kg.

Károly István főherceg, l. *Károly*, 9.

Károlyka, budapesti csibésznyelven törvényszéki birót jelent.

Károly király déli földje, l. *Tüzföld*.

Károly király földje, É.-i sarki szigetcsoport a Spitzbergáktól keletre, a 78—79 é. sz. és 26½—32½° k. h. alatt. Területe 31·5 km², két nagyobb és több kisebb szigetből áll. A Károly király szigete (Kükenthal: Jéna szigete) 190 km² nagy s 340 m. magas; második legnagyobb szigete a Schwedisch Vorland. 1617-ben az angol Wiche látta először és kezdetben Wichelandnak nevezték, 1889. Kükenthal és Walter körülhajózták, 1898. Nathorst megállapította határait.

Károly Lajos főherceg, l. *Károly*, 7.

Károlyliget (Charleville), kisk. Torontál vm. zsombolyai j.-ban, (1910) 757 német lak., u. p. és u. t. Szenthubert. Francia telep, lakói azonban teljesen elnémetesedtek.

Károly-monda, a történelemből átvett eseményekkel tarkázott, eredetileg Nagy Károlyra vonatkozó népies hagyományok, melyek már korán az epószi dalok formáját (chansons de geste) öltötték fel s forrásul szolgáltak a középkori karolingi mondakör irodalmi feldolgozásaihoz. Ezek közül a legnevezetesebb a Chanson de Roland, mely Roland lovag hőstetteit és csodálatos kalandjait énekli meg. A K.-kat már a középkorban két csoportra osztották, aszerint, amint Nagy Károly császár (épopée royale) vagy a hűbér urak (épopée féodale) viselt dolgait irták le. A K.-k költői feldolgozásai Észak-Franciaországból elterjedtek Európa többi országaiba is, Németországba a XII. sz.-ban (Rolandslied), később Angliába, Németalföldre, Skandináviába (Karlamagnussaga) és Olaszországba is. Itt a humanista költők a legszebb mű-eposzokat alkották a Roland-mondából; Boiardo megirta az Orlando innamorato, Ariosto pedig az Orlando furioso hőstetteit. V. ö. Léon *Gautier*, Les Épopées francaises (1878) és Bibliographie des Chansons de gestes; Gaston *Paris*, Histoire poétique de Charlemagne.

Károly-rendek. 1. *Monakói érdemrend.* Alapította III. Károly monakói uralkodó fejedelem 1858 márc. 15., új alapszabályokat nyert 1863 jan. 16. Öt osztálya van. — 2. *Spanyol érdemrend.* Alapította III. Károly spanyol király 1771 szept. 19., a királyi ház iránt teljesitett hű szolgálatok jutalmazására. IV. Károly király 1804 jún. 12. a rend szabályait megváltoztatta, 1809 szept. 19. Bonaparte József eltörölte a rendet, de 1815 ápr. 25. VII. Ferdinánd király helyreállította. — 3. *Svéd-norvég érdemrend*, melyet XIII. Károly király 1811 máj. 27. a svéd szabadkőműves páholyok kiváló érdemeket szerzett tagjai jutalmazására alapított. A rendnek csak egy osztálya van.

Károly Szalvátor főherceg, l. *Károly*, 8.

Károlyszeg, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 171 horvát lak., u. p. Miksavár, u. t. Stridóvár.

Károlyváros, l. *Karlovac*.

Karom *(ungues, falcicula)*, a legtöbb csúszómászó állat és madár, továbbá sok emlősállat ujjainak végeit beborító, hegyes bőrképződmény, mely a bőr szarurétegéhez (stratum corneum) tartozik. L. még *Csülök*.

Karomhüvely, l. *Macska-félék*.

Káromkodás, alapjelentése a. m. *átok* (l. o.), népszerű szólásformává alacsonyodott elátkozás, amihez az Isten vagy egyéb földöntúli erők tanuságát, segítségét hívja az illető. A szilaj haragkitörés kisérője s ilyen jellemű népeknél van leginkább elterjedve, pl. a délszlávoknál.

Karópénz, az a díj, amelyet a folyamhajózásban foglalkoztatott hajó állóhelyéért s azért, hogy valahol karót vert vagy a fennálló karóhoz kikötött, a parttulajdonosnak fizet.

Karórágás a. m. jászolrágás (l. o.).

Karóra halászni, a tanyavetésnek az a módja, ha a háló nem a partra, hanem a tó szinén a hajóba húzatik, mely hajó egy levert karóhoz van kötve.

Karórépa, töves répa, helyesebben töves repce (növ.), a Brassica Napus L., vagyis a vetett repce fajtája (var. *rapifera* Metzg. vagy *napobrassica* Döll, répakáposzta). Gyökere cövek- vagy orsóalakú, húsos, levele síma, a felső szivded-lándzsás, az alsó félbeszárnyas. Két fajtája ismeretesebb: 1. *Brassica Nap.* var. *esculenta*, fehér gyökérrel (földi kalaráb), 2. a sárgagyökerű vagy *svéd kelrépa*. Táplálóbb a kerekrépánál, kitünő takarmány, de főzik is. A K. csak nyirkos éghajlat alatt díszlik. Ezért hazánkban csak az É.-i

vármegyékben, a káposzta között mívelik, éppúgy, mint a káposztát, azaz rászákat nevelnek, melyeket tavaszkor kiültetnek. Egyébkénti mívelése a takarmányrépáéval megegyezik, csakhogy nem tartható el olyan jól, mint emez. Nagyban való termesztésnél késő őszig künn hagyják s az állatokkal a helyszinén föletetik. Kataszt. holdjáról 150—250 q gyökér kapható.

Karos, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 823 magyar lak., u. p. és u. t. Nagykövesd.

Karosszárnyuak *(Pediculati,* állat), a lágyparás csontoshalak egyik családja, ahová a legcsunyább és legesetlenebb termetű halak tartoznak. Fejük és testük elülső része aránytalanul nagy. Legjellemzőbb tulajdonságuk, hogy mellúszóik töve karalakuan meg van hosszabbodva, ezért négylábú állatok módjára az iszapos fenéken mászkálni tudnak. A hátúszó sugarai több fajon a préda odacsalogatása céljából sajátszerű függelékekké módosulnak. 40-nél több faj ismeretes, melyek a forró földövi tengerek lakói. Idetartozik: az ördöghal *(Lophius)* és a denevérhal *(Malthe)*. L. *Ördöghal* és *Denevérhalak.*

Karosszeria (fr. *carosserie),* l. *Mótoros kocsi.*

Káros tér, l. *Légszivattyu.*

Karotin *(carotin,* növ.), a kloroflllszemecskékben (l. *Kromatofórák)* általánosan előforduló anyag, mely tisztán kikészítve, rézvörös, rombikus táblácskákban kristályosodik. A sárgarépa (Daucus carota, onnan az anyag neve) sejtjeiben tűalakú, vagy táblás, piros kristályokban szintén található. Vegyképlete: $C_{40}H_{56}$.

Karotisz *(carotis),* a nyak és fej fő arteriája, l. *Fejverőér.*

Karotta (növ.), l. *Murok.*

Karoub (növ.), l. *Ceratonia.*

Karózás, l. *Fakaró;* külön még a komlónál, szőllőnél.

Karózó horgászat, l. *Halászat.*

Káröröm, mások baján érzett öröm, mely vagy onnét ered, hogy a másik baja a kárörvendőnek haszon, vagy egészen «önzetlenül» támad, tiszta gonoszságból. Rokon az irigységgel. De ez másnak a javára, a K. pedig mások bajára vonatkozik.

Karp, géta-dák törzs, a mai Máramarosban és Erdély E.-i részén tanyázott. Róluk nevezték el a Kárpátokat. M. Julius Philippus 247. személyesen harcolt ellenük. Győzelmének emlékére Victoria Carpica köriratta1 érmeket veretett s Carpicus maximusnak nevezte magát.

Kárpát-egyletek, l. *Délmagyarországi Kárpát-Egyesület, Erdélyi Kárpát-Egyesület, Erdélyrészi Kárpát-Egyesület, Magyarországi Kárpát-Egyesület* és *Kárpátok.*

Kárpáth *Lajos,* magyar származású bécsi zenei író, szül. Budapesten 1866 ápr. 27. Zenei tanulmányait az Országos Zeneakadémián végezte. 1894-ben a Neues Wiener Tageblatt zenereferense lett. Művei: Siegfried Wagner als Mensch und Künstler (1902); Zu den Briefen Richard Wagners an eine Putzmacherin (1906).

Kárpáthalas (azelőtt: *Vistuk),* kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 1471 tót lak., u. p. Báhony, u. t. Gidrafa.

Karpathosz *(Kerpe, Szkarpanto),* Dzsezairi Bahri Szefid török vilajethez tartozó sziget az Égei-tengerben, Kréta és Rodus közt; 332 km² területtel. Hossza 45 km. Szaria szigetet csak keskeny tengerszoros választja el tőle. K. hegyes és sziklás sziget. Legmagasabb csúcsa a Lasztosz 1219 m. magas; benne márványbányák vannak. Partjain több kikötő van, amelyek kis hajók kikötésére alkalmasak. Mostani lakói, (1912) 9527, csaknem kizárólag görögök; mint ácsok és hajóépítők gyakran hazájuktól távol keresik meg kenyerüket.

Kárpáti, 1. *Aurél,* író, szül. Czegléden 1884 dec. 5. Egy ideig hirlapíró volt, majd a főváros szolgálatába lépett mint rajztanító. 1910-ben megindította és szerkesztette a *Kritika* c. folyóiratot. Számos esztetikai tanulmánya jelent meg folyóiratokban, különösen a Hét-ben, melynek állandó dolgozótársa. Nevezetesebb művei: *Az én örökségem* (versek, Budapest 1909); *Éjszakai ballada* (novellák, 1912); *Budai képeskönyv (Muhits* Sándor rajzaival, u. o. 1914).

2. *K. Endre,* pedagógus, szül. Győrújvárosban 1840 nov. 11. 1883-ban kinevezték a beszterczebányai felsőbb leányiskola igazgatójának. 1885-ben Lőcsére helyezték át s itt működött 1889-ig, mikor betegeskedése miatt nyugalmazták. Szerkesztője az Őrangyal c., Győrben megjelenő ifjusági lapnak. Számos tankönyvön kívül önálló művei: *Vezérkönyv a népiskolai irálygyakorlatokhoz; Irómester; Állatmuzeum.* Utasítás az állatok kitömésére.

3. *K. Endre,* ifj., hirlapíró, *K. 2.* fia, szül. Győrött 1890. Több győri lapnak volt munkatársa és 1913. a Dunántúli Hirlap helyettes szerkesztője lett. Számos novellája jelent meg fővárosi napilapokban és folyóiratokban. Önállóan megjelent munkái: *Karácsonyest* (elb., 1907); *Az ócska hegedű* (gyermekregény, 1909); *Aranyos porszemek* (rajzok, 1910); *Az első karácsony* (szinjáték, 1911); *Csöndes arcok* (novellák, 1913); *Szegény napok futása* (novellák, 1914); *A bölcső* (szinmű 1 felv., 1914).

Kárpáti balzsam v. *magyar balzsam* (növ.), l. *Fenyő.*

Kárpáti dolomit a. m. *Chocs-dolomit.*

Kárpáti flóravidék (növ.), Kerner szerint a Baltmelléki flórának egyik tagja, a Vág völgyétől Bukovináig terjed.

Kárpáti homokkő, többnyire meszes és sokszor vasoxidokat is tartalmazó homokkő, amely a Kárpátokban, különösen pedig a K.-i Kárpátokban van erősen kifejlődve. Legfőképen felső kréta-szisztémabeli és óharmadkori. Kövületekben igen szegény, legismertebb kövületei a fukoidák és az inoceramusok, a harmadkoriakban pedig a nummulites. Az ú. n. *bécsi homokkő,* a *fliss,* valamint az Appeninók *macignója* és *tasellója* vele egyenrangú képződmények.

Kárpáti sajt, l. *Sajtok.*

Kárpátok (l. a *mellékelt térképet),* a Suesstől elnevezett eurázíai lánchegységnek az Alpok és a Balkán-hegység közt fekvő része. Kezdődik a bécsi medence mellett körülbelül a Duna áttörésénél, végződésének helye még nem egészen bizonyos, legjobb a Krassó-Szörényi hegyvidéktől már elválasztani, sőt a tulajdonképeni kárpáti jellegű hegyláncok már Brassó körül szétágazva meg-

szünnek; de mivel «Kárpátok» elnevezés alatt a Duna dévényi bejöveteletől az Aldunáig húzódó hegyláncot szokták általában nevezni, azért a Brassótól az Al-Dunáig terjedő hegységeket is, a szokás alapján, bevesszük a K. elnevezése körébe. Az Aldunán túl Szerbia területén folytatódik, további sorsáról kevés részletet tudunk, csak annyit biztosan, hogy a Balkán-hegységhez csatlakozik.

A K.-nak is, mint minden igazi eurázsiai hegylánenak a hegyei bizonyos egyforma keletkezésű részekből álló vonulatokba (zónákba) csoportosíthatók, így egyforma szerkezetű és eredésű hegységek egymással összefüggő vonulatokba lévén sorozva, azoknak ilyen módon való csoportosítása szerkezetileg indokolt. A K.-nak is, mint általában az eurázsiai hegyláncoknak, az egyik oldaluk rendesen meredekebb, hirtelenebbül végződik, mint a másik, s ezért a hegység már külső alakjára nézve is, épúgy mint szerkezetileg, részaránytalan, aszimmetrikus. Hegységünk főbb vonulatai (zónái) a következők:

1. Középvonalnak, a rendszer vezérvonalának tekinthetjük a *kristályos-zónát*, amely kristályos palákból, gneiszből és gránitokból áll. 2. A *mészkő-zóna* táblákban, vagy ami a leggyakoribb, szirtekben kiemelkedve, sok helyütt nálánál fiatalabb homokkő-rétegekre ültetve a hegyképző erők által. 3. A *homokkő* v. *fliss-zóna*, amelynek ráncai a kristályos zónától távolodva mindinkább kisimulnak, enyhülnek, a hegység külső határán újabb néhány ráncban előbukkannak, s azután végleg eltünnek. A hegység ezen a lassan elsimuló *külső oldalán* valamely táblavidékhez, v. ősrégi hegyromokhoz feszült hozzá, — a K. a podoliai platóhoz, Lysa-Górához és talán a Dobrudzsához is — s ezek a keményebb, mintegy ellenállásképen szereplő földrészek befolyásolják a hegység irányát. A kristályos zóna belső oldalán rendesen mély, medencés besülyedések vannak, minden átmenet nélkül, ez a meredekebb *belső oldal*. A besülyedett medencét tenger lepte el, ilyen volt a magyar medence v. *Alföld*, továbbá az *erdélyi medence* is. Azon a határvonalon, ahol a tenger medencéje besülyedt, tehát ezen a törésen vulkánok törtek ki hosszú sorban ülve a tenger partján s ezek teszik a K. 4. *övét*, *a vulkánikus-zónát*.

A K.-ok határai. Az Alpoktól a következő elvek alapján határoljuk el: 1. az Alpoknak hatalmas mészkővonulatuk van, míg a K.-ban a mészkővonulat egységesen csak egyes darabokon (Kis-Kárpátok, Keleti-Kárpátok stb.) található, de a homokkő övezet belső és külső szélén számtalan mészkőszirt bukkan elő. 2. Az Alpok egységes kristályos vonulata a K.-ban szintén már szakadozottá válik, kristályos magvakból áll. 3. Az Alpok jelentéktelen, csak geológiailag kimutatható fliss- v. homokkőzónája a K.-ban hatalmas, 100—120 km. szélességű, egyenletes zónában bukkan elő, amiért éppen ennek a vonulatnak az anyagát kárpáti homokkőnek is nevezik, v. flissnek. Ezek a különbségek az Alpok és K. közt és így a két hegységet egymástól a bécsi medence keleti határán a Morva-mező, — dévényi Dunaáttörés — mentén választhatjuk el, mert innen keletre már a K. sajátságai dominálnak.

A K. keletkezése és felosztása.

A K. geológiai értelemben véve fiatal hegység. Keletkezésük tart a júra elejétől kezdve egészen napjainkig, hiszen Brassó, Orsova vidéke még ma is tektonikus földrengésektől háborgatott. A geológiai középkorban, a mezozooszban már meg kellett lenni a K. egy részének, amit az bizonyít, hogy a triász-, júra- és kréta-képződményeknek már kétféle fáciesét különböztetjük meg és pedig egészen a felső krétáig egy parti fáciest, amelyet Magastátrainak neveztünk és egy nyilt vízi fáciest, a Tátraalji képződményt. Ha a hegység nem lett volna még akkor kiemelkedett, akkor ilyen fácieskülönbség nem lehetne.

A hegység belső zónáinak gyüródése a felső kréta-korszak előtt befejeződött, de a homokkőövben a legerősebb gyüródés a harmadkor közepén történt, sőt a K. legdélkeletibb sarkán még a pliocén-kori rétegek is össze vannak gyürve.

Egyes részei hamarább beszüntették a mozgásaikat, ezek ma érett (maturus) hegységek, pl. a Fogarasi-havasok, más részük már el is aggott (szenilis), pl. a Kis-K., míg azokban a hegységekben, amelyekben a diluvium idején eljegesedés volt, ma erősen megifjodott v. fiatal (juvenilis) formákat látunk a hegytetőn. A K. keletkezése idején Magyarország területén voltak már egyes régi hegységdarabok (a Suess elnevezése szerinti értelemben vett variszkuszi hegység folytatását tevő romok), de erősen lekopva, elaggott térszini alakokkal. Ezeket a régi hegydarabokat a fiatalon gyürődő hegység részben magábazárta, részben keresztülhatolt rajta (az ÉNy.-i Felvidéken, a Déli-K.-ban, az Erdélyi-Érchegység mentén) vagy párhuzamosan fut az ÉNy.-DK. irányú őshegység mellett, így az Északkeleti-K.-ban. Ezek a variszkuszi hegyrögök a K. gyürődésében nem vettek részt, abban csak kemény csomókként szerepeltek s így bele nem tartoznak, mert bele nem forrott, szerkezetileg idegen darabok. De mivel a hegység ezeket is körülveszi, befoglalja, variszkuszi voltuk megemlítésével a K.-kal együtt tárgyaljuk.

Beosztás tekintetében régente K. néven a Duna baloldalán levő összes magyarországi hegységeket értették, míg a jobboldalon levőket az Alpok rendszeréhez tartozóknak vették egész a Száváig. Ennek a felfogásnak Hunfalvy János volt a legtekintélyesebb képviselője, akitől a K.-nak első beosztása származik. Beosztása nagyjában még ma is használatos némi határoltolással. Kár, hogy utána az ő eszméit nem igen folytatták, s egybefoglaltak egymástól teljesen elütő hegységeket közös névbe, amit csak a legújabb időkben sikerül ismét kiszorítani. Utána a Cserhát-, Mátra- és Bükk-hegységeket kivették az ÉNy.-i K.-ból, s a Balaton partja felől húzódó Bakony-Vértes-Pilis-Gerecse-hegységgel egyesítették (Böckh János) önálló rendszerré *Magyar Középhegység* néven. Azután Jankó János választotta külön a Szamos és Maros közt levő hegységeket a K.-tól *Bihar-hegység* összefoglaló néven (ezt ma *Keletmagyarországi szigethegységnek* nevezzük), mások pedig a Marostól D.-re levő hegységeket *Délmagyarországi hegyvidék* elnevezéssel különítették el. Mi a következő beosztást használjuk

1. *Északnyugati-Felvidék* a Duna dévényi áttörésétől kezdve a Sátoraljaújhely-Varannó közt vonható vonalig (itt nem helyes a Hunfalvy választotta vonal, mert ez kizárja a feltétlenül még idetartozó Tokaj-Eperjesi-hegységet is, amely mint az Északnyugati-K. vulkánikus zónája, attól elválaszthatatlan).

2. *Északkeleti-K.* a Sátoraljaújhely-Varannó vonaltól a Lápos-hegység és a Radnai-hágóig.

3. *Keleti-K.* a Radnai-hágótól a Királykőig (Zernest fölött).

4. *Déli-K.* a Krassó-Szörényi-hegység beleértésével az Al-Dunáig (Báziás—Orsova).

Lóczy Lajos ettől a beosztástól eltérőleg az Északnyugati-K.-at a Közép-K.-tól különválasztja. Az utóbbiba foglalja a Magas-Tátrát, az Alacsony-Tátrát, a Nagy-Fátrát, a Szepes-Gömöri-Érchegységet és mindazt, ami ezektől északra a galiciai síkságig és délre az Ipoly-Rima-Sajó völgyéig terjed. Az ÉNy.- és Közép-K. közt a határt azokban a fiatalabb harmadkori medencékben látja, amelyek mintegy a nagy magyar medence öblekként a Garam, Nyitra és Turócz mai szakaszait összekötve, egész a Magas-Tátra mögé felnyúlnak, de nagyrészt középharmadkori vulkánokkal el vannak födve. Ezek a Körmöczi, Selmeczi és Szentbendeki andezithegyek.

A Déli-K.-at is csak a Temes-Mehadicza völgyének harmadkori öbleiig terjeszti Ny.-felé és az ettől a Karánsebes-Orsova-vonaltól Ny.-ra fekvő hegyvidéket Krassószörényi-Középhegységnek nevezi.

Az Ipoly-Sajó-Rima völgytől délre fekvő hegységeket, a Borsodi-Bükk, a Mátra, a Karancs, a Cserhát és Nagyszál a Dunai-középhegységhez számítja, mint a Bakony, Vértes Pilis és budai röghegységek természetes folytatásait.

Az a hegység, amelyet *Keletmagyarországi-szigethegység* név alatt foglalhatunk össze, amelyben igazi heterogeneus és a K.-kal való összefüggésükre nézve nem tisztázott hegységek foglalnak helyet, s a Fruska-gora magában álló, elszigetelt lánca is külön kerülnek tárgyalás alá, mert a K.-hoz nem tartoznak.

A K. körének íve kb. 1500 km. hosszú, de a Pozsonytól Báziásig terjedő húrja légvonalban csak 500 km. Területe Magyarországon körülbelül 150,000 km²-re tehető (az egész országnak kb. 45%-a), hazánkon kívül eső részeivel együtt kb. 200,000 km² területű lehet.

A) Északnyugati Felvidék.

A vulkános zóna ehhez a részhez csatol egyes idegen darabokat is, s ezért célszerűbb Északnyugati Felvidéknek nevezni, mint K.-nak, mert ebbe tartoznak *a)* a K.-on kívül még *b)* variszkuszi röghegyek, *c)* mészkőplatók és végül *d)* kisebb bezárt medencék.

a) Az Északnyugati-K. a Morva, Duna és Lajta folyóknál kezdődnek.

1. *A homokkő-vonulat* a *Magyar-Morva határhegységgel* kezdődik, az Olszava folyó forrásvidékén túl a Jablunkai-hágóig *Javornik-hegységnek* nevezzük. A Jablunkai-hágótól (amely a Kiszucza [Vág] és az Olsa patak [Oder] völgyeit köti össze) kezdve *Nyugati-Beszkideknek* nevezzük, ennek részei a *Babia-gura* és az *Osszusz-hegység*, nagyobbrészt az ország határán kívül húzódik, s az Északnyugati-K.-hoz a Poprád áttöréséig számítjuk.

2. *A mészkővonulat a Fehér-Kárpátokkal* kezdődik a dévényi szirttel, s itt egy darabon még meglehetősen egybetart, egységes, de azután apró szirtekre ugrik szét, amelyek a Vág baloldalára is átmennek, ezeken épültek rendre a híres festői fekvésű vágvölgyi középkori lovagvárak, amelyekhez annyi monda fűződik, nevezetesebbjei a következők: *Beczkó, Trencsén, Oroszlánkő, Szkalkai-apátság, Szulyó, Lyetava, Sztrecsnó, Likavka, Árva* stb., amelyek majdnem mind a lankás, puha homokkövek között meredeken kiálló mészkőrögökre épültek. Ezeknek folytatásai a *Nagy-Choč* (1613 m.) és a (Prošepny) *Proszéki-hegység*, amely után a szirtvonulat elhagyja országunkat, a Tátra fölé húzódik Árvaváralja mellett, helyet adva a Magas-Tátra tömegének, s csak a Tátra keleti oldalán jönnek ismét vissza *Pienini-hegység* néven, amely a K. egyik legfestőibb része több száz apró szirtjével.

3. *Kristályos vonulatunk* kettő is van az Északnyugati-Kárpátokban. *a)* A külső kristályos zóna az ország határához esik közelebb, a *hainburgi-szirttel* kezdődik s a *Kis-K.-ban* folytatódik, majd tektonikus vonal szakítja meg egy kissé, ezt a pöstyéni melegforrások jelzik. Itt tört át rajta a Vág. A kristályos vonulat folytatódik a *Kis-Fátrában*, amelynek É.-i végét a Vág levágja a sztrecsnói szorossal Ruttka és Zsolna közt. Kis megszakításokkal a *Liptói-havasokban*, s a *Magas-Tátrában* jut tetőpontra (Ferenc József-csúcs 2663 m.), azontúl már csak a kis *Branyiszkói-szirtben* bukkan elő még egyszer. *b)* A belső kristályos vonulat Nyitra felett kezdődik a *Nagy-Fátra* vonulatában, ezt a Kis-Fátrától a Nyitra folyó medencéje s a Túrócz-patak mellett levő Túróczi-medence s a Liptói-medence választja el. A Stureczi-hágó (a Revucza [Vág] és a Besztercze [Garam] közt) választja el a szintén ebbe a vonulatba tartozó *Alacsony-Tátrától.*

4. *A vulkánikus-vonulat a Ptacsnikkal kezdődik.* Ez már maga is hatalmas erupció, amely elfedi a Nagy-Fátra egy részét is, folytatását nevezik *Magyar-Érczhegységnek*, ebben vannak Körmöczbánya, Selmeczbánya körül hazánk híres ezüst, arany stb. ércei, a régi bányavárosokkal. A Magyar-Érczhegység folytatása D.-felé a hatalmas *Osztrovszki*, aztán az Ipoly völgyén túl a *Cserhát* erupciója, s a vonalból egy kissé kieső *Börzsönyi-hegység*, amelyet a Duna vág keresztül. Az Osztrovszkihoz hasonlóan szép önálló erupció a *Karancs*. A Zagyva-völgye után következik a Mátra vulkánsora, amely tart egészen a Sajó-Hernád áttöréséig s a Miskolcz feletti *Avasban* végződik, majd kis megszakítás után folytatódik a *Tokaji-szigethegy* erupciójával s az *Eperjes-Tokaji-hegysorral* (a. m. *Hegyalja)*, amely csaknem teljesen ÉD. irányú vulkánsor.

b) Az eddigi vonulatok közé idegen darabok is vannak bezárva. *A variszkuszi-hegység rögei* közé sorolhatjuk a *Vepor* és *Szepes-Gömöri-Érczhegység* tömegét, amelyben ősrégi karbon, devon stb. rétegek találhatók. Variszkuszi rög a *Zem-*

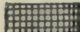
A KÁRPÁTOK SZEK

Jelmagyarázat:

 homokkő vagy fliss vonulat

 mészkő

 szirtvonulat

 kristályos vonulat

 vulkánsor

 közbezárt medencék

 variszkuszi masszivumok

 metamorfikus vonulat

 halomvidék

I. 1. Magyar-morva határhegység
2. Jablunkai hegység
3. Osszusz hegység
4. Babia gura
5. Fehér Kárpátok
6. Kis Kárpátok
7. Kis Fátra
8. Liptói havasok, Magas Tátra
9. Nagy Fátra
10. Alacsony Tátra
11. Ptacsnik
12. Magyar érczhegység
13. Osztrovszki
14. Karancs
15. Börzsönyi hegység
16. Cserhát
17. Mátra
18. Eperjes-Tokaji hegység
19. Pieninek
20. Nyitra medence
21. Túróczi «
22. Liptói «
23. Szepességi «
24. Neumarkti «
25. Bánrévei «
26. Nagyidai medence
27. Rozsnyói «
28. Vepor, Gömör-Szepesi érczhegység
29. Zempléni szigethegység
30. Dobsinai plató
31. Pelsüczi, Sziliczei plató
32. Borsodi Bükk

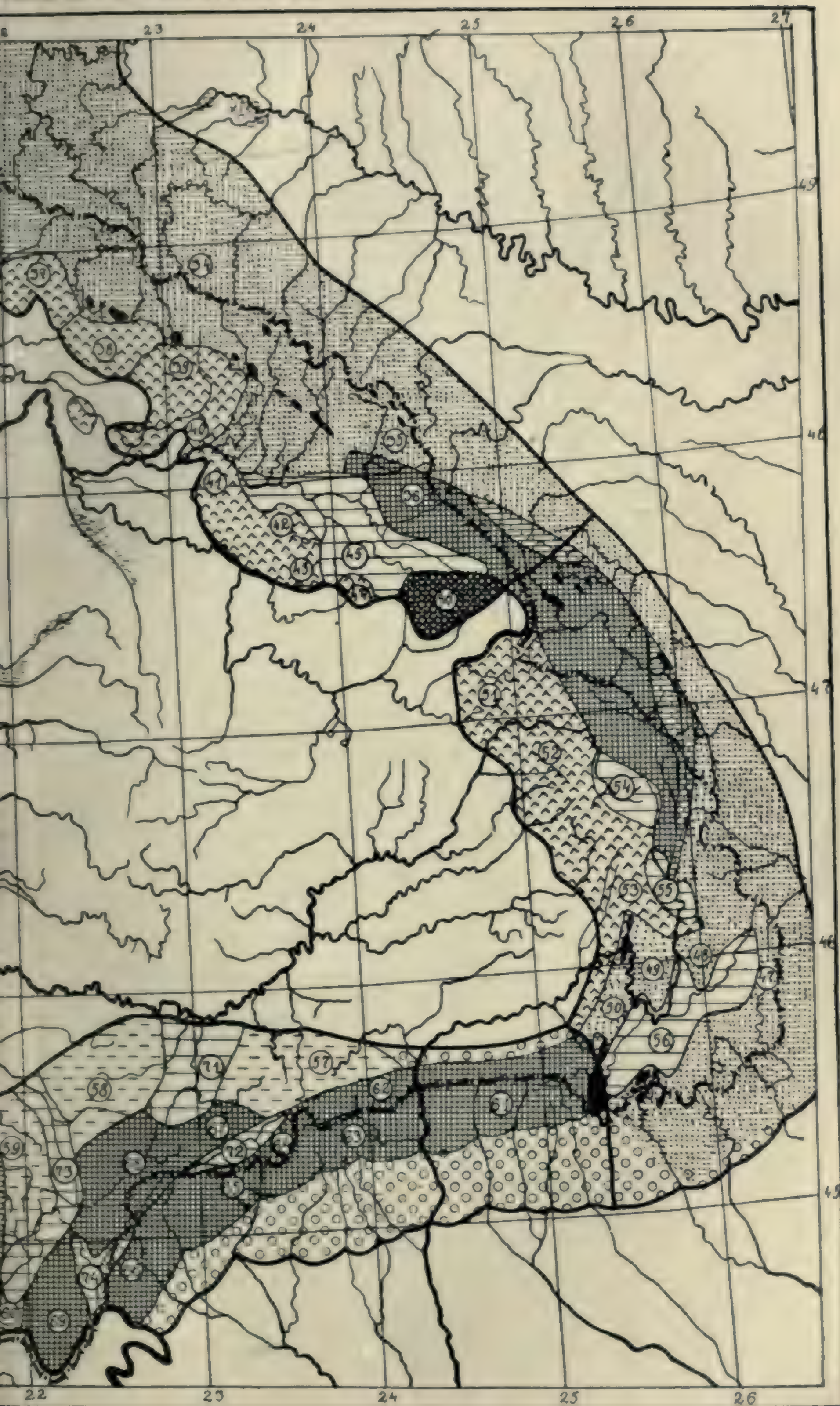
II. 33. Erdős Kárpátok
34. Keleti Beszkidek
35. Hoverla
36. Máramarosi havasok
37. Vihorlát
38. Polyána-Szinyák
39. Bortó-Gyil
40. Nagyszöllősi hegység
41. Avas
42. Kőhát
43. Lápos, Gutin
44. Czibles
45. Máramarosszigeti med.
46. Radnai havasok

III. 47. Bereczki hegység
48. Bodoki hegység
49. Baróti «
50. Persányi «
51. Kelemen havasok
52. Görgényi havasok
53. Hargita
54. Gyergyói medence
55. Fel- és Alcsiki medence
56. Háromszéki-, Barczasági medence

IV. 57. Kudzsiri havasok
58. Polyána-Ruszka
59. Szemenik-hegység
60. Almás-hegység
61. Fogarasi havasok
62. Szebeni «
63. Lotru «
64. Páreng
65. Vulkán
66. Damogled
67. Retyezát
68. Czárku, Godján
69. Orsovai hegység
70. Krassó-Szörényi érczhegység
71. Hátszegi medence
72. Petrozsényi «
73. Temes medence
74. Cserna «
75. Verseczi szigethegység
76. Lokva-hegység

«Kárpátok» czikkhez.

KEZETI TÉRKÉPE.

RÉVAI NAGY LEXIKONA.

pléni-szigethegység is a Bodrog és a Hegyalja közt permi (diasz) és régibb táblás kőzetekkel, erősen elkopva, előregedve.

c) A Szepes-Gömöri-Érczhegységet a mezozooszban, a geológiai középkorban tenger lepte el, s ennek lerakódásaiból nagy *mészkőplatók* maradtak meg karsztos tüneményekkel, amelyeknek a Dobsinai-jégbarlangot s az Aggteleki-cseppkőbarlangot köszönhetjük, valamint a regényes Murány várának szirtjét is. Ez a régi takaró apróbb darabokra szakadozott fel utóbb, ezek: a *Murányi-, Dobsinai-, Pelsüczi-, Sziliczei-* és a *Tornai-mészkőplatók*, amelyeknek szűk völgyei hazánk legszebb tájképei közé tartoznak. Itt említjük meg még a *Borsodi-Bükk-hegységet* is, amely magában álló, szigetszerű, karsztos mészkőhegység, amelyet csak a vulkáni zóna zárt ide az Északnyugati Felvidékhez, ahol tárgyaljuk. Valószinüleg a Magyar Középhegység folytatása ez, mindenesetre bezárt idegen rész.

d) A Felvidékbe itt-ott apró kis *medencék* vannak besülyedve, amelyek néhol elég nagyra is kiterjednek, ezek közé soroljuk a következőket: a *Liptói-* és *Szepességi medence* a Magas-Tátra impozans tömegének lábánál; a *Rajeczi-* és *Turóczi medence* a Vág hasonlónevű oldalpatakjai mellett, a *Bánrévei besülyedés*, amely az Alföld egyik öble, Miskolcz és Fülek körül volt avval összeköttetésben, továbbá a kis *Rozsnyói medence*, s tőle ÉK.-re a Szepes-Gömöri-Érczhegység és a Hernád közé beszorulva a *Nagyidai v. Kanyapta medence*.

B) Északkeleti Kárpátok.

A Variszkuszi őshegységgel párhuzamosan, annak ÉK.-i határán kívül keletkeztek ezek, ebben tehát variszkuszi darabok bezárva nincsenek, szabályos hegyláncokból áll, konzekvens vízhálózattal, tektonikus völgyekkel.

1. *Homokkő-vonulata* szabályos, többszörös redővel megy végig a K. keleti oldalán, ez dominál végig a hegységben, szerkezeti, orográfiai gerinc, egyszersmind vízválasztó vonal is, amelyen az országhatár halad végig. Az Uzsoki-hágóig az európai fővízválasztóvonal is végigmegy rajta. A szerkezeti gerinc és a vízválasztó egybeesvén, szorosok nincsenek a hegységben, hanem csak hágók. A folyók részben párhuzamosan futnak a homokkő-vonulattal, részint pedig keresztültörnek rajta keresztvölggyel, s ezeken a helyeken igazán szépek és festőiek. Ennek a vonulatnak az É.-i részét nevezzük *Erdős K.*-nak, középső részét *Keleti Beszkidek*-nek, a Tisza forrásvidéke körül pedig *Mármarosi havasok*-nak. A homokkőláncok ÉK. felé fokozatosan simulnak el, s csak a podóliai platóval érintkező határon vannak ismét jobban összegyűrve, ahol még mészkő is bukkan elő, s azontúl ÉK.-nek elvégződnek. A hegység itt tehát rendkívül szabályos, rendes, s éppen ezért egészen elüt az igazi rendetlen nyugati részektől. Petróleum is bukkan elő benne, különösen a galiciai oldalon, nálunk a Visó és Iza völgyében kutatják ezt már régóta, de eddig csekély eredménnyel, mert csak kihasználásra nem érdemes mennyiségben van föltárva.

2. A mészkőzóna csak néhány kisebb szirtben bukkan elő, egészen jelentéktelenül van csak kifejlődve. Festői a *Homonnai-szirt*, más helyeken a mészkőnek még tájképileg sincs nevezetesebb szerepe.

3. *A kristályos-vonulat* az előbbihez hasonlóan szintén alig vehető észre, csak a Felső-Tisza, Visó és Iza vízvidékén jelenik meg, de csakhamar eltakarja a homokkő s azután csak a Radnai-havasoktól keletre tűnik föl ismét. A kristályos kőzetek lazaságuk miatt még orográfiailag is alig vehetők észre, legmagasabb pontja a *Pop Iván*.

4. *A vulkánikus-vonulat* az Alföld peremén emelkedik ki hirtelenül, hosszú, egyenes sorban, összefoglaló néven *Vihorlát-Gutin hegység*-nek nevezzük, ennek egyes tagjai a következők: *Vihorlát, Polyána-Szinyák, Borló-Gyil, Nagyszőlősi-hg., Avas, Kőhát, Gutin*, valamint még a sor folytatásaként a *Lápos* és *Czibles*. Itt említjük meg a kis szigetvulkánok sorát, ezek: *Nagyszőlősi-, Beregszászi-, Királyhelmeczi-, Nagykovácsi-* (Bodrogközön), *Tokaji-* és a *Sátor-hegy* (az utóbbi kettő az ÉNy.-i Felvidékhez tartozik). Ezek a vulkánok törésvonalat árulnak el, amellyel itt az Alföldnek egy kis sarka tört le. Ez a zóna néhány kisebb *medencét* zár el az Alföldből, ezek közül fontosabb a *Huszt-Máramarosi* medence, a *Nagybeleznai* stb.

C) Keleti Kárpátok.

A Radnai-hágótól a Királykőig tartanak, ahol az eurázsiai hegyláncokra olyannyira jellemző szétágazással végződni látszanak. Ez a rész is elég bonyolult, csaknem oly nehéz szerkezetileg elemezni, mint az ÉNy.-i Felvidéket.

a) 1. *A homokkő-vonulat* az ország határán vonul végig, de már többé nem vízválasztó s így a vízválasztó kristályos vonulaton benn eredő folyók a homokkő vonulatot szorosokban vágják keresztül. Ezentúl a szétágazó hegyláncokra merőlegesen áll az országhatár, s a vízválasztón vonul végig, itt tehát már hágók vezetnek ki. Az eleinte egységes homokkőzóna D. felé négy ágra bomlik szét. A legkeletibb *a)* a *Nagy Sándor* és *Csilyános* hegyekben éri el legnagyobb magasságát, ezt nevezhetjük *Bereczki hegység*-nek; *b)* Ny. felé a következő a *Bodoki hegység*, amely D.-en a *Csukás*-sal végződik; *c)* A *Baróti-hegység* (*Bucsecs* a legdélibb pontja) és *d)* a *Persányi-hegység*, amelynek utolsó tagja a *Királykő*. Ezek D.-en mind hirtelenül végződnek el, mert rájuk merőlegesen Romániában egészen eltérő pleisztocén gyűrődésű rétegek következnek. Mindegyik lánc hatalmas mészkő és konglomerátum-szirtekkel ékes flissvonulat.

2. *Kristályos vonulata* folytatása az ÉK.-i *K.*-ból jövőnek. *Gyergyói-hegységnek* nevezik, ezen van a vízválasztó is. D.-nek ez csakhamar elvégződik még a felcsiki medence vidékén s azontúl már nem is bukkan elő.

3. *A mészkővonulat* az előbbi vonulathoz tapadva szintén ki van fejlődve s néhány helyen tájképileg igen szép. Ez a vonulat teszi széppé a Tölgyes és Békás-szorosokat, szép még a *Nagyhagymás*. D.-felé kemény mészkődarabok ülnek náluknál fiatalabb homokköveken, ezek adják a legmerészebb formákat a konglomerátumokkal együtt, a legmagasabb csúcsokat a homokkövek tetején.

4. Hatalmas a *vulkánikus-vonulat* is, amely kezdődik a Nagy-Szamos és a Sajó-Olt között a *Kelemen-havasok* erupcióival, az Olton túl a *Görgényi-havasok* a Kis-Küküllőig, ezeknek legnagyobb kitörése a *Mezőhavas* hatalmas vulkánja. Ennek folytatása folytonosan keskenyedve D.-felé a *Hargita* s az Olton túl a *Csomád-vulkánnal* (amelynek a kráterében van a Szent-Anna tó) végződik el. Itt van még a *Büdös-hegy* ma is némileg működő vulkánja, amelyben a Torjai-szolfatárás-barlang van.

b) Variszkuszi-hegységbeli a *Radnai-havasok* tömege (ezen visz át a Radnai-hágó), amelynek egyhangú öreges alakjait csak a negyedkori eljegesedés frissítette egy kissé föl, továbbá tőle Ny.-ra a *Lápos* v. *Ilosvai-hegység*, hasonlóan őshegység darabja, ez utóbbi azonban már alig is emelkedik ki.

c) A vulkánsorral bezárt *medencék: Gyergyói, Felcsiki-, Alcsiki* (a vulkános és kristályos vonulatok között), a homokkő láncai közt pedig *Háromszéki* (Fekete-Ügy mentén) s a *Barczasági*-medence két ágban a Persányi és Bodoki-hegység közt a Baróti-hegységgel kettéválasztva.

D) Déli Kárpátok.

Két részre osztható ez a hegység, amely már maga is alig kárpáti, inkább alpi jellegű és pedig *a)* a tulajdonképeni *D.-i K.-ok* és b) *Krassó-Szörényi hegyvidék*, amely utóbbinak elválasztása már nehéz, ezen a kárpáti jelleg még kevésbbé vehető észre. A kettőt egymástól a Hátszegi- és a Petrozsényi-medencéket összekötő vonallal választjuk el.

A D.-i K.-ok vonulata a Királykőtől, ahol a K.-i K.-okat elhagytuk, a Királykő alól indul ki, Ny.-ra tart a hátszegi medencéig.

1. *A fő kristályos vonulat*, amely a *Fogarasi havasokkal* kezdődik, párhuzamosan hosszan elterjedő láncokkal, egyenes gerinccel, oldalairól szép szabályos konzekvens vízhálózat fut le az Oltba. Az Olt Vöröstoronyi-szorosa valószínűleg egész fiatalon keletkezett. Ebben az időben a Románia felőli oldal volt a csapadékosabb, ezért az egyik patak a hegységen átvágódott és magával vitte (műszóval «lefejezte») az Oltot. A szorostól Ny.-ra a hegység képe kissé megváltozik, az eddig egységes hegység elágazódik s hosszú tektonikus árkokat is találunk. A Fogarasi-havasok folytatása a *Szebeni-havasok*, majd már Románia területén a *Lotru*, továbbá a *Pareng, Vulkán* s végül a *Damogled*. Ezzel a K. leérnek az Aldunáig, de Szerbia területén ez a vonulat a *Miroč-planinában* folytatást nyer. Ettől a vonulattól ÉNy. ill. Ny. felé vékonyodik.

2. *Üledékes vonulatot* találunk, amely dél felé haladva a kristályost mindinkább takarja, karsztosodott mészkövek is vannak benne s így a Damogled körül már igen szép festői mészkő formákat találunk, amelyek Herkulesfürdő vidékét olyan festőivé teszik.

3. *A belső kristályos vonulat* olyan magokból áll, mint az ÉNy.-i K. Idetartoznak a *Retyezát*, a *Vrfu Petri, Muntye-Mik* s a *Boldovén-hegység*, amelyhez a *Czárkul* (Szárkó) és a *Godjánt* is soroljuk. A Temes-Mehádicza vonalán túl az *Orsovai-masszivum* (helytelenül Szretinye) folytatja a vonulatot, amely leér a Dunához, s azután átcsap Szerbiába. A masszivumokat egymástól begyűrt üledékes kőzetek választják el. A két kristályos zóna közt levő üledékes vonulat egyik mészkő darabját, amelyet Szerbiában *Strbecnek* neveznek, vágja keresztül ma a Duna az Alsó- és Felső-Kazán-szorossal.

4. *A metamorfikus-vonulat a Kudzsiri havasokban* csak nehezen ismerhető még föl, könnyebben már a *Pojána-Ruszkában*, amelynek rétegei átcsapnak a *Szemenik-hegység* felé s abban nyernek folytatást s az Almás-hegységgel végük szakad. Ebbe a vonulatba sok helyütt kárpáti homokkő és mészkőszirtek is vannak ékelve, ezeken várak (Vajdahunyadi-vár) vannak, v. pedig erősen elkarsztosodtak, barlangokkal, amelyekben már az ősember is tanyázott (csoklovinai Cholnoky-barlang.). A fiss vonulatot Ny.-felé, már a Temes és a Duna között mészköves vonulat cseréli föl, amelyben palák, márgák s üledékes kőzetek is vannak, mind régiek, részint archaikusak, ezekben vannak az aninai kőszénbányák, Báziás mellett. Az utolsónak említett üledékes, mészköves vonulatot nevezzük *Krassó-Szörényi-Érczhegységnek*, mert itt egy tektonikus repedésen feltört eruptivus kőzetek sok kontaktus ásványt és ércet hoztak létre, amelyeknek a bányászata igen elterjedt. A hegység tehát törésvonallal, besülyedéssel ér véget, amelyen vulkánok törtek fel.

b) Harmadkorú halmok csatolják még a törésvonallal Ny.-felé végződő hegységhez a *Verseczi és Lokva masszivumot*, amely őskori rög.

c) Kisebb *medencék* a hegységbe bezárva a *Hátszegi-*, továbbá a szenéről híres *Petrozsényi* vagy *Zsilvölgyi* aquitán-kori medence. Hosszan benyúlik a *Temes medencéje*, amely a *Mehádicza-patak* medencéjével a *Porta-Orientalis hágón* át közlekedik, ezen át visz a vasút Orsova felé. A Temes medencéje a Néra felső részén levő harmadkorú medencével van kapcsolatban, ez tehát benyuló tengeröböl volt. A geológusok a Temes-Mehádicza vonalával vágják el a Krassó-Szörényi hegységet a Kárpátoktól.

A Déli-K. belső oldalán, amint láttuk, medencéket találhatunk, külső (román) oldalán pedig a már említett kárpátalji gyűrődés van, amely csakhamar elsimul a romániai alföld felé. A Fogarasi-, Szebeni-, Kudzsiri-havasok, a Pareng és a Retyezát, továbbá a Szemenik-hg. is egymásfölött egyenletes magasságú felszíneket mutat. Ezeket régi folyók koptatták ilyen egyenesre, amikor a hegységek s a medence közti magasság-különbség kisebb volt. Azután a tömegek kiemelkedtek s a folyók szakaszosan bevágódtak, energiájuk növekedett, s így fiatal, alig járható völgyeket vágtak a régi felszínekbe. Ilyen felszín három van. Leghatalmasabb összefüggő felszín az ú. n. *Boreszko*, magassága 2000 m. körül van. Fiatalos formákat nemcsak az erózió, hanem a negyedkorú eljegesedés is hoztak létre benne, hatalmas *U* alakú völgyekkel, tengerszemekkel, morénákkal stb. A Fogarasi-havasok glaciális tüneményei is szépek már, de egész Magyarországon a legszebb eljegesedés-maradványokat a Parengen és a Retyezáton

találjuk, ahol pl. a Kürzsia-tó, meg a Zanoga- és Bukura-tó gyönyörű cirkusz-völgyben fekszik.

Az erdélyi medencét az Alföldtől elválasztó hegységeket l. külön: *Keletmagyarországi szigethegység.*

Vízválasztó, hágók, szorosok, folyórendszerek és völgyek.

Az ország határa nem mindenütt fut a K. természetes vízválasztóján. Az országhatár Pozsony fölött a Morva (March) folyó mellett halad, tehát a vízválasztón jóval kívül, s csak a Magyar-Morva-Határhegységben kezd a Vlára-hágó után lassan a kettő egybevágni, s ez a vízválasztó már a Jablunkai-hágótól kezdve elsőrendű fővízválasztó is, mivel az egész Európán végighúzódó, a Keleti-tenger és az Atlanti-oceán vizeit a Fekete- és a Földközi-tengerekétől elválasztó vonal, ez a fővízválasztó húzódik rajta végig. Ez bejő a Tátrára is, egy darabon annak a gerincén halad végig. Azonban az országhatár itt elhagyja a vízválasztót s É.-nak megy a Bialka patak mentén, míg ellenben a vízválasztó lejő a Csorba-tóhoz s azon megy keresztül, mert ennek a Vágba (Fekete-tenger) s a Poprádba (Keleti-tenger) is van lefolyása. Azután a Poprád és a Hernád vizeit egymástól elválasztva halad ki ismét a vízválasztó az országhatár felé és avval Bártfától Ny.-ra egyesül is. Az ÉK.-i K.-ban a vízválasztó hosszú egyenes vonalban a főgerincen megy végig s az országhatár egybeesik vele. A Keleti-K.-ban már az országhatár mindegyre keletebbre van, mint a vízválasztó, azért itt nem hágók vannak, mint amilyeneket az ÉK.-i K.-ban találunk, hanem szorosok, amelyek a folyók völgyeiben vezetnek ki az országból. A vízválasztó ellenben bejön egészen a medencébe az Olt és a Maros vizeit választva el egymástól, ahol a vízválasztó már nem is jelentős, mert csak a Duna folyórendszeréhez tartozó folyók mellékvizeit választja el egymástól. Az elsőrendű fővízválasztó tehát a Jablunkai-hágótól az *Uzsoki*-hágóig van a K.-on, azután kimegy az orosz táblára. A másodrendű vízválasztó, amely külön folyórendszerek vizeit választja el, jő az *Uzsoki*-hágótól lefelé s az Olt forrásvidékeig van a K.-on. Azontúl kisebb folyók vízválasztóját a hegységben mindenütt találhatjuk, de ezek már nem fontosak.

A közlekedésre nézve fontosabb *hágók* a következők: *Jablunkai* (550 m. magasan); *Szkalitei* (709 m.), *Polhorai* (899), *Podvilki* (703), a *Kopa* (1773), *Tyliczi* (688), *Zboróï* (592), *Dukla* (502), *Mezőlaborczi* (602), *Uzsoki* (889), *Vereczkei* (841), *Körösmezei* (931), *Borsai* (1418), *Radnai* (1257), *Borgói* (1093), *Bereczki* (865), *Predeáli* (1051), *Törcsvári* (1240), *Vulkán* (1624). Ugyancsak a K.-ban, de az ország határain *belüli* forgalom számára fontosabb hágók: *Stureczi* (1010) a Nagy-Fátra és az Alacsony-Tátra közt, *Facskói* (Rajcsanka és a Nyitra völgyei közt), *Priszlop* (812, Árvai-Magura), *Csertovicza* (1238, A.-Tátra), *Branyiszkó* (758, az ugyanilyen hegységben), *Dargói* (475, Eperjes-Tokaji-hegylánc): *Erdélyben: Vaskapu* (Bisztra és Hátszeg-patak közt 656 m.); Abrudbánya és Zalatna közt (921), *Plopis* (Sebes-Körös-Kraszna, 669), *Királyhágó* (586), Czibles-Radnai havasok közti nyereg (677), *Tolvajos* (977, a Hargitán), *Közrez- és Tatárhágó* (1030).

Fontosabb *szorosok* a külföld felé: *Vlára* (283), *Lisza, Poprád* (457), *Tölgyes* (645), *Békás* (565), *Gyimes* (729), *Ojtoz, Bodza* (634), *Vöröstoronyi* (352), *Vulkán* (508).

A K.-ban lehulló elég bő csapadék a K. fejlett *vízhálózatában* és *völgyeiben* érvényesül. Az ÉNy.-i K.-ban a Vág, Nyitra, (Zsitva), Garam, és az Ipoly nevezetesebbek. A Vág völgye eleinte a liptói medencében van, azután a kralováni és sztrecsnói szorosokkal keresztültöri a kristályos zónákat, s ezek és a homokkő-vonulat közt halad hosszanti völgyben, míg Pöstyén felett tektonikus kereszttörésű völgggyel ismét áttöri a kristályos zónát. A Nyitra és mellékvölgyei tektonikus árkokban vannak, amelyek a kristályos vonulatot eldarabolják, a Garam pedig a belső vonulat oldalán hosszanti völgyben folyik. Az Osztrovszki tömegéről hajdan lefolyt, ma is gyönyörűen látszó konzekvens vízhálózatot később elvágta az Ipoly és magával vitte nyugati irányban. A Hernád már a vulkános és kristályos (részben variszkuszi) vonulat közt tektonikus völgyben folyik, a Sajó pedig a Rimát fölvéve, a rimaszombati medencés mélyedésen átfolyva, Miskolcz felett egyesül vele, s együttesen építenek hatalmas törmelékkúpot a hegységből kijőve, az eruptívus vonulat keresztültörésével. Az Északkeleti K. hosszanti láncai közt hosszanti völgyek is vannak, szabályosan, itt-ott keresztvölgyekkel felváltva, míg ezeken át a folyó ki nem ér az Alföldre. Ilyen a Tisza is, amely kb. eredetétől a Visó torkolatáig kereszt-, azután hosszanti, míg innen az Alföldre érésig ismét keresztvölgyben folyik. A Tapoly, Ondova, Laborcz, Ung, Latorcza, Taracz, Talabor mind konzekvensen futnak le a hegység lejtőin szabályosan. A Keleti és Déli K.-ban az eredetileg volt konzekvens vízhálózatot a Hargita kitérítette, a Marost északnak kanyarította és ott tört keresztül, az Olt meg délnek fordul s úgy töri át a hegységet. Szép a Fogarasi-havasok bámulatosan konzekvens vízhálózata. Hosszú, mély, íves tektonikus völgyek a Lotru, Zsil (Oláh és Magyar) s a Cserna völgyei. Az Erdélyi-medencéből a Szamos a Czikói-szorossal tör ki.

Általában tehát a K. magyar területen lévő folyóvizei a Poprád és Dunajecz kivételével közvetlenül a Dunába ömlenek, v. a Tisza által közvetve. Legnagyobb részük az Alföld felé, mint centrum felé csapolódik le, csak a vízválasztón kívül eredtek folynak kifelé Erdélyben a keleti határon s az Olt, amely csaknem a medence összes vizeinek felét viszi magával a Dunába, de külföldön.

A K. geológiája.

Mint az Alpok folytatásában levő egyoldalú lánchegység, egyoldalú (talán É.-felé ható) nyomás eredményeként keletkezett. A másodkor legvégén fejlődött legenergikusabban, de azontúl is nyugtalankodott, sőt még mint a földrengések mutatják, ma is alakulóban van. A K. keletkezésében újabban hatalmas áttolásokat iparkodnak kimutatni, bár ezt nem lehet igaznak tartani.

A kristályos magok kőzetei gránit, gneisz és csillámpalák s ezek körül a permi verrukáno

konglomerátummal kezdődőleg másodkori (mezozoikus) kőzetek vannak. A kréta-kortól kezdődőleg leginkább hatalmas homokkő (innen ered a K.-i homokkő elnevezés), fliss rétegek következnek s végül fiatalabb harmadkori üledékek. A homokkő különösen az Északkeleti K.-ban uralkodó, ahol hatalmas kifejlődésű vonulatban van meg s mellette csaknem teljesen hiányzanak a régi kristályos kőzetek. Ebből a homokkőből triasz, júra és kréta mészkőszirtek bukkannak elő. A medencékben nyers olaj, Galiciában ozokerit, ezek nyomai a magyar oldalon is, s a miocén tenger beszáradása folytán előállott kősólerakodások. A vulkanikus vonulat a magyar oldalon lévén, vulkanikus kőzet is bőven van, kezdve a tokaj-eperjesi obszidiánoktól és perlitektől a bázisos andezitekig és bazaltokig csaknem minden fajban, rendkívüli változatosságban. Posztvulkános hatások folytán nagyszerű, világhírű ércek keletkeznek. A régibb eruptivus kőzetek közül gabbrók és szerpentinek vannak Dobsina körül, kétségtelenül paleozóoszrétegekkel. A posztvulkános szolfatárák és ásványvizes melegforrások folytán mésztufa, opál, timsó (illetve alunit) stb. keletkezett.

A K. ásványai, ásványvizei és barlangjai.

Ásványokban a K. rendkívül gazdagok. Az egyes ásványok nevezetesebb előfordulási helyei a következők: *arany- és ezüstércek:* Körmöczbánya, Selmeczbánya, Magurka (Liptó vm.), Illoba (Szatmár vm.), Felsőbánya, Nagybánya, Gölniczbánya, Szomolnok, Aranyida, Telkibánya, Faczebáj; *kéneső:* Igló, Porács, Komorócz (Zemplén), Gölniczbánya; *cinkércek:* Kapnikbánya, Pelsőcz, Óradna; *ólomércek:* Selmeczbánya, Rézbánya, Felsőbánya, Láposbánya, Kisbánya, Kapnikbánya, Szászkabánya, Füzes, Óradna; *réz- és vasércek:* Selmeczbánya, Libetbánya, Rézbánya, Miszbánya, Gölniczbánya, Balánbánya, Oláhláposbánya, Keresztbánya, Urvölgy, Homokhegy, Budfalu (Máramaros), Illoba (Szatmár), Oravicza, Csiklóbánya, Igló, Porács, Merény, Svedlér, Szomolnok, Szepesremete, Korompa, Prakfalva, Szlovinka, Dobsina, Tiszolcz, Rozsnyó, Gyalár (Hunyad), Nadrág, Dognácska, Stájerlakanina, Vaskó, Zsakarócz, Antalócz, Bibarczfalva stb.; *mangánérc:* Solymos-Búcsáva; *krómérc:* Oláhdubova, Naszádos, Tiszócza, Tiszafa; *kobalt- és nikkelércek:* Dobsina, Szepesigló, Szepesremete, Libetbánya; *antimon:* Királylubella, Dubrava, Bisztra (Liptó), Urvölgy, Szomolnok, Majdán, Aranyida; *opál:* Dubnik, Vörösvágás; *timsó:* Beregszász, Bibarczfalva; *kőszén:* Törcsvár, Szákul, Domán, Resiczabánya, Stájerlakanina, Berzászka, Tiszafa; *barnaszén:* Kosztolány, Ruszkabánya, Zsilvölgy; *aszfalt:* Felsőderna, Tataros; *kősó:* Aknaszlatina, Aknasugatag, Rónaszék.

Ugyancsak a vulkános zónának és néhány tektonikusan előtörő melegforrásnak számtalan sok és rendkívül változatos összetételű ásványvizet köszönhetünk. Erdélyben ma is annyi az ásványvízforrás, hogy fele sincs kihasználva. Ásványvizeink, valamint egyes fürdőhelyeink világhírűek és mindenütt ismeretesek. Klimatikus gyógyhelyek és a téli sportokra is kiválóan alkalmas fürdőink száma minden modern kényelemmel berendezve, egyre emelkedik. Híresebb fürdőhelyeink és ásványvizeink a következők: Pöstyén, Trencsén-Teplicz, Vihnye, Szklenó, Szliács, Bajmócz, Stubnya, Rajecz, Koritnyicza, Ó-, Új- és Alsó-Tátrafüred, Matlárháza, Ajnácskő, Polhora, Királymező, Lubló, Csíz (jód és brómos), Stósz, Szinye-Lipócz (Szalvátor-forrás), Ránk, Szolyva Hársfalva, Luh, Szejke-Kőhalom, Visk, Gyertyánliget, Bikszád, Sztojka, Uzsok, Szlatvin, Borsa, Korond, Borszék, Homoród, Kászon, Kovászna, torjai Büdös (kén és szénsavas), Bükszád, Előpatak, Málnás, Tusnád, Herkulesfürdő stb.

Barlangok leginkább mészkőhegységekben fordulnak elő, de nem kizárólag csak abban. Legnevezetesebb és világhírű a csodaszép dobsinai jégbarlang. Cseppkőbarlang természetesen sok van, csaknem minden mészhegységben, a nevezetesebbek közül felemlíthetjük a szepesbélai, a dományfalvi, a torjai Büdös, a homoródalmási és a csoklovinai barlangokat, ismeretesebb még a dobsinain kívül a sziliczei jégbarlang.

A K. éghajlata, növény- és állatvilága, lakossága, közlekedési viszonyai, turistasága.

Éghajlat. A hőmérséklet-járás egyes helyeken meglehetős kontinentális, szélsőséges. A szűk, zárt völgyekben a téli hideg levegő sokáig megül, nyáron ellenben rekkenő meleg lehet bennük s pl. Brassó vagy Botfalu vidékén télen aránylag igen hideg, nyáron aránylag igen meleg van. Más helyeken ellenben a kedvezőbb fekvés miatt a tél elég enyhe s a nyár sem melegszik föl s mérsékeltebb a hőmérsékletingadozás, pl. Körmöczbányán a januárius és július hónapok közepes hőmérsékének különbsége 21·2° C., míg Brassóban ez 25·1° C. A hegység maga sem éghajlat-, sem időjárásválasztónak nem mondható, az Alpokkal ellentétben; pedig sok helyütt tekintélyes magasságú. A szeleket sem tartja fönn, amint azt régebben hitték, mert hiszen a szél átkel a hegyen. Ez az átkelés azonban azzal jár, hogy a levegő kiejti csapadékát a hegyre felmenet s azután lejövet közben fölmelegszik, ez a meleg, főn-szél érezhető is a szélárnyékos és olyan helyeken, ahol a szél a hegyen átkelt már. Azonban ez a főn-szél sincsen meg mindenütt, mert a hegység nem mindenütt elég magas a csapadék kiejtéséhez. Az orográfiai viszonyok gyors váltakozása miatt az időjárás is gyorsan, helyről-helyre változó, a csapadék szintén. Földrajzi szélességkülönbség nincsen akkora a hegység egyes részei közt, hogy ezt a klímában észrevehetnénk. Általában mondhatjuk, hogy a magas hegyek mindig mérsékeltebb hőmérsékletjárásuak, mint a völgyek. Így a hegyeken a tél s a reggel aránylag melegebb, mint az alacsony völgyekben, a dél s a nyár pedig a völgyekben sokkal melegebb, mint fönn a hegyeken.

A havat a hegyek elég sokáig tartják meg, s így a folyók vízállásingadozása sem olyan nagy, mint volna hirtelen olvadások idején. Amint hőmérséklet tekintetében, úgy csapadékra nézve sem találunk különbséget a K. két oldala közt. A csapadékmaximum tavasszal van a román hegyoldal s a Krassó-Szörényi-hegyvidék kivéte-

levél, ahol a maximum nyárra esik. A legcsapadékosabb idő május vége és junius, különösen Erdélyben, É.-on a Tátrában s ettől Ny.-ra pedig a július a legesősebb. Minél magasabb a hegység, annál kifejezettebb a januáriusi ill. februáriusi minimum. A téli felhők igen alacsony járása miatt a magas hegyvidékeken a tél a legderültebb időszak az alfölddel ellentétben. Minden 1000 m.-en fölüli helyen észlelhetni ezt, különösen a Tátrafüredeken. Az Erdélyi-medencében is a hegyek belső oldala kevésbbé csapadékos, mint a külső, de a medence rendkívüli szárazsága a föltünő. Nevezetes csapadékgócpontok a Máramarosi havasok, a Bihar és Kodru-Moma, Orsova vidéke s a Nagy-Fátra. A Magas Tátra, amely a legkiemelkedőbb, csapadékban aránylag szegény, mert az esőt hozó Ny.-i szelek csapadékát a Kis- és Nagy-Fátra elfogják előle. V. ö. *Róna*, Magyarország éghajlata.

Növényzet tekintetében is több zónára oszthatjuk föl a K.-at. A Kis-K. növényzete még nem havasi. A havasi flóra csak a Vágtól kezdve tünik föl s ez is több csoportba foglalható, így a Magas-Tátra növényzete a Szudetákéval rokon, a Fátrák s az Alacsony-Tátra s a mészkőhegységek flórája szintén egy újabb csoportot ád s a Máramarosi-havasok is a Radnai-havasokkal együtt. A Magas-Tátra növényzete nem nagyon sajátságos s bár a Szudetákkal sok kapocs fűzi össze, annál sokkal változatosabb. Az erdélyi hegyvidékek növényzete csodásan gazdag, bőségben és változatosságban az Alpokéval vetekedik. Így kaukázusi (Arenaria rotundifolia), balkáni (Bruckenthalia), szibiriai (Aquilegia grandifolia Schang.), sőt pyreneusi (Gentiana, Carex pyrenaica) vonásokat is találunk benne. Természetesen a K.-nak is számos endemikus növénye van, az újabb kutatások folytán ezek száma szaporodnék, de viszont sokról meg kiderül, hogy más hegységekben (Balkán) is megvan (pl. Senecio carpaticus, Linum extraaxillare stb.). V. ö. *Borbás*, Természetrajzi Füzetek, 1893, 41. l.

Erdők tekintetében nem mondhatjuk a K.-at szegénynek, különösen a szélesebb hátú, lankás oldalú hegységekben, így az Erdős-K., az Eperjes-Tokaji-hegység, Alacsony-Tátra, Kis- és Nagy-Fátra, Selmeczbánya vidéke, Bihar-hegység, Pojána-Ruszka, Hargita stb. Az erdők közül kb. $^2/_3$ rész tűlevelű, $^1/_3$ pedig lomblevelű fákból áll, és pedig DK.-en a kocsányos és csertölgy az uralkodó, a Biharban pl. 820 m. magasságig. A bükk É.-on csak elszórtan található 900 m.-ig, D.-en igen gyakran még 1400 m.-ig is fölhatoló hatalmas övben van meg. A bükk fölött már tűlevelű fák uralkodnak, jegenyefenyő (Abies excelsa) 1200—1450 m. közt, s a fehér fenyő is. A törpefenyő-vegetáció az Északi-K.-ban 1450—1770 m. közt van, a Déli- és a Keleti-K.-ban a törpeborókával s a Magas-Tátrában nem található zöldégerrel együtt szintén előfordul. 2000 m.-en felül már csak a moha és a zuzmó él meg, itt-ott néhány havasi növénnyel: pl. a Gentiana frigida s a jeges boglárka. A szenilisebb hegyhátakon hatalmas, széles, havasi legelők is vannak, amelyeken pompás havasi gazdaság fejlődhetne. Erdély magasabb hegységeiben, a Tátrában s az Erdős-K.-ban a medve, farkas és hiúz elég gyakori, régebben a zerge is gyakori volt a Magas-Tátrában, ma már ritka. Ugyanitt Hohenlohe herceg bölények telepítését kisérelte meg.

Lakosság. A K. lakossága aránylag elég ritka. Legsűrűbben lakott a Kis-K. s a Magyar-Morvahatárhegység vidéke, legkevésbbé lakott pedig a Máramarosi-havasok s a Magas- és Alacsony-Tátra vidéke, továbbá a Déli-K.-ban a Fogarasi-havasok, Retyezát vidéke.

Nemzetiségek tekintetében bizony még mindig tarka a K. vidéke, habár a magyarosodás örvendetesen halad. Az egyes vidékeken el van különülve településileg a hegylakó, mint pl. a tót, vagy az oláh a völgylakóktól: német (zipser) és szászoktól és magyaroktól már nyelvileg is. Az Északnyugati-K. vidékein a *tótok* vannak túlnyomó számban, a Szepességben pedig németek, akiké a városoknak ősi települése, ősrégi németes építkezéssel. Szepes és Árva vmegyékben *gorálok* (lengyelek) élnek. Az Északkeleti-K. legnagyobbrészében *ruténék* élnek, a Máramarosi-havasoktól kezdve Erdély hegyvidékeinek lakói pedig mind *oláhok*, alacsony kultúrával, csak a Gyergyói-, Fel- és Alcsiki-medencékben, a Hargitán, ebben a DK.-i zúgban laknak a *székelyek*. A *szászok* itt is, különösen a Déli-K.-ban, magas kultúrával, régi letelepülésekkel tünnek ki. A Krassó-Szörényi-hegység egyes részein még *bolgárok* is találhatók elszórtan. A lakosság főkeresetforrása a folyóvölgyekben a földmivelés, állattenyésztés, erdőmivelés, a magasabb havasi legelőkön havasi gazdaság és juhtenyésztés, igen sok helyen pedig bányászat és kohászat.

Közlekedés. Különösen Ny.-felé való összeköttetésünk volt régibb idő óta fejlett, így a Vláraszoroson, a Jablunkai-hágón már vasút vezet ki régóta, valamint Csacza-Zwardon, Kralován-Nowy-Targ, Orló-Neu-Sandec irányában is. Újabban javultak az Oroszország felé vivő vasutak is az Északkeleti-K.-ban, így Mezőlaborcz-Neu-Zagorz, Ungvár-Sianki, Beszkid-Lavoczne, Körösmező-Sloboda közt vasutak lépik át a hegységet, de ettől kezdve tovább már rendkívül elhanyagolt a közlekedés, mert Erdélynek keleti határán csak a Gyimesi-szoroson visz kifelé vasút, az sem igen fontos. Jelentős D.-en a predeáli, verestoronyi s igen fontos az Orsova-Verciorova útvonal, amelyek igen fontos közlekedési utak.

A turistaság csak az utóbbi időkben indult lendületnek. Az 1873. megalakult Magyarországi Kárpátegyesület először a Magas-Tátrában, majd egyes vidéki osztályaival az Északkeleti-K.-ban, az Aggteleki-barlang, Liptó vm. stb. vidékeit is bevonta működése körébe, rendezte a vezetői díjazásokat, utakat, menedékházakat épített stb. Hasonló működést fejt ki az 1892. megalakult Magyar Turista Egyesület is (székhelye Budapest) és ennek Tátra-, Szithya- és Vágvölgyi osztályai, Erdélyben 1880 óta a Siebenbürgischer Karpathen-Verein (székhelye Nagyszeben) emeli igazán példás rendezésekkel és menedékházakkal stb. a turista- és idegenforgalmat. Hasonlóképen az Erdélyrészi Kárpátegyesület (székhelye Kolozsvár), a Bihari Kárpátegyesület (Nagy-Várad) s a Délmagyarországi Kárpátegyesület (Temesvár), a

Kis-K.-ban pedig a Modori Turistaegyesület iparkodnak fölkelteni a turistaság iránti érzékeket, ami pl. a Magas-Tátra fürdőinek látogatottságában és idegenforgalmában, valamint a dobsinai jégbarlang vidékén s a Déli-K.-ban — csekélyebb mértékben — meg is látszik.

Irodalom. Hunfalvy János, A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, Pest 1863—68, 3 kötet; u. az, Egyetemes földrajz, II. köt., Budapest 1888; A Magyarországi Kárpátegyesület évkönyvei, 1873 óta; Partsch, Die Gletscher der Vorzeit in den Karpathen und den Mittelgebirgen, Breslau 1882; Fuchs T., Die Zentralkarpathen, Pest 1863; Wahlenberg, Flora Carpathorum, Göttingen 1814; Pax, Grundzüge d. Pflanzenverbreitung in den Karpathen 1898; Hantken M., Adalékok a K. földtani ismeretéhez, Budapest 1877; Primics György, A keleti K. geológiai viszonyai, u. o. 1884; Szontagh Miklós, Kárpáti képek, u. o. 1870; Payer Hugo, Bibliotheca Carpathica, 1888; a Galiciai Tátra-egyesület évkönyvei lengyel nyelven, 1876 óta; a Siebenbürgischer Karpathenverein évkönyvei német nyelven 1881 óta; úti kalauzok közül: Posevitz, A Magas-Tátra; Reisehandbuch durch Zipsen, Hohe-Tátra u. s. w., 1898, Budapest; a Délmagyarországi Kárpátegyesület úti kalauza u. o. 1895; Bieltz, Reisehandbuch für Siebenbürgen, Nagyszeben 1903, 3. kiad.; Bau und Bild der Karpathen a Bau u. Bild Oesterreichs c. sorozatos munkában, 1903; Uhlig, Bau und Bild d. Karpathen, 1907. Továbbá l. az irodalmat az egyes részletesebb leírások és címszók alatt. A hegység beosztására nézve l.: Jankó J., Magyarország hegységeinek csoportosítása, Budapest 1892; Lóczy Lajos, A Magyar Birodalom hegységeinek, dombvidékeinek és síkságainak csoportosítása, Vezető a Földt. Int. múzeumában, 1909; Cholnoky J., Magyarország hegyeinek csoportosítása, Földr. Közl. 1910.

Kárpáty *Rezső*, festő, szül. Iglón 1857 nov. 1. Festeni Münchenben tanult, ahol mestere Benczúr Gyula volt a nyolcvanas években. München után hosszabb időt töltött Párisban, közben sűrűn kereste fel a budapesti kiállításokat tájképeivel. Egy ilyent, *Virágzó almafa* címűt, megszerzett a Szépművészeti Muzeum.

Karpeles, *Gustav*, német irodalomtörténetíró, szül. Eiwanowitzban (Morvaország) 1848 nov. 11., megh. Nauheimban 1908 júl. 21. A Breslauer Nachrichtennek, utóbb a Westermanns Monatshefte c. folyóiratnak szerkesztője volt. Irodalomtörténeti dolgozatai többnyire Heinrich Heine alakjával foglalkoznak és a zsidó irodalom körébe vágnak: Ludwig Börne (Berlin 1870); Geschichte der jüdischen Litteratur (u. o. 1886); Heinrich Heine und seine Zeitgenossen (u. o. 1888); Heinrich Heine (Leipzig 1899). Emellett megirta a világirodalom történetét (2. kiad. 1901), Lenau, Spielhagen életrajzát és szerkesztette az Allgemeine Zeitung des Judentums c. folyóiratot.

Karperec. Már a bronz-korban általános ékszer, nyilt v. zárt, lapos v. csavart pántból készült karika; gyakran pánt v. dróttekercs, mely az alsó kart félig v. egészen elborította. A görögöknél kigyóalakú és csak nők viselik. A rómaiaknál keleti példára férfiak is, sőt a császárok katonáikat tüntetik ki K.-cel (galbeus). A XII. sz.-tól kezdve csak nők hordják; a XVI. sz. második felétől egyre nagyobb fényűzés tényezőjévé válik s mint női ékszer ma is divatos, de nyegleségből férfiak is viselik.

Karpetánok *(Carpetani* v. *Carpesii)*, iberiai nép Hispania Tarraconensisben, a Tagus (Tajo) folyó mentén, fővárosuk Toletum volt (ma Toledo). Nevük Hannibal háboruiból ismeretes.

Karpf, *Alois Theodor*, osztrák bibliografus, szül. Bécsben 1844. A bécsi cs. és kir. családi hitbizományi könyvtárnak 1892 óta őre, 1895—1906-ig igazgatóőre. Műve: Die Literatur über d. Polar-Regionen der Erde (Wien 1878, Chavannenal együtt) s ezenkívül több szakkatalógus a nevezett könyvtár gyüjteményeiről és néhány szakkiállításról.

Karpiński (ejtsd: karpinyszki), *Franciszek*, lengyel költő, szül. Holoszkóban (Galicia) 1741 okt. 4-én, megh. 1825 szept. 4. Azok közül a lengyel költők közül való, akik a nemzeti irány képviselői voltak oly időben, mikor a lengyel irodalomban, mint a politikai életében is ziláltság, bizonytalanság, bomlás mutatkozott. Az ő zengzetes, népies dalaiban igaz nemzeti hang szólalt meg a kozmopolitizmus közepett. A lengyel nép mai napig énekli dalait, melyekben a karakterisztikus lengyel tulajdonságok: mély, melankólikus érzés és vallásos jámborság jutnak kifejezésre. Főként elégiái híresek. Irt idilleket, egy Judyta królowa polska c. tragédiát s lefordította a zsoltárokat. Munkái megjelentek Varsóban, 1804., négy kötetben; új kiadása Krakóban 1862. Önéletrajza megjelent Lembergben 1849. V. ö. *Próchnicki*, Życiu Karpińskiego (Lemberg 1876).

Karpinszkij, *Alexander*, orosz geológus, szül. 1846 dec. 26. Bogoszlovszkban. 1877-ben tanár lett a szentpétervári bányászati főiskolán, 1885 óta az orosz geológiai bizottság igazgatója. Számos művet írt Oroszország egyes részeinek geológiai viszonyairól, 1884-ben az Ural keleti részéről 3 geológiai térképet adott ki.

Kárpit v. *tapéta* (a latin *tapetum* szótól), eredetileg sátrak borítására, ajtófüggönyökre s falak díszítésére használt szőnyegszerű szövet (l. *Szőnyeg)*, ma azonban első sorban falak borítására használt lapok gyüjtőneve. Falak borítására régebben szőnyegeken (l. *Gobelin)* kívül arany hímzésű selyem brokátot, ábrásan szőtt, avagy festéssel díszített selyemszöveteket, később pamut- s jutaszöveteket, ma pedig leginkább papiros-K.-ot használnak. A papiros-K. elterjedését az 1835. feltalált papiros-gépnek köszöni, mert nagyobb hosszuságban csak azóta készül. A kereskedelembe tekercs alakban kerül: 0·5 m. szélességben s 10—12 m. hosszuságban. Mintázása enyves földes festékek rányomásában áll. A különleges K. gyártása a következő: *Faburkolat utánzata.* Forgácsolással készült vékony (0·2—0·3 mm. vastag) fafurnirt erős papirosra avagy vászonra ragasztanak. *Bársonyutánzat.* A papiros-K.-t kencével (firnájsz) bevonják s erre gyapjunyiratot hintenek. *Fémutánzat.* A firnájszos helyekre bronzport szórnak, avagy arany-ezüst füstöt helyeznek reá. Amerikában néhány év óta vékony cinklemezzel borítják a falakat. E lemezek mintázása (litográfiai úton) a papir-K.-ához hasonló, előnye, hogy a nedvességet jól zárja.

Kárpitosság (franc. *tapisserie;* ném. *Tapezieren)* munkakörébe falaknak kárpittal való bevonása tartozik, szorosabb értelemben pedig a lakás díszítése, függönyökkel stb. való felszerelése, sőt a bútorok párnázása és szövettel való bevonása is.

Kárpitozott ajtó v. *tapétaajtó*, az a rendesen kisebb méretű ajtó, mely mint nyilás nincsen látható szárnnyal, kerettel stb. ellátva, hanem a szoba falszinével egy síkban van és ugyanaz a

kárpit takarja, mely a szoba falait födi. Az ilyen ajtót a felületes szemlélő tehát észre sem veszi és azért különösen a lakószobákból a toiletteszobába, fürdőszobába, árnyékszékbe stb. vezető ajtót szokták ilyképen késziteni.

Karpo, l. *Hórák*.

Karpokrates *(Karpokras)*, Alexandriából, keresztény bölcsész, a Kr. u. II. sz. első feléből. Platonizáló gnosztikus, kinek elmélete szerint a bolygók szféráiban lakó világalkotó s kormányzó démonok a legfőbb egységtől, istentől eredtek, de ellene fellázadtak. Birtok- és nőközösséget tanít; hit és szeretet erősebb minden törvénynél. Tagadja Krisztus isteni voltát. K. követőinek külön kultuszuk is volt, melyben a régi bölcseknek is Jézus mellett akadt helyük. K. halála után fia Epiphanes volt a felekezet feje.

Karpolitok (gör.) a. m. megkövült gyümölcsök.

Karpológia (gör.), a növények termésével, gyümölcsével foglalkozó tudomány.

Kárpótlás, l. *Kár* és *Földtehermentesítés*.

Kárpör, oly polgári per, amelyet kártérités megitélése v. megállapitása végett inditanak.

Karput *(Kharput, Charput)*, Mamuret ül Azisz török vilajet főhelye a Tigris forrásától É.-ra, kb. 20,000 lakossal. A törökökből, kurdokból és örményekből álló lakosság élénk kereskedést űz borral, viasszal és gyapjuval. Van amerikai kollégiuma és kis kórháza is. Vára a keresztes hadjárat alkalmával jelentős szerepet játszott. Ókori neve Carcathiocerta.

Karr (fiz. földr.) a mészkősziklák felszinén az esővíz oldó hatása következtében keletkezett sajátságos felszini forma. A mészkő leginkább a lepergő esővizcseppek irányában oldódik, miáltal sokszor az emberi kéz ujjlenyomataihoz hasonló homorú formák keletkeznek, többnyire a térképrajzolás hegysraffozása képében elhelyezkedő szabályos kanellurák. Egyenlőtlen oldás következtében azonban kerek vagy szabálytalan lyukak is keletkezhetnek a mészkősziklákon. Az erősen elkarrosodott mészkőfelszin a karsztos területek jellemzője. Rendesen nehezen járható. Gömörben az elkarrosodott mészkőfelületeket *ördögszántás*nak nevezik (l. *Karsztos jelenségek*).

Karr, *Alphonse*, francia iró, szül. Párisban 1808 nov. 24., megh. a Nizza melletti Saint-Raphaëlben 1890 szept. 30. Mint a Figaro főmunkatársa 1839—1848. számos adomát és szatirikus apróságot irt a lapba, melyeket Guêpes cimen (1853—57, 7 köt.), kötetbe gyüjtve is kiadott. Számos regénye közül Sous les tilleuls (1832); Fa Dièze (1834); Une heure trop tard említhető, irt több szinművet is és néhány, a kat. egyházat támadó iratot, minő Le crédo du jardinier. Magyarul megjelentek: Klotild, ford. *Veress* Sándor (Pest 1872, 2 köt.); A normandiai Penelope, ford. *Fái* J. Béla (Budapest 1879); Hajnal után két héttel ford. *W.* A. (u. o. 1889 és 1898); Szemelvények *Sámi* Lászlóné Szemelvények a társadalmi és családi élet köréből c. kötetben (Kolozsvár 1872). V. ö. L. *Gautier*, Portraits du XIX. s. IV. (Paris 1894). — Leánya, *K. Thérèse*, francia irónő (1835—1887), több elbeszélést és regényt irt s németből forditott.

Karrai *(Karhae* v. *Karrhae)*, mezopotámiai város a Holdisten ősrégi templomával, a Karras folyó mellett. A bibliai hagyomány itt keresi Charant v. Harant, Rebekka szülővárosát. Crassust itt verték tönkre a pártusok, mire a hegyek közé kellett menekülnie, ahol aztán megölték.

Karrak, sziget, l. *Karak*.

Karra való spirália. Őskori leleteink közt gyakran fordul elő a mai rugótekercsekhez hasonló tárgy, mely rendesen négyélű huzalból v. bronzszalagból készül s úgy felső, mint alsó végét tekercskorong fejezi be, mely sok esetben mint egy födő bezárja a hengeralakú tárgyat, néha azonban e korongok függélyesen felállanak úgy, hogy a tárgy alul-fölül nyilt hengert mutat, mely egyik vége felé fokozatosan bővül. E tárgyak rendeltetése az volt, hogy a felsőkarra húzva, ékszerül, vagy a karnak védelméül szolgáljanak. Erre mutat az a körülmény, hogy a leletekben rendesen párosával fordulnak elő. Legszebbek azok a K.-ok, melyek két végükön sodronyból vannak s csak középső részük szélesedik ki sokszor igen gazdag poncolt díszítésű szalaggá. Hazai enemű leleteinket kiválóan az jellemzi, hogy a K.-t alkotó szalag külső lapjának közepén vékony, kiemelkedő gerinc vonul végig.

Karré (franc. *carrée)*, l. *Négyszög*.

Karree-hegyek (ejtsd: karri), mintegy 300 km. hosszú, Ny.-ról K.-re ívalakban elhúzódó platóperem Dél-Afrikában Frasersburg és Victoria West tartományokban. Az Olifants Vley és Hartog gyakran kiszáradó pusztai folyók medrei vannak benne. Kb. 1680 m. magasságú.

Karrer, *Felix*, osztrák geológus szül. Velencében 1825 márc. 11., megh. Bécsben 1903 ápr. 18. Számos becses geológiai munkája között bennünket is közelről érdekel: Die miocene Foraminiferen-Fauna von Kostej im Banat című értekezése, amely a bécsi Akadémia Sitzungsberichte 58. kötetében 1868. jelent meg.

Karré-szántás v. *alakszántás*, l. *Szántás*.

Karrhae, l. *Karrai*.

Karrikatura, l. *Torzkép*.

Karriol (franc. *carriole)* könnyű, két- v. négykerekű kocsi; különösen a nagyobb városokban a levélposta továbbítására használják és itt-ott jobb utakon a vidéken is alkalmazzák a posta szállítására.

Karronádok, 6—9 ürméretű hosszú, sokszor tölcséralakú torkolattal biró ágyuk, melyekből 12—68 fontos lövedékeket (golyó, gránát, gyujtógolyó és kartácsok) lőttek. A K. név némelyek szerint a skót nemzetiségű Carron feltalálótól, mások szerint pedig egy Carron nevű, Stirling grófságban fekvő falutól ered, mely faluban a Carron-ironworks, Nagybritannia legnagyobb vasgyára fekszik; e gyárban öntötték állítólag az első K.-at.

Karroo, l. *Karru*.

Karru (ang. *Karroo)*, plató a délafrikai Fokföldön; a Kalahári sivatag felől D. felé végződő plató három lépcsővel száll le s az egyes meredek platóperemek az alacsonyabb lépcsőkről, platókról hegyeknek látszanak. A legfelső platóperemsor a *Nieuweveld*, *Compass* és *Stromberg*, mind kb. 2000 m. körül, itt-ott eljegesedés nyomaival. Erről lejőve a felső K. platón vagyunk, amelynek pereme a *Zwarteberg*, ezen át az alsó K. platóra

juthatunk, ennek a pereme, a *Langeberg, Langkloof* és *Outeniqua* már egész a tengerpartig ér ki. Földje vastartalmú, agyagos, száraz időben kőkemény, a nedves időszakban három hónapon át legelőt nyujt. A Worcester-Beaufort West irányú vasút csaknem egészében szeli át.

Karru-képződmény (geol.), Dél-Afrikában egy nagyobbrészt homokkőből álló rétegcsoport, mely főleg triaszkorú, alsó rétegeivel azonban még a permbe, sőt még a felső karbonba is visszanyulik.

Karruszel, l. *Carrousel.*

Karsai *Sándor,* szül. 1868 márc. 8. Budapesten. Egyetemi tanulmányait németországi egyetemeken végezte. Hazatérve, országszerte nagy feltünést keltett *Atzél* Béla báróval 1892 máj. 24-én az akkortájt kiélesedett felekezeti súrlódásokból kifolyólag vivott pisztolypárbaja, melyben súlyosan megsebesült. Ugyanez évben kinevezték a belügyminisztériumba, ahol titkári rangig emelkedett. Itt a gyermekvédelmi osztályban fejtett ki élénk tevékenységet. Felismervén az állami gyermekvédelem mellett a társadalom közreműködésének szükségességét, kezdeményezésére alakult meg 1906. *Edelsheim-Gyulay* Lipót gróf elnöklete alatt az Országos Gyermekvédő Liga (l. o.), melynek igazgatója lett. Ő honosította meg nálunk a gyermeknap (l. o.) intezményét, mely fényesen bevált. Folyóiratokban és napilapokban számos cikke jelent meg. A gyermekvédelmi szabályzat munkálataiban tevékeny részt vett s e szabályzat kommentárjait is megírta *Az elhagyott gyermek védelme* c. könyvében, mely a Közigazgatási könyvtár kiadásában jelent meg.

Karsay *Sándor,* ev. püspök, szül. Győrött 1814 márc. 15., megh. u. o. 1902 jún. 4. 1866-ban a dunántúli ev. egyházkerület püspökévé, a következő évben egyszersmind győri lelkésszé választották. 1895-ben lemondott püspöki hivataláról. 1844-ben ily cím alatt: ***Általános és részletes tanmód*** prot. falusi iskolai tanítók számára, tanügyi dolgozatot bocsátott közre. Számos vallás-erkölcsi irányú német költeményt, különösen Gerock-tól, fordított magyarra.

Karsch *Lollion,* kat. egyházi író, szül. Gnezdán (Szepes) 1845 márc. 20., megh. 1913 febr. 13. Pappá szentelték 1869 aug. 28. 1870-ben papneveldei tanulmányi felügyelő Nagy-Váradon, székesegyházi hitszónok és liceumi tanár, 1871. teol. tanár, 1892. plébános Derecskén (Bihar), 1903. nagyváradi kanonok. Irodalmi munkássága: *Hit, Remény, Szeretet* (nagybőjti beszédek, 1873); *Materializmus, Rationalizmus és a Kereszténység* (1875, 1883. 2 köt., 1886. 3 köt., egyetemi díjjal jutalmazott pályamunka); *Ev. Szakaszok Magyarázása* (1876, 1881 2. kiad.); *A Tízparancsolat és Századunk* (1882, 1885, 2. kiad., egyetemi díjjal jutalmazott munka); *Ünnepi és Alkalmi Beszédek* (első gyüjtemény 1881, 1882 2. kiad., 1886. 3. kiad.); *Ünnepi és Alkalmi Beszédek* (második gyüjtemény, 1887); *Fensőbb Homiliák* (1884); *Tékozló Fiú* (nagybőjti beszédek, 1889); *A Szentírástan Kézikönyve* (két köt. 1891—92).

Karsch, *Anna Luise,* leánynevén *Dürbach,* német költőnő, szül. 1722 dec. 1. Hammerben, megh. 1791 okt. 12. Berlinben. Gyermekkorában pásztorleány volt, később egy posztószövő, majd ettől elválván, K. szabó felesége lett. 1761-ben Berlinbe került, ahol báró Kottwitz révén, kinek figyelmét költeményeivel magára vonta, irodalmi társaságba került, ahol alkalma nyilt tehetségét érvényesítenie. Költeményei gyüjteményben megjelentek Auserlesene Gedichte címmel (Berlin 1754)), továbbá Neue Gedichte (Mitau 1772) és Gedichte (Berlin 1792). V. ö. *Heinze,* Anna Luise K. Anklam 1866); *Kohut,* Die deutsche Sappho, A. L. Karschin (2. kiad., Dresden 1888); *Földváry* György, A. L. K. (Lévai főgimn. ért. 1907).

Karsi *(Nakseb),* város Bokharában, a Kaska v. K. folyó két ágának összefolyásánál, termékeny, különösen kitünő dohányt termelő oázison, mintegy 25,000 lak., akik fegyvereket és késeket csinálnak, amelyeket Perzsiába is elvisznek.

Karst., növénynevek után *Karsten* Hermann (l. o.) nevének rövidítése.

Karsten, 1. *Georg,* német botanikus, született Rostockban 1863 nov. 3. 1889-ben Indiát tanulmányozta és hosszabb ideig a buitenzorgi botanikuskertben dolgozott. 1892-ben Lipcsében magántanár, 1896. Kielben tanársegéd, 1899. Bonnban rendkívüli, 1909. Halleban rendes tanár lett. Számos tanulmánya jelent meg a planktonról, különböző élettani és élettan-növényföldrajzi kérdésről, írt gyógyszerismét (Pharmakognosie, Jena 1903) és Strassburger tankönyvének rendszeres részét (u. o. 1909, 1911, 1913).

2. *K., Gustav,* német fizikus, szül. Berlinben 1820 nov. 24., megh. 1900 márc. 16. Kielben. 1848-ban Kielbe hívták az egyetemre rendes tanárnak. 1859 óta az elbei hercegségek mértékhitelesítő intézetének igazgatója volt. Művei: Vorschläge zur allg. deutschen Maass-, Gewichts- u. Münz-Regulierung (Berlin 1848); Lehrgang der mechanischen Naturlehre (Kiel 1851—53, 3 köt.). 1856-ban indította meg 21 kötetre tervezett fizikai enciklopédiáját, melyben Harmsszal és Weyerrel az Einleitung in die Physik-et írta. 1847—53-ig a Fortschritte der Physik c. ismertető vállalatot szerkesztette.

3. *K., Hermann,* német botanikus, szül. 1817 nov. 6., megh. 1908 júl. 13. 1857—68-ig berlini, majd 1872-ig bécsi tanár volt. Több dolgozatában a sejttan és élettan egyes fejezeteivel foglalkozott. Igen elterjedt kézikönyvet írt Deutsche Flora (Berlin 1883, 2. kiadás Gera 1895, 2 kötet) címmel, mely Németország, Ausztria és Svájc növényeit, különös tekintettel a gyógynövényekre, tárgyalja. Egyéb említendő művei: Florae Columbiae terrarumque adjacentium specimina selecta (Berlin 1859—69); Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Pflanzen (u. o. 1890); Géologie de l'ancienne Colombie (u. o. 1886).

4. *K., Karl Johann Bernhard,* német mineralógus és bányász, szül. Bützowban 1782 nov. 26., megh. Berlinben 1853 aug. 22. A boroszlói főbányahivatalban (1804) kezdte működését. 1811. Sziléziában főbányatanácsos és 1819. titkos főbányatanácsos lett a belügyminisztériumban, Berlinben. Egyike volt a legkiválóbb metallurgusoknak. Főbb művei: Handbuch der Eisenhüttenkunde (Halle 1816, 2 köt., 3. kiadás 1841, 5 köt.); System der Metallurgie (Berlin 1830—32, 5 köt.). Az Archiv für Bergbau u. Hüttenwesen (u. o.

1818—28, 20 köt.) c. művet is, melynek folytatása az Archiv für Mineralogie, Geognosie, Bergbau u. Hüttenkunde volt (1829—55, 26 köt.), ő adta ki.

Karstenit (ásv.) a. m. *anhidrit* (l. o.).

Karsz, 1. *orosz transzkaukáziai terület* ázsiai Törökország, Kutaisz, Tiflisz és Eriván kormányzóságok közt 18.749 km² területtel, (1910) 370,600 lak. A nagyobbára magas fekvésű földet a Kura a felső részében, az Arasz és mellékvize, az Arpa-csaj öntözi. A tél igen hideg, a nyár forró. Lakóinak főfoglalkozása a földmívelés és állattenyésztés. Kagiszman és Olti közelében nagy sótelepek vannak. Az 1878-ig török uralom alatt álló föld egykoron Ararad örmény tartomány Sirag és Vanant kerületeit foglalta magában, amelyeket Ptolemaios Szirakene és Badiane neveken ismer. Az előbbinek termékenysége közmondásos volt. Kr. e. 120. bolgárok telepedtek meg benne. Az Arpa-csaj völgyében Erovantasad és a torkolatánál Ani nevű királyi székhelyek állottak egykoron. — 2. *K.*, az ugyanily nevű terület *fővárosa*, püspöki székhely, az Arpa-csaj partján 1905 m. magasban, 20,805 lak., durva posztó- és szőnyegkészítéssel. A sziklás talajon épült, festői fekvésű városnak fontossága azonban egyedül a Kur, Csoruk, Arasz és Eufratesz völgyei közt domináló fekvésében van. Ezért e helyen már az ókorban épült város. 928—61-ig a bagratida örmény királyoknak volt székhelye. Későbben a szeldzsuki törököknek, a mongoloknak és perzsáknak volt birtoka. A törökök már jelentékeny erősségeket építettek körülötte. 1828-ben Paskievics, 1855. Muraviev, 1877. pedig Lazarev orosz vezérek foglalták el. Az oroszok a régi erősségeket kijavították és újakkal szaporították. Az Ak-daghon, egy meredek dombon van az Arkanieh erősség; a Kara- és Top-daghon pedig az Inglisz- és Madzsar-Tabia nevű megerősített ágyutelepek állanak.

Karszalag, rendezői v. szolgálati jelvény. Régebben a rendőrségnek is ez volt a szolgálati jelvénye és pedig a tisztviselőké csakúgy, mint az őrszemélyzeté. A vasutak szolgálatában még ma is használják. Különösen jelentős a vöröskeresztes K., l. *Genfi egyezmények*, *Vöröskereszt*.

Kár-számla. Tűz-, szállítmány- és betöréses lopás, valamint sikkasztás elleni biztosításnál a biztosított tartozik, ha kárt szenved, azon tárgyakról vagy értékekről, melyek véleménye szerint megsérültek, elvesztek vagy elidegeníttettek, a biztosító társaságnak részletes jegyzéket benyujtani. E jegyzékbe az illető tárgyak azon értéke veendő fel, amellyel azok a kár napján birtak; ez a biztosított kárszámlája. Ha a tárgyak nem vesztek el teljesen vagy nem sérültek meg végleg, hanem értéküknben csak csorbát szenvedtek, a K. csak az értékcsökkenésről (*csorbításról*) szól.

Karszék v. *karosszék*. l. *Szék*.

Karszt, l. *Karszt-hegység* és *Karsztos jelenségek*.

Karszt-hegység, a Júli-Alpoktól kiinduló Dinári-Alpok hegyrendszerének legészakibb, összefüggő mészkövekből álló platós része Trieszt, Isztria, Horvátország, Dalmácia, Bosznia és Hercegovina területén. Legfőbb jellemzői a *karsztos jelenségek* (l. o.), amelyek éppen erről a vidékről nyerték nevüket. A földalatti vízfolyások, barlangok, búvópatakok területe ez, amelyen felszini vizfolyás alig is van. A víz dolinákban tünik el a felszínről v. poljékben a fenéken tóvá duzzad v. csak mocsarasitja a mélyedés fenekét s látszólag semmi lefolyása sincs, pedig valamely földalatti barlangrendszeren át bujkál hosszan, míg egész váratlan helyen ismét napvilágra nem tör. A poljeterületek hosszan nyúlnak el a hegység irányát követőleg a mészkőfelvidéken s ezek fontosak a lakosságra nézve, mert a polje földmívelésre alkalmas és bennük vannak a legnépesebb helyek; a platókon levő kopár, csak sziklás területen megtelepedni úgy sem tudna. Ezek tehát mintegy oázis szerepet játszanak, amelyek mellé házcsoportok, falvak települnek a bemélyedés nagysága szerint. A mészkőhegységnek mintegy fele legelő (Horvátországban szép erdőket is visel), amely a platókon erősen ki van téve a szél és csapadék koptató erejének és igy a terület kopárosodik, ebben a tekintetben legkedvezőtlenebb Dalmácia helyzete. A K. területeloszlása a következő:

	összterület □ mérföld	ebből legelő %
1. Isztria, Görz, Trieszt, Krajna	103·40	40·0
2. Fiume és Horvátország partvidéke	177·00	39·0
3. Dalmácia	192·00	63·0
Összesen	472·40	49·0

L. még *Dalmácia* és *Horvát-Szlavonország*.

Hajdan a Karszt-vidék sűrű erdőkkel borított volt, ezeknek nagy részét még a XIX. sz. elején pusztították el, így a II. József császár alatt 1773—78-ig szerkesztett kataszterben még nagy erdőterületek vannak kimutatva olyan helyeken is, ahol ma már a termőföld nyoma sincs meg. A terület sivárságát az ember idézte elő, mert oktalanul kipusztította az erdőket, így az igen erős szelek hatásának teljesen kiszolgáltatta a málladékot s a szél elvitte az addig erdővel megkötött termőföldet s amit a szakadékokban még meghagyott, azt elmosta az eső, amelynek mennyisége igen nagy. Legszomorubb képet nyujtott ebben a tekintetben a Fiume-Dalmácia partszegély mintegy 8 km. szélességben, amely egyetlen mészkőszikla, sivatag volt, amelyeknek egyes részeit a vad patakok óriási törmelékei szintén járhatatlanná tették, pl. Zenggnél (Senj). A Karszt-területek megmentése csakis újabb és tervszerű erdősítésekkel lehetséges s ezért a régi határőrvidék beruházási alapja terhére 1878. úgynevezett *Karszt-beerdősítő felügyelőséget* állítottak fel, amelynek feladata állami csemetekertek fölállítása, gondozása, beültetések stb. Fiume városa maga igyekezett ezt végezni s az 1898. XIX. t.-c. a községi erdők és kopár területek kezelését országosan rendezvén, azóta a Karszton állandó és rendszeres beerdősítés megy végbe. Eleinte a sok kisérletezés miatt a beerdősítés kataszt. holdanként átlag 132 koronába került, újabban mind olcsóbb lesz s manapság körülbelül 70—80 koronába kerül. Kár, hogy a tengerparti oldal rendkívüli meredeksége miatt egészen erdősíthetetlen s ez a terület ma semmire sem használható.

Normálisabb vízviszonyokat csak ott találunk, ahol a mészkő közé homokkő van begyűrve,

amely rendes vízfolyások keletkezésére alkalmas. Egyes helyeken a karsztos tavak lefolyása néha eldugul s más hasonló tünemények miatt a poljékben és dolinákban levő tavak vízállásukat erősen változtatják. Ezek közül legismertebb a Zirknitzi-tó. Egyes patakok, mint a Reka, Dobra, Gacsko, Lika, meg a Poik el-eltünnek egyes darabokra barlangokban. A K. szélén pedig kész folyók törnek elő, a búvó patakok rejtett egyesüléseiből hatalmassá nőve, így a Timavo, Rečina, Guek stb. Turisztikailag nem nagyon látogatott vidék, azonban egyes barlangjai, mint az adelsbergi s a st.-canziani Reka-barlang világhírüek.

Irodalom. Wessely József, Das Karstgebiet und seine Rettung stb., Zagreb 1876; Lorenz F., Aufforstung und Kultivierung d. kroatischen Karstgebietes, Wien 1860; Guttenberg, Die forstlichen Verhältnisse d. Karstes stb., Triest 1882; Diwald, A Horvát-Szlavon végvidék kincstári erdőgazdaságának korszerű átalakítása; A K., 1872; Székely M., A K., 1880; Lavotha, Az elkarsztosodás okai, 1884; Fekete L., Horvát-Szlavonország erdészeti viszonyai, 1890; Malbohan E., A magyar tengermelléki K. beerdősítéséről, 1893; Bodor Gy., A fiumei K., Erd. lapok 1903, III—IV. füz.; Pucich, Die Karstbewaldung im österreichisch-illyrischen Küstenland, Triest 1900; Moser, Die Karst u. seine Höhlen, u. o. 1899.

Karsztkapa, l. *Csákánykapa.*

Karsztos jelenségek olyan fizikai földrajzi jelenségek, amelyek a mészkőnek a (szénsavas) vízben való oldódásából származnak. Mivel oldásról van szó, elsősorban a kőzetek oldhatósága az irányadó a karsztos tüneményekre, s ezért, bár a legtöbb mészkőplatóban, de mégsem mindegyikben s nem egyformán vannak kifejlődve. A felszini víz tölcséralakú mélyedésekben *(dolina, töbör, ponor, ravaszlyuk)* tünik el s azután repedésekben, barlangokban folytatja az útját, amelyekből nemcsak oldással, hanem az erózió erejével is szállítja a mészkövet. A barlangi folyónak is van ártere és parti terrasszerű lapálya, de abban különbözik a rendes folyóktól, hogy szifonszerüen felfelé is folyhat. A repedéseken leszivárgó víz egyes barlangokban kiejtve a benne oldott mészkőanyagot, változatos alakú cseppköveket: függő sztalaktitokat és álló sztalagmitokat épít, amelyek a cseppkőbarlangokban oly híresekké váltak. A karsztos területeken barlangokban folyó folyók a terület szélein hatalmas és bővizű patakok, folyók alakjában törnek ismét elő. A barlangok beszakadhatnak a folyók földalatti szakaszai mentén, s az így keletkezett *barlangi völgyeket* nevezzük *szakadékvölgyeknek*, ilyen pl. a Torda-hasadék, amely a Hesdát-patak szakadékvölgye, v. a Sebes-Körös völgye Rév felett. A dolináknál sokkal nagyobb területük és *besülyedés* útján keletkezettek az ú. n. *poljék* (a. m. mező), amely szó Bosznia-Herczegovinából ered. Ezek sokszor több km² területü besülyedések, amelyek fenekét a karsztvíz ingadozása szerint néha tó, mocsár lep el, ezért legelőkkel van körülvéve, de a mocsarak miatt meglehetősen egészségtelen klímájuak. A karsztos tünemények nevüket a Karszt-hegységről vették, s egyike a fizikai földrajzi legelterjedtebb formáknak. V. ö. *Cvijič*, Das Karstphänomen (Wien 1893); *Martel*, Les abîmes (Paris 1894); *Kraus*, Höhlenkunde (Wien 1894).

Karszun *(Korszun)*, az ugyanily nevü járás székhelye Szimbirszk orosz kormányzóságban, a Korszunka és Borus összefolyásánál, kb. 4000 lak.

Kartács, cinkbádogból készített szelence, mely antimónos ólomból öntött apró (45·8 gr.-ot nyomó) golyókkal van megtöltve; a szelencét hátul a lökőlemez zárja el. A K.-okat ágyunkból lövik csekély — 600 lépésnél kisebb — lőtávolságra levő ellenséges embertömegekre; nagyobb lőtávolságra K.-ok helyett shrapnelleket (l. o.) alkalmaznak. A K.-ok kilövetésekor a szelence már az ágyú csövében reped szét 's a seréteknek elnevezett golyócskák az ellenség felé hajíttatnak; a megindítás alkalmával egymáshoz ütköző golyócskák különböző irányban repülnek ki az ágyú csövéből, úgy hogy egy oly kúpalakú térben mozognak, melynek csúcsát az ágyú torkolatában, alapját pedig az ellenségnél képzelhetjük. A K.-ok főleg kemény talajon alkalmaztatnak előnyösen, amelyen a földre ütköző K.-golyó ismét felszökik s ívszerű pályán haladva, még tovább repül. A shrapnellek folyton fokozódó tökéletesbítése folytán a K.-nak most már alig van értéke, s hova-tovább minden hadsereg felhagy használatukkal.

Kartácsgránát, kartácsgolyókkal töltött gránát, l. *Shrapnell.*

Kartácslöveg, oly ágyualakú lövőfegyver, melyből lehetőleg rövid idő alatt lehetőleg sok apró golyót vagy csúcslövedéket lehet az ellenségre lőni. Leginkább várakban használják.

Kartal, a sasnak, karvalynak török neve, mely a magyarban is fönmaradt a pestvármegyei Kartal falu és a Kartal-nemzetség nevében. Kartal nemzetségének 1247—1348. van okleveles nyoma; Egy Kartali-család 1461. még szerepelt Pest vármegyében. Kálmán király 1096 tavaszán Kartalon (nem Tarczalon v. Vencsellőn, l. *Tarczali országgyülés)* tartotta híres törvényhozó országgyülését.

Kartal, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. aszódi j.-ban, (1910) 2315 magyar lak., postaügynökség; u. t. Aszód.

Kártalanítás, az állategészségügyi rendészetben olyan veszteségeknek az államkincstár részéről való megtérítése, melyeket beteg állatok tulajdonosai a hatósági óvó és elfojtó intézkedések folytán szenvednek. Magyarországon az állategészségügyi törvény (1888. VII. t.-c.) intézkedik ez irányban, de intézkedéseit még nagy szükkeblüség jellemzi szemben a törvény céljával. Megtagadja ugyanis a tulajdonostól a K.-t akkor, ha a hatósági rendeletre leölt állat ragadós tüdőlobban, takonykórban vagy veszettségben volt beteg, valamint ha kutya vagy macska veszettség vagy ennek gyanuja miatt kiirtatott. Egyébként e törvény értelmében K. jár a következő esetekben: *a)* a becsérték fele, ha keleti marhavészben, lépfenében vagy rühösségben beteg állat öletett le, vagy ha ragadós tüdőlob v. takonykór gyanujában álló állat leöletése rendeltetett el és az állat a boncolás után is csak gyanusnak bizonyult; *b)* a becsérték kétharmada, ha keleti marhavész, vagy lépfene gyanuja miatt rendelte el a hatóság a lebunkózást és a boncolás is csak e betegségek gyanuját állapította meg; *c)* az egész becsérték, ha a hatósági rendeletre leölt állat boncoláskor egészségesnek, azaz a törvényben felsorolt ragadós betegségektől mentesnek bizonyult. Az egész becsértéknek megfelelő K. jár még a hatósági rendeletre megsemmisitett

vészterjesztő tárgyak után is. K.-t nem kap az állattulajdonos, ha az állat megbetegedését be nem jelentette, vagy ha a ragadós betegség behurcolása az ő hibájának vagy mulasztásának róható fel. A K.-ra igényt nyujtó esetek körét tágította az 1893. II. t.-c., mely szerint a ragadós tüdőlob (l. o.) v. gyanuja miatt levágott szarvasmarháért az állat tulajdonosa a becsérték $^{9}/_{10}$-ed részének megfelelő K.-t kap; kivételt tesznek a külföldről kevesebb mint hat hónap előtt betegen behozott szarvasmarhák, vagy ipari vállalatok és gyárak hizlalóiban v. állatvásárokon talált állatok. V. ö. 1888. VII. t.-c. 105–112. §; 1893. II. t.-cikk 3—6. § és az e törvények végrehajtására kibocsátott földmivelésügyi miniszteri rendeleteket.) L. még *Kár*, *Kisajátítás*.

K. az ártatlanul szenvedett előzetes letartóztatás, vizsgálati fogság és büntetés esetében. Az 1896. évi XXXIII. t.-c. XXXI. fejezete alapján (576–589. §-ok) K.-t kap a biróság határozata alapján szenvedett előzetes letartóztatásért vagy vizsgálati fogságért az, akit a vád alól felmentettek vagy aki ellen az eljárást megszüntették, ha a vádbeli cselekmény nem bűncselekmény, ha azt nem ő követte el, vagy ha azt egyáltalán nem követték el. Elesik a K.-tól az, aki szökést kisérelt meg, aki hamis beösmerést tett, vagy aki a cselekmény nyomait elsimítani, végül pedig aki valakit hamis vallomásra birni törekedett. Az pedig, aki szabadságvesztésbüntetést töltött el v. pénzbüntetést fizetett le, K.-t kap, ha perújítás folytán felmentették, vagy ha ily alapon ellene kisebb büntetést állapítottak meg, mint a mekkorát elszenvedett. Elesik azonban a K.-tól az, aki hamis beösmerést tett, aki az alapperben bizonyítékokat elhallgatott, aki nem élt perorvoslattal, vagy aki még nem jogerős büntetést töltött ki. K.-t hat hónap alatt kell kérni az igényt adó határozat kihirdetésétől vagy kézbesítésétől számítva. Az igény átszáll a tartásra jogosultakra. Halálbüntetés végrehajtása esetében csak a K.-ra reászorult jogosult léphet fel. Az igény alapossága kérdésében a törvényszék nyomozására az ügyészség véleménye alapján a kir. Kuria dönt, a kártalanító összeget pedig az igazságügyminiszter állapitja meg. A K. kiterjed megfelelő készpénzbeli kárpótlásra, a pénzbüntetés és a bűnügyi költség cimén fizetett összegre, az elkobzott tárgyak értékére s a végrehajtott büntetés alatt kiérdemelt munkajövedelemre. A K.-t megállapító határozatot hirlapban is közzé kell tenni. Az államot visszkereseti jog illeti meg azzal szemben, aki a birói tévedést előidézte; azonban biró, birósági hivatalnok vagy a kir. ügyészség tagja ellen csak akkor, ha az bűncselekményt vagy fegyelmi vétséget követett el. Az, aki hamis váddal, vagy hamis tanuzással, úgyszintén az a közhivatalnok, aki a btk. X. vagy XLII. fejezete alá eső valamely bűncselekménnyel okozta a birói tévedést, a szenvedett vagyoni kárért teljes kárpótlással vagy pedig sérelemdijjal tartozik, amely utóbbi 2000 koronáig terjedhet.

A K. kérdése az irodalomban rendkivül vitatott. Némely irók kizárni kivánják, mint az igazságszolgáltatás menetét befolyásoló idegen tényezőt. Mások a culpa in eligendo és az üzemi veszély elmélete alapján és az egyéni jogok szempontjából lelkesednek érte. A maga teljességében a problémát a Calas-eset (l. *Calas*) vetette fel. Azóta a K. eszméje a törvényhozásokban egyre tért hódít. Különböző keretekben meg van a K. Portugálban, Svédországban, Dániában, Norvégiában, Ausztriában, Németországban, Franciaországban, Oroszországban.

Irodalom. Dolierschall Alfred, A Bp. XXXI. fejezetének kritikája 1900; Balogh Jenő, Jogt. Közl., 1895; A Bp. min. indokolása, 767–779; Lukács Adolf, Magy. Igazságügy XXII.; Német Juristentag-ok, XI., XII., XIII., XVI.; Mayer, La question de la révision des procès criminels etc., 1894; Berlet, Réparation des erreurs judiciaires, 1893; Merkel, Összes művek gyüjt. II.; Fayer László Bp. Vezérfonala, 1905, 748.

Kartalinia, l. *Karlli*.

Kartány (ném. *Karthaune)*, a XVI. sz. elejétől kezdve igy nevezték azon ágyukat, melyeknek csövei közép hosszuságuak voltak, mig az aránylag hosszabb csövüeket «kigyók»-nak, a rövidebb csövüeket pedig «kamarás» lövegeknek mondták. Megkülönböztettek egész, fél, negyed és nyolcad K.-okat, aszerint, amint azokból 48, 24, 12 vagy 6 fontot nyomó vasgolyókat lőttek.

Kártartalék, l. *Biztosítás*.

Kartauziak v. *néma barátok*, az a szerzetesrend, melyet Szt. Bruno (l. o.) hat társával egyetemben 1084. a Chartreuse (l. o.) nevű vadonban Grenoble mellett alapított. A rendtagok Szt. Benedek szigorított szabályait követték, amelyhez később Guigo Péter rendfőnök külön statutumokat csatolt. Ezek szerint a K. templomuk körül egyenkint külön házikókban laktak, húst sohasem ettek, szigoru hallgatást tartottak, meztelen testükön durva szőrruhát viseltek s az ájtatosság mellett házi munkával, tudományokkal és könyvek másolásával foglalkoztak. A szerzet élén állott a prior s nyolc évenkint választott definitor. A rendet III. Sándor erősítette meg 1176., mire nagy virágzásnak indult úgy, hogy 1567-ig 230 férfi- és 17 női kolostort alapítottak Európa számos országában. A rend sokat szenvedett a huszitáktól, törököktől, a reformációtól és a vallásháborúk idején, később pedig a francia forradalomban, a napoleoni háborúkban és a szekularizáció folytán. Ujabb felvirágzásában megakasztotta a francia egyesületi törvény 1901., amelynek a chartreusei főkolostor és más 12 kolostor esett áldozatul. Jelenleg összesen 6 férfi- és 2 nőkolostoruk van Itáliában (a certosai, pisai és trisultii kolostorokat az állam foglalta le), 3 Spanyolországban, 1—1 Németországban, Angolországban, Ausztriában és Svájcban. Hazánkba IV. Béla hozta őket. Legrégibb kolostoraik a letánkövi, a lechniczi v. dunajeczi, az egyesített lechniczi és menedékszirti, a Lövöld mellett fekvő paradicsomvölgyi, a tárkányi, a várad-előhegyi és az ercsi. A török pusztítás és a protestantizmus terjedése mindezekre enyészetet hozott. A *kartauzi apácák* 1234. keletkeztek, a K. szabályait vették át s az utóbbiak vezetése alatt állottak.

Irodalom. Dedek C. L., A K. Magyarországban, Budapest 1889; Vallier, Sigillographie de l'ordre de Chartreux et numismatique de S. Bruno, 1891; Le Couteux G., Annales ordinis Cartusiensis, 1888–91, 8 köt.; Le Vasseur, Ephemerides ord. Cart., 1891–93, 5. köt.; Vajda V., A grande chartreuse és a K., Kecskemét 1889 stb.

Kártékony tér, l. *Légszivattyú*.

Kartel (a francia *carte* a. m. kártya, lap szóból), 1. a termelési ág vállalkozóinak olyan természetű megállapodása, amely a kölcsönös verseny megszorítását és megszüntetését célozza úgy, hogy a termelést és az árúk elhelyezését közös alapon szabályozzák. A K.-ek leggyakoriabbak a nagyiparban, ritkábbak a nagykereskedelemben (l. *Ring)* és legritkábbak a sokkalta jobban széttagolt kisiparban és kiskereskedelemben. A legelső K. tulajdonképen az volt, amelyet 1786. Észak-Anglia szénbányatulajdonosai kötöttek a széntermelés megszorítása és a szénárak emelése céljából. Igazi K.-eket Franciaországban kezdtek alakítani különböző kémiai iparágakban; nagy közgazdasági jelentőségre pedig 1873-tól kezdve tettek szert, mikor az Európát sujtó gazdasági válság és a bekövetkező nagy árhanyatlás minden ipari szakmát védekezésre kényszerített. Legerősebb volt az európai K.-mozgalom Németországban, ahol ma a 800-at megközelíti a K.-ek száma. Nagy számmal vannak K.-ek Franciaországban, Olaszországban, Ausztriában és az ipar fejlettségéhez képest nálunk is. Leggyengébb a K.-mozgalom Nagybritanniában, amelynek szabadkereskedelmi rendszere nagyon megnehezíti a K.-ek alakulását. A K.-nek ugyanis csaknem mindig feltétele a vámvédelem, amely a külföldi versenyt kizárja és lehetővé teszi a belföldi piacon az árak szabályozását. Leghatalmasabb fejlődést a K.-ek az Egyesült-Államokban tüntetnek fel, ahol azonban a tendencia csaknem minden esetben a vállalatok teljes összeolvasztása (l. *Trust)* felé vezet. A K.-ek lehetnek egy városra kiterjedőleg helyi jellegüek, országosak és nemzetköziek. Nálunk a vámhatár közössége folytán gyakoriak a közös, osztrák-magyar K.-ek. Formájukat illetőleg lehetnek: 1. *ármegállapító K.-ek,* csupán árra, fizetési feltételekre stb. vonatkozó megállapodások; 2. *területi K.-ek,* amelyek területi megosztás alapján egy-egy körzet vevőit meghatározott vállalatok működési körébe utalják és így ezek számára monopolisztikus helyzetet biztosítanak; 3. *termelési K.-ek,* amelyek a termelés mennyiségét és módját, nyersanyag beszerzését, munkaidőt stb. szabályozzák; 4. *üzemi K.-ek,* amelyek közös eladási iroda útján központilag végzik az árúk értékesítését. Minden K.-nek közös célja ezek szerint valamely formában jobb árak elérése. Amenynyiben a megállapodások nem jutnak nyilvánosságra, a K.-ek lehetnek *titkosak* is.

A K.-ek végeredményben mindig a fogyasztó közönség megterhelésére irányulván, nagyon sokszor javaslatba hozták már törvényes szabályozásuk ügyét. A szabályozás hívei azzal érvelnek, hogy az államnak rendészeti fenhatósági alapján jogában van a gazdasági alakulásokat is ellenőrizni, míg az állami beavatkozás ellenesei a gazdasági életben a szabad megállapodások elvét vitatják. A K.-ek ellenesei kívánják, hogy a K.-szerződések, a termelésre, árakra, nyereségre vonatkozó adatok egyaránt nyilvánosságra hozassanak, előnyben kívánják részesíteni közszállításoknál a K.-en kívüli vállalatokat, kívánják továbbá széles hatáskörrel felruházott K.-felügyelők alkalmazását. Pozitiv eredményekre e törekvések, egyes részletektől eltekintve, mint pl. élelmiszer-K.-ek megrendszabályozása, hatósági üzemek létesítése, nem vezettek. Nyilt K.-ellenes törvénye csak az Egyesült-Államoknak van, a Sherman Antitrust Law, amely az egyes államok határain túlterjedő gazdasági alakulásokat büntetőjogilag üldözi. Ujabban a demokrata párt vette ismét programmjába a monopóliumra törekvő gazdasági alakulások elleni küzdelmet. A mi birói gyakorlatunk a K.-t, mint a szabadversenyt kizáró megállapodást, nem tekinti érvényesnek.

Általánosságban a K. szervezete és hatása a gazdasági életre ma még nincs annyira tisztázva, hogy a törvényhozás számára a kérdés eléggé előkészítettnek volna tekinthető. 1903-ban a német birodalomban értekezletet hívtak össze, mely néhány nagyobb német K. beható tárgyalásával foglalkozott. 1897-ben az osztrák képviselőház foglalkozott a K.-ek szabályozásának kérdésével, de a benyujtott javaslatból törvény nem lett. 1912-ben ismét nagy K.-tanácskozmányt tartottak Ausztriában, melynek tárgyalásai most vannak feldolgozás alatt. Nálunk 1899. a kereskedelemügyi miniszter Ráth Zoltán, volt kassai jogakadémiai tanárt bízta meg a magyar K. tanulmányozásával, ki terjedelmes emlékiratban dolgozta fel kutatása eredményeit. Ugyanez alkalommal a budapesti kereskedelmi és iparkamara, majd később a Gyáriparosok Országos Szövetsége a K. szabályozása ellen nyilatkozott. Nálunk különösen azért védik a K.-eket, mert az egyedüli módnak tartják, melyen a magyar ipar a vámközösség mellett is szabadulhat osztrák versenytársától, ha t. i. az osztrák termelőkkel együtt alkot K.-t és ezáltal a piac egy részét magának biztosítja.

Irodalom. Mandello Gy., Az ipari kartellek, Budapest 1890; Liefman, Schutzzoll und Kartelle, Jena 1903; H. Hirsch, Die rechtliche Behandlung der Kartelle, u. o. 1903; Tschiersky, K. und Trust, Göttingen 1904; Ettinger, Die Regelung der Wettbewerbe im modernen Wirtschaftssystem, Wien 1905 (a K.-kérdés irodalmának ismertetésével); Denkschrift über das K.-wesen, Reichsamt des Innern, Berlin 1904—08; Baumgarten-Meszlény, K.-ek és trustök, Budapest 1909; Chastin, Les trusts et les syndicats de producteurs, Paris 1909: Kleinwächter, Kartelle, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Jena 1910.

2. *K.*, a nemzetközi jogban, jelesül háborúban az ellenséges hadseregek parancsnokai között bizonyos kérdések körül létrejött megállapodások, pl. a hadifoglyok kölcsönös kicserélése tárgyában. L. *Hadi szerződések.*

Kartelhajó alatt értjük a tengeri háborúban a békeközvet (l. o.) szerepét játszó hajót. Fehér lobogót visel a főárbocon vagy az NCY betüket (l. *Nemzetközi jelvénykodex).* V. ö. *Kartel.*

Karteliroda a nevük azoknak a központi irodáknak, amelyekben egy-egy kartel ügyeit intézik. Mivel a kartelek nagyrésze tagjainak ellenőrzése végett az összes eladásokat számon akarja tartani, a K. gyakran egyszersmind központi eladási iroda is, mely az összes számlázásokat végzi s ezzel kapcsolatban a vevőkkel való teljes elszámolást nyilvántartja. A K. fentartásának költségeit a számlákból történt levonásokkal fedezik.

Kártérítés, az okozott kár megtérítése, l. *Kár, Kártalanítás, Biztosítás, Postai szavatolás, Vasúti kártérítés.*

Karthago (*Carthago*, görög neve *Karchedon*, föniciai neve *Karthahadatha*, rövidebben *Karthada* a. m. új város), hatalmas ókori város Afrika északi partján azon a félszigeten, melyen ma Tunisz terül el. Legrégibb része a 60 méter magas *Byrsa* vára volt s körülötte fejlődött lassanként a város. A várat védő magas és vastag falak közt istállók voltak elhelyezve 300 elefánt és 4000 ló részére, benn pedig 24 ezer katonának volt helye. A városnak 24 km. volt a kerülete, délkeleten két kikötőjét csatorna kötötte össze; a külső kikötő kereskedelmi célokra szolgált, a belső pedig hadi kikötő volt, középütt a szertárakkal zsufolt Kothon nevű kis szigettel, mely körül 220 hadihajónak volt helye. Byrsától ÉNy.-ra egy lapos fensíkon külön városrész alakult, *Magalia* (a. m. magaslat), melyet az ó-várostól falazat választott el és 75 km. hosszú vízvezetékkel

volt ellátva. A III. pún háború idején (K. e. 146.) állítólag 700,000 ember lakott a városban. Elpusztulása után régi romjaiból a köveket a középkorban mindenfelé, még Itáliába is széthurcolták, de még máig is fennmaradtak területén ciszternák és egy római vízvezeték az ókorból.— *Alkotmánya*, melyet Aristoteles az ókori államok között a legjobbnak ítélt, arisztokratikus volt. A tanács élén *két szuffet* állott, egyszersmind a legfőbb törvényszék elnökei, kiket épúgy választottak, mint a hadvezéreket. Ez utóbbiaknak háborúban korlátlan intézkedési joguk volt, de a békét és szerződéseket a tanácsnak kellett jóváhagynia. Ez volt a legfőbb tanácskozó és végrehajtó hatalom, mely egy kisebb és egy nagyobb tanácsra oszlott, vezette a külügyeket, ellenőrizte a hadi, pénzügyi és belügyi dolgokat, ő hozott rendszerint törvényeket is. Később az előkelők e tanácsa mellett egy másik 100 tagú tanácsot is szerveztek ellenőrző jelleggel, s bár tagjait a leggazdagabb polgárokból szemelték ki, mégis demokrata érzésű volt s az ádáz ellentét vezette K.-t szétrobbantó pártviszályokba. Az állami kiadásokat (a katonai zsoldot és a tengerészet költségeit) a meghódított városok adója, a földbirtokosok termésadója, a kikötők vámbevétele és a bányajövedelmek fedezték. Sokáig a tengeri haderőt ápolták leginkább, de az I. pún háború után a szárazföldi sereget is fejlesztették. A Sziciliáért vívott küzdelmek idején K.-nak csak 200 hajója volt; Rómával szemben már 350 hajó és 150,000 katona küzdött. Az evezősök afrikai rabszolgák, a katonák a legkülönbözőbb népek közül toborzottak (libyaiak, numidiaiak, hispániai, gallus campaniai, ligur és görög katonák), K.-i csak nagyon kevés harcolt az ú. n. «szent csapat»-ban. K. főleg *kereskedelmének* köszönhette nagyságát, mert e tekintetben a Földközi-tenger Ny.-i felén ő uralkodott. Itáliának boráért és olajáért afrikai rabszolgákkal, drágakövekkel, arannyal, déli gyümölccsel és K.-i iparcikkekkel, főleg vászonnal fizetett; Maltából hozott gyapotszövetet, a Lipári szigetről timsót, Korzikából viaszt, mézet és rabszolgákat, Elbából vasat, Hispániából termésén kívül ezüstöt és aranyat. Ónért egészen a brit szigetekig, borostyánért a Keleti-tengerig is elhajózott; Afrikában pedig szárazföldi kereskedést űzött egészen Egyiptomig és a mai Fezzánig. Minden versenyt csirájában igyekezett elfojtani és gyarmatait is megszorította mozgásukban. *Vallása* épúgy, mint nyelve megegyezett a föniciaiakéval. Főistenei Baal és Melkart (mindkettő napisten), Astarte (a hold), Moloch (a tűzisten), kinek emberáldozatokat is bemutattak, főleg veszedelem idején. *Irodalmáról* nincsenek biztos adataink. Hagyomány szerint a város elpusztulásakor több könyvtár is elégett, de pár könyvet, így egy Mago-féle földmívelésre vonatkozó könyvet a rómaiak magukkal vittek, melyet Decius Silanus le is fordított. Volt egy Hanno-féle *Periplus* (a. m. utazás a világ körül), melyet a görögök átdolgoztak, mivel Afrika nyugati partvidékéről adott számot.

Története. Hagyomány szerint a várost egy tiroszi királyleány, *Dido* (l. o.) alapította, valószínűleg a Kr. e. XI. sz.-ban. Lakósait *púnoknak* hívták, kik ugyan függetlenek voltak anyavárosuktól, de a föniciaiakkal ápolták a rokonérzést. Kezdetben a libyaiak adófizetői voltak, de csakhamar ők lettek Afrika északi partjain Numidiáig az urak, csak a feniciai gyarmatok (Utica, Nagy- és Kis-Leptis, Hadrumetum és Hippo Zarytos) tudták önállóságukat megtartani; a kelet felé lakó nomád törzsek megfékezhetetlenek voltak. Kereskedelmük révén hatalmukat gyarmattelepítésekkel növelték; ókori hagyomány szerint Hispánia nyugati partjain is voltak városaik és csakhamar Sziciliára és Szardiniára vetették szemüket. Polybios szerint már Kr. e. 509. szerződést kötöttek Rómával, melyet így kereskedelmileg elzártak Szicilia partjaitól. Tényleg két századon át vívott K. véres küzdelmeket a sziget kizárólagos birtokáért. Előbb a nyugati partokon alapított telepeket; a föniciai gyarmatokkal egyesülve folytonosan hadakozott a keletre lakó görög városokkal. Egyik elűzött kényurok, a himerai Teril-

los. hívta segítségül a K.-iakat az akragasi Theron ellen (480), de ezt a szirakuzai Gelon meg tudta védeni a nagy erővel betörő K.-iak ellen. 72 év mulva újra kitört a háború, mikor a segestaiak Selinus város ellenében kérték K. támogatását. Ennek vezére, Hannibal, el is foglalta Selinust, Himerát, Akragast és Gelát, de a kitört pestis miatt kénytelen volt a Dionysios szirakuzai kényúrral kötött szerződés értelmében további hódításokról lemondani. Dionysios három ízben szorongatta ezután K. sziciliai birtokait és győzelmeivel a városok egy részét visszafoglalta. Még sikeresebben harcolt ellenük Agathokles (l. o.), ki K.-t magában Afrikában szorongotta; Pyrrhos pedig Lilybaeum kivételével az egész szigetet hatalmába kerítette (278—275). Midőn azonban a szigetet odahagyta, K. Szirakuza és Messana kivételével az egész szigetnek ura lett s midőn az utóbbi várost is el akarta foglalni, tört ki Rómával az a három nagy küzdelem, melyet a *pún háborúk* neve alatt (l. o.) ismer a történelem. Az utolsó küzdelem (149—146) végén K.-t Publius Cornelius Scipio foglalta el; 17 napig pusztított benne a tűz; a lakosság nagy része odaveszett, a többiek rabszolgák lettek; a várost a rómaiak földig lerombolták és a hozzátartozó földet Afrika néven provinciává szervezték. Kr. e. 122. Gaius Gracchus K.-t újra fel akarta építeni, de bukása meggátolta e tervet. Caesar is gondolt a dologra, de csak Augustus valósította meg s a városba a környékbelieken kívül 3000 római gyarmatost telepített. Az új város a császárság alatt oly gyorsan felvirult, hogy csakhamar Alexandriával is felvehette a versenyt. Itt székelt a provincia kormányzója és a többi tisztviselő, később egy keresztény püspök is. Kedvező kikötőjében élénk kereskedés folyt és csakhamar tudományos iskolák is hirdették műveltségét. Kr. u. 439. a vandalok (l. o.) Geiserich vezérlete alatt elfoglalták és országuk fővárosává tették. 553-ban Belizár, Justinianus hadvezére «Justiniana» néven a keletrómai birodalomhoz csatolta. 697-ben Abd-al-Malik kalifa hadvezére, a szaracén Hasszan, felperzselte; ezután 200 évig nem lakott benne senki, később is csak egy részét népesítette be az első fatimida khalifa. A XVI. sz.-ban alig volt egynéhány kunyhójában több mint 500 paraszt lakosa; ezt a nyomorult falut is elpusztították V. Károly spanyol katonái és helyébe Goletta várát alapították.

Irodalom. K. történetét görög és római irók hagyományozták reánk, kik Kr. e. a II. sz.-tól kezdve éltek. A franciák, mint a terület birtokosai nagy ásatásokat végeztek talaján. Legbővebb történetét megírta O. Meltzer, Geschichte der Karthager, 1. és 2. kötete Berlin 1879—1896; 3. kötete Ullrich Kahrstadttól folytatva 1913: Graux, Les fortifications de Carthage, Paris 1873; O. Gilbert, Rom und K., Leipzig 1876; R. B. Smith, Carthage and the Carthaginians, 3. kiad., London 1894; Babelon, Carthage, Paris 1896; Audollent, Carthage romaine, u. o. 1904; Winkler und Schurtz, a Helmolt-féle Weltgeschichte 3. és 4. kötetében, Leipzig 1912.

Karthamin (növ.), l. *Carthamus*.

Karthauziak, szerzetesrend, l. *Kartauziak*.

Kartifiol (növ.), l. *Virágkél*.

Kartli *(Kartveli, Kartalinia)*, transzkaukázusi vidék a Kura mellett; Georgia királyság történetében sokszor említik.

Kartográf (gör.) a. m. térképcsináló; *kartográfia* a. m. térképrajzolás.

Kartogramm (gör.), általában véve minden térkép; szűkebb értelemben statisztikai viszonyoknak térképeken való rajzbeli előtüntetése.

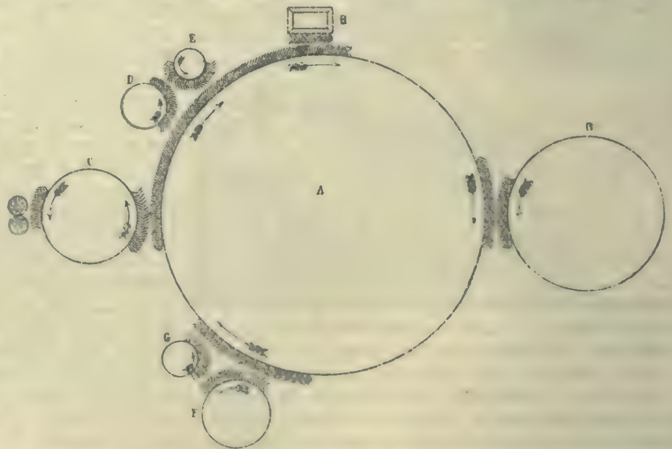

1. ábra. A kártok helyzetének vázlata.

Kártolás, a szálas anyagok lazítását s párhuzamosítását végző munka, l. *Kártológép*.

Kartolcz (azelőtt: *Krtócz)*, kisk. Nyitra vm., nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 345 tót lak., u. p. és u. t. Nagyrépény.

Kártológép, kuszált szálas anyagok lazítását, párhuzamosítását és egyenletes elosztását végző gép, e hármas feladatát kampós szerszámával, kártokkal végzi. Lazításhoz két, kártokkal borított felület szükséges, amelyek kampói az *1. ábrán* jelzett módon szemben állanak. Ily elrendezésnél a csomós anyag a kisebb sebességű kártba akad s azt a nagyobb sebességű keféli, miáltal lazítást és párhuzamosítást végez. A lazított szálakat a nagyobb sebességű kárt elragadja. A munka folytonossága kedvéért a nagyobb sebességű szerszám hengeres alakú (l. a *2. ábrán* A), a kisebb sebességű pedig lécalakú (l. a *2. ábrán* H), amely esetben a gépet *léces kártoló*-nak nevezik, avagy kis átmérőjű henger (l. a *2. ábrán* D) s ekkor *hengeres kártoló* a neve. A nagy sebességű A hengert fődobnak (tambour), a H lécet és a kis sebességű D hengert munkásnak Arbeiter, travail-

2. ábra. A kártológép vázlata.

leur) nevezik. A munkásokba a csomós anyag erősen behatol s ezeknek kártjait betömi, ezért tisztítandók. Az álló léces kártolóknál a tisztítás időszakos, a hengeres kártolóknál folytonos; ez utóbbinál a tisztítást a munkással érintkező gyorsabban forgó kis henger végzi (l. a *2. ábrán* E), miért is ezt tisztítónak vagy forgatónak (Wender, nettoyeur) nevezik. A munkás és a tisztító kajmói az érintkezés helyén azonos irány felé hajlanak. Ilyen elhelyezésnél a nagyobb sebességű kart a kisebb sebességűtől elragadja az anyagot; ez esetben tehát E átveszi az anyagot D-től, de mert E és A között a kampók iránya ismét azonos s mert a fődob gyorsabban forog a tisztítónál, ezért a tisztítóról ismét a fődobra kerül az anyag, amely azt a következő munkáshoz viszi, ahol az előbbi művelet ismétlődik. A munkások által lazított s párhuzamosított szálak a fődobról eltávolítandók. E célra a B henger szolgál, melynek kártjai szemben állanak a fődob kártjaival, úgy hogy a fődob anyaga ezekbe akad. A B dob lassú forgást nyert, minek folytán annyi szál akad kártjaiba, hogy a szálak összefüggő réteget, fátyolt képeznek. A B hengert leszedőnek (peigneur) nevezik. A legtökéletesebb kártolást a mozgó léces kártolók végzik (l. *Pamut* [fonása]); legnagyobb munkaképességgel azonban a hengeres kártolók bírnak, amiért ezek a gyapjú-, len-, kender- s jutaiparban nyernek alkalmazást. L. *Gyapju* és *Juta*.

Kártolt fonal. Szálas anyagokból fonalat 3 eljárás szerint gyárthatnak. A gyártás módja szerint a fonalak is 3 csoportra osztatnak, ú. m. *kártolt*, *nyujtott* és *fésült* fonalakra. A kártolt fonalgyártás legkiterjedtebb mértékben a gyapjuiparban nyer alkalmazást (Streichgarn, l. *Gyapju*), legcsekélyebb mértékben pedig a pamutiparban, t. i. csak velez- (barchent-) vetülékfonalak készítésénél. A többi szálas terményeknél ezt a gyártási módot nem szokás alkalmazni.

Kartomantia (gör.) a. m. kártyavetés, kártyából jóslás.

Kartométer (gör.) a. m. görbemérő (l. o.).

Kartométria (gör.) vagy *térképmérés* az az eljárás, amellyel térképeken ábrázolt tárgyak valódi hosszuságát, hajlásszögét, területét v. köbtartalmát meghatározzák. a) *A hosszuságot* úgy mérik, hogy a térképen az illető határt, folyót v. utat stb. *görbemérővel* (l. o.) bejárják s az így nyert cm.-ekben adott hosszuságot szorozzák a térkép léptékével, s a természetes méretet nyerik. Ha a térkép aránya 1 : 100,000, akkor minden cm. térképtávolságnak 1 km. felel meg a természetben. b) *Szögmérések* alkalmával olyan térképeket használnak, amelyeken a meridiánusok és a paralellák egymást derékszögben metszik, úgy mint a képzelt földgömbön tényleg van is. Az ilyen ú. n. szögtartó térképeken egyszerű szögmérővel olvasható le a kivánt szög, vagy pl. a hajó útiránya, utóbbi esetben az iránytű mágneses elhajlására figyelemmel kell lennünk. c) *Területmeghatározás* szempontjából a területtartó térképen a *területmérő* vezetőcsúcsával az illető idomot körüljárják és a cm²-ekben nyert területet megszorozzák a térkép léptékének négyzetével, amire a kivánt idom természetes nagyságát kapják. Igy az 1 : 75,000 méretü térképen minden cm² a természetben 75,000×75,000 cm²-nek, azaz 0·5625 km²-nek felel meg. d) *Köbtartalom* (pl. valamely hegységé) meghatározás céljából a magasságokat is pontosan ismernünk kell. Rendesen szintvonalakat használunk fel s két egymásután következő szintvonal v. izohipsza területének a számtani közepesét szorozzuk a kettő magasságkülönbségével. A mérések annál tökéletesebbek, minél inkább egyezik a térképen ábrázolt pl. terület a valódi területtel, vagy a kettő közti viszony még aránylag kicsiny számokkal fejezhető ki (pl. 1 : 200). Igen pontos mérésekhez figyelembe kell vennünk a valódi és az ábrázolt földalak közti különbséget (geoida és szferoida vagy gömb), továbbá a térkép torzításviszonyainak változásait, valamint a térképpapirosnak a nyomtatás után beálló nem egyenletes száradását és összehúzódását is. Ezt a hibát úgy küszöböljük ki, hogy a térképen a lemérendő területen kívül lemérünk még valamely két-két meridiánustól és paralelától bezárt területet is, amelyet a Föld méretei alapján előre ismerünk. Ha a Földet r sugarú gömbnek tételezzük fel, akkor a φ és φ' földrajzi szélességű paralellák és a λ és λ' földr. hosszuságú meridiánusok közé foglalt gömbi trapéz területe:

$$\frac{\pi}{90}(\lambda'-\lambda)\, r^2 \sin\frac{\varphi'-\varphi}{2} \cos\frac{\varphi'+\varphi}{2}$$

és ehhez úgy aránylik az ismeretlen idom területe, mint e trapéz körüljárásával nyert planiméterszám az idom körüljárásával nyert planiméterszámhoz. Hosszusági stb. mérésekben hasonló elv szerint járunk el.

Karton (franc. *carton*), a festészetben rajzot jelent, amelyet papiroson készít a festő egy falfestmény előtanulmányaként. Ha a rajzon a festő a kompozició elrendezésében már megállapodott, akkor a fontosabb körvonalak mentén apró lyukakat szúr át sarkantyú-karikával, amelyeken át szenet dörzsölve, a falra átviszi a körvonalaknak hozzávetőleges képét. Ez arra való, hogy a falfestésnél biztos alapja legyen a munka menetének. L. még *Carton* és *Színnyomás*.

Kartonázs (franc. *cartonnage*), l. *Dobozgyártás*.

Kartonmetszet, l. *Rézmetszet*.

Kartotéka a. m. szabad laprendszer. Statisztikai, könyvelési és ellenőrzési célokra különösen ott, ahol az adatokat különböző szempontokból kell csoportosítani, szokásos a feljegyzéseket szabad kártya-lapokra írni. Ez célszerű egyrészt azért, mert a szabad lapok bármiképen csoportosíthatók, másrészt, mert bármikor a sorrend megzavarása nélkül kiegészíthetők. A különböző szempontok nyilvántartására egyrészt vezérlapokat, jelzőkártyákat vagy színeslapokat használnak, másrészt apró acéljelzőket (úgynevezett lovacskák). Ott, ahol tömegesen fordulnak elő ily kártyák, K.-rekeszeket, vagy szekrényeket tartanak, amelyekben a kártyák függőlegesen állítva vannak egymás mellé helyezve (Kartavert, a. m. vertikális kártyák). A kártyák elveszésének megakadályozására és könnyebb kezelés végett a K.-rekeszeket ú. n. záró rúddal látják el, amely záró rúdnak elforgatása által a rúdra helyezett kártyalapok rögzítve vannak, míg különben a rekeszből kivehetők.

Kartotipia, l. *Térképnyomás.*

Kárttikéja *(Skanda,* Dél-Indiában közönségesen *Subramanja),* az ind mitológiában a hatfejű hadisten neve, ki a monda szerint Siva fia. A hat pleiad (Krissikos) versengett azért, hogy a Ganges folyó szinén megjelenő szép gyermeket melyikük szoptassa; ezért K., hogy valamennyinek eleget tegyen, 6 fejüvé lett. K. páván lovagol. Rendeltetése az volt, hogy megszabadítsa a világot a Táraka nevű démontól, akit le is győzött és megölt.

Kartum *(Chartum),* l. *Khartum.*

Kartus, l. *Cartouche.*

Kartveli, l. *Kartli.*

Kártya. Különböző figurákkal festett kartonlapok, az annyira elterjedt K.-játék eszközei. A legrégibb kultúrájú kinaiak is játszottak fa- vagy csont-lapocskákkal, melyekre különböző figurák voltak festve. Valószinüleg ezek voltak a K. ősei. Nálunk háromféle kártyát használnak: a) *magyar K.*, mely négy színben: piros, tök, zöld és makk 8—8, összesen 32 lapból áll. Az egyes lapok: disznó, király, felső, alsó, tizes, kilences, nyolcas és hetes. b) *francia K.*, mely 52 tagból áll: coeur, carreau, pique és treff, minden színben a következő tizenhárom lappal: ász, király, dame, bube, tíz, kilenc, nyolc, hét, hat, öt, négy, három és kettő. c) a *tarok-K.*, mely áll 22 tarokból: I—XXI. és a skiz; az egyes tarok neve pagát; négy színben: coeur, carreau, pique és treff: király, dame, lovas, bube, továbbá a coeur és carreau egyes és pique, treff tizes. Van továbbá ú. n. *bűvészkártya* (varázskártya) és *vetőkártya* (jóslókártya) is.

A K.-játék eredetét nem lehet megállapitani. Állítólag a szaracénok hozták Európába. Határozott nyomát 1240. találjuk, mikor a worchesteri synodus eltiltotta a K.-t, hasonlóképen 1254. Szt. Lajos francia király szabott büntetést a kártyázókra. A franciák szerint a K. francia találmány, az őrült VI. Henrik király mulattatására találták volna fel. Szélesebb körben csak a fametszés feltalálása (1423) után terjedt el, mert addig a K.-k készítése drágává tette a K.-t. Igen sok faja van. Nálunk legelterjedtebbek a kalabriász (alsós és felsős), a ferbli, huszonegyes, máriás stb.

Irodalom. Parlaghy K., Kártyajátékok könyve, Budapest 1890; Pozsgay D., Első magyar patience 232 játszmával, Kolozsvár 1889; Cigányjósnő. I. Kártyahúzás. II. A kártyavetés művészete, Budapest 1880; Lenormand, a híres cigánynő igazmondó vetőkártyája, Nagykanizsa 1867; Varázskártyák utasítással, Székesfehérvár 1891.

Kártyaadó, a fogyasztási adók egy neme, mely hazánkban a használatra szánt játékkártyák minden játszmája után hivatalos zárójegy alkalmazásával rovandó le. A K. Franciaországból veszi eredetét, hol már a XVI. sz.-ban létezett. Jelenleg K. van Franciaországon kívül Ausztria-Magyarországban, a Németbirodalomban, Angliában és Görögországban. Hazánkban az 1881. XXVII. t.-c. értelmében a belföldi használatra szánt mindennemű játékkártya után bélyegilleték fejében: *a)* 36 v. kevesebb lappal biró minden játszmától 30 fill., *b)* 36-nál több lapból álló minden játszmától 60 fill., *c)* fényezett v. mosható kártyák után a lapok számához képest 60 fill., illetőleg 1 kor. 20 fill. fizetendő. A bélyegilleték a monarchia mindkét államában azonos. A kivitelre szánt kártyák bélyegmentesek, a külföldről behozott kártyák ellenben az átvételkor bevallandók és az illeték lerovása ill. bélyegzés végett a kir. adóhivatalban bemutatandók. A kártyagyártás csak a pénzügyigazgatóság engedélye alapján kezdhető meg. A jövedéki kihágások a megrövidített illeték 50-szeresével sujtatnak. A K. bevétele hazánkban évenként 400,000 K.

Kártyabélyeg, l. *Bélyeg.*

Kártyajáték, l. *Kártya.*

Kártyakő (ásv.) a. m. *Tripoli* és *Diatoma-föld* (l. o.).

Kártyavár, kártyából összerakott alkotmány, mely könnyen összeomlik.

Kártyavetés, kirakott kártyákból jövendölés v. titok kiderítése. Főleg cigányasszonyok űzik a nép legalsóbb vagy babonás köreiben. A K. üzletszerüség esetében mint közrend elleni kihágás 8 napig terjedhető elzárással és 200 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel; két éven belül történt visszaesés esetében egy hónapig terjedhető elzárással és 400 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő (kbtk 79. §). Itél a kir. járásbiróság.

Karuly (azelőtt: *Karulya),* kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 790 oláh lak.; u. p. Kovás, u. t. Nagybánya.

Karulyfalva, kisk. Szolnok-Doboka vmegye magyarláposi j.-ban, (1910) 493 oláh lak.; u. p. és u. t. Galgó.

Karun, egykor a Perzsa-öbölbe, ma a Haffar-csatorna útján a Sat-el-Arabba torkoló folyó Perzsia DNy.-i részén, Iszpahántól DNy.-ra ered, vizét részben öntözésre használják fel. 1888-ban a hajózás szabad lett rajta, 1890 óta Suster és Mohammera közt angol gőzhajók járnak rajta; az Ahuar melletti sziklák miatt feljebb hajózhatatlan. Hossza kb. 250 km.

Karusszel a. m. *carrousel* (l. o.).

Karusszel-pad, súlyos vasöntvények megmunkálására szolgáló esztergapad, melynek vízszintes tárgytartó asztala függőleges tengely körül forog, ellentétben a közönséges esztergapadoktól, amelyek vízszintes tengelyüek. A legtöbb K. revolverszerszámfejjel dolgozhatik. Bővebben l. *Szerszámgépek.*

Karva, kisk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 957 magyar lakossal, postahivatal; u. t. Muzsla.

Karvakrol, *oxycymol*, *β-cymophenol*, $C_{10}H_{13}OH$ összetételű fenol. Némely növényi illó olaj alkotórésze. Keletkezik a vele izomer karvolból, ennek üvegszerű metafoszforsavval való melegítésekor, vagy kámforból, ha ezt jóddal keverve hevítjük. Sűrű, 0·983 fs.-ú, 234°-on forró, olajszerű folyadék.

Karvaly v. *karoly* (állat, *Accipiter* Boiss.), a Ragadozó madarak rendjébe, a Sólyomfélék családjába tartozó madárnem. Csőre rövid, tövén széles, éles heggyel, szárnyai a fark közepéig érnek, a 3. és a 4. evezőtoll a leghosszabb, a farka egyenesen lemetszett, a csüdje sokkal hosszabb, mint a középső ujja. 42 faja ismeretes, melyek közül hazánkban a *közönséges K.* (*Accipiter nisus* L.) él. Háta kékesszürke, tarkóján elmosódott folttal, számos barna v. feketés-szürke folttal, harántvonalakkal tarkázott hasa fehér, viaszhártyája és lábai sárgák. A fiatal példányok háta barna, vilá-

gosabb tollszegélyekkel, hasuk pedig fehéres szívalakú foltokkal. Hossza 28—33, szárnyhossza 20—25, farkhossza 15 cm. A kisebb madarak legnagyobb ellensége, kártékony ragadozó. El van terjedve, kivévén a magas hideg vidékeket, Európában, Ázsiában és Afrika északi részeiben. Hazánkban mindenütt közönséges, helyet változtató madár.

Karvaly, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 605 tót lak., postaügynökség; u. t. Bartos.

Karvaly *Mór*, festő, szül. Ungvárt 1860., megh. 1899 márc. 9. Meránban. Művészi tanulmányait az országos mintarajziskolában kezdte, majd Bécsben, Münchenben és Párisban folytatta. Művei közül való az *Egy kis pihenő* (a király tul.); a *Huszárok* (a Rökk-díj nyertese). Rendkívül sok illusztrációt rajzolt a budapesti képes lapokba.

Karvalybagoly *(Surnia ulula* L.), l. *Baglyok.*

Karvar, földmérték Perzsiában = 156·8 ár.

Karvasy *Ágoston*, jogi író, szül. Győrött 1809 máj. 1., megh. Bécsben 1896 jan. 21. Pesten volt ügyvéd, majd 1835. a nagyváradi, 1838. a győri jogakadémián, 1846. a pesti egyetemen lett tanár. A M. Tud. Akadémia 1846. levelező tagjává választotta. Művei: *A politikai tudományok rendszeresen előadva* (Győr 1843—44, 3 köt., 2. kiad. 1845—47); *A magyar váltójog* (u. o. 1846); *A közönséges váltórendszabály* (Buda 1850); *Népszerű nemzetgazdaságtan* (Pest 1861, 4. kiad. 1874); *Az államháztartási vagyis pénzügyi tudomány* (u. o. 1862, 3. kiad. 1871); *A közrendészeti tudomány* (u. o. 1862, 3. kiad. 1870); *Az alkotmányi és igazságügyi politika* (u. o. 1862, 2. kiad. 1870); *A váltójogtan* (u. o. 1862, 5. kiad. 1872); *A magyar váltójogi eljárás* (u. o. 1864, 4. kiad. 1874); *Az ausztriai általános polgári törvénykönyv* (u. o. 1870).

Kárveszély, l. *Adásvétel.*

Karvezér, *karvezető*, gör. *koriféus*, a drámai kar vezető személye, ki szinészi szerepet is töltött be, amennyiben gyakran párbeszédet folytatott a szereplőkkel.

Karvol, l. *Karvon.*

Karvon, *karvol*, $C_{10}H_{14}O$ összetételű keton, az illó köményolaj főalkotórésze és ebből frakciós desztillálással elkülöníthető. A timollal és karvakrollal (l. o.) izomer. Szintelen, köményolajszagú folyadék; fs.-a 0·953, fp.-ja 225°. Ez a K. a poláros fény síkját jobbra forgatja, a mentha viridis olajából előállított balraforgató, a terpinolból készült K. inaktiv.

Karw., növénynevek után *Karwinski* Vilmos báró nevének rövidítése. Szül. Keszthelyen 1780., megh. Münchenben 1855. Braziliában és Mexikóban gyüjtött növényeket.

Karwendel-hegység, az Alpok É.-i mészkőzónájának egyik része Észak-Tirolban, legmagasabb pontjai: a Karwendelspitze (2539 m.), Bettelwurfkette (2725 m.), Birkharkette (2756 m.). Egyebekben l. *Alpok.*

Karwin, község Freistadt osztrák-sziléziai kerületi kapitányságban, az Oder egy jobboldali kis mellékvize mellett, (1910) 16,801 lengyel lak., terjedelmes széntelepekkel, koksztermeléssel.

Karwinski *Vilmos*, l. *Karw.*

Karyäs *(Kariesz)*, falu, l. *Athosz.*

Karyatidák, l. *Kariatidák.*

Karystos, görög város, l. *Krisztosz.*

Karzat, *színházakban* a nézőtér egyes emeletsorai, különösen azok, melyek balkonszerűen kiugranak és nem páholyokra, hanem ülőhelyekre vannak beosztva. A legfelső K.-ot *kakasülőnek* is hívják. — Bál-, koncert-, gyűlés- stb. termek emeletmagasságban elhelyezett nézőhelyeit szintén K.-nak hívják.

Karzene, l. *Kar.*

Kas, szalmából, gyékényből vagy fűzfavesszőből font, sárral betapasztott méhlak, mely néha külön süveggel és bedugaszolható felső nyílással van ellátva. Legcélszerűtlenebb a cukorsüvegformáju, legalkalmasabb a laposfedelű, legalább 4 cm. vastag falu hengeres alakú, teteje közepén 10 cm. átmérőjű, elzárható nyílással ellátott és eléggé öblös (26—32,000 cm³) kas, hogy abban nagyobb raj is elférhessen. Javított alakuak a szalmából font gyűrűskas és a Göndöcs Benedek által terjesztett kettős gyékénykas, melynek alsó nagyobb része költésfészek, felső leemelhető süvege mézkamara. Hogy az anya a mézkamarába flasitani fel ne juthasson, a költésfészektől ráccsal (Hannemann amerikai méhész találmánya) van elrekesztve. A rácson keresztül a méhek a mézet kényelmesen felhordják a mézkamarába. A gyűrűskas űrtartalma úgy nagyobbítható, hogy alája szükség szerint egy-két vagy több szalmagyűrűt, esetleg ládikát helyezünk. Van a méhkason kívül más kas is, t. i. *kocsikas, gabonakas,* sőt néhol a kosarat s egyéb kákából font szállító eszközt is kasnak hívják. (L. még *Kaptár.)*

Kása. Tulajdonképen a köles magvainak lehántása által nyert sárga *köles-K.*, melyet nálunk vízben főzve, jól megzsírozva v. tejben főzve eszszünk. K.-nak nevezzük még a rizs lehántott magvait, a *rizs-K.-t*, a hámozott és kigömbölyített árpát, melynek nagyobb faja *árpagyöngy*, a kisebb *árpa-K.* (ném. *Gerstl).* Van még *pohánka-K.* (ném. *Grütze)* v. *tatárka*, vízben főzve az északmagyarországi nép eledele, *zab-K.* az irlandiak eledele. K.-nak nevezzük általában a puhára főtt, pépszerű eledeleket, így van rizs-, dara-, burgonya-, csokoládé-, mogyoró-, citrom-, narancsstb. K. Ezek jórészt cukorral és tojással készülnek, eléggé táplálók s általában könnyen emészthetők. A K. népies fajtái a *karimás K., kitoló K., fordított K.* stb.

Kásád, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 757 horvát és magyar lak.; u. p. Beremend, u. t. Ráczbóly.

Kásadaganat v. *atheroma*, gömbölyded, tömött, alakítható tömlős daganat a bőrben, mely ritkán múlja felül az alma nagyságát; leggyakoribb a hajas fejbőrben, kötőszövetes tokból és pépes faggyúszerű, zsíros tartalomból áll. A burok bélése többrétegű laphám, amelynek legfelületesebb sejtjei leválnak s a tömlőt zsírcseppekkel és kolesztearin táblákkal keverve kitöltik. A K. úgy keletkezik, hogy a faggyúmirigyek kivezető csövét a mirigyváladék eltömeszeli s a képződő faggyú a mirigyet nagyobb tömlővé alakítja át. A K. jóindulatu daganat s a tok eltávolítása s az egész tömlő kiirtása végleges gyógyulást biztosít.

Kásafű (növ.), l. *Galium* és *Milium*.

Kásahimlő a. m. *köleshimlő* (l. o.).

Kasán, város Irak-Adzsmi perzsa tartományban, termékeny vidéken, 1130 m. magasban, mintegy 30,000 lak., akik kitünő selyemkelméket, arany brokátokat, arany-, ezüst-ékszereket, acélárukat készítenek és jó gyümölcsöt termesztenek. Közelében van a szép Fin-palota pompás kertekkel. 1893. a földrengés nagyon megrongálta.

Kásapatak, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1910) 1073 oláh és tót lak., u. p. és u. t. Vérmező.

Kasareep (növ.), l. *Cassarip*.

Kásaserét v. *madárserét*, a serét legkisebb faja, mely $^1/_2$—1 milliméter átmérőjű ólomgömböcskékből áll.

Kásavirág (növ.), l. *Primula*.

Kaselot v. *kaslot* (franc. *cachalot)*, az ambrás cet *(Physeter macrocephalus* L.) neve. L. ***Fizéter-félék***.

Kasemme, nemzetközi tolvajnyelven a tolvajok és betörők szállóhelyét, korcsmáját v. kifőzőjét jelenti, ahol összegyülni szoktak valamely közös vállalkozás előzetes megbeszélése végett.

Käsenbrot, Csehország alkancellárja, l. *Augustinus, 2*.

Kasgar, a kinai Kelet-Turkesztán tartomány volt fővárosa, a kinai birodalom legnyugatibb fekvésű városa a Kizil-szu termékeny vidékén. A folyó partja fölött magasabban van a két részből álló Óváros (Kukna-ser), alatta pedig a szintén két részre osztott Újváros (Jengi-ser). Lakosainak száma 60—70,000, karavánszerájja, 17 medreszéje, 70 iskolája van. Itt van fölállítva az 1857. itt megölt Schlagintweit utazó emléke. Arany-ezüst árúkat és drótot, vásznat, gyapotot, szőnyeget és selymet gyártanak. Fontos kereskedelmi hely, ezért orosz konzul is lakik itt. K.-t először 1070 körül emlegetik, később török vagy mohammedánus uralkodók alatt állott, 1218. a mongoloké lett, a XVII. sz.-ban Kina birtokába került. 1865-ben a dungán lázadás alkalmával Jakub-bég székhelye volt, 1877 decemberben a kinaiak visszahódították.

Kasgil, Khartum és El Obeid városok között fekvő helység az egyiptomi Szudánban. 1883 nov. 3—5. a Mahdi vezérlete alatt álló felkelő kordofaiak Hicks pasa seregét itt teljesen megsemmisítették.

Kasházak *(paticsházak)*, Skótországban ma is létező méhkasformájú vastag földfalu épületek. Vannak köztük újabb eredetüek is. Ezekben a XIX. sz. elején még laktak.

Kashely (halászat), a lábó könyökében v. öblében levő köz, melyen a víz átfolyhat s amelybe a csíkkast beléfektetik, hogy az úszó csík beletévedjen.

Kashira (japán), l. *Fuchi-kashira*.

Kasicsné-Durigó *Ilona*, kamaraénekesnő (mezzoszoprán), szül. 1881 máj. 13. Az Országos Zeneakadémián, ahol zongoratanári diplomát is szerzett, az énekben Maleczkyné, a zongorázásban Szendy Árpád volt a mestere. Tanulmányait a bécsi zenekonzervatóriumon folytatta, majd Stockhaussen és Belhirdt frankfurti tanároktól nyerte hangja végső kiművelletését. Az európai hírű magyar előadó művészek közé tartozik. 1912-ben vendégszerepelt a budapesti Népoperában, 1913. pedig az Operaházban.

Kásif (arab) a. m. felfödő, Egyiptomban a *mudír* (kerületi főnök) alatt álló járásfőnök; egyéb felügyelőknek is a címe, különösen közmunkáknál.

Kasin, az ugyanily nevű járás székhelye Tver orosz kormányzóságban, a Kasinka mellett, kb. 8000 lak., gabona- és pálinkakereskedéssel.

Kašina, adók. és pol. k. Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1910) 1116 horvát lak., postahivatal, u. t. Sesvete.

Kasinszky, *Viktor*, orosz zeneszerző, szül. 1812 dec. 30 Vilnában, megh. 1870. Varsóban Elsnernél tanult. Operái: Tenella (1840); Az örök zsidó (1842); Férj és nő (1848). Sok szindarabhoz írt zenét, azonkívül: táncokat, kórusokat, indulókat, műdalokat. Két könyve: Feljegyzések Loow tábornokkal Németországban tett útjáról (1845); Az olasz opera története (1851).

Kasirozni (franc. *cacher)* a. m. borítani, ez a művelet a könyvkötő iparban nyer alkalmazást, ahol kéregpapirost színes papirossal, vászonnal, bőrrel stb. szokás borítani.

Kaska (halászat) a. m. fentő (l. o.).

Kaskalar, néptörzs, l. *Kacsincok*.

Kaskantyú, Páhihoz tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1910) 638 magyar lak., postaügynökség, u. t. Kiskőrös.

Kaskarillakéreg, l. *Cascarilla*.

Kaskavál-sajt, romániai juhsajt-különlegesség, melyet nálunk Erdélyben is készítenek. Finomhéjú, tömött sajt, némi pikáns ízzel, melyet kiváltképen lábosban parázson sütve fogyasztanak.

Kaskel, *Karl*, báró, német zeneszerző, szül. 1866 okt. 10. Drezdában. Lipcsében Reineckenél és Jadassohnnál tanult, Kölnben Wüllnernél. Operái: Hochzeitsmorgen (1893); Sjula (1895); Die Bettlerin vom Pont des arts (1899); Der Dusle und der Babeli (1903).

Kaslot (állat), l. *Kaselot*.

Kasmir (hivatalosan: *K. és Dzsamu*, ang.: *Cashmere [Kashmir] and Jammu [Jummoo])*, a brit-indiai császárság hűbérállama a Karakorum-hegylánc, Tibet, Pendzsab és Dardisztán között, 209,500 km² területtel, (1911) 3.157,352 lak. A dzsamui maharadzsa uralma alatt álló terület a tulajdonképeni K.-ból, Dzsamuból, Kistvar, Vardvan, Dzanszkar nevű himalájai völgyekből, Gilgitből (l. o.), Baltisztánból (l. o.) Ladakhból (l. o.) áll. A tulajdonképeni K. magas hegyektől körülfogott hosszukás, 1830 m. átlagos magasságú völgy, egykori tófenék, amelynek területe, beleszámítva a hegylejtőket is, mintegy 10,000 km². ÉK.-i szélén vannak a legmagasabb hegyek; itt a Pabat v. Dijamir (8105 m.), a Kantal-láncban a Kolaltoi (5440 m.) a legmagasabb; a DK.-i határon ellenben a hegyek a legalacsonyabbak (mintegy 3000 m.). A hágók, amelyen át K.-ba juthatni, a hó miatt nem mindig járhatók; a főbbek ÉNy.-on a Baramula (l. o.) és Puncs, DK.-en a Banihal (3422 m.), ÉK.-en a Drasz (3445 m.) és É.-on a Daravar (3905 m.). A Dzselam (l. o.) egész hosszában DK.-ről ÉNy.-nak átfolyik rajta és a Baramula-szoroson áttörvén, elhagyja. Számos a mellékfolyója, ezek közül a nagyobbak:

a Lidar, Haripar, Rama, Csang és Paru. Számos tava közül a nagyobbak a Valar, a Manasz Bal és Dal. Éghajlata olyan, mint a többi Himalája-völgyé, csakhogy nyugati fekvésénél fogva esősebb. A tél 3 hónapig tart, amikor bőven esik a hó is. Ellenben márciusban a növényzet új életre ébred és akkor K. földünk egyik legszebb része: happy valley (boldog völgy), miként az angolok nevezik; gyönyörű fekvése, virágzó növényzete volt az oka annak is, hogy a paradicsomot benne vélték föltalálni. A kultúrnövények a legkülönbözőbb gyümölcsök, a gabonafélék és a szőllő, a völgyfenéken pedig a rizs. A fauna nem gazdag; barna medvék, farkasok, sakálok és egy leopárdfaj a ragadozók; szarvasok, gazellák, vadkecskék nagy számmal vannak a hegyek lejtőin. Házi állatok főképen a K.-kecske, a szarvasmarha és a ló, amely utóbbi kicsiny ugyan, de igen erős és nagy terheket képes elviselni. A lakosok mohammedánok és a közép-tengeri fajból valók; a nők szépsége híres egész Indiában. A legfontosabb iparág a híres K.-i sál-szövés, melynek egyik faját, a pasmintát az ottani kecske szőréből, a másikat, az aszali taszt, a vadkecske szőréből készítik; foglalkoznak azonkívül a kasmiriak rózsaolaj (attar), bőrtárgyak és igen szép fegyverek készítésével. A kormányt az angol hűbéruralom alatt álló maharadzsa viszi, aki Szrinagarban lakik.

A hagyomány és a XI. sz.-ból való Radzsatarangini című K.-i krónika szerint K. Kr. e. 259—222-ig Aszoka császár birtoka volt. 1315-ben meghódította az országot Sams-Udin császár és lakóit az iszlámra térítette. 1586-ban Akbar a mongol birodalomhoz csatolta. 1752-ben az afgánok kerítették hatalmukba és meg is tartották 1819-ig, amidőn a szikek tették magukat uraivá. Mindjárt a hódítónak, Randzsit Szingnek halála után (1839) K. önállóságra törekedett, ami a szikek birodalmának feldarabolódása után részben sikerült is. Miután ugyanis az angolok 1849. a 11 éves Dalip-Szinget trónjáról és birtokairól való lemondásra szorították, Dzsamu fejedelmét, Gulab Szinget maharadzsai rangra emelvén, K.-t is átengedték örökös birtokul oly föltétel alatt, hogy a britek hűbéruralmát elismeri.

Kasmir, finom merinófésűs gyapjuból készült négyfonalas kettős sávolykötésű női ruhaszövet (l. *Alapkötés*). Sürűsége pro cm. 26/96: fonalainak metr. finomsági száma 42/78. Olcsóbb fajtájához pamutláncot használnak.

Kasmiratlasz, kasmirkecske-szőrből készült atlasz-szövet (l. *Alapkötés*).

Kasmirgyapju, a kasmirkecske pehelyszőre.

Kasmirkecske, l. *Kecske*.

Kasmirlepke *(Pergesa [Deilephila] elpenor* L.), a Pikkelyesszárnyuak *(Lepidoptera)* rendjébe, a Zúgópillék *(Sphingidae)* családjába tartozó pillangófaj. Mellső szárnyai olajzöldek, ibolyavörös széles szegéllyel és két halványabb ferde sávval; hátsó szárnyai rózsaszínűek, széles fekete gyöktérrel. Szárnyterj.: 62—68 mm. Máj.-jún.-ban gyakoribb, ősszel ritkább. Hernyója zöldesbarna vagy feketés, a 4. és 5. testgyűrűn két nagy szemfolttal; a galajon *(Galium)*, füzikén *(Chamaenerium)*, bortermő szőllőn s kerti fuxiákon él, de csak ritkán olyan mennyiségben, hogy számottevőbb kárt okozna. Földben bábozza be magát; bábja barnás, feketés szárnyhüvelyekkel.

Kasna, szudáni tartomány és város, l. *Kano*.

Kásó, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 436 magyar és tót lak., u. p. Bodzásújlak, u. t. Velejte.

Kasolong *(cacholong*, ásv.), mongolul csinos követ jelent. Az opálnak piszkos-sárgás, porcellánszerű, fénytelen változata, amely vesés-fürtös halmazokban terem: 3·5% vizet tartalmaz. Kevéssé értékes drágakő. A bokharai kalmukok bálványkákat és egyéb cikkeket készítenek belőle. *Kalmukachátnak, gyöngyopálnak, gyöngyházas achátnak* is hívják. Hüttenbergben Karintiában, a Färöer-szigeteken és Izlandon fordul elő.

Kasornya, vastagabb zsinegből font rövid kézi háló, amibe az edényt (fazekat vagy bögrét) beleállítják s azzal viszik ki a főtt ételt a munkásnak a mezőre.

Kasparides, *Eduard*, osztrák festő, szül. Krönauban 1858 márc. 18. Tanulmányait 1876—1884-ig a bécsi művészeti akadémián végezte Trenkwald mellett. Tájakat fest: Stadtparkinsel; Tájkép (a bécsi akadémiai képtárban) stb.

Kasperle *(Kasperl*, ném.), bohó szinpadi alak, melyet a «Hanswurst» (Paprika Jancsi) helyett először Laroche János szinész léptetett föl a bécsi lipótvárosi szinpadon; ezt a szinházat ezért sokáig *Kasperl-Theater*-nek is nevezték. A K. név a Kaspar (Gáspár) kicsinyítő formája; Gáspár volt a nagyon régi három király monda és misztérium legvidámabb alakja. A K. azóta a nagy szinpadokról letünt és most már csak a bábszinházakban szerepel.

Kasperolás, tolvajnyelven a raboknak egymásközötti meg nem engedett érintkezését vagy titkos, tiltott beszélgetését jelenti. Történhetik ez akár jelbeszéd útján (a némákhoz hasonlóan), akár pedig kopogtatással, ami a leggyakoribb. A falakon, a kályhacsöveken vagy vízvezetéki és szenylevezető csatornákon át valóságos táviratokat szoktak váltani. Ezek a titkos jeladások sokszor olyan ártatlan formában történnek, hogy a legéberebb őrök sem veszik észre. Ily módon szokták egymás között a szökést vagy éppen a rablázadást előkészíteni.

Kaspi borjufóka, l. *Fóka-félék*.

Kaspi-szoros, l. *Caspia porta*.

Kaspi-tenger vagy *tó* (az ókorban *Mare Caspium* vagy *Hyrcanium*, oroszul régebben *Chavalinszkoje-more*, ma *Kaszpijszkoje-more*, tatárul *Ak-Dengisz*, perzsául *Kolzum*, *Bahr-Dzsordzsan*), földünk legnagyobb tava Európa és Ázsia határán. Területe 438,688 km², ebből 2236 km² a szigetek területe. ÉD.-i irányban 1176 km. hosszú és 200—350 km. széles, vízszintje a Fekete-tenger szintje alatt van 26 m.-nyire. A tó két főrészre osztható: az igazi mély alpi, tektonikus tómedence D.-en, amely az Elbursz s a Kaukázus és Nagy-Balkhán hegység láncai közt fekszik s É. felé az Apszkeron-félszigét (amelyen van Baku) és szemben vele egy másik félsziget határolnak el. Az É.-i rész csak pusztai tó, elöntés, nem mély, igen lankás, homokos partokkal, csak keleten van az Uszt-jurt plató felé meredekebb partja. A Volga és az Ural

a fő tápláló folyói, amelyek deltákat építenek bele, kisebbek a Kuma, Terek, Szulak, Szamur, Arasz és Kura, Emba, Szagiz s a Koi-szu vagy Agrakhan. Mindezek nem szállítanak bele annyi vizet, amennyi a nagy párolgás ellenére a K.-depressziót szinültig ki tudná tölteni s ezért a tó szine ma már 26 m.-rel mélyebben van, mint a Fekete-tengeré, amellyel pedig még a dilúviumban összeköttetésben állott. Azóta kerültek szárazra É.-on a Volga s az Ural mentén a tenger szinénél mélyebb nagy területek. Nevezetesebb öblei: Agrakhan-(Terek-torkolat), Baku-, Kizil agacs-(Kura f.), Enseli-, Asztrabad-, Krasznovodszk-s ennek része a Balkhanszki., Adzsi-darja vagy Karabugasz-, a Mertvij-kultuk (Holt-tengeröböl) a Kaidak-öböllel. Az É.-i tórész seholsem mélyebb, mint 28 m., a D.-i 200 m.-ig nyúlik le átlag, de 1100 m.-es mélységet is mértek már benne. Az É.-i fél a Volga és Ural édesvizei miatt egészen édesvizű, lapos, homokos szigetzátonyokkal, a D.-i rész brakkvizű és sós is, sőt a rendkívül elzárt Karabugasz-öbölben a sivatagos klima következtében a víz állandóan elpárolog és só rakódik ki (l. *Kara-Boghaz)*. A Kaukázus és a Nagy-Balkhán láncai egymásnak a folytatásai, de itt nagy kereszttöréssel le vannak sülyedve. A tó vízsziningadozásai csekélyek, 38—40 cm. körül, télen leszáll, minimuma márciusban, maximuma jún.—júl.-ban van. Ott, ahol a hegységet keresztirányú törés eltörte, erős vulkánosság van, amely 1894. egy vizalatti vulkán keletkezésében is megnyilvánult. Partjain a belső ázsiai steppéket és sivatagokat jellemző növényzet van. Csak az Elbursz lejtőin van pompás szubtrópusos növényzet. Igy az Arakhán vidékén a szőllő alig bir még megérni s a Potemkin-félszigeten már a pálma a szabad ég alatt van s a cukornád s a pamutcserje sikerrel termelhető. Állatvilága csodás keveréke az édes- és sósvizieknek, édesvizi molluscumok és tengeriek, hering, szivacsfélék vannak keverve benne. Halászata évente 25 millió rubel értékű.

Aralo-kaspi depresszió. Újabb kutatások szerint az Aral- és Kaspi-tó egymással és az ú. n. Manics mélyedésen át a Fekete-tengerrel összefüggött. D.-en a Kuma és Terek, DNy.-on a Kura és Arasz alsó völgye, DK.-en a Khorasszáni hegyek és a Kis-Balkhán hegység közti terület tartoztak még hozzá. A Kis- és Nagy-Balkhán között egy ága az Aral-tóval kapcsolta egybe. Ez a nagy depresszió valószinüleg akkor kezdett először lecsapolódni, amikor a Fekete-tenger a Boszporusz keletkezése folytán a Földközi-tengerrel kapcsolatba jutott. Ez a lecsapolódás egyes tengeralatti küszöböket juttatott napfényre s ezek egymástól elválasztották az Aral-, Kaspi-tavat s a Fekete-tengert. A vidék szárazsága folytán a lecsapolt és szárazra került területeken húmusz nem képződött, sós mocsarak maradtak fönn. A tavak pedig lassankint apadnak s így a Kaspi-tó körül ma már egész nagy tengerszin alatti terület van szárazon. Ha a környék nedvesebb volna, a folyók kilúgoznák a talajt s azt használhatóvá tennék, de így a heves szélviharok (burán) még a törmeléket is elfujják s a homokot buckákba verik föl. Emiatt a terület emberi letelepülésre majdnem alkalmatlan.

A K. partja három felől orosz, egyfelől perzsa birtok. Az oroszok a Kaspi-flottával védik a tavon fontosabb városaikat, amelyek: Gurjev, Asztrakhán, Derbent, Baku, Szalyani, Novoalexandrovszk. Perzsa városok: Rest, Barferus és Asztrabad. A perzsa kereskedők is résztvesznek ugyan a hajóforgalomban, de ez leginkább orosz kézben van, bár a sok parti zátony s a heves viharok ezt sokszor gátolják. A tó É.-i része télen befagy. Az orosz hajók 1898-ban 213 gőzössel és 539 vitorlással kb. 190 millió pud árút és 200,000 embert szállítottak. A gőzhajózás a Kavkáz és Merkur részvénytársaság kezében van. Habár a tavat régóta ismerik, első pontosabb tudósításokat Nagy Péter cár rendeletére Szoimonov és van Verdeen (1719 és 1720), továbbá Kojin (1726—27) hoztak róla, az első térképe 1731-ből való. Azóta az oroszok (Tokmacsev, Gmelin, Muravjev, Basszargin, Butovszkij, Szavics, Szablen és főként Ivansizov) igen sokat tettek az átkutatására.

Irodalom. Ivansizov, Hidrográfiai tanulmány a K.-ről, oroszul; Ulszkij, Über d. Tiefen d. Kaspi-Meeres, Ehrmann-féle Archiv 1866, XXV. köt. 22 l.; Baer, Kaspische Studien, 1855; Radde, Fauna u. Flora d. SW. Kaspigebietes 1866; Sjögren, Über d. diluviale aralo-kaspische Meer, a Wiener geol. Gesellschaft évkönyvében 1888; Berg A., Aral-tó monografiája (oroszul) 1912.

Kasprowicz (ejtsd: kassprovics), *Jan*, lengyel költő, szül. 1860 dec. 12. Szymborzeban. Legismertebb műve Anima lachrymans c. költeménykötete; újabban egy ciklus himnuszt adott ki (1905).

Kassa *(Kaschau,* l. a *mellékelt térképet)*, önálló törvényhatósági joggal felruházott szabad kir. város Abauj-Torna vármegyében, a vármegye székhelye. A város a vármegye É.-i határához közel, a Hernád völgyének É.-felé a hegyek közé nyuló öblözetében, a folyó jobbpartján 211 m. tengerfeletti magasságban fekszik. Keleten a Hernád mentén emelkedő dombsor, Ny.- és É.-felé

Kassa város címere.

KASSA.

Tisztviselő telep
Széchenyi liget
PÁLYAUDVAR
HERNÁD
HERNÁD
Klobusiczky körút
Erzsébet körút
Rákóczi körút
Erzsébet tér
Sport-telep
Uj kórház telek
Állat vásár tér
Tervezett rendező pályaudvar
Eperjeskert
MAGYARÁZAT
Nevezetesebb épületek:
1 Székesegyház
3 Szt. Mihály kápolna
8 Múzeum
15 Kereskedelmi iskola
16 Csendőrparancsnokság
Mérték 1 : 21.000

nagyobbára erdős hegyek övezik, kies keretül szolgálván a csinos fekvésű városnak. ÉNy.-ról a magasabb hegyek közül lesiető Csermelypatak éri el a várost, mely a Hernádból kiszakadó Malomárokba torkollik, utóbbi a város keleti részén keresztülfut. K. meglehetős szabályosan épült s a *Belvárosból*, tov. *Ferencváros*, *Józsefváros*, *Táborváros*, *Erzsébetváros* és *Újváros* külvárosokból és a Hernád két partján levő külterületből áll. Központja a Belváros, mely hosszukás négyszög alakjában É.-ról D. felé terül el. Főközlekedési vonala a *Fő-utca*, melyen nemcsak K. legnevezetesebb középületei, de legszebb magánházai s legkiválóbb üzletei is vannak. Itt központosul az üzleti és a társadalmi élet s ez utca a legkedvezőbb benyomást teszi az idegenre. A Főutca D.-i felében áll K. legnevezetesebb épülete, a magyarországi Szt. Erzsébetről címzett katolikus püspöki székesegyház, Magyarország egyik legnevezetesebb gotikus építménye. A templom építése összeesik Zsigmond király uralkodásának idejével; Mátyás király idejéből valók a székesegyház legszebb építészeti remekei, mint az orgonakórus, a remek szentségház s az ú. n. királylépcső. A három fókapuzat a középkori szobrászat mesterművei közé tartozik. A főoltárt aranyalapon levő 48 képével az 1477-ik évben állították fel; a Mettercia-kép Babocsay János műve (1516). 1877—1906-ig az erősen megrongált székesegyház Steindl Imre tervei szerint Fröde és Weber vezetése alatt teljesen megújíttatott. Az altemplomban nyugosznak 1906 óta II. Rákóczi Ferenc, anyja Zrinyi Ilona, fia József, továbbá Bercsényi Miklós és neje, Sibrik Miklós és Esterházy Antal, bujdosó társai. Nagyszabású síremlékük a közel jövőben fog elkészülni. A Rákóczit dicsőítő falkép Duditstól most készül. A székesegyház közelében áll a XIII. sz.-ból való Szt. Mihály-kápolna, a honvédszobor (Horvai János és Szamovolszky Ödön műve, 1906), továbbá az 1628. épült Orbántorony. Tőle É.-ra a Fő-utca közepén áll az 1899. megnyílt barokk ízlésű nagy szinház (építette Láng Adolf). A Fő-utca nevezetesebb épületei a keleti oldalon (D.-ről kezdve): a Fekete Sas-épület (Kazinczy, Petőfi és Tompa emléktáblájával), a vármegyeháza, a városháza (1780), az ú. n. Lőcsei-ház (XV. sz.), a prémontrei (hajdan jezsuita) templom (épült 1681. barokk stílben), benne I. Rákóczi Ferenc és anyja, a templomépítő Báthory Zsófia sírja, a prémontrei rendház (előtte a Mária-szobor 1723), az Andrássy-palota (Andrássy Gyula gróf szülőházának helyén, emléktáblával), a ferencrendiek temploma (1405, átépítve 1681., báró Renaud József altábornagy díszes barokk-síremlékével), a róm. kat. papnevelő és a kir. konviktus (alapította Balassa Zsuzsánna, 1652.) és a nagy laktanya; a Ny.-i oldalon (É.-ról kezdve) a honvédlaktanya (hajdan Tököly I. és Rákóczi F. lakása), a kassai társalgási egylet modern palotája, a Dessewffy-palota, melyben 1821. I. Sándor orosz cár lakott, a szepesi kamara ódon épülete (ma pénzügyigazgatóság), az Orsolya-apácák kolostora és temploma (épült 1663.), a copf-stílű Hadik-Barkóczy-palota (mögötte a Domonkos-téren a Domonkosok átmeneti stílű temploma 1330-ból), a püspöki palota s a kir. törvényszék. A székesegyházzal szemben a Deák Ferenc-utca vezet a fasoros szép Rákóczi-körútra, melyen számos modern középület (polgári fiuiskola, felső leányiskola, kir. ítélőtábla, felső kereskedelmi iskola, állami bábaképző és gyermekmenhely, két tüzérlaktanya és tüzérségi lovaglóiskola, izraelita templom, gör. kat. templom) áll. A Rákóczi-körút É.-i végétől a Ferenc József-körút a Ferenc József-térre vezet, melyen a hadtestparancsnokság, a kassa-oderbergi vasút üzletvezetősége, a dohánygyár és a Felsőmagyarországi Rákóczi-muzeum (épült 1903.) épületei állanak. A Fő-utcával párhuzamos utcák közül a Kovács-utcában a községi elemi iskola és tanítóképző, a kat. főgimnázium, a királyi jogakadémia és Tinódi Sebestyén lakóháza (emléktáblával), a Fazekas-utcában a ref. templom, a Mészáros-utcában a honvéd gyalogsági kaszárnya említendő; a keresztutcák közül legszebb a Kossuth Lajos-utca az empirestílű evangélikus templommal (1804); az utca végén a szép Széchenyi-liget s azon túl a pályaudvar. A Ferenc József-tértől É.-felé a Csermely-út vezet, mellette a katonai hadapródiskola s a kir. gazdasági akadémia, amaz nagy parkkal, ez kiterjedt gazdasággal. A Rákóczi-körutat É.-ról elzárja a községi közigazgatási tanfolyam impozáns palotája, ettől É.-ra fekszik a városi faraktár, feljebb a Kálváriahegy és a Rozáliatemető. A Malomárkon túl kelet felé van a szekerészeti laktanya 2 nagy csoportja, a vasúti testen túl a légszeszgyár. A Hernádon túl a nagy katonai sátortábor van. A Széchenyi-ligettől D.-re elterülő városrészben van a gőzfürdő, az alapítványi közkórház, az árva- és szegényház, a katonai tüzérraktár, az élelmezési raktár és tüzérkaszárnya, végül a Malomárok mellett az állatvásár-tér és közvágóhíd. Még távolabb, a tornai országút mentén nagy téglavetők vannak. K. utcái, különösen a belvárosban, általában véve csinosak, tiszták s a modern épületek mindinkább gyarapodnak; a külvárosoknak is már többé-kevésbbé városias jellegük van.

K. ma Felső-Magyarországnak legszebb városa, egyúttal hazánk összes városai között is előkelő helyet foglal el. Már ősidők óta nemcsak élénk forgalom és ipar székhelye, de egyúttal Felső-Magyarország művelődési központja. K. ma római katolikus püspökségnek, káptalannak és szentszéknek s a K.-i római katolikus egyházmegyének, Abaúj-Torna vármegye törvényhatóságának, a kassai járás szolgabirói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak, posta- és távíróigazgatóságnak, kir. tanfelügyelőségnek, hadtestparancsnokságnak, honvédker. és csendőrkerületi parancsnokságnak székhelye. Van itt kir. ítélőtábla, kir. törvényszék, pénzügyi és sajtóbíróság, főügyészség és ügyészség, járásbíróság, telekkönyv, ügyvédi, közjegyzői, kereskedelmi és iparkamara, kir. közjegyzőség, államépítészeti hivatal, kir. kerületi erdőfelügyelőség, m. kir. gazdasági felügyelőség, felmérési felügyelőség, kir. kerületi iparfelügyelőség, kataszteri térképtár, adóhivatal, állategészségügyi felügyelőség, dohányigazgatóság, fővámhivatal, kulturmérnöki hivatal, szeszkisérleti, mezőgazdasági vegykisérleti és állami vetőmagvizsgáló állomás, csendőrtörzs-, szakasz- és szárnyparancsnokság. Tanintézetei a királyi

jogakadémia, püspöki teológiai liceum, községi közigazgatási tanfolyam, állami bábaképző, állami főreáliskola, katolikus főgimnázium, állami felsőbb leányiskola, katolikus tanító- és tanítónőképzőintézet, 3 polgári, 6 elemi, 1 börtöniskola, 5 kisdedóvó s több magán nevelőintézet. Szakiskolái közül első helyen áll a m. kir. áll. gazdasági akadémia, mely nagy mintagazdasággal van egybekötve, továbbá az áll. felső ipariskola, áll. felső keresk. iskola, női keresk. tanfolyam, m. kir. vízmesteriskola, több alsófokú iparos és kereskedelmi iskola, zeneiskola stb. Jelentékeny intézet még a katonai hadapródiskola. Egyéb kulturális intézményei közül említendő a Felső-magyarországi Rákóczi-muzeum (1872), mely rendkívül gazdag régiségi, ipar- és műtörténelmi, éremgyüjteményeket, becses kép- és könyvtárt foglal magában (összesen 60,000 tárgy és 40,000 darab könyv); a szinház, Uránia-mozgó, számos közhasznú, közművelődési, társas- és jótékonyegyesület (közte az irodalmi, gazdasági, közművelődési egyletek, orvos- és gyógyszerész-egylet, szépítő-egylet, vöröskereszt-fiók, Kárpátegyesület kassai osztálya stb.), továbbá kórház és egyéb emberbaráti intézetek. E számos közművelődési intézmény hatása folytán K. hazánk műveltebb városai közé tartozik; az írni és olvasni tudók aránya (a 6 éven felüli népesség körében) 84·3%-ra rúg, úgy hogy K. e tekintetben városaink közt a 9-ik helyet foglalja el. K. a magyar irodalom fejlődésében is szerepet visz; jelenleg 8 magyar és 1 német lap (köztük 5 magyar napilap) jelenik meg.

Ipara és *kereskedelme* régtől fogva igen jelentékeny s fekvésénél fogva K. már a középkorban Felső-Magyarország kereskedelmi empóriuma volt. Legjelentékenyebb iparvállalatai a dohánygyár (1800 munkás), a Fleischer-féle gépgyár és vasöntő (120 munkás), a kassai bútor- és faárúgyár (200 munkás), Dunkl Vilmos parketgyára (100 munkás), Siposs-féle mechanikai kötőszövőgyár (70 munkás), Frank-féle pótkávégyár (240 munkás), lakatosárú- és vasbádoggyár, műmalom, sörgyár, likőrgyár, tégla- és keramitgyár, magnezitgyár, gőzfűrész, Procento számoló- és írógépgyár, parketgyár, bútorgyár, magpergetőgyár, villamosmű, légszeszgyár. A sódar- és szalámikészítés régóta jó hírnévnek örvend. Kereskedelme a középkorban Lengyelország felé igen élénk és híres volt; ma is gócpontja Felső-Magyarország kereskedelmének, amire kedvező fekvése nagy hatással van. Kereskedelmének főcikkei ipari terményei, továbbá marha, gabona, sódar, bor, fa stb. K. jelentékeny vasúti csomópont, ahol a magyar királyi államvasutak budapest-kassai vonala a kassa-sátoraljaújhelyi vonallal találkozik; K. továbbá végpontja a kassa-oderbergi vasútnak, a tornai és a kassa-hegyaljai vonalnak. Van posta- és távíróhivatala, telefonhálózata. A város belsejében 25 km. hosszú villamos közúti vasút van üzemben. Az üzleti élet élénkítésére szolgál az Osztrák-magyar bank fiókján kívül 7 bank és takarékpénztár és 7 szövetkezet, összesen 27 millió K. betéti forgalommal.

K. *lakóinak* száma rohamosan emelkedik; míg 1850-ben csak 13,034 és 1857-ben 16,417 lakosa volt, addig 1869-ben már 21,742, 1880-ban 26,097 1890-ben 32,165 és 1910-ben 44,211 lakost számlált; népessége tehát 60 év alatt 239%-kal emelkedett. Lakosai között van (1910) 33,350 magyar (75·4%), 3189 német (7·2%) s 6547 tót 14·8%); a nem magyar anyanyelvüek közül azonban 6446 (59·4%) beszéli a magyar nyelvet. 1880-ban csak 10,362 (39·8%) magyar anyanyelvű lakó iratván össze, a magyarság 30 év alatti térfoglalása 35·6% (abszolut szaporulata 202%). Hitfelekezet szerint van K. lakói között 27,863 római kat. (63·0%), 3533 görög kat., 2382 ág. evang., 3591 református és 6723 izraelita (15·2%). A lakosságból 3735 a katona. A lakóházak száma 2454. K. határa 9260 ha. Hozzátartozik Bankó (l. o.) nyaralótelep és a Lajos-forrás (l. o.) fürdő.

Története. K.-t 1249. említik, mint villa regiát, azaz oly községet, melynek földesura a király volt. 1347-ben sz. kir. várossá lett árúmegállítójoggal s ugyanez évben országos vásárok tartására nyert kiváltságot. 1361-ben árúmegállító jogát a király kiterjesztette az Orosz- és Lengyelországból jövő kereskedők árúira is. Zsigmond alatt a barchetgyártásra monopóliumot nyert s már a középkorban számos falunak is földesura Abauj, Sáros és Szepes vármegyében. 1554-ben K. lett a felsőmagyarországi főkapitányság székhelye s 1567. Miksa király idehelyezte Lőcséről a *szepesi kamarát.* Ily erőforrások birtokában politikai súlya döntően érvényesült a XVII. sz.-nak az alkotmányért és a lelkiismereti szabadságért vívott harcaiban s Bocskay, Bethlen s a Rákócziak elsősorban K. birtokára törekedtek. Kisdy Benedek egri püspök 1660. alapítja a K.-i egyetemet. 1703-ban II. Rákóczi Ferenc kuruc serege körülzárta a várost s egy év mulva (1704 dec. 20.) adta fel a császári sereg Forgách Simonnak, a kuruc generálisnak. 1706 szept. 29. Rabutin császári serege ostrom alá fogta a várost s ágyúival halomra lövette a Forgách, ma Deák Ferenc utcát; sikertelen ostrom után október 11-én húzódott el Tokaj felé. Az 1792. épült szinházban csakhamar a magyar Thália nyert otthont s irodalmunknak is középpontjává lett rövid időre Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid *Magyar Muzeumával.* Itt alakult meg a szabadságharcban a győzhetetlen kilencedik honvédzászlóalj. A Tiszavidéki és a Kassa-oderbergi vasúti vonal megnyitásával ismét kereskedelmi központtá lett.

Irodalom. Abauj-Torna vármegye és K. városa, Magyarország vármegyéi és városai; Krones F., Zur Geschichte der Freistadt Kaschau, Wien 1864 és Beiträge zur Städte- und Rechtsgeschichte Oberungarns, u. o. 1894; Siegmeth Károly, Kurzgefasster Führer für Kaschau, das Abauj-Gömörer Höhlengebiet u. d. ungarischen Ostkarpaten, Kassa 1886; Korponay J., Abaujmegye egyed-irata, u. o. 1866; Fröde F. W. Der Kaschauer Dom in seiner Entwickelung, Pannonia 1884; Farkas R., K. árúmegállító joga, Kassa 1893; Kemény L., A reformáció Kassán, u. o. 1891; u. a., K. város régi számadáskönyve 1431—1533., Budapest 1892; u. a., 100 év K. legrégibb történetéből, 1249—1347. (1893) és számos apró értekezés a Történeti Tár újabb évfolyamaiban. Ráth Gy., Két K.-i plébános, Századok 1895; Klestinszky L., A K.-i magyar szinészet 1781—1877., Kassa 1878; Paikoss E., A K.-i helvét hitv. egyház megalkotásának története, u. o. 1889; Tutkó J., Sz. kir. K. városának tört. évkönyve, u. o. 1861; Révész Kálmán, Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért 1550—1650, Budapest 1894; Thaly Kálmán, Egykorú jelentés a K.-i citadella megvételéről 1682., Századok 1872, 416. l.; u. a.,

K.-i céhszabályzat a XVI. sz.-ból, Kassa 1875, 786. l.; Majláth Béla, A felső vármegyék rendeinek gyülése Kassán 1683., u. o. 1883, 117 és 243. l.; A K.-i keresk. és iparkamara jelentései.; Henszlmann Imre, K. városának ó-német stylü templomai, Pest 1846; Myskovszky Viktor, K. város középkori és renaissance stilü műemlékei, Budapest 1895, Felsőmagyarországi Muzeumegyesület évkönyvei.; Kemény L., K. város cimerlevelei, Turul XXIII. évf.; Ghyczy Pál, K. város cimerlevelei, u. o. XXIV. évf.; Hamvai Kovács Zsigmond, K.-i irók, Kassa 1908; Récsey Viktor, A K.-i dóm síremlékei, Budapest 1897; Szabó Cyrill, A K.-i állami főreáliskola története, 1896; Nyáry Sándor, A K.-i székesegyház, u. o. 1896; Mihalik József, A K.-i Szt. Mihály-kápolna, Kassa 1904; Tarczai György, A K.-i muzeum, Művészet 1903; A K.-i muzeum gyüjteményeinek leiró lajstroma, Kassa 1903; Kerekes György, A K.-i kereskedők életéből harmadfél század 1687–1913, Budapest 1913.

Kassabéla, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 880 tót lak., u. p. és u. t. Kassahámor.

Kassahámor, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 616 tót lak.; vasgyárral (Vilmoshuta); vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Kassa-hegyaljai h. é. vasút. A Máv. hidasnémeti állomásától Szerencsig terjedő 51·0 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v. a Máv. üzemében. Megnyilt 1909 szept. 30. Alaptőkéje 5.096,000 korona.

Kassai, 1. *Gusztáv*, klasszikus filológus, egyetemi magántanár, szül. Kassán 1843., megh. Budapesten 1909 okt. 4. A bécsi egyetemen tanult filológiát. 1868—81-ig a beszterczebányai főgimnáziumban tanár. 1881-ben Budapestre helyezték át az V. ker. főgimnáziumhoz, 1882. a budapesti tudományegyetemen magántanár lett a latin stilisztikából és eloquenciából, 1890. óta a tanárképző intézetben tanított. Kisebb tanulmányai részben latinul és görögül a Philologiai Közlönyben jelentek meg (pl. De Tacito philosopho). Leforditotta Kisfaludy Mohácsát görögre. Külön megjelent munkái: De vario usu trimetri iambici in diverbiis tragoediarum Aeschyli et Sophoclis (1876); *Plato bölcseletének problematikus pontjai* (Beszterczebánya 1877); *Xenophon emlékiratai Sokratesről* (Jeles Irók Tára 1881).

2. *K. József*, nyelvtudós, szül. Bodrogkisfaludon (Zemplén) 1767 márc. 15., megh. Pécsett 1842 márc. 15. 1794—1824-ig szerencsi plébános volt. Az Akadémia 1832. lev. tagjává választotta. Munkái: *Magyar nyelvtanitó könyv* (Sárospatak 1817); *Származtató ésgyökeredző magyar-diák szókönyv* (Pest 1833—38, négy csomóban). Ez az első magyar származtató és kritikai szótár. A Tudományos Gyüjteménybe is dolgozott (Szerencs leirása és nyelvészeti polémiák). Nagy szótári munkájából, melyhez az anyagot már a pesti papnevelőintézetben léte alatt gyüjteni kezdte, csak 5 kötet, a T betüig terjedő, jelent meg, a hatodik kötet s a deák-magyar rész is elkészült, de kiadása elmaradt.

3. *K. Pál*, könyvnyomtató. Töltési Istvántól, Tótfalusi Kis Miklós tanítványától, aki Komáromba távozott, vette át a debreczeni városi nyomdát s vezette 1686—1695. végéig, mikor meghalt s a nyomda özvegyére szállt 1697-ig. Maradt 17 magyar és 7 latin nyomtatványa. Legbecsesebb kiadványa *Magyarok Cronikája* (1692), melyben egy térkép is van és Balassa-Rimai *Istenes énekei* (1692). Alatta a nyomda hanyatlott. V. ö. *Csűrös* Ferenc, A debreczeni városi nyomda története (1911).

4. *K. Vidor*, szinész, szül. Gyalán (Torontál) 1840 febr. 16. Szinészi pályáját Molnár György budai társulatánál kezdte 1861-ben. 1869—80-ig a kolozsvári Nemzeti Szinháznál működött, 1880. lett a budapesti Népszinház tagja 1899-ig, mikor nyugalomba vonult. Kiváló komikai ereje és jóízű humora a szinház egyik legnépszerübb tagjává tették. Főbb szerepei: Márton csikós, Gonosz Pista, Menelaus, Stix Jankó, Saint-Hypothése (Lili) stb.

Kassai főkapitányság, l. *Felsőmagyarországi főkapitányság.*

Kassai püspökség és káptalan. Az egri püspökség 1804. I. Ferenc király intézkedése s VII. Pius pápa bullája folytán feldaraboltatván, annak egyik részéből alakíttatott a kassai püspökség. Abauj, Sáros és Zemplén vmegyék rendeltettek joghatósága alá. A püspök javadalmai lettek: Hejcze, Harsány, Szirák, Tiszakürt, Keresztes-Püspöki, Egres, Csapóköz, Szt.-Mária, továbbá a zempléni és a sárosi tizedek. Ugyanakkor alapíttatott a kassai káptalan is, hat valóságos kanonoksággal, amelyekhez később magánalapítványból egy hetedik is járult és nyolc tiszteletbeli. Az első kassai püspök Szabó Endre volt; jelenleg dr. Fischer-Colbrie Ágost (l. o.) kormányozza az egyházmegyét, amely 3 fő- és 18 alesperesi kerületre van osztva és 197 plébániája van.

Kassai rózsa (növ.), l. *Lychnis* és *Tagetes.*

Kassai vértanuk, összefoglaló néven a magyar kat. egyház történelmében: *Kőrösy* (Crisinus) Márk, esztergomi kanonok, *Grodecz* Menyhért és *Pongrácz* István Jézus társ. atyák, akiket 1619 szept. 7., 8. a kálvinisták Kassán hitükhöz való szilárd ragaszkodásuk miatt válogatott kínzások után megöltek. X. Pius 1905. jan. 15. boldoggá avatta őket. Ünnepük szept. 7.

Kassamindszent, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 274 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Hernádcsány.

Kassandra (latinosan *Cassandra*, más néven *Alexandra)*, a trójai háború mondájában Priamos trójai király leánya, ki Apollo istennek szerelmet igért, azon feltétellel, hogy az isten felruházza őt a jóslás tehetségével. Apollo teljesíti a feltételt, de mikor K. ekkor visszavonja igéretét, a haragos isten azzal bünteti meg, hogy senki se higyjen jóslatainak. Mikor tehát Páris az elrabolt Helenával Trójába érkezik, K. hiába jósolja meg honfitársainak a Helena megtartása esetén rájuk váró pusztulást (l. *Trójai háború)*, csak gúnyos kacaj válaszol szavára. Ezért nevezik *K.-jóslat*-nak az oly előrelátó intelmet, mely nem talál hitelre. Trója elfoglalása alkalmával K. Athena istennő szentélyébe menekül, de az ifjabbik Aias (l. o.) erőszakosan elszakítja őt az oltár mellől. Aiastól azután Agamemnon veszi el K.-t s magával viszi haza, Argosba. Itt Agamemnonnal együtt őt is megöli Klytaimnestra.

Kassandros *(Cassander)*, Antipatros legidősb fia, szül. Kr. e. 355., megh. 297. Nagy Sándor perzsa hadjárata alatt atyja mellett maradt Makedóniában, de ez halálos ágyán (319.) nem őt, hanem Polysperchont bízta meg a kormányzósággal. Ezért K. Antigonosszal és Ptolemaiosszal szövetkezve 318-ban elfoglalta Athénnel együtt

Közép-Görögországot, végre a makedóniai trónviszályt kihasználva, magát Makedóniát is. Később ő is az Antigonos ellen alakított szövetségnek lett tagja, de tőle legyőzetvén, csak Makedóniát és Thessaliát tarthatta meg birtokában (311.), melynek állandóságáért ő is részt vett Nagy Sándor családjának a kiirtásában. Görögországot azonban hasztalan igyekezett visszaszerezni, kisérleteinek sikerrel állt ellen Demetrios Poliorketes (303.). Három fia közül Fülöp, a legidősb, utána csakhamar meghalt, a másik kettő, Antipatros és Alexandros, addig viszálykodott egymással az uralomért, míg végre azt Demetrios elragadta tőlük.

Kassa-oderbergi vasút *(Cs. kir. szab. kassa-oderbergi vasút)* a Déli vasút után hazánk legrégibb magánvasútja, és az egyedüli közös vasút, mely mind Ausztria, mind Magyarország részéről állami kamatbiztosításban részesül. Engedélyokirata 1866. jan. 26. kelt. Az egyes vonalszakaszok különböző időpontokban épültek, az egész vonal Kassától Oderbergig 1873 jan. 5. adatott át a közforgalomnak. 1876 ápr. 8. az eperjes-tarnowi vasút magyarországi részével egyesült. Fővonalainak hossza 447 km., ebből Magyarország területére 383 km., osztrák területre pedig 63 km. esik. Magyar vonalai: Abos-Orló-Lengyel határszél 76 km. és Kassa-Ruttka-Csacza-Osztrák határszél 287 km. Osztrák vonal: Csacza-Oderberg 63 km. A kassa-oderbergi vasút kezeli a m. kir. államvasutak tulajdonát képező csacza-zwardoni vonalat is (21 km.), mely azelőtt az osztrák-magyar államvasúttársaság tulajdonában volt. A vasút fejlődését a következő számadatok mutatják: 1872-ben az összes bevétel volt 1.806,354 frt (3.612,708 K), 1892-ben 13.215,160 K, 1912-ben 32.400,000 K. A bevételek megkilencszereződtek. A kassa-oderbergi vasút kezelésében álló (alább kimutatott) helyiérdekű vasutak hozzászámításával az egész hálózatnak alig 15-öd részét kitevő osztrák vonal bevételei az összes bevételeknek mintegy 33%-át teszik ki. A forgalom sűrűségére jellemző, hogy a mintegy 19 km.-nyi csacza-jablunkaui kettős vágányú vonal leszámításával végig egyvágányú vasúton Jablunkau és Oderberg között naponkint átlag összesen 76 vonat közlekedik, tehát annyi, amennyit egyetlen más egyvágányú fővasút sem mutathat fel. A magyar és osztrák kormányok között 1913 márc. 7. létrejött egyezség értelmében azonban a második vágány most már az egész osztrák vonalon kiépítendő. A Kassa-oderbergi vasút Magyarország legszebb hegyvidékét szeli át (Magas-Tátra, Csorba-tó) és a Poroszországból jövő idegenforgalom szempontjából is fontos szerepet tölt be. Vezérigazgatóság: Budapest. (Vezérigazgató: *Pulszky* Garibaldi). Osztrák üzletigazgatóság: Teschen. Magyar üzletvezetőség: Kassa. A kassa-oderbergi vasút kezelése alatt álló helyiérdekű vasutak a következők:

Árvavölgyi vasút	71	km.
Eperjes-bártfai vasút	45	«
Gölniczvölgyi vasút	34	«
Löcsevölgyi vasút	13	«
Poprádvölgyi h. é. v.: Poprád-késmárki vasút ...	15	«
Poprádvölgyi h. é. v.: Késmárk-szepesbélai vasút	9	«
Poprádvölgyi h. é. v.: Szepesbéla-podolini vasút ..	15	«
Kakaslomnicz-tátralomniczi vasút	10	«
Rózsahegy-koritnyiczai vasút	24	km.
Szepesolaszi-szepesváraljai vasút	10	«
Zsolna-rajeczi vasút	22	«
Csorbatói fogaskerekű vasút	5	«
Csacza-trencsénmakói vasút (építés) alatt...	40	«
Helyi érdekü vasutak egész hossza	313	km.

Kassa-tornai h. é. vasút. A Máv. Kassa és Torna állomásait összekötő fő- és Szepsitől Meczenzéfig, Ferencz-teleptől Luczia-bányáig terjedő szárnyvonalakból álló, 59·1 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v. a Máv. kezelésében. Fővonala 1890 okt. 12., szárnyvonalai 1894 júl. 1-én nyiltak meg.

Kassaújfalu, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 1215 tót lak.; u. p. és u. t. Kassa.

Kassay *Adolf*, jogi író, szül. Vácott 1828 ápr. 18., megh. Budapesten 1903 máj. 29. Ügyvédi vizsgát tett 1846. A szabadságharcban mint honvédhadnagy vett részt, azután a jogi irodalomnak élt és rendkívüli nagy munkásságot fejtett ki. Különösen népszerű gyakorlati dolgokat írt, úgyszólván minden nevezetesebb törvényt kiadott magyarázatokkal ellátva. Nevezetesebb munkái: *Büntető magyar jogtan* (Pest 1848); *Úrbéri kézikönyv* (u. o. 1848); *Tárnokszék és tárnoki törvényczikkek* (u. o. 1848); *Általános magyar magánjog és törvénykezési eljárás az országbirói értekezlet szerint* (u. o. 1864, 2 köt., 3 kiad. 1869); *Az árva- és gyámügyekbeni eljárás s az árvavagyon kezelése* (u. o. 1864, 4. kiad.); *A gyámhatósági és gondnoksági ügyek* (1877—78, 4 kiadást ért); *A protestánsok házasságát szabályozó törvények*, stb. (u. o. 1886); *Legújabb levelező, önügyvéd és házi titkár* (u. o. 1887, 2. kiad. 1893); *Regálék* (u. o. 1888, 3. kiad. 1890).

Kassel *(Cassel)*, 1. közigazgatási kerület Hessen-Nassau porosz tartományban a thüringiai fejedelemségek, Waldeck és Hessen nagyhercegség közt, 10,115 km² területtel, (1910) 1,058.053 lak. A kerület egészen hegyes, a legmagasabb csúcs a Magas-Rhönben levő Wasserkuppe (950 m.). A Kinzig, Werra, Fulda, Lahn és Majna öntözik. Földje termékeny. K. 24 járásra oszlik. — 2. *K.*, *fővárosa* Hessen-Nassau porosz tartománynak és 1866-ig Hessen választófejedelemségnek, 173 m. magasságban, a Fulda mindkét partján a Habichtswald, Reinchardswald, Kaufungerwald és a Söhre által határolt medencében és az 1906. bekebelezett Rothenditmold, Wahlershausen, Bettenhausen és Kirchditmold községekkel együtt (1910) 153.196 lak., élénk kereskedelemmel, jelentékeny gép-, lokomotiv-gyártással, fizikai eszközök készítésével, vasbútor-, zongora- és papirgyárakkal és kémiai szerek előállításával. K.-nak Altstadt, Westviertel, Ober- és Unterneustadt nevű részei közül csak az utóbbi van a Fulda jobb partján. K. egyike a Németbirodalom legszebb városainak s gyönyörűen elrendezett 250 utcája és 24 többnyire befásitott tere van. Legszebb utcája a Königstrasse (1600 m. hosszú). Legjelentékenyebb épületei: a Szt.-Márton-templom (a XIV. és XV. sz.-ból), Nagylelkű Fülöp hesseni gróf síremlékével és a kat. templom Fischbein festményével; az egykori választófejedelmi palota (Rotes Palais), a Fridericianum nevű muzeum, az igazságügyi palota, a műcsarnok, a földhitelintézet palotája, a főposta-épület, a Belle-

vue-kastély és a képtár. Emlékszobrok: II. Frigyes hesseni gróf márványszobra a Friedrichsplatzon, Nagylelkű Fülöp hesseni tartományi gróf emlékszobra a St.-Martinsplatzon, Vilmos császár emlékszobra a Wilhelmshöhe-platzon, Spohr Lajos bronzszobra a Theaterplatzon, a Hesseni emlékszobor. K. kulturális és jótékonysági intézetei közül a nagyobbak: a Museum Fridericianum, néhány antik művészeti emlékkel és gazdag országos könyvtárral (170,000 kötet és 1600 kézirat, ezek közt a Hildebrand-ének a IX. sz.-ból), a képtár műipari, porcellán és fayence tárgyakkal, a flandriai és hollandi iskolából való képekkel; a Murhard-féle városi könyvtár, 107,000 kötet, 5585 kézirattal, 7400 térképpel és tervrajzzal, Spohr Lajos emléktárgyaival stb.; az 1766. alapított királyi szinház, több tudományos (történelmi, földrajzi, természettudományi) egyesület, több középiskola, néhány kórház stb. Kiranduló helyei az Aue (Karlsaue) nevű park szép márványfürdővel és Wilhelmshöhe (l. o.). — Chassala néven már 913. történik róla említés. 1239-ben városi jogot kapott. Gyermek Henrik székhelyévé tette. A hétéves háborúban a franciák megszállották (1756—62). Miután Nagy Frigyes szövetségesei a franciákat elűzték, erődítményeit nem sokára lerombolták. 1807-ben Vesztfália királyság fő- és székvárosává lett. 1813-ban ezt a jellegét elvesztette és ismét a hesseni választó birtokába került. 1866 jún. 19. megszállották a poroszok és azóta porosz birtok. V. ö. Führer durch K., Wilhelmshöhe und Umgebung 1913; *Piderit*, Geschichte der Haupt- und Residenzstadt K. 1882.

Kasseli aranysárga, az okrának egy neme.

Kasseli barna, barnaszinű festék, amely barnaszén és turfatelepeken különösen Frielendorfban és Vekerhagen a/W. mellett fordul elő.

Kasseli fekete, l. *Elefántcsontfekete*.

Kasselik *Jenő*, szül. 1835 nov. 5. Pesten, megh. 1910 márc. 11. Cannesban. Atyja, *K. Ferenc* építőmester, a gellérthegyi citadella építője, nagy vagyont gyüjtött. K. a katonai pályára lépett s mint főhadnagy az 1866-iki olasz hadjáratban több ütközetben, igy a custozzai csatában is részt vett. Később szülei kivánságára kilépett a hadseregből; 1884. atyja halála után örökölte ennek vagyonát. Ezidőtől fogva visszavonult életet élt s többnyire Párisban tartózkodott. Embergyülölő hirében állt s itthon senkivel sem érintkezett. Irt néhány katonai szakmunkát, de ezeket nem adta ki. Végrendeletében mintegy tizenhárom millió koronás alapitványt hagyományozott középosztálybeli, önhibájukon kivül inségbe jutott egyének számára.

Kasseli kék, a. m. brémai kék (l. o.).

Kasseli sárga, bázisos ólomklorid. Készitésére ólomhamut, v. miniumot összeolvasztanak klórammonnal. Aranysárga por. A képirók használják.

Kasseli zöld a. m. schweinfurti zöld (l. o.).

Kassics *Ignác (kisfaludi)*, ügyvéd, m. kir. udvari ágens, szül. Világosváron (Arad vm.) 1792 jan. 29., megh. Bécsben 1854 márc. 28. Művei: Enchiridion . . . ordinatiorum regiarum circa praecavenda . . . delicta stb. (Pest 1825, 3 köt.); Laurea virtutis seu tractatus de praerogativis nobilium stb. (u. o. 1846); Directorium juratorum stb. (u. o. 1828); Tractatus de mandatis judicialibus stb. (u. o. 1828); Praxis juridica stb. (Bécs 1832, 2 köt., 3. kiad. 1843); Extractus benignarum resolutionum regiarum pro magistris opificibus stb. (u. o. 1835).

Kassiopeia *(Cassiope)*, 1. a görög monda szerint Andromeda (l. o.) anyja. — 2. *Csillagkép* az északi égen Perseus, Andromeda, a hattyú és Cepheus között. Öt fócsillaga, 3 másod és 2 harmadrendű, elég szabályos W betüt képeznek. A tejútban áll és összesen 241 szabad szemmel látható csillagot tartalmaz. A középső, 8 jelzésű csillag egyike azon keveseknek melyek spektrumában a hidrogénvonalak fényesek; η-Cassiopeiae kettős csillag. 1572 nov. 7. fedezett fel Lindauer fényes új csillagot a K.-ban, melyet nov. 11. Tycho is észrevett. Fényben a Siriussal vetekedett, de 1574 márciusában a szabad szem számára teljesen eltünt. A K.-t már Eudoxus és Aratos említik.

Kassiták, ókori harcias néptörzsek, akik a Babilóniától keletre fekvő méd-élam határvidékeken tanyáztak. Kr. e. a XVII. sz.-ban e népelem özönlött Babilóniába, de alig kerültek az ország állandó birtokába, főtörekvésük arra irányult, hogy a fővárost, Babilont, régi tekintélyébe visszahelyezzék és Marduk isten világuralmát elismerjék. A XV. sz.-ban az idegen elem már annyira beleolvadt a babiloniba, hogy alig volt faji különbség hódító és hódított között. Egyik legkiválóbb fejedelme volt *Agukakrimi*, aki azzal dicsekszik, hogy az elvitt istenszobrot visszahozta Babilonba és igy fővárosának visszaadta védistenét, aki a város felvirágzására nélkülözhetetlen. V. ö. C. *Bezold*, Ninive u. Babylon (Leipzig 1903); *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906).

Kassner, *Karl*, német meteorológus, szül. 1864 nov. 1. Berlinben. 1890 óta tagja a porosz meteorológiai intézetnek és 1909 óta annak osztályvezetője. Irt számos szakdolgozatot és terjedelmesebb munkákat, melyek közül Das Reich der Wolken und Niederschläge (1909); Über kreisähnliche Zyklonen (1893) kiemelhetők, azonkivül szerkesztett egy önjelző párolgásmérőt és a tanitás céljára két meteorológiai földgömböt.

Kassowitz *Tivadar Bruno*, kulturtörténész, szül. Marienbadban 1882 máj. 12., megh. Budapesten 1914 márc. 22. Főiskolai tanulmányait Innsbruckban, Budapesten és Würzburgban végezte. 1906-ban a würzburgi egyetem hittudományi karán elnyerte a díjmentes promotio jogát s ugyanazon egyetemen bölcsészetdoktori oklevelet is szerzett. Önálló művei: Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinand I. auf dem Konzil von Trient (Wien 1906); Szellemi áramlatok a XVI. sz. derekán, különös tekintettel az ellenreformációra (Budapest 1912).

Kassza (ol. *cassa)*, l. *Pénztár*.

Kasszab *(Kasszabeh)*, egyiptomi hosszmérték = 3·85 m.

Kasszabi-kenyér (növ.), l. *Manihot*.

Kasszáció (franc. *cassation)* a. m. megsemmisités.

Kasszai *(Kasszabi, Kva, Ibari, Nkutu, Cassai)*, a Kongó 1940 km. hosszú baloldali nagy mellék

folyója Afrikában. Nagyobb mellékfolyói: a Lotembva, Luembe, Luacsim, Csikapa, Lovoa, Szankuru, a hajózható Lukenye (Ikatta vagy Ufini), Loange (Tenda) és a Kuango, torkolatánál 640 m. széles és 34 m. mély. Vízesései a Pogge- s a Wissmann-vízesések. Partjain sűrű népesség van, ikalumba, baluba, pende, basilange, bakongo és bankutu népek lakják. Mellékvizeivel együtt 3570 km. hajózható hosszúságot nyújt, maga a főfolyó csak torkolatától a Wissmann-vízesésig hajózható. Felső folyását Livingstone 1854—55. fedezte fel, később Pogge, Buchner, Wissmann, Wolf dr., François és Müller kutatták át, majd Delcommune, s így csak a két vízesés közti része ismeretlen. A legújabb kutatások eredményeit a K. felső- és a Zambezi forrásvidékéről Wauters adta ki: Carte du Cassai supérieur et de l'ancien lac du Lobale (Mouvement Géogr. 1905 Bruxelles).

Kasszala, felső-egyiptomi vidék, l. *Taka.*

Kasszan, város Fergana orosz-turkesztáni tartományban, a K.-szu mellett, kb. 10,000 lak.

Kasszandra, l. *Kassandra.*

Kasszandra, 1. *öböl* a Kalkidike két ága, a K. és Longosz nevű ágai közt; hossza 55, legnagyobb szélessége 25 km.; az ókorban Sermilicus sinus volt a neve. — 2. *K.* (az ókori *Pallene), félsziget* a K.- és Szaloniki-öböl közt; hossza 50 km. A hegyekkel takart félszigetet az igen keskeny Pinaka nevű földszoros csatolja a szárazföldhöz. Földje termékeny; főképen gyümölcsöket és hüvelyes veteményeket termel. Legnagyobb helysége Nea-K.

Kasszandreia, ókori város, l. *Potidaia.*

Kasszava-bokor (növ.), l. *Manihot.*

Kassziacimet, l. *Cinnamomum.*

Kassziakéreg *(kassziafahéj* növ.), a *Cinnamomum cassia* kérge. l. *Cinnamomum.*

Kassziaolaj, l. *Cinnamomum.*

Kassziavirág (növ.), l. *Acacia* és *Cinnamomum.*

Kassziber, l. *Kassziver.*

Kasszimabad, város Khorasszán perzsa tartományban Mesedtől ÉNy-ra. Északra tőle vannak Tusz romjai, ahol Harun-al-Rasid kalifa meghalt és ahol Firduszi (l. o.) született és meghalt. Nasszir-Eddin, a híres csillagász szintén Tusz szülöttje. Tusz a XVIII. sz. végén pusztult el.

Kasszimov (régebben *Mescserszkij Gorodec),* város az ilyen nevű orosz kerületben, 13,547 lak. Van tíz temploma, egy moséja, egy apáca-kolostora. Kovács- és cserző-ipara élénk; gabonával, besózott hússal kereskedik. K. volt Kasszim tatár khán székhelye.

Kassziteridek, ókori szigetcsoport, l. *Cassiterides insulae.*

Kassziterit (ásv.), az *ónkő* tudományos neve.

Kassziver *(kassziber),* tolvajnyelven a letartóztatottak titkos levelezését jelenti és pedig akár egymás között, akár a külvilággal. Tolvajnyelven vagy titkos jelekkel írják s rendszerint a vizsgálat meghiusítását célozzák cimboráik révén.

Kasszongo országa, l. *Urua.*

Kastalia, szent forrás az ókori Delfi közelében (mai neve *Hagios Joannes).* Ennek vizében mosakodtak a hívők, kik a közeli Apollo-szentélyhez zarándokoltak. A római költészetből eredő és az újkori klasszicisztikus költészetben is kedvelt motivum szerint a K.-i forrás költői ihletet nyújtott. Ennek a felfogásnak a görög irodalomban semmi nyoma.

Kastar, nép, l. *Kacsincok.*

Kastel *(Castel,* lat. *Castellum Trajani* v. *Moguntiacense),* város Rheinhessen tartományban, a Rajna jobbpartján, a M.-Frankfurt-Wetzlar-Lollari vasúti vonalon, (1910) 9125 lak., cement-, trágya- és gelatine-készítéssel, továbbá fakereskedéssel. Mainzcal híd köti össze.

Kaštelanec, adók. Varasd vm. novimarofi j.-ban, (1910) 504 horvát lak. u. p. és u. t. Varasdteplicz.

Kasteloryzo, község *Meisz* szigetén, Kis-Ázsia déli partvidéke mellett, 5—6000 lak., kik hajózással, spongyahalászattal s kereskedelemmel foglalkoznak, kitünő kikötővel és johannita kastéllyal.

Kastély (a lat. *castellum*-ból), valamely előkelőbb személynek teljesen szabadon álló palotaszerű székhelye, mely a középkor végén és a renaissance kezdetén meg is volt erősítve; ezen erődítés reminiszcenciái (tornyok, vízzel telt árkok, hidak stb.) a K. architekturájában mai napig is fenmaradtak. Olyan K.-t, mely már annyira meg volt erődítve, hogy kisebb várnak is beillett, *vár-K.-nak* hívnak. Különösen a francia és az angol arisztokráciának vannak építőművészi tekintetben nagybecsű K.-aik; hazánkban csak a XVII. sz.-ban kezdettek a vidéken védőművekkel többé-kevésbbé ellátott magányos K.-okat építeni, legtöbb azonban a törökség teljes kiűzetése után a rokoko-korszakban és a mult század elején keletkezett. L. *Várkastély.*

Kástélyos bor. Így nevezik némely vidéken a félvörös vagyis sillerbort.

Kastélyosdombó, kisk. Somogy vm. barcsi j.-ban, (1910) 601 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távbeszélő hivatal.

Kastner, 1. *Emerich,* osztrák zenei író és Wagner-kutató, szül. 1847 márc. 29. Bécsben. Művei: Richard Wagner-Katalog (1878); Verzeichnis der Richard Wagner-Briefe an seine Zeitgenossen (1897); Bayreuth (1874); Wagneriana (1885); Die dramatischen Werke Richard Wagners (1899).

2. *K., Georg Friedrich Eugen, K. 3.* fia, szül. 1852 aug. 10. Strassburgban, megh. 1882 ápr. 6. Bonnban. Föltalálta a pirofónt (l. o.) és figyelemreméltó kutatásokat fejtett ki a rezgéstörvény körül.

3. *K., Johann Georg,* német származású zenetudós és zeneszerző, szül. Strassburgban 1810 márc. 9., megh. Párisban 1867 dec. 19. Reicha tanítványa volt. A zenei hangszín teóriáját ő fejtette ki először rendszeresen. Az Institut de France tagjai sorába választotta. Zeneművei: öt német opera után következtek a Beatrice (1839); La Maschera (1841); Le dernier roi de Juda (1844); Les nonnes de Robert le diable (1845) c. dalművek; szimfónikus művei: Les dames des morts (1852); Les chants de la vie (1854) stb. Elméleti művei: Traité général d'instrumentation (1837), amellyel megelőzte Berliozt. Cours d'instrumentation considéré sous les rapports poétiques et philosophiques de l'art (1839). Írt számos pedagógiai művet is.

Kästner *Viktor*, erdélyi szász népköltő, szül. az Olt melletti Kercsben 1826 dec. 30., megh. Nagyszebenben 1857 aug. 29. Erdélyi szász nyelvjárásban írt költeményei csak halála után nyomattak ki (2. kiad. Nagyszeben 1894) és az erdélyi szászok ajkán közülök több népdallá lett.

Kästner, *Abraham Gotthelf*, német matematikus és költő, szül. Lipcsében 1719 szept. 27., megh. Göttingenben 1800 jún. 20. 1746 után a göttingeni egyetemen a geometria és fizika tanára volt. Művei: Anfangsgründe der Mathematik és Geschichte der Mathematik 4 kötetben. Mint költő különösen éles epigrammái által lett nevezetessé.

Kastor és **Pollux**, l. *Dioskurok*.

Kastor, csillag, l. *Castor*.

Kastriota *György*, l. *Szkanderbég*.

Kastron, görög helység, l. *Amorgosz*.

Kastrop, község Arnsberg porosz kerületben, az 1902. hozzácsatolt Oberkastrop és Behringhausen községekkel együtt (1910) 18516 lak., robbantószergyártással és gőzmalmokkal, közelében szénbányákkal.

Kasú (növ.), l. *Anacardium*.

Kasubok, szláv (lech) eredetű, de ellengyelesedett nép Pomerániában és Poroszország Ny.-i részében főleg Lauenburg és Schlochau között. A két külön szakadt, németség által elválasztott K. létszáma félmilliónál nagyobb. Az egyik rész lutheránus, a másik katolikus. A történelemben mai helyükön, de összefüggő nagy tömegben a XIII. sz. óta szerepelnek a lengyelekkel folytatott harcaik révén ismeretesek. (V. ö. Tetzner: Die Kasuben, Weimar 1897).

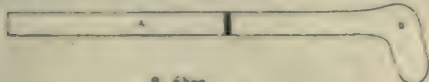
Kasúdió, l. *Anacardium*.

Kásva, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 1178 oláh lak., u. p. és u. t. Görgényszentimre.

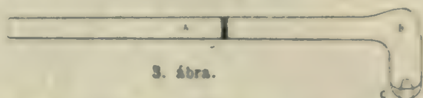
Kasza, szálas növények (fű, gabona, repce, kender stb.) learatására szolgáló mezőgazdasági kézi eszköz, melynek lényeges alkotórésze egy kovácsolható acélból készült, görbített késalakú vágószerszám: a *K.-penge* és egy a pengéhez erősíthető juhar-, akác- v. bükkfából készült, 1·5—1·8 m. hosszú, egyenes vagy hajlított rúd: a *K.-nyél*, mely utóbbit egy v. két fafogantyuval, markolattal (K.-mankóval) szerelik fel. A penge és a nyél egymáshoz kb. 60° szög alatt hajolnak, a penge síkját a rúdhoz képest pedig kissé elfordítják, hogy munkaközben a pengeél a talajba ne vághasson. A pengét egy a penge végén kialakított nyelv és vasfoglaló közvetítésével, csavarral v. ékkel és egy K.-szeggel erősítik a nyélhez. A K. napi teljesítőképessége a termés állásától, a munkás ügyességétől s a penge élességétől függ és 0·4—0·6 ha. között váltakozik. A K. élesítése fenőkővel történik, időközönként azonban a pengét kézikalapáccsal v. kalapálógépekkel ki kell nyujtani (l. *Kaszanádoló gép*). Rövid-szálú növényeket (pl. széna, lóhere) *rendre* kaszálnak; hosszúszálú növényeket, pl. gabonaféléket azonban *gereblyével* v. *takaróval* felszerelt kaszával *marokra* aratnak, hogy azokat könnyebben lehessen kévébe kötni. Ily K.-nál a gereblyefogak a pengével párhuzamosan állanak. A földmivelő nép a K.-t már a legrégibb időtől fogva hadi célokra fegyver gyanánt is használta. Ily esetekben a K.-pengét szuronyszerüen erősítették a nyélre, úgy, hogy az annak mintegy meghosszabbítása volt. A K.-pengét négyzetkeresztmetszetü Bessemer-acélrudakból gyártják, olyformán, hogy a rudakat először mintegy 0·5 kg.-os darabokra vágják, melyeknek mindegyikéből egy penge készül, azután kovácsolással először a pengének megfelelő részt *(1. ábra: A)*, majd a nyél felé eső részt *(2. ábra: B)* nyujtják ki és kialakítják az e rész végén levő nyelvet *(3. ábra: C)*. Azután többször egymásután való felmelegítéssel és kovácsolással a pengerészt *(A)* nyujtják és formálják, úgy, hogy abból fokozatosan előáll a meghajlított *b* pengelap és a pengét merevítő *a* borda *(4., 5. és 6. ábrák)*. Minthogy az ily módon nyert K.-penge még nem használható, azt tovább kell idomítani és appretálni, mely munkálatok egyrészt fényező kalapácsokkal való többszöri egyengetésből, a pengeél lenyírásából, a penge edzéséből és kiköszörüléséből állanak. Igen híresek a stájerországi K.-gyárak (Kirchhof, Micheldorf stb.); hazánkban ez idő szerint legnagyobb a szentgotthárdi K.-gyár (125 H. P., 120 munkás).

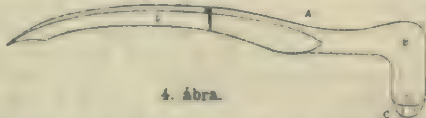
1. ábra.

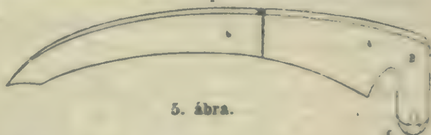
2. ábra.

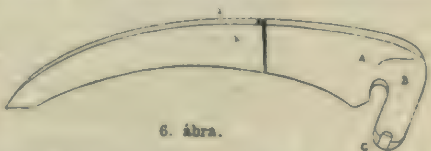
3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

Kasza, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 1155 tót lak., postahivatallal, u. t. Illava. Régi vára, melyből csak kevés maradt fenn, már a XIV.

sz.-ban mint királyi birtok említtetik. Utolsó birtokosa Petróczy István volt, kitől Heister tábornok elfoglalta és földig lerombolta. V. ö. *Pechány* Adolf, Kalauz a Vág völgyében (1888).

Kaszaba, török szó, a. m. város, főleg pedig megerősített város.

Kaszahal *(Trachypterus)* l. *Kaszahal-félék.*

Kaszahal-félék *(Trachypteridae,* állat), a tüskésszárnyú Csontos halak (l. o.) egyik családja. Testük nagyon hosszura nyúlt, csupasz és kétoldalról nagyon erősen összenyomott. Hátúszójuk a test egész hosszában végig vonul. 16 faj ismeretes. Az összes tengerekben honosak, de csak ívás idején jönnek rendes tartózkodási helyükről: a tenger nagy mélységeiből a felszinesebben fekvő vízrétegekbe. Életmódjuk még ismeretlen. Idetartozik a *kaszahal (Trachypterus)*, melynek 9 faja ismeretes Európa és Dél-Amerika partjairól; tetemes hosszusága és kigyóhoz hasonló alakja miatt «tengeri kigyó»-nak nézték. Legismertebb faj az északibb tengerekben honos 1·5 m. hosszú és 20 cm. magas, de csak 2 cm. vastag *északi kaszahal* v. *forgácshal (Trachypterus articus* Brünn), mely rendkívüli törékenységéről nevezetes. Az idetartozó halak közül még említésre méltó a *szattyinghal (Regalecus)*, melynek Európa tengereiből és az Atlanti-óceánból 6 faja ismeretes. Legérdekesebb az *evezős szattyinghal (Regalecus banksii* C. V.); 2·5 m. hosszú, 24 cm. magas és 6 cm. vastag, ismeretesek azonban állítólag 6 m. hosszú példányai is.

Kaszaháza, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 391 magyar lak., u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Kaszahugy v. *kaszás*, az Orion csillagzat magyar neve (nyelvemlékeinkben van egy *hugy* szó is, mely csillagot jelent).

Kaszakeszeg (állat), l. *Garda.*

Kaszakisváralja (azelőtt: *Kaszakispodhrágy)*, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 411 tót és magyar lak., u. p. Felsőtölgyes, u. t. Illava.

Kaszálás, szálas növényeknek a kaszával való levágása. A K. vagy kézi kaszával, vagy kaszáló gépekkel (l. *Fűkaszálógép* és *Aratógépek*) eszközölhető. Egy jó kaszás sík réten füvet v. vetett takarmányt egy nap alatt levághat 3/4 holdat. Az állat járásáról is mondják, hogy *kaszál.* L. *Gacsos állás.*

Kaszáló a. m. rét, de míg rétnek a völgyben fekvő fűtermő helyeket nevezik, K. alatt az oldalas v. dombos fekvésű fűtermő helyeket értik.

Kaszálógép, l. *Fűkaszálógép.*

Kaszanádoló gép, élétvesztett, elkopott kaszapengék kikalapálására való, melynél kézi v. lábhajtással merőlegesen ütő kalapács az alatta levő üllőre helyezett kasza pengéjének a szélét vékonyra veri. Inkább használják azonban a kaszaverő kézi kalapácsot és üllőt, mert ezeket a kaszás magával viheti.

Kaszanagyváralja (azelőtt: *Kaszanagypodhragy)*, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 501 tót lak.; u. p. Kasza, u. t. Illava.

Kaszaniczky *Ádám*, jezsuita, szül. Liptószentmiklóson 1748., megh. Nagyszombatban 1804. Tanár volt Nagyszombatban, Budán és Pozsonyban. A rend feloszlatása után 1791. pozsonyi, 1801. esztergomi kanonok. Irt egy közjogot és egy héber grammatikát, Grammatica linguae sacrae c. alatt (Bécs 1791). V. ö. *Zelliger* A., Esztergom vármegyei írók.

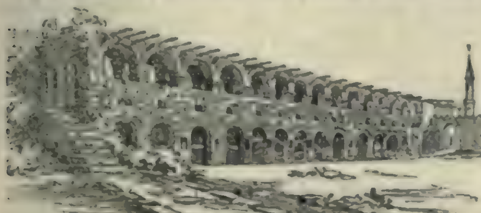
Kaszanyűg (növ.), l. *Bükköny.*

Kaszaperpuszta, Nagybánhegyeshez tartozó népes puszta Csanád vm. mezőkovácsházi j.-ban, (1910) 2185 magyar és tót lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Nagybánhegyes.

Kaszárnya vagy *laktanya*, az az épület vagy épületcsoport, mely csapatok lakásául szolgál. A K.-k oly helyekre építendők, amelyek egészséges fekvésüek s a katonai gyakorlatokra alkalmatos vidékhez lehetőleg közel fekszenek, hogy a gyakorlatokra szánt időnek nagyrésze a ki- és bevonulásokkal kárba ne menjen. A K.-k építésére szükséges telkek kiszemelésekor különben némelykor rendőri tekintetek is mértékadók, amennyiben, különösen nagy városokban kivánatos, hogy zendülések esetén a katonaság a rendőrségnek gyorsan segítségére siethessen. A legújabb korban a K.-k elhelyezésénél inkább közegészségi tekintetek s a csapatok kiképzésére alkalmas viszonyok az irányadók s ezért a K.-kat a városok széleire, aránylag nagy kiterjedésű telkeken építik, még pedig az ú. n. «pavillon-rendszer» szerint, azaz nem építenek többé egyetlen egy óriás épülettömböt, hanem egy vagy több tágas udvart körülvevő számos apró épületet, melyeknek mindegyike vagy a csapat egy-egy osztályának lakásául szolgál, v. mindegyiknek külön-külön rendeltetése (istállók, irodák, raktárak, fürdő- és mosó-helyiségek, kantin stb.) van. A tapasztalás bebizonyította, hogy a legénység lakásául szolgáló szobák akkor felelnek meg legjobban mind a fegyelmi, mind a közegészségügyi követelményeknek, ha egy-egy szobában legföljebb 15 ember lakik. Az egy szobába elhelyezendő emberek száma különben akként állapíttatik meg, hogy minden emberre 15 köbméter levegő jusson. Minden egyes épület a kellő számú jól szellőzhető és folytonosan tisztán tartható (lehetőleg vízvezetékkel ellátott) árnyékszékkel, továbbá az egész épületcsoport legalább egy, kizárólag fürdésre s esetleg ezzel kapcsolatosan ruhamosásra rendelt épülettel is ellátandó. Külön épület rendezendő be a csapatnál gyógyítandó betegek számára s a K.-őrség elhelyezésére szolgáló épületen kivül még fogsághelyiségekről is kell gondoskodni. Magyarországon a legújabb korban többnyire a községek építik a K.-kat s az állam kötelezi magát arra, hogy mind béke, mind háború idején mindig egy bizonyos létszámra eső elszállásolási illetéket fizet a községnek; ily módon az évenkénti jövedelem megfelel a befektetett tőke mintegy 5 százalékának, mely kamatozás elég az említett tőke amortizációjára.

A katonaság célszerű elhelyezése minden idők óta állandó gondja volt a hadászati mérnököknek és építészeknek. Az ókornak inkább miliciája, mint rendes katonasága békében bizonyára saját tűzhelyeinél lakott, míg háborus időkben számára a várost körítő falak és tornyok nyujtottak alkalmas lakóhelyiséget. Számos görög város körítő fala úgy volt építve, hogy ez utóbbinak vastagságában voltak a katonaság szobái elhelyezve. A rómaiak K.-i kasztrumaikban találtak elhelyezést. A középkor is megtartotta a katonaságnak a

várfalak vastagságában szerkesztett helyiségekben való elhelyezését; mindazonáltal külön K.-k is épültek, többnyire nagy árkádos homlokzatokkal, mint azt a XV. sz.-ban a lovagok számára Rodusban épült K. mutatja (l. *az ábrát).* Igazi, modern értelemben vett K.-k azonban csak az állandó hadseregek megalapítása után, a XV. sz. végétől kezdve, épülnek. Ez épületek a nagyobb,

XV. századbeli kaszárnya Rodusban.

négyszögletes, centrális udvart teljesen, vagy legalább 3 oldalról zárják körül; 1—2 emelet magasak, az udvarra folyosóval, a földszinten istállókkal. Nálunk a budapesti Károly-K. (épült 1728.) korának egyik legtipikusabb alkotása volt.

Kaszárnyafogság, l. *Laktanyafogság.*

Kaszaróna (azelőtt: *Kaszarovne),* kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 615 tót lak.; u. p. Zsolt, u. t. Illava.

Kaszáscsillag, l. *Orion.*

Kaszáslé, fokhagymával fűszerezett ecetes lé füstölt oldalassal v. sonkával.

Kaszáspókok *(Phalangidae,* állat), a Pókok (l. o.) osztályába, az Izeltpotrohú pókok v. Álpókok *(Arthrogastra)* rendjébe tartozó család. Igen hasonlítanak az igazi pókokhoz, de különböznek tőlük abban, hogy toruk és potrohuk egész szélességében érintkezik egymással és hogy potrohuk izelt. Csáprágójuk háromizű és ollóalakú; állkapcsi tapogatójuk lábalakú; lábaik nagyon hosszuak és vékonyak. Mintegy 15 nemük és 100-nál több fajuk ismeretes s majdnem valamennyi az ó-világban honos. Valamennyi éjjeli állat. Hazánkban 40 faj él. Legismertebb a közönséges kaszáspók *(Phalangium opilio* L.): színe világosbarna, hátán feketésbarna mustrázat van; hasa fehér; hossza 8—10 mm.; falakon és kövek alatt nagyon gyakori. Ha végtagját erősebben megragadjuk, az könnyen leválik; ennek a leválásnak nem letörés, hanem öncsonkítás (autotomia) az oka. A levált v. leszakadt láb sokáig kaszáló mozdulattal görcsösen vonaglik; innen az egész család neve.

Kaszásrét (azelőtt: *Kotris-Lucska),* kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 304 tót lak.; u. p. és u. t. Kiszuczaújhely.

Kaszat (növ.), l. *Achaenium.*

Kaszba (arab) a. m. vár, fellegvár.

Kasz Dagh v. *Kaz Dagh,* az *Ida-hegység* (l. *Ida)* mai neve.

Kaszdím a. m. khaldeus.

Kaszetta (olasz. *cassetta)* a. m. szekrényke, főkép pénz, ékszerek vagy más drágaságok eltevésére. A K. a szekrény és pénztár jelentésű *cassa* szó diminutivuma. — Az *építészetben* négy- v. többszögletű, ritkábban köralakú bemélyedés valamely lapos vagy bolthajtásos mennyezeten. Készül szerkezeti avagy csupán díszítési célokból. A renaissance a K.-kat tisztán dekorativ célokból használja és azokkal fa-, egyáltalában pedig lapos mennyezeteit díszíti, melyeket aztán *kaszettás mennyezeteknek* hivunk.

Kaszida (arab), hosszabb, egészen 70—80 kettős sorra terjedő arab költemény, melynek irodalmi hagyománya körülbelül a Kr. u. VI. sz.-ig vezet vissza. A K. kifejlődését az araboknál a *redzsez*-versek előzték meg, melyek mértéküket és formájukat tekintve pongyolábbak, míg a K. versmértékei fejlettebbek, az egész költemény művésziebb alkatu. A K. költemény mindig valamely kitűzött cél felé törekszik ugyan (leginkább személyt vagy törzset dicsőít vagy gáncsol; sokszor — különösen a régi K.-kban — maga a költő v. törzse a magasztalás tárgya), de e célhoz a legváltozatosabb kitérések után érkezik a költemény végső részében. Exordiumát rendszerint az eltávozott szerető fölötti búsulás, elpusztult lakóhelyének kesergő megszólítása és leírása, aztán ennek kapcsán magának a szeretőnek magasztaló leírása (gyakran a legérzékiebb szinezéssel) képezi (naszíb). Azután maga a költő is útnak indul a sivatagba, ez útnak leírását mindenféle kitéréssel (zivatarnak, vadászatnak, a tevének, melynek hátán teszi útját, a strucmadárnak és egyéb állatoknak, melyekkel a sivatagban találkozik, részletes leírása stb.) szövi át, és végül utazása célpontjáról szól és nála állapodik meg. Ilyen többé-kevésbbé minden K. tartalmi szerkezete. Rímelésének rendszere abból áll, hogy a két első félsor (hemistichium) végső szótagjai egymásra rímelnek, a 2. sortól kezdve pedig csak a második fél mutat az egész K.-n át az első sorával azonos rímet. A K. régi szerkezetét alakra és tartalomra nézve az arab költők a legújabb időkig ízléstelen módon utánozzák. Az arab műbirálók az összes K.-k között a *Mu'allakát* (l. o.) néven ismert hét költeményt itélték a legtökéletesebbeknek. Ezeken kívül is összegyüjtötték a legfényesebb K.-kat. Ide tartozik pl. az Abú Zeid al-Kurasitól eszközölt gyüjtemény: *Dzsamharat as'ár alarab* (Kairó 1308. hidzsra), továbbá Mufaddal al-Dabbi-nak (megh. 786.) gyüjteménye: *Mufaddalijját,* melynek kiadását Thorbecke kezdeményezése után (1. füzet Lipcse 1885), most Sir Charles Lyall eszközli). A pogányság leghíresebb hat költőjének összes K.-it külön is összegyüjtötték (Európában kiadta Ahlwardt: The diwans of the six ancient Arabic poets etc., 1870). V. ö. *Ahlwardt,* Über Poesie und Poetik der Araber (Gotha 1856); u. a.,Bemerkungen über die Echtheit der altarabischen Gedichte (Greifswald 1872); *Nöldeke,* Beiträge zur Kenntniss der Poesie der alten Araber (Hannover 1864); *Goldzieher,* A pogány arab költészet hagyománya (Budapest 1893).

Kaszinó (olasz: *casino* a. m. házacska, házikó), eredetileg ház, átvitt értelemben társaskör, zártkörű és csak bizonyos személyeknek fentartott társaság és annak gyülekező helye. A franciák a fürdőhelyeken épült mulató és szórakozó helyiségeket nevezték K.-nak. Az ilyen K.-épületek rendszerint egy nagy termet foglalnak magukban zene, szinházi előadások, tánc

stb. számára, ezzel kapcsolatosan étkező, kávézó és játszó helyiségeket, majd klubhelyiségeket, vagy terraszokat, verandákat stb.; az egészet szerves összefüggésben, de mégis úgy, hogy terem, kávéház és klubhelyiség egymástól különválasztható is legyen. A nagyobb tengeri fürdőknek vannak különösen fényes K.-ik, így pl. Montecarlónak, Nizzának, Jerseynek, Trouvillenak, Ostende-nek stb. A K.-helyiségnek egyik legszebb és legismertebb példája a Garnier által épített montecarlói K. A mi fürdőhelyeink ú. n. kúr-szalonjai (Herkulesfürdő, Trencsén-Teplicz stb.) szintén tulajdonképen K.-k, de a francia K.-épületeknél egyoldalubbak. A budapesti Országos K. és Nemzeti K. épülete kizárólagosan klubhelyiség nagy koncert-terem nélkül; a francia K.-kat még leginkább megközelíti a Stefánia-úti Park-Klub épülete. A budapesti Margit-szigetre tervezett játék-K. építését a kormány 1913. megakadályozta. L. még *Kúrszalon.*

Kaszinó, olasz kártyajáték; francia kártyával játsszák.

Kaszkád a. m. vízesés, l. *Cascade* és *Cascata.*

Kaszkádbatteria. Ha több leideni palackot úgy kapcsolnak össze vezetőleg, hogy az egyik palack belső fegyverzete a következőnek külső fegyverzetével legyen fémileg összekötve, K. keletkezik, melynek végei között annál nagyobb potenciálkülönbség létesíthető, mennél nagyobb a palackok száma. Ilyen K.-val erőteljes és nagy szikrák állíthatók elő.

Kaszkád-hegység *(Cascade-Range),* kb. 750 km. hosszú fölvetődött platóperem az Egyesült-Államok Ny.-i partja közelében, D.-felé folytatása a Sierra-Nevada. Az Oceánnal párhuzamosan attól kb. 160 km. távolságban húzódik végig. Nevét a Columbia folyó keresztültörésénél levő kaszkádoktól (a. m. zuhogó) nyerte. Legmagasabb csúcsai a platóperemen ülő vulkánok, mint a Mount-Rainier (4430 m.), M.-Adams (3801 m.), Mount-Baker (3256 m.) és a Mount-Hood (3420 m.), Mount-Jefferson, Mount-Shasta (4370 m.), Three Sisters, Diamond-Peak stb., amelyek közül É.-on néhány még ma is működik. Az É. pacific-vasút a Stampede-hágón (1216 m.) s egy mellékhágóval a Columbia völgyén át hatol rajta keresztül. A Mount-Bakeren ólom- és ezüstbányák, valamint a harmadkori rétegekben széntelepek vannak. A hegység oldalait hatalmas tűlevelű erdőség fedi, amelyben a legjellemzőbb fák a Douglas-fenyő, a sárgafenyő, a cukorfenyő és az óriás-cédrus.

Kaszkarillin *(cascarillin),* l. *Cascarilla.*

Kaszkavela (állat), a csörgőkígyó *(Crotalus horridus* Daud.) neve. L. *Csörgőkígyó.*

Kaszkett, l. *Casquet.*

Kaszna, l. *Khazna.*

Kasznár, régebben oly gazdatiszt, kinek kezelésére a magtár volt bízva; jelenleg általában kezelő tiszt, habár némely uradalomban az intézőnél magasabb rangot jelent.

Kaszómező (azelőtt: *Kaszópolyána),* kisk. Máramaros vm. tiszavölgyi j.-ban, (1910) 2098 rutén és német lakossal; u. p. Lonka, u. t. Nagybocskó.

Kászon, 1. az Oltba ömlő Feketeügy jobboldali mellékvize, ered a Bodoki-hegység É.-i részén s kb. 50 km.-nyi D.-i irányú folyás után Kézdi-Vásárhelyen alul a háromszéki medencében a Feketeügybe ömlik. — 2. *K.,* a régi Csíkszéknek fiuszéke, a mai Csík vármegye kászon-alcsíki járásának egy része. A Bodoki-hegységhez tartozó hegyek közt fekszik, legmagasabb hegye az 1650 m.-es Nemere-tető, s a történelmi nevezetességű Nyerges, amelyen vár is állott. A Hargita vonulatának legutolsó kis vulkánja is ideesik. Ennek vidékéről kitűnő borvizei (szénsavas savanyúvizei) vannak, mint a *K.-jakabfalvi, K.-répáti* és *K.-fejérkői.*

Kászonaltiz (azelőtt: *Altiz),* kisk. Csík vm. kászonalcsíki j.-ban, (1910) 985 magyar lak., posta- és távirókivatallal. Hozzátartozik a fejérkői borvíztelep.

Kászonfeltiz (azelőtt: *Feltiz),* kisk. Csík vm. kászonalcsíki j.-ban, (1910) 1247 magyar lak.: u. p. és u. t. Kászonaltiz.

Kaszongo országa a. m. Urua (l. o.)

Kászoni *János,* jogtudós, a XVII. sz.-ban élt; Kitonicsnak híres törvénykönyveit fordította magyarra s eredeti munkákat is írt: *Rövid igazgatás a nemes országnak és hozzátartozó részeknek szokott törvényfolyásáról* (Gyulafehérvár 1647) és *A törvény folyásiról irt igazgató* (Lőcse 1650).

Kászoni hegység, l. *Bodoki hegység.*

Kászonimpér, kisk. Csík vm. kászonalcsíki j.-ban, (1910) 1143 magyar lakossal. A községtől $1^1/_2$ órányira fakad a *répáti* név alatt ismeretes égvényes savanyúvíz, mely a legjobbak közé tartozik s Erdélyben kedvelt üdítő ital gyanánt nagyon el van terjedve.

Kászonjakabfalva, nagyk. Csík vm. kászonalcsíki j.-ban, (1910) 1239 magyar lak., postaügynökség, u. t. Kászonaltiz. A községtől félórányira 714 m. magasságban, magas hegyek közt fakadó egyszerű szénsavdús égvényes savanyúvize kellemes üdítő ital, de gyógyszer is, különösen a bélcsatorna idült hurutjaiban; a fürdőben 50 szoba áll a vendégek rendelkezésére.

Kászonújfalu, kisk. Csík vm. kászonalcsíki j.-ban, (1910) 1758 magyar lak., postahivatal, u. t. Kászonaltiz.

Kászonyi *Dániel (csíkszeredai),* hirlapíró, szül. Bécsben (hol atyja az udvari kancelláriánál szolgált) 1813 okt. 2., megh. Budapesten 1886 márc. Bécsben kadét volt, majd tiszt lett a Radetzky-huszároknál, de miután vagyonát elpazarolta, visszavonult a polgári életbe. Az 1832—36-iki országgyűlésen mint követi írnok résztvett s Lovassy Lászlóval és társaival együtt megalapította az ú. n. társalkodási egyletet, amiért kizárták a közhivatalokból. A szabadságharc alatt Kossuth, Klapka, Csányi gyakran éltek szolgálataival. 1848 szept. végén több huszárszázadot hozott be az országba. 1848 máj. a külügyminisztériumban alkalmazták. A szabadságharc végén mint főhadnagy kapitulált Komáromban. Ezután Hamburgba, 1850. Londonba, majd Jerseybe, Párisba ment, nyelvekben, zongorázásban, vívásban és rajzolásban leckéket adott. 1852-ben összegyűjtötte és kiadta forradalmi emlékiratait. 1859-ben mint a magyar légió tagja résztvett az olasz hadjáratban. 1863-ban mint angol alattvaló visszajött Magyarországba, hol 1867-ig időzött

mint nevelő a Vay grófi családnál. A kiegyezéskor újra kivándorolt. Sok különféle munkát írt, főkép cikkeket a forradalmi irányú német lapoknak. 1877 okt. újra hazajött s Budapesten mint ellenzéki hirlapiró kereste kenyerét, fordított és rémregényeket írt olcsó lapokba. 1879 ápr. *Miller* Tamás néven átvette a szociáldemokraták akkori *Krónika* c. hetilapjának a szerkesztését; 8 hónapig volt e lap élén, de ugyanekkor függetlenségi lapokba is dolgozott. 1881 márc.-tól az immár *Népszava* címen megjelenő szocialista pártlapot szerkesztette 1884 elejéig.

Kaszplya, a Düna 125 km. hosszú baloldali mellékfolyója Szmolenszk orosz kormányzóságban.

Kaszr-el-Kebir *(Alkazár Kebyr, Luxor el-Kabir)*, város Marokkóban, 37 km.-nyire a tengertől a Lukkosz mellett, szőllőktől és narancsfaligetektől környékezett mocsaras vidéken, mintegy 8000 lak. Az 1578. vívott és róla elnevezett ütközetet alkalmasint 10 km.-nyire Araistól, a Vadi Mukszen mellett vívták.

Kaszt, l. *Kasztok*.

Kasztália, l. *Kastalia*.

Kasztamuni, 1. *török vilajet* az antik Paflagonia helyén, a Szakaria és Kizil-Irmak torkolata közt a Fekete-tenger D.-i partján, 50,700 km.² ter., (1910) 1.109,621 lak. Az Indzse-szu-fok Kis-Ázsia legészakibb pontja. Az egész vilajetet hegyek takarják: legmagasabb hegycsúcsa az Ilkasz-dagh (2200 m). A határfolyókon kívül legjelentékenyebb vize a Filiasz. — 2. *K.*, az ugyanily nevű vilajet *fővárosa*, a Gök-Irmak mellett, kb. 16.000 nagyobbára török lak., jelentékeny bőrgyártással, pamutkelmekészítéssel és festéssel, élénk gyapjukereskedéssel. Mellette, a hegyen van egy régi, a Komnenoszok idejéből való düledező erőssége, Castra Comneni.

Kasztilia (spanyolul *Castilla)*, Spanyolország egy része, amely a régi politikai beosztás szerint magában foglalta a középső rész fensíkjait és az E.-i hegyes vidék nagy részét; feloszlott Ó-K.-ra (Castilla la vieja) és Új-K.-ra (Castilla la nueva). Ó-K. átlag 800 m. magas és széles teknő, melynek É.-i szegélye a Kantabriai hegység, D.-i szegélye a választó hegység. Magvát a Tierras de Campos, fátlan síkságok alkotják; a Duerótól D.-re, ennek Eresma és Adaja nevű mellékfolyói közt kietlen és puszta a fensík. É.-on a szintén fátlan Reinosai-terrasz 1000 m.-nyi magasságra emelkedik, magában foglalja az Ebro és Pisuerga felső völgyeit. Ettől D.-re és DK.-re terülnek el Burgos és Lerma jól megművelt halmos vidékei, meg a Bureba, amely meredeken ereszkedik le az Ebro völgyébe. Ugyancsak meredeken a Moncayo-hegyekben ereszkedik le az 1100 m. magas Soriai-fensík, amely DK.-en Ó-K.-t Új-K.-val köti össze. E fensíkon emelkednek ki egyes mészkőláncok, mint az Altos de Barahona, melyeknek folytatása a K.-i választó-hegység: a Cuesta de Atienza, a Sierra Pela és Sierra de Ayllon, Pico Ocejon (2065 m.), a Somosierra és Guadarrama, végül a Sierra de Gredos a Plaza de Almanzorral. Az Új-K.-i fensík alacsonyabb és két, Ny-nak lejtősödő széles völgyteknőből áll, amelyekben a Tajo és Guadiana folyik. E kettőt egymástól keleten alacsony földhát, Ny.-on a Montes de Toledo és a Sierra de Guadalupe választják el egymástól. A D.-i völgyteknőben van La Mancha (l. o.). A Tajo felső völgye körül van az Alcarria nevű termékeny dombos vidék, ettől Ny.-ra a madridi és a toledói fensík. Lakói erőteljesek, közepes termetűek, a nők élénk természetűek és szépek. A nép büszke, becsületes és őszinte és ragaszkodik a hagyományokhoz. Az Új-K.-iak nagyrészt arab-spanyol keverékfaj. Ó-K. 8 tartományra (Palencia, Valladolid, Avila, Segovia, Soria, Burgos, Logroño és Santander) van felosztva, fővárosa Valladolid; területe 65,727 km², lakóinak száma (1910) 1.896,206. Új-K. 5 tartományból (Madrid, Toledo, Ciudad-Real, Cuenca és Guadalajara) áll, fővárosa Madrid, területe 72,160 km², (1910) 2.129,052 lak.

Története. K. a VIII—X. sz.-ban Leon királysághoz tartozó grófság (condado) volt a Duero és Ebro folyók felső folyásának vidékén. Nevét a számos várkastélytól kapta, mely hegytetőin épült. K. grófjai a X. sz. közepén függetlenítették magukat *(Fernan Gonzales, Garcia Fernandez)*. Családjuk kihaltával 1026. *Nagy Sancho*, Navarra királya örökölte K.-t, ki azt második fiára, *Ferdinándra* hagyta 1035. Ezóta K. mint külön királyság szerepelt a keresztény spanyol államok közt s csakhamar vezérszerephez jutott. Ferdinánd fia, *VI. Alfonz* (1065—1109), Leont is egyesítette K.-val s 1085. felvette a császári címet. Országait *Urracca* leányától származott unokája, *VII. Alfonz* (1126—57) örökölte, ki szintén császárnak nevezte magát. Ezután ismét kettévált K. és Leon VII. Alfonz fiai alatt. K.-ban *III. Sancho* (1157—58) és *VIII. Alfonz* (1158—1214) következtek. Ez utóbbinak fiában, *II. Henrikben* kihalt (1217) VII. Alfonz idősebbik ága s K.-t hosszu harcok után Leon királya, *III. Ferdinánd* foglalta el 1230. Ettől kezdve állandóan egyesült a két királyság s erejét csakhamar éreztette az egyre hanyatló arab (mór) államokkal. III. Ferdinánd (megh. 1252) visszafoglalta *Cordobát, Sevillát, Murciát*, sőt *Cadizt* is. K. ezzel elérte legnagyobb kiterjedését s 9 királyságot foglalt magában (Ó- és Új-K., Leon, Asturia, Galicia, Murcia, Jaen, Cordoba és Sevilla). III. Ferdinánd fia, *X. (Bölcs) Alfonz* (1252—84) anyja, *Beatrix* révén a Hohenstaufokkal volt rokonságban, ezért a német fejedelmek egy része 1257. királlyá választotta. De Alfonz még csak meg sem látogatta új országát. A trónon második fia, *IV. Sancho* (1284—1295) követte. Utódai, *IV. Ferdinánd* (1295—1312) és *XI. Alfonz* (1312—50) sokat harcoltak a lázongó főnemességgel és K. szomszéd királyaival. *Kegyetlen Pétert* (1350—69) öccse, *II. Henrik* (1369—79) fosztotta meg az uralomtól. Ennek fia, *I. János* (1379—90), a portugálokkal és angolokkal harcolt trónjáért. Fia, *III. Henrik* (1390—1406) erélyes uralkodó volt. Alatta szállották meg a spanyolok a *Kanári-szigeteket* (1402). Fia, *II. János* (1406—54) egészen kegyencének, *Alvaro de Lunának* befolyása alatt állott, ki őt *Izabella* portugál hercegnővel házasította össze. De a királyné a kegyenc ellenségeivel szövetkezett és kivitte annak kivégeztetését (1453). II. János fia, *IV. Henrik* (1454—74) gyenge és pazarló

uralkodó volt, ki nem birt a féktelen főnemességgel. Mikor leányát, *Johannát*, kit a közvélemény kegyence, Beltran de la Cueva gyermekének tartott, akarta örökösének megtenni, felkelés támadt ellene. 1469-ben kénytelen volt nővérét, *Izabellát* elismerni utódának, ki *Ferdinánd* aragóniai királyhoz ment feleségül. Henrik halála után Izabellának öt évig kellett küzdenie K. trónjáért V. Alfonz portugál királlyal, míg aztán 1479. végleg annak birtokába jutott. Ettől kezdve K. és Aragónia egy kormány alatt egyesültek s így született meg *Spanyolország*. V. ö. *Rosell*, Cronicas de los reyes de Castilla (Madrid 1875—1878, 3 köt.).

Kasztiliai-csatorna *(Canal de Castilla)*, a XVIII. sz. végén, VI. Ferdinánd uralma alatt megkezdett és 1832. befejezett hajócsatorna Spanyolországban. Alar del Rey mellett a Pisuerga folyóból indul ki, de ezt Dueñasnál újra eléri és Valladolidnál véget ér. A vele összeköttetésben levő Canal de Campossal (amely Medina de Riosecohoz vezet) együtt 227 km. hosszú, 10—20 m. széles, kb. 2 m. mély, kamarazsilipekkel hajózható, a gabonaszállításra nézve fontos.

Kasztiliai választóhegység, a spanyol mezeta kiemelkedő röge Ó- és Új-Kasztilia határán Spanyolországban. É. felé lankás, D.-en meredeken szakad le, tetején 1200—1300 m. magas, sokszor egészen kopár fensíkokkal. Portugáliában a legnyugatibb *Sierra de Estrellával* kezdődik, folytatása a *Sierra de Gata*, — *de Gredos*, amely a legmagasabb része a Plaza del Moro Almanzorral (2661 m.), keleten a *Sierra de Guaderramával* végződik. Őskőzetekből, gránit, gnájsz, sziluri palákból stb. áll. A legmagasabb részek kivételével elég könnyen járható hegység.

Kasztner *Janka*, l. *Lázár Gyuláné*.

Kasztó, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 1019 oláh lak., u. p. és u. t. Szászváros.

Kasztok, szigoruan elkülönített társadalmi osztályok, melyeknek tagjai csak egymás közt házasodnak és ugyanazt a foglalkozást folytatják. E kifejezés (casta) a portugáloktól származik, kik így jelölték az Indiában varna néven ismert intézményt. Itt eredetileg négy kaszt volt: a bramánok (papság), ksatriják (katonaság), vajsziák (földmivelők) és szudrák (szolgák). Idővel azonban a K. száma rendkívül megszaporodott, ma több százra tehetők és bár a foglalkozások szigorú elhatárolása és több más tilalom enyhébb lett, a K. intézménye egészben véve ma is fennáll. Bár a K. Indiában fejlődtek ki legjobban, alig van nép, melynek őstörténetében nyomai ne volnának, így különösen a régi Peruban és Perzsiában és ma is megtalálhatók Afrikában és Polinéziában. A K. keletkezése részint arra vezethető vissza, hogy a hódító nép a hódítottat alacsonyabb társadalmi osztályba szorította, mint pl. Indiában a hódító árják a benszülötteket, részint a foglalkozásnak apáról fiura szállására. Ez utóbbi szokás Európában is nagyon általános volt a XVIII. sz.-ig. A K.-ra emlékeztet a csak hasonló társadalmi osztályok közti házasság is, mely nagyon általános ma is Európában és legmerevebben az uralkodó családoknál található meg.

Kasztor és **Pollux**, l. *Dioskurok*.

Kasztor, csillag, l. *Castor*.

Kasztoreum *(castoreum)*, l. *Hód*.

Kasztoria *(Keszrie), város* Görögországban, Szaloniki volt török vilajetben, 46 km.-nyire Bitoliától, az ugyanily nevű tó (l. *Kasztoria-tó)* egyik félszigetén, kb. 10,000 lak. K. a régi *Celetron*, amelyet Kr. e. 200 évvel Sulpicius konzul foglalt el.

Kasztoria-tó, 624 m. magasban elterülő, karsztos polje-mélyedést kitöltő tó Macedóniában az ugyanilyen nevű város mellett. Területe 5080 ha., lefolyása a Visztrica (Indzse-Karaszu).

Kasztorin, erősen kallózott kártolt gyapjuszövet, sűrűsége cm. 16—18, fonalainak metr. száma 6·5.

Kasztor-kárpit, bársonyszerű kelméből készült kárpit.

Kasztorolaj, l. *Ricinus*.

Kasztor-szövet, négyfonalas sávolykötésű, erősen kallózott kártolt gyapjuszövet, köpenyszövet, melynek sűrűsége pro cm. 22/20, fonalainak metr. száma 9.

Kasztradina (az olasz *castrato* szóból), füstölt juhhús, főtápláléka Montenegro és Dalmácia lakosainak.

Kasztrálás *(castratio)*, az ivarmirigyek eltávolítása, szűkebb értelemben a hímivarmirigyek, a herék eltávolítása. A K. nemcsak a nemző képességre, illetőleg férfiaknál a közösülési képességre van hatással, hanem az ú. n. másodlagos nemi bélyeg kialakulását is megakadályozza, valamint az anyagforgalmon is jellemző változást okoz. L. még *Herélés* és *Petefészekkiirtás*.

Kasztri, l. *Delfi*.

Kasztriota *György*, l. *Szkanderbég*.

Kasztro *(Castro*, gör. a.m. vár), az Égei-tenger több szigetének fővárosa viseli e nevet.

Kasztszellem, bizonyos társadalmi osztály tagjai közt levő és másokat kizáró összetartás, l. *Kasztok*.

Kászu a. m. kéregből csinált kosár, l. *Gyantakászu*.

Kaszulkoj v. *Csernája*, folyó Krim félszigeten. Inkermann város romjai mellett elfolyva, a szebasztopoli öbölbe ömlik. A krimi hadjáratban és Szebasztopol ostroma alatt sokat szerepelt ez a folyó, Canrobert francia tábornok (1855 máj. 25.) győzelme az oroszok fölött ennek a partján volt. 1855 aug. 16. Gorcsakov orosz herceg sikertelen támadását nevezik *csernájai csatának*.

Kaszúr, nád- és lápvágó eszköz, melyet főleg a csikász használ.

Kata (a görög Κατά), előszó, tulajdonkép a. m. alá, le, felé, mellett stb. Összetételekben gyakori.

Kata, *gata* vagy *káta*, besenyő nyelven házat jelent; a Djneper jobboldalán Bulgáriára néző várakat Konstantinos Porph. Tung-Kata, Krakna-Kata, Salona-Kata, Saka-Kata és Gau-Kata néven említi. A *Kat* az ugor és finn nyelvekben házat jelentvén, e nevek értelme Tung stb. háza. A besenyőkkel Magyarországban is elterjedt ez a név; pl. Mosonyban 1339. említenek egy Kata nevű falut. A Tápió vidékén összetételekben előforduló Káta helynevek kétségtelenül szintén

egyet jelentenek ezzel a besenyő szóval; s összefügghet vele a Káta-nemzetség neve is.

Káta-*nemzetség* első ismert tagja Farkas, II. András idejében; 1231. pedig Demeter comes, utóbb győri főispán. A nemzetség jószágai főkép Szatmár, Bihar és Ugocsa vmegyékben feküdtek, míg egyes ágaknak a Dunántúl voltak birtokai. 1227—1483 közt összesen 61 helység tartozott hozzájuk. E nemzetségből vált ki a *Kátay*-, a *Csaholyi*-, a *Vasvári*-, a *Surányi*-, a *Csarnavodai*-, a *Lázári*- és az *Osy*-család. A nemzetség első vitéz tagja Tamás, ki a csehek ellen Laa vára alatt (1273) kitünt. A nemzetség több tagja viselt főméltóságot; pl. Péter már IV. Béla alatt főpohárnok volt. A tatárjárás után Bereg és Ugocsa vármegyékben e nemzetség több várat és helységet alapított. V. ö. *Komáromy* András, A Kátanemzetségről (Turul 1887); *Wertner*, Nemzetségek II.; *Csergheő*, K. címere (Turul, VII.).

Katabazion (gör.), a gör. egyházban a reliquiákat őrző hely az oltár alatt.

Katablemata (gör.), lecsüngő szőnyegek és kárpitok az ókori szinházban, melyek a darab szerint majd hegyet, majd folyót s effélét ábrázoltak. A hajókon így nevezték a ponyvákat, melyekkel a napsugár ellen védekeztek.

Katabolizmus v. *dissimilatio*, az élő szervezetekben folyó bomlási folyamatok összessége, l. *Anyagforgalom*.

Katabotra (új-görög), rendetlenül össze-vissza hányt csontmaradványok barlangokban. A víz hordta a csontokat össze, nincsenek eredeti fekvőhelyükön.

Katádia, kisk. Baranya vmegye szentlőrinczi j.-ban, (1910) 472 magyar lak.; u. p. Dencsháza, u. t. Szigetvár.

Katafa, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 465 magyar lak.; u. p. Nádasd, u. t. Vasnádasd.

Katafalk (olasz *catafalco)*, állvány, melyen elhunyt uralkodóknak vagy jelesebb embereknek koporsóját közszemlére állítják. A K.-ot rendszerint néhány lépcső hordja; az állvány maga fekete szövettel van bevonva, fölötte néha baldachinnal; rajta az elhunyt címerei és egyéb jelképes ábrázolások, körülötte égő kandeláberek, gyertyák stb. L. *Castrum doloris*.

Kataforézis *(kataphoresis)*, kolloidális anyagok, vagy szuszpenziók vándorlása az elektromos áram hatására. A legtöbb szuszpendált anyag és sok kolloid negativ töltésűnek mutatkozik, amennyiben a pozitiv sarok felé vándorol, míg a kolloidok egy része (pl. a fémhidroxidok), a negativ sarkokon halmozódik fel. A K.-t megkisérelték az orvoslásban is alkalmazni, amennyiben szuszpendált v. kolloidális stb. gyógyszereket az oldaton s a testen átvezetett elektromos árammal igyekeztek a sértetlen bőrön keresztül a szervezetbe vinni, illetőleg közvetlenül a beteg területre. Gyakorlati alkalmazása azonban csekély.— A K. ellentétje az *elektromos endoszmózis* jelensége (l. o.), amelyet némelyek szintén K.-nek neveznek. L. még *Elektroterápia*.

Kataforit *(cataphorit)* v. *katoforit* (ásv.), alkaliákban és vasban gazdag amfibol.

Katafraktesz (gör.) a. m. pikkelyes vértöltözet. L. még *Cataphracti*.

Katafrigek (gör.), így nevezik a montanistákat (l. o.) Frigia után, ahonnan a montanista mozgalom kiindult és elterjedt.

Katagógiák (gör.), az antik népek vendéglőinek neve, mely az új-görög nyelvben mai napig megvan a *katagogiatész* a. m. kvártélymester, lóbérlő alakjában. Kivált olyan városokban voltak, ahol az idegenek forgalma jelentékeny méreteket öltött. Külsejükön már akkor megtalálјuk a cégtáblát, mely hol állatokat ábrázolt, hol növényeket (pl. ad malum prunicium a. m. a gránátalmafához).

Katagrafológia a. m. rendeléstan, vényszerkesztéstan, a gyógyszertan egy része; l. *Ars formulandi*.

Katagum, Szokoto szudáni birodalom K. nevű ÉK.-i határtartományának fővárosa, a Vaube folyó mellett, kettős sáncokkal és kb. 8000 lak.

Kátai *Gábor*, orvos és természettudományi író, huzamosabb ideig a magyar természettudományi társulat titkára és Jász-Nagykun-Szolnok vmegyének főorvosa. Szül. Karczagon 1831., meghalt 1878. Művei: *Növénytan, különös tekintettel a gyógyszerismére* (Pest 1865); *Mit kelljen tenni a cholera csapásainak enyhítésére* (u. o. 1866); *A természettudományi társulat története* (u. o. 1868); *A részletes kór- és gyógytudomány története* (Niemayer után 1865).

Katak *(Cuttack)*, l. *Kattak*.

Katakana, a japáni írásnak egyik faja. Úgy a K., mint a *hiragana* (l. o.) szótagjel, amelyet a kinai jelekkel együtt használnak. A K. a régi kinai írásjelek részeiből, a hiragana pedig a kinai jelek kurziv formáiból alakult.

Katakausztika (gör.), az a görbevonal, amely keletkezik, ha homorú tükörre széles párhuzamos sugárnyaláb esik. Visszaverődés után a sugarak nem egy pontban, hanem görbe felületben metszik egymást (gyujtófelületben) s ha ezt síkkal metszik, létrejön a K. L. *Gyujtóvonal*.

Kataklizma (gör.) a. m. csőre, klistér. L. még *Kataklizmosz*.

Kataklizma-elmélet (geol.), l. *Katasztrófaelmélet*.

Kataklizmosz (gör.) a. m. áradás; átvitt értelemben nagy zavar, melyben minden fejtetőre áll; borogatás.

Katakolon, Pirgosz kikötője, Patrasz és Kalamata után az aprószőllő kiviteli főhelye.

Katakombák *(catacumbae)*, földalatti folyosók, ahova a régi keresztények temetkeztek és az üldözések alkalmával az isteni tiszteletet tartották. K.-csoport körülbelül 54 van s mintegy 7 millió sírt tartalmaz. A legnevezetesebbek a rómaiak. Eredeti nevök *coemeterium* volt, v. az illető terület (area) tulajdonosa után nevezték el. A földalatti, keresztül-kasul futó, 1—3 m. magas, szűk folyosók oldalfalába vannak vízszintesen vágva egymás fölé 1—14 sorban a sírüregek (loculi). Az üreget a holtest elhelyezése után kőtáblával zárták le s ezeken sokféle kép, szimbolikus ábrázolás, felirat látható. A képeken gyakran látható a *Jó pásztor*, a hal, Noé galambja, megannyi a keresztény hitvallásra célzó szimbolum. Az első sírtábla Rossi szerint a keresztény számítás 71-ik évéből származik. A barbárok beütése alkalmá-

val a sírok kiraboltattak, míg másokat a kegyelet a rabló gótok előtt befalazott s így emlékök enyészni kezdett. Miután 1587. homokásó munkások a Priscilla K.-ba leszakadtak, Bosio régész kutatni kezdte a földalatti üregeket s azóta számos tudós írta le a földalatti Rómát. A legnevezetesebbek a Coemeterium Calixti, a Szent Ágnes-, Szent Sebestyén-féle, a Domitilla, a Priscilla K. és mások. Jelenleg a K. nagyobbára üresek, miután a pápák az azokban talált csontokat főkép Szent Péter templomának kriptájában helyezték el. Hasonló K. vannak még Nápolyban, Szirakuzában, Malta szigetén, Alexandriában, Párisban stb., de ezek minden tekintetben a rómaiak mögött állanak.

Irodalom. Rossi, La Roma sotterranea cristiana, Róma 1874—1879, 3 köt.; Perret, Les catacombes de Rome, Paris 1851—1856, 5 köt.; Kraus, Roma sotterranea, die römischen K., Freiburg 1879; Zádori János dr., A római K., Pest 1868; Wilpert, Die Malereien der K. Roms, Freiburg 1903, 2 köt.; Marucchi, Le catacombe romane, Róma 1903.

Katakrézis (gör., lat. *abusio* a. m. visszaélés), l. *Képzavar.*

Katakrot, l. *Érverés.*

Katakusztika (gör.) a. m. a viszhangról, a hang visszaverődéséről szóló tan.

Katalán nyelv és irodalom. A katalán nyelv közeli rokona az irodalmi ó-provánszinak, nem pedig tájszólása a spanyol kasztiliainak, mint azt általában tévesen hiszik. Ettől azonban mind hangtanában, mind alaktanában annyira elüt, hogy akár külön román nyelvnek is vehető, amire egyébként gazdag és régi irodalma is feljogosítja. Legtisztábban Barcelona vidékén beszélik, a baleári és még inkább a valenciai külön irodalommal biró tájszólásai. Az utóbbi középhelyen áll a kasztiliai és a katalán között. Katalonián kívül beszélik még Roussillonban, a keleti Pyreneék francia lejtőin és alján, továbbá a szardiniai Alguerben és Spanyolország volt tengerentúli gyarmataiban is. A katalánul beszélők száma ez időszerint 5 millióra rúghat. Most nagyobb a különbség a katalán és provánszi nyelvek közt, mint régen, amikor a provánszi trubadurokat Katalóniában nemcsak megértették, de maguk a katalánok is a trubadurok irodalmi nyelvén szerezték dalaikat. Az aragón királyság területén a trubadurok idejében már a katalán nyelv volt az udvar, a közigazgatás, a törvénykezés és külügyi érintkezés nyelve. Ezen írják meg I. Jakab király nagybecsű krónikáját, továbbá ezen a nyelven írtak Bernat Desclot és Ramon Muntaner krónikások; ezen írták a Tengeri konzulátus könyvét, a költészet mesterségét (Vidal de Besalú), ezen versel Mossen Jordi del Rey s írja meg Juan Martorell Tirant lo Blanch c. regényét 1460 után, mellyel a világhírű Amadist is megelőzte. Az ó-katalán irodalomnak legnagyobb alakjai Ramón Lull, a skolasztika doktor illuminátusa a XIII. és Ausias March, a katalán Petrarca a XV. sz.-ban. Az aragoniai és kasztiliai koronák egyesítésével és még inkább V. Károly császár trónraléptével a kasztiliai nyelv kezdi kiszorítani a katalánt s nemsokára hivatalossá is lesz. A katalán irodalom hanyatlásának korszaka megkezdődik s eltart 1859-ig, amikor Bofarull, Milá y Fontanals Balaguer és Rubió y Ors visszaállítják a rég elfelejtett Virágjátékokat (Jochs Florals). Ezekhez a költőversenyekhez fűződik a K. újjászületése, mely még mindig tart. Míg a hanyatlás korából (XVI—XVIII. sz.) csak Garcia (Rector de Vallfogona a nép száján) és Pujades neve érdemel említést, addig a XIX. sz. katalán irodalma nem egy oly nevet tartalmaz, amely átlépte hazája szűk határait. A már említetteken kívül a költészet terén kitűntek: Aribau, kinek híres ódája (A la Patria, 1834) az újjászületés beharangozója, azután Estorch y Sigués (Lo tamboriner del Fluviá), Marian Aguiló, Pons y Gallarza, Adolf Blanch, Pelay Briz, Mossen Collell, Ubach y Vinyeta, Angel Guimerá, Costa y Llobera; Thós y Codina Jacinto Verdaguer, a katalán Mistral (művei: Idilis, Atlantida, Canigó); Francesch Mate, Apeles Mestres, V. Querol, Amer, Arthur Masriera Dolors Moncerdá, Josefa Massanés, Victoria Penya d'Amer, Victor Catalá, Teodoro Llorente, Maragall, Falp y Plana stb. Drámaírók: Frederich Soler (Serafi Pitarra), F. Pelay Briz, Camprodon, Damas Calvet, Riera y Bertran, Feliu y Codina s főleg A. Guimerá, a katalán Shakespeare. A széppróza művelői: Vidal y Valenciano, Narcis Oller, Bofarull, Pin y Soler, Bosch de la Trinxeria. Tudósok: V. Balaguer (történet, irodalom), Milá y Fontanals (irodalom), Maspons y Labrós, Antonio Alcover, J. L. Estelrich, Pi y Margall stb. A legkiválóbb ujságok: La Renaixensa, La Veu de Catalunya, La Vanguardia, El Poble Catalá. Nyelvtan: P. Jaume Nonell y Mas-é és Morel-Fatioé (Gröber, Grundriss der rom. Philologie) stb. Az 1906 nov.-ben tartott nemzetközi katalán nyelvi kongresszuson elhatározták egy katalán szótár szerkesztését. Irodalomtört. kútforrások: Tubino, Historia del renacimiento; V. Balaguer, Los Juegos Florales, Historia de los trovadores; Milá y Fontanals, La poesia popular, Antonio Alcover, Bolleti del Diccionari de la llengua catalana stb. A K. ápolására van hivatva az Academia de Buenas Letras de Barcelona, melynek hazánkban két tagja van: Thallóczy Lajos és Kőrösi Albin. Ez utóbbi legtöbbet foglalkozott a katalán nyelvvel és irodalommal. (A virágjátékok, Kat. Szemle 1908 szept. 1., és egy kötetre való verset fordított a katalán költőkből). Szalai Emil, V. Balaguer Sappho c. egy felvonásos tragédiáját fordította magyarra (Magyar Géniusz, 1894). A külföldi munkások közül kitűnnek: J. Fastenrath, Cat. Troubodoure der Gegenwart (Leipzig 1890); Otto Denk, Einführung in die Geschichte der altkatalanischen Litteratur (München 1893). A katalán nyelvvel és irodalommal foglalkoztak még a német Eberhard Vogel, Schädel, Hadwiger és Clara Kommer, a belga Counzon, az olasz Guarnerio, a francia Foulché del Bosch, Sarroïhandy, Morel Fatio, a svéd Edvard Lidfors és Göran Björkman, a cseh Pikhart és Vrchlicky stb.

Katalaunok *(Catalauni)*, kelta törzs az ókori Galliában, mely a Marne folyó vidékén lakott *(Champagne)*. Fővárosuk *Durocatalauni* volt (Châlons-sur-Marne), melynek környékén az ú. n. *Katalauni-mezőn* folyt le 451. a hagyomány szerint a hunnok *(Attila)* és rómaiak *(Aëtius)* harca.

Katalektikus vers a. m. csonka vers, l. *Katalexis* és *Akatalektus.*

Katalepszia (gör.), az izomtónus megváltozásának az a formája, mely némely betegségben (hisztéria, katatonia) fordul elő s abban nyilvánul, hogy a beteg végtagjai a megadott helyzetekben megmaradnak, bizonyos testtartásban megmerevednek. Hipnózisban is látunk K.-t. Rendesen *flexibilitas cerea*-val (l. o.) jár.

Katalexis (gör.) a. m. megszünés, az antik metrikában a versnek olynemű megszakítása, mikor a verssor rövidebb v. hosszabb a ritmikus sornál. Azért *akatalektus* (csonkítatlan) az olyan verssor, mely egészen teljes, ritmikailag vett ütemei a végső ütemrészig ki vannak szótagokkal fejezve; *katalektikus* az, amelynek végső üteméből hiányzik egy szótag; *brachikatalektus* az, melynek végén egy egész ütem hiányzik; *hiperkatalektus* az, mely egy szótaggal hosszabb a mértéknél.

Katalin, több szentnek a neve: 1. *Alexandriai K.* szűz és vértanú, Maximinus császár idejében élt. A legenda szerint a bálványok tiszteletére rendezett áldozatokban, mint keresztény, nem akart részt venni s nyiltan ellene szegült a császár parancsának. Emiatt börtönbe vetették s ötven tanult férfiut küldtek hozzá, hogy a pogányság számára megnyerjék, de a jámbor szűz oly bölcseséggel védelmezte hitét, hogy mind az ötvenen keresztényekké lettek. Azért éles késekkel ellátott kerékkel akarták szétmarcangolni, de ez darabokra törvén, lefejezték 307. Emléknapja nov. 25. V. ö. Alexandriai szent Katalin verses legendája; ugyanazon szentnek két kisebb prózai életrajzával együtt, kiadta Toldy F., egy régi irat hasonmásával (Pest 1858).

2. *Bolognai K.*, szül. 1413., megh. 1463. Ferrarában a Szent Ferenc harmadik rendjébe lépett, később pedig a bolognai klarisszák főnöknője lett. 1724. avatták szentté; emléknapja márc. 9. Misztikus életének tapasztalatait leírta 1438. Revelationes de septem armis spiritualibus cím alatt (Velence 1511).

3. *Genovai K.*, Fieschi (Flisci) Jakab nápolyi alkirály leánya, szül. 1447., megh. 1510. Férjének halála után az annunciáták rendjébe lépett s a pestisben szenvedők ápolásának szentelte életét. 1737. iktatták a szentek sorába; emléknapja márc. 22. Életrajzát megirta Marabotto, 1551.

4. *Ricci K.*, szül. Firenzében 1535. előkelő toscanai családból, megh. 1590. Pratóban, mint az ottani Domonkos-rendű apácák főnöknője. Korának híres személyiségeivel levelezésben állott, így Nerei Sz. Fülöppel, Pazzi Sz. Magdolnával. 1746. avatták szentté; emléknapja febr. 13. Leveleit (50) kiadta Guasti (Prato 1861).

5. *Sienai K.*, szül. Sienában 1347. márc. 25., megh. Rómában 1380 ápr. 29. Hét éves korában szűzességet fogadott; a legnagyobb önmegtagadást gyakorolta, majd a Domonkos-rendű apácák kolostorába lépett, ahol főkép a szegényeket s a betegeket gondozta. Bölcsesége és ékesszólása által a legmegrögzöttebb bűnösöket is megtérítette, tanácsaival az egyházkormányzatba is befolyt, sőt abban is nagy része volt, hogy XI. Gergely 1376. Avignonból Rómába helyezte vissza a pápai széket. 1461-ben avatták szentté; emléknapja ápr. 30. Munkái megjelentek 5 kötetben Sienában 1707, 1713. Életrajzát megirta Hase (Leipzig 1864) és Melan (Regensburg 1874), legújabban Roberts (1906); Redern (1907) stb.

6. *Svéd K.*, szül. 1331. Ulpho és Szt. Brigitta leánya, megh. 1381. Anyjával beutazta Rómát és Palesztinát, ennek s férjének halála után hazájába visszatérve, a wadstenai kolostorba vonult, amelynek haláláig apátnője volt. VIII. Ince 1474. megengedte tiszteletét; emléknapja márc. 22.

Katalin, több uralkodónő és hercegnő neve:

[Magyarország.] 1. *K. hercegnő*, IV. Béla és Laskaris Mária görög hercegnő ifjabb leánya, mint serdülő leány a tatárok elől atyjával Dalmáciába menekült s Klissza várában 1242. hunyt el. Menyasszony nővérével, Margittal együtt egy koporsóba temették őket a salonai székesegyházban. Hamvaik 1898. a budavári főegyház templomában helyeztettek el.

2. *K. hercegnő*, V. Istvánnak és Erzsébetnek 1256—57 táján született első gyermeke. Valószínűleg 1269. kelt egybe Dragutin Istvánnal, 1277—1282-ig Szerbország fejedelmével, ki azonban őt aszkéta módra elhanyagolván, férje testvérének, Miljutinnak karjai közt keresett vigasztalást. 1282. Miljutin lemondásra kényszerítette Istvánt, de azért K.-t továbbra is királynénak nevezték. Férje, kitől állítólag egy Ulászló nevü fia maradt, 1316. hunyt el; K. halálának éve ismeretlen. V. ö. *Wertner*, Árpádok 505—510. l.

3. *K. hercegnő*, Nagy Lajos királyunk és neje Erzsébet elsőszülött leánya. 1368 körül született. 1374 elején V. Károly francia király fiának, Lajos orléansi hercegnek akarták eljegyezni s hozományul Szicilia trónját neki megszerezni. Ámde K. már ugyanezen év végén vagy a következő elején meghalt. V. ö. *Katona*, Hist. Crit., X. 570; *Pór*, Lajos kir., 529—31; *Márki*, Mária királynő, 5. 25. ll.

4. *K.*, I. Mátyás király neje, Podjebrád György cseh király leánya. Mátyás még 1457., mikor Podjebrád fogságában volt, jegyezte el. Az esküvő 1461. májusban volt Budán; 1464. januárban K. gyermekágyban meghalt.

[Angolország]. 5. *K., angol királyné*, VI. Károly, francia királynak leánya, szül. 1401 okt. 27., megh. 1438 jan. 3. A troyesi szerződés (1420) értelmében V. Henrik angol király neje lett. E házasságából született VI. Henrik angol király. Férjének korai halála után titokban *Owen* Tudor walesi nemessel kelt egybe. Második házasságából származott *Edmund*, Richmond grófja, VII. Henrik angol király atyja.

6. *Aragoniai K., angol királyné*, aragoniai Ferdinánd és kasztiliai Izabella leánya, szül. 1485 dec., megh. 1536 jan. 7. Előbb 1501. *Artur* walesi herceghez, VII. Henrik angol király idősebbik fiához ment nőül, de férje már 1502. elhalt, VII. Henrik erre pápai engedéllyel második fiával, (VIII.) *Henrikkel* jegyezte el K.-t (1504). A házasság megkötése VIII. Henrik trónralépése után (1509 jún. 11) következett be. A király azonban később ráunt nejére s egyik udvarhölgyét, *Boleyn* Annát akarta nőül venni, azért VII. Kelemen pápától házasságának felbontását kérte. A pápa azonban nem teljesítette kérelmét. Henrik erre 1533. a canterburyi érsek által K.-tól magát önhatalmulag elválasztatta. K. ezután a *walesi*

herceg özvegye címét kapta némi évjáradékkal s kimboltoni jószágára vonult vissza.

7. *Howard K., angol királyné,* VIII. Henrik 5-ik felesége, *Edmund Howard* leánya, Norfolk gróf unokahuga. Szépségével annyira elvarázsolta VIII. Henriket, hogy bár tudomása volt addigi feslett életéről, 1540 júl. 28. mégis nőül vette. K. mint királyné a katolikusok érdekében akarta befolyását érvényesíteni. Nemsokára azonban házasságtöréssel vádolta a király s ennek alapján 1542 febr. 13. lefejeztette.

8. *Parr K., angol királyné,* VIII. Henrik 6-ik felesége, Sir Thomas Parr leánya, szül. 1512., megh. 1548 szept. 7. Előbb Latimer lord felesége volt. 1543 júl. 12. ment nőül VIII. Henrikhez, kit protestáns szellemben befolyásolt. Életét gyanakvó férjével szemben csak ravasz és bátor viselkedésével őrizte meg. VIII. Henrik halála után *Seymour* admirálishoz ment férjhez, de nemsokára meghalt.

[Franciaország]. 9. *Medici K., francia királyné,* Medici Lőrinc urbinói herceg leánya, szül. Firenzében 1519 ápr. 13., megh. Bloisban 1589 jan. 5. A firenzei udvarban nevelkedett s itt szerezte a művészetek és tudományok iránt való hajlamát, de egyúttal a ravasz politikában való jártasságát is. 1533. nőül ment I. Ferenc francia király második fiához, *Henrik* orléansi herceghez (a későbbi II. Henrikhez). Férjének kedvese, *Poitiersi Diana* mellett kezdetben alárendelt szerep jutott neki, de alkalmazkodó viselkedésével később teljesen megnyerte magának. Férjének és legidősebb fiának II. *Ferencnek* halála után (1560.) magához ragadta az uralmat kiskorú fiának *IX. Károlynak* trónralépése után. Kezdetben a hugenották pártját fogta a túlságosan hatalmas Guise-család ellensúlyozására. Mikor azonban a saint-germaini béke után (1570) a hugenotta vezérek (Coligny) kerültek a király tanácsába, a hatalmára féltékeny K. a Guisekkel szövetkezett a hugenották ellen. Előbb Coligny ellen bérelt fel gyilkosokat, majd az összes hugenották kiirtását határozta el. Rávette beteges és félénk lelkű fiát, hogy a *Navarrai Henrik* és K. leányának, *Valois Margitnak* mennyegzőjére Párisba sereglett hugenottákat a Guisek katonáival és a párisi csőcselékkel legészároltassa *(Bertalan-éj* 1572 aug. 23—24). Ezután nemsokára meghalt IX. Károly s halálos ágyán is anyját okolta lelkiismeretfurdalásaiért. Az új király, *III. Henrik* alatt K. lassanként elvesztette régi befolyását. Utolsó napjait a bloisi kastélyban töltötte, hol tanuja volt *Guise Henrik* meggyilkolásának s a kiállott izgalmak következtében nemsokára meghalt. Ő építtette Párisban a Tuileriákat és a Hôtel Soissonst, a párisi könyvtárnak pedig értékes latin és görög kéziratokat adományozott. V. ö. *Bouchot,* Catherine de Médicis (Paris 1899).

[Oroszország]. 10. *I. K., orosz cárnő* (1725—1727), Nagy Péter cár második neje, szül. 1679 ápr. 15., megh. 1727 máj. 17. Születésének helye valószinűleg *Jakobstadt* Kurlandban s egy szegény litván *(Szkavronszki)* családból származott. Mint árva gyermek került a livlandi Marienburgba, hol *Glück* prépost nevelte fel protestáns hitben. Itt 1702. egy svéd dragonyoshoz ment feleségül, kinek azonban háborúba kellett mennie. Nemsokára (1702 aug.) Marienburg az oroszok kezébe került s K. is fogságba jutott és *Mensikov* hercegnek, Nagy Péter kegyencének kedvese lett. Itt ismerte meg őt Nagy Péter és a maga kedvesévé tette. 1703-ban áttért az ortodox hitre s az *Alexejevna* nevet kapta. Már több gyermeke született a cárral való viszonyából, mikor az 1712. végre nőül vette, hogy meghálálja az 1711-i török háborúban tanusított ügyességét (K. t. i. az orosz sereget körülzáró nagyvezért ékszereivel megvesztegette), sőt 1724. Moszkvában meg is koronáztatta. Nagy Péter halála után 1725 febr. 8. K. lépett a trónra, noha az II. Pétert, Nagy Péter unokáját illette. Két évig tartó uralkodásában *Mensikov* támogatásával Nagy Péter szellemében kormányozta Oroszországot. Leányai közül *Anna* Károly Frigyes holstein-gottorpi herceghez ment nőül s anyja lett *III. Péter* (l. o.) cárnak. Másik leánya *Erzsébet* cárnő (l. o.) volt.

11. *II. K., orosz cárnő* (1762—96.), Keresztély Ágost, anhalt-zerbsti herceg leánya, szül. Stettinben 1729 máj. 2., megh. Szentpétervárott 1796 nov. 17. II. Frigyes ajánlatára *Erzsébet* orosz cárnő 1745. összeházasította *Péter* holstein-gottorpi herceggel, kit örökbe fogadott és utódának jelölt ki. K. ekkor áttért az ortodox vallásra és az *Alexejevna* nevet kapta. Műveltségben és szellemben messze felülmulta férjét, ki vele durván és megalázóan bánt. Eszességével azonban csakhamar erős állásra tett szert az udvarban, miközben több főurat tüntetett ki szerelmével *(Szoltikov, Ponyatovszki* Szaniszló, a későbbi lengyel király és *Orlov)*. Erzsébet cárnő halála után férje, ki *III. Péter* néven foglalta el a trónt, számüzetésbe v. klastromba akarta őt küldeni. De K. felhasználván az új cár ellen megnyilvánuló ellenséges hangulatot, Orlov kegyence segítségével néhány megnyert ezreddel férjét Peterhofban elfogatta és lemondásra kényszerítette. Ezután Szentpétervárra jött s 1762 júl. 9. éjjel a gárdát is megnyerte magának, a papság pedig másnap reggel a kazáni székesegyházban hirdette ki K. trónralépését. III. Pétert ezután *Ropsa* kastélyba vitték, hol az Orlov testvérek K. tudtán kívül meggyilkolták (1762 júl. 17.). Most már zavartalanul birta a hatalmat s Orlov herceg támogatásával sok üdvös intézményt létesített birodalmában. Mint a felvilágosodás híve javította az igazságszolgáltatást, átalakította a birodalom kormányzását, sok külföldi telepest, bányászt hívott országába, orosz ifjakat külföldön iskoláztatott s gondja volt a földmívelés, ipar és kereskedelem fejlesztésére. Nagy barátja volt a tudományoknak és művészeteknek és sok iskolát alapított. 1769-ben állította fel a legfőbb kormányzó hivatalt: a *titkos államtanácsot,* s ő maga dolgozta ki egy általános törvénykönyv tervezetét. Külső politikája Lengyelország megszerzésére és a török hatalom visszaszorítására irányult. Mint az ortodox vallású disszidensek védője avatkozott bele Lengyelország ügyeibe s annak első felosztásakor 1772. megszerezte Litvánia keleti felét. Első török háborújának (1768—74.) eredménye

pedig a Dnyeper és Bug torkolatvidékének és Krim néhány fontos helyének megszerzése volt. Orlov bukása után 1773. *Potemkin* herceg lett a kegyence, aki káros szellemben befolyásolta K. belső és külső politikáját s magának óriási vagyont szerzett a közjövedelmekből. 1783-ban elfoglalta Krimet, 1787. pedig II. József császár szövetségében, kivel előbb Chersonban találkozott, újból megtámadta a törököt. Bár a nagyszerű terv, t. i. a töröknek Európából való kiűzése nem sikerült, K. az 1792-iki jassyi békében megszerezte a Dnyeszterig terjedő földet. Az újonnan szerzett területeken alapította azután *Szevasztopol* hadi kikötőt és *Odessza* kereskedővárost. A francia forradalomnak ellensége volt, de azért mégsem csatlakozott a francia köztársaság ellen alakult koalicióhoz, mert Lengyelország foglalta le minden figyelmét. Nem tűrte, hogy ez a szerencsétlen ország korszerű reformokkal újra megerősödjék s kivitte annak második (1793) és harmadik (1795) felosztását. K. szigorú tekintetével és határozott vonásaival mindjárt elárulta, hogy uralkodásra termett. Találó és bátor szavaival sokszor a legveszélyesebb helyzetekből kivágta magát. Jól beszélt és írt franciául; az enciklopedistákkal (Diderot, D'Alembert) összeköttetésben állott, Voltaire-rel is levelezett. Orosz és francia nyelven drámákat írt s történelmi elbeszéléseket az ifjuság számára. Emlékiratait is francia nyelven írta meg. (Mémoires de l'impératrice Cathérine II., écrits par elle même etc., London 1859). Legújabb német kiadása *Knutzetől* (Stuttgart 1907). Henrik porosz herceggel való levelezését *Krauel* adta ki (Berlin 1903). V. ö. *Bilbasszov*, Geschichte Katharinas II. (megj. az I., II. és XII. köt. német fordításban is, Berlin 1891—93); u. a., Katharina II. im Urteile der Weltliteratur (ném. ford. u. o. 1897, 2 köt.); *Waliszevszky*, Le roman d'une impératrice (Paris 1893) és Autour d'un thrône. Cathérine II. deRussie, ses collaborateurs, ses amis, ses favoris (u. o. 1894).

Katalinbogár v. *katicabogár*, l. *Katica-bogarak*.

Katalinfalva, nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 1819 német lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Katalinhuta, Szinóbányához tartozó telep Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 670 tót, magyar és német lak., vasútállomás s ugyanott posta és távíróhivatal.

Katalinić *Iván*, horvát történetíró, szül. Noviban 1779 márc. 25., megh. 1847 febr. 27. Napoleon 1809. a zenggi nemzetőrség parancsnokává nevezte ki, 1812-ben illir légiójához lovassági őrnagynak. 1813-ban a törökök ellen harcolt, utóbb Franciaországban szolgált. 1835-ben kiadta olasz nyelven írt nagy művét Dalmácia történetéről.

Katalin kereke, így hívják (Alexandriai Szt. Katalinról, kit kerékbe törtek) a román és csúcsíves stilu templomoknak főhomlokzatán a bejáró ajtó fölötti nagy kerek ablakot, ha annak küllős díszítése a kerékre emlékeztet. L. *Kerekablak*.

Katalin-király, Szapolyai János erdélyi vajdának, utóbb (1526—1540) I. János néven Magyarország királyának «asszonyos»-t, «anyámasszonyos»-t jelentő gúnyneve.

Katalin-kolostor, l. *Szinai*.

Katalin-legenda. A középkor legnépszerübb legendáinak egyike. Legrégibb, mindössze pár sorra rúgó szövege a X. sz.-ból való és a Basilius Junior császártól készíttetett Menologiumban fordul elő. Az elbeszélés Alexandriai Szt. Katalinnak eleinte csupán vértanúságát rajzolta; utóbb — körülbelül a XIII. sz. végéig — még két résszel bővült: a vértanunak megtérése és születése históriájával. Ama K.-k közül, melyek a szentnek még csakis szenvedését (passio, certamen) mondják el, legterjedelmesebb az ú. n. *Vulgata*-szöveg, mely valószinüleg a XI. sz.-ból való és a XV. sz.-tól kezdve nyomtatásban is többször megjelent; megtéréséről és születéséről érdekes egy *brüsszeli* változat a XIII. sz.-ból, továbbá a budapesti és a krakói egyetemi könyvtárnak egynémely kézirata a XV. sz.-ból.

A magyar kódexirodalom szintén ismeri Alexandriai Szt. K.-ját. Egy prózában írt K. a Debreczeni kódexben olvasható és elejétől végéig Temesvári Pelbárt *Pomerium*-ából van fordítva; sokkal értékesebb azonban az a nagy, több mint 4000 soros verses elbeszélés, mely a M. T. Akadémia egyik kéziratában, az Érsekújvári kódexben fordul elő. Ez a legenda középkori irodalmunknak legjava termékei közül való s egyben abból az időből egyetlen magyar verses legendánk. Korábban eredeti kompoziciónak tartották, sőt Szilády Áron egyenesen Temesvári Pelbartnak tulajdonította. Ez a föltevés azonban tévedésnek bizonyult. Horváth Cyrill már a mult század végén több érvvel bizonyította, hogy a verses mű nem lehet Pelbárt munkája; 1903. pedig Katona Lajos végkép eldöntötte, hogy a magyar verses legenda nem eredeti alkotás, hanem kész, idegen szövegek fordítása, mely a vértanú születését csaknem egészen úgy mondja el, mint az említett brüsszeli, vagy még inkább, mint a krakói és budapesti egyetem egyik-másik kézirata (BC); Katalin megtérését s mártiromságát viszont csaknem ugyanazokkal az epikai mozzanatokkal beszéli el, amelyek az idegen változatokból ismeretesek. V. ö. *Toldy* Ferenc, Alex. Szt. Katalin verses legendája (Pest 1857); *Szilády* Áron, Régi M. Költők Tára (I. köt.); *Volf* György, Nyelvemléktár (X. köt.); *Horváth* Cyrill, Nemzeti irodalmunk a reformációig (Bpest 1891); *Katona* Lajos, Alex. Szt. Kat. legendája középkori irodalmunkban (u. o. 1903); *Horváth* Cyrill, Alex. Szt. K. verses legendája (Egyet. Philol. Közlöny, XXXI. köt.); Hermann *Knust*, Geschichte der Legenden der hlg. Katharina von Alexandrien (Halle a S. 1890); *Hermann Varnhagen*, Zur Geschichte der Legende der Katharina von Alexandrien.

Katalin-rend. Orosz női érdemrend, mely rangjára nézve közvetlenül a legmagasabb orosz rendjel, a Szt. András-rend után következik. «Szent Katalin vértanú rendje» a mostani neve a rendnek, melynek régebbi neve Szabadulás rendje volt, annak emlékére, hogy alapítóját, Nagy Pétert, neje Katalin cárné 1711. az elfogatástól meg szabadította.

Katalinrózsa vagy *Katalin-virág* (növ.), túl a Dunán őszszel vagy tél felé virágzó, idegen földi Chrysanthemum- és Aster-fajok. Nevük hihetőleg

a kései virágzásról (nov. 25.) van. A K.-t őszi koszoruba kötik.

Katalin-szigetek, l. *Aleuták*.

Katalizátor, l. *Katalizis*.

Katalizis (*katalysis*, gör.). 1. *K.* (teljesebben *K. tu déma*). A régi Athénben államcsiny, az uralkodó alkotmány felforgatása egy másik kormányforma érdekében. Már a puszta kisérletet is főbenjáró perrel torolták meg s úgy büntették, mintha sikerült volna: halállal.

2. *K.*, valamely kémiai folyamat sebességének megváltoztatása, rendszerint meggyorsítása, egy anyag (katalizátor) jelenléte által, mely maga a kémiai reakcióban nem vesz részt és a reakció végén változatlanul megmarad. Ilyen katalizáló hatást gyakorolnak pl. a hidrogén-ionok a nádcukor inverziójára. A nádcukor oldata u. i. közönséges hőmérsékleten éveken át eltartható, azonban elbomlik szőllő- és gyümölcscukorra, ha valamely savat adunk hozzá. A kisérletek azt mutatták, hogy az elbomlás sebessége különböző savak egyenlő töménységű oldataiban a savak disszociációjával függ össze; közös disszociációterméke pedig a savaknak a hidrogén-ion, tehát a katalizáló hatás ennek tulajdonítható. Igen hatásos katalizátorok egyes fémek finoman elosztott (pl. kolloid) állapotban. Így pl. a kolloidális platina oly csekély mennyisége (1 cm^3-ben $^1/_{300.000}$ mg.) gyorsítja a hidrogénhiperoxid bomlását oxigénre és vízre, mely mennyiség analitikailag ki sem mutatható. Érdekes jelenség, hogy a kolloid platina katalizáló hatását egyes anyagok (negativ katalizátorok) nagy mértékben csökkentik, a katalizátort megmérgezik. Így a ciánhidrogén $\frac{1}{200000000}$ normál töménységben a sebességet felére szállítja le. Hasonló hatása van a legtöbb olyan anyagnak is, mely az állati szervezetre méregként hat. A K. magyarázatára két elmélet is szolgálhat. Az egyik szerint a katalizátor tevékeny részt vesz a reakcióban, valamely közbülső kémiai termék keletkezik, mely a reakció további folyamán ismét elbomlik, vagyis a katalizátor regenerálódik. Ilyen szerepet játszik pl. a kénsav az etilétergyártásnál, midőn az alkohollal kénsavas etilészterré egyesül, mely aztán az alkohol egy második molekulájával etilétert ad, miközben a kénsav regenerálódik. A másik elmélet szerint a katalizátorok felületén koncentrációváltozások lépnek fel, mely szintén a sebesség megváltoztatását kell, hogy előidézze (l. *Reakciósebesség*). A kémiai reakcióban résztvevő anyagok is katalizálhatják a reakciót; ezt a jelenséget auto-K.-nek nevezzük. A kémiai rokonságra a katalizátor nincsen befolyással, mert ez ellenkeznék az energia megmaradásának törvényével (Ostwald). Alig van kémiai reakció, melynek sebességét ne tudnánk bizonyos anyagokkal megváltoztatni és alig van anyag, mely ne szerepelhetne bizonyos reakcióknál mint katalizátor. Az élő szervezetek szempontjából fontos kémiai reakciókat meggyorsító katalizátorok a fermentumok v. enzimek (l. o.). A K.-nek igen kiterjedt alkalmazása van az iparban. Nagyon sok vegyészeti termék előállításánál szerepel K. Igy pl. a kénsavgyártásnál, úgy az angol, mint a kontakt eljárás szerint; szeszgyártásnál stb. V. ö. *Ostwald*, Lehrbuch der allgemeinen Chemie (Leipzig 1893); *Than*, Az elméleti chemia újabb haladásáról (Budapest 1904); *Rhorer* László, Orvosi physikai chemia (u. o. 1911); Gertrud *Woker*, Die Katalyse.

Katallaktika (a cserét jelentő *katallage* görög szótól), így nevezte Whateley a közgazdaságtant (l. o.).

Katalógus (gör.) a. m. lajstrom, különösen könyvek, kéziratok, képek, szobrok, érmek stb. lajstroma, szóval tudományos célokra szolgáló, vagy műtárgyak jegyzéke. A könyv-K.-ok beosztása és szerkesztése a könyvtári és bibliográfiai tudomány egyik ága.

Katalonia (spanyolul *Cataluña*), a Pyreneusi-félszigetnek legészakkeletibb része, Franciaország, Andorra, Aragonia, Valencia és a Földközi-tenger közt. Partjainak hossza több mint 400 km. Felülete igen hegyes; a sík területek csekély kiterjedésüek; ilyenek: az Ampurdán, a Campo de Tarragona, az Ebro-delta, az urgeli llanók, a leridai huerta és a Noguera. Hegyei közül a Pireneusok 2000—3404 m.-nyi magasra emelkednek, míg belsejében vannak a Montserrat (1238 méter) és ettől északkeletre a Sierra de Monseny (1699 m.). Folyói nagyobbára az Ebro vízkörnyékéhez tartoznak. A partok mellékének klímája és növényzete egyaránt földközitengermelléki. A föld termékenysége, a lakosok munkássága K.-t Spanyolország egyik legműveltebb és legiparosabb tartományává tették. Lakói a katalánok, szorgalmas, kitartó, tanulékony, testileg és szellemileg fejlett faj. Jelenleg Lerida, Barcelona, Tarragona és Gerona tartományokra van felosztva, összesen 32,197 km^2 ter., (1910) 2.075,033 lak. Fővárosa Barcelona volt.

Története. K. az ókorban Hispania Tarraconensis római tartomány keleti része volt. A népvándorlás folyamán az *alánok*, majd 415. a *nyugati gótok* szállották meg; 711. után az *arabok* hódították meg. Az arab uralom a VIII. sz. végén szünt meg, mikor K. harcias népe frank segítséggel egészen az Ebróig visszafoglalta régi hazáját. Nagy Károly és Jámbor Lajos alatt K. a frank birodalom őrgrófsága volt *Marca Hispanica* néven s 15 kisebb grófságra oszlott. A frank birodalom feloszlása után a *barcelonai grófok* lettek K. független urai. III. Berengár 1112-ben nőül veszi Dulcia provencei grófnőt, aminek következtében Katalonia három századra Provence-szal egyesül. Az utolsó gróf, *Raimund Berengár* házasság útján Aragonia trónjára jutott (1137) s ettől kezdve K. Aragoniával egy király alatt élt, de külön kiváltságait ezentúl is fentartotta. Mikor 1479. Aragonia és Kasztilia egyesültek, K. is kiegészítő része lett az új spanyol királyságnak. De Kasztiliával mindig ellenséges lábon állott s 1640. nagy felkelés tört ki K.-ban, melyet Richelieu is támogatott. 1652-ben a felkelést leverték, de K. megtartotta régi kiváltságait egész a spanyol örökösödési háború befejezéséig (1713). Ekkor V. Fülöp végleg eltörölte K. különállását, mert K. lakosai ellenfelének, *Károly* osztrák főhercegnek pártján harcoltak. V. ö. *Balaguer*, Historia de Cataluña (Madrid 1885—89, 11 köt.).

Katamaran, l. *Catamaran*.

Katamenia (gör.) a. m. havi tisztulás (l. o.).

Katana (lat. *Catana* v. *Catina*), ókori város Szicíliában, a szigetnek keleti partján, a mai *Catania* helyén. A várost Kalkisz lakói alapították (Kr. e. VIII. sz.), akik azt egész környékével virágzásra emelték. Itt halt meg Stesichoros, a költő. Hieron 476. Leontinoiba költöztette a város lakóit, kiknek helyébe más lakókat hozott Szirakuzából és Peloponnezusból, magát a várost pedig Aitnának nevezte. Halála után a régi lakók újból hatalmukba kerítették a várost és visszaadták régi nevét is. Az első pún háborúval a római hódoltság vette kezdetét. Mikor Augustus császár gyarmatosokat vezetett oda, olyan virágzásnak indult, hogy Messana mellett a sziget első városának nézték.

Katanchich *Péter*, horvát költő és archeologiai író, szül. Valpovón (Szlavonia) 1750 aug. 12., megh. Budán 1825 máj. 24. 1771-ben belépett a ferencrendiek szerzetébe, 1795. a pesti egyetemen Schönvizner utóda, egyúttal az egyetemi könyvtár őre lett. Munkái a régi történet, archeológia és a régi földrajz terén alapvetők. Kéziratai a budapesti egyetemi könyvtárban vannak. Fiatal korában horvát nyelvű költeményeket is írt. Nevezetesebb művei: Dissertatio de Columna Milliaria ad Essekum reperta (Eszék 1782); In veterem Croatarum Patriam indagatio philologica (Zágráb 1790); Specimen philologiae et geographiae Pannoniarum (u. o. 1795); Tentamen publicum ex Numismatica veteri (Pest 1797); Sacra Scriptura Illyrice reddita (a biblia horvát fordítása, Buda 1809—16, 5 köt.); Orbis antiquus ex Tabula, quae Theodosii Imp. et Peutingeri audit etc. (u. o. 1824—1825, 3 kötet); csak halála után jelentek meg: Istri Adcolarum geographia vetus (u. o. 1826—1827, 2 köt.); Commentarius in Caii Plinii Secundi Pannoniam (u. o. 1829).

Katáng (növ.), l. *Cichorium.*

Katanga 1. *(Chatanga)*, folyó, l. *Hatanga.*

2. *K. (Mszidi* vagy *Msziri országa)*, a belga Kongóban fekvő ország Afrika belsejében, a felső Lualoba és Luapula között (d. sz. 8° és 12°), melyet az uniamvézi törzsből bevándorolt Mszidi főnök alapított és zsarnokilag kormányzott. Éghajlata egyenletesen forró (25°—35° C.), de egészséges; terményei: szorgum, maniok, földi dió és rizs; sok elefántja, bivalya és antilopja van. Főgazdagsága azonban a déli rézbányák, továbbá az elefántcsont és rabszolgák, melyekkel részben még most is élénk kereskedést űznek a nyugati portugal partokon. Újabban nemes fémeket is találtak. Mszidi fővárosa Mukurru (Bunkeja, vagy Unkea) volt, nem messze a belga Lufui állomástól. Reichard Pál volt az első európai, aki a területet az ott meghalt Böhm Rikárd társaságában (1883—1884) beutazta. Az 1890. Brüsszelben alapított *K.-társaság* megbízásából Delcommune (1891 okt.—1892 júl.), Stairs (1891 végén), Bia, Cornet és Francqui (1892), Brasseur (1896), Lemaire (1898—1900) kutatták át s a Kongo-államnak megszerezték. 1902-ben Brüsszelben *K. vasúti társaság* alakult 1 millió frank tőkével. V. ö. *Lemaire*, Mission scientifique du K. (1900—901).

Katángkóró (növ.), l. *Cichorium.*

Katánia *(Catania)*, 1. olaszországi *tartomány* Szicilia keleti részében, határai É.-on Messzina, keleten a Jón-tenger, D.-en Szirakuza, Ny.-on Palermo és Kaltanizetta tartományok. Területe 4966 km², lakosainak száma (1911) 789,147; négy kerületre oszlik: Acireale, Caltagirone, Katánia és Nikozia. Legmagasabb emelkedése az Etna (3279 m.); D.-i részén van a termékeny Piano di Catania, melyet a K.-i öbölbe szakadó Simeto, Dittaino és Gornalunga folyók öntöznek. Gazdag kén- és márványbányái vannak.

2. *K.*, K. tartománynak *fővárosa.* K. Szicilia legszebb és Palermo után legnépesebb városa; rendesen épült és tiszta város, a messzinai szorosban, a messzina-szirakuzai vasútvonal mentén, a K.-i síkság közepén, az Etna DK.-i tövében fekszik. Az Etna kitörései, valamint földrengések (1169, 1693) gyakran elpusztították, éghajlata egészséges, átlagos évi hőmérséklete 18·6° C., a télié 11·5°, eső 1800 mm. A prefektus, az érsek, a máltai lovagrend nagy perjelének székhelye; van ítélőtáblája, 100-nál több temploma, egyeteme, katonai főparancsnoksága, (1911) 210,703 lakosa. A híres dómot, melyet 1075. Roger kezdett építeni, 1161. a földrengés romba döntötte, azóta újra építették. A San Carcere-templom márványkapuzata a XI. századból ered. A bencések egykori San Nicolà zárdája Európa legszebb és leggazdagabb kolostorai közé tartozott; területe 96,044 m². A 105 méter hosszú és kereszthajójában 48 méter széles templom orgonáját Donato del Piano építette; 1866. a szerzetes rendek eltörlése óta kaszárnyának és iskolának használják. K. főtere a dom-tér; közepén egy lávából kifaragott elefánt, amelyik a hátán egyiptomi obeliszket tart. Ókori régiségei közül legnevezetesebbek: az Odeum (40 méter átmérőjű), melyet már a rómaiak is görög alapra építettek; egy római fürdő maradványai a karmeliták temploma alatt és az Amfiteatrum. Szép a Villa Bellini s a nagy zeneköltő szobra (Ferraritól). Egyetemét 1434. alapították; 1910/11. 1048 (azelőtt több mint 2000) tanuló látogatta. K. iparcikkei a len-, gyapot- és selyemszövetek, borostyánkő-, fa-, márvány- és láva-faragványok (camea), továbbá olaj, szappan, gyufa, déligyümölcs, viasz; kereskednek ezenkívül még gabonával, szódával és hóval az Etna tetejéről. Halászata is igen jelentékeny. 1910-ben kikötőjébe befutott 3041 hajó 2.059,642 tonna, elhagyta 3953 hajó 2.069,691 tonna tartalommal. Kikötője nem mély, mert 1669. az Etna lávája is elöntötte. — K. az ókori *Catana* város helyén épült, melyet görög gyarmatosok alapítottak. A népvándorlás alatt a gótok és vandalok foglalták el, a IX—XI. sz.-ban pedig az arabok (szaracénok) bírták. 1071-ben *Roger*, normann herceg foglalta el és Szicilia egyik jelentős városa lett, sőt az aragoniai dinasztia idejében egyideig főváros is volt. K. sokat szenvedett a földrengésektől (1169, 1693) és az Etna kitöréseitől (1669, 1819). Legújabban 1908 végén a messzinai földrengés idején K. is nagy károkat szenvedett.

Kataonia, a Taurus mellett fekvő déli része Kappadóciának.

Katapán *(Catapanus)*, l. *Koppány.*

Kataphoresis, l. *Kataforézis.*

Kataplazma (gör.) a. m. pépes borogatás. Lenmagliszt, burgonya, túró, összezúzott füvek, gyü-

mölcsök stb. vízzel vagy tejjel megfőzve, kendőbe csavarva és borogatás gyanánt a beteg helyre alkalmazva sokáig tartják a meleget s így az egyszerű melegborogatásnál jobbak. *Izgató kataplazma*, mely bőrvörösséget okoz és hólyagot húz, mustárlisztből vagy mustárliszt és lenmagliszt langyos, nedves keverékéből készül. L. *Borogatás*.

Kataplexia (gör.), a testnek túlerős ingerek befolyására előálló, múlékony megdermedése, mely *Verworn* szerint folyománya a középponti idegrendszerben érvényesülő erős gátló hatásoknak vagy ellenkezőleg túlerős izgalomnak. A K. különösen a pókok és a rovarok rendjében nagyon gyakori és abban nyilvánul, hogy az ilyen állat a megfogás után esetleg órákon át is mozdulatlanul fekszik (ú. n. holtnak-tettetés). De némely gerinceseken (békákon, gőtéken) is észlelhető váratlan megfogás után megdermedés. Hasonló eredetü némely kígyónak egyenes pálcává való megmerevedése, ha nyakán megfogják (a kígyóbűvölés egyik neme), továbbá némely madár vagy apró emlős mozdulatlansága az őket felfalni készülő kígyó láttára. A legtöbb madár sokáig mozdulatlanul fekve marad, ha hirtelen fogással hátára fektetik, csőrét előrevonják és az asztalhoz nyomják, az asztalon pedig a csőrtől kiinduló egyenes vonalat húznak, mely utóbbi azonban el is maradhat *(experimentum mirabile)*. Sokan tévesen a hipnotizmussal (l. o.) azonosították a K.-t és állati hipnotizmusnak mondták, a valóságban azonban a hipnotizmustól teljesen különbözik. V. ö. *Verworn*, Beiträge z. Physiologie d. Zentralnervensystems (Jena 1898).

Katapulta, l. *Hadi gépek* és *Falbontó gépek*.

Katarakta (gör.) a. m. zuhatag, vizesés. — *K.* az orvostanban, l. *Hályog*. — *K. gőzgépeknél* a váltogatóra (gőzeresztőre) alkalmazott olyan készülék, amellyel a gép körforgását a szükséges munkaerőnek megfelelően szabályozni lehet. Leginkább a bányák víztartó gépei vannak K.-val ellátva, hogy az erőátvitelt a folyton váltakozó vízmennyiséggel arányosan és egyenlően lehessen eszközölni.

Katarok, l. *Albigensek*.

Katarrhinia (gör.) keskeny v. helyesebben kiálló orrt jelent. *Geoffroy Saint Hilaire* nevezte így először az óvilági majmok (Pitheci) orrát, melynél az orrsövény keskeny s az orrlikak lefelé néznek. *Virchow* azt a rendellenességet érti K. alatt, midőn az orrcsontok annyira csökevényesek, hogy felső végük nem éri el a homlokcsontot. K.-nak nevezik a koponyatanban a csontos orrnak a majmokra jellemző ama típusát is, melynél a körteképü orrnyilás (apertura piriformis) felső csúcsa (rhinion) a szemüregek alsó szintje alá esik, mig az embernél az orrnyilás felső csúcsa legtöbbször a szemüregek között foglal helyet (anarrhinia). L. még *Keskenyorrúság*.

Katarrus *(catarrhus)*, l. *Hurut* és *Gyuladás*.

Katartikus szerek *(cathartica)*, l. *Hashajtó szerek*.

Katarzis (gör). a. m. tisztulás, szabadulás (eredetileg orvosi értelemben). Nagy szerepet játszott a széptanban, amióta Aristoteles a tragédia meghatározásában kimondta, hogy «ez a műfaj szánalom és félelem gerjesztése által az ily indulatok K.-át idézi elő». Azóta erről a műszóról egész irodalom támadt. Az esztetikusok zöme a katarzisban egyáltalán lelki tisztulást és ennélfogva erkölcsi felemelkedést lát. L. *Tragédia* és *Tragikum*.

Kataszarka (gör.), a gör. egyházban az oltárdeszkára közvetlenül alkalmazott durva vastag vászonlepel. Szószerint testtakaró és jelenti azt a vászonleplet, melybe az Úr teste volt takarva, midőn a sírba tétetett.

Katasztázis (gör.), 1. az epikai és drámai költeményekben a cselekvénynek az a része, melyben az epitázisban (l. o.) megkötött csomó még jobban összebonyolódik, hogy a katasztrófában egyszerre megoldódjék. — 2. *K.*, fölszerelési költség, melyet a lovasság közé besorozott athéni katona kapott.

Kataszter (a középkori *capitastratum* latin szóból, mely fejadójegyzéket jelentett), az egyenes adók körében olyan munkálatot jelent, amely a hivatalosan megállapított adótárgyakról, adóalanyokról és az azokban előforduló változásokról mindenkor pontos feljegyzéseket tartalmaz úgy, hogy ezek alapján az időnkénti adóztatás adóbevallások nélkül is minden nehézség nélkül mehet végbe vagy legalább is nagyon megkönnyíttetik. A K. alkalmazást nyerhet a földadó, házadó, iparadó (kereseti adó), tőkekamat- és járadékadó és a jövedelemadó körében. Legáltalánosabb a földadónál. Egyes fajai: érték-K. és hozadék-K. (L. *Földadókataszter.)* V. ö. *Schönberger*, Index zu sämtlichen Katasteranweisungen (Frankfurt 1899.).

Kataszteri felmérési felügyelőségek hivatása az állandó földadó-kataszter elkészítése végett szükséges községenkénti földmérést háromszögmértani alapon olyképen teljesíteni, hogy minden község területe részletenként, a tényleges birtokállapot és mivelési ágak szerint térképen legyen feltüntetve. Közreműködnek továbbá a telekkönyvi betétszerkesztésnél is. Állomáshelyeik időről-időre változnak. Élükön a pénzügyminisztériumban alkalmazott fölmérési igazgató áll. Számuk 1913-ban 22 volt, Kassa, Szatmárnémeti, Eger, Temesvár, Pozsony, Nyitra, Nagy-Várad, Szeged, Pécs, Debreczen, Szombathely, Munkács, Temesvár, Győr, Pápa, Kolozsvár, Budapest és Zágráb állomáshelyekkel. Pozsonyban és Budapesten 2—2 és Zágrábban 3 működött. L. *Földadókataszter*.

Kataszteri jövedelem, l. *Kataszteri tiszta jövedelem*.

Kataszteri nyilvántartó közegek, részint községiek (városiak), akik a föld- és házadó kataszterben nyilvántartandó változásokat a felek bejelentései alapján, avagy ennek elmulasztása esetén hivatalból felveszik és a kataszteri munkálatokban keresztülvezetik, részint államiak. Államiak: *a) földadónyilvántartó biztosok*, akik minden vidéki pénzügyigazgatóságnál vannak és általában véve felügyelnek a községi és városi K. működésére, helyszinelésekeт végeznek, ellenőrzik az adókivetések helyességét stb.; *a földadó-nyilvántartó felügyelők*, akik a pénzügyminisztériumban vannak alkalmazva és az egész

országra nézve ellenőrzik a nyilvántartó biztosok működését; *c) a helyszinelő felügyelőségek*, amelyeknek feladata a részletesen felmért vagy utólagosan helyszinelt községek határaira vonatkozó becslési munkálatoknak elkészítése (székhelyeik: Pozsony, Szeged, Budapest, Kassa, Debreczen, Szombathely és Zágráb), végül *d) a kolozsvári kataszteri igazgatóság*, amelynek hivatása az erdélyi részeken folyamatban levő tagosítások és birtokrendezések folytán átalakított kataszteri munkálatok felülvizsgálása és az adókivetés céljára való kidolgozása. L. még *Földadókataszter*.

Kataszteri összehasonlító jegyzék, l. *Azonosítás*.

Kataszteri térképek a kataszteri mérnökök által készített nagyméretü (1 : 500—1 : 5000) térképek a birtokok helyes feltüntetésével a földadó kivetése céljából.

Kataszteri térképtárak rendeltetése a kataszteri térképek s a hozzájuk tartozó fölmérési munkálatok elhelyezése és megőrzése, valamint azok másolatainak kiszolgáltatása. K. vannak Budapesten, Kassán, Pozsonyban, Temesvárott és Zágrábban; az illető pénzügyigazgatóságoknak vannak alárendelve. L. *Földadókataszter*.

Kataszteri tiszta jövedelem, az egyes birtokrészeknek (parcelláknak) a kataszteri birtokivekben kitüntetett évi hozadéka, melynek bizonyos meghatározott százalékában (hazánkban a földadónál 20%) állapítják meg évenként az adót. L. *Földadókataszter*.

Katasztrális hold v. *kataszteri hold*, területmérték, l. *Hold*.

Katasztrófa (gör. a. m. fordulat), tulajdonképen valami fontos változásnak végzetes következménye az ember életében; e névvel illetik a természet életében hirtelen fellépő nagyhatású, vészt okozó rázkódásokat is. Mint poetikai műszó a drámára vonatkozólag a cselekmény kibonyolítását, a csomó megoldását jelenti, még pedig szerencsétlen irányban, a hősre nézve végzetszerűleg. A K.-nak kikerülhetetlennek kell lenni, azaz a hős jelleméből s a körülmények kényszeritő erejéből kell következnie. Ellenkező esetben, ha valami külső ok idézi elő a K.-t: deus ex machina (l. o.) való megoldásnak nevezik.

Katasztrófa-elmélet vagy *kataklizma-elmélet*. A régi természettudósok (különösen pedig Cuvier és Agassiz) a Föld különböző korszakainak rétegeibe eltemetett állat- és növényélet, vagyis a kövületek különféleségének okát abban adták meg, hogy a Földön ismételve roppant katasztrófák (kataklizmák) pusztították el a növény- és állatvilágot és ezek így temetődtek a rétegekbe. Újabb és újabb katasztrófa más meg más állat- és növény-életet talált a Földön, ezeket temette el és innen van a kövületek különbözősége a különféle geológiai rétegekben. Már Lyell, még inkább pedig Darwin kutatásai teljesen megdöntötték ezt az elméletet, mely az élet fokozatos fejlődésével a Földön merőben ellenkezik és önkényes magyarázata volt a kövületeket illető helyes, de meg nem értett észleleteknek.

Katatipia. Ostwald által felfedezett eljárás fotográfiai negativokról való másolás céljaira fény nélkül, tisztán vegyi úton. A platina és egyéb anyagok katalitikus hatásán alapszik (l. *Katalizis*).

Katatonia (gör.), a serdülési elmezavar (l. o.) egyik alakja.

Katatropizmus (növ.) minden negativ tropizmus (l. o.).

Katavaszia (gör. a. m. alászállás). Igy hívják az ortodox keleti istentiszteletben az irmoszt (az első verset a kánonénekfüzér minden egyes énekében), amidőn nemcsak a kánonénekfüzér minden egyes éneke elején, hanem végén is éneklik. Nevét onnan kapta, mert eléneklése végett a kolostorokban mind a két kar lement rendes helyéről s a templom közepén összegyülve, együttesen vagy pedig külön-külön énekelte.

Katavothra, hegy, l. *Óta*.

Kate, 1. *Jacob Lodewijk ten*, németalföldi költő és műfordító, szül. Hágában 1819 dec. 23., megh. Amsterdamban 1889 dec. 26. 1860-tól Amsterdamban lelkész volt. Főbb költői művei: De Schepping (A teremtés, 1866); De Jaargetijden (Évszakok 1875) és Palmbladen en dichtbloemen (Pálmalevelek és költői virágok, 1884). Nagyobb szerepe van ten K.-nak mint műfordítónak. Lefordította az ó-testamentum egyes könyvein kívül Luther 23 énekét, Göthe Faustját (1878), Andersen meséit, Byron, Milton, Victor Hugo, Tasso műveit, Dante Poklát (1876) stb. Összes költői művei Kompleete dichtwerken cím alatt Arnheimban 1867, 8 köt. és Gedichten (Leiden 1890—91, 12 köt.) jelentek meg.

2. *K.*, *Lambert ten*, németalföldi nyelvtudós, szül. Amsterdamban 1674 jan. 23., megh. u. o. 1732 dec. 14. A németalföldi filológia úttörőjének tekintik. Főműve Aenleiding tot de Kennisse van het verhevene deel de Nederduitsche Spraeke (Bevezetés a németalföldi nyelv felséges részének ismeretébe, Amsterdam 1723, 2 köt.). Az első rész a germán nyelvek összehasonlító nyelvtana ugyanazon alapelvek szerint feldolgozva, amelyeket később Grimm érvényesített. A második rész a németalföldi nyelv etimológiai szótárát foglalja magában.

Káté, l. *Katekizmus*.

Katechesis (gör.), l. *Katekézis*.

Katechetika (gör.), l. *Katekétika*.

Katechin, l. *Katechu*.

Katechu *(terra japonica, cutch, cuneo*, a legfinomabb *kachu* néven is van forgalomban), két fajtája kerül a kereskedésbe: a *C. nigrum*, mely az Acacia C. Willd. kelet-indiai fa törzséből forró vízzel kivonás útján készül, feketebarna idomtalan darabok; a *C. pallidum*, mely az Uncaria gambir Roxb. nevű malakkai, cejloni kúszócserje fiatal hajtásainak és leveleinek kivonata; ez kivül barna, belül okkersárga v. halvány téglavörös. Mindkettő igen összehúzó, kesernyés ízű. Főalkotórészük a *katechin* (katechusav), *katechu-csersav* és a *quercetin*. Mindkettőből tinkturát készítenek s ezt, valamint magát a katechut hurutos hasmenések, torok- és gégehurutok, emésztetlenség, vérhas ellen adják. L. még *Acacia*, *Areca* és *Cserzőnövények*.

Katechucsersav, $C_{21}H_{18}O_{8}$, katechin mellett a katechuban fordul elő és előállítható belőle hevi-

tés vagy alkáli által való főzés útján. Amorf, sötétbarnás-vöröses, nedves állapotban vízben oldódik; alkoholban jól oldódik. Vasoxidsókkal zöldesszürke, nem kékesfekete csapadékot ád; tojásfehérjével és enyvvel is csapadékot ád.

Katechumenek (gör.) azok, akiket a kereszténység tanaiban való oktatás s a keresztény életre való nevelés a keresztség fölvételére előkészített. A K. az első három században többnyire zsidó és pogány felnőttekből állottak, akiket kézfeltevés s a homlokon kereszttel való megjelölés által vettek föl a tanításra. A negyedik század óta négy osztályba soroztattak, ú. m. hallgatókra (audientes), akik az isteni tiszteletnél csak a szent beszédon lehettek jelen; a térdelőkre (substrati v. genuflectentes), akik a szent beszéd végével az imádságokban is részt vehettek és az egyházi áldást is elfogadhatták; az illetékesekre (competentes), akik a szükséges vizsgálat letétele után a legközelebbi husvét vagy pünkösd alkalmával a keresztvízre voltak bocsátandók s a keresztség felvétele után a választottak (electi) osztályába léptek és egy héten át fehér köntöst viseltek. A *katechumenatus* tartama különböző volt, de rendesen két évig tartott. Azokat a gyermekeket is K.-nek hívják, akiket az első gyónás és áldozásra készítenek elő.

Katechumenek liturgiája, a gör. egyházban a szent liturgiának az a része, mely az Úr Jézus életének keresztelésétől szenvedéséig terjedő és nyilvános tanításban eltöltött három évét ábrázolja és mely alatt nemcsak a hívek, hanem a hitbeli ismeretek tanulásával foglalkozó hitjelöltek, a nyilvános bűnbánatra ítélt nagyobb bűnösök, sőt még a békés szándéku és tisztességes magaviseletű hitetlenek is jelen lehetnek. E rész ugyanis, néhány imát leszámítva, nem egyéb, mint hithirdetés, tanítás, mely a szentírási szakaszok felolvasásával és ezt követő szentbeszédek által megy végbe. V. ö. *Melles* E., Gör. szert. kat. liturgika (Ungvár 1891).

Katechu-pác. A kereskedelemben előforduló katechu a fa festésére igen alkalmas, amennyiben ezzel valamennyi közép-európai fát más kémiai anyag közvetítésével a diófáéhoz hasonló színre festhetni.

Katedra (gör.) a. m. szék; püspöki szék; különösen tanári szék és állás is. (L. *Cathedra.)*

Katedrális (lat.) a. m. székesegyház, vagyis nagyobb, már építészeti arányaival is kitünő templom, melyben a megyés püspöknek v. érseknek széke áll és káptalannal van kapcsolatban. Ugyanezt dómnak (l. o.) is hívják. A K.-okra fordítja a középkori egyházi építészet összes tudását és művészetét. L. *Székesegyház.*

Katedra-szocializmus, l. *Közgazdaságtan.*

Kategoria (gör.), általában felsőbb fogalom, mely alá az alsókat sorozzuk; a filozófiában fontos szerepet visz, jelenti a legfőbb nemi (génusz) fogalmakat, melyek alá mindent foglalunk. Először Aristoteles állítja őket össze, elv nélkül, találomra, tizet állapítván meg, ezek: a szubstancia (állomány), mennyiség, minőség, viszony, cselekvés, szenvedés, hol, mikor, helyzet, habitus. Kant szemére hányja ezt a rendszertelenséget, elvet keres, melyből a K.-k számát teljesen és rendszeresen lehet megállapítani s az ítéletek formájából indulván, négy hármas csoportot talál: I. csoport, *mennyiség:* mindenség, sokaság, egység; II. csoport, *minőség:* pozició, negáció, limitáció; III. csoport, *viszony:* inherencia, okság, kölcsönhatás; IV. csoport, *modalitás:* valóság, lehetség, szükségesség. Nála a K.-k az elme eredeti kapcsoló formái, melyeknek alkalmazása folytán az értelem egységes formát ád ismereteinek, illetőleg ez egységes formával ismeretekké, tapasztalatokká alakítja. A nyelvbeli K.-kat Aristoteles állapította meg először Poetikájának 20. fejezetében. Egy ilyen K.-ja az *onoma* (névszó), ő tehát még nem választja el egymástól a fő- és melléknevet, aminthogy ez utóbbi K.-k határait nem is lehet élesen megállapítani. Példák erre az incomparabilék. V. ö. *Kant,* A tiszta ész kritikája; *Trendelenburg,* Geschichte der Kategorienlehre (1846); E. v. *Hartmann,* Kategorienlehre (1896; kiváló mű).

Kategorikus (gör.), föltétlen, határozott, ellentétben ahhoz, ami föltételes. A logikában: K. ítélet, pl. a hó olvad; föltételes: a hó, ha meleg van, olvad. — *K. imperativus* olyan parancs, melyet semmi feltételhez nem kötünk. Kant szerint a K. imperativus nem vonatkozhatik valamely tartalmilag meghatározott célra, melynél mindig azt kérdezhetem: mi végett akarjam ezt a célt; az csak a cselekedetek formájára vonatkozhatik s Kant így formulázza: cselekedjél úgy, hogy akaratod elve egyetemes törvényhozás elvéül szolgálhasson, ami hasonló ahhoz a régi mondáshoz: tégy úgy, hogy azt akarhassad, hogy más is hasonlóképen tegyen veled; amit magadnak nem akarsz, ne tedd másnak.

Katekéta (gör.). A kereszténység első századaiban az, aki a katechumeneket (l. o.) a hitre oktatta. Jelenleg is K.-nak nevezik azt, aki a tanulóifjúságot a vallástanban oktatja. Magyarul hitelemző v. hitoktató.

Katekéta-iskola, l. *Alexandriai katecheta-iskola.*

Katekétika (gör.), a vallási nevelésnek és oktatásnak elmélete. A gyakorlati teológia körébe tartozó tudomány. Az első, aki az embernek (pogánynak) keresztényé való nevelésével irodalmilag foglalkozik, Alexandriai Kelemen (l. *Kelemen*), azután nyssai Szt. Gergely. Nagyobb jelentőségű Szt. Ágoston munkája: De catechizandis rudibus. A középkorban Rhabanus Maurus: De disciplina eccl. libri tres; Gerson, De parvulis ad Christum trahendis. A trienti zsinat után: Ledesma Jakab, De modo catechizandi (1573); Possevin Antal, Theologia catechistica (1593); Raymund Antal, Instructio pastoralis (1768); Neumeyer, Rhetorica catechetica (1766); Schmidt, Methodus tradendi elementa prima religionis seu catechizandi (1769); Felbiger, Vorlesungen über die Kunst zu Katechisieren (1774); Winter Vitus, Religiös-sittliche Katechetik (1816); Overberg, Christkatholisches Religionshandbuch (1804); Sailer, Katechetik (1788); Gruber, Katechetische Vorlesungen (1830); Hirscher, Katechetik (1831); Gatterer, Katechetik (1911); Schöberl, Lehrbuch der kath. Katechetik (Magyarul kiadta Tóthfalussy Béla, 1891) stb. Magyar K.-k: Fonyó Pál, A hit-

elemzéstan elemei (1903, 5. kiad.); Siposs Antal, Katholikus hitoktatástan (1906); u. a. röviditve (1908); Hám Antal, Hitelemzéstan (1910); Török Mihaly, A hitoktatás elmélete (1910); Magdics Ignac, Hitelemzestan (1910) stb. V. ö. *Mihályfi* Ákos, Az igehirdetés (II. könyv, Katechetika, 1912). — A magyar ref. egyházban önálló K.-át irtak: Kolos Dániel, Katechetika (Sárospatak 1862); Garda József, Népszerü vallástudomány (Kolozsvár 1867), s megemlékeznek róla: Gombási István, A papi szent hivatal (u. o. 1784); Kun Bertalan, Egyházszónoklástan (Miskolc 1855) és Zsarnay Lajos, Paptan (Sárospatak 1857) c. müveikben. A hazai ág. hitv. ev. egyházban pedig Hörk József irt Katechetika vagyis vallástanitástan (Budapest 1880) c. a. ily müvet és Simkó Vilmos emlékezik meg Gyakorlati hittanában (Pozsony 1848) a kérdezötanról.

Katekétikus módszer, l. *Sokratesi módszer.*

Katekézis (gör.) a. m. élőszóval való oktatás; a keresztény egyházban az ifjúságnak oktatása és nevelése a vallásos életre. Vezérfonala a katekizmus (l. o.). V. ö. *Mihályfi* Ákos, Az igehirdetés (1912); *Gerely* József, A katechezis az apostolok idejében (1911). L. még *Hitelemzés* és *Katekétika.*

Katekizálás (gör.) a. m. katokézis (l. o.); *katekizálni* a. m. vallásra oktatni.

Katekizmus v. röviden *káté* (gör.), általában kezdő tanulók számára kérdésekben és feleletekben szerkesztett könyv, szorosabb értelemben oly tankönyv, mely a keresztény vallás alapelemeit a gyermekek számára kérdésekben és feleletekben magyarázza. Luther Márton, ill. Althammer nevezte először K.-nak azt a könyvet, amely a gyermekek vallásos oktatásánál vezérfonalul szolgál. Luther már 1520. kiadott egy ily c. kis iratot: Eine kurze Form d. Zehn Gebote, des Glaubens u. Vaterunsers, melynek példájára több reformátor, különösen Brenz újabb és újabb K.-okat irtak; mikor pedig a szász választófejedelemségben az első egyházlátogatás bevégződött és Luther ez alkalommal a papoknak és népnek a keresztény vallás tanaiban való nagy járatlanságát tapasztalta, egy nagyobb és kisebb kátét irt (1529), amazt a papok és tanítók, emezt a nép és növendékek számára, melyek, de kivált a kisebb, számos kiadást értek, több nyelvre lefordíttattak s a kisebb a hazai evang. egyházban — természetesen újabb átdolgozás szerint — ma is népiskolai vallástani kézikönyvül szolgál.

A Luther és követői által kiadott K.-ok nagyban serkentették a kat. papságot K.-ok megírására. Az első vallástani kézikönyvet, melyet *katolikus részről* K.-nak neveztek, Witzel György adta ki Cathechismus Ecclesiae cím alatt (1535). Legkiválóbb a Canisius Péter K.-a (1554—59), mely három alakban csakhamar elterjedt és több nyelvre fordítva 2 századon túl volt használatban. A Catechismus Romanus, melyet a trienti zsinat rendeletéből V. Pius adott ki 1566., nem K. a szó mai értelmében, hanem katechetikai és homiletikai segédkönyv a papok számára. Újabb kátékat írtak: Felbiger (1765), Overberg (1804), Jais Egyed (1807), Schmid Kristóf (1836), Hirscher János (1842) és Schuster Ignác (1846). Mindnyájuk fölött áll Deharbe József K.-a (1847), mely Canisius Péter K.-át kiszorította és a legújabb időkig Európa legnagyobb részében használták. Újabban ez is átdolgozás alatt van, amivel Linden jezsuita foglalkozik. Legújabb K. X. Pius pápáé, ki 1905. saját neve alatt három K.-t adott ki és használatukat a római tartomány összes egyházmegyéiben elrendelte. — *Magyarországban* az első magyar K. a Telegdi Miklós Canisius kis kátéjának fordítása Oláh Miklós rendeletéből (1562); Canisius K.-t lefordította Vásárhelyi Gergely is (1599) és ez volt a vallásoktatás kézikönyve 1779-ig, amikor Batthyány primás az osztrák normál kátét magyarra fordíttatta. A XIX. sz.-ban eredeti K. a báró Perényi Imre bácsi püspök K.-a (1804). A Deharbe K.-t Mészáros Imre fordította magyarra (1850). Az egri érseki megyében a Batthyány-féle kátékat dolgozták át és hozták használatba (1851). Az esztergomi zsinat (1858) a Deharbe kátékat fogadta el és Scitovszky primás kötelezően rendelte el (1866). Önállókat írtak: Nogáll János (1875), Nagy Antal (1876), Fonyó Pál, Fonyó István stb. A használatos K.-ok revizióját az illetékes körök hosszú időn át szorgalmazván, a püspöki kar megbizásából Majláth Gusztáv gróf erdélyi püspök 1902. országos bizottságot hívott össze, amelyen dr. *Zelliger* Vilmos budapest-terézvárosi segédlelkész tartott előadást a revizió szükségességéről és módozatáról. Javaslatára egyházmegyei kiküldöttekből bizottság alakult, amely háromtagú szűkebb bizottságra (Gerely József, dr. Pokorny Emánuel és dr. Zelliger Vilmos) ruházta a revizió munkáját. A bizottság 1906-ban kiadta a Kis K.-t, amelyből az elemi és nagyobb K. készült. Az új kátét, amely nyelvezet és módszer tekintetében teljesen új, önálló alkotás, úgyszólván valamennyi püspök kötelezőleg előírta és az egri érseki megye kivételével mindenütt használják. V. ö. *Mihályfi* Ákos, Az igehirdetés (1912); *Érdujhelyi* Menyhért, A kat. hitelemzés története Magyarországon (1906).

A *református egyházban* mindjárt a reformáció századában számos K. jelent meg, pl. St. Gallenben 1527; Baselben Ökolampadiustól 1526; Genfben Kálvintól 1537. franciául és 1538. latinul; Zürichben Bullingertől stb., de különösen nevezetes s a magyar ref. egyházban mintegy hitszabályozó tekintélyüvé lett a *heidelbergi káté* (l. o.), amely mellett nagy tekintélynek örvendett a Kálvin által 1542. franciául, 1545. latinul kiadott második genfi K. is. Megvan a maguk K.-a az anglikán s az angol nyelvű presbiteriánus egyházaknak s az unitáriusok a K. Racoviensist (1605) tekintik hitszabályozónak.

A *görög keleti egyházban* az Ortodoxa confessio c. nagyobb, a keleti négy patriarcha által hitszabályozónak elismert K.-ból Nagy Péter cár 1723. egy kis K.-t készíttetett, ezt 1832. Philaret moszkvai metropolita ugyszólván I. Miklós cár szemei előtt revideálta s ennek alapján 1866. megjelent a jelenleg használatban levő K. (Le Catéchisme détaillé).

Katelektrotonus, l. *Elektrotonus.*

Katernberg *(Caternberg)*, porosz község a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 17,162 lak., nagy vas- és acélművekkel, vegyészeti gyárakkal.

Katéta (gör.), l. *Derékszögű háromszög.*

Katéter *(catheter,* gör.), magyarul húgycsap (orvosi műszó). Kellőképen szerkesztett cső, mely a húgycsövön át a hólyagba vezethető. A tömör e fajta eszközök neve, ha fémből valók, *szonda* (l. o.), ha selyemfonatból készültek, *bougie.* Arra szolgál, hogy vele egyrészt a húgycső átjárhatóságát megvizsgáljuk (bougie à boule, l. *Bougie),* másrészt, hogy a hólyagot kiürítsük (vizelet, apró idegen testek, kövecskék stb.) és végre, hogy a hólyagba gyógyszereket vigyünk be. A férfi húgycsövének kanyargós lefutása miatt a szilárd anyagból (fémből) készült eszközök görbülettel birnak, mely a húgycső görbületének felel meg. A nem fémből valók kaucsukból v. lakkozott selyemfonatból készülnek, egyenes, de hajlékony hengerek, melyek útjokban a húgycső alakját követik. Ezen eszközök alakja többféle, a hólyagba érő végük az ú. n. orrmány kiképzése szerint: hengeres, kúpos véggel, kúpos-gombos és oliva alakú. A K. ezen végső része lehet egyenes, ívben görbült, vagy szögletben tört (ú. n. coudé-K.) vagy kettős szögletben tört (bicoudé). Az eszközök különféle vastagságban készülnek; ezeknek osztályozása K.-mérőkkel történik (lyuggatott fémlemezek, ú. n. *filière-ek),* leghasználatosabb a Charrière-féle méret, mely 1 mm.-nél kezdődik és $^1/_3$ mm.-rel emelkedik 30 számig, mely tehát 1 cm. átmérőjű csőnek felel meg. Az 1 mm.-nél vékonyabb eszközök tömöttek, ezeket *filiformis bougiek*-(fonálalakú kutaszok)-nak hívjuk, csak nagyfokú húgycső-szűkületeknél alkalmazzák őket. *Evakuációs* (kiürítő) K.-eknek nevezik azon tágjáratú, vastag fémből készült, lehetőleg rövid orrmányú K.-eket melyek segítségével kövek és kőtörmelékek a hólyagból kiszivattyúzhatók erős gummiballon segítségével, melyből a mosófolyadékot erős áramban ki- és beáramoltatjuk. E készülékeket *aspiratoroknak* nevezzük.

Katéterizmus a neve azon orvosi beavatkozásnak, melynek szabályai szerint az előbb leírt eszközök alkalmazandók. Ezek meg nem tartása súlyos műhibákra adhat okot, különösen, ha merev eszközöket hamis útra erőltet az orvos. Ezen sérüléseket, melyeknél a húgycső átfúrása után a húgycsőmelletti szövetbe v. a prostatába jut a K., *fausse route* (franc.,-a. m. hamis út)-nak nevezik. Erős vérzés, a vizelésmegrekedés és súlyos sebfertőzés (húgyinfiltratio, l. *Húgycsőszűkület)* lehetnek következményei.

Katetométer (gör.), kicsiny vagy nagyobb magasságkülönbségek s hosszuságok mérésére szolgáló eszköz. Lényegében egy osztályozott függélyes rúdból áll, melyen a vízszintes távcső eltolható. A távcsőben levő fonalkeresztet a lemérendő hosszuság két végére beállítjuk s akkor a távcső két állásának különbsége leolvasva az osztályozott rúdon, megadja a lemérendő hosszuság értékét. L. *Hosszmérés.*

Kat'exochén (gör., franc. *par excellence)* a. m. különösen, kivételképen, első sorban.

Kath v. *Katha* (növ.), l. *Catha.*

Kathai, *Kina* régi neve.

Katharok *(katarok),* l. *Albigensek.*

Katharsis (gör.), l. *Katarzis.*

Kathartika *(cathartica),* l. *Hashajtó szerek.*

Kathedra, l. *Katedra* és *Cathedra.*

Katheter, l. *Katéter.*

Kathiavar v. *Hattiavar* félsziget, l. *Gudzserát.*

Kathion *(kation),* l. *Elektrolizis.*

Kathira (növ.), l. *Cochlospermaceae.*

Kathizma (gör.), l. *Katizma.*

Kathlamba-hegység, l. *Draken-hegység.*

Kathmandu, Nepal fővárosa, l. *Katmandu.*

Kathod, l. *Katód.*

Katholikus, l. *Katolikus.*

Katholikus Szemle. A Szent István-Társulat gróf Apponyi Albert indítványára 1887. indította meg ezt az évnegyedes tudományos folyóiratát, melynek szerkesztését egy bizottság végezte. 1888-ban a szerkesztést *Kisfaludy* Á. Béla egyetemi tanár vette át. 1889-től kezdve július és augusztus kivételével két havonként jelent meg 1900-ig, amikor havi folyóirattá lett. 1892-től a folyóiratot *Mihályfi* Ákos egyetemi tanár szerkeszti.

Kathrein, *Theodor,* báró, osztrák politikus, szül. a déltiroli Salurnban 1842 márc. 25-én. Az osztrák politikában mint a Tiroler Stimmen című klerikális lap szerkesztője kezdett szerepelni, 1883. a birodalmi tanács tagjává választották, ahol a klerikális-konzervativ Hohenwart-csoporthoz csatlakozott. 1891-ben a birodalmi tanács második, 1893. első alelnökévé, 1897. pedig elnökévé választotta. 1904-ben tiroli tartomány-főnökké nevezték ki.

Kathyz, l. *Kacsics.*

Kátib (*chatib,* arab) a. m. író; a keleti hivatalokban a jegyzők vagy az alantosabb írószemélyzet címe. Törökösen kiejtve *kiátib. – K. i-szirr* a. m. titkár.

Kátib Cselebi, török tudós, l. *Hadzsi Khalifa.*

Katica-bogár *(Coccinella),* l. *Katica-bogarak.*

Katica-bogarak *(Coccinellidae,* állat). Kis termetű, többnyire félgömbalakú, élénk színű, de sohasem fémfényű bogárkák. Fejük kicsiny; nyakpajzsuk rövid, széles, félholdalakú; csápjaik rövidek, fonálalakuak v. bunkósak; lábaik rövidek, egészen a test alá húzhatók, mindig feketék; a lábtő-izek száma négy, de csak három látszik jól. Lárváik megnyúlt alakuak, hátrafelé mindinkább keskenyedők és hamuszürke, fekete, vörös, sárga v. fehér pontokkal tarkázottak. Ugyancsak foltosak a leveleken, fűszálakon stb. fejjel lefelé lógó bábjaik is. Valamennyi nappali bogár. Mind élénk színű s feltűnő rajzokkal, leginkább vörös, sárga, v. fekete alapszinen elhelyezkedő ugyanilyen színű pontokkal díszített. A K. igen jó futók és jó repülők is; védőeszközük maró, bűzös, sárga nedv, melyet, ha megfogjuk őket, magukból kieresztenek. Petéik tojássárgák s a legkülönfélébb növények levelein találhatók meg. Az ezekből kibujó lárvák rendkívüli fürgeséggel, fáradhatatlanul szaladgálnak a leveleken, főleg levél- és pajzstetvek-, levélbolhák- s atkákból álló eleségük után. Lárvákat jóformán az egész nyár folyamán találhatni, majd júl.—aug.-ban bebábozódnak, így maradnak két hétig, mire megjelennek a kész, kifejlett bogarak. A bogarak késő ősszel a lehullott lomb, avar, kéregdarabok stb. alá húzódnak, úgy telelnek s tavasszal jelennek meg ismét. Majdnem valamenynyien igen hasznosak, mert ragadozó életmódot

folytatván, úgy fejlett, de különösen lárvakorukban, igen sok náluknál apróbb, de felette kártékony rovart (levéltetvek, pajzstetvek stb.) pusztitanak. A K.-nak számos népies nevük van; legismertebbek a *böde, Istenke bogárka, Katóka, Mária bogárkája*, stb. Számos, mintegy 1000 faj közül emlitendő a legközönségesebb: a *hétpettyes böde* (Coccinella septempunctata L.), a 2, 5, 10, 11, 14, 18 stb. pontú böde (Coccinella bi-, quinque-, decem-, undecim-, quatuordecim-, duodeviginti- etc. punctata), melyek valamennyien hasznosak; a kártékonyak közül emlitendők a *lucernabogár* (Gonioctena sexpunctata Panz.) és a *lucernaböde* (Epilachna globosa Schn.). Közönségesebb hazai nemek: *Adonia, Adalia, Coccinella, Halyzia, Chilocorus, Exochomus, Scymnus* stb.

Katif (*El-*), kikötőváros Arábia keleti partján, török birtokon, a Perzsa-tenger egy kis öble mellett, 18,300 lak., datolya-, citrom- és gabonatermesztéssel. K. a IX. és X. sz.-ban külön fejedelemségnek volt székhelye; ez időből maradtak fenn a citadellája és vizvezetékének romjai. 1871-ben a törökök foglalták el.

Katigénfestőanyagok, l. *Kénfestékek*.

Katima-zuhatag, l. *Zambézi*.

Katinovac, adók. Zágráb vm. topuskoi j.-ban, (1910) 870 szerb lak.; u. p. és u. t. Topusko.

Kation, l. *Elektrolizis*.

Katizma (gör.), a gör. egyház kultuszában a pszalterion (zsoltárok könyve) egy huszad része. E 20 rész a hét napjaira úgy van beosztva, hogy egy hét alatt az összes 150 zsoltár felolvasásra kerül. Olvasásuk alatt meg van engedve a hiveknek az ülés, és e körülménytől vették elnevezésüket is.

Katjancserje (növ.), l. *Cajanus*.

Katkov, *Michail Nikiforovics*, orosz publicista és szlavofil agitátor, szül. Moszkvában 1820., megh. Znamenszkiben 1887 aug. 1. (július 20.). 1856-ban megindította a mai napig is létező Russkij Véstnik (Orosz hiradó) c. havi folyóiratot. 1861-ban bérbe vette az orosz egyetem tulajdonát képező Moskovskija Vjedomosti c. nagy napilapot is, melyet haláláig szerkesztett. Mint politikus 1863-ig az angol önkormányzatnak és a reformoknak barátja volt, de az 1863-iki lengyel felkelés óta követelte Lengyelország, Litvánia és a Keleti-tengeri tartományok erőszakos russzifikálását és pártfogásába vette szlavofil szövetségesei érdekében az adókiváltságokat és agrárkommunizmust. Nagy ellensége volt K. a németeknek, de a magyaroknak is. Tolsztoj D. gr. minisztersége alatt nagy és hátrányos befolyása volt K.-nak a tanügyre. III. Sándort sikerült neki arra birnia, hogy szigoruan nemzeti reakcionárius és abszolutisztikus rendszert, a külügyi politikában pedig pánszláv célokat kövessen. Ő volt az elsők egyike, aki a Franciaországgal való szövetséget sürgette. Publicisztikai munkáiból több gyüjtemény jelent meg. V. ö. *Liwoff*, K. et son epoque (Paris 1897).

Katlan, *üst*, minden mély, boltos fenékkel ellátott fémedény, mely folyadékoknak felforralására szolgál; fontosak különösen a gőzkazánok v. gőzkatlanok, melyek a gőzgépnek egyik fontos és lényeges alkotórészét alkotják. — *K.* (geol.) a földkéregnek olyan üstszerű süppedése, mely köröskörül periferiális törésektől határolva van.

Katlanfalu (azelőtt: *Kotilnicza*), kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1910) 232 rutén lak.; u. p. és u. t. Alsóvereczke.

Katlanos (azelőtt: *Hornya*), kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 569 tót lak.; u. p. Tiba, u. t. Szobráncz.

Kátló (azelőtt: *Kátlócz*), kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 864 tót lak., postahivatal; u. t. Ispácza.

Katmandu (*Kathmandu*), Nepal fővárosa, a Visnumati balpartján, a Himalája egyik völgyében, kb. 50,000 lak. A város közepén van a maharadzsa lakóhelye, körülötte számos érdekes faragványokkal diszitett pagoda, egy óriási bronzharang és egy 2 m. átmérőjű tam-tam áll.

Kató, 1. *Hirojuki*, a mai Japán egyik jeles szellemi vezetője, szül. Tokioban 1836. Korán megtanult németül és egyebek közt leforditotta Bluntschli államjogát. Megalapitotta a tudományos napi kérdésekkel foglalkozó folyóiratot: a *Tensoku*-t. 1879—86. és 1890. a tokioi egyetem rektora volt, 1890. a császár a felsőház tagjává nevezte ki. Németül irt műve: Der Kampf ums Recht des Stärkern (Tokio és Berlin) az evoluciós szociológiát védelmezi.

2. *K., Taka-akira*, báró, japáni államférfiú, szül. 1859. Nagojában. 1887-ben Okuma gróf külügyminiszter magántitkára lett. 1894—99-ig követ volt Londonban, 1900—901 külügyminiszter, azután a parlament tagja. 1904 óta a Nisi Nisi Simbun c. hirlap tulajdonosa. 1906-ban újra külügyminiszter lett, de 1907 márc. lemondott, mert nem helyeselte a vasutak államositását. 1908—1913-ig nagykövet volt Londonban.

Kátó, kisk. Nyitra vm. szakolczai j.-ban, (1910) 506 tót lak.; u. p. Várköz, u. t. Holics.

Katód (*negativ elektród*), általában az elektromosságot gerjesztő készülékek negativ sarka; az elektromos vegybontásban a telep negativ sarkával közlekedő áramvezetőnek az a része, mely a vegybontásnak alávetett folyadékba merül. L. *Elektrolizis*.

Katódesés, a katód közelében kimutatható jelentékeny feszültségesés. A ritkitott gáz ugyanis igen nagy ellenállást gördit az elektromos áram útjába, de amint a ritkitás foka nagyobbodik, az ellenállás legnagyobb része mindinkább a katód közvetlen közelségére szoritkozik. Több ezer, sőt több tizezer voltnyi feszültség kell ahhoz, hogy az áram a katód közelében levő nagy ellenállást legyőzhesse és a csövön áthaladhasson.

Katódsugarak. Ha a Geissler-féle csövekben (l. o.) a ritkitást mindinkább fokozzák, a fényjelenségek, melyek a csövön át végbemenő elektromos kisülést kisérik, teljesen megváltoznak. A réteges fény mindjobban visszahuzódik a katódtól, az ezt környező gyenge fény nagyobb térre terjed ki. Ha a ritkitás oly fokú, hogy az elzárt gáz nyomása a rendes légnyomásnak mintegy milliomod része, a csövet *Crookes*-féle csőnek nevezik. Az ilyenben a katódból kiinduló, alig világitó sugarak egyenes vonalban terjednek tova, akármilyen helyzetű is az anód, és ahol a cső üvegfalát

érik, ott az üveg szép zöldes-sárga színben foszforeszkál. A K.-at először Hittorf észlelte 1869. Sokat foglalkoztak velük Crookes, Goldstein, aztán Lénárd, Jean Perrin és mások. A K. főbb sajátságai a következők: A katód felületére merőleges irányban, a katódtól indulnak ki egyenes vonalban. Ha a katód homorú, a K. egy pontban találkoznak s ott oly nagy meleget fejlesztenek, hogy fémek izzóvá lesznek. A K. fény iránt érzékeny lemezre úgy hatnak, mint a közönséges fény. Aluminiumnak papirvékonyságú lemeze föltartóztatja a K.-at. Ilyen fémből való kereszt árnyéka élesen látszik a cső üvegfalán, ami a K. egyenesvonalú terjedését bizonyítja. Mágnes a K.-at útjukból kitéríti. Mechanikai hatást is fejtenek ki. Ezt Crookes úgy mutatta ki, hogy csőbe üvegszálak közt könnyen mozgó kis lapátkereket helyezett el. Amint a K. a lapátkerékre esnek, ez forgó mozgásnak indul. Crookes a K.-at a katódtól ellökött végtelen finom anyagból állóknak gondolta (sugárzó anyag). Ezzel a magyarázattal szemben *Lénárd* hazánkfia azt állítja, hogy a K. éterbeli folyamat eredményei. Kisérleteivel kimutatta, hogy a K. rendkívül vékony aluminiumlemezen át a rendes sűrűségű levegőbe is áthatolnak, ott foszforeszkálást idéznek elő, fényérzékeny lemezre hatnak, de gyorsan szétszóródnak. Kimutatta továbbá, hogy különböző gázok a K.-at különböző mértékben bocsátják keresztül, de az egyes gázok közötti különbség annál jobban megszünik, mennél nagyobb fokú ritkításnak vetik alá a gázt; ezért éterbeli folyamatokra gondolt. Újabban többen, nevezetesen *Jean Perrin* francia fizikus, szellemesen kigondolt kisérletekkel bizonyították, hogy a K. negativ elektromos töltésüek s így most ismét a Crookestől eredő «anyagi» hipotézis nyomult előtérbe. Eszerint a K.-at a katódtól nagy sebességgel kiinduló negativ töltésű elektronok hozzák létre. Ha ezek szilárd testre, pl. platinalemezre esnek, létrejönnek a Röntgen-sugarak.

Katogén, l. *Anogén*.

Katóka-bogarak (állat), l. *Katica-bogarak*.

Katolicitás (gör.) a. m. egyetemesség, általánosság. K.-nak nevezik a katolikus egyházias érzületet, a katolikus egyház hitelveihez való szigorú ragaszkodást és ennek külső megnyilvánulását is. L. *Katolikus*.

Katolicizmus, gyakran ugyanabban az értelemben használják, mint a *katolikus egyház* szót; helyesebben azonban a K. a katolikus egyház képviselte hitbeli nézetek megjelölése, ellentétben a protestantizmussal. K. továbbá a kat. egyházjogban az a házassági akadály, melyszerint egy kat. személy nem kat. féllel azért nem köthet érvényes házasságot, mert a nem kat. személy a kat. egyház tana szerint nem tekinthető szabadnak és így képesnek arra, hogy e házasság szentségét felvehesse.

Katoličko Selišće, adók. Belovár-Körös vm. kutinai j.-ban, (1910) 1114 horvát és cseh lak.; u. p. és u. t. Ludina.

Katolikométer, l. *Pantométer*.

Katolikon (gör.) a. m. általános, általános érvényű, különösen univerzális szótár; azután általános gyógyszer, általános eszköz; végre az ú. n. katolikus levelek (l. o.) általános, illetőleg közös elnevezése.

Katolikosz (gör.), az örmény nem egyesült vallásuak Ecsmiadzinban (l. o.), Agthamárban és Sziszben (Ciliciában) székelő főpapjainak címe.

Katolikus (gör.) a. m. egyetemes, a Krisztus által alapított igaz egyháznak egyik ismertető jele. Eszerint az igaz egyháznak olyannak kell lennie, hogy alkalmazott legyen minden ember s az összes emberiség lelki szükségeihez, állapotához, az egész embert s az egész emberi nemet karolja fel. Az egyetemesség jellegét az az egyház viseli egyedül joggal, amely az apostolok vérével megszentelt örökségben van, amelynek feje Szt. Péter sírjáról kormányozza a hivek millióit s az egyetemesség jellegével a tanban és áldozatban megvan egysége, amely a hiveket életszentségre vezeti s az apostoloktól származik. V. ö. *Répászky*, Általános Dogmatika II.

Katolikus apostoli egyház, l. *Irvingiánusok*.

Katolikus autonómia, az isteni jogon (jus divinum) nyugvó hierarchia jogkörén kívül eső egyházi ügyek intézésére, különösen az egyházi javak s alapítványok kezelésére, az iskolák igazgatására és a főkegyúri jog gyakorlatában (főleg a kir. kinevezés alá tartozó javadalmak betöltésében) való részvételre hivatott testület, mely részint egyházi, részint világi tagokból áll. Megalkotására főleg azért van szükség, hogy a világiakban az egyház iránti odaadást és áldozatkészséget felkeltse, bennük a kat. öntudatot megszilárdítsa s az egyháznak az állammal szemben való függetlenségét biztosítsa. A K. természetesen csakis a hierarchikus szervezetnek, illetve a klérus egyházhatalmi jogainak sértetlenül hagyásával alkotható meg s ezért lényegesen korlátozottabb hatásköre lesz, mint a protestáns egyházi autonómiának. Magyarországon az *erdélyi róm. kat. püspöki egyházmegye autonómiája* s a protestáns egyházak önkormányzati szervezete már a század elején felköltötte a katolikusok kivánságát hasonló szervezkedésre s a vallási viszonosságot elrendelő 1848. XX. t.-c. előkészítése alkalmából a püspöki kar maga fordult e tárgyban a törvényhozáshoz. 1848 ápr. 7. Rónay János csanádi követ nyujtotta be a kérvényt, melyben a katolikusok törvényesen birt szabadságaiknak megerősítését és legalább az egyházi javak s alapítványok igazgatása tekintetében megfelelő jogkört kértek a vallási viszonosság alapján. E kérvényt mint elkésettet elutasították. Horváth Mihály kultuszminiszter 1849 júl. 15. mégis egybehívta a katolikusok alkotmányozó gyülését 1849 aug. 20-ra Pestre. A világosi katasztrófa hiusította meg e kongresszust.

A K. szervezésére az újabb mozgalmat Eötvös József báró indította meg 1867 júl. Simor J. hercegprímáshoz intézett levelével, melyben az erdélyi kat. státus újabb szervezésére hivatkozva, felszólította a püspöki kart, hogy a világi katolikusoknak az egyházi hatóságot nem veszélyeztető szervezetet adjanak. A püspöki kar maga dolgozott ki egy autonómiai szervezetet, annak megvitatására 1868 szept. 1-re 60 kat. férfiut hivott tanácskozásra. Ez értekezleten Deák Ferenc az alkotmányozó kat. kongresszus összehívását ajánlotta. Az

1869 szept. 26-iki legfelsőbb elhatározás alapján 1870 okt. 26. Simor J. vezetése alatt összeült kongresszus által elfogadott bizottsági munkálat alapelvei: $^2/_3$ világi, $^1/_3$ egyházi tagokból álló egyházközségi, espereskerületi, egyházmegyei autonóm testületek, fölöttük az országos kat. gyülés és 9 vegyestagú igazgatóság 3 osztályfővel; az igazgatótanács kandidál a nagyobb javadalmakra, vezeti az iskolákat, kezeli a kat. vallás- és tanulmányalap, összes alapitványok, javadalmasok vagyonát; az összes vagyon a kat. egyház közös tulajdonaként telekkönyveztetik. A gör. kat. román egyházmegyék nem vettek részt, csak két képviselőt küldtek és a gyulafehérvár-fogarasi érsekségnek külön autonomiát követeltek. A rutének egy része a püspökválasztási jogot az egyházmegyéknek reklamálta. A kongresszus munkálatát 1871 jún. 12-én 12-tagú küldöttség élén Simor J. nyujtotta át a királynak, de a munkálat nem nyert királyi jóváhagyást.

A 90-es évek egyházpolitikai mozgalmai közt újra napirendre került az autonómia ügye. Csáky Albin gróf kezdésére az 1895 nov. 24-iki királyi elhatározás visszaadta az első kongresszus munkálatát, hogy az «a változott viszonyokra, a királyi patronátusra és kat. egyházszervezetre való tekintettel újabb megfontolás alá vétessék». Az 1897 máj. 14-iki kir. rezolució a kongresszus egybehivását rendelvén el, a kongresszus többségének munkálata majdnem teljesen a püspöki kar számára foglalta le az autonómiát s a vagyoni kérdésben fenn kivánta tartani a kormány kezelését; az ellenzék a kongresszus számára követelte a kijelölést, az alapokat, az iskolákat. A püspöki kar munkálata a kat. alapok és alapitványok kiadását hangsulyozta s az iskolákra is széleskörü jogot kivánt az autonómiának, az erdélyi kat. status mintájára. A püspöki kar — igy hangzik a hivatalos vélemény — közös tanácskozmányában hozott határozatának megfelelőleg azt kivánja, hogy a kat. vallásoktatási nevelés céljára szánt, jelenleg a kormány által kezelt kat. alapok és alapitványok, valamint az azokból fentartott kir. tanintézetek ügye, a kir. kat. jogakadémiát is beleértve, úgy rendeztessék, miként az jelenleg Erdélyben gyakorlatban van. Kivánja ezzel kapcsolatosan, hogy a budapesti egyetem kat. alapja az autonómiának egy általa létesitendő kat. egyetem céljaira kiadassék. Egy újabb munkálat a kijelölést a püspöki karra bizta, az alapok és iskolák kérdésében a statusquot akarta törvényesiteni, azon a cimen, mert a kormány a szélesebb körű autonómiát meg nem engedné. A munkálatot márc. 13. Szapáry Gyula gr. vezetése alatt küldöttség adta át a királynak, akitől 1903 aug. 26. érkezett le a válasz, mely kifogásolja a kongresszusnak az alapokra és iskolákra megállapitott befolyását. A királyi leirat az alapokra csak az ellenőrző jogot jelöli meg, a népoktatásra, középiskolákra a jelen állapotot tartja fenn, a kat. egyetem ellen állást foglal s csupán az ezután állitandó iskolákra igér a prot. autonómiához hasonló jogkört. Eképp a magyarországi K. mind a mai napig sem jött létre, bárha annak megalkotását az újabbi kormányok mind felvették egyházpolitikai programmjukba s a Lukács-kabinet a K.-val egyidejüleg a protestáns egyházak állami dotálására vonatkozó javaslat benyujtását is kilátásba helyezte.

Mig Magyarország Királyhágón inneni részeiben a K. mind a mai napig sem alkottatott meg: addig az erdélyi püspöki megyében már századok óta igen nevezetes önkormányzattal találkozunk, amelynek képviseletét erdélyi róm kat. Statusnak nevezik. L. *Erdélyi r. kat. püspöki egyházmegye autonómiája* és *Egyházi autonomia*.

Katolikus egyház, l. *Egyház, Görög egyház*.

Katolikus egyházi zene, l. *Egyházi zene*.

Katolikus felség, a spanyol királyok kitüntető címe, melyet 1492. VI. Sándor pápa adományozott *Aragoniai Ferdinándnak* és nejének, *Kasztiliai Izabellának* (Los reyes catolicos), Granada elfoglalásáért és a kat. hitnek buzgó védelméért.

Katolikus háziasszonyok országos szövetsége, megalakult 1907. Budapesten. Célja, hogy a cselédkérdést társadalmi úton rendezze, valamint, hogy a családi élet háztartási vonatkozásában a megromlott cselédviszonyok folytán mutatkozó hiányokon és bajokon segitsen. Evégből cselédotthonokat állit fel. A cselédeket védelmezi, elhelyezésükről gondoskodik és érdekeiket képviseli.

Katolikus keresztény egyház, l. *Római katolikus egyház*.

Katolikus leányok országos szövetsége, megalakult 1911. Budapesten. Célja: Egyesülni nemesebb, tartalmasabb élet kialakitására, társadalmi és jótékonysági munkára, dolgozni a leányokat érdeklő mozgalmak és kérdések helyes megoldásán a keresztény világnézlet szellemében.

Katolikus legényegyesület. *Kolping* Adolf (l. o.), a cipészből lett kat. pap Elberfeldben alapitotta az első K.-et s nagy buzgalommal terjesztette ez intézményt Németországban. A K.-ek célja az iparossegédek önképzését fejleszteni, társas érintkezését előmozditani s főleg a vallásosság ébrentartása a fiatal iparos-nemzedékben. Hozzánk is átszármaztak a K.-ek s kivált *Szabóky* Adolf sokat buzgólkodott ez intézmény fejlesztése körül. A budapesti K. a hercegprimás védnöksége alatt áll; házat épittetett és a hazai mintegy harminc K. között országos kapcsot létesitett. A betegsegélyző pénztári szervezetek keletkezése óta a K.-ek gazdasági tevékenysége gyöngült és inkább a vallás-erkölcsi irány domborul ki bennük. V. ö. *Ruschek* A., A kat. legényegylet magyar földön (Budapest 1887); *Erdősi* K., Szociális vezérkönyv (u. o. 1904).

Katolikus levelek, igy nevezi a hittudomány azt a hét újszövetségi szent iratot, mely Szt. Pál apostol levelei után foglal helyet a bibliai kánonban. Ezek közül kettőt irt Péter, hármat János apostol, egyet Jakab és egyet Judás. Elnevezésüket tartalmuk egyetemes jellegére s céljuk és rendeltetésük különbözőségére való tekintetből nyerték.

Katolikus nagygyülés. A katolikusoknak országonként való, többnyire más és más nagyobb városban és évenként tartatni szokott nagyszabású értekezlete. Feladata a kat. egyházias érzés mélyitése, a kat. hitelvek szerint való és külön-

féleképpen megnyilvánuló élet fellendítése, mely célból szakosztályok szerint a kat. egyházat érintő, társadalmi és tudományos kérdéseket vitatnak meg és ezekben határozatokat hoznak. Ilyen kérdések pl. a kat. iskolák, kat. autonómia stb. A K. alkalmával rendesen más egyesületek is tartanak díszgyűléseket.

Katolikus néppárt, 1. l. *Magyar országgyűlési pártok.* — 2. Osztrák politikai párt, mely 1895. vált ki a Hohenwart-klubból *Dipauli* és *Ebenhoch* vezérlete alatt. Tagjai az alpesi német tartományok képviselőiből kerültek ki. Nagy felháborodást keltett, hogy a K. 1897. a csehekkel és lengyelekkel szövetkezett a többi német pártok ellen. Ezáltal elvesztette választói bizalmát s az 1901. és 1907-iki választásokon száma egyre fogyott (33 ill. 30). Az 1911-iki választásokon teljesen beolvadt a keresztény-szocialista pártba.

Katolikus népszövetség. Megalakult 1908 jan. 26. Budapesten. Célja: a kat. társadalmi rend támogatása, a nép hitérkölcsi, társadalmi és gazdasági fejlődésének előmozdítása, annak védelme, oktatása, vezetése és szervezése. Továbbá: a kat. eszméknek a köz- és magánéletben való érvényesítése és a vallás- és államellenes törekvések visszaverése. Tagjainak száma (1914) közel 300 ezer.

Katolikus női patronage-egyesület. Megalakult 1909. Budapesten. Célja: a bűncselekmények elkövetésének megelőzése és pedig a züllésnek indult és az erkölcsi romlás veszélyének kitett katolikus leánygyermekek és fiatalkorú leányok védelmével, a föltételesen elitélt és a próbára bocsátott fiatalkoruak fölött felügyelet gyakorlásával (praeventiv szakosztály); a katolikus letartóztatott nők valláserkölcsi világának megnemesítésével (fogházmisszió); a letartóztatási intézetekből szabaduló katolikus vallású bűntettes nőknek a becsületes társadalomban való elhelyezésével és felügyeletével (elhelyező és felügyelő osztály).

Katolikus nővédőegyesület. Megalakult 1907. Budapesten. Célja: a női társadalomnak kenyérkeresettel foglalkozó tagjaiban a valláserkölcsi szellemet fejleszteni, őket szellemileg, anyagilag támogatni, az életversenyben szükséges önálló és hasznos tevékenységre képezni.

Katolikus Sajtóegyesület. Megalakult 1907 nov. 4. Budapesten. Célja: a magyarországi kat. napi és időszaki sajtónak fellendülését és versenyképességét, valamint a jóirányú irodalomnak legszélesebb körben való elterjedését hathatósan előmozdítani. Vagyona (1914) 250 ezer korona.

Katolikus szociális egyesületek, oly társulatok, melyeknek célja a vallásos érzelmet ápolni és az egyházhoz szoros kapcsolatot teremteni. Emellett több egyesület a tagok anyagi érdekeinek előmozdítását is feladatul tűzte ki. L. egyeseket saját címszóik alatt.

Katolikus tanoncokat védő egyesület. Megalakult 1892. Budapesten. Célja a kat. iparos- és kereskedőtanulók kat. és hazafias szellemben való testi és lelki gondozása. Evégből gyülekezőhelyei vannak, ahol a tanulók szabad idejükben valláserkölcsi oktatásban részesülnek, tov. hasznos ismeretek elsajátításával, olvasással, társas szórakozással foglalkozhatnak. Vannak könyvtárai, menedékházai, amelyekben a tanulók szükség esetében lehetőleg olcsó vagy ingyenes szállást és ellátást kaphatnak. Az egyesület a tanulókat derék mestereknél és kereskedőknél ingyen helyezi el; a szegénysorsuakat anyagilag segélyezi és közbenjár, hogy a tanulók testi épségét és fejlődését veszélyeztető túlterhelését megakadályozza. Budapesten 5 gyülekezőhelye van.

Katolikus tanügyi tanács, 1898. alakult. Tagjainak száma 25, ezenkivül hivatalból tagjai az egyházmegyei főtanfelügyelők, továbbá a Szent István-Társulat mindenkori alelnöke és igazgatója. Egyházi elnökét a hercegprimás 5—5 évre nevezi ki; világi elnökét és a tisztviselőket a kat. országos bizottságának közgyűlése választja s a hercegprimás erősíti meg. A K. feladata elsősorban az, hogy a kat. népoktatási ügyre nézve javaslatokat tesz a püspöki karnak. Újabban szociális szakosztállyal bővült, amelynek alkotása a kat. tanítók üdülőháza Balatonlellén.

Katolikus tisztviselőnők *és női kereskedelmi alkalmazottak országos szövetsége.* Megalakult 1909. Célja: a magán-, valamint állami és egyéb közhivatalban alkalmazott és a kereskedelmi pályán működő nők érdekeinek ápolása és előmozdítása keresztény és hazafias szellemben.

Katolikus vallási és tanulmányi alap. Már I. Ferdinánd törvénye elrendelte, hogy az elpusztult klastromok és káptalanok jövedelmei katolikus vallási célokra fordíttassanak. III. Ferdinánd a főpapok ingó hagyatékának felét az alap növelésére fordította, III. Ferdinánd, utóbb III. Károly a kamara jövedelmeiből meghatározott évi összeget rendelt az alap javadalmazására. A mai vallásalapot azonban tulajdonképen II. József császár létesítette 1782 szept. 10. kelt leiratával, amelyben az általa megszüntetett szerzetesrendek vagyonát a lelkészségek gyarapítására s jobb javadalmazására a lelkészi pénztárhoz (Cassa Parochorum) csatolta, egyúttal az alap adminisztrációját a kamarára bízta. Utóbb az üresedésben levő egyházi javak időközi jövedelmeire nézve is elrendelte, hogy azok a vallásalapot gyarapítsák. 1791-ben és 1827-ben eredménytelen kisérletek történtek az alap kezelésének törvényhozási szabályozására. 1857-ben az alap 3 millió forintnyi úrbéri kártalanítási összeggel gyarapodott, amelyet a püspökök felajánlottak s amelynek fejében a váreródítési segély fizetésének kötelezettsége alól felmentették. Az alaptőke állománya mintegy 10 millió K, fekvőségeinek területe 165 ezer kataszt. hold. Az alapra vonatkozó legfőbb kegyúri jogot, amely korábban a kamara vagy a helytartótanács útján gyakoroltatott, Ő Felsége az 1848. III. t.-c. értelmében a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által gyakorolja. A Bach-rendszer alatt a kincstár kezelése alatt állott. 1865-ben a m. kir. helytartótanács kezelése alá került, amelynek kebelében külön bizottság, a catholica comissio alakult véleményező testület gyanánt. 1868 óta az állami költségvetésben nem szerepel, hanem költségvetése és zárszámadása külön jelenik meg. 1880 máj. 21-én kelt leiratával Ő Felsége az alap kezelésének felügyeletére egyházi és világi férfiakból felügyelő és ellenőrző bizottságot rendelt. Biróságok előtt a vallásalapot a köz-

alapitványi ügyigazgatóság képviseli. Történetében és kezelésében hasonló a vallásalaphoz a *katolikus tanulmányi alap*, amelyet Mária Terézia létesitett 1773 szept. 20. kelt leiratával, amennyiben a jezsuita-rend megszüntével gazdátlanná vált javakat külön bizottságok által átvetette és a politikai hatóság kezelése alá helyezte. József császár az alapot a kincstárba beolvasztani rendelte, de Ferenc király a tanulmányi alapot a kincstártól elválasztotta, a kamara kezelése alól kivette és a helytartótanács igazgatása alá helyezte a studiorum commissio, mint véleményező testület közreműködése mellett. A tanulmányi-alap további sorsa megegyezik a vallásalap sorsával. Ma a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kezelése alatt áll a már említett bizottság felügyelete és ellenőrzése mellett.

Kátoly, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 808 horvát, német és magyar lak., u. p. Püspökszenterzsébet, u. t. Pécsvárad.

Katona, l. *Katonakötelezettség.*

Katona, kisk. Kolozs vármegye nagysármási j.-ban, (1910) 1879 oláh és magyar lak., posta- és távbeszélő hivatal.

Katona, 1. *István*, történetíró, szül. Bolykon, Nógrád vmegyében, 1732 dec. 13., megh. Kalocsán 1811 aug. 19. 1750-ben a jezsuita-szerzetbe lépett. 1765—1769. a nagyszombati egyetemen a humaniorák és a szónoklattan tanára, 1769 óta a történelemé. 1773-ban a Jézus-társaság eltöröltetvén, K. az esztergomi egyházmegye kötelékébe lépett, rendjéhez való kegyeletes ragaszkodását holtáiglan megőrizte, valamint megtartotta egyetemi tanárságát is s mint ilyen az egyetemmel együtt 1777 óta Budán, 1780 óta Pesten működött. Az egyetemen úrrá lett jozefinizmussal, mely a magyar történelem tanítását kiküszöbölte és a németnyelvű tanítást rendelte el, nem tudott megférni s 1784. alig 52 éves korában nyugalomba vonult. 1790-ben kalocsai káptalani könyvtárnok és az érseki szemináriumban a szónoklattan tanára, 1794. kalocsai kanonok, 1799. boldogmonostori apát. Ott írta meg és adta ki 1800. Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae c. két kötetes művét. Számos becses alkalmi iratán kivül, a magyar történelem egész anyagának feldolgozására és közzétételére szentelte egész életét. Idevágó monumentális művének mintegy bevezetése: Historia critica primorum Hungariae ducum c. alatt Pesten 1778. jelent meg. Ezt követte főműve: Historia critica regum Hungariae, 42 tomuli in 44 partibus (Pest, Pozsony, Kassa, Buda, Kalocsa, Kolozsvár, Vác 1779-1817). Nagyszabású mű ez, mely a magyar nemzet történelmét először tárgyalja pragmatikus összefüggésben az egész addig ismert történelmi anyag bevonásával és földolgozásával egész 1810-ig. Anyaggazdagságánál fogva ma is nélkülözhetetlen a magyar történészek részére, s mert kevés példányban nyomatták, ritka és drága. Különösen ritka a 4., 5., 20. és 21. kötet. Végrendeletében egész vagyonát a kalocsai szegény tanulók segélyezésére hagyta s a ma már 35.000 koronára rúgó alapitvány erre a célra fordíttatik ma is. Gazdag könyvtárát a rozsnyói káptalannak hagyományozta. Legalaposabb életrajzát K. István emlékezete c. alatt *Hauer* Ferenc S. J. írta meg (Kalocsa 1911).

2. *K. István (geleji)*, l. *Geleji Katona.*

3. *K. József*, a legkiválóbb magyar drámaíró, szül. Kecskeméten 1791 nov. 13. előtt, megh. u. o. 1830 ápr. 16. Atyja, deákos műveltségű takácsmester, maga is verselgetett. Fiát nagy gonddal taníttatta Pesten, Kecskeméten, majd Szegeden, végül újra Pesten, hol a jogot is elvégezte. 1813-ban jurátus lett, 1816. letette az ügyvédi vizsgálatot. Az az évtized, amelyet Pesten töltött (1809—1820) K. életének irodalmilag jelentős szakasza. Amellett, hogy kötelességét mindig buzgón teljesítette, már egyetemi hallgató korában két szenvedélyének áldozott: történelmi tanulmányokkal foglalkozott, esténként pedig eljárt a magyar szinielőadásokra. Vonzódása a szinpadhoz, melyet még fokozott Déryné iránt érzett szerelme, már igen korán arra bírta, hogy érintkezést keressen a színészekkel. Eleinte 1811-től drámákat fordított számukra, a következő évben (1812 jan.) műkedvelő színésznek szerződött s nem minden siker nélkül szerepelt a színpadon. Komolyan gondolt arra is, hogy az ügyvédi pályáját fölcseréli a színészivel, de szülei kérésére 1813 közepén fölhagyott szándékával. Mivel drámaírói működése, melyet a pesti társulat föloszlásáig, 1815-ig, egyre fokozódó buzgalommal folytatott, nem hozta meg a várt sikert, elkedvetlenedve, sőt elkeseredve elhagyta Pestet, elfogadta szülővárosában az alügyészi állást (1820 nov. 2.). Nyomtatásban ezóta csak két dolgozata jelent meg a Tudományos Gyüjteményben: *Mi az oka, hogy Magyarországban a játékszini költőmesterség lábra nem tud kapni* (1821, IV. k.), melyben a drámaírás akadályait fejtegeti, és *A kecskeméti pusztákról* szóló történelmi tanulmánya (1823, IV. k.) Városa kértére megkezdte írni Kecskemét történetét is, de művét abbahagyta. A töredékes dolgozatot halála után atyja adta ki *Szabados Kecskemét Alsó-Magyarország első mezővárosa történetei* c. alatt (1834). Harminckilencedik évében szélhüdés következtében meghalt. Szülővárosa 1861. szobrot emelt a költőnek s emlékét őrzi a róla elnevezett irodalmi társaság is.

K. drámaírói munkásságát fordításokkal kezdte, melyek mind a korában divatos német drámák átültetései s nincs más jelentőségük, mint hogy K. rajtuk belegyakorolta magát a drámaírás technikájába. Kétségtelenül eredeti drámája eddigi tudomásunk szerint a *Bánk*-on kívül mindössze négy van, *Luca széke* (1812), az elő nem adott *Ziska* (1813), a *Jeruzsálem pusztulása* és a *Rózsa vagy a tapasztalatlan légy a pókok közt* (1814). Ez utóbbi vígjáték s életrajzi fontosságú: benne K. Déryné iránt érzett szerelmét hozza színre. A korrajzi értékű, ügyesen szőtt vígjátéknak fejlődéstörténeti szempontból is van érdeme: az első igazán eredeti vígjátékunk. A két részből álló *Ziska* s a *Jeruzsálem pusztulása*, mint a *Bánk*-ot megelőző tanulmányok jelentősek. Az előbbiben a hős emberi nagysága, Ziskának a szegény nép nyomorát festő beszéde s hazafias tüze, az utóbbiban a népi jelenetek rajzában nyilvánuló erő s az indulatok festése árulja el a Bánk költőjét.

Ilyen előzmények után született meg a *Bánk bán*, melyhez az Erdélyi Muzeumban Döbrentei (l. o.) serkentésére 1814. hirdetett drámai pályázat adta K.-nak az ösztönt; az 1815 júl. 30. elkészült *Bánk*-ot el is küldte a pályázatra. A bíráló bizottság *Bánk*-ot meg sem említette, de nem lehetetlen, hogy a dráma a postán elkallódott. A sikertelen kisérlet után K. drámáját Bárány Boldizsár birálata (az ú. n. *Rosta)* alapján gyökeresen átdolgozta, tömörebbé, művészibbé tette s elő akarta adatni, de a cenzura előadását nem, csak kinyomatását engedte meg. Ez halálos csapás volt a tragédiára. Az 1820 őszén 1821-es dátummal megjelent mű nem keltett figyelmet s mind K., mind a *Bánk bán* feledésbe merült. Szerencsére Egressy Gábor,a nagy tragikus szinész,fölismerte kiválóságát s 1834. Kolozsvárott jutalomjátékául választotta. A következő évben Budán, 1839. Pesten került szinre, nagy sikerrel, s innen kezdődik a tragédia diadalútja. 1845-ben az irodalomban is méltatójára akad (Gyurmán Adolf) s mind zajosabb sikerrel adják a Nemzeti Szinházban. A forradalom után eltiltották, de 1857 óta állandóan szerepel a műsoron, a századik előadását a Nemzeti Szinházban 1896. érte meg. 1860-ban Gyulai Pál akadémiai székfoglalójában részletes elemzését és méltatását adva, legkiválóbb magyar tragédiának nevezte s ezt a helyet azóta is megtartotta irodalmunkban. Leforditották németre és franciára is s Berlinben szinre került, de sikert nem aratott, amiben nagy része van erős nemzeti szellemének és a belőle kiolvasható német-ellenes tendenciának. Magyar kiadásainak száma megüti a huszat, három közülük magyarázatos (Péterfyé 1883, Hevesié 1901 és az Arany János magyarázatával ellátott 1904.).

A *Bánk bán* nemcsak legkitűnőbb, hanem mindmáig meg sem közelített tragédiánk. Igazi történeti tragédia, melyben a költő egy mondai, de történelmi hitelűnek tartott, országos fontosságú eseményt alakit az öntudatos művész biztosságával. Tragikuma teljes és tiszta, a bonyodalmat egészen a személyek jelleméből fejleszti. Jellemrajz, fölépítés és siznszerűség tekintetében még a külföldi irodalom remekeivel is versenyezhet, ép oly mesteri a kép, melyet II. Endre korának törekvéseiről és életéről fest. Az egészen megérzik Shakespeare beható tanulmányozása, különösen abban a tekintetben, hogy valódi *nagy* embereket hoz szinre, kik minden kiválóságuk ellenére is megmaradnak embereknek és hogy a tetteket több szenvedélyből fejleszti. Egyben a *Bánk bán* legnemzetibb tragédiánk is. A magyar nemzet évszázados küzdelmét az idegen zsarnok uralom ellen egy nagyszerű képben mutatja be, Bánk bán tragikus története kicsinyben a magyar nemzet tragikai története. (Beöthy Zsolt.) Nyelve és verselése nehézkes ugyan, de a csin hiányát elfelejteti az erő és a szenvedélyeknek közvetlenül kitörő hangja.

Kiadások és irodalom. K. összes költői műveit Abafi Lajos közölte három kötetben a Nemzeti könyvtárban, 1879—80. A később fölfedezett Rózsát Miletz János adta ki alább id. munkájában 1886., azután a Bánkkal, Jeruzsálem pusztulásával s a Luca székével Bayer József a Remekirók Képes Könyvtárában, 1907. A Bánk első fogalmazványát a töredékes kéziratból közölte Császár Elemér az Irodtört. Közl. 1913. évfolyamában. Teljes életrajzát, munkásságának beható elemzését Gyulai Pál adta (Budapesti Szemle XI. k. 1860), másodszor, bővitve önálló könyv alakjában 1883, harmadszor 1907. Újabb életrajzai Juniustól: K. élete (M. Könyvtár 199.) és Bayer Józseftől id. kiadása előtt. Uj életrajzi és családtörténeti adatok Miletz János munkájában: K. családja, élete és ismeretlen munkái. A Bánk történeti alapjára vonatkozólag: Pauler Gyula, A történelem Bánkja, Nemzet 1883 ápr. 29., máj. 1. és Karácsonyi János, Magyar Nemzetségek I. k. 154 l. A Bánk méltatásai közül legfontosabbak: Bárány Boldizsár, Bánk-bán rostája, Kisfaludy-Társ. Évl. III. és Vörösmarty birálata a Játékszini Krónikában, 1839: Arany János tanulmánya 1858. a Prózai dolgozatok között s újra összes művek V. k.; Beöthy Zsolt, K. J. Bánk bánja, Szinműirók és Szinészek 1882.; u. a. A Tragikum, 1885 (Bánk tragikumának elméleti szempontból legszabatosabb tisztázása); Péterfy fejtegetései id. kiadásában; Rákosi Jenő, A tragikum, 1886; Alexander Bernát, Shakespeare és Katona. K. fiatalkori drámáiról Heinrich Gusztáv dolgozatai az Egy. Philol. Közl.-ben 1883 és 1894. s Bayer József, A magyar dráma tört. I. k.-ben, hol K. egész drámairói működését az újabb kutatások alapján ismerteti.

4. *K. (Kittenberger) Kálmán*, Afrika-kutató, szül. Léván. A budapesti polgári iskolai tanítóképző hallgatója volt, de tanulmányait megszakítva 1902. Kelet-Afrikába utazott. Állattani kutatásokat folytatva a Kilimandzsáró vidékétől az Aruska fensíkon át a Meru-hegyig hatolt. 1905-ben megrongált egészségének helyreállítása végett visszatért Európába. 1907-ben a Vörös-tenger DNy.-i partvidékén fekvő Danakil-földet járta be. 1908-ban harmadszor indult útnak s három esztendeig a Viktoria Nyanza-tó vidékén tartózkodott, ahonnan sok élő állatot hozott a budapesti állatkert számára. 1913 tavaszán Ugandába ment s ott folytatja kutatásait. Utazásain igen sok állatot gyüjtött, melyek a Nemzeti Muzeumba kerültek. Gyüjteményeit a Nemzeti Muzeum szakemberei dolgozták fel s ismertették; különösen sok madarat és rovart gyüjtött. (V. ö. az Annales hist.-nat. Musei Nationalis Hungarici köteteit és Archivum Zoologicum I. köt., 1909—10). Uti és vadászélményeiről több dolgozata jelent meg hazai folyóiratokban.

5. *K. Klementin*, irónő, l. *Ábrányiné-Katona*.

6. *K. Lajos*, egyetemi tanár, filológus és folklorista, szül. Váczon 1862 jún. 2., megh. Budapesten 1910 aug. 3. Gimnáziumi tanulmányai befejeztével a váczi szemináriumba lépett, de az egyházi pályát csakhamar a tanárival cserélte föl. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Grácban végezte, az utóbbi helyen mint Schuchardt Hugó (l. o.) legkitűnőbb tanítványa. Sub auspiciis imperatoris doktorrá avattatván (1887), visszatért Magyarországba s előbb a pécsi főreálban, majd megszerezvén a tanári oklevelet, 1889-től a budapesti II. ker. főgimn. tanitott. Egy ideig ujságíróskodott is (Hazánk, Pesti Napló), megalapította és szerkesztette az *Élet* c. folyóiratot, s részt vett a Néprajzi Társaság megalakításában, amelynek közlönyét, az Ethnographiát egyideig szerkesztette; utóbb a Társaság alelnöke lett. Tudományos érdemeiért 1900. egyetemi m. tanár lett, s az Akadémia 1901. levelező tagjává választotta. 1902—1904-ig szerkesztette az Egyetemes Philologiai Közlönyt. 1908-ban kineveztetett a budapesti egyetemre a magyar irodalomtörténet r. tanárává, de két évi eredményes működés után hirtelen elhunyt. Nyelvtudományi, pedagógiai, szépirodalmi, kritikai dolgozatain kívül, melyek

1887 óta hazai és külföldi szakfolyóiratokban és hírlapokban jelentek meg, tudományos munkássága három irányban ágazott el: folklore, összehasonlító és magyar irodalomtörténet. Folklorisztikai dolgozataival (pl. *A népmesékről*, 1888; *Mythologiai irányok és módszerek*, 1896; *Magyar népmese-typusok*, 1903—04; *A népköltés és népléleklan tárgykörében*, 1910) meghonosította nálunk e tudományágat, s példát adott módszeres művelésére; úttörő és alapvető értékűek összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányai, melyekben páratlan világirodalmi tájékozottsággal és éles ítélettel kisérte végig egy-egy messzeelágazó irodalmi motivum vándorútját; magyar-irodalomtörténeti dolgozataiban pedig, mint kódex-irodalmunk egyik legalaposabb ismerője, kimutatta kódexeink nagy részének forrásait s ezzel egészen új világításba állította középkori irodalmunkat. E két, egymással sok tekintetben kapcsolódó területen legértékesebb dolgozatai: *Gesta Romanorum* (1900), Haller Gesta-fordításának mesteri kiadása tudományos bevezetéssel és irodalomtörténeti jegyzetekkel; *Az összehasonlító irodalomtörténet feladatai* (1900), e tudományág programmja: *Hrothsuitha Dulcitiusának régi magyar fordítása* (1900); *Temesvári Pelbárt példái* (1902): *Alexandriai Szt. Katalin legendája* (1903); *Petrarca bűnbánati zsoltárai* (1900), nagybecsű könyve *Petrarcá*-ról (1907). Nagyobb, szigorúan tudományos értekezésein kívül a többi megjelent a Kisfaludy-Társaság kiadásában: *K. Lajos irodalmi tanulmányai* (1912), Császár Elemértől sajtó alá rendezve. V. ö. *Riedl* Frigyes, *Solymossy* Sándor és *Császár* Elemér emlékbeszédeit (Egy. Phil. Közl. 1911., Ethnographia 1910, Akad. Emlékbeszédek XV k.) és az utóbbi teljes K.-életrajzát: Katona Lajos (1912), bevezetésül is K. összegyűjtött tanulmányai előtt.

7. *K. Lajos*, bányászati szakíró, szül. 1866. Nagybányán. Hosszabb időt töltött mint bányamérnök állami szolgálatban, majd az Osztrák-magyar államvasút resiczai vasgyárában. 1906-ban Budapesten irodát nyitott. 1907-ben állami megbízásból földkörüli utazást tett az elektromos vasgyártás tanulmányozására, 1910. pedig a földgáz-ügy tanulmányozására küldték ki Amerikába. Számos előadást tartott külföldi tudományos intézetekben, különösen a vashengerelésről. Több tanulmányt írt hazai és külföldi szakfolyóiratokban. Tanulmányúti jelentései könyvalakban is megjelentek.

8. *K. Lajosné (Thuránszky Irén), K. 6.* özvegye, nyug. tanítónőképző-intézeti igazgató és pedagógiai írónő, szül. Esztergomban 1861. Irt egy *Gazdaságtan*-t a felsőbb leányiskolák, egy *Háztartástan és gazdaságtan*-t a polgári, felsőbb leányiskolák és képző intézetek használatára, több cikket a Nemzeti Nőnevelés c. folyóiratba s egy önálló füzetben megjelent tanulmányt: *Miképp lehet a nemzetgazdászati ismereteket a számtan, kézimunka és háztartástan tanításával kapcsolatba hozni?*

9. *K. Mihály*, szerzetes-nevén *Dénes*, magyar gazdasági, természet- és mennyiségtani író, szül. Dercsikán (Pozsony várm.) 1782 szept. 24., megh. Sátoraljaújhelyen 1874 jún. Mint kegyesrendi szerzetes több helyütt tanított és utoljára a lévai gimnázium igazgatója volt. Műveiből említésre méltók: *A honi indigógyártás haladása* (Szeged 1841); *Értekezések a szelíd gesztenyefáról, a borok királyáról, a magyar theáról és indigóról* (Sárospatak 1850); *Gyümölcsfák nemesítése irtogatással és dinnyészet* (Pest 1853); *Növényhonosítás* (u. o. 1864); *Dinnyészet* (u. o. 1862); *A kávéfának tökélyes megismertetése* (Sátoraljaújhely 1868); *Európai indigó netovábbja* (Pest 1869); Quadratura circuli (Sárospatak 1873).

10. *K. Miklós*, szabadcsapat-vezér 1848-ban, megh. Nagykárolyban 1886 aug. 14. A szabadságharcban az erdélyi harctéren mint nemzetőri őrnagy működött s 1848 nov. 25. a gyülevész oláh inszurgensekkel szemben Désen csatát vesztett, amiért utóbb haditörvényszék elé állították, amely azonban, mint «teljesen tudatlant» fölmentette.

11. *K. Mór (dercsikai)*, magánjogász, szül. Szentmihályfán (Pozsony vm.) 1845 máj. 5. Jogi tanulmányait a budapesti és bécsi egyetemen végezte, utóbbi helyen Jheringet és Ungert is hallgatta. 1872-ben a nagyszebeni jogakadémián a magyar magánjog helyettes tanára lett és még ugyanebben az évben a budapesti egyetemen habilitálták. 1874-ben a győri, 1892. a kassai, 1899. a pozsonyi jogakadémián lett rendes tanár, majd 1903. a budapesti egyetemen a magyar magánjog rendes tanárává nevezték ki. Az első Tisza-kormány idejében a dunaszerdahelyi kerületet képviselte szabadelvű párti programmal. Művei: *A tévedés beszámítása a büntetőjogban* (Pest 1870, egyetemi pályadíjat nyert); *A törvényes öröklösödés a magyar jogban* (u. o. 1872); *A köteles részről* (Budapest 1874); *A szomszédjog* (u. o. 1882); *A pénztartozásokról* (Győr 1884, akadémiai jutalmat nyert); *A magyar családi hitbizomány* (Budapest 1894); *A telekkönyvi rangnak vagy elsőbbségnek átengedéséről* (u. o. 1899); *A mai érvényű magyar magánjog vezérfonala* (Pozsony 1899, 3. kiad. Budapest 1909); *A Tervezet birtoktanának birálata* (Budapest 1901); *A magyar bányajog vázlata* (u. o. 1903); *Észrevételek a tervezett kötelmi jognak egyes szabályaira* (u. o. 1904): *Magánjogi dolgozatok gyüjteménye* (u. o. 1905). A *Fodor-Márkus*-féle magánjogban a birtoktant és a kötelmi jog általános részét írta.

12. *K. Móric (dercsikai)*, jogtanár, *K. 10.* fia, szül. Győrött 1879 szept. 21. Tanulmányai végeztével 1903. egy évig Berlinben dolgozott Kipp Tivadar szemináriumában. 1905-ben a kolozsvári egyetemen a magyar magánjogból magántanárrá képesítették. 1906-ban a pozsonyi jogakadémián a magyar magánjog és az osztrák magánjog rendkívüli, 1909. rendes tanára lett. Művei: *Az építőipar jogvédelme* (Budapest 1903): *Széljegyzetek a házassági joghoz* (u. o. 1912); *Választójogi glosszák* (Pozsony 1912).

13. *K. Nándor*, festő, szül. Szepesófalun 1864 szept. 12. Első tanárai voltak: Mednyánszky László báró, majd Székely Bertalan, Greguss és Lotz. 1890—94-ig Párisban a Julien-akadémiában B. Constant és Jean P. Laurens mellett tanult. Festői pályájának első 15 évében figurális

festő volt, mikor azonban 1894. hazajött és megtelepedett a Szepességen, áttért a tájképfestésre és legkiválóbb sikereit e téren aratta. Több ezer tájképe a természet élesszemű megfigyelőjének mutatja. 1899-ben a Műcsarnok és Szalon tárlatain egész kis kollekciókkal jelent meg, s ekkor a kormány külföldi tanulmányútra küldte. 1900-ban elnyerte a Műbarátok Körének háromezer koronás ösztöndíját. Igen nagy sikere volt a következő évben rendezett kollektív kiállításának, amely az első ily kiállítás volt Magyarországon. Ettől kezdve gyors egymásutánban érték a kitüntetések: a Műbarátok ösztöndíjának elnyerésével egyidejűleg kapta meg Párisban 1900. a Mention Honorablet, mint első kiállító; 1904. az Andrássy Dénes ösztöndíjat, 1908. Londonban az ezüstérmet, 1910. az állami kis aranyérmet és 1911. a Nemzeti Szalon nagy aranyérmét nyerte el. 12 festménye a Szépművészeti Muzeumban van.

14. *K. Sándor*, közgazdasági író, szül. 1879 ápr. 6. Szinérváralján. 1908-ban az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés titkára lett. Szakcikkei a Közgazdasági Szemlé-ben, Huszadik Század-ban és napilapokban jelentek meg. Önállóan megjelent művei: *A közös vámterület* (Budapest 1905); *A koaliciós kiegyezés mérlege* (u. o. 1911); *Kereskedelem és vámpolitika* (u. o. 1913).

Katonabéka, l. *Kecskebéka*.

Katonabéles, zsirban kisült zsemlyeszeletek, melyeket borjuvelővel borítanak s párosával egymásra raknak.

Katonabetegségek, l. *Katonai betegségek*.

Katonadalok, l. *Népdalok*.

Katonafolt. A ruhákba varrt, a testnek idomait jobban kidomborító kis vánkos; főleg magyar nadrágba varrják a lábszár soványságának vagy görbeségének eltakarására.

Katonai akadémiák, l. *Katonai nevelő és képzőintézetek* és *Ludovika-akadémia*.

Katonai államok, így nevezik azokat az államokat, amelyek béke idején is erős haderőt tartanak fenn.

Katonai állategészségügy ellátására a katona, illetve honvéd állatorvosi tisztviselők vannak hivatva, akik a következő rangosztályokba tagozódnak: főtörzsállatorvos (7. rangosztály), törzsállatorvos (8.), főállatorvos (9.), állatorvos (10.), alállatorvos (11.) és állatorvosgyakornok (12. rangosztály).

Katonai állatorvos, l. *Gyógykovács*, *Állatorvostan*, *Állatorvosi főiskola*, *Katonai állategészségügy*.

Katonai állomásparancsnok, minden helyőrségben a cs. és kir. közös hadsereg vagy hadi tengerészet rendfokozat vagy rangszám szerinti legidősebb tényleg szolgáló tisztje; erődített helyeken, melyekben várparancsnok van, ez utóbbi a K. Oly állomásokon, melyeken a K.-on kivül még honvéd állomásparancsnok is van, a két parancsnok közül az, akit a szolgálati szabályzat 56. és 57. pontjai szerint a szolgálati elsőbbség illet, *állomásparancsnok*.

Katonai alreáliskola, l. *Katonai nevelő és képző intézetek*.

Katonai arisztokrácia, 1. az olyan államforma, amelyben az államhatalom gyakorlására a katonai rangjuk és érdemeik folytán kiváló egyéneknek van döntő befolyásuk. Honfoglaláskor, hódító háborúk idején a K. a legtermészetesebb, a helyzet kényszere által megteremtett államforma. 2. Azok a főnemesek, akik családjuknak rangemelését elődjük katonai erényének köszönhetik (pl. Napoleon hercegi stb. rangra emelt vezéreinek utódai).

Katonai árulás, l. *Hütlenség*.

Katonai árvaházak. Rendeltetésük elhalt katonai egyének vagyontalan árváinak a szülei házat pótolni és szüleik állásának megfelelően nevelni. Hadseregünk árva fiui számára a Bécs-Ujhely melletti Hirtenbergben van egy katonai árvaház, míg az árván maradt leányokat Szatmárt és a Bécs melletti Erdbergen levő intézetekben nevelik. Korosabb árvák, ha már a kellő előképzettséggel birnak, valamely katonai képzőintézetbe (katonai reál- vagy hadapród-iskolába) vétetnek fel.

Katonai attasé, a külföldi államok követségei mellé rendelt katonai egyén. Rendeltetése nem az, hogy az illető állam katonai titkos berendezéseit kifürkéssze, hanem hogy közvetlen szemlélet folytán meggyőződést szerezzen az illető állam hadseregének berendezéseiről és hogy ennek alapján lehetőleg helyesen informálhassa saját hadvezetőségét és kormányát a kérdéses idegen állam katona-politikai viszonyairól.

Katonai becsületbiróság, l. *Becsületügyi eljárás*.

Katonai beszállásolás, l. *Beszállásolás*.

Katonai beszállásolási pótadó. A vármegyék a katonabeszállásolás terhének arányosabb megosztása céljából az állami egyenes adók alapján K.-t vethetnek ki. A befolyó összeg egyrészt arra szolgál, hogy a katonabeszállásolás érdekében szükséges állandó épületek az egyes lakosok külön megterheltetése nélkül legyenek létesíthetők, másrészt, hogy méltányos kártalanítást kapjanak azok a községek, melyek laktanyák hiányában a katonai beszállásolás céljaira más alkalmas helyiségeket tartoznak a katonaság rendelkezésére bocsátani, illetőleg a lehetőség szerint kártalaníttassanak a községek azon lakosai, akik ilyen helyiségeket a mondott célra átengednek. A K.-ról az 1879: XXXVIII. és az 1912: LIX. t.-c. rendelkezik.

Katonai betegségek. Mint sok más foglalkozás, úgy a katonai szolgálat sajátságos volta is vonhat maga után nagyszámú jellegzetes megbetegedést. Ily értelemben beszélhetünk K.-ről, melyekre jellemző, hogy kellő elővigyázat mellett nagyrészüknek elejét vehetni.

A *gyalogság* leggyakoribb betegsége a *lábfeltörés*, melyet meg nem felelő bakancs, v. hibásan alkalmazott kapca idéz elő. A láb a nyomásnak kitett helyen megvörösödik, majd hólyagképződés által a bőr felső rétege alapjáról felemelkedik s esetleg ledörzsölődik, úgy, hogy az irha mint sebfelület tünik elő. A feltört hely égető fájdalmat okoz. Fertőzés esetén kötőszöveti gyuladás, tályogképződés, sőt még általános fertőzés veszélye is fenyeget. A lábizzadás, mivel a bőrt puhítja, a lábfeltörést elősegíti. Ez utóbbi ellen 5%-os formaldehid-ecsetelés ajánlatos. A lábfel-

törésnek jól megválasztott lábbeli, helyesen alkalmazott kapca s gyakori lábmosás által vehetjük elejét. Megerőltető menetek után a lábfej s az alszárak duzzanata észlelhető. Teljes felszereléssel, egyenetlen úton való meneteléseknél a lábfej duzzanata néha a 2—4 lábközépcsont törésének a következménye. A csonttörés a lábfej túlterhelése folytán keletkezhetik.

Lovasoknál a lovaglás közben nyomásnak kitett részeken a bőr ledörzsölésével fellovagolások, a comb izomzatának gyors megfeszítése folytán izomszakadások állhatnak elő. Némely egyéneket lóraszálláskor az adduktorok görcsös összehúzódása akadályoz a lovaglásban. Lórúgás következtében zúzódások, csonttörések gyakoriak. Az istálló kigőzölgése kötőhártyahurutot eredményez. Lovak ragályos betegsége ritkán vitetik át az emberre, mert a lovak egészségi állapotára igen nagy gondot fordítanak.

Fegyverfogás és lovaglás közben szenvedett kisebb sérülések némelyeknél gyakorló- v. lovaglócsontok (myositis ossificans) kifejlődésére vezetnek. A csontképződés az arra diszponált egyéneknél főleg az izmokba történt vérzés helyén indul meg. Az újonnan képződött csontok ugyan eltávolíthatók, de a recidivák gyakoriak. A gyakorló töltényekkel történt sérülésekhez tetanus társulhat, mivel a töltények papirosán nem ritkán tetanus-bacillus csirája van. Ágyúzás és puskalövés által keltett levegőrázkódás dobhártyarepedést okozhat, mely ellen a fülnek gyapottal való bedugása ajanlatos.

Legfontosabb katonai megbetegedésnek a napszurást vagy hőgutát tekinthetjük, mely nyári gyakorlatok alkalmával, tikkasztó melegben szedi áldozatait, midőn a felhevült szervezet sem kisugárzás, sem párolgás útján nem veszíthet hőprodukciójából. A betegek a teljes kimerülés képét mutatják, kezdetben arcuk kékes-vörös, fülzúgásról, szemkáprázásról, nehéz lélegzésről panaszkodnak. Hőmérsékük emelkedett. Ez az állapot pihenés és üdítő italok után eltünik, ha azonban az illető tovább menetel, egy idő mulva öntudatlanul összeesik. A hőmérsék szokatlan magas fokot ér el, a betegek szívhűdés vagy tüdővizenyő tünetei között meghalnak. A hőguta kezdetén némelyiknél görcsös állapot, pszichikus zavarok, deliriumok észlelhetők s az ily állapotukban elkövetett cselekedeteikre később nem emlékeznek. Az átélt betegségnek maradandó következményei pszichikus zavarok, hűdések lehetnek.

Katonai biráskodás, l. *Katonai bűnvádi perrendtartás.*

Katonai birói hatóságok, l. *Katonai bűnvádi perrendtartás.*

Katonai büntetőtörvénykönyv. Az anyagi katonai büntetőjog szabályait az 1855. évi jan. 15. kelt császári patenssel kiadott katonai büntetőtörvény foglalja magában, amelynek függelékét képezi a katonai behívási parancs iránt tanusított engedetlenség és az erre csábítás megbüntetéséről szóló 1890 : XXI. t.-c. A katonai büntetőtörvény reformját célzó munkálatok folyamatban vannak.

Katonai bűntettek és vétségek azon jogrendellenes cselekmények, amelyeket oly egyének követhetnek el, a kik a hadicikkekre ünnepélyesen letett esküvel különös katonai szolgálati- vagy álláskötelességek teljesítését fogadták. E különös katonai szolgálati- és álláskötelességek: az engedelmesség, hűség, éberség, bátorság, fegyelemnek és rendnek, valamint a szolgálati szabályoknak megtartása általában. E kötelességek megsértetnek: a függelemsértés, a zendülés és lázadás, a katonai őröknek ellenszegülés vagy az iránituk tanusított más tiszteletellenes magaviselet, a szökés, a szökésre szövetkezés alakítása, az őrszolgálati kötelességsértés, a gyávaság, a fegyelem és rend háborítása, a szolgálati szabályok általában való mellőzése, az öncsonkítás és a katonai behívási parancs iránt tanúsított engedetlenség és az erre csábítás által.

Katonai bűnvádi perrendtartás. Az 1786. évi dec. hó 31. megjelent Mária Terézia-féle büntető eljáráson (Maria Theresianische peinliche Gerichtsordnung), valamint az ezt később kiegészítő és szabályozó rendeleteken és szabályzatokon alapuló *Katonai bűnperrendtartás* érvénye az 1914. év folyamán megszűnik. Ez év júl. 8. lépnek életbe az 1912 : XXXII. és az 1912 : XXXIII. t.-cikkek, amelyek közül az előbbi a közös haderő (közös hadsereg és haditengerészet), míg az utóbbi a m. kir. honvédség (népfölkelés, csendőrség) *katonai bűnvádi perrendtartásá*-ról szól. Ez a két törvény — a szervezeti különbségektől eltekintve — azonos rendelkezéseket tartalmaz.

Amiként a modern bűnvádi perrendtartások általában, úgy az új K. is, az ú. n. vádrendszeren, a szóbeliségnek és közvetlenségnek, a főtárgyalás nyilvánosságának és a bizonyítékok szabad mérlegelésének elvén alapszik. Ámde ezen új K. a modern jogelvek megvalósításának kérdésében a polgári bűnvádi perrendtartásokkal nem egyezik teljesen, mert abban a modern perjogi elveket a katonai érdekekkel és viszonyokkal összhangzásba kellett hozni, miután a polgári bűnvádi eljárás összes formáit, a különleges katonai viszonyok gondos figyelembevétele mellett, a fegyelem és katonai szolgálat érzékeny hátránya nélkül a katonai büntető biráskodás terére változatlanul átültetni nem lehet.

A K. a katonai (honvéd) büntetőbiráskodás terjedelmét, vagyis a birósági hatáskört, a katonai (honvéd) biróságok szervezetét és végül a tulajdonképeni eljárást szabályozza és pedig ez utóbbit külön a békeviszonyok idejére és külön a hadrakelt seregnél (a tengeren). A katonai (honvéd) biróságoknak alávetett egyének összes — tehát úgy katonai (pl. függelemsértés, szökés stb.), — mint közönséges (pl. lopás, csalás stb.) bűncselekményei a katonai (honvéd) biróságok hatáskörébe tartoznak; kivéve a jövedéki kihágásokat, amelyek a katonai büntetőbiráskodás körébe eddig sem tartoztak. A közös haderő tényleges egyénei a közös haderő büntetőbiráskodása, míg a honvédség és csendőrség tényleges egyénei a honvédség büntetőbiráskodása alá tartoznak. E tekintetben kivételnek csak annyiban van helye, ha a közös haderő egyénei a honvédségnél, népfölkelésnél vagy csendőrségnél tartós szolgálati alkalmazásban állanak, avagy próbaszolgálatot

teljesitenek és viszont. Nyugállományú tisztek és tisztviselők, ha e minőségükben katonai hatóságnál vannak alkalmazva, a katonai büntetőbiráskodásnak vannak alávetve és pedig tekintet nélkül arra, hogy nyugdijuknak a ténylegességi illetékekre való kiegészitése, avagy csupán csak napidij mellett vannak alkalmazva. A nem-tényleges viszonyból behívott katonai egyének a tényleges szolgálat megkezdésének (bemutatás) napjától kezdve állanak a katonai büntetőbiráskodás alatt.

A tényleges szolgálatból kilépő katonai egyénre nézve e kilépéssel egyidejüleg megszünik a katonai biróságok illetékessége, ámde csakis a közönséges bűncselekmények tekintetében; mert a tényleges állományban elkövetett katonai bűncselekmények tekintetében a kilépő katonai egyén a kilépés után még egy évig a katonai büntetőbiráskodás alatt marad. A katonai (honvéd) biróságok bűnügyből kifolyó kártérítési igények fölött nem itélnek; ily igényekkel a sértett polgári birósághoz fordul.

A büntetőbiráskodást a közös hadseregben a *hadseregi-*, a haditengerészetben a *haditengerészeti-*, a honvédségnél (csendőrségnél) a *honvédbiróságok* gyakorolják. E biróságok: a) *a hadseregnél:* a dandár- és hadosztálybiróságok; b) *a haditengerészetnél:* a matrózkari- és tengernagyi biróságok; c) *mindkettőnél közösen:* a legfelsőbb katonai törvényszék; d) *a honvédségnél:* dandár- és hadosztálybiróságok és a legfelsőbb honvéd törvényszék. *A dandár (matrózkari) biróságok* alsóbbrendű elsőfokú biróságok, amelyek legénységi egyének csekélyebb bűncselekményeinek eseteiben itélnek; míg *a hadosztály (tengernagyi) biróságok* felsőbbrendű elsőfokú biróságok, amelyek legénységi egyének súlyosabb, valamint tisztek és hasonló állású egyének valamennyi bűncselekményeinek eseteiben járnak el. A dandár (matrózkari) biróságok megbizhatók a nyomozó eljárással oly bűnvádi esetekben, amelyek határozathozás végett a hadosztály (tengernagyi) biróságokhoz vannak utalva; míg a hadosztály (tengernagyi) biróságok egyúttal felebbezési biróságok a dandár (matrózkari) biróságok itéleteire nézve. *A legfelsőbb katonai (honvéd) törvényszék*, a hatáskörébe utalt más határozatok és feladatok mellett, a hadosztály (tengernagyi) biróságok itéletei ellen irányuló felebbezések és a semmisségi panaszok fölött határoz.

Minden *dandár (matrózkari)* és *hadosztály (tengernagyi) biróság* áll egy a biróság vezetőjévé kinevezett igazságügyi tisztből, — aki mellé egy vagy több igazságügyi tiszt rendelhető — és az irodaszemélyzetből. Az *itélőbiróság (haditörvényszék)* a dandár (matrózkari) biróságnál 3, míg a hadosztály (tengernagyi) biróságnál 5 biróból áll, akiknek egyike igazságügyi tiszt és tárgyalásvezetőként működik, a többi katonaállományu tiszt. A *legfelsőbb katonai (honvéd) törvényszék* élén mint elnök egy magasabb rendfokozatu tábornok áll, aki mellett a belső szolgálat vezetését az igazságügyi tisztek állományából vett, ú. n. vezető tanácselnök látja el. E legfelsőbb biróság határozatai, társas tanácskozás után, tanácsokban hozatnak, mely tanácsok 7, illetve 5 tagból állanak. A 7 tagú tanácsban 3 katonaállományú és 4 igazságügyi tiszt vesz részt; az 5 tagú tanács csupán alaki eljárási hibákra alapított semmiségi panasz fölött dönt és tagjai valamennyien igazságügyi tisztek. A tanácsokban a tárgyalást mindig a tanácselnök vezeti.

A dandár (matrózkari) biróságokhoz, mint itélőbiróságokhoz utalt bűncselekmények miatt a bűnvádi üldözés elrendelésére jogosult: *a)* a közös hadseregnél: a dandárparancsnok; *b)* a haditengerészetnél: a matrózkar parancsnoka; *c)* a honvédségnél: a honvéd dandárparancsnok; míg a hadosztály (tengernagyi) biróságokhoz utalt bűncselekmények miatt. *a)* a közös hadseregnél: a hadosztályparancsnok és a katonai területi parancsnok; *b)* a haditengerészetnél: a biróság székhelyén állomásozó haditengerészet legfőbb parancsnoka és a tengerészeti parancsnok; *c)* a honvédségnél: a honvéd hadosztályparancsnok, a kerületi parancsnok és a honvédség főparancsnoka. Ezen parancsnokok mindegyike illetékes parancsnoknak (Zuständiger Kommandant) neveztetik és a bűnvádi üldözés jogán kívül még föl vannak ruházva azon joggal, hogy ők határoznak a vizsgálati fogság és vádemelés kérdésében és őket illeti a jogerős itélet szerinti büntetés végrehajtásának elrendelése. A honvéd illetékes parancsnok hatásköre a csendőrségi egyénekre is kiterjed, miután a csendőrségnél nincs ilyen parancsnok.

Az illetékes parancsnok közegei a bűnvádi üldözés terén a vádló közegek. Vádló gyanánt a dandár (matrózkari) biróságoknál a katonaállományú tisztek állománycsoportjából való *ügyészi tiszt*, míg a hadosztály (tengernagyi) biróságoknál a *katonai (honvéd) ügyész*, aki az igazságügyi tisztek állományából vétetik. A legfelsőbb katonai (honvéd) törvényszéknél a *katonai vezérügyész (honvéd koronaügyész)* működik vádló gyanánt, aki szintén az igazságügyi tisztek állományából vétetik.

A terhelt minden bűnvádi ügyben élhet a vád emelése után, továbbá a főtárgyalás és az itélet elleni perorvoslat kifejtése végett egy védő közreműködésével. Ha a vád oly bűntettre szól, amelyet az alkalmazandó büntetési tétel öt évig terjedhető szabadságvesztésnél súlyosabb büntetéssel sujt, a vádlott számára, ha védőt választani nem akar, hivatalból kell a főtárgyaláshoz és a legfelsőbb törvényszéki tárgyaláshoz védőt kirendelni. Védők lehetnek: 1. tényleges állományú tisztek és tisztviselők; 2. tényleges igazságügyi tisztek és igazságügyi tisztjelöltek; 3. a védők lajstromába felvett ügyvédek és nem tényleges igazságügyi tisztek. Ügyvédeknek a védők lajstromába leendő felvételénél — ami a szükséglethez képest történik és ami fölött a honvédelmi miniszter határoz — első sorban azok vétetnek figyelembe, akik nem-tényleges igazságügyi tisztek v. nem-tényleges más tisztek v. hasonló állású egyének v. akik ilyenek voltak. A hadosztály (tengernagyi) biróságok, valamint a legfelsőbb törvényszék előtti eljárásban mindig jogtudó védők rendelendők ki, ha csak a vádlott kifejezetten az ellenkezőt nem kívánja.

A törvénykezési nyelv a legfelsőbb honvéd törvényszéknél az állam nyelve, a honvédség többi

igazságügyi hatóságainál a honvédség illető részének szolgálati nyelve. A legfelsőbb honvéd törvényszék a Horvát-Szlavonországokból érkező horvát nyelvű beadványokat elfogadja és az onnan érkező bűnvádi ügyekben határozatait horvát nyelven is kiadja. Ilyen ügyekben a vádlott és védő a legfelsőbb honvédtörvényszék előtt a horvát nyelvet használni jogosítva van.

A közös hadseregnek Magyarországon felállított dandár- és hadosztálybiróságainál és a haditengerészetnek itt felállított matrózkari és tengernagyi biróságainál az állam nyelve, míg a Horvát-Szlavonországokban felállított biróságoknál a horvát országos nyelv a törvénykezési nyelv. E rendelkezés alól néhány kivételt sorol föl a törvény.

Egyebekben a közös haderő biróságai a közös hadsereg szolgálati nyelvét használják. A legfelsőbb katonai törvényszéknél az állam nyelvének alkalmazása tekintetében az alsóbiróságokra vonatkozó nyelvhasználati elvek irányadók.

A bűnvádi eljárásnak lényeges momentuma a *nyomozó eljárás*, amelynek célja azon körülményeknek kipuhatolása és megállapítása, amelyek alapján eldönthető, vajjon meghatározott egyén ellen lehet-e vádat emelni vagy sem. Ez eljárást rendszerint az ügyész vagy ügyészi tiszt viszi keresztül, aki azonban, ha valamely bűnvádi ügyben az eset homályossága vagy a bűncselekmény súlyossága miatt birói nyomozás mutatkozik szükségesnek, ez eljárást az illetékes parancsnok utasítására az illetékes biróságnak engedi át, amely ezzel igazságügyi tisztet bíz meg vizsgálóbiró gyanánt. A nyomozó eljárás befejezése után az illetékes parancsnok határoz a fölött, vajjon a terhelt üldözése megszüntetendő avagy ellene vád emelendő-e; az előbbi esetben további eljárásnak helye nincs, az utóbbi esetben az illetékes parancsnok az ügyésznek (ügyészi tisztnek) utasítást (vádparancs) ad, hogy a vádiratot (büntető inditványt) a biróság elé terjessze. A vádiratnak (büntető inditványnak) a terhelt részére közlésével vagy kézbesítésével a vádemelés megtörtént. A nyomozó eljárás elrendelése elmarad és közvetlenül a vádemelés történik, ha a terhelt elöljáró parancsnoksága által szerkesztett tényvázlat adatai szerint eszközölt megállapitások annak célját elérték. A terhelt előzetes letartóztatásba v. vizsgálati fogságba helyezhető; az előbbit elöljáró parancsnoksága, az utóbbit az illetékes parancsnok rendelheti el.

A bűnvádi eljárás súlypontja a *főtárgyaláson* van, amely semmisség terhe alatt nyilvános és amelyen hallgatókként csak felnőtt férfiak jelenhetnek meg. A nyilvánosság bizonyos esetekben kizárható, amely esetekben vádlott kivánhatja, hogy részéről kijelölt 3 bizalmi férfi legyen jelen a főtárgyaláson. A főtárgyaláson az elnöki jogok meg vannak osztva az elnök és a tárgyalásvezető között. Az elnök katonaállományú tiszt és a biróság méltóságának megfelelő rend fentartásáról gondoskodik; míg a tárgyalásvezető igazságügyi tiszt, akit a pernek jogászi szakszerű vezetése illet. A főtárgyaláson a vádlott kihallgatása után a bizonyitékok előterjesztése következik a tárgyalásvezető által meghatározott sorrendben; rendszerint a vádló bizonyitékait kell első sorban felvenni. A bizonyító eljárás befejezése után a vádló előterjeszti vádbeszédét, amire a vádlott (védő) válaszolni jogosult, ha erre a vádló felszólal, úgy a vádlottat (védőjét) illeti az utolsó felszólalás. A haditörvényszék az itélet hozásánál csak azt veheti tekintetbe, ami a főtárgyaláson előfordult és szabad meggyőződése szerint határoz. Az itélettel a vádlottat vagy elitélik, vagy a vád alól felmentik. Az itéletet a honvédség biróságai «Ő Felsége a király nevében!», a közös haderő biróságai «Ő Felsége Ausztria császára és Magyarország apostoli királya nevében!» hozzák. Az itéletek kihirdetése mindig nyilvánosan történik, amikor is vádlott az az ellen megengedett perorvoslatokra nézve felvilágositandó. A még végrehajtandó büntetésre szóló itéletet, jogerőre emelkedés után, az illetékes parancsnok végrehajtató záradékkal látja el, amely a végrehajtás elrendelését tartalmazza. A végrehajtás iránt a biróság intézkedik.

Rendes perorvoslatok: a felfolyamodás, a felebbezés és a semmisségi panasz. Felfolyamodással az illetékes parancsnok vagy biróság rendelkezései és határozatai ellen, felebbezéssel a dandár (matrózkari) és hadosztály (tengernagyi) birósági első fokban hozott nem jogerős itéletek ellen, semmisségi panasszal a hadosztály (tengernagyi) birósági első fokú itéletek ellen lehet élni. Rendkivüli perorvoslat: a bűnvádi eljárás újrafelvétele.

Rendkivüli eljárási mód a *rögtönitélő eljárás*, mely mind béke, mind háború idején alkalmazható.

A hadrakelt seregből és a tengeren állandó vizsgálóbiróságok nem állittatnak föl; az illetékes parancsnokok mellé igazságügyi tisztek adatnak, akik a nyomozásvezetői, ügyészi, illetve tárgyalásvezetői teendőket látják el.

Itélőbiróságok (tábori haditörvényszékek) esetenkint alakulnak; itéleteik ellen nincs perorvoslat.

Katonai cenk, a XIX. sz. elejéig így nevezték a csapatokhoz tartozó szolgákból, markotányosokból, nős katonák családjaiból stb.-ből álló embertömeget, mely menetek alatt a podgyászszekerekkel járt s a csapat porkolábjának felügyelete alatt állt. L. *Cenk*.

Katonai díjszabás. Hivatalosan utazó katonai egyének és hivatalos használatra szállitott katonai cikkek és javak nem a rendes, hanem a K. szerinti olcsóbb ár mellett utaznak, illetve szállíttatnak a monarchia összes vasútjain és gőzhajóin.

Katonai egészségügyi bizottság (ném. *Militär-Sanitäts-Komitée*). A katonai egészségügyi szolgálat körébe tartozó tudományos és műszaki ügyekben szükséges vizsgálatok megejtésére, továbbá tanácsadás- és véleménynyujtásra Bécsben 8—12 hivatásos katonaorvosból alakitott egészségügyi bizottság van rendszeresitve. A bizottság elnöke a katonaorvosi tisztikar főnöke.

Katonai egészségügyi szolgálat két részre oszlik: a K. *békében* és *háborúban*.

I. *Békében* az egészségügyi szolgálat feladata betegek gyógyítása, orvosi vélemények nyujtása s a háborúban szükséges egészségügyi berendezés

előkészítése. Az egészségügyi szolgálat a cs. és kir. közös hadseregnél, a m. kir. honvédségnél és a cs. kir. honvédségnél egymástól függetlenül van szervezve. A szolgálatot orvosok, gyógyszerészek, egészségügyi csapatok és egészségügyi segédszemélyek látják el.

A *katonaorvosoknak* önálló állománycsoportjuk van, melynek élén a megfelelő minisztériumok egészségügyi osztályának orvosi vezetői állanak, kik egyúttal az alájuk rendelt katonaorvosi, illetve honvédorvosi tisztikarnak főnökei is. A katonaorvosi tisztikarban a vezérfőtörzsorvosi (IV.) rangosztály az altábornagyi, a vezértörzsorvosi (V.) rangosztály a tábornoki, az I. oszt. főtörzsorvosi (VI.) rangosztály az ezredesi, a II. oszt. főtörzsorvosi (VII.) rangosztály az alezredesi, a törzsorvosi (VIII.) rangosztály az őrnagyi, az ezredorvosi (IX.) rangosztály a századosi, a főorvosi (X.) rangosztály a főhadnagyi, a segédorvosi (XI.) rangosztály a hadnagyi rangnak felel meg.

A katonai egészségügyi bizottság (l.o.) az összes katonai egészségügyi kérdésekben a hadügyminisztériumnak legfelső fokú véleményező testülete.

Minden hadtestnél egy vezértörzsorvos v. főtörzsorvos, minden hadosztálynál, vár-, valamint állomás- és térparancsnokságnál egy főtörzsorvos v. törzsorvos, ugyanígy a csapattesteknél és intézeteknél egy törzsorvos v. ezredorvos, mint szakközeg nyer alkalmazást. Ezeknek kötelességük az egészségügyre vonatkozó javaslataikat a parancsnok elé terjeszteni, az elrendelt parancsokat pedig keresztülvitetni.

A katonaorvosok pótlása a hadi szolgálatra alkalmas, 32 évnél fiatalabb, önként jelentkező orvosdoktorokból történik. Minden belépő köteles a katonaorvosi alkalmazó iskolát elvégezni, mely egy évig tart. E szakiskola a közös hadsereg és a cs. kir. honvédség számára Bécsben, a m. kir. honvédség számára Budapesten van. Orvosnövendékek, kik katonai szolgálati kötelezettségük után 6 évi tényleges orvosi szolgálatra kötelezik magukat, évi 480—1008 K-t kitevő ösztöndíjban részesülnek. Orvosok, kik hasonló kötelezettséggel állanak a tényleges szolgálatba, 7000 K tanulmányi költségmegtérítést kapnak. A ténylegesítés főorvosi ranggal kezdődik, 2—3 év alatt ezredorvossá, a törzsorvosi tanfolyamon képesítettek törzsorvossá lépnek elő. Vezértörzsorvossá azon főtörzsorvosok lesznek, kik egy vezérkari v. hadtápgyakorlaton megfelelőknek bizonyultak. A közös hadsereg orvosainak békelétszáma 1230, a m. kir. honvédségé 176, a cs. kir. honvédségé 239. Az orvostanhallgatók besorozásuk esetén mint egyévi önkéntes orvosnövendékek szolgálnak és pedig 3 hónapig valamely gyalogcsapatnál v. a haditengerészetnél. Ezen kiképzésre 24 éves korukig kell jelentkezniök orvosi tanulmányuk befejeztével, de legkésőbb 28 éves korukig, mint egyévi önkéntes orvosok szolgálnak címzetes őrmesteri rangban, 6 hónapig valamely kórházban s 3 hónapot segédorvoshelyettesi rangban ismét a csapatnál. Tartalékviszonyban 4 fegyvergyakorlatra (28 nap) hívhatók be. Sikeres fegyvergyakorlatok után tartalékos segédorvossá, illetve főorvossá nevezhetők ki. Háború esetén a tényleges orvosok kiegészítése tartalékos és népfelkelő orvosok behívásával történik, mikor is 52 éves korig minden orvos behívható.

Katonai egészségügyi csapat. A közös hadsereg 27 helyőrségi kórházában egy-egy egészségügyi osztag van, melynek törzsszakasza a kórházi betegek ápolásával, kiképző szakasza pedig a béke- és hadi egészségügyi szolgálat elsajátításával foglalkozik. Az egészségügyi csapat önálló katonai csoportot alkot, mely a bécsi egészségügyi csapatparancsnok alá van helyezve. Békelétszám 85 tiszt s 3100 egészségügyi katona. Háborúban az egészségügyi osztagok a működő hadsereg területén telepített tábori egészségügyi intézeteket tábori egészségügyi osztagokkal, a hadtápterület s a mögöttes ország intézeteit tartalék egészségügyi osztagokkal látják el. A honvédségnek egészségügyi osztagja nincsen, béke idején a honvédkórházakban egészségügyi segédszemélyzet végzi a betegápolást. Nagyobb kórházak súlyos betegeit apácák ápolják.

Katonai egészségügyi segédszemélyzet. A csapattesteknél s kisebb kórházakban az orvosok kisegítésére s a gyengélkedők ápolására egészségügyi segédszemélyzet van rendszeresítve. Ezekhez tartoznak:

a) Az *egészségügyi altisztek*, minden századnál egy. Békében közreműködnek a naponkénti s az időszakos orvosi vizsgálatnál, felügyelnek a gyengélkedő szobába felvett gyengélkedők ápolására, szerencsétlenségeknél az orvos megérkeztéig az első segélyt nyujtják. Irodai munkáknál, gyógyszer szétosztásánál s a sebesültvivők kiképzésénél segédkeznek. Háborúban a sebesültek felkeresésére s a sebesültek szállítására ügyelnek fel.

b) A *sebesültvivők* száma gyalogszázadoknál és tüzérütegeknél 4, lovasszázadoknál 2. Békében a csapattesteknél lévő gyengélkedőszobában, nemkülönben a gyengélkedőházak és csapatkórházakban mint betegápolók nyernek alkalmazást. A csapatok kivonulásakor az egészségügyi altiszt, v. pedig az orvos megérkeztéig az első segélyt nyujtják. Háborúban a csatatéren maradt sebesülteket felkeresik s a segélyhelyre szállítják.

c) *Kötszervivők* az első segélynyujtáshoz szükséges egészségügyi anyagot szállítják. Számuk a gyalogzászlóaljaknál 2, a lovas- és tüzérezredeknél minden orvos mellett egy.

Katonai állandó egészségügyi intézetek beteg vagy sebesült katonák gyógyítására s az egészségügyi segédszemélyzet kiképzésére vannak hivatva.

a) *Helyőrségi kórház,* önálló intézet, melynek parancsnoka főtörzsorvos. Minden kórházban több betegosztály, gyógyszertár, egészségügyi osztag, lelkészi s gazdasági hivatal működik. A háború esetén felvonuló mozgótábori egészségügyi intézetek anyagának egy része a közös hadsereg helyőrségi kórházainál van elraktározva, mindkét honvédséget is innen látják el tábori egészségügyi intézetekkel. A közös hadseregnek minden hadtestparancsnoksági székhelyén s más nagyobb állomásain is vannak helyőrségi kórházai, összesen 27; a haditengerészetnek Polában, a m. kir. honvédségnek Budapesten egy-egy.

b) *Csapatkórház* oly állomáson állíttatik fel, hol a csapatok létszáma az 500 főt meghaladja, de ahol helyőrségi kórház nincs. Berendezése hasonló a helyőrségi kórházakéhoz. A közös hadsereg 92, a m. kir. honvédség 7, a cs. kir. honvédség 18 csapatkórházzal rendelkezik. Minden katonai nevelő- és képzőintézetben, a rokkantak házában s a nagyobb fogházakban a csapatkórházhoz hasonló kórházak vannak.

c) *Gyengélkedőház* oly állomáson állíttatik fel, hol a csapatok létszáma 500 főn alul van s más kórház nem áll rendelkezésre. A szolgálatot a csapatok egészségügyi személyzete látja el. A közös hadseregnek 66, a cs. kir. honvédségnek 56 gyengélkedőháza működik.

d) *Gyógyfürdők* száma 47.

e) *Hajókórházak*. A haditengerészet minden nagyobb hajóján van egy kórház, gyógyszertárral.

Katonai gyógyszerügy. A közös hadsereg gyógyszerszükségletét a bécsi központi gyógyszerraktár felügyelőbizottsága szerzi be. E raktárból látják el gyógyszerrel az összes kórházi gyógyszertárakat, ahonnan viszont a csapattestek fedezik gyógyszerszükségleteiket. A központi gyógyszerraktárban s a gyógyszertárakban működő gyógyszerészek, mint gyógyszerügyi tisztviselők, a XII-től VI-ig terjedő rangosztályba tartoznak. Békelétszámuk 110. A m. kir. honvédség a budapesti honvéd helyőrségi kórház gyógyszertárából kapja gyógyszereit, ahol 3 gyógyszerügyi tisztviselő működik. A cs. kir. honvédség gyógyszerszükségletét vagy a közös hadseregi, v. pedig a polgári gyógyszertárakból vásárlás útján szerzi be.

II. *K. háborúban*, l. *Tábori egészségügyi szolgálat.*

Katonai egyezmények (ném. *Militärkonventionen)* alatt szoktuk érteni a katonai viszonyokra vonatkozó nemzetközi v. államszerződéseket. Ily szerződéseket kötött Poroszország a Németbirodalom megalakulása alkalmával, illetőleg után a Németbirodalomhoz tartozó egyes államokkal.

Katonai élelmezés. A K.-t béke idejére a katonai szolgálati utasítások szabályozzák. A K. ügyének vezetése egyrészt a katonai intézőség (intendatura), másrészt a K.-i hivatalnokok feladata. Mozgósítás esetében a hadszolgáltatásokról szóló 1912. LVIII. t.-c. 22. §-a értelmében a háztartással biró lakosok kötelezhetők, hogy a katonaságnak természetbeli élelmet nyujtsanak rendeletileg megállapítandó mértékben és áron. Az élelmi cikkek (vágómarhák) birtokosai kötelesek azt rendeletileg megállapított árért átengedni. L. még *Élelmező intézetek, Hadi élelem.*

Katonai ellátás. Az erre vonatkozó határozványokat az 1875. LI. t.-c. tartalmazza. A nyugdíjilletékek legutóbb 1900. évben újból szabályoztattak. Megemlítendő, hogy katonatisztek a polgári államhivatalnokoktól eltérőleg, akik általában már 35 évi szolgálat után lépnek teljes illetékkel nyugdíjba, csak 40 évi szolgálat után részesülnek hasonló ellátásban.

Katonai érdemkereszt, l. *Rendjelek.*

Katonai érdemrendek azok, amelyeket csakis oly egyéneknek adományoznak, kik katonai téren szereztek különös érdemeket. Nálunk ilyen csakis a Mária Terézia lovagrend (l. o. és *Rendjelek).*

Katonai eskü. A besorozott katonai állományú egyének felavatásuk alkalmával esküt tesznek a hadicikkekre, amely által a katonai állásból folyó különös kötelességek (l. *Katonai bűntettek és vétségek)* teljesítését ünnepélyesen fogadják. A K. az ujonckiképzés első részében november hó első napjaiban ünnepélyesen megismételtetik. A K. szövegét a Szolgálati Szabályzat I. része tartalmazza.

Katonai felségjog v. *hadügyi felségjog* az a felségjog, amely a hadi szolgáltatások követelésére és a katonaság feletti rendelkezésre jogosít. Közjogunk szerint a hadsereg vezényletére, vezérletére és belszervezetére vonatkozólag a K. mint legfőbb hadúri jog az uralkodó fenntartott joga, egyebekben a K. gyakorlásában a nemzet képviselőtestülete útján ugyanúgy részt vesz, mint a többi felségjog gyakorlásában, sőt az ujoncjutalék megállapitásában és felajánlásában nagy jelentőségü alkotmánybiztosítékkal bír.

Katonai felszerelés, mindazon felszerelési cikkek összege, melyekre a katonának hivatása teljesítéséhez szüksége van; ilyenek a fegyverzet, ruházat, tisztító eszközök, élelmi cikkek stb. Mindezeknek összes súlya lehetőleg ne haladja túl a 30 kg.-ot, mert különben az az egészség rovására megy. Újabb időben minden állam hadvezetősége nagy súlyt helyez a K. lehető könnyebbé tételére és annak célszerű hordásmódjára.

Katonai főfelügyelők, oly magas rangú tábornokok, akik békében a hadsereg vagy valamelyik fegyvernem egyöntetű kiképzését és a hadjáratra való folytonos készenlétet célzó rendelkezések szigorú végrehajtását ellenőrzik. Ausztria-Magyarországon eredetileg csak egy ily állás volt, a *hadsereg főfelügyelője* (General-Inspektor des Heeres), amely állást azonban Albrecht főherceg halála után nem töltötték be. 1896 óta a *hadsereg-felügyelők* végzik a K. teendőit. A hadseregfőfelügyelők táborszernagyi, illetve lovassági tábornoki rendfokozatban vannak és hadjárat esetén a felállítandó hadseregparancsnokságokat veszik át.

Katonai földrajz, a katonai és földrajzi tudományszakok egy ága, amely az egyes országterületek földrajzi viszonyait főleg katonai szempontból tárgyalja.

Katonai földrajzi intézet, l. *Földrajzi intézet.*

Katonai főreáliskola, l. *Katonai nevelő és képző intézetek.*

Katonai gyakorlatok, l. *Hadgyakorlat.*

Katonai gyarmatok, meghódított országoknak kevés költséggel, tekintélyes hadierőkkel való megszállatása, a meghódított népnek a hódító műveltségébe való bevezetése, lakatlan, de termékeny vidékek megnépesítésének megindítása, folytonosan veszélyeztetett határszéleknek megőrzése, kiszolgált katonáknak földbirtokkal való megjutalmazhatása stb. végett, az ókor óta napjainkig ismételve vagy egész csapatok telepíttettek le, vagy kiérdemült katonákból szerveztek K.-at. A római műveltségnek a Majnától egészen a Szaharáig és Caledoniától egészen az Eufratesig való gyors elterjedése és többnyire napjainkig ható be-

folyása főleg a római K.-nak tulajdonítandó. A rómaiak példáját követték az újkorban az oroszok, kik a tatároktól stb.-től elfoglalt vidékeket katonai gyarmatokkal szállották meg, s ezzel az eljárással európai és keresztény műveltséget honosítottak meg az azelőtt mohammedánok vagy pogányok által lakott vidékeken. Magyarország déli és keleti határszéleit is évszázadokon át letelepített katonákkal v. a határszéli vidékeket lakó népekből szervezett K.-kal (l. *Határőrvidék)* biztosították ellenséges betörések és a pestis behurcolása ellen.

Katonai gyógyitóintézetek, l. *Katonai egészségügyi szolgálat.*

Katonai házassági óvadék, l. *Házassági óvadék.*

Katonai hütlenség, l. *Hütlenség.*

Katonai igazságszolgáltatás, l. *Katonai bünvádi perrendtartás.*

Katonai induló, l. *Induló.*

Katonai intendáns, l. *Hadbiztos.*

Katonai iroda. A királynak saját kezdeményezéséből kiadott hadseregparancsokat, legfelsőbb kéziratokat s a király elhatározását igénylő előterjesztésekre válaszul adott legfelsőbb elhatározásokat a K.-ban fogalmazzák, tisztázzák és adják ki. A K. főnöke egy magasabb rangú tábornok, a többi személyzet törzs- és főtisztekből és tisztviselőkből áll.

Katonai jelvények arra szolgálnak, hogy különféle rendű és állású katonai személyeket könnyen felismerni és egymástól könnyen megkülönböztetni lehessen. Ezek rendszerint csillagokból (l. *Csillag),* v. a galléron, illetve a zubbonyok, dolmányok (atillák) karjain, némely államban ugyanezen ruhadarabok és a köpenyegek vállrészein alkalmazott bizonyos számú és szabású paszományokból állanak.

Katonai kiképzés alatt mindazon ismeretek szerzése értendő, melyre a katonának úgy békében mint háborúban hivatása teljesítése közben szüksége van. Ez feloszlik az első, vagyis az újoncok K.-ére és a további K.-re. Főtárgyai a lövészet, katonai gyakorlatok, menetelés, torna, vivás és a szükséges elméleti ismeretek szerzése.

Katonai kórházak, l. *Katonai egészségügyi szolgálat.*

Katonai közigazgatás vezetésével a cs. és kir. közös hadügyminiszter van megbizva. Ellenőrző közegekül működnek a hadbiztosok (l. o.), tanácsadó közegül pedig a katonai műszaki és közigazgatási bizottság (l. o.). V. ö. *Kiss* L., A K. alapelvei (Budapest 1893).

Katonai közlekedésügy. A modern háború a technika valamennyi vivmányát felhasználja a saját céljaira is. A nagy tömegszállítás szükségére való tekintettel az *utak* és *vasutak* újabb időben katonai szempontból még fokozottabb fontosságot nyertek; sőt az orosz-japán háborúban a szibériai vasút az Ázsiában működő orosz sereg egyedüli életfonala gyanánt volt tekinthető. Kiválóan fontos szerepet játszik továbbá a *táviró* és *telefon.* Huzaltávirónál óránként 400 Morsejelekkel irt szóból álló táviratokra számithatunk. Ugyanennyivel számitunk a szikratávirónál is.

A csapatok a következő mennyiségben vannak táviró anyaggal felszerelve: a gyalogszázad 1 állomásberendezéssel és 1·5 km. vezetékkel, a lovasezred 2 állomásberendezéssel és 10 km. vezetékkel, az üteg 3 állomásberendezéssel és 9 km. vezetékkel, az utászszázad 2 állomásberendezéssel és 2 km. vezetékkel, a vártüzérszázad 6 állomásberendezéssel és 8 km. vezetékkel, egy hadosztály, hadtest vagy hadsereg távirócsztag 8 állomásberendezéssel és 80 km. vezetékkel.

Utóbbiakat optikai távjelző készülékkel is felszerelik. A táviróügy vezetésére és ellátására a vasútüggyel kapcsolatosan a vasúti- és távirózred van hivatva. Önálló távirótanfolyamok vannak továbbá Tullnban és Budapesten. Nevezetes és fontos közlekedési eszköz továbbá a *mótorkocsi,* kivált a szükségletek utánszállítása szempontjából, mi célból már egész mótorvonatok is alkalmaztatnak, melyekből 1 hadtest számára hét 15 tonnás vonat szükséges, mi mellett emberekben 50, kocsianyagban 20, lovakban pedig 100% megtakarítás mutatkozik, nem is számitva a gyorsabb és biztosabb közlekedő képességet. Utóbbi időben a *személyszállító autók* is mind nagyobb elterjedést nyernek katonai célokra s most már majd minden államban önkéntes automobil-testületek alakulnak, melyek szolgálatukat bizonyos ellenszolgáltatás ellenében úgy békében mint háborúban a hadvezetőségnek felajánlják. *A katonai kerékpár* jelentősége főleg a gyorsaságban rejlik. Némely államban már egészen önállóan fellépő kerékpár-osztagokat is alkalmaznak. Igy Franciaországban 5 kerékpárszázad van egyenként 175 főnyi hadiállománnyal. Olaszországban eleinte a 12 bersaglieri-ezred mindegyikénél 1—1 kerékpárszázad volt felállítva, most ezek 4 zászlóaljba vonattak össze s még további zászlóaljak felállítása küszöbön áll. Angolországban mozgósítás esetén 10 kerékpárzászlóalj alakul 500—500 főnyi létszámmal. Belgiumnak 4, Hollandiának 2 kerékpáros századja van. Nálunk szintén vannak 150 főnyi kerékpáros századok alakulóban, Németország ellenben csakis jelentőszolgálatra használ egyes kerékpárosokat, kerékpáros osztagokat ellenben eddig nem szervezett.

Igen nagy lendületnek indult újabb időben a *katanai léghajózás* és pedig elsősorban földerítési célokra. Eleinte csak kötött léggömbökkel, most már azonban repülőgépekkel történnek szép reményekre jogosító kisérletek. Mennyiben lehet majd a légi járóműveket utánszállítási és a harc céljaira is felhasználni, ez még a jövő titka. De már kisérletek történnek a légi járóműveknek géppuskákkal és könnyű gyorstüzelő ágyúkkal való felszerelésére nézve, egyrészt önvédelmi célokból, másrészt ellenséges légi járóművek lőhetése céljából. A légi járóművekből robbanó eszközök ledobásának kérdése szintén kisérletek tárgya, valamint a légi járóművek leküzdésének kérdése is a földről feléjük irányitott lövésekkel. A katonai közlekedési eszközökhöz számithatók továbbá még a *postagalambok* is, kivált a várharcokban.

Katonai kürtök, ide sorolhatók azok a *billentyüs,* tölcséres fuvókával felszerelt nyers hangú

kürtök, melyek a ventilhangszerek tökéletesítése előtt csaknem kizáróan a katonai zenekarok magva voltak. A rendes *jelzőkürt* hangsorát (l. o.) oldalába fúrt lyukakkal és billentyűkkel egészítették ki kromatikussá; e katonai kürtöknek tehát olyan a billentyűzete, mint pl. az óboáé vagy a fagotté, mert kromatikus alaphangsor után szólalnak meg rajtuk a felsőhangok, az ajkak feszültségének fokozásával. A *billentyűs jelzőkürtöt* 1770. kezdték gyártani *B* és *A* hangolásban. A *magas-szoprán* billentyűskürt *(Kleines Bügelhorn mit Klappen)* hangterjedelme csak másfél nyolcad (c^1—g^2); a *szoprán billentyűskürt* (Klappenhorn) hangterjedelme két nyolcadot ölelt fel. Szerkezetük mintájára készültek az alt-, basszus- és kontrabasszus-ofikleidok. (L. *Ofikleid.)* E hangszereket a nemesebb hangú ventilmechanizmussal felszerelt *Szaxkürtök* (l. o.) szorították ki, úgy hogy helyüket ma a szárnykürtök, alt és tenorkürtök, eufóniumok és tubák töltik be.

Billentyűskürt.

Katonai léghajózás, l. *Léghajózás* és *Katonai közlekedésügy.*

Katonai lelkészek, l. *Tábori lelkészek.*

Katonai lovaglótanári intézet, Bécsben áll fenn lovassági, tüzérségi és vonatcsapatbeli tisztek számára egyöntetű alapelvek szerint eljáró lovaglótanárok kiképzése végett. A tanfolyam rendesen 1 évig tart; különösen ügyes lovasok azonban egy második évig is ott tarthatók a magasabb lovaglási rendszerek (iskolák) elsajátítása végett.

Katonai lovak bérbeadása a lovas ezredek keretparancsnokságainál a kihirdetett időben történik a gazdák részére. A kiadott lovat a gazda szabadon használhatja, de felelős érette minden tekintetben s köteles azt a tavaszi és a nyári felülvizsgálatra elővezetni; utóbbi időben a lovat 6 heti hadgyakorlatra esetleg visszatartják. Ha a gazda nem tartja elég jól a lovat, visszaveszik tőle. Hat évi használat után a ló a bérlő tulajdonába megy át, de ha a gazda kívánja s a ló jó állapotban van, az ezred visszaváltja tőle a remonda-árban s újra bérbeadhatja neki. Ha pedig a gazda lovát minden bemutatáskor kitűnő állapotban találták, már öt évi használat után tulajdonába mehet át. Csak az a gazda kaphat katonai lovat, akinek saját vagyona van s a fölött szabadon rendelkezik.

Katonai lövésziskola, l. *Lövésziskola.*

Katonai meghatalmazott, a követségekhez beosztott törzstiszt vagy tábornok, kinek feladata arra ügyelni, hogy a követség működése közben az állam katonai érdekei meg ne sértessenek. Ezenkívül figyelemmel kíséri az illető külföldi állam hadierőinek fejlődését, s e megfigyelés eredményéről saját hadserege vezérkarának jelentéseket szerkeszt.

Katonai menetrend, a vasutaknak mozgósítás esetén életbelépő és tisztán a katonai követelményekkel számoló és azoknak megfelelő menetrendje.

Katonai műszaki akadémia, l. *Katonai nevelő és képző intézetek.*

Katonai műszaki és közigazgatási bizottság feladata a tudományok és a technika haladását, különös tekintettel a tüzérségi, hadmérnöki, élelmezési, felszerelési stb. szakmákra, figyelemmel kísérni és annak vívmányait, hadicélokra való értékesítését tanulmányozni s e tanulmányok és kísérletek alapján javaslatokat terjeszteni a cs. és kir. közös hadügyminiszter elé.

Katonai nevelő és képző intézetek. Céljuk: a hadsereg tiszti szükségletének pótlására szolgáló tiszti sarjadék nevelése és kiképzése. A K. Ausztriában és Magyarországon két csoportba vannak beosztva. Az I. csoportba tartoznak: 1. *A bécsújhelyi katonai Terézia-akadémia* (Theresianische Militär-Akademie in Wiener-Neustadt), alapította Mária Terézia királynő 1752. (Adeliges Cadetten-Corps), 1756. az *akadémia* nevet kapta. 1769. a bécsi előkészítő iskolával egyesítették és *katonai Terézia-akadémiának* nevezték el. 1786—1806. *katonai hadapród-intézet* (Militär-Cadettenhaus), azután *katonai akadémia Bécs-Újhelyben* nevet viselt. Mostani nevét 1894. kapta. Az akadémia három évfolyamból áll. — 2. *A bécsi katonai műszaki akadémiát* (Technische Militär-Akademie in Wien) mint *mérnök-iskolát* (Ingenieur-Schule) 1717. alapították. 1756-ban a *mérnöki akadémia* (Ingenieur-Akademie) nevet kapta. 1851. *műszaki akadémia* (Genie-Akademie) név alatt Klosterbruckba helyezték át. 1869. az 1852. Olmützben alapított, 1858. pedig Morva-Fehértemplomba áthelyezett *tüzér-akadémiával* egyesítve Bécsbe tétetett át s ez alkalommal a *katonai műszaki akadémia* elnevezést nyerte. 1904 óta Mödlingben van elhelyezve. Az akadémia két osztályba, ú. m. a tüzérségi és a hadmérnöki osztályba van beosztva, a harmadik évfolyam végeztével a növendékek a tüzérséghez, utászilletve hadmérnök-csapatokhoz v. a vasút- és távíró-ezredhez tisztekké lesznek kinevezve. — 3. *Katonai főreáliskola Morva-Fehértemplomban*, alapították 1875. 1909-ben Kismartonban egy új kat. főreáliskola alakult és tervbe van véve a legtöbb hadapródiskolát szintén főreáliskolává átalakítani. A főreáliskola három évfolyamból áll, amelynek végeztével a növendékek a katonai akadémiák valamelyikének első évfolyamába lépnek át. — 4. *Katonai alreáliskolák: Kőszegen* (alapítási év 1874), *St.-Pöltenben* (1875), *Kismartonban* (1879), mely azonban 1909. Maros-Vásárhelyre helyeztetett át; *Kassán* (1881), ez 1904. Strassba helyeztetett át; *Fischauban* Bécsújhely mellett (1898) és *Ennsben* (1908). Az intézetek négy évfolyamból állnak. — 5. *A katonatiszti árvafiuk nevelőintézete Hirtenbergben.* Alapították mint katona-árvaházat 1877. 1891-ben újra szervezték. 1898-ban Fischauból Hirtenbergbe helyezték át s egészen újjá szervezték. Ugyanekkor tanárok helyett tanítónőkre bízták a növendékek nevelését s az intézet vezetésével egy főnöknőt bíztak meg. —

A K. II. csoportjába tartoznak a *hadapródiskolák* (l. o.).

Katonai őrvidék, l. *Határőrvidék.*

Katonai pénztárak vannak békében egyes nagyobb helyőrségekben. Háborúban minden magasabb parancsnokság egy *hadműveleti pénztárral,* háborúra felszerelt erődített helyek pedig *várpénztárral* láttatnak el.

Katonai reáliskolák rendeltetése a katonai életpályára lépni szándékozó fiúkat a hadapródiskolába, illetőleg a katonai akadémiák egyikébe való beléphetésre előkészíteni. Vannak egész fizetéses, félfizetéses és ingyenes helyek. Az alreáliskolából vagy a hadapródiskolába (l. o.), vagy a főreáliskolába (l. *Katonai nevelő és képző intézetek)* s onnan az akadémiák egyikébe lehet átlépni. A K. bizonyítványaival különben az érettségi vizsgát le lehet tenni s azután bármely főiskola rendes hallgatójának beiratkozni.

Katonai rokkantak házai, l. *Rokkant.*

Katonai szemle, l. *Szemle.*

Katonai szolgálat alól való felmentés, l. *Felmentés, Hadkötelezettség alól való mentesség* és *Hadmentességi díj.*

Katonai távíró, l. *Hadi távíró.*

Katonai terhek. Mindazok a vagyoni jellegű szolgáltatások, amelyeket az állampolgároknak a hadsereg fentartása érdekében teljesíteniök kell. Ide tartoznak békében különösen az állandó v. átvonuló beszállásolás, a lóállítás és a katonai előfogatok állításának terhe. Ezekről és a polgárok részéről igényelhető megtérítésekről az 1879. XXXVI. t.-c. és az ezt módosító 1895. XXXIX. t.-c. rendelkezik. Átvonuló beszállásolásnál a szállásadó világítani, fűteni, a főzőedények használatát átengedni és főzéshez tüzelőt adni tartozik. Az istállóhoz világítás, istállószerek és az alomszalma is hozzátartozik. A szállás mellékszükségleteit teszik a szükséges gyakorló, torna, lovaglóterek, elemi lőterek, fürdőhelyek és lóúsztatók; ha ezeket barátságos egyezség útján megszerezni nem lehet, kisajátításukat a honvédelmi miniszter rendeli el. Azoknak a csapat- és lőgyakorlatoknak megtartására, amelyekre azekként átengedendő területek nem elegendők, a katonaság a szükséges földterületeket akadálytalanul használhatja, de a mívelés alatt álló földek legnagyobb kímélésével. A mozgósítás, valamint hadi állományra való kiegészítés esetében igénybe vehető K.-et a hadszolgáltatásokról szóló 1913. évi LXVIII. t.-c. tartalmazza. L. *Hadi szolgáltatások.*

Katonai térképek, l. *Hadi térképek.*

Katonai tisztviselők. A hadseregeknél a szűkebb értelemben vett katonai szolgálathoz nem tartozó ügyek elintézését K.-re bízzák. Ilyenek nálunk: a hadbiztosok, a számvevőségi és számellenőrző, az állatgyógyintézeti, a katona-pénztári, a katonai élelmezési, a katonai levéltári tisztviselők, a katonai gyógyszerészek, a katonai állatorvosok, a hadbirósági gyakornokok (a hadbirák tiszteknek tekintetnek), a katonai építészeti számvivőségek, a katonai földrajzi intézet, a tüzérségi és a vonatcsapatok szertárai, továbbá a műszaki és közigazgatási bizottságok tisztviselői és végre a bécsújhelyi katonai akadémia erdésze.

Katonai tornaügy, l. *Torna.*

Katonai tribunok *(tribuni militum),* a római legió (l. o.) főtisztjei, kiket részben a nép választott, részben a fővezér kinevezett. Egy legióban 6 katonai tribun volt, kik kettesével, naponként felváltva 2—2 hónapig parancsnokoltak. Caesar óta, ki a legió vezényletét legátusokra bízta, ezeknek alárendelve kisebb hatáskörrel birtak.

Katonai ügyész, l. *Katonai bünvádi perrendtartás.*

Katonai vasúti ügyek. Valamennyi európai állam biztosította magának azt a jogot, hogy az állam területén levő vasutakat katonai célok elérésére felhasználhassa s az e célok elérése szempontjából fontos viszonyok megállapítására befolyást gyakorolhasson. Már béke idején mindent elő kell késziteni, hogy háború idején a hadseregek összepontosítása, egész seregrészeknek gyors szállítása, a seregek fentartására szükséges küldeményeknek a sereghez s a betegeknek és sebesülteknek a seregtől a hadszinhely mögötti területre való szállítása fennakadás nélkül történhessék. Ezenkívül csapatokat (l. *Műszaki csapatok)* kell már béke idején vasutaknak építésére, az ellenség által elrontott vasutaknak használható állapotba helyezésére, esetleg vasutaknak elrontására s végre vasútvonalakon teljesítendő közlekedési szolgálat teljesítésére kiképezni. L. még *Katonavonat.*

Katonai végvidék, l. *Határőrvidék.*

Katonai zenekar, l. *Katonazenekar.*

Katona-kabát (ném. *Waffenrock),* eredetileg menteszerű felöltő, melyet a vértes katonák a vért fölé öltöttek, hogy a napsugarak ne érjék közvetlenül s így ne hevítsék túlságosan a vértet alkotó acél- vagy vaslemezeket. Ezenkívül úgy hítták azokat a kabátokat is, melyeket a vérttel el nem látott katonák viseltek, s melyek többszörös bőrbéléssel voltak ellátva, hogy a felső testet a nyilak s a kardok éle ellen megvédjék. A lövőfegyverek feltalálása után e bőrbélés többé nem védte meg a katona testét s azért mint feleslegest elhagyták. A XVII. század óta minden csapat s később valamennyi ugyanazon egy fegyvernemhez tartozó egyenlő szabású és színű K.-ot viselt, s az egyes csapatok megkülönböztetésére csakis különböző színű gallérokat, kihajtásokat stb. alkalmaztak. A XVIII. században a K.-nak a felső combra eső részeit, hogy a katonát a menésben ne akadályozza, hátra felhajtották s gomblyukkal ellátott végüket a derék közepéhez gombolták; így keletkezett a *frakk,* melyet seregünkben egészen 1849-ig viseltek, mely év óta a huszárok és dzsidások kivételével a sereg valamennyi fegyvernemeinél ismét a K.-ot rendszeresítették s ezt még most is hordják, azonban csak béke idején mint díszruhát, hadjárat alatt a sereg összes csapatai csak zubbonyt viselnek.

Katonák házassága. A házassági jogról szóló 1894. XXXI. t.-c. 26. §-a szerint tilos a házasságkötés a véderőről szóló törvény értelmében szükséges nősülési engedély nélkül. A véderőről szóló 1912. XXX. t.-c. szempontjából e tekintetben különbséget kell tenni azok között: *a)* akiknek a honvédelmi minisztérium engedélyére van szükségük; *b)* akiknek a katonai hatóság engedélyére

van szükségük; *c)* akik engedély nélkül nősülhetnek. *a)* A törvény 40. §-a szerint a honvédelmi minisztérium engedélye nélkül nem nősülhetnek azok, akik állításköteles kor előtt v. állításköteles korban vannak. Eszerint tehát tilos a nősülés annak az évnek dec. 31-éig, amelyben az illető 23. évét betölti, kivéve ha mind a három sorozáson alkalmatlannak találták. A törvényben nyert felhatalmazás alapján azonban a honvédelmi miniszter 9000/1913. sz. a. kibocsátott rendeletével ezt a tilalmat 1913 febr. 1-től felfüggesztette, úgy hogy a most említett egyének egyelőre engedély nélkül nősülhetnek. *b)* A törvény 52. §-a szerint a katonai hatóság engedélye nélkül nem nősülhetnek: 1. a közös haderőnek és a honvédségnek tényleges szolgálatban álló egyénei; 2. az állományba nem vett újoncok; 3. a közös hadseregnek, hadi tengerészetnek és a honvédségnek tényleges szolgálati kötelezettség alatt álló, de tartósan szabadságolt egyénei, kivéve azokat, akik tényleges szolgálati kötelezettségük három utolsó hónapjában állanak; 4. a helyi alkalmazásra előjegyzett nyugdíjas tisztek; 5. a közös haderőnek és a honvédségnek valamely katonai rokkantház helybeli ellátásában elhelyezett egyénei. *c)* Nincs a katonai hatóság engedélyére szüksége a közös haderő és a honvédség minden itt fel nem sorolt egyénének, ideértve az állományba nem vett, valamint a nem tényleges póttartalékosokat is (52. §.).

A *b)* alatt felsoroltak közül a havidíjasokat (tiszteket stb.) illetőleg l. *Házassági óvadék.* A legénységhez tartozó egyének közül azok, akik nem tényleges állományban vannak, a járási tisztviselő útján benyujtandó kérvényre az engedélyt a hadkiegészitő, illetőleg a honvédkiegészitő parancsnokságtól kaphatják. A tényleges állományban lévőknek az engedélyt a csapat- stb. parancsnokság adja meg. A legénységi egyéneknél kétféle házasságot kell megkülönböztetni, ú. m. első módozatu házasságokat, melyeknél a nők és gyermekek az illetményszabályzatban meghatározott előnyöket élvezik és másodosztályú házasságokat, amelyeknél a nők és gyermekek ezeket az előnyöket nem élvezik. Az első módozatu házasságot meghatározott számban csak továbbszolgáló altisztnek engedik meg, míg egyéb legénységi egyének csak másodosztályú házasságot köthetnek.

A fent említett tilalmak ellenére kötött házasság nem érvénytelen, csak büntetést von maga után. Ha a tettes katonai büntető biráskodás alatt álló egyén, a katonai büntető és fegyelmi szabályok szerint büntetik, más személyeket, még pedig a házasságnál közreműködő hivatalos közeget is, kihágás címén a polgári hatóságok büntetnek 600 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel (Törv. 72. §.).

Katonakönyv, a tényleges szolgálatban nem álló katonának igazolványa, melybe valamennyi katonai szolgálatára vonatkozó adatot bejegyeznek.

Katonakötelezettség. A véderőről szóló törvény (1912. XXX. t.-c.) szerint a hadkötelezettség általános és azt minden állampolgárnak személyesen kell teljesitenie. A hadkötelezettség magában foglalja az állítási, a szolgálati és a népfelkelési kötelezettséget. Az állítási kötelezettséget illetőleg l. *Állítás.* Szolgálati kötelezettség alatt a közös hadseregben, hadi tengerészetben, v. a honvédségnél teljesítendő katonai szolgálati kötelezettséget kell érteni. Ennek ideje a közös hadseregben és a honvédségnél a tényleges szolgálatban általában (lovasság és lovagló tüzérség kivételével, ahol 3 év) 2 év és 10 év a tartalékban, a hadi tengerészetnél: 4 év a tényleges szolgálatban, öt év a tartalékban, 3 év a tengervédben. A póttartalékban: 12 év. Egyévi (önkéntesi) tényleges szolgálatra jogosít a főgimnázium vagy főreáli ola vagy ezzel egyenértékű tanintézet sikeres elvégzése, v. e tanintézetek érettségi vizsgálata. Ilyen szolgálatra jogosultak még az elemi népiskolák, polgári iskolák, tanítóképzőintézetek tanerői, illetve a tanítóképzőintézetek végzett növendékei; a középiskolák 6. osztályát végzett egyének pedig abban az esetben, ha erre a célra szervezett bizottság előtt külön vizsgát tesznek. A póttartalékba helyezés kedvezménye illeti meg a papjelölteket, az öröklött mezei gazdaságok birtokosait és a családfentartókat a törvényben meghatározott feltételek mellett. Mozgósítás esetében a tulajdonképeni hadi szolgálatra nem alkalmas hadköteles korú egyéneket is alkalmazni lehet a hadi célokra szükséges másnemű szolgálatokra. A népfölkelési kötelezettséget az 1886. XX. t.-c. határozza meg. Ez alá esik minden honpolgár, aki legalább a népfölkeléshez szükséges védképességgel bir és a hadsereg vagy honvédség állományához nem tartozik, azon év elejétől, amelyben a 19. évét betölti, azon év végéig, amelyben 42. életévét meghaladta; a hadsereg v. honvédség nyugállományához, v. «szolgálaton kívüli» viszonyához tartozó egyének 60. életévük betöltéséig. A 37. életévüket meg nem haladott egyének a népfelkelés 1. osztályát, az idősebbek a népfelkelés 2. osztályát alkotják. A hadi szolgáltatásokról szóló 1912. LXVIII. t.-c. szerint hadi célokra szükséges személyes szolgálatok teljesítésére kötelezhető minden munkaképes férfi, aki 50. évét még be nem töltötte. L. még *Hadkötelezettség alól való mentesség.*

Katonamérték, a férfi ama legcsekélyebb magassága, mellyel még hadiszolgálatra alkalmas. E mértéket meg nem ütő védkötelesek csakis fegyver nélkül teljesítendő szolgálatokra alkalmazhatók. A test magasságával azonban a mellkas kerületének is bizonyos arányban kell állania; a legtöbb államban megkivánják, hogy a mellkas kerülete legalább a test fél magasságának feleljen meg.

Katonaorvosok, l. *Katonai egészségügyi szolgálat.*

Katonapetrezselyem (növ.), l. *Glechoma.*

Katonaposztó, jóminőségű durvább gyapjuból készült szövet, amelyet olyan nagy fokban szokás kallózni, hogy vízálló legyen.

Katonarés, l. *Árbockosár.*

Katonarózsa (növ.), l. *Zinnia.*

Katonaruha, l. *Egyenruha.*

Katonaság igénybevétele, l. *Karhatalom.*

Katonaszállítás. A vasúti fuvarozásnál a polgári szállítással szemben megkülönböztetést nyer a K. A K. olcsóbb díjszabás és a polgári szállításra

a díjszabásokban megállapított általános feltételektől eltérő külön feltételek alkalmazása mellett történik. A díjszabási feltételek a katonadíjszabásba, a külön feltételek pedig külön utasításba vannak foglalva. A katonadíjszabás szerződésszerű megállapodás egyrészről a cs. és kir. hadügyminisztérium és a két honvédelmi minisztérium, másrészről a vasutak közt s csakis a katonai igazgatás terhére történő szállításoknál vehető igénybe.

Katonaszökés, l. *Szökevény* és *Csábítás*.

Katonatiszt, l. *Tiszt*.

Katonatiszti árvafiuk nevelőintézete, l. *Katonai nevelő és képző intézetek*.

Katonatiszti verseny, amelyben csak tényleges állományú katonatisztek lovagolhatnak és amelyeknek díjait az erre a célra alakult Wiener Campagne-Reiter-Gesellschaft adja. A fenti egyletnek külön palotája van Sopronban, ahol minden évben rendeznek K.-t. K. gyakran szerepel az alagi és más vidéki lófuttatás programmján is. Alagon különösen ősszel rendeznek katonatiszti gát- és akadályversenyeket.

Katonaváltságdíj, l. *Hadmentességi díj*.

Katonavonat, a vasutaknál a katonai szállítmányok továbbítására kijelölt vonatok megjelölésére használt elnevezés.

Katonazenekar, fúvó- és ütőhangszerekből összeállított zenekari együttes. Sok európai államban külön *gyalogsági (Infanterie-, Harmonie-Musik; l'Harmonie)* és *lovassági (Blechmusik, Cavallerie-Musik; la Fanfare)* zenekarok működnek, nálunk azonban a «lovassági zenét» törölték. Utóbbiban nincsenek nyelvsípok, csak erős hangú szaxkürtök, míg előbbinek partiturájában csaknem valamennyi fúvó- és ütőhangszer egyesíttetik. A *francia* és *belga* katonazenekarokban a következő fúvó hangszereket találjuk: kis fuvola, 2 fuvola, 4 klarinét, 4 szakszofón, 2 szoprán jelzőkürt, 2 pisztón, 2 alkürt, 2 trombita, 3 bariton-szaxkürt, 3 puzón, basszusszaxkürt, bombardon és kontrabasszus-tuba. — *Német* katonai zenekarok vezérkönyveiben a következő hangszereket látjuk: 2 fuvola, 8—12 klarinét, 2 altklarinét, 2 óboa, 2 fagót, 4 ventilkürt, 4 ventiltrombita, 2 szárnykürt, 2 altkürt, 2 tenorkürt, 3—4 puzón, 2—3 basszustuba. — Az *osztrák-magyar* katonai zenekarokat a következő hangszerekből állítják össze: 1—2 kisfuvola, 2 fuvola, 10—12 klarinét, 4 kürt, 2 fagót, 2 szárnykürt, 1 basszus-szárnykürt, 2 eufonium, 2 piszton; 4 trombita; 1—2 basszus-trombita; 3 puzón, 2 tuba és 1—2 helikon. — Az ütőhangszercsoportban valamennyi zenekari beosztáshoz 1—2 kis dob, nagy dob, réztányér, háromszög, harangjáték, sőt néha 1—2 pár üst-dob járul. A K.-okat vonós hangszerekkel csak a legutóbbi időben bővítették ki; az ilyen zenekarok hivatási köre hangversenyeken, szinházakban és táncteremekben való közreműködéssel bővült. E zenekarok fentartási költségét mindenütt a tisztikarok és az ezredtulajdonosok viselik. V. ö. *Neukomm*, Histoire de la musique militaire (1889); *Kastner*, Manuel général de la musique militaire (1848); *Wieprecht*, Die Militärmusik; *Siklós*, A K. (Hangszereléstan, II. köt.). L. még *Honvédzenekarok*.

Katoptrika (gör.), a fénytan ama része, mely a fény visszaverődésén alapuló jelenségekkel és eszközökkel foglalkozik.

Katoptrikus körző, ritkán használt elnevezés a tükörszextans számára.

Katoptrikus távcső a. m. tükrös távcső. L. *Teleszkóp*.

Katoptromantia (gör.), fémmedence csillogásából vagy fém-, üveg- vagy obszidián-tükörből, víz felületéből, kristályból való jóslás, hogy azokból távoli vagy titkos eseményeket, mélyen fekvő érceréket vagy kincseket és a jövőt kikutassák. L. *Varázstükör*.

Katorga (orosz), l. *Deportáció*.

Kátrány. A legtöbb szerves anyag száraz desztillációjakor savanyú v. alkalikus vizes oldattal és gázkeverékkel együtt K. képződik. A K. a világítógázgyártásnak, faecetgyártásnak stb. melléktermėke. Sűrűn folyó, nehezebb mint a víz. Szine barna v. fekete. A K. folyós és megmerevedő szénhidrogéneket (benzol, toluol, paraffin, naftalin, antracén stb.), gyakran savanyú kémhatású anyagokat (fenolok, karbolsav stb.), bázikusokat (anilin, kinolin stb.), továbbá szurok- és aszfaltképző anyagokat tartalmaz. A K. fenoltartalma miatt rothadást gátló szer. A *fa-K.* a faszenesítés egyik mellékterméke; sötét-barna színű, átható szagú, keserű, éles ízű és fajsúlya 1·075—1·160, legnagyobb része alkoholban és éterben oldható. Desztillálva K.-olajat, mely szénhidrogének keveréke és kevés benzolt tartalmaz, továbbá nehéz olajat szolgáltat, mely szintén szénhidrogének keveréke; ez utóbbit koromgyártásra v. impregnálásra használják. A tölgyfa-K.-ból kreozotot gyártanak. A *turfa-* v. *tőzeg-K.-t* a turfa száraz desztillálásakor nyerik. A *barnaszén-K.* nagyon különböző összetétele és minősége a szénfajtától függ. Általában barnaszínű, kreozotszagú és könnyen megszilárdul nagy paraffintartalma miatt. Desztillálása útján könnyű és nehéz olajat kapnak. A legfontosabb a *kőszén-K.*, mely a gázgyártás mellékterméke. Fekete színű, sűrűn folyó; fajsúlya 1·15—1·22. Folyékony és szilárd szénhidrogénekből áll (benzol, toluol, cumol, cimol, antracén, naftalin stb.), savak (fenol, krezol, florol, rozolsav), bázisok (anilin, kinolin, toluidin stb.) és aszfalt-képző anyagok fordulnak elő benne. Általában gyors desztillációnál, magas hőmérsékleten sok gáz és kevés K. képződik, mely kevés olajat és sok naftalint tartalmaz. A kőszén-K. alkotórészei sokféle fontos iparágnak szolgáltatják a nyersanyagát. Az első kőszén-K.-t feldolgozó gyár 1860. létesült Berlin mellett. A kőszén-K. vetette meg az alapját a K.-festékek előállításának, melyeknek rendkívül nagy ipari jelentőségük van.

A fa-K. hathatós fertőtlenítő szer; az élősdieket megöli. A magyar gyógyszerkönyvben a hivatalos K. (Pix liquida) az erdei bükkfából készült legyen; külsőleg kenőcsökben, bőrbántalmaknál (rüh) használják. Az aqua picis (K.-os víz) szintén gyógyszer és fa-K.-ból készül olyformán, hogy fa-K.-t forró vízzel megkevernek és néhány napi állás után a sárgára festett vizet leöntik. A Juniperus oxycedrus fájából készült fa-K. az ú. n. *füstös fenyőolaj* (oleum Cadinum, l. *Kádi-olaj*),

melyet nálunk és Franciaországban készítenek, s szintén gyógyszerül használnak. A *nyirfa-K.* (oleum Rusci) Orosz- és Lengyelországban készül; az orosz bagariabőr szagát e K.-tól kapja.

A hajókon a K.-t különféle célokra használják, így a kötelek bekátrányozására, hogy azok a nedvességtől kevésbbé szenvedjenek, a fahajók testének bekenésére (külsőleg), miáltal a fa tartósabbá válik, nem korhad oly gyorsan és a nap hevétől nem hasad meg oly könnyen, továbbá a hajók dugarozásánál (l. o.) az eresztékek betömésére.

Kátrányfedél, l. *Kátránylemez-fedél.*

Kátrányfestékek, l. *Kátrányfestőanyagok.*

Kátrányfestőanyagok azok a festőanyagok, amelyeket bizonyos, a kőszénkátrányból elkülöníthető, egyszerű, az aromás csoportba tartozó szerves vegyületekből többé-kevésbbé komplikált kémiai folyamatok alapján gyártanak. A kátránylepárló gyárakban előállított ilyen nyersanyagok a benzol, a toluol, a dimetilbenzolok (xylolok), a naftalin, az antracén, a fenol és krezolok. A közönség ezeket a K.-at többnyire *anilinfestékeknek* szokta nevezni, amely elnevezés még abból az időből származik, amikor az akkor ismeretes első kátrányfestéket tényleg anilinből készítették; ma ez az elnevezés már nem megfelelő, mivel a modern kátrányfestékek között csak kevés olyan akad, amelyet tényleg az anilinből vezethetünk le. Míg a mult század hetvenes éveiben csak néhány kátrányfestőanyagot ismertek (V. ö. A. *Wurtz*, Progrès de l'industrie des matières colorantes artificielle, Paris 1876), addig ma a forgalomba hozott kátrányfestékek számát megállapitani sem igen lehet. 1856-ban állította elő *Perkin* a mauveint, 1859. *Verguin* a fukszint, amelynek a gyártását ez a tudós, a lyoni Renard Frères selyemfestőkkel társulva, csakhamar meg is kezdette. Noha a kátrányfestékek gyártása kezdetben a franciák kezében volt, már elég rövid idő alatt a németek vették át a vezető szerepet. Már 1875. Németország kátrányfestőanyag termelésének értéke 30.500,000 frank volt Franciaország 7.000,000 frank termelésével szemben. 1898-ban Németország kivitele K.-ban 71.950,000 márka értéket képviselt, 1905. már 140 millió márkára emelkedett és ma úgy áll a dolog, hogy Németország egymagában több mint ötször annyi K.-at állít elő, mint a többi országok együttvéve. Hazánkban — sajnos — ezidőszerint kátrányfestőanyaggyár nincsen. A K. között sok van olyan, amely szinpompára nézve minden természetes festőanyagot felülmul. Ilyeneket találunk különösen a rozanilinek, a ftáleinek, a szafraninek sorozatában. A közönség körében szívósan ragaszkodnak ahhoz a téves felfogáshoz, hogy a kátrányfestékek nem állandók. Igaz, hogy a K. óriási tömegében találkozik elég olyan is, amely fényérzékenységénél fogva vagy más behatások alatt fakul, szinét hagyja. Viszont azonban tény az, hogy ép a K. között találjuk a legszinállóbb festőanyagokat, amelyek a természetes, azaz a növényi és állati származásuak legjobbjaival versenyeznek, sőt akad éppen a kátrányfestékek között akárhány olyan állandó, amelyhez foghatót a növényi és állati származásuak között hiába keresünk. Ilyenek első sorban az indantrén-csoport egyes tagjai, az indigoidfestékek, a kénfestékek, a hidronfestékek, az anilinfekete, az antrachinonfestőanyagok és számos más. A természetes festőanyagok közül egynéhányat, így az alizarint és a purpurint (1868, Graebe és Liebermann) és újabban az indigókéket (Adolf Baeyer első szintézise 1880, és a Badische Anilin- und Sodafabrik szintézise 1897) mesterségesen készítik, úgy hogy ezek is manapság a K. sorába tartoznak, mivel a kőszénkátrány nyersanyagaiból gyártják őket. A K.-nak csak egynémelyikére lehet a méreg jellegét ráolvasni. A K.-nak elnevezését illetőleg meg kell jegyezni, hogy minden gyár oly nevet ad a termékeinek, amint azt jónak látja. Ebből nagy zavarok támadhatnak, mivel akárhányszor megesik, hogy különböző gyárak ugyanazt a festőanyagot más-más névvel, vagy megfordítva különböző festőanyagokat ugyanazzal a névvel jelölik meg. Azért, ha valaki egy bizonyos meghatározott kátrányfestőanyagot akar beszerezni, akkor a név mellé annak a gyárnak a nevét is hozzá kell tenni, amely az illető kátrányfestőanyagot gyártja. A K.-at por-, avagy pép (en pâte) alakjában árúsítják. A legtöbb kátrányfestőanyag vízben oldódik, de van köztük olyan is, amelyik alkoholban, olajban, esetleg más oldószerben oldható. A kátrányfestéket elsősorban a textiliparban festésre és színnyomásra használják. Megfestjük velük a gyapjut, selymet, pamutot, lent, kendert, jutát, ramiét, cocost, piasávát, sisalt, fibrist, szalmát, műselymet, papirost, virágokat és füveket, diót, bőrt, prémet, tollakat, lakkokat és firnájszokat, enyvet és gelatint, szappanokat, olajokat, viaszt; tintákat készítünk belőlük stb. Festenek velük még gyümölcsleveket, likőröket, élelmiszereket (cukorkákat, makkarónit) stb. Némelyek robbantószerül és füstnélküli lőpor gyártására, mások gyógyszerül szolgálnak; egyesekkel a fotográfia számára ortokromás lemezeket készitenek.

A K. beosztásánál különböző elvek irányadók. Tudományos szempontból legjobban felel meg O. N. *Witt* javaslata, aki a K.-at a bennük foglalt úgynevezett *kromofór* (chromophor) csoportok alapján osztályozza. Kromofór-csoportoknak nevezzük azokat az atomalakulásokat, amelyek jelenléte valamelyik aromás vegyületben ezt a festőanyag jellegével felruházza. A kromofór-csoport magában véve azonban még nem elég arra, hogy valamely aromás vegyület festőanyag legyen. Hogy a kromofór-csoportot tartalmazó aromás vegyülettel tényleg textil-anyagokat festeni is lehessen, arra szükséges, hogy a molekulája *auxokróm*-csoportot is tartalmazzon és hogy a kromofór-csoport- és az auxokróm-csoportnak viszonylagos elhelyezkedése bizonyos követelményeknek megfeleljen, amelyek azonban minden egyes esetre vonatkozólag még nincsenek megállapitva. Míg a kromofór-csoportok száma aránylag nagy, addig csak két auxokróm-csoportot, t. i. az NH_2— (amidó) és az OH—(hidroxil-) csoportot különböztetjük meg. A K.-ban gyakran más atom-csoportok is fordulnak elő, amelyek az illető festőanyag tulajdonságait módosítják. Ilyenek pl. a fontos SO_3H-csoport, amely a festő-

anyagoknak vízben való oldhatóságát fokozza, a COOH-csoport, amelynek befolyása abban nyilvánul, hogy a festőanyagot állandóbbá teszi; az ilyen festőanyagok többnyire lakk-képzők, tehát pácfestőanyagok; az alkiloxy-csoportok többnyire emelik a kátrányfestékek tüzét és festőképességét.

A K.-at a textilanyagok festésénél és tarkázásánál követendő eljárások szempontjából következőleg csoportosíthatjuk. Megkülönböztetünk ugyanis: 1. savasfestőanyagokat; 2. bázikus v. tanninfestőanyagokat; 3. sós v. szubsztantivfestőanyagokat; 4. pácfestőanyagokat; 5. csávafestékeket; 6. előhivandó festékeket; 7. albuminfestékeket. Ezeknek alkalmazását illetőleg a következő irányelvek szolgálhatnak útmutatásul:

1. *Savas festőanyagokkal való festés. a)* A gyapju festése. A festékesbe a festőanyagon kívül savakat v. savas sókat, azonkívül a festőanyag felvételét szabályozandó regulátor gyanánt Glaubersót adunk. *b)* A selymet is savas oldatban festjük. Ebben az esetben a regulátor megsavanyított selyemenyves (sericines) szappanoldat. A selyemenyves szappanoldat (németül Bastseifenbad) az a szappanoldat, amellyel a nyersselymet mosás és tisztítás céljából melegítették. *c)* A pamutot egyes külön esetektől eltekintve, savas festőanyagokkal nem szokták festeni.

2. *A bázikus festőanyagokkal való festés. a)* A gyapju ezeket a festőanyagokat közvetlenül veszi föl. Ugyanaz áll *b)* a selyemre vonatkozólag is. *c)* A pamutot előzetesen csersavval (tanninnal) v. zsírsavas aluminiummal itatják. A tannint hánytatóborkővel szokták lekötni v. rögzíteni (fixálni).

3. *A sósfestékkel való festés. a)* A sósfestékek közül, amelyekkel a gyapju megfesthető, vagy Glaubersó v. krómpácok segítségével festik. Néha jó szolgálatot tesz a konyhasó és a hamuzsír. *b)* A selyem festésére ezeket a sósfestékeket csak nagyon ritkán használják. *c)* Igen fontos szerepet játszanak a sósfestékek a pamut-festészetben. A festőanyag fölvételének kiegyenlítése végett regulátor gyanánt a festékesbe konyhasót, Glaubersót, szódát, hamuzsírt, nátriumfoszfátot és szappant szoktak adni. Az első kettő kisózza a festőanyagot, ezáltal csökken a víz vonzása és viszonylagosan emelkedik a szál abszorpciós képessége a festőanyaggal szemben, holott a többi fent említett, lúgos hatású adalékok oldólag hatnak és ezáltal lassítják a festőanyagnak a szál részéről való felvételét. Kellemetlen melléktünet az, hogy a pamut nem használja ki teljesen a festékesben levő festőanyagokat, egy része t. i. oldatban marad, minélfogva a festőanyagot a festékesnek újabb használatakor megfelelően pótolni kell.

4. *A pácfestőanyagokkal való festés.* A pácfestőanyagok savas jellegű olyan aromás vegyületek, amelyek pácokkal összehozva, színes lakkokat alkotnak. Ilyenek pl. az alizarin és számos más oly festőanyag, amelyek a molekulában — OH illetőleg — COOH csoportokat tartalmaznak. *a)* A gyapju festésének főmódszerei a következők: α) a gyapjut a kifestést megelőzőleg pácolják; β) a pácolást és a festést egy műveletben végzik. *b)* A selymet csak abban az esetben szokták pácfestőanyagokkal megfesteni, amikor súlyt helyeznek arra, hogy a festett árú a szappannal való mosást állja. *c)* Legnehezebb, legtöbb tudást igényel a pácfestőanyagoknak pamutra és általában véve növényi textilanyagra való alkalmazása. Az ide tartozó cikkek közül a legfontosabb a törökveres (l. o.).

5. *Festés csávafestékkel.* Csávafestékek azok, amelyeket abból a célból, hogy festhessünk velük, lúgos közegben redukálunk. Ide tartoznak első sorban az indigó (l. o.) és az indantrének.

6. *Az előhivandó festőanyagok* azok, amelyeket a komponensekből magán a textilanyagon állítunk elő. Ezek alkalmazása kizárólag a növényi textilanyagokra szorítkozik. Ide tartoznak a jégfestékek és az anilinfekete (l. o.). A jégfestékekkel való festés elve az, hogy a pamutot pl. nátronlúgos β-naftololdatával itatjuk és szárítás után valamely jéggel hűtött diazovegyületnek az oldatán keresztül járatjuk. Ekkor a β-naftolnátriumból és az illető diazovegyületből egy azofestőanyag képződik, amely a pamutot megfesti. Hasonló ehhez az az eljárás, amely némelyik sósfestéknél szokásos. Ha t. i. a használt sósfesték molekulája szabad, diazotálható amidogyököt tartalmaz, akkor a megfestett pamuton levő festőanyagot salétromossavval diazovegyületté alakítjuk át, amely valamelyik alkalmas fenol-, illetőleg naftollal avagy aminnel azofestőanyaggá egyesíthető.

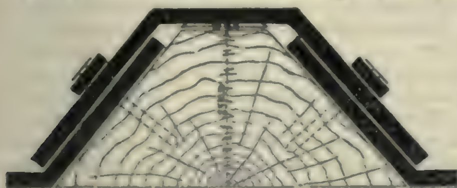
7. Az albuminfestékeket csak szinnyomásnál használjuk (l. o.).

Kátránygőz, l. *Füst.*

Kátránylemez néven tetőfedéshez alkalmazott, rongyokból vagy papirosból készült és jó minőségű kőszénkátránnyal mázolt (áztatott) lemezt értünk, mely rendesen 15 m. hosszú és 1 m. széles tekercsekben kerül a kereskedésbe. A 2—3 mm. vastag K.-t maradandó födelezéshez, az ennél vékonyabb minőségüeket csak ideiglenes fedéshez v. pedig pala- és facement-fedelek alzatához használják. L. *Kátránylemez-fedél, Kátrány-szigetelőlemez.*

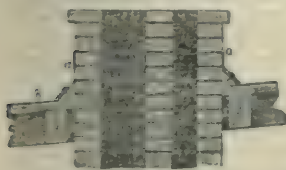
Kátránylemez-fedél, a tűzálló fedélhéjak csoportjába tartozik és deszkaaljra terített kátránylemezekből (l. o.) áll. A fedelezésnek ez a módja úgyszólván csak az utolsó évtizedekben vett nagyobb lendületet, amidőn hosszas kisérletezés után azt tapasztalták, hogy sok előnye mellett (tűzállóság, olcsóság, tartósság, könnyű fedélszerkezet szükségessége stb.) kevés hátránya (gondos munka, tatarozási költségek, hiányos légáramlat a padlásürben) azt gazdasági, ideiglenes stb. épületek számára kiválóan alkalmassá teszi. A K. hajlása igen csekély: a fedélmagasság a fedélszélességnek rendszerint $^1/_8$-a vagy $^1/_6$-a; ritkán megyünk vele a tetőszélesség $^1/_5$-ánál magasabbra, mert akkor már kiviteli nehézségekbe ütközünk. A deszkaborítás 2—2$^1/_2$ cm. vastag, 20 cm. széles, az ereszvonalhoz párhuzamosan fektetett fenyődeszkákból készül. Erre a kátránylemez-tekercs szélességéhez mérten, rendesen 1 méteres közökben, a szaruzathoz párhuzamosan 4 cm. vastag és alul 8, fölül 1—2 cm. széles léceket szegeznek, melyeknek oldalára a közéjük fektetett kátránylemez széle reáborul (l. az *1. ábrát*) és melyek egész

hosszaságukban egy szélesebb kátránylemez-szalaggal boríttatnak. Úgy a kátránylemezt, mint a borító szalagot széles fejű szegekkel erősítjük a deszkázathoz, illetőleg a lécekhez, az éleket, illesztéseket, hézagokat kőszénszurokkal, a szegek helyeit aszfaltmázzal kenjük be és az egész fedélfelületet — lehetőleg száraz és meleg időben — forró kőszénszurokmázzal vastagon bekenjük

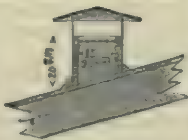

1. ábra. Kátránylemez megerősítése a léceken.

és a még meleg mázra szintén megmelegített éles homokot szitálunk. A víz lefolyása a tető ereszén v. csak az erősen behajtott kátránylemez szélén történik, v. sokkal jobban: cinkbádogcsatornákon. Kéményeknél, tűzfalaknál stb. a kátrányos lemezt ép úgy hajtjuk föl, mint a bádogfedésnél (l. a *2. ábrát*, mely egy kéménynek kátránylemezzel való befoglalását mutatja) és a fölhajtott

2. ábra. Kéménybefoglalás kátrányos lemezzel.

3. ábra. Szellőző kémény.

szélet egy szalaggal (*a* betűvel jelölve) borítjuk. Lényeges baja a K.-nek, hogy a padlásürt nyáron igen melegen tartja; e bajt egyszerű, kis deszkákból készült szellőző kéményekkel orvosoljuk, melyekből körülbelül minden 10—15 négyzetméter tetőfelületre számítunk egyet (l. a *3. ábrát*). A különféle fa-, cement-, vulkán stb. fedések tulajdonképen szintén csak K.-ek, különbözőkép kombinálva.

Kátrányos ponyva, kátránnyal bekent vitorlavászon, melyet hajókon a rakodónyilások befödésére használnak.

Kátránypamacs, nagy, gyapjuból v. rongyokból készült pamacs (ecset), melyet egy fanyélhez kötve a hajóácsok és dugacsolók a hajó egyes faalkatrészeinek bekátrányozásánál használnak.

Kátrány-szigetelőlemez, bitumenes anyagokkal itatott papiros v. nemez, mely 1 m. széles tekercsekben és különböző vastagságban készül. Épületek alapfalain v. földben lévő oldalain alkalmazzuk, hogy a talajnedvességtől a felépítményt megóvjuk. L. *Kátránylemez*.

Kátrány-tégla. Forró kátrányban v. kátrány- és aszfalt-keverékben áztatott falitégla, melyet hidrotechnikai célokra használunk. A vakolat helyét kátrány és homok keveréke pótolja.

Katrinca, 1. az oláh nőknek legtöbbnyire maguk szőtte színes, hímzett, négyszögletes kötênye, melyet elül viselnek. A bojtos hátsó köténynek *oprey* a neve. Ez utóbbit a matrónák felkötik elül is a K. helyett. — 2. *K.* a kis gyermek mellére akasztott kötényke, mely arra való, hogy evés közben ruháit el ne mocskolja.

Katrine-tó *(Loch Katrine* a. m. *Katalin-tó)*, fjordos-tó Skóciában (Perthshire). W. Scott «The lady of the lake» regényében szerepel. A tó 143 m. mély, 111 m. magasban fekszik, 71 km. hosszú vezetéken át Glasgowot látja el vízzel.

Katscher *Lipót*, magyar származású német író, szül. 1853 aug. 30. Csákován. Számos idegen művet fordított német nyelvre és több önálló művet is írt, amelyeknek vezérgondolata a béke és a világpolgárság. Önálló művei: Bilder aus dem englischen Leben (Leipzig 1881—83); Bilder aus dem chinesischen Leben (u. o. 1881); Charakterbilder aus dem 19. Jahrh. (1884); Nebelland u. Themsestrand (1886); Frieden! Frieden! Frieden! (1889); Prakt. Gedanken eines Schwärmers (1890); Japan (Berlin 1904); Wie es in der Welt zugeht (Leipzig 1905) stb. — Felesége *K. Berta* írónő, szül. Trencsénben 1860 jún. 12., megh. Budapesten 1903 szept. 17. 1892-ben német nyelven kiadta Vámbéry Ármin életrajzát. Sokat fáradozott a magyar békeegyesület érdekében.

Katschthaler, *Johann*, bíbornok, salzburgi hercegérsek, szül. Hippachban (Brixeni egyhm.) 1832 máj. 29., megh. Salzburgban 1914 febr. 27. Pappá szentelték 1855. Előbb segédlelkész volt, azután szemináriumi tanár. 1862-ben a salzburgi, 1877. az innsbrucki egyetemen a teológia tanára, 1880. salzburgi kanonok, 1882. szemináriumi rektor, 1891. címzetes püspök, 1900. salzburgi hercegérsek s mint ilyen Németország primása is, 1903. bíbornok. A katolikus teol. irodalomban elsőrangú műve latin nyelven írt, hat kötetből álló Dogmatikája, melyet dr. *Kiss* János fordított magyarra (Budapest 1899).

Katsonge (állat), l. *Kanu*.

Kátsor *Keresztély*, történetíró és költő, szül. Pesten 1710 nov. 28., megh. u. o. 1792 aug. 28. 1734-ben Temesvárt kegyesrendi pappá szentelték. Több helyen volt tanár s 1782 óta Pesten tartózkodott, mint házfőnök. Rendkívül sokat írt; kellő anyagi segítség hiánya miatt azonban művei legnagyobb részét nem tudta kiadni. Több színművet is írt, melyek közül a *Rózsa* című allegorikus színmű iskolai drámánknak egyik legszebb emléke. A pesti piarista ház könyvtárában van a Liber de cosmographiae et matheseos principiis c. illusztrációkkal díszített munkája, továbbá kétkötetes egyháztörténelme, világtörténelme, a Tractatus de quaestionibus és a Brevis ac dilucida rerum sacrarum v. t. noticia című műve.

Kattak *(Katak, Cuttack)*, 1. *disztriktus* Bengália kormányzóságban a Bengáliai-öböl és az Orissza-államok közt, 9109 km² területtel, 2.000,000 lak. — 2. *K.*, az ugyanily nevű disztriktus *főhelye*, a Mahanadi-delta felső végében, (1911) 5300 lak., 3 km. hosszú rakodóparttal. Pompás citadellájából csak egy kapu maradt fenn.

Kattak-Mehal, l. *Orisszai hűbérállamok*.

Katte, *Hans Hermann von*, Nagy Frigyes ifjukori barátja, szül. 1704 febr. 28., lefejezték

1730 nov. 6. Francia nevelésben részesült s gárdahadnagy lett Berlinben. Könnyelmű életmódjával magára vonta Frigyes Vilmos porosz király haragját, ki megtiltotta neki, hogy fiával, Frigyes trónörökössel érintkezzék. K. mégis bizalmas barátja maradt Frigyesnek és résztvett szökési kisérletének előkészítésében. De a terv kitudódott, K.-t szökése közben elfogták, s maga a király ítélte őt 1730 nov. 2. halálra. Frigyesnek a küstrini vár ablakából végig kellett néznie barátjának kivégzését. Trónralépte után aztán K. atyját, *Hans Friedrich K.* tábornagyot grófi rangra emelte.

Kat-tea (növ.), l. *Catha.*

Kattegat, tengerszoros Jütland K.-i és Svédország Ny.-i partja közt, a Dán szigetektől É.-ra. A Keleti-tengerrel a Nagy-, Kis-Belt és Sund, az Északi-tengerrel a Skager-rak köti össze. Kb. 50 m. mély, legnagyobb hosszusága 240, legnagyobb szélessége 140 km. Ny.-i és D.-i oldala lapos, a svéd oldala ellenben meredek. Szigetei a Samsö, Laesö és Anholt, folyói: Göta, Wiske, Nisse és Laga. A szoros hajóforgalma igen élénk.

Kattenbusch, *Ferdinand*, evang. teológus, szül. 1851 okt. 7. Kettwigben (a Ruhr mellett), 1878. giesseni, 1904. göttingeni, 1906. hallei teol. tanár. Főbb munkái: Über religiösen Glauben im Sinne des Christentums (Giessen 1887); Lehrbuch der vergleichenden Konfessionskunde (Freiburg 1892); Das apostolische Symbol, seine Entstehung, sein geschichtlicher Sinn etc. (Leipzig 1894—1900, 2 köt.).

Katti *(ketti)*, súlymérték, l. *Catty.*

Kattivar *(Kathiavar* v. *Hattiavar)*, félsziget, l. *Gudzserát.*

Kattok *(Chattok)*, erős germán nép, mely a hermionok törzséhez tartozott. A Rajna és Weser között meg a Taunus-hegységben laktak, sokat viszálykodtak rokonaikkal, úgy hogy olykor a rómaiak pártján is küzdöttek. A mai Hessen lakosai valószinüleg tőlük származnak; ők maguk Kr. u. a III. sz.-ban a frankok népébe olvadtak bele.

Katton-nád (növ.), l. *Calamus.*

Kattony (azelőtt: *Kattuny)*, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, (1910) 83 tót lak. u. p. és u. t. Szepesváralja.

Kattowitz, az ugyanily nevű járás székhelye Oppeln porosz kerületben, (1910) 43,173 lak., vasöntőkkel, hengerművekkel, gépgyárakkal, mechanikai műhelyekkel, szénbányákkal. K. a felsősziléziai szénkereskedés középpontja.

Kattun v. *molino*, l. *Pamutszövetek.*

Katty Kurgan, város Turkesztán orosz kormányzóság Szamarkand kerületében a Szerafsan balpartján, kb. 10,000 lak.

Katun, az *Ob* (l. o.) egyik mellékfolyója.

Katwijk aan Zee (ejtsd: katvájk —), község Hollandia déli részén, az Északi-tenger partján, a Rajna-csatornának a tengerbe való torkolásánál, (1910) 7484 nagyobbára halász lak., tengeri fürdővel. Nagyszabású zsilipek és gátak védik a tenger ellen.

Káty, nagyk. Bács-Bodrog vm. titeli j-ban, (1910) 4192 szerb, német és magyar lak, vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélő-hivatal.

Katymár, nagyk. Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1910) 4702 német, magyar és bunyevác lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal.

Katzbach, 98 km. hosszú baloldali mellékfolyója az Oderának Liegnitz porosz kerületben; Ketschdorfnál a Bleibergen ered és Parchwitznál torkollik. Ismeretes a partjain 1813 aug. 26-án vívott csatáról, amelyben Blücher porosz vezér Macdonald francia csapatait visszaszorította.

Katzenelnbogen, falu Wiesbaden porosz kerületben, (1910) 1173 lak., a K.-i grófok régi kastélyával. K. grófság alsó és felső részre oszlott; amaz az Odenwaldban, ez a Wetterauban feküdt, körülbelül 1100 km² területtel. 1479-ben a férfi-ág kihaltával hesseni Fülöpre szállott. 1567-ben a felső grófság Hessen-Darmstadthoz, az alsó grófság pedig Hessen-Rheinfelshez került.

Katzenjammer (ném.), a részegség után visszamaradó lehangoltság, melyet fejfájás, gyomorrontás, émelygés kisér. A szeszmérgezés következménye. Legjobb ellene a fekete kávé, szénsavas-konyhasós ásványvíz ivása, savanyú ételek (hering) fogyasztása.

Katzenstein, *Louis*, német arc- és genreképfestő, szül. Kasselben 1824 aug. 27., megh. u. o. 1907 okt. 18. Először a kasseli akadémián, majd Párisban Léon Cogniet-nél, végül Rómában tanult. Sokáig működött a portugál királyi udvarnál. Nevezetesebb művei: Az özvegy; Adriaen Brouwer egy antwerpeni korcsmában; A játékosok; Műteremben; Van Dyck Whitehallban; Késő stb.

Katzenstein-féle beöntés, nagy mennyiségű meleg folyadéknak (konyhasó-oldat) apránkénti bevitele a végbélbe megfelelő eszköz segítségével. Az eszközön a beöntés sebessége szabályozható; gyógyszereket is bármikor lehet a folyadékhoz keverni. Öntudatlan, gyenge, sok vért vesztett betegek fentartására igen jól bevált.

Katzer, *Friedrich*, geológus, szül. a csehországi Rokytzanban 1861. Számos utazást tett a Balkán-félszigeten és Braziliában. Bányatanácsos Sarajevóban s 1898 óta a Bosznia*i* Geológiai Intézet vezetője. Számos művet írt Csehország kambriumi és szilur rétegeiről, 1891. Csehország geológiáját adta ki. Főbb művei: Grundzüge der Geologie des Amazongebietes (Leipzig 1903); Das Eisenerzgebiet von Vares in Bosnien (Wien 1900); Führer durch Bosnien und die Herzegowina (Sarajevo 1903).

Katzianer *János*, I. Ferdinánd hadvezére, Horvátországból származott. Születési éve bizonytalan, megölték 1539-ben. 1527-ben elfoglalta Nagyszombatot, Nyitrát és Galgóczot sok más várossal együtt, 1528-ban pedig Szapolyait Szinna mellett úgy megverte, hogy ez kénytelen volt Lengyelországba menekülni. 1529-ben sikerrel védte Bécset a török ostrom ellen, s azontul ő lett az összes magyar hadak fővezére. A magyarok zsarolásai miatt gyűlölték K.-t. Midőn 1537-ben 24,000 főnyi seregét a szendrői pasa szétverte, gyávasággal és árulással vádolva börtönbe vetették Bécsben. Barátai segítségével sikerült ugyan megszöknie, de a Zrinyiek, akikhez menekült, Ferdinánd határozott kivánságára megölették és fejét Bécsbe küldték.

Kauai, egyike a Sandwich-szigeteknek; a nyugati csoport legnagyobbika, 48 km. hosszú és 42 km. széles, kb. 25.000 lak., kik között sok az ültetvényes német. Ny.-i része meglehetősen magas fensík, amelyet egy depresszió választ el az Uiateale nevű kialudt vulkántól (2100 m.). Az uaimei és hanalei-i kikötők az É.-i parton az egyedül használhatók. Az egészen vulkáni képződményekből álló sziget igen termékeny; főképen cukornádat, rizst és trópusi gyümölcsöket termelnek rajta.

Kauar, oázis-csoport a Közép-Szudánban, a Fezzanból Bornuba vezető úton, a tibbuk földjén; hossza 80, szélessége 8—10 km., területe 2750 km². K.-en meredek sziklák határolják, Ny.-on észrevétlenül megy át a sivatagba. Vizet a föld alatt mindenütt találhatni, amiért is igen sok rajta a pálmafa; ezek gyümölcsein kívül a lakosság jövedelméül a rajta levő kisebb sós tavakból nyert só szolgál. D.-i végében van *Bilma* oázis. Ez utóbbiban és K.-ban a lakott helyek Anai, Annikumma, Asenumma, Eldzse, Tigomani, Babusz, Dirki, Simmedru, Emi-Madema, Garu és Kalala, összesen mintegy 1000 lakóházzal. Dirki a seiknek és Simmedru a szenusszi mohammedánus szekta vallási fejének székhelye.

Kaució (lat.), l. *Cautio, Házassági óvadék, Hirlapbiztosíték, Óvadék.*

Kaucsuk (*cautchoc, gummi elasticum, gummi* növ.). A K. számos növény (l. *Kaucsuknövények)* tejnedvéből nyerhető gummiszerű anyag (l. *Gummi).* A K.-ra, mint különleges anyagra legelőször *La Condamine* figyelmeztetett 1751-ben. Eleinte sokáig a K.-ot csak ceruzavonások kitörlésére használták, de a vulkanizált, a szarusított (Hartgummi, Ebonit [l. o.]) s egyéb K. feltalálása óta alkalmazása oly nagymérvű, hogy most egyike a legfontosabb anyagoknak, melyet alig tudnak megfelelő mennyiségben nyerni, és ára — különösen az autók kerekein való alkalmazása óta — megkétszereződött. Míg 1840. csak 400 ezer kg.-t használtak fel évente, 1909. már 68 millió kellett, több mint 500 millió korona értékben. A K. nyerése a termőhelyek szerint különböző, rendszerint az illető növényeket (fákat) különféle módon megvagdalják és összegyűjtik a kifolyó tejnedvet, melyet megalvasztanak, részint azáltal, hogy állni hagyják, vagy főzik, v. a megalvást elősegítő különféle anyagokkal (timsó stb.) összekeverik. Újabban centrifugálás útján különítik el a K.-t. A Braziliában leginkább használt eljárás abban áll, hogy a tejnedvbe agyaggal bevont lapátokat (evezőket) mártanak be és aztán az azokon tapadó tejnedvet erősen füstölő tűz fölött szárítják, úgy hogy a tejnedv vékony rétegben megalvad; ha ez megszáradt, a lapátot újból a tejnedvbe mártják és ezt addig ismétlik, míg a K. (ilyenkor K.-«bisquit»-nek v. «plancha»-nak nevezik) 10—12 cm. vastagságot el nem ért. Ekkor egyoldalt felhasítják és így szalonnaoldalhoz hasonló lemezek (Speckgummi) létesülnek. Mocsaras helyeken a sértett gyökerekből is kiválik a K. s ez az ásott K. vagy «depicho». A K.-t túlnyomó részben vadon termő növényekből nyerik, de minthogy ezek az eddig űzött rablógazdálkodás folytán nagyon gyérültek, újabban az angolok Indiában, a németek afrikai gyarmataikban a K.-növények rendszeres ültetését kezdték meg és pedig sikerrel, úgy hogy most már ez úton nyert, úgynevezett «ültetvényes»-K. (Plantagengummi) is jön forgalomba. A K.-nak egyébként a vidék és a termelő növény szerint sok egyéb neve is van. L. *Kaucsuknövények.*

A kereskedelembe következő nyers K.-áruk jönnek: A braziliai para-K. *palack alakban,* v. *kerek tárcsákban,* illetve *táblákban.* A braziliai nyers K. kívül néha feketés színű, belül világosabb, vékony rétegben áttetsző, meglehetősen tiszta anyag. A *kartagenai K.* (Új-Granadából), a *kelet-indiai K.*, a *nyugat-indiai* (Közép-Amerika) *K.* Szerepet játszik még a madagaszkári és afrikai K. A nyers K. fekete, barna, sárgás vagy fehér színű, jellemző szaga van, íze azonban nincsen. Igen rugalmas, de 0° C.-on alul hűtve megkeményedik. Ha a kinyujtott K.-ot fagyasztjuk, alakját megtartja; újra fölmelegítve, régi formáját ölti föl. Rugalmasságát csak a 115° C. hevített és azután fagyasztott K. veszíti el, azonban ez is jól nyujtható. A szétvágott darabokat sajtolással úgy összeforraszthatják, hogy a sértetlen rész tartósságával állják ki a húzó erőt. A K. nem vezeti az elektromosságot, de dörzsölve elektromos lesz. Vízben oldhatatlan, vastagabb rétegekben vízálló. A legjobban oldódik 6—8 rész abszolut alkohol és 100 rész szénkéneg keverékében. Sűrűsége 0·92—0·96.

A K. tulajdonképen gyantákban feloldott nyulós és tapadós, továbbá oldhatatlan rugalmas testek keveréke. *Payen* szerint a tiszta K. vegyjele C_4H_7. Levegőn rideg kérget kap. Higított savak és tömény lúgok még a magasabb hőmérsékletben sem támadják meg. Legkevésbbé állékony töménykénsavval és salétromsavval szemben. Szárazon párolva szénsavat, szénhidrogéneket (ezek között a kaucsint $C_{10}H_{16}$),, szénoxidot, ammoniáktartalmú vizet és olajokat fejleszt. Visszamarad szivacsszerű szén, mely elégetve kevés hamut ad. Az ammoniák fehéríti, de technikai tulajdonságainak nem árt. A K. kémiai tulajdonságai közül iparilag az a legfontosabbak egyike, hogy olvasztott kénbe mártva, azt magába szedi és sárgás, rendkívül rugalmas anyaggá válik. Kevés kénben rövid ideig hevítve keletkezik a *vulkanizált K.*, sok kénben hosszabb ideig hevítve a *tülkös K.* (l. *Ebonit).* Általában minél több ként szed a K. magába, annál keményebb lesz. Minél több ként tartalmaz a K., annál kevésbbé támadják meg az oldószerek. A K. csak 1—2% kénnel elegyül bensőleg, a többit mechanikailag köti. Maró nátron és kálilúg ezt a szabad ként könnyen kioldja.

K.-ipar. A nyers K.-ot érdes öntöttvas hengerek között megtépik és azután tömör hengerek között, állandóan vízsugárral áztatva kihengerelik. Ezekből a kompakt darabokat úgy készítik, hogy 70—80 C° melegnél a gyúrógépben (masticator) hempergető nyomásnak teszik ki. Az ily módon kapott nagyobb darabokat 50 C°-ig hevített vasszekrényekben 75—100,000 kg.-nyi, több napig tartó nyomással egy nagy tuskóvá egyesítik és ezt a tuskót vízsugárral megnedvesített

késsel vékony lapokká vágják. A *szalagokat* v. *szíjakat* úgy készítik, hogy a korongos alakba sajtolt nyers K.-ot tetőirányos tengely két hegye közé szorítják és körbeforgatva, sebesen keringő (percenkint 1500—2000 fordulat) körfűrésszel körülvágják. Az így gyártott szíjakból szorosan egybevágó hengerek éles hornyaival *fonalakat* vágnak. A fonalakat sajtolják.

A *csöveket* kéntartalmú K.-szalagokból gyártják, melyeket tüsök fölé hajlítanak és simító hengerek nyomásával egyesítenek. A *gummicipőket* több részből gyártják olyképen, hogy a részeket kaptafára rakják, összehornyolják, azután kemencében égetik, égetés után pedig K.-lakkal vonják be. A *gummijátékszereket* öntik v. sajtolják. Az öntés úgy történik, hogy a megolvasztott anyagot a fémformába beleöntik s midőn a fémmel érintkező részek megfagytak, a fölös K.-ot kiöntik (l. *Hézagöntés)*. A *gummiszivacsot* is öntik és oly likacsossá teszik, mint a szivacs; újabban elég kiterjedt alkalmazást nyert. A *gummilabdákat* négy darab ovális ⬭ lapból készítik. A négy darab egyik csúcsának belsejét vulkanizált gummival ragasztják össze, azután az érintkező széleket simítófával egymásra nyomkodják és a négy szabad vég belső felét kettedszénsavas ammoniákba itatott gummilapocskával összeragasztják. A még puha, ki nem feszült labdát kemencébe teszik és gyengén melegítik, ekkor az ammoniák elpárolog és a labda belsejét úgy kitölti, hogy az teljesen kifeszül és a labdának gömbalakot ad. Ezeket a labdákat köralakú kivágásokkal ellátott lapra helyezik és vulkanizálják. Sokszor a labdákat alkotó darabokat közönséges gummilappal zárják el és égetés után finom tűvel átszúrják, hogy bele 2—3 atmoszféra nyomású levegőt sajtoljanak. A nyilást a töltés után puha K.-masszával betapasztják. A *gázgömböket* vékony para-K.-lapokból gyártják és a készített gömbnek csőalakú nyúlványán gázt eresztenek be. A gömböket vulkanizálják, azután festik és firnászolják, hogy a gáz belőlük egykönnyen el ne illanhasson.

A *vízálló kelméket* vékony gummilapokkal födött szövetből készítik olyképen, hogy az egymásra rakott lapokat és szövetet meleg hengerek közt jártatják keresztül. *Mackintosh*-nak nevezik azt a gummikelmét, melynek gummilapja két szövet között van.

A *vulkanizált*, illetve *túlkötött* K.-árukban is nagy választék van. A vulkanizált K. keménységét, rugalmasságát és színét idegen anyagok hozzákeverésével módosítják. Ilyen anyagok: a guttapercha, tábláslakk, kréta, sulypát, baritfehér, gipsz, égetett magnézia, agyag földesfestékek, aszfalt, kénantimón, kénólom, kéncink stb. A különféle gummikompoziciókhoz tartoznak az acéltárgyak fényezésére és csiszolásra való *csiszolószerek* is.

A vulkanizálandó v. túlkösítendő tárgyak égetésére gőzzel v. meleg levegővel fűtött kályhákat használnak. Legjobb a 120—130 C° hőmérséklet.

Kaucsukfa (növ.), l. *Hevea*.

Kaucsukfa-olaj (növ.), a *Hevea guyanensis* magjaiból nyert olaj, mely *huile de Siringa de Brésil* néven is szerepel és kemény szappan, valamint nyomdafesték előállítására alkalmas.

Kaucsuk-firnász, a kaucsuknak benzolos oldata.

Kaucsukipar, l. *Kaucsuk.*

Kaucsuknövények (l. *a két képmellékletet)*. Száznál több növényfajt ismerünk, melyből kaucsuk nyerhető és úgylátszik, hogy ez anyag minden tejelő növényben előfordul, de csak néhányban oly mennyiségben, hogy belőlük sikeresen előállítható. A legfőbb K. a következő családokba valók, ú. m.: 1. *Ebtejfélék* (Euphorbiaceae): *Hevea guianensis (Siphonia elastica, I. tábla, 1. ábra)* és *Hevea brasiliensis*, Guyana- és Braziliában termő fák, melyek mindeddig a legfontosabb K. és a Brazilia egyik tartományáról elnevezett Para-kaucsukot szolgáltatják, melyet azonban Hevea-kaucsuknak és Cametá-nak is neveznek; ez egyébként más Hevea-fajokból is nyerhető. *Manihot Glaziovii (I. tábla, 2. ábra)*, Brazilia; a Ceara- v. Manicoba-kaucsukot szolgáltatja. *Sapium verum (II. tábla, 5. ábra)* délamerikai fa, adja a Kolumbiából jövő kaucsuk legnagyobb részét. 2. *Moraceae*: *Ficus elastica (II. tábla, 4. ábra)* Kelet-India; a Hevea után a legfontosabb K., tőle jön az Asszam-(indiai tartomány) kaucsuk, melyet más Ficus-fajokból is nyernek. *Castilloa elastica (I. tábla, 4. ábra)*, Mexikó- és Nyugatindiában ültetik is; adja a Guajaquil-kaucsukot. 3. *Apocynaceae*, ide számos, újabban nagy fontosságot nyert kaucsuknövény tartozik, mint a *Landolphia comorensis (I. tábla, 3. ábra)*, trópikus Afrika; felfutó növény (liána) és rokonfajai sok kaucsukot (rosszabb fajtája a Flackgummi) adnak. *Willoughbya* több faja *(II. tábla, 3. ábra)*, Keletindiában és a Maláji-szigeteken; kaucsukjuk mint Willoughbya-kaucsuk és Getah-Borneo, valamint Getah-Susu néven is jön forgalomba. *Clitandra Henriquesiana* liána, Kongóban, földalatti gazdagon elágazó szárai között sok kaucsuk rakódik le, melyet *gyökérkaucsuk* néven hoznak forgalomba. *Hancornia speciosa (II. tábla, 2. ábra)*, Brazilia, alacsony fa, adja a Bahia- v. Mangabeira-kaucsukot, mely most nagy becsben áll, úgy hogy a legjobb Para-kaucsukkal egy árban van. *Dyera costulata* Dél-Ázsiában, kivált Borneo-szigeten termő fa, mely a Gutta-telutong nevű kaucsukot szolgáltatja; e növény tejnedvét rendesen a *Willoughbya* tejnedvével összekeverik. *Urceola elastica* és *Urceola esculenta* Borneo-kaucsukot ád. *Kickxia elastica (II. tábla, 1. ábra)*, trópikus Nyugat-Afrikában; ezt újabban a német afrikai gyarmatokban nagyban ültetik; adja a Lagos-kaucsukot, melyet azelőtt tévesen a *Kickxia africana*-fajtól származtattak. Végre említendők itt azok a növények is, amelyekből kaucsukhoz hasonló anyagokat nyernek, így a *Palaquium gutta (I. tábla, 5. ábra)*, melyből a guttapercha (l. o.) jön, valamint a *Mimusops balata*, mely a balatát (l. o.) adja.

Kaucsuk-szellentyű, olyan kör- vagy négyszögletes alakú kaucsuklap, mely szivattyúknál a szívó és nyomó kamrát egymástól elválasztja; leginkább hidegvíz-szivattyúkhoz és a kondenzátorok légszivattyúihoz alkalmazzák.

KAUCSUKNÖVÉNYEK I.

»Kaucsuknövények« cikkhez.

KAUCSUKNÖVÉNYEK II.

Kaucsuk-szíj. Nagyobb cső forgatására bőrszíjat helyettesít. 300 mm.-nél szélesebb bőrszíjat nem készitenek s a hova szélesebb szíj kell, kaucsukból készitik.

Kaucsukszövet, kaucsukkal bevont szövet (l. *Gummiszövet*); *rugalmas K.*, amely pamut v. selyemfonalak közé beszőtt kaucsukszálakból áll. A kaucsukszálak külön lánchengerre feszesen vetetnek fel, ezután hideg kamrába helyeztetnek, hogy rugalmasságukat elveszítsék. Megszövik és szövés után 50—60 C° fokra felhevitett hengereken vezetik át, mikor is rugalmasságukat visszanyerik, összehúzódnak, úgy hogy az alapszövet hullámossá válik.

Kaucsuk-szurrogátumok. A kaucsukot értékes tulajdonságai miatt sokszor igyekeztek más anyagokkal pótolni, utánozni. Ilyen termékek gyakran jelennek meg a piacon, legtöbbnyire azonban rossz, értéktelen minőségüek és csak külsőleg hasonlítanak a kaucsukhoz, gyakran a kaucsuk töltőanyagául használják fel. Ilyen K. legtöbbnyire kénezett növényi olajokból készülnek, oly módon, hogy az olajokat (főleg lenmagolajat) kénnel főzik v. kénkloriddal kezelik. Fontosabbak azonban azok a törekvések, melyeknél a kaucsukot magát igyekeznek mesterségesen előállítani. A kiindulási anyag itten szénhidrogén: az izoprén (C_5H_8), mely polimerizálódva kaucsukká lesz. Ez az eljárás, mely a természetes kaucsukkal megegyező összetételü műkaucsukhoz juttat, csak akkor lehet gazdaságos, ha az izoprént megfelelő olcsón lehet előállítani. Izoprént e célból terpentinolajból, szénhidrátokból (cukor, keményítő, fűrészpor), amilalkoholból állítanak elő. A kaucsuknak ily módon való előállítása egyúttal annak szintézise is, tekintve azt, hogy az izoprént elemeiből (C és H) elő lehet állítani.

Kaucsuktapasz, l. *Tapasz*.

Kauderwelsch (német), az értelmetlen, zagyva beszédet nevezik így. A felnémet *Kauder* (házaló) szóból származik s eredetileg a *welsch* (olasz) házalók keveréknyelvét jelentette.

Kaudiumi iga, közmondásos kifejezés a gyalázatos meghódolásra; eredt pedig ez a rómaiak vereségéből, melyet *Caudium* mellett (l. o.) szenvedtek Kr. e. 321. a második szamnit háborúban.

Kauer, *Ferdinand*, a maga korában igen népszerű osztrák zeneszerző, szül. Klein-Thajában (Morvaország) 1751 jan. 8., megh. Bécsben 1831 ápr. 13. Diákkorában Magyarországon is megfordult, Nagyszombatban. Bécsben és Grácban mint szinházi karmester működött. Hihetetlenül termékeny komponista volt. 200-nál több szinpadi műhöz írt zenét, komoly, víg, gyerekoperákat, programmzenét (megzenésítette Nelson tengeri ütközetét). Művei közül legnevezetesebbek a Das Donauweibchen c. vígopera és az Özönvíz c. oratorium. Művei között 12 Ungarische Tänze-t is találunk (zongorára 4 kézre, 1797).

Kaufbeuren, az ugyanily nevű járás székhelye Svábföld bajor kerületben, (1910) 9094 lak., pamutfonással és szövéssel, sör-, cement- és gépgyártással, nagy litografiai intézettel; két régi, a XV. sz.-ból való templommal.

Kauffmann, 1. *Angelika*, német festőnő, szül. Churban (Svájc) 1741 okt. 30., megh. 1807 nov. 5. Ifjuságát atyjával, *K. Johann Joseph* festővel Olaszországban töltötte, hol Winckelmann tanítása nagy befolyást gyakorolt reá. 1765—81-ig mint ünnepelt művésznő élt Londonban, hol az angol arisztokrácia elhalmozta megbizásokkal és a Műv. Akadémia tagja lett. 1784 után Nápolyban, majd Rómában élt és itt központja lett a művészek és tudósok társaságának. K. megnyerő egyénisége folytán annak idején erősen túlbecsült művei a rokokófestés és klasszicizmus gyakran kellemetlen egyesítését mutatják. Történeti és allegóriai tárgyú nagy festményei, pl. Herman hazatérése a teutoburgi csata után, melyet II. József megbizásából festett (Bécs, udv. muzeum), Cyrus és Astyages (Budapest, Szépművészeti Muzeum) többnyire erősen érzelgősek, szinpadiasak. Kedvezőbbek egyes alakjai (pl. Vestaszűz, drezdai képtár) és képmásai. Saját arcképét is többször megfestette: 1795. festett ily kép a budapesti Szépművészeti Muzeumban van. Rézkarcokat is készített. V. ö. *Wailly* (Paris 1859); *Schramm* (Brünn 1890); *Gerard* (London 1892); *Engels* (Bielefeld-Leipzig 1903) monografiáit.

2. *K., Friedrich*, német germanista, szül. Stuttgartban 1863 szept. 14. 1895-ben Kielben rendes egyetemi tanár lett; a Zeitschrift für deutsche Philologie szerkesztője. Fontos munkái: Die Rhythmik des Heliand; Geschichte der schwäb. Mundart (Strassburg 1890); Über althochdeutsche Orthographie; Deutsche Metrik (Marburg 1897); Beiträge zur Quellenkritik der goth. Bibelübersetzung, Aus der Schule Wulfila (1899); Balder (1902); Deutsche Altertumskunde (1913).

3. *K., Hermann*, német festő, szül. Hamburgban 1808 nov. 7., megh. 1889 máj. 24. Münchenben tanult, 1833. szülővárosában telepedett le. Többnyire északnémet, norvég és alpesi motivumokat ábrázoló tájképei közvetlen valószerűségükkel számottevő jelenségek a német tájképfestés történetében. 12 képből álló sorozat a hamburgi Kunsthalléban van.

4. *K., Hugo*, német festő, *K. 3.* fia, szül. Hamburgban 1844 aug. 7., Becker Jakab, Steinle és Zwerger tanítványa. Művei a német genrefestésnek jellemző termékei: többnyire humoros, népies jelenetek. A legismeretesebbek: Öregek keringője; Hajtóvadászat előtt; Visszatérés a vadászatról; Szavojárd fiú; Farsang Párisban; Kutyaidomítás; Veszekedés kártyázás közben; Hegedüs a szinházi kocsmában; Postaállomás stb. Számos hasonló tárgyú sorozatos tus- és tollrajza is van.

Kauffungen, *Richard*, osztrák szobrász, szül. Unter-St.-Veitben 1854 jún. 24. A bécsi akadémián tanult. Ő mintázta a Raphael Donner-emléket Bécsben.

Kaufmann, 1. *Dávid*, a zsidó tudomány egyik kiváló művelője, szül. Kojeteinban (Morvaország) 1852 jún. 7., megh. Karlsbadban 1899 júl. 6. 1877-ben az akkor megnyitott budapesti országos rabbiképző intézet tanárává neveztetett ki, ahol haláláig a zsidó vallásbölcsészet és történelem tanára volt. Főbb munkái: Die Theologie des Bachja Ibn Pakuda (Wien 1874); Geschichte d. Attributenlehre in d. jüd. Religionsphilosophie d. Mittelalters (Gotha 1877); George

Eliot u. das Judenthum (Berlin 1877); *Al-Batlajusi nyomai a zsidó vallásbölcsészetben és jelképes köreinek héber fordításai* (Budapest 1880); *Az érzékek. Adalékok a középkor physiologiája és psychologiájának történetéhez* (u. o. 1884); Zur Geschichte jüdischer Familien: I. Samson Wertheimer (Wien 1888), II. R. Jaïr Chajjim Bacharach (Trier 1894); *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából* (Budapest 1889); *Okmányok Wertheimer Sámson élettörténetéhez* (u. o. 1891); Mélanges d'archéologie juive et chrétienne (Paris 1888); Jakob Mantino. Une page de la renaissance (u. o. 1894); Die letzte Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte (Trier 1895). 1892 óta Brann M.-el együtt szerkesztette a Boroszlóban megjelenő Monatschrift für Gesch. u. Wissenschaft d. Judenthums c. folyóiratot.

2. *K. Izidor*, festő, szül. Aradon 1853 márc. 22. Eleinte a kereskedelmi pályán működött szülővárosában, aztán a budapesti Mintarajziskolában és a bécsi akadémián tanult. Túlnyomó részben a zsidó népéletből veszi tárgyait, ilyen pl. a Szépművészeti Muzeumban levő *A rabbik kapuja* c. festménye is. Állandóan Bécsben él.

Kaufmann, 1. drezdai hangszerkészítő család. Legismertebb tagjai: *K. Johann Gottfried* (szül. 1751 ápr. 12. Siegmarban, megh. 1818 ápr. 10. Drezdában), ki főkép mechanikai hangszereket (zenélő órákat és automatákat) gyártott; *K. Friedrich* (szül. 1785 febr. 5. Drezdában, megh. 1866 dec. 1. u. o.) trombita-automatáival lett népszerű; *K. Friedrich Theodor* (szül. 1823 ápr. 9., megh. 1872 febr. 5.), legismertebb mechanikai hangszerei: a Symphonion, a Salpignion és az 1881-ben készült geniális Orchestrion. A K.-gyár jelenlegi tulajdonosa *K. Theodor* (szül. 1867 márc. 22.).

2. *K., Alexander*, német költő, szül. Bonnban 1817 máj. 14., megh. Wertheimben 1893 máj. 1. Szülővárosában jogot tanult, de főként középkori irodalommal és történelemmel foglalkozott s 1850. Löwenstein herceg levéltárosa lett Wertheimben. 1857-ben K. *Binder* Mathilde (álnevén *Amara George*, szül. Nürnbergben 1835 dec. 5.) költőnőt vette nőül, aki a Blüten der Nacht (dalok és egyéb költ., Leipzig 1856) és Mythen und Sagen der Indianer Amerikas (Düsseldorf 1856) című műveken kívül számos regényt és novellát írt. K. friss, életteljes költeményeivel a Rajnavidék egyik legkedveltebb költője volt.

3. *K., Georg Heinrich*, német történetíró, szül. Mündenben (Hannover) 1842 szept. 9. Tanított Göttingenben, Strassburgban, Münsterben; 1891. egyetemi tanár Boroszlóban. Nevezetesebb művei: Deutsche Geschichte bis auf Karl d. Gr. (Leipzig 1881—82, 2 köt.); Die Geschichte der deutschen Universitäten (Stuttgart 1888—96, 1—2 köt.); Politische Geschichte Deutschlands im 19. Jahrhundert (Berlin 1900).

4. *K., Konstantin Petrovics*, orosz hadvezér, szül. Maidaniban (Ivangorod mellett) 1818 máj. 3., megh. Taskentben 1882 máj. 16. Holsteini családból származott s atyja is orosz tábornok volt. 1865—67-ig Vilna kormányzója volt, 1867. pedig *Turkesztán* kormányzójává nevezték ki s ő szervezte ezt az újonnan meghódított tartományt. 1868-ban elfoglalta *Szamarkandot* a bokharai emirtől, 1873. pedig *Khivát* szállotta meg; 1875. *Kokandot* foglalta el, majd *Kuldzsát* is elvette a kinaiaktól, de ezt 1881. vissza kellett adnia.

5. *K., Mathilde (Amara George)*, német írónő, l. *K. 2.*

6. *K., Richard von*, német nemzetgazdasági író, szül. Kölnben 1850 márc. 29., megh. Charlottenburgban 1908 márc. 12. 1879-ben az aacheni műegyetemen, 1889. pedig a charlottenburgi műegyetemen tanárrá nevezték ki. Főbb művei: Die Vertretung der wirtschaftlichen Interessen in den Staaten Europas (Berlin 1879); L'association douanière de l'Europe centrale (Paris 1880); Die öffentlichen Ausgaben der grösseren europäischen Länder (3. kiad., Jena 1893); Die Komunnalfinanzen. Grossbritannien, Frankreich, Preussen (Leipzig 1906, 2 köt.). K. nevét mint archeológus is ismertté tette keleti ásatásaival.

Kauji (növ.), l. *Datolyapálma.*

Kaukaland, Ammianus Marcellinus szerint (XXXI. 4., 13) magassága miatt megközelíthetetlen erdős hegység Erdély keleti részén, hol sarmaták laknak. Zeuss szerint (Die Deutschen, 410.) K. a. m. Hauhaland azaz Hochland; Roesler (Romänische Studien) szerint a géta-dák származású kaukoensektől vette nevét s innen van talán a Kockel (Küküllő) elnevezése is. Egy római feliratos kövön a Kárpátok keleti részét Kaukázusnak nevezik s előfordul a Kaukázus nevezet, a Kárpátoké helyett, Nestor krónikájában is. Hunfalvy (Ethn. 107.) szerint a kauka szó valószinüleg a régi dákoktól származik, melyet a gótok tulajdonnévnek fogadtak el s hozzátették a land szót, mint appositumot; nincs tehát köze a Kockelhez, mely nem egyéb, mint a magyar Küküllőnek utánzása.

Kaukauna, város Wisconsin északamerikai állam Ontagamie countyjában a Fox River mellett, fejlett iparral, (1910) 4467 lak.

Kaukázia. 1. Általános elnevezése mindazon területeknek, melyek a *Fekete-* és *Kaspi-tenger* között terülnek el; egyenkint a Kaukázustól É.-ra fekvő területek neve *Ciszkaukázia*, a hegységtől D.-re esőké pedig *Transzkaukázia*. K. átmenetet képez Európából Ázsiába és rendesen már ez utóbbi világrészhez is számítják; ha azonban a Kaukázus-hegység gerincét tekintjük a határvonalnak a két földrész között, akkor csak Transzkaukázia tartozik Ázsiához, ellenben Dagesztán, a bakui, tifliszi kormányzóság északi része és a fekete-tengermelléki területek (összesen 41,827 km²), melyek a hegygerinc északi felén fekszenek (tehát Ciszkaukáziához számíttatnak), Európához tartoznak. — 2. *Orosz főkormányzóság* és katonai kerület, mely az előbb említett területekből áll és magában foglalja:

1. Ciszkaukáziát:

Területek	Km²	Lakosság
Kubán terület	94,904	2.625,800
Sztavropol kormányzóság	54,310	1.231,100
Ters terület	72,913	1.132,700
Összesen	222,127	4.989,600

2. Transzkaukáziát:

Területek	Km²	Lakosság
Baku kormányzóság	39,007	1.013,900
Dagesztan terület	29,709	675,900
Erivan kormányzóság	27,777	957,100
Jelizavetpol kormányzóság	44,005	1.007,800
Karsz terület	18,749	370,600
Kutaisz kormányzóság	21,093	990,800
Fekete-tengeri terület	8,339	126,200
Tiflisz kormányzóság (Sakataly ker.)	40,860	1.173,600
Összesen	229,539	6.315,800
Egész Kaukázia ...	451,666	11.305,400

A lakosság a kaukázusi hegylakókon kívül (l. *Kaukázusi népek)* oroszból, örményből, georgiaiból, tatárból, kurdból, zsidóból, görögből, németből s perzsából áll. Legnagyobb részük görög keleti vallású, de szép számmal vannak mohammedánok (siiták és szunniták) is; a kalmukok buddhisták, s Erivánban van vagy 7000 jezid. A kormányzó székhelye Tiflisz.

Története. Az ősidőkben K.-nak északi és déli vidékein különféle népek telepedtek le. Ilyenek É.-on a *cserkeszek, abkházok, csecsencek* stb., D.-en pedig a *mingréliaiak, lázok* és *georgiaiak.* E három utóbbi nép országa a görögök és rómaiak előtt *Kolchis* és *Iberia* néven volt ismeretes. E népektől D.-re az *örmények* alapítottak virágzó országot. Az előázsiai hódító népek *(asszirok, perzsák)* K. népeivel is éreztették fegyvereiket, de hódításaik csak ideiglenes jellegűek voltak. A rómaiak közül *Pompeius* járt először K. vidékén, mikor *Tigranes* örmény király legyőzése után *Iberia* népeit is meghódította (Kr. e. 65.). A népvándorlás korában É.-ról a *kazarok, hunnok* és *avarok* támadásainak volt kitéve K. vidéke, D.-en pedig az arabok, később a mongolok, törökök és perzsák hódították meg egyes országait. A benszülöttek országai közül legnagyobb jelentőségre *Georgia* emelkedett. A Fekete-tenger EK.-i partvidéke a XV. sz.-ban a *krimi* tatár khán uralma alá jutott s ezáltal közvetve a török birodalomhoz tartozott.

A török birodalom hanyatlását és a benszülött népek egyenetlenségét felhasználva kezdték meg az oroszok K. meghódítását. 1770-ben lépték át először a Kaukázus-hegységet s birtokukba ejtették *Kutaiszt.* A kücsük-kainardzsi-i békében a Kuban és Terek folyók lettek az orosz birodalom határai a Kaukázus felé. Az újonnan szerzett területet 1785-ben szervezték egy kormányzósággá. 1881-ben *Georgia,* 1804. *Mingrélia.* 1810. *Imeritia* kerültek orosz fenhatóság alá, a perzsák pedig 1813. a gulisztáni békében átengedték *Dagesztánt* s a Kaukázuson túl *Bakut* a Kaspi-tenger egy szegélyével. 1816-ban fogott hozzá *Jermolov* tábornok a keleti hegyi törzsek leigázásához s néhány hegyi ország elfoglalása után éket vert a keleti és nyugati hegyi népek közé. 1828-ban átengedte Perzsia *Eriván* vidékét, Törökország pedig lemondott a Fekete-tenger partvidékéről *Anapától Potiig.* A hegyi lakók azonban még mindig dacoltak az oroszokkal s egy mohammedán felekezet: a *muridizmus* fanatikus harcot hirdetett az idegen hódítók ellen. E felekezet élére 1835. a cserkesz *Samil* állott, ki ellen az oroszok több mint húsz évig folytattak kemény küzdelmet. Végül 1859 szept. 6-án maga Samil is kénytelen volt megadni magát *Hunib* fellegvárában. A kaukázusi hegyi népek utolsó felkelése az 1877—78-iki orosz-török háború alatt tört ki.

Az 1878-iki berlini kongresszus az oroszoknak juttatta *Batum* kikötőt és *Karsz* erősséget s ezáltal elérte a kaukázusi kormányzóság jelenlegi kiterjedését. 1874-ben a Kaspi-tenger tulsó partján hódított vidékeket *(Transzkaszpia)* is a kaukázusi kormányzó igazgatása alá helyezték. Újabb időben (1903) az örmény egyház kincseinek és vagyonának az orosz egyház javára történt lefoglalása keltett nyugtalanságot. Az orosz-japáni háború után pedig a Kaukázus Ny.-i felében (Batum, Kutaisz) támadtak forrongások, melyeket az orosz kormány csak szigorú rendszabályokkal tudott elnyomni.

Kaukázus *(Kavkaz, Kaf-dag, Jal-buz),* ÉNy.-DK. irányú gyűrt eurázsiai lánchegység Európa és Ázsia határán a Fekete-tenger és a Kaspi-tó közt. É.-on a Kuban és Terek, D.-en a Rion és a Kura folyók határolják, a Kercsi-szorostól az Apszkeron félszigetig húzódik 1280 km. hosszúságban, a Krimi-félszigeten levő Krimi- v. Jalta-hegység folytatása, míg keletnek egy darabon le van törve és elsülyedve a Kaspi-tó alatt, azután a Nagy-Balkhán hegység folytatja. Ny.-ról keletnek fogyó szélessége kb. 225—100 km., területe *Humboldt* számításai szerint 83,695 km². *Kis-* és *Nagy-K.-ra* szokták osztani.

1. A *Nagy-K.* több egymással párhuzamos láncból áll s a legnagyobb magasságra emelkedik középső részén. A hegység magja kristályos kőzetekből van, ezt azonban É.-on és Ny.-on üledékes kőzetek takarják el, míg egyes oldalt levő helyeken hatalmas vulkáni kúpok ülnek. Ezek miatt, s mivel a hegység el van jegesedve, a legmagasabb helyek nem a vízválasztón vannak, hanem oldalt. Igen szűk folyóvölgyei közlekedésre alig alkalmasak, hágói igen magasak, s azért ez a népvándorlásokra mindig akadály volt, ellenben a magas völgyekbe odavetődött, menekült néptöredékek elzártan ottmaradtak, s ezért ma csaknem minden völgyben más nyelven beszélnek. Legmagasabb pontja a hegységnek az Elbrusz kettős vulkáni csúcsa 5646 m., mellette még igen magas hegyekkel, mint a Dys-Tau (5211 m.), Skara (5182 m.) és a Kostan-tau (5151 m.), s köztük még a hágók is 3000—3400 m. magasan vannak. Keletre van még az Adai-Choch hatalmas (4643 m.) tömege. Ezen a tájon visz át a hegységen az Osszét-hadiút Vladikavkazból Kutaiszba a Mamizon hágón (2862 m.) át, s a grúz hadiút a Keresztthágón (2332 m.). Ugyancsak itt van még a Kazbek csúcsa is, amely szintén 5000 m. fölé emelkedik (5043 m.). A Dagesztáni láncban alacsonyodni kezd kelet felé s már nem is ér a hóhatár fölé s az itt átvezető Alti-Agacs-hágó, amelyen át a Kuba-Semacha-út vezet, már csak 1327 m. magas. A főgerincből a Ny.-i oldalán a Paszis-Mta hegynél ágazik ki belőle a Szvanéciai-lánc, amelynek legmagasabb pontja a Dadia 3122 m., a Szvanéciai és a főgerinc közé van az Ingurvölgy bezárva, Szvanéciának is nevezik, ez 127 km. hosszú és 42 km. széles elzárt völgy. A

hegység nem oly tömeges, mint az Alpok, de általános gerincmagassága sokkal nagyobb. Ny.-on még sok a csapadéka, s ezért erősen el van jegesedve, de keletnek mind szárazabb, ezen a részen kevesebb a hó is és mind magasabb a hóhatár, amely Stebniczkij vizsgálatai szerint Ny.-on 2926 m., középen 3230 m., keleten 3720 m., s így a hegységen nem is lehetnek olyan hatalmas gleccserek, mint aminők aránylag az Alpokéi. Különösen a keleti rész gleccserei kicsinyek, ahol a Ny.-i szél már csapadéktalanul főnös s ezért itt a tartós hó határa 800—850 m.-rel magasabban van, mint Ny.-on s itt is az É.-i oldalon levő száraz szelek miatt a hó 300—450 m.-rel magasabban van, mint a D.-in. Mivel a gleccserek nem hosszuak s nem is volt a hegység a lábáig eljegesedve, hiányzanak a festői alpi tavak, sőt nagy folyók sincsenek; főbbek a Kuban, Rion, Terek és Kura. Gleccserei mindazáltal jóval nagyobbak és nagyobb számuak, mint azelőtt hitték.

2. *Kis-K.*-nak szokták nevezni az Örmény felvidék északi peremét a Kura és Arasz felső vizvidékén. Hogy a K. belső, D.-i oldalán a vulkánosság még nem aludt ki egészen, azt számos meleg és kénes forrás, s a sűrű földrengés bizonyítja, amely különösen Semacha vidékén szokott erősen pusztítani. Nevezetesebb melegforrásai: a tifliszi, a borsomi, basztumani, bragunici (97°) és az iszti-szui (71°). A hegységben sok a vas-, réz-, mangán-, ólomérc, a Kaspi-tó felőli parton pedig a kősó, nafta, kén és kőszén. A hegység *éghajlata* É.-on hideg, a D.-i oldalon ellenben sokkal melegebb, úgy, hogy ez a különbség a *növényzetben* is erősen kifejezésre jut. Az É.-i oldalon leginkább alpi növényzet van, vagy mediterraneus a hegyek alján, a D.-in pedig örökzöld buja növényzet, füge, gesztenye, mandulafa, sáfrán, rizs, gyapot, tea stb. nő, a szőllő pedig (mely az É.-i oldalon is megérik) itt vadon is terem. Erdők hatalmas kiterjedésben csakis a Ny.-i nedvesebb részen vannak nemes fenyőfákkal (Abies Nordmanniana Lk.), cser, tölgy, diófa, stb. *Állatvilága* igen gazdag és sajátságos, farkas, sakáll, róka (karakau faja), vadmacska, leopárd, tigris, medve stb. Szarvas, zerge, őz, bezoárkecske stb. található még gyakran a hegységben.

A K. kiváló kutatója és ismerője Déchy Mór, aki megmászta az Elbruszt is két svájci vezetővel. A K.-ról kiadott nagy munkája az 1884-től 1904-ig vezetett hét expediciójának eredménye. A magával vitt tudósok, mint Schafarzik, Loyka, Laczkó, Filarszky, Hollós és Papp Károly rendkívül becses anyaggal gyarapították a K.-ról szóló ismereteinket.

Irodalom. Dubois, Montpéreux, Koch, Wagner, Eichwald, Parrot, Radde, Abichen kívül: Danilevszki, Der K., Dorpat 1847; Haxthausen, Transkaukasia. Leipzig 1859, 2 köt.; Petzholdt, Der K., u. o. 1866—67, 2 köt.; Lange, Die Mineralwässer des K., Riga 1875; Abich, Geol. Forschungen in d. kauk. Ländern, Wien 1878—87; Dorneth, Aus d. K., 1881; Koch, Der K., 1882; Hahn, Aus d. K., 1892; Freshfield, Travels in the central Caucasus, London 1869; Cunningham, Travels in the eastern Caucasus, 1871; Déchy M., A K., Budapest 1907. Németül 3 kötetben, magyarul egyben; Merzbacher, Aus den Hochregionen des K., Leipzig 1901, 2 köt.

Kaukázusi fajta. Ez az elnevezés *Blumenbach Johanntól* (l. o.) származik, aki az egész emberiséget a koponya alapján 5 csoportra ú. m. 1. varietas caucasica; 2. varietas mongolica; 3. varietas americana; 4. varietas ethiopica; 5. varietas malayica osztotta. *K.* (varietas caucasica) alatt az európaiak legnagyobb részét foglalta össze, minthogy szerinte legszebb fejalakjuk és testalkatuk a Kaukázus lakóinak van, kikkel az európaiak csekély kivétellel megegyeznek. Fejük *mesokephal* (l. o.), arcuk *orthognath* (l. o.). Ma már ez az elnevezés a tudományban nem használatos s K.-k v. rasszok alatt csak az ott lakó népeket, mint a cserkeszeket, csecsenceket, leszgheket, georgiaiakat v. grúzokat és osszéteket értik.

Kaukázusi fal, l. *Derbent.*

Kaukázusi kerület *(Kavkazkij),* Kuban oroszkaukázusi tartomány kerülete 10,290 km² 250,000 lak. Fővárosa Tihorjeckaja Sztanica a vladikavkaz-novo-cserkaszk-i vasút mellett, 12,000 lak.

Kaukázusi méh, l. *Ázsiai méhek.*

Kaukázusi népek. Tarka népcsoport, melyben leszámítva a hódító orosz elemet, az Európa minden részéből odacsődült telepes bevándorlók mellett vannak történelmi multtal biró népek, az iraniak, kartveliek, stb. Mindamellett szorosabban véve K. mondjuk a hegyi lakókat (Kavkazszkije górvi oroszul). Elpusztult nagyobb népek töredékei ezek, melyek idegen elemek közé ékelődve, fajilag és nyelvileg mégis átalakultak a szomszédság hatása alatt. A legtöbb K.-nek több neve van, mely vagy mint csúfnév maradt rá v. az eredeti helyes névből torzult el az idegen szomszédság ajkán. A K. földrajzi helyzetük szerint feloszthatók: 1. *nyugati csoport,* a Kaukázus Ny.-i lejtőjén, a Kuban és Detruna folyók mentén a Tasnan félsziget síkságáig terjedő terület népei, így az abkházok, abaszincok stb. Ide tartoznak a fajilag különálló cserkeszek, kabardok stb. Külön említendők az ubikok, noha nagyobb részük 1864 óta kivándorolt Kis-Ázsiába; 2. *keleti csoport,* Dagesztán és az andi vízválasztó É.-i lejtőjén települt törzsek, pl. a csecsencek, leszghek; a síkságon lakó icskar stb. népek. A hegyekbe szorult avarok, darginok, kurinok stb.; 3. *mongolturk népek:* ide a kalmukok, turkmének, nogajok, kumükok stb. tartoznak; 4. külön állanak az *ironok* vagy *osszétek,* az állítólagos alán utódok; 5. az úgynevezett *hegyi zsidóság,* talán a legrégibb, még a babiloni korszakban elszakadt ága Palesztina urainak. Fajrokonaik a kazaimok, Csufut-Kaleból, Krimiából kiszorult elemek. Ez a beosztás nem érinti a vallás és a nyelv szerinti beosztást, ami még nehezebb. L. *Kaukázusi nyelvek.* V. ö. *Eckert,* Kaukasus u. seine Völker (Leipzig 1887); *Hahn,* Aus dem Kaukasus (u. o. 1901); gróf *Zichy* Jenő utazásai (Budapest 1897).

Kaukázusi nyelvek. A Kaukázus vidékén igen sok apró néptörzs van, teljesen különálló, rokontalan nyelvekkel, úgy hogy egy részük bizonyosan kihalt nyelvcsaládok maradéka (mint pl. a baszk nyelv, mely a Pireneusokban talált menedéket). Ha nem tekintjük az orosz, osszét, örmény nyelvet, melyek újabban jutottak oda, továbbá az É-on divó tatár (nogaji, kumük) nyelveket, akkor a következőket sorolhatjuk föl: *a)* É.-on 1. a K.-i v. leszgh csoport Dagesztánban; az avar, kürini,

kazikumük, úd; 2. ezektől Ny.-ra a középső csoport, a khisztek v. mizdseghek nyelvei: a csecsenc, thus stb.; 3. még tovább Ny.-ra a cserkesz s az abkház; *b)* D.-en a georgiai, melynek régi irodalma van (l. *Georgiai nyelv és irodalom*) s vele a mingrél, láz és szuán. Csak az utóbbi csoport nyelveiről tudjuk biztosan, hogy közös eredetüek; s úgy látszik, rokonok az örményországi ékiratok nyelvével is, az ú. n. alaróddal. A K. mind gazdagok grammatikai alakokban, melyek gyakran előragokkal s infixumokkal készülnek. Ránk nézve azért is fontosak e nyelvek, mert műveltségi szavaik részben megegyeznek a magyar nyelv s a többi ugorság szavaival. 1895-ben Zichy Jenő gróf expediciót vitt az őshazai emlékek kutatására s a többi közt a K. és népek megismertetésére.

Irodalom. Főforrások: Schiefner kiadványai a pétervári akadémia közleményeiben; továbbá Erckert R., Die Sprachen des kauk. Stammes, Wien 1895; Gabelentz, Tscherkessiche Gramm., Höfer Zeitschrift-je 3. k.-ben; Hübschmann, Etymologie u. Lautlehre d. ossetischen Spr., Strassburg 1887; Rosen G., Ossetische Sprachlehre nebst einer Abhandlg. über d. Mingrelische, Suanische u. Abchasische, Berlin 1845. A mi magyar szempontunkból rendkivül nevezetes idevágó munka: Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, I. k. A M. T. Akad. kiadása 1901.

Kaulbach, 1. *Friedrich*, német festő, *K. 4.* unokaöccse, szül. Arolsenban 1822 júl. 8., megh. 1903 szept. 6. Nagybátyjának volt tanítványa, azután Münchenben dolgozott és az ottani Maximilianeum számára megfestette a Nagy Károly megkoronázását ábrázoló képet. 1854. Hannoverben telepedett le és sok arcképet festett az uralkodóház sarjairól és más fejedelmi személyekről (pl. Erzsébet magyar királyné képmása), amelyek megvesztegető tetszetőssége sok megbizást szerzett K.-nak.

2. *K., Friedrich August von*, német festő, *K. 1. fia*, szül. Münchenben 1850 jún. 2. Atyja vezetésével megkezdett művészeti tanulmányait a nürnbergi művészeti iskolában folytatta. Kezdetben finom felfogású genreképekkel tűnt ki, de legnagyobb sikereit képmásaival aratta, melyeken Van Dyck szineit és eleganciáját a modern franciák sikjével tudja egyesiteni. Ismertebb művei: Anyai öröm; Gitáros nő (a bécsi modern képtárban); Séta; Álmodozás; Májusi nap (a drezdai kir. képtárban); A művész nővérének és atyjának, Gizella hercegnőnek, a hesseni nagyhercegi család egyes tagjainak, Luitpold bajor régensher-cegnek, Szergiusz orosz nagyherceg feleségének, a német császárnak és császárnőnek képmásai stb. Igen szép tájképei is vannak. Érett gyümölcsök c. festménye a Szépművészeti Muzeumban látható. 1886—1891-ig a müncheni művészeti akadémia igazgatója volt. V. ö. *Graul*, F. A. v. K. (Wien 1890); *Rosenberg*, Friedrich August v. K. (Bielefeld 1900).

3. *K., Hermann von*, német festő, *K. 4.* fia, szül. Münchenben 1846 júl. 26., megh. 1909 dec. 8. Münchenben Piloty tanítványa volt és mestere szellemében festette történeti genreképeinek hosszú sorát. Említendők: Mozart utolsó napjai (1873. Bécs, városi muzeum); Magyarországi Szt. Erzsébet megkoronázása (1886. wiesbadeni muzeum); A barát sírjánál (München, Neue Pinakothek). Gyermekképei olykor finom humorukkal tűnnek ki, pl. Jancsi és Juliska a boszorkánynál (rigai képtár).

4. *K., Wilhelm von*, német festő, szül. Arolsenban 1804 okt. 15., megh. 1874 ápr. 7. A düsseldorfi akadémián Corneliusnak volt tanítványa, kivel 1825. Münchenbe ment és ott a keletkezőfélben levő monumentális épületeket falképeinek hosszú sorával diszítette. 1847-ben a müncheni akadémia igazgatója lett. Részben korábbi tanulmányai és képei nyomán 1847—63-ig festette meg legnagyobb művét, a berlini Neues Museum lépcsőházában levő 6 nagy falfestményt, melyek az emberiség történetének egyes kiemelkedő mozzanatait ábrázolják történetfilozófiai szellemben (Bábel tornya; Jeruzsálem pusztulása; Görögország aranykora; A hunok csatája; A keresztes hadjáratok kora; A reformáció kora). E kifejező erő, monumentális felfogás híján levő óriási illusztrációk K.-t kora legünnepeltebb német festőjévé tették. Még ma is nagyon el vannak terjedve Goethe, Schiller, Shakespeare és Wagner műveihez készített illusztrációi, bár többnyire üresek, érdektelenek, míg a Reineke Fuchshoz rajzolt képekben K.-nak egyebütt helyén kívül is fellépő éles szatirája nyilvánul meg. V. ö. *Müller* (Berlin 1893), *Ostini* (Bielefeld-Leipzig 1901) monográfiáit.

Kaulbarsz, 1. *Alexander*, orosz utazó és tábornok, szül. Szent-Pétervárt 1844. 1869—72-ig felvette Thiansan különböző hegyláncait; 1872. mint vezérkari tisztet Kasgarba küldték, hogy Jakub béggel alkudozásokat folytasson. 1873-ban mint az Amu Darja-expedició tagja különféle felvételeket csinált az Amu Darja deltájánál egész az Oxus régi medréig s erről irott jelentéseit a geográfiai társaság Zapiszki c. kiadványában tette közzé (Szent-Pétervár 1881). 1882—83-ig Bulgária hadügyminisztere volt. Ezután mint vezérőrnagy és egy lovas dandár parancsnoka Tverjbe ment. 1904-ben az odessai katonai kerület főparancsnokává nevezték ki. Az orosz-japáni háborúban a 2. mandzsuriai hadsereget vezényelte. Művei közül említésreméltó az orosz lovasság előretolt századairól írt könyve (1882).

2. *K., Nikolaj*, báró, orosz tábornok, az előbbinek testvérbátyja, szül. Szent-Pétervárt 1842 jún. 3., megh. u.o. 1906 dec. 3. 1868-ban lett vezérkari tiszt s 1877—78-ig a török hadjáratban az egyik gárda-divizió vezérkari főnöke volt. Ezután a montenegrói határrendező bizottságba nevezték ki. Boszniának az osztrák-magyar hadsereg által történt okkupációjakor az osztrák-magyar főhadiszálláson tartózkodott s 1881. ezredessé lett és egyideig Bécsben volt mint orosz katonai meghatalmazott. Miután Bulgáriában Sándor fejedelem lemondott, az időközben tábornoki rangra emelkedett K.-t 1886. Szófiába küldték, hogy a bolgár ügyeket Oroszország javára és érdekében rendezze. Hatalmaskodó fellépésével azonban ellenszenvre talált a bolgároknál s csak annyit tudott kivinni, hogy az ostromállapotot megszüntessék és az aug. 21-iki összeesküvésben részt vett tiszteket szabadon bocsássák s kénytelen volt november végén visszamenni Szent-Pétervárra. 1889-ben a 6. hadtest, 1891. a finnlandi katonai kerü-

let vezérkari főnöke lett. K. mint geográfus is érdemeket szerzett s kitünő térképet készített Amerikáról, Ausztráliáról és Afrikáról. Nevezetesek még az osztrák-magyar és a német hadseregről írt ismertető cikkei is, melyek francia nyelven Les Armeés de la Triple Alliance; L'Armeé austro-hongroise cím alatt jelentek meg.

Kaulen, *Franz*, német kat. teologus, egyházi író, szül. Düsseldorfban 1827 márc. 20., megh. Bonnban 1907 júl. 11. Előbb a bonni egyetemen, majd Prágában, azután ismét a bonni egyetemen rendes tanár. Művei: Die Sprachverwirrung zu Babel (Mainz 1861); Liber Jonae (1873); Geschichte d. Vulgata (1870); Handbuch zur Vulgata (1876); Einleitung in die heilige Schrift Alten u. Neuen Testamentes (Freiburg 5. kiad. 1905); Assyrien u. Babylonien nach den neuesten Entdeckungen (1885, magyarra fordította *Szabó* Árpád, Temesvár 1891); Der biblische Schöpfungsbericht erklärt (1902) stb. Sajtó alá rendezte (1882-től) a Wetzer-Welte-féle Kirchenlexikon II. kiadását.

Kaulf., l. *Klfs.*

Kaulonia, ókori város Bruttiumban (ma *Caulonia*, l. o.), melyet Kroton város lakói alapítottak. Háromizben pusztult el háború folytán, Dionysius, Pyrrhus és a II. pún háború korában; kivándorolt lakói Sziciliában hasonló nevű várost (ma Caltanisetta) alapítottak.

Kau-lung *(Kow-loong)*, a Hong-kong (l. o.) szigeten épült Victoriával szemben levő kikötőhely, amelyet 1860. a tien-cini szerződés értelmében Kína Angliának adott át. 1887 óta nyitva van az idegenek kereskedelme előtt is. Kereskedelmi forgalma a külfölddel rendkivül élénk. Az 1898-iki szerződés óta a hong-kongi angol területhez tartozik.

Kaumacit, a Hildesheim (Poroszország) melletti wessel-i koksz- és K.-műveknek csaknem tökéletesen füstmentesen égő mesterséges tüzelőszere. Koksz helyett szobafűtésre, központi fűtőberendezések kazánjaiban, továbbá vízgáz fejlesztésére használják.

Kaun, *Hugo*, német zeneszerző, szül. 1863 márc. 21. Berlinben. 1887—1900-ig Milwaukeeben működött, mint karnagy és tanár. 1900-ban Berlinbe költözött. Művei: kamarazeneművek; szimfónia (d-dur); zongoraverseny; egyfelvonásos opera: Oliver Brown; szimfónikus költemények; szimfónikus prológ: Maria Magdalena; kórusok; dalok.

Káun, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 120 oláh lak., u. p. és u. t. Branyicska.

Kaunitz, *Wenzel Anton, K.-Rietberg hercege*, osztrák diplomata és államférfiú, szül. Bécsben 1711 febr. 2., megh. u. o. 1794 jún. 27. Második fia volt *K. Maximilian Ulrich* grófnak és *Rietberg Maria Ernestine* grófnőnek. Eredetileg a papi pályára szánták, de csakhamar állami hivatalba lépett. VI. Károly 1735. udvari tanácsossá nevezte ki. 1741 óta mint diplomata működött Rómában, Firenzében és Torinóban. 1744-ben Lotharingiai Károly, németalföldi helytartó mellé került mint tanácsádó miniszter. 1748-ban mint császári megbizott vett részt az aacheni béketárgyalásokon. Ezután a titkos államtanács tagja lett s mint Nagy Frigyes esküdt ellensége egy nagy szövetség létrehozásán fáradozott Poroszország ellen. Közben 1750—53-ig Párisban volt mint követ s Franciaországot is megnyerte a poroszellenes szövetség részére. Hazatérve 1753. udvari és államkancellár lett, 1756. pedig Németalföld és Lombardia kancellárja. A hétéves háború után 1764. I. Ferenc császár birodalmi hercegi rangra emelte. Egész Mária Terézia haláláig korlátlan hatalommal intézte Ausztria külső politikáját, de a belső politikára is befolyást gyakorolt. II. József alatt csökkent a befolyása, mert az önálló és eredeti eszméi után induló császár nem igen hallgatott tanácsaira. II. Lipóttal poroszellenes politikája miatt ellentétbe került s II. Ferenc trónralépésekor 1792. végleg visszavonult a politikától. K. szellemes, tevékeny, megbízható államférfiú volt s nagy kedvelője és támogatója a tudományoknak és művészeteknek. Nagy hatással voltak reá a francia felvilágosodás eszméi s külsőségekben is híve volt a francia ízlésnek és illemnek, amiért a bécsi nép gúnyolódásainak volt kitéve. Emlékiratait *Beer* adta ki (Denkschriften des Fürsten K., Wien 1872). Megjelentek továbbá *Argenteau* marquisval (kiadta Arneth és Flammermont, Paris 1889—91, 2 köt.), *Koch Ignaz* báróval (kiadta Schlitter u. o. 1899) és *Kobenzl Philippel* (kiadta Schlitter, Wien 1899) folytatott levelezései. V. ö. *A. v. Arneth*, Biographie des Fürsten K., Fragment (u. o. 1899).

Kaunos, ókori város Kis-Ázsia DNy.-i részén, Káriában, a Kalbis folyó torkolatánál. Nagyban kereskedett szárított fügével, melyet róla *cauneae*-nek neveztek. Protogenes festő szülőhelye.

Kaup, *Johann Jakob*, német zoológus, szül. 1803 ápr. 20. Darmstadtban, megh. u. o. 1873 júl. 4. A darmstadti muzeumnak asszisztense, majd inspektora lett. 1858-ban tanárnak nevezték ki. Főleg gerinces állatokkal foglalkozott, de figyelme általános érdekű zoológiai kérdésekre is kiterjedt. Már *Darwin* előtt (1826.) Darwin tanaihoz hasonló eszméket fejtegetett. Nagyobb művei: Das Tierreich in seinen Hauptformen (Darmstadt 1835—37., 3 köt.); Descript. d'ossement fossiles (u. o. 1833—35); Die Gavialartigen Reptilien aus d. Liasformation (Bronn-nal, Stuttgart 1842—44, 2 rész); Beiträge zur näheren Kenntnis der urweltlichen Säugetiere (Darmstadt 1855—62, 5 füz.). Halála után jelent meg Grundriss zu einem System d. Natur (Wiesbaden 1877).

Kauppis-Heikki (tkp. *Heikki Kauppinen)*, finn író, szül. Jisalmi-ban 1862. Alacsony sorból emelkedett föl s Aho János hatása alatt kezdett irogatni, akinek atyjánál szolga volt. Itt tanult magánúton, Aho által is segítve, míg tanítói oklevelet és állást nem szerzett. Első elbeszélése 1884. jelent meg. 1886-tól pedig egymást érték pompás nyelven és jóízű humorral megirt kötetei, melyek tanuságot tesznek folyton mélyülő műveltségéről, ritka megfigyelő képességéről a népélet alakjai s jelenségei iránt. Legújabb munkái: Uranaukaisijat (Az úttörők, 1906) és Anaski (1911) őt még növekedő erőben mutatják.

Kauri *(cowri*, állat), l. *Cypraea* és *Kagylópénz*.

Kaurifenyő (növ.), l. *Agathis*.

Kauri-kopál (ang. *cowree*-gyanta; növ.), az *Agathis australis* (l. o.) kauri-fenyő gyantája,

mely a törzsből és ágakból kiszivárog és a gyökereken nagy tömegekben összefolyik. A friss gyantát Újzeeland őslakói rágják; egyébként a K.-t úgy használják, mint más kopálokat, l. *Copal.*

Kauřim (ejtsd: kordzsim), város Kolin csehországi kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 2976 lak., cukorgyártással és műmalmokkal. Közelében Lipan falu mellett 1434. esett el Prokop és a husziták hatalma megtört. Ennek emlékére 1881-ben emlékművet emeltek.

Kauser *József*, műépítész, szül. Budapesten 1848 máj. 7. Felsőbb kiképzését a budapesti műegyetemen, utóbb pedig a párisi École des Beaux-Arts-ban nyerte. Az 1878-iki párisi kiállítás magyar osztályában, az 1885-iki magyar országos kiállítás munkálatainál mint műszaki vezető vett részt. Nevezetesebb művei: a Jézus szt. szivéről elnevezett budapesti József-utcai templom, a Stefánia gyermekkórház, a Szt. László közkórház, a Pallas-nyomda háza, az egyetemi bonctani intézet, a II. sz. nőgyógyászati klinika stb. A budapesti Szent István bazilika belsejét Ybl Miklós halála után K. tervezte s a bazilika építését ő fejezte be. Érdemeiért megkapta a m. kir. udv. tanácsosi címet.

Kausia (gör.), széles karimájú, a régi makedon viseletből átvett kalap, melyet Rómában főleg a halászok és hajósok viseltek; a polgárok is használták a nap heve ellen, kivált a szinházban, ha szél miatt fölötte nem lehetett a ponyvát kifeszíteni.

Kausztika, l. *Gyujtóvonal.*

Kausztikus (gör.) a. m. maró; *K. káli*, maró káli, l. *Káliumhidroxid; K. lúg*, a káliumhidroxid-oldata; *K. szóda*, maró szóda, l. *Nátriumhidroxid; K. szerek* a. m. *étető* v. *maró-szerek.*

Kausztobiolitok, elhalt lényeknek folyékony v. szilárd, meggyujtható széntartalmú fosszilis v. recens termékei; 3 csoportba sorozhatók: 1. szapropél- (korhadó iszap) termékek; 2. humuszfélék; 3. liptobiolitok (piromonimitek, rezinitek és cereitek, viaszok és gyanták).

A *szapropéleket* csak legújabban kezdték behatóan vizsgálni. Többnyire finom agyagszerű összetételüek *(szapropelit)*, vagy tisztán szerves anyagból állanak, vagy pedig agyagot, sőt néha meg homokot is tartalmaznak (szapropszammit). A szapropél-kőzetek álló- v. igen lassan mozgó vizekben keletkeznek; főanyaguk a szapropél, amely a vizekben élő állatok hulláiból és exkrementumaiból, a növények korhadó részeiből, a széltől befujt levelekből, porból stb. áll. Friss állapotban a szapropél iszapos, szürkezöld színű, v. a humusztól fekete és ekkor átmegy a *dopplerit*-szapropélbe. Míg a humuszok szénhidrátokból keletkeznek, addig a szapropél zsiradékot és olajat is tartalmaz. A megszilárdult szapropélt *szaprokollnak* hívjuk. Fosszilis szapropél a harmadkorú *diszodil,* a tiszta paleozoi *kannelszén* és *boghead-szén;* az ilyen szenek mind fénytelen szenek. Ha a szapropél szerves eredetű szénsavas meszet tartalmaz, akkor *szapropélmész* a neve; ezekből lesznek fosszilis állapotban a bitumenes mészkövek. Ismerünk tiszta diatomeaszapropélt is. A szapropélagyag a levegőtől elzártan hevítve fekete lesz (megszenesedik) és azután levegőn hevítve megint megvilágosodik.

A *humusz* turfásodó v. korhadó növényi anyagok végső maradéka. A humuszképződés a széntartalom szaporodásával jár. A vízben oldható alkotórészek a *humin- és ulminsav*, az oldhatatlanok a humin és ulmin. A humuszsavak sói a humátok és ulmátok. A *dopplerit* (friss állapotban kocsonyanemű fekete) humuszsavcsapadék. Homokos talajon a humuszsavak beszivárognak és lent (a vízben oldott fémsókkal) humátok alakjában kicsapódnak. Az így feketére festett homokkő a növényzetre káros, mert a gyökerek nem tudnak rajta áthatolni; a levegőn azonban ez a homokkő gyorsan szétesik, mert a humuszsav oxidálódik. Ha a korhadó növényi anyagok víz jelenlétében tömegesen és igen tömötten vannak felhalmozva és ennek folytán a levegőtől el vannak zárva, akkor beáll a turfásodás. A *turfa* a lápokban keletkezik (ú. n. allápok és fellápok) és a telepek helyben is maradnak (autochton turfák); a másodlagos fekvőhelyen levő turfák (allochton) jelentéktelenek, ezeknél a növényi anyagok előbb valahová összehordattak és csak ott következett be a turfásodás (pl. a Mississippi torkolatánál). A turfából származó fosszilis szenek mind fénylő szenek (Glanzkohle).

A *liptobiolitok* gyantát v. viaszt tartalmazó kőzetek. Igen nehezen bomlanak el; a sok viaszt és gyantát tartalmazó flóra végső bomlási termékei. Ilyenek a recens kopál, fichtelit, a fosszilis piropissit, a borostyánkő és a tasmanit. V. ö. *Potonié*, Die recenten Kausztobiolite u. ihre Lagerstätten (Berlin 1908).

Kauterizálás, l. *Cauterisatio.*

Kautsky, *Karl Johann*, a német szocializmus egyik vezéralakja, szül. 1854 okt. 16. Prágában. Egyetemi tanulmányait Bécsben folytatta, csakhamar azonban a hirlapírásra adta magát és 1883. a Neue Zeit c. folyiratot alapította, melyet ma is szerkeszt. E lap a német szocializmus ortodox irányának fő tudományos organuma, K. pedig a marxi elmélet legmerevebb és legtekintélyesebb védője. Főbb művei: Marx' ökonomische Lehren (14. kiad. 1912, magyarra ford. *Garami* Ernő, Marx gazdasági tanai 1903); Thomas More u. seine Utopie (1888); Das Erfurter Programm (1892); Vorläufer des neueren Socialismus (2 köt. 2. kiad. 1009); Die Agrarfrage (1899); Bernstein u. das socialdemokratische Programm (1899); Die soziale Revolution (1902); Die historische Leistung von Karl Marx (1908); Der Ursprung des Christentums (1908); Vermehrung u. Entwickelung in Natur und Gesellschaft (1910); Der Weg zur Macht (1910).

Kautz, 1. *Gusztáv*, jogi iró, *K. Gyula* testvéröccse, szül. Győrött 1836 jan. 7., megh. u. o. 1907 nov. 1861-ben Győr város aljegyzője, 1862. főjegyzője lett, 1867. a győri kir. jogakadémia helyettes, 1870. rendkívüli, 1871. rendes tanárává, 1872. az akadémia igazgatójává nevezték ki. Művei: *Az államigazgatás és igazgatási jog alapelvei* (Stein Lőrinc után, Pest 1871); *A magyar büntetőjog és eljárás tankönyve* (u. o. 1872); *A magyar büntetőjog rendszeres tankönyve* (u.o. 1883).

2. *K. Gyula*, nemzetgazdasági író, szül. Győrött 1829 nov. 5., megh. Budapesten 1909 márc. 27. Külföldi egyetemeken tanult, különösen Lipcsében hallgatta Wilhelm *Roscher* előadásait. Hazatérve, 1851. a pozsonyi, 1853. a nagyváradi jogakadémián lett tanár, majd 1857. a Budán fennállott műegyetemhez nevezték ki a közgazdaság és közigazgatás tanárának; a tudományegyetemen 1863. a magyar közjog és közigazgatás, 1868. a nemzetgazdaságtan és pénzügytan rendes tanára lett. 1865-ben Deák-párti programmal Győr város képviselőjévé választották meg. Ő volt az előadója az első alkotmányos költségvetésnek és egyik tagja a kiegyezést előkészítő 67-es bizottságnak. Állandóan képviselő volt 1883-ig, amikor az Osztrák-Magyar Bank alkormányzójának nevezték ki. 1886-ban az újjászervezett főrendiház élethossziglani tagjává, 1892. pedig az Osztrák-Magyar Bank főkormányzójává nevezte ki a király. 1893-ban belső titkos tanácsosi címet kapott, 1900. főkormányzói állásától megvált. A Magyar Tudományos Akadémia, melynek 1860. levelező, 1865. rendes tagja, 1887. igazgató tanácsosa lett, 1904. másodelnökévé választotta. K. a nemzetgazdaságtan egyik legelső és legkiválóbb mívelője Magyarországon. A történeti etikai (relativisztikus) iskola híve volt, de az angol klasszikus iskola tanait is méltányolta. Tudományos érdemeit külföldön is elismerték. Hazánk nemzetgazdasági fejlődését mint bankkormányzó sok tekintetben előmozdította. Egyik főérdeme, hogy az aranyvalutára való áttérést erős kézzel előkészítette. A hazai és külföldi szaklapokban megjelent nagyszámú cikkén, valamint kisebb értekezésein kívül önálló munkái: *Az ausztriai birodalom statisztikája* (Pest 1855); Theorie und Geschichte der Nationalökonomie (Wien 1858—60, 2 köt., magyarul kivonatban a Budapesti Szemle 7—10. és 13—15. kötetében); *Politika vagy országlászattan* (u. o. 1862, 3-ik kiad. 1877, az akadémiai nagy jutalommal koszorúzták meg); *A nemzetgazdaságtan és pénzügytan* (u. o. 1862—1863, 5. kiad. 1890, a Marczibányi-jutalommal tüntették ki); *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika* (u. o. 1866, a Pesti hazai első takarékpénztár Fáy-díját nyerte el); *Az államadósságügy elmélete* (u. o. 1867); *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* (u. o. 1868, ugyancsak Fáy-díjat nyert); *A társulási intézmények a nemzetgazdaságtanban* (u. o. 1871, ugyancsak Fáy-díjat nyert).

Kautzsch, *Emil*, német prot. teológus, szül. Plauenben 1841 szept. 4., megh. Halleban 1910 máj. 7. 1872-ben baseli, 1880. tübingeni, 1888. hallei rendes teol. tanár; 1877. alapította a Palesztina-kutató német társaságot. Főbb művei: De Veteris Testamenti locis a Paulo apostolo allegatis (1869); Die Echtheit der moabitischen Alterthümer geprüft (Socinnal együtt dolgozta, 1876); Grammatik des Biblisch-Aramäischen (Leipzig 1884); Die heilige Schrift des Alten Testaments (Freiburg 1896); Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments (1899, 2 köt.); Die Poesie und die Poet. Bücher des Alten Testaments (1902). Többek közreműködésével kiadta: Textbibel des Alten und Neuen Testaments (1899); 1888-tól a Theol. Studien u. Kritiken szaklapot szerkesztette.

Kauzális (lat.) a. m. okozati, oksági, l. *Okság*.

Kauzális nexus, l. *Oksági kapcsolat*.

Kauzális törvény, l. *Okság*, *Oksági törvény*.

Kauzálitás, l. *Okság*.

Kauzativ ige a. m. *míveltető ige* (l. o.).

Kava (növ.), l. *Bors* és *Kava-kava*.

Káva, a falazott v. kőkerettel ellátott ajtó- és ablaknyílásoknak függőleges oldala, ha az magában a nyílásban is kisebb-nagyobb kiugrást alkot. T. i. csak közönségesebb és igen szerény épületekben szokták az ajtó- és ablakkereteket teljesen egy szélességben kifalazott falvégek közé helyezni; szebb elrendezést ad és jobb megerősítést enged meg, ha az ajtót vagy ablakot a fal szinénél valamivel hátrább helyezik és számára külön K.-t raknak. A falazott K. szélessége rendszerint $^1/_2$—1 téglahosszuságnak, kiugrása $^1/_4$—$^1/_2$ téglahosszuságnak felel meg; hasonló méretüek a K.-k kőkeretben is. L. *Kapubálvány*, *Ablak*, *Ajtó*. — K. továbbá a gémes kút szegélye, a hajón pedig valamely lejárást vagy a hombárok száját szegélyező fa. — *K.* v. *hálóvessző* (halászat). Oly farészek, amelyekre a hálót feszítik, vagy kötik; így az ághegyháló két, egymáshoz képest keresztbeálló félabroncsot jelent, mert ezeknek végére van a háló kifeszítve.

Káva, kisk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. monori j.-ban, (1910) 782 magyar lak., postahivatal; u. t. Gomba.

Kavadzsa (perzsa), l. *Chavadzsa*.

Kavah, l. *Kávéfa*.

Kávai apátság, Pilis vmegyében feküdt. Kegyuraságát Fülöp pilisi főispán felesége 1258. felerészben nővérének, Takó comes feleségének gyermekeire ruházta át. 1269. ismeretlen rendű apátja a szántóföldek egy részét a nagypesti németeknek adta bérbe, akik azután szőllőt ültettek ottan s haszonbér fejében évenkint 10 márkát fizettek.

Kavakami, *Szoroku*, gróf, japáni tábornok, szül. 1847 nov. 18., megh. 1899 máj. 11. 1877-ben segítségére volt a japáni kormánynak a Szatszuma-lázadás elnyomásában. 1885-ben a japáni vezérkar aligazgatója és tulajdonképeni vezetője lett. A japáni-kínai háborúnak tulajdonképen ő volt a hadászati vezetője, miért is 1895. a grófi címet kapta.

Kava-kava, bódító ital a Piper methysticum (l. *Bors*) gyökeréből. Egyes csendes-óceáni (polinéziai) szigeteken fiatal leányok rágják a gyökeret, kiszitt levét edénybe köpik, végül a rostokat kisajtolják. A zavaros kávészerű nedv kellemes kábulatot, nagyobb mennyiségben 4—6 órai bénulással járó mély álmot okoz. A K. hatóanyaga eddig ismeretlen, kétségtelenül a nyál okozta erjedés folytán támad, mert a gyökérből vegyi úton készített jangonin stb. alkaloida, glykosida más hatású. Újabban a K.-t hizás elleni orvosságul ajánlják. V. ö. *Tschirch*, Pharmakognosie I. (Leipzig 1910).

Kavala *(Cavalla)*, város Görögországban a volt Szaloniki török vilajetben, 24 km.-nyire Dramától az Égei-tenger partján, mintegy 5000 lak.; gabona-, szezám-, nyersselyem- és dohánykereskedéssel. Erődje még a bizanci császárok korából való. Itt lépett először európai partra Szent Pál apostol.

Kávalapát, félkörű kávára középen és keresztbe erősített ékalakú lapát, amellyel a halász az apró köveket bolygatja, hogy az apró halat a csáklyahálóba riassza.

Kavanagh (ejtsd: kevena), *Julia*, angol írónő, szül. Thurlesben, Tipperary ír grófságban 1824 jan. 7., megh. Nizzában 1877 okt. 28. K. Morgan ír tudós leánya volt s Normandiában és Párisban nevelkedett. 1844-ben visszatért Londonba és írói hírnevét Madeleine (1848) c. elbeszélésével alapította meg. Nathalie (1851); Daisy Burns (1853); Adèle (1858) és QueenMab (1863) c. regényeit egyszerű folyékony stílus és finom költői érzés jellemzik. Nagy sikert aratott French Women of Letters (2 köt., 1861) és English Women of Letters (2 köt., 1862) c. művelődéstörténeti műveivel is.

Kavarán, kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, (1910) 1113 oláh és rutén lak., vasúti állomás távíróval (Kavarán-Szákul), posta- és távbeszélőhivatallal.

Kavárok *(Cavari, Cavares)*, gallus nép, mely Gallia Narbonensisben a Rhône balpartján, az Isère és Durance torkolata között elterülő jó legelő vidéken lakott. Hamar elfogadta a római műveltséget és főhelye Arausio (ma Orange) volt.

Kavarókemence, így nevezik azt a lángallót, melyben a nyers vasból kavarás útján kovácsvasat vagy acélt készítenek. A K.-nek külön tűzfészke, munkatere és előmelegítője van s a legtöbb esetben az elszálló füsttel kazánokat melegítenek.

Kavart acél és *vas*, az az acél, illetőleg vas, melyet a kavarókemencében készítenek. L. *Vas*.

Kávás, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 476 magyar lak., u. p. Alsóbagod, u. t. Zalaegerszeg.

Kávásd, kisk. Bihar vm. tenkei j.-ban, (1910) 868 oláh lak., u. p. Tenkegörbed, u. t. Tenke.

Kávás tapogató, l. *Halászat*.

Kávás vára, l. *Akli*.

Kavasz, törökül fegyveres szolgát, katonát jelent. Régebben az íjjal felfegyverzett katonának volt a neve. Újabban fegyveres szolgát jelent, a ki az idegen hatalmak képviselőinek szolgálatában áll. Fegyveresen szokta kisérni a követet és lakása is a követség vagy konzulátus épületében van.

Kavaszantál, l. *Gonoszán*.

Kavatina, l. *Cavatina*.

Kávázat (bány.), az akna oldalainak beomlása ellen alkalmazott biztosító ácsolat. L. *Aknagárdozat*.

Kávé. A kereskedelmi K. a *kávéfa* (l. o.) gyümölcsének hámozott magja, amelyen többnyire még a vékony, ezüstösfényű maghéj töredékei látszanak. Mivel minden termésben rendesen két mag képződik, ezek egyoldaluan lapitottak s lapos oldalukon hosszanti barázda van. A K.-szem (K.-bab) tehát a nagy magfehérjéből és a kis csírából áll. Sokszor egy termésben csak egy mag képződik — kivált az ágak végén — s ekkor a K.-szem legömbölyödött. Az ilyen szemeket külön gyüjtik s ezek adják a nagyrabecsült «gyöngy»-K.-t, mely tehát nem a K.-fa egy különös fajtájának a terméke, hanem bármely K.-növényről nyerhető.

A K.-t Arábiában és Kelet-Indiában ú. n. száraz eljárással nyerik. Ez abból áll, hogy a cseresznyére emlékeztető, érett húsos termést nagy rakásokban néhány napig állni hagyják, mialatt meglazul szövete s kádakba gyömöszölve a hús könnyen leválik a magvakról. A magvakat azután a napon kőkeményre szárítják. Az Alsó-Indiákon és Nyugat-Indiában nedves eljárással nyerik a K.-t. A gyümölcsöt vízbe teszik, ahol erjedésnek indul. Azután a kádakban addig keverik, míg a magvak a rájuk tapadó gyümölcsrészektől megszabadulnak, végül pedig megszárítják. Minthogy az áru értékét nagyban befolyásolja a szemek egyforma nagysága, szétválogatásukra nagy gondot fordítanak.

Jelenleg a kereskedelemben igen sok K.-fajtát különböztetnek meg; legfontosabbak a következők: 1. *arábiai K.*, melynek legjobb fajtája a mokka-K.; apró zöldes v. zöldessárga szemekkel. Jemen tartományban terem, de hozzánk alig jut; amit nálunk e néven árulnak, aprószemű Jáva- v. Ceylon-K.; 2. *keletindiai K.*, ez nagyszemű, sárga v. barnássárga; legismertebb fajtája a Jáva-K. s idetartoznak még a Menado-, Sumatra-, Ceylon- és a Manilla-K.; 3. *amerikai K.*, ebből legtöbb Braziliában terem (Santos-K.), bár a braziliai K. nem a legjobb, mégis mennyiségével (6—7 millió q.) uralja a K.-piacot. Ide tartoznak még a Surinam-, Cayenne-, Martinique-, Portorico-, Cuba- stb. K.; 4. *afrikai K.*, ebből a legjobb a Szomáli-partvidékről jön, azonkívül említendő a Bourbon- és Réunion-szigeti K. Nyugat-Afrikából újabban az ott vadon is termő fajból *(Coffea liberica)* a Liberia-K. jön forgalomba nagyobb mennyiségben, mely kitűnő arómája és gazdagon termő és jóval nagyobb szemei miatt kedvelt.

A K. jelenleg elsőrendű élvezeti cikk, sőt tejjel keverve most már a szegényebb néposztályban is mindennapi eledel. A K.-t egyenletes, lassú tűzön zárt edényben pörkölik, míg a kellő színt elnyeri. A túlpörkölt K. íze fanyar, a kevéssé pörkölt K. nem elég zamatos. Legjobb a K., ha friss pörkölésből készül. A K. zamatját emeli, ha többfajta kávé keverékéből készül, melyeket különkülön kell pörkölni. A porfinomságura megőrlött K.-t a K.-főzőgép felső részébe, szűrőjébe öntik és kanalankint felöntik forró vízzel. A K.-pótlék a kávét csak megfesti. Törökországban a frissen pörkölt, porfinomságura megőrlött K.-t vízzel és cukorral együtt forralják és a szüretlen K.-t apró csészékben adják be. A K.-t süteményeink ízesítésére, torták megtöltésére (K., vaj, cukor és tojásból készült K.-krém) is használják. A *K.-fagylalt* úgy készül, hogy pörkölt K.-t forró tejszínnel leöntenek, azután leszűrik s megfelelő mennyiségű cukorral és tojássárgájával lassú tűzön keverik, végül kihűtik s fagylaltgépen megfagyasztják. A *jeges-K.* erős fekete-K., melyet bedugaszolt üvegekben jégen tartanak; azután hideg tejszínt cukorral habbá vernek s szintén jégre állítják. E két anyag keveréke adja a jeges K.-t.

Legtöbb K.-t fogyasztanak Hollandiában, a fogyasztott K.-mennyiséget a lakosságra elosztva, itt fejenkint 8 kg. jut; Belgiumban 4·2; Norvégiában 3.5; Svájcban 2·8; Németországban 2·5; míg Ausztria- és Magyarországon csak 0·9 kg.

Ami a K.-szemek alkotórészeinek a pörkölésnél előálló kémiai megváltozását illeti, arról nem tudunk teljes bizonyossággal számot adni. Annyi bizonyos, hogy a K.-szemek cukor- és zsírtartalma, csersav-részei, a fehérjék és nyákok szenvednek legmélyrehatóbb változást. A barnuló szemek kifényesednek, illatoznak és a száraz desztillálás termékei között, az elillanó füstben illatos termékek távoznak el. Valami illóolaj, furfurol és több olyan termék, mely ennek a füstnek lúgos kémhatást kölcsönöz. Pörkölés közben a kaffein egy része elillan s kaffeol, kaffeon, K.-olaj képződnek; olyan illatos és ízes anyagok, melyeknek kémiai alkotása nincs felderítve. A K.-pörkölésre számos különleges készüléket szerkesztettek, melyeknek célja, hogy meggátolják a szemek túlságos megpörkölődését s megakadályozzák az értékes részeknek nagy mértékben való elillanását.

A K. kaffein (l. o.) tartalmánál fogva gerjesztő hatással bir és mérsékelten élvezve az egészséges emberre nézve nem ártalmas; felvidítólag és felfrissítőleg hat és ébren tart, sőt bizonyos gyengélkedésekben jó hatással van; bizonyos mérgezéseknél (erős dohányzás, ópium, széngőz stb.) pedig jó ellenszer. Mértéktelen használat mellett azonban különféle idegbajokat okoz, s mivel különösen a szívre hat, gyengeszívüeknek kerülni kell a K. élvezetét.

Újabban a K. festését egészen nyiltan űzik; festőanyagok: ultramarin, kurkuma, berlini kék, indigó, vassók. Ezeknek felismerő szerei a következők: ultramarin sósavval kénhidrogént fejleszt s ez záptojás-szagú. Berlini kék oxálsavban oldódik. Indigó kálilúggal barna oldatot ad. Kurkumát bórsav által lehet felismerni. Ha a nyers magot vízben áztatjuk, a víz piszkoszöld színt nyer, minden más szín hamisításra mutat. De a K.-t másképen is hamisítják (l. *Kávépótlékok).* A legnagyobb mérvet öltött az őrölt K. hamisítása, kifőzött K.-alj hozzátevésével. Ezt a hamisítást nehéz kimutatni. De hamisítják az őrölt K.-t K.-pótlékokkal is.

A legbiztosabban lehet a K. valódiságát a kaffein által kimutatni. Az eljárás a következő: 50 gr. kávét (finomra őrölve) 2 gr. mésszel és 8 gr. magnéziával össze kell keverni és ebből a keverékből vízzel pépet készítünk. A pépet 24 óra után vízfürdőn szárítjuk. Most belőle kloroformmal kivonjuk a zsirt s a kaffeint. A kloroformot elpárologtatjuk s a maradékot forró vízzel kezeljük, szűrés után az oldatot kikristályosítjuk. A kristályok kaffeinből állanak, ez a K.-nak 1%-a lehet, tehát a fenti példánál 0·5 gr.

Abessziniában ősidők óta fogyasztották a K.-t s innen, mások szerint pedig Etiópiából jutott el a K. Arábiába, ahonnan azután tovább terjedt. Dzsemál Eddin, adeni mufti Adjamba utaztában ismerte meg s hazájába visszatérvén, imádkozó dervisei között elterjesztette, hogy a virrasztást jobban birják. Nemsokára tovább terjedt a K. Mekkába, ahol a kávéházak a társasélet központjai lettek. A XVI. sz. elején már Kairóban is ittak K.-t s onnan került Szíriába. Khair bej mekkai helytartó 1511. megtiltotta a K. eladását s üldözte a K. élvezőit, utóda azonban maga is élt az új élvezeti cikkel. II. Szolimán uralkodása alatt jutott el a K. Konstantinápolyba s más helyekre. 1624-ben hoztak a velenceiek nagyobb mennyiségű K.-t Európába s 1645. körül Dél-Olaszországban általánosan elterjedt. IV. Mohammed egy követe vitt K.-t először XIV. Lajos király udvarába; 1671. nyilt meg Marseilleben s a rákövetkező évben Párisban az első kávéház. Magyarországon a törökhódítás idejében terjedt el a K., Angliában és Németországban pedig a XVII. sz. második felében. 1721-ben már Berlinben is megnyilt egy kávéház. II. Frigyes a K.-t monopoliummá tette, azonban hosszabb időbe telt, míg a K. ívásához a köznép is hozzászokott, aminek főoka a K. drágasága volt. Az első K.-ültetvényt a hollandusok létesítették 1650. Batáviában. 1710 körül Jáva és Ceylon szigeteken honosították meg. Innen gyors egymásutánban terjedt el Santo Domingo, Martinique és a Bourbon-szigeteken, a honnan a francia gyarmatosok már a XVIII. sz. elején el tudták látni Európa K.-szükségletének legnagyobb részét. 1762-ben került a K. Braziliába és az innen kifejlődött kereskedelem 1608. indult meg s nőtt rohamosan olyan naggyá, hogy a világ K.-szükségletének több mint kétharmad részét Brazilia termése fedezi. A braziliai K.-kereskedelem főhelyei Rio de Janeiro és Santos városok.

A világ K.-termése mintegy 900 millió kg. A nyers-K.-behozatalunk kb. 115,000 q, ezenkívül hét-nyolcezer q pörkölt K.-t is hoznak be. L. még *Kávépótlékok* és *Ipari és kereskedelmi növények.*

Kávéadó, a kávé fogyasztására vetett adó. Minthogy a kávét az európai országokban nem termelik, az adóztatás majdnem kivétel nélkül a határon való bevitel alkalmával, tehát vám útján történik. Hazánkban is az 1881. IV. t.-c.-kel behozott K.-t az 1883. V. t.-c. eltörölte s ezt követőleg a K. a közös vámbevételek között szerepel mint kávévám. A kávéfogyasztás elterjedésével és növekedésével a kávévámbevételek is folytonosan növekednek s Magyarország és Ausztria szerződéses vámterületének vámbevételei között, az 1912. évben 49·79 millió arany K-val az első helyet foglalják el. Hasonlóképen vám útján történik a *kakaónak* megadóztatása is, mely folyton növekedő vámbevételt szolgáltat. A közös vámterületen a kakaó vámbevétele 1907-ben 1·7 millió arany K. volt, mely 1912. ezen összeg kétszeresére, 3·4 millió arany K-ra emelkedett.

Kávéborsó (növ.), l. *Cicer.*

Kávébükköny (növ.), l. *Astragalus.*

Kávécsersav, *kaffeinsav*, $C_{15}H_{18}O_8$, a kávénövényben előforduló karbonsav; íze fanyar, vízben, szeszben könnyen oldódik, oldata ferrikloridtól megzöldül.

Kávéfa (növ., *Coffea* L.), a *Rubiaceae*-család génusza; 40 faja az óvilág trópikus részein, nagyobbrészt Afrikában honos cserje. Legtöbbjük örökzöld, kevés a lombhullató. Levelük keresztben átellenes vagy hármasával örvös állású, pálhájuk széles, hegyes. Virágcsomói a levél hónaljából erednek, v. pedig magános a virág s ez igen jóillatu; pártája fehér, laposan kiterülő v. tölcséres; csészéjét egyszerű vagy kettős *külső csésze* veszi körül. Csonthéjas termésük kerekded v. hosszúkás, húsos v. száraz és rende-

sen 2 csontmagot tartalmaz, melynek belső, lapos oldalán 1—1 barázda vonul végig. Ez a két mag a kereskedelembeli kávé, közkedvelt élvezeti cikk. Két fajról nyerik: az elterjedtebb az *arab K. (Coffea arabica* L.), melynek hazája Abesszinia, a Mozambik-vidékek és Angola. Csinos örökzöld fa, melyet azért, hogy termését jobban szedhessék le, nyírással csak 5 m. magasságig tűrnek meg. Levele bőrnemű, sötétzöld, bőnedvű, pálhái a tövükön kissé összefüggnek. Levélhónaljában 3—7 virága van. Húsos termése eleinte zöld, majd az éréssel vörösödik, végül kékesfekete, émelygős édesízű. Hosszúkás 2 csontmagva 8—12 mm. hosszú, 6—9 mm. széles; hártyás ezüstösfényű héja van, mely a lapos, barázdás oldalon a barázdába is betüremlik. Ezt a hártyás héjat a kereskedésbeli kávén már nem vagy csak töredékekben látni, de a barázdában mindig találni a maradványait. Ha a termés egyik magva elapad, a másik majdnem hengeres lesz, ez a *gyöngykávé*. Az arab K. hegyvidéki nö-

Coffea arabica L.: *A* virágos ág, *B* terméses ág; Coffea liberica Bull.: *C* virág, *D* termés, *E* a termés hosszmetszete, *F* a termés keresztmetszete.

vény s oly tájakon tenyészik a legjobban, ahol a hőmérséklet ingadozása 15—20 C°, az évi esőmennyiség pedig nem kevesebb 220 és nem több 330 cm.-nél. 3 éves korában már meghozza termését, legtöbbet az 5—7. évéig, azután terebélyesedésénél fogva ismét kevesebbet. Legfeljebb 10—12 éves koráig engedik növekedni. Egy fa átlagos termése ½ kg., de magasra felnöveszteti, jól trágyázott fák Afrikában ritkán 12 kg.-t is adnak. Braziliában és Kuba szigetén ritkán van 2·5 kg.-nál busásabb termés. Csak a teljesen érett termés ad kifogástalan kávét. Minthogy az érés különböző időpontban következik be, háromszor szedik. A második szedés a legbusásabb. Szedés után a *száraz* módszer szerint a még puha, leves termését addig szárítják, míg zúzással meg nem hámozható v. pedig egy gép tompa fogaival hámozzák meg. Ez utóbbi *nedves* módszer a nyugatindiai. A kávé száraz babjában 5—9% víz van, azután a cellulózon és ásványi vegyületein kívül több alkaloida (kivált kaffein), fehérjék, legumin, cserzősav, zsír és cukor. Közepes összetétele a következő:

cellulóz	24—30%	kaffein	0·8—1·2%
víz	5—10 »	párolgó olaj ...	0·003 »
cukor	6—7 »	sók	10—12 »
fehérje, legumin	10 »	hamu	6—7 »
zsír	10—13 »		

Hamujában van 50% káli, 8—9% magnézia és 4—6·7% mészföld, továbbá 15—17% széndioxid, 10—11·5% foszforsav, 3—5% kénsav stb., de nátron és kovasav nincs benne. A hosszubabú libériai kávéban sokkal több a párolgó olaj és ezért illatosabb. A *libériai K. (Coffea liberica* Bull.), melynek hazája Felső- és Alsó-Guinea, sokkal nagyobb levelével, 6—7 tagú virágával (amazé 5 tagú), nagyobb termésével üt el az arab K.-tól. Sok vidéken már ezt is nagyban termesztik és dúsabban termőnek bizonyult, mint a másik.

Az arab K.-t minden alkalmas trópikus vidéken termesztik. A kávé *kereskedésbeli fajtáit* l. *Kávé* alatt. A kávé neve arab eredetű: *kavah* v. *kaveh* a neve, de az arab nem a fát, hanem az italt hívja így, magát a kávébabot *bún*-nak nevezi.

Kávégyökér (növ.), l. *Palka*.

Kaveh, l. *Kávéfa*.

Kávéház, az az utcai földfeletti üzlethelyiség, melyben kávé, tea, csokoládé, külön italmérési engedély tárgyát képező szeszes italok, az utóbbiakhoz szükséges nedvek, végre az elősorolt cikkekkel fogyasztatni szokott sütemények és hideg étkek (szinházi vacsora) kaphatók; melyben legalább két rendes nagyságú tekeasztal folytonosan a közönség rendelkezésére áll, kivéve a kültelkeken és szállókban levő K.-akat, melyekben egy tekeasztal is tartható; végre amely K. felirattal van megjelölve. Templomtól, kórháztól és iskolától 50 m. távolságra kell lennie. K.-i v. kávémérési üzlet nyitására engedélyt csakis teljesen megbizható egyén nyerhet. A megbizhatóság a rendőrségnek külön e célra kiállított bizonyítványával igazolandó. Engedélyt egyáltalában nem nyerhet az, ki nyereségvágyból elkövetett bűntettért vagy vétségért 5 éven belül büntetve volt és az, a ki bordélyházat tart. A vendégek szolgálatára kifogástalan előéletű egyének alkalmazandók. *Kávémérésekre* szóló engedély egyedül kávé, tea, tej és csokoládé kimérésére és ezen italokhoz való sütemény eladására jogosít. Tekeasztalok felállítása, bárminemű játék kártyakkal vagy egyéb jelekkel és eszközökkel, végre zenélés v. dalolás a kávémérésekben feltétlenül tilos. Minden kávémérés kívülről «kávémérés» címmel látandó el, kávémérőknek a K. cím használata tiltva van. A kávémérés, tekintet nélkül az évszakra, esti 11 órakor bezárandó és reggeli 3 óra előtt ki nem nyitható. A K.-nak csak a zenére van záróraja: éjjeli 1 óra, de a kórházak közelében, 100 m.-en belül egyáltalán tilos a zenélés. A K. Magyarországon igen elterjedt üzleti ág, legtöbb Budapesten van; csaknem fele az egész ország K.-iparának.

Kávémagolaj (növ.), a kávémagból nyert és zöldesbarna színű olaj, mely az oliva- (tábla-) olajhoz hasonló.

Kávémérési ipar, l. *Kávéház*.

Kávépótlékok, igen sokfélék és részint egyenesen hamisítás céljából használtatnak, részint pedig tudva a kávéhoz hozzákevertetnek, hogy ízét és színét megváltoztassák, sőt egyeseket egyenesen (makk, árpa vagy Kneipp-kávé stb.) kávé helyett alkalmaznak, hogy a kávé kaffeintartalmánál fogva káros, azaz mérges hatása kikerültessék s mégis a kávéhoz hasonló barna folyadék élvezete lehetségessé tétessék. A legkülönösebb hamisítás az volt, melyet 1880 körül Bécsben, Prágában és Budapesten is nagy mértékben űztek s amely abban állott, hogy liszthulladékokból tésztát készítettek s ebből különös gépekkel a kávészemhez hasonló testecskéket készítettek, amelyeket aztán barnára festettek és gummi v. gyantaoldattal fényesítették úgy, hogy a pörkölt kávéhoz keverve, csak nehezen voltak felismerhetők, de vízbe dobva feláztak és szétestek. Pótkávénak igen sok növényi részt használnak és pedig pörkölt állapotban, így a füge roszszabb terméseit (fügekávé), az árpát v. malátát (Kneipp-kávé), a cikória (katángkóró) gyökerét (Frank-kávé), a tölgy makkjait (makk-kávé), a csillagfürt *(Lupinus)* magjait (a magyar v. gyöngyösi kávé a *Lupinus angustifolius* magjaiból) s egyebet, de gyakran ez anyagokat keverve is alkalmazzák. E K. a pörkölt és darált kávéban is beható mikroszkópiai vizsgálatok alapján többnyire kimutathatók. L. még *Abelmoschus.*

Kaveri (ang. *Cauvery)*, 650 km. hosszú folyó Elő-India D.-i felében. Átfolyik Maiszuron, Szalemen, Kaveripuránál áttöri a keleti Ghathegységet, Tricsinipolinál kezdődik deltája, amely 145 km. hosszú és a legszélesebb helyén kb. ugyanilyen széles. A Bengáli-öbölbe torkollik. Deltavidéke igen termékeny. A hinduk Daksin Gangának (a. m. Déli Gangesz) nevezik és szentnek tartják.

Kávésav *(dioxifahéjsav)*, $C_9H_8O_4$ vagy
$C_6H_3(OH)_2.CH:CH.COOH$,
a kávécsersavból lúggal való forraláskor képződik. Sárgás, vízben kevéssé oldható kristálykák. Vizes oldata ferrikloridtól megzöldül.

Kavi, a jávaiak régi irodalmi nyelve. Eredeti jelentése «finom», szemben a dzsavi, vagyis népnyelvvel. A K. tele van szanszkrit szavakkal. Vannak K. nyelven fordítások az ind vallásos és epikus irodalomból, történeti művekből, mondagyüjteményekből és törvénygyüjteményekből. Ma már a benszülöttek nem értik. V. ö. *Humboldt*, Über die Kavisprache (Berlin 1836—1840, 3 köt.); *Cust*, Modern languages of the East Indies (London 1878).

Kaviár, bizonyos halak ikrájából só hozzákeverésével készült élvezeti cikk. Szűkebb értelemben K. néven a Tok-félék besózott petéit értik. De ponty, csuka, lazac, pisztráng, héring, sügér, pér és más halak petéit is feldolgozzák K.-rá. A legfinomabb K.-t a kecsege (l. o.) és a viza (l. o.) petéiből készítik. A K.-hoz csak azért kevernek konyhasót, hogy tartósabb legyen. A K. ízét alig javítja a só, sőt ellenkezőleg, mennél kevésbbé sózott, mennél enyhébb, annál becsesebb. Sózatlan K. forgalomba nem kerül. A legfinomabb árúban («malossol») szintén van kevés só, bár lényegesen kevesebb, mint az olcsóbb K.-okban, melyeknek azonfelül egyes szemei is kisebbek. A K. készítésének az a módja, hogy a halakból kiszedett ikrát vesszővel veregetik, hogy az ikraszemeket a burkoló hártyától és a közé fonódott foszlányoktól fellazítsák. Azután, hogy a szemeket a szálas részektől megtisztítsák, szitán átdörzsölik és megsózva fahordókba csomagolják. A készítés módja azonban nagyon eltérő és eszerint változik a K. jósága és értéke is. Legkevésbbé értékes a sajtolt K. v. *K.-sajt*. Ennek a készítésénél a felületesen megtisztított ikrát, miután megsózzák, egy ideig lepedőre terítve napon szárítják, azután lábbal nagyobb hordókba tapossák. Jobbfajta már az ú. n. *szemes K.* Ennél a gondosan megtisztított ikrát fateknőbe rakva sóval gyúrják, majd szitákon kissé megszárítják és azután hordókba sajtolják. A legkitünőbb árúnál legnagyobb gonddal végzik az ikra megtisztítását és a hártyától, foszlányoktól teljesen megszabadított ikraszemeket kis vászonzacskókba rakva, meghatározott töménységű sóoldatba függesztik. Mikor az ikrát a só kellően átjárta, a zacskókat felaggatják, hogy a só-lé lecsepegjen s midőn az ikra kissé már megszikkadt, kisebb fahordókba csomagolják. A K.-ban az ikraszemek, melyeket a kecsege-félékből nyernek, sötét színűek, laposak, áttetszők, nagyságuk változó s mindig van a szemek között egy kevés nyálka. A jó ép K. lakmusszal vizsgálva közömbös kémhatású, szaga nincs, íze kellemes és nem csípős, gyengén sós; az ikraszemek épek. Ha a K. romlott, akkor keserű és bűzös szagú. A K. átlagban a húsnál táplálóbb, tetemes fehérje- és zsírtartalma teszi azzá. A K.-t úgy hamisítják, hogy hozzá olajat, K. készítésére nem alkalmas halikrát, sőt szágót és másféle növényi eredetű anyagokat is elegyítenek. A K. már régen világkereskedelmi cikk. Nálunk alig számbavehető kis mennyiséget termelnek, ez az *orsovai K.* A világ összes termése 500,000 q., ebből Oroszországra kb. 320,000 q esik. Behozatalunk 220—240 q., mintegy 450 ezer korona értékben.

Kaviársajt, l. *Kaviár.*

Kavics (geol.). A folyóvíztől görgetett vagy a tenger hullámai által mozgatott kőzettörmelék kopott élű, gömbölyödött felületű K.-csá lesz. A folyami K. kevésbbé gömbölyű, mint a tengerparti. A folyami K.-ok alakja nagyban függ különben az illető kőzet szöveti viszonyaitól. Tömeges kőzetek (gránit, porfir, andezitek) izometrikusabb K.-szemeket adnak, mint a palás kőzetek (gneisz, csillámpala, fillit, agyag-, homokkőpala stb.), amelyek K.-szemei inkább korong- vagy pogácsaalakuak. Nagysága igen különböző; a hegyek között több a nagyszemű K., mely lefelé való útjában folyvást kopik. Minél keményebb fajta a kőzet, annál tovább áll ellene a kopásnak és éppen azért, hogy K. csak a keményebb kőnemekből képződik, régebben kedvvel használták az országutak borítására. Erre azonban gömbölyű voltánál fogva kevésbbé alkalmas, mint a *tört kő*, melyet megkülönböztetésül vagy így, vagy *zúzott* K.-nak hívnak.

A mozgatott víz által keletkező K.-tól megkülönböztetendő az *éles K.*, amelyet futóhomokterületeken szoktunk találni; ezeken két v. három,

éles élekkel (háromélű K., németül Dreikantner) egymástól elkülönített sík, sima lapot látunk, melyet a mozgó futóhomok idézett elő rajtuk. Jelenlétük egyidejű sivatag- v. legalább steppeklimára vall. Temérdeket találni ezekből az afrikai és ázsiai sivatagokban, de előállottak a fiatalabb negyedkorban hazánk sík, futóhomoktól borított területein is.

Kavicságy, a vasút alépítményére fektetett kavicsréteg, melynek célja, hogy a talpfák, illetőleg alzatok nyomását az alépítmény nagyobb felületére ossza el és ezáltal az alzatoknak és ezzel a vágánynak az alépítménybe való besüppedését megakadályozza. A K.-azat az alzatokból egyúttal a pályára jutó esővizet is elvezeti és ezzel azok tartósságát fokozza. A K.-azatot régebben kizárólag rostált v. rostálatlan bányakavicsból készítették. Újabban fővonalainkon a vágány szilárdabb fekvése végett zúzott kőágyazatot alkalmaznak. A tört kövön és bányakavicson kívül alárendelt helyi érdekű vasutakon homokágyazatot is alkalmaznak, mely azonban kis állékonyságánál fogva a vágány szilárd fekvését nem biztosítja.

Kavicsbeágyazás. A felépítmény kavicságyazata időközönként elsárosodása miatt kicserélendő. Az új kavics beágyazását meglévő pályákon a forgalom mérvéhez és a pálya viszonyaihoz képest különbözőképen végezik. Ha a pálya nincs lesülyedve, az esetben a talpfák közötti régi földes anyagot kihányják, azután pedig vonatmentes időben a talpfák alatti kavicsgerendákat is kivágják és a felépítményt a töltéstestre leeresztik. A kavicsvonal lerakása után a felépítményt a kellő magasságra felemelik. Nagyobb forgalmi vonalakon a munka így nem végezhető, mert kellő idő nincsen, hanem csupán fokozatosan 2—2 talpfaközre terjedő hosszakban lesz egy-egy munkaidőben a régi kavics kihányva és az új kavics behordva. Ha a pályán különben is emelés végezendő, akkor a talpfák alsó szine alatti kavicsot benn hagyják és a vágányt a kellő magasságra emelve, terítik az új kavicsot a talpfák alá.

Kavicshal, a kövi csík (*Nemachilus barbatulus* L.) népies neve.

Kavicsos (azelőtt: *Livó)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 338 rutén lak.; u. p. Lukó, u. t. Bártfa.

Kavicsos lőpor, l. *Lőpor*.

Kavicsvonat. A vasutak építésénél és fentartásánál szükséges kavicsot alkalmas alacsony oldalú kavicsszállító kocsikba rakva egész vonatokkal viszik ki a pályára. A kavicsolandó pályarészeken a K. megáll és a kavicsot a pályamunkások lehetőleg közvetlenül a vágányba hányják. Egy-egy kocsiba 6—7 m³ kavicsanyag fér. Forgalomban levő pályákon a rendesen rövid munkaidő miatt a K.-oknál gondos felügyelet szükséges a munkások biztonsága és a munka haladása érdekében.

Kavicszsák. A vasúti járóművek terhe az aljak közvetítésével a kavicságyazatra nehezedik és azt az aljakkal lassanként a töltéstestbe nyomja be. A benyomódott aljakat időnként kiemelik és újra kavicsot tömnek alájuk. Az így a töltéstestbe hatoló kavicstömeg *K.-okat*, más néven *vízzsákokat* alkot. Néhol idővel oly nagyra növekszik a töltésbe nyomódó kavics tömege, hogy a töltéstestet szétnyomja, deformálja. Ha ez a deformáció hirtelen következik be, a forgalomra is veszélyes lehet. Azokon a töltéseken, melyeken a deformáció mutatkozik, vízmentesítést kell végezni. Kisebb mélységű K.-oknál a töltésbe draincsöveket fektetnek, a K. aljánál mélyebben. Nagyobb mélységű K.-oknál a töltés egész testén átérő, gyakran fenékig nyúló kőbordákkal szárítják ki a töltéstestet.

Kavirondo, földterület Brit-Keletafrikában a Viktoria-Nyanza ÉK.-i partján, mely itt a nagy Ugove-öblöt alkotja; lakói nyelvben és szokásokban a felső Nilusnál tartozkodó silluk törzszsel rokonok.

Kávna (azelőtt: *Kavna)*, kisk. Arad vm. tornovai j.-ban, (1910) 475 oláh és magyar lak.; u. p. Selénd, u. t. Feltót.

Kavocsán (azelőtt: *Kavecsán)*, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 870 tót lak.; u. p. és u. t. Kassa.

Kawaya, a kúszóhal *(Anabas)* neve hazájában. L. *Kúszóhal*.

Kawerau, *Gustav*, német prot. teológus, szül. Bunzlauban 1847 febr. 25. 1882-ben Magdeburgban, 1886. a kieli egyetemen, 1893. Boroszlóban, 1907. Berlinben egyet. tanár és főegyháztanácsos. Ő alapította Köstlinnel és Jacobsszal együtt 1883. a reformáció történelmével foglalkozó egyesületet. Művei közül kiválóbbak: Johann Agricola von Eisleben (Berlin 1881); De digamia episcoporum (Kiel 1889). Résztvett Luther műveinek weimari kiadásában.

Kay, kis falu Frankfurt porosz kerületben, kb. 700 lak. 1759 júl. 23. az oroszok a Wedell vezérlete alatt álló poroszokat itt megverték.

Kayser, 1. *Emanuel*, német geológus, szül. 1845 márc. 26. Königsbergben. 1885-ben Marburgban az egyetemen a geológia tanára lett. Németország paleozoós rétegeit s a Harz diabázait számos munkában ismertette. Főmunkája a Lehrbuch der Geologie (Stuttgart 1891, 2. kiad. 1905). 1883-ban megalapította *Dames*-szel együtt a Paläontologische Abhandlungen című folyóiratot.

2. *K., Heinrich*, német építész, szül. Duisburgban 1842 febr. 28. 1872-ben Karl von *Grossheim* (szül. Lübeckben 1841 okt. 15., megh. 1911 febr. 5.) építésszel építési és műiparműhelyt alapított. 1872. és 1882. a német birodalmi gyűlés berlini palotájának építésére kitűzött pályázaton a második díjat ők nyerték. Berlinben és másutt számos magán- és nyilvános épületet építettek.

3. *K., Heinrich*, német fizikus, szül. 1853 márc. 16. Bingenben. 1878—85-ig Helmholtz asszisztense és magántanár volt. 1885-ben Hannoverben műegyetemi, 1894. bonni egyetemi tanár. Főbb munkái: Lehrbuch der Spektralanalyse (Berlin 1883); Lehrbuch der Physik (Stuttgart 1890, 4. kiad. 1905); Handbuch der Spektroskopie (Leipzig 1900—07, 1—4. köt.); Die Elektronentheorie (Bonn 1903).

4. *K., Paul*, német jogtudós, szül. Ölsben 1845 aug. 9., megh. Lipcsében 1898 febr. 13. 1894-ben

a külügyi hivatal gyarmatügyi osztályának igazgatója, 1896. a Reichsgericht tanácselnöke lett. Fontosabb művei: Die gesamten Reichsjustizgesetze (Berlin 1879, 6. kiad. 1901); Kommentar zur Aktiengesetznovelle (u. o. 2. kiad. 1891); Kommentar zum Gesetz betreffend die Kommanditgesellschaften (u. o. 1884, 2. kiad. 1891); Kommentar zur Reichsgewerbeordnung (u. o. 1884, 3. kiad. 1901).

Kayser-Eichberg, *Karl,* német festő és grafikus, szül. a sziléziai Eichbergben 1873 ápr. 5. Tanulmányait a berlini akadémián Eugen Bracht vezetésével végezte (1893—1899). Többnyire dekorativ tájképeket fest: A gázlónál; Hazatérő juhok; A tónál stb. Szép színes kőrajzai is vannak.

Kayserling *Májer,* zsidó teológus és író, szül. Hannoverben 1829 jún. 17., megh. 1905 ápr. 21. Budapesten. 1861-ben az endingeni (Svájc), 1870. a pesti izr. hitközség hívta meg rabbinak és hitszónoknak. Termékeny irodalmi tevékenységét kivált a zsidó történelemnek szentelte. Főbb munkái: Moses Mendelssohns philosophische und religiöse Grundsätze (Leipzig 1856); Moses Mendelssohn. Sein Leben und sein Wirken (u. o. 1862, 2. kiad. u. o. 1888); Moses Mendelssohn. Ungedrucktes und Unbekanntes von ihm und über ihn (u. o. 1883); Sephardim, Romanische Poesien der Juden in Spanien (u. o. 1859); Geschichte der Juden in Spanien u. Portugal (2 köt. Berlin 1861—1867); Menasse ben Israel (u. o. 1861); Geschichte der Juden in Spanien u. Portugal (Leipzig 1867); Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Litteratur u. Kunst (u. o. 1879; magyarul: *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén,* 2 köt., Budapest 1883); Die Blutbeschuldigung v. Tisza-Eszlár (magyarul is, u. o. 1882); Biblioteca española-portugueza-judaica (Strassburg 1890); Sterbetage aus alter und neuer Zeit (Prag 1891); Gedenkblätter. Hervorragende jüdische Persönlichkeiten des XIX. Jahrhunderts (Leipzig 1892); Christoph Columbus und der Antheil der Juden an den spanischen u. portugiesischen Entdeckungen (Berlin 1894, és angolul New-Yorkban).

Kayserling-féle folyadék, olyan boncolástani készítmények előállítására való eljárásnál használatos, hol a szerveket eredeti szinükben akarjuk megtartani. Lényege az eljárásnak: 1. a készitmény konzerválása formalin, nátrium szulfurikum és kálium acetikum keverékben; 2. az ezáltal elszintelenedett készitmény szinének visszaidézése 70% alkoholban; 3. végleges eltevés higitott és esetleg nátrium acetikummal kevert glicerinben. Számos módositása is van.

Kayssler, *Friedrich,* német szinész, szül. Neurodéban (Szilézia) 1874 ápr. 7. Egyetemi tanulmányokat folytatott, majd 1895. a szini pályára lépett. Különböző német szinházaknál működött, jórészt Berlinben, utóbb mint Reinhardt társulatának kiváló tagja. Egyaránt kitünt modern és klasszikus szerepeiben, mint Arnold Kramer, Gyges, Walter-Strobl gr. (Kätchen v. Heilbronn) stb. Irodalmilag is működik, irt drámai regényt (Simplicius, 1905), verseket (Der Pan im Salon, 1907), szinpadi élményeket (1910) stb.

Kaystros, folyó, l. *Kücsük-Mendere.*

Kázá, l. *Kádi.*

Kazacsay *Árpád,* egyházi író, szül. Nagyszebenben 1865 nov. 13. Pappá szentelték 1888. Hitoktató volt Budapesten, segédlelkész Dorogon és Pozsonyban. 1902-ben Pozsonyban a Szentháromságról nevezett plébánia lelkésze, 1912. címzetes apát, 1913. pozsonyi kanonok, székesegyházi és városi plébános. Szerkesztője volt az *Országos Néplap*-nak. Hirlapi cikkein kivül megjelent tőle: *Az ember* (Stolz Albán után magyarítva 1899).

Kazahk, nép, l. *Cserkesz.*

Kazal, hosszukás négyszögalakban rendszeresen összerakott szalmás gabona, széna v. szalma. A K. szélessége 6—8 m., hossza az összerakandó gabona vagy széna mennyisége szerint 10—20 m. között váltakozik. Ennél hosszabbra késziteni a tűzveszélyre való tekintetből nem tanácsos; 4 m.-nél szélesebbre sem tanácsos a K.-t kezdeni, mert később az ülepedéskor ellapul. A K. négy sarkán áthajlitott fogásokból készül a *szarvazat,* hogy a szél ki ne kezdhesse, alsó, függélyesen v. kissé kifelé rakott része a *falazat,* melyet 4—5 m. magasságig szokás felvinni; a K.-nak a falazatot tetőzetszerüen boritó része pedig a *tetőzet* s ennek a falazat szélét boritó része az *eresz* (az utóbbi módon gyürés nélkül kezelt rakományt, ha gabonanemüekből készült, asztagnak nevezzük). A helyesen készitett K.-nak alakja rendes, tetőzete lehető meredek legyen s a benne elhelyezett gabona vagy széna szárai a K. leülepedése után ne vizszintes vagy befelé lejtő, hanem kifelé lejtő iránnyal birjanak, hogy a K.-ba esetleg jutó esővizet kivezessék. Ezt az által érjük el, hogy rakáskor a K. belsejét mindig magasabban tartjuk, mint a széleit, mit *völgyelés*-nek mondanak. Ez elvek szerint készitett K.-ban széna- és szalmafélék, kivált szárazabb éghajlat alatt kitünően eltarthatók, ellenben csapadékos éghajlat alatt tanácsosabb e célra szineket, pajtákat és csűröket épiteni.

Kazaliczky *Antal,* szinész, drámairó, szül. Mozsgón (Somogy vm.) 1852 máj. 10. Pécsett és Budapesten tanult, s a szini akadémia elvégzése után előbb a Nemzeti Szinháznál, azután a vidéken működött, majd a Vigszinház tagja lett. Népdalokon és tárcákon kivül már korán írt drámákat: *A gulyás* (népszínmű, előadták Kolozsvárt 1882); *Ibolyás lány* (népszinmű, szinre került Budán 1883), ebből készitette a *Ne hagyd magad Schlesinger* c. kasszadarabot a Városligeti színkörnek; *Délibábok* (népszinmű, szinre került a Népszinházban 1893); *Garasos alispán* (vigjáték, előadták a Nemzeti Szinházban 1896): *A harang* (szinmű, előadták a Vigszinházban 1898); *A kard becsülete* (szinmű, előadták Budán 1910). A *Honáruló* és *A talizmán* c. tragédiái megnyerték 1908. és 1909. az Akadémia Teleki-diját.

Kazalinszk *(Kazala),* az ugyanily nevű járás székhelye és erősség Szir-Darja orosz-középázsiai vidéken, 750 km.-nyire Taskendtől a Kazala mellett, kb. 8000 lak., akik közt sok a kirgiz, nagy bazárral. K. strategiailag fontos hely, uralkodik az Aral-tón, Szir-Darja alsó részén, a khivai és orenburgi úton.

Kazalozó, az emelőgépek csoportjába tartozó oly mezőgazdasági gép, melyet elsősorban a csép-

lésből nyert gabonaszalmának kazalokba történő felhalmozásánál a szalma szállítására használnak, azért, hogy e munka rövidebb idő alatt és kevesebb munkással legyen elvégezhető. A *K.* egy negykerekű kocsiszerkezet keretére szerelt, deszkákból készített lejtős csatornából áll, melynek alsó oldalán két végtelen lánc közé helyezett villás rudak mozognak s a csatorna alsó részén levő etetőtölcsérbe adagolt szalmát (v. szénát) a csatorna felső végére emelik, hol az a kazalra hull. A K.-t rendesen a cséplőgép szijáttétel utján hajtja, de járgánnyal v. kézi erővel is mozgatható. A K. csatornájának hossza, valamint a vízszinteshez való hajlása bizonyos határok között változtatható és megfelelő szerkezettel kézi erővel beállítható. Némely amerikai gyártmányú cséplogépnel a K. egyesitve van a cséplőgéppel és egy nagyobb átmérőjű fúvócsőből áll, melyben a szalmát a törekkel együtt a cső alsó végén elhelyezett forgó lapátos kerék (exhaustor) szívó, illetőleg nyomó hatása szállítja levegőáram közvetítésével a kazalra.

Kazaly *Imre*, kat. egyházjogi író, szül. Szegeden 1846 febr. 8. Pappá 1869. szentelték. 1873—1889-ig Váczon teológiai tanár, 1889. lőrinczii, majd dorosmai, 1893. nagykátai plébános, 1908. tiszteletbeli kanonok, 1910. nyugalomba vonult. Önálló művei: *A kath. egyházjogtan kézikönyve* (2 köt., IV. kiad. Vácz 1888); *Az egyetemes egyháztörténelem kézikönyve* (3 köt., u. o. 1879—81); *Gyakorlati útmutatás a házassági ügyekben* (Temesvár 1888); *A plébános hatásköre a házassági perekben* (1890); *Hadkötelesek és katonák nősülése* (Temesvár 1886).

Kazamanza *(Casamance)*, folyó Afrika ÉNy.-i részében Szenegambiában. Körülbelül a Futa-Dzsalon hegységen ered ismeretlen vidéken, 300 km. hosszúságban ismeretes, torkolata a Gambiáétól 124 km.-re D.-re van. 2. m. mély járatu hajók Szediuig (225 km.-re) fölmehetnek rajta. Mellékfolyója ÉK.-ről a Szongrogu. A felső vidékén termő földi mogyorót (Arachis hypogaea L.), kaucsukot, kevesebb rizst, viaszt, pálma-olajat és gyapotot szállitanak rajta. Vidékén a banyun és felup benszülött s a balante és mandingo bevándorolt népek laknak. Környékének legnagyobb része a franciáké, Szenegambia gyarmathoz tartozik, főhelye az 1837 óta megerősitett Szediu, Zinginkhor azonban még most is a portugálóké, akiknek először volt itt gyarmatuk.

Kazamáta (ném. *Kasematte*, ol. *casa matta* a. m. fedett ház), bombamentessé befödött helyiség várakban, melyek részint raktárakul, részint pedig lakásokul és lövőrésekkel ellátva ágyuknak, mozsaraknak meg lövészeknek harcra való felállítására használtatnak; ez utóbbi esetben védelmi K.-knak neveztetnek. A keskeny, folyosószerű K.-kat galleriáknak (védelmi tornác) nevezik.

Kazamátahajó (ném. *Kasemattschiff)*, l. *Vérteshajó.*

Kazán, minden nagyobb, fémből való, folyadékok hevítésére v. forralására szolgáló edény, különösen olyan, amely szélességéhez mérve jelentékenyen mély; a laposabb edényeket *üstnek* nevezik. K. készítésére szolgálnak: az öntöttvas, kovácsoltvas, acél és réz. Az öntöttvasból való K.-okat csak mint nyilt főző-üstöket kell használni, mert az anyag csekély szilárdsága nem engedi, hogy nyomás alatt működő K.-okul alkalmaztassanak; réz-K.-okat az anyag drágasága miatt csak kicsinyeket csinálnak. Leggyakrabban a kovácsoltvasat és az acélt használják K.-ok készítésére. L. *Gőzkazán.*

Kazán, l. *Kazán-szoros.*

Kazán, 1. *kormányzóság* Oroszország keleti részében Vjatka, Ufa, Szamara, Szimbirszk és Nizsegorod közt, 63,714 km^2 területtel, (1910) 2.711.000 lak. Az éghajlat erősen kontinentális, a május is még hideg és a fagyok már augusztusban ismétlődnek. K.-ban az évi középhőmérséklet 2·2°, a téli 10·9 és a nyári 15·5° R. A felületnek mintegy $40^{0}/_{0}$-a szántó, $7^{0}/_{0}$-a legelő és $50^{0}/_{0}$-a erdő. A kiválóbb mezőgazdasági termékek a rozs, árpa, kevesebb búza, köles, borsó, len, kender és mák. Az állattenyésztés jelentékeny; legtöbb a juh és a ló, kevesebb a szarvasmarha és sertés. Az ipar elég jelentékeny; számos a bőr-, szappan- és szeszgyár, fűrészmalom, harangöntő; élénk a háziipar is. A lakosság nagyon kevert; $42^{0}/_{0}$ orosz, $31^{0}/_{0}$ tatár, $21^{0}/_{0}$ csuvasz, $5·1^{0}/_{0}$ cseremisz, vannak továbbá mordvinok, votjákok és mescserjákok. Vallásra nézve több mint 600,000 mohammedánus, mintegy 12,000 pogány, a többi görögkeleti. A K.-i tatárok külön tipust képviselnek és különösen munkásságuk és kereskedelmi ügyességük által tünnek ki. A mai K. kormányzóságnak helyén a még messzebb D.-nek terjedő Bolgárország terült el az V—XIII. sz.-ban. A VIII. sz.-ban ennek a tatárok vetettek véget. 1438-ban itt Ulu Machmet, az arany horda khánja alapította meg K. khánságot, amely azonban már 1469. az oroszoknak adófizetőjévé lett, 1552. pedig egészen meghódolt. Az oroszok 1708. állították föl a K. kormányzóságot, mely akkor a mainál jóval nagyobb volt; jelenlegi nagyságát 1781. nyerte.

2. *K.*, az ugyanily nevű kormányzóságnak és járásnak *fővárosa*, érseki székhely, a Kazanka és vasút mellett, a Felső- és Alsó-Kaban tavak mellett, amelyeket a Bulak-csatorna köt össze, (1910) 167,400 lak., kiknek $^{1}/_{4}$-e tatár; bőr-, főképen bagaria-, szappan-, puskaporgyártással, vasárú-, harang-, vitorlavászonkészitéssel, kötélgyártással és hajóépitéssel; igen élénk áruforgalommal. A város legszebb és legegészségesebb része a Volga és Kazanka közt fekvő dombokon épült; a mellettük nyugat felé elterülő síkságon van az iparosok és kereskedők városrésze. Itt van az az emlék is, amelyet az oroszok az 1552. elesett harcosaik emlékére állítottak föl; a Volgához villamos vasút vezet. A Felső-Kaban-tó ÉNy.-i partján laknak a tatárok; a keleti parton vannak a sörfőzők és ezek mellett a zöldséges kertek; a Kazanka mindkét partján laknak a bőrgyárosok. A házak nagyobbára faházak, a kőépületek főképen a magasan fekvő részben, az ú. n. Kremlben vannak, amelyet 2000 m. kerületben fal környékez, e falakon kívül állanak a külvárosok (szlobodi). A kiválóbb épületek: a Mária-templom, a Szumbeka-torony, a kormányzói palota és az egyetem, melyet 1814. nyitottak meg, csillagvizsgálóval, könyvtárral (amelyben sok a mongol és tatár kézirat), etnográfiai muzeummal. Van itt még számos más is-

kola, természettudományi, archeológiai, irodalmi társaság stb. Fontos e város a kelet felé irányított könyvkereskedelem szempontjából is. K. tatár eredetű; a XIII. sz.-ban, bár nem a mai helyén, Batu khán v. valamelyik fia alapította; a tatár várost 1391. Dimitrievics Vaszili rombolta le. 1438. az arany horda khánja egy új K.-t alapított, még pedig a mai helyén; e város virágzó kereskedővárossá lett. 1552-ben az oroszok elfoglalták, 1774. Pugacsev fölégette, de II. Katalin újra fölépíttette.

3. *K. (Kotel), város* Kelet-Ruméliában, a Kücsük-Balkán D.-i lábánál, a Kriva-reka mellett, 6000 lakossal, gyapju- és marhakereskedéssel. A bolgár történelemben ismeretes Szofronij püspök itt született, szülőházát még most is mutogatják.

Kazanesd, kisk. Hunyad vmegye körösbányai j.-ban, (1910) 649 oláh lak., u. p. és u. t. Alvácza.

Kazánház, az az épület, ahol a gépüzemhez szükséges gőzkazánok vannak elhelyezve.

Kazánitatás, l. *Injektor.*

Kazánkocsi *(ciszterna-, tartány-, medence-, edény-, tank-kocsi),* oly nyitott v. fedett vasúti kocsi, amely a kocsivázzal szilárdan és állandóan összekötött hordókból, medencékből, fémhengerből vagy más edényből áll és folyadékok (savak, szesz, bor, petroleum és más ásványolajok, kátrány és effélék) szállítására van berendezve. A küldeményeknek ily vasúti kocsiban való szállítására különleges szabályok vannak, melyek a vasúti árúdíjszabásokban találhatók.

Kazánkovácsműhely, az a műhely, ahol vas-, acél- és bronzlemezekből kazánt készítenek.

Kazánkő, a kazánok belső falán képződő, ásványos anyagokból álló kéreg, mely a forró kazánviz lerakódásából származik. Legtöbb benne a kénsavas mész (gipsz) és a szénsavas mész, de vannak benne kis mennyiségben alkáliák, vas, kovasav és mangán is. A gipszkéreg kemény, a szénsavas mész lágyabb. A szénsavas vegyületek vizben oldódnak, de ha a szénoxid a meleg által elillan, akkor a hátramaradó anyag oldhatatlan lévén, lerakódik. Sok vizben oldható test akkor rakódik le, amikor a viz elpárologván, a hátramaradt kevés vizben nem képes feloldódni. De maga a kazán fala is hozzájárul a K. képzéséhez, mert a viz a vassal vasoxidot alkot, s ez leválik és a K.-ben foglal helyet. A K. veszedelmes, mert kazánrobbanást is okozhat, de legveszedelmesebb a gipszkéreg; ez hozzátapad a falhoz s rossz hővezető lévén, a viz nehezebben jön forrásba. Ha a kazán fala izzóvá válik s kiterjedése által a K. egy darabon lepattan, akkor az izzó fém a még nem forró vizet oly hirtelen párologtatja el, hogy robbanást okozhat. Hogy a robbanást kikerüljék, a vizet elébb tisztitani, vagy szűrni szokták. Ily célra igen elterjedt a *Dervaux-féle víztisztító készülék.* A kereskedelemben számtalan szer fordul elő a K. ellen, de egyike sem bizonyult jónak.

Kazánlemez, a folyt vas- és hegesztett vaslemez, néha folyt acéllemez egy faja, amely a gőzkazánok készítésére szolgál. A K. részei: a *tűzlemez,* mely a tűzzel közvetlenül érintkezik; *peremlemez* azokhoz a részekhez, amelyek peremezve köttetnek; *köpenylemez* minden további részhez. Rézlemez csak meghatározott részekre, bizonyos célokra készül, ép így a bronzot is ritkán használjuk.

Kazanlik, város Bulgária eszki-zagrai kerületében, a Veliki-Balkán ágaitól képzett, öböl alakú, szép fekvésű völgymedencében, rózsa-, gesztenye- és diófa-ligetek közt, a Tundzsa partja közelében, (1910) 10,568 lak., néhány jelentékeny mecsettel és templommal. K. a keletruméliai rózsaolajkészítés középpontja.

Kazánmerevítés. A gőzkazánok sík lapjainak élére állított vaslemezekkel való megerősítése. A gőzkazánok fenéklapjait és a tűzszekrények fedő lapjait nagy síkterületükön igen nagy erővel nyomja a gőz s ezért, hogy állandó nagyobb alakváltozást ne szenvedjenek, erre alkalmas tartókkal kell őket merevvé tenni.

Kazánrobbanás, l. *Gőzkazánrobbanás.*

Kazán szerinti adóztatás akkor fordul elő, ha a szeszadót átalányösszegben a kazán méretei alapján vetik ki. Hazánkban az átalányszerinti adóztatásnál a főzőüst nagyságát veszik irányadónak.

Kazán-szoros, az Al-Duna legszebb és legérdekesebb része Naszádos és Ó-asszonyrét krassószörényvármegyei községek közt. A Duna itt szorul legkeskenyebbre, kb. 11 km. hosszúságban az eredeti 600 m. szélességéből először felényire a Sukár-mare (314 m.) hegy által, majd a mederből kiemelkedő Kalnik-szikla mellett csak 186 m. széles s hirtelenül, függélyes fallal emelkedik ki mellette a szerb oldalon a Miroč-planina (324 m.). A Sukár marei $3^1/_2$ km. hosszú szakasza a *Felső-K.* vagy *Pojnikovo-K.*, amelynek a szélessége a bejáraton túl is 250—350 m., mélysége pedig az 50 m.-t is meghaladja, tehát a tenger szine alá nyúlik a feneke. A balparton van itt a *Pojnikovo-barlang,* kb. 500 m. hosszú, helyenként 30 m. magas és a *Veterani* v. *Piscabara-barlang,* amelyből 1692. d'Arnau báró vezetése alatt 700 katona március 16-tól május 1-ig 3000 török katonát tudott feltartóztatni, míg végleg kimerülve, kénytelen volt magát megadni. 1788-ban is 20 napig tudták itt a törököket feltartóztatni. A dubovai völgynyilásnál 567 m.-re szélesedik ki a Duna mintegy $1^1/_2$ km. hosszuságban, majd a a Sukár-mik (311 m.) s a szerb parton a Strbec mik (623 m.) sziklái ismét egyszerre 250 m.-re szorítják össze. Itt kezdődik a 4 km. hosszú *Alsó-K.*, amelyben a Duna legkisebb szélessége van (151 m.). Azután a völgy kitágul s a Traján-tábla már a szoros után van, a szerb parton. Bár a K. az Al-Duna legkeskenyebb szakasza, de mivel zátonyai nincsenek, nem tartozik a veszélyes helyei közé, csak igen szűk s ezért egyszerre csak egy hajó halad benne a bójákkal kijelölt úton. Vize igen csendes, természeti szépségek szempontjából ez a Duna legmegkapóbb részlete.

A Dunának ez a szakasza a Miroč és Strbec-planina mészkőplatójában volt barlangi folyó boltozatának beszakadása folytán származott, amit már az is mutat, hogy a tenger szine alá ér a feneke. Irányára nézve ez szubszekvens barlangi folyója volt a Mehádia felől lejövő és Turnu-Severin felé menő konzekvens szakasznak. Függélyes mészkőfalaiban az egyes terraszok szintjében vannak a függve maradt kisebb-na-

gyobb barlangok, amelyekből a patak egyenesen a Dunába zuhan.

Irodalom. Gonda, Az Aldunai Vaskapu s az ottani többi zuhatag szabályozása. Földrajzi Közl. XX. 1892. 265—353 l.; A. Bolesany, Die Donau-Katarakte, Veteranische Höhle und Festung, Pest 1874; Stefanovič v. Vilovo, Die Felsengen des Kazan und die Donau und Theiss-Regulierung; Schafarzik, Az Alduna K.-ának geológiai viszonyairól, Földr. Közl. XXV. 211. A K. barlangi eredetét Cholnoky J. mutatta ki először több értekezésében; Cvijić, Entwicklungsgeschichte des eisernen Tores, Petermann's Geogr. Mitt. Ergänzungsheft, 1907—908, 160. sz.

Kazántáplálás, l. *Injektor.*

Kazánügyi kihágások, l. *Gőzkazán.*

Kazánvizsgálat, l. *Gőzkazán.*

Kazár, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 1570 magyar lak., u. p. és u. t. Kisterenye. Barnaszénbányászat.

Kazár *Emil*, író és hirlapíró, szül. Nagy-Váradon 1843 jún. 24. Iskoláit szülővárosában és Pesten végezte, de már igen korán írván hirlapokba, 1863. egészen erre a pályára lépett. A Fővárosi Lapoknak megindulásától 1873-ig, majd az Ellenőrnek lett munkatársa, 1879-ben pedig az Egyetértésnek. Közben más lapokba is dolgozott és szerepelt mint segédszerkesztő, legtovább a Vasárnapi Ujságnál és társlapjainál. Ir tárcákat a napi és társadalmi kérdésekről, várospolitikáról, birálatokat és cikkeket művészeti alkotásokról,, irodalmi művekről, többnyire névtelenül v. álnévvel *(Ozul, Emil, Echo, Civis)*, ezenkívül elsősorban novellákat, ritkábban regényt v. szinművet. Önálló művei: *Elbeszélések* (1863); *Csöndes órák* (elbeszélések, 1864); *Utolsó pont* (hosszabb elb., 1864); *Ősök és unokák* (reg. 1882); *A semmi, ha valamivé lett* (egyköt. elbesz., 1885); *Lég és föld; Kitörölt évek* (két elb., 1888); *A szivárvány* (hosszabb elbesz., 1889); *A ma, holnap nélkül* (elbeszélés, 1890); *Össze-vissza* (elbeszélések, 1897); *Elbeszélések* (1901). Drámái a *Két kulacsos* című verses vígjáték, a Nemzeti Szinházban szinrekerült *Kincskeresők* című népszinmű (1874) és *A hátrahagyott család* c. dráma (1875). A Kisfaludy-Társaság megválasztotta a 70-es években tagjává, de K. nem fogadta el. A Népszinháznak másfél évtizedig drámabírálója volt.

Kazári fecskék, l. *Kőfali fecskék.*

Kazarok (másképp: *kozárok* helyneveink szerint, Anonymusnál és az oroszoknál; *khazarok* a bizánciaknál; *kaszirok, giszerek* a georgiaiaknál és örményeknél, az utóbbiaknál és az araboknál ezenkívül *szevordik, szavardik*, a töröknél és perzsáknál Maszudi sz. *kaszirok.)* Az ókori agatirszoktól (l. o.) származott s a honfoglalás előtti magyarsággal a legszorosabb kapcsolatban levő alsóvolgavidéki nép, mely — úgy látszik — cserkeszféle kaukázusi őslakók és finn-ugor elemek keverékéből alakult és ehhez később törökfajta elemek, ú. m. királyi szkitha töredékek, hunnok és altáji turkok (tulaszok, tölöszök) járultak, úgy, hogy nemzetiségük felől bajos eligazodni az egymásnak ellenmondó adatokból. Csak az bizonyos, hogy az uralkodó néposztály altáji turk, «keletről jött török» volt; ettől valók a méltóságnevek: a *kágán* (a főkirály neve) és címe, az *ilik*; nejének a neve, a *khatun;* a tulajdonképeni uralkodóé: az *isa* (vagyis isad. sád) és *pekh* vagy *bak* (bég), a helyettes királyé: a *kender kágán* (l. o.), a tartományok kormányzójáé: a *tudun*, a seregvezetőé: a *csausiar* stb. A harcosok zöme azonban csuvasos nyelvű hunn bolgárokból (l. *Kaliz)* és magyarfajta ugorokból állt. Eredeti vallásuk az elemek, égitestek és természeti erők tiszteletéből állt. Később (VIII. sz.) elterjedt a mohammedánizmus és kereszténység, úgyszintén a zsidó vallás, mely midőn 740-ben Bulán kágán az előkelőkkel együtt áttért rá, uralkodó, igazabban irányadó vallássá lett, anélkül azonban, hogy a többi vallásokat üldözte v. elnyomta volna. A fejedelmet szabad akaratból választották és pajzsukra emelve, napkeletnek fordulva kilencszer körülhordozták. A katonák és tisztviselők föltétlen engedelmességgel voltak iránta; ő határozta meg az adót és a katonák számát, de hadat csak az egész nép akaratából izenhetett, amikor aztán az esetleges zsákmányból kiszedte magának azt, ami neki tetszett, a többit elosztotta a katonák közt. A katonák kizárólag lovasokból állottak. Maga a főtörzs csak 10,000 lovast állított ki, de tartottak rendes páncélos zsoldos sereget (7000 főnyit), sőt jó pénzért maguk is elmentek zsoldosoknak Bizáncba. Taktikájuk főereje gyors rohamokban, cselvetésekben rejlett. Az V. sz. dereka táján Attila alattvalói lettek, aki a Kuridakh uralma alatt meghagyott törzs kivételével legidősebb fiát Ellákot tette meg királynak. 580 felé egész az Azovi-tengerig hatoló altáji turkok hódítják meg őket. A turkok állama azonban csakhamar négy részre szakadt s a hét folyó vidékéről (Szemirjecsenszk) a Kaspiig a Csu-folyó két oldalán tanyázó nyugati turkok külön kágánt választottak, aki szövetséget köt a bizánciakkal s 626. Zibil vezérlete alatt 40 ezer lovasból álló sereget küld Heraklius császár segítségére a perzsák ellen. Tulajdonkép csak 670 felé lehet K.-nak nevezni azon Ny.-i turkokat, kik az ázsiai Sarmatia belsejéből, Berziliából a Kaspi és Volga vidékére nyomultak s miután a kubánvidéki unugur-bolgárok fejedelme, Batbaján 680 körül meghódolt nekik, az itt tanyázó hunn-bolgár és magyar elemekből szervezték az alsó-volgamelléki kazar államot. Bulár 731. fényes győzelmet aratott az arabok és örmények fölött. 740 körül pedig zsidó vallásra tért és Dávid nevet vett föl. Ettől fogva Kazarország lett a bizánci birodalomban s másutt üldözött zsidók menhelye. Bulán utóda, Obadjah iskolákat építtetett s a misnát, talmudot és imádságokat magyaráztatta. Fia Hizkijah ép úgy héber nevű, mint ennek fia Menasse s a későbbi királyok, ú. m. Khanukah, Izsák, a fia Zebulon, ennek fia II. Menasse (vagy Mózes), ezé Nissi, I. Áron, Menahem (Nissi fia), ezé Benjámin, ezé II. Áron, ezé József, ki 960 körül a sokat emlegetett híres héber nyelvű levelet írta Khisdai bar Jizkhak rabbihoz, utóda volt II. Dávid 986 körül. A IX. sz. elején a K. földére szorult magyarok ellen árkokkal védekeztek és Sarkel várát is nyilván ő ellenük építtették 835 körül a bizánciakkal a Don mellett ott, hol legközelebb esik a Volgához. Ez időtájban nyomulhattak a magyarok Lebediába, a Don és Dnyeper közé, ahol már úgy lépnek föl, mint a K. szövetségesei, sőt a kágán valami fenhatóság-

félét is gyakorolt fölöttük. A kabarok és magyarok elvonulása s az orosz hatalom megalapítása meggyöngítette a K.-at, bár József király 960 körül írt levelében még 15 adózó népet említ. De már 968–969. Szvjatoszláv kievi nagyfejedelem az egész Volga-mellékkel együtt Kazarországot is feldúlta, a városokat, Etilt, Szemendert elpusztította, Sarkelt lerombolta. A birodalom donparti maradványait is megsemmisítették 1016. a görögökkel szövetkezett oroszok,fogságba ejtvénThulides kazar királyt. Csak a Gazariának is nevezett Tauriában és a Don mellett tartották fenn egy ideig nemzetiségüket a K. Magyarországban számos helynév őrzi emléküket s minden valószínűség szerint az ősi magyar hadviselés fentartóinak, a huszároknak (l. o.) neve sem egyéb a K. nevénél. Sokan a talmudellenes és tatárnyelvű krimi karaita zsidókat a K. ivadékainak tartják, vannak, kik az orosz-lengyel zsidókat is tőlük származtatják, de ebben valami csekély igazság mellett igen nagy a túlzás.

Irodalom. Frähn, Excerpta de chasaris, Pétervár 1821; u. az, Ibn Foszlán, u. o. 1823; Harkavy, Mittheilungen über die Ch., Russische Revue 1875 és 1877; u. az, Über die Bekehrung d. Ch. zum Judenthum, u. o., X. p. 314; Neumann, Völker des südlichen Russland, Leipzig 1847; Fejér György, A K.-ról, Pest 1851; Jerney, Keleti utazás a magyarok őshelyeinek kikutatása végett, u. o. 1851, II. köt.; Hunfalvy Pál, Magyarország Etnográfiája, Budapest 1876, 181, 199, 203, 204, 209, 297, 394. ll.; Kohn Sámuel dr., József kozár bégnek Chászdái Ibn Sápruthoz (kordovai zsidó diplomata) intézett levele, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez, u. o. 1881, p. 24—43.; Marczali Henrik, Lebedia, a K. birodalom, Millennáris Történet, u. o. 1895, I. kötet p. 21. s kk.; Kuun Géza gr., Relationum Hung. cum Oriente stb., I. köt., Kolozsvár, 1892 és Erdélyi Múzeum X. 1893. 568—83; A Honfoglalás Kútfői 112—113, 119—124, 131—132, 152—194, 212—284; Vámbéry Á., A magyarok eredete, Budapest 1882, 77—95 l.; Kutschera A., Die Chasaren, Wien 1909; Nagy G., Ethnographia, 1908, 2. és 5. füz., Turul 1910, 54—56.; Márki, Földr. Közl. 1913.

Kazaza, braziliai szeszes ital, melyet cukornád levéből készítenek.

Kazba, város, l. *Dzsasszor.*

Kazbek *(Ursz-Choch, M.-Kinvari),* a Kaukázus egyik legmagasabb, kialudt vulkáni csúcsa, 5043 m. magas. A tartós hó határa 3300 m., glecscserei közül a Devdoraki-gl. nevezetes ingadozásairól. K.-i lábánál vezet át a grúz-hadiút. A K.-et 1811. Parrot, 1868. Freshfield, Moor és Tacker, 1873. Kozmin, 1889. Pastuchov és 1891. Merzbacher és Purtscheller kutatták át és mászták meg.

Kaz-dagh, az Ida-hegy mai neve.

Kazein *(casein, sajtanyag),* a nukleoalbuminoknak nevezett összetett fehérjékhez tartozik. Különösen az emlősállatok tejében fordul elő nagy mennyiségben közömbös kalciumsó alakjában és foszforsavas kalciumot is tartalmaz. A friss tejből forralás közben nem csapódik ki, de ha a tej meleg helyen tartva megsavanyodik, a K. megalvad és az aludttejet eredményezi. A K. megalvadását ez esetben a tejsav és más szerves savak okozzák, ásványi savakkal hasonlóképpen viselkedik. A savakkal kiválasztott K.-tól különbözik a borju gyomrából előállított oltóanyaggal kiválasztott sajtanyag, az ú. n. *parakazein,* mely sokkal több kalciumot és foszforsavat tartalmaz, mint a K. és a sajtkészítés alapanyaga, holott a savval kiválasztott K. a tehéntúró alapanyaga. Éppen ezért a liptói juhturó és más hazai zsiros juhtúrók parakazeint tartalmaznak és inkább sajtoknak minősíthetők. A K.-ból újabban többféle mesterséges táplálóanyagot készítenek, aminők pl. a sanatogén, sanose, hämatol, eukasin, nutrose, plasmon stb. A soványtejből kiválasztott K.-t ipari célokra is felhasználják. Igy pl. a színespapír készítésében, a tapéták, kártyák és linoleumok készítésében, a csokoládégyártásban és különböző ragasztóanyagok készítésében. Ilyen ragasztó-anyag többek között a *caseogomme,* Käseleinpulver stb. A növényi rostokat K.-kalciummal átitatva épúgy festhetjük, mint az állati fonalakat.

Kazein-festészet, a freskófestést pótló falképtechnika, amelynél a száraz falra kazein (túró) és oltott mész keverékéből álló kötőanyaggal rakják föl a festéket. Könnyebb mint a freskó s minthogy a nedvességnek jól ellenáll, tartósabb is. Ujabban az olajfestés helyett is használják. Az ilyen vászonra festett képek hatása azonban erőtlen, pasztellszerű.

Kazein-ragasz, l. *Ragasz.*

Kazembe, néger ország, l. *Lunda.*

Kazeóze, a kazein közbeeső emésztési terméke.

Kazerun, város Farsz perzsa tartományban Sirász és Busir közt, gyönyörű dombvidékkel, 5—6000 lak. 30 km. É.-ra vannak Szapor vagy Sâpur szasszanida város romjai szikladomborművekkel.

Kazetta, a. m. *kaszetta* (l. o.)

Kázi, l. *Kádi.*

Kázi-aszker vagy *kádi-aszker,* l. *Kádi.*

Kazikumuh, Dagesztán orosz-kaukázusi terület egy járása, 2145 km² területtel, 60,000 lak., ezek közül 50,000 a leszgekhez tartozó K.; a Kazikumukhszkaja Koi-szu és mellékvizei öntözik. Földje szegényes és a lakosok, akik buzgó mohammedánusok, főképen kecske- meg juhnyájaik után élnek. 1820-ig önálló khánság volt. A járás székhelye Kumukhszkoje erőd.

Kazincz, község, l. *Sajókazincz*

Kazinczy *(kazinczi),* 1. *András,* K. Ferenc dédapja, Ung vm. alispánja, költő, szül. a XVII. sz. közepén, megh. 1728. Atyja K. Péter ítélőmester volt s a Wesselényi-féle összeesküvésben való részessége miatt csak nagy váltságdíjjal s vallása megváltoztatásával menthette meg életét. K. Kassán és Nagyszombaton tanult a jezsuitáknál,de később visszatért a református hitre. 1682-ben Ung vm. alispánja lett s II. Rákóczi Ferenc fölkelésében, mint a fölkelő nemesség egyik főkapitánya és országgyűlési követ, nagy szerepet játszott. Nejéhez intézett verses leveleit (1685) K. Ferenc adta ki az Orpheusban (1790).

2. *K. Ferenc,* író, a magyar irodalom reformátora, szül. Érsemjénben (Bihar vmegye) 1759 okt. 27., megh. Széphalmon (Zemplén vm.) 1831 aug. 23. Gyermekévelt születése helyén, anyai nagyatyja, Bossányi Ferenc házában töltötte, 1766. a szülei házba került Alsóregmeczre, ahol felvilágosult szellemű atyja maga vezette be az elemi ismeretekbe. 1768—69-ig Késmárkon tanult, elsajátította a német nyelvet, innen a sárospataki kollégiumba ment, ahol 10 év alatt összes közép- és főiskolai tanulmányait elvégezte. Korán kezdett olvasni, a német Gessnert, az új magyar

irodalom termékeit, a római klasszikusokat, majd megtanulván görögül, Anakreont. Atyja, majd anyja biztatására korán kezdte az irogatást is. Igy jelent meg a 16 éves K.-tól 1775. egy kis füzet, a több iró műveiből kompilált *Magyarország geographica, azaz földi állapotjának lerajzolása*, és Bessenyei egy német elbeszélésének magyar forditása: *Az amerikai Podoc és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése* c. alatt (1776). Forditása megnyerte Bessenyei tetszését, ki további munkásságra buzditotta. Nagy hatással volt fejlődésére az 1777. év. Ekkor járt először Bécsben, s a császárváros nagyszerű gyüjteményei már gyermekkorában nyiladozó műérzékét nagyon kifejlesztették. Patakra visszatérve, megragadta figyelmet két akkoriban megjelent magyar könyv, Baróti Szabó újszerű, klasszikus mértékekben írt versei és Barótzi Sándornak művészi prózában készült Marmontel-forditása. Ez utóbbi olyan mély hatást tett reá, hogy elhatározta: iró lesz, s Barótzi koszoruja után fog törekedni. 1779-ben Kassára, 1781. Eperjesre, 1782. Pestre ment törvénygyakorlatra, de amellett buzgón művelte magát, különösen Orczy Lőrinc és Ráday Gedeon társaságában. 1783-ban anyjához költözött Regmeczre, 1784. mint Abauj vm. aljegyzője megyei szolgálatba lépett, de ezt 1786 nov. 1. fölcserélte államszolgálattal: Török Lajos gróf mellé a kassai kerület iskola-felügyelőjévé neveztetett ki.

Az az ötödfél esztendő, melyet K. Kassán töltött, életének irodalmi szempontból egyik legjelentősebb szakasza. Mint tisztviselő páratlan szorgalommal és sikerrel felelt meg hivatali kötelezettségének. Emellett egyrészt folytatta és kiterjesztette irodalmi tanulmányait, másrészt irókat és irodalompártolókat toborzott. 1791-ben II. József rendszerének összeomlása után hivatalát eltörülték, s ő Regmeczre vonult édes anyjához. Munkásságának ez első virágkorában (1786—94) megkezdte a külföld nagynevű vagy divatos iróit forditani és utánozni, majd eredeti verseiben követni; forditásaiból 1788. kiadta *Gessner Idylliumi*-t, s 1789. egy német Werther-utánzatot: *Bácsmegyeinek öszveszedett levelei*. Különösen az utóbbi átdolgozása tett nagy hatást kortársaira, olvasókra és irókra egyaránt. E szentimentális regény kora legkapósabb könyve lett. Hogy a zsendülő magyar irodalmat szervezze és helyes irányba terelje, két, Kassán lakó iróval, Batsányival és Baróti Szabóval 1783 nov. 13. egy szépirodalmi és tudományos folyóiratot inditott meg, a *Kassai Magyar Museum*-ot, mely iróink legjavát egyesitve, igen magas szinvonalon állott. Batsányival azonban már az I. füzet szerkesztése közben meghasonlott, ezért 1790. egy új folyóiratot, az *Orpheust* inditotta meg, amely azonban a 8. füzettel még az évben elakadt. Fölismervén a nemzeti szinügy nagy jelentőségét a közműveltségre, lelkesen izgatott mellette, s Ráday Pál gróffal buzgólkodott Budán az első magyar szinésztársaság szervezésén. Hogy műsort teremtsen számukra, megindította a *Külföldi játékszin* c. vállalatát, melynek első darabjául Shakespeare *Hamlet*-jét adta (1790). A német Musenalmanachok mintájára egy évenként megjelenő magyar almanachot tervezett a maga és költőtársai verseiből *Helikoni virágok* c. alatt, de csak az I. köt. jelent meg (1791). Forditásai közül ez időben napvilágot láttak a következők: *Lanassza* tragédiája, Herder *Paramythionjai*, Wieland *Sokratese* (1793), Goethe *Stella* c. drámája és Veit Weber *A vak lantos* c. regéje egy kötetben 1794. Teljesen vagy legalább nagyobbrészt készenálló forditásai közül nevezetesebbek: Lessing Emilia Galottija, Shakespeare Macbethje, Goethe Testvérei és Clavigója, Molière két vigjátéka, Klopstock Messiása.

K. e művei, egy pár vers kivételével, forditások. Erre alkotó erejének kisebb foka utalta, de irodalmi elve is. Úgy volt meggyőződve, hogy zsendülő irodalmunkat a fejlettebb irodalmak remekeinek forditásával lehet csak fölvirágoztatni. A korabeli magyar irói törekvésekkel, a három irányban elágazó ú. n. költői iskolákkal, nem lévén megelégedve, a németek követése által egy újabb németes irányzatot inditott meg irodalmunkban: elterjesztette a rimes jambust és trochaeust s vele a modernebb hangot és dalstilt ütötte meg, megszólaltatta a lirai költészet szelidebb érzelmeinek nyelvét. Irányának a fiatalabb- költői nemzedék több tagját megnyervén, s az egész ország iróival állandó irásbeli érintkezést tartván fönn, már-már az egész irodalmi élet vezetését kezébe vette, mikor belebonyolódván a Martinovics-féle ú. n. összeesküvésbe, 1794 dec. 14. elfogták, Budán bebörtönözték, s 1795 máj. 16. a hétszemélyes tábla halálra itélte. A király e büntetést bizonytalan ideig tartó börtönre változtatta, s K. majdnem hét évig (2387 nap) sanyargott Buda, Spielberg, Obrovic, Kufstein és Munkács tömlöceiben. Szenvedéseit hősiesen türte, olvasott és tanult, s amikor megengedték, tollal és téntával dolgozgatott, olykor saját vérével vagy rozsdával jegyezgetett.

Mikor 1801 jún. 28. kiszabadult, egyelőre visszavonult a nyilvános élettől. 1804 nov. 11. nőül vevén Török Zsófia grófkisasszonyt, 1806. Bányácskára (Széphalomra) vonult, nejének szerelmében s egyre szaporodó családjában keresett kárpótlást szenvedéseiért, melyek kiszabadulásával nem értek véget. Főképen anyagi gondok zaklatták: volt idő, mikor valósággal szükölködött. Visszavonultsága azonban nem soká tartott. Ujra s még hathatósabb agitációt inditott meg, mint fogsága előtt, hogy eszméit diadalra juttassa. Vezéreszméje volt: a magyar szellembe beolvasztani a nyugati műveltséget, ezáltal megnemesiteni az irodalmat, finomitani az izlést, kiművelni a nyelvet, hajlékonnyá tenni a stilt. Széleskörű agitációjának eszközei kiterjedt levelezése és bátor polémiái voltak, küzdő terrénuma a nyelvújitás. Levelezésében fejtette ki irodalmi elveit, vele kormányozta a központtól távol eső Széphalomról az irodalmi életet s pótolta a hiányzó irodalmi közlönyöket. A mult század tizes éveiben valóban Széphalom volt az irodalmi élet központja s K. annak feje. Szava tekintély, itélete megfölebbezhetetlen. Neki mutatták be műveiket az ifjú irók s tőle vették költői fölavatásukat. Időközben már szervezte K. irodalmi életünk legnagyobbszerű küzdelmét, az ú. n. nyelvújitási harcot. Nem K. volt az első nyelvújitónk, előtte már igen sokan iparkodtak nyelvünk anyagát új

szókkal fölfrissíteni, de K. volt az első, aki tudatosan a nyelv szépítése érdekében alkotott s ami még fontosabb, ő nem annyira a szókincset, mint inkább a stílusunkat akarta megreformálni. Mivel nem a nyelv helyességét, hanem a szépségét tekintette céljának, nem riadt vissza attól, hogy az idegen nyelvek fordulatait ültesse át nyelvünkbe; ezáltal stílusunkat hajlékonnyá, fordulatossá, könnyeddé tette, de tömérdek rosszul képzett szóval és idegenszerűséggel árasztotta el nyelvünket. Ez visszahatást szült, az írókat két pártra szakította, az újításokat pártoló neológusokra s az ellenző ortológusokra (helyesen beszélőkre) s a két tábor szenvedélyes harcba bonyolódott. A támadást K. kezdte az ósdiak ellen irányzott két munkájával: *Epistola Vitkovicshoz* (1811) és *Tövisek és Virágok* (1811), folytatta a *Dayka versei* (1813) és *Bároczy munkái* (1813—14) elé írt bevezetésekkel. Az ellentábor is hamar megjelent a küzdőtéren a Somogyi Gedeontól kiadott *Mondolat* c. gúnyirattal (1813), melyre K. helyett tanítványai, Kölcsey és Szemere válaszoltak a *Felelet-tel*. K., hogy példát is mutasson a stílreformra, megkezdte fordításainak közlését. Régibb, de stilisztikailag teljesen átdolgozott fordításaiból 1814—16. *K. F. Munkái* c. alatt 9 kötetet jelentetett meg, melyekben azonban oly merészen érvényesítette elveit, hogy nemcsak a maradiak, hanem még párthívei is megsokalták. A győzelem mindinkább a neológusok felé hajolt, de közben maga K. is mérsékelni kezdte újításait s utolsó vitairata *Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél* (Tudományos Gyüjt. 1819, XI. k.) sokkal kevésbbé szélsőséges. (A harcot l. *Nyelvújítás).*

Ezen nagyszabású küzdelem ellenére a csodálatos energiájú K. állandóan dolgozott az irodalom egyéb területein is. Egész sereg értekezést, bírálatot, iránycikket, irodalomtörténeti és történeti dolgozatot, költeményt közölt folyóiratokban és zsebkönyvekben; nagy anyagi áldozatokkal közrebocsátotta régibb irodalmunk emlékeit és barátainak műveit és szünet nélkül dolgozott fordításain, különösen *Sallustius*-án, melyet bámulatos műgonddal csiszolt. Ő maga keveset látott belőlük kinyomtatva, *(Poetai berek* c. alatt versfordításai 1813), a legtöbb kéziratban maradt. Élete utolsó évtizedeinek legbecsesebb alkotásai azonban eredeti művei, melyekben csodálatos közvetetlenséggel és szellemességgel, választékos, fordulatos stílllel örökíti meg tapasztalatait és élményeit: Az *Erdélyi levelek* (Tud. Gyüjt. 1817. később többízben átdolgozva) irodalmunkban a tárcalevelek első képviselői; az önéletrajzból emlékiratté szélesült és szintén többször dolgozott korrajzi értékű *Pályám Emlékezete* (Tud. Gyüjt., 1828) és *K. útja Pannonhalmára, Esztergomba, Váczra* (1831). Még jobban éreztetik értékes írói tulajdonait *levelei*, melyekben híven tükröződik K.-nak az embernek és K.-nak, az irodalmi életünk irányítójának képe, s amióta halála után nyomtatásban megjelentek, egy félszázadnak (1784—1831) leggazdagabb forrásművévé váltak.

A vezéri szerep az irodalomban 1820 körül kezdett megoszlani közte és Kisfaludy Károly között, s bár az új írói nemzedék továbbra is őt tisztelte fejéül, befolyását lassanként vesztette, s irányával, a klasszicizmussal szemben mindjobban Kisfaludy iránya, a romanticizmus diadalmaskodott. Külső megtisztelésekben ezután is volt része, az Akadémia első vidéki rendes tagjává neveztetett, sőt kis híjja volt, hogy a titkári széket is el nem nyerte. Akadémiai tagságának nem sokáig örvendhetett: a következő évben a felföldön dühöngő kolera-járvány áldozata lett és széphalmi kertjében temették el. Az Akadémiában tanítványa, Kölcsey tartott fölötte szép emlékbeszédet (1832) s Dessewffy József gr. indítványára *Eredeti munkái*-nak kiadásával iparkodtak segíteni szűk viszonyok között hátramaradt családján. 1859-ben születésének százados fordulóját nagy fénnyel ünnepelték meg, aminek politikai jelentősége is lett: ez volt 1849 óta az első alkalom a nemzeti közérzés megnyilvánulására. Ugyanakkor Dessewffy Emil gróf kezdeményezésére gyűjtést rendeztek K. emlékének ápolására és munkái kiadására. A körülbelül 50,000 frtnyi összegből az Akadémia K. szegénysorsú maradékait segélyezte, megvette a széphalmi birtokot s ott csinos ión-stílű mauzoleumot épített, 1884. pedig elhatározta, hogy K. *Összes művei*-t egyetemes nagy kiadásban három osztályra különítve (I. *Eredeti művek*, II. *Fordítások*, III. *Levelezés)* közzéteszi. A kiadás 1890. a III. osztálylyal, a *Levelezés*-sel valóban meg is indult, Váczy János szerkesztésében, mely 1911. a 21. kötettel egyelőre befejezést nyert (előkészületben az Eredeti művek kiadása). Emlékére Késmárkon 1899. táblával jelölték meg az evang. liceumot, melyben K. tanult, 1901 jún. 28. Kassa megünnepelte K. börtönből való szabadulásának századik évfordulóját; 1907 szept. 22. Érsemjénben Fráter Lóránt bőkezűségéből emléktáblával jelölték meg szülőházát s fölavatták érc mell-szobrát. Ferenczy Istvántól faragott márvány mellszobra a Szépművészeti Muzeumban van, báró Vay Miklóstól mintázott bronz mellszobra a Nemzeti Muzeum kertjében.

K. egyike irodalmunk legjelentősebb alakjainak, de nem művei, hanem hatása által. Művei közül maradandó értéke csak eredeti prózájának van: levelei és emlékiratai e nemben ma is remekek; fordításainak stíltörténeti jelentősége van: választékossá és fordulatossá tették a magyar stílust. Költeményei közt, melyek életében összegyűjtve nem jelentek meg, csak epigrammái és episztolái nevezetesek, ahol műgondjával gondolatait, ötleteit művészivé tudja csiszolni, egyéb verseiben kevés az alkotóerő és az ihlet. Fölfogásában klasszicista, Horatius és Goethe hatását összeolvasztja: az eszményiség híve, kerüli az egyénit, nemzetit és reálist. Jelentőségét annak a páratlan izgató tevékenységnek köszöni, amelylyel a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején a magyar irodalmi életet szervezte, írókat és olvasóközönséget nevelt, az előbbieknek kitűzte a célokat és megjelölte az eszközöket, az utóbbiakat olvasmányokkal látta el. E nagy reformjában volt egyoldalúság és túlzás: erős magyar érzése ellenére nyelvben és stílusban sok idegenszerűséget honosított meg; nem becsülte meg eléggé a régi magyar hagyományokat; lenézte költésze-

tünk népies elemeit. E túlzások ellen már életében föltámadt a reakció, s későbbi nagy íróink szerencsés tapintata következtében K. reformmozgalmának káros hatását mind teljesebben kiforrta az irodalom; ami viszont áldásos volt működésében, az mint a következő fejlődés alapja élt és hatott, sőt Vörösmartyn, Petőfin, Aranyon keresztül él és hat ma is. Azáltal pedig — amint Gyulai Pál kiemelte — hogy a nyelv és közszellem megreformálásának ügye a köztudatban összekapcsolódott, K. pályájának politikai fontossága is van: egyengette Széchenyi politikai reformjának útját.

Kiadások és irodalom. K. műveinek teljes gyűjteménye nem lévén, egyes művei külön kiadásaira vagyunk utalva. Ilyenek a már említetteken kívül: a Magyar Remekírók 7. kötete (1903. Versek, Pályám emlékezete); verseinek, a Bácsmegyeinek és a Magyarországi utaknak kiadása az Olcsó Könyvtárban, utazásai teljesen a Ráth-féle Családi könyvtárban, a Tövisek és virágoké a Régi Magyar Könyvtárban és fontos az Abafi Nemzeti Könyvtárában megindult, de az 5. kötettel megszűnt K.-kiadás, K. Ferenc művei, 1879–1880, eredeti és fordított versei, Pályám Emlékezete, Erdélyi levelek, Magyar Pantheon. Leveleiből 1859–1873 között több kötet jelent meg, de ezeket az új kiadás fölöslegessé teszi. Eredeti műveinek teljes jegyzéke olvasható az Akadémiai Értesítő 1913. 50 s. k. lapjain. A rendkívül gazdag K.-irodalomból csak a legfontosabb munkákat említjük. Alapvetők Toldy Ferenc életrajzai: K. Ferenc és kora 1859 (befejezetlen) és K. Ferenc élete (M. Költők élete c. gyűjt. II. k.); életének teljes rajzát adja Váczy János: K. Ferenc 1909, a Költők és Irók c. vállalatban. Munkásságára, egyéniségére vonatkozólag legjelentősebbek: Kölcsey, Gyulai és Eötvös emlékbeszédei, a K.-Album, 1860; Imre Sándor, K. költészete, Koszorú 1863; Riedl Frigyes, K. és a német irodalom, Budapesti Szemle XVIII.; Beöthy Zsolt, Horatius és K., 1890; Heinrich Gusztáv tanulmánya a Bácsmegyei Olcsó Könyvtári kiadása előtt, Váczy János bevezetései a levelezés egyes kötetei előtt, 1891–1911; Váczy János, K. Erdélyi Levelei, Budapesti Szemle 127. k.; Simai Ödön, K. és a nyelvujítás, Magyar Nyelv 1909–1913. évf.; Vértesy: Kazinczy F. (Bpest 1913).

3. *K. Gábor*, államférfi és író, szül. Berettőn (Zemplén vm.) 1818 júl. 18., megh. Bánfalván (Borsod vm.) 1864 ápr. 18. Késmárkon és Sárospatakon tanult s már kora ifjúságában eltelt rokona, K. Ferenc iránti kegyelettel, akinek pályája és dicsősége állandóan szeme előtt lebegett. 1838-ban Pestre, majd az országgyűlésre Pozsonyba ment, itt a politikai élet vezető férfiaival, főképen Wesselényi Miklós báróval, Pesten az irodalom vezéreivel, Szemere Pállal, Fáy Andrással, Vörösmartyval, Toldyval kötött barátságot. A komoly, ambiciózus ifjút magával ragadta a nagy idők sodra s egész erejével hazája javára kívánt munkálkodni. Az irodalom terén első kísérletei nem hozták meg a várt sikert, visszatért tehát vármegyéjébe, ahol a megyegyűléseken csakhamar kitűnt szónoki tehetségével. Ennek köszönhette, hogy az 1848-iki országgyűlésre megválasztották követnek. Az országgyűlésen kezdettől fogva a mérsékeltekhez tartozott, aggodalommal látta, mint szalad nemzete a forradalom felé; követte ugyan az országgyűlést Debreczenbe, de mint a békepárt híve nem szűnt meg a forradalmi lépések ellen szóval és írásban (a Jókai szerkesztette mérsékelt irányú Esti Lapokban) izgatni, ami nevét meglehetősen népszerűtlenné tette. Az önkényuralom idején őt is vád alá fogták, de amnesztiát nyert. A nemzeti nagy katasztrófa megviselte lelkét, mély melancholia vett rajta erőt s bár föl-fölkereste Pestet s fővárosi baráti körét, ideje javát vidékre vonulva, Bánfalván töltötte. A természet szépségei között s tudományos munkásságában lassanként enyhült bánata, irodalmi sikerei is fokozták munkakedvét. 1858-ban az Akadémia levelező, 1860. a Kisfaludy-Társaság rendes tagjának választotta, úgy hogy életének utolsó évtizede irodalmi munkásságának nemcsak érettebb, hanem gyümölcsözőbb szakasza is. Az 1861-iki rövid országgyűlésen is résztvett s ekkor tartotta legszebb, államférfiui belátásra valló beszédét, de az országgyűléshez fűzött remények meghiusulta után csalódottan tért vissza bánfalvi magányába, hol élete delén elhunyt.

K. igen sokat és sokféle irányban dolgozott, művelte a szépirodalmat, a kritikát, az irodalomtörténetet, történetírást s különös kedvvel a világirodalom remekeinek magyarra való fordítását. Lelkiismeretesen, gonddal és ambicióval dolgozott, de éppen e sokoldalusága miatt, s mivel inkább receptiv, mint eredeti szellem volt, elsőrangú alkotásokat működésének egyik terén sem tudott fölmutatni. Pályáját versekkel és novellákkal kezdte (a *Parthenon* c. folyóiratban, *Szerelem könyei* c. kiadványában), majd kora folyóirataiban és ujságaiban idegen, francia és német források alapján tudományos és ismeretterjesztő cikkeket és tanulmányokat bocsátott közre. Írt politikai cikkeket is és egy kiváló emlékbeszédet, a magyar szónoklat egyik szép emlékét, Kemény Dénes báróról. A szabadságharc után Toldy Ferenccel együtt buzgólkodott a magyar nyelv, irodalom és tudomány fölvirágoztatásán. Toldy *Új magyar muzeumának* egyik legszorgalmasabb munkatársa volt s az ő nagyszabású irodalmi vállalatának, az *Újabb Nemzeti Könyvtárnak* egyik alapítója és szerkesztője. Ebben a vállalatban, mely közéletünk jeleseit egyesítette, hogy irodalmunk jelentős alkotásait a maguk teljességében és hű kiadásában tegyék a nemzet közkincsévé, K. kiadta *Zrinyi Miklós összes műveit* (Toldyval együtt) és *Cserey Mihály históriáját*; a M. Tud. Akadémia *Magyar Történelmi Emlékeinek* VII. kötetében *Illésházy* nádor följegyzéseit, *Mikó* Ferenc históriáját *Biró* Sámuel folytatásával s *Apor Péter báró munkáit*, köztük az emlékezetes Metamorphosis Transylvaniaet. Ő adta ki továbbá magyar fordításban Galeotti könyvét (Mátyás királyról szóló anekdoták) *Mátyás király, kortársai tanusága szerint* c. könyvében (1863). Sajtó alá rendezte nagybátyja, K. Ferenc verseit (1858), levelezését *(K. Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s annak körével*, 1859., *Berzsenyi Dániellel*, 1860), *Dessewffy József gróf Irodalmi hagyományait* 3 kötetben 1860 és magyar szövegben *Gaal* György német nyelvű magyar népmesegyűjteményét (1857–60). E kiadói működéseknél még nagyobb arányú műfordítói tevékenysége, mellyel a Nyugat és Kelet szépirodalmát s főként a római klasszikusokét, meg az északi népek mesekincsét akarta nemzetéhez közel hozni. Fiatalkori műfordításainál maradandóbbak élete végén készült, teljesen érett, klasszikai becsű tolmácsolatai, Molière *Tartuffejének*, *Fösvényének*, *Dandin Györgyének* átültetései, melyek a Kisfaludy-Társaság kiadásában jelentek meg (1863) s Goethe *Tassójának* kéziratban maradt töredékes fordítása. A

Kisfaludy-Társaságban *Lévay* József tartott fölötte emlékbeszédet. V. ö. *Jakab* Elek, *K. Gábor irodalmi hatásáról* (1880).

4. *K. Lajos*, 1848—49-iki honvédtábornok, K. Ferenc fia, szül. Széphalmon (Zemplén) 1820., agyonlövetett Aradon 1849 október 20. 15 éves korában jutott a tullni utásziskolába s innét lépett mint hadapród a 9. számu huszárezredbe s itt nyerte a hadnagyi rangot. 1847-ben kilépett a hadseregből. A honvédség felállításakor 1848 júniusában az I. honvéd utász-zászlóaljba lépett s utóbb Klapka hadtestében egy dandár, majd egy hadosztály parancsnoka, 1849 áprilisában pedig a Felső-Tisza körül alakított különítmény vezérévé lett. E hadosztály a kormány hibás intézkedése miatt teljesen tétlen maradt. Júliusban Görgeyvel kellett volna egyesülnie, de az orosz hadak állása miatt nem juthatott odáig s beszorult Erdélybe, s aug. 24. Zsibón Grottenhjelm orosz altábornagy előtt lerakta a fegyvert. Az aradi haditörvényszék kötél általi halálra ítélte, Haynau kegyelme azonban az ítéletet golyó általi halálra változtatta.

Kazinczy-kódex, nyelvemlék az 1526 s 1541 közti időből (alkalmasint a Dráva vidékén készült), különösen becses a magyar széppróza történetére (v. ö. *Beöthy* Zs., A széppróza elbeszélés, 1. köt.). Kis nyolcadrét-alakú papiros-kódex ez, főrészeiben három ismeretlen nevű ferencrendi szerzetes másolata s valószinüleg klarisszaapácák számára készült. Tartalmát prédikációk, erkölcstanító példák és legendák teszik. Széppróza szempontból nevezetes részei: *Szent Bárlám élete* és *Szent Elek legendája*. Fölfedezte Vitkovics Mihály Egerben, régebben pedig valamely pozsonyi apácakolostoré volt. Jelenleg Jankovich Miklós gyüjteményének megvétele óta a Nemz. muzeum könyvtárának tulajdona. A rá vonatkozó irodalmat mutatvánnyal s jegyzetekkel v. ö. *Zolnai*, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig (1894).

Kazinczy-kör, *Kassán* 1893. alakult abból a célból, hogy Felső-Magyarországon szellemi központot létesitsen, a magyar irodalmat ápolja, a művészeteket és a tudományt szolgálja. Számos felolvasás keretében igyekszik céljait megvalósítani.

Kázmér *(Kazimierz)*, szláv keresztnév, a. m. békeszerző. Több lengyel király neve:

1. *I. K.*, a *Békés* (Odnoviciel), *lengyel király* (1034—37. és 1041—58.), II. Miciszláv fia, szül. 1015., megh. 1058. Atyjának halála után 1034. került a trónra, anyjának *Richezának* gyámsága alatt. De 1037. ezzel együtt elűzték s egy ideig Franciaországban élt. 1041-ben III. Henrik császár közvetítésére visszahívták. 1054-ben visszafoglalta Sziléziát a csehektől és Mazoviát is visszakapcsolta Lengyelországhoz. A trónon fia, *II. Boleszláv* követte.

2. *II. K.*, az *Igazságos* (Spraviedlivy), *lengyel király* (1177—94.), III. Boleszláv ötödik fia, szül. 1138., megh. 1194. Bátyjának, III. Miciszlávnak letétele után 1177. került a trónra. A nemesség és papság kedvében járt. A trónon fia, *Leszkó* (Leszek) követte.

3. *III. K.*, a *Nagy* (Vielki), *lengyel király*, (1333—70.), Lokietek Ulászló király egyetlen fia, szül. 1309., megh. 1370 nov. 5. Trónörökös korában sógorának, Róbert Károly magyar királynak udvarában járt s a hagyomány szerint ő okozta Zách Felicián merényletét a Zách Klárán elkövetett erőszakkal (1330). Atyja halála után 1333. jutott a trónra s összes szomszédjaival hadilábon állott. Ellenségeivel Róbert Károly békítette ki a visegrádi kongresszuson (1335), hol K. lemondott Sziléziáról János cseh király javára, a német lovagrendnek pedig átengedett bizonyos területeket (Kulm, Thorn). Kárpótlásul megszerezte Kujaviát, Mazoviát és Kis-Oroszországot. Az elnyomott osztályok érdekében sokat tett, azért a nemesség «parasztkirály»-nak csúfolta. Ő adta ki az első törvénykönyvet Lengyelország részére; sok új várost alapított; pártolta az ipart. 1364. alapította a krakói egyetemet. Nagy Lajos királyunkkal állandóan jó barátságban élt s ez többször megsegítette őt a litvánok és tatárok ellen. A lengyel koronát már 1339. biztosította Lajos részére gyermektelen halála esetén. Benne csakugyan kihalt a Piaszt-ház királyi ága s a trónon 1370. Nagy Lajos magyar király követte. V. ö. *Lovcsányi* Gyula, Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez (Századok 1886).

4. *IV. K. András, lengyel király* (1447—92.), Jagelló Ulászló második fia, szül. 1427., megh. 1492. Bátyja, *Ulászló* lengyel és magyar király 1444. esett el a várnai csatában s ezután a lengyelek őt választották meg királyuknak, a trónt azonban csak 1447. foglalta el. Lengyelország rovására Litvániának kedvezett. Országához csatolta a tescheni hercegséget, az 1466-iki *thorni* békében pedig végleg megszerezte a német lovagrendtől Nyugat-Poroszországot. Nejétől, *Erzsébettől*, Albrecht császár és magyar király leányától számos fia és leánya született. Ezek közül a legidősebb, *Ulászló* 1471. Csehország, 1490. Magyarország királya lett. Második fia, *K.*, 1471. betört Magyarországba, hogy Mátyás királyt megbuktassa, de hiveitől elhagyatva, kénytelen volt innen kitakarodni. A lengyel trónon egymásután követték többi fiai: *János Albert* (1492—1501.), *Sándor* (1501—06.) és *Zsigmond* (1506—48.).

5. *K.*, *szent*, IV. K. lengyel királynak és Erzsébetnek, Albert magyar király leányának fia, szül. 1458 okt. 5., megh. 1484 márc. 4. Amikor Mátyás király alatt az elégületlenek K.-t felszólították a korona átvételére, 1471. sereget vezetett Magyarországba és Hatvanig nyomult elő. Megtudván azonban, hogy csak egy párttöredék (Vitéz János, Cesinge) kívánja őt királyul s hogy ezek közül is már többen meghódoltak Mátyásnak, Nyitrára vonult vissza és onnan haza menekült. Szigorú önmegtagadás s a szegények szeretete voltak legszebb vonásai. A neki tulajdonított Omni die dic Mariae híres egyházi éneket valószinüleg Canterburyi szt. Anzelm írta. X. Leo pápa 1522. a szentek sorába iktatta; emléknapja márc. 4. A lengyelek és a litvánok védőszentje. V. ö. *Fraknói*, Hunyady Mátyás (Történeti életrajzok).

Kázná (orosz), korona, pénztár, kincstár; pénzbeli vagyon; ágyúnál: lőportartó; *káznáčej*: számtartó.

Kazoku *(a családok virága)*, a mai japáni nemesség neve; 1869 óta van divatban, amikor a

régi udvari nemesség (kuge) és a katonai nemesség (buke) megszüntével az egész nemesség egy összefoglaló nevet kapott.

Kazor *(Chazor)*, Salamon király vára Palesztina É.-i részén. Deboráig a kánaáni királyok városa volt. Jeremiás próféta a K. királyságokon Palesztinától K.-re lakó, külön fejedelmeknek alárendelt arab törzseket ért.

Kazosz, a Sporádokhoz tartozó kis sziget, 49 km²-nyi területtel, kb. 8000 lak., szőllőtermeléssel és halászattal. A sziget Dzsezairi-Bahri-Szafid rodusi járásához tartozik; a görög szabadságharc alatt a törökök teljesen elpusztították.

Kazsó, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 276 magyar és tót lak., u. p. Hardicsa, u. t. Töketerebes.

Kazsok, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1910) 541 magyar lakossal, u. p. Büssü, u. t. Somogyszil.

Kazuália *(casualia*, lat.), l. *Casu*.

Kazuálizmus *(casualismus*, lat.), l. *Casu*.

Kazuár *(Casuarius* L.), a laposmellű Futómadarak rendjébe, a K.-félék családjába tartozó madárnem. Nagy, erős, zömöktestű madarak, melyeknek feje sisakalakú, amennyiben homlokcsontjuk kinövéséből keletkezett tarajuk van. Csőrük hosszú, egyenes, horgos véggel. Rövid szárnyaikon az öt evezőtoll vitorla nélküli, körformájú. Csüdjük elől táblás. 8 fajuk ismeretes, melyek Ceram, Új-Guinea és a többi ausztráliai szigeteken és északi Ausztráliában élnek. Leginkább gyenge, zöld növényi részekkel, gyümölcsökkel és veteményekkel táplálkoznak. Legismeretesebb faja a *sisakos* K. *(Casuarius galeatus* Bonn, képét l. *Ausztrália* cikknél az *Ausztráliai fauna* c. színes képmellékleten), tollazata fekete, csupasz feje zöld, kékes és piros, nyaka elől viola, oldalt kék, hátul vörös, csőre fekete, lábai szürkéssárgák. Nyakát egy v. két lelógó húslebeny díszíti. 1·8 m. magas. Ceram és Új-Guinea szigeteken magánosan él. Gyümölcsön és növényi részeken kívül még a kisebb állatokat is megeszi. Fogságban kenyérrel, maggal, almával etetik, sőt gyakran fiatal csibét, kacsát is adnak neki. Levelekből készített fészekbe 3—5 zöldszínű tojást rak, melyeken a kakas és a tyúk fölváltva 1 hónapig kotlik. A fogságban a hím gondoskodik a fészekhagyó kicsinyekről is.

Kazuárbokor (növ.), l. *Evhedra*.

Kazuárfa, *Kazuárfafélék* (növ.), l. *Casuarinaceae*.

Kazuárfélék *(Casuariidae* L.), a laposmellű Futómadarak egyik családja. Csőrük oldalt összenyomott, az orrlyukak a csőr közepén vannak, szárnyaik és farkuk egészen visszafejlődött; lábaik három előreálló ujjal ellátottak, különben hatalmas, zömök testalkatú, rövid, izmos nyakú és erős lábú madarak, melyeknek ismert két neme: az emu (l. o.) és kazuár (l. o.) kizárólag az ausztráliai régióban él.

Kazuisztika *(casuistica*, lat.), esettan; bizonyos gyakorlati tudományoknak (erkölcstan, jogtan stb.) tárgyalási módja, mely az előforduló v. előfordulható nehéz, bonyolódott egyes eseteket általános elvek alapján oldja meg. Ilyformán van vallási, filozófiai, jogi K. Különösen fontos az erkölcstani K., mely az erkölcsi törvényeket egyes lelkiismeretbeli esetekre (casus conscientiae) alkalmazza. Gyakorlati kiegészítése a tudományos erkölcstannak, amelyet a kat. pap, akinek a gyóntatószékben v. azon kívül a legkülönfélébb, gyakran legbonyolultabb esetekben ítéletet kell mondania, nem nélkülözhet. A középkorból legnevezetesebb K. Pennaforti Rajmund: Summa de casibus poenitentiae (1234/44) és Szt. Antonin Summula Confessorum c. műve. Kiváló kazuiztikusok: Toletus, Sanchez, Laymann, Busenbaum, Escobar, Lacroix, Lopez, Pattuzzi, Diama, Lambertini, Liguori Szt. Alfonz stb. Legújabban: Gury, Lemkuhl, Gennari stb.

Kazvin *(Kaszvin)*, város Irak-Adzsmi perzsa tartományban, 150 km.-nyire Teherántól, a Gilani-hegyek déli lábánál, 35,000 lak., pamut-, selyem- és sok szőnyegkészítéssel; selyem és rizskereskedéssel. Nagy mecsetjét még Harun-al-Rasid építtette.

Kazvini, *Zakarijja b. Mohammed*, arab kozmográfiai író, szül. Kazvinban 1203 körül, leginkább Damaskusban élt, az utolsó abbászida khalifa alatt Vászit és Hilla mezopotámiai városokban kádihivatalt viselt; meghalt 1283. Híres munkáját: 'Adsáïb al-makhlūkāt waāthār al-bilād (a teremtmények csodái és az országok nyomai) arabul Wüstenfeld adta ki (Göttingen 1848), részben Ethé németre fordította. Újabban egyes részleteit külön dolgozták fel, különösen *Jacob* a német városokról szóló adatokat (3. kiad. Berlin 1896). Ruska K. lapidariumát (Heidelberg 1896). V. ö. *Ruska*, Kazvinisstudien (Strassburg 1913. Der Islam c. folyóirat IV. kötetéből).

Kazy, 1. *Ferenc*, történetíró, szül. Léván 1695 ápr. 7., megh. Pozsonyban 1760 jún. 11. Mint 18 esztendős ifjú lépett a Jézus-társaság kötelékébe. Nagyszombatban tanár és a papnevelő igazgatója, majd a Pázmáneum igazgatója, később a pozsonyi székház rektora volt. Főbb történeti művei: Historiae regni Hungariae ab Istvanfi scriptae Continuatio; Saeculum XVII. ab anno primo ad octuagesimum primum (3 köt., Nagyszombat 1737—49); Lib. III. in Historiam Universitatis Tyrnaviensis virorum aliquot illustrium vitas complectentes.

2. *K. János*, történetíró, szül. Léván 1686 szept. 8., megh. Nagyszombatban 1759 máj. 6. 18 éves korában belépett a jezsuita-rendbe és Grácban s Nagyszombatban volt tanár. Történeti művei: Brevis commentarius rerum in Hungaria, Croatia et Transylvania gestarum tempore Ferdinandi I. (Nagyszombat 1718); Pars II. Maximiliani II. Imperium complexa (u. o. 1719); Ultimum mundi quadricunium (u. o. 1725).

3. *K. József (garamveszelei) báró*, államtitkár, szül. Nemesoroszliban (Bars m.) 1856 febr. 14. Jogi tanulmányai után 1873. lépett állami szolgálatba s évekig vezette a földmívelésügyi minisztérium kebelében a statisztikai osztályt, utóbb az ú. n. rutén v. felvidéki kirendeltséget. Közben miniszteri biztosa volt az 1900-iki párisi és 1909-iki bukaresti kiállításoknak. 1910-ban Serényi gróf oldalán a földmívelésügyi minisztérium politikai államtitkára lett s mint a nemzeti munkapárt tagját 1910. képviselővé választották.

1883 óta cs. és kir. kamarás, 1913. megkapta a magyar báróságot.

K. B. mint pénzverdei jegy a. m. Körmöcbánya. Az 1868. VII. t.-c. 9. §-a szerint: «Mindennemű pénzen megjelöltetik a pénzverde, honnan kikerült, még pedig *K. B.* jelenti Körmöcbányát, a *Gy. F.* Gyulafehérvárt».

K'baïl, l. *Kabilok.*

Kbr., növénynevek után *Körber* Gustav Wilhelm boroszlói botanikus (1817—1885) nevének rövidítése. A zuzmókról írt több jeles munkát.

Keke., *Koern.* v. *Körn.*, növénynevek után *Körnicke* Friedrich, a poppelsdorfi gazdasági akadémia tanára nevének rövidítése. Szül. Pratauban (Wittenberg mellett) 1828 jan. 29. Az Eriocaulaceákról, Marantaceákról és Rapateaceákról írt.

Kde domov muj (cseh, Hol van az én hazám), kezdősora a cseh nemzeti himnusznak, mely eredetileg J. *Tyll* cseh író 1834. szinre került Fidlovačka c. vigjátékának betétje volt. Zenéjét F. *Scroup* írta.

K. e., a koronázás előtti és *K. u.* a koronázás utáni törvények kifejezés rövidítése. L. *Koronázási törvények.*

K. é., a *koronaérték* hivatalos rövidítése.

Kea *(Keosz, Ciá)* a Kikládok egyike; legközelebb fekszik Attikához, amennyiben csak 18 km.-nyire van a Kolonne-foktól. K. ovális alakú, 103 km² területtel, (1907) 11.032 lak. Felületét egészen hegyek takarják; legmagasabb csúcs a közepén a Hagiosz Iliasz (568 m.). Szőllő, citrom, narancs és füge megteremnek rajta. Kikötője a Ny-i partján van, San Nicolónak hívják. A két Thermia és Szerfo szigettel együtt külön járást alkot. Az ókorban 4 város (Iulis, Karesia, Karthaea és Poiessa) volt rajta; romjaik részben máig is fenmaradtak.

Kea (állat), l. *Nesztorkakadú.*

Kean (ejtsd: kín), 1. *Charles*, angol szinész, *K. 2.* fia, szül. Walterfordban (Irország) 1811 jan. 18., megh. Liverpoolban 1868 jan. 22. 1850—59 között a Princess-szinház igazgatója és első szinésze volt, a 60-as években több körutat tett Amerikában és Ausztráliában. Nem bírta atyja őserejét, de szorgalma és finom megfigyelőképessége őt is kiváló Shakespeare-szinésszé tették. Főszerepe Hamlet volt. Életrajzát megírta *Cole* (1860). — Felesége, *Tree Ellen* (szül. 1805., megh. Londonban 1880 aug. 21.) szintén jeles művésznő volt; férje halála után a szinpadtól visszavonult.

2. *K., Edmond*, angol szinész, szül. Londonban 1787 nov. 4., megh. Richmondban 1833 máj. 15. Már kisk orában játszott gyermekszerepeket, majd Madeirába szökött, mint hajóinas. Csakhamar visszatért a szinészi pályára s mióta 1814. föllépett a londoni Drurylane-szinházban néhány Shakespeare-szerepben, alkalmatlan külseje ellenére is — kicsiny és ferdenövésű volt — további pályája szakadatlan diadal volt. Rendetlen élete siettette halálát. Az angolok Garrick mellett legelső szinészüknek tartják, féktelen szilaj természetét a szinpadra is magával vitte és csodás szenvedélyt tudott kifejteni. Azért is legjobban dicsérték Othello, Macbeth, III. Richárd, Shylock szerepeiben. Az idősebb Dumas drámát írt róla. Életrajzát megírták *Cornwall* (1835), *Hawkins* (1869) és *Molloy* (1888).

Keán (ejtsd: kán v. kaján, ahogy az erdélyi Kajántó és Kajánútja helynevekben is fenmaradt), a Moldvában tanyázó besenyők fejedelme, Szent István ellen szövetkezett a lázadó Gyula erdélyi vezérrel, s egészen a Tiszáig portyázott. Szent István 1003. egyenesen ő ellene indult, leverte s K. maga is elesett. Az itt ejtett zsákmányt Szt. István a budai és székesfehérvári templomok építésére fordította. Pauler szerint (I. 512—3.) a K. nem is tulajdonnév, hanem a khán cím; s a főkép Baranya vmegyében virágzó K.-nemzetség tényleg Kán néven is szerepel. Pór Antal szerint az 1292 júl. 29. már erdélyi vajda gyanánt említett s közönségesen Apornak nevezett *László* vajda (l. o.) szintén e nemzetségnek tagja, de föltevése igen élénk irodalmi vitát támasztott.

Kearney (ejtsd: karne), *Buffalo county székhelye* Nebraska északamerikai államban, a Platte balpartján, (1910) 6.202 lak., nagy marhavásárokkal, terménykereskedelemmel.

Kearsley (ejtsd: kirszli), város Lancaster angol countyban, (1911) 9676 lak., pamutfonókkal és fehérítőkkel.

Keats (ejtsd: kítsz), *John*, angol költő, szül. 1796 okt. 31. Londonban, megh. 1821 febr. 23. Rómában. Egyszerű bérkocsitulajdonos fia volt és az orvosi pályára készült. 1840-ben Londonba ment, hogy az ottani kórházakban tovább képezze magát, de öröklött tüdőbaja miatt le kellett mondania az orvosi pályáról és ekkor teljesen a költészetnek szentelte magát. Első költeménykötete Poems (1817) nem aratott nagyobb sikert. 1818-ban jelent meg Endymion c. görög szellemtől áthatott költői elbeszélése. Legszebb és legértékesebb költeményei: Lamia, Isabella, the Eve of St. Agnes and other Poems (1820). Hyperion c. töredékét Byron Aeschylos művei mellé helyezte. Fejlődésére Edmund Spencer és Chapman voltak legnagyobb befolyással. Az érzés bensősége, a képzelet gazdagsága, ragyogó dallamos költői nyelv és a szépség iránti rajongó szeretet jellemzik költeményeit; ódái az angol lirai költészet legkiválóbb remekei közé tartoznak. Összes műveit kiadtak Forman (4 köt., 1883); Palgrave (1884) és Rossetti (1888); leveleit közzétették Colvin (1891) és Forman (1897). V. ö. Lord *Houghton*, Life, letters and literary remains of John K. (2 köt. 1848); Sidney *Colvin*, K. (London 1887); W. M. *Rossetti*, Keats (London 1897) és Marie *Gotheim*. Keats Leben und Werke (Halle a. S. 1897); A. E. *Hancoek*, J. K. (Boston, New York 1908); L. *Wolff*, J. K., sa vie et son oeuvre (1910).

Keb, a föld istene az ókori egyiptomiaknál; székhelye Heliopolis. Járó férfi képében ábrázolták, libával a fején.

Kebáb, arab eredetű török szó, a. m. sült, pecsenye. A törökök és általában a balkáni népek egyik nemzeti eledele. Délszláv kifejezéssel: *ćsebáb.* Legismertebb faja a *sis-K.* (nyárson sült) és *tas-K.* (rostélyon sült).

Kebbi, 1. *(Majo-Kebbi)*, a *Benue* (l. o.) mellékfolyója Afrikában.

2. *K. (Kebi)*, Francia- vagy Nyugati-Szudán Gandó nevű benszülött államának egyik városa, 8—9000 lak. A hajdani hatalmas haussza néger államot a szomszédos fulbe négerek igázták le.

Kebel *(sinus)*, a két női emlő között keletkező bemélyedés; átvitt értelemben az emlőket is jelölik K. névvel.

Kebele, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 215 magyar és oláh lak., u. p. Jedd, u. t. Maros-Vásárhely.

Kebeles (azelőtt: *Sztrezsenicz*), kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 462 tót lak.; u. p. és u. t. Puhó.

Kebeleszentivány, kisk. Maros-Torda vmegye marosi felső j.-ban, (1910) 227 oláh lak.; u. p. Jedd, u. t. Maros-Vásárhely.

Kebeleszentmárton (azelőtt: *Kebele)*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 1109 magyar lak.; u. p. Lendvavásárhely, u. t. Rédics.

Kebes *(Cebes)*, tébai, Sokrates tanítványa, kiről igen keveset tudunk. Állítólag több művet írt, az egyiknek, mely fenmaradt, címe: Pinax (magyarra ifj. *Kiss* János, Pest 1825: *Liptay* Samu, Buda 1821: *Toldy* István, Pest 1860 fordították), de ez sokkal későbbi. E művecske a lélek állapotát a testtel való egyesítése előtt rajzolja, azután az ember sorsát az élet folyásában, végre halálát.

Kebi, város, l. *Kebbi*, 2.

Kebir (arab), l. *Kabir*.

Kece, háromszögletű súlyozott fakeretre alkalmazott fenékháló, melyet csónak után vonszolnak. *K.-köröm*, a K.-háló fakerete.

Keceg *(Spirilinus*, állat), a Ponty-félék (l. o.) családjába tartozó halnem. Egy faj, a *sujtásos K. (Spirilinus bipunctatus* Bloch.) ismeretes. Háta sötétzöld, oldalai aranyos zöldek, hasa ezüstszínű. Hát-, fark- és mellúszói fekete szegélyűek, a többi úszószárnyai sárgásvörösek. Az oldalvonala fölötti és alatti pikkelyeken fekete pontok vannak, melyek sujtáshoz hasonlóan követik az oldalvonal lefutását; innen ered magyar nevének jelzője. Hossza 10—14 cm. Közép-Európa legtöbb folyójában, tavában és főleg patakjában megtalálható. Halászati szempontból teljesen jelentéktelen. Népies neve: fecskefarkú hal, fűzfahal, halhuszár stb.

Kecér v. *vízipók*, l. *Buvárpók*.

Kecéző v. *kecés* a kecével halászó halász.

Kechety *Márton*, régi dobokavármegyei család sarja. 1528-ban mint veszprémi püspök szerepel. Többször végzett diplomáciai megbízásokat Csehországban, Stájerországban, Erdélyben stb. Miután még káptalanját megzsarolta, 1548. lemondott püspökségéről, protestánssá lett és elvette a dúsgazdag Homonnai Borbálát. Valószínűleg Pozsonyban halt meg 1554 körül, mint kir. főudvarmester.

Kechua, indiánus nép, l. *Kecsua*.

Kecs, *kecses* (esst.), a báj (l. o.) és bájos árnyalatai; a K. inkább a külső megjelenésben tűnik fel s mélyebb lelki alap nélkül való.

Kecsed, kisk. Szolnok-Doboka várm. szamosújvári j.-ban, (1910) 845 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyiklód.

Kecsedszilvás, kisk. Szolnok-Doboka vmegye szamosújvári j.-ban, (1910) 256 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyiklód.

Kecsege (állat, *Acipenser ruthenus* L.), a Tokfélék (l. o.) családjába tartozó halfaj, porcogós belső vázzal, háta középvonalában, testének két oldalán és hasán fűrészfogszerűen egymás után sorakozott zománcpikkelyekkel; felső állkapcsa erősen megnyúlt, hegyes, orrmányszerű; meglehetős hosszú bajuszszálai a hátsó oldalukon rojtosak. Legfeljebb 1 m. hosszúra nő. Súlya kivételesen 12 kg. is lehet; leggyakoribbak a $^1/_2$ kg.-os példányok. Húsa igen ízletes. Hazája a déloroszországi vizek s a Fekete-tenger, ahonnan a Dunába is feljött s ma már mellékfolyóiban, különösen a Tiszában igen gyakori s egyike a legkeresettebb halaknak.

Kecsege, Majsamiklósvárhoz tartozó puszta Tolna vm. tamási j.-ban, (1910) 320 magyar lak., vasúti megállóhely (Fornád-Kecsege) s ugyanott postaügynökség és távirőhivatal.

Kecsegeháló, két oldalon tükör közé foglalt finom léhesből álló 70 m. hosszú és 2 m. széles háló, melyet kizárólag kecsegefogásra használnak.

Kecsér, l. *Szentjánosbogár*.

Kecses, l. *Kecs*.

Kecsetkisfalud, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1910) 749 magyar lak., u. p. Farkaslaka, u. t. Székelyudvarhely.

Kecske *(Capra*, állat), a Párosujjú patások *(Artiodactyla)* alrendjébe, a Tülkös szarvuak *(Bovidae)* családjába tartozó állatnem. Az idetartozó fajok törzse izmos és vastag, végtagjai erősek és nem nagyon hosszuak, fejük és nyakuk rövid, homlokuk széles, farkuk háromszögletes, alul csupasz. Mindkét nemnek van egyszerűen hátrahajló v. lantalakuan görbülő szarva. Arcmirigyük nincsen. A hímek (bakok, cápok) különösen a párzás időszakában büdösek (bakszag). Dél-Európában, Közép- és Dél-Ázsiában, továbbá Észak-Afrikában honosak és kizárólag a hegyes vidékeket lakják. Rendesen társasan élnek. Nedvdús hegyi növényekkel táplálkoznak. 13 élő és 3 kihalt faj ismeretes. Két alnembe sorozzák őket: I. *Tulajdonképeni K.-k (Capra)*. A kőszáli K.-knél kisebbek; szarvuk oldalról összenyomott és gerincéllel van ellátva. 1. *Bezoár K. (Capra aegagrus* Gm). Színe világos vörösesszürke v. rozsdabarnasárga, nyakának oldalain és hasa felé világosabb, szügyén és nyakának alsó felén sötét feketésbarna, hasán és combjának belső oldalán fehér, farka fekete. Háta középvonalában sötétbarna sáv fut végig, elülső lábai mögött ugyanolyan színű sáv húzódik, mely élesen elválasztja a test alsó és felső felét. 1·5 m. hosszú, farka 20 cm., magassága 95 cm. Kis-Ázsia, Perzsia hegyeiben és a Földközi-tenger több szigetén él 40—50 főből álló csapatokban. Párzásának ideje november. Húsáért, bőréért, szarváért és a gyomrában található bezoár-golyóért, melynek az ázsiai népek csodatevő erőt tulajdonítanak, nagyban vadásszák. 2. *Pödröttszarvú K. (Capra Falconeri* Wagn.). Szőrözete nyaka felső részén, vállain, és a hát közepén egész a keresztcsonttájékig oly jelentékenyen meghosszabbodik, hogy sörényjelleget ölt. Különösen hatalmas méreteket ér el a szőrözet a test elején. A vén bakokon az állszakáll egészen a lábtőig ér. Színe világos szürkésbarna, fejének felső részén és végtagjai felé sötétebb árnyalatú; szakálla és farka sötétbarna, hasa és végtagjainak belső oldala szürkésfehér. Legjellemzőbb szarvának dugóhúzóhoz hasonló

alakja. A nőstény szarvai 25 cm., a bakokéi görbületük mentén mérve 1 m. hosszuak is lehetnek. Az állat teljes hossza 1·55 m., melyből 18 cm. esik a farkára; magassága 80 cm. Himalája Ny.-i részében, Kásmirban és Afganisztánban honos. 3. *Házi K. (Capra hircus* L.). Oldalt összenyomott szarvai sarlóalakuan hátragörbültek, többnyire simák és csak az előélükön vannak dudorodások. Számos fajtája van és az egyes fajták annyira eltérők, hogy a K.-t pontosan leírni alig lehet. Vannak szarvas és szarvatlan, rövid és hosszú fülű, sima és göndörszőrű fajtái. Mint háziállat az egész világon el van terjedve. 1·35 m. hosszúra is megnő; vállmagassága 0·8 m. Mindenféle növényt megeszik és kevéssel is megelégszik, ezért a szegények állatjának nevezik. Főleg hegyes és sziklás helyeken tartózkodik örömmel. Nagyon kedveli a fák lombját, ezért faiskolákban jelentékeny károkat is okoz. Egyébként igen hasznos állat. Eltartása kevésbe kerül s a kevés áldozatért sok tejjel látja el gazdáját. Tejéből sajtot és vajat is készitenek. A fiatal K. húsa gyenge, jóízű, az idősebbeké sem rossz, de Európában nem sokra becsülik. Szőréből kelméket, bőréből kordovánt és szattyánt, ritkábban pergamentet készitenek. Szarvából az esztergályos formál különböző tárgyakat. A házi K. számos fajtájának létesitésében Keller szerint három vad K.-faj működött közre, jelesen a bezoárkecske, a pödrött szarvú K. és a thar. Fajtái közül fontosabbak: *a) Angora-kecske* (Capra hircus angorensis), mely Kis-Ázsiában él és nevét a hasonló nevű várostól vette. Fehérszínű szőre hosszú, selyemszerű, tömött és fürtös. Belőle a híres angora-szőnyegek, kendők és paszomántok készülnek. Helyenkint Európában is található. *b) Kasmir-K* (Capra hircus laniger), leginkább Tibetben honos. Színe fehér v. sárgásfehér. Legfinomabb szőre van. Belőle a híres és drága kasmirkendők készülnek, melyek jó melegtartók és könnyüek. Újabb időben Franciaországban is sikerrel tenyésztik. *c) Mamber-K.* (Capra hircus mambrica), hasonló az előbbihez, csakhogy hosszú, lelógó fülei vannak, szarvai egyszerüen hajlottak; Kis-Ázsiában, különösen a kirgizeknél honos. *d) Nilusi* vagy *egyiptomi K.* (Capra hircus aegyptiaca), a mi kecskénknél jóval kisebb, de lábszárai hosszabbak, feje kisebb, szarvai rövidebbek. Nagyon jellemző hatalmas kos-orra. Az Alsó-Nilus völgyében honos. 5. *Törpe-K.* (Capra hircus reversa), az összes K.-k között a legkisebb; legfeljebb 70 cm. hosszú és 50 cm. magas. A Fehér-Nilus és a Niger közti területen honos. 4. *Spanyol hegyi K. (Capra pyrenaeica* Burch. et Schimp.), akkora, mint az alpesi kőszáli K. A bak 1·45—1·6 m. hosszú, miből a farkára 12 cm. esik; magassága 75 cm.; a nőstény kisebb. Lakóhelye a Biscaya-öböl partjaitól a Földközi-tengerig s a pyrenaei hegyektől a Sierra de Ronda-hegységig terjed.

II. *Kőszáli K.-k (Ibex).* Szarvuk elől széles, él nélkül és erős haránt duzzanatok vannak rajta. Legismertebb faja a *vad-K.* v. *kőszáli K. (Capra ibex* L.). Teljes hossza 1·5—1·6 m., magassága vállban 80—85 cm. Nyáron vörhenyes, télen sárgásbarna. Mindkét nemnek vannak szarvai; a szarvak hossza 80—100 cm., súlya 10—15 kg. is lehet. A nőstény szarva kisebb, a bak szarvától eltérő alakú és inkább a házi K. szarvához hasonlít. L. még *Kőszáli kecske.*

Kecskebéka v. *katonabéka (Rana esculenta* L.; képét l. a *Békafélék* cikkhez csatolt *I. képmellékleten),* a Békák rendjébe, a Nyelves békák *(Phaneroglossae)* alrendjébe, a Szilárdmellkasú békák *(Firmisternia)* csoportjába, az Igazi békafélék *(Ranidae)* családjába tartozó békafaj. Hátulsó lábai jóval hosszabbak az elülsőknél s úszásra alkalmasak. Elülső lábainak ujjai szabadok, a hátsókét úszóhártya köti össze. Alapszíne zöldes, fekete foltokkal és a gerincen végighúzódó három hosszanti sávval; hasa fehér vagy sárgás. Európán kívül Afrika ÉNy.-i és Ázsia Ny.-i részének jókora területén honos. Több változata ismeretes, melyek közül legnagyobb a *kacagó béka* (var. *ridibunda* Pall.). Fejétől a végbélnyílásig mérve 6—8 cm. hosszúságot is elér; hátsó végtagjai 10—11 cm. hosszuak. Rovarokkal táplálkozik, azért hasznos. Combjait eszik.

Kecskebőr, a *bőripar* szempontjából l. *Bőr.* — A *szűcsipar* szempontjából legértékesebb a *kasmir-kecske* bőre. Finom alsógyapját lenyirják és ebből készülnek a kasmir-sálok. A *tibeti K.* igen hosszú és tömött, sokszor 50 cm. hosszú, barna és fekete gyapjuval födött. Olaszországban fekete, finom, hosszú selymes szőrű, ú. n. *majomkecskéket* tenyésztenek. Nagy jelentősége van a *mongol K.-nek,* amely *mouflon* néven kerül a szőrmekereskedelembe. Az egyéves állat gereznájáról a felsőtüskés szőröket leszedik és az alsó selymes, fényes gyapja keresett szőrmecikk. A legolcsóbb és leggyakoribb a *kinai K.,* amelyből évenként 2—3 millió kerül forgalomba. Észak-Kinából való az ú. n. *kid K.,* amelynek vékony, selymes, lapos tükrözött szőrméjét sokszor a nagyértékű breitschwanz (széles fark)-szőrmének helyettesítésére használják.

Kecskecsecsü szőllő (franc. *marocain),* az egész országban elterjedt csemegeszőllőfajta, nevét hegyesvégű, a kecske tőgybimbójára emlékeztető bogyóiról kapta. Van *kék, piros* és *fehér* változata, ez utóbbit malaga-szőllőnek is hívják. Késő, húsos szemű szőllő, egyike a legtartósabbaknak.

Kecskéd, kisk. Komárom vm. tatai j.-ban, (1910) 925 német és magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal; u. t. Környe.

Kecskedága, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 565 oláh lak.; u. p. és u. t. Marossolymos.

Kecskedarázs, a közönséges darázs *(Vespa vulgaris* L.) népies neve. L. *Darazsak.*

Kecskedisz (növ.), l. *Tragopogon.*

Kecskefar, hibás képződésű far; kisméretű, rövid, keskeny, az ülőgumó felé erősen elhegyesedő és hiányosan izmolt. A magyar marhán gyakran észlelhető.

Kecskefejő (állat), l. *Kecskefejő-félék.*

Kecskefejő-félék (állat, *Caprimulgidae.* éji fecskék, esteli csóka, lappantyuk), a Rikácsolók rendjébe tartozó madárcsalád. Csőrük kicsi, háromszögletű. Négyujjú lábaik kapaszkodók. Ujjaik gyengék. 10 elsőrendű evezőtollal, farkuk egyenes. A káva széle sertés. Mintegy 124 élő fajuk ismeretes, me-

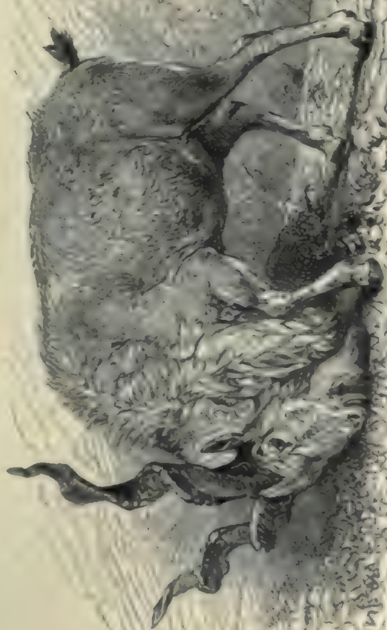
KECSKÉK.

1. Kőszáli kecske (*Capra ibex L.*). 1/10

2. Bezoár-kecske (*Capra aegagrus Gm.*) 1/10

3. Pödröttszarvú kecske (*Capra Falconeri Wagn.*). 1/10

4. Angora-kecske (*Capra hircus angorensis*). 1/10

lyek, kivévén Új-Zélandot, az egész földön el vannak terjedve. Tipikus fajuk a *kecskefejő (Caprimulgus europaeus* L.), nálunk is előfordul, de legtöbb helyen a hasonló, csak kisebb déli forma *(Caprimulgus meridionalis* Hart.) helyettesíti. E madár háta szürke, feketésbarna és rozsdasárga foltokkal, fejtetején egy, vállain két-két sötétebb hullámos rajzzal. Hossza 28, szárnyhossza 19, farkhossza 15 cm. Hazája Európa, Észak-Afrika és Nyugat-Ázsia. Vándormadár. Magyarországon ápr. közepétől szept. közepéig mindenütt található, de sehol sem gyakori. A nappalt valamely vastagabb faágra lelapulva tölti, amely fához az állat szine is feltünően hasonlít; este szürkületkor nesztelenül röpködve, az esteli bogarakat fogdossa. Igen hasznos állat. A nőstény két pirosas fehér, szürkésbarnára pettyezett tojást rak, melyeket a földön, fa, bokor alatt, jól eldugott és mohával kibélelt fészekben mindkét szülő költ ki. Ismert faja a *síró K. (Caprimulgus vociferus* Wils.), Észak- és Közép-Amerikában él és sajátságos szavával vonja magára a figyelmet. *A szuszók (Steatornis caripensis* Humb.) vagy Guacháro 55 cm. hosszú, rozsdásbarna, fehérrel foltozott. Venezuelában él, ahol Humboldt a Caripe melletti sziklabarlangban 1799. fedezte fel. Itt ezrekben tanyázva, rendkívül meghíznak és az indiánok évente nagy pusztítást visznek véghez köztük. Zsírjukat főzésre használják. A barlangot babonás tisztelettel veszik körül az indiánusok, azt hiszik, hogy őseik szellemei tanyáznak ott.

Kecskefélék, l. *Kecske.*

Kecske-folyó, l. *Egosz-Potamosz.*

Kecske-fügefa (növ.), l. *Fügefa.*

Kecskefűz (növ.), l. *Fűz.*

Kecskegomba (növ.), l. *Klárisgomba.*

Kecskegyalu, a kádár nagy eresztőgyaluja, melynek tokja néha 4 m. hosszú. Felső vége felé két lábon, alsó végével a földön nyugszik. Használatakor a dongákat rajta felülről lefelé élükkel végigtaszítják.

Kecskeháta, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 287 oláh lak.; u. p. és u. t. Pánczéleseh.

Kecskék, l. *Kecske.*

Kécske–kecskeméti–tiszai ármentesítő társulat, alakult 1863. Új-Kécske székhellyel oly célból, hogy az Ó-Kécske és Alpár között levő mély területet ármentesítse s róla a belső vizeket levezesse. 1879-ben a Szikra-csárdán alul levő kecskeméti és alpári öblözet a társulat kötelékéből kivált. Árterülete 5130 kataszt. hold. Védőtöltéseinek hossza 16,860 m. Van 4 gátőre, 18 km. hosszú telefonvezetéke 7 állomással. A belső vizeket 28·3 km. hosszú csatornahálózat és egy szivattyútelep vezeti le. A belvízártér nagysága 1404 kat. hold. A védőtöltésbe 1 betoncső- és 2 vascső-zsilipet építettek be. Befektetett építéstőkéje ármentesítésre 1.036,198·67 K, belvízrendezésre 58,395·47 K, összesen 1.094,594·14 K.

Kecske-keszeg *(Sargus,* állat), l. *Tengeri keszegek.*

Kecskekő, az Erdélyi-Érchegység egyik 1083 m. magas csúcsa Alsó-Fehér vmegyében, amely Magyar-Igenből érhető el legkönnyebben. Hozzáfűződik Argyrus királyfi és Tündér Ilona regéje, amelyet Vörösmarty énekelt meg. Kun László idejében kolostort terveztek ide, 1313. vár állott rajta, amely 1469. Csupor Miklós erdélyi vajdáé volt. Később rablótanya lett s ezért Mátyás király 1484. az őrséget elűzte; a fosztogatások ekkor sem szüntek meg és ezért II. Ulászló 1526. lebontatta s ma csak a vár romjai láthatók a hegyen. A környék magyarsága 1603. Básta elől a romok közt keresett menedéket, de mégis Básta kezébe került.

Kecskeköröm, népies elnevezése a *Congeria ungulata caprae* nevű kövesedett harmadkori kagylónak, mert kopott állapotban sokszor K.-alakú. Különösen a Balaton vidékén nevezik így, ahol (főképen Tihany mellett) a félsziget keleti oldalából (gödrös oldal) egy vízmosásból kerülnek le a víz szélére. Számos rege van róla, melyeket Garay dolgozott fel.

Kecskeláb, dunai hajóskifejezés; oly gömbölyű fa- v. vasrúd, melynek alsó vége lapos, kissé felhajló és középen föl van hasítva s arra alkalmas, hogy vele nagy és erős szöget vagy éket kifeszítsenek s egyszerre taszítsanak és emeljenek.

Kecskelábfű (növ.), l. *Podagrafű.*

Kecskeláb-oltás, l. *Oltás.*

Kecskemét (l. *a mellékelt térképet),* törvényhatósági joggal felruházott város Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, egyike az Alföld legjelentékenyebb városainak, 1857 óta, amióta törvényhatósági joggal felruháztatott, gyors fejlődésnek indult s lakóinak szorgalma folytán jólétben és csinban gyarapodott, városias színben nagyban épült. A pályaudvar felől a boulevardszerű Rákóczi-út visz befelé, rajta a II. Rákóczi F. emlékével kapcsolatos víztorony (tervben), az igazságügyi palota, a kaszinó palotája, a városi bérpalota. A Szabadság-téren áll a ref. új kollégium, az ódon ref. templom, a bazár, a róm. kat. nagytemplom (Roskovics Ignác szép freskóival), a díszes városháza (dísztermében Székely Bertalan freskóival), a Szt. Ferencrendi templom és rendház és a Kossuth-szobor (Telcs és Től Töry műve, 1906). A szomszédos Katona József-téren áll a díszes városi szinház, előtte a Szt. Háromság-szoborral (1744), mögötte a Bánkbán-utcában Katona József szülőháza, emléktáblával (mellszobra a pályaudvar melletti Katona József sétatéren). A város egyéb részeiben nevezetesebb épületek a régi ref. kollégium, a róm. kat. főgimnázium, a kegyesrendiek temploma és rendháza, a főreáliskola, a gör. kel. templom, az iparosotthon. A Csongrádi-utca végén van a Műkert a művésztelеppel.

Kecskemét város címere.

K. ma kir. törvényszék és ügyészség, járásbíróság, ügyvédi kamara, két közjegyzőség, adóhivatal, pénzügyőrség, tanfelügyelői kirendeltség, szó-

lészeti és borászati felügyelőség, járási erdőgondnokság, ker. munkásbiztosító pénztár, csendőrszárnyparancsnokság, róm. kat. és ref. esperesség székhelye; van számos közművelődési, emberbaráti és közhasznu társulata és intézménye. Nevezetesek iskolái, melyek közül első helyen áll a református jogakadémia, a kegyesrendi főgimnázium, a ref. főgimnázium, az állami főreáliskola, községi felsőkereskedelmi iskola, állami gazd. szaktanítónő-képezde; van továbbá állami polgári leányiskola, m. kir. földmívesiskola, vincellériskola, városi zeneiskola, községi siketnémaintézet, 33 elemi népiskola, 28 ismétlőiskola, 2 tanonciskola és 4 kisdedóvó. Van itt országos tanítói árvaház és áll. gyermekmenhely. K. lakóinak száma 1850-ben 31,896 volt, 1870-ben 41,195; (1910) 68,424, kik néhány száz idegenajkun kívül színmagyarok, vasszorgalmú, józanéletű, takarékos nép; hitfelekezet szerint 49,632 r. kat., 1008 ág. ev., 15,583 ref. és 2022 izr. A lakosság főfoglalkozása a földmívelés és gyümölcstermelés, melyben K. előkelő helyet foglal el az egész országban. Óriási határának (939 □ km.) nagyobbik fele szántóföld, a többi rét, kert, legelő és erdő. Nevezetes intézete az áll. homoki minta-szőllőtelep (Miklóstelep), a város szikrai szőllőtelepe, a Helvétiatelep és több más szőllőtelep, melyek K. városát és környékét filloxeramentes, nemes szőllőfajokkal látják el és sok munkás betelepítését tették szükségessé. A gyümölcskereskedés igen kiterjedt s K. hazánk legnagyobb gyümölcskiviteli telepe, mely egymaga a vámkülföldre irányuló gyümölcskereskedelemnek negyedrészét bonyolítja le; leginkább kajszinbarackot s almát szállít Ausztriába, Német-, Lengyel- és Oroszországba. Jelentékeny K. marhatenyésztése s nevezetesen sertéshizlalása is; Bugaczon a városnak szép ménese és asztrakánprémet szolgáltató karakul-juhászata van. Élénk az aprójószággal és tojással való kereskedés is. K. ipara nem jelentékeny, van vasöntő és gépgyára, több gőzmalma, famegmunkálótelepe, téglagyára, cognacgyára stb. Van 3 bankja, 2 takarékpénztára, az osztrák-magyar bank itt fiókintézetet tart fenn. Vasúti állomás közlekedéssel 5 irányban (határában 16 állomás és 17 megállóhely), posta- és távíróhivatal és telefonhálózat. K. házainak száma 11,172. A város területéhez számos puszta tartozik, mint Alpár, Borbás, Köncsög, Szentkirály, Bugacz, Monostor, Városföld, Koháryszentlőrincz, Szikra stb.; határa Ny.—K.-i irányban 50 km.-nyire terül szét egészen a Tisza partjáig. K. vidéke már a népvándorlás korában lakott volt; a XIII. sz. végén már civitas néven említik, utóbb azonban csak mint oppidum szerepel. 1439-ig a királynék birtoka, azután elzálogosítás folytán földesurak birtokába került, de közöttük felosztva sohasem volt. A török uralom K. vidékét néptelen pusztává tette, de a város magába olvasztotta a környéken elpusztult községek megmaradt lakosait, zálogba vette vagy megszerezte határukat s a török uralom alatt saját határán kívül 1100 km² területen folytatott virágzó állattenyésztést és marháival Nürnbergig kereskedett. A XVIII. sz.-ban a puszták nagy részének elvesztése megroppantotta a város gazdasági erejét, de a XIX. sz. második felében kezdett nagy gyümölcstermelés és kivitel, valamint a nagyarányú homoki szőllőtelepítés és a városi homokföldek parcellázása, kapcsolatban a kereskedelem és ipar fejlődésével, K.-et a Duna—Tisza közének legjelentékenyebb városává tette. 1911 júl. 8. heves földrengés rázkódtatta meg a várost, mely óriási károkat szenvedett; de Kada Elek polgármester erélyes vezetésével a város gyorsan heverte ki a nagy csapást. V. ö. *Hornyik* János, K. város története, oklevéltárral (Kecskemét 1860—1866, 4 köt.); *Hajagos* I., K. és környékének vízrajza (1892).

Kecskemét-fülöpszállási h. é. vasút, a Máv. Kecskemét alsó p. u. állomásától Fülöpszállásig terjedő, 38·5 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. a Máv. kezelésében. Megnyilt 1895 okt. 27-én.

Kecskeméthy, 1. *Aurél,* publicista és hírlapíró, szül. Budán 1827 ápr. 27., meghalt Budapesten 1877 ápr. 19. 1845-ben ügyvédi oklevelet nyert s Bécsben és Pesten gyakornokoskodott. Hírlapírói pályáját 1850. kezdte, az akkor megindult hivatalos Magyar Hirlapnál. Egy röpirata: *Magyarország összpontosítása Ausztriában* (Pest 1851) fölkeltette a bécsi kormány figyelmét s 1854. a belügyminisztérium sajtóhivatalában adtak neki alkalmazást. Ez állásában sokat használt a zaklatott magyar íróknak. 1857-ben ismeretségbe jutott Széchenyi István gróffal s gyakran kijárt hozzá Döblingbe. Ez gyanut keltett ellene, s mivel épp ekkor egy névtelenül megjelent röpiratában (Die Lebensfrage Oesterreichs, oder ist noch eine Vermittelung zwischen Oesterreich und Ungarn möglich? Braunschweig) az alkotmány visszaállítását sürgette, 1859 márc. 3. szigorú házmotozást tartottak nála, egyúttal felfüggesztették hivatalától. Az októberi diploma után a kormány hivatalos lapjának, a Sürgönynek vezetését vette át. Ugyanekkor kezdette meg *Kákay Aranyos* (l. o.) álnév alatt humorisztikus karcolatait a közélet nevezetes férfiairól, oly sikerrel, hogy kiadásait egymásután kapkodták el. 1866-ban Bécsben a Bécsi Hiradó c. lapot szerkesztette, majd 1872-től Budapesten a Magyar Politikát, melyben a Deákpárt legkonzervativebb irányát képviselte. A tollat bizonyos cinizmussal forgatta, melyet azonban szeretetreméltó humor enyhített. Nem sok kegyelettel volt a nemzeti eszmények és emlékek iránt, de egyike volt legszellemesebb vezércikk- és tárcaíróinknak; mint stiliszta is az elsők közé tartozott, biztos ítélet, élénk rajz, nem mély, de széles látókör, európai műveltség jellemezte. Munkái még: *Az új törvények népszerű magyarázata* (Pest 1853—57); *Országgyülési árny- és fényképek*, irta Kákay Aranyos (u. o. 1861); *Vázlatok egy év történetéből,* 1860 okt. 20-ától 1861 okt.-ig (u. o. 1862; németül is); *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála* (u. o. 1866); *Parlamenti alkotmány és megyei reakció* (u. o. 1867); *Kákay Aranyos politikai, társadalmi tragiko-humorisztikus krónikája* (heti füzetek, u. o. 1869); *A mi nagy férfiaink,* legújabb fény- és árnyképek, irta Kákay Aranyos (Budapest 1874); *Három ezer tengeri mértföld* (a szuezi csatorna megnyitásáról, 1871); *Észak-Amerika 1876-ban* (Budapest 1877); *Utazás Észak-Amerikában* (2. kiadás, a szerző arc-

KECSKEMÉT.

Magyarázat:
Vasút
Arpad-város
Mária
Szechenyi
Bethlen
Rákoczi
Erzsébet
Kossuth
Sᵗ László
Sᵗ István
Hunyadi
Mérték 1:24.000
méter.
Vacsi hegy
Budai hegy
Mária hegy
Körösi hegy
Öreg hegy
Uj honvéd laktanya
FOPALYAUDVAR
NÉPLIGET
Csáktornyai hegy
III.
IV.
V.
VI.
VII.
VIII.
IX.
X.
II.
I.
Tervezett uj közkórház
Süket-néma intézet
Czigány város
Haszonbéres földek
Városi mükert
Művész telep
SZÉKTÓI PARK
Rudolf lakt.
Gyakorlótér
Vásár tér
Vágóhid és Mujéggyár
Szegények menháza
Borközraktár
Kecskemét-Lajosmizsei h.é. vasut
Thököly út
Külső körút
Sertéshizlaló telep
Muzeum

képével, u. o. 1884). Újabban jelent meg nagy érdekű *Naplója*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Rózsa* Miklós (Budapest 1909).

2. *K. István*, ref. teológiai tanár, szül. Pakson (Tolna) 1864 jan. 31. 1895-ben a Kolozsvárt felállított ref. teológiai fakultás rendes tanára lett. Orsz. képviselő is volt. Értekezései a Prot. Egyh. és Isk. Lapban jelentek meg. Szerkeszti a *Kis Tükör* és a *Koszorú* népies prot. vallásos folyóiratot. Önállóan megjelent müve: *Jézus útja* (Kolozsvár 1898).

Kecskeméti, 1. *Ármin*, rabbi, szül. Kecskeméten 1874 ápr. 21. 1898 óta makói főrabbi. Kisebb értekezéseken és tudományos cikkeken kívül a legkiválóbb munkája: *A zsidó irodalom története* (2 köt., Budapest 1908—09). Egyéb művei: *A zsidó a magyar népköltészetben és szinműirodalomban* (u. o. 1896); *A zsidó a magyar regényirodalomban* (u. o. 1897).

2. *K. C. János*, ref. lelkész, valószinüleg kecskeméti születésű. Tanult Debreczenben, Wittenbergben, Heidelbergben, melynek egyetemén értekezéseket tartott. Hazatérte után lelkész volt Tokajban, Nagykállóban, Ungvárt, Homonnán és Vásárosnaményban. Művei: *Három fő és nevezetes esztendős ünnepekre való prédikációk* (Debreczen 1615, 2. kiad. u. o. 1621, 3. kiad. u. o. 1624, 4. kiad. u. o. 1643); *Fides Jesu et Jesuitarum*, azaz a mi Urunk Jézus tudományának a jezsuiták tudományával való összevetése (Bártfa 1619, 2 kiad. Sárospatak 1656); *Katholikus református*, azaz egynéhány vetélkedés alá vettetett hitnek ágazatainak magyarázatja (Debreczen 1620); *Pázmány Péter Kalauzának tizenharmadik könyvére való felelet* (melyet írt De Invocatione Sanctorum, Bártfa 1622); *A pápisták között és miközöttünk vetélkedésre vettetett három fő ártikulusokról* (u. o. 1622); *A Sámuel próféta második könyvének prédikációk szerint való magyarázatja* (u. o. 1622); *Szép és ájtatos imádságos könyvecske* (Musculus után fordítva, u. o. 1624, 2. kiad. Lőcse 1640).

3. *K. János*, tudós jezsuita, kiváló szónok, szül. Kecskeméten 1633., megh. Bécsben 1722. Szónoklataival annyira kitünt, hogy «magyar Cicerónak» nevezték el. Számos évig működött mint a nagyszombati egyetem rektora. Műve: *Nagy tűz kis szikrája* (Bécs, évszám nélkül).

4. *K. Lipót*, rabbi, szül. Kecskeméten 1865 febr. 27. 1890 óta a nagyváradi kongr. hitközség főrabbija. Már tanuló korában sokat foglalkozott a középkori zsidó költőkkel, kiket ismertetett és részben fordított (*Zsidó költőkből*, Budapest 1887). Később inkább a vallástörténeti témák felé fordult és a profetizmusról, valamint a bibliai tan különféle világszemléleteiről írt nagyobb értekezései az Izraelita magyar irodalmi társulat évkönyveiben jelentek meg. Legújabb művében: *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* (Nagyvárad 1913) a zsidók vallási gondolkodását szemlélteti a különböző korokban.

6. *K. W. Péter*, ötvös, születési éve ismeretlen, 1637 kezdte tanulni művészetét Komor István nagyváradi mesternél, 1644. Nagyszebenben 1660-tól fogva pedig Kassán dolgozott s odavaló munkálkodásáról még 1676. is van feljegyzés. Nyilván keresett mester lehetett, néhány szép műve még megvan, így: úrvacsorát osztó kehely (kassai ev. ref. templom), úrvacsoratál, tarkán aranyozva (u. o.) stb. Az ötvösségről és a drágakövekről könyvet írt. V. ö. *Ballagi* Aladár, K. ötvöskönyve (Arch. Ért. 1884); *Mihalik* J., Kassa város ötvösségének története (1899).

Kecskeméti Vég *Mihály*, XVI. sz.-beli énekszerző. Egy éneke maradt fenn a protestáns énekeskönyvekben az 1592-iki Gönczi-féle énekgyüjteménytől korunkig. Az 55. zsoltár nyomán készült ének a korabeli zsoltárátdolgozásokkal szemben hű parafrázis és ügyesen van dolgozva. A szerző nevét a versfejek mutatják: Michael Veg Keckemeti. Sziládi *Végkecskeméti*-nek írja, de a Vég inkább az ő neve, mint a városnév jelzője. Életéről alig tudunk valamit. Egy adat szerint K. az éneket 1535. szerzette. Egy más adat szerint 1521. egy Michael de Kectemety nevü magyar ifjú tanult a krakói egyetemen s egy harmadik szerint 1564. egy Végh Mihály nevű ember volt Kecskemét város főbirája, aki a kötemplom vitás ügyében egyességet szerzett a kecskeméti katolikusok és protestánsok közt. Hihető, hogy e három adat ugyanazon egy emberre vonatkozik, s K. a reformációnak első terjesztője volt szülővárosában. (V. ö. Régi M. Költők Tára, V.)

Kecskerágó, *kecskerágító* (növ., *Evonymus* L.), a Celastraceae család génusza; 70 faja közül 4 európai, 4—4 észak- és középamerikai, 1 ausztráliai, a többi keletindiai, kelet- v. előázsiai, egyesek a keletindiai szigeteken. Fák v. cserjék. Levelük átellenes, épszélű v. fűrészes, virágzatuk sátorozó álernyő, tokjuk 4—5 csücskös, ugyanennyi üregű; magvát húsos narancsszínű köpeny (arillus) borítja, s ha a papsipkaforma tok felreped, ez piroslik ki belőle. Az *E. europaea* L., papsipkafa, csíkos K., hályogfa, 1—3 m. cserje, levele elliptikus, finoman fűrészes, őszre megpirosodik, virága zöld, tokja lilapiros, 4 csücskös papsipka, hajtása gyakran parás, négyélű. Fája világossárga, kemény, kurta, finom rostú, nehezen hasad, faragni akármely irányban könnyen lehet, de nem nagyon tartós. Cipőszöget, orsót (orsófa), pipaszárat, fogpiszkálót, valamint finomabb esztergályosmunkát is csinálnak belőle. Szene rajzolásra nagyon jó, de puskapor gyártására is használják. A svájci, tiroli és sváb nép a magvából mécsolajat sajtol; az ember és állat élősködői ellen jó a szőrt, v. hajat kenni vele. Termése hánytató és hajtató. Tokja meg a mag köpenye sárgára fest; porrá törve a kenőcsbe officinális és szintén féreg ellen használatos. Az *E. verrucosa* L. (bibircsós K.) 1—2 m., nagyon ágas, sűrű lombos, hazánkban és Európa DK.-i részén gyakori, ága tele van apró paraszemölccsel; tokja sárga, magköpenye vérszínű. Fája halaványsárga, kemény és szívós, hasznos. Kertbe ültetik idegenföldi fajokkal együtt. Ilyen a *japáni* K. (*Evonymus japonica* Thunb.), örökzöld bokor, sűrű bokrosan nő, levele fényló, bőrnemű, tojásdad, fűrészes. Nálunk ritkán virágzik, inkább lombdísz marad, s a változatosságot levelével idézi elő. A *törpe* K. (*E. nana* M. B.) csinos kúszócserje, különösen sziklarészletekre alkalmas.

Kecskerágófélék (növ.), l. *Celastraceae.*

Kecskerágó-moly *(Hyponomeuta evonymellus* L., állat), a kecskerágónak (Evonymus europaeus) és zelnicének (Prunus padus) *pókhálós* molya. Alakja, színe, életmódja egyezik a többi Hyponomeuta-fajéval. L. *Hyponomeuta.*

Kecskerák *(Potamobius leptodactylus,* állat), l. *Rák.*

Kecskere (növ.), l. *Galega.*

Kecskeruta (növ.), l. *Galega.*

Kecskés, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 667 oláh lakossal; u. p. és u. t. Létka.

Kecskés, 1. *György,* vitéz katona, Zrinyi Miklós hadnagya, aki Szigetvár hősies védelmében életét vesztette (1566). — 2. *K. Pál,* a mohácsi ütközetben megmentette Báthory István nádor életét azáltal, hogy átengedte neki saját pihent lovát. Ennek következtében K. török fogságba esett, de a megmenekült nádor kiváltotta a fogságból és sok jutalomban részesítette. 1527-ben mint varasdi kapitány szerepel. — 3. *K. Tamás* (aszalói), Dózsa György parasztlázadásában mint egyik hadvezér hírhedt nevet szerzett magának.

Kecskésfalva, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1910) 302 oláh lak.; u. p. és u. t. Szilágyillésfalva.

Kecskeszakáll-fű (növ.), l. *Lonicera.*

Kecskeszemfű (növ.), l. *Kalászbojt.*

Kecske-sziget, l. *Caprera.*

Kecsketalpfű (növ.), l. *Podagrafű.*

Kecsketetű *(Trichodectes sphaerocephalus* Nitzsch., állat). A szárnyatlan poloskafélék, szőrtetvek családjába tartozó, 1·5—1·7 mm. hosszú szőrtetűfaj. Teste lapított, hosszúkás szívalakú, potroha gyűrűzött. Lábai rövidek, csak két izből állók, karmokban végződik. A bőr felületén a szőrök, illetve gyapju között él, olykor nagyszámban s izgatja a gazdaállatot. Tápláléka a gyöngébb szőrök, illetőleg a gyapju; vért soha sem szí, csak rágószájrészei vannak. Nevezik *juhtetűnek* is.

Kecskevarbók, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 150 tót lak.; u. p. Bozók, u. t. Korpona.

Kecskezanót (növ.), l. *Ononis.*

Kecsko *Natália,* szerb királyné, l. *Natália.*

Kecskőcz (azelőtt: *Kecskócz),* kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 441 rutén lak.; u. p. Felsőodor, u. t. Alsópagony.

Kecső, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban; u. t. Pelsőcz, u. p. Gyömörhosszúszó.

Kecsua *(kechua, quechua),* a perui művelődéskörbe tartozó indiánus nép, tulajdonképen csak Apurimak tartomány lakója, de egykor az Andok és a dél-pacific-vidéki népek nyelveit mint egységes csoportot foglalták össze e néven (lengua dal Inca), azt, amit különben *aimara* néven ismerünk. K. utódai a mai Quito őslakói. Építményeik: a monolit kapuk, Titicaca és Coati templomai, a gúlákra emlékeztető síremlékek (etrullpas), csomós írásuk (kipu), fejlett társadalmi viszonyaik, fém- és cserépiparjuk régen foglalkoztatják a tudományt. V. ö. *Middendorf,* Sprachen Perus (Leipzig 1892); *Tschudi* J., Kulturhistor. Beiträge zur Kenntniss des alten Peru (1891); *Uhle,* Report of the W. Pepper Peruvian Expedition (Philadelphia 1893); *Besrios,* Elementos de gramatica de la lengua Ketsua (Paris 1905).

Kecsuda (perzsa: háziúr, ked a. m. ház, chudâ a. m. úr) a neve a falusi birónak vagy elöljárónak Perzsiában és Közép-Ázsiának perzsául beszélő részében.

Kecsvajo *(Csetevajo, Cetevayo), zulu király* (1857—84), Umganda király fia. Angol segítséggel az egész Zuluföld uralkodója lett és nagy hadsereget szervezett. 1879-ben háborúba keveredett az angolokkal és jan. 22. megsemmisítette egy kisebb seregüket *Izandula* mellett. De július 4. *Ulundi* mellett ő szenvedett vereséget s nemsokára az angolok fogságába került, kik őt Fokvárosba internálták. 1883-ban visszakapta országának egy részét, de most meg alattvalói űzték el. 1884 febr. 8. halt meg Esoveben. Utóda fia, *Dinizulu* lett, az utolsó zulu király (megh. 1913 okt.), ki 1888—97. és 1906—10. angol fogságban volt Szt. Ilona szigetén.

Keczege, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1910) 251 tót és magyar lak.; u. p. Rimaráhó, u. t. Rimabánya.

Keczel, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye kiskőrösi j.-ban, (1910) 8239 magyar lak.; vasút állomás, posta- és táviróhivatal.

Keczer-*család (lipóczi,* teljesebben *lipóczi és nekcsei),* régi sárosvármegyei nemesi család, mely okleveleinek tanusága szerint az Aba-nemzetségből vette eredetét. Legelsőben a XII. sz.-ban említik. *Sükösd* (Sixtus) volt a család őse. Fia, Demeter (1212—43) elébb II. Endre király fiának, Kálmán hercegnek nevelője volt, s mint ilyen édes testvérével *Abával* együtt el is kisérte a herceget Galiciába, melynek királyává választották. Mikor a ruténeк többsége föllázadt Kálmán ellen, Sükösd fiai életveszélybe kerültek, Aba elesett, Demeter pedig sokáig raboskodott Vladimir várában. Kiszabadulván, mint étekfogó-mester követte II. Endrét a szent földre és vitézül harcolt. Három fia közül *I. Sándor* (1241—71) IV. Béla király személyének megvédője a Sajó mellett, utóbb kisérője a dalmát szigeteken, *II. Demeter* (1263—71) a király és fia között felmerült viszályokban IV. Béla hűséges embere és *I. Péter* (1263) a lipóczi K.-család közvetlen őse. A Sándorfiak közül kiválik *II. Sándor* (1282—1320), a rozgonyi hős, akit a váradi székesegyházban temettek el. A Péterfiaktól származnak a mostanig élő lipóczi K.-ek. Az első, aki a K. nevet viseli (dictusi Kecher) *III. Péter,* Lukácsnak (1282—1314) fia és IV. Demeternek (1375) apja. *II. Andrásban* a család nagy vagyonra és hatalomra emelkedett. II. András 1606—1635-ig Sáros vm. alispánja, a hűségben maradt megyék követe Prágában Mátyásnál, 1623. a felső XIII megyék hódolatának vivője Bécsben. *Ambrus* Késmárkon Thököly hűséges «úrszolgája» (miraculum voluntarium servorum, mondja róla önéletírásában gróf Bethlen Miklós). *III. András* és fia, *Gábor,* a Caraffa Antal által (l. o. és *Eperjesi vértörvényszék)* felidézett rémuralom áldozatai közé tartoztak. *K. András* és veje, nemes cselfalvai *Zimmermann* Zsigmond vagyonos eperjesi polgár az eperjesi protestánsok oszlopos emberei közül valók voltak. Caraffa 1687 febr. 16. elfogatta K.-t és Zimmermannt, kiket a vérbiróság márc. 5-én

lenyakaztatott. Márc. 22. kivégezték K. András fiát, *Gábort* és vejét, az ifjú *Sárossy* Mártont. A halálbüntetésen kivül a családot vagyonilag is sujtották. II. András harmadik fiának, «a bujdosó» *Menyhértnek* fia, *Sándor* a kuruc költő 1697. párbajban esik el. Caraffa üldözései közben a kincstár hűtlenség cimén elkobozta a lipóczi és pekléni uradalmakat. III. András nővére *Klára* (férjezett Szinnyei Merse Miklósné) kitünt hősies bátorsága által, amennyiben saját életével játszva, bátyjának fejét az eperjesi vesztőhelyről elsikkasztotta és a szinnyei templomban eltemettette. A család ifjabb ágazatából, *K. János* utódai közül kiemelendő *K. Tamás* fia, *Miklós*, cs. és kir. kamarás (szül. 1837 júl. 2., megh. 1907 nov.), aki mint sportsman kiváló szerepet játszott. Országgyűlési képviselő is volt.

Irodalom. A K. régibb történetére nézve l. Nagy Iván és Lehoczky művein kivül ahol azonban egy okmányszerüleg ki nem mutatható Keczer-Kuttasi Antalra (?) történik hivatkozás, első sorban a lapispataki családi levéltárt, de főleg Pór Antal munkálatait: Lipóczi és nekcsei Demeter és Sándor, Századok 1890, és A lipóczi Keczerek, Történelmi Tár 1891; K. Papp Miklós, Caraffa és az eperjesi vértörvényszék, II. köt. 6—11, 29, 35—43.

Keczerkosztolány, kisk. Sáros várm. lemesi j.-ban, (1910) 286 tót lak.; u. p. Keczerpeklén, u. t. Ránkfüred.

Keczerlipócz, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 281 tót lak.; u. p. Keczerpeklén, u. t. Ránkfüred.

Keczerpálvágása (azelőtt: *Keczerpálvágás*), kisk. Sáros vm. giráltí j.-ban, (1910) 205 tót és cigány lak.; u. p. és u. t. Tapolyhanusfalva.

Keczerpeklén, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 410 tót, cigány, német és magyar lakossal; postahivatal, u. t. Ránkfüred.

Kedabek, falu Transzkaukáziában, Jelizavetpol (ettől 70 km.-nyire) orosz kormányzóságban, nagy rézbányákkal, amelyek 1910. majdnem két millió kg. tiszta rezet szolgáltattak.

Kedah *(Queda, Muang-Szai)*, Sziam királyságnak hűbéres kis fejedelemsége a Malakka-félszigeten. Hegyei cinnércekben gazdagok. Partja cukornád, muskátdió, kávé stb. termelésére igen alkalmas. Lakóinak számát 220,000-re becsülik. Belseje még nincs átkutatva. Fővárosa K. a Bengáliai-öböl partján.

Kedarnath, híres hindu templom és búcsújáróhely Gaurbál területén a Himalája hegységben. Itt Siva isten egyik megtestesülését, az ú. n. Kedár Náthát (a hegy ura) imádják. A templom és kolostor közelében emelkedik a Mahápantha nevű hegy a Bhairava dzsamp (szörnyű ugrás) nevű sziklafallal és a Bhrigu hegycsúccsal. Vakbuzgó Siva-tisztelők közül évenkint innen sokan a mélységbe vetik magukat. Ezt a halálnemet hívják Bhrigu-pátának.

Kedd, a hétfő vagyis hét feje utáni nap, tehát tulajdonkép *ketted* nap, és Göcsejben néhol még ma is mondják: *ketődkor* e helyett: kedden.

Keddasszony, l. *Boldogasszony*.

Kedély, csinált szó a német Gemüth kifejezésére; most rendesen érzelmeink módját jelenti; az értelem gondolkodik, az akarat cselekszik, a kedély érez (l. *Érzelem*); rokon a *szívvel*, de mint csinált, a nép nyelvében nem élő szó, halványabb. Szűkebb jelentésben, ugyancsak német mintára, a társas élet kellemességei iránt való fogékonyságot jelenti *(kedélyes, kedélyesség)*. A magyar nyelvnek a társas «kedélyesség» jelzésére külön szava nincsen. Jókedvű lehet az ember, ha maga van is, «kedélyes» csak társaságban.

Kedélybetegség néven azokat az elmebajokat szokás érteni, amelyekben a hangulatnak az elváltozása a legfeltünőbb (melancholia, mánia, stupor).

Kedélymozgalom, érzelmi világunk jelenségei, harag, bú, öröm, kétségbeesés, szégyen stb., az indulatok általában, ezek közt pedig különösen azok, melyek föltünőbb testi kifejezésekkel járnak. (L. *Kedély* és *Indulat.*) A *kedélyhullámzás* az indulatok változásait, erősbödését, csökkenését jelenti. (Kél és száll a szív viharja, mint a tenger árja. Arany.)

Kedes, levita város Galileában (Palesztina), Naftali törzsében, *Barak*-nak, *Debora* fővezérének származási helye és mindkettőnek állítólagos sírhelye.

Kedeszmirigy v. *csecsemőmirigy (thymus)*. A magzati korban a gyermekekben feltalálható tömött szerv, mely a mellcsont (szegycsont) markolata mögött a szívből kilépő nagy ereken fekszik. Hosszúkás, jobb és bal félkaréjból áll, ezek ismét kisebb karéjokra oszlanak. A mirigy név annyiban nem helyes, mert fehérvérsejt termelő szerv, bár újabban bizonyos belső szekréciót is tulajdonítanak neki. Rendesen a 2-ik életévig nő, azután néhány évig változatlan s a serdülő korban elpusztul. Helyén zsírszövet marad. Néha felnőttben is megmarad. Feladata lesz a növésével kapcsolatosan szükséges fehérvérsejtmennyiség produkciója. A fiatal állat, pl. a borjú K.-e (Briesel) sokak által kedvelt csemege.

Kediri, *németalföldi tartomány* Jáva szigetén, Paszuruvan, Szurabaja, Rembang, Madiun és az Indiai-oceán közt 7007 km² területtel, kb. 1.300,000 lak.; fő terményei kávé és rizs. Hasonnevű fővárosa a Kali Brantas jobbpartján, a Vilisz (2168 m.) és Ardzsuno közt fekvő szép lapályon, vasút mellett, kb. 17,000 lak., környékén számos régiséggel, templom-, palotaromokkal.

Kedorlaómer, Mózes I. k. 14. fej. elbeszélése szerint Elám királya, ki ellen az öt király fellázadt. K. győzedelmeskedett felettük, de viszont legyőzetett Abram által.

Kedrenos *(Cedrenus)*, *Georgios*, bizánci krónikairó. Valószinüleg szerzetes volt s a XI. sz.-ban élt. *Synopsis historiôn* címen krónikát írt a világ teremtésétől 1057-ig. Műve tisztán kompiláció az előtte megjelent krónikákból (Georgios Monachos, Theophanes, Skylitzes stb.). Megjelent a Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae c. gyüjteményben (Bonn 1839). V. ö. *Praechtler*, Quellenkritische Studien zu K. (München 1898).

Kedu *(Kedoe, Kadu)*, németalföldi tartomány Jáva közepén, Szamarang, Szurakarta, Dzsokdzsokarta és Baguelen közt, 2048 km² területtel, kb. 800,000 lak. Nagyobbrészt a Kali-Progo völgye alkotja, amelyet magas hegyek: Szumbing (3336 m.), Szindoro (3124 m.), Merapi (2866 m.) fognak körül. Merapi még most is működő vulkán. Jáva e kertje főképen kávét és rizst terem. A főváros Magelang, 23,519 lak.

Kedusa (héb.) a. m. szentesítés; a «18 hálamondat» (smóne eszré) nevű zsidó főimának egyik lényeges része; Isten szentségének elismerése és dicsőítése, nagyjában Ézsaj. 6, 3; Ezék. 3, 12 és Zsolt. 115, 10 szerint.

Kedv, jó v. rossz K. a lélek egységes állapota, mely az egyes érzéseknek egységesen érzett eredménye gyanánt bennünk uralkodik. Ha különösen kellemes vagy kellemetlen érzelmet tapasztalunk, ennek utóhatása gyanánt általános jó vagy rossz K. marad hátra, melynek következtében azután a felmerülő bajt is könnyebben vesszük, vagy ellenkezőleg az örvendetes dolgok iránt sem vagyunk normálisan fogékonyak. Máskor meg jó v. rossz K.-ünknek okát sem tudjuk adni, csak általában nyomott v. emelkedett lelki állapotban érezzük magunkat. Ilyenkor a K. rendesen testi állapotok lelki kisérője; máskor sem hiányoznak sajátos testi állapotok, de az eredeti okok lelkiek. Szűkebb értelemben K. a. m. jókedv (l. o.).

Kedvenc, l. *Kedvezés*.

Kedvencz, *Liebling* Temes vm.-i községnek az Országos törzskönyvbizottság által megállapított új neve; a vármegye közönségének kérelmére azonban a m. kir. belügyminisztérium az új elnevezést megszüntette.

Kedveshegy, Viziszentgyörgyhöz tartozó telep Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 434 horvát és magyar lak., u. p. Viziszentgyörgy, u. t. Stridóvár.

Kedveskedő címet két magyar folyóirat viselte, mindkettő mint más lapok melléklapja. Az első K. a Magyar Kurir szépirodalmi melléklapjaként 1824. Pánczél Dániel és Igaz Márton szerkesztésében kéthetenként, összesen 4 kötetben, a második *Históriai K.* cím alatt a Mult és Jelen hirlap mellett 1841—48-ig Szilágyi Ferenc szerkesztésében havonként jelent meg.

Kedvezés, más javának előmozdítása; ennyiben rokon a jósággal; de míg az másnak a javát önzetlenül akarja, azért mert *másnak* a java, a K. onnét ered, hogy az a másik tetszik nekünk, vagy hogy érdekből támogatjuk. Innét *kedvenc*, jobb magyarsággal: kedvelt.

Kedvezmény, l. *Jogkedvezmény, Beneficium, Beneficium juris*.

Kedvezményezett, l. *Biztosítás* (életbiztosítás).

Kedvtelési érték vagy *műérték*, l. *Biztosítás* (tűzbiztosítás).

Keel (ejtsd: kíl), angol kőszénmérték, körülbelül 21 tonna súllyal.

Keeler (ejtsd: kílr), *James Edward*, csillagász, szül. La Salleban (Illinois) 1857 szept. 10., megh. San Franciscoban 1900 aug. 13. 1889 óta az alleghany-i, 1898 óta a Lick-obszervatórium igazgatója. Kiváló spektroszkópus volt. Számos csillagnak és ködfoltnak radiális sebességét határozta meg és spektroszkópikus úton kimutatta, hogy a Saturnus gyűrűi nem összefüggő egészet alkotnak, hanem számtalan apró testecskékből állanak.

Keeling (ejtsd: kíling), *Elsa d'Esterre*, angol írónő, szül. Dublinban. Irói hírnevét Three Sisters: a Highly Original Family és Bib and Tucker: Recollections of an Infant in Arms (1884) c. humoros elbeszéléseivel alapította meg. A gyermekélet köréből vett bájos elbeszélései: Orchardscroft (1892) és Old Maids and Young (1895) is nagy sikert arattak.

Keeling-szigetek (ejtsd: kíling), *Cocos-* v. *Kokuszdió-szigetek*, a Straits Settlements-ekhez tartozó kis korallszigetcsoport az Indiai-oceán keleti széle felé a d. sz. 11° 49' és 12° 12' 30" közt. A 23 kis sziget (Horsburgh, Direction, Prison Rice, South, Long, Ross stb.) egy tört gyűrű alakjában sorakozik egymás mellé és a Port Albion vagy Port Refuge nevű, 16 km. széles lagunát fogja körül; ebből egy hajózható csatorna É. felé visz ki. A szigetek területe 22 km², lakóik száma 600. Számos rajtuk a kókuszdiópálma. 1609-ben Keeling William angol hajós fedezte föl az akkor még lakatlan szigeteket. 1857 óta angol birtok.

Kee-long, kikötőváros Formosa szigetén, l. *Ki-lung*.

Keene (ejtsd: kín), Cheshire county székhelye New Hampshire északamerikai államban, az Ashuelot mellett, (1910) 10,068 lak. Lábbeli- és faárúgyártással.

Keepsake (ang., ejtsd: kípszék), voltakép: *something to keep for the sake of...* (ami megőrzendő ... kedvéért), a. m. emléktárgy, továbbá évenkint megjelenő emlékkönyvek címe is.

Keéri-Szántó *Imre*, zongoraművész, szül. 1884 jan. 15. Budapesten. 1906-ban fejezte be zongoratanulmányait az Országos Zeneakadémián Thomán István vezetése alatt, egyidejűleg elvégezte a budapesti tudományegyetem jogi fakultását is. 1912-ben a fővárosi zenetanfolyamok szakfelügyelője és tanára lett. Sűrűn és sikerrel szerepel a fővárosi és külföldi hangversenyeken. Különösen a zongora romantikus mestereinek: Schumannak, Schubertnek, Chopinnek kiváló interpretálója.

Keersal (növ.), a. m. *Katechu*, l. *Acacia*.

Keetmanshoop, az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Német-Délnyugat-Afrikában, kb. 1200 lak., vasútállomással, bányahivatallal és a rajnai hittérítő társaság állomásával. A hottentotta felkelésben elesett német harcosok emlékszobrával, melyet 1908 januárban lepleztek le.

Keewatin (ejtsd: kívatin, indiánusul: északi szél). 1876-ban szervezett egyik territoriuma Kanadának; a Hudson-öböltől Ny.-ra a Winnipeg-tóig nyúlik és előbbi neve Hudsonien volt. Területe 1.210,000 km², mindössze kb. 10,000 lak. Teljesen sík és kietlen vidék. Több folyója és számos tava van; a territorium vízfelülete 138,000 km². Éghajlata zord. K.-ben nagy jelentőségű a prémkereskedelem. Halászata is jelentékeny. Gyér lakossága az algonkin és koree indiánus törzsekből kerül ki, É.-on eszkimók lakják. Fehérek csak a Hudson-öböl melletti telepeken és a Winnipeg környékén vannak. K. élén egy alkormányzó áll, aki Winnipegben székel.

Kef, *El-* (az antik *Sicca Veneria* város), Tunisz É.-i részében, 40 km.-nyire az algeriai határtól, kb. 4000 lak., halfa-, fű-, olajfa- és gabonatermeléssel; régi erősséggel. 1881. foglalták el a franciák.

Kef. v. *Keferst.*, természetrajzi nevek után *Keferstein* Wilhelm nevének rövidítése; született

1833., megh. 1870. mint a göttingeni egyetem állat- és összehasonlító boncolástani tanára.

Kéf (arab; teljesen: *kejf)* a. m. hogyan, hogylét; átvitt értelemben a keletiek kényelmes pihenése, akár szállásukon, akár társas üdülő helyen: *dolce far niente, siesta.*

Kefal, *kefalo* (gör. κεφαλή, κεφάλιον) a. m. fej rövidítése, összetételekben fordul elő.

Kefalalgia (gör.), l. *Fejfájás.*

Kefalindex a. m. koponyajelző, l. *Cephalindex.*

Kefallenia *(Kefallinia, Kefalonia, Cephalonia)*, az Ión-szigetek legnagyobbika, a Patraszi-öböllel szemközt; a szomszédos Itakától csak keskeny szoros választja el; 763 km² területtel, (1907) 71,235 lak. Felülete krétamészhegyekkel borított, karsztos, néha sűrű fenyőerdőkkel. Legmagasabb csúcsa a Negas Soros (Arnos) 1620 m. Öblei között az Argosztoli és Szame a legjelentékenyebbek. Bár a talaj nem nagyon termékeny, a lakosok szorgalma nagy részében mégis megművelhetővé tette. A gabonatermelés és állattenyésztés mindamellett a szükségletet nem fedezi. Legtöbb az aprószőllő, továbbá a bor, olajbogyó, déligyümölcs és a magasabban fekvő helyeken a közép-európai gyümölcsök. Ezekből van a legnagyobb kivitel is; ellenben a beviteli cikkek: hús, gabona, dohány, gyarmatáruk és iparternıékek. K-án gyakori a földrengés; 1867 febr. 4-én egy földrengés a főhelyt: Argosztolit, Lexurit és még mintegy 40 falut romba döntött. K. Itakával s még néhány kisebb szigettel együtt egy nomoszt alkot. Az antik hőskorban Szame vagy Szamosz néven ismerték a görögök. A történelmi időkben már mai nevét viselte. A peloponnezusi háborúban elfoglalták az athéniek. Későbben az etoliai szövetséghez tartozott. Kr. e. 189. meghódolt a rómaiaknak, akik szabadnak nyilvánították. Hadrianus császár az athénieknek ajándékozta. 395-től kezdve a bizánci császárságnak volt része. 1185 után Itakával és Zantéval együtt az Orsini-családból való nádorgrófoknak, 1357 után pedig a beneventi grófoknak hódolt. 1479-ben elfoglalták a törökök. De már 1500 máj. 24. a Psaro Benedetto és Gonzalvo de Cordova vezérlete alatt álló spanyol-velencei hajóhad ismét elvette tőlük. Innen túl K. az Ión-szigetek (l. o.) sorsában osztozkodott. Az argenteli-öbölben vannak a híres tengeri malmok, amelyeket a tenger vizének a part nyelőkéibe való befolyása hajt.

Kefalográf (gör.), l. *Koponyarajzolás.*

Kefalokéle (gör.) a. m. agyvelősérv. L. *Agysérv.*

Kefalométer (gör.) a. m. koponyamérő, l. *Koponyamérés.*

Kefalometria (gör.) a. m. koponyaméréstan.

Kefalon (gör.), l. *Cephalon.*

Kefalonia, sziget, l. *Kefallenia.*

Kefalotomia *(cephalotomia)*, l. *Kraniotomia.*

Kefalotripszia *(cephalothrypsia)*, v. *kefalotlázia* (cephalotlasia) v. *baziotripszia* (basiothrypsia), a magzat fejének összezúzása a fejre kívül ráilleszthető, szülészeti fogó külsejével bíró eszköz, a kefalotriptor (Braun, Breisky) vagy különösen a koponya-alapra alkalmazható baziotriptor vagy basiotrib *(basiotribe,* Simpson, Tarnier) által. Ma már inkább a kranioklasztot használják helyette (l. o. és *Kraniotomia).*

Kefasz (aram.) a. m. szikla, megfelel a görög petrosz szónak, l. *Péter.*

Kefe, eszköz, mely ruhadarabok stb. tisztítására vagy valamely folyékony vagy pépszerű anyagnak egy kemény felületre való rávitelére szolgál. Készítenek K.-t disznósörtéből, ló- vagy kecskeszőrből, növényrostokból vagy fémdrótból; a szőrt v. drótot aztán egy darab fába (K.-fába), csontba, elefántcsontba v. fémbe erősítik. A különböző használat szerint a sörték puhák v. keményék és merevek. Az előbbiekhez tartoznak a *bársonykefék*, az utóbbiakhoz a *haj-* és *fog-K.-k.* Lókefének v. kártolónak nevezik az olyan K.-t, amelylyel a lovak szőréből a port kikefélik (kártolják); *palack-K.* az, amelynek szőre egy drót köré van fonva és amely palackok, üvegek tisztítására szolgál; a piasszava-rostokból készült K.-k a padló súrolására valók. A fémek felszini tisztítására különösen a galvanostegiai és plasztikai, továbbá a fém- és vasöntőműhelyekben nagyon használják az acél-, kovácsvas- és sárgarézdrótból készített K.-ket. A munka neme szerint a használt drótszálak finomsága és a K. alakja igen változó. Ha a fém fényesre csiszolt felszinét bágyasztani akarják, fémbojtokkal felszerelt körforgó K.-ket használnak, ezek a fém felszinén apró barázdákat vágnak s így annak simaságát és fényét elveszik. Drót-K.-ket a szőr- és gyapot-iparban is használnak, újabban drót-haj-K.-ket is készítenek. — *K., kefetartó* dinamoelektromos gépeknél, l. *Dinamoelektromos gépek.*

Kefe, tatár neve Fjodoszijának (l. o.)

Kefedrót, l. *Drót.*

Kefelenyomat, a könyvnyomdászatban valamely szedésnek az a lenyomata, amelyet a szedő a végből készít, hogy azon a hibák kijavítása megtörténhessék. A K. úgy készül, hogy szivacscsal egyik oldalán megnedvesített papiroslapot tesznek a festékezett szedésre s azt keményszőrű kefével ráverik. Nagyobb nyomdákban hengeres készülékekkel v. kézi sajtókon készítik ezeket a hasáblevonatokat.

Kefélőgép. Malmokban használt gép, célja a gabonahéj meglazult részeinek leszedése. Használják arra is, hogy az őrlési művelet folyamán nyert lisztes részeket a nagyszemű korpás részekről leszedjék. Régebben a K. fontos alkatrésze volt a búza tisztításának s a búzahéj likacsaiba és szíkébe szorult tisztátlanság eltávolítására használták. Ma e célra jobb gépek állanak rendelkezésre.

Keferst., l. *Kef.*

Keferstein, *Christian*, német geológus, szül. 1784 jan. 20. Halléban, megh. 1866 aug. 26. u. o. Meinecke-vel együtt 1820. megalapította a Mineralogisches Taschenbuch folyóiratot, 1821—31. 7 kötetben kiadta a Teutschland, geognostisch-geologisch dargestellt c. művet, 1821. Németország első átnézetes geológiai térképét készítette el. Főbb művei: Naturgeschichte des Erdkörpers (Leipzig 1834); Erinnerungen aus dem Leben eines alten Geognosten (Halle 1840); Ansichten über die keltischen Altertümer c. (3 kötet u. o. 1846—51).

Keffekil Tartarorum, szepiolit-szerű sárgás-fehér ásvány, amelyet a tatárok szappan gyanánt használnak.

Keffi *(Abd-esz-Szenga)*, Szokoto szudáni ország egyik kerületének székhelye Szaria tartományban, mintegy 30,000 lak., akik nagyobbára fulbék és hausszák. K. fontos gócpontja a karavánutaknak, amelyeken főkép elefántcsontot hoznak a partokra.

Keffije (arab), tarka (többnyire vörös és sárga csikos), rojtokkal ellátott selyemkendő, mellyel az arabok a napsütés elől szokták fejüket befödni. Rendesen a fez fölött viselik, köréje teveszőrből készült zsineggel (akkál) erősítik, úgy hogy dús rojtozatával az ember nyakáig ér. Bagdadban és a Libanon hegységben sűrűen foglalkoznak a K.-k szövésével; onnan egészen Indiáig kereskednek vele.

Kefil, falu Mesed Ali (l. o.) mellett.

Kefir v. *kapir* (tatár, illetőleg török eredetű szó), kedvelt itala a dél-oroszországi és kaukázusi nomádoknak és hegylakóknak. Készül tehéntejből (juh- v. kecsketejből), mihez egy sajátságos ferment anyagot adnak, amit szintén K.-nek, K.-élesztőnek, K.-szemcséknek vagy tejgombának neveznek, s ami baktériumokat (Bacillus caucasicus) és élesztősejteket tartalmaz; vízben felduzzadó, sárgás, gombostűfejnyi—borsónyi gömböket képez. A tejbe keverve 20—23°-nál alkoholos erjedést hoz létre, a tejcukor tejsavvá, alkohollá és szénsavvá lesz s a tej sűrű és a képződött szénsavtól habzó, a kazein benne nagyrészt hemialbumózevá változott és fejetszerüleg van szétosztva. A K. a kumiszhoz egészen hasonló, de annál kellemesebb ízű folyadék, mely tartalmaz átlag 2·5—3% kazeint, 0·4—0·7% fehérjét, 0·02—0·04% peptont, 1·2—3·8% cukrot, 0·3—1·5% alkoholt, 0·9—1·5% tejsavat. A kumisznál tehát kevesebb tejsavat, de több alkoholt és szénsavat tartalmaz, s ezért jobban is habzik. A K.-t hazájában igen kedvelik mint élvezeti cikket, gyógyító- és élelmiszert; a régi magyaroknál is nagy becsben állott s a bort pótolta, s őseink kedves vendégeiket bor helyett K.-rel v. kumisszal kínálták meg, amit nagy bőrtömlőkben tartottak. Újabban az orvosok is nagyban rendelik kimerítő betegségek után, lázas tüdővészeseknél, akik ezt jobban tűrik mint a tejet, s náluk a K. kitünő táplálószernek bizonyult. Alkoholtartalma oly csekély, hogy nem bódít, hanem kellemesen izgat, emeli a vérnyomást. Házilag úgy készítik, hogy a K.-gombát 6—7-szer annyi tejjel keverik, rázogatják és 24 óra mulva a nyers K.-t róla letöltik és ugyanannyi tejjel elegyítve patentzáras üvegekbe töltik. Ebből 1-2-3 napi állás után gyenge, közép-erős és erősen szénsavas K. lesz — kiki úgy issza, ahogy szereti. Egy üveggel (0·75 liter) kezdik és felmennek vele 5 üvegre is naponta.

Kefir-élesztő, l. *Kefir*.

Kefizosz (lat. *Cephissus)*, több folyóvíz neve Görögországban. 1. Athén mellett elfolyó csekélyvizű patak. 2. Középgörögországban, a Parnassosban eredve, a Kopais tavon átfolyván, az euboeai öbölbe torkollik (ma Mavronero). 3. Attikában, Eleuzis mellett szakad a tengerbe (ma Szarantapotamo).

Kefr v. *kafr* (arab) a. m. falu.

Kefrindzsi, nagy helység Keletjordánban (Sziria ázsiai török vilajetben), kb. 200 házzal, szép kertekkel és évente 50.000 kg. mazsolatermeléssel.

Keg, Angliában olyan hordócska neve, mely 60 drb. heringet, vagy hasonló nagyságú halat tartalmaz.

Kégl *Sándor*, orientalista, szül. Budapesten 1862 dec. 1. Elsajátította az összes európai kultúr- és a főbb keleti nyelveket. 1889—90-ben Perzsiában tanulmányutat tett. 1893-ban a budapesti egyetemen a perzsa nyelv és irodalom magántanára lett, 1904. rendkívül tanár, 1905. pedig a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Főbb művei: *Damiri Hajal ul hajvan, az állatok élete* (Budapest 1889); *Utazásom Perzsiába* (Vasárnapi Ujság 1890—91); *Egy perzsa király háreme* (Budapesti Szemle 1891); *Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből* (Budapest 1892); *Politikai irányelvek keleten nyolcszáz évvel ezelőtt* (Budapesti Szemle 1892); *Egy új dsatáka-gyüjtemény* (Budapesti Szemle 1893); *Amánat és a hindusztani dráma* (Egyet. Phil. Közl. 1894); *Naszreddin sah úti naplója 1889-ből* (Budapesti Szemle 1895); *A perzsa népdal* (u. o. 1889); *Szenáji és a perzsa vallásos költészet* (u. o. 1904); *Egyetemes irodalomtörténet: Perzsia* (u. o. 1903); *Dzselâl-ed-Dîn Rûmî négysoros versei* (u. o. 1907); *Rhagavadgîtâ* (u. o. 1910); *Emîr Khoszrev* (u. o. 1911).

Keglevich-*család (buzini gróf)*. Horvátországból eredő, később Magyarországba átszármazott család. Előnevét családi birtokától, Buzin várától vette. Első ismert őse *Péter* 1300 körül. A XVI. sz.-tól kezdve a család kiváló szerepet játszik főleg Horvátország történetében. Kiváló szerepe volt *II. Péternek* (l. *K. 2.)*. *III. Györgynek*, ki 1598. horvátországi albán volt, két fia *Péter* és *Miklós* (megh. 1642.) megalapítói voltak a család két főágazatának, ú. m. Péter a horváté, Miklós a magyaré. Miklós 1646. bárói rangra, 1687 aug. 4. pedig testvérével Péterrel együtt grófi rangra emeltetett. A család újabb tagjai közül kitüntek: *Gábor* gr., 1828. Nógrád főispánja, 1831. koronaőr, 1842. tárnokmester; ennek testvére *László*, ki a pesti nemzeti vívóintézetet alapította; *Miklós* (1799—1847) a hevesi ellenzék vezére. — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *K. István* gróf, szül. Bécsben 1840 dec. 18., megh. Budapesten 1905 máj. 29. Tanulmányai végeztével 1857. a katonai pályára lépett s a főhadnagyságig vitte. Az olasz hadjárat után a hadsereg kötelékéből kilépett. 1865-ben országgyülési képviselő volt, mint ilyen a konzervativ párthoz tartozott. 1867-ben lemondott mandátumáról, s ettől kezdve a gazdasági téren működött. 1884-ben az aranyosmaróti kerületben választották meg pártonkívüli programmal, de csakhamar a szabadelvűpárthoz csatlakozott. 1885. a m. kir. Opera és a Nemzeti Szinház intendánsa lett. Mandátumáról ekkor lemondott, de újra megválasztották; 1887. újból lemondott a képviselőségről. A főrendiházi tagsághoz való, cenzus alapján álló jogát elvesztvén, a király élethossziglani taggá nevezte ki. Elnöklete alatt jött létre a Víg-

szinház-részvénytársaság. 1898-ban másodizben neveztetett ki intendánssá a m. kir. Operához és a Nemzeti Színházhoz, de 1902. ismét lemondott. 1899-ben v. b. t. t. lett, majd élete utolsó éveiben újból képviselővé választották. Intendánsi működéseért 6000 korona királyi kegydijat kapott és ez volt oka a közte és *Hencz* Károly néppárti képviselő között 1905. a képviselőház nyilt ülésén bekövetkezett összeütközésnek, mely a két fél között kardpárbajra vezetett, melyben K. gróf életét veszté.

2. *K. Péter* (II.), horvát bán, a ma is virágzó grófi család alapitója, született 1485 körül Buzinban (Bosznia), megh. 1554. Mint jajcei bán és Jajce várának kapitánya 1521. a Jajce vár ostromára készülő törökökön fényes győzelmet vívott ki. 1525-ben ismét megszállták a törökök Jajcét és akkor ismét hősileg védelmezte azt K., mely szolgálataiért jutalmul II. Lajos királytól 1526. Fejérkő várát nyerte adományba. A mohácsi vész után K. Jajce várát a bánsággal együtt átadta I. Ferdinánd királynak. 1537-ben Nádasdy Tamással együtt horvát bánná neveztetett ki, mely méltóságot 1542-ig viselte. 1541-ben meghalván veje, csáktornyai Ernuszt Gáspár, gyermekek nélkül, mint az Ernuszt-család utolsó tagja, minden birtokának a kamarára kellett volna szállani. K., hogy leánya által e javakat magának megtarthassa, azt hiresztelte, hogy leánya Ernuszt Gáspártól várandósan maradt. Azonban e hir valótlannak bizonyult, a kir. ügyész a várak kiadatását sürgette, de K. e várakat most sem bocsátotta ki kezéből. Ekkor K. Bécsbe idéztetett és meg is igérte a várak és birtokok kiadását, de hazaérkezvén, igéretét nem teljesítette. Ennek folytán 1542. a pozsonyi országgyülés őt hütlenség miatt javainak elvesztésére itélte és a király Zrinyi Miklóst küldte ellenébe és azt helyébe bánná is kinevezte. Zrinyi Miklós Csáktornyán ostrom alá vette K.-t, akit fiával együtt elfogatott, mire Csáktornya és utána a többi vár őrsége is megadta magát. Zrinyi Bécsbe küldte K.-t, kit ott elzártak, de alig egy év mulva kegyelmet nyervén, elbocsátották és ősi javait is visszanyerte 1544.

Keglevichháza, kisk. Torontál vmegye nagyszentmiklósi j.-ban, (1910) 1191 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Óbesenyő.

Kéglijáték vagy *bábjáték*, a billiárdjátéknak az a fajtája, melynél a billiárdasztalon fabábukat állitanak fel; három golyóval játsszák. Van *kis-* és *nagy-K.* Az előbbinél rendszerint öt, az utóbbinál hét báb van felállítva. A játékban a bábok ledöntése a cél, ennek azonban nem szabad a játszó saját golyójával történnie. A játszó egy fordulóban rendesen csak egy lökést tesz. A pontszámítás a ledöntött bábok száma és minősége szerint különböző.

Kegyadomány, jóakaratból nyujtott adomány, ajándék.

Kegycimer *(Gnadenwappen)*, másképp *védcimer*. Oly cimer, melyet valamely hűbérúr védelme v. kiváló kitüntetése jeléül valakinek adományozott. Rendesen azon engedélyben állott, hogy az adományozó cimere a családi cimerbe fölvétetett.

Kegydij, a nyugdij v. egyéb ellátás helyett adott díj, mely a minisztertanács hozzájárulásával kegyelmi úton engedélyezhető olyan esetben, mikor az ellátás törvényszabta kellékei hiányoznak. K. csakis volt állami alkalmazottaknak s ezeknek igényjogosult hozzátartozói részére hozható javaslatba és nem lehet nagyobb annál az ellátásnál, amely az illetőt a törvény által megkivánt feltételek fenforgása esetén megilletné.

Kegye, kisk. Szilágy vm. tasnádi j.-ban, (1910) 996 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Érszakácsi.

Kegyek (azelőtt: *Kigyik)*, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 627 oláh lak., u. p. és u. t. Mezőszakadát.

Kegyelem (lat. *adgratiatio)*, az államfőnek az a felségjoga, mely szerint olyan kedvezményben részesit valakit, amelyhez annak joga, jogszerű igénye nincsen, ilyen a törvényesítés, a kegyelmi ellátás, a büntetés elengedése stb. L. *Kegyelmezési jog*. — Egyházi értelemben l. *Malaszt*.

Kegyelemdöfés: a vadászok a megsebzett nagyvadat szügyén, nyakán v. tarkóján szúrják, hogy gyorsabban muljék ki. L. *Falkavadászat*.

Kegyelemeszközök, l. *Kegyszerek* és *Malaszteszközök*.

Kegyelemfű (növ.), l. *Gratiola*.

Kegyelemlevél, kegyelmet tartalmazó leirat. Az egyházjogban oly pápai leiratok (rescripta gratiae), amelyek kegyelmi tényt, pl. kiváltságot, felmentést, javadalomadományozást (litterae beneficiales), vagy még meg nem üresedett javadalomra való igényt (ú. n. várakozási kegyelmet, gratiae exspectativae) tartalmaznak.

Kegyelem útja, folyamodás olyasvalamiért, amire a folyamodónak jogigénye nincs, s amit csak kegyelemből nyerhet el.

Kegyelet, *pietás*, a tisztelet és szeretet párosulva, szeretettel ragaszkodunk a K. tárgyához, de egyszersmind mint fölötte tiszteletreméltót csodáljuk. A holtak iránt K.-et érzünk; a holtak nem viszonozhatják érzelmeinket, nem várhatunk tőlük semmit, de szeretetünk irántuk és érdemük megbecsülése él szivünkben. L. *Holtak tisztelete*.

Kegyelmes, általában, aki kegyelmet gyakorol, tehát jótevő, szelid akaratú, engedékeny, nem boszuálló stb. Továbbá a polgári címrendben megfelel a nagyméltóságú vagy latin excellentissimus (Excellenz) címnek. L. *Excellencia*.

Kegyelmezési jog (lat. *jus adgratiandi)*, az államfőnek az a joga, hogy a büntetendő cselekmény büntetőjogi következményeit megszüntetheti s a biróság által kiszabott büntetést elengedheti v. átváltoztathatja. A magyar királyt megillető K. gyakorlása mindig az illető felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett történik (1848. III. t.-c. 7. §.). A kegyelmet rendszerint kérni kell. Kérheti maga az elitélt v. bármelyik hozzátartozója. A kegyelmi kérvényt (felségfolyamodvány) vagy magánál Ő Felségénél (l. *Legfelsőbb kézjegy)* v. az illető szakminiszternél, sőt az ország bármelyik hatóságánál is be lehet nyujtani. Hivatalból kell megindítani a kegyelem iránti eljárást, ha a vádlott halálra itéltetett. Ez esetben az elnök kérdést intéz a vádlotthoz, hogy kíván-e kegyelemért folyamodni; ezután a birói tanács (kegyelmi tanács) határoz az iránt, hogy vádlottat a kegyelemre méltónak tartja-e s hogy igenlő esetben mily büntetés volna alkalmazandó,

a tanács elnöke pedig felhívja a védőt, hogy a kegyelmi folyamodványt három nap alatt nyujtsa be. Az iratok hivatalból felterjesztendők a kir. Kúriához, ha semmiségi panasz nincs is bejelentve, a Kúria pedig, ha a halálbüntetést kimondó ítéletet nem semmisíti meg, szintén véleményt ád az iránt, hogy méltónak tartja-e vádlottat a kegyelemre. Ezt a véleményt az összes iratokkal az igazságügyminiszterhez teszik át, aki azután felterjesztést intéz a királyhoz. A királyi elhatározást az elsőfokú biróság kihirdeti a kir. ügyésznek és a vádlottnak, és ha a király nem engedte el a halálbüntetést, azt a következő nap reggelén végrehajtják (Bp. 497—501. §§.).

Kegyelmezési záradék a. m. a békeszerződések, a békekötést tartalmazó szerződések szokásos záradéka, amely szerint a szerződő felek kölcsönösen eltekintenek attól, hogy a háború idején állampolgáraik által elkövetett politikai és katonai bűncselekményeket üldözzék. L. pl. az amiensi béke (1802 márc. 27.) 13., a frankfurti béke (1871 máj. 10.) 2. cikkének 2. bekezdését.

Kegyelmi eszközök a. m. *kegyszerek* (l. o.).

Kegyelmi jog, l. *Kegyelmezési jog.*

Kegyelmi kérvény, l. *Kegyelmezési jog.*

Kegyelmi tanács, l. *Kegyelmezési jog.*

Kegyes *József*, festő, szül. Bölcskén (Tolna) 1834 jún. 15. Mint parasztfiú semmiféle művészeti oktatásban nem volt része, mégis már 16—17 éves korában sikerült arcképeket készített. Némi segítséggel a fővárosba jött s a muzeumi képtár remekeit másolgatva képezte tovább magát. Arcképeket, vallásos tárgyú képeket és genret festett; egy ilyen műve: *Egy jó korty* (1888), a Szépműv. Muzeumba került.

Kegyes alapítvány, oly ingatlan v. ingó vagyon, melynek jövedelmei kegyes v. jótékony célokra vannak rendelve.

Kegyesrendiek, másként *piaristák* (teljes nevük: *Kegyes tanítórend*, lat. *Patres scholarum piarum*), az ifjúság oktatására alapított tanítórend. A rend alapítója a spanyol származású Kalazanti Szt. József (l. *Calasanza*). III. Kelemen az új intézményt csakhamar egyházilag szabályozott testületté (congregatio) változtatta; V. Pál «az Isten anyjáról nevezett szegény, kegyes iskolának» (Scholae Piae pauperum a Matre Dei) nevezte el. XV. Gergely 1621. a kegyes iskolákat valóságos szerzetesrenddé emelte. Később X. Ince 1646-iki breveje értelmében a kegyesrend ismét egyszerű kongregációvá lett, míg IX. Kelemen 1669. újból szerzetesrenddé emelte, amióta a rend szervezete mit sem változott. *Hazánkban* a K. 1665 óta működnek és pedig 1665—91-ig lengyel, majd 1695—1721-ig német kormányzók alatt. III. Károly király alatt az 1715. CII. t.-cikkel honosítva, a rend magyarországi része különválván, 1721-től önálló rendi tartománnyá lett. Ferenc császár 1807. a székesfehérvári őrkanonoksághoz tartozó javadalmat a rendnek adományozta. Amikor II. József császár 1781-től kezdve hazánkban 700 kolostort eltörölt, a kegyesrend is ama kevés szerzethez tartozott, amelyekkel a császári rendelet kivételt tett. Jelenleg 24 gimnázium és 5 elemi iskola áll a kegyestanítórend vezetése alatt. A rend növendékei a bpesti és kolozsvári Kalazantinumban tanulnak hittudományt és az egyetemeken nyerik gimn. tanári képesítésüket. Rendi öltözetük a jézustársaságiakéval mindenben megegyezik.

Kegyeszközök a. m. kegyszerek (l. o.).

Kegyév, az az év, amelynek tartama alatt az elhunytnak özvegye és gyermekei az elhunyt fizetésének élvezetében megmaradnak. Ez rendesen nem egy év, hanem csak $^1/_4$ év, s ekkor kegynegyednek, halálozási negyednek (Sterbe-quartal) nevezik. Az 1912. évi nyugdíjtörvény szerint az elhúnyt tisztviselő, altiszt vagy szolga által a tényleges szolgálatban utoljára élvezett beszámítható javadalmazást a halál napját követő 3 hónapra az özvegy vagy árvák részére folyósítani kell, de csak akkor, ha ezeknek a törvény szerinti ellátása egy összegben kisebb volna, mint az elhunyt javadalmazása. Ha evvel egyenlő v. ennél nagyobb, akkor természetesen csak az özvegyi nyugdíj és nevelési járulék jár.

Kegyhelyek, a kat. egyházban azok a szent helyek (templomok), ahol kegyképek (csodatevő képek, l. o.) vannak és ahová a hívek zarándokolni szoktak. L. *Búcsújárás.*

Kegyhűbér, nem a tett szolgálatok jutalmául, hanem az adományozó kegyéből adott hűbér.

Kegyistennők, *kegyszüzek*, régibb magyar íróknál a *Charisok* (l. o.) neve.

Kegyképek, l. *Csodatevő képek.*

Kegylovagok (franc. *Chevaliers de grâce*) a. m. johanniták, l. *Johannita-rend.*

Kegyszerek (lat. *Media gratiae, salutis*), a katolikusoknál tágabb értelemben a *mise*, *szentségek* és a *szentelmények*, szorosabb értelemben csupán a szentségek neve. (L. *Malaszteszközök*). — A protestánsoknál K. a szentírás és a sakramentomok, mint amelyek közvetítése mellett, az egyház tanai szerint, a szentlélek a vallásos életet egyesekben ébreszti és erősíti. Legtöbb rajongó felekezet az ily értelemben vett K.-re mi súlyt sem helyez, szerintük az emberi kebelben közvetlenül történő isteni kijelentés a vallásos élet mozgató ereje. — A képviselőválasztások ügyében intézkedő kúriai biráskodásról szóló 1899. évi XV. t.-c. szerint egy évig terjedhető államfogházzal és ezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, valamint politikai jogai gyakorlatának felfüggesztésével büntetendő az a lelkész, aki K. segélyével korteskedik.

Kegyszüzek, l. *Kegyistennők.*

Kegyúr, l. *Kegyuraság.*

Kegyuraság (lat. *patronatus*). Valamely plébániai egyház tekintetében különös jogcímnél fogva fizikai vagy jogi személyt illető oly jogok és kötelességek összessége, amelyek azt az egyházjog általános szabályai értelmében nem illetnék. A K. intézménye a középkori germán államokban fejlődött ki. Az ősi pogány házi szentélyek mintájára a germán földesúr az ingatlanán épült egyházat az ő *saját* egyházának tekintette, amelynek javaival és jövedelmeivel kénye-kedve szerint rendelkezett és amelynek szolgálatára tetszése szerint alkalmazott papot. Csak hosszas küzdelem árán sikerült a pápaságnak a javadalom sérthetetlenségét elismertetni és a földesúr lelkész-kinevezési jogát kijelölés jogává lefokozni, mely a püspöki szabad adományozásnak

(libera collatio) korlátja. III. Sándor pápa törvényhozása tetőzi be ezt a fejlődést. A K. eredeti szerzésének leggyakoribb esete az egyház alapításában való részvétel: a teleknek (fundus) ajándékozása, a templom felépítése (aedificatio), végül az egyház fentartására, nevezetesen a javadalmas ellátására rendelt vagyoni alapnak (dos) szolgáltatása által; ha többen járulnak hozzá az alapitáshoz, kegyúri társakká (compatroni) lesznek. K. szerezhető még pápai adomány, Magyarországon a király főkegyúri jogánál fogva királyi kiváltság alapján. Végül a K.-nak emberemlékezetet meghaladó időn át való gyakorlásával elbirtokolható e jog szabad püspöki adományozás alá tartozó egyházra nézve. Már létező K. főképen az ingatlannak, amellyel az egyház összefüggésben van, tulajdonul megszerzése által szereztetik meg (dologi K.); elbirtokolása is lehetséges, egyházi kegyúr ellenében 40, világi személy ellenében 30 év alatt. A K.-ban foglalt jogokat és kötelességeket a Glossa ekkép fejezi ki: «Patrono debetur honos, onus, utilitasque. Praesentet, praesit, defendat, alatur egenus». Fő kötelezettsége, hogy az egyháznak birtokállományát védje, a templomnak s egyéb épületeknek jókarbantartásáról gondoskodjék és a netalán csökkent javadalmat kiegészítse. Számos tiszteleti jogon és azon az igényen kívül, hogy vétlen elszegényedés esetében a javadalom feleslegéből segélyeztessék, megilleti őt a bemutatás joga (ius praesentationis), az általa ajánlott és a kánonjogi kellékeknek megfelelő papot a püspök kinevezni köteles. Dologi K. esetében a nem katolikus keresztény birtokosok is személyesen gyakorolhatják a bemutatás jogát: izraelita vallású földbirtokosok e jog gyakorlásával katolikus férfiút bízhatnak meg, vagy pedig «magánúton» kifejezett óhajukat veszi figyelembe a püspök formailag szabad kinevezésnél. A kegyurak Magyarországon a királynak, mint főkegyúrnak felügyelete alatt állanak. A királyi főkegyúri jogra támaszkodik a magyar városok K.-a is. Az egyházi hatóság által jelölt három személy közül a törvényhatósági bizottság, illetve képviselőtestület választ. Régi királyi rendeletek a választási aktusból kizárják a nem római katolikus polgárokat, néhol, pl. Budapesten, ellenkező gyakorlat van.

Irodalom. Az egyházjogi kézikönyveken felül Stutz U., Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts 1895; Kollányi F., A magánkegyuraság hazánkban a középkorban, 1906; Timon A., A városi kegyuraság Magyarországon, 1883.

Kegyúri jog, l. *Kegyuraság*.

Kegyúrtársak, l. *Kegyuraság*.

Kegyzsold, kiszolgált és elbocsátott rokkant katonának a törvényszerű ellátáson kívül utalványozott járadéka.

Keh, *kehesség*, l. *Fuladozás* és *Mirigykór*.

Kehbarázda, l. *Fuladozás*.

Kehely (lat. *calix)*, általában talpas ivóedény, különösen pedig a szent misénél használatos edény. *Alakja:* virág-K.-hez hasonló csésze *(cuppa)*, szélei *labia* (ajak), amely gombbal *(nodus)* ellátott szár közvetítésével talapzaton *(pes)* nyugszik. Stilusok szerint van román, gót, renaissance-kehely. — *Anyaga* időnkint változott. Az első keresztény időkben fából, kőből, csontból, agyagból, üvegből, tajtékból v. onixból készült kelyhek voltak használatban, de szórványosan már ekkor is használtak nemes fémekből, aranyból v. ezüstből készült kelyheket. A trieri zsinat (1310) eltiltotta az üvegből v. agyagból való K.-ek használatát. A jelenleg érvényes egyh. határozatok szerint legalább a csészének aranyból v. aranyozott ezüstből kell lennie (nagy szegénység esetén jól megaranyozott rézből is lehet). A mise-K.-től, amelynek jó nagynak kellett régente lennie, amíg a hívek mindkét szín alatt áldoztak, megkülönböztetjük az áldoztató kelyhet (l. o.). — A kelyhet a K.-tányérral (patena) együtt a püspök szenteli meg (konszekrálja).

Kehely (növ.), l. *Csésze*.

Kehelyforrasztás, l. *Csőkötések*.

Kehelykanálka, megaranyozott ezüstkanálka, amellyel a vizet öntik offertóriumkor a kehelybe. A nyugati egyházban a XIV. sz. óta használják, de nincs előírva.

Kehelymedúzák *(Stauromedusae, Calycozoa,* állat), a Tömlős állatok *(Coelenterata)* törzsének, a csalánzók *(Cnidaria)* altörzsének, a Fátyoltalan medúzák *(Scyphosoa, Scyphomedusae)* osztályának egyik rendje. Kehelyszerű, szabadonúszó v. ernyőjük csúcsával más tárgyhoz tapadó medúzák, melyek 8—10 karalakú nyujtványt viselnek kocsonyás ernyőjük szélén. Egyes fajok tapogatóikkal megtapadnak a sziklákon, de ott tudják hagyni ezt a helyet, rövid ideig úsznak, majd ismét horgonyt vetnek. Jobban szeretik a sekély vizet, bár *Lucernariákat* még 1100 m. mélységben is találtak. L. *Medúzák* és *Fátyoltalan medúzák*.

Kehelysejtek, a bél és más nyálkahártyával bélelt üregek hámbélésében elszórtan előforduló, fent széles, lent kihegyesedő sejtek, amelyek nyálkát választanak el. A váladék kiürítésére szabad végükön kis pórus van.

Kehelyvita. A kereszténység nyolc első századában az oltári szentséget mind a keleti, mind a nyugati egyházban két szín alatt (sub utraque specie) osztották ki. Később azonban a nyugati, vagyis a róm. kat. egyház csak a papoknak engedte meg a két szín alatt való áldozást, a nem papi emberektől, vagyis az ú. n. laikusoktól pedig a bort, azaz a kelyhet (gravibus et justis causis, fontos és igazságos okokból: kiöntés veszélye, ecetesedés, tévhit, asztma, borhiány, undor) megvonta és ők csak egy szín alatt (sub una specie) áldozhattak. A középkor vége felé keletkező újító felekezetek a nép számára is visszakövetelték a kelyhet, különösen pedig a husziták, akiket éppen ezért kelyheseknek v. kalixtinusoknak is nevezték (l. *Husziták)*. A protestáns egyházakban is kivétel nélkül két szín alatt osztják ki az úrvacsorát.

Kehesség, l. *Fuladozás* és *Mirigykór*.

Kehida, kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1910) 790 magyar lak., vasútállomás táviróval (K.-Kustyán), postahivatal. *Deák* Ferenc születési helye.

Kehle, abesszíniai csereeszköz, l. *Ameleh*.

Kehr, 1. *Karl*, német pedagógus, szül. Goldbachban (Gotha mellett) 1830 ápr. 6., megh. Erfurtban 1885 jan. 18. mint tanítóképző intézeti igaz-

gató. Ismertebb művei: Die Praxis der Volksschule (Gotha 1868, 12. kiad. 1903); Geschichte d. Methodik des deutschen Volksschulunterrichts (u. o. 1877—1882, 4 köt., 2. kiad. 1887—1893). Szerkesztése alatt jelentek meg: Pädagogische Blätter für Lehrerbildung und Lehrerbildungsanstalten (Gotha, 1872 óta). K.-nek a magyar tanügyre is megvolt a hatása. Könyveit lefordították, így a Praxis der Volksschule-t *Környei* János s ezt újabban átdolgozta *Gyertyánffy* István.

2. *K., Paul,* német történetbuvár, *K. 1.* fia, szül. 1860 dec. 28. Waltershausenban. Göttingenben, Münchenben és Bécsben tanult, itt 1884—1888-ig munkatársa volt a Monumenta Germaniae Historica kiadványnak; 1889. marburgi, 1895. göttingeni egyetemi tanár lett, 1903. a római porosz történelmi intézet igazgatója. Művei: Päpstliche Urkunden u. Regesten aus d. J. 1353—1378 (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen, 22. kötet, Halle 1889); Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg (u. o. 36. köt., 1899); Die Urkunden Ottos III. (Innsbruck 1890); Italia pontificia I—IV. (1906—1909).

Kehrbach, *Karl,* német pedagógiai író, szül. az Orla melletti Neustadtban 1846 aug. 22., megh. Charlottenburgban 1905 okt. 21. Irodalmi munkásságának két legnevezettebb terméke a Monumenta Germaniae Paedagogica (Berlin) c. nagy gyüjteményes vállalat, mely a német nevelésügy történeti emlékeit közli, továbbá Herbart összes műveinek kiadása: Herbarts sämtliche Werke (Leipzig, majd Langensalza 1882-től kezdve).

Kei, 1. *(Key-szigetek),* szigetcsoport a nyugatindiai szigetvilágbanUj-Guineától D.-re és az Aru-szigetektől Ny.-ra,mely a németalföldi Amboina (Molukki) kormányzósághoz tartozik. Két nagyobb szigetből, ú. m. Nagy-Kei (Nuhujut) és Kis-Kei (Nuhuroa) és számos kis szigetből áll. Összterületük 1482 km², 22,081 lak. Leginkább vulkanikus magvakkal biró korallszigetek, melyeken sok tikfa terem.

2. *Kei (Kai)* v. *Nagy-folyó,* 280 km. hosszú folyó Dél-Afrikában, az Indiai-oceánba torkollik *Groote-Kei* néven a Kap Morgan közelében. A tulajdonképeni Fokföldet a Transzkei-kerülettől választja el.

Keiat v. *Kyat,* birmai pénzegység, l. *Tikul.*

Keibel, *Franz,* német embriológus, szül. 1861 júl. 6. Adlig-Dombrowkenben. Orvosi tanulmányait Berlinben és Strassburgban végezte; 1889. a freiburgi egyetemen prosector, 1812. rendkívüli tanár lett. Különösen a fejlődéstan és az anatómia körébe vágó értékes dolgozatokkal gazdagította az irodalmat. Szerkesztette F. P. Mallal a Handbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen c. művet (2 köt., Leipzig 1910—12) és megalapította 1897. a Jenában megjelenő Normentafeln zur Entwickelungsgeschichte der Wirbeltiere c. sorozatos kiadványt.

Keighley (ejtsd: kíli) v. *Keithley,* város York angol countyban, (1911) 43,490 lak., pamut-, posztó- és vászonszövéssel, különböző gépgyárakkal. Szent Andrásról nevezett temploma I. Henrik korában épült.

Keijser *(Keyzer), Thomas de,* hollandi festő, szül. Amsterdamban 1596 v. 1597., megh. 1667. Hendrik de K. építész és szobrász fia volt. Aert Pietersz, Cornelis van der Voort és Werner van Valckert befolyása alatt képezte ki magát. Nagy csoportképeivel és egyes képmásaival a legkitűnőbb hollandi arcképfestők közé tartozik. Legjelesebb művei: az amsterdami sebészcéh elöljáróinak képe (1619); lövészképek 1632. és 1633. az amsterdami Rijksmuseumban; u. o. családi és lovasképek, mások a berlini, drezdai, müncheni képtárakban stb. A budapesti Szépművészeti Muzeumban levő női képmáson kívül (1628) kitűnően mutatja be K. művészetét a Pálffy-gyüjteményben a szép Sétalovaglás.

Keil, 1. *Bruno,* német klassz. filológus, szül. Havelbergben 1859 júl. 8. 1887-ben strassburgi egyetemi tanár lett. Főművei: Aristidis Smyrnaei Orationes (Berlin 1898); Anonymus Argentoratensis (Strassburg 1902); Die solonische Verfassung in Aristoteles Verfassungsgeschichte Athens (Berlin 1892).

2. *K., Ernst,* német könyvkiadó, szül. Langensalzában 1816 dec. 6., megh. Lipcsében 1878 márc. 23. Könyvkereskedő volt Lipcsében 1845 óta. Szabadelvű kiadványai miatt fogságot is szenvedett. 1853 óta kiadta a Gartenlaube-t. Ennek kiadását 1883. Kröner testvérek Stuttgartban, mint utódai s 1903 ScherlAugust Berlinben vette át.

3. *K., Heinrich,* német klassz. filológus, szül. Gressowban (Mecklenburg) 1822 máj. 25., megh. Halléban 1894 aug. 27. 1859-ben a filológia rendes tanárává nevezték ki Erlangenben,1869. Halléban. Legnagyobb érdeme és főműve a latin grammatikusok kiadása: Grammatici Latini (Leipzig 1856—1880, 7 köt.); kiadta Plinius leveleit (u. o. 1870); Cato de agricultura és Varro de re rustica c. műveit (u. o. 1884, 2. köt. kommentár 1891—1894).

Keilberg v. *Sonnenwirbel,* a Cseh-szász Érchegység legmagasabb pontja közel Joachimstalhoz, 1238 m. magas, tetején kilátótoronnyal.

Keilhack, *Konrad,* német geológus, szül. 1858 aug. 16. Oscherslebenben. 1884 óta a berlini porosz geológiai intézet geológusa és a forrástan tanára. 1883-ban nagyobb utazásokat tett Izlandban és Mexikóban. Számos művet írt Poroszország geológiai viszonyairól, az északnémet síkság agronómiájáról, ismertette Magdeburg földtani alkotását. Legfontosabb munkája: Lehrbuch der praktischen Geologie (Stuttgart 1896, 3. kiad. 1914). Másik műve: Die geologischen Verhältnisse des Niederlausitzer Braunkohlengebietes (1913). Megalapította 1898. a Geologen-Kalender világszerte elterjedt kézi naptárt és 1901. a Geologisches Centralblatt c. földtani folyóiratot.

Keim, 1. *August,* német tábornok és katonai író, szül. Hessen nagyhercegségben Marienschlossban 1845 ápr. 25. Részt vett az 1866. és 1870—71-iki hadjáratokban, melyekben súlyosan megsebesült. Mint tábornok nyugalomba vonulva, 1900—1908-ig a német flottatársulat ügyeit intézte. Főbb művei: Vom Unterleutnant zum Kaiser (Berlin 1900); Der Krieg 1809 és Der Deutsch-Dänische Krieg 1864 (u. o. 1907). 1901 óta a Jahrbücher für die deutsche Armee und Marine c. folyóirat szerkesztője.

2. *K.*, *Franz*, osztrák író és költő, szül. Lambachban 1840 dec. 28. Gimnáziumi tanár volt St.-Poltenben. Pályanyertes drámáját: Sulamith-ot Laube hozta szinpadra (1875). Egyéb szinművei: Spinnerin am Kreuz, Stefan Fadinger, Mephistopheles in Rom. Az erdélyi történetből merítette Der Königsrichter c. tragédiáját (Zápolya alakjával). Összegyüjtött munkái 1912. jelentek meg öt kötetben.

3. *K.*, *Theodor*, német teológus, szül. Stuttgartban 1825 dec. 17., megh. Giessenben 1878 nov. 17. 1860-ban Zürichben, 1873. Giessenben teológiai tanár. Egyházi beszédgyüjteményein kívül (Stuttgart 1861–62. 2 köt.) a XVI. sz. reformáció történelmébe vágó több becses dolgozat jelent meg tőle, ú. m. Die Reformation der Reichsstadt Ulm (1851); Schwabische Reformationsgeschichte bis zum Augsburger Reichstag (Tübingen 1855). Egyéb művei: Geschichte Jesu von Naziara (1867–72, 3 kötet); Geschichte Jesu nach den Ergebnissen heutiger Wissenschaft, für weitere Kreise übersichtlich erzählt (2 köt., Zürich 1875); Der Übertritt Konstantins d. Gr. zum Christenthum (u. o. 1862); Rom u. das Christenthum (1878).

Kein-Brais, a Bretagne (l. o.) hegyeinek breton neve.

Keinz, *Friedrich*, német germanista, született Passauban 1833 márc. 9., megh. Münchenben, hol könyvtárőr volt, 1901. okt. 28. Művei közül említendő a hazánkat érdeklő Zwei alte ungarische Texte aus einer Handschrift d. königl. Hof- und Staatsbibliothek (1879).

Keireddin *(Cheireddin, Haireddin)*, l. *Barbarossa*, 2.

Keiromantia a. m. *kiromantia* (l. o.).

Keironomia (gör.) alatt értették a régi görögök főként a kezeknek a táncnál nyilvánuló pantomimikáját. De értettek mellette minden kézbeli ügyességet, így az ökölvívóknak a kar könnyed mozgékonyságát célzó előgyakorlását.

Keirothesia (gör.), a gör. kat. egyházban a püspök kézfölhelyezése a kisebb rendek (lectoratus, subdiaconatus) föladásánál, amely által az illető a papi lelki hatalomból mit sem kap, hanem csakis segédkezésre van felavatva.

Keirotonia (gör.), kéz-felemeléssel való szavazás; a görög egyházban papfelszentelés.

Keiser, *Reinhard*, német operaszerző, szül. 1674 jan. 9. Teuchernben Weissfels mellett, megh. 1739 szept. 12. Kopenhágában. Operáinak száma meghaladja a százat. K. az első német zeneszerzők közé tartozik, akik szakítottak az *olasz* hagyománnyal és egy *nemzeti irány megteremtésén* fáradoztak. Műveiben gazdag melódikus invencióval és jellegzetes drámai kifejezőképességgel találkozunk. Der lächerliche Prinz Jodelet című operáját Fr. Zelle újra kiadta. V. ö. F. A. *Voigt*, R. K. (1890); *Leichtentritt* U., R. K. und seine Opern (1901).

Keissler, *Karl von*, osztrák botanikus, szül. 1872. Bécsben. 1899 óta a bécsi udvari muzeum növénytárának alkalmazottja, 1913. muzeumi őr. Főképen a Daphne génusszal, a tropikus flórával, az Alpok planktonjával és gombavilágával foglalkozik, mely irányban számos jelentős dolgozata jelent meg a Hofmuseum Annaleseiben és folyóiratokban. Szerkeszti az osztrák Touristenklub természetrajzi folyóiratát.

Kei-szigetek, l. *Kei*. 1.

Keisztut *(Kiejstut)*, *litván fejedelem*, Gedimin fejedelem második fia, ki bátyjával, Olgerddel együtt uralkodott Litvánia felett (1345–77). Míg Olgerd az oroszokkal harcolt, K. a lengyelektől foglalta el Halicsot és Ladomért. III. Kázmér lengyel király Nagy Lajost hívta segítségül a litvánok ellen. Lajos 1351-ben Litvániába hatolt s K.-tal szerződést kötött, hogy neki a pápától királyi címet szerez, ha a keresztény hitre tér. K. azonban rászedte Lajost és nem váltotta be igéretét. Olgerd halála után annak fia, *Jagello* K.-ot megölette (1382), hogy egész Litvániát egyesítse hatalma alatt. De már 1392. kénytelen volt Litvánia kormányát K. fiának, *Vitoldnak* átengedni.

Keith (ejtsd: kíssz), város Banfshire countyban, Skótországban, az Isla és vasút mellett, (1911) 4500 lakossal, szövőgyárakkal, nagy szarvasmarha- és lóvásárokkal.

Keith (ejtsd: kíss), 1. *George* (ismertebb nevén *Earl* v. *Lord Marishal)*, szül. Inverigue kastélyban (Skótország) 1693 ápr. 2., megh. Potsdamban 1778 máj. 25. Részt vett az 1715 és 1719-iki jakobita felkelésekben. Ezért halálra ítélték, de sikerült megmenekülnie és spanyol szolgálatba állott. 1747-ben Berlinbe ment és Nagy Frigyes bizalmas barátja lett. Volt azután követ Párisban és Madridban s közben (1754-től 1759-ig) Neuenburg (Neufchâtel) kormányzója. Utolsó éveit Sanssouci mellett levő kis házában töltötte. V. ö. *d'Alembert*, Éloge de Milord Maréchal (Berlin 1779).

2. *K.*, *George Elphinstone, viscount*, angol tengernagy, szül. Elphinstoneban 1746 jan. 7., megh. 1823 márc. 10-én. Az északamerikai háborúban (1776–83) fontos szolgálatokat végzett, azután a parlament tagja lett. A franciák elleni háborukban 1793. Toulonnál tűnt ki. 1795-ben elfoglalta a Fokföldet, azután Ceylon szigetét a hollandiaktól. Érdemeiért előbb ír, majd angol peerré nevezték ki. 1803–1807-ig az Északi-tengeri flotta főparancsnoka volt. 1815-ben ő kisérte Napoleont Szt. Ilona szigetére.

3. *K.*, *Jakob (James)*, *porosz tábornagy*, *K. 1.* testvéröccse, szül. Inverigue kastélyban 1696 jún. 11., megh. Hochkirch mellett 1758 okt. 14. Bátyjával együtt harcolt 1715. és 1719., azután ő is spanyol szolgálatba állott. 1728-ban mint tábornok az orosz seregbe lépett s kitünt az 1736–1739-iki török háboruban, különösen Ocsakov megrohanásánál. 1741–43-ig a svédek ellen harcolt, azután követ volt Stockolmban. 1747-ben ő is Berlinbe ment s Nagy Frigyes tábornaggyá nevezte ki és bizalmas barátságával tüntette ki. A 7 éves háborúban mint hadtestparancsnok a lobositzi, prágai és rossbachi csatákban tünt ki. 1758. ő vezette Olmütz ostromát és fedezte a visszavonulást. Ezután mint önálló vezér működött Daunnal szemben, majd Nagy Frigyes seregével Hochkirch mellett egyesült. Itt az osztrák sereg 1758 okt. 14 hajnalán rajta ütött a porosz seregen. K., ki háromszor verte vissza a támadásokat, golyótól találva elesett. 1786-ban Nagy Frigyes szobrot emeltetett emlékének Berlinben. Emlék-

iratai (Memoirs of James Maréchal K. 1714—34) Berlinben jelentek meg 1789. V. ö. *Paczynski-Tenczyn*, Lebensbeschreibung des Generalfeldmarschalls K. (Berlin 1896, 2. kiad.).

Keithley, város, l. *Keighley*.

Keitum, város, l. *Sylt*.

Kéj v. *kéjérzés*, a testi élvezetek legmagasabb fokát jelenti, különösen a nemi élvezetekre vonatkozásban. Átvitt értelemben sok kellemes érzést, gyönyört neveznek kéjnek, beszélnek lelki kéjről is.

Kéjbecsár *(pretium affectionis)*, l. *Affectio* és *Kár*.

Kéjérzés, l. *Kéj*.

Kejf (arab), l. *Kéf*.

Kéjfájdalom, l. *Algolagnia*.

Kéjgáz, l. *Nitrogén oxidjai*.

Kéjgyilkosság mind az olyan gyilkosság, melynek indító oka a nemi vágy kielégítésével összefüggésbe hozható. A gyilkos csak úgy talál nemi kielégülést, ha áldozatát megöli vagy megcsonkítja (emlőit, nemi szerveit), néha pedig a gyilkos meg is eszi a levágott részeket (anthropophagia). Máskor a gyilkos a közösülés után öli meg áldozatát, hogy elhallgattassa. Gyakran az áldozat ellenáll s emiatt gyilkol a tettes.

Kéjnő a neve annak a nőnek, aki hatósági felügyelet és rendőrorvosi ellenőrzés mellett a kéjelgést keresetképen űzi. A K.-ügyet thatósági rendeletek szabályozzák. Budapesten az állami rendőrség kebelében a főkapitány legfőbb intézkedési jogainak fentartásával egy külön ügyosztály: az erkölcsrendészeti osztály van megbízva a K.-ügyek ellátásával. A K.-k Budapesten három kategóriába tartoznak: 1. a bordélyházakban együtt lakó, 2. a magánlakásban levő bárcás és 3. az egészségilapos nők. Utóbbiak azok, akik a kéjelgést csak mellékkeresetképen űzik.

Kejsztut, litván fejedelem, l. *Keisztut*.

Kék, a spektrum ama színárnyalata, mely a zöld és ibolya szín között fekszik; erősebb törésű, mint a zöld. A spektrumbeli egyszerű kékhez található olyan egyszerű sárga, mely vele együtt fehéret ad, úgy, hogy a sárga és kék kiegészítő szinek. Kék festőanyag sárgával keverve nem ad fehéret, hanem zöldet. A fiziológiai optikának általánosan elfogadott elmélete szerint a kék a vörössel és sárgával együtt a három alapszín egyike. A kéknek kémiai hatása a fotográfiailag rendesen használt lemezekre igen tetemes, míg meleghatása a spektrum csekélyebb törésű részeivel összehasonlítva, csekély. A kék szín a nyugalom, átlátszóság és tartósság benyomását teszi s így az állandóság és hűség kifejezője. A legfontosabb kék festőanyagok az indigó, az ultramarin, a berlini kék, a campêche-fa, kobaltkék, lakmuszkék és a kék kátrányfestékek.

Kék, kisk. Szabolcs vm. nyirbogdányi j.-ban, (1910) 1482 magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Demecser.

Kék-ara *(Ara chloroptera* Gray), a Papagájfélék családjába tartozó madárfaj. Színe sötét skarlátpiros, szárnyfedő tollai kékeszöldek. Hazája Dél-Amerika. Hossza 78—83, farkhossza 31—47, szárnyhossza 40 cm. Állatkertekben közönséges.

Kék-arany, az arany sárga szinét ezüst, réz, acél vagy palladium ötvözésével kékre vagy kékes szürkére változtathatjuk:

arany	ezüst	réz	acél	palladium	
1—3	—	—	1	—	kék
30	3	—	2	—	kékes-szürke
4	—	—	1	—	«
29	11	—	—	—	szürke
18	11	13	—	6	barnásvörös.

Ezeknek az ötvényeknek surlódás okozta ellenállása csekély s mivel nem rozsdásodnak, óratengelyek csapágyainak használják.

Kék barlang (ol. *Grotta azzura)*, l. *Barlang*, *Capri* és *Busi*.

Kékbegy *(Cyanecula*, állat), az Éneklők rendjébe és a Rigófélék családjába tartozó madárnem. A csőr csúcsa elől nincs kimetszve, farka gyengén kimetszett, a 2. evező toll alig olyan hosszú, mint a 6., de hosszabb a 7.-nél. Különben a test karcsú. Fajai közül hazánkban a déli K. *(C. Cyanecula* Wolf.) fordul elő. Fölül barna, hasa fehér, torka és begye kobaltkék, közepén nagy fehér folttal. Hossza 15 cm. Nádas és vizenyős helyeket kedvel. Fészkét a földre, növények közé rakja. 4—6 kékeszöld, néha vörhenyesen felhőzött tojást rak. Rovarokkal táplálkozik, kellemes hangja van. Költözködő madár. Az északi K. *(C. suecica* Brehm.) begyének foltja rozsdavörös, nálunk való előfordulását biztos adat nem támogatja.

Kékbogyó (növ.), l. *Rubus*.

Kékbörzsön *(kékberzseny*, növ.), l. *Campêche-fa*.

Kék cápa, l. *Cápa*.

Kék cinege *(Parus coeruleus)*, l. *Cinegefélék*.

Kékcse, kisk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1910) 1241 magyar lak.; u. p. és u. t. Kisvárda.

Kék csóka, l. *Szalakóta*.

Kékcsőrű kacsa *(Erismatura leucocephala* Scop.), a Lúdalakuak rendjébe, a Kacsafélék családjába tartozó madárfaj. Kis kampóban végződő, világoskék csőre épp oly hosszú, mint a feje. Színe rozsdabarna. A hím feje fehér, nyakszirtje fekete, a nőstény feje sötétbarna. Hossza 46, szárnyhossza 16, farkhossza 12 cm. Hazája a Földközi-tenger vidéke. Magyarországon vonulás alatt mindenütt előfordul, a mezőségi tósorozaton és a Velencei-tavon költését is megfigyelték.

Kék dongó vagy *dandár (Xylocopa violacea* Poda, állat), a *Hártyásszárnyú* rovarok (Hymenoptera) rendjébe, a *Méhek* (Apidae) családjába, a magányosan élőkhöz *(Apes solitares)* tartozó rovarfaj. Évente két nemzedéke van. Sejtjeit pudvás fába rágott csőben egymás fölé helyezi. Mindegyikbe virágport, mézet s egy petét helyez, azután pedig faragvánnyal befedi. Rendesen 12-t készít. A kifejlődött fiasítás azután kirágja magát a bölcsőből. A már kirágott odukat az utódok újabb fiasításra is felhasználják. Hazánkban mindenütt közönséges.

Kék ébenfa, l. *Amarantfa*.

Kékek és zöldek pártja. Eredetileg két cirkuszi párt Konstantinápolyban, mely a versenyzők kék és zöld színéről kapta elnevezését. Később a K. politikai jellegű lett s a bizánci császárok hol egyiknek, hol másiknak kedveztek. *Justinianus* császár (527—565) a kékeket pártolta, ezért a zöldek 532 jan. a cirkuszban fellázadtak ellene.

Minthogy a császár ezután néhány *kéket* is kivégeztetett, a két párt egyesült s kitört a rettenetes *Nika* lázadás (l. o.), melyet *Belizár* vert le.

Kékellő, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 612 német lak.; u. p. és u. t. Körmöczbánya.

Kékérc (ásv.), a mangántartalmú vaspát mállása (érés) révén keletkező kékes-fekete színű limonit.

Kékes, a Mátra-hegység legmagasabb pontja Heves vármegyében Gyöngyöstől É.-ra, 1012 m. magas. A Mátra főgerincéből nem nagyon emelkedik ki, É.-i oldala meredekebb, a D.-i lankás. Csúcsán a Mátra-egylet (a Magyar Turista Egylet gyöngyösi osztálya) 21 m. magas messzelátója van.

Kékes, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 1082 oláh és magyar lak.; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Kékesd, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 522 magyar lak.; u. p. Püspökszenterzsébet, u. t. Nagypall.

Kékesfalva, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 875 oláh lak.; u. p. és u. t. Demsus.

Kékesfüred (azelőtt: *Szinyák)*, kisk. és fürdőhely Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 162 német lak.; u. p. és u. t. Szentmiklós.

Kékesi értekezlet. Visegrád közelében a pálosok kékesi kolostorában 1308 nov. 10. találkoztak egyezkedés céljából Gentilis bibornok, pápai követ és Csák Máté. L. *Csák*.

Kékesoroszfalu, kisk. Szatmár vm. nagybányai -ban, (1910) 646 oláh lak.; u. p. Szakállasdombó, u. t. Felsőbánya.

Kékesújfalu (azelőtt: *Szászújfalu)*, kisközség Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 889 oláh és magyar lak; u. p. Szentmáté, u. t. Szászlekencze.

Kékesvásárhely (azelőtt: *Oláhvásárhely)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 252 oláh és magyar lak.; u. p. Kékes, u. t. Czege.

Kékfa (növ.), l. *Campêche-fa* és *Haematoxylon*.

Kék fakúszó (állat), l. *Fakúszók*.

Kékfejű bagolypille, l. *Bagolylepkék*.

Kékfény (ang. *blue light)*, tengeri kereskedelmi hajókon használt kalauz- és vészjelzés.

Kékfestés, l. *Indigó*.

Kék-folyó, l. *Bahr-el-Azrek*.

Kék frankos, szőllő, l. *Blaufränkisch*.

Kék futrinka (állat), l. *Futóbogarak*.

Kékfuttatás, l. *Fémek színezése*.

Kék galambica *(kékhátú gomba, Russula cyanoxantha* [Schaeffer] Fries, növ.), ehető. Kalapja eleinte domború, később homorú, 6—8 cm. széles, húsos, ragadós felülettel. Színe változatos: világos ibolyaszínű, olajzöld, kékes-barna, közepén elhalványodik. Tönkje fehér sima, szivacsos. Lemezei szélesek, fehérek. Húsa is fehér. Főképen bükkösben terem nyáron és ősszel.

Kék gálic, l. *Rézszulfát*.

Kék gáz (ném. *Blaugas)*, l. *Világítógáz*.

Kék grünspan, l. *Réz acetátjai*.

Kékhal *(Temnodon saltator* Cuv., állat), l. *Temnodon*.

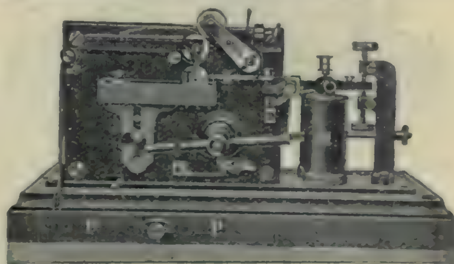
Kékharisnya (ang. *blue stockings*, franc. *bas bleu)*, az olyan nők gúnyneve, akik irodalmi hajlamaik kedvéért házias teendőiket elhanyagolják és műveltségük és tudásuk hiú fitogtatásában tetszelegnek. Állítólag Boscaven németalföldi tengernagy alkalmazta először a *blue stockings* elnevezést angolországi tartózkodása alkalmával ama társaságokra, amelyekben férfiak és nők egyaránt szellemes társalgás céljából találkoztak. Az elnevezésre állítólag az adott alkalmat, hogy Benjamin Stillingfeet angol lelkész (megh. 1771), aki egyébként szellemes és kedvelt társalgó volt, külsejét nagyon elhanyagolta és az ilyen társaságokban térdig érő kék harisnyában szokott megjelenni. Az elnevezést csakhamar széles körben felkapták; a gúnyos mellékértelmet csak később fűzték hozzá.

Kék harkály (állat), l. *Kurta-kalapács*.

Kék-hegység, helyesen *Blue-Mountains*, 1. Oregon állam keleti részében, a magas bazaltos Columbia plató egy része, amelybe a Snake-folyó vágódik be kanyónokkal. 2. Az *Appalach* (l. o.) *hegyrendszerhez* tartozó *hegylánc* New Jersey államban és Pennsylvaniában (Egyesült-Államok). 3. *Hegylánc* Jamaika-szigeten. 4. *Hegység* New South Walesben (Ausztrália), az ausztráliai Kordillérák része.

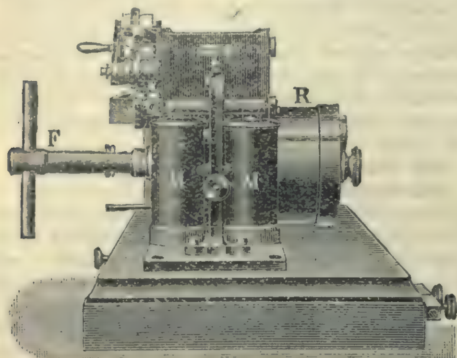
Kéki *Lajos*, irodalomtörténetíró, szül. Hajdunánáson 1879 dec. 21. A budapesti egyetemen tanári oklevelet szerzett. Ugyanitt gyakornok az esztetikai gyüjteményben, valamint rendes tanár a VIII. ker. állami főgimnáziumban és az Országos szinművészeti akadémián. Irodalomtörténeti dolgozatait, melyek irodalmunk virágkorával foglalkoznak s jobbára a Budapesti Szemlében jelennek meg, a módszer biztossága s az esztetikai elemzés finomsága jellemzik. Többet közülük az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság jutalmával tüntetett ki. Nevezetesebb művei: *Szász Károly Salamon-ja* (1905): *A világirodalom klasszikusai* (1910); *Arany János elbeszélő költészete* (1911); *Tompa Mihály* (a Költők és Írók c. vállalatban, 1912): *A magyar verses elbeszélő költészet a XIX. sz. második felében* (1912); *Petőfi János vitézének hatása Arany Toldijára* (1913).

Kékíró. A *Morse* által 1844. először bemutatott telegráf-gép alapelve az volt, hogy az összes betűket és írásjeleket egy óraműtől hajtott papirszalagon megjelenő pontokból és hosszabb vonalakból állította össze. Az elektromágnes horgonya emelőkarhoz volt kötve, amely emelőkarnak másik végén volt alkalmazva az írópecek. Amidőn

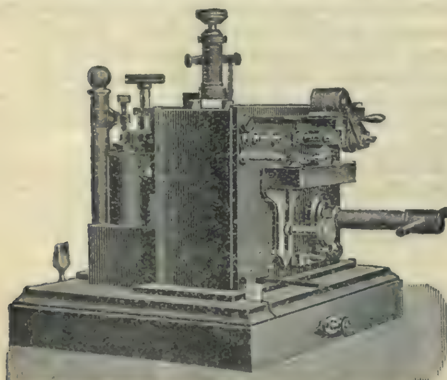
1. ábra. A m. kir. postánál alkalmazott közönséges kékíró. (Elülről nézve.)

az elektromágnes a horgonyt lehúzta, az írópecek a fölötte elfutó papirszalagba jelet karcol. A papirszalagba való bekarcolások, különösen az esti és gyors üzemnél nehezen olvashatók s így arra törekedtek, hogy a Morse-féle ú. n. domborírógépet átalakítsák. (Domborírónak azért nevezték, mert a bekarcolás helyén a papirszalag ellenkező oldalán a jel kidomborítva jelent meg.) Nálunk a

2. ábra. A m. kir. postánál alkalmazott közönséges kékíró. (Oldalról nézve.)

domborírót Brausewetter szegedi órás és Popovits postatiszt alakították át K.-készülékké. Az *1. ábra* mutatja a jelenleg alkalmazott K.-t. Az *M* elektromágnes fölött látszik a csőből készült *H* horgony, amely a *K* emelőkar jobb oldalán van elhelyezve. A *K* kar játékát a jobb oldalon látható ütközőcsavarok szabályozzák. Az emelőkar bal oldalán a *T* tárcsa van felerősítve, amely tárcsa csap körül fordulhat. A tárcsa beleér a kék festéket tartalmazó *V* festékvályuba. Jel-

3. ábra. A m. kir. postánál alkalmazott Hollós-féle közvetlen, azaz jelfogó nélkül működő kékíró.

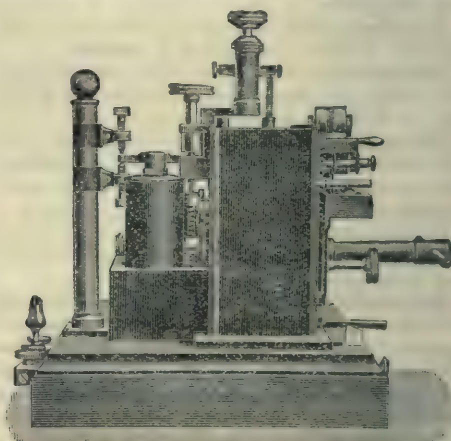
adáskor a tárcsa a papirszalaghoz szorul és azt befestékezi, úgy hogy a jelnek megfelelően a papirszalagon hosszabb vagy rövidebb kék vonások keletkeznek.

A papirszalagot óramű tartja mozgásban; az óramű felhúzására szolgáló *F* fogantyut a *2. ábrában* jobban látjuk; ugyancsak jól látható az óramű rúgóját magába záró *R* rúgómű is. Az óramű egyenletes járását szélszárnyas fékezőkkel érjük el, amelyek a zárt doboz-részben találnak helyet. A papirszalag a készülék aljában *P* nyer elhelyezést.

A közönséges K. csak jelfogó közvetítésével működik s így a jelfogó és K. közti áramkörben helyi telepek alkalmazandók. A helyi telepek és a jelfogó kiküszöbölésére szerkesztette meg Hollós József, postatávirdai műszaki főtanácsos a közvetlen K.-t *(3.* és *4. ábra)*, amelynek segélyével a vonalról bejövő áramok maguk mozgatják, minden külön megerősítés nélkül, a K. emelőkarját.

A szerkesztésnél könnyű horgonyok és emelőkarok alkalmaztattak, hogy egyrészt a mozgatott alkatrészek súlya, másrészt a fellépő surlódások csökkentessenek. Az elektromágnesek csévéinek ellenállása nagyobb, mint a közönséges K.-nál. A magyar posta és telegráf üzemében a gép jól bevált.

Kékítés, az az eljárás, amikor sárgás színárnyalatu fehér anyagokhoz, ú. m. textilárúkhoz,

4. ábra. A m. kir. postánál alkalmazott Hollós-féle közvetlen, azaz jelfogó nélkül működő kékíró. (Oldalról nézve.)

papirhoz, cukorhoz stb. valamely kékes színű festéknek vagy festőanyagnak csekély mennyiségét keverik, abból a célból, hogy a sárgás színét elfödjék.

Kékítő, fehérnemű mosásánál használt szer oly célból, hogy az idővel megsárguló fehérnemű a K.-vel ismét fehér színt nyerjen. K.-nek berlini kéket, párisi kéket, ultramarint, indigót, indigókarmint és kék-, illetőleg ibolyás színű kátrányfestőanyagokat használnak.

Kékizzadás, l. *Kromidrózis.*

Kék kereszt, az iszákosság kiirtására és a mértékletesség terjesztésére alakult egyesület, melyet a Genfben tartott és az erkölcsök javítását célzó kongresszus határozatainak megfelelően, Rochet L. L. plébános alapított (1877 szept. 21.) és Bouvet plébános terjesztett a német Svájcban, ahonnan Németországba, majd Franciaországba is átszármazott. Hazánkban is alakult pár ilyen egyesület a 90-es években, azonban jelentősebb működést nem tudtak felmutatni. Az egyesület közlönyei: Der illustrierte Arbeiterfreund és

Der Kalender des Blauen Kreuzes (Bern 1883 óta). V. ö. *Martius*, Das Rote u. das Blaue Kreuz (Leipzig 1887); u. az., Die jetzigen deutschen Mässigkeitsbestrebungen (Gütersloh 1888).

Kék-kórság *(cyanosis, szederjesség, morbus coeruleus)*, l. *Cianózis*.

Kékkő, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 1347 tót és magyar lak., postahivatal, u. t. Balassagyarmat. Sziklás hegyen épült régi vára részben még ép. Már 1290. a Balassák kezén volt, kiknek birtokában maradt egész a legújabb ideig. 1576-ban Balassa Jánosé volt, midőn Musztafa pasa vezére, Ali bég ostrom alá vette; a várbeliek a szomszéd Divénybe szöktek, átengedve a várat a töröknek. A török, mint végvárra, nagy gondot fordított rá; megerősítette egy szegletbástyával és egy kapuval. 1593 decemberében Tieffenbach császári fővezér ostromolta s a török puskaporral vettetvén föl a várat, romokban hagyta hátra. 1604-ben Balassa Zsigmond az ország segítségével kezdte meg újjáépítését s 1612. fejezte be. *Károlyi* Tibor gr., K. tulajdonosa, a várat restauráltatta.

Kékkő, a rézgálic népies neve, l. *Rézszulfát*.

Kék könyv (ang. *blue book)*, Angliában a kormány által a parlament elé terjesztett könyv, mely a diplomáciai tárgyalásokat, jegyzékeket tartalmazza. Kötésének színéről nevezik K.-nek. Ugyanezeket a könyveket másutt *fehér, szürke, vörös* stb. könyveknek nevezik.

Kékkút, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 327 magyar lak., u. p. és u. t. Kővágóörs.

Kékleny, a kobalt nem használatos, rossz magyar neve.

Kék moszatok, *(Cyanophyceae* (növ.), újabban *Hasadónövényeknek (Schizophyceae)* nevezik azokat az alsóbbrendű növényeket, melyek sejtjeiben a zöld chlorophyllon kivül még phycocyan festék is foglaltatik. Ez a festék adja az ide tartozó növényeknek az őket jellemző kékes színt. A K. csakis a sejtek oszlásával szaporodnak; ivaros szaporodásuk nincs, rajzók képződését még nem figyelték meg. Vizben és nedves talajon élnek a föld minden részén. Sok fajuk a zuzmók telepében él. Nevezetesebb génuszok: *Anabaena* (l. o.), *Nostoc, Oscillatoria*.

Kék-Nilus, l. *Nilus*.

Kék nünüke, l. *Nünüke*.

Kéknyelű szőllő (olasz. *piccoleto bianco)*, a Balaton mellékén, főleg Badacsonyban és Dalmátországban elterjedt fehérszemű szőllőfajta, mely nevét kékes-barna fürtnyelétől kapta. Bora tüzes és zamatos.

Kék nyomás, l. *Cianotipia*.

Kék olaj *(kékanilin)*, kék festékek készítésére használatos anilinolaj.

Kékpát (ásv.) a. m. lazulit.

Kék perje (növ.), l. *Molina*.

Kék pillangók *(Lycaena*, állat), a Boglárkák népies neve. L. *Boglárkák*.

Kék róka, l. *Róka*.

Kekrops *(Cecrops)*, a hagyomány szerint Attika első királya. Az őslakó voltukra vagyis a honi föld talajából való származásukra (autochthonia) nagy súlyt helyező athéniek K.-ot kigyólábunak képzelték, mint mindenkit, ki a földből nőtt ki, mint pl. a K.-szal a mondában lassanként egyenlő rangra emelkedő második királyt is, Erechtheust. Mint a hasonló thébai autochthonia-mondát (l. *Kadmos)*, úgy az athénit is utóbb megzavarta az a verzió, hogy a város első királya tulajdonképen keleti bevándorló volt.

Kék-sárga vakság, l. *Színvakság*.

Kéksav, l. *Hidrogéncianid*.

Kéksavas káli, l. *Káliumcianid*.

Kék sólyom, l. *Sólyom*.

Kékszajkó *(Cyanocitta cristata* L.), az Éneklők rendjébe és a Varjufélék családjába tartozó madárfaj. Fölül szürkéskék, alul fehér; fején hegyes bóbitát visel. Hosszú farka világos kék, fekete harántsávokkal. Hossza 28 cm. Észak-Amerikában lakik, falánk, ragadozó természetü. Fogságban hamar megszelidül.

Kékszakáll, lovag (franc. *Raoul, chevalier Barbe-bleue*, ném. *Blaubart)*, egy francia mese hőse, aki hat feleségét megölte, mivel parancsa ellenére titkos gyilkoló kamaráját felnyitották. A hetedik feleségét megmenti három fitestvére, akik K.-t megölik és kincseit lefoglalják. A monda történeti alapja talán az 1440. Nantes-ban kivégzett Gilles de Retz életében gyökerezik. A tárgyat többen feldolgozták, legismeretesebb Offenbach zenei burleszkje.

Kék szalag. Szalagja színéről így nevezik a svéd Szerafin-rendet. — A *K.* kifejezést használják továbbá (vonatkozással a legelőkelőbb angol rendjel: a térdszalagrend szalagjának színére) elsőrendű kitüntetés, első díj értelmében is. Pl. a lósportban a derby-verseny győzteséről mondják, hogy elnyerte a turf kék szalagját.

Kékszalagos lepke *(Catocala fraxini* L., állat), l. *Folyosópille*.

Kékszarka *(Cyanopolius cooki* Bp.), az Éneklők rendjébe és a Varjufélék családjába tartozó madárfaj. Egyike Európa legszebb madarainak. Feje bársonyfekete, háta barnásszürke, alul világos barnásszürke, szárnya és hosszú farka kékesszürke. Hosszusága 36 cm. Spanyolországban honos, fogságban kellő gondozás mellett hamar szelidül.

Kéktej, meleg időjárás alkalmával állott tejen észlelhető tejhiba, melyet a nem mérgező *bacillus cyanogenus* okoz.

Kék-tenger a. m. *Aral-tó* (l. o.).

Kék tövisk (növ.), l. *Eryngium*.

Kék tubarózsa, l. *Agapanthus*.

Kekulé von Stradonitz, 1. *Friedrich August*, német kémikus, szül. Darmstadtban 1829 szept. 7., megh. Bonnban 1896 júl. 13. 1859—65-ig a genti (Belgium), majd a bonni egyetemen volt a kémia tanára.. Különösen benzolteóriája tette nevét ismertté. 1903. Bonnban szobrot állítottak emlékének. Nagyobb munkái, amelyeket azonban nem fejezett be: Lehrbuch d. org. Chemie (1859) és Chemie der Bensolderivate (1867).

2. *K., Reinhard*, német régész, szül. Darmstadtban 1839 márc. 6., megh. Berlinben 1911 márc. 23. 1868-ban magántanár a bonni egyetemen, 1869. a wiesbadeni muzeum konzervátora, 1870. a bonni egyetem tanára, 1889. a berlini muzeum szobrászati osztályának igazgatója és a berlini egyetemen az archeológia tanára lett.

Főbb művei: Hebe, eine archäologische Abhandlung (Leipzig 1867); Die Balustrade des Tempels der Athena Nike (u. o. 1869); Die antiken Bildwerke im Theseion (u. o. 1869); Die Gruppe des Künstlers Menelaos in Villa Ludovisi (u. o. 1870); Über die Entstehung der Götterideale der griechischen Kunst (Stuttgart 1876); Über den Kopf des Praxitelischen Hermes (u. o. 1881); Das Leben Friedrich Gottlieb Welckers (Leipzig 1880); Griechische Thonfiguren aus Tanagra (u. o. 1878); Die antiken Terrakotten (u. o. 1880—1884); Ausgewählte griech. Terrakotten im Antiquarium d. kgl. Museen in Berlin (1903); Die Bildnisse des Sokrates (1908); Die griech. Skulptur (2. kiad., 1907); Die Vorstellungen von griech. Kunst u. ihre Wandlung im 19. Jahrhdt (1908); Bronzen aus Dodona (1909).

Kekune-olaj (növ.), l. *Aleurites.*

Kékvarju (állat, *Cyanocorax chyrsops* Vieill.), az Éneklők rendjébe és a Varjufélék családjába tartozó madárnem. Szárnya rövidebb, mint a varjaké, farka hosszú, csőre íves. Homloka, torka, nyaka fekete, háta és szárnya tengerkék, alul sárgás-fehér, farka kék, hegye fehér. Csőre és lába fekete. Fejebúbján fekete bóbitát visel. Hosszusága 35—37 cm. Dél-Amerika melegebb vidékein él, főleg rovarokkal táplálkozik; fogságban hamar megszelidül.

Kék-vasérc (ásv.), l. *Vivianit.*

Kék vér a. m. ősnemes vér. Az «azurkék vér» kifejezést (sangre azul) állítólag Spanyolországban a mórok korszakában használták először, hol a nyugati gót nemesek fehér bőre a kék szinben áttetsző erekkel feltünően elütött a mórok sötét arcszinétől. A kékvérűség e szerint a szőke germán faj sajátsága s ez értelemben szól Lamartine a franciák piros és a germánok kék véréről. A kényelemben élő, keveset dolgozó osztályok, így a vagyonos nemesség is, bőrük megvédésére és ápolására nagyobb gondot fordíthatnak, miért is a fehér bőrön jobban átlátszik az erek kéksége. Ily értelemben használják e kifejezést.

Kékvércse, l. *Vércse.*

Kék vitriol, l. *Rézszulfát.*

Kel v. *kél* (növ.), általában a kemény fejjé össze nem boruló káposztafaj, melyet édesre szoktak megfőzni, pl. a kelkáposzta és sok eltérése; l. *Káposzta.*

Kela *(Keleh)*, egyiptomi gabonamérték = 23 l.

Kelabbőrök, Tripoliszon át a Szudanból exportált bivalybőrök.

Kelainai, virágzó ókori kereskedőváros Frigiában, a Maeandros folyó közelében. Ehhez a városhoz fűződött a Marsyas (l. o.) mondája; jelenleg csak romjai látszanak Dinair mellett.

Kelaino v. *Celeno*, a Plejádok csillagképének egyik csillaga.

Kelantan, maláji állam, l. *Kalantan.*

Kelat *(Khelat, Kalat)*, a brit fenhatóság alatti Beludzsisztán fővárosa és fontos sztratégiai hely, 2057 m. magas fensíkon, 8000 beludzsi, brahui, dzsat és néhány hindu lakossal. A khán lakóháza szegényes. K.-ot az angolok 1839. és 1841. elfoglalták és 1854. megkapták a jogot, hogy benne őrséget tartsanak.

Kelat i Ghilsai *(Kelat i Ghildzsi)*, vár Afganisztánban, Kandahartól ÉK.-re 120 km.-nyi távolságban, a Tarnak termékeny völgyében, elszigetelt sziklán, melynek lábánál több falu van.

Kel-baba, l. *Gül-Baba.*

Kelcse, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 491 tót lak.; posta- és távíróhivatal. Savanyúvízforrás.

Kelcz *Imre*, jezsuita, író, szül. Vas vármegyében 1708., megh. 1762. Eleinte Kassán a bölcselet, azután Nagyszombatban az egyházjog tanára volt. Később győri kanonok és prépost lett. Művei: Laudatio funebris Emerici Eszterházi (Nagyszombat 1746); *Magyar káté* (Győr); Epistolae Matthiae Corvini cum notis criticis (Kassa 1743—1744) stb.

Kele *(Scardinius*, állat), a Pontyfélék (l. o.) családjába tartozó halnem, melynek nagyon közönséges képviselője a pirosszemű K. *(Scardinius erythrophthalmus* L.). Színe változó, de háta rendesen barnászöld, oldalai vörösessárgák, hasa ezüstszínű. Hasúszója és alsó sörényúszója élénk vörösszínű, ritkán felső sörényúszója is vöröses; kormányúszójának a vége vörös színű. Hossza 25—30 cm. Súlya 0·5—0·8 kg. Egész Európában gyakori. Húsa szálkás és jóízű. A szegényebb néposztály eszi. Népies nevei: bódorkeszeg, compókhal, dunakeszeg, gelesztáskeszeg, kelen, konchal, piroslókeszeg, szőrkeszeg, vöreskeszeg stb.

Kele *Antal*, gyorsíró, szül. Sormáson (Zala) 1854 dec. 9. 1875-ben úgy Markovits, mint Fenyvessy rendszeréből tanári vizsgálatot tett, 1885 óta Zalaegerszegen ügyvéd. Művei: *Kritikai munkálatok a Gabelsberger-Markovits és Stolze-Fenyvessy magyar gyorsírási rendszerek felett* (1877); *Az új magyar gyorsírás alapvető szabályai* (1880); *Az új magyar gyorsírás tankönyve* (1884), majd ennek 2. kiad.: *A magyar gyorsírás tankönyve* címmel (1910).

Kelebény (azelőtt: *Klubina)*, kisk. Trencsén vm. kiszucaújhelyi j.-ban, (1910) 633 tót lak.; u. p. és u. t. Óbeszterce.

Kelebia, Szabadkához tartozó népes telep Bács-Bodrog vm.-ben, (1910) 4782 magyar, bunyevác, szerb és német lak.; vasútállomás s ugyanott posta- és távíróhivatal.

Kelecsén, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 270 tót lak.; u. p. Királylubella, u. t. Németlipcse.

Kelecsenkarvaly (állat), l. *Kerecsenysólyom.*

Kelecsény, kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1910) 762 rutén lak.; u. p. Iszka, u. t. Ökörmező.

Kelecsenyborda, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 253 tót lak.; u. p. és u. t. Magyarbőd.

Kelecsényi *Károly*, zoológus, szül. Nagytapolcsányban 1854., megh. Tavarnokon 1914 febr. 1. A nyitratavarnoki járás körjegyzője volt. Főleg a hazai és balkáni bogarak gyüjtésével és tanulmányozásával szerzett érdemeket. Gyüjteménye kb. 100,000 drb. hazai és balkáni bogárból áll. Dolgozatai különböző hazai és külföldi szakfolyóiratokban jelentek meg.

Keled, l. *Gutkeled.*

Keléd, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 297 magyar lak.; u. p. és u. t. Jánosháza.

Kelem, máskép‚ *magpor* (növ.), a spóra rosszul gyártott magyar neve.

Kelembér (azelőtt: *Klembérk*), kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 455 rutén és tót lak.; u. p. és u. t. Margitfalva.

Kelemen (lat. *Clemens*), 17 pápa neve, kik közül hármat, mint szkizmatikust, a róm. katolikus egyház nem vesz számításba.

1. *I. K.*, *szent*, származása után *római* K. (92—101), Szt. Péternek 3-ik utóda. Tanítványa a két apostolfejedelemnek; valószinüleg zsidó származású és azonos Szt. Pálnak a filippiekhez irt levelében (4, 3) említett K.-nel. Ami mást róla mondanak, hogy császári házból származott és hogy vértanui halált szenvedett, mind valószinütlen v. egyszerű mese. Ünnepe nov. 23. A neki tulajdonított iratok közül csak a korintusiakhoz intézett egyik levele bizonyosan valódi, mely dogmatörténelmileg annyiban fontos, mert bizonyítja a római egyház elsőségét, a hierarchia isteni alapítását; felemlíti továbbá az apostolfejedelmek vértanuságát és végül Szt. Pál spanyol útját. Az ú. n. Klementinák, apostoli konstituciók és kánonok stb. nem K.-tól valók. V. ö. *Buchberger*, Kirchenlexikon II.

2. *II. K.* (1046 dec. 24-től 1047 okt. 9-ig), a szász *Suidger*-családból származott. Mint Bamberg püspöke III. Henriket Rómába kisérte, ahol pápává választották. Rómában 1047 jan. 5. zsinatot tartott, amelyen különösen az egyházi hivataloknak pénzért való adományozása (simonia) ellen kelt ki. Majd Henrikkel Németországba ment. Visszatértében meghalt Aposellában (Pesaro mellett). IX. Leo Bambergbe vitette holttestét.

3. *III. K.* (1187 dec. 19-től 1191 márc. 20-ig), előbbi nevén Paolo *Scolari*, VIII. Gergely utódja. A köztársasági érzelmű rómaiakat kibékítvén, a keresztény fejedelmeket a 3-ik keresztes hadjáratban való tevékeny részvételre birta. — III. K.-tól jól megkülönböztetendő *Guibert*, ravennai érsek, aki ugyancsak III. K. neve alatt VII. Gergellyel szemben a pápaságot bitorolta.

4. *IV. K.* (1265 febr. 5-től 1268 nov. 29-ig), családi nevén Gui Foulquois *Le Gros*. Rendkívül szigorú életet élt. Nevezetes, hogy miután II. Frigyes hűbéri esküjét megszegte, Szicíliát Szt. Lajos legifjabb fivérének, Anjou Károlynak adományozta hűbérül. A III. Henrik angol király és országnagyjai, nemkülönben a Béla magyar király és fia, István között támadt viszály megszüntetésében közvetítőként szerepelt. Ugyancsak Béla király felkérésére a kalocsai és esztergomi érsekeket felhatalmazta, hogy a tatárok ellen keresztes hadjáratot hirdethessenek. Midőn a kereszténység helyzete keleten mind válságosabbá lőn, az összes keresztény fejedelmeket a szorongatott kereszténység védelmére szólította, mely felhívását azonban csak Szt. Lajos követte, aki is a 7-ik keresztes háború élére állva, a szorongatott keresztények segítségére sietett.

5. *V. K.* (1305 jún. 5-től 1314 ápr. 14-ig), előbbi nevén *Bertrandus de Goth*. 1307-ben Poitiersbe ment, hogy a viszálykodó francia és angol királyok között a békét helyreállítsa; de ebben közbejött súlyos betegsége meggátolta. 1309-ben a pápai széket Franciaországba, Avignonba tette át. Az általa tartott viennei zsinaton (1311) megszüntette a templáriusok rendjét. Az egyetemeken előmozdította a keleti tudományokat, VII. Henriket Rómában császárrá koronáztatta. A rendeletére összeállított egyházi törvények *Klementinák* (l. *Clementinae*) név alatt ismeretesek.

6. *VI. K.* (1342 máj. 7-től 1352 dec. 6-ig), előbbi nevén *Pierre Roger*. Pápaságának első évében megállapította, hogy a jubileumi búcsúk minden 50. évben megtartassanak. Jótékonyságáról volt ismeretes. 1344-ben a prágai püspökséget érsekségre emelte, majd három évvel utóbb az u. o. létesített első kat. egyetem alapítólevelét megerősítette. Az 1348. pusztító dögvész alkalmával ő volt az első, aki a nyomor enyhítésére minden lehetőt elkövetett és ugyancsak ő volt az, aki az igazságtalanul üldözött zsidókat megvédte. Kieszközölte, hogy a rodusi nagymester és a genovai doge hajóival egyesített ciprusi királyi hajóraj «gyermektelen» Humberto vezetése alatt a törökök ellen síkra szálljon és így ő kezdeményezte az 1345-iki kereszteshábórút.

7. *VII. K.* (1523 nov. 18-tól 1534 szept. 25-ig), (*Giulio dei Medici*). Inkább fejedelem volt, mint egyházfő. 1526-ban szövetségre lépett Franciaországgal, Veneziával, Firenzével és Milánóval V. Károly ellen, amivel közvetve előmozdította a protestantizmust és alkalmat adott Róma kifosztására (1527). VIII. Henrik házassága ügyében túlságosan engedékeny volt, de a házasság felbonthatatlanságát mégis fentartotta. Nagy érdemei vannak a missziók, a művészet és tudomány stb. körül. Enciklikái, dekretumai és 41 konstituciója a Bullarium Rom. Magnum-ban közöltettek. — *K.*, előbb *Róbert* genfi gróf, 1378. VI. Orbánnal szemben ellenpápának lépett fel és tényleg meg is választatván, 1394-ig bitorolta a pápai trónt. VII. K. néven Avignonban nyiltan állást foglalt az akkori törvényesen választott pápával, VI. Orbánnal, majd IX. Bonifáccal szemben.

8. *VIII. K.* (1592 jan. 30-tól 1605 márc. 5-ig), előbb *Aldobrandini* (l. o.) Ippolito. Pápaságának egyik legfontosabb eseménye IV. Henriknek az egyházzal való kibékítése. Midőn 1594. a törökök pusztító serege hazánkat elárasztotta, K. pápa egyik rokonát, Aldobrandini Ferencet, mintegy 10.000-nyi sereggel küldte a szorongatott császár, II. Rudolf segítségére. Aldobrandini Ferenc Esztergomot — 52 évi török hódoltság után — a török iga alól felszabadította és még ugyanaz év szept. 7. a várost Pálffynak, a magyar seregek egyik vezérének visszaadta. K. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet a törökök ellen folytatott hadakozás költségeinek fedezésére huzamos ideig havi 40.000 arany segélyben részesítette. Hogy az ifjuság tudományos nevelését mennyire szivén hordta, eléggé bizonyítja, hogy a skót és illir ifjak számára Rómában hittani kollégiumot, az ú. n. Collegium Clementinum-ot építtette. Az 1600. megtartott és általa hirdetett IX. jubileum alkalmából mintegy 3.000.000 ember, közöttük több fejedelem látogatta meg Rómát. A tudományt és művészetet igen nagy becsben tartotta. Az újból átdolgozott Vulgata javított kiadása K. bőkezűsége folytán látott napvilágot. 123 konstituciót hagyott hátra. — Egy másik *K.*, családi nevén Aegidius *Muñoz* 1424. törvénytelen úton választatott meg VIII. K.

néven, míg végre 1429. bekövetkezett lemondása véget vetett a már Róbert genfi gróf ellenpápasága alatt keletkezett hosszú szakadásnak.

9. *IX. K.* (1667 jún. 20-tól 1669 dec. 9.), előbb Giulio *Rospigliosi.* Az 1668. kibocsátott főpásztori iratának köszönhető a francia és spanyol udvarok kibékítése és ugyancsak az ő hathatós közbenjárásának sikerült a francia királyt, aki a növekedő osztrák hatalom gyöngítésére mindent elkövetett, arra birni, hogy a hazánkban pusztító törökök ellen mintegy 6000 főből álló segédhadat küldjön. Egyébként is nagy érdeklődést tanusított hazánk iránt, így a *csiksomlyói* iskolát tetemes összegekkel segélyezte. A velenceieket hathatósan támogatta a Candia ellen törő törökökkel szemben. Ugyancsak közbelépésének sikerült a Franciaország kebelében dúló jansenista viszályokat, legalább egy időre, megszüntetni. A tudományokat és művészeteket nagylelkű támogatásában részesítette s így Rómát is több díszes palotával gazdagította. Konstituciói a római Bullarium-ban (Tom. VI. pag. 234—288.), majd annak folytatásában jelentek meg.

10. *X. K.* (1670 ápr. 29-től 1676 júl. 22-ig), előbb Emilio *Altieri.* 80 éves kora dacára is élénk tevékenységet fejtett ki, így a lengyeleket hathatósan támogatta a törökök ellen, mintegy 200,000 scudival járulván hadiköltségeik fedezéséhez. Buzgón fáradozott a viszálykodó genovaiak és szavójaiak kibékítésén, majd 1672. a lengyeleket új győzelemre segítette a törökök fölött. Három évvel utóbb megtartotta a XIV. nagy jubileumot. Pápasága alatt több bullát, konstituciót és dekretumot adott ki, amelyek között legfontosabbak a Superna magni kezdetü és a szerzetesrendekkel foglalkozó konstituciója, majd a Collegium Germanico-Hungaricum részére engedélyezett kiváltságokról, valamint a magyar, lengyel, osztrák és más egyetemekről szóló iratai.

11. *XI. K.* (1700 nov. 23-tól 1721 márc. 19-ig), előbb Giov. Fran. *Albani.* Különösen a spanyol örökösödési háború okozott neki sok gondot. Ekkor történt, hogy brandenburgi Frigyes a pápa határozott tiltakozása dacára is a porosz királyi trónt elfoglalta. Később Maillard Tamás bibornok és kinai apostoli követ bántalmaztatása miatt a portugál királlyal is viszályba elegyedett, de 1716. a lissaboni patriarchátus alapítása teljesen kibékítette a portugál udvart a római kuriával. A hitigazságok sérthetetlen fentartása céljából két nagyfontosságú bullát bocsátott ki és pedig 1705. Vineam Domini bullájával a jansenismus, majd 1713. Unigenitus Dei Filius bullájával Quesnel Paschasius tévtanai ellen kelt ki. Beszédei 1729. Frankfurtban jelentek meg. Számos bullája és ediktuma a Bullarium Romanum folytatásában jelent meg.

12. *XII. K.* (1730 júl. 12.-től 1740 febr. 8-ig), előbb Lorenzo *Corsini.* A Capitoliumon nagy régiség-muzeumot állított fel, melyet később a 60,000 talléron beszerzett *Albani*-gyüjteménnyel gyarapított. Anconában nagyszerű kikötőt építtetett. Apostolatus officium (1732) konstituciójával szabályozta a konklavét. Hogy a szász protestánsokat az egyháznak megnyerje, biztosította nekik 1732. a szekularizált egyházi javak zavartalan birtoklását. 1739-ben a portával harcoló császárt jelentékenyen segítette.

13. *XIII. K.* (1758 júl. 6-tól 1769 febr. 2-ig), előbb Carlo *Rezzonico.* Bátran ellenállott a portugál kormány és a Bourbon udvarok követelésének a Jézus-társaság eltörlése ügyében, amelyet Apostolicam pascendi munus bullájával ünnepélyesen megerősített. Mária Terézia megkeresésére 1758 aug. 19. kelt iratában megerősítette a magyar király «apostoli» címét, amit a királynő országszerte ki is hirdetett. Majd három évvel utóbb Barkóczy Ferenc hercegprimás kérésére megengedte, hogy a király neve a szent mise kánonjában mindjárt a püspök neve után említtessék. 1759-ben a csanádi prépostot többrendbeli kiváltsággal tüntette ki.

14. *XIV. K.* (1769 máj. 28-tól 1774 szept. 22-ig), előbb Giovanni Vincenzo Antonio *Ganganelli.* Pápaságának elején jubileumot hirdetett és minden irányban élénk tevékenységet fejtett ki. A vatikáni muzeum, a későbbi Pio-Clementinum alapítása az ő műve. Nagy feltünést keltett Dominus ac Redemptor noster breveje (1773), amellyel a Jézus-társaságot eltörölte, amit kivált azért tett, mintegy kényszerítve (compulsus, mondotta ő maga), hogy a katolikus hatalmakkal békességben éljen és segítségüket a hitetlenség ellenében megnyerje. Hogy a jezsuiták megmérgezték, közönséges mese. Tekintélyes irodalmi hagyatékából különösen levelei válnak ki. Magyarra fordította *Kónyi* János (Buda 1783). Caraccioli 1775. francia nyelven megírta XIV. K. élettörténetét; magyarra fordította *Kováts* Péter (Pozsony 1835).

Kelemen, *alexandriai (Clemens Alexandrinus),* az alexandriai katecheta iskola (l. o.) feje. Kr. u. a II. sz.-ban született, valószinüleg Athénben, megh. 215—216 körül. A keresztény tanítók megismerése céljából többfelé utazásokat tett. 180 körül Alexandriába ment, ahol a katecheta iskolának tagjává, Pantaenus halála után pedig fejévé választották. A Septimius Severus-féle keresztényüldözés idején, 202-ben Alexandriából Kappadociába menekült. Ismeretes iratai: Adhortatio ad gentes (buzdító irat a pogányokhoz); Libri tres Paedagogi (3 neveléstani könyv); Libri octo Stromatum; Oratio, quisnam dives ille sit, qui salvetur?; Epitome doctrinae Orientalis Theodoti. Több más munkája elveszett. K. jelentősége abban áll, hogy elsőnek használta fel a görög profán tudományt a keresztény igazság bebizonyítására. Munkáit kiadta Dindorf (Oxford 1869, 4 köt.) és mások.

Kelemen, 1. *Adolf,* Fogaras és Fogaras vmegye rabbija, szül. 1861 jún. 21. Veszprémben. Mint nyiregyházi rabbi ő honosította meg a magyar szót az ottani zsinagógában. Önálló irodalmi munkássága: *A Peszach Hagada* (Bpest 1898) és *A zsidó vallás- és erkölcstan* (Nyiregyháza 1899).

2. *K. Antal,* tudós jezsuita, szül. Koroson 1708., megh. Kolozsvárt 1760. Tíz évig tanár volt a nagyszombati egyetemen, majd hat évig a rendnek könyvnyomó osztályát vezette. Művei: Elegiae (Kassa 1735); Exercitatio Rhetorica super obitu Principis Eugenii (Nagyszombat 1736); Panegiricus de S. Xaverio (u. o. 1736); Oratio de S. Virginis immaculato conceptu (u. o. 1738).

3. *K. Béla*, nyelvészeti és esztetikai író, szül. Budapesten 1865 máj. 16. Egyetemi évei alatt kezdett irodalmi dolgozatokat írni a Fővárosi Lapokba és folyóiratokba. 1888—90-ig a Pesti Napló belmunkatársa volt. 1890 óta a székesfehérvári állami főreáliskola tanára, 1906 óta igazgatója. Főmunkatársa volt az Athenaeum kézi Lexikonának. Számos esztetikai és irodalomtörténeti tanulmánya jelent meg a szakfolyóiratokban. Másfél évtized óta inkább tankönyvírással és szótárszerkesztéssel foglalkozik. Főbb munkái: *Magyar és német zsebszótár* (1897—1898, két rész, 15. kiad. 1914); *Magyar és német kézi szótár* (két rész, 1901 és 1904); *Magyar és német nagy kézi szótár* (két rész, 1912 és 1914); *Jó magyarság* (1906, átdolg. 1910); *Idegen szavak és nevek szótára* (1910).

4. *K. Didák*, hittérítő és író, született Baksafalván (Háromszék) 1683., megh. 1744 ápr. 28. 1717-ben a magyar minorita-rend főnöke és generális komisszáriusa. 1720-ban a maga alapította nyirbátori kolostornak főnöke lett. E hivatalaiban rendkívül buzgó térítői munkásságot folytatott. A tiszai részek vallásügyi alakulása az ő munkásságának tulajdonítható. Az országgyűlésen és a vallásügyi komissziókban is érvényesítette nagy befolyását hitsorsosai érdekében. Számos iskolát és templomot építtetett. A szegényeknek nagy pártfogója volt. Munkái: *Halotti beszédek* Koháry Judit, Barkóczy Krisztina grófnők fölött: *Kis katekizmus*; *Búzafejek* (2 köt.); *A keresztény embernek zsidóval az üdvesség dolgáról való beszélgetése*: *Lelki öröm*: *Üdvösséges tudomány*. Ezek között úgy nyelvi, mint retorikai szempontból a legértékesebb a *Búzafejek* c. beszédgyüjtemény (1729).

5. *K. Imre*, jogi író, szül. Kozmadombján (Zala vm.) 1746., megh. Pesten 1791 jan. 7. A jezsuita-rendbe lépett, majd a rend feloszlatása után, 1777. a győri jogakadémián a magyar magánjog tanára lett. Az akadémia Pécsre helyezésével ő is oda került, majd 1793. Pestre helyezték át tanárnak. Fő művei: Institutiones juris hungarici privati (Pest 1814., 3 köt., 2. kiad. Buda 1818., magyarul *Czövek* Istvántól: Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások, Pest 1822., németül *Jung* Jánostól, Wien 1818); Historia juris hungarici privati (Buda 1818., magyarul *Jeszenszky* Miklóstól: A magyar törvény históriája, Pest 1820).

6. *K. László*, az első magyar szinházigazgató, szül. Pesten 1760., megh. Csanádpalotán 1814 dec. 24. Jogot végzett s mint művelt, külföldön is járt ifjú, a pesti jobb társaságok szívesen látott vendége volt. Külföldi útjában megszerette a szinházat s hazatérve azon volt, hogy állandó szinpadot teremtsen a fővárosban. Ráday Pál gróf pártfogásával egy kis társaságot gyüjtött, melylyel 1790—1796. Pesten rendszeres magyar szinielőadásokat tartott. Mikor a társaság belviszályok és pártolás hiánya miatt 1796. szétoszlott, K. egy töredékével vidéken tett kisérleteket, de nem tudta társulatát újra szervezni. Mint vidéki kántortanító végezte életét. A műsor számára maga is fordított németből szinműveket, melyek közül két vigjáték, *A gazda asszony* és *Tsapó Péter* (1792) nyomtatásban is megjelent. V. ö. *Bayer* József, A nemzeti játékszin története I. köt.)

7. *K. Móric*, jogi író, szül. Tiszaabádon 1833 júl. 20., ahol atyja ref. lelkész volt, megh. Budapesten 1905 ápr. 6. Igen fiatal korában megismerkedett Petőfivel, kinek 1848., mikor követjelöltül fellépett, lelkes kortese volt. A szabadságharcban mint önkéntes nemzetőr részt vett a Roth és Philippovics elleni hadjáratban, majd a jász-kun nemzetőrséggel az alvidéki táborba ment. Itt megsebesült, majd meggyógyulván, Kossuth ajánlatára Komáromban hadnagyi ranggal a vezérkari irodában alkalmazták, ahol Világosig megmaradt. A szabadságharc után az akkori lapokba szépirodalmi dolgokat írt. Neki tulajdonították a Kossuth-nóta szerzőségét és ezért hat heti fogságra itélték, melyet az Újépületben szenvedett el. Kiszabadulása után joggyakornok lett, 1853—1855-ig a Divatcsarnok segédszerkesztője volt, majd 1856. a budai helytartóságnál lett fogalmazó-gyakornok. 1859-ben ő készítette a «Népeimhez» szóló kiáltvány magyar szövegét. 1860. Kecskeméten volt megyebiztos; itt elért sikerei elismeréseül a helytartótanácshoz rendelték be, ahol az októberi diploma magyar szövegét készítette. 1861-ben a bécsi udvari kancelláriához nevezték ki, itt 1866. fogalmazó lett. 1874-ben a magyar igazságügyminisztériumba titkárrá nevezték ki. Itt a büntető és börtönügyi osztály tagja, majd vezetője lett. Ő készítette 1874. a börtönrendtartást, amely lényegében ma is érvényben van. 1879-ben a szegedi kir. biztos helyettese és a híres szegedi vár utolsó parancsnoka volt. 1884-ben osztálytanácsos, 1886. kúriai bíró lett. Számos cikkén és értekezésén kívül önálló művei: *Latin-német-magyar általános tiszti szótár* (Pest 1862): *A magyar büntetőtörvénykönyv büntetési és börtönrendszere* (Budapest 1888); *Büntetési és börtönrendszerünk reformja* (u. o. 1891). Szerkesztette a *Közigazgatási Döntvénytár* 1—5. folyamát is (1877—79. többekkel).

8. *K. Samu*, politikus, szül. Nagy-Váradon 1862 okt. 23. Jogi tanulmányokat végzett, majd ügyvédi pályára lépett, amelyen mint a testvérgyilkos Pap Béla védője tünt fel. Szatmár vm. törvényhatósági életében élénk részt vett; 1905. függetlenségi programmal Hieronymi miniszterrel szemben Szatmáron képviselővé választották, ezután résztvett a nemzeti küzdelemben, majd a koaliciós alakulásban. A függetlenségi párt kettészakadása után a Justh-párthoz csatlakozott s mint e párt tagja nyert mandátumot régi kerületében 1910-ben is.

Kelemen, adók. Varasd vm. varasdi j.-ban, (1910) 1742 horvát lak., u. p. Jalžabet, u. t. Varasdteplicz.

Kelemenfalu, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 343 tót lak., u. p. és u. t. Lucskifürdő.

Kelemen-havasok, a Keleti-Kárpátok vulkános vonulatának legészakibb, kezdő tagja a Maros és Nagy-Szamos felső vízvidékén Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyék határán. K.-i felében 2000, Ny.-i felében pedig 1300—1400 m. átlagos magasságú hegység. Legmagasabb pontjai: a Pietroszul (2102 m.), a Kelemen-havas (2022

m.) és a Sztrunyóra (1994 m.), Ny.-i alacsonyabb részében pedig a Muncsel (1488 m.) és a Pojána Tomi (1469 m.). A Sztrunyóról a Borgói-hágó felé induló része már a Görgényi- s a Radnai-havasokkal hozza összeköttetésbe. Harmadkori andezit-tömegekből áll, de még ma is kénes kivirágzások vannak rajta. Nagyobb patakjai a Beszterczе, Dorna és Budak É.-on, az Ilva, Sajó, Raitosnya és Plisó D.-en. A hegység gyéren lakott, közlekedési viszonyai kedvezőtlenek. Nagyobbrészt erdővel borított.

Kelementelke, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 730 magyar lak., u. p. és u. t. Balavásár.

Kelemen Vencel, *trieri választó fejedelem* (1768—1803), III. Frigyes Ágost szász vál. fejedelem és lengyel király legifjabb fia, szül. 1739 szept. 28., megh. 1812 júl. 27. Az egyházi pályára lépve, már 24 éves korában megkapta a freisingi és regensburgi püspökségeket. 1768-ban trieri érsek és vál. fejedelem lett s az augsburgi püspökséget is megszerezte. Koblenzben kastélyt építtetett, hol fényes udvart tartott. Ide gyült 1799 után a francia emigránsok nagy része. A francia forradalmi háborúkban elvesztette országának Rajnán-túli felét. 1803. végleg megszünt a trieri vál. fejedelemség s K. Augsburgba vonult vissza 100.000 frt évi nyugdíjjal. V. ö. *Dominicus*, Koblenz unter dem letzten Kurfürsten von Trier (Koblenz 1869).

Kelemér, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. putnoki j.-ban, (1910) 585 magyar lak., posta- és távbeszélő-hivatal.

Kelen, orvosi célokra kész tubusokban forgalomba hozott etilkloridnak (l. o.) védjegyzett gyári neve.

Kelen (azelőtt: *Klenova)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 843 rutén lak., postaügynökség, u. t. Takcsány.

Kelen, 1. *Béla*, orvos, szül. Tamásiban (Tolna vm.) 1870. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1893—97-ig Pertik tanár kórbonctani intézetében volt tanársegéd. 1897—99-ig Berlinben és Párisban tanult. 1908 óta az egyetem I. sz. nőgyógyászati klinikáján a Röntgen-laboratórium vezetője. A kórbonctan és fotografálás körébe vágó sok dolgozatot írt, ezek közül nevezetes a *Röntgenológia és orvosi fotografia* című. E Lexikonnak is munkatársa.

2. *K. Ida*, zongoraművésznő, szül. Budapesten 1873., megh. u. o. 1911 aug. 26. Zenei tanulmányait *Liszt* Ferenc és *Gobbi* Henrik vezetése alatt az Országos Zeneakadémián végezte. Első nagy művészi sikerét 1887. aratta Prágában, a Beethoven-ünnepen. 1889. Londonban hangversenyzett. A 90-es években Gobbi H. vezetése alatt *Kun* Margittal és *Hollósy* Kornéliával (l. o.) szövetkezve, megalkotta azt a triászt, amely a két zongorán való együttes játékot a legmagasabb szinvonalra emelte. 1905—1911-ig a Fodor-zeneiskola tanára volt.

Kelence, a kalotaszegi tájszólás szerint a. m. kaptár, méhkas.

Kelencze, kisk. Szilágy vmegye szilágycsehi j.-ban, (1910) 790 oláh és cigány lak., u. p. és u. t. Sülelmed.

Kelendőség, jelenti elsősorsan valamely árúnak azt a tulajdonságát, hogy a fogyasztó közönségnek szüksége van rá. A K. azonban nemcsak az árú tulajdonságaitól függ, hanem függ az általános és helyi piaci viszonyoktól is. A helyi kereslet és kinálat alakulása fogja megszabni azt, hogy egy bizonyos árú kelendő-e a piacon v. sem. Viszont az általános gazdasági viszonyok, melyek a fogyasztói fizetőképességére hatnak, szintén irányitani fogják a K.-et, mert kedvező viszonyok között az elsőrendű szükségleti cikkeken kivül a fényűzési cikkek K.-e is emelkedni fog, míg ellenkező esetben csökken.

Kelenföld, Budapest székesfőváros dunajobbparti határának egy dülője, mely a Gellért-hegytől D.-re terül el, s másként Lágymányosnak is nevezik. Ez a mély fekvésű lapály, melyen a budai híres keserűvizek legnagyobb része fakad, újabban nagy forgalmi csomóponttá vált, melyen a m. kir. államvasutak bécsi és fiumei vonalai a déli vasúttal és az összekötő vasúti hidon vezető ú. n. összekötő vasúttal találkoznak. Ugyanott vannak az Erzsébet-sósfürdő és nagyobb kertészetek. (L. *Budapest.)* A Pannoniai ének népies etimológiája szerint onnan vette nevét, hogy a Dunántúl meghódítására induló honfoglaló magyarok «Kelenföldén a Dunán *elkelének*». A Kelen-v. Kelénybérczet v. hegyet most Szent-Gellérthegynek nevezik, mivel 1046. ott szenvedett vértanuságot Szent Gellért. A vértanú tiszteletére templom épült, melynek fiókegyházai voltak Örs és Sasad is; ezek azonban 1296. már mint anyaegyházak szerepeltek. A Szt. János-lovagoknak is volt itt egy Szt. Erzsébet tiszteletére emelt kórházuk. A K. nevet okleveleken először Erzsébet királyné használta 1380. A K. név később azt a városrészt jelölte, mely a mai Tabánnak felel meg.

Irodalom. Némethy, Hol állott Szt. Gellért vértanu temploma? Arch. Ért. 1889, 205—9; Csánki, Szent-Erzsébetfalva, Századok 1893, 16—26; Pesty Frigyes, Magyarország helynevei, I. 159—168.

Kelengye a. m. hitbér (l. o.); de újabban értik alatta sokszor azt, amit a nő férjhezmenetele alkalmával első házi berendezésül kap, l. *Kiházasítás.*

Kelénpatak (azelőtt: *Klimpa)*, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 1258 horvát lak., u. p. és u. t. Czinfalva.

Kelenye, kisk. Hont vmegye ipolynyéki j.-ban, (1910) 489 lak., u. p. Ipolynagyfalu, u t. Drégelypalánk.

Keleos *(Celeus)*, attikai az mondában Eleuzisz község ősi királya, kinek házába a Persephonét nyomozó Demeter betért (l. *Demeter)*.

Kelepce, általán a vad fogására, megkerítésére csinált eszköz, pl. csapókalitka, tőr, hurok stb.; átvitt értelemben ravaszul eszelt fogás és csel, mely által valaki másnak hatalmába esik.

Kelepelő a. m. kereplő (l. o.).

Kéler *Béla*, zeneszerző és karmester, szül. 1820 febr. 13. Bártfán, megh. 1882 nov. 20. Wiesbadenben. Jogásznak készült, jogi tanulmányait azonban abbahagyta, 1845. Bécsbe ment és a konzervatoriumon Schlesinger és Sechter tanítványa lett. Nevét csakhamar népszerűvé tették táncai és indulói. Táncai közül Brahms többet feldolgozott Ungarische Tänze c. ciklusában. K. eleinte

a Theater an der Wiennél volt hegedűs, 1854. a berlini Gungl-féle zenekar vezetője lett, 1855. az elhunyt Lanner helyére hívták meg Bécsbe, 1856—1863 Bécsben, 1863—67-ig Wiesbadenben működött mint katonakarmester, 1867—1873. mint a wiesbadeni fürdőzenekar vezetője. K. sokat tett a magyar zene külföldön való népszerüsitése érdekében. Szülőházát emléktáblával jelölték meg.

Kelés *(furunkulus)*, valamely szőrtüszőnek s a vele kapcsolatos faggyumirigyeknek gennyes gyuladása. Ha több K. keletkezik egymás mellett, azok egymással összefolynak s úgy tüneteiben, mint következményeiben sokkal súlyosabb megbetegedést okoznak. Az így keletkezett K.-fészket pokolvarnak (darázsfészek, karbunkulus) nevezik. L. *Furunculosis*.

Kelésfű (növ.), l. *Knautia*.

Kelestyén (azelőtt: *Kliestina)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 341 tót lak., u. p. Mariko, u t. Puhó.

Kelesztő a. m. élesztő (l. o.).

Kelet, 1. (lat. *Oriens*, innen *Orient* is) az a világtáj, melyben a Nap márc. 21. és szept. 23. reggel 6 órakor fölkel. A zeniten és a nadiron átmenő s a délkörre merőleges legnagyobb kör a horizon sikját a K. és a Nyugat pontokban metszi. A K. szó jelenti még azokat az országokat is, amelyek tőlünk abban az irányban feküsznek, s ezért fogalma ebben az értelemben az ókortól kezdve változó. Igy értették alatta Arábiát, illetőleg az onnan kisugárzó izlám vallást és kultúrát, v. Kinát, Japánt, ezeknek népfajait stb. — 2. *K.* v. *kelt* a levél vagy okirat keletkezésének napja, a hely és idő kifejezése, amelyben azt irták, l. *Dátum*.

Kelet-Afrika, 1. *Brit-K.* (ang. *British East-Africa)*, magában foglalja az Imperial British East African Company társulatnak volt birtokait, továbbá Uganda néger államot és a Zanzibári szultánságot, összesen több mint 1 millió angol négyzetmérföld területtel. Határai: É.-on Abesszinia, K.-en az Indiai-oceán és a Dzsub folyó, D.-en német Kelet-Afrika, Ny.-on a Kongo-állam, ÉNy.-on Egyiptomi Szudán. Az Umba és Szabaki közt 3—400 m. magas parti lapályból, 180 km.-nyire a tengertől a 2400 m. magas Bura nevű hegycsoport emelkedik ki, amelyhez ÉNy.-on a Kjulu és Ulu nevű hegyek csatlakoznak. A Kilima-Ndzsárótól Ny.- és ÉNy.-felé elvonuló fensíkot mely, vulkáni eredetü hasadék szeli át, amelyben a Teleki gróf által fölfedezett Rudolf, Stefánia, továbbá a Baringo és Naivasa tavak terülnek el. E hasadék K.-i oldalán emelkedik az Aberdare-hegylánc (4300 m.) és a hóval takart Kenia (5600 m.); a Ny.-i oldalán pedig a Mau (2910 m.) és az Elgon (4300 m.); az Albert és Albert-Edward tavak közt van végül Afrika harmadik legnagyobb hegytömege, a Stanley Ruvenzorija (5600 m.) A tengerbe torkolló jelentékeny folyók a Szabaki és a Tana, amely utóbbin kis gőzhajón 480 km.-nyire mentek már föl. A Viktória-Nyanza lefolyása a Kivira, az Albert-Edwardé a Szemliki; mindkettő az Albert-tóba folyik és onnan Bahr-el-Dzsebel vagyis Fehér Nilus néven szakad ki. Az éghajlat tropusi, a tengerparton két esős évszakkal, a magasabb részeken változó esőkkel. Miként egész Kelet-Afrikában, itten is az alacsony helyeken az európaiak egészségét a klima veszélyezteti. A partvidéken, a Tana folyó mentén, Vituban, Lamu és Manda szigeteken a föld termékeny; a kókuszpálma, banána, rizs, cukornád és egyéb afrikai trópusi növények jól megteremnek. Az Umba és Tana közti területet a Kilima-Ndzsáróig és a Kjulu hegyekig kemény, magas fű, akáciák és euforbiák takarják, míg beljebb a föld teljesen kopár, viz nélkül szűkölködő gnájsz-sivatag. Ellenben a Viktória-Nyanza és az Albert meg Albert-Edward tavak között a talaj ismét nagyon termékeny. A Viktoria-tó és Bura-hegyek közt elterülő nagy síkságok hemzsegnek a zebráktól, antilopoktól, bivalyoktól és oroszlánoktól; nagyobb számú elefántot a Leikipia-fensík és Elgon között talált Teleki expediciója. Cece-légy itt nincs. A lakosok a partokon arabok, hinduk és szuahelik; az ország belsejében négerek, és pedig gallák, szomalik, masszaik, vagandák és vanyorók. 3 főrészre oszlik; ezek *a) Keletafrikai protektorátus* az Umba és Dzsuba között Ny. felé egészen Ugandáig 7 kerülettel, 250,000 mf.² területtel és 4.038.000 lak.: *b) Ugandai protektorátus*, az előbbitől Ny.-ra, 117,681 mf.² területtel és 2.843,325 lak., 5 kerületre oszlik s végül *c)* a *Zanzibári protektorátus*, mely *Pemba* szigettel együtt kb. 1020 mf.² területü s lakosainak a száma 198,914 volt az 1911. évi népszámlálás szerint. Az ország fővárosa Mombassza, fontos kikötőhely s a nagyobb városokkal vasút köti össze. A transzafrikai vasút e gyarmatot keresztül szeli s a Mombassza-i vasúttal összeköttetésben áll. A gyarmatnak az anyaországgal való kereskedelmi forgalma igen jelentékeny s 1911. évi kivitele 2·2 millió, bevitele 2·5 millió font sterlingre rúgott. Az angol gyarmatositást sokban megkönnyitették a *Misszió-társulatok* s az ő működésük nagyon elősegítette a kultúra lehetőség szerinti terjedését is. Az állandó postahivatalokon kívűl a távíró és távbeszélő is igen elterjedt. Az 1911—1912. évi zárszámadás szerint az állami bevételek összege 1.169,992 font sterling, a kiadásoké 1.263,994 font sterling volt. A közigazgatás biztositására a csendőrség, illetve katonaság szolgál. Az előbbiek száma: 1800, az utóbbiaké: 1600.

Története. A németek térfoglalása Kelet-Afrika partjain az angolokat arra birta, hogy 1886. megállapitsák az angol és német érdekek határvonalát. Erre a zanzibári szultán 1887. évi bér fejében a Brit-Keletafrikai Társaságnak (l. *Keletafrikai angol társaság)* átengedte az Umba folyótól É.-ra eső partvidéket. A parttól beljebb eső területek 1890. kerültek angol fenhatóság alá. 1895-ben a Brit-Keletafrikai Társaság minden jogáról lemondott az angol kormány javára. Az új gyarmat a *Brit-Keletafrika (British-East-Africa)* nevet kapta. Közben az angolok (1890) *Zanzibár* szigetére is kiterjesztették védnökségüket s a Brit-Kelet-Afrikától Ny.-ra fekvő *Uganda* országra is. V. ö. *Gregory*, The foundation of British East Africa (London 1901); *Eliot* C. N., The East Africa Protectorate (u. o. 1905); S. *Playne*, East Africa (u. o. 1910); H. F. *Ward* és J. W. *Milligan*, Handbook on British East Africa (u. o. 1912).

2. *Német-Kelet-Afrika (Deutsch-Ostafrika)*, a legnagyobb német gyarmat az Indiai-oceán mellett, Brit-Kelet-Afrika, a Kongo-állam, az angol Nyassza-föld és a portugál Mozambique közt, 940,00 km² területtel és becslés szerint 10.000,000 lak. A partvidék sík föld; D.-en szélesebb mint É.-on; e síkságból a föld Ny.-felé fokozatosan emelkedik és a belső afrikai fensík szélén a Kilima-Ndzsáróban (l. o.) éri el a legnagyobb magasságát. E magas hegytömegből D.-nek és DK.-nek különböző hegyek ágaznak ki; ilyenek a Parei, Uszambarai, Ngurai, Livingstone stb. hegyek. Kelet-Afrika belseje 1200—1400 m. magas felföld. A hegyek csaknem kivétel nélkül gránitból, gnájszból és kristályos palából állanak; csakis a Tanganyika körüli hegyekben és Karagvében vannak hatalmas homokkő- és agyagpalarétegek, a Kilima-Ndzsáró D.-i lejtőjén pedig vulkáni kőzetek. A hegyekben vas, ólom, réz, só nagy mennyiségben fordul elő. Szén és arany is igen gyakori. A partvidék nagyobb folyói a Pangani v. Ruvu, a Kingani v. Rufu, a Rufidzsi és a Rovuma. A szárazföld belsejének folyóvizei közt a legfontosabb a Kagera, melyet a Nilus forrásfolyójának tartanak. A keletafrikai nagy tavak közül a Viktória-Nyanza, a Tanganyika és a Nyassza tartoznak egészen v. részben Kelet-Afrikához; rajtuk kívül itt van még a Dzsipe-, az Urigi- és Rikvavagyis Lipót-tó. Az éghajlat trópusi. A földet nagyobbára magas fű takarja és sok helyen művelhető. Kókuszpálmát, narancs-, dinnye-, mangofákat, banánát, manihotot, szezámot, földi mogyorót, sőt rizst, cukornádat és néhol pamutot meg dohányt is termelnek. Oroszlán, leopárd, hiéna, bivaly, antilop, zebra, orrszarvú, viziló, krokodilus leginkább a Kilima-Ndzsaro körüli síkságokon, Uszagara és Unyamvezi völgyeiben található. Az elefánt már igen ritka. A cece-légy a parti vidékeken fordul elő. Házi állatok a tyúk, kecske, juh; szarvasmarha-nyájakat Uszambara, Uszagara és Uszukumában találni. A lakosok túlnyomó nagy része ú. n. bantu-néger; ezek közt legnépesebbek a vamrima, vahuma, vanyamvezi és vahehe, meg a rabló természetű masszai törzsek; a partvidéken arabok, hinduk és szuahelik laknak. 1890 előtt a zanzibári szultán protektorátusa alatt álló gyarmat 4 millió márkáért került német kézre s ma már ott teljesen a német császár akarata érvényesül, akinek nevében a kormányzó intézi az ország közigazgatását a melléje rendelt 3—5 tagból álló kormánytanáccsal. 9 közigazgatási kerületre oszlik s a kerületi székhelyeket vasút köti össze egymással. A katonaság 320 német- és 4540 benszülöttből áll, akik egyszersmind rendőrségi szolgálatot is teljesítenek. A közoktatást a missziók iskoláin kívül 31 kormányzósági iskola 14 európai és 77 benszülött tanítóval látja el. A postahivatalok száma 39. Az állami bevételek összege 19·3 millió márka volt 1912. A kereskedelem élénk. 1911. a bevitel 45·9, a kivitel 22·4 millió márkára rugott. Legnagyobb a forgalma Zanzibárral és a Németbirodalommal. A főváros és fontos kikötő: Dar-esz-Szalam.

Története. Kelet-Afrika partvidékeit a X. sz.-tól kezdve az *ománi* szultánságból való arabok szállották meg. Az európaiak közül először a *portugálok* alapítottak Kelet-Afrika partvidékén kereskedő telepeket (Sofala, Mozambik, 1505—07). De a benszülöttekkel oly kegyetlenül bántak, hogy azok a XVIII. sz. elején elűzték őket. Ettől kezdve arab helytartók kormányozták a partvidéket. A beljebb lakó néger törzsek függetlenül éltek s törzsfőnökeik 1884. önállóan kötöttek szerződéseket a *Német-Kelet-Afrikai Társasággal*, átengedvén annak bizonyos területeket. *Szejjid Bargassz* szultán (1870—88.) azonban nem ismerte el ezen szerződéseket és 1885. megtámadta a német telepeket. Erre egy német hajóhad jelent meg Zanzibár előtt s a szultánt arra kényszerítette, hogy a német védnökséget Kelet-Afrika belső földjén elismerje, sőt két kikötőt (Dar-esz-Szalam és Pangani) a parton átengedjen. Ezután az Angliával és Portugáliával kötött szerződésekben megállapították az új gyarmat É.-i és D.-i határait, a zanzibári szultánnak pedig meghagytak egy 19 km. hosszú partszegélyt (1886). Mikor azonban a Társaság a szultánnal kötött szerződés értelmében 1888 aug. birtokába akarta venni az *Umba*-folyótól a *Rovuma* folyóig terjedő partvidéket, az arabok és négerek nagy felkelésben törtek ki, melyet a szultán katonái is támogattak. Az összes német telepeket elpusztították, csak Dar-esz-Szalam és Bagamoyo maradtak meg a német hadihajók védelme folytán. A Német-Keletafrikai Társaság a birodalomhoz fordult segítségért s két évi nehéz harc után a rendet helyreállították. Ekkor az angol kormánnyal kötött szerződésben (1890 júl. 1.) végleg megállapították *Német-Kelet-Afrika* (Deutsch-Ost-Afrika) határait. 1891-ben átengedte a Társaság az új gyarmatot a német kormánynak. 1891—93-ig sokat kellett hadakozniok a németeknek a lázongó törzsekkel, miközben érzékeny veszteségeket szenvedtek. Az utolsó harcok 1898. voltak a *vahehek* szultánja ellen, ki júl. 19. öngyilkos lett. Azóta békésen fejlődik a gyarmat, melyet Németországgal rendes hajójáratok kötnek össze. 1902-ben a Német-Kelet-Afrikai Társaság lemondott megmaradt kiváltságairól. V. ö. *Förster*, Deutsch-Ost-Afrika, Geographie u. Geschichte (Leipzig 1890); R. *Schmidt*, Geschichte des Araberaufstandes in Ostafrika (Frankfurt an der Oder 1892); K. *Hessler*, Die deutschen Kolonien (Leipzig 1900); K. *Peters*, Das deutsch-westafrikanische Schutzgebiet (München-Leipzig 1905); A. *Leue*, Dar-es-Salaam (Berlin 1903).

3. *Portugál-Kelet-Afrika*, l. *Mozambik*.

Keletafrikai angol birtokok, lásd *Kelet-Afrika*, 1.

Keletafrikai angol társaság *(Imperial British East African Company)*, 1888. alapították a brit érdekek védelmére. William *Mackinnon* (1823—1893.), a *British India Steam Navigation Co.* elnöke még 1877-ben 70 évre koncessziót kapott a zanzibári szultántól társaság alapítására, a zanzibári szárazföldi területek felett való szuverén jogokkal. 1887-ben a szultán a német szférán kívüli területekre adott ujabb koncessziót Mackinnon-nak. Ezen az alapon 1888 ápr. megalakult a K., amelyet 1888 szept. királyi szabadságlevéllel (Royal Charter) erősítettek meg. A K. sok nehézséggel kellett megküzdenie, első sorban a német keletafrikai társaság területi követelései

következtében. 1890-ben létrejött a brit-német egyezmény, amely Ugandát a briteknek biztosította. A brit kormány 1890 nov. a brit protekteratust kiterjesztette Zanzibárra és 1892 jún. deklarálta a szabad kereskedelmet a szultán területein. Ez megadta a végső csapást a K.-nak, amelynek jogait és vagyonát a kormány megváltotta. 1895 júl. 1. a K. birtokai Mombasában formálisan is bekebeleztettek a brit korona területeibe. A K. birtokai, amelyek addig az angol kezdőbetük alapján gyakran *Ibea*-nak neveztettek, ettől fogva az *East Africa Protectorate* nevet viselik.

Keletafrikai kopál, l. *Trachylobium*.

Keletafrikai német társaság, l. *Német-keletafrikai társaság*.

Kelet-Ázsia, az Ázsia keleti partjain fekvő országoknak, Orosz-Szibiria keletázsiai részének, Koreának, Kinának, Japánnak és Annam-Tongkingnak összefoglaló neve.

Kelet-észak-tengeri-csatorna a. m. *Vilmos-császár-csatorna* (l. o.).

Keleteurópai idő, l. *Egységes idő*.

Keletfriz sirályka *(Todtleger)*, Belgium homokos vidékein, a Campineban, Németalföldön s K.-Frizföldön honos, korán fejlődő, igénytelen s edzett parlagi tyúkfajta középnagy, aránylag rövid, sima, palaszürke lábszárakkal. Taraja aránylag nagy, 5—8 cm. magas, 9—12 cm. hosszú, a kakasnál felálló, a tyúknál oldalt hajló. Csőre palaszürke, erős, kissé görbült. Tollazata tömött. A hamburgi tyúkhoz hasonlóan két szinváltozatban (arany és ezüst tarka) fordul elő. Szorgalmas tojó, fiatal korában pecsenyének keresik.

Keleti, 1. *(Kelety) Gusztáv*, festő és képzőművészeti író, szül. Pozsonyban 1834 dec. 13., megh. 1902 szept. 2. Budapesten. Eleinte Pesten és Bécsben jogi tanulmányokkal foglalkozott, azután nevelő volt Eötvös József b. házában. Nem sokáig maradt a tanítói pályán s tulajdonképeni hajlamát követve, művésszé képezte ki magát. 1855-től fogva több évig tanult a bécsi és müncheni akadémián s ott Fischbach, Voltz és Schleich vezetése alatt a tájfestésben tökéletesítette magát. Művei közül *A számüzött parkja* (1870) a Szépműv. Muzeumban van, ugyanott a *Palicsi-tó* és *Erdei tisztás* c. képei. K. mint műkritikus is nagyobb tevékenységet fejtett ki; a képzőművészeti tárlatokat ismertető cikkein kívül nevezetesebb művei: *A közképtárak, mint művelési tényezők* (1870), *Idősb Markó Károly* (1871), továbbá: *A képzőművészeti oktatás külföldön és feladata hazánkban* (Buda 1870). K. 1871. igazgatója lett a rajztanárokat képző intézetnek, amelyet tulajdonképen ő szervezett; tagja a Magy. Tud. Akadémiának. Hagyatékából a Műcsarnok 1903. kiállítást rendezett. Műkritikai javát kötetbe gyüjtve *Művészeti dolgozatok* cimen adta ki 1910. a Kisfaludy-Társaság.

2. *K. Károly*, statisztikus, *K. 1.* testvérbátyja, szül. Pozsonyban 1833 júl. 18., megh. Budapesten 1892 máj. 29. József főherceg udvarában (hol atyja rajztanító volt) nevelkedett s állandóan Alcsúton tartózkodott. 1848-ban beállott honvédtüzérnek s a világosi fegyverletételig résztvett a hadjáratban. Több hónapig tartó bujdoklás után pénzügyőrré lett s mint ilyen szolgált 10 évig. 1859-ben visszatért a fővárosba s egy évig b. Eötvös József Politikai Hirlapját szerkesztette, majd a Magyar földhitelintézetnél nyert alkalmazást. 1867-ben az akkor alakult statisztikai osztály vezetésére hívták meg. K. az 1871. önállóvá fejlesztett statisztikai hivatal élén maradt egészen holta napjáig. A Magy. Tud. Akadémia 1868. levelező, 1875. rendes, 1890. igazgatótagjává választotta. Nagy érdemeket szerzett különösen az 1880 népszámlálás adatainak feldolgozásával. Jelentékenyebb munkái: *A politikai gazdaság kézikönyve* (Baudrillart után, Pest 1863); *Telekadó és kataszter* (u. o. 1868); *Hazánk és népe* (u. o. 1871, új kiadás 1873, az első rendszeres statisztikai mű Magyarországról); *Magyarország hivatalos statisztikája és továbbfejlődésének szüksége* (Budapest 1873); *Magyarország szőlőszeti statisztikája* (u. o. 1875); *Nemzetiségi viszonyok Magyarországban az 1880. évi népszámlálás alapján* (u. o. 1881); *Magyarország élelmezési statisztikája* (u. o. 1885, németül 1887); *A Balkán félsziget* (u. o. 1885); *Zur Statistik der Hypothekarschulden in Ungarn* (1885). Az Akadémia megbízásából 1867. Hunfalvyval szerkesztette a Statisztikai és Mezőgazdasági Közleményeket.

Keleti akadémia, 1. *Magy. kir. keleti kereskedelmi akadémia*, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter főhatósága alá tartozó főiskolai jellegü állami tanintézet Budapesten (VIII., Eszterházy-utca 3.), amelynek célja, hogy különösen a Kelettel való keresk. összeköttetéseink előmozdítására megfelelő szakembereket neveljen. A tanítás anyagának előadása két tanévet tölt be. Rendes hallgatók azok, akik a tantárgyak hallgatására és a kollokviumokban való részvételre kötelezik magukat, rendkívüliek, akik ismereteik kibővítése végett egyes tantárgyakat hallgatnak. Rendes hallgatóknak az első évfolyamba azokat veszik fel, akik a gimnáziumi, reáliskolai vagy felső kereskedelmi iskolai érettségi vizsgát sikerrel letették. A tantárgyak következők: közgazdaságtan, pénzügytan, vámügy, vámtechnika, a balkáni államok, Kis-Ázsia és Elő-Ázsia gazdasági földrajza, Bosznia és Hercegovina gazdasági és politikai ismertetése, a keleti népek gazdasági és keresk. története, általános jogi és alkotmánytani ismeretek, kereskedelmi és hiteltörvényhozás, tekintettel a Keletre, nemzetközi jog és konzuli ügy, vasúti és hajózási közlekedés, külkereskedelmi ismeretek, keresk. számtan, könyvvitel. A nyelvtanítás a következő nyelvekre terjed ki: román, szerb, török, újgörög, albán, arab, bolgár, orosz, angol, francia, német, olasz és spanyol. Rendkívüli tantárgyakként szerepelnek: a magyar és német gyorsírás, gépírás és a Kelet higienája. A gyakorlati irányú oktatás célját szolgálja az intézet keleti néprajzi és áruismereti szemléltető *muzeuma*. Az oktatás kiegészítő részét teszik a *tanulmányi utazások* (államköltségen) a Kelettel való keresk. forgalom szempontjából nevezetes ipari és keresk. telepekre és a Keletre. Ugyane cél szolgálatában áll a hallgatók *szünidei nyelvtanulása*, amely erkölcsi és anyagi támogatás mellett abban az országban történik, amelynek nyelvében az illető magát tökéletesíteni akarja. A tanítás segédeszközéül szolgál az intézetben el-

helyezett *fonetikai laboratorium*, amely az országban az első ilynemű berendezés. Emellett ez a laboratorium tudományos célt is szolgál: a kisérletező fonetika művelését és alkalmazását a magyar és keleti nyelvekre. A K. a magyar-bosnyák gazdasági központtal egyetértőleg az akadémián *bosnyák tanfolyamot* létesített, amelynek célja, hogy az intézet hallgatói, valamint kereskedőink és iparosaink Bosznia és Hercegovina jogi, etnográfiai és gazdasági viszonyait kellőleg megismerhessék s ez országok nyelvét megtanulhassák. E tanfolyamra az intézet másodéves hallgatóin kívül olyan önálló kereskedők és kereskedelmi tisztviselők is beiratkozhatnak, akik Bosznia- és Hercegovinával üzleti összeköttetésben vannak vagy ezután szándékoznak üzleti kapcsolatot létesíteni. E tanfolyam tárgyai: Bosznia és Hercegovina nép- és földrajza, gazd. és jogi viszonyai, a szerb-horvát nyelv és a török nyelv. A K. végzett hallgatói a Kelet felé irányuló kivitellel foglalkozó nagyobb kereskedelmi vállalatoknál, hajózási társaságoknál, konzulátusoknál nyernek alkalmazást, részben pedig önálló kiviteli és beviteli üzleteket alapítanak. Az intézet igazgatója dr. Kúnos Ignác, jeles orientalistánk, a felügyelő bizottság elnöke: dr. Nagy Ferenc v. b. t. t., ny. államtitkár.

2. *K.*, l. *Konzuli akadémia.*

Keleti állatöv *(orientális* v. *indiai állatöv)*, az állat-földrajzi régiók egyike, mely Elő- és Hátsó-Indiát, Ceylont, Szumatrát, Jávát, Borneót, Dél-Kinát, Formozát és a Filippi-szigeteket foglalja magában. Jellemző reá a repülő makik *(Galeopithecidae)* és a félmajmok *(Tarsiidae* stb.) előfordulása. L. *Orientális régió.*

Keleti-Alpok, az Alpoknak az a része, amely az Ivrea-vonaltól (Ivrea—Lago Maggiore, Greinihágó—Chur—Bodeni-tó) Keletre esik. A Nyugati-Alpoktól felépítését és keletkezésének idejét illetőleg különbözik. Kristályos vonulatának tagjai: *Valtellina* (v. Veltlin), *Bergamói-Alpok*, a félig üledékes kőzetekkel eltakart *Ortler, Adula, Bernina, Rhaetiumi-Alpok, Silvretta, Ötztali-* és *Stubaui-Alpok, Hohe-Tauern, Niedere-Tauern, Gurktali-, Lavantali-Alpok* és a *Bosruck-hegység.* Üledékes vonulatához tartoznak: *Rhätikon, Lechvölgyi-Alpok, Wetterstein, Karwendel, Kaisergebirge*, továbbá a *Hochkönig, Dachstein, Tennen, Raxalpe* és a *Schneeberg* kiemelt magas mészkőszirtjei. A homokkő-zóna a *Wiener- Waldban* szélesedik ki. Az egész hegyrendszer a bécsi termális vonallal ér véget, D.-en pedig a Judicaria-Gail-vonal határolja el. L. még *Alpok.*

Keleti ametiszt (ásv.), tulajdonképen ibolyaszínű korund (zafír).

Keleti arameus nyelvek, l. *Arameus nyelvek.*

Keleti ciprusgyökér (növ.), l. *Palka.*

Keleti császárság, másképp Keletrómai, Keleti vagy Bizánci birodalom, valamint Görög császárság, l. *Keletrómai birodalom.*

Keleti-csatorna (franc. *Canal de l'Est)*, 1882. befejezett francia hajózó-csatorna, amely a Maas (Givettől), Mosel, Marne és Saône (végpontja Corre) folyókat köti össze. Trousseynél a Marne-Rajna-csatornával áll összeköttetésben 452 km. hosszú, 361 m.-ig emelkedik, főcélja északfranciaországi és belga szénnel ellátni a keleti vidékek iparos városait. 96·8 millió frank költséggel épült.

Keleti csóka *(Coloeus collaris,* Drumm.), a közönséges csóka keleti formája. Az Éneklők rendjébe és a Varjufélék családjába tartozó madárfaj. A törzsfajtól abban tér el, hogy a nyak mindkét oldalán krémfehérszínű félöv van. Kelet-Európától Kasmirig terjed; nálunk főleg Erdélyben fordul elő. L. *Csóka.*

Keleti dögvész, l. *Pestis.*

Keleti egyház, l. *Ortodox keleti egyház.*

Keleti expresszvonat, l. *Expresszvonat.*

Keletifelsőszombatfalva (azelőtt: *Keletiszombatfalva* és *Felsőszombatfalva)*, kisk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1910) 931 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsószombatfalva.

Keleti fenyő (növ.), l. *Lúcfenyő.*

Keleti fok, Ázsia legkeletibb pontja, l. *Dezsnyev.*

Keleti gótok, l. *Gótok.*

Keleti gránát (ásv.), drágakőnek használt, ibolyásba játszó vörös almandin-gránát.

Keleti hímzések, általában perzsa hímzéseknek nevezett, de az összes mohammedán országokban készülő lenge hímzett szövetek, amelyeken a merev öltésnemeket: a lapos öltést és a domború hímzést mellőzik. Nevezetesebb munkák: a díszes perzsiai és a török selyem v. kasmir függönyök egy v. két színben tamburirozott s egyetlen nagy lombos fát ábrázoló díszítéssel, hímzett szőnyegek, ajtókárpitok remekül stilizált architektonikus keretalakú díszítéssel, végül vászonkendők, amelyeket a turbán köré csavarva, v. övnek (salaváré) használnak. Ez utóbbiak színes selyem, arany, ritkán ezüstfonalas hímzése virágokat ábrázol. A finomabb kendők a szövet színén és fonákjain egyforma, gobelinöltéses, gazdagon árnyalt virágos hímzéssel vannak díszítve.

Keleti-Kárpátok. A Kárpátoknak a Radnai-hágó és a Bucsecs-Királykőig terjedő részét nevezik így. L. *Kárpátok*, ahol a hegység egyes tagjai fel vannak sorolva, részletesen pedig ezek címszói alatt.

Keleti kérdés, a Török-birodalom hanyatlása óta (1774) az európai nagyhatalmakat állandóan foglalkoztató politikai kérdés, mely első sorban a Balkán-félsziget keresztény népeinek sorsára, tágabb értelemben pedig a Török-birodalom egyéb tartományainak viszonyaira is vonatkozik. A K.-t *Oroszország* vetette fel, melynek uralkodói magukat a régi bizánci (konstantinápolyi) császárok jogutódainak tekintve, a keresztény Balkánnépeknek felszabadítását s a töröknek Európából való kiűzetését tűzték ki föladatuknak. Az oroszokat e tervükben eleinte egyik nagyhatalom sem akadályozta, sőt II. Katalin megnyerte *Ausztriát* (II. József) az európai Török-birodalom felosztása tervének. E terv azonban nem sikerült, mert felkeltette a többi nagyhatalmak (Anglia, Poroszország) féltékenységét. Ausztria semmit sem nyert, Oroszország pedig megelégedett határainak a Dnyeszterig való kiterjesztésével. A további beavatkozásokra bőséges alkalmat nyujtott Oroszországnak az a békeszerződésben bizto-

sitott joga, mely őt a Balkán keresztény népeinek védnökévé tette.

A XIX. sz. elején indult meg a nemzetiségi harc a Balkánon. Először a *szerbek* szereztek maguknak némi önállóságot, azután kitört a *görögök* szabadságharca (1821—29), majd *Mehemed Ali*, Egyiptom alkirályának függetlenségi törekvései (1833—40) tartották felszinen a K.-t. Ezúttal Oroszország, Anglia és Ausztria akadályozták meg a Török-birodalom megcsonkítását. Az 1848—1849-iki forradalmakat követő általános reakció idején *I. Miklós* cár vetette fel ismét a K.-t. Nagyszabású tervenek célja Konstantinápoly elfoglalása volt, de a *krimi háboruban* (1853—56) a nyugati hatalmak (Anglia és Franciaország) megmentették a Török-birodalmat a végső bukástól. A török kormány azonban képtelen volt a megigért belső reformokat megvalósítani s a keresztény alattvalók elégedetlensége újból lángra lobbant (1875. Hercegovina, 1876. Bulgária). A hagyományos orosz segitség sem maradt el s az orosz politika már-már elérte végső célját, mikor a többi nagyhatalom (első sorban Anglia) újból meghiusította Oroszország terveit. A *berlini kongresszus* (1878) három új független keresztény államot (*Románia, Szerbia, Montenegro*) alkotott a Balkánon, de *Bulgária* hűbéres viszonya a szultánhoz, *Kelet-Rumélia* autonómiája és *Bosznia-Hercegovina* okkupálása az Osztrák-Magyar monarchia által további bonyodalmak csiráit rejtették magukban. Kelet-Rumélia csatlakozása Bulgariához (1885), s az ennek nyomán támadt *szerb-bolgár* háború (1885—86), *Battenberg Sándor* bolgár fejedelem elűzetése a K.-nek újabb figyelmet követeltek. Oroszországnak erős befolyását az ujdonsült Balkán-államokra elsősorban az Osztrák-Magyar monarchia, mint a Balkán-államok közvetlen szomszédja és Bosznia-Hercegovina birtokosa volt hivatva ellensúlyozni. A török uralom alatt meghagyott keresztény lakosság sorsa erdekelte ezután az önálló Balkán-államokat s állandóan táplálták fajrokonaik elégedetlenségét a török fenhatóság ellen. Igy támogatta Görögország a *krétai* felkelést (1897), Bulgária pedig a *macedon bandák* (komitadzsi) örökös betöréseit. A nagyhatalmak Krétát nem engedték elszakadni a török uralomtól, Macedónia igazgatását pedig nemzetközi ellenőrzés alá akarták helyezni. A helyzetet lényegesen megváltoztatta az *új-törökök* forradalma (1908), mely az alkotmány proklamálásával feleslegessé tette a nagyhatalmak ellenőrzését. Erre következett Bulgária függetlenségi nyilatkozata és Bosznia-Hercegovina annektálása az Osztrák-Magyar monarchia által. Az oroszoktól titokban biztatott Szerbia ez ellen olyan provokáló módon tiltakozott, hogy 1909 tavaszán a háború elkerülhetetlennek látszott. Németország határozott közbelépése azonban Oroszországot is mérséklé
re birta s a magára hagyott Szerbia kénytelen volt az annexióba belenyugodni. Az orosz politika azonban nem pihent e kudarc után, hanem 1912. létrehozta a négy balkáni állam: *Szerbia, Bulgária, Görögország* és *Montenegro* szövetségét Törökország ellen. A hadüzenet ürügyéül fajrokonaik elnyomatását hozták fel a szövetségesek s a háború folyamán oly sikereket értek el, melyek eredeti számitásaikat messze fölülmulták. A nagyhatalmak kezdetben a statusquo elvét hangoztatták, de a sikerek hatása alatt belenyugodtak a Török-birodalom megcsonkitásába, s az ő közbenjárásukra mondott le a török kormány európai birtokairól Konstantinápoly vidékének és a Dardanellák szorosának kivételével (*Enosz-Midia* vonal). A törököktől elvett területen a szövetségesek ezután összevesztek. A szerbek és görögök Bulgária követelései ellen szorosabb szövetségre léptek s az eddig semleges Románia közbelépésével Bulgáriát megfosztották győzelmeinek gyümölcsétől. Az 1913 aug. 10. megkötött *bukaresti béke* Szerbiának és Görögországnak óriási területgyarapodást biztositott, Romániát pedig bolgár területtel kárpótolta. Bulgária teljes kimerültségét felhasználva, a törökök kardcsapás nélkül visszafoglalták Drinápolyt s Bulgáriának csak Trácia nyugati része maradt meg. Ausztria-Magyarország és Olaszország együttes közreműködésének eredménye volt, hogy a nagyhatalmak londoni képviselői a Balkánon egy új független államot alapítottak, *Albániát*. A bukaresti béke sem oldotta meg végleg és megnyugtatóan a K.-t. Minthogy az osztozkodás nem történt nemzetiségi alapon, Bulgária fentartja jogait Macedónia bolgár vidékeire és a Romániának átengedett területére. Más oldalról Albánia szervezése és a Montenegro, Szerbia és Görögország fenhatósága alá került albánok sorsa fogja foglalkoztatni az európai diplomáciát.

A K.-hez tartozik még a Török-birodalom afrikai és ázsiai tartományainak egyes nagyhatalmak részéről történt birtokbavétele. Igy Anglia 1882. megszállotta *Egyiptomot* s bár a szultán felségjogai névleg megmaradtak, Anglia mégis végleges birtokának tekinti azt s hozzá még később (1898) elfoglalta Szudánt is. Olaszország az 1911—12-iki háboruban *Tripoliszt* szakította el a Török-birodalomtól, sőt az Égei-tenger néhány szigetét (Rhodos) is megszállva tartja. Ázsiában az *örmény* kérdés kezd mind jelentékenyebb lenni s az orosz szomszédság miatt válhat Törökországra nézve veszélyessé. Franciaország már régebben megszerezte a *Sziriában* és *Palesztinában* lakó katolikusok védnökségét, míg Németországot a *kisázsiai* és *bagdadi vasúttal* egybekötött gazdasági érdekei kötik a K.-hez. V. ö. *Döllinger*, Die orientalische Frage in ihren Anfängen (Wien 1879); *Hilty*, Die orientalische Frage (Bern 1896); *Driault*, La quéstion d'Orient (Paris 1901, 2. kiad.); *Cahuet*, La quéstion d'Orient dans l'histoire contemporaine (u. o. 1905).

Keleti kereskedelmi akadémia, l. *Keleti akadémia*.

Keleti ló, igy nevezik a délkeleti Európában, Ázsiában és Észak-Afrikában, főleg az arabok és a mohammedán vallású népek által tenyésztett lovat. Főképviselőjük a nemes arab ló; nevezetesek továbbá még a perzsa, berber, egyiptomi, sziriai ló stb. Az angol telivér ló, ámbár majdnem kizárólag keleti vérből keletkezett, nem tartozik ide, sőt egyes hippológusok bizonyos ellentétbe állítják a K.-val.

Keleti marhavész, l. *Marhavész*.

Keleti muzeum, l. *Keleti akadémia.*

Kelet-India, l. *India.*

Keletindiai hollandus birtokok, l. *Német-alföldi Kelet-India.* Amboina (l. o.) hollandus-indiai kormányzósághoz tartozik a *Délnyugati szigeteknek* nevezett szigetcsoport Timortól ÉK.-re. A Wetar-szigetből (3905 km., 2500 lak.) és a Serwatti-csoportból áll. Ez utóbbihoz tartoznak a Kisser, Damar, Nila, Roma, Moa, Leti, Lakor, Sermata, Babar, a Lukiparo- és Teknősbéka-szigetek, összesen 6987 km., 50.000 lakossal. Viasz-, szágó-, trepang- és fatermelés. Ugyancsak Amboina kormányzósághoz tartoznak az ú. n. *Délkeleti szigetek* is, melyek a Tenimber-, Aru- és Kei-szigetekből állanak, összesen 15.526 km², 68,538 lak.

Keletindiai kopál (növ.), l. *Canarium.*

Keletindiai mézga (növ.), l. *Feronia* és *Arab mézga.*

Keletindiai növénypapiros, l. *Angol tapasz.*

Keletindiai rózsa-alma (növ.), l. *Jambosa.*

Keletindiai rózsafa, l. *Dalbergia.*

Keletindiai szigettenger, l. *Maláji szigetcsoport.*

Keletindiai Társaságok, Kelet-India természeti kincseinek kiaknázására alakult kereskedő társulatok:

1. *Angol Keletindiai Társaság (East India Company).* Erzsébet királynő idejében 1600. alapították angol kereskedők. Élén egy kormányzó és 20 tagú igazgató tanács állott. II. Károly 1661. kiváltságokkal ruházta fel (biráskodás, hadüzenet, békekötés joga), II. Jakab alatt pedig már várakat épített és hadsereget tartott. A XVIII. sz. elejétől kezdve egyre növekedett gazdasági és politikai befolyása Kelet-Indiában (Madrasz, Bombay, Kalkutta). A XVIII. sz. közepén azonban kemény küzdelme támadt a benszülöttekkel szövetkezett franciákkal, kik hatalmas gyarmatbirodalmat akartak alapítani Kelet-Indiában. De a Társaság jeles vezérei: *Clive* és *Warren Hastings* fényes győzelmekkel kiszorították innen a franciákat s megalapították az angolok keletindiai uralmát. A sok háború kimerítette a Társaság pénzügyi erejét s minthogy egyéb visszaélések is történtek, 1784. az *East India Bill* alapján az angol kormány egy ellenőrző hatóságot (Board of Control) állított fel a Társasággal szemben. Így maradt a Társaság egészen az 1857-iki *sipoy* lázadásig. Ennek leverése után az angol parlament 1858. feloszlatta s összes birtokai és jogai az angol koronára szálltak.

2. *Dán Keletindiai Társaság,* 1616. alakult meg IV. Keresztély kiváltságlevele alapján. *Traakvebarban,* azután *Szerampatamban* alapított kereskedő telepet, 1845. eladta mindkét birtokát az angoloknak.

3. *Francia Keletindiai Társaság. Colbert* emelte jelentőségre 1664., mikor monopóliumjoggal ruházta fel az Indiával való kereskedésre. Legnevezetesebb szerzeményei voltak *Pondichéry* és *Chandernagor* Bengáliában (1678). A Társaság 1770 felbomlott.

4. *Németalföldi Keletindiai Társaság (Oost-Indische Compagnie).* 1602-ben alakult meg a *Németalföldi Keletindiai Társaság,* mely csakhamar elfoglalta a portugálok indiai birtokait, Ceylon szigetét, hatalmába kerítette a Malakka tengerszorost és a Szunda-szigeteken virágzó gyarmatbirodalmat alapított *(Jáva).* A kelet-indiai út biztosítására megszállották a hollandiak a *Fokföldet* is (1651). 1798-ban feloszlott a Társaság s a megmaradt gyarmatok kezelését az állam vette át.

Keleti ortodox egyház, l. *Ortodox keleti egyház.*

Keleti-Poroszország *(Ostpreussen),* porosz tartomány, l. *Poroszország.*

Keleti Pyreneusok, francia département, l. *Pyrénées Orientales.*

Keleti régió, l. *Keleti állatöv.*

Keleti szél, nálunk rendesen száraz idővel és nyáron hőséggel, télen pedig faggyal jár együtt.

Keleti szlávok. Tágabb értelmű gyüjtőneve a kis- és nagyoroszoknak nyelvi alapon.

Keletiszombatfalva, község, l. *Keletifelsőszombatfalva.*

Keleti szőnyegek, l. *Szőnyeg.*

Keleti szövetek, l. *Szövés.*

Keleti szümcső (növ.) a. m. *Bunias* (l. o.).

Keleti-tenger *(Balti-tenger),* az Atlanti-óceánnak Dánia, Német-, Orosz- és Svédország közt fekvő része. Az Északi-tengerrel a Skager-Rak és a Kattegat útján a Sund, Kis- és Nagy-Belt szorosok kötik össze. É.-i öble a Botteni-, a Szentpétervár felé nyúló része pedig a Finn-öböl. Bejáratánál kb. 110, legnagyobb szélességében pedig 275 km. széles. Németország területére benyuló öblei: a Stettini-, Frische- és Kurische-Haff, Danzigi-, Rigai-öböl. Nagyobb szigetei: Rügen (porosz), Bornholm (dán), Óland és Gotland (svéd), Oesel (orosz), Dagö, Áland, Abo (finn). A K.-be ömlenek az Odera, Visztula, Pregel, Niemen, Düna, Néva Torneå, Luleå, Umeå és a Dal-elf. A K. meg lehetősen elzárt medencéjű ugyan, de hideg klímájú, így elpárolgása csekély, a beléje ömlő folyók pedig sok édesvizzel látják el és így vize nem olyan sós, mint a nyilt tengervíz. A beléje ömlő folyók víziutait a mesterséges csatornák (Eider-, Kelet-Északtengeri-, Göta-csatorna) is szaporítják. A tengerjárás (apály és dagály) csak alig vehető észre benne, mivel nagyon elzárt és sekély s ez a vízszíningadozás el is hagyható csekélység. A szélduzzasztás ellenben észrevehető rajta, különösen egyes igen állandó ÉK.-i irányú szelek hatása alatt, így pl. ez Lübeckben 1872 nov. 13. 3·38 m. vízszinemelkedést okozott. Ilyenkor a fenéken ezzel ellenkező irányú áramlás észlelhető. Mélysége átlag 67 m., legmélyebb pontja 427 m. mély, egyes helyeken azonban zátonyok vannak rajta, amelyek különösen erős szelek alkalmával veszélyesek a hajókra, mert fölöttük kevesebb víz van a szélfúvás folytán. Északibb részei már októberben befagynak, novemberben már megszűnik a hajóközlekedés s május előtt ritkán indul meg újra. Hidegebb teleken nagy része befagy, 1323., 1459., 1709. egészen befagyott. Nyáron sűrű a hajóközlekedés. Fontosabb kikötői: Kjöbenhavn (Dánia), Flensburg, Schleswig, Kiel, Lübeck, Rostock, Stralsund, Stettin, Swinemünde, Danzig, Elbing, Königsberg (Németország), Libau, Riga, Reval, Narva, Kronstadt (Oroszország), Helsingfors-

Sweaborg (Finn), Stockholm, Karlskrona, Ystad (Svédország). A K. déli partjait a Visztuláig már a rómaiak is ismerték, de csak a XII. sz.-ban kezdték igazán fölkutatni és ismertetni.

Keleti tengerhajózási részvénytársaság, l. *Magyar keleti tengerhajózási részvénytársaság.*

Keleti-tengermelléki tartományok, e néven nevezik a Keleti-tenger partján fekvő 3 orosz kormányzóságot: Kurlandot, Livoniát és Esztoniát (l. o.).

Keleti Turkesztán, l. *Turkesztán.*

Keleti vasút, l. *Magyar keleti vasút.*

Keleti vasutak. Hirsch brüsszeli bankár párisi és bécsi bankárokkal együtt 1869. megalapította a «Compagnie d'exploitation des chemins de fer orientaux» társaságot, mely az érdekelt Balkánállamoktól 1872. engedélyt nyert 1179 km. vasút építésére. A társaság 1875-ig kiépítette a konstantinápoly—bellovai, a drinápoly—dedeagacsi, a tirnova—jamboli-i és a szaloniki—üszküb—mitrovicai-, majd 1888. az üszküb—zibefcsi vonalat. Ausztria-Magyarországnak a három balkáni állammal 1883. kötött egyezménye alapján (convention à quatre) épült 1888. a bellova—belgrádi vonal (Szofián át.) A keleti vasúttársaság székhelyét 1878. Párisból Bécsbe tette át és osztrak társasággá alakult. 1890-ben Hirsch bankár a társaság részvényeit a Wiener Bank-Verein, a berlini Deutsche Bank és a Société de Crédit Suisse-ből alakult egyesületnek adta el, mely 1910. a babaeszki—kirkkilisszei, üszküb—durazzói és valonai vonalak építésére engedélyt kapott. 1913-ban a balkáni háború alatt Szerbia és Bulgária a területeiken fekvő vonalrészek tényleges üzemét átvették s azokat alkalmasint megváltják.

Keleti zab (növ.), l. *Zab.*

Keletkínai-tenger, Kína keleti partján levő tenger, medencéjének fölbukkanó peremei a Liu-Kiu (v. Riu-Kiu) s a Japáni-szigetek, amelyek a Csendes-óceántól elválasztják.

Keletmagyarországi szigethegység, összefoglaló neve a Pojána-Ruszka és a Kudzsiri-havasoktól a Radnai-havasok s a Cziblesig terjedő hegyvidéknek, amely az Alföldet az Erdélyi-medencétől választja el. A Kárpátokhoz nem tartozik, az azzal való kapcsolata, viszonya ma még nem világos. Egyes főbb részei a következők: *Erdélyi Érczhegység, Gyalui-havasok, Bihar-hegység* (ennek kisebb részei a tulajdonképeni *Bihar-hegység, Vigyázó, Királyerdő* s a *Kodru-Moma* v. *Béli-hegység*), továbbá a *Szilágysági-hegyvidék*, amely a K.-nek a Sebes-Köröstől E. felé terjedő részeinek összefoglaló neve s így beletartoznak a *Réz-, Meszes-, Bükk-hegység* s az *Ilosvai-* v. *Lápos-hegység.* L. részletesen ezek alatt a címszók alatt.

Kelet népe nevet visel Széchenyi István gróf híres röpirata, mely 1841. nagy 8-r. 387 lapon Pesten s második kiadásban Pozsonyban 326 lapon még azon évben megjelent és megnyitotta Széchenyinek Kossuthtal 1848-ig terjedő harcát. Szokásba jött e könyv után a magyarságot K.-nek nevezni. V. ö. *Tóth* Béla, Szájrul-szájra.

Kelet Népe, politikai napilap, a jobboldali ellenzék közlönye; szerkesztette 1875 jun. 15-től *Komócsy* Lajos, 1876 juliustól *Halász* Imre; főmunkatársa Kállay Béni, a későbbi közös pénzügyminiszter volt. Megjelent Budapesten. 1878 dec. 31. megszünt.

Keletpont, a látóhatárnak az a pontja, melyben az egyenlítő a keleti oldalon metszi; a napéjegyenlőség idejében (márc. 21. és szept. 21.) a Nap ott kel fel.

Kelet-poroszországi ló, nehéz, főleg igavonásra használt ló, amelynek a csüdben erősen szőrözöttek a lábai.

Keletrómai birodalom (*Bizánci* vagy *Görög császárság*). A római birodalom keleti fele, mely Kr. u. 395. végleg elvált a *Nyugatrómai birodalomtól* s míg az nem egészen egy század leforgása alatt 476. áldozatul esett a germán népek támadásainak, a K., bár maga is sokat szenvedett a népvándorlás viharaitól, még ezer évig állott fenn (1453). Fővárosa *Konstantinápoly* (a régi *Byzantion*) volt, mely Róma nagyságát és fényét volt hivatva keleten fentartani. A K. kezdetben magában foglalta Európában a *Balkán-félszigetet*, Ázsiában *Kis-Ázsiát, Szíriát*, Afrikában pedig *Egyiptomot*. A K. története a külső háboruk szakadatlan sorozata, melyeket a császárok a századok folyamán felbukkanó új meg új ellenségeikkel változó szerencsével viseltek, de végre is a K. megsemmisülését okozták. E mellett belső vallási villongások, megismétlődő palotaforradalmak töltik be a K. ezredéves történetét. Hosszú életét annak köszönhette, hogy gazdag pénzforrásaival és ügyes diplomáciájával egyik ellenségét a másik ellen használta fel s így századokon át tengette életét.

Theodosius utódai (395—518.). Mikor Nagy Theodosius 395. felosztotta a Római birodalmat, idősebbik fia, *Honorius* kapta a Nyugatot, fiatalabbik fia *Arcadius* pedig a Keletet s így ő lett a K. első császára. *Arcadius* (395—408.) egész uralkodása alatt kegyencek uralma alatt állott, birodalmát pedig a nyugati gótok (*Alarich*) háborgatták. Fiának, *II. Theodosiusnak* (408—450.) idejében a *hunnok* pusztították a K.-t s a császár csak adófizetéssel szerezhetett békét Attilától. Nővére, *Pulcheria, Marcianushoz* (450—457.) ment férjhez, ki erélyes uralkodó volt és Attilával is szembe szállott. Halála után *I. Leo* (457—474.) került a trónra, ezt meg veje *Zeno* (474—491.) követte. Ennek idejére esett a Nyugatrómai birodalom megdőlése (476.). Özvegye, *Ariadne*, másodszor *Anastasiushoz* (491—518.) ment nőül. Az ő uralkodása alatt kezdődött a szláv népek bevándorlása a Balkán-félszigetre. Sokat harcolt a török eredetű *bolgárokkal*, kik aztán a Moesiába telepedett szlávok közé olvadtak.

Justinianus és utódai. *I. Justinus* (518—527.) rövid uralkodása után következett unokaöccse, *Justinianus* (527—565.) a K. egyik legkiválóbb uralkodója. Azt tervezte, hogy visszaállítja a Római birodalmat régi nagyságában. El is foglalta a *vandalok* és *keleti gótok* országait, de további hódításaiban megakadályozták őt a K. más ellenségei, az *avarok* és az *újperzsák*. Maradandóvá tette emlékét törvénykönyvével (*Codex Justinianeus*), mely a római jognak teljes gyűjteményét foglalja magában. Uralkodásá-

nak elején (532.) tört ki a *Nika-lázadás* (l. o.), melynek leverése után építette Konstantinápolyban a csodaszép *Hagia Szofia* (Zsófia) templomot. Utóda, *II. Justinus* (565–578.) alatt a *longobárdok* elfoglalták Itália nagy részét. Utódai *Tiberius* (578–582.) és *Mauricius* (582–602.) az *avarok* és *újperzsák* ellen harcoltak változó szerencsével. Mauriciust a kegyetlen *Phokas* (602–610.) fosztotta meg trónjától és életétől. Uralkodása alatt az újperzsák egész Konstantinápolyig hatoltak.

Heraklios családja (610–717.). A zsarnok Phokast *Heraklios* (610–641.) buktatta meg, s a hanyatló K.-t új erőre keltette. Az avarok ellen a *horvátokat* és *szerbeket* a Száva és Al-Duna vidékére telepítette, az újperzsákat pedig hosszú harcban teljesen megtörte s visszafoglalta tőlük Jeruzsálemet. Uralkodása alatt lett a K. hivatalos nyelve a görög. Unokája *III. Konstantinos* (641–668.) első éveiben támadnak az *arabok* a K.-ra s elhódítják attól Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot. Fia *IV. Konstantinos Pogonatos* (668–685.) megérte azt, hogy az arabok már Konstantinápolyt ostromolták. Uralkodása alatt alakult meg a bolgár állam a Balkán és az Al-Duna közt. Fia *II. Justinianos* (685–695. és 705–711.) vérengző zsarnok volt, kit első izben *Leontios* (695–698.) fosztott meg trónjától. Ennek utóda *III. Tiberios* (698–705.) volt. *II.* Justinianos meggyilkolása után három jelentéktelen császár (*Philippikos* 711–713, *II. Anastasios* 713–716. és *III. Theodosios* 716–717.) következtek.

Az izauriai és frigiai dinasztia (717–867.). *III.* vagy *Izauriai Leo* (717–741.) jeles uralkodó volt, ki visszaverte az arabokat Konstantinápoly alól, de a képek ellen kiadott rendeletével (726.) megindította a *képrombolók* és *képtisztelők* (l. *Képrombolás)* több mint félszázados harcát. Fia *V. Konstantinos* (741–775.) az arabok és bolgárok ellen harcolt s Itáliában elvesztette Ravennát a longobárdok javára. Fiának *IV. Leónak* (775–780.) rövid uralkodása után következett ennek fia, *VI. Konstantinos* (780–797.), ki helyett anyja, Irene kormányozott. Ez a második *nikaiai* zsinaton (787.) véget vetett a képrombolásnak. *Irene* (797–802.) aztán megvakíttatva saját fiát, maga uralkodott, de kincstartója, *I. Nikephoros* (802–811.) megbuktatta. Ez szerencsétlenül harcolt Harun al Rasid kalifával s a *Krum* bolgár fejedelem elleni harcban esett el. A trónon veje, *I. Mihály* (811–813.) követte, ki alatt a bolgárok már Konstantinápolyt ostromolták. A végső veszedelmet *V.* (*Örmény*) *Leo* (813–820.) hárította el. Megverte a bolgárokat és győzelmesen harcolt az arabok ellen is. Utóda *II. Mihály* (820–829.) lett a frigiai dinasztia alapítója. Uralkodása idején szállották meg az arabok Szicilia szigetét. Fia *Theophilos* (829–842.), ennek fia *III. Mihály* (842–867.) volt. Ő nevezte ki *Photiost* konstantinápolyi patriarchának, ki szembe szállott I. Miklós pápával s a keleti egyház elszakadását előkészítette. Uj ellensége támadt ez időben a K.-nak az *oroszokban*, kik 860. hajóhaddal jelentek meg Konstantinápoly előtt. Mihályt alacsony származású kegyence, *Basileios* ölte meg s alapítója lett a *makedon* dinasztiának.

A makedon dinasztia és a Dukas család (867–1081.) I. *Basileios* (867–886.) erős uralkodó volt és ügyes diplomata. II. Lajos császárral szövetkezve elűzte az arabokat Alsó-Itáliából, elismertette fenhatóságát Velencével s a keresztény hitre tért horvát és szerb törzsekkel. Uralkodása elején Photiost száműzte, de később visszahívta és fiának nevelőjévé tette. Fia, *V. Bölcs Leo* (886–911.) gyenge testalkatu s a tudományoknak élő uralkodó volt. A hatalmas *Simeon* bolgár cár ellen az Etelközben lakó magyarokat hívta segítségül. (*Taktika* c., régibb írók munkáiból kompilált művében megemlékezik őseink harcmodoráról is). A trónon fia, *VI. Konstantinos Porphyrogenetos* (911–959.) követte, ki az uralkodást egészen átengedte apósának, *I. Romanos Lekapenosnak* (919–954.). Ő maga tudományos munkák kivonatolásával foglalkozott s rendkívül becses adatokat jegyzett fel a magyarok etelközi és honfoglalás utáni történetéből. Fiát *II. Romanost* (959–963.) *II. Nikephoros Phokas* (963–962.) jeles hadvezér követte, ki nőül vette az elhalt császár özvegyét, *Theophanót*. Győzelmesen harcolt az arabokkal s visszafoglalta tőlük Antiochiát. Nejétől felbérelt orgyilkosok ölték meg s a trónt unokaöccse, a vitéz *Tzimiskes János* (969–976.) foglalta el. Először a Bulgáriába befészkelődött oroszokat verte ki s Kelet-Bulgáriát bizánci fenhatóság alá hajtotta, azután az arabok ellen harcolt győzelmesen Szíriában. Halála után *II. Basileios* (976–1025.), II. Romanos fia került a trónra, melyet öccsével, *VIII. Konstantinossal* (1025–28.) osztott meg. Hosszas harcok után 1014. tönkretette a még független nyugati-bolgár államot s kegyetlenségéért a *Bulgaroktonos* (Bolgárölő) nevet kapta. VIII. Konstantinosnak leánya, *Zoë* egymásután három császár: *III. Romanos* (1028–34.), *IV. Mihály* (1034–41.) és *IX. Konstantinos Monomachos* (1042–54.) felesége lett. Közben *V. Mihály* (1041–42.) uralkodott. Ezután Zoë huga, *Theodora* (1054–56.) jutott trónra, ki *VI. Mihályt* (1056–57.) fogadta utódjának. Ezt *Komnenos Izsák* (1057–59.) buktatta meg. Izsák erélyesen fogott a K. reformálásához, de már két év mulva lemondott és kolostorba vonult. Utódjának barátját, a Dukas-házból való *X. Konstantinost* (1059–67.) jelölte. Ennek uralkodása alatt a *szeldzsukokban* újabb veszedelmes ellensége támadt a K.-nak Kis-Ázsiában. Özvegye, *Eudokia, IV. Romanoshoz* (1067–71.) ment feleségül, ki a szeldzsukok fogságába került. Trónjától X. Konstantinos fia, *VII. Mihály* (1071–78.) fosztotta meg. Ez küldött elismerése jeléül I. Géza királyunknak koronát, mely a mai szent korona alsó részét alkotja. Uralma ellen saját rokonai ütöttek pártot s Mihály a trónt az ephesosi püspökséggel váltotta fel. *III. Nikephoros* (1078–81.) idejében a szeldzsukok majdnem egész Kis-Ázsiát elfoglalták. Ellene hadvezére, *Komnenos Elek* lázadt fel s a fővárost hatalmába kerítve, Nikephorost lemondásra birta.

A Komnenos és Angelos család (1081–1204.). *I. Elek* (1081–1118.) uralkodása elején a normannok fenyegették a K.-t. A besenyőkkel változó szerencsével harcolt. 1097-ben vonult keresztül birodalmán az első keresztes hadjárat,

melynek vezéreit a császár hűbéresküre kötelezte. Fia *I. János* (1118—1143.) derék tulajdonságaiért a *Kalojohannes* nevet kapta. Szerencsésen harcolt a szeldzsukokkal és besenyőkkel. Álmos herceg pártolása miatt háborúba keveredett II. István magyar királlyal. Neje *Piroska* (Irene), Szt. László leánya volt. Fia *Mánuel* (1143—80.) volt a K. utolsó jeles uralkodója. Először a szeldzsukokkal és normannokkal kellett küzdenie, azután 1147. az átvonuló keresztesekkel gyült meg a baja. Hazánkkal II. Géza király utolsó éveiben keveredett háborúba (1152, 1154—55.) s annak halála után a törvényes III. Istvánnal szemben előbb *II. Lászlót*, majd *IV. Istvánt* emelte a magyar trónra. Pártfogoltjain k korai halála után elismerte ugyan III. Istvánt, de annak öccsét, *Béla* herceget vitte udvarába, hogy akár mint trónkövetelőt, akár mint jövendő uralkodót céljaira felhasználja. Egyúttal elragadta hazánktól a Szerémséget és Dalmáciát. 1176-ban súlyos vereséget szenvedett a szeldzsukoktól s ez nagyon meggyengítette régi tekintélyét. A trónon kiskorú fia, *II. Elek* (1080—83.) követte. Ezt nagybátyja *I. Andronikos* (1083—85.) fosztotta meg életétől és trónjától. A különben jeles császár a főnemesség ellen elkövetett kegyetlenkedéseivel tette magát gyűlöletessé. Felkelés támadt ellene s a trónra *Angelos Izsák* (1085—95. és 1203—1204.) került, ki Andronikost kiszolgáltatta a nép dühének. Izsák uralkodása alatt támadt fel újra a bolgár állam s a bolgárok véres bosszút állottak hosszas elnyomatásukért *(Asen János)*. Izsákot bátyja, *III. Elek* (1195—1203.) fosztotta meg trónjától, de ő sem volt jobb uralkodó. A bolgárokkal és szeldzsukokkal szerencsétlenül harcolt. Uralmának a megvakított Izsák fiától, *IV. Elektől* (1203—1204.) segítségül hivott velenceiek és keresztes vitézek vetettek véget, kik Konstantinápolyt elfoglalták és az öreg Izsákot fiával, Elekkel együtt a császári trónra ültették. De uralmuk ellen felkelés támadt, mire a keresztesek 1204 ápr. 12. másodszor is elfoglalták a fővárost s egyik vezérüket, *Balduint* kiáltották ki császárnak. Ezzel egy időre megszünt a görög császárság s helyét a *latin császárság* foglalta el.

A latin és nikaiai császárság (1204—61.). Az első latin császár, *Balduin* (1204—1206.) hatalma csak a főváros környékére terjedt ki, mert az elfoglalt területen a velenceiek és a keresztesek többi vezérei osztozkodtak (Thessalonike királyság, Morea fejedelemség stb.). Epirusban *Angelos Mihály* alapitott önálló fejedelemséget, Kis-Ázsiában pedig *Laskaris Tódor* (1204—22.) koronáztatta meg magát császárnak és *Nikaiában* ütötte fel székhelyét. A hűbéres szétdaraboltság, a benszülöttek gyűlölete az idegen hóditók iránt s az ellenséges szomszédok a latin császárság bukását vonták maguk után. Balduin 1206. a bolgárok fogságába esett, utóda öccse, *Henrik* (1206—16.) lett, ki elég ügyesen védte veszélyeztetett uralmát. Ezután gyenge császárok következtek: *Courtenayi Péter* (1217.), *Róbert* (1217—1228.), *Briennei János* (1229—37.) és *II. Balduin* (1237—61.). Ezekkel szemben *Vatatzes János* (1222—54.) nikaiai császár szerencsésen harcolt s 1254. a főváros kivételével az egész régi birodalmat egyesitette hatalma alatt. Fia *II. Tódor* (1254—58.) és unokája *IV. János* (1258—59.) rövid uralkodása után *Palaiologos Mihály* ragadta magához a hatalmat, ki 1261. a genuaiak segitségével visszafoglalta Konstantinápolyt s véget vetett a latin császárságnak.

A Palaiologosok (1261—1453.). *VIII. Mihály* (1261—82.) derék uralkodó volt, de nem tudta Epirust s a megmaradt kisebb latin fejedelemségeket uralma alá hajtani. A török veszéllyel szemben a nyugati kereszténységhez akart csatlakozni, de a fanatikus papság és nép ellene volt az egyházi egyesülésnek. Fia, *II. Andronikos* (1282—1328.) uralkodása alatt lett *Brussza* a török szultánok székhelye (1326.). A tróntól fia, *III. Andronikos* (1328—41.) fosztotta meg. Ez halála előtt fiának, *V. Jánosnak* (1341—1391.) gyámjává *Kantakuzenos Jánost* (1341—55.) tette. De ez maga is felvette a császári címet és hosszas harcok után 1347. elismertette magát társuralkodónak, 1355. azonban le kellett mondania. V. János uralkodása alatt jöttek át a törökök Európába s Murad szultán 1361. *Drinápolyt* tette meg székhelyének. Ez időtől kezdve a görög császárság élete lassú haldoklás volt. Hiába keresett János a Ny.-i udvaroknál segitséget a kereszténység közös ellensége ellen, végre is adófizetéssel kellett megváltania országa fenmaradását, sőt lázadó fia, *IV. Andronikos* (1376—79.) ellen a szultán segitségével került ismét trónra. Ifjabbik fia, *II. Mánuel* (1391—1425.) követte a trónon, kinek idejében a török hatalom a *rigómezői* (1389.) és *nikápolyi* (1396.) győzelmekkel még jobban megerősödött. Bajazid szultán már Konstantinápoly ostromára gondolt, mikor Kis-Ázsiában a mongol támadás kötötte le a törököket. Az angorai vereség (1402.) jó időre megbénította a török hatalmat s meghosszabbította kissé a K. életét. II. Mánuel fia, *VIII. János* (1425—48.) újból a Ny.-i kereszténységgel való egyesüléstől várta birodalmának és népének megmentését. 1439-ben személyesen jelent meg a firenzei zsinaton s aláirta a két egyház unióját, de a keleti papság megint tiltakozott az egyezség ellen. A császár utolsó reménye I. Ulászló magyar királyban és Hunyadi Jánosban összpontosult, de a *várnai* (1444.) és *rigómezői* (1448.) vereségek végleg megpecsételték a K. sorsát. A trónon öccse, *XI. Konstantinos* (1448—53.) követte, aki alatt elkövetkezett a K. vége. II. Mohammed 1453 tavaszán hatalmas sereggel fogott Konstantinápoly ostromához. A fiatal császár csekély erejével hősies védelmet fejtett ki a genuai *Giustiniani* segitségével. De a túlnyomó török haderő a réseken át 1453 máj. 29-iki éjjelén behatolt a városba. A császár vitézül harcolva maga is elesett, nem akarván túlélni birodalmának bukását. Testvéreinek utódai egy ideig még fentartották magukat Peloponnesosban, de aztán a törökök itt is véget vetettek a Palaiologosok uralmának. Egyik unokahuga, *Zsófia*, Nagy Iván moszkvai fejedelem felesége lett s a későbbi orosz politika erre a rokonságra alapitotta az orosz cároknak Konstantinápoly birtokára való igényeit.

Irodalom. A K. történetét tárgyaló forrásmunkák a Corpus scriptorum historiae byzantinae c. gyüjteményben je-

lentek meg, Bonn 1828—97, 50 köt.; Gibbon, History of the decline and fall of the Roman Empire, legújabb kiad. London 1896—1900, 7 köt.; Le Beau, Histoire du Bas-Empire, 1757—1817, 30 köt.; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reichs in Europa, Hamburg u. Gotha 1840—63, 7 köt.; Hertzberg, Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart, Gotha 1876—79, 4 köt. és Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reichs, Berlin 1883; Gfrörer, Byzantinische Geschichten, Graz 1872—74, 2 köt.; Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, mellékelve Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur c. művéhez, München 1897, 2 kiad.; Roth, Geschichte des byzantinischen Reichs, Leipzig 1904, Sammlung Göschen; Grenier, L'empire byzantin, Paris 1904, 2 köt.; Scala, Helmolt Világtörténelmének 5. kötetében, Leipzig 1905.

Keletrómai császárság, l. *Keletrómai birodalom.*

Keletron (Celetron), l. *Kasztoria,*

Keletrumélia, l. *Bolgárország* és *Rumélia.*

Keletszibiria, volt orosz főkormányzóság, mely a K.-i partvidékből, Amur, Transzbaikalia és Irkutszk tartományokból és Jakutszk és Jeniszejszk kormányzóságokból állt. 1888-ban Amur és Irkutszk főkormányzóságokra oszlott.

Kelet utáni váltó, l. *Váltó.*

Keletváltozás, a Föld ugyanazon délkörén fekvő helyeknek egyforma idejük van, egyszerre van valamennyiben dél, éjfél stb., a más-más délkörön fekvő helyek ideje, órája is más és más, még pedig minden 1°-ra 4 perc időkülönbség esik; 180°-ra tehát éppen 12 óra és így ott már a nap és kelet is különbözik, sőt az újév éjjelén még az évszám is. Ha ugyanis valamely év január 1. reggel 6-kor kiindulva valahonnan kelet felé megyünk, oly helyekre jövünk, melyeken már előbbre van az idő, nyugat felé pedig olyanokra, melyeken még nincs annyi idő; ha tehát éppen 180°-ra megyünk kiinduló pontunktól, nyugat felé dec. 31. esti 6 órát, kelet felé jan. 1. esti 6 órát kellene számolnunk, vagyis ugyanazon helyen éppen 1 napi különbségre akadunk. Épp azért — mivel az időszámítás Európából indult ki — az Európa ellenlábasai lakta Csendes-tengeri szigeteken a kelet és a hét napja attól függtek, vajjon a felfedező keresztények kelet felől vagy nyugat felől érkeztek-e oda. Makao pl. a kinai parton és Manila Luzon szigetén csak 7°·5-nyira vannak egymástól, idejük tehát körülbelül $^1/_2$ órára tér el és mégis Makaón, melyet a portugálok foglaltak el, egy nappal előbbre számították, mint Manilán. A hajósok a Greenwichtől 180°-ra eső délkör átmeneténél változtatják dátumukat olyformán, hogy aki keletről nyugatnak hajózik, ezen a délkörön való átmenetnél egy napot kihagy (ápr. 2-áról pl. ápr. 4-ére tér át), aki pedig nyugatról keletnek megyen, azt a napot kétszeresen számítja.

Kelety *Gusztáv*, l. *Keleti,* 1.

Kelevény (népies) a. m. duzzanat, daganat; kelés is.

Kelevényfű (növ.), l. *Physalis.*

Kelevész a. m. dárda (l. o.).

Kelevisz, az iszapban fekvő ágas-bogas fa, melybe a háló beleakad.

Kelevíz, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 431 magyar lak.; u. p. és u. t. Mesztegnyő.

Kelheim, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Alsó-bajor kerületben, az Altmühl és Duna összefolyásánál, vasút mellett, (1910) 3837 lak., cellulóze-gyárral, komlótermeléssel, márvány- és kőbányákkal (K.-i kőlapok, táblák), I. Lajos és II. Miksa emlékszobraival. A város előtt áll a Wittelsbachiak egykori kastélya. Ny-ra K.-től a Michaelsbergen áll a hatalmas szabadság-csarnok, amelyet a német szabadságharcok emlékére 1842. I. Lajos alapított és Gärtner meg Klenze tervei szerint be is fejeztetett (1863). Az épület rotunda, 55 m. az átmérője és 66 m. a magassága. 1913 aug. 25. K.-ben az 1813. évi szabadságharc századik évfordulója alkalmából a szabadságcsarnokban nagy emlékünnepet tartottak, melyen részt vett *Vilmos* császár s majdnem valamennyi német szövetséges fejedelem. V. ö. *Pohlig,* K. nebst der Befreiungshalle (Regensburg 1893).

Kelidonizma *(chelidonisma,* gör.) a. m. fecskeének, melyet a rodusiak tavaszi ünnepén énekeltek a gyermekek házról-házra járva és a fecske nevében kéregetve. E szokás ott ma is megvan.

Kelidonsav, *chelidonsav, pyrondicarbonsav,* $C_7H_4O_6.H_2O$, vízben, szeszben kevéssé oldható, selyemfényű kristálytűk. A Chelidonium majus növény alkotórésze.

Keling, a fejes domolykó *(Squalius cephalus)* népies neve.

Kelkáposzta (növ.), a *Keresztesviráguak (Cruciferae)* génusza, szorosabb értelemben ennek egyik faja, a *Brassica oleracea,* és e fajból tenyésztés által létesült több fajtája. L. *Káposzta.*

Kelle, *Johann,* német germanista, szül. Regensburgban 1829 márc. 15., megh. Prágában 1909 jan. 30. 1857-ben a német nyelv és irodalom tanára lett a prágai egyetemen. Maradandó becsü munkája Otfried kiadása és a régi német irodalom története: Literatur von der ältesten Zeit bis zur Mitte des 11 Jahrhunderts (Berlin 1892). Születésének 80. évfordulója alkalmával a német germanisták értékes emlékművet adtak ki (1909).

Kellek, levegővel telt állatbőr-tömlő, amelyet az asszirok a folyókon való átkelésre használtak. Az Eufrátesz vidékén még most is használatban van a K.

Kellékes, a szinpadi műszaki személyzetnek az a tagja, aki a szinház ruha-, butor- stb. raktárából az egyes előadásokhoz szükséges eszközöket, szinpadi nyelven: kellékeket előkészíti. A szegényebb vándortársulatoknál a K. tiszte a butorokat, ruhákat stb. összekéregetni a lakosságtól.

Kellem, l. *Báj.*

Kellemes (eszt.), ami érzékeinket gyönyörködteti. Kant óta legtöbben kizárják az esztetika köréből, mert anyagi érdekkel jár. A szinnek, hangnak érzéki hatása azonban, bár alárendeltebb jelentőségű, helyet követel a szép mű esztetikai benyomásában.

Kellemes, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 532 tót lak.; u. p. és u. t. Sebeskellemes.

Keller *Oszkár*, zoológus, szül. 1882 dec. 16. Pétervásáron (Heves vm.). Egyetemi tanulmányai befejeztével 1904—05. a budapesti egyetem állattani intézetének volt asszisztense, bölcsészetdoktori oklevelet nyert, majd mezőgazdasági tanulmányokat végzett a magyaróvári akadémián. 1912. a keszthelyi gazd. akadémia természetrajzi

tanszékéhez segédtanárnak nevezték ki. Nagyszámú, főleg állattani tárgyú dolgozatai és ismertetései különböző hazai szaklapokban jelentek meg. Nagyobb dolgozata: *A csontos halak elő- és középső agyának alaktana* címen az Állattani Közleményekben (V. köt., 1906) jelent meg. E művét a K. M. Természettud. Társulat 1908. a Margó-díjjal tüntette ki.

Keller, 1. *Adelbert von*, germanista és romanista, szül. Pleidelsheimben (Württemberg) 1812 júl. 5., megh. Tübingenben 1883 márc. 13. Tübingenben a germán és román irodalom egyetemi tanára és a könyvtár igazgatója volt. Ő volt az elnöke a stuttgarti Literarischer Verein c. irodalomtörténeti társaságnak (1888), melynek kiadványaiban számos XIV—XVI. sz.-i német könyvet és írót (Hans Sachs, Ayrer) adott ki tudós magyarázatokkal.

2. *K.*, *Albert von*, svájci eredetű bajor festő, szül. Gaisban (Appenzell kanton) 1844 ápr. 27. Kezdetben Lenbach, majd Ramberg volt a mestere. Képeinek tárgyát rendszerint a bibliából, a történelemből, a középkori népéletből, a modern társaságból vagy a képzelet világából meríti. Újabban sokat foglalkozott különböző szín- és fényproblémákkal, ami által kissé vázlatszerűek, szertefolyók lettek kompozíciói. Az arcképfestés terén is számos kiválót alkotott. Nevezetesebb festményei: Kihallgatás XV. Lajosnál; Krisztus feltámasztja Jairus leánykáját (a müncheni modern képtárban); Faustina a praenestei Junotemplomban; Boszorkányálom; Ebéd után; Latour d'Auvergne tábornok holttestének átadása; Somnambule; Szent Julia a keresztfán; Keresztrefeszítés; A szerencse; Látomás; Trio; Herodias; Páris almája stb. A Szépművészeti Muzeum modern képtárában két képe függ: Kékruhás nő; A kis párisi.

3. *K.*, *Christoph*, német filozófus, l. *Cellarius*.

4. *K.*, *Emile*, francia politikus, szül. Belfortban 1828 okt. 8., megh. Párisban 1909 febr. 20. 1857-ben tagja lett a törvényhozó testületnek. Az 1870—71-iki háboruban egy elszászi szabadcsapat vezére volt s a bordeaux-i nemzetgyűlésben tiltakozott Elszász-Lotaringia átengedése ellen. Ezután mint a katolikus legitimista párt egyik vezére szerepelt a képviselőházban. Művei közül megemlítendők: Histoire de France (Tours 1894, 9. kiad.); Le général de Lamoricière (új kiad. 1891); Les congrégations religieuses en France (Tours 1880).

5. *K.*, *Ferdinand*, svájci archeologus, szül. Marthalen várában (Zürich kantonban) 1800., megh. Zürichben 1881 júl. 21. 1831-ben a zürichi iparisk. tanára lett. Nevezetes arról, hogy 1853. felfedezte a cölöpépítményeket, amelyekre vonatkozó dolgozatai legnagyobbrészt a Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft c. vállalatban (Zürich, 9—20 köt., 1854—79.) jelentek meg. Egyéb szaklapokban megjelent dolgozatain kívül megemlítjük: Bauriss des Klosters St. Gallen von 820 (Zürich 1844); Archäologische Karte der Ostschweiz (u. o. 1874).

6. *K.*, *Ferdinand*, német festő, szül. Karlsruheban 1842 aug. 5. Hosszabb ideig Braziliában tartózkodván, ott korán megismerkedett a tropikus világ szépségeivel. 1862. visszatért Karlsruheba és eleinte Schirmer, majd Canon tanítványa volt. Legismertebb művei: II. Fülöp spanyol király halála; Braziliai őserdő; Nero, Róma égése közben: a drezdai színház függönye; Mária mennybemenetelét ábrázoló freskófestmény a heidelbergi jezsuita templomban; Lajos Vilmos badeni őrgróf diadala Zalánkeménnél (karlsruhei képtár); Hero és Leander; A győztes Vilmos császár dicsőítése (berlini nemzeti képtár) stb. Újabban a képmásés tájfestés terén is működik. A karlsruhe-i művészeti akadémia tanára.

7. *K. vom Steinbock, Friedrich Ludwig*, német jogtudós, szül. Zürichben 1799 okt. 17., megh. Berlinben 1860 szept. 11. Eleinte Svájcban volt tanár és magasabb bírói hivatalokat viselt, majd 1843. Halleban, 1847. Berlinben lett egyetemi tanár. Mint a porosz második kamara és az erfurti parlament tagja a reakciós párt egyik szóvivője volt. Főművei: Über Litiscontestation und Urteil (Zürich 1827); Der römische Zivilprocess und die Aktionen (Leipzig 1852, 6. kiad. *Wachtól* 1883); Előadásait kiadta Friedberg (Leipzig 1861) és 2. kiadásban Lewis (u. o. 1867).

8. *K.*, *Gerard*, németalföldi író, szül. Goudában 1829 febr. 13., megh. Arnheimban 1899 jan. Művei közül különösen nagy elterjedésnek örvendettek útleírásai. Számos elbeszélést írt, ezek összegyüjtve 5 kötetben láttak napvilágot Hágában 1881. Ezenkívül, mint a Kunstkroniek szerkesztője, a németalföldi művészettörténet terén is működött és mint ifjusági író is nagy kedveltségben állt. Életét Jan ten Brink írta meg.

9. *K.*, *Gottfried*, svájci német költő., szül. Zürichben 1819 júl. 19., megh. u. o. 1890 júl. 15. Atyját ötéves korában elvesztette s édesanyja az elemi iskolák végeztével ipariskolába adta. 15 éves korában egy festőhöz került, aki a művészet iránti érzékét fölkeltette, háromévi müncheni tartózkodása pedig tehetségét is kifejlesztette. Irói tehetsége korán mutatkozott. 1842—46. szülővárosában tartózkodván, már verseket írogatott; neve ismeretessé lett, ösztöndíjat kapott és Heidelbergben folytathatta tanulmányait. Egy év mulva (1840.) Berlinbe ment s öt évi itttartózkodása alatt írta legjellemzőbb műveit: Grüner Heinrich (regény 4 köt. 1854) és Leute v. Seldwyla (1856.). 1855. visszatért Zürichbe, 1861-ben államszolgálatba lépett s hivataláról csak 1876-ban mondott le, hogy ezentúl egészen az irodalomnak éljen. Keller a XIX. század egyik legnagyobb novellaírója és a német irodalomnak Goethe után legnagyobb elbeszélő genieje. A svájci népélethez ragaszkodó realizmusa eszményi világfelfogással s a romanticizmus csapongó fantáziájával találkozik műveiben, melyek leírásaikkal szemléletesek, meseszövésükkel érdekesek, humorukkal kedvesek. K. legnagyobb ereje elbeszéléseinek tiszta epikumában van. Alakjaiba sokat vitt saját egyéniségéből, de uralkodik rajtuk és biztos kézzel vezeti sorsukat. Ugyanezek regényeinek jellemvonásai is. Próbálkozott a dráma terén is (Therese), jelentősebbek e kísérletnél lírai költeményei. Főbb művei a már említetteken kívül: Neuere Gedichte (Braunschweig 1851); Sieben Legenden (Stuttgart 1872); Züricher Novellen (Stuttgart 1878); Sinn

gedicht (Berlin 1882); Gesammelte Gedichte (Berlin 1883); Martin Salander (Berlin 1886). E művek mindegyike számos kiadást ért. Összegyüjtött művei: Gesammelte Werke, 10 kötet, Berlin 1889—90, Stuttgart 1904; hátrahagyott írásai és költeményei: Nachgel. Schriften u. Dicht. u. o. 1893. Magyarul megjelent: Falusi Romeó és Julia, ford. *Elek Artur* (Budapest 1904); Zöld Henrik ford. *Ignotus* (u. o. 1912).

Irodalom. Alapvető munkák: J. Bächtold, G. K.-s Leben, Berlin 1893—96; O. Brahm, G. K., u. o. 1883; E. Brenning. G. K., Bremen 1892; Kambli, G. K. nach seiner Stellung zu Religion u. Christentum, St. Gallen 1892; A. Frey, Erinnerungen an G. K., Leipzig 1893; Berlepsch, G. K. als Maler, u. o. 1895; A. Köster, G. K., u. o. 1900; Ric. Huch. G. K., Berlin 1904.

10. *K., Helen Adams,* vak és siketnéma írónő, szül. 1880 jún. 27. Tuscambiában (Alabama, Egyesült Államok). 19 hónapos korában agyhártyagyuladástól elvesztette látását és hallását. 1887-ben a bostoni Perkins-intézet ajánlatára nevelését és tanítását Sullivan Mansfield Annára bizták, ki kizárólag a tapintás, szaglás és izlés alapján nemcsak az elemi ismeretekre tanította meg K.-t, hanem képessé tette őt arra is, hogy már 1896. a cambridgei kollégiumba belépjen, melynek elvégezte után 1900. a cambridgei Harvard-egyetemnek lett hallgatója, hol szintén sikeresen vizsgázott. K. az őt környező személyekkel főleg a kezére irt betük, ill. szavak útján és írással érintkezik, azonban hangosan beszélni is megtanult. Ismertető művei: The Story of my Life (1903, magyarul *Boros* György: K. Helén önéletleírása, Budapest 1905); The World I. Live In (1908).

11. *K., Joseph,* német rézmetsző, szül. Linzben a Rajna mellett 1811 márc. 31., megh. Düsseldorfban 1873 máj. 30. A düsseldorfi műv. akadémián a rézmetszés tanára volt. Híres nagy metszetet készített Ráfael Disputája után; kevésbbé sikerült Ráfael Sixtus-féle Madonnájának metszete.

12. *K., Ludwig,* német történetiró, szül. Fritzlarban 1849 márc. 28. Több mint húsz éven át a münsteri levéltárban működött, 1895. a berlini titkos levéltárhoz helyezték át. Történeti műveiben a reformáció és ellenreformáció korát derítette fel. Nevezetesebbek: Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reichs in Münster (Münster 1880); Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein (Leipzig 1881—95, 3 köt.); Ein Apostel der Wiedertäufer, Hans Denck (u. o. 1882); Johann von Staupitz und die Anfänge der Reformation (u. o. 1888); Die böhmischen Brüder und ihre Vorläufer (u. o. 1894); Der Grosse Kurfürst und die Begründung des modernen Toleranzstaats (Berlin 1901); Die Anfänge d. Renaissance und der Kultgesellschaften des Humanismus im XIII. u. XIV. Jahrh. (1903); Herder u. seine Stellung in der Entwickelung der Geistesgeschichte (1903, 2. kiadás 1910); Schillers Stellung in der Entwicklungsgeschichte des Humanismus, sein Wesen und seine Geschichte (1905); Die Idee der Humanität und die Comeniusgesellschaft (1907, 4. kiad. 1910, 2 köt.); Die geistigen Strömungen der Gegenwart und das öffentliche Leben (1909, 3. kiad. 1910); Die geistigen Grundlagen d. Freimaurerei (1911); Die Gedankenwelt d. Renaissance (1913).

13. *K., Otto,* német klassz. filologus, *K. 1.* fia, szül. Tübingenben 1838 máj. 28. Bejárta Görögországot, Itáliát és Kis-Ázsiát; 1872. freiburgi, 1876. gráci, 1881. prágai egyet. tanár. Sokoldalú, az ókori irodalmakon kivül latin grammatikával, archaeológiával és ókori természetrajzzal is foglalkozik, de főleg Horatius kiadása és magyarázata terén szerzett érdemeket. Nevezetesebb művei: Untersuchungen über die Geschichte der griechischen Fabeln (Leipzig 1862); Die Entdeckung Ilions zu Hissarlik (Freiburg 1875); Der Saturnische Vers (Prag 1883, 1886); Die Tiere des klassischen Altertums (Innsbruck 1887), majd e címen: Die antike Tierwelt (2 köt. Leipzig 1911—13); Lateinische Volksetymologie (u. o. 1891); Zur lat. Sprachgeschichte (u. o. 1893—95). Kiadásai közül legnevezetesebb a Horatiusé (Holderrel együtt, Leipzig 1864—69, 2. kiad. 1899., kisebb kiadás 1878, 1892). Hozzá: Epilegomena zu Horaz (u. o. 1879—80. 3 rész). Továbbá: Rerum naturalium sciptores Graeci (u. o. 1877); Xenophontis Historia graeca (u. o. 1889—1890); Pseudo-Acronis scholia in Horatium (Leipzig 1904).

14. *K., Otto,* német zenei író, szül. 1861 jún. 5. Bécsben. Megirta Beethoven (1885), Goldmark (1901) és Suppé (1902) életrajzait. Irt egy zenetörténetet is (1894, legújabb kiad. 1908).

Kellermann, 1. *Bernhard,* német regényiró, szül. Fürthben 1879 márc. 4. Első regényeit az új északi irodalom hatása alatt írta. Lírai tehetségű író, érzelmes, eszményi és gyengéd embereket rajzol; nagyobb bámulatra kelt meleg természetfestésével. Művei: Yesterjund Li, 1904; Ingeborg, 1906.; Der Tor, 1909; Ein Spaziergang in Japan 1910; Das Meer, 1911; Sassa yo Yassa, 1912. Das Meer c. regényének bretagnei alakjai már plasztikusabbak; de legnagyobb hatást Der Tunnel c. regényével ért el (1913), melyben a probléma merészségével — egy Amerikát Európával összekötő alagútról van szó — csak az alakok erőteljes rajza vetekedik. Magyarul: Az alagút, ford. *Nitsch* Lőrinc (Budapest 1913).

2. *K., François Christophe, Valmy hercege,* francia marsall, szül. Wolfsbuchweilerben, a Tauber mellékén, 1735 máj. 28., megh. 1820 szept. 12. Mint altiszt küzdött a hétéves háboruban. 1788. tábornok lett (maréchal de camp). A forradalom kitörése után, 1792. Luckner helyébe a Mosel mellett álló hadsereg parancsnokává neveztetvén ki, a poroszok elől az Argonni-erdőig vonult vissza, ahol szept. 19. Dumouriez-vel egyesült, mire szept. 20. a híres valmyi ágyuzással a poroszokat feltartóztatta és visszavonulásra kényszerítette. Ezért tüntette ki őt Napoleon később (1804) a *Valmy hercege* címmel. A hadjárat bevégzése után Custine parancsnoksága alatt Lyon ostromát vezette, s mivel Custine e működésében erélytelenséggel vádolta, 1793-ban fogságba került. Robespierre bukása után kiszabadult s az alpesi hadsereg vezérletét kapta, 1813-ban a Hanau mellett vívott ütközet után a Metznél egyesített pótcsapatok parancsnoka lett. 1814-ben a Bourbonokhoz csatlakozott és ennek fejében XVIII. Lajos

őt a metzi hadtest hadibiztosává nevezte ki s a Lajos-rend nagykeresztjével és a pair méltósággal tüntette ki.

3. *K., François Étienne, Valmy hercege,* francia tábornok, *K. 2.* fia, szül. Metzben 1770 aug. 4., megh. 1835 jun. 2. 1800. mint dandárnoknak főrésze volt a marengói diadal kivívásában; amiért Napoleon őt hadosztályparancsnokká nevezte ki. XVIII. Lajos 1814. lovassági főfelügyelővé tette. A száz nap alatt Napoleonhoz csatlakozott, pairré neveztetett ki s Lignynél és Waterloonál küzdött. A második restauráció után elvesztette pairi méltóságát s csak 1824. kapta azt vissza X. Károlytól.

Kellerwand, a Karni-Alpok 2795 m. magas csúcsa az osztrák-olasz határon.

Kellett, *Henry, sir,* angol tengerész, szül. Clonacody House-ban (Tipperary ír grófság) 1806 nov. 2., megh. u. o. 1875 márc. 1. A Herald hajón részt vett Franklin keresésében, 1849. fölfedezte a Herald-szigetet. 1852-ben Belcher É.-sarki expediciójának tagja volt. 1869—71-ben mint altengernagy a kinai vizeken levő angol hajóraj főparancsnoka volt.

Kellgren, *Johan Henrik,* svéd költő és kritikus, szül. 1751 dec. 1. Flobyban, megh. 1795 ápr. 20. Stockholmban. Mint író a felvilágosodásnak, főkép Voltaire eszméinek híve volt, melyeket Stockholmsposten c. lapjában terjesztett. Egyaránt nagyhatású volt mint kritikus és szatirikus. Híres szatirái: Mina löjen (Tréfáim), Ljusetsfiender (A világosság ellenségei), Dumboms lefverne (Dumbom életbölcsesége).

Kellinghusen, porosz város a schleswigi közigazgatási kerületben, (1910) 5165 lak., vegyészeti ipar, gép- és hajógyártás.

Kellion (gör., a latin *cella*-ból a. m. cella), a görög egyházban a legrégibb korban a remete magános laka, majd a barátcella a cenobiumban.

Kellner, *Petr,* tót író, l. *Hostinský.*

Kellner, *Oskar,* német mezőgazdasági író, agrokémikus, a háziállatok modern takarmányozástanának, a keményítőérték-elméletnek megalapítója, szül. Tillowitzban (Szilézia) 1851 máj. 13., megh. Karlsruheban 1911 szept. 22. 1880-ban a tokiói egyetemre kapott meghívást. 1912-ben visszatért és a möckerni kisérleti állomás vezetője lett. Respirációs készülékkel és kaloriméterrel végzett beható, alapvető anyagforgalmi vizsgálatokkal meghatározta a heverő állatok élettentartó táplálóanyagszükségletét és a különféle táplálóanyagok zsirtermelő hatását s vizsgálatai alapján a keményítőérték-elméletet állította fel, mellyel a takarmányozástant új alapra fektette s egyúttal egyszerübbé, de megbízhatóbbá tette, mint aminő az régebben volt. Klasszikus alapvető munkája: Die Ernährung der landwirtschaftlichen Nutztiere 1905. jelent meg s hat év alatt hat kiadást látott.

Kellner-féle eljárás, l. *Elektromos fehérítés.*

Kelme, fonalakból alkotott lap. Ezek 4-féle módon készülhetnek, t. i. szövés, kötés, fonás v. ragasztás segélyével, ezért a kelméket 4 csoportra osztják, ú. m.: *szövött, kötött, fonott s ragasztott* kelmékre. *a)* A *szövött* kelmét röviden szövetnek v. szöttesnek mondják; jellemzője, hogy legalább két fonalrendszerből áll, amelyek egy síkban, de egymásra merőleges irányban haladnak. Azt a fonalrendszert, mely a szövet hosszirányában halad, *láncfonalnak* v. *felvetőnek,* míg a szélesség irányában haladót *vetüléknek* v. *bevetőnek* mondjuk. E fonalrendszerek kereszteződéseit *kötéseknek* szokás mondani. (A kötések válfajait l. *Alapkötés* cím alatt.) A fonalrendszerek száma szerint *egyszerű, bélelt* és *többszörös* szövetek vannak. Az egyszerű szövetek egy lánc- és egy vetülékrendszerből állanak, a bélelt szövetek egy lánc- s két vetülék-, vagy 2 lánc- s 1 vetülékrendszerből, a többszörös szövetek pedig több lánc- és több vetülékrendszerből. A szövetekhez tartoznak még azon kelmék is, amelyek fonalrendszerei eltérő irányban haladnak. Ezen különleges szövetek két csoportra oszthatók, ú. m.: gaze- v. hálószerű és bársonyszerű szövetek csoportjára (l. *Gaze* és *Bársony* címszókat). *b)* A *kötött* kelméket kötött szöveteknek is nevezik. Jellemzőjük, hogy egymásba fűződő hurokszemekből állanak. A hurokképzéshez egy vagy több fonalat használnak. Az első esetben a fonal a K. szélességirányában halad s ezért az árút vetülékfonalas kötöttszövöttnek mondják, az utóbbi esetben pedig a K. hosszirányában halad s ezért az árút láncfonalas kötöttszövöttnek nevezik. A vetülékfonalas árút a gyártás módja szerint kötött-, kötöttszövött- és körárúnak nevezik (l. *Kötés*). *c)* A *fonott* K. számos fonal sokszoros körülfonódása által keletkezik. A körülfonódó fonalak haladási iránya szerint a fonott kelmék két csoportra osztatnak, ú. m.: vetülékfonalas- és láncfonalas kelmékre. Az első csoportba tartoznak a függönyök, v. a bobbinet-árúk (l. *Bobbinet*), a második csoportba a csipkék és zsinórok; l. *Csipke* és *Zsinór*. *d)* A *ragasztott K.*-k hosszirányban haladó fonalak összeragasztásával készülnek. Ezzel az eljárással kötözőszalagokat készítenek.

Kelmefestő-ipar, l. *Festés.*

Kelmenfy *László* (családi nevén *Hazucha* X. Ferenc), író, szül. Nagy-Váradon 1815 dec. 1., megh. Budán 1851 ápr. 21. Orvosi pályára készült, de ezt fölcserélte a mérnökivel s az orsz. építészeti hivatalnál nyert alkalmazást. Közben sokat dolgozott a negyvenes évek folyóirataiba és hirlapjaiba, főként humoros elbeszéléseket, kritikákat, s értük a Kisfaludy-Társaság 1848. tagjává választotta. A szabadságharc alatt Debrecenben a hivatalos *Közlönyt* szerkesztette, amiért az önkényuralom alatt elvesztette hivatalát. A nemeslelkű, kora gyermeksége óta sokat szenvedett és nélkülözött írót tüdőbaja vitte korai sírba. Eredeti és fordított drámáin kívül, melyek mind szinre kerültek, de nyomtatásban sohasem jelentek meg, fontosabb művei: *Korhely életnek szomorú a vége* (pályadíjat nyert elbeszélés, 1845); *Beszélyek: Meghasonlott kedély* (regény, 1846); *Ezer év előtt* (elbeszélések, 1850). Nagy föltűnést keltettek *Vas Andor* név alatt írt szinibirálatai.

Kelmenyomás, l. *Színnyomás.*

Kelnek, nagyk. Szeben vm. szász-szebesi j.-ban, (1910) 1702 oláh és német lak., vasútállomás távíróval, u. p. Szászsebes.

Keloet *(Klut)*, 1731 m. magas vulkán Jáván, utolsó kitörése 1901 május 23.

Keloid. A bőrön keletkező hegekből néha kemény rostos daganatok nőnek, különösen a torkon és a mellen, melyek hosszúkásak, vörösek, fájdalmasak lehetnek, és mert elroncsolásuk után gyakran visszatérnek, sőt növekedhetnek, nem közömbös jelenségek. Gondos orvosi kezelést igényelnek.

Kelotomia a. m. herniotomia, sérvmetszés (l. o.).

Kelő, kisközség Bars vm. garamszentkereszti járásában, (1910) 839 tót lakossal, u. p. és u. t. Geletnek.

Kelőrügy (növ.), l. *Sarjrügy*

Kelp, l. *Jód* és *Jódnövények*.

Kelpálma (növ.), l. *Euterpe* és *Oreodoxa*.

Kelso, város Roxburgh skót countyban, (1911) 3982 lak., gabona- és állatkereskedéssel. Mellette van az 1128. I. Dávid által alapított, szász architektúrát mutató apátság, amelyet 1545. Hertford grófja lerombolt, de 1823. kijavították. A Tweed jobbpartján áll Roxburgh hercegeinek pompás palotája.

Kelt v. *kelet*, l. *Dátum*.

Kelt (ősrégészet), l. *Celt*.

Kelta emlékek, így nevezik az őskori barbárok (s nem csupán kelták) római kor előtti építészeti emlékeit, többnyire síremlékeket, áldozati oltárokat, határt jelölő dombokat stb. Ezek az emlékek vagy egyszerüen földből, kavicsból emelt többé-kevésbbé terjedelmes dombok voltak, ú. n. tumulusok, azaz síremlékek, néha árokkal körülvéve; v. néha kőlemezekkel kirakott alagútszerű folyosóval, mely valószinüleg a koporsóhoz vezetett. Vannak 50—55 m. magas ilyen emlékek is. További emlékek a sokszor óriási nagyságú faragatlan kőlemezekből vagy kődarabokból álló ú. n. *menhir*-ek (l. o.), a *dolmen*-ek (l. o.), továbbá födött kőfolyosók, kősorok stb.

Kelták (lat. *Celtae)* az indogermán népcsoportnak nyugati törzse; nyelvük közbenső helyet foglal el a román és germán nyelvek között (l. *Kelta nyelvek)*. A rómaiak a mai Franciaországban és északi Itáliában lakó K.-at gallusoknak hívták (l. *Gallia)*, a Kisázsiában letelepülteket pedig *galatáknak* (l. o.). A K. Kr. e. VII. sz.-ot megelőzőleg Európa nyugati részében, Galliában és Britanniában laktak. Állandó otthont nem szerettek s első vándorlásuk Hispániába vitte őket, hol hosszú és kemény küzdelem után egyesültek az iber törzsekkel s innen a *keltiberek* neve. De voltak egyes kelta törzsek, melyek keveredés nélkül telepedtek itt le s ezért nevezi Herodotos, Aristoteles és a földrajzíró Hipparchos Hispaniát *Keltikának*. A K. egyideig a Rajna és Majna mentén is laktak, valamint a mai Svájcban is. Az V. sz.-ban már Itáliába is benyomultak és a Pó völgyében véget vetnek az etruszk uralomnak. *Ananes* vagy *Anamani* nevű törzsük volt Placentia megalapítója. A IV. sz.-tól kezdve a rómaiak már nem engedik meg, hogy Itália délibb vidékeire is vándoroljanak. Észak-Itália sűrű lakossága miatt az ide nyomult törzsek egy része keletre és északkeletre szorult, hol Krajnát, Karintiát, Stiriát, a két osztrák tartományt, Horvátországot, Szerbiát, Boszniát és a magyar Pannoniát is elfoglalták. Alsó-Panonniában laktak az *eraviszkusok* vagy *aravіszkusok*, Sopron és Moson-megye területén a *boiusok*, kiknek fajrokonai a mai Csehországnak voltak lakosai, a Dráva felső völgyében a *tauriszkusok*, Krajnában a *latovikusok*. Tért foglaltak továbbá Thrákiában és Illiriában is. Itt a *szkordiskusok* nevén ismeretesek s talán egyik ága voltak ama törzsnek, mely Rómát felperzselte; különben később szintén Pannoniába költöztek. A K.-on kívül sok más nép lakott egyszerre Pannoniában, de a hangadók mégis ők voltak. Irásbeli emlékeik a Duna mentén mindenütt előfordulnak s az ő telepeik a következő városok: Arabona (Győr), Brigetio (Szőny), Sabaria (Szombathely), Scarbantia (Sopron), Carnuntum (Németújvár), Aquincum (Óbuda). Mursa (Eszék), Noviodunum (Károlyváros), Singidunum (Belgrád). Egy kelta törzs 280. betört Makedoniába és Görögországba, majd átkelt Kisázsiába, hol elfoglalt földjüknek *Galatia* volt a neve.

Az ókori írók leírása szerint a K. testalkatra erősek és nagyok, bőrük fehér, szőke v. vöröses hajuk nyakukra omlik, kék szemük élénk villogású, arckifejezésük dacos. Jellemük verekedő, hiú, dacos, pajkos, könnyenhivő, dicsekedő és harcias. Hajlékony szellemük, eleven eszük szerette a beszédet, a költészetet. Sokan rövidre nyírták szakállukat, mások kissé megnövesztették, az előkelők állukat borotválták és hosszú bajuszt viseltek. Ruházatuk hosszú tarka gyapjuzeke, nadrág és rövid, bolyhos köpeny volt. Arany karika díszítette kéztőjüket és karjaikat, aranygyűrű ujjaikat, aranylánc nyakukat. Tarkán díszített hosszú bőrpajzs volt a kezükben, fejüket ércsisak borította, melyet szarvak v. sasszárnyak tettek félelmetessé. Testüket vaspáncél fedte és hosszú kardot vasláncon hordtak oldalukon. A K. lovon v. szekereken harcoltak. A lovagok kedvelték a párbajt és gyakran kihívták az ellenséget magánviadalra. Az első rohamban a K. borzasztók és majdnem ellenállhatatlanok voltak. A rómaiak csak azért tudták őket legyőzni és hatalmuk alá hajtani, mert első támadásuk heve hamar ellankadt és belső viszályaikat ügyesen tudták kihasználni. A K. szívesen álltak aranyért zsoldba s bátorságukért örömest fogadták fel őket. Azonban könnyen lehetett őket megvesztegetni s kelta zsoldos csapatokban gyakran törtek ki zendülések. Hiányzott bennük a törvénytisztelet, a célhoz vezető kitartás; a földmivelést szabad emberre szégyenletesnek tartották. Az első uralkodó osztály a druida papság volt; a féktelen nemesség nem tudta tűrni a királyságot; a leigázott zsellérosztály mívelte az évenkint újra kisorsolt földet. Innen magyarázható, hogy a K. sok államot megrendítettek, de maguk államot szervezni nem tudtak, szintúgy nem fejlesztettek ki önálló kultúrát.

Minthogy az ókori források a K. vándorlásaira és lakásaira vonatkozólag nagyon bizonytalanok, minthogy továbbá a K. könnyen beleolvadtak más népekbe, legrégibb történetük ingatag alapon nyugszik. Voltak tudósok, kik keltomániájukban (l. o.) mindenütt kelta nyomokat firtattak, de alaptalanul. Jelentős a legújabb időben a *pankelta* mozgalom, mely két évtized óta a kelta eredetü törzsek közt (Irland, Wales, Skócia, Man-

szigete, Bretagne) megindult. Nemzeti gyűlések tartása, iskolák és egyéb intézmények alapítása, napisajtó és egyéb irodalom jelzik e munkát. Az első kelta kongresszus 1901. Dublinban volt s itt vitatták meg először a kelta nyelv felújításának eszméjét.

Irodalom. Zeusz, Die Deutschen u. ihre Nachbarstämme, München 1837; Diefenbach, Celtica, Stuttgart 1839 és Origines Europaeae, Frankfurt 1861; Holtzmann, K. und Germanen, Stuttgart 1855; Brandes, Das ethnographische Verhältniss der K. und Germanen, Leipzig 1857; L. Contzen, Die Wanderungen der K., u. o. 1861; Cuno, Vorgeschichte Roms, I. k.: Die Kelten, u. o. 1878; Czörnig, Die alten Völker Oberitaliens, Wien 1885; Saint-Brieuc, Etudes sur les Celtes et les Gaulois, Paris 1875; Bertrand, Archéologie celtique et gauloise, u. o. 1876; de Valroger, Les Celtes, la Gaule celtique, u. o. 1879; Atkins, The Kelt or Gael, his ethnography, geography and philology, London 1893; Rhys, Celtic Britain, u. o. 1904 és Celtic Folklore, u. o. 1901; d'Arbois de Jubainville, Études sur le droit celtique, Paris 1894; Principaux auteurs de l'antiquité a consulter sur l'histoire des Celtes, u. o. 1902; Les Celtes jusquau l'an 100 avant notre ère, u. o. 1904 és La famille celtique, u. o. 1905; Driesmans, Das Keltentum in der europäischen Blutmischung, Leipzig 1900; Dechelette, L'archéologie celtique en Europe, Paris 1901; Salamon Ferenc, Budapest története, I. köt.; Hampel József, az eraviszkus nép és emlékei, Budapest régiségei IV. k.; Fröhlich R., Magyarország története a római hódítás előtt és Kuzsinszky B., Nemzetiségi és vallási viszonyok Pannoniában, Millennáris tört. I. köt.

Kelta mitológia. A kelták vallása természeti tünemények istenesítése. Főisteneik (Caesar szerint) megfelelnek Apollo, Mars, Jupiter és Minerva szerepének és azért a római íróknál e néven fordulnak elő. Emellett azonban előfordulnak a helyi melléknevek; változók amaz országok szerint, amelyekben a kelták megtelepedtek. Apolló egyes melléknevei (Belenus, Borvo, Grannus) különválasztva mint külön istenségek is előfordulnak. Az utóbbiak közül a legkiválóbb *Belenus*, a kelta napisten. Azonos a déli Franciaország területén tisztelt *Abellióval* és a Rajna és Dunamelléki *Grannussal*. Legfőbb attributuma a gyógyítás, mint ilyen a források istene, szent növénye a beléndekfű. Jupiter 3 mellléknévvel rendelkezik: *Taranis, Esus* és *Teutates* (az utóbbi Marsnak mellékneve egyszersmind). Esust Pictet a szanszkrit *asu*-tól származtatja és főistennek tartja, képét 1711. találták meg egy régi emléken a Notre-Dame-templom alatt. Kisebb istenségek: *Ogmios*, a kelta Herakles, egyúttal az ékesszólás istene; továbbá *Epona* emlékeken nem ritka a keltáktól népes Dunántulban; *Suleviae* (hegyi nimfák Pannoniában és Dáciában). Végül az istenanyák (matres, matrae, mairae, matronae), várak, családok, kerületek géniuszai, képeken gyermekeket ringatnak térdeiken (a mai franciáknál «vierges noires»). Mindezek kelták által lakott, de romanizált vidékek istenalakjai. Hasonlók hozzájuk a rómaiak által megközelített Britanniában Marsnak egyik (Bath és Aetrip mellett előforduló) női mellékalakja: *Nemetona* v. *Nemon*, nemkülönben *Beletucadrus*, a brit Mars. Ezek képezik az átmenetet a tisztán kelta istenalakokhoz, melyek az *ír szigeten* virágzott druidizmussal karöltve egész rendszeres teogoniát képeznek és összefüggnek úgy az ős-, mint a hősmondával. Ez a tisztán K. az istenek két ágával kezdődik, kiknek apja *Addai* v. *Dé* (a mindenség atyja), anyjok *Anna*, az istenek anyja. Mint törzsökös istenős kiválik *Ogma*, melléknevén *Griainainech* (a. m. verőfényes arcú), azonkivül *Dagda* és *Kermait* (mézes szájú). Feleségétől *Machától* születik *Aed* (a tűz), ennek fia viszont *Prydain*, Britannia első mesés királya. Dagda melléknéven Ogma egész istencsoportnak az apja. A mitológia *Coirbrénak*, Ogma egyik hős utódának személye által egy mondakörbe csap át, melynek ápolói a *bárdok*, holott az istenek emlékezetét a *druidák* tartják fenn. Egy költőiskola kapja fel az ősmondát, melynek őse *Ailil Olum*, Munster királya, Medb királynő (Shakspere Mab-jának) férje. Az ősmondából őstörténet fejlődik, melyet a hagyomány egyrészt a mitologiához fűz, másrészt a kereszténységhez. Ebből válik ki később a nép közt napjainkig lappangó *neo-druidizmus* és ennek irodalmi velejárója a vizionárius-könyvek.

Kelta nyelvek (vagy latinosan *celta* nyelvek), egyik főága az indo-germán nyelvcsaládnak mely újabban mind több tért vesztett (l. *Kelták).* Egyfelől a germán, másfelől az itáliai nyelveknek legközelebbi rokona. Három főcsoportja van: a kymri v. brit, a gael s a régi Gallia kihalt nyelve, mely csak föliratokból és hely- és személynevekből ismeretes. Legfontosabb az első csoportban a walesi nyelv (Welsh), melynek gazdag irodalma van (l. *Bárdok).* A breton nyelv legkorábban a Kr. u. V. sz.-ban jutott a Bretagneba s ma három francia megye lakossága beszéli. A cornwallisi nyelv kihalt a XVIII. sz.-ban. A gael csoportba tartozik a hegyi skótok nyelve: az erse v. szűkebb értelemben vett gael nyelv (l. o.). A Man sziget nyelve kihalóban van. Legfontosabb az *irlandi* v. ír nyelv, melynek régi irodalma van (föliratok már az V. sz.-ból, l. *Ír nyelv és irodalom).* A kelta nyelveken beszélőknek összes száma Euróban mintegy $3^1/_2$ millió. A K. aránylag nagyon eltérnek a többi indo-germán nyelvektől, s e nagy változásokat alkalmasint baszk-féle nyelvekkel való érintkezések okozták. Később a latin nyelvből vettek át igen sok szót, s viszont nagy hatással voltak az angolra, franciára s az északi olasz nyelvjárásokra. V. ö. *Zeuss*, Grammatica celtica (2. kiadás Ebeltől, Berlin 1871); H. *Pedersen*, Keltische Grammatik (1912); *Holder*, Altkeltischer Sprachschatz.

Keltez, valamely iratot kelettel (l. *Dátum)* ellát.

Keltiberek *(Celtiberi)*, ókori nép Hispaniában, amely két elemnek keveredéséből származott, a bevándorló keltákból és a benszülött iberekből. A K. az Iberus (Ebro) folyók jobbpartján levő fensíkon laktak. Több népre oszlottak: délen a K. (szűkebb értelemben) és az *arevákok;* északabbra a *pelendónok* és a *berónok* (Berones). Főbb városaik voltak: Clunia, Numantia, Segontia, Bilbilis (Martialis szülőhelye), Segobriga. L. még *Hispania.*

Keltika (lat. *Celtica)*, sok görög és latin földrajzírónál a. m. Hispania (l. o. és *Kelták).*

Keltike (növ.), l. *Corydalis.*

Keltma, 1. *K.-Juzsnaja* a Kama 185 kilométer hosszú baloldali mellékfolyója Perm orosz kormányzóságban. — 2. *K.-Szievernaja* a Vücsegda 160 km. hosszú mellékfolyója Vologda kormányzóságban, az előbbivel a Szievero-Jekaterinszkij-csatorna köti össze.

Keltománia, egynémely régebbi tudósnak ama túlzása, hogy minden kétes eredetü népben keltákat lát, vagy kétes eredetü szóban kelta szótövet sejt.

Kelung, kikötőváros Formózán, l. *Ki-lung*.

Kelvin, a Clyde 34 kilométer hosszú jobboldali mellékfolyója Skóciában, Glasgow alatt torkollik, fölötte van a Forth- és Clyde-csatorna 84 km. hosszú aquaduktusszal átvezetve.

Kelvin (röviditve *K)*, elektrotechnikai mértékegység; a. m. egy kilowattóra.

Kelvin, *lord* (eredeti nevén: William *Thomson)*, angol természettudós, szül. Belfastban 1824 jún. 26., megh. Londonban 1907 dec. 17. Tanulmányait Glasgowban, Cambridgeben és Párisban végezte. Itt főleg Regnault laboratóriumában dolgozott; az ő érdeme, hogy azután Angolországban is szerveztek az egyetemeken laboratóriumokat. 1846-ban 22 éves korában a glasgowi egyetemen a fizika tanára lett s azóta haláláig oly tudományos tevékenységet fejtett ki, mely a maga nemében páratlan és a mult század második felében a fizikai tudományok fejlődését rendkivül elősegítette. K. kutatásai az elméleti fizika minden ágában mély nyomokat hagytak hátra, sokszor úttörők voltak s amellett a gyakorlati élet számára is megbecsülhetetlen eredményekre vezettek. A rugalmasság tanára és a hidrodinamikára vonatkozó kutatásait kiterjesztette a föld szilárdságára, korára, az árapály jelenségeire, a precesszióra stb. A termodinamika két alaptétele Clausiuson kivül K. nevéhez fűződik. Az elektromosság tanában foglalkozott az elektromosság és mágnesség matematikai elméletével, az elektrosztatikai mérésekkel, a szikrákkal, a légköri elektromossággal, a mágneses indukció problémáival s mindenütt új nézőpontokat, mérési módszereket, eredményeket, érzékeny műszereket adott a fizikának. Különösen fontosak: a kvadráns-elektrométer, a tükrös galvanométer, a szifón-rekorder, mely lehetővé tette a tengerentúli telegráfiát stb. A hajózásnak is nagy szolgálatokat tett K. megbizható iránytűjével és mélységmérőjével. A fényelmélettel és az általános éterelmélettel K. életének két utolsó évtizedében foglalkozott és kutatásait 1904. egy nagy munkában tette közzé. K. tevékenységének mindenütt a legnagyobb elismeréssel adóztak. A különböző nemzetek tudományos intézetei tiszteletbeli doktorrá, vagy taggá választották. Hazájában már 1846. megbizták a Cambridge and Dublin Mathematical Journal szerkesztésével. E lapban sok tanulmánya jelent meg. Később a Philosophical Magazine-ban adta ki dolgozatait s a londoni és edinburgi tud. társaságok közleményeiben. A brit kir. tudóstársaság 1890. elnökének választotta meg. 1892-ben kapta meg William Thomson a K. lord nevet és méltóságot. 1899-ben visszavonult a tanítástól, de tudományos vizsgálódásait mindvégig folytatta. Főbb munkái: On the electrodynamic properties of metals (1885); Navigation, a lecture (1876); Reprint of papers on electrostatics and magnetism (1884); Treatise on natural philosophy (Tait-tel együtt, 2. kiad. 1879—83). Műveinek népszerű kiadása Popular lectures and adresses (3 köt.) cimen jelent meg.

Kélvirág (növ.) a. m. karfiol (virágos kél).

Kelyhesek, l. *Kehelyvita* és *Husziták*.

Kelyhes oszlopfő, a virágkehelyhez hasonló oszlopfő, mely enyhe görbülettel alulról fölfelé kiszélesedik. Az építészeti stilusok többjében találunk ilyen alaku oszlopfőt, mégis legjellemzőbb az egyiptomi és a román. Igen szép példányok vannak a jáki templomban.

Kem, 1. folyó Archangel orosz kormányzóságságban, l. *Kemj*. — 2. *K.*, járás Archangel orosz kormányzóságban a Fehér-tenger Ny.-i oldalán. Főleg karelek lakják, kik halászattal és prémvadászattal foglalkoznak.

Kém, l. *Kémkedés*.

Kemál bej, az újabb török dráma- és regényirodalom legkiválóbb alakja. Szül. 1840. Gallipoli mellett, megh. 1888. Khiosz szigetén száműzetésben. A hetvenes évek forradalmi idejében tevékeny részt vett, mint az ifjú Törökország legkiválóbb tagja. Ő penditette meg legelőször a haza eszméjét és műveivel oly hatást ért el, aminőt török költő soha. Benne fejeződött ki a török nemzet szabadságszeretete, reformtörekvése és ő hozta a török irodalmat abba az irányba, mely a régi, hagyományos mohammedán világnézlettel szakitva, nemzeti útra terelte. Csak K. óta van a törököknek nemzeti irodalmuk, aminthogy politikai működése a nemzeti öntudatot ébresztette fel. Irodalmi munkásságának legkiválóbbjait a dráma és regény terén teremtette meg. Drámái közül legfontosabbak: A Haza vagy Szilisztria, mely német fordításban is megjelent; Akif bej, romantikus tárgyu öt felvonásos dráma; Egy szerencsétlen gyermek c. dráma. Legszebben megirt és leghatásosabb Gülnihál c. darabja, melynek tárgya, noha célzatokban, a forradalmi idők palotája és udvara. Regényei közül nevezetesebbek az Ali bej cimü, mely a török főváros társadalmának adja megdöbbentő rajzát, továbbá Dzsezmi, a török történelem előtti időkből vett tárgyával. Irt ezeken kivül számos költeményt, melyek azonban csak kéziratokból ismeretesek és a török ifjuság közt szájról-szájra járnak. A hirlapirodalmat úgyszólván ő teremtette meg. Számos cikke jelent meg különböző ujságokban, melyek az ő irásai révén váltak hiresekké *(Taszoir*, *Hurrijet* stb.). Élete utolsó éveiben nemzete művelődéstörténetét is meg akarta irni. Az első füzet meg is jelent belőle, de a kormány látván, hogy mily óriási hatása volt e pár ívnyi füzetnek, rejtett célzatokat keresett és talált e könyvében és a mű további megjelenését betiltotta. Állítólag sok munkája maradt meg kéziratban, de halála után elpusztitották. V. ö. *Kunos* Ignác, Az újabb török irodalomról (Magy. Szalon 1891); *Pröhle* Frigyes Vilmos, K. drámái (Budapest 1895).

Kemál pasa záde, v. teljes nevén *Ahmed Semszeddin bin Szulejmán ibn Kemál pasa*, török történetiró, szül. Drinápolyban 1483 körül. Kezdetben a katonai pályára lépett. Mint hadbiró (káziászker) követte I. Szelim szultánt az 1516—17-iki egyiptomi hadjáratába és 1526. a magyarországi hadjárat előtt sejk-ül-iszlámmá nevezte ki a nagy Szulejmán. Bennünket a *Mohács-náme* c. müve érdekel, melyben az 1526-iki hadjáratot beszéli el. Előadása Szulejmán naplóján alapszik, mert maga

nem vett részt a hadjáratban. E munkáját franciára is lefordította *Pavet de Courteille* 1859-ben (Histoire de la Campagne de Mohacz. Magyar fordítását *Thury* József készítette).

Kemancse, arab hangszer, l. *Kemengé*.

Kemble (ejtsd: kemmbl), 1. *Charles*, angol szinész, szül. Brecknockban (Wales) 1775 nov. 27., megh. Londonban 1854 nov. 12. 1794-ben a londoni Drurylane-, 1897. a Haymarket-szinház tagja lett, 1803. bátyjával (l. *K. 3.*) együtt átvette a Coventgarden szinház igazgatását. 1836-ban visszavonult a szinpadtól és szinházi cenzor volt. — Felesége, *De Camp Marie Therese* (szül. Bécsben 1774., megh. Londonban 1838 szept. 3.) kiváló táncosnő volt és két sikeres vigjátékot: The first fault (1799) és The day after the wedding (1808) is irt.

2. *K., Frances Anna*, angol szinésznő, *K. 1.* leánya, szül. Londonban 1809 nov. 27., megh. u. o. 1893 jan. 17. Atyja képezte ki szini tehetségét, 1829. lépett először szinpadra. Angliában és Amerikában nagy sikerei voltak. Később a szinpadtól visszavonult és egyideig mint Shakespeare-fölolvasó működött. Irodalmilag is dolgozott, emlékiratokat adott ki, költeményeket, szinműveket és tanulmányokat irt. Főbb munkái: Journal of a residence in the United States (London 1834); A year of consolation (u. o. 1847); Plays (u. o. 1864); Poems (1865 és 1883); Reconds of a Girlhood (New York 1879).

3 *K., John Philip*, angol szinész, *K. 1.* testvérbátyja, szül. Prestonban (Lancashire) 1757 febr. 1., megh. Lausanneban 1823 febr. 26. 1783-ban a londoni Drurylane-szinház tagja, majd igazgatója lett, 1803. öccsével együtt a Coventgarden-szinház igazgatását vette át. Kitünő Shakespeare-szinész volt, legjobban kivált az imponáló, férfias alakok személyesítésében. Néhány szinművet is irt. V. ö. *Boaden*, Memoirs of the life of J. Ph. K. (London 1825); *Fitzgerald*, Account of the K. family (u. o. 1871).

4. *K., John Mitchell*, angol történész és filológus, *K. 1.* fia, szül. Londonban 1807., megh. Dublinban 1857 március 26. Nevét kitünő Beowulf-kiadásával (London 1833) tette ismertté, melyet First history of the English Language (Cambridge 1834) c. műve követett. Főműve: History of the Saxons in England (1848, 2 köt.).

Kemechey *Jenő*, iró és hirlapiró, szül. Királyhelmeczen (Zemplén vm.) 1862 dec. 28., megh. Budapesten 1905 jan. 14. Középiskolai tanulmányai befejeztével az egri papnevelőbe lépett, de pályáját csakhamar a jogi pályával cserélte föl. Egyideig Sennyey Pál mellett titkároskodott, majd Egerbe ment ügyvédjelöltnek s átvette az Eger és Vidéke szerkesztését. Csakhamar egészen a hirlapirodalomnak szentelte magát; 1891. Szegedre ment a Szegedi Hiradóhoz, melynek szerkesztőségéről 1894. lemondott, hogy a fővárosba menjen, mint a Budapesti Hirlap főmunkatársa. Haláláig e lapnál dolgozott. Kezdetben inkább publicisztikai dolgozatokat közölt, melyek rajongó fajszeretetükkel és merész fölfogásukkal gyakran nagy feltünést keltettek *(A magyar imperializmus)*. Ő irta rendszerint a lap Politikai hullámok c. vasárnapi rovatának nagy részét. Szépirodalmi dolgozatokkal már Egerben *(Két év a szemináriumban)* és Szegeden *(Magyar gentry-történetek*, 1891) lépett föl, de nagyobb sikerrel csak a fővárosban. Érdeklődést keltett *Mara rózsái* c. regénye (1899), melyben Grünwald Béla tragikus sorsát adta költőileg feldolgozva, továbbá *A kis király* (1899); *Magyar mohikánok* (1901); *Magyarország nagyasszonyai* (regényes életrajzok, 1902); *Bodrogközi történetek* (1902); *Lobogó tüzek* (1904), a falusi magyar úriéletnek éles szemmel adott rajzai, tele finom elemzésekkel, a stil nem kis művészetével. Élete végén tett drámai kisérletei is szép sikerrel jártak. Tetszéssel adták a Nemzeti Szinházban a Malonyai Dezsővel irt drámáját. *A föld*-et (1902) s pár hónappal halála előtt (1904 nov. 9.) a Schmerling-korszakban játszó korrajzi értékü szinművét, *Az emigráns*-t. Érdemeit méltányolta a Dugonics- s a Petőfi-Társaság; az előbbi 1893. osztálytitkárának, az utóbbi 1904. rendes tagjának választotta.

Kemecse, nagyk. Szabolcs vmegye nyirbogdányi j.-ban, (1910) 3353 magyar lakossal, a járási szolgabirói hivatal székhelye; van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, hitelszövetkezete és népbankja, petroleumfinomitója. 1074 febr. 26. itt csata volt Géza király és Salamon között, mely az előbbi három zászlóaljának hűtlensége folytán annak vereségével végződött. 1903-ban Kossuth Lajosnak szobrot emeltek itt.

Kemej *vármegye*, hajdan a Tisza balpartján az abádi révtől kezdve a Berettyó és Sárrét mocsaraiban, a bihari Szerepig terjedt. Legészakibb pontja Tiszaszőllős, a legdélibb Ders-puszta. Pauler szerint szerint (Magyar nemz. tört. I. 161.) csak olyan helyi elnevezés, mint a Nyirség vagy Szilágyság; de Balássy, Botka és Pesty az ősvármegyék közé számitja. K. mint főesperesség (1333. már csak 10 plébániával) egészen a XV. sz. közepéig állott és a K.-i főesperes egyúttal egri éneklő-kanonok volt. 1240 után kivált belőle egy terület, melyet azontúl *Kolbászszék*-nek (l. o.) neveztek, magát K.-t pedig utóbb Kis-Heves vagy Kis-Szolnok vmegye néven emlegették. Az ennek területén, vagyis Külső-Szolnok megyének a Tisza balpartján levő községei 1874-ben kérték is K. visszaállitását, de az 1876. XXXIII. t.-c. 17. §.-a K. egy részét az akkor alakitott Jász-Nagykun-Szolnok vmegyéhez csatolta, a másikat pedig meghagyta Heves vmegyében.

Irodalom. Balássy Ferenc, Kemejmegyéről, M. Tud. Értekező, I. 240—7, Századok 1872. 377—386. és 447—454; Botka Tivadar, A vármegyék első alakulásáról, Századok 1871., különösen 397—8; Pesty Frigyes, Eltünt vármegyék, I. 119—130; Ortvay Tivadar, Magyarország egyh. földleirása, I. 174; Pauler, A kemeji csata, A magy. nemz. történetében, I. 161—2. s 559—60

Kemeji főesperesség, az egri püspökséghez tartozott, a Tisza jobb partján Tiszafüredtől Szajolig nyult. Később a hevesi főesperességbe olvadt. V. ö. *Ortvay*, Magy. egyh. földleirása (I.).

Kemenate v. *kemnad* (ném., az új-latin *caminata* szóból), a középkor elején épült német várakban az eleinte egyetlen füthető lakóhelyiség; az elnevezést később az azt magában foglaló lakosztályra v. épületszárnyra is átvitték.

Kemence v. *pest*, az a tűzálló anyagokból készitett zárt vagy nyilt tűzhely, melynek melegét magában a K.-ben v. azon kivül értékesitjük. Az

első esetben a tüzelőanyag parazsa vagy lángja közvetetlenül érintkezik a hevítendő tárggyal (kohók), a második esetben pedig a fejlesztett meleget fém-, tégla- vagy más fal közvetíti. Az első csoportba tartoznak a tűzhelypestek, aknáskemencék és lángallók, a másodikba pedig a boltos (muffel) vagy tokos K.-k. A tüzelő elégetéséhez szükséges légjárást kéménnyel vagy fuvóval mozdítják elő. A fuvókkal befujt levegőt a hőmérséklet növelése és a tüzelőszer csökkentése céljából gyakran föl is melegítik. 1. *A tűzhelypestek* szekrény- vagy hengeralakú, nyilt, esetleg egy vagy több oldalról falazott, vaslemezekkel határolt vagy tűzálló agyaggal kitapasztott alacsony tűzhelyek. A fémek hevítésére, az ércek olvasztására és a vas finomítására való tűzhelypesteket fuvóval szerelik fel, hogy a befuvott levegő a tűzhely belsejében élénkebb tüzet gerjeszszen, illetve oxidálólag (a fémhez kevert idegen anyagokat kiégesse) v. redukálólag (az ércek oxidjait elvonja, vagyis a fémet szinállapotba kiválassza) hasson. A fuvó nélküli tűzhelypestek közé tartozik az ólom-,réz-,ezüst-ötvények ólomtartalmának elvonására való *csurgató*- v. *szivárogtatótűzhely* (Saigerherd) és az ércek pörkölésére való *pörkölőpáholy*. A fuvóval felszerelt tűzhelypestek sorába tartoznak a vas, ólom és réz gyártására, illetve finomítására való tűzhelypestek. — 2. *Az aknás K.-k* v. *pestek* tűzálló falakkal körülzárt, inkább magas, mint bő aknájú és függőleges tengelyű, hengeres vagy szögletes tűzhelyek, melyekben az érc és tüzelőszer egymással közvetetlenül érintkezik. Ezeket leginkább szenesített tüzelővel (koksszal vagy faszénnel) tüzelik, mert a természetes tüzelők az akna felső szintjében melegkötéssel járó felbomlást szenvednek s a fejlődő éghető gázok (szénoxid, szénhidrogének, hidrogén stb.) nehezen értékesíthetők, mert a K.-ben magában azokat elégetni már nem lehet. Az aknás K.-ket három csoportba oszthatjuk: *a)* Az első csoportba tartoznak azok, melyek az ércek v. kőségek (pl. mészkő) pörkölésére valók, ezeknek alja teljesen nyitott, esetleg sík, lépcsős, kúpos vagy nyerges rostéllyal van elzárva. A rostélyon betóduló levegő az aknában rétegenkint fölhalmozott tüzelőanyagon és ércen áthatolva, az előbbit elégeti s a fejlődő meleg az érc kémiai és fizikai alkatát változtatja meg. A pörkölt ércet alul kivonják, a torokra pedig friss ércet és tüzelőt terítenek. *b)* A 2. csoportba tartoznak azok az aknás K.-k, melyeket ércek redukálására és fémek megömlesztésére használnak. Ezekbe a levegőt fuvóval nyomják be, vagy szívással idézik elő a szükséges légjárást. Az akna felső részét, ahol az ércet és tüzelőt adják be, *toroknak* vagy *sípnak* nevezik, alul pedig a levegőbevezető, a salak- és fémlecsapoló nyílások vannak. Régebben leginkább négyszögletes, ma leginkább hengeres keresztmetszetü ilyen aknás K.-ket használnak, mert ezen a fuvó levegő egyenletesebben oszlik el és kevesebb szálló por keletkezik (L. *Vas* és *Ezüst*). Nagyság szerint ezeket a K.-ket beosztjuk *kis olvasztókra* (Krummofen), ezek 1·3—2·3 m. magasak; *közép olvasztókra* (Halbhochofen), ezek 2·2—4·4 m. magasak és *nagy olvasztókra* (Hochofen), ezek 4·4 m.-nél magasabbak. Az aknás K.-k tűzhelyének kezelése szerint megkülönböztetünk *gübüs* (Sumpfofen), *szemes*- vagy *csurgató*- (Spurofen) és *tégely*- (Tiegelofen) *K.-ket*. *A gübüs-K.* alja nyitott és a megolvadt anyag a K. előtt vagy annak belsejében levő tartóba gyül össze; ilyenek a nyitott mellű vasolvasztók (l. *Vas*) és a felső-harzi ólomolvasztók (l. *Ólom*). A *csurgató-K.-ben* a megolvadt anyag a pest alján levő nyiláson, az ú. n. *pestszemen* a nyilt vagy zárt előtűzhelybe folyik, ahonnan azután kimerik vagy lecsapolják (ilyen az öntöttvas megömlesztésére való Krigár-féle kúpoló K., l. *Vas*). — 3. *A lángallókat, láng-K.-ket* v. *visszasugárzó* (reverberáló, a meleget az olvasztandó anyag felszinére sugárzó) K.-ket manapság már korántsem használják oly nagy mértékben, mint ezelőtt. Ezek a boltozott munkatérből, ezen a téren kívül épített tűzfészekből és a kéményből állanak. A tűzfészekből a láng a tűzhidon át a munkatérbe csap és az elhasznált égéstermékek a füstlyukon távolodnak a kürtőbe. (L. *Ólom.*) A kémény és a munkatér közé néha előmelegítő vagy porlerakó kamarákat, esetleg sűrítőket iktatnak. A kémény megtakarítása céljából a lángallókat néha fuvóval is felszerelik olyképen, hogy a levegőt a rostély alá fuvatják (alsó szél), vagy exhausztorként működtetve, a füstcsatornába eresztik. Nagyobb hőhatás és tüzelőanyag megtakarítása céljából a lángallókat gázzal is fűtik, melyet a levegővel egyetemben a regenerátorokkal hevítenek föl. (L. *Vas*). A meleg jobb kihasználása céljából a lángallót összekötik előmelegítővel v. bele több terrasszszerüen egymás fölött levő csatornát építenek, ilyen az aranytartalmú kovák pörkölésére való, ú. n. *tovalapátoló K.* (l. *Arany*). — 4. *A boltos* vagy *tokos* K.-k és a *tégely*-K.-k aknás K.-k v. lángallók, melyben az izzítandó tárgy tűzálló agyag- vagy vasedényekben van, a tárgyat tehát sem az izzó szén, sem a fűtőgázok nem érik, természetesen így több tüzelőanyag fogy el, azonban e réven elérjük azt, hogy az izzítandó tárgyhoz idegen anyagok nem juthatnak, sőt attól szükség esetén a levegőt is elrekeszthetjük. V. ö. *Schnabel* C., Lehrbuch der allgemeinen Hüttenkunde (1890); *Ledebur*, Die Öfen für metallurgische Processe (1878); *Schuberth* H., Hand- und Hilfsbuch für den praktischen Metallarbeiter (Hartleben).

Kemence-lóca (padka) a régente divatos kemencék padkája kőből v. fából; télen a falusi nép kedvelt pihenő helye.

Kemenceszenités, a fának teljesen légáthatlan, falazott v. vasból készült kemencékben v. retortákban oly módon való szenítése, midőn ezeket kivülről addig hevítik, mig a bent levő fa megszenül. Ennek fő célja rendesen a melléktermények (faecet, kátrány stb.) lehető teljes kihasználása.

Kemenes, kun főember, l. *Árboc*.

Kemencze, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 1492 magyar lak., postahivatal, u. t. Ipolyság.

Kemenczeszék (azelőtt: *Kuptoro-Szekul*), kisk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 1407 oláh, német, cseh, morva és olasz lak., postahivatal, u. t. Resiczabánya. Az Osztrák-magyar államvasút-társaságnak itt kőszénbányái vannak. Közelében több cseppkőbarlang van.

Kéménd, 1. nagyk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 1812 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távirőhivatal. Hajdan a Pázmán-család birtoka volt, de 1392. Ugrin gróf kénytelen volt azt az esztergomi érseknek átengedni, mivel testvérei annak birtokait pusztították. 1849-ben heves küzdelem folyt itt a magyar fölkelő hadcsapatok és Wyss császári őrnagy csapata között, melyben az utóbbi vereséget szenvedett. — 2. *K.*, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 410 oláh és magyar lak., u. p. Marossolymos, u. t. Nagyrápolt. A Kéméndy-család ősi birtoka. Református anyaegyház volt a XIX. sz. elejéig, annyi közbirtokos lakta. Határában savanyuforrás van.

Kemendollár, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 746 magyar lak., vasútállomás s u. o. posta- és távirőhivatal.

Kemend vára, Zala vm.-ben Zalaegerszegtől ÉK.-re állott. Róbert Károlytól kapták a Németújváriak, s az övék volt 1403-ig, midőn cserében Léka váráért átengedték. 1403-ban a Zsigmond-pártiak hosszú ostrommal vették el tőlük, mint Nápolyi László hiveitől. Ekkor a gelsei Petőkre szállott, akiknek a kezén volt a következő században is.

Kéméndy *Jenő*, festő, szül. Déván 1860 ápr. 8. Budapesten és Münchenben tanult s eleinte főképen miniatürképek festésével foglalkozott, amelyek jó része Amerikába vándorolt. Ilyenek a *Szeszélyes nők*, mely az 1885-iki budapesti országos kiállításon érmet nyert; a *Képzelt beteg*, az *Alchimista* (Szépművészeti Muzeum). 1898-tól fogva az Opera és Nemzeti Szinház jelmezeinek tervezője s mint ilyen sokféle technikai újításával vonta magára a figyelmet. Külföldön is feltünést keltett új rendszerű szinpadja, melyet a *Művészet*-ben *A huszadik század szinpadja* cimen irt le.

Kemenes, 1. *Ferenc*, kanonok, szül. Bögötén (Vas) 1829 szept. 20., megh. 1905 nov. 4. Veszprémben. Mint piarista két próbaév után 1847. tanár lett Nagykárolyban. 1848-ban beállt honvédnek. Részt vett mindvégig a nemzet küzdelmeiben. 1849 jún. 14. Perlasznál, már mint hadnagy, mindkét karján sebet kapott. Seregével aug. 20. Karánsebes mellett letette a fegyvert. A németek tíz napi fogság után hazabocsátották, mert nem akartak bajlódni sebes karjával. Ezután mint a veszprémi egyházmegye papnövendéke elvégezte a hittudományokat. Pappá szentelték 1855. A veszprémi püspöki aulában működött többféle állásban 1874-ig. Közben az 1870. év végén kanonok lett, 1898-ban nagyprépost. Költő és szónok volt. Költeményei 3 kötetben jelentek meg.

2. *K. József*, l. *Kempf*.

Kemenesalja, az a síkság, mely Vas vmegyében a Kemeneshát csekély emelkedése alatt a Rába folyó jobbpartján elterül s egyike a vmegye legszebb s legmagyarabb vidékeinek. Központja Czelldömölk.

Kemeneshőgyész, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 1296 magyar lak., postahivatal, u. t. Mezőlak.

Kemeneskápolna, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 293 magyar lak., u. p. Kisköcsk, u. p. Czelldömölk.

Kemenesmagasi, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 1833 magyar lak., postahivatal; u. t. Vönöczk.

Kemenesmihályfa, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 1078 magyar lak., postahivatal; u. t. Czelldömölk.

Kemenespálfa (azelőtt: *Pálfa-Martonfa)*, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 712 magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Jánosháza.

Kemenessömjén, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 735 magyar lak.; u. p. Kemenesmihályfa, u. t. Vönöczk.

Kemenesszentmárton, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 313 magyar lak.; u. p. és u. t. Vönöczk.

Kemenesszentpéter, kisközség Vas vármegye czelldömölki járásában, (1910) 986 magyar lakossal, postahivatal; u. t. Marczaltő.

Kemengé.

Keménfa, kisk. Zala várm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 198 magyar lak.; u. p. Salomvár, u. t. Zalalövő.

Kemengé *(Kemangeh, Kemancse)*, arab húros hangszer (lásd az *ábrát)*. Egyetlen húrját kigyóbőrrel bevont kókuszdióhéj fölé feszítik. V. ö. *Rühlmann*, Geschichte der Bogeninstrumente (Braunschweig 1892).

Kemény-*család (gyerő-monostori gróf* és *báró)*, Erdély legrégibb s legelőkelőbb családainak egyike, mely egy törzsből ered a Gyerőffy, Mikola, Radó, Vitéz kihalt, s a most is élő Kabos családdal. A közös leszármazás a XIII. sz. derekán élt Mikoláig vihető vissza; a K.-család a XV. sz. folyamán vált ki a közös törzsből és ettől kezdve előkelő szerepet játszik a közéletben. Őse Péter, kinek testvére volt talán *Simon*, a szentimrei hős, ki 1440. Hunyadi János jelmezébe öltözve, ennek ruháit magára véve, hazájáért s vezéreért, kinek életétől függött a haza sorsa, hősi halált halt (v. ö. *Bonfin* emlékiratait, *Thúróczy* Krónikáját, hol a hős neve hibásan *Kamonyának* van írva és *Kisfaludy* Károly drámáját). A török ellenség ugyanis Hunyadi Jánosban látván a magyar haza legfőbb oszlopát, elhatározta, hogy mindenekelőtt ennek életére tör az ütközetben; ezt megtudván K. Simon, arra szánta magát, hogy annak zászlaját s öltözetét

Kemény-család címere.

elsajátítja s ez úton önmagát feláldozva, megmenti a hős vezér életét. Utódai közül *Boldizsár* 1576. a lengyel királlyá választott Báthory Istvánt Lengyelországba kisérte, utóbb atyjával együtt Székely Mózes hive s 1608. fehérvármegyei főispán volt. Ennek *Tornyi Zsófia* nejétől származott egyik fia volt *IV. János*, kit 1660. Erdély fejedelmévé választottak (l. alább). Tőle származott a család idősebb, testvérétől, Pétertől a család ifjabb ága. A fejedelemnek életben maradt egy fia, *Simon* nemzette *V. János* belső-szolnoki főispánt, ki 1686. a hatalmas Teleki Mihály leányát vette nőül s alapítója lett a grófi ágnak; buzgó vallásos ember, nagy alapító s oklevélgyüjtő.

Az említett *Boldizsárnak*, K. János fejedelem atyjának másik fia volt egy szintén *Boldizsár* nevű, ki kolozsi főispánságot viselt, udvarhelyszéki főkapitány s ifjabb Rákóczi György fejedelem fölovászmestere, ki 1657. a lengyel hadjáratban esett el; ismét egy másik fia a Bethlen Gábor mellett szereplő *III. Péter*, ki Báthory Gábor fejedelemsége alatt ennek udvarában töltötte ifjuságát s midőn az a török földre menekült, nejével a dévai várban maradt s az ostrom alá vett menedéket vitézül védelmezte; a visszatért Bethlen Gábor fejedelmi udvarában ennek étekfogója (főasztalnoka) lett s kiséretében Hainburg ostrománál, hol a gyaloghadat vezette, harcolva esett el. Halála után fia született, ki szintén Péter nevet nyert s e *IV. Pétertől* származik a másik *bárói* ág, melynek nagyszámú tagjai közül nevezetes államférfiak lettek: *András* fia, az 1849. elhalt jeles országgyülési szónok *Dénes*, s ennek K. Kata bárónőtől született fia *Gábor*, a közlek. miniszter és *Sámuel* báró fiai: *Zsigmond*, a nagynevű publicista, politikai, regény- s hirlapíró (l. alább) s ennek testvére *János*, a képviselőház volt másodelnöke s belső titkos tanácsos. Az ugyanez ágból való *Lajosnak* Wesselényi bárónőtől származott fiai közül *Ferenc*, 1838. erd. orsz. elnök, államférfiui belátása s mérsékelt, józan politikájáért köztiszteletben részesült; *Farkas*, a szabadságharcban dandárvezér, derék hős s azután emigráns volt s 1852. Londonban halt el; *Pál* pedig minden ezüstjét s ékszerét a haza oltárára adta. Természetes, hogy az előkelő főnemes család, melynek élete századokra terjed, házassági összeköttetések által az erdélyi arisztokrácia legfényesebb neveivel jött sógorsági s rokoni kapcsolatba (Bánffy, Bethlen, Barcsay, Bornemisza, Haller, Győrffy, Kendeffy, Kun, Kornis, Macskásy, Nemes, Pekri, Szalánczi, Szentkereszti, Teleki, Toroczkay, Wass, Wesselényi stb.). A K.-család Erdélyben a Bethlen-család után legkiterjedtebb s Kőváry szerint 1854. 70 élő tagja volt. V. ö. A K.-család fejedelmi ágának okmánytára. Közügyek 1538—1722. Közli *P. Szathmáry* Károly, Magyar történelmi tár, XVIII. köt. (Pest 1871); Magyar Nemzetségi Zsebkönyv I., Főrangú családok, I. köt.

Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *K. Dénes* báró, az erdélyi reformországgyűlések egyik vezéralakja, szül. 1803., megh. Budán 1849., atyja *K. András* báró, anyja *Kendeffy* Róza volt. 1834-ig Alsó-Fehér vármegyében tiszteletbeli főjegyző volt s a harmincas években párttá alakult alkotmányos ellenzék élén állott. Az 1834-iki országgyűlésen K. mint alsó-fehérvármegyei követ az ellenzék két árnyalata közt, a harciasabb Wesselényi Miklós báró s a mérsékeltebb elemeket maga körül gyüjtő Szász Károly közt bizonyos független állást foglalt el. Az 1837-re összehívott országgyűlésen K. már nemcsak vezérszónoka, de hivatalos vezére is lett az ellenzéknek. Az 1848-iki pesti nemzetgyűlésen K. mint Alsó-Fehér vármegye képviselője jelent meg s belügyminiszteri államtitkárrá nevezték ki, mely állását megtartotta 1849-ben bekövetkezett haláláig.

2. *K. Endre* báró, író és politikus, szül. Kolozsvárt 1845 nov. 28., megh. Magyarbükkösön 1898 okt. 4. Kolozsvárt és Pesten tanult s már ebben az időben irogatott. A 60-as és 70-es években fokozott buzgalommal dolgozott, költeményeket, elbeszéléseket, politikai cikkeket írt a kolozsvári és fővárosi lapokba. Hivatalt nem vállalt, hanem birtokán gazdálkodott, vagy nagy utazásokat tett, főként Kelet-Ázsiában s benyomásait útirajzokban örökítette meg. Tagja volt a kolozsvári hármas intendaturának s 1875-től kezdve a képviselőháznak, hol főképen a közoktatási ügyek iránt érdeklődött. Kéziratban maradt szinműveín kivül egy tragédiája (*A tenger fiai*, 1878) és beszélyei jelentek meg nyomtatásban (*Egy beszély, Két beszély*, 1868; *Költői beszélyek*, 1878 és 1879).

3. *K. Farkas* báró, 1848—49-iki honvédezredes, szül. 1796., megh. Londonban 1852 jan. 4. Mint nyugalmazott császári tiszt csatlakozott 1848. a szabadságharc ügyéhez. Szereplése nagyrészt Bem oldalán az erdélyi harctéren zajlott le, ahol 1848 dec. 18. Mikás fölkelő oláh bandáit ugratta szét (Zsibónál), 1849 februárban ő vezette a szorongatott Bemhez a Beke ezredes alatt érkező magyar segélycsapatokat, 1849 márc. 27.—ápr. 20. ostromolta Gyulafehérvárat, jún. 3. Janku oláh inzurgensei ellen küldetett s bár apró győzelmeket aratott fölöttük, döntő eredményt még sem sikerült kivívnia. 1849 aug. közepén seregének romjait átadván Gál Sándor ezredesnek, Törökországba menekült. Tetemei a kensalgreeni temetőben (Londonban) nyugosznak.

4. *K. Gábor* báró, politikus, szül. Csombordon (Alsó-Fehér vm.) 1830 júl. 9., megh. Ajnácskőn (Gömör vm.) 1888 okt. 23. Tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban és külföldi egyetemeken végezte. A szabadságharc idején Csányi László alatt mint fogalmazó dolgozott a közlekedési minisztériumban, ezután újabb külföldi tanulmányútra indult, majd 1852. átvette családi birtokainak vezetését. Az abszolutizmus éveiben jogbölcseleti, politikai és történeti tanulmányokkal foglalkozott s e téren irodalmilag is működött. Enemű munkásságából kiváló érdeklődést keltettek vitái Eötvös József báróval (A nemzetek fejlődése, Néhány szó stb.) és történeti essayi Machiavelliről és Montesquieuről a régi Budapesti Szemlében. K. első szereplése a politikai pályán az 1863-iki erdélyi országgyűlésre esett, amelyen mint Gyulafehérvár képviselőjét azon felirat szerkesztésével bizták meg, amelynek célja volt ennek az országgyűlésnek törvénytelenségét kimutatni. Utóbb a Deák-párthoz csatlakozott;

1872. az erdélyi református konvent főgondnokává választották; 1875. Tisza Kálmán mellett a belügyminisztérium államtitkára lett; 1878—1882-ig pedig a földmivelés-, ipar- és kereskedelmi minisztériumot vezette; 1882. megkapta a titkos tanácsosi címet. 1887-ben Ipolyi halála után a Történelmi Társulat elnöke lett. Tagja volt a Tud. Akadémiának is. Egyéb művei: *Nagyenyed és vidékének veszedelme 1849-ben; A baloldal politikája* stb.

5. *K. István* báró, 1848—49-iki főispán, szül. 1811., megh. Csombordon 1881. Résztvett az erdélyi reformországgyűléseken, mint az ellenzék egyik legbuzgóbb tagja, az első népképviseleti országgyűlésen Alsó-Fehér vármegye egyik kerületét képviselte, utóbb a Batthyány-kormány e vármegye főispánjává nevezte ki. Bátorságával és lélekjelenlétével különösen Nagyenyed feldúlása alkalmával igen sok magyar család életét mentette meg, de az oláh nemzetiségnek e vérengzésért sohasem tudott megbocsátani s Nagyenyed pusztulását *Fekete könyv* c. emlékiratában örökítette meg. A hatvanas évek végén újból tagja volt a képviselőháznak. V. ö. *Eötvös* Károly visszaemlékezését az Egyetértés 1881. évi tárcájában.

6. *K. János,* Erdély fejedelme (1660 dec. 22.1662 jan. 23.), szül. Erdélyben Bükkösdön 1607., elesett 1662 jan. 24. Atyja *K. Boldizsár,* anyja *Tornyi* Zsófia. A hadiszolgálatot Bethlen Gábor fejedelem alatt kezdte meg, kinek udvarában szolgált; a két Rákóczi György alatt pedig már hadvezér volt s a másodiknak oldalán résztvett 1657. a szerencsétlen lengyelföldi táborozásban. Miután maga Rákóczi György kevesed magával Magyarországba menekült, K. János vezette a szétvert sereg maradványát Erdély felé, s mikor már a határhoz közeledett, útját állotta a török nagyvezér parancsára 60 ezer emberrel ellene indult tatár khán. K. 5—6000 főnyi seregével három napig megállotta helyét, de ekkor, élelem fogyta miatt, kénytelen volt alkudozásba bocsátkozni s szabadonbocsáttatása díjául bizonyos váltságösszeget ajánlott fel, melyet a tatár el is fogadott, azonban a szószegő khán a sátorába hívott K.-t letartóztatta, seregét váratlanul megtámadta, az ellenállókat leölette, a többit pedig K.-nyel együtt Krimbe hurcolta rabságba, hol két évig nyomorgott, mig azután 1659. rokonai kiváltották. Ez időben II. Rákóczi György s Barcsai Ákos versengtek a fejedelemség felett Erdélyben. K. egyikhez sem csatlakozott, hanem egyideig felesége, Lónyay Anna birtokán, Aranyos-Meggyesen Szatmár vmegyében tartózkodott. II. Rákóczi György halála után 1660. ennek híveitől, különösen a székelyektől unszoltatva és segíttetve, fejedelmi jelöltül lépett fel s fejedelemmé meg is választották (1660 dec. 24. Art. 1.) Barcsai Ákossal szemben, de a Barcsait pártoló török szultántól nem nyerhetett megerősítést. Ekkor Barcsai Ákost, Gáspárt és Andrást megölette s a török elleni heves gyűlölete, nagyravágyásával párosulva, arra birták, hogy I. Lipót császár segedelme után járjon. Mielőtt még ezt megnyerhette volna, az ellene küldött török hadak elől menekülve, kénytelen volt Erdélyt elhagyni. Kevéssel ezután 36,000 császári katona Montecuccoli vezérlete alatt vitte őt vissza Erdélybe, azonban a nagyobb török haderővel megmérkőzni nem mert s Ali temesvári pasa Apaffy Mihályt tette fejedelemmé s azután Erdélyből kivonult. Az Erdélyből másodízben is kimenekült K. a törökök távozásának hirét véve, Aranyos-Meggyesről azonnal Apaffy ellen vezette hadait s ezt 1662 elején Segesvárba szorította, de a török s az ellenpárt sereget állított ellene s az ezzel vívott nagyszőllősi ütközetben vitézül harcolva, életét vesztette. Donációit az 1662 márc. 10-iki XVII. t.-c. megsemmisítette. K. tudós és író is volt. Krimi fogságában a zsoltárokat olvasgatta s azokról munkát írt, melyet *Gileádi Balsamum* cím alatt 1659. ki is nyomatott. Megirta saját élete viszontagságait is, születésétől kezdve 1655-ig, mely kéziratban maradt fenn s először Rumy a Monumenta Hungarica során, újabban és jobban Szalay László 1856. adta ki. E nagybecsű önéletiratban sok érdekes történeti adat van Bethlen Gábor s a Rákóczi Györgyök idejéből. Fenmaradt az a tatárfogságában írt műve is, melyben önvédelmére azt igyekszik bizonyitani, hogy a vezérletére bizott sereg veszedelmének nem ő volt okozója. Benkő József azt állítja, hogy még több érdekes irata is maradhatott és pedig titkos írásban. K.-nek első neje *Kállay* Katalin, a második *Lónyay* Anna volt s ezektől fiai: *II. Ferenc* és *Simon.*

7. *K. János* báró, Zsigmond öccse, politikus, szül. Pusztakamaráson 1825., megh. Budapesten 1896 márc. 26. Eleinte ősi kis birtokán gazdálkodott, 1878. szabadelvűpárti programmal képviselővé választották, 1879. a Ház egyik alelnöke, 1881. titkos tanácsos lett. Életének egyik érdekes kuriózuma, hogy Pusztakamaráson községi biróvá választották. Zsigmond bátyjának, mikor ennek fényes szelleme elhomályosult, utolsó éveiben ő nyujtott menedéket és gondos ápolást.

8. *K. József* gróf, történettudós, szül. Gerenden (Kolozs vm.) 1795 szept. 11., megh. 1855 szept. 12. Eleinte kisebb hivatalokat viselt a nagyszebeni kincstári hivatalnál, 1835. lemondott s az erdélyi nemzeti ellenzékhez csatlakozván, mint kir. hivatalos vett részt a reformországgyűléseken. 1846-ban teljesen visszavonult a közügyektől s minden idejét Erdély történelme és régiségei búvárlatának szentelte. Kiadott és kiadatlan művei megközelítik a 700—800 ívet, kútfőgyüjteményei meghaladják a 12 ezret. Nevezetesebb művei: Deutsche Fundgruben d. Geschichte Siebenbürgens (2 köt.); *Erdély történeti tára;* Notitia historico-diplomatica archivi Transylvaniae (2 köt.); ezenkivül rengeteg magyar, latin és német nyelvű cikk, értekezés és tanulmány a Tudományos Gyüjteményben, az Erdélyi Nemzeti Társalkodóban, az Uj Magyar Muzeumban, a Tudománytárban, a Kurz-féle Magazin z. Geschichte-ben, a Krónosz, Iris, Arpadia című évkönyvekben és mindenekfelett kéziratokban, amelyeket, hangyaszorgalmú életének főeredményeit, az 1841.-i országgyűlésen az erdélyi muzeum alapítására ajánlott fel. Az Akadémia 1831. tagjává választotta s halála után Mikó Imre gróf mondott róla emlékbeszédet (Akadémiai Évkönyvek, X. köt.).

9. *K. Kálmán* báró, politikus, szül. Kolozsvárt 1838 jún. 7. Tanulmányait Marosvásárhelyt, Berlinben és Bécsben végezte; hazatérése után 1865-től fogva élénk részt vesz a politikai életben s 1872. képviselővé választották. A fuzió után a szabadelvűpárthoz, majd 1910. a nemzeti munkapárthoz csatlakozott. 1885—1895-ig Alsó-Fehér vm. főispáni méltóságát viselte, 1896. az erdélyi református egyház gondnokává választották. Több cikluson át alelnöke volt a főrendiháznak, de 1911. lemondott e méltóságáról. Cs. és kir. kamarás és belső titkos tanácsos.

10. *K. Lajos* báró, 1848—49-iki honvédőrnagy, szül. Mezősámsondon 1799 szept. 29., megh. Vajdahunyadon 1879 júl. 7. 1848-ban honvédfőhadnaggyá nevezték ki s a debreczeni térparancsnokságnál alkalmazták. 1849-ben Dévának lett főparancsnoka, megbizatván a rögtönitélő biróság rendezésével. A leveretés után 1849 szept. 16. elfogatván, 1852. a nagyszebeni katonai törvényszék kötél általi halálra, illetve 15 évi várfogságra itélte; büntetését az olmützi várban töltötte.

11. *K. Sámuel* gróf, Miklós fia, megh. 1817 szept 23. Fiatal korában négy évet töltött külföldi akadémiákon s megismerkedett többek közt a híres történetiró Schlözerrel is, ki dicsérettel emlékezett meg tudományos műveltségéről a történelemben. 1786-ban Belső-Szolnok s Doboka egyesített vmegyék alispánjává, 1790. Torda vmegye főispánjává, 1795. főkormányszéki tanácsossá, 1804. pedig kamarássá s grófíá nevezték ki. 1815. táblai elnök, 1816. pedig országos elnök lett. Egyik fia, *Sámuel*, szintén lelkes tudomány- és művészetpártoló, az 1841-iki országgyűlésen unokatestvérével, a történetirás terén is kiváló érdemeket szerzett *József* gróffal együtt könyv- és kézirattárát a felállitandó Erdélyi Muzeumnak felajánlotta s annak megnyitása után át is adta.

12. *K. Simon*, Hunyadi János vitéze, l. fönnebb, a család eredetének ismertetésénél.

13. *K. Zsigmond* báró, a nagy regényiró, szül. Alvinczen 1814 jún. 26., megh. Pusztakamaráson 1875 dec. 22. Zalatnán, majd Nagyenyeden tanult, hol tanára, id. Szász Károly ébredező jogi és politikai érzékét irányitotta. Az 1834—1835-iki erdélyi országgyűlés alatt Kolozsvárt időzött. Utána egyideig Magyarkapuson gazdálkodott, majd Marosvásárhelyen joggyakornok volt. E korból való *A mohácsi veszedelem okairól* irt történeti tanulmánya s az *Izabella királyné és a remete* c. töredékesen ránk maradt regénye. Az 1839—40. évben a bécsi egyetemen természettudományokkal, főkép anatómiával foglalkozott mint be nem jegyzett hallgató, visszatérve, egészen a politikának szentelte magát, résztvett az ellenzék alkotmányos küzdelmeiben mint pártjának tekintélyes szónoka, s mint a párt lapjának, az *Erdélyi Hiradó*-nak szerkesztője (1841). *A korteskedés és ellenszerei* c. terjedelmes röpiratával (1843—44) Széchenyi István figyelme is reá irányult, aki egy alapitandó napilapja szerkesztőjének hivta meg; mivel elvei Széchenyiével nem egyeztek mindenben, inkább a centralistáknak Eötvös Józseftől érkező fölhivását követte s 1846. Pestre tette át lakását, már mint ismert iró, akit az Akadémia 1843. levelező tagjának választott, 1847. tiszteletinek. Ugyanakkor jelent meg két nagyobb regénye közül a második, *Gyulai Pál* (1847), míg az elsőnek, az *Élet és ábránd*-nak kézirata elkallódott és csak legújabban került elő csonkán. Olaszországi útját kivéve (1847) állandóan Pesten tartózkodott, mint a Pesti Hirlap munkatársa, ill. szerkesztője (1848), s párthíveivel együtt küzdött lapjában a központi magyar kormány s a mérsékelt, józan reformok mellett, főként híres vezércikkeiben. Az 1848-iki országgyűlésre képviselővé választatván, híven kitartott a nemzeti kormány mellett, elkisérte mint belügyminiszteri osztálytanácsos Debreczenbe és Szegedre, úgyhogy a világosi fegyverletétel után bujdosnia kellett, de az ellene inditott keresetet megszüntették. Az abszolutizmus alatt kilépett K. a közélet terére s ekkor bontakozott ki egyénisége a maga teljes nagyságában. Ekkor lett igazi íróvá, aki tollával megbecsülhetetlen szolgálatokat tett nemzetének. Tevékenysége két irányban ágazott el, s egyaránt jeleskedett mint publicista és mint regényiró. Két politikai röpirattal kezdte a szerepét: *A forradalom után* (1850) és *Még egy szó a forradalom után* (1851). Majd a hirlapíráshoz fordult. 1855-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, s rövid megszakitásokkal 1872-ig szerkesztve, páratlanul magas színvonalra emelte. Lapja változatosság, megbízhatóság, tárgyilagosság szempontjából azóta meg sem közelitett mintaképe volt a hirlapirodalomnak, s nemzetünk életének elsőrangú tényezője. Csakhamar Deák sajtóorganuma lett, mely a vezér eszméit visszhangozta és népszerüsitette. Itt jelent meg Deák híres husvéti cikke, mely a kiegyezés munkáját megindította, s amint a szerkesztő készséggel bocsátotta lapját Deák rendelkezésére, az is szívesen hallgatott K. tanácsaira s tervei előkészítésében reá bízta az irodalmi részt. Az 1865-iki s 67-iki országgyűlésre K.-t is megválasztották képviselőnek, részt is vett a tárgyalásokon, de noha szellemes társalgó és ügyes vitatkozó volt, nem szívesen szónokolt. Nagy publicisztikai tevékenységével párhuzamosan szabad óráit regények írására forditotta. Még hirlapirói pályája elején írta a *Férj és nő* c. regényét (1852) s beszélyeit, melyek három kötetben *(Ködképek a kedély láthatárán; Szerelem és hiúság; Szív örvényei* meg *Erény és illem)* 1853—54. jelentek meg, újra 1893—98. Publicisztikai pályájának delelőjére esnek legnagyobbszerű, legértékesebb regényei: *Özvegy és leánya* (1855—57, újra 1878), *Zord idő* (1858, újra 1862 és 1911), *Rajongók* (1858—1859, újra 1883 és 1904). Regényírói működését méltányolta a Kisfaludy-Társaság, mikor újjáalakulásakor (1860) tagjává, s 1866. elnökévé választotta. A megfeszített munka, a sok éjjelezés (rendszerint éjjel dolgozott) tönkretette K. idegrendszerét, s a 70-es évek legelején elméje elborult. Egyideig még a fővárosban tartózkodott, majd visszavonult Erdélybe, Pusztakamarásra, János öccse birtokára, hol nemsokára megváltotta szenvedéseitől a halál. A Kisfaludy-Társaság az ő emlékének szentelte 1896-iki közgyűlését, mikor érdemeit Gyulai Pál méltatta s leleplezték márványszobrát, s 1914. szintén közgyűlésén ünnepelte születésének százéves fordulóját.

K. egyetemes szellemének termékei között kitűnő helyet foglalnak publicisztikai dolgozatai is, melyeket szerzőjük gazdag ismeretei, erős jogérzéke, éles ítélete és fegyelmezett logikája ez irodalmi faj legjobb példái közé emelnek. Legbecsesebbek közöttük: *A két Wesselényiről* és *Széchenyi István* grófról 1851. írt essayi, a legplasztikusabb magyar történelmi jellemrajzok. Irodalmi tanulmányai szintén nagy tudományos beccsel bírnak. Arany Toldiját fejtegetve, irodalmunk e remekének sok addig nem méltatott jelességére utal, s kimondja erős hitét főhősének történelmi voltában; az *Eszmék a regény és dráma körül* s az *Élet és irodalom* sok kérdést (pl. a történeti regény elmélete) először tisztáznak. E politikai és irodalmi tanulmányok egy része 1870. 2 kötetben összegyűjtve is megjelent. (Ujra: 1906—1908).

Legkiválóbb azonban K. a regényben; ő nálunk a történeti regény legnagyobb mestere, s három nagy regénye a világirodalom e nemű termékeivel is kiállja az összehasonlítást. Ezt a műfajt művelte a legtöbb kedvvel. Anyagát jobbára az erdélyi történet XVI—XVII. sz.-i eseményeiből veszi. Regényírói kiválóságai első sorban a történeti hűség megtartásában, a korrajz és jellemrajz biztosságában határozódnak. Akár készen találja a mesét a históriában *(Özvegy és leánya)*, akár a képzeletéből meríti *(Zord idő)*, a történeti adatokat úgy olvasztja össze a cselekvény költött elemeivel, hogy a kétféle alkotóelem el nem különíthető. A kort olyan határozottan jellemző vonásokkal festi, hogy megelevenedik előttünk a kor szellemi élete, föltárulnak eszméi, törekvései, szenvedélyei. Ép oly művész az emberi lélek rajzában. Megkeresi hősei lelkében a tetteiket mozgató rúgókat, s ami történik, azt nem a véletlen műveként, hanem mint a jellemek következményeit mutatja be. Nem annyira a cselekvény szövésével akar érdeket kelteni (inkább csak az erősen romantikus *Gyulai Pál*-ban), mint inkább annak valószerű ábrázolásával. Innen a gond, amelyet a kor és a jellemek rajzára fordít, s az erős realizmus, mint regényeinek egyik legjellemzőbb vonása. E ponton érintkezik egyben-másban Balzac-kal, akitől sokat tanult, de jelentéktelen egyezéseken kívül inkább csak az ábrázolás módját. Szerkesztő és előadó művészete kisebb, stilje tömör és mélységével, tartalmasságával fárasztó. Emiatt regényei nem voltak népszerű olvasmányok s ma sem azok; élvezésük a műveltségnek elég magas fokát, sőt nem kis tanultságot követel. De másfelől ez biztosítja számukra a hosszú életet. Nagy regényei közül a legkerekebb, legművésziebb szerkezetű az *Özvegy és leánya*; legfordulatosabb, legérdekesebb s nagyszerű jellemrajza által kiváló a *Rajongók*, a korrajz mesteri volta s költői cselekvénye emeli ki legolvasottabb, legismertebb regényét, a *Zord időt*.

Irodalom. K. összes műveinek kiadását megindította Gyulai Pál szerkesztésében a Franklin-Társulat. Eddig megjelentek a regényei és elbeszélései (I—VIII. k. 1896—1897), tanulmányai (IX—XI. k. 1906, XII. 1908), s külön kötetben Papp Ferencztől sajtó alá rendezve Hátrahagyott munkái (1914); hírlapi cikkei nincsenek összegyűjtve. A Zord idő németül is megjelent. Az Élet és ábrándnak legutóbb megtalált kéziratát Papp Ferenc közölte a Budapesti Szemlében (CIL. k. 1912). K.-nek hozzá méltó életrajza ma nincs, csak készülőben Papp Ferenctől, melynek egyes részletei (K. ifjukora) az Egyetemes Philologiai Közlöny 1912 1913., az Irod. tört. közl. és Budapesti Szemle (1914) évf.-ban olvashatók. Legbővebb életrajza eddig Pitrof Páltól (1907), de ez csonka s nem sok újat ad. A róla szóló dolgozatok közül kiemelendők: Láncsy Gyula, K. Zsigmond, Budap. Szemle 1876, LV. k.; Gyulai Pál emlékbeszéde, Akad. Évk. XVI. k.; Beksics Gusztáv, A magyar doctrinairek, 1882 és K. Zs. a forradalom és a kiegyezés, 1888; Beöthy Zsolt megjegyzései K. regényeiről A tragikumban, 1885. s tanulmánya a Budapesti Szemle CLVII. k. (1914); Salamon Ferenc K.-ről, Irod. Tanulmányok II., 1889; Riedl Frigyes, K. és Scott, Pesti Napló 1877., 136. és 142. sz.; Loósz István dolgozatai, melyekben kimutatja K. regényeinek viszonyát a történelemhez, Irodtört. Közl. 1904., 1906., 1910. és Egy. Phil. Közl. 1905. és 1910. évf.-ban; Papp Ferenc, K. kéziratban maradt regényeiről, Budap. Szemle CIL. k. 1912 és Egy. Phil. Közl. 1912 évf.; Dengi János, K. és Balzac, Bud. Szemle CXLII. k. 1910.

Kemény, 1. *Ferenc*, pedagógus és tanügyi író, szül. Nagybecskereken 1860 júl. 17-én. Főiskolai tanulmányait Budapesten és Párisban végezte. 1891—94-ig az egri állami reáliskola igazgatója, 1894-től kezdve a budapesti VI. ker. állami főreáliskolánál működik. Nagyarányú és becses irodalmi munkásságot fejtett ki: temérdek cikke jelent meg különböző magyar és külföldi folyóiratokban, amellett jeles német és francia tankönyveket is írt s egy ideig szaklapot is szerkesztett (Ungarische Pädagogische Revue). Lelkes híve a békemozgalomnak, valamint az észszerű testi nevelésnek és a nemzetközi oktatásügynek. A hazai tanügyi állapotoknak külföldön való ismertetésével igen nagy érdemeket szerzett. Főbb művei: Die Mittelschulen Ungarns: Gymnasien und Realschulen (Pozsony 1896); Die Bedeutung der Olympischen Spiele für die körperliche Erziehung der Jugend (Wien 1896); Projet et Plan d'une Académie Universelle Internationale (Budapest 1909, németül is, magyarul *Világakadémia* címmel u. o. 1902); Gegenwart und Zukunft der körperlichen Erziehung (Berlin 1904); Institut International pédagogique (Berne 1905); L'Enseignement international (Ostende 1907); *A békemozgalom pedagógiai jelentősége és a békenap* (Budapest 1907); *A nemi probléma. Sexualis paedagogia* (u. o. 1908); Litteratur über Sexualpädagogik (Leipzig 1908); Minister und Ministerien (Berlin 1908); *A gyermekvédelem főirányairól* (Budapest 1909); *Alkoholizmus és felvilágosítás* (Ortt F. után, u. o. 1910); *A világbéke* (u. o. 1911); Das internationale Unterrichtswesen (Leipzig 1914); *A békemozgalom jelene és jövője* (Budapest 1914); L'Enseignement international (Ostende 1914). E Lexikonnak is munkatársa.

2. *K. György*, közgazdasági író, szül. 1877 nov. 27. Kisvárdán. Egerben teológiát, majd a budapesti egyetemen filozófiát hallgatott és doktori oklevelet szerzett. Az Országos statisztikai hivatal tisztviselője Budapesten. Gazdaság-földrajzi, irodalomtörténeti és statisztikai tanulmányai folyóiratokban és napilapokban jelentek meg. Önállóan megjelent művei: *Szabolcs vármegye közgazdasági leírása* (1909); *Japán közgazdasága* (1910); *Szabolcs vármegye gazdaság-földrajzi monografiája* (1913). E Lexikonnak is munkatársa.

3. *K. Lajos*, író, szül. Kassán 1859 szept. 5. 1885 óta Kassa város főlevéltárosa, a Műemlékek Orsz. Bizottságának tagja. Költeményei a Divat

Szalonban, humoros apróságai több élclapban jelentek meg. Művei és kiadásai: *A reformáció Kassán* (oklevéltárral, u. o. 1891); *Kassa város régi számadáskönyvei* 1431—1533. (u. o. 1892); *Száz év Kassa legrégibb történetéből* (u. o. 1893); *Abauj-Torna vármegye története a honfoglalástól az 1526-ik évig* (u. o. 1912). 1910 óta Czobor Alfréddal együtt szerkeszti a *Történelmi Közlemények Abauj-Torna vmegye és Kassa multjából* c. folyóiratot; szerkeszti még a *Kassavidékét*, a Kassavidéki Turistakör lapját.

4. *K. Rezső*, hegedüművész és pedagógus, szül. Nyiregyházán 1871 márc. 21. Zenei tanulmányait a Nemzeti Zenedében kezdte és a berlini Kgl. Hochschulén fejezte be, ahol Joachim tanítványa volt. 1890-ben a königsbergi konzervatórium tanára, 1897. igazgatója, 1896. a Königsberger Musikverein karnagya lett. 1898-ban a budapesti Országos Zeneakadémia hegedűtanárának nevezték ki. Kladivkó Vilmossal, Szerémi Gusztávval és Schiffer Adolffal szövetkezve, vonósnégyestársaságot is alapított, amely 1910. oszlott fel.

5. *K. Simon*, író és hirlapiró, szül. Tasson 1883 aug. 19. Budapesten elvégezve iskoláit, a hirlapirói pályára lépett. A Budapesti Naplónál dolgozott s a szépirodalmi lapokba írt verseket, elbeszéléseket, majd a *Nyugat* c. folyóirathoz csatlakozott s erős naturalizmusával keltett feltünést. Irányát megváltoztatva, a Magyar Figyelő szinikritikusa lett, s 1911. az újonnan megalakult *Az Est* c. napilapnak vezércikkirója és szépművészeti kritikusa. Két verskötete jelent meg: *Lamentációk* (1909) és *Ballon* (1914).

Kémény, magában álló v. építményekkel szervesen összekapcsolt függőleges füst-, gáz- vagy levegőelvezető csatorna. A gázelvezető K.-ek célja, hogy a huzat növelésével az égést elősegítsék, a levegőelvezető K. feladata pedig az épületekben összegyülő romlott levegőnek eltávolítása s ekképen friss külső levegőnek beszívása v. pedig friss külső levegőnek bevezetése. A szívó K.-ek működése a közlekedő edények törvényén alapszik. A K.-ben levő könnyebb levegőoszlop a K. körüli nehezebb levegőoszloppal egyensúlyba jönni igyekszik s e közben az égéshez vagy a levegőcirkulációhoz szükséges huzatot idézi elő. A K.-be a gázokat nagyon forrón sem szabad vezetni, mert nagy lesz a melegveszteség; a K.-nek még igen jó huzata van, ha a beléje ömlő meleg gáz hőmérséklete 273° C + 2 × külső levegő hőmérséklete; azonban függ még a huzat a légnyomástól, a levegő nedvességétől, a szél irányától és a gázoknak a K.-ben való lehülésétől is. Rendszerint a K. legkisebb keresztmetszetét kőszéntüzelésnél a teljes rostély felszinének $^1/_4$-ére, barnaszéntüzelésnél pedig $^1/_6$-ára veszik, feltéve, hogy a magasság a legkisebb átmérő 25-szöröse, de legalább is 18 m.

A K.-eket téglából, vasbetonból v. vasból készítik, az előbbiek drágábbak, de tartósabbak. Legjobb a körkeresztmetszetü K., mert legkisebb kerület mellett legnagyobb területe van, tehát kevesebb meleget sugározhat ki s a szél így aránylag legkisebb területen támadhatja meg és legjobban tisztítható; azonban a 8-, 6- és 4-szegletes K.-ek építése olcsóbb. A hosszanti keresztmetszet lehet fölfelé v. lefelé bővülő kúp, v. teljes henger; legjobb az utóbbi, mert a fölfelé bővülők ferde szél esetén rosszul húznak, a fölfelé szűkülőknek pedig nagy a dörzsölés okozta ellenállásuk. A K. nyomása az egyes keresztmetszetekben cm²-kint 8 kg. lehet, az alapzat pedig úgy viszonylik az egész K.-magassághoz, mint 1 : 8—1 : 7. A lemezből készített K.-ek vastagsága 4·5—6·5 mm. felül és 6·5—9 mm. alul, ha le vannak horgonyozva 2·5—4·5 mm. felül és 4·5—6·5 mm. alul. Ezeket kívül-belül jól be kell kátrányozni, hogy ne rozsdásodjanak. A K.-ek belsejében vaslépcsők vagy kivájt mélyedések vannak, hogy tisztításkor bennük járni lehessen.

A szobafűtésekhez és konyhák tűzhelyeihez tartozó K.-ek keresztmetszetét pontosan megállapítani bajos, általában egy kályhára és tűzhelyre 55—65 cm² K.-keresztmetszetet számítanak és 3 kályha kaphat egy közös K.-t 180 cm² területtel, illetve 16 cm. átmérővel, négyzetes keresztmetszet esetén a négyszög egy-egy oldala 21—26 cm. lehet, ezek az ú. n. *orosz K.-ek.* Ha a K.-t mászhatóvá is akarjuk tenni, a négyszög oldala 40—47 cm. legyen. A K.-ek a tetőből 0·80 m.-nyire álljanak ki, mert ha alacsonyabbak, a szél leveri a füstöt és a szikrát. L. *Tüzelőberendezések* és *Kürtő.*

Keménybőrű halak *(Sclerodermi,* állat), a Forrt-állcsontuak (Plectognathi) alrendjébe tartozó csontoshalak egyik családja. Bőrük kemény csontlemezekből áll, v. pedig apró érdes szemecskékkel fedett. Kb. 100 faj ismeretes. Valamennyi apró v. középnagyságú tengeri hal. A tengerek trópusi részeiben gyakoriak, a mérsékelt övben ritkák. A Földközi-tengerben közönséges az európai keménybőrű hal *(Balistes capriscus* Gmel.); 40 cm. hosszú. Az Atlani-oceánban él a vénasszonyok hala *(Balistes vetula* L.); 35—40 cm. hosszú. A K. húsának élvezete komoly bajokat okozhat, mert mérgező hatású. A mérges anyag főleg az ivarszervekben, kisebb mértékben a bélben, májban van.

Keménybőrűség főképen idült betegségek után észlelhető, mikor az állat bőre kemény, száraz, elhalt hámmal fedett, feszes, a felemelt bőrredő csak lassan simul el, rajta a szőr hosszú, borzalt és fénytelen, vedlése késedelmes. A K. leggyakoribb a szarvasmarhákon. A hiányosan ápolt, gyengén takarmányozott, az idő viszontagságaitól nem védett és a durva szervezetű állatok bőre egészséges egyedeken is keményebb, mint a gondozott, istállózott és finomabb szervezetű állatoké.

Kemény burok *(dura mater* v. *pachymeninx)*, az agyvelőt kívülről körülfogó erős kötőszöveti tok. L. *Agyvelőburkok.*

Kemény cink, vascink ötvény, keletkezik akkor, ha a vasat olvadt cinkfürdőbe mártjuk, ezért a bemártással cinkezett vasárukon mindig van ilyen ötvény, mely rideg volta miatt könnyen lepattogzik s a cinkezett vasárút selejtessé teszi.

Keménye, kisk. Szolnok-Doboka várm. dési járásában, (1910) 157 oláh lakossal; u. p. Alparét, u. t. Dés.

Keményegerszeg, kisk. Vas vmegye sárvári j.-ban, (1910) 217 magyar lakossal; u. p. és u. t. Hegytalu.

Kéményégés keletkezik, ha a kéményben a hanyag tisztítás következtében a szurok és korom oly mennyiségben felszaporodik, hogy a tűzhelyről felszálló szikra meggyujthatja. A korom inkább sziporkázik, a szurok ellenben nagy hőfejlesztéssel lángol; mindkettő annyiban lehet veszélyes, hogy az égő anyag a kéményen kiszállva, felgyujthatja a tetőt és a kémény annyira áthevülhet, hogy megreped és a keletkezett hézagon át tüzet foghat a tetőzet faszerkezete is. Szilárdan épült kéménynél a tűzoltóság vizzel telt edényeket helyez el minden veszélyeztetett ponton, a kémény gyúlékony környékét lelocsolja és a kéményt egész hosszában folyton szemmel tartja; ha a tető puha (tűzveszélyes), a kémény tetejére helyezett sűrü dróthálóval a sziporkázást megakadályozza, egyébként azonban a kéményt ki hagyja égni és a kéményseprővel kikotortatja. Ha azonban a kémény szerkezete olyan, hogy égésben maradása veszélyes lehetne, akkor a tűz elfojtandó, vagyis alul kénport gyujtanak meg, hogy a felszálló kéngáz az égést elfojtsa, vagy nedves rongyot húznak a kéményen végig, avagy elzárják minden nyilását, hogy az égési termények maguk fojtsák el a tüzet, vagy legvégsőbb esetben vizet öntenek a kéménybe.

Kéményégetés az a kéménytisztítási mívelet, amellyel a kéményből kéziszerszámmal el nem távolítható szurkos kormot időnként a kéményben meggyujtott szalmacsóva segélyével elégetik. Éjjeli és szeles időben, avagy rossz karban, tűzveszélyes környezetben levő kéményt égetni tilos, úgyszintén olyant is, mely az épület faszerkezeteitől (tető, mennyezet) kellőképpen elszigetelve nincs. Az égetés előtt és annak befejeztével is, a kémény teljes hosszában gondosan átvizsgálandó.

Keményfa, l. *Fa.*

Kéményfej, a kéménynek felső végződése, rendszerint valamely párkánnyal koronázva és vagy kemény kővel letakarva, vagy nagyobb architektonikus díszítménnyel ellátva.

Keményffi *Jenő,* festő, szül. 1875 febr. 19. Budapesten. Rajztanári oklevelet szerzett 1896. Budapesten, aztán 1899-ig Münchenben és Nagybányán volt Hollósynak tanítványa. Ebben az évben rajztanári állást vállalt Budapesten s első ízben állított ki a Műcsarnokban. 1912-ben a Lipótvárosi Kaszinó díját kapta *Csendes délelőtt* c. festményére. *Kilátás a parlament felé* c. képe a Szépművészeti Muzeumban látható.

Kemény forrasz, l. *Forrasz.*

Keményfy *Kálmán D.*, egyh. pol. és pedagógiai író, szül. 1866 aug. 11. Esztergomban. Pappá szentelték 1889 szept. 21. Tanár volt az esztergomi tanítóképzőben; 1906. adminisztrátor, 1912. plébános Esztergom-vizivárosban, egyben 1907-től főegyházmegyei könyvtáros. Művei: *Történelmi tanulmányok* (1892); *Két szentbeszéd a keresztény és polgári házasságról* (1893); *Ötven év alkotmányos egyházpolitikája* (1898); *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai* (1905); *Vaszary Kolos* (1905); *A polgári leányiskolák reformja és nőnevelésünk* (1909); *Vaszary Kolos beszédei* (1909); *Gyermekmentés, lélekmentés* (1913) és több polgári iskolai tankönyv. Azonkívül 1895—99. társszerkesztője volt a Katolikus hitvédelmi folyóiratnak; 1910 óta szerkeszti a Katolikus Gyermekvédelem c. lapot. V. ö. Esztergom vármegye monografiája.

Keménygadány (azelőtt: *Gadány),* kisk. Baranya vm., pécsi j.-ban, (1910) 196 magyar lak., u. p. Pellérd, u. t. Görcsöny.

Keményhal, az a halfajta, mely a szárazra vetve is sokáig elél, ilyen a ponty, kárász, csuka.

Keményhánca, l. *Kéreg.*

Kemény hangnem a. m. dur hangnem, l. *Hangsorok.*

Kemény hangok, más névvel zöngétlen mássalhangzók, minők a *p, f, t, sz, k,* megkülönböztetésül a hasonló képzésű, de zöngés lágy hangoktól: *b, v, d, z, g* stb. (l. *Hangok). Keményülés* történik a magyar kiejtésben, ha lágy hangot kellene ejteni kemény előtt, pl. fogsz és dobtam helyett azt mondjuk foksz és doptam (l. *Hasonulás).*

Kemény hármas hangzat a. m. dur-hármas. L. *Akkord, Dur, Hármas-hangzat.*

Keményítés, 1. szövettani (hisztológiai) eljárás, mely a mikroszkópiai vizsgálatra szánt szövet és szervrészek konzisztenciáját oly keménnyé teszi, hogy abból a mikrotom (l. o.) segélyével megfelelő vékony (néhány ezred mm.) szeletek vághatók. A K.-nél fokozatosan emelkedő %-os alkoholt használnak. L. még *Szövettani módszerek.* — 2. *K.*, l. *Edzés.* — 3. Szövetek (kivált fehérneműek) K.-e keményítőcsirizzel, l. *Keményítő.*

Keményítő (lat. *amylum*, franc. *fécule*, ang. *starch*, ném. *Stärke*, növ.). A K. a klorofillos növényekben általánosan elterjedt anyag, mely mindig szilárd állapotban és sajátos alakú, valamint szerkezetű szemecskékben lép fel. A keményítőszemecskék nagysága igen változó és általánosságban 1—140 mikron közt ingadozhatik, de minden növényre nézve a szemecskék leggyakoribb nagysága bizonyos jellemző értékkel bír, amelynek alapján a kereskedelmi K.-k finomságát is megállapíthatjuk. Igy vannak: *a) finom* K., amelynek szemecskéi leggyakrabban 2—15 mikronosak (pl. rizs); *b) középszerű* K., 20—50 mikronnal (pl. búza, kukorica) és *durva* K., 60—140 mikronnal (pl. burgonya). A szemecskék alakja is változó, de az egyes K.-fajtákra nézve többnyire jellemző. Ha a szemecskék lazán vannak az illető sejtekben, akkor többé-kevésbbé lekerekítettek (burgonya, búza), ha azonban szorosan töltik ki a sejteket, akkor a kölcsönös nyomás folytán szögletesek lesznek (a kukorica-szem külső szarunemű részében, rizsben). Gömbölydedek a burgonya- és búza-K. kisebb szemcséi; lencsealakúak a búza-K. nagyobb szemcséi; ellipszoid-alakú a hüvelyes vetemények K.-szemcséinek túlnyomó része; tojásdadok a burgonya-K. nagyobb szemcséi, de egyéb alakok is előfordulnak (l. *Arrow-root).* Gyakran a K.-szemcsékben (300-szoros nagyítás mellett) többé-kevésbbé élesen látható réteges szerkezet mutatkozik, mely világosabb és sötétebb csikok egymásutánjában áll és azon alapszik, hogy a szemecskékben — melyek K.-anyagból (amylóz) és vizből állanak — ez utóbbi nincsen egyenletesen elosztva, amennyiben vizben gazdag, erősebb nagyításban rózsásnak látszó és vizben szegényebb, kékesnek látszó réte-

gek egymással váltakoznak. A rétegzés mindenkor egy világosabb, tehát vízgazdag pont körül rendezkedik el s ez a hely a szemcse magja; helyzete v. középponti, centrikus (pl. búza, kukorica-K.) vagy többé-kevésbbé központon kívüli, excentrikus (pl. burgonya, Canna-K.) lehet. Ha a szemecskének egy magja van, akkor egyszerű, ha pedig több magja van, akkor összetett, amikor több szemcse keletkezésük folytán szoros összefüggésben marad és egy szemcsének látszik, de nyomásra könnyen szétesik részletszemecskéire. Kettős-hármas összetett szemecskék a burgonya-K.-ben gyakoriak; 2—100—200-as szemecskék vannak a rizs- és zab-K.-ben; a spenót magjaiban pedig 30,000 részletből álló nagy K.-szemcsék találhatók.

A kereskedésben a K. három alakban fordul elő: vagy mint por (puder), vagy összetapadás folytán kisebb-nagyobb rögökben («báránykák»), vagy végre préselés útján készült oszlopos, szögletes darabokban (úgynevezett kristály-K.). A K. szine vagy tiszta hófehér, pl. a rizspor és a maizena (kukorica-K.), vagy kissé szürkés-sárgás árnyalatú, ami egyrészt a tisztítás módjától, másrészt idegen alkatrészektől függ; így a búza-K. többnyire kissé sárgás, ami a benne levő sikértől ered, mely belőle csak nehezen távolítható el. A K. 50—70 foknyi vízzel kezelve pépes anyaggá változik át, ez a *K.-csiriz*, melyet sokféleképen használnak, kivált ragasztásra, szövetek keményítésére és appretálására.

A növények száma, melyekből K.-t nyerhetünk, igen nagy; kivált sok tropikus növény igen gazdag K.-anyagban, mindamellett aránylag kevés növény van, amelynek K.-je nálunk általánosan ismert és használt (l. alább).

A külföldi K.-k közül általánosabban csak az arrow-root-ok (l. o.) és a szágó (l. o.) ismeretesek.

A K. kémiai összetételét tekintve, összetett szénhidrát (l. *Szénhidrátok)*. Tapasztalati képlete $(C_6H_{10}O_5)n$, melynek következő százalékos összetétel felel meg:

$$C=44.44\%, H=6\cdot17\%, O=49\cdot39\%$$

A K.-szemecskék alkotásában kétféle keményítőt különböztetünk meg: *amylocellulózt* és *granulózt*. Ha a K.-t savval melegítjük, vagy huzamosabb ideig főzzük, az összetett K.-molekula a víz elemi alkotórészeit (H_2O) felveszi és egyszerűbb szénhidrátokra ú. m. dextrinekre és dextrózra bomlik. Ezen alapszik a dextrin- és dextrózgyártás. A *dextrint* ragasztószerül, v. a szövetek kikészítéséhez használják. A *dextrózt* (szőllőcukor) sűrű szörp v. szilárd téglák alakjában a gyümölcskonzervek, cukorkák, likőrök készítésére használják. Ha a K.-t savak helyett cukrosító enzimekkel bontjuk meg, akkor szintén képződnek dextrinek, de dextróz helyett maltóz (malátacukor) képződik. Ezt a jelenséget használják fel az erjedési iparokban (l. *Sör* és *Szeszgyártás)*.

Gyártása. Európában a K.-gyártás nyersanyagai a burgonya, búza, kukorica és rizs. A K.-gyártás műveleteit általában következő főrészekre oszthatjuk: 1. a K.-szemecskék felszabadítása a zárt sejtekből; 2. a felszabadított K. elkülönítése az egyéb szilárd anyagoktól (szitálás); 3. a K. elkülönítése az oldott tisztátlanságoktól; 4. víztelenítés és szárítás. A különböző nyersanyagok sajátos természetéhez képest a fenti műveletek sokszor lényegesen különböznek egymástól.

A *burgonya-K.* gyártásában a K. (18—20%) felszabadítása legegyszerűbb. A burgonyát előbb alaposan megmossák, megtisztítják, majd fűrészfogas reszelőkkel finom péppé szaggatják szét. Az így feltárt sejtekből a K.-t szitában vízsugárral alaposan kimossák. A szitákon visszamaradt sejtfoszlányok mint szárított burgonyatörköly v. K.-gyári moslék értékes takarmány. A szitákon átmosott K. a burgonyalével a tisztító műveletek alá kerül. A burgonyakeményítőt rendesen szárított állapotban lisztté őrölve hozzák forgalomba. Ez a *keményítőliszt*, melyet a háztartásban használnak. Az iparban különösen dextrinek és dextróz gyártására, élesztővel való keverésre v. csiriz készítésére használják.

A *búza-K.* gyártásában a K.-szemecskék felszabadítása nem oly egyszerű, mint a burgonya esetében. Mert a búzaszem sejtjeiben a keményítőt (58—78%) vízben oldhatatlan fehérjék, az ú. n. *sikérfehérjék* (10—15%) veszik körül (l. *Sikér)*. A K. felszabadítása a búzából többféleképpen történik. Legrégibb a savanyú erjedésen alapuló ú. n. *hallei eljárás*. A savanyú erjedés folyamán u. is a fehérjék feloldódnak és így a K. az előzőleg szétzúzott sejtekből könnyen felszabadítható. Egyik melléktermékе a *búzatörköly*. Újabban az erjedést egészen mellőzik és vagy egyszerűen vízzel a sikér közül a K.-t kigyúrják és kimossák, vagy lúgos oldószerrel, pl. mésztejjel, a fehérjéket kioldják. Az előbbi eljárásnál a sikért v. közvetetlenül szárítják és mint értékes emberi táplálóanyagot *(nuritas)* hozzák forgalomba, vagy előbb meleg helyiségben vízzel keverve erjesztik, míg kenhetővé válik, majd pléhlemezekre felkenve megszárítják. A kapott termék az ismert *könyvkötő-csiriz*, kitünő és értékes ragasztószer. A kimosott K.-t a vízzel előbb kádakban ülepítik. Rövid idő elteltével az ú. n. *szín-K.* lerakódik, a tiszta búza-K. lebegésben marad. Ezt vízzel együtt zártfalú centrifugákba vezetik, melyekben ismételten a tisztátlanságokat lefölözik. A centrifugákból kikerült K.-t szűrőnemezzel bélelt formákban víztelenítik, majd alacsony (40—50 C.) hőfokú szárítókamrákban szárítják. Ha liszt helyett egész búzaszemekből állítják elő a K.-t *(elszászi eljárás)*, akkor előbb beáztatják, majd hengerek közt szétzúzzák és a sikértől és héjaktól félhengeres szitaszerkezeteken gyúrják és mossák ki. A búza-K. értékesebb a burgonya-K.-nél, mert sajátságai jobban megközelítik a kukorica- és rizs-K. sajátságait. Különösen a textilipari gyárakban alkalmazzák, de fehérnemüek házi keményítésére is alkalmas.

A *kukorica-K.* gyártásában a K.-t (50—65%) csak kémiai műveletekkel szabadíthatjuk ki. Megkülönböztetünk savanyú és lúgos eljárást. Az első abban áll, hogy a kukorica-szemet kénessavas vízben addig áztatjuk, míg megpuhul. Az amerikai Egyesült-Államokban és Angliában a csírákat alkalmas módon elkülönítik és ezekből *kukorica-olajat* préselnek. A visszamaradt olajpogácsa értékes takarmány. Nálunk a megpuhított szemet hengerszéken megőrlik, a K.-t erős

kefékkel felszerelt szitákon átmossák és azután rendesen csorgedeztető csatornákon tisztítják. A törkölyt szárított állapotban mint értékes takarmányt hozzák forgalomba. A lúgos eljárás a rizs-K. gyártásával egyezik meg. A lúgos eljárással készített kukorica-K.-t értékesebbnek minősítik és különösen fehérneműek keményítésére használják. Szárításakor arra törekszenek, hogy épp oly sugarasan szétvált darabok, ú. n. *kristály-K.*, keletkezzenek, mint a finom rizs-K. esetében.

A *rizs-K. gyártásában* a K.-t rendesen a rizshántolók rizstörmelékéből állítják elő (70—80% K.-t tartalmaz), még pedig lúgos eljárással. A rizst kb. 1·5 Bé sűrűségű nátronlúgban áztatják 6—8 óráig. A megpuhult anyagot megőrlik és szitákon átmosva, a K.-t ülepítő-kádakban tisztítják és szárítókamrákban szárítják. A rizs-K. legértékesebb. Különösen a háztartásban rizspor gyanánt is használják. Ha a K.-höz 6—7% stearinsavat keverünk, a keményített fehérnemű fényesebb (Glanzstärke).

A K.-gyártás minden művelt államnak egyik legbecsesebb mezőgazdasági ipara. Az a körülmény, hogy melléktermékei értékes takarmányok, a burgonya és kukorica termelése pedig a talaj fizikai állapotát és termőképességét növelheti, máris eléggé indokolják ez ipar mezőgazdasági jelentőségét. Tekintve azt, hogy üzeme a gazdasági évad után kezdődik és rendesen a kisebb üzemek csak ősszel és télen dolgoznak, a mezőgazdasági munkásoknak jó téli alkalmazást nyujt. E nagy nemzetgazdasági előnyei miatt a K.-ipar egyes államokban annyira felvirágzott, hogy a túltermelés hibájába esett. Ezen akként segíthetünk, ha kivitelünket növeljük (pl. Anglia különösen sok kukorica-K.-t visz be) és ha belföldi fogyasztásunkat fejlesztjük (erre különösen a gyümölcskonzerv-ipar igen alkalmas). V. ö. *Koscsutány* F., Mezőgazdasági chemiai technologia; *Saare* O., Die Fabrikation d. Kartoffelstärke (1897); *Parow* L., Lehrbuch d. Stärkefabrikation (1908); *Rehwald* F., Die Stärkefabrikation (1911).

Keményítő-cukor (növ.), l. *Szőllőcukor*.

Keményítő-csiriz, l. *Keményítő*.

Keményítő eljárások, l. *Keményítés*.

Keményítőérték-elmélet, a modern takarmányozástan alapja, mely szerint gazdasági háziállatainkat takarmányozzuk. A keményítőérték a takarmányok valódi táplálóhatását (zsírtermelőképesség), vagyis dinamikai, az állatok által hasznos termékké alakítható energiatartalmát fejezi ki. A különböző takarmányok keményítőértékét, melyet anyagforgalmi vizsgálatokkal és a nyersrosttartalom figyelembevételével számítás útján határoztak meg, az a szám fejezi ki, mely mutatja, hogy az illető takarmány 100 kg.-ja hány kg. tiszta keményítővel fejt ki egyforma táplálóhatást. Minthogy 100 kg. keményítő hatására, melyet az életbentartó takarmányadagon felül etetünk, az állat súlya kb. 25 kg.-mal gyarapodik, ennek folytán a keményítőértéknek néggyel való elosztása útján a zsírtermelő hatás is kiszámítható. Jóllehet a K. szerint elsősorban hizóállatok takarmányozhatók, mégis ez az elmélet valamennyi, így tehát az erőkifejtő és tejelő állatok takarmányozására is eredményesen alkalmazható. 1 kg. tej előállításához a tejelő állatnak az életbentartó takarmányadagon felül kb. 220 g. keményítőértékre van szüksége; 1 gr. keményítőérték pedig az erőkifejtő állatokat 533 mkg. munka végzésére képesíti. 1 g. emészthető fehérje 0·94 g., 1 g. em. zsír pedig 1·91—2·41 g. keményítővel egyforma testzsírtermelő hatást fejt ki.

Keményítő-gummi, l. *Dextrin*.

Keményítőgyári hulladékok, l. *Keményítő*.

Keményítőliszt *(amydon)*, l. *Keményítő*.

Keményítőmérő, l. *Fekulométer*.

Keményítős hüvely (növ.), l. *Endodermisz*.

Keményítőszirup, l. *Szőllőcukor*.

Kéményjelek, a tengeri kereskedelmi hajók kéményein alkalmazott különféle színű, egyszerű v. kettős csíkok, keresztek v. csillagok stb., melyek az illető hajótulajdonos v. hajóstársaság felismerésére szolgálnak.

Kemény kérdés, l. *Tortura*.

Kéménykötés, futósorokból áll, l. *Téglakötés*.

Keménymag, l. *Kömény*.

Keménynagyszőllős (azelőtt: *Nagyszőllős*), nagyk. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1910) 1415 német, cigány és oláh lak.; u. p. és u. t. Dános.

Kemény ólom, 10—30% és ennél is több antimont tartalmazó ólom. Törete finomszemcsés, ezüstfényű, jóval keményebb az ólomnál, azonban könnyebb és nagy antimontartalomnál rideg. Főleg csapok, szelepek, csapágyak és betük gyártására használják.

Kemény öntvény, l. *Kérges öntvény*.

Keménypapiros vagy *kőpapiros*. Hosszúszálú anyagból (lenből vagy cellulózból) készült, állati enyvvel telített papiros, amelyet formaldehid (formalin) gőzök behatásának tesznek ki, ami által az enyv vízben oldhatlanná s keménnyé válik. Ilyen módon készülnek a litografiához használt köveket pótló lapok, a textiliparban használt keménycsévék stb.

Keményparás halak *(Acanthopterygii,* állat), l. *Tüskeparásak* és *Halak*.

Keménység v. *abszolut kohézió* alatt azt az ellenállást értjük, amelyet az ásvány akkor fejt ki, ha legkisebb részecskéit egymástól el akarjuk távolítani. A K. meghatározását úgy szoktuk eszközölni, hogy valami hegyes acéltűvel v. valami ásvány hegyes szilánkjával igyekezünk a vizsgálandó ásványba behatolni, ill. azt megkarcolni. A K. értékének abszolut pontos meghatározása sok nehézségbe ütközik. A legfőbb nehézség abban rejlik, hogy a K. szorosan összefügg a kristály szimmetriájával: a kristály különböző lapjain, sőt ugyanazon lapon, de különböző irányokban a K.-re másmás értéket kapunk, ami mindig a kristály szimmetria-viszonyaitól függ. A K. meghatározására a *szklerométert* használjuk, amelynek sokféle fajtáját szerkesztették már. Minden szklerométer lényege a következő: a vizsgálandó kristályra egy függőleges tű illeszkedik reá, a tű acél- v. gyémánthegyben végződik. A tűt megterheljük és a kristályt mozgatjuk; most megfigyeljük, hogy mekkora megterhelésnél karcolja meg a tű az ásványt, vagy mennyit koptat az ásványból, vagy milyen mély barázdát karcol benne stb. Mohs a gyakorlatban való alkalmazásra egy *K.-i*

fokozatot állított össze, amelynek 10 foka van; a fokozat következő tagja az előző tagot karcolja. A fokozat tagjai: 1. talk; 2. kősó vagy gipsz; 3. mészpát; 4. folypát; 5. apatit; 6. ortoklász; 7. kvarc; 8. topáz; 9. korund; 10. gyémánt. A vizsgálandó ásványt a K.-i fokozat szilánkjaival sorra próbáljuk karcolni; így megkapjuk, hogy a fokozat melyik két tagja közé illeszkedik be az ásvány. Egyenlő K.-üek egymást karcolják. Az 1. K.-ű ásványok tapintata zsiros, a 2. K.-üt körömmel lehet karcolni; a rézpénz keménysége 3; kés karcolja a 4. K.-üt, az ablaküveg K.-e 5; a 6—7. K.-ű az acéllal már szikrázik. Exner vizsgálatai szerint: 1. különböző irányokban nagyon eltérő K.-et mutatnak azok a kristályok, amelyek kitünően hasadnak; 2. a legjobb hasadás lapján a K. a legkisebb, reá merőlegesen a legnagyobb; 3. ha a hasadási lapot más hasadási lap nem szeli át, akkor rajta a K. minden irányban azonos; 4. a hasadásra merőleges kristálylapon: a hasadás irányában a K. legkisebb, reá merőlegesen legnagyobb; 5. a hasadási lapot ferdén metsző kristálylapokon a K. ugyanazon egyenes mentén is más, aszerint, amint oda-vissza vizsgáljuk. A szklerométerrel való vizsgálatok alapján kitünt, hogy a Mohs-féle K.-i fokozat egyes tagjai között nagyon is eltérők a K.-i különbségek. Így pl. a korund és gyémánt között sokszorta nagyobb különbség van, mint a folypát és apatit között. Általában a felsőbb tagok között nagyobb a különbség, mint az alsóbbak között.

A *technikai* anyagvizsgálatban pl. a fémek K.-i fokának közelebbi meghatározására pontosabb és megbízhatóbb módszerek fejlődtek ki, és pedig: 1. a *Brinnel-féle golyónyomó-próba*, melyben 10 mm. átmérőjű acélgolyót meghatározott nyomással, tehát mindig ugyanoly nagy erővel a vizsgálandó anyag felszinébe benyomnak. A K. mértékszáma ekkor az a hányados, mely a nyomóerőnek a benyomódás szélét tevő kör területével való osztásából adódik. 2. A *Martens-féle karcolópróba*, amelyben egy kúposan csiszolt gyémánttal, fokozatosan nagyobbodó nyomással (terheléssel) több karcvonást húznak a próbaanyag csiszolt felszinén. A karcvonások szélességét a mikroszkóp alatt pontosan megmérik. A karc-K. mértéke ekkor a gyémántnak az a megterhelése grammokban, mellyel a karc szélessége $\frac{1}{10}$ mm. A gyakorlatban főkép a Brinnel-féle eljárás terjedt el az egyszerüsége miatt s különösen azért, mert a próbadarabnak semmi különös előkészítését nem kívánja. — K. a víznél, l. *Kemény víz*.

Keménységi fok, l. *Keménység* és *Kemény víz*.

Kéményseprő, az engedélyhez kötött iparok közé tartozó ipari foglalkozás. A K.-ipart az 1884. évi XVII. t.-c. (ipartörvény) külön is szabályozza, az ú. n. kerületi rendszert honosítva meg. Régebben a K.-ipar reáljogú ipar volt, de az 1884. évi XVII. t.-c. megszüntette ezt a jellegét.

Kéményseprő-palló, szűkszádu kémények tisztogatása végett az épület fedelén készített egyszerű deszka-gyalogjáró, melyen állva a kéményseprő a kéménybe a tisztító vasgolyót leereszti. A K. kátránnyal bekent puhafa-palló, melyet 1·00—2·00 m. közökben kovácsolt vaslábak tartanak; a palló fölött 1·00 m. magasban elhúzódó gömbölyű v. lapos vas szolgál korlátul.

Keménysó, a strassfurti kálitelepen előforduló só, l. *Kálisók*.

Kemény szájpad, l. *Szájpad*.

Keményszájú az olyan ló, mely a gyeplő, illetőleg a kantárszár húzásának nem enged s ennekfolytán nehezen kormányozható. A K.-ság oka leginkább az állkapocs foghíjas szélének (hordász) nem elég éles voltán alapszik, minélfogva a zabla nyomását nem érzi kellőképen. A K. lovakra feszítő-zablát szokás alkalmazni.

Keményszárnyuak, l. *Bogarak*.

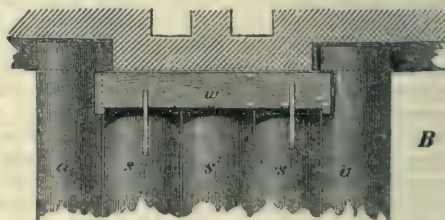
Kéményszék, gyári kémények alsó, négyszegletes része (mintegy a kéménynek piedesztálja), melynek magassága a kéménymagasságnak körülbelül $^1/_4$-e.

Keménytelke, kisk. Torda-Aranyos vm. marosludasi j.-ban, (1910) 1466 oláh lak., u. p. és u. t. Mezőszengyel.

Kéménytoldalék, *süveg* v. *sisak*, az a rendesen vaslemezből készített szellőző szerkezet, mely a levegő áramlása segítségével a kéményből kiszívja vagy benyomja a levegőt. Különösen a rosszul szívó kéményekre helyezik. L. *Szellőzés*.

Kemény üveg, l. *Üveg*.

Kéményváltó. Ha a födémszerkezetet fagerendák (borított- v. csaposgerendák stb.) alkotják és ezek közül egy vagy több valamely kémény testébe hatolna be, akkor ezt megakadályozandó, a gerendákat a kémény helyén kiváltjuk és az itt

Kéményváltó.

alkalmazott váltógerendát K.-nak nevezzük. Egy kémény mellett a csaposgerendák kiváltási módját az *ábra* magyarázza meg; ebben az ábrában — mely a csaposgerenda-födémet alaprajzban mutatja — *w* a K., *a* a váltótartó és *s* a kiváltott csaposgerendák. L. *Váltógerenda*.

Kemény víz. Keménység a víznél: a víz kalcium- és magnéziumsó-tartalma. Megkülönböztetünk állandó és átmeneti keménységet; az állandó keménység forralásra nem változik, főleg kalciumszulfátból (gipsz) áll; a változó v. átmeneti keménységet az oldott kalcium és magnéziumhidrokarbonát okozza, mely forraláskor a szénsav eltávozása miatt karbonát alakjában kicsapódik; az átmeneti keménységgel biró víz tehát forraláskor meglágyul. A keménységet fokokban szoktuk kifejezni; a német keménységi fok megfelel egy mgr. kalciumoxidnak 100 gr. rész vízben. Az olyan vizet, amelynek keménysége 10 német keménységi foknál kisebb, lágynak mondjuk, azon felül keménynek. A francia keménységi fok 100 gr. vízben levő kalciummennyiséget kalciumkarbonát alakjában fejezi ki; ugyanilyen az angol

keménységi fok, csakhogy az a 70 gr. vizben levő kalciumkarbonátot adja meg.

Kemény Zsigmond-Társaság 1876-ban alakult Maros-Vásárhelyen *Tolnai* Lajos író, akkor marosvásárhelyi ref. lelkész buzdítására. Célul tűzte ki a széptudományok mivelését, a régibb és újabb népköltészeti emlékek felkutatását és gyüjtését, jelesebb szépirodalmi művek kiadását. Első elnöke br. Apor Károly volt; 1879—1880. kiadta az Erdélyi Figyelő c. folyóiratát Tolnai Lajos, a társaság titkárának szerkesztésében. Tolnai Lajos elköltözése után az egyesület élete szünetelt, noha 1888. és 1893. megkisérlették föléleszését, előbb Deák Farkas, 1896. Petelei István elnöklete alatt. Nagyobb sikerrel 1906 óta működik ismét; télen felolvasásokat tart irodalmi és tudományos kérdésekről, pályakérdéseket tűz ki; a székely népköltési termékek közül már összegyüjtötte a népmeséket és táncszókat. Munkálatait Évkönyvében adja ki. Van 4 tiszteletbeli és 43 rendes tagja; vagyona 16,000 K. Elnöke 1914. *Tóthfalusi* József ref. lelkész, alelnökei *Dekáni* Kálmán és *Irózner* Lajos, titkára *Nagy* Endre reform. koll. tanárok.

Kemény zsiradék, l. *Zsiradék*.

Kémer, nagyk. Szilágy vmegye szilágysomlyói j.-ban, (1910) 2782 magyar és oláh lak., posta- és távbeszélőhivatal.

Kémes, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 421 magyar lak., vasútállomás, postahivatal, u. t. Vajszló.

Kemesmál, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 142 magyar lak., u. p. Horvátnádalja, u. t. Nagycsákány.

Kémhajó, l. *Aviso* és *Scout*.

Kemi *(Kemi-joki)*, 408 km. hosszú folyó Finnországban. Az orosz Lappföld határa közelében ered, a Botteni-öbölbe torkollik a Torneå torkolatától K.-re. Vízgyüjtő területe 53,140 km².

Kémia, *chemia, vegytan*. A természettudományok egyik ága; feladata sok tekintetben rokon a fizikáéval, melyhez minden természettudományág között a legközelebb áll. Mindkettőnek a testeken észlelhető jelenségek és a testek között végbemenő változások megismerése a célja. De míg a fizika vizsgálatai körébe a testek ama sajátságainak megállapítása tartozik, melyek a vizsgált test tulajdonságainak maradandó megváltozása nélkül észlelhetők, vagyis az ú. n. *fizikai sajátságok* észlelése; addig a K. feladata az ú. n. *K.-i sajátságok* megállapítása, mely sajátságok azonban csak a testek anyagának teljes megváltozása árán észlelhetők. A változásokat, melyeknek folyamán a testeknek úgy fizikai mint K.-i sajátságai maradandó változást szenvednek, *K.-i átváltozásoknak* nevezzük. A test anyagának K.-i természetéről biztos felvilágosítást a K.-i átváltozások nyujtanak, de nem mellőzhetők ennek megállapításánál az ú. n. fizikai sajátságok, pl. szín, halmazállapot, fajsúly, forráspont, olvadáspont stb. tanulmányozásai sem, jóllehet ez szigorúan véve a fizika feladata volna. A fizikai tulajdonságok u. i. egyrészt benső kapcsolatban vannak a K.-i sajátságokkal, másrészt a testek jellemzésére és ezzel kapcsolatban azoknak egymástól való megkülönböztetésére e sajátságok igen jól használhatók. A K. feladata tehát a K.-i átváltozások tanulmányozása mellett a testek fontosabb fizikai sajátságainak megállapítása is. A K.-i és fizikai sajátságok tanulmányozása alapján a testek K.-i szerkezetét állapíthatjuk meg, továbbá azt, hogy milyen feltételek között következik be egyes testek K.-i átalakulása és azt mekkora energiaváltozások kisérik. A K. feladatát tehát a következőkben foglalhatjuk össze: *a testek K.-i szerkezetének és átalakulásainak, valamint az átalakulásokat kisérő energiaváltozásoknak megismerése, a K.-i és fizikai sajátságok tanulmányozása alapján.*

Rendkívül nagy ama jelenségek száma, melyeknek értelmezését a K. adja meg. Ha meggondoljuk, hogy az állati és növényi szervezetben végbemenő folyamatok nagy részének értelmezése K.-i alapon lehetséges; a mindennapi életben fontos szerepet játszó jelenségek, minők az égés, korhadás és rothadás, erjedés stb. a K. körébe vágó tünemények; a nagyipar egy tekintélyes része (szóda-, kénsav-, salétromsav-, ammoniagyártás, kátrány-feldolgozó ipar stb.) K.-i ipar; a legfontosabb gyógyszerek nagy részét a K. szolgáltatja; a földmívelés gazdaságosabbá tételéhez a föld termőképességének fokozása útján a K. nyujtott segédkezet stb.: belátható e tudományág rendkívüli fontossága, de egyszersmind igen terjedelmes és szétágazó volta is. Éppen e sokoldalúságánál és terjedelmességénél fogva a K. anyagát megfelelően szétosztva szokás ismertetni.

Általános v. *elméleti K.* feladata a K.-i átváltozásokat kisérő jelenségek tanulmányozása útján ezek között kapcsolatokat megállapítani és ezeket általános érvényű törvényekben kifejezni. Ezáltal egyrészt lényegesen könnyebb lesz az átváltozások rendkívüli nagy száma fölött áttekintést nyernünk, másrészt a megállapított törvények alapján bizonyos átváltozások lehetőségét előre megmondhatjuk. Végső feladata az általános K.-nak épen az, hogy a K. jelenségeit az energia általános törvényei alapján értelmezve, oly törvényeket állapítson meg, melyek segítségével a K.-ban ma használatos hosszadalmas kisérletezési eljárás helyett az egyes jelenségeket a megállapított törvényekből dedukció útján vezesse le és a kisérlet csak ellenőrizze a levezetés helyességét. Teljes egészében ez még megoldva nincsen, de az utóbbi években az általános K.-nak e része, melyet *fizikai K.-nak* v. *matematikai K.-nak* is neveznek, óriási lépésekkel közeledik kitűzött céljának teljes megoldásához; l. *Fizikai kémia, Elektrolitos disszociáció, Egyensúly, Reakció-sebesség, Fotokémia, Termokémia.*

Részletes K. tárgya az egyes testek fontosabb fizikai sajátságainak ismertetése mellett azok K.-i sajátságainak leírása. A részletes K. anyagát célszerűségi szempontból két részre osztjuk. Egyik része, az ú. n. *anorganikus* v. *szervetlen K.*, az elemeket és azok vegyületeit foglalja magában a szén vegyületei kivételével. Ez utóbbiakat a részletes K. másik része, az ú. n. *organikus* v. *szerves K.* írja le.

Alkalmazott K. a K.-i ismereteket a gyakorlat céljaira v. valamely más tudományág előmozdítására értékesíti. Ennek megfelelően feladatai igen sokoldaluak. Az alkalmazott K. fontosabb

ágai: *Analitikai K.* feladata a testek összetételének minőségi és mennyiségi megállapítása, l. *Kémiai analizis; tápszer-K.* a tápszerek összetételének és azok tápértékének megállapításával foglalkozik; *technikai K.* az ipar szempontjából fontos testek gyári előállítását írja le; *gyógyszerészi K.* a gyógyszerül használt testek előállításával és vizsgálatával foglalkozik; *mezőgazdasági K.* a mezőgazdasági foglalkozásokkal — földmívelés, takarmányozás, gazdasági technológia stb. — kapcsolatos K.-i és K.-élettani jelenségek ismertetését tekinti feladatának; *bio-K.* az állati és növényi organizmusban lefolyó K.-i reakciókat tárgyalja.

Története.

A K. történetét H. *Kopp* szerint öt nagy korszakra oszthatjuk fel:

I. *Az ókor* a legrégibb időktől a IV. sz.-ig.
II. *Az alchemia korszaka* a IV. sz.-tól a XVI. sz.-ig.
III. *Az iatro-K. korszaka* 1493—1660.
IV. *A flogiszton korszaka* 1660—1770.
V. *Az újkor* 1770-től napjainkig.

Az *ókorban* a K. egyes tények rendszertelen ismeretéből állott, ezek magyarázására pedig legfeljebb minden kisérleti alapot nélkülöző spekulációkat találunk. Ez ismeretek az egyiptomiaktól származnak. (Maga a K. szó is valószinüen egyiptomi eredetű; *kémí* ugyanis az egyiptomi nyelvben először magát Egyiptomot jelentette, de jelenti ezenkivül azt, hogy fekete, különösen értették még alatta a szem bogarát, a homályosnak és elrejtettnek szimbolumát. E szerint a K. az egyiptomiak titkos tudománya volt. A IV. sz.-ban K. névvel jelölték a fémek nemesítésének művészetét.) Az egyiptomiaktól azután átvették a feniciaiak, a zsidók, a görögök, a rómaiak, anélkül, hogy azokat lényegesebben továbbfejlesztették volna. E korszak ismeretei között első helyen állanak a metallurgiára vonatkozók; ugyanis ismerték az arany, ezüst, réz, vas, ólom, ón és kénesőnek előállítási módját. Ezenkivül az agyagipar, az üveg-, szappan- és festékgyártás meglehetős magas fokon állott. A *második* korszak az *alchemia* kora (l. o.). A *harmadik* korszak az *iatro-K.* (l. o.) kora, amikor is a kutatás főleg gyógyszerek előállítására irányult. A *negyedik* korral kezdődik a tulajdonképeni K., melynek kimondott célja a testek összetételének megismerése. Ez időben az égés tüneményeinek magyarázására a flogiszton-elméletet állították fel, amiért is e kort különben a *flogiszton-elmélet* korszakának nevezik. Ez irány az induktiv módszerből indul ki. Első főképviselője, *Boyle* Róbert (l. o.) szerint a K. célja a testek öszszetételének felismerése; módszere kisérletező. Elemnek a testek kimutatható, de tovább nem osztható részeit tekintette. A vegyületek sajátságai az azokat alkotó elemek sajátságaitól eltérők. Ez alapon különbséget tett a keverék és a vegyület között. Az analitikai K.-t sok tekintetben fejlesztette. A gázokkal való foglalkozása azok egyik alaptörvényének felállítására vezette. Kortársai, az angol *Mayow* J., a francia *Lemery* és *Homberg* nézeteikben főleg őt követték. Német kortársai közül *Kunkel* még a fémek alkotórészének a kénesőt tekinti; *Becher* pedig a flogiszton-elméletet késziti elő, amennyiben a testek alkotórészeiül három «földet», köztük a «terra pinguis»-t, az éghető földet tekintette. Becher tanaiból indult ki a flogiszton-teóriának megalapítója és kifejlesztője, *Stahl* G. E. Ő a fémek földekkel való alakulását, a lélegzést, a korhadást az égéssel rokon jelenségnek tartja, s ezeket a flogisztonnal (l. *Flogiszton-elmélet*) magyarázza. Kiváló kortársai *Hoffmann* és *Boerhave.* Tanaik alapján az elmélet tovább fejlődik. Németországban főképviselője *Marggraf,* ki a mikroszkóp használatát hozta be a K.-ba. Franciaországban *Geoffroy, Monceau, Rouelle* (Lavoisier és Proust tanára) és *Macquer* váltak ki. Különösen nevezetes már a K.-nak mint tudománynak szempontjából az angol Black, Cavendish és Priestley, a svéd Bergmann és Scheele. *Black,* a kiváló experimentátornak különösen a szénsavra vonatkozó tanulmányai fontosak. *Cavendish* bizonyította be, hogy a víz oxigén és hidrogén vegyülete, hogy a levegő nitrogén és oxigén állandó összetételű keveréke. *Priestleyt* gázanalitikus munkái és az oxigén felfedezése tették nevezetessé. *Scheele,* a kiváló analitikus, a klórt, a mangánt s az oxigént fedezte fel. *Bergmann* az analitikai és mineralógiai K.-t fejlesztette. *Boyle* és az imént említett angol és svéd kémikusok a K. új ágának, a gázok K.-jának, a «pneumatikus K.»-nak vetették meg az alapját. A teoretikus ismeretek és elméletek közül ki kell emelnünk Boylenak az *elemekről* és *vegyületekről,* habár nem preciz, de helyes felfogását. A *K.-i rokonság,* az *affinitás* tana is lényegesen fejlődött. Szemben az eddig uralkodó «similia similibus» elvvel Boerhave kimondja, hogy éppen az ellentétes tulajdonságú testek hatnak legjobban egymásra. *Geoffroy* «Tables des rapports»-ot állított össze, amelyben a testek rokonságuk szerint voltak csoportosítva. E kor irányelvei magukkal hozták az analitikai K. fejlődését. A technikai K. különösen a savak gyártásában haladt előre. A gyógyszerészi K. haladása aránylag csekély. Több elemi test, pl. a foszfor (Brandt), kobalt, nikkel, platina stb. és számos vegyület felfedezése e kor eredménye.

Az *ötödik* korszakban (a XVIII. sz. végétől napjainkig) a vizsgálódás iránya és módszere quantitativ, ez a *mennyileges kutatás kora;* a jelenségek magyarázásánál pedig vezérfonalul az atomteória szolgál, amiért is e kort az *atomteória korszakának* is nevezik. Kezdetét *Lavoisier* (1743—1794) fellépésétől kell számítanunk. *Lavoisier* volt az, aki fizikai és matematikai ismereteire támaszkodva, *quantitativ kisérleteivel* a K.-nak új irányt adott, s a K.-i buvárkodás legfontosabb eszközévé a mérleget tette. Majd Priestley és Scheele felfedezésére (oxigén) támaszkodva, alapját veti az *oxidáció-teóriának:* 1. A testek csak tiszta levegőben égnek. 2. Égés közben a levegőt elhasználják, s az elégett test súlyszaporodása a levegő súlyveszteségével egyenlő. 3. A legtöbb test vegyülete tiszta levegővel sav; a fémeké fémföld. Ugyancsak e kisérleteivel megállapította a természettudományok egyik legfontosabb elvét, az *anyag megmaradása törvényét.* Habár

a hőt nem fogta fel mechanikailag, az ő «matière de chaleur»-je súlytalan nem és anyagi természetű. Nevezetes francia kortársai: *Guyton de Morveau-*, *Berthollet-* és *Fourcroy*-val együtt a *racionális K.-i nevezéktannak* veti meg alapját: az elemeket sajátságaik szerint öt csoportba sorozza; a vegyületeket biner (sav, bázis) és terner (só) vegyületekre osztja. Német kortársai közül kivált *Klaproth*. Kortársaival egyetemben az *antiflogisztikus rendszert* fejtette ki, amely csakhamar megbuktatta a flogiszton-elméletet.

E korszakban a mennyileges kutatáson kívül vezérszerepet az *atomteória* játszik. Ez elmélet megállapitasát ama kémikusok készitették elő, akik a K.-i proporciók fogalmát és törvényeit kifejtették. Ki kell közülök emelnünk Richtert és Proustot. *Richter* (1762—1807) munkássága főleg a XVIII. sz. utolsó évtizedére esik. A savak és bázisok egymásra hatásának súlyviszonyára vonatkozó kisérletei alapján a *vegyülési súlyviszonyok törvényét* állapitja meg: azaz, hogy a vegyületek bizonyos határozott viszony, ill. viszonyok szerint hatnak egymásra. Művei nehézkes és nehezen érthető nyelvezete miatt sokáig figyelemre nem méltatták; noha mindenesetre a *sztöchiometria megalapítása* az ő érdeme. *Proust* (1755—1826) legfontosabb műveit a XIX. sz. első éveiben Berthollet-val szemben való fellépésekor írta. Berthollet szerint ugyanis a testek a körülményektől függően tetszés szerinti viszonyban egyesülhetnek. Ezzel szemben Proust *az állandó súlyviszonyok törvényét* állapítja meg, mely szerint a vegyületekben az alkatrészek súlyviszonya állandó. Egyes elemek ugyan több viszony szerint egyesülhetnek, de ekkor a viszony ugrásszerűen változik, és nem folytonosan. Ezek alapján *Dalton* (l. o.) a *sokszoros súlyviszonyok törvényét* állapította meg: a vegyületekben az alkatrészek atomsúlyaik egyszerű sokszorosai szerint foglaltatnak. E törvényt *atomteóriá*-jával magyarázta (l. *Atomizmus*). Az atomteóriát a kémikusok nagy része kedvezően fogadta (így Thomson, Vollaston stb.), ami azután ez elmélet továbbfejlődésére nagyon előnyös volt. Az atomteória fejlesztése elsősorban Davy (l. o.), Gay-Lussac (l. o.) és különösen Berzelius (l. o.) munkásságának eredménye. *Davy* a Dalton meghatározta atomsúlyokat *csupán equivalens súlyoknak* tekinti. Az elektromosságot sikerrel alkalmazza a K.-ban (alkalifémek felfedezése), s alapját veti az *elektrokémiai elméletnek* (l. o.). *Gay-Lussac* (1778—1850) inkább fizikai irányu kutatásaival megállapítja *a gázok hőokozta kiterjedésére* vonatkozó *alaptörvényét*. Kisérleti alapon *térfogatos törvényét* bizonyítja be, amely szerint a gázalakú testeknek egyszerű viszonyban álló térfogatai hatnak egymásra. A gyakorlat szempontjából is nagy érdemei vannak: ő a *térfogatos elemzés* megalapítója. A gázoknak a hőmérsékkel szemben való egyenlő viselkedéséből már Gay-Lussac 1808. arra következtetett, hogy a gázok sűrűsége vegyületsúlyaikkal arányos. Ez alapon 1811. *Avogadro* azon elméletet állította fel, hogy a gázok egyenlő térfogataiban a molekulák száma is egyenlő.

A svéd *Berzeliusnak* a K. legtöbb ágában elévülhetetlen érdemei vannak. Az első *kémiai ásványrendszert* is ő állította fel. Speciális vizsgálatai a kémiai kutatás mintaképéül szolgálnak. A XIX. sz. első évtizedeiben a K. terén kifejtett munkásság az ő munkássága köré csoportosítható. Gay-Lussac térfogatos törvénye az ő kezében vált az atomteória alapkövévé: *egy térfogat gázalakú testnek egy atom felel meg*; ezért jelölésükre a *volumatom* nevet használta. Az 1848-ban közzétett atomsúly-táblázatában több elem atomsúlyának helyes értékét adja (O = 100-ra vonatkoztatva). 1819. *Dulong* és *Petit* az elemi atomok hőkapacitásának egyenlőségét állapítják meg. Ugyancsak ez évben *Mitscherlich* az izomorf kristályokra vonatkozó törvényszerűséget fedezi fel. 1834. pedig *Faraday* elektrolitikus törvényeit állapítja meg. Az ezen törvények alapján megállapított *termikus*, *krisztallografikus* és *elektrokémikus equivalensek* szerint a Berzelius megállapította atomsúlyok javításra szorulnak. E korban még az equivalens, atom és molekula fogalma nincs élesen definiálva; ezért sokan, közöttük *Gmelin* L. a biztosan meghatározható K.-i *equivalensszámok* ismeretét elegendőknek tartja. Ugyancsak *Berzelius* Davy eszméit némi tekintetben átvéve, az *elektrokémiai elméletet* (l. o.) fejleszti ki. Ez elmélet közvetlen folyománya *dualisztikus rendszere*. *Berzelius* a Lavoisier-féle *oxigén savteoriát* (minden sav oxigéntartalmu) a leghevesebben védelmezte. E felfogás megváltoztatása különösen *Davy*, *Gay-Lussac* és *Thenard* érdeme; ők mutatták ki, hogy a klór elem, s hogy a sósav oxigénmentes. Ez alapon a *hidrogén savteoria* fejlődött ki, melynek kifejlesztésére *Liebig* tett legtöbbet. Később maga *Berzelius* is elfogadta az új irányt s a klór, fluor és jód sóit *haloid*-sóknak nevezte a többi *amfid*-sókkal szemben. *Berzeliusnak* az organikus K. terén is nagy érdemei vannak. A *szerves* és *szervetlen K.* egymástól való megkülönböztetését ugyan már a XVII. sz. végén megtaláljuk, de az éles megkülönböztetést azon alapon, hogy a szerves vegyületek mesterségesen nem állíthatók elő, *Bergmann* tette meg. Ezzel szemben *Berzelius* amellett van, hogy a szerves vegyületek alkotórészeikből ép úgy előállíthatók, mint a szervetlenek. Már ő megkülönböztetést tesz a vegyületek empirikus és racionális összetétele között. Az *izomeria* — melynek neve is tőle van — fogalmának megállapításában lényeges része van (1820—30). A régi *gyökteória* — melynek első nyomát Gay-Lussac műveiben találjuk (C_4H_4 a később Berzeliustól «Aetherin»-nek nevezett gyök) — kifejlesztésében *Berzelius* lényegesen közreműködött. E teória, mely a dualizmus alkalmazása folytán téves volt, 1837. érte el tetőpontját.

A szerves K. terén nálánál kiválóbb érdemeket *Liebig*, *Wöhler* és *Dumas* szerzett, akik munkásságának nagy része még Berzelius idejébe esik. *Liebig* J. a több bázisu savak elméletét állapítja meg. Az izomeria tanát és a gyök elméletét lényegesen továbbfejleszti. A fiziológiai K.-nak mondhatnók első tudományos művelője. *Wöhlernek* hasonló irányú munkálatai a két tudós együtt való hasznos munkálkodására vezettek. A szerves és szervetlen K. közötti ellentét elsimítására fontos esemény volt, hogy 1828. *Wöhler* a hu-

gyanyt ciánsavas ammoniumból előállította. *Dumas* (l. o.) szembeszáll a gyökteóriával és a dualizmussal: *Szubstitució-szabályait* állítja fel, melyek szerint a szénvegyületekben a H atomok Cl, Br, J és más negativ atomokkal helyettesíthetők. Megállapítja az ú. n. régi *tipus-teóriát*, mely szerint a halogenekkel való helyettesítés a vegyület főjellemén nem változtat s így az ily vegyületek *K.-i tipust* alkotnak. A *mechanikai tipus* pedig az összes helyettesítésekkel lehozható vegyületeket magában foglalja. Kimondja, hogy a vegyületek *egységes egészet* alkotnak és K.-i jellemüket elsősorban az atomok elrendeződése és száma, és csak másodsorban a minősége adja meg. A gyök és szubstitució-teória küzdelmében a kor kémikusai úgyszólván kivétel nélkül résztvettek. Igy *Laurent* 1836-ban «théorie des radicaux»-ját állapítja meg: a szénvegyületek alap- és leszármaztatott magvakból (radicaux) állanak. Ugyancsak a harmincas években *Gerhardt* «théorie des residus»-jét állítja fel, mely elvben hasonlít a régi gyökteóriához, de benne a gyöknek tulajdonképeni fogalma más. Kiváló érdeme e két tudósnak, hogy a negyvenes években a molekula, atom és equivalens fogalmát definiálták s egymástól elválasztották. Ugyancsak a negyvenes években *Gerhardt*, támaszkodva *Wurtz, Hoffmann, Williamson* és *Schiel* (1842. a *homológiát* állapítja meg) munkálataira, teóriáját, az *új tipus-teóriát* fejti ki, melyben alaptipusul a víz, ammonia, a hidrogén és sósav szolgál. Rendszere *egységes* és a gyökök szerepe benne mégis helyes kifejezésre jut; valóban a régi gyök- és tipus-teória összeolvadásának tekinthetjük. *Gerhardt* tipus-teóriáját *Kekulé* 1857. a *vegyes tipusokkal* egészítette ki.

Szemben a mindinkább előtérbe jutó tipus-teóriákkal *Kolbe* Berzelius gyök-teóriáját eleveníti fel és az által, hogy csupán csak a lényegét tartja meg s a részletekben előnyös változtatást tesz (pl. gyökök is változhatnak), új életet önt belé. Hasonló irányban működött *Frankland*, aki különösen az organometallok K.-i konstituciójának kiderítésére végzett kisérleteket. E kisérletei alapján *az elemi testek vegyértékének tanát* fejti ki. Ő maga több elemi test és összetett gyök vegyértékét megállapította. Utána pedig különösen *Kekulé*, aki a szénatom négy vegyértéküségét mutatta ki. Lényeges lépés volt a vegyértékek tanának továbbfejlesztésére nézve, hogy 1858. *Cannizzaro* a molekula és atom fogalmát véglegesen tisztázta. Ama kérdés tekintetében, vajjon az elemek vegyértéke változó vagy pedig állandó, a kémikusok megoszlottak s különösen a hatvanas években heves vitát folytattak. *Kekulé* a vegyértékek állandósága mellett foglalt állást s az eltéréseket az *atomos és molekuláris vegyületek elméletével* magyarázta. Vele szemben különösen *Erlenmeyer* hangsúlyozta, hogy minden elemnek bizonyos *maximális vegyértéke* van, egyes esetekben azonban ezeknek csak egy része szerepel s ez alapon a vegyületek *telített-* és *nem telítettekre* oszthatók. *Kolbe, Blomstrand* és mások ez irányban való kritikai művei az utóbbi vélemény felé hajlottak, úgy hogy ma is főleg ez van elfogadva.

Az atom-elmélet megállapítása óta majdnem ötven év telt el addig, míg a vegyérték fogalmát megállapították. E fogalom volt az, amely a következő években a rohamos haladást lehetővé tette. Ez alapon fejlődik ki ugyanis az *atomkapcsolódások tana*. Már az ötvenes években *Kekulé* és *Couper* egymástól függetlenül megállapítják, hogy a szerves vegyületekben a szénatomok egymással közvetlenül kapcsolódhatnak. Ez időbe eső műveikben már a *struktur-teória* első nyomait látjuk, amelynek célját a hatvanas évek elején *Butlerow* jelölte ki. A vegyületek ismeretében tehát a *szerkezeti képlet* kisérleti alapon való megállapítása egyike a legfontosabb feladatoknak. Ugyancsak *Kekulé* 1865. a *benzol* szerkezeti képletét állapítja meg. Ez alapon azután a *piridin* és *kinolin* szerkezetét állapítják meg, melyből kiindulva egyes *növényi alkaloidák* szerkezetének megismerése és azoknak szintetikus úton való előállítása is sikerült. A struktur-K.-val együtt az *izomeria* tana is kifejlődött. A hatvanas években különösen az aromás vegyületeknél *Kekulé* a helyzeti izomeriát állapítja meg; a nyolcvanas években *Le Bel* és *van't Hoff* a fizikai izomeriát értelmezik az atomok térbeli helyzete segítségével s vele a sztereo-K.-t állapítják meg; l. *Izomeria*. E felfogással sikerült *E. Fischernek* a cukrok, *Bredt*-nek a kámfor igen bonyolult izomeria-jelenségeit is értelmezni; a kilencvenes években *Laar* és *Baeyer* a tautomeriát és deszmotropiát állapították meg. A vegyértékek tana a *szervetlen K.-ban* is tért hódított. A molekula-vegyületek szerkezetének értelmezését *Werner* adta meg (1905). Az anorganikus és organikus K. nagymérvű előhaladottsága az *általános K.-nak* kifejlődésére vezetett. Igen fontos esemény e téren az elemek természetes rendszerének, a *periodikus rendszernek* felállítása. Ezt 1864-ben egymástól függetlenül *Newlands* és *Meyer* L. kezdeményezte, de tulajdonképen 1869. ugyancsak *Meyer* L. és *Mendelejeff* fejtette ki.

A K. legújabb korszakát az jellemzi, hogy a K.-i jelenségeket az energetika alapelveire igyekszik visszavezetni. Már *Lavoisier* és *Laplace*, majd *Davy* és *Rumford* végeztek a XIII. sz. utolján, illetőleg a XIX. sz. elején termo-K.-i méréseket; a termo-K. megállapítójának azonban *G. H. Hess* (1802—50) tekinthető. Termo-K.-i méréseket végeztek később *Andrews* (1845—48), *Favre* és *Silbermann* (1852—53). Közben *R. Mayer* (1842) és *Helmholtz* (1848) megállapították az energia megmaradása törvényét, mely után végezték *Thomson* és *M. Berthelot* a legkülönbözőbb K.-i változások reakcióhőjének rendszeres mérését. 1801-ben hozta be a K.-ba *C. L. Berthollet* a tömeghatás fogalmát. Ez eszméből kiindulva, *Guldberg* és *Waage* 1867. megállapítják a *tömeghatás törvényét*. 1870-ben alkalmazta *A. Horstmann* a *Carnot-Clausius*-féle termodinamikai tételt először K.-i jelenségekre, mely lyel a K.-i rokonságtannak racionális fejlődése kezdődött meg. Ebből kiindulva sikerült *J. W. Gibbs, H. von Helmholtz, J. H. van't Hoff, F. Wohlrausch, S. Arrhenius, W. Nernst, W. Ostwald* és mások újabb vizsgálatainak a K.-i jelenségeket energetikai alapon felfogni és értelmezni (l. *Fizikai kémia*). 1898. fedezte fel a *Curie* házaspár *Becquerel* laboratóriumában az

uran tartalmú ásványok sugárzásának tanulmányozása közben a *radiumot*. Ez anyag sajátságainak vizsgálatával kapcsolatban a K. egy új ága, a *radioaktivitás* fejlődött ki, melynek kiépitése *Curiené* asszonyon kivül főképpen *Lord Kelvin, Thomson, Rutherford, Marckwald* és *Soddy* vizsgálatainak köszönhető. A radioaktiv jelenségek értelmezése az eddig oszthatatlanoknak képzelt atomokat is összetetteknek tételezi fel és hovatovább azok szerkezetébe is bepillantást enged; l. *Radioaktivitás*. A radioaktivitás jelenségeinek behatóbb tanulmányozása új radioaktiv elemek felfedezésére vezetett, melyek közül behatóbban a *poloniumot*, *aktiniumot* és *radiotoriumot* tanulmányozták. 1895-ben *Ramsay* és *Rayleigh* a levegőben egy új elemet fedeztek fel, az *argont*. A további vizsgálatok folyamán még 4 új elemet, a *heliumot*, *kriptont*, *neont* és *xenont* ismerték fel a levegőben. Ez elemek abszolut indifferensek, semmiféle vegyületük nem ismeretes, azért *nemes gázok*-nak is nevezik őket. Az anorganikus K.-i kutatás legújabb irányát az elemek és vegyületeik fizikai K.-i szempontból való beható tanulmányozása jellemzi. E vizsgálatok eredményei közül nem egy a K.-i nagyipar fejlődését is hathatósan előmozditotta. A kéndioxid és oxigén egyensúlya beható tanulmányozásának eredménye a kontakt kénsavgyártás. A nitrogénoxid képződésének *Nernst* végezte beható egyensúlyi tanulmányozása vetette meg alapját a salétromsav levegőből való előállításának. *Haber* fiziko-K.-i vizsgálatainak köszönjük az ammonia szintézisét hidrogéngázból és nitrogénből, mely úton ma már gyárilag állítják elő e vegyületet.

Az utolsó évtizedekben óriási a haladás az organikus K. terén. *E. Fischer* vizsgálatai felderítették a purin testek és cukrok szerkezetét. Az ő vizsgálatai nyomán mély bepillantást nyertünk a legbonyolultabb organikus vegyületek, a fehérjék szerkezetébe. A festékgyártás terén óriási haladás az indigó szintetikus előállítása. A nagy gyakorlati fontossággal biró ú. n. *kénfestékek* is az újabb organikus K.-i kutatás eredményei. *Harries* tanulmányai a kaucsuk szintézises előállítására vezettek. Óriási mértékben szaporította a gyógyszerek számát (antipyrin, atoxyl, adrenalin, phenacetin, veronal, salvarsan stb.) az organikus K. fejlődése.

Jóllehet a kulturális törekvések már a legrégibb időben K.-i ismeretekre vezettek, a K. mint tudomány alig kétszázados multra tekint vissza. Mai fejlődöttségére pedig főképpen az utolsó 30—40 év felfedezései révén jutott. Hazánkban a K.-i búvárkodás terén különösen kitüntek: Buchböck, Bugarszky, Fabinyi, Felletár, Fleischer, Hankó, Ilosvay, Kalecsinszky, Kosutány, Lengyel, Liebermann, Molnár, Nendtwich, Pillitz, Pfeifer, Ring, Say, Steiner, Szarvassy, Than, Wartha, Winkler stb.

A rendkívül kiterjedt K.-i szakirodalomnak csak újabb és használatosabb termékeit említjük fel:

Hazai művek: Ilosvay Lajos, A K. alapelvei, 1888; Bevezetés a szerves K.-ba. I. köt. 1905; Ruzicska Béla, Elméleti K., 1895; Lengyel Béla, K., I. köt. 1889; A quantitativ K. analysis elemei, 1896; Pillitz Vilmos, Minőleges analytikai vegytan, 1881; Than Károly, A kisérleti chemia elemei, I. kötet 1897, II. kötet 1906; Az elméleti chemia újabb haladásáról, 1904; A qualitativ chemiai analysis elemei, II. kiad 1900; Liebermann-Bugarszky, Chemia, III. kiad. 1914; Naricsán József, Útmutató a chemiai kisérletezésekben, II. kiad. 1906; Szénvegyületek chemiája, II. kiad. 1914; Sigmond Elek, Mezőgazdasági chemia, 1904; Ruzitska Béla, Élelmiszerek vizsgálata, 1905; Felletár-Jahn, Törvényszéki chemia, 1897; Kosutány Tamás, Mezőgazdasági chemiai technológia, 1907; Bartal Aurel, Szerves készitmények előállitása, 1909; Scheitz Pál, A minőségi chemiai analizis módszerei, 1911; Gsell János, A szerves vegyületek minőségi és mennyiségi analizisének módszerei, 1912; Rohrer László, Orvosi physikalis chemia, 1911. Folyóiratok: Mathematikai és természettudományi értesitő; Vegytani lapok; Magyar chemiai folyóirat; Vegyészeti lapok; Magyar chemikusok lapja.

Külföldi művek: Archenius, Theorien d. Chem.; Lehrb. d. Elektrochemie, 1901; Cohen, Studien z. chem. Dynamik, 1896; Vorträge f. Ärzte üb. physik. Chem, 2. kiad. 1911; Ahrens, Handb. d. Elektrochem., 2. kiad. 1903; Borchers-Bose, Handb. d. Elektrochem., 1905; Kohlrausch-Holborn, Das Leitvermögen d. Elektrolyte, 1898; Le Blanc, Lehrb. d. Elektrochem., 5. kiad. 1911; Lujske, Grundzüge d. wissenschaftl. Elektrochem., 5. kiad. 1907; Findlay A., Einführung i. d. Phasenlehre, 1907; van't Hoff, Die Lagerung d. Atome i. Raume, 3. kiad. 1908; Etudes de dynamique chimique, 1884; Vorlesung. üb. theor. u. physik chem., 2. kiad. 1902—1903; Zur Bildung d. ozeanisch. Salzablagerungen, 1912; Kaufmann, Die Valenzlehre, 1911; Korányi-Richter, Physikal. Chem. u. Medizin, 1908; Nernst, Theoret. Chemie, 7. kiad. 1913; Ostwald W., Lehrb. d. allgem. Chemie, 2. kiad. 1906—11; Grundriss d. Allgem. Chem., 4. kiad. 1909; Ostwald-Luther, Hand- u. Hülfsbuch z. Ausführung physikochem. Messungen, 3. kiad. 1910; Plotnikow, Photochemie, 1910; Curie P., Die Radioaktivität, 1911; Rutherford, Radio-activity, 2. kiad. 1905; Radioactive transformations, 1906; Soddy, Die Chemie d. Radio-Elemente, 1912; Ramsay, Modern chemistry, theoretic. and system, 1900; The gases of the atmosphere, 1896; Remsen, Grundzüge d. theoret. Chem, 1888; Richards, Experimentelle Untersuchg. u. Atomgewichte, 1887—1908; Roozeboom, D. heterogene Gleichgewicht, 1901—04; Bischoff-Walden, Handb. d. Stereochemie, 1894; Werner, Lehrb. d. Stereochem., 1904; Biehringer, Einführg. in d. Stoechiometrie, 1900; Svedberg, Die Existenz d. Moleküle, 1912; Thomsen J., Thermochem. Unters., 1882—86; Traube, Grundr. d. physikal. Chem., 1904; Walker, Introduction to physical chemistry, 1912; Wiedemann-Ebert, Physikal. Prakt., 5 kiad. 1904; Zsigmondy, Kolloidchemie, 1912; Abegg, Handb. d. anorg. Chem., 1905—1913; Arendt, Technik d. anorg. Experimentalchem., 4 kiad. 1910; Biltz, Experiment. Einführg. in d. anorg. Chem., 4. kiad. 1911; Dammer O., Handb. d. anorg. Chem., 1892—1902; Erdmann H., Anleitung z. Darstlg. chem. Präparate, 2. kiad. 1899; Lehrb. d. anorg. Chem., 5. kiad. 1910; Gmelin-Kraut, Handbuch d. anorg. Chem., 7. kiad. 1905; Gorup-Besanez, Lehrb. d. anorg. Chem., 7. kiad. 1885; Graham-Otto, Lehrb. d. Chem., 5. kiad. 1878—1889; Heumann, Anleitg. z. Experiment, 3. kiad. 1904; Hollemann, Lehrb. d. anorg. Chem., 10. kiad. 1912; Knoevenagel, Prakt. d. anorg. Chemikers, 2. kiad. 1909; Kraft, Lehrb. d. anorg. Chem., 5 kiad. 1904; Moissan, Traité de chimie minérale, 1904; Rammelsberg, Handb. d. Mineralchemie, 1860—95; Ostwald, Grundlinien d. anorg. Chem., 3. kiad. 1912; Richter, Anorg. Chem., 12. kiad. 1910; Roscoe-Schorlemmer, Ausführl. Lehrbuch der Chemie, 1877—1891; Schmidt, Lehrbuch d. pharmaceutischen Chemie, 5. kiad. 1911; Scholtz, Pharmaceutische Chemie, 1912; Stähler, Anorg. Chem. 1910; Arbeitsmethoden d. Anorg. Chem., 1913; Swarts, Anorg. Chem., 1911; Werner, Neuere Anschauung. d. anorg. Chem., 2. kiad. 1909; Aschan, Chemie d. alicyklischen Verb., 1905; Beilstein, Handb. d. org. Chemie, 3. kiad. 1893—1906; Bernthsen, Lehrb. d. anorg. Chem., 11. kiad. 1911; Erlenmeyer, Lehrb. d. anorg. Chem., 1867—94; Fischer, Anleit. z. Darst. org. Präp., 8. kiad. 1908; Unters. üb. Aminosäuren, 1906; Unters. in d. Puringruppe, 1907; Unters. üb. Kohlenhydrate, 1909; Gattermann, Praxis d. org. Chemikers, 11. kiad. 1911; Hollemann, Lehrb. d. org. Chem., 9. kiad. 1911; Krafft, Lehrb. d. org. Chem., 4. kiad. 1905; Lassar-Cohn, Arbeitsmethoden f. org. chem. Laborat., 1907; Meyer-Jacobson, Lehrb. d. org. Chem., 1893—1910; Posner, Lehrb. d. synthet. Meth. d. org. Chem. 1908; Richter M., Lexikon d. Kohlenstoff-Verb., 3. kiad. 1910—12; Richter V., Org. Chem., 1909—13; Schmidt J., Org. Chem., 1906; Weyl, Die Method. d. org. Chem, 1910—11; Beckurts, Analyt. Chem., 1896; D. Meth. d. Massanalyse 1910—12; Böttger, Grundriss d. qualit. Anal., 2. kiad. 1908; Bunsen, Gasom. Method., 2. kiad. 1877; Clas-

sen, Handb. d. analyt. Chem., 1906—12; Ausgew. Meth. d. anal. Chem., 1903; Theorie u. Praxis d. Massanalyse, 1912; Fischer A., Elektroanalyt. Schnellmethoden, 1908; Formanek, Spektralanal. 1900; Fresenius, Anleit. z. qual. Anal., 16. kiad. 1907; Anleit. z. qual. Anal., 6. kiad. 1901—03; Peters, Handb. d. anal. Chem., 1912; Hempel, Gasanalyt. Method., 3. kiad. 1900; Jannasch, Prakt. Leitf. d. Gewichtsanal., 2. kiad. 1904; Lunge. Chemisch-technische Untersuchungsmethoden, 6 kiad. 1910—11; Mohr, Titriermethode, 7. kiad. 1896; Ostwald, Die wissenschaftliche Grundl. d. anal. Chem., 5. kiad. 1910; Post, Chem. techn. Anal., 1908—09; Treadwell, Lehrb. d. Anal. Chem., 7. kiad. 1907—11; Dammer-Rung, Chemisches Handwörterbuch, 1892; Fehling, Neues Handwörterbuch d. Chemie, 1871; Landenburg, Handwörterbuch d. Chemie, 1882—95; Wurtz, Dictionnaire de Chimie pure et appliquée, 1874—1894; Walts, Dictionary of Chemistry an thed allied branches of other sciences; Fremy, Encyclopedie chimique 1832—98; Muspratt, Theoret. prakt. u. anal. Chem.

Folyóiratok: Annalen d. Chem. u. Pharm.; Poggendorffs Annal. d. Physik; Bericht. d. Deutsch. Chem. Gesellschaft; Chem. Centralblatt; Journ. f. prakt. Chem.; Monatshefte f. Chem.; Chemiker-Zeitung; Zeitschrift f. anorg. Chem; Zeitschrift f. physik. Chem.; Zeitschrift f. angewandte Chem.; Jahresbericht ü. d. Fortschritte d. Chem.; Jahrbuch d. Chem.; Zeitschrift f. Elektrochemie; Journal of the Chemical Society of London; Chemical News; Annales de physique et de chimie; Bulletin de la Société Chimique de Paris; Gazetta chimica; American Journal of chemistry.

Történet: Gmelin, Geschichte d. Chem. 1797—99; Kopp, Geschichte d. Chem. 1843—47; Beiträge z. Gesch. d. Chem. 1869—75; Die Entwickelung d. Chem. i. d. neueren Zeit, 1871; Chevreul, Introduction à l'histoire des connaissances chimiques, 1866; Kekulé, Gesch. d. org. Chem., 1867; Meyer, Gesch. d. Chem., 3. kiad. 1906.

Kémiai affinitás a. m. kémiai rokonság (l. o.).

Kémiai alkotórész v. *alkatrész*, l. *Gyök.*

Kémiai analizis v. *elemzés* néven értjük a testek kémiai összetételének megállapítását célzó műveleteket. A K. feladata egyrészt a testek alkotórészei minőségének a felismerése, másrészt pedig az alkotórészek viszonyos mennyiségének a meghatározása. Az előbbi a *minőségi* v. *qualitativ*, az utóbbi a *mennyiségi* vagy *quantitativ analizis.*

Minőségi v. *qualitativ analizis.* Testek alkotórészei minőségének felismerésére az ú. n. tájékoztató v. elővizsgálat és rendszeres (szisztémás) eljárás használatos. Az *elővizsgálatnál* az anyag sajátságait és hevítéskor (platina- v. porcellánlemezek, kémlőcsőben) való viselkedését megfigyeljük. Vagy az anyag kis próbáját platinalemezeken szódával és salétrommal keverve összeolvasztjuk v. szénen forrasztócsővel izzítjuk, vagy foszforsó- v. borax-gyöngybe olvasztjuk a láng oxidáló és redukáló részében stb. Az ú. n. *lángreakciónál* a vizsgálandó anyagból morzsányit rátapasztunk vékony platinadrót végére és a Bunsen-lámpa színtelen lángjában hevítve, megfigyeljük az anyag gőze okozta lángfestést. Legérzékenyebb a spektroszkópi vizsgálat, amelynél az illékony anyag gőzétől megfestett láng szinképét, spektrumát figyeljük meg a spektroszkópban (l. *Spektrumos analizis).*

Az elővizsgálatot követő *rendszeres analizisnél* a legtöbb esetben *nedves úton*, azaz oldatokat alkalmazva, járunk el. Az anyagot vízben, ha kell, sósavban v. salétromsavban oldjuk, esetleg kálium- és nátriumkarbonáttal keverve és összeolvasztva feltárjuk. Az elektrolitok, főképen az anorgánikus bázisok és általában a savak és a sók, leginkább vizes oldatban, pozitiv (H. vagy fémes gyökre) és negativ részekre (bázis- v. savmaradékra), ú. n. ionokra disszociálnak, oszlanak. Az anyagot előbb a pozitiv gyökökre (kationokra) vizsgáljuk, mert azután a negativ gyökök (anionok) könnyebben felismerhetők. Minthogy a gyökök száma igen nagy, a rendszeres vizsgálatnál az anyagot előbb a pozitiv (utóbb a negativ) gyökök egész csoportjára jellemző kémlelőszerrel, az ú. n. *általános* v. *osztálykémlelőszerekkel* vizsgáljuk. Ha így megállapítottuk, hogy az illető alkotórészeknek mely csoportjai (osztályai) lehetnek jelen, akkor azután az egyes alkotórészeket a megfelelő *különleges* (speciális) kémlelőszerekkel szemben való jellemző viselkedésük alapján ismerjük fel.

A pozitiv gyököket (kationokat) szulfidjaik és karbonátjaik eltérő oldhatósága alapján öt analitikai osztályba csoportosíthatjuk. Általános v. osztálykémlőszerül sósavoldat, kénhidrogénes víz, kénammoniumoldat és ammoniumkarbonát oldata használatos. A pozitiv gyökök egyes osztályait a következő reakciók jellemzik: Az I. osztály v. rézcsoport gyökeinek szulfidjai vízben, híg savakban és kénammoniumban oldhatatlanok, miért is e gyökök vegyületeinek megsavanyított oldatában kénhidrogén olyan csapadékot, szulfidot okoz, amely kénammoniumban nem oldódik. Ide tartoznak az ólom-$Pb^{\cdot\cdot}$, ezüst-$Ag^{\cdot}$, merkuro-$Hg^{\cdot}$, merkuri $Hg^{\cdot}$, Bizmut-$Hi^{\cdot\cdot}$, kupri-$Cu^{\cdot\cdot}$ és a kadmium-gyökök $Cd^{\cdot\cdot}$.

A II. oszt. v. arzén-csoport gyökeinek szulfidjai vízben és híg savakban oldhatatlanok, de kénammoniumban színtelen thiosókká oldódnak. Vegyületeik megsavanyított oldatában kénhidrogén szulfidból álló csapadékot okoz, amely kénammoniumban oldódik. Ide tartoznak az arzén-As; antimon-Sb, sztanno-$Sn^{\cdot\cdot}$ és sztanni-gyökök $Sn^{\cdot\cdot\cdot\cdot}$.

A III. oszt. v. vas-csoport gyökeinek szulfidjai vízben és kénammoniumban oldhatatlanok, de erős savakban oldódnak. E gyökök ásványi savval savanyított oldatában kénhidrogén csapadékot nem okoz, semleges oldatukban azonban kénammonium hatására csapadék (rendszerint fémszulfid, az Al- és Cr-nál hidrolizis folytán hidroxid) keletkezik. Ide tartoznak a kobalt-$Co^{\cdot\cdot}$, nikkel-$Ni^{\cdot\cdot}$, ferro-$Fe^{\cdot\cdot}$, ferri-$Fe^{\cdot\cdot\cdot}$, aluminium-$Al^{\cdot\cdot\cdot}$, krómi-$Cr^{\cdot\cdot\cdot}$, mangano-$Ma^{\cdot\cdot}$ és cink-gyök $Zn^{\cdot\cdot}$.

A IV. oszt. v. kalcium-csoport gyökeinek szulfidjai vízben is oldódnak, karbonátjuk azonban még ammonium-sót tartalmazó vízben is oldhatatlan. Megsavanyított oldatukban tehát kénhidrogén, semleges oldatukban kénammónium csapadékot nem okoz, de semleges oldatukban ammóniumkarbonáttal csapadék keletkezik. Ilyenek a kalcium-$Ca^{\cdot\cdot}$, stroncium-$Sr^{\cdot\cdot}$ és a bárium-gyök $Ba^{\cdot\cdot}$.

Az V. oszt. v. nátrium-csoport gyökeinek úgy a szulfidjai, valamint a karbonátjai ammonium-só jelenlétében (a Mg karbonátja is) vízben oldódnak, miért is oldatukban kénhidrogén, kénammonium, ammoniumkarbonát csapadékot nem okoz. Ez osztály gyökei, a magnézium-$Mg^{\cdot\cdot}$, kálium-$K^{\cdot}$, ammónium-$(H_4N)^{\cdot}$, lithium-$Li^{\cdot}$, nátrium-$Na^{\cdot}$ és a hidrogén-gyök $H^{\cdot}$, csak egyenkint, különleges kémlőszerekkel jellemezhetők.

A negativ gyököket (bázis- és sav-maradékokat), bizonyos közös viselkedésük alapján, *szin-*

tén öt analitikai osztályba csoportosíthatjuk. Általános kémlőszerek sósav v. salétromsav, báriumsó-oldat és ezüstnitrát-oldat. A legközönségesebb negativ-gyökök *(anionok)* a következők:

Az I. oszt. negativ gyökei töményebb oldatában erős savak: sósav v. salétromsav feltünő halmazállapotváltozást (gázfejlődést, v. csapadékot) okoznak. Ide tartoznak a karbonát-CO_3'', szulfid-S'', hipoklorit-OCl', szilikát-SiO_3'' stb. gyökök.

A II. oszt. neg. gyökeinek vegyületei erős savtól észrevehetően nem változnak, de semleges oldatukban báriumklorid-, vagy báriumnitrát-oldat csapadékot okoz. Ilyenek pl. a szulfát-SO_4'', foszfát-PO_4''' és a borát-gyök BO_3'''.

A III. oszt. neg. gyökeit jellemzi, hogy vegyületeik oldatában erős sav észrevehető változást, úgyszintén bárium-só oldata csapadékot nem okoz, de salétromsavval savanyitott oldatukban ezüstnitrát-oldat hatására csapadék keletkezik. Ilyenek a klorid-Cl', bromid-Br', jodid-J' és cianid-gyök (CN)'.

A IV. oszt. neg. gyökei vegyületeinek oldatában a neg. gyökök általános kémlőszerei észrevehető változást nem okoznak.

Az V. osztályba az ú. n. organikus v. karbonsavak savmaradékai tartoznak. Ezek és sóik hevitéskor v. gyúlékony gőzt fejlesztenek v. megszenesednek.

Az ú. n. *egyszerű minőségi analizis* célja egy homogén (rendszerint egy pozitiv és egy negativ gyököt tartalmazó) vegyület alkotórészei, vagy elemi test minőségének a megállapítása. Itt az elővizsgálat után az anyag alkalmas módon készült oldatát előbb a pozitiv, azután a negativ gyökre vizsgáljuk rendszeresen az osztály-, majd a különleges kémlőszerekkel.

Az ú. n. *összetett minőségi analizisnél,* több pozitiv és negativ gyökből álló anyagok, elegyek, keverékek megvizsgálásánál, az általános vagy osztálykémlőszerekkel nemcsak a pozitiv gyökök osztályait kell megállapítanunk, hanem az osztályokat egymástól az általános kémlőszerekkel el is kell különitenünk, mert egyik a másiknak a reakcióit zavarja, másrészt a vizsgálatnak minden pozitiv (és negativ) gyökre ki kell terjednie. A negativ gyököket nem kell osztályonkint elkülönitenünk, ezeket különleges kémlőszerekkel ismerjük fel. Az elővizsgálat is tájékoztató lehet.

Az egyes gyökök különleges reakcióit és a minőségi analizis rendszeres menetét illetőleg analitikai tankönyvekre utalunk. Ilyenek pl. *Than* Károly, A qualitativ chemiai analysis elemei; *Felletár* Emil és *Jahn* József, A törvényszéki chemia elemei; *Scheitz* Pál, A minőségi chemiai analysis módszerei; *Treadwall*, Kurzes Lehrbuch d. analyt. Chemie; *Böttger*, Grundriss d. qualit. Anal.; *Fresenius*, Anleitung z. qualit. chem. Anal.; *Classen*, Handbuch d. analyt. Chem.; *W. Ostwald*, Die wissenschaft. Grundlagen d. analyt. Chem. stb.

A szénvegyületek elemi alkotórészei minőségi analizisénél csupán a szén, hidrogén és a nitrogén felismerésére szükségesek különleges reakciók.

Mennyiségi vagy quantitativ analizis feladata vegyületek, elegyek és keverékek már ismeretes alkotórészei viszonyos mennyiségének a meghatározása. Két részre: *súlyszerinti* és *térfogatos* analizisre oszlik.

A súlyszerinti analizis v. *gravimetria* módszereinek az a lényege, hogy az alkotórészt (pl. fémeket elektrolizises úton) leválasztjuk és súlyát megmérjük *(Elektrolizises analizis),* v. ami gyakoribb, az alkotórészt ismeretes összetételű és könnyen elkülöníthető, tehát jól mérhető vegyületté alakítjuk, amelynek súlyából kémiai összetétele alapján a kérdéses alkotórész mennyiségét kiszámíthatjuk.

A térfogatos analizis v. *titrimetria (titrálás)* módszereinél ismeretes töménységű kémlőszeroldatok mennyiségét (súlyát, v. rendszerint térfogatát) mérjük meg, amellyel az alkotórészt más vegyületté alakítjuk és a reakció befejeződéséig elhasznált kémlőszeroldat mennyiségéből következtetünk az illető alkotórész mennyiségére.

Szénvegyületek elemi alkotórészei quantitativ meghatározásánál csupán a szén-, a hidrogén- és a nitrogén alkotórész meghatározására használnak különleges módszereket *(elemi* vagy *égetési analizis)*; a többi elemi alkotórészt, a szénvegyület elroncsolása, oxidációja után, gravimetriásan v. volumetriásan határozzuk meg. A szén és hidrogén quantitativ meghatározására az anyagot égetőcsőben tiszta levegő v. oxigéngáz áramában elégetve, az égési termékeket izzó kuprioxidon átáramoltatjuk, amikor a szén quantitative elég széndioxiddá, a hidrogén pedig vízzé. A széndioxidot ismeretes súlyú kálilúgos készülékben, a vizet megmért súlyú kalciumkloridos csőben abszorbeáltatjuk; a készülék és a cső súlyszaporodásából, a széndioxid, illetőleg a víz mennyiségéből a szén-, ill. a hidrogén alkatrész mennyiségét kiszámitjuk. A nitrogén-alkatrész meghatározására a szénvegyület elégetésekor keletkezett nitrogéngázt osztályzatos gázmérőcsőben (azotométerben) összegyüjtve, *gázvolumetriásan* mérjük, vagy a nitrogént ammonia alakjában mérjük. Evégből az anyag és nátronmész keverékéből izzitáskor fejlődő ammonia-gázt savoldatba gyüjtjük és a sav fölöslegét visszatitráljuk. *Kjeldahl* ismeretes *módszerének* az a lényege, hogy a szénvegyületet tömény kénsavval keverve és hevitve, a nitrogén-alkatrész ammoniává, ill. a kénsav ammoniumszulfáttá alakul, majd a meglúgositott folyadékból az ammoniát lemért fölös mennyiségű és ismeretes töménységű kénsavat tartalmazó szedőedénybe desztilláljuk, végül a sav fölöslegét ismeretes töménységű lúggal visszatitráljuk.

A térfogatos analizisnél v. *titrimetriás, volumetriás módszereknél* a meghatározandó anyag valamely reakciójához szükséges, ismeretes töménységű (pl. egyszer *szabályos* v. *normális oldat,* amelynek minden egyes cm^3-e a hatóanyagból egy milligramm-egyenértéksúlynyit tartalmaz) mérőkémlőszeroldat mennyiségét, rendszerint térfogatát mérjük és az elhasznált kémlőszeroldat mennyiségéből számítjuk ki a megtitrált anyag mennyiségét. A reakció befejeződéséig igényelt szabályos mérő-kémlőszeroldat cm^3-einek számát a megtitrált anyag milligramm-egyenértéksúlyával szorozva, a szorzat a titrált

anyag mennyiségét milligrammokban jelenti. A reakció végének a felismerésére, hacsak a reakciós folyadék színének a megváltozása azt különben nem jelzi, ú. n. *jelzőket* v. *indikátorokat* használunk, amelyek a reakció befejeződését színük megváltoztatásával elég élesen jelzik. A térfogatos analizis fontosabb módszerei:

1. *Lúgmérés* v. *alkalimetria* és *savmérés* v. *acidimetria* az a művelet, amelynél lemért mennyiségű, de ismeretlen töménységű lúg-, illetőleg sav-oldathoz addig elegyítünk ismeretes töménységű, pl. szabályos mérőoldatot és pedig sav-, illetőleg lúg-oldatot, míg a reakciós folyadék semleges kémlőhatásúvá válik, amit az alkalmazott indikátor színváltozása révén felismerünk.

2. *Oxidációs titrálásnál* v. *oxidimetriánál* oxidálható anyagok mennyiségét oxidáló anyagok ismeretes töménységű (pl. $^1/_{10}$ szabályos oldat 1 cm^3-e $^1/_{10}$ milligramm-egyenértéksúlynyi hatóanyaggal reagál) oldataival mérjük. Oxidáló mérőoldatul pl. a káliumhipermanganát, káliumbromát, káliumbijodát v. Than-féle só, a jód stb. $^1/_{10}$ szabályos oldata használatos.

3. *Jodometria* v. *jodimetria* redukciós titrálás, amelynél szín-jódot mérünk. Evégből a színjódtól sárga- v. barnaszínű oldathoz addig csurgatunk pl. $^1/_{10}$ szabályos nátriumtioszulfát-oldatot, amíg a reakciós folyadék éppen elszíntelenedik. A jodometria lényege tehát az, hogy a színes jód-molekulákat színtelen jód-ionokká redukáljuk. A reakció befejeződését jelző elszíntelenedés még élesebben észlelhető, ha jelzőül keményítőoldatot (amely a szín-jód nyomaitól is megkékül) alkalmazunk. Jodometriásan nemcsak magát a szín-jódot határozhatjuk meg, hanem a különféle reakcióknál elhasznált v. keletkezett szín-jód mennyiségéből, — amelyet ilyeténképen mérünk — a reakciónál szereplő anyagok mennyiségére is következtethetünk.

4. *A csapadékos titrálásoknál* a meghatározandó oldott vegyületet v. alkatrészt vele simán reagáló, ismeretes töménységű kémlőszer-oldattal oldhatatlan vegyületté, tehát a folyadékból kiváló csapadékká alakítjuk. A mérő kémlőszeroldatot tehát addig csurgatjuk az anyag oldatába, míg csapadék többé már nem keletkezik. A reakció végének pontos felismerése végett jelzőt is használhatunk, amely a kémlőszerrel feltűnő színű vegyületté alakul, mihelyt a meghatározandó anyagnak már a teljes mennyisége csapadék alakjában kivált. Mérő kémlőszer-oldatul pl. $^1/_{10}$ szabályos ezüstnitrát- v. $^1/_{10}$ szabályos ammoniumtiocianát-oldat használható.

A titrálásoknál a mérő kémlőszer-oldatot lemért fölöslegben is alkalmazhatjuk; ilyenkor a reakciónál fel nem használt fölösleget alkalmas és ismeretes töménységű másik kémlőszer-oldattal visszatitráljuk. Ez a *visszaméréses* v. *indirekt titrálás*.

5. *Mennyiségi azonosság-próbák* v. *quantitativ identitási* v. *Than-féle próbák* célja egyrészt a készítmény azonosságának, másrészt annak a felismerése, vajjon nincsen-e a készítmény nagyobb mértékben szennyezve v. hamisítva. E próbáknál a készítményt vele egyenértékű mennyiségű kémlőszer-oldattal reagáltatva, a kiválott csapadékról leszűrt folyadék ne tartalmazza se a készítmény, se a kémlőszer jellemző alkatrészeit, azaz a szüredékben zavarosodást se a készítmény, se a kémlőszer oldata ne okozzon.

Térfogatos módszer a gázok quantitativ analizisével foglalkozó *gázanalizis* v. *gazometria (endiometria)* is. A gázokat rendszerint kéneső fölött zárt edényekben, ú. n. endiometerekben vizsgáljuk olyképen, hogy különféle kémlőszerek által abszorbeált mennyiségeiket észleljük v. oly gázt elegyítünk hozzájuk, amely velük éghető gázelegyet alkot, majd a gázelegyet elektromos szikrával meggyujtva, az elégés után mutatkozó térfogatcsökkenésből következtetünk a vizsgált gáz összetételére.

Az analizis különleges módszerei a kolorimetria, az indirekt, a mikrokémiás, zookémiás, denzimetriás, polarizációs és refraktometriás, termometriás, telefonos és a spektrumos analizis.

A *kolorimetriás* analizisnél a vizsgálandó anyag oldata (esetleg bizonyos kémlőszerek előidézte) színerősségének (színe intenzitásának) a mérése, összehasonlítása alapján (esetleg ú. n. *kolorimetert* használva) következtetünk a vizsgálandó anyag mennyiségére.

Indirekt analizis útján határozható meg két hasonló anyag keverékében azok mennyisége. Evégből a keverékben lévő két anyagot más vegyületté, pl. kloridokat szulfátokká alakítva, az utóbb keletkezett vegyületek súlyából a két eredeti anyag mennyiségét kiszámíthatjuk.

A *mikrokémiás analizisnél* a vizsgálandó anyagnak kémlőszerek okozta változásait mikroszkópi vizsgálattal figyeljük meg. Kristályok szögmérésére *mikrogoniométer* használatos.

Állati anyagok kémiai alkotórészeinek felismerését célzó *zookémiás analizisnél* a mikroszkóp mellett a dializist is alkalmazzuk a kristályos alkotórészeknek a reakciókat esetleg gátló nem kristályosaktól való elkülönítésére.

Denzimetriás analizisnél folyadékok v. oldatok fajsúlyából v. sűrűségéből következtetünk azok hatóanyag-tartamára. E célra különböző sűrűségmérők (alkoholometer, saccharimeter, lúgmérő stb.) használatosak.

Polarizációs és *refraktometriás* vizsgálatoknál folyadékok, oldatok, elegyek polarizáló-képessége, illetve fénytörő-képessége alapján következtetünk azok hatóanyag tartalmára v. összetételére.

A termometriás analizisnél bizonyos reakció során megszabott körülmények között keletkezett, mérhető hőmennyiség a reagáló anyagok mértéke.

Két hasonló só (pl. klórkálium és bróm- v. jódkálium) keveréke összetevői mennyiségének gyors meghatározására a sókeverék $1^0/_0$-os oldatának elektromos vezetőképességét, jelzőül telefont használva állapítjuk meg (ú. n. *telefonos analizis)*.

A kémiai analizis fölötte értékes módszere a *spektrumos analizis* (l. o.), amely nemcsak színes lángok spektrumának, hanem megvizsgálandó anyagok oldatán áthatoló fénysugarak spektrumának vizsgálatával is foglalkozik.

Quantitativ analitikai munkák pl.: *Lengyel* Béla, A quant. chem. analysis elemei; *Treadwell*,

Kurz. Lehrb. d. analyt. Chem., II. k.; *Classen*, Ausgewählte Methoden d. anal. Chem.; *Fresenius*, Anleitung z. quant. chem. Analyse; *Jannasch*, Prakt. Leitfaden d. Gewichtsanalyse; *Classen*, Quant. Analyse durch Elektrolyse; *Bunsen*, Gasometrische Methoden; *Mohr*, Lehrbuch der chemischen Titriermethode; *Bröckmann-Lungen*, Chem.-technische Untersuchungsmethoden.

Kémiai átalakulás a testek olyan átalakulása, melyek folyamán azok összes fizikai és kémiai sajátságai maradandóan megváltoznak, vagyis anyagi lényegük megváltozik. A K. többféle lehet; az esetben, ha egy testből több test keletkezik, azt *bomlásnak* (l. o.) nevezik; viszont ha több testből kevesebb kémiai test lesz, ezt *egyesülésnek* (l. o.) mondják. A K.-ok különösen fontos félesége az ú. n. *cserebomlás* (l. o.).

Kémiai barna a. m. *bister* (l. o.).

Kémiai bomlás, l. *Bomlás*.

Kémiai dinamika, l. *Reakciósebesség*.

Kémiai disszociáció, l. *Disszociáció*.

Kémiai egyensúly, l. *Egyensúly, 2*.

Kémiai elemek, l. *Elemek*.

Kémiai elemzés, l. *Kémiai analizis*.

Kémiai energia, l. *Energia*.

Kémiai erózió, l. *Erózió*.

Kémiai folyamat, l. *Kémiai átalakulás*.

Kémiai harmonika. Rendszerint négy, sípként szolgáló üvegcső, melyek közül három a hármashangzatra van hangolva, a negyedik pedig az alaphangnak oktavájára. A négy cső egy közös állványon függélyes helyzetben áll s mindegyik alsó végében egy kis gáz- v. hidrogén-lángocska ég, mely kellő helyzetbe hozva, az üvegcsövek légoszlopait harmonikus hangzásra indítja. Forgótükör segítségével kimutatható, hogy a lángocskák a légoszlopok rezgéseivel megegyező oszcillációkat végeznek.

Kémiai intézetek a kémia magasabb fokú oktatására és tudományos kémiai vizsgálatok céljaira berendezett, rendszerint külön épületben elhelyezett intézetek. Az első kémiai intézetet Giessenben *Liebig* alapította. A *budapesti tudományegyetemen* jelenleg három kémiai intézet van. A kémia tanszékét nálunk ez egyetemen 1770. alapították. A kémiai intézet a XIX. sz. hatvanas éveig az Újvilág- (ma Semmelweis) utcában egy régi kolostorban volt elhelyezve. 1860-ban a pesti egyetem kémiai tanszékét *Than* Károly foglalta el, akinek sikerült a helytartótanácsot egy új kémiai intézet felépítésének szükségességéről meggyőznie. A terv megvalósítása azonban báró Eötvös József miniszter érdeme. Ez intézet, mely a legelső önálló intézet volt hazai egyetemünkön, 1868—1872-ig épült, a muzeumkörúti füvészkert közepén (jelenleg Muzeum-körút 4/B). Az épületet *Than* utasításai szerint *Wagner* János tervezte. Az intézet költségei teljes felszereléssel 270,000 frtot tettek ki. Az intézet nagy előadó termében 290 ülőhely van. 1908-ban az intézethez 150,000 K költséggel egyemeletes szárnyépületet építettek, melyben 175 felszerelt dolgozó asztallal biró nagy laboratórium van. A kibővített intézetben összesen 90 helyiség van. Than Károly halála után az intézetet 1909. két részre osztották. A jobb szárnya a *Winkler* Lajos igazgatása alatt álló *I. sz. kémiai intézet*, mely főképen a gyógyszerész- és bölcsészhallgatók analitikai kiképzésével foglalkozik; a bal szárnya a *Buchböck* Gusztáv igazgatása alatt álló *III. sz. kémiai intézet*, mely orvostanhallgatók elméleti tanítását látja el. A *II. sz. kémiai intézet* 1884. alakult *Lengyel* Béla igazgatása alatt és az egyetem természetrajzi épületében nyert elhelyezést. Amikor a műegyetem új épületébe költözött a régi műegyetem, természettudományi épületét (Esterházy-utca 11—13) kémiai intézetté alakították át 1906—1908-ig. *Lengyel* 1913. bekövetkezett halálával az intézet igazgatója *Bugarszky* István lett. Főképen az orvostanhallgatók és bölcsészhallgatók gyakorlati és részben elméleti tanítását látja el.

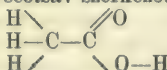
A *műegyetem kémiai pavillonját* 1904. nyitották meg a hallgatóság részére. Eredetileg három tanszék részére építették, még pedig általános kémia: előadója *Ilosvay* Lajos, kémiai technológia: előadója *Wartha* Vince és mezőgazdasági kémia: előadója *Sigmond* Elek. Mindegyik tanszékhez az előadási termen kívül 2—3 modernül berendezett és kb. 40—50 hallgató befogadására szolgáló laboratórium tartozik. 1913-ban ezen épületben elhelyezett tanszékek száma az organikus kémiai tanszékkel szaporodott; ennek vezető tanára *Zemplén* Géza.

Az *állatorvosi főiskola* kémiai intézete az élettani és fizikai intézettel közös épületben van elhelyezve. 1910—11-ben az intézetet átépítették és megnagyobbították *Bugarszky* tanár vezetése alatt. Az intézet nagytermében 150 ülőhely, nagy laboratóriumában 28 dolgozóhely van. A tanári és tanársegédi laboratóriumokon kívül számos speciális célokra berendezett laboratóriuma is van. A tanszék teendőit *Gróh* Gyula segédtanár látja el.

Kémiai ipar v. *vegyi ipar* alatt az iparnak azt a részét értjük, mely vegyfolyamatok termékeinek előállításával foglalkozik. Igy pl. tágabb értelemben a vegyi iparhoz tartoznak a serfőzők, szeszfőzők, üveg-, szappan- és enyvgyárak; rendesen azonban K.-ba csak a vegyi gyárakban előállított kémiai anyagokat, mint pl. kénsav, só, salétromsav, szóda, hamuzsír, klórmész, timsó, borax, foszfor, organikus és anorganikus festőanyagok, kloroform, klorálhidrát, szalicilsav stb. soroljuk.

Kémiai jelek és képletek. A kémikusok az elemi gyökök jelzésére internacionális nevük kezdőbetüit, esetleg még egy-két jellemző hangzó hozzáfűzésével, használják. Igy pl. a hidrogént H, az oxigént O, a nátriumot Na, a brómot Br-rel jelölik. Közmegegyezés szerint e jelek nemcsak minőségi, hanem mennyiségi értelmüek is; így pl. H egy atom vagyis 1·01 sr. hidrogént, O egy atom vagyis 16 sr. oxigént jelent. A fontosabb elemek jeleit és azok mennyiségi jelentőségeit vagyis atomsúlyait l. *Atomsúly* és *Elemek* címszó alatt. A vegyületek jelzésére az őket alkotó elemi gyököket egymás mellé írjuk, pl. HCl hidrogénklorid (sósav). Az elemi gyökök jelei mellé alul írt számok a vegyületben szereplő atomok számát jelentik, pl. H_2O hidrogénoxid (víz) azt jelenti, hogy egy molekula víz 2 atom hidrogén-

és 1 atom oxigénből áll. A képletekben zárójelbe tett részek összetett gyököket jelentenek. A képlet elé írt nagy számok a molekulák számát jelölik, pl. 2 H_2SO_4 két molekula kénsavat jelent. A vegyületek képleteit különféleképen írhatjuk fel és ennek megfelelően jelentőségük is korlátoltabb v. tágabb. Ilyen szempontból vannak: *tapasztalati képletek*, melyek csak azt fejezik ki, hogy az illető vegyületnek mekkora a molekulája és minő elemi gyökökből áll, továbbá az egyes elemi gyökök milyen számban szerepelnek; pl. az ecetsav tapasztalati molekula-képlete $C_2H_4O_2$. Az *okszerű képletekben* a vegyületet alkotó közelebbi gyökök is ki vannak tüntetve, így pl. az ecetsav okszerű képlete $(C_2H_3O)OH$, mely képletből látjuk, hogy az ecetsav a (C_2H_3O), vagyis acetil és az (OH) hidroxil gyökök vegyülete. Legtöbbet fejeznek ki a *szerkezeti képletek*, melyek az egyes gyökök egymással való kapcsolási módját is kitüntetik, pl. az ecetsav szerkezeti képlete:

Mint látjuk, a szerkezeti képlet a molekulát alkotó elemi alkatrészek kapcsolódási módját tünteti fel és ez okból a vegyületek kémiai sajátságainak értelmezése szempontjából igen fontos, sok esetben pedig, pl. az izomer vegyületek értelmezésére, nélkülözhetetlen.

Kémiai kék, l. *Berlini kék, Párisi kék, Indigókékszulfósavak.*

Kémiai készítmények mindazon termékek, melyeket kémiai eljárások útján nyerünk.

Kémiai laboratorium, l. *Laboratorium.*

Kémiai nomenklatura, l. *Nevezéktan.*

Kémiai reakció a. m. kémiai átalakulás (l. o.).

Kémiai repesztés (bány.). A robbanóléggel küzdő bányákban a lánggal robbanó repesztőszerek alkalmazása veszélyes, ezért oly repesztési módokat kerestek, melyeknél lángképződés nincsen. Ezek közül azokat, melyek kémiai hatáson alapulnak, K.-nek nevezik. A sok eljárás közül megemlítjük az égetett mésszel való repesztést, mely a mésznek vízzel való leoltása alkalmával fellépő térfogatnövekedésen alapul. A K.-nek ma már alig van gyakorlati értéke, mivel a *biztonsági* robbantószerek feltalálásával sokkal hatásosabb és teljesen biztos repesztőszerek felett rendelkezünk.

Kémiai rokonság *(affinitas).* A K. nevével már régóta azt az erőt jelölték meg, mely a kémiai változásokat létrehozza. Az energetika szabályai szerint minden változásnál az erőt, mely a változást létrehozza, az a munkamennyiség méri meg, mely a változásnál, ha azt megfordítható módon végezzük, mint maximális munka termelhető. Ezt a maximális munkát a változás szabad energiájának szokták nevezni. Kémiai reakcióknál tehát a rokonságot mint a kémiai rendszer szabad energiáját foghatjuk fel. Ez szoros kapcsolatban van a kémiai reakció egyensúlyi állandóságával. L. *Egyensúly.*

Kémiai sajátságok. A fizikai sajátságoktól eltérően a testek ama sajátsága, amelyeket akkor észlelhetünk, ha azok maradandóan megváltoznak. A fizikai sajátságok észlelésekor a test anyagi szerkezete változást nem szenved; így pl. a kén fizikai sajátsága, hogy sárga színű, törékeny test, mely az elektromosságot nem vezeti, 115°-on megolvad stb. Mind e sajátságok észlelésekor a kén anyagi lényege nem változik. A kénnek egyik kémiai sajátsága pl., hogy meggyujtva kékes lánggal elég; ilyenkor a kén megszünt az lenni, ami volt, új testté, kéndioxiddá alakult. A kén e kémiai sajátságát tehát csak anyagának teljes megváltozása árán észlelhettük.

Kémiai testek azok, melyek egynemű molekulákból állanak. Igy pl. a desztillált víz kémiai test, mert csak H_2O molekulákból áll, de nem az a közönséges kútvíz, mert ebben különböző sók vannak feloldva. Nem kémiai test a levegő sem, mert ez a nitrogén és oxigén gáz elegye. L. még *Összetett testek.*

Kémiai változások, l. *Kémiai átalakulás.*

Kémiai vörös a. m. angol vörös (l. o.).

Kemiatria, l. *Iatrokémia.*

Kemigráfia, l. *Cinkográfia.*

Kemikáliák a. m. kémiai készítmények.

Kemitipia, l. *Chemitipia.*

Kemj *(Kem, Khem),* 1. 430 km. hosszú *folyó* Archangel orosz kormányzóságban. Ered Finnország határán Pista néven. Az Onega-öböl Ny.-i részébe torkollik. — 2. *K.*, az ugyanily nevű *járás székhelye* Archangel orosz kormányzóságban, a K. folyó torkolata közelében, 4000 lak., a vidék halászati termékeinek főpiaca. Jelentőségét azonban inkább a Szoloveckij-sziget közelségének és az azon levő híres kolostornak köszönheti.

Kémkedés, idegen államok politikai és katonai titkainak rejtett kipuhatolása. Ha katonai titkok kipuhatolása álürügyek alatt, álöltözetben háború idején történik, hadi kémkedésről van szó. E tekintetben egyrészt a hadi szabályok, a hágai béke-értekezleteken a szárazföldi háború törvényei és szokásai tárgyában létrejött egyezményekhez hozzájáruló államokra nézve az egyezményekben a hadikémekre vonatkozó szabályok, másrészt pedig az illető állam büntetőtörvényei irányadók, feltéve, hogy nem katonai biráskodás alá tartozó s nem tettenért kémről van szó. A béke idején elkövetett K. a büntetőtörvény szabályai alatt áll (magyar btk. 455. §.). Az államok hadi titkainak béke idején kipuhatolása az államok mai gyakorlatában a nemzetközi forgalomnak valóságos intézményévé lett (Dreyfus-ügy, l. *Dreyfus 2.)* A K.-t rendszerint egy központból intézik, amely központ alkalmas helyeken fiókokat tart s kerüli a közvetlen hivatalos érintkezést a fiókok által szerzett kémekkel, ügynökökkel. A közvetítést a politikai rendőrség veszi át. Ép ezért alig lehetséges a K.-t, a K.-i hálózatnak az idegen állammal való hivatalos összefüggését világosan kideríteni. Legfeljebb egyes alsóbb funkciójú személyek kerülnek horogra, a kémhálózat azonban összes csomópontjaival homályba vész. A nyilvánosság alig tud meg valamit ezekről a dolgokról, zárt tárgyalások veszik elejét annak, hogy a kiderített adatok a közönség előtt ismeretesek legyenek s még a biróság elé sem kerül minden, ami kiderittetett v. gyanitható. Egyik államnak sem érdeke, hogy a másik bepillantson az ő kártyáiba v. hogy elárulja, mennyit tud a másik

állam K.-éről. Nevezetes alakja a K.-nek a kettős sorozatu K. (avec double intelligence), amely abban áll, hogy a már megszerzett kémek más kémek sorozata által ellenőriztetnek, anélkül, hogy erről tudomásuk lenne. Az idegen állam által szervezett kémhálózat lehető felderítését célozza a K. alá vett terület állama által szervezett ellen-K. (contreespionnage). A K. meggátlása céljából több állam hozott külön K.-i törvényt, amelynek az a célja, hogy a K.-re vonatkozó igen változazatos tényálladékok egy törvényben legyenek egyesítve s hogy súlyos büntetések kiszabása által visszariassza a területén levőket a K. megkisérlésétől. A fentiekből látszik, hogy ily törvények hatása problematikus.

Kemlek, a mai *Kalnik*, a Kalnik-hegység déli oldalán, hajdan egészen Körös vmegyéig terjedő várispánság és főesperesség, 20 plébániával. Várispánjai: 1263. Miklós mester étekfogó és kancellár, 1269—70. pedig Lőrinc nádor. 1270. V. István Kemlek várát és kerületét Roland nádornak ajándékozta. Ezzel K. megszünt mint külön várispánság, de más megyéhez nem kapcsolva, a nagy-K.-i várnagyok (többször egyúttal körösi főispánok), mint igazi vm.-ét igazgatták. Követei 1440. az országgyülésen is megjelentek, ami annál feltünőbb, mert szinte egyetlen példa, hogy magánuradalom, amilyen ekkor K. volt, az országgyülésen képviselve volt. A Kalnik-hegyen fekvő várban Zsigmond király s felesége, Borbála, többször tartózkodott; kedvelt szobájukat, mely sziklába volt vésve, most is mutogatják. 1428-ban a várat 14,000 aranyért eladta János zágrábi püspöknek, ki azt 1432. a zágrábi püspökségnek hagyományozta. 1480-ban K. már Körös vm. kiegészítő része s a Hunyadiak birtoka volt. (V. ö. *Pesty*, Eltünt vármegyék, II. 283—8. és Várispánságok, 276—281; *Ortvay*, Magyarországi egyházak földleirása, II. 758—9.)

Kemleki főesperesség (kemluki) a zágrábi püspökséghez tartozott. L. *Kemlek*.

Kémleléstan v. *kémlészettan* (bány.), a bányászat egyik segédtudománya, mely az ásványokban levő hasznosítható anyagok mennyiségének meghatározására tanít. A K. a kémiának alkalmazott része, és annyiban különbözik az elemzéstől (az analizistől), hogy ez vmely ásványnak minden alkotórészét igyekszik meghatározni, mig a K. csak a hasznosítható anyag mennyiségével foglalkozik. Az anyagok meghatározása száraz vagy nedves úton történhetik; régebben kizárólag csak a száraz tüzi utat alkalmazták a kémlők, mostanában azonban mindinkább helyet foglal a mennyiségnek nedves úton térfogatos vagy szinpróbával való meghatározása. A K. azokat az eljárásokat ismerteti, melyek szerint lehetséges az ásványokban levő egyes hasznos anyagokat kis mennyiségben úgy elválasztani az ásványban levő többi anyagoktól, hogy a keresett hasznosítható anyagnak egész mennyiségét együvé gyüjteni és súlyát pontosan megmérni lehessen.

Kémlelő anyagok (bány.). Az anyagok, melyeknek segítségével az ásványok fémtartalmát tüzi úton meghatározhatjuk, részint arra szolgálnak, hogy az ásványok megolvadását elősegítsék és a keresett fém kiválását lehetővé tegyék; ezek a *folyósító* és *felbontó* anyagok; részint pedig arra szolgálnak, hogy a kiválasztott hasznosítható fémet feloldják, ezek a *feloldó* anyagok. Folyósító anyag a fehér olvasztószer, mely egyenlő súlyrész borkő és salétrom keverékéből készül, ha azt a keverés után elsustorogtatjuk; ilyen az égetett póris, a szénsavas mész, a fluorsavas mész, a szóda, az ólomoxid, vasoxid, mangánoxid és sziliciumoxid. Az alkotó részek fölbontására szolgálnak: a fehér olvasztó szer, a hamuzsir, a szóda, az ólomoxid, vas, salétrom, és a nyers és fekete olvasztószer. A nyers olvasztószert $2^1/_2$—3 sr. borkő és 1 sr. salétrom keverékéből készítik, s ha ezt a keveréket elsustorogtatják, lesz belőle fekete olvasztószer. Feloldószerekül szemcsézett ólmot, kénesőt és vasszulfidot alkalmaznak. Használják a kémlésnél a konyhasót is, de rendesen nem azért, hogy valamit föloldjon, hanem hogy az olvasztandó anyagot befödje és a levegő behatásától megóvja. Minthogy a konyhasó mindig vizet és levegőt zár magába, használat előtt el kell sustorogtatni, különben szétpattog és a próbaanyagot is szétszórhatja. A nedves úton készült próbáknál oldószerül a különféle savak használtatnak, kiejtő szerekül pedig a különféle fémek és reagenciák.

Kémlelőcső v. *kémcső* (franc. *éprouvette*), vékonyfalu üvegcső, mely alsó részén be van forrasztva. A kémikus a reakciókat leggyakrabban K.-vekben végzi.

Kémlelő edények (bány.). A tüzi úton való kémlésnél tüzálló agyagból készült többféle edényt alkalmaznak; ilyen a kémlő csupornak nevezett kehelyalakú tégely, melyet leginkább ólom- és rézpróbáknál, meg a kéneskő-próbánál használnak. Ezeket a kémlő csuprokat gyakran kibélelik szénnel; a vas- és ónpróbákat, melyeket nagy hőségben kell kezelni, mindig ilyen kibélelt csuprokban készítik. Illó anyagok kémlésénél csöveket, retortákat és szedőket alkalmaznak. A pörkölésre kis lapos agyagcsészéket használnak; a rézkémlelésre hasonló egészen kis (1" átmérőjü) csészéket használnak, melyeknek széleit két oldalon kivágják, hogy a csészén levő fémszemecske változásait annál jobban megfigyelni lehessen. Ha a kis csészék mélyedése félgömbalakú, ólomító v. áztató csészéknek neveztetnek és arra használtatnak, hogy a próba-anyagban levő arany és ezüst az ólommal egyesíttessék. Az így nyert ólomszemnek leüzésére csonthamuból készült üzőkét (cupella) használnak, melynek az a tulajdonsága, hogy az ólomoxidot magába szívja és az arany vagy ezüst szemecske tisztán marad az edényke fenekén. A K.-hez tartoznak még különféle öntőlemezek, melyek félgömbalakú vagy hosszukás mélyedésekkel vannak ellátva, hogy a megolvadt próbaanyagot beléjök önteni lehessen. A K. közé tartoznak végre az aranyválatáshoz használt kis üveglombikok és az arany kiizzításához szükséges kis agyagtégelyek.

Kémlelő műhely (bány.), a próbakemencével, kémlelő anyagokkal, edényekkel és súlymérőkkel fölszerelt helyiség, melyben a próbákat készítik.

Kémlelő súlymérő (bány.). Minden kémlelő műhelyben 3-féle különböző súlymérőnek kell lenni, melyek csak nagyságukra, finomságukra és ér-

zékenységükre nézve különböznek egymástól. A kémlésnél kicsinyített súlyokkal dolgoznak, rendesen 5 grammot tekintenek egy quintalnak, tehát a valóságos quintalnak $^1/_{20000}$ részét; ezt a kis quintalt azután elosztják úgy, mint a valóságost, egészen a milligrammokig. A legfinomabb súlymérő a *szemecske-mérő*, ezt nem szabad egy próbaquintálnál nagyobb súllyal terhelni; a második, valamivel nagyobb súlymérő az *érc-mérő*, ez elbír 5 próbaquintált és a megpróbálandó érc v. szinpor bemérésére szolgál; a harmadik, legnagyobb súlymérőt *ólommérőnek* nevezik és 40—50 próbaquintált is megbír, ezen mérik a próbaanyaghoz adandó különféle folyósító és olvasztószereket.

Kémlelőszer. Testek kémiai összetételének, alkotórészeik minősége és viszonyos mennyiségének felismerésére a megvizsgálandó anyagot olyan ismeretes összetételű anyagokkal, az ú. n. K.-ekkel *(reagens, próbaszer)* hozzuk érintkezésbe, amelyek feltűnő és jellemző kémiai változásokat, reakciókat létesítenek. A K.-ek nagyon különfélék. Javarészt ismeretes töménységű K.-oldatokat elegyítünk a vizsgálandó anyag oldatához. Ilyenkor a leggyakoribb változás: csapadék keletkezése, gáz fejlődése v. a reakciós folyadék színének megváltozása. Szilárd K.-eket is alkalmazunk; így pl. különféle sókat forrasztó-csöves vizsgálatoknál és lángreakcióknál. Fényes felületü fémlemezek is használatosak.

Kémlelő szerszám (bány.), a kémlelésnél alkalmazott különféle fogók, csiptetők, kalapácsok, kaparók és kanalak.

Kémlelő tűk (bány.), l. *Fémjelzés.*

Kémlés, tőzsdei értelemben a. m. arbitrázs (l. o.).

Kémlőcső a. m. *kémlelőcső* (l. o.).

Kémmadár-félék *(Indicatoridae,* állat), a Rikácsolók *(Coraciiformes)* rendjének egyik családja. Sokban emlékeztet a harkályokra. Aránylag tömzsi termetüek, hosszú szárnyuak, erős csőrüek, rövid farkuak, rövid lábuak. Ide tartozik a *morok (Indicator Sparmanni* Steph.); fölül szürkésbarna, alul fehéresszürke, a fültájon szürkés fehér, a vállain sárga folt, evezői és farka barnák. Hossza 18 cm. Afrika forróövi tájain honos. A vadméhek fészkét fölfedezi és az utazó figyelmét hangos viselkedésével magára vonva és fáról-fára szállva, a ráfigyelőt odavezeti. De nemcsak a méheket, hanem mindazt, ami előtte feltünő, elárulja az embernek, így a vadászt mintegy odavezeti a meglátott vadállatokhoz. Tojásait, mint a kakuk, más madarak fészkébe tojja.

Kemmerich, *Max,* német művelődéstörténész, szül. Koblenzben 1876 máj. 6. Tiszti pályáját 1900. elhagyta, azóta a művelődéstörténet és műtörténet terén fejt ki termékeny irodalmi működést. Művei: Die Frühmittelalterliche Porträtplastik in Deutschland (1907); Kulturkuriosa (1909—10); Dinge, die man nicht sagt (1910); Prophezeiungen, Alter Aberglaube oder neue Wahrheit? (1911); Aus der Geschichte der menschl. Dummheit (1912); Das Kausalgesetz der Weltgeschichte (2 köt., 1913).

Kemmern, község és látogatott fürdőhely Livonia orosz kormányzóságban, vasút mellett, kéntartalmú ásványvízforrással.

Kemós *(Khemos, Chemos),* a moabiták főistensége, amelynek Salamon király moabita feleségei kedvéért oltárt építtetett. Lényegében egy az ó-kánaáni Moloch-hal.

Kemoterápia, l. *Chemotherapia* és *Kisérleti terápia.*

Kemózis (gör.), a szemteke kötőhártyájának gyuladásos megdagadása.

Kempe, *Anna Eliza,* angol írónő, szül. 1790 dec. 25. Londonban, megh. 1883 jan. 21. u. o. Első férjét, *Stothard* festőt, korán elveszítvén, másodszor *Bray* tavistocki vikáriushoz ment feleségül. Regényeit történelmi hűség és élénk, színes előadásmód jellemzi. Nevezetesebbek: Warleigh, or the Fatal Oak (1836, 3. köt.); Fitz of Fitz-Ford (1836); Trelawny of Trelawne (1837, 3 köt.). Legjobb műveinek egyike a Courtenay of Walreddon (1844, 3 köt.). Összegyüjtött regényei Novels and Romances c. (1845—46, 10 köt.) jelentek meg. Gyermekek számára írta A Peep at the Pixies (1852) c. regényét és megírta Händel életrajzát (Handel, his Life with Thoughts on Sacred Music, 1857). Ez időben veszítette el második férjét is, akinek költői kisérleteit életrajzi bevezetéssel kiadta.

Kempelen, 1. *Béla (kismagyari),* genealógus és heraldikus, szül. Budapesten 1874 jún. 21. Befejezvén jogi tanulmányait, közigazgatási, majd hirlapírói pályára lépett, évek óta azonban csaknem kizárólag családtörténeti adatok felkutatásával foglalkozik. Önálló munkái: *A nemesség* (genealógiai és heraldikai kézikönyv, Budapest 1907); *Magyar nemesi almanach* (u. o. 1910); *Magyar nemes családok* (12 köt. és pótköt., u. o. 1911); *A magyar nemes családok címerei* című heraldikai gyüjtemény (megindult 1914).

2. *K. Farkas,* lovag, technikus, szül. Pozsonyban 1734 jan. 23., megh. Bécsben 1804 márc. 26., hol a magy. királyi udvari kancelláriánál udvari tanácsos és referendárius volt. Ő vezette a mai budai várpalota építését, a bécsi schönbrunni-kert vízszöktető műveit ő rendezte be. Nagy feltünést keltett *sakkozó gépe*, melyet 1769. talált fel. Ez egy emberi alakból állt, mely alacsony szekrény mögött széken ült és a szekrényen felállított sakktáblán nagy ügyességgel játszott. E géppel beutazta egész Európát s vele mindenütt nagy feltünést keltett. A gépben állítólag egy ember volt elrejtve, aki a gépet mozgatta. Leírása megjelent a Leipziger Magazin für Naturkunde, Mathematik und Oekonomie című folyóirat 1784. évfolyamában. Monográfiával felérő, korrajzi becsű ismertetése a Nyelvtud. Közlemények VIII. köt. Itt van elősorolva a teljes irodalom is, meg a különböző teóriák. 1822-ben a gép Párisban még megvolt, állítólag 1854. Philadelphiában elégett. K. 1788. szerkesztett egy *beszélőgépet* is, mely 3—4 éves gyermek hangját utánozta. Ezt a gépet Posch berlini mechanikus 1821. tökéletesítette. E beszélőgépre vonatkozik K. Mechanismus der menschlichen Sprache (Wien 1791) c. műve.

3. *K. Farkas,* költő, szül. Pesten 1866 szept. 30. Tanulmányait Budapesten végezte; 1887. rövid ideig az Egyetértés szerkesztőségében, majd 1888. a Szegedi Hiradónál dolgozott. 1890-ben a Ludovika-akadémia növendéke, s 1894. honvéd-

tiszt lett. Verses kötetei: *Költemények* (1895), *Blanche* (1896), *Uxor Mea* (1899). Ugyanez évben adta ki a honvédelmi minisztérium támogatásával a *Honvéddalok* c. versfüzetét is.

4. *K. Győző*, író, szül. Budán 1829., megh. u. o. 1865 ápr. 6. 21 éves korában tünt föl mint a Pesti Napló munkatársa. 1851-ben nőül vette Tóth Riza irónőt (l. *K. 5.)*. 1857—58-ig gimn. tanár volt Jászberényben. Miután nejét elvesztette, 1859. a nem politikai tartalmú Szegedi Hiradót inditotta meg s részt vett a közéleti mozgalmakban. Szeged város alkotmányos tiszti főjegyzője és a Csongrád vármegyei gazdasági egyesület titkára volt. Mivel lapja a politikába avatkozott, 1860. elfogtak és Josefstadtba internálták. Kiszabadulta után 1861—65-ig a Hon rendes belmunkatársa volt. Munkái: *Néptanodai oktatástan* (Szeged 1860); *Hét hét Josefstadtban* (u. o. 1861); *Herostratidák* (felelet Aristidesnek az Önbirálatra és Polgárosodásra, Pest 1863): *Magyar hölgyek arcképcsarnoka* (u. o. 1864); *Két úr* (regény 4 köt., u. o. 1865); *K. Gy. munkái* (2 köt., 1865).

5. *K. Riza*, irónő, családi nevén *Tóth* Riza, Tóth Kálmán költő testvére, *K. 4.* neje, született Baján 1829., megh. Jászberényben 1858 jan. 1. 1850-től a Hölgyfutárba dolgozott, egy ideig álnév alatt. Novellái a nőiróknál szokatlan korrajzi háttér által tüntek ki. Két gyüjteményük jelent meg: *K. R. beszélyei* (4 köt., Szeged 1855) és *Ujabb beszélyek* (2 köt., u. o. 1857). Halála után jelent meg a *Kibékülés*, irányregény (u. o. 1858).

Kempen, 1. *K. in Posen (Kempno)*, az ugyanily nevű járás székhelye Posen porosz kerületben. (1910) 6385 lak., dohány-, szappangyártással, szeszégetéssel és malmokkal, ló- és szőrmekereskedéssel.— 2. *K. im Rheinland*, az ugyanily nevű járás székhelye Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 7375 lak., selyem- és pamutszövéssel, olajprésekkel, muzeummal s régiséggyüjteménnyel. K. Kempis Tamás szülővárosa. — 3. *K., Kempenland (Campine)*. Belgiumban a Scheldetől Limbourg keleti határáig elnyuló, Anvers és Limbourg tartományokhoz tartozó homokos vagy pusztai jellegű vidék mintegy 3900 km² területtel.

Kempeneer, *Peeter*, németalföldi festő, l. *Campaña*.

Kempf *(Kemenes) József*, tanár és műfordító, szül. Kocson (Komárom) 1854 jan. 18. Forditotta (bevezetéssel) Xenophonnak Sokratesről szóló emlékiratát, Homeros Iliászát és Odisszeiáját az eredeti mértékben hangzatos hexameterekben, Euripides Iphigenia Taurisban c. drámáját (Jeles Irók Tara). Kiadta magyarázatokkal Sallustiust. Számos értekezést s egyéb cikket is irt, pl. a jóslásról a görögöknél és rómaiaknál, Lykurgos szónok életéről. Az ifjuság számára irt munkái: *A trójai háború* (Budapest 1896); *Odysseus kalandozásai* (u. o. 1898). Forditotta Croiset M. A görög éposz története c. művét (2 köt., Budapest 1897—98). Irt *Latin-Magyar Szótár*-t (1900).

Kemp-föld, a D.-i sarkvidék egyik földje, l. *Sarkvidék*.

Kempis *Tamás (Thomas von Kempen* v. *Kampen)*, szerzetes, egyházi iró, szül. Kempen városában 1380 körül, megh. 1471 júl. 25. Tulajdonképeni neve *Hemerken* Tamás volt. 1400. évben tagja lett a windesheimi kongregációnak, hol 1413. pappá szentelték. 1429-ben a zárda másodfőnökévé lett. K. épp úgy, mint többi szerzetestársai, szabad idejét könyvek irására vagy másolására használta. Műveit szerzetes társai számára irta. A könyvnyomtatás feltalálása után könyvei rögtön nyomtatásban is megjelentek. Művei: Soliloquium animae, De tribus tabernaculis, Orationes et meditationes de vita Christi, Prolegomena, Vita Gerardi Magni stb. Legszebb s legkitünőbb *Krisztus követéséről* (De imitatione Christi) irt 4 könyve, mely az összes tudósok véleménye szerint egyike a legérdekesebb, legmeghatóbb műveknek. A szentiráson kivül egy könyvet sem adtak ki és forditottak le annyiszor, mint ezt. Német forditásban 1448., francia és spanyol forditásban 1493. jelent meg. Sőt görög s héber nyelvre is forditották. Magyar forditásban először Pázmány korában jelent meg. Toldy Ferenc szerint több mint 70 kiadást ért el. (Ujabb kiadásait l. alább: *Irodalom)*. E műhöz egy hosszú irodalmi vita fűződik: hogy ki tulajdonkép e mű szerzője? A könyv majd Szt. Bernhard, majd Gerson János (1363—1429) és Gersen vercelli bencésapát, de legtöbbször K. neve alatt jelent meg nyomtatásban. K. szerzősége mellett tanuskodnak: 1. Saját kor- s szerzetes társai (Joh. Busch, Hermann Ried, Joh. Wersal stb.). 2. Kéziratok (50-en felül a XV. sz.-ból). 3. A nyelvezet s előadás módja, egyes kifejezések, melyek az Imitatióban és saját kétségbevonhatatlan műveiben találhatók. K.-nak 1901 jún. 8. Kempenben szobrot emeltek.

Irodalom. Malou, Recherches historiques et critiques sur le véritable auteur de l'Imitation de Jésus-Christ; Wolfsgruber, Giovanni Gersen, sein Leben und sein Werk De Imitatione Christi, Augsburg 1880; P Heinrich Denifle, Kritische Bemerkungen zur Gersen-Kempisfrage; Pohl, Progr. des Thomäum zu Kempen, 1894; továbbá A. Jeanniard du Dot, 1906, Montmorency, 1906, Butler, 1908 művei. Magyar munkák: A De Imitatione Christi könyv szerzőjének kérdéséhez. Kat. Theol. Folyóirat II. füzet, Budapest 1883; Kisfaludy A. Béla, Van-e már magyar Kempisünk? u. o. 1887. — A Krisztus követéséről irt 4 könyvnek újabb kiadásai: Pázmány Péter forditása nyomán kiadta Molnár László Kalocsa 1881. és 1891; Kisfaludy Árpád, Budapest 1894; Bellaágh Aladár, u. o. é. n.; továbbá forditották: Sujánszky Antal, Lipcse 1844; Nogáll János, Budapest 1864 és Nagyvárad 1891; Szeremlei Samu, protestánsok számára, Szeged 1864; Intay Vazul, Győr; Jáky Ferenc, Budapest 1888; Soós István, u. o. 1902; Platz Bonifác, u. o. 1906; magyar versekbe irta Kálmán Károly, Székesfehérvár 1890.

Kempner, *Alfred*, l. *Kerr*.

Kempston (ejtsd: kemsztn), város Bedfordshire angol countyban, (1911) 5351 lak., csipkeverés, téglagyártás.

Kempten, az Allgäui-Alpokban fekvő város és járási székhely a bajorországi Sváb kerületben, (1910) 21,021 lak., jelentékeny pamutiparral, vászonszövéssel, papirgyártással és sajtkészitéssel; élénk szarvasmarha- és lóvásárokkal; városi könyvtárral. K. az alantabb fekvő ó-városból és a magasabban épült régebbi K.-i apátságból áll. Legjelentékenyebb épülete: az alapitványi templom, rokoko-izlésben készitett pompás oltárral, keletre tőle vannak a római Campodunum nevű városnak romjai. K.-t mint bencés apátságot Nagy Károly neje, Hildegarde alapitotta. A 30 éves és a spanyol örökösödési háboruban többször ostromolták. 1796 szept. 17. egy kisebb ütközetben a

franciákat itt az osztrákok legyőzték. 1803-ban került Bajorországhoz.

Kempton Park, London mellett elterülő park, amelyben havonkint a téli szezonban akadályversenyeket rendeznek.

Kemse, kisk. Baranya vm, szentlőrinczi j.-ban, (1910) 400 magyar lak., u. p. Zaláta, u. t. Drávasztára-Zaláta.

Kémszemle, így nevezik, bár helytelenül, a katonai csapatok v. egyes katonák által az ellenfél hadállásainak, haderejének kipuhatolása céljából egyenruhában háború idején folytatott működést. Helytelen az elnevezés azért, mert kém alatt az álöltözetben, álürügyek alatt az ellenfél körébe lopózkodó egyént értjük, aki értesüléseit titokban szerzi be. Az ellenfélre vonatkozó adatok nyilt felderítése nem esik azok alá a szabályok alá, amelyek a hadi kémekre vonatkoznak (l. *Hadiszabályok*, *Kémkedés*). Ha ily nyiltan működő katonát elfognak, az hadi fogoly (l. o.) s vele nem szabad úgy bánni, mint a hadi kémekkel.

Kémszer, a. m. *kémlelőszer* (l. o.).

Kemt, Egyiptom régi neve, l. *Egyiptom* (II. A régi Egyiptom).

Ken, az 1876. Japánban a régi kerületek helyébe létesített megyék elnevezése.

Ken *(keng, ikjee)* hosszmérték. Japánban = 1·909 m.; Sziamban = 1 m.

Kén *(sulfur)*, kémiai elem, vegyületeiben mint 2, 4 és 6 vegyértékű negativ gyök szerepel. Jele S, atomsúlya 31·98. A kén már igen régen ismeretes. Az alchemisták felfogása szerint a fémek alkatrészének tekintették. Hogy elemi test, azt Lavoisier bizonyította be. A természetben színállapotban is előfordul, ezenfelül vegyületei alakjában; ilyen vegyületei a szulfidok (fénylék, kovandok) és a szulfátok. Gyakoribb szulfidok: a pirit ($Fe\,S_2$), a galenit ($Pb\,S$), a szfallerit ($Zn\,S$), a realgar ($As\,S$), az auripigment ($As_2\,S_3$) stb. Közönségesebb szulfátok: a gipsz ($CaSO_4 2H_2O$), a barit ($Ba\,SO_4$), a keserüsó ($Mg\,SO_4\,7H_2O$) A kereskedésbeli kén legnagyobb része olaszországi v. sziciliai; az ott nyertként kiolvasztással v. átpárlással tisztítják és rendesen rúdalakú mintába öntik. A *kénvirág* (flores sulfuris) úgy készül, hogy a ként gőzzé alakítják és e kéngőzt kamrákba vezetik, ahol finom sárga kristályos por alakjában lerakódik. A *kéntej* vagy *lecsapott K.* (sulfur praecipitatum) poliszulfidokból készül. A közönséges kén sárga, igen törékeny test. Vízben nem oldódik, borszeszben, éterben alig oldható, jól oldódik széndiszulfidban. Szaga és íze nincsen. A hevítéskor 115°-on híg sárga folyadékká olvad, erősebb hevítéskor mind sötétebbé és sűrübbé válik. 300°-on azután ismét higul, míg végül 448°-on gőzzé alakul. A kénnek különböző módosulatait ismerjük: 1. *A közönséges rombos vagy α kén*, ez a kén egyedüli állandó módosulata; a természetben előforduló kénkristályok rombosak, a szén diszulfidos oldatából is rombos kén kristályosodik ki. A kén e módosulatának fajsúlya 2·06, olvadási pontja 114·5 C°. 2. *Az egyhajlású vagy β kén.* A kén e módosulata a következőkép képződik: ként óvatosan megolvasztunk, azután addig hagyjuk lehülni, míg felszinén a kén már megmeredt, a kénkérget átlyukasztva, a még folyós ként kiöntjük. Fajsúlya 1·97, olvadáspontja 120 C°. A K. e módosulata nem állandó; a sárga, átlátszó kristályok rövid idő alatt össze-vissza repedeznek és apró rombos kristálykákból álló tömeggé alakulnak. 3. *Az amorf vagy γ kén.* Ha ként erősebben felhevítünk és e forró ként vékony sugárban hideg vízbe öntjük, sárgásbarna átlátszó, rugalmas tömeget kapunk. A kén ez elasztikus módosulata mihamarabb megkeményedik. A kénvirág főképen poralakú, széndiszulfidban oldhatatlan amorf kénből áll.

Ami a kén kémiai sajátságait illeti, az közönséges hőmérséken a levegőn változatlan. Hevítve meggyulad és fojtó kéndioxid (SO_2) szag terjesztése közben elég. Erős oxidáló szerekkel (salétromsav, királyvíz stb.) pállítva lassacskán kénsavvá oxidálódik. Lúgokkal főzve szulfidok és tioszulfátok képződése közben feloldódik. A kén a fémekkel *szulfidok képződése* közben többnyire könnyen egyesül. Vegyületeiben a kén különböző vegyértékkel szerepel; így a szulfidokban két vegyértékű, a kénessavban és sóiban négy, esetleg hat vegyértékű, a kénsavban és sóiban hat vegyértékű.

Mint termés elem gyakran terem szép rombos rendszerbeli kristályokban. Legszebbek és gyüjteményekben legelterjedtebbek a sziciliai és a Romagnából való kristályok. Ikrek sem ritkák. Kiképződés szerint megkülönböztethető kristály, kristályos, tömött és földes kén. Színe világossárga, zöldes árnyalattal, az ú. n. kénsárga, de gyakran szürkés vagy barna színű, különösen a tömött tisztátalan darabok. K. 1·5—2·5, fs. 1·9—2·1. Dörzsölve negativ elektromossá lesz. A kén legnagyobb tömegekben harmadkori képződmények területén fordul elő és pedig rendesen gipszszel együtt mészkő, márga, agyag repedéseiben, üregeiben. Legnagyobb mennyiségben Szicilia szigetén, nevezetesen Girgenti és Caltanissetta, valamint Catania, Cattolica, Lercara, Racalmuto, Cianciona vidékén bányásszák. Bányásznak továbbá Spanyolországban Conilla vidékén Cadix városához közel, Amerikában Louisianában. Hazánkban Kalinkán (Zólyom) és Radoboj vidékén (Horvátország) szintén bányászták

A kén ipari alkalmazása ismeretes, különösen a puskapor, gyufa és az ultramarin gyártásakor, továbbá a kaucsuk vulkanizálására. A kénsav gyártásának egy része szintén a kén elégetése útján képződő kéndioxidból történik. A kéndioxid erős dezinficiáló (baktériumölő) és halványító hatásánál fogva e célra is sok ként használnak el. A kéngyertyák, melyeket a hordók «kénezésére» használnak, úgy készülnek, hogy laza kanócszövetet megolvadt kénbe mártanak. Gyógyszerül is használják, különösen külsőleg (kenőcsök, szappanok) bőrbetegségekben.

Kena *(Kinneh, Kenneh)*, a hasonló nevű felsőegyiptomi mudirieh (1410 km² művelt terület, (1907) 772,462 lakossal) fővárosa a Nilus jobbpartján, Denderával szemben, (1907) 20,069 lakossal, híres agyagedénykészítéssel, élénk kereskedéssel. A Nilusvölgyi vasút egyik fontos állomása. K. az antik Caenopolis; ennek romjai azonban egészen elpusztultak.

Kenai, félsziget Észak-Amerika Ny. partjain Alaskában a 60° é. sz. 150° ny. h. alatt a Cook-

sund és Prince William-sund között. Hegyes, részben gleccserek által borított terület, fjordokkal és erdős partokkal. Vizeit Ny.-ra vezeti le. Széntelepei vannak. Ny.-on a Cook-sund mellett fekszik K. erősség. Lakói a kenai-indiánusok, az atabaszk-indiánusok egy külön ága.

Kénalkohol a. m. széndiszulfid (szénkéneg).

Kénaluminium, l. *Aluminiumszulfid*.

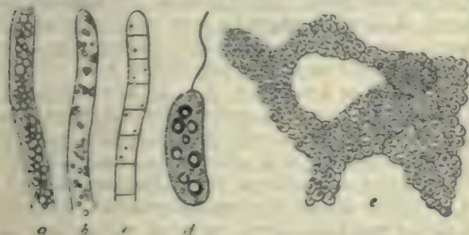
Kénammonium, l. *Ammoniumszulfidok*.

Kénantimon, l. *Antimon szulfidjai*.

Kénarzén, l. *Arzén szulfidjai*.

Kenath, l. *Kanatha*.

Kénbaktérium sejtjeiben kénszemecskék v. cseppecskék vannak, amelyek a K.-tól (pl. *Beggiatoa*) a vizben oldott kénhidrogén oxidálása folytán jelennek meg. A K. sejtjeiben nem marad meg a kén, hanem tovább oxidálódva kénsavvá lesz, amely a vizből származó karbonátokat felbontja és a kén új vegyület, pl. gipsz alakjában a környező vizbe jut. A tiszta kén a sejtekben tartalékanyagként szerepel. A kénhidrogén oxidálása folytán energia szabadul fel, amely a K.-okban ugyanazt a szerepet játssza, mint más növényekben a lélegzés, ami által sok organikus anyagot takarít meg. Más K.-ok a tioszulfátokat oxidálják kénsavvá és tetrationsavvá, amelyből további oxidálás folytán válik le a kén.

Kénbaktériumok: Beggiatoa fonalak *a* kénszemecskékkel telve, *b* kevesebb kénnel 24 órán át kútvizben tartva, *c* hosszabb időn át való kútvizben időzés után jóformán kén nélkül, *d* Chromatium Okenii szennyes rózsaveres, színes kénbaktérium, *e* a rózsaszínű kénbaktérium, Lamprocystis roseo-persicina zooglöa-csoportja. *a*–*c* 1000-szer, *d* 900-szor, *e* 500-szor nagyítva.

Kénbalzsam *(kénes lenolaj, oleum lini sulfuratum, balsamum sulfuris)*, főzés által nyert oldat, mely 1 r. kén és 6 r. lenolajból áll, az oldat nyulékony, vörösbarna, régente sokféle betegség orvoslására használták.

Kénbárium, l. *Bárium szulfidjai*.

Kénbizmut, l. *Bizmut szulfidjai*.

Kence, l. *Firnisz*.

Kénción, l. *Ciánszulfid*.

Kénciánammonium, l. *Ammoniumrodanid*.

Kéncianát a. m. *thiocyanát* vagy *rhodanid*. Igy például *kénciánallil* a. m. alliltiocianát; *kénciánkálium* a. m. káliumtiocianát vagy káliumrodanid stb.

Kénciánvegyületek a. m. tiocianátok v. rodanidok.

Kéncink a. m. *cinkszulfid* (l. o.).

Kend, a népies nyelv megtisztelő szava, így is mondják *kelmed*, mindkettő a *kegyelmed* rövidítése.

Kendal (ejtsd: kenndel), város Westmorland angol countyban, (1911) 14,033 lakossal, virágzó posztóiparral, a melyet még a III. Eduárd idejében bevándorolt flamandok alapítottak; természetrajzi muzeummal, a XIII. sz.-ból való terjedelmes, a Szentháromságról elnevezett templommal. K. környéke igen szép; e környék egyik dombján láthatók ama kastély romjai, amelyben Parr Katalin, VIII. Henrik utolsó neje született.

Kend az az Alvinczi? *Alvinczi* József generálisról beszélik azt az adomát, hogy mikor a franciák előtt megszaladt inszurgenseket korholta, elébe állt egyik katonája és K. kérdéssel odanyujtotta neki puskáját, melyen nem volt sem kakas, sem kova, azt hányva Alvinczi szemére, hogy midőn ilyen fegyverrel látták el őket, hogyne kellett volna meghátrálniok az ellenség tüze előtt! L. *Alvinczi*.

Kende a magyaroknál, *kender kágán* a kozároknál, főméltóság neve. A török kündemäk s a jakut kündü egyaránt «tisztelt»-et jelent. Al Bekri, XI. sz.-beli arab iró szerint a lebediai magyarok királyát K.-nek nevezték.

Kende, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 602 tót és magyar lakossal; vasútállomás, postahivatal, u. t. Tótsóvár.

Kende-*család (kölcsei)*. A Szente-Mágocs nemzetségből származó nemes család, mely közös törzsű a Kölcsey-családdal. A XIV. sz.-ban vált két ágra. A leszármazás szakadatlanul hozható le az 1251. élt K. Mátétól. Az első okmányilag kimutatható őse Kölcse ispán 1181. kapott királyi megerősítést birtokaira és ekkor alapította a czégényi monostort. A jelenleg virágzó nemzedék őse Bálint, kinek fiai Lőrinc (megh. 1515.) és Péter (1505—1552) terjesztették tovább a családot, mely két főágra, a csekei és a czégényi ágra oszlik. V. ö. Magyar Nemzetségi Zsebkönyv, II. sor. Nemes Családok I. kötet.

Kende *Zsigmond*, hirlapíró, szül. 1857 máj. 2. Ungváron, megh. 1913 december 21. Budapesten. 1892—1899-ig a Magyar Ujság felelős szerkesztője, majd a miniszterelnökségi sajtóiroda tagja volt. Munkái: *Közgazdaságunk és kereskedelmünk 1882. és 1883-ban* (Budapest 1883—84); *Az értékpapirpiac* (u. o. 1884).

Kendeffy-*család (malomvizi)*. Régi, oláh származású család, mely Erdélyben játszott szerepet. A grófi rangot K. Elek nyerte 1764. Mária Teréziától. A család fiágon K. Ádámban, a politikai küzdőtéren Wesselényi oldalán a szabadelvű ellenzék soraiban harcolt főúrban halt ki 1834 febr. 12-én. Ádám leánya, *K. Katinka* grófnő, 1856. Párisban ment férjhez gr. Andrássy Gyulához (l. o.), megh. 1896 máj. 24. Budapesten. A család nemesi ága Hunyad vmegyében birtokos.

Kender (növ., *Cannabis* Tourn.), a Moraceae (Eperfafélék) család génusza a Cannaboideae (l. o.) alcsaládban. Egyetlen faja eredetileg Ázsia középrészén honos, de sokfelé elterjedt. A *Cannabis sativa* L. vagyis *vetett K.* (l. *Rostnövények* képén) egynyári, egész másfél m. magas, durva és kurtaszőrű kóró. Az egész 6 m. magas fajtáját *kinai* vagy *óriás K.*-nek (var. Chinensis v. gigantea) mondják. Levele 3, 5, 7, ritkán 9 levélkéből ujjasan összetett; levélkéje keskeny lándzsás, fűrészes. Rendesen kétlakú, kétféle szárú, miről a porzós K. a magvas K.-tól könnyen megkülönböztethető. K.-

szárak közt vékonyabb és sápadtabb szárakat is látunk, melyek megrázva porzanak. A zöldebb nem porzik. A sápadtabb szárat a nép *virágos K.*-nek nevezi. Ez a K. hím (porzós) alakja. A sötétzöld szár a *magvas K.* Ez viseli a termős virágokat. Ezek állása leveles füzér. A termő virágnak egylevelű zöld leple van, mely az egyik oldalán hasadt; egy termő van benne két pelyhes, piros bibével. Ennek termése a *K.-mag*, aprószemű makk, s a le nem hulló lepel takarja. A virágos K.-en csupa porzós virág van, a magvas K.-en csupa termős virág; egy száron vegyest ritkán találni mind a kettőt. Igy ritkaság az egylakú K. (l. lejebb). Mint fonószövő termék Európában már a legrégibb időben elterjedt; nálunk, kivált az Alföldön, elvadulva még a homokon is gyakori. Frissében minden része erős, bódítószagú, kábító; ez a benne levő gyántától ered. Sokfelé termesztik. Oroszországban termesztik a legtöbb, meg a legjobb K.-t s a legnagyobb K.-piac ott van. Hazánkban az apatini és mezőhegyesi K.-t emlegetik. Szövete durvább, de sokkal tartósabb mint a lené. A K. rostos része a szárának háncsrostja. Az *egylakú K. (Cannabis sativa* var. *monoica* Holuby, sverepá v. bláznivá konopa) csak Magyarországból, főleg a délvidékről ismeretes K.-fajta. *Holuby* József ev. esperes ismertette Trencsén vm.-ből. A tót lány, meg a férjhez menő özvegy, akár fiatal, akár öreg, szerelmi babonára gyüjti. Háncsát nem szabad megfonni és megszőni, mert aki az ilyen ruhát viselné, meghal; ezért a babonaságra használt szálakon kívül a többi egylakú K.-t nyüvéskor elhányják, hogy senkinek se ártsanak vele. Lehet, hogy a sopronvármegyei s a Tájszótár feljegyezte bagzó, (virágzó s egyszersmind magtermő K.) is ugyanez. A K. termése *(fructus cannabis)* és virágos ága *(herba cannabis)* officinális. A *Cannabis indicát* a Himaláján 2300 méter magasságig termesztik; gyakran a K. tőalakjának tartják, de csak elfajzás. Ettől nyerik a Keleten bódítószerül annyira használt «hasis»-t (l. o.) A K. gyantája a «charras» v. «churrus». L. még *Bhang* és *Gunja*. — *Indiai K. (indian hemp)*, l. *Apocynum*; *Afrikai K.*, l. *Moorva*; *bengáliai* v. *Bombay-K.*, l. *Crotalaria*; *sárga K.*, l. *Datisca*; *gambo-K.* (l. o.); *Aloe K.*, l. *Agave*; *sisal-K.*, l. *Agave*; *Bombay-Aloe K.*, l. *Agave*; *újzélandi K.*, l. *Phormium*.

A K. termelése. A K. fejlődése megkivánja a nagyobb meleget, az ú. n. borklima alatt legjobban megterem. Jó K.-talaj a húmuszban bővelkedő iszaptalaj, kiszáradt tófenék, erőteljes gyeptörés és az erdőirtás talaja. Sovány, laza v. túlságosan kötött talajok a K.-nek nem alkalmasak. A K.-t két kalászos közé lehet beállítani a forgóban, de jól megterem a hüvelyesek és a lóhere, lucernafélék után is.

Földjét már ősszel kell mélyen fölszántani és lehetőleg érett istállótrágyával még ősszel ellátni. A műtrágyák közül a chilisalétromot lehet ajánlani, katasztr. holdankint 60—70 kg.-ot. Tavaszszal szántás elkerülésével csupán porhanyítókkal kell a földet a vetés alá elkészíteni s ebbe április végén v. május elején sorvetőgéppel vetni. Ha vékonyszálú *fonal*-K. nyerése a célunk, akkor 15 cm., ellenben *mag*-K.-nél 24 cm. a sortávolság. Első esetben holdjára 30—35 kg. (60—70 liter), utóbbi esetben 20—25 kg. (40—50 liter) mag szükséges. Szórvavetésnél még egyszer annyi mag kell. Az ápolás gyomlálásból áll. A K. aratása történhetik kinyüvés, azaz gyökerestől való kihúzás útján, de ez lassú és költséges munka s ezért csak kis területü vetésnél gyakorolják. Nagyobb vetést közel a földhöz levágják, azaz aratják és pedig v. külön a virágos és a mag-K.-t, v. pedig egyszerre az egészet. A virágos K.-t akkor kell aratni, ha virágja porzik, a mag-K.-t pedig magéréskor. A virágos K. finom, a magvas K. durva, csak kötélnek v. zsákvászonnak alkalmas fonalat nyujt. A levágott K.-t, mihelyt elfonnyadt, kévékbe kötik, megszárítják és leveleiről lelombozzák. Az ily módon megtisztított 2-4 marokból lehet egy kéve. A kévéket alj-K.-rel kell két helyen átkötni $^1/_3$ és $^2/_3$ magasságban. Egy-egy kéve átmérője 15—20 cm. legyen. A kévéket kúpokba kell állítani háromláb alakjában. Egy kúpba 50—100 kévét rakunk. A kévéket nagyság és minőség szerint kell osztályozni, mert a különböző kévéket nem lehet együtt jól áztatni, törni és tilolni. A K. további kikészítése az áztatásból (l. o. és *Kenderáztató)*, törésből, tilolásból és gerebenezésből áll. Az áztatott és jól kiszáradt K.-t kazalba rakják. További munka a K. törése. A törés célja az, hogy a rost a fás részek közül kiszabadíttassék. A K. törése kézzel és géppel végezhető. A törést a tilolás munkája követi, melynek célja a fonal-K. között maradt pozdorját eltávolítani és a fonalnak símulékonyságot adni. Erre a munkára is van már gép. Törés és tilolás után nyerünk az áztatott K.-ből: 17—18% K.-t és 3—4% kócot (csepüt). Tilolás után a K.-markokból fejet csavarnak és 50 kg.-os bálokat raknak. 40 q. kórós K.-termésből számíthatunk holdanként 32 q. áztatott K.-t, amiből, mint említettük, 544 kg. fonál-K.-t és 128 kg. kócot nyerhetünk. Hazai K.-ünk kitünő és ha okszerüen termesztik, igen jövedelmező lehet.

A K. fonását l. *Kenderfonás.*

A K. festése. A K. festésénél ugyanazok az elvek és eljárások alkalmazhatók, amelyek alapján a pamutot és a lent festjük. Előzetes fehérítés csak világos szinek előállítása esetén szükséges.

Betegségei. A *kenderrák* a legveszedelmesebb betegsége a K.-nek. A betegség a K.-szár belét támadja meg, melyet előbb penésszel borít, amely foltokból később többféle alakú s egész 2 cm. terjedelmű kemény, fekete gumók keletkeznek. Ekkor a K. elsárgul és még virágzás előtt elpusztul. A betegség okozója *Sclerotiama Libertiana Fckl.* nevű gomba s ellene más védekezés nincsen, mint az, hogy a beteg földeken néhány évig K.-t nem termesztenek. Az élősködő növények közül nagy károkat okozhat a K.-ben az *elágazó szádor* (l. *Dohány*, betegségei) és a Cuscuta (l. *Aranka).* Jelentéktelenebb károkat okozhat végül a Dendrophoma Marconii Cav. nevű gomba, mely a K. szárát hosszúkás sötét foltokkal borítja. Ez ellen úgy védekezhetünk, ha a K.-t korán aratjuk, miáltal a gomba szaporodásának gátat vethetünk.

K. és *len* kilencede úrbéri tartozásként járt a földesúrnak. Az 1836. VII. t.-c. a jobbágyra bízta, hogy ezt a kilencedet természetben vagy fonásban

szolgáltassa. Az úrbéri kapcsolat megszüntével ez a tartozás is megszünt.

Irodalom. Brinckmeier, Der Hanf, Ilmenau 1886; Bakay D., A K. termelése és kikészítése, Budapest 1892; Graselli M., A len és K. termeléséről és áztatásáról, Kolozsvár 1893; Hermann O., Az olasz K.-termelésről, Budapest 1877; Cserháti Sándor, Különleges növénytermesztés, Magyaróvár 1901; Milhoffer S., A K. termelése, Kassa 1900.

Kenderáztató. A kender áztatására szükséges medencék száma és nagysága függ a kórós kender mennyiségétől, a kender hosszától és az áztatási idő tartamától. 20 m. hosszú, 20 m. széles, vagyis 400 m² alapterületü medencébe, 80 cm. magasra rakva, 150—160 q, 3—3·5 m. hosszú kender fér el. Föltéve, hogy az áztatás április elejétől október végéig folytatható és hogy átlag 6 nap alatt kiázik a kender, minden hold kendervetés után 3—4 m² medence-alapterület szükséges. Legcélszerübb tehát, ha a medence alapterülete 400 m², mélysége pedig 1·25—1·35 m.-nél több ne legyen, minthogy a kendert 80—100 cm.-nél magasabbra rakni nem szabad, mert akkor egyenlőtlenül ázik ki. A K.-k tervét és költségvetését a m. kir. kulturmérnökség díjtalanul elkészíti.

Kenderes, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai felső j.-ban, (1910) 5663 magyar lak.; vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélő-hivatal.

Kendereske, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 190 rutén és német lak.; u. p. Őrhegyalja, u. t. Munkács.

Kenderfélék (növ.), l. *Cannaboideae.*

Kenderfonás. Kenderből kétféle fonalnemet készítenek, ú. m. fésült, illetőleg gerebenezett és nyujtott, illetőleg kócfonalat (csepüfonál). A gerebenezett-fonal gyártásánál a tilolt kendert közel ½ méteres darabokra szakítják, hogy a fonási műveleteket könnyebben végezhessék, és azután a jutafonásnál ismertetett recézett hengersorozattal puhítják. A puhított anyagot fésülésnek vetik alá, amelyet itt gerebenezésnek neveznek. A gerebenezést kézzel vagy géppel végzik (l. *Fésülés).* A gerebenezésnél nyert kócot gerebenkócnak is mondják. A gerebenezett anyagot a lenfonásnál használatos gépeken (l. *Lenfonás)* kezelik; még pedig első sorban tűsléces nyujtófejjel ellátott szalagképző gépen, azután pedig tűsléces nyujtógépen háromszor, mire a Fleyer-rendszerü előfonógépre jő (l. *Len, Pamut* és *Juta)*; végre Waterorsóju (l. *Fonás)* fonógépen sodorják. A Waterfonógépen a durva fonalakat szárazon, a finom fonalakat pedig nedvesen fonják. A kócfonal gyártásához a gerebenkóc és a tilolókóc használható. Az anyagot elsősorban kártolják (l. *Juta),* azután nyujtják, Fleyer-rendszerű gépen előfonják s végre a Water-rendszerű szárnyas orsójú gépen megfonják. Kenderfonalakat legnagyobbrészt kötözőcérnáknak (spárga) és köteleknek szokás feldolgozni. A kötözőcérna-gyártás munkaszakai a következők: a Water-gépen nyert fonalakból seretőgépeken 2 rétü cérnát készítenek; ezt zsiradékot és stearint tartalmazó keményítő- v. dextrinpépen áthúzzák s folytonos kefélés közt szárítják; e művelet folytán a bolyhok lesimíttatnak, a cérna fényes lesz. A fényesített cérna képezi a kötözőfonalat, amelyből gombolyagot (l. *Gombolyítógép)* készítenek.

A kötelek részint változó, részint állandó keresztmetszetüek. A változó keresztmetszetü köteleket kézi munkával állítják elő, az állandó keresztmetszetü köteleket azonban gépeken. Erős kötelekhez vastag fonalak szükségesek, ezeket cérnázzák, a cérnákat pedig legalább 3 ágban zsineggé sodorják s hogy szabályosan illeszkedjenek, irányításukra az *ábrán* jelzett vezetéket

A kötélsodrás módja.

alkalmazzák. A zsinegekből ismét több ágat hasonló módon vékony kötéllé, ezeket pedig vastag kötéllé sodornak össze. Hogy a kötél nagy szilárdságot nyerjen, összesodrás alkalmával minden egyes rét külön-külön is sodrandó.

Kenderike, *kenderice (Linaria* Bechst., állat), az Éneklők rendjébe, a Pinty-félék családjába tartozó madárnem, melynek fajai közül hazánkban él: a *közönséges K.* (*L. cannabina* L.). Háta fahéjbarna sötétebb foltokkal, torka fehérbarna foltokkal, hasa fehéres. Kormánytollai feketék, fehér szegélylyel, az elsőrendű evezőtollainak külső zászlója fehér. Csőre sötétszürke, lábai hússzinüek. Az öreg hímnek nyáron a homloka és melle vérvörös, ősszel sárgásfehér. Hossza 14, szárnyhossza 7, farkhossza 6 cm. Egész Európában elterjedt kóborló madár, különösen a hegyes, erdős vidékeket kedveli, ősszel csoportosul és télen zöldikékkel, cinegékkel stb. társulva, bebarangolja az emberlakta helyeket is. Mindenütt gyakori. Neve tartózkodási helyétől, kenderföldektől van véve. Magvakkal táplálkozik. Kellemes, fuvolaszerű hangja van és más madarakét, még a fülemüléét is utánozza. A fogságban jól tartható, kendermaggal kell etetni. Évenkint 2—3-szor költ. Alacsonyan a fán készíti fészkét, melybe 4—6 kékesfehér, vöröses és barnán pettyezett tojást rak, melyeket a nőstény 13—14 nap alatt költ ki. A *sárgacsőrü K. (L. flavirostris* L.) az előbbitől viaszsárga csőre által, mely végén fekete, különbözik leginkább. Az első négy evezőtoll keskeny, barna, az utána következők széles, fehér szegélylyel; farktöve fehér, a hímnél piros. Hossza 14, farkhossza 6·5, szárnyhossza 7 cm. Hazája az északi vidék, Magyarországban télen mint vendégfaj helyenkint megfordul. A *keleti* K. *(L. brevirostris* Bonap.) előbbinél kisebb és világosabb. Két példányt fogtak a gubacsi pusztán. A *közönséges lenike (L. linaria* L.) fölül barna, feje karminpiros, tokája fekete, torka, begye és melle rózsaszinű, hasa fehér, szárnya és farka barna. Csőre sárga, lába barna. Hazája Észak-Európa, Észak-Ázsia és Észak-Amerika. Nálunk mint téli vendég szokott megjelenni némely évben óriási csapatokban, a következő fajrokonaival együtt, amelyekből szintén ismerünk egy-egy hiteles honi példányt: a *hosszúcsőrü L.* (*L. Holboelli* Brehm); a *vörhenyes L. (L. rufescens* Vieill.) és a *szibériai L. (L. exilipes* Coues).

Kenderikefű (növ.), l. *Galeopsis.*

Kender kágán, a kozároknál Ibn Foszlán szerint a király helytartója; gr. Kuun G. (Relationum

Hung. I. 166., 213., 224. s 249.) a szó előrészét egynek veszi a magyar *kende* vagy *kõnd* s ó-bolgár *kanar*-(tikin) méltóságnévvel.

Kenderkefű (növ.), l. *Galeopsis*.

Kenderkötél, a gépészetben emelésre és forgó erők átvitelére használják. Nagyobb gőzgépek munkáit általában K.-lel szokás a transzmisszióra átvinni. Néha 30—40 darab kötelet is alkalmaznak a lendítő kerékre, hogy egy nagyobb gép munkáját az egyes műhelyekbe átvihessék. L. *Kenderfonás*.

Kendermag *(Semen cannabis)*, az anyakendernek, vagyis magvas kendernek tojásdad, 4—5 mm. hosszú szürke v. zöldes szemtermése; tartalma 25—35% kövér olaj (l. *Kenderolaj)*. Sok madár szereti nyálka- és olajtartalmáért, orvosságnak is használatos, még pedig mint meleg borogató.

Kendermagbogár *(Peritelus familiaris* Boh.), az Ormányos bogarak családjába tartozó, kendermagra emlékeztető, szürke bogárka. A homoki szőllőknek és faiskoláknak a rügyek kora tavaszi lerágása miatt veszedelmes ellensége. Nappal elrejtőzik s csak naplementével jár élelme után. A föld szinével egyező szine nagyon megnehezíti a szedését, annál inkább, mert a legkisebb zavarásra a földre veti magát, de baromfival sikeresen irtható, mert annak a szeme a földön is észreveszi. Röpülni nem tud. Lárvája s általában fejlődése ezideig ismeretlen.

Kendermagolaj, l. *Kenderolaj*.

Kendermagos kacsa *(Chaulelasmus streperus* L.), a Lúdalakuak rendjébe, a Kacsafélék családjába tartozó madárfaj. Farka 16 tollú, a középső kormánytollak nincsenek nagyon meghosszabbodva. A nőstény háta nyáron szürkésbarna, világos tollszegélyekkel, hasa vörösesbarna, fekete harántfoltokkal. A him nászruhája fején és nyakán rozsdaszürke, sötétbarna pettyekkel, melle barna, fehér hullámos vonalakkal, hasa fehér, háta és oldala szürke, fekete foltokkal. Hossza 47, szárnyhossza 26, farkhossza 10 cm. Költözködő madár. Vizeinken áprilistól októberig tartózkodik, nádasokban költ.

Kendermál, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 286 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Magyarzsombor.

Kendermályva (növ.), l. *Ziliz*.

Kendermező, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 800 oláh lak., u. p. és u. t. Kettősmező.

Kendermorzsoló. A kitilolt kendert a gerebenezés előtt morzsolásnak vetjük alá. A morzsolás által a kender jobban megpuhul és igy finomabb dolgok előállítására is alkalmasabbá válik. E célra szolgál a K., mely faágyon körben forgatott kúpos kő- vagy érchengerből áll.

Kenderolaj *(Oleum cannabis)*, a kendermagból préselt száradó olaj, melynek fajsúlya 15° C.-on 0·925—0·931, dermedési hőmérséklete —27° C., sajátos ízű és szagú, Oroszországban a parasztok böjtös eledelek készítésére használják. Festékek és olcsóbb firniszek, továbbá kenőcsszappanok készítésére, a gyengébb minőségűt pedig különösen repceolajjal higítva, lámpaolajnak is használják.

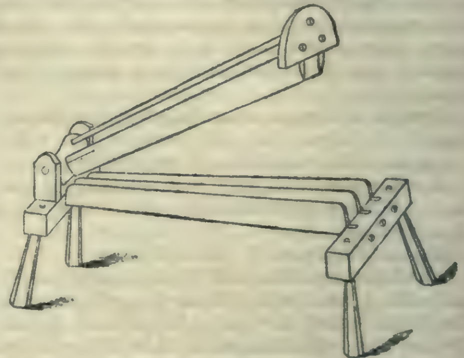
Kenderrák, l. *Kender*.

Kendersás (növ.), l. *Phormium*.

Kenderszíj, a munkagépek hajtására való, kenderből vagy pamutból font szíj. A bőrszíjat sok esetben sikerrel helyettesíti, kevésbé tartós ugyan, de olcsósága miatt alkalmazzák.

Kendertiloló. A megtört kender a tilolóba jön, hol a fás részek még inkább leválasztatnak. A tiloló hasonlít a bácskai kendertörőhöz (l. o.), csakhogy a tiloló szárnyán, mint alul, egy-egy fakéssel több van. Gyárakban mótorikus erőre ütőküllős kerekes-tilót, végtelen szalagra erősített csapókat, csillagkerekeket stb. alkalmaznak.

Kendertörő. Négy lábra (kettő-kettő szemközt) van erősítve két vagy három fakésszerű, körülbelül 15 cm. széles s alul körülbelül 3 cm. széles, fent kissé tompaélű, símára kidolgozott farész, melyek egymástóli távola 10 cm. lehet, egyik végén egy könyökre jár egy vagy két fakés, me-

Bácskai kendertörő.

lyek együtt emelhetők vagy nyomhatók s amelyek belejárnak azon ágyba, amelyet az alsó kések képeznek (l. *az ábrát)*. A bácskai K. a legelterjedtebb. Gyárakban a kendert járgányra vagy gőzerőre szerkesztett gépekkel törik és egyszersmind tilolják is.

Kendervászon, l. *Vászon*.

Kendi *Sándor*, az Erdély történetében nevezetes szerepet vitt *szarvaskendi K.* család tagja, 1565. kancellár, 1571-től Báthory István fejedelem bizalmas tanácsosa; 1583. a kiskorú Báthory Zsigmond fejedelem egyik gyámja lett. A fejedelem nagykorusága után visszavonult, de amikor Báthory Zsigmond a törökkel fennálló jó viszonyt meg akarta szüntetni és a keresztény fejedelmekhez, különösen pedig a Habsburg-házhoz szándékozott csatlakozni, K. e veszélyes és Erdély függetlenségének csorbítására irányuló terv ellen heves küzdelmet fejtett ki. 1594 aug. 17. a tordai gyűlésen élesen kikelt a fejedelemnek a törökök elleni hadjáratra vonatkozó előterjesztése ellen. A felbőszült Báthory Zsigmond *K. Sándort, Ferencet* és *Gábort* több más főúrral együtt elfogatta és 1594 aug. 30. Kolozsvárt kivégeztette. K. javait elkobozták, de fia, *István*, 1600. visszakapta azokat.

Kendilóna, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 1075 oláh és magyar lak., gróf Teleki-féle ősi kastéllyal, mely hajdan a Kendi-

család tulajdona volt. A kastély kertjében fogták el az összeesküvéssel vádolt Kendit; az elfogatás színhelyén állott kiszáradt fatörzs a kastély falába van beépítve. A Teleki-féle uradalomnak jelentékeny angol félvér-ménese, tehenészete, juhászata és sertéstenyésztése van. K.-nak van hitelintézete és szivarkaszipka gyára; postahivatala; u. t. Válaszút.

Kéndioxid a. m. kénessavanhidrid: SO_2, közönségesen kénessavnak nevezik.

Kéndioxid-mérgezés, l. *Mérges gőzök.*

Kendir-rost (növ.), l. *Apocynum.*

Kendő, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 268 magyar lak., u. p. Deményháza, u. t. Nyárádszereda.

Kendőzés, l. *Kozmetika.*

Kendőző szerek, l. *Kozmetika.*

Kene *vára*, a Varasd vármegyében fekvő *Knjeginjec* falu határában emelkedett. 1203 októberében ide csukatta Imre király Varasd alatt elfogott lázadó öccsét, András herceget, ki utóbb, mint már király, 1209. meg is jutalmazta a neki fogsága alatt jó szolgálatokat tevő varasdiakat. A vár Huszár Balázs birtoka volt akkor, mikor az 1471. évi XXIX. t.-c. értelmében Mátyás király lerontatta.

Kenedi *Géza*, publicista, szül. Magyarpadén (Torontál vm.) 1853 nov. 25. Középiskoláit Szegeden és Pécsett, jogi tanulmányait Pécsett és a budapesti egyetemen végezte. Jogtudományi és államtudományi doktor. 1881. ügyvédi oklevelet szerzett, közben résztvett 1878. a boszniai hadjáratban, majd ideiglenesen Pest vmegye szolgálatába lépett. Már kora ifjuságától kezdve dolgozott hirlapokba, eleinte verseket és novellákat irogatott, később vezércikkeket s ezalatt hajlama mindjobban a hirlapirói pályára vonta. 1881-ben Borostyáni Nándorral átvette a Pesti Hirlap szerkesztését s rendszeresen írt bele vezércikkeket meg tárcákat, ez utóbbiakat jobbára *Quintus* vagy *Geicha* álnéven. 1902-ben megvált a Pesti Hirlaptól s Az Ujságnak lett főmunkatársa. 1910-ben a dárdai kerületben nemzeti munkapárti programmal megválasztották országgyűlési képviselővé. A képviselőházban több bizottság tagja és az igazságügyi tárca előadója. A Magyar Jogászegylet egyik elnöke. A jogtudományi folyóiratokban is élénk munkásságot fejt ki. Egyike legtartalmasabb vezércikkíróinknak, de politikai kérdéseken kívül nagy kedvvel és elmeéllel fejteget erkölcsfilozófiai, társadalmi problémákat és alapos tudással ír jogi, közgazdasági, szociális tanulmányokat, melyeknek eredményeit tárcacikkei igen népszerű formában teszik az olvasók közkincseivé. Mint jogász és ügyvéd gyakorlati úton is érvényesíti tehetségét és tanultságát. Az esküdtbiróság előtt több nagy perben mint védő szerepelt. Szorgalmasan kutatta a magyar tengermellék viszonyait s az Osztrák-Magyar Monarchia c. kiadvány megfelelő része is tőle van. A Petőfi-Társaság 1897. megválasztotta tagjának. Önálló művei: *A Quarnero, Fiume és Abbazia* (1884); *Szénrajzok* (társadalmi tanulmányok és elbeszélések, 1894); *Gyarlóságok* (1898); *Problémák* (1899); *Három elbeszélés* (1901); *Kriminális történetek* (1902); *A magyar Sajtójog* (1903); *Lőporfüst* (érdekes történetek az 1878-iki bosnyák háborúból, 1904); *A magyar szerzői jog* (az 1884: XVI. t.-c.t udományos alapú, de gyakorlati jelentőségű kommentárja, 1908); *Az élet könyve* (1909); *Szociológiai nyomozások* (aktuális társadalmi kérdések boncolása és liberális, de nem radikális megoldása, 1910); *Száz eset az életből* (1911); *Anekdóták a magyar közéletből* (1912); *A magyar sajtótörvény rendszere* (1914, az új sajtótörvény alapján).

Kénegek, l. *Szulfidok.*

Kén-érc (bány.), a kénnek előállítására szolgáló érc, főképen a terméskén, melyet a szennyező földes vegyületek közül kiválasztanak és azután többszörös átolvasztással tisztítanak. Ezen kívül feldolgozzák a kénkovandot, melyben 54% kén foglaltatik.

Kenés, kenőcs v. folyékony orvosságoknak bedörzsölése a bőrbe; használják elvonó kúráknál, izzadmányok felszívódásának gyorsítására, valamint bizonyos orvos-szereknek a szervezetbe való bevitelére. L. *Bedörzsölési gyógymód.*

Kénesd (azelőtt: *Trimpoel*), kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 1114 oláh lak., u. p. és u. t. Zalatna.

Kenese, község, l. *Balatonkenese.*

Kénes eső, a néphit szerint az esővel lehulló kénporból áll, pedig semmi egyéb, mint a kora tavasszal széllel porozódó növényeknek (pl. fenyőknek) a levegőbe került nagymennyiségű virágpora, amelyet a hirtelen keletkezett eső lever a földre, amely a virágportól egészen sárgás lesz.

Kénes fürdő, l. *Fürdő.*

Kénes gyujtó, l. *Gyujtó.*

Kénesko, l. *Réz.*

Kénes mész-főzet. Amerikai tapasztalatok alapján nálunk is használt védekező folyadék, melyet permetezés útján juttatunk a védelmezendő növényekre. Gyárilag is készitik és rendesen 20 B.-fokos sűrűségben hozzák forgalomba, amidőn a levegő ellen való védelméül, melytől elég gyorsan bomlik, olajréteget öntenek föléje. Házilag is készíthető, úgy, hogy 50 liter vizet melegítünk és egy részével 4·8 kg. tiszta és jó minőségű friss égetett meszet megoltunk, más részével 9·6 kg. kénport vastag péppé keverünk. Ha a mész megoltódott, a többi vízzel feleresztjük, átszűrjük és jó tágas vasüstbe öntjük: majd belekeverjük a kén-pépet is és együtt egy teljes órán át főzzük, miközben folyonosan keverjük. Főzés közben az elpárolgó vizet forró víz utánaöntésével pótoljuk. A 20 B.-fokos oldatból a fák fakadása előtt 1 részt 2 v. legfeljebb 3 rész vízzel feleresztünk és gondosan ólmozott v. ellenálló nikkel-ötvözetű fémből készült permetezőből a fákra permetezzük és azokat vele ekképen teljesen megmossuk. Nyári permetezéshez 1 rész oldathoz átlag 35 rész vizet veszünk. Főképen pajzstetvek és egyéb tetvek, továbbá néhány gombabetegség ellen (lisztharmat, Fusicladium) hatásos szer.

Kéneső a. m. *higany* (l. o.).

Kéneső amidokloridjai, l. *Merkuriamidoklorid.*

Kéneső bromidjai, l. *Merkuribromid* és *Merkurobromid.*

Kéneső cianidja, l. *Merkuricianid.*

Kénesőércek, azok az ércek, melyekből kénesőt olvasztanak ki. Ezek legfontosabbika a cinnóber, de még mint K. szerepelnek a kénesőtartalmú fakóérc, a kalomel és az amalgám is.

Kéneső jodidjai, l. *Merkurijodid* és *Merkurojodid.*

Kénesőkenőcs, l. *Higanykenőcs.*

Kéneső kloridjai. A kéneső két kloridját ismerjük. Ezek a *merkuriklorid* $HgCl_2$ (l. o.) és a *merkuroklorid* Hg_2Cl_2 (l. o.).

Kéneső-májérc (ásv.), l. *Higanymájérc.*

Kénesőmérgezés *(hidrargirózis),* l. *Higanymérgezés.*

Kéneső nitrátjai, l. *Merkurinitrát* és *Merkuronitrát.*

Kéneső oxidjai, l. *Merkurioxid* és *Merkurooxid.*

Kéneső-ötvények, l. *Higanyötvények.*

Kéneső sói, l. *Merkuri-sók* és *Merkuro-sók,*

Kéneső szalicilátjai, l. *Merkuriszalicilátok.*

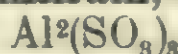
Kéneső-szaruérc, l. *Kalomel.*

Kéneső szulfátjai, l. *Merkuriszulfát* és *Merkuroszulfát.*

Kénesőszulfid, l. *Merkuriszulfid.*

Kénessav, l. *Kénsavak és sóik.*

Kénessavas aluminium, *aluminiumszulfit:*

$$Al^2(SO_3)_3$$

keletkezik aluminiumhidroxidból kénessav határára, v. aluminiumszulfátból és nátriumszulfitból, ha azokat kevés vízzel keverjük. Szintelen tömeg; a levegőn szulfáttá oxidálódik. Iparilag használják, így pl. a cukorgyártásnál a répalé tisztítására.

Kénessavas ammonium, l. *Ammoniumszulfit.*

Kénessavas bárium, l. *Báriumszulfit.*

Kénessavas ezüst, l. *Ezüstszulfit.*

Kénessavas kalcium, l. *Kalciumszulfit.*

Kénessavas kálium, l. *Káliumszulfit.*

Kénessavas nátrium, l. *Nátriumszulfit.*

Kénessavas ólom, l. *Ólomszulfit.*

Kenessey, 1. *Albert,* vasúti és hajózási főfelügyelő, szül. Gerjen községben (Tolna vm.) 1828 febr. 4., megh. Brodban 1879. Jogi és bölcsészeti tanulmányainak végeztével Fiuméban a tengerészeti akadémiai tanfolyamot is elvégezte, 1847. tengerész-hadnagyi vizsgát tett s hadnagyi, majd alkapitányi minőségben 1848 őszéig volt tengerészeti szolgálatban az Adrián. A szabadságharcban mint hadnagy szolgált a «Mészáros» első magyar hadigőzösön, majd mint tüzérszázados a dévai fegyverletételig. 1852-ben a Balaton taván a «Kisfaludy» gőzös kapitánya lett, egy évvel később pedig a Duna-gőzhajózási társaság szolgálatába lépett. 1867-ben a közmunka- és közlekedésügyi minisztériumban hajózási biztos, 1868. hajózási felügyelő s a vasúti és hajózási m. kir. felügyelőség hajózási osztályának vezetője, 1873. főfelügyelő lett. 1869-ben a hajózási iskolát teremtette meg, melynek 1874. történt megszüntetéséig tanára és igazgatója volt. Első művelője és megteremtője volt a magyar hajózási szakirodalomnak. E téren való működéseért a Tudományos Akadémia 1871. levelező tagjává választotta. A lapokban és folyóiratokban közzétett számos cikkén kívül önállóan megjelent művei: *Német-magyar és magyar-német hajózási műszótár* (Pest 1865); *Hajózási törvények és rendszabályok* (1869); *Hajózási árukezelés* (1869); *Segédkönyv hajósok számára* (1873).

2. *K. Béla,* az erdélyi ref. egyházkerület püspöke, *K. 1.* fia szül. 1858 szept. 14. A budapesti teológiai akadémiát elvégezvén, 1881. az utrechti egyetem hallgatója volt, majd európai körutat tett. 1886-ban a bpesti teológiai akadémián rendes tanár lett, 1895. pedig a kolozsvári teológiai fakultás igazgatójának hívták meg. 1899-ben az erdélyi egyházkerület főjegyzője, 1908. pedig püspöke lett. Nagy irodalmi munkásságot fejtett ki; dolgozótársa volt a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak, 1889—95-ig pedig szerkesztette a Protestáns Szemlét. Önálló művei: *János evangéliumának isagogikai ismertetése* (1884); *A Hexateuch előállása* (1886); *Az ótestamentum paedagogiája* (1887); *Keresztyén tanítások* (1891); *A Biblia női alakjai* (1894); *Női jellemképek* (1905). A biblia-revizió számára a Birák könyvét és a Királyok két könyvét fordította.

3. *K. Kálmán,* gazda és volt földmív. miniszteri tanácsos, szül. Kápolnásnyéken (Fejér vm.) 1825., megh. u. o. 1913 júl. 3. A szabadságharcban mint önkéntes vett részt. Nagy feltünést keltett *A szántóvető aranyszabályai* (Pest 1858) és *Miként gazdálkodjunk?* (u. o. 1867) c. jutalmazott pályaműveivel. 1865-ben Fejér vmegye alispánja lett. 1868-ban Gorove István földmív., ip. és keresk. miniszter osztálytanácsosnak hívta meg. A kulturmérnökség létesítése érdekében írta: *A kulturmérnöki intézmény külföldön és meghonosítása hazánkban* (Budapest 1879) c. művét. A selyemtenyésztés megindítása és fejlesztése Bezerédj Pál megnyerésével, a Blatta-mocsár lecsapolása, a növénynemesítés, a nemes füzek tenyésztése s a mezei gazdaság minden ágának fejlesztésére való törekvés kapcsolódnak még nevéhez. A szaklapokban megjelent nagyszámú cikkein kívül önálló művei még: *Mezőgazdasági munkaerő kalamitás* (Budapest 1868); *Nézetek a hazai halászat ügyében* (u. o. 1869); *A trágyakezelés népszerü kézikönyve* (u. o. 1873); *A búzavetőmag nemesítéséről* (u. o. 1874); *Gazdasági cselédeink állandósítása* (u. o. 1874); *Az iskolai takaréktárak* (u. o. 1875); *A nemesfűz-művelés* (u. o. 1878).

4. *K. Kálmán,* miniszteri tanácsos, a m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelőség hajózási osztályának vezetője, *K. 1.* fia, szül. Győrött 1860 okt. 8. 1883-ban Bécsben hajóskapitányi oklevelet szerzett. 1888 közepéig mint kapitány a Dunagőzhajózási társaságnál volt alkalmazásban, onnan a Luczenbacher-féle hajózási vállalathoz lépett át mint üzletvezető-felügyelő. 1890-ben a m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelőséghez főfelügyelővé nevezték ki. 1910-ben miniszteri tanácsos lett. 1894 óta a m. kir. közlekedési tanfolyamok hajózási szakán a hajóvezetés és a hajózási jog tanára. Magyar és német szaklapokban több hajózási érdekű cikke jelent meg, ú. m. a Vízügyi és Hajózási Közlönyben, a Gazdasági Mérnökben, a Danubiusban; munkatársa volt az Osztrák-magyar monarchia írásban és képben c. műnek és a Pallas Nagy Lexikonának, szerkesztő-bizottsági

tagja a Magyarország vármegyéi és városai monografiának; e Lexikon számára a folyami hajózás körébe tartozó cikkeket írja.

Kénes vizek, l. *Ásványvizek*.

Keneszet hagdóla (héber), l. *Nagy zsinagóga*.

Kenet. Keleten és Európa déli részeiben régebben általános volt az az elvétve még most is divó szokás, hogy az emberek illatos kenőcsökkel kenik be testüket, kivált ünnepélyes alkalommal. Ez részben a forróság okozta erős kigőzölgés rossz szagának ellensúlyozására szolgált. Az izraelitáknál a kenés úgyszólván nélkülözhetetlen életszükséglet volt s különösen ünnepi hangulat kifejezéséhez tartozott, míg a gyász jeléül tartózkodtak a kenéstől. A magyar koronázásnál kiváló, de nem közjogi szerepe van a felkenésnek. A szent olajjal való felkenéssel az egyház a leendő uralkodót a kormányzati bölcseség és isteni kegyelem birtokába juttatja, mint azt a római Pontificaléban megírt szertartás szavai, melyekkel a hercegprimás a felkenést eszközli, bizonyítják. V. ö. *Wellhausen*, Archiv für Religionswissenschaft (1904). L. még *Felkent* és *Utolsó kenet*. — Orvosi szempontból l. *Kenőcs*.

Kenéter, az etiléter helytelen, elavult neve.

Kenetolaj, *szent olaj*. A r. kat. anyaszentegyház egyes szentségek kiszolgáltatásánál és szentteléseknél szentelt olajat használ. Ily szentelt olaj háromféle van, ú. m. a keresztelendők olaja (l. *Keresztség)*, a krizma (l. o.) és a betegek olaja, melyet az utolsó kenetnél (l. o.) és a harangszentelésnél használnak. Ez olajokat a püspök szenteli nagycsütörtökön a szent mise közben. A szent olajokat az egyházmegye összes plébániáira szétküldik, hogy a nagyszombati keresztkút-szentelésnél már mindenütt kéznél legyenek, a fennmaradt régieket pedig ugyane napon a tűzszentelés (l. o.) alkalmával elégetik.

Kenéz a. m. a szláv *knez, knyaz* azaz fejedelem, herceg. Magyarországban azon oláh, szerb, rutén stb. csapatok elöljáróit és vezetőit nevezték K.-eknek, kik a XIII—XV. sz. folyamán elnéptelenedett egyházi és világi birtokokon v. erdőirtásos helyeken telepedtek meg. A K.-ek annyiban különböztek az alattuk álló néptől, hogy míg emez teljes jobbágyi állapotban volt, a K.-ek bizonyos szabadalmakban részesültek s idők multával jobbára megszerezték a nemességet is. Különösen Hunyadi János nemesített meg kormányzósága idejében sok oláh K.-t.

Kenéz, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 491 magyar lak., u. p. Peczöl, u. t. Vasszécsény.

Kenéz, pozsonyi nemes, előbb Csák Máté, majd ennek rozgonyi veresége után Károly királynak hű vitéze és várnagya. A Kopasz-féle lázadás leverésében nagy segítséget nyujtott Debreczeni Dózsának, a királyi hadak vezérének. A debreczeni mezőn elsőként rontott a lázadókra. Ez ütközet után azonban a lázadók elfogták és lófarkon a vár körül hurcoltatták, lába bőrét lenyúzatták. V. ö. Anjoukori Okm. II. 404. stb. ll.

Kenéz *Béla*, nemzetgazdasági író és statisztikus, szül. Szolnokon 1874 márc. 15. Miután tanulmányait itthon és külföldön bevégezte, 1897. mint miniszteri segédfogalmazó a m. kir. központi statisztikai hivatal szolgálatába lépett, honnan 1905. mint segédtitkár a kereskedelemügyi minisztériumba került. 1906-ban a budapesti egyetemen a statisztikából magántanárrá habilitálták, 1907. a kolozsvári egyetemen a statisztika rendkívüli, 1909. rendes tanára lett. Művei: *A munkaközvetítés külföldön és hazánkban* (Budapest 1895); *A munkanélküliség a Németbirodalomban* (u. o. 1897); *A felekezeten kívül állókról* (u. o. 1902); *A statisztika elmélete* (Pozsony-Budapest 1903); *A városok fejlődése és jelentősége* (Budapest 1905); *Magyarország népességi statisztikája* (u. o. 1906); *Sztrájkstatisztika I. Magyarország ipari sztrájkjának statisztikája* (u. o. 1907); The method of strike-statistics in Hungary (Kopenhága 1907); *Városaink és a sztrájkmozgalmak* (Budapest 1908); *Gazdák és mesteremberek pusztulása* (Pécs 1909); *Földbirtokpolitika külföldön és itthon* (Kolozsvár 1913); *Javaslatok a nemzetiségi kérdés megoldására* (Budapest 1913); Projet pour l'organisation de la statistique du chômage en Hongrie (Paris-Gand 1913).

Kénezés, a borászatban az üres hordók eltartásánál és a bor kezelésénél használják. A K. rendszerint úgy történik, hogy a hordóban egy megfelelő nagyságú kénszeletet (Einschlag) égetnek el, mikor is kéndioxid képződik, mely aránylag csekély mennyiségben is a bor betegségét okozó mikroorganizmusokat megöli. Ez az oka a K. nagy elterjedésének a borászatban. De az erősen kénezett bor ihatatlan, mert görcsöket, fejfájást stb. okoz; a bor savanyubbá is válik, továbbá a K. a bor szinének árt, s különösen a vörös borokat csak nagy óvatossággal szabad kénezni. Újabban folyékony kénessavat is használnak a borok K.-ére s ezzel az adandó kén mennyiségét sokkal pontosabban ki lehet mérni. A kénessavas sók használátát bortörvényünk nem engedi meg. Közönséges K.-re 2 gr. kénszeletet lehet hl.-kint számítani; beteg boroknál vagy mustnál, amelynek erjedését hátráltatni kivánjuk, 5–10 gr.-ot is használnak.

Kenéző, kisk. Szabolcs vm. dadai felső j.-ban, (1910) 1483 magyar lak., postaügynökség, u. t. Balsa.

Kenézpatak (azelőtt: *Feketepatak)*, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 602 rutén és magyar lak., u. p. Hátmeg, u. t. Ilosva.

Kénezüst, l. *Ezüstszulfid*.

Kénfémek, fémes gyököknek kéngyökkel alkotott vegyületei: a szulfidok (l. o.).

Kénfestékek vagy *szulfin festékek* elnevezése alatt számos, összetételére nézve igen különböző, olyan kéntartalmú festékeket foglalnak össze, amelyekkel a pamuton (gyapoton) közvetlenül igen állandó szineket festhetünk; ez a tulajdonságuk az, amelynél fogva a gyakorlatban nagyra becsülik őket. Az első ilyen festék, amelyet a mult század hetvenes éveinek elején *Croissant* és *Bretonnière* a forgalomba hoztak, a *Cachou de Laval* volt, amelynek előállítására fűrészport, korpát stb. kénnátriummal olvasztottak össze. Jelenleg az újabb K.-et nagyobbrészt nitrogéntartalmú aromás vegyületekből készítik, olymódon, hogy ezeket kénnel és alkaliszulfidokkal körülbelül 180—250° C. hőfok mellett megolvasztják. Ez a módszer *Vidal*-tól származik, aki ennek

a tökéletesítésén dolgozva, felismerte azt, hogy a K. difenilaminderivátok, amiből következik, hogy készítésüknél is a difenilaminderivátok alkalmazásától lehetett a kénömlesztéknek kedvezőbb lefolyását várni, amit a gyakorlat is igazolt. A jelzett eljárást különbözőképen módosították és a külföldi kátrányfestékgyárak efféle festékeket nagy változatosságban és a legkülönbözőbb elnevezéssel hoznak forgalomba. Ilyenek pl. a Vidal-fekete; az Immedial-fekete; a Katigén-fekete, a Kén-fekete; a Clayton-fekete; az Immedial-kék; a Kriogénkék; a Thiocatechine; az Immedial-barna; a Katigén-barna; a Szulfogén S.; a Kriogénbarna stb. A K. elsősorban pamutfestékek. A festés igen egyszerű és lényegében véve abban áll, hogy a festékesben a festéken kívül kénnátriumot, szódát és konyhasót oldanak fel és a portékát (kelmét) ebbe az oldatba mártogatják. A festett anyagot, főleg kékszínűre festett kelmét, gyakran utólagos oxidációnak vetik alá, amire hidrogénszuperoxidot, bikromátot, rézsókat használnak.

Kénforrás, l. *Ásványvizek.*

Keng, hosszuságmérték, l. *Ken.*

Kenga *(Kengka, Kenka, Hangai, Hinka, Chanka, Chinka)*, Orosz-Szibíria és Kína határán levő tó, Vladivosztoktól É.-ra, 49 m. magasan, területe 3791 km².

Kengka, orosz-szibíriai tó, l. *Kenga.*

Kenguru, l. *Kenguru-félék.*

Kenguru-békák, az ausztráliai leveli békák *(Hyla)* népies neve. A K. nem ritkán embermagasságra ugranak a földről; innen nevük.

Kenguru-bor, l. *Cissus.*

Kenguru-félék *(Macropodinae,* állat), az Erszényesek (l. o.) rendjébe tartozó Ugró erszényesek *(Macropodidae)* családjának egyik alcsaládja. Az idetartozó állatok sajátszerű alkotásuak. Fejük és mellük kicsiny, elülső végtagjaik rövidek és gyenge alkotásuak, ágyéktájékuk nagyon erősen fejlett, hátulsó végtagjaik feltünően hosszuak és izomzatuk hatalmas, farkuk szintén aránylag vastagabb és hosszabb, mint minden más emlősé és fölötte izmos. Elülső végtagjaik a rendkívül fejlett hátulsókhoz képest csökevényeseknek mondhatók. Az elülső végtag ötujjú, a hátulsón az ujjak száma csak négy, mert a hüvelykujj hiányzik; a hátulsó végtagon a negyedik ujj feltünően hatalmas pataalakú körömmel van ellátva. Hazájuk Ausztrália és a szomszédos szigetek. A legtöbb faj nappali életet él, a kisebbek éjjeli állatok. Füves alföldeken nagyobb csapatokba verődnek össze. Hallásuk éles, látásuk és szaglásuk gyengén fejlett. Füvekkel, lombleveIekkel, gyökerekkel, fák kérgével és gyümölcsökkel táplálkoznak. Termékenységük kicsi. A nagy fajok ritkán ellenek egynél több kölyköt. Vemhességük nagyon rövid ideig tart, pl. az óriáskengurué csak 39 napig. Születésük után anyjuk erszényébe kerülnek és a csecsbimbóból szájukba fecskendezett tejjel táplálkoznak. Az óriás kenguru megszületése után 8 hónapot tölt el az anyja erszényében s csak ezen idő elmultával tud a maga erejéből mozogni. A kengurukat jóízű húsuk és értékes bőrük miatt nagyban vadásszák. Fogságban hosszú ideig eltarthatók s állatkertekben szaporodnak is. Az *óriás kenguru (Macropus [Halmaturus] giganteus* Zimm., képét l. az *Ausztráliai régió* cikk *színes képmellékletén)* farkával együtt 3 m. hosszú, farka 90 cm. hosszú, a súlya 150 kg.-ot is elér. Szőre dús, tömött, puha, barnásszürke alapszínű. Elülső lábai, lábaszára és lábatöve fehér, ujjai feketék, farka barnás, végén fekete. A kisebb termetü kengurukközül a *vallaby* v. *pádémelon (Macropus Eugenii* Desm.) hossza csak 1 m., farka 45 cm. Alapszíne barnásszürke, mely a nyakon rozsdavörösbe megy át; hasa fehér vagy sárgásfehér; lábai barnák; farka felül szürke, alul barnásfehér. A *hegyi kenguruk (Petrogale)* közül ismertebb a *sziklai kenguru (Petrogale penicillata* Gray) és a *sárgalábú kenguru (Petrogale xanthopus* Gray); az előbbi Dél-, az utóbbi Kelet-Ausztráliában él s mindkettő éjjeli állat. A *kengurunyulak (Lagorchestes)* színre és termetre a nyulakhoz hasonlítanak. A *közönséges kengurunyúl (L. leporoides* Gould.) hossza 60 cm., miből 35 cm. a farkára esik. Tökéletes kúszótehetségükkel kiválnak a *fakúszó kenguruk (Dendrologus).* L. *Fakúszó kenguru.* — A pleisztocénban is fordulnak elő részben óriási méretü kenguruk *(Sthenurus, Palorchetes* stb.). A marsupiáliák úgy Amerikában, mint Európában voltaképen mint első emlősök már a másodkor végén léptek fel.

Kengurupatkány, l. *Kengurupatkány-félék.*

Kengurupatkány-félék *(Potoroinae,* állat), az Erszényesek (l. o.) rendjébe tartozó Ugró erszényesek *(Macropodidae)* családjának egyik alcsaládja. 9 élő és 1 kihalt faj ismeretes, melyek egytől-egyig kis termetü, kb. házinyúl nagyságú, éjjeli állatok. Ausztráliában és Tazmániában élnek s növényi részekkel táplálkoznak. Ismertebb fajok: a *bettongia*, a *kengurupatkány (Potorous tridactylus* Kerr.) és a *pézsmapatkány (Hypsiprymodon moschatus* Ramsay), l. *Pézsmapatkány.*

Kenguru-sziget *(Kangaroo-Island)*, Dél-Ausztrália brit gyarmathoz tartozó sziget a Szent Vince-öböl bejáratánál, amelynek a Hindmarsh-félszigettel együtt D.-i partját alkotja. Területe 4350 km., 1000 lak. Csak alacsony dombok vannak rajta. 1897 óta gyémántot bányásznak.

Kengyel, a nyeregről kétfelé lelógó talap, melyen a lovas föllép, azaz a nyeregbe kél és fennülve, lábait rajta nyugtatja. A K.-t az ókori lovasok nem ismerték, de a hunnok már használták. — *K.*, fülcsont, l. *Fül.*

Kengyel-áramszedő, l. *Elektromos vasút.*

Kengyelfutó, sajátságos jelmezű úri szolga, ki valamely ünnepély alkalmával, vagy különben is gazdájának hintaja előtt fut. Régebben lovagló ura mellett futott, innen a neve. Többnyire gazdag díszítésű sárga ruhába voltak öltözve, ékes gombú, rojtos, hosszú pálcájuk volt. A francia forradalom után megcsappant az a rossz szokás, hogy K.-k szaladjanak a díszhintók előtt, s csak különösen ünnepélyes alkalmakkor tartotta fenn magát itt-ott, pl. Bécsben, hol az udvarnak és előkelő családoknak szolgálatában álló K.-knak külön céhük volt, s 1848-ig minden május elsején versenyfutást tartottak a Praterban. A keleten, kivált Egyiptomban, ma is vannak; arab nevük *sáis.* L. még *Herold.*

Kengyelfutó pók, l. *Philodromus*.

Kengyeltó (azelőtt: *Rafnik*), kisk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 746 krassován lak., u. p. és u. t. Dognácska.

Kengyelvas, az ácsmunkában függőműveknél a kötőgerendát és a függesztő oszlopot egymással összekötő kovácsoltvas-pánt. — A puskán a ravaszokat védő kengyelalakú lemez.

Kénhexafluorid: SFl_6 képződik, ha fluor kénre hat, színtelen, iznélküli gáz, —55°-on fehér kristályos tömeggé szilárdul. Alig oldódik alkoholban.

Kénhidrogén, *hidrogénszulfid*, *hidrotionsav*: H_2S. Büzös, színtelen gáz. A természetben némely vulkános gázban fordul elő, úgyszintén az ú. n. kénes ásványvizekben. A kéntartalmú szénvegyületek (fehérjék) rothadásakor képződik. Képződik kis mennyiségben kén és hidrogén közvetlen egyesülése útján, pl. haként hidrogénben hevítünk. A hidrogénnél erélyesebb fémek szulfidjait higított savban oldva, K. fejlődik. Előállítása a legutóbb említett módon történik és pedig leggyakrabban ferroszulfidból, melyet alkalmas készülékben higított kénsavval v. sósavval öntenek le. Tisztán előállítva színtelen, átlátszó, rendkívül kellemetlen bűzű, záptojás-szagú gáz, mely erősen lehűtve nyomás alatt folyadékká sűríthető. A sűrített K. —62°-on forr. Vízben oldható; 1 térfogat 0°-on, ha a K. gáz nyomása 760 mm., 4·686 térfogatot nyel el. Közönséges hőmérséken K.-nel telített víz 2—3 térfogatot tartalmaz feloldva. A K. vizes oldata, az ú. n. *kénhidrogénvíz* fontos analitikai kémlőszer. A K.-gáz valamivel nehezebb a levegőnél; sűrűsége 1·177 (levegő=1); egy l. (0° és 760 mm. nyomású) K.-gáz 1·5228 gr. A K.-gáz tiszta száraz állapotban nem bomlik. Vizes oldatában a levegő oxigénjétől oxidáltatik, miért is kén válik ki. Lúgok szulfidok képződése közben elnyelik. Az emberi szervezetre mérgezőleg hat (vérméreg). Fémes tárgyak, különösen ezüst kénhidrogénes levegőben megfeketednek; úgyszintén sötétszinűre válik az ólmos festékkel fehérre festett tárgy kénhidrogénes levegőben. A hidrogén kénnel kevéssé ismert poliszulfidokat képez.

Kénhigany, l. *Merkuriszulfid*.

Kenia, keletafrikai vulkáni hegy az egyenlítő közelében, magassága 5243 m. (Mackinder szerint), a 2071 m. magas Leikipia platóból emelkedik ki. Csúcsát hó borítja, 15 gleccser indul le róla. 7½ km. széles krátere van, de ma már kialudt. 1887-ben Teleki gróf a hó határáig fölmászott reá. Oldalán a jégkorszak nyomai megvannak.

Kenilworth (ejtsd: kenilvörth), város Warwick angol countyban, (1911) 5776 lak., bőr- és kémiai iparral; ismeretes Walter Scott regényei útján a K.-i kastély, amelyet I. Henrik idejében építtettek; Montfort Simonnak, Gand lancasteri hercegnek volt birtoka; Erzsébet királynő a leicesteri grófnak adta. Cromwell tisztjeinek adományozta, akik lerombolták. Ujabban nagy részét restaurálták.

Kenit, az afrikai Kenia vulkán bazaltos lávája.

Keniták, az amalekiták egy törzse; az izraelitákkal költözködtek Kanaánba, ahol részben a pusztában, a városokban, részben Köves-Arábiában sziklavárakban éltek.

Kénjodid, *kénmonojodid*, *jódkén*, S_2J_2, kénkloridból etiljodid hatására keletkezik. A kén és jód összeolvasztása útján készült szürkésfekete kristályos tömeg, amely *sulfur jodatum* néven bőrbántalmakban gyógyszerül használatos, nem egységes vegyület, hanem keverék.

Kenka, orosz-szibíriai tó, l. *Kenga*.

Kénkalcium, l. *Kalcium szulfidjai*.

Kénkálium, l. *Kálium szulfidjai*.

Kénkéksav a. m. tiociánsav.

Kénkenőcs *(unguentum sulfuratum)*, 15%ként tartalmazó kenőcs, amelyben ezenkívül kátrány, szappan és krétapor is van; rühösség ellen használják.

Kén kloridjai. A kén a klórral több vegyületet képez, melyek közül az ú. n. kénmonoklorid S_2Cl_2 a legállandóbb. A kéndiklorid SCl_2 könnyen bomló vegyület. Még bomlékonyabb a kéntetraklorid SCl_4. A *kénmonoklorid* könnyen képződik, ha kénvirágra száraz klórgázt vezetünk 125—130 °C.-on, ilyenkor a kénvirág szétfolyik és vörösbarna folyadékot kapunk, mely lényegében a kén oldata kénmonokloridban. Ebből desztillációval a tiszta vegyületet kapják. A tiszta kénmonoklorid veressárga folyadék, fs.-a 0°-on 1·70, fp.-ja 138°. Szaga jellemző; a szemet könnyezésre ingerli. Gőzének sűrűsége 4·70 (levegő 1) az S_2Cl_2 képletből számított gőzsűrűség 4·665. Vízbe cseppentve alámerül, de mihamarabb erélyes hatás áll elő, a kénmonoklorid elbomlik és sósav, kénessav, kénhidrogén stb. keletkeznek. Fontos sajátsága, hogy ként nagyon bőségesen old (67%-ot). Iparilag a kaucsuk vulkanizálására alkalmazzák. A *kéndiklorid* úgy képződik, ha 5—10°-nyi hőmérséken S_2Cl_2-et klórgázzal telítünk. Vörösbarna folyadék, fs.-a 1·62. Forraláskor klórgázt veszít és kénmonokloriddá alakul. A *kéntetraklorid* akkor keletkezik, ha —22°-on S_2Cl_2-be sokáig klórgázt vezetünk. Sárgásbarna folyadék, csak erősen lehűtve tartható el; felmelegedéskor klórgázt veszít és már közönséges hőmérséken SCl_2-dá alakul.

Kénkovand (ásv.), a piritnek kevéssé használt magyar neve.

Kénkő a. m. kén.

Kénkő-eső v. *kénköves eső*, l. *Kénes eső*.

Kénköves gyökér (növ.), l. *Peucedanum*.

Kénlap, kénkővel megfuttatott lapos keskeny szövet, papir vagy azbeszt lemez, mellyel a boros hordókat kénezik, l. *Kénezés*.

Kénmáj *(hepar sulfuris)*, általában a fémoxidok, fémhidroxidok v. fémkarbonátok és kén öszszeolvasztása útján kapott és főképen szulfidekből meg poliszulfidekből, továbbá tioszulfátokból álló keverékeket nevezik így. Legismeretesebb a *kálium-K. (kalium sulfuratum pro balneo)*, mely káliumkarbonát és kén összeolvasztása útján készül. A m. gyógyszerkönyvben hivatalos; bőrbajoknál fürdőbe használják. A kénpor és mésztej forralása útján készült *kalcium-K.* oldatából sósavval lecsapolt finom eloszlású tiszta kén az ú. n. *kéntej (sulfur praecipitatum, lac sulfuris)*, amely gyógyszerül is használatos.

Kenmare (ejtsd: kenmér), városka Kerry ir countyban, a K.-River nevű öböl felső végén, tengeri

fürdővel, lazachalászattal és 1200 lak. Környékén rézbányák vannak.

Kénnafta, az etiléter elavult neve.

Kennan, *George*, amerikai utazó, szül. Norwalkban, Ohio északamerikai államban, 1845 febr. 16. 1865—68-ig részt vett a tengeralatti távíró ügyében Alaszkában és Szibíriában járt amerikai expedicióban. 1870—71-ig Délkeleti-Oroszországban, 1885—86-ig Szibíriában járt. Tapasztalatairól két munkában a számüzöttek nyomoráról ír, ezek a legnagyobb feltünést keltették és úgyszólván minden élő nyelvre lefordították. Ezek: Tent life in Siberia és Siberia (1890). Magyarul: Szibéria, ford. *Zempléni* P. Gyula (Budapest 1891); A számüzöttek sorsa Szibériában, ford. u. a. (u. o. 1892). K. a spanyol-amerikai háborúban egy newyorki lap tudositója volt s élményeit Campoigning in Cuba (New York 1899) c. művében írta meg.

Kennebec, *folyó*, az északamerikai Egyesült-Államok Maine államában a Moosehead-tóból ered, 260 km. hosszú folyás után az Atlanti-oceán K.-öblébe ömlik. Augustáig (120 km.) hajózható 3 m. mély hajókkal, 4 m. mélyekkel pedig Bathig (20 km.).

Kennedy, 1. *Grace*, angol írónő, szül. 1782. Pinmoreban (Ayr county), megh. 1825 febr. 28. Edinburghban, ahol élete túlnyomó részét töltötte. Műveit mély vallásos érzés tölti be. Kiemelendők: Jessy Allan; The Decision; Anna Ross; Father Clement és Dunallan.

2. *K. William*, angol tengerésztiszt és utazó, szül. Irországban 1824., megh. Winnipegben 1890 jan. 25. 1851—52-ig expediciót vezetett Franklin felkeresésére, felfedezte Bothia és Észak-Somerset közt a Bellot-utat. Munkája: A short narrative of the second voyage of the Prince Albert in search of Sir J. Franklin (London 1853).

Kennedy-sund, a Smith-sund folytatásában levő tengerszoros a Washington- és Grinell-föld közt, az Északi Jeges-tengerben..

Kennedy-tapasz, l. *Ceratum*.

Kenneh, egyiptomi város, l. *Kena*.

Kennel (ang.), megfelelőképen berendezett kutyatelep, melyben nemesebb fajtájú, rendszerint vadászkutyákat tömegesen tenyésztenek avagy tartanak.

Kennet, a Temze folyó jobboldali mellékfolyója Anglia D.-i részében, Swindontól DNy.-felé ered, Reading mellett torkollik, Newburyig hajózható. Torkolatától indul ki az 1810. befejezett *Kennet-Avon-csatorna* Avon felé, ez 91 km. hosszú, 80 kamarazsilippel.

Kenngott, *Gustav Adolf*, német mineralógus, szül. Boroszlóban 1818 jan. 6., megh. Luganoban 1897 márc. 14. 1844-ben magántanár lett Boroszlóban, 1850. Bécsbe, majd Pozsonyba ment és ott a főreáliskolában az ásványtant tanította; 1852. segédőrré nevezték ki a cs. kir. udvari ásványgyüjteményhez, 1856. a zürichi politechnikum és 1857. egyszersmind az egyetem tanára lett. Főkép kristálytannal foglalkozott. Művei: Lehrbuch der reinen Krystallographie (Breslau 1846); Lehrbuch der Mineralogie (Wien 1851, rövidítve Darmstadt 1857, 5. kiad. 1880); Synonymik der Krystallographie (Wien 1855); Das Mohssche Mineralsystem (u. o. 1853); Übersicht d. Resultate mineralogischer Forschungen (u. o. 1844—1849, 1850—51, 1852, 1853, 1854, 1853—1865, Leipzig 1855—68); Tabellarischer Leitfaden der Mineralogie (Zürich 1859); Minerale der Schweiz (u. o. 1866); Elemente der Petrographie (u. o. 1868); Lasaulx-val és Rollerrel a Handwörterbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie című művet adta ki (Breslau, 3 köt.).

Kénnikkel a. m. nikkelszulfid.

Kenning, többes számban *K.-ar*, a skandináv szkaldok költői műveiben bizonyos mesterkélt metaforikus kifejezések neve, amelyek az Edda utáni skandináv költészet megértését nagyon megnehezítik. Igy használ pl. a szkald költő a kard szó helyett ily körülírást: a sebek arannyal kivert ága stb.

Kennington, városrész London D.-i részén, a Westminster-hídtól 2 km.-nyi távolságban, nagy parkkal, mely 1848. a chartista tüntetés szinhelye volt. Lakossága 1911-ben 48,619 volt.

Kénólom a. m. ólomszulfid.

Kénón, l. *Ón szulfidjai*.

Kénos, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 342 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Székelyudvarhely.

Kenosha (ejtsd: kinosa), város, K. county *székhelye* Wisconsin északamerikai államban, a Michigan-tó és vasút mellett, (1910) 21,371 lak., élénk terménykereskedelemmel és jó kikötővel.

Kénosi Tőzsér *János*, unitárius lelkész, szül. Kénoson (Udvarhely vm.) 1708., megh. Toroczkószentgyörgyön 1772 jún. 27. A kolozsvári unitárius kollégiumban senior, 1734. Tordán rektor lett. 1755-től bágyoni, 1771-től toroczkószentgyörgyi lelkész volt. Az erdélyi unitáriusok történetéről több munkát írt, melyek azonban egytől-egyig kéziratban maradtak s csak másolatban terjedt el némelyik. Az Uzoni Fosztó István neve alatt emlegetett Historia Ecclesiastica Transylvano-Unitaria első könyve az ő tollából eredt s a nevezett csak tovább folytatta, de ő sem fejezte be. Ugy ez a műve, mint De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania és Bibliotheca scriptorum Transylvaniae Unitariorum c. korábbi munkái ma is nagybecsű forrásművek.

Kenotafion (gör.; lat. *cenotaphium*) a. m. üres sír, a görögöknél és rómaiaknál olyan emlékmű, melyet olyan elhunyt egyén számára emeltek, kinek holtteste nem volt feltalálható vagy hazájába nem volt szállítható.

Kenotikusok és kriptikusok (gör.) néven a giesseni és tübingeni egyetemek azon hittudósainak pártjait nevezik, kik a XVII. sz. elején folytonos krisztológiai viszálykodásaik közben, Menzer Boldizsárral az élükön vagy azt a nézetet támogatták, hogy Krisztus az ő földi élete idején teljesen levetkezte magáról (kenozis a. m. megüresedés) az isteni sajátságokat, ezek voltak a kenotikusok, vagy pedig Osiander Lukács vezetése alatt azt állították, hogy bár birtokában volt azoknak, de elrejtvén (krypsis a. m. elrejtés), nem vette azoknak hasznát; ezek voltak a kriptikusok. Újabb időben azokat a különben ortodox teológusokat nevezik kenotikusoknak, kik Krisztusban az ő istenségének bizonyos önkorlátozását és végesítését vallják és tanitják.

Kenotoxin, Weichardt által felfedezett, az elfáradt szervezetben keletkező s az elfáradás tüneteit okozó toxin, amellyel szemben állítólag mentességet (immunitás) is el lehet érni. L. még *Elfáradás*.

Kén oxidjai. A kén következő oxidjait ismerjük:

Kénsesquioxid	S_2O_3
Kéndioxid	SO_2
Kéntrioxid	SO_3
Kénheptoxid	S_2O_7

Ez oxidok közül csupán a kéndioxid és a kéntrioxid fontosabbak.

Kéndioxid, kénessav-anhidrid, SO_2. E gázalakú vegyület a kén elégésekor képződik és így régi időktől fogva ösmerik. Némely vulkános gázban előfordul. Tiszta előállítása rendesen tömény kénsavból történik, melyet redukáló anyagokkal hevítenek. Különösen alkalmas a vörösréz-forgács. A kifejlődő gázt vizen megmossák. Szintelen, fojtó, szúrós szagú gáz, mely erősebben lehűtve szintelen folyadékká sűrűsödik, mely $-10°$-on forr. A kéndioxidgáz sűrüsége 2·213 (levegő = 1); egy liter 0°-u és 760 mm. nyomásu SO_2 gáz súlya 2·862 gr., kiterjedési tényezője 0—100° között 0·385. Vizben elég könnyen oldódik, egy térfogat viz közönséges hőmérséken 40 térfogat gázt nyel el.

Kéntrioxid, kénsav-anhidrid, SO_3. Alacsonyabb hőmérséken szilárd halmazállapotu test, melyet füstölgő, u. n. nordhauseni kénsavból készíthetünk. Ha u. i. a füstölgő kénsavat, $H_2S_2O_7$, retortában hevítjük, SO_3 gőzök távoznak, melyek hideg szedőben megsűríthetők. Igy készülhet angol kénsavból is, melyet foszforpentoxiddal hevítünk. Gyárilag a kontakt eljárással készitik a pirit pörkgázaiból és levegő oxigénjéből. Tisztán előállítva szintelen hasábos kristályokból áll, melyek 16°-on megolvadnak; 48°-on forr. Ha az ilyen kéntrioxidot hosszabb ideig eltartjuk, más módosulatba megy át. A kéntrioxid e módosulata selyemfényű, azbesztszerű kristályos test, mely 50° körül kezd megolvadni és egyúttal az előbb említett módosulatba visszaalakul. A kéntrioxid sajátságai közül különösen a vízzel szemben való nagy rokonsága feltünő. Már a levegőn is mohón vizet szí. Vizbe vetve abban úgy sistereg, mintha izzó vasat mártanánk belé. A vízzel ilyenkor sok meleg fejlődésével kémiailag egyesül és kénsav, H_2SO_4, keletkezik. Az izzó csövön való átvezetéskor kéndioxidra és oxigénre bomlik.

Kenozis (gör., lat. *exinanitio)* a. m. megüresedés; a kenotikusok tana. L. *Kenotikusok és kriptikusok*.

Kenozoos-kor (geol.), l. *Kainozoos-kor*.

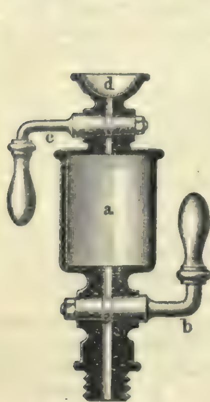
Kenőcs *(unguentum)*, disznózsírhoz hasonló tömegű zsírból v. zsirnemű anyagból álló keverék, mely külső alkalmazásra van szánva s vagy a bőrbe dörzsölik, v. vászonra kenve az illető helyre rögzitik, hogy a benne rendesen elkeverve foglalt gyógyító anyagok hatásukat az alkalmazás helyén v. felszívódva kifejthessék. A K. főanyaga rendesen disznózsír, ami jól beivódik a bőrbe; éppen ilyen jó a lanolin is, kevésbbé jó már a vazelin, előnye, hogy nem avasodik. Szilárdabbá tételükre lehet közéje olvasztani paraffint, viaszt, cetaceumot stb., amelyek olajokkal összeolvasztva is jó kenőcsöket adnak. A hígabb kocsonyás v. ecsettel is felkenhető olajos K.-öket *linimentumoknak* nevezik, ilyenek a repülő zsír (lin. volatile), az opodeldoc (lin. saponatocamphoratum), a lin. styracis (sesam-olaj, styrax-balzsam), lin. aquae calcis (égési sebkenőcs: mészviz és olaj) stb. A K.-öket rendesen a közéjük kevert hatásos anyagról szokták elnevezni; nálunk hivatalosak: az unguentum acidi borici (2·5%), u. adipis lanae, u. cantharidatum (5%, kőrisbogár-porral), u. cerussae (30% ólomkarbonáttal), u. diachylon Hebrae (5·4% ólomoxiddal), u. emolliens, u. glycerini, u. hydrargyri (30% kénesővel), u. kalii jodati cum jodo (0·5% jóddal), u. plumbi acetici (15% hűtőkenőcs), u. plumbi tannici (10% csersavas ólommal), u. simplex, u. sulfuratum (15% kénnel és 15% kátránnyal), u. zinci oxydati (20% cinkoxiddal). A K.-öket néhány csepp illatos olajjal v. benzoëfestvénnyel szokták szagossá tenni (u. diachylon, u. emolliens).

Kenőkészülék, a kenőanyagot a súrlódó géprészek közé vezeti, hogy a súrlódást csökkentse, s a melegen futást és a kenőanyag pocsékolását lehetőleg megakadályozza. Jó K.-nek szabályosan s lehetőleg automatikusan kell működnie; fontos, hogy gazdaságosan és tisztán működjék. Legegyszerübb K. a surlódó felületekhez vezető *kenőlyuk*, amelybe kézi kannából csepegtetjük az olajat. Leginkább kis gépelemeknél, emelőgépeken, varrógépeken, bicikliken stb. használatos. A legrégibb önműködő K. a *bélolajozó (1. ábra)*, amelynél a kifolyó nyílásba egy gyapjúból vezeti az olajat a kent felületre. Ez azonban akkor is olajoz, mikor a gép áll s ezért az üzemszünetek közben a belet ki kell venni a csőből. Ezt kiküszöbölték a *tűs K.-nél*, ahol a szűk kifolyó csövecskébe egy tű van helyezve, melynek alsó vége a forgó tengelyen nyugszik, s ezáltal folytonos mozgásban van; ennek következtében az olaj keresztül folyik a tű és a csőfal között keletkező nyiláson, de ha a tengely megáll, a tű nyugodtan marad s a kapillaritás miatt az olajcsepegés megszünik. A *csepegtető olajozó (2. ábra)*, egy üvegtartányból áll, melynek kifolyó nyílása egy kúpalakú pálcával szűkíthető, mi által a keresztülfolyó olajmennyiség szabályozható. A *b* csappantyú felállítása által a pálcát felemeljük s ezáltal a csepegő nyilást jobban vagy kevésbbé kinyitjuk, a *z* nagyságának arányában, ez viszont az *f* hollandi anya beállításától függ. Ennek használata igen elterjedt, különösen gőzgépeken, csapágyakon, egyenes vezetékeken és csapokhoz használják. Nagyobb gépekhez sokkal kényelmesebb a *központi K.*, amellyel a gép összes surlódó felületeit egy helyről kenik olajjal. A ter-

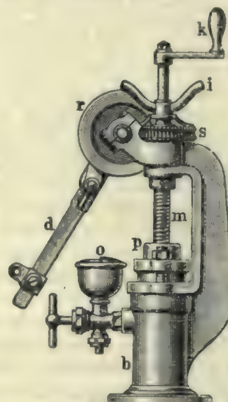

1. ábra. Bélolajozó. 2. ábra. Csepegtető olajozó.

mészetes esés felhasználása oly részek kenésénél, melyek nyomás alatti térben vannak, nehézségekbe ütközik. A *3. ábra* egy *kenőcsapot* mutat, melyet régebben gyakran alkalmaztak gőzgépekre. Az *a* olajtartó a *b* csapon keresztül közlekedik a nyomás alatt álló géprésszel, míg a *c* csapon keresztül a *d* tállal. Tökéletesebben tör-

3. ábra. Kenőcsap.

4. ábra. Kenőprés.

ténik az olajozás a *4. ábrán* bemutatott K.-kel, mely az olajat egy prés által szorítja a surlódó felületekre. A *p* dugattyut *m* csavarorsó szorítja a *b* olajhengerbe. A mozgatást az *s* csavarkerék útján a *d* karral mozgatott *r* tárcsa egy csavarral végzi. Az utánatöltés az *o* edény megtöltése után a *k* forgattyú segitségével a *p* dugattyú felemelése által történik.

Kenőkúra, főleg a szifilis gyógyitásánál gyakran használt eljárás, melynél a higanykenőcsöt a bőrbe dörzsöljük. L. *Bedörzsölési gyógymód.*

Kenőlétra, biztonsági létra, amely a közlőművek kenésekor a létra elcsúszása folytán történő leesésből származó baleset ellen véd. A K. felső része kampókkal van felszerelve, melynél fogva a közlőmű tengelyébe kapaszkodhatik, alsó részére pedig az elcsúszás ellen vashegyeket v gummisarukat tesznek.

Kenőolajok. A K.-at gépszerkezetek kenésére használják azzal a céllal, hogy a gépreszek surlódását és kopását csökkentsék s a gép mozgását megkönnyítsék. Feladatukat csak akkor teljesítik, ha a surlódó felülethez jól tapadnak, de a belső surlódásuk (viszkozitás) csekély. A K.-at ma nagyrészt a petroleumfinomítás maradékából készitik és fizikai sajátságaik és alkalmazhatóságuk alapján könnyű és nehéz gépolajat, hengerolajat stb. különböztetnek meg. A régebben használt növényi és állati zsiros olajokat ma már csak lokomotivok vagy hajógépek magas hőfokú hengereinek kenésére használják, mert ilyen körülmények közt az ásványi eredetű kenőolaj igen híg lesz és el is illanhat. Vannak esetek, midőn szilárd, vajszerű kenőanyagokat kell alkalmazni. Erre a célra faggyút, vajszerű vazelint, mész- vagy aluminiumszappanokkal kevert zsiros olajokat használnak. A bakui petroleummaradék a K. mellett még kb. 30% *solar-olajat* vagy *gázolajat* is ad, melyet világitási célra használnak.

Kenőszer alatt értjük azokat a grafitporral kevert zsiradékokat, melyek gyakran igen hathatós surlódáscsökkentő anyagnak bizonyultak a fémek érintkező felületei között.

Kénporozás. Az Oidium nevű gombától megtámadott szőllőfürtöket v. lombrészeket fujtató eszközzel, kénporral hintjük be, amitől a gomba elpusztul. Szüret közeledtével történt K.-nál megesik, hogy a kénpor a mustba is belekerül s az ilyen bor záptojás-szagú lesz: kénhidrogénszag vagy bak-szag. Az ilyen újbort erős szellőztetéssel, vagy kénezéssel javitják.

Kensal Green (ejtsd: kennszel grin), London É.-nyugati külvárosa, 24 hektár terjedelmű temetővel. (1832. nyitották meg, itt nyugszanak *Buckle, Thackeray, Ross* J., a piski-i csata hőse, *Kemény* Farkas báró stb.).

Kénsav, l. *Kénsavak és sóik, Kénsavgyártás.*

Kénsavak és sóik. A kén oxigén és hidrogénnel több savat képez; e savak a következők:

hidrokénessav	$H_2S_2O_4$
kénessav	H_2SO_3
kénsav	H_2SO_4
pirokénsav	$H_2S_2O_7$
tiokénsav	$H_2S_2O_3$
ditionsav	$H_2S_2O_6$
tritionsav	$H_2S_3O_6$
tetrationsav	$H_2S_4O_6$
pentationsav	$H_2S_5O_6$

Hidrokénessav, monotionos sav, $H_2S_2O_4$. L. *Hidrokénessav és sói.*

Kénessav, H_2SO_3. Tiszta állapotban nincs előállítva, csak vizes oldata ösmeretes. Ez oldat úgy készülhet, hogy kéndioxidgázt vizbe vezetünk. Savanyú kémhatású, kéndioxidszagú, erősen redukáló sajátságú folyadék. A kénessav sói a *szulfitok.* Kétféle szulfitok vannak, az ú. n. savanyú és a szabályos szulfitok, pl.

$NaHSO_3$
nátriumhidroszulfit

Na_2SO_3
szabályos nátriumszulfit

Újabb vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a kénessav csak egybázisú sav és szerkezeti képlete a következő: $H(SO_2)OH$.

Kénsav, H_2SO_4, a legfontosabb a kén savai közül, szintelen szirupsűrűségű folyadék, melynek fs.-a 0°-on 1·857; a hevítéskor körülbelül 300°-on forr. Vizzel minden arányban elegyithető. A vizzel való felhigításkor nagyon felmelegszik. Az árubeli tömény kénsav nem tökéletesen vizmentes, hanem rendesen 1·5—3% vizet tartalmaz, minek megfelelően fajsúlya 15°-on 1·842 fekszik. Általában a kénsav fajsúlya annál kisebb, minél több vizet tartalmaz; a következő táblázatban viz és kénsav elegyeknek fajsúlyát és az ennek megfelelő tiszta kénsavtartalmat megtaláljuk *(Bineau* szerint):

H_2SO_4 tartalom	Fajsúly 15°-on	H_2SO_4 tartalom	Fajsúly 15°-on
5 %	1·085	55 %	1·450
10 „	1·070	60 „	1·505
15 „	1·105	65 „	1·560
20 „	1·145	70 „	1·616
25 „	1.182	75 „	1·675
30 „	1·221	80 „	1·732
35 „	1·265	85 „	1·785
40 „	1·306	90 „	1·820
45 „	1·352	95 „	1·839
50 „	1·400		

A kénsav nagyon maró, erősen vízszívó folyadék. Ezért fát, papirost stb. megszenesít, mert abból a víz alkatrészeit elvonja. A vele való bánásmód óvatosságot kíván, mert e mérges maró folyadék veszedelmes égési sebeket okozhat. Az árubeli sav a belejutó tisztátlanságoktól gyakran sárgás vagy barnás szinű. Az árubeli nyers sav arzént is tartalmaz. A magyar gyógyszerkönyvben hivatalos a tiszta angol kénsav (98%-os) (acidum sulfuricum concentratum), úgyszintén a higitott kénsav (10%-os).

A gyártásban és kereskedelemben 3-féle kénsavat különböztetnek meg: 1. a *füstölgő* v. *nordhauseni kénsavat* (vitriololaj), leginkább vasszulfát lepárlása vagy kénsavanhidridnek angol kénsavval való feloldása által nyerik; 2. a *szilárd vitriololajat* v. *kénsavanhidridet*, és 3. az *angol* v. *közönséges kénsavat*, mely nagyban kénessavnak salétromsavval való oxidálása által állíttatik elő. A kémiai ipar számos ágában óriási mennyiségű kénsavat fogyasztanak, melyet túlnyomó részben hatalmas kiterjedésű gyárakban állítanak elő. L. *Kénsavgyártás*.

Pirokénsav, füstölgő kénsav, nordhauseni kénsav, vitriololaj. A legrégebben ösmert és gyártott félesége a kénsavnak. Régebben, még mielőtt az ú. n. angol kénsavgyártás ösmeretes lett volna, Nordhausenban (Harz) készült. Manapság a kénsav e féleségét a legtöbb kémiai műveletnél az angol kénsav helyettesíti és jelenleg csak bizonyos kémiai operációkhoz való; különösen az indigó feloldására és szulfosavak előállítására használják. A pirokénsavat úgy is tekinthetjük mint angol kénsavat (H_2SO_4), amelyben kéntrioxid (SO_3) van feloldva. Előállítása vasgálicból ($Fe\ SO_4\ 7H_2O$) történt, jelenleg a kontakt kénsavgyártáskor nyert kénsavanhidridből állítják elő. Legújabban úgyszólván tiszta pirokénsavat is készítenek, mely közönséges hőmérséken kristályos test. Az árubeli füstölgő kénsav sűrű olajszerű, nagyon maró folyadék. Szine rendesen sárgás v. barnás. A levegőn erős fehér füstöt (kéntrioxid) terjeszt. Fs.-a 1·88 körül. A lehűtéskor a tiszta pirokénsav kristályosan kiválik. Mivel nagyon maró mérges folyadék, a vele való bánásmód nagy óvatosságot követel. A bőrre jutva, veszedelmes sebeket okoz. Ha véletlenül arcunkra, kezünkre füstölgő kénsav jutna, azt onnan *sok* vízzel azonnal le kell öblíteni; kevés vízzel ugyanis erősen felhevül, úgy hogy ezáltal égető hatása esetleg fokozódhatik is.

Tiokénsav, alkénessav, ditiokénsav, $H_2S_2O_3$. E sav szabad állapotban nem ösmeretes; sói eléggé állandók. E sók közül a tiokénsavas nátrium $Na_2S_2O_3.5H_2O$ fontosabb.

A dition-, trition-, tetra- és pentationsavakat együttesen politionsavaknak is nevezik.

Kénsavanhidrid, *kéntrioxid, filozófikus só, sal volatile vitrioli:* SO_3, nehéz fémszulfátok (ferriszulfát) és alkali biszulfátok, továbbá kénsavnak, foszforpentoxidnak hevítésekor, valamint kéndioxid mellett nehéz fémszulfidok (pirit) pörkölésekor is keletkezik. Ujabban azonban főtömegében az ú. n. kontakt kénsavgyártással állítják elő, midőn ugyanis a pörkgázok kéndioxidját magasabb hőfokon (400—600 C°) valamilyen kontakt anyag (katalizátor) jelenlétében (platina, vasoxid) a levegő oxigénjének rovására kéntrioxiddá oxidálják. A kéntrioxid képződése a kéndioxidból exotermás folyamat s így alacsonyabb hőfokon aránylag több K. képződik. Minthogy azonban igen alacsony hőfokon a vegyfolyamat lefolyása igen lassú, a fentemlített hőfok betartása mutatkozott célszerűnek. A kontakt eljáráshoz szükséges pörkgázokat porrészektől és arzéntől gondosan meg kell tisztítani, mert a kontakt anyag ezen tisztátlanságok iránt nagyon érzékeny. A kontakt eljárással a kéndioxid 96—98%-át lehet K.-dá alakitani. A K.-ot tömény kénsavban nyeletik el és így állítják ma elő a füstölgő kénsavat. Beforrasztott üvegedényekben forgalomba kerül maga a K., valamint ennek kénsavval létesített szilárd vegyületei is, úgy hogy segítségével bármely kénsav-K. elegy, füstölgő kénsav stb. előállítható. A K. szintelen prizmákat alkot, op. 14·8 C°, fp. 46 C°; könnyen kénhexoiddá S_2O_6 polimerizálódik, mely fehér por s ez 50 C°-on ismét K.-dá változik át.

Kénsavas agyagföld, l. *Aluminiumszulfát.*

Kénsavas aluminium, l. *Aluminiumszulfát.*

Kénsavas ammonia *(ammoniumszulfát)*, ma csaknem kizárólag a gázgyártás mellékterméke. Budapest főváros gázművei évenként mintegy 2000 tonnát állítanak elő. Újabban Frank és Caro a Mond-féle eljárást tőzegre alkalmazta és így a tőzeg nitrogénjének 77—80%-át alakítják át K.-vá. Így 1 t. közönséges tőzeg, mely 1·05% nitrogént tartalmazott, 40 kg. K.-t adott, míg 1 t. kőszénből 10—12 kg.-nál alig kapunk többet. A K.-t leginkább nitrogéntrágyaként értékesítik. Valamivel lassúbb hatású, mint a salétromtrágya, de viszont a talajból kevébbé lúgozható ki és ezért homokos talajon és szélsőséges éghajlat alatt igen ajánlható. Nálunk különösen szuperfoszfáttal keverve, mint ammonia-szuperfoszfát jön forgalomba.

Kénsavas atropin, l. *Atropin.*

Kénsavas bárium, l. *Báriumszulfát.*

Kénsavas cink, l. *Cinkszulfát.*

Kénsavas ezüst, l. *Ezüstszulfát.*

Kénsavas higanyoxid a. m. *merkuriszulfát.*

Kénsavas higanyoxidul a. m. *merkuroszulfát.*

Kénsavas kadmium a. m. kadmiumszulfát, l. *Kadmium.*

Kénsavas kalcium, l. *Kalciumszulfát.*

Kénsavas kálium, l. *Káliumszulfát* és *Káliumtrágyák.*

Kénsavas kobaltoxidul, l. *Kobaltoszulfát.*

Kénsavas króm, l. *Krómszulfát.*

Kénsavas litium, l. *Litiumszulfát.*

Kénsavas magnézium, l. *Magnéziumszulfát.*

Kénsavas mangán, l. *Mangánoszulfát.*

Kénsavas mész, l. *Kalciumszulfát.*

Kénsavas nátrium, l. *Nátriumszulfát.*

Kénsavas nikkel, l. *Nikkelszulfát.*

Kénsavas ólom, l. *Ólomszulfát.*

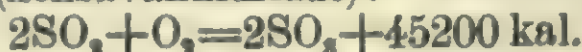
Kénsavas réz, l. *Rézszulfát.*

Kénsavas stroncium, l. *Stronciumszulfát.*

Kénsavas vas, l. *Vas szulfátjai.*

Kénsavgyártás. A K. nyers anyaga a kén, pirit és szfalerit. A nyers anyagnak elégetése v. pörkölése által a kénből kéndioxidot állítanak elő,

melyből azután kénsavanhidridet, illetőleg kénsavat készítenek. Európában a kénsavnak a nyers anyaga a pirit és szfalerit, míg Amerikában főleg ként használnak. Pirit pörkölésére Malétra- v. mechanikai pörkölő-kemencét használnak, melyekben ha a pirit egyszer meggyuladt, magától tovább ég. A szfalerit pörkölésére a tokos Malétra-rendszerű kemencék szolgálnak; a szfalerit magától nem ég tovább, azért a tokokban füstgázokkal a pörkölés hőmérsékletére hevítik a szfaleritet. A pörköléskor képződött SO_2-t (kénessavanhidridet) oxigénnel (levegőben foglalt oxigénnel) a következő egyenlet értelmében alakítják át SO_3-á (kénsavanhidriddé):

$$2SO_2+O_2=2SO_3+45200 \text{ kal.}$$

Az SO_2 közönséges hőmérsékleten s rendes viszonyok mellett is SO_3-má alakul, csakhogy ekkor ezen folyamat nagyon lassan megy végbe, a gyakorlatban ezt gyorsítani kell. A reakció gyorsítására bizonyos oxigénközvetítő, illetőleg az oxidációt elősegítő ú. n. kontakt anyagokat, katalizátorokat használunk. Ez anyagok szerepe, hogy a fenti reakciót olyannyira gyorsítsák, hogy az technikailag használhatóvá váljék. Az ilyen anyagok között elsősorban az ú. n. nitrózus gőzök említendők, melyek oxigént közvetítő képességén alapszik az *ólomkamra*-eljárás. A pirit elégetésekor keletkező SO_2 fölös levegővel kevés SO_3-mal képezi a pörkgázokat, megfelelő kezelés után (tisztítás, Glóver-torony) az ólomkamrákba vezetik, ahol a nitrózus gőzökkel érintkezve az SO_2 SO_3-má alakul át, mely az egyidejüleg jelenlevő vízzel és vízgőzzel kénsavvá egyesül és mint híg sav, kamrasav, az ólomkamra alján gyülemlik össze. A folyamat közben redukált nitrózus gőzök a jelenlevő levegőfölöslegből ismét oxigént vesznek fel és újra alkalmassá válnak a kénessav oxidációjára. A nitrózus gőzök tehát csak a levegő oxigénjét viszik át az SO_2-re, miközben folyton redukálódnak és oxidálódnak, s elméletileg mennyiségük nem változik. Az ólomkamrában végbemenő folyamatokra nézve a vélemények eltérők s különböző, részben kimutatott, részben elméleti átmeneti termékek létezését (nitrozilkénsav) tételezik fel. A gyártás a következőképen történik. A szállóportól megtisztított pörkgázok először az ú. n. Glóver-toronyba, innen az ólomkamra-rendszerbe jutnak, melyben a nitrózus gőzök, levegő, víz, illetőleg vízgőz hatására az SO_2, H_2SO_4-gyé alakul. Az ólomkamrákból kilépő gázokat a Gay Lussac-toronyba vezetik, ahol töményebb kénsavval a nitrózus gőzöket elnyeletik és a Glóver-toronyba adagolják, a hol a pörkgázok melege a nitrózus gőzöket ismét felszabadítja, miáltal azok ismét visszajutnak a rendszerbe. Az esetleg szükséges salétromsavat is a Glóver-toronyba adagolják, a pörkgázokban foglalt SO_3 is a Glóver-torony sava által elnyeletik és a torony alján elég tömény nitrózus gőzöktől ment kénsavat kapnak. A kamra alján híg kénsav, az ú. n. kamrasav gyülemlik össze, mely tisztátalan és a legtöbb esetben be kell párologtatni. A kamrasav bepárologtatására különböző eljárások ismeretesek, újabban legáltalánosabban használt a Gaillard-féle toronyrendszer. A ólomkamra-rendszer helyett újabban az intenziv K.-t és a tornyokban való K.-t alkalmazzák.

Az SO_2 oxidációját nemcsak nitrózus gőzökkel, hanem más ú. n. kontakt anyagokkal is végezhetjük, melyek ép úgy gyorsítják a vegyfolyamatot, s ép úgy közvetítik az oxigént, mint a nitrózus gőzök, mennyiségük is változatlan marad, az intermediér reakciók valószinüleg itt is előfordulnak. Ilyen anyagok a finoman eloszlatott platina, egyes nehéz fémoxidok (pl. vasoxid) stb. Ezek segítségével dolgoznak az ú. n. *kontakt* kénsavgyárak. Az SO_2 oxidációja itt kb. 400—500° C.-on történik és az SO_2-nek gyakorlati értelembe véve egész mennyisége átalakul SO_3-má. A keletkező SO_3-at tömény kénsavban nyeletik el és kapják a füstölgő kénsavat, melyet régebben főleg Nordhausenben állították elő ferriszulfát hevítése által. A keletkezett SO_3-at szilárd állapotban is forgalomba hozzák. A kontakt anyag a tisztátalanságok, főleg arzén iránt nagyon érzékeny és gyorsan felmondja a működését, azért a pörkgázokat a kontakt térbe való bebocsátás előtt alaposan meg kell tisztítani. Az SO_3-mal bárminő töménységű kénsavat és füstölgő kénsavat a legtisztább állapotban lehet előállítani.

Kénsavmérgezés *(sulfoxismus)*, l. *Savmérgezés*.

Kénsavsók, l. *Szulfátok*.

Kensington (ejtsd: kennszingt'n), azelőtt külön község Middlesex angol countyban, jelenleg London egyik Ny.-i városrésze, (1911) 172,402 lak. Itt van a K.-palace nagy parkkal (K. Gardens), a Hydeparktól délre pedig a híres K.-muzeum (l. o.), továbbá a British Museum természetrajzi osztálya és az Imperial Institute. Ez utóbbi intézetet, mely a brit világbirodalom egységének eszméjét testesíti meg, 1887. Viktória királyné ötvenéves uralkodói jubileuma alkalmából alapították; K.-ban levő hatalmas palotáját 1893. nyitották meg. Az épületben nagy kiállítási termek vannak a gyarmatok termékei számára s többi között a Londonban tartózkodó gyarmati lakosok társas érintkezésének céljait szolgáló helyiségek.

Kensington-muzeum *(South-Kensington-museum*, 1899 óta *Victoria and Albert-museum)*, nagyszabású ipari és iparművészeti muzeum, művészeti és iparművészeti iskolával, könyvtárral, mely a nemzeti képtárt is magában foglalja (National Gallery of British Art). 1852-ben London Kensington nevű városrészében alapították, 1899. tetemesen kibővítették. Évi költségvetése közel 1 millió K.

Kent, county Anglia DK.-i végében az Északi-tenger, Essex, a Calaisi-szoros, Middlesex, Surry és Sussex közt, 4028 km² területtel, (1911) 1.019,870 lak. K. dombos vidék. K.-ről Ny.-felé a North Downs (l. *Downs)* húzódnak rajta végig, a Paddesworthban (196 m.) érik el a legnagyobb magasságukat s a Folkestone és Walmer közti meredek mészsziklákban esnek le a tenger felé. Velök egyközüen vonulnak el a Quarry Hills, amelyektől D.-re a Weald nevű, egykor erdős dombvidék fekszik. Ez utóbbinak végében, Hythe és a Rother-torkolat közt terülnek el a Romney Marsh és Dunge Marsh nevű mocsaras síkságok. A legjelentékenyebb folyóvizek a Ravensbourne, Darent, Medway, az Eden, a Te-

ise és Beult mellékvizeivel, végül a Stour, amelynek két ága a Thanet-szigetet fogja körül. A La Mancheba egyedül a Rother torkollik. K. partjait némely helyen, különösen az Északi-tenger mellett a tenger vize rongálja; így Reculver város egykor jóval távolabb esett tőle, mint jelenleg, ma már a templomát is védelmeznie kell a hullámok ellen. Thanet-sziget ellenben, amely a szép North Foreland-fokkal végződik, növekedőben van. A keleti partok előtt terülnek el a Goodwin Sands nevű zátonyok, amelyek egykor a partokkal összefüggöttek és most 12 km.-nyire vannak tőlük. Walmer és Folkestone közt a mészsziklás partok szintén le-letöredeznek. K. grófság igen termékeny, különösen a Medway völgye, «Anglia kertje». Az egyedüli fontosabb iparág a papirgyártás; a Darent és Medway mellett vannak a legnagyobb papirmalmok. A kikötőhelyek Dover és Folkestone; tengeri fürdők: Margate, Ramsgate, Folkestone és Hythe. Jelentékeny foglalkozási ág még a halászat. A grófság 5 lathe-re (járásra) oszlik. Székhelye Maidstone. K.-nek Anglia régibb történetében nagy volt a fontossága. A római Cantium híres gyarmat volt s Kr. e. 55. itt, alkalmasint Dealnál szállott partra Julius Caesar; az angol-szászok szintén itt jutottak be Angliába; a középkorban itt volt a Cinque Ports (l. o.). V. ö. *Abell*, History of K. Ashford (1898); *Bevan*, Handbook to the County of K. (1910).

Kent. v. *Ky.* hivatalos rövidítése *Kentucky* északamerikai állam nevének.

Kent, 1. *Edmund, K. grófja*, I. Eduárd angol király legifjabb fia, szül. Woodstockban 1301 aug. 5. Izabella királynéval és az elégületlenekkel szövetkezett testvére, II. Eduárd ellen s ezt 1326. a tróntól megfosztották. Később a kegyetlenkedő királyné és kedvese, Mortimer ellen is összeesküvést szőtt, de terve kitudódott és 1330 márc. 21. felségsértés miatt lefejezték.

2. *Eduárd, K. és Strathearn hercege, Dublin grófja*, III. György angol király negyedik fia, szül. 1767 nov. 2., megh. 1820 jan. 23. Németországban nevelkedett a katonai pályára. 1802—1805-ig Gibraltár kormányzója volt, 1805. tábornagy lett. 1816-ban adósságai miatt a magánéletbe vonult és Brüsszelben élt. 1818-ban nőül vette *Viktória Mária Lujza* szász-koburg-gótai hercegnőt (szül. 1786 aug. 17., megh. 1861 márc. 16.) E házasságból született *Viktória* angol királynő (l. o.) 1819 máj. 24.

Kent, 1. *James*, északamerikai jogász, szül. Fredericksburgban (New-York) 1763 júl. 31., megh. New-Yorkban 1847 dec. 12. Eleinte ügyvéd, 1793—1798-ig a Columbia College tanára, majd New-York állam főbirája, 1814-től pedig u. o. a legfőbb biróság kancellárja volt. Főműve: Commentaries on American law (New-York 1826—30, 4 köt., 14. kiad. Holmestől Boston 1896).

2. *K., William*, az angol kertművészet megalapítója, szül. Yorkshireban 1685., megh. Barlingtonban 1748 ápr. 12. Eleinte kocsifestő volt Londonban, később Rómába ment és 1719. Londonban telepedett le, ahol a kertművészet gyakorlása mellett arcképeket is festett és építéssel is foglalkozott.

Kentaurok, l. *Kentaurosok*.

Kentauros, csillagkép, l. *Centaurus*.

Kentaurosok (nálunk félig latinosan, félig németesen *Centaurok)*, a görög mitológiában Ixion és Nephele fiai, kik a tesszáliai Pelion és Ossa hegyen, valamint Arkadia hegyein tanyáznak. Felső testük ember, alsó testük ló, vagyis alakjuk olyan, mint a *szilénéké* (l. o.) s mint ezeket, úgy a K.-at is a lehető legféktelenebbeknek, iszákosaknak, erkölcstelen nemi életűeknek képzelte el a görög fantázia. Csak egyetlen kentauros kivétel közülök: a Pelion hegy egyik barlangjában lakó *Cheiron* (l. o.). A többi kentauros vad erkölcseiről számos monda járta. A K. mondájának történeti magva az, hogy a mykenaei időkben Közép-Ázsiából lovas nomádok (gandharok, gandharvok) nyomultak Kelet-Európába, akik a nyillövésben is kitűntek s ezekről hitték eleinte a korábban lovast nem ismerő görögök, hogy össze voltak

Kentauros és Eros.

nőve lovaikkal. A K. furcsa alakjának művészi motivummá való alakítása legelőször Pheidiasnak sikerült az athéni Parthenon metopáin. Eleinte a K. véres harcait szerette a görög képzőművészet ábrázolni (a Parthenon ábrázolásain kívül híres az olympiai Zeus-templom oromcsoportja). A hellenisztikus kor óta a K.-at inkább genre-szerűleg ábrázolták: mint testileg szőrnyű, de tehetetlen és ártalmatlan lényeket (l. az *ábrát)*. Ez utóbbi felfogás vezette Böcklin ecsetét is a Szépművészeti Muzeumunkban levő mesterművének (A kentauros a kovácsműhelyben) megalkotásakor.

Kéntej, l. *Kénmáj*.

Kentelke, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 924 oláh lak.; határában kúnhalmok vannak, u. p. Sajómagyaros, u. t. Kerlés.

Kenter, sportműszó, l. *Canter*.

Kentia *Blume* (növ.), szárnyas levelű, karcsú pálmák, 10 fajuk a Molukki szigeteken és D.-re a kis Chatham szigetig (a pálmák D.-i határa)

honos. Több faj csinos és keménytermészetü dísznövény, így a Lord Hove szigetről a *K. Canterburyana* F. v. M. és mások.

Kenti juh v. *Romneymarsh-juh*, Angolország DK.-i csúcsán, a régi közönséges K.-nak leicester-kosokkal való keresztezése által keletkezett (l. *Angol juhok).*

Kenton, város, Ohio északamerikai állam Hardin countyjának *székhelye* a Scioto mellett, (1910) 7185 lak., fakereskedelemmel.

Kentoripa, sziciliai város, l. *Centuripe.*

Kéntrioxid, l. *Kén oxidjai.*

Kent's Hole, barlang, l. *Torquay.*

Kentucky (ejtsd: kentökki), 1. *folyó* az ugyanilyen nevü északamerikai államban. Ered a Cumberland-hegy ÉNy.-i lejtőjén 3 ágból, Carrolton mellett az Ohióba ömlik, 410 km. hosszú, Little Hickmannig (225 km.) 11 kamarazsilip segítségével hajózható.

2. *K.* (rövidítve *Kent.* vagy *Ky),* az Északamerikai Egyesült-Államok egyike (É.-i szélesség 36° 30′—39° 6′ ; Ny.-i hosszúság 82° 2′—89° 40′) Ohio, Indiana, Illinois, Missouri, Tennessee, Virginia és Nyugat-Virginia közt. Területe 104,630 km², (1910) 2.289,905, 1 km²-re 22 lak., a lakosság 1/7-e néger és 2½%-a idegen. *Felülete.* K. nagyobbára sík föld. ÉNy-on az alacsony Ohio Hills, DK.-i szélén a közel 900 m. magas Cumberland-hegység borítja. ÉK.-i vége szilur és devon, a DNy.-i terciér, többi, mintegy 3/4 része karbonképződményekből áll. Középső sík része, a Blue Grass region rendkívül termékeny föld; Ny.-on vannak a barrens nevezetü kopár, de megművelhető részek, továbbá a folyóvizeket elnyelő sink holes (ravaszlyukak) és a híres 220 km. elágazású Mammut-barlangvidék. K. *folyói* az Ohio környékéhez tartoznak; az Ohio és a Misszisszippi a határát érintik; egyéb hajózható folyói a Cumberland, a Green, a Salt, Kentucky, Licking, Sandy és a Tennessee. A Sinking-creek 12 km.-t a föld alatt tesz meg. K. *éghajlata* mérsékelt, sőt enyhe. Louisvilleben az évi középhőmérséklet: 13·2°, a júliusé 25·8° a januáriusé 1·2°; az évi esőmennyiség 1142 mm. K. *bányászata* nagyjelentőségü. A szénterület 40,000 km², 1910. 20,000 embert foglalkoztatott, 14.623,319 tonnát termeltek 14.405,887 dollár értékben. Petroleumtermésük 468,774 barrel volt. Vasércet 21·5 millió dollárért termeltek.A *mezőgazdasági* termelés 13·7 millió acren folyik. 1910-ben kukorica 105·3, búza 9·6 millió bushel és dohány 470,000 acren 381 millió 24,000 font termett, utóbbi 33.149,088 dollár értékben. Gyümölcstermelése jelentékeny. *Állatállománya* 1910. 407,000 ló, 207,000 öszvér, 1.059,000 szarvasmarha, 1.060,000 juh és 989,000 sertés. *Iparát* 1905-ben 3734 gyártelep 50,794 alkalmazottal szolgálta és 159,753,968 dollár értékü árút termeltek, legjelentékenyebbek az élelmiszer iparágai. *Közoktatása.* 4 egyetemét (1910) 3097-en látogatták, akik 279 előadót hallgattak. Az alsófokú népoktatást 11,185 tanerő szolgálta és 519,192 volt a tanulók száma. A 147 középiskolába 9677-en jártak. Fővárosa: Frankfort. A szenátus négy évre választott 38, a képviselőház két évre választott 100 tagból áll. Ugyancsak 2—2 évre választják a végrehajtó hatalom kezelőit is. A felsőbíróság tagjait 8 évre választják. K. 117 countyra van fölosztva. Az elnökválasztásnál 13 szavazata van; a kongresszusba 11 tagot küld. K. Virginiának volt része. Először Smith ezredes (1766) kutatta át egy részét. Brullit kapitány alapította 1773. az első erősséget. 1792-ben vették föl az államok sorába. 1863-ban törülték el a rabszolgaságot.

Irodalom. Kindead, History of K., New York 1896; Shaler U. S. K. (American Commonwealth's Series, Boston Mss.); Speed I., The Union Cause in K. New-York and London 1907.

Kentucky coffee-tree (ang., növ.), l. *Gymnocladus.*

Kentucky-derby, az amerikai derby, az északamerikai Egyesült-Államok legnagyobb s legnevezetesebb tenyészversenye. Ezt a versenyt 1875 óta Kentucky állam Jefferson grófságának fővárosa, Louisville versenypályáján futják évenkint, rendesen májusban. Az 1911-ben életbeléptetett fogadótörvény után a verseny díját lényegesen redukálták.

Kentuckyi kávéfa (növ.), l. *Gymnocladus.*

Kenty (lengy. *Kety),* város Biala galiciai kerületi kapitányságban, a Sota mellett, (1910) 5479 lengyel lak. Kocsi-, posztó-, bőr- és vászongyártással, gyapjuszövéssel és szarvasmarhakereskedelemmel.

Kentzler *Gyula,* orvos, szül. Sztrajnyán (Ung vm.) 1880 febr. 12. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Egy évig a kórbonctanon Pertik tanár mellett dolgozott. 1903—1912. a Korányi-klinikán működött. 1912 óta a tüdőbeteg-gondozó intézet igazgató főorvosa. A bakteriológia, serológia és a belgyógyászat körébe vágó értekezéseket írt; nagyobb munkája: *Elméleti és gyakorlati serológia* (Budapest 1914). 1914-ben magántanári képesítést nyert.

Kénvirág, l. *Kén.*

Kénvirággomba (növ., *Hypholoma fasciculare* [Huds.] Fr.; képét l. a *Gombák* cikkhez csatolt *II. színes képmellékleten).* Mérges gomba, melyet mások csak gyanusnak tartanak. Kalapja 3—5 cm. széles, eleinte kúpos, később laposabb, sárgaszínű, középen sötétebb sárga. Tönkje 5—15 cm. magas, 4—6 mm. széles, egyforma vastag, odvas. Gyürűje hamar eltünik. A lemezek sürün állanak egymás mellett, eleinte kénsárgák, később zöldesek, végül feketés-zöldek. A spórapor sötétbarna. Ize keserű, szaga kellemetlen. Fatörzsek tövén csoportosan nő. Gyakori.

Kenyér, az emberiség legfőbb tápláléka, amely körül a többi élelmiszer csoportosul. A K. minősége igen különböző, aszerint, hogy minő növényi részből és minő módon készül. Legfőbb K.-adó növényeink a gabonafélék és ezek közül is első helyen a búza és a rozs. Az árpa, zab és kukorica a K.-készítés szempontjából már csak másodsorban jöhetnek számításba s ezek lisztjei főleg csak a búza- és rozsliszthez keverve használtatnak fel. Erdélyben és Romániában szokásos a kukorica-lisztet K.-alakban tisztán is felhasználni.

A magyar kenyér híres lyukacsosságáról, izletes foszlósságáról, amit a magyar búza kiváló minőségének tudhatunk be. A K.-készítés módja a következő: A K.-sütés előestéjén megszitáljuk a lisztet, dagasztóteknőbe tesszük és közepébe

fészket készítve, belekeverjük a mult sütésből visszatartott és langyos vízben feláztatott kovászt. A kovaszból kevés liszttel híg tésztát — előtésztát — készitünk és ezt letakarva állani hagyjuk másnap reggelig. Reggel hozzáadjuk a szükséges mennyiségű sót, esetleg köményt és az egész lisztmennnyiséget mindaddig dagasztjuk, míg a tészta már kezeinkről leválik, tehát nem ragad. Ha azt akarjuk, hogy a K. ízletesebb legyen és gyorsan ki ne száradjon, akkor főzött és összezúzott burgonyát is keverünk a liszthez dagasztás előtt (3 kg. lisztre 1 kg. burgonyát). A megdagasztott tésztát állani hagyjuk $2^1/_2$—3 óráig, miközben a tészta megkel és eredeti térfogatának $2-2^1/_2$-szeresét veszi fel. Ekkor újra összedagasztjuk a tésztát, kenyereket formálunk belőle, belerakjuk azokat a meglisztezett ruhával kibélelt szakajtókba és ismét állani hagyjuk mindaddig, míg újra annyira megkel, hogy ujjunkat a tésztába nyomva, a benyomott tésztában az ujj helye meg nem marad. Ha a tészta nagyon lágy, vagy igen meleg helyen kelt, akkor összeesik és tömött, szalonnás kenyeret ád. A kellőképen megkelt tészta a kemencébe kerül, ahol 250—260 C° hőnél kisütik. A kenyereket bevetés előtt vízzel megmosdatják vagyis felületüket vizes kefével, vagy tollpamaccsal megkenik, hogy héjuk a sütésnél fel ne repedjen.

A kelesztésnél a keményítő egy része dextrinné és cukorrá, majd az élesztő behatására alkohollá és széndioxiddá válik. A tésztában képződő széndioxid a kenyeret lyukacsossá teszi, mert a tészában levő sikér szivós lévén, a széndioxidot nem engedi áttörni. Kenyeret nemcsak kovással, hanem élesztővel is készíthetünk. A kovászt a teknő oldaláról levakart tészta adja, melyet összegyúrva a következő sütésig száraz helyen tartunk.

Sütéskor a keletkező alkohol és széndioxid eltávozik a K. lyukacsain át, a sikér megalvad és így a megsült K. alakját megtartja és rugalmas lesz. A K. héjának barnapiros színét a tésztában levő kevés cukor adja meg, amennyiben a sütés alatt a cukor karamelizálódik. A jó K. héja ragyogó barnapiros, a béltől sehol el nem válik, a bél lyukacsos, rugalmas. 100 g. lisztből és 50 g. vízből 125 g. kenyeret kapunk. A K. átlagos víztartalma 30%, később kevesebb. A kész kenyeret száraz, hűvös helyre kell tenni, hogy ott hüljön ki. Egymásra rakni a friss kenyeret nem szabad, mert akkor a puha K. megnyomódik és szalonnás lesz. Ha a K. hosszabb ideig áll, elveszti jó, friss ízét, kiszárad. Az íz ezen megváltozásának oka nem a vízveszteség, hanem egy ez idő szerint ismeretlen vegyi folyamat. A K. naponkint normális viszonyok között 1·5—2% vizet veszít.

A K.-készítéshez élesztő v. kovász helyett sütőport is használhatnak, amely szódából és borkősavból áll és ebből fejlődik a kelesztéshez szükséges szénsav. Érdekes módja a K.-készítésnek a Danglisch-féle mód, mely szerint a tésztát szénsavas vízzel dagasztják nagy nyomás alatt. Amikor a nyomás megszűnik, a tészta erősen kiterjed, felfúvódik, tehát azonnal a kemencébe lehet tenni. Az így készült K. azonban kevésbbé ízletes, mint az erjesztéssel készült, mivel a liszt alkatrészeinek átalakulása ezen módszernél nem oly tökéletes.

Gyárakban a dagasztást géppel végzik és a sütés is nagyüzemű modern fűtésű kemencékben történik. L. *Kenyérgyártás.*

A K. jósága magától a lisztnek minőségétől is függ, ez pedig azon búza származásától, amelyből a liszt őröltetett. A magyar K. kiváló minőségét ugyancsak a magyar búza kiváló jó minősége adja meg.

Hamisítani a lisztet nálunk nem igen szokták, legfeljebb csak a kiskereskedők. Hamisítják krétával, gipsszel, kaolinnal, bab-, borsó-, tengeri- és árpaliszttel és burgonyakeményítővel. A hamisítatlan liszt a kloroformon fenn úszik, a hamisítvány egy része pedig alászáll. A kréta és magnézia tartalmú liszt sósavval leöntve pezseg. A bab-, borsó-, árpa- és tengeriliszttel való hamisítást már csak górcsövi vizsgálattal lehet megállapítani.

A liszt néha egészségtelen anyagokat is tartalmazhat, ilyenek az anyarozs és a gabonarozsda spórái. Ez esetben a K. mérgezést is okozhat, különösen, ha abban anyarozs van. A kukoricaliszt pellagrát okozhat. Egészségtelen továbbá a dohos lisztből készült K. is.

Ott, ahol a gabonafélék nem teremnek meg, más növényeket használnak fel K.-nek. Így Orinoko vidékén a *maniok* cserje karvastagságú gyökereit szárítva és megőrölve. Braziliában a *batáta* adja a rabszolgák kenyerét, Perzsiában a *manna zuzmó*, Teneriffa szigetén az *ölyvharaszt* gyökérzete, Izland szigetén az *izlandi zuzmó*, Kelet-Indiában a *táró* gyökérzete szolgáltatják a K.-lisztet.

Története. Kenyeret már a legrégibb időkben készítettek. A gabnaszemeket kezdetben kövek közt megtörték és vízzel fölereszt ve megfőzték; később mind több lisztet kevertek hozzá, hogy kovász, majd tészta lett, melyet napon szárítottak, v. forró köveken sütöttek meg. A magvak megtörése mozsarakban és megőrlése kézi malmokban még későbbi keletü. Eleinte kovásztalan kenyeret sütöttek, Mózes pedig a husvéti bárány elfogyasztásához megtiltotta a kovászos kenyér használatát. Ezt a szokást a zsidók meg is tartották s a pászka-ünnepkor ma is kovásztalan kenyeret (macesz) esznek. A K.-sütést az egyiptomiaktól a görögök is megtanulták; Athénben Dionysost tartották feltalálójának, s ünnepein nagy kenyereket hordoztak körül. A rómaiak csak Kr. e. 170 körül ismerték meg az első sütőkemencét és Augustus korában már több mint 300 működött Rómában. A K. latin nevét (panis) Pan istentől vette. A rómaiaktól a gallok is megtanulták a K.-sütést s állítólag ők használtak hozzá először élesztőt. A németek a kenyeret csak a középkorban kezdték sütni, míg a svédek egész a XVI. sz.-ig nem ismerték a sütött kenyeret. Dagasztógépeket már 1787. kezdtek használni Bécsben, Hollandiában és Genovában: de általánosan csak 1810 óta terjedtek el, midőn a párisi Lembert azt megjavította és Fontaine (1839) még tökéletesebbé tette.

Irodalom. Bibra, Die Getreidearten und das Brot, Nürnberg 1860; Cnyrim, Das Bäckergewerbe der Neuzeit, 1899

Hartmann, Theorie u. Praxis der Bäckerei etc. aller Länder, Berlin 1901; Dr. Kosutány T., A magyar búza és a magyar liszt, Budapest 1907; Hankóczy I., A liszt sütheőségének meghatározása stb., 1909; Jeep, Die Einrichtung u. der Bau der Backöfen, 2. kiad., Weimar 1882.

Kenyéradó, l. *Gabonaadó.*

Kenyérárak. A kenyér áralakulásának vizsgálata és szabályozása a szegényebb néposztályok egyik legfontosabb tápszerét érintvén, igen nagy jelentőségű. A K.-at szabályozzák: 1. a nyersanyag, tehát a liszt, burgonya, tej, élesztő ára; sütési költségek, tehát helyiségbér, munkabér, tüzelőanyag, szerszámok és gépek amortizációja; 3. eladási költségek; 4. vállalkozói nyereség. Az ókorban és a középkorban sok esetben hatóságilag kisérlették meg a K. megállapítását, e kisérletek azonban gazdasági okokon többnyire hajótörést szenvedtek. Újabban hatósági péküzemek, kenyérgyárak (pl. Budapesten) révén közvetve törekszenek a K. szabályozására. Hazánkban rendszeresebb adatgyüjtést a K.-ról csupán 1894-től kezdve inditott meg a m. kir. központi statisztikai hivatal. Ez idő óta 218 város, illetve község piacáról vannak adataink és pedig a legalacsonyabb ár, külön a búza- és külön a rozskenyérről. Az évi átlagárak 12 jelentékenyebb piacról a Magyar Statisztikai Évkönyvben, 1897 óta mindig hónaponkint a Statisztikai Havi Közleményekben tétetnek közzé 12, illetve 1898-ban 20 piacról. A székesfőváros 1875 től kezdve vezet a K.-ról statisztikát. L. még *Kenyértaksa.*

Kenyérátváltozás, l. *Átváltozás.*

Kenyérbélkő, l. *Kenyérkő.*

Kenyérbélvirág (növ.), a *Calendula officinalis* népies neve ma is a Dunántúlon; l. *Calendula.*

Kenyérbogár *(Anobium paniceum* L., állat), a farágó bogarakhoz tartozó, apró, 2—3 mm. hosszú, hengerded testü, igen finom és meglehetős sűrű szőrözetü vörhenyesbarna bogárfaj. Mindenféle száraz növényi v. állati eredetü anyaggal táplálkozik; gyüjteménytárakban, különféle raktárakban (élelmiszer, bőr, gyógyárú stb.) tetemes károkat okozhat. Található majdnem mindenütt.

Kenyérdiófa (növ.), l. *Brosimum.*

Kenyered (azelőtt: *Kunyerad)*, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 409 tót lak., u. p. Kőporuba, u. t. Rajecz-fürdő.

Kenyeres. *Chlebnicze* árvavmegyei kisközségnek az országos törzskönyvi bizottság által javaslatba hozott új elnevezése. A község a vári járásban van, (1910) 1071 tót lak., postahivatallal, u. t. Dluha.

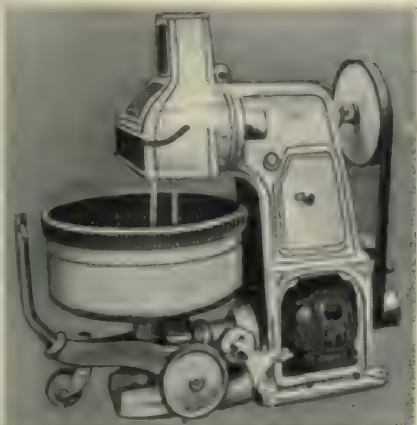
Kenyeres, 1. *Balázs*, egyetemi orvostanár, szül. Brassóban 1865. Tanulmányait Budapesten végezte; 1895-ig a törvényszéki orvostani intézetben működött, 1894. magántanári képesítést nyert. 1895-ben a kolozsvári egyetemre a törvényszéki orvostan tanárának nevezték ki. 1913—14-ben a kolozsvári egyetem rektora. Cikkei a budapesti kir. orvosegyesület Évkönyvében, a Honvédorvosban, a Gyógyászatban, az Orvosi mentés kézikönyvében és az Orvosi Hetilapban jelentek meg. Munkái: *Az orvosi mentés kézikönyve* (Budapest 1891); *Megfigyelési minták orvosszakértői jegyzőkönyvek szerkesztéséhez* (hatósági orvosok számára, u. o. 1896); *Törvényszéki Orvostan* 3 köt., u. o. 1910—12).

2. *K. József*, tudós jezsuita, szül. Szombathelyen a XVIII. sz. elején, megh. 1805. A nagyszombati egyetemen 20 évig tanította a bölcseletet és teológiát, később a kassai rendház főnöke volt. A rend feloszlatása után rozsnyói kanonok lett. Művei: Panegiricus S. Ignatii (Nagyszombat 1764); Trenkii bilanx pondere vacua (Buda 1790); Analysis libri: ad utramque aurem dicti (1796).

Kenyérfa (növ., *Artocarpus* Forst.), az Eperfafélék faja. Levele többnyire szárnyasan hasogatott, ujjasan szabdalt v. öblös; virága egylakú, a porzós virágok bunkóalakuak, a termős virágok gömbölyű húsos torzsán szorulnak össze s az egészből gömbölyded álgyümölcs keletkezik, némelyik ültetett fajtáé magvatlan. Mintegy 40 faja Cejlontól Kináig van elterjedve. Az *Artocarpus incisa* Forst. (l. az *Eleségnövények* II. képmellékletén) 12—18 m. magas, szárnyasan hasogatott levelű fa. Fejnagyságú (40 cm. hosszú, 24 cm. vastag), ovális dinnyealakú, 1—2 kg. súlyú húsos gyümölcsöt terem. Éretlen korában fehér, lisztes bele van, ilyenkor szedik le, meghámozzák, szeletekre vagdalják, levélbe csavargatva mint a kenyeret kemencében megsütik v. forró kövön megszárítják, különösen a csendesoceáni szigetlakóknak ez a mindennapi étele. Sülve egész esztendeig eláll, ize majdnem olyan, mint az édeses búzakenyéré v. a banánáé. Három fa terméke egy embernek egész évre elegendő. A teljesen érett gyümölcs bele sárgáspépes, kellemetlen ízű; olajos magva azonban ehető. Martiniqueon, Réunionon, Guayanában és Braziliában gyümölcséből keményítőt is állítanak elő. Inkább a magvatlan fajtáját ültetik, mert ennek a bele nagyobb. A fa teje szívós, nyúlós; madárlép, kaucsuk, fűrészporral stb. elkészítve tapasz is készül belőle. Sárga, szivacsos fájából épületfa, csónak és házi eszköz lesz, a fiatal ágak háncsrostjából a szigetlakó vásznat sző. Amerikában szép lombozatáért sorfának ültetik. Az *Artocarpus integrifolia* Forst. (keletindiai K., jacktree) nagyon vastag, Kelet-Indiában honos. Gyümölcse 15 kg. is lehet. Megérve is ehető. Nyersen, főzve v. pálmaolajjal megsütve eszik, húsának lisztjéből lepényt sütnek. Tejéből kaucsuk és gyanta lesz, emezt *dammar selo* néven árulják. Kemény fája (jakkfa v. jacqueirafa) a mahagonihoz hasonló, épületfának és házi szerszámnak használatos. Kérgével cserzenek és festenek. Az *Artocarpus pubescens* Willd. *(Artocarpus hirsuta* Lam.) keletindiai tekintélyes fa, fája nagyon kemény, a belseje pirosas; háncsából papir lesz. Gyümölcse ökölnyi, puhatüskés, nagyon jóízű. Fájából ládát és sajkát csinálnak. A két első fajt a forró övön, különösen a csendesoceáni szigeteken, mindenütt termesztik. V. ö. *Forster*, Geschichte und Beschreibung des Brotbaumes (Cassel 1784). A K. harmadkori maradványait a sarkvidéken megtalálták.

Kenyérgomba (növ., *körte tejgomba, paprikagomba, Lactaria volema* [Fries] Schröter), kitünő gomba, melyet sok helyen nyersen is esznek, sőt nyersen izletesebb, mint megsütve. Édeskés, mandulaízű. Kalapja húsos, 5—10 cm. széles, középen homorú, vörösessárga v. barnás. Tönkje 5—12 cm. magas, 1—2 cm. széles, tömött, barnás. Húsa fehér, bőven tejel. Tejnedve fehér, kellemes

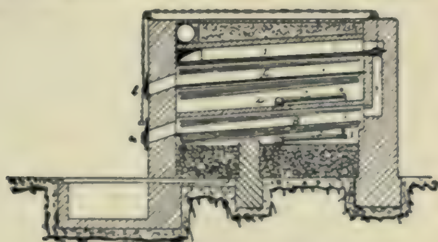
KENYÉRGYÁRTÁS.

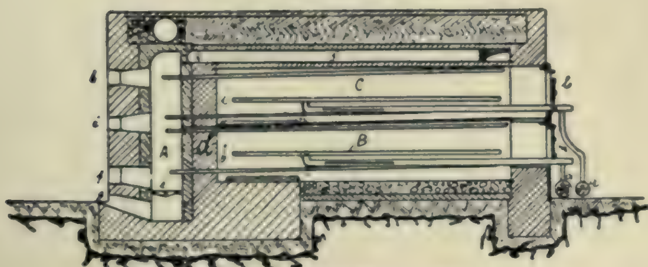
1. Dagasztógép bekapcsolt tartánynyal.

2. Dagasztógép kikapcsolt tartánynyal.

3. Bevetős sütőkemence oldaltfűtéssel.

4. Kihuzós sütőkemence hátsófűtéssel.

5. A kenyérgyár belső berendezése.

izű, a levegőn megbarnul. A lemezek sűrüen állanak, viaszszinüek. A spórapor fehér. A spórák tüskések. Fenyvesekben, de lombos erdőkben is terem júniustól késő őszig. Könnyen összetéveszthető az elvezhetetlen *Lactaria rufa*-val, de ennek *tejnedve erősen csipős* és húsa vöröses.

Kenyérgyártás (l. a *képmellékletet*). A városok nagy kenyérszükséglete a kenyérnek nagyarányú előállítását tette szükségessé, ennek pedig csak gyári berendezkedéssel lehetett megfelelni. A K.-nak alapkellékei: megfelelő épület, gépek és hajtóerő. A feldolgozandó nagymennyiségű és különböző minőségű lisztek előkészítését, t. i. szitálását és összekeverését is már gépek végzik. A tészta elkészítésére szolgálnak aztán a *dagasztógépek*, melyeknek különböző rendszerei közül a *melléklet 1. és 2. ábráin* az E. Dania-féle, villamos hajtóerőre szerkesztett gépet mutatjuk be. Ennek egyik része a hajtógép, másik része a tartány, amelyben a dagasztás történik, a hajtógépből belényúló karokkal. Ennek megtörténte után a tartányt a hajtógépből kikapcsolják és saját kerekein tovább tolják s új tartányt kapcsolnak be. Az ilyen gépek 50—400 kg. tészta befogadására készülnek és 100 kg. tésztához kb. 1 lóerőt igényelnek. A tészta további feldolgozására szolgálnak a *nyujtó* és *elosztó* gépek. Az előbbiek szabályozható hengerművek, az utóbbiak pedig egy bizonyos, előre lemért súlyú tésztát egy nyomással több (30—50) egyenlő darabra vágó szerkezetek (jeles a Brüning-féle), amelyek különösen a kis sütemények készítését könnyítik meg. A már elosztott tészta-adagokat *polcokra* helyezik s ezeken tolják tovább a tűzhelyekhez s ezzel is sok kézimunkát takarítanak meg. A gyári berendezésnek legfontosabb része a *sütőkemence*. A gyártási üzem azt kívánja, hogy a kemencében egyszerre sok tésztát sütni és a sütést állandóan folytatni lehessen, ezzel együtt jár a tüzelés gazdaságos kihasználása is. Tudvalevő, hogy a házi sütőkemencéknél egy befűtéssel csak egy készletet lehet kisütni s aztán a befűtést stb.-it ismételni kell. A kenyérgyárakban többféle sütőkemenceszerkezetek vannak, ilyenek a kőszén-, viz-, gáz-, sőt villamosfűtésre berendezett kemencék. Kiváló szerkezet a *Perkins*-féle, túlhevített gőzzel fűthető sütőkemence (l. a *melléklet 3. és 4. ábráit*). Ennél a sütőteret *B*, *C* vascsövek veszik körül, amelyekben túlhevített vizgőzfejlesztetik s a csövek adják át a meleget a környezetnek. A csövek száma 110, amelyeket a beszerelés előtt nagy nyomással próbálnak ki. A csövek végei a tüzelő térbe *A* nyúlnak ki s itt tüzesittetnek. A csövekben $^3/_8$ részig párolt viz van s mindkét végük be van forrasztva. A sütőterek hőmérséke 230—270 C°, amit pyrometerek (tűzmérők) mutatnak. Az égető forróságot vizgőzfejlesztéssel mérséklik a sütőtérben fekvő *n*—*o* vaslapra viz csepegtetése által, melynek felesleges gőzét a kéménybe lehet kivezetni. A *3. ábra* ezen kemence oldalfűtésű és *bevetős* szerkezetét mutatja, amelynél jobb a *4. ábra* alatti *kihúzós* szerkezet, amelynél a sütőtérbe a tésztákat a *b*, *c* jegyű és *a*, *a*-nál kerekeken járó sütőlapokba rakják s ezeken tolják be és húzzák ki a kisülés után a kemencéből. Az ábrák egyéb részei: *e* a tüzelőrostély a kőszén befogadására, *g* hamutakarító, *f* tüzelő, *i*, *h* csőtisztító nyilások, *j* füstvezeték, *l*, *m* a tésztabevető, illetve a kerekes sütőlapok betoló s kihúzó, ajtós nyilásai. A berakott kenyértészta kb. egy órai idő alatt sül ki s ezután újabb berakás következik. Jó minőségű kőszénből a sütőkemence nagyságához képest egy napra 70—200 kg. szükséges. Kis sütemények, kétszersültek, teasütemények sütéséhez kevés idő kell s ezért ezeknél olyan kemencék használatosak, amelyeknél a sütőlapok egyes vaslemezekből állanak s ezek ú. n. végtelen menetet tartanak. Ezekre rakják a betevő nyilásnál a tésztácskákat s mire a mozgó szerkezet a kemence hosszában áthalad, ezek már ki is sültek s a kemence másik oldalán már kiszedhetik azokat. A sütőlapok mozgását a szerkezettel szabályozni lehet. Az *5. ábra* egy kenyérgyár belsejét mutatja be. A székesfőváros kenyérgyára naponkint 35,000 kg. kenyeret állít elő.

Kenyérgyökér (növ.), l. *Dioscorea*.

Kenyeri, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 749 magyar lak., vasútállomás s ugyanott posta- és táviróhivatal.

Kenyérkő v. *kenyérbélkő*, a bazalttufa népies neve túl a Dunán.

Kenyérleves. Harapásnyi szeletekre vágott rozskenyeret apróra vagdalt vöröshagymával zsirban pirítva, borssal és sóval fűszerezve, karikába vágott füstölt kolbással keverve, húslevessel feleresztjük s ezt néhány tojás sárgájával elhabarjuk.

Kenyérmező, térség Hunyad vármegye szászvárosi j.-ban a Maros két partján, Alvincz felé terülve. Azon a darabon, mely *Alkenyér* falu határában terül, maiglan láthatók ama kápolna romjai, melyet Báthory István erdélyi vajda emeltetett itteni győzelme emlékére 1479. Ez évben ugyanis (okt. 13.) Báthory megütközött Ali bég török vezérrel és maroknyi csapatával sokáig küzdött a túlnyomó török erő ellen, várván Kinizsi Pált, kinek megegyezés szerint hozzá kellett volna csatlakoznia; már-már elvérzett sebeiben, midőn Kinizsi végre megérkezett és kezeiben egy-egy karddal iszonyú mészárlást vitt véghez a törökben, úgy hogy a török sereg csakhamar rendetlen futásban keresett menedéket, táborát és hadi szereit a magyar hadak kezei között hagyván. Csata után nagy győzelmi ünnepélyt tartottak, mely alkalommal Kinizsi (ezentúl a «kenyérmezei hős») szilaj kedvében egy holt törökkel fogai között járta a toborzót. Állítólag a Benczencznél emelkedő domb alatt vannak eltemetve az elesett magyarok. K. látképét, Nemes Ödön rajza után, közli a Vasárnapi Ujság 1867. 11. sz. A K.-i csata emlékére a hunyadvármegyei történelmi és régészeti társulat az alkenyéri állomás mellett 1890. díszes emléket állított fel.

Kenyérolaj, a petroleummaradékból előállított ásványolaj, melyet a sütőműhelyekben a kenyér és sütőlemezek bekenésére használnak.

Kenyérpálma (növ.), l. *Encephalartos*.

Kenyértaksa, az a hatósági ár, amelyet a kenyérnemüekre a középkorban s az újkorban egész a szabad kereskedelem elterjedéséig az egyes államokban az autonóm törvényhatósági testületek közérdekből állapítottak meg. Újabban némely

helyen a fogyasztás védelmezése céljából megállapítják a kenyérnemüek maximális árát és a közegészségügy érdekében megszabják azok minőségét. Ehség, háború esetén hajdan gyakoriak voltak az ilyen taksák más árúcikkekre nézve is, de ezek között mindig legfontosabb volt a K., amennyiben elsőrendű élelmicikkekre vonatkozott.

Kenyéruzsora, az élelmiszerek megdrágításának szállóigeszerű megjelölése. A kifejezést «kenyér- és húsuzsorások» formában Németországban használták először a tiltó vámokat követelő agráriusokkal szemben. L. *Kenyérárak.*

Kenyérvas v. *vaskenyér*, az a szivacsszerű kovácsvas, melyet a bucatűzhelyekben, friss tűzhelyekben és a kavarókban nyernek. A lyukacsos, salakkal tele, alaktalan tömegü izzó vaskenyeret kalapácsok alatt tömörítik és alakítják.

Kenyérvirág (növ.), l. *Helianthus.*

Kenyérzsák, katonai felszerelési cikk, mely kenyér, egyéb szükségleti cikkek, harc előtt még töltények fölvételére is szolgál. Rendszerint a bal vállról a jobb csipő felé akasztva hordják.

Kényesség, túlságos fogékonyságot jelent külső hatások iránt, tehát ingerlékeny, könnyen sértődő, válogatós emberre illik; innét kényeztetni, elkényeztetni. Dolgokra, ügyekre is alkalmazzák: kényes ügy, amivel óvatosan kell bánni, mert könnyen ronthatnak rajta. L. még *Elkényeztetés.*

Kenyhecz, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 473 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Abaújszina.

Kenyon (ejtsd: kenjön), *Frederic George*, angol klasszikus filológus, szül. Londonban 1863 jan. 15. 1889-ben a brit muzeum kézirati osztályának őre lett. 1894-ben a hallei egyetem tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. Nagy hirt szerzett több papiruszkézirat kibetüzésével. Fölfedezte és kiadta Aristoteles nevezetes kis munkáját, az Athéniek államát (London 1891, 3. kiad. 1892), melyet le is fordított; továbbá Herondas mimiambusait (London 1891); Hypereides két beszédét (1893); Bakchylides verseit (1897). Továbbá: Classical Texts from Papyri in the British Museum (1891); Catalogue of Greet Papyri in the Brit. Mus. (1893—98, 2 köt.); Our Bible and the ancient manuscripts (1895, 3. kiad. 1898); Letters of Elisabeth Barrett Browning (1897); The palaeography of Greek Papyri (1899); Handbook to textual criticism of the New Testament (1901).

Kényszer (lat. *vis ac metus*, ném. *Zwang*, franc. *violence, pression)*, másnak reábírása arra, hogy akarata ellenére valamit tegyen vagy abbahagyjon. A magánjogban különösen a jogügyletek érvénye szempontjából van jelentősége. A szerződéseket tartva szem előtt: semmis a szerződés, ha a felet testileg kényszerítették a szerződéses nyilatkozat megtételére (kezét vezetve, erővel iratták vele a szerződést). Az pedig, akitől fenyegetéssel csikarták ki a szerződési nyilatkozatot, megtámadhatja a szerződést, feltéve, hogy alapos oka volt a félelemre, vagyis közvetlen veszéllyel fenyegették s a fenyegetést a másik szerződő fél okozta vagy felismerhette. L. *Ellenállhatatlan erő, Fenyegetés.*

Kényszerárfolyam lényege az, hogy részint az állam, részint a bank által kibocsátott jegyeket az állam beleegyezésével, sőt legtöbbször éppen annak kezdeményezésére pénz jellegével ruházzák fel, úgy hogy e jegyeket fizetésképen névértékükben reá lehet a hitelezőre kényszeríteni, anélkül, hogy akár a közpénztárak, akár a bank pénztárai kötelesek volnának azokat ércpénzre beváltani. Legtöbbször úgy keletkezik, hogy az állam háborúk vagy nagy anyagi csapások idején jövedelmi forrásul használja. Ilyenkor aztán a K. valóságos *kényszerkölcsön* jelleget ölt fel s nagy bajokat szül. (L. *Assignata* és *Devalváció.)* Az állam két alakban gyakorolhatja a K.-ot; nevezetesen vagy közvetlenül maga bocsát ki annyi jegyet, amennyi pénzre szüksége van, vagy pedig akár egyes banktól, akár valamely bankcsoporttól annyi jegyet vesz fel, amennyire szüksége van s aztán az illető bankokat felmenti a beváltás kötelezettsége alól. A K.-nak más fajtáju esete az, mikor gazdasági válságok és rémületek idején felmenti a bankokat az ércfizetés kötelezettsége alól. Minthogy a K. rendesen nagy gazdasági pusztulással jár együtt, a modern pénzügyi politika lehetőleg kerüli alkalmazását, amire utal az is, hogy az összes államok mindinkább a kötelező beváltásra térnek át és iparkodnak erre a tárgyi biztosítékokat is megszerezni. (L. *Jegybankok.)*

Kényszerbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Kényszercselekedetek, l. *Kényszergondolatok.*

Kényszerdologház, l. *Dologházak, Közveszélyes munkakerülők.*

Kényszeregyesületek azok, amelyeknek hatósági befolyás mellett megalakulását törvény szabja meg s amelyekben a többség a kisebbséget belépésre kötelezheti. Ilyenek a vízjogi, árvédelmi társulatok, hegyközségek, a közbirtokosság, erdősítési társulatok, ipartársulatok és testületek, munkásbetegsegélyző és baleset ellen biztosító pénztár, halászati társulatok stb.

Kényszeregyezség (ném. *Akkord)*, l. *Csőd.*

Kényszer elve *(a legkisebb kényszer elve)*, Gausstól eredő mechanikai elv, mely szerint olyan rendszerben, mely mozgásait nem végezheti szabadon, hanem bizonyos föltételeknek van alávetve, a mozgás olyan módon következik be, hogy a kényszer, vagyis a szabad mozgástól való eltérés a lehető legkisebb. Ez az elv közel vonatkozásban van a d'Alembert-féle elvvel.

Kényszerengedély. A szabadalom tulajdonosának jogában áll, hogy a szabadalom használatba vételére másnak engedélyt (licenciát) adhasson s szabadalmát ilyen módon értékesíthesse. A legtöbb szabadalmi törvény egyenesen kötelezi is a szabadalomtulajdonost, hogy ha szabadalmát maga nem gyakorolja, a gyakorlatot másnak engedélyezze s ha nem teszi, az engedélyezést helyette más javára a szabadalmi biróság itélettel mondja ki. Ez a K. (Zwangslizenz). Szabadalmi törvényünk (1895: XXXVII. t.-c. 20. §.) szerint meg lehet ugyan vonni a szabadalmat, ha tulajdonosa azt három évig a belföldi szükségletet kielégítő módon nem gyakorolja, sem más megbizható belföldi vállalkozóra a szabadalmi hivatal által megállapitandó kárpótlás ellenében haszná-

lati engedélyt nem ad, de az itéletben más részére az engedélyt a szabadalomhirtokos helyett megadni nem lehet s igy szabadalmi jogunk a K. intézményét nem ismeri.

Kényszerérmék, nagy szükségben adatnak ki a közönséges forgalom számára, néha nemes ércekből, de csekélyebb értékben, legtöbbször azonban olcsó anyagból. Ilyen éremfajok az 1807-ik, és 1813-ik évi osztrák 6, 15, és 30 kros rézpénzek, melyek később névértékükön alul voltak forgalomban.

Kényszereszközök ma már nem használatos orvosi eszközök az elmebajosok nyugtalanságának csillapítására. Legismertebb közöttük a kényszerzubbony.

Kényszerforgalom. Ha az állam polgárait kötelezi arra, hogy az általa kibocsátott, ércpénzt pótló papirjegyeket névértékükben bármily nagy összeg erejéig fizetésül elfogadják, akkor a papirjegyek kényszerforgalmáról szólunk. L. *Kényszerárfolyam.*

Kényszergondolatok *(obsessio)*, ideges egyéneknek olyan gondolatai, melyektől szabadulni nem tudnak, bár teljes belátásuk van azok helytelen, kóros voltába. Rendesen félelem is kiséri ezeket. Ide tartozik a sokféle fóbia (l. o.). Élesen megkülönböztetendők a téves eszméktől (l. o.). K. azután kiválthatnak *kényszercselekedeteket*, midőn a beteg úgy érzi, hogy valamely cselekedetet végbe kell vinnie s míg azt meg nem cselekszi, erős félelem, szorongás, általános rosszullét fogja el. A cselekedet végrehajtása után megkönnyebbül. A K. és a kényszercselekedetek orvoslása csak az alapját tevő idegesség (neurasztenia, hisztéria) gyógyításával történhetik.

Kényszerhelyzet, l. *Kényszer Végszükség.*

Kényszerités (ném. *Nötigung)*, bűncselekményét a magyar Btk. nem ismeri. A bevett fogalommeghatározás szerint K.-ben az bűnös, aki mást az ellene alkalmazott erőszakkal, vagy az ellene, illetve hozzátartozója ellen használt fenyegetéssel oly cselekvésre, tűrésre vagy abbanhagyásra kényszerit, amelyre nincs kötelezve (v. ö. az 1912. évi osztrák Regierungs-Entwurf 321. és 322. §§-ait). L. még *Fenyegetés, Hatóság elleni erőszak, Személyes szabadság megsértése.*

Kényszerjogok (ném. *Zwangs- u. Bannrechte)*, az iparszabadság elvének uralomrajutásával megszűnt ipari kiváltságok, amelyek szerint bizonyos terület lakossága kötelezve volt szükségleteit a kiváltságot nyert jogosultnál beszerezni.

Kényszerképzet, l. *Kényszergondolatok* és *Gátlás.*

Kényszerkölcsön, szemben a polgárok szabad elhatározásából nyujtott kölcsönnel, akkor fordul elő, midőn az állam még nem esedékes adó előlegezésére, kényszerárfolyammal felruházott papirpénz átvételére kötelezi az állampolgárokat, takarékbetéteket vesz igénybe vagy már esedékes fizetések teljesitését megtagadja.

Kényszerközlés (ném. *Publikationszwang).* Összefügg a sajtótörvénnyel. Itt ugyanis azokról a közlésekről van szó, amelyeket valamely nyomtatvány, különösen az időszaki lap szerkesztője vagy kiadója büntetés terhe alatt köteles kinyomatni. Kétféle ily K.-t ismerünk. Egyik a bűnösséget megállapitó itélet közlésére vonatkozik. A K. másik esete a helyreigazítás kényszere. Ez abban áll, hogy midőn valamely lap akár magánosokról, akár hatóságokról sértő közleményeket hozott, egyszersmind köteles helyet adni a sértett részéről közzétenni kivánt helyreigazításnak. Nálunk az új sajtótörvény szintén tüzetes rendelkezéseket tartalmaz a helyreigazitás jogáról.

Kényszermozgások alatt értjük azt a tüneményt, hogy valamely állat csak egy bizonyos és megszabott irányban tud mozogni. Az ilyen állat körben jár, hátsó lábai körül forog, a földön gurul stb. K. főkép a kis agyvelő sérülésére jönnek létre. Emberen alig észleltek még K.-at.

Kényszermunka. Néhol így nevezik a szabadságvesztés-büntetésnek bizonyos súlyosabb nemét. K. a szabadságvesztésre itéltek által teljesítendő munka, melynél nincs helye a különböző munkanemek között való választásnak, ezzel szemben munkakényszerről beszélünk, midőn a letartóztatott választhat az intézetben szokásos munkanemek közül.

Kényszernevelés, l. *Javítónevelés.*

Kényszernyugdíjazás az alkalmazottnak akarata ellenére, hivatalból történő nyugdíjazása. Az állami tisztviselőnek, altisztnek vagy szolgának K.-át hivatalból akkor lehet elrendelni, ha 1. olyan testi v. szellemi fogyatkozásban szenved, amely őt szolgálatának további ellátására véglegesen v. legalább huzamosabb ideig képtelenné teszi, vagy 2. a beszámítható javadalmazással egyenlő összegű nyugdijra igényt adó szolgálati idejét betöltötte, vagy 3. ha a tisztviselő, altiszt v. szolga 65, illetőleg, ha a kir. Kúria itélőbirája, v. a vele egyenlő v. nála magasabb állást betöltő itélőbiró vagy ügyészségi tag v. egyetemi tanár, 70. életévét betöltötte, vagy 4. ha a tisztviselő, altiszt v. szolga betegség okából egyhuzamban több mint egy év óta nem teljesített tényleges szolgálatot. L. *Nyugdíjazás.*

Kényszeroltás, az embereknek v. az állatoknak a hatóság rendeletére foganatosított beoltása valamely fertőző betegség ellen. Embereket csak a himlő ellen szokás ily módon beoltani s Magyarországon az 1887. XXII. t.-c. mondja ki a kényszert oly értelemben, hogy minden gyermek életének első éveiben, majd 12-ik éve előtt újból beoltandó. Állatok beoltását a juhhimlő és a száj- és körömfájás ellen rendelheti el a hatóság, l. *Himlő.* V. ö. 1888. VII. t.-c. 87. és 88. §. és a végrehajtási rend. 223. és 247—49. §§.

Kényszerszolgálat, oly szolgáltatások megjelölésére szolgál, melyekkel az illető általános v. különös kötelezettségnél fogva tartozik s ily címen az tőle követelhető. Ilyen az úrbériség eltörlése előtt a robot s a jobbágyi szolgáltatások; ilyen a hadkötelezettség.

Kényszertársulás, a hasonló viszonyok között lévőknek törvényben megszabott kötelező társulása közérdekű közös céloknak könnyebb elérése végett; K.-t szab meg a törvény az ipartestületek alakitására, az osztatlan közös legelők tulajdonosaira, bizonyos esetekben vizszabályozó, ármentesítő, halászati társulatokra nézve stb.

Kényszerútlevél, az az útlevél, amelyet a rendőri hatóság az illetőségi községébe utasított

(kiutasított) egyénnek kiszolgáltat, aki az abban megszabott utat meghatározott időben és állomásokon át kiséret nélkül megtenni tartozik. A K. kiszolgáltatása a toloncolásnak enyhébb formája, mert ez utóbbinál a tovaszállítás őrizet mellett, rendőri közegek kisérete mellett történik.

Kényszervágás, életveszélyesen megbetegedett vagy súlyosan sérült állat levágása abból a célból, hogy húsa lehetőleg emberi fogyasztásra értékesíthető legyen. Annak elbirálására, vajjon ilyen állatok húsa alkalmas-e s ha igen, mennyiben emberi fogyasztásra, nem állatorvos-húsvizsgáló csak akkor illetékes, ha a K.-t sebzés, égés, csonttörés, hirtelen felfúvódás vagy fulladás veszélye tette szükségessé, föltéve, hogy a levágás az előidéző ok behatása után legfeljebb 12 órán belül történt, míg különben állatorvos-húsvizsgálónak kell az esetet elbirálnia. K. esetén a hús igen sokszor csekélyebb értékű akkor is, ha az állat azelőtt egészséges volt, mert igen sokszor tökéletlen az elvérzés, emiatt pedig a hús kevésbbé tartós és hamar bekövetkező rothadása miatt könnyen ártalmassá válik az ember egészségére. Az elbírálás módját a földmivelésügyi miniszternek 1908. évi 54,300. sz. rendelete írja elő.

Kényszervégrehajtás *(executio)*, birói határozat v. egyesség végrehajtása, l. *Végrehajtás.*

Kényszervétel, l. *Fedezeti vétel.*

Kényszerzubbony, l. *Kényszereszközök.*

Kényúr a. m. korlátlan zsarnok, uralkodó tyrannus, ennek uralma a *kényuralom.* L. még *Abszolutizmus.*

Kenzan (eredeti nevén *Ógata Koremoto)*, japán festő, keramikus és lakkművész, szül. Kyótóban 1663., megh. Edóban 1743 júl. 22. Korin (l. o.) ifjabb testvére és követője a festésben. Az utóbbit bensőségével és kalligráfus művészetének tökéletességével felül is múlja. (A kano-iskola és a kinai Sung-korszak tusfestőinek művészetét is elsajátította.) A kerámiában a világ legnagyobb művészeinek egyike. E téren Koetsu (l. o.) és Rinsei tanítványa. Dekorativ stílusa rendkivül koncentrált, nagyvonalú és levezetett. V. ö. *Brinckmann*, K. (Hamburg 1897); Choice Masterpieces by Kórin and K. (Tókyó).

Keokuk (ejtsd: kiokök), város, *Lee county* székhelye Iowa államban, a Misszisszippi alsó vizesései (Lower Rapids) mellett, a De-Moines torkolatánál, (1910) 14,008 lak., folyami kikötővel, fémöntőkkel és jelentékeny malomiparral, orvosi fakultással.

Keopsz, l. *Kheopsz.*

Keosz, sziget, l. *Kea.*

Kép, eredetileg valamely dolog mása, azaz hozzá hasonló ábrázolása, amelyből ráismerhetni az eredetire. Ilyen a szobrászati ábrázolás, ilyen az arckép. A költészettanban valaminek érzéki dologgal való összehasonlítását nevezzük képnek: «Majd az édes álom pillangó képében», a pillangó az álom képe, színes, szállongó, mint emez. Különbséget lehet tenni a K.-ek közt. Ha elvont fogalmat hasonlítunk össze érzékivel, származik a *jelkép*, szimbolum. Az oroszlán az erő szimboluma, a kereszt a keresztény hité, a kard a háborué. Ha elvont fogalmak közti viszonyt, általános igazságot érzéki ruhába öltöztetek, pl. Útra kelt az Igazság, vagy Apollon és a múzsák: akkor a kép *allegórikus.* A művész *képekben*, a tudós *fogalmakban* gondolkozik. A léleküanban is gyakran élünk e kifejezéssel; ha valamit láttunk, hallottunk stb., a látottnak, hallottnak emléke megmarad bennünk, esetleg újra fölidéztetik tudatunkban (emlékszem barátom arcára, egy hallott nótára stb.), de ez a fölidézett emlék csak hasonlít az eredeti szemlélethez, nem azonos vele (emlékezés valakinek arcára, nem annyi mint azt látni): legjobb volna a *szemlélet* emlékét és csakis ezt, a lélektanban képnek nevezni. L. *Képzet* és *Szókép.*

Képbetű, l. *Hieroglifok.*

Kepe, a szántóföldön kiszáradás céljából különböző módon összerakott gabona neve, Erdélyben a papi illetéket is e néven nevezik. *Kepés* a. m. arató. A K. más neve kereszt, kalangya, rakás, csomó, báb.

Keped, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 759 oláh és magyar lak., vasútállomás távíróval, u. p. Szinérszeg.

Kepes *Gyula*, orvos, szül. Váriban (Bereg) 1847 dec. 7. Tanulmányait a bécsi egyetemen végezte. 1870—72-ig a bécsi Rudolf-kórházban működött. Részt vett az osztrák-magyar sarkvidéki expedicióban mint honvédezredorvos; 1874. honvéd törzsorvos, 1882. másodosztályú, 1895. pedig első osztályú honvéd főtörzsorvossá lett és mint ilyen a m. kir. VII. zágrábi honvédkerületi parancsnokságnál mint egészségügyi előadó működött. 1904-ben a honvédelmi minisztérium V. osztályának főnökévé nevezték ki.

Képesítés, elméleti és gyakorlati vizsgálatok bizonysága arról, hogy valaki bizonyos életpályákra tartozó s a törvényben (1883. I. t. c.) megszabott követelményeknek megfelel. A K. kimutatásával kell tehát igazolni, hogy valaki az állás betöltésére alkalmas. De nemcsak hivatali állások elfoglalása, hanem egyes élethivatások gyakorlása is a közérdek szempontjából K.-hez van kötve, így orvosi, ügyvédi tevékenységet csak az fejthet ki, a kinek ehhez a törvényszabta K.-e megvan. Különös jelentősége van az ily K.-nek az ipari foglalkozásoknál is. Az ipartörvény ugyanis bizonyos iparágak gyakorolhatásához a megfelelő K. igazolását kivánja meg. Ezek a K.-hez kötött iparágak, melyek között a legfontosabbak: az ékszerész-, asztalos-, bádogos-, borbély-, cipész-, cukrász-, esztergályos-, hentes-, kalapos-, kárpitos, lakatos-, mészáros-, órás-, szabó-, szobafestő-, szűcs-, villamosszerelő-ipar. Ide tartoznak még az ács, építőmester, kőműves- és kéményseprő-ipar is, amelyek gyakorlása azonban nem csak K.-hez, hanem engedélyhez is van kötve. Ezeknél az iparágaknál az iparigazolvány kiadása az általános kellékeken fölül annak igazolásához van kötve, hogy a kérelmező a tanoncbizonyítványban megjelölt ipart szakbavágó műhelyben v. gyárban szakbavágó munkával legalább két éven át gyakorolta, vagy tanoncbizonyitvány hiányában azt igazolja, hogy gyárban vagy műhelyben 3 éven át mint segéd szakbavágó munkát teljesített. Egyes ipariskolák elvégzése a fentjelölt K.-t pótolja.

Képesítéshez kötött iparok, l. *Képesítés.*

Képes kifejezés, *képlet, képletes*, a stilisztikában általán az átvitt értelmű kifejezés, mely a dolog

helyett mintegy a képmását nevezi meg. Természetéről és fajairól l. *Szókép.*

Képes Krónika, vagy *Bécsi Képes Krónika (Chronica de rebus gestis Hungarorum)*, a magyar történelem XIV. sz.-beli egyik legfőbb kútfőmunkája ismeretlen szerzőtől. *Márk krónikájának* is nevezik, mivel 1358 máj. 15. egy Márk barát fogott hozzá (l. *Márk krónikája)*, hogy «különféle régi krónikákból összeszedegesse a magyarok régi és legújabb tetteiről (1342-ig) szóló történeteket». Mindössze csak 43 dátumot említ, másrészt egy szemtanuhoz illő részletességgel szól kora némely eseményéről. Először kiadta Turóczy a maga krónikájának velencei, majd 1488. évi kettős (brünni és augsburgi) kiadásában; továbbá Bongarsius Jakab Frankfurtban 1600., Schwandtner János György Bécsben 1746., magyarul és latinul Szabó Károly 1867., a szebb képek másolataival együtt. A K.-k egyáltalán a XIII. sz.-ban jöttek divatba. A legelterjedtebb Emsi Rudolf világkrónikája és Schedel Weltchronikja, mely 1493. nyomtatásban is megjelent.

Képes levelezőlap, l. *Levelezőlap.*

Képessy *József (bélteki)*, kiváló vízimérnök és író, a határőrvidéki vízépítési műveletek igazgatója, szül. Orosházán (Békés) 1818., megh. Temesvárt 1876 okt. 25. Miután 1841. mérnöki oklevelet nyert Pesten, további tanulmányozás céljából Bécsbe ment, hol oly képzettségre tett szert, hogy gróf Széchenyi István 1847. kinevezte a bácsi tiszaszabályozási vízmunkálatokhoz igazgató osztálymérnökké. Ez állásában közzétett cikkei és önálló munkái annyira emelték tekintélyét, hogy 1866. a közös hadügyminiszter a csajkás német és szerb Bánság határőrvidéki rengeteg ártereinek szabályozására egyenesen őt kérte ki az akkori helytartótanácstól, s két évre rá (1868) ki is nevezte a fenti építések igazgatójává. Nagyobb munkái: *A Magyar Alföld hydrographiája* (Pest 1867); *Javaslat a Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásáról* (Temesvár 1873).

Képfaragás, l. *Szobrászat.*

Kephal . . ., *kephalo . . .* (gör.) összetételű szókat, l. *Kefal . . .*, *Kefalo . . .*

Kephalonia, sziget, l. *Kefallenia.*

Kephalos (latinosan *Cephalus)*, a görög mondában Erechtheus mitikus attikai király leányának, Prokrisnak férje. Felesége hűségét kipróbálni akarva, idegen alakban szerelmet esd tőle. Prokris megszegi a hitvesi hűséget és ezután férje elől elmenekül. Útjában Artemistól egy soha el nem tévesztő gerelyt kap ajándékba. Utóbb visszatér férjéhez, s minthogy ez megbocsát neki, a gerelyt neki ajándékozza. De K. házastársi hűsége sem nagyobb az övénél. Mikor Prokris egyszer féltékenyen meglesi férjét az erdőben, ez a leselkedőben támadót vélve, a gerelyt feléje hajítja és megöli. A gyilkosságért K.-t Attikából száműzik.

Kepheus (lat. *Cepheus)*, a görög mondában Belos fia, Andromeda (l. o.) atyja.

Kephisia, bájos fekvésű helység, gyönyörű bővizű karszt-forrással, Athéntől É.-ra 15 km.-re; már az ókorban is, mint manapság, kedvelt nyaralóhelye volt az athénieknek, itt szeretett tartózkodni Herodes Atticus (l. o.).

Kephisodotos, 1. az *idősebb*, attikai szobrász, a híres Praxiteles atyja és tanítómestere, kb. Kr. e. 400—360 között élt és működött. Jórészben csak istenszobrokat alkotott. Egyik híres szobra, mely a béke istennőjét, Eirénét ábrázolta a Plutoszgyermekkel (gazdagság) karján s melyet a Spártával kötött béke (374) emlékére állítottak föl az athéni agorán, több márványmásolatban reánk maradt. Ezek között a legteljesebb a müncheni Glyptothekben őrzött példány. A művészi kifejezés fejlődésében új mozzanat az a szerető bensőség, mellyel Eiréne a gyermek fölé hajlik. — 2. *K.*, az *ifjabb*, a híres Praxiteles fia és Timarchos testvére, kivel több izben közösen dolgozott. Néhány istenszobron kívül főleg arcképszobrokat készítettek. Együttes alkotásaik voltak Lykurgosnak és fiainak, továbbá a vígjátékíró Menandrosnak szobra az athéni Dionysos-szinházban. K. egymaga faragta a Pergamonban állott híres szoborcsoportot, melyen a puha húsba mélyedő ujjak valószerű ábrázolását csodálták. Menandros portraitját (l. a *Görög művészet cikknél: III. tábla 23. ábra)* s a pergamoni, erotikus tárgyú csoportot (symplegma) több másolatból ismerjük.

Kephisos, folyók, l. *Kefizosz.*

Képírás, 1. az az írásrendszer, amelyben a gondolatok írásban való feljegyzésénél ama képeket használták, melyek az illető tárgyat v. a magyarázandó cselekményt ábrázolták. A különböző nemzetségek egyéni tehetségének és felfogási képességének megfelelően ezek a képek is különbözők voltak. Az idők folyamán a lerajzolt képpel nem csupán az avval kapcsolatos konkrét fogalmat iparkodtak ábrázolni, hanem bizonyos elvont fogalmakat is. Igy pl. az emberi fej képével nemcsak ezt a konkrét fogalmat (emberi fejet) ábrázolták, hanem a *kezdetnek*, az *elsőnek* fogalmát is. A *különlegest* az *általános* kifejezésre használták fel s az olvasó találékonyságára volt bízva, hogy az odavetett kép- és jelcsoportok valódi értelmét kitalálja. Az ember, ki kezét szájához emeli, kifejezője volt mindannak, ami szájjal történik; a kinyujtott kar kifejezte midazt, amihez erő szükséges; az ég felé tárt karok a «magas» fogalmát ábrázolták stb. V. ö. *Mahler* Ede, Ókori Egyiptom (Budapest 1909). L. még *Irás és Hieroglifok.* — 2. *K.*, l. *Festészet.*

Képkő (ásv.) a. m. agalmatolit (l. o.).

Képlaky *Vilma*, valódi nevén *Szemere* Krisztina, Szemere Pálnak, a költőnek neje, szül. Lasztóczon 1792., megh. Pesten 1828 márc. 26. Szemere Pállal 1814 máj. 11. kelt egybe. Versei az Aurora és Urania című almanachokban, a Szépliteraturai Ajándékban, Aspasiában, a Muzárionban jelentek meg, melyeket pár prózai dolgozatával Szvorényi József adott ki (Szemere Pál munkái I. kötetében, 1890). Emlékének van szentelve Kölcseynek *Vilma* című éloge-a.

Képlap pénzeken, l. *Avers.*

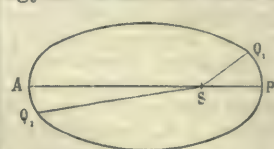
Kepler, *Johannes*, német csillagász, a bolygók mozgástörvényeinek felfedezője, szül. Weil der Stadtban 1571 dec. 27., megh. Regensburgban 1630 nov. 15. 1589-ben Tübingenben megismerkedett Mästlinnel, ki őt Kopernikus tanába bevezette, 1594. a gráci protestánsok meghívták mint tartományi matematikust; K.-nek hamarosan nagy

hire kerekedett mint elsőrendű asztrológusnak, mert beteljesedett néhány jóslata, amelyeket a tőle kiadott naptárakban az akkori idők szokása szerint közölt, de egyszersmind ekkor adta ki (1596) Prodromus dissertationum cosmographicarum, continens mysterium cosmographicum de admirabili proportione coelestium orbium etc. című művét, melyben először fejtette ki az egész életén át táplált kedvenc eszméjét a Naprendszerben uralkodó harmóniáról. E műve révén ismerkedett meg Tycho Braheval, kinek segédje lett Prágában 1601. Tycho halála után még ugyanebben az évben II. Rudolf császár udvari csillagásza és matematikusa lett. Tycho kitűnő Marsmegfigyelései alapján találta ekkor két első híres törvényét, melyeket 1609. közölt Astronomia nova, seu Physica coelestis tradita commentariis de motibus stellae Martis (Prága) című főművében. Két évvel később jelent meg a Dioptrice, mely a lencsék és csillagászati távcső elméletét tartalmazza (újra kiadta Ostwald a Klassiker der exakten Wissenschaftenben 1904). K. sohasem kapta rendesen a fizetését a császári pénztártól, s így vagyonilag tönkrement, feleségét, gyermekeit elvesztette. Rudolf császár halála után 1612. Linzbe költözött. Itt fedezte fel 1618. híres harmadik törvényét a bolygók keringésidejének és távolságainak összefüggéséről, melyet 1619. közölt Harmonices mundi libri V. c. művében; 1622. II. Ferdinánd ismét kinevezte császári matematikussá. Ekkor fejezte be bolygótábláit, melyek Tabulae Rudolphinae címen 1627. Ulmban jelentek meg, hová K. a protestánsüldözések elől visszavonult. Nyomasztó helyzetében hiába követelte a császári pénztártól 12,000 forintnyi hátralékos fizetésének kifizetését. A császár Wallensteinhoz utasította K.-t. Wallenstein (Saganban 1628) szívesen látta K.-t mint asztrológust, de fizetéséhez nem segítette. K. ekkor elhatározta, hogy 1630 őszén Regensburgba utazik s az országgyűlés elé terjeszti ügyét. Nov. 9-én érkezett a városba, de néhány nap mulva meghalt. K. művei közül még említendők: Ad Vitellionem paralipomena, quibus astronomiae pars optica traditur (Frankfurt 1604); Epitomes astronomiae Copernicanae libri I—VII. (Linz és Frankfurt 1618—22); Somnium, sive Opus posthumum de astronomia sublunari (Sagan és Frankfurt 1634; németül kiadta S. Günther, Keplers Traum vom Mond, Leipzig 1898). Összes műveit Frisch adta ki 8 kötetben: Opera omnia Kepleri (Frankfurt 1858—72). Levelezését Anschütz adta ki (Prága 1886). V. ö. *Breitschwert*, J. K.-s Leben und Wirken (Stuttgart 1831); *Brewster*, Lives of Galileo, Tycho Brahe and K. (8. kiad., London 1874); *Dvorsky*, Neues über K. (Prag 1880); *Herz*, K.-s Astrologie (Wien 1895); *Müller*, J. K., der Gesetzgeber der neuen Astronomie (Freiburg 1903); L. *Günther*, K. und die Theologie (Giessen 1905).

Kepler-féle probléma, Keplertől az ő «Astronomia nova»-jában felállított feladat, mely valamely bolygó helyének kiszámítását célozza tetszésszerinti időpontra, ha adva van a pálya és a perihéliumátmenet ideje. Ha E jelenti az excentrikus, M a középanomáliát, e a bolygópálya excentricitását, akkor a K. az $E - e \sin E = M$ egyenlet megoldására vezet E szerint. V. ö. *Astrand*, Hilfstafeln zur leichten und genauen Auflösung des Keplerschen Problems (Leipzig 1890).

Kepler-féle távcső, l. *Távcső*.

Kepler-féle törvények, a bolygóknak a Nap körül való mozgását leíró tapasztalati szabályok, melyeket Kepler Tycho Brahenak Mars-megfigyeléseiből vezetett le. Az első törvény: Minden bolygó pályája oly ellipszis, melynek egyik gyujtópontjában a Nap áll. A második: Minden bolygó radius vectora (Nap középpontjától a bolygó középpontjához húzott egyenes) egyenlő időkben egyenlő területeket súrol. E törvény értelmében a bolygó sebessége nagy a perihéliumban, kicsiny az aféliumban. Ha pl. PQ_1 a bolygó egy hónapnyi útja a perihélium körül, akkor az afélium körül egy hónap alatt csak AQ_2 utat fogja megtenni, mert SPQ_1 terület $= SAQ_2$ területtel kell hogy legyen. A harmadik törvény szerint: a bolygók keringési ideinek négyzetei úgy aránylanak, mint a Naptól való középtávolságaik harmadik hatványai.

Kepler-szövetség, 1907. Németországban a monista-szövetség ellen alapított egyesület, amely theista álláspонton áll.

Képlet (*formula*, matematika), vm. számításnál végzendő műveleteknek az *aritmetikai jelekkel* (l. o.) való rövid jelzése. Pl. a kamatszámításnál a kamatot a

$$K = \frac{t \times p \times e}{100}$$

képlet szerint számítjuk, hol K a kamat, t a tőke, e az évek száma és p a percent. — *K.* a kémiában, l. *Kémiai jelek és képletek*. — *K.* a stilisztikában, l. *Képes kifejezés* és *Szókép*.

Képlőanyag v. *képlőtest* (növ.), a protoplazma (l. o.) ma már nem használatos neve.

Képlőműtét a. m. képzőműtét (l. o.).

Képmajmolás, l. *Mimikri*.

Képmás, szélesebb értelemben hasonlósága valamely tárgynak egy másikhoz; szűkebb értelemben eredeti kép után festett v. faragott kép, l. *Arckép*.

Képmetszés (*pszaligráfia*), valamely alak, arckép ollóval való kimetszése szines v. fekete papirból. Ma már nem gyakorolják.

Képmutató, aki megtévesztés céljából tudatosan jobbnak, igazabbnak, vallásosabbnak stb. mutatkozik, mint amilyen. Különbséget tehetünk K., szinlelő és hazug közt. A *szinlelő* általában, nem szükségkép v. szándékból, oly érzelmet tettet, melyet nem érez; a *hazug* nemcsak magára vonatkozó valótlanságot akar elhitetni a világgal; a *K.* szinlelő is, hazug is, de mind szinlelései, mind hazugságai magára vonatkoznak s mindig rossz szándékúak. A K. egyik tipusát remekül megalkotta Molière a Tartuffe-ben; azóta a szenteskedő K.-t Tartuffenek mondják. (L. *Hazugság*).

Képnyomat, l. *Ábranyomat*.

Képöntés, plasztikai tárgyaknak előállítása folyékony anyagnak homorú formába való öntése

által. A folyékony anyag megszáradván, a homorú formának lenyomatát adja. Az öntéshez használt anyag vagy olvasztás által válik cseppfolyóvá, mint pl. a fém, az üveg, vagy pedig megőrölve vízzel keverjük, mint pl. a gipsz, cement, porcellánanyag. Az előbbi anyag kihülés, az utóbbi pedig a víznek elpárolgása következtében válik ismét szilárddá. Ez eljárásra kevésbbé alkalmas az oly anyag, amely midőn megkeményedik, egyszersmind össze is húzódik, mint pl. az agyag, a tiszta vörösréz. Az ilyen anyag nem adja vissza hiven a formát. A forma, amelybe az anyagot öntjük, nyitott vagy zárt lehet. A nyitott formával öntött kép domború mű, a zárt formával öntött kép teljes kiterjedésű alak, szobormű. Ha formával több képet akarunk önteni, akkor annak szétszedhető és ismét összeilleszthető több darabból kell állani. A zárt formával öntött kép vagy tömör, vagy belül üres öntésü. A belül üres öntvény előállításához a forma üregét kitöltő magra van szükség, amely körül a homorú forma mintegy köpenyeget képez s a folyékony anyag a mag és a köpeny közti térben elterjedvén, azt betölti. A belül üres gipszöntvénynél nincs szükség magra. L. *Öntés.*

Keppel, *George Thomas*, l. *Albemarle.*

Keppler, *Paul Wilhelm*, rottenburgi (württembergi) püspök, egyházi író, szül. Gmündben 1852 szept. 18. Pappá szentelték 1875. 1883-ban a tübingeni egyetemen az új-szövetségi exegetika rendes tanára lett, 1889. a morális és pasztorális teológia tanszékét vette át. 1894-ben meghivták a freiburgi egyetemre, ahol a keresztény művészet történetét is előadta; 1898 óta rottenburgi püspök. Önálló művei közül említendők: Die Composition des Johannesevangeliums (1884); Erklärung der Abschiedsreden und des hohenpriesterlichen Gebets Jesu (1887); Württembergs kirchl. Kunstalterthümer (1888); Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient (7. kiad., 1911); Das Problem des Leidens (2. kiad., 1904); Advents-Perikopen (4. kiad., 1910); Aus Kunst und Leben (3. kiad., 1910); Mehr Freude (1909, 88. ezer 1912); Homiletische Gedanken u. Ratschläge (1—6. kiad. 1911); Homilien u. Predigten (1—5. kiad., 1912); Armenseelenpredigt (1—3. kiad., 1913); Bilder aus dem Orient (1913).

Képrombolás (gör. *ikonoklazmus)* néven ismeretes a kat. egyház történetében izauriai III. Leo görög császár és utódai irtóháborúja a szentek képei ellen. Leo 726. a képtisztelőket, mint bálványimádókat, büntetéssel sujtotta, a képeket és kereszteket lerontatta. II. és III. Gergely pápa 727. és 731. Rómában tartott zsinatokon kizárták az egyházból a képrombolókat, de eredmény nélkül, mert Leo s méginkább utóda, fia V. Konstantin (Kopronymus) tovább pusztították a képeket. Az utóbbinak rendeletére a drága mozaikokat szétverték, a falfestményeket bemeszelték, a szobrokat szétzúzták, sőt azt is megtiltotta, hogy valaki a saját szobájában szentképeket tartson. Az ellenállókat, kivált a szerzeteseket, megégették, kinpadra vonták, megcsonkitották. 787-ben a II. niceai zsinat megállapította a szentképek helyes tiszteletét (l. *Képtisztelet).* Határozatát azonban V. (örmény) Leó egy hamis zsinaton elvetette, utódai pedig még a képeket alkotó művészek képeit is levágatták. Theodora császárné vetett véget 842. a százhúsz éves harcnak és rombolásnak, elrendelvén, hogy minden bőjt első vasárnapján a képek tiszteletére körmenet tartassék (ortodoxia ünnep).

Képsík, az ábrázoló geometriában az a sík, melyre az ábrázolandó alakzatokat vetítjük. L. *Elemi projekció-módszerek.*

Képszék a. m. fríz (l. o.).

Képszövés, l. *Ábrás szövet.*

Képtalány *(rébusz)*, találós föladvány, mely képekben, néha egyes betükkel, vagy szavakkal keverve, de a helyesirásra való tekintet nélkül, elmésen fejez ki valamely szót, mondatot vagy verset. Minthogy a K.-ban a szó vagy a kép gyakran egészen más értelmet fejez ki, mint amit valóban jelent, a K. egyrészt hasonlít a *szójáték*-hoz, másrészt pedig ellentéte a tisztán képes írásnak. Nevét egy a középkorban szokásos bohózat-gyüjtemény címéből (De rebus, quae geruntur) származtatják. Ide tartoznak az ú. n. *szótalányok* is, melyeknek kulcsa és megoldása a szavak különös elhelyezésében rejlik:

	tek	ig	ás	
	p	e	bab	nap
vagyis:	péntek	igen	babonás	nap

Velük már az ókorban találkozunk. K. volt az, hogy Cicero saját neve helyett egy borsót (cicer) használt. Később az ilyen képes ábrázolások és szójátékok valóságos mániává lettek. V. ö. *Delepierre*, Essai historique et bibliographique sur les rébus (London 1874).

Képtár, képek állandó kiállítására szolgáló nyilvános v. magánhelyiség. L. *Muzeum.*

Képtávolság, az optikai képek távolsága a homorú tükrök v. lencsék optikai középpontjától.

Képtelegrafálás, l. *Telefotográfia.*

Képtelen, a latin *absurdum* értelmében használt szó, ami eredetileg rosszul hangzót, átvitt értelemben ízetlent, ügyetlent, nem alkalmasat jelent.

Képtisztelet (gör. *ikonolatria)*, a szentek képei tiszteletének célja Aquinói Szt Tamás szerint: 1. hogy az ájtatosságot emeljék; 2. hogy a szentek példájára emlékeztessenek és 3. hogy a tudatlanokat tanítsák. A K.-re nézve a trienti zsinat (Sess. XXV.) határozatai a következők: 1. A püspökök gondoskodjanak, hogy a képek tiszteletéről az igazi tanítás terjesztessék. 2. Minden visszaélés és babona, mely a K.-be esetleg becsúszott, kiirtandó. 3. A nép figyelmeztessék, hogy az istenség nem azért ábrázoltatik képekben, mintha testi szemekkel látható v. képekben ábrázolható volna. 4. Minden illetlen, erkölcstelen motivum távol tartandó. 5. A püspökök őrködjenek Isten házának szentsége fölött, és engedélyük nélkül a képek köztiszteletre nem állíthatók fel. L. még *Képrombolás.*

Képvers *(epigrammata figurata* v. *carmina figurata)*, verses játék, mely abban áll, hogy a versezet rövidebb meg hosszabb sorai, amint le vannak írva vagy nyomtatva, bizonyos tárgy alakját adják, pl. oltár, kereszt, csillag, kehely, gúla, tojás stb. alakját. A görög irodalom alexandriai korában kapott lábra e mesterkedés; az

újabb népeknél is volt egyszer-másszor divatja. A K. tárgya rendszerint alkalmi volt, címe pedig az illető alak, melyet utánzott (pl. keresztvers).

Képviselet a. m. másnak személyében, megbizott minőségben való eljárás, l. *Képviselő, Törvényes képviselő.*

Képviseleti jog, l. *Repraesentationis jus.*

Képviseleti rendszer, összesége több egymásba vágó szerves intézménynek, melyek által a polgárok a közhatalomban részesednek. A K. a nép egységét veszi kiindulási pontnak és oly közeget alkot az államban, mely a nép által választva, külsőleg annak akaratából, mintegy nevében és azt kötelezőleg jár el. De valójában nem személyek helyettesítése, hanem köztiszt. A képviselő nem a kerületet v. a választókat képviseli, hanem országos képviselő, az állam élő organuma, amelynek feladata a közérdeket legjobb meggyőződése szerint érvényre emelni. A képviselő nem felelős választóinak, utasításokkal meg nem köthető; ellenkezőleg, a tanácskozás és a határozás szabadsága a K. egyik alaptétele (l. *Mentelmi jog).* Miután azonban a választás szabadsága a K.-nek szintén előfeltétele, a választók azt fogják a közügyek intézésére küldeni, akit arra legalkalmasabbnak vélnek, illetve akinek elvei és nézetei felfogásukkal leginkább egyeznek. Igy érvényesülhet a választók nézete, a népakarat, tehát nem jogi, hanem bizalmi viszonyban, midőn a nemzet közügyei vezetését választottainak kezébe teszi le. A képviselet közvetlen ugyan nem kormányoz, de arra felügyel, azt ellenőrzi és a miniszteri (kormány-) felelősség a K.-nek kiegészítő része. Amennyiben pedig a K. a monarchiai v. köztársasági államalkatban valósul meg, keletkezik a képviseleti monarchia, vagy a képviseleti köztársaság, demokrácia.

A K. az újabb államélet terméke; sem az ókor, sem a középkor nem ismerte. Szigoruan történeti fejlődéssel Angliában bir, ahol csiráira már a XIII. sz.-ban találunk, a XVI. és XVII. sz.-ban pedig megerősödik. A kontinensen ez iránynak Montesquieu volt lelkes szószólója, ki az angol alkotmányról írt világhírű fejtegetéseiben (Esprit des lois, XI. köt.) hívta fel reá a világ figyelmét s bár a XVIII. sz. másik nagy szelleme, Rousseau elveti, mert az általa kifejtett társasági állam fogalmával ellentétben van (Contrat social), mégis a franciáknál Mirabeau és Sièges, a németeknél Kant és Fichte hathatós támogatása mellett nagy népszerűségre jut és a művelt államokban mindenfelé elfogadásra talál. A rendi alkotmányosság és képviselet lehet a K.-nek megelőző fejlődési foka, csakhogy a kontinens legtöbb államában az abszolutizmus a rendi alkotmányosságot teljesen megtörte, midőn helyébe lépve több százados uralomra jutott és így ezekben a K. csakis a történeti alap teljes feladásával valósulhatott meg. De hazánkban az abszolutizmus sohasem vert igazi gyökereket és azért, midőn az 1848-iki alkotmány a K.-t elfogadja, nem kellett egészben új állami rendet a történeti alap elvetésével építeni fel; az összefüggés a mult és jelen között továbbra is megmaradt.

Irodalom. Kautz, Politika; Schvarcz Gyula, Melyik görög állam közelíti meg a K.-t, Akad. ért.; Kuncz, Nemzetállam; Concha, Politika; Balogh, Politika; Nagy Ernő, Magyar közjog; Guizot, Histoire des origines du gouvernement représentant; Funk-Brentano, Principes de la politique; Laveleye, Kormányformák, ford. Tóth Lőrinc; Bluntschli, Lehre v. modernen Staat; Mohl, Staatsrecht, stb.; Held, Staat und Gesellschaft; Gneist, az angol alkotmányról irt munkái; Levita, Die Volksvertretung; Stuart Mill, Thougts on representativ Government (magyarul is 1867) stb.

Képviselő. 1. *Országos K.*, így nevezzük ma általában az országgyűlésnek (ha két kamarája van az alsóháznak) a polgárok által szabadon választott tagjait, azokkal szemben, akik személyes jog alapján (származás, kinevezés, vagyon) vesznek részt a törvényhozásban, habár címük különböző lehet: Abgeordneter, député, member of parliament stb. A K.-k jogi állása igen különbözik a rendi K.-k, vagy követek állásától (l. *Képviseleti rendszer)* és annak meghatározásánál, hogy ki választható K.-vé, a mai alkotmányok igen szabadelvüen járnak el. Altalában mondhatni, hogy választható az, aki választó és e tétel alól inkább csak kivételes eltérések vannak. (L. *Képviselőválasztás, Képviselői összeférhetetlenség.)* A K. rendszerint az alkotmány által meghatározott tiszteletdíjban részesül (nálunk 4800 K és 1600 K lakbér), előbb napidíj volt, de egyes államokban (Anglia, Olaszország, Németbirodalom) nem kapják és csak bizonyos kedvezményeket élveznek a vasútnál, postánál, stb.

2. *K.* a magánjogban v. polgári perben az a személy, aki másnak a nevében is kötelezőleg jogi nyilatkozatot tesz, pl. szerződik v. perbeli cselekményt végez. L. *Meghatalmazás, Törvényes képviselő.*

Képviselőház *(alsóház),* az országgyűlésnek egyik eleme, mely tagjait a polgárok szabad választásából nyeri. A K., mint a nép választottainak testülete, a mai alkotmányos államokban a törvényhozás első tényezője, sőt a képviseleti rendszer teljes kifejlődésével döntő befolyást nyer a kormányzatra is. Az alkotmányok intézkedései és parlamenti gyakorlat folytán az országgyűlési tanácskozások súlypontja a K.-ban van; az állami költségvetés ügyeiben a kezdeményezés előtte történik (l. *Kezdeményezési jog),* sőt némely államban, így hazánkban is, a törvényhozás minden ügyét illetőleg, a főrendiház csak a K. határozatai fölött tanácskozik. A költségvetés összeállításánál úgy egészben, mint a részletekben a határozás teljes szabadságával bir; valamint ellenőrzi a kormányt, melyet esetleg vád alá is helyezhet. A magyar K. jelenlegi szervezetével és jogállásával az 1848-iki nagy alkotások eredménye. A K. tagjainak *igazolását* maga a K. végzi. E végből a K. ujonnan megválasztott tagjai sorshúzás utján 9 osztályba osztatnak, s minden osztály megvizsgálja a következő osztályhoz tartozó képviselők megbizó leveleit, külön jegyzékbe foglalva a kifogástalan, a kifogás alá eső, a kifogástalan, de panasszal v. kérvénnyel megtámadott és a kifogás alá eső és megtámadott megbizó leveleket. Akinek megbizó levele kifogástalan s a választástól számított 30 nap alatt meg nem támadtatott, azokat a ház elnöke végleg igazolt képviselőknek jelenti ki. A kifogás alá eső és megtámadott választások érvénye felett — amennyiben ez a biráskodás a képviselőháznak van fentartva — a K. biráló bizottsága dönt. A Ház e végre a véglegesen igazolt

képviselők közül titkos szavazással 9 birálóbizottságot választ, amelyek mindegyike 7 tagból áll. Az időközi választáson megválasztott képviselők igazolása az igazolási állandó bizottság elé tartozik, amely a 9 osztály által választott egy-egy rendes és egy-egy póttagból alakul. L. még *Magyarország* alkotmánya, *Országgyűlés* és *Képviselőválasztás*.

Képviselői összeférhetetlenség megállapitásával az alkotmány az országgyűlési képviselők teljes függetlenségét óhajtja biztositani, hogy azok igy magas hivatásuknak zavartalanul megfelelhessenek. A K.-et régebben az 1875. I. t.-c. szabályozta, mignem ezt az 1901. XXIV. t.-c. hatályon kivül helyezte és a mai nap érvényes jogot megállapitotta. Az utóbbi törvény értelmében az összeférhetetlenségi esetek négy csoportba sorozhatók: vannak olyanok, melyek az egyént, hivatali állásából folyólag, a kormánytól függő helyzetbe hozzák, mások az egyes és a kormány között érdekeltségi viszonyt teremtenek; tov. amelyeknél az összeférhetetlenség büntetőjogi okokból áll elő, végre, melyek a közbenjárási tilalom megsértéséből keletkeznek. Ez a törvény csak az országgyűlési képviselőkre vonatkozik, a főrendiház tagjaira pedig majd külön törvény fog intézkedni. A részletekre áttérve, az 1901. XXIV. t.-c. szerint az országgyűlési képviselő nem viselhet olyan hivatalt, mely a kormány kinevezésétől függ és fizetéssel v. dijjal jár. Kivétetnek a m. kir. miniszterek, mindegyik miniszteri tárcának egy-egy államtitkára, a budapesti tud. egyetem és műegyetem tanárai, a budapesti országos intézetek igazgatói, az országos tanácsok tagjai stb. Országgyűlési képviselő nem lehet idegen állam diplomaciai v. konzuli testületének tagja, tényleges katona, kir. közjegyző, törvényhatósági v. községi tisztviselő, valamely szerzetes rendnek tagja, a premontreiek, ciszterciták, bencések és a kegyesrendiek kivételével; továbbá nem lehet a kormánynak szállitója, vállalkozója, ügyleteinek közvetitője, bizományosa, állami javaknak, hasznothajtó jogoknak vevője vagy bérlője, nem lehet a kormánnyal olyan viszonyban, melynél a kormány a szállitó vagy bérbevevő, nem lehet a kormány által engedélyezett vasút vagy csatorna, közlekedési vállalat engedélyese, a kormánnyal üzleti viszonyban levő egyéni cég, bank, pénzintézet tulajdonosa, alkalmazottja, igazgatósági tagja, felügyelője. A képviselői megbizás megszűnik, ha az illető gyilkosság, lopás, orgazdaság, okirathamisitás, csalás, hamis bukás, hamis eskü miatt jogérvényesen elitéltetett, ha csődbe vagy gondnokság alá jutott. Végre összeférhetetlen helyzetbe jut az a képviselő, aki a kormánynál pénzért v. anyagi haszonért közbenjárt, sőt a törvény által meghatározott esetekben (cimek, rendjelek adományozása, kinevezéseknél, adás-vétel eseteiben stb.) ingyen sem szabad közbenjárni. Az összeférhetetlenségi esetet bejelenteni első sorban az illető képviselő köteles, de bejelentheti bármely más képviselő, sőt bármely állampolgár is. Az eljárás pedig az összeférhetetlenség eseteiben a képviselőház két bizottságát: *az összeférhetetlenségi állandó és az itélőbizottságot* illeti meg.

Képviselőválasztás az az eljárás, amellyel népképviseleti alapon álló államokban a nép a törvényhozó testületbe képviselőit megválasztja. Hazánkban az «országgyűlési követeknek népképviselet alapján választásáról» szóló 1848. V. t.-c. szüntette meg alkotmányunk rendi jellegét, addig «a karok és rendek táblája» jórészt a vármegyéknek a vármegyei nemesség részéről választott, utasitással ellátott követeiből állott. Az 1848-iki első választási törvény helyébe lépett napjainkig érvényes választási törvényünk: az 1874. XXXIII. t. c., mig legújabban az általános választójog jelszava alatt megindult mozgalom következtében, amely 1905. a Kristóffy-féle radikális szellemű és 1908. az Andrássy-féle, a plurális választójog alapján álló törvényjavaslatot eredményezte, a törvényhozás Lukács László miniszterelnöksége alatt az 1913. XIV. t.-c.-ben új választási törvényt alkotott. Új választójogunk voltaképen nem «általános» abban az értelemben, hogy a választói jogot minden felnőtt polgárnak megadná, hanem azt külön kellékekhez, első sorban értelmiségi, másodsorban vagyoni cenzushoz köti, de a választói jogot jórészt a vagyoni cenzus alapján álló eddigi törvényünkkel szemben — főkép az iparos munkások és gazdasági cselédek javára — jelentékenyen kiterjesztette. (Statisztikai adatok szerint: 1.069.000 választó helyett ezentúl mintegy 75%-kal több, 1.900,000 választó lesz). Új választói jogunk «községenkénti», amennyiben a választók nem a kerület székhelyén, hanem a szavazó körök székhelyén szavaznak. Nem «titkos», mert a szavazás a kerületek többségében, a vármegyei kerületekben ezentúl is nyilvános lesz és csupán a törvényhatósági városokban hozza be a törvény, mintegy kisérletül, a titkos szavazást.

A törvény lényegesebb rendelkezései a következők: *Képviselőválasztói joga van* minden magyar állampolgár férfinak, ha a választói életkort elérte (ez a kor: középiskolát végzetteknél 24, másoknál 30 év, eddigi korhatár 20 év), állandó lakhelye van (legalább egy év óta ugyanegy községben lakik) és a választói joghoz megkivánt különös kellékeknek (cenzus) megfelel. A törvény az *értelmiségi cenzus* négy fokát állapitja meg. Ezek: 1. a középiskola elvégzése; 2. az elemi iskola 6 osztályának elvégzése; 3. irni és olvasni tudás; 4. irni-olvasni nem tudás. Az 1. fokú értelmiségi cenzus (végzett középiskola) egymagában is jogosit a választói jogra, minél alacsonyabb az igazolt értelmiségi fok, a törvény annál több és több egyéb kelléket (állandó alkalmazás, vagyoni cenzus) kiván meg a választói joghoz. 2. Annak, aki 6 elemi osztályt végzett, csak az esetben van választói joga: *a)* ha legalább 2 K állami adóval van megróva, vagy *b)* önállóan ipart űz vagy kereskedést folytat, vagy *c)* ipari üzletben nem csupán napszámosként van alkalmazva, őstermelésben vezető munkás, bármely szolgálatban ugyanannál a munkaadónál 3 év óta állandóan van alkalmazva, választónak mezei gazdaságában vagy iparüzletében segitő családtag, a katonai szolgálatban altiszti fokozatot ért el. 3. Akik a 6 elemit nem végezték, de irnak és olvasnak, a felsorolt külön kellékeket

fokozottabb mértékben kötelesek igazolni (20 K állami adó, önálló iparűzésnél: egy segédmunkás alkalmazása, vagy egy adónemből 10 K állami adó, ipari alkalmazás esetében: 3 évi dolgozás egy szakmában, illetőleg 5 évi állandó alkalmazás ugyanannál a munkaadónál stb.). 4. Végül attól, aki írni-olvasni nem tud, a törvény 40 K egyenes állami adót kíván meg különös kellékül. Aki az 1913. évre készült választói névjegyzékbe fel van véve, jogát megtartja mindaddig, amíg régi jogcíme a községben, amelynek jegyzékébe felvették, változatlanul fennáll. Ki van véve a választói jogból: a fegyveres erő és csendőrség tényleges állományú tagja, a rendőrség legénysége; ki van zárva: a gondnokság alá helyezett, az elmebeteg, aki csőd alatt áll, aki közjótékonyságban vagy közsegélyben részesül, aki bordélyüzletet tart, akit botrányt okozó részegség miatt 2 éven belül 2-szer elitéltek és utolsó elitélése óta 5 év le nem telt, akit választási v. a törvényben megjelölt egyéb bűncselekmények miatt elitéltek. A választói jogot csak személyesen lehet gyakorolni.

Képviselővé választható, akinek választói joga van, életének 30. évét betöltötte, írni-olvasni tud, a törvény azon rendelkezésének, hogy a törvényhozás nyelve a magyar, megfelelni képes. Az, hogy a választói névjegyzékben benn legyen, nem szükséges. Nem lehet képviselővé választani a kir. törvényszék, járásbiróság biráját, kir. ügyészség tagját a törvényszék v. járásbiróság területén, a főszolgabirót, szolgabirót, rendőrkapitányt abban a kerületben, amely a járás vagy város területén fekszik.

A választás *választókerületenkint* történik, a kerületek *szavazókörökre* oszlanak, amelyeket a törvényhatósági bizottság állapít meg úgy, hogy minden rendezett tanácsú város és lehetőleg minden olyan nagyközség és körjegyzőség, ahol a választók száma 1000-et meghalad, külön választókört alkosson.

A választói jogosultság alakja *a választók névjegyzéke*, amelyet a törvényhatóság által 3 évről 3 évre választott *központi választmány* készít el és évenkint kiigazít. A névjegyzéket szavazókörök szerint, illetve községenkint kell vezetni, a szavazók összeirását a központi választmány által alakított *összeiró küldöttségek* végzik, előttük kell esetleg az írni-olvasni tudást nyomtatott szöveg elolvasásával és tollbamondott szöveg leírásával igazolni. Az összeiró küldöttség késziti el a névjegyzékek tervezetét, ennek alapján a központi választmány az *ideiglenes névjegyzéket*, amelyet évenkint legkésőbb május 1-éig hirdetmény mellett közszemlére tesz ki. Az ideiglenes névjegyzék ellen saját személyét illetőleg mindenki írásban felszólalhat, az pedig, aki a névjegyzékbe fel van véve, minden felvétel v. kihagyás miatt. A felszólalásra mindaz, akit magát is felszólalás illet meg, észrevételeket tehet. A központi választmánynak a felszólalásokra és észrevételekre hozott határozata ellen a közigazgatási birósághoz panasznak van helye. Ezeknek elintézése után a névjegyzék véglegessé válik.

A választás. Az általános K.-okra a belügyminiszter 10 napi határidőt állapít meg, úgy, hogy rendeletének közzétételétől a határidő utolsó napjáig legalább 30 napi, a határidő utolsó napjától az országgyűlés megnyitásáig legalább 10 napi időköz maradjon. E határidőn belül a központi választmány a hatáskörébe tartozó minden választókerületben ugyanarra a napra tüzi ki a választást. Az *időközi választás* napját (amikor csak egy kerület üresedik meg) a központi választmány úgy tüzi ki, hogy a képviselőház vonatkozó határozatától a választás napjáig 15—25 napi időköz maradjon. A központi választmány az egész kerületre s a választásnak a központi szavazókörben vezetésére *választási küldöttséget*, a többi szavazókörre *szavazatszedő küldöttségeket* választ.

A választást *képviselőjelölés* előzi meg, erre az ajánlatot a kerület székhelyén, a választást megelőző hatodik napon lehet (sem előbb, sem később) a választási elnöknek átnyujtani. Jelöltet a kerületnek 100 választója írásban ajánlhat. Ha a jelölést az elnök visszautasította, a jelölt meghalt v. visszalépett, a választást megelőző harmadik napon új ajánlatot lehet átnyujtani. A jelölt v. az őt ajánlók minden szavazókörbe egy-két *bizalmi férfit* alkalmazhatnak a választás törvényszerüségének ellenőrzésére. A rendet a választási elnök, illetőleg a szavazatszedő küldöttség elnöke tartja fenn, aki e végből a közbiztonsági közegekkel és a fegyveres erővel rendelkezik. A *szavazás módját* a törvény részletesen szabályozza. Budapesten és a törvényhatósági joggal felruházott városokban a szavazás titkos és borítékba zárt szavazólappal történik, másutt a választók nyilvánosan, élőszóval szavaznak. Szavazásra rendszerint reggeli 8-tól d. u. 6 óráig lehet jelentkezni. Ez utóbbi a *törvényes záróra;* az elnök már korábban is tűzhet ki egy-két óráig terjedő határidőt *(elnöki záróra)*, ha a választók már gyéren jelentkeznek. Minden szavazatszedő küldöttség a *szavazásnál jegyzőkönyvet* vezet. A kerület orsz. képviselőjéül azt kell kijelenteni, aki a szavazatok általános többségét (a leadott szavazatok felénél több) nyerte. Ha a jelöltek egyike sem nyerte el, v. a jelöltek egyenlő szavazatot kaptak, a legtöbb szavazatot nyert két jelölt közt *pótválasztásnak* van helye. Ha a jelöltek valamelyikének visszalépése folytán csak egy jelölt marad, ezt az elnök megválasztott országgyűlési képviselőül jelenti ki. A megválasztott képviselőnek a választási jegyzőkönyv szolgál *megbízólevél (mandátum)* gyanánt. A pótválasztást az alapválasztás napját követő 8—10. napon kell megtartani; az *új választást*, amelynek akkor van helye, ha a választás elmaradt v. meghiusult, a központi választmány által elrendelt új határnapon (15—25 napi időközben a jelentés v. a jegyzőkönyv vételétől). Részletesen meghatározza a törvény a *K.-i kihágásokat* s azoknak büntetését. Az új választási törvény elrendelte, hogy a *választókörökről és székhelyük* megállapításáról külön törvényt kell alkotni. Ez a törvény (1914. XV. t.-c.), amelyet az országgyűlés két háza már elfogadott, a kerületek eddigi számát (413) lényegtelenül emelte (435-re). A szaporítás főként a törvényhatósági városok javára esik (Budapestnek eddigi 9 képviselője helyett 22 lesz).

A községeknek és egyes választókerületeknek beosztását a belügyminiszter rendelettel (55000/914. sz.) állapítja meg. Az eddigi aránytalan eloszlást (a bereczki kerületben pl. 108 választó volt, a budapesti VII. kerületben 18.000-et meghaladt) úgy teszik arányosabbá, hogy a szavazók száma az országos átlagtól (4000—4500 választó) ne nagyon essék távol s nincs olyan kerület, amelynek 2000-nél kevesebb v. 6000-nél több választója volna. A választókerületek székhelyét lehetőleg a közigazgatási járás székhelyére teszi. Az új választói törvény egyúttal *a polgárok választói joga ellen elkövetett* büntetendő cselekményekről, *a képviselőválasztások érvényessége feletti bíráskodásról* és a törvényhatósági választói jog gyakorlásáról új törvények alkotását helyezte kilátásba. A választási bűncselekményekről ehhez képest az 1913. XXIII. t.-c.-et alkották. A K. érvényessége felett a bíráskodás ez idő szerint az 1908. XXXVII. t.-c. által 12 évre meghosszabbított 1896. XV. t.-c., illetve a házszabályok vonatkozó rendelkezései szerint bizonyos érvénytelenségi okok alapján a kir. Kúria hatáskörébe, más okok alapján a képviselőház bíráló bizottságának hatáskörébe tartozik. A választási bíráskodásról szóló id. törvény nevezetes rendelkezése, amellyel megengedi, hogy a választónak a választás helyére szállítását, illetőleg a törvényhatósági szabályrendeletben megszabott *fuvarozási díjat* a választó részére megtérítsék, a több községből álló választókerületben a választókat a választás helyén és ideje alatt a szükségesekkel (élelem stb.) ellássák, köztük zászlókat, jelvényeket osszanak ki.

Képzavar (gör. *katachresis*, a. m. visszaélés), stilisztikai műszó, annak a hibának a megjelölésére szolgál, mikor az író vagy beszélő össze nem illő képes szólásokat kapcsol egybe, vagy a kifejezést eredeti és átvitt értelmében vegyest használja, pl. valaki ezt írta Kuthenről: Életfájának szükséges és jóízű gyümölcsét oly hamar s oly kegyetlenül a holtak tanyájának fenekére rágá le a kíméletlen halál férge (Hirnök 1844, 518). Katachrezisnek különben a görögök nemcsak a zavaros képet nevezték, hanem a már merészebb átvitelt is, úgy, hogy e szónak nemcsak rosszaló értelme volt (pl. Vörösmartynál: Fürtidben tengervészes éj, katachrezis lehet ugyan, bár nem zavaros kép).

Képzelet, *képzelem, képzelő erő* v. *tehetség, fantázia*, az a sajátossága az elmének, melyet régebben úgy határoztak meg, hogy a távollevőt mintha jelen volna, tudja a lélek elé állítani. A modern lélektan szerint nem külön ereje az elmének, hanem általános elmebeli jelenségek, tulajdonságok, erők fokozott, változatosabban kombinált előfordulása. Ily egyetemes és sokféle fokú jelenség, hogy távollevőt érzéki erővel tudunk megjeleníteni. Az emlékkép az egyiknél igen eleven, teljes, majdnem olyan, mint az eredeti szemlélet; a másiknál halavány, foszlányos. Az előbbiről mondjuk, hogy élénk, erős a fantáziája. A fantáziát e tekintetben jelenítőnek mondhatjuk. Mint ilyen, egészen az érzékiségben gyökerezik. De nemcsak ezt a tehetséget értjük K.-nek. A K.-nek van *intellektuális* eleme is. A K.-nak tulajdonítjuk, ha a művész megalkotja az emberi szépség, az emberi jellem különböző *típusait*. Ez sem külön erő. Mindnyájan alkotunk a szemléletek képeiből közképeket, képzeteket, azaz összeolvasztjuk a különböző képekből, ami bennük közös, a tevékenység érzéki tárgyakra, individuumokra alkalmazva, szüli a típust. A K.-nak azt is tulajdonítjuk, hogy újat alkot, új összetételeket, nincsen kötve a valósághoz, sőt ha a K. világáról beszélünk, épp ezt a *szabad, teremtő tevékenységet* értjük rajta. De egészen szabadnak mégsem gondolhatjuk. Az elme legkicsapongóbb szabadságában is csak meglevő elemeket rakhat össze. Itt az történik, hogy a képzetek nemcsak képzetekkel, hanem érzelmekkel és kívánásokkal társulnak, úgy, hogy nemcsak a képzet emlékeztet a vele társult érzelmekre, hanem megfordítva, az érzelem is felidézheti a vele társult képzeteket. Víg hangulatban vidámságot keltő ideák csak úgy tódulnak elménkbe; a melankolikusnak csupa bús gondolat jut eszébe stb. Az érzelmek így dekomponáló és újra összetevő tényezők a lelki élet mechanizmusában; valamely érzelem fölidézi mindazokat a képzeteket, melyekkel társult volt; tehát bontja a régi társulásokat s ezeket a képzeteket összekapcsolván, újat alkot. A K. e három mozzanata: az érzéki, értelmi és a szabadon alkotó, tehát nem külön tevékenységek; egy tevékenység az, melyben csak mi különböztetünk meg mozzanatokat. Ahány a művész, annyiféle a fantázia. Az egyiknél az érzéki elem dominál (szobrászoknál, festőknél), de nagy érzéki reprodukáló, leíró erő van Aranyban, Goethében is; másnál inkább az értelmi elem uralkodik, talán Molière ilyen, ki csupa ész, józanság, elmésség, szatira; Petőfinél a társulás szárnyaló ereje meglepő; izzó érzelmei rendkívüli képek alkotásában találnak kielégítést. De a fantáziák osztályozását még alig kisérelhetjük meg. Apponyi Albert gróf a Kisfaludy-társaságban tartott székfoglalójában 1894 febr. érdekesen szól a fantáziáról s helyesen fejti ki, hogy az államférfiú e tekintetben rokon a költővel, mert ő benne is fontos tényező a fantázia.

A gyermek K.-e. Minthogy a gyermek K.-e folytonos átalakulást szenved, azért annak meghatározása s a felnőtt K.-étől való megkülönböztetése csak fejlődéstani alapon lehetséges. Általában annyit mondhatunk, hogy a gyermek K.-éből hiányzik a felnőtt alkotóképzeletét jellemző koncentráló és logikai rendező erő, az eszmei tartalom és a harmónia. Azonban megtaláljuk a gyermekkorban, különösen annak első felében, a 3—8 éves korban, az eleven és csapongó *képzetkapcsolódásokat*, amelyeket élénk benyomások, mozgások, lelki felindulások, igen gyakran pedig csak a felfogás és emlékezet hiányossága indítanak tevékenységre. Ezekből az élénk, érzelmes és szabad képzetkapcsolásokból származnak a gyermek illuziói, az élettelen dolgok megelevenítései, a megszemélyesítések, a gyermeki mithosz tüneményei, a gyermeknek az emberi cselekvéseket és életjelenségeket utánzó ú. n. K.-i játékai. E mozgalmas belső életből, a hangulatváltozások, az élénk képzetkapcsolódások iránt való hajlandóságból magyarázható meg jórészt a gyermek különös vonzalma a mesék iránt. De nem hiányzik

a gyermek K.-éből az alkotóerőnek bizonyos primitiv formája sem, amellyel a külső benyomásokat és a saját emlékezeti képeit (sémáit) bizonyos célszerűségi okból, vagy valamely fölmerült gondolat, ötlet vagy az ő primitiv esztetikai tetszése szerint átalakítja. Ez az átalakító erő, amelyet a lélektanban *kombináló K.-nek* neveznek, már rendezettebb, kialakultabb értelmi erőket feltételez, ezért csak a felnőttebb gyermekeknél, az ú. n. második gyermekkorban (9—14. év) jelentkezik uralkodó erővel s megnyilatkozásait látjuk a gyermek kézimunkáiban, rajzaiban, regényes képzelődéseiben, dramatikus játékaiban. A gyermeki K. e játékai nem az esztetikai törvények szerint folynak le, de nem hiányoznak azokból az esztetikai elemek, ú. m. a kisebb korban a ritmus, a szabályos alak, a díszítések, a hatásos színösszetétel és a stilizálásra való törekvés (amint ezt a tolnamegyei öcsényi és alsónyéki gyermekrajzokon tapasztalhatjuk); a fejlettebb fokon az ötletek, gondolatok, humor, sőt a serdült korban (15—18. év) az elvont eszmék realizálása sem. V. ö. *L. Szász* Irén, A gyermek K.-e (A Gyermek IV. évf. 1912); *Nagy* László, A gyermeki kifejezésmódok fejlődéstana (előadások a Fővárosi Paedagógiai Szemináriumban 1914); *Gross*, Das Seelenleben des Kindes (4. kiadás 1913).

Képzelgés, képzelődéssel egy értelemben használtatik; rokon a képzelettel, de ennek abnormis elfajulását jelenti. A képzelet alkotásai bizonyos értelemben nem létezőt jelentenek, a K.-éi is, de ebben az esetben a nem létezőt létezőnek gondoljuk, összezavarjuk a valóságot a költöttel, amabban az esetben tudjuk, hogy mi a valóság, mi a költött. Rendesen azonban azt mondjuk képzelődőnek, aki magában bajokat talál, melyekben nem szenved (képzelt beteg, képzelődő beteg), v. másokban oly indulatokat fedez föl, melyek nem léteznek (üldözési K. s ilyenek). Ezek az állapotok mind pathologikusok.

Képzés, *képzettség*, l. *Műveltség*.

Képzet. A szónak tágabb értelmében minden eleme a gondolkodásnak, minden, amit gondolkodásunk tárgyává teszünk, K.-nek nevezhető, körülbelül ú. m. a német *vorstellen*. Szűkebb értelemben minden oly gondolkodásbeli jelenség nevezhető K.-nek, mely nem érzet vagy szemlélet, hanem rendszerint emlékezetbeli kép v. közkép, vagy ezekből kombináció útján támadt új képződmény és mindig valamely tárgyra vonatkozik. Herbert lélektanának pl. alapténye a K. A K.-et azonban nem szabad elszigetelt, elkülönült gondolkodásbeli elemnek tekintenünk, hanem élő folyamatnak, melyet sokféle vonatkozásaiban lehet, sőt kell tekintenünk. Főleg az amerikai James figyelmeztetett erre.

Képzetes egység, l. *Egység*.

Képzetes számok, l. *Komplex számok*.

Képző, l. *Képzők*.

Képzőanyagok, l. *Táplálóanyagok*.

Képződési meleg, l. *Termokémia*.

Képződmény (geol.) a. m. *formáció* v. *szisztéma*, több rokon szekciónak összefoglalása magasabb sztratigráfiai egységekké: pl. devon képződmény triasz, jura, kréta K. stb. (l. a *Föld* geol. képződményei).

Képzőegyesületek (ném. *Bildungsvereine*). Gyüjtőneve mindazon egyesületeknek, amelyek Németországban és Angliában a népműveltség fokozására, a tudás terjesztésére, kereskedelmi és gazdasági ismeretek népszerüsítése érdekében alakulnak. Angliában az első ilyen irányú egyesületet, amely olvasószobákkal és könyvtárakkal felszerelt nyilvános mechanikai képzőintézményt létesitett, 1825. szervezte Lord Brougham.

Képzők, a nyelvnek azon alkotórészei, melyek már önállóságukat elveszítették s az önálló szókhoz ragasztva, a fogalom módosítására szolgálnak; pl. e szóban: «szép-ség» képző a «ség», mely a «szép» melléknévhez kapcsolva, ebből főnevet képezett. L. bővebben *Szóképzés*.

Képzőműtétek v. *alkotó műtétek (plasztikus műtétek, dermatoplasztika, dermoplasztika, anaplasztika* stb.) a szervezetben keletkezett hiányok pótlására szolgálnak. Eredetük Indiába nyúlik vissza, ahol az orr, fül és az ajkak levágása büntetés lévén, sokan voltak, akik ilyen hiányokban szenvedtek, s akik attól szabadulni törekedtek. Indiában az orr pótlására (rhinoplastica) a homlokról bőrlebenyt fejtettek le, amely az arc bőrével csak az orrtöve körüli nyéllel függött össze; a nyele körül megcsavart lebenyt aztán az orr helyére varrták. A lebeny megtapadása után (8—10 nap) a lebeny nyelét is átvágták. Az orr pótlására hasonló módszer alakult ki Olaszországban, ahol gyakori az orrnak bosszúból való leharapása. Az olasz-módszer szerint a nyeles lebenyt a felkar bőréből veszik s a kart a fejhez kötözve, a lebenyt az orrhiány széleire varrják. A lebeny megtapadása után a nyelet itt is átvágják; a lebeny helyén támadt hiány a széleiről hámosodik le. Újabban inkább a hiány közeléből vett bőrlebenyt helyezik előtérbe. Hasonlóképen a környező részekből vett bőr-, nyálkahártya-lebennyel, vagy a környező bőrnek s az alatta levő szöveteknek eltolásával pótolják a szemhéj (blefaroplasztika), az ajak (keiloplasztika), az arc (meloplasztika), a szájpadlás (uranoplasztika), a fül (otoplasztika), a húgycső (uretroplasztika) stb. hiányait.

Az eddig tárgyalt K.-kel szemben külön csoportot képeznek azok, amelyeknél a környezettükből egészen izolált, nyeletlen lebenyeket használunk a hiány pótlására; a K. ezt a faját átültetésnek (l. o.) nevezzük. Az átültetés történhetik ugyanazon egyén testéből vett lebennyel (autoplasztika), vagy más emberből vett szövettel (homoioplasztika), vagy állatból (heteroplasztika) v. holt anyagból (alloplasztika). A holtanyagok közt nagy szerepet játszik, illetőleg játszott a paraffin, amelyet félszilárd állapotban préselnek a beteg bőre alá. Ma már ennek inkább csak kozmetikus jelentősége van, l. *Paraffin-injekciók*.

Képzőművészet, a német bildende Kunst szolgai fordításából újabban keletkezett szó. Ez alatt azt a tevékenységet értjük, amely a természet jelenségeit festett v. faragott képekben örökíti meg. Tágabb értelemben véve K. az előadó művészettel szemben mindaz, aminek alkotásait szemünkkel érzékeljük, tehát az építészet és az iparművészet is. L. *Művészet*.

Képzőművészeti akadémia, főiskola, amelyben festők, szobrászok, külföldön építészek is,

gyakorlati kiképeztetésükön kívül a művészetükre vonatkozó elméleti tudományokkal is foglalkoznak s amelyben a tanítás menete az évfolyamoknak megfelelően előre meghatározott terv s általánosságban megállapított módszer szerint folyik. Az addig általános, egyéni műhelyoktatással szemben a K. azokból az iskolákból keletkezett, amelyeket Itáliában a XVII. sz.-ban az ekklektikus festők alapítottak s akadémiáknak neveztek. Az egyes államoktól és uralkodóktól Európa fővárosaiban alapított K.-k virágkora a XIX. sz. volt s a leghíresebb a párisi *École des beaux arts* és a müncheni K. lett. A K. ellentéte az ú. n. *École libre*, szabad iskola, amely a műhely-oktatás rendszeréhez közeledik s a mult század vége felé a K. erős versenytársa lett. Korunkban a K.-k is az utóbbi tanítási módszere felé hajlanak. L. még *Képzőművészeti Főiskola*.

Képzőművészeti Főiskola, *Országos M. Kir.*, (1908-ig *Orsz. M. Kir. Mintarajziskola és Rajztanárképző)*. Eötvös József báró közoktatásügyi miniszter által tervezett s halála után Pauler miniszter által 1871. megvalósított állami tanintézet Budapesten, amelyben egyrészt a festészet, szobrászat, grafika, iparművészet technikáira tanítják a művészi pályára készülőket, másrészt rajztanári képesítést adnak középiskolát végzett férfiaknak és nőknek. Az intézet első igazgatója *Kelety* Gusztáv volt, aki 1871 előtt Eötvös b. megbízásából a külföldön tanulmányozta a hasonló intézeteket; első tanárai közt szerepeltek: *Székely* Bertalan, *Schulek* Frigyes, *Izsó* Miklós stb. 1876-tól fogva az intézet saját, *Rauscher* Lajostól tervezett Andrássy úti palotájában kapott otthont. 1905 óta művészeti igazgatója *Szinyei Merse* Pál, admin. igazgatója *Várdai* Szilárd. V. ö. *Várdai* Szilárd, Az Orsz. M. Kir. Mintarajziskola és Rajztanárképző története (Budapest 1908).

Képzőművészeti országos tanács. A képzőművészetek felvirágzásának előmozdítására, igényeinek országos képviseltetése céljából 1871 márc. 30. kelt királyi elhatározással alakított tanács, melynek elnökét 3 évre a király nevezi ki. Részben a miniszter által kinevezett tagokból, részben a magyar képzőművészeti társulat kiállításain aranyérmet nyert művészekből áll.

Képzőművészeti Társulat, *Országos Magyar*, a magyar képzőművészetek és a magyar képzőművészeti irodalom fejlesztésén munkálkodó egyesület, amelynek alapjait 1859 jan. 23. vetette meg néhány művész (Orlai, Brodszky, Telepy, Barabás stb.), akik nem voltak megelégedve a *Pesti Műegylet* és a *Képcsarnok Egylet* erőtlen munkálkodásával. A Társulat 1861. tartotta meg első közgyűlését és csakhamar sikerült az ország intelligenciáját érdekeltté tenni. Az első elnök *Keglevich* Béla gr., az első titkár *Plachy* volt, a rendes tagok száma száz. Nagyon javult a Társulat sorsa, amidőn az Andrássy-úton a *Láng* által tervezett fényes palotát építtette kiállításai számára, amelyet 1896. felcserélt a városligeti Műcsarnokkal. A legnagyobb föllendülés a legutóbbi tíz évben érte a K.-ot, amikor tagjai száma 3000-ről 7000-re emelkedett *Benkő* igazgató buzgóságából. A Társulat 1909. ülte meg fönnállása 50 éves jubileumát. Ekkor elnöke *Andrássy* Gyula gr., igazgatója *Benkő* Kálmán, titkára *Ambrozovics* Dezső volt. V. ö. *Szmrecsányi* Miklós, A Képzőm. Társ. tört., *Művészet*, 1909.

Képző ösztön *(nisus formativus)*, metaforikus és elavult kifejezés az élő test működésének jelzésére. Voltakép nem egyéb, mint az *anima plastica* vagy *seminalis*, mely csodálatos erejével az organikus testet formálja. Ködös fogalom, melynek a modern tudományban nincsen helye.

Ker vagy *Ker. Gawl.*, növénynevek mellett John Bellenden *Ker*, máskép *Gawler* angol kertész és botanikus neve. Leginkább az irideákkal foglalkozott.

Kér (gör.), l. *Kérek*.

Kerabau v. *kárbau (Buffelus bubalus* L., subsp. *kerabau* Nehring), a DK.-i ázsiai szigeteken (Szumátra, Borneo, Jáva, Celebesz és Filippi-szigeteken) részint vad állapotban, részint háziállatképen élő bivalyfajta. Gyér szőrözetének alapszíne palaszürke, combjainak belső része és lágyéka hús-színű, lábszárainak alsó része fehér. Húsát és tejét a benszülöttek eszik.

Kerahes, város, más néven *Carhaix* (l. o.).

Kerak, 1. az azonos nevű török szandzsákság fővárosa, Sziria vilajetben, a Holt-tengertől keletre, a római és a keresztes hadak korából való erődítványekkel; kb. 10,000 lak. K. a hajdani *Kir-Moab*, melyet később Petra Desertinek neveztek. — 2. *K.*, sziget a perzsa tengeröbölben, l. *Karak*.

Kerameikosz (a. m. fazekas-tér, gör.). A régi Athén ÉK.-i része, a Dipylon kapu környékén, az attikai híres fazekasiparnak székhelye.

Keramiai festékek, l. *Agyagipar* (Az agyagárúk színes díszítése.)

Keramika (gör.; franc. *céramique)* a.m. agyagművesség. L. *Agyagipar*.

Keramit, l. *Kongótégla*.

Keramográfia (gör.), az agyagművesség történetét és technikáját tárgyaló irodalom.

Keramohalit, l. *Halotrichit*.

Kerargirit *(cerargyrit, ezüstszaruérc* v. *szaruezüst* ; ásv.), ezüstklorid AgCl. Apró kockák, többnyire csak viasz- v. szarukülsejű tömegek és bevonatok. Igen lágy, átlátszó v. áttetsző; színtelen, szürkés, zöldes, ritkán ibolyás-kék; gyanta- v. gyémántfényű; a levegőn ibolyás-barna lesz. Főkép más ezüstércek társaságában repedéseket és hézagokat tölt ki. Roppant nagy tömegben fordul elő Chile, Peru és Mexikó ezüstbányáiban; kisebb tömegekben Freibergben Szászországban, Kongsbergben Skandináviában. Kitünő ezüstérc.

Kerasus (lat. *Cerasus)*, két ókori város Pontus tartományban, a Fekete-tenger D.-i partján, az első ma Folbazár, a második Kiresün falu helyén; az utóbbiból hozta Lucullus Kr. e. 74. a cseresznyefát (lat. *cerasus)* Itáliába.

Keratektázia (gör.), a szaruhártya olyan elődomborodása, amely a szaruhártya szövetének valamely gyuladásos betegségtől való felpuhulásától ered. A felpuhult szaruhártyát a szem belsejében állandóan meglevő feszülés kiboltosítja. Az ilyen szemek látása igen megromlik.

Keratenchima (növ.). A másodlagos kéregben levő szövet, mely összenyomott rostacsövekből,

kisérő- és kambiform sejtekből áll. Egyes kérgekben *(Canella, Glycyrrhiza)* nagyon jól látható.

Keratin a. m. szaruanyag (l. o.).

Keratin-kapszulák, l. *Kapszulák.*

Keratitisz (gör.), l. *Szaruhártyagyuladás.*

Keratofir, kőzet, olyan porfir, amely nátriumban való gazdagsága által tűnik ki. Földpátja többnyire nátriumortoklász. A Harz- és Fichtelhegység paleozoos rétegei között telepszerüen fordul elő.

Keratoglobusz (gör.), az átlátszóságot megtartó szaruhártya gömbszerű tágulása a szélének fekélyesedése és elvékonyodása folytán. A látás nagyon romlik miatta.

Kerátok, ásványcsoport, a nehéz-fémeknek haloid sói; közülök többeket a szarunemű külső jellemez.

Keratokéle, a fekélytől elvékonyodott szaruhártya leghátulsó rétegének elődomborodása.

Keratokónusz (gör.), a szaruhártya sajátszerű görbülése, amikor átlátszóságát megtartva, kúpszerüen vagy pontos mérések szerint hiperbolás fölszinnel domborodik előre. Az ilyen szem látása igen romlik és szemüveggel csak alig javítható. Némely esetben operálással jó eredményt lehet elérni.

Keratolit (gör.) a. m. megkövült szarv.

Keratolizis (gör.), l. *Keratózis.*

Keratóma (gör.), a bőrhám vaskos elszarusodásából eredő sárga, áttünő, tömött szarutömegek a tenyéren és a talpon, a nyomásnak kitett helyeken.

Keratomalacia (gör.), a szaruhártya teljes elmállása súlyos betegségek után. Teljes vakságot okozhat.

Keratonózis (gör.), l. *Keratózis.*

Keratoplasztika, a betegségek miatt átlátszatlanná vált heges szaruhártya pótlása állati vagy emberi szemekről vett tiszta szaruhártyával. Az erre irányuló kisérletek eddig nem jártak számottevő eredménnyel.

Keratoszkóp (gör.), olyan eszköz, mellyel a szaruhártya fölszinének görbületét lehet vizsgálni. A közepén átlyukasztott korongon váltakozó fehér és fekete széles körök vannak. Ezek képét tükröztetjük a szaruhártyán s a korong lyukán át nézzük, milyen alakunak látszanak. Rendes görbületü szaruhártyán a K. körei szabályosak; asztigmatizmus (l. o.) esetén hosszukásan elnyulnak a laposabb délló irányában; keratokónuszos (l. o.) szemen tojásdad formát öltenek, csúcsukkal a szaruhártya közepe felé; ha a körök elkuszálódnak, arra vall, hogy szabálytalan a szaruhártya fölszine.

Keratoszkópia (gör.), l. *Skiaszkópia.*

Keratotomia (gör.), a tályogos szaruhártya kettéhasítása.

Keratózis v. *keratonózis* (Auspitz), olyan bőrbetegség, melynek jellemző tünetét az elszarusodás rendellenességei képezik. Ide tartozik az elszarusodás fokozott volta (hiper-K.); csökkent volta (keratolizis) s a para-K., amelynél az elszarusodás rendellenes helyeken következik be (pl. nyálkahártyán).

Keratto (növ.), l. *Agave.*

Keraunia, máskép *Akrokeraunia* (l. o.).

Keraunion (gör.) a. m. mennykő, villám; régi kritikusoknál lefelé álló nyílalakú jel, mellyel egy helyet különösen ki akartak emelni.

Keraunofon (gör.), a zivatarnak akusztikai megfigyelésére szolgáló műszer.

Keraunográf (gör.) a. m. zivatarjelző (l. o.).

Keraunologia (gör.), a villámcsapások természetére és hatására vonatkozó ismeretek.

Keraze, l. *Khorazin.*

Kerazin *(cerasin,* ásv.), l. *Foszgenit.*

Kerbela *(Meshed-Husszein)*, város Bagdad ázsiai török vilajetben, az Eufrát jobbpartja közelében, mintegy 65,000 lak., Husszein sírjával és a Hasszán-mecsettel. K. a siita mohammedánusoknak Mekka után a legszentebb helye, ezért is perzsa és egyéb siita mohammedánusok itt temetkeznek. A temető a város közepén van. A búcsujárók ezrei legnagyobb számmal febr. havában keresik föl.

Kerberos (latinosan *Cerberus)*. a régi görögöknek az Alvilágra, a holtak országára vonatkozó képzeletében az Alvilág kapujánál tanyázó háromfejű, sárkányfarkú óriás kutya, mely mindenkit beereszt a halál országába, de onnan kifelé senkit sem bocsát. Ezért Herakles 12. munkája (l. *Herakles)*, mellyel a hős a K.-t az Alvilágból felhozza, Eurystheushoz viszi s újra leszállítja, azt jelképezi, hogy Herakles győzedelmeskedett a halál kérlelhetetlenségén.

Kerch v. *Karch*, valószinüleg *Nikolájev*, mások szerint azonban *Eupatoria* helyén (Krím nyugati partján) feküdt. Ibn Roszteh szerint a lebediasi magyarok itt a görögökkel rabszolgakereskedést folytattak.

Kercha (ókori *Choaspes)*, folyó Nyugat-Perzsiában, Ghamas-ab néven ered, Szedmerának nevezik felső folyásán. A Luriszttán-hegységen áttörve, vize a pusztában mindinkább fogy s csak épen hogy eléri a Satt-el-Arabot.

Kerchelich *Boldizsár*, horvát történettudós, szül. Brdovecban, Zágráb mellett, 1715 febr. 9., megh. Zágrábban 1778. Ő volt az első, aki a horvátországi levéltárakat kutatta. Két fő munkája, melyek kritikai alaposságukért még ma is nagy értéküek, a következő: Historia Cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis és De regnis Dalmatiae Croatiae et Slavoniae notitiae praeliminares.

Kerckhoven, *Petrus Frans van*, flamand költő és író, szül. Antverpenben 1818 nov. 10., megh. u. o. 1857 aug. 1. 1840-ben megalapította a Noordstar (Észak csillaga) c. lapot. Számos költeménnyel, szomorú és vígjátékkal, novellával és regénnyel gazdagította a flamand irodalmat. Összegyüjtött munkái 13 kötetben jelentek meg Antverpenben 1873.

Kerckring-ráncok v. *redők* (plicae circulares K.), l. *Belek.*

Kercs *(Kercs-Jenikale), város* Taurisz orosz kormányzóságban, az ugyanily nevű tengerszoros egyik öblénél félhold alakban terül el, *Jenikaleval* együtt (1911) 55,770 lakossal, cement-, bőrgyártással, sófőzéssel, kőbányával, halászattal és Feodoszia, Berdjanszk meg Anapa felé rendes gőzhajójáratokkal. A rendesen, széles utcákból és kőházakból álló várost E.-ra

és D.-re nagy erősségek védik, azonkivül ágyutelepek védik a zátonyok miatt különben is nehezen járható tengerszorosban a hajók útját. K. az antik Panticapaeum, amelyet Kr. e. a VI. sz.-ban a miletosziak alapítottak. Mithridates bukása után a bosporusi királyságnak volt fővárosa és magát a várost is Bosporusnak, a középkorban pedig Vospro és Vesperonak hivták. A barbárok betörései azonban jólétének véget vetettek. A genovaiak korában Cerchio nevet viselt. 1475-ben török, 1771. pedig orosz kézbe jutott. Az oroszok csakhamar újra fontos kereskedelmi kikötővé alakították 1855-ben a franciák és angolok földúlták. Újabban azonban még jobban megerősítették, mint volt azelőtt.

Kercsed, kisk. Torda-Aranyos vm. felvinczi j.-ban, (1910) 922 magyar és oláh lak.: u. p. Bágyon, u. t. Felvincz.

Kercseliget, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 1467 német és magyar lak., postahivatallal; u. t. Attala-Csoma.

Kercsi aranylelet, l. *Aranyleletek*.

Kercsi-szoros (*Jenikalei-*, *Kaffai-* vagy *Feodóziai-szoros*, az ókorban *Kimmeri* (Cimmeri) *Boszporusznak* is nevezték), a Fekete-tengert az Azovi-tengerrel összekötő tengerszoros, 4—3·7 km. széles, 40 km. hosszú. A Kercsi és a Tannan félszigetek fogják közre.

Kercz, nagyk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1910) 954 német és oláh lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Alsóárpás. Apátsága a ciszterciták számára, ismeretlen időkben alakult. Okiratok 1223. említik először. 1332-ben nyert szabadalomlevele szerint 10 falu tartozott hozzá. 1421-ben Murád szultán elpusztította, Mátyás király 1474 febr. 27. a kerczi apátságot a szebeni prépostsághoz csatolta, de K.-en 3 papot rendelt az isteni tisztelet végzésére. Az igy megszünt apátság templomából ma is megvan a szentély, a kereszthajó s a kettős kápolnák romja.

Irodalom. Knauz, A fogarasföldi kertzi apátság. Magyar Sion 1868; Jakab Elek, Erdély egyháztörténelméhez, Tört. Tar XIII. 20.; Reissenberger L., Die Kertzer Abtei, Nagyszeben 1894, 8 r. 59 lap, négy képes táblával. Ennek ismertetése Békefitől, Századok 1894, 636—641. és Kővér Bélától, Archaeol. Ért. 1894, 253—6.

Kercza, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 353 magyar lak.; postahivatallal, u. t. Dávidháza—Kotormány.

Kerdasszah (*Kertasszi*), város Gizeh egyiptomi tartományban, romokkal, ókori emlékekkel, 0,000 lak.

Kérdés, eredeti, másra vissza nem vezethető formája a gondolkodásnak, melynek nyelvbeli kifejezése egy teljesen be nem fejezett, v. teljesen meg nem határozott, a felelet által kiegészitendő v. meghatározandó mondat. — A K. v. *kérdő mondat* a nyelvtanban kétféle lehet: névmásos v. névmástalan. A *névmásos* K.-ben van kérdő névmás, s ez a gondolatnak arra a részére vonatkozik, melyet nem tudunk, pl. *Ki* áll amott a szirttetőn? (Czuczor). A *névmástalan* K.-t akkor teszszük, ha tudjuk az egész gondolatot, de nem tudjuk, igaz-e vagy nem; pl. Tán honom könnye vagy, te nagy folyó? (Eötvös). Az ilyen K.-re a felelet igenlő vagy tagadó; mindig lehet igennel vagy nemmel (ne-vel) felelni, de az igenlő felelet magyarosabb, hogyha ismételjük azt a mondatrészt, mely a K.-ben ki van emelve; pl. Jól jártak? jól. A névmástalan K.-be rendesen beletehetjük ezt a kérdő szócskát: *ĕ* (vagy *é*); többnyire az igéhez függesztjük, pl. Vak vagy-e, te szent igazság? (Kölcsey). Csak akkor teszszük más szóhoz, ha ige nincs a mondatban, de akkor is oda, ahol az igének kellene állani; pl. Főnevel-jük; ugy-e? kincsem? (úgy van-e? Gyulai). Van egy kérdő szó, melyet mind a névmásos, mind a névmástalan K.-ek elé oda lehet tenni nagyobb nyomatékosság kedvéért, s ez a *vajjon* szó, vagy rövidítve *vaj*; pl. És vajjon a célhoz mennyit közeledtünk? (Arany), Vaj lészen-e hős, oly bátor erős? (Czuczor). A *pedagógiában* a K. fontos segítő eszköze az oktatásnak. A K. útján győződik meg a tanító, meddig ér növendékeinek tudása. Sokrates kérdezve tanította az embereket, illetőleg mutatta nekik, hogy tudásuk csak vélt tudás. A közéletben K. a. m. megoldatlan ügy, pl. keleti K. A tudományban megoldandó probléma: a materializmus kérdése. K. a jogban, l. *Jogkérdés*, *Kérdezési jog* és *Keresztkérdezés*.

Kérdés és felelet, a tanítási módszertanban az oktatásnak egyik alakja (beszélgető v. szokratészi tanalak, szemben az előadó v. közlő tanalakkal). A kérdésre vonatkozólag a gyakorlati pedagógia a következő útmutatásokat adja: A kérdést nem egy tanulóhoz, hanem az egész osztályhoz kell intézni, hogy az egész osztály figyelme igénybe legyen véve. Ugyanezen cél érdekében csak akkor szólítsunk fel valakit felelésre, mikor a kérdést már feltettük. Amit a helyes felelet reményével kérdezhetünk, azt sohase mondjuk meg magunk. Ne siessünk a kérdezéssel, tartsunk szüneteket, hogy a tanulóknak idejük legyen gondolkozni. Ha a tanuló helytelenül felel, ne magunk javítsuk ki, hanem kérdezés útján az illető tanulóval v. más tanulóval végeztessük a javítást. A kérdéseknek pedagógiailag helyes feltevése nagy ügyességet kiván. A kérdést határozott formában, azaz úgy kell feltennünk, hogy csak egyféleképp lehessen rá felelni. Ennélfogva helytelenek a nagyon általános kérdések, melyekre sok felelet képzelhető. A kérdezés módja akkor sem kifogástalan, ha úgy adjuk fel a kérdést, hogy több dolgot kérdezünk egyszerre, vagyis ha a kérdés voltaképen több kérdést foglal magában. Az ilyen összetett kérdést fel kell bontani s több külön kérdést csinálni belőle. Rosszak a hosszadalmas, bonyolult, nehezen érthető kérdések. Az értelemfejlesztő tanítás megköveteli, hogy a kérdésben ne legyen benne a felelet. Megkülönböztetünk fő- és mellékkérdéseket. Az előbbieket a tanítónak előre meg kell állapitania, míg az utóbbiaknak a tanításból közvetlenül kell adódniok. Fontosak még a kisegítő vagy útbaigazító kérdések. A feleletnek szabatosnak s elég hangosnak kell lennie, továbbá törekedni kell arra, hogy a tanulók saját szavaikkal fejezzék ki gondolataikat, hogy így önállósághoz szokjanak.

Kérdés-feltevés az esküdtszéki eljárásban, l. *Esküdtbiróság*.

Kérdezési jog, szóbeli tárgyaláson a birót illető az a jog, hogy a félhez, a tanuhoz, a szakértőhöz kérdéseket intézhet. A polgári perben a biró, tár-

sas bíróságnál elsősorban az elnök, azután a többi bíró kérdez; kérdést a felek is indítványozhatnak, de kérdéseik megengedhetősége felől a bíróság határoz. Bűnvádi eljárásban a tanukhoz és a szakértőkhöz a főtárgyalást vezető elnök mellett az ítélő bírák, az esküdtek, a vádló (köz- és magánvádló), a vádlott és védő is intézhetnek közvetlenül kérdést, de a vádlotthoz az elnökön kívül senki sem intézhet sem közvetlenül, sem az elnök közvetítésével kérdést. (L. még *Keresztkérdezés*). A régibb felfogás a feleknek, különösen a vádlottnak s a védőnek közvetlen K.-ot nem adott, úgy hogy ezek csak az elnök útján intézhették kérdéseiket. A közvetlen K. mellett is azonban az elnököt az ellenőrzés joga megilleti, melynél fogva fogásos, sugalmazó vagy másképp helyt nem fogható kérdés intézését megtilthatja. (Bp. 304., 307. §§.)

Kérdőjel, a kérdést jellemző írásbeli jel (a görögben olyan, mint nálunk most a pontosvessző, tehát ; a többi európai nyelvben ?). Rendesen a mondat után áll, de a spanyoloknál a K.-t a kérdő mondatnak elején is, végén is kiteszik (így ¿—?). Néha rekeszjelben megkérdőjelezünk olyasmit is, aminek a kétes voltára akarjuk figyelmeztetni az olvasót.

Kérdő mondat, l. *Kérdés*.

Kérdő névmás, l. *Névmás* és *Kérdés*.

Kérdőpontok. A rendes polgári eljárásban az írásban feltett kérdések, melyeket a tanukkal bizonyítani kívánó fél az illető perirathoz csatolni tartozik. A szóbeli eljárásban, tehát az új polgári perrendtartásban is, K. nincsenek.

Kérdőszó, l. *Kérdés* és *Névmás*.

Kerecsend, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1910) 1832 magyar lak.; postahivatallal, u. t. Füzesabony.

Kerecsensólyom, l. *Kerecsenysólyom*.

Kerecseny, kisk. Zala vm. pacsai járásában, (1910) 719 magyar lakossal; u. p. Orosztony, u. t. Gelse.

Kerecsényi *(kányaföldi)*. Zala vmegyei kihalt család, amelyet a Gyovad nemzetségből származtatnak. Egyik egyenes őse Csontos Gergely 1333 körül élt. A család a XVII. század végén halt ki. E családból született *K. (Kerecseny) László*, 1556-ig szigetvári kapitány. 1559-ben Ferdinánd az ország zászlósai közé iktatta s 1560. kapitányul küldte a gyulai végvárba. Élete ott is, mint eddig mindenütt, azon kettős céljának elérésére irányult, hogy küzdjön a török ellen és hogy meggazdagodjék. Ura szolgálatában hűséges, alattvalóival szemben kegyetlen és erőszakos, a köznépnek nagy sanyargatója volt. A lakosság sarcolását annyira vitte, hogy, Forgách szerint, alig volt két évig gyulai várkapitány, amikor már összeharácsolt vagyonából megvehette Nikolsburg várát Morvaországban, 60,000 frton. 1566-ban Szulejmán megindulván Magyarország ellen, Drinápolyból előre küldte rokonát, Pertaf pasát, hogy a nándorfehérvári és temesvári pasákkal együtt Gyula várát foglalja el. Pertaf 1566 júl. 1. érkezett Gyula alá, melyet K. 2000 magyarral és 600 német katonával őrzött. Több mint egy hónapi ostrom után K. 8 napi fegyverszünetet kért. K. szept. 1. akként egyezett meg a pasával, hogy a várbeliek fegyveresen, csupán az ágyúkat hagyva hátra, szabadon kivonulhatnak. Az elvonulás harmadnapon csakugyan megtörtént, de a török a kivonulókat megrohanta s maga K. vasra verve küldetett Nándorfehérvárra, ahol Bethlen szerint megmérgezték, vagy Istvánffy szerint török módon zsinórozták meg. Arcképét Mogyoróssy János 1858. közölte Gyula hajdan és most c. művében, kőnyomatban; rossz kép és rajz, mely úgy, amint van, nem lehet XVI. sz.-i arckép.

Kerecsenysólyom *(Hierofalco Cherrug* J. G. Gray.), a ragadozók rendjébe, a Sólyomfélék családjába tartozó madárfaj. Háta szürkésbarna, az egyes tollak szélei rozsdaszínűek. Tarkója és nyakszirtje fehér, hasa sárgásfehér hosszukás barna foltokkal, melyek az idős példányokon kerekdedek. Farka fehér, sárga kerek foltokkal, melyek azonban nem alkotnak harántsávokat. Viaszhártyája és lábai kékek, az öregeké sárga. Hossza 52, farkhossza 20, szárnyhossza 35—37 cm. Hazája Európa délkeleti része. Magyarországban mindenütt található. Leggyakoribb a Duna és Tiszamenti ligetekben. Kora tavasszal érkezik hozzánk, nálunk költ és késő ősszel délibb vidékekre vonul. Sólyomvadászásra szintén betanítható. E szó *kelecsen, kerecsen* a régi magyar világban a sólyomvadászatok legkedvesebb sólymát jelentette, amelyről azután számos falut és pusztát is neveztek el.

Kereczke, kisk. Máramaros vm. dolhai j.-ban, (1910) 2505 rutén és német lak., postahivatal, u. t. Dolha.

Kéreg (növ.). A fás növények szárában megkülönböztethető az elsődleges és a másodlagos K. Az *elsődleges K.* az a szövetréteg, mely a felbőr alatt van, a belső határa pedig az endodermisz. Ezzel szemben a *másodlagos K.* a kambiumgyűrűtől kifelé létrehozott szöveteket, tehát a másodlagos háncsot foglalja magában, mely a kambium osztódásából mindig gyarapodik. Az elsődleges K. sejtjei parenchimásak, klorofillt, különböző alakú kristályokat tartalmaznak és az egész az alapszövethez tartozik. A másodlagos K. elemei: a rostacsövek, kísérősejtek, kambiform sejtek, a háncsparenchima, továbbá a bélsugárnak a K.-ben futó része, az ú. n. *K.-sugár* és a háncsrostok. A K. parenchimasejtjeit *K.-parenchimának* is nevezik. K.-parenchima, rostacsövek, kísérő- és kambiform-sejtek adják a *lágyháncsot*, míg a háncsrostok a *keményháncsot*. A fa vastagodásával a phellogen vagy parakambium (l. o.) működése folytán egyes darabok, a *K.-cserepek*. leválasztatnak a másodlagos K.-tól és ez a külső, összerepedezett, egyes fákra jellemző, elhalt K. a *para-K.* (l. o.), kéreghaj v. héjkéreg (ném. *Borke*), amely másodlagos háncsból és a peridermából (l. o.) áll. A közbeszédben *K.*, *fa-K.*, *héj* alatt a fáknak a fatestről leválasztható részét értik. A gyógyszerészetben megkülönböztetnek: *külső, középső* és *belső kérget*. A külső K. magában foglalja a felbőrt és a paráskérget, a középső megfelel az elsődleges K.-nek, míg a belső a másodlagos kéreggel egyezik meg.

Kéregcserepek v. *kéregpikkelyek* (növ.), a fák kérgéről leváló, elhalt darabok.

Kéregepilepszia, l. *Jackson-epilepszia*.

Kéregfesték (*Phlobaphene*, növ.), alaktalan barna anyag, mely a fák kérgében fordul elő. Főleg csersavból és ennek oxidációs termékeiből áll, alkoholban és alkáliákban oldódik.

Kéregföld, l. *Földek.*

Kéreggubacs (*Galla corticis*, növ.), a szár kérgéből keletkező gubacs, l. *Gubacs.*

Kéreghaj (növ.), l. *Kéreg.*

Kéreghántás, l. *Cser-erdő* és *Hántás.*

Kéreghatár (növ.), l. *Endodermisz.*

Kéregkorallok (*Gorgonidae* v. *Gorgoniaceae*, állat), a Nyolctapogatókaru korallok egyik családja. Törzsük kemény tengelyrészét lágyabb kéreg borítja; innen kapták nevüket. Körülbelül 250 fajuk ismeretes. Nevezetesebb nemek: *Gorgonia, Gorgonella, Isis, Mopsea, Corallum, Melithaea* stb.

Kéregmezők, l. *Agyvelő* és *Idegrendszer.*

Kéregnemző vagy *periblema* (növ.), a virágos növények tenyészőkúpjában lévő három réteg közül a második, 1—5 sejtsor vastag réteg, melyből az elsődleges kéreg lesz.

Kéregnyaláb (növ.), l. *Edénynyaláb.*

Kéregöntvény a. m. *kérges öntvény* (l. o.).

Kéregpapiros v. *karton*, több papiroslap egyesítéséből előálló vastag papiroslap. Készítéséhez rendszerint hengeres papirosgépet (l. *Papiros)* használnak. A hengeres szitáról a vékony papiroslapot nemez szedi le, erről pedig a papiroslap fahengerre tapad, amelyen mindaddig rétegződik, amíg a kívánt vastagságot eléri, amikor is levágják róla. A vizet kisajtolják belőle, kiszáradása után pedig vashengerek között tömörítik s fényesítik. Finomabb fajtájú K. ragasztással készül. Egyes lapok ragasztóanyaggal bevonva rétegeztetnek. Kiszáradásuk után vashengerek között fényesítik.

Kéregpara (növ.), a parakéregben (l. o.) levő pararéteg. L. még *Periderma.*

Kéregparenchima (növ.), l. *Kéreg.*

Kéregpikkely (növ.), l. *Kéregcserepek* és *Kéreg.*

Kéregrák vagy *kéregüszög (sphacelus,* növ.), a fagy folytán a fák törzsein v. ágain a kéreg kisebb vagy nagyobb részletének összeszáradása, olyképen, hogy a fatesttől könnyen leválasztható. A K. jóformán csak tavasszal v. nyáron vehető észre, amennyiben azok a részek, nedvüket elvesztvén, elhalnak, megbarnulnak és összeszáradnak. Ez az oka, hogy sokan a K.-ot a nap hevének tulajdonítják. Igaz ugyan, hogy a kéreg a fák napos oldalán az erős napverőn elhalhat, különösen a sima kérgű fákon (pl. bükk, gyertyán, lúcfenyő), ha a zárt állásból hirtelen szabadra állíttatnak.

Kéregrepedezés, l. *Héjhasadás* és *Héjrepedezés.*

Kéregsugár v. *háncssugár* (növ.), a bélsugárnak (l. o.) a háncs közötti része.

Kéregszú (*Scolytus, Eccoptogaster*, állat), kizárólag lomblevelű fákat bántalmazó, azok kérge alatt s a fás rész között sekélyebb v. mélyebb járatokat rágó apró termetű bogárnem. Májustól szeptemberig rajzanak; évente, kevés kivétellel, egy nemzedékük van; lárvaalakban telelnek. Hímek s nőstények számaránya kb. egyenlő s párosával élnek. Az ú. n. anyajáratok a törzs irányában haladó 2—5—8 cm. hosszú rágott utak. Ennek oldalán jobbra-balra tojja le a nőstény megtermékenyített petéit s a kikelő lábatlan kukacok a fa eleven részébe rágják magukat (kukacjáratok), eleinte párhuzamosan haladnak, de amint bővül a járat, alkalmazkodva testbeli nagyobbodásukhoz, feljebb v. lejjebb s oldalt haladnak. Mire a kukacok kinőttek, járatuk végét még jobban kitágítják, olykor a fába is furakodva (bábkamra) s ott lesznek bábokká, az azokból majdan kikelő bogár átrágja a felette lévő kérget, a szabadba jut, szárnyra kap, más fát keres s azt fertőzi. Erdeinkben ismeretesek a *nagy és a kis szilfaszú (Scolytus Geoffroy* Goetze és *Scolytus multistriatus* Marsham); *nyírfa-K. (Scolytus Ratzeburgii* Janson vagy *Scolytus destructor* Ratzb.); *tölgyfa-K. (Scolytus intricatus* Ratzb.). Gyümölcsfákban, különösen a bármi okból sinylődőkben az ú. n. *nagy-* és *kis K. (Scolytus pruni* Ratzb. és *Scolytus rugulosus* Ratzb.) él. A kicsi alig 1—1·5 mm., míg a nagy 4 mm. hosszú. L. még *Szúfélék.*

Kéregtetű (*Chermes*, állat), l. *Levéltetvek.*

Kéregtörő, l. *Borona* és *Henger.*

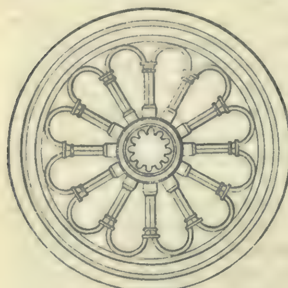
Kéregüszög (növ.), l. *Kéregrák.*

Kéregvar (növ.), az alma-, körte- és cseresznyefának Fusicladium okozta betegsége. L. *Fusicladium* és az illető fák betegségeinek leírását.

Kerék, tömör vagy áttört tárcsa, sima vagy barázdás, sík vagy íves koszorúfelülettel, mely tárcsát vagy forgathatóan, vagy rögzítve, valamely tengelylyel összekötünk. Két kerékcsoportot különböztetni meg, ha működésüket tekintjük. Az elsőbe tartoznak a munkaátvitelre való transzmissziós kerekek, a másodikba pedig azok a kerekek, amelyeket két olyan test közé iktatunk, melyeket nyomás alatt egymással szemben mozgatunk. Az első csoportot alkotják a gépművek szíj-, kötél-, lánc-, fogas- és frikciós kerekei, a másodikat a járóműkerekek és a gépműveknél néha közbeiktatott vezető szíjkerekek. Utóbbi csoport kerekei rendesen körkerekek, a fogaskerekek pedig néha kerülékesek, sokszögűek és más alakuak. A járóművek kerekeinek alkotórészei: az agy, a küllő, a talp és a sín v. abroncs. A kerék rendesen a tengelycsap körül forog; vasúti, lóvasúti kocsiknál és taligáknál a kerék a tengelyre föl van ékelve és utóbbi a kerékkel együtt forog. Járóművek kerekeinek átmérőjét (automobil és bicikli kivételével) lehetőleg nagyra vesszük, mert ily módon csökkenthetjük a csapsúrlódást. Közúti járóműveknél a talpat lehetőleg szélesre kell venni, hogy az az úttestbe be ne hatoljon. Ezt belügyminiszteri rendelettel szabályozták is. L. *Kerékgyártás.*

Kérek (Κῆρες), a régi görögök képzeletvilágában a kellő halotti tiszteletben nem részesülő halottak feljáró szellemei, melyek a halottaikat elhanyagoló családtagokon boszút állnak. Elhagyott otthonukba visszatérnek és betegségekkel gyötrik övéiket, a csatában pedig véres ruhában ott lebegnek a harcolók fölött s kérlelhetetlenül szedik áldozataikat. Különösen az alsó néposztály élete tele volt szertartásokkal, melyek a K. működését elhárítani törekedtek. V. ö. *Rohde*, Psyche (4. kiad. 1907.)

Kerekablak (l. az *1—2. ábrát*). Teljes köralakú nyilás a középkori egyházi építészet templomainak különösen a főhomlokzatán (a főbejáró ajtó fölött), de egyebütt is, mint pl. a kereszthajók homlokfalcsúcsain, az oltárház záródásán, tornyokon stb. A román stilus kerekablaka eleinte minden díszítmény hiján van, csak egy egyszerű kerettel (lébényi templom); később a kerékre emlékeztetőleg oszlopocskákkal mint küllőkkel és egyéb karélyozott nyilásokkal volt többé-kevésbbé gazdagon díszítve s innen *kerékablaknak* v. *Katalin kerekének* (l. o.) vagy *ablakrózsának* is elnevezték. Hazánkban egyik legdíszesebb K. az apátfalvi templom nyugati homlokzatán van.

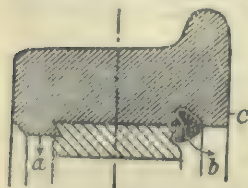
1. ábra. Katalin kereke.

2. ábra. Kerekablak, egyszersmind mértmü. (Roueni székesegyház).

Kerékablak, l. *Kerekablak* és *Katalin kereke.*

Kerékabroncs. A vasúti járóművek kerekei v. egy darabból készülnek (kéregöntésű kerekek), v. két részből állanak, úgymint a csillagból és a ráhúzott abroncsból. A kerékcsillagok anyaga újabb időben majdnem kizárólag öntöttacél, az abroncsoké Martin-, króm- v. nikkel-acél. Az abroncsokat a kerékcsillagokra melegen húzzák rá, hogy — a kihülés folytán összehúzódván — a csillag koszorújára szorosan ráfeküdjenek. Ezen felül az abroncs még úgy van kiképezve és megerősítve, hogy meglazulás esetén se csúszhassék le a kerékcsillagról. E célból az abroncs külső oldalát nyúlvánnyal látják el (l. az *ábrán a),* mely a csillag megfelelő hornyába belefekszik és így a nyúlvány megakadályozza azt, hogy az abroncs befelé csússzék. A kifelé való lecsúszás úgy van megakadályozva, hogy a kerék belső oldalán az abroncs és csillag közé 3—4 darabból álló gyűrűt *(b)* tesznek be és az abroncs belső oldalát *(c)* e gyűrűre erősen ráhengerlik vagy rákalapálják. Az abroncsok alakja (profil) nemzetközi egyezmény által van megállapítva. Ha ez az alak az elhasználódás folytán bizonyos mértéken túl megváltozik, újra való esztergálás által ismét a szabványos alakot kell neki megadni. Az abroncsok új állapotban 75—80 mm. vastagok. Hogy milyen minimális vastagsággal lehet még az abroncsot a jármű alatt hagyni, szintén szabályozva van és attól függ, hogy az illető jármű milyen sebességgel jár és mekkora nyomás esik az illető kerékre.

Kerékabroncstörés a vasúti forgalomban a legsúlyosabb balesetek (kisikamlás) okozója lehet. A K.-nek oka rendszerint az anyag hiányossága. Ily okokból származó balesetek lehető kikerülése végett a járóművek abroncsait minden nagyobb állomáson megvizsgálják oly módon, hogy az ababroncsra kalapáccsal egyet ráütnek. Az ütés okozta hangból a gyakorlott ember biztosan meg tudja ítélni, nincs-e az abroncs megtörve v. meglazulva. Ha a vizsgáló személyzet ily törött abroncsot talál, külön megállapitott jutalomban is részesül.

Kerékagy, a kocsikerék középső része, melyben a küllők összefutnak és mely a tengelyhez szükséges perselyt magában foglalja. Pótolja a gépeknél használt csapágyat. Kocsiknál szilfából, kőris- vagy hikorifából készül. Legjobb megfelelő vastag, teljes rönkőből úgy késziteni, hogy annak tengelye a rönkő tengelyébe essék.

Kerek asztal lovagjai, a mondában Artus brit király tizenkét lovagja, kik udvari ünnepeken egy kerek asztalnál ültek, ami mindnyájuk egyenlőségét jelképezte. L. bővebben *Artus.*

Kerékátmérő, a kerék sugarának kétszerese, a kerék sugara alatt pedig rendszerint azt a hosszuságot értjük, melyben a kerék kerületén működő erő a kerék középpontjától a kerékbe kapaszkodik. Igy például fogaskerekeken a kerék átmérője alatt az osztókör átmérője értetik. Kötélkerekeken a kerékre hajló kötél középvonala által alkotott kör átmérője stb.

Kerek bélfekély, l. *Bélfekélyek.*

Kerékbetörés, még a XIX. sz. elején is használt s főleg rablók, gyilkosok, gyujtogatók ellen alkalmazott minősített halálbüntetés

Kerek ciprusgyökér (növ.), l. *Palka.*

Kerekdedség (eszt.), műalkotásoknál a minden szükségest kellő arányban s rendben felölelő szerkesztés eredménye. A szerkesztés hibái: a hiány, vagy bőség, aránytalanság, egyenetlenség a K. rovására mennek.

Kerékdülés. Keletkezik a csap és a küllők düléséből. A csap dülésének célja, hogy a kerék rossz úton ne törekedjék a csapról kifelé leszaladni, hanem inkább ütközzék ilyenkor a csap tövében levő ütközőperemhez. Más célja a K.-nek még az is, hogy a kerékről a sár ne a kocsiba, hanem attól kifelé hányassék. A küllők dülésével

ezeknek lapos kúpalakot adunk, miáltal azok a túloldalról jövő lökéseknek boltozatos alakjuk folytán jobban ellenállhatnak. Igen nagy terheket vivő kocsiknál a küllők feleszámát jobbra, másikat balra dülesztjük, hogy a kerék két irányból jövő oldallökéseknek ellenállhasson. A kerék dülése rendesen a kerékátmérőnek $^1/_{12}$ $^1/_{14}$-e és el van fogadva, hogy ez az átmérő $^1/_8$-át túl ne haladja.

Kerekegyháza, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1910) 4450 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatallal.

Kerékérc (ásv.), l. *Bournonit*.

Kerekes, 1. *Ferenc*, matematikus, szül. Erdőhegyen (Arad vm.) 1784 jún. 22., megh. Balatonfüreden 1850 júl 29. Tanulmányait a debreczeni főiskolában végezte, azután a keszthelyi gazdasági akadémiát látogatta, majd egy ideig Bécsben lakott. 1816-ban elfogadta a debreczeni főiskolában alapított ásvány-, növény- és vegytani tanszékre való meghivást, ez állását azonban csak 1823. foglalta el. Közben külföldi egyetemeket látogatott s irodalmilag is működött: munkásságával a külföld figyelmét is magára vonta és Szentpétervárról is kapott meghivást tanári székre, de ezt nem fogadta el. 1823-ban hazatérvén, elfoglalta állását Debreczenben. 1839-ben a mértani és természettani tanszéket vette át. Az Akadémia 1837. levelező tagjává választotta. Nevezetesebb munkái: Betrachtungen über die chemischen Elemente (Pest és Berlin 1818); *Értekezések és kitérések* (Debreczen 1836); *Sorszámtan s egyszersmind előkészület a fellengős mértanra* (u. o. 1845); *Képzetes mennyiségek* (u. o. 1846); *A felsőbb mértan valódi alapelvei* (u. o. 1862); *A fellengős matesis igaz elveinek elemi kifejtése* (u. o. 1864).

2. *K. Sámuel*, tanár és szerkesztő, szül. a XVIII. sz. közepén, megh. Bécsben 1800 aug. 27. Korán kivándorolt Bécsbe, hol széleskörű tudományát és nyelvismereteit mint a Teréziánum magyar nyelvtanára értékesitette. A magyar nyelv és irodalom iránt külföldön is megőrizte lelkesedését és nagy buzgalommal, anyagi áldozatoktól sem riadva vissza, buzgólkodott a magyar kultúra emelésén. Mint jómódú ember nyilt házat is vitt Bécsben, gyakran látta magánál a császárvárosban tartózkodó magyar írókat s ezáltal otthona mintegy irodalmi kaszinó jelleget öltött, hol vendégei az irodalom dolgát s terveiket meghányták-vetették. A magyar műveltség szolgálatára alapította 1789. Görög Demeterrel a *Hadi és más nevezetes Történetek* c. politikai és vegyes tartalmú hirlapot, mely eleinte hetenként egyszer, később hetenként kétszer jelent meg. Lapjuk 1791. megszűnt, ekkor alapították a *Magyar Hírmondó-t*, melyet K. haláláig szerkesztett. K. és Görög tűzték ki 1789., majd újra 1790. azt a nevezetes pályatételt magyar nyelvtanra, mely a hírhedt *Debreczeni Grammatikát* (l. o.) eredményezte. Ugyancsak ők támogatták a 90-es évek magyar iróit munkáik kiadásában, így Révait és Verseghyt.

Kerekesfalva, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 353 oláh lak.; u. p. és u. t. Szombatság.

Kerekesférgek vagy *Sodróférgek (Rotatoria,* állat), a Férgek állatkörének egyik osztálya. Többnyire mikroszkópi kicsiségű, kétoldali szimmetrikus, igazi izeltségnélküli, szabadon élő v. helyhez kötött állatok. Testnagyságuk csak kivételesen haladja meg az 1 mm.-t. Alakjuk változó; vannak majdnem teljesen gömbölyű alakok mellett korongalakúan lapított és hosszú, féregalakú fajok. Testükön rendesen 3 rész különböztethető meg, jelesen a fejtájék, a törzs és a talp v. fark. A test csak látszólagosan izelt, mert a külső izeltséggel nem kapcsolatos a belső szervek metameres elrendezése. Testüket gyakran üvegszerűen átlátszó bőr fedi, mely szerkezetnélküli kutikulából és hipodermiszből áll. A K. egy részénél ez a bőr többé-kevésbbé kemény páncéllá szilárdul. A páncél lehet síma, v. különböző kiemelkedésekkel, változatos ékítményekkel cifrázott. A fejtájék legelülső részén foglal helyet a K.-re nagyon jellemző *kerékszerv*. Utóbbi különböző alakú, de általában két csillókoszoruból áll: egy belső, szájelőtti és egy külső, szájmögötti csillókoszoruból; az előbbit *trochus*, az utóbbit *cingulum* névvel jelölik. A trochus erősebb csillójú s ez a helyváltoztatásra szolgál, a cingulum pedig arra való, hogy csillói okozta áramló mozgással a táplálékot (kis algák, diatomeák, ázalékállatkák) a szájba terelje. A fark gyakran több gyűrűből van összetéve, melyek egymásba tolhatók, mint a távcső egyes részei. Az utolsó farkiz fogócskával van ellátva, mellyel némely K. idegen tárgyakhoz erősíthetik magukat. Ugyanezen célra valók a ragasztó anyagot elválasztó mirigyek is. A helyhez kötött életű K.-nél a fark vége tapadókoronggá szélesedik ki. A szájnyilás rendesen a hasoldalra húzódott. A bélcső sajátságos, a K.-re rendkivül jellemző rágókészülékkel (mastax) kezdődik, mely több állkapocsszerű kitindarabkából áll. A rágókészülék után sorjában a rövid nyelőcsövet, a csillós sejtekkel és emésztőnedveket elválasztó mirigyekkel bélelt gyomrot (középbelet), a rövid utóbelet és a kloakanyilást találjuk. Több K.-nél az utóbél és alfelnyilás hiányzik; ezeknél (pl. *Asplanchna)* a hasznavehetetlen anyagok a szájon keresztül ürülnek ki. Kiválasztó szerveik két, többszörösen csavart *vízedényből* állanak. A K. váltivaruak, a hímek azonban nagyon kicsinyek (ú. n. törpehímek) és nagyon ritkák; sokáig csak a nőstényeket ismerték. Kétféle petéket raknak, nevezetesen székben gazdag, kemény héjú, nagy «téli petéket» és vékony héjú «nyári petéket». Az utóbbiak megtermékenyítés nélkül továbbfejlődnek és a faj gyors elterjesztésére valók. A téli peték ritkábbak és csak megtermékenyítés után fejlődhetnek tovább. A téli peték kedvezőtlen körülmények között hosszú ideig pihenhetnek. Az idegrendszer központi része a garat fölött fekvő *agydúc*, melyből a kerékszervet, izmokat és érzékszerveket beidegző idegek erednek. Az érzékszervek közül a tapogatók és a szemek vannak kifejlődve. Az izomzat többnyire síma izomsejtekből áll; egyes K.-nek (pl. *Triarthra*, *Pedalion* stb.) harántcsíkolt izmai vannak. Külön lélegzőszerveik nincsenek; bőrükön keresztül lélegzenek. Egyes K. (pl. *Floscularia atrochoides*, *Rotifer vulgaris* stb.) anaerób módon élnek. Az egész

Földön el vannak terjedve s édesvizekben, tengerekben, sőt nedves földben is élnek. Vannak köztük paraziták is. A mostanáig ismert K. száma 850. Hazánkból 100 fajt írtak le.

Rendszertani beosztásuk:

A) alosztály. Páros petefészküek *(Digononta)*. Egy részüknek nincs ivarnyilása; ezeket *Agonopora* néven szokás az ivarnyilással birókkal *(Gonopora)* ellentétben összefoglalni.

1. rend. *Seisonidae*. Pl. Seison.

2. rend. *Bdelloidae*. Pl. Rotifer, Philodina, Callidina, Adineta.

B) alosztály. Páratlan petefészküek *(Monogononta)*.

1. rend. *Rhizota*. Pl. Floscularia, Stephanoceros, Melicerta, Conochilus.

2. rend. *Ploima*.

a) alrend: *Illoricata* (páncéltalanok). Pl. Trochosphaera, Asplanchna, Hydatina, Triarthra, Diglena stb.

b) alrend: *Loricata* (páncélosak). Pl. Diaphiza, Salpina, Monostyla, Diplois, Colurus, Anuraea, Anapus.

3. rend: *Scirtopoda*. Pl. Pedalion.

Kerekes góc, a XVI. és XVII. sz.-ban használt gépezet, mely a puskák elsütésére szolgált. Tulajdonképpen rúgóval összekötött kerék volt a főalkotó része, mely, ha kulcscsal felhúzták, a kereket is magával rántotta.

Kerekes kankalék (bány.), l. *Kankalék*.

Kerekes korcsolya (ang. *skating rink)*. Állítólag 1820. egy Petitbled nevű francia mechanikus találta fel. Első időben az angolok és franciák nagyon kedvelték, azonban csakhamar divatját multa. Az utóbbi években ismét feltünt. K.-zásra kemény sima talaj, aszfalt vagy cementpálya szükséges. Maga a K. lehet egy-, két-, vagy négykerekű. A kétkerekűnél a kerekek egymás mögé egy nyomra vannak szerelve, az egykerekűnél a láb külső oldalán van a kerék. Az egy- és kétkerekű korcsolya nagy ügyességet kíván, a négykerekű kevésbbé. Angolországban, Amerikában kedvelt sport, s nagy csarnokok állanak a K. rendelkezésére. Budapesten is van egy K.-pálya.

Kerekes vetélő, l. *Szövőszék*.

Kerekfejüek (ang. *Round Heads)*, a puritánoknak és a hosszú parlament hiveinek gúnyneve, kik az angol forradalom idejében (1642—49.) a királypártiakkal szemben a radikális és forradalmi elemet alkották. Rövidre nyirott hajviseletükről kapták e nevet.

Kerekfejüség *(trochokephalia*, gör.), nagyon kerek (gömbölyű) koponyaalakot jelent, mely rendellenes (kóros) varratösszeforradás következtében jön létre. L. még *Koponya*.

Kerek fekély, l. *Gyomorfekély* és *Bélfekélyek*.

Kerekgede, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. feledi j.-ban, (1910) 423 magyar lak.; u. p. és u. t. Várgede.

Kerékgyártás, az az ipar, mely különleges kocsikerekek készítésével foglalkozik, nálunk pedig gyakran a bognársággal azonos fogalom. A K. mai nap az iparilag fejlettebb államokban virágzó gyári ipart képez, melynek tárgyai nemcsak a kerék, hanem általában a kocsi alsó részének összes alkotórészei, úgy hogy annak nyers anyaga nemcsak fa, hanem vas és acél is. A szó szoros értelmében vett K. különböző rendszerű gépkészletekkel történik, mely gépek az agy tömeges esztergályozására és vésésére, a küllők marására és csiszolására, csapjuk vágására, a talpfák kikanyarítására, körülgyalulására, illesztésére, végre a kerék összeállítására, a perselylyuk kifúrására és a sín fölhúzására vonatkoznak.

Kerékgyártó, 1. *Árpád Alajos (vámosgyörki)*, történetíró, szül. Jászberényben 1818 jún. 19., megh. Budapesten 1902 dec. 13. Középiskolái elvégzése után jogi tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen; 1842. ügyvédi oklevelet nyert, 1843. mint a követek segéde részt vett a pozsonyi országgyűlésen, 1848. a pesti törvényszék főjegyzője; 1849. pedig tanácsnoka lett, de ekkor Haynau bevonulása után hivataláról le kellett mondania; 1861. közigazgatási tanácsosa és helyettes polgármestere lett Pest városának s tudományos érdemei elismeréséül 1861. az Akadémia is tagjává választotta. 1866—1898-ig a budapesti egyetemen a magyar művelődéstörténelmet adta elő. Főbb művei: *A magyar alkotmány biztosítékai 1000—1790; Magyarok életrajzai* (2 köt., Pest 1856—58); *Magyarország mivelődésének története 889—1114-ig* (2. köt. u. o. 1859, 1865); *Magyarország történetének kézikönyve* (7 köt., u. o. 1866—74); *Hazánk évlapjai 889—1849.* (Budapest 1875); *A műveltség fejlődése Magyarországon* (I. köt., 889—1301, u. o. 1881); *Magyarország emléknapjai ezeréves történetében* (u. o. 1882); *Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi István élete* (Pozsony-Budapest 1884).

2. *K. Béla (vámosgyörki)*, történetíró, *K. 1* fia, szül. Budapesten 1859 máj. 9. Tanári és orvos oklevelet szerezvén, a budapesti V. ker. polgár leányiskola tanára, később pedig igazgatója lett. Munkái: *A magyar hadügy állapota az Anjoukirályok alatt 1308—1387.* (Budapest 1880); *A magyar királyi udvar a királyság fénykorában* (u. o. 1881). Ezeken kívül írt még több tankönyvet is.

3. *K. Elek*, pedagógus és író, szül. Mezőcsáton 1847 júl. 17. Fővárosi polgári leányiskolai igazgató. 1868 óta sok cikke jelent meg különböző lapokban. Iskolai könyvein kívül az ifjuság számára írt *Tompa Mihály költészetéről* egy kötetet s átdolgozta *Mantegazzának* A munka öröme és dicsősége c. munkáját. A Felső nép- és polgári iskolai Közlönyt sokáig szerkesztette Kiss Aronnal együtt.

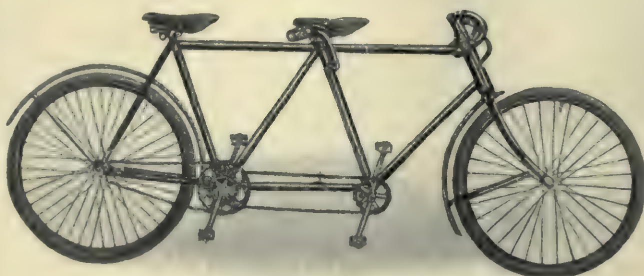
4. *K. György*, gépészmérnök, budapesti állami felsőipariskolai tanár, szül. Budapesten 1886 febr. 6. Műegyetemi tanulmányait elvégezvén, 1908. a keresk. minisztérium tanulmányútra küldte. Ebben a minőségben hazai s külföldi szerszámgépgyárakban működött, mint szerkesztőmérnök. 1910—11-ben a párisi Conservatoire national des Arts et Métiers laboratoriumában L. Guillet tanár mellett kisérletileg tanulmányozta az acéledzést, a fémek hőkezelését és mikroszkópikus vizsgálatát. A budapesti áll. felsőipariskolán *Technológiai laboratorium* néven anyagvizsgáló, acéledző és metallografiai laboratóriumot állított fel s azt vezeti. Számos tanulmánya és sorozatos előadása jelent meg a szaklapokban. Munkatársa e Lexikonnak is.

1. Magas kerékpár.

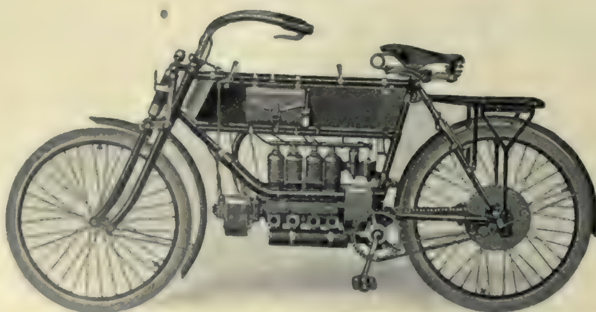
2. Alacsony kerékpár.

4. Kétüléses kerékpár.

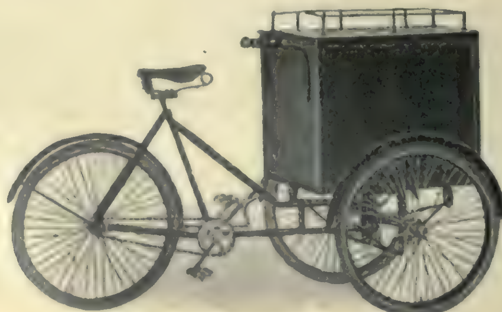
8. Tr

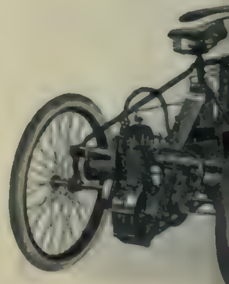
6. Kerékpár négyhengeres mótorral.

7. Mótorker

10. Tricikli csomagszállításra.

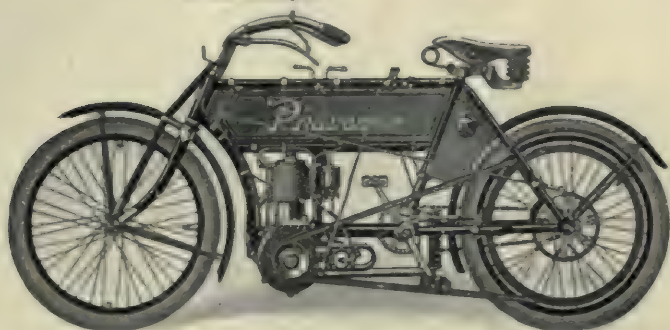

11. Mótoros tricik

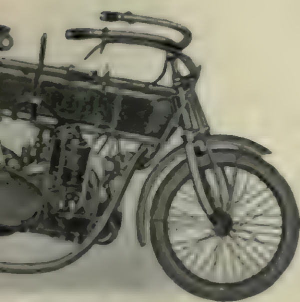
«Kerékpár» cikkhez.

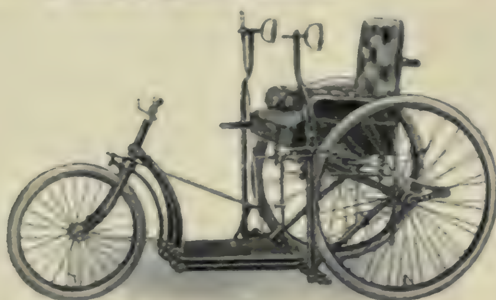
3. Női kerékpár.

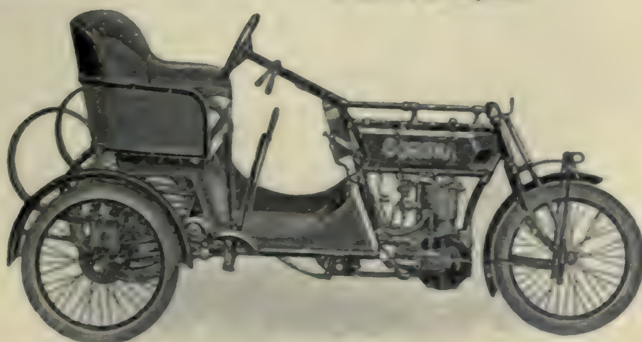
5. Kerékpár egyhengeres mótorral.

melléikkocsival.

9. Tricikli kézihajtással

12. Mótoros tricikli.

Kerékhálósak (állat), a pókok rendjének egyik csoportja, melynek fajai kerékforma hálót szőnek. Ide tartoznak pl. a *keresztes pókok*. L. *Pókok*.

Kerekhegy, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1910) 340 magyar lak. ; u. p. Irhócz, u. t. Técső.

Kereki, 1. kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 470 magyar lak., postaügynökség ; u. t. Szántód. — 2. *K.*, Mezőberényhez tartozó puszta Békés vm. békési j.-ban, (1910) 722 magyar, tót és német lak. L. még *Kiskereki* és *Nagykereki*.

Kerékkar, valamely kerék kerületén működő erő irányára a kerék középpontjából bocsátott merőleges vonal hossza.

Kerékkoszorú, l. *Keréktalp*.

Kerékkovácsműhely a vasúti javítóműhelynek az a része, hol a járóművek kerekein szükségessé váló munkákat végzik. Ily munkák : tengelyek, forgattyuk cserélése, keréktárcsák lefelsajtolása, abroncsok cserélése. Ily műhely berendezése a következő : abroncsmelegítőkemence, abroncslehúzó, abroncsfelhúzó, keréksajtó, borkgyűrűhengerlő vagy kalapács. A keréksajtó rendszerint hidraulikus úton hozatik mozgásba és 2—400.000 kg. sajtolóerőt képes kifejteni.

Kerékkötő, l. *Dörzssaru* és *Fék*.

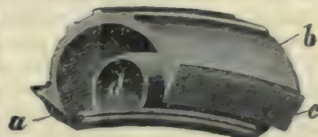
Kerékmű, a fogas-, szíj- és dörzskerekeknek olyan kombinációjából alkotott szerkezet, mely a hajtógépből származó erőnek a közlőműre való különféle sebességű átvitelét célozza. Eszerint megkülönböztetünk gyorsító és lassító K.-veket. Előbbiek a hajtóerő mozgását gyorsítják, míg utóbbiak ellenkezően lassítják. Ez átalakítással azonban mindig együtt jár az erő nagyságának megfelelő változása is, mely változás mindig követi a munka maradandóságának törvényét ; vagyis bármint változzék is a sebesség, az általa végzett mechanikai munka mindig ugyanazt az értéket tartja meg, ezáltal az erő és a sebesség szorzata mindig állandó marad. A K. egy további válfaját képezik az úgynevezett különbözeti K.-vek (differenciális K.), melyek automobilok és magánjáró mótoros járművek hajtott kerekeinek a fordulókban szükséges differenciális, vagyis különböző sebességű mozgását lehetővé teszik és elhárítják azokat a bajokat, melyek a merevkapcsolásnál azáltal származnak, hogy az útkanyarulatokban, midőn a külső keréknek nagyobb utat kell megtenni, mint a belsőnek, az egyik vagy másik kerék csúszni kénytelen az úttesten.

Kereknye, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 843 magyar és rutén lak. ; u. p. és u. t. Ungvár.

Keréköv (ol. *cingolo*), nehéz ostromlövegek kerekein alkalmazott saruszerű és kapcsokkal egymáshoz illesztett fatalpak annak megakadályozására, hogy a kerekek a puha talajba túlságosan be ne süppedjenek.

Kerékpár (l. a *képmellékletet*), két keréknek egy merev szerkezet által való összeköttetése. Ma *velocipédet* vagy *biciklit* (bicycle) jelent. A K. első formája a magas tipus volt *(1. ábra)*, ezt ma már csak műkerékpárosok használják. Itt a hajtás a nagykerekeken alkalmazott pedálok segélyével történik. A K. mai elterjedt formája az alacsony tipus *(2. ábra)*, ez két kb. 70 cm. kerékből áll, melyet forrasztásnélküli csövekből készült váz egyesít. Itt a hajtás a váz közepén alkalmazott pedálok segélyével történik, innen a mozgás lánc *(2. ábra)* vagy fogaskerékáttevéssel *(3. ábra)* a hátsó kerékre vitetik át. Hölgyek részére, kik utcai ruhában kivánnak kerékpározni, külön alakú K. készül *(3. ábra)*, ennek lényege, hogy a váz felső összekötő csöve mélyen be van hajlítva, úgy hogy a hölgyek minden nehézség nélkül felülhetnek a K.-ra. Van 2, 3, 4, 5 és 6 üléses K. *(4. ábra)*, ezek célja, hogy 2—6 személy egyesült munkáját kihasználva, nagyobb sebességet lehessen a K.-ral elérni.

Hogy az utak rázását a K.-on ülő ne érezze, a kerekeket kezdetben tömör gummiabroncssal látták el, ezt idővel a pneumatikus, levegővel felfújt gummikerék váltotta fel és ma már alig találni mást, mint pneumatikus kerekű K.-t. A pneumatikus kerék lényege (l. *a szövegábrát)* egy acél abroncs, amely a drótküllők végére van erősítve, ez az abroncs úgy van készítve, hogy a *b* gummiköpeny *c* szélei beleszoríthatók. E köpenyen belül van a légtömlő *d*, melyet 2 légkörnyi túlnyomással felfujva, a pneumatikus kerék egy levegővel telt párnát alkot, mely a K. futását rugalmassá és lágyabbá teszi. Ha az emberi erő helyett a K. hajtására mótort alkalmazunk, létesül a mótoros-K. A mótor rendesen explóziós kis benzinmótor nagy fordulatszámmal. Ezt a vázba erősítik. A mótor mozgását lánc *(5. ábra)* v. szíj *(6. ábra)* stb. áttevéssel viszik át a hátsó kerékre. Rendesen benzines léghűtéses mótort alkalmaznak egy *(5. ábra)* v. több *(6. ábra)* munkahengerrel. Hogy a mótor-K.-ral 2-ik személyt is lehessen szállítani, mellékkocsit alkalmaznak *(7. ábra)*, ezáltal a mótor-K. stabilitása növekszik.

Pneumatikus kerék.

Három kerék hasonló összekötése által létesül a *tricikli* (tricycle ; *8. ábra)*, ez jóval stabilabb, de nehézkesebb. Oly betegek részére, kik lábaikat nem képesek használni, készül a kézi hajtású tricikli *(9. ábra)*. Könnyű csomagok szállítására szolgál a csomagszállító tricikli *(10. ábra)*. Triciklinél is alkalmaznak mótort a hajtásra *(11. ábra)*. Különféle válfajainak egyikét mutatja a *12. ábra*, mely már átmenet a kis mótoros kocsikhoz. — K. (vasúti), l. *Vasúti kocsi*.

A K. eredete a XVII. sz. végére nyulik vissza, mely időben találunk néhány ilyen találmányt, amelyek azonban ismét feledésbe mentek. 1815-ben mutatta be a bécsi kongresszuson *Drais* Károly kézzel, emeltyűáttevéssel mozgatott kocsiját, mely találmánya *draisine* (l. *Hajtány)* nevet nyert. Később a vasúti sínpárra való alkalmazása után a draisine a közútról teljesen leszorult, a vasúton különféle szerkezeti javításokkal ellátva még ma is e néven ismeretes. Az első kétkerekű K.-t a XIX. sz. elején valószinűleg Fischer Móric Fülöp schweinfurti mechanikus készítette. Mintegy három évtizede annak, hogy a Fischer első

szerkezetének megfelelő K. Párisból Amerikába került, hol *boneshaker* (csontrázó) néven volt ismeretes. Amerikában E. A. *Cowper* látta el a K.-t nevezetes ujítással, magának a K.-nak azonban úgy ő maga, mint barátai annyira nem tulajdonitottak fontosságot, hogy nem tartották érdemesnek az ujitások szabadalmaztatását. Ez ujítások a drótküllők és főleg a tömör gummi-kerékabroncs alkalmazásában rejlettek s ezek tették a K.-t közhasználati célra alkalmassá s keltették fel a szakkörök érdeklődését további javitások kutatására. Cowper K.-ja két egyenlő kerékkel birt, melyek közül az elsőt hajtotta lábával, az első kerék tengelyére illesztett forgattyuk segélyével; a nyereg a két kerék között a K. vázára volt erősítve. Nagyobb sebességek elérése céljából szerkesztették később az ú. n. magas K.-okat. Végre *Dunlop* feltalálta a pneumatikus abroncsot, vagyis tömör gummi helyett felfújt gummitömlő alkalmazását. Főleg ez az ujítás tette lehetővé a K. rendkívüli gyors elterjedését. Kezdetben a K.-ok magas ára ugyan hozzáférhetetlenné tette az alsóbb osztályok részére a K.-t, midőn azonban a 90-es évek végén a K. tömegcikké vált és a K. ára a régi ár negyedére sülyedt, egy csapással a munkás- és szegényebb néposztály járművévé vált. 1899-ben Budapest székesfőváros behozta a K.-adót, ami a K. terjedését nálunk némiképen csökkentette, de amióta ezt az adót eltörölték, a K. terjedése egyre növekszik.

Kerékpáradó, a kerékpárokra kivetett adó. Franciaországban 1893 óta, Olaszországban 1897 óta áll fenn, mint állami adó. A német birodalom egyik-másik államában is van K. Magyarországban a K. mint községi adó játszik szerepet az egyes forgalmasabb városokban.

Kerékpárbiztosítás, l. *Biztosítás* (szavatossági biztosítás).

Kerékpárosztagok, a gyalog- és lovascsapatok támogatására rendelt, de önállóan is alkalmazható és összerakható kerékpárokon továbbított század vagy ennél kisebb erejü csapatok. Ilyenek jelenleg már minden állam hadseregében vannak. Svájcban a határ őrizetére, szorosok védelmére és lovasság hiányában a földerítő és biztosítószolgálat ellátására is nagyobbára K.-at alkalmaznak.

Kerékpározás *(biciklizés)* igen elterjedt sport, de újabban a kerékpár mindinkább csak mint közlekedési eszköz kezd szerepelni. Nagy előnye a K.-nak, hogy űzőjét kiviszi a szabad természetbe, de ezzel szemben igen sok kár származik belőle. Kevés faja van a sportolásnak, mely annyi veszedelemnek lett volna forrása (szívbénulás), mint épen ez. Valószinű, hogy a mozgás merőben automatikus volta, a sebes mozgás pszichikus hatása és a kilélegző segédizmok működésének könnyű volta megakadályozza a fáradtságérzés rendes jelentkezését. A mozgások egyenletessége, automatikus volta, sok izületre kiterjedő hatása s a vérkeringésnek szinte észrevétlenül történő, de jelentékeny módosulása a K.-t a gyógyitó torna egyik eszközévé tette *(cyklotherapia)*. Először *Siegfried* alkalmazta, majd *Vonhausen, Herz, Jakob* stb. alkalmazzák a kerékpárt a gyógyító tornában. Vannak mozgó és álló készülékek, melyeken a lábak jellemző mozgása úgy passzive, mint aktive, adagolható módon könnyitve vagy nehezitve végezhető.

Kerékpoloska *(Arilus serratus,* állat), l. *Rablópoloskák.*

Kerek répa (növ., *Brassica Rapa* L.; *B. asperifolia* Lam., *réparepce)*, tulajdonképen a káposzta faja és az olajtermő repcének a testvérfaja. Fiatal vetése szép zöld és a levele szőrös. Virágzata a szár tetején sátorozóan összeszorul, tehát csaknem lapos, sárga virágai a bimbók fölé emelkednek, csészéje pedig végül vízszintesen áll szét. A K., amint tavasszal v. őszkor vetik, egy- vagy kétnyaras éltü. A *bánsági repce* is ide tartozik. Van vékony és répás gyökerü fajtája. Olajnak való, gödrösen pontozott barna magváért vetik. Ez a *Brassica campestris* L.v. *B. Rapa oleifera* DC.: a) *annua* és b) *biennis*. Valószinüleg Európa déli tájairól ered. A húsos répaalakú vagy gömbölyü gyökerű fajta a *töves, turóczi, fehér* (fehér répa-főzelék) v. K., vagy az őssel a tarlóban kelt *tarlórépa*, amely 12—14 hétig fejlődik. A *tövisrépa* elnevezés (tövesrépa helyett) csak sajtóhibából támadt. A K. jó húsos és vizes, csipősizű, fehér, sárga v. zöld, s egész 10 kg. súlyú is lesz. A *bajor K.* kevéssé vizes. A K.-nak van apróbbmagvú fajtája is (Biewitz), de azért csak annyi olajat termel s nyolc nappal gyorsabban fejlődik, azért olajterméknek még jobban ajánlják. A K. radix brassicae sativae néven officinális, nevezetesen illanó olajtartalma miatt frissében külsőleg égési sebekre borogatják, forrázatát vagy a levét pedig belsőleg szedik. Magvát a madárnak is adják, virágját a méhek szeretik. Az olajsajtolásból maradt részt (olajpogácsa) a marhának adják vagy a földet trágyázzák vele.

Kerekrét, kisk. Sáros vm. giráltí j.-ban, (1910) 340 tót lak.; u. p. Sósfüred, u. t. Girált.

Kerek saláta (növ.), l. *Ranunculus.*

Kerékszeg, a német bucó *(Aspro asper* L.) népies neve.

Kerékszék, a kerékgyártásnál használt tartóeszköz, melybe a kerékagyat a küllők beverése, majd pedig a talpak ráhelyezése céljából vízszintesen elhelyezik.

Kerékszerv (állat), a Férgek állatkörébe tartozó *Kerekesférgek (Rotatoria)* osztályának egyik legjellemzőbb és legsajátosabb szerve, amelytől az egész osztály a nevét is kapta. E szerv mindig a test legmellső végén fekszik, majd kétkarélyos, majd több lebenyre osztott, de minden esetben rövidebb vagy hosszabb, finomabb vagy vastagabb csillangókkal borított, amelyeknek sajátságos mozgása a szemlélőben azt az optikai csalódást kelti fel, minha két v. több kerék forogna ott gyorsan. A csillangók igen gyors mozgásától előidézett örvényszerű vízáram egyfelől a táplléknak a szájnyiláshoz való sodrását, másfelől a helyváltoztatást eredményezi. Sok esetben tapintó sörteszálak is emelkednek a K.-ről. Egy időben a K. szerkezetét a buvárok a kerekesférgek osztályozásánál értékesítették (Ehrenberg), de ez mesterséges és nem általános érvényű osztályozáshoz vezetett s így ma jóformán egészen mellőzik a rendszertanban.

Keréktalp, a kerék legkülsőbb része, melynek mindig körkereknek kell lennie. Ha fából készül,

neha egy darabból, de jobban két darabból hajlítjuk, többnyire azonban félannyi darabból állítjuk össze, ahány küllője van a keréknek. Kőris- és hikkorifa a legjobb fa erre. Ügyelni kell, hogy a K.-nal a fa tükrei merőlegesen álljanak a kerék síkjára, különben a küllőcsapok erős zökkenésnél a talpfát szétrepesztik. – *K.* a vizimalmok malomkerekeinek (vizikeréknek) ívekből összeépített része, rendesen fából készül s vasabroncsok fogják össze, helyenkent *kerékkoszorúnak* is mondják.

Keréktávmérő, az a készülék, mellyel megállapítják, hogy a vasúti jármű alatt levő kerékpár föméretei azon a határon belül vannak-e még, amelyen túl a kerékpárt a forgalomból ki kell vonni. A K.-vel megállapítják: 1. az egy tengelyen levő 2 keréknek egymástól való távolságát; 2. a nyomkarima magasságát; 3. a nyomkarima vastagságát.

Kerékteleki (azelőtt: *Teleki)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1910) 1141 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Bakonyszombathely.

Kerékvágány, a drót- vagy kenderkötelekhez való kerekek koszoruján a kötél felvételére készített vágány. Drótkötelek a K. fenekét érintik, a kender- v. pamutkötelek azonban a súrlódás növelésének céljából ékszerű K.-ban fekszenek s a vágányba mintegy beleékelődnek.

Kerékvető, alacsony, többnyire ferdén a földbe ásott fa-, vas- v. kőoszlop, melynek az a célja,

Kerékvető.

hogy a közúti járművek kerekeit a közút mellett levő veszélyes pontoktól, vagy megvédendő szerkezetektől távoltartsa. Magasabb töltések szélein a K.-ket sorjában 5—10 m. távolságban szokták elhelyezni (l. az *ábrát)*. Kapuk mellett kőből faragott golyókat v. félgolyókat is alkalmazunk K. gyanánt.

Kerékvonal a. m. *ciklois* (l. o.).

Kérelem, általában magánfélnek hatósághoz, különösen birósághoz intézett kérése; a polgári peres eljárásban a félnek a birósághoz intézett nyilatkozata perbeli cselekmény teljesítése, pl. idézés, tanukihallgatás stb. iránt; bizonyos cselekményeket, pl. eskü alatti kihallgatást a biróság K. nélkül, hivatalból is elrendel.

Kereli *(Beiser-göl)*, tó Konia kisázsiai török vilajetben. 1150 m. magasban. Hossza 60, legnagyobb szélessége 15 km. Lefolyása a Kiszadzs.

Kérelmezési jog, alkotmányos politikai népjog, amely szerint az állampolgárok mind a kormány, mind a törvényhozó testület elé kérelmeikkel fordulhatnak, sérelmeiknek orvoslását kérhetik. A K. a vélemény- és szólásszabadságnak szükségszerű kiegészítése. Visszaélés a K.-gal mozgalmas és válságos időkben a népnek pártérdekből ú. n. *ostromptuciókra* felhasználása. Angol példa az O'Connel monstre-meetingjeiből kikerült s a kormány által eltiltott repealpeticiók.

Kerelő, kisk. Nagy-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 628 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Kerelőszentpál.

Kerelősóspatak, kisk. Torda-Aranyos vm. marosludasi j.-ban, (1910) 388 oláh és magyar lak.; u. p. Kerelőszentpál, u. t. Nyárádtő.

Kerelőszentpál *(Kerellő-Szt.-Pál)*, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 944 magyar, cigány és oláh lak., vasúti állomás, posta-, távíró- és telefonhivatallal. Várát és annak kastélyszerű, emeletes részét 1610. kezdte építtetni hallerkői Haller István. Ettől DK.-re terül el az a róna, hol Báthory István 1575 júl. 9. végkép leverte Békés Gáspárt, versenytársát a fejedelemségben. Az ütközet 10 órától késő estig tartott. Békés G. szétvert seregének egy része, Balassa Bálinttal, a költővel együtt a várkastélyba menekült, ahol meg kellett magukat adniok. Maga Békés szétrebbent hada némi maradványaival a Mezőség felé nyert egérutat. Ma is «Békési-dombnak» hívják azt a halmot, mely alá a nagyszámú elesett vitézt temették.

Keremcse, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 447 tót lak.; u. p. és u. t. Radvány.

Keremet, l. *Erdő-tisztelet.*

Keren, a bogosz nevű néptörzs főhelye Eritrea afrikai olasz gyarmatban.

Kerencs (azelőtt: *Krencs)*, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 881 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagybossány.

Kerény (azelőtt: *Kernyája)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. zombori j.-ban, (1910) 5132 német és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és távbeszélő hivatal.

Kerényi *Frigyes (Christmann)*, költő, szül. Eperjesen 1822 jan. 1., megh. Észak-Amerikában 1852 tavaszán. Atyja jómódú vaskereskedő volt, anyja, egy művelt polgárnő, német költeményeket maga is irogatott. Szülei korán elhaltak 1828. Tizenkétéves koráig csak németül beszélt. A kollégium «magyar társasága» nagy hatással volt rá; megismerkedett az akkor fejlődő írók közül Sárosy Gyulával, Lisznyai Kálmánnal, Hunfalvy Jánossal, szorosabb barátságra lépett a két Vachott-tal. Eleinte sok német költeményt írt, de ezeket nem adta ki; hanem már 18 éves korában beköszöntött magyar verseivel *Vidor* Emil néven az Athenaeumba, és csinos, bár erősebb egyéniséget nem tükröző dalai csakhamar elég ismertté tették nevét. 1842-ben családi nevét magyarra változtatta. Ekkor Pesten tartózkodott és ügyvédi oklevelet szerzett. Megismerkedett Tompával, Petőfivel, Kazinczy Gáborral, Pákh Alberttel. Otthon Sáros vmegye hazafias mozgalmaiban is részt vett. Az ő eperjesi házában találkoztak Petőfi és Tompa 1845.; ekkor történt a három ifjú költő versenye az erdei lakról. Egy nagyobb külföldi út után 1847. Rozgonyon (Abaúj) gazdálkodásba kezdett, de elemi csapások és a szabadságharc, melyben részt vett, nagy károkat okoztak neki. Vagyona romjaival 1850. Amerikába költözött és Iowa államban az Új-Buda nevű magyar gyarmaton telepedett le, mint farmer. Szervezetét azonban meg-

törték a nélkülözések, és a sárgaláz oly erővel lepte meg, hogy őrültnek tartották. Kigyógyult ugyan, de bajának utókövetkezményeibe nemsokára mégis belehalt. Szülőházát 1879. emléktáblával jelölték meg. Művei: *Költemények* (Pest 1844); *Ujabb költemények* (u. o. 1846) és újabban az Olcsó könyvtárban *Költeményei* (1875).

Kerep (növ.), l. *Lotus*.

Kerepecz, Derczenhez tartozó puszta Bereg vm. munkácsi j.-ban, gróf Schönborn timsóbányáival, melyek évenkint mintegy $1^1/_2$ millió kg. nyers timkőt állítanak elő.

Kerepelő, l. *Kereplő*.

Kerepelő sáska, l. *Sáska*.

Kerepes, kisk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, (1910) 1720 magyar és tót lak. Vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. A törökök alatt elpusztult, Bél Mátyás idejében azonban már jelentékeny hely volt. Ekkor Grassalkovich-féle birtok volt és a gödöllői uradalom részét tette. Az első szekérpostaállomás volt Pest és Gödöllő közt. Temploma helyén állítólag huszita váracs állott.

Kerepifű (növ.), l. *Lotus*.

Kereplő, a kat. egyházban a nagycsütörtöki szt. mise glóriájától nagyszombat allelujajáig használatos zörgető faeszköz. Kétféle K. különböztethető meg. Az egyik vékony deszkához illesztett és szabadon mozgatható fakalapács, melyet a nagyhét említett 3 napján mise alatt és az oltári szentségnek a szent sírhoz való átvitelekor csöngettyü helyett használnak, míg a tulajdonképeni K. nagyobb, szintén fából készült zörgető eszköz és a harangokat helyettesíti. A K.-t már a legrégibb időkben is használták. Már az Ordo Rom. I. és XIV. fejezete is említést tesz róla. — A K. mint hangszer elég gyakran jelenik meg operettek zenekarában. Strauss Richárd is felhasználta a Till Eulenspiegel egyik humoros epizódjában. K.-t használnak magasabb póznára alkalmazva a szőllőkben a madarak elriasztására is. Ezt a szél hajtja.

Kereplye, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 262 tót lak., u. p. Gálszécs, u. t. Szécsmező.

Keresd, kisk. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1910) 1343 német, oláh, cigány és magyar lak., postaügynökség, u. t. Dános. Vára, mely egyike legépebb régi várainknak, a természeti viszonyokhoz alkalmazkodva, sokszögre épült. Legrégibb része egy 3 emeletes zömök torony, melynek bejárata, középkori szokás szerint, az első emeleten van. Észak felé esik a főkapu s emellett jóformán a föld alatt egy csúcsíves kápolna, faragott kőből készült teljesen ép szószékkel. Gyalogösvények kanyarodnak a várhegy oldalán, mely alatt csinos olasz modorú park terül el. Régi idők óta a bethleni Bethlen-család birtoka, kik közül Bethlen Elek 1684. nyomdát rendezett be a várban s nyomdászul *Székesi* P. Mihályt szerződtette. E nyomda, szóhagyomány szerint, a vár nyugati részében lévő zömök torony melletti bolthajtásos pincében lett volna elhelyezve. Itt nyomatott az 1679. elhalt gr. Bethlen Farkas erdélyi kancellárnak, Bethlen Elek testvérének Historiarum Pannonico-Dacicarum libri X. c. munkája, mely azonban 1690. Thököly betörésekor a 832. lapnál abbamaradt; a példányok egy részét a vár pincéjében ládába zárva befalazták, más részét a nyomdával együtt Segesvárra szállították. E be nem végzett nyomtatványról tévesen állítják külföldi írók, hogy végkép elveszett volna; legalább 25 példány van belőle gyüjteményekben és magánosoknál.

Keresés, vadászati értelemben az olyan vadászati mód, mikor a vizsla a vadat szaglása útján felkeresi, megállja, felrebbenti, kiugratja és a vadász ekkor lövi le. K.-nek mondjuk a megsebzett vadnak a vérebbel való nyomozását is.

Kereset, 1. közgazdasági értelemben az a jövedelem, amit az ember haszonhajtó foglalkozása, munkája után húz. Fő kereseti ágak az értelmiségi K., az őstermelési foglalkozás, az ipar és a kereskedés.

2. *K.* (lat. *actio*, ném. *Klage*, franc.-ang. *action*, ol. *azzione)*, általában jogvédelmi eszköz, valamely jognak önálló támadás alakjában meghatározott ellenfél ellen biróság előtt érvényesítésére. Alaki (perjogi) értelemben perjogi cselekmény, amellyel valaki — a felperes (l. o.) — más meghatározott személy — az alperes (l. o.) — ellen a birói segélyt a K.-ben előterjesztett kérelem (petitum) értelmében igénybe veszi. Anyagi jogi értelemben pedig a K. az a jogi lehetőség, valamely jogot K. útján a biróság előtt érvényesíthetni. Ez az ú. n. kereshetőség v. K.-i jog. (L. *Felperesség)*. Abszolut K. az, mely mindenki ellen, relativ az, mely csak bizonyos meghatározott személy ellen érvényesithető. Abszolut K.-ek a családi állás, a személyállapotok védelmére szolgáló ú. n. status-K.-ek és az abszolut vagyonjogokon alapulók, jelesül a dologi és az örökösödési K.-ek; relativ (személyes) K.-ek a kötelmi viszonyból eredő K.ek. A K.-ról a Pp. 129. s köv. §-ai rendelkeznek. *Declaratio libelli* régi jogunkban a. m. a kereset homályos részeinek kiigazítása. — *K. időelőttisége.* A K. időelőtti, ha a teljesítési határidő v. feltétel a K. benyujtása idejében még le nem járt, illetőleg be nem következett. Az időelőttiség következménye a K. elutasítása. Ha azonban a határidő az első birósági itélet hozatala előtt lejárt, illetőleg a feltétel bekövetkezett, a Kúria 32. számú polgári döntvénye szerint a kereset időelőttiség miatt nem utasítható el. L. még *Actio*.

Keresetadó, l. *Kereseti adó*.

Kereset elévülése, l. *Elévülés*.

Kereset felemelése, l. *Birói hatáskör*, *Keresetváltoztatás*.

Keresethalmazat (lat. *cumulatio actionum*, *concursus*, ném. *Klagekonkurrenz)*, alanyi értelemben több felperes együttes perbeli fellépése v. több alperes együttes perbevonása (l. *Pertársaság)*; tárgyi értelemben több keresetnek egy keresetlevélbe foglalása, aminek csak akkor van helye, ha a keresetek a biróság hatáskörébe, illetékességéhez és az eljárás ugyanazon neme alá tartoznak (Pp. 132. §.).

Kereseti adó. Az elméletben azonos az iparadóval és azt a hozadéki adót jelenti, amely a tőke és a személyes tevékenység egyesüléséből keletkező gazdasági eredményt terheli. A tételes adórendszerekben a K. gyüjtőneve egyes hozadéki adók és jövedelemadó-elemek összefoglalására szolgál. Általában véve keresetadóval ro-

vatnak meg: a gyárosok, iparosok, kereskedők, gyógyszerészek, bankárok, pénzintézetek, bányavállalatok, vendéglősök, biztosítási és szállítási vállalatok és egyéb haszonhajtó foglalkozások, a mások szolgálatában hasznosított közönséges munka kivételével, mert ennek hozadékát már a munkabéradó érinti. Hazánkban a K.-t a jelenleg is érvényben lévő 1875 : XXIX. t.-c. létesítette. Az adóalanyok, az adótárgyak, valamint az adókezelés szempontjából a törvény négy osztályt állít fel. A négy osztálynak azonban csak éppen a neve közös, valójában a négy osztály négy külön adónemnek tekinthető, más elveken felépítve, más közegek által kivetve. Az *I. osztályú K.* alanyai: *a)* a cselédek; *b)* a segédek és segédmunkások, ha 80 koronánál több havidíjat nem húznak, vagy ha darabszámra dolgoznak; a heti- vagy napibér mellett alkalmazottak nem esnek adó alá; *c)* a napidíjasok, állandó fizetést nem húzó írnokok és általában kisebb szellemi munkára alkalmazott egyének; *d)* a városokban a segéd nélkül dolgozó önálló kézműiparosok, másutt minden kézműiparos; és *e)* a házalók. Mentesek az adótól: a 16 éven aluliak, a katonai és pénzügyőri legénység, hajduk, pandurok, fogházőrök, bányamunkások és mindezek özvegyei és gyermekei a nyug- és kegydíjra nézve, továbbá a napszámosok, a keresetképtelenek, koldusok és az idegenek az országba költözésük évében, a viszonosság feltételével. A foglalkozás szerint hat alosztályba sorolt adókötelesek négy helységcsoport szerint 1 K 20 f-től 24 K-ig terjedő fix adótételeket fizetnek; ha a családfő a nőnemhez tartozik, az adótételnek felét fizeti. Az önálló keresetet nem űző családtagok szintén adókötelesek. A *II. osztályú K.* alá tartoznak: *a)* a föld- és házbirtokosok s a házközösségek fejei; *b)* azok, akik tőkekamat- és járadékadóval vannak megróva. Az adó alanyai nemcsak a természetes, hanem a jogi személyek is. A K. II. osztályába tartozó adókötelesek fizetnek a reájuk a megelőző évben kivetett egyenes adók mérvéhez képest: 2, 4, 6 vagy 8 koronát. Mentesek a II. osztályú K.-tól: *a)* családtagjaikkal együtt mindazok, kiknek az előző évben kivetett összes egyenes adójuk összege 10 koronánál nem nagyobb; *b)* a házközösségek fejei, ha föld- és házosztályadójuk együttvéve a 10 koronát meg nem haladja. Úgy az I., mint a II. osztályú K. kivetésére a községi és városi közegek illetékesek; a kivetés alapját az adóköteleseknek évről-évre eszközölt összeírása képezi. A jogorvoslat fórumai: a közigazgatási bizottságok adóügyi bizottságai és a közigazgatási bíróság. A *K. III. osztálya* alá tartoznak: *a)* a haszonbérlők; *b)* a gyárosok és iparosok közül azok, akik nem az I. osztályú kereseti adó alanyai; *c)* a bankárok, kereskedők, gyógyszerészek és általában mindazok, akik haszonhajtó üzletet folytatnak; *d)* azok, akik évi vagy havi fizetéssel egybe nem kötött szellemi v. művészi foglalkozást űznek, ú. m. ügyvédek, mérnökök, orvosok, sebészek, szülészek, írók, művészek, tanítók stb.; végre a részvénytársulatok igazgatói és egyéb alkalmazottjai a jelenléti jegyekért és a jutalékok fejében járó összegekre nézve. Adómentesek: a török és bolgár kereskedők, az idegenek abban az évben, amelyben az országba költöztek, a közművelődési és jótékonysági intézetek, kolduló vagy betegápolással foglalkozó szerzetesek e minőségben húzott jövedelmei stb. Az adókivetés alapja az adókötelesek bevallása alapján kinyomozott üzleti eredmény. A bevallásban a nyers bevételből csak az üzlet folytatásával összekötött költségeket lehet levonni, mint pl. az üzlethelyiség bérét, a feldolgozandó nyers anyagok árát, a segédek bérét, az üzleti adósságok kamatait és azokat a veszteségeket, melyeket az adóköteles hasonló vagy másnemű iparágakban szenvedett. Ellenben le nem vonhatók: a vállalatból elvont tőkeösszegek, a vállalatban fekvő tőkék kamatai, az épületek, gépek és gyári eszközök elhasználása folytán bekövetkezett értékcsökkenés, az adókötelesnek és családjának lakásbére, a háztartási költségek és a fizetett adó. A III. osztályú K.-nál nincsen vallomási kényszer. Ha az adóköteles vallomást nem nyújt be, vagy a benyújtott vallomás alapján megejtett tárgyalások nem vezetnek kielégítő eredményre, az adó alapját tevő kereseti eredményt az üzletben fekvő álló és forgó tőkék nagyságára, a munkások számára s az adóköteles által fizetett lakás- és üzleti (irodai) helyiségbér összegére való tekintettel hivatalból állapítják meg. Az ekkép megállapított adóalap a törvényben meghatározott minimális keresetnél rendszerint nem lehet kisebb. A minimális tételek alapjául veszi a törvény: haszonbérlőknél a bérösszeg és a mellékszolgáltatások 25 százalékát, mészárosoknál az adóévet megelőző évben levágott állatok számát, bérkocsisoknál a lovak számát, gyárosoknál, iparosoknál, kereskedőknél és az állandó fizetésben nem részesülő szellemi foglalkozást űző egyéneknél (ügyvédek, orvosok, írók stb.) a lakásbérnek $1^1/_2$—8-szoros összegét, az üzleti vagy irodai helyiség bérének pedig 25—100 százalékát. A III. osztályú K.-t a megelőző három évi kereseti vagy üzleti eredmény átlaga alapján az adókivető bizottság állapítja meg, még pedig három év tartamára. Az adókivető bizottság határozata ellen úgy az adóköteles fél, mint az államkincstár képviseletében a bizottsági előadó az adófelszólamlási bizottsághoz fellebbezhet, ennek határozata ellen pedig panasszal fordulhat a közigazgatási bírósághoz. III. osztályú K. fejében a megállapított tiszta kereseti nyeremény 10 százaléka jár.

A *K. IV. osztályába* tartoznak: az állandó fizetést, valamint nyug- és kegydíjat v. tiszteletdíjat húzó köz- és magántisztviselők és alkalmazottak, a 80 K-nál több havi díjat húzó segédek és segédmunkások. Adómentességben részesülnek a külhatalmak követei és konzulai, a katonatisztek, tábori lelkészek, hadbírák, katonai orvosok, az állami és törvényhatósági tisztviselők családtagjai stb. Az állandó illetményekből leszámítandók a szálláspénzek, napidíjak és minden oly járandóság, melynek élvezete meghatározott hivatali kiadással van egybekötve. A IV. osztályú K.-nál már vallomási kényszer áll fenn. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek alkalmazottai helyett ezek illetményeit maguk a vállalatok és egyesületek kötelesek bevallani, a kivetett adót alkalmazottaiktól beszedni és az

állampénztárba beszolgáltatni. Nem kötelesek vallomást adni azok, kik fizetéseiket állami pénztárból húzzák; ezek adóját havi levonások útján a központi pénztár szedi be. A K. IV. osztályába tartozó adókötelesek progresszív alapon egybeállított táblázat szerint adóznak: az adó 200 K adóalap után 2 K, 1000 K után 10 K, 2000 K után 30 K, 3000 K után 50 K, 4000 K után 80 K, 5000 K után 110 K, 6000 K után 150 K, 7000 K után 200 K, 8000 K után 260 K, 9000 K. után 330 K, 10,000 K után 410 K, 11,000 K után 500 K, 12,000 K után 600 K, ezenfelül pedig minden 200 K után 20 K fizetendő. A IV. osztályú K.-t a pénzügyigazgatóságok vetik ki, a fellebbezés a közigazgatási bizottság adóügyi bizottságához, ennek határozata ellen pedig a panasz a közigazgatási bírósághoz intézendő. A K. mind a négy osztályában az önálló keresettel nem bíró családtagokat állandó tételekkel (2, 4 K.) külön is megadóztatják.

Az *új adóreform* alkalmával a K. az 1909. IX. t.-c.-kel lényeges változáson ment keresztül. Az 1875. XXIX. t.-c.-ben felállított négy osztályból, — melyek, mint említettük, eddig is négy külön adónemnek voltak tekinthetők — és a külön bányaadó egy részéből, a rokon elemek összefoglalásával új, egységes adónem alakult ki, amennyiben a K. III. osztálya «általános K.»-vá alakult; a IV. osztályú K. az ugyanakkor létesített jövedelemadóba (1909. X. t.-c.) olvadt; a családtagoknak külön adóztatásával együtt, a II. osztályú K.-t a maga egészében elejtették; a K. I. osztályából pedig csak az ipari foglalkozások és a szolgálati viszonyból folyó állandóbb járandóságok megadóztatása maradt fenn és természetének megfelelően az előbbit az általános K.-ba vitték át, az utóbbit pedig a jövedelemadóba olvasztották be. Az új általános K. lényegileg ugyanazt a keresetet vonja adóztatás alá, mely eddig a K. III. osztályában adózott. Ezenkívül, rokontermészeténél fogva, körébe vonja a magánkézben levő (nem részvénytársasági) bányavállalatok adóját is, úgyszintén eddig a K. I. osztályában adóztatott ipari foglalkozásból származó keresetet is. Az adókivetési eljárást lényegileg az adóreform sem változtatta meg. Fontosabb eltérés annyiban van, hogy az adókivetés egy évi hatállyal történik s hogy a vallomásnak az előírt határidőben való be nem adása 5—25 százalékos birságpótlékot von maga után. Az adóreform a K. kulcsát 10 százalékról 1, 2 és 3 százalékra szállította le, mivel szemben a minimális tételeket megfelelően emeli, így a legkisebb kereseti nyereményt a lakbér $2^1/_2$—20 szorosával és az üzletbér 67—250 százalékából fejleszti. Az 1913. VI. t.-c. az 1909. IX. t.-c. életbelépését bizonytalan időre elhalasztotta.

Kereseti kérelem (lat. *petitum*), a keresetnek (l. o.) az a része, a melyben a felperes előterjeszti azt a jogot, amelyet érvényesíteni akar, azt, aminek megállapítását vagy megítélését a bíróságtól kéri.

Keresetindítás, l. *Perindítás*.

Kereset-kimutatás, ha egy építési vállalkozó még az építkezés folyama alatt részletfizetést akar, úgy azt — rendes körülmények között — csak a már teljesített munkálatok értékéig kaphatja; kérésének támogatásául a végzett munkákról bemutatott kimutatását K.-nak hívják.

Kereset leszállítása, l. *Bírói hatáskör*, *Keresetváltoztatás*.

Keresetlevél (ném. *Klageschrift*), az az irat, v. szóbeli előadás, amellyel a polgári peres eljárás megindul, amelyet a felperes a bírósághoz írásban bead, v. járásbíróságnál szóval jegyzőkönyvbe mond.

Keresett cikk a tőzsdén rendszeresen az, amely felé a spekuláció figyelme nagyobb mértékben fordul. K. lehet valamely értékpapír nagyon különböző okból. Ha egy vállalat kitűnő üzleteket csinál, és bőséges — az előbbi évekénél magasabb — osztalékra van kilátás, úgy természetes, hogy a beavatottak iparkodnak minél nagyobb mennyiségű részvényt megszerezni oly célból, hogy a természetszerűleg előálló árfolyamemelkedésben részesülhessenek. Néha persze megtörténik, hogy a híresztelés téves volt, sőt az is előfordul, hogy a «mesés» tippek nem mások, mint spekulánsoknak kellő tervszerűséggel elhelyezett híresztelései, amelyek csupán a kurzusok mesterséges magasba szöktetésére irányulnak, hogy ily módon egyesek hausse-spekulációi sikeres eredménnyel járjanak.

Keresetváltoztatás a keresetbe vett jog megváltoztatása, amelynek a perbebocsátkozás után az alperes beleegyezése nélkül, a felebbezési eljárásban pedig egyáltalában nincs helye. Nem tekintendő K.-nak: ha a felperes új tényeket hoz fel v. a felhozottakat kiigazítja, ha a kereseti kérelmet felemeli, leszállítja v. eredetileg nem követelt járulékokra kiterjeszti, ha a keresetindítás óta lejárt részleteket, az eredeti tárgy helyett utóbb beállott változás miatt más tárgyat v. kárpótlást, megállapítás helyett teljesítést v. teljesítés helyett megállapítást követel (Pp. 188 §.).

Kereshetőségi jog, l. *Felperesség* és *Kereset*.

Kereskedelem (ném. *Handel*, franc. *commerce*, ang. *trade*). Az a keresetre irányuló, iparszerű tevékenység, amely jószágoknak vételét-eladását, cseréjét, közvetítését foglalja magában. *Jogi* alapja a tulajdon, mert csak azt adhatjuk el, amink van; *gazdasági* alapja a munkamegosztás (l. o.), mert anélkül nincsen forgalom és K. Legkezdetlegesebb alakja a *csere-K.*, amely még ma is megvan a vad néptörzseknél. A modern K. kifejlett pénz- és hitelforgalmával elviszi az árút arról a helyről, ahol legjobb és legnagyobb mennyiségben termelik, oda, ahol legjobban és legdrágábban elkél.

A *K. nemei*. *Tárgya* szerint lehet a K. 1. *Árú-K.*, amely ingóságok vételével és haszonnal való eladásával foglalkozik. Ingatlanok (telkek, házak, földbirtokok) vétele-eladása *nem* kereskedelmi, hanem magánjogi ügylet. 2. *Értékpapirosok, arany és ezüst (vagy érmék)* kereskedelme, vagyis a bankok és váltóüzletek üzletköre.

Az *árú-K.* különböző fajtái közül megemlítjük itt az *állatkereskedelmet*. A nagyipar fellendülésével járó sűrű népesség nem egy országban azt eredményezte, hogy a lakosságnak jelentősen megnövekedett húsfogyasztását a belföldi állattenyésztés nem tudta kielégíteni. A

nagyipari haladással párvonalosan mind intenzivebbé vált a földmivelés; a legelők nagy részét felszántották, aminek következtében a marhalétszámnak meg kellett csappannia. Sok állam tehát arra kényszerült, hogy szükségletét az állattenyésztő országok húsfölöslegével fedezze. A hússal bővelkedő országok fölöslege kétféleképen kerül forgalomba: 1. *élő állatok*, 2. *leölt állatok* szállításával. A statisztika a világ-K. húsforgalmát évi kétezer millió márkára becsüli. Ennek majdnem a fele Európa kereskedelmére jut. 1. *Szarvasmarhából* legnagyobb bevitele Nagy-Britanniának van, amely, mint a legelső húsfogyasztó ország, virágzó marhatenyésztése ellenére is jelentős behozatalra szorul. Hasonlóképen Belgium, Svájc, Németország nagy húsimportra kényszerülnek. A termelő országok közt legnevezetesebb Németalföld, Dánia, La Plata államai, Brit-Kanada, az északamerikai Egyesült-Államok és végül hazánk. 2. *Juhhúsból* 1890-ig nagy behozatala volt Franciaországnak Oroszországból, Németországból és hazánkból; ezt a behozatalt azonban Franciaország védővámos gyarmatpolitikája érdekében hozott intézkedései nagyon megcsökkentették, úgy hogy most már az egész francia bevitelt majdnem kizáróan Algéria szolgáltatja. 3. A *sertésforgalom* keretében évenként erős ingadozás tapasztalható. Behozatalra szorul főképen Németország, amely részint Magyarországból, részint Romániából, Bulgáriából és Szerbiából hozatja a szükséges árut. Jelentős sertésbehozatalra szorul még Nagy-Britannia és Svájc. Viszont nagy kivitelt tüntetnek fel a már említett országokon kívül Belgium, Olaszország és az északamerikai Egyesült-Államok. 4. A *hal-K.* jelesen tengerparti, de leginkább kikötővárosokban nevezetes kereseti ág. A szardinia, szardella, hering és az angolna világforgalmi cikk, amelynek hazája leginkább Hollandia, Svédország és Norvégia. Nálunk idehaza a hal-K. még koránt sem öltött olyan nagy arányokat, mint az említett országokban. Sok helyütt mint önálló kereskedés nem is fordul elő, hanem a halászattal kapcsolatos, mert maga a halász egyúttal halkereskedő is.

A *gabonakereskedelmet* l. o. A *termény-K.* fogalma alá tartozik az európai mezőgazdaság minden termelvénye a *gyarmatáruktól* való megkülönböztetés végett. *R. van der Borght* 1015-féle árúkereskedést ismer. Három csoportra lehet osztani, az emberi szükséglet három főcsoportja szerint 1. élelmezés; 2. ruházkodás; 3. lakás.

Terjedelmét és üzletfeleihez való viszonyát tekintve a K. megoszlik a következő ágakra: 1. *nagy-K.*, nagy tőkével dolgozik, a termelőtől v. gyárostól szerzi be készletét; nagyobbszerű piacok ellátására vállalkozik nagyban s főként viszontelárusítóknak adja el árúit; 2. *kis-K.* aránylag csekély tőkével dolgozik, rendesen a nagykereskedőtől vásárolja készletét és a fogyasztónak apró mennyiségben adja el; 3. a *házaló-K.*, házról-házra, helységről-helységre járva veszi és adja árúit; 4. *zsibárus-K.*, amely rokon a házaló K.-mel, régi holmit vesz és ad el; 5. *a kufárkodás*, amely az utcán v. piacon, többnyire élelmiszereket árul; 6. *vándor-K.*, nagyobbszerű készletekkel jár helységről-helységre és különösen a vásárokat és búcsúkat keresi fel.

A forgalom *irányát* tekintve lehet a K. 1. *bel-K.*, 2. *kül-K.*, amely kül-K. *kiviteli* v. *behozatali* v. *átviteli K.* Ha az egyes országok egymás között folytatott kereskedelmét tekintjük: *világ-K.-ről* beszélünk. Eredményét tekintve valamely ország kereskedelme *aktiv* v. *passziv*, aszerint, amint kivitele v. behozatala nagyobb. A *forgalom lebonyolítása* szempontjából megkülönböztetjük a *cserekereskedelmet* az *adás-vételi K.-től*, az előbbinél reális árúkat adnak reális árúkért, az utóbbi pedig pénz. készfizetés ellenében történik. *Útjait* vizsgálva, meg kell különböztetnünk a *szárazföldi* és *vízi K.-t*; az előbbinek egyik fajtája a *karaván-K.*, amely Ázsia és Afrika belsejében oly módon folyik, hogy tevékre, öszvérekre és lovakra rakják az árúkat, amelyeket a másként járhatatlan utakon sok veszedelem közt szállítanak el. A *vízi K.* lehet *folyami* és *tengeri K.*

Az üzletnek a főnökhöz való viszonyát tekintve, van *saját számlára folyó K.* és *bizományi K.* Van továbbá eset, amikor *monopolium* (l. o.), *kereskedelmi egyedárúság* keletkezik.

Mind e formák megegyeznek a K. következő *jellemző sajátságaiban:* 1. a K. a javak alakján és anyagán nem igen változtat; 2. a piacok és a közlekedés alapos ismeretére van szüksége és ez tanulásra, idegenekkel való személyes érintkezésre ösztönzi a kereskedőt; 3. a változó viszonyokhoz való gyors alkalmazkodás el nem engedhető módon szükséges; 4. megteremti a hitelt és az egészséges pénzrendszert; 5. nem nélkülözheti a gyors igazságszolgáltatást; 6. megnöveli a tőke társadalmi s állami fontosságát.

Közgazdasági jelentősége. A kereskedő munkásságát sokan nem tekintik produktiv foglalkozásnak, mert a kereskedő csak megóvja, keveri, osztályozza, átcsomagolja az árúkat, de nem teremt új jószágokat. Sőt némelyek olyképen gondolkodtak, hogy a javak forgalma közepett az egyik félnek éppen akkora a nyeresége, mennyi a másik félnek következésképen való vesztesége és a kereskedő hasznát *csalásnak* mondták. Ezért sokáig megvetendőnek és becstelennek vallották a kereskedő foglalkozását. Manapság is kárhoztatják sokan a K.-et, mert — szerintük — haszontalan vágyakat ébreszt, nem igen gazdaságos kiadásokra csábít és istápolja a fényűzést. A K. nagyon alkalmas a pénz túlságos megbecsülésének kifejlesztésére, ami csakhamar elöli az altruizmus minden nyomát és általánossá teszi a haszonlesést. A K. sokszor hazug reklámmal, fényűző kirakatokkal új vágyakat ébreszt és a nagyon is elterjedt részletfizetéssel lehetővé tesz oly üzletkötést, amelynek nem kellett volna okvetetlenül létesülnie. John *Ruskin* szerint a kereskedés nemcsak foglalkozás, hanem fontos gazdasági *hivatás* is, nevezetesen, hogy ellásson bennünket mindavval a sokfélével, ami nekünk ezernyi szükségletünknél fogva mindennap kell. Andrew *Carnegie* a gazdasági élet igen fontos tényezőjeként magasztalja a kereskedőt, aki a jószágok eladásával, forgalombahozatalával lehetővé teszi a finomultabb, magasabbrendű életet. Az oly sok ízben leszólt spekuláció szabályozza az

árakat, elviszi onnan az árúkat, ahol nagy a felesleg s mintegy kizárja az éhinséget. A spekuláció összevásárolja a felesleget, megőrzi, gondozza az árút saját számlára és *saját kockázatra*. Amikor a kereskedő a termelőtől a fogyasztóig viszi az árút, fokozza mindkettőnek tevékenységre való képességét, mert sem a termelőnek, sem pedig a fogyasztónak nem kell kereséssel hiábavaló időt és munkát elfecsérelnie. A kereskedő eszének minden leleményességével, *teljes anyagi kockázattal* az árúfelesleget oda viszi, ahol legnagyobb reá a szükség. A modern kereskedő számos új piac szerzésével a fogyasztók körét jelentősen szélesbítette, s a nagyszabású fogyasztás lehetőségével magára a termelésre serkentően hat. A kereskedő legsajátosabb érdeke, hogy a megvásárolt árúkat jól és gondosan megőrizze és szakszerüen kezelje. Nem kicsinyelhetjük le a kifejlett kereskedelemnek azt a kiváló hasznát, hogy az árúkat állandóan és tetszés szerint való, sokszor nagyon csekély mennyiségben bocsátja a fogyasztó rendelkezésére, amivel lehetővé teszi a takarékosságot.

Története. *Az ókor* kereskedelme nem lehetett nagyarányú, mert a közlekedés fejletlensége következtében a súlyos és nagyméretű áruk fuvarozása lehetetlenné vált. A szárazföldi K. főképen karaván-K., a tengeri K. evezős hajókon túlnyomóan partmenti fejlődésének legfőbb akadálya a kalózkodás (tengeri rablók) és az örökös háboruskodás. A K. Babiloniában, Egyiptomban, Görögországban, Karthágóban és a római birodalomban virágzott. Legnevezetesebb kereskedőnép az ókorban a *feniciai* volt és ők bonyolították le a Földközi-tenger kereskedelmét. A *középkor* első felében Konstantinápoly volt a világ elsőrangú piaca. A VII. sz. óta azonban az arabok kereskedelme hódította meg a Földközi-tenger egész forgalmát. A XII. évszázban az olasz városok kezébe került a Levante és Földközi-tenger kereskedelme és különösen *Amalfi, Velence, Pisa, Genova* és *Firenze* emelkedtek nagy jelentőségre. Az olasz kereskedők nagyon gazdagok és műveltek voltak. A kereskedelmi számvitel, a váltó, a bankári ipar és a mértékrendszer első nyomait az olaszoknál találjuk meg. A nagyhatalmú *Hanza-szövetség* az Északi- és Keleti-tengereken nagyszabású kereskedelmi forgalmat bonyolított le. *Újkor.* Amerika felfedezése teljesen megváltoztatta a világ-K. terjedelmét és irányát. A nagy forgalom az Atlanti-oceánra terelődött és különösen a spanyol, portugál, angol és hollandus K. virágzott pompájában (Keletindiai Társaság). A gőzgépek feltalálása, a vasút és a technika ezerféle találmánya, a tőkének sohasem sejtett központosítása azt eredményezték, hogy a K. hatalmasan fellendült és jelentősége mindegyre fokozódott.

Irodalom. W. Roscher, System der Volkswirtschaft, Stuttgart 1892; Andree, Geschichte des Welthandels; R. van der Borght, Handel und Handelspolitik, Leipzig 1900; R. Ehrenberg, Der Handel, Jena 1897; Domanovszky Sándor, A K. általános története; Matlekovits Sándor, A K. története; Kerekes György, A K. képes története; Daróczi Lajos—Harmat Mór, A K. története, 2 köt.

Kereskedelem-isme, l. *Kereskedelmi tudományok.*

Kereskedelemtan (ném. *Handelskunde),* l. *Kereskedelmi tudományok.*

Kereskedelemügyi minisztérium, l. *Kereskedelmi minisztérium.*

Kereskedelmi adók alatt értik a kereskedelmi forgalomban eladott adóköteles cikkek után járó fogyasztási adókat, melyeket a gyáros v. kereskedő tartozik előre befizetni. Ilyen lehet a cukor-, sör-, kőolajadó stb.

Kereskedelmi adósság az oly adósság, amelyet a kereskedő üzlete érdekében csinál. A biztosítékot tekintve a K. alapulhat személyi hitelen, üzleti hitelen, kézi zálogon vagy jelzálogon. Igazolását tekintve lehet okmányolt adósság, könyvbeli tartozás, sőt ritkábban még szóbeli igéretre adott kölcsön is. Nem szükséges azonban, hogy kereskedelmi ügyletből származzék; pl. a kereskedő üzlethelyiségeinek bérösszege K., jóllehet a házbér-szerződés nem kereskedelmi ügylet.

Kereskedelmi akadémia, l. *Kereskedelmi szakoktatás.*

Kereskedelmi alap, l. *Ipar- és kereskedelmi alap.*

Kereskedelmi alkalmazott. Az üzletek, kereskedelmi hivatalok és ipari vállalatok *állandó havi fizetésű* munkaerői, akik főnökükkel *szolgálati viszonyban* vannak és akik *kereskedelmi természetű* tevékenységet folytatnak. Az általános felfogás szerint az üzletekben, boltokban kiszolgáló személyzetet hívják *K.-aknak,* míg az *írásos* munkát végző személyzetet *magántisztviselőknek* (l. o.) nevezik. Ennek a megkülönböztetésnek azonban nincsen jogi alapja s a gyakorlatban is sokszor helytelen, mert akárhány bolti alkalmazott végez irodai munkát is és helytáll mindkét minőségben.

Kereskedelmi alkusz, l. *Alkusz.*

Kereskedelmi árú (ném. *Handelsgut, Kommerz-Ware),* általában a kereskedelem tárgyát tevő mindenféle ingó. Szorosabb értelemben K.-nak (Kommerz-árú) nevezik egynemű áruk között azt a minőségű árút, amely a mindennapos forgalomban leginkább el van terjedve.

Kereskedelmi attaché, l. *Szaktudósító.*

Kereskedelmi bankok, azok a pénzintézetek, amelyek kiválóképen az ipar és kereskedelem érdekeit szolgálják.

Kereskedelmi biróságok. A kereskedelmi jogviszonyok — kereskedelem, váltó, csőd — elbirálására rendelt külön biróságok. Nálunk csupán a budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszék van, mint kereskedelmi biróság, ez elé vannak utalva a budapesti és pestvidéki törvényszékek területén előforduló oly kereskedelmi ügyek, amelyek a törvényszékek elé tartoznak. Az új polgári perrendtartás életbelépésével azonban (1914 szept. 1.) ez a törvényszék is megszünik, illetőleg a budapesti kir. törvényszékkel egyesül (1912. LIV. t.-c. 86. §.), mert az új Pp. sem külön kereskedelmi biróságot, sem külön kereskedelmi eljárást nem ismer, hanem a kereskedelmi ügyekben is ugyanolyan szabályok szerint járnak el a biróságok, mint a köztörvényi ügyekben. Megszünik a kereskedelmi ülnöki intézmény is.

Kereskedelmi blokád, l. *Tengerzár.*

Kereskedelmi cég, l. *Cég* és *Cégbejegyzés.*

Kereskedelmi csőd, l. *Csőd.*

Kereskedelmi diszponens a. m. kereskedelmi meghatalmazott.

Kereskedelmi egyedáruság, az a kizárólagos jog, melynél fogva egyes fizikai vagy jogi személyek bizonyos árucikkek forgalomba hozatalát minden verseny nélkül, egyedül eszközölhetik. A K. sokszor az illető jószág termelésének egyedáruságával van összekapcsolva, néha pedig, mint regále, a közvetett adók egy neme gyanánt jelentkezik. A középkorban s az újkor elején, de meg különösen a XVII. sz.-ban sok K.-ot adományoztak az egyes államok kormányai magánosoknak és társulatoknak. A merkantil rendszer virágzásának korában a közgazdasági politika terén nagy jelentőséget tulajdonítottak azoknak, amennyiben egyes termelési ágaknak és a kereskedelmi forgalomnak védelmét és fejlesztését vélték általuk előmozdíthatni. A gyarmat-politika és a tengerentuli kereskedelem története sok üdvös eredményét mutatja ez egyedáruságoknak, amelyek közül azonban nem egy jutott a belkereskedelem részére is, különösen Angliában Erzsébet uralkodása idejében. Az újabb időben azonban a K. elé tűzött célt a belkereskedelemben a szabadalmak, továbbá az áruminta és az árujegy védelme által iparkodnak biztosítani; a külkereskedelem versenyében pedig a védelmi vámok alkalmazásával nyujtanak az egyes termelő foglalkozásoknak kiváltságokat, sokszor egyedáruságokat. Kétségtelenül szabadelvűbb eljárás ez, mert ennek előnyei nem egyeseknek lesznek kiváltságai, hanem biztosítják a szükséges gazdasági előnyt mindazoknak, akik annak felhasználásával gazdasági haladásukat előmozdíthatják. L. meg *Egyedáruság*, *Assiento-szerződések* és *Tengerzár*.

Kereskedelmi egyesületek, általános kereskedelmi érdekek istápolására alakult szabad egyesületek, amelyek a hivatalos kereskedelmi és iparkamarák mellett is hivatva vannak közérdekű szakirányú munkásságra, különösen ott, ahol önálló kamarai kerületek szervezése nehézségbe ütközik.

Kereskedelmi eljárás, kereskedelmi ügyekben követett birósági eljárás; szabályozza a 3269/81. sz. I. M. rendelet. A peres eljárás abban tér el a köztörvényi peres eljárástól, hogy bizonyos érdemi határozatokban kereskedelmi ülnök vesz részt a tanácsban s hogy az egész eljárás gyorsabb. A járásbiróság elé tartozó kereskedelmi ügyekben külön K. nincs. Az 1914 szept. 1. életbelépő új polgári perrendtartás nem ismer külön K.-t peres ügyekben. Az említett I. M. rendelet szabályozza továbbá a kereskedelmi perenkívüli ügyekben, pl. cégjegyzési ügyekben, a kereskedelmi társaság felügyeletére vonatkozó ügyekben követendő birósági eljárást, míg a kereskedelmi vétségek esetében követendő eljárást az 1906. évi T. 215/6. sz. I. M. rend. szabályozza.

Kereskedelmi érme, l. *Érmeügy*.

Kereskedelmi érték, az áruknak az a jelentősége, melyet azoknak a kereskedelmi forgalomban tulajdonítanak. Az áruk K.-e egy piacon abban az árban nyer kifejezést, melyért az illető árú a kereslet és kinálat kiegyenlítése folytán valósággal forgalomba jön.

Kereskedelmi értékpapirok, l. *Értékpapirok*.

Kereskedelmi és forgalmi szerződés, l. *Adó- és vámegyesülés*.

Kereskedelmi és hajózási szerződések célja a kereskedelmi s forgalmi viszonyoknak szabályozása, bensőbbé tétele. Főbb részleteiben jelesül: a forgalomnak be-, ki- és átviteli tilalmak alól felszabadítása, az állami egyedáruság tárgyát képező cikkeknek kivételével; a ki-, be- és átviteli illetékeknek szabályozása; vámmentesség biztosítása legalább a kivitt s ismét visszahozott cikkek javára, amennyiben természetesen azoknak azonossága kétségen kivül áll; a határkerületi kölcsönös forgalom szabályozása s könnyítése; a termékek előállítását, elkészítését s fogyasztását terhelő adók szabályozása, csempészet ellen hatósági s birói segély biztosítása, a tengeri hajók és rakományaik után fizetendő hajózási s kikötői illetékek szabályozása, a szerződő felek területén levő természetes és mesterséges vizi utakon való hajózás, a vasúti forgalom biztosítása, vasúti áruszállítás, árukezelés és viteldíjak, az egyik szerződő fél alattvalói által kereskedés és ipar űzése és folytatása a másik szerződő fél területén, letelepedés (bevándorlás), konzuli oltalom és segélybiztosítás stb. A kereskedelmi viszonyok szerződésszerű rendezésének három főmódja van, ú. m. vagy tarifaszerződések kötése, v. az egyenlő elbánás kölcsönös biztosítása, azaz annak biztosítása, hogy mindegyik államfél ugyanoly elbánásban részesíti a másik szerződő felet, mint a legkedvezményezettebb államokat, vagy végül a vámháborúval azonos egyenlőtlen elbánás. (L. Magyarországnak és Ausztriának külföldi államokkal kötött kereskedelmi szerződéseit és kereskedelmi és hajózási szerződéseit a *Nemzetközi szerződések* cikknél közölt táblázatban).

Kereskedelmi és iparkamarák azok a testületek, amelyeknek feladata a kereskedelem és ipar érdekeit a törvényhozással, kormánnyal és hatóságokkal szemben képviselni, a kereskedelmi és iparosztály panaszait, óhajait és kivánságait tolmácsolni, a kereskedelem és ipar állásáról statisztikai kimutatásokat és időszaki jelentéseket szerkeszteni s a kereskedelem és ipar fejlődésének útjában álló akadályok elhárításában közreműködni. A K. vagy a szabad egyesülés elvén nyugvó, vagy törvény által szabályozott, választásból kikerülő hivatalos testületek. A magyar korona területén az első kereskedelmi és iparkamara 1811. Fiuméban állíttatott fel, mely azonban már 1814. beszüntette működését. Ugyancsak Fiuméban alakíttatott az ottani közgazdasági érdekek képviselése céljából 1829. egy kereskedelmi kirendeltség, mely 1850. kereskedelmi és iparkamarává lett. Ezzel egyidőben szerveztek Pesten, Brassóban, Debreczenben, Kassán, Kolozsvárt, Pozsonyban, Sopronban, Temesvárt és 1852. Zágrábban és Eszéken K.-at, melyek 1868-ig működtek, mikor az 1868. VI. t.-c. ezt az intézményt nálunk alkotmányos úton is meghonosította. Kereskedelmi és iparosztályra oszlanak, melyek azonban csak együtt hozhatnak határozatot, az elnököt együtt választják, de tagjaik a kereskedők által külön, az iparosok által ismét külön választatnak azok közül, akik a kamara területén,

melyet rendelet állapít meg, önállóan ipart vagy kereskedelmet legalább három év óta folytatnak. A kamarák öt évre alakulnak. Kiadásaikat a választók illetékei fedezik, melyek közadó módjára a kereseti adó 1—7 százaléka erejéig hajtatnak be. A kamarákat újabban számtalan törvény mindenféle teendővel bizta meg. Igy azok vezetik a védjegyek lajstromát, javaslatot tesznek a jegybank flókjainál alkalmazott váltóbirálók személye iránt stb. A kamarai tagok adója a virilisták adójának megállapításánál kétszeresen számíttatik. Jelenleg husz kereskedelmi és iparkamara működik Magyarország területén és pedig Aradon, Beszterczebányán, Brassóban, Budapesten, Debreczenben, Eszéken, Fiuméban, Győrött, Kassán, Kolozsvárt, Maros-Vásárhelyen, Miskolczon, Nagy-Váradon, Pécsett, Pozsonyban, Sopronban, Szegeden, Temesvárt, Zágrábban, Zenggen. A kamarának Budapesten 48 bel- és ugyanannyi kültagja van, Fiuméban csak 32 beltag van, a többi kamara ezenkívül ugyanannyi kültaggal is bir. Levelező tagjait maga választja, de ezek csak szólásjoggal birnak, szavazat nélkül.

Kereskedelmi és közlekedési földrajz a földrajznak az az ága, amely az árúk termelésének helyével, valamint azoknak a földolgozás és fölhasználás helyére történő szállításával foglalkozik. Újabban *gazdasági földrajznak* is nevezik, mert a földet mint gazdasági szervezetet tekinti, az országokat mint annak részeit, s föladata megállapitani az összefüggést a gazdasági élet s a földfelület alakjai közt. V. ö. *Propper*, K. (Debreczen 1883); *Toldy*, K. (Budapest, 2 köt. 1884—1885); *Simonyi, Péter*; németül: *Blind* (Leipzig (1902); *Rasche* (1902); *Deckert* (1902); *Zehden* (Wien 1903); *Engelmann* (1900); *Rothaug* (1904); Andree, Geographie des Welthandels (4 k. Frankfurt a. M. 1914.); olaszul: *Lanzoni* (Firenze 1901); *Gianni-Arapani* (1903); franciául: *Deville*, Manuel de la geographie commerciale (1893, 2 köt.); *Duffart* (Paris 1892); *Dubois* és *Kergonard* (u. o. 1897); angolul: *Chisholm* (London 1903) munkái a nevezetesebbek. *Scobel*, Handelsatlas für Verkehrs- und Wirtschaftsgeographie (1902).

Kereskedelmi és váltótörvényszék, l. *Kereskedelmi bíróságok.*

Kereskedelmi felügyelők. Ilyen állások szervezését sürgetik a kereskedelmi alkalmazottak körében, az iparfelügyelői intézmény hasonlatosságára, főkép a végből, hogy a kereskedelmi alkalmazottak védelmére alkotott szociális irányú törvények végrehajtását ellenőrizzék.

Kereskedelmi főiskolák, l. *Kereskedelmi szakoktatás.*

Kereskedelmi földrajz, l. *Kereskedelmi és közlekedési földrajz.*

Kereskedelmi grémium. A kereskedők erkölcsi testülete saját, közös érdekeik istápolására. Elaggott, munkára képtelen kereskedők, kereskedők özvegyei és árvái segitésével, kórházi üggyel, tagjaik művelésével, iskoláztatásával foglalkoznak különösen.

Kereskedelmi gyarmatok, l. *Gyarmatügy.*

Kereskedelmi háború, l. *Vámháború.*

Kereskedelmi hajó az a hajó, mely árúcikkeket, terményeket, iparműveket, sőt személyeket is szállít (bár az utóbbit személyszállító hajónak is hivják), megkülönböztetésül a hadi és más különleges célra épített hajóktól. A K. lehet vitorlás v. gőzhajó.

Kereskedelmi hitel biztosítása, l. *Biztosítás.*

Kereskedelmi ipar olyan állandó, keresetre irányuló tevékenység, amelyet a keresk. törv. is kereskedelmi ügyletnek minősít és a keresk. törvény szabályai szerint ítél meg. Kereskedelmi ügyletek azok, amelyek *ingó* dolgok, *árúk* forgalomba hozatalára és e forgalom lebonyolítására vonatkoznak. A keresk. ügylet tárgya *ingatlan nem* lehet. A kereskedelmi ügyletek: 1. *abszolut vagy tárgyi*; 2. *föltételes vagy alanyi ügyletek*. Az *abszolut keresk. ügyletek ötfélék*: 1. ingó dolgok vétele és egyébként való megszerzése nyereséges továbbadás végett; 2. valamely szállítás (Lieferung) elvállalása; 3. bankári ügyletek a továbbadás szándéka nélkül; 4. biztosítás; 5. fuvarozás és hajókölcsönök kötése. *Föltételes v. alanyi* kereskedelmi ügyletek, amelyek *csak akkor* kereskedelmi ügyletek, ha iparszerűen és a kereskedelmi üzlet körében kötik meg. *Hétfélék*: 1. ingó dolgok fel- és átdolgozása a kisipar körét meghaladva; 2. bank- és pénzváltóügyletek; 3. bizományi, szállítmányozó és fuvarozó ügyletek; 4. közraktári ügyletek; 5. kiadói ügylet (könyv- és műkereskedés és sajtóipar a kisipar körét meghaladva); 6. a termelők ügyletei, akik saját terményeiket át- és feldolgozzák és a bányaipar ügyletei; 7. kereskedelmi ügyletek közvetítése.

Kereskedelmi iskolák, l. *Kereskedelmi szakoktatás.*

Kereskedelmi jegy (ang. *Trade mark*) a. m. védjegy v. gyári jegy (l. o.).

Kereskedelmi jog azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek a kereskedelemre vonatkoznak és többnyire külön kereskedelmi törvénykönyvbe vannak foglalva. Igy nálunk is az 1875. XXXVII. t.-c.-be, mely 1876 jan. 1. lépett hatályba. De ez nem az egyedüli jogforrás. A kereskedelmi ügyekre, amennyiben a kereskedelmi törvény nem intézkedik, a kereskedelmi szokások is alkalmazandók s van még sok részleges törvény és rendelet, mely a kereskedelmi törvényt kiegészíti. Területi érvényét tekintve, a K. hazánkban közönséges jog oly értelemben, hogy a magyar korona összes országaira nézve egységes, s különösen Horvát-Szlavonországnak a K. terén, ellentétben az általános magánjoggal, nincsen autonomiája. De a személyeket tekintve is, akikre alkalmazást nyer, közönséges jog a K. Kiterjed nemcsak a kereskedőkre, nem csupán osztályjog, hanem nem-kereskedőkre is, mindenkire, ha oly viszonyba jut, amely kereskedelmi ügynek van elismerve. Ez pedig nemcsak kivételképen, hanem igen tág körben történhetik, különösen annak folytán, hogy a kereskedelmi törvény szerint többrendbeli ügylet (vétel továbbadási szándékkal, szállítási ügylet utólagos megszerzés mellett, értékpapirok vásárlása stb.) akkor is kereskedelmi ügylet, ha nem-kereskedő köti, s hogy oly esetben is, mikor az ügylet csak a kereskedő részéről kereskedelmi ügylet, a kereskedelmi törvényt a vele szerződő nem-kereskedőre is

alkalmazni kell. A viszonyok, melyek a K.-ban szabályoztatnak, általában három csoportba foglalhatók. Első sorban állanak azok, melyek a kereskedők *személyes állásából* folynak, jogok és kötelességek, melyek a kereskedőket ebbeli minőségüknél fogva, illetve segédszemélyzetükhöz való viszonyukban illetik (cég, cégbejegyzés, cégoltalom, mérleg, leltárkészítés, könyvvezetés, cégvezetők, kereskedelmi meghatalmazottak, szolgálati viszony). A második csoport a *kereskedelmi társaságok*, a harmadik a *kereskedelmi ügyletek*.

A törvényhozás a XVI. sz. közepe felé kezdi figyelmét a K. szabályozására fordítani; csak a XVII. sz. második felében találkozunk először kiterjedtebb törvényhozási munkálatokkal s csak a XIX. sz. hozott létre oly nagyszabású rendszeres törvénykönyveket, melyek a kereskedelemből eredő viszonyokat kimeritőbben szabályozzák. Addig, mig a K. lényegileg szokásjog volt, a vezérszerepet annak kifejlesztésében Olaszország vitte. Franciaországé az érdem, hogy az 1763. «Ordonnance du commerce» és a tengerjogot szabályozó 1681. «Ordonnance de la marine» megalkotásával első volt a K. önálló, kimerítő törvényesítésében. Később pedig, különösen az 1807-iki «Code de commerce» megalkotása óta oly hegemóniát gyakorolt a K. terén, hogy a legtöbb állam csak arra szorítkozott, hogy a francia törvényhozás eredményeit több-kevesebb módosítás mellett átvegye. Csak legújabb időben állt be ismét némi fordulat s nyertek különösen az északi államok, a tengerjog terén Anglia, a szárazföldi kereskedelmi és váltójog terén Németország, irányadó jelentőséget. Az újabb kereskedelmi törvények: az 1882-iki olasz, az 1885-iki spanyol, az 1888-iki portugál, az 1887-iki román kereskedelmi törvény, az 1872—91. keresztülvitt belga revizió, a kereskedelmi és váltójogot felölelő 1881. svájci kötelmi jog kivétel nélkül mintául fogadták el a német törvényeket. Hogy e befolyás alól a hazai K. sem vonhatta ki magát, azon a közvetlen szomszédi viszonyt és kereskedelmünknek eddigi német jellegét tekintve, akkor sem lehetne csodálkozni, ha a német jog kevésbbé tökéletes volna. Az alkotmányos törekvések a K. kodifikálására a tulajdonképeni Magyarországon 1779. kezdődnek, amikor a kir. Kuria megbizást nyert, hogy kimerítő váltó- és keresk. törvénykönyvet készítsen. A Kuria ennek meg is felelt, de sem az általa szerkesztett s 1791. az országgyűlés elé terjesztett, sem egy későbbi, az 1827. VIII. t.-c. által kiküldött bizottság szerkesztette javaslat nem jutott törvényhozási elintézésre. Csak mikor az 1839—40. évi országgyűlés küldött ki újabb bizottságot, sikerült Wildner Ignác bécsi ügyvéd közreműködése mellett, aki ezért magyar nemességet nyert, többrendbeli oly javaslatot elkészíteni, melyek csakhamar törvényerőre emelkedtek. A reform többrendbeli, a német kereskedelmi és váltótörvény behozatalára irányuló kisérlet után 1872. indult meg, amelyek eredménye az Apáthy István egyetemi tanártól készített 1875-iki XXXVII. t.-c. lett. Több módosítással ma is ez van hatályban. Ugyanő dolgozta ki valamivel később a közönséges német váltórendszabály alapján a váltótörvény tervezetét, mely szintén szaktanácskozmány megvitatása után, mint 1876. XXVII. t.-c. vált törvénnyé. Mindkettő lényegileg változatlanul áll még érvényben. A kereskedelmi törvény egyes részei azonban nem váltak be egészen. Igy különösen a szövetkezetekre és a biztosításra vonatkozó részek, melyekre nézve a kormány 1894. reformjavaslatokat dolgoztatott ki.

Kereskedelmi kamara, l. *Kereskedelmi és iparkamarák.*

Kereskedelmi kamat, a kereskedelmi életben szokásosan elszámolt kamat rövidlejáratú kölcsönöknél.

Kereskedelmi kertészet, l. *Kert* és *Kertészet.*

Kereskedelmi konzul, l. *Konzul.*

Kereskedelmi költségek mindazok a vagyoni áldozatok, melyek ahhoz szükségesek, hogy egy kereskedő üzletét folytathassa.

Kereskedelmi könyvek. A kereskedelmi törvény 25—36. §-ai intézkednek a K.-ről, de e §-ok nem írják elő a kereskedőnek sem azt, hogy milyen könyveket tartozik vezetni, sem azt, hogy minő könyvelési módot használjon. Expressis verbis a törvény csakis a Leltár és Mérleg készítését kivánja meg, a többi könyvekre nézve egyrészt formai intézkedéseket tesz (bekötött, átfűzött, lapszámozott, lepecsételt és felülbélyegzett könyveket köteles vezetni), másrészt pedig általánosságban azt kivánja meg, hogy a kereskedő könyveiből egyrészt megállapítható legyen cselekvő és szenvedő vagyoni állapota, másrészt üzletének menete. Ennek alapján a kereskedő könyveinek elsősorban történeti hűséggel és pontossággal, javítások, törlések és kihagyások nélkül kell az üzlet vagyonában végbement változásokat bizonyos rendszer szerint feljegyezni. Ezek a feljegyzések történnek az ú. n. alapkönyvekben (pénztár, napló vagy előjegyzék, beérkezett és elküldött számlák könyve stb.) Az alapkönyvekbe foglalt adatokat a helyes áttekintés és tájékozódás szempontjából csoportosítani kell, még pedig egyrészt azok szerint a személyek szerint, kikre az üzleti események vonatkoztak (folyószámlakönyv vagy személyi főkönyv), másrészt azok szerint a vagyonrészek szerint, melyekben a vagyonváltozások történtek és azok szerint a nyereség- és veszteség-címek szerint (kamat, jutalék, házbér, adó stb.), melyek fejében az üzletnek jövedelmei ill. költségei voltak. (Tárgyi főkönyv). E könyveken kívül a gyakorlatnak számos egyéb könyve van, melyek egyrészt az alap- és főkönyvek ellenőrzésére, másrészt statisztikai célokra szolgálnak; ezek az ú. n. segédkönyvek. A rendes kereskedő gondosságával vezetett K. a kereskedő pereiben különös bizonyító erővel birnak, de olykép, hogy a kereskedő mindig könyveinek összeségével bizonyit és a szóban forgó részletek bizonyítható vagy nem bizonyítható volta attól függ, hogy az egész könyvelés megbizhatónak találtatott-e, vagy sem. A peres ügyekben a könyvekkel való bizonyítás céljaira szolgál a könyvszakértői szemle (l. o.), melyben hozzáértő felesküdt szakemberek mondanak véleményt arról, hogy a kereskedő könyvei hitelt érdemelnek-e vagy sem, s kiolvassák a könyvekből mindazokat a szükséges adatokat, melyekre az ügy megvilágítása szempontjából a biró kérdést intéz hozzájuk.

Kereskedelmi kötelezvény, l. *Kötvény.*

Kereskedelmi középiskolák, l. *Kereskedelmi szakoktatás.*

Kereskedelmi levelek, a kereskedők és iparűzők által saját kereskedelmi vagy iparüzletük tárgyaira vonatkozóan írt és ügyfeleikhez intézett levelek. Amennyiben üzletük tárgyaira vonatkozó jogügyletet tartalmaznak, feltételesen illetékmentesek, feltéve, hogy a levélalak nem tartalmaz szövegében illetékköteles okiratot, pl. kötelezvényt, engedményt, számlát stb. Ez illetékmentes levelek is azonban, ha bíróságok előtt vagy más hivatalos célra használtatnak, az illető jogügyletre v. okiratra megállapított illetékek alá esnek. Ha ellenben a hatóságok vagy hivatalok élén álló hivatalos személyekhez címezve küldik, mint K. bélyegmentesek (1900 évi 78,820 sz. pénzügyminiszteri rendelet). L. még *Kereskedelmi levelezés.*

Kereskedelmi levelezés, a kereskedői ügyvitelnek az a része, amely által a személyes érintkezés hiányában írás útján történik az érintkezés az üzletfelekkel és a nagyközönséggel. A K., tárgyát tekintve, annyiféle lehet, ahányféle üzletág van; az egyes kereskedelmi levelek tartalmukat tekintve lehetnek értesítések, felszólítások, rendelkezések és szerződések. A levelezők elintézendő ügyei szerint megkülönböztethetjük a körleveleket, a melyekben a kereskedők egész vevőkörüket érdeklő eseményről szoktak értesítést küldeni, ezek az ú. n. cirkulárék, továbbá a tudakozódó, felvilágosító, ajánlkozó, ajánlati, megrendelő, értesítő, egyezkedő, elutasító és meghitelező leveleket. Kiállításuk formáját tekintve azonban mindnyájan megegyeznek abban, hogy rendes levélalakban szerkesztetnek. A kereskedelmi levelek külső kiállításuk tekintetében megegyeznek a közönséges levelek formáival s a boríték címezése sem tér el a közszokástól. A levelek azonban az elküldés előtt lemásolandók s a küldött levelekről készült másolatok éppen úgy, mint az érkezett levelek eredeti példányai megőrzendők. A különböző államok a levelek megőrzésére vonatkozólag különbözőképen intézkednek, a magyar kereskedelmi törvény (1875. XXXVII. 29., 30. §§) e tárgyra vonatkozólag azt rendeli, hogy a kapott üzleti leveleket eredetiben, az elküldötteket pedig másolatban időrend szerint sorba szedve legalább 10 éven át tartozik minden kereskedő megőrizni. A kereskedelmi levelek bizonyító erő tekintetében egyeznek a kereskedelmi könyvekkel (l. o.).

Kereskedelmi levelező, l. *Levelező.*

Kereskedelmi lobogó. Az 1867. XVI. t.-c., amely a Magyarország és Ausztria közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről szól, VI. cikkében azt a rendelkezést tartalmazza, hogy mindkét fél kereskedelmi hajói egy és ugyanazon lobogót használják, amely az eddigi jelvényekkel a magyar korona alatti országok színeit és címerét egyesíti. E törvényes rendelkezés alapján a m. kir. földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1869 márc. 10. hirdetményt bocsátott ki (1869. R. T. 216.) az Osztrák-Magyar Monarchia tengeri kereskedelmi hajói által használandó új lobogó behozatala iránt. E hirdetmény szerint a K. hosszukás négyszög, amely két egyenlő mezőre van a rúddal párhuzamosan felosztva. A rúdhoz közelebb álló mező piros-fehér-piros, a szabadon álló mező piros-fehér-zöld. Mindegyik mező közepén címer van és pedig a rúd melleti mezőben levő címer piros címermezejű, amelyet fehér pólya szel vízszintesen át, a szabadon álló lobogómezőben a magyar címer áll, angyalok nélkül. Mindkét címert megfelelő korona födi, a magyart Szent István koronája. A lobogó hossza úgy aránylik szélességéhez, mint 3 : 2. Az 1908. XII. t.-c. (a kölcsönös keresk. és forgalmi viszonyoknak Ausztriával való szabályozása tárgyában kötött szerződés) VII. cikkének 2-ik bekezdése az eddigi állapotot változatlanul fentartja, VIII. cikkének 4-ik bekezdése szerint pedig, ha a két állam folyami kereskedelmi hajói azok határain túl űznek folyamhajózást, mihelyt abba a helyzetbe jönnek, hogy a lobogót külföldön kell felvonniok, a tengeri keresk. hajókra nézve megállapított lobogót kötelesek használni. Egyébként azonban az ily folyami keresk. hajók a két állam területén belül saját nemzeti lobogójukat használják a hajófaron, ezenfelül pedig, ha egy folyami keresk. hajó a másik állam területén kiköt, a mindenkori ottidőzés tartamára köteles a másik állam lobogóját is felvonni az árbocra.

Kereskedelmi meghatalmazott az a személy, akit a cég főnöke v. cégvezetője az egész üzlet vezetésére vagy pedig egyes ügyletek megkötésére, lebonyolítására meghatalmaz. Ez a meghatalmazás lehet *kifejezett* (írásos) v. pedig *hallgatólagos.* A K. csak akkor írhat alá váltókat, csak akkor vehet fel kölcsönöket és csak akkor folytathat a cég nevében pereket, ha erre nézve külön meghatalmazást nyert. A K.-at élesen meg kell különböztetni a cégjegyzőtől (cégvezetőtől), akinek meghatalmazása feltétlen és korlátlan. A K.-ak aláírják a céget: *per, helyett* vagy *meghatalmazásból* jelzéssel.

Kereskedelmi mérleg, valamely állam árúkivitelének és behozatalának érték szerinti szembeállítása. A K. aktiv, ha a kivitel nagyobb, és passziv, ha a behozatal nagyobb. Nem lehet azonban a K. alapján még valamely állam külkereskedelmének aktivitását vagy passzivitását megítélni, mert a K. tulajdonképen csak *árúmérleg*, míg valamely államnak a külfölddel szemben való aktiv vagy passziv viszonyát csakis az ú. n. fizetési mérleg tünteti fel, mely az összes tartozásokat és követeléseket állítja egymással szembe. A passziv árúmérleg még nem jelent passziv fizetési mérleget s így a K.-ból magából nem lehet végleges következtetéseket vonni valamely állam nemzetközi gazdasági helyzetére nézve.

Kereskedelmi minisztérium, létesült az 1889. XVIII. t.-c. alapján a volt közmunka- és közlekedésügyi, valamint a volt földmívelés-, ipar- és kereskedelmi minisztériumból, mely utóbbinak ipari és kereskedelmi ügyeit vitték ide át. A K. következő főosztályokból áll: *elnökség*, mely az összes központi személyzeti s gazdasági ügyeket intézi; *útügyi*, mely az ország összes közúti ügyeit tárgyalja; *tengerészeti*, melyhez tartozik a szorosabb értelemben vett tengerészeten és hajózáson kívül Fiume és a Vaskapu; *vasúti, posta-távirdai, kereskedelmi, ipari, közigazgatási, iparoktatási* és

munkásügyi szakosztályok. Minden szakosztály külön ügyosztályokra oszlik. Ezenkivül van a központi számvezetőség. A K. ügykörébe tartoznak: az összes vasutak, a postatakarékpénztár és statisztikai hivatal, melyek külön igazgatósággal birnak. Az első kereskedelemügyi miniszter Baross Gábor volt.

Kereskedelmi monopolium, l. *Kereskedelmi egyedárusság.*

Kereskedelmi muzeum, eredetileg mintaraktár, amely részint egy ország versenyképes áruinak, részint pedig azoknak a hazai és külföldi áruknak a gyüjteményét öleli fel, amelyek egy bizonyos piacon kelendők. Ebből a formából fejlodött ki a modern K., amely külkereskedelmet előmozdító általános szerv és a konzulátusokkal, szaktudósitókkal, bizalmi férfiakkal való állandó összeköttetés révén felvilágositást nyujt a beszerzési forrásokról, eladási lehetőségekről, hitelviszonyokról, szállitási és vámügyekről, csomagolásról stb. Egyes K.-ok üzletek közvetlen kötésével is foglalkoznak. Az első modern K. 1882. Brüsszelben alakult. A *Magyar kir. K.* 1886. alakult, mint félhivatalos jellegű intézmény és az 1885. évi országos kiállítás anyagának egy részét foglalta magában. Később árúmintaraktár-jellege megszünt és mint állami hivatal, azóta a külkereskedelmi szolgálat gyakorlati részének intézésével és a közszállítások ellenőrzésével van megbizva. Legnagyobb ilyen intézetek a philadelphiai K. és a londoni Imperial Institute.

Kereskedelmi növények, l. *Ipari és kereskedelmi növények.*

Kereskedelmi nyelv, *tágabb* értelemben az a nyelv, amelyet a nemzetközi kereskedelmi forgalomban *főképen* használnak. Ilyen az olasz a levantei kereskedelemben, a francia a Földközi-tenger Ny.-i részén, a spanyol D.-i és Közép-Amerikában, a hollandus az indiai szigetcsoportban. Legelterjedtebb K. a föld kerekségén az angol nyelv. *Szükebb* értelemben a K. azoknak a kereskedelmi gyakorlatban kialakult szakszerű szólásoknak és szakkifejezéseknek összessége, amelyek megadják a keresk. foglalkozás nyelvének sajátszerű vonását. V. ö. *Néry* László, K.-ünk magyartalanságai, sajtó alá rendezte *Schack* Béla; *Harmat* Mór és *Schustek* Adolf, Kereskedelmi szótár (2 köt., Budapest 1906, 1913).

Kereskedelmi nyomjelzés (vasút), mielőtt valamely tervezett vasút kiépitését, az elhatározott épités esetében pedig az épitendő vasút műszaki kivitelének módozatait, az épitendő vasút irányát és forgalmi jellegét (fő-, mellék-, helyiérdekű-vasút stb.) elhatároznák, tanulmány tárgyává teszik ama vidékek gazdasági viszonyait, mezőgazdaságát, iparát, kereskedelmét, amelyen át a vasutat vezetni szándékoznak. A rendelkezésre álló hivatalos és egyéb statisztikai kiadmányokból, az állami és közigazgatási hatóságoktól, a kereskedelmi érdekképviseletektől, megbizható magánosoktól szerzik be azokat az adatokat, melyekből az épitendő vasút várható forgalma, illetőleg bevételei megállapithatók. Ha bizonyos irányban adatok rendelkezésre nem állanak, alapos statisztikai munkálatok utján kiszámitott statisztikai átlagszámokkal állapitják meg a várható forgalmat, illetőleg bevételt. A várható forgalomnak, illetőleg bevételeknek ezt a fölkutatását s ezen az alapon a vasút várható jövedelmezőségének megbecsülését mondjuk *K.*-nek. A várható forgalomnak van döntő befolyása az épitendő vasút iránymegszabására, műszaki kivitelére, az állomások számára, elhelyezésére stb., szóval a *műszaki nyomjelzés*-re is.

Kereskedelmi papirok, azok az értékpapirok, amelyek a forgalomban adás-vétel tárgyai. Tágabb értelemben a hitelpapirok (váltó, hitellevél) és fizetőeszközök (csekk, utalvány, bankjegy) is ide tartoznak. Szűkebb értelemben a kötvények, részvények és sorsjegyek különféle fajai, melyek a tőzsdei értékpapirforgalom tárgyai lehetnek. A K.-nak általános jellemvonásuk az, hogy névértékük és árfolyamértékük van, tulajdonuk vagy egyszerű átadás, vagy forgatás által ruházható át másra. Lásd részletesebben *Értékpapirok.*

Kereskedelmi pénz az olyan érem, mely nem a belföldi forgalom, hanem a külföldi magánforgalom számára, többnyire a törvényes pénzrendszertől eltérő formában készül. Ilyen pl. nálunk a Mária Terézia tallér, v. az Egyesült-Államokban a Trade dollar stb. L. még *Pénz.*

Kereskedelmi politika, azoknak az elveknek az összessége, amelyeket az állam a kereskedelem fejlesztése érdekében alkalmaz és amelyek segitségével kereskedelmi érdekeit védeni törekszik. E tevékenység egyaránt kiterjed a bel- és külkereskedelemre. *A belkereskedelemben* a K. fő-követelménye, hogy az állam egész szervezete a kereskedelmi tevékenység életelemét tevő gyors lebonyolitást mozdítsa elő. E végből az igazságszolgáltatásnál a kereskedelmi jog helyes megállapitása és gyors megvalósitása, a közigazgatás körében a törvényeknek a felesleges késedelmet elkerülni törekvő végrehajtása, a közlekedés terén a lehetőleg olcsó és gyors szállitás előmozdítása, a hitelgazdálkodásnál a jogosult kereskedelmi érdekek megóvása, a szakértelem fejlesztése, a kereskedelem célszerű érdekképviseletének megalkotása és kellő megfigyelése és a kereskedelem állapotának statisztikai adatok gyüjtése által a valósághoz telhetőleg hű feltüntetése mind olyan állami feladatok, melyek az újkori jogállam bel-K.-jának tartalmát teszik. Ide sorozandók a kereskedelem előmozditását célzó intézmények, kereskedelmi iskolák, kereskedelmi muzeumok, kamarák, kiállitások stb. létesitése is. Lényegesen eltérnek ezektől a *kül-K.* eszközei, amennyiben az állam itt nagyrészt olyan körülmények befolyásolására törekszik, amelyek tulajdon hatalmi körén kivül esnek és amelyekkel más államokkal szemben fennálló kereskedelmi mérlegét törekszik megjavitani. E célt szolgálják a külállamokban létesitett konzulátusok, a kereskedelmi szerződések, vámok, a kereskedelmet előmozditó egyéb intézkedések, pl. külkereskedelmi statisztikák, konzuli jelentések közzététele, árúmintatárak létesitése. A kül-K. lehet védvámos, vagy szabadkereskedelmi irányzatú. Az első esetben az állam a vámokkal a termelési költségekben mutatkozó különbségeket törekszik kiegyenliteni, az utóbbinál pedig abból az elvből indul ki,

hogy a termelés befolyásolása helyett célszerübb a természetes fejlődésnek teret engedni. Ma Angliát kivéve a védvámos irányzat az uralkodó. Fontos szerepet játszanak a kül-K.-ban a szállítási eszközök, vasutak és hajózási vállalatok is, melyekkel az állam a kivitelt elősegiteni és az idegen versenyt megnehezíteni törekszik. Éppen e célból az állam a tengeri hajózási vállalatokat igen gyakran pénzbeli támogatásban, szubvencióban részesíti. Ide sorozandó végül a gyarmatpolitika (l. *Gyarmatügy)* is, amellyel az állam részint nyersanyagot akar biztositani ipara részére, részint pedig saját készáruinak elhelyezését akarja biztositani. L. *Legtöbb kedvezés* és *Vám.*

Kereskedelmi prémium, az a jutalom, melyet az állam a kereskedelem és ipar pártolására adott, különösen a kivitel előmozdítására.

Kereskedelmi privilégium, l. *Privilégium.*

Kereskedelmi regálék az államnak kizárólagos jogot biztosítanak bizonyos fogyasztási cikkek, áruk eladására. Ilyen árú lehet pl. a só, dohány, szesz stb. A K. a fogyasztási adók beszedésének egyik módja.

Kereskedelmi rendszer, l. *Merkantilizmus.*

Kereskedelmi statisztika, szorosan közgazdasági értelemben jelentené a nyereség céljából üzletszerüleg vett és tovább eladott javak bel- és nemzetközi forgalmának, valamint a kereskedői vállalatoknak (üzemeknek) számszerű feltüntetését. A rendes nyelvhasználatban azonban a K. fogalma alatt — egyrészt kiterjesztő, másrészt azonban jelentékenyen megszorító értelmezéssel — a nemzetközi (összes) *árúforgalomnak*, vagyis az egy, közgazdasági értelemben egységesnek vett (állam- vagy vám-) területre bevitt, azon átvitt s onnan kivitt összes javaknak (külkereskedelmi forgalomnak) statisztikáját értik, tekintet nélkül arra, vajjon az illető árúk valósággal a kereskedés tárgyai-e v. sem. Nem foglaltatik tehát ide a belföldi kereskedelmi s illetve árúforgalom, melyről különben sem gyüjthető kimerítő statisztika, — bizonyos töredékes anyagot a terménytőzsdék és főleg egyes városok piaci statisztikája szolgáltat e tekintetben, — valamint nem foglaltatik ide a kereskedői vállalatok statisztikája, mely külön ipar- (és kereskedelem-) statisztikai felvételeknek, avagy — mint az hazánkban a népszámlálások alkalmával történik — magának az általános népszámlálásnak anyagából készülő üzemstatisztikából merítené anyagát.

A külkereskedelmi forgalmi statisztika célja számszerű tájékoztatást nyujtani az államok kölcsönös gazdasági összeköttetései felől, s nevezetesen célja kimutatni, mily mértékben szorul egy bizonyos állam (vámterület) fogyasztása és termelése érdekében más országokra, és viszont mily mértékben találnak árui más országokban piacra. Céljának megfelelőleg a külkereskedelmi forgalmi statisztikának számot kell adnia az árúk neméről, mennyiségéről és értékéről, továbbá származási és rendeltetési helyéről. A nemzetközi árúforgalmi statisztika köre kiterjed az összes, vmely állam- v. vámterületen bevitt v. kivitt árúk számbavételére. A forgalom bizonyos nemei azonban az illető ország közgazdasága szempontjából csak alárendelt jelentőséggel birnak; így az átviteli forgalom, vagyis ama árúk forgalma, melyek az illető állam- (v. vám-) területen csak áthaladnak, anélkül, hogy ott termelés v. fogyasztás tárgyai volnának stb. Az ország közgazdasága szempontjából fontos forgalmat (Spezialhandel, commerce spécial) a forgalom ily nemeinek leszámításával határozzák meg. E forgalmon belül azonban a nemes fémek forgalma különválasztatik a többi javak forgalmától, amennyiben amazzal általában ellentétes irányzatot követ. Az adatgyüjtés szervei önálló vámterülettel biró államokban (illetőleg vámterületeken) általában a vámhivatalok. Hazánkban, mely nem képez önálló vámterületet, legfőkép a szállító vállalatok használtatnak fel e célra. A statisztika forrása vagy az adatgyüjtő szerv kimutatásai, vagy az árúnyilatkozatok. Az érték azonban rendszerint külön módszerrel, szakértői becslés (úgynevezett értékmegállapító bizottságok) útján határoztatik meg. Hazai árúforgalmunk statisztikáját az 1881. XIII. és 1895. XXIII. t.-c. alapította meg; mai szervezetét az 1906. XXIII. t.-c.-től nyerte.

Kereskedelmi súly alatt értjük azokat a súlymértékeket, amelyekkel a közönséges árukat mérik, ellentétben a nemes fémek és gyógyszerek mérésére szolgáló egységektől. (Így van pl. Angliában).

Kereskedelmi szabadság, l. *Szabadkereskedelem.*

Kereskedelmi szakoktatás. A K.-ra az első komoly kisérletek a XVIII. sz.-ban történtek. Előtte a kereskedő osztály pusztán a gyakorlat által nevelte kereskedőit. A merkantilizmus azonban különös gondot kivánt fordítani a kereskedő osztály szellemi és erkölcsi fejlesztésére és ezt a munkát iskolák alapításával támogatta. A XVIII. sz.-ban a következő iskolák alakultak: Lisszabon 1759., Páris 1767., Hamburg 1768., Bécs 1770., Moszkva 1778., Manchester 1783., Oringe (Svédország) 1785., Győr 1779., Toulouse 1788., Berlin 1791., Nürnberg 1795. Ezek az iskolák, melyek többnyire magániskolák voltak, a kereskedelmi stílust, számtant és könyvvitelt tanították a legkülönbözőbb tanítási anyagbeosztással és időtartammal. A tulajdonképeni rendszeres K., melyen főkép a középfokú oktatást értjük, a XIX. sz.-ban fejlődött ki. Lipcsében 1831. (igazgatója Schiebe Ágoston), Zürichben 1833., St. Gallenben 1848., Drezdában 1854., Prágában 1856., Budapesten, Bécsben, Bernben 1857. alakul meg az első igazi középfokú kereskedelmi iskola, melyek mindegyike még mai napig is fennáll. Hazánkban a *Budapesti Kereskedelmi Akadémiát*, mely 1857. alakult, csak néhány magániskola előzte meg, így Bibanco Emanuel vasárnapi iskolája 1830. és Röser Miklós öt éves szakiskolája 1853. Nagyfontosságú volt hazánk K.-ára az 1868. évi véderőtörvény, mely az egyéves önkéntességi jogot 6—8 évi tanulmányhoz és végbizonyitványhoz kötötte. Ezt az intézkedést az iskolák hivatalos szervezése követte 1872., melynek hatása alatt 1884-ig 9 középfokú és 20 alsófokú kereskedelmi iskola keletkezett. A polgári iskolák osztályainak 6-ra való felemelése adta meg a tulajdonképeni nagy fejlődésre az impulzust, mert a keletkezett V. és VI. osztályok az 1883. évi minősítési törvény

intézkedései folytán elnéptelenedtek s így ezeket az osztályokat használták fel először arra, hogy kereskedelmi szaktárgyakkal egészítsék ki tanítási anyagukat. Az 1884. és 1885. évi szervezet alakította ki teljességgel az iskolák mai formáját, mikor az a két kereskedelmi szakirányú osztályhoz még egy önálló 3. osztályt csatolt; a bifurkáció által a most már 3 éves kereskedelmi iskolát a polgári iskolától függetlenítette. Nagy számban keletkeztek azután kereskedelmi önálló középfokú iskolák és külön alsófokú, azaz tanonc-, vagy inasiskolák. 1895-ben Wlassics minisztersége alatt jelent meg az új szervezet, mely már sokkal intenzivebb gondoskodással karolja fel a K. kérdését. A tanárság, a fentartó testületek és a minisztérium összetartó munkásságára volt szükség, hogy a következő időszak meghozhassa az igazi fejlődést. A középfokú iskolákon túl, már magasabb kiképzésről gondoskodnak. 1891-ben megalakult a *Keleti Kereskedelmi Tanfolyam*, majd 1898. a *Kereskedelmi Iskolai Tanárképző-intézet*, mint az első igazi kereskedelmi főiskola 4 évfolyammal, a Tudományegyetemmel és a Bp. Keresk. Akadémiával kapcsolatban. A nemzetközi K.-i kongresszusok hatása alatt a létesített Orsz. ipari és keresk. oktatási tanács támogatásával készült 1900. a kereskedelmi középiskolák ma is érvényben levő szervezete. 1893-ban a kereskedőtanonc-iskolák, 1897. a női kereskedelmi tanfolyamok nyertek új szervezetet. 1899-ben a *Keleti Kereskedelmi Akadémia* lett önálló, két évfolyamú felsőfokú kereskedelmi iskola (l. *Keleti akadémia)* s ugyanekkor a Budapesti Kereskedelmi Akadémián működő egyéves kereskedelmi szaktanfolyam középiskolát végzettek számára szintén 2 évfolyamú Akadémiává alakult. Rövidded utóbb a *Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia* is életbe léptette 2 éves főiskoláját.

Az újabb fejlődés mind belföldön, mind külföldön háromirányú. 1. Főiskolák szervezése a kereskedelmi tudományok magasabbfokú fejlesztése érdekében, 2. a középfokú iskolában a szakszerű oktatáson kívül a kellő általános műveltség fejlesztése, 3. a tanoncoktatás kiterjesztése a legszélesebb rétegekre és lehető specifikálása üzletágak szerint. A *főiskolák* közül a külföldön megemlítést érdemel a berlini Handelsschule 4 évfolyamával, a milanói Keresk. Egyetem 4 évfolyamával, valamint jelentősek az összes németországi és svájci egyetemekkel kapcsolatos határozatlan időtartamú főiskolák (Lipcse, Köln, Drezda, Frankfurt, Bern, Zürich stb.). Hazánknak 5 főiskolája van: 1. a M. kir. keresk. isk. tanárképző-intézet, mely ma a középiskolai tanárképzővel párhuzamosan teljesen a Tudományegyetem filozófiai fakultásába olvadt, 2. a Budapesti Kereskedelmi Akadémia tanfolyama (önálló szervezése folyamatban van), 3. a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia akadémiai tanfolyama; 4. a Keleti Kereskedelmi Akadémia; 5. a fiumei Export-akadémia. Megemlítendő, hogy már folyamatban van a Műegyetem kiegészítése közgazdasági fakultással, sőt tervbe van véve az is, hogy külön közgazdasági egyetem létesüljön. A *kereskedelmi középiskola* fejlődése kétirányú: *a)* a kereskedelmi tanulók általános intelligenciájának emelésére és szakképzettségük fejlesztésére a 3 éves kereskedelmi iskolák 4 évfolyamra alakitandók, a vonatkozó részletes tantervvel és módszeres utasítással az Országos Kereskedelmi és Iparoktatási Tanács már elkészült, *b)* a közép-kereskedelmi iskola látogatását leányok számára is lehetővé teszik és e végett egy-két helyen az együtt-tanítást kisérelték meg, máshelyütt önálló női felső kereskedelmi iskolák alakultak (Budapest főváros, Pozsony, Debreczen, Marosvásárhely stb.) Az *alsófokú oktatás* rendkívül sokirányú. Általánosan képző négy és öt osztályú (egy előkészítő és négy rendes osztály) inasiskolák vannak, melyeket azonban csak addig látogat a tanuló, míg tanköteles, illetőleg a főnök inasi minőségéből felszabadítja. A négy középiskolát végzett inasok részére a budapesti Kereskedelmi testület egyéves tanfolyamot tart fenn, melynek sikeres elvégzése a tanulót a további iskolalátogatás alól felmenti. A főváros szakmaszerinti ipariskolákat is létesített, így pl. külön droguista iskolája van. Nők részére egyéves gyakorló tanfolyamok vannak, ahol a kereskedelmi ügyességeket tanítják: szépírás, gyorsírás, gépírás, kevés számtan, levelezés, könyvvitel és kereskedelmi ismeret. Ily tanfolyamok létesítésére újabban főképen gyorsíróegyletek kapnak engedélyt s hallgatóságuk vegyest férfi és nő. Tanfolyamokat tartanak még fenn a kereskedők és alkalmazottaiknak egyesületei tagjaik továbbképzése érdekében. V. ö. A. *Kleibl*, Denkschrift über die Entwickelung des Österreichischen Handelsschulwesens (Wien 1899); F. *Schähr*, Handelsbetriebslehre (Leipzig 1911); *Matlekovits* Sándor, A kereskedelmi szakoktatás (Budapest 1872); *Schack* Béla, Kereskedelmi iskoláink (u. o.); u. a., A magyar kereskedő könyve (u. o.). Az 1913-iki bpesti kongresszus alkalmával Schack Béla szerkesztésében megjelent hatalmas kötet.

Kereskedelmi számtan, a kereskedelmi gyakorlatban előforduló számításoknak a tudománya, mely a reális és ideális árúk adás-vételénél és szállításánál előforduló, számok által kifejezhető kérdéseket dolgozza fel. Az aritmetikából kapja a formát, melyet a kereskedelmi életből vett anyaggal tölt be. Tulajdonképen egyes feladatkörök megoldására tanít, miközben alkalmazza az alapműveleteket közönségesen, rövidítésekkel és korlátolt pontossággal. Felöleli a százalékszámítást és annak minden alkalmazását, a kamatszámítást teljes egészében. Ismerteti a bel- és külföldi váltóügyleteket, az értékpapirügyleteket, az arany- és ezüst-számítás kérdéseit és feldolgozza az ezek körében előforduló számításokat. Felöleli a beszerzésre és értékesítésre vonatkozó egyszerű és összetett árú-kalkuláció anyagát, végül pedig tárgyalja az arbitrázs-műveleteket mind a váltók és értékpapirok, mind az arany és ezüst számítása köréből.

Kereskedelmi szerződések, l. *Kereskedelmi és hajózási szerződések*.

Kereskedelmi szokások (franc. *usance*, ejtsd: üzázs) a kereskedelmi világban általánosan elfogadott cselekvési módok, melyekkel a kereskedők ügyleteiket lebonyolítják és elszámolják. A kereskedelmi életet elsősorban a kereskedelmi

törvény szabályozza, melynek intézkedései azonban legtöbbnyire csak instruktiv jellegüek, nehogy a törvény szavai a kereskedelem állandó fejlődésének bármi ponton akadályozói lehessenek. A kereskedő ügyeinek lebonyolításában, ahol csak a törvénynek imperativ parancsa nincs, a kereskedő világban elfogadott K.-at tartja szem előtt. Ezeket a K.-at a nagyobb piacokon a kereskedők egymás között alakitott egyesülései időről-időre írásban is szabályozzák és így határozott formát öltenek. A legnagyobb forgalmat tevő árúkra vonatkozóan a kereskedők legfontosabb korporációja, maga a tőzsde szabja meg a szokásokat; ezek a tőzsdei szokások, melyek tőzsdei határozatok címén évről-évre nyomtatásban megjelennek. A tőzsde nemcsak oly ügyletekre nézve készít szabályzatokat, melyek magán a tőzsdén bonyolitandók le, hanem mindazokra az üzletágakra nézve, amelyeknek szabályozása a kereskedővilág általános érdeke. Innen van az, hogy a kötött kereskedelmi üzletek nagy részénél az adás-vételi szerződésben részletek helyett egyszerüen a Budapesti Árú- és Értéktőzsde szabályzatára történik hivatkozás. Hazai viszonyaink között, amidőn törvényünk csaknem félszázados, kereskedelmünk pedig éppen ebben az időben fejlődött legrohamosabban, különös fontossága van a K.-nak, mert manapság, különösen a kereskedelmi ügyletek újabbi alakulataiban, tisztán a kifejlődött *szokásjog* a mérvadó.

Kereskedelmi szövetség, l. *Közös egyetértéssel elintézendő ügyek, Közös ügyek, Magyarország.*

Kereskedelmi takarmányok, koncentrált, kevés vizet tartalmazó gyári hulladékok, melyek a kereskedés tárgyát alkotják; ilyenek: az olaj-, cukor-, sör- és szeszgyári, valamint a malomipari hulladékok és néhány állati eredetü anyag. A K.-at mindinkább kiterjedtebben alkalmazzák a háziállatok takarmányozása körül, mivel keményitő-értékük rendszerint olcsóbb, mint a gazda maga-termelte abrak-takarmányoké. Minthogy a K.-at gyakran hamisitják értéktelen, sőt az egészségre káros anyagokkal, vásárlásuk alkalmával tiszta és romlatlan voltukat garantálni célszerű, továbbá táplálóanyagkikötéssel is ajánlatos élni, amit vegyi és mikroszkópos vizsgálattal ellenőriztethetünk.

Kereskedelmi tanácsos, az államfő által kereskedőknek adatni szokott puszta cím; nálunk nem szokásos, de az arúforgalmi statisztikai állandó értékmegállapító bizottság tagjai, amíg ez a megbizatásuk tart, a K. címet használják. (L. e bizottság szervezeti és ügyviteli szabályait a Rendeletek Tára 1901 évi folyamában).

Kereskedelmi társaság, több személy egyesülése abból a célból, hogy közös cég alatt és közös kockázatra kereskedelmi ügyletekkel iparszerüleg foglalkozzék. Az ú. n. *alkalmi egyesülés* tehát, mely csak egyes ügyleteknek közös haszonra és veszteségre leendő lebonyolítása céljából jő létre, nem K. Kereskedelmi törvényünk négy faját különbözteti meg a K.-oknak: a *közkereseti*, a *betéti társaságot*, a *részvénytársaságot* és *szövetkezetet*. Ez utóbbi kettőnél nem szükséges a kereskedelmi ügyletekkel való foglalkozás, minden részvényekre vagy szövetkezeti alapon alakuló társaság, bárminő, akár jótékony, akár más célokkal foglakozik, K.-nak tekintetik a magyar kereskedelmi törvény szempontjából. V. ö. *Nagy* F., A kereskedelmi társaságok természete, különös tekintettel a főbb európai törvényhozásokra (Budapest 1879).

Kereskedelmi telep, az az állandó hely, amelyen a kereskedő üzemét folytatja. Ha valakinek akár ugyanazon a helyen, akár másutt több üzlete van, az a hely, ahol a főnök tartózkodik, a *főtelep*, a többi *fióktelep*. A gyarmatositó nemzetek távoli földrészeken kereskedelmi telepet (úgynevezett *faktorei*-okat) alapítottak, részint azért, hogy termékeiknek, gyártmányaiknak fogyasztópiacokat teremtsenek, részint pedig politikai oknál fogva.

Kereskedelmi tengerészet, l. *Gőzhajó, Gőzhajózás, Hajózás, Tengerészet.*

Kereskedelmi törvény. A K. első kodifikációját hazánkban tartalmazzák az 1840. XVI. t.-c. a kereskedőkről; az 1840. XVIII. t.-c. a közkeresetre összeálló társaságok jogviszonyairól; az 1840. XIX. t.-c. a kereskedői testületekről és alkuszokról; az 1840. XX. t.-c. a fuvarosokról. Ezeknek helyébe lépett most is érvényes K.-ünk: az 1875. XXXVII. t.-c., amely több részben szintén elavult és revizióra szorul. L. még *Kereskedelmi jog.*

Kereskedelmi törvényszék, l. *Kereskedelmi biróságok.*

Kereskedelmi tudakozó irodák, l. *Hiteltudósító irodák.*

Kereskedelmi tudományok azok a tudományágak, melyeknek tanulmányozására a kereskedőnek üzlete helyes és céltudatos vezetése végett van szüksége. Az ú. n. K. régebben csupán azoknak az ismereteknek és ügyességeknek összeségét jelentették, melyek az ügyletek lebonyolításához voltak szükségesek. A kereskedelem rohamos fejlődése azonban minden irányban az események logikus kapcsolatának kutatását tette szükségessé, bár feltétlenül bizonyos szándékosság volt abban, hogy a kereskedők a maguk mesterségét homályba és titkolódzásba igyekeztek takarni. Amikor azonban a K.-kal is nem a gyakorlatban elérendő haszon, hanem maga a tudomány kedvéért kezdtek foglalkozni, egészen új, nagyjelentőségű tudománykörök és tudományágak fejlődtek ki. Különösen a nemzetgazdaságtan, pénzügytan, statisztika és rokon tudományok kereskedelmi vonatkozásai fejlődtek hatalmasan, úgy hogy körükben mind nagyobbra nőve, teljesen önállóvá lettek. A K. teljes áttekinthető képét a következő táblázat nyujtja:

Főcsoportok	Alcsoportok	Egyes szakmák
Keresk. üzemtan	I. Elméleti üzemtan	Ált. keresk. üzemtan A világkereskedelem A keresk. üzem organizációja Fizetések a kereskedelemben
	II. Gyakorlati üzemtan	Az árúkeresk. üzeme A bankkeresk. " A gyári vállalatok üzeme Egyéb keresk. vállalatok (szállító, biztosító, hiteltudósító stb.) üzeme

Főcsoportok	Alcsoportok		Egyes szakmák
A keresk. elszámolások tana	III. A szisztematikus számvitel		Általános könyvvitel
			A könyvvitel elméletei és formái
			Alkalmazott könyvvitel (az árú-, bank-, gyári- stb. vállalatok körében)
			Leltár- és mérlegtan
			A statisztikai könyvvitel
	IV. Alkalmazott számtan	Kereskedelmi számtan	Keresk. számitások
			Kamat-, diszkont- és folyószámlai kamatszámitás
			Pénz., váltó- és értékpapirszamitás
			Kalkuláció
		Politikai számtan	Kamatoskamat-, járadék- és kölcsönszamitások
			Biztositási szamitások
Kisegítő tudományágak	V. Pénz, bank, tőzsde, hitel		Banktechnika
			Értékpapirtőzsde
			Váltóműveletek
			Árutőzsde
			A bankok az árúüzlet szolgalatában
			A hitel szerepe a kereskedelemben
			Az árú- és bankkereskedelem fejlődési iránya
	VI. Biztosítás		Biztositás technikája
			Életbiztositás
			Elemi- és betörésbiztositás
			Árúbiztositás
			Hitelbiztositás
	VII. A keresk. ujabb alakulatai		A kereskedelmet támogató intézmények (hajózás, vasút, posta, távirda stb.)
			A kistőkék szövetkezése
			Kapitalisztikus szövetkezések (kartel, ring, trust, szindikátus, konzorcium)
			Áruházak
			Export és import
			A kereskedők versenye
	VIII. A történet, földrajz és termeszettudományok a keresk. szolgálataban		Kereskedelem története
			Kereskedelmi földrajz
			Gazdasági e
			Technológia, árúismeret
	IX Kereskedelmi pedagógia		A keresk. tudományok módszerei
			A keresk. szaktárgyak didaktikája

Irodalom. Rothschild, Taschenbuch fur Kaufleute, Leipzig, 55. kiad. 1912; Dr. Sonndorfer, Die Technik des Welthandels Wien, 4. kiad. 1912; I. Fr. Schähr, Allgemeine Handelsbetriebslehre, Leipzig; Dr. H. Nicklisch, Allgemeine Kaufmännische Betriebslehre; Findeisen-Just, Grundriss der Handelswissenschaft, Leipzig, 9. kiad. 1910; Weiermann-Schönitz, Wissenschaftliche Privatwirtschaftslehre, Karlsruhe 1912; W. Wick, Grundriss der Handelswissenschaft, 1912; J. Hellauer, System der Welthandelslehre, Berlin 1910; Szende Gyula, A világkereskedelem technikája, Budapest; Dr. Schack Béla, A magyar kereskedő könyve; ifj. Novák Sándor, A magángazdaságtan, Budapest.

Kereskedelmi usance (ejtsd: üzanśz) a. m. kereskedelmi szokás.

Kereskedelmi utalvány, l. *Utalvány.*

Kereskedelmi utazó, az a kereskedelmi meghatalmazott, akit főnöke a telep helyén kívül kötendő és lebonyolitandó ügyletek elintézésével biz meg. A K. e minőségében a vételár felvételére, a főnök künn levő követeléseinek beszedésére, fizetési határidők engedélyezésére is fel van jogosítva.

Kereskedelmi ügy és ügylet. *Kereskedelmi ügy* a kereskedelemmel összefüggő tényállás, amely a kereskedelmi törvény és eljárás által szabályozott különleges elbirálás alá esik. *Kereskedelmi ügylet* mindaz a jogügylet, amelyet a kereskedelmi törvény ilyennek minősít, amire a törvénynek az ilyen ügyletekre megállapított általános és különös szabályait alkalmazni kell. *Tárgyi* vagy *feltétlen kereskedelmi ügyletek* a 258. §-ban felsorolt azok az ügyletek, amelyek, ha csak egy esetben köttetnek is, kereskedelmi ügyleteknek tekintendők. *Alanyi kereskedelmi ügyletek* a 259. §-ban felsorolt azok az ügyletek, melyek csak annyiban tekintendők kereskedelmi ügyletnek, amennyiben iparszerüleg folytattatnak. Kereskedelmi ügylet végül a kereskedőnek mindazon ügylete, amely kereskedelmi üzlete folytatásához tartozik (260. §.). Ezek az ú. n. *járulékos kereskedelmi ügyletek.* L. *Kereskedelmi ipar.*

Kereskedelmi ügynök, l. *Ügynök.*

Kereskedelmi ülnök, a kereskedelmi biróságok (l. o.) hatáskörébe tartozó kereskedelmi és váltóperekben bizonyos elsőfokú birói határozatok hozatalában a két jogtudó biró mellett résztvevő kereskedő vagy iparos, akit rendszerint a kereskedelmi és iparkamara erre a célra választ (1871. XXXI. t.-c. 7. §.); az új polgári perrendtartás a kereskedelmi külön biróságot megszüntetvén, megszüntette a K.-i intézményt is, az új törvény életbelépésével tehát K. a biróságnál nem fog működni.

Kereskedelmi üzemtan (ném. *Handelsbetriebslehre),* l. *Kereskedelmi tudományok.*

Kereskedelmi válság, az általános gazdasági válságnak része, amikor u. i. az árúcikkek előállításában vagy forgalmában, a kereslet és a kínálat viszonyában a kereskedésre válságos zavar áll elő. A tulajdonképeni K.-on vagy árúválságon kívül, amelyre az árúkkal való helytelen üzérkedés vezet, ide tartozik a tőzsdeválság: a tőzsdei árúk és értékpapirok rohamos árváltozása; a pénzválság: a pénznek mint fizetési eszköznek hiánya vagy túlságos mennyisége; a forgalmi válság: a forgalmi eszközök és vonalak egészségtelen versenye; a hitelviszonyok válsága: túlzott hitelnyújtás és gyors hitelmegvonás; a termelés válsága: túltermelés, az árú elhelyezésének nehézsége a fogyasztásnál stb.

K.-ot okozhat természeti esemény, különösen a gazdaságot sujtó elemi csapások, a fogyasztók fogyasztási igényeinek megváltozása, új termelési módok feltalálása, nemzetközi, különösen vámpolitikai viszonyok, vállalatoknak a tömegek hiszékenységére számító irreális alapítása stb. Bekövetkezett válságok esetében sokszor az állam avatkozik be s fizetési halasztások törvényes engedélyezésével (moratórium), a hitelpapirok kényszerbeváltásának felfüggesztésével és hasonló szükségszabályokkal enyhíti a válság hatásait. Nevezetesebb K.-ok voltak: 1634—37 a hollandi tulipánválság, amelyet a haarlemi tulipánhagymának tulajdonított óriási érték idézett elő; 1696. az angol pénzválság (l. *Law),* 1815. és 1825. az angol, 1857. és különösen 1873. az általános ipari és K., 1882. a francia tőzsdeválság stb.

Kereskedelmi vámpolitikai központ, a magyarországi kereskedelmi és iparkamarák kikül-

dötteiből alakult központi szervezet a kereskedelem és ipar érdekeinek a nemzetközi szerződésekben való megvédelmezésére. E szervezetük által a kamarák összpontosítva, tehát nagyobb nyomatékkal kívánják a kormánnyal szemben kifejezésre hozni vámpolitikai kérdésekben az ipari és kereskedői érdekeltség kívánságait.

Kereskedelmi vétel, l. *Vétel.*

Kereskedelmi vétség, az a büntetendő cselekmény, amelyet a kereskedelmi törvény minősít vétségnek. K.-et követnek el s 3 hónapig terjedhető fogházra (enyhébb esetekben 2000 K-ig terjedhető pénzbüntetésre) ítélendők a részvénytársaság vagy szövetkezet igazgatóságának tagjai: 1. ha az alapszabályoknak a kereskedelmi cégjegyzékbe való bevezetése végett az alaptőke aláírására és lefizetésére nézve tudva valótlan előterjesztést tesznek; 2. ha vétkes mulasztásuk miatt a társaságnak három hónapon át felügyelőbizottsága egyáltalán nem, vagy nem kellő számban volt; 3. ha a mérleg felállításánál törvényellenesen járnak el, vagy a közgyűlésen tett előterjesztésekben a társaság helyzetét tudva valótlanul adják elő, v. eltitkolják; 4. ha a közgyűlési jegyzőkönyveket szándékosan hamisan vezetik; 5. ha a társaság részvényeit más, mint tőkeleszállítás céljából megszerzik, v. azokra kölcsönt adnak; 6. ha a részvényeseknek az alaptőkéből fizetnek osztalékot vagy kamatot; 7. ha annak ellenére, hogy a társaság alaptőkéjének felét elvesztette, a közgyűlést egybehívni s ha a társasági vagyon a tartozásukat nem fedezi, a csődnyitást kérni elmulasztják; 8. ha a közgyűlésnek fentartott ügyekben járnak el. (K. T. 219. §.) Ugyanez a büntetés éri: 1. az alapítókat, ha a tervezetben tudva valótlan adatokat közölnek; 2. a felügyelőbizottság tagjait, ha a közgyülés elé terjesztett jelentésüket tudva valótlan adatokra alapítják; 3. a külföldi társaságok itteni képviselőit, ha az itteni üzlet folytatására szánt tőkét más célra fordítják, vagy az országból kivonják (K. T. 220. §.), úgyszintén a biztosítási vállalat igazgatóságát vagy belföldi képviselőségét, ha a biztosítási vállalatokra megszabott általános határozatoknak (K. T. 453—461. §.) eleget nem tesz; a jelzáloglevélintézetek, továbbá bizonyos kötvénykibocsátó pénzintézetek igazgatóságának tagjait, ha a zálogleveelek, illetve kötvények kibocsátása körül a törvény rendelkezéseit meg nem tartják. (1876 XXXVI. t.-c. 32. és 33. §. 1897. XXXII. t.-c. 21. §.) Ezenkívül 2000 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendők a részvénytársaság v. szövetkezet, a jelzáloglevélintézetek igazgatóságának tagjai, a felszámolók stb. bizonyos kisebb jelentőségű szabálysértések esetén. (K. T. 221. §. és 1876. XXXVI. t.-c. 34. §.) A K.-ek megbírálása nem a büntető bíróságok, hanem a kir. törvényszékek, mint kereskedelmi bíróságok hatáskörébe tartozik. Az eljárást az 1906. T. 215. sz. igazságügyminiszteri rendelet szabályozza.

Kereskedelmi zálog, l. *Zálog.*

Kereskedelmi zár, a kereskedelmi forgalom korlátozása bizonyos területre, behozatali v. kiviteli tilalommal társítva. Elérik tiltó v. *prohibitiv vámokkal* (l. o), vagy elrendelik jobbára egészségügyi okoknál fogva olyképen, hogy az ország határán nem engedik be a tilalmazott jószágot (sertést, vágómarhát stb.). Ellenséges államok manapság is alkalmazzák egymással szemben. A kereskedelem történetében leghíresebb I. Napoleon *szárazföldi zára* (Kontinental-Sperre), amelyet a franciák császára Angliával szemben állított fel 1806.

Kereskedés, 1. a. m. kereskedelem, kereskedelmi iparszerű (üzletszerű) foglalkozás, amelyet *nagy-K.-nek* hívnak, ha a vételt és eladást nagy tételekben űzik, *kis-K.-nek*, ha az eladást kicsinyben bonyolítják le (l. *Kereskedelem*). — 2. *K.* a. m. üzleti helyiség, bolt.

Kereskedő, az a fizikai v. jogi személy, aki kereskedelmi ügyletekkel saját neve alatt iparszerüen foglalkozik. L. még *Kereskedelem.*

Kereskedőcég, l. *Cég.*

Kereskedő-gyakornok az a kereskedelmi alkalmazott, aki előképzettségénél fogva még önálló irodai munkára nem képes s így a régebbi alkalmazottak segítségével eleinte csak begyakorolja a teendőket, melyeket később egyedül kell majd végeznie. Munkája tehát a gyakorlat ideje alatt nemcsak hogy nem segítség az illető irodában, hanem némileg áldozat is a cég részéről, mert oktatása által a többi alkalmazottak munkaidejét is igénybe veszi. Ezért, különösen a külföldön, legtöbbször a K. nem kap fizetést és alkalmaztatása ideiglenes. Nálunk ilyen ingyenes, önként jelentkező (volontaire) gyakornok ritkaság és a még oly kis munkakörrel felruházott K. is kap fizetést.

Kereskedői gondosság *(rendes kereskedő gondossága)*, a gondosságnak az a foka, amelyet a kereskedelmi törvény bizonyos esetekben megkíván s melynek elmulasztása kártérítési kötelezettséget von maga után. Igy pl. vételnél az átadás megtörténtéig, ha a vevőt késedelem nem terheli, az eladó a dolgot K.-gal megőrizni tartozik.

Kereskedői kamarák, megkülönböztetendők a kereskedelmi kamaráktól, olyan testületek, amelyekben a kereskedők és a kereskedelmi alkalmazottak egyaránt képviselve vannak, s amelyek a köztük felmerült surlódások elintézésére körülbelül olyan hatáskörrel birnak, mint az ipartestületek. Nálunk ilyen K. nincsenek.

Kereskedői mérleg. A kereskedelmi törvény 26. §-a előírja azt, hogy a kereskedő leltárán kívül évenkint egy a «követelő és tartozó állapotnak egymáshozi viszonyát kimutató mérleget» köteles szerkeszteni. A K. tehát a kereskedő aktiv és passziv vagyonát állítja egymással szembe és feltünteti ennek különbözetét, vagyis a tiszta vagyont. Bár a K. ugyanazokat az adatokat tartalmazza főbb tételek szerint csoportosítva, mint a leltár, fontossága éppen abban rejlik, hogy áttekinthető formában kell szembe állítania a cselekvő és szenvedő vagyoni állapotot, hogy így a kereskedő kénytelen legyen nyiltan, legalább önmaga előtt, megvallani, vajjon fizetőképes-e még, v. sem. A K. baloldala tulajdonképen azt a vagyont tartalmazza, mellyel a kereskedő üzletét folytatja. Ez három részből áll: 1. *üzleti tőke* (áru, értékpapir, kamatozó követelések stb.); 2. *forgalmi tőke* (pénz, váltók, csekkek stb.); 3. *befektetett tőke* (berendezés, gépfelszerelés, ingatlan

stb.). A kereskedő arra fog törekedni, hogy üzletében e háromféle tőke oly arányban álljon egymással, hogy ez az arány a lehető legtermőképesebb (produktiv) gazdálkodást biztosítsa. A K. jobboldala az aktiv vagyon összegét számszerint kettéosztja és megállapítja azt, hogy abból a vagyonból, melyet a kereskedő üzletében tőkeképp forgat, mennyi az idegen és mennyi a saját tőke. Ha az egész aktiv vagyonról azt kénytelen a kereskedő konstatálni, hogy az mind idegen tőke, vagyis üzletében többé saját tőke nincs, akkor a kereskedőre nézve beállott a fizetésképtelenség állapota. A K.-nek különös nagy jelentősége van nyilvános számadásra kötelezett vállalatoknál, ahol az évi közgyűléssel kapcsolatban a mérleget is nyilvánosságra kell hozni, l. *Mérleg*.

Kereskedőinas v. *tanonc* az a kereskedelmi alkalmazott, aki elemi iskolai v. alsóbb középiskolai előképzettsége alapján azzal a céllal lép az üzletbe, hogy ott tanulja meg az üzleti teendőket, melyek őt majd arra képesítik, hogy mint kereskedősegéd később önálló munkát végezhessen. A K. általában 3—4 éven át áll mint inas a cég szolgalatában, amely idő alatt egyrészt köteles a kereskedőinas-iskolát (l. *Kereskedelmi szakoktatás*) látogatni, másrészt — különösen vidéken — teljesen főnöke apai hatalma alatt él, ott étkezik, ott hál stb. A fővárosban ehelyett a K. is kap néhány korona fizetést. A tanonckodás idejének leteltével a főnök felszabadítja a K.-t és segéd lesz belőle. A felszabadítás az iparhatóságnál bejelentendő, mert ezzel szünik meg a tanoncszerződés, melyet a cégtulajdonos a K. atyjával v. gyámjával kötött az inas felvétele alkalmával.

Kereskedők biróságai (ném. *Kaufmannsgerichte)*, a kereskedők és alkalmazottaik közötti viszonyból felmerült ügyekre szervezett külön biróságok. Nálunk ilyen biróságok nincsenek. Ily biráskodást kereskedők tekintetében is az iparhatóság (ipartestület) gyakorol.

Kereskedősegéd az a fizetéses személy, aki az üzletben v. irodában kereskedelmi teendőket végez, de jogügyletek kötésére nincsen meghatalmazva. A K.-eknek a reájuk bizott munkakör szerint más és más az elnevezésük: *könyvelő, levelező, pénztáros, raktáros, segéd*. L. még *Magántisztviselő*.

Kereskedősegédek szervezetei (ném. *Handlungsgehilfenorganisationen)*, olyan szabad egyesülések, amelyeknek célja az állásnélküliek segítése, a helyközvetítés, a tagok özvegyeinek és árváinak erkölcsi és anyagi támogatása s végül a szakszerű továbbképzés. Nálunk is, külföldön is a kereskedősegédek (keresk. alkalmazottak, magántisztviselők) egyesületei, szövetségei különösen az utolsó egy-két évtizedben nagyon elszaporodtak. Nagyon szét tagolódtak s támadják egymást, jóllehet szociális törekvéseik ugyanazon célok felé irányulnak. E célok állami nyugdíjbiztosítás, özvegyek és árvák kellő ellátása, a versenytilalom (l. o.) törlése v. esetleges korlátozása, teljes vasárnapi munkaszünet, esteli nyolc órakor való boltzárás, kilenc órás napi munkaidő, kereskedősegéd-kamarák, kereskedelmi szakfelügyelők, a felmondás és végkielégítés reformja, kötelező továbbképző szaktanfolyamok, a nők (a bérrontók) alkalmazásának törvényes szabályozása, korlátozása.

Kereskedőtanonc, l. *Kereskedőinas*.

Kereskedőtanonciskola (v. *inasiskola)*, l. *Kereskedelmi szakoktatás*.

Kereskényi, 1. *Ádám*, tudós jezsuita, szül. 1713., megh. Kolozsvárt 1777. Tanár volt a nagyszombati egyetemen. Művei: *Philomusus* (1737); *Szent Ágostonnak megtérése* (1758); *Canisius Péter által egybeszedett keresztény hitnek kérdései* (1758); *Cyrus, szomorujáték* (1757); *Mauritius, szomorujáték* (1757).

2. *K. Gyula*, egyházi és régészeti iró, szül. Léván 1835 ápr. 9., megh. Érden 1911 aug. 7. 1850-ben belépett a bencés rendbe, 1854. pedig a csornai premontrei rendbe. 1868-ban érdi plébános, majd érdkerületi esperes lett. 1875-ben az érd-battai határban fölásatta a kunhalmokat és a római hypocaustumot. Főbb művei: *Érd (Hamzsabég) és Bata (Százhalom) községek történeti vázlata* (1874); *Az érdi plébánia története* (1886); *Egyházi beszédek* (1892 és 1894).

Kereslet, közgazdasági szempontból bizonyos javak megszerzésére irányuló törekvés. A K.-et egy-egy piacon a venni szándékozók összessége képviseli. A K. nagysága két körülménytől függ, nevezetesen: 1. A javak használati értékétől (l. *Érték)*, amennyiben mennél nagyobb valamely jószág használati értéke, továbbá mennél sürgősebb szükségletet képes kielégíteni, annál nagyobb lesz az utána való K. és megfordítva, mennél csekélyebb valamely jószág használati értéke és mennél inkább elhalasztható az a szükséglet, amelynek kielégítésére alkalmazható, annál kisebb lesz a K. 2. A vevők fizetőképességétől, ami azonban nemcsak a vevők birtokában levő pénzmennyiséget, hanem forgalom- és csereképes javaik összességét kell értenünk. A fizetési képesség növekedése növeli, apadása pedig csökkenti a K.-et. A K. nagyon fontos tényezője a piaci árnak, amelynek kialakítására nagyon lényeges hatása van még a *kinálatnak* (l. o.).

Kereső, a csillagászatban kisebb méretű, nagy látómezővel biró távcső, amelyet nagy refraktorokra szerelnek, hogy a keresett égitesteket könnyebben lehessen megtalálni. Fotográfgépen levő kis camera lucidát is K.-nek nevezik.

Kereső halászat az, ha a halász folytonos helyváltoztatás mellett alkalmazza szerszámát, mint pl. a kecés, l. *Halászat*.

Keresők, a statisztika szerint a nemzeti termelésben résztvevők, vagy egy szóval a termelők csoportja, megkülönböztetésül az eltartottaktól, kik a keresőknek terhére élnek.

Keresszegi *István*, ref. püspök, szül. Körösszegen, megh. Debreczenben 1642. 1616-ban zilahi lelkész, majd esperes lett. 1629-ben a tiszántúli egyházkerület püspökké választotta s a következő évben Debreczenbe ment lelkésznek. Művei: *A hit és jóságos cselekedetek tündöklő példáiról való prédikációk* (Debreczen 1635); *A keresztyén hitnek ágazatairól való prédikációknak tárháza* (u. o. 1640). Új kiadásban közrebocsátotta Gönczi György De disciplina ecclesiastica c. kánongyüjteményét (u. o. 1633).

Kerestelek, kisk. Szilágy vm. szilágysomlyói j.-ban, (1910) 904 oláh, magyar és cigány lak., u. p. Somlyóújlak, u. t. Szilágysomlyó.

Kerestinec, adók. Zágráb vm. samobori j.-ban, (1910) 1565 horvát lak.; u. p. Sveta Nedjelja, u. t. Sgupnički Leskovec.

Kerész, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 217 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagykapos.

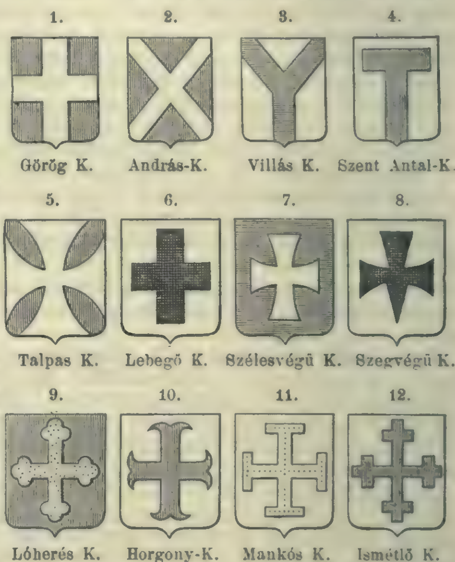
Kérészek *(Ephemeridae,* állat), a Recésszárnyú rovarok *(Pseudoneuroptera)* egyik családja. Karcsú testű fajait két nagy elülső s két kis hátsó, finoman recézett szárny, s 3—4 hosszú, izelt farkserte jellemzi. Egyébként szájszervek nélküli, táplálkozni nem tudó rovarok, melyeknek néha csak néhány órás, de egy napot meg nem haladó «kérész-élete» a párzásra és a tojások letojására szorítkozik. Az ivarérett állattal ellentétben, a petéből kikelő lárvák teljes kifejlődésükig néha évekig tartó ragadozó életet élnek. A vizi élethez alkalmazkodott lárvától egy «subimago»-nak nevezhető fejlődési alak az átmenet, mely még egyszeri vedléssel válik csak igazán kész állattá (imagóvá). Legismertebb fajuk a barna testű, barnapöttyös szárnyú *közönséges kérész (Ephemera vulgata* L.), továbbá a *fehér parti kérész (Palingenia horaria* Burm.), mely néha olyan tömegesen jelentkezik, hogy trágyának használják. A mi legnagyobb kérészünk a *tiszavirág (Palingenia longicauda* Oliv.), mely június derekán a Tisza egyes részein olyan tömegesen jelenik meg, hogy levetett bőrük s az elhullottak milliárdnyi teteme sűrűn borítja a folyó vizét.

Kereszély (azelőtt: *Kreszulya),* kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 668 oláh lak.; u. p. Belényes, u. t. Bondoraszó.

Kereszt (lat. *crux),* általában két egymást metsző vonalból vagy gerendából alkotott alak. A K.-tel az *őskorban,* a neolit-kortól kezdve sűrűn találkozunk, egyaránt szerepel önálló, vagy köralakú keretbe foglalt díszítményként. Az utóbbi változat, valamint az ú. n. kampós K. (szvasztika) valószinüleg bizonyos rejtett jelentőséggel, mint a tűz vagy napisten szimboluma szerepelt. (V. ö. *Montelius,* Das Sonnenrad und das christliche Kreuz). Egyik régi alakja az ú. n. *Antal-K.* T). Sokan azt tartják, hogy Jézus keresztrefeszítésénél is ezt használták.

1. *A keresztény egyházban* Krisztus halálának emlékére a K.-et már a legrégibb időkben is szent jelként tisztelték és abban mindenki a fájdalom és üdvösség jelképét látta. A *K.-vetés* a III. sz.-ból ered. A görög katolikusok jobbról balra, a latin szertartásuak balról jobbra vetnek K.-et, e szavak kiséretében: «Az Atyának és Fiunak és Szentlélek Istennek nevében». Nagy Konstantin császár a K. jelét, valamint Krisztus nevének két első betüjét (XP) hadi jelvényére (Labarum) tétette, amióta általános szokássá vált nemcsak a házakat, utakat és sirokat, hanem főkép a templomokat és azok oltárait is K.-tel díszíteni. Innen erednek az *oltár-K.-ek.* A főpapoknál szokásos *mell-K.* (l. o.) viselése szintén régi eredetü. A temetkezési meneteket és egyéb egyházi felvonulásokat már évszázadokkal ezelőtt is K. elölvitele mellett tartották meg. Az Ilona császárnő által feltalált K.-nek több ízben csodatevő erőt tulajdonitottak és így azóta e szent ereklye általános tisztelet tárgya. Az V. sz.-ig több helyütt a K. alatt egy mellén véres bárányt szoktak ábrázolni. Ezt a szokást azonban a 680. tartott VI. konstantinápolyi zsinat megszüntette és elrendelé, hogy ezentúl maga a megfeszitett Üdvözítő ábrázoltassék. Innen ered a «feszület» (l. o.).

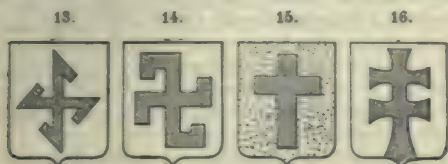
Őseinknél a kereszténység befogadásával elterjedt a K. iránti tisztelet is. A legrégibb időktől birunk drága K.-ekkel. E régi magyar K.-ek közül legnevezetesebbek: 1. A koronázási K. (l. *Koronázási jelvények)*; 2. Hollós Mátyás kálváriája (l. *Mátyás király kálváriája)*; 3. az apostoli K. (l. *Koronázási jelvények.)* A magyar nemzeti muzeum régészeti osztálya mintegy 80 drb régi nagybecsű K.-et őriz. V. ö. *Kraus* F., Die christliche Kunst in ihren frühesten Anfangen; *Martiny,* Dictionnaire des antiquités chrétiennes (Paris); *Majer* István, Ezer műkereszt (Budapest 1884); *Kraus,* Das Spottkreuz vom Palatin (Freiburg 1872); *Boissier,* Archeológiai séták; Egyházművészeti Lap, 1880., 3. sz.

2. *K.* a *heraldikában* úgyszólván a legrégibb címeralak, mely a keresztes hadjáratok óta mindjobban elterjedt. A római szt. birodalom zászlóján már 1200 előtt alkalmazták a K.-et, ez volt az ú. n. *Szt. György*-lobogó, melyet állítólag Szt. Györgynek angyal hozott az égből. III. Frigyes császár alatt a K. a birodalmi címerbe is fölvétetett. A heraldikában a K.-et mindenféle változatokban alkalmazzák, tulajdonképeni *heraldikai* K.-nek azonban csak azokat nevezzük, melyeknek karjai a pajzs széleivel érintkeznek. Ellenkező esetben *lebegő* K.-eknek hivjuk őket. A K. főbb alakjai a következők: *közönséges* kereszt, máskép *görög* K., melynek mind a négy karja egyenlő hosszú *(1. ábra). András*-K., mely, ha ágai természetes fatörzsöt ábrázolnak, *burgundiai* K.-nek is neveztetik *(2. ábra). Villás* K. *(3. ábra). Szt. Antal* v.

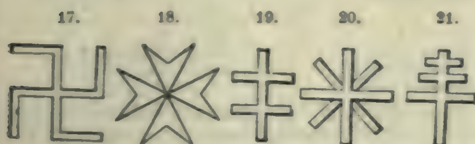
egyiptomi K., mely nem egyéb mint egy latin K., melynek felső karja hiányzik *(4. ábra)*. *Talpas* v. *mantovai* K. az, mely formájára nézve közönséges, de csavargós élű *(5. ábra)*. A *lebegő* K. legegyszerűbb formáját a *6. ábra* mutatja. Ennek változatai a *széles végű (7. ábra)* és *szegvégű* K. *(8. ábra)*. A K. négy ágát különféleképp díszítik. Ilyenek a *lóherés* K. *(9. ábra)*, a *horgony-*K. *(10. ábra)*, a *mankós* K. *(11. ábra)*, az *ismétlő* K. *(12. ábra)*, a *horgas* K. *(13. ábra)*, a *félmankós* K. *(14. ábra)* stb. *Latin* K. az olyan, melynél a harántgerenda rövidebb, mint a hosszgerenda s az utóbbit nem középen, hanem azon felül keresztezi *(15. ábra)*. Egyéb K.-fajták még a *patriarcha*-K., melynek alsó harántszára hosszabb, mint a felső *(16. ábra)*; ha mindkét harántszár egyenlő, előáll a *lotharingiai* K. *(19. ábra)*. A horgas K.-nek egy neme az ú. n. *szvasztika-* v. *kampós* K. *(17. ábra)*. Nyolcágu a *máltai* K. *(18. ábra)*. *Kettős* K., ha a görög és az András-K. egyesítve van *(20. ábra)*. *Apostoli* v. *pápai* K., melynek három fokozatosan nagyobbodó harántkarja van *(21. ábra)*. *Gömbös* K. v. *gömbösvégű* K., amelynek karjai gömbökben végződnek. *Jakab-K.*-nek

13. 14. 15. 16.

Horgas K. Félmankós K. Latin K. Patriarcha-K.

17. 18. 19. 20. 21.

Szvasztika-K. Máltai K. Lotharing. K. Kettős K. Apostoli K.

nevezik a spanyol Szent Jakab-rend (l. *Jakabrendek*, 3.) K.-jét: K.-alakú széles vörös pallos két liliomkarral, szívalakú markolattal. A K. különböző formáiról v. ö. *Biedermann*, Die Kreuze in der Heraldik (Dresden 1875).

3. *K. a középkori érmeken* általános, v. mint dísz, mely az érem egyik vagy mindkét lapját betölti, vagy vele kezdődik a körirat, pl. + LADISCLAVS RE, + MATHIAS D. G. REX HVNGARIA.

4. *K. a számtanban* mint álló K. (+ plus) az összeadásnak, mint fekvő K. (×) a szorzásnak jele. Az álló K. a minus (—) jellel ellentétben irány-meghatározásul is szolgál, így a termométernél a 0 fölötti fokokat, magassági adatoknál tengerfeletti magasságokat stb. jelöl.

5. *K. a zenében.* Az egyszerű (♯) vagy kettős (×) K. olyan jel, amely valamely hangnak *egy*, illetőleg *két* kromatikus félhanggal való fölemelésére utal.

6. *K.*, csillagkép, l. *Déli kereszt.*

7. *K.* előnévvel megkülönböztetik 3 árbocos hajókon a leghátsó árbocot (tehát «keresztárboc») valamint a rajta levő minden vitorlát, vitorlafát, kötelet és egyéb tartozékot. L. az *Árboc* és *Árbocozat* címszókat és u. o. a *Teljes árbocozatu hajó* képmellékletet.

8. *K. a mezőgazdaságban* a kévébe kötött gabona rakása, máskép kalangyának is hívják. L. még *Báb* 3. és *Kepe.*

Kereszt, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 306 tót lak.; u. p. Poroszló, u. t. Ungvár.

Keresztajtó, az egyszárnyú vésett vagy táblás belső ajtóknak (l. *Ajtó*) a legközönségesebb és legegyszerűbb neme; méretei rendesen: 0·80—0·95 m. szélesség és 2·10—2·40 m. magasság.

Keresztállás, erről az összhangzattanban akkor beszélünk, amikor egy kromatikus lépés nem abban a szólamban jelentkezik, amelyben várnók. A következő példában a *c* megy *esz*-re, holott természetesebb volna, ha a törzshang, az *e* menne *esz*-re:

Keresztállás. e helyett

Keresztalzat (vasút), a vágány két sinszálára merőleges irányban fekvő gerenda, mely a sinszálakra gyakorolt nyomást az ágyazáson kellően elosztja, egyszersmind a két sinszál egymástól való távolságának, a nyomtávolságnak biztosítására is szolgál. A K.-ok rendesen tölgyfából v. telített bükkfából készülnek (talpfák) és csak ott, ahol a fa drága, készülnek hengerelt vasanyagból. Hazánkban csaknem kizárólag fa-K.-okat, talpfákat használnak. E talpfák az elsőrangú fővonalainkon 270 cm. hosszal, 25 cm. szélességgel és 15 cm. magassággal birnak. Egyéb fővonalainkon 250 cm. hosszú, 25 cm. széles és 15 cm. magas talpfákat használnak; míg helyi érdekű vasutainkon 220 cm. hosszuak, 20 cm. szélesek és 14 cm. magasak. L. még *Talpfa.*

Keresztárboc (ném. *Kreuzmast*; ol. *albero di mezzana*; franc. *mât d'artimon*; ang. *mizenmast*), 3 árbocos hajón a leghátsó árboc. L. *Árboc* és *Árbocozat* címszókat, valamint a *Teljes árbocozatu hajó* című képmellékletet.

Keresztatya és anya, l. *Keresztszülők.*

Keresztbe galoppozás, a lónak hibás galopplépése, amelynél a hátsó lábak mozgása nincsen összhangzásban az elülső lábak mozgásával.

Keresztbénaság, állatokon a test hátulsó részének bénulása, mely majd a gerincvelő, vagy az ebből a kereszttájon kilépő idegek, majd a hátulsó végtagokat mozgató izmok megbetegedése következtében jöhet létre. A beható vizsgálattal megállapítandó ok szerint különböző beszámítás alá esik és más-más kezelést igényel.

Keresztbeszőtt, l. *Alapkötés.*

Keresztbetett a címer akkor, ha több darabra van osztva, melynek mindegyikén ismét egy-egy kisebb címer fordul elő. Leginkább országos vagy házassági címereknél fordul elő.

Keresztboltozat, l. *Boltozat.*

Keresztcsigolya, l. *Csigolya* és *Keresztcsont.*

Keresztcsont *(os sacrum)* a gerincoszlop egy része, mely öt *keresztcsigolya* összeforradásából

keletkezett. Az ágyékcsigolyák után következik, utána van még a farkcsont (os coccygis). Elölről vagy hátulról nézve háromszög alakú; fent van a háromszög széles alapja, lent a csúcsa. Elülső felszine homorú, sima, a hátulsó domború, érdes a rajta tapadó erős szalagoktól és izmoktól. Oldalt a medencecsontokkal alkot izületet s igy résztvesz a csontos medencefal alkotásában; az izület azonban csak a két felső keresztcsigolya területén van. A K. belsejében a K.-i csatorna húzódik végig, benne vannak a K.-i idegek, melyek a csont elülső és hátulsó felszinén lépnek ki.

Keresztcsontfájás, l. *Lumbago*.

Keresztcsőr *(Loxia*, állat), a *Pintyfélék* (l. o.) családjába tartozó madárnem. Jellemző, hogy a csőr két kávája egymást keresztezi, innen a nevük. Erős alkotású, nagyfejű madarak. Szárnyuk meglehetősen hosszú, keskeny és hegyes; farkuk rövid, gyengén villás; lábuk rövid és erős, ujjaik hosszuak és erős karommal vannak ellátva. A himek általában vöröses, a nőstények és a fiatalok sárgászöld v. szürkészöld szinüek. Fenyőerdőben élnek és főleg fenyőmagvakkal táplálkoznak. Gyorsan repülnek és ügyesen kúsznak; kúszásuknál papagáj módjára csőrüket is használják. Hazánkban 4 faj él: 1. *Közönséges K. (Loxia curvirostra* L.); hossza 18, szárnya 9·5, farka 7, csőre 2, csüdje 1·6 cm. Egész Európában, Észak-Afrikában és Észak-Ázsiában honos. Hazánkban a fenyves régióban mindenütt gyakori. Január végétől március elejéig költ. 2. *Vastagcsőrű K. (Loxia pytiopsittacus* Bechst.); az előbbivel megegyezik, csak csőre erősebb és vastagabb. Hossza 19, szárnya 10·5, farka 7, csőre 2·2, csüdje 1·7 cm. Észak-Európában főleg Skandináviában honos. Hazánkba ritkán vándorol le. A Kárpátokból ismeretes. 3. *Szalagos K. (Loxia bifasciata* Brehm.); hossza 16, szárnya 9, farka 6·5, csőre 1·8, csüdje 1·4 cm. Észak-Európában és Észak-Ázsiában honos; csak kivételesen vonul déli tartományokba, ilyenkor hazánkban is előfordul. 4. *Vörös szalagos K. (Loxia rubrifasciata* Bonap.); a közönséges K.-rel egyezik meg, de a másodrendű evezőknek megfelelő fedőtollainak és a középfedőtollainak csúcsa fehéres v. vörös árnyalatu. Hossza 18, szárnya 10, farka 6·5, csőre 2·1, csüdje 1·5 cm. Hazája Közép-Oroszország. Hazánkban Árva és Ung vármegyében észlelték.

Keresztek, l. *Kereszt*.

Keresztelés, egyházi értelemben l. *Keresztség*. — Hajók keresztelése l. *Hajókeresztelés*.

Keresztelő kápolna, l. *Baptisterium*.

Keresztelő kút, *keresztelő medence, keresztkút* a keresztelésnél használt viztartó edény. Ősi formája a földbeásott kőmedence, amelyben a keresztelendőt bemártották (immersio). A VIII. sz.-tól már leöntéssel is kereszteltek (infusio); ez azonban csak a XVI. sz.-tól kezdve általános keresztelési mód. A román építészet korában a K. oszlopokon, állatok hátán, vagy zömök lábazaton nyugvó, gyakran domborművekkel ékes kő vagy bronz katlan, amelyből a gótikus kori kehelyalakú K. fejlődött. Ez is kő v. bronz s gazdagabb templomokban élénken tagolt és domborműves díszű. A renaissance a kehelyalakot megtartja. A barokstil korától kezdve fából faragott K.-ak is gyakoriak. A leghiresebb K.-ak a liègei 1112-ből, a hildesheimi, a sienai (Jacopo della Quercia műve), a wittenbergi (Vischer Hermann műve, 1457), nálunk a beszterczebányai bronz-K. 1475-ből.

Keresztelő Szent János, l. *János*, szentek.

Keresztelő Szent János-rend, l. *János-rendek*.

Keresztelő tál, a keresztelésnél a leöntés közben lecsurgó viz felfogására szolgál s a XVI. sz.-tól kezdve használatos. Többnyire vert sárgarézből készült, fenekén domborművű, karimáján értelmetlen feliratok és ékitmények diszitik. Nürnberg a XV. sz.-tól a XVII. sz. derekáig hires ilyen eredetileg rendesen profán célokra készült kerek K.-ak gyártásáról, amelyek nálunk is elterjedtek. Vannak díszes vert ezüstből készült és ónból öntött K.-ak is. A K.-ak feneke gyakran köldökalakban kiemelkedik s a keresztelő kancsó alapjául szolgál. L. *Aiguière*.

Keresztély, *szent, a poroszok apostola*, megh. 1245. Cisztercita szerzetes volt, s 1209 óta fáradozott a poroszok megtérítésén. III. Ince pápa 1215. püspökké nevezte ki. De a pogány poroszok elüzték őt székhelyéről s csak mikor a *német lovagrend* megkezdte a poroszok elleni harcot, folytatta ismét térítő munkáját (1230). Ezután a poroszok fogságába került (1233—38.) s ez alatt IX. Gergely pápa a poroszok földjét a lovagrendnek ajándékozta s az országot négy püspökségre osztotta. K. tiltakozott ez ellen s nemcsak a lovagrenddel, hanem a szentszékkel is összeütközésbe jutott. Ünnepe dec. 20-án van.

Keresztély (lat. *Christianus*, ném. *Christian*, dán. *Kristian)*, több uralkodó és fejedelmi személyiség neve.

Országok szerint:

Anhalt 1.	Mainz 16.
Brandenburg 2—3.	Schleswig-Holstein 17.
Braunschweig 4—5.	Szászország 18—19.
Dánia 6—15.	

[Anhalt.] 1. *I. K., anhalt-bernburgi herceg* (1603—30), II. Joachim Ernő herceg második fia, szül. Bernburgban 1568 máj. 11., megh. u. o. 1630 ápr. 17. Tudományos nevelésben részesült és beutazta egész Európát. 1591-ben egy német segédhad élén küzdött IV. Henrik francia király mellett a kat. liga ellen. Azután a kálvinista hitre tért és a pfalzi vál. fejedelem szolgálatába lépett. 1603-ban atyja után Anhalt-Bernburg hercegséget örökölte. Nagy része volt 1608. a protestáns Unió megalapításában. Mikor a csehek 1619. V. Frigyes pfalzi vál. fejedelmet királyukká választották, K. rögtön segítségére ment. A szerencsétlen *fehérhegyi* csatában (1620 nov. 8.) ő volt a csehek fővezére. A csata után Dániába menekült, de 1623. meghódolt II. Ferdinánd császárnak és visszakapta országát. Legidősebb fia *II. K.* (1630—1656) követte őt az uralkodásban, ki a fehérhegyi csatában a császáriak fogságába került.

[Brandenburg.] 2. *K., bayreuthi őrgróf* (1603—1655), János György brandenburgi vál. fejedelem ifjabbik fia, szül. 1581., megh. 1655 máj. 30. A Hohenzollern-család idősebb frank ágának kihalása után 1603. ő örökölte Bayreuth őrgrófságot. Az uralkodásban unokája, *K. Ernő* (1655—1712) követte, szül. 1644 júl. 27., megh. Erlangenben 1712 máj. 10. Részt vett 1672—78. a franciák elleni harcokban, 1683. pedig Bécs felmentésénél

tűnt ki. A spanyol örökösödési háboruban 1707. a birodalmi sereg fővezére lett, de kevés eredménnyel harcolt. Fiaban, *György Vilmosban* 1726. kihalt családja s Bayreuth *György Frigyes* kulmbachi őrgrófra szállott.

3. *K. Vilmos*, a magdeburgi érsekség adminisztratora. Joachim Frigyes brandenburgi val. fejedelem harmadik fia, szül. 1587 aug. 28., megh. 1665 jan. 1. A magdeburgi káptalan 1598. érsekké választotta, de mivel 1614. megnősült, ezentul az adminisztratori cimet használta. A 30 éves háboruban a protestánsok oldalan harcolt, ezért a káptalan 1628. letette. Gusztav Adolf segitségével azonban visszajutott Magdeburgba és részt vett annak védelmében Tilly ellen 1631. A város pusztulasa utan megsebesülve a császáriak fogságaba került. Nemsokara 1632. a jezsuiták rábeszélésére a kat. hitre tért. A prágai békében 1635. 12,000 tallér évdíjat kapott.

[Braunschweig.] 4. *K.*, *Braunschweig-Lüneburg* hercege (1611—33), Vilmos herceg második fia, szul. 1566 nov. 9., megh. 1633 nov. 8. 1599-ben Minden luteránus püspöke lett, bátyjának, *II. Ernőnek* halála után pedig 1611. Lüneburg hercegséget örökölte. A 30 éves háboruban hű maradt a császárhoz, de a Visszatérítési Rendelet értelmében 1629. mégis elvesztette Minden püspökséget. Utódok nélkül halt el.

5. *K.*, *Braunschweig-Wolfenbüttel hercege*, Henrik Gyula herceg második fia, szül. 1599 szept. 20., megh. Wolfenbüttelben 1626 jún. 16. 1616-ban Halberstadt luteránus püspöke lett és Orániai Móric seregében harcolt a spanyolok ellen. A 30 éves háboruban Pfalzi Frigyes cseh király pártjara kelt s egy 16.000 főnyi sereg élén végigdulta a vesztfaliai püspökséget. Merész és furcsa tetteiért a *bolond s püspök* nevet kapta. Ő verette pénzzé Paderbornban a 12 apostol ezüst szobrát ezzel a felirattal: Gottes Freund, der Pfaffen Feind. 1622 jún. 20. Höchst mellett Tillytől vereséget szenvedett. Ezután Németalföldön harcolt s a fleurusi csatában (aug. 29.) elvesztette balkarját, melyet aztán ezüstből valóval helyettesített. 1623 aug. 6. Tilly újból megverte őt Stadtlohn mellett. A fáradhatatlan K. azonban angol és francia támogatással új hadsereget szerzett és 1625. megint megjelent Németországban. De 1625—26 telén súlyos betegség támadta meg, mely fiatalon véget vetett életének.

[Dánia.] 6. *I. K.*, *dán, svéd és norvég király* (1448—81), *Dietrich* oldenburgi gróf és *Hedvig* holsteini grófnő fia, szül. 1426., megh. 1481 máj. 21. III. Kristóf halála után a dánok királyukká választották 1448., s K. ezután nőül vette elődjenek özvegyét, brandenburgi *Dorottyát*. 1450-ben a norvégek is megválasztották királyuknak. Hosszas harcok után 1457. a svéd trónt is megszerezte, de az elüzött *Knutsson Károly* svéd király 1464—65 és 1467—70. újból visszaszerezte trónját s K. Svédországot 1471. végleg elvesztette. Bő karpótlást nyújtott ezért neki *Schleswig* és *Holstein* megszerzese. Ezóta e két német hercegség négy századon át Dániahoz tartozott, bar megtartotta külön alkotmányat. Ősi országát *Oldenburgot* átengedte öccsének, *Gerhardnak*, kinek utódai 1667-ig uralkodtak itt.

7. *II. K.* (*a Zsarnok*), *dán, svéd és norvég király* (1513—23.), János király fia, az előbbinek unokája, szül. Nyborgban 1481 júl. 1., megh. 1559 jan. 25. Atyja halála után 1513. a dán és norvég koronát örökölte, de Svédországot is hatalmába szerette volna keríteni. Első kisérlete 1518. nem sikerült, mert seregét Brännkyrka mellett megverte az ifjabb *Sven Sture*, svéd kormányzó. 1520-ban új támadást intézett Svédország ellen. Ekkor Bogesund mellett győzött és bevonult Stockholmba. Itt a koronázására egybegyült svéd főurak közül 82-t minden itélet nélkül kegyetlenül kivégeztetett (*stockholmi vérfürdő* 1520 nov. 8.) Üldözéseit a vidéken is folytatta s összesen 600 előkelő svéd esett áldozatul bosszújának. Ez a kegyetlenség felkeltette a svédek ellenállását s a szintén halálra szánt *Wasa Gusztáv* (l. *Gusztáv*) állott a nemzeti szabadságharc élére. K. már egy év mulva kivonult Svédországból s nemsokára reá elvesztette a dán és norvég koronát is. A dán nemesség ellene fordult, mivel K. a polgári és parasztosztálynak fogta pártját. 1523 ápr. Németalföldre menekült, honnan később kisérletet tett trónja visszafoglalására. 1531 végén megjelent Norvégiában, de nem tudván pártot szerezni, 1532. fogságba jutott. Eleinte szigorú őrizet alatt tartották Sonderburg várában, de mikor 1546. önként lemondott a trónról, enyhítettek sorsán. K. neje *Izabella* (szül. 1501., megh. 1526.), V. Károly császár huga volt, kitől azonban nem maradtak utódai.

8. *III. K.*, *dán és norvég király* (1533—59.) I. Frigyes király idősebbik fia, szül. 1503 aug. 12., megh. 1559 jan. 1. Atyjának halála után 1533. lépett a trónra, de sokat kellett harcolnia a Hanzaszövetséggel és a kat. érzelmű nemességgel. 1536. végleg diadalra juttatta a reformációt országában és sokat tett az iskolaügy, ipar és kereskedelem emelésére. Minthogy azonban a megszüntetett klastromok javait a nemesség foglalta le, ennek hatalma a királyság rovására veszélyessé vált. Testvéröccse, *Adolf* herceg (megh. 1586) a *holstein-gottorpi* család (s így a jelenlegi orosz uralkodóház) őse lett. A trónon legidősebb fia *II. Frigyes* (l. o.) követte. Legifjabb fiától, *Jánostól* (megh. 1622.) származtak a *Sonderburg*-család összes ágai.

9. *IV. K.*, *dán és norvég király* (1588—1648.), II. Frigyes király fia, az előbbinek unokája, szül. Frederiksborgban 1577 ápr. 12., megh. Kopenhágában 1648 jan. 28. Atyját 1588. követte a trónon, de 1596-ig gyámság alatt állott. Először Svédországgal keveredett háborúba (1611—13.) s Gusztáv Adolfot a megalázó *knäredi* béke elfogadására kényszerítette. A 30 éves háborúban a német protestánsok segítségére jött 1625. De 1626 aug. *Lutter am Barenberge* mellett nagy vereséget szenvedett Tillytől s a császári hadak Holsteint, Schleswiget, sőt Jütlandot is végig pusztították. K. 1629. a *lübecki* békében visszakapta birtokait, de meg kellett igérnie, hogy Németország ügyeibe többé nem avatkozik. Uralkodása vége felé megint a svédekkel ütközött össze (1643—45.). Ebben a háborúban Torstenson Jütland É.-i csúcsáig hatolt, a *femerni* tengeri csatában pedig K. is súlyosan megsebesült. (Hősies-

ségét a dán néphimnusz örökítette meg.) A *brömsebröi* békében le kellett mondania Norvégia néhány kerületéről, Gothland és Ösel szigetekről. K. belső kormánya áldásos volt országaira. Javította az igazságszolgáltatást, rendezte a pénzügyeket, sok várost alapított (többek közt *Krisztiániát*, Norvégia fővárosát), a jobbágyságot is fel akarta szabadítani, de e törekvése a nemesek ellenállásán meghiusult. Ő teremtette meg Dánia kereskedelmi és hadi flottáját, sőt Indiában még gyarmatot is szerzett *(Trankebár)*. K. neje *Katalin* (megh. 1612.), Joachim Frigyes, brandenburgi választófejedelem leánya volt. A trónon fia, *III. Frigyes* követte.

10. *V. K., dán és norvég király* (1670–99.), III. Frigyes király fia, az előbbinek unokája, szül. 1646 ápr. 15., megh. 1699 aug. 25. A Nagy Választóval szövetkezve 1675—79-ig eredménytelen háborút viselt Svédországgal. Kancellárja *Griffenfeld* (l. o.) előmozdította az ipart és kereskedelmet s Dániának új gyarmatokat szerzett a Kis-Antillákon. K. adta ki 1683. a dán, 1687. a norvég törvénykönyvet, de mértéktelen pazarlásával tönkretette az ország pénzügyeit. Ő alapította a *Danebrog* és *Elefánt* rendjeleket s ő osztogatott először Dániában grófi és bárói címeket. A trónon fia, *IV. Frigyes* követte.

11. *VI. K., dán és norvég király* (1730–46.), IV. Frigyes király fia, szül. 1699 nov. 30., megh. 1746 aug. 6. Atyját 1730. követte a trónon s egészen neje, *Zsófia Magdolna* brandenburg-kulmbachi őrgrófnő és *Bluhme* udvari pap befolyása alatt állott. Udvarában szigorú vallásosság uralkodott s kormánya is reakciós irányú volt. A parasztok költözködési jogát 1733. nagyon megszorította. A trónon fia, *V. Frigyes* követte.

12. *VII. K., dán és norvég király* (1766—1808.), V. Frigyes fia, az előbbinek unokája, szül. 1749 jan. 29., megh. Rendsburgban 1808 márc. 13. Kicsapongó élete miatt testileg-lelkileg meggyengült s a kormányt kegyencei *Brandt* (l. o.) és *Struensee* (l. o.) vitték. Ez utóbbi egyúttal nejének *Karolina Matildnak* (l. o.) kedvese volt. Struensee bukása és kivégeztetése (1772) után nejétől elvált. A kormányt ezután K. mostoha testvére, *Frigyes* herceg és anyja *Julianna Mária* vezette, mignem 1784 ápr. palotaforradalom útján fia, *Frigyes* trónörökös ragadta azt magához, ki VI. Frigyes néven lett utódja.

13. *VIII. K., dán király* (1839—48), VII. K. öccsének, Frigyes hercegnek fia, szül. 1786 szept. 18., megh. 1848 jan. 20. VI. Frigyes király 1813. Norvégia kormányzójává nevezte ki s mikor ez az ország 1814 jan. 14. a kieli békében Svédországhoz jutott, a norvégek előbb régensnek, majd 1814 máj. 17. királyuknak választották meg *K. Frigyes* néven. De Svédország és a többi hatalmak kívánságára 1814 okt. önként lemondott és visszavonult Dániába. Ezután természettudományokkal foglalkozott és sokat utazott. VI. Frigyes halála után 1839. lépett Dánia trónjára s abszolut kormányával csakhamar elégedetlenséget keltett. Schleswig-Holstein rendjeivel is összeütközésbe jutott 1846. közzétett «Nyilt levelével», melyben a «dán állam egysége» biztosításáért a trónöröklést egyöntetűen akarta szabályozni. Ez ellen nemcsak a két hercegség rendjei, hanem a Sonderburg-család és a Német-Szövetség is tiltakoztak. Élete végén alkotmányt akart adni Dániának, de Schleswig-Holsteint is beleértve. Fiában, *VII. Frigyesben* 1863. kihalt a dán királyi család egyenes ága.

14. *IX. K., dán király* (1863—1906), Frigyes Vilmos Pál Lipót *sonderburg-glücksburgi* hercegnek negyedik fia, szül. Gottorpban 1818 ápr. 8., megh. Kopenhágában 1906 jan. 29. Ő volt az egyetlen schleswig-holsteini herceg, ki az 1848—1850-iki háborúban a dán hadseregben szolgált. Ezért a dán közvélemény az uralkodóház valószinű kihalása esetére őt kívánta trónutódnak. Miután a nagyhatalmak is beleegyeztek ebbe, 1853 júl. 31. hivatalosan is Dánia trónörökösének nyilvánították. De Schleswig-Holsteinre nézve a Sonderburg-család többi tagjai és a Német-Szövetség nem ismerték el ezt a jelölést. K. VII. Frigyes halála után 1863 nov. 15. lépett Dánia trónjára s engedve a tulzó dán *(Eider*-dán) párt kívánságának, Schleswiget megfosztva eddigi különállásától, a dán monarchiába kebelezte. Ez idézte fel aztán 1864. a *schleswig-holsteini* háborút, melyben Ausztria és Poroszország túlnyomó ereje győzött s K. a bécsi békében (1864 okt. 30.) kénytelen volt mindkét hercegségről lemondani. E veszteség után 1866. új alkotmányt adott országának, de évtizedeken át állandó összeütközésbe került az alkotmánnyal. A *folkething* (képviselőház) liberális többségével szemben a *landsthing* (felsőház) konzervativ többségére támaszkodott s keresztülvitte Kopenhága megerősítését. 1894 óta a liberálisabb irány felé kezdett hajlani, sőt 1901. radikális kormányt volt kénytelen kinevezni (l. *Dánia* történetét). K. 1842. vette nőül *Lujza*, hessen-kasseli hercegnőt (szül. 1817., megh. 1898.), kitől a következő gyermekei születtek: *VIII. Frigyes* dán király (szül. 1843., mh. 1912.), *Alexandra* (szül. 1844.), VII. Eduárd angol király özvegye; *Vilmos*, ki *I. György* néven 1863. görög király lett (szül. 1845., megh. 1913); *Dagmar*, ki Alexandra Feodorovna néven III. Sándor cár özvegye (szül. 1847.); *Thyra* (szül. 1853.) Ernő Ágost cumberlandi herceg neje; *Valdemár* herceg (szül. 1858), ki 1886. a neki felajánlott bolgár fejedelemséget nem fogadta el. K. az angol és orosz udvarokkal való rokonsága révén nagy tekintélynek örvendett (Európa apósa) s udvara gyakran volt szinhelye a rokonság bizalmas találkozásainak.

15. *X. K., dán király*, VIII. Frigyes király elsőszülött fia, az előbbinek unokája, szül. Charlottenlundban 1870 szept. 26. A dán hadseregbe lépve a vezérőrnagyi rangot érte el. 1898 ápr. 26. Cannesban nőül vette *Alexandra* mecklenburg-schwerini nagyhercegnőt. E házasságból két gyermek született: *Frigyes*, trónörökös (szül. 1899.) és *Knud* herceg (szül. 1900.).

[Mainz.] 16. *K., mainzi érsek* (1165—83.), szül. 1120 körül Thüringenben, megh. 1183 aug. 25. Tusculumban. Mint merseburgi prépostot Barbarossa Frigyes császár 1162. kancellárjává nevezte ki s 1165. a mainzi érsekségre is emelte. De székhelyét alig látta, mert állandóan a császár oldala mellett küzdött, mint hadvezér és diplomata. Ezért

magára vonta az egyházi átkot s III. Sándor a mainzi érsekségtől is megfosztotta 1167. Tusculum mellett legyőzte a pápa seregét, 1170. Konstantinápolyban járt követségben s 1173. Anconát ostromolta. A legnanoi vereség után 1176. ő tanácsolta a császárnak a pápával való kibékülést. A velencei kibékülés alkalmával a pápa K.-t is feloldozta és elismerte mainzi érseknek. K. ezután a pápát Rómába kisérte s védelmére volt ellenségeivel szemben.

[Schleswig-Holstein.] 17. *K. Károly Frigyes Ágost, sonderburg-augustenburgi herceg*, Frigyes K. herceg fia, szül. Kopenhágában 1798 júl. 19., megh. Primkenauban 1869 márc. 11. Minthogy anyja, *Lujza Auguszta*, VIII. Frigyes dán királynak egyetlen leánya volt és az augustenburgi család volt a schleswig-holsteini ház legidősebb ága, nagy reményeket táplált a királyi ház kihalása esetén Schleswig-Holstein örökségére. Ezért már 1846. tiltakozott a két hercegségnek Dániába való kebelezése ellen, 1848—1850. pedig családja összes tagjaival részt vett a dánok elleni szabadságharcban. Ezért a dán kormány száműzte őt s mikor javait is el akarta kobozni, Oroszország és Poroszország sürgetésére 1852 dec. 30 án 2.250.000 tallér fejében átengedte azokat Dániának. Ugyanekkor megigérte, hogy a dán trónöröklés új rendjébe belenyugszik. 1863. Schleswig-Holsteinra tartott igényeiről lemondott fia, *Frigyes* (l. *Frigyes 64.*) javára.

[Szászország.] 18. *I. K., szász választófejedelem* (1586—91.), Ágost vál. fejedelem fia, szül. 1560. okt. 29., megh. 1591 szept. 25. 1586-ban atyját követte az uralkodásban. Gyenge és tehetségtelen uralkodó volt. Kálvinista kancellárjának, *Crellnek* hatása alatt a kálvinizmus felé hajlott. Drezdát szép épületekkel díszítette s ő vetette meg a königsteini vár alapját.

19. *II. K., szász választófejedelem* (1591—1611), az előbbinek idősebb fia, szül. 1583 szept. 23., megh. 1611 júl. 23. Tíz évig (1591—1601) gyámság alatt volt; mint önálló uralkodó visszaállította a lutheránus vallást, Crellt pedig kivégeztette. Gyermektelenül halt el s a trónon öccse, *I. János György* követte.

Keresztély Ágost, *szász herceg, bíboros, esztergomi érsek* (1707—21), *az első hercegprímás*, Móric szász-zeitzi herceg harmadik fia, szül. 1666., megh. Regensburgban 1721 aug. 23. Eleinte a hadi pályán működött s a szász hadtesttel együtt részt vett Buda 1686-iki megvívásában. Azután a kat. vallásra tért s az egyházi rendbe lépett. Először Németországban viselt egyházi hivatalokat, majd 1695. I. Lipót győri püspökké nevezte ki. Kollonics Lipót halála után 1707 jan. 21. esztergomi érsek lett, XI. Kelemen pápa pedig bíborossá nevezte ki. Az ő kérésére történt, hogy III. Károly király 1714 dec. 9. őt és az esztergomi érsekségben utódait *Római - Szent - Birodalmi hercegi* rangra emelte. Ezóta viselik az esztergomi érsekek a *hercegprímási* címet (Princeps Primas). E rangemelést az 1715. III. t.-c. szentesítette s a Rendek a XXIII. t.-c.-ben K.-t a díjak elengedésével a magyar indigenák közé fogadták. K. utolsó éveit a máriavölgyi klastromban töltötte elvonultságban. 1721-ben III. Károly kívánságára a regensburgi bir. gyűlésre utazott, de itt nemsokára meghalt. Holttestét hazahozták s később (1725) a pozsonyi Szt. Márton-templom kriptájában helyezték el.

Keresztély király földje, a II. norvég északsarki expedición 1900. Sverdrup által felfedezett 7300 km² területű sarki föld; D.-i csúcsa addig Finlayland néven volt ismeretes. Az é. sz. 77°—78°-a és a ny. h. 101°—105° között fekszik.

Keresztény, l. *Kereszténység.*

Keresztény, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 532 magyar lak.; u. p. Újkér, u. t. Sopronhorpács.

Keresztényalmás, kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 225 oláh lak.; u. p. Csernakeresztur, u. t. Vajdahunyad.

Keresztény egyház, l. *Egyház* és *Kereszténység.*

Keresztények üldözése. Általában minden kisérlet a kereszténység erőszakos elnyomására; különösen azonban a pogány-római államnak kisérletei a kereszténység első korában a keresztény hit megvallásának kiirtására. Ezek a kisérletek rövidebb és hosszabb szünetekkel, kisebb-nagyobb hevességgel, mintegy 300 esztendeig tartottak: Nero császártól (64) N. Konstantin milánói rendeletéig (313). Rendesen 10 nagy üldözést szokás számítani, elnevezve a következő császárokról: Nero, Domitianus, Trajanus, Marcus Aurelius, Sept. Severus, Maximinus, Decius, Valerianus, Aurelianus és Diocletianus (l. o.) Az üldözések okáról a következőket kell megjegyeznünk. A római állam, mely rendkívül türelmes volt az idegen vallásokkal szemben, amennyiben ezek isteneit egyszerüen fölvette a saját olympusába (dii adventicii), azért üldözte a keresztényeket, mert ezeknek minden más vallást feltétlenül tagadniok kellett. Ez állásponton, mivel a pogány vallás a római állammal össze volt forrva, természetszerüleg összeütközésbe kellett jönniök a törvényes formákkal, kivált a sacrilegium (szentségtörés) és a crimen laesae majestatis (felségsértés) címén, mert a bálványképeknek és a császárok numenjének áldozni vonakodtak. Hozzájárult ehhez a titkos gyülekezés tilalmának áthágása, amelyet az állam szigoruan büntetett. Továbbá a beteggyógyulásokat, ördögűzéseket és a keresztényeknek más csodás tetteit a pogány bírák bűbájosságnak (artes magicae) tekintették, ami szintén szigorú büntetéssel járt. Végül a kereszténység a római államtörvény szerint új és meg nem engedett vallás (religio nova et illicita) volt, miután Galeriusig és Konstantinig türelmességi edictum nem létezett. Decius császár előtt való időben egyszerüen rendőrileg (coërcitio magistralis) v. büntetőjogi jelleggel biró pör útján jártak el a keresztények ellen (vitás kérdés, vajjon általános v. különleges törvények alapján üldözték-e őket?). Decius császárral (249—51) kezdődött a kereszténységnek rendszeres és véres megsemmisítési kisérlete, amelyből azonban végtére is győzelmesen került ki. V. ö. jogi szempontból: *Le Blant*, Sur les bases jurid. des poursuites etc. (1866); *Guérin*, Étude sur le fondement jurid. des persécutions etc. (Revue hist. de droit, 1895); *Conrat*, Christenverfolgungen im. röm.

Reich v. Standp. des Juristen (1897) stb. Tört. szempontból: *Aubé*, Hist. des perséc. (2 köt., 1875–1878); *Le Blant*, Les pérsecuteurs et les martyrs (1893); *Hardy*, Christianity and the Roman Government (1894); *Linsenmayer*, Bekämpfung des Chr. durch. den röm. Staat (1905); *Mason*, Historic Martyrs (1905).

Keresztényfalva, nagyk. Brassó vm. felvidéki j.-ban, (1910) 2994 német, oláh és magyar lak., van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása; agyagbányája és agyagárúgyára, mezőgazd. kereskedelmi társulata, cukorrépatermelő szövetkezete és előlegezőegylete. K. igen kies vidéken fekszik, szabályosan épült szép község; templomát nagy középkori várkastély övezi, melynek kettős fala és tiz vártornya van; most magtárul használják. Itt nagy szeszgyár, marhahizlaló és agyagárugyár van.

Keresztény fogyasztási szövetkezetek, l. *Fogyasztási szövetkezetek.*

Keresztényhavas *(Schuler, Cristian-mare)*, hegycsúcs Brassótól D.-re. 1804 m. magas, a Siebenbürgischer Karpathenverein brassói osztálya menedékházat épített rája s a fölvezető útat kijavíttatta. A Bucseccsel 1324 m. magas nyereg köti össze. A Keleti-Kárpátok egyik homokkővonulatának, a Baróti-hegységnek egyik mészkő és konglomerátum szirtje.

Keresztény iskolatestvérek, l. *Ignorantinusok* és *Salle.*

Kereszténykatolikus egyház, a svájci ókatolikusok neve.

Keresztény művészet. A szó legtágabb értelmében K. általában a keresztény időszámítás kezdetétől a keresztény hitet követő népek művészetét jelzi, szűkebb értelemben pedig K. az a művészet, amely rendeltetésénél, tárgyánál vagy fölfogásánál fogva a kereszténységgel szorosabb kapcsolatban van. Így különösen a középkornak vallásos érzéstől erősen áthatott művészetét szokták K.-nek nevezni. V. ö. *Rio*, L'art chrétien (Paris 1867); *Kraus*, Geschichte der christlichen Kunst (Freiburg i. B. 1896–1906); *Bürkner*, Geschichte der Kirchlichen Kunst (u. o. 1902); *Gradmann*, Geschichte der christlichen Kunst (Stuttgart 1902). L. *Egyházi művészet*, *Ókeresztény művészet.*

Keresztény napok (ném. *Christentage)*, a XV. sz.-ban azok a birodalmi napok, amelyeken a császár, a német fejedelmek és a pápa képviselője közösen fáradoztak azon, hogy a török veszély leküzdésére hathatós rendszabályokat alkossanak és ehhez keresztény hadseregeket állítsanak elő. De mind a mantuai (1460), mind a regensburgi (1471) eredménytelenek voltak.

Kereszténység, az a vallás, melyet Tiberius római császár uralkodása alatt Jézus Krisztus hirdetett Palesztinában s amelyet halála után az apostolok terjesztettek el az egész világon. Krisztus követőit Antiochiában, időszámításunk 41. v. 42-ik esztendejében nevezték először keresztényeknek (Ap. Csel. XI. 26.). A K. a zsidóságban gyökerezik. Mind a kettő kinyilatkoztatott vallás s a zsidóság készítette elő az emberiséget a K. befogadására. «Az új-testamentum, mondja Szent Ágoston, burkoltan már benne van az ó-testamentumban, hogy aztán az ó-testamentumot az új annál inkább földerítse és napvilágra hozza». A K. tanai szerint Jézus Krisztus az Isten által a patriarcháknak megigért és az ó-szövetség prófétái által előre megjövendölt Messiás, Isten egyszülött Fia, a Szentháromság második személye, ki hozzánk való szeretetből emberi testet öltött magára, hogy bűneink miatt érettünk szenvedhessen és meghalhasson s így az egek haragvó Urát irántunk kiengesztelve, számunkra a túlvilágon való üdvözülést lehetővé tegye, szóval, hogy bennünket megváltson és üdvözítsen. Jézus Krisztus kereszthalála után harmadnapra föltámadt, majd a mennybe ment s Pünkösd ünnepén elküldötte a Szentlelket, amikor is az apostolok Jeruzsálem utcáin nyilvánosan kezdették prédikálni Mesterük tanait. Jézus maga egy sort sem írt. Élettörténetét és tanításait apostolai foglalták írásba (Új-szövetség). Az apostolok halálával a keresztény kinyilatkoztatás végleg lezárult. Akik ezt hiszik: keresztények, vallói a K.-nek s ha megkeresztelkednek, tagjaivá lesznek a keresztény anyaszentegyháznak, vagyis az Isten országának a földön, melyet Krisztus követői számára alapított. A jelenleg élő keresztények száma összesen körülbelül 495 millió.

Keresztény szeretet leányai, l. *Irgalmas nénék.*

Keresztényszigei, nagyk. Szeben vm. nagyszebeni j.-ban, (1910) 2991 német és oláh lak., vasútállomás, távíróhivatal, posta- és távbeszélőhivatal. A község közepén, a Szeben patak partján áll a XV. századból származó csúcsíves stilusú temploma, amelyet több toronnyal megerősített templom-erőd vesz körül.

Keresztényszocializmus. Gyüjtőneve két, egymástól különböző társadalmi és politikai iránynak. 1848–52-re esik az első magát így nevező mozgalom Manrice, Kingsley és Ludlow vezetésével Angliában. Az angol K. Robert Owen (l. o.) művét folytatta, nem kis részben Fourier (l. o.) hatása alatt és reakcióul tekinthető a manchesterizmus (l. o.) ellen. Ez utóbbi merev individualizmusával a keresztény szolidaritás elvét állította szembe és a szövetkezet volt legkedveltebb szervezeti formája. Ettől az iránytól különbözik a kontinentális K., mely a szocializmus ellensúlyozására indított egyházi mozgalom. Mind a katolikus, mind a protestáns egyház támogatja e mozgalmat, mely mint gazdasági alakulat a szocialista szakszervezetek ellen keresztényszocialista szakszervezeteket létesített, mint politikai párt pedig a munkásságot és kispolgárságot, elsősorban a kisiparosokat igyekezett maga köré gyüjteni. Nálunk 1907. alakult meg a K., mint politikai párt, Giesswein Sándor kanonok elnökségével.

Keresztény Szövetkezetek Központja, l. *Fogyasztási szövetkezetek.*

Kereszténytanítás, a kat. egyházban a felnőtteknek a prédikáción kívül való hitbeli oktatása vasárnapokon délután.

Keresztény testvérek, l. *Mennoniták.*

Keresztény vallás, l. *Kereszténység.*

Keresztény vallásfelekezetek viszonossága. Az 1848. évi XX. t.-c. 2. §-ában e hazában törvé-

nyesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőséget és viszonosságot, tehát a törvényesen bevett vallásfelekezeteknek egyenjogusagát állapitotta meg. Az egyenjogusagnak törvény útján általános szabályozása azonban a bekövetkezett eseményeknél fogva elmaradt. A viszonosságot a keresztény vallásfelekezetekre szoritottan, ideiglenesen az 1868. LIII. t.-c. rendezte. Az 1848. XX. t.-c. végrehajtása alatt, amit a protestánsok programmjukba felvettek, azt a kivánságot értik, hogy megvalósitsák az ideiglenes törvény 3. §-át, amely szerint a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei állami költségen fedeztetnének. L. *Vallásfelekezetek*.

Keresztény zene, l. *Egyházi zene.*

Kereszttereklyék (lat. *particulae crucis)*, Krisztus keresztjének maradványai, amelyek a kereszt feltalalása (l. o.) óta a keresztények tiszteletének kiváló tárgyai. Rómába I. Szilveszter pápa alatt kerültek, ahol a Sta Croce in Gerusal. templomban egy részét most is őrzik. A keresztes hadjáratok idején a K. behozatala bizalmatlanságot gerjesztett; mindazonáltal, ha a meglévő összes, legtöbbnyire igen kicsiny keresztrészecskék öszszességét (Rohault de Fleury 9—10 millió mm³-re teszi) valódiságuk ellen akarják felhozni, meggondolandó, hogy egy 3—4 m. magas keresztnek köbtartalma már 57½ millió mm³-et tesz ki. V. ö. *Rohault de Fleury*, Mém. sur les instruments de la passion (1870); *Sauvage*, Docum. sur les reliques de la vraie croix (1893).

Keresztes, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1910) 556 oláh és magyar lak.; u. p. Aranyospolyán, u. t. Torda.

Keresztes *József*, református teológiai tanár, szül. Csombordon (Alsó-Fehér) 1846., megh. Nagyszebenben 1888 nov. 28. Nagyenyeden tanult, majd Utrechtben, Tübingenben, Lipcsében tanulmányozta a keleti nyelveket és bibliai tudományokat, melyeknek aztán 1873. segéd-, 1879. rendes tanára lett a nagyenyedi teológiai akadémián. A megfeszitett szellemi munka elmebeteggé tette, majd korán sirba vitte. Főbb művei: *Eszrevételek a Károlyi Gáspár-féle újtestamentum átdolgozott kiadására* (Budapest 1879); *A biblia* (Tájékozás az újabb teológia körében, u. o. 1879). Több munkáját, köztük majdnem teljes bibliafordítását, kéziratban hagyta hátra.

Keresztes agancs, l. *Agancs.*

Keresztes bodza (növ.), l. *Eupatorium.*

Keresztesek (növ.), l. *Cruciferae.*

Keresztesek pénzei, azok az éremfajok, melyeket a keresztes hadjáratok idején Kis-Ázsiában, Görögországban s a közép-tengeri szigeteken alakult efemer királyságok, hercegségek, lovagbirtokok, kereskedelmi telepek verettek. (Jeruzsálem, Achája, Athén, Morea, Rodus, Ciprusz, Caffa stb.) V. ö. *Schlumberger*, Numismatique de l'orient latin (Paris 1878).

Keresztes-fenyő (növ.), a *Picea excelsa* népies neve Dunántul, l. *Lúcfenyő.*

Keresztes háborúk (l. a *mellékelt két térképet)*, a nyugati kereszténység hadi vállalatai a XI. sz. végétől a XII. sz. végéig, melyeknek célja a mohammedánok kezébe került *Szentföld* (Palesztina) visszafoglalása volt. Nevüket onnan kapták, hogy a bennük résztvevő lovagok és egyéb vitézek vörös keresztjelet viseltek jobb vállukon és fegyverzetükön. A K.-at a XI. sz.-ban feléledt vallásos és lovagi szellem idézte fel s irányitói a római pápák voltak. Világpolitikai tekintetben a K. visszahatásai voltak az iszlám támadásainak a keleti és nyugati kereszténység ellen. A K.-ra közvetetlen okot a *szeldzsuk-törökök* szolgáltattak, kik Palesztinát 1076. hatalmukba keritvén, az araboktól addig tiszteletben tartott szent helyeket meggyalázták s a keresztény zarándokokat bántalmazták. Ehhez járult még, hogy *Komnenos Elek* görög császár a pápáknál keresett segitséget a szeldzsukok ellen, kik már Konstantinápolyt fenyegették. Már VII. Gergely pápa (1073—85) foglalkozott a K. eszméjével, de az *investitura-harc* megakadályozta őt abban, hogy a mozgalom élére álljon. Utóda *II. Orbán* (1088—99) a K. érdekében két zsinatot tartott: *Piacenzában* 1095 márc. 1—7. és *Chermontban* 1095 nov. 18—27. Ez utóbbin oly tüzes beszédet intézett az egybegyült tömeghez, hogy általános lelkesedés közben Isten akaratának *(Deus lo volt)* nyilvánították a K. megindítását.

Az I. keresztes hadjárat 1096—1099. Míg Franciaország, Németország és Itália hűbérurai és lovagjai a nagy vállalatra előkészültek, a szegényebb néposztályhoz tartozók is fegyvert ragadtak s rendetlen csapatokban, rabolva, dúlva indultak a Szentföld felé. Egy ilyen keresztes csapat *Amiensi Péter* remete vezetése alatt elvergődött Kis-Ázsiába, de Nikaia mellett majdnem teljesen megsemmisült. A többi rabló keresztes hadakat (*Üreszsebű Walther, Emiko* és *Leiningen* grófok vezetése alatt) Kálmán magyar király szórta szét Mosony és Magyaróvár tájékán. Csak ezután indult meg a hatalmas és rendezett lovagsereg, melynek száma 300 ezerre tehető, több csoportban és különböző utakon a közös célpont, Konstantinápoly felé. Az Alsó-Rajna, Maas, Mosel és Schelde vidékéről összesereglett lovagokat *Bouillon Gottfried*, Alsó-Lotharingia hercege vezette a Duna mentén hazánkon keresztül. Vele voltak vitéz testvérei, *Eustach* és *Balduin* s *Róbert*, flandriai gróf. Az északfranciaországi keresztesek élén *Vermandois Hugó, Blois István* és *Normandiai Róbert* állottak. Dél-Franciaország lovagjai *Toulousei Rajmund* vezetése alatt, a délitáliai normann-lovagok pedig *Bohemund* és *Tankréd* vezéreikkel indultak a Balkán-félszigetre. 1096 végén együtt volt a hatalmas sereg Konstantinápolyban s Elek császár átszállította őket Kis-Ázsiába. Itt először *Nikaiát* vették ostrom alá, de a város a görögöknek adta meg magát (1097 jún.). Innen tovább vonulva *Dorylaion* mellett fényes győzelmet vivtak ki *Kilidzs Arszlán* szeldzsuk seregén. Ezután sok nélkülözés között Kis-Ázsia belsején átvergődve, Tarsusig jutottak. Itt Flandriai Balduin elszakadt a főseregtől s az Eufráteszen is átkelve, az *edesszai* fejedelemségnek vetette meg alapját. A főseregezalatt *Antiochiát* fogta ostrom alá 1097 okt. A hatalmasan megerősitett város végre is árulás útján jutott *Bohemund* kezébe, ki itt aztán magának külön fejedelemséget ala-

pitott. *Kerboga,* mosszuli szultán nagy sereggel közeledett a város felmentésére. Az elcsüggedt és kimerült kereszteseket azonban a *szent lándzsa* feltalálása új bátorságra tüzelte és nagy győzelmet vívtak ki a szeldzsukokon (1098 jún.). Ezután még csak egy év mulva (1099 jún.) jutott el a 30,000 emberre lefogyott keresztes sereg *Jeruzsálem* elé, melyet nemrég foglalt el a szeldzsukoktól az egyiptomi szultán. A jól megerősített és vitézül védett várost a keresztesek sok veszteség után júl. 15. foglalták el és borzasztó vérengzést vittek végbe annak védőin és lakóin. Ezzel a K. célja el volt érve s miután Bouillon Gottfried 1100. *Aszkalon* mellett visszaverte az egyiptomi sereget, a keresztesek hódítása biztosítva volt.

Jeruzsálem elfoglalása után a keresztesek Bouillon Gottfriedet királlyá választották, de a nagy hős szerényen csak «A Szentsír védője» címet használta. Halála után 1100. öccse, *Balduin,* felvette a királyi címet s így ő lett az *első jeruzsálemi király* (1100—18). A jeruzsálemi királyság majdnem száz évig fenmaradt.

A II. keresztes hadjárat 1147—1149. Először az edesszai fejedelemség esett áldozatul a mohammedánok támadásainak 1143. Ekkor *Szent Bernát,* clairvauxi apát buzdítására *VII. Lajos,* francia király és *III. Konrád,* német császár fogtak fegyvert a veszélyeztetett kereszténység védelmére. Előbb a németek, aztán a franciák vonultak át hazánkon 1147. s II. Géza királyunk mindennel ellátta őket. III. Konrád nagynehezen eljutott Antióchiáig s itt várta be a franciákat. Edessza visszafoglalása helyett a két király *Damaszkust* vette ostrom alá 1148., de az ostrom a jeruzsálemi királyné, *Melisenda* árulása miatt nem sikerült. Erre mindkét uralkodó kedvét vesztve hazatért, miután majdnem egész seregük elpusztult.

A III. keresztes hadjárat 1189—92. Az előbbi keresztes hadjárat szerencsétlen kimenetele maga után vonta a jeruzsálemi királyság bukását. *Szaladin,* egyiptomi szultán 1187. a Tiberias-tó mellett megverte és elfogta *Lusignan Guido* királyt s nemsokára okt. 2. Jeruzsálemet is elfoglalta. E vészhirre a nyugati kereszténység három leghatalmasabb uralkodója, *Barbarossa Frigyes* német császár, *II. Fülöp Ágost,* francia király és *Oroszlánszivű Richárd,* angol király tettek keresztes fogadalmat Jeruzsálem visszafoglalására. A németek hazánkon keresztül vonultak át 1189., hol III. Béla király részéről igen szives ellátásban részesültek. A görög császárt, Angelos Izsákot azonban fegyverrel kellett kényszeríteni arra, hogy a kereszteseknek szabad utat engedjen. Kis-Ázsiába érve néhány győzelmet vívtak ki az ikoniumi szultán seregein, de az egész hadjárat eredményét megsemmisítette Barbarossa Frigyesnek a Szalef folyóban történt szerencsétlen halála (1190 jún. 10.) A német sereg nagyrésze visszafordult, a többiek a császár fiának, *Frigyes* sváb hercegnek vezetése alatt Antiochiába s innen *Akkonba* jutottak. Itt meghalt Frigyes is (1191 jan.) s a németeknek be kellett várniok a franciákat és angolokat. II. Fülöp Ágost Genovában szállott hajóra és tengeri úton érkezett Akkonba, hová Oroszlánszívü Richárd is megérkezett. Az egyesült keresztény seregek végre elfoglalták Akkont (1191 júl. 12.) Richárd később egyedül folytatta a küzdelmet s 1192 szept. 1. végre fegyverszünetet kötött Szaladin szultánnal, melynek értelmében a Tyrustól Jaffáig terjedő partvidék a keresztények birtokában marad s a szultán megengedi a keresztény zarándokoknak a szent helyek látogatását.

A IV. keresztes hadjárat 1202—1204. III. Ince pápa (1198—1216) nagyszabású tervei közt egy olyan keresztény hadjárat szervezése foglalt helyet, melynek célja Egyiptom meghódítása volt, mert a Szentföld az egyiptomi szultánok uralma alatt állott. Felhívására össze is gyült egy francia és olasz lovagokból álló keresztes sereg, mely 1202 tavaszán Velencében gyülekezett s legtekintélyesebb vezérei *Flandriai Balduin* és *Montferrati Bonifác* voltak. A velenceiek nagyeszű és erélyes dogeje, a vak és öreg *Dandolo* egészen más irányt adott e keresztes hadjáratnak. Minthogy a kereszteseknek nem volt pénzük, a vitelbér fejében *Zárát* foglaltatta el velük Imre magyar királytól (1202 nov.) Azután rávette őket, hogy az elűzött Angelos Izsák görög császár segítségére menjenek s őt visszahelyezzék trónjára. A velencei hajókon szállított keresztesek 1203 júl. rohammal elfoglalták Konstantinápolyt, de mikor Izsák nem tudta az igért jutalmat kifizetni és a főváros népe fellázadt, 1204 ápr. a maguk számára foglalták el Konstantinápolyt. A görög császárság egyidőre megszünt s helyébe a *latin császárság* (1204—61) lépett.

A gyermekek keresztes hadjárata 1212., l. *Gyermekhadjárat.*

II. Endre magyar király keresztes hadjárata 1217. Az 1215-i laterání zsinat újabb keresztes hadjárat indítását határozta el s ennek hatása alatt II. Endre magyar király, ki már régen tartozott fogadalma beváltásával, 1217 nyarán Spalatoból néhány főur és püspök kiséretében körülbelül 10.000 fegyveressel a Szentföldre indult. Hozzá csatlakozott *VI. Lipót* osztrák herceg és sok német főur. A keresztesek Cyprus szigetén megpihenve, 1217 okt. értek Akkonba. A hadjárat nov. 4. indult meg, de vezetői tervtelen támadásokban merítették ki erejüket és semmi eredményt sem értek el. Miután a *Táborhegy* ostroma (dec. 5—7) nem sikerült, a magyar sereg visszament Akkonba, II. Endre ezután nem várva be a Németországból útban levő újabb keresztes sereget, elhagyta a Szentföldet s szárazföldi úton Szirián, Kis-Ázsián, Konstantinápolyon és Bulgárián keresztül tért haza. A megérkezett német keresztesek ezután *Briennei János* c. jeruzsálemi király vezetése alatt Egyiptom ellen vonultak s itt 1219. elfoglalták *Damiette* városát, de Al Kamil szultán tőlük ezt csakhamar visszafoglalta.

II. Frigyes császár keresztes hadjárata 1228—29. II. Frigyes 1227. keresztes hadjáratra határozta magát. De mikor Otrantoban hajóra akart szállani, seregében betegség tört ki. melybe ő is bele esett. A pápa II. Frigyest szinleléssel vádolta és egyházi átokkal sujtotta. A császár erre a következő évben a pápa tilalma elle-

A FÖLDKÖZI TENGER KÖRÜLI ORSZÁGOK

ATLANTI-OCEÁN
FRANCIAORSZÁG
Orleans
Tours
Poitiers
Clermont
Le Puy
Bordeaux
Toulouse
Carcassone
Narbonne
Arelat
Marseille
Lyon
Vienne
Burgundi grófs.
NÉMET-CSÁSZÁRSÁG
Lotharingia
Duna
Osztrák őrgr.
Bécs
Moson
Sopron
Buda
MAGY
Szluszek
HORVÁTORSZÁG
Torino
Lombardia
Milano
Pavia
Genova
Verona
Velence
Firenze
Piza
Ancona
Spalato
Zára
Bosz
Rascia
Rama
Ragusa
Cattaro
ARELATI KIR.
OLASZ KIRÁLYSÁG
ADRIAI-TENGER
Tuscia
Roma
Bari
Duraz
Brindisi
Otranto
Apulia
Amalfi
NORMANNOK
Calabria
Kasszok
Navarra
Aragonia
Ebro
KASZTILIA
Madrid
Toledo
Saragossa
Barcelona
Kalatrava
Cordoba
Valencia
ALMORAVIDOK
Alicante
Murcia
Granada
Baleárok
Menorka
Mallorka
Pityuzok
Korzika
Sardinia
Pisaiak
Cagliari
I. Rikárd 1190
Fülöp Ágost 1190
FÖLDKÖZI TE
Palermo
Messina
Szicíliai királys
Reggio
Szirakusza
Málta
1090 óta Szicíliai
Selif
Bona
Bizerta
Tunisz
Gabesz
Tarabulusz (Tripolisz)
ALMORAVIDOK
Greenwi

Magyarázat
A Földközi tenger
Mérté
I. ker. hadjárat 1096–
II. ker. hadjárat 1147–49
III. k. hadj. I. Frigyes
Oroszlánsz
Jeruzs
Mért
A templom
A szent s
A jánosre
Jeruzsálem a ke
Mért
1 A szent
2 A jános
3 Királyi
4 A templ

Z ELSŐ HÁROM KERESZTES HÁBORÚ IDEJÉN

tól keletre 25 30 35 40 45

KÚNOK
BESSENYŐK
ERDÉLY
BOLGÁR ORSZÁG
KELETRÓMAI BIRODALOM
Macedonia
THRACIA
Drinápoly
Philippopoly
Konstantinápoly
Nicaea
Apollonia
Lemnos
Lesbos
Pergamon
Thessalia
Larissza
Hellas
Naxos
Rodus
Kréta
Candia
FEKETE-TENGER
Bosporus
Sinope
Trapezunt
Georgia
Kaspi-teng.
NICÄAI BIRODALOM
Pamfilia
Attalia
Seleucia
Laodicea
Jkonium
Cilicia
Tarsus
KERESZTÉNY ÖRMÉNYORSZÁG
ÖRMÉNY-ORSZÁG
Van
Tigris
Edessza
Harran
Tell Bashir
Haleb
Rakka
Antiochia
Moszul
Eufrátesz
SZELDCSUKI TÖRÖKÖK
Ciprus
Fomagusta
Limassol
Laodicea
Tripolisz
Baalbek
Damaszkus
Szidon
Banjasz
Accon
Tiberiasz
Caesarea
Ramle
Askalon
Gaza
JERUZSÁLEM
Holt teng.
Palesztina
II Lajos 1148
Konrad 1147
II Fülöp (Ágost) 1191
TENGER
Barka
Alexandria
Damiette
FATIMIDÁK
Egyiptom
Kairo
ARÁBIA
25 30 35 40

m térképhez.
országok az I-III ker.
jén
400.000

környéke.
00.000
end birtokai
birtokai
birtokai

s háborúk korában.
0.000

RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

* A FÖLDKÖZI TENGER KÖRÜLI ORSZÁGOK A N

ATLANTI-OCEÁN
Asturia
Leon
Duero
FRANCIA ORSZÁG
Orleans
Lotharingia
Basel
Limoges
Bordeaux
Bayonne
Navarra
Burgos
Pamplona
Valladolid
Aragonia
Madrid
Saragossa
Katalonia
Barcelona
Tortosa
Kasztilia
Tajo
Toledo
Calatrava
Cordoba
Jaen
Granada
Almohádok
Valencia
Alicante
Cartagena
Baleárok
Toulouse
Avignon
Aiguesmortes
Narbonne
Perpignan
Provence
Marseille
Toulon
Lyon
Vienne
Arelati Királys.
Burgundi Hcg.
Lombardia
Milano
Turin
RÓMAI CSÁSZÁRSÁG
NÉMET-
Osztrák Hcg.
Duna
Stíria
Brixen
Trient
Verona
Velence
Genova
Bologna
Firenze
Tuscia
Ancona
Korzika
Sardinia
Cagliari
ROMA
NÁPOLY
Nápoly
Brindisi
Otranto
ADRIAI-TENGER
Zágráb
Pécs
Győr
Szizsek
Bosznia
Zara
Ráma
Spalato
Dyrhachium
IX Lajos 1270
Palermo
Messina
SZICILIAI KIRÁLYS.
Sirakusa
IX Lajos kir. 1248
FÖLDKÖZI TENGER
Bizerta
Bona
Tunisz
Gabesz
Tripolisz
Tarabulusz
Szort
ALMOHÁDOK

*** Jelmagyarázat:**

.... 4 Keresztes háború 1202–1204 Dandolo velencei dogo, és Bonifác Montferrati őrgróf.

------ Kereszteshábor ú 1217–1221 II András magyar király és Lipót osztrák herceg.

–.–.–.– II Frigyes császár keresztes háborúja 1228–1229

–.–.–.– IX Lajos francia király keresztes háborúi 1248–54 és 1270

Mérték 1:15.400.000.

…YEDIK KERESZTES HÁBORÚ ÓTA 1202 (4)-1291.

OROSZ-ORSZÁG
KUNOK
…YAR-ORSZ.
Erdély
BOLGÁR KIRÁLYS.
FEKETE-TENGER
Chersun
Varna
Konstantinápoly
Adrianápoly
Sinope
Trapezunt
Trapezunt
GEORGIA
Tiflis
Kaspi-teng.
NICAEAI CSÁSZÁRS.
Nicaea
…CSÁSZÁRSÁG
IKONIUMI BIRODALOM
Ikonium
Laodicea
Smirna
Rodus
Örmény királys.
Tarsus
Seleucia
Anamur
Edessza
Haleb
Antiochia
Mosszul
Arbon
SZULTÁN AZ EJJUBITÁK
Ciprus
Nikosia
Famagusta
Limasol
Tortosa
Tripolisz
Beirut
Damaskus
Szidon
Akkon
JERUZSÁLEM
Joppe
Holt-tenger
Krak
SALADIN ORSZÁGA
ARÁBIA
Kandia hg.
II. Frigyes 1228
II. András magyar és osztrák Lipót 1217
IX. Lajos 1249
VI. Lipót 1218
…NGER
Barka
Alexandria
Damiette
Egyiptom

Szíria a keresztes háborúk korában.
Mérték 1 : 4.800.000
A jeruzsálemi királyság az 1229 béke óta.
Erődök és kisebb várak.

RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

nére a Szentföldre ment s 1229. Al Kamil szultánnal kedvező szerződést kötött, mely szerint Jeruzsálem, Názáret és Betlehem a keresztények birtokába jutott. A császár ezután önmaga koronázta meg magát jeruzsálemi királlyá.

IX. Szent Lajos I. kereszteshadjárata 1248—1254. Jeruzsálem már 1244. ismét az egyiptomi szultánok birtokába került, ezért IX. Lajos francia király 1248. keresztes hadat vezetett Egyiptom ellen. 1219-ben el is foglalta Damiettet, de mikor Kairó felé nyomult előre, *Manzura* közelében egész seregével a szultán fogságába került. (1250.) A maga és kisérőinek életét csak nagy váltságdíj árán mentette meg, de serege áldozatul esett a mohammedánok kegyetlenségének. Fogságából kiszabadulva, Sziriába ment, hol majdnem négy évet töltött, miközben Akkont és még néhány várost jobban megerősített.

IX. Szent Lajos II. keresztes hadjárata 1270. Élete végén IX. Lajos még egy kisérletet tett a Szentföld visszafoglalására. De előbb *Tuniszt* akarta elfoglalni öccse, Anjou Károly nápolyi király számára. Tunisz ostroma közben azonban ragályos betegség ütött ki táborában, melynek ő is áldozatul esett 1270 aug. 25. Ezalatt Egyiptom szultánjai egymásután foglalták el 1268. Antiochiát, 1289. Tripoliszt, 1291. pedig elesett *Akkon*, a keresztények utolsó erőssége Keleten.

Bár a K. végső eredményeikben nem sikerültek, mégis nagy hatással voltak Európa politikai, gazdasági és művelődési viszonyaira. Politikai tekintetben emelték a pápaság tekintélyét, növelték az egyes fejedelmek hatalmát s a nyugati keresztény államokat közelebb hozták egymáshoz. Gazdasági tekintetben a kereskedelmet lendítették fel *(Velence, Genova, Pisa)* s nagy hatással voltak az ipar fejlesztésére is (üveg, papiros, puskapor stb.). Legfontosabb volt a K. kulturális hatása, amennyiben bővítették a földrajzi, néprajzi, természetrajzi ismereteket s a mohammedán műveltség nagy hatással volt a keresztény népekre.

K.-nak nevezték még a középkorban azon hadjáratokat is, melyeknek célja valamely pogány népnek megtérítése vagy valamely eretnek felekezet kiirtása volt. Ilyen K. folytak a pogány *vendek, észtek, poroszok, litvánok* s az eretnek *albigensek* és *husziták* ellen.

Irodalom. Michaud, Histoire des croisades. Paris 1879, 4 köt., legúj. kiad. és Bibliothèque des croisades, u. o. 1830. 4 köt.; Röhricht, Geschichte der Kreuzzüge im Umriss, Innsbruck 1891; Prutz, Kulturgeschichte der Kreuzzüge, Berlin 1883; Henne am Rhyn, Die Kreuzzüge und die Kultur ihrer Zeit, Leipzig 1885, 2. kiad. és Kulturgeschichte der Kreuzzüge, u. o. 1894; Heyck, Die Kreuzzüge und das Heilige Land, Bielefeld 1900; Sybel, Geschichte des ersten Kreuzzugs, Leipzig 1881, 2. kiad.; Röhricht, Geschichte des ersten Kreuzzugs, Innsbruck 1901. ehhez az okmánytárt Hagenmeyer adta ki u. o. 1901; u. a., Geschichte des Königreichs Jerusalem, u. o. 1897. A K. kútfőit a francia akadémia történelmi osztálya (des inscriptions adja ki a Recueil des historiens des croisades c. gyűjteményben, Paris 1841—1901. 15 köt. Magyarul: Wilczek Ede gróf, II. András ker. hadjárata, Századok 1894. Lőrincz Gyula, A ker. hadjáratok jelentősége, kül. Magyarországra nézve, Budapest 1894.

Keresztes hölgy, a Csillagkereszt-renddel (l. o.) kitüntetett hölgy.

Keresztesi *József*, ref. lelkész, szül. Veszprémben 1748 nov. 29., megh. Szalacson 1812 május 15. A vértesi, a nagyváradi, majd a szalacsi egyházban lelkészkedett. Mint énekköltő, prédikációszerző és naplóiró egyaránt kivált. A magyarországi ref. énekeskönyv összesen 37 énekét foglalja magában, azonkívül gyászverseket és egyházi beszédeket írt. Legnevezetesebb munkája azonban naplója, melyet *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18. század végén* cím alatt Hoffer Endre 1868. bocsátott közre. Megirta még Nagyvárad 1660. évi ostromát is, melyet a Biharmegyei régészeti és történelmi egylet 1885—88. évkönyvében Dombi Lajos ismertetett.

Keresztespatak (azelőtt: *Krisztezsd)*, kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 248 oláh lak., u. p. és u. t. Nagyhalmágy.

Keresztespók *(Epeira diademata* Cl.), a valódi pókok rendjébe, a Kereszthálósok alrendjébe tartozó pókfaj a Kéttüdősök csoportjából. Potroha széles, rövid, tojásforma; lábai meglehetős vaskosak, az első pár a többinél hosszabb. Lábai és fejtora világos rozsdavörös, de az utóbbi barnán szegett; potroha fehéresszürke, oldalt feketén márványozott, mindenütt fehér pontos; háta közepét nagy sárgásfehér foltok díszitik s ezek elől keresztet formálnak, amelytől nevét is kapta. Egyike hazánk legnagyobb pókfajainak. Kertekben, bokrok között tanyázik, különösen pedig vizek közelében. Függélyes kereszthálót sző s az ebben fennakadt zsákmányt egy marással megöli, aztán kiszívja nedveit. Ősszel a nőstény petéit szilárd zacskóban védett helyre rakja. Igen hasznos állat, számtalan rovart elpusztít. A nőstény 15—18, a hím 11 mm. hosszú. A K. testéből és petéiből mérges anyag vonható ki. Egyetlen nőstény K. annyi mérget tartalmaz, hogy vele *Kobert* vizsgálatai szerint 1000 macska mérgezhető meg.

Keresztespüspöki, nagyközség Borsod vmegye mezőkövesdi j.-ban, (1910) 1356 magyar lak., u. p. és u. t. Mezőkeresztes.

Keresztes róka, l. *Róka.*

Keresztessy *József (bánfalvi és homokszentiványi)*, a magyar vívóiskola megteremtője, szül. Budapesten 1819 aug. 7., megh. u. o. 1895 ápr. 16. Ifjú gyermek korában kezdte a vívást tanulni az akkor legkiválóbb mester: Fridrich Ignác iskolájában. Mesteri oklevelét a legkiválóbb vívómesterek állították ki 1842. Végigküzdötte a szabadságharcot s a fegyverletétel után fogságba került, honnan kegyelem folytán 1850. szabadult ki. Ötvenéves vívómesteri jubileumát 1892 febr. 4. nagy fénnyel ünnepelték tanítványai és tisztelői.

Keresztes tallér, az Albertus-tallér, a koronatallér, a velencei tallérnagyságú ezüstpénz (Scudo della croce), melyek egyik lapját stilizált kereszt foglalja el.

Keresztes urak, a keresztes háborúk idején *Bethlehemi rend* néven keletkezett egyházi rend; Magyarországon III. Károly király 1720. a budavári Szent Zsigmond prépostságot adta a rendnek, melyet a vele összekötött kir. palotai plébániával sokáig birt. Pozsonyban is volt kórháza Keresztély Ágost szász herceg, esztergomi érsek adományából (1723). Most már csak Csehországban áll fönn a rend. Jelvénye vörös máltai kereszt és hatágú vörös csillag.

Keresztes vipera, l. *Vipera.*

Keresztes viráguak (növ., l. *Cruciferae.*

Keresztes vitézek, mindazok, akik a keresztes háborúkban (l. o.) résztvettek. Igy nevezték továbbá a *Johannita-rend* (l. o.) lovagjait is.

Keresztesy *Pál*, híres orvos, szül. Debreczenben, megh. u. o. 1734 jan. 26. Eleinte teológiai pályára készült, majd Hollandiába ment, hol 1725. orvosi oklevelet nyert. Szülővárosába visszatérve, kórházi prédikátor lett, de emellett mint ügyes műtő is kitünt. Művei közül említendők: Dissertatio de somnambulis (Franeker 1725); De utilitate et necessitate medicinae (u. o. 1725); Exegesis vexatissimi loci (u. o. 1727).

Keresztéte, kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 144 magyar lak.; u. p. és u. t. Krasznokvajda.

Keresztezés. 1. Tenyésztő eljárás, mely közben két különböző fajtájú állatot párosítanak egymással. Célja lehet állatainkat új, előnyös tulajdonságokkal felruházni, v. haszonegyéneket előállítani, végül K.-sel új fajtát is létesíthetünk, ha a K.-ből származó állatokat utóbb egymás között, beltenyésztés útján szaporítjuk tovább. Az összes kultúrfajták kitenyésztése közben igénybe vették a K.-t. Módjai közül az *időnként ismétlődő* K.-t a mezőhegyesi Nonius és Gidran ménesben alkalmazzák angol telivér ménekkel. Az országos tenyésztésben a *nemesítő* (javító) K. használatos, melyet a nőstényállománynál nemesebb tenyészhímekkel végeznek. L. még *Bastard* és *Mendel-féle törvény.* — Növénytani ért. l. *Kereszteződés.*

2. *K. vasutaknál* ugyanegy pályaszinben fekvő sinszálak átmetszéseinél alkalmazott szerkezet, mely lehetővé teszi, hogy mindegyik sinszálon közlekedő kerék a másik sinszálon akadály nélkül áthaladhasson. Legfontosabb és leggyakoribb alkalmazásuk a kitérőknél van. A K.-eket régebben egy darab vas vagy acélöntvényből készítették; újabban, hogy a kerekeket a merev öntvényen való áthaladáskor előálló ütődésektől megkiméljék, sinekből és öntött acél csúcsbetétből (csúcsbetétes K.) készitik.

3. *K. az építészetben*, l. *Fakötések.*

4. *K., a lóversenyen* gyakran megtörténő, meg nem engedett inkorrekt eljárás, ami abban áll, hogy az elől haladó ló egy őt beérni igyekező ellenfelét irányából erőszakkal kitériti. A lovasnak ugyanis csak akkor szabad lovával irányt változtatni jobbra vagy balra, ha mögötte kéthossznyira nincsen ellenfél. A K.-ért a versenyszabályok értelmében diszkvalifikálás jár.

Keresztezett csekk, l. *Crossed-csekk.*

Keresztezett működés, l. *Homolaterális.*

Keresztezett szíj, a szíjhajtásnak egy neme, midőn ugyanis valamely szíjjal hajtott tengelynek forgásirányát meg akarjuk változtatni, akkor a hajtószíjat akként változtatjuk meg rajta, hogy előbb a kerekeken egyszerüen áthajló szíjat keresztezően tesszük fel, úgy hogy az egyik kerék felső részéről lefutó szíj a másik kerék alsó részére fusson fel.

Kereszteződés (növ.), az a folyamat, ha két különnemű egyed szaporodási sejtjei, tehát virágpora és petesejtje egyesül és ebből új egyed származik. Az utóbbit az előbbi kettő hybridjének mondjuk. Közönségesen csak különböző fajokhoz vagy génuszokhoz tartozó egyedek esetében szólnak K.-ről és hybrid (fajvegyülék) alatt csak ezek utódait értik; alapjában véve azonban minden ivaros szaporodás, amely két külön egyed között megy végbe, K. és minden abból származó utód egy-egy hybrid. Ugyanahhoz a fajhoz tartozó egyedek legkönnyebben kereszteződhetnek, két külön faj egyedei már nem mindig és különböző génuszok még ritkábban (bigenerikus hybrid). Más szóval a rokonság közelségével fokozódik a *sexualis affinitas* (l. o.) és megfordítva. Ez alól azonban kivételek is vannak: néha ugyanannak a fajnak (pl. *Linaria vulgaris)* sem kereszteződhetik bármely két egyede, csak az ú. n. összeillő párok és viszont egyes esetekben különböző génuszok egyedei is könnyen keresztezhetők (pl. az *Orchideák* számos génusza). Némely családban sem a génuszok, sem a fajok nem mutatnak hajlandóságot a K.-re (pl. a pillangós viráguak vagy toboztermők). A K.-kor, illetőleg az utódokon a szülők sajátságai a legtöbb esetben nem olvadnak össze, hanem megtartják önállóságukat és a második nemzedéktől kezdve a *Mendel-féle törvény* szerint (l. o.) osztódnak szét. Más esetekben a szülők sajátságai az utódokon összeolvadnak, pl. a piros és fehér szinből rózsaszín lesz az utódokon és ez állandó marad az utódok utódain. Előfordul az is, hogy egy és ugyanannak az utódnak különböző részein majd az egyik szülő, majd a másik szülő sajátságai érvényesülnek, amint az pl. a *Berberis Neuberti* nevű cserjén tapasztalható, mely a Berberis vulgaris és a Mahonia aquifolia keresztezéséből származik és egyik levele az előbbi, másik az utóbbi levél alakját mutatja. Az ilyent *mozaik-hybridnek* nevezzük. A hybrideken egészen új, mind a két szülőétől feltűnően elütő sajátság is jelentkezhetik, ezek a *luxurians-hybridek.* Különböző fajok egymásra oltása által is idézhető elő hybrid természetü növény, melyek az oltási felületek érintkezési helyének hegedési szövetében keletkező rügyekből veszik eredetüket. Ezek az *oltásos hybridek* v. az ú. n. *periklinális chimaerák*, amelyek szöveteltolódás által keletkeznek, vagyis úgy, hogy az egyik egyedtől származik pl. az új növény felbőre, a másiktól annak belsőbb részei. — *K.* embertani szempontból, l. *Rasszok kereszteződése.*

Irodalom. Correns C. G., Tschermak E., Bateson W. dolgozatai, továbbá De Vries H., Befruchtung und Bastardierung, 1903. és Die Mutationstheorie II. köt. 1903; Strasburger E., Die stofflichen Grundlagen der Vererbung, 1905; Tuzson J., A növények K.-éről, Természettud. Közl. 1910, 520. füzet és Rendszeres Növénytan I., 1911, 61. és köv. oldalon.

Keresztező fogalmak, a fogalmak körének az a viszonya, hogy pl. két fogalom alá van rendelve egy harmadiknak és az egyik fogalom körének egyik része egybeesik a másiknak egy részével, pl. a budapesti ügyvédek és képviselők, mert némely ügyvéd egyszersmind képviselő.

Keresztező tengelyek azok, melyeknek középvonalai egymással sem nem párhuzamosak, sem pedig egymást nem metszik.

Keresztfájás, *keresztcsontfájás*, l. *Lumbago.*

Keresztfalu, kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 583 tót, magyar és cigány lak.; vasúti megállóhely táviróhivatallal, u. p. Szepesbéla.

Keresztfej, a mótorok dugattyurúdját a hajtórúddal összekötő gépresz. A K.-et egyenesen vezető sinek között v. kifurt hengerben vezetik s amellett, hogy a dugattyu-rudat a gép hajtórúdjához kapcsolja, arra is szolgál, hogy a dugattyurudat a forgattyunál visszaható hajlító erő ellen védelmezze. Főbb részei a K.-test, a csúszósaruk és a K.-csap. A K.-testet a dugattyurúddal rendszerint ez kapcsolja össze, a hajtórúddal pedig a K.-csapnál fogva csuklós kapcsolatban áll.

Keresztfejsaru v. *csúszósaru* a keresztfejet (l. o.) az egyenesben vezetőn tartja. A hajtórúdról visszaható erő az egyenes vezetőhöz szorítja s azon csuszva súrlódik. Hogy a súrlódás folytán fel ne melegedjen s be ne ragadjon, gondoskodni kell arról, hogy a felfekvő területe elég nagy legyen. A gyakorlatban közönségesen oly nagyra választják, hogy a reá ható erőből 1 mm²-nyi területre 0·02—0·1 kg.-ig terjedő erőnél több ne essen.

Keresztfejsze, hasító szerszám, mely a fejsze és a balta kombinációja. Egyik oldalán keskeny élű fejsze (kétszántu éllel), a másik oldalán az előbbiere merőlegesen álló félszántu, keskeny élű balta van. Nyélhüvelye középen van, nyele 70—80 cm. hosszú. Ácsok használják durvább lyukvéséshez, de azonkívül számos más célra is szolgál.

Keresztfejtés vagy *keresztpásztafejtés* (bány.), vastag erek lefejtésénél alkalmazzák, midőn az ér töltelékét a csapással keresztbe menő szeletekkel vágják ki.

Keresztfejvezető, a gőz-, gáz- és benzinmótorok dugattyurúdjának egyenesbe vezetésére használt alkatrész. L. *Bajonett-vezeték, Egyenes vezeték.*

Kereszt felmagasztaltatása *(exaltatio sanctae crucis).* Ős-keresztény ünnep annak emlékére, hogy Heraclius császár az Ilona császárnő által feltalált szent keresztet a perzsáktól visszavette s 629 tavaszán ünnepélyes körmenetben a Golgotára tüzette. Ez ünnepet kezdetben a kereszt feltalálásával együtt, vagyis szept. 14. tartották, míg végre a VIII. sz.-ban a két ünnepet elválasztották és így az említett nap kizárólag a szent K. számára maradt meg.

Kereszt feltalálása *(inventio sanctae crucis),* a IV. sz.-ban keletkezett ünnep annak emlékére, hogy Nagy Konstantin anyja, Ilona császárnő, a szent keresztet 326. Jeruzsálemben feltalálta (l. *Kereszt felmagasztaltatása).* I. Gergely pápa K. ünnepét máj. 3-ra tette. A g. katolikusok márc 6. ünneplik, míg a görög keleti egyház a régi szokást napjainkig változatlanul megtartotta.

Keresztfolyosó (a német *Kreuzgang* szolgai fordítása; körüljáró vagy körfolyosót jelent), középkori kolostoroknak rendesen négyszegletes udvarát a földszinten körítő széles, az udvar felől nyilt, legtöbbször boltozott folyosója, mely a szerzeteseknek sétáló és temetkezési helyül, úgyszintén nagyobb körmenetek megtartására szolgált, valamint a kolostor főbb helyiségeit egymással összekapcsolta. Német nevét valószinüleg a keresztboltozatoktól nyerte, mellyel födve volt, jóllehet voltak és vannak most is lapos mennyezetü — tehát nem boltozatos —K.-k. Hazai középkori K.-ink majd mind elpusztultak; romjaiban maradt fenn a kerczi, restaurálva a garam-szent-benedeki; nyomait találjuk Vértes-Szent-Kereszten, Vázsonyban, Rátóton stb.

Keresztfü (növ.), több fű neve, így a *Polygala* L.; a keresztes galaj, a *Galium cruciatum* L. Scop. neve Erdélyben; a *Senecio vulgaris.*

Keresztgerincizom *(M. sacrospinalis),* a mély, hosszú, hátizmok első rétege, mely a csipőbordaizomból és a hosszú hátizomból áll.

Kereszthajó a templomépítészetben, l. *Hajó,* 2.

Keresztháló a. m. ághegyháló, l. *Halászat.*

Kereszthegy *(Gehohl),* a lőcsei hegycsoportnak egy emelkedése (1060 m.), Ruszkintól keletre s Lőcsétől É-ra. Itt vonult el a történelem előtti időben a borostyánkő-út a Poprádvölgyből a Tarcza vidékére. Később kolostor állott itt, melyet a tatárok feldúltak. A Szent Mártonról nevezett templom romjai ma is láthatók. A K. csúcsán Ruszkin község menedékházat épített; a hegyet rendkívül szép kilátásáért számos turista keresi fel. V. ö. *Münnich* Sándor, A Gehohl (Magyar Kárpát-Egyesület Évkönyve, XIV. évf., 1887).

Keresztjáró napok, l. *Kérőnapok.*

Keresztkérdezés (ang. *crossexamination).* Bűnügyi főtárgyaláson a tanukat és szakértőket rendszerint az elnök hallgatja ki és csak ezután intézhetnek kérdéseket a birói tanács tagjai, a vádló és a védő. Ezzel szemben Angliában a jogszokás az, hogy a terhelő tanukat a vádló, a védelem tanuit a védő hallgatja ki, ezután pedig a vád tanujához a védő, a védelem tanujához a vádló intézhet kérdéseket. Ezek az úgynevezett keresztkérdések. Angliában a kérdezés e rendszere kötelező, Svájc néhány kantonában is, míg máshol csak fakultativ. A magyar Bp. 308. §-a szerint: ha a vádlottnak védője van, vagy ha a vádlott elég értelmes, ennek indítványára, amennyiben a vádló nem ellenzi, a tanukat és a szakértőket elsősorban a felek képviselői hallgatják ki. Ez esetben a vád tanuihoz, illetőleg szakértőihez először a vádló, a védelem tanuihoz és szakértőihez pedig elsősorban a vádlott, illetőleg képviselőik intézik a kérdéseket és azután azokhoz a kérdezőnek ellenfele is tehet kérdéseket. Az ellenfél kérdései után az első kérdező újabb kérdéseket intézhet olyan új ténykörülményekre nézve, melyek az ellenfél kérdése folytán merültek fel. Az elnök és a biróság tagjai annyi kérdést tehetnek, amennyit akarnak.

Keresztkő (ásv.), a harmotomnak (l. o.) keresztalakú ikerkristályai. L. még *Staurolit.*

Keresztkötés. 1. A mellkas borogatásának egy neme. A mellkas nagyságához mért 15—30 cm. széles, 1·5—2·5 m. hosszú vászoncsík, melyet vizbe mártva úgy teszünk a beteg mellkasára, hogy karjait szabadon hagyva, a törzset és a vállakat borítsa. Föléje ugyanigy alkalmazott száraz borogatóruha kerül. A két réteg közé vízálló réteget is tehetünk. Különösen sokáig tartó tüdőbajok és hörgőhurutok kezelésében használatos. A K. pótlására valók a borogató-mellények.

2. *K.* az *építészetben.* A futó téglasorok hézagai fölé helyezett bekötő-téglasor. L. *Téglakötés.*

3. *K.* a *hidépitészetben,* l. *Hidszerkezet.*

4. *K.,* l. *Postai nyomtatvány.*

Keresztkút, l. *Keresztelő kút.*

Keresztmágnesség, a *diamágnesség* (l. o.) magyar elnevezése, mely azonban nem használatos.

Keresztmetszet. Építészeti és mérnöki tervekben azt a rajzot nevezik így, amely az ábrázolandó szerkezetet vagy műtárgyat merőlegesen képzelt metszősík által elvágva ábrázolja. Célja az illető műtárgy K.-i elrendezését, s ezzel oly jellemző részeket feltüntetni, amelyek a műtárgy egyéb ábrázolásaiba (nézet, alaprajz stb.) bele nem foglalhatók. A K.-t máskép *metszetnek, átmetszetnek* vagy *harántmetszetnek* is mondják.

Keresztmetszetmegterhelés, ballisztikai műkifejezés, mely a levegő ellenállásának legyőzése szempontjából nyer kiváló fontosságot. Arányszámát megkapjuk, ha a lövedék gramm-számait metszetének négyzetmillimétereivel elosztjuk.

Keresztnév, az a név (utónév), amelyet a keresztények a keresztség alkalmával nyernek. A kat. egyház rendelkezése szerint annak valamely szent nevének kell lennie, aki a megkeresztelteknek Istennél védőszentje és közbenjárója legyen. Ennek alapján tilos pusztán nemkeresztény névre keresztelni, de ha a szülők ilyen névhez ragaszkodnának, akkor valamely szentnek nevét kell hozzáadni. — A K.-ek felvételének egy másik neme: midőn az újonan választott pápa valamelyik szentnek vagy egyik elődjének nevét veszi föl és ezen új név alatt uralkodik. — A szerzetesek az ünnepélyes fogadalom letevésekor szintén más, ú. n. szerzetesi nevet vesznek föl és pedig rendszerint ama szentek nevei közül választanak, akik életükben az illető szerzetesrend tagjai voltak.

Keresztöltés, l. *Himzés.*

Keresztőr (halászat), a téli vasas szák hálóján keresztbe alkalmazott fonalak, melyek a feljáró őr és pedző által a hal jelenlétét elárulják.

Keresztpróba, l. *Istenítéletek.*

Keresztrakás v. *kalodarakás*, l. *Farakás.*

Keresztrefeszités, az ókorban a kivégzések egyik legrégibb s leggyalázatosabb módja volt. Rendesen a legnagyobb bűnösöket, kivált rabszolgákat, az ellenség foglyait szokták volt így kivégezni. A kivégzést többféleképhajtották végre: vagy karóra húzták az elitéltet s e kivégzést infixiónak nevezték, vagy pedig crux compactán végezték ki, mely abból állott, hogy két, egymást T alakban keresztező gerendára függesztették a bűnöst. Krisztust a crux immissa † féle kereszten feszítették fel. E kivégzési módot a római birodalomban Nagy Konstantin császár törölte el. V. ö. *Degen*, Das Kreuz als Strafwerkzeug u. Strafe der Alten (1873); *Zöckler*, Das Kreuz Christi (1875) stb.

Kereszt-rend. 1. *Császári K.*, braziliai érdemrend, mely *déli K.* v. *Ordem Imperial do Cruzeiro*, rövidebben *Cruzeiro-rendnek* is neveztetik. Alapította I. Pedro császár 1820 dec. 1. négy osztállyal. A császárság bukásával a rend megszünt. — 2. *Toscanai katonai érdemkereszt*, a «fehér kereszt» név alatt ismeretes. Alapította 1814. III. Ferdinánd nagyherceg, midőn Toscanába visszatért. Jelenleg már megszünt.

Keresztrovás, az ácsmunkában két, egymásra rótt gerenda kötésének egyik neme.

Keresztrózsa, l. *Keresztvirág.*

Keresztről nevezett rendek és kongregációk, legtöbbnyire Szt. Ágoston szabályaival és saját határozmányaikkal. Nevezetesebbek a férfiágon: 1. *Keresztes urak* (crucigeri): *a)* olaszok (betegápolás céljából), VII. Sándor 1656. feloszlatta; *b)* belga-hollandusok, betegápolással, jelenleg lelkipásztorkodással foglalkoznak. Most 2 kolostoruk van Hollandiában, 3 Belgiumban; *c)* csehek, eredetileg beteg- és szegényápolással, jelenleg lelkipásztorkodással foglalkoznak Cseh- és Morvaországban (Karlsbad, Maria-Kulm), Bécsben (St. Karl) stb. — 2. Keresztbordozók, keresztes testvérek (cruciferi) a. m. *flagellánsok.* — A női ágon: 1. a *menzingeni* (zugi kanton) *iskolanővérek* (alap. 1844. P. Florentini, legutóbb 1901. újolag megerősítve), nőneveléssel foglalkoznak. — 2. *Ingenbohli irgalmas nővérek.* — 3. A *strassz-burgi nővérek* stb.

Keresztrugó, hintakocsiknál rendesen fele a kerülékes rúgónak, mellyel többnyire két, a kocsi hosszanti tengelyével párvonalosan fekvő rúgót úgy kötünk össze, hogy az a kocsi irányában harántosan áll.

Keresztség, a kat. egyházban a hét szentség közül az első, mely által az ember az anyaszentegyházba felvétetik és a többi szentségek fölvételére alkalmassá lesz. A K. külső jele a vízzel való leöntés, mialatt a keresztelő e szavakat mondja: Megkeresztellek az Atyának és Fiunak és Szentlélek Istennek nevében. A K. eltörli az ember lelkéről az eredeti bűnt (l. *Eredeti állapot)* és (felnőttek keresztelésénél) a K. előtt elkövetett cselekedeti v. személyes bűnt; a lélek a megszentelő malaszt részesévé lesz és végre eltörülhetetlen jelt (Character indelebilis, l. o.) nyom az ember lelkébe (Apostoli cselekedetek 2, 28. Tit. 3, 5). A víz-K.-et (baptismus fluminis) helyettesítheti a *vér-K.* (baptismus sanguinis; Máté 10, 32; Szt. János 12, 25) és *vágy-K.* (baptismus flaminis; 1. János 4, 7). Rendes körülmények között csak áldozó-pap keresztelhet és pedig a tulajdon lelkipásztor, de miután e szentség felvétele az ember üdvére nézve oly fontos, szükség esetén meg van engedve bárkinek — még nem katolikusnak is, föltéve, hogy az anyaszentegyház szándéka szerint cselekszik — kiszolgáltatni a K. szentségét. A K. kiszolgáltatásának módja (szentelt sónak a szájba adása [gustatio salis], kézfeltétel, exorcismus, szt. olajjal és szt. krizmával való megkenés, fehér ruha, égő gyertya) ősrégi és mély jelentőségű. L. még *Keresztszülők.*

Némely protestáns egyház, de kivált a lutheránusok hitvallása közel áll a kat. felfogáshoz, hogy a K.-nek bűntörlesztő hatása van; Zwingli s még inkább Socin csak jelképnek s az egyházba való bevételnek, felavatásnak tekintették a K.-et. Az evangelikus egyház is megengedi, hogy szükség esetében laikus férfiak is — de csak férfiak — keresztelhessenek; de a kálvini egyház kizárólag a felavatott lelkészeket jogosítja fel erre. Némely lutheránus tartomány-egyházakban megvan még ma is a K.-et megelőzőleg az ördögűzési szertartás, az exorcismus. — A megkeresztelt egyénekről mindenik egyház lelkésze a XVIII. század közepe óta anyakönyvet (matricula) vezetett s az ennek alapján kiállított keresztelő-leveleket az állam, a

biróságok is jogérvényes iratoknak tekintették; 1895 okt. 1. óta azonban hazánkban az állam gondoskodik a hiteles anyakönyvek vezetéséről.

Keresztségi fogadalom, a kat. egyházban a keresztelendőnek igérete a keresztség kiszolgáltatása alkalmával, amelyben 1. ellene mond az ördögnek, minden cselekedetének és pompájának, 2. kifejezi hitét a Szentháromságban és a vele összefüggő főbb hittételekben. A gyermekek helyett a keresztségi fogadalmat a keresztszülők (l. o.) teszik. Az először áldozók az áldozás előtt, nyilvánosan a templomban meg szokták újítani a keresztségi fogadalmat.

Keresztségismétlők, l. *Baptisták* és *Galénisták*.

Keresztsip (ném. *Querpfeife, Schweizerpfeife*), a kis fuvolánál egy nyolcaddal magasabb hangszer, billentyűk nélkül. Porosz katonai zenekarokban ma is használják.

Keresztszalag, l. *Postai nyomtatvány*.

Keresztszeghy *(Szabó) Lajos*, kúriai bíró, szül. Debreczenben 1821 jún. 21., megh. Budapesten 1903 ápr. 28. Részt vett a szabadságharcban eleinte mint tüzér, később mint hadbiró. 1871. a budai kir. törvényszékhez, 1877. a budapesti kir. táblához, 1887. pedig a kir. Kúriához birónak nevezték ki. *Szabó* családi nevét 1848 előtt K.-re változtatta. Művei: *Váltó- és csődügyekben keletkezett főtörvényszéki határozatok gyüjteménye* (Pest 1847, 2. kiad. 1862); *Gyakorlati ismeretei az úrbéri perekbeni eljárások és bizonyítékoknak* (Budapest 1876); *A kereskedelmi biróságok tárgyi illetősége peres ügyekben* (u. o. 1877); *A végrehajtási igényperek, tekintettel a bizonyítékok és jogügyletek harmadik személyek irányábani joghatályára* (u. o. 1886, 2. kiad. 1890).

Keresztszelvény, az a síkidom v. annak területe, amelyet nyerünk, ha valamely szerkezeti részt hossztengelyére merőlegesen elmetszve gondolunk. K.-ek felvétele: valamely csatorna, vasút v. közút stb. építésénél azok tengelyére merőleges metszetekben a talajszineknek szintezés útján való megállapítása.

Keresztszövés, a sávolykötések gyüjtőneve, de leggyakrabban a három- és négyfonalas sávoly megnevezése, l. *Alapkötés* és *Fonalgó*.

Keresztszülők *(patrini)* hivatása, hogy a keresztelő pap kérdéseire a keresztelendő helyett feleljenek és a kivánt fogadásokat az ő nevében megtegyék. Ezért hajdan jótállóknak (sponsores) és kezeseknek (fidejussores) nevezték. Vallási kötelességük a gyermek árvaságra jutása esetén vagy ha a szülők arra nem képesek, a gyermeknek keresztény neveléséről gondoskodni. Ugyanezért főleg a katolikus egyházjog a keresztszülői tisztségből kizár olyanokat, akiknek személyében erre nézve kellő biztositékot nem talál; kizárja jelesül a nemkatolikusokat, a serdületleneket, a szerzeteseket és apácákat. Egyes partikuláris jogok még tovább mennek e tilalomban. Hazánkban az 1858. esztergomi tartományi zsinat a nyilvános ágyasságban élők s meg nem bérmáltak mellett a keresztszülői tisztségtől a vegyes házasságban élő azokat a katolikusokat is eltiltja, akik beleegyeztek abba, hogy gyermekeik más, mint katolikus hitben neveltessenek. A kat. egyházjog szerint a keresztszüleség folytán a K. és a keresztelt v. ennek szülei között ú. n. lelki rokonság (cognatio spiritualis) származik, amely bontó házassági akadály.

Kereszttáj az állatok hátulsó testfelének az a része, melynek szilárd vázát a keresztcsigolyák, illetve a keresztcsont alkotja; ez a testrész egyébként a farnak nevezett testtájékba esik bele.

Keresztartó, valamely híd-, vagy egyéb szerkezetben az áthidaló tartó-szerkezetekhez (főtartókhoz) kapcsolt, azokra merőleges irányban elhelyezett másodrendű tartó. L. *Hídszerkezet* és *Vasbetonszerkezet*.

Kereszttöltés minden oly töltés, melynek iránya többé-kevésbbé merőleges a folyóvíz irányára. A fattyuágakat elzáró vagy a párhuzamműveket a parttal összekötő K.-ek célja a folyóvíz hordalékának fölfogása által a fattyuágnak v. a párhuzammű háta mögött levő térnek feltöltését előmozdítani; valamint általában a hullámtérben levő legtöbb K. célja, illetve eredménye az iszapolás előmozdítása. Éppen azért ott, hol ez utóbbit kerülni akarjuk, nem szabad K.-t alkalmaznunk; és ha valamely okból, pl. a közlekedés fentartása végett mégis szükség van rá, akkor gondoskodnunk kell kellő számú és megfelelő nyílással biró híd beépítése által az itt folyó víznek akadálytalan tovavezetéséről. L. *Ármentesítés* és *Folyók szabályozása*.

Keresztűz, akkor keletkezik, ha két csapat lövővonalát akként állítják fel, hogy a lövedékek egymást keresztezik, vagyis midőn az ellenségre rézsutosan két oldalról lőnek. A K. rendszerint igen hatásos.

Keresztúr, kisk. Bars vm. aranyosmarótij.-ban, (1910) 92 ł tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Kistapolcsány. — *K.* ezenkívül még számos község neve, l. az *összetételek* alatt.

Keresztúri *József*, történetiró, szül. Keresztúron 1755., megh. 1825 ápr. 21. Nagy-Váradon lett a magyar történet tanára, honnan 1811. a budapesti egyetemre tették át. Művei: Lineamenta historiae pragmaticae regni Hungariae (Pest 1797); De Belae regis notarii aetate (u. o. 1812); De Hungarorum origine (u. o. 1813); De Hungarorum migratione eorumque adventu in Europam (u. o. 1814); Compendium historiae universitatis I—III (u. o. 1817—21).

Keresztúr-verbászi lecsapoló társulat, alakult 1886. oly célból, hogy Bács-Bodrog vm.-ben Keresztúr (most Bácskeresztúr), Kula, Ujverbász, Kuczura és Pékla községek határában 10,209 kataszt. hold vizes területet lecsapoljon. E tervet 41·7 km. hosszú csatornahálózat kiásásával valósították meg. Befektetett építéstőke 115,164 K. Évi igazgatási és fentartási költség 2357 K.

Keresztút, a kálváriához vezető út, mely az ú. n. stációkkal van jelölve. (L. *Kálvária.*)

Keresztúti ájtatosság, l. *Kálvária*.

Keresztültetés, midőn a csemetéket úgy ültetjük sorba, hogy a második sor csemetéi mindig az első sor hézagainak középirányába esnek. Ez egyébiránt háromszöges ültetés, hármaskötés elnevezése alatt is ismeretes.

Keresztvágás a vívásban a cselt követő vágás. Ugyanis cselezésünk által ellenfelünk testének

valamely részét védetlenül hagyja, s itt támadjuk meg.

Keresztvágat (bány.) az érc v. széntelep csapásirányára merőlegesen vágott táró a meddőben.

Keresztvallatás a. m. keresztkérdezés (l. o.).

Keresztvár (azelőtt: *Nyén)*, kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 2911 magyar és oláh lak.; postaügynökség, u. t. Bodola.

Keresztvas, kőjáratoknál az a szerkezet, mely a kőtengelyt a forgó malomkővel összeköti s mellyel a tengely a malomkövet forgatja. Vannak szilárd és himbás K.-ak. A szilárd K. a malomkőbe szilárdan van beerősítve, miáltal a kőnek helyzete a tengelyen mereven van rögzítve. A himbás K.-sal való összekötésnél a malomkő a tengelyen két egymásra merőleges irányban himbálódzható s ennek következtében a malomkövet egyenlőtlen súlyelosztás esetében kiegyensúlyozni s az őrlőfelületével vízszintesen beállított alsó kőhöz párhuzamosan beállítani lehet. A jobb szerkezetü kőjáratok K.-a himbás.

Keresztvetés, l. *Kereszt.*

Keresztvirág, a csúcsíves építészetben oromzatoknak, fiáléknak, tornyoknak stb. csúcsdísze, melyet görög kereszt alakban álló, a törzshöz négy oldalán szorosan hozzásimuló levélalakú ékítmény képez. *Keresztrózsának* is hívják.

Keresztvíz, a keresztségnél (l. o.) használt víz, amelyet a plébánia-templomokban nagyszombaton és pünkösd szombatján szokás megszentelni.

Kereszty, 1. *Géza (Viktor)*, kat. teológus, egyházi író, szül. Pesten 1855 ápr. 7. 1876-ban és 1877-ben képezdei tanár Esztergomban. Pappá szentelték 1877. dec. 22. 1882-től az ó- és újszövetségi szentírástan tanára az esztergomi papnevelőben, 1906. pozsonyi kanonok és a Szt. Imréről nev. papnevelő int. kormányzója. Önálló művei: *Egy koldus (Labre Benedek) életrajza* (1876); *Haladás és kereszténység* (1885); *A szentírásban előforduló közmondásokról* (1887); *Az ószövetségi szent könyvek kánoni története* (1888); *Az orléansi szűz emléke* (1889); *Az idő teljessége* (1891); Exegesis pericoparum Evangelii etc. (1892, 2. kiadás); Vaticinia messiana in ll. A. T. dispersa etc. (1897, 2. kiadás); *A Magyar Sion 30 évi Repertoriuma* (1893); *Egy fejezet a keresztény ikonográfiából* (1897); Die ersten Lónyay *(Karácsonyi* János: Az első Lónyaiak monográf. ford. 1912); *A pozsonyi Szt. Mártonról c. egyházi Zeneegyesület nyolcvan éves multjának rövid története* (1913, német nyelven is) stb. 1887—1903-ig a Magyar Sion egyházi folyóiratnak részint fő-, részint társszerkesztője volt. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyházi írók csarnoka.

2. *K. István*, zenei író, *K. 1.* öccse, szül. 1860 máj. 22. Pesten. 1883. tanári oklevelet nyert s a főváros több polgári és kereskedelmi iskolájában tanított; egyuttal 1884. a Nemzeti Muzeum könyvtárának szolgálatába lépett, ahol 1913. igazgatóőr lett. Zenei képzettségét magánszorgalomból szerezte. Több zenészeti egyesület titkára volt s 1897 óta a Magyarországi Zeneszerzők Társaságában, 1910 óta pedig a Budapesti Kamarazene-Körben működik ilyen minőségben. Úgyszólván valamennyi zenei lapunknak belső dolgozótársa, valamint állandó munkatársa a Vasárnapi Újságnak s több folyóiratnak és napilapnak is. Szerkesztette a *Művészeti Tudósítót* (1898) s a *Magyar Lantot* (1906). Több száz kisebb-nagyobb énekszöveget fordított. Megjelentek kisebb zongoradarabjai és dalai, továbbá a következő művei: *Rousseau* (a Zenetudományi Könyvtárban); *A magyar és a magyarországi sajtó kronologiája 1705—1849*; fordításai: Dehn Siegfried, *Az ellenpont tana* (1893); Wagner R., *Parsifal* (a Fővárosi szinházak műsorában); átdolgozta id. Ábrányi Kornél *Általános zenetörténetét* (1905). E Lexikonnak is munkatársa.

Keresztyén, egyértelmű a *keresztény* szóval. Az előbbit a reformátusok, az utóbbit a katolikusok használják s a kettő közt azt a megkülönböztetést teszik, hogy a K. a latin *Christianus*, Krisztus követőjének felel meg, a keresztény szó pedig a *kereszt* (crux) szóból származnék. Egyébiránt a keresztény szó csak a 19. század eleje óta járja; azelőtt mindenki K.-t írt.

Kérészy *Zoltán*, jogi író, szül. Sárospatakon, 1868 júl. 3. Tanulmányai végeztével a belügyminisztérium szolgálatába állt és mint miniszteri segédfogalmazót Sáros vm. főispánjához osztották be titkárnak (1893). 1895-ben a debreczeni jogakadémián a jogtörténet és egyházjog rendes tanárává választották, 1899. a kolozsvári egyetemen a magyar alkotmány- és jogtörténetből magántanárrá habilitálták, 1904. a kassai jogakadémián lett a jogtörténet és egyházjog tanára, 1907. pedig az intézet igazgatója. 1912-ben, mikor a jogakadémián a dékáni rendszert behozták, K. igazgatói állását önként rendelkezésre bocsátotta, de a tanári kar őt választotta meg dékánjává. K. elnöke a jogakadémiai tanárok országos egyesületének. Önálló művei: *A magyar országgyűlések eredete és szervezetük fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig* (Debreczen 1898); *Az egyházjog tankönyve* (1. kötet, Budapest 1903); *A jus exclusivae (vétójog) a pápaválasztásnál* (u. o. 1904); *Rendi országgyűlésünk tanácskozási módja* (Kassa 1906); *Receptio, paritás és főrendiházi képviselet* (Budapest (1907); *A Ne temere decretum* (u. o. 1909); *A kat. autonómia közreműködése a főkegyúri jog gyakorlatában* (u. o. 1912); *Még néhány szó a kat. autonómia jogköréről* (u. o. 1912). E Lexikonnak is munkatársa.

Keret, képet, domború művet v. valamely nyílást (ajtót, ablakot) befoglaló, körítő szerkezet és díszítmény. Az *építészetben* ajtó- és ablaknyílások K.-ét a francia «chambrane» után közönségesen *sámbránnak* szoktuk hívni. Kiképzése a legegyszerűbb quaderozástól vagy az architravra (l. o.) emlékeztető tagozástól kezdve a leggazdagabb oszlopos, ornamentális és figurális díszítésig váltakozik. A K.-nek méretei szoros összeköttetésben vannak a díszítendő nyílás nagyságával és annak fontosságával. L. még *Aknakeret, Vakkeret.* — *K.* a mozdonyoknak az a váza, amelyen a kazán el van helyezve és melybe a mozdony futóműve van ágyazva. A K. rendesen 2, a mozdony mindkét oldalán végigfutó 15—35 mm. vastag lemezből áll, mely két lemez egymással össze van erősítve az úgynevezett K.-merevítőkkel. A K.-lemezek a futómű ágyazatának elhelyezése

céljából megfelelően ki vannak vágva. A két lemezt elől a mellvas, hátul a hidlemezek tartják össze. — *K.* (franc. *cadre*), *a katonaságnál* a béke idején szolgáló tisztek, altisztek és kiképzett katonák összesen képezik a csapatok alosztályainak kereteit.

Keret, tó Archangel orosz kormányzóságban, területe 269 km², lefolyása a *K. folyó* a Kandalaksa-öbölbe torkollik. Mellette van *Keretszkoje* helység.

Keretes elbeszélés, elbeszélések sorozata, melyet egy külön elbeszélés vezet be és fejez be, ezáltal egységes keretbe foglal. Az elbeszéléssorozat egyes történeteit rendszerint a keretül szolgáló elbeszélés szereplői mondják el, többnyire a keretben fölvetett gondolatok, eszmék, állítások igazolására, megvilágítására. Néha azonban a keret csak arra szolgál, hogy az írónak alkalmat nyujtson egy csomó történet elmondására, s ilyenkor a keret és a belefűzött elbeszélések között igen laza a kapcsolat, máskor meg csak egy hosszabb történet van beleállítva a keretbe, előfordul az is, hogy a keretbe illesztett elbeszélések maguk is újabb keretként vannak fölhasználva s így a keretek egész sora illeszkedik egymásba. A K.-ek divata Indiából ered, a legrégibb ránk maradt K. a *Pancsatantra* (Kr. e. V—IV. század), azután az *Ezeregy éjszaka*, a latin irodalom kései korából Apuleius *Arany Szamár*-ja és Petronius *Satiricon*-ja; a K. virágkorát a középkorban élte, leghíresebb gyüjtemények a *Ponciánus v. hét bölcs mester* és Boccaccio *Decamerone*-ja; újabb az angol Chaucer *Canterbury Tales*-e s a modern irodalmak köréből az angol Moore *Lalla Rookh*-ja, a német Konrad Ferd. Meyertől *A szent*. Irodalmunkban a Ponciánus, Ezeregy éjszaka, Decamerone fordításán kívül Rozsnyai Dávid adta a *Kalila va Dimná* fordítását, Mikes Kelemen *Mulatságos napok* c. egy francia K.-gyüjteményt ültetett át, Faludi Ferenc *Téli éjtszakák* c. alatt egy spanyolt. Eredetiek Gaal József *Szirmay Ilonája*, Jókai: *Szegény gazdagok*, Gyulai: *Nők a tükör előtt*, stb.

Keretfűrészgépek, l. *Famunkáló gépek*.

Keretgyakorlat *(cadre-gyakorlat)*, v. teljesen csapat nélkül vagy csekélylétszámú csapatokkal a tisztek és altisztek iskolázása céljából tanulságos terepen végrehajtott gyakorlat. Főleg nálunk, továbbá Francia- és Olaszországban dívik.

Keretjáték, billiárdjáték, l. *Cadre-játék*.

Kerettyo, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 145 magyar lak., u. p. Szentadorján, u. t. Letenye.

Kergekór, l. *Kergeség*.

Kerges, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 427 oláh lak., u. p. és u. t. Déva.

Kérgesbőrű gyikok *(Helodermidae,* állat), a Gyikok (l. o.) egyik családja. Jellemző sajátságai: a törzs zömök, a fark hosszú és hengeres, a harmadik mellső és hátsó ujj a negyedikkel együtt hosszabb a többieknél, a pikkelyek keresztsorokban rendezkednek. Szervezetük sok tekintetben ódon szabású. Két faj ismeretes, melyek Texasban, Mexikóban és az Egyesült-Államok délnyugati részében élnek. A *mexikói viperagyik* v. *gila (Heloderma horridum* Wiegm.) 60 cm. hosszú; sötétbarna színű, vöröses barnás sárga foltokkal díszítve, farkán sárgás gyűrűk vannak. Száraz helyeken él. Nappal magaásta üregekben rejtőzik, éjjel rovarokra, férgekre stb. vadászik; a dögöt is megeszi. Ingerelve fehéres, ragadós tajték habzik a szájából, amit alsó állkapcsi mirigyei választanak el. Harapása kisebb állatokat néhány pillanat alatt elpusztít, sőt emberre is erősen mérgező hatású, olykor halálos. A hatóanyag nem ferment és nem is alkaloida, hanem nucleintartalmú anyag és albumóz. Élettani hatását még nem ismerjük pontosan, de annyit az eddigi vizsgálatokból is tudunk, hogy hatásában általában a kígyóméregéhez közeledik. A K. másik faja, a *Heloderma suspectum* Wiegm. Texasban, Arizonában és Új-Mexikóban honos; szintén mérges.

Kergeség vagy *kergekór*, a fiatal juhok idült agyvelőbetegsége; kivételesen a szarvasmarhák, kecskék és lovak között is előfordul. *Küchenmeister* bizonyította be 1853., hogy előidézője a kutyák egyik galandférgének (Taenia Coenurus) hólyagférge. A fertőzés a bélsárral kiürülő s a legelőre jutott petékkel történik, amelyek 10—14 napig, nedves időben 3—4 hétig is életképesek. A gyomorba jutott peték burka feloldódik, kiszabadulnak a 6 horgas álcák, s a gyomor v. bélfalát átfúrva, a véráramınal jutnak az agyvelőbe, kivételesen a gerincvelőbe, ahol átalakulnak hólyagokká. A 24. napon borsó-, a 38. napon cseresznyenagyságuak; az 55. napon már vannak bennük scolexek. $2—2^1/_2$ hónap alatt dió-, egész tyúktojás-nagyságra nőve, víztiszta folyadékkal telt hólyagokká lesznek s a belső felületükön számos scolex van. Egy nagy vagy több, kivételesen sok kis hólyagféreg van az agyvelőben. A gerincvelőben többnyire csak egy orsóalakú Coenurus van, mely az ágyék táján szokott fészkelni. (L. *Ágyékkergeség.*) Ha nem jutnak el az idegközpontokba, elhalnak s mint apró csomók találhatók a szervekben. Az agyvelőbe való bevándorlás idejében genyes gyuladás keletkezik. Sárga, kanyarulatos menetek láthatók az agyvelőn s végükben a vándorló féreg van. Agyvelővizkór is fejlődhetik, ha az érfonatokban telepszenek meg. A betegség annál súlyosabb, minél több féreg jut az agyvelőbe. A betegek bágyadtak, ingadozva járnak s a fejüket lecsüggesztik v. oldalra tartják. A koponyatető melegebb s tapogatásakor az állatok néha fájdalmat árulnak el, ijedősek, izgatottak s körben futkosnak, vagy szédülés, rángások, görcsök észlelhetők rajtok. Ez az állapot a 8—10. napon megszünik. Egyes betegek elhullnak, mások meggyógyulnak, a legtöbbön 4–6 hónapi szünet után a K. második szaka észlelhető, mert a hólyagféreg növekedésével az agyvelő sorvad és néha a koponyaürnek csak a felét tölti ki. Az állandó nyomás folytán a koponyacsontok is elvékonyodhatnak, úgy, hogy az ujj nyomása alatt besüppednek v. hullámzás érezhető, amiből a hólyag székhelye felismerhető. Az állatok bódultak, öntudatlanok, fejüket rázzák, botlanak, dülöngenek, étvágyuk rossz. Cirkuszló módjára körben futnak (kergeség), egyik elülső v. hátulsó lábuk körül óramutatószerűen forognak vagy henteregnek; máskor lecsüggesztett fejjel s magasra emelt lábakkal nyargalva, előre esnek vagy magasan

és hátratartott fejjel ingadozva (vitorlázva) járnak. 4—6 hét alatt agyvelőhűdés v. elgyengülés folytán elhullanak. A gerincvelőben levő Coenurus *keresztbénaságot* (l. o.) okoz. A *szarvasmarhák* közül is főleg a fiatalok betegszenek meg K.-ben. A beteg magasra emeli s oldalra hajlítja a fejét. Ijedősség, erőszakos előrenyomulás, kényszermozgások észlelhetők. Sokszor pár nap alatt halálos, máskor több hónapig elhúzódik. *Lovakon* csak ritkán észleltek K.-et. Hasonlít a butacsirához v. agyvelőgyuladáshoz; kényszermozgások is észlelhetők. Gyógyszerekkel a K.-et meggyógyítani nem lehet. Eredménnyel csak a Coenurus kioperálása kecsegtet. Ez történhetik a koponyatető meglékelésével és a hólyag eltávolításával, v. szívótroicarttal, melyet a koponyába szúrva, a hólyag tartalma kifolyik és a burok kiszívatik. Védekezésül első sorban a juhászkutyák számát kell csökkenteni, a szükségesekből pedig a férgeket kiűzni. Jó erre a porrátört arékadió (5—15 gr., az állat nagysága szerint) vajjal összegyúrva s utána néhány kanál ricinus-olaj. Mig a szer hatása be nem következik, a kutyák elzárva tartandók; bélürülékeiket, melyek a férgeket tartalmazzák, leghelyesebb elégetni v. mélyen elásni. Fontos, hogy a kerge birkák agyvelejét ne adják nyersen a kutyáknak, mert a benne levő hólyagférgekből a beleikben újra kifejlődnek a galandférgek. L. még *Coenurosis*.

Kérges öntés, l. *Kérges öntvény*.

Kérges öntvény v. *kemény öntvény*, az a vasöntvény, melynek felszine vagy egyes részei keményebbek, mint az öntvény többi részei. A kemény rész fehér, a lágy rész szürke színű. Mangánt és sziliciumot tartalmazó vasból, ha a forma egy részét gyorsan hűtő anyagból, jelesen vasból, másik részét pedig lassan hűtő anyagból, pl. homokból készítjük, igen könnyen gyárthatunk K.-t. Az öntvény falvastagsága szerint a vas összetétele 3—4% szén, 1—1·9% mangán, 0·5—1% szilicium; a foszfor 0·7%, a kén 0·1% és a réz 0·15%-nál kevesebb legyen. Ha sok a szilicium, a lágy és kemény zónák átmenete nem fokozatos és ha kevés a mangán, a kemény kéreg nem lesz elég vastag. A K. húzás elleni szilárdsága a vas összetétele szerint mm²-ként 11—28 kg. között ingadozik. A K.-ek formáinak vasból készített részét nevezzük *kokillának* (coquille). Noha a vasformák keményítő hatását már e század elején ismerték, a K.-ek gyártása az 50-es évekig jelentőségtelen volt, ekkor kezdte az amerikai ipar eredményes munkálkodásán felbuzdulva, Németországban *Gruson*, Magyarországban pedig *Ganz* Ábrahám, a Ganz és társa cég megalapítója, a K.-ek gyártását, 1846 és 1848 között. A K.-ek gyártása a vasutak szükséglete miatt igen felvirágzott; különösen a teherkocsik kerekeit, a sinkeresztezéseket és a szívdarabokat készítik K.-ből. Újabban a kérges öntésű vasúti szerelvényekkel az acélöntvények kezdenek versenyezni. V. ö. *Schütz* J., Der Hartguss und seine Bedeutung (2. kiad. 1890); *Weber* R., Die Fabrication des Hartgusses (Berlin 1913).

Kérgestalpuak *(Tylopoda)*, a Teve-félék *(Camelidae)* régebbi neve, l. *Teve-félék*.

Kérges teknős (állat), l. *Dermatochelys*.

Kérges test *(corpus callosum)* v. agygerenda a nagy agyvelő két féltekéjét egymással összekötő, főleg haránt rostokból álló összekötő képződmény. L. *Agyvelő*.

Kerguelen *(Île de la Désolation)*, sziget az Indiai-oceán D.-i részében, csaknem egyforma távolságban Afrikától és Ausztráliától. Körülötte 130 kis sziget és kb. 160 szikla fekszik. A szigetek közt a legnagyobbak: Cloudy, Swans, Howe, West stb. szigetek. K. partjai nagyon szakadozottak s DK.-ről ÉNy.-felé több hegylánc vonul rajta végig; a legmagasabb hegycsúcsok D.-i részében vannak; itt emelkedik a Ross-hegy (1865 m.) és tőle É.-ra a Richards-hegy (1220 m.), amelyeket részben glecserek takarnak. Belsejében több tó is van. Növény- és állatvilága nagyon szegény s leginkább a partok mentén található. K.-t, amelynek lakossága kb. 150 főből áll, 1772. K. francia tengerész fedezte föl. 1774 jan. 6. azután a franciák birtokukba vették. 1777-ben Cook, 1799. Rhodes, 1840. Ross, 1874. a Challenger angol és az Arcona német hajó fordultak meg ott. Legújabban (1901—03.) a német délsarki expedició kutatta át s a vizsgálat eredményét Werth, Philippi és Reinisch tették közé az expedició munkálataiban. V. ö. Deutsche Südpolarexpedition 1901—1903. (2. köt. 2. füzet Berlin 1908).

Kergueleni káposzta (növ.), l. *Pringlea*.

Kerguelen-Trémarec (ejtsd: kergéllen-tremarek), *Yves Joseph de*, francia tengerész, szül. Quimperben 1745., megh. Párisban 1797. Kerguelen földjének (1772 febr. 12.) fölfedezője, amelyet róla neveztek el. Művei: Relation d'un voyage dans la mer du Nord en 1767—68. (Amsterdam 1772); Relation de deux voyages dans les mers australes et des Indes (Paris 1782); Combats et événements de la guerre maritime de 1778 (1796).

Keri (aram. a. m. olvass), a kéziratu v. nyomtatott bibliák szélén levő jegyzet, mely valamely szónak helyes szóbeli olvasására figyelmeztet, ellentétben a *ketib*-hez (l. o.). L. *Maszora*.

Kéri, 1. *Bálint*, jezsuita, szül. Nagyszombatban 1712., megh. Pozsonyban 1764. A Jézus-társaságba lépett 1726. Felszenteltetése után mint a filozófia és teológia tanára működött a nagyszombati egyetemen. A pozsonyi országgyűlésre kiküldetésben részesült. Munkái: Lusus poetici allegorici (Nagyszombat 1736); Series Baronum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae (u. o. 1737).

2. *K. Ferenc*, jezsuita, szül. Szabolcs vármegyében 1702., megh. 1768. Nagyszombatban. A bölcselet és teológia tanára volt Nagyszombatban, később Bécsben. Azután a nagyszombati kollégium igazgatója volt haláláig. Szabad idejében csillagászati tanulmányokkal foglalkozott. Irodalmi munkássága: Panegyricus de S. Ignatio (1730); Dissertatio de Cometa viso (1736); Epitomae historiae Byzantinae (1738); Dissertatio physica de corpore generatim (1762); De motu corporum (1753); De causis motuum (1754); De luce (1756).

3. *K. Sámuel*, szentferencrendi szerzetes, fordító és egyházi író a XVII. sz.-ban. Kitünő szónok, teológus és filozófus hírében állott. Magyar nyelvű munkája: *Keresztény Seneca* (Seneca válogatott sententiáinak fordítása, 1654); *A boldogságos szűz zsolárkönyve* (1660).

Kerikeion *(kerykeion*, gör.), hirnökpálca, l. *Caduceus*.

Keriktika (gör.), prédikálási, igehirdetési művészet. *Stier* Rudolf német protestáns teológus választotta e nevet 1830. és 1846. megjelent egyházszónoklattani műve címéül, a szokásos *homiletika* (l. o.) helyett, az egyházi beszéd bibliai elemét akarván ezzel előtérbe állitani.

Kerim *pasa*, l. *Abd ul Kerim*.

Keringés *(revolutio)*, valamely égi testnek egy más, középpontinak nevezett égi test körül zárt pályában való mozgása. K. tehát a Holdnak körfutása a Föld körül, v. a bolygóknak és a periodikus üstökösöknek mozgása a Nap körül, v. a kettős csillagnak mozgása. A bolygók és holdak K.-e sziderikus, ha a mozgást az álló csillagokra vonatkoztatjuk, azaz, ha a keringő test a középponti test körül 360°-ot ir le; anomalisztikus, ha a mozgást az apsisvonalhoz, perihéliumhoz vagy aféliumhoz viszonyitjuk; drakonitikus (a Föld K.-e esetében tropikus), ha a mozgást a pálya és az ekliptika metszési pontjától számitjuk; szinodikus, ha a K.-t a középponti testen kivül egy másik, ugyancsak mozgással biró testhez hasonlitjuk. A K.-i idő a teljes K. periodusa. Ennek összefüggését a középponti testtől való távolsággal a Naprendszer bolygóinak esetében a Kepler-féle harmadik törvény adja. Néha a K.-t a forgással tévesztik össze.

Keringési fehérje *(cirkulációs fehérje*, Voit). A testnedvekben keringő fehérje, szemben a szövetekben lekötött fehérjével. A keringési fehérje az anyagforgalom számára könnyebben hozzáférhető.

Keringő (ném. *Walzer*, franc. *valse)*, német, ill. osztrák körtánc 3/4-es ütemben. A régi, *lassú K.* lépései az ütem negyed hangjegyeivel egyidőben haladtak, mig a mult század közepén feltünt *bécsi K.* (az ú. n. Schleifwalzer) hatlépésű (Sechsschritt), majd kétléptű (Zweitritt) volt. A keringő legnagyobb mestere *Lanner* és a két *Strauss*; újabban *Lehár*, *Fall* és *Strauss* Oszkár. A klasszikus és a romantikus mesterek irtak azonkivül oly stilizált K.-ket is, melyekre nem lehet táncolni, ezeknek cimeiben a *valse* szót különféle jelzők követik, pl. Valse mélancolique, Valse caractéristique stb.

Keringőbogár *(Gyrinus*, állat), l. *Gyrinidae*.

Keringő mozgás a. m. rotáció (l. o.).

Kerinthos, keresztény bölcselő, l. *Cerinthus*.

Kerités, valamely telek, különösen udvarok, majorok s kertek védelmére szolgáló, kőfalból, deszkából, lécből, vesszőből v. nádból alkotott épitmény. A vesszőkből font K.-t *sövénynek* is mondják, az élő fák v. cserjékből alakitott K.-t pedig *élő-K.-nek* v. *élősövénynek* (l. o.).

Kerités *(lenocinium)*, a fajtalanságnak szándékos és közvetlen előmozditása. A Bn. értelmében a K. vétségét az követi el, aki tisztességes nőt házasságon kivül nemi közösülés vagy fajtalanság céljára önérdekből más részére szándékosan megszerez vagy megszerezni törekszik, ha a nő huszadik évét még be nem töltötte (Bn. 43. §. 1. bek.), továbbá: aki tisztességes nőt rábir, hogy a most emlitett célra bordélyházba vagy hasonló üzletbe lépjen (Bn. 44. §. 1. bek.), végül: aki nőt bordélyházban vagy hasonló üzletben akarata ellenére bármely okból visszatart (Bn. 44. §. 3. bek.). A bűnvádi eljárás csak magánindítványra indítható meg, amely nem vonható vissza (Bn. 43. §. 2. bek.). A büntetés 2 évig terjedhető fogház (Bn. 46. §. 1. bek.), ha a cselekmény nyereségvágyból követtetett el, a szabadságvesztés büntetésen felül még 100 K-tól 2000 K.-ig terjedhető pénzbüntetés (Bn. 46. §. 3. bek.) és mindenik esetben hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése (Bn. 47. §.). A bordélyház részére való K. s az abban való visszatartás súlyosabban büntettetik. Még súlyosabb a büntetése a K. minősitett eseteinek; ez esetekben a K., tekintet nélkül a sértett nő korára és erkölcsiségére, büntett; minősitő körülmények: a csalárdsággal, erőszakkal v. fenyegetéssel való elkövetés (Bn. 45. §. 1. pont), ha a cselekményt a tettes hozzátartozója, nevelés, tanitás vagy felügyelet végett rábizott vagy neki alárendelt nő ellen követi el (Bn. 45. §. 2. pont), ha a tettes a nőt külföldre szállitja vagy szállittatja (Bn. 45. §. 3. pont), ha a tettes a nőt bordélyházban v. hasonló üzletben való elhelyezés végett szállitja vagy szállittatja külföldre (Bn. 45. §. 4. pont), ha a tettes a keritéssel üzletszerüleg foglalkozik (Bn. 45. §. 4. pont), végre ha a tettes K. miatt már egyszer büntetve volt és büntetésének kiállása óta tiz év még nem telt el (Bn. 45. §. 4. pont). L. még *Szemérem elleni bűntettek*, *Megfertőztetés*, *Csábitás*.

Keritő, 8—10 m. hosszú, két ember számára való kéziháló, melynek felső inán parák, az alsón pedig kő helyett lólábszárcsontok vannak nehezékül alkalmazva. — *K.-halászat* az öreghálóval, gyalommal s ehhez hasonló szerszámokkal űzött halfogás, mely körbe v. félkörbe keriti a halat. — *K.-szigony*, ötágú, szakás szigony, melynek középső ága a legrövidebb, a többi fokozatosan hosszabb, úgy hogy az ágak hegyei együttvéve lapos ívben állanak. L. *Halászat*.

Kerka v. *Kreka*, Attila első neje, l. *Réka*.

Kerka, a Mura baloldali mellékvize, ered Kerkafő közelében (Vas vm.), Zala vmegyében folyik tovább, Csernecz közelében a Murába ömlik. Kb. 60 km. hosszú.

Kerka *(Krka*, római *Titius)*, 60 km. hosszú folyó Dalmáciában. A Dinara-hegység lábán ered rendkivül bő karsztos forrásból, sok vízesése van, emlitésre méltó a Scardona melletti, az Adriai-tenger Sebenicói-öblébe torkollik.

Kerkabarabás (azelőtt: *Barabás)*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 650 magyar lak.; u. p. és u. t. Zalabaksa.

Kerkafő, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 812 vend lak.; u. p. Felsőszölnök, u. t. Péterhegy-Tótkeresztúr.

Kerkaiklód (azelőtt: *Iklód)*, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 367 magyar lak.; u. p. Szécsisziget, u. t. Csömödér.

Kerkakutas, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 689 magyar lak.; u. p. Csesztreg, u. t. Zalabaksa.

Kerkanémetfalu, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 321 magyar lak.; u. p. Csesztreg, u. t. Pankasz.

Kerkapéntekfalu, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 234 magyar lak.; u. p. Csesztreg, u. t. Pankasz.

Kerkápoly *Károly*, politikus és tudós, szül. Szentgálon (Veszprém vm.) 1824 máj. 13., megh. Budapesten 1891 dec. 29. Középiskolai és jogi tanulmányait a pápai ref. kollégiumban, illetőleg a pesti egyetemen végezte, mint követi segéd résztvett az 1843—44-iki országgyűlésen, azután egyideig Zala várm. szolgálatába lépett. 1846-ban megszerezte az ügyvédi oklevelet s még ugyanez évben a pápai főiskolán a bölcsészet tanárává választották, ezt az állását azonban csak 1848. foglalta el, miután egy évig tanulmányainak befejezése céljából németországi egyetemeket látogatott. 1848 őszén belépett a nemzetőrségbe, de beteges állapota megakadályozta a szabadságharcban való aktiv részvételben. 1849—1861-ig kizárólag tanári munkássága és tudományos irodalmi működése kötötte le s főleg történeti és filozófiai tudományokkal foglalkozott. Deák Ferenc ajánlatára már 1861. megkínálták képviselői mandátummal Veszprém vmegye egyik kerületében, de csak az 1865-iki országgyűlésen jelent meg mint a Deák-párt tagja s közgazdasági és pénzügypolitikai dolgokban legelső szakértője. Deák, aki őt már régebbi tudományos műveiből ismerte és nagyra tartotta, az országgyűlésen a legfontosabb bizottságokban, valamint utóbb a delegációban engedett tért K. tehetségeinek és rengeteg munkaerejének. Különös figyelmet keltett az első delegációban mint a hadügyi bizottság előadója s az akkori szereplésének következése volt, hogy Andrássy őt hívta meg maga mellé a honvédelmi minisztérium államtitkárává. 1868-ban Eötvös kinevezte a pesti egyetemen az államtudományok tanárává, de K. a tanári széket csak 1873. foglalta el. Mikor 1870. Lónyay Menyhért közös pénzügyminiszterré neveztetett ki, Andrássy ajánlatára K. lett a magyar pénzügyminiszter, de bár K. nagy reformtervekkel akarta az ország adózó képességét fokozni s az állami költségvetés egyensúlyát helyreállítani, a szerencsétlen pénzügyi viszonyok, a belső politikai megrázkódtatások, az ország hitelügyi viszonyainak fejletlensége s az osztrák nemzeti bankkal való tárgyalások sikertelensége a miniszter munkásságát nagy részben meghiusították. K. különben is erősen doctrinair hajlamú tudós volt inkább, mint gyakorlati financier s mint nemzetgazda nem tudott megszabadulni a hégeliánus gondolkodásnak bizonyos formuláitól. Pénzügyi politikáját a legnagyobb kudarc a 153 millió forintos ú. n. uzsora-kölcsön kibocsátásával érte: egyforma hévvel támadta a jobb- és baloldal, Sennyey és Tisza Kálmán, s a saját pártjának elhidegülése, a folytonos csalódások végre is 1873. lemondásra kényszerítették. Bukása után politikai ügyekbe alig avatkozott, utolsó parlamenti felszólalása Tisza pénzügyi politikájának helytelenítése volt, de már 1878. mandátumáról is lemondott s kizárólag katedrájának élt. Művei: *Világtörténet*; *A világtörténet és az emberiség fajkülönbsége*; *Protestáns egyházalkotmány*; *Metafizika*; *Publicisztikai dolgozatok* stb. Az Akadémiában Kautz Gyula mondott róla emlékbeszédet (Bud. Szemle 1895. évf.). V. ö. *Halász* Imre, Letünt Nemzedék c. köt. (Budapest 1911).

Kerkáskápolna, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 362 magyar lak.; u. p. Senyeháza, u. t. Dávidháza-Kotormány.

Kerkaszabadhegy (azelőtt: *Szabadhegy*), kisk. Vas várm. muraszombati j.-ban, (1910) 467 vend lak., vasúti megállóhely; u. p. Péterhegy, u. t. Péterhegy-Tótkeresztúr.

Kerkaszentkirály, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 706 magyar lak.; u. p. Kerkaszentmiklós, u. t. Alsólendva.

Kerkaszentmihályfa, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 378 magyar lak.; u. p. és u. t. Lenti.

Kerkaszentmiklós, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 654 magyar lak., postahivatal, u. t. Alsólendva.

Kerkateskánd, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 185 magyar lak.; u. p. Szécsisziget, u. t. Lenti.

Kerkatótfalu, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 268 magyar lak.; u. p. Szécsisziget, u. t. Lenti.

Kerkaújfalu, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 211 magyar lak.; u. p. Csesztreg, u. t. Zalabaksa.

Kerkena *(Karkenah, Cercina)*, 2 szigetből álló és Szfax kerülethez tartozó csoport Tunisz K.-i partja előtt, amelytől sekély tengerszoros választja el. A kisebb Garbi-sziget 25, a nagyobb Kharki 40 km.-nyire van Szfaxtól. Kharki 25 km. hosszú és 7—8 km. széles, a Garbi pedig 16 km. hosszú és 7 km. széles.

Kerki, város, l. *Karchi*.

Kerkira, görög sziget és város, l. *Korfu*.

Kerkópok, az ókori görög nép tréfás képzeletének alakjai, apró, csavargó, tolvaj démonok. Anyjuk óva intette őket egy eljövendő «fekete ülepü» embertől. Egyszer Heraklest meg akarják lopni, mire a hős megkötözi és lábuknál fogva vállára akasztja őket. Ebben a helyzetben meglátják, hogy Herakles az, kitől anyjuk óvta őket s ijedségüket tréfás szavakkal a hős tudtára adják. Herakles oly jót mulat azon, hogy mitől ijedtek meg a K., hogy szabadon bocsájtja őket. A népköltészet és vígjáték szívesen és gyakran foglalkozott a K. alakjaival.

Kerkrade *(Kirchrath)*, város Limburg németalföldi tartományban, (1910) 15,666 lak.; kőszénbányával.

Kerkuk (a régiek *Corcura*-ja) vagy *Sehr-Zor*, város Mosszul ázsiai török vilajetben, a Kazacsaj partján, kb. 50,000 lak., akiknek $^3/_4$-e kurd és akik agyagedényeket, durva posztót, csekély mennyiségű pamut-kelmét készítenek, bőrcserzéssel és bortermeléssel foglalkoznak; élénk kereskedést űznek és a közeli sós forrásokból sót főznek.

Kerkyon, mitikus görög bajvívó, ki mindenkit, kivel találkozik, arra kényszerít, hogy vele birokra keljen. Theseus (l. o.) megöli.

Kerkyra, másképp *Korkyra*, l. *Korfu*.

Kerl, *Bruno*, német technikus és kohász, szül. Andreasbergben 1824 márc. 24., megh. 1905 márc. 25. Grosslichterfeldeben. 1846-ban kine-

vezték a klausthali bányaiskolához, 1867. pedig a berlini akadémiához tanárnak. Munkái közül említésre méltók: Metallurgische Probierkunst (2. kiad. 1882); Fortschritte in der metallurgischen Probierkunst (1887); Grundriss der Salinenkunde (1868); Handbuch der Thonwarenindustrie (2. kiad. 1879); Grundriss der allgemeinen Hüttenkunde (2. kiad. 1879); Grundriss der Metallhüttenkunde (2. kiad. 1880); Grundriss der Eisenhüttenkunde (1875); Grundriss der Eisenprobierkunst (1875); Repertorium der technischen Literatur (1871—1881); Probierbuch (2. kiadás 1894).

Kerlés, kisk. Szolnok-Doboka várm. bethleni j.-ban, (1910) 1066 német és oláh lakossal, gróf Bethlen-féle kastéllyal és szép parkkal. Van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala. Határában emelkedik Cserhalom, melyen Salamon király 1070. a hunnokkal csatát vívott (l. *Cserhalmi csata*).

Kermadec (ejtsd: —dek), Új-Zélandhoz számított, négy kis szigetből álló csoport, a D. sz. 29° 16′ és 31° 28′ között. E szigeteket (Raoul v. Sunday, Macaulay, Curtis és Esperance), amelyeknek területe 33 km², mindössze néhány ember lakja. Anglia 1886. vette birtokába.

Kerman *(Kirman*, az ókori *Karmania)*, 1. Perzsia egyik *tartománya* Larisztán, Farzisztán, Szeisztán, Beludzsisztán és az Ormuz-szoros közt, 196.135 km² területtel és mintegy 600,000 tadzsik, perzsa, beludzs és arab lakossal. É.-i része a kietlen Lut-sivataghoz tartozik, ettől D.-re ÉNy.-DK.-i irányban nagyobbára vulkáni kőzetekből álló hegyláncok vonulnak rajta végig; ilyenek a Parisz-Kuh, Dzsamal Barisz, a Kuh-i Hazaresücs (4500 m.) és a Kuh-i-Nosadur Beludzsisztán határán. — 2. *K.*, az ugyanily nevű tartomány *fővárosa*, 2000 m. magasban, kb. 60,000 lak., szőnyegkészítéssel; egykoron ismeretes volt fegyverkészítése is, de ez megszűnt. A várost falak veszik körül és egy erősség védi. Kikötővárosa Bender Abbasz.

Kermansah *(Kermansahan, Kirmansah)*, megerősített város és a perzsa Kurdisztánt alkotó két kormányzóság egyikének fővárosa, termékeny síkságon a Kerna mellett, kb. 32,000 lak. fegyvergyártással, szőllő- és földmíveléssel. Perzsiában a táncosnők nagyobbára a környéken lakó szuszmain törzsből valók.

Kermes, 1. a *Phytolacca decandra* bogyói (l. *Alkörmös*) és 2. a *Quercus coccifera* piros nedvével telt burkai a *Coccus* vagy *Lecanium ilicis* nevű, e növényen élősködő pajzstetűnek. Mind a kettőt italok, cukorkák s egyéb tárgyak festésére, az utóbbit rosszabb karmin előállítására is használják.

Kermes minerale, l. *Antimon szulfidjai*.

Kermestetű *(Lecanium ilicis*, állat), l. *Pajzstetvek*.

Kermestölgy (növ.), l. *Tölgy*.

Kermezit vagy *pirosztibit* (ásv.), tűalakú vagy hajszálszerű egyhajlású kristályok, amelyek kévészerű halmazokat alkotnak; cseresznyepiros, gyémántfényű, kissé áttetsző, igen vékony lemezkéi narancs-sárgák. Antimonoxiszulfid: Sb_2S_2O. Az antimonit mállása révén keletkezik. Egyik híres lelőhelye hazánkban van: Pernek Pozsony vármegyében Bazin közelében; azonkívül Przibram Csehországban, Bräunsdorf Szászországban.

Kermine, város Bokhara északi részében a transzkaspi vasút és a Szerapan folyó mellett, 16,000 lak.

Kern, *folyó* Kalifornia északamerikai államban. A Whitney-hegy Ny.-i oldalán ered, a *K.-tóvá* szélesül ki, ennek a lefolyása a Tulare-tóba ömlik.

Kern, 1. *Aurél*, zeneszerző és író, szül. 1871 máj. 17. Budapesten. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan elvégezte az Orsz. Zeneakadémiát, ahol Koessler János volt a tanára. 1893-ban a Budapesti Hirlap zenereferense, 1902. e lap irodalmi és művészeti rovatának vezetője lett. 1912-ben a Nemzeti Zenede titkárának választották meg. 1898-ban *Reviczky-dalok* című ciklusával megnyerte a millenniumi zenei királydíjat. Számos műdalt, énekkart és zongoradarabot írt. 1907-ben szinre került *A szerelem mint orvos* c. Molière-vígjátékhoz írott zenéje. A mű balletzenéjét később *Molière-suite* címmel adta ki. Megzenésítette *Rákosi* Jenő és *Szemere* György *Csokonai* c. vígoperáját. *Somogyi* Péterrel (l. o.) operalibrettót írt *Karen* címmel, melyet *Czobor* Károly zenéjével a m. kir. Operaház mutatott be. Németre lefordította Erkel *Hunyadi László* c. operájának szövegét, ugyancsak ő készítette e mű zongorakivonatát és teljes szinpadi kiadását. 1908-ban a kultuszminisztérium megbizásából kidolgozta a vidéki operák szervezésének a tervét, 1910. a kormány Németországba és Franciaországba küldte az Operaházak művészi és adminisztrativ szervezetének tanulmányozására s erről hosszabb tanulmányt írt. Számos cikke jelent meg magyar és külföldi lapokban és folyóiratokban.

2. *K. Tivadar*, jogi író, szül. 1851., megh. Budapesten 1899 nov. 16. Budapesten volt ügyvéd. A szaklapokban megjelent cikkein kívül önálló munkái: Entwurf des ungarischen Erbrechts (Budapest 1887); *Az örökös felelőssége a hagyatéki terhekért* (u. o. 1890); *A magyar öröklési jog mai érvényében* (I. köt. u. o. 1896).

Kern, 1. *Hermann*, német pedagógus a Herbart iskolájából, szül. Jüterbogban 1823 szept. 12., megh. Bruneckben (Tirol) 1891 júl. 4. Főműve: Grundriss der Pädagogik (Berlin 1873; 5. kiadása Willmanntól, 1893).

2. *K., Johan Hendrik Caspar*, hollandi orientalista, szül. 1833 ápr. 6. Purworedjoban (Jáva szigetén). 1865-től kezdve Leydenben a szanszkrit nyelv tanára. A buddhizmussal s a jávai nyelvvel is behatóan foglalkozott. Főbb művei: Over de oudjavaansche vertaling van 't Mahâbhârata (Amsterdam 1877); Geschiedenis van het Buddhisme in Indie (Haarlem 1881—83); De Fidjitaal (Amsterdam 1886); Over de bijschriften op het beeldhouw-werk van Boro-Boedoer (u. o. 1895); lefordította Kálidásza Sakuntaláját hollandi nyelvre, továbbá angolra fordított egy szanszkrit csillagászati munkát (Varaha Mihira, Brihat Sanhita, London 1869—76), melyet eredetiben is ő adott ki.

3. *K., Johann Konrad*, svájci államférfiú, szül. Berlingenben (Thurgau) 1808 jún. 11., megh. Zü-

richben 1888 ápr. 14. 1837-ben Thurgauban a főtörvényszék elnöke lett. Mikor a francia kormány 1838. a strassburgi merénylet után *Bonaparte Lajos* herceg kiutasítását követelte Thurgau kantontól, K. védelmére kelt a hercegnek, ki a kanton polgárjogát élvezte. A konfliktust Bonaparte Lajos önkéntes távozása oldotta meg. 1847. ő indítványozta a *Sonderbund* ellen a fegyveres fellépést. Nagy része volt az 1848-iki alkotmány megszerkesztésében. 1857—83-ig Párisban működött, mint a svájci köztársaság követe. Emlékiratai 1887. jelentek meg Souvenirs Politiques címen.

Kern., természetrajzi, kivált botanikai nevek mellett *Kerner* Johann Simon nevének rövidítése. Szül. Kirchheimben 1755., megh. Stuttgartban mint tanár 1830. Mint dendrologus és a karmintetü ismertetője nevezetes. — Ez a rövidítése különben *Kerner* Anton (l. o.) nevének is.

Kerner *István*, karnagy, szül. 1867. Máriakéménden (Baranya vm.). Zenei tanulmányait a Nemzeti Zenedében és az Országos Zeneakadémián végezte. 1885-ben az Operaház brácsása lett, majd karigazgató, ballet-, operai karmester, végül karnagy. Vezetője a filharmóniai hangversenyeknek. A legjelesebb Wagner-, Beethoven- és Mozart-interpretálók egyike. *Ércember* c. 1896. balletet írt.

Kerner. 1. *K. von Marilaun, Anton Josef*, lovag, osztrák botanikus, szül. 1831 nov. 12. Mauternben, megh. 1898 jún. 21. Bécsben. 1854-ben orvosdoktor lett Bécsben és sebészeti tanarsegéd, 1856. a budai reáliskola természetrajz-tanára, 1858. a budai József műegyetem, 1861. az innsbrucki egyetem botanikai, 1878. a bécsi egyetem rendszeres növénytani tanára, a botanikuskert és muzeum igazgatója. K. működése főképen a florisztikai, növényföldrajzi és leíró-népszerüsítő irányban igen jelentős. A legélesebben megfigyelő botanikus volt, mint ilyen 100-nál több tudományos értekezést írt, de egyúttal klasszikus író is, akinek Pflanzenleben c. két kötetes tartalmas műve (Leipzig u. Wien, 2. kiad. 1896—98) világhírre tett szert, angolul is megjelent. Magyarországi tartózkodása alatt a magyar flórát tanulmányozta és 6 nagyobb műben, 18 cikkben ismertette ezt. Legfontosabb ezek közül a mesteri Das Pflanzenleben der Donauländer (Innsbruck 1863) c. leíró munka, Vegetationsverhältnisse des mittleren und östlichen Ungarns und angrenzenden Siebenbürgens (Wien, Öst. Bot. Zeitschr. 1867—79), kritikai florisztikus jellemzés. K. neve még a faj fogalmáról alkotott eredeti tanával (Gute und schlechte Arten, Öst. Bot. Zeitschr. 1865—66) stb. forrott össze. Mint az éles megkülönböztetések mestere, sokakkal szemben állott. Jelentős még különösen az Alpok növényzetének kutatása terén is. Florisztikai, fejlődéstörténeti, növényföldrajzi közleményeivel és ökológiai fejtegetéseivel a botanikusoknak mesterei közé emelkedett és iskolát alapított. A magyar-osztrák területek növényeit szárított gyüjteményben adta ki Flora exsiccata Austro-hungarica címen 1881—98-ig a 3000 számig, azután a művet Frisch, majd Wettstein folytatták és 1913. fejezték be a 4000. számmal. Ez a mű a magyar flóra tanulmányozásának alapvető forrása. Életrajza: Degen Á.-tól, K. Antal (Term. tud. Közlöny XXX. 1898. 393—407. old.); *Kronfeld*, A. K. v. Marilaun, Leben u. Arbeiten (Leipzig 1908).

2. *K., Johann Simon von*, német botanikus, l. *Kern.*

3. *K., Justinus*, német költő, szül. Ludwigsburgban 1786 szept. 18., megh. Weinsbergben 1862 febr. 21. 1811 óta több helyütt, legutóbb Weinsbergben, mint orvos működött 1851-ig, amikor csaknem teljesen megvakulva, visszavonult a közélettől. Már első művével: Reiseschatten von dem Schattenspieler Lux (1811) magára vonta többek figyelmét egészséges humorával és éles, szatirikus megfigyelő tehetségével. Hozzájárult a Poetischer Almanach és a Deutscher Dichterwald szerkesztéséhez, melybe legszebb költeményeit írta. Költeményei: Gedichte (5. kiadás Stuttgart 1854); Der letzte Blütenstrauss (u. o. 1852) és Winterblüten (u. o. 1859). Misztikus hajlamainak hódolva, a hipnotizmussal és spiritizmussal foglalkozott; e tanulmányainak nyoma meglátszik művein is, melyek közül említendők: Geschichte zweier Somnambulen (1824); Beobachtungen aus dem Gebiete der Geisterkunde (1840—53); Erinnerungen an F. A. Messmer 1856), stb.V. ö. *Reinhard* A., Justinus Kerner (2.kiad.Tübingen 1886); Theobald *K.*, Das Kernerhaus und seine Gäste (1893).

4. *K., Theobald*, német költő, *K. 3.* fia, szül. Gaildorfban 1817 jún. 14., megh. Weinsbergben 1907 aug. 11. Részt vett az 1848-iki mozgalmakban, s 10 hónapi várfogságra ítélték. 1852-ben Stuttgartban szanatóriumot alapított. Művei: Gedichte (1851); Natur u. Frieden (1861). Irt egy vigjátékot is: Pastor Staber, oder der neue Ahasver (1888) címmel.

Kernig-tünet alatt értjük azt a sajátságot, hogy bizonyos bántalmakban a betegek combjukat behajlítva lábszárukat kinyujtani nem tudják, kinyujtott lábbal az ágyban ülni nem tudnak; előfordul az ülőideg zsábájánál, az agyvelőburok gyuladásánál. Másképp *Laségue-tünet*-nek is nevezik.

Kernstok *Károly*, festő, szül. Budapesten 1873 dec. 23. Művészeti tanulmányaiban első mestere Hollósy volt Münchenben, utóbb Párisban a Julian-iskolát látogatta, végül Budapesten tagja volt a Benczúr-féle mesteriskolának. Egy arcképére 1898. megkapta a Ráth-díjat, egy másikra 1900. a Műbarátok nagy ösztöndíját, amellyel Olaszországba utazott. A következő évben Dömösön festette *Munkából* c. képét, mely a Szépművészeti Muzeumban van. E naturalista jellegű képek után 1903. következtek: *Krisztus és az emauszi ifjak* és a *Három modell* (az utóbbi a Rudics-díj nyertese), amelyek egységesebb képhatást mutatnak. Egyre jobban a stilizálás útjára lépett K. és a legutóbbi években, 1909-től fogva, teljesen szakítva minden naturalizmussal és az impresszionizmussal, gyökeresen átstilizált képeket állított ki (pl. *Ifjak, Lovasok víz partján)*. Ez az új stilus híveket szerzett K.-nak az ifjabb festők közt, akik közül néhány az ő vezetése mellett *Nyolcak* néven egyesült közös kiállítások céljából. Legújabban üvegfestmények számára rajzolt kartonokkal

tunt fel; ily üvegablakok vannak tőle Budapesten a Schiffer-villában, Debreczenben a megyeházán. Műveiből gyüjteményes kiállitást rendezett 1911. a Művészház. V. ö. Művészet, 1907.

Kernyája, község, l. *Kerény*.

Kernyécsa, kisk. Krassó-Szörény vm. oraviczabányai j.-ban, (1910) 1084 oláh lak., postahivatal, u. t. Komornok.

Kernyesd, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 788 oláh lak., vasútállomás táviróval, posta- és távbeszélőhivatal.

Kero, két ó-német nyelvemlék szerzője. Az egyik kimerítő latin-német glosszárium, a másik a szentbenedek-rendi szerzetesek szabályának sorközi forditása. Bizonyos, hogy a VIII. század vége felé élt egy Kero nevű bencés St. Gallenben, de élete folyásáról, irodalmi működéséről forráshiány miatt semmit sem lehet tudni. Hogy ő a szerzője a fenti két műnek, legelőször Mezler (megh. 1639.) állította. V. ö. *Scherrer*, Verzeichniss der Handschriften von St. Gallen (1875).

Kerográfia a. m. viaszbametszés, l. *Cerográfia*.

Keronea (gör. *Chaironeia*, lat. *Chaeronea*), a régi Beócia városa a Kephisos jobbpartján. A város lakosai virágokból, különösen rózsából és narciszból kenőcsöket készitettek, melyeket gyógyitó szereknek használtak. Korábbi neve Arne volt. 338-ban itt diadalmaskodott II. Fülöp az athéni és tébei haderőn és véget vetett mindenkorra a görögök hatalmi állásának. A városból jelentékeny romok maradtak fenn; helyén napjainkban Kaprena falu terül el. A csatatéren később kolosszális oroszlánt állítottak a hősök emlékének, mely ugyan később földrengés következtében összedőlt, de maradványaiból 1903. ismét felállították. Az athéni régészeti társulat pedig a görögök sirjait ásatta ki.

Keroplasztika, l. *Viaszszobrászat*.

Kérő, l. *Násznagy*.

Kérő, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 470 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Szamosújvár. Kénes-égvényes konyhasós vizű fürdője van.

Kérődzés, a táplálkozásnak az a módja, melynél az állat az eledelt kétszer rágja meg. A K. jellemző a Kérődzőkre *(Ruminantia)*, de kivételesen, nagyon ritkán, rendellenességképpen előfordul az embernél is. A kérődző állatok gyomra összetett s négy részből, nevezetesen bendőből (rumen), recés v. lépesgyomorból (reticulum), leveles v. százrétű gyomorból (psalterium, omasus) és valódi gyomorból v. oltóból (abomasus) áll. A kérődző állatok a táplálékot először csak kevéssé rágják meg, majd ebből nagy, laza falatot alkotva, lenyelik. A falat a szájból a garaton és nyelőcsövön keresztül a bendőbe és innen a recésgyomorba jut. Itt vizzel keveredik, macerálódik, erjed. A falat lenyelése után ½—1 óra mulva megkezdődik a K., minek eredményeként a bendő és recésgyomor tartalma a recésgyomor izomzatának összehúzódása következtében visszakerül a szájüregbe. Az állat a szájba visszakerült táplálékot másodszor erősebben összerágja, nyállal jól összegyúrja és a kisebb, lágyabb falat a leveles gyomor vályúján az oltóba s onnan a belekbe jut. Ha az állat másodszor is csak felületesen rágja meg a falatot, akkor az ilyen durva falat újból a bendőbe és a recésgyomorba jut és a K. megismétlődik.

Kérődzők *(Ruminantia*, állat), a Párosujjú patások vagy Hasított patájúak *(Artiodactyla)* rendjének egyik alrendje. Többnyire karcsú, nyulánk állatok, csak egyesek nehézkesek. Felső metszőfogaik és szemfogalakú előzápfogaik nincsenek. Felső szemfogaik néha hiányzanak, sok fajnál azonban erősen fejlettek. Alsó állkapcsukban 6 metszőfog és kétoldalt 1—1 metszőfogalakú szemfog van. Hímjeik szarvat (l. *Szarv)* v. agancsot (l. *Agancs)* viselnek s eszerint a ma élő K.-et két családra: agancsosokra vagy szarvasfélékre *(Cervidae)* és tülkösszarvuakra *(Bovidae)* osztjuk. Gyomruk összetett s rendesen négy, határozottan megkülönböztethető részre oszlik (l. *Kérődzés)*. Az összetett gyomron kívül a K.-re még nagyon jellemző, hogy magzatburkukon a bolyhok párnákká (cotyledon) csoportosulnak. Ausztrália kivételével az egész földön el vannak terjedve s többnyire kisebb-nagyobb csapatokban élnek. A ma élő K.-et négy családra osztják: 1. család. Szarvasfélék *(Cervidae)*. 2. család. Zsiráf-félék *(Giraffidae)*. 3. család. Villásszarvú antilóp-félék *(Antilocapridae)*. 4. család. Tülkösszarvuak *(Bovidae)*.

Kérőnapok (lat. *Feriae rogationum)* a kat. egyházban az áldozócsütörtök (l. o.) ünnepe előtt való három nap, amelyeken a plébánia-templomból más templomhoz v. kápolnához (faluhelyen, ahol több templom nincsen, a határon álló kereszthez, *keresztjáró napok* is) körmenetet tartanak, hogy Isten segítségeért testi és lelki szükségletekben nyilvánosan könyörögjenek. Állítólag *Szt. Mamertus*, viennei püspök (megh. 475 körül) kezdeményezte. L. még *Márk* (szent).

Kerpe, sziget, l. *Karpathosz*.

Kerpelény (azelőtt: *Kerpelán)*, kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 391 tót lak., u. p. és u. t. Nagyturány.

Kerpely, 1. *Antal (krassai)* lovag, bányász és kohász, szül. Aradon 1837 febr. 5., megh. Selmeczbányán 1907 júl. 22. 1862-ben mint mérnök az aninai vasbányánál kapott alkalmazást. 1865-ben szabadalmat nyert a nyers vasnak kéntől, foszfortól és réztől való megtisztítására, és e szabadalmat a gróf Einsiedel-féle gyárakban alkalmazta. 1869-ben a selmeczi bányászati akadémián a vaskohászat tanárának nevezték ki. A Magy. Tud. Akadémia 1877. levelező tagjává választotta. 1881-ben az állami vasgyárak központi igazgatója lett. Néhány évig szerkesztette a Bányászati és Kohászati Lapokat. Számos értekezésén kívül, melyek szaklapokban vannak elszórva, fontosabb munkái: Eisenhüttenwesen Ungarns, sein Zustand und seine Zukunft (1872); *A vaskohászat elméleti és gyakorlati kézikönyve* (1873—1874); Die Anlage und Einrichtung der Eisenhütten (1874); *Magyarország vaskövei és vasterményei, különös tekintettel a vasnak legfőbb chemiai és természettudományi tulajdonságaira* (1878); *A vaspályasínek főbb tulajdonságaira vonatkozó kisérletek és tanulmányok* (1878); *A vas chemiai alkata és keménysége közötti vonatkozások* (1878); *Az acél megkülönböztető jelei* (1870).

2. *K. Antal (krassai)* lovag, vaskohász, *K. 1.* fia, szül. Ruszkabányán 1867. 1888-ban végezte Selmeczbányán a vaskohászatot, itt nyert oklevelével előbb Trsinyeben, majd Wittkowitzon szolgált mint kohómérnök, 1898. pedig az Alpine osztrák vasgyár r.-t. vezérigazgatója lett. Ez állásától egészségi állapotának megrendülése miatt 1914. vált meg.

3. *K. Jenő (krassai)* lovag, gordonkaművész, szül. Budapesten 1885 dec. 1. Zenei tanulmányait az Országos Zeneakadémián, Popper Dávid vezetése mellett 1903. fejezte be. 1910-ben résztvett a *magyar vonósnégyestársaság* (l. o.) megalapításában. 1913-ban az Országos Zeneakadémia gordonka-tanszakának tanára lett. Mint szólista sikerrel hangversenyezett itthon és külföldön.

4. *K. Kálmán (krassai)* lovag, gazdasági író, *K. 1.* fia, szül. Oraviczabányán (Krassó-Szörény vm.)1864 okt. 13. 1893-ban a debreczeni gazd. tanintézet tanárának, 1899. pedig igazgatójának nevezték ki. 1898. u. o. a dohánykisérleti állomás vezetője és 1907. gazdasági akadémiai igazgató lett. Művei: *A cukorrépa mint iparnövény* (Budapest 1890); *A búza bokrosodása* (Keszthely 1892); *A gabona megdülése* (Debreczen 1893); *Míveleti növényeink gyökélete* (Budapest 1897); *A párisi kiállítás dohányai* (u. o. 1901); *Dohánymagtermelés* (u. o. 1907); *Díszdohányok* (u. o. 1909); *Az okszerű talajmívelés a szárazság elleni küzdelemben* (u. o. 1910); *A műtrágyák helyes alkalmazása* (u. o. 1910); Die Zehetmayrsche Rillensaat (Wien 1911); Résultats obtenus en Hongrie par l'emploi des Distributeurs d'Engrais en lignes continues (Rome 1913).

Kerpenyéd (azelőtt: *Kerpenyet*), kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 613 oláh lak., u. p. és u. t. Vaskoh.

Kerpenyes, kisk. Szeben vmegye szerdahelyi j.-ban, (1910) 1022 oláh lakossal, u. p. és u. t. Szászorbó.

Kerr (családi nevén *Kempner*), *Alfred*, német műkritikus, szül. Boroszlóban 1867 dec. 25. Éleshangú, mindig érdekes mübirálataiban a műalkotásoknak egyéniségére tett hatásáról ad kimerítően számot. Legtöbb kritikája a *Der Tag* c. berlini napilapban jelent meg. Főművei: Die Schauspielkunst (Berlin 1904); Das neue Drama (u. o. 1905, 4. kiad. 1912).

Kerr-féle jelenség. Szigetelő v. rosszul vezető folyadékok, pl. a nitrobenzol, kettőstörésüekké lesznek, ha erős elektromos mezőbe kerülnek és úgy viselkednek, mint olyan egytengelyű kristályok, melyeknek főtengelye az erővonalak irányával esik össze.

Kerria *DC.* (*Corchorus japonicus* Thunb., növ.), l. *Boglárrózsa.*

Kerry, county Munster irországi tartományban, 4799 km² területtel, (1911) 159,268 lak. Partjai az Atlanti-oceán felől nagyon szakadozottak; jelentékenyebb öblök: a Kenmare River, a Dingle Bay, a Smerwjck Harbour; itt van Irország legnyugatibb pontja is, a Dunmore Head. Felülete nagyobbára hegyes; a hegyláncok (Caha, Macgillicuddy's Reeks, ezekben a Carntual, Irország legmagasabb csúcsa, Toomies, Glean, Purple, Culleen, Drung, Mangerton, Brandon) nagyobbára a kinyuló félszigetek irányát követik; K.-en síksággá lapulnak, amelyet a Stacks és Clanaruddery Mountains vesznek körül. A határát öntöző Shannon folyón kívül a Blackwater, a Roughty, Inny, Ferta, Laune és Cashin kisebb folyók öntözik. A Killarney (l. o.) tó természeti szépsége sok turistát csal partjaihoz; egyéb tavak: Caragh, Derryana, Lannan és Curraun. Az éghajlat nagyon egyenletes és enyhe; az eső gyakori. A mirtus a szabadban virul; a gyep pompás zöld. A földbirtok aránytalan megoszlása miatt a földmívelés nem intenziv. A talaj 50%-a legelő, 14%-a szántó- és burgonyaföld. Az állattenyésztés a főfoglalkozás. A szarvasmarhák húsuknál és tejöknél fogva igen keresettek. A halászat közel 3000 embert foglalkoztat állandóan. A vasérc-bányászat megszünt; rezet, ólmot még bányásznak. Székhelye Tralee.

Kerry-szarvasmarha, irországi fekete, igénytelen, tejelő fajta, melyet Angliában tiszta vérben, továbbá shorthorn, red poll és jersey marhával keresztezve tenyésztenek.

Kerschensteiner, *Georg*, német matematikus és pedagógus, szül. 1854 júl. 29. Münchenben. Előbb mint néptanító működött, majd a müncheni közp. meteorológiai intézet asszisztense, azután a nürnbergi, schweinfurti és a müncheni gimnázium tanára s végül a müncheni városi iskolák felügyelője lett. Mint ilyen a nép- és továbbképző iskolák alapos reformját vitte keresztül s azokat az ipari szükségletek figyelembevételével valóságos munkaiskolákká alakította át. Számos matematikai munkán kívül különösen iskolaszervezettani értekezéseket írt, amelyek részint önállóan, részint folyóiratokban jelentek meg. 1914-ben Budapesten a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban a nevelésről három előadást tartott.

Kersecz, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 382 oláh lak.; a volt oláh határőrezred alapjából fentartott román nyelvű elemi iskolával; u. p. és u. t. Déva. A helység mint őskori és római régiségek lelőhelye is ismeretes.

Kérsemjén, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 501 magyar lak.; u. p. Nábrád, u. t. Fehérgyarmat.

Kersten, *Otto*, Afrika-kutató, szül. 1839 dec. 23-án Altenburgban, megh. u. o. 1900 nov. 22. 1862-ben résztvett v. d. Decken K. afrikai expediciójában, majd az Afrika keleti partjain levő szigeteken járt. 1870—74-ig a jeruzsálemi német konzulátuson volt; 1878. egyik alapítója a kereskedelmi földrajzi egyesületnek. Az 1865. meggyilkolt v. d. Decken utazási művét kiadta. Művei: Baron K. K. von der Deckens Reisen in Ostafrika (Leipzig 1869—71, 2 köt.); Geographische Nachrichten für Welthandel und Volkswirtschaft (Berlin 1879—81).

Kerszonézosz *(Chersonesos)*, l. *Kerzonézus.*

Kert. Haszon- v. dísznövények tenyésztésére szolgáló, rendesen bekerített terület. Vannak *haszon-K.-ek:* gyümölcsösök, konyha-K.-ek, faiskolák és kereskedelmi K.-ek; *dísz-K.-ek:* házi, virágos, rózsa-K.-ek, nyilvános v. köz-K.-ek, kórházi-K.-ek és parkok; *tudományos* és *tanítási* célokat szolgáló *K.-ek:* füvészeti, fatenyésztési, gyümölcsészeti, szőllőszeti és iskola-K.-ek.

Haszon-K.-ek alatt rendszerint tisztán gyümölcs- és zöldségtermesztésre használt K.-eket értünk. A *gyümölcsösök* többnyire tisztán gyümölcstermesztésre szolgálnak, de a fák sorai között más növényeket is termesztenek. A közönséges gyümölcsösben inkább magas, a *francia* gyümölcsösökben csak törpe és féltörpe fák vannak; az ilyen fákat rácsozatok és formavázak mellé ültetve gyakran különleges formákra is alakítják. (L. *Alakfa.*) A magastörzsű gyümölcsfák ültetésére és ápolására vonatkozólag lásd *Gyümölcsfa*. Nagyon fontos a gyümölcstermelésnél a fajták helyes megválasztása. Legcélszerűbb kevés, de jó piaci fajtákat termeszteni, mikről az egyes gyümölcsnemeknél van szó.

Konyha-K.-ben zöldség- és főzelékfélék termesztése végett a mely rétegű üde talajt legalább 50 cm. mélyen megforgatják. A konyha-K. főkelléke a jó komposzt és egyéb trágyaszerek; tov. a kutak, csatornák, medencék, meleg- és hidegágyak szintén nélkülözhetetlenek a konyha-K. ben. A szántóföldi (mezőgazdasági) zöldségtermesztésen kívül nagy arányokban foglalkoznak nagyobb városok és fogyasztási központok közelében a belterjes és árasztó öntözésre berendezett zöldségtermesztéssel (bolgár K.-észet), melynél elő-, utó- és köztes veteményekkel minél több terményt igyekeznek ugyanazon területről betakarítani. Legbelterjesebb azonban a korai termesztéssel (hajtatással) kapcsolatosan és üvegablakok és üvegharangok felhasználásával űzött zöldségtermesztés, mely főleg Páris környékén van elterjedve (a *maraîcher* zöldség-K.-észeknél). l. *Zöldségtermesztés*.

Faiskolákban különböző gyümölcs- és díszfát, valamint cserjéket nevelünk, l. *Gyümölcsfaiskola, Csemetekert*.

Kereskedelmi K.-ekben eladásra szánt fákat, cserjéket és különböző dísznövényeket nevelnek s különféle céljuknak megfelelően különféleképen vannak berendezve.

Dísz-K.-eken nemcsak szorosan a ház közvetlen közelében levő K.-et értjük, hanem általában minden K.-et, melyben valamely család üdülés v. szórakozás, a természet és a növények pompájának élvezete végett tartózkodni szokott. Legkellemesebb természetesen, ha közvetetlenül a ház mellett van s különösen ha a lakásból közvetetlenül a K.-be léphetünk. Ha udvar választja el a K.-et a lakástól, legalább kertszerű összeköttetést hozzunk létre köztük, pl. lugassal. A házi K. (villa-K.) v. tisztán díszkert, v. egyúttal haszon-K. is lehet s többnyire ilyen is szokott lenni. Nagyterjedelmű dísz-K-nek park a neve. L. *Kertépítés* és *Park*.

Kórházi K.-ek célja a betegek üdülése.

Tudományos K.-ekben tudományos, pl. növénybonctani, morfológiai, fiziológiai, honosítási, tenyésztési kisérleti stb. célokra szükséges növényeket termesztenek, s azért az ily K.-ek a különböző céloknak megfelelően vannak berendezve. *Füvészeti* (botanikai v. növény-)K.-ekben együtt találjuk az összes növénycsaládok képviselőit; *dendrologiai* K.-ekben csak fákat és cserjéket találunk; gyümölcsösökben csak gyümölcsfákat és gyümölcscserjéket; *szőllőszeti K.-ek* csak a szőllőtermelés számára szolgáltatnak anyagot. *Iskola-K.-ek* a kertészet elemeiben és ismereteiben való oktatásra szolgálnak.

Kerta, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 870 magyar lak.; u. p. Középiszkáz, u. t. Tüskevár.

Kertasszi, egyiptomi város, l. *Kerdasszach*.

Kertbeny, 1. *Imre Mária* (családi neve *Benkert), K. 2.* testvéröccse, magyar festő, szül. Bécsben 1825 márc. 1., megh. u. o. 1855 jan. 21. Kisgyermekkorában Pestre került, ahol a családi körben kapta az első ösztönzést a rajzoláshoz. Előbb Selmeczbányán, aztán Pesten kereskedősegéd volt és csak 1842. engedhetett vágyának, hogy rendszeresen tanuljon festeni. Ekkor Bécsbe ment Waldmüllerhez s tíz év mulva állított ki első izben Pesten, e művét, a *Kisértés* címmel, megvette a bécsi Belvedere. *Pityókosan* c. életképét a császári ház gyüjteményei számára vették meg. *Életképek* című kőrajz-sorozata nagyon népszerű volt, egy másik sorozatra, 20 lapra, megrendelést kapott, de csak 18 lapot készíthetett el, tárgyuk a Semmering vidéke. Önarcképét a Szépművészeti Muzeum őrzi. V. ö. Művészet 1908.

2. *K. Károly* (családi nevén *Benkert Károly Mária),* magyar-német író és műfordító, szül. Bécsben 1824 február 28., megh. Budapesten 1882 jan. 23. Pesten, majd Egerben tanult, járt Konstantinápolyban is. Utóbb a könyvkereskedői pályára lépett s Győrött, Pesten, majd Drezdában kapott alkalmazást. Szolgált a katonaságnál is, de csakhamar odahagyta s az irodalomnak szentelte életét, mely külföldön és itthon majdnem állandó vándorlásban telt. Hányatásai alatt csüggedetlen rajongással ismertette külföldön hazai viszonyainkat és irodalmunkat. Többet adott ki 80 kötetnél s majdnem 1000 cikket írt. Mindenekfölött Petőfi fordításával foglalkozott, de egész köteteket adott ki más magyar költőkből, népdalokból is. Nem volt kongeniális fordító, a magyar szólásokat meg sem értette mind s azért sok komikus hiba csúszott be kivált az első fordításaiba, de lelkesedése sokat pótolt. Berlinben Jókai Mór regényeit fordítgatta. 1874-ben gyógyíthatatlan betegségbe esett, 1875. visszatért Budapestre, hol a főváros a Rudasfürdőben adott neki szállást, az állam pedig pénzbeli segítséget adott neki, hogy befejezhesse nagy magyar bibliografiai művét, melynek anyagát 1852 óta gyüjtögette. K.-nek öregségében még megvolt az az öröme, hogy a Petőfi-társaság tagjai közé választotta. 1882 elején szélhüdés érte. Senkije sem volt; az írói segélyegylet temettette el. Nevezetesebb művei még: Gedichte aus fremden Sprachen (1848); Erzählende Dichtungen von Johann Arany (1851); Nationallieder der Magyaren (1852); Album hundert ungarischer Dichter (1851); Gedichte von Michael Vörösmarty (1857); Dichtungen von Alexander Petőfi (Leipzig 1858); Erzählende Dichtungen von Al. Petőfi (u. o. 1860); Al. Petőfi's Dichtungen (1860); Gedichte von Johann Arany (1861); Ungarns Männer der Zeit (1861); Ungarns Staatsmänner (1870); Jókaitól 11 mű fordítása; Musset-fordítások; *A magyar irodalom a világirodalomban* (Pest 1876); *Magyarország legrégibb drámairodalma 1550—1875.* (u. o. 1878); *A magyar nemzeti és nemzetközi iro-*

dalom könyvészete (I. köt. Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454—1600., Budapest 1881); *Magyarországi német könyvészet 1801—1860.* (2 kötet, befejezte Petrik, Budapest 1886).

Kertépítés (építészet) körébe tartozik mindaz, ami egy nagyobb kertben, parkban építészetileg nyerhet megoldást. Ilyenek: a kerti pavillonok, filagóriák, kerítések, dekorativ elemek (szobrok, vázák, vízmedencék), kapuzatok, hidak, lépcsőzetek stb. létesítése és elrendezése, továbbá a földmozgósítás (terasszirozás) megtervezése is. Az építészetileg megoldott kertekben az utak, a virágágyak, a faültetvények geometriailag szabályos vonalak szerint készülnek, ellentétben a tájkép jellegével biró kertekkel (japán kert, angol park stb.), amelyekben a sík és dombos talaj szabálytalanul váltakozik, az utak kacskaringósak, s az ültetvények festői csoportosítása a szabad természetet lehetőleg híven utánozza, a legtöbb esetben szűk helyre összezsúfolva. Ide tartoznak még a szabályosan nyesett, idomított cserjék, bokrok, fák, az azokból képezett szegélyek, alagutak, kapuzatok stb. Mindkét irány úgy a multban, mint a jelenben számos hívőre talált, legjobb azonban itt is a középút, mely a meglévő viszonyokkal számol. Az épület közvetlen közelében, az architektura és a természet között való átmenet gyanánt, célszerű a kertet építészetileg kiképezni, mely — elegendő nagy terület esetén — az ú. n. angol parkba megy át.

Kertes, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 890 oláh lak., u. p. és u. t. Borossebes.

Kertész, aki a K.-etnek egyik vagy másik, v. több ágával hivatásszerüen foglalkozik. Vannak táj-K.-ek vagy kertművészek (tervező K.-ek), mű-K.-ek, konyha-K.-ek, gyümölcstermelő-K.-ek, rózsa-K.-ek, faiskolai K.-ek és kereskedelmi K.-ek. A K.-et haladása s mai fejlettsége a K.-ektől sok tudást, finom, jó izlést és gyakorlottságot követel s örvendetes a verseny, melyet e téren a K.-ek újabban egymással folytatnak. Oly K.-etekben, ahol több K. van alkalmazásban, az egymáshoz való viszonylatoknak megfelelően megkülönböztetünk: K.-segédeket, segéd-K.-eket, K.-eket, al-K.-eket és fő-K.-eket. Ezenkívül nagyobb, pl. botanikuskertek, városi és udvari K.-etek vezetői a kertigazgatói, K.-eti felügyelői és főfelügyelői, kertintézői, valamint kertgondnoki címet viselik. Szászországban kiváló érdemeket szerzett K.-eknek a királyi kertigazgatói cím adományoztatik kitüntetésként. L. még *Kertészképzés*.

Kertész, 1. *Ábrahám (szenczi)*, könyvnyomtató, 1640. állította föl nyomdáját Nagy-Váradon, Bethlen István gróf bőkezű támogatásával. Termékei a Hollandiából hozatott szép metszésű betük s a tiszta nyomás révén előnyösen válnak ki az abban az időben hanyatlófélben levő többi nyomda munkái közül. 1660-ban, mikor a török ostrom alá fogta Nagy-Váradot, Kolozsvárra, majd pedig (1663) Nagyszebenbe költözött, hol 1667. meghalt.

2. *K. József*, könyvnyomtató, a modern nyomdászat egyik megteremtője, szül. Győrben 1837 ápr. 30., megh. Budapesten 1895 dec. 27. Nyomdáját 1863. nyitotta meg Budapesten, s azt művészi irányban fejlesztette. A kiegyezés idejében megindult lapok nagy része nyomdájában készült. K. élénk részt vett a nyomdásztársadalmi mozgalmakban is. Halála után üzletét fia, *Árpád* vette át.

3. *K. József*, orvos, szül. Budapesten 1864 szept. 10. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte és 1909. magántanári képesítést nyert. A budapesti Bethesda nyilv. jell. kórház igazgatója és sebész-főorvosa. A sebészet körébe vágó több dolgozatot és tanulmányt irt; ezek közül *A gümős csontgyuladás és csontfekély* cimüt a kir. orvosegyesület a Balassa-díjjal jutalmazta, a *Kisérleti tanulmány a sérvek kizáródásának mechanikájáról* cimüt pedig az Orvosi Hetilap díjával tüntette ki.

4. *K. Kálmán (besenyői)*, zoológus, szül. Eperjesen 1867 jan. 2. A budapesti egyetemen az orvosi kurzust elvégezvén, 1894. bölcsészetdoktori oklevelet nyert. 1890—1896-ig a budapesti egyetem zoológiai és összehasonlító anatómiai intézetnél mint tanársegéd működött. 1896-ban a Magyar Nemzeti Muzeumhoz segédnek nevezték ki és 1912. igazgató-őr lett. 1910-ben a Magy. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Eleinte a kerekesférgekkel és kagylósrákokkal foglalkozott, később teljesen a dipterológiának szentelte munkásságát. Száznál több dolgozata közül a fontosabbak: *Budapest és környékének rotatoria faunája* (Budapest 1894); Verzeichnis einiger von L. Biró in Neuguinea und am malayischen Archipel gesammelten Dipteren (u. o. 1899); Catalogus Tabanidarum orbis terrarum universi (u. o. 1900); Beiträge zur Kenntnis der indo-australischen Sapromyza Arten (u. o. 1900); Neue und bekannte Dipteren in der Sammlung des Ungarischen National-Museums (u. o. 1901); Catalogus Dipterorum hucusque descriptorum, 7 kötet (u. u. 1902—1910); Katalog der paläarktischen Dipteren (u. o. 1903); *A magyarországi szúnyog-félék rendszertani ismertetése* (u. o. 1904); Vorarbeiten zu einer Monographie der Notacanthen (u. o. I. 1908, II. 1909); *Magyarország szárnyatlan és csökevényes-szárnyú legyei* (u. o. 1910); Diptera in The Percy Staden Trust Expedition to the Indian Ocean (London 1912).

5. *K. Róbert*, épitész, szül. Budapesten 1876 jún. 9. 1900—1908-ig a budapesti József-műegyetemen mint tanársegéd működött. 1903—04-ben műtörténeti tanulmányutat tett Ceylonban, Indiában, Burmában, Jáván, Sziamban, Kinában, Japánban és az Egyesült-Államokban. Beutazta ezenkivül egész Európát. Azután a vallás- és közoktatásügyi minisztérium építészeti ügyosztályának vezetője lett osztálytanácsosi cimmel. Irodalmi téren jeles működést fejtett ki. Főbb művei: *India, Kina és Japán építészete* (Az épít. műv. tört. I. kötet, 1903); *Az építészet* (Műveltség könyvt.: Technika vivmányai 1907); *Képek Ázsia Keletéről* (1905); *A magyar parasztház* (Sváb Gyulával együtt, Magy. Mérn. és Ép.-Egyl. kiad. 1905—1913); *Japán művészete* (Építőipar 1905); *Ceylon építészete* (Magy. Mérn. és Ép.-Egyl. Közl. 1906).

Kertészet, különböző növényeknek kertekben és kertszerüleg mivelt területeken való te-

nyésztése, kertek berendezése és fentartása (l. *Kert*).

Története az emberiség történetével egyidős; kezdetben csak táplálékul szolgáló növényeket és gyümölcsöt termesztettek és csak később tértek át a dísznövények tenyésztésére és ápolására. A történelemben a K. első feljegyzett nyomait Egyiptomban találjuk meg, a fáraók alatt, akik szigorú törvényekkel és utasításokkal kényszerítették a népet rendszeresebb földmívelésre, aminek természetesen a K.-re is nagy hatása volt. A Nilusból nagyszerű csatornákat vezettek a földek és kertek öntözésére, mi által a Nilus völgyét úgyszólván egy nagy kertté alakították át. Eleinten itt is csak a hasznos növényeket termesztették, különösen zöldségféléket, továbbá gyümölcsöt: datolyát, fügét, gránátalmát és szőllőt. Kinában és Japánban is magas fokon állt a K. már az ókorban is, de elzárkózottságuk miatt Európára nem lehetett befolyásuk egészen 1739-ig, amidőn az első kamélia került onnan hozzánk. Egyiptom K.-ének azonban nagy befolyása volt Róma és Görögország K.-ére. A rómaiak fénykorában a konyhakerti termények előállításán kivül a dísz-K.-re is nagy gondot fordítottak. A római birodalom terjedésével É. felé, természetesen a K. is arra felé vette útját s a római birodalom bukása után nemcsak hogy ezzel együtt el nem enyészett, hanem inkább folyton fejlődött. Különösen Nagy Károly volt nagy támogatója és fejlesztője. A keresztes vitézek is különféle hasznos és szép növényeket hoztak magukkal Keletről.

Magyarországban a K. történetének szálai első királyaink korába nyulnak vissza; már az Árpádok alatt voltak nálunk figyelemreméltó királyi kertek s hogy első királyaink maguk is előmozdították a K. fejlődését, kitünik a többi közt abból is, hogy IV. Béla király zólyomi kertjei nyolc felügyelőjének Hont vármegyében 1256. nagy földbirtokokat ajándékozott. Róbert Károly, Nagy Lajos és Zsigmond királyok, de különösen Mátyás király alatt a díszkertek gyorsan terjedtek és fejlődtek; Mátyás király budai díszkertjei, visegrádi gyümölcsösei és tatai kertje híresek s bámulat tárgyai voltak. Természetes, hogy a királyok példáját a gazdag főurak is követték. Mátyás király halála után, mint sok egyéb, a K. is hanyatlásnak indult. Csakis az országnak ama vidékein lehetett akkor még szép kerteket látni, amelyeket a törökök kevésbbé háborgattak. Ilyen volt pl. Pozsonyban, hol a Heindel-család 1580 táján valóságos botanikai kertet létesített, melynek katalógusa is megjelent 1651. Ugyanott volt 1614 óta gr. Forgách híres kertje, melyről Lippay a maga ismert, Posoni kert c. művét irta (1664); virágokat, főleg tulipánokat Paduába és más egyetemi kertekbe is szállitott. Mária Terézia idejében ismét nagyobb lendületnek indult a K., különösen a mű-K.-et; Bécsben az udvarnál megfordult főurak itthon is igyekeztek környezetüket szebbé és kellemesebbé tenni. Jó példával jártak elől Illésházy, kinek dubniczai híres kertjét, akklimatizált fáit külföldi tudósok is megbámulták, Palugyay, Erdődy, Szunyogh, Esterházy, Grassalkovics, Széchenyi Ferenc, majd Festetich György, a híres Georgikon megalapítója; utánuk indult a középnemesség is. A XVIII. sz. végén, de különösen a XIX. sz. elején szünetelt a K. fejlődése s már csak itt-ott akadtak egyes lelkes kedvelői és fejlesztői. Ezek közé tartozott első sorban József nádor, aki akkor alapította Magyarországnak most is legszebb kertjeit: az alcsútit, margitszigetit és kisjenőit; példáját főuraink közül többen követték és szép parkokat s kerteket rendeztettek be maguknak. Nagyobb, általánosabb lendületet azonban kertészetünk csak az 1860-as években vett ismét, amikor a virág- és kertkedvelés újra általánossá vált, úgy hogy az utóbbi időben itt-ott a fejlődésnek oly magas fokára emelkedett, hogy a külföldi mellett is megállja a helyét. Szép parkok, nagyobbszerű kertek, különösen a dunántuli vármegyékben: Somogy, Zala, Vas, Sopron, Baranya, Veszprém, Komárom; a dunáninneniekben Pozsony, Bács, Pest, Nyitra vmegyékben, továbbá Borsod, Abaúj, Gömör, Bihar, Zemplén és Szatmár vmegyékben, valamint a Maros-Duna közti vmegyékben vannak. Erdélyben is találunk szép parkokat. Egyes nagyobb városaink is nagy gondot fordítanak és sokat költenek szép parkok fentartására, így pl. Budapest székesfőváros és a vidéki városok közül főkép Pozsony és Temesvár. Hogy a fővárosban a műkertészet nem fejlődhetik ki oly arányokban, amilyenekben maga a város fejlődik, annak oka az, hogy itt kevés a szabad tér és még ezeket is a kelletén túl beépítik. Nagyobb fővárosi nyilvános ültetvények a Városliget és a Népliget. A város belsejében azonban az a néhány kis terület, az egy Erzsébet-teret kivéve, melyet a főváros magas házai között itt-ott még meghagytak, sokkal kisebb, hogysem igazi kertté lenne alakitható, kivált ahol az erős forgalom útjába esnek. El kell azonban ismerni, hogy az, amit K.-i szempontból ily kis területeken felmutatni lehet, a fővárosban is méltán leköti a figyelmet.

Ha a K. különböző ágainak fejlődését a különböző országokban összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy Angolországban és Belgiumban a cserepesnövény-kultura van leginkább kifejlődve; Franciaországot a finom gyümölcs- és zöldségfélék, valamint a gyümölcs- és díszfák s a rózsák tenyésztése terén illeti az elsőség; Hollandia virághagymáiról híres, Németországban a magtenyésztés fejlődött ki nagy mértékben a piaci virágok és növények mellett. A nevezett országokban főkép a fő- és nagyobb városok haladnak elől; Angolországban London, Belgiumban Brüsszel, Gent, Hollandiában Haarlem, Franciaországban Páris, Orleans, Angers, Ausztriában Bécs, Prága. Nálunk Budapest, Pozsony, Szeged, Temesvár. Egyes gyümölcsre, nevezetesen sárga barackra nézve Kecskemét, Nagy-Kőrös emelkedik ki. Budapest kertészei szép dísz- és piaci növényeket nevelnek; szép lendületnek indult itt a konyha-K. is, mely a külföldi terményeket már nemcsak hogy majdnem egészen kiszorította, hanem kertészeink jelentékeny mennyiségű növényt és konyhakerti terményt ki is szállítanak, úgy, hogy kereskedelmi K.-ünk örvendetes fejlődést mutat. V. ö. *Venczel* G., A mezőgazd. története; *Ernyey* J.,

Természettud. mozgalmaink a XVI—XVIII. sz.-ban (Budapest 1912).

Kertészet. 1913 óta a m. kir. földmívelésügyi minisztérium kiadásában havonkint kétszer megjelenő, a K. összes ágaival foglalkozó szaklap; az Országos Magyar Kertészeti Egyesület hivatalos közlönye.

Kertészeti egyesületek, a kertészet fejlesztése s a kertészet érdekeinek ápolása és előmozdítása végett kertészekből és kertkedvelőkből alakult testületek. Nálunk az Országos Magyar Kertészeti Egyesület 1885. alakult, s azóta szép sikerrel működik a kertészet fejlesztésén, s mellette számos helyi és vidéki egyesület szolgálja a kertészet ügyét.

Kertészeti eszközök. A kertek míveléséhez különféle eszközök szükségesek. Legfontosabb kerti eszköz az *ásó;* van vágott és hegyes végű; előbbit lazább, utóbbit keményebb, kötöttebb talaj megmíveléséhez használják. Homoktalajban megvasalt falapátot is szoktak használni. *A lapátalaku ásót* lapátolásra, különösen rigolozásra és árkok készítésénél használják. A *villaalakú ásók* kemény talajba valók; növények kiemelésére *homorú* ásót használnak. A *lapát* földhányásra való. A *kapa* és *csákány* arra valók, hogy a talajt a mívelés előtt felszaggassák és meglazítsák velük. A nagy, széles kapát *sarabolónak* is nevezik. Vannak továbbá *fogas* v. *háromágú kapák,* gyomláló kapák, szárnyas kapák, *tolókapák,* gyors és felületes porhanyításra és *soroskapák,* melyeket azonban csak sormívelésnél lehet használni. A gereblyével a felásott v. felkapált földet egyengetik; a rögöket *hengerrel* törik össze és az utakat is súlyos hengerrel nyomják le és simítják el; a sorvetéshez való barázdákat *barázdálóval* vagy *sorvonóval* vonják; vetéshez *kézi vetőgépet* használnak; a vetést pedig *taposódeszkával* nyomkodják le. A növények átültetéséhez *ültetőfát, ültető karót,* kivételes esetekben ú. n. növényültetőket használnak, melyek lehetnek fogószerüek *(ültetőfogó),* hengeralakuak *(hengerásó)* stb. rendszerüek. Öntözéshez többnyire öntöző kannát használnak, melyek különböző alakuak lehetnek. Ahol nagyon sok víz kell egyszerre, ott a bádogkannákat néha *fakupák* vagy *hordók* pótolják; de ezeknél célszerübbek a fecskendős *puttonyok.* Vízvezetékeknél kényelmesek a gummicsöves fecskendők. A szobai növények megnedvesítésére különféle *porlasztók* és *permetezők,* továbbá *fecskendők,* melyek v. befuvásra, v. dugattyuhajtásra működnek. A védő-permetezők növ. betegségek és rovari kártevők ellen védekező oldatok és folyadékok szétporlasztására valók, hogy a permetegben eloszlatott védőszer finom cseppecskékben jusson a növény felületére. (Igen jók a hátra felvehető *Columbus* permetezők, réz- és nikkeles puttonnyal.) A *locsolólapátok* különösen konyhakertekben használtatnak. A legnélkülözhetetlenebb kerti eszközök egyike a *targonca;* növényeket *saraglyán* is szoktak szállítani. A hágcsóeszközök közt legközönségesebb a *létra,* mely egyszerű vagy kettős lehet. Nagyon fontos és nélkülözhetetlen eszköz a különböző alakú és nagyságú *kertészkés* is; a fákat és cserjéket kézi *nyesőollóval* szokták nyesni; a rózsakertészek *rózsaollókat* használnak. Oltásokra az *oltókések,* egyéb vágási célokra gyakran a *kertészkés (kacor)* való. A terméketlen szőllők vagy gyümölcsfák javítására az úgynevezett *gyűrűző* szolgál. A késeken kívül a *fürészek* is fontos kerti eszközök; a fákat *ágtisztítókkal* és *kéregvakarókkal* tisztítják. A *hernyózónak* egy kertből sem szabad hiányoznia. A *sarló, kalapács, fogó* és *fúró* szintén szükséges kerti eszközök. A különféle kártékony állatok irtására és távoltartására különféle eszközei vannak a kertésznek: ezek közt leghasználatosabb a *füstölő,* mellyel zárt térben a levéltetveket, molyokat és más kisebb rovarokat szokták irtani; azonkívül a *porfújtatók* és a már említett permetezők. A természet hatásai ellen való eszközökön azokat értjük, melyekkel a hőfokot emelhetjük, a hideg v. a napsugarak hatását mérsékelhetjük, tehát a *szekrényeket, melegágyakat, üvegházakat, telelőhelyiségeket, szélfogókat;* idetartozik a *gyékény-* és *szalmatakaró,* továbbá az *árnyékoló* és *virágernyő* is. A pázsit mívelésére a *kasza, sarló, gereblye* és a *seprű,* továbbá a *henger, pázsitkaszálógép* és a *gyephántók* szolgálnak. A gyümölcsszedésre szintén különféle eszközeink vannak. A hosszunyelű *fahoroggal* néha a magas fák gyümölcsét rázzák le; a *szedőkampóval* a kézzel el nem érhető ágakat húzzák le; finom gyümölcsszedésre zacskós gyümölcsszedők vannak, de használnak kerti *hágcsókat* és *létrákat* is. A magtermesztéshez különböző *rostákat, osztályozó zsákokat, zacskókat, hordókat, rekeszeket* és *magtisztító gépeket* stb. használnak.

Kertészeti kiállítások egész országok vagy egyes vidékek kertészeti haladásának feltüntetése és fejlesztése végett szoktak rendeztetni. Ily K. alkalmával rendesen állami, egyesületi és magándíjakat szoktak kitűzni a kertészet termékeire. Vannak általános és részleges K. A kerti terményeken kívül a K.-on célszerű kertészeti eszközöket s a kerti termények értékesítési módjait is be szokták mutatni. Gyakran az ily K. alkalmával kertészeti kongresszusokat is tartanak. Leghíresebbek a Párisban, Gentben, Brüsszelben, Londonban, Berlinben, Düsseldorfban, Hamburgban stb. rendezett K. Nálunk nagyobbszabású K.-at leginkább az Országos Magyar Kertészeti Egyesület rendez évenkint. Ugyanez rendezett 1902. nemzetközi és 1910. nagyarányú jubiláris kiállítást. K.-at rendeznek a vidéki egyesületek is.

Kertészeti muzeum, l. *Mezőgazdasági muzeum.*

Kertészeti tanfolyamok, l. *Kertészképzés.*

Kertészképzés. A hazai K. főleg 3 fokozaton történik. A felső oktatást a budapesti m. kir. kertészeti tanintézet 3 éves tanfolyama nyújtja, melyre 6 középiskolai osztály elvégzése és egyévi gyakorlat alapján történik a felvétel; a tanintézetet elvégzettek okleveles műkertészek lesznek. A középfokú oktatásra a bajai kertészsegéd-iskola szolgál, mely jelesképzettségű kertészsegédek továbbképzéséről gondoskodik kétéves tanfolyamán. Az alsófokú szakképzés részint a gödöllői állami kertészsegédképző iskola tanfolyamán (nők részére is), részint erre feljogosított magánkertészetekben és egyéb intézmények kertészeteiben

történik 3 év alatt, mely után a kertészsegédi vizsga következik. Kertészeti oktatás történik azonkívül rövidebb időszaki tanfolyamokon és különleges állami kertgazdaságokban (gyümölcs- és zöldségkerti munkások számára is); továbbá a gazdasági akadémiákon, földmíves-, vincelléri iskolákban, tanítóképző és egyéb intézetekben.

Kerti bagolypille (*Mamestra oleracea* L.), l. *Bagolylepkék.*

Kerti bársonylégy, l. *Bibio.*

Kerti berzseny (növ.), l. *Ricinus.*

Kerti bibiólégy (*Bibio hortulanus*), l. *Bibio.*

Kerti bogáncs (növ.), l. *Silybium.*

Kerti bor, így nevezik a síkföldön termelt könnyű, savanykás borokat, megkülönböztetésül a rendesen szeszesebb hegyi bortól. A K. gyenge, s ez okból a borbetegségekre hajlandóbb és a síkföldön a jó pincék is ritkák. A K.-ok gyengeségének főleg az az oka, hogy a tőkéket túlsűrün ültetik, a szőllő között gyümölcsfák állanak, sőt még babot, tököt s konyhai zöldséget is termesztenek. Igy a szőllő részint árnyékba jut, részint pedig a szőllő talaját nem melegítheti fel a nap. A kellőképen művelt kerti szőllő bora azonban megállja a helyét a legtöbb hegyi bor mellett.

Kerti bors, l. *Paprika.*

Kerti csalogány v. *közönséges füstfark* (*Ruticilla phoenicurus* L.), az Éneklők rendjébe, a Rigófélék családjába tartozó madárfaj. Háta kékesszürke, farka és melle rozsdaveres, hasa fehér, szárnyai barnák, az evezőtollak sárgásbarna szegélyüek; a kormánytollak, kivévén a két középső barnát, rozsdaveresek. A 2. evezőtoll olyan hosszú, mint a 6. és körülbelül 6 mm.-rel rövidebb a harmadiknál. A nőstény szürkésbarna. Hossza 15, szárnyhossza 8, farkhossza 6 cm. Hazánkban lombos erdőkben és kertekben igen gyakori vándormadár. Európán kívül még Ázsiában és Egyiptomban fordul elő. Igen jó és kellemes énekes.

Kerti csiga (*Helicogena Coenatoria, Helix pomatia* L.), a Tüdős csigák (*Pulmonata*) egyik faja. Háza sárgás, majd egyszínű, majd csíkos. Hazája Kelet-Európa, s itt a halmos, bokros és füves helyeken meglehetős gyakori. Ősszel 15—30 cm. mélyen a földbe ássa magát, házának nyilását egy mészfedővel (epiphragma) elzárja s aztán így kitelel; áprilisban vagy májusban előbuvik téli szállásáról, amikor aztán a növények fiatal hajtásait kezdi fogyasztani. Májusban vagy júniusban tojni kezd; petéi 6·5 mm. átmérőjü meszes héjú gömböcskék s ezeket földbe vájt üregekbe rakja. Kifejlődése 26 napig tart. Hazánkban meglehetős közönséges, néhol gyakori, sőt húsáért egyes helyeken tenyésztik; különben ősszel fogdossák össze. Már a régi rómaiak is ették.

Kerti fecskendők, l. *Kertészeti eszközök.*

Kerti föld, l. *Földek.*

Kerti gazdaság (*mezei kertészet*), az a gazdálkodási mód, melynél az egész szántóföldet v. annak tekintélyes részét kerti növények termelésére használják (l. *Kert*). A K. a legbelterjesebb és legjövedelmezőbb gazdálkodás a sokat fogyasztó piacok mellett, ahol a zöldségfélék és gyümölcsök állandó keresletet s jó árakat találnak. Számos példáját látjuk ennek nálunk is, ahol egyes vidékek a mezei kertészetet nagyban űzik s utána jólétnek örvendhetnek. Így pl. Kecskemét és Nagykőrös a barack-, szőllő-, ugorka- és saláta-, Szeged a paprika-, Makó a hagyma-, Budapest környéke a paradicsomtermesztéssel tünnek ki, az egész Alföldön a dinnyetermesztéssel találkozunk, másutt ismét a káposztát mívelik nagyban. Legkiválóbb képét adják a mezei kertészetnek a *bolgár kertészetek.* V. ö. *Ritter* G., *L'huillier* J., *Horváth* E. J., *Rombay* D. s mások idevágó munkáit.

Kerti labirint. Bekerített terület, mely magas élősövénnyel alakított utak tömkelegéből áll és számos útvesztővel van ellátva, hogy bajosan lehessen a közepébe bejutni, illetve onnan a kijáratra akadni. Régibb, ú. n. franciastílű kerteknek a tartozéka. Ma már nem igen divatos.

Kerti növény (l. *a két képmellékletet*), valamennyi olyan fás v. fűnemű, többnyire virágzó növény, melyet termetének, levelének, kivált pedig virágának csinossága kedvéért parkban, kertben, üvegházban, házak körül, szobában stb. díszül tenyésztenek és ápolnak. Részletesebben külön növénycsoportokat is szokás *kerti* v. *dísz* szóval megkülönböztetni. Így vannak pl. *díszfák, díszbokrok* v. *cserjék, díszfolyondárok* (díszlonc, paszuly, Aristolochia Sipho, borostyán, borostyánszőllő, iszalag, bérc-folyondár, Periploca, hajnalka, Bignonia, Lonicera), *díszkórók* (napraforgó), *kerti pázsitfüvek* (kukorica, pántlikafű, a bambusznád, a Gynerium stb.). Az első K.-ek a vidék szép növényeiből lettek (Aquilegia, csengetyüke, ibolya, árvácska, gyöngyvirág stb.), később leginkább idegen országokból kerültek. A korábban divatos szőnyegágyak törpenövésű és tarkalevelű szőnyegnövényei helyébe, a még hasonlóképen geometriailag szegélyezett kerti ágyakba magasnövésű, nagylombú exotikus levélnövények kerültek, valamint magasabb termetü virágnövények, így pelargoniumok, fuchsiák, és üveg alatt nevelt egyéb alkalmas növények. Csak lassan foglaltak teret a tájképi kerti stilusba sokkal jobban beleilleszkedő évelő virágnövények. Különösen Angolország létesített az ismertebb szépvirágú kerti évelőnövényekből kiválóan szép színváltozatosságban újdonságokat (*Papaver orientale*, *Delphinium* stb.). Egyúttal az elhanyagolt *dahliá*-k (georgina) is elterjedtek, amelyek igen alkalmasaknak bizonyultak, a télálló évelő növényekhez hasonlóan, a tájkertekben való felhasználásra, jóllehet gumóik télen át nem hagyhatók a talajban. A geometriai kerti stilustól való szabadulás és a mindjobban általánossá váló természetszerű csoportosítása a növényeknek a parkokban és a házi kertekben, felébresztette a magányosan álló (solitair) növények iránt való érdeklődést is; az esztétikai ízlésnek megfelelően az illető helyekre a megfelelő és alkalmas növényt ültették: a nedves helyekre a buján tenyésző mocsári és réti évelőket, a napos sziklás helyekre az alhavasi növényeket, valamint a pozsgáslevelű kaktusz-féléket. A K.-ek között kiváló szerepük van a *Liliom*-félék és a *Nőszirom*-félék családjabeli fajoknak. Különösen hálásaknak bizonyultak a fajtak tenyésztése tekintetében egyes *Iris*-fajok; ezekkel a japánok meglepő eredményeket értek el (*Iris germanica*

«*Klio*», *I. laevigata*, *I. germanica)*. Ha nem is télállók, de kiváló dísznövények a *Gladiolus*-ok. Nagyon beváltak az északamerikai télálló liliomok is, amelyek különösen jól érvényesülnek *Rhododendron*-csoportok között (*Lilium superbum*, *L. canadense* stb.). A divatos évelőnövények között feltünő hatásuk van a szarkalábaknak *(Delphinium)* is, amelyeket az angolok fejlesztettek sokféle színben és alakban *(D. hybridum* «*Beethoven*»). A *Boglárka*-félék is sok érdekes növényt szolgáltatnak, amelyek között kiváló újdonság az *Actaea acerifolia*; ide tartoznak az évelő basarózsák is, nagy és sokféle színű virágaikkal.

Egyéb figyelmet érdemlő kerti dísznövények a következő fajok: *Astilbe (Spiraea), Arendsi, Polygonum polystachyum, Kochia trichophylla, Euphorbia polychroma.* Nyár végén és ősszel pompáznak virágzataikkal különféle *Fészkesvirágzatu*-családbeli *(Compositae)* fajok: *Rudbeckia hybrida* «*Goldball*», *Pyrethrum roseum, Helenium autumnale, Senecio Wilsonianus.* Újabban Kinából és a Himalájából Wilson révén gyönyörű kankalin-fajokat honosítottak meg a kertészetben, amelyek között kiemelendő a *Primula denticulata* var. *grandiflora*. Közkedvelt és rendkívüli szín- és alakbeli változatosságban ismeretes kerti növények, továbbá a szegfüvek (Dianthus chinensis, Dianth. caryophyllus, l. *Kerti növények keletkezése* c. *I. tábla, 1. ábra)*, a tölcséres virágú Petunia-k (l. *I. tábla, 2. ábra)*, az árvácskák (l. *I. tábla, 3. ábra)*, a Fuchsiá-k (Fuchsia coccinea, Fuchsia corymbiflora, l. *I. tábla, 4. ábra)*, a papucsvirág (Calceolaria rugosa, Calceolaria arachnoidea, l. *I. tábla, 5. ábra)*, a nyári viola (Matthiola incana, l. *I. tábla, 6. ábra)*, a begoniák (Begonia boliviensis, Begonia xanthina, Begonia rex, l. *I. tábla, 7. ábra)* és a színpompában gazdag muskátli (Pelargonium zonale, Pelargonium inquinans, l. *I. tábla, 8. ábra)*.

A K.-ek közül azok, amelyek virágaikkal tünnek fel, többnyire szabályellenes kifejlődés révén keletkeztek; így pl. a porzóknak szirmokká való alakulása egyik nagyon általános esete az úgynevezett telt virágoknak (flore plena), aminőket a rózsák, a szegfüvek között ismerünk (l. *II. tábla 1—2. ábra)*. Máskor meg a virág csészéje megnagyobbodik és pártaszinűvé válik (calycanthemia, l. *II. tábla, 3. ábra)*. Előfordul, hogy a kerti alak virágzata sokkal tömöttebb, mint a vadon tenyésző főfajon, pl. a Reseda odorata var. compacta (l. *II. tábla, 4.* és *5. ábra)*. A vad kakastaréj (Celosia argentea) karcsú virágzatához képest a kerti kakastaréj (Celosia cristata) jelentékeny elszélesedett, ellaposodott szártengelyen hordozza töméntelen apró virágait (l. *II. tábla, 6—7. ábra)*. A fészkesvirágzatuak között sok úgynevezett teltvirágú van, amikor t. i. a gombalakú virágzat belsejében olyanokká válnak az egyes virágok, mint a fészek kerületén, azaz a belső csöves virágok nyelvesekké lesznek; ilyen a vadon termő tőalakja az egyszerű györgyikének (Dahlia variabilis), amelyből keletkeztek a kaktusz-georginák (l. *II. tábla, 8—11. ábrák)*. Ugyanígy van az igénytelen virágzatu indiai Katalin-virágnál (Chrysanthemum indicum), amelynek a csöves belső virágai nyelvesekké alakulván át, telt virágzatok benyomását keltik (l. *II. tábla, 12—13. ábra)*. V. ö. W. *Lange*, Gartengestaltung der Neuzeit (Leipzig 1909); G. *Jekyll*, Wald und Garten (u. o. 1907); Graf *Silva-Tarouca*, Unsere Freilandstauden (Wien-Leipzig 1910).

Kerti növények keletkezése, l. *Kerti növény.*

Kerti paréj (növ.), l. *Spinacia.*

Kerti pele *(Eliomys quercinus* L., állat), a Pele-félék (l. o.) családjába tartozó emlős állatfaj. Háta vörhenyes szürke, oldalai világosabbak, hasa fehér, lábai fehéresek, farka vörhenyes szürke, végén fekete; szemét gyűrűalakú fekete pászta szegélyezi, mely a bajuszsörték tövén ered és a nyak oldaláig terjed. Füle előtt és mögött egy-egy fehér, vállán egy fekete foltja van. 14 cm. hosszú s a farka 9·5 cm. Gyümölcsösökben és kertekben nagy károkat okoz, mert a legízesebb gyümölcsöket válogatja ki és többet pusztít el, mint amennyit megeszik.

Kerti poszáta *(Sylvia simplex* Lath.), az Éneklők rendjébe, a Poszátafélék családjába tartozó madárfaj. Háta olajszürke, hasa piszkos-sárgásfehér, az evezőtollak szürkések, a szárnyfedők fehéres rozsdasárgák, a külső kormánytollak fehér belső szegélyüek. Az alsó farkfedő tollak fehérek. Csőre az orrnyilások irányában szélesebb, mint magas. Lábai piszkoskékek. Hossza 15 cm., szárnyhossza 8, farkhossza 6 cm. Magyarország erdeiben és kertjeiben májustól-szeptemberig közönséges vándormadár. Előfordul egész Európában. Igen élénk, gyorsan repülő és igen kellemesen éneklő madár. Tápláléka: rovarok, cseresznye, bogyó, sőt a méhet is megeszi. Május végén költ. Fészkét a sűrű bozótban késziti, melybe 4—6 vöröses-fehér, barnán és hamuszürkén foltozott és erezett tojást rak. Fogságban nehezen tartható. L. *Poszátafélék.*

Kerti poszméh, l. *Poszméh.*

Kerti repce (növ.), l. *Eruca.*

Kerti sárfű, l. *Euphorbia.*

Kerti sármány *(Emberiza hortulana* L.), az Éneklők rendjébe és a Pintyfélék családjába tartozó madárfaj. Feje hamuszürke, háta barna, hasa fahéjszínű, farktöve barnásszürke, a hímnek világos szürke mellszalaga van. Csőre és lábai hús-szinüek. Hossza 16, szárnyhossza 9, farkhossza 8 cm. Egész Európában található vándormadár, mely Magyarországban nyáron előfordul, de sehol sem nagy mennyiségben.

Kerti szökevény (növ.) az olyan növény, melynek sarja, sarjas része v. magva ide-oda hurcoltatván, elszóródik, v. a pelyhes magvakat a szél a kertből egyenesen kisodorja. Díszkert, sőt növénykert körül is, kint a szabadban gyakran egész sereg kerti virágot látni, mely egy ideig, néha csak az első nyáron (Phacelia a Tátrán) a kert körül marad, azután nyomtalanul eltünik, jeléül, hogy a kerti virág mintegy megvárja az ápolást és ültetést, különben elpusztul. Sok K. azonban a vidéknek maradandó lakosa s a helyi flórának kiegészítő része lesz. Hazánknak is sok ilyen K.-e van, pl. a macskamenta, az estike (Hesperis matronalis), Asterek, Solidago serotina és Rudbeckia laciniata, meg a ligetszépe Észak-Amerikából, a Tanacetum Parthenium Dél-Európából stb.

1. Szegfű. a *Dianthus chinensis*, b *D. caryophyllus.*

2. Petuniák. a *Petunia*

5. Papucsvirág.
a *Calceolaria rugosa*,
b *C. arachnoidea.*

4. Fuchsiák.
a *Fuchsia coccinea*, b *F. corymbiflora.*

7. Begoniák. a *Begonia*

»Kerti növények keletkezése« cikkhez.

KELETKEZÉSE I.

ttek a tőalakok.

niflora, b P. violacea

3. Árvácskák. a *Viola altaica*, b *V. tricolor*.

6. Viola.
a *Matthiola incana*.

sis, b *B. xanthina*, c *B. rex*.

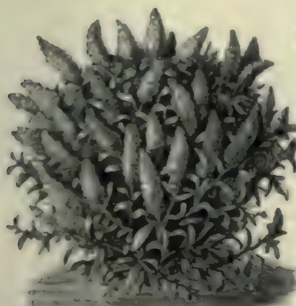
8. Pelargoniumok. a *Pelargonium zonale*, b *P. inquinans*.

KERTI NÖVÉNYEK KELETKEZÉSE II.

1. Porzók átalakulása szirommá a Dictamnus albuson.

3. Mimulus cupreus calycanthemus.

2. Porzók átalakulása szirommá a Rosa chinensisen.

5. Reseda odorata var. compacta. Kerti alak.

4. Reseda odorata.

6. Celosia argentea.

7. Celosia cristata (kakastaréj), a C. argentea kerti alakja.

8. Dahlia variabilis (Georgina).

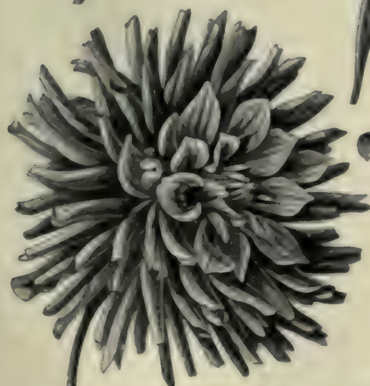

13 a – f. Chrysanthemum - virágok. Kerti alakok.

12. Chrysanthemum indicum.

10. Kaktuszgeorgina.

11. Georgina - virágok. Kerti alakok.

9. Dahlia Juarezi.

«Kerti növények keletkezése» cikkhez.

Kerti vetemények, l. *Zöldségfélék.*

Kerti virág, l. *Kerti növény.*

Kertpusztitók azok az állatok, amelyek gyümölcsfáink és kerti veteményeink egyikén vagy másikán élősködnek. Az emlős állatok közül ilyen értelemben csak a mezei pocok és a vizi pocok jönnek számításba. Veteményágyakban ugyan a vakond is tetemes károkat tehet túrásával, de ott a pajor, amelyre vadászik, ugyanannyit puszti ts ennek kiirtásával a vakondturásnak is elejét vehetjük. Ha közvetlenül nem is, ellenségei kertünknek a menyét, a görény és a macska is, mert rovarpusztító apró énekesmadaraink elriasztásával segítő társainktól fosztanak meg. Kétes szerepet játszik kertjeinkben a madarak közül a veréb, mely sokszor egész cseresznyetermésünk leszüretelésével több kárt okoz, mint egyébként hasznot. A K. legnagyobb része kétségtelenül a rovarok közül kerül ki. Kicsiségük mellett nagy tömegükkel ezek okozzák a legnagyobb károkat és sokszor csak a kész bajnál észrevehető aknamunkájuk gyakran meg sem akadályozható. Gyümölcsöseink fáinak (azok gyökerének, törzsének v. lombjának) legfontosabb pusztítói a cserebogár és pajorja, a különféle fa- és kéregszúk, a hajtásvégeket rongáló orrmányos bogarak, a nagy, piros- v. kisebb, sárgatestü farágó hernyók, továbbá a galagonyalepke, a sárgafaru pille, a gyapjas pille, a téli nagy és kis araszoló kifogyhatatlan lombpusztító szerzete. Különösen alma- és körtefáinkat látogatják a rügyeket és bimbókat kirágó Anthonomus fajok, az alma és körte férgességét okozó almamoly és bibor-orrmányos, a körtefák nagy ellensége a piros és sárga pajzstetü és alföldi almatermesztésünk esküdt ellensége a vértetü. Zöldséges kertjeinknek is sok a hivatlan vendége: a különféle gyökérrágó drótféregfajok, a lótetü, a bagolypillék hernyói, a földi bolhafajok, a zsizsikek és különféle orrmányos bogarak és lárváik. A K. ellen való védekezés a legtöbb esetben különleges eljárásokkal s néha sok munkával kapcsolatos s az eredmény biztosítására ezenfölül többnyire csak a határbeli birtokosság egyöntetü eljárása vezet. Ez az oka, hogy a növényvédelem általában még kertekben is gyönge lábon áll. Minden esetben azonban bizonyos szakavatottságot és gyakorlatot kiván az ilyen munka, azért a K. tanulmányozásával nálunk is különálló intézet, a budapesti m. kir. Rovartani Állomás foglalkozik, mely azután esetről esetre fölvilágosítással és útbaigazítással szolgál az érdeklődő gazdáknak és hatóságoknak.

Kertváros. A különböző intézmények között, melyek a nagyvárosok egészségtelen lakásviszonyain vannak hivatva segiteni, a K.-ok képezik a legújabb fejlődési fokot. Alapgondolatuk, hogy a városi és ipari, sőt gyáripari kulturát egészségesen egyesítsék a falusias természeti környezet előnyeivel. A K.-ok intézménye Angliából ered, ahol, még mielőtt ez az elnevezés ismeretes lett volna, *Cadbury* csokoládégyáros Birmingham közelében gyárát és a hozzátartozó munkáslakásokat nagy kertek közé építtette; e telep ma *Bournville* K. néven ismeretes. Ugyanígy épült Sir William Lever *Port Sunlight* nevü gyári K.-a Liverpool mellett, Rowntree gyáros K.-a, *Earswick*, York mellett. Ezek a mult század 80-as évei végén és 90-es éveiben épült K.-ok azonban csak magánosok jótékonycélú alapításai voltak munkásaik javára; mint életerős gazdasági alapokon nyugvó intézmény lehetőségét E. *Howard* állította fel *Garden Cities of to-morrow* cimü művében (1899). Ennek eszméi szerint alakult meg 1903-ban az első igazi angol K.: *Letchworth*, Londontól másfélórányira. Ma Angliában összesen 17 K. van; köztük *Hampstead Garden Suburb*, London kerti külvárosa érdemel még említést, melyet a fővárossal földalatti villamosvasut köt össze. Azóta átterjedt ez a mozgalom Német- és Franciaországba, valamint az Amerikai Egyesült-Államokba is. Nálunk a kispesti állami munkástelep, valamint a főváros Palotai-úti kislakásos telepe közelíti meg külsőségeiben legjobban a K.-ok képét. A K. valamely nagyváros közelében faluszerüleg épült város, amelynek terjeszkedése korlátolt (tehát előre megszabott házhelyekkel bír), amelynél nem lehetséges telekspekuláció (tehát csak az épület képezhet tulajdont, míg a telek csupán bérletet, 99 v. 999 évre), amely végül a maga egészében előre kidolgozott programm szerint épül, szem előtt tartva a lakók higiénikus, esztétikai, szociális stb. igényeit, ami mellett lakói élethivatásuknak a fővárosban is eleget tehetnek. Többnyire társulás, szövetkezés és önsegély vagy altruista pénzcsoportok támogatásával jönnek létre, s a befektetett tőke alig 1—3, ritkábban 5%-ot jövedelmez, az esetleg befolyó jövedelemtöbblet közcélokra (könyvtár, sporttelepek, stb. létesítésére) forditandó. V. ö. *Howard* idézett művén kívül *Berlepsch-Valendas*, Die Gartenstadtbewegung in England (Berlin 1912); *Kampfmeyer*, Gartenstadt und Landeskultur (u. o. 1906); *Wildner* Ödön, K.-ok (XX. sz. 1906. évf.); *Fischer* Mór, Bournville (Társadalmi Muzeum Szemléje 1909. évf.); *Sidó* Zoltán, Port Sunlight (u. o. 1912. évf.).

Keruan, város, l. *Kairuan.*

Kerub *(Cherub)*, a szerafokkal s tronokkal (troni) az angyali kar legfelsőbb képviselői. K.-ok őrizték a paradicsomot, K. űzte ki az első emberpárt bűnbeesése után az édenkertből, a próféták szerint K.-ok hordják Isten trónját is. A frigyszekrény tetején és Salamon király templomában K.-ok voltak fölállítva, olyképen, hogy arccal egymás felé fordultak és szárnyaik érintkeztek.

Kérulj, fürdőhely, l. *Királyfürdő.*

Kerülék a. m. ellipszis, l. *Kúpszelet.*

Kerülékes eszterga *(ovális eszterga)* az olyan, melyen az orsóra tárgytartónak egy ellipszográf van erősítve, úgy hogy a tárgy forgás közben nem kört, hanem kerüléket ír le, a kés tehát a tárgyat kerülékesen munkálja meg.

Kerület, 1. *(districtus)*, az ország területének közigazgatási felosztása. Ilyen volt pl. Magyarországnak a főfolyók és azoknak vidéke szerint felosztása Dunáninneni, Dunántúli, Tiszáninneni, Tiszántúli K.-ekre, amely törvénykezési tekintetben a megszüntetett 4 K.-i táblának (l. o.) volt alapja.

2. *K. (peripheria*, sokszögeknél *perimeter)*, síkrészeknek v. más felületrészeknek a határát alkotó *vonal*, többnyire azonban e vonalnak *ívhossza*.

Valamely sokszögnek K.-e az oldalak összegével egyenlő. A kör K.-ét úgy kapjuk, hogy az átmérő hosszúságát megszorozzuk a $\pi = 3{\cdot}14$ ... ludolfi számmal.

Kerületi betegsegélyző pénztár a munkásbiztosítás egyik szerve, melyre a biztosításban a legnagyobb súlyt fektetik. Bővebben l. *Munkásbiztosítás.*

Kerületi börtön jelenleg csak a szegedi; a börtönre ítélt s itt el nem helyezhető többi rab a Btk. 36. §-a értelmében az igazságügyminiszter által kijelölt kir. törvényszéki fogházban helyeztetik el.

Kerületi felügyelők a budapesti rendőri őrszemélyzet tisztjei, akik a külső szolgálatot látják el s az őrszemélyzet fegyelmét kezelik abban a kerületben, amely kerület őrszemélyzetének az élére állítja őket a főkapitány. Rendszerint katonatiszti minősítést kivánnak tőlük s a főkapitány előterjesztésére a belügyminiszter nevezi ki őket. Élükön a főparancsnok áll.

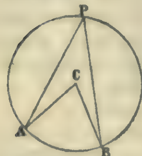
Kerületi kapitányság a nagyvárosok rendőrségének a közigazgatási kerületekben működő, korlátozott hatáskörrel felruházott része. A bűnügyekben, amelyeket a központi rendőrhatóság szokott ellátni, a K. csak a sürgős, halaszthatatlan intézkedéseket foganatosithatja. Kihágási ügyekben önálló, rendőri büntetőbiróságok, közigazgatási ügyekben pedig csak azokat a teendőket végzik, amiket a központi rendőrhatóság hozzájuk utal. Élén egy rendőrtanácsos v. kerületi kapitány áll, aki a megfelelő tisztviselői karral látja el a K. teendőit. A külső szolgálatot egy kerületi felügyelő teljesíti megfelelő számú őrszemélyzettel. Ezeknek soraiból állítják ki az utcai őrszemeket, a kapitánysági s egyéb őrségeket.

Kerületi munkásbiztositó pénztár, l. *Munkásbiztosítás.*

Kerületi parancsnok, l. *Csendőrség* és *Honvédkerületi parancsnok.*

Kerületi sebesség, valamely körben forgó tárgy kerületén levő pontnak egy másodperc alatt befutott útja.

Kerületi szög, az oly (l. az *ábrát*) *APB* szög, melynek csúcsa a kör kerületén van, szárai pedig a körnek a húrjai. Nagyságra nézve félakkora, mint az ugyanazon *AB* köríven álló *ACB* középponti szög.

Kerületi tábla az 1868. LIV. t.-c. életbeléptéig első folyamodású biróság a törvények által meghatározott bizonyos ügyekben. Négy K. volt és pedig: Dunáninnen Nagyszombatban, Dunántúl Kőszegen, Tiszáninnen Eperjesen, Tiszántúl Debreczenben. Az abszolutisztikus korszak alatt szünetelt K.-kat az országbirói értekezlet némi eltéréssel az 1848. évi állapotba állította vissza. A K.-kat először az 1723. XXX. t.-c. állította fel, további rendelkezéseket az 1723. XXXI. és XXXII. t.-cikkek tartalmaznak; ezek szerint Debreczen helyett Nagyvárad volt Tiszántúl a K. székhelye.

Kerületi ülések, 1848-ig az alsó tábla a tárgyakat előzetesen ú. n. K.-ben vitatta meg. A K.-et eredetileg a megyék követei mint magánjellegű értekezletet, kerületenként külön tartották; későbben a két dunai kerület együtt, a két tiszai ismét együtt tanácskozott, sőt már 1741 óta előfordult, hogy mind a 4 kerület együttes tanácskozásokra jött össze, míg 1802 óta az együttes tanácskozás állandóvá vált. Az együttes K. az alsó táblának minden elemét magukban foglalták az egy kir. táblának kivételével, s így az országos ülésektől csakis az elnökségben és a jegyzőségben különböztek. Az elnökség hetenkint a megyei követek között változott akként, hogy azt mindig egy dunai és egy tiszai követ együtt vitte a megyéknek ülésrendje szerint. Jegyzőt négyet választottak a megyék, s kettőt a városok részéről. A K.-en a szavazás akként történt, hogy minden vmegye egy, a kapcsolt részek egy, a szabad kerületek egy, az egyházi rend egy, a városok összesen egy szavazattal birtak.

Kerülő, tekervényes, görbe út, innét beszéd vagy szó, melyben a dolognak nagy feneket kerítenek; továbbá minden, ami sorban jár, nevezetesen K. pohár körben járó, bujdosó pohár; végre gazdasági szolga, aki a mezőre, határra, erdőre stb. felügyel. L. *Csősz.*

Kerülős, nagyk. Arad vmegye kisjenői j.-ban, (1910) 2192 oláh lak., posta- és távbeszélő-hivatal.

Kerván (perzsa), l. *Karaván.* — *K. basi*, a feje a karavánnak.

Kérvény v. *folyamodvány*, magánfélnek hatósághoz v. magasabban álló személyhez intézett beadványa.

Kérvényezési és panaszjog, l. *Kérelmezési jog, Népszabadság-jogok.*

Kervyn de Lettenhove, *Joseph Bruno Maria, báró*, belga történetiró, szül. St Michelben (Brügge mellett) 1817 aug. 17., megh. u. o. 1891 ápr. 2. 1850 óta a belga akadémia tagja, 1861. bárói címet kapott s a képviselőházban a kat. párt vezérei közé tartozott; 1870—71. közoktatásügyi miniszter volt d'Anethan kabinetjében. Nagyszámú történeti műveiben és forráskiadásaiban különösen Flandria történetét derítette fel. Nevezetesebb művei: Histoire de Flandre (Brüsszel, 5. kiad., 1898, 4 köt.); Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II. (1882—92, 10 köt.); Les Huguenots et les Gueux (1882—85, 10 köt.); Marie Stuart (1889, 2 köt.); Lettres et négociations de Philippe de Commines (1867—74, 3 köt.); Oeuvres de Froissart (1867—77, 26 köt.); Oeuvres de Georges Chastellain (1863—1866, 8 köt.).

Kéry *Gyula*, író, hirlapiró és zeneszerző, szül. Budán 1869 aug. 3. A gimnáziumot és jogakadémiát Pécsett végezte, azután hirlapiró lett, eleinte Pécsett és Győrött, később a fővárosban dolgozott a Pesti Naplónál, majd a Budapesti Hirlapnál. 1895-ben megindította a *Művészeti Lapok*-at, 1897-től egyideig a Magyar Szalon helyettes szerkesztője volt. Irt néhány népszerűvé vált dalt is, melyeket maga zenésített meg s egyrészüket németre is leforditották. Művei: *Blaha Lujza élete* (1896); *A magyar szabadságharc története napi krónikákban* (1899). A Petőfi-Társaság 1899. megbizta a Petőfi-ereklyék fölkutatásával s innen kezdve minden erejét ennek a föladatnak szánta.

Fáradhatatlan munkásságának köszönhető, hogy az ország minden részéből összehordott ereklyék a Petőfi-házban elhelyezést nyertek. 1907-ben a Társaság megválasztotta tagjának és titkárának s e minőségében megírta *A Petőfi ház története és katalógusa* c. munkát (1911). A megfeszített munka azonban aláásta egészségét és tönkretette idegzetét, úgy hogy titkári tisztéről lemondott s írói működésével fölhagyni kényszerült.

Kerzon *(Cherson)*, orosz kormányzóság és város, l. *Herzon*.

Kerzonézus *(Chersonesos* v. *Cherronesos*, gör., a. m. félsziget), az ókorban gyakran használták e szót félszigetek, földnyelvek és egyes városok jelölésére. Legismeretesebbek a *K. Thracica* (ma Gallipoli félsziget a neve), amelyet gyakran egyszerűen K.-nak neveztek: a Thrák-tenger és a Helleszpontusz közt és a *K. Taurica* vagy *Scythica*, a mai Krim, amelyet D.-en többnyire görög városok népesítettek be. É.-on pedig barbarok, tauriaiak és szittyák laktak. *K. Cimbrica* volt a neve Jütlandnak és *K. aurea* (gör. *Chersonesos Chrysé*, arany-félsziget) Malakkának.

Kes, *Willem*, hollandiai zeneszerző, szül. Dordrechtben 1856 febr. 16. 1876-ban koncertmester lett Amsterdamban. 1905-ben a koblenci konzervatorium élére került. Számos zenekari és kamarazene-művet írt és egy kórus-balladát Der Taucher címmel.

Kés, éles élű metsző eszköz, tehát ide tartoznak a szerszámgépek metszőkései is (pl. esztergályozó- vagy gyalulókés). Az élt szilárd, kemény és némileg szivós és rugalmas anyagból készítik, erre legcélszerübb az acél, azonban ötvényekből (újezüst, aluminiumbronz, deltafém stb.), nemes fémekből (arany, ezüst), csontból, szaruból s más anyagból is készítik, az utóbbiak azonban v. luxuscikkek, v. speciális célra való eszközök. A kést a használat célja szerint alakítják és nevezik el. Van evőkés, metszőkés, szakácskés, vágókés, vargakés, vonókés, zsebkés stb. A kések tulajdonképen 2 főrészből: az élt alkotó *pengéből* és az ezzel összefüggő *szárból* vagy *nyélből* állanak, melyet a legtöbb esetben fa-, csont- vagy más burokkal fednek be díszítés és jobb fogás céljából. A kések pengéjét lapos acélból kovácsolják ki és ezután levágják oly hosszúságban, hogy a kés szárának alakítására is maradjon elég hosszú darab. A modern késgyárakban hullókalapácsokkal odorokban (Gesenk) alakítják a késeket. A késes iparba tartozik a *beretvák* és *sebészkések* gyártása is. A beretvák pengéjét a legfinomabb acélból, gyenge vörös izzásnál legömbölyített szélü üllőn kovácsolják ki, az utolsó alakításnál a kovácsolást a munkadarab teljes kihüléséig folytatva. Újabban az olcsóbb beretvák és kések készítésére az acélgyárak már az alaknak megfelelő rudakat hengerelnek. Így a beretvaacél hegyes háromszög, az evőkésekhez való acél pedig tompa háromszög keresztmetszetü. Az előbbiből a beretvának megfelelő darabot vágnak le, mire a nyélnek megfelelő részt kikovácsolják, a pengés részt pedig megedzik és köszörülik. Az utóbbiból az evőkéseket úgy gyártják, hogy az acélrúdból sajtóval két-két késre való darabokat vágnak ki, melyeknek külső szélei az éleket alkotják. A zsebkések kisebb pengéit, továbbá a rugókat és nyélbeleket pléhből sajtolják ki. A kovácsolt és sajtolt pengéket és rugókat további megmunkálhatásuk céljából izzítással kilágyítják, ezután a szükséges helyeken kifúrják; ha ez megtörtént, minta után körülreszelik vagy vágják, végül vízben vagy olajban megedzik és gyenge melegítéssel megeresztik. Az edzett rugókat olajfürdőbe mártják és szentűz felett mindaddig melegítik, mígnem az olaj elpárolgott. A gyártás másik főrésze a nyelek készítése. A késnyél készítésének első munkája a nyélbeleknek (platinák) vas- vagy sárgarézből való kisajtolása vagy kimetszése. A nyélbél két végét rendszerint domborított sárgarézlappal, a kettő közti részt pedig csonttal, szaruval, gyöngyházzal stb. burkolják. Az angol késgyárakban a késnyél eme díszítő részeit tömör vasból vagy sárgarézből gyártják. A vasat melegen, a rezet hidegen verik a megfelelő acélmatricokba és a kérdéses darabkákat úgy szegecselik a nyélbélre. Ez mindenesetre szolidabb munka és a tömeges gyártásnál olcsóbb is. A nyélboríték további részét a kisebb mesterek kézi fűrésszel, a gyárosok körfűrésszel metszik ki. Ezeknek a fa-, csont- vagy egyéb daraboknak kifúrására vonós fúrót használnak. Szorosan a késes iparhoz tartozik az *evővillák* készítése is. A hullókalapácsokkal a villaágakat jobban, szebben és szabatosabban alakíthatják ki, mint kézzel. A késes műhelyek fontos kiegészítő részei a *köszörülő műhelyek*. A késeket a stoószi iparosok vízierővel hajtott nedves kövön köszörülik meg. Köszörülés után a pengét bőrrel bevont és korund- (smirgli-) porral bekent korongon csiszolják meg és diófakorongon bécsi mésszel fényesítik ki. A legfinomabb késeket tovább fényezik spiritusz és vasoxidpor keverékével bevont bőrkorongon. A nyelet szénporral megporozott nemezkorongokon fényezik meg. Fényezés után a pengéket finom köszörükövön végighúzzák, hogy jó élük legyen. A konyhakéseket a kovácsolás után köszörülik meg, azután megedzik, megeresztik és megint megköszörülik (Hart- vagy Scharfschleifen). A nyélborítékot csak ennek megtörténte után erősítik a szárra. Az összeállított kést a már leírt módon fényezik meg. A zsebkések köszörülésére 40—60, a konyhakések köszörülésére 1500 cm. átmérőjü köveket és csiszoló korongokat használnak. Hazánk késes iparának fészke Stoószon van. A külföld késes ipara igen magas fokon áll. Kiemeljük Remscheidet, Solingent, Steyrt, Sheffieldet, Birminghamot és Londont. V. ö. Technologiai Lapok, 1891. évfolyam, 14. sz.

K. az őskorban. A kés az embernek egyik legrégibb szerszáma, mely a palaeolith korból a neolith korba való átmenet idején tűnik föl, midőn a barlangi leletek és konyhahulladékhalmok nagy számban szolgáltatnak oly vékony kova- és más kőfajból készült pengéket, melyek egyszerű lepattintás által készültek, hosszukások, keskenyek és kétélüek. Ezek a legkorábbi kések, melyek e formában az újabb kőkoron keresztül is fenmaradnak, sőt az obszidián-kések a bronzkorba is átnyulnak. A bronz kések legegyszerübb formája a tokos kés. Nyelét a lándzsákéhoz hasonló köpü alkotja, mely a lándzsapenge helyett egyélü, kissé hajlott, széleshátu pengét hord. Az ebből fejlett

nyeles kések csaknem teljesen hasonlók a késeinkhez s rendesen csak abban térnek el, hogy pengéjük kétszer görbült. A vaskor vágókése rövid, görbe, profilált nyelével rendkívül jellegzetes, pengéje egyszer görbült.

Kesan *(Ruszköj)*, város Drinápoly törökországi vilajet gallipolii szandzsákjában, 120 m. magas halmos vidéken, az alsó Maricától K.-re 30 km.-nyi távolságban, görög püspök székhelye, 4500 török és görög lak.

Kés-borona, l. *Borona.*

Kesch *(Piz-K.)*, az Alpok Silvretta-csoportjának 3422 m. magas (legmagasabb) csúcsa Graubünden svájci kantonban.

Késedelem *(mora)*, a kötelezettség kellő időben való teljesítésének elmulasztása. K.-be esik az adós, ha a szolgáltatást, mellyel tartozik, a kikötött v. törvényszerű időben nem teljesíti; a hitelező, ha a kellő időben és módon tényleg megajánlott szolgáltatásának elfogadása körül késedelmeskedik. (L. *Fizetés.)* Az adós késedelmének következménye, hogy az adós még a véletlenért is felelős, ha csak be nem bizonyítja, hogy a véletlen a szolgáltatás tárgyát a kellő időben történt teljesítés esetében is csak úgy érte volna; továbbá az adós kártérítéssel és amennyiben pénzfizetésről van szó, késedelmi kamatokkal (l. *Késedelmi kamat)* tartozik. Aki meghatározott tárgyat köteles szolgáltatni, ama hasznokért is felel, melyeket késedelmének ideje alatt szedett v. vétkesen nem szedett. Ha az adós késedelme folytán a szolgáltatás a hitelezőre nézve érdekét vesztette, az visszautasíthatja a szolgáltatást és a szerződéstől elállhat. Ha a teljesítés ideje — a lejárat — szerződésileg meghatározva nincs, a K.-hez a hitelező részéről történt felszólítás szükséges; ellenesetben nem, mert «dies interpellat pro homine». Ha azonban a hitelező az adós késedelme miatt a szerződéstől el akar állani, az adósnak előbb megfelelő véghatáridőt kell a teljesítésre tűznie, hacsak az reá nézve már érdekét nem vesztette v. az ügylet nem «fix» ügylet. A hitelező késedelme esetében a hitelező viseli a szolgáltatás tárgyának veszélyét s az adós csak a tényleg szedett hasznokért felel, a véletlenért pedig nem felel, a szolgáltatást a hitelező költségére bírói kézhez teheti le. A két K. egymás mellett meg nem állhat, hanem ha a K.-ben levő fél után a másik fél K.-be esik, az előbbinek késedelme megszűnik, megtisztul (purgatio). Különös szabályok állanak fenn a K. tekintetében *kereskedelmi vételnél.* (L. *Vétel).* A K.-nek igen szigoruak a jogkövetkezményei a *tőzsdeügyletek* körében; ezekre nézve a tőzsdei szokások irányadók. Per esetében a K. rendszerinti következménye az, hogy a késedelmes alperes a perköltséget viselni köteles, mert késedelmével ő adott okot a perre. Ha azonban a felperes csak részben pernyertes, a perköltség a K. dacára is a felek között kölcsönösen megszüntethető.

Késedelmi kamat az a kamat, melyet az adós a lejáratkor ki nem fizetett pénztartozása után köteles megfizetni. Ha maga a tartozás kamatozó volt, az a kamat a késedelem ideje alatt is tovább folyik; ellenesetben a K. 5%, váltótartozásnál 6%, lelépő gyámra v. gondnokra nézve a mulasztás folytán ki nem adott pénz után 8%. Lejárt kamat után csak világos kikötés esetében jár kamat v. akkor, ha a lejárt kamat bepereltetett, mely esetben a kereset beadása — tehát nem a lejárat — napjától számítandó. Csak értékpapirok kamatszelvényei után számítandó a kamat már a késedelem beálltától. A kereskedelmi törvény szerint K.-ot követelhet az, kinek oly ügyletből, mely reá nézve kereskedelmi ügylet, lejárt követelése van és pedig a lejárat, fizetési határnap hiányában a megintés napjától. Kereskedők egymás között kereskedelmi ügyletekből kifolyólag a lejárattól megintés nélkül is követelhetnek kamatokat. A számla megküldése magában véve még nem megintés.

Keselők (ol. *accoltellatori)*, l. *Maffia.*

Keselőkő (azelőtt: *Keselőkőpodhragy)*, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 701 tót lak., u. p. és u. t. Nyitranovák.

Kesely, 1. az állatnak, kivált a magyar marhának az a színe, midőn a bőr és szőr festőanyagot nem tartalmaz; a bőr tehát testszínű, a szőr tiszta fehér. A K.- v. homály-marha igázásra kevésbbé alkalmas, de hízékonyabb a más szinűnél. — 2. K.-nek azt a jegyet is nevezik, midőn a sötétebb szinű állat lábavége fehér (keselyláb). Ezt nem szeretik, mert rendesen sárga patával jár, mely puhább, mint a palaszürke.

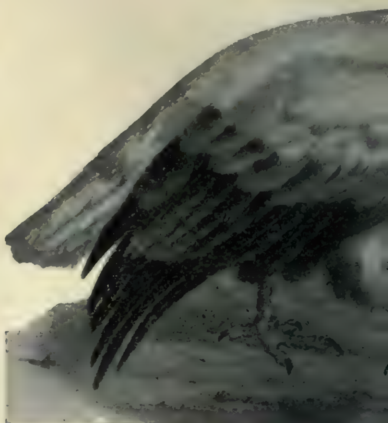
Keselymező, kisk. Máramaros vmegye huszti j.-ban, (1910) 2546 rutén és német lak., u. p. Iza, u. t. Huszt.

Keselyü, l. *Keselyüfélék.*

Keselyüfélék (állat., *Vulturidae*, l. a *képmelléklet)*, a Ragadozó madarak rendjének egyik családja. Igen nagy madarak, melyeknek csőre erős, hosszas, egyenes; a felső kávának csak a hegye hajlott. Orrlyukaik rendesen nincsenek sertékkel fedve. Fejök, gyakran nyakuk is csupasz, vagy csak pehellyel födött. Fejükön néha húsos taraj, az állukon pedig bőrkaréj található. Szárnyuk igen nagy, széles s testüktől nyugalomban is elálló. Az evezőtollak közül a 4. a leghosszabb. A fark középhosszuságú, lekerekített, v. egyenesen levágott 14 kormánytollal. Lábaik középhosszuságuak, csüdjük csupasz, az ujjak bár hosszuak és karmokkal ellátottak, de tompábbak, mint a sólyomféléknél. A nőstény rendesen nagyobb a hímnél. A ragadozó madarak közt legesetlenebbek és értelemre a többi ragadozók mögött maradnak, érzékeik azonban épen oly élesek, különösen látásuk kitünő. Félénk, gyáva állatok; többnyire társaságban élnek ugyan, de nem békeszeretők, s egymás iránt nem valami nagy bizalommal viseltetnek. Lépésben mennek, lassan röpülnek; nagyon falánkok s minthogy általában döggel táplálkoznak, hasznos madaraknak is nevezhetők. Új-Hollandia kivételével az egész Földön el vannak terjedve; a síkságokon, magas hegyeken meszsze kalandoznak táplálékuk, az elhullott állatok után, különösen Dél-Ázsia, Afrika, Dél-Amerika tisztátalan városaira jellemzők. Fákon, sziklákon vagy puszta földön társasan fészkelnek, 1—2 szürkés vagy sárgásszínű, sötéten pettyezett tojást raknak, melyeket mindkét szülő közösen költ ki. A kiköltés több hétig tart, a kikelt fiatalok fészeklakók és több hónapig kell őket a szülőknek gondosan védelmezni, táplálni, míg sza-

1. Kondor (*Sarcorhampus gryphus* L.).

2. Dögkeselyü (*Neophr*

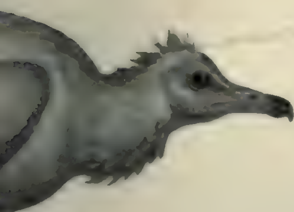
4. Királykondor (*Sarcorhampus papa* L.).

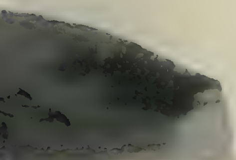

5. Fakó keselyü (*Gyps ful*

«Keselyüfélék» cikkhez.

YÜK.

...opterus L.).

3. Szakállas saskeselyű (*Gypaëtus barbatus* L.).

6. Barátkeselyű (*Vultur monachus* L.).

hadjukra bocsathatók. Nem szapora állatok. A fogságban jól tarthatók, sőt tenyészthetők is. 25 fajuk ismeretes, melyek közül Magyarországon 4 él. Könnyebb osztályozás kedvéért 3 alcsaládot különböztetnek meg: 1. *Saskeselyű-félék (Gypaetinae)*, melyeknek feje, mint a sasoké, tollas és abban is hasonlítanak a sasokhoz, hogy élő állatokat is rabolnak el. Csüdjük tollas és a középső ujjnál rövidebb, farkuk ékalakú. Az egész viaszhártya sűrűen sertenemű tollakkal van megrakva, azért az orrlyukak nem igen látatók. Az állon fekete sertékből álló szakállt viselnek. A 2–3. evezőtoll a leghosszabb. Sokan külön családnak veszik. Képviselőjük a *szakállas saskeselyű (Gypaetus barbatus* L.), mely Magyarország délkeleti részeiben előfordul, állandó madár (l. o.). 2. *Igazi keselyűk (Vulturinae)*. Viaszhártyájuk csupasz, csupasz fejük legfeljebb pehelytollakkal fedett, farkban 14 kormánytoll, csüdjük olyan hosszú, mint a középső ujj, felül kissé tollas, különben pikkelyes. 20 ismert fajuk 9 nembe tartozik. Említendők: a *dögkeselyű (Neophron percnopterus* L.). Feje és nyaka csupasz. Keskeny orrlyukai hosszúak és vízszintesen állók. Piszkosfehér színű, fekete evezőtollakkal. Arca, torka sárga. Fiatalon sötétbarna. Hossza 75, szárnyhossza 53, farkhossza 26 cm. Hazája Észak-Afrika és Dél-Európa. Magyarországba májusban jön. Mehádia környékén költ is, aug.-ban délre vonul. Kizárólag döggel táplálkozik. A *barát-* vagy *barna keselyű (Vultur monachus* L.), orrlyukai kerekek, a fején barna színű rövid, göndör tollakkal, melyek a fej hátsó részén kis bóbitát alkotnak. Nyakgallértollai barnák, rövidek és szélesek. Szeme körül violaszínű csupasz gyűrűvel. Teste egyszínű sötétbarna. Hússzínű lábai violaszínű árnyalattal. Hossza 130 cm., szárnyhossza 80, farkhossza 40 cm. Hazája a Földközi-tenger környéke. Magyarország déli részeiben, különösen Erdélyben, a magas hegyeken, hol költ is, egész éven át található. Gyakran ellátogat az Alföldre v. a Kárpátokba. Páronként él. A *fakó keselyű (Gyps fulvus* Briss.). Orrlyukai harántirányban hosszúkásak. Feje és nyaka fehér, pehelytollakkal. Fehéres nyakgallérjának tollai keskenyek, hegyesek és foszlottak. Tollazata sárgásbarna, hasán sötétebb. Az elsőrendű evező- és kormánytollak feketék. Csőre rozsdabarna. Lábai kékesszürkék. Fiataloknál a nyakgallér barna, az egyes tollak nem foszlottak, különben sötétebb színűek. Hossza 120, szárnyhossza 75, farkhossza 35 cm. Társaságban él a Földközi-tenger környékén. Helyet változtató madár, mely Magyarország déli vidékein és Erdélyben sokkal gyakoribb, mint az előbbi. Magas sziklahasadékokban fészkel. Hazánk más vidékeire is gyakran ellátogat. 3. *Halász-keselyűk (Gypohieracinae)*, jellemző hosszú, oldalt összenyomott csőrrel. Viaszhártyájuk csupasz, szárnyuk hegyes, a 3–5. evezőtolluk a leghosszabb. Tollas csüdjük olyan hosszú, mint a középső ujjuk. Sokan a sólyomfélék családjába sorolják. Egy faja ismeretes, a *Gypohierax angolensis* Gm., mely egészen fehér, kivévén a fehér evező- és válltollakat. Hossza 60 cm. Afrika tropusi részeiben főleg halakból él.

Keselyűfű, az *Aquilegia vulgaris* (növ.), lásd *Harangláb.*

Kesenbrot, Csehország alkancellárja, l. *Augustinus*, 2.

Kesergés (zene), a fájdalmába merült lélek panasza. Hunfy Kesergő szerelme ilyen fájdalmas hangulat szülötte.

Kesergő, a XVIII. sz. első évtizedeiben keletkezett dalforma; szerkezete a hallgató magyar nótákéhoz hasonló. *Cinka* Panna, *Bihari* János és az öreg *Boka* András írták a leghíresebb K.-ket. E műfajhoz tartoznak még a bujdosóénekek, valamint a Rákóczi korabeli két szomorú nóta: *Rákóczi K.-je* és a hangulatos *Rákóczi siralma*: «Hallgassátok meg magyarim, amit beszélek».

Keserű, l. *Ízérzés.*

Keserű anyagok *(amara)*, közelebbről többnyire nem ismert növényi hatóanyagok, melyeknek közös sajátsága az erősen keserű íz. Fokozzák a nyál és a gyomornedv elválasztását, a gyomor- és bélmozgásokat, mobilizálják a bélfalban levő nyiroksejteket, miknek fontos szerepe van a fehérjék felszívódásában. Ezen alapszik gyógyhatásuk. Az étvágy fokozására, az emésztés javítására adják *étkezés előtt* 1 órával kis adagokban tea, fűszeres bor, keserű pálinka alakjában; nagy adagok, különösen evés közben, hátrányosak az emésztésre. Mivel a K.-at szolgáltató növényeket s kivonataikat is amarumoknak nevezik, megkülönböztetünk a kisérő anyagok szerint *tiszta K.-at* (amara pura): pl. gentiana (tárnicsgyökér), centaurium (ezerjófű), trifolium fibrinum (keserű lóhere), quassia-fa, taraxacum (pitypang); *nyákos K.-at* (amara mucilaginosa): pl. izlandi moha, kalumba-gyökér; *fűszeres K.-at* (amara aromatica): pl. üröm, kalmus gyökér, keserű narancshéj, condurangokéreg. Kész teakeverék a hivatalos *species amaricantes* (üröm, ezerjófű, narancshéj 200–200 g. + keserű lóhere, kalmusgyökér, tárnicsgyökér 100–100 g. + 25 g. fahéj összevágva, összetörve).

Keserű bor. E borbetegséget főleg a vörös burgundi és oportó borokon észlelték, néha azonban a fehér borok is megkeseredvén, ihatatlanokká válnak. E betegséget Pasteur szerint parányi, 1–2 ezredrész milliméter átmérőjű mikroorganizmusok okozzák: ezeknek levegőre nincsen szükségük, de 60–65° C-ra melegítve, elpusztulnak, miért is az olyan helyen, ahol a K. előfordul, az új bort pasteurözni kell. Más segítség nincs ellene, még ecetnek sem való, legcélszerűbb szeszt főzni belőle.

Keserűfa, l. *Quassia* és *Simaruba.*

Keserűföld (ném. *Bittererde*) a. m. magnézia.

Keserűfű (növ.), l. *Erythraea* és *Polygonum.* — K.-félék, l. *Polygonales.*

Keserűfűz (növ.), a *Salix pentandra*, l. *Fűz.*

Keserűgomba v. *keserűgalóca* (növ.), l. *Borsos gomba.*

Keserűgyökér (növ.), l. *Gentiana.*

Keserűhal, a szivárványos ökle *(Rhodeus amarus* Bloch) népies neve.

Keserüi Dayka *János*, ref. püspök, születésének helye és ideje ismeretlen, megh. Gyulafehérvárt 1633 máj. 18. Bethlen Gábor udvari papja volt, 1618 november 18. az erdélyi egyházkerület püspöke lett. Az unitárius eszmék befolyása ellen

küzdött. 1617-ben nyilvános vitatkozást tartott a fejedelem jelenlétében Csanádi Pállal, a kitünő unitárius hittudóssal. A halála után Geleji Katona István által kiadott Graduál szerkesztésében neki is jelentékeny része volt. Halotti beszédek is jelentek meg tőle.

Keserű lapu (növ.), az Arctium lappa, l. *Bojtorján.*

Keserűmandula-olaj, a keserűmandula, őszi és kajszinbarack zsírtalanított magjából készítik. E magvakban azonban a K. még nincsen készen képződve, de van bennök amygdalin, mely vízbe téve, a magvakban szintén jelenlevő enzim, az emulzin közreműködésre benzaldehidre, glikózra és kéksavra bomlik. E vizes keverékből azután a kéksavtartalmú olajat lepárolják. 100 kg. nyersanyag 0·1—0·7 kg. olajat ad. Termelőhelyei Francia- és Németország meg Anglia. A színtelen olajnak fajsúlya 1·045—1·060. Alkotórészei: benzaldehid és 1·5—4% kéksav, ez utóbbi miatt tehát a K. mérges. Az orvosszer-, illatszer-, szappan- és likőr-készítésnél használják. A *mesterséges* K.-at., l. *Benzaldehid.* A *nem valódi* K., más néven *mirbánolaj.* Szaga a K.-ra emlékeztető, különben nem egyéb, mint az olcsó és mérges nitrobenzol. Olcsó szappanok illatosítására és muzeumokban a molyok pusztítására használják. L. *Mandula.*

Keserűmandulásviz, l. *Hidrogéncianid.*

Keserűpát a. m. dolomit (l. o.).

Keserű ponty (*Rhodeus amarus* Ag.), l. *Szivárványos ökle.*

Keserűsó v. *epszomit* (Epsom angol helység után, ásv.), víztartalmú magnéziumszulfát:

$$MgSO_4 + 7H_2O.$$

Rombos szfenoidális kristályok, amelyek a cink- és nikkelszulfáttal izomorfok. A természetben többnyire csak szemcsés, rostos vagy földes halmazok alakjában vagy mint kivirágzás fordul elő. Színtelen, átlátszó, gyakran idegen anyagok színezik; keserű és sós ízű. Szép kristályok találhatók Kalusz sóbányában Galiciában. Szibiriában, Cataloniában, Madrid és Toledo között a talajból virágzik ki; a kieseritből keletkezik Stassfurt és Hallstatt sóbányáiban; finom rétegekben található Leopoldshallban (ú. n. Reichardtit); Úrvölgyön az érctelepekben fordul elő; számos ásványvízben (Budai keserűviz, Epsom). Budán a Gellért-, Sas-hegy stb. dolomitjában a pirit mállása folytán keletkező kénsav megtámadja magát a dolomitot és K. keletkezik, amely a kelenföldi kutakban és forrásokban fölfakad.

Keserű szerek, l. *Keserű anyagok.*

Keserűvizek, l. *Ásványvizek, Budai keserűvíz.*

Keserves évtized a. m. *gyászévtized.*

Késes, a késnemüek kovácsolásával és köszörülésével foglalkozó iparos; nálunk túlnyomó mértékben mint vándor-köszörüs szerepel és csak kisebb mértékben bir állandó, helyhez kötött ipari jelleggel. L. *Késipar.*

Késhüvelykagyló (*Solen vagina* L., állat), l. *Hüvelykagylók.*

Kešinci, adók. Verőcze vm. diakovári j.-ban, (1910) 1368 horvát és német lak.; u. p. Semeljci, u. t. Semeljci-Siroko-Polje.

Késipar, a kések és azok mellékrészeinek készítésével foglalkozó iparág. Legvirágzóbb Angliában Sheffield vidékén, Németországban Solingen vidékén és Ausztriában Steyr körül. Nálunk a K. nagy jelentőséggel nem bir; legfőbb termelési helye Abauj-Torna vm. Stósz községe, hol egykor nagy iparág volt; utóbb azonban nagyon hanyatlott, míg 1890 óta ismét nagyobb lendületet vett, amennyiben nagymérvű állami támogatásban részesül. Ezenkívül volt K.-unk Zala vmegye Légrád községében, ahol ma már csak nyomai vannak, holott egykor ez is igen virágzó volt és van K. Zólyom vm. Radvány községe vidékén.

Keskend, kisk. Baranya várm. baranyavári j.-ban, (1910) 638 német és magyar lakossal; u. p. Laskafalu, u. t. Karancs.

Keskenyarcuság (*leptoprosopia* v. *stenoprosopia*, gör.), magas v. hosszú és keskeny arcot jelent, melynél az arc magassága a járomszélességnek több mint 90%-a; meghatározására a *Kollmann*-féle egész arcjelző szolgál.

Keskenyfejüség, l. *Leptokefália, Stenokefália, Dolichokefál.*

Keskenynyelvüek (állat), l. *Fésükopoltyusak.*

Keskenyorrú majmok (*Catarrhini*, állat), a Majmok (l. o.) alrendjének egyik csapata. Jellemző reájuk, hogy orrsövényük keskeny, minek következtében orrlyukaik előfelé és lefelé tekintenek. Ide tartoznak az emberszabású majmok (l. o.) és a cerkófmajmok (l. o.). Csupán Európában, Ázsiában és Afrikában fordulnak elő, ezért ó-világi majmoknak is nevezik.

Keskenyorruság (*leptorrhinia* v. *catarrhinia*, gör.) kétféle van, ú. m. a csontos koponyán és az élő emberen. Az előbbinél a *Broca*-féle orrjelző értéke 47 vagy annál kisebb; az utóbbinál a *Topinard*-féle orrjelző 69 vagy annál kisebb. K. jellemző az európaiak túlnyomó részére. L. még *Orrjelző.*

Keskenyszájuak (*Angiostomata*, állat), mindazok a kígyók, melyeknek szájnyílása és szájüregе nem tágulékony. L. *Angiostomata.*

Keskenyvágányú vasutak, 0·6 m. 0·76 m. v. 1·0 nyomtávolsággal épülnek. Építésük ott indokolt, hol a szabványos nyomtávolságú vasutak nagyobb építőköltsége nem áll rendelkezésre s a teljesítőképesség tekintetében a vasúttal szemben nagyobb igények nem támasztatnak. Vagy mint körforgalomra berendezett vasutak, v. korlátolt, többnyire teherforgalomra berendezett erdei, bánya- v. általában iparvasutakként engedélyeztetnek. Engedélyezésük a kereskedelemügyi m. kir. miniszter által történik, törvényszerű vasútengedélyezési eljárás útján. Ha korlátolt forgalomra, mint nem géperejű magánvasutak terveztetnek, az illetékes közigazgatás első tisztviselője engedélyezheti. A K. vagy meglevő közutakon vagy önálló pályatesten, magánosoktól bérelt, vétel v. kisajátítási jog alapján törvényes úton megszerzett területeken épülnek. A vonalvezetéssel a terepviszonyokhoz igen jól lehet alkalmazkodni, mert még gőzüzem esetén is 40—50‰-os emelkedés és 30—40 m. sugarú görbületek is használhatók. Az alépítmény minimális koronaszélessége 0·76 m. nyomtávolság esetén 2·5 m. A hídszerkezetek teljesen fából készülhetnek. A felépítmény

minimális súlya folyóméterenként 9·3—13·75 kg., azzal a kikötéssel, hogy a sín igénybevétele a legnagyobb keréknyomás esetén sem lehet 1200 kg/cm²-nál nagyobb. A talpfák 12—24 cm. méretűek és legalább 1—2 m. hosszuak. A kavicságy szélessége mindkét oldalt legalább 0·3 m.-nél nagyobb a talpfa hosszánál, vastagsága legalább 0·2 m. A megállóhelyek és állomások a tényleges szükségletnek megfelelően a legegyszerübb kivitelben és berendezésekkel épülhetnek. Ha K. fővasutakhoz csatlakoznak, megfelelő átrakodó berendezésről is gondoskodni kell. A K. járóművei, a szabványosakéhoz hasonlóan, kisebb méretekkel készülnek. Sokszor különleges szerkezetű, pl. fa- v. szénszállító, merev szerkezetű v. billenő kocsikat alkalmaznak. K. építőköltsége a helyi viszonyok szerint változik. Könnyebb terepviszonyoknál km.-ként 5—15 ezer koronáért is építhetők. Nehezebb viszonyok közt, nagyobb műtárgyakkal, lényegesen nagyobb költségekbe kerül, melyek csak esetről esetre állapíthatók meg.

Kesko *Natália*, szerb királyné, l. *Natália*.

Keskul (perzsa), a kolduló dervisek láncon hordott ivóedénye, melyet kókuszdió héjából készítenek.

Késleltetés *(átnyujtás*, ném. *Vorhalt)*, a zenében egy vagy több hang, amely konzonanciák bekövetkezését késlelteti. Az ütem súlyos tagján jelentkezik, mint disszonancia, mely kiszorít akkordikus hangokat. Pl.:

A 2-vel megjelölt *h* a K., mert késlelteti a *c* bekövetkezését. Az 1-gyel megjelölt *h* az *előkészítés*, mert, mint fekve maradó hang, gondoskodik arról, hogy az utána következő ütemben ugyanez a hang, mint disszonancia, ne hasson túlélesen; a 3-mal jelzett *c* a *feloldás*.

Késleltető akkord, olyan akkord, melyben késleltetések (l. o.) szerepelnek.

Késleltető hangok, l. *Késleltetés*.

Késmárk, szab. kir. r. t. város Szepes vármegyében, a Poprád folyó jobbpartján, 626 m. tengerfeletti magasságban. K. egyike a vármegye legjelentékenyebb városainak, mely lakosságának csekély száma mellett is fontos forgalmi és iparos központtá fejlődött. Csinos, nyájas város, melynek középpontja a főpiac s rajta a tornyos városháza (épült 1542, tornya 1642). Egyéb nevezetesebb épületei az 1717. egészen fából épült evang. templom, melynek magas tetejét négy cirbolyafenyő-oszlop tartja, továbbá a Hansen tervei szerint épült új evangélikus templom Thököly Imre mauzoleumával, ki 1906. ide temettetett (a dombormüvű emléktábla Holló Barnabástól), a XV. sz.-ban épült csúcsíves kat. templom, melynek öntött keresztelőmedencéje 1472. készült és a renaissance-stilű harangtorony (épült 1525—91). sgraffitós díszítésekkel. A régi Thökölyféle vár egy része műhimzógyárul szolgál, kápolnája teljes épségben van. K. kulturális szempontból is fontos hely; van ág. evang. főgimnáziuma (lyceum) nagybecsű könyvtárral; állami polgári és felső kereskedelmi iskolája, ev. polg. leányiskolája, állami szövőipari szakiskolája, kereskedőtanonciskolája, járásbirósága, telekkönyve, szolgabirósága, kir. közjegyzősége, adó- és sóhivatala, csendőrszakaszparancsnoksága, pénzügyőri főbiztossága, ipartestülete, szegényháza. Ipara igen élénk s legnevezetesebb ipartelepe a Wein-féle lenszövőgyár (500 munk.), a Schickedanz-féle műhimzőgyár, a nemzeti egyesült textilművek lenfonógyára, a szepességi vászon- és pamutfehérítőgyár, a késmárki textilipar r.-t. bútorplüsgyára, a burgonyakeményítőgyár, kőolajfinomítógyár, gőzfűrész, 3 túrógyár, sörfőző és villamos mű. Lakóinak száma 1850-ben 3375 volt, (1910) 6317, közte 1314 magyar, 3242 német s 1606 tót (hitfelekezet szerint 3454 római katolikus, 1543 ágostai evangélikus, 1050 izraelita). Házainak száma 636. Állomása a poprádvölgyi vasútnak, van posta- és távíróhivatala, telefonállomása. Takarékpénztár, bank és önsegélyző egylet. Kereskedelme s forgalma igen élénk, úgy turistaforgalma is, melynek egyik főállomása; itt székel a Magyar turistaegyesület Tátra-osztálya és számos jótékony és közhasznú egyesület.

Története. A mai városnak alapítói kétségkívül a Szepességbe bevándorolt szászok: a lőcsei krónika már 1190-re említi K.-on egy apácazárdának építését. A tatárjárás után újra épült telep IV. Bélától kiváltságokat nyert. Sz. kir. várossá állítólag már I. Lajos korában lett, akitől harmincadmentességet kapott. A husziták által okozott kárai fejében Zsigmond 1435. árumegállító és vásártartási jogot adott neki, I. Ulászló pedig 1440. Lengyelország egész területén szabad kereskedést. A XV. sz. elején a város területén, közvetlenül a város felső részéhez a husziták és lengyelek ellen védelmül egy királyi vár épittetett. Az I. Ferdinánd és Szapolyai János közötti küzdelemben K. az utóbbihoz állott, de mikor Szapolyai Lengyelországba menekült, K. Ferdinánd kezére került. Szapolyai 1530. visszafoglalva a várat, azt a várossal együtt Laszky Jeromosnak adományozta. Majd a Thökölyek kezére került, azután a királyi kincstárra szállott a vár, amelyet aztán a hozzátartozó birtokokkal együtt a város 1703-ban 80,000 forinton váltott magához. II. Rákóczi Ferenc felkelése idejében K. a fejedelemhez állott. 1709 dec. 8. Heister seregei megszállották a várost s ez Rákóczi parancsnoka, Bajtsi György által hütlenül elhagyatva, megadta magát. Ekkor ítélte halálra és végeztette ki Heister K.-nak jeles fiait, Kray Jakabot, Lányi Mártont és Topperczer Sebestyént, Rákóczi híveit. Az 1741-iki tűzvész elhamvasztotta a Thökölyek egykor fényes várát, 1756. a város falai szenvedtek sokat a tűztől. Különben akkor már sem a várnak, sem a kőfalaknak nem volt jelentőségük. Újabban kereskedelmének és iparának föllendülése uj korszakot nyitott K. történetében. V. ö. *Banczik S.*, K. és vidéke (Igló 1913); *Divald* Kornél, Szepes vármegye művészeti emlékei (I—III. Bpest 1905—07); *Bruckner Győző* és *Ottó*, K. leírása (1912).

Késmárki csúcs, a Lomniczi csúcs egyik K.-i oldalcsúcsa a Magas Tátrában, 2559 m. magas. A tőle ÉK. felé menő gerinc végén a Morgás (2040 m.) emelkedik.

Késmárk-szepesbélai h. é. vasút. A poprádvölgyi h. é. v. Késmárk állomásától Szepesbéla-Barlangligetig terjedő, 8·6 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v. a Kassa-oderbergi vasút kezelésében. Megnyilt 1892 jún. 25.

Késnyelők, l. *Kardnyelők.*

Kesnyő (azelőtt *Ksinna),* kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 1281 tót lak., postaügynökség, u. t. Zayugrócz.

Keso, város, l. *Hanoi.*

Késői szülés, l. *Terhességi időszámítás.*

Késő renaissance. Az olasz renaissance utolsó évtizedeit (kb. 1540—80) szokás a K. névvel megjelölni. Mestereit (Serlio, Vignola, Palladio) elméleti tanulmányok és monumentális klasszicizmus jellemzik.

Kessel, *van,* flamand festőcsalád. Nevezetesebb tagjai: *K. Jeroom,* szül. Antwerpenben, megh. 1636 körül. Floris Cornelisnak volt tanítványa. Sokat dolgozott együtt apósával, id. Bruegel Jannal (l. o.), kinek képein, pl. a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő képén, mely Éva teremtését ábrázolja, gyakran K. festette az állatokat. — Fia, *id. Jan K.,* szül. Antwerpenben 1626 ápr. 5., megh. 1679. Simon de Vosnak és id. Bruegel Jannak volt tanítványa. Többnyire finoman kidolgozott apró állat- és virágképeket festett, melyek közül többet egy-egy sorozatban szokott egyesíteni. — Fia, *Ferdinand K.,* szül. Antwerpenben 1648., megh. 1696. Állatképeken és csöndéleteken kívül dekorativ képeket is festett Sobiesky János lengyel király és III. Vilmos angol király számára. — Öccse, ifj. *Jan K.,* szül. Antwerpenben1654., megh. 1708. Madridban, főleg képmásokat festett, így IV. Fülöp lovasképét (Madrid, Prado-muzeum).

Kessel-Loo, Louvain K.-i külvárosa Brabant belga tartomány Louvain arrondissementjában, a Dyl balpartjához közel, (1910) 9797 lak.

Kesselsdorf, falu Drezda szászországi kerületi kapitányságban, (1910) 855 lak. Ismeretes az 1745 dec. 15-iki csatáról, amelyben a Dessaui Lipót vezérlete alatt álló poroszok Rutowski szász vezért megverték és a győzelem következtében Drezdát is elfoglalták.

Kessl., természetrajzi nevek után *Kessler* K. orosz zoológus nevének rövidítése, aki 1881-ig a szt.-pétervári egyetemnek volt tanára.

Kessler, 1. *Friedrich,* német tornatanár és szakíró, szül. 1854 nov. 4 Untertürkheimben Stuttgart mellett, megh. 1912 máj. 11. Stuttgartban. Munkái közül kiválóbbak: Das Schulturnen in Württemberg (1884); Über die Entwickelung des Schulturnens (1886); Einiges über Schulturnziele und Schulturnbetrieb (1890) és Das Knabenturnen nach Jägers Neuer Turnschule (1888).

2. *K.* (eredetileg *Kötzler), Joseph Cristoph,* német pedagógus és zeneszerző, szül. 1800 aug. 26. Augsburgban, megh. 1872 jan. 14. Bécsben. Autodidakszis útján képezte magát a legkiválóbb zongorázók és pedagógusok egyikévé, akinek zongoraetüdjei (op 20 [1825. új kiadások Bussmeyertől] op 51, op 100) a zongoratanítás tananyagában szinte nélkülözhetetlenek. Etüdjein kívül számos zongoradarabot írt, nokturnokat, bagatelleket, variációkat, preludiumokat.

Kesslerloch barlang Svájc legrégibb diluviális lelőhelye; Schaffhausen kantonban Thaingentől Ny.-ra ¼ órára a Fulach völgyének nyílásánál fekszik. Legelőször 1874. K. *Merk* baseli tanár ásatott itt; 1893—98—99-ben J. *Nüesch* folytatta, majd 1902—03-ban J. *Heierli* fejezte be a barlang teljes kiásását. Az 1 m. vastag recens törmelékréteg alatt kezdődött a diluviális ember eszközeit, fegyvereit, tűzhelyeit magában rejtő kultúrréteg. Az előkerült nagyszámú kő- és csonteszközök, fegyverek túlnyomólag a magdalenien kultúrszakhoz tartoznak. Igen jellemző a rengeteg állatcsont, melyekből *Rütimeyer* és *Studer* 53-féle állatfajt állapitottak meg. A csontok túlnyomó többsége a velő kedvéért fel volt hasítva, egy részük pedig meg volt pörkölve; nyilvánvaló, hogy az ősember lakomáinak a maradványai. Az állatok közül legjellemzőbb a mammut és a gyapjas orrszarvú; a leggyakoribb azonban a rénszarvas volt, mely közel 300 individuum csontvázával volt képviselve. Előfordult igen sok fiatal mammut és feltűnően sok havasi nyúl is a csontok között. Ez utóbbinak csontjaiból készítette az ősember tűit, melyekből 38-at találtak itt. Jellemzők az ú. n. kommandó pálcák, az átlyukasztott kövületekből, szénből, kagylókból, állati

Legelő rénszarvas (rénszarvas-agancsra vésve, a Kesslerloch-barlangból).

fogakból készített amulettek, nyakékek s a rénszarvas ujjpercéből készült csontsípok. Egyes csonttárgyakon tulajdon- v. varázsjeleket is észleltek. Legnevezetesebbek azonban a diluviális ember művészetének maradványai az egyes csonttárgyakon, főleg kommandó pálcákon látható rajzok, vésések alakjában. Néhány vadló s a mellékelt *ábrán* látható legelő rénszarvas rajza valóságos remeke a diluviális művészetnek. Emberi csont mindössze egy fiatal egyén kulcscsontja került elő. Kiásott azonkívül *Merk* egy pygmaeus csontvázat is (23 éves felnőtt egyén 120 cm. testmagassággal), amely azonban nem diluviális, hanem a korai neolithkorban temettetett ide. V. ö. *Heierli,* Urgeschichte der Schweiz. L. még *Őskori művészet.*

Kesszon, l. *Caisson* és *Alapozás.*

Kestenholz *(Châtenois),* elszász-lotharingiai falu az alsóelszászi kerületben, (1910) 2529 lak., szövő-fonóiparral, ruhakészítéssel, konyhasó-, jód- és brómtartalmú forrásokkal és fürdővel (Bronn).

Kestenovac, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1910) 744 szerb lak., u. p. Krstinja, u. t. Vojnić.

Kestner, 1. *Georg August, K. 2.* fia, német művészettörténetíró, szül. Hannoverban 1777 nov. 28., megh. Rómában 1853 márc. 5. Göttingeni jogi tanulmányai után, melyekkel párhuzamosan művészettörténeti előadásokat is hallgatott, Olasz-

országban Kochhal, Thorwaldsennel és más művészekkel ismerkedett meg, majd résztvett a napoleoni háborúkban, a béke helyreálltával a diplomáciai pályára lépett s a pápai udvarnál képviselte hazáját, Hannovert. Rómában Corneliussal és Overbeckkel barátkozott össze és mint műbarát, különösen a német művészek pártolója, szerzett érdemeket. Résztvett a római német Archaeologisches Institut megalapításában s ennek 1838-tól elnöke is volt; műkincseiből jött létre a hannoveri K.-Museum. Művei: Abhandlung über die Frage: Wem gehört die Kunst? (Berlin 1830); Overbecks Werk und Wort (Frankfurt am Main 1841); Römische Studien (Berlin 1850). Posthumus műve: Goethe und Werther. (L. *K. 2.* alatt.) V. ö. *K.-Köchlin*, Briefwechsel zwischen August K. und seiner Schwester Charlotte (Strassburg 1904).

2. *K., Johann Christian,* Goethe wetzlari barátja, szül. Hannoverban 1741 aug. 28., megh. Lüneburgban 1800 máj. 24. Goethe legszebb imádottját, a Werther Lottchenjének mintáját, Charlotte Buff-ot vette feleségül (1773). Komoly és becsületes jelleme hatással volt a fiatal Goethere. V. ö. Georg August *K.*, Goethe und Werther (Stuttgart 1854); *Herbst*, Goethe in Wetzlar (Gotha 1881); E. *Wolf*, Blätter aus dem Werther-Kreis (Breslau 1894); H. *Gloël*, Goethes Wetzlarer Zeit (Berlin 1911).

Keston, falu, l. *Hayes*.

Kestros, l. *Pamfilia*.

Keswick (ejtsd: kesszikk), város Cumberland angol countyban, (1911) 4403 lak., ceruzakészítéssel; a városházán 1001-ből való haranggal; érdekes két muzeummal. Közelében 60 megalit látható.

Kész v. *készülj* (ném. *klar*; olasz. *pronto*; franc. *paré*; ang. *clear*), figyelmeztető valamely parancsnak mozgással vagy mozdulattal egybekötött foganatosítása előtt, főleg az árboc- és vitorlaforgatásnál, az árbocra kúszott, ott tartózkodó és dolgozó matrózok figyelmeztetésére, nehogy azok az árboc-szálfák, vitorlarudak, kötelek, stb. mozgatásánál leessenek. Horgony vetése v. csónak lebocsátása előtt is adatik.

Kesze (török) a. m. zacskó, különösebben pénzzacskó. Régebben a *K.-ákcse* (zacskó pénz) ötszáz piaszternyi vagyis körülbelül ötven forintnyi összeget jelentett. *K.-dár*, annak a hivatalnoknak a neve volt, aki a pénzügyeket kezelte, vagyis a. m. pénztáros.

Keszeg (állat, *Abramis)*, a Pontyfélék családjába tartozó halnem, kétoldalt erősen lapított, hátán kissé ormós testtel, bajusz nélkül, egy-egy sorban 5—5 torokfoggal, alsó sörényúszója a hátoldalinál terjedelmesebb. Hazánkban általában minden ú. n. fehérhalat K.-nek neveznek, de a *Herman* O. meghatározása szerint csupán az *Abramis* nem fajait illeti. 16 faj ismeretes, melyek Európában az Alpoktól É.-ra, Észak-Ázsiában és Észak-Amerikában honosak. Közönségesebb fajok: 1. Dévér K. *(Abramis brama* L.). Fejének felső része és háta feketés, oldalai sárgásfehérek, torka vöröses, hasa fehér, úszói kékesfeketék v. palaszürkék. Hossza 40—70 cm., súlya 4—6 kg. Ápr.—jún.-ban ívik s ilyenkor nagy tömegekben verődik össze. Népies nevei: bárd-K., fahegy-K., lapiska, lepényhal, szélhajtó-K., tyiszága stb. 2. Éva-K. *(Abramis vimba* L.). Feje és háta piszkos barna v. kékes színű, oldalai világosabbak, hasa ezüstfehér, hát- és kormányúszója kékes, hasúszója és alsó sörényúszója sárgásfehér, mellúszójának töve vörösessárga. Hossza 20—30 cm., súlya rendesen $^1/_2$ kg. Közép- és Eszak-Európa édesvizeiben, továbbá félig sósvizeiben és tengereiben honos. Hazánkban a Dunából és a Bodvaból ismerik. 3. Bagoly-K. *(Abramis sapa* Pall.). Feje és háta kékesfekete, a test többi része ezüstszínű, alsó- és felső sörényúszója, továbbá kormányúszója sötéten szegélyezett, többi úszója fehéres. Hossza 30—40 cm. Csak a Fekete-tengerbe ömlő folyókban él. 4. Lapos K. *(Abramis ballerus* L.). Feje és háta sötétkékes, olykor zöldes, oldalai sárgák ezüstösbe átmenők, páros úszói sárgásak, a többiek fehérek, fekete szegéllyel. Hossza 30—40 cm. Közép-Európa összes nagyobb folyóiban, főleg alsó szakaszukban gyakori. A K.-ek húsa fehér, jóízű, de szálkás, ezért inkább a szegényebb néposztály fogyasztja.

Keszeg, kisk. Nógrád vm. nógrádi járásában, (1910) 630 magyar és tót lakossal, postahivatal, u. t. Pencz.

Keszegfalva, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 1772 magyar lak., posta- és távbeszélőhivatal.

Keszegjáró pókok *(Laterigradae,* állat), a Kéttüdős pókok (Dipneumones) egyik családja. L. *Pókok*.

Keszeglövés, l. *Lövés*.

Keszegpók *(Misumena vatia* Clerck., állat), a Keszegjáró pókok *(Laterigradae)* egyik faja. L. *Pókok*.

Keszegsaláta (növ.), l. *Lactuca*.

Keszei *Miklós*, esztergomi érsek. Megh. 1366. Mint nyitrai püspököt N. Lajos királyunk Endre hg. ügyében 1349. VI. Kelemen pápához Avignonba küldte. Csakhamar zágrábi püspök és kir. alkancellár, 1356. kalocsai, 1358. esztergomi érsek lett. Kedvelt embere volt N. Lajosnak, aki Kesző, Atagyarmatha és Lőrinczháza birtokát adományozta neki buzgóságáért és a koronához való ragaszkodásáért. (K.-t sokáig Frankai v. Frankói Miklóssal, egy később élt, szintén Miklós nevű kalocsai érsekkel tévesztették össze). V. ö. *Pór* Antal, K. Miklós élete (Magyar Történeti Életrajzok 1905).

Készelés, a vasgyártásban vasfinomító művelés, célja a nyersvasat kovácsvassá v. acéllá átalakítani. L. *Vas*.

Készelő tűzhely, az a tűzhely, melyben a nyersvasat acéllá v. kovácsvassá alakítják át. L. *Vas*.

Készelő vas, az a nyersvas, melyet gyorsan lehet acéllá v. kovácsvassá átalakítani. L. *Vas*.

Készelt vas v. *friss* vas, a készelő tűzhelyekben gyártott kovácsvas. L. *Vas*.

Keszend (azelőtt: *Kiszindia)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 1915 oláh lak.; u. p. és u. t. Körösbökény.

Készfizetés, az Osztrák-Magyar Banknak a törvény által előírt az a kötelezettsége, amely szerint a forgalomban levő bankjegyeket a bemutatónak bármikor törvényes ércpénzre köteles beváltani. A banknak ez a kötelezettsége egyelőre

fel van függesztve és a bank fennállása óta még eddig érvényben nem volt. Az osztrák és a magyar kormányok belátására bizatott annak az időpontnak megállapítása, hogy a felfüggesztés mikor szüntethető meg. Tekintve azonban azt, hogy a K. az Osztrák-Magyar Banknál egyéb állami kölcsönök kérdésével kapcsolatos, a K. keresztülvitele oly nagy gazdasági jelentőségű volna, hogy azt csakis igen kedvező pénzviszonyok között lehetne végrehajtani. L. még *Készpénz*.

Készfizető kezes, ellentétben a «közönséges» kezessel, mint egyetemleges adóstárs felelős az adósságért, melyért a K.-séget elvállalta, tehát nemcsak arra az esetre, ha a főadós kötelezettségét nem teljesítette, vagy arra képtelen. Ugyanazért a K. nem élhet a közönséges kezest illető sortartási kifogással (beneficium excussionis vagy ordinis), vagyis nem követelheti, hogy igénybevétele előtt a főadós ellen kiséreltessék meg a követelés érvényesítése és behajtása. Míg az általános magánjogi kezességnél annak, hogy a felek K.-séget szándékolnak, a megegyezésből ki kell tűnnie, — ellenesetben a jog csak közönséges kezesség létesülését állapítja meg — addig a kereskedelmi kezesség K.-ség, ha annak ellenkezője a megállapodásból ki nem tűnik. A váltókezesség mindig K.-ség (l. *Kezesség)*.

Keszi, kisk. Szilágy vm. tasnádi j.-ban, (1910) 269 magyar lak.; u. p. Érkörös, u. t. Tasnádszántó.

Keszi *Simon*, l. *Kézai*.

Készítmény, l. *Árú*.

Keszler *József*, kritikus, szül. Pásztón (Heves vm.) 1846 szept. 4. Középiskoláit Gyöngyösön és Pesten végezte, ugyanitt hallgatott jogot, majd ujságiró lett s a Pester Lloydba, a Nemzeti Hirlapba s a hetilapokba dolgozott. Ötödfél esztendőt töltött Párisban, hol irodalmi, filozófiai és történeti előadásokat hallgatott; hazatérve a budapesti tanárképző intézet tanárává neveztetett ki. Mindazonáltal az ujságírás mellett híven kitart s mint előbb az Ellenőrnek, majd a Nemzetnek, végül Az Ujságnak rendes munkatársa, részben álnevek alatt (Du Chaudron, Pászti, Bolygó, Nemo, Lucius Verus, Patatras) számtalan tárcacikket írt, főként az irodalomról, szinházról és képzőművészetekről, melyekben a francia kritika formáit honosította meg ujságirodalmunkban. Egyideig a Journal des Débats politikai tudósítója volt. Önállóan két munkája jelent meg: *Dante Galeottója* (kép a romantikus költészet történetéből, 1890) és *Jellem a művészetben* (kép a francia széptanból, 1890). Szerkesztette a *Harmonia* .itikai közlönyt (1883—84).

Keszlér, kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 940 oláh lak.; u. p. és u. t. Mikeszásza.

Készletkönyv, l. *Egyszerű könyvelés*.

Kesznyéten (azelőtt: *Sajókesznyéten)*, nagyk. Zemplén vm. szerencsi j.-ban, (1910) 1470 magyar lak.; u. p. Girincs, u. t. Tiszalúcz.

Keszőce, 1. savanyított korpa levéből készült böjti leves, 2. félig kész szilvaíz, melyet némelyek lehámozott magvaváló őszi barackkal főznek össze. A burgonyagombóchoz adják télen, ezzel pótolva a szilvatöltelékét. Ha édes a szilva, cukor nélkül készítik, de ha nem eléggé érett, cukorral édesítik.

Keszőhidegkút (azelőtt: *Hidegkút)*, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 850 német és magyar lak., vasutállomás (Keszőhidegkút-Gyönk), posta- és táviróhivatal.

Keszölczés, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 612 magyar lak.; u. p. Vajka, u. t. Sárosfa.

Készpénz (ném. *Bar*, franc. *comptant*, ol. *contante)*, mint fizetési feltétel a kereskedelmi életben annyit jelent, hogy a vett árú átvétel után azonnal K.-zel kiegyenlítendő. A különböző üzletágakban a szokás szabja meg azt, hogy hány napon belül tekintik a számla kiegyenlítését K.-kiegyenlítésnek, ami azért lényeges, mert a K.-kiegyenlítésnél a vevőnek jogában van készfizetői engedményt (l. *Pénztári engedmény, Sconto)* levonni a számlából. Némely üzletben 8—14 napig terjed csak a vevőnek ez a joga, de vannak üzletfajok, ahol 30 (pl. bőr), 60 (pl. posztóáruk), sőt 90 (pl. óra és ékszer) napig is K.-kiegyenlítésnek tekintik a vevő fizetését.

Készpénzüzlet, az üzletkötésnek az a neme, melynél a vevő az árú átvételekor azonnal fizet. Az úgynevezett détail-kereskedés általában a K.-en nyugszik, de, sajnos, a legtöbb üzletágban annyira elfajultak a szokások, hogy ma már igazán alig van üzlet, melyben tisztán készpénzzel bonyolítanák le a forgalmat. Az újabban alakult árúházak azáltal, hogy kizárólagosan K.-ekkel bonyolítják le teljes forgalmukat, a közönséget ismét ránevelik a K.-re. L. még *Készpénz*.

Készpénzvétel, l. *Adásvétel* és *Készpénzüzlet*.

Keszrie, török neve Kasztoria városnak.

Készség *(szerszám*, ném. *Geschirr)*, így nevezik a folyamhajósok a hajók és ladikok kezeléséhez szükséges eszközöket, mint evezőket, csáklyákat stb. együttvéve.

Keszteg, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 722 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Élesd.

Keszthely, nagyk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, a Balaton DNy.-i végén, (1910) 856 házzal és 7477 magyar lakossal; a járási szolgabirói hivatal széke, van járásbirósága, telekkönyve és adóhivatala, közjegyzősége, pénzügyőrsége, vasúti- és gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása, állami gazdasági akadémiája (1798 óta) és mintagazdasága. Van katolikus (prémontréi) főgimnáziuma, közs. és róm. kat. polgári leányiskolája, Balatoni muzeuma, 3 takarékpénztára, élénk gabona- és marhapiaca. K. széke a hg. Festetics Tasziló 140,000 holdas uradalmának, melynek központja a fejedelmi fénnyel és bőkezüséggel épített kastély, hazánk legnagyobbszerű épületeinek egyike. A herceg angol telivérménest tart fenn. Nevezetes a Zsigmond idejében épült róm. kat. gót stilű templom (1896. és 1905. restaurálva) és a régi «zsidóház», melyben Goldmark Károly zeneszerző született (emléktábla). Az Andrássy-téren gr. Festetics György szobra áll Lukácsy Lászlótól (1902). K.-t újabban mint Balaton-fürdőt felkapták; jó fürdőintézete és szállói vannak. Halászata és bortermelése jelentékeny. K. régi telep, mely a római és hunn időben nagy telepedő hely volt. Az Árpádházbeli kirá-

lyok korában Gesztel nevet viselt; az 1567. és 1602. országgyűlések országos végvárrá tették s hadi közmunkát rendeltek megerősítésére. Hozzátartozik *Hévíz* (l. o.) fürdő. Határában van az ősleleteiről híres *Dobogó* (l. o.). V. ö. *Bontz* József, K. város története (K. 1896); *Sági* János, K. és Héviz-fürdő (1910).

Keszthelyi *Mihály*, 1496. esztergomi kanonok. Nagy irodalombarát. Nevezetes arról, hogy Janus Pannonius verseinek oly teljes gyüjteményét birta, hogy Mátyás király elkérette tőle és az ő példányából másoltatta le a magáét.

Keszthelyi Georgikon, l. *Georgikon*.

Keszthelyi Helikon, l. *Helikoni ünnepek*.

Keszthelyi kódex, irott magyar nyelvemlék 1522-ből. Negyedrét alakú, teljesen hiánytalan papiros-kódex. Pár későbbi eredetü lap kivételével egy kéz írása, Velikei Gergelyé, ki a 450. lapon levő feljegyzés szerint 1522. Lékán (Vas) készítette. Tartalma: a zsoltárok, néhány himnusz és imádság. A zsoltárfordítás, valamint a *Te Deum laudamus* kezdetü himnusz s néhány imádság azonosak a Kulcsár-kódexbeliekkel (1539); ami azonban a K. 413. lapján túl következik, az a Kulcsár-kódexben nincs meg. Mindkét kódex egy közös eredetiből való másolatnak látszik, amely alkalmasint maga is csak másolat volt. A zsoltárfordítás sok tekintetben emlékeztet a Döbrentei-kódex zsoltáraira. A keszthelyi Festetics-féle könyvtár tulajdona. Kiadta Volf György a Nyelvemléktár XIII. kötetében. A rá vonatkozó irodalmat v. ö. *Zolnainál*, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig (1894).

Keszthelyvidéki h. é. vasút. A Máv., illetőleg dunántúli h. é. v. Tapolcza állomásától Keszthelyen át a Déli vasút Balatonszentgyörgy állomásáig terjedő, 35 km. hosszú, rendes nyomtávolságú gőzüzemű h. é. v., a Máv. kezelésében. Megnyilt Keszthelytől—Balatonszentgyörgyig — mint ilynevű h. é. v. — 1888 szept. 27-én, a többi része 1903 jún. 7-én.

Kesztölcz, kisk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1910) 1977 tót és magyar lak., postahivatallal, u. t. Leányvár-Csév. K. felett emelkedik a sziklás Kétágu-hegy (Biela skala és Velka skala), mely a budapesti turisták kedvelt kiránduló helye.

Kesztyű, kézvédő ruhadarab. A legtöbb K. timsós és irhás bőrből készül. A timsós bőr, melyet a K.-k előállítására felhasználnak, lehet *glacébőr* és *chair-bőr*. Az előbbit a barkás oldalán, az utóbbit vagy a húsos oldalán, v. egészben festik. A festést a bőrben levő fölösleges timsó eltávolítására irányuló művelet előzi meg. Erre a műveletre nagy súlyt fektetnek, mióta tudják, hogy szép és tartós szineket és tartós K.-bőrt, mely nem szakad egykönnyen, csakis a fölös timsó eltávolítása által nyerhetnek. Ezt a kimosást (Brochiren) 36° C. meleg vizzel végzik; a bőröket ugyanis hordókban lábbal tapossák vagy a ványoló kockában megforgatják. Ezután tojásból, konyhasóból és vizből álló keveréket készítenek, melyet a bőrökbe bedolgoznak. A bőr ebben a keverékben addig marad, míg meg nem festik. A bőröket igen különbözőképen festik meg. Általában véve kétféle módszert különböztetünk meg: a kefével való bekenést és a mártogatást. Szerkesztettek erre gépeket is. A festésnél használandó eljárás természetesen a festék v. festőanyag természetével változik. Festőanyagul természetes vagy mesterségesen készített organikus (kátrány-) festékek szolgálhatnak. A bőröket rendszerint előbb pácolják. Festés után következik a bőröknek valamely (vas-, réz-, cink- stb.) gáliccal való átkenése (tournée). A festett bőröket szárítják és kikészítik oly módon, hogy nedves fareszelék közé teregetik, azután lábbal tapossák, a nyujtó késen nyujtják, a húsos oldalon horzsaköves vászonnal bevont, vízszintes tengelye körül forgó hengereken horzsolják, egyengetik és végül peluche-sel bevont fahengerekkel kifényesítik. Ezeket a bőröket már most kidarabolják, vagyis kettős, bő, kéz-szélességű darabokra (établions) metszik, mire szabás alá veszik. Ez régebben kézi ollóval történt, később bádog alakzókat (patron) használtak, melyeket csak rá kellett nyomni a bőrre, hogy a körrajz láthatóvá legyen. A kiszabást e rendszer mellett a következőképen végzik: egy deszkán acél metsző-vasak éleikkel fölfelé úgy vannak elrendezve, hogy a szabás egész vázlatát a hüvelyk-lyukakkal együtt megalakítják. A hüvelyk számára külön bökő van. E metszőrekeszbe négy-hat établiont egyszerre tesznek egymásra, lemezzel elfödik és az egészet egy hengersajtó közt járatják végig, s a K.-k ki vannak szabva. Varrásukhoz általában selymet használnak. A K.-ket ezidőszerint csaknem kivétel nélkül varrógéppel varrják. A megvarrott K.-k idomítása abban áll, hogy a félreálló részeket egyenesre húzzák, a varrást lesimítják, megsajtolják stb.

Keleten az ókorban K. nem volt. A görögök a legrégibb időben K.-ket (cheirides) használtak a munkában. Athénben csak az inyencek húztak K.-t az asztalnál. A görögök különben is nőiesnek találták a K. viselésének szokását, valamint a régi rómaiak is, de az ázsiai fényűzéssel a K.-k divata is eljutott Rómába. Németországban a VIII. és IX. század óta viseltek általánosan K.-t; a királyok, nemesek és főpapok hímezett és ékszerekkel díszített K.-ket viseltek. A lovagkorban a K.-t az invesztitura, a hűbérbeadás és a magasabb hivatalba iktatás jelvényének tartották, s a püspökök a misemondásnál viseltek is K.-t. A lovagok a kihivás jeléül *K.-t dobtak* egymás lábai elé; ha az illető lovag a K.-t fölvette, akkor azt jelezte, hogy a harcot elfogadja. (Innen ez a kifejezés: K.-t dobni a. m. harcra, párviadalra hívni föl valakit.) Úgy látszik, hogy a nők a XIII. sz. előtt nem viseltek K.-t; később díszül használtak vászonból való K.-ket, amelyek könyökig értek. A K.-gyáripart Németországban a XVII. sz.-ban francia menekültek honosították meg; Angliában a K.-vel való fényűzés főleg Erzsébet királynő alatt volt nagy.

Biztonsági K. Az elektromos áram ellen szigetelő, gummiból készült K., amelyet nagyfeszültségű elektromos középpontoknál a villamos áram okozta balesetek elhárítása céljából használnak.

Kesztyűdobás, l. *Kesztyű*.

Kesztyűs, kisiparos, aki keztyűk készítésével foglalkozik. A *K.-készítés* nálunk nem nagy iparág; csak nagyobb városokban fordul elő, de

itt is csak igen kis számban, leginkább Budapesten, Pécsett és Temesvárott, hol önálló K.-ipar fejlődött ki. A kesztyükészítés nálunk egyébként legnagyobb részében csak a kesztyük kiszabásából áll, míg a kesztyüket varrásra leginkább Csehországba küldik.

Keszü, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 656 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Pellérd.

Készültség (ném. *Bereitschaft*). Hogy előre nem látható esetekben járóőrséget v. karhatalmat rögtön elindítani lehessen, valamennyi ugyanazon egy helyen (kaszárnya, helyőrség, tábor) levő csapatnak egy, a viszonyoknak megfelelő részét mindig K.-ben, azaz oly állapotban tartják, hogy közvetetlenül a kivonulást elrendelő parancs megérkezése után, oly öltözékben és felszereléssel, mint amilyennel az őrségek kiállittattak, kivonulhasson. E készültségi szolgálat rendszerint, naponkinti felváltással, az őrségek felvonulásakor veszi kezdetét.

Ket *(Puni)*, az Ob 1100 km. hosszú jobboldali mellékfolyója. Ered Jenisszejszktől D.-re és Narim mellett 3 ágban torkollik, 1000 km. hosszuságban hajózható.

Keta *(Ketta, Quitta)*, brit kikötőváros és szénrakodó állomás a nyugatafrikai Aranyparton, kb. 5000 lak. A hajdani dán Prindzensteen erősség romjain épült fel.

Ketah, a dinnyefa sárga teje, l. *Carica*.

Kétajku *(bilabiatus*, növ.), l. *Ajak* és *Ajakosak*.

Kétalakuság, l. *Dimorfizmus, Heteromorfizmus* és *Polimorfizmus*.

Kétanyás v. *kéttermős* (növ.), l. *Digynia*.

Kétárnyuak, l. *Árnyéktalanok*.

Kétbodony (azelőtt *Alsó-* és *Felsőbodony)*, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1910) 531 magyar és tót lak.; postahivatal, u. t. Romhány.

Kétbütyközek (állat), l. *Dicondylia*.

Kétcsaládos ház, szabadon álló, de egyoldalt közös tűzfallal biró két épület, egy-egy lakással. L. *Munkásházak*.

Kétcsövü fegyver, az olyan puska, melynek két csöve és két elsütő gépezete van. A hátultöltő és tárfegyverek feltalálása óta csakis vadászpuskáknál használnak még néha két csövet: egy sima belsejűt sörétes és egy csavarvágásút golyós (ill. kúpos hengerű lövedékes) lövésekre.

Kétcsülkösek v. *kétpatások*, l. *Patások*.

Kétegyháza, nagyk. Békés vm. gyulai j.-ban, (1910) 4379 oláh és magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal. K. hajdan Zaránd vmegyéhez tartozott s a törökök kiüzése után gr. Löwenburg Jakab főispáné lett; de a magyarok nem tudván megférni az oláhokkal, a földesúr 1718. Várira telepitette őket. Löwenburgtól K.-t és Várit siklósi Andrássy Zsigmond aradi alispán vette meg, ennek azonban István fiában magvaszakadván, 1799 szept. 24-től Sarkad, K. és Vári a gr. Almássy családé. A mult sz.-ban K. lakói magyarok, oláhok és tótok voltak, a tótok később mind megmagyarosodtak, de a magyarok közül sokan eloláhosodtak.

Kete-Kracsi, Togo német gyarmat egyik fontos kikötőhelye a nyugatafrikai guineai parton, Kete kikötő közelében, melytől csak a Volta folyó választja el, kb. 7000 lak.

Ketel, a magyarokhoz Kijev alatt csatlakozott egyik kun vezér. A Névtelen Jegyző szerint Onddal és Tarczallal együtt ment követül a bolgár fejedelemhez. A mai Feketeardó táján halálos veszedelemben forgott egy pataknál, melyet róla 1262. is K. v. *Kötél patakának* neveztek. Tarczal hegycsúcsára versenyt lovagolt társaival, de Tarczal ért fel először s róla nevezték el a hegyet. Innen csak Ond s Ketel folytatta útját Zalánhoz, ki harmadnap Alpáron a Sajóig terjedő részt át is engedte a magyaroknak. Mikor Ungvárra visszatértek, Árpád «azon egész földet minden lakóival Sátor halomtól kezdve a Tolcsva vizéig annak a Ketelnek ajándékozá». Neki «adta» utóbb a Vág tövét is, hol K. fia, Alap-Tolma, Komárom várát építtette; az apát és fiát «sok idő mulva» pogány módon ide temették. Ketelpataka környékét utóbb I. András elcserélte volt Ketel utódaitól (Névtelen Jegyző, 15. fej.). A Kete és Köte név az Árpádok korában azontúl is gyakran szerepel. V. ö. *Pesty*, Magyarország helynevei (I. 168—171.).

Ketel (azelőtt: *Kéthely)*, Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 323 oláh lak.; u. p. és u. t. Kékes.

Ketel, *Cornelis*, németalföldi festő, szül. Goudában 1548., megh. 1616. Francia- és Angolországban arcképeket festett, 1581. Amsterdamban telepedett le. Itt 1588. festett nagy lövészképe (Amsterdam, Rijksmuzeum) fontos kép a műfaj történetében.

Két életre szóló biztositás, l. *Biztosítás*.

Kételkedés (lat. *dubitatio)*, a stilisztikában egyik gondolatalakzat, mely abban áll, hogy az író vagy szónok ellentétes kérdéseket vet föl maga előtt és mintegy a közönség szemeláttára tanakodik magával arról: melyiket válassza, melyiket tegye vagy mondja? (Pl. Mondjam tovább? ne mondjam a tréfa folyamát? Garay). L. még *Kétség*.

Kétéltüek *(Amphibia*, állat), a Gerinces állatok *(Vertebrata)* körének egyik osztálya, mely nevét onnan kapta, hogy fajai életük kezdő szakát vízben töltik, kifejlődött korukban pedig szárazföldön élnek s ehhez képest fiatalkorukban kopoltyuval, később tüdővel lélegzenek. Testük v. zömök és farkatlan, vagy megnyúlt, többé-kevésbbé halalakú és farkos, de vannak soraikban hengeres testű, féregalakú állatok is. Végtagjaik vagy teljesen hiányzanak (gilisztabéka), v. csenevészek, vagy pedig nagyon jól fejlettek (béka). A helyváltoztatásnál a végtagokon kivül főleg a lárváknál (ebihalak) a farknak is nagyon fontos szerepe van. Bőrük rendesen csupasz, csak nagyon ritkán, kivételesen pikkelyes; számos bőrmirigyet tartalmaz, melyek nyálkás anyagot, némely fajoknál mérget választanak el. A bőr szine a bőrben levő festéksejtektől (chromatophora) függ, melyek alakjukat és helyzetüket külső ingerekre meg tudják változtatni (szinváltás). Némely fajok himjei a párzás idejében nemcsak szinüket, hanem alakjukat is megváltoztatják; a Tritonok pl. szinesebbek lesznek és hátukon feltünő tarajok nőnek. A K.-nek majdnem mindegyik faja egészséges állapotában szabályos időközökben vedlik s ilyenkor régi bőre a fejen meghasad; kedve-

zötlen viszonyok között a vedlés rendetlenné válik. Vázuk többnyire csontos, de az eredeti porcogós váznak részei sok helyen (főleg a koponyán) egész életén át megmaradnak. Csigolyáik száma nagyon tág korlátok között változik, a békáknál 10, a féregalakú gilisztabékáknál 200-ra is emelkedhetik. A nyakszirtcsont két bütykű. Agyvelejük még fejletlen, de már a koponyaüreget jobban kitölti, mint a halaknál. Agykérgük szintén fejletlen. Mind az öt érzékszervük megvan, sőt az állandóan kopoltyúkkal lélekzőknél (Perennibranchiata) és a vizben élő lárváknál az oldalszerv (l. *Hatodik érzék*) is megtalálható. A szemgolyót felső és alsó szemhéjak védik; az alsó szemhéj a békánál átlátszó és ezért régen pislogóhártyának nevezték. A szemhéjak némelyeknél hiányzanak. Az orrüreg nemcsak szaglásra való, hanem a lélegzésnél is szerepet visz, ezért belső orrnyilások útján összeköttetésben áll a szájüreggel. A hallószervnél a külső fül hiányzik s a dobhártyához egy hallócsontocska (columella) tapad; a dobüreg az Eustach-féle kürt útján összeköttetésben áll a szájüreggel. A bélcső a szájüreggel kezdődik. A szájüregben levő fogak nem annyira a táplálék szétdarabolására, mint inkább a zsákmány visszatartására valók. A béka-féléknek a Nyelvetlenbékák (Aglosa) kivételével jól fejlett nyelvük van s vagy elől v. hátul van odanőve. A nyelv kiölthető s a békáknál a zsákmány megfogásánál is közreműködik. A bél rendesen rövid; csak a növényevő lárváknál (ebihalaknál) ér el tekintélyes hosszúságot. Lélegző szervük lárva-állapotban 2—3 pár kopoltyu, de a kifejlett K. legnagyobb részének kopoltyui elsenevészednek s aztán tüdőkkel kezdenek lélegzeni. A kopoltyuk az állat egész életén át csupán az Ichthyodeáknál vagy Perennibranchiatáknál maradnak meg s ezek tüdőkkel és kopoltyukkal lélegzenek. Szivük két pitvaru és egy kamaráju, minek következtében a szivből a testbe és a lélegző szervekhez mindig kevert vér megy. Veséik a gerincoszlop két oldalán fekszenek és a húgyvezetők a kloakába nyilnak, utóbbival húgyhólyag áll összeköttetésben. Peték útján szaporodnak. A peték a petefészekből előbb a testüregbe hullanak, s innen a tölcsérforma tágulattal kezdődő petevezetéken át a kloakába jutnak. A peték a külvilágba jutás után termékenyülnek meg; csak az elevent szülő szalamandránál van belső termékenyülés. A külvilágba lerakott peték vagy nagyobb csoportokká egyesülnek, vagy gyöngysor-alakban függnek össze egymással. A hímivarszerv a legszorosabb összefüggésben áll a vesékkel és a vesevezetékkel. A petéből kibuvó halalakú lárva többszörös átalakuláson megy át, míg anyányivá fejlődik. Majd vízben, majd a szárazon tartózkodnak, de az utóbbi esetben is csupán nedves helyeken. Táplálékuk kifejlett állapotban rovarokból és férgekből áll, lárva-állapotban leginkább növényevők. A mérsékelt égöv alatt élők télen álomba merülnek. Életszívósságuk rendkívül nagyfokú. Ez idő szerint mintegy 700 fajt ismerünk, ezek közül 100 kihalt. Az egész Földön otthonosak, de a forró földöv alatt sokkal számosabbak; a tengerekből teljesen hiányoznak.

Rendszertani beosztás. A ma élő K.-et 3 rendbe osztják:

1. rend. *Farkos K. (Urodela).* Nev. családok: *Ambystomatidae* (pl. axolotl, Megalobatrachus, Cryptobranchus stb.), *Salamandridae* (pl. szalamandra, gőte stb.), *Plethodontidae* (pl. Spelerpes, Plethodon stb.), *Amphiumidae* (angolna-szalamandra), *Sirenidae* (sziréngőte, Pseudobranchus), *Proteidae* (proteusz), *Necturidae* (barázdás gőte).

2. rend. *Békák (Anura v. Ecaudata)*, l. *Békafélék*.

3. rend. *Lábatlan K. (Gymnophiona).* Ide csak a Coecilia-félék *(Coeciliidae)* családja tartozik (pl. gilisztagőte [Ichthyophius glutinosus L.], gilisztabéka [Siphonops annulatus Mik.]).

Őslénytani szempontból legfontosabb a *Stegocephalák* teljesen kihalt rendje, mely a karbontól kezdve a triászig élt. Az apróbb-nagyobb fajok hasoldala apró csontos pikkelyekkel volt fedve, szemük körül sclerotikális gyürü fejlődött ki. Ide tartoznak a *Bronchiosaurusok*, melyek a karbonban és permben éltek; az *Archegosaurus*, mely 1·5 m. hosszú volt s a permben élt. A hatalmas *Mastodonsaurus* koponyája 1 m. hosszú volt. Az ú. n. *chirotherium lábnyomok*, melyek karbonból, permből és alsó triászból ismeretesek, szintén stegocephaláktól származnak. Az *urodelák* rendjéből a szalamandrafélék említendők, amelyek közül híressé vált az oeningeni neogénból előkerült *Andrias Scheuchzeri* váz, amelyet a lelet első ismertetője, Scheuchzer, az özönvíz alkalmával elpusztult ember maradványának tekintett. Az *anurák* rendjének maradványai gyéren az eocéntől kezdve ismeretesek.

Irodalom. Brehm, Az állatok világa, 7. köt.; Méhely számos dolgozata a Magy. Tud. Akad. kiadványaiban, az Állattani Közleményekben, Természetrajzi Füzetekben, a Termtud. Közlönyben és az Annales Hist.-Naturales-ben; Lacépède, Hist. nat. des Quadrupedes ovipares et des Serpents, Paris 1788—89, 2 köt.; Duméril és Bibron, Erpetologie générale, u. o. 1834—54, 9 köt.; Boulanger, The Tailles Batrachians of Europe, London 1897—98; u. a., Les Batraciens, Encycl. Scient., Paris 1910; Gadow, Amphibia and Reptiles, Cambr. Nat. History, 8. köt., 1901; Tornier, Amphibia, Brauer, Süsswasserfauna Deutschlands, Jena 1909; Schreiber, Herpetologia Europaea u. o. 1912.

Kétéltű növény *(planta amphibia)* az, mely kétféle termőhelyen: nevezetesen vizben meg a nedves vagy kiszáradt vizparton is megterem, de a parti alak alkalmazkodás következtében a vizi alaktól többé-kevésbbé eltérő. L. *Alkalmazkodás*.

Kétélű *(anceps,* növ.), az olyan lapított szár, melynek keresztmetszetén gondolt hosszabbik átmérő irányában kiélesedése v. éle van, pl. a Salamonpecsét szárának.

Kétely, l. *Kétség*.

Ketén, l. *Cetén*.

Ketergény, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 194 magyar lak.; u. p. és u. t. Ungvár.

Kétértelmű olyan szó v. kifejezés, mely többféle felfogást és magyarázatot enged meg. Voltaképen hiba a stilus szabatossága ellen, de gyakran szándékosan használt forma, mely éppen több lehető értelmezése folytán a célzás, élc, tréfa és irónia gazdag forrása lehet.

Ketesd, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 418 magyar lakossal; u. p. és u. t. Bánffyhunyad.

Kétes követelések *(dubiózus követelések)* azok, amelyek behajthatósága bizonytalan; ilyen követeléseket a kereskedelmi leltár és mérleg összeállításánál valószinű értékükben kell felvenni.

Kétes követelések számlája (olaszul *conto dubioso).* Az a számla, amelyre a kétségessé vált nyilt számlabeli követeléseket rávezetik, illetve összegyüjtik. A könyvelés a vagyon nyilvántartása, ha tehát vagyonunk egy része elvész vagy bizonytalanná lesz valamely üzletfelünk fizetésre való képtelensége avagy csődbe jutása következtében, az illetőnek számlabeli tartozását átkönyveljük a K.-ra. A vagyon mérlegelésekor a K.-n lévő összegek tekintetében megállapitjuk: menynyit érnek a kétessé vált összegek s vagy egészben vagy részben a veszteség- és nyereségszámlára (l. o.) könyveljük. Üzleti szokás, hogy a teljesen értéktelenné vált követelést is legalább egy fillérrel (v. egy koronával) mintegy emlékeztetőül meghagyják a K. számláján. Nagyforgalmú üzleti vállalatoknál a gondos és lelkiismeretes mérlegelés megkivánja, hogy a kétes követeléseket tartalékolják. Az üzleti tapasztalat ugyanis mutatja, hogy bármilyen szigorúsággal is járjunk el a hitelek megadásánál, a kihitelezett összegek bizonyos hányadrésze (többnyire 1—5%) kétessé válik. Vagyoni állapotunk meghatározása alkalmával a mérleg készitésekor még nem tudhatjuk, hogy az egyes lejáratokig kik válnak fizetésre képtelenekké, kik kerülnek csődbe. A vállalati vagyon helyes megállapitása azonban megkivánja, hogy a künnlevőségek bizonyos százalékösszegét a passzivába irjuk *kétes követelések tartalékszámlája* elnevezésen.

Kétes követelések tartaléka, l. *Biztosítás.*

Kétévesek (lósport). A versenylovak kétéves korukban léphetnek versenypályára és vehetnek részt versenyekben. A monarchia versenypályáin csak májustól kezdve szerepelhetnek a K. s ettől a hónaptól egészen a versenyév befejeztéig számtalan futás szerepel a versenyprogrammon csak a K. részére. Főbb kétéves versenyek: a gróf Károlyi Gyula emlékverseny, a Szt. László-dij, a helenentali-dij és a Henckel-emlékverseny.

Kétéves növény, l. *Elettartam.*

Kétévi katonai szolgálat. A Német- és Franciaország közötti katonai versengés utóbbit 1904. évben a K. behozatalára birta. Azóta úgyszólván az összes európai államok behatóan foglalkoztak a kérdéssel s legtöbben követték is Franciaország példáját, igy többek között mi 1913., amikor viszont Franciaországban ismét a 3 évi tényleges szolgálat elvéhez tértek vissza.

Kétezer guineás (lósport), világhirű angol klasszikus verseny, amelynek értéke a nevezési és bánatdijakkal együtt a 200,000 koronát is meghaladja.

Kétfalkásak (növ.), l. *Diadelphia.*

Kétfejű sas, heraldikai cimerkép, mely alapjában véve nem más, mint egy közönséges sas, kiterjesztett szárnyakkal és lábakkal, két, egymástól elforduló fejjel. Előfordul már az ó-asszir és egyiptomi emlékeken is, majd a X. sz.-tól kezdve a bizánci birodalomban, a nyugati részeken Braunschweigi Ottó és IV. Fülöp német császárok óta érmeken, VII. Henrik óta a császári pecséteken fordul elő. Mint birodalmi címer először IV. Bajor Lajos alatt lépett fel, de még IV. Károly alatt az egyfejű sast tekintették hivatalosan a birodalom jelvényéül. Ettől kezdve mindjobban kifejlődik Németországban az a nézet, amely Angliában már a XIII. sz.-ban megvolt, hogy a német *császárság* cimere a kétfejű, a német *királyságé* az egyfejű sas. Mint birodalmi címert a K. I. Miksa óta rendesen használták. A német császárság megszünése után 1806. a K.-t az osztrák császári cimet felvevő Habsburgok is átvették. Az osztrák

Az osztrák császári címer.

császárságon kivül más országok cimerében is előfordul, igy pl. Oroszországéban is. V. ö. *Gritzner* Erich, Symbole u. Wappen des alten deutschen Reiches (Leipzig 1902).

Kétfél, kisk. Temes vmegye vingai j.-ban, (1910) 1671 szerb és német lak., vasútállomás táviróval, posta- és távbeszélőhivatal.

Kétféle spórájuak (növ.), l. *Egyféle spórájuak.*

Kétfogú cet *(Hyperoodon*, állat), a Cetek (l. o.) rendjébe tartozó emlős állatnem, melyre jellemző, hogy az idetartozó két élő faj alsó állkapcsának csúcsán, mindkét félben 1—1 kis, kúpos, hegyes fog van, mely egész életen a foghúsban rejtőzik. Legismertebb faj a 6—8 méter hosszú *kacsacet (Hyperoodon rostratus* Müll.), mely az Északi Jeges-tengerben és az Atlanti-oceánban honos és többnyire 3—4 főnyi csapatokban úszkál. Lábasfejüekkel és kis halakkal táplálkozik. Fejében, a két felső állkapocs közti szövetben folyékony cetvelő van, ezért vadásszák.

Kétfonalu felfüggesztés, l. *Bifiláris.*

Kétfőbbhimesek (növ.), a. m. kétfőbbporzósak (l. o.).

Kétfőbbporzósak (növ.) azok a növények, melyeknek négy porzója közül kettő hosszabb, kettő rövidebb. Linné ezeket *Didynamia* néven a XIV. klasszisba sorozta.

Kétgyermekrendszer, különösen Franciaországban elterjedt, a népesség állandó csökkenését eredményező szokás, amely szerint a szülők arra törekszenek, hogy kettőnél több gyermekük ne legyen. L. a kérdés magyar vonatkozásait *Egyke* alatt.

Kéthasú lábikraizom *(musculus gastrocnemius)*, a lábszár hátulsó felületének erős felületes izma, mely a gázlóizommal (musculus soleus) együtt az Achilles-in útján tapad a sarkon.

Kéthasú tarkóizom *(musculus biventer cervicis)*, a fej féltövises izma (musculus semispinalis capitis) oldalsó felének régi, elavult neve.

Két hatalmi állás (ang. *Two Powers Standard)*, az angol politikának az az elve, mely szerint Nagybritannia világuralmi állásának fentartására az angol flottának legalább olyan erősnek kell lennie, mint az utána következő két nagyhatalom flottájának együttvéve.

Kéthely, kisk. Somogy vmegye marczali j.-ban, (1910) 3806 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Kéthimes ajakosak (növ.), l. *Ajakosak.*

Kéthosszúsori tanyák, Orosházához tartozó puszta Békés vm. orosházi j.-ban, (1910) 421 magyar lak., u. p. és u. t. Orosháza.

Kethuda (perzsa), l. *Kjája.*

Kéthüvelyüek *(Didelphia)*, az Emlősállatok egyik alosztálya. Idetartoznak az Erszényesek *(Marsupialia)*. L. *Didelphia* és *Erszényesek.*

Ketib *(chetib*, aram. a. m. iratik), a biblia héber szövegének befogadott «irott» olvasása, ellentétben a *Keri*-hez (l. o.), mely a szónak többé-kevésbbé eltérő *szóbeli* olvasására figyelmeztet. L. *Maszóra.*

Kétikaz repkény (növ.), l. *Glechoma.*

Kétivarú *(hímnős*, növ.) az a virág, amelyben úgy a porzók, mint a termők a beporzásra (l. o.) és megtermékenyítésre (l. o.) alkalmasan kifejlődnek. Ellentéte az *egyivarú virág* (l. o.).

Kétivarúság, l. *Kétivarú.*

Kétizmuak *(Dimyaria*, állat), a Kagylók (l. o.) azon nagy csoportja, amelyek héjaikat két pár hatalmas izommal, az ú. n. záróizommal húzzák össze és zárják el. Ezeknek az izmoknak a tapadási helye meglátszik a kagylóhéjon is. Az izompárok vagy egyenlőek, ezeket a kagylókat *Homomyariák*-nak mondjuk, vagy különböznek egymástól *(Heteromyariák)*, l. *Kagylók.*

Kétkamara-rendszer *(bicamerismus)*, l. *Felsőház* és *Országgyűlés.*

Két kard elmélete, középkori elmélet a közhatalomnak egyenesen Krisztustól származásáról bizonyos dualizmus alakjában, akként t. i., hogy az egyik kard az egyházi hatalmat jelenti, a másik a világit. Amaz a pápánál van, emez a világi fejedelmeknél. Ellenben feltétlenül az egyházi hatalom felsőbbségének s a világi hatalom alárendeltségének bizonyítására szolgált a *Két kulcs elmélete* (Claves Regni Coelorum), mert a kulcsokat kizárólag Szent Péter s általa a pápa kapta. Krisztusnak szavai alapján: «És neked (Péternek) adom a mennyek országának kulcsait, és valamit megkötözesz e földön, a mennyekben is kötözve leszen, és valamit megoldasz e földön, a mennyekben is oldozva leszen» (Máté ev. XVI. 19.). Ugyancsak az egyházi hatalom szuperioritását a világi felett juttatja kifejezésre a *Két világító égitest* (duo luminaria) elmélete, mely szerint az egyházi hatalom a nap, a világi hatalom pedig a hold, mely amattól nyeri világító erejét; a *lelek* (egyházi hatalom) és a *test* (világi hatalom) s az *arany* és *ólom* elmélete.

Kétkarmú félmajmok *(Tarsiidae*, állat), l. *Félmajmok.*

Kétkarú emeltyű, l. *Emelő.*

Kétkaszás, az oly takarmánytermő terület v. növény, mely évenként kétszer használható, pl. K.-rét, K.-baltacim, lóher stb.

Kétkeresztúr (azelőtt: *Kiskeresztúr* és *Nagykeresztúr)*, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 291 magyar és tót lak.; u. p. Nagydarócz, u. t. Poltár.

Kétkezüek (állat), l. *Bimana.*

Kétkopoltyusak *(Dibranchiata*, állat), a Lábasfejüek (l. o.) egyik rendje.

Kétkorú szálerdő, a szálerdő (l. *Üzemmód)* felújítása után úgy keletkezik, hogy a szálerdő egyes fáit vagy facsoportjait a második vágásforduló végéig azért hagyják állva, hogy a világosság korlátlan hatása folytán megerősödve, az új állab letarolása alkalmával nagyméretű értékes törzseket szolgáltassanak.

Kétközháló, kisebb, két ember által kezelhető gyalom (l. o.).

Kétkulacsos a. m. kétszinű; eredetét az egyszeri kortestől vette, ki a tisztújítási lakomán majd az egyik, majd a másik párt asztalánál evett-ivott és majd az egyik, majd a másik párt jelöltjeit éltette.

Két kulcs elmélete, l. *Két kard elmélete.*

Kétlaki növény *(dioicus)*, l. *Kétlakuak.*

Kétlaki virágok, l. *Kétlakuak.*

Kétlakos (növ.) a. m. kétéltű v. kétlakú növény (l. *Kétlakuak* és *Alkalmazkodás).*

Kétlakuak (növ.), oly növények, amelyek virágai egyivaruak (l. *Diclinia, Egyivarú virág)* és külön egyénen vannak a hím (porzós), külön egyénen a nő (termős) virágok. E növényeket *Linné* a XXII. Dioecia classisba osztotta.

Kétlakuság (növ.), a növények ivarmegoszlásának esete *(dioecia)*, mikor külön hím- és külön nővirágú egyénekkel bir a faj (pl. a *kender, fűz).*

Kétlégzetüek *(Dipnoi)*, l. *Kettőslélegzetű halak.*

Kétly, 1. *Károly (csurgói) báró*, orvostanár, szül. Fehérvár-Csurgón 1839 szept. 14. Orvosi tanulmányait a budapesti és a bécsi egyetemeken végezte. 1864—68-ig az akkor még sebészek részére fennálló belklinikán működött, 1868—70-ig Bécsben, Berlinben és Heidelbergben volt tanulmányúton. 1870-ben a villamgyógyászatból magántanári képesítést nyert és a fővárosi Szt. Rókuskórházban rendelő-, majd 1877. osztályos főorvossá nevezték ki. 1889-ben a budapesti egyetemen a belgyógyászat nyilvános rendes tanára lett és mint ilyen 1913. okt. elsejéig, nyugalomba vonulásáig, tevékenyen működött. 1884. óta közegészségügyi tanácsos, 1902. a budapesti egyetem rektora volt. Két évig volt a budapesti kir. orvosegyesület elnöke. K. volt az első, aki Magyarországon ideg- és villamgyógyászattal foglalko-

zott, számos idevágó dolgozata nemcsak hazánkban, hanem a tudományos külföldön is méltó elismerésben részesült. Nagy orvostársadalmi tevékenységet is fejtett ki, ő alakította 1897. az *Országos Orvosszövetséget*, amelynek azóta elnöke. Elnöke az 1901. alakult Józsefvárosi orvostársaságnak, az ugyanazon évben létesült Orvos Clubnak pedig elnökigazgatója. 1897 óta a Magy. Tudományos Akadémia levelező tagja. 1897-ben a magyar nemességet, 1901. az udvari tanácsosi címet, 1908. pedig a Szt. István-rend kiskeresztjét kapta. Mint tanár kiváló előadói készségével, didaktikai művészetével, nagy tudásával és emberszeretetével nagyszámú tanítványt gyüjtött maga köré, akik 1912 dec. 15. ülték meg 50 éves doktori jubileumát, amikor is önálló jubiláns dolgozataikkal tisztelték meg mesterüket. 1913-ban magyar báróságot kapott. Önállóan megjelent művei: *Villamgyógyászati tanulmányok* (Pest 1870); *A gyermekhüdés* (Budapest 1874); *Az idegrendszer némely rendes és beteges működéséről* (u. o. 1881); *A hemiplegia kiséretében fellépő arcidegbénulás kórjelző értékéről* (u. o. 1884); *Kórodai tanulmányok az arcideg bántalmairól* (u. o. 1886); *A mellhártyalobokról, különös tekintettel az aetologiára és therapiára* (u. o. 1891); *A dobhúr (chorda tympani) bonc- és élettani viszonyai* (Akadémiai székfoglaló, megj. a Math. és Term. Ért.-ben 1898); *A belgyógyászat kézikönyve (Bókay* Árpáddal és *Korányi* Frigyessel együtt 1893—99). Fordítások: *Ziemssen*, A villamáramok helybelisítése (Pest 1870); *Gerhardt* Károly, A gyermekbetegségek tankönyve (Torday Ferenccel együtt, u. o. 1872). Szerkesztette a Budapesti kir. Orvosegylet Évkönyvét 1875—78. Számos értékes tanulmánya jelent meg az Orvosi Hetilapban, a Klinikai Füzetekben s más hazai és külföldi folyóiratokban.

2. *K. László (csurgói) báró*, orvostanár, *K. 1.* fia, szül. Budapesten 1873 máj. 27. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, 1895 óta apja klinikáján működött. 1904-ben magántanári képesítést nyert, 1910. rendkívüli tanári címet kapott, 1912. nyilvános rendkívüli tanárrá nevezték ki. 1913 október óta mint helyettes tanár vezeti az I. számú belklinikát. 1896—1897-ben Strassburgban Naunyn tanár klinikáján működött s Párisban és Berlinben volt tanulmányúton. K. irodalmi dolgozatai a belgyógyászat körébe vágnak. Nagyobb monográfiái: *A terjedő thrombosis, Agylágyulás, Encephalomalacia*, a belgyógyászat kézikönyvében (1899, VI. kötet) jelentek meg; *A myostheniás paralysis-ről*, két eset kapcsán (Orvosi Hetilap 1906) stb. Nékámmal együtt szerkesztette a *Magyar orvosi vademecum*-ot, ahová a bel- és ideggyógyászati fejezetek legtöbbjét ő írta. 1914-ben jelent meg *A belgyógyászati diagnostika és vizsgáló módszerek kézikönyve* című tankönyvének első kötete. Ezenkívül több értekezést és kazuisztikus közlem. írt.

Kétnejüség, l. *Kettős házasság*.

Kétnövésü gyapju v. *közeges gyapju* akkor keletkezik, mikor a juhon nagyobb mértékű, de nem teljes szőrváltás (vedlés) áll be, miáltal a bundában a bőr felületével párhuzamosan haladó laza gyapjuréteg keletkezik, melyből a gyapjuszálak részben, az u. n. *hamis kötőszálak* kihullnak. A K. majdnem értéktelen.

Kétnyaras v. *kétnyári növény*, l. *Élettartam*.

Kétnyiretü az a gyapju, amelyet félévi növekedés után nyernek. Az igen hosszú gyapjuval biró juhokat ugyanis gyakran évenként kétszer, ú. m. április vége felé és szeptemberben nyirják, a rövid gyapjuval birókat azonban évenként csak egyszer, t. i. május-júniusban, s ezt a gyapjut *egynyiretünek* mondják. A szövőiparban többnyire kevesebbre becsülik a K. gyapjut, mint az egynyiretüt.

Kétnyomásos gazdaság, l. *Gabonagazdaság*.

Kétnyüstös, vászonszerű alapkötéssel (l. *Alapkötés*) ellátott szövet.

Kétoldalas virág (növ.) olyan szimmetriát mutat, hogy rajta csak egy oly síkot fektethetünk, amely két tükörképre osztja (zygomorf v. monosymmetrus virág). Ilyen a pillangósak, ajakosak, tátogatók virágja.

Kétoldali részarányosság *(bilaterális szimmetria)* abban áll, hogy valamely alakzat egy pontra, vonalra v. síkra nézve oly két részből áll, melyek megfelelő pontjainak összekötő egyeneseit az illető pont, vonal v. sík felezi.

Kétoldalú jogügyletek (lat. *negotia bilateralia)* azok, amelyek létrejöttéhez két v. több személy összevágó akaratnyilvánítása szükséges; míg azokat a jogügyleteket, amelyek csak egy személy akaratának kijelentésével jönnek létre, *egyoldalú jogügyleteknek* (negotia unilateralia) nevezzük. Ilyen pl. a végrendelet; kétoldalú jogügylet pedig minden szerződés. L. még *Jogügylet*.

Kétoldalú kötelem, l. *Egyoldalú kötelem*.

Kétoldalú szerződés, l. *Szerződés*.

Ketolok, l. *Ketonalkoholok*.

Ketonalkoholok, *oxi-ketonok, ketolok*. A szénvegyületek ama csoportja, melyek úgy az alkohol, mint a ketoncsoportot tartalmazzák. Mivel a szénhidrátok (l. o.) egy nagy része szintén ketonalkohol, a címszó alatt olyan K.-at értünk, melyekben csak egy alkoholcsoport van, vagy ha több, akkor a ketoncsoporttal szomszédos szénatomon nincsen alkoholcsoport. A legegyszerübb ketonalkohol az acetonalkohol $CH_3CO.CH_2.OH$.

Ketonok *(acetonok)*, szénvegyületek, melyek a $=CO$ kétvegyértékű gyököt, az ú. n. karbonilgyököt tartalmazzák és e gyök két vegyértékéhez szénhidrogén-gyökök kapcsolódnak. Általános képletük tehát $R-CO-R$, hol R szénhidrogén-gyököt jelent. A K. elnevezés a legrégebben ismert keton, az *aceton* nevéből ered, melyből az *a* szótagot elhagyták és a jobb hangzás kedvéért a «ceton»-t ketonra változtatták. A szénhidrogéngyökök minősége szerint megkülönböztetünk *alifás* és *arómás K.-at*; a szerint pedig, hogy a CO gyökkel kapcsolódott szénhidrogén-gyökök azonosak-e vagy különbözőek: *egyszerü* és *vegyes* K.-at. Elnevezésükben a keton szóhoz kapcsoljuk a szénhidrogén-gyökök nevét. Az alifás ketonok nevét a genfi nevezéktan szerint a megfelelő szénhidrogén nevéből az *on* szócskával alkotják pl.:

Alifás K. $CH_3.CO.CH_3$ dimetilketon, propanon
$CH_3.CO.C_2H_5$ metiletilketon, butanon
Aromás K. $C_6H_5-CO-C_6H_5$ difenilketon
$CH_3-CO-C_6H_5$ metilfenilketon.

KÉTSZÁRNYÚAK.

1. Piszoklégy (*Musca vomitoria*). $^{3}/_{1}$.

2. Csecselégy (*Glossina morsitans*). $^{3}/_{1}$.

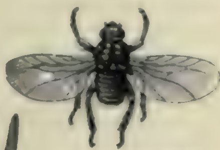

3. Lóbagócs (*Gastrophilus equi*). $^{3}/_{1}$. *a* szőrszálra erősített pete, *b* lárva.

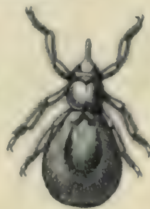

4. Holdfoltos lebegőlégy (*Syrphus seleniticus*). Term. nagys.

5. A ló tetűlegye (*Hippobosca equina*). Term. nagys.

6. Juhtetűlégy (*Melophagus ovinus*). $^{4}/_{1}$.

7. Marhabögöly (*Hypoderma bovis*) lárvájával. $^{3}/_{1}$.

11. Közönséges tüskéslégy (*Stratiomys chamaeleon*). Term. nagys.

9. Marhapőcsök (*Tabanus bovinus*). Term. nagys.

10. Juhbögöly (*Oestrus ovis*). $^{3}/_{1}$.

8. Kolumbácsi légy (*Simulia columbatzensis*) lárvájával. Term. nagys. és nagyítva.

14. Gyűrűs szúnyog (*Culex annulatus*). $^{3}/_{1}$. *a* lárva.

12. Sereglégy (*Sciara militaris*). $^{4}/_{1}$. *a* lárva.

13. Maláriát átoltó szúnyog (*Anopheles claviger*). $^{3}/_{1}$. *a* és *b* peték, *c* lárva.

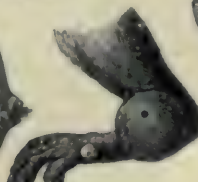

15. Homoki bolha (*Rhynchoprion penetrans*), erősen nagyítva.

Pete erősen nagyítva.

Homoki bolha, megduzzadva.

Egér lába, homoki bolhákkal.

16. Bolha (*Pulex irritans*) és lárvája, erősen nagyítva.

A K. az aldehidekhez (l. o.) hasonlóan igen reakcióképes vegyületek. Redukciókor szekundér alkoholt szolgáltatnak. Nátriumhidroszulfittel jol kristályosodo *biszulfit-vegyületeket* adnak, ciánhidrogénnel *ciánhidrinné* egyesulnek; hidrazinnel *hidrazonokat*, hidroxilaminnal *oximeket* szolgáltatnak. Kulonböznek az aldehidektől abban, hogy jóval nehezebben oxidálhatók, tehát kevésbbé erélyes redukaló anyagok és nem polimerizálódnak. A kisebb molekulasúlyú tagok folyadékok, a nagyobb molekulasúlyuak szilárd testek. Képződnek szekundér alkoholok oxidációjakor. Előállithatok organikus savak kalcium- vagy barium-soinak hevitésével. Egyféle sav sójának hevitésekor egyszerű keton, két különféle savból vegyes keton keletkezik. Aromás K. előállithatók aromás szénhidrogénekből is savkloridokkal, aluminiumklorid jelenlétében.

Ketonsavak, azok a szénvegyületek, melyek a keton-csoport mellett a savakra jellemző karboxil-csoportot is tartalmazzák. A keton- és karboxil-csoport egymáshoz való helyzete szerint megkülönböztetünk α, β és γ K.-at, pl.

$CH_3.CO.COOH$ piroszőllősav, α-ketonsav

$CH_3.CO.CH_2.COOH$ acetilecetsav, β-ketonsav

$CH_3.CO.CH_2.CH_2.COOH$ levulinsav, γ «

A β K. szabad állapotban igen bomlékonyak és széndioxid lehasadásával ketonokká alakulnak. Azért rendszerint esztereit szokták előállítani, melyek nem bomlékonyak. E vegyületek fontos szerepet játszanak számos organikus szintézisnél.

Kétorrnyilásuak (állat), l. *Amphirrhyna*.

Ketoximek, ama szénvegyületek, melyek ketonok és hidroxilamin egymásra hatásakor víz kilépésével keletkeznek. A K. jellemző csoportja: C=N—OH.

Ketózék, a ketoncukrok neve, l. *Szénhidrátok*.

Kétpatások (*Artiodactyla*, állat), l. *Patások*.

Ketrec, szorosabb értelemben kis kerítés vagy kisebb kerített hely, innen rekesz, rácsos készülék, melybe a baromfiakat zárják.

Kétrekeszű méh, l. *Bilocularis*.

Kétröpüek (állat) a. m. Kétszárnyuak (l. o.).

Kétség vagy *kétely*, *kételkedés*, oly itéletek (hittételek, erkölcsi értékelések) folytán kelt határozatlanság érzete, melyeknek helytálló voltáról nem vagyunk meggyőződve. A K. fokozódik, ha a gyanús itélet ellentéte lehetségesnek, vagy ugyanoly valószinűnek tetszik, mint maga a kétes itélet. A K. gyökeres, ha a megismerésbe vetett hit általános megingatásából ered; mint ilyen a filozófiában fontos szerepet visz. L. *Szkepticizmus*.

Kétsodratu alattság a. m. kábel (l. o.).

Kétsoros árpa, l. *Árpa*.

Kétszántu és *félszántu* valamely szerszám, amint éle két oldalról vagy csak egy oldalról van köszörülve, igy pl. a fejsze kétszántu, a lyukvéső és ácsbárd félszántu.

Kétszárnyuak (*Diptera*, állat, l. a *képmellékletet*), a Rovarok egyik rendje. Csupán egy pár hártyás szárnyuk van. Második pár szárnyuk két kis nyeles gömb v. lemezalakú szervvé korcsosult. Ezeket rezgőknek (billér, halteres) nevezzük s a röpülésnél még ki nem deritett módon fontos szerepük van. A K. feje aránylag nagy s többnyire gömbölyded. Vékony nyéllel, mozgékonyan izül az egybeforrott torhoz és szinte egész fölületét két nagy összetett szeme foglalja el jobbról-balról. Csapjaik fonalasak v. zsinórosak, de a himeknél fésüsek is lehetnek. A szájszervek erős szúró szerszámok a vérszopóknál, lágyabbak az oldott, folyékony anyagot nyalogatóknál. Testük szabása az általános egyöntetűség mellett sokféle s a megnyúlt karcsú testü fajoktól a zömök, vaskos testüekig az alakok nagy változatosságával találkozunk. Lábaik két karomban v. tapadó párnákban (pulvilla, paletta) végződnek s azért sima függélyes fölületeken is biztosan járnak-kelnek. A K. teljes átalakulással (l. o.) fejlődnek. Mindig lábatlan lárváik, a *nyüvek*, részben bomló állati és növényi anyagokkal táplálkoznak, részben pedig élő állatokon s növényeken, vagy azok testében élősködnek. A lárvák vagy fejjel birók, rendesen kifejlődött rágó szájszervekkel, vagy fejetlenek s akkor csak folyékony anyagokkal táplálkoznak. A fejjel birók utolsó vedlésük után mumiabábbá (pupa obtecta) válnak, míg a fejetlenek utolsó lárvabőrükben bábozódva, tonnaalakú tonnabábbá (pupa coarctata) lesznek. A mumiabábok a hosszúcsápú K.-at (*Macrocera*) v. szunyogokat, a tonnabábok pedig a rövidcsápú K.-t (*Brachycera*) vagy legyeket jellemzik. Szaporaságuk rendkívüli, mert pl. egy döglégynek áprilisban tojt 80 petéjéből nyáron át 8000 milliónyi ivadék fejlődhet. A K. közül sok faj mezőgazdasági termények pusztítója (gabonalegyek), vagy házi állatainknak kellemetlen, sőt néha életveszedelmes ellensége (kolumbácsilégy, csecselégy), de viszont igen nagy ama fajok száma is, melyek mint élősködők (*Tachina*) az embert más kártevők irtásában nagy mértékben segítik. Az emberre közvetlenül kellemetlenek és sokszor veszedelmesek a K. egyes fajai, mint betegségek okozói s azok csiráinak hordozói. A K.-rendjében újabban fejlődés és bábalak szerint, a bolhák kikapcsolásával, megkülönböztetünk: I. Mumiabábuakat (*Diptera orthorhapha*) és II. Tonnabábuakat (*Diptera cyclorhapha*). Ezeken belül a legfontosabb családok: 1. a szunyogok (*Culicidae*), 2. a tipolyok (*Tipulidae*), 3. a moszkitók (*Simulidae*), 4. a pöcskök (*Tabanidae*), 5. a rablólegyek (*Asilidae*), 6. a lebegő legyek (*Syrphidae*), 7. a bögölyök (*Oestridae*), 8. a legyek (*Muscidae*), 9. a bábtojó legyek (*Pupipara*). Az ismert fajok számát 18,000-re becsülik. Hazánkban kb. 8000 faj él.

Kétszárú sróf v. *csavar* az, melynek fejéből még egy második srófszár nyúlik ki s így vele 3 v. 4 lapot köthetünk úgy egymáshoz, hogy az egyik száron levő tárgyakat a másikon levőktől függetlenül eltávolíthassuk. Ezeket a srófokat közbenső fejű srófoknak is nevezik s leginkább rövid csapágyakhoz a csapágytestnek és fedőnek közös kapcsolásához használják.

Kétszem, a magyar kártya egyik lapját, a disznót nevezik így.

Kétszeres v. *abajdóc*, búza és rozs egyenlő arányú v. 1 : 2-höz való keveréke, melynek lisztje főképen kenyérül szolgál. Nem oly kelendő, tehát nehezebben értékesíthető, mint a tiszta gabona.

Kétszeri megadóztatás esete akkor áll elő, ha egy és ugyanazon adótárgyat ugyanazon vagy két különböző hatóság ismételten megadóztat. Előáll pl. ha a részvénytársaság üzleti eredményét nemcsak a társaságnál, hanem az osztalékot felvevő részvényeseknél is megadóztatják. Olyan államokban, ahol a hozadéki és az alanyi adórendszer együtt szerepel, a hozadéki adók (föld, ház, kereseti stb. adó) alá eső jövedelmeket még külön személyes jövedelmi v. vagyonadóval rójják meg, s ez által az adótárgyakat ismételten adó alá vonják. Előáll a K. adminisztrativ tévedés folytán is, ha ugyanazon adótárgy után ugyanabban, v. más községben v. kerületben két tétel alatt vetik ki ugyanazt az adót, pl. egy fakereskedés után a fakereskedő lakóhelyén és külön a fakitermelés helyén. A K. gyakori esete az, hogy a külföldi állampolgároknak külföldi forrásokból (ingatlanból, iparüzletből, tőkepénzből stb.) eredő jövedelmét úgy a külföldön, mint a belföldön külön-külön megadóztatják. A külföldön megadóztatott házbért, nyugdíjat stb. pl. a belföldön jövedelmi adó alá veszik újra v. hozadéki adóval sujtják. A K. elhárítására egyes államok között nemzetközi egyezmények állanak fenn. A K. elkerülése a különböző adórendszerek miatt olykor igen nagy nehézségekbe ütközik.

Kétszernyiló (növ.), l. *Prolepsis*.

Kétszersült (ném. Zwieback) erősen kisütött kenyér, mely korpamentes gabona- v. rozslisztből készül. Lehetőleg kevés vízzel dagasztják, alig hagyják kelni, a tésztát sütés előtt átszurdalják és 15—25 percig alacsony hőfok mellett megsütik. Aztán a K.-et száraz helyre teszik, hogy a víz teljesen kimenjen belőle. A jó K.-nek száraznak és törékenynek, a hajának alig megbarnultnak és törésének üvegesnek kell lennie. Legtöbbre becsülik tartósságáért az angol K.-et. Sok évig eláll és ennélfogva alkalmas arra, hogy hajóknak, hadseregeknek évekig táplálószerül szolgáljon. ÉNy-i Németországban télen rozs- v. barna gabonakenyérből szárítás útján is csinálnak egy K.-félét, mely egész nyáron át tart és vízben, tejben v. kávéban puhítják meg. K.-et cukorból, finom búzalisztből, tojássárgájából és tojáshabból is készítenek (15 dg. cukor, 15 dg. liszt, 4 tojás), s a világosbarnás tésztát csíkokra vágva megszárítják. Könnyen emészthető s ezért gyermekeknek és betegeknek ajánlatos bor, esetleg tea mellé. — *Hús-K.* l. *Hús*.

Kétszer virító (növ.), l. *Prolepsis*.

Kétsziküek (növ.), l. *Dicotyledoneae*.

Kétszínfénynyomás. Nyomdai eljárás, melynél a képet kétszer nyomtatják. Az egyik világosabb színű nyomás a finomabb árnyalatok és rajzolatok visszaadására szolgál, a másik nyomás amelyet a már meglevő képre újból rányomtatnak, a sötét tónusokat adja és mindenféle színárnyalatu képnél többnyire feketével készül.

Kétszínfotográfia. Eljárás természetes színű fotográfiák készítésére. A háromszínű eljárás (l. *Fotográfia)* tökéletlen egyszerüsítése, mely a vörös színt egyszerüen elhagyja. Tájképeknél (amelyekből hiányzik a vörös szín) néha türhető eredményeket szolgáltat. A vörös és sárga színeket nem adja.

Kétszínnyomógép, l. *Gyorssajtó*.

Kétszínűség, a tettetésnek, hazugságnak az a fajtája, amikor azonegy dologra nézve ellentétes érzelmeket, gondolatokat nyilvánítunk azon határozott szándékkal, hogy valakit megtévesszünk. Akinek magatartása állandóan ily hazug: kétszínű ember.

Kétszólamú a zenében minden oly tétel, melyben akár egyszerre, akár váltakozva két különböző szólam érvényesül.

Ketta, kikötőváros az Aranyparton, l. *Keta*.

Kéttagú, l. *Binom*.

Kettedjódsavas kálium a. m. káliumbijodát (l. o.).

Kettedkrómsavas ammonium, l. *Ammoniumkromátok*.

Kettedkrómsavas kálium a. m. káliumpirokromát (l. o.).

Kettedszénsavas ammonium a. m. *ammoniumkarbonát* (l. o.).

Kettedszénsavas kálium a. m. *káliumkarbonát* (l. o.).

Kettedszénsavas nátrium, l. *Nátriumkarbonát*.

Ketteler, 1. *(Kettler) Gotthard von*, a *Kardrend nagymestere*, *Kurland hercege* (1561—87), szül. 1517 körül, megh. Mitauban 1587 máj. 17. A Kardrendbe 1540. lépett és 1559. annak nagymestere lett. Hogy országait (Kurland, Livland, Észtland) az oroszok és svédek ellen megvédelmezze, II. Zsigmond lengyel királlyal szövetkezett, de ez nem segített rajta. 1561-ben *Észtlandot* a svédek foglalták el, *Livlandot* a lengyeleknek kellett átengednie s ő maga csak *Kurlandot* tarthatta meg hercegi címmel, de mint lengyel hűbért. Minthogy Kurlandban a protestáns vallás jutott uralomra, K. is protestánssá lett s 1566. nőül vette *Anna* mecklenburgi hercegnőt. K. utódai aztán 1737-ig uralkodtak Kurland felett.

2. *K.*, *Wilhelm Emmanuel*, báró, mainzi püspök, szül. Münsterben 1811 dec. 25., megh. Burghausenben (Felső-Bajororsz.) 1877 júl. 13. 1829—33-ig jogot tanult és 1835-től kormányelőadó volt Münsterben. 1838-ban a porosz egyházüldözés miatt elhagyta az állami szolgálatot és a papi pályára lépett. 1844 június 1. szentelték pappá, 1847. hopsteni plébános volt. Mint ilyen ki volt küldve a frankfurti nemzeti gyűlésre, amelyen különösen őszinte beszéde a meggyilkolt Lichnowski és Auerswald sírjánál, valamint az egyház szabadságáról és a szociális krizisről a mainzi dómban tartott beszédei nevét egész Németországban ismeretessé tették. 1849-ben berlini prépost lett, 1850. mainzi püspökké nevezte ki IX. Pius pápa. K.-nek legfőbb törekvése oda irányult, hogy az egyházat függetlenítse az államtól. Ő neki tulajdonítják az 1851—53-iki püspöki emlékiratok szerzőségét. És sikerült is neki a hesseni kormánnyal 1854 aug. 23. egyezséget kötnie, amelyről azonban az 1866-i hadjárat után a fejedelem kívánságára lemondott. Az új német birodalom alapításakor, 1870 okt. 1. terjedelmes iratot intézett Bismarckhoz, amelyben az egyház és állam között való viszonyról szóló porosz határozatoknak a német birodalmi alkotmányba való felvé-

telét ajánlotta. 50 püspöki körlevelen és néhány rövid körözvényen kívül 7 nagyobb iratot intézett K. papjaihoz és híveihez, amelyek közül kiemelendők: Soll die Kirche allein rechtlos sein? (1861); Die Jesuiten in Mainz (1864); Der Culturkampf gegen d. katholische Kirche etc. (1874) stb. Ezenkívül 30 terjedelmesebb röpiratot adott ki, melyeknek néhánya számos kiadást ért el s több nyelvre fordították le. Ezek közül nevezetesebbek: Das Recht und der Rechtsschutz der katholischen Kirche in Deutschland (1854); Freiheit, Auctorität und Kirche (1862, magyarra *Katinszky* Gyula fordította, 1863); Die Arbeiterfrage und das Christenthum (1863, magyarra fordította *Katinszky* Gyula, 1863); Kann ein gläubiger Christ Freimaurer sein? (1865, magyarra fordította a pécsi növendékpapság, 1866); Die wahren Grundlagen des religiösen Friedens (1868); Das unfehlbare Lehramt des Papstes (1871); Liberalismus, Socialismus und Christenthum (1871) stb. Ezeken kívül sok szentbeszédet irt, melyeket Raich adott ki két kötetben (Mainz 1878). V. ö. *Buchberger*, Kirchenlexikon II.

Ketten *Henrik*, zongoraművész, szül. Baján 1848 márc. 25., megh. Párisban 1883 ápr. 1. Irt számos zongoradarabot, egy szonátát zongorára és klarinétra s Törökországban aratott diadalai emlékére, Marche persane címen, egy indulót zenekarra, amely keletkezése időpontjában nagy népszerüségre tett szert.

Kéttengelyű kristályok, rombos, egyhajlású és háromhajlású kristályrendszerbe tartozó kristályok, melyeknek két optikai tengelyük van.

Kettering, város Northampton angol countyban, (1911) 29,976 lak., cipőgyártással, gyapju- és selyemkelme-szövéssel.

Kéttermős (növ.), l. *Digynia*.

Kettes szám (lat. *dualis*) van némely nyelvekben az egyes és többes szám mellett; így az ó-görögben, szanszkritban, héberben, de a magyar nyelv némely rokonaiban is: a vogul, osztjak és lapp nyelvben. Példák a vogulból: *lū* ló, *luwī* két ló, *lut* lovak; *mine'im* megyek, *minimēn* ketten megyünk, *mineuw* többen megyünk stb. Tüzetesen tárgyalta e kategoriát *Humboldt* W., Über den Dual (a berlini akadémia kiadványaiban). V. ö. még *Budenz* Ugor alak-tanát (52. §.); *Kertész* M., A dualis a magyarban (Magy. Nyelv, 1913).

Kettira (növ.), l. *Astragalus*.

Kettler, l. *Ketteler*.

Kéttornyúlak, kisk. Veszprém vmegye pápai j.-ban, (1910) 625 magyar lak., postaügynökség, u. t. Pápa.

Kettő, az első páros szám s egyszersmind a páros számok közül az egyetlen primszám.

Kettős anasztigmát. Nagy fényerejü szimmetriás fotográfiai objektiv, melynek elülső és hatulsó fele külön is használható. L. *Fotográfiai objektiv*.

Kettős autotipia *(duplex-autotipia)*, a müncheni Meisenbach Riffarth & Co. cég által föltalált új sokszorosítási módszer. Abban áll, hogy egyetlen képet két autotip-lemezzel nyomtatnak. E két lemez hálózata más-más elforgatású s negativjaik előállítása is más-más expozicióval történik. A negativok egyike a kép jellegéhez képest normális és ez szolgál a fölemez előállítására. A második negativot olyképen exponálják, hogy a vele előállitandó alnyomati lemezeknek a lehetőséghez képest mély árnyékai, erős középtónusai és fényei legyenek. A kettős autotipiai eljárással készült képek tónusai jóval erősebbek, mint a közönséges autotipiákéi s a képek egészükben véve is sokkal lágyabb kifejezésüek, mert a papirosnak a hálózat nyilásai között előcsillámló fehérségeit, amelyeknek nagy szerepük van a közönséges autotipiai képek ridegségének előidézésében, az alnyomati lemez, a kép tónusainak megfelelően, részben befödi.

Kettős bársony, az olcsóbb bársonyfajták egyike, amely kettős szövet módjára készül. L. *Bársony*.

Kettős ♭, két kromatikus félhanggal szállít le valamely hangot. Jele: ♭♭.

Kettős betü, két betüből álló jegy egy nyelvbeli hang kifejezésére, pl. a magyar *sz, zs*, a francia *eu, ou* stb.

Kettős biztosítás, l. *Biztosítás* (kár-, illetve többszörös biztosítás).

Kettős bog (növ.), a bogas virágzat egyik alakja, amidőn a csúcsvirágban végződő virágzati tengely fejletlenebb mint az ágak, a csúcsvirág alatt pedig két fejlett ág fejlődik átellenesen. A szegfűféléken gyakori virágzat, melyet álernyőnek vagy dichasiumnak is neveznek (pl. *madárhúr)*.

Kettős cimborakötő, l. *Kettős fogó*.

Kettőscsavarú gőzös v. *ikercsavarú gőzös*, két hajtógéppel ellátott gőzhajó, melynek mindegyik gépe egy-egy külön csavartengelyre ékelt csavart forgat. A K.-nek az egycsavaros gőzössel szemben az a főelőnye, hogy a két gép segélyével igen könnyen kormányozható.

Kettős cserépfedél, a fedelek cserepezésének az a neme, melyben a cserepek egymást mintegy két-harmadrészben fedik, l. *Cserépfedél*.

Kettős csillagok, l. *Állócsillagok*.

Kettős csónak, a keletázsiai partvidéken, főleg a kinai és japán kikötőkben, az utasok partra- és hajóra szállítására használt evezős jármű. A K. egy közös hátsó kamrából (tokból) és két külön előrészből lévén összeépítve, tehát tulaj[illegible] képen két csak némileg összefüggő csónakból [illegible] ván, igen nagy állékonysággal bir, mely tu[illegible] donságánál fogva erős hullámzás mellett is [illegible] gendő biztonságot nyujt.

Kettős égő, l. *Gázlángzók*.

Kettős eke, l. *Eke*.

Kettős elismervény. Ha bármely pénztárnál oly kifizetés történik, melynél a pénztár idegen számlára teljesíti a fizetést, a maga igazolására a féltől K.-t, azaz két nyugtát kér, melynek egyikét megtartja, a másikat megbizójának küldi meg. Annak jeléül, hogy a két nyugta egyazon összeg vételét ismeri el, az elismervény szövege a következő: «ezzel elismerem kétszeresen, de egyszeri érvénnyel ... stb.»

Kettős ellenpont, l. *Ellenpont*.

Kettős én, l. *Öntudat*.

Kettős érmerendszer, l. *Bimetallizmus*.

Kettős érték, l. *Valuta*.

Kettős fénytörés, l. *Kettős törés*.

Kettős festék *(duplex-, metatonfesték)*, különösen illusztrációk nyomásánál van nagy jelentősége, mivel egy második színárnyalatot is juttat érvényre és ezáltal az illusztrációnak olyan a hatása, mintha két színnel nyomták volna két különböző lemezről.

Kettős fogás a zenében, több hangnak együttes megszólaltatása húros és billentyűs hangszereken.

Kettős fogat *(biga)* általánosságban a luxuscélokra szolgaló és két lótól vont kocsinak a neve. Az ügetőversenyek programmján gyakran szerepel K.-verseny. A régi rómaiak és görögök is rendeztek már ilyen versenyeket, amelyekben kétkerekű kocsi elé volt befogva két tüzesvérű ló s a hajtó nem ült, hanem a kocsiban állva fogta össze a gyeplőszárakat.

Kettős fogazat esetén a lónak hatnál több metszőfoga van, minek oka többnyire az, hogy egyes tejmetszőfogakat az utánuk növő állandó fogak nem szorították ki helyükből, hanem melléjük nőttek; ilyenkor célszerű a visszamaradt tejfogakat, melyek jellemző alakjukról könnyen felismerhetők, minél előbb kihúzni.

Kettős fogó v. *kettős cimborakötő* az ácsmunkában a szelemenes fedélszékekben közvetlenül a szelemenek alatt a szarufáknak és álló székoszlopoknak összefogására alkalmazott vízszintes, mindig húzásra igénybe vett kettős gerenda. L. *Fedélszerkezet*.

Kettős fuga, l. *Fuga*.

Kettős fuvola, l. *Orgona*.

Kettős gálic keletkezik vasgálicnak és rézgálicnak együttes kristályosításakor.

Kettős gép, kétnyomású gyorssajtó, l. *Gyorssajtó*.

Kettős gránát, ágyúknál alkalmazott lövedék, melynek falai kettős kéregből állanak, külsőből és belsőből, hogy annak megrepedésekor a megpattant darabok száma annál nagyobb legyen.

Kettős gyorsöntőgép, l. *Betűöntés*.

Kettős gyutacs az, amely nemcsak tetszésszerint megállapítható repülési idő mulva sül el, de akkor is, ha ezen idő letelése előtt kemény tárgygyal összeütközik.

Kettőshalmi tanyák, Csongrádhoz tartozó puszta Csongrád vm. csongrádi j.-ban, (1910) 8328 magyar lak.; u. p. és u. t. Csongrád.

Kettős hangzó *(diftongus)*, két hangnak, különösen magánhangzónak egy hang gyanánt való kiejtése, úgy, hogy az egyiket nem ejtjük ki egészen tisztán, hanem rövidítve, mintegy kapcsoló hangul. A mai magyar köznyelv az írásban nem ismer diftongusokat, azonban a kiejtésben diftongusnak hangzik minden *j*-vel végződő zárt szótag. Ezekben nem *j* hangzik, hanem az *i*-nek kapcsoló hangja, mely diftongussá egyesül az előtte álló magánhangzóval; tehát míg ebben *ha-jó* valódi mássalhangzót, *j*-t ejtünk, addig ebben *hajt*, már nem képezünk *j*-t, hanem csak rövid *i*-t. A rés, mely a nyelv háta és a szájpadlás közt marad, tágabb, mint a *j*-nél, úgy, hogy a zönge fennakadás nélkül halad rajta keresztül. Ily módon a következő hangkapcsolatokat ejtjük diftongusoknak: *ej, éj, oj, új* stb A történeti fejlődés folyamán a magyar nyelvnek több diftongusa volt; különösen fontosak az *i* és *u* magánhangzókkal alakult diftongusok, melyekből a legtöbb mai hosszú magánhangzó fejlődött, pl. a mai *jó* szó a Halotti Beszéd idejében így hangzott: *jou*, a mai *kék* szó így: *kĕjk*. Mai nyelvjárásaink is elég gyakran ejtenek egyes hosszú hangzók helyén diftongusokat; különösen az *é*, *ó* és *ő* váltak gyakran K.-vá, pl. Göcsejben a mész *miész*, a jó *juó*, a szőke *szüőke*. A magyar nyelv ejt néhány *mássalhangzó* diftongust is: *cs, cz, dzs, dz*. Ezek egy pillanatnyi s egy, a képzés helye tekintetében neki teljesen megfelelő folytonos hangból állanak; az ily diftongusokat affrikátáknak nevezik. A *cs* és *dzs* áll egy palatalis *t*, illetve *d*-ből, melyet rögtön *s*, illetve *zs* követ; és így a *cz* és *dz* egy alveolaris *t*, illetve *d*-ből áll, melyet rögtön *sz*, illetve *z* követ.

Kettős házasság (lat. *bigamia)*, bűntett, amelyet az követ el, aki érvényes házassági kötelékben levén, ismét házasságra lép; valamint a nem házas is, aki tudva érvényes házassági kötelékben levő egyénnel házasságot köt. Büntetése 3 évig terjedhető börtön; de az, aki a vele házasságra lépő felet az előbbi kötelék fennállására nézve tévedésbe ejtette, 5 évig terjedhető börtönnel büntetendő. E bűntett elévülése csak azon a napon kezdődik, amelyen a két házasság egyike megszűnt, v. érvénytelennek, v. semmisnek kimondatott. A törvény a lelkészt és illetőleg a polgári tisztviselőt is bünteti, akit a K. körül bűnösség terhel és pedig szándékos közreműködés esetében 5 évig terjedhető börtönnel, gondatlanság esetében egy évig terjedhető fogházzal.

Kettős házasságtörés *(adulterium duplex)*, ha mind a két házasságtörő fél törvényes házasságban él. L. *Házasságtörés*.

Kettős ikrek (ásv.), négy egyénből épülnek fel; két-két egyén egymáshoz képest ikerösszenövésben van ugyanazon ikertörvény alapján, ezek az ikerpárok pedig egy másik törvény szerint vannak egymáshoz képest ikerösszenövésben. Pl. a plagioklász-földpátoknál két-két egyén ikerösszenövésben van az albit-ikertörvény szerint; ezek az albit-törvény szerinti ikerpárok pedig a karlsbadi ikertörvény szerint alkotnak ikreket.

Kettős ivadékverseny (lósport), a budapesti nyári meetingre kiírt verseny. Résztvehetnek benne oly 2 éves kontinentális mének és kancák (francia lovak kivételével), amelyeknek anyái fedezve neveztettek. Díj 20,000 K a győztesnek, 3000 K a másodiknak, 1000 K a harmadiknak és 2000 K a győztes ló tenyésztőjének, ha belföldi magántenyésztő. Távolság 1100 m.

Kettős kápolna, a kápolnáknak (l. o.) az a neme, melyben két kápolna van egymás fölött; az alacsonyabb, nyomottabb alsó, mely kriptául szolgált, vagy amelyben ereklyéket őriztek és a díszesebb, magasabb, karcsubb arányokban épült felső, mely a fejedelem vagy az uraság számára szolgált oratoriumul. A K.-k legtökéletesebbike a párisi Sainte-Chapelle; hazánkban a csütörtökhelyi, a győri püspöki kápolna, stb.

Kettős kar (zene), l. *Kar*.

Kettős kereszt, l. *Kereszt*.

Kettős kókuszdió (növ.), l. *Lodoicea*.

Kettős könyvvitel vagy *kettős könyvelés*, l. *Könyvelés*.

Kettős kötés, l. *Telítetlen vegyületek*.

Kettős kvarc. A cirkulárisan vagy elliptikusan sarkított fény vizsgálatára két kvarc-hasábból álló műszert használnak, melyet *Babinet-féle kompenzátornak* neveznek. Kvarckristályból ugyanis két, gyengén ékalakú hasábot vágnak ki. Ha a két kvarchasábot ellentétes fekvésű törőéleikkel egymásra helyezik s az egyik hasábot csavar segélyével kissé elmozdíthatóvá teszik, a kettős törés által keletkezett sugaraknak tetszőleges fáziskülönbség adható, amire a cirkulárisan polározott fény vizsgálatakor éppen szükség van. L. *Cirkulárpolarizáció*.

Kettős látás, l. *Diplopia*.

Kettőslélegzetű halak *(Dipnoi*, állat), a Halak (l. o.) egyik rendje. Testük pikkelyekkel fedett, halalakú. Két pár páros végtagjuk van s páratlan úszójuk, mely a hátat és a test hátsó részét taraj módjára bevonja, nincs felső- és alsó sörényúszóvá és kormányúszóvá elkülönülve. Rendesen vízben élnek és kopoltyúkkal lélegzenek, időszakosan azonban a kopoltyulélegzést tüdőkkel való lélegzés váltja fel. A K. ugyanis trópusi folyókban és mocsarakban élnek, melyek a forró időszakban részben megbüdösödnek, részben pedig kiszáradnak. Ilyenkor úszóhólyagjuk lélegzőszervvé, tüdővé módosul. A lélegzésnek ezzel a módjával áll kapcsolatban, hogy a K.-nak a szárazföldi állatokhoz hasonlóan nemcsak külső, hanem belső orrnyílásaik is vannak és hogy a tüdőbe külön artéria-ág viszi a vénás vért és külön gyüjtőerek szállítják innen az artériás vért a szívbe. Azonfelül a K.-nál találjuk meg annak a fejlődésnek kezdetét, mely a szívnek két félre (artériás és vénás) való osztódását eredményezi. A ma élő kevés számú K. régen valószinüleg nagyon elterjedt népes halcsoport maradványai. Mindössze 3 élő faj ismeretes: 1. Afrikai gőtehal *(Protopterus annectens* Owen). Afrika összes melegebb vizeiben honos; 1—2 m. hosszú. 2. Karamurú *(Lepidosiren paradoxa* Fitz.). Dél-Amerikában, az Amazon vízrendszerében él; hossza 1—1·3 m.; ritka. 3. Barramunda *(Ceratodus Forsteri* Krefft). Ausztráliában, Queensland folyóiban él; hossza 2 m. is lehet.

Kettős lemez, 1. *(Fizeau-féle)*, két ugyanazon darabból levágott, gyengén egymáshoz hajló tükörüveglemez, melyek sík határlapjai párhuzamosak. A K. megkettőzteti a vele szemben alkalmas módon elhelyezett fényforrást, vagyis a fénysugarakat úgy töri, mintha azok két, egymáshoz közel levő fényforrásból indultak volna ki. A széthajló sugarakat gyüjtőlencsével egyesitve, azok közösen világítják meg az útjokba állított ernyő egyes részeit s így interferencia-jelenségek észlelhetők. L. *Fénytalálkozás*.

2. *K. (Soleil-féle kettős kvarc)*, két, a tengelyre merőlegesen metszett, egymás mellé ragasztott kvarclemez, melyeknek egyike a polarizáció síkját jobbra forgatja, másika balra. Ragasztás után egyenlő vastagra csiszolják. Az ilyen lemezek egyenlően szinezettek, ha párhuzamos vagy keresztezett nikolok közé helyeztetnek. (L. *Fénysarkítás)*. Ha az egyik nikolt elforgatják, a színezés már különböző. A lemez vastagságát 3·78 mm.-nek veszik, mert ekkor a színezés párhuzamos nikolok között bíbor-ibolya; ezt érzékeny színnek nevezik, mert az egyik nikol csekély forgatása vörösre, illetve ibolyára változtatja az összeragasztott lemezek színét. Soleil a K.-t szaccharimeterében használta fel, hogy a cukoroldatnak cukortartalmát a polarizáció-sík elforgatásából meghatározhassa.

Kettős lengés, l. *Lengés*.

Kettős megtermékenyítés, l. *Megtermékenyítés*.

Kettős méhüek (állat), l. *Didelphia*.

Kettősmező, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 1483 oláh lak., postaügynökség, u. t. Szurduk.

Kettős nyelv, az óboa és a fagót hangszercsaládjának megfúvására szolgáló nádlapocska. (L. *Fúvóhangszerek.)* De így nevezik a fuvola játszótechnikájának egyik alakját is, melynél az előadó gyors stakkátó-futamok és hangismétlések pontos lejátszásánál fuvás közben a *tuku-tuku* szótagokat ismétli sűrűn egymásután.

Kettős oszlop, a késői renaissanceban jött divatba két oszlopot közvetlenül egymás mellé állítani és e K.-pal az egyszerű oszlopot v. pillért helyettesíteni. Nagyobb pompa kifejtésénél szokták az építőművészek a K.-ot használni, mint pl. bejáró kapuk, díszes udvarok, oltárok, stb. díszítésénél. — *K.* egyúttal katonai műszó, melyet a tornászok is használnak, midőn egymás mögé állva, szabályos kettős sorokban vonulnak fel.

Kettős öntudat, l. *Öntudat*.

Kettős őr, két egymás mellé állított őrszem, mely v. díszőrséget képez valamely magasrangú egyéniség szállása előtt, vagy pedig háborúban nagyobb biztosság okáért alkalmaztatik egyes őrszem helyett.

Kettős papiros két papirosgépről (l. *Papirosgép)* lekerült nedves réteg egyesítése által áll elő.

Kettős pát (ásv.), l. *Izlandi pát* és *Mészpát*.

Kettős pecsét, l. *Pecsét*.

Kettős phaeton *(double phaéton)*, l. *Mótorkocsi*.

Kettőspont (gör. *kolon*, ami szószerint a. m. tag, szakasz), az az írásjel, melyet különösen idézetek előtt alkalmazunk (:), de azonkívül a hosszabb körmondatokban is, hogy az előszak s az utószak világosan el legyenek különítve egymástól. (A két szaknak egyes tagjait vesszővel vagy pontosvesszővel választjuk el egymástól.) — *K.* a matematikában, l. *Szingularitás*.

Kettős prizma *(Fresnel-féle)*, olyan üveghasáb, melynek keresztmetszete tompaszögű egyenszárú háromszög; a tompaszög a törőszög s az ezt bezáró lapok metszővonala a törő él. Ha ezzel szemben fényforrás van elhelyezve, a belőle kiinduló sugarak a prizma két felében úgy töretnek, hogy a kilépő sugarak két, egymáshoz közel levő fényforrásból látszanak eredni. A prizma megkettőzteti a fényforrást. A prizmát elhagyó sugarak gyüjtőlencsével egyesítve közösen világíthatnak meg valamely ernyőt s így interferencia-jelenségek keletkeznek.

Kettős rendek, a katonaságnál valamely csapat azon felállítása, illetőleg menetalakzata, melyben 4—4 emberből álló sorok követik egymást.

Kettős serleg az ötvösségben XVI—XVII. sz.-beli edényforma; két serlegből áll, amelyek kuppája egymásba tolható, úgy hogy az egyik a másiknak fedeléül szolgál. Régi ötvöseink elnevezése: az «egymásbajáró pohár» erre, de még inkább azokra a kisebb poharakra vonatkozott, amelyekből egész sorozat volt egymásba tolható. L. még *Menyasszonypohár.*

Kettős serleg.

Kettős sók, l. *Sók.*

Kettős számrendszer, melynek 2 az alapszáma.

Kettős szövet, két lánc- és két vetülékfonalrendszerből álló szövet. Ha minden láncrendszer a saját vetülékével külön síkban helyezkedik el, két független szövetlapot kapunk, ha a két láncrendszeren egy ugyanazon vetülék halad át, tömlőszerű árú áll elő, végre ha a láncrendszerek egyes fonalai néha helyet cserélnek, a két szövet összefüggést nyer s vastag kelmét eredményez.

Kettős szövetség, Franciaország és Oroszország szövetsége, mely a *hármas szövetség* (l. o.) ellensúlyozására jött létre. Nagy-Britanniának a K.-gel való újabb együttműködése az ú. n. *hármas entente.*

Kettős szuperfoszfát, l. *Műtrágyák* és *Szuperfoszfát.*

Kettős tarifa. Az állam az általános vámtarifa mellett még egy második tarifát állíthat fel, mely a szerződés útján más államoknak engedmény fejében adható alacsonyabb vámtételeket tartalmazza. Az általános és szerződési tarifarendszerrel szemben a K. lényege abban van, hogy míg ott csupán az általános vámtarifa tételeit határozza meg az ország autonom törvényhozása útján, addig itt a szerződésileg engedélyezhető vámmérséklések határát is autonom úton, tehát nem a többi államokkal való tárgyalás alapján állapitják meg. Az általános tételeket tartalmazó vámtarifát ez esetben maximális, a kedvezményeket magában foglaló tarifát pedig minimális tarifának nevezik. A K. rendszerének legfeljebb az az előnye van, hogy a vámtételek állandóságát biztosítja; lényeges hátránya, hogy a kereskedelmi szerződések tárgyalásainál a kiküldött közegek kezét egészen megköti. Az agrárius körök Közép-Európa legtöbb államában a K. rendszere mellett foglaltak állást, minthogy e rendszerben keresnek biztosítékot a mezőgazdasági vámoknak szerződési úton való nagyobb mértékű leszállítása ellen. Ebből azután a K. rendszerének új alkalmazási módja keletkezett, t. i. az, hogy csupán a mezőgazdasági cikkekre, sőt csakis ezek egyes fajaira nézve állapíttatott meg maximális és minimális tarifa.

Kettős T tartó, olyan hengerelt kovácsvastartó, melynek gerinclemezét fent és lent hozzá merőlegesen fekvő vízszintes övlemez merevíti. Ezeket leginkább épületeken, hidaknál és emelőgépekhez használják. Hajlítás ellen legkisebb súly mellett legnagyobb ellenálló képességgel bir, mert a hajlító nyomaték által legerősebben megtámadott szálak a semleges tengelytől legtávolabb eső helyen csoportosulnak.

Kettős távcső, l. *Távcső.*

Kettős tekercselés a. m. *bifiláris tekercseles* (l. *Bifiláris).*

Kettőstokú csavarbiztosítás, l. *Csavarbiztosítás.*

Kettős törés *(kettős fénytörés),* némely anyagnak az a sajátsága, hogy a felületére beeső fénysugárból általában két megtört sugár keletkezik. Ezt a jelenséget először Erasmus Bartholinus észlelte 1670. az izlandi mészpáton. A jelenséget aztán Huyghens tanulmányozta behatóan s a fény hullámelmélete alapján egyszerű geometriai szerkesztéssel képes volt a két megtört sugár irányát bármely esetben meghatározni. A kvarcról is kimutatta, hogy kettősen törő. További vizsgálatokból kitünt, hogy az amorf testek, valamint a szabályos rendszerben jegecedő kristályok az egyedüliek, melyek a fényt egyszerüen törik. Ezek az ú. n. *izotrop* testek minden irányban egyforma optikai sajátságuak, bennük a fény sebessége minden irányban egyenlő. A többi kristályok mind kettősen törők *(anizotrópok)*; bennük a fény sebessége már nem minden irányban egyenlő. A kettősen törő kristályok két csoportba oszthatók. Az egyik csoport kristályaiban egyetlen oly irány jelölhető ki, melyben csak egyszerű törés észlelhető; ezen irány neve *optikai tengely,* a kristályok pedig egy tengelyüek. Ilyenek a romboédrikus, hexagonális és tetragonális kristályok. Az ilyen kristályokban észlelhető két megtört sugár egyike mindenben követi az egyszerű törés törvényeit; ez a *rendes* sugár. Ennek törésmutatója minden irányban állandó értékű. A másik sugár már nem követi az egyszerű törés törvényeit; törésmutatója a sugár iránya szerint más és más és a sugár ki is lép a beesés síkjából. Ez az ú. n. *rendkívüli* sugár. Mindkét sugár teljesen sarkitott, miért is fénysarkítási vizsgálatokhoz sűrűn használják a kettősen törő kristályokat. Mivel a mészpátban a két sugár irányeltérése nem nagy, szétválasztásukhoz a *Nicol-féle hasábot* (l. o.) használják, mely csak a rendkívüli sugarat bocsátja át magán. A kristályok másik csoportjánál két irány jelölhető ki egyszerű fénytöréssel. Az ilyen kristályok két tengelyüek.

Kettős trilla, két hanggal való együttes trillázás, l. *Díszítés.*

Kettős ülepítő (bány.), a szemnagyság szerint osztályozott zúzóércek töményítésére szolgáló készülék, kettesével állítva egymás mellé, l. *Ércelőkészítés.*

Kettős ünnep, l. *Ünnep.*

Kettős vágány (vasút). Olyan vonalakon, avagy vonalrészeken, amelyeken a forgalom oly mérvű, hogy *egy* vágányon nem bonyolítható le, két egymással párhuzamos vágányt létesítenek, mely vágányok közül az egyik csupán a vonal végpontja, a másik pedig csupán a vonal kezdőpontja felé haladó vonatok közlekedtetésére szolgál. Magyarországon és a külföldi vasutak egyrészénél

a vonatok a menetirányt tekintve a *bal* vágányon, míg a külföldi vasutak nagyobb részénél a vonatok a menetirányt tekintve a *jobb* vágányon közlekednek.

Kettős vágás, így nevezik a vivásban az egymást gyors ütemben követő vágásokat.

Kettős valuta, l. *Bimetallizmus* és *Valuta*.

Kettősviszony. Valamely egyenes pontsor négy pontja *A*, *B*, *C* és *D* közül *A*-t és *B*-t mint az *alapköz* kezdő-, illetőleg végpontját, *C*-t és *D*-t mint *első*, illetőleg *második osztópontot* választva, az *(ABCD)* K. definicióját az

$$(ABCD) = \frac{AC}{BC} : \frac{AD}{BD}$$

egyenlet adja, amelyben pl. *AC* az *A* és *C* pontok határolta vonaldarab mérőszámát jelenti. E definició értelmében a K. két viszonyszámnak hányadosa, tehát *számérték*.

A szerint, amint különböző módon választjuk ki az alapköz kezdőpontját, végpontját, első, illetőleg második osztópontját, a négy pont huszonnégy különböző K.-t határoz meg, amely közül általában négy-négynek számértéke ugyanaz, de úgy, hogy a hat különböző számérték sem független egymástól.

Ha $k_1 k_2 \ldots k_6$ jelenti a 6 különböző értéket, akkor ezek összefüggését a

$$k_1 k_2 = 1, \quad k_3 k_4 = 1, \quad k_5 k_6 = 1,$$
$$k_1 + k_3 = 1, \quad k_2 + k_5 = 1, \quad k_4 + k_6 = 1,$$

egyenletek mutatják.

A K.-t *anharmonikus viszonynak* is szokás nevezni; abban az esetben, midőn $k = -1$ *harmonikus viszonynak* és ha $k = \frac{1}{2}(1 \pm i\sqrt{3})$ *aequianharmonikus viszonynak*.

Ha $(ABCD) = -1$, akkor

$$k_1 = k_2 = -1, \; k_3 = k_5 = 2, \; k_4 = k_6 = \tfrac{1}{2}$$

és *ABCD harmonikus csoport*, még pedig úgy, hogy *AB* és *CD* kapcsolt pontpárok; ha

$$(ABCD) = \tfrac{1}{2}(1 + i\sqrt{3})$$

akkor

$$k_1 = k_4 = k_5 = \tfrac{1}{2}(1 + i\sqrt{3}),$$
$$k_2 = k_3 = k_6 = \tfrac{1}{2}(1 - i\sqrt{3}).$$

Ha a négy pont közül kettő összeesik, akkor a következő szinguláris eset keletkezik:

$$(ABCA) = \infty, \; (ABCB) = 0, \; (ABCC) = 1.$$

Ha *a*, *b*, *c*, *d* valamely sugársornak négy sugara és **A**, **B**, **C**, **D** valamely síksornak négy síkja, akkor az *(abcd)*, illetőleg **(ABCD)** K.-ok definicióját az

$$(abcd) = \frac{\sin(ac)}{\sin(bc)} : \frac{\sin(ad)}{\sin(bd)}$$

illetőleg

$$(\mathbf{ABCD}) = \frac{\sin(\mathbf{AC})}{\sin(\mathbf{BC})} : \frac{\sin(\mathbf{AD})}{\sin(\mathbf{BD})}$$

egyenletek adják, ahol pl. sin *(ac)* az *a* és *c* által bezárt szög sinusát jelenti. Ezekre a K.-okra is érvényesek az adott relációk.

Ez tovább fejthető a kúpszeletek pontjaira és érintőire, a torzfelületek alkotóira és az általános harmadrendű síkgörbének érintőire nézve is.

Kettős vontató horog, l. *Kajmacs*.

Kettős zongora, l. *Zongora*.

Kettős zsoldosok, l. *Zsold*.

Kettőztetés (lat. *reduplicatio*), egy-egy szó v. szótag ismétlése bizonyos fogalmi árnyalatok jelölésére. Legtöbbször nyomósítást fejez ki, pl. «gyorsan, gyorsan!» Némely afrikai nyelvekben a többes számot jelölik vele, pl. a busmanok nyelvében *ku* kar, *kukun* karok. Szóismétlés maradványa az indogermán perfektumban az első szótag K.-e (a szanszkritban, görögben, latinban, gótban), pl. lat. *currit* fut: *cucurrit* futott. Ide tartozik az *ikerszók* (l. o.) s némely hangutánzó kifejezések képzése is. V. ö. *Pott*, Doppelung als eins der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache (Detmold 1862).

Kéttúrás gyorssajtó v. folyton forgó hengerű gyorssajtó az, amelynek nyomóhengere minden nyomásnál kétszer fordul meg, először mikor a tulajdonképeni nyomást eszközli a papirosra, másodszor pedig, mikor az ívet a kirakóasztalra viszi. L. *Gyorssajtó*.

Kéttüdősek (*Dipneumones*, állat). a pókok egyik alrendje. L. *Pókok*.

Kettwig, város Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 6742 lak., gyapjúfonással és szövéssel, gőzmalommal és papirgyárral. Közelében vannak Landsberg és Fürstenberg várak.

Ketuba (új-héber, a. m. okirat), a zsidó házassági jogban a házassági szerződés, mely egyrészt a férjnek nejével szemben elvállalt kötelezettségeit tartalmazza, másrészt pedig a nőnek beleegyezését a házasság megkötéséhez. Lényegére nézve tehát magánjogi természetű, mivel azonban az idevágó zsidó hagyományos törvény a házas együttélést K. nélkül tiltja, egyúttal rituális jelentőséggel is bír és a rendszeres zsidó házasságkötés egyik lényeges kelléke. A két hiteles tanu által megerősített K.-t, melynek khald nyelven írt szövege más-másképen van fogalmazva a hajadon, az elvált és az özvegy nő számára, az esketést végző egyén az esketési szertartás alatt szokta felolvasni.

Ketubim (*chetubim*, héber, a. m. iratok), a hagiografák (l. o.) jelölésére használt kifejezés.

Kétujjú erszényes borz, l. *Erszényes borz*.

Kétvágányú vasút, az a vasút, melynek nyilt vonalán, tehát az állomások közt két sínpár fekszik, az ellenkező irányban közlekedő vonatok számára. A két vágány közepének egymástóli távolsága 3·0—3·6 m.

Kétvezetékes rendszer, l. *Elektromos áramelosztási rendszerek*.

Két világító égitest elmélete, l. *Két kard elmélete*.

Kétvonású oktáva felöleli ezeket a hangokat:

c d e f g a h

K. et W., növények latin neve mellett *Knowles* és *Westcott* nevének rövidítése, kik 1823. a birminghami botanikus kertet leírták.

Kety l. *Kenty*.

Kéty, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 1083 német és magyar lak., postahivatallal u. t. Zomba.

K. et Z., latin növénynevek után *Karwinski* (l. *Karw.)* és *Zuccarini* (l. o.) nevének rövidítése.

Kétzáróizmúak *(Dimyaria,* állat), azon kagylók összefoglaló neve, melyeknek két záróizma van. Velük ellentétben a többi kagylókat *Egyzáróizmuak (Monomyaria)* néven szokás összefoglalni.

Keuka-lake (ejtsd: kjúka-lék, régente *Crookedlake)*, az ú. n. Finger-tavak egyike az Ontariotótól D.-re az északamerikai Egyesült-Államokban.

Keulen, *Ludolf van*, hollandi matematikus, l. *Ceulen, 2.*

Keuper, a geologiában a triasz szisztéma legfelsőbb emelete. Koburg táján a felső triasz vörös homokköveit *Kipper*-nek nevezi a nép, l. *Triaszszisztéma.*

Keuwels, *Edward*, hollandi karmester és zeneszerző, szül. 1853. Antwerpenben. Operái: Parisina; Rolla; Hamlet és több kisebb énekes játék. Ezenkívül számos dalt, kantátét, balladát, orgonadarabot írt.

Keve, l. *Keve vármegye.*

Kéve, levágott növényszárak kisebb-nagyobb összekötött csomója, pl. gabona-, kender-, len-, repce-, nádkéve. A kévekötés célja, hogy az által az illető termény kezelése megkönnyíttessék s ezért célszerübb nagyobb K.-ket kötni. De a K.-be kötött gabonának még ki kell száradnia. Minél kisebb a K., annál gyorsabban szárad meg, mely okból nyirkos és zöld gazos gabonából és csapadékdús éghajlat alatt nagy K.-ket kötni nem tanácsos. A K.-k súlya ezen okból vidékek szerint nagyon különböző, őszi gabonánál 8—15, a tavaszi gabonánál 5—8 kg. között váltakozik. Lásd még *Aratógépek.* — *K.* az aknánál, l. *Akna*, 3.

Kéve, művészegyesület Budapesten, alapítója Szablya-Frischauf Ferenc festő és iparművész; alakuló közgyűlése 1907 ápr. volt. Az egyesületnek vannak művésztagjai, akik Budapesten csakis az egyesület külön kiállításain vesznek részt s vannak műbarát tagjai, akik tagsági jutalékul műtárgyakat kapnak. A K. első kiállítását 1908 jan. rendezte s már akkor mint a modern művészetet propagáló egyesület tünt ki. Nevezetes sikert ért el a K. bécsi kiállítása a Hagenbund helyiségeiben. Kiadványa *A Kéve könyve*, negyedéves kötetek, szerkeszti Szablya János.

Keveaszó, l. *Keveháza.*

Kevedobra (azelőtt: *Dobra)*, nagyk. Torontál vm. alibunári j.-ban, (1910) 2976 szerb, oláh és német lak., vasútállomás távíróval, posta- és távbeszélő-hivatal.

Keveháza. Újabb irodalmunkban ilyen alakban terjedt el a név, tulajdonképen pedig: *Keveaszó* (Cuwe azoa, Keueozou), később *Keazó*, mai kiejtéssel *Kajászó* azaz *Kevevölgy.* Eredetileg annak a széles és hosszú völgynek a neve Fejér vmegyében, melyet ma Váli-völgynek neveznek s aztán a Baracskához tartozó mai Szt.-Iván pusztának a középkori neve, míg napjainkban a Kajászó név csupán a Szent Péter egyházáról elnevezett község előnevében maradt meg. Hunn mondáink egyik legemlékezetesebb helye K., itt volt a hunn fejedelmek temetője. Nevét a monda szerint a tárnokvölgyi ütközetben elesett Keve (Cuwe) hunn kapitányról nyerte, kinek holttestét bajtársai Macrinus és Detre visszavonulása után fölkeresve a csatamezőn, az országút mellett ünnepélyesen eltemették és szkítha szokás szerint kőbálványt emeltek a sír fölé. Ide hozták a cesumauri ütközetben elesett hunn vezérek, Béla, Réva (Reuwa) és Kadicsa tetemeit is és midőn Atilla meghalt, mondáink szerint őt is vezértársai mellé, a K. fejedelmi temetőben temették el. A monda keletkezésére az adott okot, hogy a Bojta kun-kabar vezértől származott Boroksa(Baracska) nemzetségnek csakugyan itt volt a nemzetségi monostora, temetkezési helye. Maga K. a nyilván rokon Kartal-Kurzán nemzetségnek volt a birtoka. Az egész völgy lakói pedig abból a hunn-bolgár-féle elemből valók voltak, mely a honfoglaláskor Árpádhoz csatlakozott; erre vall a Kajászó-Szt.-Péter melletti Káloz puszta, valamint a Tárnok melletti középkori Székely község neve is. Ennek az elemnek a szokásai közé tartozott, hogy a halott fölé magas halmot emeltek s emlékére kőbálványt készítettek, mely arccal kelet felé fordult s a köldöke táján csészét tartott a kezében. V. ö. *Szalay* József dr., Keveháza és Atilla sirja, Arch. Ért. XIII. 1879., 151—154. és III. köt. Új f. 1883—84., 149—152; *Turul*, 1910. 58—60. — A. M. N. Muzeum 1909. *Jelentése* 141. l.

Kévekötő aratógép, l. *Aratógépek.*

Kevelaer (ejtsd: kevelár), község Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 7798 lak. 1642 óta a templomában levő Mária-képhez évenkint 100,000-enkint járnak búcsura a hivők. Heine egyik balladájának révén (Die Wallfahrt nach K.) világhírre emelkedett.

Kévelő tűzhely, az a tűzhely, melyet a kévelt acél gyártásakor az acélnyalábok izzítására használnak, l. *Vas.*

Kévelt acél, az az acél, melyet nyalábba kötött acélrudakból, hegesztéssel és a hegesztést követő kovácsolással készítenek elő, l. *Vas.*

Kevélység, a büszkeség elfajulása; míg a büszke ember nagy becset tulajdonít személyes tulajdonságoknak, birtoknak, származásnak, kitüntetésnek, de azért nem néz le szükségképen másokat, addig a kevély, főleg másokkal szemben, kiket lenéz, tartja magát nagyra, nagyobbra mint szabad. A büszke a maga érdemét becsüli; a kevély mások érdemét lenézi. A kevély ember rendesen hiú is, a kevélység az öntudat túltengése.

Kevepallós (azelőtt: *Plosicz)*, nagyk. Temes vm. kevevárai j.-ban, (1910) 2102 szerb és német lak., postahivatal; u. t. Kevevára.

Kever, *Jacob Simon Hendrik*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1854 jún. 19. Az amsterdami művészeti akadémián és S. F. Greivenél tanult. Genreképeket fest. Nevezetesebb képei: Intérieur, Ebédkor (mindkettő a hágai városi muzeumban).

Keverék alatt értjük folyadékoknak v. száraz anyagoknak olyan belső, nem vegyi egyesítését, hogy az egyes alkatrészeket nem tudjuk egyszerű úton szétválasztani v. megkülönböztetni.

Keverékföld, l. *Földek.*

Keveréknyelv, olyan nyelv, melybe igen nagy mértékben belekeveredtek valamely idegen nyelvnek elemei. Klasszikus példa erre az angol nyelv, mely megőrizte ugyan az angolszász (tehát germán) nyelvtan és szókincs főbb elemeit, de mondattanában s különösen szókincsében a normann hóditók (francia) nyelvének rendkivül nagy hatását mutatja; továbbá az albán nyelv, melyben szláv, román, újgörög, török elemek vannak, úgy hogy általában csak minden tizedik szó eredeti albán e nyelvben. Más K.-ek: a pehlevi, vagyis középkori perzsa nyelv, mely tulajdonkép sémi nyelvjárás sok iráni elemmel s ennek úgyszólván megforditottja az új-perzsa; Jáva szigetén a kávi nyelv maláji eredetü, de erős szanszkrit keverékkel; az angol *slang* vagyis tolvajnyelv, mely angol, cigány és lingua-franca elemekből áll, stb. V. ö. *Schuchardt* H., Kreolische Studien (Sitzungsberichte der Wiener Akademie 1882—88); *Mayr* Aurel, A pidgin-english nevű kevert nyelv (Egyetemes Philologiai Közlöny IX. és XII. köt.); Ernst *Lewy*, Zur Frage der Sprachmischung (a Festschrift für Alfred Hillebrandt-ban, 1913). Lásd még *Jövevényszók*.

Keverékszín. Ha napsugár átlátszó anyagból álló prizmára esik, a fehér napfény szinekre bomlik és felfogó ernyőn a szivárvány szineit feltüntető szinkép (spektrum) látható. Ezek a szinek prizmával többé föl nem bonthatók, tehát egyszerüek. Két, vagy több ilyen egyszerü szín egyesítésével K. keletkezik, amely prizmával ismét több színre bontható. A festőanyagok szine mind K.

Keveréktrágya v. *komposzt*, l. *Földek*.

Keverékvetés, különböző növények keverékéből álló vetés. A K.-t a gabonatermelésnél is alkalmazzák, mely esetben *kétszeres* (l. o.) a neve; de sokkal fontosabb a szerepe a szálas takarmánynövények termelésénél. A takarmány-K. sorába tartozik a füves here, a zabos bükköny, borsós rozs, a borsóval kevert csalamádé s mások. Az ilyen K.-ek jelentősége abban van, hogy bizonyos területről nagyobb mennyiségü és kedvezőbb öszszetételű takarmányt szolgáltatnak, mint a tiszta vetések, a nagyobb termés oka abban rejlik, hogy a különböző természetü növények az időjárás viszontagságainak jobban tudnak ellenállani és a talaj tápanyag-készletét kiaknázni.

Keverés. A kártyajátékban a kártyákat kártyakiosztás előtt jól össze kell keverni, hogy a játszók egyike se tudhassa, milyen sorrendben következnek a lapok egymás után. — L. még *Keverék*, *Keverési szabály*, *Keverőgépek*, *Keverő szántás*.

Keverési szabály (*alligáció-számítás*, *vegyítési szabály*), annak a feladatnak a megoldására szolgál, hogy két vagy több minőségü (árú) anyagot mily arányban kell keverni, hogy bizonyos kivánt középminőséget nyerjünk. *Két* alkotórész összekeverésénél e szabály a következő: Kivonjuk a jobb alkotórész egységének (1 l.-nek, 1 kg.-nak) értékéből a kivánt keverék egységének értékét, továbbá a keverék egységének kivánt értékéből a rosszabb alkotórésznek értékét; a keverékben a jobb alkotórésznek úgy kell aránylani a rosszabbhoz, mint a második különbségnek az elsőhöz. Pl. 72 f.-es és 33 f.-es árúból 45 f.-est akarván összekeverni, a számítás ez:

$$\begin{array}{ccl} & 72 & 12\ (=45-33) \\ 45 & & \\ & 33 & 27\ (=72-45). \end{array}$$

Tehát a drágábbnak minden 12 egységéhez az olcsóbbnak 27 egységét kell venni. Több mint két alkotórészből végtelenül sok módon nyerhető a kivánt középminőség.

Keverési számítás, l. *Keverési szabály*.

Kevermes, nagyk. Csanád vm. battonyai j.-ban, (1910) 3625 magyar lak., posta- és távbeszélő-hivatallal.

Keverő borona, l. *Borona*.

Keverőgépek a különböző anyagok keverésére szolgáló mechanikai készülékek, melyek a feldolgozandó anyagok szerint igen változó szerkezetüek. Száraz anyagoknál az összeforgatás, összerázás lehet a munka módja, minél az anyagok a keverőkádban v. dobban helyeztetnek el s ebben lapátok vagy villák vízszintesen forognak. Tésztaszerű anyagok keverésére, így a sütőműhelyekben, csokoládé-, festék-, kaucsuk- és agyagedénygyárakban a kavaró- és dagasztógépeket alkalmazzák, amelyek az anyag egyes részeit addig nyomják egymáshoz, míg azok egyenlő minőségüek lesznek. Összeálló, szívósabb anyagok átgyúrására, így a téglagyáraknál stb., a gyúrógépeket használják, melyeknek működő része a szárnyas vagy lapátos forgótengely, v. összeforduló hengerpár. Folyadékok összekeverése nagyobb légnyomás alatt a finom lyukacsokkal ellátott kifuvó rózsán v. csapon történhetik. Olajnak v. zsiradékoknak vizzel v. savakkal való összekeverésére szolgálnak a különleges *emulziósgépek*, *emulzorok*, melyeknek működő részét mélyedt részükkel egymásnak állított tányérok v. korongok alkotják, amiket 2—0.5 m.-ig lehet összeszorítani. Ezek a korongok percenkint 6—7000 körforgást végeznek s a köztük levő anyagoknak a centrifugális erő folytán a szűk nyílásokon át kell nyomódniok, miközben bensőleg összekeverednek s az emulziót, a nyelvünkön nem jó hangzású fejet-et adják, l. *Fejet*.

Keverő szántás v. *keverés*, a fekete ugar rendszeres megművelésénél a harmadik szántás. Az első szántás a *tarlótörés* vagy *ugarolás*, melyet őszkor kellene végezni, a második a *forgatás*, a harmadik a *K.*, a negyedik a *vetőre* szántás. A K. helyett gyakran porhanyítást vagy grubberozást végeznek, néha pedig az idő rövidsége miatt el is marad a K.

Kevert daganat. Igy nevezik azokat a daganatokat, amelyek két- vagy többféle szövetből állanak, még pedig olyan értelemben, hogy ezeknek a szöveteknek bizonyos fokú önállóságuk van, nemcsak támasztó, összetartó vagy tápláló szövete egyik a daganat többi részének. A K.-ok leggyakrabban a fültőmirigyben fordulnak elő, s rendszerint rostos és kocsonyás kötőszövetből, porcból állanak, esetleg mirigycsöveket is tartalmaznak. A csontokon előforduló osteochondromák és osteoid chondromák (l. *Porcdaganat*) is K.-ok.

Kevert fajták, l. *Metamorf rasszok*.

Kevert gyapju az, amely valódi gyapjuszálak és felszőrök keverékéből áll, l. *Gyapju*.

Kevert szén v. *vegyes szén*, l. *Bányaszén*.

Kévés oszlop, a csúcsíves építészetben használt formája az oszlopoknak; l. *Pillérköteg*.

Kéveszin a pajta belsejének az a része, amelybe a kévés gabonát elhelyezik a cséplésig.

Kévetömörítő, l. *Aratógépek*.

Kevevára (azelőtt: *Temeskubin*), nagyk. Temes vm. kevevárai j.-ban, (1910) 7345 német, szerb, oláh és magyar lak., járási és járásbirósági székhely; vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal. L. még *Keve vármegye*.

Keve vármegye, a mai Torontál és Temes vármegye D.-i részén, a Duna baloldalán, K.-en a Karas torkolatáig, Ny.-on a Dunáig és a Temesig terjedt. Közepe táját a terméketlen és néptelen *Maksond mezeje* foglalta el, melynek csak egy része volt az alibunári és delibláti mocsaras, homokos vidék. A Névtelen Jegyző (44. fej.) szerint a honfoglaló magyarok elől Glád vezér Keve várába menekült, de csakhamar feladta a várat. 1201-ben már mint vármegyét, sőt 1238. egyúttal mint várispánságot említik. K. első ismert comese Achileus; a vármegye székvárosát, Kevét 1392. már mint királyi várost említik. 1439-ben megszöktek rác lakosai Murád szultán 130,000 főnyi serege elől, de a magyarok otthon maradtak s azért kiváltságaikat 1453. V. László meg is erősítette; ugyanakkor azonban gondoskodott a Csepel szigetére menekült kevei rácokról is, kiknek Ábrahámteleke nevű gyarmatát utóbb Kis- vagy Ráczkevének nevezték (l. *Ráczkeve*). Kevén kívül a vármegye területén még két vár, Dombó és Tornistya, Kevén kívül két város, Barlad és Pancsaly (a mai Pancsova) és 66 helység állt. Keve megerősítését az 1478-iki országgyűlés is elrendelte. 1439-től fogva főispánjainak neveit sem ismerjük. 1551-ben a török hadjárat megsemmisítette a vármegyét és csakhamar Kevét is, mely azonban a török hódítás második felében Kubin néven kezdett szerepelni. A törökök kiűzetése után nevét a vármegye teljesen elvesztette s katonai igazgatás alá jutott. A katonai határőrvidék feloszlatásával az 1876. XXXIII. t.-c. részint Temes, részint Torontál vármegyéhez csatolta.

Irodalom. Iványi Ede, Keve vmegye emléke, Századok 1872, 149—174; Emlékirat gr. Lónyay miniszterelnökhöz Keve- és Szörény vármegyék föléledésése tárgyában, u. o. 193—196; Pesty, Eltünt vármegyék, I. 369—410. és Várispánságok tört. 281—2; Csánki, Magyarorsz. tört. földr., II. 114—123.

Kevicze (azelőtt: *Kevicz*), kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 71 tót lak.; u. p. Kiscsepcsény, u. t. Mosócz.

Kevir, nagy sóspuszta Perzsiában, l. *Khorasszán*.

Keviszőllős, nagyk. Torontál vm. alibunári j.-ban, (1910) 2664 oláh lak., vasútállomás táviróval, posta- és távbeszélőhivatal.

Kevszúrok (*chevsurok*), a kartvéli nép északi ága Kaukázusban, az Aragva és Argun mellékvölgyeiben, mintegy 8000 főnyi tömegben, tulajdonképpen a georgiaiak, osszetek és más hegyi lakók teljesen elágazott, külön nyelvet beszélő keveréke. V. ö. *Radde*, Die Chevsuren und ihr Land (Cassel 1878); Gróf *Zichy* Jenő Kaukáz. utazásai (Budapest 1897).

Kew (ejtsd: kjú), Londonhoz tartozó falu Surrey angol countyban, 10 km.-nyire Londontól, a Themse jobbpartján, királyi kastéllyal, mely III. Györgynek volt kedves lakóhelye, és földünk leggazdagabb botanikus kertjével. A botanikus kert 110 ha. 1730 óta koronabirtok; kiváló része a pálmaház (110 m. hosszú és 20 m. magas) és a téli kert. Fölvirágoztatására igen sokat tett Hooker, a híres botanikus.

Kewanee (ejtsd: kjueni), város Illinois északamerikai államban, (1910) 9,307 lak., szénbányákkal és gyárakkal.

Keweenaw (ejtsd: kjuinau), 1. Michigan államban a Felső-tóba nyúló 150 km. hosszú *félsziget*, melyet a 300—500 m. magas, rézben gazdag Mineral Range takar. K.-on van a 30 km. kerületű Portage-tó; végső csúcsa a K.-Point. — 2. *K.*, a Felső-tó nagy *öble*, amely D. felé a K. és a Poin Abbaye-félsziget közt terül el.

Kexholm (*Karela*), járási székhely Viborg (ettől 100 km.-nyire) finn tartományban (län) a Ladoga Ny.-i partja mellett, (1912) 1527 lak., arzenállal, fa- és gránitkereskedéssel. Egykor erősség volt, amelyért a novgorodiak a kareliaiakkal, későbben a svédek az oroszokkal küzdöttek.

Key, 1. *Axel*, svéd orvos, szül. Smålandban 1832 okt. 25., megh. 1901 dec. 27. Stockholmban, mint az ottani Karolina-intézet kórbonctantanára. Histológiai munkái az idegrendszer finomabb szerkezetéről, kórbonctani dolgozatai a szív és vérerek stb.-ről szólnak. Legismertebbek azonban iskolaegészségügyi dolgozatai, melyeket különböző nyelvekre lefordítottak, az egyiket németül: Schulhygienische Untersuchungen címen Burgerstein adta ki. K. főszerkesztője volt a Nordiskt Medicinskt Arkiv-nak is.

2. *K.*, *Ellen*, svéd írónő, szül. 1849 dec. 11. Sundsholmban (Småland). Családja elszegényedvén, tanítónő lett. Eleinte történelmi irányú műveket, élet- és jellemrajzokat írt, csak azután tért át a regényírásra és publicisztikai tevékenységre. Műveinek társadalmi és politikai eszméit és elveit vegyes érzelmekkel fogadták. Legismertesebbek azok a munkái, amelyekben a nő és család és a gyermeknevelés kérdéseivel foglalkozik. Ilyenek: Missbrukad kvinnokraft (Visszaélés a nő munkaerejével, 1896); Lifslinjer (tkp. a. m. Lebenslinien, németre a szenzációt hajhászó Über Liebe und Ehe c. fordították, 1903); A gyermek százada (1900) stb. K. nem tartozik a nőemancipáció ama radikális híveihez, akik a nőnek a férfival minden tekintetben való teljes egyenjogusítását sürgetik, hanem ellenkezőleg, a nő érvényesülését gyengébb szervezete és természete sajátságainak arányos figyelembevételével és egyszersmind az ideális életcélok kultiválásával tartja leghelyesebben elérhetőnek.

Key (ejtsd: ki), *Francis Scott*, az északamerikai néphimnusz: The Star-spangled Banner szerzője, szül. Marylandban 1780 aug. 9., megh. Washingtonban 1843 jan. 11. Ügyvéd volt s a nevezett himnuszt 1814. írta, mikor az angolok megtámadták Baltimoret. Egy kötet költeménye 1857. jelent meg.

Keyser, 1. *Hendrik de*, németalföldi építész és szobrász, szül. Utrechtben 1567-ben, megh. Amsterdamban 1621 május 15. Főbb művei Amsterdamban a Zuider-templom (1603—1618), a

Noorder-templom, a delfti városháza; szobrai közül legnevezetesebb Erasmus emléke Rotterdamban.

2. *K., Jakob Rudolf*, norvég történetiró, szül. Christianssandban 1803 jan. 1., megh. Krisztianiaban 1864 okt. 9. A krisztiániai egyetemen 1827 óta magán-, 1829 óta pedig rendes tanár volt. Főművei: Norges gamle Love (Norvégia régi törvényei, Krisztiania 1846—49); Nordmaendenes Religionsforfatning i Hedendommen (A norvégek vallási viszonyai a pogánykorban, u. o. 1847); Den norske Kirkes Historia under Katholicismen (A norvég egyház története a katolicizmus korában, u. o. 1856—1858).

3. *K., Nicaise de*, belga festő, szül. Sandvlietben 1813 aug. 26., megh. 1887 júl. 17. Az antwerpeni művészeti akadémián tanult, azután több évet külföldön töltött. Egyházi tárgyú képei után 1836. A kortryki csatát (a sarkantyúk csatája) ábrázoló képe (courtrai-i muzeum) nagy föltünést keltett és K.-t a történeti festők első sorába emelte. Ezt követték egyéb történeti képei: A worringeni csata (1839, brüsszeli muzeum); A gyaur (1845, Berlin, Nationalgalerie); Maria de' Medici halála (1845, u. o.); Milton leányainak tollba mondja az Elveszett Paradicsomot stb. 1855. óta az antwerpeni műv. akadémia igazgatója volt. V. ö. *Hymans*, Nicaise de K. (Brüsszel 1891).

4. *K., Thomas de*, hollandi festő, l. *Keijser*.

Keyserling, *Alexander*, gróf, orosz utazó, szül. Kabillenben, Kurföldön, 1815 aug. 15., megh. Dorpatban 1891 máj. 8. Részt vett Mayendorffnak európai Oroszországot kutató expediciójában, továbbá Murchison és de Verneuil közép- és déloroszországi utazásaiban. Művei: Russia and the Ural (London 1845); Beobachtungen auf einer Reise in das Petschoraland im J. 1843 (Krusenstern P.-vel, S.-Petersburg 1846). V. ö. Aus den Tagebuchblättern des Grafen Alexander K. (mit Biographie, Stuttgart 1894) és Gr. Alex. K., ein Lebensbild (Berlin 1902, 2 köt.).

Keys. et Blas., európai állatnevek után *Keyserling* Alexander (l. o.) és *Blasius* Johann Heinrich (l. o.) nevének rövidítése.

Keyssner, *Hugo*, német jogi író, szül. Berlinben 1827 nov. 17., megh. u. o. 1905 szept. 4. Birói szolgálatba lépett, 1873. a berlini kamarabiróság birája lett. Főműve: Das Recht am eigenen Bilde (Berlin 1896). Többször kiadta a német kereskedelmi törvényt. 1879 óta a Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht c. folyóirat egyik szerkesztője volt.

Key-stone State (ang. ejtsd: ki-szton sztét, a. m. zárókő-állam), Pennsylvania neve, mert az északamerikai Egyesült-Államok alkotmányának elfogadásakor vezető állam volt.

Key-szigetek, l. *Kei*.

Key-West (ejtsd: ki-uesszt), kikötőváros és Monroe county székhelye Florida északamerikai államban, a Florida-félsziget előtti kis korallszigetek láncolatában a K.-szigeten, (1910) 21,174 lak., jelentékeny szivargyárakkal, szivacshalászattal, teknősbékafogással és sófőzéssel. A Taylor erősség védelmezi, rendes hajóösszeköttetése van Havannával és az Egyesült-Államok főbb kikötőivel. A szárazfölddel a korallszigeteken át épült vasút köti össze. Téli klimatikus gyógyítóhely, a haditengerészet állomáshelye. 1909 okt. az orkán nagy pusztításokat tett a városban.

Keyx, Halkyone (l. o.) férje.

Keyzer, *Thomas de*, hollandi festő, *Keijser*.

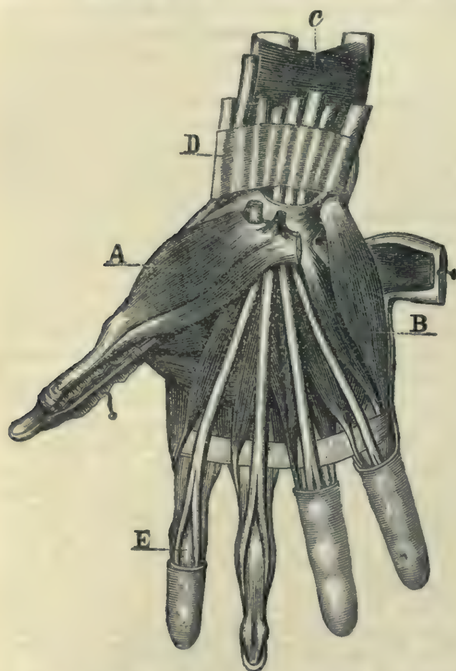
Kéz *(manus)*, a felső végtagnak széles végsődarabja, amely az alkarral a kéztőizületek (l. o.) útján függ össze. A végtag eme része mint kéz csak az emberen s a majmokon van meg, más állatokon, ha a tagoltság meg is található — bár sok állatban egyes részek satnyák — mint mechanikai életműszer messze elmarad az emberi kéz mögött. A kéz finom tagoltságánál fogva a legkomplikáltabb műveletekre alkalmas, majdnem minden cselekedetünkben nélkülözhetetlen s elvesztése úgyszólván pótolhatatlan, bár egyes esetekben, különösen olyan egyéneknél, kik kéz nélkül vagy satnya kézzel születtek, a láb végezheti a kéz funkcióit. Ismeretes néhány művész (Kittel, Ducomet, Unthan), kik lábukkal dolgoztak, s mutatványos helyeken láthatunk kezetlen jongleuröket, kik lábukkal írnak, rajzolnak stb. A kéz képletesen is az egész embert helyettesítheti: a bizalom, fogadás stb. jeléül való kézadás, a leánykérésnél szokásos «kézmegkérés», elfogatásnál az illetőnek kézzel való érintése mint jel, eskütételnél a kéz felemelése stb. mind általánosan ismeretes dolgok. Éppen a fent elmondottakból következik, hogy a kéz mintegy visszatükrözi az egyént, más egy erős testi munkát végző férfi, mint egy kényelemben élő, magát ápoló úrinő keze. Általában szépnek tartjuk a keskeny, a testhez arányítva kicsi, ápolt, fehér bőrű kezet, melynek körmei gondozottak, háti oldalán az erek nem duzzadnak ki, legfeljebb kékes vonalak képében tünnek elő; az ízlés ugyan változó, mert volt idő s vannak ma is emberek, kiknek a párnás, kövér kéz tetszik.

Anatómiai alkatát tekintve, a kéz három részből áll, *kéztőből*, *kézközépből* és *ujjakból*. A kéztő a csukló-tájéknak felel meg, a kézközép a hozzá tartozó lágyrészekkel együtt a *tenyeret és kézhátat* adja.

A kéz *csontvázában* a kéztő 8 csontocskából áll, amelyek két sorban vannak rendezve (sajkacsont, os naviculare; holdascsont, os lunatum; loboralakú csont, os triquetrum; borsócsont, os pisiforme; nagy és kis sokszögletü csont, multangulum majus et minus; fejescsont, os capitatum és horgascsont, os hamatum); a kézközép 5, nagyjában egyforma alkotású csöves csontból áll; az ujjak izeiknek megfelelően 3—3 ujjpercből tevődnek össze, melyek szintén csöves csontok s az ujj hegye felé haladva rövidülnek (legkisebb a körömperc). Kivételes alkotású a hüvelyk csontváza, mely csak 2 percből áll.

A csontokat *szalagok* és *izületek* tartják össze. Az izületek közül a kéztőizületek (l. o.) tojásizületek, a kéztőkézközépi izület feszes izület, amelynek feladata a tenyér számára biztos alap adása. Kivétel a hüvelyk, hol kétféleképen mozgó nyeregizületet (l. *Izület)* találunk. A kézközép-ujjperc izületek kis mértékben mindenfeleképen mozgatható korlátolt szabadizületek, az ujjpercek pedig egymással tiszta csuklóizületek útján kötődnek össze.

A vázra vannak ráépítve a *lágyrészek*, amelyek főleg a tenyéri oldalon vannak. A háti oldalon (dorsum manus) nincs egyéb, mint az alkar háti, feszítői oldaláról jövő feszítő inak, melyek részben a kézközépcsontokon tapadnak, részben kiszélesedve, mint az *ujjak háti bőnyéje* (aponeurosis dorsalis digitorum) mennek át azok háti oldalára. A *tenyéren* (palma v. vola manus) három csoportban vannak a képződmények, a hüvelyk oldalán a *hüvelykpárna* (thenar), mely a hüvelyk izmaiból áll, a kisujji oldalon a *kisujjpárna* (hypothenar), melyet a kisujj izmai alkotnak, középen pedig a mesothenar, mely bemélyed s a *tenyéri bőnye* (aponeurosis palmaris) fedett ujjhajlító inakat, a 4 gilisztaizmot (m. lumbricales), 7 csontközti izmot (m. interossei) s a tenyér ereit és idegeit foglalja magába. Az inakat inhüvelyek (l. o.) veszik körül; hasonlók vannak a kézháti inakon is. A tenyérről az ujjakra átmenő inak erős rostos inhüvelybe zárva haladnak tapadási helyükig. Az izomberendezés olyan, hogy külön izom hajlítja az egyes ujjperceket, s külön izmok szolgálnak az ujjak szétterjesztésére s összezárására.

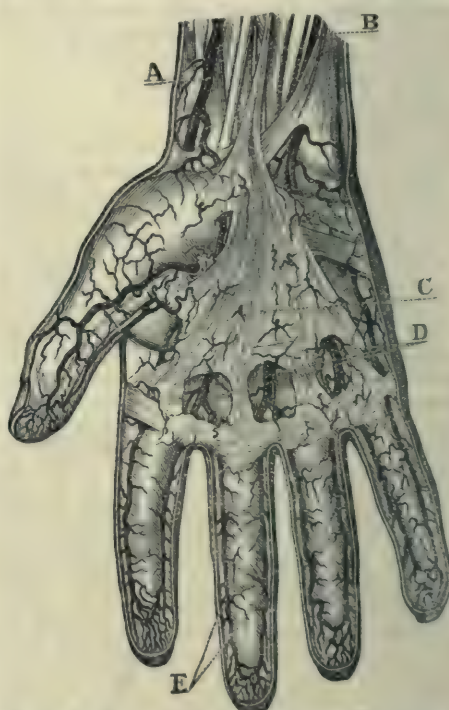

1. ábra. A tenyér izomzata. *A* a hüvelykpárna (thenar), *B* a kisujjpárna (hipothenar), *C* az alkarról jövő hajlító inak, *D* az azokat leszorító kéztőszalag, *E* a mély ujjhajlító inának átfurakodása a felületes ujjhajlító inán. Az ujjhajlító inak között láthatók a karcsú gilisztaizmok.

A kéz *vérellátása* az orsó- és sing-verőérből történik (arteria radialis et ulnaris), melyek a *tenyéren* egy felületes és mély tenyéri ívet alkotnak (arcus volaris superficialis et profundus). Ezen ívek bocsátanak ágakat az ujjakra, melyeken, különösen a körömperc területén, dús hálózatot alkotnak. A *kézhát* ellátása gyengébb, az ú. n. kéztői hátoldali hálózatból történik (rete carpi dorsale). A vért elvezető gyüjtőerek részben a verőereket kisérik, részben a kézháton, mint felületes bőrerek egyénenként változó érhálózatot alkotnak (arcus venosus dorsalis manus).

A kéz *idegeit* a középideg, az orsóideg és singideg adják és pedig a kézhát felét az orsóideg, felét a singideg látja el, a tenyéren pedig a középideg és singideg ágai terjednek el. Minden ujj 4 idegágat káp, melyek az ujjperceken, főleg a körömpercen tapintótestekkel végződnek.

Külön említést érdemel fontosságánál fogva a *hüvelykujj* (pollex), mely az emberen és a majmokon a kezet speciális fogóműszerré avatja. A kéztővel való nyeregizülete teszi lehetővé mozgásánál az *oppoziciót*, vagyis azt a mozgást, hogy a többi 4 ujjal szemben helyezhessük el, ami minden eszköz, műszer, szerszám, irótoll stb. megfogásánál

2. ábra. A tenyér verőerei és pólyája. *A* az orsóverőér. *B* singi verőér. *C* a tenyéri bőnye, pólya (aponeurosis), *D* az ujjak közös verőerei. *E* a III. ujj tenyéri verőerei.

szükséges. Ezt a jelentőségét különösen figyelemre kell méltatni olyankor, midőn balesetek következtében történt ujjelvesztéseknek az anyagi kártérítés szempontjából való mérlegeléséről van szó. A többi ujj is speciális jelentősége szerint kapta a nevét; a 2.-at *mutatóujjnak* (index) nevezzük, mert a többiektől függetlenül nyujtható egyenesre (l. az útbaigazításra szolgáló táblákon rajzolt ☞-et); a 3. ujj, a leghosszabb, a *nagyujj* v. *középujj* nevet viseli (medius); a 4. ujjat *gyűrűsujjnak* (anularis) nevezzük, az ötödiket *kisujjnak* (minimus).

Fontosak a kézen a tenyéri oldalon található *bőrredők*. A tenyér redői a bőralatti szövetek és

képződmények alakulásától függenek; sajátságos elrendezésüket már régen megfigyelték s a redők nagyságából, erősségéből, az ú. n. tenyérvonalakból jósoltak (chiromantia). Erre utal a vonalak elnevezése (szerencsevonal, életvonal stb.). Bővebben l. *Tenyér*. Az ujjakon finomabb redők vannak, a redőket a bőrirha rétegének rendeződése hozza létre; a redők egyéni különbségeket tüntetnek fel s éppen ezért a személyazonosság megállapítására használhatók (daktiloszkópia). Bővebben l. *Ujj*.

Hogy néhány szóval a *kéz fejlődését* is jellemezzük: a végtagbimbó végén mint lapátalakú kiszélesedés jelenik meg az embrionális élet 5. hetében, a 6. héten határolódnak el az ujjak, a 7. héten az ujjpercek s lassan a köröm első nyoma is mutatkozik. Az ujjak teljes szétválása a végükön kezdődik s proximál felé halad; az összefüggés maradványa az ujjakat összekötő ú. n. úszóhártya. A fejlődési rendellenességeket l. *Makrodaktilia*, *Polidaktilia*, *Szindaktilia*.

Kézadás, jelképes cselekmény az elvállalt kötelem megerősítésére vagy eskütétel helyett a tanuvallomás v. szakértői vélemény megerősítésére, mint pl. nálunk a községi birósági eljárásban.

Kézai v. *Keszi Simon* mester, a XIII. sz. egyik legkiválóbb magyar krónikása, ki IV. László királynak ajánlott művét, saját vallomása szerint, olasz, francia és német krónikákból szedegette össze, de ezeknél sokkal szabadabban használta a már forgalomban levő magyar krónikákat. Mester és udvari pap lett s mint ilyen 1282—1283. táján írta krónikáját. Az első könyvben a hunnoknak Attila haláláig s birodalmuk felbomlásáig, a másodikban pedig a magyaroknak bejöveteléktől 1280-ig terjedő történetével foglalkozott s mint mondta, a valóságot akarta követni. Függelékül külön értekezett a jövevény nemesekről, az udvarnokokról, várnépekről, várjobbágyokról, cselédekről, szabadosokról és rabszolgákról. Scythia leírásában már a XIII. sz.-beli utazók elbeszéléseit is használta. Eléggé tisztult nézetei meg sem voltak. Kétségkívül forgathatta a királyi levéltárat, mert IV. László őt mint homo regiust, 1283 okt. 19. a maga jegyzőjének nevezi. Életének körülményei ismeretlenek. Krónikáját először Bécsben 1782. s másodszor javítva Budán még azon évben Horányi, harmadszor u. o. 1833. Podhradszky, negyedszer St. Gallenben 1849. Endlicher Monumentáiban, ötödször Mátyás Flórián s magyarul (Pest 1862) Szabó Károly adta ki. Legjobb kritikai ismertetése *Domanovszky*, K. Simon mester krónikája (Budapest 1906).

Kézbesítés (ném. *Zustellung*, fr. *signification*, ang. *serving writs*), írásbeli közlemények, főleg a biróságok és hatóságok határozatainak, értesítéseinek, felhivásainak az érdekeltek kezéhez szolgáltatása. A K. vétbizonyítvány mellett történik, amelyet az átvevő és a kézbesítő aláír. Ha a fél az iratot elfogadni vonakodik, a kézbesítő nála hagyja azt, ezt a vétbizonyítványban feljegyzi, és ez az eljárás *(kényszer-K.)* a K. hatályával bir. *Polgári ügyekben* (Pp. 150—177. §) elsősorban a címzettnek kell kézbesíteni, ha őt nem találják, a lakásban vele együtt lakó felnőtt családtagnak v. szolgálatban álló személynek *(pót-K.)*, ha ilyen sincs, a kézbesítendő iratot a kézbesítő a biróságnál, ha helyben biróság nincs, a községi elöljáróságnál leteszi *(K. letétellel)* s erről a címzettet a lakás ajtajára kifüggesztett értesítvénnyel értesíti. A keresetlevélre hozott idéző végzés K.-e szigorúbb. Ezt letétellel nem szabad kézbesíteni, hanem első izben csak magának a címzettnek, ha nem találják, ismét el kell menni, ha másodszor sem találja a kézbesítő a címzettet, pót-K.-t végezhet, ha pedig ilyen személyt sem talál, akinek pót-K.-sel kézbesíthetné, az iratot a biróságnak visszaadja, a biróság ügygondnoknak kézbesíti és erről a felet ajánlott levélben értesíti. Ha más módon éppen nem lehet kézbesíteni, *hirdetményi K.-nek* van helye, vagyis az iratot a biróság hirdető tábláján kifüggesztik, a keresetlevelet ügygondnoknak kézbesítik és a hirdetményt hírlapilag is közzéteszik. Külföldi K.-re nézve l. *Hágai nemzetközi magánjogi konferenciák I.* A *telekkönyvi ügyekben* a K. némileg eltérően van szabályozva oly irányban, hogy legtöbb határozatot magának a címzettnek kell kézbesíteni.

Büntető ügyekben a Bp. 79—81. §-ai és rendeletek szabályozzák a K.-t; az idézőlevelet magának a megidézendőnek, más határozatot a megbizottnak is lehet kézbesíteni. Egyébként, ha a címzett nincs otthon s háznépe sincs, az iratot ki kell függeszteni s erről az illetőt ajánlott levélben, továbbá a községi elöljáróság útján értesíteni. Az idézőlevelet zárt borítékban kell kézbesíteni. A büntető parancsot a terhelt saját kezébe kell adni.

Közigazgatási ügyekben a K.-t az 1901. XX. t.-c. 25—30. §-ai s a 4600/902. M. E. sz. K.-i utasítás szabályozza.

Általános szabály, ha a fél olvasni nem tud vagy az irat nyelvét nem érti, az iratot meg kell neki magyarázni. Katonai épületben csak a parancsnok értesítése után szabad kézbesíteni.

Kézbesítési megbizott az, akinek a fél helyett kézbesíteni kell; K.-at a fél bármely ügyben rendelhet, bizonyos ügyekben, pl. a váltókifogás kézbesítése céljából, ha sem ő, sem ügyvédje nem lakik a székhelyen, köteles nevezni, mert különben a részére szóló irat egyszerűen postára adatik, amikor a kézbesítés veszélye őt terheli.

Kézből. Az oly kártyajátékoknál, hol talon is van, K. játszik az a játékos, ki a talont nem veszi fel. De meg sem szabad néznie a fekvő kártyákat.

Kézcsontok, l. *Kéz*.

Kezdemény (ném. *Anlage*, növ.), valamely szerv embrionális szövetből (l. o.) álló kezdetleges alakja, melyből a fejlődés során a szerv kialakul. Eszerint van levél-K., ág-K., mag-K. (l. o.) stb. A K. alakja kezdő fokon néhány embrionális sejtből álló kiemelkedés, melyet *dudor*-nak neveznek.

Kezdeményezési jog *(initiativa)*, a törvényhozó testületnek az a joga, amelynél fogva az egyik törvényhozói tényező a másiknak kész törvényjavaslatokat elfogadásul előterjeszthet. A K. nemcsak a fejedelmet, hanem az országgyűlést is megilleti. Hazánkban minden országgyűlési tárgynak kezdeményezése régi hazai szokás szerint a rendi táblán történt, a főrendeknek a kez-

deményezésre csak annyiban volt befolyásuk, amennyiben fontosabb tárgyaknak előleges tárgyalására az ú. n. regnikoláris deputációk (országos küldöttségek) nyertek megbízást. Tényleg a főrendiház K.-ot nem gyakorolt, a képviselőháznak K.-a kétségtelen.

Kezdet (esst.), folyamatos, tehát időbeli jelenségnek (pl. cselekvénynek, zenei s más előadásnak) megindulása. Ilyenfaja műalkotásnak fontos szerkezeti követelménye, hogy K.-e, közepe és vége legyen s e 3 rész szerves belső összefüggésben álljon. A mű K.-e azonban nem esik szükségszerüen egybe az előadott cselekvény K.-ével. L. *In medias res*, *Bevezetés* és *Dráma*.

Kézdialbis, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 709 magyar lak., u. p. Dálnok, u. t. Réty-Eresztevény.

Kézdialmás, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, 1328 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Esztelnek, u. t. Bélafalva.

Kézdi Kovács *László*, festő és ujságíró, szül. Pusztaalsóczikolán (Fehér vm.) 1864 jan. 11. Részben itthon, Ligeti mellett (1886), részben külföldi utazásain tanult festeni. Először Budapesten állított ki 1886. s azóta nagyszámú tájképeivel keresi fel a kiállításokat. Ilyenek pl. a *Száguldó vihar* c. (1904, Szépművészeti Muzeum). 1906-ban gyüjteményes kiállítása volt a Könyves Kálmán Szalonjában, 1909. *Kilátás a Zugligetből* c. képével a Törley-díjat kapta a Nemzeti Szalonban. Képzőművészeti és szinházi kritikákon kívül írt egy *Halálmadár* c. szindarabot és átdolgozta *Barabás Miklós emlékiratait* (1902).

Kézdikővár (azelőtt: *Peselnek)*, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 1217 magyar lak., u. p. és u. t. Kézdiszentlélek.

Kézdimárkosfalva (azelőtt: *Márkosfalva)*, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 830 magyar lak., postaügynökség, u. t. Imecsfalva.

Kézdimartonfalva (azelőtt: *Martonfalva)*, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 508 magyar lak., postaügynökség, u. t. Imecsfalva.

Kézdimartonos (azelőtt: *Martonos)*, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 1097 magyar és oláh lak., u. p. és u. t. Bereczk.

Kézdioroszfalu (azelőtt: *Oroszfalu)*, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 428 magyar lak., u. p. és u. t. Kézdivásárhely.

Kézdipolyán, község, l. *Kézdiszentkereszt*.

Kézdisárfalva (azelőtt: *Sárfalva)*, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 479 magyar lak., u. p. és u. t. Kézdivásárhely.

Kézdiszárazpatak (azelőtt: *Szárazpatak)*, kisk. Háromszék vmegye kézdi j.-ban, (1910) 882 magyar lak.; u. p. és u. t. Kézdiszentlélek.

Kézdiszászfalu (azelőtt: *Szászfalu)*, kisközség Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 257 magyar lak.; u. p. Nyujtód, u. t. Kézdivásárhely.

Kézdiszentkereszt (azelőtt: *Kézdipolyán)*, nagyk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 1731 magyar lak.; vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Bélafalva. Az itteni Venus nevű szénsavas savanyuforrás vize nagyon kelendő.

Kézdiszentlélek, nagyk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 3006 magyar lakossal; vasútállomás táviróval, postahivatallal, több régi várkastély és templom romjaival.

Kézdivásárhely, rendezett tanácsú város Háromszék vm.-ben, Magyarország legkeletibb fekvésü városa, (1910) 1048 házzal és 6079 magyar lak. (közte 3153 katolikus és 2417 helvét). A város a Feketeügy lapályán, a Torja patak mellett fekszik; egyike a Székelyföld legcsinosabb városainak, melynek sajátszerű építésmódja kölcsönöz különös érdekességet. Van benne törvényszék, járásbiróság, telekkönyv, kir. közjegyzőség, szolgabirói hivatal, csendőrszakaszparancsnokság, adóhivatal, pénzügyőrbiztosi állomás, katolikus főgimnázium, áll. polgári fiú- és leányiskola, Erzsébet árvaházi nőipariskola, Rudolf-kórház, Stefánia-menedékház, minorita rendház. Ipara és kereskedelme igen élénk; nagy mértékben virágzik itt a szeszgyártás, valamint a sör- és bútoripar, mely utóbbi termékeivel az összes vásárokat elárasztja. Az üzleti életet élénkíti két takarékpénztár, a vasút, posta- és távirohivatal és telefonállomás. Helyén az ókorban római telep volt. Legrégibb kiváltságait Zsigmond királytól kapta 1427-ben. A szabadságharcban fontos szerepet játszott. Itt öntötte Gábor Áron a város és a többi székely helységek harangjaiból azon ágyukat, melyekkel a háromszékiek a Heydte és mások által ellenök vezetett ellenséget visszaverték; itt volt továbbá mindvégig az erdélyi magyar hadak lőpor- és fegyverraktára és csak 1849 jún. 25. tudta a túlnyomó orosz-osztrák egyesült haderő elnyomni. A székely határőrségi intézmény fennállása alatt (1764—1850) a II. határőr-gyalogezred székhelye volt és 1823—50 K.-en katonai nevelőintézet állott fenn; az épület ma laktanyául szolgál.

Kézdivásárhely címere.

Kezdő (ang. *youngster)* az a kétéves versenyló, amelyik első izben jön a versenypályára. A K. lovak részére külön versenyek szerepelnek a magyar és az osztrák versenyek programmján. A legnagyobb ilyen verseny nálunk a *helenentáli díj*, amelyet Kottingbrunnban futnak aug.-ban.

Kezdőbetű (lat. *litera initialis*, ebből *initiale)*, általán a nagy betü, mellyel a szó kezdődik, különösen pedig a könyvnek, vagy a könyv valamely szakaszának, fejezetének nagyobb alakú, díszes első betüje. A középkori kéziratokban a K.-k alig valamivel nagyobbak a szöveg betüinél s inkább vörös színüknél fogva tünnek ki. A miniatorok azonban mind nagyobb gondot fordítottak a K. minél díszesebb előállítására, ez volt művészetük legfőbb tárgya (l. *Miniatura)*. A modern könyvnyomtatásban is mind jelentékenyebb szerepre vergődnek az iniciálék (l. o.).

Kezdőfok, a lépcsőkar legalsó foka, mely az alapfalon nyugszik s igy tömb-lépcső (l. o.). Lebegő lépcsőnél az egész lépcsőkar terhét hordja. Gyakran hosszabb a többi foknál s a szabad vége le van kerekítve.

Kezdőhang v. *szókezdő* (ném. *Anlaut)*, a szó első tagjának megjelölése a fonetikában s a grammatikában.

Kezdő igék *(verba inchoativa)*, olyanok, melyek a cselekvésnek beállását, megkezdését jelentik. Ezt a beállást háromféle igeképzéssel fejezzük ki: 1. *Gyakorító* igével (mintha próbálgatná az ember s úgy kezdené el lassankint): haldokol, éled, fulad, gyulad, szólal, nehezülget a hálója. 2 *Visszaható képzővel*: halódik, heveredik, járul, megfajul. 3. Legtöbbször *gyakorító és visszaható képzővel*: csör-d-ül, fordul (forog), lendül (leng), indul (ing), mozdul, zúdul; műveltető képző előtt csak a gyakorító képző marad meg: csörd-ít, fordít, rendít, zendít, indít, mozdít, zúdít. L. *Igeképzés*.

Kezdőkő, l. *Vállkő, Boltozat*.

Kezdő leltár, l. *Leltár, Vagyontár, Nyitó leltár*.

Kezdő meridiánus az, amelyet a délkörök közül önkényesen választunk ki, hogy a *földrajzi hosszuságot* (l. o.) ettől számítsuk. Régebben a Ferro szigetén, azután a Párison átmenő, ma leginkább a Greenwichen átmenő meridiánus a használt K. a térképeken.

Kezdőmérleg, l. *Mérleg*.

Kezdőpontok, az építészetben a bolthajtás ívezetének kezdete és vége a bolt-, váll-, illetőleg a a gyámfalnál.

Kezdősebesség, a puskából v. lövegből kilőtt lövedék azon sebessége, amellyel akkor rendelkezik, amidőn a csövet elhagyja.

Kézelő a. m. *manchette* (l. o.).

Kezelőhivatal v. segédhivatal az olyan hatósági hivatal, a mely az iratok kezelését, nevezetesen iktatását vagy lajstromozását, leírását, kiadmányozását és megőrzését végzi.

Kezelőszemélyzet a hivatalokban az iratok kezelését, nevezetesen azok átvételét, nyilvántartását, a hozott határozatok lemásolását és kiadmányozását és az iratok őrzését teljesítő személyzet. Közhivataloknál a K. általános előképzettségeként egyes kivételekkel négy középiskolai osztály bevégzését kívánják meg. Ezenfölül bizonyos ügyszakban a K.-nek gyakorlati kezelői vizsgát is kell tennie, mely kinevezésének, ill. további előmenetelének feltétele. Igy pl. a pénzügyi és az igazságügyi szakban. (L. *Igazságügyi kezelői vizsga.*) Ez utóbbinál a telekkönyvvezetők — akiket a minősítési törvény szintén a K.-hez sorol — külön telekkönyvi szakvizsgát is tesznek; ezek működési köre a K. fent vázolt egyszerű működési körét jóval meghaladja. A K.-hez tartoznak az irnokok, irodasegédtisztek, irodatisztek, irodafőtisztek, segédhivatali igazgatók, segédhivatali főigazgatók; ide tartoznak az e szakban felfogadott díjnokok is. A K.-hez tartozó tisztviselők kezdő fizetése 1400 K., amely 4 évenkint 200 K-val emelkedik. A K.-hez tartozó tisztviselői állásokra a hadseregben hosszasan szolgált igazolványos altisztek elsőbbségi joggal birnak. (L. *Igazolványos altiszt).* V. ö. *Sági* János, A kezelői tanfolyam és vizsga (Budapest 1912).

Kezelő tehervonat (vasút). E vonatokba az egyes állomásokon feladásra kerülő teheráruk berakatnak és rendeltetési helyükön kirakatnak. A vonal mentén megrakott kocsik ugyancsak e vonathoz adatnak, illetve a címállomáson leakasztatnak. Ehhez képest a K. az összes vonatok közül a legtöbb kezelést végzi; azáltal pedig, hogy a darabáruk felvétele ill. leadása végett legtöbbnyire a raktárhoz állania és e munkának befejezése után a különféle tolatást is elvégeznie kell, az összes vonatok közül a leghosszabb menettartammal bír. K. a legtöbb vonalon van rendszeresítve és ha — mint pl. karácsony másodnapján — a tehervonatok nagyrésze, esetleg összessége is, elegy hiányában lemondatik, a K. akkor is közlekedik.

Kezelőtiszt, a csapatok gazdászati és számviteli ügyeinek végzésére és vezetésére hivatott tiszt. Ujabban *gazdászati tiszt* a neve. Vannak hadnagy-, főhadnagy-, százados- és őrnagy gazdászati tisztek; továbbá gazdászati tiszthelyettesek zászlósi rendfokozattal.

Kezes, l. *Kezesség*.

Kezesség (lat. *fidejussio)* a. m. jótállás másnak tartozásáért, azaz annak elvállalása a hitelezővel szemben, hogy ha a főadós nem fizet, a tartozást a kezes fizeti ki. A megállapodás, amely ebben az irányban a hitelező és a kezes közt létrejön: a *K.-i szerződés*. A K.-i szerződéshez a főadós beleegyezése nem szükséges; a szerződésre forma megszabva nincs, szóval is köthető. Az írásbeli K.-vállalásra elég, hogy a kezes az okiratot a főadóssal együtt aláírja. A K.-ből származó tartozás járulékos tartozás, ha a követelés a főadóssal szemben nem érvényes vagy megszűnt, szabály szerint azt a kezessel szemben sem lehet érvényesíteni. Az általános magánjog szerint a kezes ellen csak akkor lehet fordulni, ha a főadóstól a tartozást behajtani nem sikerült. A kezes tehát e címen a *sortartás kifogásával* élhet (beneficium ordinis seu excussionis). Nem élhet ezzel a kifogással, ha a K.-et mint *készfizető kezes* vállalta, ekkor a hitelező mindjárt első sorban a kezes ellen léphet fel, a kezesnek tartozása a főadós tartozásával egyetemleges. Kereskedelmi ügyletben vállalt K. és a váltón vállalt K. esetében *(váltó-K.)* az egyetemleges, a készfizetői K. a szabály. Ha a főadósért több kezes együtt kezeskedik, ezek nem követelhetik, hogy a hitelező velük szemben a követelésnek nem az egész, hanem csak egy-egy részét érvényesítse, azaz az ú. n. megosztás kifogása *(beneficium divisionis)* a kezeseket meg nem illeti. *Alkezes* az, aki nem a főadósért, hanem a kezesért vállal jótállást, vele szemben csak akkor lehet eljárni, ha a követelést a kezestől sem lehet behajtani. *Ellenkezes* az, aki nem a hitelezővel, hanem a kezessel szemben vállal jótállást, t. i. arra, hogy a K.-ból kifolyólag nem kell fizetnie. *Dologi K.-nek* szokták nevezni azt, amikor bizonyos vagyon van lekötve más tartozásáért s e vagyon tulajdonosa csak ennek a vagyonának értékéig kezeskedik, pl. ha valaki ingóságát

másért zálogba adta, vagy más tartozását a maga ingatlanára bekebelezni engedte.

Kezességi biztosítás, l. *Biztosítás*.

Kezességi szerződés, l. *Kezesség*.

Kézfej, l. *Kéz*.

Kézfeltevés, l. *Kézrátétel*.

Kézfogó, l. *Eljegyzés*.

Kézhát *(dorsum manus)*, l. *Kéz*.

Kézi ábéce. A siketnémák számára az első siketnéma-tanító Ponce Péter (1520—1584) által föltalált olyan kézjelek, melyek segítségével a kézfej és ujjak különböző alakot vevén fel, az ábéce minden betűjét mutatni lehet. Rendszerint csak a jobb kézfej használtatik, de van olyan K. is, melynél mind a két kéz szerepel. Az ábécét akkor használják a siketnémák, amidőn tulajdonneveket, vagy idegen szókat akarnak egymással közölni. A német módszerű intézetek nem használják sem a jelbeszédet, sem a K.-t.

Kézi biztosíték, l. *Kézi zálog*.

Kézi csipke, l. *Csipke*.

Kézi felvonó (bány.), egyszerű csiga vagy villaszerkezet, melynek segélyével a kisebb kohók torkához az anyagot felhúzzák.

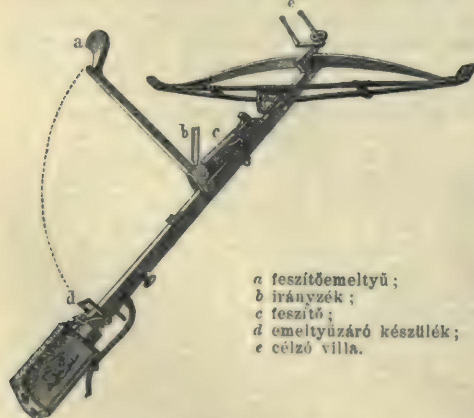
Kézi fűrész, l. *Fűrész*.

Kézi gránát, már a Napoleon előtti korszakban használt kis gránát, melyet a gránátosok kézzel vagy hajítóparittyával dobtak az ellenségre; főleg sáncokért és várakért vívott harcokban alkalmazták. Az 1904—5. évi orosz-japán háború a K.-ot új életre keltette. Először a japánok alkalmaztak igen primitív módon pléhdobozokból rögtönzött K.-okat. Jelenleg mindenütt kisérletek történnek a gyalogsági puskából kilőhető K.-okkal, de még végleges eredmény nem volt elérhető. Annyi azonban bizonyos, hogy egy jövendő háborúban feltétlenül számolni kell még a tábori harcokban is a K.-ok alkalmazásával.

Kézi gyalu, l. *Gyalu*.

Kézi gyógyszertár, l. *Gyógyszertár*.

Kézij (lat. *arbalista, arcubalista)*, a nyíl tökéletesítéséből származó, középkori lövőfegyver,

Kézij a XVI. századból.

melynek egyik, a XVI. sz.-ban igen elterjedt szerkezetét az *ábra* mutatja. Városok védelménél a 7—9 m. hosszú K.-at (arcubalistát) a kapuk és tornyok erkélyére állították, mint tábori löveget pedig kocsikon szállították a csapatok magukkal. A hozzátartozó töltények égetett agyagból, márványból v. ólomból készültek és 250 lépésre még páncélon is keresztül hatottak. Franciaországban már a IX. sz.-ban, Németországban ellenben csak a XII. sz.-ban kezdték a K.-t általánosan használni, még pedig oly romboló hatással, hogy az 1139. második laterání zsinat annak használatát keresztények ellen megtiltotta. A XVI. sz. óta katonai célra már nem használnak K.-t.

Kézi jelzőeszközök *a vasutaknál*. A vonatszemélyzet a szükséges jelzéseket a K.-kel adja; ezek a jelzőzászló, jelzőtárcsa, jelzőlámpás. A jelzések a következők: *«Szabad»* jelzés: nappal a pályaőr a maga előtt tartott vörös jelzőzászlóval arccal a pálya felé fordulva áll, vagy a vágány mellé leszúrt jelzőtárcsa fehér lapjával a vonat felé fordítva; sötétben a jelzőlámpás fehér világa a vonat felé fordítva. Ez a jelzés helyiérdekű vasutakon nem kötelező. *«Lassan»* jelzés nappal a pályaőr a jelzőzászlót vagy más tárgyat rézsút lefelé nyújtott karral tart, vagy rézsút lefelé nyújtott karral a vonat felé fordulva áll, vagy a jelzőtárcsát zöld lapjával a vonat felé fordítja, v. a vágány mellé leszúrt jelzőtárcsa zöld lapjával a vonat felé fordítva; sötétben a jelzőlámpás zöld világa a vonat felé fordítva. *«Megállj»* jelzés: nappal a pályaőr a jelzőzászlót kibontva, a jelzőtárcsát vagy más tárgyat a vonat felé fordulva körben forgat, vagy a vágány mellé leszúrt jelzőtárcsa vörös lapjával a vonat felé fordítva; sötétben a jelzőlámpás vörös világa a vonat felé fordítva, vagy bármely világ körben forgatása a vonat felé fordítva. Van még a durrantyú-dördülés, mint figyelmeztetés a vonat megállítására fővasutakon. L. még *Jelzés* (a vasutaknál).

Kézi kalapács, l. *Kalapács*.

Kézi kerék, kerék formájú korong, amellyel csavarorsókat forgathatunk kézzel, pl. szelepek nyílásakor és zárásakor.

Kézi lövőfegyverek, l. *Lövőfegyverek*.

Kézi malom. Kávédarálóhoz hasonló szerkezet, rendesen tengeri zúzására használják. Sok helyen a malmi kőjáratokhoz teljesen hasonló, csak lényegesen kisebb kőpárokból álló, kézzel hajtott szerkezeteket használnak a tengeriliszt és tengeridara készítésére.

Kézi mozsár, apró, ember által hordható mozsár, melyet várharcok alatt a vívóárkokba is lehetett vinni, ahonnan kézi gránátokat vagy gyujtószereket hajítottak az ellenségre.

Kézi munka, a kéz ügyesítése, az ízlés és munkakedv fejlesztése, valamint a keresetre való képesítés céljából az iskolákban tanított anyagi munkák. Ezek lehetnek kétfélék, ú. m. női K.-k és az újabb időben a fiú-iskolák számára is követelt K.-k. A *női* K.-t már a külön leányiskola felállítása óta tanítják, mint külön tantárgyat; az iskolai hatóságok azonban a legtöbb európai államban csak az utolsó félszázadban teszik kötelezővé, így pl. Svájc némely kantonjában 1835., Ausztriában 1869., Poroszországban 1872., nálunk pedig az 1868. népoktatási törvény alapján van a felső nép- és polgári leányiskolákban ren-

des tantárgyul felvéve, de azért tanitják országszerte az elemi leányiskolákban is. — A *fiúiskolákban* a K.-t már Luther Márton követeli a német polgári mesterekhez irott levelében, továbbá Comenius az ő Didactica Magna-jában, ahol tanitásuk módjara nézve bő utasitásokat ad. Locke és Rousseau is megkövetelik, hogy a gyermekek kivétel nélkül valamely kézműben nyerjenek oktatást, faluhelyen a kertészkedésben és fafaragá-ban. Ezt az eszmét foganatositották is a filantropisták az ő nevelő-intézeteikben és Pestalozzi Neuhofban, később, ha sürűbben is, de mégis csak leginkább árvaházakkal, javitóintézetekkel stb.-vel összekötött vagy iparos munkások által lakott helységek iskoláiban. Ujabban a K.-tanitás fiúiskolákban új impulzust kapott északról, kivált Svédországból és Dániából, ahol az ú. n. *slöjd* nagy sikerrel terjeszti a házi K.-t. L. még *Kézügyesitő oktatás*.

Kézimunka-iskolák, l. *Iparoktatás, Nőipariskolák*.

Kézinap, l. *Igásnap*.

Kézi napszám, l. *Közmunka* és *Robot*.

Kézi nyomás, a kézisajtókon eszközölt nyomás, l. *Könyvnyomtatás*.

Kézi pajzs (franc. *rondache*), kerek, legfeljebb félméter átmérőjü pajzs, melyet kivált a XIV—XVI. sz.-ban gyalogharcokban használtak.

Kézipénztárkönyv, l. *Boltpénztárkönyv*.

Kézi periratok (ném. *Manualakten*) azok, melyeket a per vitelével megbizott ügyvéd, akár mint saját felének, akár mint az ellenfélnek periratait, megőrizni köteles. Az ügyvéd köteles a felének ügyeire vonatkozó K. másolatait annak kivánatára és költségére az ügy folyama alatt bármikor kiszolgáltatni, az ügy befejezése v. a képviselet megszünte után pedig azokat eredetiben kiadni.

Kézi podgyász (vasút), azok a könnyen hordozható tárgyak, melyeket az utasok a vasúti személyszállitó kocsikba bevihetnek. A személyszállitó kocsikba nem szabad bevinni az olyan tárgyakat, melyek által az útitársak alkalmatlanságot szenvedhetnek, melyeknek a személyszállitó kocsikba való bevitele vám-, adó- v. rendőri szabályokkal tiltva van, továbbá a veszélyes tárgyakat, különösen töltött lövőfegyvereket, a robbanás veszélyének kitett, gyúlékony, maró és bűzös anyagokat. Aki a tilalmat megszegi, minden kárért felelős s ezenkivül a vasútrendőrileg megállapitott büntetés alá esik. A K.-t az utas csak a saját ülőhelye felett és alatt erre a célra rendelt helyre helyezheti el. Az ülésre K.-t nem szabad helyezni. A K.-ra az utas maga tartozik felügyelni. A vasút csak akkor felelős, ha vétség terheli.

Kézirás, valakinek sajátkezüleg irott levele, verse stb., mely az irónak rendesen használt folyóirását mutatja. Az *autogramm* alatt csupán a névaláirásokat értjük.

Kézirat (lat. *manuscriptum*), igy neveznek minden, a nyomdába nyomtatás végett adott dolgot. A K.-nak nem szükséges tehát irottnak lennie. A korábban nyomott példányokból azt, amelyet a nyomdába küldenek újranyomás végett, szintén K.-nak, szorosabb meghatározással nyomtatott K.-nak nevezik. A *K. gyanánt nyomtatva* jelzés valamely nyomtatott dolgon (pl. ajánlóleveleken, szinművekeken) azt jelenti, hogy a nyomtatvány nem a nagy közönség számára készült, hanem pusztán csak a kiadó érdekében. E jelzés ez esetben egyszersmind azt is jelenti, hogy a kiadó tulajdonjogát fenntartja.

A *K.-okkal foglalkozó tudomány* ellenben ide sorozza a nyomtatványokkal, sajtótermékekkel szemben a gondolatnak szabad kézzel irt irásjegyekkel, iróeszköz és irónedv segitségével való lejegyzését. Nem tartoznak tehát ide az irás legősibb emlékei közül az előázsiai népek: asszirok, babiloniaiak agyagtáblákra, a görögök és rómaiak kőre, ércre vésett feliratai, ezekkel a felirattan *(epigraphia)* foglalkozik. A szorosan vett K.-tan kizárja még keretéből az egy adott gyakorlati célra készült, rövidebb, erősen formák közé szoritott nyelvezetü, jogi tartalmú ünnepélyes iratokat, az okleveleket is, melyekkel az oklevéltan *(diplomatica)* foglalkozik. K. tehát szorosan véve az irott könyv vagy annak egy része. Az ily értelemben vett K. legrégibb emlékei Egyiptomból származnak, hol a káka-féle papirusznövény rostjaiból összeállitott iróanyagot már ősidők óta használták irásra. Legrégibb emlékeik a Kr. e. XIX. sz.-ból valók, leghiresebb leletek az *elephantinei* és *el-fajumi* (1877/78), Rajner főherceg ajándékából a bécsi cs. és kir. udv. könyvtáré, magánjogi oklevelek, de Plato és Homeros töredékek is. Az Egyiptommal való kereskedelmi érintkezés folytán a 26-ik dinasztia idejében (VII. sz. Kr. e.) átvették e kényelmes és olcsó iróanyagot a görögök is, kiknél Herodotos idejében általános a papirusz használata; tőlük került Rómába, honnan csakhamar minden más iróanyagot kiszoritott. K.-aik alakja a tekercs *(rotulus, volumen)*; a hosszában egymás után ragasztott papiruszlapokat (pagina) fa-, elefántcsont pálcikákra tekerték, melyeknek 2 végén gomb volt, e pálcikákra volt ragasztva a papiruszszeletekre irt cim (index, titulus). A nem használt tekercset szalaggal összekötötték és tokban (téka) tartották. 24 római eredetü papirusz K. maradt fenn, nevezetes az 1752—54 közt talált *herculanumi* lelet, mely valóságos görög filozófiai könyvtár. A papirusz használata a Kr. u. X. sz.-ig általános volt. Egyiptomnak arab uralom alá jutásával (Kr. u. 634) gyártását az arabok vették át. A papirusznak rendesen csak egyik oldalára irtak, néha azonban mindkettőre *(opistographia)*. A görögök és rómaiak e mellett rövidebb feljegyzésekre, levelekre és fogalmazványokra használták még a viasszal bevont fatáblákat *(tabula cerata)*, melyekre hegyes iróeszközzel (stilus) karcolták a betüket, az irást a stilus tompa végével eltörölték és igy újra alkalmas lett az irásra. 200—250 ily emlék ismeretes a Kr. u. 130—170 évekből, nálunk a verespataki aranybányákban találtak ilyeneket a XVIII. sz. 80-as éveiben; Jankovich Miklós gyüjteményével a Magyar Nemzeti Muzeumba kerültek. A K. másik fő iróanyaga az iróhártya (membrana). Egyiptomban, Abessziniában, Előázsiában az állati bőrt is ősidők óta használják irásra. Herodotos a barbár népekről mint különlegességet jegyzi fel, hogy bőrre irnak. Plinius szerint II. Eumenes, Pergamum királya találta fel,

innen neve *charta pergamena,* pergamen. A vatikáni könyvtár Vergilius-codexe a legrégibb meglevő hártya-K. (Kr. u. III. sz.). A Kr. u. első századokból kevés maradt fenn, mert középkori szerzetesek a klasszikus írók legértékesebb műveit a hártyáról levakarták és értéktelen vallási elmélkedésekkel írták tele *(palimpsest codexek).* Másrészt azonban ép ők tettek szert érdemekre az ókori irodalmi kincseknek másolatokban való fenntartása által; a középkori hártya-K.-nak legnagyobb része tőlük származik. Zömét e K.-oknak az evangélium-, biblia-másolatok, vallásos elmélkedések, szentek legendái, misekönyvek, szerkönyvek, római- és kánonjogi, egyháztörténeti és történelmi művek teszik. Emelték K.-aik értékét a díszes írás (arany, ezüst betükkel, *codex aureus, argenteus,* ezek gyakran bíborra festett hártyán), ékesen rajzolt színes kezdőbetük *(iniciálék),* sőt egész lapnyi, rendkívüli fáradsággal rajzolt és festett képek, lapkeretezések *(miniature*-ök) által. A hártya drágasága sarkalta a középkort újabb íróanyag felvételére; így tűnik fel Dél-Európában (Szicilia, Délitália) a XII. sz. elején a papiros. A kinaiak már ősidők óta használtak selyem-, kender-, len- és rongypapirost, tőlük veszik át az ázsiai népek közvetítésével az arabok (Kr. u. 751 körül, *charta Damascena, bambicena),* majd lassanként elterjedt egész Európában. Péter prümi apát már 1150. ír a rongyból készült papirosról. Sziciliában a XII. sz.-ban már jegyzőkönyveket, inventáriumokat írtak papirosra, Németországban a XIII. sz.-ban, nálunk csak a XIV. sz. 3-ik, 4-ik évtizedeiben terjed el. Romlandóbb voltánál fogva fontosabb írásokra, díszesebb K.-okra továbbra is a hártyát használták, melyet a papiros csak a XV., XVI. sz.-ban tudott mindjobban kiszorítani. A hártya-K.-ok leggyakoribb alakja az ívrét *(folio)* és a negyedrét *(quart);* papiros K.-oknak már könnyebben adhattak kisebb alakot, 8-ad *(octav)* v. ennek hányadai. A leveleket *ternio, quaternio, quinternio* stb. szerint csoportosították, aszerint, amint 3—4—5 stb. kettős levelet tettek együvé, itáliai egyetemeken használatos volt a *pecia,* vagyis a 2 kettős levélből álló csoportosítás. A papiruszra, hártyára és papirosra írónáddal és hegyezett madártollal *(penna)* írtak tintával vagy tussal, ez utóbbi megmaradt feketén, míg a tinta gyakran elhalványodott, néha kimarta a papirost. A lapokat vakvonalakkal vagy haloványszínű tintával megvonalozták.

A középkori K.-ok legnagyobb részének nyelve a latin és a görög. A nemzeti nyelveket csak később kezdik alkalmazni. Gót nyelven legrégibb K. az V—VI. sz.-ból *Ulfilas* bibliafordítása, az Upsalában őrzött *Codex Argenteus.* Az ezek utáni századokban kezdik a népies-latin és germán nyelveket használni K.-okban. Magyarul a XII. sz. végéről és XIII. sz. legelejéről való *Pray-codexben* van a legrégibb K.-os szöveg, az egy oldalnyi terjedelmű *Halotti Beszéd.* Legrégibb egészen magyarul írott K.-os könyv az *Ehrenfeld-codex,* mely Szt. Ferenc csodatetteit tartalmazza, a XV. sz. első feléből, e század második feléből már több egész könyvre terjedő magyar K. van (l. *Nyelvemlékek).* Nevezetes szláv nyelveken készült régi kéziratok vannak Szentpétervárott, Moszkvában, a sinai- és athoshegyi kolostorokban. A keleti nyelveken írt K.-ok közül az egyiptomiak a Kr. e. XIX. sz.-ig, a kinaiak Kr. idejéig, a sziriaiak Kr. u. IV—V. sz.-ig, a héberek pedig csak a IX. sz.-ig nyúlnak vissza, az örmény, arab, perzsa K.-ok még ezeknél is fiatalabbak, még újabbak a török K.-ok. A régi iråniak pálmalevelekre írt K.-ait megemésztette India klimája, úgy hogy a fennmaradtak nem régibbek a XII. sz.-nál, valamivel idősebbek a nepáliak. A K.-okkal való *kereskedelem* Európában csak a XV. sz.-ban lendül fel, különösen Bizáncnak török uralom alá kerültével. Mátyás halálával, majd Budának török kézre jutásával a híres *Corvina* K.-os kincsei lettek drágán keresett cikkek. *K.-gyüjtemények* Európa majd minden nagyobb könyvtárában vannak. Legnevezetesebbek a római vatikáni, a párisi Bibliothèque National, a londoni British Museum, a berlini és bécsi cs. és kir. udv. könyvtár K.-gyüjteményei. Ez utóbbiban vannak a magyar történelem legkiválóbb forrás K.-ai (Anonymus, bécsi képes krónika). Gazdagok még a müncheni királyi és wolfenbütteli nagyhercegi könyvtár K.-gyüjteményei; Magyarországon legnevezetesebbek a magyar nemzeti muzeumi, magyar tudományos akadémiai és budapesti egyetemi könyvtárak, a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, a debreczeni ref. kollégium és a pozsonyi ág. ev. lyceum könyvtárának K.-gyüjteményei.

Irodalom. Zeitschrift «Serapeum», 1840—1870, 31 köt.; Magyar Könyvszemle, 1877—91, új folyam 1892—94; Wattenbach, Das Schriftwesen im Mittelalter, Leipzig 1875, II. kiad.; H. Hofman, Handschriftenkunde für Deutschland, Breslau 1831; G. Becker, Catalogi Bibliothecarum antiqui, Bonn 1885; A Magy. Nemz. Muzeum multja és jelene, Budapest 1902; Varju Elemér, A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, u. o. 1899; Kalauz az orsz. magy. Iparművészeti Muzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz, u. o 1882.

Kézi sajtó, fából v. vasból való nyomó-gépezet. Két főrészt különböztetünk meg rajta: a taliga a fenéklappal (fundamentum), melyre a szedést helyezik s a nyomótalp (tégely), mely a fordító rúd segítségével bizonyos határig leereszthető. A taliga forgattyúval való hajtás következtében előre és hátra mozog; a rajta levő szedést kézi hengerrel festékezik, azután ráhajtják a nyomópapirost magában foglaló sajtófödőt (fedőlap), mire a taligát a nyomótalp alá gördítik s ennek leeresztésével megtörténik a nyomás. Gutenberg az ő sajtójának eszméjét a borsajtoló készülékektől vette s az ilyenforma sajtók nagyon soká, egész a XIX. sz.-ig használatban voltak. Mindössze a németalföldi *Blaeu* és a párisi *Didot* javítottak rajtuk egyet-mást. A XIX. sz. elején azonban már tökéletesen elterjedt *Stanhope* lord vasból való K.-ja s nyomában egész sora keletkezett a jobbnál-jobb angol és amerikai gyártmányú sajtóknak. Amerikaiak voltak: a *Ruthwen-* és a sasos *Columbia*-sajtó; angolok: a *Cooper-, Hopkinson-, Cogger-, Albion-* és *Hagar*-féle K.-k. Ezeket azonban hátraszorította a *König* Frigyes által föltalált gyorssajtó a XIX. sz. harmadik negyedében. Azóta csak nagyobb nyomdákban használatosak a K.-k próbalenyomatok készítésére. L. még *Gyorssajtó* és *Kőnyomósajtók.*

Kézi szán *(gyalogszán)* az igás erőre készített szánnál kisebb méretekkel biró, mintegy 1—1·5

m. hosszú, 80 cm. belső szélességű fa-szán, melyen egy embererőre való terhet vontatnak. Még kisebb méretüek a gyermek- vagy játékszánok, melyeken az ifjuság a dombokról szokott leszánkázni. A sportszánok is K.-ok, de szerkezetük s kivitelük különböző, l. *Szán, Bobsleigh* és *Sportszánok.*

Kézi szögmérő, l. *Goniométer.*

Kézi szövőszék, l. *Szövőszék.*

Kézi tusa, szálfegyverekkel vivott harc, minőt leginkább a lovasság ellenséggel való összecsapásnál és a gyalogság roham alkalmával akkor viv, ha a csapat a rohamot intézőket nyugodtan bevárja, az utolsó pillanatig lődöz s az életbenmaradók ellen szuronnyal küzd.

Kézi tűzoltó-eszközök azok, amelyek főleg a keletkező tüz oltására vannak hivatva és amelyeket 1—2 ember kezelhet. Ilyenek: a veder, a mankófecskendő, a puttonyfecskendő, az extinktörök, az oltóbombák, oltófáklyák.

Kézi váltás a bankpénztáraknak az az üzlete, hogy idegen pénzeket és bélyegeket belföldi pénzre, v. forditva átváltanak. A belföldi nagyobb egységű pénzt kisebbre v. kisebbet nagyra bankjaink szivességből váltják át.

Kézi váltó az a váltó, mely még a kibocsátó kezében van és nem hozatott forgalomba.

Kézi vetőgép, l. *Vetőgépek.*

Kézi zálog (lat. *pignus*, ném. *Pfandrecht*, franc. *droit de gage, droit d'hypothèque*, ang. *lien)*, ingó dolognak (jognak) a hitelező követelésének biztositására olyan lekötése, hogy nemfizetés esetében a hitelező jogositva van a dologból kielégitést szerezni a zálog eladásával marasztaló itélet alapján a zálogtárgyra vezetendő végrehajtás útján. Önhatalmú eladás ki van zárva. Ha azonban a K. kereskedelmi ügyletből eredő követelés fedezésére irásbeli szerződés mellett adatott, a hitelezőnek jogában áll magát a zálogtárgyakból kielégiteni anélkül, hogy az adós ellen előbb keresetet inditana. A törvényszék a hitelező kérelmére elrendeli az elzálogositott tárgyak eladását, de a felek irásbeli megállapodása alapján a hitelező magát a zálogból birói közbenjárás nélkül is kielégitheti, a zálogot nyilvánosan eladhatja, ha pedig piaci v. tőzsdei árfolyama van, hiteles személy által a folyó árban magánúton is eladathatja (1875. XXXVII. t.-c, 305., 306. §-ai).

A váltótörvény a zálogtárgyból való kielégitést tetemesen megkönnyiti, ha magánúton szerzett zálogjogról (ú. n. szerződéses zálogjogról) van szó és ha a zálog tárgya ingó dolog vagy követelés. Ha a zálog közönséges ingóságokból áll, a hitelezőnek adósa ellen keresetet kell inditani és csak a végrehajtási eljárásnál van az a kedvezménye, hogy sem igények bejelentésére felhivásnak, sem elsőség iránti eljárásnak helye nincs, hanem rögtön árverés kérhető (1881. LX. t.-c. 115. §.). Ha a zálog tőzsdei árfolyammal biró papirokból áll, a hitelező azokat a lejárat napján a helybeli tőzsdén, ha pedig a lejárat helyén tőzsde nincs, a lejárati napot követő harmadik napon a legközelebbi tőzsdén eladhatja v. pedig azokat aznapi árfolyamban követelése erejéig megtarthatja. A váltóbeli vagy egyéb követeléseket a zálogos hitelező behajthatja vagy követelése erejéig megtarthatja. Kölcsönök adása K.-ra, különösen értékpapirokra, az ú. n. lombard-ügylet (l. o.) a bankügyletek közé tartozik. A közönséges K.-kölcsönügyletet (l. o.), amelynél a zálog rendszerint használt dolgokból, ruhaneműekből, fehérneműekből, használt ékszerekből stb. áll, az 1881. XIV. t.-c. szabályozza. A kir. zálogházak részére kiadott utasitást az 1901. évi 22,782 sz. keresk. min. rendelet bocsátotta ki.

Kézizálog-kölcsönügylet az olyan kölcsönügylet, amelynél a kölcsönvevő a kölcsönadónak ingó tárgyat ad át zálogul, hogy abból a hitelező, ha az adós nem fizet, magát birósági végrehajtás útján kielégithesse. K.-tel iparszerüleg foglalkozni csak iparhatósági engedély mellett szabad. Tűzveszélyes tárgyak, katonai egyenruhák és fegyverek, nyilvános isteni szolgálatra való eszközök, iskolai bizonyitványok, leckekönyvek (indexek), közhivatalnokok fizetési ivei és nyugtái zálogba nem vehetők. A zálogtárgyakról a törvény kellékeinek megfelelő zálogjegy adandó, s azokról a törvény által előirt rovatokkal biró külön könyv is vezetendő. A szedhető dijak legmagasabb összegét a kereskedelmi miniszter határozza meg. A zálogtárgyakat csak a zálogjegy visszaadása, a zálogot terhelő kölcsön és zálogkölcsöndij lefizetése mellett lehet visszakövetelni, és pedig a zálogjegy lejárta előtt bármikor, lejárta után pedig az árverés megkezdéséig. A lejárat után egy hónap alatt ki nem váltott zálog közjegyző v. iparhatósági kiküldött jelenlétében megtartandó árverésen értékesitendő. A befolyt összegből a zálogüzlettulajdonos követelését meghaladó rész az elzálogositót illeti. K.-ek iparszerű folytatása iparhatósági engedély nélkül mint kihágás 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, visszaesés esetében azonfelül két hónapig terjedhető elzárással is büntetendő. A törvény intézkedései nem terjednek ki a kir. zálogházakra s közvetitő intézeteikre; azokra az üzletekre, amelyek nyers terményekre, árucsarnokokban v. eladási v. bizományi raktárakban elhelyezett árukra előlegeket adnak, s értékpapirokra való kölcsönügyletekre (1881. évi XIV. t.-c.).

Kézizzadás, l. *Hiperhidrózis* és *Lábizzadás.*

Kézjegy *(manuproprium).* 1. Az okirat rendszerint csak akkor szolgál bizonyitékul, ha azt a kiállitó annak kijelentéseül, hogy az abban foglalt nyilatkozatot a magáévá tette, sajátkezüleg aláirja. Avégett azonban, hogy az okiratok kiállitásának előnyeiben a jogi forgalomban azok is részesüljenek, akik irni nem tudnak v. esetleg nem képesek: meg van engedve, hogy ezek az okirat aláirásának hatályával a más valaki által aláirt nevük mellé sajátkezüleg csupán valamely jegyet irjanak, K.-et tegyenek. A törvény (Pp. 317. §.) megkivánja, hogy a K. a teljes hitelü okiraton biróilag v. közjegyzőileg hitelesitve legyen. Ha a kiállitó olvasni nem tud, v. az okirat nyelvét nem érti, szükséges még az is, hogy a hitelesitő személy az okirat tartalmát a kiállitónak az általa ismert nyelven megmagyarázza és hogy ez megtörtént, a hitelesitési záradékban tanusitsa (l. *Okirat).* Hasonló óvrendszabályok megtartandók a közokiratok felvételénél. Váltónyilatkozatok, me-

lyek névaláírás helyett K.-gyel eszközöltetnek, váltójogi hatállyal rendszerint nem bírnak. De azoknak váltó-nyilatkozata, akik nevüket csak testi fogyatkozás miatt nem írhatják alá, érvényes, ha névaláírás helyett biróilag vagy közjegyzőileg hitelesített K.-gyel eszközöltetik.

2. *Legfelsőbb kézjegy*, l. o.

Kézjóslás, l. *Kiromantia.*

Kéz kezet mos, közmondás, állítólag Epicharmos (540—450) sziciliai vigjátékirótól származó mondás (gör. χεὶρ χεῖρα νίζει, lat. manus manum lavat).

Kézmárszky *Tivadar*, nőorvos, szül. Szepesváralján 1842., megh. Budapesten 1902 máj. 18. Orvosi tanulmányait a pesti egyetemen végezte, hol 1865. orvos-doktorrá avatták. Két évig tanulmányozta Nyugat-Európa nagyobb szülészeti intézeteit, majd hazatérve, 1869—72-ig tanársegéd, 1873. magántanár, 1874. a szülészet helyettes tanára, 1876. rendkívüli és 1879. nyilvános rendes tanár lett. A szülészet és nőgyógyászat mai rendszeres tanítása egyetemünkön K.-nak érdeme, ki mint legelső kezdte meg hazánkban a szülészet praktikus tanítását; különválasztotta a bábák kiképeztetését az orvosokétól. A fősúlyt mindig a gyakorlati tanításra fektette. Számos nagybecsű dolgozatot írt; felemlítendő: *A szülészet tankönyve* (bábák számára, Pozsony 1902) és *A szülészet tankönyve* (tanulóknak és gyakorló orvosoknak. A szerző hátrahagyott kézirataiból sajtó alá rendezte *Doktor* Sándor, Budapest 1904). Zala György által készített szobrát, melyet tanítványai emeltek, 1906 szept. 23. leplezték le a K. alkotta klinikán.

Kézmás a. m. *facsimile* (l. o.).

Kézmosás. Már Mózes II. 30₁₈—₂₁ előírja a papok kézmosását, ha az oltárhoz közelednek, a zsoltárokban pedig a K. kifejezés már a szívtisztaságot jelzi. Mint vallási szertartás fenmaradt a zsidóknál: reggel, azonnal a felkelés után a kéz háromszori leöntése, a kenyér evése előtt s végül kezöket mossák a kohaniták, mielőtt a népet megáldják. — *K.* a kat. egyházban: a szent misének felajánlás (offertorium) első főrésze *után* a pap hüvelyk- és mutatóujjainak vízzel való leöntése. Az ősrégi keresztény időből fenmaradt szokás, amikor a pap személyesen vette át a hívők hozta áldozati tárgyakat (kenyeret, bort, olajat stb.) és beszennyezett kezeit a felajánlás *előtt* megmosta. Jelenleg a szívtisztaságot jelenti.

Kéz mögött állás, a lónak az a tulajdonsága, hogy támaszt nem keres a zablán, hanem magát a zabla hatása alól kivonni igyekszik. A lovas az ilyen lovat nehezen tudja előre hajtani.

Kézműárú, l. *Árú.*

Kézműipar, l. *Kisipar* és *Ipar.*

Kézműves-csapatok, némely hadseregben a katonasághoz besorozott mesteremberekből összeállított csapatok, melyeknek legénységét katonai felszereléseket készítő intézetekben kézművesekként alkalmazzák.

Kézművesiskolák, l. *Iparoktatás.*

Kézműveskamarák, a kisiparosok törvényen alapuló autonóm képviselete. Különösen Németországban birnak nagy jelentőséggel. Nálunk a kisiparosok a kereskedelmi és iparkamarák ipari tagozatában birják ugyanily természetű képviseletüket, azonban a hazai kisiparosoknak is egyik követelése, hogy önálló K.-at kapjanak.

Kézművesség, l. *Kisiparos* és *Iparpolitika.*

Kézműves-szervezetek, gyüjtőfogalma a kisiparosok különböző törvényes és társadalmi képviseleteinek. Idetartoznak a kézműves-kamarák, ipartestületek, ipartársulatok, békéltető bizottságok és különböző ipari szaktestületek, illetve egyesületek.

Kézrátétel, *kézfeltevés*, a rómaiaknál, görögöknél és zsidóknál szokásos jelképezése a megáldásnak vagy feláldozásnak, azért leggyakrabban az áldozatoknál vagy hivatalok átadásánál fordul elő. Különösen nagy a jelentősége a kat. egyházban, a keresztség, bérmálás, a bűnbánat és az egyházi rend szentségeinek kiszolgáltatásánál. A K. az evangéliumban sokszor fordul elő: Jézus a betegekre teszi kezeit és meggyógyulnak (Luk. 4, 40); kiterjeszti kezeit, midőn a kisdedeket megáldja (Máté 10, 16). Ezt teszik az apostolok, midőn a hívek szolgálatára a hét diakont választják (Ap. csel. 6, 6); ezt teszi Péter és János, midőn a megtért szamariaiaknak a Szt. Lelket adják (Ap. csel. 8. 17), ezt teszi Ananiás Pállal, mielőtt őt megkeresztelné (Ap. csel. 9, 17) s Pál is a János tanítványaival, hogy a Szt. Lelket vegyék (Ap. csel. 19, 6).

Kézsmárk, l. *Késmárk.*

Kézszárnyúak, a Denevérek régibb csoportneve. L. *Denevérek.*

Kéztő, l. *Kéz.*

Kéztőizületek *(articulationes carpi)* a kéztőcsontok izülése egyfelől az alkarral, másfelől egymással. Közönségesen az egészet *csuklónak* nevezzük. A K. egyik fele tehát az orsócsont-kéztőizület, a másik a kéztőközötti izület. A K. mindkét fele tojásizület, melyekben tenyéri, kézháti, orsóoldali és singoldali hajlítást végezhetünk.

Keztyü, l. *Kesztyü.*

Keztyüvirág (növ.), l. *Primula.*

Kézügyesítő oktatás v. *kézügyességi oktatás*, tkp. fiuk kézimunka-tanítása. Célja, hogy az elméleti oktatás gyakorlati irányban is kiegészíttessék a fiúk kézügyességének előmozdításával, bennük a munkaszeretetre való hajlandóság felébresztessék és az oktatást a gyermekek önmunkásságának igénybevételével szemlélhetőbbé tegye. Hazánkban különösen a Kézimunkára Nevelő Országos Egyesület és ennek igazgatója, Guttenberg Pál, továbbá Láng Mihály tanítóképzőintézeti igazgató fejtettek ki a K. általánosítása érdekében nagy tevékenységet. Előbbi a svéd rendszerű ú. n. *szlöjd-oktatás*, utóbbi a nemzeti irányú K. mellett küzdött. Az ő érdemük, hogy az 1905. kiadott népiskolai tanterv a fa-, agyag- és papirosmunkák tanítását az összes elemi népiskolákban kötelezővé tette. A siketnémák intézeteiben a K. már a mult század utolsó évtizede óta nagy figyelemben részesült s önállóan fejlődött; ez intézetekben a K. említett ágain kívül a bádog-, vas- és bőrmunkákra is tanítják a jórészt ipari pályára lépő növendékeket.

Irodalom. Láng Mihály, A munkaszeretetre való nevelés módja, Budapest 1900; Ardos Frigyes, Nevelő és műkedvelő kézügyességi munkálatok könyvtára, 1—5. köt.; Biró Sándor, Slöjdgyakorlatok, Miskolcz 1913; Eötvös László,

Készügyesítő bádogmunka, Eger 1911; Klug Péter, Fink kézügyességi oktatása a siketnémák intézeteiben, Budapest, Gyógypedagógiai Szemle 1901; Kalb, Der erste Unterricht in der Knabenhandarbeit, Gera 1893; u. a., Der Unterricht in den Handarbeiten, u. o. 1889.

Kézy *Mózes*, természettudós, szül. Fehérgyarmaton (Szatmár vm.) 1781 nov. 6., megh. Sárospatakon 1831 júl. 31. A sárospataki ref. főiskolán a mennyiségtan és természettan tanára volt. Természettudós volt, de mint latin költő is kitűnt. Költeményei összegyüjtve Opuscula poetica címen 1822. jelentek meg Sárospatakon. Természettudományi műve: Elementa physicae (Sárospatak 1818, 2 kiad., u. o. 1828). Életrajzát v. ö. Magyar Kurir (1831, I. 20. sz.) és Tud. Gyüjt. (1831).

kg., a *kilogramm* rövidítése.

kgm., a *kilogramméter* rövidítése.

Kháber, arab eredetű török szó, jelent hírt. Innen a *kháberdzsi*, mely szultáni hírvivőt jelent, és ezeknek főnökük, a *kháberdzsi bási*, főhirvivő.

Khacham *(chacham*, héb. a. m. bölcs), a spanyol szertartású (szefárd) zsidóknál a rabbi szokásos címe; *K.-bási*, a török zsidóság egyházi feje s mint olyan az államtanács tagja.

Khadidzsa *(Chadidsha)*, vagyonos mekkai nő, ki özvegységre jutván, a 25 éves Mohammedra bízta üzleti ügyeinek, karavánjainak vezetését. Később házasságra lépett 15 évvel fiatalabb ügyvivőjével, kinek, mint prófétának, legerősebb támasza, híve, buzdítója volt. Az e házasságból származott gyermekek közül csak Fátimát nevelték fel. K.-t a mohammedánok «az igazhitüek anyjá»nak (ummal-múminín) nevezik és emlékét nagy kegyelettel tisztelik.

Khadir, l. *Khidr*.

Khadirasara (növ.), l. *Areca*.

Khafra *(Khefren* v. *Chefren)*, egyiptomi király a negyedik dinasztiából, Kheopsz utóda. Ő építtette Gizeh mellett a második legnagyobb piramist DNy.-ra a Kheopszé mellett. E piramis 138·5 méter magas és 213 m. széles volt. Előtte fekszenek a romjai a hozzá tartozó halottak templomának, amely a XVIII. sz.-ban még meglehetős jó karban volt. Balra a piramis lábánál hatalmas, sziklából faragott szfinksz áll, amely Harmachisz napistent személyesíti. A szfinksztől 40 m.-nyire D.-re egy másik templom áll, amely talán szintén K. alatt épült a halotti kultusz céljaira. E templomban az uralkodónak kilenc szobrára akadtak.

Khágál (héber), a. m. *Kagal*.

Khagán, fejedelmi cím, l. *Khákán*.

Khaibar *(Chaibar)*, az iszlám keletkezésekor a független arab zsidók vára Hidzsászban, Medinától ÉK.-re. Miután az arab zsidók több törzse Mohammed vezérei által megveretett, a környék összes zsidósága kincseivel K.-ban keresett menedéket, melyet Ali hősies ellenállás után ostrommal vett be (628). Ebből a háborúból Mohammed két zsidó nőt hozott magával, Záfiát, az általa meggyilkolt K.-i fejedelem leányát, kit feleségül vett és a szép Cajnábot, kit, mivel mérget kevert számára, kivégeztetett. K. 1874 óta a törököké.

Khaiber *(Chaiber, Khyber)*, hágó Pendzsab brit-indiai provincia és Afganisztán közt a Szefid-Koh hegység K.-i végében. Az indiai oldalon Dzsamrudnál *(Jamrud)* kezdődik (501 m.) s a hegységen átvezet 1011 m. magasban Dakkához (421 m), a Kabul-folyó völgyébe. A K.-hágó régóta használt híres út az iráni medencéből az Indus völgyébe; védelmére az angolok erődítményeket emeltek a pendzsabi oldalon. Az 1879-iki gandamaki szerződés szerint a K.-hágó az angolok birtoka.

Khaireddin *(Haireddin)*, l. *Barbarossa*, 2.

Khairpur *(Chairpur)*, brit-indiai *hűbéres állam* Bombay presidencyben, Szind tartományban, 15,822 km² területtel, kb. 200,000 lak. K. egész kiterjedésében alföld, amely a Ny.-i határán folyó Indus és az ebből kiágazó 5 öntözőcsatorna mellett termékeny, egyebütt homokos puszta. Termékeny részében gabonát, dohányt, indigót és pamutot termesztenek és sok juhot tenyésztenek; homokos részéből sok nátront exportálnak. Fővárosa *K.*, kb. 15,000 lak.

Khákán vagy *hákán (khagán)*, szószerint a khánok khánját jelenti, és mint ilyen a mongol uralkodóknak és török szultánoknak, a kazarok (l. o.) fejedelmeinek s hazánk területén az avarok főnökeinek volt a hivatalos címe. A törököknél a kínai császárt is e címmel illetik, aminthogy a szót magát is kínai eredetűnek mondják. Mint jelző a török nyelvben a *szultáni* kifejezéssel egyértelemben használatos, pl. *defteri-khákáni*.

Khaki *(Chaki)*, nagy sóstó Asztrakán orosz kormányzóság Jenotajevszk kerületében, a Volga- és Kalmük-steppén terül el sok más sós tóval, amelyek nyáron csaknem teljesen kiszáradnak és csak a kivált só mutatja a helyüket.

Khaki, szövet, l. *Kaki*.

Khal'at vagy *khil'at* (arab), díszruha, melynek adományozásával keleti fejedelmek magasabb tisztviselőiket és kegyeltjeiket kitüntetni szokták.

Khaldea *(Chaldaea)*, Mezopotámia D.-i része, amely az Eufratesz mellett levő Hit községnél kezdődik, ott, ahol az Eufratesz és Tigris már erősen közeledtek egymáshoz, tehát a tulajdonképeni Babilonia. Ékírásos elnevezése «*Kaldu*» és eredetileg Dél-Babiloniának pusztán csak egy részét jelentette, később azonban az egész birodalomra vonatkozott (L. *Babilónia)*. V. ö. C. P. *Tiele*, Babylonisch-assyrische Geschichte (Gotha 1886—1888); F. *Hommel*, Grundriss d. Geographie und Geschichte des alten Orients (München 1904); *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1806).

Khaldeai ékírás, l. *Ékírás*.

Khaldeai keresztények néven ismeretesek azok a nestorianusok (l. *Nestorius)*, akik visszatértek a kat. egyházba.

Khaldeai művészet, l. *Babilóniai művészet*.

Khaldeus nyelv és irodalom. A khaldeus nyelv voltaképen Palesztina *újhéber* nyelvjárása, a sémi nyelvcsaládhoz tartozik (l. *Sémi nyelvcsalád)*. Neve abból a téves hitből keletkezett, hogy a zsidók a babiloni fogság után Khaldeából kerültek későbbi hazájukba. A khaldeus irodalom első darabjai ótestamentumi fordítások. Ezek után a szintén khaldeus nyelven írott targum-ok (bibliamagyarázatok) következnek. A mohammedán korban a khaldeus nyelv helyébe az arab lép. V. ö. J. *Levy*, Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch (1876—89); *Dalman*, Aramäischneuhebräisches Wörterbuch (1897); *Strack*, Grammatik des biblischen Aramäisch (1901).

Khald periodus, l. *Halley-féle periodus.*

Khalga, város, l. *Kalgan.*

Khalica (új-héber, a. m. saru-leoldás), zsidó szertartás, melynek (Mózes V. k. 25, 5—10 szerint) akkor van helye, ha valaki magtalanul elhalt testvérének özvegyét nem akarja feleségül venni, hogy «felépítse testvérének házát». Manapság ezt a sógorsági nászt (levirátust, új-héber *jibbum),* mely már régóta nincsen gyakorlatban, rendesen a K. helyettesíti.

Khálid *b. al-Valíd,* a Kurejs-törzsből származó arab hős és hadvezér Mohammed korában, kinek eleinte ellenségei közé tartozott. Az Ohod hegy melletti ütközetben (625) is a próféta ellen harcolt; de miután Mohammed K. egyik rokonát nőül vette, átpártolt hozzá és kardjával az új vallás ügyét szolgálta. Mohammed az «isten kardja» (szeif Allah) névvel tisztelte meg. A próféta halála után mint hadvezér a perzsák és görögök ellen részt vett az iszlám első nagy harcaiban, melyek Szária, Palesztina és Perzsia meghódítására vezettek. Megh. Emeszában 642-ben. K.-tól származtatja magát ez idő szerint Jeruzsálemben egy nagy tiszteletben álló család (Khálidi); egyik tagja az 1908-iki új-török parlament alelnöke volt.

Khalifa (arab) a. m. utód, az iszlám egyházának és államának kormányzásában Mohammed utódai. A K. a mohammedán egyház *imám*-ja, azaz vezére. A mohammedán közjogban már nagyon korán fejlődött ki az a nézet, hogy e méltóság viselésére csakis a Kurejs- (l. o.) törzsből származó egyén bír jogosultsággal; valamint a próféta halála óta az igazhitüek egy nagy pártja azon nézetért harcolt, hogy a kurejsiták közül a K. méltóságát csakis a próféta leszármazó vérrokonai viselhetik (l. *Imám, Si'iták).* A Mohammed halála után (632) következő első négy K. a medinai körök részéről történt *választás* által jutott a trónra, ugyanis:

Abú Bekr	632—634.	'Othmán	643—655.
'Omar b. al-Khattâb	634—643.	'Ali	655—660.

E korszakot Kremer nyomán az iszlám *patriarchális korszakának* szoktuk nevezni. Már az Omajja-családhoz tartozó Othmán alatt e család tagjai nagy befolyásra tettek szert. Ali uralkodása alatt Mu'ávija szíriai helytartó érdekében egy hatalmas párt az Omajja-család számára óhajtotta a K.-méltóságot megszerezni. 'Ali halála után fia, Haszan hat havi uralkodás után önként lemondott Mu'ávija javára; ezzel kezdődik az Omajja családjából származó K.-k sora, minthogy Mu'ávija családja számára biztosította a K. méltóságot. Egyúttal a birodalom székhelyét Damaszkusba tette át. E dinasztiából keleten a következő K.-k uralkodtak (660—750):

	I. Mu'ávija	660—680.		II. 'Omar	717—720.
	I. Jezid	680—683.		II. Jezid	720—724.
	II. Mu'ávija	683.	10	Hisám	724—743.
	I. Mervân	683—685.		II. Velid	743—744.
5	Abdelmelik	685—705.		III. Jezid }	744.
	I. Velid	705—715.		Ibráhim }	
	Szulejmán	715—717.		II. Mervân	744—750.

Az omajjádok uralkodása alatt az elnyomott pártok titkos propagandája szüntelenül működött. Abdelmelik vetett csak véget a kháridzsiták (l. o.) zavargásainak. Nevezetesen a legitimisták, kik jogos K.-nak csakis a prófétától leszármazó utódot ismertek el, az ő imámjaik (l. o.) javára szőttek összeesküvéseket; a próféta családjával vérrokonságban álló Abbász (a próféta nagybátyja) utódai a legitimista mozgalmat a maguk javára használták fel.

Az itt következő táblázat legalkalmasabban tüntetheti fel a különféle pártok pretendenseinek családi jogcímét a próféta örökségeire:

'Abd-manáf			
'Abd samsz	Hásim		
Omajja	'Abd-al-Muttalib		
Abú Harb	Abú Tálib	Abbász	Abdalláh
Abú Szufján	'Ali (neje Fátima)	ennek dédunokája az első abbászida khalifa	Muhammed (a próféta)
Mu'ávija	Haszan, Huszejn		Fátima

Az abbászida pretendensek a *Hásim* (l. o.) ivadékai nevén szoktak szerepelni, mely a próféta dédapjától való egyenes leszármazásukat tünteti fel. Aspirációik számára különösen Khoraszszánban toboroztak nemzedékeken át titkos híveket, míg II. Merván alatt nyiltan zászlót bontottak és elősegítve Mezopotámia lakossága által, mely kezdettől fogva a legitimista pretendenseket pártolta, fekete zászlaik alá sereglett híveikkel Szíriába törtek és vezérük, az abbászida család akkori feje, Abú-l-'Abbász számára követelték az uralmat. Több szerencsétlen ütközet után az üldözött II. Merván Egyiptomba menekült, ahol meg is halt. Abu-l-'Abbász a hatalmat csakhamar el is foglalta «a próféta családja» számára, s az omajjád család összes megkeríthető tagjait kegyetlenül lemészárolta; ezért az *Al-Szaffáh,* a vérontó, nevet nyerte. A K. székhelyét Damaszkusból Mezopotámiába, előbb Anbárba, majd a tőle alapított Hásimijjába tette át; utóda alatt 762. Bagdad lett a K. székvárosa. E K.-kkal veszi kezdetét az a szokás, hogy az uralkodó sajátképi neve mellé egy dísznevet (lakab) vesz fel, amely amazt teljesen háttérbe szorítja és a khalifa hivatalos nevévé válik; pl. Abú Dzsa'far mellékneve Al-Manszúr (akit isten győzelemre segít), Hárún khalifáé Al-Rasid (a jó útra vezérelt). Ezért a következő felsorolásban is csak e dísznevéket használjuk.

Az *abbászida* K.-ák a következő sorrendben következnek egymás után (750—1258):

	Abu-l-Abbász	750—754.		Al-Káhir	932—934.
	Abu Dzsa'far al-Manszúr	754—775.	20	Al-Rádhi	934—940.
	Al-Mahdi	775—785.		Al-Muttakí	940—944.
	Al-Hádi	785—786.		Al-Musztakfí	944—945.
5	Hárún al-Rasid	786—809.		Al-Mutí	945—974.
	Al-Amín	809—813.		Al-Tá'i	974—991.
	Al-Ma'mún	813—833.	25	Al-Kádir	991—1031.
	Al-Mu'tasszim	833—842.		Al-Káïm	1031—1075.
	Al-Váthik	842—847.		Al-Muktadí	1075—1094.
10	Al-Mutavakkil	847—861.		Al-Musztazhir	1094—1118.
	Al-Muntaszir	861—862.		Al-Musztarsid	1118—1135.
	Al-Muszta'in	862—866.	30	Al-Rásid	1135—1136.
	Al-Mu'tazz	866—869.		Al-Muktafi*	1136—1160.
	Al-Muhtadi	869.		Al-Musztandsid	1160—1170.
15	Al-Mu'tamid	870—892.		Al-Musztadhí	1170—1180.
	Al-Mu'tadhid	892—902.		Al-Nászir	1180—1225.
	Al-Muktafí	902—908.	35	Al-Záhir	1225—1226.
	Al-Muktadir	908—932.		Al-Musztanszir	1226—1240.
				Al-Muszta'szim	1240—1258.

* A 17. számutól különböző név, amennyiben a «k» a két névben nem azonos hangu.

E K.-ák Al-Mutavakkil óta, ki török testőrséggel vette magát körül, mely mind erősebben magához ragadta a hatalmat, csakhamar elvesztették a tényleges uralmat az állam ügyei fölött. Al-Rádhi személyes gyengeségének érzetében az *Emír al-umará* (fejedelmek fejedelme) méltóságot szervezi; ennek képviselői, mint a frank *major domusok*, önállóan intézik az állam ügyeit. Al-Musztakfí alatt a bujidák ragadják magukhoz a major domusi méltóságot és családjukban apáról fiura öröklik át. A központi hatalom elgyengülése folytan az egyes provinciák helytartói a K. névleges fenhatósága alatt önálló vazallus dinasztiákat alapítanak, melyek mellett a K. a IX—XIII. sz.-okon át pusztán árnyalakká sülyedt és mint az «igazhitüek fejedelme» és imámja inkább csak egyházi, semmint állami uralkodó szinében szerepelt (l. *Szeldzsukok)*, míg 1258. Hulágu khán, mongol fejedelem véget vet ez árnyuralomnak is, Bagdádot meghódítja és feldúlja, s Al-Muszta'szim K.-t meggyilkolja. Az abbászidák ekkor Egyiptomban találtak menedéket, ahol az ottani mamluk szultánok uralmuk jogosságát azzal óhajtották bebizonyítani, hogy a K.-tól nyerték az invesztiturát. Csakis erre szolgáltak azok az abbászidák, kik a kairói palotában nagyhangzású címeik és a K.-ák külső attributumainak használata mellett nem egyebek, mint a tényleges fejedelmek szolgái, kikkel ezek kényük-kedvük szerint bánnak. 18 abbászida trónolt e körülmények között Egyiptomban, amíg 1517. II. Szelim török szultán elűzi Egyiptom világi uralkodóit és az imámi palotában lakó utolsó abbászidát magával viszi Konstantinápolyba; a khalifátus összes képzelt jogairól való lemondásra kényszeríti és az iszlám új székvárosa számára szerzi meg a vallásos hatalom jelvényeit, közöttük a próféta köpenyét (l. *Burda)* és egyéb ereklyéket. Ezóta a török szultánokra szállt a K. méltósága. Ezek nem felelnek meg ugyan a jogos K.-ák azon kellékének, mely szerint K. csak a Kurejs törzsből származó ember lehet. Igényüket azonban arra alapították, hogy az utolsó abbászida ünnepélyesen reájuk ruházta e méltóságot, nékik szolgáltatta ki a szent jelvényeket s hogy ők őrzői az iszlám szent városainak. A mohammedán kánonisták többsége belenyugodott e közjogi helyzetbe és a *hatalom tényleges tulajdonosát* K.-nak el is ismerték, bár az iszlám hivőinek nagy része nem óhajtván a régi kánoni közjog rovására alkudozni, másfelé keresi a jogos K.-t. Észak-Afrika nagy részében a marokkói serifet, ki kurejsita származású, tekintik a jogos K.-nak. A siiták, kik csakis alida K.-t ismernek el, az oszmán szultánok khalifátusi igényeit bitorlásnak nézik.

Az abbászida K.-ák uralkodása kezdetén *Spanyolországban* külön K.-ságot alapított az omajjád család egy tagja, kinek sikerült Al-Szaffáh vérengzése elől Spanyolországba menekülni, ahol az omajjádok uralma alatt virágzó mohammedán tartomány fejlődött volt. Ez az omajjádok *nyugati dinasztiája* (l. *Mórok, Omajjádok)*. A K. címén uralkodtak továbbá az abbászidák jogait visszautasító *fátimidák* (l. o.) Egyiptomban, úgymint egyéb 'alida címen fellépett uralkodó családok.

Irodalom. Weil, Geschichte der Chalifen, 3 kötet, Mannheim 1846—51; u. a., Geschichte des Abbasidenchalifates in Aegypten, 2 köt., Stuttgart 1860—62; u. a., Geschichte der islamitischen Völker von Mohammed bis zur Zeit des Sultan Selim übersichtlich dargestellt, u. o. 1866; Kremer, Geschichte der herrschenden Ideen des Islams, Leipzig, 309—455. lapjain: Die Staatsidee des Islams (az iszlám közjogi elmélete); Aug. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland, 2 köt., Berlin 1885—87, az Oncken-féle gyüjtemény során; Goldziher, Muhammedanische Studien, II. köt., Halle 1890, 2. fejezet, Umejjaden und Abbasiden; Van Vloten, De Opkomst der Abbasiden in Chorasan, Leiden 1890; Muir W., The Chaliphate, its rise, decline and fall, London 1891; St. Lane Pool, The Mohammadan Dynasties, chronological and genealogical tables with historical introductions, u. o. 1894; Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin 1902, az ommajjádok monografiája; Leone Caetani, Annali dell' Islam, Milano 1905 óta eddig 6 köt.; Goldziher, Az iszlám világi fejlődésének korszakai, Budapesti Szemle 1892, LXX. köt. 353—382. lapjain.

Khalil, régi héber fuvóhangszer, melyet Luther sípnak v. fuvolának nevezett. Ezt a hangszert nádból készítették, hangja kellemes és szelid volt. Kétféle ilyen síp volt használatban: egy nagyobb s egy kisebb, az előbbit *nebakhim*-nak, az utóbbit K.-nak nevezték. Buxtorff szerint a K. azonos volt a pásztorsíppal. — K.-nak hívják ma Hebront is (l. o.).

Khalka *(chalcha)*, a mongol nyelv keleti dialektusa; a Gobi-sivatagnak róla elnevezett É.-i részén (Urga vidékén) lakó mongolságot, megkülönböztetésül a sara dialektust beszélő déli mongoloktól, K.-nak is nevezik.

Khalkha *(Khalga)*, kínai város, l. *Kalgan.*

Khalkosz (gör.), l. *Kalkosz.*

Khalla (héb. a. m. kalács), a tésztából vett azon darab, melyet hajdan (Mózes 4. k. 15, 19—21 értelmében) a papnak kellett adni. Manapság a vallásos zsidó nők rövid ima mellett «veszik a K.-t», azután pedig elégetik. K.-nak nevezik a péntek esti fonott kalácsot is.

Khalvet *(chalvet*, arab. a. m. magánosság), a lakásnak legbelsőbb, idegenektől teljesen elzárt része. Igy nevezik továbbá a derviseknél a külső érintkezéstől való időszakonkinti teljes visszavonulást (l. *Khalveti)*. A drúzok (l. o.) közös imahelyüket K.-nek nevezik.

Khalveti (arab. *magányban élő)*, egy 1397. keletkezett dervisrend neve, melynek szabályához tartozik tagjainak időnkinti negyven napos (perzsául *csille)* teljes elzárkózása minden társas érintkezéstől.

Kham *(Cham, Ham)*, Noé második fia (Mózes I, 5₃₂). A bibliai elbeszélés szerint (Móz. I, 10₆—₂₀) K.-nak négy fia volt: Kûs, Micrajim, Pût és Kenaan. Kûs alatt értették Dél-Arábia és Etiópa népeit, Micrajim alatt Egyiptom, Pût alatt valószinüleg Líbia értendő, Kenaan pedig Palesztina őslakosainak és némely ehhez közellakó népnek ősatyja. A bibliai elbeszélés tehát e népeket mind rokonszármazásuaknak tekinti.

Kham, Tibet (l. o.) K.-i, kevéssé ismert tartománya.

Khambat *(Cambay, Kambaja)*, Bombay britindiai tartomány egyik benszülött állama, 806 km², kb. 80,000 lak. Hasonnevű fővárosa a K.-i öböl mentén fekszik, kb. 35,000 lak., kik főleg gyapotszövéssel, drágakőcsiszolással és kevés állattenyésztéssel foglalkoznak.

Khamil *pasa*, *Kmety* György tábornok (l. o.) török neve az iszlámra áttérése után.

Khamiták, l. *Hamiták.*

Khamszín, *Khamaszín* (arab) a. m. ötven, Egyiptomban a koptok husvétja és pünkösdje közötti idő, ötven nap. — K.-nak nevezik a meleg déli szelet is, mely ez idő körül (április és május hónapokban) uralkodni szokott és az egészségi állapotra igen kedvezőtlenül hat. A K.-szelek némelykor már februárban kezdődnek és júniusig is eltartanak.

Khamti, a tai nép elszakadt ága Birma É.-i részében és Asszamban. Nyelvtanukat kiadta *Needtsam* (1894).

Khán *(chán)*, 1. az ázsiai mohammedán fejedelmek címe; a török szultánnak is címei közé tartozik és rendesen tulajdonnevéhez függesztik, pl. *Abdulhamid khán.* Perzsiában magas hivatalnokok is a K. címet viselik, mely ott körülbelül a török pasának felel meg. — 2. *K.*, l. *Hán.*

Khandes, l. *Kandes.*

Khánkáh *(chankah*, perzsa) a. m. derviskolostor.

Khannuka, zsidó ünnep, l. *Chanukka.*

Khanpur, város Kelet-Indiában, l. *Kanpur.*

Khanszkaja Sztavka a. m. a khán sátora v. tábora, a belső v. bukejev horda kirgizeinek középpontja. 1826-ban Dzsangin khán alapította, a benne tartott fontos országos vásároknál fogva állandó telepítvénnyé lett.

Khanum *(chanum)*, l. *Hanum.*

Kharadzs v. *haradzs*, török adónem, l. *Harács.*

Kharak, sziget, l. *Karak.*

Khara-muren, a *Hoang-Ho* (l. o.) mongol neve.

Kharbin, város Mandzsuriában, l. *Karbin.*

Khardzse *(Chargeh* v. *Khargeh)*, a Libiai-sivatagban fekvő egyiptomi oázisok legnagyobbika, a Nilustól mintegy 160—180 km.-nyire fekszik. Legnagyobb hossza 120—150 km., szélessége 20 km. K. inkább depresszió mint völgy, amelyet meglehetősen meredek sziklafalak vesznek körül. Megművelt része csak 836 ha. A datolyán kivül, ami a főterméke, terem rajta rizs, búza, igen sok durrha-köles és különféle gyümölcs. A növényzet a nedvességet a kutakból kapja. Házi állatok a szamár, kecske, szarvasmarha, bivaly és juh. A lakosok nagyobbára arabok, számukat körülbelül 7000—8000-re becsülik. Legnagyobb számmal az oázis legnagyobb helységében, El-K.-ban vannak. El-K. az oázis É-i végében fekszik, pompás pálmaligetekkel, kb. 5000 lak. Legnagyobb érdekessége Ammon templomának romjai. K.-t Herodotos Oasis néven említi. Cambyses egy hada a környékén pusztult el. A rómaiak idejében számkivetés helyéül szolgált. Nestorius püspököt 435. ide száműzték.

Kharedzs, sziget, l. *Karak.*

Kháridzsiták (arab, ered. *Khaváridzs* a. m. kimenők, kilépők, elvonulók), az iszlám egy felekezete, mely onnan keletkezett, hogy a Mu'ávija és Ali között lefolyt harc alkalmával, a Sziffin melletti ütközet után 12,000 igazhitü odahagyta Ali táborát azon ürügy alatt, hogy e khalifa belenyugodott, hogy a közötte és vetélytársa között fenforgó versengés eldöntését választott biróság döntésére bizzák. Jelszavuk az volt, hogy «csakis Alláht illeti a döntés» (lá hukm illá lilláh). Ezentul kiváltak a közösségből, sem Alit, sem az omajjádokat el nem ismerték; a khalifai jogcímet sem a Kurejs-törzshöz, sem a Mohammed ivadékához való tartozáshoz nem kötötték, hanem e jogot bármily családból való emberre, akár nem-arabra is ruházták, kit a gyülekezet erre érdemesnek ítél. Feltételül a vallás törvényeihez való szigorú ragaszkodást követelték. E közjogi tanok mellett szigorú etikai elveket hirdettek; ezért az iszlám puritánjainak szokták nevezni. Miután a politikai vitás kérdés aktuális jelentősége megszünt, különösen szigorú dogmatikájuk és puritán erkölcstanuk által különböznek a többi iszlámtól. A törvény megszegőjét a hitetlenek közé sorozzák. A K. maguk között, tanaik részleteiben beállott különbözésük szerint, csakhamar több pártra oszoltak (ibáditák, v. bejázi szifriták stb.). Sok bajt okoztak szüntelen lázadásaik által az omajjáda khalifáknak, kiket, mint a vallástörvények megszegőit, hitetleneknek és az igazhitüek kormányzására méltatlanoknak mondtak. A khalifák irgalmatlan irtóháborut viseltek ellenük, míg a lázadást elfojtották. Az üldözések elől menekülők Afrikában a kabilok között találtak menedéket; sok berber törzs között terjesztették tanaikat, melyek politikai tekintetben a szabadszellemű kabilok inyére voltak. Arábia Omán tartományában (maszkati imámság), Zanzibárban és Észak-Afrikában maradt fenn legtovább a K. felekezete; az algeriai Mzáb tartományban még mai napig is fennáll az ibádita-felekezet.

Irodalom. Kremer, Geschichte der herrschenden Ideen des Islams, Leipzig 1868; Brünnow, Die Charidschiten unter den ersten Omajjaden, Leiden 1884; Masqueray, Livres des Beni Mzab, Alger 1878; Motylinsky, Bibliographie du Mzab, Bulletin de Correspondance africaine, IV. évf., u. o. 1885.

Kharizi *(Alkharizi), Jehuda ben Selómo*, a XIII. sz. legünnepeltebb héber költője, szül. Xeresben (Spanyolország), megh. 1235 előtt. Több tudományos munkát fordított arabból héberre, egyebek közt Maimuni: More Nebukim-át és Misna-kommentárjának egy részét, valamint Gabirol: Mibkhar ha-peninim-át és Hairi makamáit. Takhkemoni című munkájában igazi költői nyelven, elmésen beszél Franciaországban, Palesztinában, Egyiptomban, Perzsiában és Görögországban (egész 1218-ig) tett utazásairól. A Konstantinápolyban (1577 és 1583) és Amsterdamban (1729) kinyomatott munkát kiadták Stern M. E. (Bécs 1854) és Lagarde Pál (Göttingen 1883).

Kharput, város, l. *Karput.*

Kharran *(Carrhae)*, mezopotámiai város, l. *Karrai.*

Kharras v. *charras*, l. *Kender.*

Kharthli, Transzkaukázia vidéke, l. *Kartli.*

Khartum *(Chartum)*, az egyiptomi Szudánnak fővárosa a Kék-Nilus balpartján, közel azon helyhez, hol a Fehér-Nilussal egyesül. K.-ot 1823. Mehemed Ali kezdte várossá építtetni és 1830. egyiptomi Szudán kormányzóságának székhelyévé tette. Kedvező fekvésénél fogva csakhamar egész Északkelet-Afrika kereskedelmének középpontjává lett és már 1882. lakóinak számát 70,000-re becsülték. A máhdi lázadása folytán 1885 január 26. a fölkelők birtokába került, bár Gordon 1884 márc. 12. óta hősiesen védelmezte. Gordon a város bevételekor maga is elesett. A máhdi leveretése után (1898) újra Egyiptom fenhatósága alá került s a gazdasági és kulturá-

lis fejlődés útján meglehetősen előre ment. Ipara, kereskedelme igen élénk. Forgalmának főcikkei: a bevitelben fegyverek, puskapor, vadászati eszközök, szeszes italok, durva pamutkelmék és üveggyöngyök; a kivitele elefántcsont, gummi arabicum, tamariszkus, strucctoll és bőrök. Az alacsony téglaépítményekből és nagy kertekből álló város nagyobb épületei az európai módra épült kormányzói épület, a mecset, a kaszárnya, a kat. hittérítő intézet iskolával, egy kat. és egy kopt templom, a Gordon Memorial College, amelyen benszülött és európai tanárok oktatják a tanulókat, a szudáni klub palotája, a Grand Hôtel, a postapalota és bank stb. A Khedive-teret Gordon pasa szobra díszíti. K. több tudományos expediciónak (Baker S.) szolgált kiinduló pontjául; a kat. hittérítőkön kívül protestáns hittérítők is működtek benne; végre az 50-es évek elején innen indultak ki azok a vállalatok, amelyek a felső Nilus vidékét a kereskedelemnek megnyitották.

Khász v. *hász*, arab eredetű török szó, jelentése: saját, tulajdon, egy bizonyos egyén számára való, különösen pedig a szultán tulajdona. Innen a földbirtok jelentése, mely háromféle volt, aszerint, amint az elfoglalt földrész háromfelé oszlott. Az egyik rész a szultán birtoka (khász-i-humájun); a másik rész a bégek, beglerbégek és vezérek földje; a harmadik pedig mint hűbér osztatott ki. Magyarországon: Kecskemét, Nagykőrös, Czegléd, Halas, Jászberény, Hódmező-Vásárhely, Mezőtur és Ványa voltak ilyen császári birtokok.

Khaszdáj ben Izsák ibn Saprut, orvos, zsidó diplomata Kordovában és a zsidó tudományosság nagy mecenása, 915—990 között. Ő alapította és ő tartotta fenn a sajátjából a kordovai zsidó főiskolát. A magyarok történetére nézve nagyjelentőségű a kazarok zsidó királyától kapott levele.

Khászeki (török) a. m. *hászeki* (l. o.).

Khaszia-hegység, hátsóindiai hegylánc, l. *Asszam*.

Khaszidok a. m. chaszideusok (l. o.).

Khaszi- és Dzsaintia-halmok és államok *(Khasi and Jaintia Hills)*, Asszam brit-indiai tartomány egyik disztriktusa, 15,946 km² területtel, 200,000 lak., akik túlnyomóan khasszia és szinteng nevű benszülöttek. A disztriktus túlnyomó nagy részét alacsony hegyek takarják. Az éghajlat enyhe és nedves. A főkenyértermék a rizs és kukorica; termesztik azonkívül a bételdiót, burgonyát, pamutot, ananászt, cukornádat stb. A közvetetlen brit birtok 5594 km². A Khaszi-államok, szám szerint 20, brit fenhatóság alatt állanak és választó-fejedelemségek. Legjelentékenyebb helységek az angol telepek: Sillong, Cserra, Pundzsi és Dzsoval.

Khata, l. *Pusztai tyúkok*.

Khatib (arab), l. *Kátib* és *Khutba*.

Khatma, így nevezik a teljes Korán szövegének elmondását akár magános ájtatosságra akár társas összejövetelek alkalmával ünnepélyes célra. Örvendetes vagy gyászos családi események alkalmával hivatásos koránolvasókkal szokták a mohammedán családok K.-t végeztetni. Szent személyek sírjait is szokták meghatározott évfordulókkor K. elmondatásával megtisztelni.

Khatai, középázsiai vidék, l. *Kacs-Gandava*.

Khaváridzs, l. *Kháridzsiták*.

Khaya *Juss.* (növ.), a Meliaceae család génusza; 2 faja szárnyas levelű, pompás, magas afrikai fa. A *K. senegalensis* Juss. Ny.- és Közép-Afrikában, továbbá a nagy tavak vidékén van meg, a másik faj pedig Angolában s valószinüleg azonos az előbbivel. Kemény, vörösbarna fája a kereskedelemben *gambia-mahagoni* (Kailcedra-fa) néven ismeretes. L. *Mahagoni-fa*.

Khayaver (növ.), l. *Chayaver*.

Khay-gyökér (növ.) a. m. chayroot, l. *Chayaver*.

Khazáél, szír király, előbb II. Benhadad szír királynak vezére, aki uralkodójának meggyilkolása útján jutott a trónra. A IX. század közepén uralkodott s Izrael és Juda ellen több izben háborút indított. Harcai közben sok kegyetlenséget követett el.

Kházán (héber), l. *Cházán*.

Khazarok, nép. l. *Kazarok*.

Khazmogámia (növ.), a virágos növényeknek az a tulajdonsága, hogy ivaréréskor, amidőn a beporzás (l. o.) megtörténhetik, a virágtakaró felnyílik, ellentétben a kleisztogámiával.

Khazna *(kaszna)*, helyesen *khazína* (arab) a.m. kincstár; ebből (perzsa) *khazna-dár* v. *khazíne-dár* a. m. kincstartó, kincstáros. A magyar *kasznár* e szóból eredt.

Khazor *(Hazor)*, l. *Kazor*.

H. B. K., latin növénynevek mellett *Kunth* Karl Sigismund (l. o.), *Humboldt* Alexander (l. o. és *Bonpland* Aimé (l. o.) nevének rövidítése.

Khéder (héb.), l. *Chéder*.

Khedive, l. *Khidiv*.

Khefren, l. *Khafra*.

Kheireddin *(Haireddin)*, l. *Barbarossa*, 2.

Khelat, l. *Kelat*.

Khem *(Khemmir)*, l. *Min*.

Khem, folyó, l. *Kemj*.

Khemos *(Chemos)*, l. *Kemós*.

Kheopsz (az egyiptomiaknál *Khufu*), egyiptomi király a negyedik dinasztiából Kr. e. 3100 táján. Uralkodásáról csak annyit tudni, hogy a szinai-félszigeti beduinok ellen harcolt. A K.-piramis Gizeh mellett eredetileg 146·5 m. (most 137 m.) magas volt, alapja pedig 233 m. (most 227 m.) széles, tehát a világ legnagyobb épülete s hozzávetőleg 2.300.000 darab 40 köblábnyi kőből épült. Ugynevezett király-kamarájában még most is látható K. vörös gránitból készült, felirás és fedél nélkül álló koporsója. A piramis egy temetőváros közepén áll, hová a K. korabeli előkelőségeket temették volt el. A főpiramis keleti oldalán levő három kisebbik piramis közül az egyik — későbbi (Herodotos-féle) tradiciók szerint — a K. leányáé.

Khepra, l. *Chepra*.

Kheramella-fa (növ.), l. *Phyllanthus*.

Khereddin *(Chaireddin) pasa*, török államférfiú, szül. 1820 körül, cserkesz szülőktől, megh. Konstantinápolyban 1890 jan. 30. Mint rabszolga gyermek került egy előkelő tuniszi házába, ki őt gondos nevelésben részesítette és felszabadította. A hadseregbe lépve, a bej hadsegéde lett. 1852—1855-ig Párisban tartózkodott mint követ s a francia nyelvet megtanulva, európai műveltségre tett szert. Hazatérve a Főtanács elnöke, 1872. pedig

a Tunisz pénzügyeit ellenőrző nemzetközi bizottság elnöke lett. 1873 óta mint miniszterelnök reformokat akart behozni a kormányzás és igazságszolgáltatás terén. De a bejjel összeütközésbe jutott s 1877 júl. elhagyta Tuniszt. 1878-ban a szultán Konstantinápolyba hívta s dec. 4. nagyvezérré nevezte ki. Reformtervei azonban a török főtisztviselők romlottsága, Ozmán pasa ellenállása és a szultán gyengesége miatt meghiusultak. Ezért 1879 júl. beadta lemondását.

Kherem (héber), l. *Anatéma.*

Kherndl *Antal,* mérnök-tanár, szül. Zelizen (Bars) 1842. A karlsruhei műegyetemen a gépészmérnöki, a zürichi műegyetemen a mérnöki szakosztályt végezte s u. o. mérnöki oklevelet szerzett. 1865—66-ban Badenben államvasúti mérnök volt. 1866-ban Zürich város műszaki hivatalába lépett, hol a Zürich számára építendő új vízvezeték és csatornázás tervezésével volt elfoglalva. 1867. nevezték ki a budapesti királyi József-műegyetemen a víz-, út- és vasútépítészet tanárává. 1884. a Magy. Tud. Akadémia levelező, 1898. rendes tagjává választotta; 1887. a kereskedelemügyi minisztériumban fennállott műszaki tanács tiszteletbeli tagjává nevezték ki és 1891 óta a földmívelésügyi minisztériumban szervezett vízügyi műszaki nagytanács tagja, 1906—1913. a középítési tanács alelnöke. A mérnök- és építészegyesület, amelynek 1869—1870. titkára volt, tiszteleti tagjává választotta. Tanári tevékenysége mellett számos nagyfontosságú technikai kérdés előkészítésében (a budapesti Ferenc József- és Erzsébet-híd építése, valamint a régi lánchíd ujjáépítése) tevékeny részt vett. 1903-ban udvari tanácsosi címet nyert, 1910. a budapesti tudományegyetem tiszteletbeli doktorrá avatta. Irodalmi munkásságát az Akadémia 1897. a Marczibányi mellékjutalommal, 1911. pedig a nagy díjjal tüntette ki. Irodalmi művei közül, amelyek sorában a hídtartók elmélete körébe vágó önálló kutatásainak alapvető tudományos becsük van, megemlítendők: *A hídanyagokban megengedett igénybevételről* (Mérnök- és Épitész-Egyes. Közlönye 1879 és németül Civilingenieur 1879); *Hosszu nyomott rudak méretszámítása az ismételt igénybevétel elve alapján* (u. o. 1880); *Néhány elfogulatlan szó a budapesti Dunáról* (Épitő Ipar és Pester Lloyd 1880); *A sztatikailag határozatlan reakciójú tartók elméletéről* (M. É. E. Közlönye 1883—84); *A lánchidak merevítő gerendáinak elméletéről* (Értekezés a math. tudományok köréből XIV. 4., Math. és Term. Tud. Értesítő IX. 2.); *A vonóláncos ívtartók grafikai elmélete* (M. É. E. Közlönye 1891. és Math. és Term. Tud. Értesítő IX. 8—9); *A székesfővárosi dunai hidak terveire kiírt pályázatról* (M. É. E. Közl. 1894., külön lenyomatban is megjelent); *A többtámaszu gerendák és a többnyílású függőhidak merevítő gerendáinak grafikai elméletéről* (u. o. 1895. és Math. és Term. Tud. Ért. XIII. 2.); *A többt. ívek és merev függőtartók grafikai elméletéről* (M. É. E. K. 1897); *A sztatikailag határozatlan reakciójú, csuklós tartók grafikai elméletéről* (M. É. E. K. 1904); *A többnyílású merevítő gerendás függőhidak grafikai elmélete* (M. É. E. K. 1906. és M. É. E. Heti Ért. 1909). Főmunkája: *A Tartók Grafosztatikája* (az I. köt. 1. füz. 1893, az I. köt. 2. füz. pedig 1903).

Kherszon *(Kerzon),* orosz kormányzóság, l. *Herzon.*

Khetiták, l. *Hittiták.*

Khevenhüller *(Khevenhiller),* osztrák főnemesi család, melynek hiteles eredete a XIV. sz. második feléig vihető vissza. A XVI. sz. elején a család két főágra: a *frankenburgira* és a *hochostervitzira* szakadt. Az előbbi 1593. grófi rangra emelkedett és 1817. halt ki. Az ifjabbik ág 1725. grófi, 1763. hercegi címet kapott s *Johann Joseph* (megh. 1776.) herceg óta, ki a Metsch grófi család örökösnőjét vette feleségül, a *K.-Metsch* családnevet használja. — Nevezetesebb tagjai:

1. *K., Franz Christoph* (a frankenburgi ágból), K. Bartholomäus harmadik fia, szül. Klagenfurtban 1588 febr. 21., megh. Badenben (Bécs mellett) 1650 jún. 13. Politikai pályaját 1616. kezdte meg mint madridi császári követ. Innen 1631. jött haza, magával hozva III. Ferdinánd király jegyesét, *Mária Anna* infánsnőt, kinek aztán főudvarmestere lett. Ezután több diplomáciai küldetésben járt s négy évig a vend-horvát határőrvidék főkapitánya volt. Kitünt mint történetíró is. Annales Ferdinandei c. nagy műve teljesen 1716—26. jelent meg (Leipzig 12 köt.). Azonkívül megírta II. Ferdinánd életét német nyelven.

2. *K., Ludwig Andreas,* gróf, osztrák hadvezér, az előbbinek unokája, szül. 1683 nov. 11., megh. 1774 jan. 26. Hadi pályáját Szavójai Jenő seregében kezdte s kitünt 1716. Péterváradnál és 1717-ben Belgrádnál. 1734-ben Mercy tábornok halála után ő lett az itáliai császári sereg fővezére. 1736-ban tábornaggyá nevezték ki. Az 1737—39-iki szerencsétlen török háborúban ő volt az egyetlen császári hadvezér, ki némi sikereket ért el. Az *osztrák örökösödési* háborúban 1741—42 telén visszafoglalta Linzet, Passaut. 1742-ben változó szerencsével harcolt Bajorországban a franciák ellen. 1743-ban *Nádasdy* magyar hadaival együtt újra elfoglalta Bajorországot és a Rajnáig nyomult. De a folyón nem tudott átkelni s ezzel vége szakadt hadi pályájának. K. kiváló katonai író is volt. Reglement und Ordnung der Kaiserlichen Infanterie (Wien 1737) és Kurzer Begriff aller militärischen Operationen (u. o. 1756) c. munkái később is alapvetők maradtak. Az előbbi magyar átdolgozásban is megjelent Hadi exercitum címen Kovács Jánostól 1746. Érdekes naplójegyzeteit az 1752—67 évekről felhasználta *Wolf,* Aus dem Hofleben Maria Theresias (Wien 1859, 2 kiad.) c. művében. V. ö. Graf *Thürheim,* Feldmarschall Ludwig Andreas G. von K.-Frankenburg (Wien 1878).

3. *K.-Metsch Rudolf,* gróf, osztrák-magyar diplomata, szül. Bécsben 1844 jún. 18., megh. u. o. 1910 okt. 20. A diplomáciai pályára lépve, Párisban mint követségi titkár átélte az 1870—71-iki ostromot és kommunista forradalmat. Azután Szófiába került főkonzulnak s az 1879-iki fejedelemválasztás után az orosz párt ellen foglalt állást. Innen Belgrádba ment követnek s ő akadályozta meg 1886 elején a bolgár sereg Belgrád felé nyomulását. 1886. nov. brüsszeli követ lett, 1903. pedig párisi nagykövetté nevezték ki.

Khevra kadisa (khald.-héb., a. m. szent társulat), egy csaknem minden zsidó hitközségben fennálló jótékonysági egylet, melynek főcélja a holtaknak zsidó ritus szerinti eltakarítása s ebből kifolyólag a temetőnek berendezése és gondozása, a mellett a betegek ápolása s általában szegények gyámolítása.

Khiddekel (asszir: *Idiqlat*, arab: *Didzsla)*, a Tigris folyam héber neve. Móz. I. k. 2, 14. szerint a paradicsombeli négy folyam egyike.

Khidder, l. *Khidr.*

Khiddiv, helytelenül *khedive* (perzsa) a. m. hatalmas úr, az egyiptomi alkirálynak hivatalos címe, mely által a török birodalom többi helytartó (vali) pasai sorából kiemeltetett. E címet már 1845. nyerte Mohammed Ali a török szultántól; de csak 1867 óta élnek vele utódai.

Khidr, *Khizr*, *Khidder* v. *Chidder* (helyesen: *Khadir)*, a bibliai Eliás (Illés) prófétával azonosított szent személy, ki a mohammedán legenda szerint az élet forrásából örök ifjuságot (neve *virulást* jelent) és életerőt szerzett. A legenda kapcsolatba hozza Nagy Sándorral is, kit a sötétség birodalmába elkisért. Folytonosan jár-kél a világban, hogy a szűkölködőkön segítsen. Gyakran jelenik meg istenfélő embereknek, anélkül, hogy reá ismernének, kiséri és céljuk felé segíti őket. Számos, átkölcsönzött mondát (nevezetesen a Szt. György legendája vonásait) a mohammedánok K.-re ruháztak. Az európai irodalomban különösen *Rückert* tette ismeretessé. V. ö. J. *Friedländer*, Die Chadhirlegende und der Alexanderroman (Leipzig—Berlin 1913).

Khil'at (arab), l. *Khal'at.*

Khimahima (állat), l. *Khimangó.*

Khimangó v. *csimangó (Ibycter*, állat), a Sólyomfélék családjába tartozó madárnem, melyre jellemző, hogy csőrük nyulánk, rövidkampójú, felső kávájuk széle nem fogas, viaszbőrük elég széles, orrlyukaik kerekek és duzzadt szélüek, lábuk karcsú, csüdjük kevéssé tollas és alig hosszabb a középső ujjnál, hegyes szárnyukban a 4. evező a leghosszabb, farkuk lekerekített és közepes hosszuságú, nemcsak szemük és kantáruk tájéka, hanem némely fajnak torka is csupasz. Legismertebb faj az *ausztráliai K. (Ibycter australis* Gm.), mely a Falklandi-szigeteken igen gyakori és kb. a mi békászó sasunkhoz hasonlít. Uralkodó szine sötétfekete, nyaka, háta és melle fehéres hosszanti sávokkal diszített, lábai rőtvörösek. A földön gyorsan fut, viszont esetlenül, nehézkesen repül. A *khimahima (Ibycter chimachima* Vieill.) Dél-Amerikában honos. Uralkodó szine piszkosfehér; háta, szárnya, farka és a szemétől a tarkóig vonuló sáv sötétbarna; hasoldala sárgás. Hosszúsága 38, szárnya 25—26, farka 16-17 cm. hosszú. Járása biztos, repülése esetlen. Mindent, még a dögöt is megeszi.

Khina, l. *Kina.*

Khina-ezüst, vastagon ezüstözött alpakka (l. o.).

Khinafa (növ.), l. *Kinafa.*

Khinin, l. *Kinin.*

Khippu, perui csomóírás, l. *Quippu.*

Khirka-i-serif v. *Khirka sze'ádet* (arab) a. m. a nemes köpeny v. a boldogság köpenye, Mohammed állítólagos köpenye, melyet Konstantinápolyban a régi szerailban szent ereklyeként őriznek. L. *Burda.*

Khitan *(kidani, kathai)*, a tunguzok egyik ága, mely a VII. sz.-tól kezdve sokszor fenyegette a kinai birodalmat betöréseivel, végre a X. sz.-ban Tai-csu erőskezü fejedelmük megalapította a K. országot, mely magába foglalta az Amur vidékét, a Gobi-sivatagot, sőt Kina É.-i részét is. Országukat a mongolok döntötték meg, de töredéke *kara-khitai* néven a XIII. sz.-ig fenmaradt az államalkotó Liao dinasztia kezén. A mesés János pap országa a K. másik töredékéből alakult. V. ö. *Munkácsi*, Ethnol. Mitth. aus Ungarn IV. 80.

Khiva *(Chiva)* v. *Urgendzs*, 1. *khánság* Ny.-i Turkesztánban, 1873 óta orosz protektorátus alatt, az Amu-darja, az Aral-tó és a 40° 20' alatt elvonuló É.-i szélességi kör között. Területe 67,430 km², lakóinak száma 800,000. K. nagyobb része homoksivatag, amelyben növényi életet csak az oázisain találhatni. A lakosoknak legalább a fele nomád; különböző törzsekhez tartoznak; ilyenek: az özbégek, az uralkodó osztály, a tadzsikok v. szartok, a kereskedők és a turkomannok és kara-kalpakok, a homokpuszták nomádjai; mindezek szunnita mohammedánusok és a műveltség alacsony fokán állanak. Az ipar jelentéktelen; selyem-, bársonykelmék és szőnyegek szövésére és házi szerek készítésére szorítkozik. A kereskedelem csekély. A kháni hatalom örökös; 1873 óta más hatalommal semmiféle szerződést az oroszok beleegyezése nélkül nem köthet; területén az oroszok, akik a jogköre alól ki vannak véve, szabadon kereskedhetnek. Mivel az oroszoknak hadi sarc címén évenként fizetendő kárpótlás (2 millió rubel) a khán és alattvalói közt gyakran teremt összeütközést, az orosz haderő gyakran volt kénytelen a kháni hatalom fentartása végett K. területén megjelenni.

2. *K.*, az ugyanily nevű khánság *fővárosa*, az Amu-darja Pelvan-abad nevű csatornájának folytatása, a Csirdzseli mellett, 30.000 lak., szőnyegkészítéssel és pamutkelmeszövéssel. Az alacsony, düledező fallal körülvett és piszkos vályogházakból álló városban legjelentékenyebb épületek: a citadella, abban lakik a khán és legelső tanácsadói, több mecset, amelyek közt a legszebb az, amelyben Polvan v. Pehlivan nevű mohammedánus szentnek és néhány khánnak sírja látható. K. hazája az ősrégi, már Herodotostól említett chorasmiaiaknak; a középkorban Chorasmia, Chovareszmia *(Charezm, Charizm)* néven a XII. sz.-ig a szeldzsuki törökök uralma alatt állott; ezeknek egyik helytartója Icisz magát tőlük függetlenítette. Icisz legutolsó utóda Dzselal-eddin-Mankberni, a tudományok barátja és egy új időszámítás megalapítója volt, aki 1231. a mongolok ellenében elesett. A mostani khánság megalapítói az özbégek (l. o.) voltak. A mostani kháni családnak ősatyja Mohammed Rachim (1802—25). Az orosz kozákok már a XVI. sz.-ban betörtek K.-ba. Nagy Péter cár szintén tett kisérletet K. meghódítására, de eredménytelenül. 1839-ben I. Miklós cár Porovszkij vezérlete alatt küldött ki ugyanilyen célból egy csapatot, de ez a sivatagokban éhségtől és hidegtől tönkre ment. Csak midőn az oroszok Kokant és Bokharát uralmuk elismerésére szorították (1857—68), vívhattak ki eredménye-

ket K. lakói ellen, akik az Aral- és Kaspi-tó közt elterülő vidéket folytonosan nyugtalanították. 1872 nov. havában Kaufmann generális 3 oldalról nyomult be K.-ba és 1873. a fővárost is elfoglalta, a khánt pedig az orosz protektorátus elfogadására kényszerítette.

Khiva-szőnyeg, l. *Afgán szőnyeg*.

Khizkijjá *(Ezékiás)*, Juda királya, l. *Hiszkiasz*.

Khizr, l. *Khidr*.

Khlesl *(Klesel)*, *Melchior*, bíbornok, osztrák államférfiú, szül. Bécsben 1552., megh. u. o. 1630 szept. 18. Szegénysorsú protestáns családból származott, 16 éves korában a kat. hitre tért. 1579. a bécsi egyetem kancellárja, 1588. bécsujhelyi püspöki-helynök, 1598. pedig bécsi püspök lett. Nagy buzgalommal és eréllyel fordult az ausztriai protestánsok ellen és győzelemre vitte az ellenreformációt. 1599-ben Mátyás főherceg kancellárjává tette meg, ami korlátlan hatalmat biztosított neki. 1615-ben bíbornok lett. K.-nek nagy szerep jutott a Bocskay felkelését befejező *bécsi béke* megkötésénél,bár nem volt barátja a magyar nemzetnek. Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek határozott ellensége volt s megbuktatására tervet dolgozott ki. 1618-ban a cseh felkelés kitörése után váratlanul megbukott. Ferdinánd főherceg 1618. elfogatta és Ambras várába vitette, hol 1622-ig maradt fogva. Ekkor a pápa közbenjárására kiszabadult és Rómába ment. 1627-ben visszatért Bécsbe, miután II. Ferdinánd császár ártatlannak nyilvánította. V. ö. *Hammer-Purgstall*, K.'s Leben (Wien 1847—51, 4 köt.); *Pettkó* Béla, Emlékirat Bethlen Gábor megbuktatásáról (Századok 1890).

Khmer (néptörzs), l. *Kambodzsa*.

Khnopff, *Fernand*, belga festő és szobrász, szül. Grembergenben, Brüsszel mellett, 1858 szept. 12. Tanulmányait a brüsszeli Mellerynél és a párisi Lefebvrenél végezte. Művészetét azonban leginkább Gustave Moreau és Burne Jones képei befolyásolták. Misztikus-szimbolikus képei (festmények, rajzok, rézkarcok, melyek többnyire női alakokat, fejeket ábrázolnak) nagy intelligenciáról és raffinált, bámulatos rajzbeli finomságról tanuskodnak. Ugyanilyenek szobrai. Tájakat is festett, melyek közül A patak c. a Szépművészeti Muzeum modern képtárában függ. Fernand K. a jelenkori belga festészetnek egyik legtekintélyesebb képviselője.

Khnubisz *(Knubis* v. *Chnubis)*, az egyiptomi *Chnum* isten (l. o.) görög neve.

Khnum, egyiptomi isten, l. *Chnum*.

Khocim, besszarábiai város, l. *Kocim*.

Khodavendikjar *(Khadevendikiar*, *Hudavendikiar* v. *Brussza)*, vilajet vagyis kerület ázsiai Törökországban a Márvány-tenger, Konstantinápoly, Kasztamuni, Angora, Konie, Aidin, az Égei-tenger és Biga közt 68,000 km² területtel, 1,600,000 lak. Négy szandzsákságra van fölosztva; ezek Brussza, Kutahija, Karahisszar és Balikeszri.

Khodzsa (török) a. m. tanító, mester és egyáltalában vallásos, turbánt viselő ember. Régebben a szultánok és szultáni ivadékok nevelői viselték e címet. *Kodzsa* férjet jelent. L. még *Hodzsa*.

Khoi *(Choi)*, város a perzsa Azerbaidzsan tartományban a Tebrisztől Erzerumba vezető karavánút mentén, 1200 m. magasan. Egyike a legszebb perzsa városoknak; 20—30,000 lak. Környékén virágzó rizs-, gyümölcs-, gabona és gyapottermelés van.

Khokand, egykori khánság, l. *Kokan*.

Khól (héb.) a. m. nem szent, köznapi. Innen a zsidóknál *khól ha-móed* a. m. az ünnep köznapjai, a pászka és a sátoros ünnepnek két első és két utolsó napja közé eső napok, amelyeken könnyebb és el nem halasztható munkák végezhetők. *Khullin* a misna és a talmud egyik fejezetének címe, amely a laikusokra (nem papokra) nézve is kötelező; étkezési törvényekről szól; nevét onnan kapta, hogy *khullin*-nak nevezték azokat a dolgokat, amelyek nem a papokat és levitákat megillető adományokból, vagy az áldozatra szánt dolgokból (kodásim) valók voltak.

Khond, gyakrabban *Kand*, előindiai dravida törzs a róluk elnevezett Kandisztánban, akiket beniah néven is emlegetnek az egyes indiai fejedelmek zsoldjában, másik águk, a moliah, békés földmíves nép.

Khons, egyiptomi isten, l. *Chonsz*.

Khoper *(Choper)*, folyó, l. *Hoper*.

Khora *(Chora*, *Hora)*, város Számosz szigetén kb. 1500 lakossal. Mintegy három km. távolságra vannak tőle az ősi Számosz romjai; ennek falai mintegy tíz km. kerületüek, az akropolisz most is megvan, valamint más középületek maradványai is. Régi kikötőjét, a *Tigani*-t most *Tiganion*-nak hívják. — *K.* (Chora) Amorgosz sziget fővárosa is. L. *Amorgosz*.

Khorasszán, azaz a Nap-, a Kelet országa; az a terület, mely a Turáni-alföld sivatagai és az Iráni-fensík belsejében levő sós puszta között fekszik; Afganisztántól Mozen-Deran és Irak-Adami perzsa tartományokig terjed. A 800—1200 m. magas területen számos hegy emelkedik, így az Ala-Dagh, a Dzsuvein-Kó, a Gezuk-Kó és a Dubus-Kó. Klimája nyáron át nagyon forró, télen meglehetősen hideg; a talaj csak ott termékeny, ahol öntözik. Politikailag K. nem egységes tartomány többé. Kisebb K.-i része *Herat* (l. o.) név alatt Afganisztánhoz tartozik; a nagyobb Ny.-i rész a perzsa birodalom legészakkeletibb részét teszi. Nagyrészt lakhatatlan nagy sós pusztákból *(Lut* és *Kevir)* áll. K.-ban főleg gabonát, gyümölcsöt, bort, gyógyfüveket és selymet termelnek. Tenyésztenek tevét, lovat és finom gyapjas juhot is. A lakosok java része tadzsik; azonkívül vannak arab, török, kurd és afganisztáni eredetü törzsek is, amelyek a marhatenyésztés mellett főként rablásból élnek. Az ipar jelentéktelen, annál virágzóbb a karavánkereskedés. A tartomány fővárosa *Meshed* (l. o.), amelytől Ny.-ra fekszik az egykor híres *Nisapur*; közelebb ÉNy.-on a régi főváros, *Thusz* romjai vannak s köztük Firduszi sírja. — A mai K. helyén az ókorban Hyrkania, Parthiea, Margiana országok voltak, melyek a Perzsabirodalomhoz tartoztak. *Nagy Sándor* hódításai után ezen országok makedon uralom alá kerültek Kr. e. 328. Nagy Sándor halála után a *Szeleukidák* szíriai birodalmához jutott K.-t Sziriától a *parthusok* ragadták el, majd a parthus birodalom bom-

lásakor az új-perzsa *Szasszanidák* foglalták el (Kr. u. 226). Az új-perzsa birodalommal együtt 646. az arabok fenhatósága alá került. 820-ban K. egyik helytartója, *Tahir* függetlenítette magát a khalifától. Ezután gyorsan váltakoztak a *Szaffarida*, *Szamanida* és *Gaznavida* dinasztiák. 1037-ben a szeldzsukok foglalták el K.-t, 1220. pedig mongol uralom alá jutott. Ezután ismét kisebb országokra bomlott, míg 1396. *Timur* egyik fia számára itt királyságot alapított. A Timuridáknak sokat kellett harcolniok az üzbékekkel, perzsákkal és afgánokkal, míg végre a XVII. sz. folyamán K. egészen perzsa uralom alá jutott.

Khorasszán-szőnyeg, teve- és kecskeszőrből Khorasszánban készül.

Khorazin, galileabeli hely, nem messze Kapernaumtól, amelynek lakóit hitetlenségük miatt Krisztus megfedte (Luk. 10, 13.). Most *Keraze* romjai vannak ott.

Khorenei *Mózes*, örmény történetíró, l. *Chorenei*.

Khorremabad, Lurisztán perzsa tartomány fővárosa, a Kesgán folyó mellett, magános sziklán épült várral s mintegy 5000 lak.

Khorszabad, az ékiratokban *Dúr-Sarrukín* (Szargon palotája), asszír város háromórányira Ninivétől. Itt folytak Bottának és Place Victornak ásatásai, melyeknek nyomában az assziriológia tudománya keletkezett. Dúr-Sarrukínt II. Szargon építette Kr. e. 711., hogy pótolja Ninivének akkor még romjaiban heverő palotáját. V. ö. *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906).

Khósen (héb., teljes neve: *K. hamispát)*, a régi héberek főpapja ruházatának egy alkotórésze. Négyszögletes pajzs volt, melyre 4 sorban 12 drágakő volt erősítve, amelyeken a 12 törzsnek neve volt bevésve. — *Khósen mispat*, a Sulkhan aruk (l. o.) jogi része.

Khoszrav *(Chosroes)*, perzsa királyok a *Szasszanida*-dinasztiából:

1. *I. K. Nusirvan* (531—579) a legkiválóbb Szasszanida-uralkodó, 531. követte atyját, *Kavadot* a trónon. Justinianus görög császárral több mint húsz éven át hadakozott (540—562) s őt adófizetésre kényszerítette. Igazságos, a tudományokat és művészeteket kedvelő uralkodó volt s az ősi perzsa vallás felélesztésén fáradozott. Uralkodása végén az örmények felkelése új háboruba sodorta a bizánci birodalommal, de ennek végét nem érte meg. A trónon fia, *IV. Hormizdasz* követte.

2. *II. K. Parvéz* (590—628), IV. Hormizdasz fia, az előbbi unokája, Mauricius görög császár segítségével foglalta el trónját. Ennek halála után 602. reátámadt a görög császárságra s 613. elfoglalta *Damaszkuszt*, 614. pedig *Jeruzsálemet*, honnan a szent keresztet is elvitette. Hadai még Egyiptomot is elfoglalták s Kis-Ázsián keresztül egész a Boszporusig hatoltak. Ennyi csapás után *Herakleios* császár összeszedve minden erejét, K. ellen fordult. Először Arméniát foglalta vissza a perzsáktól, azután 627. Ninive romjai közelében fényes győzelmet aratott K. hadain. E vereség után saját fia, *II. Kavad*, támadt fel ellene és megölte.

Khoszrev, 1. *K. bég gázi*, török hadvezér és Bosznia kormányzója 1506—12-ig s 1521—42-ig. Fia volt II. Bajazid szultán leányának. Résztvett a mohácsi ütközetben 1526. Sarajevóban remek mecsetet és iskolát építtetett (medressze). Az alapítvány, bár tetemesen megcsonkítva, még ma is fennáll.

2. *K. pasa*, török államférfiú, megh. 1855 febr. 26. Kücsük Husszein tengernagy kaukázusi származású rabszolgája volt s ura kegyéből gondos nevelésben részesült. 1804-ben Egyiptom kormányzó pasája lett s ő tette meg *Mehemet Alit* kajmakámnak (helytartónak). De már 1806. meg kellett hátrálnia a nagyravágyó férfiú elől. A görög szabadságharc idején főtengernagy volt s 1824—25. változó szerencsével harcolt az Egei-tenger szigetein. Ezután ő is résztvett a janicsárok megsemmisítésében s mint *szeraszkir* (hadügyminiszter) segített II. Mahmud szultánnak a török hadsereg újjászervezésében. 1838—40-ig nagyvezir volt, de *Abdul Medzsid* szultán Rodostóba száműzte. 1846-ban ismét tagja lett a minisztériumnak.

Khoszroesz *(Chosroes)*, l. *Khoszrav*.

Khotan *(Chotan, Ilcsi)*, 1. egykori független *khánság*, jelenleg Kelet-Turkesztán egyik kerülete a Kuenlün, Takla-Makhan, a Lob-nor és Szandzsu város közt, mintegy 200,000 lak. Hajdan virágzó kultúra szinhelye volt, amit számos homokba temetett városrom mutat. Hazánkfia, Stein Aurél itt nagyfontosságú ásatásokat eszközölt. — 2. *K. (Ilcsi, Ju-tien), város* Kelet-Turkesztánban, 300 km.-nyire Jarkandtól, a K.-darja balpartján, 1370 m. magasban, 40,000 lak., selyemkelme-, rézedény-, nemezkészítéssel. A dungánok lázadása és Jakub khánnak a kinaiakkal 1876. folytatott háboruja miatt az egykor tekintélyes város nagyon hanyatlott.

Khotba a. m. *Khutba* (l. o.).

Khria a. m. *chria* (l. o.).

Khronodistichon, l. *Khronogramm*.

Khronogramm (gör.), oly alkalmi mondat v. felirat (rendszerint latin nyelven), melynek római számoknak megfelelő betűi (I V X L C D M) a benne foglalt események évszámát jelzik. A legkésőbbi római korban találták fel. A török és arab költők is nagyon kedvelik a K.-okat. A párisi vérnász évszámát ez a mondat adja: LVtetla Mater natos sVos deVoraVIt=1572. Ha a felirat verses, akkor neve *khronosztichon* v. *eteosztichon* (évszámos vers); ha ez a vers distichon, akkor neve khronodistichon. Ilyen Garaytól magyar nyelven Kovács pécsi püspökre: Nagy KLIMók s SzepesIknek utóDa, KoVács, kIkI régen S tárt karraL Várt: PéCs atyja s Vezére te Légy.

Khronosztichon, l. *Khronogramm*.

Khrumir, l. *Krumir*.

Khudavend (perzsa: *úr)*, az isten neve.

Khuen-Hédervåry *Károly* gróf, államférfiú, *bélási Khuen* Antal gr. és *monostori Izdenczy* Angelika bárónő fia, szül. Gräfenbergben (Szilézia) 1849 máj. 23. Középiskolai tanulmányait Pécsett, a jogot Zágrábban végezte, azután egy ideig Szerém vármegye szolgálatában a közigazgatásnál működött. 1874 dec. 15. Ő Felsége legfelsőbb elhatározása alapján mint a viczai és hédervári Viczay Héder gr. utolsó fisarjadékának örököse a *bélási* előnevét a *hédervári* predikátum-

mal cserélte fel s címerét a Viczay-család címerével egyesitette. 1875-ben mint a szigeti (Győr m.) kerület képviselője szabadelvű programmal jutott az országgyűlésre, 1880. nőül vette széki Teleki Margit grófnő csillagkeresztes palotahölgyet, 1882. Győr vármegye főispánjává neveztetett ki. 1883. a horvátországi anarchikus viszonyok rendezésére a király Horvát-Szlavon- és Dalmátországok bánjává nevezte ki, amely méltóságát húsz éven keresztül viselte és a magyar állameszmét vasenergiával és a délszláv kérdésekben tanusított diplomáciai tapintatával szerencsésen képviselte. K. húsz éves báni kormányzatának főbb eredményei: a zilált horvát pártviszonyokat rendbehozta, megteremtette az 1868-iki kiegyezés alapján álló horvát nemzeti pártot, nagy reformokat létesitett a közgazdaság és kultúra terén, erős féken tartotta az ú. n. Starcsevics-ellenzéket, 1903. több helyen a horvát pénzügyi ex-lex állapot miatt kitört zavargások letörése céljából 3 megyében a statáriumot kihirdette stb. A tulzó horvát nacionálisták gyülölték benne a magyar államiság rendíthetetlen exponensét; a magyar közvélemény egy része azonban egyáltalában nem méltányolta nemzeti szempontból is értékes müködését s ellenségei hosszú időn át «granicsár» gúnynévvel illették. 1894-ben a főrendiházban megszavazta az egyházpolitikai törvényeket, minthogy azonban a mérsékeltebb liberálisokhoz tartozott, a főrendiház első — kedvezőtlen — döntése után, a Wekerle-kormány lemondásával a király őt deszignálta miniszterelnökké, de a szabadelvüpárt akkori rideg viselkedése miatt K. kénytelen volt megbizatásától visszalépni. Mikor azonban Széll Kálmán kabinetjét a függetlenségi párt obstrukciója megbuktatta, 1903. jún. 17. a király kinevezte miniszterelnöknek és megbizta a kabinetalakítással, valamint azzal, hogy az ujonctöbblet követelésének elejtésével megteremtse a békét és az országot a költségvetés nélküli állapotból kivezesse. K. hiába egyezett meg az ellenzék vezérférfiaival, hiába szólalt fel a katonai javaslatok vitájában K. politikája mellett maga Apponyi is, a függetlenségi pártok többsége Barabás Béla és Beöthy Ákos vezetése alatt tovább folytatta az obstrukciót. K. közvetlen megbuktatását mégis a hirhedt Szapáry-Dienes-féle vesztegetések okozták s bár az ezek felderítésére alakult parlamenti bizottság magát a miniszterelnököt ezekben az üzelmekben ártatlannak nyilatkoztatta, állása — azáltal, hogy a Szapáry-ügy következtében Kossuth Ferenc ellenzéki pártvezér felmondotta a K.-val kötött megegyezést — tarthatatlanná vált és aug. 8. beadta lemondását. A parlamenti válság tovább húzódván, 1903. szept. 22. a király ujból K.-t bizta meg kormányalakítással, de részben a chlopyi hadiparancs, részben Körber osztrák miniszterelnök illetéktelen beavatkozása a magyar ügyekbe — a melyet K. a képviselőház többségének felfogása szerint nem kellő formában utasított vissza — szept. 29. a Ház bizalmatlansági szavazata után még egyszer beadta lemondását. 1904 márc. 3. Tisza István gróf első kabinetjében elvállalta a király személye körüli minisztérium vezetését, de az 1905. januári választások következtében Tiszával együtt ő is lemondott tárcájáról. 1905—1909-ben a koalició uralma idejében hédervári birtokán gazdálkodva, mint a szabadelvüek egyik vezére, ő is passzivitásban maradt. Mikor azonban Wekerle kormánya a bankkérdés miatt megbukott, a király Lukács László kibontakozási javaslatának meghiusulása után 1910 jan. 11. újból K.-t bizta meg a kabinetalakitással. Miután K. harmadik kormánya a többségben levő függetlenségi pártok részéről bizalmatlansági szavazatot kapott, K. exlex állapotban a képviselőházat feloszlatta és új választásokat irt ki. 1910 febr. 19. a régi szabadelvüek és az alkotmánypártból hozzá csatlakozottak egyesitésével megalkotta a nemzeti munkapártot. Midőn a Ház utolsó ülésén (március 21-én) az országgyűlés feloszlatását elrendelő királyi kéziratot felolvastatta, a K. felszólalása nyomán támadt zajongás közben a Justh-párt néhány vérmesebb tagja K.-t és a segitségére siető Serényi grófot tintatartókkal megsebesitette. A júniusi választásokon K. pártja elnyerte az abszolut többséget, a törvényes állapotokat és a Ház munkarendjét biztositván, megszavazták az Osztrák-Magyar Bank szabadalmának meghosszabbitását, de a véderőjavaslat előterjesztése miatt ismét kitört az ú. n. technikai obstrukció, amelyben Justh Gyula vezetése alatt a saját pártja és a néppárt és Kossuth-párt néhány tagja vett részt. K., ha csak lehet ki akarta kerülni azt, hogy erőszakkal törjék le a képviselőházi anarchiát, az ú. n. rezoluciós formulával (l. o.) a Kossuth-párttal és a néppárttal való megegyezéssel és a Justh-párt elszigetelésével akart békét és rendet csinálni. Ekkor azonban Auffenberg lovag akkori közös hadügyminiszter beavatkozására Ő Felsége K. rezoluciós politikáját, miután azt Andrássy, Apponyi, Kossuth és Tisza is magukévá tették, dezavuálta s erre K. 1912 ápr. 22. beadta lemondását. A nemzeti munkapárt Perczel Dezső halála után elnökévé választotta. — Közpályája során igen sok kitüntetésben volt része. 1883-ban megkapta a titkos tanácsosi címet, 1885-ben az első osztályú vaskorona-rendet, 1891-ben az aranygyapjút, 1910-ben a Szt. István-rend nagykeresztjét.

Khuenovo, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1910) 424 olasz lak., u. p. Badljevina, u. t. Pakrácz.

Khufu, l. *Kheopsz.*

Khullin (héber), l. *Khól.*

Khulm *(Khulam)*, régebben önálló khánság, 1850 óta Afganisztántól függő turáni vidék, Balch és Kundusz közt, mintegy 300,000 lak. A K. folyó a Kara-Koh-hegységnek Hara-Kotal nevű hágóján ered. Ahol a folyó a hegységet elhagyja, épült a vidék fővárosa, Taskurgan, szabályosan épült, csatornáktól átszelt város, mintegy 10,000 lak. és látogatott bazárokkal.

Khunáten, l. *Amenhotep* (IV.).

Khuppa (héb.), l. *Chuppa.*

Khurmeser *Péter*, XVII. sz.-beli kassai származású ötvösmester, aki 1605 körül Lyonban valamelyik Guise herceg szolgálatában állott mint udvari ötvös. 1608-ban már Párisban lakik, ahol IV. Henrik francia király udvari ötvöse. V. ö. *Mihalik*, Kassa város ötvösségének története (Budapest 1900).

Khurrus (növ.), a. m. *churrus*, l. *Kender.*

Khuskhus (növ.), l. *Andropogon.*

Khuszaibijja, a Libanon körül lakó nép, l. *Noszairi.*

Khuszkusz-gyökér v. *vetver-gyökér* (növ.), az *Andropogon squarrosus* gyökere, l. *Andropogon.*

Khutba (*chotba*, arab) a. m. megszólítás, szónoklat, kiváltképen a mohammedánok pénteki istentisztelete vagy egyéb nagy ünnepek alkalmával a nagymecsetek *(dzsámi) khatib*-jétől (prédikátor) a szószékről (*minbar*) tartott ünnepélyes szónoklat. A részletekről v. ö. *Goldziher,* Az iszlam (Budapest 1881, 332—338. lapjain).

Khutu *(Kutu),* német Kelet-Afrika egyik vidéke Uszaramótól Ny.-ra. A Mgeta öntözi. Egészségtelen vidék, főterméke a dohány és kaucsuk.

Khuzâ'a (arab) a. m. az elváltak, a jemeni Azd csoporthoz tartozó arab törzs. Elváltaknak azért nevezik őket, mert (a III. sz. elején) a Dél-Arábiából történt kivándorláskor elváltak törzsrokonaiktól és Mekka felé vették útjokat, míg a többiek Omán és Sziria felé indultak. Az arab hagyomány szerint a K.-törzs Mekkában Kr. u. az V. sz.-ig ura volt az arabok központi szentházának, a Ka'ba-nak.

Khuzisztán *(Arabisztán),* perzsa tartomány; É.-on Luriszán, ÉK-en Irak Adzsmi, keleten Farzisztán, D.-en a Perzsa-öböl, Ny.-on a török Irak Arabi határolja. É.-on és keleten hegyes, Ny.-on többnyire sík a földje; főfolyói a Kercha (Szimerre) és Kuren, amelyek a Satt-el-Arab mellékfolyói. Nagyon termékeny ott, ahol esőzés fordul elő; klimája forró, az esőzés ideje decembertől márciusig tart. Megterem benne a gabona, cukor, indigó, ópium. K. a régi Susiana; fővárosa Szura volt, amelynek romjai nem messze vannak Dizfultól. A tartomány legnagyobb városai: Dizful, Suster és Behehan.

Khvárizmi, *Mohammed b. Músza al,* arab matematikus, a IX. sz. elején *al Má'mun* khalifa uralkodása alatt. *Aldzsabr* v. *Almukábala* c. műve első szavából, mely *kiegészítést* jelent, keletkezett az algebra neve. K. az asztronómia történetében a Ptolemaeus tábláinak kiigazításával foglal helyet. V. ö. The Algebra of Mohamed ben Musa edited and translated by Fr. Rosen (London 1831); *Cantor,* Mathematische Beiträge zum Culturleben der Völker (Halle 1863).

Khvasen, vulkanikus hegy, l. *Bjelaja-Szopka.*

Khyber, hágó, l. *Khaiber.*

Kiabookah (növ.), l. *Amboinagyökér.*

Kiachta *(Kjachta),* fontos határváros az orosz Transzbaikáliában, Verkhne-Udinszk kerületben, a K., a Szelenga jobboldali mellékvize mellett kopár, hegyekkel körülfogott síkságon, kb. 5000 lak. K. Troickoszavszk külvárosa, amely az 1727-iki orosz-kinai szerződés szerint az egyedüli város volt, amelyben kinaiak és oroszok egymással kereskedést űzhettek. Az 1858-iki szerződés folytán, amely más kinai városokat is megnyitott az orosz kereskedelemnek, K. forgalma nagyon hanyatlott. Főcikke még máig is a tea, amely egykoron karaván-tea néven csupán K.-n keresztül jutott Oroszországba.

Kiadás, 1. a gazdálkodásban általában bármely célzattal teljesített kifizetés. A K. különféle célból történhetik: v. tartozásunk csökkentésére, v. valamely jószág megszerzésére, v. idegen szolgálat díjazására v. jótékony célra.

2. *K. (editio),* a könyvkereskedésben jelenti a levonatok összeségét, melyeket a kiadó egyszer, ugyanazon szedéssel készítni jogosítva van. Editio princeps, egy kézirat első K.-a. Egyéb jelentése a szónak: egy elfogyott könyvnek stb. más szedéssel, más külsővel v. bevezetéssel való kinyomása; új nyomása bármely műnek más alakban; egy kiadásnak különböző jóságú beosztása (olcsó, dísz, merített papiros stb.). Az ezekre vonatkozó szerzői jogot az 1884. XVI. t.-c. s az ügyletet a kereskedelmi törvény: 1875. XXXVII. t.-c. szabályozza. V. ö. *Magyari* Géza, A kiadói ügylet (Budapest 1893); *Kenedi* Géza, A magyar szerzői jog (u. o. 1908). L. *Kiadói ügylet.*

Kiadási tartalék *(rezerváta),* az államháztartási év végén valamely tárcánál mutatkozó olyan megtakarított összeg, mely a költségvetési törvény alapján más tárca kiadásainak fedezésére fordítható.

Kiadatás (ném. *Auslieferung,* franc. *extradition,* ang. *extradition* [*surrender of criminals*], ol. *estraditione*) alatt értjük a nemzetközi jogsegélynek azt az alakját, amely lehetővé teszi, hogy az állam a területén elkövetett bűncselekmények elkövetőit, ha azok saját állampolgárai v. ha idegen állampolgárok, de nem saját hazájukba menekültek, kézrekeríthesse és a saját birósági elé állíthassa. A K. intézménye tulajdonképen csak a XVIII. sz.-ban fejlődik ki, ettől az időtől kezdve találkozunk K.-i szerződésekkel, amelyekben a szerződő államok kölcsönös kötelezettséget vállalnak a fent körülírt jogsegély teljesítésére. A K.-i szerződések rendszerint meghatározzák azokat a bűncselekményeket, amelyek miatt a K.-t kérni lehet s a K-nak egyéb előfeltételeit (pl. hogy minő iratokat minő úton kell előterjeszteni, hogy a K.-nak hely adassék, mik az előzetes letartóztatás feltételei stb.) Emellett az újabb K.-i szerződésekben gyakorta előfordulnak olyan rendelkezések, amelyek a bűnügyi jogsegélyre (tanúk kihallgatása külföldön bűnügyben, iratok átküldése, stb.) vonatkoznak. A K.-i szerződésekben ismétlődő elvekkel találkozunk s ezek nagyjában a következők: 1. csak súlyosabb természetű bűncselekmények miatt van K.-nak helye; 2. az államok saját állampolgáraik K.-ára kötelezettséget nem vállalnak; 3. az elkövetés helyének állama nem adja ki az idegen honosságú bűntettest hazája bíróságainak; 4. politikai bűntettek és vétségek s ezekkel kapcsolatos bűncselekmények miatt csekély kivétellel nincs K.-nak helye (l. a kivételre *Merényleti záradék)*; 5. K. csak akkor engedélyezhető, ha az illető bűncselekmény mind a két állam törvényei szerint büntethető s eléri a K.-i szerződés által megvont súlyossági határt; 6. a kiadott bűntettest csak azért a bűncselekményért lehet felelősségre vonni, amelyért kiadták (ez alól is vannak méltányos kivételek, l. *Specialitási elv)*; 7. ha ugyanazon bűncselekmény miatt a kiadatni kért egyént a K. végett megkeresett államban bűnvádi eljárás alá vonták és az eljárás befejeztetett, K.-nak nincs helye; 8. ha más bűncselekmény miatt folyik ellene a K. végett megkeresett államban eljárás,

a K. foganatosítása elhalasztható ennek a befejezéséig stb. K. szerződés hiányában is engedélyezhető a K. viszonossági gyakorlat alapján. Ily viszonossági gyakorlatban állunk Bosznia-Hercegovinával, Ausztriával, a Németbirodalommal és a Törökbirodalommal. Az utóbbival szemben azonban a konzuli bíráskodás (l. o.) intézményére is figyelemmel kell lenni. K.-i szerződéseink vannak Franciaországgal (1885. nov. 12., 1871. XXV. t.-c.), az északamerikai Egyesült-Államokkal (1856. júl. 3., 1871. XLIII. t.-c. III. c.), Svéd- és Norvégországgal (1871. XXIV. t.-c.), Olaszországgal (1871. XXVI. t.-c.), Montenegróval (1873. XXV. t.-c.) Nagybritanniával (1874. V., 1902. XVIII. t.-c.), Oroszországgal 1875. XXXVIII. t.-c.), Németalfölddel (1881. XVIII. t.-c.), Belgiummal (1881. XIX. t.-c.), Luxemburggal (1882. XXXVII. t.-c.) Braziliával (1884. XXXVII. t.-c., felmondva az 1914. évre), Monacoval (1887. VI. t.-c.), Uruguayval (1896. XXX. t.-c.), Svájccal (1896. XXXIV. t.-c.), Romániával (1902. XI. t.-c.), Görögországgal (1907. XXII. t.-c.), Paraguayval (1910. IX. t.-c.), Szerbiával (1912. IV. t.-c.) és Bulgáriával (1912. XXIX. t.-c.)

Kiadatási eljárás. A K.-t Magyarországban elsősorban a kiadatási szerződések, ha ilyenek nincsenek, a viszonossági gyakorlat s ha itt sem találnánk szabályt, a bünvádi perrendtartásnak 475. és 476. §-ai szabályozzák. — A kiadatás elrendelése kérdésében a bíróságok csak véleményes jelentést tesznek s az igazságügyminiszter határoz. A kiadatás kérése rendszerint diplomáciai úton történik, e célból a bíróságok az igazságügyminiszterhez fordulnak. Kivétel van Ausztriára és Poroszországra, amelyekkel bíróságaink kiadatási ügyekben is közvetlenül érintkezhetnek. Az előzetes letartóztatás azonban más államokkal szemben is kérhető közvetlenül.

Kiadmány, ellentétben a fogalmazvánnyal, a bíróságok és hatóságok határozatának lemásolt és a fél részére szánt példánya. Bíróságoknál a K.-ok nagyrésze az e célra szolgáló nyomtatott iratmintákon készül, amelyet sok esetben már a félnek kell a kérelméhez csatolnia. A K. nem áll mindenkor a fogalmazvány lemásolt szövegéből, gyakran a bíróság csupán arra ad utasítást a kezelőnek, hogy bizonyos K.-t tartalmazó nyomtatványból megfelelően kitöltve, kinek hány példányt adjon ki. A K.-t úgy kell kiállítani, mint a hiteles másolatot és azt csekély kivétellel «a K. hiteléül» csupán a kezelő tisztviselő írja alá. Minden K.-t el kell látni a hivatalos pecséttel.

Kiadó, a népies *házassági szerződésekben*, különösen kézfogók alkalmából, a leány v. özvegy násznagya, kitől a vőlegény számára az ú. n. *kérő násznagy* a nőt kéri. Így nevezik magát a szertartást is, úgyszintén a menyasszony szüleinek házánál tartott lakomát. — *K.* a könyvkereskedelemben l. *Kiadói ügylet.*

Kiadóhivatal, az a kezelőhivatal, amelyben a levelek v. határozatok másolása, összeegyeztetése és elküldése végbemegy. Napilapoknál és folyóiratoknál K. alatt azt a szervet értjük, ahol a vállalat gazdasági ügyeit intézik. A K. a bíróságoknál a lajstromos kezelési rendszer megvalósításával teljesen megszünik és tennivalói az egyes bírósági irodák közt oszlanak meg. L. még *Könyvkereskedelem.*

Kiadói jelek, oly rajzok, melyeket a könyvkiadó v. nyomtató kiadványai elébe v. végére tesz. A legrégebbi a Fust és Schöfferé az 1457. évi Psalteriumon. Badius Jodocus kiadványain, állítólag Dürertől, van a legrégibb nyomda, mint kiadói jel. Ezeknek gyakran művészi értékük is van. V. ö. *Silvestre,* Marques typographyques (Paris 1867, 2 kötet); *Heitz,* Die Büchermarken od. Buchdrucker- u. Verlegerzeichen (Strassburg 1892); *Burger* Konr., Buchhändleranzeigen des XV. Jhrhdts. (Leipzig 1907, 32 táblával).

Kiadói jog, l. *Kiadói ügylet.*

Kiadói ügylet az az ügylet, mely által valaki, az ú. n. *kiadó*, kész vagy készítendő irodalmi (írói), műszaki vagy művészeti munka többszörözésére, közzétételére és forgalombahozatalára a szerzőtől vagy ennek jogutódaitól (l. *Szerzői jog)* kizárólagos jogot szerez. Az ekként szerzett jog *kiadói jog* a szónak alanyi értelmében. A K.-re vonatkozó jogszabályoknak összessége a tárgyi értelemben vett kiadói jog. A K.-et nálunk a kereskedelmi törvény (VIII-ik cím 515—533. §§-ok) szabályozza. A munka fordításához és kiadásához a kiadói jog nem ad jogot. A K. szóval vagy írásban köthető. A példányok számát s árát szerződés hiányában a kiadó saját belátása szerint határozza meg. Addig, míg minden példány el nem kelt, a szerző munkájával nem tehet oly intézkedést, amely a K.-i jog kizárólagosságát sértené. A K.-i jog terjedelmére a szerződés irányadó. Kétség esetében a szerződés csak egy kiadásra szól. *Kiadás* alatt értjük a példányok számát, amelyek egy szedésről lehuzattak, s amelyek előállítása után a szedést szétszedik. Több kiadás átruházása esetében a kiadó az előbbi kiadás elkelte után azonnal új kiadást eszközölni köteles. Tiszteletdíjat a szerző csak nyilt vagy hallgatag kikötése esetében követelhet. Hallgatag kikötöttnek a tiszteletdíj akkor tekintendő, ha a körülmények szerint a munka átengedése csak tiszteletdíj mellett volt feltehető. A tiszteletdíj összegét ily esetben szakértők meghallgatásával a bíróság állapítja meg. A K.-i jog meg lehet osztva akként, hogy egy-egy kiadásnak joga csak egy vagy bizonyos országokra szorítkozik. Ez főleg zeneműveknél szokásos. A K. megszünik, ha a szerződés tárgyát tévő kész munka az átadás előtt a szerzőnél véletlenül elvesz; ha a szerző a munka befejezése előtt meghal, vagy egyébként véletlenül a munka elkészítésére képtelenné válik; ha a közzététel által elérendő cél a munka átadása előtt lehetetlenné vált. A szerző a szerződést felbonthatja, ha a kiadó csődbe kerül. *Bizomány* (bizományi kiadás, Kommissionsverlag) az, amidőn a könyvkereskedő a munka többszörözését s közzétételét kizárólag a szerző számlájára veszi át. A bizományos kiadói jogot nem szerez. Hirlapoknak vagy folyóiratoknak, habár tiszteletdíj mellett átengedett kisebb dolgozatok minálunk megjelenésük után a szerző szabad rendelkezése alá kerülnek. Másutt a K.-i jog ily dolgozatokra vonatkozólag tovább, Németországban 2 évig tart. Az 1848. évi sajtótörvény szerint sajtóvétségért, ha az első sorban felelős szerző nem tudatnék, a kiadót bün-

tetik. Az új sajtótörvény szerint akkor is, ha a cikket, sajtóterméket a közzétett tartalommal maga a kiadó rendelte meg, vagy azt utasítására tették közzé. A német terminológiára nézve megjegyzendő, hogy a kiadó: «Verleger», ellenben az első sorban kiadónak fordítható «Herausgeber» nem kiadó. A Herausgeber az, aki nem időszaki sajtótermékeknél többeknek irodalmi adalékaiból álló művet mint egységes egészet teszi közzé. (Lexikonszerű művek, antológiák, gyüjtemények.) Nálunk a Herausgebert is épp úgy, mint az időszaki sajtónál hasonló tevékenységet kifejtő «Redacteurt» *szerkesztőnek* nevezik. V. ö. *Magyary* G., A kiadói ügylet (Budapest 1893).

Kiadó násznagy, l. *Kiadó*.

Kiállás munkából, lásd *Munkamegszüntetés, Sztrájk*.

Kiállítás. 1. *K.* v. *tárlat*, egy v. több állam v. országrész v. munkakör ipari, kereskedelmi, tudományos v. művészi munkásságának bemutatása. A K. lehet *országos*, ha egy ország állítja ki termékeit, *nemzetközi-* vagy *világ-K.*, ha több állam vesz részt benne; *általános*, ha az emberi munkásságnak lehetőleg minden ágára és *szak-K.*, ha az emberi tevékenységnek csak egy bizonyos ágára terjed ki; lehet továbbá *állandó K.* és ekkor muzeum jellegét ölti fel, vagy *időszakos*, melyet bizonyos alkalommal meghatározott időre rendeznek.

A K. története a XVI. és XVII. sz.-ig vezethető vissza. Apró kisérletek szép hatást értek el, az a kis közönség, mely ezeket látta, megkedvelte őket, a hatalmasok is érdeklődni kezdtek irántuk s a sok kisebb kisérlet után létrejött végre 1798. a párisi Marsmezőn az első rendszeresebb K., melynek már iparfejlesztő hatása is volt, úgy, hogy ez időtől kezdve a kormány támogatása és részvétele mellett sűrűn ismétlődtek a K.-ok. Az eszme hódított a vidéken és lassan-lassan a külföldön. London, Svájc, Amsterdam és Trieszt voltak első szinhelyei a legsikerültebb K.-oknak a XIX. sz. elején és közepén. A K.-okat azután úgy ismerték, mint amelyek az ipar fejlődésére jelentékeny befolyást gyakoroltak és míg egyrészt sok helyütt pótolták a céhek megszünte által abbanmaradt remekléseket, másrészt mint a jó ízlés és műforma terjesztői számos kézmű- és díszmű-iparág fejlesztésére hathatós befolyást gyakoroltak.

Nagy fordulatot jelent a K.-ok terén az *első világ-K.*, melyet 1851. Londonban a Kristálypalotában tartottak meg *Albert* herceg kezdeményezésére. Bevallott célja a K.-nak az volt, hogy az emberi haladás hű képét bemutassa és megjelölje a kultúra és a gazdasági haladás főirányait. E K. 14.837 kiállítója közül 7381-et, tehát a kiállítóknak éppen felét Nagy-Britannia szolgáltatta. Az Egyesült-Államok 4990, Franciaország 1710, Poroszország és a német államok 1536, Ausztria 731 kiállítóval vettek részt a K.-ban. Az első világ-K. sikerét Anglia ugyancsak sietett hasznára fordítani: megalapította a *South Kensington museumot*, ipar- és rajziskolákat alapított, nevelte munkaerőit és fokozta kivitelét. Szóval példát adott arra is, hogy kell a K.-ból gyakorlati hasznot húzni. Ezért akadt oly gyorsan utánzója a világ.-K. terén s ezért váltakoztak ezek egy ideig London és Páris között, míg végre az 1873-iki bécsi világ-K. után Amerikába is átvitték ez eszmét.

Lassankint azonban a K.-ok kifárasztották a kiállítókat is, a nagy közönséget is és az utolsó évtizedek nagy világ-K.-ai már a látványosságokat, szórakoztatásokat és az érzéket csiklandó dolgokat keresték, melyekben különösen az 1889-iki párisi és az 1893-iki chicagói K. excelláltak. Ez a jelleg a K. komolyságának rovására kezd kidomborodni s ennek régebbi érvényesítése volt oka, hogy a nagy K. helyett jobban felkarolták az országos K.-t. A világ-K. rohamos fejlődését különben legjobban mutatják a következő számarányok:

A kiállítók száma volt:

1851.	London	13,917
1855.	Páris	23,954
1862.	London	28,653
1867.	Páris	50,226
1873.	Bécs	51,952
1876.	Filadelfia	27,000
1878.	Páris	53,258
1889.	Páris	61,722
1893.	Chicago	65,422
1900.	Páris	60,000
1904.	St.-Louis	83,623

A látogatók száma volt:

		Látogatók száma	Legnagyobb napi látogatás
1851.	London	6.039,195	109,915
1855.	Páris...	5.162,330	105,022
1862.	London	6.212,130	67,022
1867.	Páris...	9.826,000	110,420
1873.	Bécs	12.500,000	139,073
1876.	Filadelfia ...	8.004,263	275,000
1878.	Páris	15.594,800	147,306
1889.	Páris...	25.398,609	402,000
1893.	Chicago	27.529,400	716,881
1900.	Páris...	48.130,301	902,750
1904.	St.-Louis	19.694,855	404.450

Az *országos* K.-ok, melyeknek főcéljuk a belföldi termelés megerősítése, a hiányok fölkutatása és javítása, az előnyök fölismerése és értékesítése volt, rohamosan terjedtek s lassankint fölkarolták azokat a legkisebb államok is. A külföld ragyogó példáin okulva, a magyar országos iparegyesület kebelében *Kossuth* Lajos akkori aligazgató 1842. kezdeményezte és rendezte az első ipar-K.-t. «A honi műipar előmozdítására szükséges mindenekelőtt a jelen állapot ismerete», erre volt alapítva az első magyar K., mely 1842 aug. 25. nyilt meg a redoute termeiben. Kiállító volt 213, kik 298 tárgyat állítottak ki. A látogatók száma 14,425 volt. A K.-ról megjelent és Kossuth által szerkesztett «jelentés» ma is egyike a legjobb és legalaposabb enemű munkáknak. A következő évben megismételték e K.-t. 1846. azonban — az akkori viszonyokhoz mérve — már nagyszabású ipar-K. volt Pesten. Ekkor már 516 volt a kiállítók száma s a látogatók 22,136-ra rúgtak. A magyar K.-ok e három úttörő vállalata kitüntetéseket is adott a kiállítóknak és pedig arany-, ezüst- és bronzérmeket, dicsérő oklevelet és «méltányló megemlítést».

A negyvenes évek K.-ainak közvetlen haszna azonban főleg két irányban nyilvánult. Első az volt, hogy a társadalom úttörő vezetői közvetlen és állandó érintkezésbe jutottak az iparosokkal, ami ezekre igen jó buzdító hatással volt. A másik az iparfejlesztés, a védegylet által is gyakorolt hatás volt. A védegylet nemcsak mint ilyen, hanem az általa inaugurált szellemnél fogva is

előmozdította az iparfejlesztést, a magyar ipar pártolását és a K. tért hódított a vidéken (Nagyszeben 1843, Kolozsvár 1846, Kassa, Győr, Eperjes 1846, Sopron, Nagyszeben 1847), a fővárosban pedig rajzmű- K.-t (1846) és mesterinasművek K.-át (1847) is rendeztek az iparegylet védszárnyai alatt.

Az abszolutisztikus idő alatt csak kisebb gazdasági K.-ok voltak az országban. Az alkotmányos korszak idején újból éledt a K.-i kedv s az első országos K. 1872-ben volt Kecskeméten, mely mintegy előkészítője volt az 1873-iki bécsi K.-on való impozáns részvételünknek. Azután pedig a vidék nagyobb emporiumai rendeztek országos K.-okat, ú. m.: Szeged, Székesfehérvár, később Arad, Temesvár, Pécs. A vidéki K.-ok végre előkészítették az *1885-iki első nagyobbszabású országos K.-t*, mely *Matlekovits* Sándor elnöklete alatt zajlott le. E K. területe 300,000 m²-t foglalt el, a 102 épület 70,000 m² fedett területet adott, az építkezések költsége meghaladta a két millió forintot. A kiállítók száma 11,879, fizető látogató 1.759,368 volt. Az összbevételek főösszege 3.637,452 frtot, a kiadás 3.598,955 frtot tett; a fedezetlen maradt szenvedő egyenleg összege azonban 496,987 frtot tett ki. Az 1885-iki K. nagy hatása első sorban az iparfejlesztésre, másodsorban a külföldre, főleg pedig az ország nagy közönségére, melynek bizalmát fölkeltette, számokban aligha fejezhető ki.

Azonban a *második magyar országos K.*, mely 1896. «*millennáris*» *K.* név alatt folyt le, sokban fölülmulta az 1885-ikit. Az ezredéves K. létesítését a törvényhozás rendelte el, hogy Magyarország ezredéves fennállása alkalmával egyrészt a nemzet multját (történelmi K.), másrészt akkori szellemi és anyagi erejét (jelenkori K.) mutassa be a hazai és külföldi közönségnek. E K. tisztán *nemzeti* volt; minden külföldi tárgy ki volt belőle zárva, mert célja, hogy ne csak előnyeinket tüntesse föl, hanem hiányainkat is föltárja és bennünket ezek pótlására buzdítson. Az ezredéves K. területe a városliget felső részében 548,500 m²-re terjedt, ezenkívül egy 135,000 m² külön terület az Erzsébetkirályné-út mentén az állat-K.-ok céljaira szolgált. Az állandó és időleges kiállítók száma együttvéve 21,310, a látogatók száma pedig 5.800,000 volt, a bevételek összege 5.286,000, a kiadások összege 5.238,000 koronát tett kerek számban. Az ezredéves K. sikerét méltányolták a külföldön is és általánosan elismerték, hogy ehhez hasonló nagysikerű országos K.-t eddig sehol sem rendeztek. E K.-ról egy kilenc vaskos kötetre terjedő jelentést adott ki az igazgatóság, melyet *Szterényi* József és az illető szakmák elismert szakférfiainak közreműködésével *Matlekovits* Sándor szerkesztett.

A K.-ok közül azután legjobban terjedtek a *helyi* és *kerületi K.-ok* úgy nálunk, mint a külföldön. Meglehetős tért foglaltak továbbá a *vállalatszerű nemzetközi K.-ok*, melyeket egyes konzorciumok rendeztek félig-meddig állami patronátus alatt, vagy enélkül. E K.-ok sűrű ismétlése (Amsterdam, Brüsszel, Sidney, Melbourne, Barcelona, London, Liège, Gand) kifárasztotta a nemzetközi közönséget és mozgalom indult meg Európa több államában, nálunk is, az ilyen K.-ok sűrű fölerőszakolása ellen, s amennyiben sok helyütt zug-K.-ok ütötték föl a fejüket és mindennaposak lettek a K.-i visszaélések, értéktelen K.-i kitüntetések pénzért való felkínálása és eladása, általán sürgették a *K.-i ügy rendezését.* Igy alakultak meg társadalmi úton, de az illető kormányok támogatásával a *K.-i központok*, melyeknek röviden az a hivatásuk, hogy a kiállítókat és a közönséget minden fontos ügyben tájékoztassák, a szédelgő K.-tól megóvják s ellenükben megvédelmezzék. Ilyen központok alakultak Párisban, Brüsszelben, Londonban, Berlinben, Bécsben, Hágában, Rómában, Zürichben, Milanóban, Kopenhágában és Gelléri Mór kezdeményezésére Budapesten. E központok együttvéve egy Brüsszelben székelő *nemzetközi szövetséget képeznek*, hogy egymás törekvéseit támogassák s lehetőleg minden fontosabb kérdésben és minden K.-sal szemben Európaszerte *egységes* eljárást kövessenek. Ez alakulásnak két irányban volt üdvös eredménye. Először is propagálták a *szak-K.-ok* terjesztését az egész világon, mert ezek bizonyultak leginkább gyakorlati eredményű K.-oknak, amennyiben egy-egy szakma tökéletesítésére és az illető termelési vagy iparág űzőinek nevelésére nagy hatással voltak. Nálunk leginkább a *mezőgazdasági szak-K.-ok* terjedtek el, még pedig úgy a termények, mint a gépek megjavítása és megismertetésének céljából, valamint az állattenyésztés előmozdítására. Szép sikert értek el a *gyümölcs-, zöldség- és virág-K.-ok* is. Az *ipari-, műipari és technikai szak-K.-ok* is tért foglaltak nálunk, nemkülönben említésre méltók az *inas- és segédmunkákból* szervezett K.-ok, amelyek az ifjabb iparos-nemzedék gyakorlati kiképzése körül fontos hivatást töltenek be. E K.-ok szabályozására a keresk. miniszter külön rendeletet adott ki.

A másik üdvös eredmény, amelyet a K.-i központok elértek, *a K.-i ügy nemzetközi rendezése.* Ebből a célból 1912. őszén nemzetközi diplomáciai értekezlet volt Berlinben, melyen Európának legtöbb kultúrállama képviselve volt. Itt írásos megállapodásokat hoztak, melyek egyöntetűen szabályozták a K.-ok kategóriáit (egyetemes, különleges, nemzeti és nemzetközi K.-ok), megállapították a hivatalos, hivatalosan elismert és magán-K.-ok közötti különbséget. Ezek szerint külföldi államoknak valamely K.-on való részvétele lehet: 1. *hivatalos*, ha ezt a kormány vagy ennek képviselői tervezik, irányítják és igazgatják; 2. *hivatalosan elismert*, ha ezt olyan szervezet létesíti, irányítja és igazgatja, amely erre a kormánytól formális megbízást, támogatást vagy felhatalmazást kapott; 3. *magán-K.* az, ami az előbbi kategóriákba nem tartozik. Ezeken fölül a megegyezés kiterjed a K.-ok főbb alapelveinek megállapítására, főleg az ellenőrzés és a birálat szempontjából. Ha ez alapelvek átmennek a való életbe, a K.-ok meg fognak tisztulni attól a salaktól, mely az utolsó években hozzájuk tapadt és ismét oly fontos gazdasági tényezőkké válnak, melyek a munka értékét kellő világításban mutatják be és amelyek a termelők és a művészi erők önérzetét és önbizalmát emelik. L. még *Művészeti kiállítás.*

¶ 2. *K. szinpadi értelemben* mindaz, ami az előadott szinművekhez szükséges díszletekre, búto-

rokra, jelmezekre s minden más kisebb-nagyobb rekvizitumra vonatkozik. A K. korok szerint nagyon különböző volt. A régi görögök sok gondot fordítottak rá s kivált a karokat szerelték föl fényesen. A középkori szinpad s az újkori is eleinte, ellenkezőleg, rendkivül egyszerű volt, így a Shakespeare szinpadja is. Csak a XVIII. sz.-ban divatos operák és balletek K.-a kezdett fényesebb lenni. Nem hiányoztak a törekvések a XIX. sz.-ban a K. egyszerűsítésére, de általában egyre jobban érvényesült az az elv, hogy a K. minél fényesebb legyen s minél jobban emelje az illuziót. Nagyvárosi operaszinházak éppen rengeteg sokat költenek a K.-ra.

Kiállítási épületek. Ipari, kereskedelmi és művészi termékek időszakos haladásának bemutatására s többnyire a vásárló kedv felébresztésére is szolgáló tágas, szellős, világos és állandó vagy ideiglenes jellegű épületek. Az első világkiállítást 1851-ben Londonban rendezték. Az erre szolgáló roppant méretű csarnok vasból és üvegből készült. Újabban kertészetileg kiképezett nagyobb területen elhelyezett ú. n. pavillon-rendszerre tértek át, mely, míg egyrészt a külső csoportosítás által festői hatást gyakorol, másrészt a szakmák szerint szétválasztott K.-i tárgyakat intimebb környezetben teszi tanulmányozhatókká. A K. ideiglenesek vagy állandóak. Első esetben fából, rabitzból stb. készülnek, s a kiállítás bezártával leromboltatnak. A K.-i pavillonok elhelyezése, főleg ha azok közül egyik-másik állandó jelleggel épül: városrendezési és építészeti feladat. A budapesti millenaris K.-ról pl. fennmaradt a *történelmi csoport* (Alpár Ignác építész műve), mely annak idején ideiglenes, majd másodszor állandó jelleggel épült fel s jelenleg a mezőgazdasági muzeumot, a *Képzőművészeti csarnok,* mely jelenleg a székesfővárosi muzeumot s a *közlekedési* pavillon, mely jelenleg a közlekedési muzeumot foglalja magában. Ez utóbbi két épület Pfaff Ferenc műve. A K. külső architekturája rendszerint nem egységes s főleg nemzetközi K.-ok alkalmával az egyes nemzetek és népfajok jellegzetes építkezési módjának bemutatására is alkalmas (a londoni, bécsi, milanói, turini, római K.-on a magyar pavillonok méltó feltünést keltettek és széles körök tetszését nyerték meg). Elrendezés és szerkezet szempontjából kivánatos, hogy a K. világosak, szellősek, tűzbiztosak legyenek s főleg szem előtt tartandó, hogy a K.-t látogató közönség a sok látnivaló közt mintegy automatikusan vezettessék, vagyis torlódások elkerülhetése végett állandó körforgásban legyen tartható. A galeriák, emeletes K. ennélfogva lehetőleg mellőzendők. A K.-et rendszerint kiegészíti a tűzrendészeti pavillon, a mentőállomás, a pénztár, dohánytőzsde, virágárus stb. pavillon, a kávéházak, vendéglők és a látványosságok, szórakoztatóhelyek.

Kiállítási központ, l. *Kiállítás,* 1.

Kiáltvány *(proclamatio),* a nagy közönséghez valamely közérdekü ügyben intézett nyilvános felhivás.

Kiama, afrikai ország, l. *Borugung.*

Kiamil *pasa,* török államférfiú, szül. Leukosiában (Ciprus) 1827., megh. Larnakában (Ciprus) 1913 nov. 14. Zsidó családból származott s később a mohammedán hitre tért. Ifjukorában beutazta Nyugat-Európát, megtanult angolul és franciául s a törökön kivül még az arab és görög nyelveket is beszélte. Török államszolgálatba lépve, sokáig mint pénzügyi tisztviselő működött, 1880-ban közoktatásügyi miniszter lett, 1882-ben pedig a vakuf-birtokok felügyelője. 1885 szept. Szaid helyébe a szultán őt nevezte ki nagyvezérnek s mint ilyen kénytelen volt Bulgária és Kelet-Rumelia egyesítését tudomásul venni. 1890-ben Németországgal kereskedelmi szerződést kötött, melyben nagy előnyöket biztosított a birodalom számára. 1891-ben orosz befolyás következtében megbukott, sőt a szultán őrizet alá helyeztette házában. Angol közbenjárásra azonban visszakapta szabadságát s mikor *Kücsük Szaid* nagyvezér az örmény kérdésben megbukott, 1895-ben újra kinevezték nagyvezérnek. De ellenei azon vád alapján, hogy a szultán élete ellen összeesküvést tervez, megbuktatták és Aleppóba száműzték. Az angolok azonban megint pártjára keltek s 1907-ben már *Szmirna* válija volt. Egy újabb száműzetés elől csak úgy menekült meg, hogy visszavonult. Az 1908-iki új-török forradalom újra a politikai térre szólította az agg K.-t. Az alkotmányos mozgalom elsöpörte a szultán régi kegyenceit s Szaid nagyvezérnek is távoznia kellett. 1908 aug. 6. a szultán immár harmadszor nevezte ki K.-t nagyvezérnek. Ezután következett (okt. 5.) Bulgária függetlenségének proklamálása és Bosznia-Hercegovina annexiója az Osztrák-Magyar monarchia által. K. ez ellen nem tehetett semmit, de ügyes alkudozásaival némi pénzbeli kárpótlást szerzett a monarchiától 1909 jan. (54 millió K). Nehezebb volt a helyzete az *új-török bizottsággal,* mely mintegy mellékkormányként avatkozott az ügyekbe. Mikor ez ellen erélyesebben akart fellépni, az új-török többségű képviselőház 1909 febr. 13. majdnem egyhangulag (198 szóval 8 ellen) bizalmatlanságot szavazott neki, mire K. visszalépett. Mikor 1912 jul. Mahmud Muktár pasa új kormányt alakított, K. lett az államtanács elnöke. Pár hónapra reá kitört a balkáni háború s a török seregek első vereségének hatása alatt okt. 28. visszalépett Mahmud Muktár nagyvezér s helyét okt. 30. K. foglalta el, ki megtartotta a régi kabinet kiválóbb tagjait. A török seregeket azonban újabb és nagyobb vereségek érték. A bolgárok a csataldzsai erődítményekig jutottak, mire K. a hatalmak közvetítésével fegyverszünetet eszközölt ki (1912 dec. 3). Erre következtek a londoni béketárgyalások (1912 dec. 16—1913 jan.), melyen a balkáni szövetségesek a még el nem foglalt Drinápoly átadását is követelték. K. már hajlandó lett volna ebben a kérdésben engedni, mikor 1913 jan. 23. egy új-török tisztekből álló csapat *Enver* bég vezetése alatt a nagyvezéri palotába nyomult, *Názim* pasa hadügyminisztert megölte, K.-t pedig a kormány többi tagjaival együtt lemondásra birta. K. ezután visszavonult szülőföldjére, hol 10 hónap mulva meghalt.

Kiang (kinai) a. m. folyó, folyam.

Kiang (állat), a kulán (l. o.) tibeti neve.

Kiang, sziámi gabonamérték körülbelül 1000 l. értékben.

Kiang-csou *(Kiung-csou), Hai-nan* sziget fővárosa.

Kiang-hszi *(Kiang-szi),* Kina egyik tartománya a Jang-ce-kiangtól délre, közép tájon. Területe 179,500 km², kb. 17.199,365 lakossal az 1911. évi népszámlálás szerint. Legnevezetesebb iparága a porcellángyártás, amelynek középpontja a King-te-csönni porcellángyár Zsau-csou mellett, ahol a legjobb kinai porcellánt készítik. A tartomány főfolyója a Kan-kiang, amely a Po-jang tóba ömlik, elég termékeny vidék, főterményei: kitünő tea, rizs, selyem, gyapot, épületfa stb. Fővárosa Nan-csang-fu, kb. 100,000 lakossal, fontosabb még Kiu-kiang-fu.

Kiangri *(Csengri),* város Karsztamuni kisázsiai vilajetben, só- és gyapjukereskedéssel; 16,000 lak. 1902. földrengés pusztította el. K. az ókori Gangara helyén áll, hol a paflagoniai dinasztia székhelye volt.

Kiang-szu, kinai tartomány a Sárga-tenger mellett, a Jang-ce-kiang alsó részének mindkét partján. Területe 99,300 km², kb. 10.850,640 lakossal az 1911. évi népszámlálás eredménye szerint. A taiping-lázadás előtt kb. 39·6 millió lakosa volt. Nagy része síkság, amelyen a Császár-csatorna, a Huai-ho, Hoang-ho és a Jang-ce-kiang közt bámulatos sűrű csatornahálózat bonyolítja le a közlekedést. Fővárosa Nan-king, vagy ahogyan a kinaiak hívják: Kiang-nan. Főbb kikötői: Sangháj, Sz'-csou, Csin-kiang és Jang-csou kb. 360,000 lakossal. Ipara is virágzó, papirost, lakktárgyakat, tust, tintát, selymet gyártanak.

Kianit (ásv.) a. m. *disztén* (l. o.).

Kianol *(kyanol)* a. m. *anilin* (l. o.).

Kianosz *(kyanos,* gör.), kékesfekete fémes anyag volt, melyet az ókorban pajzsok és fegyverek díszítésére használtak; magában is szerepel díszítménykép.

Kiasztolit, l. *Andaluzit.*

Kiátib (arab), l. *Kátib.*

Kiau-csou, város San-tung kinai tartomány Lai-csou kerületében. Két német hittérítő megölése miatt 1897 nov. 14. német csapatok szállották meg ellenállás nélkül. 1898 márc. 6. a kinaiak és a németek egyezségre léptek, amely szerint Németország a *Kiau-csou öböl* partvidékét az öbölben levő szigetekkel együtt teljes fenségjogokkal 99 évre bérbevette. Ez a terület 501 km², 121,000 lakossal, s ezt még semleges védőzóna veszi körül, amelynek területén a kinaiak csak a németek beleegyezésével gyakorolhatnak felségjogokat, ez a tul. német területtel együtt 7100 km², 1.200,000 lakossal. Egy magasabb állású német tengerésztiszt kormányzói címmel van a terület élén, akinek székhelye Csing-tauban van. A német kormány 1908—9-ben 10.601,600 márkát költött a területre, de ez meg is érdemli a tőkebefektetést, mert klimája egészséges, földje termékeny, továbbá, mert a San-tung félszigeti szénbányák kihasználására s vasutak építésére is jogaik vannak. A tartománynak kábelösszeköttetése, szubvencionált német hajójáratai vannak. 1901-ben nyilt meg a K.-Csing-tau vasút (74 km.), s a tartomány belsejébe is épül vasút, amely 1904-ben Ci-nan-fuig már készen volt. A szabad kereskedelem számára meg van nyitva minden kikötője. A K.-i kikötőt kimélyítették és két, mintegy 4 km. hosszú mólót is építettek. Négy hittérítő iskolában nyernek a kinaiak oktatást, sőt Csing-tauban német középiskola is van. A helyőrség 2680 főnyi német tengerészkatonából áll, de újabban kinai katonákat is képeznek ki. K. behozatala 1907-ben 36.448,593 dollár, kivitele pedig 15.143,847 doll. értékű volt. V. ö. *Richthofen,* Schantung und seine Eingangspforte (Berlin, 1898); *Hesse-Wartegg,* Schan-tung u. Deutsch-China (Leipzig 1898); Seekarten der kaiserl. deutschen Admiralität Nr. 156. Gouvernement K. (1 : 100,000, Berlin 1901) és a Petermanns Mitteilungenben (1898, 1 : 750,000).

Kibdelofán (ásv.), l. *Ilmenit.*

Kibear v. *kebir,* pénz, l. *Dahab.*

Kibéd, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 2633 magyar lakossal, vasútállomás, postaügynökség, u. t. Makfalva.

Kibic (ném. *Kiebitz* a. m. bíbic), a kártyajátékosok nevezik így a játék szemlélőjét. A K-nek nem szabad a játékba beleszólnia, tanácsot adnia és rendszerint anyagilag sem lehet a játékban érdekelve.

Kibira *(Kibyra),* ókori város déli Frigiában, a Kabaliának nevezett vidéken, a mai Khorszum közelében. Murena Kr. e. 84. a római birodalomba kebelezte és akkor egy conventus juridicus székhelye lett.

Kibitka (orosz), tulajdonképen a nomád kirgizek szétszedhető sátra; továbbá Oroszországban használatos kocsi, melyet gyékény féltető véd az időjárás ellen, míg a *telega* = targonca nyitott szekér födél nélkül. Mindkettőbe rendesen három lovat fognak (trojka), a középsőt járomba. Ilyen K.-kon szokták vinni a kegyvesztett államférfiakat az uralvidéki országokba, innen ez a kifejezés: *K.-igazságszolgáltatás.*

Kibla (arab) a. m. irány (orientáció), a mohammedánoknál az az irány, mely felé imáik alkalmával fordulnak. Mohammed kezdetben, míg a zsidók pártolásában reménykedett, Jeruzsálemet tűzte ki az imádság K.-jául, de midőn a zsidókkal meghasonlott, a mekkai ká'bát (l. o.) rendelte K.-nak. A K. pontos irányát a mecsetekben a *mihráb* (l. o.) nevezetű fülke jelöli.

Kibo, a *Kilima-Ndzsáró* legmagasabb csúcsa (l. o.).

Kibocsátás *(emissio)* az a művelet, mellyel az értékpapirokat forgalomba hozzák. A K. a legtágabb értelemben vett értékpapir minden neménél előfordul. Igy beszélnek papirpénz-, bankjegy-, váltó-, csekk-, kötvény-, részvény-, sorsjegy- stb. K.-ról, csakhogy míg pl. a váltónál és csekknél a K.-t csupán jogcselekménynek tekintik, mely az illető értékpapirnak aláírásával történik, addig pl. a bankjegyek v. kötvények K.-a azt a teljes financiális műveletet jelenti, melynek céljából a K. szükségessé vált. A *papirpénz* K.-a az állam részéről a pénzszerzésnek az a végső eszköze, melylyel az állam akkor él, ha magának költségei fedezetére már egyéb segédforrást nem talál, ha a nemzet adózóképessége az államköltségekhez képest gyenge s az állam hitele kimerült. A K. ebben az esetben egyszerüen az állam illetékes felelős vezető egyéneinek aláírásával ellátott pa-

pirpénzek forgalombahozásából áll. A *bankjegyek K.*-a az illető országok jegybankrendszerétől ill. attól a szerződéstől függ, melyben a jegybank az állammal áll. A K. alapja az érc-fedezet valamely módozata (l. *Fedezet)* és mértékét a gazdasági szükséglet szabja meg, mely főkép a jegybanknál összefutó benyujtásokban nyer kifejezést. A *kötvények K.*-a általában három módon történhetik: 1. nyilvános aláírás; 2. bizományi eladás; 3. fix eladás útján. Ha ugyanis a kölcsön elhelyezése iránt semmi kétség nincs, akkor a kölcsön felvevője (állam, község, magáncég) saját számlájára és kockázatára foglalkozik a kölcsön egyes részeiről szóló kötvények eladásával. Ujságokban és hirdetésekben közhirré teszik a kölcsön célját és megjelölik azokat a helyeket (bankok, közpénztárak stb.), ahol a kötvények vételére való előjegyzések elfogadtatnak. A jegyzési idő leteltével az aláírási íveket egyesítik s ha a jegyzés nem teljes, az aláírási határidőt meghosszabbítják, ha ellenben túljegyzés keletkezett, az eredeti határok között arányosan felosztják a kötvényeket. Ha a nyilvános aláírás nem kecsegtetne a kellő eredmény reményével, bankintézeteket biznak meg a kötvények elhelyezésével, aminek fejében megfelelő jutalék fizetendő, úgy, hogy a kölcsön K.-a ennél a módnál már külön díjba kerül. Végre, ha a kölcsönvevő teljesen áthárítja a kötvények elhelyezésének kockázatát, akkor közvetlenül szerződik a bankokkal és tőkésekkel, ill. ezek konzorciumával, még pedig olykép, hogy az összes kötvények egyszerre vétetnek át, de a névértéken aluli árfolyammal. Ebben az esetben az árfolyamdifferencia a K. költsége. Újabban a K. három módját kombinálják és pl. a kötvények egy részét fix eladják, másikát pedig bizományba adják. A *részvények K.*-a a kötvenyekéhez teljesen hasonlóan történik, de a törvény szerint okvetlenül aláírás útján. Az aláírás elősegítésére itt is szerepelhetnek konzorciumok és szindikátusok. A *sorsjegyek K.*-a megfelelő sorsolási terv közhirré tétele alapján történik a sorsjegyeknek nyilvános, határozott árban való eladása útján.

Kibocsátó az az egyén, aki az értékpapirokat létrehozza, ill. forgalomba bocsátja. Igy a váltónál az, aki a váltó szövegét a váltóadóshoz intézi és azt a fizetésre felszólítja, a csekknél a csekkszámla tulajdonosa, aki számlakövetelése felett rendelkezik, a kötvényeknél a kölcsönt felvevő fél, a részvényeknél az illető részvénytársaság, a bankjegyeknél a jegybank, az államjegynél az állam stb. L. *Kibocsátás.*

Kibongo v. *Kibongoto*, német-keletafrikai helység a Kilima-Ndzsáró tövében.

Kibontakozási tan *(praeformatio, praedelineatio, evolutio)*, a XVIII. sz. közepéig uralkodó biológiai elmélet, mellyel a szervezetek kifejlődését igyekeztek megmagyarázni. E tan szerint a csirasejtekben megvan az illető szervezet minden részével együtt, csakhogy kicsinysége miatt láthatatlan. A kifejlődés lényegében abban áll, hogy a láthatatlan lény megnagyobbodása által láthatóvá válik. A K.-nak természetes következménye volt az ú. n. *beskatulyázási elmélet*. A K. szerint ugyanis a szervezetek nem egyszerűbb állapotokból fejlődnek ki folytonos átalakulással, hanem csak a csirában elrejtett láthatatlan állapotból bontakoznak ki, ezért fel kellett tenni, hogy a legelső ember petéiben a valamennyi nemzedéknek csirája benne volt láthatatlan kicsiségben. A K. hívei két pártra: az *ovulisták* és *animalculisták* pártjára oszlottak. Az előbbiek a petét, az utóbbiak a hímcsirasejtet tartották olyan csirasejteknek, melyekbe az összes következő nemzedékek be vannak skatulyázva. A K. ellentéte az epigenezis. L. *Epigenezis-elmélet.*

Kibonyolítás (eszt.), l. *Dráma.*

Kibrisz, sziget, l. *Ciprus.*

Kiburg, l. *Kyburg.*

Kibúvás néven úgy a geologiában, mint a bányászatban valamely telepnek, vagy általában rétegnek a felszinre való kilépését értik.

Kibyra, ókori város, l. *Kibira.*

Kick, *Friedrich*, osztrák technológus, szül. 1840 febr. 27. Bécsben. Tanulmányai végeztével 1866. a mechanikai technológia tanára lett Prágában s 1892. a bécsi technikai főiskolán. Nevezetesebb művei: Das Gesetz der proportionalen Widerstände (Leipzig 1885); Die Mehlfabrikation (Leipzig 1871, 3. kiad. 1894); Vorlesungen über mechanische Technologie (Wien 1898).

Kickapoo (ejtsd: kikkapu), jórészt elenyészett algonkin indiánusok, Új-Skócia és E.-Karolina területének egykori urai.

Kickxia *Bl.* (növ.), az Apocynaceae-család génusza 4 fajjal; 3 Afrika, 1 Ázsia tropikus részén honos fa. A nyugatafrikai *K. elastica* Preuss. kaucsukot szolgáltat, ezért hazájában ültetik. Kaucsuktermőnek ezelőtt a *K. africana* Benth.-ot tartották, de nem az. L. *Kaucsuknövények.*

Kicsapongás, a józan mértékletesség határain való túlmenés, rendesen a testi élvezetek túlsága. L. még *Excessus.*

Kicserélés *(gyermeké)*, l. *Gyermekcsempészet. K.* (foglyoké), l. *Hadi fogoly.*

Kicsi Gami, az amerikai nagy-tavak egyikének neve, l. *Felső-tó.*

Kicsillézés (bány.), a bányatermények kiszállítása csillékkel.

Kicsi-Magyar *(Kiči-Mâgâr)* és *Ulu-Magyar* néven Anoserván perzsa király 528-ban Derbend közelében két várost alapított. Ezeket utoljára (1895) a Zichy-expedició vizsgálta meg.

Kicsind, kisk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 654 magyar lak.; u. p. és u. t. Garamkövesd.

Kicsinyítő szók, az illető fogalom jelentőségét, a tárgy terjedelmét v. belső értékét csökkentik, igy pl. házacska, házikó, emberke, uracs stb. A kicsinyítő képzővel ellátott szónak *diminutivum* a neve. A kicsinyítéssel, melynek néha igéknél is lehet helye, nem egyformán élnek a különböző nyelvek. Igy a magyarban, a szláv nyelvekben, az olaszban sokkal többféle képző van, mint a németben. Gyakoribb a kicsinyítés a prózában, mint a kötött beszédben, a társalgásban, mint az írásban. Különösen a gyermeknyelv kedveli a kicsinyítést, s evvel függ össze az is, hogy a családtagok megszólításában, tehát kivált a keresztnevekben, olyan nagy a szerepe. Jellemző, hogy nyelvjárásaink közül a székely nyelvjárásokban feltünő gyakori kicsinyítő képzést használnak. L. *Becéző nevek.*

Kicsinyitő tükör v. *domború tükör*, rendesen gömbfelületnek része (gömbsüveg), mely a tárgyaknak egyenes helyzetü, kicsinyitett és fel nem fogható képét adja. (Kerti üveggolyók). Ha a tükör görbülete nem minden irányban egyforma, a kép már torzitott. Igy pl. hengeres tükör a tengely irányában meghosszabbítja a képet.

Kicsinyitő üveg. Minden homorú lencse használható mint K. Az ilyen lencse ugyanis a tárgyaknak egyenes helyzetü, kicsinyitett, fel nem fogható képét szolgáltatja. Ilyent használ a rövidlátó ember s ilyen lencse van a szinházi látócsőnek a szem felé eső végén. A K. megfelel a domború tükörnek.

Kicsiny rasszok, l. *Termet* és *Pygmaeusok*.

Kicsirázás (növ.), valamely nyugalomban levő növényrész újból való fejlődése, igy gabona-, burgonya-, stb. K.

Kicsomózás *(exrotulatio)*, a perbe a felek részéről bemellékelt iratoknak az illető fél részére visszaadása.

Kiczléd, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 372 német lak.; postaügynökség, u. t. Alhó.

Kicző (azelőtt: *Szkicző)*, kisk. Bars vmegye aranyosmaróti j.-ban, (1910) 893 tót és magyar lak., Odescalchi Artur hg. kastélyával; postaügynökség, u. t. Kistapolcsány.

Kidarisz (perzsa *kitharisz*, a héber *keter* [korona] rokona), a perzsa királyok fejdisze, hegyesen végződő turbán; latin iróknál a zsidó főpapok fejdisze.

Kidbőr, az a bőr, amelyet a fehér timárság elvei szerint, timsónak konyhasóval, búzaliszttel és tojás sárgájával való keverékével cserzettek. Van borju-kid és kesztyü-kid (glaszé-bőr). Az előbbit borjubőrökből, utóbbit főleg bárány- és kecskebőrökből készitik. A borju-K. szolgáltatja a legfinomabb cipőbőrt, amely a glaszébőrtől abban különbözik, hogy ennél kevésbbé elasztikus. Ma a közönséges K. mellett krómos K.-t is gyártanak (borju-chevreau).

Kidderminster, város Worcester angol countyban, (1911) 24,333 lakossal, szőnyeg- és mokettaszövéssel, gyapjufonókkal és fémiparral. Gót székesegyházában szép emlékek láthatók. A *K.-carpetek* kettős szőnyegek, amennyiben vászonszerű két szövetből állanak, amelyek a láncok váltakozása folytán egymással összeszövődnek. Ennélfogva az egyik felén az alakok olyan szinüek, amilyen a másik felén az alapnak szine.

Kiddiv *(khedive)*, l. *Khiddiv*.

Kiddus (héber, a. m. szentelés), a szombat- és ünnepnapi áldás, mely az illető ünnep szentségéről és jelentőségéről szól. Régi zsidó szokás szerint borral töltött serleg (az ú. n. K.-serleg) mellett szokták mondani. — *K. hálevánâ* (hold-szentelés), zsidó imádság, melyet az újhold feltüntekor végeznek.

Kiddusin (új-héber, a. m. szentelés), 1. a zsidó jegyesek esketési aktusa a chuppa (l. o.) alatt. — 2. A házassági törvényekkel foglalkozó talmudi traktátusnak a neve.

Kide, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 796 magyar és oláh lak.; u. p. Kolozsborsa, u. t. Borsaújfalu.

Kiderlen-Wächter, *Alfred von*, német diplomata, szül. Stuttgartban 1852 júl. 10., megh. u. o. 1912 dec. 30. A külügyi hivatalba lépett, aztán a szentpétervári, párisi és konstantinápolyi nagykövetségeknél működött. 1888-ban visszatért a külügyi hivatalba s II. Vilmos császárt kisérte az európai udvarokhoz tett látogatásaiban. 1895-ben kopenhágai, 1900. bukaresti követ lett. 1908-ban visszatért Berlinbe s a beteg *Schön* külügyi államtitkárt helyettesítette, 1910 jún. 28. pedig végleg átvette annak hivatalát. Nagy érdemekett szerzett a *marokkói egyezmény* keresztülvitelével, mely a Németbirodalomnak Afrikában új birtokokat juttatott (1911 nov. 4.). A hármas-szövetség is az ő hivataloskodása alatt újíttatott meg.

Kidnosz *(Kydnos)*, folyó Kilikiában, Tarzusz mellett. Híres volt vizének tisztaságáról és jéghideg voltáról. Benne fürdött Nagy Sándor, mikor csaknem halálra hütötte magát. Jelenleg Tarzuszcsáj.

Kidron v. *Kedron*, vádi Jeruzsálem mellett. A keresztények a völgy azon részét, mely az Olajfák hegye és Jeruzsálem közé esik, már a középkorban Jozsafát völgyének nevezték, mert a Joel (III. 17) által ily néven megjelölt hely (az istenitélet mezeje) földrajzi fekvése a K. völgyével összeesik. Ezért a zsidók, keresztények és moszlimek úgy tekintik a K. völgyét, mint az utolsó itélet s részben a föltámadás szinhelyét is, ahova különösen a zsidók és moszlimek szivesen temetkeznek.

Kidsgrove (ejtsd: kidszgróv), város Staffordshire angol countyban, (1911) 9012 lak., vasművekkel és kőszénbányászattal.

Kiegészitő, a *nyelvtanban* minden mondatrész, mely az állítmány értelmét kibővíti, kiegészíti. Az állítmányt kiegészítő mondatrész háromféle lehet: a) *állítmánykiegészítő alanyeset*, pl. Mátyás «igazságos volt», Mátyás «király lett», Mátyás «király maradt»; b) *tárgy*, melyet az alany cselekvése áthat, pl. munkásaink «szénát kaszálnak», «hullatja levelét» az idő vén fája (Arany); c) *határozó*, mely a legkülönbözőbb körülmények meghatározására szolgálhat, pl. «mennybe vittek» angyalok (hely); «tétlenségben él», «henyéléssel tölti» a napot (állapot); «kérlek szépen» (mód); szellő «támad hüs hajnalra» (idő).

Kiegészitő adó rendeltetése elsősorban utólérni és az adóztatásba bevinni azt a vagyont, ill. jövedelmet, mely sem a hozadéki, sem a jövedelmi adóval el nem érhető, másodsorban megróni azt a fokozott adóerőt, amely a fundált jövedelemben rejlik, habár ez a jövedelem már más adóval meg is van róva. Ilyen K. a vagyonadó.

Kiegészitő itélet, l. *Itélet*.

Kiegészitő szinek. l. *Complémentaire-szinek*.

Kiegészitő szolgálat (ném. *Assentirung, Stellung, Überprüfung)*, a katonák besorozása, az állítás és a felülvizsgálat. A *sorozás* fő- és utósorozásra oszlik; a sorozást évente március és április hónapokban végzik; az utósorozások, melyeken a fősorozástól elmaradottak vezetendők elő, a szükséghez képest tartatnak meg. Valamennyi ugyanabban az évben született férfi képez egy *korosztályt*. Évente 3 v. 4 korosztály kerül sorozásra. A községi elöljárók állítják a hadkötelezetteket a sorozó bizottság elé; az elöljárók felelősek az előállítottaknak azonosságáért

(l. *Állítás*). A fősorozásról elmaradottak *utóállítási bizottságok* elé állíttatnak. Azon hadkötelezettek, kiknek besorozása a sorozóbizottságnak közigazgatási, vagy közös hadseregi, vagy honvédségi tagjai által megtagadtatott, vagy kik a politikai hatóságok által különösen kijelöltetnek, *vegyes felülvizsgáló bizottságok* elé állíttatnak.

Kiegészítő szög az olyan, mely az adott szöggel együtt 180°. Igy x-nak 180°—x a kiegészítő (komplementér) szöge. Ellenben azt a szöget, mely az adottal együtt 90°, *pótlószög*-nek mondjuk. Tehát pl. x-nak 90°—x a pótlószöge.

Kiegyenesítés, l. *Egyenesítés*.

Kiegyenlíteni a. m. valamely tartozást teljes értékében törleszteni. Számlát K. a könyvvitelben annyit tesz, mint a tartozik és követel oldalak különbségét, azaz az egyenleget a kisebbik oldalra írni, hogy a számla két oldala ugyanazt a végösszeget mutassa.

Kiegyenlítő számítás. Amidőn az asztronómiának, a geodéziának, vagy a természettudományok valamelyikének gyakorlatában az adatoknak meghatározására (hosszuságok, szögek, súlyok, idő stb.) a mérést vagy megfigyelést alkalmazzuk, amely számos, teljesen meg nem állapítható körülmény hatása következtében sohasem, vagy szinte csak kivételesen vezet a valósággal megegyező eredményre, akkor a legvalószinűbb értékek nyerésére a K. szolgál. Igy pl. ha valamely síkháromszög 3 szögét lemérjük, nem jutunk pontosan 180°-ra. Ilyenkor a szögek legvalószinűbb értékeit úgy nyerjük, hogy a talált összeget 180°-ból kivonjuk s a különbséget a 3 szögre egyenlően elosztjuk. Általában a megfigyelési hibák kiegyenlítése a Legendre és Gauss által felfedezett *legkisebb négyzetek módszerével* történik, amely szerint az egyenlő pontosságú, vagy egyenlő pontosságra átszámított mérési eredményeken, a megoldás kedvéért elkerülhetetlenül eszközlendő javítások négyzeteinek összege a legkisebb.

Kiegyenlítő verseny, a versenysport minden ágában egyaránt előforduló *handicap* (l. o.) ritkábban használt magyar elnevezése.

Kiegyezés. 1. *Magyar-osztrák K.* Egyrészt Ő Felsége I. Ferenc József, osztrák császári kormánya, valamint osztrák örökös tartományai, másrészt Magyarország között 1848-tól 1867-ig fennállott amaz ellentétek kiegyenlítése, amelyek a magyar korona országai és Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok és tartományok között fenforgó közös érdekű viszonyokra és ezek elintézési módjára vonatkoznak. Ez a kiegyenlítés testet öltött az 1867. XII. t.-cikkben, melyet Ő Felsége, miután 1867 június 8. megkoronáztatott, a többi I—XI. törvénycikkel együtt július 28-án szentesített, továbbá az 1867. XIV., XV. és XVI. t.-c.-ben, melyeket Ő Felsége 1867 dec. 27. szentesített (l. *Közös ügyek, Közös egyetértéssel elintézendő ügyek*).

2. *Magyar-horvát K.* A Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországok közötti közjogi viszonynak 1868-ik évben történt egyezményszerű rendezése, melynek eredményét az 1868. XXX. t.-c. tartalmazza (l. *Horvát-Szlavonország*).

3. *K.*, l. *Egyesség*.

Kiegyezkedési rendszer (*compositio*). A régi germán jogi felfogás a bűntettet nem az egyén, hanem ennek egész nemzetsége (Sippe) ellen elkövetettnek tekintette. A nemzetség kötelessége volt megtorolni a tagján elkövetett bűntettet. Későbbi fejlődés szerint azonban lehetővé vált, hogy a sértő bizonyos összegnek lefizetésével kikerülhette a nemzetség megtorló harcát. A megváltási összeg a kompozició és ennek a megállapítása a kiegyezkedés, amely egész rendszerre vezetett. Ez a rendszer minden népnél kifejlődött a fejlődés alsóbb fokán. A K. nyomait megtaláljuk Szt. István törvényeiben. L. *Kompozició*.

Kiéheztetés, a várharc egyik módja, mely abban áll, hogy az ellenség által megszállott várat vagy erődített várost nem támadják meg az ostromló tüzéranyaggal, hanem csak annyi csapattal veszik körül, hogy a várőrség kirohanása lehetetlenné váljék és hogy kívülről élelmi szereket ne lehessen az erődített helyiségbe szállítani, minek következtében a várőrség az élelem-készletek elfogyasztása után a vár v. város átadására és a fegyverek lerakására kényszerül.

Kiejtés, az a mód, mellyel az emberek valamely nyelv hangjait olvasás vagy beszéd közben hallhatókká teszik. A helyes kiejtést a nyelvtan különös részbe foglalja és *orthoepiának* nevezi. Az egyes hangoknak kiejtése, illetve képzése a különféle nyelveknél más és más. Valójában egyénenként is különbözik a kiejtés, még azonegy nyelv vagy nyelvjárás keretein belül is. Alig van pl. két magyar ember, aki a magyar nyelvet tökéletesen egyformán mondaná ki. Épen ezért a *helyes* K. megállapodás eredménye. A franciák fővárosuknak, Párisnak K.-ét veszik mértékül. Németországban a szinpad nyelve az irányadó. Nálunk e tekintetben még nagy az ingadozás; de annyi már ma is bizonyos, hogy a köznyelvi helyes ejtésnek *nem* az ö-ző vagy a nyilt e-ző nyelvjárások ejtését tekinthetjük s a fejlődés útja azt mutatja, hogy egykor tán a zárt ë-ző kiejtés lesz nálunk a köznyelvi. Annyi bizonyos, hogy még a mintaszerünek megállapitott K. is alá van vetve a folytonos változásnak, mely a nyelv életének legfontosabb sajátsága s melyet hatalmi szóval kormányozni nem lehet. — Az *énekben* fontos a magánhangzóknak egymástól való pontot megkülönböztetése (az, hogy az *a* ne váljék *o*-szerüvé, az *é* *i*-vé stb.), de a mássalhangzók éles kiemelése is.

Kiékülés, a geologiában valamely rétegnek vékonyodás folytán való megszünése. A rétegről, mely valamely irányban egyre vékonyodik, míg végre egészen megszünik, azt mondja a bányász meg a geologus, hogy kiékült.

Kiel, város a Keleti-tengernek 15 km. hosszú, Kieler Föhrde nevű keskeny öble D.-i végében, az 1910. évben hozzácsatolt községekkel együtt (1910) 211,627 lak., nagy hajógyárakkal és a felszerelésükhöz szükséges egyéb eszközök készítésével, papir- és gépgyártással, malomiparral, sörfőzéssel és közelében Ellerbeckben halfüstölőkkel; kereskedése főképen gabona-, fa- és vaskereskedés. Az öböl két partján terjeszkedő város gyönyörű középületeivel, villaszerüen épített házaival a modern város benyomását kelti a szem-

lélében. A gyárváros a Vilmos császár csatorna mentén húzódik s ennek fejlődését a tervbe vett új kereskedelmi kikötő megépítése csak siettetni fogja. A régi és új városrész legjelentősebb épületei: a Nicolai-templom a XIII. sz.-ból, az etnográfiai muzeum, a műcsarnok, a holstein-gottorpi hercegek egykori kastélya, a schleswig-holsteini régiségtár, az egyetemi könyvtár épülete, a zoológiai intézet és a Thaulow-muzeum XVI. és XVII. sz.-beli fafaragványokkal. Az újabb középületek közül legszebbek: a rendőrségi palota, a hajó- és gépépítőiskola, a városi szinház, a művészház, több bank- és takarékpénztár palotája, néhány kaszárnya stb. Legkiválóbb kulturális intézmények: az egyetem, amelyet 1665. Keresztély Albert herceg alapított, a tengerész-akadémia és iskola, hajóállomás és torpedóiskola, történelmi és természettudományi társaság és gazdasági egyesület. Miként a középületek, a díszes szobrok és emlékművek száma is jelentős. Legszebbek: I. Vilmos császár szobra, a Loewe, Bismarck, Frigyes Vilmos és Christensen-szobor stb. K. jelentőségét annak köszönheti, hogy a K.-i öblöt, amelybe Holtenaunál torkollik a kelet-északi-tengeri csatorna, 1866. a német hadi tengerészet fő állomásává tették. Ezért itt vannak a legfőbb haditengerészeti hatóságok. Bejáratát védi a Braunebergen épített Friedrichsort erősség a Falkensteinerőddel, továbbá az ezekkel szemben, Labönél és Möltenortnál épült Stosch erősség. K. közelében vannak Düsternbrook és Bellevue tengeri fürdők. K. (thom Kyle) alapítása a XI. sz.-ba esik. 1242. nyert városi jogokat. 1720—73. fővárosa volt Holstein hercegség gottorpi részének. Az 1814 jan. 14. megkötött K.-i békében Dánia lemondott Helgolandról Anglia javára és Norvégiáról Svédország javára, s helyébe Svéd-Pomerániát kapta. V. ö. *Prahl*, Chronik der Stadt K. (1855) és Mitteilungen der Kieler Stadtgesch. 1877-től kezdve.

Kiel, *Friedrich*, német zeneszerző, szül. 1821 okt. 7. Puderbachban (Siegen mellett), megh. 1885 szept. 14. Berlinben. 1838—39-ig Kummer Kasparnál, 1842—44-ig Dehn W. S.-nél elméletet tanult. 1865-ben a művészeti akadémia tagja, 1866. a Stern-konzervatóriumon, 1870. a Hochschulén a zeneszerzés tanára és az akadémia szenátusának tagja lett. Nevezetesebb művei: Két rekviem (1860 és 1880); Tedeum; Stabat mater (1864); Missa solemnis (1866); Christus (oratorium 1874); 130 zsoltár női karra szólókkal és zenekarkisérettel.

Kielce, kormányzóság és város Orosz-Lengyelországban, l. *Kjelci*.

Kielégítési sorrend, a végrehajtási eljárásban annak megállapítása, hogy a felosztás alá kerülő összegből kit milyen sorrendben mennyi illet meg. L. *Végrehajtási eljárás*.

Kielégítési végrehajtás, l. *Végrehajtási eljárás*.

Kielhorn, *Lorenz Franz*, német szanszkritista, szül. 1840 május 31. Osnabrückben, megh. 1908 márc. 19. Göttingenben. 1866—81-ig a szanszkrit nyelv professzora volt a Deccan kollégiumban, Punában (India), 1882-től kezdve Göttingenben volt tanár. Egyik legkitűnőbb ismerője volt a szanszkrit grammatikai tudományosságnak és India feliratainak. E téren nevezetesebb művei: Kátyáyana and Patanjali (Bombay 1876); Vyákarana Mahábhasya (3 köt., u. o. 1878—1885). Szanszkrit nyelvtanát (Sanskrit grammar, u. o. 1870) németül kiadta Solf (Berlin 1888). Bühler halála után ő adta ki az általa kezdett Grundriss der indo-arischen Philologie c. művet.

Kieli öböl, a Keleti-tenger egyik öble Németország É.-i partvidékén a német Keleti-tengeri flotta kikötőhelye, fontos hadikikötő, a Vilmos császár csatorna is ide torkollik.

Kiel Island, állítólagos sziget, amelyről 1908. angol tengerészek megállapították, hogy nem létezik, pedig 60 éve szerepel a brit admiralitás térképein a Palau szigetektől Ny.-ra.

Kieli spratt (állat), l. *Spratt*.

Kielland (ejtsd: tchelland), 1. *Alexander*, norvég költő, szül. Stavangerben 1849 febr. 18., megh. Bergenben 1906 ápr. 6. A krisztiániai egyetemet elvégezve, mint gazdag gyártulajdonos egyideig szülővárosában, később Párisban és Kopenhágában élt, amíg 1891. Stavanger polgármesterévé hívták meg. Műveit éles szatira jellemzi, amelylyel honfitársai lelki ürességét és önző tulajdonságait ostorozza. Eleintén a franciás iránynak hódolt, később azonban egészen a nemzeti irányba csapott át. Főbb művei: Novelletter (Novellák, 1879); Garman og Worse (1880); Arbeidsfolk (Munkásnép, 1880); Skipper Worse (Worse kapitány 1882); Gift (Méreg, 1883) c. regények és Tre par (Három pár, 1886); Bettys Formynder (Betty gyámjai, 1887); Professoren (A tanár úr, 1888) c. drámák. A mult század 90-es éveiben felhagyott a regényírással és történelmi tanulmányokba mélyedt, melyeknek gyümölcse a Napoleonról szóló kétkötetes műve. Ebben felhasznál minden alkalmat, hogy a svéd királyi ház ellen hangulatot keltsen. Munkái közül magyarul megjelentek: Worse kapitány, ford. *Szinnyei* Otmár (Budapest 1889); Méreg (u. o. 1894); Elbeszélések (u. o. é. n.); Garman és Worse (u. o. 1906); ez utóbbi hármat ford. *Ritoók* Emma.

2. *K.*, *Jens Zetlitz*, norvég író, *K. 1.* fia, szül. 1873 aug. 3. Stavangerben. 1900 óta megjelenő regényeiben atyja nyomdokait követi. Hiresek A nagyszivű város (1901); A fivérek (1906) c. regényei.

Kielmansegg, *Erich*, gróf, osztrák államférfiú, szül. Hannoverben 1847 febr. 13. Atyja *K. Eduard* hannoveri miniszter volt (1855—62). Testvéreivel együtt osztrák államszolgálatba lépett s 1889. Alsó-Ausztria helytartója lett. Mikor 1895 jún. 19. *Windischgraetz* herceg koaliciós minisztériuma visszalépett, a császár K.-t belügyminiszterré nevezte ki s egy hivatalnok-minisztérium élére állította. De már 1895 okt. 2. visszalépett s újra Alsó-Ausztria helytartója lett. 1911 jún. nyugalomba vonult. Ő volt az első protestáns miniszter Ausztriában. V. ö. Familienchronik der Herren, Freiherren und Grafen von K. (Leipzig 1872, 2. kiad. Wien 1910).

Kiemelés, így nevezik a nyomdászok, ha valamely sort vagy szót feltünőbb, nagyobb betüvel szednek, mint a folyószöveget. Ugyancsak K. az, midőn a már kinyomott formát kiveszik a gépből, hogy másikat nyomhassanak, vagy a szedett so-

rokat a szedővasból kiemelik a szedőhajóra. — *K.* továbbá elsulyedt hajóknak stb. felszinre hozatala a vizből.

Kiemelési költségek biztositása, l. *Biztositás.*

Kiengesztelés, l. *Engesztelés* és *Megváltás.*

Kienmayer, *Michael*, báró, osztrák tábornok, szül. Bécsben 1755 jan. 17., megh. 1828 okt. 28. 1789-ben a török háboruban vett részt. 1799-ben Andelfingen sikeres védelmezéséért altábornagy lett. 1809-ben Aspernnél tünt ki és lovassági tábornokká lépett elő.

Kienmeyer foncsora, l. *Cinkötvények.*

Kienzl, *Wilhelm*, osztrák zeneszerző és zenei író, szül. 1857 jan. 17. Waizenkirchenben (Felső-Ausztria). Szinházi karmester volt Amsterdamban, Grazban, Hamburgban, Münchenben. Nagy népszerűséget Der Evangelimann c. dalművének köszönheti (Berlin 1895. Budapesten az Operaházban 1896. mutatták be A bibliás ember címmel, Radó Antal forditásában). Többi operái: Urvasi (1886); Heilmar der Narr (1892); Don Quichotte (1898); Knecht Rupprechts Werkstatt (1907); Kuhreigen (1910, Budapesten 1912. mutatta be a Népopera Forradalmi nász c.). Operáinak szövegkönyvét is maga irta. Mint zenei iró, dolgozatait összegyüjtve Miscellen (1886); Aus Kunst u. Leben (1904); Im Konzert (1908) c. adta ki. Ezenkivül átdolgozta Brendel zenetörténetét és megirta Wagner R. életrajzát (1904).

Kiepert, 1. *Heinrich*, német földrajzi iró és térképrajzoló, szül. Berlinben 1818 júl. 31., megh. Berlinben 1899 ápr. 21. 1845—52-ig a weimari földrajzi intézet vezetője volt, 1859. a berlini egyetemen a földrajz tanára lett. Kiváló archeológus és felfedező utazó, de különösen értékes térképrajzoló működése. Nevezetesebb művei: Atlas von Hellas (új kiad. 1871); Bibelatlas (3. kiad. 1854); Karte von Kleinasien (1843—45, 6 lap, 1884 új kiad.); Karte der eur. Türkei (új kiad. 1880): Handatlas (45 térkép, 2. kiad. 1867—71, 3. kiad. 1894—1895); Lehrbuch der alten Geographie (1879); Formae orbis antiqui (I. 1895). V. ö. *Partsch*, H. K. (Geographische Zeitschrift 1901).

2. *K.*, *Ludwig*, német matematikus, szül. Boroszlóban 1846 okt. 6. Freiburgban majd Darmstadtban s 1879. Hannoverben a technikai főiskolán lett tanár. Munkássága az elliptikus függvényekre vonatkozik s azonkivül igen elterjedt munkája a Stegemann után készült Grundriss d. Diff. u. Integralrechnung c. két kötetes műve (I. köt., 10. kiad. Hannov. 1905; II. köt., 8. kiad. u. o. 1903).

3. *K.*, *Richard*, térképrajzoló, *K. 1.* fia, szül. Weimarban 1846 szept. 13. 1875—87-ig a Globus földrajzi folyóirat szerkesztője volt; számos térképe jelent meg, főleg a berlini földrajzi társaság kiadásában. 1900-ban atyjának Formae orbis antiqui c. művét folytatta.

Kierkegaard (ejtsd: kjerkegór), *Sören*, kiváló dán filozófus és iró, szül. Kopenhágában 1813 máj. 5., megh. u. o. 1855 nov. 11. Az ottani egyetemen bölcsészeti s teológiai tanulmányait 1840. bevégezvén, a következő pár év alatt tudományos utazást tett Németországban, hosszabb időt töltött Berlinben, azután visszatért Kopenhágába s ott élt mint magánzó haláláig, fáradhatatlan irodalmi munkásságot fejtve ki. K. művei igen nagy hatással voltak a dán szellemi fejlődésre, ma is hatnak, sőt eszméi Németországban is terjednek. K. vallási motivumokból indul. Tanitja a kereszténységet, de nem a hivatalost, a papit, mely ellen a leghevesebben küzd, hanem az őskereszténységet, ahogy Krisztus tanitotta, mely egészen egyéni; a hit általában Isten és az egyes közt való megegyezés, a Krisztushoz való út szűk, meredek és szenvedésekben bővelkedő. Heves harcokba keveredett az államegyházzal, ezek siettették halálát. Hatalmas irói ereje, mély meggyőződése és tüzes lelke nagy hatást biztositanak eszméinek, mely még folyton nő. Munkáinak egy része németül is megjelent, pl. Zur Selbstprüfung (3. kiad. 1881); Lilien auf dem Feld und Vögel unter dem Himmel (1877); Zwölf Reden (1875); Einübung im Christenthum (1878); Die Krankheit zum Tod (1881); egyik legkiválóbb műve: Entweder—Oder, ein Lebensfragment (4. kiad. 1878, 2 köt.); Leben und Walten der Liebe (1890); Angriffe auf die Christenheit (1896); Ausgewählte christliche Reden (1901); Das Tagebuch des Verführers (1903): Briefe (1905). Életrajzát megirták *Petersen* Fr. (1877); *Brandes* (1879); *Bärthold*, Noten zu S. K. Lebensgeschichte (1876); C. *Koch*, Sören K. (Kopenhága 1898); T. A. *Rosenberg*, Sören K. (1898).

Kies., természetrajzi nevek után *Kiesewetter* Ernst Aug. Helmuth nevének rövidítése; szül. 1820., megh. Drezdában 1880. Főleg az entomológia terén dolgozott.

Kiesel, *Konrad*, német festő, szül. Düsseldorfban 1846 nov. 29. Kezdetben épitészettel, majd szobrászattal foglalkozott, végül festő lett. Festészeti tanulmányait F. Paulsennél Berlinben és W. Sohn-nál Düsseldorfban végezte. Az előkelő körök házi életéből vett genrejeleneteket festett: Anya és gyermek; Az erkélyen stb. Később arcképfestő lett. Képein főleg a ruházat, a drapéria anyagszerű festésére törekszik.

Kieselack, *Joseph*, osztrák iró, l. *Kyselack.*

Kieselguhr, a *Diatoma-föld* (l. o.) német elnevezése.

Kieserit (ásv.), magnéziumszulfát $MgSO_4 + H_2O$. Egyhajlású kristályok, többnyire csak aprószemű halmazok. Szintelen, szürke, áttetsző, a levegőn vizfelvétel folytán zavaros lesz. Kevés vizzel megnedvesítve ép oly gyorsan megmerevedik, akárcsak a gipsz. Vizben lassan, de teljesen oldódik, az oldatból keserűsó $MgSO_4 + 7H_2O$ kristályosodik ki. Ha a K. oldatát kősóoldattal elegyitjük, akkor alacsony hőmérsékleten az elegyből nátriumszulfát (glaubersó) kristályosodik ki és a magnéziumklorid az anyalúgban marad. Oltott mésszel és vizzel keverve, kiizzitva, porrá törve és újból kevés vizzel elegyitve márványszerű, fényesithető tömeget ad, amelyet diszitőkőnek alkalmaznak. Stassfurtban a káliumsók társaságában, a kősóval váltakozva 60 m. vastag telepet (K.-régió) alkot. Fontosabb lelőhelyei még: Kalusz Galiciában; Hallstadt Ausztriában. A káliumsók előállitásánál indirekt fontos. Használják még a keserűsó, glaubersó, káliumszulfát készitésére, továbbá műtrágya gyanánt.

Kieseritzky, *Lionel*, sakkjátszó, szül. Dorpatban 1806., megh. Párisban 1853. Róla nevezték el a *Kieseritzky-gambit* megnyitót.

Kieséses tünetek, l. *Agyvelősérülés.*

Kiesewetter, *Raphael Georg*, osztrák zenetudós, szül. Holleschauban (Morvaország) 1773 aug. 29., megh. Badenben 1850 újév napján. 1826-ban pályadíjat nyert a hollandi akadémián Die Verdienste der Niederländer um die Tonkunst című könyvével. Többi művei: Geschichte der europäisch-abendländischen oder unserer heutigen Musik (1834); Über die Musik der neuern Griechen (1838); Guido von Arezzo (1840); Schicksale und Beschaffenheit des weltlichen Gesanges (1841).

Kiessling, *Paul*, német festő, szül. Boroszlóban 1836 jan. 8. Drezdában Schorr tanítványa volt. Külföldi utazásai után Drezdában telepedett meg, ahol tanár és a művészeti akadémia tiszteletbeli tagja lett. Művei közül említendők: A három testvér (1880, drezdai képtár); Mignon (u. o.); Mária mennybemenetele; Husvét reggel; Albert szász király képmása; freskók a porcellángyártás feltalálójának, Böttgernek életéből vett jelenetekkel (a meisseni Albrechtsburgban) stb.

Kiesvölgy (azelőtt: *Lubnya)*, kisk. Ung vm. nagybereznai j.-ban (1910) 289 rutén lak., u. p. és u. t. Fenyvesvölgy.

Kiéte (azelőtt: *Kiette)*, kisk., Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1910) 130 tót lak., u. p. Rimabrézó, u. t. Rimabánya.

Kietz, *Gustav*, német szobrász, szül. Lipcsében 1826 márc. 26., megh. 1908 jún. 25. Rietschel tanítványa volt, kinek halála után Donndorffal együtt befejezte a wormsi Luther-emléket. Egész sor emlékszobrot készített: Listét Reutlingenben, Uhlandét Tübingenben, Nieritzét Drezdában, Schubertét Stuttgartban. Mellszobrai közül Wagner Richardé, Richter Ludwigé, Beethovené stb. reprodukciókban igen elterjedtek. Irodalmi műve: Richard Wagner in den Jahren 1842—1849 und 1873—1875.; Erinnerungen (Dresden 1905).

Kiev, kormányzóság és város Oroszországban, l. *Kijev.*

Kievődés a. m. kipállás, kimaródás.

Kieystut, litván fejedelem, l. *Keisztut.*

Kifagyás, az őszi vetéseknek, nevezetesen őszi gabonának, őszi repcének s lóhereféléknek kiveszése a téli fagy következtében. A K. vagy hosszantartó száraz fagy következménye, előfordul tehát akkor, ha a vetéseket hó nem borítja, vagy a talaj túlnedvességében, vagy a termelt növényfajta hideg iránt való érzékenységében leli okát. A K. ellen alig védekezhetünk, legfeljebb ha a K. oka a termelt növényfajta érzékenységében rejlik, akkor edzettebb fajtát választunk. L. még *Fagyás* és *Felfagyás.*

Kifejezés, általán az érzelmi és értelmi természetű lelki mozzanatok külső nyilvánítása. Erre a testi szervezet szolgál az ú. n. kifejező mozdulatokkal, minők az arcjáték, testmozdulatok, hang, s amelyek az illető lelki mozzanat természete szerint vagy puszta reflex-mozgások vagy szándékos közlések. A szándékos K. megvan az állatvilágban is, de legnagyobb mértékben az embernél s az emberiség fejlődésével párhuzamosan mind változatosabb és tökéletesebb eszközök rendszerévé képződik s részint gyakorlati és elméleti, részint művészeti szükségleteink szolgálatában áll; így a testmozdulatok művészi alkalmazása a tánc, az arcjátéké a mimika, a hangé az ének, valamennyié együtt a szinészet; a (tagolt) hangnak gyakorlati és elméleti alkalmazása a beszéd, a K. legfontosabb eszköze. Szorosabb értelemben, mint lélektani műszó, a K. egy-egy érzelemnek, egy-egy képzetnek nyelv útján való nyilvánítása, mint ilyen a K. *stilisztikai* fogalom s az egész stilisztika nem más, mint a K. tudománya. A nyelvi K. első kelléke, hogy világos és szabatos legyen; a költői és szónoki K. egyszersmind hangulatos, eleven és szemléletes, egyszóval szép és művészi. — A *képzőművészetben* a K. feladata az, hogy a mű elevenen és szabatosan ábrázolja a művész gondolatát az illető művészet sajátos eszközeivel. — A *matematikában* számoknak, betüknek és műveleti jeleknek összeállítása azon szám ábrázolására, mely az összeállított számokból s a határozatlan számokat jelentő betükből a kijelölt műveletek segítségével adódik, pl. ez a K. x^2+5 az x-szel jelölt határozatlan szám második hatványának és 5-nek összegét ábrázolja.

Kifejlődés, seregrészeknek menetoszlopokból harcalakzatokba való átmenetele. — K. az esztetikában, l. *Dráma.*

Kifejlődési elmélet, l. *Evolució.*

Kifekélyesedés, a bőrgyógyászatban a fekélynek az az alakja, mely a vér v. nyirokáram útján a bőr mélyébe jutott parazita által okoztatik és onnan kifelé tör, pl. a későbbi szifilises v. gümős exulcerációk — míg a *fekélyt* (ulcus) *kivülről* a bőrbe futó csirák (pl. szifilises primér sanker, veneriás fekély, tuberkulotikus sebek a száj stb. körül) idézik elő és ez kivülről a mély rétegek felé halad.

Kiffhäuser, hegy, l. *Kyffhäuser.*

Kificamodás, l. *Ficamodás.*

Kifogás *(exceptio)*, a polgári perben az alperes minden állítása, amely — habár valósága a felperes keresetének alapjául felhozott tényállítások valóságával összefér, — mégis alkalmas arra, hogy a kereset elutasításának indokául szolgálhasson; valamint a felperes ténykedéseiben és előadásaiban nyilvánuló oly hiányoknak alperes részéről történt érvényesítése, amelyeknek érvényesítése éppen az alperes önkényére van hagyva. A K.-ok v. olyan ténykörülményekre vonatkoznak, amelyeket már a közvetlen jogérzék a jogok megszüntetésének hatályával felruház (exceptiones facti, pl. a lemondás, az ellenkövetelés), vagy oly határozott jogszabályokra utalnak, melyek a kereseti követelés érvényesítését gátolják (exceptiones juris, pl. az elévülés, a kereset alaki szabálytalanságának kifogása). Fontosabb ennél a K.-ok megkülönböztetése olyanokra, amelyek a felperesi igényt mindenkorra megsemmisítik (exceptiones peremtoriae, perdöntő K.-ok, pl. hogy az alperes a szerződés kötésének idején cselekvőképességgel nem birt, vagy a fizetés kifogása), és olyanokra, amelyek a kereset jogosultságának kérdését nyitva hagyják, és csak arra vonatkoznak, hogy a felperes ez idő szerint vagy az általa választott úton és alakban nem perelhet (exceptiones dilatoriae, halasztó K.-ok). A K. továbbá jogorvoslat

egyes különös pereljárásban. L. *Bérleti viszonyok megszüntetése iránti per*, *Meghagyásos eljárás*, *Védhatározat*.

Kifogó (hal.). A 40 öles horogin vége a part felől, a víz derekán le van kövelve s ezt a pontot egy úszó nádcsóvával jelölik, innen 10 ölnyire egy nádszálat szúrnak a földbe, mely az in 10. ölét s egyben azt a pontot mutatja, amelyen az inat emelik: kifogják.

Kifogóhely van a tutajozásnál úgy a patakok mentén, mint a közbeeső állomásokon (tutajosokat v. tutajkötést változtató helyeken) és a vizi út végállomásán. Az erdei, vagyis a patakok mentén közbe-közbe berendezett K.-ek feladata, tutajtorlódás esetében a következő tutajoknak biztos menhelyül szolgálni, midőn ilyen torlódást alulról jeleznek. A K.-et a patak csendesebb folyású részébe beépített ú. n. «*kifogó-gát*» által állítják elő, mely az esést annyira csökkenti, hogy a tutaj kikötése, habár nagy bajjal, de mégis eszközölhető. E kifogó-gátak a mederszélességnek csak $^{1}/_{4}$—$^{1}/_{8}$ részét foglalják el és felfelé rézsutosan épült, a partra merőlegesen álló sarkantyukhoz hasonlítanak s mint ilyenek is működnek. Nálunk a kifogó-gátaknak ez a rendszere csak Máramarosban van használatban. A hegyi folyók közbeeső állomásain, azaz ott, ahol a tutajok vezetését más tutajosok veszik át, oly biztos K.-ekről kell gondoskodni, melyeken legalább 100 tutaj minden körülmény között, tehát még árviz alkalmával is kiköthet. Ezt csak duzzasztók által érhetik el. L. *Duzzasztó gát*.

Kifogó-készülék, olyan berendezés, mely kocsi elé fogott ijedős lovaknak menetközben való gyors kifogására szolgál.

Kifolyás, *kiömlés*. Folyadékoknak kifolyásánál a folyadéksugár alakja s a K. sebessége határozandó meg. A feladatot csak kevés esetben s a valóságnak meg nem felelő megszorításokkal lehetett megoldani. Ha a folyadékra a nehézség is hat és a K. vékony falban levő kis nyíláson át történik, a folyadék szabad felületének mozgása pedig elhanyagolható, akkor a K. sebessége akkora, mintha a folyadék a szabad felülettől a nyilásig esett volna (Torricelli törvénye). A valóban kifolyó folyadék mennyisége még akkor sem felel meg a törvénynek, mert a folyadék belsejében a folyadékrészecskék oldalról is haladnak a nyílás felé s emiatt a kiömlő sugár összeszűkül. Ha a folyadék oldalfalon levő nyíláson ömlik ki, a sugár alakja parabola. A nyílás közelében a sugár összefüggő, míg a nyilástól távolabb cseppekre bomlik. Gázoknak keskeny nyiláson való kiömlési sebessége szintén a Torricelli-féle törvény alapján számítható. A gáz sűrűségének a képletbe való bevonása azon eredményre vezetett, hogy a gáz kiömlési sebessége fordítva arányos a sűrűség négyzetgyökével (Graham törvénye). Ezen alapon Bunsen készüléket szerkesztett (effuziométer), melynek segítségével a gázok kiömlési sebességéből meghatározható a gáz sűrűsége.

Kiforradás (növ.), l. *Sebforradás*.

Kifózis (*kyphosis*, gör.), l. *Gerincoszlopelferdülés*.

Kifti, *Dzsemâl ed-dîn Abu l-Haszan Alî ibn Juszuf al-*, v. helyesebben *Ibn al-Kifti* (K. fia), arab történetíró, szül. 1172. Kift felső-egyiptomi helységben, megh. 1248. Midőn Szaladin Jeruzsálemet meghódította (1187), K. atyjával együtt a szultán udvarába került, honnan (1202) Haleb városába ment, hol élte végéig magas hivatalokat viselt. Híres könyvgyüjtő és irodalompártoló volt; Jákút (l. o.) neki ajánlotta nagy földrajzi lexikonát, mely K. nagy könyvtárának felhasználásával készült el. K. irodalmi munkásságából, mely különösen az arab irodalom- és tudománytörténetre terjedt, egy nagy munkájának (tárikh al-hukamá, a tudósok története) kivonata maradt reánk, mely az exakt tudományok történetének fontos forrása; arab eredetijét kiadta J. *Lippert* (Leipzig 1903). V. ö. *Müller* Ágoston, Über das sog. Târich al-Hukamâ des Ibn al-K. (Leiden 1890).

Kifumaji. Portugál-Nyugat-Afrika egyik legegészségtelenebb mocsaras vidéke, a régi Angola gyarmatban, a K. folyónak a Zambezibe való torkolatánál.

Kifutó, a cselédszerző alkalmazottja, aki a cselédet a cselédkereső lakására vezeti. A cselédközvetités sok baja a K. megbízhatlanságára vezethető vissza. Budapest fővárosnak a cselédszerző ipar gyakorlása tárgyában alkotott szabályrendelete szerint (482/1901.) a K.-nak a rendőrkapitányság által kiállított arcképes igazolvánnyal kell birnia, azt mindig magánál hordani, kivánatra felmutatni, kilépéskor a cselédszerző iparosnak visszaadni tartozik, aki a főkapitányhoz beküldi. Igazolványt csak magyar honos, a magyar nyelvben jártas, szabályszerű munkakönyvvel ellátott, 20. évét betöltött, erkölcsileg megbizható egyén kaphat. A K. a felekkel előzékeny magatartásra köteles, a közvetített cselédeket a hely elhagyására rábeszélnie kihágás terhe alatt tilos. Ugyancsak tilos igazolvány nélkül K.-i minőségben eljárni v. az igazolványt használatra másnak átengedni.

Kifutó, társas labdajáték. A játékosok két pártra oszolnak, s egymástól 10—30 m. távolra egy-egy sorba foláll anak: métára állnak. Cél az ellenfél egyik tagját a játszóterületen ütéssel elfogni. Fogó mindig az, ki utoljára hagyta el métáját.

Kifúvás v. *lefúvatás*, a kazánok kezelésében az a művelet, melynek célja a kazánban összegyűlt iszap s egyéb idegen alkotórészek (sók, zsiradékok stb.) eltávolítása. Teljes kifúváskor a tüzet eltávolítják s a kazánnak, illetve az azt környező falaknak kellő lehülése után a kazán legalján levő *kifúvócsapot* kinyitják, mire a kazánban uralkodó gőznyomás (elégséges $^{1}/_{2}$ atm.) a kazánban levő laza tapadékokat magával ragadja. A részleges K. esetén a kazánból csak annyi vizet eresztünk ki, hogy a víz szine a megengedett legalsó szinig le ne sülyedhessen.

Kigelia *DC.* (növ.), a Trombitafa-félék génusza; 3 faja fa Afrika forró övén. Nagy vastaghéjú, fel nem nyíló, hengeres termésük után, mely hosszú kocsányon csüng alá és belében számos magot tartalmaz, *májashurkafák*-nak hívják őket.

Kigolyózás, valakinek egy társaskörből való kizáratását jelenti, mikor a felett a választmány tagjai titkosan, golyócskákkal szavaznak.

Kigyászdaru-félék, l. *Dicholophidae.*

Kigyászkarvaly *(Gymnogenys,* állat), a Sólyomfélék családjába tartozó madárnem. Két faja ismeretes. Mindkettő kb. ölyvnagyságú. Az afrikai K. *(Gymnogenys typicus* Smith) Közép-Afrikában, a madagaszkári K. *(Gymnogenys radiatus* Smith) pedig Madagaszkáron honos. Főleg békákkal és gyíkokkal táplálkozik.

Kigyász-keselyü *(Serpentarius secretarius* Lath.)., l. *Lábas keselyü.*

Kigyász-sas *(Circaetus gallicus* Gm.), a Ragadozók rendjébe, a Sólyomfélék családjába tartozó madárfaj. Háta barna, hasa szürkésfehér, barna foltokkal tarkázva, begye és melle világosbarna. Farka csokoládébarna, 4 sötét harántszalaggal, hegye világosabb szegéllyel. Viaszhártyája és lábai világos kékesek. Lábujjai közül a középső és a külső hártyával összekötött. Hossza 70, szárnyhossza 56, farkhossza 30 cm. Hazája Európa, Nyugat-Azsia, Észak-Afrika. Vándormadár. Nedves, erdős vidékeken szeret tartózkodni. Különösen csúszó-mászókkal táplálkozik. Magyarországban mindenhol, de szórványosan található. Nálunk is költ.

Kigyó (állat), l. *Kigyók.*

Kigyó *(Serpens),* csillagkép az északi és a déli égen, 102 szabad szemmel látható csillaggal, több ködfolttal és csillaghalmazzal.

Kigyóbüvölők. Igy nevezik azokat, akiknek állitólag titokzatos hatalmuk van a mérges kigyókkal szemben, azokat elő tudják csalni, táncoltatják s marásuk ártalma ellen védve vannak. A keleti országokban, ahol mérges kigyók tanyáznak, már a legrégibb időben voltak ilyenek s többnyire nyilvános tereken, pénzért tartották meg mutatványaikat. Most cirkuszokban szoktak fellépni. A K. fuvolán v. sipon egyhangú dallamot fujnak, mire a kigyók fölemelkednek s felső testüket a dallam ütemeire ide-oda mozgatják. Ez az ú. n. kigyótáncoltatás. Művészetük jórészt a kigyók természetének tanulmányozásán alapul, a marást pedig azért tudják többnyire veszedelem nélkül elviselni, mert rendszeresen beoltják magukat kigyóméreggel,

Kigyócsiga, l. *Siliquaria.*

Kigyócsillagok, l. *Kigyókarú tengeri csillagok.*

Kigyócső vagy *kanyargócső* (csőkanyar), tekervényes, görbén kigyózó cső, melyet majd melegítésre, majd hütésre használnak. A forróvizfűtés kazánjait és fűtőtesteit kivétel nélkül kigyócsőből készitik, a pálinkafőző kazánokban pedig a szeszgőzök lehűtésére használják.

Kigyófa (növ.), l. *Brosimum.*

Kigyófejü hal *(Ophiocephalus,* állat), a Csontos halak rendjébe, a Channa-alakúak *(Channiformes)* csoportjába tartozó halnem. Teste hosszúra nyúlt, hátul kissé összenyomott, elöl majdnem hengeres. Mozgása kigyószerű. Tavakban, folyókban, füves mocsarakban, árterületeken, folyók parti lyukaiban és a folyókkal összeköttetésben álló szárazföldi üregekben él. Elterjedése Beludzsisztánra, Afganisztánra, Brit-Indiára, Ceylonra, Kinára, Sziámra és a maláji szigetekre szoritkozik. 31 faja ismeretes. A száraz időszakot az iszapban megdermedve tölti. Legismertebb faja: a *pettyes K. (Ophiocephalus punctatus* Bl.) és a *sávos K. (Ophiocephalus striatus* Bl.). Húsát eszik.

Kigyófü (növ.), több fű neve: *Gentiana Cruciata, Calla palustris, Helleborus purpurescens* stb., l. még *Alcibius füve* és *Echium.*

Kigyógyik, l. *Plesiosaurus.*

Kigyógyökér (növ.), l. *Polygonum.*

Kigyóhagyma (növ.), különböző vad v. kerti hagymás fű neve; majd a *Muscari comosum* és *M. botryoides* (l. *Muscari),* majd a gyöngyhagyma (l. o.), majd az *Allium ursinum* L. (l. *Medvehagyma)* meg az *Allium scorodoprasum* L. (l. *Hagyma).*

Kigyóhalacska, a vak ingola *(Potromyzon fluviatilis* L.) népies neve.

Kigyóhal-félék *(Ophidiidae,* állat), a Lágyszárnyú csontoshalak (Anacanthicini) egyik családja. Az idetartozó 20 nembe osztott 50 faj teste többé-kevésbbé megnyúlt, kétoldalt erősen összenyomott és csupasz v. apró pikkelyekkel födött. Torokállású hasúszóik csenevészek v. teljesen hiányzanak. Kopoltyurésük tág. A Lucifuga nem kivételével tengeriek. Részben parti, részben tengermélyi halak. A *Lucifuga* nembe tartozó fajok vakok és Cuba sziget édesvizzel telt földalatti üregeiben élnek. Legismertebbek a kistermetü *kigyóhalak (Ophidium),* melyek az Atlanti- és Csendes-oceánban élnek és a homoki *ángolnák (Ammodytes),* melyek Európa és Észak-Amerika homokos partjain nagy csoportokban élnek. Utóbbiak közül Észak-Európa partjain nagyon közönséges a 15–20 cm. hosszú *kis homoki ángolna* vagy *tóbiáshal (Ammodytes tobianus* L.) és a 25—40 cm. hosszú *nagy homoki ángolna (Ammodytes lanceolatus* Lesauv). A mélytengeri K.-ből említésre méltók a *Bathyonus, Acanthonus, Typhlonus* és *Aphyonus* nembe tartoznak.

Kigyóimádás *(kigyókultusz, ofiolatria),* vallási kultusz, mely Ausztráliát kivéve, hol kigyó nincs, a világ minden részében többé-kevésbbé szokásban van. Úgy látszik, hogy a K. részint a földalatti istenségek, részint a tűzimádás kultuszából fejlődött ki, de mindig a rossz szellemet jelképezte. A tűz kultuszából való eredetére mutat az is, hogy a hindu, egyiptomi, perzsa és görög tűzisteneket részint kigyóknak, részint kigyóalakú lábakkal ábrázolják. Ez a felfogás megmaradt a nép köztudatában is, mely a mennyből letaszított isteneket (a hinduknál Ahi, a perzsáknál Ahrimán, a görögöknél a Titánok, a zsidóknál Lucifer) kigyók alakjában örökitette meg mitoszaiban. Amerika fölfedezésekor Mexikó, Peru és Észak-Amerika lakói mind kigyóimádók voltak. Az u. n. *házikigyók* fogalma népmesével kapcsolatos babonából való, mely szerint eleszik a gyermekek tejét, mitől a csecsemők lesoványodnak, sőt elpusztulnak; viszont a rendesen tejjel tartott házikigyó nagy áldás, kincset (drágakövet) hoz s előre jelez minden veszedelmet. V. ö. Tree and serpent worship; mithology and art in India (London 1868); *Siecke,* Drachenkunde (Leipzig 1907).

Kigyó-indiánusok *(sosonok,* ang. *Shoshonies),* a Missisippi vidékén, főleg a Rocky Mountains völgyeiben élő prerietörzsek maradékai. Egykori kigyó-kultuszuk miatt K. néven ismeretesek, pedig tulajdonképen mindig a samanizmus hivei

voltak, animisztikus alapon a kígyó inkább csak törzsjelvényük volt. Hódoltak a kannibalizmusnak, skalpvadászatnak is. Ma az alig 6000 főnyi nép békés földmívelő.

Kigyók *(Ophidia,* l. *a színes képmellékletet),* a Csuszó-mászók (Reptilia) osztályának egyik rendje. Az ide tartozó állatok egyik fő tulajdonsága, hogy testük erősen megnyúlt, pikkelyekkel fedett, végtagjaik csaknem mindig hiányzanak és vállövük soha sincs. A testüket borító pikkelyek a hasoldalon és a fején négy- vagy sokszögletű lemezekké módosultak, de valamennyit finom hámréteg takarja, amely szabályos időközökben, esetleg havonként a testről leválik (vedlés). Vedléskor a kígyó a szájnyíláson bujik ki a régi hámtakaróból. Gerincoszlopuk nagyszámú (300) csigolyából áll: a törzs csigolyái az első nyakcsigolya kivételével mindannyian álbordákat viselnek. Az óriáskigyó-féléknek alfelnyílása előtt az ülőcsontnak csökevényét találjuk meg, mint az elveszett medenceövnek utolsó maradványát. A nyakszirtcsont egybütykü. Fejük a törzstől csak ritkán különült el. Arccsontjaik nem nőttek össze egymással szorosan s ennek következtében igen mozgékonyak; különösen mozgékonyak a felső állkapcsok s a velük összeköttetésben álló szájpadcsontok, továbbá az alsó állkapcsok és a négyszögcsont. A fej csontjainak ilyenforma összeköttetése teszi lehetővé azt, hogy a kígyók szája rendkívüli módon kitágulhat. Régebben a K.-at a száj, fej- és az állkapocs-csontok összeköttetésének módja szerint *keskenyszájúakra (Stenostomata)* és *tágszájúakra (Eurystomata)* osztották fel. A keskenyszajúaknál a fej- és állkapocs-csontok egymással kevésbbé mozgékonyan függnek össze. Fogaik nagyszámuak, hátrafelé hajlottak és csupán a zsákmány megragadására alkalmasak. E fogakon kívül azonban számos kígyó felső állkapcsán barázdás vagy csatornás fogak, úgynevezett méregfogak is vannak, melyek hatalmas méregmiriggyel állnak kapcsolatban.

A *K.* belső szervezete a test külső alakjához alkalmazkodott. Hosszú, erősen kitáguló és vékony falú garatjuk tömlő- vagy zacskóalakú gyomorba vezet. Légcsövük igen hosszú, bal tüdejük leggyakrabban csenevész, ellenben a jobb annál erősebben fejlett és hátulsó végén egy légtartóval közlekedik. Hallószervüknek külső hangfogó készüléke és szemhéjuk nincs; szemüket átlátszó bőr fedi: orrnyílásaik a fej legmellső csúcsán, néha kissé oldalt fekszenek. Nyelvük kétágú és szaruállományú, hüvelybe visszahúzható és tapogatásra való. Helyüket ide-oda hajlongással, ill. kígyózva változtatják s ilyenkor mindig álbordáikat veszik igénybe. Kizárólag élő állatokkal táplálkoznak, amelyeket leggyakrabban körülgyűrűznek, összeropogtatnak, vagy pedig mérgükkel ölnek meg s aztán szétaprítás nélkül egészben nyelnek el, miközben nyálmirigyeik dúsan öntik a szükséges nyálat, amely a zsákmányt sikamlóssá teszi. A nyelés befejezte után a kígyó elpihen és hosszabb vagy rövidebb ideig emészt. Veséik megnyultak, húgyvezetékeik a kloakába nyilnak, húgyhólyagjuk nincs. A hímnek közösülő szervei vannak. A nőstény keveset tojik, tojásai meglehetős nagyok, meszes hártyával fedettek. Egyesek elevenekot szülnek. Az anya csak ritkán költi ki tojásait, rendesen meleg helyre rakja azokat s a föld, vagy a Nap melegére bizza a költést. Legnagyobb számmal a forró öv alatt élnek, számuk észak felé fokozatosan csökken. Leginkább a szárazföldön élnek, különösen erdős-bokros helyeken, hol kövek, mohok, lehullott falevelek alá rejtőznek el; egyik-másik a vízbe is megy, sőt vannak víziek is, de vannak fákon és homokos talajon élők is. A mérsékelt és hideg övi K. télen téli álmot alusznak s ilyenkor nem egyszer nagyobb társaságokba gyülnek össze. Kihalt K.-at a harmadkorból ismerünk s ezek az óriás-K.-hoz tartoznak. Jelenleg mintegy 1800 élő kígyófaj ismeretes.

Fontosabb családjaik:

1. Vakkígyó-félék *(Typhlopidae).* Féregalakú testü, rövid, vastagfarkú kis K., melyek főleg az egyenlítő táján honosak. 100 fajuk ismeretes. A legnagyobb termetü 70 cm. hosszura nő meg. Rovarokkal táplálkoznak. Legismertebb a *sárga vakkígyó (Typhlops vermicularis* Merr.), mely Görögországban és Kis-Ázsiában is honos. 2. Óriáskígyó-félék *(Boidae).* Állkapcsukon hollóorrcsontjuk (coronoideum) van. Utóbbi csont a sikló- és vipera-féléknél hiányzik. Medenceövüknek és hátsó végtagjaiknak csökevénye megvan. Kis szemük pupillája függőleges. Éjjeli állatok. A térítők közti vidékeken honosak. Két alcsaládra oszlanak: *a)* Piton-alakuak *(Pythoninae).* Jellemző, hogy állközti csontjaikon is vannak fogak és hogy az alsó farkpajzsok két sort alkotnak. Csak az óvilágban találhatók. Ismeretesebbek: a *tigriskígyó (Python molurus* L.); a *recés piton (Python reticulus* Schn.); az *ásszálá (Python sebae* Gmel.); a *morélia (Python spilotes* Merr.). *b)* Boa-alakuak *(Boinae).* Állközti csontjaikon fogak nincsenek; farkuk alsó részét egy sorban álló pajzsok fedik. Közönségesebbek: az *anakonda (Eunectes murinus* L.); a *közönséges óriáskígyó (Boa constrictor* L.); a *karcsú boa (Epicrates striatus* Fisch.); a *bojobi (Corallus caninus* L.); a *homoki kígyó (Eryx jaculus* L.). 3. Földikígyó-félék *(Ilysiidae).* Az óriás-K. és a pajzsosfarkú K. között állanak. Alakjuk és pikkelyzetük az utóbbiakkal, csökevényes medencéjük és hátulsó végtagmaradványaik az óriás K.-kal egyeznek meg. Eleveneket szülnek. *A földi korallkígyó (Ilysia scytale* L.) Venezuelában, Guayanában és Észak-Braziliában honos. A *vörös hengeres kígyó (Cylindrophis rufus* Laur.) Indiában és Jáva szigetén föld alatt él. 4. Pajzsosfarkú K. *(Uropeltidae).* Karcsú testük egész hosszában egyforma vastag; ékalakú hegyben végződő fejük nem válik külön a törzstől, farkuk lecsapott. Aprók. Ceylonban és Előindiában föld alatt élnek. Legnagyobb a 45 cm. hosszú *ceyloni kígyó (Uropeltis grandis* Kelaart). 5. Sikló-félék *(Colubridae).* Hátsó végtagmaradványaik nincsenek; állközti csontjaikon fogak nincsenek. Felső és alsó állkapcsaikon mindig vannak fogak. 3 alcsaládra osztják: 1. *Tömör foguak (Aglypha).* Egyszerű, kúpalakú fogaik vannak. Nem mérgesek. Idetartoznak a *varacskos K. (Acrochordinae),* az *igazi siklók (Colubrinae).* Utóbbiak közül közönséges fajok: a *vízi sikló (Tropidonotus natrix* L.), a

kockás sikló (Tropidonotus tesellatus Laur.); a *vipera-sikló (Tropidonotus viperinus* Laur.). Idetartozn ık még a *fekete sikló (Zamenis constrictor* L.); a *haragos zaménisz (Zamenis gemonensis* Laur.); a *párduc-sikló (Coluber leopardinus* Bonap.); az *erdei sikló (Coluber longissimus* Laur.); a *rézsikló (Coronella austriaca* Laur.); a *láncos sikló (Coronella getula* L.) stb. 2. *Barázdás foguak* vagy *hátulsó méregfogas kígyók (Opisthoglyphae).* Hátulsó felső állkapcsi foguk erősen meghosszabbodott és elülső részén hoszszanti barázdával van ellátva, mely harapáskor a mérget a sebbe vezeti. Ide tartozik: a *macskakígyó (Tarbophis),* az *éjjeli fakúszó kígyó (Dipsadomorphis),* a *gyíkászkígyó (Coelopeltis),* az *ostorkígyó (Dryophis)* stb. 3. *Elülső méregfogas kígyók (Proteroglyphae).* A felső állkapcson elől v. az egész felső állkapcson erősen meghosszabbodott, erősen odanőtt barázdás fogaik vannak. Két csoportra osztják őket: *a) Tengeri kígyók (Hydrophiinae).* Testük oldalt összenyomott; farkuk oldalról erősen lapított hatalmas evezőszerv. Szemük kicsi, pupillájuk kerek. Pikkelyeik aprók, egymást nem fedik. A tengerben, a partok táján élnek. Eleveneket szülnek. Ide tartozik a *pelámisz (Hydrus),* az *evezős kígyó (Distira),* a *laposfarkú kígyó (Platurus)* stb. *b) Mérges siklók (Elapinae).* Ide tartoznak az *ausztráliai fekete kígyó (Pseudechis),* az Ázsiában és Afrikában honos *kalapos* v. *pajzsos kígyók (Naja),* a *kobra* v. *szemüveges kígyó (Naja tripudians* Merr.), az *uréuszkígyó* vagy *egyiptomi pápaszemes kígyó (Naja haie* L.), az *óriás kalapos kígyó (Naja bungarus* Schleg.). Ebből a csoportból való a *sárgafekete mirigyes kígyó (Doliophis intestinalis* Laur.) és a *korállsikló (Elaps corallinus* Wied.). Nagyon veszedelmesek az idetartozó *Vipera-félék (Viperidae),* ahová az Igazi viperákon *(Viperinae)* kívül a Csörgő kígyók *(Crotalinae)* is tartoznak. L. *Vipera-félék.* A K.-nak nálunk avatott tanulmányozója Méhely Lajos, aki a K.-ról több jeles munkát is írt. Összefoglaló nagy műve (Magyarország csúszómászói) sajtó alatt van (kiadja a Kir. Magy. Természettud. Társulat).

Irodalom. Gerenday József, Magyar- és Dalmátországi K. (4 kőtáblával), Pest 1839; Méhely L. számos dolgozata a M. Tud. Akadémia kiadványaiban, a Zoologischer Anzeigerben, az Annales Hist.-Nat.-ban, az Állattani Közleményekben és a Term. Tud. Közlönyben (1912. évf. 1. sz.); Brehm A., Az állatok világa, 7. köt., Budapest 1905; A Magyar Birodalom Állatvilága I. köt. (sajtó alatt); Boulanger G. A., Catalogue of Snakes, London 1893, 1894 és 1896; Schreiber E., Herpetologia europaea, Jena 1912; Duméril-Bibron, Erpétologie générale, Paris 1834—54, 9 köt.; Lacépède, Hist. nat. d. Quadrupèdes ovipares et des Serpents, Paris 1788, 2 köt.; Jan és Sordelli, Iconographie générale des Ophidiens, Paris 1860—83, 4 köt.

Kígyókaktusz (növ.), l. *Cereus.*

Kígyókaruak, l. *Kígyókarú tengeri csillagok.*

Kígyókarú tengeri csillagok v. *kígyócsillagok (Ophiuroidea,* állat), a Tüskésbőrűek állatkörének egyik osztálya, többé-kevésbbé kerek vagy ötszögletű, lapított testtel; hengeres, vagy lapos, keskeny, majd egyszerű, majd ágas, kígyószerűen mozgó öt karral; szabályos, néha tüskéket viselő mészlemezekből állóköztakaróval. Ambulakrál lábacskáik kétsorosak. Szájnyílásuk a korongtest hasoldalának közepén nyílik. Alfelnyílásuk nincs. Madreporalemezük a szájnyílás közelében fekszik. Valamennyi fajuk tengeri s ez idő szerint mintegy 700-at ismerünk, amelyeket két rendbe *[Valódi kígyókarú tengeri csillagok (Ophiureae)* és *Elágazókarú tengeri csillagok* v. *medúza tengeri csillagok (Euryaleae)],* több családba és mintegy 90 nembe osztanak. Az előbbi rendből ismertebb nemek: *Ophiura, Ophioglypha, Amphiura, Ophiothrix, Ophiomyxa.* Az utóbbi rendből közönségesebb fajok: *Gorgonocephalus arborescens* Ag., *Gorgonocephalus Linckii* Lym., *Euryale aspera* Lam.

Kígyókő, l. *Szerpentin.*

Kígyómarás, l. *Kígyóméreg.*

Kígyómarást gyógyító fű (növ.) l. *Scorzonera.*

Kígyómárvány a. m. szerpentines márvány v. ofikalcit.

Kígyóméreg, frissen sárga, átlátszó folyadék. Könnyen romlik; megszárítva azonban éveken át is hatásos marad (16 év). Tartalmaz fermentet is, minek azonban csak a zsákmány emésztésében van szerepe és különböző fehérjeanyagokat. Oxidáló szerek tönkre teszik, ezért ezek jó ellenmérgei; az alkohol a mérges hatóanyagokat kicsapja, s ezek újra feloldva ép oly hatásosak.

Az egyes kígyók mérge nem egyforma összetételű, pl. míg a kobraméreg általános bénítással gyorsan öl, minden fájdalom nélkül, a csörgőkígyók és viperák mérge a veszedelmes bénulások mellett fájdalmas duzzadást, szövetelhalást is okoz a harapás helyén. A kobraméregből vérsejtoldó lecithidet is kaptak.

A K. gyorsan szívódik fel és változatlanul ürül ki a vizelettel, gyomor- és bélváladékkal, tejjel, nyállal. Bár a gyomor megemészti, mégsem teszi egészen ártalmatlanná, mert gyomor- és bélhurutot okoz. Egy vipera 0·1—0·15 g. mérget ürít ki egyszerre. A mi viperáink harapása után a marás helye nagyon fáj. Vizenyős duzzadás lép fel az egész végtagon, amely esetleg az illető törzsfélre is elterjed, a szövetek feszülése nagy fájdalmakat okoz, a bőrön véres-savós hólyagok képződnek. A duzzadt bőr alatt néha nagy kiterjedésű vérömlések támadnak, szintúgy a bélben (véres szék), mell- és hasüregben, szívburokban, vesében (vérvizelés) is támadhatnak. A harapás helye néha még évek mulva is fájdalmas.

A veszedelem azonban nem e helybeli tünetekben rejlik, hanem a méreg távolhatásában, ami az idegközpontokra és a szívre irányul. A halál szívgyengeség közben vagy a légző központ bénulásával köszönt be. A kígyók mérge hatékonyabb forró nyári napokon, ha már napok óta nem haraptak (nem ettek), mikor téli álmuk után első útjukra indulnak; végzetes a marás, ha a méreg véletlenül egy gyüjtőérbe került.

A forróövi nagy kígyók marása után nedves üszkösödés is gyakori, a lágy részek bűzös szétesséssel válnak le a csontokról, seblázakban is elpusztulhat a mérgezett. A bénító távolhatás is veszedelmesebb, néha oly hirtelen kifejlődik, hogy 1—2 óra alatt beáll a halál. A mi viperamarásaink ritkán halálosak (2—4% mortalitás).

Kezelésében legfontosabb a megmart ujj, kéz, végtag szoros lekötése azonnal a marás után s a harapás helyének késsel felsebezése, kivéreztetése,

KÍGYÓK.

3

2

1

Vízi sikló (*Tropidonotus natrix* L.) 1. felnőtt, 2. kibuvó fiók, 3. csikoshátú vízi sikló (var. *persa* Pall.).

1

2

3

Kurta kígyó (*Vipera berus* L.) 1. him, 2. nőstény, 3. a kurta kigyó fekete változata (var. *prester* L.).

esetleg kiszopatása (nem közömbös a gyomorra, szájsebekre) v. maró szerekkel étetése. A marás helyén klórmeszes vagy káliumpermanganátos (1—2%) mosásokat, sürü befecskendéseket dicsérik. A bénulásos tünetek ellen szeszes italokat, kávét, teát nyujthatunk orvos érkeztéig, kinek erélyesebb módszerek is állnak rendelkezésére (kámfor, digalen, adrenalin, strichnin, koffein injekciók).

A kigyómarással szemben állatok óvatosan emelt adagú oltásokkal *immunisokká* tehetők, s viszont ily állatok vérszérumával előre beoltott ember és állat is immunis bizonyos ideig a méreggel szemben (Calmette). Érdekes, hogy az immunitás nem szigoruan specifikus; egy K.-gel oltott állat immunis minden K.-gel szemben. Kelet-Indiában, hol a mérges kigyók évente 20.000 áldozatot szednek, míg a tigris csak 7—800-at, a Calmette-féle oltásokkal már nagy sikereket értek el. A kigyóbüvölők is úgy szerzik immunitásukat, hogy fiatal kobrákkal időnként megmaratják magukat.

Kigyónyakú madár *(Plotus,* állat), a Gólyaalakuak *(Ciconiiformes)* rendjébe és a Kárókatona-félék *(Phalacrocoracidae)* családjába tartozó madárnem. Termete karcsú, nyaka hosszú, vékony; feje kicsiny, lapos; csőre nyulánk, hegyes; lába rövid, erős, hosszúujjú. Négy faja van, amelyek közül egy-egy Afrikában, Amerikában, Indiában és Ausztráliában él. Az *afrikai K. (Plotus rufus* Lac. et Daud.) főszíne fekete, zöld ércfénnyel; a hát- és szárnyfedőtollakon széles fehér sávval; nyaka rozsdaszinű, 86 cm. hosszú. Afrikában az é. sz. 15°-ától a Fok-földig honos. Vizek mentén, fákon tartózkodik, kitünően úszik és bukik, halakkal táplálkozik. Fészke a gémekéhez hasonló; 3—4 világoszöld, fehér mészréteggel bevont tojást rak. Délamerikai faja az *auhinga (Plotus auhinga* L.). Mindkét faj húsa ehető.

Kigyónyakú teknős, l. *Chelydidae.*

Kigyónyelv (növ.), l. *Ophioglossum.*

Kigyónyelvfélék (növ.), l. *Ophioglossaceae.*

Kigyóoszlop, l. *Háromláb.*

Kigyós, 1. kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 446 magyar lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Beregszász. — 2. *K.,* Kiskunmajsához tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskunfélegyházi j.-ban, (1910) 1146 magyar lak.; u. p. és u. t. Kiskunmajsa.

Kigyószemkő, őskori halak fogaiból csiszolt drágakő.

Kigyó-sziget, román sziget a Fekete-tengerben, 44 km.-nyire ÉK.-felé a Szulina-torkolattól, magas partokkal és világító toronnyal; területe csak 1 km². Az ókorban Leuke néven ismerték; Achillesnek egy temploma volt rajta, mert Thetis állítólag ide hozta fia holttestét (ezért Achilleának is hivták). A krimi háborúban, 1854 szept. 9. itt egyesült a francia hajóhad az angol-török flottával Oroszország ellen.

Kigyószisz (növ.), l. *Echium.*

Kigyótartó *(Ophiuchus),* nagy csillagkép az É.-i és D.-i égen, a Herkules, Mérleg, Skorpió és Nyilas között, 189 szabad szemmel látható csillaggal, melyek között α (Ras Alhagua) másodrendű. Van benne több változó csillag és csillaghalmaz. A csillagkép állítólag Phorbast örökíti meg, ki megszabadította Rhodoszt a kigyóktól.

Kigyótisztelet, l. *Kigyóimádás.*

Kigyótráng v. *kigyótrank* (növ.), l. *Polygonum.*

Kigyó-uborka (növ.), majd a közönséges uborkának hosszura nyult görbe, rendesen később fejlődő fajtája, majd a *Cucumis flexuosus* L.; még hosszabb, vékony hengerded, kigyó módjára csavargódzó és barázdált termése, melynek a hátsó vége rendesen bunkó módjára vastagodik. Az indiai K.-t nálunk melegágyban ritkán termesztik. K.-nak a *hajszirmot* is nevezik.

Kigyózás (vasút), l. *Ingás.*

Kihágás. A bűncselekményeknek egyik csoportja. A magyar jogban, mely a hármas felosztást fogadta el (büntett, vétség, kihágás), K. oly bűncselekmény, amelyet törvény, min. rendelet, törvényhatóságnak vagy törvényhatósági joggal fel nem ruházott szab. kir. vagy rendezett tanácsú városnak szabályrendelete, végül a székesfőváros főkapitánya annak nyilvánít (Kbtk. 1. §., 1881. XXI. t.-c. 11. §.), és elzárással vagy pénzbüntetéssel avagy mindkettővel sújt (Kbtk. 15. §.). A K. fogalmilag általánosan veszélyeztető vagy a közrendbe ütköző cselekménynek kriminalizálása. Ez az olasz btk. álláspontja is. A magyar jog azonban konkrét veszélyeztető, sőt jogsértő cselekményt is nyilvánít K.-nak (káros hitelügylet 1883. XXV. t.-c., élelmiszerlopás Bn. 51. §. stb.). A K. lehet elkövetési v. mulasztási, szándékos és gondatlan cselekmény. A kisérletet nem bünteti. A büntetés végrehajtása felfüggeszthető (Bn. I. fej.). K. felett majd esküdtbiróság, majd a kir. tvszék, majd a kir. járásbiróság, majd végül a közigazgatási hatóság itél (Bp. életbelépt. 15., 18., 19. §-ai; stb.). A K.-t statuáló jogforrások száma rohamosan emelkedik. Évente 600,000 egyént itélnek el Magyarországon K.-ért.

Kihagyás, l. *Elizió.*

Kihája (török), l. *Kjája.*

Kihajlítás, a szilárdságtanban olyan rudak igénybevételének megjelölésére használt kifejezés, melyek vastagságuknak 10—12-szeresével hosszabbak s az erő által nyomásra támadtatnak.

Kihajló szög, a 180°-nál nagyobb szög.

Kihalac, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 101 horvát lak.; u. p. és u. t. Glina.

Kihalás. Az őslénytan tanúsága szerint a Föld életének régibb szakaiban számos olyan állatfaj élt, mely ma már nem fordul elő a Földön. Régebben egyszerűen a Föld életében lezajló nagy katasztrófáknak tulajdonították e kihalt állatfajok kipusztulásának okát. Ámde a kutatásokból kiderült, hogy a K.-t nem mindég lehet a külső létföltételek gyors megváltozásának betudni, egyrészt mert számos esetben roppant nagy területen elterjedt csoportokról van szó, másrészt mert nagyon sok elpusztult faj delelésének és hanyatlásának ideje közt több geológiai korszak telt el. Ennek tudatában Darwin tanainak szellemében azzal magyarázták a K.-t, hogy a fajok a létért való küzdelemben dőltek ki, mert a természetes kiválogatódás révén más, jobban alkalmazkodott fajok kerültek föléjük. Kétségkívül a létért való

küzdelemben különböző okokból (betegség, más állatok és az ember pusztításai stb.) számos állatfaj halhatott ki, ámde a fajok K.-ának még sem lehet ez az egyetemes oka. A mai biológusok a fajok K.-ánál legnagyobb jelentőséget tulajdonítanak a *variatio fokozatos megcsökkenésének*, mely abban nyilvánul, hogy az előrehaladó fejlődéssel az állatvilágban mindenütt a változások fokozatosan megcsappannak s annál kevésbbé mélyrehatók, annál alárendeltebb értéküek és annál kevésbbé fontosak, mennél inkább távolódnak az egyes fajok a törzscsoporttól. A keletkezés csomópontjában úgyszólván mérhetetlen variáló tehetség forrong a fajokban, mely azonban annál szükebb határok közé szorul, minél inkább előrehaladnak. A fejlődés egész menete mindinkább határozott mederbe terelődik, ezzel kapcsolatban a variálás ereje is megcsappan, fokozatosan kevesbedik a változásra és alkalmazkodásra alkalmas plasztikus szervek száma, úgy, hogy az ily fajok a külső körülményeknek aránylag kis fokú változásával szemben is tehetetlenek s ennek következtében csakhamar elpusztulnak. Helyüket az alacsonyabbrendű, kevésbbé differenciálódott csoportok sorából kiváló új fajok foglalják el, melyek még mélyreható változásokra alkalmasak, tehát a megváltozott viszonyokhoz jobban tudnak alkalmazkodni. Az állatok K.-a első sorban a változás haladó csökkenésének törvényén alapszik s a létért való küzdelem, a természetes kiválogatódás és egyéb helyi okok csak másodsorban jöhetnek tekintetbe. V. ö. *Rosa D.*, Die progressive Reduktion der Variabilität und ihre Beziehungen z. Aussterben u. z. Enstehung der Arten (Jena 1903); *Hoernes R.*, Das Aussterben d. Arten u. Gattungen (Biolog. Contralblatt, 31. köt., 1911 12. és 13. szám); *Depéret Ch.*, Die Umbildung der Tierwelt (Stuttgart 1909).

Kihallgatás, 1. a hatóságnak az az eljárása, amellyel a felet a fél saját tényeiről vagy az előtte ismeretes más tények tekintetében kikérdezi és vallomását jegyzőkönyvbe veszi. A bűnvádi perrendtartás részletesen szabályozza büntető ügyben a tanuként, vagy terheltként való K.-t, a polgári perrendtartás pedig polgári peres v. perenkívüli ügyben a tanukihallgatást és a félnek eskü alatti K.-át; 2. a katonaságnál a parancsnok K.-on (rapport) veszi át az alantasoknak szóbeli kéréseit, panaszát, jelentéseit stb. és rója ki a fegyelmi büntetéseket (század-K., ezred-K., dandár-K.); 3. K.-t tart a király (általános v. külön audiencia), a miniszterek stb. a szóval előterjeszteni kivánt kérések, köszönések, jelentések stb. átvételére. Királyi K.-ra a kabinetirodában, miniszteri K.-ra a minisztériumok elnöki osztályában kell jelentkezni. 4. *K.* a vadkémlésnek az a módja, mikor az üzekedő szarvast, siket és nyírfajdkakast, foglyokat este v. hajnal előtt kihallgatják, hogy hol tartózkodnak. A szarvas az üzekedési, bőgési, a fajd a dürgési, a fogoly pedig azon helytől, hová harmadizben leszállott, nem igen távozik, azért az így kikémlelt helyeken eredményesebb lesz a vadászat.

Kihaló rasszok. Az összehasonlító rasszantropológiai kutatások kimutatták, hogy egyfelől valaha igen sok olyan emberfajta élt, melynek ma már hírmondója sincs, másfelől a ma élő rasszok nagy része hol lassubb, hol gyorsabb kihalásban van. Ennek okai részint az egymással folytatott életküzdelemre, részint a külterményszeti viszonyok (klima, állat-, növényvilág stb.) gyors megváltozására vezethetők vissza. Az erősebb, kulturáltabb nép pusztítja, sivárabb vidékre űzi a gyengébbet, műveletlenebbet. A megváltozott életviszonyok, nehezebb létfentartás stb. csökkentik a szervezet ellenállóképességét, a faj természetes szaporodását, amit sok primitiv nép még mesterséges úton (műtétek, gyermekölés) is tetőz. Rosszabb táplálkozás, gyengébb ellenállási, szaporodási képesség mellett a betegségek is jobban pusztítanak. A K. ma mindenütt földségek belsejében v. szélein sziklás, hegyes, terméketlen vidékeken, pusztákon v. őserdőkben élnek. A busmanok pl. Afrikában valaha nagy elterjedésnek örvendettek s ők a tulajdonképeni őslakók, mígnem az erősebb négerek a kietlen kalahári pusztára szorították őket. Ép így a minkopik, veddák, aeták, ajnók stb. mind egykor hatalmas rasszoknak utolsó roncsai. Különösen szembeötlő a primitiv rasszok pusztulása ott, hol jóval magasabb kulturájú népekkel kerültek közelebbi érintkezésbe, mint pl. az ausztráliaiak s amerikai indiánusok. A fehér fajta mind szűkebb, mostohább vidékre szorítja őket, a táplálékukat alkotó vadakat kipusztítja, emellett ragályos betegségekkel (himlő, skarlát, vörheny, bujakór) oltja be őket s részegítő italokkal testileg, lelkileg tönkreteszi. A marquesas-szigetiek pl. 1838. még 20,000-en voltak, 1856-ban 12,500-an, 1882-ben 4865-en s ma már csak 3000-en élnek. Sőt arra is van példa, hogy a kulturember a legnagyobb kegyetlenséggel a szó szoros értelmében teljesen kipusztította az ú. n. «vadak»-at, mint azt a tázmániaiak elszomorító sorsa mutatja, kiket az angolok a mult század második felében az utolsó szál emberig kiirtottak. Ha azután egy rassz kihalásnak indult, azt késleltetni ideig-óráig lehet ugyan, de megakadályozni nem.

Kihalványítás (ném. *Ausbleichverfahren)*. A szines fotografálás egyik faja, amely festékkeverék egyes szineinek a napon való kihalványodásával (kifakulás) az eredetinek megfelelő szines képet ad. A nem helyes szinek kifakulnak és csak a kellő marad meg. Eddigelé csak másolatok előállítására alkalmas, tökéletlen eljárás. L. *Fotografia.*

Kiható eset, a magyar nyelvtanban elavult neve a *-ból böl*-ragos alaknak (kézből, házból).

Kiházasítás (ném. *Aussteuer, Ausstattung)* az, amit a nő férjhezmenetele alkalmával első házi berendezésül kap (kelengye) és a lakodalmi költség. A K.-ként kapott tárgyak hazai jogunk szerint a nő hozományához (allatura uxorea) csak akkor tartoznak, ha a férjnek átadattak, máskülönben a nőnek korlátlan tulajdonát teszik.

Kiházasítási biztosítás, l. *Biztosítás* (életbiztosítás).

Kihelyezés, l. *Javítóintézetek* és *Javítónevelés*.

Kiherélés, l. *Herélés* és *Kasztrálás*.

Kihirdetés. 1. *Házasság K.-e*, közzététele annak, hogy bizonyos személyek egymással házasgot akarnak kötni. A K. célja érvénytelen vagy

tilalmas házasságkötés megakadályozása. Érvényben levő házassági jogunk szerint (1894. XXXI. és XXXIII. t.-c. és 20,000/1906. I. M. sz. rendelet) a házasság K.-ét annál az anyakönyvvezetőnél kell kérni, akinek kerületében a házasulóknak vagy egyiküknek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodó helye van. A K.-t a házasulók lakó-, illetőleg tartózkodó helyén kell teljesiteni. Ha a házasulók nem laknak legalább három hónapja itt, utolsó lakóhelyükön is ki kell a házasságot hirdetni. A K. az anyakönyvvezető hirdetési táblájára kifüggesztéssel, azonkivül városokban a városházán kifüggesztéssel, községekben két vasárnap élőszóval is történik. Ha a K.-nek külföldön kell történnie, a K.-t külföldi hirlap útján kell teljesiteni. A K. ideje teljes 14 nap, a házasságot azonban csak a K. utolsó napját követő három nap eltelte után szabad megkötni. Ha a K.-tól egy év eltelt, a házasságot csak újabb K. után szabad megkötni. K. nélkül lehet házasságot kötni: 1. felmentéssel; 2. a házasulók egyikének közel halállal fenyegető betegsége esetében. A felmentést nyomós méltányossági indok alapján annak a törvényhatóságnak első tisztviselője (alispán, polgármester) adja, amelynek területén a K.-re illetékes anyakönyvvezető székhelye van. A felmentés hatálya, mint a K.-é, egy év. A K. hiánya csak tiltó akadály vagyis a K., illetőleg felmentés nélkül kötött házasság nem érvénytelen, csak a K. elmulasztása büntetést von maga után (l. *Házassági jog*). A K. intézményét a polgári jog az egyházjogból vette át, ahol, különösen a katolikus egyházjogban, igen nagy fontosságot tulajdonítottak neki. A katolikus egyházjogban a K. a trienti zsinat szabályai szerint történik. Felmentésnek itt is van helye.

2. A K. egyébként mint hatósági határozatok közlésének egyik módja is szerepel, különösen a határozat kézbesítésének pótlójaképp. Ily értelemben a K. a határozat felolvasásával v. pedig tartalmának, esetleg indokainak közlésével is történik. A birósági határozatok K.-ére nézve l. *Itélet* és *Végzés*. 3. A *törvények K.-ére* nézve l. *Törvény*.

Kihivás *párviadalra* és annak elfogadása vétség, mely a Btk. 293. §-a értelmében 6 hónapig terjedhető államfogházzal büntetendő. A lovagias elégtétel kérése, valamint a magyarázatadásra való felszólítás a Kúria gyakorlata szerint még nem kihívás.

Kihn, *Heinrich*, német kat. teológus, szül. Michelbachban (Bajorország) 1833 ápr. 30., megh. Würzburgban 1912 febr. 2. 1874-ben a würzburgi egyetemen a teológia rendkivüli, 1879. rendes tanára. Művei: Die Bedeutung der antiochenischen Schule (1867); Theodor von Mopsuestia und Junilius Africanus als Exegeten (1880); Der Ursprung des Briefes an Diognet (1882); Weg zur Weisheit (7. kiad. 1902); Encyclopädie und Methodologie der Theologie (1892); Patrologie (1904) stb.

Kihozás, a dedukciónak (l. o.) rossz és most már alig használt magyar neve.

Kihúzó vágány, a vasúti járóművek rendezésére szolgáló csonka vágány, melyre a rendezendő kocsisort kivontatják, kihúzzák és onnan a kocsikat egyenként v. csoportokban a rendező vágányokra tolatják v. lökik. A K.-okat újabban a rendező vágányok felé nagyobb lejtéssel (5—15‰) építik, hogy a lejtős vágányon meglökött kocsik minden tolatás nélkül önmaguktól a megfelelő vágányra guruljanak. Az ily K.-okat gurító vágányoknak nevezzük. A K.-okat rendesen az állomások végeire építik olykép, hogy azokon a kocsirendezés a vonatok be- és kijárása által ne zavartassék.

Kiigazítás, 1. *anyakönyvben*, l. *Anyakönyv*; 2. *ítélet K.-a*, l. *Itélet*; 3. *telekkönyvben*, l. *Telekkönyvi kiigazítás*.

Kiirtás, l. *Exstirpatio*.

Kiirtott rasszok, l. *Kihaló rasszok*.

Kiizelés v. *kiizesítés (enucleatio)*, valamely testrész (láb, kar, borda stb.) izületben történő eltávolítása. Javalatai ugyanazok, mint a csonkításéi, technikája is az, csak a csontok elfűrészelése marad el. Ritka műtét, mert minden testrészből annyit igyekszünk meghagyni, amennyit lehet s az pedig ritka eset, hogy a feltétlenül eltávolítandó rész határa összeessék a csont természetes határával. Vannak azonban esetek, amikor a K.-t előnybe helyezik a csonkítás fölött, hogy jobb, munkaképesebb csonkot kapjanak.

Kiizzasztó rendszer (ang. *sweating system*, ejtsd: szveting szisztém), az iparos munkájának olyatén kizsákmányolása, amelynél a nagyvállalkozó és az ipari munkás közé alvállalkozó lép fel közvetítőül, aki a munkát a lehető legalacsonyabb bérért adja ki a munkásnak, hogy nyeresége a nagyvállalkozóval szemben kialkudott bérből minél nagyobb legyen; amint mondják, a munkás «verejtékéből» szerzi nyereségét. Ugyanezt panaszolják fel különösen az otthon dolgozó munkások, főkép nő- és gyermekmunkások háziiparának értékesítésénél is.

Kiizzítás a. m. *kilágyítás* (l. o.).

Kijani, adók. Lika-Korbava vm. gračaci j.-ban, (1910) 869 szerb lak., u. p. és u. t. Gračac.

Kijárati jelzők (vasút), l. *Helyhez kötött jelzők*.

Kijárati vágány, az a vágány, melyen a vonat az állomásból való kihaladása alkalmával közlekedik, hogy azután, ezt elhagyva, az állomási vágányzatokból a nyilt pályára térjen, illetőleg útját ott folytassa.

Kijáró vég, az öreghálónak az a vége, amelyet a ladikon kihoznak.

Kijász (arab) a. m. analogia, a mohammedán kánonjogban a törvénymagyarázás és fejlesztés egyik módszeres alapja, l. *Fikh*.

Kijátszás, átvitt értelemben fondorkodás, csalás, midőn valakinek terveit, szándékát stb. csellel meghiusítják, különösen oly módon, hogy a megcsalt egyén egyúttal gúny tárgya is lesz. — *Kijátszási szándék*, l. *Vagyonátruházás megtámadása*.

Kijavítás, hatósági határozat, beadvány vagy más irat hibáinak pótlása olyan hatállyal, hogy azt a K. után úgy kell tekinteni, mintha eredetileg helyesen lett volna kiállítva. K.-nak csekélyebb hibák miatt van helye, pl. keresetlevélre nézve a fél nevének v. lakásának hiányos megjelölése miatt, ítéletre nézve tollhiba miatt stb. L. *Itélet*.

Kijavítása az ítéletnek, l. *Itélet*.

Kijelentés, l. *Kinyilatkoztatás.*

Kijelölés, az egyházi hivatal betöltésének egyik alkatelemét tevő cselekmény. Ugyanis az egyházi hivatalok betöltésének három alkateleme van, ú. m. 1. a hivatalra alkalmas személy kijelölése (designatio personae), 2. a hivatalnak tulajdonképeni átruházása (institutio canonica seu collativa) és 3. a javadalmasnak az elnyert hivatalba való beiktatása(introductio in possessionem beneficii).

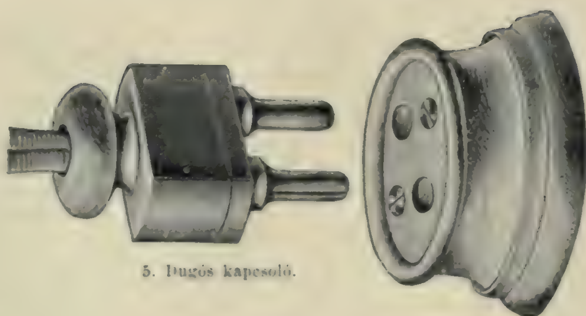
Kijev (lengy. *Kijov)*, 1. *orosz kormányzóság* Minszk, Volhinia, Podolia, Herszon, Poltava, Csernigov között 50,999 km² területtel, 4.604,200 lak. É.-i, sík részét (poljecie) erdők és mocsarak borítják. Keleten a Dnyepr-menti magaslatok, Ny.-on pedig a Kárpátok végső kiágazásai nyúlnak belé. Végül az Uman járás és a dombos vidéktől D.-re fekvő rész egészen fátlan steppe. A folyók nagyobbára a Dnyeprbe folynak, amely 415 km. hosszuságban határul szolgál; e folyók a Pripet, Teterev, Irssel, Zdvizs, Irpen, Sztugna, Rossz és Tjaszmin. A Bug felé folyik a Szob és a Szinitukha. A tavak jelentéktelenek, de sok a mocsár, különösen Cserkasszi és Csigirin járásokban. Az évi középhőmérséklet K. városban 5·2 R., a nyári 10°, a téli — 8°. A Ny.-i és DNy.-i részekben az őskőzetek, egyebütt az üledékes kőzetek az uralkodók; D.-en és középen a fekete föld alkotja a talajt. Erdők a kormányzóság $^1/_4$-ét takarják. A gabonatermés nagyobb, mint amennyi a fogyasztásra szükséges; a földnek mintegy 57%-a áll megmívelés alatt; a főbb termékek a rizs, árpa és búza, igen sok burgonya és cukorrépa, továbbá kukorica, len és kender. Az állattenyésztés nem jelentős; igen nagy a lótenyésztés, mely főkép hátas lovakat szolgáltat. Porcellánföldet nyernek Kanev, vasat Radomüszl járásban és barna szenet Jekaterinopol közelében. A lakosok kis- és nagyoroszok, lengyelek, görögök és örmények. Az ipar a termelt nyerstermékek feldolgozásával foglalkozik. Jelentékeny gyáriparának jó része cukorgyár, de emellett vannak malmok, dohány-, szesz- és gépgyárak is. A kereskedés főképen gabonával és cukorral foglalkozik. K. 12 járásra van beosztva, ezek: K., Berdicsev, Vasszilkov, Szvenigorodka, Kanev, Lipovec, Radomüszl, Szkvira, Tarascsa, Uman, Cserkasszi és Csigirin. — 2. *K. (Kio)*, az ugyanily nevű kormányzóságnak és járásnak, valamint ortodox érseknek *székhelye*, a Dnyepr jobbpartján, több vasúti vonal találkozásánál, (1911) 446,800 lak., 97 gyárral, melyek közt legtöbb a cukorgyár és élénk gabona-, fa- és marhakereskedéssel. A város 3 részből áll: az ó-városból, amely a Dnyepr Ny.-i partján terül el, a Podolból vagyis alsó városból és a Pecserszkből vagyis az erősségből, amely a legmagasabb fekvésű részt alkotja; ezekhez járul 12 külváros, amelyek közt a Pecserszktől Ny.-ra fekvő Lipkbiben számos a nyaraló. A városrészek külön-külön és együtt is fallal vannak körülvéve. A Dnyepren szép lánchid és egy vasszerkezetű vasúti hid visz át. Az ó-városban, a K.-i nagyhercegek egykori székvárosában van a Szt. Zsófiáról elnevezett, 1037. Vladimirovics Jaroszláv által azon a helyen alapított templom, ahol a pecsenégeken diadalt vívott ki, az alapító márvány síremlékével; ugyanezen részben van még a Nagy Vladimir által alapított Szt. Bazil-templom. A Pecserszk a legjobban megerősített rész; itt vannak a legfőbb hivatalok, kaszárnyák, arzenálok és különösen az a kolostor, amelyhez évenkint sok ezer búcsújáró zarándokol K.-be. E kolostort a XI. sz.-ban Hilarion alapította. Híresek a mészkőbe vájt cellák, melyek barlangkolostor benyomását teszik, múmiákkal és műkincsekkel. Szebb épületek, illetőleg emlékek még a cári palota, a városháza, az egyetemi épület, a Terescsenko-palota képgyüjteménnyel, a Krescsenszkij-emlék (1805. felállított oszlop kereszttel azon a helyen, ahol állítólag Vladimir fiait megkeresztelték), a Vladimir-emlék, Chmelnickij Bogdán lovasszobra stb. Kulturális intézményei közül első helyen áll az 1588. Vilnában alapított egyetem, amelyet 1833. hoztak át K.-be, csillagvizsgálóval, nagy könyv- és egyéb szertárakkal; van K.-nek papi főiskolája, több fiú- és leány-gimnáziuma, reáliskolája, zeneiskolája, tudományos társulata, sok ujsága, illetőleg folyóirata stb. K.-et a hagyomány szerint Kij, Scsek és Koriv testvérek alapították. Az orosz források szerint 880. Novgorodból az ottani nagyfejedelmek K.-be tették át a székhelyöket és 1037-Jaroszláv egész Oroszország fővárosává emelte és 1157-ig az is maradt. Ekkor Bololubszkij Vladimirba tette át székhelyét és K. hanyatlásnak indult. Az oroszok belviszályai közben 1205. a lengyelek foglalják el. 1239-ben Batu khán tatár várossá teszi és 80 évig az is marad. 1320. elfoglalják a litvánok. 1481-ben elpusztítja Mengi-Hirei, a krimi tatár khán. 1516—1667-ig ismét lengyel uralom alatt áll, 1667. azonban az andrusszovi békében az oroszok végleg visszakapják és 1710. a lengyelek, törökök és krimi tatárok ellen viselt háborukban főhadiszállásukká teszik. 1796. fölállították a mai terjedelmében a K.-i kormányzóságot.

Kijevi csata, 894. táján volt a Dnyepr gázlóin átkelt magyarok s Igor és Oleg oroszai közt. Róla több krónikás emlékezik, de csak a Névtelen Jegyző szól részletesen. Szerinte a magyarok egyenesen Lebediából kimenve érintették Kijevet s ő és a krónikások egy része általán hallgat az Etelközben való tartózkodásról. Az orosz vezérek — a Névtelen szerint — nagyon megrémültek a magyarok közeledésén; mert hallották, hogy Álmos ivadéka azon Attilának, kinek ősapáik adót fizettek. Mégis ellenállásra készülődtek s a velök barátságos kúnok hét vezérét szólították segítségre. Rendszeres víváshoz csak a megszállás második hetében láthattak, mire a kijeviek békekövetséget küldtek Álmoshoz és főembereihez. Álmos évenként 10,000 márka aranyat (1.400,000—1.600,000 mai K) követelt az eleségen, öltözeteken stb. kívül. A kijevi és susdali vezérek ezt elfogadván, saját fiaikat küldték kezesekül. Ed, Edömér, Böngér, Ete, Acsád, Vajta és Ketel kún vezérek odahagyták a velök szövetséges oroszokat, Álmos lábaihoz borultak, urukká és vezérökké fogadták s kötésöket esküvel erősítették. A Kijev alatt vívott csata nem krónikások költeménye; a dolog lényegére nézve, hogy az orosz és magyar nép Kijev alatt érintkezett először, kétségtelenül igazuk van és Szt. Vladimir

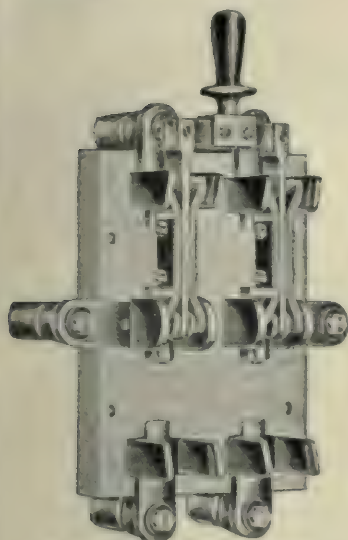
KIKAPCSOLÓK.

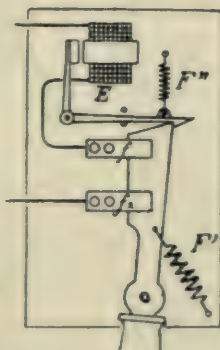
1. Emeltyűs egysarkú kapcsoló.

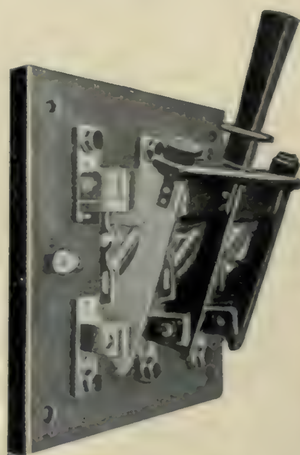
5. Dugós kapcsoló.

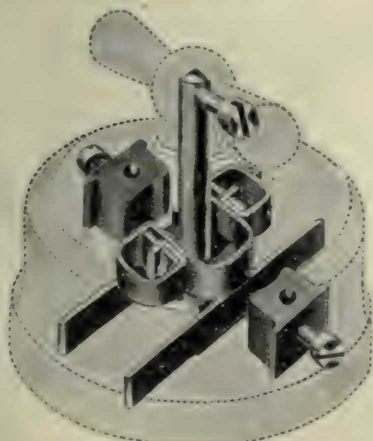
2. Emeltyűs kétsarkú átkapcsoló.

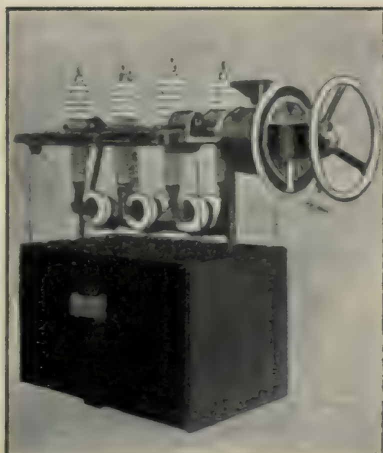
6. Önműködő minimál-kapcsoló.

3. Kapcsoló háromfázisú áramra.

4. Forgócsapos kapcsoló.

7. Olajos kapcsoló.

nagyherceg 1008. Szent Mihály kijevi templomában az egyik domborművön meg is örökítette azt a jelenetet, midőn egy orosz harcos magyar vitézt döf át. A XI. sz.-ban Kijevben magyar uteát, magyar kaput említnek, környékén pedig magyar mezőt vagy partot, hol a magyarok sátrai (kibitkái) álltak. Oleg fejedelem (879—912) kelet felé csakhamar várakat építtetett a barbárok ellen, mivel a magyarok egy izben már Kijevig nyomultak s a Dnyepr pusztaságain a besenyők is megvetették lábukat. A K.-ról a Névtelennél tudákosan kiszinezett költői hagyományokat külön hőskölteményben dolgozta fel *Debreczeni* Márton (A Kievi csata. Kiadja Mikó Imre gróf, Pest 1854, N. 8-r. XXXIX. és 367. lap). V. ö. *Fülöp* Áron, Debreczeni Márton és a kiövi csata, Szatmár 1887, 8 r. 100 lap; *Kuun*, Relationes, II. 51—61. és 81—83.

Kijó, kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1910) 534 rutén lak.; u. p. és u. t. Héthárs.

Kijov, l. *Kijev*.

Kik, adók. Lika-Korbava vm. gračaci j.-ban, (1910) 331 szerb lak.; u. p. és u. t. Lovinac.

Kikaparás, sebészi eljárás, amellyel a test valamely természetes v. kóros üregének bélését, tartalmát távolítják el. Igy kikaparják valamely nyirokmirigy szétesö, elhalt, beteg tartalmát, sipolyjárat fenekét, falát, csontban képződött genyes, elhalt gócot, a méh beteg, túltengő nyálkahártyáját, az elvetéléseknél a méhben visszamaradó pete- v. peteburok-maradványokat, stb. K.-t nemcsak gyógyító célból végeznek, hanem azért is, hogy a diagnózis eldöntésekor szükséges szövettani vizsgálatra anyagot kapjanak. A K.-t kanállal, ill. a méhnél kürettel végzik.

Kikapcsoló v. általában kapcsoló (l. a *képmellékletet*) oly elektromos készülék, mely a vezetékhálózatot, v. annak egyik ágát az áramforrással összeköti, v. megszakítja. A kapcsolót v. kézzel iktatjuk be és iktatjuk ki, v. a kapcsoló önműködőleg szakítja meg az áramot, ha annak erőssége pl. túlnagyra nő, v. pedig túlalacsonyra csökken. A túlerős áramnál magától működő kapcsolót maximál-, a túlgyenge áramnál működésbe jövő kapcsolót minimálkapcsolónak nevezzük. Dinamógép v. motor áramának megszakítására az *1—3. ábrákon* látható emeltyüs kapcsolókat használjuk. Háromfázisú áramhoz három ilyen késes kapcsoló való, hogy a három fázist egyszerre megszakíthassuk. A nagyobb kapcsolókat pala- vagy márványlapra szerelik. Kisebb áramerősségekhez, pl. izzó- és ívlámpákhoz a *4. ábrabeli* forgócsapos kapcsolót használják. Hogy az áram rögtön megszakadjon, erős rúgót helyeznek be, hogy a kapcsoló pillanat alatt működjék. Minden kapcsolón meg van jelölve, hogy hány ampère áramerősségre s milyen feszültségre való. Pl. 2 *A*, 125 *V*. jelzés azt jelenti, hogy azt a kapcsolót 2 ampère erősségig és 125 volt feszültségig szabad használni. A dugós kapcsoló *(5. ábra)* falba szerelt kontaktusokhoz alkalmas; kemény gummiból v. porcellánból készül s hordozható, pl. asztali lámpákhoz való. Az önműködő kapcsolókat *(6. ábra)* rendszerint elektromágnes hozza működésbe. A késalakú kapcsoló f_1 és f_2 kontaktusok között az áramkört zárja. Ha azonban *E* elektromágnes vonzó ereje gyengült, mert az áram gyengült, akkor az *F''* rúgó ereje túlsúlyba jut, felemeli a zárószerkezetet s az alsó *F'* rúgó kirántja a kapcsolót a kontaktusokból s az áram megszakad. Az olajos kapcsolót pedig *(7. ábra)* nagy feszültségű váltakozóáramú vezetékekben használják, ha nagy munkabirást kell kikapcsolni, nehogy veszélyes túlfeszültségek lépjenek fel. A nyitási szikra olaj alatt képződik, de az olaj a szikrát lefojtja; azért robbanó gázokat tartalmazó helyen (bányákban, vegyészeti gyárakban stb.) is használják.

Kikapcsoló készülék. Biztossági készülék, amellyel ipari balesetek keletkezését megakadályozhatjuk v. legalább is a balesetek súlyosságát enyhíthetjük. A K.-kel veszély esetén egyes gépek v. egész csoport gép hajtása kapcsolható ki, úgy hogy az illető gép v. gépcsoport azonnal megáll és ezzel az esetleges baleseteknek elejét vesszük. A K. rendesen egy oldható tengelykötés, amelyet egy súllyal v. elektromos árammal működő szerkezet egy zsinór meghúzása által old és ugyanegy időben a szerkezet a gép- vagy közlőműtengelyt megfékezi. L. még *Elektromos gőzgépmegállító és fékező készülék*.

Kikelet, költői és népies nyelven a. m. tavasz.

Kikeleti saláta (növ.), l. *Valerianella*.

Kikercs (növ.) a. m. *kikirics*, l. *Colchicum*.

Kikerekítés *(Arrondierung)* a német birtokrendezési jogban a szétszórtan fekvő birtokparcellák összefüggő tagokban kiosztása, ugyanaz, ami a mi jogunkban a tagosítás (l. o.), kommasszáció. K.-i politika, egyes államoknak az államterületük K.-ére irányuló békés vagy háborús politikája.

Kikészítés, l. *Csinozás* és *Cserzővargaság*.

Kikészítési eljárás *(kikészítő eljárás)*, l. *Kikészítési forgalom*.

Kikészítési forgalom v. *csinozási forgalom*, a külföldre feldolgozás, átalakítás, kimunkálás végett vámmentesen behozott s innen feldolgozott, átalakított, kimunkált állapotban a külföldre vámmentesen ismét kivitt anyagnak, tárgyaknak, árúknak a határon történő átmenetét jelenti. A K. lehet aktiv v. passziv. *Aktiv* K.-nál nyers anyagot, félgyártmányárúkat a belföldre *behoznak*, hogy azok kikészített állapotban újból kivitessenek; *passziv* K.-nál ellenben nyers anyagot, félgyártmányt stb. *kivisznek*, hogy azt kikészítve újból visszahozzák. *Tranzito* K. azt jelenti, amelynél a kikészített árút nem abba az országba viszik, amelyből eredetileg behozatott, hanem másikba.

A K.-nak leghathatósabb tényezője a vámmentesség, melyet azonban csak a jövedéki szempontból megbizható gyárosok, iparosok nyerhetnek el, kik a vámösszeget a kivitel megtörténtéig letéteményezik s ezt nyugtával (aquit à caution) igazolják. A vámmentesség a behozott árúknál ideiglenes (admission temporaire), mert a kivitelnek záros határidőn belül kell végbemenni. A K.-nak közgazdasági szempontból óriási jelentősége van, mert a kivitelnek, illetve az iparnak és kereskedelemnek hatalmas lendületet ad. A K. legelőször *Franciaországban* jelentkezik Colbert idejében. Törvényhozási szabályozást 1836. nyert. A K. 1892. újra szabályoztatott s törvényben ki-

mondatott, hogy egy iparág sem részesithető a K. kedvezményében máskép, mint törvényhozási intézkedés útján s az ipartanács meghallgatása után. 1894. évben korlátoztatott az őrlési forgalom is, amennyiben a nem európai származású gabona csak a *surtaxe d'entrepôt* lefizetése mellett részesült a K.-ban.

A *német vámegyletben* a kikészítési forgalmat az 1831-iki vámtörvény engedte meg. Az anyag azonosságára azonban Németországban mindig nagy súlyt helyeztek. Ennek bizonyítása nélkül a K. nem engedélyeztetett. Mégis 1882 óta az őrlési forgalomban már nem kivánták az azonosság bizonyítását s részben ez a könnyítés eredményezte a német lisztkivitelnek 1882—86. években mintegy 50%-kal való emelkedését.

Svájcban a kikészítési forgalmat újabban 1893. szabályozták úgy *az aktiv, mint a passziv K.-ra.* Engedély csak ipari érdekekből és csak akkor adható, ha az árú minősége a kikészítés által lényeges változást nem szenved. A K. nemcsak vámmentességen alapszik, hanem esetleg a vám mérséklésében v. bizonyos részének elengedésében állhat. *Az osztrák-magyar vámterületen* az árúk kikészítés céljából vámmentesen 1835 óta voltak beszállithatók. Olyan árúk, melyeknél a kikészítés után az azonosság nem volt felismerhető, a kedvezményben nem részesülhettek. Kivétel volt az őrlés végett behozott gabona, melynél elegendő volt a kivitt őrlemény mennyiségének s a behozott gabona mennyiségének megfelelő arány kimutatása. Hazánkban a *kikészítési forgalmat* az 1878. XVII. t.-c. és az 1887. XXV. t.-c. szabályozta. Ezek szerint a kikészítési forgalmat igénybe venni kivánók kérvényüket ahhoz a pénzügyigazgatósághoz (illetőleg Budapesten a fővámigazgatóhoz) tartoznak benyujtani, melynek kerületében a feldolgozás helye fekszik. A kérvényt a pénzügyminiszterhez terjesztik fel, ki a kereskedelemügyi miniszterrel egyetértőleg határoz és a behozatali igazolványt kiállitja v. megtagadja. A vámhivatal a kikészitésre szánt árukat az azonosság megállapithatása céljából jeggyel látja el s az olyan árúkat, amelyekről a jegy hiányzik, vámmentességben nem részesiti. A visszkivitelnek záros határidő, rendszerint egy év alatt kell megtörténnie.

A K.-nak egyik neme az ú. n. *őrlési forgalom,* mely abban áll, hogy a külföldi gabonát feldolgozás végett vámmentesen behozzák és a külföldre liszt alakjában kiviszik. Habár az őrlési forgalom malomiparunk fejlődése és a munkáskéz foglalkoztatása szempontjából óriási jelentőséggel bir és a malomipar virágzása a gazdaközönség előnyére is van, mégis éppen a gazdaközönség irtó háborút inditott az őrlési forgalom ellen, minek az 1899. évi kiegyezés alkalmával az lett az eredménye, hogy az őrlési forgalmat 1900 jan. 1-től kezdve malomiparunk mérhetetlen kárára megszüntették. Újabban a közvélemény minderősebben sürgeti az őrlési forgalom visszaállitását.

Kikészítő eljárás *(kikészítési eljárás),* l. *Kikészítési forgalom.*

Kikezdés, irott előadásban valamely egyes mondatnak új sorral való kezdése. Továbbá maga ezen új sorral kezdett mondat v. mondatcsoport is.

Kiki v. *kikinos* (növ.), l. *Ricinus.*

Kikiáltó a. m. herold (l. o.).

Kikinda, l. *Nagykikinda.*

Kikiny (növ.), l. *Kökény.*

Kikirics (növ.), l. *Colchicum.*

Kikládok *(Cikládok, Cyclades)* a. m. körben fekvő szigetek, szigetcsoport az Egei-tengerben; v. azért viselték ezt a nevet, mert körben feküdtek, v. mert kört képeztek a szent központ, Delos körül. Ellentétet alkotnak hozzájuk a körön kívül fekvő *Sporádok* (elszórt szigetek). Az ókor 12-t ismert (innen a mai nevük: dodekanisia); ide tartoztak: Andros, Tenos, Mykonos, Delos, Keos, Kythnos, Paros, Naxos, Melos, Ios' Thera, Siphnos. — Ma a Görögországhoz tartozó szigetek külön nomoszt alkotnak, amely 7 eparchiára oszlik (Andros, Tinos, Syros, Kea, Milos, Naxos, Thira). A szigetek területe 2695 km² és népessége (1907) 130.578. Már a régi korban fontos kereskedelmi gócpontot alkottak e szigetek, ma azonban inkább egyes terményeikről nevezetesek, mint bor, szőlő, olaj, gyapot, selyem, déli gyümölcsök stb. Állattenyésztésük az egész szigetcsoport mélyfekvésű gazdag legelői miatt igen jelentékeny. Az ipar kezdetleges. A szigetcsoport egyetlen ipari nevezetessége a világhirű naxosi csiszolópor és csiszolókorong. A táviró és távbeszélő most kezd elterjedni. V. ö. Petermanns Mitteilungen 1901., Ergänzungsheft 134; *Philippson,* Beiträge zur Kenntnis der griechischen Inselwelt (Gotha 1901).

Kiklikus költők, l. *Epikus ciklus.*

Kiklopsz, l. *Kyklops.*

Kiklopszfal *(ciklopszfal),* a pelazg és etruszk építészetnek kezdetben emelt vár- és városfalai, melyek óriási méretű, szabálytalan alakú és minden kötőanyag nélkül összeillesztett kövekből állanak. A későbbi kor nem tudván magának megmagyarázni, hogy miképen lehetett nagyobbszerű emelőgépek nélkül ily nagy köveket elhelyezni, e falakra ráfogta, hogy azokat az óriási erejű mesebeli kiklopszok épitették.

Kiklosz (gör.) a. m. *ciklus* (l. o.).

Kikompolás, határvonalaknak apró földhalmokkal való kijelölése. Alkalmazást nyer pl. földek kiosztásánál, a szántóföldön a trágyakupacok helyének kijelölésénél stb. L. *Hancsik.*

Kikonok, thrák nép, melynek városát, Izmaroszt, Odysseus feldúlta.

Kikosarazás. Francia szokás szerint a vőlegény a menyasszonyi ajándékot jegyesének egy díszített kosárban nyujtja át (corbeille de mariage), melyet az ara a viszony felbomlása esetén visszaküld a vőlegénynek; általánosabb szokás az, hogy a leány elutasító határozatát kosár alakjában juttatja a kérőhöz; innen aztán kikosarazni a. m. a kérőt elutasítani.

Kiköltés, l. *Költés.*

Kikötés, 1. a hajónak a part mentén vagy annak közelében huzamosabb időre való megállítása. Ez vagy a horgonyok vizbevetése, vagy a hajónak a parthoz való egyszerű megkötése által, vagy mindkét módon együttesen eszközöltetik. 2. A nyomdászatban valamely kész szedésnek zsinórral való körülkötése abból a célból, hogy az a netáni szétesés ellen biztosítva legyen. 3. Volt büntetési mód a katonaságnál, mely szerint a

csinytevőt karóhoz vagy fához kötötték, legfeljebb 2 órára. Ma már tiltott eljárás, de még néhány év előtt a csász. és kir. hadsereg és a honvédség szolgálati szabályzata szerint konok, megrögzött egyénekkel szemben alkalmazni lehetett. 4. *K.* jogi értelemben a. m. megállapodás, pl. a biról hatáskörre (l. o.) nézve; l. továbbá *Feltétel*, 2.

Kikötő (ném. *Hafen*; ol. *porto*; ang. és fr. *port*), a tengeri, valamint a belvizi hajók kikötésére szolgáló hely, mely a szél, a hullámok és a jégzajlás romboló hatása ellen természetes fekvésénél fogva v. mesterségesen készített berendezései által védve van. Főkellékei: terjedelmesség, elegendő mély víz, jó horgonytalaj, előnyös meteorologiai helyi viszonyok, veszély nélküli megközelíthetése a hajók által, továbbá az árúk elhelyezésére szolgáló tárházak, a hajók rakodását elősegítő műszaki építmények. Tengeri hajók részére K. gyanánt többnyire a belföldi forgalmat közvetítő vonalakon, folyamtorkolatok mellett, a tengerpart mentén épített városok szolgálnak. A K.-hely maga egy öböl, pl. Fiume, Trieszt, vagy egy folyam torkolata, mint Havre, New-York, nemkülönben a folyam maga, amennyiben ez hegymenetben tengeri hajók által hajózható, igy Hamburg, Stettin stb. A K.-t a nyilt tenger felől jövő hullámcsapás ellen hullámtörővel (gáttal) védik. A hullámtörő elhelyezése rendszerint a helyi viszonyoktól (uralgó szelek és hullámzás, talaj- és vízmélység stb.) függ. a modern kikötők azonban, amennyiben ez egyáltalában lehetséges, a nyilt tengeren szabadon elhelyezett hullámtörők által védetnek meg a szél és hullámcsapás ellen. A hullámtörők rendszerint óriási méretű természetes tömkövekből v. ritkábban mesterséges betontömbökből építtetnek. Minden K. két részre osztható, a külső K.-re vagy révre és a belső K.-re, mely utóbbit maga a folyam alkothatja (Hamburg), vagy pedig mesterségesen készített medencékből áll (Cherbourg, Southampton). A külső és belső K.-t oly helyeken, ahol az apály és dagály különbözete nagy, sokszor egy csatorna köti össze, amelyen a hajók járnak, de annak hajózhatása is rendesen csak a dagály tartamának idejére esik. A belső K. célja a hajók rakodását és esetleges javítását szél és hullámcsapásoktól függetlenül eszközölhetni, ami csak akkor érhető el, ha a belső K. fekvésénél fogva a szél és hullámok ellen körülzáró magaslatok vagy mesterséges készített védművek által biztosítva van. A forgalom minőségére nézve van *kereskedelmi* K., melyben a forgalmat kizárólag vagy túlnyomóan kereskedelmi célok képezik, és *hadi* K., melyek túlnyomólag vagy kizárólag a hadi tengerészet céljait szolgálják.

A K.-i építkezések belső berendezése is a célnak megfelelően különböző. A kereskedelmi K.-k kőpartjai mentén rakodóhelyek, raktárak, félszerek vannak, melyekhez az áruk könnyebb szállíthatása végett a vasúti indóháztól sínhálózat vezet. Egyes raktár-csoportok vámsorompók által elzáratnak, nehogy áruk és portékák az ország belsejébe a vámdíj lefizetése nélkül továbbíttassanak, hasonlóképen vannak hajórakodó helyek és raktárak, hol bizonyos hajó-áruk be- és kirakása és bármily irányban való tovaszállítása megvámoltatás nélkül eszközölhető. *Szabad*-K. oly K., ahol az áruk, portékák a K.-ben és annak körletében vámmentesek, azonban a belföldi vámterület határának átlépésénél vám alá esnek. Nagyobb forgalmú kereskedelmi K.-ben a hajó előrészének megvizsgálhatása, kijavítása és vas- és acélhajóknál bemázolhatás végett száraz és úszódokkok, valamint hajócsúsztató készülékek, nemkülönben hajógyárak, sólyák és gépműhelyek szükségesek. A hadi K. iránt táplált követelések már nagyobbak és változatosabbak, miután a haditengerészet a hajójavításokon kivül még az új hajók építésével is foglalkozik, azokat páncéllal ellátja, ágyúkkal felszereli stb. Az ily K. tehát azon épületek kivételével, melyek a gazdászati kezelés céljaira szolgálnak, még sok más műhellyel, segélygépekkel, sólyák-, úszó és száraz dokkokkal, szén- és más anyagraktárakkal rendelkezik, melyekben hajók, gépek és ezek alkotórészei, csónakok, horgonyok, propellerek stb., általában mindennemű hajófelszerelési tárgyak készíttetnek. E raktár- és műhelytelepek alkotják a tengerszertárt, mely rendesen kőfallal körülkerítve, egy nagy területet zár magába és ezer meg ezer munkást, kézművest és tengerészt foglalkoztat. A hadi K.-k azonkívül úgy a tenger, mint a szárazföld felől ellenséges támadás és lövegtűz ellen várak, parti erődök, ütegsáncok, páncéltornyok által vannak védve, így Pola, Portsmouth, Kiel, Cherbourg stb. A K. bejáratát azonkívül háború idején elsülyesztett hajókkal, barrikádokkal több sor tengeri tűzaknával és torpedóval zárják el, esetleg a járt vizet jelző hajózási jeleket eltávolítják. A K. használhatósága főleg a víznek mélységétől függ, mely legalább egy méterrel legyen nagyobb, mint a K.-t felkereső legnagyobb hajónak merülése, továbbá a horgonytalaj minőségétől. Belvizi K.-knél a víz medrének talajminősége kevésbbé fontos, miután a hajók csak a legritkább esetben vetnek horgonyt, hanem a part mentén kiköttetnek, v. erős kötelekkel és láncokkal különösen e célra a mederbe vert cölöpökhöz köttetnek. *Dagály*-K.-k azok, melyekbe nagyobb hajók csak dagály idején mehetnek. Az ily K.-nek keskeny bejáratait az apály kezdetén elzárják, úgy hogy a bennök lévő víz le nem folyhatván, a magas vízállás megmarad. A belső K. partjait, medencéit a partomlások meggátlása végett kövekkel burkolják és *kőpartnak* vagy *rakpartnak* (quai) hívják, más helyen a partot a mederbe vert cölöpökkel és arra szögezett gerendákkal biztosítják, *cölöpzetpart*. A tengeri hajók méreteinek a legutóbbi években rohamosan történt növekedése következtében a K.-építés terén is mélyreható változások váltak szükségessé. A régi, többé-kevésbbé szűk bejárattal s kisebbméretű mólókkal és rakpartokkal ellátott K.-k a mindnagyobb számban épülő hajóóriásokat már nem lévén képesek befogadni, azoknak gyökeres átalakítása, illetve a forgalom igényeinek megfelelő mértékben való kibővítése elkerülhetetlenül szükséges. E körülmény indította néhány évvel ezelőtt az osztrák kormányt is arra, hogy Triesztben a már létezett elég terjedelmes K.-n kívül s ettől függetlenül egy óriási méretű új K.-t létesítsen. A magyar kormány szintén behatóan

foglalkozik a fiumei K. (l. *Fiume*) kibővítésének kérdésével s addig is, míg e nagyszabású építkezés ügye véglegesen és gyökeresen megoldható lesz, több millió irányoztatott elő az egyes meglévő rakpartoknak kiszélesbítésére és új mólóknak építésére.

A *folyami K.-k* a forgalom lebonyolítására v. a folyamhajóknak a jégzajlás ellen való megvédésére szolgálnak. E K.-k a folyamtól rendszerint kőhányások v. kőgátak által vannak elkülönítve, melyeknek völgymeneti, nyitott vége a bejáratot alkotja. A folyami K.-k, amennyiben a forgalom érdekeit szolgálják, szintén vasúti vágányokkal, rakodó darukkal, nyitott és fedett tárakkal s a rakodási műveletek célszerű lebonyolítására szükséges egyéb berendezésekkel vannak ellátva. A forgalom növekedésével kapcsolatosan a folyami K.-k is mindnagyobb jelentőségre tevén szert, különösen az utóbbi években lényegesen kibővíttettek. A világ legnagyobb és legmodernebb berendezésű folyami K.-inek egyike jelenleg a *duisburgi* K., mely 20 millió tonna áruforgalmat képes lebonyolítani. E K. egy csatornából és ahhoz sorakozó három nagy medencéből áll, melyek közül kettő kizárólag a szénforgalom céljaira szolgál. A szénrakodás elektromos erőre berendezett markoló daruk segélyével történik. A rajnai K.-knek mintegy 38 millió tonnára tehető átviteli összforgalmából ez idő szerint 14 millió tonna a duisburgi K.-re esik.

Kikötőerőd, l. *Partvédelem.*

Kikötőerődítés, l. *Partvédelem.*

Kikötőhajók (ném. *Hafenschiffe)* azok, melyek csakis valamely kikötőben v. annak közelében teljesítenek bizonyos szolgálatokat, mint vontató-, tűzoltó-, búvárhajók stb. Hadi kikötőkben többnyire van egy kikötőőrhajó (ném. Hafenwachschiff), melynek feladata a közlekedés, a kikötőrend ellenőrzése, a hadihajók kifelé látható mozdulatainak egyöntetű szabályozása, üdvözlések kicserélése idegen hadihajókkal szemben és effélék. Ausztria-Magyarország Polában és a cattaroi öbölben tart fenn kikötőőrhajót. A K. többnyire avult, a nyílttengeri szolgálatra már nem alkalmas hadihajók.

Kikötőhid, a vízi járóművekről a partrajutást közvetítő szerkezet, amelynek egyik alátámasztása a parton, a másika pedig vagy magán a vízi járóművön van, v. azon a *ponton*-nak is nevezett álló hajón, amelyhez a vízi jármű kikötni szokott. Az előbbi eset ritkább s kezdetlegesebb forgalom igényeinek felel meg, vagy csak olyan esetben, amikor a part és a meder kedvező kiképzésénél fogva a vízi jármű közvetlenül a part mellé férkőzhetik. Ilyen esetben az áthidaló szerkezetet éppen csak a kikötés alkalmával fektetik át a partról a járóműre. A második esetben a K. a part és a *ponton* közt állandóan megvan, s a kikötés alkalmával csak a jármű és a ponton közt kell egy kisebbszerű K.-at átfektetni. A pontont mindig oly távolságban helyezik el a parttól, amelyben a víz már a jármű mélyjáratának megfelelő mélységű; e távolság különféleségénél fogva a K. igen különféle nagyságú és szerkezetű, esetleg több nyílású is lehet. A K.-at általában, többnyílású K.-nál pedig annak egyik végével a pontonon nyugvó utolsó tagját úgy kell szerkeszteni, hogy akkor, amikor a vízállás változásával a ponton lejebb száll, v. följebb emelkedik, a hídszerkezet, a pálya lejtősségének megfelelő változása mellett, ehhez a mozgáshoz alkalmazkodni tudjon. E célból a szerkezet ez utolsó tagját két végén a hajóhidak (l. o.) utolsó tagjaihoz hasonlóan csuklós szerkezetekkel látják el. Nagyobb méretű K.-akon sínpárt is fektetnek vasúti kocsik számára; sőt nagy forgalmú kikötőkben többemeletes K.-akat is találunk több sínpárral, hogy egyidejüleg több kocsiból történhessék az átrakás v. átömlesztés. Néha csővezetékkel is fel vannak szerelve, a hajóknak vízzel vagy fűtő olajjal való célszerű és gyors elláthatása céljából.

Kikötő horgászat, l. *Halászat.*

Kikötői illetékek a kikötőt fentartó állam, város v. vállalkozó javára azon hajók által fizetendők, melyek a kikötőt érintik. A tengeri kikötői illetéket hazánkban az 1897. IX. t.-c. szabályozza. A K. a hajók tiszta tonnatartalma alapján fizetendők s a gőzösök magasabb díjtételek alá esnek, mint a vitorlások. A törvény a K. alól többrendbeli mentességet is biztosít, így a hadi, kincstári hajók, jachtok, halászati járóművek, 25 tonnán aluli hajók stb. részére. A K.-et a révhivatal szedi be.

Kikötői munkás az a napszámos vagy havi bérben részesülő egyén, aki a kikötői munkákat, mint a ki- és berakási műveleteket, a hajók karbahelyezését, az áruk tárolását, a daruk kezelését, a kazánok tisztítását, a buvárszolgálatot stb. végzi.

Kikötői vasút, *kikötői pályaudvar*, a vízi forgalom és vasút közötti átmenő forgalom lebonyolítására szolgáló vasúti berendezés. Rendesen a kiépített vízi rakodópart szélén végighúzódó vágányokból áll, s ezekről történik a hajókra és viszont a vasúti kocsikba való átrakodás. Nagyobb forgalmú helyeken, tengeri kikötőkben több km. hosszú ily vágányzatra van szükség, melyek kiszolgálására még külön rendező vágányokat is építenek. L. még *Állomás.*

Kikötő oszlop, kőből v. vasból készült oszlop, mely a tengeri kikötők rakpartjaiba és mólóiba, mintegy 2—3 méternyire azok szegélyétől, szilárdan be van építve s a tengeri hajók kikötésére szolgál.

Kiköö-örrség, a hajószemélyzetnek a kikötőben való tartózkodás vagy a hajónak a réven való elhorgonyzása alatt a szolgálat ellátása, illetve az esetleges biztonsági intézkedések végrehajtása céljából a hajón maradó része.

Kikötő-pályaudvar, l. *Kikötői vasút* és *Állomás.*

Kikötőrendőrség. A kikötők rendjének s a hajóforgalomnak biztosítására hivatott rendőri hatóság. Rendszerint az illető város helyi rendőrségének egy különállóan szervezett része, de néhol teljesen önálló hatóság: az ú. n. révkapitányság.

Kikötő-tűz (ném. *Hafenfeuer;* ol. *fanale di porto;* ang. *harbour light)*, a kikötő bejáratának vagy fontosabb pontjainak éjnek idején való megjelölésére szolgáló lámpa ama hajók helyi tájékoztatására, melyek a kikötőt felkeresik, vagy abban bármely mozdulatot végeznek.

Kikötő-vasút, l. *Kikötői vasút*.

Kikötő-zár (ném. *Hafensperre*; ol. *barricata galleggiante*; franc. *barrière flottante*; ang. *floating barricade*), oly készülékek, melyek a kikötőnek elzárására szolgálnak. A K. alkalmazható úgy a védő, mint a támadó fél által. A K. lehet *úszó*, vagyis összekötött szálfák, gerendák, tutajok, járóművek, erős dróthálók, kötelek, láncok, melyeket a kikötő bejáratára keresztbe fektetnek és a víz felszinén úsznak, vagy úszva tartatnak és *állandó* K., mely többnyire folyamokban használtatik és több sorban a mederbe vert szálfakarókból áll (estacade). Állandó K.-ul elsülyesztett hajók is használhatók, így San Jago de Cuba elzárása az amerikaiak részéről (1898), Port Arthur elzárása a japánok által (1904), tehát mindkét esetben a támadó fél által. Az 1809.-i háború alatt a karóból készült folyamzárak a Dunán nagy szerepet játszottak. Újabb időben az elzárás leginkább tengeralatti aknáknak több sorban való elhelyezése által történik, melyek a kikötőnek megközelítését felrobbanás veszélye nélkül nem engedik meg, v. a kikötő bejáratainál elhelyezett torpedólövő állomások által. A K. össze nem tévesztendő a *tengerzárral* (l. o.).

Kiközösítés. 1. K. (lat. *excommunicatio*). l. *Egyházi büntetések*. — 2. K. (ném. *Acht*), a középkori német birodalomban súlyosabb közbűntettek büntetése, mely a jogközösségből, illetve közbékéből való kirekesztést jelentette.

Kiku-olaj, a *Chrysanthemum indicum* növény leveléből és virágából Japánban előállított szintelen, kámforos szagú illó olaj. A japáni nép gyógyszerül használja.

Kiküldetés, olyan hivatalos megbizás, melynélfogva a megbizott egyén hivatalos cselekményt (pl. helyszini szemlét, tanuhallgatást, foglalást, leltározást stb.) a hivatalos helyiségen kivül köteles teljesíteni. Ilyen K-ben van egyes esetekben a kir. közjegyző, mint a biróság megbizottja, a csődbiztos, a birósági végrehajtó, a vizsgálóbiró, a birtokrendező biró stb. A K. után a kiküldöttnek utazási költsége és napidíja megtérítésére van igénye. Hosszabb tartamú K. esetén K-i pótlék jár. L. *Állami alkalmazottak illetményei*.

Kiküszöbölés *(eliminatio)*. Legyen adva vm. $x_1, x_2, \ldots x_k, x_{k+1}, \ldots x_n$ ismeretleneket tartalmazó egyenletrendszer és képezzük azt az egyenletrendszert, mely megmondja, miként kell $x_1, x_2, \ldots x_k$ értékeit megválasztani, hogy hozzájuk oly $x_{k+1}, \ldots x_n$ értékeket lehessen találni, melyek velük összeállítva az eredeti egyenletrendszernek eleget tevő $x_1, x_2 \ldots x_n$ értékrendszert adnak. Ezen új egyenletrendszer képzését a benne többé elő nem forduló $x_{k+1}, \ldots x_n$ kiküszöbölésének nevezzük. L. *Kiküszöbölő módszer*, *Egyenletrendszer*.

Kiküszöbölő módszer, tágabb értelemben minden eljárás, mely egyenletrendszerek megoldására vonatkozik. Szorosabb értelemben K. v. *angol* módszer egy kényelmes és egyszerű eljárás első fokú egyenletrendszerek megoldására. Ha először két ismeretlent tartalmazó két egyenletre szorítkozunk, ezek a K. szerint következőleg oldandók meg. Az

$$ax + by = k$$
$$cx + dy = l$$

egyenletek elsejét megszorozzuk d-vel, a másodikat b-vel, és a két egyenletet egymásból kivonjuk. Ekkor a nyert

$$(ad - bc)x = kd - lb$$

egyenlet már csak az x ismeretlent tartalmazza, mely belőle osztás által nyerhető. Hasonló módon számítható ki y értéke. Legyen pl.:

$$3x + 2y = 16$$
$$5x - y = 5$$

Akkor az első egyenlethez hozzáadván a másodiknak kétszeresét, továbbá az első egyenlet ötszöröséből kivonván a másodiknak háromszorosát, lesz:

$$x = 2, \qquad y = 5.$$

Hasonló módon járhatunk el több ismeretlent tartalmazó több egyenlet esetében. Legyen pl.

$$3x - 4y + 7z = 8$$
$$5x - y - 3z = 10$$
$$2x + 3y - 8z = 4.$$

A második egyenlet háromszorosából kivonván az első egyenlet ötszörösét, és az utolsó egyenlet háromszorosából kivonván az első egyenlet kétszeresét, lesz:

$$17y - 44z = -10$$
$$17y - 38z = -4$$

hol x már nem fordul elő, azaz *ki van küszöbölve* (eliminálva). Innen ismét az angol módszer szerint

$$y = 2, \quad z = 1.$$

Az x értéke legegyszerübben úgy adódik, hogy az y és z-re nyert értékeket az adott egyenletek közül pl. az elsőbe helyettesítjük. Akkor

$$3x - 1 = 8$$

s innen $x = 3$.

Kilágyítás, a fémiparban azon eljárás, amikor a vasat, az acélt vagy egyéb nyersanyagot magas, a vörös-, esetleg fehérizzásnak megfelelő hőmérsékletre hozzuk és lassan, fokozatosan lehűtjük. Ezáltal az anyag lágyabbá, egyenletesebbé, nyúlékonyabbá válik. Az eljárást az anyag regenerálására használják olyankor, ha pl. erős megmunkálás, vagy más oknál fogva megkeményedett és ridegebbé vált volna. Így a dróthúzáskor, amikor az egyes kaliberek között a drótot kilágyítják, mert az munkaközben oly rideggé válik, hogy K. nélkül a kaliberben elszakadna. A K. még a megedzett szerszámacélnak is visszaadja eredeti tulajdonságait.

Kilakoltatás a. m. lakáskiürítés, a bérlőnek a bérletből kimozdítása.

Kilángítás v. *kilobbantás*, 1. lövőfegyvereknek kevés lőporral való megtöltése és elsütése, hogy a nedvesség eltávolíttassék és a cső megmelegíttessék. Katonaságnál most már nem alkalmazzák. — 2. *K.* a hordókészítésnél az a művelet, melylyel a sarjazott dongák belsejében lánggal égő forgácstüzet raknak, azzal a dongákat hajlékonyabbá teszik, hogy aztán a hordót megcsigázhassák.

Kilátás szolgalma *(servitus de prospectu* v. *servitus ne prospectui officiatur)* városi telki szolgalom (l. *Telki szolgalom*), amelynél fogva tilos a szolgáló telken mindaz, ami a szolgalom biztosította kilátást meghiusítja, vagy lényegesen korlátozza (l. *Ablakjog*).

Kilauea, vulkán *Hawaii* szigeten, l. *Sandwich-szigetek*.

Kilch *(Coregonus hiemalis* Jurine, állat), l. *Maréna.*

Kildare (ejtsd: kilder), 1. *county* Leinster írországi tartományban, 1693 km² területtel, (1911) 66,498 lak., akiknek száma mindig fogy; nagyobbára sík felületű s É- és K-felé lejtősödik. DK-i részében a Bog of Allen nevű turfásdombos vidék van, É-on emelkedik a Hill of Allen (206 m.) és ettől D.-re a Dunmody Hills (234 m.). A Barrow, Boyne a Finneryvel és Lerrel meg a Liffey öntözik; azonkívül a Királyi- és a Nagy-csatorna mennek át rajta, összekötvén Dublint a Shanonnal. A brit szigetek legjobb szarvasmarháit itt tenyésztik. Az állatállomány jelentékeny, az ipar igen kezdetleges. 14 bároságra van felosztva. Fővárosa Naas. — 2. *K.*, *város* az ugyanily nevű countyban, vasút mellett, (1911) 1185 lak., egy székesegyháznak és más egyházi épületeknek romjaival; híres lófuttatásokkal. Itt volt a szt. Bridget-kolostor, amelyben 800 éven át szakadatlanul égett a szent lámpa. Környékén nagy kiterjedésű pompás legelők vannak, amelyeket K.-i Curragh néven ismernek.

Kilderkin, angol űrmérték bor és sör részére. Értéke 18 gallon, sörnél néhol 16 gallon.

Kilé *(kiló)*, gabonamérték a Balkán-félszigeten, Kis-Ázsiában, Egyiptomban igen sokféle értékben. Konstantinápolyban a K.=36·093 l., Görögországban ma 1 hl., Romániában 435 l.

Kilehelés (növ.), tévesen megegyezőnek tartják a párolgással (l. o.), helyesebben a K. a lélegzéssel (l. o.) függ össze és jelenti a növény sejtjeiben végbemenő oxidáció folytán keletkezett széndioxid eltávozását, amellyel egyúttal igaz, hogy pára is eltávozik a növényből.

Kilélegzés *(exspiratio)*, l. *Lélegzés.*

Kilenc, eggyel kevesebb tíznél, számrendszerünk alapszámánál. Innen van, hogy ha valamely számot elosztunk 9-cel, akkor ugyanazt a maradékot kapjuk, mintha a jegyek összegét osztjuk el 9-cel. P. 128-at vagy az $1+2+8=11$ összeget osztván 9-cel, a maradék egyaránt 2. Hasonló csak a 3-mal való osztásnál következik még be, még pedig ennél is azért, mert 3 a 9-nek osztója. Régebben igen el volt terjedve az összeadás, kivonás vagy szorzás próbájául a *kilencek kihányásának* használata. Az eljárás lényegben abban állott, hogy az illető műveletnél úgy az adott számokat, mint az eredményt elosztották 9-cel, s azután az eredmény maradékát összehasonlították az adott számok maradékainak összegével, különbségével, illetőleg szorzatával. Helyes számításnál az összehasonlítandó két szám vagy teljesen egyenlő, vagy csak oly számmal térhet el egymástól, mely 9-cel osztható. A próba tényleges alkalmazásánál a többjegyű számokat jegyeik összegével pótolták.

Kilenc. Egy mesehős neve a magyar népmesében; tulajdonkép a *Fehérlófia* (l. o.) mesekör egy változata csupán.

Kilenced. 1. *Szent K.* (novena), a r. kat. egyházban ájtatosság, mely meghatározott imádságok elvégzéséből áll, 9 egymásra következő napon, többnyire búcsúkkal ellátva. Legáltalánosabb a Jézus szentséges szíve tiszteletére tartatni szokott ájtatosság. L. *Jézus szent szíve.*

2. *K.* (nóna), a zenében valamelyik hangtól számított kilencedik hang, illetőleg ez a két hang együtt.

3. *K.*, l. *Földesúri jogok.*

Kilenced-akkord, l. *Akkord.*

Kilences bizottmány, a turféletben szereplő kilenc tagból álló társaság, amelynek hivatása a magyar telivértenyésztés fejlesztése. A K. a Magyar Lovar-Egylet és a földmívelésügyi m. kir. minisztérium által rendelkezésére bocsátott összegből évenkint több anyakancát vásárol Angliában, majd ezeket itthon nyilvános árverésen eladja. Az így importált angol kancák csak a magyar telivértenyésztés céljaira használhatók ki.

Kilences bizottság, 1903 szept. 28. a szabadelvűpárt katonai programmjának megszerkesztésére kiküldött pártbizottság, amely az obstrukció miatt zajló kormánypárt valamennyi árnyalatát képviselte, hogy a pártegység megmentése céljából közös katonai programmot készítsen. A K. *Széll* Kálmán, *Tisza* István gróf, *Andrássy* Gyula gr., *Hieronymi* Károly és *Münnich* Aurél szabadelvűekből, *Apponyi* Albert gróf, *Bolgár* Ferenc és *Szentiványi* Árpád volt nemzeti pártiakból és *Josipovich* Imre horvát nemzeti pártiból állott. A K. szept. 29-től okt. 26-ig tanácskozott *Széll* Kálmán elnöklete alatt és tervezetét okt. 28. terjesztette a párt elé a következő pontokban:

1. A közös hadsereg jelvényei, melyek ma alkalmazásban vannak, nem felelnek meg az ország közjogi állásának, ezért a jelvények kérdése közjogunknak megfelelően rendezendő.

2. A katonai büntető eljárás mielőbb terjesztessék az országgyűlés elé. A szóbeliségre és nyilvánosságra alapított eljárásnál a magyar állam nyelve érvényesítendő. Ennek módozatait az előterjesztendő törvény lesz hivatva megállapítani.

3. A közös hadsereg szolgálati kötelezettségteljesítése körüli törvényes kedvezmények legfelső foku eldöntése kizárólag a honvédelmi miniszterre bizassék és ezen kedvezmények odaitélése lehetőleg méltányos alapokra fektettessék.

4. Régi törvényeinkben is ismételten kifejezett kívánsága és senki által kétségbe nem vont jogos igénye a magyar nemzetnek, valamint a harcképesség lehető fokozása szempontjából eminens érdeke a hadseregnek is, hogy a magyar csapatok magyar tisztekkel láttassanak el és a nemzet fiai a hadsereg vezetésénél megfelelő mértékben érvényesüljenek. Szükségesnek látjuk ennélfogva, hogy:

a) az 1868 aug. 11. kelt legfelsőbb kézirat értelmében a nem magyar csapatoknál szolgáló magyar honos tisztek magyar csapatokhoz helyeztessenek át;

b) a tisztképzés ügye akként fejlesztessék, hogy a magyar tisztek létszámában mutatkozó hiány fedezése s a magyar csapatoknak magyar tisztekkel való ellátása állandóan biztosíttassék.

E célból magyar ifjak számára fentartott megfelelő számu alapítványi helyek alkotása s amennyiben szükséges, az ország területén elhelyezett új képzőintézetek felállítása, esetleg a honvédség képzőintézeteinek további kiépítése által annyi magyar ifjunak tisztté való kiképzése biztosítandó, hogy a magyar tisztek száma a hadsereg tisztikarának minden ágazatában azon mértéket érje el, mely a magyar honos legénység számarányának megfelel.

c) Ugyanezen célból szükséges továbbá az is, hogy a közös hadseregnek az ország területén elhelyezett s lehetőleg magyar honos tisztek vezetése alatt álló tisztképző intézeteiben a tanterv akként módosíttassék, miszerint az intézetekben a tantárgyak jelentékeny részének tan- és vizsgálati nyelve a magyar legyen, legalább oly mérvben, hogy az ezekbe belépő magyar ifjak előmenetelét a tannyelv ne akadályozza s az ezekben kiképzett növendékek a magyar nyelvet teljesen birják, ugy hogy megfelelő átmeneti idő után magyar honosra nézve a magyar nyelv tudása a tiszti kinevezés kötelező alapfeltétele legyen.

d. Az ország költségén felallitandó magyar alapitványi helyek, az ország határain kivül csak azon intézeteknél fognak adományoztatni, melyeknek megfelelő intézetek az ország területén nem léteznek. Amint pedig ilyen intézetek az ország területen felállittatnak, a megfelelő magyar alapitványi helyek ezen intézetekhez fognak áttétetni.

5. A magyar csapatok összes hatóságai a magyar hatóságokkal magyarul levelezzenek.

6. Az 1868. XXX. t.-c.-nek Horvat-Szlavonországokra vonatkozó rendelkezései nem érintetnek.

7. Számos és fontos kérdés a vederőtörvény reviziója keretén belül lesz megfontolás alá veendő. Ilyen mindenekelőtt a kétéves szolgalat, figyelemmel az ország pénzügyi helyzetére, — továbbá a békelétszám törvényhozási megállapitasa és a póttartalék kontingentalása, valamint az egyéves önkéntesek esetleges második szolgálati évének törlese, vagy szabályozása.

8. A hadsereg vezér- és szolgalati nyelvére nézve fennálló jelenlegi állapot Ő Felségének az 1867. elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapjan tartatott fenn.

A minisztérium politikai felelőssége — mint a korona minden tényére — erre is kiterjed és az országgyűlésnek törvényszerű befolyása — mint minden alkotmányos jogra — erre nézve is fennáll.

Ezt az allapotot a törvényhozás, — korona és országgyűles együtt — megváltoztathatja.

A szabadelvűpárt az ország ezen jogait hangsúlyozván, a vezér- es szolgalati nyelv kérdését programmjába nem veszi fel, mert ezt a nemzet nagy érdekeit érintő fontos politikai okokból kivánatosnak nem tartja.

Az akkor már kijelölt miniszterelnök, *Tisza* István gróf a 7-ik pontra nézve elutasító álláspontot fogadott el. A 4. pont *c*) alpontját, valamint a 8. ugynevezett jogfentartó pont első kikezdését a következő módositással ajánlotta elfogadásra :

c) Ugyanazon célból szükséges továbbá az is, hogy a közös hadseregnek az ország területén elhelyezett tisztképző intézeteiben a tanterv akként módosíttassék, miszerint az intézetekben a tantárgyak jelentékeny részének tan- és vizsgálati nyelve a magyar legyen, legalább oly mérvben, hogy az ezekbe belépő magyar ifjak előmenetelét a tannyelv ne akadályozza s az ezekben kiképzett növendékek a magyar nyelvet teljesen birják.

8. A párt fentartja azt az álláspontját, hogy a királynak jogában áll az egész hadsereg kiegészitő részét képező magyar hadsereg vezér- és szolgálati nyelvét az 1867. XII. t.-c. 11. §-ában elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapján meghatározni.

A szabadelvűpárt okt. 30. tartott értekezlete szavazás nélkül Tisza gróf módositását fogadta el. *Tisza* István gróf kormánya azután ez alapon nov. 3. megalakult. A K. programmjából ma már csak a jelvényekre vonatkozó rész nincs végrehajtva, amely az ez irányban kiküldött közös bizottság tárgyalása alatt áll.

Kilencfarkú macska (ném. *neunschwänzige Katze*; ang. *cat o'nine tails*), egy 9 szíjban végződő korbács, melyet azelőtt különösen az angol haditengerészetben és hadseregben használtak testi fenyitésre ; e fenyités 1881 óta el van törölve.

Kilenc-porzós (növ.), l. *Enneandrus*.

Kilencszemű hal, a vak ingola (*Petromyzon fluviatilis* L.) népies neve.

Kilenctermős (növ.), l. *Enneagynus*.

Kilényi, 1. *(Korsis) Dávid*, szinész és szinigazgató, szül. helye és ideje ismeretlen, megh. Debreczenben 1852. Katona volt s a francia háborúban megsebesült úgy, hogy jobb kezét nem is tudta használni. 1825-ben lépett föl a szinpadon Pesten, 1829. Komáromban találjuk mint szinigazgatót. Mint az akkori magyar szinigazgatóknak, hanyt-vetett élete volt s örökösen vándorolt, megfordult az ország minden nagyobb városában. Mint szinésznek is jelentékeny sikerei voltak. Irogatott drámákat is : *Hunyadi László halála* (*Vandza* Mihállyal együtt 1830) ; *Thurzó Szaniszló* (1830) ; *Gróf Essex* (1831), e két utóbbi átdolgozás német eredeti után. Felesége *Széppataky* Johanna volt, Déryné nővére.

2. *K. Hugó*, nemzetgazda, szül. Pesten 1840 dec. 25. 1864-ben mint joggyakornok birósági szolgálatba lépett, 1867. a földmívelésügyi minisztérium szolgálatába állt, 1889. átlépett a kereskedelmi minisztériumba és mint miniszteri tanácsos lépett nyugalomba. 1903-ban a Keleti Tengerhajózási Társaság elnöke lett. Más nagyobb vállalatok igazgatásában is résztvesz. *Adatok Magyarország gabonakivitelének kérdéséhez az utolsó évtizedben, különös tekintettel a tarifaviszonyokra* (Budapest 1880) c. művét a M. Tud. Akadémia a Lévay-díjjal tüntette ki.

Kilépés, 1. bevett v. elismert vallásfelekezetből kitérés, anélkül, hogy a kitérő más bevett v. elismert vallásfelekezetbe belépne. L. még *Áttérés más vallásra*, *Felekezeten kívüliek*, *Vallásszabadság*. — 2. *K.* a munkából, l. *Munkamegszüntetés*, *Sztrájk*.

Kilépő fok, lépcsőkaroknak legfelső foka, mely egy szintben van az emelet padozatával.

Kilia (az antik *Achilleia)*, város Besszarábia orosz tartományban, 40 km.-nyire Iszmailtól, a Dunának róla elnevezett ága mellett, 12.000 lak., folyami kikötővel. L. *Duna*.

Kilian, 1. német rézmetsző család, mely Augsburgban hosszú időn át tömeges, szinte gyári tevékenységet fejtett ki. A K.-féle műhelyből az arcképek, azonkívül olasz, németalföldi és német képek reprodukcióinak roppant száma került ki. A család tagjai : *K. Lukas* (1579—1637), *K. Wolfgang* (1581—1662), *K. Bartholomäus* (1670—1696), a legkiválóbb valamennyi közül, *K. Philipp* (1628—93) és *K. Philipp Andreas* (1714—1759).

2. *K.*, *Eugen*, német szinházrendező és drámatörténész, szül. 1862 nov. 10. Karlsruheban. 1891—1905-ig Karlsruheban, 1908 óta Münchenben az udvari szinház rendezője. Kiváló drámatörténeti művei : Beiträge zur Geschichte des Karlsruher Hoftheaters (1893); Dramaturgische Blätter (1905) ; Goethes Faust auf der Bühne (1907); Schillers Wallenstein auf der Bühne (1908) ; Hebbels Genoveva (1912).

Kilián, *szent*, püspök és vértanu, megh. 689 (?) 686-ban tizenkét társával együtt pápai felhatalmazással Würzburgba ment hithirdetés végett. Gozlan türingiai herceget is megtérítették. Felesége, Geilana azonban K.-t két társával együtt orozva meggyilkoltatta, mert házasságát Gozlannal helytelenítette. Ünnepe júl. 8.

Kilián, 1. *Ádám*, Stahel Józseffel együtt alapította 1789 aug. 1. Pesten a Stahel József és K. Ádám könyvkereskedést. Megh. 1809 máj. 24. K. Würzburgból jött be, Bécsben működött előbb Stahel Józsefnél. Az üzlet az Egyetem-tér 395. sz. a. volt. A cég adta ki Horváth Ign. István Commendatiója II. részét s Kömlei János Szükségben segítő könyvét (németből) s fennállt 1794-ig. Ekkor K. Ádám öccsét, Györgyöt vevén maga mellé, a cég K.-testvérek nevet vett föl. Több kiadványuk ismert s ők adták ki nálunk az első

rendszeres könyvjegyzéket Allgemeines Verzeichniss c. a. 1798—1802.

2. *K. Frigyes*, *K. 4.* fia, szül. Budapesten 1832., megh. u. o. 1907. Gimnáziumi tanulmányai s külföldi gyakorlat után 1869. átvette atyja, György (l. *K. 4.*) könyvkereskedését Pesten, melyet még nagyobbra fejlesztett s folytatta 1874 óta atyja kiadói üzletét is, kivált műszaki irányban. Betegsége miatt 1898. visszavonult, üzletét egyik tanítványa, Noseda Tivadar vette át. Ő volt a K.-családból az utolsó könyvárus. V. ö. *Jäger* Gusztáv, K. Fr. (Corvina 1907, 159. l.); *Sennovitz* Ad., A K.-ok könyvárus családja (Magyar Könyvészet 1899).

3. *K. György, id.*, szül. 1754., megh. Pesten 1819 febr. 22. A K.-testvérek könyvkereskedését 1809—19-ig birta. Halála után az üzletet neje, Rozália egy Fritz nevű főnökkel vezettette férje neve alatt. Az 1838-iki árviz alatt nagy kárai voltak. Ezért is 1840 jún. 1. az özvegy vejét, Weber Frigyest, az üzletbe vevén, a cég neve «Id. K. György és Weber» lett. Az 1848—49-iki év új veszteségeket okozott a cégnek, 1850 ápr. 10. Fritz is meghalt s 1853. a cég csődbe kerülvén, megszünt.

4. *K. György, ifj.*, az előbbinek fia, szül. Pesten 1805., megh. u. o. 1877. Apjánál kitanulván a könyvkereskedést, üzletét 1832 ápr. havában nyitotta meg és kiadással is foglalkozott. 1837 nov. 1. maga mellé vette Aster Lajost s a cég neve «K. és társa» lett. Aster 1842 aug. 1. kivált a cégből, mely 1853 máj. 1. «K. György egyetemi könyvárus» címet kapott. 1863 jan. 1. belépett az üzletbe fia, Frigyes (l. *K. 2.*), ki 1869 aug. 1. óta a könyvkereskedést, majd 1874. a kiadóüzletet is átvette. Mindkét üzlet a Váci-utcában volt. A cég 1832—74-ig 245 művet adott ki, köztük 205 magyart, így Bajza, Kisfaludy K., Vörösmarty, Kazinczy, Vas Gereben műveit, a Nemzeti könyvtárt stb.

Kiliár = 1000 ár, vagyis 10 hektár.

Kiliazmus, l. *Chiliasmus*.

Kilikia *(Cilicia)*, az ókorban tengerparti ország Kis-Ázsia DK.-i részén, a mai adanai vilajet területén, Sziriától az Amanos hegység választotta el, Ny.-on és É.-on a Taurus határolta s Izauriával, Lykaoniával és Kappadokiával hegyszorosok kötötték össze, köztük a híres *Pylae Ciliciae* Tyane és Tarsos között; itt tört be Nagy Sándor Kappadokiából. Az ország feloszlott a K.-i alföldre (K. campestris) és a zordon K.-ra (K. tracheia), amaz a keleti részt foglalta magában, a másik a nyugatit. Folyói: Kalikadnos (Gökszu), Kidnos (Karaszu), Piramos (most Dzsihan) és Saros (Szeihun). A folyók egyrésze nyáron kiszárad. A tartomány lakói, a *kilikek*, hegyeik között jóformán az egész ókoron át függetlenül éltek. A zordon K.-ban laktak a pizidek és izaurok törzsei, akik félelmes kalózok hírében állottak és akiket csak egy Pompejus tudott megtörni. Városaik közül említendők: Hamaxia, Selinus (most Szelindi), Seleukia (Szelefke), Korykos (most Kurku) virágzó kereskedőváros, melynek közelében a Typhon mondájáról ismeretes *korikiai barlang* volt, Soloi, Tarsos (Terszusz), Mallos. — K. ma az adanai vilajet egy része. Alföldje hasonlít a többi kisázsiai alföldekhez és majdnem mindenütt steppekaraktert mutat. Legnagyobb a kiterjedése Mersinától Alexandrette-ig. Itt Németország szerzett gazdasági terjeszkedése számára előjogokat és a vidék öntözőművekkel való ellátására engedélyt, minekfolytán kb. 80,000 hektárnyi terület, mely most puszta, a koniai síksághoz hasonlóan termékeny és főleg gyapottermelésre alkalmas lesz. A hegységek főkép mészből állanak és bár sok helyt erdők takarják, tipusos karsztkaraktert mutatnak. Az erdők ritkák és a fák alacsonyak, mindamellett jelentékeny jövedelmet hajthatnak. Hogy a hegységben bányászásra alkalmas fémek előfordulnának, arra eddig semmi hiteles adatunk nincs. K. újabban monarchiánkat is érdekli, amennyiben az európai államok kisázsiai gazdasági térfoglalása közben mi itt kaptunk gazdasági előjogokat, még pedig az Icsili szandzsákban. E szandzsáknak Szelefke a főhelye a Gökszu mellett. Ez a vidék a zord K.-ba esik, de aránylag sűrűn lakott. Érdekeink védelmére a monarchia legujabban Adáliában alkonzulátust létesített. E város és hátvidéke azonban már Olaszország érdekkörébe esik. Mindeme területeket azonban, mint Kis-Ázsia nagyrészét, legfeljebb archeológiai szempontból kutatták át, gazdasági és főleg természeti viszonyairól eddigelé kevés megbizható adatot tudunk. V. ö. *Heberdey-Wilhelm*, Reisen in K. (Wien 1897); *Schaffer*, Cilicia (Gotha 1903).

Kilim v. *kilimki*, a perzsa *gilim* szóból származott orosz és lengyel neve a tiszta gyapjuból gobelinszerüen szövött, sima szőnyegnek, melyet nálunk Torontál vmegyében, Dél-Oroszországban és keleti Galiciában háziiparilag készítenek. V. ö. *Hankiewicz* Cl., Die Kilimweberei und die Kilim-Weberschule in Okno (Wien 1894).

Kilimán, kisk. Zala vármegye nagykanizsai járásában, (1910) 387 magyar lak.; u. p. és u. t. Gelse.

Kilima-Ndzsáró, 1. Afrika legmagasabb vulkáni hegycsúcsa (6010 m. H. Meyer szerint). É. felé meredek, D. felé ellenben három fokozatban lejt le, a legelső a dzsaggák földje 1000—1800 m., igen termékeny, a középső részt hatalmas őserdők 3500 m.-ig s azon fölül a hóhatárig legelők borítják kevés cserjével, bozóttal. A hóhatár 4500—4900 m. közt van. A 4800 m. magasan levő legfelső terraszból emelkedik ki a legmagasabb *Kibo* csúcs, amelynek magassága különböző mérések szerint 5888, 6130, 6010 m., s mellette az 5160. Meyer szerint 5355 méter magas *Kimavenzi* v. *Mavenzi*. A bazalt és andezitből álló vulkáni tömegről kb. 4000 m.-ig nyúlnak le a gleccserek. Legelőször Rebmann látta 1848., 1861. és 1862. Van der Decken 4600 m.-nyire, 1871. New a hóhatárig, 1884. Johnston, 1887. Teleki gr. és Höhnel 4800 m.-re és 1889. végül Meyer a Kibo tetejére jutott föl. V. ö. *Johnston*, The Kilima-njaro expedition (1885); *Meyer*, Der K. (Berlin 1900); *Teleki-Höhnel*, A Rudolf- és Stefánia-tavakhoz (1891); *Le Roy*, Au K. (Paris 1893).

2. *K.*, kerület Német-Keletafrikában, 160,000 lakossal, a K.- és a Pare-hegység vidékén, székhelye Mosi. Katonai állomásai Marangu és Kisuani, katolikus misszió-állomásai Kiboso, Kilema és

Fischerstadt (Rombo), evangélikus misszió-állomások Nkarungo (Kvarango), Mamba, Mosi és Sira.

Kilimane, l. *Quillimane.*

Kilimatinde, az ugyanily nevű kerület (Uszszandaui,Turu, Urimi,Vahumba, Mdaburu,Uszeke, Kanyenye és Ngambva nevű vidékeket foglalja magában) főhelye Német-Kelet-Afrikában az unyangvirai síkságot határoló fensík szélén, katonai őrséggel, amely a nipvapva-taborai karavánutat védi.

Kilincs, l. *Zár.*

Kilindrit *(cilindrit,* ásv.), hengeralakú fémesfényű érces tömegek.

Kilindrokefália *(kylindrokephalia,* gör.), l. *Cilindrokefália.*

Kilit, egri prépost, l. *Klétus.*

Kiliti, nagyk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1910) 2415 magyar lak., postahivatallal, u. t. Siófok.

Kilix *(kylix),* ó-görög lapos ivócsésze alacsony nyakkal s két vízirányos füllel.

Kilkee (ejtsd: kilki), tengeri fürdő Clare irországi countyban, az Atlanti-óceán Moore-öblénél, Kilrushtól 13 km.-nyi távolságban, (1911) 855 lak. Közelében ásványvízforrások vannak.

Kilkenny, 1. *county* Leinster ir tartományban, 2053 km² területtel, (1911) 74,821 lak., akiknek száma folyton fogy. É.-on a Castlecomer Hills (313 m.) és a Slieve Margy, Ny.-on a Culla Hills emelkednek; középen a föld alacsonyabb, de hullámos, D.-en a legmagasabb; itt van a Brandonhegy (517 m.). Határán folyik a Barrow és Suir; az előbbinek mellékfolyója a Nore, amely K.-ben veszi föl az Owenreet és Argulát. K. éghajlata aránylag száraz. Castlecomer és K. körül szenet, ez utóbbi város közelében még szép fekete márványt is bányasznak. Az ipar egyedül gabonaőrlésre és szeszégetésre szorítkozik. 10 báróságra van fölosztva. — 2. *K.*, az ugyanily nevű county székhelye, (1911) 10,513 lakossal, püspöki székhely, barnaszén-bányákkal, márványcsiszolókkal, a folyó melletti sziklán szépen restaurált kastéllyal, Kenny nevű székesegyházzal, gót stilusban épített kat. college-dzsel. Két híd köti össze külvárosával Irishtownnal, amelyben egy egykori apátság romjai közt egy szép katolikus templom áll.

Kill (ang.), a falkavadászaton az üldözött és lefogott vadnak megadott kegyelemdöfés.

Killarney (ejtsd: killarne), 1. *város* Kerry irországi countyban, (1911) 5687 lak. A város festői szép környékét sok turista látogatja.

2. *K.* a neve 3 tónak Kerry irországi countyban, lefolyásuk a Dingle-öbölbe a Laune folyó. Romantikus fekvésük miatt sokszor megénekelték őket és sok turista keresi föl. Területük öszszesen 14·8 km² több kis szigettel, a 3 tó neve: Upper (felső), Torc és Leane. A tavak egykori gleccserek medrét töltik ki.

Kille (héber népies kifejezés, ehelyett *kehilla),* a zsidó hitközség.

Killene *(Kyllene),* a Peloponnezus legmagasabb (2375 m.) hegysége Árkádia északi részében. Ez a hegység Hermesnek volt szentelve s csúcsán egy templom (Kyllenios) állott; mostani neve *Ziria.*

Killiecrankie (ejtsd: killikrenki), *Pass of K.*, a Grampians-hegyekben, Perth skót countyban fekvő, meredek sziklafalaktól szegélyezett hegyszoros. 1689. itt ölték meg Claverhouset, aki III. Vilmos seregeit legyőzte.

Killihal *(Fundulus,* állat), a Fogasponty-félék *(Cyprinodontidae)* családjába tartozó halnem. 20 faja ismeretes, melyek az Egyesült-Államok atlanti partjain közönségesek.

Killingly, város Connecticut északamerikai államban, a Thames egyik forrásvize mellett, (1910) 6564 lak., gyárakkal.

Killisz, város Aleppo ázsiai török vilajetben, Aleppótól É.-ra 66 km.-nyi távolságban, 570 m. magasságban, olajfaligetekkel, kb. 20,000 lak., kik többnyire szövéssel foglalkoznak.

Kilmarnock, város Ayr skót countyban, (1911) 34,729 lak., jelentékeny szőnyeg- és sálszövéssel, bőr- és cipőgyártással, élénk vajkereskedéssel. 16·5 ha.-nyi parkjában van a Kay schools épületcsoport, amelyben ipariskola, művészakadémia, nyilvános könyvtár van elhelyezve; ugyanitt áll 1879 óta egy Burns-emlék.

Kilmore (ejtsd: killmór), 1454. alapított irországi püspökség, mely nevét a Cavantól DNy.-ra 6 km.-nyi távolságban fekvő K. falucskától vette, ahol a püspöki palota és a székesegyház is van.

Kiln, l. *Réz.*

Kilo (a görög *chilioi* = ezer-ből), a méterrendszerben 1000 egységnek összefoglaló neve. Igy pl. 1 kilogramm = 1000 gramm; 1 kilométer = 1000 méter.

Kilo, mintegy 3000 km² terjedelmű aranymező az afrikai Kongo-államban, melyet 1905. Bütgenbach mérnök fedezett fel s a Lualaba folyó mentén az Albert Nyanzáig terjed. Az évi aranytermelés értéke meghaladja a 3 millió frankot.

Kiló, közbeszédben használt rövidítése a *kilogramm*-nak. L. még *Kilé.*

Kiloa, l. *Kilva.*

Kiloampère-óra, elektromos mértékegység = 1000 ampère-óra.

Kilobbantás, l. *Kilángítás.*

Kilográf (gör.) a. m. ezret író, a hektográfhoz hasonló s tőle csak jelentéktelen dolgokban eltérő sokszorosító-gép.

Kilogramm (jele kg.) = 1000 gramm.

Kilogrammkalória, az a melegmennyiség, mely egy kg.-nyi tömegű víz hőmérsékletét 0°-ról 1 C°-ra emeli. Ezt nagy kalóriának is nevezik. A hőtanban hőegységül használják.

Kilogramm-méter, a mechanikában mértékegység a munka megmérésére. Ha t. i. 1 kg.-ot 1 méternyire emelünk, ezzel 1 kg.-méternyi munkát végeztünk. A munkát a mechanikában az erőnek és azon útnak szorzatával mérjük, amelyen át az erő az ellenállást legyőzte.

Kilométer (jele: km.) = 1000 méter. 1 km. = 0·1347 földrajzi mérföld.

Kilométer-cövek. A vasútvonalak mentén távolságmutatókarókat v. cöveket helyeznek el és pedig rendesen hektométerenként (szelvényenként). A távolság többnyire a vonal kiinduló állomása felvételi épületének közepétől van mérve és a karóra fel van írva. Az egész kilométereknél rendesen nagyobb méretű oszlopot v. követ tesznek.

A távolságjelzés szükséges úgy a birtokelhatárolásokhoz, tervek készítéséhez, valamint üzemközben a pályahelyek világos, könnyű jelzéséhez.

Kilométer-fotográfia. Fotográfiai eljárás, mely brómezüstpapirra automatikus úton rövid idő alatt igen sok másolatot készít. Az érzékeny papir hosszú tekercsben kerül a készülékbe és utólag vagdalják szét. Főleg képeskártyák és hasonlók gyári előállítására alkalmazzák.

Kilométer-mutató, így nevezik a vasutaknál azt a segédkönyvet, melyben az állomásoknak egymástól való távolsága kilométerekben van kitüntetve. E segédkönyv a fuvardíjak kiszámításához szükséges. Ilyen segédkönyv a *Benc-Smolik*-féle hivatalos K., mely Magyarország és Ausztria, továbbá Bosznia-Herczegovina vasutai és hajózási vállalatai állomásainak egymástól való távolságát vasutak, illetőleg hajózási vállalatok szerint csoportositva tartalmazza.

Kilométer-pénz. A mozdony-, mótorkocsi- és vonatkisérő személyzet szolgálati utazások alkalmával, rendes illetményén felül, a más alkalmazott által felszámítható utazási napidíjak helyett kilométer- és utazási órapénzben részesül. A magyar vasutaknál megállapított K. a gyors- és személyszállító vonatoknál az illető alkalmazott rangja szerint 0·4—1·2 fillér, vegyes- és gyorsteher vonatoknál 0·5—1·3, egyéb vonatoknál 0·6—1·4 fillér közt váltakozik. K.-nek nevezik még azt az összeget is, amelyet a vasúti v. miniszteri tisztviselők kocsibér gyanánt oly vonalak beutazásáért kapnak, amelyeken közforgalmú közlekedési eszköz nincs. Ez a K. a magasabb tisztviselőknél 80 fillér, a többinél 60 fillér km.-ként.

Kilovaglás. Gyakran használt turfkifejezés, amellyel jelzik, hogy a lovas a lovat, amely bizonyos versenyben résztvett, a futamban egész a célig oly módon lovagolta, hogy ez minden képességét összeszedve, a tőle akkori kondiciója mellett telhető legjobb futást produkálta.

Kilowatt, elektromos mértékegység, = 1000 watt = 1·36 lóerő.

Kilowatt-óra, mértékegység az elektromos munkabirásra, teljesítményre. 1000 watt-óra = 1·36 lóerő-óra.

Kilövés, a nyomdászok így nevezik a nyomás alá kerülő oldalaknak azt az elrendezését, amelynek következtében a kinyomott ív összehajtogatása után az egyes oldalak a megkivántató sorrendben követik egymást. — *Átlövésnek* azt nevezik, mikor a formák helyzetét nyomás után megcserélik és újból nyomják. Ez különösen táblázatok nyomásánál fordul elő. L. még *Ellövés.*

Kilövő deszka, az a fenyőfából készült, de keményfa-oldallécсel ellátott deszka, amelyen a könyvnyomdász valamely mű vagy ujság oldalait kilövi. L. *Kilövés.*

Kilpgang (ném.), l. *Kiltgang.*

Kilrush (ejtsd: kilrös), város Clare ír countyban, (1911) 4235 lak., vászonszövéssel, látogatott tengeri fürdővel.

Kilsyth (ejtsd: kilszájt), város Stirling skót countyban, (1911) 8106 lak., pamutiparral, vasérc- és szénbányával, régi várrommal.

Kilt, a hegyi skótok bő posztókötényе, melyet nadrág helyett viselnek.

Kiltgang v. *Kilpgang* (ném. *Kilten* a. m. esti látogatást tenni), az alemann németség és a svájciak szokása, mikor a legény leányismerőséhez éjjelre az ablakon bemászik (Fensterln). Angliában is divatos, ott *to bundle* a neve. Skandináviában *nattfrieri.* Vidékenkint szigorú celibátust kivánnak a legénytől, máshol nem (pl. Stájerországban). A házasságot megelőző ismerkedés formája a rokonság jelenlétének kizárásával. Ha a K.-ból nem lesz házasság, a leányt éri szégyen miatta.

Kilúgozás, az a művelet, melynek célja oldható anyagot oldhatatlantól elválasztani. Igy pl. a hamut kilúgozzák, hogy belőle hamuzsirt kapjanak.

Ki-lung *(Kee-long),* Formóza japáni szigetnek legfontosabb, az idegenek számára is megnyitott kikötője. A K.-Csai-pe-fui vasút egyik végállomása, lakóinak száma kb. 1200, igen fontos a környékén levő gazdag szénbányák, petróleumforrások és kéntelepek miatt.

Kilva *(Kiloa, Quiloa),* 1. kerület Német-Kelet-Afrikában, a tengerparton, kb. 95,000 lak. Főhelye K.-Kivindje. — 2. *K.Kivindje,* kikötőhely Német-Kelet-Afrika K. kerületében, amelynek székhelye, kb. 8000 lak. Van vámháza, bazárja, erődje helyőrséggel. Kikötője igen látogatott. — 3. *K.-Kiszivani,* kikötőhely az előbbitől mintegy 24 km.-nyire DK.-re, a kis K. szigeten, kb. 500 lak. Ez a most jelentéktelen hely valószinűleg a legrégibb telep Kelet-Afrika partjain. Érdekes romok láthatók rajta az ó-arab és perzsa korból (987—1498), a portugál (1498—1698) és az újabb arab korból (1698—1826). — 4. *K.,* tó Afrikában, l. *Silva.*

Kilwinning, város Ayr skót countyban, (1911) 4945 lak., musszlinszövéssel; Skócia egyik leggazdagabb apátságának romjaival. K.-et tartják a skót szabadkőművesség bölcsőjének.

Kilyén, kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 500 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Sepsiszentgyörgy.

Kilyénfalva (azelőtt: *Gyergyókilyénfalva),* kisk. Csik vm. gyergyószentmiklósi j.-ban, (1910) 886 magyar lak., u. p. Tekerőpatak, u. t. Gyergyóújfalu.

Kima *(szíma, hullámtag), kimation* (gör.), a görög építészet tagozata, mely valamely más tagnak alátámasztására, hordására szolgál. Háromfélét különböztetünk meg: 1. a dór K.-t, melynek egy teher alatt meghajló levél-profilja van *(1. ábra)* és mely rendszerint festett levélsorral volt díszítve; 2. az ión K.-t, alul behúzott negyedköralakú profillal és előbb festett levélsorral, később faragott tojássorral díszítve *(2. ábra)*; 3. a leszbiai K.-t, kettős görbületű profil alakjában, levélsorral díszítve *(3. ábra).*

1. ábra. Kima.

Kimagzás, általában a növények kifejlődésének azon időpontja, mikor a virágzat megjelenik, a növény tehát magba megy. Azonkívül a kétnyaras növényeknek, különösen a répaféléknek azon sajátsága, hogy már az első évben magba mennek. Ezen időelőtti K. káros, mert a magba ment cukor-, takarmány-, sárgarépa stb. értékét veszti. E baj ellen legjobb a második évben nyert magot használni, minthogy az időelőtt kimagzott

növényektől szedett mag után származó növények az időelőtti K.-ra nagyon hajlandók. Biztos szer a K. elhárítására nincsen. Az a tapasztalat, hogy a gyökérnövények K.-a leginkább akkor következik be, ha azok tenyészése valamely ok miatt, pl. nagy szárazság v. megsérülés miatt egy időre fennakadt.

Kimállás, l. *Mállás.*

Kiman-el-Metanah, Kena egyiptomi tartomány É.-i kerületének székhelye, (1907) 8575 lak.

Kimaródás, 1. *(arrosio)*, valamely kóros folyamat pusztításának az a formája, amikor az a szövethatárokat átlépi, s így mintegy kimarja a szerveket. Különösen a vérerek falának elpusztítását értik alatta. — 2. *K. (erosio)* a bőrgyógyászatban a hámnak és az alatta levő papilláris rétegnek elroncsolódása valamely fertőző, széteső vagy elfajuló folyamat miatt. Kisebb-nagyobb, többnyire felületes, néha fájdalmas sebek, melyek gyógyulása a viszonyok szerint nagyon különböző.

Kimavenzi, a *Kilima-Ndzsáró* (l. o.) magasságra nézve második csúcsa.

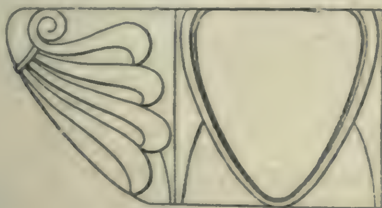
Kimázsálás (lósport), az a művelet, amikor a versenyben résztvevő ló lovasát lemérik a nyereggel és a felszereléssel együtt s a mennyiben a kirótt teher több, a hiányzó súlyt a nyeregben elhelyezett ólomsúlyokkal pótolják.

Kimba-kumba (növ.), l. *Xylopia.*

Kimbekefália *(kymbekephalia*, gör.), l. *Cymbokephalia.*

Kimberek, l. *Cimberek.*

Kimberley (ejtsd: kimberli), 1. *Ny.-i Griqualand* és az ugyanily nevű divizió *fővárosa* a Fokföldön, 30 km.-nyire a Vaal balpartjától, vasút mellett, (1911) 30,000 lak. Az 1872. alapított város gyors fellendülését a mellette fekvő gyémántmezőknek köszönheti, amelyek átlag mintegy 4 millió font sterling értékű gyémántot szolgál-

2. ábra. Kima.

3. ábra. Kima.

tattak. A most már teljesen európai külsejű város azonkívül élénk kereskedést is folytat Afrika belső részei felé. A délafrikai háború idején a búrok 1899 okt. 12-től 1900 febr. 15-ig ostromolták, mely napon French angol tábornok mentette föl az ostrom alól. — 2. *K.*, *Nyugat-Ausztrália* brit gyarmat egyik kerülete a King-sund (Király-öböl) körül: kitünő legelőkkel; csekély aranybányászattal. Hivatalos főhelye Hall's Creek.

Kimberlit, a Kimberley gyémántbányában Dél-Afrikában vulkáni krátereket kitöltő olivinkőzet (peridotit); többnyire erősen mállott és gyakran breccsia- vagy tufaszerű. Igen gyakoriak benne szenes palazárványok; állítólag a gyémánt anyakőzete, l. *Gyémánt.*

Kimbokefália *(kymbokephalia*, gör.), l. *Cymbokephalia.*

Kimchi, zsidó tudós család, l. *Kimkhi.*

Kime, ókori város Eoliszban, l. *Kyme.*

Kiméleti napok (ném. *Respekttage).* A váltót a váltóbirtokos a fizetési napon fizetés végett bemutathatja és ennek hiányában óvást vehet fel; ezzel szemben meg voltak állapítva egyes váltójogokban napok, melyeken a váltóbirtokos a fizetést nem követelhette. Ezek a K. Magyarországon sohasem voltak elismerve. Az új váltótörvény a fizetésre csak *kiméleti órát* állapít meg, amennyiben a fizetést a lejárati napon déli 12 óráig kell teljesíteni. Azonkívül a váltóbirtokos javára az óvás felvételére két K.-t határoz, t. i. az óvás a fizetési napra következő második köznapon felvehető.

Kiméleti óra, l. *Kiméleti napok.*

Kiméleti tér. A halak ívására és a halivadék fejlődésére alkalmas oly területek, melyeket az e végből megindított hatósági eljárás alapján ilyenekül nyilvánítottak. Az ily területeken a halászat, vadászat, a békafogás, csolnakázás, fürdés, kavics- és iszapszedés, általában minden a halak ívását és fejlődését hátráltató művelet tilos. Tilos ugyanott marhákat, kacsákat, ludakat s egyéb állatokat vízbe ereszteni. Amennyiben a mező- v. erdőgazdasági használat is korlátoztatnék, ezekért a halászati érdekeltek megfelelő kártalanítást tartoznak nyujtani a kiméleti terek tulajdonosainak. A K.-ré való nyilvánítás iránti eljárás az érdekeltek kérelmére v. hivatalból indítható meg, mivégből az illetők a hely fekvése szerint illetékes alispánnál (városokban polgármesternél) helyszini és egyes felvilágosító rajzokkal felszerelt kérvényt tartoznak benyujtani.

Kimenetsor, a nyomdászatban így nevezik a *bekezdés* előtt levő csonka sort, mellyel valamely mondat be van fejezve.

Kimérés, l. *Italmérési jövedék.*

Kimerüléses neuraszténia, l. *Neuraszténia.*

Kimerültség, l. *Elfáradás.*

Kimerültségi delirium, hosszas betegség után következő delirium (l. o.).

Kimkhi *(Kimchi)*, zsidó tudós család a XII. sz. második és a XIII. sz. első felében, melyhez tartoznak: 1. *K. József* (1150—70 közt), Spanyolországból jött Narbonneba, az első zsidó, ki keresztény országban ismertette az addig arabul tárgyalt héber nyelvtudományt. Irt héber grammatikát, fordított arab-zsidó műveket és írt zsinagógai költeményeket és bibliamagyarázatokat. Neki tulajdonítanak egy a kereszténység ellen polemizáló munkát is. — 2. *K. Mózes*, az előbbinek fia (1170—1190 körül), zsinagógai költeményeken kívül szintén írt héber grammatikát, mely Liber viarum linguae sanctae cím alatt (Páris 1510), és azután még többször adatott ki. — 3. *K. Dávid* (rövidítve *Rdak*, azaz *Rabbi Dávid K.)*, szül. Narbonneban 1160., megh. 1235

körül, az előbbinek fiatalabb testvére, a K.-család legkiválóbb alakja, Mózes I. könyvéhez, a prófétákhoz, zsoltárokhoz s a Krónikák két könyvéhez írt világos kommentárjai javarészben többször, olykor latin fordításban is megjelentek. *Miklol* (Összefoglalás) című héber grammatikája eredetileg héber Gyökszótárának (Széfer hásorasim) első része, ezzel együtt több kiadást ért (az utóbbit újból kiadták Lebrecht és Biesenthal, Berlin 1838—1848, 2 rész). A maszorát (l. o.) tárgyaló *Et szófer* c. könyve csak 1864. nyomatott ki (Lyckben). V. ö. *Tauber,* D. K. als Grammatiker (Breslau 1867) s az elsőkről általában: *Bacher* V., Die hebr. Sprachwissenschaft vom X. bis zum XVI. Jahrh. (Trier 1892.)

Kimmériak (latinosan *Cimmeriak),* a. m. a sötétség emberei, a régi görög népképzeletben örök sötétségben lakó nép. Őshazájuk a krimiai félsziget (Chersonessus Cimmerica); innen vetődtek a XIII. században Kr. e. Örményországba, a honnan az asszírokkal szövetkezett szkithák *(ašguzaia)* által nyugat felé szorítva, Kis-Ázsiában telepedtek le. Bibliai nevük *gomer,* asszírul *gimiraia.* Nevük később a *cimberek*-ben és a kelta *kymrek*-ben tűnik föl.

Kimmeri Boszporusz, l. *Kercsi-szoros.*

Kimnach *László,* festő, szül. Budán 1857 júl. 1., megh. Budapesten 1906 nov. 9. A mintarajztanodában, majd 1880-tól Münchenben tanult Benczurnál és Lindenschmiednél. Az egyházfestészeti pályázaton az első díjat nyerte el, s oltárképének nagyban való kivitelére a közoktatásügyi minisztériumtól megbízást kapott. Azóta a főváros egyik polgári iskolájában működött mint rajztanár s a budapesti kiállításokon főleg a katonaéletből vett képeivel keltett figyelmet. Számos illusztrációt is rajzolt. V. ö. Művészet, VI. köt.

Kimografion *(kymographion,* gör.), a vérnyomás megmérésére s automatikus felrajzolására szolgáló készülék. Lényegében higanyos manométerből áll, amelyet kanül segélyével összekötünk az állat valamely vérerével. A manométer állásából leolvashatjuk a vizsgált érben uralkodó vérnyomást, a manométeren úszó író pedig az előtte mozgó kormozott hengerre felkarcolja a vérnyomás ingadozásait görbe vonal alakjában (nyomásgörbe, kimogramm).

Kimolosz *(Argentiera),* 42 km² területű kis sziget a Kikládokban, Milo vagy Melosz szomszédságában, (1907) 2115 lak., akik olajfát, szőllőt és déligyümölcsöket termesztenek, ként és fehér szappanos agyagföldet bányásznak. Háziállataik a juh és kecske.

Kimon (lat. alakja *Cimon),* 1. Miltiades atyja, Peisistratos idejében Athénből számüzetett; később visszahívták, de az olimpiai játékokon szerzett győzelmei miatt a zsarnok fiai irigységből megölték.

2. *K.,* az előbbinek unokája, Miltiadesnek fia, az athéni politikai életben Kr. e. 478. mint hadvezér tűnik fel, mikor a kisázsiai partok mentén Aristeides oldalán küzd a perzsák ellen szervezett támadásokban. Legkiválóbb haditette az eurymedoni csata volt (469. v. 466.), mikor a perzsákat szárazon és vizen legyőzte, az ellenség segítségére siető föniciai hajóhadat szétszórta, a thrák Chersonesost elfoglalta és a 464. elpártolt Thasos szigetét leigázta (462). Dicsősége ekkor még a Themistoklesét is elhomályosította, mert nagy vagyonából Athént építkezéseivel díszítette, kertjeit a közönségnek megnyitotta és a segítséget kérőket bőkezüen támogatta. Themistokles számüzetése után ő volt Athénben a leghatalmasabb ember, ki befolyásával a görög államokkal, így a Spártával való barátságos viszonyt támogatta, hogy annál sikeresebben léphessen föl a perzsa hatalom ellen. De mikor ajánlatára a 3. messeniai háborúban Athén segítséget szavazott meg Spártának, mely azonban ezt visszautasította, K. ellenfelei kierőszakolhatták 10 éves számüzetését (461). A szerencsétlen tanagrai csata (457) és K. híveinek halált megvető vitézsége a nép hangulatát javára fordították s maga Perikles indítványozta visszahívását, mire K. 454. visszatért, 451. ötéves fegyverszünetet létesített Athén és Spárta között s azonnal háborus politikát szervezett a perzsák ellen. Egy hajóhad élén 449. Kypros elfoglalására indult és rajta Kitiont, a föniciaiak főerősségét ostrom alá fogta. K. az ostrom alatt meghalt, de honfitársai a hajóhad győzelmét, melyet a kyprosi Salamis mellett a perzsák fölött vívtak, az ő érdemének magasztalták. Ezt a diadalt tekintették a marathoni csatát követő győzelmek sorozatában a befejező sikeres haditettnek. De az ú. n. K.-i béke, melyről a későbbi athéni szónokok megemlékeznek, hogy az K. halála után Görögország és Perzsia között létesült, tényleg nem köttetett meg.

Kimono, japáni ruhadarab, hosszú, elől nyitott, bő ujjú tunika, derékon övvel (obi) van leszorítva. A K. általános japáni népviselet.

Kimosás, l. *Erózió* és *Mosás.*

Kimp, község, l. *Vaskohmező.*

Kimpanyászka *(Kampanyászka),* nevezetes barlang Aszóirtás (Szohodol) község határában, Vaskohmezőhöz (Kimp) közel, Bihar vm. D.-i részében; a barlangban a Boi patak eltünik és a hegy Ny.-i oldalában ismét kibújva, Vaskóhnak veszi útját. Szohodoli üregnek is nevezik. V. ö. *K. Nagy* Sándor, Biharország (I. köt., 192. l.; *Schmidt* A., Das Bihargebirge (1863).

Kimpényszurduk, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 605 oláh lak.; u. p. Guraszáda, u. t. Marosillye. A guraszádai és zámi állomások közt, a tiszai szoros jobbpartján, azon előrerúgó hegyfokon, hol az őrház látható, 1886. dyrrhachiumi érmeket találtak.

Kimpolung (románul *Câmpulung).* K. bukovinai kerületi kapitányság székhelye, a Moldava jobbpartján, (1911) 9254 román lak., faipari iskolával, mészégetéssel és fűrészteleppel.

Kimpulung *(Kâmpulung),* romániai város, l. *Câmpulung.*

Kimpulunyág, kisk. Hunyad vm. petrozsényi j.-ban, (1910) 562 oláh lak.; u. p. és u. t. Lupény. A XV. sz.-ban *Nyakmező* volt a neve.

Kimpur, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 420 oláh lak.; u. p. Guraszáda, u. t. Marosillye.

Kimri *(Kimry),* község Tver orosz kormányzóságban a Volga mellett, 8000 lakossal, híres cipésziparral.

Kimri *(cymry)*, nép, l. *Wales.*

Kimri nyelv és irodalom, l. *Walesi nyelv és irodalom.*

Kin, 1. ősi kinai citeraszerű hangszer, húrjait (15—25) selyemszálakból sodorják. Fém- v. faverővel játszanak rajta. — 2. *K.*, kinai súlymérték, l. *Catty.*

Kina *(Khina*, l. a *mellékelt térképet)*, keletázsiai köztársaság. K.-i neve *Csung-kuo*, a közép országa, költőiesebben *Csung-hua*, a közép virága, régebben *Tien-hszinnek* is nevezték a. m. az ég alatt. Oroszország és a Brit-birodalom után a világ legnagyobb állama, területe 11.077.420 km², ebből a tkp.-i K.-i birodalom területe 3.968.814 km², Mandzsuria 941.713 km², Mongolia 3.539.957 km², Tibet 1.202.611 km², K.-i Turkesztán stb. 1.425.325 km², az idegen államok birtokai és bérterületei pedig 6160 km², amely a fenti adatba nincs beleértve. A K.-i birodalom határai: Amur, Usszuri folyók, Japáni-tenger, Korea, Pe-csi-li öböl, Sárga-, Kelet-K.-i- és Dél-K.-i-tenger, Tougking, Birma, Asszam, Butan, Szikkim, Nepal, Pendzsab, Afganisztán, Orosz-Nyugat-Turkesztán és Orosz-Közép-Ázsia.

Felülete. Ilyen óriási birodalomnak a felülete természetesen rendkívül változatos. Találunk benne I. *eurázíai lánchegységeket*, amelyeknek csoportjába a következő hegységeket soroljuk: 1. A *Kuen-lün* hegyrendszer, amely nyugati részével a turkesztáni medencét határolja dél felől, majd középső részén a Mongol-plató D.-i határa, végső elágazásaival pedig benyúlik a tulajdonképeni K.-i birodalomba is mint Min-san, azután folytatásában Cinling-san, amelynek egyik ága ÉK.-felé a Hsziung-örl-san, majd a Lo-pan-san folytatásában levő Észak-K.-i-Alpok v. Vu-tai-san. DK. felé a Fu-niu-san és a Huai-san. 2. A *Tien-san* hegyrendszernek a keleti része tartozik K. területébe a keletturkesztáni medence É.-i részén és pedig a Kok-teke, Kuruk-tág, Csoll-tág s a Bogdo-ola hegyláncok. A láncok között magas medencék vannak, amelyek neve törökösen syrt (szürt). Ezekben tavak is vannak, mint pl. Bagracs-kul, azonban a luk-csuni depresszióban levő tó mélyedése a tenger szine alá sülyed 130 méternyire. 3. Az *Altáj hegyrendszer* v. Altaidák csoportja a Dzungáriai mélyedéstől É. felé. Láncai szintén tavakat fognak közbe, amelyek közül a Szaisszan-nornak lefolyása van: az Irtis, de a Kobdo-Uljasszutáj-vidéki depresszió három tava már lefolyástalan, úgyszintén az Upsza-nor, a Kosszo-gol vizét a Szelenga viszi le a Bajkáltóba, az Argún meg a Dalai-norét. Az Altaidák leghatalmasabb lánca az Ektag v. Nagy-Altáj, amely alacsonyodva keresztülvág még a Gobi-sivatagon is a Hoang-ho nagy kanyarulatának Ny.-i könyökéhez. Az Altáj-rendszer nagyobb ágai még a Khangai-, Tannu-, Szaján-hegységek, ez utóbbi már a Bajkál hegyrendszernek támaszkodik. A három nagy hegyrendszer három nagy medencét zár be, az Altáj- és Tien-san közt a Dzungáriai, a Tien-san—Kuen-lün közt a Keletturkesztáni vagy Tarim-medence, a Kuen lüntől D.-re pedig Tibet hatalmas kiterjedésű felvidéke. Tibetből hatalmas hegyláncok indulnak ki kelet felé, de hirtelen D.-nek kanyarodnak le Hátsó-Indiába s K.-nak csak a Ny.-i kis részében találhatók fel.

II. *Pacifikus* jellegű *peremhegységek*. Elsősorban említjük a hatalmas Mongol pusztának kelet felé véget szabó Nagy-Khingán felvetődött platóperemet, azután kisebb mértékben ismétlődik ez a vetődés ott, ahol a San-hszi és Sen-hszi tartományok hatalmas löszplatója a K.-i-Alföld felé véget ér, ez vet véget a Kuen-lün szerteoszló láncainak, a legalsó pedig Jün-nan tartomány mészplatóját határolja el kelet és D. felé. Ugyancsak pacifikus íves törés szabja ki a birodalom partszegélyét a Kelet- és Dél-K.-i-tenger felé.

A K.-i birodalomnak a Kuen-lün végső ágazásaitól keletre levő részét két részre osztják, Észak-K.-i- és Dél-K.-i vidékre. Az észak-K.-i terület az Észak-K.-i Alpoktól a Huai-sanig tart s ezen alul van Dél-K. *Észak-K.-nak* négy fontos zónája van: 1. a *delták*, 2. a *törmelékkúpok* zónája, amelyek közül talán a világon leghatalmasabb a Hoang-hoé, 3. az *abráziós szegély* a körülvevő hegységek lábánál; 4. a lösszel borított San-hszi, Sen-hszi és Kan-szú platóvidék. Legtermékenyebb a két utolsó, igen sűrű lakossággal, gabonatermeléssel, a törmelékkúpokon már sok helyütt buckákba veri a szél a homokot. Bámulatosan fejlett csatornáik szolgálják a közlekedést s a földek öntözését, évezredes alkotásokkal, ősi műveltségek bizonyítékai. Az alföldből emelkedik ki a Santung hegység és nyúlik be a tengerbe, mint félsziget. Ez részben ősrégi kristályos kőzetekből álló, lekopott hegység.

Dél-K.-t a Jang-ce-kiangtól D.-re számítják s elválasztják az É.-itól, mert lakossága, éghajlata, földje, termékei stb. mások. A termőföld leginkább laterit, az éghajlat sokkal nedvesebb s ezért rizstermelés az uralkodó, míg Észak-K.-ban a gabona. Dél-K.-nak legjellemzőbb sajátsága különben a DNy.-ÉK. irányú hegyláncok rendszere, amelyet Richthofen *Szinikus gyűrődés-rendszernek* nevezett el. Mereven DNy.-ÉK. irányú párhuzamos redők ezek, amelyeknek mélyedéseiben van a Po-jang és a Tung-ting tó medencéje. A Jang-ce-kiang felső részén találjuk a vörös medencét, benne a Csing-tu-fui lapályt, amelynek öntözött területe ősi kultúra gócpontja. Dél-K.-nak Ny.-i része nem egészen ismert.

Vizei. A meglehetős nagy tengerpart, a nagy folyók és a mesterséges hajózó csatornák a hajózás kifejlődésére rendkívül alkalmasak. A tengerparton a tengerjárás meglehetősen nagy s bizonyos szél mellett még nagyobb, különösen a Cien-tang-kiang torkolatában. A tengerjárás É.-felé mind erősebb. Észak-K. tengere a Sárga-tenger (Hoang-hai), ennek öble a San-tung és Liau-tung félszigetek közt az Északi-tenger (Pe-hai), amelynek részei a Koreai-, Liau-tung- és a Pe-csi-li öböl. Formózától D.-re van a Dél-K.-i-tenger (Nan-hai). Ezeken kívül jelentősebb öblei csak egyes folyamok tölcsértorkolatában vannak. Legnagyobb folyói a *Hoang-ho* (l. o.) és a *Jang-ce-kiang* (l. o.), amelyek mellett a Hszi-kiang v. *Szi-kiang* (l. o.) már jóval kisebb, még kisebbek a *Liau-ho* (l. o.), *Pei-ho* (l. o.), Jung-kiang, Min-kiang, Huai-ho, Cien-tang-kiang, Ou-kiang és a Kiu-lung-kiang.

Legnagyobb *tavai:* a Tung-ting, Po-jang és a Tai-hu a Jang-ce-kiangba folynak le, ugyanevvel csatorna útján van összeköttetésben a Kau-ju-hu és a Hung-ce-hu. Hajózó és öntöző csatornáinak a száma már ősidők óta óriási, legnevezetesebb köztük a Császár-csatorna, amely Pekingtől Hang-csouig vezet. Ásványvízforrások, különösen meleg kénes források San-tungban Ning-hai körül és Peking vidékén vannak.

Éghajlat. Ilyen nagy kiterjedésű birodalomban természetesen az egyes vidékek éghajlata közt is nagy különbségek vannak. Elsősorban azért mondhatjuk K.-t aránylag szélsőséges, kontinentális klimájunak, mert hatalmas kontinens keleti partszegélyén fekszik, tehát nem élvezi a mérsékelt égöv Ny.-i szélének esőit és temperaturamérséklő hatását. Kontinentális klimája miatt nyara rendkívül meleg, a tele pedig igen hideg. Igy Peking középhőmérséklete 11·6°, a tél középhőmérséklete —4·2°, a nyáré ellenben +25·4°, Kantonban az évi közép 21·2° mellett a nyár köz. hőmérséklete 34·3°, a télé pedig 15°. A legnagyobb hideg és meleg közti különbség Pekingben 51°, Sang-haiban 47°, Kantonban 33°. Igy aztán a Császár-csatorna Peking mellett télen fenékig befagy, s a Pei-ho torkolatánál a tenger is. Ázsia hatalmas kontinens tömege nagy monzún-rendszert létesít, s K. éghajlatának ez az uralkodó jellemvonása. Nyáron Belső-Ázsia magas pusztáin igen meleg van, s a fölmelegedett levegő fölszáll és a magasban a tenger felé áramlik, a tengervíz fölötti hűvösebb levegő pedig a kontinens keleti partjaira jő be, esőt hozva magával D., DNy. v. DK.-i széllel. Télen Belső-Ázsia nagyon kihül, s ennek a hideg levegője leszáll a magas pusztákról a K.-i alföldre, igen száraz, de még mindig dermesztő hideg, s ez okozza Peking vidékének nagy téli hidegét. A monzún-rendszerrel egyirányú a Ny.-i szél télen, ezért a téli monzún hatalmasan kifejlődik, de ellentétes a nyárival, amiért ez csak gyöngébben érezhető, de a délibb részeken a Ny.-i szél behatása nincs meg s ezért az esőzés sokkal szabályosabb, áprilistól októberig tart a nyári monzún sok esővel, októbertől áprilisig pedig a téli leginkább száraz, derült idővel.

Ásványai. Paleozóikus kőzeteiben igen sok *kőszén* van, ebben igen gazdag ország, de a közlekedés gyarlósága miatt nagyobb mértékben csak alig néhány helyen bányásszák a tengerpartokon, így Kai-ping mellett Csi-li ÉK.-i részében; a tengerparttal vasút köti össze. Szénbányái vannak Vu-hu, Szai-ma-ki mellett a Liautungi félsziget környékén, Kin-csou-fu, Si-men-csai mellett Pe-csi-li tartományban, Csai-tang, Jang-kia-fang, Fang-san, Hszi-van, Hu-tai, Men-tou-kou vidékén San-hsziban, ugyanitt legnevezetesebb a DK.-i bányavidék, ahol 6—9 m. vastag és kb. 33,000 km² területü széntelep van. Ugyanitt Lo-pignál vasérceket és antracitot találnak közvetlenül egymás mellett. Azonkívül is több más tartományban van még kisebb mértékben kőszén.

Vasbányászata jelentős Lo-ping, Tai-jan, Nan-csun vidékén, bár a kiolvasztás még ma is igen ősi módon, kohók nélkül történik.

Aranyat legtöbbet még ma is a Jang-ce-kiang Kin-sa-kiang (arany-homok-folyó) nevű részén mosnak alacsony vízálláskor, továbbá Jün-nan egyéb részein is szintén folyókból. Az Amur melletti bányák: Kuei-csou és Mo-ho vidékén gazdagok, San-tung fölfedezett teléreit 1890 óta bennszülött vállalkozók bányásszák.

Ezüstbányái leginkább szintén Jün-nanban vannak, de a Zsö-hol melletti (Pe-csi-li) is elég gazdag. *Réz* szintén Jün-nanban van legtöbb. *Ónt* Pak-hoi (Jün-nan), *higanyt* Jün-nan, Sz'-csuen, Kuang-tung, Kuei-csou és Kan-szuban, *ólmot ezüsttel* Ho-nanban, galenitet Cse-kiang, Fu-kien, Sz'-csuen, *antimonitot* és *cinket* Hu-nan, Hu-pe és Sz'-csuen tartományokban bányásznak. Ezekhez járulnak még a féldrágakövek, közülük fontos a jadeit (K.-iul: jü), amelyet dísztárgyaknak dolgoznak föl, a drágakövek közül rubin, zafir és topáz fordulnak elő. Nevezetes még a *kaolin* v. *porcellánföld* legnagyobb mennyiségben a King-tö-csönni porcellángyár vidékén, továbbá Su-csou és Lung-csüan környékén. *Sót* Sz'-csuen és Jün-nan tartományokban nyernek, ahol 5—600 m. mély ártézi kutakat fúrnak, amelyekből fölmerik a sós vizet és ebből sót főznek. Némelyik kútból egyszersmind földgáz is jön, ezt ho-csingnek (a. m. tűzkút) nevezik; a gázt bambuszcsöveken elvezetve, a só főzésére használják. San-hsziben a Iu-csuni sóstóból, a partvidéken pedig a tengervízből főznek sót. A só legrégibb idők óta állami monopólium.

Növényvilág. A legdélibb részeken szubtropikus, a hátsóindiaival rokon növényzet díszlik, ettől É.-felé mediterráneus, pálma (Chamaerops excelsa *Thbg.*) és gyönyörű tűlevelűek, mint a Cunninghamia sinensis *Salisb.*, Salisburia adiantifolia *Sm.* együtt nő sok azáleával és kaméliával. Még északabbra a mérsékelt égövi növényzet lép föl, amelynek nagy része az európaiaknak megfelelő fajokból áll, a Ny.-i magasabb hegyekben pedig a mieinkéhez nagyjában hasonló magas hegyvidéki növényzet. Általában jellemző az igen sok- és szépvirágú növény, amelyek nem annyira fajokban, mint inkább családokban igen gazdagok. Termesztett növények: rizs, árpa, köles, mák (az ópiumkészítés miatt), gyapot, ginzeng (jen-sen, sön-sön), kukorica, dohány, indigó és D.-en sok cukornád, legfontosabb azonban úgy a használat mint a kivitel szempontjából a teacserje, azonkívül a selyemhernyók tenyésztése céljából a fehér eperfa, papiroskészítéshez pedig a Broussonetia papyrifera *L.*, növényi viaszhoz a Stillingia sebifera *Willd.*, lakkfirniszhez pedig a Rus succedanea *L.*-t termesztik nagy mennyiségben. Dél-K. szerencsésebb növényzet szempontjából, mert melegebb klímája alatt a rendkívül sokféleképen fölhasznált bambusznád is terem, továbbá kámfor-, guajavafa, gyömbér stb. A belsőázsiai magas pusztáknak a növényzete természetesen ezektől elütő steppe-növényzet.

Állatvilága D.-en főleg keletindiai: majmok, lemuridák (Nycticebus), repülő kutya (Pteropus), elefánt, orrszarvú, páva stb. Különösen igen sok szép fácán van (Phasianus pictus *L.*). Tigris Belső-K. kivételével az egész birodalomban van, É.-on szibiriai, D.-en indiai faja fordul elő. Ny.-on a hegységek erdeiben medvék, mósuszökör, vadkecske, antilóp, őz, szarvasnak néhány csak it-

Magyarázat:
Brit birtok
Orosz "
Francia "
Német birtok
Portugál "
Hollandi "
Vasut, csatorna, khinai fal, hegyszoros, öb. - öböl, hg. - hegység. NÉPEK NEVEI.
A városok nagyságuk szerint megfelelő írással vannak ellátva.
Mértek - 1:18,300,000.
Kilométer
OROSZ KIRGIZEK
KIRGIZEK
Dzsungaria
KELETI-TURKESZTÁN
HSZIN-KIANG
Takla-Makan-sivatag
Lop-sivatag
KASHMIR
CSANG-TANG
TIBET
NEPÁL
BHUTAN
BRIT-HINDUSZTÁN
Gobi
Ganges torkolatai
Bengal-öböl
CALCUTTA
Lassza
Urumcsi
Kasgar
Jarkent
Kobdo
Szemipalatinszk
Kel.hossz. 100 Gr

SÁRGA-TENGER
(HVANG-HAI)
KELET-KHINAI-TENGER
DÉL-KHINAI-TENGER
KOREA
Formosa
Taivan
(Japán)
Kis-Kin-gan
Kel. Gobi-sivatag
Ordos
Ho-nan
Hu-nan
Kvei-csou
Kiang-si
Fu-kien
Kvang-szi
Dolon-nor
Mukden
Harbin
Vladivosztok
Blagovjescsensk
Csabarovszk
Urga
Baron Bulak
Kalgan
Tai-juen
Si-ngan
Han-kou
Nan-king
Hang-csou
Ning-po
Jo-csou
Csang-sa
Nan-csang
Fu-csou
Amoy
Kanton
Hai-nan
Hai-phong
Tonkin-öböl
Lai-csou
Broughton-öböl
Söul
Csemulpo
Quelpart
Koreai-öb.
Korea-szoros
Formosa-szoros
Pescadores
Tai-van
Bakérijó
Babuyan
Batan
Basi
Hanoi
Hung-hoa
Lao-kai
Nan-ning
Vu-csou
Lo-hui
Ai-csou
Van-csou
Kiung-csou
Lien-csou
Kin-csou
Sang-hai
Szan-tung
Cse-kiang
San-szi
Hu-pe
Ngan-hvei
Pe-csi-li
Söng-king
Kirin
Hun-csun
Ho-kiang
Csing-tu
Cin-ling-san
Lan-csou
Kung-csang
Ping-liang
Szu-csuan
Jün-nan
Csung-king
Ta-li
Ning-hia
Pou-tou
Sing-hua
Nyugat
KHINA
108
110
115
120
125
130
135
20
25
30
RÉVAI-KARTOGRAFIA.

teni faja: Hydropotes és Lophotragus, hiúz, menyét fordulnak elő, a szárazföldi tavakon kacsa, lúd, hattyú, pelikánok élnek, a D.-i hegyekben nevezetes még a napmadár (Liotrichidae). A tenger, valamint a folyók halakban igen gazdagok, a halak egy része egészen az európaiakhoz hasonlít, másrésze ellenben amerikai fajokat is tartalmaz, pl. a Polyodon gladius *Mart.* él a Jangcekiangban, s a P. folium *Lacép.* a Misszisszippiben. Ny.-on a kétéltüek közül gyakori a nagy japáni szalamandra (Cryptobranchus japonicus, *v. d. H.*). D.-en sok a kigyó, É.-on csak alig 4—5 faj. A selyemhernyó- és a hal (aranyhal)-tenyésztés ősidők óta szokásos, bivalyokkal műveltetik a rizsföldeket, satnya, kicsiny lovaikat leginkább csak teherszállításra használják. A mongol pusztákon a kétpúpú teve szállítja a terhet, s a szenet is Peking felé. Szarvasmarha kevés van, de annál több disznó, macska és kutya. V. ö. *Marschall*, Die Tierwelt Chinas (Stuttgart 1900).

Lakosság. 741-ben egyes följegyzések szerint 48—49 millió volt a lakosok száma. Kien-lung császár 1749.-i becslése szerint 177.000,000 lett volna az egész birodalom lakosainak száma. 1911 febr. 27. közölte a K.-i kormány a második népszámlálás ill. becslés eredményeit, ezeket tünteti föl a mellékelt táblázat. A K.-i mint népfaj tulajdonképen mongoloida eredetű, történelemelőtti időkben vándorolt be a Tien-san láncai felől a Vej-ho mentén a Hoang-ho vidékére és a mai Hszi-ngan-fu és Csöng-tu-fu vidékén telepedett meg először. Ez a bevándorló népség az itteni ősnéppel érintkezett es kölcsönös hatással volt egymásra. A kultúrájuk keveredett, a K.-i átvette az ősnép bambuszkultúráját, bambuszépítményeit. A környéki, valamint a hegységekben lakó «barbár» népeket is lassankint magukba olvasztották, de egyszersmind mindegyiktől vettek át valamit. Hosszú idők után az egész keveredett tömeg egybeolvadt többé-kevésbbé s ezt ismerte meg Marco Polo man-ci (a. m. Man gyermekei) néven. Azonban egyes vadabb törzsek, pl. a miao-ce hegyi lakók, a lo-lo népek Jün-nanban, tung és jan Kuang-hsziben, csai, szung, long Kuei-csouban, to-lao, ai-lao, lo-bu, pa-i stb. törzsek még ma sem olvadtak be egészen s ezért a K.-iak testalkotásra és nyelvükre nézve is egymástól igen elütő heterogeneus részekre oszlanak. A mandzsuknak még ma is van nyomuk, de nagyjában már átvették a K.-i kultúrát. A K.-iak egy része ÉNy.-on török és mongol törzsekkel érintkezve, az izlám vallást vette át, ezek a dunganok. A miao-ce a börmaiakkal, a lo-lo a malájokkal rokon törzs, Jün-nanban pedig a luk-tai (a. m. szabadok gyermekei) törzs az őslakók maradványa. *Faji jellegüket* tekintve a K.-i haja fekete, síma, szakáll és bajusz gyér, rendesen sötét szemük keskeny és ferdemetszésű, bőrük a legelőkelőbb nők halvány sárgás-fehér árnyalatától kezdve a D.-i halászok és földművesek legsötétebb sárgásbarna színéig minden árnyalatban. (K.-i nő és férfi színes képét l. az *Ázsiai népfajok* c. mellékleten). Egyes tartományok népessége igen sűrü volt s innen erős kivándorlás indult meg, pl. Fukienből Kuang-tungba, ahol a bevándorlókat hak-ka (vendégek) névvel illették. Azután sokan kivándoroltak Formózára, sőt a világ minden részébe is eljutnak. — *Szellemieket* tekintve, a K.-i magas kultúra és önálló találmányaik sokasága mutatja fejlettségüket. Egyszersmind műveltségük öntudatának büszkesége zárkózottságot szült bennük a lekicsinylett idegen műveltséggel szemben. Egyéni vonásait tekintve állhatatos, praktikus kereskedő szellemű, udvarias, kevéssel megelégedő, szorgalmas, gazdag fantáziája még a groteszket is kedveli.

Mezőgazdaság és ipar. A K.-iak ősfoglalkozása a földmívelés. Földmegmunkáló eszközeik ugyan kezdetlegesek, de földmívelésük mégis intenzivus. A föld minél tökéletesebb kihasználása végett a sűrűbben lakott tartományokban a dombok is terraszos földműveléssel műveltek.

A K.-i ipar ősrégi s igen nagyjelentőségű, a koreai és japáni csak tőle vette át, habár ma már néha a tanítvány fölül is mulja a mestert. Ipara háziipar maradt mindvégig s ma is a parasztok nagyrésze a nyáron termett nyers anyagot télen házilag dolgozza föl. Még a bányászat is a lehető legegyszerűbb eszközökkel folyik s ezért a termelés az ország tényleges ércgazdaságával semmiféle arányban sem áll. A selyemhernyótenyésztés és gyapottermelés miatt a textilis ipar igen fejlett, főleg Kanton és Fan-csou között, ahol sok ezernyi munkás foglalkozik szövéssel, festéssel és hímzéssel. Ez úgyszólván a legfontosabb ipara. A legjobb selymet Kuang-tung, Sz'-csuen és Csekiang szolgáltatják. A kovácsolás és bronzöntés, amely régebben annyira virágzó ipar volt, ma nem jelentős s a japániak igen nagy tökélyre emelték. A porcellángyártás már a IX. sz. óta ismeretes. Középpontja King-tö-csönn volt Kiang-hszi tartományban, kb. 1 millió munkást foglalkoztatott 3000 porcellánégető kályhával. Azonban sok szín és glazúra, továbbá a legfinomabb régi csipkeszerű vékony és átlátszó porcellántárgy készítésének a módja feledésbe ment. A lakkipar, amely a Rhus vernicifera levének fölhasználásával általuk indult meg, ma Japánban van igazi hazájában. K.-ban Kanton a főpiaca, Kanton, Fu-csou és Szu-csou körül készítenek lakktárgyakat. Kisebb K.-i tárgyakat faragnak fából, elefántcsontból, nefritből, jadeitből, kvarcból stb. A simonoszekii béke értelmében (1895) a gépek bevitele akadálytalan s így a gyáripar föllendülőben van.

Kereskedelem. Habár K.-nak egyes iparterméke, mint a tea, selyem s mások régibb időkben is karavánkereskedelem tárgyai voltak, ez nem lehetett valami nagy értékű. K. csak azóta van nyitva az idegen kereskedelem számára, amióta erre az európai hatalmak kényszerítették. A belső forgalom hajózó csatornákon és folyókon megy végbe leginkább, a szárazföldi utak elhanyagoltak. Több-kevesebb késéssel és kényszerítéssel ma 27 K.-i kikötő van megnyitva az idegeneknek. 1889-ben Lung-csouban (Kuang-hszi) és Möng-ceban (Jün-nan), 1894. Ja-tungban (Tibet és Szikkim határán), 1897. Sze-mauban (Jünnan) állítottak föl a K.-iak a határon vámhivatalokat. Az idegenek vámhivatalai a pekingi «Inspector General of Customs» alá vannak rendelve. A vámhivatalok évi jelentéseit a kereskedelmet

illetőleg a «Returns of Trade and Trade Reports»-ban foglalják össze és ennek az adataiból van összeállítva a következő pár táblázat:

A főbb árúcikkek forgalma és értéke (korona) 1910-ben.

Behozatal		Kivitel	
áru	érték	áru	érték
ópium	179.046,312	bab	117.888,024
pamutáruk	422.268,264	nyers és hulladék pamut	91.611.792
gyapjuáruk	20.000,616	főző olaj	45.211,824
fémek	61.095,840	szezám-mag	46.456,920
cigaretta és szivar	22.302,888	selyem, nyers és szövött	321.183,624
szén és koksz	26.483,208	állati bőrök és szőrmék	30.253,800
raffinált petroleum	72.249,744	tehén- és bivalybőr	34.311.408
rizs	101.203,200	szalma	24.832,136
		tea	116.102,568

Kina kereskedelmének értéke országok szerint 1910-ben.

Az állam neve	Behozatal	Kivitel	Összes forgalom
	korona		
Nagy-Britannia	229.254,408	60.435,192	289.689,600
Hong-Kong	554.049,432	351.310,944	905.360,376
Brit-India	142.040,016	14.652,480	156.692,496
É.-amerikai Egyes. Áll.	80.133,360	104.333,280	184 466,640
Németország	69.044,644	43.111.056	112.155,700
Franciaország	8.921,256	125.467,920	134.389,176
Belgium	37.323,144	21.136,680	58.459,824
Olaszország	1.640,280	34.983,360	36.623,640
Oroszország és Szibiria	51.851,020	148.514,520	200.365,540
Japán	248.016,408	199.063,944	447.080,352
Korea	7.697,208	8.496,360	16.193,568

Közlekedés. A hajóforgalomra nézve a következő táblázat szolgáltat adatokat:

Állam	összes hajóforgalom 1910-ben		egyenesen külföldről érkezett hajók 1910-ben	
	száma	tonna-tartalma	száma	tonna-tartalma
Összesen	219,810	88.776,689	36,282	12.764,950
ebből:				
Nagy-Britannia	28,000	34,253,439	4,586	4.943,306
Kina	146,075	19.597,822	27,264	2.103,117
Japán	31,197	18.903,146	2,180	2.654,794
Németország	5,361	7.060,521	797	1.326,300
Franciaország	3,766	4.923,492	449	553,163
Amerika	1,286	725,279	234	288,531

Az első vasutat 1876 jún. 30. nyitották meg Sang-hájtól Vu-zungig, de ezt, valamint a későbben épített vasutakat is a benszülöttek szétrombolták és csak igen nehezen barátkoznak meg vele újabban is. Így 1912-ben 6350 km. hosszúságú vasút volt nyitva a forgalomnak, csaknem mind idegen vasúti társaságok kezében, azonkívül 2642 km. hosszú orosz-japáni és orosz birtokú vasút Mandzsuriában. 1910 végén 45,260 km. hosszú távíróvonal 560 távíróhivatallal volt működésben. 1897 óta a K.-i császári postahivatal kezdte az azelőtt magánügynökségek útján lebonyolított postai forgalmat a kezelésébe venni s ezt 1911. befejezte. 1910-ben már 355 millió levelet és 3.766,000 csomagot továbbított, több állammal pedig postai egyezménye is van. Kábelei Japánnal, Európával, Szibiriával is összekötik s vasútvonalai különösen a K.-i-japáni háború óta erősen fejlődnek.

Alkotmány, közigazgatás. Ma K. kormányformája köztársaság 1912 febr. 12. óta. A régebbi császárokat (Thien-ce a. m. az ég fia) csaknem istenként tisztelték az egész birodalomban, végrehajtói hatalmukat minisztereik útján gyakorolták. Ma a következő miniszterei vannak: 1. külügy (rendesen a miniszterelnök is egyszersmind, cung-li-jamen régebben, ma vai-vu-pu); 2. belügy; 3. pénzügy; 4. közművelődésügy; 5. hadügy; 6. tengerészet; 7. igazságügy; 8. közgazdaság, kereskedelem és közmunkaügy; 9. posta; 10. gyarmatügy, azonkívül a cenzori hivatal és az Akadémia (Han-lin), a tung-csönn-si az elnök elé terjesztett panaszokat, kegyelemkéréseket vizsgálja át elsősorban, a legfelsőbb biróság (ta-li-ssze), köztársasági könyvtár, udvari történetirók hivatala, birodalmi történetirók, áldozatok bemutatására szolgáló hivatal, a csillagvizsgáló hivatal stb. K. a császári család uralkodásának ideje óta (1644) 18 belső tartományra, 288 kerületre (csi-li-csou, csi-li-ting) és 1431 járásra (hien, csou) volt osztva. A tartományok neveit, területét, lakosságát l. a 623. oldalon levő táblázaton.

A tartományok élén van a kormányzó, az európaiak rendesen alkirályoknak nevezik őket. Azok a tisztviselők, akik bizonyos vizsgálatokat sikerrel letettek, az ú. n. kuanok (európaiasan mandarin) 9 osztályba vannak osztva 2—2 alosztállyal; az osztályokat egymástól a ruha szine, a sapka gombjának anyaga (egyszerű és díszített kláris, kvarc, arany) és a mellüket takaró ruhadarabnak a hímzései (polgári tisztviselőkön madár, katonain négylábú állatok) különböztetik meg egymástól és rangsor szerint a legnagyobb tiszteletet kötelesek tanusítani egymással szemben. Egyenranguak esetében a polgári tisztviselő a katonait megelőzi. A köztársaság hozta be a régi sárga, sárkányos lobogó helyébe az új lobogót és címert vörös-sárga-fehér-kék-fekete sávval; a K.-iak öt fő népét: mongol-kínai-mandzsú-töröktatár-tibeti, jelképezi.

Pénzügy. 1910 októberben publikálták K. első költségvetését, amely 376 millió kiadással szemben 297 millió tél bevételt irányzott elő 1911-re, de ezt az 54 milliónyi deficitet a szenátus 3.500,000 tél fölöslegre redukálta. Fő jövedelmi források: föld-, tea-, só-, adó-, tranzitó- és rendes vámok, állami birtokjövedelem; főbb kiadások: kölcsönök visszafizetése stb. 55 millió, hadsereg és tengerészet 88 millió, közlekedés 37 millió tél. A szerencsétlen végű japáni háború borította föl K. pénzügyét, s azóta különböző nemzeteknél 1911 végén kb. 3,148.763,500 koronányi adóssága van. Pénzegysége régebben a kis rézpénz volt, amelyből 7 drb. volt 2 fillér értékű, ma az 1910.-i rendelet szerint az egység haikuan tél ezüstpénz, amelynek értéke 3·22 korona volt 1910-ben.

Igazságszolgáltatás. A legalsóbb fokon a közigazgatással egyesítve van. Ügyvédek nincsenek, a per ingyenes, a biráknak van ugyan fizetésük, de bizony megvesztegethetők. Minden ügyben lehet föllebezni az elsőbiróság ítélete ellen, de a megátalkodott pörösködőket is erősen meg-

büntetik. Az elsőfokú birák a járásiak (csi-hien), másodfokú a kerületi (csi-fu), harmadik a tartományi kormányzó mellé rendelt legfőbb biróság. Halálos itéletet csak alapos megfontolás után mondanak ki, s ezt is egy 9 tagú bizottság még egyszer fölülvizsgálja, s úgy kerül az elnök elé megerősítés végett. A halálos itéleteket egy az elnöktől megszabott napon hajtják végre az egész országban mindenütt. A K.-i büntető kódexet, a Ta-csung-lu-lit 1810. Staunton angolra, és ebből Sainte-Croix 1812. franciára leforditotta. Ennek 436 szakasza van s a büntetőtörvényeken kivül számos törvény van benne a házi- és családi életre, társadalmi etikettre, régi szokások és életmód fentartására nézve.

Müveltség. A K.-i műveltség ősrégi és idegen behatásoktól mentes, természetesen az európaitól éppen önálló fejlődése miatt más irányú, de igen

A tartomány neve	Lakossága	Területe km²	Népsürüség km²-kint	Székhelye
Csi-li	21.513,995	299,910·4	72	Pao-ting fu
San-tung	26.889,360	144,956·7	186	Ci-nan fu
San-hszi	9.950,175	211,931·5	47	Tai-jüen fu
Ho-nan	23.307,830	175,957·8	133	Kai-fōng fu
Kiang-szu	10.850,640	99,970·1	108	Szu-csou fu
An-huei	15.705,920	141,952·4	111	An-csing fu
Kiang-hszi	17.199,365	179,946·3	97	Nan-csang fu
Cse-kiang	19.441,555	94,971·6	205	Hang-csou fu
Fu-kien	11.884,275	119,964·2	99	Fu-csou fu
Hu-pé	24.662,665	184,944·8	133	Vu-csang fu
Hu-nan	21.440,820	215,945·9	99	Csang-sa fu
Sen-hszi	8.037,220	194,941·8	41	Hszi-an fu
Kan-szu	4.533,196	324,903·0	14	Lan-csou fu
Sz'-csuen	16.392,105	565,841·4	29	Csōng-tu fu
Kuang-tung	25.208,900	258,912·3	97	Kanton
Kuang-hszi	5.872,720	199,940·3	29	Kuei-lin fu
Kuei-csou	8.857,665	173,937·7	51	Kuei-jang fu
Jün-nan	7.740,070	379,886·5	20	Jün-nan fu
Katonaság	1.605,030	—	—	—
Összesen	299.409,815	3.968,814·7	75	Peking
Mandzsuria	12.363,520	941,718·5	13	Mukden
Mongolia, Tibet, Kelet-Turkesztán stb.	627,255	6.167.893	—	—
Összesen	312.400.590	11.078,420	—	—

Megjegyzés. A népszámlálás alkalmával a családokat számlálták, s azután ezek számát, átlag 5 tagot számitva egy családra, megszorozták öttel.

Az «Imperial Customs» becslése szerint 1910. 141,868 idegen volt Kinában, nemzetiségek szerint a következőképen eloszolva:

japáni	65,434	német	4,106	koreai	2,256
orosz	49,395	portugál	3,377	francia	1,925
angol	10,140	amerikai	3,176	egyéb	2,059

fejlett. A K.-i *írás* kb. Kr. e. 2200-ban már kétségtelenül megvolt. Eleinte kiszálasított bambusszal festették, a szőr-ecsetet Ming-thien (210. Kr. e.) találmányának mondják. A *papiros* előállítását fakéregből, selyem- és vászonrongyokból Csai-lun találta föl Kr. u. 105. A *könyvnyomtatás* egészitette ki még a találmányok sorozatát 593. Kr. u. A nyomtatás 1205. átkerült Japánba is. Eleinte fametszetű táblákkal nyomtattak, s csak később, a misszionáriusok behatása folytán használtak fémbetüket. Ősidők óta tart a *selyemhernyótenyésztés* is. A *mágnestüt* kb. a Kr. e. XII. sz.-ban ismerték. A *lőpor* föltalálásának kérdése még vitás. A K.-iak mesterei voltak az *érc-* és *bronzöntésnek* kb. 3 évezreddel ezelőtt, s ezekből a görög és etruszk vázákkal is versenyző pompás cizelált és vésett vázákból ma is láthatni a császári kincstárban. Véstek fába, elefántcsontba, jadeitbe, fa- és bőrtárgyakat aranyozták, s gyönyörű, tartós lakkozással látták el. Kb. Csou császár idejében már valószinüleg aranypénzük is volt. *Időszámításuk* nagyjában hasonló a miénkhez, de hónapjuk igazi hold-nap, így minden hónap 28—29 napból áll, aminek következtében minden 2—3 évben egy szökőhónapnyi fölösleg áll be, azért a szökőév 383—384 napból áll. *Házasságuk* törvényekkel szabályozott. Az asszony a férjnek engedelmes társa, de nem jogtalan rabszolgája. Amennyiben az asszony magtalan maradna, a férj mellékfeleségeket is vehet el, de ezek az igazi hitvesnek alárendeltjei. A gyermek épúgy köteles apját, mint anyját tisztelni és szeretni.

Vallás. Eredetileg az ősök tiszteletében állott, s a mai szertartásokra is ez nyom bélyeget. Három bevett vallásfelekezet van: konfucianizmus, buddhizmus és taoizmus. A főpap a monarchia idejében maga a császár volt, aki legmagasabb tisztviselőivel együtt hajtotta végre a nagy vallási szertartásokat. A konfucianizmus, az állami vallás, ha ugyan egy ember tiszteletét szabad így nevezni, inkább bölcselet, papjai természetesen nincsenek. Ettől teljesen különálló az «Ég» tisztelete, amelynek a császár Pekingben három áldozatot mutatott be évente. A taoizmus először tisztán filozófia volt, de azután buddhista szertartásokat vett át. A nép legnagyobb tömege buddhista vallású, azonkivül, különösen ÉNy.-on, mintegy 30 millió mohammedánus, 1 millió római katolikus 32 püspökséggel és összesen kb. 150,000 protestáns él még a birodalomban.

Közoktatás. Élén minden tartományban a kormányzótól független tanulmányi fölügyelő áll. A népoktatás rendkivül széleskörű, a leg kisebb faluban is van iskola, amelyben az írás és olvasást elsajátíthatják a gyermekek, de mivel az írásjelek igen komplikáltak kevés van, aki azt mind elsajátítja. Magasabb iskolák a járási székhelyeken (hien), még magasabb a kerületi (fu) s a tartományi székhelyeken vannak. A két utóbbin letett vizsgák képesítenek az alsóbbfokú tisztviselői állásokra. A magasabb hivatalok eléréséhez szükséges vizsgákat Pekingben teszik le. A tanítás a történelem, földrajz és irodalom ismertetésével foglalkozik, a matematikát csak 1887. vették be a vizsgatárgyak körébe. Újabban az európaiak behatása alatt néhány kikötői iskolában angol és francia nyelvet és irodalmat, a tung-ven-huen császári iskolában pedig Pekingben európaiak tanítanak angol, francia, német és orosz nyelvet, mennyiségtant, csillagászatot, meteorológiát, kémiát, természetrajzot, fiziológiát, európai népek irodalmát stb. Sok helyütt hittérítő iskolák is vannak, sőt a kormány a különböző arzenálisok mellett katonai, tengeré-

szeti és torpedó-iskolákat is tart fönn. A pekingi császári iskolában 13 professzor van (1910) és kb. 200 hallgató. 1906-ban orvosi fakultást is állítottak föl, főleg az angolok anyagi támogatása és sürgetése folytán. Tiencinben is van egyetem 5 idegen és K.-i professzorral.

Ujságirodalom. Rendkívül fejletlen a lakók millióihoz képest. A legrégibb K.-i, s így az egész földön legrégibb újság a *King-pao* (fővárosi lap), amely régebben írva és ritkábban, a XIX. sz. elejétől kezdve pedig nyomtatva és naponta jelenik meg s az összes kormányrendeleteket tartalmazza. Az európai értelemben vett újságok közül legrégibb a Major angol kereskedőtől alapított (1870) *Sönpao*, havonta kb. 350,000 példányban jelenik meg Sang-haiban, 1881 óta versenytársa ugyanitt a *Hu-pao*. Nevezetesebb még a *Tien-si-csai-hua-pao*, a *Ko-csi-huei-pien* (1876 óta) s a zi-ka-vei jezsuiták lapja, a *Jü-ven-hu*, a közművelődés szolgálatában állanak. Kantonban 1886 óta a Kuangpao, Hongkongban pedig 5 K.-i ujság jelenik meg, ezek közül 4 európaiak szerkesztésében. Az európaiak ujságjai közül nevezetesebbek: a legrégibb Canton Register, North China Daily News, North China Herald, The Celestial Empire, Foochow Advertiser, Hankow Times, Daily Press, China Mail, Echo do Povo, tudományos a Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society; Chinese Recorder and Missionary Journal, China Review stb.

Hadsereg. Ujabb szervezés és betanítás alatt áll. Az 1905. és 1907.-i császári rendeletek alapján egészen modern alapokra van fektetve; az 1912. évre 36 hadosztály fölállítását szervezték. Egy hadosztály két gyalogos ezredből (mindegyik három zászlóaljjal), egy lovas osztályból, tüzérségből 9 üteggel és egy zászlóalj utászból áll. A jelenleg szervezés alatt levő hadosztályokkal együtt kb. 250,000 főnyi hadseregnek kellene lennie, de kb. 180,000 főnyire becsülik csak a meglévőt. Ezenkívül vannak tartományi csapatok is az alkirály vezérlete alatt, ezeket most szervezik át rendőrséggé, összesen mintegy 120—160,000 emberből állanak. Mindez most átalakul. *Tengeri ereje* most talán szintén fejlődésnek indul, de eddig úgyszólván semmi.

Története.

K. története a Kr. e. 4. évezredig megy vissza. A hagyomány szerint a hódítók nyugatról jöttek és leigázták a benszülötteket. Ugyancsak hagyomány fűzi az első királyok neveihez a földmívelés, tea- és selyemhernyótenyésztés, valamint a csillagászati időszámítás és a vallásos szokások meghonosítását, míg írásukat a K.-iak valószínűleg a sumir-akkád népek valamelyik törzsétől vették át, még a Kr. e. 3. évezredben, amelyben a *Hia*-dinasztia uralkodott. Ezután a *Sang*-dinasztia következett, amely alatt a birodalom a tengerig terjeszkedett. Az ezután következő *Cseu*-dinasztia (1122—256) első császára, *Vu-vang* a Jang-ce-kiang vidékét is meghódította. E dinasztia székhelye Szi-ngan-fu volt, egész a VIII. sz.-ig, míg az északkeleti betörések következtében Lojangba helyezték azt át. Ugyancsak e dinasztia alatt élt a három K.-i bölcs: *Lao-ce* (Kr. e. VII. sz.), *Kong-fu-ce* v. Confucius (Kr. e. 551—478) és *Meng-ce* (IV. sz.). Minthogy a Cseu-dinasztia tagjai számos hűbérbirtokot osztottak ki a főurak közt, ezáltal elősegítették ezek elhatalmasodását, aminek következménye az lett, hogy a hűbérurak egyike, *Cin-Si-Hoang-Ti* (246—210) a régi dinasztiát kiszorította és egyeduralkodókép lépett fel. Számos maradandó művön kívül ő építette a K.-i falat, amelynek célja volt, a barbárok betörései ellen védeni a birodalmat; ugyancsak ő emelte a tartományok számát 36-ra. Gyönge utódait azonban csakhamar megbuktatta a győztes *Lieou Pang*, aki Kr. e. 206. a *Han*-dinasztiát alapította meg. E dinasztia alatt K. Tonking, Annam és Kokin-K.-val gyarapodott, egyszersmind a kereskedelem, művészet és tudomány is fejlődött. Lieou Pang a külkereskedelem biztosítására a nyugati határt csapatokkal őriztette, az indiai buddhista missziónáriusok bejövetelét és Tonking kikötőiben a római kereskedőknek a selyemvásárlást megengedte, sőt K.-i évkönyvek említik, hogy (Kr. u. 166.) «Antonin» (M. Aurelius) császár követsége jött Rómából (Ta-Cin) a K.-i császárhoz. A folytonos külső hadjáratok azonban megakasztották a békés fejlődést, amely csupán a Kr. u. VI. sz.-ban állott újból helyre, amikor Japánnal is összeköttetésbe került K. A tulajdonképeni újjászervezője a K.-i birodalomnak *Tai-cung* császár volt (627—650), aki Tibetet és Koreát elfoglalta és több fontos reformot létesített: így a közigazgatást átalakította és állandó hadsereget szervezett. Utána azonban a törökök betörése, az arab-perzsa kultúra terjeszkedése és egyes kormányzók belső viszálykodásai állandóan gyengítették a birodalom és a dinasztia hatalmát, melyet csak a *Szung*-dinasztia (961—1280) megalapítója, *Tai-cu* birt újból helyreállítani, de csupán Dél-K.-ban, mert az észak felől győzedelmesen előrehatoló khitanok a Szung-dinasztiát székhelyüknek Nan-kingba való áttételére kényszerítették, később pedig egyenesen adófizetőivé tették, míg a mongolok a már két részre oszló birodalmat 1211. el nem foglalták. Azonban a *Juen*-dinasztia (1280—1368) megalapítója, *Kublai*, Dzsengisz-khán unokája, ennek a birodalomnak is véget vetett és Mongolországot, Mandzsuriát, Koreát, Tibetet, sőt Tonkingot is hatalma alá kerítette s az egész birodalom székhelyét Pekingbe tette, hol az európai uralkodók követeit fogadta. Az ő szolgálatában állott Marco Polo, ki írásai által a birodalom fényét Európában oly irigyeltté tette. A Juen-dinasztia uralma azonban rövid életünek bizonyult, mert a súlyos adóztatás és a buddhizmus erőszakossága miatt lázadások törtek ki, Korea elszakadt és *Csu-juen-csang* felkelése azzal végződött, hogy a győztes hadvezér Pekinget elfoglalta és a *Ming*-dinasztiát (1368—1644) megalapítva, a régi K.-i törvények és Confucius tanainak tiszteletét újból elterjesztette. Ezzel karöltve járt K. elzárása az európai kereskedő népektől és Japántól. A belső békét azonban még ez intézkedések által sem lehetett tartóssá tenni, mert a mandzsu-tatárok már a XVI. sz. végén kezdték betöréseikkel fenyegetni K.-t, a minek következménye az lett, hogy a győztes *Szun-ci* a *Cing*-dinasztiának vetette meg alapját, amely egész 1912-ig uralkodott K.-ban. Szilárd központi

uralom létesült, a hódítások újból megkezdődtek s Dzungária, Turkesztán, Tibet és Formóza-sziget ekkor kerültek K. fenhatósága alá. Ugyancsak ekkor került K. Oroszországgal kereskedelmi és politikai összeköttetésbe, amely körülmény háborúra vezetett. Az 1688. megkötött béke alapján Oroszország évente egyszer karavánt küldhetett Pekingbe. Nem sokkal később a franciaknak és angoloknak is megengedte K. a kereskedést, de csupán korlátolt mértékben. A XVIII. sz.-ban a keresztény-üldözés is megkezdődött a misszionáriusok türelmetlensége következtében, 1815. pedig a katolikusokat száműzték K.-ból.

Korszakalkotó változás állott be K. történetében a XIX. sz.-ban, midőn az *ópium-háború* (1839—42) következtében a birodalom kikötői a külkereskedelem számára is hozzáférhetőkké lettek. Az ópium-háború közvetlen oka az volt, hogy a K.-i kormány az ópium bevitelét az angol kereskedőknek megtiltotta, sőt az angol kereskedők az üldözések következtében menekülni voltak kénytelenek. Ezért az angol flotta a nagyobb kikötőket részben blokád alá helyezte, részben elfoglalta, aminek következtében 1842 aug. 29. *Nankingban* béke jött létre K. és Anglia közt, mely szerint K. 21 millió dollárt tartozik fizetni, Kanton, Amoy, Fu-csou, Ning-po és Sang-hai kikötőket pedig a kereskedelem számára szabaddá teszi és a ki- és beviteli, valamint az átviteli vámot meghatározza. Ekkor lett hozzáférhető K., nemcsak az angoloknak, hanem az amerikaiaknak és franciáknak is.

Nem sokkal ezután még nagyobb megrázkódtatás érte K.-t az állandó belső forrongások miatt, melyek a Cing-dinasztia ellen irányultak. Az általános elégületlenség a *taiping forradalomban* jutott kifejezésre. Ennek kezdeményezője egy kantoni származású és Gutzlaff német jezsuitától nevelt, exaltált ember, *Sziu-cuen* volt, akit több tekintélyes törzs támogatott felkelésében. Midőn a kormány bálványok rombolása miatt hadat küldött ellene, az összes mandzsu-ellenes törzsek mellé állottak, mire Sziu-cuen K. nagyrészét elfoglalhatta s a Tai-Ping («nagy béke»)-dinasztiát Nanking székhellyel megalapította (1853). Emellett jó viszonyt tartott fenn a régi dinasztiával, Japánnal, sőt a dalai-lámával is, a kereszténységet pedig a térítőknek adott teljes szabadsággal, valamint az ó- és új-testamentum kinyomtatásával és terjesztésével igyekezett előmozdítani, ámbár másrészt ő maga nem tért át forma szerint a keresztény vallásra. Lassanként a császári seregek visszaszorították a tai-pingokat, kiknek uralma 1858. már csupán Nan-kingra szorítkozott.

Ezalatt K. háborúba bonyolódott Angliával és Franciaországgal, minthogy K. a nankingi szerződést nem tartotta meg. 1856-ban az angol flotta bevette Kantont, a K.-i hajórajt pedig megsemmisítette, mire a kormány azzal válaszolt, hogy az európaiak üldözésére uszította a népet. Ezért 1857. Anglia és Franciaország közös akcióra léptek és flottáikat Hongkongba küldték. Midőn Kanton bevétele után sem állt helyre a béke, a flotta egész Tien-cinig, Peking kikötőjéig hatolt, mire a K.-i kormány békére hajlott, ami 1858 jún. 27. létrejött oly feltételek mellett, hogy az európai államok ezentul követségeket tarthatnak Pekingben, a keresztény felekezeteknek pedig szabad vallásgyakorlatot enged a K.-i kormány, amely azonkívül Angliának 24, Franciaországnak pedig 12 millió hadikárpótlást tartozik fizetni. Minthogy azonban a K.-i kormány a békefeltételeket nem teljesítette, sőt 1859. az angol hajórajnak érzékeny veszteséget okozott, az angol-francia egyesült sereg 1860 július havában megszállta Tien-cint, szept. 21. pedig a *Palikao* melletti ütközetben a *Cousin-Montauban* tábornok alatt egyesült angol és francia sereg teljesen megsemmisítette a hétszerte nagyobb K.-i sereget, mire 1860 októberében megkötötték a *pekingi békét*, 1861. pedig K. kereskedelmi szerződésre lépett Németországgal. Most már, hogy a béke biztosítva volt, a császári kormány angol segítséggel igyekezett elnyomni a taiping-forradalmat, amely 1850—61-ig kb. 2 millió emberáldozatba került és a belföldi termelésnek és iparnak rendkívül nagy károkat okozott. 1875-ben *Cai-ti-cu* császár került a trónra, aki alatt K. egyre szorosabb diplomáciai összeköttetésbe kerül nemcsak az európai hatalmakkal, hanem az Egyesült-Államokkal, valamint Japánnal is. Oroszországgal először 1871. jutott K. ellentétbe, midőn az Kaszgar elfoglalása után Kuldzsát is magának követelte. Csupán hosszas tárgyalások után, 1881. jött létre oly értelmű szerződés, amely szerint Kuldzsa ismét K.-é lett. Károsabb volt K.-ra nézve a Franciaországgal kötött szerződés, amely akkor jött létre, amidőn Franciaország Tonking és Annam elfoglalása alkalmával a határok miatt jutott ellentétbe K.-val. Azonban már 1885 jan. 9. Anglia közvetítésével megköthették *Li-hung-csang* alkirály és a francia meghatalmazottak *Tien-cin-ben* a békét, mely elismerte Franciaország indo-K.-i térhódítását.

A nagyhatalmakkal való folytonos összeköttetés K. belső fejlődésében is változást idézett elő. Az északi tartományokban *Li-hung-csang* alkirály a hadsereget és a hadiflottát, a másik alkirály, *Ling-king-csuan* pedig a déli tartományok posta- és közlekedésügyét fejlesztette európai mintára, jóllehet az a lakosság és az udvar körében ellenkezésre talált, mert Koreában is hasonló reformok növelték a japáni befolyást. Ez nyilvánvalóvá lett akkor, amidőn az itteni parasztlázadás leverésére 1894. K. a koreai kormánynak segítséget küldött s ezáltal a tien-cini szerződést megszegte, minek következtében Japán is csapatokat küldött Koreába. Az 1894 aug. 1. hadüzenet következtében tényleg ki is tört a *K.-japáni háború*, amely a K.-ra nézve lealázó *simonoszekii békével* ért véget, 1895 ápr. 17. L. *Japán* (története).

Ez a háború azonban K. belső életében is nagy változásokat idézett elő. Először is *Csiang-hszü-hui* néven *Kang-ju-vei*-jel az élén egy *reform-párt* keletkezett, amely a K.-i elmaradt közigazgatás európai módon való újjászervezését, újságok és iskolák alapítását, továbbá vasutak kiépítését tűzte ki az állam feladatául. A reform-mozgalomnak csakhamar megnyerték a császárt is s már úgy látszott, hogy a békés fejlődést bitosíthatják, amidőn komolyabb beavatkozás történt az

európai hatalmak részéről. Ugyanis 1895. két német missziónárius meggyilkolása miatt Németország elég beavatkozási alapot talált és hadihajókat küldött Kiau-csou kikötőjébe, amelyet ezek el is foglaltak Németország részére. Ez alkalom volt a többi európai államoknak is a beavatkozásra és csakhamar Oroszország Port-Arthurt, Franciaország a Kvang-Csou-öböl vidékét, Anglia pedig Vei-Hai-Veit vette bérbe K.-tól. Ez események hatása alatt újból a reakcionáriusok jutottak uralomra, miután palotaforradalom útján az özvegy császárné kezébe adták a hatalmat, a reformpárt vezetőit pedig eltették láb alól. Közvetlenül ezután tört ki egy hazafias jellegű mozgalom, az ú. n. *boxer-lázadás*, melynek szerzője és megindítója *Li-ping-heng* santsungi kormányzó volt, aki már korábban bölcs férfiú hírében állott, kinek tanácsára K.-i ifjak társulatokban szervezkedtek, hogy magukat a fegyverkezésben kiképezve, az idegen igát lerázzák hazájukról. Magának a társulatnak neve *I-ho-csuen* (önkéntes hazafias egyesület) volt, csupán az angolok nevezték el «boxer»-nek. 1899-ben már megkezdték működésüket az európaiak és az európai intézmények, főleg a vasutak és telegráfok ellen. Most már a mozgalom élére maga a trónörökös, *Tuan* herceg állott, jóllehet az európai követek az egyesületek betiltását kívánták. A mozgalom növeléséhez hozzájárult még az 1900. évi rossz rizstermés és hogy a vezető, Tuan herceg időközben a «Cung-li-ja-men» (külügyi hivatal) elnöke lett. Hogy a mozgalmat elfojtsák, az egyesült európai hadak vezetője, Seymour admirális 2000 emberrel a főváros felé vette útját, de csakhamar visszavonulni volt kénytelen, minek következtében az európai követségek is veszélybe jutottak. Erre az európai flotta Ta-ku kikötőt ostromolni kezdte, de csak nehéz küzdelem után tudta azt bevenni. Ekkor a K.-i kormány felszólította az európai követeket, hogy 24 óra alatt Pekinget hagyják el, azonban még ennek letelte előtt Ketteler német követet az utcán meggyilkolták, mire nyolc heti harc következett az európaiak és japániak ellen. Végre *Seymour* admirális a szövetséges csapatokkal és japáni segítséggel aug. 24. Pekinget heves harc után bevette. Most már az európai hatalmak a kedvező helyzet kiaknázásához láttak. Az egyesült európai sereg vezetését a német *Waldersee* gróf tábornagy vette át, akinek — bár jelentős áldozatok árán — sikerült teljesen megtörnie a K.-i kormányseregek és a boxerek ellenállását.

A németeken kívül az oroszok is igyekeztek teret hódítani, amire első lépésük volt, hogy Mandzsuriában katonai kormányzatot létesítettek. Hogy a külső béke helyreálljon, megkezdődtek a béketárgyalások az európai hatalmak képviselői és Li-hung-csang alkirály közt, ki a tárgyalások befejezése után meghalt. Utóda *Juan-si-káj* lett, aki már az 1882.-i koreai felkelésben is részt vett, majd 1898. mint dandárparancsnok a császár kegyence, később csi-li-i alkirály lett, de már 1906. kegyvesztetten távoznia kellett. A K.-ra nézve megalázó béke 1901 szept. 7. jött létre s főbb pontjai értelmében: K. 465 millió télt (1420 millió márka) tartozik fizetni az 1940. év leteltéig, hadikárpótlás fejében; abban a városrészben, ahol a követségek vannak, kinai nem lakhat; a takui erődítményeket lerombolják s Peking és a tenger közt 12 helyen idegen csapatok helyeztetnek el. Egyedüli engedmény, amit K.-nak tettek, az volt, hogy a beviteli vámok felemelését megengedték. Egy évvel később, 1902 ápr. 8. Oroszországgal is létrejött a békeszerződés, mely szerint Oroszország jóváhagyja a K.-i kormányzat visszaállítását Mandzsuriában. Az ugyanezen évben Angliával kötött szerződés értelmében pedig az észak-K.-i vasutak kiépítésének jogát Anglia kapta meg.

Ezzel azután a boxer-háború korszaka végleg lezárult s most már a *mandzsuriai kérdés* lép előtérbe. Oroszország ugyanis vonakodott Mandzsuriát kiüríteni, sőt Koreát is okkupálni akarta, minek következtében Anglia és Japán szövetségre léptek (1902 jan. 30.), hogy Mandzsuria és Korea függetlenségének elismerése által ellensúlyozzák Oroszország terjeszkedését. Oroszország erre a mandzsuriai konvencióban (1902 ápr. 8.) meg is igérte Mandzsuria kiürítését 18 hónapon belül, de minthogy időközben Juan-si-káj csi-li-i alkirály és kereskedelmi miniszter a vasutak és telegráfok kiépítését újból megkezdte s az európai hatalmak koncessziók elnyeréseért vetekedtek, Oroszország ez alkalmat arra használta fel, hogy Mandzsuria kiürítését újból elhalassza. Ebben a folytonos vonakodásban a japáni kormány Oroszország ázsiai hódításásainak kezdetét látta és diplomáciai úton óhajtotta a differenciákat kiegyenlíteni. Ez azonban már nem volt lehetséges, mert az ellenségeskedések Japán és Oroszország közt a Port-Arthur és Csemulpo melletti összecsapások után (1904 febr. 8.) nyilvánvalókká lettek (l. *Japán története*). Csupán K. semleges magatartása okozta azt, hogy a háború következtében K.-t újabb sérelem nem érte. Ugyanis a *porthsmouthi béke* Mandzsuriát újból K. szuverénitása alá helyezte és csupán az a terület rész (Liao-tung-félsziget), amelyből K. Oroszország részére már 1898. lemondott, került japáni fenhatóság alá. Az orosz-japáni háború hatása K. belügyeire abban nyilvánult, hogy a Juan-si-káj vezetése alatt álló reformmozgalom újból felélédt, amint azt a vasutaknak a K.-i kormány által való kiépítése, az ópium-élvezés erélyes meggátlása, az amerikai áruk bojkottja (a K.-i bevándorlásnak az Egyesült-Államok részéről való meggátlása következtében) s a császár 1906 szept. 1.-i alkotmányt igérő szózata bizonyítják. A következő évben kiadott császári ediktum pedig már határozott igéretet tett az első K.-i parlament összehívására. Ezt megelőzőleg új államtanácsot szerveztek, az állam pedig több bizottságot küldött ki európai tanulmányútra, az alkotmány és büntetőtörvénykönyv-tervezet, az iskolaügy és kereskedelmi politika európai minta szerint való kidolgozása céljából.

1908 nov. 14. Kuang-hszi császár meghalt és utána egy nappal az özvegy császárné, aki 50 évig érvényesítette befolyását az udvarnál. Az elhunyt uralkodó 3 éves unokaöccse, *Puji*, lett az új császár s ennek atyja a régens. Juan-si-kájt 1909 jan 2. elbocsátották s utóda a szintén reformer *Na-*

tung lett, amely körülmény, valamint K. tárgyalásai a külhatalmakkal azt bizonyították, hogy irányváltozás nem jött létre az új éra alatt sem. S ez tényleg nem is volt lehetséges a birodalom hihetetlen zilált pénzügyei miatt, ami mindig újabb kölcsön felvételére kényszerítette a kormányt. Igy a Han-kou-Szecsuán közti vasút kiépítése, Németország, Anglia, Franciaország és az Egyesült-Államok 7 millió font sterling kölcsöne ellenében jöhetett létre, oly feltétel alatt, hogy az említett hatalmak egyforma engedményeket kaptak. Viszont a mandzsuriai vasutakat és Niucsang-kikötőt a japáni kereskedelmi érdekeknek szolgáltatta ki K. Minthogy még ugyanazon évben (1909 okt.) megnyitották a kizárólag K.-i mérnökök által épített peking-kalgani vasutat, az idegen vállalkozások iránti ellenszenv egyre hevesebb lett. Ezt növelte az angolok által rendezett 1910.-i nankingi nemzetközi ipari kiállítás, amelyet egyenesen nemzeti szégyennek minősítettek, amit mind a mandzsu-uralom rovására írtak. Ez okozta, hogy az addigi mandzsu származású alkirály, Tuan-gfan helyére (1909 nov. 23) Csang-jen-csünt nevezték ki, egy hónappal később (dec. 27) pedig a régensherceg ellen merényletet követtek el. A dinasztia iránti ellenszenv nemsokára oly nagy lett, hogy midőn a déli provinciákban a rizs ára magasabb lett, a forradalom előjelei már érezhetővé váltak. Ezekhez járult még K.-nak Oroszországgal és Japánnal szemben való gyengesége, amelyet ismét csak a vasutak kiépítésének kérdése okozott. E két veszélyes befolyás mellett kedvező megoldásnak látszott az Egyesült-Államok külügyi államtitkárának, Knoxnak az ajánlata, amely a vasutakat az orosz és japáni befolyás alól kivenni és amerikai kézre játszani törekedett. Minthogy azonban az érdekelt hatalmak ebbe nem egyeztek bele s azonkívül az Oroszországgal és Japánnal való esetleges rossz viszony veszélyeztette volna K. fenhatóságát Mandzsuriában, e terv egyelőre kivihetetlen maradt. Valamivel sikeresebb volt K. politikája a Dalai-Lámával szemben, aki az 1907 aug. 31.-i orosz-angol szerződésre hivatkozva, Tibet szuverénje akart lenni. Ezért K.-i csapatok vonultak be Tibetbe, ahonnan a Dalai-Láma Indiába menekült. Egyébként azonban külpolitikai tekintetben sem volt sikere K.-nak. Az örökös pénzhiány és Oroszországgal és Japánnal való egyenetlenség Mandzsuria fenhatóságát illetőleg, arra birták a K.-i kormányt, hogy az amerikaiaknak adott koncessziók által nyerjen magának külső támogatást. Egyszersmind 1911 áprilisban 100 millió dollár kölcsönt vett fel K. az amerikai, angol, francia és német bankcsoportoktól.

Mindezen külpolitikai események azonban csekély fontosságuak ahhoz a nagy és gyors változáshoz képest, amelyhez foghatót az egész világtörténelem alig ismer s amely K. 6000 éves multját mintegy lezárta. Ez a korszakalkotó változás 1910. kezdődött, amidőn a már megigért parlament összehívását egyre inkább sürgette a K.-i nép. Válaszul 1910 jan. 30. egy császári rendelet a parlament összehívását azzal a megokolással halasztotta el, hogy a nép még nem érett meg arra; egyszersmind azonban korszakalkotó reformokat léptetett életbe, így az igazságszolgáltatás elválasztását a közigazgatástól (febr. 10), a rabszolgaság megszüntetését (márc. 10); a máj. 9.-i császári rendelet pedig nov. 1.-re összehívta a 90 tagú *nemzetgyűlést* (Cu-heng-juan), amely a kormány akarata ellenére is sürgette a két kamarából álló K.-i parlament összehívását. Egyidejüleg ezzel lépéseket tettek egy felelős minisztérium megalakítására, amelyben a had- és tengerészetügy is képviselve lenne. 1911 májusban teljesen európai mintára megalakult az első felelős minisztérium, *Csing* herceg elnökletével.

Az alkotmány követelésével egyidejüleg mozgalom keletkezett a déli tartományokban és novemberben már nyiltan követelték a köztársaság proklamálását, Juan-si-káj elnöklete alatt. A mozgalom vezetője *Szun-ja-cen dr.* volt, akit dec. 30. Nankingban elnöknek választottak meg. Szun-ja-cen, mint a forradalmi szocialisták embere, elnökké választása után nyiltan kijelentette, hogy főtörekvése Henry George földreformjának megvalósítása. 1912 jan. 4. vette át Szun-ja-cen az ideiglenes kormány vezetését. E körülmények hatása alatt febr. 5. az özvegy császárné elismerte a dél-K.-i köztársaságot és egyben kijelentette a mandzsu-dinasztia leköszönését. Ugyanezt egy császári ediktum (febr. 12) végkép megerősítette és *Juan-si-kájt* ismerte el az egész K.-i köztársaság elnökének. E rendeletek következtében *Szun-ja-cen* lemondott az elnökségről, mire a nemzetgyűlés *Juan-si-kájt* választotta meg az elnöki méltóságba, amit ez márc. 10. Pekingben el is foglalt.

Minthogy a nyugalom bámulatos gyorsasággal helyreállott, most már a pénzügyek rendezése volt az új kormány főgondja. Ez a hat nagyhatalommal történt együttes megállapodás folytán úgy jött létre, hogy a hat állam összesen 60 millió font sterlinget kölcsönöz K.-nak, amelynek visszafizetéséről a következőkben gondoskodik: az ezen államok érdekelt bankcsoportjainak kiküldött képviselői vám- és adóügyben öt évig a K.-i kormány tanácsát képezik; öt éven belül K. újabb kölcsönt nem vehet fel; a sójövedék a kölcsönző hatalmakat illeti meg. Juan-si-káj ezután politikai tanácsadóul öt évre dr. *Morrisont*, a Times angol levelezőjét, katonai tanácsadóul pedig a francia *Brissot-Desmaille*-t vette maga mellé s hozzálátott a hadsereg újjászervezéséhez, magát pedig valósággal pretoriánus gárdával vétette körül. 1912 aug. 18-án törvényes eljárás nélkül az első K.-i felelős minisztérium elnökét, Szung-csao-jent, valamint több tábornokot eltett láb alól, más jelentékeny politikusokat és kormányzókat részben letartóztatott, részben megvásárolt, a parlamentet pedig a legdurvább módon kijátszotta akkor, amidőn a többségben levő Kuo-ming-tang (egyesült köztársasági párt) akarata, sőt kérése ellenére 1913 máj. 21. újabb 25 millió font sterling kölcsönt vett fel egy európai konzorciumtól. Úgy a szenátus, mint a képviselőház elitélte Juan-si-káj eljárását, mert ebben K. kiszolgáltatását látták. Julius elején Dél-Kinában forradalom tört ki *Huanghszing* tábornok vezetésével. A forradalmárok kikiáltották Nanking függetlenségét s júl. 22. *Cen-csuan-cupot* köztársasági elnökké

választották. Időközben *Hsziunghsziling* lett a miniszterelnök. Augusztus végére, hosszabb harc után sikerült a forradalmat leverni s Nankingot a kormány csapatai bevették. Szeptemberben Japánnal volt kisebb konfliktusa K.-nak, mert a harcok folyamán néhány japánit megöltek. K. azonban teljesítette Japán elégtételkérését s az incidensekért hivatalos formában bocsánatot kért. Október elején a parlament megállapította az elnökválasztás módját s okt. 6. *Juansikájt* elnökké, *Lijuanhungot* pedig alelnökké választották. Ezután Ausztria-Magyarország, Németország, Oroszország, Belgium és Japán elismerték az új köztársaságot. Nov. 5. aláírták az orosz-kinai egyezményt, melyben Oroszország elismeri K.-nak Külső-Mongolia felett való szuverénitását, K. pedig elismeri Külső-Mongolia autonómiáját. Közben a zavarok Dél-Kinában még mindig nem simultak el teljesen, mire a kormány a forradalmi Koumingtan-pártot feloszlatta, majd midőn e miatt a parlament határozatképessége illuzóriussá vált, 1914 jan. 11. Juan-si-káj a parlamentet feloszlatta s az alkotmány megváltoztatására bizottságot küldtek ki. Juan-si-káj ezenkívül a reform létrejöttéig felfüggesztette a tartományok önkormányzatát; egy ediktumával több kikötőt megnyitott a külkereskedelem számára s febr. 8. behozták K.-ban az ezüstvalutát. Hsziunghsziling miniszterelnök lemondása után febr. 13. *Szunpaochi* volt külügyminiszter lett miniszterelnök. Márc. 18. megalakult egy 50 tagú bizottság, mely az alkotmányreviziót készíti elő.

Irodalom. Földrajzi: Gonzalez, Historia de las cosas mas notables del gran reyno de la China, Roma 1585; Navarrete, Tratados historicos de la monarchia de China, Madrid 1676; Lecomte, Nouveaux mémoires sur l'état présent de la Chine, Amsterdam 1693—98, 3 köt.; du Halde, Déscription géographique, chronologique politique et physique de l'empire de la Chine etc., Paris 1735, 4 köt.; Sonnerat, Voyage aux Indes orientales et à la Chine depuis 1774 jusqu' en 1781 etc., u. o. 1782 2 köt.; J. Barrow, Travels in China, London 1804; Grosier, Déscription générale de la Chine, Paris 1819. 7 köt.; Abel, Narrative of a journey in the interior of China in 1816 and 1817 etc., London 1818; Gützlaff, Journal of three voyages along the coast of China in 1831 etc., u. o. 1834; Davis, The Chinese, u. o. 1836, 2 köt.; Pauthier, La Chine; Bazin, La Chine moderne, Paris 1837—52, 2 köt.; Lobscheid (?), Topographie of China, Hong-kong 1864; Eden. China, Historical and descriptive, 2. kiad. London 1880; Douglas, China, u. o. 1882, 2. kiad. 1900; Obrucsev, Aus China, Leipzig 1896, 2 köt.; Cseng-ki-tong, China und d. Chinesen, németül, 2. kiad. Dresden 1896; Hesse-Wartegg, China und Japan, Leipzig 1897, 2. kiad. 1900; Navarra, China und die Chinesen, Bremen 1901; von Richthofen, Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien, Berlin 1877—83, 3 köt.; Futterer, Durch Asien, u. o. 1901, 1 köt.; E. és O. Reclus, L'empire du milieu, Paris 1902; Lóczy L. A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leirása, Budapest, 1886. Megemlítendők a következő expediciók uti jelentései: Haussmann, Paris 1847—1848, 3 köt.; Huc és Gabet, u. o. 1850, 2 köt.; Forbes, London 1853; Jurien de la Gravière, Paris 1854, 2 köt.; Oliphant, London 1860, 2 köt.; Fortune. u. o. 1847—52—53—57—63.; Piasszeczky, u. o. 1880, 2. kiad. 1884; Széchenyi Béla gr., Budapest 1886; Colquhoun, 1883; Potaimo, 1893; Lindau, 1895; Thomson, 1898; stb. A régibb utazásokra nézve v. ö. Yule, Cathay and the way thither London 1867 és Bretschneider, History of European botanical discoveries in China, u. o. 1898, 2 köt. Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utazásának tud. eredményei. Budapest, 1890—1897. 3 kötet. A nép, vallás, szokások, műveltségi viszonyokra stb. nézve v. ö. a következők műveit: Williams, ang. 1848, 2 köt.; Sirr, 1849; Milne 1857; Scarth, 1860; Roy, 1862; Edkins, 1863; Gray, 1878; Piton, franc. 1880; Martin, 1881; Hirth. ném. 1890; De Groot, ang. 1897; Dukes és Field, ném. 1892; Brandt, 1893, 1900; Dvořak, 1895; Möllendorff, 1895; Smith. ang. 1895; Little, 1899; Matignon, franc. 1899; Heigl, ném. 1900; Navarra, 1901. Magyarul megjelent: Cholnoky, A sárkányok országában, Veszprém.

Történelmi: Lóczy, A mennyei birodalom története, Budapest 1902; Sykes, The Taiping rebellion in China, London 1863; Neumark, Die Revolution in China, Berlin 1857; Spielmann, Die Taiping-Revolution in China, 2. kiad., Halle 1900; Boulger, History of China, 2. kiad., London 1898, 2 köt.; Fries, Abriss der Geschichte Chinas, Wien 1884; Mac Gowan, A history of China, London 1897; Pouvoureille, L'empire du milieu, Paris 1902; u. a., La Chine des Mandarins, u. o. 1902; Wenlersse, Chine ancienne et nouvelle, u. o. 1901; Wildman, The story of the Dragon Empire, New York 1900; Parker, China, her history, diplomacy and commerce, London 1901; Cordier, Histoire des relations de la Chine avec les puissances occidentales 1860—1902, Paris 1902, 3 köt.; u. a., Bibliotheca Sinica, u. o. 1878—81, 2 köt. és supplement 1893—1908; Scheibert, Der Krieg in China, Berlin 1901, 2 köt.; D'Anthouard, Les Boxeurs, Paris 1902; Parker, China past and present, London 1903; Jerniqan, China in law and commerce, u. o. 1905; Martin, The awakening of China, u. o. 1907; Sergeant, Anglo-Chinese commerce and diplomacy, u. o. 1907; Wassiliev, Die Erschliessung Chinas, német ford., Leipzig 1909; Münsterberg, Chinesische Kunstgeschichte, Esslingen 1910.

Kina (héber), elégikus költemények, nevezetesen azok, melyeket a jeruzsálemi templom elpusztulásának évfordulóján a zsinagógákban elmondanak.

Kinaalkaloidák, l. *Kina-kéreg*.

Kinabor, l. *Kinakészítmények*.

Kinacsersav, a kinakéregben közel 3 százaléknyi mennyiségben foglalt, részben alkaloidákhoz kötött csersav, a gubacs-csersav hasonmása, amelynek oldatát azonban a vassók zöldre színezik. Híg savakkal főzve elbomlik cukorra és alaktalan, szag- és íznélküli *kinavörösre*, amely magában a kéregben is előfordul és kálihidráttal olvasztva protokatechusavra és ecetsavra bomlik el.

Kina-ezüst, vastagon ezüstözött alpakka (l. o.).

Kinafa v. *kininfa* (növ., *Cinchona* v. *Chinchona* L.), a Rubiaceae-család génusza, fa, ritkán cserje. 30—40 faja Dél-Amerika Andesein terem a keleti lejtőkön, 1600—2400 m.-ig. Levele örökzöld, átellenes, épszélű; illatos virágai bugában állanak; toktermése kétüregű; magva apró, köröskörül szárnyas. A kinin termőfája. Kérgét lefejtik s mint vékony lemezt megszárítják. Az ismert fajok mintegy felének jó a kérge, de még kevesebb azon fajok száma, amelyről a kinakéreg egyenesen a patikába jut. A legjobb fajtát Ecuador déli részéről, Loxa tartományból küldik, hol 1200—2400 méter magasságban a 12—20° C. hőmérsék e fa életének egészen megfelelő. Itt a K. többnyire szálonkint nő, v. kisebb csoportot alkot, ritkán van belőle erdőcske. Legnevezetesebb fajai a *Cinchona succirubra* Pav. (kérge a cortex chinae ruber), *Cinchona calisaya* Wedd., var. *Ledgeriana* (kérge a cortex chinae regius), *Cinchona scrobiculata* Humb. et Bonpl., *Cinchona pubescens* Vahl, *Cinchona condaminea* Humb. et Bonpl., *Cinchona heterophylla* Pav., *Cinchona lancifolia* Mutis., *Cinchona micrantha* R. et. Pav. (huanukókéreg), *Cinchona nitida* R. et Pav. Loxa hideglelős helytartója 1630. egy benszülött tanácsára a kininkéregtől gyógyult meg (loxa-kéreg) és Cinchon gróf beteg nejének is ajánlotta (grófnőpor). 1649. a jezsuiták sok kininkérget hoztak Spanyolországba, azért jezsuitapornak is nevezték. Lugo kardinális Rómába vitette (kardinálispor). A kinin hire ezután Olaszországból terjedt

tovább, de csak XIV. Lajos ismertette meg általában, ki 1679. ezt a hideglelést gyógyító titkos szert (febrifugum) az angol Talbor Róbert orvostól 2000 Louis d'or-on vette meg. Orvosi szempontból l. *Kina-kéreg* és *Kinin*.

Kinafű (növ.), a ramirost, l. *Boehmeria*.

Kinagubacs (növ.), a Kelet-Ázsiában termő *Rhus semialata* levelein egy levéltetü *(Aphis chinensis)* szúrása folytán támadó gubacs, mely cserző anyagban igen gazdag s a mult század közepe óta az európai kereskedelem fontos cikke.

Kinagyolás, valamely anyag mechanikai megmunkálásakor az a munkafolyam, mellyel a kivánt alakot először nagyjában megközelítik. Kinagyolja a szobrász a kivánt alakot agyagból, kőből vagy fából; az asztalos nagyoló gyaluval leveszi a deszkáról előbb a durvább részeket stb. Kinagyolni szokták a nagyméretü szálfák vastagabb végeit. Az ilyen fákat két v. négy oldalról durván megfaragják, hogy a létesített lapok között a kéreg még részben épen maradjon, miáltal a négy oldali megfaragásnál a törzs homloklapja nem négy, hanem nyolc élű lesz. A külkereskedésre szant épületfát is ily alakban szállítják.

Kinagyökér (növ.), l. *Potentilla* és *Smilax*.

Kinahéj, l. *Kina-kéreg*. — Jamaikai K., l. *Exostemma*.

Kinaiak, l. *Kina*.

Kinai alligátor, l. *Alligátor*.

Kinai alma v. *kinai narancs (Citrus sinensis* Risso, *Apfelsine*, növ.), l. *Citrus*.

Kinai bronz, l. *Japáni bronz*.

Kinai bujtás, l. *Bujtás*.

Kinai burgonya (növ.), l. *Dioscorea*.

Kinai cimet (növ.), a. m. *kassziacimet*, l. *Cinnamomum*.

Kinaidia (gör.) a. m. *pederasztia* (l. o.).

Kinai építészet, l. *Kinai művészet*.

Kinai év, l. *Év*.

Kinai ezüst, l. *Alpakka*.

Kinai faggyú. l. *Növényfaggyú*.

Kinai faggyúfa (növ.), l. *Sapium*.

Kinai fahéj *(cimet*, növ.), a. m. *kassziacimet* (l. *Cinnamomum*).

Kinai fal *(Jün-mönn, Van-li-csang cseng*, mongolul: *Jagan Kerme)*, kb. 5000 li, azaz 2450 km. hosszú hatalmas falépítmény a tkp. Kinai birodalom védelmére épitve, a föld legnagyobb építménye. Eredetileg 3 darabból állott, amelyekkel Csin. Csau és Jen az államaikat elzárták az É.-i barbárok becsapásai elől. Ezeket a darabokat Si-huang-ti császár (237—221. Kr. e.) egyesítette. A fal Sz'-csounál kezdődik Kan-szuban, kétszer a Hoang-hoval megszakítva Pe-csi-li tartományba húzódik és a Liau-tung öbölnél végződik San-hai-kuan erődítménnyel. Anyaga legtöbb helyen kő, néhol vályog, magassága az 1·5 m. magas mellvéddel együtt 16·5 m., alul 8, felül 5 m. vastag, tornyai kétemeletesek, főkapui közül nevezetes a Kü-jung-kuani (Pekingtől ÉNy.-ra) szanszkrit, kinai, mongol, ujgur, tibeti és csunguz nyelvű fölírásokkal. Amíg a mongolok nem lettek Kina urai, addig nagy jelentősége volt, mivel azok pusztításai ellen védte a kinai kultura területét, azután azonban fölöslegessé vált és pusztulásnak indult. A K. előtt visszaverődő néptömegek azután Ny.-felé indultak és így a népvándorlás szempontjából is jelentős. V. ö. *Möllendorf*, Die grosse Mauer von China (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 35. évf.); *Wylie*, Ueber die Inschriften von Kü-jung-kuan (a Journal of the Royal Asiatic Society-ben, 1870 dec.).

Kinai faolaj, l. *Aleurites*.

Kinai fénymáz, l. *Augia*.

Kinai gubacs, l. *Kinagubacs*.

Kinai írás. A mai K. régi képiráson alapszik, amelynek eredetét kinai régészek bizonyos Thszan Ke-nek tulajdonítják, ki 2650. mint udvari krónikás említtetik. Ez a kezdetleges írás tulajdonképen kezdetleges rajza a jelölendő tárgynak, amelyből később egyszerüsítések által alakult a mai írás. Az ecset használatának behozatala alkalmával fejlődött ki az ú. n. *li* v. hivatalnokírás és ebből az ú. n. *cao* (növény)-írás, a kinai gyorsírás. A mai napig használatban levő *kiai* v. mintaírást a Kr. u. IV. sz. óta használják. K.-ban minden szónak külön jegye van. Eleinte kevés jegy volt forgalomban, így a Kr. u. 100-ban írt Hju-sin-féle szótárban csak 9353 szójegy foglaltatott. Kr. u. az V. sz.-ban már 24,000-re növekedett a betük száma. Az 1716. megjelent Jelek törvénye c. szótárban 42,000 szójegy van; azonban még ez sem teljes, mert ma az összes jelek száma meghaladja a 60 ezret. Ezt a rengeteg jelet azonban nem kell mind tudni az olvasónak, mert igen sok jel ritkán fordul elő és sok az elávult, csak régi írásokban használt jel is. Két-háromezer jegyet tudva, csaknem minden könyvet kevés fennakadással el lehet olvasni. V. ö. *Hirth*, Die Chinesische Sprache in Wort und Schrift (Leipzig 1902).

Kinai irodalom, l. *Kinai nyelv és irodalom*.

Kinai keleti vasút. Az 5 millió rubel alaptőkével 1896. létesült K.-társaság 1897. kezdte s 1901-ben fejezte be az Onantól Khaibaron, Cicicháron, Karbinon és Ninguton át Nikolszkojeig terjedő, 1,54 m. nyomtávolságú, 2049 km. hosszú vasutat, melyből 1521 km. kinai területen van. Kina 36 év multán megválthatja, 80 év mulva pedig háramlás útján tulajdonába megy. A szibiriai vasúthoz való csatlakozása miatt nagy stratégiai jelentősége van.

Kinai kérdés. Kina túlnépesedése következtében, kb. a mult század közepe óta, a kinaiak folyton növekvő mértékben vándoroltak ki egyrészt Amerika nyugati államaiba (Kanada, Kalifornia, Arizona, Mexikó, Peru, Chile), másrészt Ausztráliába. Mint igénytelen és szorgalmas munkások a munkabéreket mindenütt leszorították. Ehhez járult még a kinaiak erkölcstelen életmódja (1880. 100.000 férfira 4000 nő jutott) s az, hogy bevándorlásuk után is kinai állampolgárok maradtak. Az ellentétek idővel annyira kiélesedtek, hogy 1885. az Egyesült-Államokban nyilt zendülés tört ki ellenük, melyben sok kinai életét vesztette. Ennek következménye az volt, hogy a parlament billt léptetett életbe, mely megtiltotta a kinaiaknak a partraszállást. Azonban a kinaiak ezt kijátszották és Kanada felől még nagyobb számban lepték el az Egyesült-Államokat. A konzervativ politikusokon kívül főleg a kaliforniai és arizonai

munkásszervezetek küzdenek a kinai és mongol (japáni, koreai) bevándorlás ellen. E szervezetek agitációjának hatása alatt léptették életbe az említett két nyugati államban 1913. aug. az *Anti-Alien-Bill*-t, mely megakadályozza a mongoloknak, mint idegen állampolgároknak a földvásárlást és bérletet, egyuttal állampolgári jogaik elnyerésében is meggátolja őket. E billt még Roosevelt támogatásával készítették elő, de csak Wilson elnöklete alatt léptették életbe, jóllehet ő és a demokraták igyekeztek azt megakadályozni. — *Ausztráliában* már az ötvenes években megkezdődött a bevándorlás, mely azóta egyre növekedett. Elsősorban az aranybányákból és a mezei munkákból szorították ki a kinaiak a fehér munkásokat, majd egyes iparágaknál. Minthogy a béreket hihetetlenül lenyomták, már 1860. rendszabályokat hozott ellenük némely ausztráliai állam. De ezeket itt is kijátszották, épúgy, mint Amerikában és a bevándorlás egyre fokozódott. Ezért az ausztráliai munkáspárt, mely időközben kormányra jutott, 1901. kierőszakolta az *Immigrations Restrictions Act*-ot, mely azáltal akadályozza meg a kinaiak tömeges bevándorlását, hogy csak egészséges, erkölcsös, büntetlen és valamely európai nyelven irni tudó bevándorlóknak engedi meg a partraszállást.

Irodalom. Gibson, The Chinese in America, Cincinnati 1871; Withams, Our relations with the Chinese Empire, San Francisco 1877; Richmond M. Smith, Emigration and immigration, New York 1890; Brown, Exclusion of the Chinese, Boston 1891; Grazer, Ein Rassenkampf in der neuen Welt, Breslau 1891; Cailleux, La Question Chinoise aux États-Unis et dans les possessions des puissances étrangères, Paris 1898.

Kinai krep, l. *Crêpe*.

Kinai művészet (l. *a két képmellékletet*). Kina művészete voltaképen egyértelmű Keletázsia művészetével, mert irányadó jelentősége a szomszéd Korea és Japán egész művészetében érezhető volt. A K.-et mindazonáltal kevésbbé ismerjük mint a japánit, mert egyrészt kevésbbé ismert maga a kinai birodalom, másrészt a K. emlékei aránytalanul nagyobb számmal pusztultak el. Japánban, hol mint klasszikus mintákat szenvedéllyel gyüjtötték s különös gonddal őrizték a kinai műtárgyakat, ma is jobban tanulmányozható a K., mint hazájában. A K. ősformái az újabb kutatások szerint közeli rokonságban állanak a csendes-tengeri szigetek és partvidékek régi és primitiv művészetének termékeivel. A kinai ókor vagyis a három nagy dinasztia (Hsia Kr. e. 2205—1766, Shan 1766—1122 és Csou 1122—255) korabeli művészet *csendes-tengeri jellegű*. Fenmaradt emlékei a vallásos szertartásokban használt bronzedények és az ősi irásjegyek, amelyek hieroglifákból keletkeztek. A bronzok nagy részét domborművű szimbolikus-misztikus jellegű ékítmények boritják. Legfőbb motivumaik: a görög meanderhez hasonló, felhőornamentum, mely a kinai diszítő stilus alapformájának tekinthető, a falánkságot jelképező tao-tieh-szörnyeteg(macskaszemmel, szarvasagancsokkal, horgos orral) és a sárkány néhány primitiv ábrázolása (szintén különböző állatfajok formáiból összeállitva). A kinai őskulturára nézve katasztrofális jellegű Cin uralom (Kr. e. 246—206) véget vetett a régi fejlődésnek. A klasszikus bronzformákat ma is oly hűen másolják, mint két-háromezer évvel ezelőtt. A Han-korszakban azonban (Kr. e. 206—Kr. u. 221.), midőn Kina Ázsia Ny.-i részével, Indiával, sőt a római-birodalommal is összeköttetésbe jut és dél felé a Jang-ce-kiangon túl erősen terjeszkedik, igen sok idegen, főleg asszir-perzsa elem kerül a K.-be, úgy hogy az e korszakban *mezopotámiai jellegűnek* nevezhető. Ez időből már sok emlékkel rendelkezünk. Ilyenek elsősorban a vésett ábrázolásokkal és domborművekkel diszített, faragott kőből való sirboltok, ill. sirládák. (Legnevezetesebb a Vu-család sirboltja, Santung tartományban, 147-ből Kr. u.) Ezeken a figurális disz a taoizmus eszmekörének, az asszir-perzsa és részben indiai művészet formáinak irányitó hatására vall. Az iparművészet (kerámia) emlékei is mezopotámiai jellegűek. Domború figurális díszük stilizált hegysorokat, vadászjeleneteket, a Kinában elő nem forduló oroszlánt, nyilazó lovasokat stb. ábrázol. A zsinórra fűzhető kerek bronztükrökön stilizált szőllővenyigék és fürtök láthatók, melyek élénken emlékeztetnek a dekadens római formákra. E motivumok, a szőllővel együtt, szintén Nyugat-Ázsiából jutottak a távol keletre.

Kinában, mint a kulturális hatása alatt álló országokban, a festés a főművészet. A kinai ókorban már nagy naturalisztikus festőművészet virágzott. Az első plasztikusabban kibontakozó festőegyéniség, Ku k'ai csih (l. *Ku k'ai csih*) a IV—V. sz.-ban élt. Ez a kor, vagyis az öt dinasztiáról nevezett korszak (221—582) a legnagyobb forrongásban mutatja Kina szellemi életét s ennélfogva művészetét is. Ekkor fejlődhetett ki a monochrom tusfestés abban a szellemben, amelyben a legújabb időkig művelték, ekkor vetették meg a tájfestés (shansui) esztetikájának alapját és Hsie Ho hires hat kánonja ugyancsak ekkor fogalmaztatott. Ezek szerint a festés főtörvénye az, hogy a művész ne a látottak másolására, hanem a dolgok szellemének, hangulatának egyéni visszaadására törekedjék. A kinai festészet klasszikus kora a Tang korszakba (618—960) esik. Legünnepeltebb mesterei Vu-Tao-ce (l. o.), Vang-vei (l. o.) és Han kan. Az előbbi figurális ábrázolásairól, a költeményei miatt is hires Vang Vei tájfestményeiről és az utóbbi állatképeiről, különösen lóábrázolásairól hires. A következő Sung-korszakban (960—1260) éri el a kinai festőművészet legnagyobb finomságát, költőiségét. Fejedelmi pártfogók mindent elkövetnek föllenditésére, köztük elsősorban Hui-csung császár (1101—1126), aki maga is festő volt s nagyszerű gyüjteménnyel rendelkezett, melynek katalógusai a legértékesebb forrásmunkák közé tartoznak. Hui-csung égisze alatt élt a két legnagyobb kinai tájfestő, Ma jüan és Hsia kuei A Sung-korszak figurális festésének legnagyobb képviselője, Li lung mien (l. o.) Vu-tao-ce nyomdokain haladt s ennélfogva közvetve Ku k'ai csih leszármazottja volt. A kor legnagyobb tusfestője Mu-csi különösen a japáni művészetre gyakorolt óriási hatást. A mongolok uralma alatt (1260—1368) már naturalisztikusabb jelleget öltött a kinai festőművészet, de azért egyes kiváló mesterei — Csao meng Fu, Csien-sun-csü, Ma Lin — szerencsésen egyesítik a megfigyelés abszolut finomságát az em-

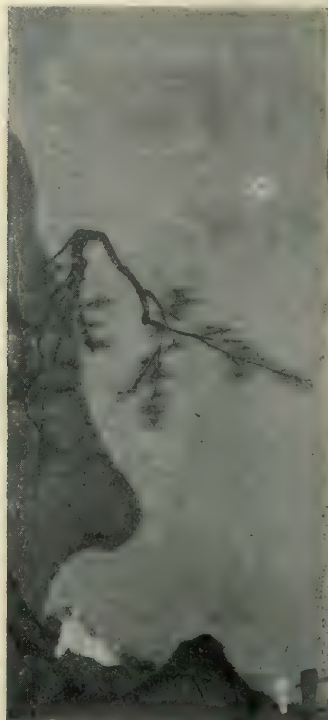
KINAI MŰVÉSZET I.

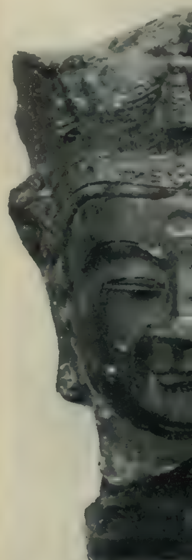

11. ábra. Chien Shun chü. Kakastaraj.

7. ábra. Li Ti. Hazatérés.

6. ábra. Li Lung-mien. Szent remete.

8. ábra. Ma Yüan. A hold fényénél

4. ábra. Kwannon-fej. (

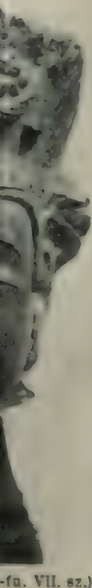

14. ábra. Porcellán váza. K'ang Hsi korszak.

12. ábra. Yen Hui. Taoista varázsló.

2. ábra. Kódom

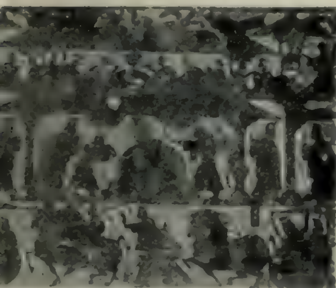

13. ábra. B

Kinai művészet cikkhez.

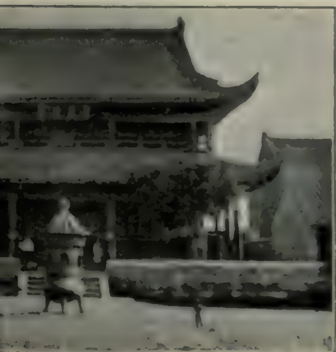

-fu. VII. sz.)

10. ábra. Muchi. Kwannon.

5. ábra. Wu Tao-tzu. Chung K'uei.

. (Han korszak. II. sz. Kr. u.)

3. ábra. Nefrit váza. (Han korszak.)

templom Kai Fong-fu-ban.

1. ábra. Bronz edény (Yu) a Chou korszakból.

9. ábra. Liang K'ai. Táncoló Pu-tai.

lékszerű felfogással. Az előző korok nagy figuralistáinak hagyományait művelte Yen hui. A Ming-korszak (1368—1644) festészete már állandó hanyatló irányzatot mutat. Nem hiányoznak ebből a korból sem a nagy mesterek (Tang-jün, Lin-liang, Tai-ven-csin), de a festők figyelme általában inkább a szórakoztató elbeszélő motivumok felé fordul; örömük főként a finomkodásban telik. Ez a tendencia még nagyobb arányokat ölt a Mandzsu-császárok (1644—1912) korában. A különböző festői irányok egyik legérdekesebbike az ú. n. Ven-sen hua (japánul Bunjingwa, l. *Japáni művészet*), mely a Ming-korszakban fejlődött ki és a Mandzsu-időkben óriási elterjedtségnek örvendett. Ez utóbbi korszak legnagyobb műbarátja Kien lung császár (1736—1796) volt.

A kinaiaknál nagyon korán fejlett ki az a szokás, hogy jelesebb festők műveiről kőbe vésett másolatokat készitsenek (a Han-korszakból való emlékek már ilyenek) és azokról papirosra dörzsölt sokszorositásokat készitsenek. Ebből fejlődött ki a fametszés, amelynek egyik emlékét már 1331-ből ismerjük. A szines fametszetek előállitását is korán felfedezték a kinaiak. A japániak bizonyára tőlük tanulták e sokszorositó eljárást.

A buddhizmus a Han-korszakbeli Ming-ti császár pártfogásával jutott a kinai birodalomba (Kr. u. 67.) és a III. sz.-tól kezdve hóditott nagyobb tért; a Tang-korszakban pedig a misztikus Tien-tai szekta jut hatalomra. Mindezen vallási irányzatok erősen hatottak a művészetre. Több festőiskola keletkezését eredményezték. A kinai *szobrászat* emlékeinek pedig javarésze buddhisztikus jellegű. Ilyenek az északi Vei-dinasztia korából (V—VII. sz.-ból) sziklába vésett emlékek Ta-tang, Lung-men és Jün-kang mellett és számtalan kisebb-nagyobb fa- és bronzszobor. A Tang-korszak szobrászata természetes továbbfejlődése e művészetnek, emlékszerű irányban. A kinai szobrászat a Tang-korszak után állandóan hanyatlott, mindinkább a vallásos tárgykörre szoritkozott és egyre konvencionálisabbá, erőtlenebbé lett.

Vele szemben a *kisplasztika* ősidőktől fogva napjainkig a K. egyik legeredetibb, legtermékenyebb és legérdekesebb ága maradt. Legkedveltebb anyaga a nefrit, ill. jadeit, továbbá a hegyi kristály és az ametiszt. A kisplasztika természetesen minden időben a nagyművészetek stilusát tükrözte vissza és újabban különösen eklatáns módon képviselte a K. és iparművészet általános irányát, a halmozottságra és az ékitményes formák szertelen kombinációjára való törekvést.

A kinai *építés* általában konzervativ jellegű. Alaptipusa a szellős oszlopcsarnok széles kiugró ereszü fedéllel, amelynek sarka a Han-korszakban még egyenes, de később a lepeckelt sátorvászon széléhez hasonlóan felhajlik. A vallásos építkezésre természetesen nagy hatással volt a buddhizmussal behozott indiai építés, amint az a sokemeletes pagodán megállapitható. Különösen jellemző alkotásai ezenkivül a kinai építőművészetnek a szabadon álló oszlopokon nyugvó pavillonok, amelyek Európában is iskolát csináltak.

A kinai *iparművészet* egyik legfőbb ága a bronzöntés, amelynek gyakorlata, mint láttuk, már a legendás ókorban nagy tökéletességre vezetett. Az újabbkori emlékek naturalisztikusabbak és kevésbbé anyagszerüek, mint a régiek.

Nagy népszerüségnek örvend az egész világon a kinai kerámia s különösen annak legismertebb fajtája, a porcellán. A kezdetleges fazekasság emlékeit nem fedte zománc. Ez az anyag mezopotámiai találmány és onnan jutott Kinába, hol a Han-korszakban nagy elterjedtségnek örvendett. A kinai kerámia általában sok nyugatázsiai hatásról tanuskodik. A porcellán feltalálása előtti kerámiának fénykora a Sung-korszakba esik, amikor a köedények formája nemes arányaival, szinezése pedig az árnyalatok (különösen a kékes és zöldes tónusok) leirhatatlan finomságával tünik ki. A porcellán feltalálása a Ming-korszak nagy művészeti eseménye. A kinai porcellánt szinezése szerint szoktuk osztályozni. Leghiresebb fajtái a kékfestésű fehér, a kékeszöld (seladon), a vörös (sang du boeuf), a tiszta fehér (blanc de Chine) és a tarka festésű fehér porcellán. Különösen virágzott a porcellángyártás a mandzsu-dinasztia két hatalmas császára, Kang-hszi (1662—1723) és Kien-lung uralkodása alatt.

A selyemgyártás eredeti kinai iparág, melyet az emberiség állitólag Huang őscsászár (2704—2595 Kr. e.) nejének, Lei-csunak köszön. A kinai selyemipar fejlődése művészeti szempontból úgyszólván azonos az ornamentika fejlődésével, melynek főmotivumai, a sárkány, kilin, főnix, a taigi-ornamentum, a szerencsegomba, a lotusz, a fellegek stb. ékitményes ábrázolása mind szimbolikus jelentésüek és nagyrészben a taoizmus eszmeköréből születtek.

Kinai találmány a lakk is, amely azonban Japánban érte el művészi tökéletességét. (L. *Lakk*.) A kinai lakkművészet legszebb példái a T'ang korszakból valók és a Shósóinban (l. *Japáni művészet*) találhatók. E tárgyak ékitményeinek stilusa erős perzsa hatás mellett bizonyit. Nyugatázsiai származású a kinai zománcművészet, amelynek emlékei, amennyiben nem utánoznak egyes hagyományos kinai formákat, perzsa vagy indiai jellegüek. Nyugatázsiai hatás állapitható meg a híres kinai gyapju- és selyemszőnyegekon is.

Irodalom. Paléologue, L'Art chinois, Paris 1887; Bushell, Chinese Art, London 1904; Fenollosa, Epochs of Chinese and Japanese Art, London 1912; u. a., Ursprung und Entwickelung der chinesischen und japanischen Kunst, Leipzig 1913; Binyon, Painting in the Far East, London 1908; u. a. The Flight of the Dragon; Kümmel, Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes, Kap. III., 1910; Giles, An Introduction to the History of Chinese pictoral Art, Shanghai 1905; Hirth, Über fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst, München 1896; u. a. Scraps from a Collectors Note Book, Leyden 1902; Chavannes, La sculpture sur pierre en Chine, Paris 1893; u. a. Mission archéologique dans la Chine septemtrionale, u. o. 1909; Münsterberg, Chinesische Kunstgeschichte, Esslingen 1910—1912; The Kokka, folyóirat, 1889-től; Tajima, Selected Relics of Japanese Art, Tokyo 1900; u. a. Masterpieces Selected from the Fine Arts of the Far East, u. o. 1910; Okakura Kakuzo, The Ideals of the East, London 1904; Laufer, Chinese Pottery of the Han Dynasty.

Kinai narancs (növ.), a *Citrus sinensis*, l. *Citrus*.

Kinai nyelv és irodalom. A *kinai nyelv* Kelet-Ázsia legfontosabb egytagú nyelveinek egyike. Minden szó maga a gyök; az egyes szógyökök egymás mellé sorakozásából áll a mondat. A szónak a mondatban való elhelyezésétől függ annak

nyelvtani szerepe. Minden gyök lehet főnév, ige, melléknév. Pl. ez a szó *an* lehet mondatbeli helye szerint: nyugalom, nyugodt, nyugtatni. A kinai nyelv általában szószegény. A műveltek nyelvében alig lehet 500-nál több alapszó. A kantoni dialektusban 700, a fukieni-ben körülbelül 600 szógyököt lehet kimutatni. A szószükségen különböző hangsulyozással segítenek. Ugyanazon szó más-más hangsuly szerint ejtve mást-mást jelent. Ilyen hangsuly pedig öt van. A hangsulyváltoztatással képezett szavakat tekintetbe véve mintegy 1500-ra tehető a művelt nyelv szókészlete. A kinai nyelvnek, mely az ural-altáji nyelvcsaládhoz tartozik, a tatár nyelvekhez való viszonyát *Schott* tárgyalta: Altaische Studien (Berlin 1860—72); Magyar szavak kinai rokonságáról *Podhorszky* Lajos írt: Etymologisches Wörterbuch der magyar. Sprache aus chines. Wurzeln und Stämmen erklärt (Paris 1877). A legjobb kinai *nyelvtanok* egyike: Von der *Gabelentz*, Chinesische Grammatik mit Ausschluss des niederen Stiles u. der heut. Umgangsprache (Leipzig 1881) és Anfangsgründe der chin. Grammatik (u. o. 1883); jó *szótár: Giles*, Chinese-engl. dictionary (Sanghai 1892).

A kinai irodalom legrégibb emlékei a Kr. e. XII. sz.-ba nyúlnak vissza. A Kr. e. XIV. sz.-tól kezdve napjainkig tudjuk fejlődését szemmel kisérni. Szembeötlő a kinai irodalom önállósága; az idegen befolyástól csaknem egészen való mentessége; régiségére nézve pedig kiállja a versenyt az ókor legrégibb irodalmával. Kelet legérdekesebb és legfontosabb irodalma. Kina sok találmányával jóval megelőzte a nyugati népeket, így pl. a könyvnyomtatást Kina 860 évvel előbb találta fel a nyugati népeknél, vagyis a Szui-dinasztia uralkodása alatt 593-ban. Érthető ennélfogva a könyvnyomtatás felvirágzása és a könyvek elterjedése. Minden művelt embernek van kisebb-nagyobb könyvtára. A kinai irodalom termékei között maguk a kinaiak első helyen említik a klasszikus öt *King*-nek nevezett szent könyvet. Az egész kinai tudomány és nevelés egészen a legújabb időkig kizárólag ezen alapult I. Az *I-king* v. az átváltozások könyve. Mai napig homályos mű, amelyet maga Konfucius sem tudott mindenütt megérteni. A legrejtettebb kozmologikus és bölcseleti igazságok kimagyarázására igyekeztek felhasználni. Angolul kiadta *Legge*, a Sacred Books of the East XVI. köt. II. *Suking* v. az évkönyvek könyve csak a három első dinasztia történetéről szóló egyes töredékeiben létezik. Angol és eredeti szövegben kiadta Meelhurst (Sanghai 1846). III. *Siking* v. a dalok könyve régi dalosgyüjtemény, mely népies dalokat is tartalmaz. Vannak benne becses darabok is, azonban igazi becse inkább régiségében rejlik. Jó német fordítását Strauss (Heidelberg 1880) adta. IV. *Csün-tyű* a Lu hűbérállam története a Dzsúk alatt, mely Kr. e. 770. kezdődik és Konfucius idejéig tart. Ez az egyedüli Konfucius tollából származó mű. V. *Li-ki* v. a szertartások könyve, amely az élet minden eseményére kiterjedő törvények és szokások gyüjteménye. Franciára fordította Callery (Torino 1853).

Az öt king után legnagyobb tiszteletben tartják a Konfucius tanítványától való *Sze-su*, azaz négy könyvet. I. *Ta-hio*, a nagytan v. művészet a népek jó kormányzásáról. Az első fejezetet Konfuciusnak tulajdonítják, a többit tanítványának, Ceng-ce-nek. II. *Csung-jung*, a változhatatlan középút, Cecétől, a bölcs Konfucius unokájától, amelyben az arany középútról, az igazi erény és tudomány míveléséről szól. III. *Lün-jü* a. m. beszélgetés, Konfucius bölcs mondásai. IV. *Meng-ce*, latinosan *Mencius* híres kinai bölcsésznek, Konfucius legjobb tanítványának iratai politikai és erkölcsi kérdésekről. A négy könyv fordítását angolul és jegyzetekkel *Legge* adta a Chinese classics c. nagy művében (Hongkong 1862). Ezen könyveken kívül még nagy száma van a többnyire vallásos könyveknek, amelyek között legbecsesebb az ú. n. *Hiao-king* v. a gyermeki kegyelet könyve.

A Dalok könyve mellett Kinának elég nagy költői irodalma van. A versekben nagy szerepet játszik a képletes irály és a szójáték, amire a sok egyforma hangzású szó bőven nyújt alkalmat. A kinai líra virágzása a Thang-dinasztia idejébe esik. A VIII. sz. kinai lirikusai sorából magasan kiemelkedik *Li-tai-pe* és *Tu-fu*. *Li-tai-pe* szül. 702. Ő a kinaiak egyik legnagyobb lirikusa, kinek életrajzát a monda korán át- meg átszőtte a mese aranyszálaival. Műveit 30 kötetre számítják. Kortársa a szintén nagy *Tu-fu*, aki 714. szül. Költeményei színes nyelven vannak írva; szereti a természetet s azt a mélabús hangulat kifejezésére igen jól fel tudja használni. Elegáns nyelvéért az elegáncia virága elnevezést kapta. A IX. sz. legjelesebb lirikusa *Vaug-mei*. A később fellépő költők, kiknek száma meglehetős nagy, ezt a három koszorús poétát utánozták. V. ö. *Davis*, The poetry of the Chinese (London 1870); *Fooke*, Blüthen Chinesischer Dichtung (Magdeburg 1899).

A *történetírás* előkelő helyet foglal el a kinai irodalomban. Első kezdete a *Su-king*, mely után a legrégibb kinai évkönyvek, az ú. n. *bambusz-emlékiratok* következnek. Ezek Hoang-ti fellépésével kezdődnek s Kr. e. 299-ig terjednek. Kinának első, rendszeresnek mondható történelmét, mintegy száz évvel időszámításunk előtt, Vu-ti császár parancsára *Sze-macien* írta 294 könyvben. Majd kétezerötszáz év eseményeit írja le Kr. e. 122-ig terjedő munkájában. Később az ő művét a többi birodalmi évkönyvekkel és történelmi művekkel kiegészítve, a Huszonnégy történelem c. óriási, 3705 kötetü gyüjteményt állították össze, amely 1643-ig az egész kinai történelmet magában foglalja. Jó kinai történelmet írt *Csu-hi*, a jeles polihisztor és bölcsész, akinek műve franciára is le van kivonatosan fordítva (*Mailla*, Histoire générale de la Chine, Paris 1777—83, 12 köt.). A nemrég elbukott mandzsu dinasztia történetének nevezetesebb eseményeiről szóló évkönyvek 1820-ig meg vannak írva.

Kina és a szomszéd államok leírására már igen korán tettek kisérleteket. A mi időszámításunk első évében keletkezett egy mű Kinának vizrajzáról. A IX. sz.-ból is ismerünk egy részletes földrajzot. Legnevezetesebb e nemű munka az 1774. kiadott *Thai-Cing i thung-csi* a. m. a nagy Cing (t. i. a mandzsu dinasztia) leírása. A Ming-ek alatt jelent meg a *Ming i thung-csi* a. m. A Ming biro-

dalom leírása. Igen érdekesek a buddhista zarándokok útleírásai. Az enciklopediák nagy elterjedésnek örvendenek, ezek közt legnevezetesebb *Ma-tuan-lin*-é, amely 500 füzetet tesz ki.

A szinművészet a Kr. u. VI. sz.-ban kezdett ismeretessé lenni Kinában. A Thang-korabeli drámák (Kr. u. 720–901.) regényesen mesés és csodás tartalmuak: ezek és a Szung dinasztia idejebeli drámák (960–1119.) nem oly ismeretesek Európában, mint a Juen-dinasztia korabeliek (1123–1341.), amelyek száma 564-re megy 100 szerzőtől. A drámák célja a jó erkölcsre buzditás. Az első helyet a történeti drámák foglalják el. Vannak vigjátékaik is, amelyekben Tao követői s a buddhista papok vannak pellengérre állítva. Híres kinai szinművek: a franciára is lefordított *Pi-pa-ki* vagy A lant története Kao-tong-kiától 24 képben; *Han keservei* Davistól angolra fordítva; *Hui-lan-ki* v. A krétakör története (franciára ford.).

Regényeik, amelyek a nép erkölcseit és szokásait híven tükrözik vissza, nagy számban vannak. Legnevezetesebbek: a *Szan-kuo-csi*, a. m. A három királyság története, a Kr. u. II. sz.-ból; *King-ping-mei*, egy gazdag kéjenc története; polgári tárgyú regény a *Hao-kieu-csuan*, a. m. A szerencsés egyesülés; *Ju-kiao-li* a. m. A szép Ju és a szép Li, a két unokatestvér története. Kellemes olvasmányok a novellagyüjtemények; ezekből, valamint meséikből sok le van fordítva európai nyelvekre, különösen angolra és franciára. V. ö. *Grube*, Geschichte d. chinesischen Litteratur (Leipzig 1902); *Zottoli*, Cursus litteraturae Sinicae (Shanghai 1879—1882); *Forke*, Blüthen Chinesischer Dichtung (Magdeburg 1899); *Hauser*, Chinesische Dichtung (Berlin 1907); *Giles*, Chinese poetry (London 1898).

Kinai papiros. A legtartósabb papirosfajta. Ehhez a kinaiak és a japániak a gampi, kodzsu és micumata néven ismert rostanyagokat használják, amelyek vékonyabb s hosszabb sejtekkel birnak mint a len, miért is az ezekből készült papiros sokkal tartósabb s ebből folyólag sokkal vékonyabbra is készíthető. A K.-ból, tartóssága folytán, oly cikkeket is készítenek, amelyekot nálunk szövetből vagy bőrből szokás késziteni.

Kinai porcellán, l. *Agyagipar* (története) és *Porcellán*.

Kinai rizspapiros, l. *Aralia-bél*.

Kinai rózsa (növ.), a *Hibiscus rosa sinensis*, l. *Hibiscus*.

Kinai sárga, l. *Okra*.

Kinai sertés, Kelet-Ázsiában, Dél- és Kelet-Kinában otthonos fekete, szürkésfekete, feketetarka vagy fehér szinű, magas homlokú, rövid orrmányú, dongás törzsű, rövid lábú, apró testü, igen hizékony sertésfajta, amellyel az olasz, spanyol, portugáliai és Dél-Franciaországban tenyésztett sertések rokonságban vannak. Az angolok is igénybe vették a K.-t kultúrfajtáik kitenyésztésénél.

Kinai szalonnakő a. m. agalmatolit (l. o.).

Kinai-szoros *(China straits)*, tengerszoros Új-Guinea DK.-i vége s egyes apróbb szigetek közt, 1873. Moresby fedezte föl és nevezte el így, mivel az Ausztráliából Kinába vezető utat kb. 300 teng. mérfölddel röviditi meg.

Kinai-tenger, a Kina keleti partjai, Korea, Japán és Borneo közt levő tenger összefoglaló neve, három részből áll: Sárga-tenger, Keletkinai-tenger s a Délkinai-tenger, amelyek közül az utóbbi önálló medencéjü beltenger.

Kinai tus, l. *Tus*.

Kinai tüz, a kinaiaknál ősrégi idők óta használatos vegyülotek, amelyeket tüzi szerekhez és lőporul használnak. E vegyületek az európai lőporhoz hasonlítanak és újabb időben ez ki is szorította amazokat a használatból. Néha a bengáli tüzet is K.-nek nevezik.

Kinai viasz, l. *Növényi viasz*.

Kinai zab (növ.), l. *Zab*.

Kinai zöld indigó (növ.), l. *Benge*.

Kina-kéreg *(cortex chinae*, növ.), számos *Cinchona*-faj, az úgynevezett Kinafa (l. o.) kérge, mely gazdag többféle alkaloidában. A kérget kivált a következő *Cinchona*-fajokból nyerik: *Cinchona succirubra* (kérge a cortex chinae ruber) Peruban otthonos s most Ceylon-szigetén és Kelet-India némely vidékén (Nilgiris) 700—1800 m. magasságban sikeresen tenyésztik. *Cinchona calisaya* (kérge a cortex chinae regius) kivált Boliviában otthonos (500—600 m. magasságban). *Cinchona Ledgeriana* Bolivia Caupolican tartományában terem, most pedig Kelet-Indiában, de kivált Jáva-szigetén rendszeresen ültetik; ez adja a legjobb kina-kérget. *Cinchona lancifolia* csak Columbiában terem (2500—3000 m. magasságban). *Cinchona officinalis* Peruból és Ecuadorból. Azelőtt a kina-kérget csak Dél-Amerikából hozták mihozzánk és annak szedését igen helytelen módon végezték, amennyiben a fákat egyszerüen ledöntötték s aztán róluk a kérget lehántolták. Ez eljárással a kinafákat nagyon pusztították s attól lehetett tartani, hogy a K. lassanként egészen elfogy. Ezért a hollandi kormány 1854-ben *Hasskarl* botanikussal kinafacsemetéket és magvakat vitetett Dél-Amerikából Jávaszigetre, hogy azokat ott elültesse és tovább szaporítsa. Ugyanezt tették 1859. az angolok Indiában és Ceylon-szigetén, valamint Dél-Amerikában (Bolivia és Columbia) is elkezdték a kinafák ültetését. Mind e helyeken a fák ültetése és szaporítása, valamint a K. szedése rendszeresen történik. China = Quina a kéregnek eredeti, az «inka» nyelvből vett neve; «quin-quina» : kitünő K.

K. kétféle van a kereskedelemben: a nagy fák törzséről lefejtett, ami 15—20 cm. széles, 30—60 cm. hosszú, 5—8 mm. vastag, parájától megfosztott nagy, lapos darabokban jön a kereskedésbe, és a galyakról, fiatal fák törzséről lefejtett göngyölődött csöves kérgek, amiken a para is rajta van. Ez utóbbi a racionális kinafatermesztés termelése, túlnyomó a piacon, olcsóbb és ép oly jó. Nálunk a vörös K. ilyen darabjai hivatalosak, 6% összalkaloid tartalommal. Porával maceratumokat, főzeteket szokás készittetni 10—20 : 150 arányban. Legfontosabb és hatásosabb alkotórésze a *kinin* (l. o.) alkaloida, mely mellett még néhány hasonló, de gyengébb hatású alkaloidot is tartalmaz *(kinidin, konkinin, cinkonin, cinkonidin)*, melyek részben a *kinacsersavhoz*, részben a *kinasavhoz* vannak benne kötve. A kéreg fogyasztása a lázellenes vegyi termékek mai kor-

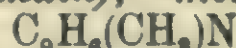
szakában is óriási, s a szükségletet nagyrészben a keletindiai, jávai, borneoi, új-zélandi, délamerikai, ausztráliai kinaültetvények fedezik.

Kinakészítmények, a vörös kinakéregből készülnek a következő, nálunk hivatalos galenikus készítmények: *extractum chinae siccum*, száraz szeszes kivonat 12% alkaloidtartalommal; *extr. chinae fluidum* 4% alkaloidával feleslegessé teszi a különben elterjedt extractum chinae Nanning-ot (5%); *tinctura chinae simplex* és *composita* (v. tinctura roborans Whyti), utóbbi kinakéreg, gentiana, narancshéj, fahéj szeszes kivonata; *vinum chinae* (kinabor) a kéregnek tokaji borral és aromás tinkturával készült kivonata. Mindezek csak az étvágy, emésztés előmozdítására és erősítő szerek gyanánt használtatnak, míg láz ellen, malária ellen ma már csak a tiszta *kinint* (l. o.), illetve annak sóit adják.

Kina kuprea (növ.), l. *Ladenbergia*.

Kinálat, egy-egy piacra és egy-egy árura vonatkozólag jelenti az eladási ajánlatok összegét. Az egyik csoport pénzért árút keres, ez a kereslet; a másik csoport pedig ugyancsak pénzért árút kinál, ez a K., amely utóbbinak éppen annyi fajtája van, mint a keresletnek (l. o.). A K. nagyságára és sürgősségére leginkább e két körülménynek van nagy hatása: 1. az eladásra kinált árúk *termelési költségének*, 2. a piacon levő *árúk mennyiségének*. A kereslet és a K. tehát olyan relativ fogalmak, amelyeknek egyes feltételei és következményei kölcsönösen korrespondeálnak egymással; e korreláció eredménye lesz a piaci, vagy szabad ár. L. *Ár*.

Kinaldin *(chinaldin)*, *α-metilkinolin*:

$$C_9H_6(CH_3)N$$

A kinolin homologja. Színtelen, a kinolinra emlékeztető szagú, 246—247°-on forró folyadék, savakkal kristályos sókká egyesül. Vizes oldata, ferrikloridtól megvörösödik. Előfordul a kőszénkátrányban. Mesterségesen anilinből paraldehiddel, vagy pedig ortoaminobenzaldehid és aceton kondenzációja útján állítható elő.

Kinampo, kitünő kikötő Korea Ny.-i oldalán, kb. 20,000 lak. Fő kiviteli cikkei: főzelékfélék, rizs és aranyérc.

Kinantrópia *(kutyaember)*, l. *Farkaskoldus*.

Kinasav, *chinasav*, *hexahidrotetraoxibenzoesav*: $C_6H_7(OH)_4COOH_1$ kalcium-sója alakjában és kina-alkaloidákkal vegyülve a kinakérgek alkotórésze. Más növényekben és a kávébabban is található. A kinin előállításánál melléktermékül kapjuk. Színtelen és szagtalan, savanyú-ízű kristályok. Op. 162°. Sói is oldhatóak. A szervezetben a K. hippursavvá alakul, miért is köszvénynél gyógyszerül használják. A *K.-as litiumot urosin* néven húgysavas diatézisnél alkalmazzák.

Kinatinktura, l. *Kinakészítmények*.

Kinavörös, l. *Kinacsersav*.

Kinazöld *(zöld indigo, Lokao)*, Kinából származó és némely ott termő *Rhamnus*-faj *(Rhamnus utilis* és *Rhamnus chlorophora)* kérgéből készülő, vízben oldható festék. L. *Rhamnus*.

Kinburn *(Kili-Burun)*, egykori vár Taurisz orosz kormányzóságban, a róla elnevezett földnyelven, amely a Dnyeprlimant a Fekete-tengertől elválasztja. A várat a törökök építették; 1774. megkapták az oroszok; 1855. elfoglalta egy francia-angol hajóhadosztály. 1860-ban lerombolták. Ma kis halásztelep.

Kincardine (ejtsd: kinkárdin), azelőtt *The Mearns*, county *(K.-shire)* Skóciában, 992 km² területtel, (1911) 41,007 lak. Főfoglalkozás a halászat és az állattenyésztés, különösen a rövid szarvú marha tenyésztése. Az ipar kezdetleges és durva posztó és vászon szövésére szorítkozik. A főváros Stonehaven.

Kincardine, skót grófi cím, l. *Elgin*.

Kinck, *Hans E.*, modern norvég író, szül. 1865 okt. 11. Loppen-ben (Finnmarken). A kilencvenes évek óta megjelenő regényeiben a természetellenességig sajátságos fantáziával többnyire a művészet és természet, ész és ösztön közti konfliktust tárgyalja. Híres regényei: Tavaszi éjek (1901), Ha a szerelem meghal (1903), Emigránsok (1904).

Kincs (lat. *thesaurus)*, valamely ingatlanban (elásva, befalazva stb.) talált pénz, ékszerek vagy más drágaságok, melyek oly sokáig voltak elrejtve, hogy tulajdonosukat kitudni nem lehet. A *K.-leletet* szabályozó királyi rendeletek szerint a talált K. az ingatlan tulajdonosa és a találó között, ha azonban értéke 300 koronát meghalad, a K.-tár, az ingatlan tulajdonosa és a találó között egyenlő részekben osztandó fel. A K.-lelet a hatóságnál nyolc nap alatt bejelentendő. Ennek elmulasztása, mint a talált K. jogtalan elsajátításának vétsége 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel és a talált K.-ek elkobzásával büntetendő. A hatóságnál előre bejelentett kutatás esetében a bejelentési határidő 30 nap.

Kincs *István*, író, szül. Felsőőrön 1867. dec. 20. Pappá szentelték 1891-ben. 1899-ben plébános lett Kőszegen, később c. apát. Művei: *Tarka világ* (novellák, 1895); *Testvérek* (ifj. elb., 1894); *A vadon gyermeke* (ifj. elb., 1897); *Gonosz idők* (ifj. elb., 1898); *Romok a rom fölött* (ifj. elb., 1902); *Magyar ég alatt* (novellák, 1898); *Rajzok a kurucvilágból* (1899); *A leánymamák fia* (regény 4 kötetben, 1904) és számos tárca, kivált az Alkotmány c. napilapban.

Kincsásó-babonák. Ásatások eredményeiből, véletlen kiszántásokból stb. keletkezett felfogás, amely szokatlanabb földformákat kincsek lelőhelyének állít. Európaszerte elterjedt babonák, amelyekkel a népmese ismert törpéi, földalatti szellemei, szakállas öregjei fűződtek össze. V. ö. *Szivos* Béla, K. (Ethnogr. 1913. évf.).

Kincsem, világhírű versenyló, l. *Versenylovak*.

Kincses, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 613 oláh lak.; u. p. Radnót, u. t. Ádámos.

Kincsesfő (azelőtt: *Kincses)*, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 532 oláh lak.; u. p. és u. t. Görgényszentimre.

Kincsindzsinga, hegycsúcs, l. *Kancsindzsanga*

Kincslelet, l. *Kincs*.

Kincstár, általában véve az állami kormányzat egyes bevételi forrásainak v. az állami pénztárnak megjelölése. Előbbi értelemben szólunk pl. az erdő-, bánya-, vasúti K.-ról. Magánjogi értelemben K. alatt magát az államot mint birtokost, vagy átvitt értelemben az államvagyont értjük. Ilyen értemben pl. a katonai (honvédelmi)

K. szóval jelöljük annak a vagyonnak összességét, mely a hadsereghez (honvédséghez) tartozik. L. *Királyi kincstár.*

Kincstári birtokok, l. *Államjavak.*

Kincstári erdők, az állam magánvagyonának egy részét alkotják, melyet *erdőkincstár* néven jelölnek. A K.-et a földmívelésügyi minisztérium vezetése alatt 5 erdőigazgatóság, 5 főerdőhivatal, 8 erdőhivatal és 18 erdőrendezőség kezeli, melyek közül 1 erdőigazgatóság, 1 főerdőhivatal, 1 erdőhivatal és 3 erdőrendezőség Horvát-Szlavonországok területére esik. Az egyes erdőhatósági kerületekbe tartozó erdők több-kevesebb számú és kisebb-nagyobb kiterjedésű erdőgazdasági kerületekre oszlanak. Az erdőgazdasági kerületek ismét több, átlag 2000 holdnyi kiterjedésű erdőőri kerületekből állanak. A K. kiterjedése és értéke kitett:

	Kiterjedés hektárokban	K értékben
1891. évben	1.639,377	206.487,257
1901. »	1.549,121	207.982,000
1911. »	1.646,033	215.081,298
Ebből Horvát-Szlavonországokra esett 1911. évben ...	356,540	60.769,570

A gazdasági tervek szerint 1911. beerdősítendő volt 14.484 ha. és az erdősítésekhez kiadatott a kincstári erdőhatóságok által kezelt 3657 ha. terjedelmű csemetekertekből 47 millió db. csemete. A K. területéből a bükk és más keménylombfaerdőkre 740,761 ha., a fenyőerdőkre 404,122 ha., tölgyfaerdőkre 158,000 ha. esik, a másnemű erdőkre eső terület aránylag kicsiny. Kihasználtatott 1911. 8673 ha. erdőterület. Az 1911-iki zárszámadás adatai szerint a K. 23.917,000 korona nyers bevétel mellett 7.630,000 koronát jövedelmeztek.

Kincstári javak *(bona camerialia),* a kincstár tulajdonát tevő ingatlan javak, melyeknek jövedelme az államszükségletek fedezésére szolgál. Ezek Magyarországban az államjószágok (domania). L. *Államjavak.*

Kincstári jegyek, másként *állampénztári jegyek* vagy *kincstári utalványok* (ang. *exchequer bills, treasory bills,* franc. *bons du trésor,* ol. *buoni di tessora,* ném. *Schatzscheine* v. *Schatzanweisungen),* az állam által kibocsátott rövid lejáratu, kamatozó adósságlevelek, amelyek a biztosan elvárható későbbi bevételek erejéig szoktak kibocsáttatni és az állam függő adósságának egy nemét teszik. Kibocsátásuk törvény alapján történik, amely a maximális összeget, a lejáratot s általában a többi feltételeket is megállapítja. A kamatláb nagyságára a pénzpiac helyzete irányadó, rövid lejárat mellett a kamatláb kisebb, mint az államkötvényeké. Rövid lejáratuk miatt, ha az összeg aránylag nem nagy, könnyen elhelyezhetők.

Hazánkban 1870 óta vannak forgalomban. Fedezetüket rendszerint a bélyegilletékek és dijak hátralékaiból származó állami követelésekben találják, tehát ezt az összeget nem haladhatják meg. A K. 200, 2000 és 20,000 koronás összegekben bocsáttatnak ki, előmutatóra szólnak, a kiállítás napjától 6 hó alatt lejárnak, amikor az állampénztár a kamatokkal együtt beváltja. Eddig a legmagasabb kamatláb 5½%, a legkisebb pedig 3½% volt (1898), de ez utóbbi K. lejárata csak 3 havi volt. A lejárat napján túl kamat nem jár; a kir. adóhivatalok lejárat előtt is elfogadják oly fizetések teljesítésére, melyeknek nem kell pénzben történni. A beváltottak helyett ugyanazon értékben újak bocsáthatók ki, a prolongációk is gyakoriak. A K. által képviselt függő adósság évi összege rendesen nem haladta meg az 50 millió koronát (legkisebb volt évi 4 millió korona), az utóbbi évek pénzügyi viszonyai azonban oly rendkívül súlyosak voltak és a járadékok elhelyezése oly nehézségekbe ütközött, hogy a magyar állam rendkívüli összegű K. kibocsátására szorult. Nevezetesen 1910. 250 millió kor. értékű, 4½%-os kamattípusú K. bocsáttattak ki, 1914 jan. 1-re szóló lejárattal, ezek a pénzpiacnak további súlyos helyzete miatt 1916 okt. 1-re szóló esedékességgel tovább prolongáltattak, a különösen a nagy katonai kiadásokból a magyar államra háruló folyószükségletek fedezésére pedig újabb 150 millió márka (vagyis 177 millió kor.) névértékű szintén 4½%-os és 1916 ápr. 1. esedékes K. bocsáttattak ki. L. még *Államadósság.*

Kincstári jogügyi igazgatóság, az államkincstárt érintő jogügyek képviselotével s az összes kincstári jogügyi képviselet vezetésével megbizott közigazgatási hivatal s egyúttal valamennyi minisztérium központi jogi képviselője. Horvát-Szlavonországokban a zágrábi pénzügyigazgatóság mellett külön jogügyi igazgatóság áll fenn. A K. feladatai közé tartozik különösen a kincstárt érintő perek vitele, a kincstárt érdeklő jogügyletek és okmányok létesítésénél való közreműködés, jogi vélemény adása a minisztériumok v. egyéb állami hatóságok felhívására, a kincstári ügyészségek működésének ellenőrzése stb. A K. a pénzügyminiszternek van alárendelve, kinek évenként tevékenységéről jelentést tartozik tenni.

Kincstári számvitel, l. *Számvitel.*

Kincstári uradalmi ügyészségek az állami mezőgazdasági és más uradalmi birtokok, továbbá a bányászat, valamint az erdészet körében felmerülő jogi ügyeket látják el. Igy birói úton behajtják az uradalmi haszonbéreket, pereket visznek, az uradalmat érdeklő jogi kérdésekben véleményt adnak, közreműködnek a jogügyletek kötésénél stb. K. vannak Aradon, Kolozsvárott, Lugoson, Mármarosszigeten, Nagybecskereken, Temesváron és Zomborban.

Kincstári utalvány, l. *Kincstári jegyek.*

Kind, 1. *Johann Friedrich,* német költő és író, szül. Lipcsében 1768 márc. 4., megh. Drezdában 1843 jún. 25. Szerencsével komponált operettlibrettókat: Nachtlager v. Granada (Kreuzer zenéjével); A Bűvös vadász (magyarra fordította *Pály* Elek Kassán 1828. és *Ormai* 1874.), amelyet Weber zenéje tett halhatatlanná.

2. *K., Karl Theodor,* német új-görög filológus és jogtudós, szül. Lipcsében 1799 okt. 7., megh. u. o. 1868 dec. 7. Szülővárosában ügyvéd, 1835—1846-ig a jogi fakultás tagja. 1821-től nagy kedvvel foglalkozott az újgörög irodalommal: kiadott újgörög népdalokat eredetiben és fordításban (Grimma 1827), továbbá: Neugriech. Chrestomathie (Leipzig 1835); kiadta Sutsos: Panorama Griechenlands-át magyarázatokkal és szótárral (u. o. 1835); megirta a görög szabadságharc tör-

ténetét (u. o. 1833, 2 köt.); Handwörterbuch der deutschen und neugriech. Sprache (u. o. 1841) s kiadott még több népdalgyüjteményt és anthológiát.

Kindermann, 1. *Albert*, kiváló rovargyüjtő. 1820-ban Budán telepedett meg és itt halt meg 1847. Fia, *Albert*, szintén szenvedélyes rovargyüjtő, ki e célból bejárta a félvilágot. Különösen sokat gyüjtött ázsiai Törökországban és az orosz birodalom területén, hol huzamosabb ideig lakott is. Meghalt 1860 febr. 15. Ciprus szigetén, a larnekai öbölben. Gyüjtéseiről szóló tudományos jelentéseit feldolgozták és kiadták rovartani szakmunkákban.

2. *K. József Károly*, földrajzi író és térképész, szül. Zsámbékon 1744 márc. 4., megh. Bécsben 1801 okt. 16. Orvosi tanulmányai abbanhagyásával külföldre ment és Hollandia szolgálatába lépett. Fokföldön és Ceylonban járt. Hazatérve, Stiriában Judenburgban telepedett le, majd Grácban és Bécsben élt. Főbb művei: Historischer u. geographischer Abriss des Herzogthums Steiermark (Graz 1778); Der steiermärkische Volksfreund (4 köt., u. o. 1787); Geographisches Handbuch von Frankreich (u. o. 1791); Die Provinz Innerösterreich u. Steyermark etc. (12 térkép 1 : 256,000, u. o. 1789, 1797).

Kindermann, *August*, német baritonista, szül. Potsdamban 1817 febr. 6., megh. Münchenben 1891 márc. 6. Már 16 éves korában olyan szép mély baritonhangja volt, hogy *Spontini* a berlini udvari opera énekkarába szerződtette és néhány év mulva kisebb magánszerepekre alkalmazta; 1839—46. Lipcsében énekelt olyan sikerrel, hogy Lortzing neki írta Hans Sachs c. dalműve címszerepét. 1846-ban a müncheni opera tagja, 1855 óta főrendezője volt. — Leánya *K. Hedvig*, szül. Münchenben 1853 júl. 15., megh. Triestben 1883 jún. 2. *Reicher* Emánuel recitátor (szül. 1846. Bochnia) felesége lett, később elvált tőle. Pályafutását a Münchener Hoftheaternél kezdte, később a Theater am Kärntnerplatz operettprimadonnája volt; 1876. Bayreuthban, 1876. Bécsben, 1880—82-ig Lipcsében, 1882. Neumann Angelo vándorló Wagner-Theaterjánál énekelt.

Kindi *(Kendi)*, arab filozófus, l. *Alkendi*.

Kindrovo, adók. Pozsega várm. bródi j.-ban, (1910) 198 horvát lak.; u. p. Podvinj, u. t. Brod.

Kineas (latin formája *Cineas)*, thessziliai eredetü görög szónok, Demosthenes tanítványa, ki diplomata-ügyességével oly hasznos szolgálatokat tett Pyrrhos epirusi királynak, hogy a közbeszéd szerint több várost nyitott meg neki ékesszólásával, mint amaz fegyvereivel meghódított. De a római szenátussal szemben minden rábeszélő tehetsége kudarcot vallott; maga K. úgy jellemezte a szenátust, mint királyok gyülekezetét. Az itáliai görög városokkal is alkudozott K. Pyrrhos megbízásából, ennek szicíliai átkelése előtt.

Kinegetika *(kynegetika*, gör.), a kutyákkal való vadászat módja.

Kineit, l. *Robbanó szerek*.

Kinemakolor. Szines mozgófényképek. A felvételeket festék- és ecsettel egyenként szinezik. Készitettek valódi háromszin eljárással is (l. *Fotográfia)* felvételeket, melyek a 3 alapszínben való egymásra való vetítéssel természetes szineket adnak. Az eljárás bonyolódottsága és drágasága miatt azonban az olcsóbb és egyszerűbb kifestést alkalmazzák.

Kinemaszkecs, kinematográfiai előadás, melyben a képek vetítése a filmen szereplő személyek tényleges szinpadi szereplésével váltakozik.

Kinematika *(phoronomia)*, a mechanikának az a része, mely tisztán a mozgások leírására szorítkozik, ellenben a mozgások okaival (vagyis az erőkkel) nem foglalkozik. Egyetlen egy pont mozgását a *pont K.-ja* tárgyalja, míg az oly testek mozgását, melyeknek pontjai egymástól állandó távolságra vannak, a *merev rendszerek* (szilárd testek) K.-ja vizsgálja. Ez utóbbinak legismeretesebb tétele, hogy egy merev rendszer bármely kezdeti helyzetből bármely véghelyzetbe (ha a mozgás lefolyására, vagyis a közben elfoglalt helyzetekre nem figyelünk) *csavarmozgással* hozható, azaz a merev rendszer bármely elmozdulása egy tengely körül való *forgásból* s e tengellyel párhuzamos *eltolásból* tehető össze. Ha pedig a mozgás egész lefolyását akarjuk szemmel tartani, akkor az végtelenül sok, végtelenül kicsiny csavarmozgások egymásutánjának tekinthető. Minden egyes pillanatban az éppen akkor történő csavarmozgás tengelyét *momentán tengelynek* nevezzük. A pillanatnyi csavarmozgás lehet puszta forgássá, ha t. i. nincs eltolás, v. puszta eltolássá is. Az oly mozgást, mely pusztán eltolások egymásutánja, *sikló* mozgásnak mondjuk, az olyant pedig, mely pusztán forgások egymásutánja, *gördülő* mozgásnak.

Ha a mozgó rendszerben felkeressük mindazon egyeneseket, melyek egymásután momentán tengelyekké lesznek, másrészt pedig a szilárd (nyugvó) térben is felkeressük mindegyik tengely helyzetét abban a pillanatban, midőn momentán tengelyül szolgál, akkor két oly felületet nyerünk, mely csupa egyenes vonalból van alkotva. Az elsőt a *mozgó*, a másodikat a *szilárd tengelyfelületnek* vagy *axioidnak* mondjuk. A merev rendszernek mozgásánál minden pillanatban az első felület egy bizonyos egyenese egybe esik a második felület megfelelő egyenesével, a rendszer pedig ugyanekkor a két felület ezen érintkezési vonala körül egy végtelen kicsiny forgást végez és ezen érintkezési vonal irányában egy végtelenül kis eltolást szenved.

Irodalom. Horváth Ignác, Mechanika, I. köt.: A pont K.-ja (több nem jelent meg); Fröhlich, Elméleti physika, I. köt.: K.; Burmester, Lehrbuch der Kinematik, Leipzig 1886—88; Résal, Traité de Cinematique pure, Paris 1862; Villié, Traité de Cinematique, u. o. 1888; Reuleaux, Theoretische Kinematik, Braunschweig 1875, 2 köt.; u. a. Die praktischen Beziehungen der Kinematik zur Geometrie und Mechanik. 1900; Grashof, Theoretische Maschinenlehre, Hamburg 1872—90; A. Christmann u. H. Baer, Grundzüge der Kinematik, Berlin 1910; Föppl, Vorlesungen über technische Mechanik, Leipzig 1903—1910, 6 köt.; Marcolongo-Timerding, Lehrbuch der theoretischen Mechanik, u. o. 1910, 2. köt.

Kinematikus lánc. Reuleaux a kinematikát a gépek mozgására alkalmazva, azt az okozati összefüggést keresi, mely a gépek mozgásjelenségeiben létezik; ezt ú. n. kinematikai elemekre vezeti vissza s ezeket elempárokká egyesíti, melyekből aztán a K.-ot alakítja. Zártnak nevezi a láncot, ha az ezt alkotó elemek bármelyikének helyzetváltozása a szomszédoshoz képest, minden

más elem helyzetváltozását vonja maga után. Ha a zárt láncban egy tag megrögzített helyzetű, ami kényszermozgást okoz, akkor előáll a mechanizmus mint a gépnek alapja.

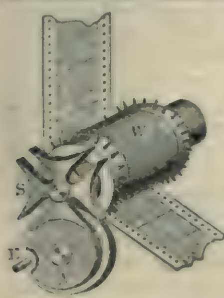
Kinematográf, l. *Kinematográfia.*

Kinematográfia. Mozgást feltüntető fotográfiai képek készítése és vetítése. A K. fizikai és élettani alapja már a mult század közepe előtt ismeretes volt (Plateau, Uchatius stb.). Előfutárjai a sztroboszkóp, bűvös korong, mutoszkóp stb. E készülékek célja volt, hogy a szemben keletkezett utókép létezését bemutassák. Az emberi szemben keletkezett képet t. i. még egy ideig azután is látjuk, miután a fény megszünt. Ha tehát a megvilágított tárgy egy pillanatra elsötétül, de utána oly gyorsan ismét megvilágosodik, hogy az alatt még az utókép nem tünt el, akkor az elsötétedést alig, v. ha a változás elég gyors, egyáltalában nem vesszük észre. Ha az elsötétedés után a kép nem ugyanaz, hanem a tárgyat más és más, de a megelőzőtől csak kis mértékben különböző helyzetben tünteti fel, akkor a képek egybe folynak s a rajt levő változott helyzetű alakok mozogni látszanak. Az említett régi készülékekben a képeket még rajzolni kellett, a fotográfiai technika fejlődésével azonban már az 1870-es évek óta sokan próbálkoztak fényképfelvételekkel is.

Mint első, jelentékeny eredményeket ért el *Marey* (Vénusz-átvonulás, repülő madarak), aki egy «fotografáló puskát» szerkesztett, melyet vállhoz emelve és célozva kellett elsütni, amire egy revolverszerkezet az érzékeny lemezt szakaszosan, gyorsan körbe mozgatta. Később *Muybridge* és *Anschütz* sok egymás mellé helyezett kamrával dolgoztak. A felvétel tárgya (vágtató ló, kőhajító ember) a gépek előtt szaladt, s eközben a gépekre kötött vékony fonalakat eltépte. A fonalak megrántása a gépeket egymásután elsütötte. Ezek a képek tulajdonképen csak a mozgások egyes fázisainak a tanulmányozására szolgálhattak.

A 90-es években *Edison* kinetoszkópjával már jelentős eredményeket ért el. A K. mai alakja *Lumière* testvérektől származik (1895).

A *K. alapelve* a következő: egy fénymentes kazettába zárt felcsavart, hosszú filmszalag a felső tekercsről az alsó tekercsre csavarodik át. Eközben pedig a középső, laposra kisimított része egy fotográfkamrán halad keresztül. A gyors csavarás nem egyenletes, hanem szakaszonkint való rángatással történik. Mikor a film egy pillanatra megáll, akkor történik a felvétel, amikor pedig ugrik: egy egyenletesen forgó korong eltakarja a fényt. A korong nak azon a helyén, amely akkor jut a film elé, mikor a film áll, kivágás van a fény átbocsátására. Ily módon másodpercenkint mintegy 20 felvétel készül. Az egyes képek nagysága 18×24 mm., a film teljes szélessége 30 mm. Az ekként fenmaradó két széli részen szabályos sorban lyukak vannak, amelyekbe a filmet mozgató fogaskerék fogai belekapaszkodnak. A fogaskeréknek tehát szakaszosan kell mozognia. Ezt a mozgást többféle szerkezettel állítják elő. Legközönségesebben a *máltai kereszttel* (l. az *ábrát*): *W* a filmcsavaró henger, két oldalán a fogaskerékkel, *S* a máltai kereszt (nevét a lovagrend keresztjéhez való hasonlatossága folytán kapta). A kereszt talpa *B* keréken levő *A* korongra támaszkodik, tehát a kerék forgásakor a kereszt és a vele összefüggő fogaskerék nem mozoghat. Amikor azonban az *A* korong melleti *E* pecek forgás közben a kereszthez érkezik, közé megy a kereszt két szárának és azt a pecek melletti kis vájulaton átbillenti a kereszt következő talpára.

A filmszalag mozgatása a máltai kereszttel.

Az így nyert filmet, mely 50 és több méter hosszuságú is lehet, sötét szobában nagy motollákra csavarják és teknőkben levő oldatokban forgatva hívják elő.

A negativokról teljesen hasonló filmre másolatot készítenek és azt vetítő készülékkel (l. *Bűvös lámpa*) vetítik.

Bioszkóp elnevezés alatt ugyancsak a kinematografiát értik. *Fonokinetoszkóp* oly készülék, amely a képvetítés mellett a hangot is visszaadja fonográf segítségével. Ez a készülék még tökéletlen.

A K. ma nemcsak szórakoztató és oktató eszköz, hanem a tudományos vizsgálódásoknál is fontos szerepet játszik. Ilyenkor szükség lehet arra, hogy a felvételek sokkal gyorsabban kövessék egymást. A film a túlgyors rángatásra elszakadna. A film tehát egyenletesen mozog, de a képet forgó tükrök mégis kellő helyre vetik (*alethorama*). Még szaporább felvételeket lehet késziteni sötétben magnéziumpálcák közt átpattogó elektromos szikrák fénye mellett. Felmentek egészen másodpercenkint százezer felvételnyi gyorsaságig. Igy készülnek a repülő puskagolyókról, azok által eltört, v. felrobbantott tárgyakról való felvételek. V. ö. J. P. *Liesegang*, Handbuch der praktischen Kinematographie; *Wolf-Czapek*, Die Kinematographie. Legajánlhatóbb az Aus Natur u. Geisteswelt 358-as sz. kötete.

Kinesias, görög ditiramboszköltő Athénből Kr. e. 420 táján. Újitásait, melyekkel a dallamot cikornyássá tette, Aristophanes éles gúnyban részesítette.

Kinesis (gör.), l. *Kinezis.*

Kinesma, az ugyanily nevű járás székhelye Kosztroma orosz kormányzóságban, a Volga és Kinesmka összefolyásánál, vasút mellett, kb. 9000 lak., bőr-, szövő- és kémiai gyárral; kényelmes folyami kikötővel.

Kinesztézia (gör.), a mozgás megérzése, a. m. izomérzés (l. o.).

Kinesztéziás módszer, az írás-olvasás tanítás egyik újabb módszere, mely hasonlatosan a fonomimikához (l. o.) magyar földön keletkezett. A K.-nél első, ami szembeötlik, hogy nem — mint a fonomimika — a kéz, hanem a beszédszervek működését használják fel a tanításban. Az előgyakorlatok, különösen a hangok érzékeltetése, emlékeztetnek a siketnémák hangbeszédtanításának módjára. E módszerrel a beszédszervekkel

alaposan megismertetett gyermek azoknak *öntudatos használásával* meglepő könnyedséggel hozza létre az egyes hangokat, hangkapcsolatokat: szavakat. Az egyes hangok tiszta kiejtésekor látható *szájállásból* vezetik azután le először a nyomtatott nagy betű s ebből a kis betűalakokat, majd meg az irottakat. A K. tehát nem a fül egyoldalú igénybevételével tanítja meg a gyermeket írni-olvasni, hanem a tüdő, a gége, a száj öntudatos együttműködtetésén alapul. A K. kezdője *Lukácsné Szász* Irén, budapesti magánelemiiskola igazgatója volt és szép eredménnyel már sok tanító alkalmazza. V. ö. *Juba* Adolf, A kinesztéziás írás-olvasástanításnak módszere élettani és orvosi szempontból (különlenyomat a Gyógyászat 1909. évf.-ból); *Szász* Irén, A kinesztéziás írás-olvasástanításról (Gyakorló iskola, a Magyar Tanítóképző melléklete 1913. évf.).

Kinetika a. m. dinamika (l. o.).

Kinetikai energia a. m. *mozgási energia*, melynek mértéke az ú. n. *eleven erő*, vagyis a tömeg és a sebesség négyzetének fél szorzata.

Kinetikai gázelmélet, l. *Gázok kinetikai elmélete.*

Kinetit, l. *Robbanó szerek.*

Kinetográf a. m. kinetoszkóp (l. o.).

Kinetoszkóp, Edison által a kinematográf létezése előtt szerkesztett készülék mozgó felvételekre.

Kinetózok (gör.), mozgás, rázás útján támadt betegségek, pl. tengeri betegség.

Kinevezés, a közhivatalok betöltésének egyik módja, mint ellentéte a választásnak. A K. rendszerint állandó alkalmazást biztosít a kinevezettnek, sőt ezenfelül — bizonyos feltételek fenforgása v. bekövetkezése esetére — magában foglalja a fokozatos előléptetésre való igényt is, ami az automatikus előléptetésnek mindinkább terjedő intézményével van biztosítva. Az állami hivatalok betöltési módja nálunk a K., amely miniszteri ellenjegyzéssel a királyt, bizonyos terjedelemben az illető szakminisztert, illetve a K.-sel megbizott hivatali főnököt illeti meg. A király nevezi ki jelesül a miniszterelnököt; ennek előterjesztésére és ellenjegyzése mellett a minisztereket (1867. VIII. t.-c.); a horvát-szlavon-dalmátországi bánt (1868. XXX. t.-c. 51. §-a); az illető szakminiszter előterjesztése s ellenjegyzése mellett az államtitkárokat, a miniszteri tanácsosokat, osztálytanácsosokat; a törvényhatóságok főispánjait. A király nevezi ki továbbá a képviselőház kezdeményezése folytán az országgyűlés által kijelölt három egyén közül, a miniszterelnök ellenjegyzésével az állami számvevőszék elnökét. A kir. birákat és kir. ügyészeket kivétel nélkül a király nevezi ki.

Kinezioterápia v. *kineziatrika* a. m. mozgási gyógymód, gyógytornázás.

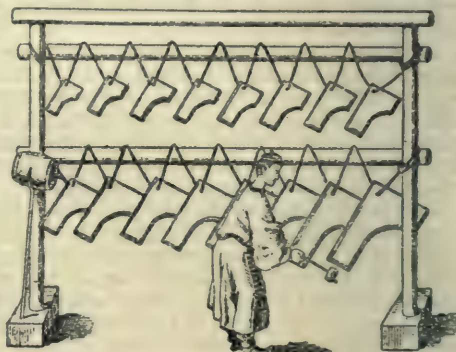
Kinezioterápiás fürdő. A fürdő felhasználása gyógyító tornában. Vizben a tagok mozgatása könnyebb. Vannak fürdőben alkalmazható gyógytornakészülékek. Föltalálója: v. Leyden és Goldscheider.

Kinezis (gör.) a. m. mozgás, mozdítás. A mozdítás elve (argumentum kineseos) mint Isten létét bizonyító érv.

K. (növ.), az az ingerelhetőség, amelynél fogva a körülmények szerint bizonyos ingerek a mozgást lassubbá teszik vagy gátolják, illetőleg megindítják vagy gyorsítják. A K.-t valószinüleg ugyanazon ingerek hozzák létre, mint a taktikus ingerjelenségeket (l. *Taxis*), sőt az utóbbiakkal kombinálódik. Foszforsav és foszfátok a Saprolegnia rajzók mozgási irányát megváltoztatják, de egyúttal rövidebb-hosszabb idő mulva nyugvásra kényszerítik *(chemo-K.)*. *Foto-K.*, midőn a mozgásra képes organizmust a fény mozgásra indítja.

King (angol) a. m. király.

King, 1. kinai ősrégi ütőhangszer, melyről kinai forrásmunkák már négyezer évvel Kr. e. írnak. Kétszeres embermagasságú fakeretben sorjában hangolt kő- v. bronzlemezeket ütögettek kis fakalapáccsal (l. az *ábrát*). — 2. *K.* kinai nyelven annyit is jelent, mint főváros pl. Peking = északi főváros, Nanking = déli főváros. — 3. Ugyancsak K. néven nevezik Konfucius 5 kanonikus könyvét is.

King.

King, *Clarence*, amerikai geológus, szül. 1842 jan. 6. Newportban Észak-Amerikában, megh. 1901 dec. 24. az arizonai Phönix városkában. Kalifornia aranymezőit tanulmányozta. 1870—1876 között a Rocky-Mountains hegységet kutatta. Kutatásának eredményeit Report of the geological exploration of the 40th parallel című 7 kötetes munkában tette közzé Washingtonban. Ugyanő szervezte az United States Geological Survey intézetet, amelynek 1879—1881 között első igazgatója is volt. Az első amerikai geológus volt, aki a gyakorlati geológiai eredményeket a bányászatban alkalmazta. Művei közül fontosabbak: Systematic geology (Washington 1878) s Production of the precions metals in the United States, amely utóbbi az Ann. Rep. of the U. S. Geol. Survey 2. kötetében jelent meg.

Kinga v. *Kunigunda*, 1. IV. Béla király és Laskaris Mária legidősb gyermeke, szül. 1224 márc. 5. 1238-ban Boleszló krakói és szendomiri herceg (Leszkó fia) jegyezte el s udvarába vitette, hogy a lengyel nyelvet megtanulja. Egy év mulva megtörtént ugyan a lakodalom, de a házaspár testvérként a legszigorubb aszkéta-életet folytatta. K. Szandecben nagyszerű apácazárdát alapított s férjével Prandotha krakói püspök előtt letette az

örök szüzesség fogadalmát. Midőn Boleszló 1279 dec. 7-én meghalt, özvegye a szandeci zárdába vonult vissza. A nép sokat beszélt csodatételeiről. Megh. 1292 jul. 24. Sírjánál a legendairók szerint 60 vak és 200 más beteg gyógyult meg, ugy hogy Szandec csakhamar a lengyelek, magyarok és morvák búcsujáró helye lett. Boldoggá avatta VIII. Sándor 1690., XI. Kelemen pedig 1715. Lengyelország és Litvánia patronájává tette meg. V. ö. *Ketrzyński* Wojciech, Vita et miracula Sanctae Kingae ducissae Cracoviensis (Lemberg 1884, 8-r. 84 lap); *Schmied* W., Die K.-Sage (Ungar. Revue XI., 1891. 82 l.).

2. *K.*, III. Ottó brandenburgi őrgróf és Bozena cseh hercegnő leánya, 1247 táján született s Béla magyar herceggel a házasságot 1264 okt. 25-én szemkápráztató fénnyel kötötte meg. Béla herceg azonban már 1269. meghalván, a gyermektelen özvegy limburgi IV. Walramhoz ment férjhez. Megh. 1288.

3. *K.*, Rasztiszláv macsói herceg s Anna magyar hercegnő leánya, IV. Béla unokája; általános feltünést keltett rendkívüli szépségével Bécsben, hol szüleivel 1261. tartózkodott. II. Ottokár cseh király 1261 okt. 25. feleségül vette K.-t, kiről még 18 év mulva is azt írták, hogy tekintetével a halottat is feltámasztaná. Prágában Eppenstein Werner mainzi érsek még azon év karácsonyán Csehország királynéjává koronázta. IV. Béla halála után Anna számos drágasággal együtt leányához, K.-hoz menekült. Ottokár nemcsak megtagadta kiadatását, hanem háborút is kezdett V. István ellen s 1271—72. két békében biztosította anyósa igényeit. A stillfried-dürnkruti csatában (1278 aug. 26.) Ottokár elesvén, K.-t s hét éves kis fiát, Vencelt gyámja, Brandenburgi Ottó Besing sziklavárába vitte. Onnan a királyné megszabadulván, a nemesség fegyvert fogott mellette, de csakhamar elfordult tőle, midőn értesült, hogy titokban nőül ment udvarmesteréhez, Rosenberg Závišhoz. Mikor azonban Brandenburgi Ottó szabadon bocsátotta a kis Vencelt, a gyermek-király udvarába hivatta anyját, sőt Rosenberget is, kit 1284. főudvarmesterévé tett s nagy fénnyel ülték meg anyjának most már nyilvánosan is megkötött házasságát. A még mindig igen szép királyné 1285 szept. 24. hunyt el. Ottokártól született fia, II. Vencel, 1278—1305-ig volt Csehország királya, sőt 1301-ben Magyarország királyává is megválasztották, de igényeit fiára, III. Vencelre ruházta át; K.-nak Rosenbergtől is volt egy János v. Jessko nevű fia, ki utóbb johannita vitéz lett.

Kingan *(Chingan)*, a mongol pusztáknak kelet felé véget vető nagy íves fölvetődés Ázsiában, amely a kinai oldalról magas hegységnek látszik, de feljutva rá, látható, hogy ez a mongol síkságnak leszakadó pereme; a Luang-hotól az Amurig húzódik.

Kingani *(Rufu, Mbeszi)*, folyó Német-Kelet-Afrikában. Ered a Gerengere és Mgeta összefolyásából, Bagamojó mellett az Indiai-oceánba torkollik, Dundáig hajózható.

King-féle szabály, a szerzője, *King* Gregory angol nemzetgazdász (1650—1710) után elnevezett tétel, mely szerint a gabonaárak és a termés-eredmények között bizonyos számszerüleg is kimutatható összefüggés áll fönn. A mai világkereskedelem mellett ez a szabály egyes országokra vonatkoztatva már elvesztette jelentőségét.

King George-sund (ejtsd: dzsordzs), kis öböl Nyugat-Ausztrália brit államban, ennek nyugati végében Albany kikötőváros.

King George-sziget *(György király-sziget)*, a Dél-Shetland-szigetek legnagyobbika, mintegy 90 km. hosszú és 26 km. széles.

Kingi, Babilónia déli részein fekvő sumir ország ősi elnevezése.

Kingo, *Thomas*, dán költő, szül. 1634 dec. 15. Slongerupban (Seeland), megh. 1703 okt. 14-én. Lelkész, később püspök volt. Ma is mint a legnagyobb dán vallásos költőt tisztelik. Bensőséges, mesterkéltségtől ment, mély érzésű vallásos költeményeiből áll a Kingos salmebog című dán és norvég egyházi énekkönyv legnagyobb része, noha ebben mások költeményei is helyet foglalnak. Világi költeményei kevésbbé értékesek.

King's Bench v. *Queen's Bench* (ang., ejtsd: —bencs, v. *The Court of King's [Queen's] Bench)* a. m. a király v. királynő birósága. Angol legfőbb biróság; nevét onnan nyeri, mert abban régente a király ill. királyné személyesen elnökölt s a biróság azután is határozatait «a király jelenlétében» hozta. Állott egy főbiróból (chief justice) és 4 biróból (puisne justices). Mert az «aula regiá»-hoz tartozott, nem volt székhelyhez kötött, hanem a királyt követte, azért a király nevében kiadott perek oda voltak hozzá felterjesztendők (ubicunque fuerimus in Anglia). Hatásköre bünügyekre és polgári ügyekre terjedt ki. Bünügyi osztálya: the crown side v. crown office; polgári osztálya: the plea side (of the court); a K.-el össze volt kötve bizonyos ügyekre szorított hatáskörrel a Practice Court v. Bail Court, melyen a puisne justices egyike elnökölt. 1873 óta a K. a High Court of Justice egyik osztálya (Division). Az 1881. évben beléje olvasztották a Common-Pleas és az Exchequer osztályokat, 1883-ban a London Bankruptcy Court-ot.

King's Chambers (ang., ejtsd: kingsz csémbersz, *királyi kamarák)* névvel nevezik azokat a nagyobb tengeröblöket, amelyekre vonatkozólag a területi jurisdictiót az angol állam igényli. Ily igényeket az északamerikai Egyesült-Államok is támasztottak az északamerikai part mellett levő nagy tengeröblökre. Ezek az igények azonban beleütköznek a nyilt tenger szabadságának az elvébe, azért általánosan nincsenek elismerve.

King's College (ang., ejtsd: kingsz kolledzs), a londoni egyetemhez tartozó, 1829. alapított iskola, melyben a latin és görög nyelv és a matematika mellett újabb nyelveket, történetet, fizikát, jogtudományt stb. is tanitanak.

King's counsel (ang.), l. *Counsel*.

King's County (ejtsd: —kaunti), county Leinster ír tartományban, 1995 km² területtel, (1911) 56,769 lak. Az óriási kivándorlás következtében 1841 óta a lakosság majdnem ²/₃-ával megfogyott. A föld mocsaras s hatalmas turfa-rétegek boritják. A lakosság állattenyésztéssel foglalkozik. K. 12 kerületre oszlik; fővárosa Tullamore.

King's German legion (ang.), l. *Idegen légió*.

Kingsley (ejtsd: kingszli), 1. *Charles*, angol író, szül. 1819 jún. 12. Holneban (Devonshire), megh. 1875 jan. 23. Eversleyben (Hampshire). A keresztény-szocialista mozgalomnak legkiválóbb szószólója volt és sokat tett a munkásosztály helyzetének javítására. Village Sermons (1844) című művében egy minden dogmatizmustól ment, szeretettől áthatott kereszténységet hirdet. Eszméi terjesztésére alapította a Politics for the People c. folyóiratot és ugyane cél szolgálatában állott első regénye, Yeast (1848) is, amely a közönség széles rétegeit nyerte meg tanítása számára. Alton Locke, tailor and poet (1850) c. regénye a modern viszonyok és a keresztény szellem közötti konfliktusnak megkapó rajza. Két legkiválóbb regénye közül: Hypatia or new foes with an old face (1853) az ókereszténységnek a pogánysággal való harcát dolgozza fel és a Kr. u.-i V. sz. egész kultúrájának nagyszerű képe (magyarra átdolgozta *Zigány* Árpád, Budapest 1904), Westward Ho! (1855, 3 köt.) pedig az Erzsébet korabeli Angolországot jellemzi. További művei: Two Years ago (1857); Hereward the Wake, the last of the English (1866) Hódító Vilmos korában játszó történeti regény; Andromeda and other Poems (1858); The Saint's Tragedy or the true Story of Elisabeth of Hungary (1848) c. drámai költeménye reánk magyarokra különösen érdekes, ebben a középkori kegyesség egy megható példáját dolgozza fel mély és igaz érzéssel. The Heroes: Greek Fairy Tales (1856) c. műve magyarul is megjelent (A hősök, ford. *Pulszky* Ágost, Pest 1865). Összes művei Londonban (1879–81, 28 köt.) jelentek meg. V. ö. Charles K. Letters and Memories of his Life. Edited by his Wife (London 1876); M. *Kaufmann*, Charles K. Christian Socialist and Social Reformer (u. o. 1892); C. W. *Stubbs*, Charles K. and the Social Movement (u. o. 1899).

2. *K., Henry*, angol író, Charles K. öccse, szül. 1830., megh. 1876 máj. 24. 1853-ban nagyobb utazást tett Ausztráliában. Visszaérkezése után írta első legjobb regényét: The Recollections of Geoffroy Hamlyn (1859). Nagyszámú későbbi regényei közül kiemelendők: Ravenshoe (1862); Tales of Old Travel (1869); Old Margaret (1871).

3. *K., Mary H.*, afrikai utazó, szül. 1860., megh. 1900 jún. 5. Fokvárosban. 1893–96-ig beutazta Nyugat-Afrikát és tapasztalatait a következő munkáiban dolgozta fel: Travels in West-Africa, Congo Français, Corisco and Cameroons (1897); West-African Studies (1899); Story of West-Africa (1899).

King's Lynn *(Lynn Regis)*, város Norfolk angol countyban, (1911) 20,205 lak., kötél-, vitorlavászon-, hajógyártással és halászattal. A várost a Nar és a csatornák több, hidakkal összekötött részre osztják.

Kingsmill, a Gilbert-szigetek (l. o.) D-i csoportjának legrégibb neve.

Kings Norton, Birmingham közelében újonnan létesült gyárváros Worcestershire angol countyban, (1911) 81.163 lak. Hasonlónevű kerületének lélekszáma ugyanakkor 233.156-ra rúgott. Papir-, kakaó-, csokoládé- és csavargyártás, kőbányászat.

King's rooms (ejtsd: kingsz rumsz), tengeri fürdők Portsmouth mellett.

Kings-sziget, Tasmaniához tartozó erdős sziget, a Bass-csatorna Ny.-i bejáratában, nagysága 1123 km², azelőtt állandó lakosai nem voltak és csak olykor-olykor keresték föl halászok, újabban azonban kezd telepesekkel benépesülni.

Kingston (ejtsd: kingsztn), 1. *Jamaika* szigetének és Surrey countynak *fővárosa*, az anglikán püspök és a viceadmirális székhelye, a Port Royal erődítményekkel védett tágas nagy kikötővel, vasút mellett, (1911) 57.379 lak., egy gyarmat-bankkal, tengerész- és polgári kórházzal. Kikötőjét a nyilt tengertől a közel 16 km. hosszú «Palisados» homokos földnyelv választja el; K. eliszaposodott kikötője közvetíti Jamaika, Haiti Ny.-i és Kuba D.-i része külkereskedelmét. Hajójáratai Southampton, Liverpool, New-York, Colon és New-Orleans kikötőkkel köti össze. Környékén a kaktuszokkal boritott magaslatok villákkal vannak beépítve. 1907 jan. 15. földrengés és tengerrengés a város nagy részét elpusztította. — 2. *K.*, *Ulster county székhelye* New York északamerikai államban, a Hudson jobb partján, a Hudson-Delaware-csatorna mellett; Ronduot kikötővel (1910) 25.908 lak.. Nagy szénbányák, cement s egyéb gyárak; felsőbb iskolák. — 3. *K. upon Thames*, város Surrey angol countyban, (1911) 37.977 lak., téglagyárakkal, jelentékeny zöldségtermeléssel, a londoniak számos nyaralójával. — 4. *K.*, város *Frontenac countyban*, anglikán és kat. püspöki székhely Ontarioban (Kanada), az Ontario-tóból kilépő Szt. Lőrinc É.-i partján, (1910) 18.000 lak., szeszégetőkkel, sör-, gép-, hajó-, szappan-, bőrgyártással, vasművekkel; élénk fa- és gabonakereskedéssel, főiskolákkal. Kikötőjét erősségek védik. Mellette van a Navy-Bai, az Ontario-tó fő hadi kikötője, amelyet a Fort Henry erősség védelmez, arzenálokkal és hajógyártással. 1673. Frontenac itt építette a Cataraqui-erősséget. 1840—1843-ig Felső-Kanada fővárosa volt. A 200 km.-nél hosszabb Rideau-csatorna Ottawával köti össze.

Kingston Lacy (ejtsd: kingsztn lészi), a Bankes-család lakóhelye Dorsetshire angol countyban, Wimbornetól 3 km.-re ÉNy.-ra, híres képtárral.

Kingstown (ejtsd: kingsztaun). 1. *K.* (azelőtt *Dunleary)*, előbb önálló ír város Dublin közelében, 1901 óta Dublin (l. o.) egyik városrésze és kikötője. — 2. *K.*, a brit St. Vincent sziget *(Kis-Antillák) fővárosa*, a sziget DNy.-i partján, (1911) 4300 lak., fa-, cukor-, rum- és kakaó-kivitellel.

King-sund, a Timor-tenger egyik öble Nyugat-Ausztrália brit-állam ÉNy.-i partján, ebbe ömlik a Fitzroy folyó.

Kingswood (ejtsd: kingszvúd), város Gloucestershire angol countyban, Bristol közvetlen szomszédságában, (1911) 12705 lak. Közelében szénbányák.

King Williamstown (ejtsd: —uilliemsztaun), a Fokföld K.-i részének 1866. Brit-Kaffraria egy részéből alkotott kerülete a Kei jobb partján, 3437 km² területtel, (1911) 99,538 lak. K. hegyes terület, számos jól öntözött termékeny völgygyel. A Queenstown-East-Londoni vasút szeli át. Fővárosa K. a Buffalo felső völgyében, vasút mellett épült, 9000 lak., a Fokföld ezen részének fő forgalmi helye.

Kinhidron *(chinhydron)*, l. *Kinonok.*

Kiniatria *(kyniatria,* gör.), a kutyák orvoslásával foglalkozó tudomány görög neve.

Kinidin, *chinidin, conchinin,* a kinakéregben előforduló ú. n. kina-alkaloidák egyike. 1833-ban *Henry* és *Delondre* állították elő. Képlete:

$C_{20}H_{24}N_2O_2$,

a kininnel stereoizomer. A kénsavas kinin gyártásakor a kénsavas K. az anyalúgban marad, amelyből előbb a cinchonint és a cinchonidint, majd a K.-t választják le. Szintelen, nagyon keserű izű kristálykák. Op. 171°. A poláros fény síkját jobbra forgatja. Víz alig, szesz, éter elég bőségesen oldja; ammonia-oldat és éter nehezebben oldja mint a kinint. Kénsavas oldata a kénsavas kininéhez hasonlóan fluoreskál, úgyszintén a thalleiochin-reakciót is adja. Magasabb hőmérsékleten, úgy mint a kinin, a K. is könnyen átalakul a vele izomer *kinicinné (kinotoxinná).* Savakkal sószerű vegyületeket alkot; ilyen pl. a *kénsavas K.*

$(C_{20}H_{24}N_2O_2)_2.H_2SO_4.2H_2O$,

a *sósavas K.* $C_{20}H_{24}N_2O_2.HCl.H_2O$ stb., amelyek a kinin megfelelő sóihoz hasonlóak. A K. fiziológiai hatása közelítőleg megegyezik a kininével.

Kinikusok, l. *Cinikusok.*

Kiniladan, *Assurbanipal* (l. o.) asszír király neve mint Babilonia uralkodójáé (Kr. e. 647—626).

Kinin, *chinin, quinin,* $C_{20}H_{24}N_2O_2$ összetételű kina-alkaloida, amelyet a kinafa kérgéből 1820. *Pelletier* és *Caventou* állították elő. Összetételét *Liebig* és *Regnault* állapították meg, szerkezete véglegesen még nem ismeretes. Rendszerint a kénsavas sójából állítják elő, úgy hogy ennek melegvizes oldatából ammoniával lecsapják. A kiválott amorf K. lassacskán kristályos K.-trihidratta *(chininum hydratum, chinin):*

$C_{20}H_{24}N_2O_2.3H_2O$

alakul, amelyet vízzel mosva, alacsony hőmérsékleten megszárítanak. A kristályvizet tartalmazó K. laza, fehér, kristályos por. Íze keserű, kémhatása kissé lúgos. 57°-on olvad, majd kristályvizét veszítve megszárad; a víztől mentes K. 175°-on olvad. Vízben alig oldódik; 5 s. r. kloroform, 6 s. r. szesz és 20 s. r. éter oldja. Kénsavval megsavanyított vizes oldata kékes színben fluoreszkál. Töménykénsav szintelenül oldja. A K. híg kénsavas oldata vagy sóinak vizes oldata klóros víz hozzáelegyítése után ammonia-oldatból szép smaragdzöld színt ölt *(thalleiochin-reakció).* Jellemző a K.-re, hogy kina-alkaloidák közül ammonia-oldatban (Kerner-próbája) és éterben a legbőségesebben oldódik és így azoktól megkülönböztethető, illetőleg tisztaságára megvizsgálható. A K. és sóinak oldatai a poláros fény síkját balra fordítják. Savakkal sószerű vegyületeket alkot. Leghasználatosabb a *szabályos kénsavas K. (chininum sulfuricum)* $(C_{20}H_{24}N_2O_2)_2H_2SO_4.8H_2O$, finom, hajlékony, összetapadó, nagyon keserű ízű kristálytűk. Kb. 800 s. r. hideg és 25. s. r. forró vízben, 90 s. r. hideg és 6 s. r. forró szeszben oldható. Vizes oldata semleges és főképen híg kénsavval savanyítva (amikor savanyú kénsavas K. keletkezik) kék színben fluoreszkál. A *savanyú kénsavas K. (chininum bisulfuricum):*

$C_{20}H_{24}N_2O_2.H_2SO_4.7H_2O$

színtelen, hasábalakú, nagyon keserű ízű kristálykák. Száraz levegőn mállik. Kb. 10 s. r. vízben és 30 s. r. szeszben oldható. Vizes oldata savanyú és kékes színben fluoreszkál. A kénsavas K. jóddal az ú. n. herapathit-reakciót adja. A *sósavas K. (chininum hydrochloricum):*

$C_{20}H_{24}N_2O_2.HCl.2H_2O$

fehér, selyemfényű, gomolyokká összetapadó, nagyon keserű ízű kristálytűk. Kb. 35 s. r. víz, 3 s. r. szesz és 9 s. r. kloroform oldja. Vizes oldata semleges és nem fluoreszkál, csak ha kénsavval megsavanyítjuk. A *csersavas K. (chininum tannicum)* sárgás csapadék, gyógyszerül a néhai *Rozsnyay* Mátyás aradi gyógyszerész kieszelte eljárással előállított *Rozsnyay-féle iztelen csersavas K. (chininum tannicum insipidum Rozsnyay)* használatos. Ez sárga színű, íztelen por. Vízben csaknem oldhatatlan; 40 s. r. szesz oldja. Legalább 25% K.-t tartalmaz. Más oldhatatlan és így csaknem íztelen, tehát nem keserű K.-készítmények pl. az *euchinin* (K.-szénsavas etileszter), *aristochin* (di-K.-szénsaveszter), *salochinin* (K.-szalicilsavas eszter) stb.

A K. erős sejtméreg: már nagy higításban megöli a protozoonokat, infusoriumokat, s ezért az ezek által okozott betegségeknél (malaria, recurrens, spirillosis) kiváló gyógyszer. Váltóláz ellen úgy használ csak, ha erős adagját (1—2 g.) a rázóhideg beköszöntése előtt 3—4 órával veszik be, mert ennyi idő kell a felszívódására. A hidegrázás és láz a sporulatio tünete, akkor áll be, mikor a fiatal plasmodiumok seregestől szabadon vannak a vérben és a K. csakis ebben a fejlődési szakban tudja őket elpusztítani. Baktériumokra hatása sokkal gyengébb.

Fontos a K. fermenthatásokat, oxidációkat gátló hatása, ami a szervezet anyagcseréjében, hőgazdaságában idéz elő lényeges változásokat. A sejtek oxidativ energiájának csökkentésében rejlik a K. hőcsökkentő hatásának titka (l. *Lázcsökkentő szerek)* és mivel legjobban a fehérjék elégését tudja csökkenteni, megóvja a sejtek e legfontosabb alkotórészét a sorvasztó lázaktól (erősítő szer). Fertőző betegségeknél az élősdiek által termelt fermentumok, toxinok káros hatását is szelidíti organizmusunk sejtjeivel szemben.

Helybeli hatása izgató, bőr alá adva fájdalmas, a gyomorban kis adagok előnyös izgalmat, élénkebb emésztőnedvelválasztást okoznak, tehát étvágyjavítók, erősítők.

Az izmok erejét múlóan fokozza, de a kifáradás gyorsabb lesz. A szivet embernél csak igen nagy adagok gyengítik. A sima izmok contractilitását fokozza: ezért elősegíti a méh összezsugorodását vérzéseknél, a szülőfájdalmakat (koraszülésre is vezethet), az epekövek és vesekövek kiürülését, az ellazult záróizmok funkcióját, megkisebbíti a lépet.

A központi idegrendszerre is van hatása. Elsősorban bódítja a hőszabályozó központot is (lázcsökkentő), azután a fájdalomérzést. Nagy adagok fülzúgást, bódulást, részegséget okoznak gondolatzavarral. Gyakran vakság, süketség áll be, amik gyógyulnak, ha a K.-t abbahagyjuk. Halált még nem okozott.

Hivatalos sói: a sósavas, kénsavas, kétszerkénsavas, karbaminsavas oldható K.-sók, miknek adagja láz ellen ½—1 g., roboransul 0·1—0·2 g.

az utóbbi bőr alá is fecskendezhető. Kininum ferrocitricum 30% vasat és 9% K.-t tartalmaz, csak roborans 0·2—0·5 g. Kininum tannicum, csersavas oldhatatlan és így íztelen só, amiből 30% K.-tartalma miatt 3-szor akkora adagok kellenek. Ilyen a nem hivatalos *eukinin* is (50%; K.-karbonsavas-etileszter). L. még *Lázcsökkentő szerek*.

Kininfa (növ.), l. *Kinafa*.

Kinioidin *(chinioidin)* v. *kinoidin (chinoidin)*, barna gyantaszerű tömeg, melyet a kina-alkaloidák gyártásakor az anyalúgokból leválasztanak; lényegében az amorf kina-bázisok keveréke.

Kinizarin *(chinizarin)*, $C_{14}H_6O_2(OH)_2$, dioxiantrakinon, tehát izomer az alizarinnal, keletkezik hidrokinonnak ftálsavanhidriddel való kondenzálásakor, primer aromatikus bázisokkal kezelve kicseréli a hidroxil csoportjait az előbbiek maradékával. A nyert testek aminek benzolmagjába szulfurálhatók, midőn is értékes savfestékek, alizarincianinzöld és alizarintisztakék keletkeznek.

Kinizsi *Pál*. Szinte mondai alakká vált magyar hős, ki I. Mátyás és II. Ulászló király urakodása alatt aratta babérait. A hagyomány szerint a biharvármegyei Kinis lett volna születése helye. Apja állítólag molnár volt és az ifju Pál is e mesterséget gyakorolta volna. Csodaszerü erejéről számos mese keringett a nép száján. Magyar Balázs alatt katonáskodván, csakhamar kiemelkedett az ismeretlenség és alacsony származás homályából, vezérének társa lőn és annak leányát, Benignát feleségül vette. 1468-ban Morvaországban, 1474. Lengyelországban, 1477. pedig Ausztriában mint vezér mutatta ki vitézségét. 1479 okt. 13. a Báthory István erdélyi vajdától már-már elvesztett *kenyérmezei* ütközetet (l. *Kenyérmező*) a magyarok javára döntötte el. A «kenyérmezei hős» ezután még 1481. és 1482. is nagy sikerrel, sok fogolyra és prédára téve szert, harcolt a délvidéken a törökök ellen. Mátyás király méltányolni tudta a nagy vezért. Bács-, temes- és biharvármegyei főispánná tette és számos birtokkal ajándékozta meg. Mindazonáltal a hála kötelességéről megfeledkezett K. Pál. Mátyás király halála után (1490) II. Ulászló pártjára állva, jóltevőjének fia, *Korvin János* ellen harcolt és az ifjú trónkövetelőt 1490 júl. 4. a Csontmezőn Báthory Istvánnal együtt megverte; 1491. helyreállította a közbékét azzal, hogy sikeresen vívta meg a Miksa császár hatalmában levő Székesfehérvárt; 1494. megütötte a szél. De II. Ulászló király a gutaütés következtében már csak dadogni képes K.-t mégis megtette országbirónak. A betegség a hőst nem tudta annyira megtörni, hogy élte fogytáig ne harcolt volna a törökök ellen. Éppen Szendrő ostromához akart fogni, midőn ismét kórágyba esett és Szt.-Kelemenben — ahová időközben vitték, — meghalt (1494 nov. 29.). Állítólag Vázsonyban temették el. V. ö. *Teleki*, Hunyadyak kora. III. köt.

Kinjačka, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 479 szerb lak.; u. p. és u. t. Blinjski Kut.

Kinkel, 1. *Johann Gottfried*, német műtörténész és költő, szül. Oberkasselban, Bonn mellett, 1815 aug. 11., megh. Zürichben 1882 nov. 12. Bonnban és Berlinben teológiát és filológiát tanult s az egyháztörténet magántanára lett a bonni egyetemen. 1837-ben műtörténeti tanulmányok végett Svájcban és Olaszországban nagyobb utat tett. Visszatérvén, mivel kat. elvált nőt vett feleségül, egyházával ellenkezésbe jutott, s az egyetemen a művészettörténeti és irodalmi tárgyakra tért át. Résztvett a 48-as badeni eseményekben, ezért és köztársasági érzelmeiért életfogytiglani fegyházra itélték. A spandaui fogságból egy Karl *Schurz* nevű diák segítségével megszökött, Angliában telepedett le s a német irodalom tanára lett. 1866-ban a zürichi műegyetemre hívták meg a művészettörténet tanárának; itt működött haláláig. Versírásra Geibel és Freiligrath ösztönözték, de inkább politikai szereplése szerezte meg a költő hírnevét, mint Otto der Schütz c. elbeszélő költeménye (1846); ez romantikus szentimentális bájának köszönhette, hogy 87 kiadást ért (1911). Egyéb művei: König Lothar (dráma, 1842); Gedichte (1843); Erzählungen (nejével együtt, 1849); Nimrod (dráma, 1857). Művészettört. művei: Geschichte d. bildenden Künste bei den griech. Völkern (1845); Rubens (1874); Mosaik zur Kunstgeschichte (1876). V. ö. A. *Strodtmann*, G. K. (Hamburg 1850); O. *Henne am Rhyn*, G. K., ein Lebensbild (Zürich 1883); J. *Joesten*, G. K. (Köln 1904); H. *Poschinger*, G. K.-s Haft im Zuchthaus zu Naugard (Hamburg 1901); G. *Noll*, Otto der Schütz in der Literatur (Strassburg 1906).

2. *K., Johanna*, az előbbinek neje, írónő és zeneszerző (leánynevén *Mockel)*, szül. Bonnban 1810 júl. 8., öngyilkos lett Londonban 1858 nov. 15. Első férje *Mathieux* zeneműkereskedő volt, ettől elvált, evang. lett és K.-hez 1843 máj. 22-én ment férjhez. Elbeszéléseket, korrajzot írt és dalokat zenésített meg. Művei: Erzählungen (l. az előző cikkben, Stuttgart 1849); Hans Ibeles in London (u. o. 1860). Dalszerzeményei közül legismertebb a Vogelkantate. V. ö. *A. v. Asten-Kinkel*, J. K. in England (Deutsche Revue, 1901).

Kinker, *Johannes*, németalföldi nyelvész, filozófus és költő, szül. Nieuwer-Amstelben 1764 jan. 1., megh. Amsterdamban 1845 szept. 16. Költeményei jórészt szatirikus tartalmuak és korának ferdeségeit ostorozzák. Mint filozófus Kant követője s Kant rendszerét több értekezésében ismertette. Később Schelling filozófiájának hívévé szegődött. Nagyobb bölcsészeti művei: Brieven over het natuurregt (Levelek a természetjog köréből, 2 köt.) és Essai sur le dualisme de la raison humaine (2 köt.), ez utóbbi halála után jelent meg 1850—52.

Kinnabari, l. *Dracaena*.

Kinnamos *(Cinnamus)*, *Johannes*, bizánci történetíró, szül. 1145 körül, megh. 1185 után. Ifjú korában Mánuel császár udvarába került s mint annak titkára, résztvett urának minden európai és ázsiai hadjáratában. Megírta az 1118—1176. évek történetét. E munkája hiányos kéziratban és, úgylátszik, kivonatosan maradt meg. K. nagy ellensége a pápaságnak és a német császárságnak; mereven ragaszkodik a keletrómai tradiciókhoz s Mánuel császárról, mint ennek képviselőjéről magasztaló hangon ír. Pontos és lelkiismeretes író, különösen a hadjáratok leírá-

sát szereti. Műve Mánuel császár magyarországi hadjárataira nézve elsőrangú kútfő. Megjelent a Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae c. gyüjteményben (Bonn 1836). V. ö. *Krumbacher*, Geschichte der byzantischen Literatur seit Justinian (München 1890).

Kinneh, egyiptomi kerület és város, l. *Kena.*

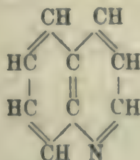
Kinnekulle, 307 m. magas izolált hegy a Vener-tó partján Svédországban, pompás kilátással.

Kinneret, az ó-testamentomban Genezáret tavának neve.

Kinning Park, *Glasgow* elővárosa.

Kinnlevőség, l. *Kintlevőség.*

Kinnór, a bibliában sűrűn említett háromszögű hárfa, 20—24 bélhúrral (l. az *ábrát*). Úgy a K., valamint a *nébel* (l. o.) ó-egyiptomi eredetre vall.

Kinnór.

Kinno Saar, sziget, l. *Künholm.*

Kino *(amboina-* stb. kino), l. *Cserzőnövények*. L. még *Acacia, Butea, Coccoloba;* ausztráliai K., l. *Eucalyptus;* gambiai, keletindiai, malabári K., l. *Pterocarpus.*

Kino, az Ernemann-gyár kicsiny kézi kinematográfjának a neve.

Kinodezmion (gör. *kynodesmion)* a. m. infibuláció (l. o.).

Kinofória (gör. *kynophoria*, a. m. kutyahordás), egyes német tartomány középkori büntetési neme, amely szerint az erre itéltnek az egyik határból a másikba kutyát kellett vinnie.

Kinoidin, l. *Kinioidin.*

Kinoki (növ.), l. *Chamaecyparis.*

Kinolin *(chinolin)*: C_9H_7N. A kondenzált gyűrűs heterociklusos szénvegyületek csoportjába tartozó szénvegyület, mely egy benzol- és egy piridin-gyűrűt tartalmaz:

```
   CH   CH
 //  \ /  \\
HC    C    CH
|     ||   |
HC    C    CH
 \\  / \  //
   CH   N
```

Vele izomer az izokinolin (l. o.). A K. szintelen, 283°-on forró, —19·5°-on olvadó folyadék. d_{15} = 1.094. Levegőn lassanként megsárgul. Íze csipős és keserű. Vizben kevéssé, alkohol, éter, kloroform és széndiszulfidban jól oldódik. Mint terciér bázis savakkal sókat alkot. Ezek közül legoldhatatlanabb a bikromát sója: $(C_9H_7N)_2, H_2Cr_2O_7$. Káliumpermanganáttal oxidálva K.-savat (α, β-piridindikarbonsav), redukciókor tetrahidro-K.-t szolgáltat. K.-gyűrűt tartalmazó alkaloidák lázcsökkentő hatásuak; legfontosabbak ezek között a kinakéreg alkaloidái. K. előfordul a csontolajban. Keletkezik kininből és cinkoninból, ha azokat mésszel hevítjük. Ez úton fedezte fel *Gerhardt* 1842. és innét származik neve is. Mesterséges előállítására a *Skraup*-féle szintézis szolgál. Anilint glicerinnel és kénsavval melegitenek oxidáló anyag (nitrobenzol v. arzénsav) jelenlétében. A glicerinből kénsav hatására akrolein keletkezik, mely az anilinnal kondenzál és az oxidáló anyag hatására viz lehasadása mellett gyűrűzáródás következik be.

Kinolin-kék *(chinolin-kék)*, l. *Cianin*

Kinolin-sárga:

$C_{18}H_{11}NO_2$ v. $C_9H_6NCHCC_6H_4COO$

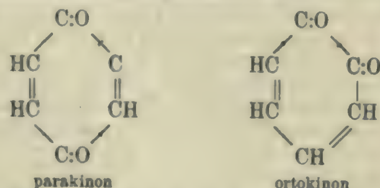
sárgaszínű festék, melynek alkoholos oldatát lakk- és viaszfestéknek használják.

Kinolin-vörös: $C_{26}H_{19}N_2HCl$, sárgás-vörösszínű festék, melyet leginkább a fotográfiában szenzibiláló anyagnak használnak.

Kinonikon (gör.), neve a gör. egyházban a zsoltárokból vagy a szentirás más helyeiről vett versnek, melyet a szent liturgia alatt az áldozás tartamában énekelnek és rendszerint az oltári szentségre v. az illető ünnep tárgyára vonatkozik.

Kinonimid-festék, a kátrányfestékek egyik csoportja, melyek a közönséges kinon imidjeiből és azok analógjaiból vezethetők le.

Kinonok *(chinonok)*, benzolszármazékok, amelyek a szénhidrogénekből úgy vezethetők le, hogy azokban 2 hidrogént 2 oxigénatommal helyettesitünk. Tekinthetők a dihidrobenzol diketónjainak is. Ez utóbbi felfogás jogosultságát igazolja az, hogy hidroxilaminnal oximeket adnak. Ismerjük úgy a *kinonmonoximet* C_6H_4 : N·OH; mint a *kinondioximet* C_6H_4(:NOH$_2$). Ezideig csak orto- és parakinon ismeretes, metakinon nem.

Régebben ismertek és fontosabbak a parakinonok, melyek az ortokinonokkal ellentétben átható szagú, mérgező, sárga v. vörös szinű vegyületek. Könnyen vesznek fel 2 hidrogénatomot és *hidrokinonokká* alakulnak. Legismertebb a közönséges v. *benzokinon*, $C_6H_4O_2$, mely a hidrokinon oxidációjakor képződik. Sárga, átható szagú kristálykákból áll. 116 C°-on megolvad, hideg vizben kevéssé oldható, borszesz, éter könnyen oldják. Hidrokinonná való redukciójakor közbeeső termékként *kinhidron* $C_6H_4(OH)_2 \cdot C_6H_4O_2$ keletkezik, mely kinon és hidrokinon vegyületének tekinthető. Sötétzöld prizmás kristályok; oxidációkor kinon, redukciókor hidrokinon keletkezik belőle. Az ortokinonok szagtalan és nem illékony vegyületek.

Kinonoximek, l. *Kinonok* és *Nitrozófenol.*

Kinoplazma (növ.), l. *Alveoláris plazma.*

Kinorány (azelőtt: *Chinorán)*, nagyk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 2147 tót lak., vasútállomás táviróval, postahivatal.

Kinorhyncha (állat), l. *Echinoderidae.*

Kinoszkefalai (gör. *Kynoskephalai* a. m. kutyafejek), ebek fejéhez hasonló 2 vad és terméketlen domb Szkotussza mellett Tesszáliában (most *Mavro Vuno)*; itt ölték meg Pelopidast Kr. e. 365. Pheraea fejedelmének, Sándornak

zsoldosai; 197. pedig ugyancsak itt győzte le Flaminius makedoniai Fülöpöt.

Kinovin, *α-chinovin, kinovakeserű.* Képlete biztosan nem ismeretes. *Liebermann* szerint $C_{18}H_{62}O_{11}$. Gummiszerű tömeg; szétdörzsölve fehér, rendkívül keserű, vízben oldhatatlan por. Alkohol, éter és kloroform oldja. Oldata jobbra forgat. A kinakéregben fordul elő és abból állítják elő. Alkoholos oldatban sósav hatására elbomlik *kinovasavra* és *kinovacukorra.* A kinovasav vízben oldhatatlan apró fehér tükből áll. Alkáliakban oldódik. β-*K.* az ú. n. *cuprea-kinakéregben* fordul elő. 235°-on olvadó kristályok. Vízben és éterben oldhatatlan.

Kinoxalinek *(chinoxalinek)* keletkeznek ortofeniléndiamin és 1, 2, diketonok kondenzációjakor. Gyenge, egysavú, a piridin és kinolinra emlékeztető szagú bázisok. Forró vízben kevésbbé oldhatók, mint hidegben; alkohol és éterben jól oldódnak. Oxidáló hatásokkal szemben ellenállók, redukciókor hidrokinoxalinekké lesznek. A *kinoxalin* $C_8H_6N_2$ fehér, 27°-on olvadó, 229°-on forró kristályos tömeg. Ortofeniléndiamin és glioxalból keletkezik. Belőle számos festék — kinoxalinfestékek — származtatható.

Kinozol, *chinosol,* oxikinolinból és káliumpiroszulfátból előállított, vízben oldható, sárga, kristályos por. Állítólag $C_9H_6NO.SO_2.OR$ összetételű *oxikinolinszulfosavas kálium.* A tabletták alakjában árusított K. híg vizes oldatát mint nem izgató dezinficienst és antiszeptikumot használják.

Kinövés (növ.), általában a növényeknek, többnyire a fáknak kemény csomói v. görcsei, melyek nagyon különböző eredetűek és természetűek lehetnek. A fák K.-eit *görcsnek* v. *göcsörnek, gelyvának* v. *görvélynek, csomornak* v. *puskósodásnak,* a kisebb növényekét *gelyvának, gugának, kelésnek* v. *kelevénynek* stb. szokás nevezni. Magának a jelenségnek botanikai neve: *göcsörösség, csomorosság.* Okozója a szabálytalan növekedés, a rügyek tönkremenetele vagy más patológiai, sokszor egészen individuális baj, gyakran bogárszúrás; ilyenkor a K. a bogárnak fészke, tulajdonképen gubacs.

Kinpad, l. *Kínvallatás.*

Kínrím, a mesterkélt rímeknek az a faja, amelyekben a versszerző a rímet alkotó hangok tökéletes összecsengését nagy vesződséggel éri el s e célból föláldozva az értelmet és ízlést, szokatlanul fűzi össze a szavakat v. éppen a vers komolyságához nem illő szavakat használ. A K. olyan váratlanul rímelteti össze a sorokat, hogy hatása akaratlanul is komikus. A K. leggyakoribb módja az ú. n. *rakott rím,* mely az utolsó előtti szó végét is fölhasználja a rímelésnél. Nagy költőink közül Arany János készített néha jókedvében, tréfából K.-eket.

Kinross, 1. *(K.-shire),* county Skóciában Perth és Fife között, 188 km² területtel, (1911) 7528 lak. Dombhátakkal és kies tavakkal borított föld. Legelői igen jók. Szenet a Fife-felőli határon bányásznak. Egyes helyeken vásznat és pamutot szőnek. — 2. *K.,* az ugyanily nevű county *székhelye* a Leven Ny.-i partján, egy hosszú utcából áll, 2618 lak.

Kin-sa-kiang (a. m. arany homok folyója), a *Jang-ce-kiang* egyik neve (l. o.).

Kinsale (ejtsd: kinszél), város Cork ír countyban, a Bandon torkolatánál, amelyet a városnál K. Harbournak neveznek, vasút mellett, (1911) 5342 lak., tengeri fürdővel, halászattal; a Castle in Park kastély romjaival. 1386. és 1601. a spanyolok foglalták el. 1689-ben itt szállott partra II. Jakab.

Kin-san, az *Altai* hegység (l. o.) kínai neve.

Kinsbergen, *Jan Hendrik van, Doggersbank grófja,* hollandi tengernagy, szül. Doesburgban (Geldern) 1735 máj. 1., megh. 1819 máj. 22. A hollandi tengerészetbe lépve, gyorsan altengernagy lett. 1770-ben II. Katalin cárnő szolgálatába lépett s 1773 szept. a Fekete-tengeren fényes győzelmet aratott a sokkal nagyobb török hajóhad felett. 1775-ben visszatért hazájába s 1781. a doggersbanki eldöntetlen tengeri csatában a hollandi hajóhad egyik vezére volt az angolok ellen. A francia támadás idején 1793. és 1794. K. is résztvett az ország védelmében. 1795-ben a batáviai köztársaság felállításakor visszavonult. 1806-ban Bonaparte Lajos király a hollandi flotta fővezérévé nevezte ki és gróffi rangra emelte. Hollandia bekebelezése után 1811. Napoleon szenátorrá tette. Ő alapította az amsterdami tengerészeti iskolát.

Kinsky *(wchinitzi és tettaui),* cseh főnemesi család, melynek származása a XIV. sz. elejéig vihető vissza. Tagjai a XVI. sz.-ban az utraquista (husszita) vallás hívei voltak és élénk részt vettek a rendi harcokban. A grófi címet Wallenstein közbenjárására *K. Wilhelm* kapta meg (1628), aki Wallenstein seregében ezredes volt és a fővezér bizalmas hívei közé tartozott. Ezért ő is áldozatul esett Égerben 1634 feb. 25. a Wallenstein elleni összeesküvésnek. A K. család javait ezután elkobozták, de később *K. Johann Oktavian,* ki a kat. hitre tért, visszakapta az ősi javak egy részét (Chlumetz, Böhmisch-Kamnitz). A K. család jelenleg is virágzó két ágának őse *K. Wenzel Norbert Oktavian* (megh. 1719.), kinek idősebb fiától *Franz Ferdinandtól* (szül. 1678., megh. 1741.) származott a *grófi ág,* míg ifjabb fia, *Stephan Wilhelm* (megh. 1749), ki 1746. cseh, majd 1747. birodalmi hercegi rangot nyert, a *hercegi ág* megalapítója lett. A hercegi cím csak az elsőszülöttet illeti meg, az utószülöttek a grófi címet viselik. A család egyes tagjai 1687., 1723. és 1741. magyar honosságot nyertek. A grófi ágból említendő *K. Franz Joseph* gróf (szül. 1739., megh. 1805.), táborszernagy, ki részt vett a hétéves, az 1788—89-iki török és az 1792-iki francia háborúkban. Kitűnt mint hadtudományi és pedagógiai író. Nagy része volt a bécsújhelyi katonai akadémia megalapításában. A *hercegi ág* jelenlegi feje *K. Karl* herceg (szül. 1858.), titkostanácsos és aranygyapjas vitéz. Ennek öccse, *Ferdinand* gróf (szül. 1866.), titkos tanácsos és 1909 óta Ő Felsége főlovászmestere.

Kint a farkas, bent a bárány, népszerű s igen elterjedt társasjáték, melyet fiúk és leányok egyaránt játszhatnak meglehetős nagy számban is. A gyermekek — kettő kivételével — kézfogással körbe állanak, arccal befelé fordulva. A soron kívül maradtak egyike a bárány s ez beáll a körbe, míg a másik, a farkas, a körön kívül marad. Adott jelre a farkas megkezdi a bárány űl-

dözését s az összefogott kezek alatt a körbe igyekezik hatolni; a bárány menekül előle. Szabály, hogy a báránynak a kezek felemelésével szabad utat kell adni menekülésében; a farkast azonban a karok letartásával akadályozni kell az üldözésben.

Kintal, mérték, l. *Quintal.*

Kintampo, afrikai kikötő, l. *Kumtapoh.*

Kintár, súlymérték Marokkóban, körülbelül 50 kg. értékben = 100 artal (l. o.).

Kin-tatárok, a kinai emlékek szerint *nü-csi, niu-csi*, tunguz származású nép, mely a XI. sz. óta háborgatta a mennyei birodalmat. A kinai mandzsuk ezektől származnak.

Kintlevőség, a vagyonnak az a része, melyet nem saját gazdálkodásunk keretében értékesítunk, hanem idegen gazdaságokban. Mivel pedig a K.-ek értéke erejéig azzal az egyénnel szemben, kinek vagyonunk valamely részét átadtuk, követelésünk támad, a kereskedelmi életben K. alatt a kereskedő követeléseit értik.

Kintorna, magyar neve az általánosan ismert *verkli*-nek, melyről először 1780. emlékszik meg a Magyar Hirmondó. Régi alakjánál a zárt szekrényben elhelyezett sípokat érintőkkel ellátott forgó henger szólaltatja meg *(sípláda)*. A mult század közepén találták fel a külvárosok udvarain annyira népszerű *zongora-verklit*. Ennek forgó hengerén elrendezett kis fogak acélrudakat térítenek ki egyensúlyi helyzetükből.

Kintyre, félsziget Skótországban, l. *Cantyre.*

Kinurénsav, *kynurensav*, γ-oxikinolin-β-monokarbonsav: $C_9H_5(OH)N—COOH$. A hússal táplált kutya vizeletében fordul elő. Egy molekula vizet tartalmazó szintelen kristályok, 140°-on kristályvizét elveszíti, 257°-on megolvad. Vizben alig, alkoholban és éterben kevéssé oldódik. Úgy savakkal, mint bázisokkal egyesül. A K. kevés káliumkloráttal és sósavval szárazra párologtatva vörös maradékot hagy, mely ammoniától előbb barnászöld, rövidesen smaragdzöld szint ölt.

Kinuria *(Kynuria)*, 1. Arkádia DNy.-i része, az Alfeiosz középső folyása mentén. — 2. Az Argoliszi (ma naupliai) öböl Ny.-i hegyes partvidéke.

Kinvallatás *(tortura, quaestio)*, az emberi elme legnagyobb tévedéseinek egyike. A legmegbizhatóbb bizonyítékot a vádlott beismerésében ismerték fel, amelyet azért a bizonyítékok királynéjának (regina probationum) neveztek. A főtörekvés azért arra irányult, hogy a vádlott beismerő vallomást tegyen, beismerésre birassék, arra, ha másképne nem lehet, kínzással kényszeríttessék. A főindokon kívül — beismerő vallomásra való kényszerítés — a K.-t alkalmazták azért is, mert a vádlott vallomásaiban ellenmondásokba keveredett; a bűntársaknak felfedezése végett; v. azért, hogy kitudódjék, vajjon vádlott nem követett-e el még más bűneselekményt is, mint amely miatt vádolva van. A K. alkalmazása kezdődött a K.-sal való fenyegetéssel (territio verbalis), a kínvallató eszközök felmutatásával (territio realis) stb. Az igazságot, hogy a kicsikart beismerés nem bizonyít, annyiban ismerték fel, hogy a kínpadon tett beismerés csak úgy volt érvényes, s csak úgy bizonyított, ha azt a K. megszüntével a terhelt eskü alatt megerősítette. Csakhogy a terheltnek, ha a beismerést meg nem erősíti, a K. ismétlését helyezték kilátásba. Hazánkban Verbőczy Hk. III. Rész 20. címe szerint: a nemeseket a bűntett helyén kivül (extra delicti locum) K.-nak alávetni nem volt szabad. Az Előszó 16. címe 4. §-a szerint pedig K.-nak csak az ellen lehetett helye, akit tanuk v. más bizonyítékok alapján a bűnösségnek nyomatékos gyanuja terhelt. Kitonich Directio Methodicájában (Cap. 6. quantio 8.) részletesen ismerteti a hazai gyakorlatot. A K.-nak Mária Terézia vetett véget, ki azt előbb korlátolta, 1768. pedig végkép eltiltotta, mit később országos törvény is megerősített (1791. XLII. t.-c.). — A Bp. kifejezetten kimondja, hogy a terhelt vallomásának vagy beismerésének kieszközlése végett nem szabad sem igéretet, biztatást, ámítást, fenyegetést, erőszakot vagy kényszert használni, sem a terheltet éjjeli kihallgatással vagy más módon célzatosan kifárasztani.

Kinyilatkoztatás v. *kijelentés* (lat. *revelatio)* a hittudományban Istennek az a működése, amely által valamely igazságot ad az emberek tudomására, amivel bepillantást nyernek Isten lényegébe, műveibe és szándékaiba. Amennyiben ez a teremtés és gondviselés által történik, beszélünk *természetes K.-ről*, mert az ember eszének természetes világával, önmagától ismert fel egyes igazságokat (pl. van Isten, ki mindenek legfőbb ura stb); ha pedig Isten ezenkívül még különösebb, az emberi észt felülmúló módon jelenti ki magát, ennek neve *természetfölötti K.* Ez utóbbi v. *közvetlen,* amikor Isten maga szól az emberhez (pl. az első emberpárhoz, Ábrahámhoz stb.), v. *közvetett*, amikor valakinek v. valaminek közvetítésével tanít az igazságra (pl. az egyháztanítói, a szentírás stb. segítségével). Történelmileg beszélünk: ős, ószövetségi és újszövetségi K.-ról. A természetfölötti K.-on alapszik a keresztény vallás, melyet Jézus Krisztus, az Isten fia, szerzett. Ennek bizonyítására szolgálnak a szentírás újszövetségi könyvei, az evangéliumok. L. az *Apologetikákat.*

Kinyomozás, a vadászok azon eljárása, mellyel havon v. nedves, puha talajon látható nyomok útján a vad tartózkodási helyét, minőségét és mennyiségét megállapítják. — *K.* büntetőjogi szempontból, l. *Nyomozás.*

Kinyras, a görög mondában *Adonis* atyja (l. o.).

Kinyujtás, orvosi értelemben, l. *Extensio.*

Kinzig, 1. a Majna 82 km. hosszú jobboldali *mellékfolyója* Kassel porosz kerületben; Hanau mellett torkollik. 2. *K.*, a Rajna 112 km hosszú jobboldali *mellékfolyója* Baden nagyhercegségben. Ered Württembergben a Schwarzwald keleti oldalán s a Schiltach, Gutach és Schutter fölvétele után Kehl mellett torkollik.

Kinzigit, kőzet, plagioklász földpátot, biotitot és gránátot tartalmazó grafit-gnájsz a Schwarzwaldból és Odenwaldból. Gyakran tartalmaz járulékos elegyrész gyanánt szillimanitot, spinellt, cordieritet.

Kioko *(quioco)*, afrikai néptörzs a Kongo-állam DNy.-i részén, Kimbundu környékén (azelőtt Muata Jamvo országa). A K. törzs kiváló vadász

és méhtenyésztő, erdeikből sok mézgát nyernek. V. ö. *Pogge*, Im Reiche des Muata Jamvo (Berlin 1880).

Kioltás (kristályoptika), az a jelenség, midőn valamely kettős törő kristálylemez a keresztezett nikolok között elsötétedik.

Kionga, németkeletafrikai város és kisebb kikötőhely a hasonlónevű folyó torkolatánál. 1894 óta német birtok, azelőtt a portugálloké volt.

Kiosz, 1. *(Chios*, törökül *Szakisz-Adasszi)*, *sziget* Kis-Ázsia Ny.-i partjain; Számosz és Leszbosz közt fekszik, s az 1881-iki földrengés előtt az Égei-tenger görög szigetei közt a legszebb volt. A 826·7 km² területű szigetet északon kopár mészhegyek övezik, melyeknek legmagasabb (1264 m.) csúcsa az Oros (régente Hagiasz Iliosz); D.-i része dombos vidék, s csak közepén, a főváros körül síkság, melyet narancs- és citromerdők födnek. Éghajlata száraz; egy-két patak öntözi földjét, mely az ókorban híres volt termékenységéről. Most bort, olajat, gyapotot, fügét, déli gyümölcsöt és főleg mézgát termel. A sziget azelőtt a Dzsezairi-Bari-Szefid török vilajet alá tartozott, de 1913. Görögország birtokába jutott; a kis körülfekvő szigeteket is hozzászámítva 75,000 lakost számlál, kik legnagyobbrészt görögök. Fővárosa K. *(Kasztron*-nak is nevezik), kb. 15,000 lakossal, görög püspök székhelye. Története összefolyik az iónokéval, akik a dór vándorlás után elfoglalták. Kyros óta a perzsák birtokolták, azután hol Athén szövetségese, hol ellenfele (peloponnezusi háború) volt, Nagy Sándor óta pedig a többi görög városok sorsában osztozott. A művészetek korán kifejlődtek K.-ban; tekintélyes szobrásziskolája volt; az epikus költészetet a homeridák iskolája művelte, mert K. is azon hét város egyike volt, ahol állítólag Homeros született; Jon ditirambokat, elégiákat írt, Theopompos híres történetíró volt. Mint a pergamumi birodalom része Kr. e. 133. Rómához csatoltatott, s aztán a bizánci császárok bírták. 1566-ban a törökök elfoglalták. Az 1822-iki görög felkelés alkalmával a törökök csaknem egészen elpusztították K.-t, mely csak lassan tért magához; 1881 ápr. 3—11. földrengés pusztította el, melynek 3000 ember élete s K. városa teljesen áldozatul esett. Az 1912—13-iki balkáni háború után a sziget Görögország birtokába jutott. V. ö. *Pauli*, Die Insel Chios (Hamburg 1881); *Pernot*, L'île de Chio (Paris 1903).

2. *K. (Ghio*, tör. *Gemlik)*, ősrégi *kikötőváros* Kis-Ázsiában, Khodavendikjár török vilajetben, a Márvány-tenger Indzsir Limán nevű öble mentén. A niceai érsek székhelye, 5600, nagyrészt görög lakossal, akik selyem-, gyapju- és olajbogyókereskedéssel foglalkoznak. A porta hajógyárai itt vannak. K.-t a monda szerint Herakles alapította; Miletos gyarmata volt és a hellén korban *Prusias* volt a neve.

Kioszk (perzsául *kösk* a. m. kerti ház, mulatóház), rendszerint valamely halmon emelt, kicsiny, több oldalról nyitott pavillonszerű épület, mely pihenésre vagy a tájkép élvezésére szolgál. Nálunk többnyire a XVIII. század végén s a XIX. század elején keletkeztek, midőn a szigorú szimetriáju francia kerteket a festői angol parkok kezdették helyettesíteni. Építészeti módjuk ötletszerű, festői. Most nemcsak kertek díszéül, hanem városok nyilvános terein, sétahelyeken stb. kávézó, étkező helyiségekül is szolgálnak.

Kioto *(Miako, Szaikio)*, a VIII. sz.-tól 1868-ig a japáni mikádó székhelye, jelenleg Szaikio japáni fu (kerület) fővárosa Nippon szigetén, a Kamogava jobbpartján, vasút mellett, (1908) 442,462 lak., akik nagy mennyiségben készítenek igen szép selyem kelméket, porcellán- és lakkozott tárgyakat; amiért is K. Japán egyik központja. A halmokkal körülfogott síkságon épült város ÉK.-i részében van a gozi (dairi, kinri), a mikádónak régi, fallal körülvett lakóhelye, ezt körülfogja a jasziki vagyis az udvari nemesség városrésze, amelyet ismét fal vesz körül. A város Ny.-i részén emelkedik a niziö (sziro), a sogunok kőből épült palotája, amely sokkal több díszítést mutat, mint a mikadóé. A templomok közül jelentékenyebb a Nisi-Honganosi, Amidának (Buddhának) szentelt pompás épület; a Kiomicu, Buddhának 25 m. magas aranyozott faszobrával és a Szanjoszanjendo (a XII. sz.-ból) 686 aranyozott bálványképpel. K.-t egy házsor köti össze a 13 km.-nyire D.-nek fekvő Fusimivel, ahonnnan a Jodo-gaván hajók járnak le Oszakáig.

Kiova *(kioway*, ejtsd: kájové), kihaló északamerikai indiánus törzs az Arkansas felső folyásánál.

Kiöblösödés, l. *Diverticulum*.

Kiömlés, l. *Kifolyás*.

Kiöntő, konyhákban, műhelyekben a mocsokvíz kiöntésére szolgáló medence v. kagyló, kőből, öntött vasból (ez utóbbi belseje emaillozva) stb.

Kiöntve v. *ömlesztve*. A szállítás egyik neme, melyet rendesen az olasz *«alla rinfusa»* kifejezéssel jelölnek és különösen gabona szállításánál szokásos. L. *Alla rinfusa* és *Gabonaszállítás*.

Kiösztendil, l. *Küsztendil*.

Kip, adók. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1910) 332 szerb és cseh lak.; u. p. és u. t. Daruvár.

Kipállás, orvosi értelemben l. *Intertrigo*. — Mezőgazdasági értelemben *K.* v. *kirothadás, kisavanyodás* az őszi vetéseknél előforduló azon kóros állapot, hogy a növények megsárgulnak, elhervadnak vagy rothadásba mennek át és kivesznek. A K. oka a talaj túlnedvessége, mely a növények gyökereitől a levegőt elzárja s ezáltal a gyökerek elhalását idézi elő. Előfordul különösen alacsony fekvésű területeken. A K. legbiztosabb ellenszere a felesleges nedvesség elvezetése, nevezetesen az alagcsövezés (l. o.). Ahol ez nem alkalmazható, ott a csapadékvíz, kivált a hólé gyors elvezetéséről kell gondoskodnunk, mely célra vízvezető barázdák s nyilt árkok szolgálhatnak.

Kiparisszia, ókori város Messzeniában, a nyugati part mentén. Epaminondasnak Kr. e. 369-ik évi győzelmével kezd emelkedni. Akkor róla nevezték el azt az öblöt, mely később a Peloponnezus központi tájékáról Arkádiai-öböl nevet nyert.

Kipcsák *(kapcsák)*, ázsiai nép, l. *Karakipcsákok*.

Kipfelhauser, *Tóth* Kálmán (l. o.) *Bolond Miska* c. élclapjának egyik alakja.

Kipling, 1. *John Lockwood*, angol szobrász és festő, Rudyard K. atyja, szül. 1837. Pickeringben (Yorkshire), megh. 1911 január 19. Londonban.

1865-től fogva a bombay-i School of Art szobrászat-tanára, utóbb a lahorei Government Museum igazgatója volt. Kiváló érdemeket szerzett India művészeti emlékeinek gyűjtésével és megőrzésével. Beast and Man in India (1891) c. nagy illusztrált műve nevét széles körben ismertté tette. Fiának több könyvét illusztrálta.

2. *K.*, *Rudyard*, angol író, szül. 1865 dec. 30. Bombayban. 1889-ben az allahabadi Pioneer megbizásából Angliába ment, ahol gyorsan ismertté lett. 1891-ben bejárta Délafrikát, Ausztráliát és Új-Zélandot. 1898 elején családjával Délafrikába, 1899 elején pedig Amerikába utazott. Első jelentősebb műve a Departmental Ditties (Lahore 1886) c. verskötete, az indiai viszonyokat tárgyaló szatirák és paródiák gyüjteménye. A Plain Tales from the Hills és Soldiers Three, In Black and White, The Story of the Gadsbys rövid tömör elbeszélések, melyeket a megfigyelés pontossága és erős realizmus jellemez. Hasonló irányú a Life's Handicap (1891). Első terjedelmesebb regénye, The Light that Failed (1891) egy festő élettörténete, aki szemevilágát elveszíti. K. költői ereje legmagasabbra emelkedik The Jungle Book (1894) és The Second Jungle Book (1895) c. főműveiben. Az őserdő állatvilága K. költészetében egységes társadalommá lesz, melynek megvannak a maga külön törvényei, szokásai és erkölcsei. A dzsungel egész varázsát, a vadállatok életét oly meleg szeretettel írja le, hogy e két könyv páratlan a világirodalomban. Későbbi művei: The Seven Seas (1896); Captains Courageous (1897); The Day's Work (1898); Stalky and Co. (1899); From Sea to Sea (1899) szines útleirások; Kim (1901); A Just so Stories for Little Children (1902) bájos gyermekmesék, The Five Nations (1903) újabb költemények, Puck of Pook's Hill (1906) és Rewards and Fairies (1910) történelmi tárgyú elbeszélések. K. az angol imperializmusnak lelkes hirdetője és a ma élő angol írók között egyike a legkedveltebbeknek. 1907-ben a Nobel-díjjal tüntették ki. Magyarul megjelent: Elborult világ (ford. Ny. J., Budapest 1893); Indiai történetek (ford. *Mikes* Lajos, u. o. 1898); Történetek az őserdőből (Jungle Book, forditotta *Békési* Gyula, bevezetéssel ellátta Ballagi Gyula, Mühlbeck Károly képeivel, u. o. 1899); ugyanezt *Mikes* Lajos is leforditotta A Dzsungel könyve cimmel; Gyermekmesék (ford. *Mikes* Lajos, u. o. (1904); A fekete Jack (u. o. 1904); A birmai leányzó (u. o. 1904); Purun Bhagat csodája (ford. *Demény* Dezső, u. o. 1908); Újabb Dzsungel-történetek (ford. *Békési* Gyula, u. o. 1909); Quiquörn (Pesti Napló 1898). V. ö. *Monkshood*, Rudyard K. The Man and his Work (London 1899); *Knowles*, A K. Primer (u. o. 1900); *R. Le Gallienne*, Rudyard K. A Criticism. (u. o. 1900); *Cecil Charles*, Rudyard K. His Life and Works (u. o. 1911); W. A. *Joung*, A Dictionary of the Characters and Scenes in the Stories and Poems of Rudyard K. 1886—1911 (u. o. 1911).

Kipper und Wipper (a hollandi *kippen* a. m. levágni és *wippen* a. m. rácsapni — t. i. a mérlegre radobni úgy, hogy az felbillenjen — szavakból). Különösen a XVII. sz.-ban volt szokásos a pénzeknek olynemű hamisítása, hogy a jó pénzt összeolvasztották és abból rosszabb minőségű pénzt vertek, a hiányzó súlyt pedig idegen anyaggal pótolták. A 30 éves háborúban azok a fejedelmek, akiknek pénzverési joguk volt, ezt a szokást általában űzték és a zsoldosokat ilyen rossz pénzzel fizették, viszont a polgárságot arra kényszeritették, hogy ezeket a pénzeket teljes értékben fogadják el. 1619 és 1623 között ez a pénzhamisítás oly mértéket öltött, hogy egy jó tallérért 7—20 hamisított tallért kellett adni. A hamis pénzeket nevezték *Kippergeldnek*, a kort pedig, melyben ez a pénz annyira elharapódzott *K.-Zeitnek*.

Kipróbálás (ang. *trial)*, turfkifejezés, annak a próbafutásnak a neve, amelyet ismert és ismeretlen képességű lovak között rendeznek a tréningben, abból a célból, hogy a K. alá vett lónak vagy lovaknak a képességét megismerjék. A K. alapján szokták az istállók a versenyre benevezni lovaikat s gyakran nagy fogadásokat is kötnek a trialban jól szerepelt lovakra.

Kiprosz, sziget, l. *Ciprus*.

Kipsz, így nevezik a Kelet-Indiából származó apró fajta marha, a zebu bőrét, amely Kalkuttán át kerül Európába. A rothadás ellen húsos oldalukon mész- és gipsz-péppel vagy arzénoldattal kenik be. K.-bőrből felsőbőrt, fénybőrt és talpbélésbőrt gyártanak.

Kirakási idő, tengeri szállításoknál a címzettnek a rakomány partraszállítására engedélyezett határidő. Ellentétes megállapodás hiányában a K. engedélyezésének kedvezményéből folyólag a szállító (hajótulajdonos) részéről külön illeték nem szedhető.

Kirakat, kereskedők által használt különleges berendezés, hogy áruikat a közönségnek bemutassák. A legelső reklámeszközök egyike. Az elhelyezés szempontjából háromféle K. van: 1. olyan, mely csakis a falnyilásban van; 2. mely a falra van függesztve s melyet este a boltba visznek be; 3. mely állandóan a falon van megerősítve és a bolt egész homlokzatát elfoglalja. Leggyakoribb ez utóbbi alak. Éjjelre spalettaszerű fa- v. vastáblákkal, zsaluszerű vasszerkezettel, de leginkább redőnyökkel, ujabban redőnyös erős dróthálóval zárják el. A K.-i ablakot hol helytállóan, hol befelé, de többnyire kifelé nyilóan készítik. Télen a jégvirágképzés elkerülésére a K. belsejét állandóan szellőztetni kell, ami gázvilágításnál úgy történik, hogy egyes lángok fölött szívócsöveket helyeznek el. Nagyobb boltokban ez gyakran külön exhausztorokkal történik. Szerkezete azelőtt mindig fából készült, ma réz v. bronzlemezből is készitik.

Kirakodás (ném. *Löschen, Ausladen;* ol. *scaricare;* ang. *to discharge)*, hajózási műnyelven a szállítmánynak, miután az rendeltetési helyére érkezett, vagy más okból, a hajóról való eltávolítása. L. *Hajórakodás*.

Kirakó készülék, a gyorssajtóval kapcsolatos szerkezet, mely a nyomóhenger alól kikerülő nyomtatott ívet az ú. n. *kirakó-asztalra* rakja. Főrésze félkörben forgó tengely, amelyből gereblye módjára síma falécek állnak ki. A nyomtatott ívek ezekre a lécekre s azokkal a tengely fordulásakor a kirakó-asztalra kerülnek. Ha a lécek az

ívet lerakták, ismét fölemelkednek. Vannak más szerkezetű K.-ek is.

Királd, kisk. Borsod vm. ózdi j.-ban, (1910) 880 magyar és tót lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal. Barnaszénbányászat.

Királdi bánya, Királdhoz tartozó bányatelep Borsod vm. ózdi j.-ban, (1910) 683 magyar, tót és német lak.; u. p. és u. t. Királd.

Király (ném. *chunig, Kuning, König*, ang. *king*, gót. *chuni*, lat. *rex*, franc. *roi*, ol. *re*, cseh *král*, orosz *korolj*, lengyel *král)*, az ősidőkben a törzsfőnökök címe, majd a monarchikus államformákban a legelterjedtebb uralkodói cím, olyan, mely az uralkodói hatalom önállóságát, függetlenségét szintén kifejezi, habár e tekintetben eltérések is mutatkoznak. Valamely államnak K.-sággá alakulása a középkorban a pápa v. a császár adományozásával történt, midőn ennek jeléül K.-i koronát küldtek az illető népnek, vagyis uralkodónak. A mult század elején pedig I. Napoleonnak, a franciák császárának védnökségével keletkeznek K.-ságok: az etruriai (1801), a nápolyi és hollandi (1806), a bajor és württembergi (1807), a vesztfáliai és a szász. Ugyanebben az időben Napoleon magát (1801) Olaszország K.-ának tette meg. Napoleon bukása után keletkeznek a németalföldi és a hannoveri K.-ságok. Újabban pedig több függetlenségre jutott nép uralkodóját K.-i címmel ruházta föl nemzetközi elismertetés mellett. Így Belgiumban (1830), Romániában, Szerbiában, majd Bulgáriában és legközelebb Montenegróban. A K.-i hatalom megszerzése választás, választással vegyes örökösödés, vagy örökösödés útján történik. Az első a középkorban és a rendi világban volt inkább szokásos, míg napjainkban az örökösödés elve talál általános elfogadásra. A K. címe «Felség». Hatásköre igen különböző a különböző államokban. Lehet abszolut uralkodó, ha az öszszes állami hatalom kezében összpontosul és önkényüleg élhet azzal, vagy alkotmányos, ahol a közhatalmat a nép részesedésével, az alkotmány korlátai között gyakorolja. Hazánkban a K.-ság 1000. keletkezik, amidőn Szt. István, II. Sylvester pápától nyert koronával, első magyar K.-lyá koronáztatott. Könnyen érthetőleg most azokat az intézményeket ápolják előszeretettel, melyek az új K.-ságot vannak hivatva szolgálni, de anélkül, hogy azáltal a nép befolyása a közügyekre egészen megszünt volna. Majd az aranybulla a nemzet jogait ujolag kifejezi és megerősíti, az utolsó Árpád, vagyis III. Endre idejéről pedig határozottan mondhatjuk, hogy a közhatalom teljesen a K. és a nemzet között oszlik meg és ez az elv alkotmányunk további fejlődésének mindenkori alapja. Az alkotmány szerint a K.-t megillető jogokat *K.-i felségjogoknak* is nevezzük. L. *Felségjogok*.

Király, 1. a sakkjáték (l. o.) egyik fontos figurája; 2. a magyar, francia és a tarokk-kártya egyik alakja.

Király, 1. *Ádám*, l. *Szathmáry Király*.

2. *K. János (királyfalvi)*, hirlapiró, szül. Újvidéken 1825., megh. Budapesten 1906 ápr. 29. 1848-ban Perczel Mór hadseregében önkéntes kapitány lett, 1849-ben Kiss Pál parancsnoksága alatt a péterváradi helyőrségben honvédszázados. 1860-ban megalapította a *Pesti Hölgy-Divatlapot*, 1873-ban átalakította *Budapesti Bazárrá*, 1873—75. kiadta a Magyar Regénycsarnokot, 1889—90. pedig a Divat-Tükör c. nőidivatlapot. Munkája: *A takarékos háztartás* (Pest 1860, először rövidebben és eltérő címmel 1858).

3. *K. János*, jogtörténész, szül. Kőszegen 1858 márc. 17. 1885-ben ügyvédi oklevelet nyervén, ügyvéd és Pozsony város tb. ügyésze lett. 1888-ban főhadnagyi rangban a honvédhadbiróság szolgálatába lépett, 1896. mint százados-hadbirót a budapesti egyetemen az európai és magyar alkotmány- és jogtörténet rendkívüli tanárává nevezték ki, 1902. rendes tanár lett. Az 1905—1906-iki tanévben a jogi kar dékánja volt. Művei: *A pozsonyi nagy-dunai vám- és révjog története* (Pozsony 1890, németül is megjelent); *Pozsony város joga a középkorban* (Budapest 1894); *Adalékok a magyar és európai tudományos élet kölcsönhatásaihoz* (u. o. 1905); *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel az európai viszonyokra* (u. o. 1908).

4. *K. József*, pécsi püspök, szül. Komáromban 1737 ápr. 4., megh. Füreden 1825 jún. 17. Pappá szenteltetvén, 1764. mocsi, 1794. udvardi plébános. 1802-ben pozsonyi, 1805-ben pedig esztergomi kanonok és a nagyszombati papnevelő kormányzója lett. 1808-ban pécsi megyés püspök. Számos nagy alapítványa közül kiemelendő 207,000 váltóforintnyi ösztöndíja a komárom-vármegyei nemes katolikus ifjak nevelésére. A nemzeti pozsonyi zsinaton a Káldy által magyarra fordított szentírás megjobbítására rendelt tagok feje s elnöke volt. Kiadott egy szent beszédet: *Ditsőséges Szt. István Magyarország első királyának tiszteletére* (1803). K. Vas Gereben Dixi c. korrajzának egyik főalakja, mint a magyarság rettenthetetlen úttörője.

5. *K. József Pál (barcsfai)*, iró, szül. 1810 jan. 20. Nyiregyházán, megh. 1887 ápr. 26. Kismartonban. 1842. a selmeczbányai ág. ev. liceumban tanár, majd igazgató, 1853. a soproni gimnázium igazgatója lett. 1856. európai körutat tett, melyen egy Sopronban felállítandó magyar tanítóképző intézetre gyüjtött hitsorsosai között. 1869-ben e tanítóképzőintézet igazgatója lett. Műveiből említendő: *Epigrammata nova* (Vindobonae, 1843); *Erinnerungen* (Oedenburg 1866). Több munkája kéziratban van meg a Nemzeti Muzeumban.

6. *K. Pál (dadai)*, tanár és iró, szül. Csobádon (Abauj) 1841., megh. 1902 okt. 12. Gimn. tanár volt Nagykőrösön, majd a budapesti ref. gimnáziumban, honnan 1880. az állami paedagogium magyar nyelvtudományi tanszékére neveztetett ki. Mint iró a földrajzi és nyelvtudományi irodalom terén dolgozott. Nagyobb művei: *Egyetemes földrajz* (3 köt. Ballagi Károllyal, Pest 1868—71); *A Föld* (Reclus két kötetes nagy művének fordítása, Révész Samuval, Budapest 1879); *A növények élete* (Emery egy kötetes nagy művének fordítása, Mendlik Alajossal); részt vett az Akadémia *Nyelvemléktárának* szerkesztésében; elejétől kezdve főmunkatárs volt *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben* című vállalatnál.

7. *K. Pál*, archeologus, szül. Révkomáromban 1853 jún. 30., előbb (1877 óta) a dévai reáliskola

tanára, majd a fehértemplomi áll. főgimnázium igazgatója volt. Történeti tankönyveken kivül Dácia és Erdély történetére vonatkozó több értekezést irt. Főművei: *Ulpia Trajana Augusta colonia Dacica Sarmizegetusa metropolis. Dácia fővárosa* (Bpest 1891); *Dacia provincia Augusti* (Nagybecskerek 1893. 2 köt.).

Királybányatoplicza, kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 513 oláh és magyar lak.; u. p. Gyalár, u. t. Vajdahunyad.

Királybiró. Erdélyben a székely székek közigazgatási tisztviselőinek elnevezése. Fő-K. a szék főispánja, kit a megyékben főispánnak, a vidéken (Fogaras és Naszód) főkapitánynak neveztek.

Királybocza (azelőtt: *Bocza)*, kisk. Liptó vm. liptóújvári j.-ban, (1910) 363 tót lak.; u. p. Szentivánbocza, u. t. Liptóújvár.

Királybog, l. *Aganes.*

Király-csatorna *(Dnyepr-Bug vagy Breszt-Litovszki csatorna)*, csatorna Oroszországban, amely a Dnyeprt a Visztulával köti össze, 80 km. hosszú, 1·5 m. mély, az árúforgalom igen élénk rajta. Ásását 1841. fejezték be.

Királydárda (növ.), az *Asphodelus* (l. o.) magyar neve. Az *Asphodelus ramosus, Asphodelus albus, Asphodelus neglectus* Schult gumóit, valamint az eltérő turbánliliom hagymáját *affodillo-gyökér* vagy *aranyhagyma* néven mint vizelethajtót, valamint a havi tisztulást elősegítőt, külsőleg pedig kiütésre és más fekélyre használták.

Királydarócz, nagyk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 2633 magyar és oláh lak., postahivatallal; u. t. Érszentkirály.

Királydaru *(Balearica regulorum* Benn.), a Darualakuak rendjébe tartozó madárfaj. Szine szürkésfekete. Csupasz torokzacskója van s ez ha megduzzad, a hangadásnál működik közre. Hossza 130 cm. Hazája Dél- és Nyugat-Afrika.

Király-dij (lósport), a budapesti versenypályán a tavaszi meeting legérdekesebb száma. Értéke: 120,000 korona és tiszteletdij; távolság 1800 m.; részt vehetnek három-öt éves lovak, természetesen a megfelelő súlykülönbözet (korteher) alatt. A korteheren kívül azok a lovak, melyek már nagyobb összegeket nyertek, még külön súlytöbbletet kapnak, miáltal a nyerési esélyek némileg kiegyenlítődnek. Az első K.-at 1896. futották le, és akkor a 3 éves Dandár szerezte meg azt tulajdonosának, Blaskovich Ernőnek.

Királydinnye (növ.), l. *Tribulus;* K.-félék, l. *Zygophyllaceae.*

Királydomb, máskép *koronázási domb.* Igy nevezik azt a dombot, melyet koronázás alkalmával készitenek a vármegyékből összehordott földből, s melyre a király a koronázás után, teljes koronázási díszben, lóháton egyedül felvágtat s ott Szt. István kardjával a négy kardvágást az ország négy tája felé megteszi, jeléül, hogy az országot bárhonnan jövő támadás ellen kész megvédeni.

Királyért és hazáért, a magyar kir. honvédség jelszava.

Királyfa (növ.). E névvel több fát jelölnek; a *valódi* v. *madagaszkári K.* valószinűleg egy *Dalbergia*-fajból való; igen kemény, vizben alámerülő, könnyen, de nem simán hasadó fa, mely friss metszési felületeken sötét piros-ibolyás szinű, világosabb és sötétebb, sőt feketés övekkel; hosszabb ideig a levegőnek kitéve, sötét ibolyásbarna, sőt egészen bíborfekete lesz. Ez a szép és jól polituroztható fa becses műfa. Más K.-k a *Fagraea fragrans*-tól, a *Ferolia guianensis*-tól és egyéb fáktól származnak.

Királyfa, kisk. Pozsony vmegye szenczi j.-ban, (1910) 938 tót és magyar lak., posta- és távbeszélőhivatallal, Pálffy János gróf műkincsekben gazdag kastélyával. A proszeniorátus kezelése alatt álló kastély az örökhagyó gróf végrendelete szerint bárki által megtekinthető.

Királyfácán (állat, *Phasianus* Reevesi Gray.), a Tyúkok rendjébe és a Fácánfélék családjába tartozó madárfaj. Szine aranysárga. A kakas fejteteje fehér, melle és oldalai fehérek, fekete foltokkal tarkázva, evezőtollai aranysárgák, fekete harántsávokkal. Csőre és lábai szürkéssárgák. A nőstény fejteteje szürkésbarna, melle vörhenyesszürke, fehéren pontozva. Hazája Kína É.-i része. Egyike a legnagyobb fácánoknak, különösen farktollai igen hosszuak (160 cm.). Európába 1831. hozták. Könnyen tenyészthető. Állatkertekben közönséges. Hazánkban némely fácánosban (Cseklész, Ábrahám, Haraszti stb.) tenyésztik.

Királyfalva, kisk. Vas vmegye szentgotthárdi j.-ban, (1910) 1183 német lak., postahivatal, u. t. Gyanafalva.

Királyfia, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 47 magyar lak., u. p. és u. t. Somorja.

Királyfiakarcsa, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 200 magyar lak., posta- és távbeszélő-hivatallal.

Királyfia Kis Miklós, vagy csak egyszerüen *Kis Miklós*, magyar népmesei alak, l. *Miklós.*

Királyfiszállás (azelőtt: *Szolocsina)*, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 600 rutén és német lak., u. p. és u. t. Polena.

Királyföld (lat. *Fundus Regius*, ném. *Königsboden)*, az erdélyi szászok földjének elnevezése. A törvényhatósági területeknek az 1876. XXXIII. t.-cikkben történt szabályozásával a K.-re nézve a közigazgatás körében addig fennállott különbségek megszüntek.

Királyfű (növ.), l. *Melilotus.*

Királyfürdő (azelőtt: *Kérulj)*, Lövéte közelében fekvő borvizesfürdő Udvarhely vmegye homoródi j.-ban, szép fenyveserdők közepette.

Királygalóca v. *császárgalóca, királygomba (amanita caesaria* [Scop.] Quel., növ.). Kitűnő gomba, melyet azonban könnyen össze lehet téveszteni a *légyölő gombával.* Kalapja felül sárgás narancsszínű v. cinóber-narancsszínű, 7—16 cm. széles, teljesen sima v. fehéres hártyafoszlányokkal fedett. A kalap széle bordásan ráncos. Húsa és lemezei sárgák. Sárgás tönkje felül lelógó hártyás gyűrűt, alul pedig széles, fehér hüvelyt visel. A tönk alsó része sima. Szaga és íze kellemes. Spórapora fehér. Főképen a lombos erdőkben terem. A rómaiak legkedvesebb gombája volt. A légyölő gombától megkülönböztethető következő tulajdonságai révén: lemezei és a tönk sárga (a légyölőnél fehér); a tönk alul sima (a légyölőnél szemölcsös); van hüvelye (a légyölőnek nincs).

Királygébics-félék, l. *Tyrannidae.*

Királygomba (növ.), l. *Királygalóca.*

Királygyakorlat a király jelenlétében az ő vezetése mellett végrehajtott nagyobbszabású őszi hadgyakorlat.

Királygyertya (növ.), l. *Verbascum.*

Királyhágó, nevezetes hegynyereg a Rézhegységben, Bihar vármegye K.-i részében. Nem nevezhetjük hágónak, mert nem vízválasztón visz át, de a kocsiút kénytelen volt ezt az utat választani, mert Erdélybe az Alföld felől a Sebes-Körös révi szurdukán kocsival bejutni lehetetlen volt, hanem a halmok tetejére kellett fölkerülni s azután ismét leereszkedni a Sebes-Körös völgyébe. Igen nevezetes és forgalmas kocsiút visz át rajta 586 m. magasban Nagybáródtól a régi Bucsa, mai *K.* község felé. Régebben a K.-t vették Erdély és Magyarország közt határnak. A kocsiforgalom szempontjából ma is jelentős, mert csak a vasút tud bejönni több alagúttal a révi szakadékvölgyön.

Királyhágó (azelőtt: *Bucsa)*, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 924 oláh, tót és magyar lak., vasútállomás táviróval, posta- és távbeszélő-hivatal.

Királyhágóntúli kerület, igy nevezték régebben Erdélyt. L. *Királyhágó.*

Királyhágóntúli nyelvjárások, l. *Nyelvjárás.*

Királyhal, a söregtok *(Acipenser stellatus* Pallas) népies neve. (L. *Tok.)* A norvégek K.-nak nevezik a közönséges macskahal *(Chimaera monstrosa* L.) hímjét, melynek szeme között vékony, előrelógó nyujtványa van.

Királyhalma, kisk. Nagy-Küküllő vm. kőhalmi j.-ban, (1910) 930 oláh és magyar lak., u. p. Felsőtyukos, u. t. Alsóvenicze.

Királyhalom, Szegedhez tartozó népes puszta Csongrád vm.-ben, (1910) 4741 magyar lak., vasúti megállóhely (Horgosi K.) s u. o. posta- és táviróhivatal.

Királyharaszt (növ.), l. *Osmunda.* — *K.-félék*, l. *Osmundaceae.*

Királyháza (azelőtt: *Királyháza-Tölgyesfalva)*, nagyk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 3167 magyar és rutén lak., vasútállomás táviróval, postahivatal. A középkorban *Felszásznak* hívták (v. ö. Századok 1894, 494 l.). L. még *Nyalábvár.*

Királyhegy *(Kralova-hola)*, az Alacsony-Tátra legkeletibb tagja Liptó és Gömör vármegyék határán. A hegyet Pohorellától északra 1407 m. mély hágó választja el a Vapeniczától (1692 m.), keleten a pusztamezői völgy s a Csuntava nyerge választja el a Gömör-Szepesi-Érczhegységtől. A K. maga 1943 m. magas, magasabb pontjai még az Andresovo (1521 m.), Orlava (1841 m.), Királyszikla (Kralova szkala, 1734 m.). Királyhegyalja, Garamfő és Teplicska községek határain emelkedik; enyhe lejtőjű, széles hátu, érett alakú hegy, oldalain fenyvesekkel, a tetején pedig havasi legelőkkel. Mint a Kárpátok belső kristályos vonulatának tagja, gnájsz-, csillám, kloritpalából áll, néhol triász-, dolomit-mészkővel takarva, ÉK.-i lábán melafir kitöréssel. A hegyben vas, réz, ezüst és arany fordul elő, az utóbbi kettőt Királyhegyalja vidékén bányászták is, de nem sok eredménnyel; a vas- és rézércet pedig, dacára a sok közelben levő vasgyár szükségleteinek, nem használták még eddig ki. A K. környéke fontos vízválasztó vidék, körüle ered a Garam, Gölnicz és Fekete-Vág, Sajó, Hernád. Éghajlata elég zord, csapadékokban gazdag; a tél 6 hónapig is eltart. Leginkább fenyves erdeinek fája luc-, jegenye-, veres-, erdei-fenyő, a magasabb vidékeken törpefenyő. Az erdő határa a D.-i oldalon 1600 m., az É.-in 1400—1500; a törpefenyőé pedig kb. 1700 m. A K. környéke nem igen lakott, néhány házzal a faúsztatás céljából épített vizfogók mellett. A hegyet bármely oldalról könnyű megmászni. V. ö. *Podhraczky* A., A K. Magy. Kárpátegy. Évk. 1881., 332—47. old.; *Kalchbrenner* K., A K. (u. o. 1875, 198—217 old.)

Királyhegy (azelőtt: *Piskorócz)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 153 rutén lak., u. p. Sztropkó, u. t. Kelcse.

Királyhegyalja (azelőtt: *Sumjácz)*, nagyk. Gömör és Kishont vm. garamvölgyi j.-ban, (1910) 2558 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Vereskő.

Királyhegyes (azelőtt: *Kiskirályhegyes)*, nagyk. Csanád vm. központi j.-ban, (1910) 1078 magyar lak., postaügynökség, távbeszélőállomás.

Királyhelmecz, nagyk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 2725 magyar lak., járási és járásbirósági székhely; van azonkívül adóhivatala, posta-, táviró- és távbeszélő hivatala, valamint csendőrsége.

Királyhida (azelőtt: *Bruckújfalu)*, nagyk. Moson vm. nezsideri j.-ban, a Lajta mellett, az osztrák Bruck várossal szemben, jelentékeny vasúti határállomás, (1910) 1034 magyar és német lak., van posta-, táviró- és távbeszélőhivatala.

Királyhimnusz. A mult század 80-as éveiben mozgalom keletkezett magyar K. megteremtése érdekében. A mozgalmat az országos magyar daláregyesület kezdeményezte nagyobb pályadíj kitűzésével. Egész halmaza keletkezett azóta a magyar K.-oknak, de a pályázatnak eredménye még ma sincs. L. *Néphimnusz.*

Királyi, kisk. Nyitra vm. vágsellyei j.-ban, (1910) 1441 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Mocsonok.

Királyi *Pál*, politikus és publicista, szül. Szepetneken (Zala vm.) 1821 aug. 12., megh. Budapesten 1892 máj. 25. Jogi tanulmányokat végzett s mint jurátus résztvett az 1843—44-iki országgyűlésen, majd a hirlapírói pályára lépett s 1848 elején az akkor már hanyatló *Jelenkor*-nak, Széchenyi lapjának szerkesztését vette át. Miután végigküzdötte a szabadságharcot, a világosi kapituláció után közlegénynek sorozták be az osztrák hadseregbe. Csaknem hat évig katonáskodott Dalmáciában és Lombardiában s ez idő alatt szabad idejében Dalmácia Árpádkori történetének megírásához szükséges anyaggyüjtéssel is foglalkozott. 1858-ban átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, de a cenzura folytonos zaklatásai miatt 1860. a szerkesztéstől visszalépett és Kemény Zsigmondnak adta át. 1860-ban országgyűlési képviselővé választották, de a kiegyezés meghiusulása után Pest város főjegyzőjévé választatván, politikai és hirlapírói működése a törvénytelenségek ellen való peticiók szerkesztésében merült ki, amiért hűtlenségi perbe fogták. 1869-ben újból képviselővé választották, 1881. pedig Deák régi kerülete, a

főváros belvárosi választókerülete küldte őt az országgyűlésre. Eleinte híve volt a Deák-pártnak, de a fuzió után inkább a mérsékelt ellenzékhez hajolt, utóbb egyikévé vált Apponyi Albert gróf legszemélyesebb híveinek s a nemzeti párt elnöki tisztét töltötte be. Közügyeken kívül buzgó mecenása volt a művészeteknek, főleg a zenei kulturának s első sorban neki köszönhető, hogy Liszt Ferenc elfogadta a Zeneakadémia igazgatóságát és hogy az országos Erkel-ünnepély 1888. nemzeti esemény lett. Mint szépíró is érdemes munkásságot fejtett ki, írt egy négykötetes történeti regényt: *Szigetvár 1556-ban* (Pest 1858—1859), több novellát, azonkívül hírlapi cikkeket. V. ö. Vasárnapi Ujság 1861 51. sz.; Ország Tükre 1862 2. sz.; Századok 1895 jún.

Királyi adóhivatal, l. *Adóhivatalok.*

Királyi adomány *(donatio regia)*, 1848 előtti magánjogunkban a király kormányzati cselekménye, mely által jeles honfiak érdemeit nemes birtoknak örök időkre átruházásával jutalmazta. L. *Adományrendszer* és *Gyökeres jog.*

Királyi ár, l. *Postaregále.*

Királyi bandérium, l. *Bandérium.*

Királyi béke (ném. *Königsfrieden)*, Nagy Károly birodalmában «a birodalom közrendje»; fentartásában a királyi küldöttek működtek közre.

Királyi biztos, a végrehajtó hatalom rendkívüli szerve, akit a király egyes területek igazgatására v. egyes kormányzati cselekmény foganatosítására esetenként és pedig rendszerint teljhatalommal kirendel. Az intézmény törvényességének igazolására az 1805. V. t.-c.-re hivatkoznak, mint amely törvény kirendelésük tekintetében szabályt tartalmaz. K.-okat küldtek ki az 1822-iki megyei ellenállás leküzdésére, amidőn a megyék országgyűlésileg meg nem ajánlott adók behajtását és újoncok besorozását az alkotmánynak megfelelően megtagadták. Ugyancsak K.-okat küldtek ki a provizórium idejében a törvényhatósági gyűlések feloszlatására azokba a törvényhatóságokba, amelyek az országgyűlésnek 1861. történt feloszlatása ellen tiltakoztak. A Fejérváry-kormány alatt 1906 febr. 17. Nyiri Sándor tábornokot nevezték és küldték ki K.-ul az országgyűlés feloszlatásának foganatosítására, majd pedig K.-ok küldettek ki Pest-Pilis-Solt-Kiskún vmegyébe és Budapest székesfővárosba, Hajdu vármegyébe és Debreczenbe, Maros-Torda vármegyébe, Somogy, Zala, Szatmár vmegyékbe, amely vármegyék közönsége a kormány által kinevezett főispánok székfoglalását megakadályozta s tisztviselői a kormány rendeleteit nem foganatosították. Horvát-Szlavonországok kormányzatának élén 1912 ápr. 4-től 1913 nov. 27-ig bán helyett kir. biztos állott azzal a hivatással, hogy a normális viszonyokat helyreállítsa. Megemlítendő még, hogy a gör. keleti egyház alkotmánya szerint a kongresszust K. nyitja meg v. oszlatja fel.

Királyi család. A magyar királyi családot alkotják a király neje, a meghalt király özvegye, a magyar királyi (örökös) hercegek és ausztriai főhercegek, akik a trónöröklési törvények értelmében a közös törzsatyától egyenrangú és törvényes házasságból származnak, valamint nejeik, esetleg özvegyeik; továbbá ugyancsak az említett származású királyi hercegnők, ausztriai főhercegnők férjhezmenetelükig, de idegennel házasságra lépve, elválnak a családtól. A K. tagjai ugyan már alattvalók, de azért több tekintetben kivételes jogállást élveznek. A királyné, aki szintén már alattvaló, osztozik a király tiszteleti jogaiban, címe «felség» és a király után első személy az államban. Hajdan, I. Ferdinándig, külön udvartartással bírt, külön zászlósai, palotatisztjei stb. voltak. Mindebből a mai napra csak az maradt fenn, hogy a veszprémi püspök a királyné kancellárja címet viseli. A királyné is megkoronáztatik (l. *Koronázás)*, de hitlevelet nem ad ki és a koronázással az állam ügyeire befolyást nem nyer. A királyi hercegek és hercegnők címe «fenség», magasabb büntetőjogi oltalom alatt állanak, bizonyos ügyekre ki vannak véve a közönséges törvényszékek hatásköréből, különös biróságuk van a főudvarnagyi biróságban (l. o.) és a nagykorú királyi hercegek a magyar főrendiháznak tagjai; de másrészt meg alá vannak vetve a király családfői hatalmának, valamint a házi törvényeknek, ami szintén több jogi eltérést okoz. L. *Főherceg.*

Királyi előadások *(propositiones regiae)*, 1848 előtti közjogunkban a korona által elkészített s tárgyalás végett az országgyűlés elé terjesztett tárgysorozat. A királyi előadások egyik módja volt annak, ahogyan az országgyűlési tanácskozás és határozás alá tartozó tárgyak az országgyűlés elé hozattak; a másik mód a Karok és Rendek kivánalmai (postulatumai) voltak, melyeket, ha tárgyukat valamely sérelem miatt emelt panasz képezte, sérelmeknek (gravamen, l. o.) neveztek. A K. tárgyalása minden más tárgyat megelőzött. Nem egyszer megtörtént, hogy a K. letárgyalása után az országgyűlést hamar berekesztették, s így az országgyűlés kivánalmaival szóhoz nem juthatott.

Királyi ember *(homo regius)*, az iktatási parancsban névszerint kijelölt az az ember, aki a *káptalani emberrel* (homo Capitularis) az iktatást véghez vitte. L. még *Homo regius.*

Királyi eskü v. *koronázási eskü*, a király által koronáztatásakor az alkotmány biztosítására letett és az ország törvényei közé beiktatott eskü. Ha a trónörökös még elődének életében koronáztatik meg, az esküt szintén leteszi és a beiktató törvényt az uralkodó király szentesíti. A K. már ősrégi szokáson alapszik. Valószínű ugyan, hogy a királyság első idejében a koronázással csak az egyházi eskü volt kapcsolatos, melyben a király általában igéri Isten egyházainak oltalmát, a közbéke fentartását és az igazságos uralkodást. De II. Endre óta annak nyomaira is akadunk, hogy a K.-ben az alkotmány megtartásáról is szó van. Kezdetben csak általánosan említik, hogy az ország jogait és a korona tekintélyét megőrzik. III. Endre esküje azonban már részletesebb. Hosszú időn keresztül, úgy látszik, az egyházi és a közjogi esküt együtt tették le és szétválasztás csak V. László idejében következett be, aki a nemzet kivánságára az alkotmánybiztosító esküt külön letette, II. Ulászlóról pedig határozottan tudjuk, hogy az alkotmányra a szabad ég alatt külön esküt tett. Ez időtől fogva a K. a koronázás

kiegészítő része, amint azt később az 1687. II., 1715. II. és az 1723. II. és III. t.-c.-ek is kifejezik. A K. tartalma a *királyi hitlevél* (l. o.) rövid kivonata. Szövegét, mely I. Ferdinánd, illetve III. Károly óta alig változott, az országgyűlés állapítja meg és elfogadás végett a királynak küldöttségileg nyujtja át.

Királyi felségjogok, l. *Felségjogok.*

Királyi fenség, l. *Fenség.*

Királyi fiskus, l. *Fiskus.*

Királyi főkegyúri jog *(ius supremi patronatus).* Az apostoli követség jogából, amelyet Szt. István nyert (nem ugyan a XVII. sz.-beli koholmánynak bizonyult, ú. n. Szilveszter-féle bullával) II. Szilveszter pápától, a katolikus egyház körüli nevezetes felségjogok származtak Szt. István utódaira. A magyar állam területén belül minden egyháznak, mely nem áll magánkegyuraság alatt, a király a kegyura és a magánkegyurak fölött ő gyakorolja a felügyeletet. Főkegyúri jogánál fogva a király adományozza az érseki, püspöki, apáti, préposti és kanonoki javadalmakat; a pápát vagy más egyházi hatóságot a király által kinevezett egyén irányában csak a megerősítés joga illeti. A király a katolikus egyház vagyonának és az egyházi alapítványoknak főfelügyelője, nevezetesen egyházi vagyon állagára nézve érvényes rendelkezés a király hozzájárulásához van kötve. A K.-nak kifolyása, hogy a királyi kincstárt illeti az elhunyt főpapok szerzeményének (l. *Kollonich-féle egyezmény)* bizonyos része és hogy a javadalom üresedése alatt annak jövedelmeit a kincstár húzza. Az egyházkormányzati felosztást (a Szentszék hozzájárulásával) a király megváltoztathatja: új érseki tartományt, püspöki megyét létesíthet stb. A K. gyakorlatának módját törvény szabályozza igen számos vonatkozásban. Az 1848. III. t.-c. értelmében a király e jogát a vallás- és közoktatásügyi miniszter útján gyakorolja. V. ö. Az egyházjogi, jogtörténeti és közjogi tankönyveken felül *Fraknói* Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog (1894).

Királyi gyűrű, a király által a budapesti és kolozsvári tudományegyetemen a középiskolai és egyetemi tanulmányaikat kitünő sikerrel végzett ifjaknak tudorrá felavattatásuk alkalmából ünnepélyes szertartások közepette adományoztatni szokott gyűrű. A gyűrű kéken zománcozott aranylapból áll, mely körül 14 pompás brilliáns van à jour foglalásban. Az émail-lap közepén apró gyémántokból a király monogramja és a magyar korona van kirakva.

Királyi haszonvételek, l. *Regále.*

Királyi helytartótanács, l. *Helytartótanács.*

Királyi herceg, l. *Főherceg* és *Herceg.*

Királyi hitlevél v. *koronázási, felavatási oklevél (diploma inaugurale),* amelyet királyaink koronázáskor az alkotmány biztosítására kiadnak és az ország törvényei közé beiktattatik. Ha pedig a trónörököst még elődének életében koronázzák meg, ő is ad ki K.-et, de a becikkelyezés a trónralépés után legkésőbb hat hónapra összehivandó országgyűlésen történik. Az alkotmány biztosítására kiadott oklevelekkel nálunk már az ősrégi időkben találkozhatni. Hasonló célja volt az aranybullának is, mint előszavából kitünik. Később a királyok választásuknál az alkotmány megtartására igéretet tettek. Lehet, hogy ez kezdetben csak szóbeli igéret volt, mely a trónralépés után kiadott dekrétumban nyerhetett megerősítést. De I. Ulászlóról már tudjuk, hogy írásban tett igéretet és ezt az 1440-iki dekrétum foglalja magában. Ez azután idővel általában elfogadásra talál és szokás útján a koronázásnak kiegészítő része lesz, míg végre a K.-nek kiadását az 1687. II., 1715. II., 1723. II., III. t.-cikkek előírják. Szövegét jelenleg az országgyűlés állapítja meg és küldöttsége által nyujtja át a Felségnek, aki aláírja, megpecsételi és a magát bemutató országgyűlés előtt a primásnak törvénybe iktatás végett visszaadja. Miután a K. az alkotmány biztosítására szolgál, természetesen ezzel összeütközésbe nem jöhet s ha a király és az országgyűlés valamely törvényt megváltoztatni óhajtanak, ezt csak a koronázás után új törvénnyel tehetik. Továbbá az 1715. III. törvénycikkbe foglalt K. kijelenti, hogy jövőre az örökös királyok ezen hitlevélbeli biztosítékot adják ki és ugyancsak erre utalnak a trónörökösödési törvények is, ami azonban nem zárja ki, hogy a K. lényegét nem érintő változtatások, elavult szóknak újakkal fölcserélése, megfelelőbb szövegezés, egyes tételek különös kiemelése, vagy a megváltozott alkotmányjoghoz idomítása stb. létre ne jőjjön. Mai szövege, mely lényegében III. Károly óta ugyanaz, a bevezetés után öt pontból áll: 1. általában szól az alkotmánynak és az öröklési rendnek megtartásáról; 2. a szt. koronának az országban őrzéséről; 3. a visszaszerzett, vagy ezután visszaszerzendő részeknek az ország területéhez kapcsolásáról; 4. a pragmatica sanctióban elismert nőágak magvaszakadásának esetére a nemzetet megillető szabad királyválasztási jogról; 5. elismeri, hogy a jövőre koronázandó örökös királyok kötelesek leszn**e**k ezen hitlevélbeli biztosítékot kiadni és arra esküt tenni.

Királyi itélőtábla, 1868-ig a pesti K. a királyi Kúriának része volt, elnöke a királyi személynök (Personalis Praesentiae Regiae in Judiciis Locumtenens), kit régi szokás szerint a köznemesek sorából neveztek ki. Az 1723. XXV. t.-cikk szerint 23 tagból állott, ezek között 2 főpap, 2 főúr, az alnádor, alországbiró, a 4 itélőmester és a királyi ügyek igazgatója. Két közbirót a primás nevezett ki. Idővel a szükséghez képest a birói tagok száma jelentékenyen emelkedett. Ez a K. azokban a perekben, melyekben a gyökeres jogot (l. o.) kellett bizonyítani, továbbá a privilegiumok érvényét s értelmezését tárgyaló, valamint országgyűlési perekben, felségsértési, hűtlenségi, nagyobb hatalmaskodási, lázadási, pénzhamisítási s más fontosabb bűnesetekben mint elsőfokú biróság, egyéb esetekben mint fellebbviteli biróság járt el, s 1848-ig — két főpap és két főúr kivételével — az alsó táblának egyik alkotórésze is volt. Polgári ügyekben az 1868. LIV., bűnvádi ügyekben az 1871. XXXI. t.-cikk a K. elsőfokú birói hatóságát megszüntette, azóta tehát a K. kizárólag fellebbviteli biróság. Az 1868. LIV. t.-cikkel megállapított birói szervezettel a K. megszünt a királyi Kúria alkotórésze lenni és mint önálló másodfolyamodású biróság szerveztetett. Előbb a pesti, illetőleg buda-

pesti K.-án kívül csak egy K. volt: Maros-Vásárhelyen, az erdélyi részekre kiterjedő hatáskörrel, de az 1890. XXV. t.-c. az eddigi két K. helyett 11 K.-t állított fel; még pedig: Budapest, Debreczen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Maros-Vásárhely, Nagyvárad, Pécs, Pozsony, Szeged és Temesvár székhelyekkel. A K. csekélyebb fontosságú ügyekben, amelyekben t. i. a törvényszék a másodfolyamodású biróság, harmadfokban, egyéb ügyekben másodfokban jár el. Gyakorlati birói vizsgát csak a budapesti K.-nál, ügyvédi vizsgát a budapestinél és Erdélyben a marosvásárhelyi K.-nál lehetett tenni; az 1914. évtől kezdve e vizsgák helyébe lépett egységes birói és ügyvédi vizsgát a budapesti és a marosvásárhelyi itélőtáblán lehet tenni. A K. személyzetét alkotják az elnök, megfelelő számú tanácselnökök és birák, az elnöki titkár, tanácsjegyzői szolgálatra berendelt birák és jegyzők és a kezelőszemélyzet. Határozatát tanácsban hozza, amely polgári fellebbezési ügyekben öt tagból, felülvizsgálati vagy felfolyamodási ügyben, továbbá minden büntető ügyben három tagból áll. A budapesti K. elnöke hivatalánál fogva s annak tartama alatt a főrendiháznak tagja. A K. elnöke a kerületébe tartozó biróságoknak felügyeleti hatósága is. L. *Birói szervezet* és *Felügyeleti jog.*

Királyi jog *(jus regium)*, a magyar magánjogban az ország szt. koronájának hatósága (Jurisdictio Sacrae Regni Coronae), amelynél fogva a korona az összes földbirtokot képviseli s közvetlenül minden magánjogi birtoknak alapja. L. *Adományrendszer.*

Királyi kamara, a magyar királyság jövedelmeinek kezelésére a XVI. sz. első felében Budán felállított pénzügyi kormányzati szerv. Alárendelt közegei voltak: a selmeczi főkamaragrófi hivatal, a bánsági kir. bányaigazgatóság, a kincstári és koronai jószágok uradalmi hivatalai, a kassai, továbbá a szepesi, máramarosi, zombori, temesi és zágrábi K.-i hatóságok és végül a harmincad- és sóhivatal. Az 1848. III. t.-c. által alkotott felelős miniszteri kormányrendszer következtében az alkotmány helyreállításával megszünt.

Királyi kancellária, l. *Királyi udvari kancellária.*

Királyi kegyúri jog, l. *Királyi főkegyúri jog.*

Királyi kézből történt adomány *(donatio de manibus regiis)*, a fiskus által már elfoglalt, tehát a koronának már tényleg birtokában levő nemesi jószágnak adományozása, mely azért az adományozott jószágnak tényleges átadásával járt; ellentétben a peres adománnyal.

Királyi kincstár *(államkincstár, fiscus, aerarium)*, maga az állam, mint vagyoni jogok alanya. Ezért szólnak: kincstári jószágokról, kincstári erdőkről, épületekről stb. Az állam vagyonát a K. javára kell telekkönyvezni, az állam követelését a K. perli, az állammal szemben fennálló követelésekért a K.-t kell perbevonni. A K.-nak korábbi magánjogi kiváltságai jórészt megszüntek (az ura-fogyott hagyatékban most is örököl) s inkább pénzügyi kedvezményekben (adómentesség, illetékmentesség stb.) részesül. A K.-t peres ügyekben a kincstári jogügyi igazgatóság képviseli, bármely minisztérium kezelésében van is egyébként a perben érintett igazgatási ág. Szokás beszélni katonai kincstárról és honvédkincstárról is, bár ezeknek az államkincstártól független létezése közjogi szempontból tagadásba vonandó. L. *Kincstár.*

Királyi kiváltságok *(privilégiumok)*, a magyar koronás király kegyelemlevelei. Egyeseknek adott kegyelmet, de általános jogszabályokat is tartalmazhatnak. Igy Magyarországban a szabad kir. városok és a szabad kerületeknek, Erdélyben a szászoknak különös joga kiváltságokon alapszik. A K. tárgyában főszabály Verbőczy HK. II. R. 7—17. címei. Ezek szerint a K. érvényének alaki kelléke a törvény által megszabott alakszerüségek (solennitates lege praescriptae) megtartása: *a)* hogy a kancellária útján kiadassanak; *b)* hogy a szokásos módon (stilo modoque recepto) szövegeztessenek, az a záradék «salvo jure alieno» (mások jogainak sérelme nélkül) magától értetődvén; *c)* királyi s kancelláriai aláírás; *d)* királyi nagyobb pecsét valamelyikének (arany, kettős, titkos pecsét) alkalmazása; *e)* a K.-nak egy év alatt az illető megyében kihirdetése és foganatosítása. Anyagi kellékek: hogy a K.-at a koronás király adja, hogy az előadás valódi legyen s hogy a K. az ország törvényeit és mások jogait ne sértsék. Az elősorolt kellékek hiánya miatt vannak érvénytelen K. s voltak jelesül királyaink, kiknek minden, s királyaink, kiknek csak bizonyos nemű privilégiumaik érvénytelenek. Igy újabb időből II. József privilégiumai érvénytelenek. Az erdélyi jogra is az itt kifejtettek irányadók.

Királyi korona, l. *Korona.*

Királyi könyvek *(Libri Regii)* azok a könyvek, amelyekbe régebben a királyi adománylevelek, nemesítések, vásárjogadományozások, egyéb fontosabb királyi kiváltságok majd szószerint, majd kivonatosan bevezettettek. Nyomai vannak annak, hogy már az Anjou-házból származó királyaink alatt vezettek K.-et, de csak a Habsburg-házból származó királyaink idejéből maradtak fenn, eleinte hiányosan, 1690 óta nagyobb teljességgel. A K.-et a kancelláriák vezették. Most részben a felség személye körüli minisztériumban, részben az országos levéltárban őriztetnek. A K. a régibb jogszerzésnek, családi nemesítéseknek stb. nagybecsű forrásai, bár a valóban adományozott kiváltságoknak csak kis hányadát tartalmazzák.

Királyi közegészségügyi felügyelő, l. *Közegészségügyi felügyelő.*

Királyi közigazgatási biróság, l. *Közigazgatási biróság.*

Királyi Kúria *(Főméltóságú. Excelsa Curia Regis)* az ország legfőbb birósága. Ered abból a biróságból, amelyet az ország nagybirái birótársaikkal együtt a király székhelyén, in Curia Regis, tartottak. Az utóbb biráskodó nyolcados törvényszékek (l. o.) nem lévén állandó biróságok, a XVIII. sz. elején már szükségesnek mutatkozott állandó főtörvényszék szervezése. Az 1723. XXIV. és XXV. t.-c. szervezte a hétszemélyes táblát (l. o.), amely a kir. itélőtáblával együtt alkotta a K.-t; ehhez 1840., mint a K.-nak önálló osztálya, a váltófeltörvényszék (l. o.) járult. A K. elnöke a nádor, később az országbiró volt. Az abszolut korszak után az alkotmány visszaállítá-

sával az 1868. LIV. t.-c.-ben megállapított birói szervezetben a K. két osztályban működött, mint semmitőszék csak az alsóbb bírósági eljárás megsemmisítése iránt emelt semmisségi panaszok felett, továbbá, mint legfőbb itélőszék harmadfolyamodású bíróságként érdembeli kérdésekben. Az 1881. t.-c.-kel létesített birói szervezés, minthogy ez a törvény a külön semmisségi eljárást megszüntette, a K. két osztályát egyesítette s azóta az mint magyar K. működik az ország legfőbb bíróságaként. *Személyzetét* alkotják: a magyar K. elnöke (1881 után az országbiró méltósága különvált a K. elnöki tisztétől; az 1883. gyilkos kéz által kimúlt Majláth György volt az utolsó országbiró, aki a K. elnöki tisztét viselte), a másodelnök, 10 tanácselnök és 76 biró (ide értve a számfeletti birákat is); továbbá az elnöki titkár, tanácsjegyzői szolgálatra berendelt birák és jegyzők s a kezelőszemélyzet. Legfelső bíróságként eljár polgári és büntető ügyekben; eljár továbbá fegyelmi ügyekben, képviselőválasztási ügyekben és ügyvédi ügyekben. Fontos működése a jogegység biztosítása (l. *Jogegység)*. A K. tanácsokban határoz: van 9 polgári és 4 büntető tanácsa. A tanácstagok régebbi hetes számát az 1912. VII. t.-c. megszüntette s most a K. minden polgári és büntető ügyben öttagú tanácsban határoz (1912. VII. t.-c. 13—14. §.). Az elnök és a másodelnök hivataluk alapján és tartamára a főrendiház tagjai. A Budapesten székelő kir. törvényszékek elnökei is a K. biróinak létszámába tartoznak s vidéki törvényszékek elnökei, a budapesti kir. törvényszék másodelnöke és a budapesti központi kir. járásbiróság vezetője kúriai birói cimmel és jelleggel ruházható fel. (L. *Birói szervezet)*.

Királyi küldöttek *(missi dominici. missi regii)*, Nagy Károly birodalmának közigazgatási szervezetében a királynak közegei (egy gróf és egy püspök), kik évenkint az egyes grófságokban a grófoknak és más közigazgatási közegeknek hivataloskodását megvizsgálták. K.-kel találkozunk a magyar kezdetleges Árpád-kori igazságszolgáltatás terén is.

Királyi meghívó levél az országgyűlést egybehívó királyi levél mindazokhoz, akik az országgyűlésen személyesen v. képviselők által megjelenni jogosítva vannak.

Királyi mértékű eke *(aratrum regalis mensurae)*, a régi magyar jogban divott mértéknem szántóföldek, erdők stb. terjedelmének meghatározására. Egy K. = 150 kir. mértékű hold (jugera reg. mens.); egy holdnak hossza 72, szélessége 12 kir. öl (ulna regalis). Verbőczy közli az alapmértéket, mely 16-szor véve, egy kir. mértékű ölet tesz. Az alapmértéknek hossza nem egészen 19 cm. A Corpus Jurisban közölt alapmérték az eredetinél 1 cm.-rel rövidebb.

Királyi művészet, l. *Szabadkőművesség*.

Királyi pálca *(jogar)*, l. *Koronázási jelvények*.

Királyi pecsét, l. *Pecsét*.

Királyi privilégiumok, l. *Királyi kiváltságok*.

Királyi rendeletek, a király által kibocsátott rendeletek. Mint különösen fontos K. említendők: a miksai bányarendelet 1573-ból; az urbariumok; II. Józsefnek a protestánsok házasságait szabályozó 1786 márc. 6-iki rendelete; a görög keleti egyház jogviszonyait szabályozó K.

Királyi személynök *(personalis)*, az ország egyik nagybirája 1848 előtt. L. *Személynök*.

Királyi tábla, l. *Királyi itélőtábla*.

Királyi tanács (lat. *consilium regium)*, az Árpád-házi királyok idejében a királyi kormányzat és törvénykezés fontos tényezője, amely a főpapok és a bárók összességéből alakult. A Habsburg-házbeli királyok idejében a helytartótanáccsá és a kancelláriává alakult át.

Királyi tanácsos, cím, amelyet a király adományoz.

Királyi tanfelügyelő, l. *Tanfelügyelő*.

Király itélőszéke, a király, mint az igazságszolgáltatásnak főkezelője (Summus justitiarius regni) által az állam legelőkelőbb méltóságainak és legjelesebb jogtudósainak közreműködése mellett személyesen gyakorolt igazságszolgáltatás. Az 1222-iki arany bulla rendeleténél fogva a király minden évben Székesfehérvárt K.-t tartott. Ilyen K. volt a német birodalomban a Curia Principum; Franciaországban az Assises du Roi; Angliában a Curia Regis.

Királyi tized, l. *Tizedjog*.

Királyi udvari kancellária, a középkorban a királyi udvaroknál az okiratok kiállítására, megőrzésére, jegyzőkönyvezésre, általában az irodai munkák végzésére létesült hivatal, amelyből utóbb a legtöbb királyságban a legfőbb kormányhatóság fejlődött ki. *Hazánkban* már az Árpádházi királyoknak volt kancelláriájuk, de hatásköre és politikai jelentősége a Habsburg-házi királyok alatt emelkedett nagyra, mint olyan hatóságnak, amelynek közvetítésével az uralkodó fentartott kormányzási jogait, biráskodását, a törvényhozás körüli jogait gyakorolta. I. Ferdinánd a magyar K.-nak székhelyét Bécsbe helyezte át s az ott az osztrák császári kancelláriával többé-kevésbbé a függés viszonyába került. Magyarországon a hadügyi és a pénzügyi igazgatás kivételével az egész beligazgatásnak élén állott, a belügyeknek Magyarországon székelő kormányszéke: a helytartótanács tőle vette utasításait. III. Károly és Mária Terézia a K.-t újra szervezték. Személyzete a főkancellár és 2 alkancellár alatt a főpapi, főnemesi és nemesi osztályból vett 12 tanácsosból állott. A K.-t a felelős minisztériumot behozó 1848. III. t.-c. szüntette meg. Az 1860 okt. 20. kelt ú. n. októberi diploma visszaállította, mignem 1867. a felelős minisztérium kinevezésével megszünt. A kancellárok hazánk politikai történetében nagy szerepet játszottak, mint az udvari politika és a nemzet kivánságainak közvetítői. *Erdélyre nézve* Bécsben külön udvari kancellária látta el a kormányzati tennivalókat, a magyar K.-hoz hasonló, de szűkebb hatáskörben.

Királyi udvartartás. A magyar királyi udvarhoz tartoznak: *a)* a zászlós urak és pedig először az úgynevezett nagyobb zászlós urak, úgymint a nádor (Palatinus Regis), kinek választását az 1867. VII. t.-c. elhalasztotta mindaddig, míg a nádori méltóság hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezőleg szabályozva nem lesz; az országbiró (Judex Curiae Regiae); a horvát-szlavon és

dalmátországi bán és a királyi főtárnok-mester (Tavernicorum Regalium Magister), az 1687-iki X. t.-c. szerint az itt felsorolt rendben és rangfokozatban; másodszor, kineveztetésök sorrendje szerint az úgynevezett kisebb zászlós urak, úgymint királyi főlovászmester (Agazonum Regalium Magister), főpohárnok (Pincernarum Regalium Magister), főkamarás (Cubiculariorum Regalium Magister), főasztalnok (Dapiferorum Regalium Magister), főajtónálló (Janitorum Regalium Magister), főudvarmester (Comes Curiae Regiae, v. Curiae Regiae Magister), a magyar királyi testőrsereg kapitánya (1765. VI. t.-cikk alapján); *b)* Szent István vitézrend lovagjai (a rendet Mária Terézia alapította 1764 máj. 6.); *c)* a királyi udvarnokok (Aulae Regiae Familiares, Mária Terézia által felújíttatott 1773 máj. 1.); *d)* **a magyar királyi nemes testőrsereg** (alapíttatott 1760.). A részletekre vonatkozólag l. *Udvar, Udvartartás.*

Királyi ügyészség (ném. *Staatsanwaltschaft*, franc. *le parquet*, ang. *director of public prosecution*, ol. *ministero pubblico;* kir. ügyész = franc. *le procureur*, ol. *il procuratore delle Stato*), az igazságszolgáltatás körül az állam közérdekeinek képviseletére rendelt szerv. Tagjait (királyi koronaügyész és helyettesei, kir. főügyész és helyettesei, kir. ügyész, kir. alügyész) az igazságügyminiszter ellenjegyzésével a király nevezi ki. A K. a bíróságtól független, valamint a bíróság is független a kir. ügyészségtől; közvetlenül alá van rendelve az igazságügyminiszternek és tagjai áthelyezhetők; az ügyészi megbízást el lehet vonni, de a K. tagja el nem mozdítható, a megbízás megvonása esetében pedig az illető ügyészségi tag a megfelelő rangú bírák sorába lép át. K. szűkebb értelemben a *kir. törvényszék mellett működő ügyészi hatóság*. A K. a tudomására jutott hivatalból üldözendő bűncselekmények tárgyában a nyomozást teljesítteti és a bűnvádi eljárásban a közvádat képviseli; meghallgatása nélkül érdemleges határozat nem hozható. A K. megtagadhatja a vád képviseletét, ha meggyőződése szerint a feljelentett cselekmény nem büntethető vagy ha az eljárás sikeréhez szükséges bizonyíték nem szerezhető meg. Ha pedig a vádlottat elitélhetőnek nem tartja, a vádat indokoltan elejti. A magánvád alapján megindított, illetőleg folytatott bűnvádi eljárás alatt a vád képviseletet bármikor átveheti. A vádat indokoltan megváltoztathatja. A K. illetékességét annak a bíróságnak illetékessége határozza meg, amely mellé rendelve van. K. közt felmerülő illetékességi összeütközést a főügyész dönti el. A *főügyészség* hatásköréhez tartozik: a felügyelet a kerületéhez tartozó K. felett; a K.-nek kötelező utasítást adhat; főfelügyeletet gyakorol a törvényszéki és a járásbirósági fogházak felett, elbírálja a K. azon határozata ellen használt folyamodást, amellyel a sértett a vád képviseletét megtagadó határozat ellen élt; fegyelmi ügyekben közvádlói teendőket végez. A *koronaügyész* a Kúria előtt képviseli a közvádat; közreműködik a legfőbb fegyelmi bíróság előtt a vád képviseletében; bíróküldési, illetékességi összeütközési, döntvényalkotási kérdésekben nyilatkozik; perorvoslattal élhet a jogegység érdekében. A kir. járásbiróság előtt a vádat az *ügyészi megbízott* képviseli, de ennek teendőit a K. más tagja is végezheti. A K. *házassági* semmisségi pert indíthat és az ily perben abban az esetben is részt vehet, ha a törvény szerint félként fel nem léphet; résztvehet bizonyos mértékben bármely más házassági perben is.

A K.-et annak a felismerése fejlesztette ki, hogy a vádolási tennivaló az ítélkezés feladatával együtt ugyanazon személy kezében helyesen nem egyesíthető. Az intézmény francia eredetű és első szerves szabályozását ott az 1810 április 20-án kelt törvényben nyerte. A francia ministère public azonban egyszersmind a bíróságoknak felügyeleti és ellenőrző fóruma is. A német Staatsanwaltschaft ily hivatást nem gyakorol, sem az osztrák. A régi magyar tiszti ügyészség lényegesen különbözött a mai K.-től. A tiszti ügyész a közbátorság és közerkölcsiség őre volt, aki gondoskodott arról, hogy a vétkes büntetlen ne maradjon és a sértettet kármentesítse, de a tiszti ügyészség tagjai látták el a védelmet is. L. *Vád, Ügyészségi megbízott, Legalitás, Opportunitás.*

Jogforrások: 1871. XXXIII., 1891. XVII., 1896. XXXIII., 1897. XXXIV., 1911. I. t.-cikkek.

Királyi városok, l. *Szabad királyi városok.*

Királyi végzemény *(decretum)*, így nevezik nálunk 1848 előtt a törvényt.

Királyka, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 412 tót lak.; u. p. Tajó, u. t. Beszterczebánya. Az itteni kőbányában építkezésekre és síremlékekre alkalmas homokkövet fejtenek.

Királyka (állat), l. *Királykafélék.*

Királykafélék v. *Aranypipőkefélék (Regulidae*, állat), az Éneklő madarak *(Passeriformes)* egyik családja. Némelyek a Cinegefélékhez vagy a Poszátafélékhez sorolják őket. Ide tartoznak honi madaraink legkisebbjei, még az ökörszemnél is kisebbek. Különös ismertető jelük a fejközépen végighúzódó sárga sáv, mely a hímeken még tűzvörös színt is mutat. Az orrlyukakat fedő fedi. Elsőrendű evezők száma 10. A fark hegye gyengén kivágott. Ősszel és tavasszal nagyobb csapatokban, cinegékkel együtt kóborolnak. Gyönyörű, lágy fészkükbe 6—10 sárgásfehér, néha vörös pettyekkel tarkított tojást raknak. Hasznos rovarpusztítók. Hazájuk az egész palaearktikus zóna. 7 fajuk ismeretes; nálunk kettő fordul elő: a *tűzfejű K. (Regulus ignicapillus* Brehm) és a *közönséges K. (Regulus regulus* L.). Nyáron csak a magas hegyek fenyveseiben találhatók.

Királykegye (azelőtt: *Königsgnad)*, nagyk. Krassó-Szörény vm. boksánbányai j.-ban, (1910) 1422 német, krassován és cseh lak., vasúti állomás távíróval, posta- és telefonállomás. A falut az 1809. évi szerencsétlen francia háború után hazájukból menekült tiroliak alapították. I. Ferenc király 1812 szept. 16. a Königsgnad nevet adta az új telepnek, melyen akkoriban összesen 30 ház állott. V. ö. 128 Original-Documente, die Colonie K. betreffend (Századok 1890).

Királykék, az az élénk kék, főleg kissé vörösesbe játszó kék, aminő a smalte, a kobaltkék és a berlini kék. Az elnevezés azoktól a kékszínű egyenruháktól ered, amelyeket a francia királyok testőrei és udvari tisztjei XIV. Lajos óta viseltek.

Királykeselyü (állat, *Sarcorhamphus papa* L.), a Ragadozók rendjébe, a *Cathartidae* családjába tartozó madárfaj. Háta vörhenyesfehér, fekete evezőtollakkal és farkkal. Hasa fehér, arca hússzinű, nyaka világossárga. Csőrtöve fekete, közepe vörös és vége sárgásfehér. Hossza 90, farkhossza 23, szárnyhossza 52 cm. Hazája Közép- és Dél-Amerika erdős síkságai. Veszedelmes ragadozó. Rokona a kondor.

Királykő, a Keleti-Kárpátok egyik homokkőláncának, a Persányi hegységnek legdélibb és legmagasabb pontja Fogaras vmegye és Románia határán, a Bucsecstől a Törcsvári-hágó választja el. Zernyest fölött emelkedik, legmagasabb pontja a *Nagy-K.*, 2241 m. magas, míg a keleti *Kis-K.* 1814 m. Ez a két csúcs fogja közre a rendkívül vadregényes *Krepatura* szakadékot (l. o.). A K. hirtelenül, impozánsan emelkedik ki, konglomerátum és leginkább jura mészkövekből áll kristályos pala alapon, s ebbe a mészkőbe van a Krepatura s a szintén nevezetes Propásta völgy is beszakadva. A K. egy nap alatt Zernyest felől megmászható, a Siebenbürgischer Karpathen-Verein tartja az utat jó karban s az erdőhatáron menedékházat is építtetett. V. ö. *Filtsch*, Die Stadt Kronstadt und deren Umgebung (Wien 1886, 116—125 l.); Emke úti kalauz (268 l.).

Királylak, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 219 horvát lak., u. p. Miksavár, u. t. Stridóvár.

Királylehota, kisk. Liptó vm. liptóújvári j.-ban, (1910) 541 tót és magyar lak., vasúti állomás, postahivatal, u. t. Hybbe.

Királylika, barlang, l. *Abaliget*.

Királylövés, lövésztársaságoknál a társaság legjobb lövészének kiválasztása verseny-célbalövéssel. A győző azután egy évig a «lövészkirály» címet viseli.

Királylubella, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 652 tót lak., postahivatal, u. t. Németlipcse.

Királymező, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1910) 906 német és magyar lak., postahivatallal, u. t. Taraczköz. Lakói kincstári famunkások, kiknek elődei a mult században Ausztriából telepedtek ide. Van kincstári erdőgondnoksága és csendőrőrse.

Király-mondák. Király-mondakörnek nevezte el Toldy Ferenc 1851. Irodalomtörténetében a régi magyar mondák közül azokat, melyek az Árpád-házbeli királyok idejére vonatkoznak. E mondák a krónikákban, első sorban Kézainál, a Képes krónikában és Turóczinál maradtak fenn, akik azonban egy XII. sz.-beli, de elveszett krónikából merítettek. Tagjai Toldy szerint: István király halála, Béla herceg párviadala a pomerán herceggel, Endre és Béla Várkonyban, a cserhalmi ütközet, Salamon király viszontagságai, László király és Charitas, Kálmán és Álmos, Vak Béla és Borics. Ma a K.-at inkább Szt. László uralkodásának végéig tekintjük befejezett csoportnak, tehát azon naiv hagyományokat, melyek Szent István személye, továbbá a Szár László családja tagjai (Endre, Béla, Salamon, Géza, László) körül képződtek. Ezeket megőrizte II. Géza korának krónikása, kinek ma többé nem ismert műve szolgált a bécsi Képes krónika forrásául. V. ö. *Toldy*, Irodalomtört.; *Beöthy*, Képes Irodalomtört; *Négyesy* László, Árpádkori compositio (Budapesti Szemle 1913, 437. sz.).

Királyné, a társasan élő rovaroknál (pl. méh, hangya) a teljesen kifejlődött, szaporításra alkalmas nőstény neve.

Királyné, a sakkjáték (l. o.) egyik figurája.

Királyné-díj (lósport), l. *Erzsébet királyné-díj*.

Királyné-fém, az Engstrom-féle tutánia, 88·5 rész ón, 7·1 rész ólom, 3·5 rész réz és 0·9 rész bizmut ötvénye.

Királynéfű (növ.), l. *Dohány*.

Királynémeti, kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1910) 515 német, cigány és oláh lak., vasúti megállóhely, u. p. Szeretfalva, u. t. Sajómagyaros.

Királynépe (azelőtt: *Királynép)*, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 446 tót és magyar lak., u. p. Rozgony, u. t. Lemes.

Királynő a. m. nőkirály, aki szintén a teljes királyi hatalomkört gyakorolja. Hazánkban a nők örökösödési jogát a trónon az 1723-iki I. II. III. t.-cikkek állapítják meg. Ez alapon uralkodott Mária Terézia.

Királyok könyve *(regum libri)*, a bibliai történet könyveinek, a zsidó kánonban ú. n. «első próféták» könyveinek egy része. A görög bibliafordításban a K.-i négy részből állnak: Sámuel két könyvéből és a királyok két könyvéből. A zsidó kánonban csak az utóbbi kettő viseli ezt a nevet s eredetileg egy egészet képez. A K.-i Izrael és Juda történetét tárgyalják Dávid király halálától Jeruzsálem első pusztulásáig. Szerkesztőjük régi krónikákból merített, de jelen alakjukat a zsidó fogság után nyerték.

Királyorr, a Magas Tátrában a Nagyszalókicsúcsból kelet felé nyúló sziklagerinc kiemelkedő csúcsa (2281 m.) Tátrafüredek fölött.

Királypálma (növ.), l. *Oreodoxa*.

Királyparadicsommadár, l. *Paradicsommadarak*.

Királypataka, kisk. Alsó-fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 477 oláh lak., u. p. és u. t. Magyarigen.

Királyponty v. *tükrösponty*, a ponty egyik fajtája. L. *Ponty*.

Királyrév, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 785 magyar lak., posta- és távbeszélőhivatallal.

Királyság, az a monarchikus államalkat, melynek uralkodója király (l. o.) címet visel; továbbá jelenti összességét azon elveknek, melyek a K.-ot mint államformát és kormányrendszert megállapítják, valamint a királyi méltóságot és hatalmat a maga egész teljességében.

Királysárga, l. *Auripigment*.

Királysas *(Aquila heliaca* Sav., *parlagi sas)*, a Ragadozók rendjébe, a Sólyomfélék családjába tartozó madárfaj. Feketebarna; farka szürke, finom, keskeny harántsávokkal, vége fekete. Fiatalok sárgásbarnák sötétebb foltokkal. Csüdje sötétszinű foltokkal fedett. Orrlyukai harántul állnak. Hangja rekedt. Egyike a legmerészebb ragadozó madaraknak. Igen óvatos és ravasz. Tápláléka: nyúl, fiatal őz, túzok, lúd és más emlős

és madár. Szükség esetén a dögöt sem veti meg. Hossza 80—88, szárnyhossza 60—63, farkhossza 32 cm. Hazája Európa DK.-i részei, Nyugat-Ázsia és Kína. Magyarország nagyobb erdeiben nem ritka, különösen délen. Állandó madár. Erdőkben költ.

Királysértés. E fogalom alá szokás sorolni a király személye ellen intézett mindazokat a merényleteket, amelyek a királyt nem uralkodói állásában érik, valamint a királyi ház tagjai ellen elkövetett merényleteket is. Ide tartoznak a következő bűncselekmények: 1. *a királybántalmazás bűntette*, amelyet az követ el, aki a királyt tettleg bántalmazza, amennyiben cselekménye nem felségsértés (büntetés 10—15 évig terjedhető fegyház, továbbá hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése: Btk. 139. §.); 2. *a K. vétsége*; ebben bűnös: aki a király ellen sértést követ el, v. a király tényeit sértő módon bírálja (büntetés két évig terjedhető fogház, a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése és hivatalvesztés: 1913. XXXIV. t.-c. 2. §. 1. bek.); súlyosabban (három évig terjedhető fogházzal, 4000 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel és az említett mellékbüntetésekkel) büntetendő e vétség miatt az, aki e cselekményt nyomtatvány útján v. pedig irat vagy képes ábrázolat közszemlére tételével v. nyilvánosan szóval követi el (1913. XXXIV. t.-c. 2. §. 2. bek.); 3. *a királyi család valamelyik tagjának tettleges bántalmazása* (büntetés 5 évig terjedhető fegyház és mellékbüntetések; Btk. 141. §. 1. bek.); 4. *a királyi ház valamelyik tagja ellen elkövetett sértés* (büntetés egy évig terjedhető fogház, de irat, nyomtatvány stb. által elkövetve 2 évig terjedhető államfogház; Btk. 141. §. 2. bek.).

Királyszék, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 174 vend és cigány lak.; u. p. Vashidegkút, u. t. Battyánd.

Király személye körüli minisztérium, hatáskörét eredetileg az 1848. III. t.-c. állapította meg, az e törvényen alapuló hatáskörét azonban az 1867-iki törvények jelentékenyen megszorították. A VII. törvénycikk kijelenti, hogy Ő Felsége mindig személyesen kormányoz, akkor is, ha külföldön tartózkodik és így megszünt az ok, hogy az ügyek egy része, mert a Felség személyes kormányának fenntartották, az illetékes miniszter hatásköréből kiszakítva a Felség által kezeltessenek. A XII. t.-c. pedig bizonyos értelemben a külügyeket, a hadügyet és az ezekre vonatkozó pénzügyet közöseknek jelenti, a közös minisztérium kormánya alá helyezi és így kivonja a K. hatásköréből. Nagyban jelenleg a Bécsben székelő K. hatósága alatt a következő ügyek állanak: Kitüntetések, nemesség, rendjelek, címek adományozása, rangemelések, kamarási ügyek, magyar állampolgároknak külföldi kitüntetésére vonatkozó ügyek, udvari szállító címek iránti tárgyalások. A külföldön tartózkodó magyar állampolgárok adó- és katonai ügyeiben bizonyos intézkedések. Ő Felségének felajánlott művekre vonatkozó tárgyalások, valamint Ő Felségéhez intézett feliratok közvetítése. A magyar minisztériumok és az udvari hivatalok közt folyó levelezés közvetítése. A Bécsben lakó magyar állampolgárok részére útlevelek kiállítása, valamint a nemesi és egyéb okmányok kiállítása, stb.

Királyszentistván (azelőtt: *Szentistván)*, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 363 magyar lak.; vasúti megállóhely, u. p. Hajmáskér, u. t. Papkeszi.

Királyszín, az égőpiros szín népies neve.

Király-Szinház, Budapesten 1903 nov. 6. nyilt meg *Beöthy* László igazgatása alatt. Kezdetben operetteket és drámai műveket adott elő, 1907 óta, amikor a Magyar-Szinház vezetését is Beöthy László vette át, a K. kizárólag az operettet műveli.

Királytelekpuszta, Nyiregyházához tartozó puszta Szabolcs vm.-ben, (1910) 689 magyar lak., vasuti megállóhely s ugyanott posta-, távíró- és távbeszélőhivatal. Dessewffy Alajos grófnak kitünő ügetőló-tenyésztelepe van itt.

Királytigris, l. *Tigris.*

Királytopáz, a nemes korundnak egyik fajtája; igen hasonlít az orientális jácinthoz (vermeille orientale).

Királyválasztás, l. *Pragmatica sanctio, Trónöröklés.*

Királyvíz, így nevezik a kémikusok a sósav és salétromsav elegyét. Rendesen 2—3 sr. tömény sósavat 1 sr. salétromsavval elegyítenek. E savelegy neve arra vonatkozik, hogy a «fémek királyát», az aranyat feloldja, hasonlóképen a platinát és a platinafémeket, mely fémek különben más savakban nem oldhatók. A K. azért oldja a fémeket, mert a melegítéskor belőle szabad klór és a nitrogénoxidklór vegyületei fejlődnek $HNO_3+3HCl=2H_2O+NOCl+2Cl$ és ezek azok tulajdonképen, amelyek az illető fémet oldható kloriddá alakítják.

Királyvörös a. m. angol vörös (l. o.).

Királyzöld a. m. schweinfurti zöld (l. o.).

Kiranti, néptörzs Nepalban, l. *Limbu.*

Kirb., természetrajzi nevek után *Kirby* W. (l. o.) angol entomológus nevének rövidítése.

Kirberg, *Otto*, német festő, szül. Elberfeldben 1850 máj. 16. Solm tanítványa. Tanulmányozta a hollandi halászok életét és ebből a körből meríti tárgyukat legjelesebb képei: A tenger áldozata (1876, berlini nemzeti képtár); Aggodalmas órák; Hollandi búcsú, stb. Ezeken kívül megemlítendők még a Látogatás a gyermekágyasnőnél és a Dámajátékosok c. festményei.

Kirby (ejtsd: körbi), *William*, angol entomológus, szül. Witneshamban 1759 szept. 19., megh. Barhamban 1850 júl. 4., ahol mint lelkész működött. Különösen a rovarok tanulmányozásával foglalkozott. Fontosabb művei: Monographia apium Angliae (Ipswich 1882) és Introduction to Entomology (Spence-szel 1815—26, 4 köt.; német nyelvre lefordította *Oken*, Stuttgart 1823—33, 4 köt.).

Kirchbach, 1. *Frank*, német festő, szül. Londonban 1859., megh. 1912 márc. 19. Eleinte Drezdában, majd Münchenben Wagner Sándornál tanult. 1889—96-ig a Städel-intézet tanára volt Majna-Frankfurtban. Nevezetesebb képei: Jelenetek a Nibelung-énekből (falfestmények a Rajna melletti Drachenburg-kastélyban); Ganymedes elrablása; Krisztus kiűzi a pénzváltókat a templomból; Krisztus és a gyermekek, stb.

2. *K.*, *Hugo Ewald*, gróf, porosz tábornok, szül. Neumarktban 1809 máj. 23., meghalt Moholzon (Sziléziában) 1887 okt. 6. Előbb a vezérkarban szolgált, 1866. mint dandárnok Nachodnál és Skalitznál harcolt szerencsésen, 1870. pedig mint az V. hadtest parancsnoka Weissenburgnál, Wörthnél és Sedannál küzdött. Résztvett Páris ostromlásában is. 1880-ban nyugalomba vonult, mely alkalommal grófi rangot nyert.

3. *K.*, *Wolfgang*, német költő és iró, *K. 1.* testvérbátyja, szül. Landauban 1857 szept. 18., megh. Nauheimban 1906 szept. 8. 1888—89-ig szerkesztette a Magazin für Litteratur des In- u. Auslandes-t. Főbb művei: Salvator Rosa (1880), Kinder des Reichs (1883, 2 köt.); Das Leben auf der Walze (1892).

Kirchberg, 1. *K. am Wechsel*, község Neunkirchen alsóausztriai kerületi kapitányságban a Feistritz partján, a Wechsel lábánál, (1910) 1545 lak., közelében szép cseppkőbarlanggal. — 2. *K. in Sachsen*, város Zwickau szász kerületi kapitányságban, az Érchegységben, vasút mellett, (1910) 7227 lak., gyapjuszövéssel és bőrgyártással.

Kircher, *Athanasius*, német tudós, szül. Fulda mellett Geisában 1601 máj. 2., megh. 1680 nov. 27. 1618-ban a jezsuiták rendjébe lépett. A würzburgi egyetemen a matematika, filozófia, a héber és a szír nyelvek tanára volt. Később a pápa meghívására Rómába ment, hol a Collegio romanoban matematikát és héber nyelvet tanitott. Sokoldalú ismeretei voltak. Feltalált egy gyujtóüveget s őt tartják a laterna magica feltalálójának is. Az általa alapitott *Museo Kircheriano* a római Collegio Romanoban 1870 óta az olasz állam tulajdona. Munkái közül említésre méltók: Ars magna lucis et umbrae (Roma 1646); Magnes, s. de arte magnetica opus tripartitum (u. o. 1641); Pantometrum Kircherianum (Würzburg 1660); Musurgia universalis (Roma 1650); Mundus subterraneus . . . (Amsterdam 1664); China illustrata (u. o. 1667); Polygraphica seu artificium linguarum (Roma 1663). Műveiben sok furcsaság található.

Kirchheimbolanden, az ugyanily nevű járás székhelye Pfalz bajor kerületben, a Donnersberg lábánál, vasút mellett, (1910) 3560 lak., egykori fejedelmi kastéllyal. 1849 jún. 14. itt a poroszok és pfalzi fölkelők egymással megütköztek. Az elesetteknek 1872. a temetőben emléket állítottak föl. Közelében van a *Schillerheim*, Schiller-emlékkel és *Donnersberg* klimatikus gyógyhely.

Kirchheim unter Teck, az ugyanily nevű járás székhelye a württembergi Duna-kerületben, (1910) 9668 lak., pamut- és vászoniparral, gyümölcs- és szőllőtermeléssel; D.-Németországban a legjelentékenyebb gyapjuvásárokkal.

Kirchhoff, 1. *Adolf*, német klassz. filológus, szül. Berlinben 1826 jan. 6., megh. 1908 febr. 26. Egy ideig gimnáziumi tanár u. o., 1865. berlini egyetemi tanár, a görög irodalom és epigrafika terén kiváló. Művei: Quaestionum Homericarum particula (Berlin 1846); Die Hom. Odyssee und ihre Entstehung (u. o. 1859); Die Komposition der Odyssee (u. o. 1869). A két utóbbi egyesitve és bővitve: Die Homerische Odyssee (u. o. 1879); Studien zur Geschichte des griech. Alphabets (u. o. 1863, 4. kiadás 1887); Über die Abfassungszeit des Herodot. Geschichtswerks (u. o. 1868, 2. kiadás 1878); Thukydides und sein Urkundenmaterial (Berlin 1895). Epigrafikaiak: Die umbrischen Sprachdenkmäler (u. o. 1849—51, 2 köt.); Das Stadtrecht von Bantia (1853). Nagy része van a Corpus inscriptionum atticarum-ban és Corpus inscript. graecarumban. 1866—81-ig egyik szerkesztője volt a Hermesnek. Kiadásai közül nev. Plotinus (Leipzig 1856, 2 köt.); Euripides kritikai kiadása (Berlin 1855, 2 köt.) és szövegkiadása (1867—68); Aeschylos szövegkiadása (1880); továbbá Hesiodos, Xenophon De re publica Atheniensium.

2. *K.*, *Albrecht*, német történetiró és könyvkereskedő, *K. 1.* öccse, szül. Berlinben 1827 jan. 30., megh. Lipcsében 1902 aug. 20. Lipcsében Wigand Györgygyel antiquar-könyvkereskedést nyitott 1856., melyet 1858 óta egyedül, majd Ottó fivérével vezetett. Művei: Fünfjähriges Bücherkatalog (1851—60), melyet utóbb Hinrichs folytatott; Beiträge zur Gesch. des deutsch. Buchhandels (Leipzig 1851—53, 2 rész); Die Handschriftenhändler der Mittelalters (u. o. 1853, Nachtrag, Halle 1855); Die Entwickelung des Buchhandels in Leipzig bis in das 2. Jahrzent nach Einführung der Reformation (u. o. 1885); folytatta Kapp Fr. befejezetlen művét: Gesch. des deutschen Buchhandels stb. A lipcsei egyetem 1878. díszdoktorrá avatta.

3. *K.*, *Alfred*, német geográfus, szül. Erfurtban 1838 május 23., megh. Mockauban, Lipcse mellett 1906 febr. 8. 1873 óta a földrajz tanára volt a hallei egyetemen. Művei: De labiatarum organis vegetativis (Erfurt 1861); Die Idee der Pflanzenmetamorphose bei Wolff und Goethe (Berlin 1867); Mensch und Erde (Leipzig 1905) stb. 1885 óta kiadta az Unser Wissen v. der Erde c. kézikönyvét (Leipzig u. Prag). Számos egyéb művet is adott ki és dolgozott át (Peschel Völkerkunde művét is). Szerkesztette a Forschungen zur deutschen Landeskunde c. vállalatot. V. ö. *Ule*, Alfred K., ein Lebensbild (Halle 1907).

4. *K.*, *Gustav Robert*, fizikus, szül. Königsbergben 1824 márc. 12., megh. Berlinben 1887 okt. 17. 1850-ben Boroszlóban rendkivüli, 1854. Heidelbergben, 1874. Berlinben egyet. tanár. K. Boroszlóban ismerkedett meg Bunsennel, kivel aztán szoros barátságban élt. Heidelbergben K. főleg a mágnesség és elektromosság vizsgálásával foglalkozott s ott érte el legnagyobb sikerét a szinképelemzés felfedezésével. A szinkép vizsgálásával K. annyira tönkretette szemét, hogy vizsgálatait félbe kellett szakítania. Hazánkfia. *Hofmann* Károly folytatta a napszinkép felvételét. Nagy fölfedezésének jelentőségét fölismerték. Nevezetesebb munkái: Untersuchungen über das Sonnenspektrum und die Spektren chemischer Elemente (Abhandlungen der Berliner Akademie 1861); Vorlesungen über mathematische Physik (Leipzig 1867, 4. kiad. 1897); Gesammelte Abhandlungen (u. o. 1882).

Kirchhoff-féle törvények, 1. az Ohm-féle törvény kibővítései áramelágazás eseteire. E törvények a következők: *a)* Minden elágazási ponton

az áramerősségek algebrai összege nulla, ha a pont felé tartó áram erősségét pozitiv, az attól eltávozóét negativ jellel veszik. b) Minden zárt áramkörben, melyet elágazás létesít, az elektromotoros erők összege egyenlő az egyes ágakra érvényes áramerősség és ellenállás szorzatából alakított összeggel. — 2. A hősugárzásra vonatkozó Kirchhoff-féle törvény azt fejezi ki, hogy ugyanazon hőfokra vonatkozólag a testek hőkibocsátási és elnyelési képessége között állandó viszony létezik. Mennél jobban sugarozza tehát valamely test a hőt, annál nagyobb mértékben nyeli is azt el. Az említett viszony a hullámhossznak és abszolut hőmérsékletnek függvénye, mely minden testre nézve ugyanaz és egyenlő az abszolut fekete test hőkibocsátási képességével.

Kirchhörde, falu Arnsberg porosz kormányzósági kerületben, Hörde járásban, (1910) 13,523 lak. Van evang. temploma és kőszénbányája.

Kirchlinde, porosz város az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 5320 lak. Kőszénbányászat.

Kirchmann, *Julius von*, német filozófiai és politikai író, szül. Schafstädtben 1802 nov. 5., megh. Berlinben 1884 okt. 20. Nagy szolgálatot tett a filozófiának filozófiai könyvtárával (Philosophische Bibliothek), melyet 1868. indított meg, s amelynek néhány száz kötetében az ó- és újkor főbb filozófusainak művei eredetiben és fordításban (nem mindig kifogástalanok) jelentek meg. Ebben jelent meg K.-nak egyik műve: Die Lehre vom Wissen als Einleitung in das Studium der Philosophie (4. kiad. 1886). K. a maga rendszerét realizmusnak nevezte.

Kirchner *Béla*, pedagógus, szül. Baranyaselylyén 1864 ápr. 29. Tanítói, majd tanári képesítést szerzett s az elemi iskolától kezdve minden magasabb fokú népoktatási intézetnél működött. Mint felsőkereskedelmi iskolai főigazgató 1914-ig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba volt szolgálattételre beosztva. Számos tanügyi, különösen szakoktatási cikket írt. Miniszteri megbízásból megírta a párisi 1900. évi világkiállításra a közoktatási kormány által kiadott L'enseignement en Hongrie című monografiának a hazai kereskedelmi oktatásügyet felölelő részét.

Kirchner, 1. *Eugen*, német festő és rajzoló, szül. Halléban 1865 febr. 20. Művészeti tanulmányait a berlini akadémián elvégezve, Münchenben telepedett le, ahol a Fliegende Blätterben megjelent, s a német nyárspolgárság fonákságait ábrázoló rajzaival tűnt fel.

2. *K.*, *Friedrich*, német filozófiai író, szül. 1848 máj. 1. Spandauban, megh. 1900 márc. 5. Berlinben, mint reáliskolai tanár. A realisztikus irány híve. Írt egy filozófiai szótárt: Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe (6. kiad. 1911), néhány művet Leibnizről és Das Grundprincip des Weltprocesses mit besonderer Berücksichtigung Frohschammers (1882). Költeményeket és irodalomtörténeti műveket is írt.

3. *K.*, *Martin*, német orvos, szül. Spandauban 1854 júl. 15. Koch Róbert tanítványa volt. 1898 óta a porosz kultuszminisztériumban előadó tanácsos és tagja a kaiserl. Gesundheitsamtnak. 1906 óta a berlini egyetemen a szociális orvostan rendes tanára. Főbb művei: Die Lepra in Russland (Jena 1897); Hygiene u. Seuchenbekämpfung (Berlin 1904).

4. *K.*, *Theodor*, német zeneszerző, szül. Chemnitz mellett Neukirchenben 1823 dec. 10., megh. Hamburgban 1903 szept. 18. 1862—75-ig a zürichi zeneegyesület igazgatója volt. Művei nagyobbrészt dalok és zongoradarabok, remekei a zenei miniatűrművészetnek. Opus-számuk meghaladja a százat. V. ö. *Niggli*, Th. K. (1880).

5. *K.*, *Wilhelm*, német gazdasági tanár és író, szül. Göttingenben 1848 júl. 9. 1879-ben a hallei, 1889. a göttingeni és 1890. a lipcsei egyetemen r. tanár s az utóbbinál a gazdasági intézet (fakultás) igazgatója. K. egyik úttörője a tejgazdaság haladásának, e téren elsőrendű szaktekintélynek van elismerve. Főbb művei: Beiträge zur Kenntniss der Kuhmilch (Dresden 1877); Handbuch der Milchwirthschaft (Berlin 1886, 5. kiad. 1907); e munka *Szentkirályi* Ákos dr. fordításában magyarul is megjelent, Budapest 1885); Die Fütterung des Rindviehes nach den neueren Forschungsergebnissen (Dresden 1888); Die zweckmässige Ernährung des Milchviehs (u. o. 1901).

Kirchrath, város, l. *Kerkrade*.

Kirekesztés, l. *Egyházi büntetések*.

Kirenaika *(Cyrenaica)*, ókori vidék Afrika É.-i partján, a mostani barkai fensík (l. *Barka*). Első telepesei therai görögök voltak, akik a VI. sz.-ban ide telepedtek és államot alapítottak, mely hajózás, kereskedelem, ipar és művészet által egyaránt virágzásnak indult. Mikor a Ptolemaiosok a trónra kerültek, K. is függő helyzetbe jutott és öt fővárosáról (Apollonia, Ptolemais, Tauchira, Berenike, Kirene) *Pentapolis* nevet kapott. Az utolsó Ptolemaios, Apion, a rómaiakat tette meg utódaivá (Kr. e. 96.), akik eleinte külön tartományképen kezelték, de később Krétával egyesítették. 1911 nov. 5. Tripolisz (l. o.) annektálásakor K. is olasz kézre került.

Kirenaikusok, *Kirenei iskola*, görög filozófiai iskola. L. *Aristippos* és *Hedonizmus*.

Kirendeltség, l. *Expositura*.

Kirene *(Kyrene)*, ókori város Afrikában, melyről a *Kirenaika* (l. o.) nevű tartományt nevezték el, s az utóbbinak fővárosa. Theraiak alapították, a hagyomány szerint Battos vezetése alatt (631) és Peneios leányáról nevezték el, akit Apollon szeretett és Tesszáliából Libiába vitt magával (innen az Apollo-kultusz). A város híres volt jeles orvosairól; itt születtek a bölcselők közül Aristippos és Annikeris, a költők közül Kallimachos, a tudósok közül Eratosthenes és Karneades. Romjait most *Gurena* néven ismerik.

Kirenei iskola, l. *Aristippos* és *Hedonizmus*.

Kirezun *(Kirezont)*, város Trebizond kis-ázsiai török vilajetben a Fekete-tenger partján, 3—5000 lak., egy régi bizánci erősség romjaival. K. az antik Kerasos, Cerasus vagy Pharnaia, ahonnan Lucullus először hozott cseresznyét Rómába.

Kirgizek, *kaizak-* vagy *kazak-K.* A kara-K. (l. o.) szomszédságában lakó, nyelvileg rokon, de fajilag elütő középázsiai turk nép a Volga mentén. Három tagra, ú. n. hordákra oszlik: a nagy, ulu dzsusz Turkesztánban, a Csuj, Talas és Csireszk folyók vidékén; a közép, orta dzsusz a Tobol, Irtis,

Isim és Turgai folyók mentén a Szír-Darjáig a kis tóig; a kicsi dzsusz a Volga és az Aral tó mellékén (L. *Bukei horda)*. Ezenkívül Tomszk és Tobolszk kormányzóságokban vannak elszórt kirgiz-telepek, Európában Orenburg vidékén, ezek az ú. n. dzsatak-K. és Asztrakánban, úgy, hogy a kara-K. és a kinai területen lakó K. együttesen mintegy 3 milliót tesznek ki. (Kirgiz férfi színes képét l. az *Ázsia* czikkhez csatolt képmellékleten). Uralkodó vallásuk az iszlám, Európában az orosz hit, de a nép még mindig ragaszkodik ősi pogány hagyományaihoz. Életmódja és szokásai megegyeznek a karakirgizekével. Ősi törzsrendszerét az orosz hatóságok beavatkozása megtörte ugyan, de a nemesség, a régi kánok ivadékainak előjogai megmaradtak. A kormányzás és közigazgatás az orosz törvény alapján kiesett a nemesség kezéből, de befolyása azért nem csökkent.

Irodalom. Göbel, Reise in die Steppen der K., Dorpat 1837; Schott, Ueber die echten K., Berlin 1864; Zaleski, La vie des steppes kirghizes, Paris 1865; Finsch, Reise nach Westsibirien, Berlin 1879; Radloff, Aus Sibirien, 1. köt. Leipzig 1884; u. a., Kirgisische Mundarten, Pétervár 1870; u. a., Der Dialekt der Karakirgisen, u. o. 1886; Jadrinzew, Sibirien, németül Jena 1886; Dingelstedt, Le régime patriarcal et le droit K., Paris 1891; Kovalevski M., Origines et l'évolution de la propriété, u. o. 1891; Prinz Gyula, Második belsőázsiai utam néprajzi eredményei, Budapest 1911.

Kirgiz-steppe, a kirgizektől lakott óriási terület Ázsia Ny.-i részén az Ural forrásvidéke, a Tobol mente, Irtis, Szaján- és Ala-tavak, Ala-hegység, Csu és Szir-darja folyók, az Aral-tó, Uszt-jurt plató, Kaspi-tenger s az Ural folyó vidéke közt. Területe körülbelül 1.900,000 km², lakóinak száma 2.461,278. Síkságaiba az Ural s az Altáj-szisztéma egyes előrevetett ágai nyúlnak be. A folyók legnagyobbrészt sós tavakban vesznek el, ezek közül a legnagyobbak az Aral- és a Balkhas-tó s ezek mellett a Csalkar Dengisz és a Dengisz mocsár. Sok folyó homokpusztában vesz el. A bányászat újabban kezd lábrakapni, ólmot, rezet és szenet bányásznak és aranyat mosnak. *Hőmérséklete* rendkívül szélsőséges, 40° és —38° közt váltakozik, csapadéka kevés; a steppének jellemző növénye a szaxaul (Haloxylon Ammodendron), jellemző állata pedig a szaiga-antilóp (Antilope Saiga). Lakói leginkább nomadizáló *kirgizek* (l. o.), akik közt elszórtan élnek a kereskedéssel foglalkozó tatárok. A kirgizek 1734. Anna cárnőnek önként meghódoltak, de sokszor betörtek orosz területre s ezért az oroszok ellenük erődítésekkel védekeztek s 1820. a kirgizek végleges lecsendesítése végett a fontosabb útkereszteződési pontokon várakat emeltek állandó őrséggel. 1864-ben az oroszok elfoglalták Csenskendet, s fölállították a Turkesztán főkormányzóságot, 1873. Khivát foglalták el és így a K. egészen az uralmuk alá került. 1882-ben szervezték ezt a területet.

Kirics, a halászmadarak *(Sterna* L.) általában használt neve, mely elnevezés állítólag zajos kiáltozásuktól ered. L. *Halászka*.

Kirid, török neve Krétának (l. o.).

Kirie, helyesebben *Kirie elejszon* (gör.) annyit tesz mint: «Uram irgalmazz». A keresztény egyházi liturgiában mint ima-formula van használatban, melyet I. Gergely pápa is nemcsak átvett s megtartott az általa reformált s kibővített liturgiával, hanem a «Kriszte elejszon»-nal (Krisztus kegyelmezz) meg is toldta.

Kirill *(Kyrillos, Cyrill)*, l. *Cirill*.

Kirillov, az ugyanily nevű járás székhelye Novgorod orosz kormányzóságban, a Porozovica és Sekszna összefolyásánál, kb. 5000 lakossal, az 1369. alapított K.-Bjelozerszkij híres klastrommal, érdekes történelmi gyüjteménnyel.

Kirima *(Rhamphastus tucanus* L.), a Borsevők (l. o.) családjába tartozó, délamerikai madárfaj.

Kirimba-szigetek *(Querimba, Kerimba)*, hosszan elnyúló szigetcsoport a portugál-keletafrikai partokkal szemben. Legjelentősebb a 28 sziget közül Ibo.

Kirimon, japáni jelvény (címer), mely a Pavlownia növény leveleiből s virágaiból áll.

Kirin, adók. Zágráb vm. toposkói járásában, (1910) 1116 szerb lakossal; u. p. Bović, u. t. Vrginmost.

Kirin *(Girin)*, tartomány a kinai Mandzsuriában. A mongol pusztákkal határos, területe ennek a kizárásával 210,000 km². A hasonlónevű fővárosának kb. 90,000 lakosa van, Szungari egyik forrásfolyójának a Szun-hoa-kiangnak a partján fekszik, a környékén levő nagy dohánytermelés központja, fontos kereskedelmi útvonalon van.

Kirjat (héber a. m. város). 1. *K.-Arba* a. m. Hebron (l. o.). — 2. *K.-Jearim* (erdő-város) Palesztinában; utóbb Juda törzsének területéhez tartozott. Ma *Kariet el Enab*, a jaffa-jeruzsálemi út mentén. — 3. *K.-Szefer* (az írás városa), régebben Debir város Dél-Palesztinában. Ma Devirbám.

Kirkby in Ashfield (ejtsd: körbi in esfild), város Nottinghamshire angol countyban, (1911) 15,379 lak., kőszénbányászat.

Kirkby in Kendal, város, l. *Kendal*.

Kirkcaldy (ejtsd: körkalde), város Fife skót countyban, (1911) 39,600 lakossal, jelentékeny vászon- és pamutiparral, linoleum- és nemezkészítéssel, fehérítőkkel, agyagiparral és gépgyártással; tengeri fürdőkkel. *Smith* Ádám szülővárosa.

Kirkcudbright (ejtsd: körkködbrájt). 1. *K.-shire* v. *East-Galloway*, county Skóciában a Solway Firth, Dumfries, Ayr és Wigtown közt, 2470 km² területtel, (1911) 38,363 lak., akiknek száma a kivándorlás következtében folyton apad. A 700—800 m. magas hegyektől borított county földje terméketlen. A lakosság főleg halászattal és állattenyésztéssel foglalkozik. — 2. *K.*, az ugyanily nevű county székhelye, (1911) 2191 lak., szép plébánia-templommal; közelében láthatók Dundrennan-apátság romjai, amelyben Stuart Mária a skót földön az utolsó éjjelt töltötte.

Kirke (latinosan *Circe)*, mitikus görög varázslónő, ki a világ Ny.-i végére képzelt, Aiaia nevű meseszigeten lakott s az embereket állatokká tudta változtatni. Az Odysseia X. énekéből került ki a híres mese, hogy K. a szigetére vetődő Odysseus társait disznókká változtatta. Mikor utóbb Odysseus tengeri kalandjait az olasz félsziget Ny.-i pontjai körül lokalizálták, Latium egyik — állítólag alluvium-képződményű, tehát eredetileg sziget jellegű — hegyfokát K. ősi szigetének tekintették s *Circeius Monsnak* (ma *Monte Circello)* nevezték.

Kirke, *Edmund*, álnév, l. *Gilmore*.

Kirkeszion (lat. *Circesium*), görög neve Karchemis városnak, Mezopotámiában, az Eufratesz mellett.

Kirkintilloch (ejtsd: körkintilloh), város Dumbarton skót countyban, (1911) 11.932 lak., szénbányákkal, virágzó vas- és kémiai iparral, musszlinkészítéssel.

Kirk-Kilisszé, város Drinápoly török vilajetben, az Isztrandzsa Ny.-i lábánál, a Szutru közelében, 12—16,000 lak., akik sok vajat és sajtot szállítanak Konstantinápolyba. A balkáni háborúban 1912 okt. 12. a bolgár hadsereg megverte a törököket és elfoglalta a várost, amelyet azonban, miután 1913. a második balkáni háborúban a törökök újra megszállották Drinápolyt, a török-bolgár békekötés alapján kénytelenek voltak ismét Törökországnak visszaadni.

Kirkman-féle egyenes, l. *Pascal-féle tétel.*

Kirkman-féle pont, l. *Pascal-féle tétel.*

Kirk-para a. m. 40 para = 1 piaszter, török ezüstérem.

Kirk-vezir, híres török népkönyv, «A negyven vezér» története. Egyike a számos népkönyveknek, melyek eredetüket az ind irodalomból veszik, és többnyire arab vagy perzsa fordítás útján jutottak a török irodalomba. Tartalma röviden az, hogy a padisah előtt bevádolja a szultán asszony a mostoha fiát. A padisah halálra is ítéli az ártatlan ifjut, de a negyven vezér azáltal, hogy negyven napon át egy-egy történetet mesél el a padisahnak, megmenti az ifjut és a negyven nap leteltével kitünik az ártatlansága. Hasonló tartalmú, keretes elbeszélések nagy számmal vannak a keleti irodalomban.

Kirkwall (ejtsd: körkval), Orkney skót county székhelye, Pomona vagyis Mainland-szigeten, a K.-öböl mellett, (1911) 3810 lak., halászattal és kereskedéssel; Szt. Magnusnak 1137. alapított és normann stilusban épített templomával és a XIII. sz.-beli Orkadi grófok palotájának romjaival. K. az Orkadok egykori fővárosa, több mint egy angol mérföld hosszú utcából áll, amelyben nagy számmal vannak a középkori házak.

Kirman, l. *Kerman.*

Kirmansah, l. *Kermansah.*

Kir-Moab, l. *Kerak.*

Kirn, város Koblenz porosz kerület Kreuznach j.-ban. Van vasútja, temploma, felsőbb városi és felsőbb leányiskolája, posztó- és bőrgyára, (1910) 7102 lak. Közelében vannak *Kirburg* és *Stein-Kallenfels* romjai, valamint *Wartenstein* vára.

Kirnberger, *Johann Philipp*, német zenetudós és zeneszerző, szül. a türingiai Saalfeldben 1721 április 24., megh. 1783 júl. 27. Berlinben. Bach Sebestyén tanítványa volt. Szerzeményeit elfeledték. Elméleti munkái közül a legnevezetesebb: Die Kunst des reinen Satzes (2 kötet, 1774—79).

Kirnik, régi aranytermő hegy Alsó-Fehér v.-megyében *Verespatak* (l. o.) mellett, ma már kimerült.

Kirognomika, l. *Kiromantia.*

Kirográf (lat. *cyrographum, chirographum* v. *cheirographum*). Az oklevéltanban (diplomatica) előforduló oklevélnév. Ily oklevelek akkor adattak ki, midőn egyidejüleg több hiteles példányban való kiállításuk vált szükségessé. Elvágott oklevelek (cyrographum, literae per alphabetum incisae) voltak ezek s hazánkban már a XII. sz.-ban előfordulnak; céljuk volt a hamisítások megtörténtét megnehezíteni. Különböző eljárást követtek; az oklevél-példányokat legtöbbször ugyanegy hártyára írták, s a példányok közt levő tiszta pergamenre az ábécé *kezdő betüit* (ABC) jegyezték. Ezt a tiszta s csakis eme kezdőbetükkel ellátott hártyarészt azután közepén kettémetszették olyformán, hogy a kettémetszett betük felső része ABC az első példányon *alul* volt látható, a kettémetszett betük alsó része ABC pedig a második példányon *felül* esett. Néha az ábécé több betüje szolgált ily célra, máskor ismét maga a K. szó jegyeztetett a pergamenre. Előfordult az is, hogy az oklevelek két példányban nem egymás alá — miként hazánkban rendszerint szokásos volt, — hanem egymás mellé voltak írva. A két szöveg közé pedig egész hosszú mondatot írtak s ha ez a hártya írás-oldalára rá nem fért, folytatták azt a hátlapon is, a betük közepén aztán a hártyát elvágták. Ilyformán szükség esetén a két példányt összeilleszteni s az *egyezésből* azok hiteles voltát megállapítani lehetett. Volt különben olyan eset is, hogy az oklevél szövege szerint cyrographumnak nevezi magát, anélkül, hogy oklevél-pár kiadásának szüksége felmerült volna (pl. egyszerű adományozásnál); ily esetben a K. egyszerüen csak oklevelet jelent.

Kirohanás, hadállást, különösen sáncot vagy várat védő hadi erő egyes csapatainak vagy seregrészeinek a támadásra való előnyomulása, mely célból a hadállásból kijön. Különösen sáncokért és várakért vívott harcoknak a K.-ok a védelemnek leghathatósabb hadműveletei, melyeknek célja: az ostromló ellenséget fárasztó, sok csapatot igénybevevő biztosító szolgálat teljesítésére kényszeríteni, a vár környékéből élelmiszereket a várba szállítani, az ostromló fél által készített ostromló műveket elrontani, az ezekben talált lövegeket és lőszereket hasznavehetetlenné tenni stb. A K. annál sikeresebb, minél váratlanabbul indíttatik meg és minél gyorsabban és határozottabban történik az előnyomulás. Néha a vár vagy hadállás parancsnoka, ha a védelem sikeres folytatását már lehetetlennek tartja, az alája rendelt hadierőkkel az erődítésekből azért rohan ki, hogy az ellenség sorain át csapatait vagy legalább azok nagy részét a hadifogságba való jutástól megmentse; az ily K.-t tekintették mindig a várvédelem legméltóbb befejezésének. — A *vívásnál* a K. (franc. passe) az a támadás, mely a jobb lábbal való gyors előrelépéssel s az ezzel egyidejüleg intézett vágással vagy szúrással hajtatik végre.

Kirohanó kapu, a régi várak azon kapui, melyek rendesen nem használtattak átjáróul, hanem csak a külső művekkel való közlekedésre és kirohanó csapatok kibocsátására; az újkorban épített várakban e célra használják a rendes kijárókat és főleg a poternákat (alagútszerű kijárót).

Kirologia (gör.), l. *Kiromantia.*

Kiromantia (*cheiromantia*, gör.) vagy *kirognomika, kirologia*, a.m. kézből való jóslás, vagyis az a titkos tudomány, amely valakinek a tenyeréből és az ezen látható vonalakból az illetőnek

jövő sorsát fel tudja ismerni. A K. ős idők óta egyike a legelterjedtebb jóslási módoknak és az arcismerettan (metoposkopia v. physiognomika) meg a chirogrammatomantia vagy grafologia, vagyis a kéziratból való jellemfejtés és jóslás mellett a legújabb időkig fenn tudta magát tartani, sőt bizonyos tudományosság látszatával még napjainkban is hódít, főleg a felszines műveltségű előkelő körökben, híveket. A K.-t az ókorban leginkább a khaldeusok és az ezek nyomain indult zsidó misztikusok művelték és terjesztették el utóbb a görög-római műveltség egész világában. Az egész középkoron át is nagy tekintélyben állott s újabb lendületre kapott az újkor elején, amikor egy Paracelsus (1494—1541) és Cardanus (1501—1579) is hathatós szószólói valának. Abból az alapfeltevésből indul ki t. i., hogy a világrendet és az ember sorsát szabályozó isteni akarat a jövőre irányuló határozatait részben a makrokozmosz, vagyis a világegyetem, részben pedig az ezt kicsinyben ábrázoló mikrokozmosz, vagyis az ember életjelenségeiben előre vetíti s az ily előjelekből olvasni, következtetni tudóknak elárulja. E tan szerint az ember tenyerét a hét bolygókörnek megfelelő hét övre osztják egyes rajta többé-kevésbbé erős kinyomatu vonalak. Szerencsésnek az olyan kezet tartották, amelyen a fővonalak mindenike megvan és jól ki van fejlődve. Ezzel a tudákos K.-val nagyjában megegyeznek s eszerint vele közös eredetüek a cigányok gyakorolta kézjóslásnak az alapvonalai, melynek elég részletes ismertetését adta Wlislocki Henrik dr., Vom wandernden Zigeunervolke c. munkája (Hamburg 1890) 236—244. lapjain.

Kiropedia *(cheiropaedia*, gör.) a. m. a kéz iskolázása, kézügyességi oktatás.

Kirothadás, l. *Kipállás.*

Kirovó rendszer, l. *Munkásbiztosítás.*

Kirroah v. *hirroah* (növ.), l. *Ehretia.*

Kirsch, *Johann Peter*, német történetbuvár, szül. Dippachban (Luxemburg) 1861 nov. 3. Az egyházi pályára lépett s Rómában végezte régészeti és egyháztörténelmi tanulmányait. Itt alapította 1888. a Görres-társaság Történelmi intézetét. 1890 óta a freiburgi (Svájc) egyetemen a keresztény archeológia és egyházi irodalomtörténet tanára. Nevezetesebb művei: Die christlichen Kultusgebäude im Altertum (Köln 1893); Die Finanzverwaltung des Kardinalkollegiums im 13. und 14. Jahrhundert (Münster 1895); Die Akklamationen und Gebete der altchristlichen Grabschriften (Köln 1897); Illustrierte Geschichte der Katholischen Kirche (München 1903); Die heil. Cäcilia in der röm. Kirche des Altertums (1910); Die Geschichte der Kirche ein Zeugnis ihrer höh. Sendung (1913). Azonkívül ő dolgozta át *Hergenröther* Egyháztörténelmének 4. kiadását.

Kirschner, *Lola* (álnéven; *Ossip Schubin)*, német írónő, l. *Schubin.*

Kirsehir, szandzsák-főhely Angora török vilajetben a Kilidzsli-szu mellett, híres szőnyegszövéssel és szép szeldzsuk medresze-romokkal, kb. 10,000 lak.

Kirszanov, járási székhely Tambov orosz kormányzóságban, vasút mellett, 10,000 lak.

Kirton, város, l. *Crediton.*

Kirúg a ló a hámból, mikor nyugtalankodik. Képletesen is mondják, hogy K. a férfi a hámból, mikor valami mulatozást enged meg magának.

Kirunavara *(Kjeronavare)*, mágnesvaskő tartalmú hegyek Norrbotten svéd länben a Kalix és Torneå folyók közt, vasérce kb. 79% vastartalmú s így rendkívül nagyértékű.

Kirunga-csa-Gongo *(Virunga)*, működő vulkán a Kivu-tó É.-i partján Közép-Afrikában.

Kirva, kisk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1910) 725 német és magyar lak.; u. p. Úny, u. t. Tinnye.

Kirván *(Kairván)*, város, l. *Kairuan.*

Kis, 1. *Adolf*, szociálpolitikai író, a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár igazgatója, szül. a vasvármegyei Kisczellen (Czelldömölk) 1867 máj. 8. 1886 óta a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár (akkor még: Általános Munkásbetegsegélyző és Rokkant-Pénztár) hivatalnoka, 1904 óta igazgatója. A 80-as esztendők végén és a 90-es évek elején nagy részt vett az akkor erőteljesebben szervezkedő munkások mozgalmában. Ekkor egyideig szerkesztette a szociáldemokraták központi közlönyét, a Népszavát. 1910-ben megalapította és azóta szerkeszti a Munkásügyi Szemle c. szociálpolitikai lapot.

2. *K. Ernő*, író, szül. Pápán (Veszprém vm.) 1856 márc. 29. 1882 óta pápai ref. főgimnáziumi tanár. Főműve: *A pápai ev. ref. főiskola története 1531—1895.*

3. *K. Farkas, Beöthy* Zsolt (l. o.) régibb írói álneve.

4. *K. Imre*, jezsuita, szül. Nagyszombatban 1631 nov. 3., megh. Bécsben 1683 okt. 25. A fiatal Rakóczi herceg nevelője és a család gyóntatója volt 18 évig. Nagyszámu, többnyire polemikus munkáin kívül említendő: *Az igaz hitre vezérlő könyvecske* (Nagyszombat 1681).

5. *K. István*, reformátor és író, l. *Szegedi Kis.*

6. *K. István*, ref. püspök, l. *Diószegi*, 2.

7. *K. János*, református lelkész, l. *Diószegi*, 3.

8. *K. János*, evang. szuperintendens, író, filozófus, szül. Szentandráson (Sopron várm.) 1770 szept. 22., megh. Sopronban 1846 febr. 19. A soproni liceumban tanult, hol a külföldi önképzőkörök mintájára jelesebb tanulótársaival megalapította 1790. a Magyar Társaságot, mely mintája lett a többi ifjusági önképzőkörnek. Iskoláit befejezve külföldi útra indult, előbb azonban az ú. n. *albizálással* pénzt szerzett útjára, azaz mint szegény sorsú ifjú felkereste hitfeleit, útiköltséget gyüjtve. 1791—1793-ig Göttingenben és Jénában egyetemi előadásokat hallgatott, visszatérve a győri evang. iskolában tanárkodott, 1796. pappá szentelve előbb Nagybarátiban, 1799. Kővágóörsön, majd 1802. Nemesdömölkön, 1808 óta Sopronban lelkészkedett, hol 1812. szuperintendesnek választották. Példás papi működéséért és írói érdemeiért Ferenc király 1821. nemesi rangra emelte. A M. Tud. Akadémia megalakulásakor, a Kisfaludy-Társaság 1846. rendes tagjai sorába iktatta.

K. irodalmunknak félszázadon át egyik legszorgalmasabb és leghasznosabb munkása volt. Mindjárt pályája kezdetén Kazinczyhoz csatlakozott s a mesternek leghívebb, legmegértőbb tanítványa

lett. Nem volt erős írói egyéniség, sem a költészet, sem a tudomány terén nem tűnt ki eredetiségével, de lelkes író volt, aki ismerve tehetsége korlátoltabb voltát, hasznosan gyümölcsöztette lelki adományait. Munkásságát Kazinczy köre, s hosszú ideig a tudomány is a kellőnél magasabb polcra állította. Mint költő többnyire idegen gondolatokat tolmácsol, ami eredetit írt, abban mind tartalomban, mind formában kevéssé változatos. Dal és elégiaféle verseket írt, melyekben kevésbbé érzelem, mint inkább csendes szemlélődés, józan elmélkedés szólal meg, gondos, de nem művészi előadásban. Legnagyobb kedvvel a régi magyar verselést folytatta, csak szellemben közeledvén Kazinczy és a németek hatása alatt a nyugati műveltséghez. Már költeményeiben is, prózájában még inkább, gyakorlati célt tartott szem előtt: használni akart s ismeretterjesztő meg hézagpótló munkák szerzésére és fordítására adta magát. E téren egyike úttörőinknek, s működése a maga idejében valóban méltó volt az elismerésre. Az irodalmat legnagyobb hálára azzal kötelezte, hogy 1803. meglepvén Berzsenyi Dánielt versei mellett, rábirta, hogy lépjen föl velük Kazinczy, majd a nagy közönség elé. Értekezéseinek, kisebb dolgozatainak, ünnepi szónoklatainak száma meghaladja a százat, nagyobb munkáié az ötvenet. Alkalmi költeményei után első komolyabb műve *Hercules választása* című allegorikus vers volt, melyet 1791. az angol Lowth eredetijéből ültetett át, valamint munkásságának legmaradandóbb értékű termései általában a külföldi klasszikusok fordításai, így Juvenalis szatirái (1825), Terentius vigjátéka az Androsi leány (1828), Aulus Persius Flaccus szatirái (1829), Horatius levelei (1833), Iphigenia Taurisban (Goethe szinműve, 1833 és újra 1836). Sokat olvasott könyvek voltak továbbá poetikai, retorikai, esztétikai fordításai, így Blair Hugo rhetorikai és aesthetikai leckéi (1878), Longinus értekezése a fenségesről és Anaximenes rhetorikája (1846), Aristoteles rhetorikája (1846). Egyéb fordításai közül említésre méltók: Knigge híres könyvének átültetése Az emberekkel való társalkodásról (1798, majd 1811, 1821), Falusi élet (Delille verses művének fordítása, 1825). Ismeretterjesztő művei és gyűjteményes kiadásai közül, melyek jobbára átdolgozások v. kompilációk s részben szépirodalmi tartalmúak, fontosabbak: Görög-római mythologia (németből 1805); *Kellemes időtöltésre való elmés nyájasságok* (1806); *Flora* (kisebb verses és költői művek, 4 köt., 1806—1808); *A régi görögök erkölcsei és szokásai* (Eschenburg után, 1809); *Nevezetes utazások tárháza* (többekkel együtt szerkesztette, 8 köt., 1816—19); *Helikoni kedvtöltés* (4. köt., 1816—20); *Klio* (eredeti és fordított, prózai és vegyes darabok, 1825); *Soproni estvék* (vegyes irodalmi dolgozatok, 5 füzet, 1839—44). Vallásos dolgozatai közül kiemeljük: *Vasárnapi és ünnepnapi predikációskönyv* (dunántúli prot. lelkészek közreműködésével, fordítások, 1807); *Keresztyén új Énekeskönyv* (imádságokkal, 1811). Eredeti munkái közül nevezetes az a pályamüve, mellyel 1804. a Kultsár Istvántól kitűzött pályakérdést megoldván, elnyerte a jutalmat: *A magyar nyelvnek mostani állapotjáról. Kimíveltetése módjairól, eszközeiről* (1806). Ez az első tudományos munka, mely a kor legfontosabb kérdését, a nyelvújítást tárgyalja. *Verseit* első ízben Kazinczy adta ki (1815), másodszor bővítve (1843—1848) a Kisfaludy-Társaság. Irodalomtörténeti szempontból legbecsesebb műve: *Kis János superintendens Emlékezései életéből*, mely először 2 kötetben 1845—46, másodszor a kéziratban maradt III. kötettel megbővítve az Olcsó Könyvtárban jelent meg (1890), de így is töredékes.

Irodalom. Életrajzát kimerítően megírta Toldy Ferenc, Magyar Költők Élete II. k. és Magyar Államférfiak és Irók II. k. Kiadatlan költeményei a Figyelő V. kötetében. Méltatását adta Kölcsey Ferenc a Tud. Gyűjt., 1817 II. k. (Minden munkái közt is); Greguss Ágost, Pesti Napló, 1854, 12. szám; költészetének idegen (német) elemeit Gálos Rezső mutatta ki az Egy. Philol. Közlöny 1911. évf.-ban.

9. *K. Miklós*, könyvnyomtató és író, l. *Tótfalusi Kis*.

10. *K. Pál*, honvédezredes, az 1848—49-iki szabadságharc egyik hőse. A szerb háború kezdetén a bihari nemzetőrök parancsnoka volt s Kiss Ernő táborában harcolt. Először 1848 szept. 2. tünt ki Perlasznál. 1848 dec. 16. Damjanich alatt harcolt a jarkováczi ütközetben. 1849 febr. 26. Gál Miklós helyébe az aradi ostromsereg parancsnokává nevezték ki. Ápr. 4. résztvett a tápió-bicskei ütközetben, hol a 9-ik zászlóalj élén Földváry Károllyal kezet fogva, halálmegvetéssel rohant a híd elfoglalására. 1849 ápr. 26. a Komárom alatt vívott első csatában az ő dandára kelt át először a Dunán s már hajnali 3 órakor elfoglalta a homokhegyet s ezzel a csata szerencsés kimenetelét vezette be. Májusban Pétervárad parancsnokává nevezték ki, melyet 1849 szept. 5. nyitott meg az osztrákok előtt.

11. *K. Pál*, *Nagy* Ignác (l. o.) írói álneve.

12. *K. Sándor*, tanár és műfordító, szül. 1854 nov. 18. Mindszenten (Csongrád vm.), megh. 1904 nov. 12. Szakolczán. A piarista rendbe lépett s elvégezvén a bölcseletet és teológiát, tanított a rend több gimnáziumában. Írt tárcacikkeket, értekezéseket és sok alkalmi, hazafias költeményt. Legértékesebb alkotása P. Terentius Afer (római drámaíró) vigjátékainak verses magyar fordítása (1895), melyet a M. Tud. Akadémia a 200 aranyos Karátsonyi-díjjal tüntetett ki.

Kisábránka, kisk. Bereg vm. felsővidéki jár.-ban, (1910) 215 rutén lakossal; u. p. Hátmeg, u. t. Ilosva.

Kisadorján, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 146 magyar lakossal; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Kisafa, az a fadarab, melyre halmázsálás alkalmával a kast akasztják. L. még *Hámfa*.

Kisagysátor *(tentorium cerebelli)*, l. *Agyhártyasarlók*.

Kisagyvelő *(cerebellum)* szerkezetét l. *Agyvelő*. Élettani szempontból a K. mint önálló, az agyvelő mellé rendelt központ működik, amely egyrészt a középidegrendszer többi részeinek működését befolyásolja, másrészt az azoktól érkező impulzusok hatása alatt áll. Állatkisérletekből, valamint beteg embereken tett megfigyelésekből tudjuk, hogy a K. valamilyen úton a mozgások finomabb szabályozásában vesz részt, a mozgások koordinációját végzi; beteg K.-jű emberek moz-

gásai rendetlenek, egyensúlyt tartani nem tudnak (cerebellaris ataxia, l. *Ataxia)*, izomerejük lecsökken, kényszermozgások és kényszerhelyzetek léphetnek fel, stb.

Kisajátítás (lat. *expropriatio*, ném. *Enteignung)*. Minthogy a maga dolgával a tulajdonos elvileg szabadon rendelkezik, más valaki az ő dolgát rendesen csak az ő akaratával szerezheti meg. A tulajdonos rendelkezési jogának feltétlen respektálása azonban sokszor igen fontos közérdeket sértene, különösen ingatlanoknál. A közforgalmat, a honvédelmet és egyéb közérdeket szolgáló művek (pl. vasutak, erődítések stb.) létesítése gyakran lehetetlenné válnék, ha az illető tulajdonosoktól függne, vajjon a jelzett célra szükséges ingatlanaikat átengedik-e v. sem. Az újabb jog rendszerek ezért lehetővé teszik, hogy ilyen esetben a tulajdonostól az ő ingatlanát akarata ellen ére is el lehessen venni, úgy azonban, hogy a tulajdonos ezért teljes kártalanítást kap. Nálunk főkép az 1881. XLI. t.-c. szabályozza a K.-t. K.-nak közérdekből helye van nálunk egyebek között közlekedési vállalatok (közutak, hidak, vasutak, távirók, távbeszélők, közhasználatu kikötők és rakodóhelyek, közraktárak, csatornák, vizi munkálatok (folyamszabályozás, lecsapolások, védtöltések, vízmosások meggátlása), futóhomok megkötése, állami épületek és intézmények, hadi erődítmények céljaira, műemlékek fentartása érdekében stb., községekben ezenkívül új útcák és közterek nyitására, közdűlőutak és köztemetők létesítésére, községi iskolák, közkórházak, közfürdők, katonai laktanyák építésére, víz- és gázvezeték és csatornázás céljaira, nagyobb városokban ezenfelül városszabályozási célokra stb. Iparfejlesztési célokból az 1907. III. t.-c. az 1915-ig terjedő hatállyal K.-t különböző korlátozások mellett enged bárminő gyár- és ipartelep részére is. Maga a K.-i eljárás két főszakra oszlik. Az egyik, a tulajdonképeni K.-i eljárás, a K.-i engedély megadása, a K.-i terv elkészítése és az evégből esetleg szükséges előmunkálatokhoz az engedély megadása és, ha a kisajátító által készitett tervhez az érdekeltek hozzá nem járultak, a tervnek tárgyalás alapján való megállapítása. A K.-t, ha a törvény másképp nem rendelkezik, a kereskedelemügyi miniszter engedélyezi. Második főszaka az eljárásnak a kártalanítás. Ha a tulajdonos és a kisajátító az árra nem egyeznek meg v. a köztük létrejött egyességet valamely telekkönyvi érdekelt (pl. a jelzálogos hitelező) sérelmesnek tartja, a biróság (az ingatlan fekvése szerint illetékes kir. törvényszék) állapítja meg. Ha a kisajátító a kártalanítást megfizette, a kisajátított ingatlanokat tehermentesen az ő nevére írják. Akiknek a kisajátított ingatlanon telekkönyvi joguk (pl. jelzálogjoguk) volt, a K.-i árból elégíttetnek ki. Ha az ingatlanra a kisajátítónak csak ideiglenesen van szüksége, az ingatlan használatát lehet évi haszonbér fejében, de legfeljebb 3 évi időre kisajátítani. Ugyanazok a szempontok, amelyek szükségessé tehetik ingatlanok K.-át, indokolhatják ingók és jogok K.-át is. Lényegileg ingó dolog K.-áról van szó az 1912. LXIX. t.-c.-ben, amely a lóbirtokost arra kötelezi, hogy lovát megfelelő kártalanítás ellenében katonai célokra átengedje, jog K.-ról az 1895. XXXIII. t.-c. 14. §-ában, amely szerint a találmányi szabadalom a feltaláló kellő kártalanítása mellett a haderő részére vagy az állami egyedáruság céljaira az állam részére igénybe vehető. A *bányavállalatokat* a K. joga külön engedély nélkül megilleti a bányamívelés üzletén szükséges telkekre nézve. Az eljárás a bányahatóságok hatáskörébe tartozik és ezek állapítják meg, a birói út fentartásával, a kártalanítást is.

Kisajátítási törvények általában a kisajátítást (l. o.) szabályozó törvények; ilyenek (ném. *Enteignungsgesetze)* azok, melyeket a porosz törvényhozás 1886 ápr. 26. és 1898 ápr. 20. hozott abból a célból, hogy a Posenben és Nyugat-Poroszországban eladó lengyel birtokokat az állam megszorezze s azt német birtokosoknak törlesztéses áron eladja. Erre a célra a törvényhozás mindkét izben 100—100 millió márkát bocsátott az állam rendelkezésére. A K. végrehajtásával a *királyi telepítő bizottságot* (Kön. Ansiedelungskommission) bízták meg. Ez 1886-tól 1901 jan. 1-ig körülbelül 150,000 ha. földet szerzett meg és 4277 német családot telepített le. 1902-ben újabb 200 millió márkával gyarapították a telepítő bizottság pénzalapját, hogy az állam részére nagyobb birtokokat vehessenek és azt német bérlők közt kiosszák. A K. célja a lengyelség megtörésére irányul, melynek képviselői heves harcokat is folytattak e törvények megszavazása ellen. V. ö. *Langhans*, Karte der Tätigkeit der Ansiedelungskommission für die Provinzen Westpreussen und Posen 1886—1905 (Gotha 1905, 8. kiad.).

Kisakna, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 658 oláh lak., u. p. és u. t. Magyarlapád.

Kis-Alföld, l. *Alföld*, 3.

Kisalmás, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 518 oláh lak., u. p. Algyógy, u. t. Zalatna.

Kisalpár, Kecskeméthez tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, (1910) 686 magyar lak., vasútállomás s u. o. posta- és táviróhivatal.

Kisandacs, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 110 tót lak., vasúti megállóhely, u. p. Üzbég, u. t. Elecske.

Kisanna (azelőtt: *Hánykovicza)*, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 517 rutén és magyar lak., u. p. Hársfalvafürdő, u. t. Szolyva.

Kis-Antillák, l. *Antillák*.

Kisapáczapuszta, Csanádapáczához tartozó puszta Csanád vm. mezőkovácsházi j.-ban, (1910) 430 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Csanádapácza.

Kisapahida (azelőtt: *Oláh-Apahida)*, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 367 oláh lak., u. p. és u. t. Nagyenyed.

Kisapáti, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1910) 654 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Nemesgulács, u. t. Nemestördemicz.

Kisapold, nagyk. Szeben vmegye szerdahelyi j.-ban, (1910) 2313 oláh lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Kisapostag, kisk. Fejér vm. adonyi j.-ban, (1910) 630 magyar lak., u. p. Baracs, u. t. Dunapentele.

Kisapsa, Felsőapsához tartozó puszta Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1910) 801 rutén és német lak., u. p. Középapsa, u. t. Nagybocskó.

Kisar, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 1018 magyar lak., u. p. Nagyar, u. t. Fehérgyarmat.

Kisaranyos, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 338 tót lak., u. p. Geesztőd, u. t. Alsószelezsény.

Kisasszond, kisk. Somogy vmegye kaposvári j.-ban, (1910) 472 magyar lak., u. p. és u. t. Kiskorpád.

Kisasszony, legszorosabb értelemben úri családból származott hajadon leány, újabban a hajadonok általában divó társas címe. Hajdan igen megtisztelő cím lévén, a régi magyarok a szűz Máriát ruházták fel azzal és Mária születése napját, mely szeptember 8-ára esik, elnevezték *kisasszonynapjának*, az augusztus hónapot pedig *kisasszonyhavának*.

Kisasszonyfa, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 416 magyar lak., u. p. Magyarmecske, u. t. Baksa.

Kisasszonyfalva, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 330 magyar lak., u. p. Söpte, u. t. Acsád.

Kisasszonyhava *(augusztus)*, l. *Kisasszony* és *Augusztus*.

Kisasszonynapja, l. *Boldogasszony*.

Kisasszonypapucsa, a nebántsvirág, l. *Impatiens*.

Kis-Atlasz, l. *Atlasz*.

Kis átok, l. *Zsinagógai átok*.

Kisavanyodás, l. *Kipállás*.

Kisazar, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 513 tót lak., u. p. és u. t. Gálszécs.

Kis-Ázsia (az ókori *Asia minor*, *Anatolia*, a szorosabb értelemben vett *Levante)*, Ázsiának Ny.-i félszigete a Fekete-tenger, a Boszporusz, Márvány-tenger, Dardanellák és a Földközi-tenger közt; K.-en az Örmény-felvidékig és Eufráteszig nyulik; DK.-en az Amani-kapu vezet át a Szíriai-fensíkra. A *felülete* kisebbített kiadása Belső- v. Közép-Ázsiának; miként ez, K. is hegységektől körülvett lefolyástalan fensík. Az átlag 1000 méter magas fensík nagyobbára harmadkori rétegekkel fedett; belőle sok helyen paleozoi láncok, minő a Szultán-dagh, nyúlnak ki. Ezenkivül kialudt vulkánok is találhatók rajta; ilyenek az Erdzsiász-dagh (4000 m.), a régiek Argaeusa, a Hasszan-dagh (2900 m.) és a Karadzsa-dagh. A D.-i lépcső, amely róla levezet, a Taurusz (l. o.). Vízben K. nem gazdag; folyói nem hajózhatók. A legnagyobb folyók a Jezil-Irmak (Iris), a Kizil-Irmak (Halys) és a Szakaria, amelyek a Fekete-tengerbe, továbbá Gedisz-csaj (Hermus) és Menderesz (Maeander), amelyek az Égei-tengerbe torkolnak. A kisebb vizek sok helyen lefolyásnélküli, sósvízű tavakba gyűlnek: ezek közül a nagyobbak a Tuz-Csöllü, a Beisehir-göl, az Egerdir-göl. Az *éghajlat* a Ny.-i és D.-i partokon szubtropikus, belsejében száraz és kontinentális; csakis az É.-i parton ér el az évi esőmennyiség 600 mm.-t. A belső részekben a tél meglehetősen zord, különösen a magasabb helyeken a hó és jég nem ritka; az Ala-, Hasszan-daghon augusztusban is látni havat. Trapezuntban a júliusi középhőmérséklet 24·3°, a januáriusi 6·8° és az évi 18·5°. A legdélibb részeken a forróság nagy és nem ritkán föllép a malária is. A flóra igen változatos. Az É.-i part erdős; ez erdőket a kitünő gyümölcsfákon kívül olyan fák alkotják, mint a Kaukázus É.-i lejtőjének erdeit. A Ny.-i és D.-i, igen termékeny partvidék flórája egészen olyan, mint a dél-európai. A Taurusz erdei, miként a Libanon, fenyőkből és cédrusokból állanak. A belső fensíknak steppei jellege van. Az *állatvilág* nem nagyon gazdag. Az emlősök a sakálon kívül délen és keleten a csíkos hiéna, a leopárd, több kisebb macskaféle (Felis chaus, caligata, caracal), a medve, zorilla (Rhabdogale zorilla) és többféle gazella. A lepkék és madarak olyanok, mint a dél-európaiak; a gyíkok és kigyók ellenben változatosabbak. *Bánya-kincsekben* K. nem gazdag. Legismeretesebbek az Eszki-sehir melléki, az erenkiöii és a Purszak-völgyi tajtékbányák; az Argana, Maden és Tokat melletti szén-, ólom- és rézbányák. Kősót és petroleumot szintén találnak. A földmívelés termékei közül a gabonafélék, különösen árpa, foglalják el az első helyet, továbbá jelentékenyek a különféle gyümölcsök, a szőllő, dohány, pamut, burgonya és foghagyma; egyéb kiviteli cikkek még a házi szárnyasok, tojások, bőrök, marha, szőnyeg, selyem, lenmag, viasz stb. A forgalom eszközei a belsejében még nagyon kezdetlegesek; vasúti hálózata azonban rohamosan fejlődik (l. *Kis-Ázsia vasútjai)*. A lakosok között az uralkodó osztály az oszmánok, akiknek számát 1.200,000 főre becsülik és az egész félszigeten elterjedtek. Belsejében nomadizáló turkomán törzsek, kurdok, jürükök, taktadzsik és kizilbegek, azonkívül betelepedett cserkeszek, georgiaiak, abkházok, bolgárok, cigányok, tatárok és zsidók laknak. A városokban Ny.-on a kereskedés a görögök és egyéb európaiak, frankok, K.-en pedig az örmények kezében van; végül Trapezunttól K.-re a hegyekben rabló lázok laknak nagyobb számmal. A lakosok összes számát 9.000,000-ra becsülik; ez a szám azonban bizonytalan. Közigazgatásilag a következő vilajetekre és kerületekre oszlik: Khodavendikjar, Szigetvilág, Aidin, Angora, Konia, Kosztamoni, Trapezunt, Szivász, Adana, Iszmid és Biga, továbbá Konstantinápoly ázsiai része. A balkáni háború óta mindenütt élénk tevékenységgel találkozunk. A kormány és az ország minden erejével azon van, hogy a nyugati kulturállamokkal egyenranguvá tegyék a félszigetet. Az ipart mindenütt nagy kedvezményekben részesitik, az Európából visszakivánkozó mohammedánokat pedig nagy kiváltságokkal telepitik le. A katonaság, közigazgatás és a főbb állami hivatalok főnökei mellett európai szakemberek állanak, kik e reformok keresztülvitelét tanácsukkal irányitják.

Története. K. politikailag sohasem volt egységes terület, de mint a keletet és nyugatot összekapcsoló félsziget folyton küzdőtere és zsákmánya volt az itt érintkező népeknek. Önálló birodalmak nem tudtak rajta állandó gyökeret verni, mert idegen hatalmaknak estek áldozatul. A legrégibb időben a phrygiaiak és a lydiaiak voltak rajta hatalmasak; nyugati partszegélyen pedig görög telepek fejlesztettek nagy keresk-

delmet és szellemi műveltséget. A lydiai Kwiros bukása után (Kr. e. 546) K. a perzsák birodalmának lett kiegészítő része. A tengerparti görög városokért sokáig folyt a küzdelem a perzsák és az európai görögök között, végre Nagy Sándor diadalmas hadmenetében e félszigetet is birodalmához csatolta. Halála után (323) K. egy része a sziriai birodalomhoz tartozott, más részében pedig kisebb királyságok keletkeztek, így Pontos, Pergamon, Bithynia, Kappadokia stb. A rómaiak Kr. e. 190. léptek föl K.-ban III. Antiochos ellen, 134. Pergamont provinciájukká tették; a mithridatesi háború után (63) pedig egész K.-t a római birodalomhoz csatolták. Ekkor a földmívelés és kereskedelem nagy fejlődésnek indult, új városok alakultak, a régiek fellendültek s a virágzás a kereszténység első századjain át is folyt, amikor K.-ban hét püspökség alakult s nagy zsinatokat tartottak Nicaeában és Chalcedonban. Ekkor a félsziget már a keletrómai birodalomhoz tartozott. Az iszlám vallás elterjedésekor vad arab és turáni néptörzsek pusztították rajta és telepedtek le egyes részein, de csak a szeldzsukok, kik a XI. sz.-ban törtek be és Ikonionban szultánságot alapítottak, irtották ki végleg a görög-római műveltséget, főleg mikor Oszmán a XIV. sz.-ban Bithyniában önálló birodalmat alapított. Fia, Murad, elfoglalta Brusszát s ekkor egy új oszmán birodalom korszaka kezdődik. A török uralom alatt a félsziget teljesen aláhanyatlott; a XV. sz. elején Timur és mongol hordái pusztították, a törökök pedig Konstantinápoly és Trapezunt elfoglalásával alapozták meg továbbra hatalmukat. Azóta K. kapzsi basák kormánya alatt görnyedt; a hajdan viruló városok nagy része nyomorban sínylődik. Mindazáltal a félsziget ma is legjelentősebb és legnépesebb provinciája a török császárságnak.

Kis-Ázsia vasútjai. Az ottomán birodalom tőkeszegénysége akadálya volt annak, hogy Kis-Ázsia vasúti hálózata kiépíttessék. A török kormánynak mindössze a Haidar-Pasa-Iszmidi, 92 km. hosszú vasutat sikerült kiépíteni 1871. 1888-ban a berlini Deutsche Bank vezetése alatt létesült bankcsoport ennek a vasútnak az üzemét átvette és Société du Chemin de fer Ottoman d'Anatolie cég alatt 1892. az iszmid-angorai 486 km.-es, 1896. az eszkisehir-koniai 445 km.-es és 1898. a hamidié-adabazári 9 km.-es ú. n. *anatoliai vonalakat* építette. 1903-ban a Société impériale Ottomane de Chemin de fer de Bagdad koncessziót kapott, hogy Koniától tovább vezesse a vonalat végcélja, a Perzsa-öböl felé. Bulgurluig 1904 okt. 25. nyilt meg, innen Helifig építés alatt áll, többi része a Perzsa-öbölig már tervezve van. Különös stratégiai, politikai és vallási jelentősége van az 1912 okt. 1-én Damaszkustól Medináig épített 1.05 m. nyomtávolságú 1302 km. hosszú *Hedzsász-vasútnak* (l. o.). Kis-Ázsiának jelenleg 5037 km. hosszú vasútja van, ebből 1468 km. államvasút.

Kisbáb, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 681 tót és magyar lak., postahivatal, u. t. Récsény.

Kisbábony, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 565 magyar lak., u. p. és u. t. Halmi.

Kisbabot, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 382 magyar lak., u. p. és u. t. Rábaszentmihály.

Kisbács (azelőtt: *Bács),* kisk. Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, (1910) 1423 magyar és oláh lak., vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Kolozsvár.

Kisbácsfalu (azelőtt: *Bácsfalu),* kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 61 tót lak., u. t. Ledény, u. t. Teszér.

Kisbaczon (azelőtt: *Baczon),* kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 760 magyar lak., postaügynökség, u. t. Nagybaczon.

Kisbágyon (azelőtt: *Bágyon),* kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1910) 423 magyar lak., u. p. és u. t. Szirák.

Kisbaja (azelőtt: *Baja),* kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1910) 624 oláh lak., u. p. és u. t. Tótvárad.

Kisbajcs, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1910) 356 magyar lak., postaügynökség, u. t. Győr.

Kisbajom, kisk. Somogy vm. nagyatádi járásában, (1910) 899 magyar lakossal, u. p. és u. t. Kutas.

Kisbalázsfalva (azelőtt: *Balázsfalva-falu),* kisk. Alsó-Fehér vm. balázsfalvi j.-ban, (1910) 1463 oláh és magyar lak., u. p. Balázsfalva, u. t. Küküllőszög.

Kisbán *Miklós, Bánffy* Miklós gróf (l. o.) írói neve.

Kisbánat (lósport), neve annak az aktusnak, helyesebben bejelentésnek, amikor a tulajdonos vagy általában az, ki nevezésre jogosult, valamely handicap futamba szabályszerűen benevezett lóra a handicaper által kiszabott terhet bármily oknál fogva — mit felhozni nem szükséges — el nem fogadja s a már megjelent teherközlés után a versenyből egyszerűen törölteti, lefizetvén azt az összeget, amelyet ezen esetre az illető verseny föltételei megszabnak.

Kisbánya, 1. kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 833 oláh lak., u. p. és u. t. Felsőbánya. Arany- és ezüstércbányái vannak. — 2. *K. (Banka),* Selmeczbánya egyik külutcája, (1910) 518, túlnyomóan tót lak. — 3. *K.*, l. *Boicza.*

Kisbányahavas (most: *Bányahavas),* kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 1151 oláh lak., u. p. és u. t. Alsójára.

Kisbár, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1910) 367 oláh lak., u. p. Nagybár, u. t. Krivádia.

Kisbárapáti (azelőtt: *Kisbár),* kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1910) 1155 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatallal.

Kisbarátfalu (azelőtt: *Kisbaráti),* kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 449 magyar lak., u. p. Nagybarátfalu, u. t. Kismegyer.

Kisbaráthegy (azelőtt: *Kisbaráti),* kisk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 1299 magyar lak., u. p. Nagybarátfalu, u. t. Ménfő.

Kisbarcsa, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 321 oláh lak., u. p. Csernakeresztúr, u. t. Piski.

Kisbári, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 151 magyar lak., u. p. és u. t. Sátoraljaújhely.

Kisbárkány, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 166 magyar lak., u. p. Sámsonháza, u. t. Kisterenye.

Kisbáród (azelőtt: *Báród)*, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 719 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Nagybáród.

Kisbaromlak (azelőtt: *Baromlak)*, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 412 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Udvard.

Kisbattyán (azelőtt: *Bathyán)*, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 218 német lak., u. p. Komló, u. t. Mecsekjánosi.

Kisbecskerek, nagyk. Temes vm. központi j.-ban, (1910) 3666 német, szerb és oláh lak., vasútállomás táviróval, posta- és távbeszélőhivatal.

Kisbégány, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 807 magyar lak., u. p. Nagybégány, u. t. Beregszász.

Kisbékafalva (azelőtt: *Brost)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 284 oláh lak., u. p. Dombrovány, u. t. Rény.

Kisbékés (azelőtt: *Bikis)*, kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 886 oláh lak., u. p. és u. t. Facsád.

Kisbelényes, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 778 oláh lak., u. p. Belényes, u. t. Bondoraszó.

Kisbélicz, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 294 tót és magyar lak., kis fürdővel, 34° C. földes meszes forrással, vasúti megálló, u. p. és u. t. Nagybélicz.

Kisbelleg (azelőtt *Belleg)*, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 286 tót és cigány lak., u. p. és u. t. Barsfüss.

Kis-Belt, tengerszoros, l. *Belt*.

Kisbér, nagyk. Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1910) 4048 magyar lak. vasúti csomópont, posta és távirohivatallal, telefonállomással. Itt van egyik legnagyobb m. kir. álladalmi ménes, melyet 1853. alapították a Batthyány grófok egyedül csak az angol telivér és félvér tenyésztésére. 1869. átvette az állam és katonailag kezelteti. Létszáma 1914-ben 690 ló, melyből a telivér törzset 12 mén és 18 kanca, a félvér törzset 6 mén és 179 kanca képezi. A leghíresebb kisbéri mének: *Buccaneer, Cambuscan, Doncaster, Bona Vista, Verneuil, Adam, Slieve Gallion, Pardon* stb. (l. *Lótenyésztés)*. A K.-i kastélyt gr. Batthyány Tivadar építette a XVIII. sz. végén, ma benne a ménesintézet parancsnoksága van elhelyezve. Az angolparkban van a Wenckheim-halmon a Wenckheim-mauzoleum és előtte gr. Wenckheim Béla lovasszobra Fadrusz Jánostól (1901) és Kozma Ferenc bronzmellszobra Horváth Adorjántól, valamint Erzsébet királyné mellszobra. A Wenckheim-halom alatt van az ú. n. Ritter-falucska (a telivér kancák istállói). A ménesbirtok területe 6330 ha. és ezen kitűnő gazdálkodás, nagymérvű igásló-, szarvasmarha-, juh- és sertéstenyészet áll fenn. Van itt keményítőgyár, tejmunkásképző iskola, továbbá gőzmalom, téglaégető, gépműhely, 2 takarékpénztár. A ménesbirtok saját területén népiskolát tart fenn. A XVIII. sz. végén itt fayencegyár állott. V. ö. *Brückner*, Geschichte des kgl. ungar. Staatsgestüts zu K. (Wien 1885).

Kisbér, híres versenyló, l. *Versenylovak*.

Kisberény, kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1910) 369 magyar lak.; u. p. és u. t. Lengyeltóti.

Kisbéres, gazdasági cseléd, l. *Béres*. — *K.* némely magyar mesében a *Hüvelyk Matyi* (l. o.) történettel összefüggő egyik legkisebb csillagképe a *Göncöl-szekerének* (l. o.).

Kisberezna, kisk. Ung vm. nagybereznai j.-ban, (1910) 1006 rutén, német és magyar lak., vasútállomás s ugyanott posta- és táviróhivatal.

Kisberezsnye (azelőtt: *Kisbrezsnyicze)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 149 rutén lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Kisberivoj, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 854 oláh lak.; u. p. Herszény, u. t. Vajdarécse.

Kisberki, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 368 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Mosdós.

Kisberzseny, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 397 magyar lak.; u. p. és u. t. Tüskevár.

Kisbesztercze (azelőtt: *Bisztricze)*, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 248 magyar lak.; u. p. és u. t. Bakócza.

Kisbicscse (azelőtt: *Kisbittse)*, kisk. Trencsén vm. nagybicscsei j.-ban, (1910) 794 tót lak.; u. p. és u. t. Nagybicscse.

Kisbicsérd, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 527 magyar lak., vasúti megálló hely; u. p. Nagybicsérd, u. t. Pellérd.

Kisbiró, a községi biró mellett inkább szolgai tennivalóra alkalmazott egyén.

Kisbirtok. Országonkint különböző nagyságú területet értenek alatta. Általában véve oly nagyságú birtoktest, amelynek járadéka nem elég a tulajdonos megélhetésére, akinek ennélfogva még saját testi és szellemi munkájával is hozzá kell járulni ahhoz, hogy akkora jövedelemre tegyen szert, amennyiből megélhet. A K., közép- és nagybirtok arányos eloszlása nemzetgazdasági szempontból rendkívül fontos. A K. előnyei: 1. a tulajdonos jobban kiismeri földjét, mint a közép- és nagybirtokos; üzemköltségeit a közvetlen felügyelet apasztja; 2. előmozdítja a népesedést; 3. a népesség egyenletesebben oszlik meg a város és vidék között; 4. nagyobb politikai állandóságra és demokratikus intézményekre vezet. K. hátrányos akkor, ha a birtok túlságos elaprózására, törpebirtokokra vezet. A túlságos elaprózást egyes országokban az örökösödési rendszer megfelelő szabályozásával igyekeznek elhárítani, ú. n. törzsöröklés.

A kisbirtok hazája Franciaország, ahol azonban a túlságos elaprózás már gazdasági bajokat okoz. Nálunk az utolsó évtizedekben keresztülvitt földeldarabolások szaporították a K.-t, de még nem elég nagy mértékben. L. *Birtokmegoszlás*.

Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete. Az állam támogatása mellett az 1879. XXXIX. t.-c. alapján létesült, működését 1880. kezdte meg. Szervezete, melyet az alapító törvény tartalmaz, hasonlatos a szövetkezetéhez; az alaptőke alapítványok útján jegyeztetett. Tagjai kétfélék, az intézeti alapítványok tulajdonosai és mindenki,

aki kölcsönt vesz fel tőle. Az intézet adó- és bélyegmentesség tekintetében és kölcsönei behajtása körül kiváltságokat élvez, melyek az alapító törvényben és az 1898. XI. t.-c. által az intézetre is kiterjesztett 1879. XLV. és 1889. XXX. t.-c.-ben foglaltatnak. Kölcsönöket csupán jelzálogi biztosítás mellett ad. Főcélja a kisbirtokosok hitelének ápolása s ezért már 300 koronától kezdve ad kölcsönöket. Ezeket rendszerint záloglevelekben engedélyezi, de a zálogleveleket maga értékesíti. A kölcsönök törlesztéses természetüek s 20—65 év alatt egyenlő utólagos félévi járadékok útján fizettetnek vissza. A kölcsönöket az intézet fel nem mondhatja, az adós azonban bármikor egészben vagy részben kifizetheti. A kölcsönök alapján kibocsátott záloglevelek adómentesek, óvadék- és kauciőképesek és pupillárisok. Jelentős üzletága az intézetnek a parcellázások lebonyolítása, melyeket nem saját számlájára, hanem minden nyerészkedés kizárásával megbízás alapján végez. Az intézet 1913 végéig 109,729 kat. hold parcellázásban vett részt, s 9892 vevőnek 43.126,540 korona kölcsön nyujtása által tette lehetővé a vételt. Az intézet főbb adatai az 1913-ik évben: alaptőke 8.435,200, tartalék 7 millió 77,300 kor., záloglevélbiztosítéki alap 10 millió kor., kötvénybiztosítéki alap 31.000,000 korona, záloglevélkölcsön 202.864,823 kor., biztosítva 497.509,800 kor. értékű ingatlannal; kötvénykölcsön 10.909,457 kor., biztosítva 20 millió 250,463 kor. értékű ingatlannal. Eddig folyósított összesen 66,264 darab kölcsönt 287 millió 826,200 kor. összegben. Forgalomban záloglevél 198.392,100 kor., kötvény 10.918,800 kor.

Kisbiszterecz, kisk. Árva vm. alsókubini j.-ban, (1910) 114 tót lak.; u. p. és u. t. Alsókubin.

Kisbobrócz, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 289 tót lak.; u. p. Nagybobrócz, u. t. Liptószentmiklós.

Kisbócsa, Bócsához tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1910) 536 magyar lak.; u. p. Páhi, u. t. Soltvadkert.

Kisbocskó, kisk. Máramaros vm. izavölgyi j.-ban, (1910) 1056 oláh lak., vasútállomás távíróval; u. p. Dragomérfalva.

Kisbodak, kisk. Moson vm. magyaróvári j.-ban, (1910) 502 magyar lak.; u. p. Püski, u. t. Halászi.

Kisbodolya (azelőtt: *Bodolya)*, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 173 magyar lak.; u. p. és u. t. Magyarhertelend.

Kisbogács (azelőtt: *Bogács)*, kisk. Kolozs vm. mocsi j.-ban, (1910) 240 oláh lak.; u. p. Mezőszava, u. t. Bonczhida.

Kisborosnyó, kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 1602 oláh és magyar lak., a Tompa-család ősi fészke, postaállomás; u. t. Nagyborosnyó.

Kisborosznok (azelőtt: *Borosznok)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. ratkói j.-ban, (1910) 86 tót lak.; u. p. Újvásár, u. t. Szkáros.

Kisborove, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 564 tót lak.; u. p. Hutti, u. t. Liptószentmiklós.

Kisborszó, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 210 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyilonda.

Kisbosnya (azelőtt: *Bosnyicza)*, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 146 tót lak.; u. p. és u. t. Parnó.

Kisbossány, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 224 tót lak.; u. p. és u. t. Nagybossány.

Kisbozinta, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 499 oláh lak.; u. p. Hagymáslápos, u. t. Buság-Misztótfalu.

Kisbózsva, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 139 magyar lak.; u. p. és u. t. Pálháza.

Kisbőgő (ol. *violoncello* v. rövidítve: *cello)*, magyarul gordonkának is nevezik. A hegedű mintájára készült négyhúros vonóshangszer; a hangszer testének menzurája a XVII. sz. elején nagyobb volt, alakja is különbözött a maitól. Stradivari szerkesztette meg az első, mai gordonkánkhoz hasonló hangszert; ugyancsak ő állapította meg véglegesen a *C—G—d—a* hangolási módját. Applikaturáját Duport teremtette meg. A K. a legnagyobb hangterjedelemmel biró vonóshangszer. A nagy *C* hangtól a kétvonalú *a* hangig, sőt azon túl is biztonsággal játszhatók rajta futamok, arpeggiók. Vonókezelése ugyanaz, mint a hegedűé; üveghangjai, pizzicato-, saltato- és szordinált hanghatásai épúgy jelentkeznek a zenekarban, mint a többi vonóshangszerek hasonló effektusai. *Irodalma* igen tekintélyes, Bach, Beethoven K.-szonátái a litteratura örökbecsű gyöngyei. Kiváló *mesterei:* Antoniotto, Boccherini, Ferrari, Duport, Levasseur, Dotzauer, Romberg, Merk, Servais, Kumner, Davidoff, Goltermann, Grützmacher, de Swert, Popper, Becker, Casals, stb. Legkitünőbb *iskolák* a Klinger-, Dotzauer-, Duport-félék; magyar kiadásban a *Schiffer* gordonka-iskola. A gordonka *történetét Grillet* ismerteti (Les ancêtres du violon et du violoncelle.)

Kisbölgyén, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 231 tót lak.; u. p. és u. t. Nyitrakoros.

Kisbresztovány (most *Alsószil)*, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 429 tót és magyar lak.; vasúti állomás, u. p. és u. t. Felsőszil.

Kisbucsa (azelőtt: *Bucsa)*, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 505 magyar lak.; u. p. és u. t. Bucsuszentlászló. Közelében hajdan bencés apátság volt.

Kisbucsony, a Hunyad vmegyi *Bucsum* kisközségnek az orsz. törzskönyvi bizottság által javaslatba hozott új neve. *Bucsum* a szászvárosi j.-ban van, (1910) 484 oláh lak.; u. p. és u. t. Szászváros.

Kisbudafa, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 160 magyar lak.; u. p. Egyházgelle, u. t. Sárosfa.

Kisbudak (most *Alsóbudak)*, kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1910) 736 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Beszterce.

Kisbudmér, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 375 német lak.; u. p. és u. t. Villány.

Kisbukócz (azelőtt: *Zemplénbukócz)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 70 rutén lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Kisch, *Enoch Heinrich*, osztrák orvos, szül. Prágában 1841 máj. 6. A balneoterápia tanára a

prágai német egyetemen és kórházigazgató Marienbadban. Sok irodalmi dolgozata van Marienbad fürdő különböző hatásairól, a kövérségről, szívbajokról stb. Fő művei: Handbuch d. allg. u. spec. Balneotherapie (2 kiad., Wien 1875); Balneotherapeutisches Lexikon (Wien 1896); Die Sterilität des Weibes (2 kiad., Wien 1895); Das Geschlechtsleben des Weibes (u. o. 1904).

Kiscsákó, Orosházához tartozó puszta Békés vm. orosházi j.-ban, (1910) 588 magyar lak.; vasútállomás, postaügynökség, u. t. Nagyszénás.

Kiscsalomja (azelőtt: *Kiscsalomia*, *Csalomia*), kisk. Hont vm. ipolynyéki járásában, (1910) 297 magyar és tót lakossal; u. p. és u. t. Balassagyarmat.

Kiscsány, kisk. Baranya vmegye szentlőrinci j.-ban, (1910) 528 magyar lak.; vasútállomás, u. p. Oszró, u. t. Sellye.

Kiscséca, kisk. Zemplén vm. szerencsi j.-ban, (1910) 227 magyar lak.; u. p. Girincs, u. t. Tiszalúcz.

Kiscsehi (*Csehi*), kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 494 magyar lak.; u. p. Felsőszemenye, u. t. Letenye.

Kiscsepcsény, kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 230 tót lak.; vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Mosócz.

Kiscserged, kisk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1910) 458 oláh lak.; u. p. Nyárádtő, u. t. Nagyteremi.

Kiscserjés (azelőtt: *Belebele*), kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 68 rutén lak.; u. p. és u. t. Frigyesfalva.

Kiscserna, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, 312 tót lak.; u. p. és u. t. Rajecz.

Kiscsertő, Homokmégyhez tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kalocsai j.-ban, (1910) 422 magyar lak.; u. p. Homokmégy, u. t. Öregcsertő.

Kiscsongova, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 416 rutén lak.; u. p. Magyarkomját, u. t. Nagyszőllős.

Kiscsóta (azelőtt: *Kis-Csausa*), kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 638 tót lak.; u. p. Nagycsóta, u. t. Privigye.

Kiscsömöte, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 93 magyar lak.; u. p. Nagycsömöte, u. t. Lukácsháza.

Kiscsősz (*Csősz*), kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 565 magyar lak.; u. p. Középiszkáz, u. t. Boba.

Kiscsula, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 252 oláh lak.; u. p. és u. t. Demsus.

Kiscsűr, nagyk. Szeben vmegye nagyszebeni j.-ban, (1910) 1415 német és oláh lak.; vasúti megállóhely, u. p. Nagyszeben, u. t. Vizakna.

Kisczég, kisk. Kolozs vm. nagysármási j.-ban, (1910) 548 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Kissármás.

Kisczell, 1. l. *Czelldömölk*. — 2. *K.*, Ó-Buda felett egykor Nagy Lajos özvegyének lakóhelye, később trinitáriusi templom, utóbb katonai ruhatár, most magántulajdon.

Kisczelli agyag, Budapest vidékén (a budai oldalon) az alsó oligocén legfelső emeletébe tartozó agyag, melyet Budán a téglagyárakban feldolgoznak. A magyar parlament hatalmas épületének téglái szintén K.-ból készültek.

Kisczenk, község, l. *Nagyczenk*.

Kisczétény, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 254 magyar és tót lak.; u. p. Nagyczétény, u. t. Nagylapás.

Kisczigánd, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1985 magyar lak.; u. p. Nagyczigánd, u. t. Nagyköveed.

Kiscziklény (azelőtt: *Kisczikliń*), kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 136 német lak.; u. p. és u. t. Nagyszentmihály.

Kisdárda, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 302 német lak.; u. p. és u. t. Eszék.

Kisdebreczen, kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 261 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarlápos.

Kisdebrek, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 567 oláh lak.; u. p. Ispánmező, u. t. Retteg.

Kisded cickány, l. *Crocidura*.

Kisdednevelés, l. *Kisdedóvás*.

Kisdednevelés, kisdedóvással foglalkozó szaklap, melyet az 1869. alakult *Kisdednevelők Országos Egyesülete* ad ki 1870 óta.

Kisdednevelő intézet, l. *Kisdedóvó* és *Gyermekkert*.

Kisdedóvás, a köznevelésnek egy ága, melynek feladata az, hogy 3—6 éves gyermekeknél, kikkel szüleik kenyérkereső munkájuk miatt nem foglalkozhatnak, a családi nevelést lehetőleg pótolja. Hazánkban a K. intézménye Brunswick Teréz grófnő kezdeményezésére 1828. lépett életbe. Állami rendezését az 1891. XV. t.-c. tartalmazza. Megkülönböztetendők az egyebekben egy célra szolgáló: *a)* kisdedóvó intézetek, melyek kisdedóvónők, és *b)* gyermekmenedékházak, melyek dajkák felügyelete alatt állanak. Az utóbbiak v. állandók, vagy ideiglenesek, ú. n. nyári gyermekmenedékházak. Kisdedóvóintézeteket és gyermekmenedékházakat felállíthatnak az állam, a községek, a hitfelekezetek, jogi személyek és engedéllyel magánszemélyek is. A kisdedóvóintézetek és gyermekmenedékházak kellékeit és munkakörét, felállításuk és fenntartásuk kötelezettségét, igazgatását és felügyeletét a törvény határozza meg, mely egyúttal a kisdedóvónőkről és dajkákról s a kisdedóvónőképző-intézetekről is intézkedik. Szülők és gyámok, ha csak nem igazolják, hogy a gyermek otthon is kellő gondozásban és felügyeletben részesül, gyermekeiket pénzbirság terhe alatt a helybeli kisdedóvó intézetbe vagy gyermekmenedékházba járatni kötelesek. L. még *Kisdedóvó* és *Gyermekkert*.

Kisdedóvó, oly nevelő intézmény, melyben kis gyermekeket három éves koruktól hat éves korukig ápolásban és gondozásban részesitenek, rendre és tisztaságra szoktatnak s koruknak megfelelő módon szellemileg is foglalkoztatnak. Minthogy a K.-k tulajdonkép a családi nevelés pótlására vannak hivatva, annál jobban tesznek eleget rendeltetésüknek, minél inkább hasonlítanak a családhoz s minél kevesebb olyan vonás van bennük, mely az iskolára emlékeztet. Ezért a K.-ban iskolai értelemben vett tanulás nincs, a gyermekek csak játszanak, játékszerű munkával foglalkoz-

nak s apró versikéket, dalokat, imádságot tanulnak. A gyermekekkel való bánásmódnak olyannak kell lennie, hogy a K.-kat valóban az anyák helyettesitőinek lehessen tekinteni. A K. ősei Hollandiában, a XVIII. sz.-ban keletkeztek s *játékiskolák* nevet viseltek. Nálunk gr. Csáky Albin minisztersége alatt 1891. jött létre a kisdedóvás ügyét rendező törvény, mely szerint a községi K.-k a polgári község, a felekezetiek a hitközség igazgatása és közvetlen felügyelete alatt állanak s ez igazgatást és felügyeletet a polgári vagy hitközség legalább öt választott tagból álló felügyelő bizottság útján gyakorolja. Az állami K.-khoz a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevez ki felügyelő bizottságokat. A főfelügyelet az összes K. felett az állam kezében van. V. ö. *Morlin* Emil, A magyar kisdedóvás multja és jelene (Budapest 1896); J. F. *Ranke*, Erziehung und Beschäftigung kleiner Kinder in Kleinkinderschulen (10. kiad., Elberfeld 1903); *Kopp*, Geschichte der Kleinkinderschule u. des Kindergartens (*Schmid* Geschichte der Erziehung c. vállalatában 5. köt., 3. r., Stuttgart 1902). L. még *Kisdedóvás* és *Gyermekkert*.

Kisdedóvónő. Az 1891. XV. t.-c. 39. §-a értelmében a K.-képzőkben évenkint egyszer az iskolai év végén K.-i képesítő vizsgálatot tartanak. A képesítő oklevél a növendékeknek csak 18. életévük betöltése után adható ki. A K.-k fizetését az 1913. XXXIX. (állami) és a XL. t.-c. (nem állami) szabályozza.

Kisdedóvónő-képző intézetek. Az állami K.-nek két évig tartó tanfolyamuk van. A növendékek gyakorlati oktatására minden kisdedóvónő-intézethez egy mintaszerüen berendezett kisdedóvoda van csatolva. A tanítás díjtalan. A kisdedóvodába járó gyermekektől mérsékelt díj szedendő, de a szegénységüket igazoló szülők gyermekeit e díj fizetése alól a kir. tanfelügyelő felmentheti. A K.-kel kapcsolatosan internátus is van, melyben a növendékek csekély díjért ellátást kaphatnak. Meghatározott számú szegény- és szorgalmas növendéket a vallás- és közoktatásügyi miniszter az ellátási díj fizetése alól egészen vagy részben felment. Magyarországon ez időszerint kilenc kisdedóvónő-képző intézet működik. Állami kisdedóvónő-képző intézet van Hódmezővásárhelyen, latin szertartású róm. kat. képzőintézet Esztergomban, Kalocsán, Nagyváradon, Sopronban, Szatmáron és Temesvárott, ág. ev. intézet (német-magyar nyelvvel) Brassóban és társulati Budapesten. Az esztergomi és brassói intézet kivételével mindegyiknél van internátus is.

Kisdemeter, kisk. Beszterce-Naszód vm. jádi j.-ban, (1910) 933 német, oláh és cigány lak.; u. p. és u. t. Petres.

Kisdenk, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 472 oláh lak.; u. p. és u. t. Szászváros.

Kisdér, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 280 magyar lak.; u. p. Baksa, u. t. Görcsöny.

Kisderencs, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 140 rutén lak.; u. p. Nagycsertész, u. t. Mezőlaborcz.

Kisderzsida (azelőtt: *Derzsida),* kisk. Szilágy vm. tasnádi j.-ban, (1910) 819 oláh lak., vasútállomás; u. p, Nagyderzsida, u. t. Sarmaság.

Kisdevecser, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 270 oláh lak.; u. p. Czege, u. t. Kékes.

Kisdi *Benedek*, Pázmán Péternek hű embere és kegyeltje, szül. Szécsényben 1598., megh. Jászón 1660 jún. 22. Teológiai éveit Rómában töltötte, onnét Pázmán udvarába, majd Püspökire és Selyére került, mint lelkész. Később esztergomi kanonok lett, 1644. már szerémi, 1646. nagyváradi, 1648. pedig egri püspök. Mint a restauráció embere, egyik főcélja volt a katolicizmusnak visszahódítani az országot. E célból vette rá a királyt is, hogy Kassán a jezsuiták részére egy kollégiumot alapítson. E célját 1654. érte el és 1657. már 60,000 forintot tett le a Kassán alapítandó akadémia alapjául, melynek a jezsuita-rend vezetése mellett hittudományi, bölcsészeti és jogi kara volt. Végrendeletében kassai házát, gönyői birtokát és 30,000 frtot hagyományozott a Kassán létesítendő papnevelő-intézet javára. Művei: Cantus Catholici (Régi és Új Deák és Magyar Egyházi Énekek és Litániák. Anno MDCLI. Nagyszombat). E művet Toldy Ferenc Ragyóczi Péter egri kanonoknak tulajdonítja.

Kisdiós (azelőtt: *Oreszkó),* kisk. Nyitra vm. szakolczai j.-ban, (1910) 274 tót lak.; u. p. Felsőrados, u. t. Szenicze.

Kisdisznód (*Michelsberg),* nagyk. Szeben vm. nagydisznódi j.-ban, (1910) 947 német lak., u. p. és u. t. Nagydisznód. A gyönyörű fekvésű község a nagyszebeniek kedvelt nyaralóhelye; van hidegvízgyógyintézete, gazdasági egylete, lakói szalmakalapokat, kosarakat s faragványokat készítenek. A község közepén emelkedő meredek hegyen fekvő vár a XIII. sz.-ból való; bástyái nagyrészt leomlottak és régi románstílű temploma is rom. K. eredetileg Nagyszeben tulajdona volt; később a kerczi apátság kezére ment át, de ennek megszüntetése (1477) után ismét előbbi birtokosára szállott. A község felett emelkedik a turisták által gyakran felkeresett (1287 m. magas) *Bálványoshegy* (l. o.).

Kisdivény (azelőtt: *Kisdivina),* kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 345 tót lak.; u. p. Nagydivény, u. t. Zsolna.

Kisdoba, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1910) 554 magyar lak.; u. p. és u. t. Szilágyszentkirály.

Kisdoboka, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 263 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyilonda.

Kisdobra, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 488 magyar lak.; u. p. és u. t. Bély.

Kisdobrony, kisk. Bereg vm. mezőkászonyi j.-ban, (1910) 1207 magyar lak.; u. p. Nagydobrony, u. t. Bátyú. Határában régi sírokat fedeztek fel; a XIII. sz.-ban Csépánfölde és Csépántelek név alatt fordul elő.

Kisdobsza, kisk. Somogy várm. szigetvári j.-ban, (1910) 377 magyar lak., vasútállomás, u. p. Istvándi, u. t. Darány.

Kisdolány (azelőtt: *Kisdolincz),* kisk. Vas vm. szenttgothárdi j.-ban, 133 vend lak.; u. p. Nagydolány, u. t. Sal.

Kisdomása, kisk. Zemplén várm. varannói j.-ban, (1910) 266 tót lak.; u. p. Újszomotor, u. t. Tavarna.

Kisdombró (azelőtt: *Kisdombravicza*), kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 408 oláh lak.; u. p. Venter, u. t. Pusztahollód.

Kisdorog, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 1186 német lak., postahivatal, u. t. Zomba.

Kisdörgicse, kisk. Zala várm. balatonfüredi j.-ban, (1910) 154 magyar lak.; u. p. Alsódörgicse, u. t. Alsódörgicse-Akali.

Kisebb, mint matematikai jelzés, l. *Aritmetikai jelek*.

Kisebb egyházi rendek, l. *Egyházi rend*.

Kisebb hatalmaskodás, l. *Hatalmaskodás*.

Kisebbik uram, l. *Rokonsági nevek*.

Kisebbitendő, l. *Kivonás*.

Kisebbités. Egyrészt a helyes arányok megállapithatása, másrészt a könnyebb kezelhetés végett az épitészeti müveket a valódi nagyság $\frac{1}{500}$, $\frac{1}{100}$, $\frac{1}{50}$, $\frac{1}{20}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{5}$-részében, vagyis kisebbitett léptekben tervezik meg. Szobrokat, plaketteket, pénzérmeket viszont rendszerint nagyobb arányokban szokás megmintázni s ezeket aztán gépekkel kicsinyítik az előirt méretnek megfelelően. L. *Redukáló gépek*, *Miniatür*, *Kicsinyítő üveg*, *Tárlat*.

Kisebb királyi haszonvételek, l. *Regále*.

Kisebb polgári peres ügyek, olyan jogügyek, amelyekben a pertárgy csekélyebb értékkel bir (Bagatelle). Némely peres eljárás, nálunk az 1877. XXII. t.-c. a 100 koronát meg nem haladó pénzkövetelésekre s egyéb ügyekre békebiró biráskodásával és a legkisebb (40 koronát meg nem haladó értékü) követelések számára rövidebb, gyorsabb, egyszerübb eljárást szabályozott. A K.-ben követendő eljárás külön részeként szabályozta ez utóbbiakra nézve a *községi biráskodást* (l. o.), de az 1893. XVIII. t.-c. hatályon kivül helyezte az 1877. XXII. t.-c. rendelkezéseit, amennyiben nem a községi biráskodásra vonatkoznak, úgy hogy most K., mint külön szabályozott peres ügyek nincsenek.

Kisebb prelátusok v. *alsóbb prelátusok (praelati inferiores)*, a püspöki hatóság alól kivett és a püspökihez hasonló, de nem teljes hatósággal (jurisdictio quasi episcopalis) birnak. A K. háromfélék: *a)* egyszerü vagy passziv kivétellel biró prelátusok. Ilyenek a zárdafőnökök, a társas egyházak prépostjai s némely káptalani méltóságok; *b)* oly prelátusok, kik valóságos vagy aktiv exemtiót élveznek, amennyiben nemcsak saját személyükre s intézetükre nézve birnak mentességgel, de bizonyos területen lakó egyházi s világi személyek felett is gyakorolnak püspökihez hasonló joghatóságot (iurisdictio quasi episcopalis). Ilyenek a szerzetesrendek főnökei (generales), a tartományfőnökök (provinciales), nálunk a benedekrendi tihanyi és dömölki apátok; *c)* a tulajdonképeni praelati nullius dioecesis (pr. nullius dioeceesis cum territorio separato, pr. vere, proprie nullius), akik pápai kiváltság alapján a püspökmegyei kötelék alól teljesen kivett terület felett minden püspöki jogot, mely nem közvetlenül a püspöki rend (ordo episcopalis) folyománya, gyakorolnak. Ezeket *semiepiscopi*-nak (félpüspökök) is nevezik. Hazánkban, sőt az egész osztrák-magyar monarchiában csak egy ilyen értelemben vett praelatus nullius van, t. i. a szentmártoni pannonhalmi főapát, aki a szt. benedekrendieknek Magyarországban főnöke, in spiritualibus közvetlenül a pápának van alávetve; területe külön megyét alkot. Köz-, nemzeti és tartományi zsinatokra s a püspöki értekezletekre meghivatik. A püspöki renddel járó jogok némelyikét is gyakorolja, jelesül a kisebb rendeket papnövendékeinek maga feladhatja, sőt különös kiváltság alapján megyéjebeli hiveit megbérmálhatja s azokra az apostoli áldást adhatja. A főrendiháznak tagja. A többi K. hazánkban a királyi kinevezés alapján fekvő jószágokkal biró szerzetes és világi apátok és prépostok, tágabb értelemben pedig a cimzetesek is. Az előbbiek, t. i. a fekvő javakkal királyi kinevezés alapján felruházott valóságos apátok és prépostok (abbates et praepositi reales) 1848-ig az országgyülés alsó tábláján foglaltak helyet.

Kisebbség *(minoritas)*, a dolognak v. mennyiségnek felénél kisebb része, avagy mennyiség, amely a másikhoz viszonyítva, ennél kevesebb egységből áll. A mai alkotmányos államokban a *többség* és K. kérdése különös politikai jelentőségre emelkedett. A választásoknál, szavazásnál, határozásnál a többség a polgárok vagyis a jogosultak összességének helyébe lép; a többség határozata mint közakarat jelentkezik és igy az államhatalom kezelésére döntő befolyású. A K. pedig, ámbár szabadon használhatja az alkotmányos eszközöket (sajtó, diskusszió szabadsága, egyesületi, gyülekezeti jog), hogy álláspontjának a többséget megszerezze, de míg ez valóban be nem következik, véleményét a közügyekben nem érvényesítheti, a többség akaratának alárendelt és az országgyülésen esetleg kellő képviseletre nem talál. Ezeket elkerülendő, több elmélettel találkozunk a *K.-i képviselet* érdekében. Igy a francia Considérant szerint minden párt, számarányának megfelelően, külön választana képviselőket; Garth Marschal javaslata oda irányul, hogy a kerület több képviselőt választ, de a választó szavazatait egy jelöltre is adhatja (kumulativ választás); *lajstromos szavazásnál* a kerület több képviselőt választ és a választó ezek számának megfelelően több jelöltre adja szavazatát; *korlátolt lajstromos szavazás*, melynél a kerület pl. 5 képviselőt küld, de a választó csak 3—4 jelöltre szavazhat; elméletben számos hive van még az angol Hare-féle rendszernek, mely a népképviselet egységét veszi kiindulási pontul és a választás nem helyi, hanem személyi kerületek szerint történnék, a választók az ország bármelyik jelöltjére szavazhatnának; pártolja ezt különösen Stuart Mill, azzal a megtoldással, hogy a szavazatok mérlegeltessenek is, magasabb müveltség több szavazattal birjon (többes szavazat).

Kisebbségi képviselet, l. *Kisebbség*.

Kisebb zászlós urak, l. *Zászlós urak*.

Kisebesedés, a bőr elhalása következtében létrejött felületes anyaghiány, seb. Keletkezhetik mechanikai, kémiai, hő stb. behatásokra. Gyakori hosszas, erőtlenedéssel járó betegségek után a test nyomásnak leginkább kitett helyein (*felfekvés, decubitus*, l. o.).

Kisecset, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1910) 259 magyar lak.; u. p. Kétbodony, u. t. Becske.

Kisefa a. m. *kisafa* (l. o.).

Kisefás ló, l. *Nyerges.*

Kisegítő birák, kir. itélőtáblai birák, akiket a miniszter, törvényben nyert felhatalmazás alapján, a m. kir. Kúrián és törvényszéki birák, akiket a kir. itélőtáblán az ügymenet gyorsítása érdekében régebben alkalmazott. A királyi itélő táblák szervezése, az ú. n. táblai decentralizáció az itélőtáblai, az 1912. VII. t.-c. 15. §-a pedig a kúriai K. intézményét megszüntette.

Kisegítő iskola, a gyengetehetségű gyermekek részére szervezett külön osztályok és iskolák általánosan elfogadott elnevezése. A K.-k célja, hogy az olyan gyengébb képességü gyermekeknek, kik bár nem gyengeelméjüek, de azért mégsem képesek az elemi iskola többi tanulóival együtt haladni, különleges gyógypodagógiai eljárással és redukált tanterv mellett az életben legszükségesebb elemi ismereteket megtanítsa. A K. tárgyai jórészt ugyanazok, mint az elemi iskolákéi, azonban a tanítói eljárás jóval körülményesebb; nagy figyelemmel vannak a gyermekek egyéniségére, s különös gondot fordítanak érzékszerveik gyakorlására és kézügyességük fejlesztésére. Szakszerű kezeléssel meggyógyítják a gyermekek beszédhibáit, esetleges testi elhajlásaikat és egyéb testi bajaikat pedig gyógytornával gyógyítják. A K.-k legtöbbjében a fiukat a leányokkal együtt tanítják. Az első K.-t 1859. Halléban állították fel, azóta Németországban már 613 s az összes kultúrállamokban számos ilyen iskola áll fenn. Hazánkban 1898. Budapesten létesült az első K. s ez idő óta u. o. még 2, s Egerben, Brassóban, Kecskeméten, Csongrádon, Szatmárnémetiben, Nagybecskereken, Debreczenben és Szegeden nyitottak 1—1 ilyen iskolát, legtöbbjét állami támogatás mellett.

Kisegítő kérdés az esküdtekhez, l. *Esküdtbiróság.*

Kisegyházas (azelőtt: *Kosztolnafalu),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 351 tót lak.; u. p. Divékrudnó, u. t. Nyitranovák.

Kisekemező (azelőtt: *Ekemező),* kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 499 német és oláh lak.; u. p. és u. t. Kiskapus.

Kiselejtezés a. m. tenyésztésre vagy a használatra nem alkalmas állatoknak kiválogatása és értékesítése (közönségesen *kimustrálás, mustraállat).*

Kisélesd (azelőtt: *Élesd),* kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 462 tót lak.; u. p. és u. t. Beszterczebánya.

Kis ember, a közgazdasági irodalomban, a publicisztikában, a szociális propagandában sűrűn használt kifejezés a kisbirtokos, kisiparos, kiskereskedő, kistőkés és kishivatalnok, az ú. n. kis exisztenciák összefoglaló megjelölésére, akik nem tartoznak a munkás- vagy napszámososztályhoz, de jövedelmük olyan csekély, hogy birtokukon, iparukban, kereskedésükben maguk és családtagjaik is nemcsak felügyelő, hanem valóságos cselekvő munkát végezni kénytelenek, tőkét nem gyüjthetnek, illetőleg tőkéjüket nem szaporíthatják s a szélsőségig menő takarékosságra, sokszor nélkülözésre utalva, kényelmet vagy fényüzést szolgáló javakat nem szerezhetnek. A K. szociális helyzetének emelése és védelme nagy társadalmi probléma, amelynek kedvező megoldását főkép az ú. n. demokrata pártok sürgetik.

Kisen, sziget a Perzsa-öbölben, l. *Tavila.*

Kisenyed, kisk. Alsó-Fehér vm. kisenyedi j.-ban, (1910) 926 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Szerdahely.

Kiserdő (azelőtt: *Huorka),* kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 131 tót lak.; u. p. és u. t. Ledniczróna.

Kiséret, 1. oltalom erőszakoskodás ellen, melyet a régibb időkben az államhatalom a területén tartózkodó személyeknek részint írott igérettel, részint fegyveres erőnek kirendelése által biztosított (fedezet). Keleten s Afrikában ily viszonyok jelenleg is előfordulnak, míg a civilizált államokban K. szüksége csak kivételesen, jelesül háborúban merül fel, amidőn leginkább tengeri kereskedelmi hajók szorulhatnak hadihajó által teljesítendő K.-re, amelyért rendszerint bizonyos díjak fizetendők. 2. Dísz-K. (Ehrengeleit), magasrangu személyek, főleg koronás fők mellé kirendelt tisztek és csapatok. 3. A régi germánoknál K (Gefolgschaft, Comitatus) alatt értették a kisérőknek (comes) vagyis azoknak összességét, akik vitézsége által kitünt valamely főemberhez (ú. n. princeps) csatlakoztak. A comesek a princeps iránt békében s háborúban feltétlen hűséggel lenni tartoztak, ki viszont eltartásukról s ellátásukról gondoskodott.

K. a zenében (franc. *accompagnement).* Solohangszerekre vagy énekre írt darabokban K.-nek mondjuk azt az instrumentális kiegészítő részt, amelynek nincs soloszerű jellege. Ezt dalokban túlnyomólag a zongora, koncertekben a zenekar látja el stb.

Kisérlet *(experimentum)* az az eljárás, amidőn valamely oksági kapcsolat kikutatására magunk rendezzük el a jelenségek folyását célunk szempontjából, magunk működtetjük az okokat, melyeknek okozatait kutatjuk. Azért a K.-nél mindig valamely feltevésből (hipotézis) kell kiindulnunk (annak a föltevéséből, amit be akarunk bizonyitani), azonkívül pedig teljes járatosságra van szükség a szóban forgó jelenségekre vonatkozólag s végül nagy technikai ügyesség is kell a K.-hez. A K. azért oly hatalmas eszköze a tudománynak, mert megengedi, hogy a K.-ező a kérdéses okot elkülönítheti a rendesen vele egybekapcsolt jelenségektől, vagy ha nem különítheti is el éppen, a nem hozzá tartozók, de vele egybekapcsoltak szerepét előzetesen ellensúlyozhatja v. számításba veheti, továbbá az ok működését a mennyiség szempontjából is megfigyelheti. Azokat a tudományokat, melyekben a K. nagy szerepet visz, K.-i, experimentális tudományoknak is nevezik. A K. tudományos, módszeres alkalmazása különbözteti meg a modern természettudományt a régitől s neki köszönhetjük az exakt tudományok óriási haladását. A régiek inkább feltevésekből indultak ki, melyeket nem tartottak szükségesnek igazolni is; az újak a tényeket keresik, melyeket a K. előbb igazolt. Az első, ki a K. fontosságára utalt és egyszersmind logikai szabályait iparkodott megállapítani, Bacon volt. Szokás *K.-i fizikáról, kémiáról, fiziologiáról,* sőt újabban *lélektanról* is

beszélni, azaz e tudományoknak K.-eken alapuló tárgyalásáról s előadásáról.

K. a jogban. A magyar Btkv fogalommeghatározása szerint az a «cselekmény, mellyel a szándékolt bűntett v. vétség véghezvitele megkezdetett, de be nem végeztetett». A K.-nek tehát két eleme, alanyi (szubjektiv) és tárgyi (objektiv) eleme van. Szubjektiv elem: a bűntett vagy vétség véghezvitelére irányzott szándék (l. *Szándék*). Ahol a törvény a bűntett v. vétség alanyi tényálladéki eleméül bizonyos közelebbről meghatározott szándékot, célzatot, ú. n. dolus specialist követel, a K.-hez ily specializált dolus fenforgása szükséges (pl. a lopás tényálladékához szükséges, hogy a bűnös az ingó dolgot azon célból vegye el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa). Minthogy a K. jellemző vonása épp abban van, hogy a szándékolt eredmény be nem következett, a K. fogalmilag lehetetlen s ki van zárva a gondatlanságból elkövetett bűncselekményeknél, amelyeknek lényege éppen az, hogy a bűnös gondatlansága által nem szándékolt eredményt okozott; továbbá az ú. n. *praeterintentionalis bűntettek* eseteiben, amelyeknek lényege a szándékoltnál súlyosabb eredmény előidézésében s okozásában áll, pl. a halált okozott súlyos testi sértés.

Objektiv elemként a K.-hez a véghezvitel megkezdése szükséges. Ez határolja el a K.-et a pusztán előkészületi cselekménytől, amely a törvény által különösen meghatározott eseteken kívül nem bűncselekmény. Véghezviteli cselekmény az, amely magában hordja a büntetés alatt tiltott eredmény előidézésének, okozásának veszélyeit, amely a büntetés alatt tiltott eredményt előidézhette. Aki ölési szándékkal mérget vagy pisztolyt vásárol, az előkészület határait nem lépte túl, mert ölésre alkalmas eszköznek vásárlásával ölni nem lehet. A véghezviteli cselekedetnek a tényálladék megvalósításának megkezdését tevő cselekedetnek, rövidebben «tényálladéki cselekedetnek» kell lennie. Az előbbi példában tehát nincs K. azért, mert a méregvásárlás az emberölésnek a törvény által meghatározott tényálladékához nem tartozik. Az ú. n. összetett tényálladékokra megjegyzendő különösen, hogy a K.-hez nem szükséges valamennyi, hanem elég egy tényálladéki cselekedetnek megkezdése. Igy pl. a betöréses lopás K.-éhez elég a betörésnek s nem szükséges az elvételnek is megkezdése. Egy harmadik és számos esetben igen használható ismérv a cselekmény egyértelműsége, vagyis oly minősége, amely kétségtelenné teszi, hogy az bűncselekmény elkövetésére irányul. Oly cselekmény, mely ebben a tekintetben kétértelmű, vagyis kétséget hagy fenn az iránt, bűntelen vagy bűncselekményre irányul-e, véghezviteli cselekménynek nem tekinthető. A megkezdett véghezvitel hiányánál fogva nem K.: 1. a gondolat; 2. a bűntett elkövetésével való fenyegetés; 3. a bűnszövetség; 4. a merően előkészítő cselekmények; 5. az ú. n. alkalmatlan K. Az ú. n. objektiv elméletnek egyik sarktételét tevő ezzel a tannal szemben az ú. n. szubjektiv elmélet azt tanítja, hogy a bűntett elkövetésére irányzott s véghezviteli cselekményben külső kifejezésre jutott szándék K.-et állapít meg akkor is, ha a külcselekedet a bűntett elkövetésére teljesen alkalmatlan. Hogy a józan észnek ez az aberrációja hová vezet, mutatja Burinak, a szubjektiv elmélet főképviselőjének ismeretes két példája, hogy aki gyilkos szándékkal másnak cukrot ad be, mert azt hiszi, hogy cukorral ölni lehet, vagy gyilkos szándékkal másnak haláláért imádkozik, mert azt hiszi, hogy az illető az imádságtól meghal (az ú. n. Todtbeten): gyilkossági kisérletért büntetendő.

A K.-nek vannak fokai. Megkülönböztethetjük a be nem végzett és a bevégzett K.-et; amannál pedig a távoli és közeli K.-et. Be nem végzett a K. akkor, ha a tettes még nem követett el mindent, ami a bűntett bevégzésére szükséges; ha ellenben a tettes mindazt már elkövette, de az eredmény akaratától független oknál fogva még sem következett be, bevégzett K. forog fenn. Nem büntetendő a K., *a)* ha a tettes a megkezdett bűntett vagy vétség véghezvitelétől önként elállott. Mikor önkéntes az elállás? Nem szorítható az önkéntesség kizárása arra az esetre, ha fizikai kényszer gátolta meg a tettest a merénylet végrehajtásában. A tolvaj, aki a feléje közeledő léptek zajára megszökik, önként elállottnak nem tekinthető. Az önkéntes elállás szubjektiv bűnösségkizárási ok; részesség esetében tehát a büntetlenség azokra a részesekre, kik nem önként állottak el, ki nem terjed. Bevégzett K. esetében — pl. a tettes rálőtt az előtte álló emberre — az elállás lehetősége fogalmilag ki van zárva. Nem büntetendő a K., *b)* ha a bűntett v. vétség tényálladékához tartozó eredményt a tettes, mielőtt cselekménye felfedeztetett, önként elhárította. Igy pl. gyilkossági K. miatt nem büntetendő az, aki az általa megmérgezett egyénnek idejekorán önként ellenmérget ad s ekként a halálos eredményt megakadályozza. Ha a K.-i cselekmény már magában véve valamely más bűncselekmény tényálladékát megállapítja, az erre megállapított büntetés alkalmazandó. A tettes testi sértésért büntetendő, ha a beadott méreg testi sértést megállapító egészségháborítást okozott. Az idegen házba betört tolvaj, ha a lopás véghezvitelétől önként eláll, lopás K.-e miatt ugyan nem, de a betörés által elkövetett magánlaksértés miatt igen is büntetendő. Hazai jogunk szerint feltétlenül csak a bűntett K.-e büntetendő, a vétségnek K.-e ellenben csak a törvény által különösen meghatározott esetekben. Kihágásoknál a K. egyáltalán nem büntetendő. A magyar Btkv azt rendeli, hogy a K. a bevégzett bűntettnél v. vétségnél enyhébben büntetendő, a büntetés a véghezvitt bűncselekményre megállapított büntetés legkisebb mértékén alól is, sőt a megállapítottnál enyhébb nemben is kiszabható. Halállal büntetendő bűntett esetében azonban a K. büntetése 5 évi fegyháznál, életfogytiglani fegyházzal büntetendőknél 3 évi fegyháznál enyhébb nem lehet.

Kisérleti állattan, az állattannak (zoológia) az a része, amely az állattani ismereteket szabatos *kisérletek segítségével* igyekszik bővíteni. A K. a fizika, kémia és fiziológia módszereihez hasonló módszereket alkalmaz. A természetben ható különböző tényezőket (fény, hő, kémiai és mechanikai ingerek stb.) külön választja és ezeknek, valamint

a csonkításoknak, szervátültetéseknek stb. hatását az állatok testének alakulására tanulmányozza s ilyen közvetett, alkalmas módon mesterségesen létesített körülmények között végzett kisérletekkel igyekszik az alaki változások okát vagy legalább is ama körülményeket megállapitani, amelyek között az alaki változások végbemennek. A K.-nak egyik ága a *fejlődésmechanika* (l. o.). A K. szép eredményeket ért el az átöröklésnek, az ösztönök módosulásának és az állatok tanulékonyságának kisérleti tanulmányozása terén is. A K. aránylag fiatal tudomány. Eredményei azonban már most is számottevők és a rendes körülmények között élő állatokon végzett megfigyelésekkel karöltve több alapvető állattani kérdést világosítottak meg s új utakat nyitottak meg a kutatásnak. V. ö. *Roux* W., Gesammelte Schriften ü. Entwicklungsmechanik der Organismen (Leipzig 1895, 2 köt.); *Przibram*, Experimentalzoologie (Wien 1907—1910, 3 köt.); *Morgan* T. H., Experimental zoology (London 1907, németül Leipzig 1909).

Kisérleti állomások. Oly célból felállított intézetek, hogy önálló vizsgálódások s kutatások által v. egyes fölmerült kérdések tudományos és gyakorlati megoldása által az egyes tudományszakoknak v. foglalkozási ágaknak hasznos szolgálatokat tegyenek s azokat fejleszteni, illetve eredményesebbekké tenni segítsenek. Németországban legelőbb (1851) mezőgazdasági K.-at létesitettek s ezek eredményes működése után (1870) az erdészet körében is állítottak fel ilyeneket. Az egyes tudományágakban is (állattan, növénytan, éghajlattan stb.) működnek ily K. Nagy hatásuk volt a K.-nak az iparágakban, különösen az erjedési és malomiparok fejlesztésében. Nálunk a *Mezőgazdasági kisérletügyi állomások* cím keretében számos ily intézmény működik.

Kisérleti ásványtan. Célja: 1. az ásványok mesterséges előállítása (ásvány-szintézis), hogy megismerjük az ásvány keletkezésének feltételeit és ilyen módon a természetben való előfordulás- és keletkezésre nézve biztos ismereteket nyerjünk; 2. jól kristályosodott és kémiailag tiszta anyagot akarunk előállítani, amilyen a természetben gyakran egyáltalában elő nem fordul; ezen az anyagon akarjuk a fizikai tulajdonságokat megállapitani. Szép kristályokat kapunk néha egyszerüen az olvasztás és lehűtés útján a fémekből: réz, ezüst és ólom. Ha a ként v. bizmutot megolvasztjuk, az olvadékot a felületén lehűtjük és a belső folyós részt kiöntjük, akkor az edény falára tapadó forró anyag igen szépen kristályosodik. Kén és antimon olvadékából antimonit kristályosodik; magnézia, vasoxid és kovasav olvadékában pedig olivinkristályok keletkeznek. Fouqué és Michel Léwy megfelelő olvadékokból lassú lehülés útján sok kőzetalkotó ásványt kristályosítottak: plagioklászt, leucitet, augitot, nefelint, gránátot, magnetitet; sőt előállítottak sok vulkáni kőzetet is: andezitet, bazaltot, nefelinitet, leucititot. Némely ásvány olvadékából más ásvány kristályosodik ki: amfibolból augit; turmalinból olivin + spinell + üveg; gránitból anortit + augit; muszkovitból leucit + nefelin + üveg. Bizonyos kisérő anyagok, amelyek a reakcióban részt nem vesznek, nagyon elősegítik a kristályosodást, ezek az ú. n. kristály- vagy ásványképző agensek (borátok, wolframátok, foszfátok, fluoridok, kloridok). Ezek jelenlétében nagy korund-, spinell- és olivin-kristályokat sikerült előállítani. Frémy és Feil kis kristályokban mesterséges rubint és zafirt állítottak elő (agyagedénybeu aluminiumoxidot és miniumot olvasztva egybe); újabban Verneuil 1—10 g.-nyi kristályokat is kapott, amelyek semmi tekintetben nem térnek el a természetes kristályoktól. A szén az olvasztott vasban feloldódik és lehüléskor mint grafit válik ki; erős izzítás és hirtelen hűtés után a szén gyémánt alakban kristályosodik; a mesterséges gyémántot Moissan állította így elő. Hasonlóképen válik ki a gyémánt az olvasztott olivinből.

Gáz- v. gőzállapotból szublimáció révén kristályosodik a kén, az arzén, a kalomel, a galenit. Vasklorid és vizgőz vörös izzáson hematitot hoz létre (akárcsak a fumarolákban). Vörös izzáson rézklorid és kénhidrogénből kalkozin kristályosodik, ónklorid és vizgőzből ónkő válik ki, titánfluorid és vízgőzből anatász, rutil és brookit kristályosodnak. Vízből sok ásvány kristályosítható, pl. kősó, gipsz, timsó. Nátriumkarbonát és kalciumklorid oldatából a külső körülmények szerint (hőmérséklet, koncentráció stb.) kalcit v. aragonit válik le. Ha két oldható anyag egymásra hatása révén egy oldhatatlan válik ki, akkor az utóbbi csakis akkor fog jól kristályosodni, ha a két oldat igen lassan (pl. diffuzió útján) találkozik. Nyomás és hőmérséklet elősegítik kristályos testek keletkezését, pl. vasszulfát + szóda oldata zárt csőben 160°-on vaspátot hozott létre. Redukció révén oldatokban a szulfátokból szulfidok lesznek: vasgálicból pirit. Az arany, az ezüst és a réz az oldatokból könnyen szinállapotban csapódnak le. Nátriumbikarbonátoldatba gipszet mártva, erre aragonit-kristályok rakódnak reá. Zárt csőben rézgálicoldat és szilárd márvány 190°-on azuritot hozott létre. Kalciumhidrofoszfát + nátriumkloridoldat 250°-on apatitot eredményez. Nagy nyomáson a túlhevített vizgőz sok anyagot tud oldani, amelyre máskülönben nem hat. Zárt üvegcsőben a víz 500°-on (1000 atmoszféra) az üveget megtámadja; zeolitnemű anyagok és kvarc kristályosodik ki. Ez úton lehet amorf testeket a kristályos alakba átalakitani; pl. amorf aluminiumhidroxidból korundot lehet előállítani; amorf káliumszilikát- és aluminiumszilikátból nagy nyomás alatt földpát keletkezik.

Sok ásvány vizes oldatból elektrolizis útján keletkezik. A jól vezető szulfidok a fémsóoldatokból kiválaszthatják a fémet. Egy olyan oszlop, amely pirit és galenitből áll, a rézgálicból kiválasztja a szinrezet.

A kohókban gyakran keletkeznek mesterséges ásványok: augit, melilit, olivin, sőt szanidin is. A Plombières közelében levő hévforrások csöveiben, amelyek még a rómaiak idejéből származnak, fluorit, aragonit, mészpát, zeolitek keletkeztek. Római pénzeken azurit, malachit, cerusszit keletkezik. A régi görög ólombányák salakján cerusszitet és foszgenitet találtak (Laurion). Sok ásvány vizet abszorbeál (karnallit), mások vizüket

vesztik (szóda, keserüsó). A gipsz forró konyhasós oldatban vizét veszti és anhidritté alakul át. Rendkivül érdekesek a zeolitek elváltozásai. Nyomás utján a mészpát és nátriumsalétrom kristályaiban ikerlemezek keletkeznek; másoknál ugyanaz következik be a hevítéskor (anhidrit); megint másoknál az ikerlemezek a melegítéskor eltünnek (leucit), de lehüléskor újra előkerülnek. Melegítés, nyomás és huzás folytan sokszor megváltoznak az optikai tulajdonságok.

Az ásványok szinét sok esetben mesterségesen lehet változtatni. Az achat festése már régi keletü (Obersteinban 1819 óta): 2—3 hétig langyos méz- v. cukoroldatban főzik; utána néhány napig kénsavban melegítik, a mire az impregnálódott cukorban a szén kiválik és feketére festi az achátot v. onixot. A karneol vörös szinét vasszulfátoldattal való impregnálás és hevítés útján nyerik stb.

Sokszor egyszerű hevítésre megváltozik a szín: a sárga braziliai topáz óvatos melegítéskor rózsaszinű lesz, a kék zafir szinét veszti. A szintelen hauyn hevítéskor megkékül; a kősó nátriumgőz jelenlétében hevítve szintén megkékül, a kék kősó egymagaban hevítve szintelen lesz. A katódsugarak hatására a világos gyémánt fekete lesz; a feketére festett gyémánt 300°-on szintelen lesz.

Kisérleti esztetika, l. *Esztetika*.

Kisérleti fejlődéstan, l. *Embriológia* és *Fejlődésmechanika*.

Kisérleti fizika, l. *Fizika*.

Kisérleti geológia, a geológiának az az ága, amely a föld kérgében észlelt különböző geológiai jelenségeket, különösen a hegységek képződését a laboratoriumban kisérleti úton igyekszik megmagyarázni. Az első kisérletek a régi időbe nyulnak vissza. Igy már Hall (1762—1831) kisérletezett a kristályos mészkövek képződésével. Az újabb időben különösen nagyszámú kisérletet végeztek, hogy meggyorsítva utánozzák azokat a folyamatokat, melyek a természetben csak igen lassan következnek be. Az ezen kisérleteknél alkalmazott erők részint kémiaiak és fizikaiak, részint mechanikaiak. Az előbbieket főleg az ásványok és közetek képződésénél, az utóbbiakat a hegységképződések mechanizmusának utánzásánál alkalmazzák. Régebben Daubrée A. (Páris), majd Reyer E. (Bécs) foglalkoztak a K.-val, újabban vedig Paulcke (Karlsruhe) végzett nagyfontosságú tektonikai kisérleteket, amelyekkel előállította mindazon tektonikus formákat, amelyeket az újabb vizsgalatok a gyürt hegységekben, különösen az Alpokban kimutattak. Ugyanegy kisérlet alkalmával keletkezett egyszerüen gyürt hullámos terület, összeszorított redő, átbuktatott ránc, fekvő redő, majd törés, pikkely és reátolodás. Paulcke váltakozva agyagot, homokot és gipszet rétegzett össze egy olyan alapzaton, melynek egy részét pár cm.-re lesülyeszthette, tehát az alapon vetődést hozott létre. Az egész rétegcsoportot több q. nyomásnak vetette alá. Az alapzat egyrészének pár cm.-rel való lesülyesztése után jöttek létre az említett tektonikus formák, még pedig legnagyobb zavarodások az alapzat megtörése felett, míg attól távolabb az enyhébb formák.

Törések bemutatására két tábla szolgál, melyek végeit rászegzett posztószalag köti össze, úgy, hogy a két tábla egymástól mintegy 5 cm.-re eltávolitható v. egymás alá sülyeszthető. Az összetolt táblákra különböző szinű poralakú anyagot rétegeznek. Ha az egyik táblát lassan sülyesztjük, akkor törés következik be, míg ha horizontálisan távolitjuk el egymástól, a lehajló posztósáv mentén árokszerű törés áll elő.

Egy üveglemez torziójával a párhuzamos repedéseknek több vonulata áll elő, amelyek különböző szög alatt metszik egymást, éppen úgy, amint azt az érctelérek vonulatánál gyakran találjuk. Párhuzamos repedések állanak elő akkor is, ha egy kaucsuklemezt kifeszitenek s arra nedves gipszet rétegeznek. Ha a kaucsuklemezt akkor engedik összehuzódni, amikor a gipsz kissé már megszilárdult, a gipszrétegben párhuzamos repedési vonalak támadnak, melyek egymást többé-kevésbbé merőlegesen metszik.

A merev közetek plaszticitását úgy lehet bemutatni, ha kovácsolt-vascsőbe egy kis márványoszlopot szorosan becsiszolnak s azt alulról és felülről nagy nyomásnak (kb. 1300 atmoszf.) vetik alá s egyúttal a vascsövet is felmelegitik 380—415°-ra. A nagy nyomás alatt a vascső kihasasodik s a benne levő márványhenger is plasztikus lesz és követi a vascső kihasasodását.

Némely erupciós közetnek a kihüléssel kapcsolatos oszlopos elválasztását úgy lehet bemutatni, ha nedves agyagot lassan száradni hagyunk, amikor is az többé-kevésbbé szabályos oszlopokra szárad össze. L. még *Kisérleti ásványtan*.

Kisérleti kihelyezés, l. *Javítóintézetek*, *Javítónevelés*.

Kisérleti lélektan, l. *Lélektan*.

Kisérleti pálya. A vasúti felépítménynek és járóműveknek tökéletesítése céljából megfigyelések és próbamenetek szükségesek, amelyeket kellő számban célszerüen csupán erre épített kisérleti pályákon lehet végezni. Ilyen pálya Németországban az oranienburgi, különböző felépítményi rendszerek tanulmányozására és ilyen volt a marienfeld-zosseni, nagysebességű menetek megfigyelésére.

Kisérleti pedagógia. A K. érintetlenül hagyván a pedagógiának tisztán filozófiai, elméleti részét, a célok tanát, a pedagógia egyéb tételeinek, a rendszabályoknak, a didaktikai eljárásoknak, módszereknek s eszközöknek induktiv megállapitására törekszik. Nem elégszik meg úgy, miként a régi pedagógia, a deduktiv alkalmazasokkal, hanem a segédtudományokból, a gyermekfejlődéstanból, továbbá az általános lélektanból, etikából, szociológiából, esztetikából dedukált tételeket hipotéziseknek tekinti, amelyek még induktiv bizonyitásokra szorulnak. Minthogy a K. a neveléstudományt saját eljárásokkal saját tételekhez juttatja, azért azt az *önálló* tudományos pedagógia megalapozójának tekintjük. A K. a maga tételeinek megallapitására a következő módszereket használja: 1. *kisérleti módszereket*, amelyeket az általános lélektanból vett át; 2. a tudományosan keresztülvitt *rendszeres megfigyeléseket*; 3. a kérdőives mód szerint alkalmazott statisztikai adatgyüjtéseket, amelyeket, miként a megfigyeléseket is, a gyermektanulmányból vett át. Azonban a K. munkája nemcsak a lélek-

tani laboratóriumokban folyik, hanem az iskolában, a családban s a társadalomban is, mert fölhasználja a maga tételeinek kiépítésére a gyakorlati pedagógusok tapasztalatait és tudományosan előkészített, tervszerüen végrehajtott didaktikai kisérleteit is.

A K. eddig részint a régi pedagógia egyes részeit dolgozta át, részint új területeket tárt fel. Eddigi eredményei a következő főbb kérdések körül csoportosulnak: 1. a gyermekfejlődéstan, amelynek adatait pedagógiai szempontból dolgozza fel és csoportosítja; 2. a gyermek egyéniségének tana, amelynek különösen két fejlett fejezete van, a típusok tana s a gyakorlati pedagógiában, gyógypedagógiában s a gyermeki igazságszolgáltatásban nagy fontosságra vergődött intelligenciamérések; a gyermek szellemi munkájának tana, ahová tartoznak különösen a tanulás ökonómiája és technikája s a szellemi munka higieniája (szellemi munkabírás, fáradtságmérések); 4. a tanítási módszerek és eljárások kisérleti megállapítása.

Története. Az induktiv pedagógia eszméjét először egy magyar tudós, *Felméri* Lajos, a kolozsvári egyetem tanára vetette fel, aki 1890. a Neveléstudomány kézikönyve c. munkája 2. kiadásának előszavában a következőt mondja: «A neveléstudományban első sorban megfigyelésekről és azoknak alapján alkotott feltevésekről vagy általánosításokról, tehát indukcióról van szó és teljességgel nem eleve megállapított tételek, elvek következményei levonásáról». Azonban Felmérinek e gondolata nálunk Magyarországon csupán éles kritikát váltott ki. A gondolat realizálása Németországban történt meg. Közel egy időben s egymástól függetlenül két tudós végzett kisérleteket s tanulmányokat. Az egyik volt *Meumann* Ernő, akkori zürichi egyetemi tanár, aki a Deutsche Schule 1901. évfolyamában ismertette kisérleteit s 1903. jelent meg *Lay* Vilmos karlsruhei tanítóképző tanár munkája, az Experimentelle Didaktik, amellyel a K. tulajdonképeni megalapítója lőn. Ugyanez évben, 1903., ketten együtt megalapították a Zeitschrift für Experimentelle Pädagogik c. folyóiratot. Meumann 1907. kiadott nagy kétkötetes művével, Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik, magas szinvonalra emelte e hirtelen nőtt tudományt. Hazánkban *Dőri* Zsigmond ismertette először 1905. és 1906. a K. eredményeit. Önálló kutatóink: *Ranschburg* Pál dr., *Nagy* László, *Vértes* O. József dr., *Nógrády* László dr., *Quint* József, *Weszely* Ödön dr.

Irodalom. Dőri S. Zsigmond, Kisérleti pedagógia és didaktika, Budapest 1904; Ranschburg Pál, A gyermeki elme, u. o. 2. kiad. 1908; Nagy László, A Gyermek, 1—7. évf.; Ballai Károly, A gyermektanulmányozás módszerei, 1913, 2. kiad.; Dr. W. Lay, Experimentelle Didaktik, 1912, 2. kiad.; E. Meumann, Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik, 2. kiad. 1911—13.

Kisérleti terápia, az állatokon kisérleti úton létrehozott betegségek felderítésével és gyógyításával foglalkozó tudomány, amely élettani és kórtani alapon a gyógyszertan és bakteriológia igénybevételével önálló tudománnyá fejlődött az újabb időkben és amelynek az orvostudomány nagyon sokat köszönhet. Ha az állatkisérletekben nyert eredmények nem is vihetők át minden esetben az emberi betegségekre, a tapasztalat mégis megmutatta, hogy azok mennyiben képezhetik értékes összehasonlítások alapját. — Művelésére a gazdag kultúrnemzetek külön intézeteket állítanak és tartanak fenn, hol a tudomány munkásai az oktatás terhétől mentesen magukat csak a kutatásoknak szentelhetik. Egyes ágai: a szubsztituciós terápia, az organoterápia, immuno- és széroterápia, kemoterápia már külön is kialakultak, de ezeken kívül tere az egész orvostudomány, a sebészet is ezen kutatások vállán emelkedik szédítő magaslatára.

Kisérleti verseny (ang. *trial-stakes*, lósport), klasszikus versenyeknek (derby stb.) a próbaversenye. Ilyen versenyt Bécsben is rendeznek az osztrák derby előtt s miként a derbyben, csak három éves lovak vehetnek benne részt. Eredeti jelentőségét azonban a tréning-szisztéma változása következtében elveszítette.

Kisérleti zoológia, l. *Kisérleti állattan.*

Kisérletügyi Közlemények, 1898 júl. végén alapított és időhöz nem kötött füzetekben megjelenő szakfolyóirat, közrebocsátja a földmívelésügyi minisztérium mezőgazdasági kisérletügyi központi bizottsága. A K.-ben a mezőgazdaság különböző ágaiban működő kisérleti állomások és szakintézmények munkálkodásuk eredményeit teszik közzé.

Kisernye *(Szászernye)*, *Ernye* (l. o.) Kisküküllő vmegyei községnek régebbi neve.

Kisérő hajók (ném. *Begleitschiffe)*, valamely flottának azon hajói, melyek nélkülözhetetlen szükségleteit utána szállítják. Mennél nagyobb egységekből áll az illető hajókötelék, annál önállóbb s annál kevésbbé szorul K.-ra, különösen ha flottatámpontokra (l. o.) számíthat. Ilyen támpontok híján azonban még az operáló csatahajók- és vértes cirkálóknak is szükségük van legalább is szén-, olaj- s egyéb anyag-szállító hajók, kórházhajók és műhelyhajók kiséretére. Torpedónaszádok, de különösen tengeralatti naszádok oly érzékenyek, annyira rászorulnak mindennemű szükségletök gyors kielégítésére, hogy el sem lehetnek K. nélkül. Az osztrák-magyar haditengerészetben jelenleg (1913) a *Pelikan* hajó szolgál, mint a tengeralatti naszádok tár- és kisérő hajója; a torpedónaszád-flottillák kisérőjeként főleg a 13.000 tonnás *Gäa* torpedó-tárhajó szolgál. A *különleges célú hajók* (l. *Flotta)* nagy része tehát K.-ként szolgál.

Kisérő hivatalnokok, a vámigazgatásban azok a hivatalnokok, akik a vámmal terhelt árút bizonyos szállítási vonalon vámellenőrzés végett kisérik.

Kisérőjegy, külföldről érkezett vámköteles árúk mellé az illetékes hatóság által a vám beszedése érdekében kiállított irat.

Kisérő ló, az a rendesen öregebb, vagy kipróbált versenyló, mely a nagyobb díju futamokra (amelyekben a K.-nak indulási jogosultsága nincs) benevezett társának a versenyek előtt megtartott próbafutásoknál (trial) segédkezik.

Kisérősejtek (növ.). A rosta- v. szita-csövek (l. o. és *Háncs)* mellett lévő kis üregű, megnyúlt, vékonyfalú sejtek, melyek úgy keletkeznek, hogy

a kambium egyik sejtje két részre, egy nagyobbra és egy kisebbre osztódik; a nagyobbik lesz a rosta- v. szitacső, a kisebbik pedig a K. Keményítő nincs soha bennük. Valószínüleg a rosta-csöveket támogatják működésükben, sőt Fischer szerint ezekben képződnek a fehérjék, melyeket a rostacsövek szállitanak. Russow K.-nek nevezi a harasztok tracheidái között levő keményitőtartalmu parenchyma-sejteket is.

Kisérő szólamok a dallamot vezető szólamnak alárendelt szólamok. Néha töltelék-szólamoknak is mondják.

Kisértés, az erkölcsi életben minden, ami az embert erkölcstelenségre csábítja. Az erkölcsi élet: küzdelem egoisztikus és erkölcsi hajlamaink közt; minden, ami ez egoisztikus hajlamokat az erkölcsiekkel való ellenkezésükben erősbíti, K.

Kisértet *(hazajáró lélek, bolygó lélek)*, a nép babonás hitének test nélküli, pusztán árnyképekül megjelenő K.-alakjai, különösen az elhunyt emberek lelkei. E hit általános lelki jelenségeken alapul, mint az álom fantasztikus tüneményein, aztán a látóérzéknek félelem előidézte csalódásain meg az agynak bizonyos testi betegségeket rendesen kisérő kóros állapotain (káprázatok). E hit minden népnél el van terjedve és mindig a léleknek a halál utáni állapotát értik alatta. A kereszténység révén a K.-ekhez való hit erős támaszt talált a purgatoriumról szóló tanban. Egyházatyák is a K.-ek létezése mellett nyilatkoztak. Míg a lélek bűnei kiengesztelve nincsenek, addig hazajárhat, hogy a hozzátartozóit arra intse, hogy miseszolgáltatással és jócselekedetekkel járuljanak megváltásához. Ezekhez csatlakozik az éjjeli alakok egy másik csoportja: a *vampir* és *lidérc*, melyek szintén álombeli állapotokból magyarázhatók. A hazajáró lelkek (revenants) csak az éjjel 12—1 óra közti időben kisérthetnek. L. még *Spiritizmus*.

Irodalom. Az ókornak a kisértetekre vonatkozó hitére nézve Scharbe, De geniis, manibus et laribus, Kazan és Leipzig 1845; etnológiai tekintetben az animizmus beható tárgyalása Taylornál: A primitiv műveltségről; Diederich, Von Gespenstergeschichten, Leipzig 1903.

Kisérve, címertani műszó, melyen értik, ha valamely címerben a főalak körül kisebb alakok állanak anélkül, hogy a főalakkal érintkeznének, tehát utóbbit mintegy kisérik.

Kisesküllő, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 723 oláh és magyar lak., postahivatal, u. t. Borsaújfalu.

Kisfagyalos (azelőtt: *Szvidnicska)*, kisk. Sáros vm. felsővizközi j.-ban, (1910) 228 rutén lak., u. p. és u. t. Felsővizköz.

Kisfalu, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 103 magyar lak., u. p. és u. t. Pártosfalva. L. még *Stubnyafürdő*.

Kisfalud, 1. nagyk. Sopron vmegye kapuvári j.-ban, (1910) 1120 magyar lak., u. p. Mihályi, u. t. Kapuvár. — 2. *K.* (most: *Angyalkút)*, kisk. Temes vm. újaradi j.-ban, (1910) 1702 német lak., postaügynökség, u. t. Újarad.

Kisfaludi-Strobl *Zsigmond*, szobrász, szül. 1884. Alsórajkon (Zala vm.). A budapesti Iparművészeti Iskolában kezdte, két év mulva Bécsben folytatta művészeti tanulmányait, aztán Strobl és Telcs műhelyében, végül a Képzőműv. Főiskolában dolgozott. 1910-ben megkapta a Nemes grófné-ösztöndíjat, 1912. pedig *Finale* c. szoborművére a Műcsarnokban a Rudics-díjat. Számos képmást faragott, temetői síremlékeket is, pl. Szentirmay Elemérét Budapesten.

Kisfaludy-*család*. A Csák-nemzetségből származó régi magyar, jelenleg is virágzó család, mely eredetét egészen a honfoglalásig viszi fel. A család mondai őse *Előd*, a hét vezér egyike, kinek Árpád a Vértes-erdejét adományozta, fia *Szabolcs* unokája *Csák* építtette a Vértes alján Csákvárt. Tényleg a K.-család a Csák-nemzetségből származik, de első oklevélileg igazolható őse az 1146 körül élt *Ugrin* comes, kitől a leszármazás megszakítás nélkül jön le. Ugrin unokái közül *Lőrinc*, aki 1278. mint *Kázméri* v. *Kisfaludi* szerepel, a K.-család megalapítója, testvérétől *Mihályi* Jánostól származik a *Mihály*- és a *Csáki*-család. E családból származik a költő *Sándor* és *Károly* (l. alább). A családot a Csák-nemzetségből való leszármazás révén a nemzetség címere, az oroszlán illeti meg, de a család nem ezt, hanem a Zsigmond király által 1419. egy másik K.-családnak adományozott címert használja. A családnak rendkívül gazdag levéltára, mely úgy az idősebb, mint az ifjabb ágat egyesíti magában, a Magy. Nemz. Muzeumban őriztetik. V.ö. *Nagy* Imre, A K.-ak címeres levele (Turul 1884. évf.); *Petrovay* György, A K.-ak leszármazása (Turul, 1896. évf.); *Nagy* Imre, A K.-család leszármazása (Turul, 1896. évf.). Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *K. Árpád Béla*, kat. teológus, egyet. tanár, szül. Gyömörén (Győr) 1847 máj. 31., megh. Budapesten 1903 ápr. 26. Pappá szentelték 1873 júl. 27. Rövid idejű káplánkodás után a győri püspöki liceumban tanulmányi felügyelő és teológiai tanár (1876). 1877 jan. 2. a budapesti egyetemen a dogmatika tanára. 1890-ben a Szent István-társulat alelnöke. Tevékeny része volt a Szent István-társulat tudományos és irodalmi osztálya létesítési és szervezési munkájában. Önálló művei: *Koszoru* Pázmándi Horvát Endre születésének százados évfordulója alkalmából (Győr 1879); *Egyházi beszéd* (1886 aug. 20. Budán, u. o. 1886); *Thomisztika* (Budapest 1886); *A szent mise áldozati valósága* (Győr 1886); *Van-e már magyar Kempisünk?* (Budapest 1887); *Levelek hugomhoz az olvasásról* (u. o. 1888) stb. A *Kath. Szemlét* 1888—1891. szerkesztette és Pázmány Péter összes műveinek a tud. egyetem nevében eszközölt kiadásában a Kempis-fordítást és a Szentek tiszteletéről c. műveket recenzeálta.

2. *K. Atala*, költőnő, szül. Köccsén (Somogy vm.) 1836., megh. Kaposvárt 1911 febr. 15. Atyja, Mihály, a költő K.-nak volt rokona, nagyanyja révén pedig Ányos Pállal és Endródi Sándorral állt rokonságban. Férje néhai Szalay Károly ügyvéd, országgyűlési képviselő volt, akivel haláláig Kaposvárt élt. A művelt lelkű nő, akinek szellemére és kedélyére a család költői tradiciói s a Balatonvidék természeti szépségei nagy hatással voltak, egy nagy betegsége után kezdett verselni, mikor Ariostót olvasva gondolatai lázas állapotában önkéntelenül rímes formát öltöttek. 1858-ban lépett föl egy versével a Hölgyfutárban,

Atala név alatt, s hosszú ideig e néven ismerte és szerette főkép a dunántuli közönség a fiatal írónő verseit, melyeknek első gyűjteményét, *Atala költeményei* (1861) Szász Károly méltatta Arany Figyelőjében. Utóbb szembaja miatt keveset dolgozott, de a 70-es évektől kezdve újra tollat fogott s mind gyakrabban kereste föl verseivel és prózájával a Fővárosi Lapokat s a pesti szépirodalmi folyóiratokat. Egyik terjesztője volt a rajz műfajának (legjelesebbek: A nagymama kukulája, Migraine). Prózáját és verseit inkább hangulatosság és könnyedség jellemzi, mint eredetiség és mélyebb költői érték. A Petőfi-társaság 1878. megválasztotta tagjának. Munkái javát két gyűjteménye foglalja magában: *Rajzok* (1879) és *K. A. összes költeményei* (1880).

3. *K. Károly*, költő, költészetünk romantikus és nemzetiesebb irányának megalapítója, a magyar vígjáték atyja s a magyar novella kezdője, K. Sándor öccse, szül. Téten (Győr vm.) 1788 febr. 5., megh. Pesten 1830 nov. 21. Születése anyja életébe került, s keményszívű atyja emiatt nem is tudta igazán szeretni. A szülői szeretetet nénjének, Trézsinek, odaadó ragaszkodása pótolta kiskorától mindvégig. Győrött tanult 1799-től, de mivel tehetsége és szívnemessége mellett féktelen és ingerlékeny volt, tanáraival összeütközésbe került, úgy hogy a közepes sikerrel végzett 5. osztály után odahagyta az iskolát s 1804. a győri katonai intézetbe lépett, majd még ugyanabban az évben kadétnak vétette fel magát a 32. gyalogezredbe. A napoleoni háborúkban 1805. mint zászlós vett részt, küzdött az olaszországi ütközetekben s bátyja példájára már ekkor verselgetett (*Hadi ének*, melyet maga készített dallamára a táborban énekeltetett). 1806—1809-ig a Szerémségben tartózkodott ezredével a lázadó szerb bandák megfékezésére, s a tétlen nyugalmat, a világtól való teljes elzártság unalmát drámai kisérleteivel enyhítette (*Gyilkos*, 1808; *A tatárok* 1809). 1809-ben mint alhadnagyot a franciák ellen Münchenbe rendelték, a leobeni csatában elfogták, de visszaszökött ezredéhez, s e bátor tettéért főhadnaggyá léptették elő. A schönbrunni béke után Pesten állomásozott; itt beleszeretett a föltűnően szép Heppler Katalinba, egy egykor gazdag kereskedő elszegényedett özvegyének leányába. Mivel atyja nem egyezett bele házasságába, atyai támogatás nélkül pedig csekély tiszti fizetéséből nem tudott volna családot eltartani, lemondott rangjáról, abban a reményben, hogy a polgári életben talál megfelelő foglalkozást. A számító leány azonban, akiért ezt az áldozatot hozta, időközben másnak nyujtotta kezét. A szerelmében csalódott K.-t atyja is eltaszította, mire Trézsi nénjénél, Farkas Gábor nejénél húzta meg magát Vönöczkön; itt átdolgozta *A tatárokat* s megkezdte írni *Vallomások* c. alatt szerelme történetét. Szenvedéséből lassanként kigyógyult, atyja is megengesztelődött volna, ha kenyérkereső pályára lép, vagy jó házasságot köt, de K. művészi hajlamait nem akarván korlátok közé szorítani, függetlenségét nem áldozta föl. Mivel ügyesen rajzolt, elhatározta, hogy festő lesz. Anyai jószágrészét zálogba adva, Bécsbe ment a festészeti akadémiára, de örökségét négy hónap alatt elköltvén, otthagyta az akadémiát s pénzért festegetett. Szűk viszonyok között élt, mert igazi tehetsége nem volt a festészethez s arcképeit, aquarelljeit, elefántcsontra festett képecskéit, melyeket gyorsan, kenyérkeresetként készített, csak mérsékelten díjazták, amellett könnyelműen élt s nem becsülte a pénzt. Hű maradt régi szenvedélyéhez is, a drámához, állandó látogatója volt a Burgszinháznak, megismerkedett Körner Tivadarral, a népszerű drámaíróval, s lírai költeményeken kívül ekkor írta a *Zách Klára* (1812) c. drámáját és fordította Voltaire Brutusát. 1815 nyarán Olaszországba indult s egy évet töltött a művészetek hazájában. A következő évben honvágya hazahívta, egyideig bolyongott, járt nénjénél, majd Bécsben, azután Pozsonyban, végre 1817. megtelepedett Pesten. Nénje és barátai iparkodtak megengesztelni atyját, de az kérlelhetlen maradt, fiát nem is engedte maga elé s 1818. kelt végrendeletében kitagadta. Az önérzetes K. mástól mint nénjétől nem fogadott el segítséget, így két évig sokszor nélkülözésekkel küzdve élt abból a pénzből, amit ecsetjével szerzett. Főként tájképeket festett, eleinte Magyar-utcai szállásán egy becsületes csizmadia-mesternél, később, 1818-tól Bástya-utcai műtermében.

Időközben drámáin is szorgalmasan dolgozott (*Szécsi Mária, A kérők* 1817, *Stibor vajda* 1818), mikor egy szerencsés véletlen egyszerre más fordulatot adott életének. A fehérvári szintársulat történetesen hozzájutott *A tatárok* kéziratához s 1819. nagy tetszéssel előadta előbb Székesfehérvárt, majd máj. 3. Pesten, hol a társulat ezzel a darabbal kezdte meg vendégszereplését. A közönség kitörő lelkesedéssel fogadta a drámát, s K. neve országszerte ünnepeltté lett. Többi, gyors egymásutánban színre kerülő drámái is zajos hatást tettek, így az *Ilka, Stibor* és *A kérők*, az első magyar színszerű vígjáték, melyek még az 1819., s a *Szécsi Mária, A pártütők, Kemény Simon, A gyilkos*, melyek az 1820. év műsordarabjai voltak. E drámák rögtön nyomtatásban is megjelentek, kívülük még a színre nem került *Barátság és nagylelküség* és az *Iréne* (1820), amelyet 1824. játszottak el, sőt egy részük Gaal György fordításában németül is megjelent vagy sikerrel szerepelt a pesti és bécsi német színházak műsorán. A zajos sikerek, melyek K.-t rövid idő alatt a kor legünnepeltebb költőjévé emelték, felismertették vele igazi hivatását, s innen kezdve minden egyéb törekvéséről lemondva, egészen az írói pályára szánta magát. De sikere egyszersmind a magyar drámairodalom diadala is volt: K. az első hivatott költőnk, az észrevétlenül dolgozó Katona József mellett, aki a régibb, németből fordított színművek után eredeti és színpadon is hatásos drámákat írt s evvel megvetette a magyar drámairodalom alapját. Dicsősége nem kábította el. Érezte, hogy irodalmi készültsége nincs arányban gyakorlati érzékével, gazdag élettapasztalataival, emberismeretével és képzeletével, ezért hogy műveltsége hézagait kiegészítse, széleskörű tanulmányokat tett. Kazinczy munkáinak olvasásával választékossá, művészivé fejlesztette stílusát, elsajátította az újabb magyar irodalom technikai vívmányait és verselő készségét, a kül-

földi remekeknek, főkép Goethe és Schakespeare műveinek szorgalmas tanulmányozásával kiművelte ízlését és műérzékét, úgy hogy rövid idő alatt kora legképzettebb írója lett. Széleskörű műveltsége, gyors fölfogása, biztos ítélete, párosulva költői tehetségével és egyéni szeretetreméltóságával csakhamar az irodalom vezéregyéniségévé emelte, különösen mikor 1822. megindított szépirodalmi zsebkönyvével, az Aurorával, melyet haláláig szerkesztett, organumot teremtett irányának, s módja lett maga köré gyűjteni a fiatalabb nemzedék tehetséges íróit, Vörösmartyt, Bajzát, Czuczort, Toldyt stb. és az egész ú. n. Aurora-kört (l. *Aurora*). Tekintélyének, erkölcsi állásának megszilárdulásával anyagi helyzete is jobbra fordult, noha jószívűsége és költekezése ezután is többször juttatták anyagi zavarokba, melyektől teljesen soha sem szabadult meg. Atyja nem békült ugyan ki vele, de látva dicsőségét, szívében megengesztelődött, s 1826. kelt végrendeletében visszaültette jogaiba. Ebben a korban szövődött második, szintén szerencsétlenül végződő szerelmi viszonya, szállásadójának, Löffler Jakab orvosnak Nina nevű leányával. Bár a művelt szép leány is viszontszerette a költőt, sorsát nem merte az övéhez kapcsolni, ami K.-t majdnem búskomorrá tette. Életének végén politikai terveket ápolt: elvállalta Széchenyi alapítandó politikai és tudományos hirlapjának szerkesztését, amelyet a magyar ellenzék politikai és irodalmi reformjainak organumául szántak. A később Jelenkor és Társalkodó c. alatt megindult lap előkészítő munkálataiban nagy becsvággyal vett részt, de megjelenését nem érte meg, valamint a M. T. Akadémiáét sem, mert betegsége, mellyel már régebben küzködött, tüdővésszé fajult, s kínos szenvedések után éppen akkor halt meg (1830 nov. 21.), mikor barátai hírül vették, hogy az Akadémia nyelvtudományi osztályának rendes tagjává neveztetett. Temetése (nov. 23.) addig nem látott néptömeget gyűjtött össze, s emlékét a színtársulatok országszerte előadásokkal ünnepelték meg. Ugyancsak emlékezetének megörökítésére alakult a Kisfaludy-Társaság, mely gyűjtést rendezvén, kiadta műveit és a Muzeumkertben föl akarta állíttatni Ferenczy szobrásztól faragott márványszobrát (a szobor 1845. elkészült, de helyette a Jablonszky szobrásztól elrontott utánzatát leplezték le 1875.), majd irodalmi intézetté alakulva át, ma is kegyelettel ápolja emlékét (l. *Kisfaludy-Társaság*), s 1869 febr. 14. első fölléptének félszázados fordulóját különös fénnyel ünnepelte; ugyanő őrzi festményeinek és emléktárgyainak gyűjteményét. Az Akadémia 1882. Kiss Györgytől faragott márványszobrával díszítette üléstermét, a győri sétatéren 1892 okt. 2. leplezték le Mátray Lajos készítette bronzszobrát, pozsonyi lakóháza 1863, Váczi-utcai háza 1900 óta emléktáblával van megjelölve.

K. irodalmi jelentőségét egyrészt műveinek, másrészt vezéri szerepének köszöni. Mint költő hajolt ugyan Kazinczy németes irányához, elfogadta tőle a nyelvújítást s a nyugateurópai verselő eljárást, de mestere klasszicizmusával határozottan szembehelyezkedve romantikus és nemzeti szellemben dolgozott, sőt mikor Európában a népköltészet divatba jött, kisérleteket tett a népies irányban is. Termékeny és sokoldalú volt, művelte a lírát, epikát, de főként a drámát. Írt mű- és népdalokat, Goethe-Schiller Xeniái mintájára epigrammokat, Kölcsey nyomán elégiákat, Goethe hatása alatt balladákat. Az érzés heve, az élményi elem ereje hiányzik lírájából, de elégiái közül a *Mohács* s egy pár népdalszerű költeménye (*Rákosi szántó*, *Szülőföldemen*) nemzetünk közkincsévé lettek, s balladái között is több népszerű ma is (*Álmatlan király*, *Eprészleány*). Novellái, melyek e műfaj első termékei közé tartoznak s részben Szalay Benjámin álnév alatt jelentek meg, egészséges komikumukkal, kitörő jókedvükkel, az érzelmek természetes hangjával tűnnek ki. A *Tollagi Jónás* (I. rész 1823, II. rész 1827), *Sulyosdi Simon*, *Mit csinál a gólya?* (1824), *Sok baj semmiért* (1825), *A fehér köpönyeg*, *Bajjal ment, vígan jött* (1826) nemcsak jeles alkotások, melyek találó humorral rajzolják a vidéki társadalom jellemző alakjait, úgy hogy egyik-másik típussá válva ma is él, hanem egész iskolát neveltek, s Kovács Pál, Gaal József stb. az ő nyomdokaiba lépve lendítették föl a novella-irodalmunkat. *Tihamér*-ja érdekes kisérlet a komoly, történeti novella terén, de nem vetekedhetik humoros elbeszéléseivel. A dráma terén szintén értékesebbek vígjátékai, mint komoly színművei, melyeknek tárgyát jobbára Fessler történeti munkájából és Mednyánszky gyűjteményéből merítette s kétségtelen fejlődés állapítható meg bennük. Első drámái (az 1819—20. színre kerültek) szerkezetileg gyenge alkotások, a jellemrajzra kevés gondot fordítanak s inkább hazafias célzatukkal, mint belső értékükkel akarnak hatni. Színi hatás tekintetében azonban magasan fölötte állnak koruk többi drámáinak. A *Stibor vajda*, mely a legkomolyabb köztük, demokratikus szellemben adja az úr és jobbágy összeütközését. Műérték tekintetében legbecsesebb tragédiája *Iréne*, a Konstantinápoly elfoglalásakor magát és szerelmét föláldozó görög leány megható története. Nagyszabásúnak ígérkező *Csák Máté*-ja töredék maradt. K. költői működése vígjátékaiban tetőződik. Eredetisége kisebb ugyan bennük (nagy hatással volt reá korának divatos drámaírója, a német Kotzebue) s inkább a bohózatot művelte, mint a fensőbb, ú. n. jellemvígjátékot, de teljes erővel érvényesül bennük gazdag leleménye s komikai tehetsége. Eleven érzékkel figyeli meg az emberek gyöngeségeit és a helyzetek fonákságait, melyeket korában páratlan ügyességgel tud nevetségessé tenni. Tisztult erkölcsi fölfogással s derült humorral viszi színre a magyar társadalom jellemző alakjait, melyek közül nem egy (pl. Mokány, a jólelkű parlagi földesúr) szintén típussá vált, már első nagysikerű vígjátékától, *A kérők*-től kezdve. *A pártütők*, melynek magja egy német elbeszélésre megy vissza, a nép szerepeltetésével a későbbi népszínmű csírája, a *Leányőrző* (1827) és legjobb vígjátéka, a *Csalódások* (1828) már közelednek a jellemvígjáték felé. A jelen társadalmát festik még *A vígjáték*, *A betegek* (1827) és *Szeget szeggel*, *Kénytelen jószívűség* (1828), *Áltudósok*, *Nem mehet ki a szobából* (1829), *Három egyszerre* (1830), a történeti vígjáték első próbái a

népszerű *Mátyás deák* (1826) s az értékes *Hűség próbája* (1830).

K. jelentőségének másik, az előbbinél majdnem fontosabb fele abban a szerepben határozódik, melyet irodalmunk életében játszott. Föllépése határjelző. Munkássága nyomra juttatta irodalmunkban a romanticizmust s ezzel új korszakot nyit meg, az irodalom előkészítő korszaka után a reformkorszakét, mely Petőfihez és Aranyhoz vezetett. E korszaknak nemcsak megindítója, hanem vezére is K., aki éles szemmel fölismervén irodalmunk hézagait és fogyatkozásait, egyfelől példát mutatott íróinknak pótlásukra, másfelől közönségünket megtanította, hogy az irodalom pártolását ne hazafiui áldozatnak, hanem a legnemesebb szórakozásnak tekintsék. Maga köré gyűjtve jóformán az összes fiatal erőket, kivette Kazinczy kezéből az irodalom kormányát: neki mutatták be a kezdő írók műveiket, ő szabott irányt íróink működésének, s organuma, az *Aurora* lett a legfontosabb irodalmi tényező. Az Aurora-kör által sikerült K.-nak Pestet irodalmi központtá tenni, olvasóközönséget toborzott s az eddig szétszórt írói törekvéseket egyesítette. Egy új költőnemzedéket nevelt, mely a vezetése alatt irodalmunkat fölvirágoztatta, nemzetivé tette, megadta irodalmunk fejlődésének útját szinte a szabadságharcig s elősegítette műveivel Magyarország szellemi reformját.

Kiadások. K. egyes munkái életében nagyrészt az Aurora évfolyamaiban vagy önálló kötetekben jelentek meg, sok közülük azóta is több izben, gyűjteményes vállalatokban vagy külön. Munkáinak teljes gyűjteményét Toldy Ferenc rendezte sajtó alá 10 kötetben 1831. K. Károly minden munkái cím alatt s azóta még ötször: 1842., 1843., 1843—1844., 1859—60; legteljesebb a hetedik, Bánóczi József 6 kötetes kiadása 1893. Legolcsóbb teljes kiadás Horváth Cyrillé, K. Károly összes művei, 2 kötetben (1899). Műveiből bő szemelvények a Képes Remekírók (1902) s a Magyar Remekírók (1905—1907) 2—2 kötetében.

Irodalom. Életének és munkásságának kimerítő ismertetése Bánóczi Józseftől, K. Károly és munkái, 1882—83. Ezenkívül Toldy, Magyar Költők Élete II. és Irod. Beszédek I.; Szontagh Gusztáv, K. Károly munkálkodásának kritikai irányáról, Kisf. Társ. Évl. I. 1841; Gyulai Pál, K. Károly hatása, u. o. XXII.; Heinrich Gusztáv, K. Károly Irénéje, Budapesti Szemle, 1871. és bevezetései a Magyar Remekírók K. kiadásának kötetei előtt; Szana Tamás, A két K., 1876; Beöthy Zsolt, Szinműírók és szinészek, 1882; Erdélyi János, Pályák és pálmák, 1886; Bayer, A magyar drámairodalom tört., I. 1897; Viszota Gyula, Fessler hatása K. Károlyra, Irodalomtört. Közl. 1900. és K. Károly hagyatéka, Kisf. Társ. Évlap. 38. k.; Somogyi Béla, Kotzebue hatása K. Károlyra, 1902; Pécsi Jenő, A Sturm u. Drang hatása K. Károlyra, 1907. K. sorsával és küzdelmeivel foglalkozik Jókainak Eppur si muove c. regénye.

4. *K. Sándor,* költő, K. Károly testvérbátyja, a XIX. sz. első évtizedeinek Csokonai mellett legnépszerűbb költője, szül. Sümegen (Zala vm.) 1772 szept. 27., megh. u. o. 1844 okt. 28. Iskoláit Győrött és Pozsonyban végezte, ahol az 1790-iki nagy nemzeti fölbuzdulás lángra lobbantotta hazafiúi lelkesedését; lelkes kispapok s német szinielőadások hatása alatt 1791. már Bessenyei példájára a drámaírással is megpróbálkozott. 1792-ben belépett az Erdélyben állomásozó nádorhuszárezredbe, 1793. Zala vm. fölküldte a testőrséghez Bécsbe. Szívesen látott vendége lett a főúri társaságoknak, szerelmi viszonyt kötött Medina Máriával, Bécs ünnepelt táncosnőjével, de amellett művelte magát, nyelveket tanult, olvasta a világirodalom remekeit s fordítgatott belőlük (Tasso: Megszabadított Jeruzsálem.) Az 1795-iki badacsonyi szüreten megszerette Szegedy Rózát, de a leány kikosarazta. K., akit időközben áthelyezték Olaszországba, 1796 tavaszán Milanóba ért, hol jún. 29. a várral együtt a franciák kezébe került, akik a provencei Draguignanba szállították. Itt egy művelt párisi leány, D'Esclapon Karolin, ápolta már korábban felébredt verselő hajlamát s megismertette a francia lirikusokkal. Petrarca hatása alatt ekkor kezdte versbe foglalni Róza iránti szerelmét. Szept. 28. szabadon bocsátották s tengeren indult hazafelé. Életének ezt a szakaszát nagy közvetetlenséggel örökíti meg a *Napló* és *Francia fogságom* c. levélgyűjteményben, a XVIII. sz.-i magyar próza egyik legértékesebb emlékében. Az 1796–97-iki telet Klagenfurtban töltötte s felejthetetlen napokat élt egy Pepi nevű grófnővel, 1797 év tavaszán áthelyezték a Rajna-menti sereghez s vitézül harcolt a franciák ellen. Táborozás alatt felújult szívében Róza iránti szerelme. Újra hozzáfogott a Himfy-dalok folytatásához s levélben megkérte imádottja kezét s kedvező feleletet nyervén, 1799 nyarán lemondott tiszti rangjáról, hazatért s a következő év tavaszán nőül vette Rózát. Előbb Kámban, majd 1805-től Sümegen laktak. 1801-ben megjelent szerelmi verseinek első gyűjteménye, majd *Regéi* az ország első költőjévé emelték, s népszerűségét Vörösmarty föllépéséig meg is tartotta. A dunántúli írók fejüknek tekintették s mint ilyen a Kazinczy-ellenesek táborába tartozott. Az utolsó nemesi fölkelésben mint őrnagy s a nádor hadsegéde vett részt. A znaimi béke után a nádor megbízta, hogy írja meg németül a fölkelés történetét. K. két évig dolgozott a munkán, de dolgozatát hazafias szelleme miatt elzárták a titkos levéltárba. Regéit 1820. az egyetlen irodalmi pályadíjjal, a Marczibányi-jutalommal tüntették ki; a 400 frt.-nyi díjat átengedte öccsének, Károlynak, az Aurora megindítására. Tagja lett az Akadémiának már megalakulásakor, de mikor az 1833-iki nagy jutalmat közte és Vörösmarty között megosztották, tagságáról lemondott. Ő alapította s kezdetben igazgatta a Balatonfüreden épült színházat. Az öccse emlékére alakult Kisfaludy-Társaság 1842. megválasztotta tagjává, a következő évben nevenapját nagy fénnyel ülte meg a pesti íróvilág. Élete utolsó éveit csöndben élte le. Neje 1832. meghalt, nemsokára újra megházasodott, de második nejét is túlélte. Életének végén, elkeseredve Kossuth támadása miatt, a kezében lévő adatok alapján meg akarta írni, most már magyarul, az insurrectio hiteles történetét. Terve kivitelében megakadályozta halála, mely őt hetvenkét éves korában ragadta el. Emlékét Balatonfüreden és Sümegen két-két emlékkel örökítették meg. Ott 1859. a Züllichtől, 1877. a Vay Miklós bárótól mintázott szobrát állították föl, itt 1870. szülőháza előtt és a temetőben emeltek márványemléket; mindkettőt Gerenday Antal készítette s az utóbbira 1904. Istók János applikálta Szegedy Róza domborművét. Izsó Miklósnak szintén 1870. készült pályaművének másolata a budapesti Nemz. Muz. kertjében áll.

K. művelte a költészetnek mind a három ágát. Ifjúkori kisérleteit figyelmen kívül hagyva, a li-

ával kezdte, folytatta az epikával s legkésőbb kezdett a drámaíráshoz; legnagyobb értékű lírája, mely becses ma is; epikáját a maga idején általános tetszéssel fogadták, de ma már fényük megkopott; legkisebb becsűek drámái. Szerelmi dalait Himfy álnév alatt mint *Himfy szerelmei*-t tette közzé. Első része a *Kesergő*, második a *Boldog Szerelem*; mindegyik 200 rövidebb dalból s az előbbi 20 (később 21), az utóbbi 7 hosszabb énekből áll, minden dala egyenlő szabású, zengzetes ritmusú, művészi szerkezetű 12 soros Himfy-szakban van írva (l. o.). A *Kesergő szerelem* első dalai még Provenceban születtek. 1798 végére az egész gyüjtemény elkészült, melyet a költő 1801. adott ki Bécsben. A ciklus dalaiból egy kis regény kerekedik ki, K.-nak erősen idealizált szerelmi regénye: szerelme és csalódása kedvesében, kit Lizának nevez. Hogy felejtse, háborúba megy, de sem enyhülést, sem halált nem lel. A kötet rövid idő alatt páratlan népszerűségre tett szert. Tetszett a tárgy, egy kötetnyi szerelmes vers a maga szivhez szóló lirizmusával, a természet jelenségeinek változatos képei, egyszerű, magyaros, kedves nyelve. K. bőven élt idegen költők segítségével, főként Petrarcaéval és Rousseauéval, azonban nem másol, hanem amit átvett, azt összeolvasztotta a maga lelki tartalmával s egységes, harmonikus műalkotássá emelte. Házassága első évében kezte írni a *Boldog Szerelmet* s két év alatt befejezve 1807. kiadta. Eredetibb, mint a Kesergő szerelem, de bágyadtabb, kevésbbé változatos. Tartalma összefoglalható e mondatba: Himfy boldog férje Lizának. Vannak azonban igen szép részletei, így a természeti képek s a reflexiók az ember rendeltetéséről. Az egész a falusi nemes mindennapi foglalkozásainak vonzó képe. Abban, hogy *feleségét* énekli meg, Petőfi előfutárja. A *Himfy* németre s egyes részletei olaszra, franciára, angolra is le vannak fordítva. Irt K. még egynéhány lírai költeményt, de ezeknek nincs jelentőségük.

A dalok után K. regéket írt szülőföldjének, a Balaton mellékének várromjairól, költött mondaszerű történeteket fűzve hozzájuk s beleállítva hazánk dicsőséges és borus századaiba (XIV—XVI.) Az első hármat *(Csobáncz, Tátika, Somló)* 1807. adta ki *Regék a magyar előidőkből* c. alatt s nagy tetszést arattak. Ezek a legértékesebbek is regéi közül. 1838-ig összesen 19 regét írt, melyek közül legjelentősebbek *Dobozy Mihály és hitvese*, a könyvvé dagadó *Gyula szerelme*, *Szigliget*, *Viola és Pipacs*. Magjuk többnyire valamilyen tragikus szerelmi történet, szegényes leleménnyel, kellő megokolás nélkül, egyszerűen, naivul elbeszélve, de igen szép lírai helyekkel. A nemesség sorsát, életét festvén, a korabeli, nemesekből álló közönség körében nagy volt hatásuk. Egyes regéket németre is átültettek. Drámairói kisérletei nem sok dicsőséget szereztek neki, sem tehetsége nem volt a drámához, sem jártassága a drámai technikában. *Hunyadi*-ja (1816) dialogusokba foglalt elbeszélés, az *Eredeti magyar játékszín* (2 köt., 1825—26) c. alatt megjelentek közül *Az emberszívnek örvényei* egy pszichologiai problémát akar megoldani, a *Kún László* történeti dráma, *A Dárday ház* s *A lelkes magyar leány* vigjátékszerűek. A kéziratban maradt *Bánk* ugyanazt a tárgyat dolgozta föl, mint Katona remekműve. Szintén csak halála után jelent meg a *Hattyudal* s egy cím nélküli prózai elbeszélése. Az előbbi egy pár versnek híján teljes. 16 énekes verses emlékirat, melynek első felében Magyarország történetét adja Mária Teréziától 1840-ig, a másodikban a maga életét és fejlődését énekli meg 1800-ig. Az utóbbiban, a *Két szerető szívnek történetében*, Rousseau Nouvelle Heloisé-nek mintájára s német írók fölhasználásával szerelmének a *Kesergő* és *Boldog szerelem* közé eső fordulatait alakította kis regénnyé, melynek befejezése azonban hiányzik.

Kiadások, irodalom. K. művei közűl a Himfy s a Regék sokszor megjelentek külön-külön (legkönnyebben hozzáférhetők az Olcsó Könyvtárban s a Magyar Remekírók c. gyűjteményben), összes műveit maga K. 1833—38. adta ki 8 kötetben, halála után Toldy, teljes, kritikai kiadásukat Angyal Dávid rendezte sajtó alá 8 köt. 1893. K. Minden munkái cím alatt. Az insurrectio története mindeddig nincs kiadva. — K.-nak nagyobb életrajza egy van: Császár Elemértől a Kisf. Társ. Költők és írók c. gyűjteményében 1910., a kisebbek közűl említendő Angyal Dávidé (kiadásának VIII. k. 1893). Életrajzi adatai közűl Dengi János és Darnay Kálmán sokat gyűjtöttek össze nagyszámú dolgozataikban. A terjedelmes K.-irodalomból a legfontosabbak: Kazinczy bírálata a Himfyről, Erd. Muz. 1814: Toldy Ferenc, K. vegyes leveleiről, Kisf. Társ. Evl. Új folyam X. k.; Széchen Antal gróf emlékbeszéde, u. o. XVI. k.; Heinrich Gusztáv a Naplóról. u. o. XVIII. k.; Imre Sándor, Az olasz költ. hatása a magyarra, Budapesti Szemle XVI.; Rényi Rezső, Petrarca és K., Figyelő VII.; Kisfaludy A. Béla, A Himfy-dalok muzsája, u. o. VIII.; Werner Adolf, K. levélregénye, Egy. Phil. Közl. Pótkötet II. 1890; Heinrich Gusztáv, K. regéi, Irodtört. Közl. 1891; Angyal Dávid, Petrarca és K., u. o.; Császár Elemér, K. mint vígjátékíró, u. o. 1898; Beöthy Zsolt, K.-ról, A XIX. sz. költészete, egyetemi előadások, 1905; Császár Elemér, K. és a francia irodalom. Beöthy-emlékkönyv, 1908.

Kisfaludy-Társaság, az ország legtekintélyesebb szépirodalmi intézete, melyet Kisfaludy Károly halála után barátai és munkatársai, összesen tízen alapítottak, köztük Vörösmarty, Bajza és Toldy. Eredetileg arra a célra egyesültek, hogy gyűjtés útján pénzt szerezzenek Kisfaludy munkáinak kiadására s a fenmaradó összegből szerény emléket állítsanak a költőnek. A fenmaradt 4475 frt-ot újabb gyűjtéssel kiegészítve, megalakították 1836. a K.-t, mely eleinte csak széptudományi és költői pályadíjak kitűzését és odaítélését tartotta föladatának. Igazgatójául *Fáy* Andrást, jegyzőjéül *Tóth* Lőrincet választotta meg. Tagjai voltak többek közt: *Bajza* József, *Csató* Pál, *Czuczor* Gergely, *Jósika* Miklós báró, *Kölcsey* Ferenc, *Toldy* Ferenc, *Szalay* László, *Vörösmarty* Mihály. Toldy indítványára, aki a K. alapításától kezdve éltető és mozgató szelleme volt, a társaság 1841-től kezdve működési körét kiterjesztve irodalmi társasággá alakult, amint azt a K. mellékneve, «magyar szépirodalmi intézet» tanusítja. Innen kezdve a közönség művelésére és az irodalom kifejlesztésére egyre több úton kívánt hatni. Rendszeres havi üléseket tartott költői és tudományos felolvasásokkal, ünnepi közgyűlést Kisfaludy Károly emlékére születése napján (febr. 5.), amikor az irodalmi állapotokról, törekvésekről tartalmas elnöki megnyitók tartattak. Egyszersmind *Évkönyv*-et is adtak ki, mely hű képét nyujtotta a K. az évi működésének. A társaság elnökéül *Jósika* Miklós bárót

választották meg s a tagok számát fölemelték. 1842-től 1848-ig tart a K. életének első, eredményekben gazdag szakasza. Az *Evlapok*-on kívül megindította Kisfaludy Károly műveinek újabb kiadásait, a *Szépirodalmi Szemle* c. kritikai folyóiratot, a *Széptani Remekírók* c. gyűjteményt, a *Külföldi Regénytár*-at, Erdélyi János szerkesztésében kiadta a *Népdalok és mondák* c. 3 kötetes gyűjteményt s támogatta a Toldytól megindított *Nemzeti Könyvtár*-at, mely irodalmunk java alkotásait gyűjtötte össze. E gazdag, széleskörű munkásság, valamint az a körülmény, hogy tagjait állandóan a nemzet legkiválóbb költőiből és esztétikusaiból választotta, rövid idő alatt igen nagy befolyást és tekintélyt szereztek számára, amit teljes mértékben meg is érdemelt, mert irodalmunkat céltudatosan vezette a legnemesebb irányban, kiváló tapintattal óva a szélsőséges irányzatoktól. A negyvenes években mindjobban terjedő mesterkélt, érzelgős költői irányzattal szemben íróink és olvasónk figyelmét a népköltészetre irányította s a görög, latin, angol és francia széptani remekírók fordításával a műelméleti kérdések tisztázását célozta. Legjelentékenyebb eredménye mégis Arany János fölfedezése volt (1846).

A szabadságharc és a reá következett abszolutizmus alatt a K. működése megszakadt s csak 1862. kezdhette meg újra Eötvös József elnöklete és Arany János igazgatósága alatt működését; betöltötte a megüresedett tagsági helyeket, 9 új tagot választott, fölújította az Évlapokat (1914-ig a régi folyamból 7, az újból 47 kötet), pártoló tagjainak a 4 frt.-nyi tagdíj fejében a megindított *Szépirodalmi Könyvtár* évenkint 60 ívre terjedő köteteit adta, hogy ily módon a külföldi remekek tömeges átültetésével jobb útra térítse a népies irány túlzóitól meghonosított ízléstelenséget és formátlanságot. E gyűjteményben jelent meg Madách Imre *Ember tragédiája*, melyet Arany ugyancsak a K.-ban mutatott be. Ugyanekkor vállalkozott a K. *Shakespeare* összes műveinek lefordítására, amit *Tomori* Anasztáz (l. o.) bőkezűsége tett lehetővé. A 19 kötetes nagy művel (1864—1878) irodalmunk egyik legfontosabb kötelességének felelt meg, s maga a vállalat páratlan hatással volt a közízlés fejlesztésére. Időközben a visszalépett Eötvös József helyébe *Kemény* Zsigmond lett a társaság elnöke s *Toldy* Ferenc alelnöke (1866), s a tagsági helyek száma 40-ről 50-re emeltetett, szerveztetett a levelező tagság. A K. ekkor megindította *Molière* összes műveinek fordítását, a *Spanyol szinműtár*-at s a modern realista irányzat kiváló képviselőit, az angol regényírókat ismertette meg a közönséggel. Az elbetegesedett Kemény Zsigmond helyébe 1872. *Toldy* Ferenc választatott meg elnöknek, majd 1876-ban *Lukács* Móric, aki mellett *Gyulai* Pál működött mint alelnök, *Greguss* Ágost mint főtitkár s a lemondott *Tóth* Kálmán helyett *Beöthy* Zsolt mint másodtitkár. 1879-ben alkották a jelenleg is érvényben lévő alapszabályokat és ügyrendet, mely szerint a K. célja: *a)* figyelemmel kisérni a magyar szépirodalom fejlődését; *b)* bölcsészeti, történeti és kritikai dolgozatokat nyujtani a széptan és művészet köréből; *c)* eredeti és fordított széptani, szépirodalmi, népköltési művek megjelenését eszközölni; *d)* jutalmakat hirdetni széptani és szépirodalmi dolgozatokra; *e)* széptani és szépirodalmi nyilvános fölolvasásokat rendezni. A pártoló tagok illetményei során oly kiváló művek jelentek meg, mint Erdélyi János, Salamon Ferenc, Beöthy Zsolt, Péterfy Jenő, Katona Lajos dolgozatai. 1872-ben megindult a *Magyar Népköltési Gyüjtemény*, melyből eddig 12 kötet jelent meg. (A K. 1910-ig megjelent összes kiadványainak jegyzéke az Évlapok 45. kötetében olvasható). 1879-ben *Gyulai* Pál lett a K. elnöke; az ő nemes lelkesedése, biztos ítélete, finom ízlése két évtizednél tovább vezette a társaságot célja felé. Mellette másodelnök előbb *Greguss* Ágost, majd *Szász* Károly, s másodtitkár előbb *Csiky* Gergely, később *Vargha* Gyula voltak. Gyulai és Szász Károly lemondása után 1901-ben elnöknek *Beöthy* Zsolt, másodelnöknek *Berzeviczy* Albert, titkárnak *Vargha* Gyula, másodtitkárnak *Kozma* Andor választattak meg s az új tisztikar, élén irodalmi életünk vezérével, Beöthy Zsolttal, a régi hagyományokhoz méltóan vezeti a K.-ot. A társaság újabb életének legnevezetesebb mozzanatai, hogy a magyarországi Shakespeare-kultusz terjesztésére egy Shakespeare-bizottságot szervezett (elnöke Berzeviczy Albert), mely matinékkal, egy Magyar Shakespeare-Tár c. évkönyvvel (azelőtt folyóirat) iparkodik rendeltetésének megfelelni, megindította a *Költők és Irók* c. életrajzgyűjteményt (eddig 11 köt.) és hogy 1913. a kormány támogatásával Beöthy Zsolt, Négyesy László és Császár Elemér szerkesztésében egy 200 kötetre tervezett hatalmas vállalatot indított meg, a *Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtár*-át, azzal a céllal, hogy irodalmunk esztétikailag értékes vagy történetileg nevezetes emlékeit mintaszerű kiadásban közrebocsátva, a modern magyar közönségnek fenyegetett történeti érzékét és ízlését fejlessze.

Ugyanezt a célt, a nemzeti köztudat erősítését és kimélyítését, szolgálják azok a kegyeletes ünnepek, melyeket a K. nagynevű tagjainak megtisztelése vagy elhúnyt jeleseink emléknapjai alkalmával rendez, amilyenek voltak: Kisfaludy Károly-ünnep 1869 febr. 14., Toldy Ferenc-ünnep 1871 nov. 12., Arany János-ünnep 1883 okt. 28., Jósika-ünnepély 1894 máj. 5., Tóth Lőrinc-jubileum 1882 máj. 12. és 1891 dec. 9., Gyulai Pál-jubileum 1893., a Vörösmarty-ünnep 1900 nov. 25., Csokonai-ünnep 1905 febr. 12., a Jókai-ünnep 1906 máj. 31., II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak emlékünnepe 1906 okt. 27., Lévay József-ünnep 1911 nov. 19., az Eötvös-ünnep 1913 október 1. és a Kemény Zsigmond-ünnep 1914 febr. 8.

A K.-nak jelenleg 49 rendes tagja van, közöttük szépíróink és kritikusaink legkiválóbbjai és 18 külső tagja. Minden hónap első szerdáján fölolvasó ülést tart, minden év febr. 5-ike után eső vasárnapján ünnepi közgyűlést. A társaság rendelkezésére álló jutalmak a következők: Lukács Krisztina-jutalom (2000 K) költői és széptani föladatra; Greguss-jutalom (2000 K) hat évenként felváltva a legjobb kritikai dolgozat, festmény, drámai szerep, szobrászati mű, zenei mű, épület szerzőjének jutalmazására; Somogyi Dezső-jutalom (200 frank) szónoki, költői, irodalomtörténeti

v. széptani föladatra; Bulyovszky Gyuláné jutalma (400 K) költeményre; Széher Árpád-jutalom (1000 K) kétévenként fölváltva költői művekre, esztétikai kérdésekre; Bojári Vigyázó Sándor-jutalom (1910-ig 240 K, azóta egyre emelkedő) történeti elbeszélésre. A K.-nak ma 489 alapító tagja van, vagyona (1913) 497,585 K, évi bevétele (1913) 53,045 K, kiadása 50,706 K. Az alapító tagság díja 1869-ig 50 frt, azóta 100 frt, illetve 200 K. Legnagyobb alapítói: Greguss Ágost és neje (50,000 K), Kasselik Jenő (10,000 K), Lukács Móric (20,000 K), Széher Mihály (10,000 K), Tomori Anasztáz (10,000 K), Wodianer Artur (10,200 K).

Kis farágó pille, l. *Farágó lepkék.*

Kisfarkasd (azelőtt: *Farkasd)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 101 tót lak.; u. p. Pelyvás, u. t. Vághéve-Vágváralja.

Kis-Fátra, l. *Fátra.*

Kisfehéregyház (azelőtt: *Fehéregyház)*, kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1910) 495 német és cigány lak.; u. p. Dipse, u. t. Szeretfalva.

Kisfejűség, l. *Mikrokefália.*

Kisfeketefalu (azelőtt: *Nyágra)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 414 oláh lak.; u. p. és u. t. Dézna.

Kisfeketepatak (azelőtt: *Feketepatak)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 344 tót lak.; u. p. Alsósajó, u. t. Csetnek.

Kisfenes, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 1074 oláh lak.; u. p. és u. t. Tordaszentlászló.

Kisfentős, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 641 oláh lak., vasútállomás, távíróhivatallal; u. p. Kővárhosszúfalu.

Kis fenyődarázs, l. *Fadarazsak.*

Kisfrankvágása (azelőtt: *Kis-Frankvágás)*, kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1910) 297 tót lak.; u. p. Osztornya, u. t. Szepesófalu.

Kis fuvola, l. *Fuvola.*

Kisfülpös, kisk. Kolozs vm. tekei j.-ban, (1910) 631 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Tancs.

Kisfüzes (azelőtt: *Füzes)*, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 263 magyar lak.; u. p. és u. t. Pétervására.

Kisgáj, kisk. Temes vm. verseczi j.-ban, (1910) 647 oláh és szerb lak.; u. p. Alsósztamora, u. t. Nagygaj.

Kisgajdos (azelőtt: *Gajdos)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 141 tót lak.; u. p. Ubrezs, u. t. Szobráncz.

Kisgalambfalva, kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri j.-ban, (1910) 664 magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Nagygalambfalva.

Kisgalgócz (azelőtt: *Glogovécz)*, kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 509 oláh lak.; u. p. és u. t. Hosszúaszó.

Kisganna, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 196 német lak.; u. p. Pápakovácsi, u. t. Pápa.

Kisgaram, kisk. Zólyom vm. breznóbányai j.-ban, (1910) 2145 tót és magyar lak.; vasúti állomás, posta, távíró és távbeszélő. Az itteni m. kir. állami vasművek a zólyom-brézói vasgyári összlethez tartoznak, mellyel 5·5 km. hosszú gyári vasút köti össze. A K.-i vasgyár egyik legrégibb hazánkban, már a XVIII. sz. végén itt a vasgyártás nagy lendületet vett. 1848-ban a magyar kormány a fegyvergyártást rendezte be, 1854. itt és Zólyombrézón a singyártást kezdték meg. 1881 óta itt kizárólag vasöntéssel foglalkoznak.

Kisgejőcz (azelőtt: *Kis-Gőcz)*, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 937 magyar lak.; u. p. Nagygejőcz, u. t. Szürte.

Kisgencs (azelőtt: *Gencs)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 361 tót lak., vasércbányával; u. p. és u. t. Csetnek.

Kisgércze, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 1739 oláh lak.; u. p. Turcz, u. t. Sárközújlak.

Kisgereblyés (azelőtt: *Hrabovka-Rosztoka)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 148 rutén lak.; u. p. Ugar, u. t. Nagyberezna.

Kisgéres, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1245 magyar lak., kik háziiparilag foglalkoznak takarógyékény-készítéssel; u. p. és u. t. Királyhelmecz.

Kisgeresd, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 223 magyar lak.; u. p. Nagygeresd, u. t. Vámoscsalád.

Kisgerge, kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 298 magyar lak.; u. p. és u. t. Litke.

Kisgergelyfalva (azelőtt: *Gergelyfalva)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, (1910) 95 magyar lak.; u. p. Felsővály, u. t. Tornalja.

Kisgeszt (azelőtt: *Geszt)*, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 528 tót lak.; u. p. Majtény, u. t. Magyardiószeg.

Kisgézsény (azelőtt: *Hazsina)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 413 tót lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Nagykemencze.

Kisgógánfa (azelőtt: *Gógánfa)*, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 192 magyar lak.; u. p. és u. t. Sopronhorpács.

Kisgombás (azelőtt: *Gribó)*, kisk. Sáros vm felsővízközi j.-ban, (1910) 153 rutén lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Kisgoroszló, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 605 oláh lak.; u. p. Nagygoroszló, u. t. Náprád.

Kisgömöri, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1910) 225 magyar lak.; u. p. és u. t. Várgede.

Kisgörbő, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 398 magyar lak., postahivatal; u. t. Zalaszentgrót.

Kisgörgény, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1910) 497 magyar lak.; u. p. Székelyvaja, u. t. Balavásár.

Kisgút, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 342 magyar lak.; régi földvára volt, melynek nyomai a Szernye-tó mellett most is láthatók. E várat a nép hite szerint a régi időben Kis-Munkácsnak hívták. U. p. Gút, u. t. Barkaszó.

Kisgyalán (azelőtt: *Gyalán)*, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1910) 458 magyar lak.; u. p. Gölle, u. t. Mosdós.

Kisgyarmat, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 863 magyar lak., postaügynökség; u. t. Zalaba.

Kisgye (azelőtt: *Kizdia)*, nagyk. Temes vm. lippai j.-ban, (1910) 1765 oláh lak.; u. p. és u. t. Aga.

Kisgyékényes (azelőtt: *Gyékényes),* kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 300 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagykálna.

Kisgyertyános (azelőtt: *Sztropkóhrabócz),* kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 303 lengyel lak.; u. p. és u. t. Kelcse.

Kisgyógypatak, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 819 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsószolcsva.

Kisgyőr, nagyk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1910) 1736 magyar lak.; u. p. és u. t. Harsány. A harsányi határ szomszédságában van a még meg nem vizsgált Halomvár. Határában őskori telepek vannak.

Kisgyula (azelőtt: *Gyula),* kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 252 magyar és német lak.; u.p. Belvárd, u. t. Németbóly.

Kishajmás, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 486 magyar és német lak.; u. p. Felsőmindszent, u. t. Bakócza.

Kishalász, kis szerszámmal: horoggal, keczével, emelőhálóval dolgozó halász.

Kishalmágy, kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 1404 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyhalmágy.

Kishalom (azelőtt: *Kis-Sztraczin),* kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 300 tót lak.; u. p. Kiskürtös, u. t. Rárosmúlyad-Nógrádszakál.

Kishám (halászat), l. *Vállhám.*

Kisharangláb, kisk. Bereg vm. mezőkaszonyi j.-ban, (1910) 357 magyar lak.; u. p. Beregsom, u. t. Bátyú.

Kis harkály, l. *Harkályfélék.*

Kishárs (azelőtt: *Kis-Lipnik),* kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1910) 687 rutén lak., postahivatal; u. t. Paloncza.

Kisharsány, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 517 magyar lak.; u. p. Siklós, u. t. Baranyanagyharsány.

Kishársfalva (azelőtt: *Sopron-Hársfalva),* kisk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban, (1910) 357 német lak.; u. p. és u. t. Sopronszentmárton.

Kishartyán, kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 603 magyar lak.; u. p. Karancsság, u. t. Pálfalva.

Kishatár (azelőtt: *Kis-Lehotka),* kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 248 tót lak.; u. p. és u. t. Privigye.

Kishavas, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 279 oláh lak.; u. p. és u. t. Kaczkó.

Kisháza, kisk. Bihar vm. tenkei j.-ban, (1910) 1609 oláh és magyar lak., postaügynökség, távbeszélő.

Kishegy, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 185 oláh lak.; u. p. Galgó, u. t. Szamossósmező.

Kishegyes, nagyk. Bács-Bodrog vm. topolyai j.-ban, (1910) 6135 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. 1849 júl. 13—14. itt csata folyt le Jellacsics és a magyarok között. A magyar sereg a szenttamási mocsarakat tápláló Barrapatak mellett foglalt állást. Jellacsics júl. 13. éjjelén Verbász felől akarta a magyarokat meglepni, de ezek egyszerre támadtak s a balszárnyon felállított magyar lovasság és gyalogság együttes támadásával visszaverte az ellenség jobbszárnyát, mely csak futással menekülhetett meg. Jellacsics ennek erősítésére rendelte a balszárnyon levő Ottingert, de ekkor Guyon vezérlete alatt tört a magyar sereg az ellenség meggyengült balszárnyára, mire az egész ellenséges vonalnak Verbász felé vissza kellett vonulnia.

Kishelvény (azelőtt: *Kis-Chlivény),* kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 98 tót lak., u. p. és u. t. Bán.

Kishely (azelőtt: *Mesztiszkó),* kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 387 tót lak., u. p. és u. t. Felsővízköz.

Kisherend (azelőtt: *Herend),* kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 396 magyar lak., u. p. Egerág, u. t. Áta.

Kisherestény, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 125 tót és magyar lak., u. p. Nagyherestény, u. t. Zsitvaújfalu.

Kishernád-Bársonyos malomcsatorna-társulat. Alakult 1850. oly célból, hogy a Hernádból 70·420 km. hosszú csatorna segítségével malmok hajtására vizet vegyen ki. A csatorna Abauj-Torna, Borsod és Zemplén vármegyék területén vezet át; összesen 14 malom van rajta. Befektetése 200,000 K, az évi fentartás és igazgatás költsége 3300 K.

Kishertelend, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 106 német lak.; u. p. és u. t. Magyarszék.

Kis-Heves, l. *Kemej.*

Kishidegkút, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 340 német lak.; u. p. Tótvázsony, u. t. Balatonfüred.

Kishidvég (azelőtt: *Paszika),* kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 771 rutén, magyar és német lak.; vasútállomás távíróval, u. p. Szolyva.

Kishind, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 393 tót és magyar lak.; u. p. Kalász, u. t. Zsitvaújfalu.

Kishitüség, rokon a kislelküséggel (l. o.). A kishitü nem bízik magában, de másokban sem, inkább fél mint remél, látóköre szűk, csak a legkisebbet látja, de azért a múló bajt túlságosan nagynak látja.

Kishódos, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 356 magyar lak., u. p. Nagypalád, u. t. Mikola.

Kishollód (azelőtt: *Gavranyecz),* kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 77 rutén lak.; u. p. és u. t. Felsővízköz.

Kis-Hont, l. *Gömör és Kishont, Hont* (története).

Kishöflány, kisk. Sopron vm. kismartoni j.-ban, (1910) 920 német lak.; postaügynökség, u. t. Kismarton. Határában nagy lajtamészkőbányák vannak.

Kishuta (azelőtt: *Sompatak-Kishuta),* kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 230 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Pálháza.

Kisida, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 437 tót és magyar lak.; postaügynökség, u. t. Semse.

Kisigmánd, kisk. Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1910) 760 magyar lak., u. p. és u. t. Nagyigmánd.

Kisigricze (azelőtt: *Igricze),* kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 275 oláh lak.; u. p. Esztény, u. t. Pánczélcseh.

Kisikamlás (vasút). Járóműveknek a vágányokról való leesése. A kisiklások gyakrabban előforduló okai: a váltók szabályellenes állítása, a felépítményen v. járóműveken előforduló hiányok, helytelen vonatösszeállítás, a járóművek egyenetlen megrakása, helytelen fékezés stb.

Kisikland, kisk. Torda-Aranyos vm. marosludasi j.-ban, (1910) 806 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Mezőkapus.

Kisiklód, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 465 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Nagyiklód.

Kis Illiász, l. *Epikus ciklus.*

Kisillye (azelőtt: *Kisilye),* kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 315 magyar lak.; u. p. és u. t. Sáromberke.

Kisilva, nagyk. Beszterczе-Naszód vm. óradnai j.-ban, (1910) 1657 oláh és magyar lak.; vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Kisinev (oláhul: *Kişlanou),* az ugyanily nevű járásnak és Besszarábia orosz kormányzóságnak fővárosa, érseki székhely, (1911) 120,710 lak., dohány-, szeszgyártással, faggyufőzéssel; élénk gabona-, pálinka-, bőr- és gyapjukereskedéssel; számos templommal, több középiskolával, papi szemináriummal, kertésziskolával és városi könyvtárral. K. két fórészből áll; az alsó város a Bik folyó partján, a felső város pedig 223 m. magas dombon épült. K. külseje egy nagy falué. Legnagyobb épülete egy tornyos nagy börtön. 1812., midőn az oroszok hatalmába került, lakóinak száma csak 7000 volt.

Kisipar v. *kézműipar,* az ipari termelésnek az az ága, mely termelését segédszemélyzet korlátolt számával és kisebb gépek igénybevételével végzi. A K. határa a különböző államokban nagyon eltérő. Svájc pl. 5 munkásnál nagyobb és zárt helyiségben űzött ipart már a gyáripar körébe soroz; Németországban 10 munkásnál kevesebb a K. határa, nálunk ellenben 20 munkás, illetőleg segéd v. tanonc ez a határ, az azon aluli üzemek a K., az azon fölüliek a gyáripar körébe tartoznak. L. *Iparpolitika.*

Kisiparos v. *kézműiparos,* az az iparos, aki mesterségszerűen foglalkozik ipari termeléssel v. az ipar körébe tartozó személyi szolgálattal. A különbség a K. és a gyáros között abban van, hogy a K. egyéni munkatevékenységet végez, segédszemélyzetével v. anélkül maga munkálja meg az anyagot és teremt abból használati tárgyakat, míg a gyárosnál ez nem követelmény, sőt ritkán is fordul elő, hogy saját maga termelő munkában résztvegyen. A K.-osztály nálunk még ma is több mint 500,000 egyént foglal magában, mestereket, segédeket és inasokat együttvéve. A korai századokban a K.-osztály volt a városok legszámottevőbb eleme, tulajdonképen ez alapította a városokat. A gyáripar fejlődésével jelentősége nagyon csökkent, de még ma is nagy gazdasági és szociális jelentőséggel bir.

Kisiratos, nagyk. Csanád vm. battonyai j.-ban, (1910) 2210 magyar lak.; posta- és távbeszélőhivatal.

Kisistvánd (azelőtt: *Istvánfalu),* kisk. Szepes vm. iglói j.-ban, (1910) 185 tót lak.; u. p. Sztraczena, u. t. Dobsina.

Kisjakabfalva (azelőtt: *Jakabfalu),* kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 467 német lak.; u. p. és u. t. Villány.

Kis-Jáva, sziget, a. m. *Bali* (l. o.).

Kisjécsa, nagyk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1910) 1363 német lak.; posta- és távbeszélőhivatal.

Kisjenő, nagyk. Arad vm. kisjenői j.-ban, a Fehér-Körös mellett, (1910) 2821 magyar és oláh lak.; a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság és csendőrőrs székhelye, van adóhivatala, közjegyzősége, takarékpénztára és alsófokú ipariskolája; vasúti állomás (Kisjenő-Erdőhegy), posta-, távíró- és távbeszélőhivatal. József főherceg aradvármegyei uradalmának főhelye, főhercegi kastélylyal és parkkal.

Kisjeszen, kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 304 tót lak.; u. p. és u. t. Nagyjeszen.

Kisjeszencze (azelőtt: *Kisjeszenicz),* kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 200 tót lak.; u. p. Vágváralja, u. t. Vághéve-Vágváralja.

Kiska, folyó, l. *Bolsaja-rjeka.*

Kiskaba, Kabához tartozó puszta Hajdu vm. hajduszoboszlói j.-ban, (1910) 349 lak.; u. p. és u. t. Kaba.

Kiskágya, kisk. Bihar vm. székelyhidi j.-ban, (1910) 305 magyar lak.; u. p. és u. t. Székelyhid.

Kiskaján, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 929 oláh lak.; postaügynökség, u. t. Retteg.

Kiskakucs (azelőtt: *Oláh-Kakucs),* kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 350 oláh lak.; u. p. Szászfalva, u. t. Rév.

Kiskalán (azelőtt: *Kalán),* kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, a Sztrigy folyó mellett, (1910) 188 oláh lak.; a piski-petrozsényi vonalon vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Pusztakalán. K.-hoz tartozik *Kalánfürdő,* alkalikus, 30° melegségű gyógyító forrással. Már a rómaiak idejében ismeretes volt *Ad Aquas, Aquae* néven. A római telep maradványai a mai falu helyén attól délre és északra a Sztrigytől jó fél órára fekvő terraszszon megtalálhatók. Legnagyobb nevezetessége K.-nak a római «kőfürdő»; 4 m. magas, 94 m. kerületü mésztufa-magaslat közepébe kalánalakulag bevésett medence. A kőmedencéből felbuzgó meleg víz most szabadon folyik ki.

Kiskálló, kisk. Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, (1910) 523 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagykálló.

Kiskálna, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 471 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Nagykálna.

Kiskalocsa (azelőtt: *Kalocsa),* kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 975 oláh lak.; u. p. és u. t. Csákigorbó.

Kiskalota (azelőtt: *Keleczel),* kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 785 oláh lak.; vasútállomás és u. o. posta- és távíróhivatal.

Kiskamond, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 415 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Boba.

Kiskapocs, Jeczenyéhez tartozó telep Zólyom vm. breznóbányai j.-ban; az egyesült magyarhoni üveggyárak részvénytársaságnak üveggyárával.

Kiskapos, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 492 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagykapos.

Kiskapus, kisk. Nagy-Küküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 956 magyar és oláh lak.; vasútállomás és u. o. posta- és táviróhivatal. Jelentékeny vasúti csomópont, itt ágazik ki a m. kir. államvasutak budapest-brassói vonalából a nagyszebeni szárnyvonal.

Kiskarácsony, Krisztus körülmetéltetésének ünnepe. Karácsony 8-ik napja, összeesik az újév napjával.

Kiskáránd (azelőtt: *Puszta-Kiskáránd)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 190 oláh lak.; u. p. Miklóirtás, u. t. Drágcséke.

Kiskarasztos, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 226 német és cigány lak.; u. p. Pinkamiske, u. t. Nagyszentmihály.

Kiskárna, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 286 tót és lengyel lak.; u. p. Göröginye, u. t. Homonna.

Kiskárolyfalva (azelőtt: *Károlyfalva)*, kisk. Krassó-Szörény vm. újmoldovai j.-ban, (1910) 407 oláh lak.; u. p. és u. t. Újmoldova.

Kis-Kárpátok, a Kárpátok kezdete a Duna dévényi áttörésétől kezdődőleg. Pozsony vmegyében a Duna balpartján Dévény és Pozsony közt kezdődik és ÉK-i irányban húzódik, kb. 70 km. hosszú és 10—20 km. széles. A hegység szerkezetileg tulajdonképen két részből áll, egy kristályos részből, amely a dévényi gránit-szirttel (514 m.) kezdődik s a szorosabb értelemben vett K.-ban folytatódik, ennek folytatása a Vágon túl a Kis-Fátra. A 2. rész a *Fehér-hegység* dolomit és mészkő vonulata, amelynek folytatása a Vág völgyében mészszirtekben bukkan elő. Főbb csúcsai: a Wetterling (724 m.), Vidata (631 m.), Rachsthurn (748 m.), Viszoka (754 m.), Ördöghegy (747 m.), Smelech (709 m). A Fehér-hegység karsztosodott s benne barlangok is vannak, híresebb a detrekői. DK.-i lejtőin szőllők és gyümölcsösök, a hegyeken lombos erdők, a legmagasabb vidékeken fenyvesek vannak. A K. Ny.-i oldalán Stomfa és Nagylévárd közt Pálffy herceg óriási fenyves erdeje és vadaskertje van. Máriavölgy mellett palakövet, Borostyánkő közelében rezet, Bazin mellett pedig aranyat és piritet bányásznak. Pozsony vidékén, Szentgyörgyön és Bazin mellett (vasas) fürdők is vannak. A hegység tövében sűrű település van, nagyobbak: Pozsony, Szentgyörgy, Bazin és Modor, amely mellett látogatott erdei villa-telep is van. Várromjai: Vöröskő, Borostyánkő, Szentgyörgy, Detrekő, Szomolány, Nádas érdekessé teszik a hegységet, A Nádas és a Jablonicz-patak közti hágó választja el a hegységet a *Brezovai hegycsoporttól* (l. o.). V. ö. *Hunfalvy*, A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása (Pest 1863, I. köt.); *Heksch*, Ill. Führer durch die Kleinen Karpathen (Pozsony 1882).

Kiskartal, Verseghez tartozó puszta Pestmegye aszódi járásban, b. Podmaniczky Géza csillagvizsgáló intézetével.

Kiskassa (azelőtt: *Kassa)*, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 851 német és magyar lak.; u. p. Ráczpetre, u. t. Áta.

Kiskastély (azelőtt: *Kiskostély)*, kisk. Krassó-Szörény vm. lugosi j.-ban, (1910) 349 oláh lak.; vasúti megállóval, u. p. és u. t. Szapárfalva. 1849 aug. 15. heves csata volt itt a magyarok és az egyesült osztrákok és oroszok közt, mely küzdelemben az előbbiek a túlnyomó erő elől visszavonulni kényszerültek. K.-tól indul ki az a tápcsatorna, mely a Temest a Begával összekapcsolja (épült 1786., zsilipjéhez telepíttetett a község).

Kiskázmér, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 184 tót és magyar lak.; u. p. Nagykázmér, u. t. Legenyemihályi.

Kiskede, kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri j.-ban, (1910) 217 magyar lak.; u. p. Rugonfalva, u. t. Székelykeresztúr.

Kiskelecsény, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 90 tót lak.; u. p. és u. t. Máriatölgyes.

Kiskemencze (azelőtt: *Kis-Kolacsin)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 526 tót lak.; u. p. és u. t. Nagykemencze.

Kiskend, kisk. Kis-Küküllő vm. erzsébetvárosi j.-ban, (1910) 402 magyar lak.; u. p. Nagykend, u. t. Balavásár.

Kiskér, nagyk. Bács-Bodrog vm. kulai j.-ban, (1910) 3550 német lak.; vasúti megállóhely, posta- és távbeszélőhivatal.

Kiskerék, kisk. Alsó-Fehér vm. balázsfalvi j.-ban, (1910) 671 oláh lak.; u. p. Szászcsanád, u. t. Ladamos.

Kiskereki, nagyk. Bihar vm. székelyhidi j.-ban, (1910) 1026 magyar lak.; vasúti megállóhely: Kiskereki-Asszonyvására, u. p. és u. t. Székelyhíd.

Kiskerény (azelőtt: *Kurimján)*, kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1910) 195 tót lak.; u. p. és u. t. Lőcse.

Kiskereskedés. A K. a nagykereskedéssel ellentétben kis mennyiségben adja el árúit a fogyasztónak, akivel *közvetetlenül* érintkezik. Készletét vagy a termelőtől, jobbadán azonban a nagykereskedőtől szerzi be. A K.-nek hatalmas ellenségei a nagyárúházak, a szövetkezetek, valamint a tisztességtelen versenyből eredő végeladások. Ipartörvényünk szerint a K. engedélyhez *nem* kötött szabad ipar. A kiskereskedőkre, akiknek üzlete a kisipar körét meg nem haladja, a K.-nek a cégekre, a kereskedelmi könyvekre és a cégvezetésre vonatkozó intézkedései nem alkalmazhatók. L. még *Kereskedelem*.

Kiskereskény, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 246 tót és magyar lak.; postahivatallal, u. t. Léva.

Kiskeresnye, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 413 tót lak.; u. p. és u. t. Simony.

Kiskereszt (azelőtt: *Krizse)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 232 rutén lak.; u. p. Erdővágás, u. t. Bártfa.

Kiskeresztes, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 591 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Szurduk.

Kiskeresztúr, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 246 német lak.; u. p. Gödre, u. t. Mosdós.

Kiskeszi, kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 362 tót lak.; u. p. Bánkeszi, u. t. Nagysurány.

Kiskeszthely, kisk. Zala vm. keszthelyi járásában, Keszthellyel összeépült helység, (1910) 1901 magyar lakossal; u. p. és u. t. Keszthely.

Kisk-i-Nakhud, város Afganisztánban, lásd *Kusk-i-Nakhud*.

Kiskinizs, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 496 magyar lak.; u. p. Csobád, u. t. Halmaj.

Kiskirálymező (azelőtt: *Globukrajova)*, kisk. Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, (1910) 861 oláh lak.; u. p. Kismihald, u. t. Bélajabláncz.

Kiskirva, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1910) 718 rutén és német lak.; u. p. Bedőháza, u. t. Técső.

Kiskoh, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 1002 oláh lak.; u. p. Dombrovány, u. t. Rény.

Kiskohány (azelőtt: *Kohány)*, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 189 tót lak.; u. p. Magyarkaproncza, u. t. Margonya.

Kiskolcs, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 687 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Aranyosmeggyes.

Kiskolon (azelőtt: *Kolovicza)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 516 rutén lak.; u. p. és u. t. Takcsány.

Kiskolozsvár (azelőtt: *Kolozsvár)*, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 339 német lak.; u. p. és u. t. Németújvár.

Kiskomárom, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 1999 magyar lak.; posta- és távíróhivatal.

Kiskomáromi lecsapoló társulat. Alakult 1836. oly célból, hogy a Zala vármegyei Balatonmogyoród, Kiskomárom, Koros, Garaboncz, Kisrada, Nagyrada és Szabar községek határában elterülő 2445 kataszt. hold nagyságú vizes földet lecsapolja. A társulat 1876. újjáalakult. Létesitett 9·722 km. hosszú csatornát, melynek segitségével a mocsarak nagyrésze szárazzá vált. A sikerhez hozzájárult a Balaton vizének leszállítása is. Befektetése összesen 56,886 K., az évi fentartás és igazgatás költsége 3400 K.

Kiskomlós, nagyk. Torontál vm. zsombolyai j.-ban, (1910) 1855 német lak., posta- és távbeszélőhivatal.

Kiskondoros, Kondoroshoz tartozó puszta Békés vm. szarvasi j.-ban, (1910) 245 lak.; u. p. és u. t. Kondoros.

Kiskopács (azelőtt: *Kopacsel)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 760 oláh lak.; u. p. és u. t. Tasádfő.

Kiskorna (azelőtt: *Korna)*, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 426 tót és magyar lak.; u. p. Ipolyróna, u. t. Csehberek.

Kiskorpád, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 799 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Kiskorú, l. *Kiskorúság, Életkor, Önjogú.*

Kiskorúak rászedése, a Btk. 385. §-a értelmében csalás, amelyet az követ el, aki valamely kiskorúnak vagy gondnokság alá helyezettnek tapasztalatlanságát, könnyelműségét v. szorultságát, saját vagy mások nyerészkedési céljára felhasználja oly módon, hogy őt valamely okirat aláírására birja, melyben jelentékeny kárára vagyoni kötelezettséget vállal, valamely jogáról rendelkezik, vagy pedig mást vagyoni kötelezettsége alól egészben v. részben felment, l. *Csalás.*

Kiskorúság. Azokat a személyeket, akiknek cselekvőképességük egyáltalában nincs v. pedig korlátozva van, kiskoruaknak (minorennes) nevezzük, szemben a nagykoruakkal vagy teljeskoruakkal, akiknek teljes cselekvési képességük van. A kiskoruak között megkülönböztetjük: 1. a nem törvényes koruakat — akik 12 éven alul vannak — és teljesen cselekvőképtelenek, serdületlenek, továbbá: 2. a törvényes koruakat — 12—24 évesek — akik korlátoltan cselekvőképesek. Mai magánjogrendszerünk szerint a nők úgy, mint a férfiak, a 24.év betöltésével teljeskoruakká válnak és a teljeskorusággal járó minden jogélvezetébe is lépnek. (1877. XX. t.-c. 1. § és 1874. XXIII. t.-c. 1. §-a.) Minden nő, tekintet nélkül életéveire, férjhezmenetelével teljeskoruvá lesz s e jogot akkor is megtartja, ha a 24. életév betölte előtt özvegységre jut, férjétől biróilag elválasztatik v. házassága fölbontatik. A cselekvőképesség korhatára a 12-ik életév. 12 éven aluliak házasságot nem köthetnek. (1894. XXXI. t.-c. 6. és 127. §.) 12—18 éves kiskoruak, amennyiben végrendelkezési képességgel birnak, csak közvégrendeletet tehetnek. (1876. XVI. t.-c. 21. §.) Kiskoruak, kik életük 14. évét betöltötték, arról, amit szolgálatuk és munkájuk által szereznek, szabadon rendelkezhetnek, ha fentartásukról maguk gondoskodnak (1877. XX. t.-c. 3. §.) A 16-ik életévét betöltött kiskorú a pályaválasztásra befolyást gyakorolhat. Életpálya választásánál — ha atyjukkal egyet nem értenek — a gyámhatóságnál előterjesztést tehetnek (1877. XX. t.-c. 26. §, 2. bek.) Ha a kiskorú az ő iskoláztatását illetőleg a gyám, az anya és nagyszülők, illetőleg rokonok között létrejött megállapodással egyet nem ért, tartozik a gyám gyámhatósági jóváhagyást kieszközölni (1877. XX. t.-c. 91. §.) A házasságkötés szempontjából a nő 16., a férfi 18. évének betöltésével éri el fejlett korát. (1894. XXXI. t.-c. 7. §.) L. *Házassági jog.* A 18. év betöltésével bárki szabadon választhatja vallását. Azonban a nők férjhezmenetelök után, ha e kort el nem érték volna is, áttérhetnek. (1868. LIII. t.-c. 2. § és 1895. XLIII. t.-c. 21. és 23. §-ai.) 18 éves kiskoruak magánvégrendeletet alkothatnak (1876. XVI. t.-c. 21. §.) Életük 18. évét betöltött kiskoruak teljeskoruakká válnak, ha a gyámhatóság által nagykorusíttatnak. (1877. XX. t.-c. 4. § 1. bek.) Kiskoruak, életkoruk 18. évének betöltése után az atyának, illetőleg a gyámnak gyámhatóságilag jóváhagyott beleegyezésével önálló ipart űzhetnek s ez által teljeskoruakká válnak. (1877. XX. t.-c. 5. §.) Kiskoruak, kik életkoruk 20. évét betöltötték, teljeskoruakká válnak, ha az atyai hatalmat gyakorló atya 1. a kiskorunak vagyonát az ő szabad rendelkezésére átadja vagy 2. beleegyezik abba, hogy az önálló háztartást alapítson. Mindkét esetben a gyámhatóság jóváhagyása szükséges. (1877. XX. t.-c. 6. §.) A váltójogban a cselekvési képesség a 24. életév betöltésével szereztetik meg. Ha azonban kivételesen bizonyos esetekben előbb áll be a teljeskoruság, ezzel a váltóképesség is előbb szereztetik meg. Egy esetben a váltóképesség nem vág össze a teljeskorusággal. Ugyanis a nők férjhezmenetelükkel a 24. életév előtt válnak teljeskoruakká, a szenvedő váltóképességet mégis ily esetben csak a 24. életév betöltésével nyerik el. A K. meghosszabbítandó, ha az atyai hatalom vagy gyámság alatt álló személy testi v. lelki

fogyatkozásai miatt életkora 24. évének betöltése után sem képes önmagát fentartani vagy ügyeiről kellőleg gondoskodni; vagy ha K.-ban magát tetemes adósságokba bonyolította, vagy oly kicsapongó életet folytat, mely miatt őt továbbra is atyai hatalom vagy gyámság alatt kell tartani (1877. XX. t.-c. 8. §.) L. *Cselekvőképesség, Életkor, Gondnokság, Gyámság, Nagykorúság, Teljeskorúság.*

Kiskossó (azelőtt: *Kossovicza)*, kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 152 oláh lak.; u. p. Kossó, u. t. Holgya.

Kiskoszmály, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 613 magyar lak.; u. p. Újbars, u. t. Nagykálna.

Kiskosztolány (azelőtt: *Zákosztolány)*, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 416 tót lak.; u. p. és u. t. Nagykosztolány.

Kiskovácsi, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1910) 403 magyar lak.; u. p. és u. t. Berhida.

Kiskovácsvágása (azelőtt: *Kovácsvágás)*, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 271 magyar lak.; u. p. és u. t. Dernő.

Kiskovalló, kisk. Nyitra vm. szakolczai járásában, (1910) 360 tót lakossal; u. p. Felsőrados, u. t. Holics.

Kiskozár, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 1036 magyar és német lak., postaügynökség, u. t. Üszög.

Kiskőcsk, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 370 magyar lak., postaügynökség, u. t. Czelldömölk.

Kiskökény (azelőtt: *Kökény)*, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 111 tót lak.; u. p. és u. t. Kapi.

Kiskökényes (azelőtt: *Kökényes)*, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 232 oláh lak.; u. p. Váralmás, u. t. Bánffyhunyad.

Kiskölked, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 148 magyar lak.; u. p. és u. t. Egyházasrádócz.

Kisköre, nagyk. Heves vm. hevesi j.-ban, (1910) 3171 magyar lak., vasútállomás távíróhivatallal, posta.

Kiskőrös, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. K.-i j.-ban, (1910) 2347 házzal és 11,562 lakossal, hitfelekezet szerint 1678 róm. kat., 8930 ág. evang., 306 helv. 482 izrael., egyéb 166; a járási szolgabirói hivatal székhelye, van járásbirósága, adóhivatala, kir. közjegyzősége, ipartestülete, takarékpénztára, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása. Határában (17,369 kat. hold) jó rozs és egyéb gabona, gyümölcs és szőllő terem; marhatenyésztése csökken. 1398-ban Zsigmond király ide hirdetett országgyűlést. 1718. Vattay István és János birtokosok Nógrád, Hont, Nyitra és Turócz vmegyék tót vidékeiről hoztak ide lakosokat, kiket az úrbéri teher alól felszabadítottak. Lakói azóta érzésben teljesen magyarokká lettek s az öregeket kivéve, magyarul is hibátlanul beszélnek. Itt született *Petőfi* Sándor, kinek szülőháza emléktáblával van megjelölve, szobra pedig a piacon áll.

Kiskőrösfő, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 279 tót lak.; u. p. és u. t. Kapi.

Kiskörtvélyes, kisk. Szolnok-Doboka vm. kápolnokmonostori j.-ban, (1910) 430 oláh lak.; u. p. és u. t. Kápolnokmonostor.

Kiskőszeg nagyk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 2746 magyar, sokác és német lakossal, egy *Leányvár*-nak nevezett váromladékkal; vasút- és hajóállomás, posta- és távíróhivatal.

Kiskövesd, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 601 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagykövesd.

Kisközség, l. *Község.*

Kiskrassó (azelőtt: *Lupák)*, kisk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 854 krassován lak.; u. p. és u. t. Resiczabánya.

Kiskunczfalva (azelőtt: *Kiskunchfalu)*, kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1910) 164 tót és lengyel lak.; u. p. és u. t. Lőcse.

Kiskundorozsma (azelőtt: *Dorozsma)*, nagyk. Csongrád vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 3288 házzal és 17,779 magyar, r. kat. lak., a járási szolgabiró széke; van állami méntelep-osztálya, takarékpénztára, szíksós fürdője, néhány gőzmalma és gőzfűrésze, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala, telefon-állomása. Termékeny határa 18,600 ha. Itt szül. *Jerney* János, a keleti utazó. V. ö. *Reizner* cikkét a K.-i kőbárányról, mely most a szegedi muzeumban van («A régi Szeged», II. 1887).

Kiskunfélegyháza, rend. tanácsú város Pest Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, (1910) 5859 házzal és 34,924 magyar lakossal, hitfelekezet szerint 33,435 r. kat., 348 ref., 1051 izrael. K. a kiskunalsó járás szolgabirói hivatalának, járásbiróságnak, adóhivatalnak, közjegyzőségnek székhelye, van közs. főgimnáziuma, áll. tanítóképző intézete, Constantinum tanítónőképző intézete, közs. polg. leányiskola, alsófokú ipar- és kereskedelmi iskolája, 3 takarékpénztára, dohánybeváltóhivatala, vasúti állomása (elágazás 5 irány felé), posta- és távíróhivatala, telefonállomás. K. lakossága egyike az ország legvagyonosabb polgárságának, a város azonban csekély vagyon felett rendelkezik. Óriási határa (72,000 h.) igen termékeny és sok gabonát, bort és gyümölcsöt termel. Főkiviteli cikke a baromfi, melyet lakosai nagy számban nevelnek, azonkívül az egész környékről hordják ide össze a kereskedők az apró jószágot és tojást, hogy külföldre szállítsák. Ipara nem jelentékeny, van 4 gőzmalma, gyufagyára, műkőgyára, táska- és szipkagyára, cement- és műkő-, tégla- és sepró-gyára, villamos műve, járványkórháza és gőzfertőtlenítő intézete. K. lakói általában tanyás gazdaságot űznek s a homokon szőllőt termelnek. A város, mely nem a mostani helyén feküdt, a török uralom alatt elpusztult, új megszállása 1743. Podraczky György jász-kun kerületi főkapitánysága alatt történt, amikor Jászfényszaruból 219 családfő költözött ide. 1754-ben Halasról ide tétetett át a Kis-Kun-

Kiskunfélegyháza város címere.

ság kerületháza, 1772. mezővárossá s azóta a Kis-Kunság legnépesebb városává lett. Határához tartoznak Páka, Ferenczszállás, Jakabszállás és Csólyos puszták.

Kiskunhalas, rend. tanácsú város Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. D.-i részében, (1910) 5056 házzal és 24,381 magyar lak., hitfelekezet szerint 13,972 r. kat., 9407 ref., 681 izr. Van itt járásbiróság, kir. közjegyzőség, Máv. osztálymérnökség, kir. tanfelügyelői kirendeltség, selyembeváltófelügyelőség; ref. főgimnázium és ref. polg. leányiskola, homok és bucka. A város egy Halasnak nevezett tó mellett fekszik, ebben sziget van, mely a tatár és török dulások alkalmával a lakosságnak menhelyül szolgált. K.-tól É.-ra van a szikes Sós-tó, a kitünő gyógyhatású Sóstó-fürdővel. A város határában Fehértó vasúti állomás mellett 400 holdas szép erdeje van, melynek madárbősége páratlan, az erdő mellett van a 400 holdas Fehértó, mely fürdésre alkalmas (ebben nagyszerű halgazdaság) s az országos ornithologiai központ állandó megfigyelése alatt áll. K. régi nevezetes szaba-

muzeum (régiségtár), ipartestület, takarékpénztár és 3 bank, vasúti állomás (elágazás 5 irányban), posta- és távirohivatal, telefonállomás. Lakóinak főfoglalkozása az állattenyésztés, sertéshizlalás, földmívelés, szőllő- és gyümölcstermelés. Jelentékeny a baromfikivitel, bor- és gyümölcskereskedés. Van mészhomokkőtéglagyára, néhány gőzmalma, villamgyára. A városnak közgyülési termében Erzsébet királyné márványmellszobra (Nagy Kálmántól). 1904-ben emelték a kurucemléket (Damkó Józseftől) az 1703. itt elesett 234 kuruc emlékére. Határa 64,508 ha., részben futó-dalmi, város a legrégibb kun telepek közül való. 1451-ben már kun kapitánysági és törvényszéki székváros volt. Az 1475.-i pestis alatt lakossága nagyon megfogyván, Mátyás király megengedte, hogy akárhonnan telepedhessenek új lakosok. 1643—96-ig török járom alatt volt, e közben 1647. Pest vmegye hatósága alá került. 1693-ban ismét a kun helyek közé soroltatott, de 1702. a jász-kun kerülettel együtt I. Lipót a német lovagrendnek adta el. A Rákóczi-korban majdnem teljesen elpusztult, 1731—45. a pesti rokkantak kórházának birtokában volt, melytől úgy váltotta meg magát

a többi jászkún városokkal együtt; 1745. innen Félegyházára tétetett át a kiskun-kerületi bűnfenyítő törvényszék. V. ö. *Tóth* János, K. város története (Nagykőrös 1861); Dr. *Molnár* István, K. város helyrajzi, természetrajzi és orvosi tekintetben (Kecskemét 1878).

Kiskunlaczháza, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. ráckevei j.-ban, (1910) 4980 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal. Terjedelmes határa igen termékeny.

Kiskunmajsa (azelőtt: *Majsa)*, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskunfélegyházi j.-ban, (1910) 15,949 magyar lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal. Kiskunfélegyházával h. é. vasút köti össze. Termékeny határa 24,805 ha.

Kis-Kunság, l. *Kunság.*

Kiskunsági nyelvjárás, az ö-ző *alföldi nyelvjárások* közé tartozik (l. o.). Az ö-zésen kívül kevéssé különbözik a köznyelvtől. Az *ly* és *lj* helyett mindig *j*-t ejt: *ijen, kiráj, hajja* stb. Az *l* hang szótag végén (szó belsejében) legtöbbször elvész: âszik, nyêvem, fôd, kúcs, stb.; de ragok végén is mindig elmarad: fejjé, kézbű, kérné, stb. Az *ít*-képzős igék fölszólítója így van: taníjja, pusztíjjon. V. ö. *Simonyi,* A magyar nyelv (1905).

Kiskurima (azelőtt: *Kurimka)*, kisk. Sáros vm. felsővizközi j.-ban, (1910) 438 rutén lak.; u. p. Felsőodor, u. t. Felsővizköz.

Kiskutas, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 299 magyar lak.; u. p. Egervár, u. t. Zalaegerszeg.

Kis kutya, csillagkép, l. *Canis minor.*

Kis-Küküllő *vármegye*, a Királyhágóntúl egyik legkisebb vármegyéje. Határai keleten Udvarhely, D.-en Nagy-Küküllő vmegye és a Nagy-Küküllő

Kis-Küküllő vármegye címere.

folyó, Ny.-on Alsó-Fehér vmegye, E.-on Torda-Aranyos és Maros-Torda vmegyék. Alakja szabálytalan négyszög. Területe 1724 km². A termékenyebb vármegyék közé tartozik. Fölülete többnyire hegyes, dombos, de vannak szép völgyei is.

A vmegyének három *folyója* van: a *Kis-Küküllő,* a *Nagy-Küküllő* és a *Maros* folyó. A *Kis-Küküllő* Balavásártól, a vármegye keleti részétől Ny.-i irányban folyik, partjain szép völgyek terülnek el szántóföldekkel, de főként buja rétekkel. Folyása lassú, csendes; vize igen zavaros. A *Nagy-Küküllő* a vmegye keleti csúcsától egész Balázsfalváig Ny.-ra folyik, mindenütt a vármegye D.-i határát alkotva, mignem a Kis-Küküllővel egyesül. A *Maros* folyó a vmegye É.-i határán folyik. Környéke termékeny és medre tutajozható. Említésreméltó *tavai* és mocsarai nincsenek, azonban több helyen só-forrás található, melyeket a nép fürdésre használ.

Éghajlata mérsékelt, évi középhőmérséklete 12 C°.

Termőterülete 164,290 ha., ebből szántóföld 83,943, kert 3165, rét 28,164, legelő 21,204, nádas 269, szőllő 3535 és erdő 28,959 ha.; a terméketlen terület 7458 ha.

Búzája (20,041 ha. területen) tiszta és acélos. Rozsot igen keveset termesztenek, árpát 1730 ha.-on. Kukoricája (29,145 ha.) is jelentékeny, hizlalásra és szeszfőzésre fordítják. Termesztenek még burgonyát, paszulyt, babot, lencsét, borsót, káposztát, sárgarépát, cukorrépát, komlót és dohányt. Van elég takarmánynövénye, ú. m. burgundi, karó- és kerekrépa, bükköny, muhar, lóhere, lucerna. Az erdőkből 15,942 ha. tölgyerdő, 12,979 ha. egyéb lomberdő és 38 ha. fenyves. Épületfának a Maros folyón szállított fenyő-, tölgy-, cser-, szil-, nyár- és kőrisfákat használják. Sok jó gyümölcse terem, a szilvából és barackból és a bor seprőjéből pálinkát főznek. A vesszőkből kosarakat és kocsikasokat készítenek. Borai jók, az 1912. évi termés volt 12,396 hl., túlnyomóan fehér bor.

Állattenyésztése a vármegyének a kövér legelők következtében kedvező. Szarvasmarhát, tehenet, ökröt és bivalyt sokat és szépet nevelnek és ezekkel nagy kereskedést folytatnak. A Nagy-Küküllő folyó völgyében különösen sok bivalyt tenyésztenek. A lótenyésztésre is gondot fordítanak. A juhtenyésztés is virágzó. A sertések tenyésztése, hizlalása a lakosság egy részének jövedelmi forrása. Az állatlétszám a következő: szarvasmarha 47,663, ló 4633, szamár 69, öszvér 5, sertés 44,109, juh 105,780, kecske 1474. Erdőségeiben farkas, róka, nyúl, vaddisznó stb. bőven található.

Lakóinak száma 1869. 100,161 volt, 1890. szintén csak 101,333 és 1910. 116,091. Egy km²-re 67·3 lélek esik s így K. a közepes népsűrűségű vármegyék közé tartozik. Nemzetiség szerint van a vármegyében 34,902 magyar (30·1%), 20,272 német (17·5%) és 55,585 oláh (47·9%). A magyarság utolsó 10 évi szaporulata 2411 lélek, vagyis 7·4%. Az oláhok földmívelők, állattenyésztők és pásztorok, vallásuk gör. kat., de vannak görög keletiek is. A magyarság a Kis-Küküllő jobb- és balpartján, valamint a Maros folyó mellett levő községekben lakik; a szászok földmívelők, szőllő-, gyümölcs- és fatermelők, többen iparral és kereskedelemmel is foglalkoznak. *Vallásra* nézve van 6488 r. kat., 41,328 gör. kat., 19,438 gör. kel., 20,159 ág. ev., 21,995 ref., 4916 unit. és 1766 izraelita.

Foglalkozásra nézve a népesség 82·8%-a őstermelő, 6·4% iparos, 1·4% kereskedő, 1·1% közlekedéssel foglalkozik; 3·1% tartozik a közszolgálathoz és a szabad foglalkozásokhoz, 1·1% napszámos és 1·5% házicseléd. A tényleg kereső népesség 49,443, miből őstermelésre 40,818, iparra 3066, kereskedelemre 611, közlekedésre 372, közszolgálatokra 1223, véderőre 426, napszámosokra 597 és házicselédekre 1534 jut. Nagyipari válla-

lat (20-nál több munkással) az egész vmegyében nincs. Iparral kevesen foglalkoznak. Fő kereskedési cikkei: búza, rozs, gyapju, disznó, ló és szarvasmarha. Marhavásárai Dicsőszentmártonban, Radnóton, Bonyhán és Bethlenszentmiklóson vannak. Borkereskedése élénk. A vmegye területén van 6 bank és takarékpénztár és 42 hitelszövetkezet, összesen (1912) 7.249.000 K betéttel.

Közlekedése. A vmegyében 127 km. állami, 161 km. törvényhatósági és 360 km. községi út van. A vasutak hossza 112 km., miből 42 km. államvasút és 70 km. a Máv. kezelése alatt levő magánvasút. A vármegyét a kisküküllőhely-parajdi vonal egész hosszában szeli, a budapest-predeali fővonal D.-en, a székelykocsárd-marosvásárhelyi vonal É.-on érinti K.-t. Van 30 posta- és 36 távirióhivatal, továbbá 232 távbeszélő-állomás.

Közművelődés tekintetében még igen sok a teendő; a vármegye 6 éven felüli lakosságából 61·6% (1890-ben 68·9%) nem tud sem írni, sem olvasni s a tanköteles gyermekek közül 2880 nem jár iskolába. A vmegye területén van összesen 309 iskola, ú. m. 1 gimnázium (Erzsébetváros), 2 ipariskola, 2 polgári iskola (Dicsőszentmárton), 151 elemi, 146 ismétlőiskola és 7 kisdedóvó. Az összes iskolákat 14,940 tanuló látogatja.

Közigazgatás. K. vármegye 4 járásra oszlik s van benne 2 rend. tan. város, ú. m.:

Járás, r. t. v.	Községek száma	Lakosság száma 1910	Ebből magyar	Ebből német	Ebből oláh	Lakóházak száma
Dicsőszentmártoni járás	29	30,172	13,497	2,972	12,089	6,365
Erzsébetvárosi járás	36	30,435	6,491	10,716	11,961	6,982
Hosszuaszói járás	27	26,048	3,011	5,903	15,985	5,597
Radnóti járás	24	20,611	6,080	67	13,653	4,332
Dicsőszentmárton r. t. v.	1	4,417	3,210	118	957	687
Erzsébetváros r. t. v.	1	4,408	2,613	496	940	745
Összesen	118	116,091	34,902	20,272	55,585	24,708

A községek közt van 2 rend. tan. város, 17 nagyközség, 99 kisközség és 39 puszta és telep. A községek általában véve kicsinyek, 2000 lakónál csak ötnek van több lakosa, legnépesebb a két város. A vmegye székhelye *Dicsőszentmárton*. Az országgyűlésbe K. 3 képviselőt küld.

Törvénykezési tekintetben az egész vmegye a marosvásárhelyi kir. ítélőtábla területéhez tartozó erzsébetvárosi törvényszék alá van osztva; van 3 járásbiróság, ú. m. Erzsébetvároson, Dicsőszentmártonban és Hosszuaszón, az utóbbi kettő telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel van felruházva. Illetékes kir. főügyészsége Maros-Vásárhelyt, bányabirósága Gyulafehérvárt, sajtóbirósága Maros-Vásárhelyt, pénzügyi birósága Nagyszebenben székel; közjegyzője Dicsőszentmártonban van.

Hadügyi tekintetben az egész vármegye a gyulafehérvári 50. sz. hadkiegészítő parancsnokság és a nagyszebeni 23. sz. honvéd gyalogezred, valamint a marosvásárhelyi csendőrszárnyparancsnokság területéhez tartozik, csendőrszakasz Dicsőszentmártonban van.

Pénzügyi igazgatás szempontjából a dicsőszentmártoni igazgatóság kerületét képezi; adóhivatala Erzsébetvároson és Dicsőszentmártonban, pénzügyőrbiztosi állomása az utóbbi helyen van. *Ipari és kereskedelmi* ügyekben a kolozsvári kamarához tartozik; államépítészeti hivatal Dicsőszentmártonban van; illetékes közúti kerületi felügyelője Brassóban, posta- és távirdaigazgatósága Kolozsvárt, kulturmérnöki hivatala Nagyenyeden székel. A vármegye területén 11 gyógyszertár, 2 kórház (242 ággyal), 20 orvos és 76 bába van.

Története. K. vármegye, v. a régi elnevezéssel *Küküllő vármegye*, egyike a hét erdélyi vármegyének, amelyeknek szervezését Szt. István király korába helyezik. A vármegyéknek a legújabb időben történt szervezésekor régi területe csaknem változatlanul megmaradt. Az őskor a vármegye területén csak kevés nyomot hagyott. Egy pár ismeretlen eredetü várhely mutatja, hogy e helyeken a történelmi időket megelőző korban lakosság volt. Ilyen a *glogoviczai* vár a Küküllő alsó folyásánál, melynek köveiből építtette a XVII. sz.-ban a Franciaországból hazatért *Bethlen* Miklós francia izlésű bethlen-szt.-miklósi kastélyát. Másik ily ősrégi várhely *Gógány* vára Gógánváralja felett. Bonfin s utána Benkő József abban a hitben voltak, hogy Gógányvár egy pogány istenitisztelet helye volt, e hitnek azonban semmi alapja sincs. Szintén ilyen ismeretlen eredetü várnak emlékezete maradt fenn a Boldogfalva község felett emelkedő magas csúcs *Várhegy* nevében. K. vármegyes területe legnagyobb részben a Kis-Küküllő völgyére és mellékvölgyeire esik. E keskeny völgy a NagyKüküllő és Maros folyók nyiltabb és nagyobb forgalmú völgyei közt van, s igy kevésbbé lehetett fontosabb történelmi események szintere, s csakis azok a nagyobb forgalmú utak, amelyek keresztben és átszelték, s a régi idők közlekedési viszonyai szerint kizárólag összekötő vonalai voltak Erdély északi és déli részeinek, lehettek némi tekintetben fontosak. Ilyen út volt a Kis-Küküllő alsó folyását Betlenszentmiklósnál, Zsidvénél átszelő vonal, melyet a nép most is *szebeni útnak* novez. E mellett terül el Betlenszentmiklós határán az ú. n. *gyászmező*, ahol a néphagyomány szerint a tatárhad átvonulva, a vidék összegyüjtött lakosságát felkoncolta. Az ott emelkedő halmokban a nép a leöltek sírhalmát látja. Ez út mellett fekszik *Tatárlaka* község, ami arra látszik mutatni, hogy az Erdélyt dúló hadak egy részének itt kellett átvonulni. Az újabb korban, 1687. ez úton vonult seregével a lotharingiai herceg Szeben felé; Küküllővárt megáljlott, ahonnan Balázsfalvára vonulva, ott létrejött közte és Apafi fejedelem megbizottjai közt a balázsfalvi szerződés. Bem 1849 jan. 13. Marosvásárhelyről kiindulva a Kis-Küküllő terén Gálfalvánál találkozot báró Puchnerrel, ahol a csata a császáriak gyors visszavonulásával végződött, s Bemnek szabad útja nyilt egész Szebenig.

K. vármegyének megyei vára, mely egyszersmind hosszú időn át a megye székhelye is volt, *Küküllővár*. A megye székhelyévé csak az utóbbi időben tétetett az inkább középponton fekvő Dicső-

szentmárton. Mikor épült Küküllővár, nem állapítható meg, de hogy hajdan tekintélyes vár s nagy uradalomnak középpontja volt, adatok mutatják. Első időben királyi vár volt. Nagy Lajos király korában várnagya, Veres Péter, a Vlajkó oláhországi vajda ellen vezetett hadjáratban 1369. esett el. Mátyás király a várat 1471. Pongrácz vajdának zálogosította el, később a magyar fenség alatt álló moldvai vajda birtokába került Csicsó várával, kárpótlásul a török által tőle elvett várakért. Ez alapon birták a moldvai vajdák, míg Péter vajda Szapolyaitól Ferdinándhoz pártolván, Szapolyai a várakat visszavette s több uradalommal együtt mátkájának, Izabella lengyel hercegnőnek kötötte le jegyajándékul. János Zsigmond fejedelemtől Despotes vajda is visszakövetelte. János Zsigmond halála után a vár a fejedelmek kezére került s Apafi alatt Thököly Imre birtokába jutott, aki nótáztatván, a rendek a várat ifjú Apafi Mihálynak adományozták. Halála után a fiskusra szállt, ahonnan a Bethlenek kezébe ment át 1764. A hajdani Küküllővár nem a mostaninak helyén állott, amelyet 1769. Bethlen Miklós építtetett újból a halmon, amelyen bástyáival, tornyos kapujával, körülte elterülő parkjával, festőileg fekszik, hanem lent a Küküllő lapályán, hol a régi vár sáncai még most is látszanak. Nevezetes városa a vm.-nek *Erzsébetváros* (l. o.). A vm.-nek E.-i része a Maros folyó terére nyúlik át, ez több történelmi eseménynek volt szintere, mint a Kis-Küküllő csendes völgye. *Radnót* a Maros partján nagy uradalomnak középpontja, mely a nemzeti fejedelmek előtt a gyulafehérvári káptalan birtoka volt. A jelenleg is fennálló kastélyt Serena Ágoston velencei építész által I. Rákóczi György építtette. Azelőtt is kastély állott ott, melyet az uradalommal a Báthoryak alatt Kendiek, Bogáthiak, Kornisok birtak, végül a Rákócziak zálogosították el; II. Rákóczi György bukása után Apafi Mihály tartotta meg magának. A XVIII. században a Bethlenek birtokába jutott. Radnótnál állott szemben 1575 jún. 8. Békes Gáspár trónkövetelő serege az őt nyomon követő Báthory Istvánéval. Másnap korán reggel azonban Békes seregével a fennebb fekvő Kerelőszentpálra vonult, ahol elfogadta a csatát, amely Báthory győzelmével végződött. A radnóti kastélyból vonult be nagy pompával Székelyvásárhelyre a másodízben fejedelemmé választott II. Rákóczi György; itt ütött tábort a fejedelemtevő Ali pasa, innen intézte kiáltványát I. Apafi Mihály 1661 szept. 17., tudtul adva a három nemzetnek, hogy a haza gondviselése ő reá bizatott. 1848-ban a kastélyt oláhok foglalták el, ahonnan azonban a székelyek csakhamar megugrasztották.

Kisküküllővölgyi h. é. vasút. A Máv. Küküllőszög állomásától Parajdig vezető, 113·3 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. vasút a Máv. kezelésében. Megnyilt Küküllőszög—Bonyha között 1898 jún. 16., Bonyha-Sóvárad között 1898 okt. 2., Sóvárad—Parajd között 1906 márc. 2.

Kiskürtös, kisközség Nógrád vmegye balassagyarmati járásában, (1910) 308 magyar és tót lak.; postaügynökség, utolsó táviró Balassagyarmat.

Kisladna, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 270 tót lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatallal.

Kislak (török), l. *Jajlak.*

Kislaka, kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1910) 963 oláh lak.; u. p. Bélkirálymező, u. t. Bél.

Kislakos, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 245 magyar lak.; u. p. Szécsisziget, u. t. Csömödér.

Kislankás (azelőtt: *Lukavicza),* kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 314 tót lak.; u. p. és u. t. Bártfa.

Kislapás, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 212 tót lak.; u. p. és u. t. Nagylapás.

Kislápos, kisk. Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1910) 321 tót lak.; u. p. Újterebes, u. t. Szepesófalu.

Kislaposnok (azelőtt: *Lapusnicsel),* kisközség Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1910) 977 oláh lak.; u. p. Porhó, u. t. Bélajabláncz.

Kisléczfalva (azelőtt: *Léczfalva),* kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 649 rutén lak.; u. p. és u. t. Szentmiklós.

Kislédecz (azelőtt: *Lédecz),* kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 261 magyar lak.; u. p. és u. t. Sopronhorpács.

Kislednicz (azelőtt: *Lednicz),* kisk. Trencsén vm. vágbesztercei j.-ban, (1910) 476 tót lak.; u. p. Demény, u. t. Rajecz.

Kislég, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 442 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagylég.

Kislekencze, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 172 oláh lak.; u. p. Mezőrücs, u. t. Mezősámsond.

Kislelküség, annak a tulajdonsága, aki magát kevesebbre becsüli, mint amennyit ér; ellentéte a nagy lélek, aki nagyra tartja magát, de annyit ér is. Szépen jellemzi Aristoteles e két jellemet az etikában. (V. ö. Platon- és Aristoteles-szemelvények, kiadta *Alexander* Bernát.) A kislelkű nem gyáva, de esetleg hátrál, mert alábecsüli erejét, elveszti bátorságát; a balsors leveri, mert nem bizik magában.

Kislengyel, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 265 magyar lak.; u. p. Barabásszeg, u. t. Nova.

Kis-Lengyelország *(Polonia Minor, Malopolska),* Lengyelország DNy.-i és D.-i része, ellentétben Nagy-Lengyelországgal (l. o.). Szűkebb értelemben K. alkotórészei Krakó, Szandomir és Lublin vajdaságok, tágabb értelemben pedig még Podolia, Galicia, Volhinia és Podlachia voltak.

Kislepkék, l. *Apró pillék.*

Kisles (azelőtt: *Lestyóra),* kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 256 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyhalmágy.

Kisléta, nagyk. Szabolcs vm. nyírbátori j.-ban, (1910) 1647 magyar lak., postahivatal, u. t. Máriapócs.

Kisléva (azelőtt: *Illiavka),* kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 175 tót lak.; u. p. és u. t. Illava.

Kislévárd, kisk. Pozsony vm. malaczkai j.-ban, (1910) 1675 tót lak.; postaügynökség, u. t. Nagylévárd.

Kislibercse, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1910) 210 tót és magyar lak.; u. p. Alsósztregova, u. t. Gács.

Kislippa (azelőtt: *Lippa)* kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 839 vend lak.; u. p. Bántornya, u. t. Belatincz.

Kislippó (azelőtt: *Lipovicza)*, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 482 német, magyar és szerb lak.; u. p. és u. t. Magyarbóly.

Kislócsa, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 705 tót lak.; u. p. Garamkürtös, u. t. Garamszentkereszt.

Kislócz (azelőtt: *Lócz)*, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 457 tót lak.; u. p. Gesztőd, u. t. Kistapolcsány.

Kislomnicz, kisk. Szepes vm. ólublói j.-ban, (1910) 701 német lak.; u. p. és u. t. Podolin.

Kislónya, kisk. Bereg vm. mezőkászonyi j.-ban, (1910) 677 magyar lak.; u. p. Nagylónya, u. t. Bátyú.

Kislosoncz (azelőtt: *Losoncz)*, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 715 tót lak.; u. p. és u. t. Szomolány.

Kislőd, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 1623 német és magyar lak., vashámorteleppel, vasútállomás távíróval (Városlőd-Kislőd), u. p. Városlőd.

Kislúcs, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 234 magyar lak.; u. p. Egyházgelle, u. t. Királyfiakarcsa.

Kisludas, kisk. Alsó-Fehér várm. kisenyedi j.-ban, (1910) 949 oláh és német lak.; u. p. Nagyludas, u. t. Kisapold.

Kism *(Tavilak)*, sziget a Perzsa-öböl bejáratánál Farsz perzsa tartomány közelében, 1333 km² területtel, kb. 15000 lak. Ugyanily nevű fővárosa (5000 lak.) a keleti csúcsán fekszik. Felszine száraz, néhány oázissal, rajta szenet bányásznak, a parton pedig korált és gyöngyöt halásznak.

Kismácséd, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 696 magyar lak.; u. p. és u. t. Magyardiószeg.

Kismadarász (azelőtt: *Madarász)*, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 65 magyar lak.; u. p. és u. t. Fél.

Kismaglód (azelőtt: *Magulicsa)*, kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 530 oláh lak.; u. p. és u. t. Halmágycsúcs.

Kis-Magura, l. *Fátra*.

Kismagyar, kisk. Pozsony várm. somorjai j.-ban, (1910) 470 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagymagyar.

Kis Magyar Alföld, l. *Alföld*, 3.

Kismagyaród (azelőtt: *Magyaród)*, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 133 horvát lak.; u. p. és u. t. Stridóvár.

Kismajtény, kisk. Szatmár vm. nagykárolyi j.-ban, (1910) 1674 oláh és magyar lak.; vasútállomás, postaügynökség, távíróhivatal (Domahida-Kismajtény). Lakóit a gr. Károlyiak telepítették ide, 1711. itt tette le fegyverét 12,000 kuruc vitéz. Az 1711 máj. 1. megkötött szatmári béke emlékére itt a XIX. sz. hetvenes éveiben emlékoszlopot állítottak fel.

Kismákfa, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 236 magyar lak.; u. p. és u. t. Vasvár.

Kismálnás (azelőtt: *Málnás)*, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 228 vend lak.; u. p. és u. t. Muraszombat.

Kismánya, kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 742 magyar és tót lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Nagymánya.

Kismányok, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 601 német lak.; u. p. Nagymányok, u. t. Bonyhád.

Kismargita, nagyk. Torontál vm. alibunári j.-ban, (1910) 1114 szerb lak.; u. p. és u. t. Árkod.

Kismáriahavas (azelőtt: *Máriahavas)*, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 397 német lak.; u. p. Perestó, u. t. Felsőlendva-Mátyásdomb.

Kismarja, nagyk. Bihar vm. szalárdi j.-ban, (1910) 2476 magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és távbeszélőhivatal. K. egészen szabad volt már 1848 előtt, utolsó földesura Bocskay István volt s ennek, valamint Báthory Gábornak, Rákóczi Zsigmondnak, Bethlen Gábornak adománylevelei eredetiben a község levéltárában őriztetnek. É.-i részén régi földvár maradványa látható.

Kismaros, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1910) 615 magyar és német lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Nógrádverőcze. Közelében van a kies fekvésű *Migazzi-vár*, mely hajdan Migazzi váczi püspök nyaralója volt.

Kismarton (Eisenstadt), Sopron vmegye kismartoni j.-ban fekvő 4 egymástól független, de teljesen összeépült község, ú. m.: *Kismarton* rend. tanácsú város, szab. kir. város címével, (1910) 375 házzal és 3073 róm. kat. lakossal (közte 834 magyar, 2074 német); *Kismartonváralja* (Eisenstadt-Schlossgrund), kisk. 19 házzal és 164 német és magyar lakossal; *Alsókismartonhegy* (Eisenstadt-Unterberg), nagyk. 31 házzal s 348 német lakóval (71 róm. kat., 276 izr.) és *Felsőkismartonhegy* (Eisenstadt-Oberberg), kisk. 170 házzal és 1333 német és magyar lakossal; a 4 községben összesen tehát 555 ház és 4872 lakos van. K. a Lajta-hegység tövében, felette kies vidéken fekszik. Legszebb része a régies jellegű szab. kir. város, itt van a városháza, 2 takarékpénztár, kaszinó, 2 könyvnyomda, katonai főreáliskola nagy épülete, parkkal, a ferenciek kolostora (alapíttatott 1622) az Esterházy hercegi család díszes sírboltjával, továbbá a csúcsíves plébánia- (Szt. Márton-) templom (1494. évből), a Trefort-téren az állami polgári fiú- és leányiskola s lakatostanfolyam díszes épülete, a Rókus-utcában az áll. elemi iskola, Szendrey-árvaház stb. Kismartonváralja az Esterházy-kastélyt és környékét, a kastély előtti nagy teret foglalja magában; a kastély egyike Magyarország legnagyobbszerű palotáinak, melynek belseje valóban fejedelmi pazar fénnyel és pompával van berendezve. A kastélyt Esterházy Pál nádor 1672. építtette; mai alakját Moreau építőtől nyerte, hátsó homlokzatát 20 óriási ión oszlopból álló oszlopcsarnok díszíti. A kastéllyal szemben vannak az istállók, két nagy épület, köröskörül toszkánai oszlopokkal díszítve, belül pazarul berendezve; a kastély mögött pedig az Esterházy Miklós hercegtől 1801. alapított gyönyörű angolpark csatlakozik, s abban a Leopoldina-csarnok, Liechtenstein Leopoldina hercegnőnek Canova által karrarai márványból készített gyönyörű szobrával. A városi szépítő-egyesület a város fölött levő Lajta-hegységet kedvelt kirán-

dulóhellyé alakította át. Alsókismartonhegy (l. o.) tiszta zsidó község. K. élénk s fejlődő iparos város, különösen a bőr-, vasmű- és faipar virágzik; székhelye a járási szolgabirói hivatalnak, járásbiróságnak és adóhivatalnak, római katolikus esperességnek, kir. közjegyzőségnek. Borkereskedése felette élénk s főleg Ausztria felé irányul; nevezetesek az Esterházy-uradalom mintapincéi. Jótékony intézetei: az irgalmasok kórháza, a városi aggok és szegények menedékháza, az árvaház. Páratlan a maga nemében az Esterházy Pál nádortól 1701. építtetett Kálvária fából faragott szobraival. Van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. A várostól ÉK.-felé van a hercegi nagy vadaskert 1300 ha. területtel.

K. helyén már a rómaiak idejében volt nagyobb telep, az Árpádok idejében castrum. A XIV. sz.-ban a Kanizsaiak alatt fejlődött várossá, 1373. bő kiváltságokat nyert és kőfallal vétetett körül, ők építették a várat és zsidókat telepítettek be. 1491—1647-ig Ausztriának volt elzálogosítva. Magyarországhoz visszacsatolása után III. Ferdinánd 1648. sz. kir. várossá emelte. 1622-ben gr. Esterházy Miklós 400,000 frtért zálogba vette a fraknói grófságot és a K.-i uradalmat, melyet utóbb adományképen nyert el. A város az Esterházyak alatt emelkedett jelentőségre, kik 1663—1672-ig a nagyszerű kastélyt felépíttették. V. ö. *Virágh* Elek, A fraknói grófság és a K.-i uradalom 1622-ig (Sopron év nélkül); *Stessel* József, Castrum volt-e K. az Árpádok alatt? (Századok 1898); K. neve és története (Sopron 1881. évf. 77—90. sz.).

Kismartonváralja, község, l. *Kismarton*.

Kis medve *(Ursa minor)*, már Thales által említett csillagzat az északi sark tőszomszédságában. 58, szabad szemmel látható csillaggal, melyek közül 7 feltünőbb, teljes, de fordított mása a nagymedvének. Utolsó farkcsillaga, α ursae minoris másodrendű, és jelenleg csak 1°15′-cel áll el az égi pólustól. 18″ távolságban kilencedrendű kisérővel bir. A mitológia szerint a K. Arkas, Kallisto fia és árkádiai Lykaon unokája, kit Zeus medve képében az égre tett azért, mert medvévé átváltozott anyját, Kallistót, Zeus kedvesét üldözőbe vette és megölte.

Kismedve-félék *(Ailurinae,* állat), a Medvefélék (l. o.) egyik alcsaládja. Ide tartoznak a feketevállú medvék *(Ailuropus)*.

Kismedvés (azelőtt: *Medvedze)*, kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 168 rutén lak.; u. p. Ladomérvágása, u. t. Felsővízköz.

Kismegyer, puszta Győr vmegyében, Szentiván nagyközség mellett, 1809 jún. 14. itt folyt le a *győri csata* néven ismert ütközet. L. *Győri csata*, 1.

Kismesterek (ném. *Kleinmeister)*, XVI. sz.-i német rézmetszők, első sorban Penz Georg, a Beham testvérek, Aldegrever, Altdorfer stb., kik igen finoman kimunkált rézmetszeteik apró méretei miatt nyerték ez elnevezést.

Kismező, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 666 oláh lak.; u. p. Kocsoládfalva, u. t. Aranymező.

Kismiháld (azelőtt: *Mehadika)*, kisk. Krassó-Szörény vm. teregovai j.-ban, (1910) 2290 oláh lak., postahivatallal; u. t. Somfa.

Kismihály (azelőtt: *Mihajló)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 190 rutén lak.; u. p. Kelen, u. t. Kisberezna.

Kismihályfalva (azelőtt: *Mihályfalva)*, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 169 horvát lak.; u. p. Viziszentgyörgy, u. t. Csáktornya.

Kismikosfalva (azelőtt: *Tyapkó)*, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 155 tót lak.; u. p. Rákfalu, u. t. Nagykosztolány.

Kismindszent (azelőtt: *Mindszent)*, kisk. Alsó-Fehér vm. tövisi j.-ban, (1910) 257 oláh lak.; u. p. és u. t. Borosbenedek.

Kismodró, kisk. Nyitra vm. vágújhelyi j.-ban, (1910) 126 tót lak.; u. p. Nagymodró, u. t. Brunócz.

Kismogyorós, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 360 rutén lak.; u. p. Beregsárrét, u. t. Szerednye.

Kismonostorszeg (azelőtt: *Monostorszeg)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 432 oláh és magyar lak.; u. p. Kozárvár, u. t. Dés.

Kismóriczhida, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 420 magyar lak.; u. p. Nagymóriczhida, u. t. Tét.

Kismótorok néven a kisipar szolgálatában álló mótorokat értjük, melyek gőzzel, gázzal, benzinnel, benzollal, naftalinnal, petróleummal, spiritusszal, meleg levegővel, vízzel v. elektromos árammal dolgoznak. Megkülönböztetünk független K.-at, melyeket minden vezetéktől függetlenül állíthatunk fel és dolgoztathatunk és függő mótorokat, melyeknek felállításához és üzembehozatalához csőhálózat vagy vezetődrót szükséges. Előbbihez tartoznak a gőz- és tűzgépek, utóbbiakhoz pedig a sürített levegővel, vízzel vagy elektromos árammal dolgozó gépek.

Kismúlyad (azelőtt: *Mulyadka)*, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 142 magyar lak.; u. p. és u. t. Rapp.

Kismuncsel, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 206 oláh lak.; u. p. Hunyaddobra, u. t. Branyicska.

Kismutnok (azelőtt: *Kismutnik)*, kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 343 oláh lak.; u. p. Facsád, u. t. Igazfalva-Rakitta.

Kisnamény, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban (1910) 883 magyar lak.; u. p. és u. t. Jánk.

Kisnána, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1910) 1412 magyar lak.; u. p. Domoszló, u. t. Verpelét.

Kisnarda, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 212 horvát lak.; u. p. Torony, u. t. Csajta.

Kisnémedi, kisk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. váczi j.-ban, (1910) 826 magyar lak.; u. p. Váczhartyán, u. t. Galgagyörk.

Kisnémetek, az 1848—49-iki frankfurti német nemzeti parlamentnek az a pártja, mely Ausztria kizárásával akarta a Németbirodalom egységét megvalósítani. Ellenfeleik, a *nagynémetek*, Ausztriát is benn akarták hagyni a Német-Szövetségben. A K. elnevezést eredetileg gúnyos értelemben használták Poroszország párthiveire.

Kisnezsény (azelőtt: *Horvát-Neuzina)*, nagyk. Torontál vm. módosi j.-ban, (1910) 482 horvát, magyar, szerb és német lak., posta- és távirohivatallal.

Kisnyárád, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1910) 621 német lak.; u. p. Babarcz, u. t. Mohács.

Kisnyégerfalva (azelőtt: *Nyégerfalva)*, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 452 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Belényes.

Kisnyires, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 645 oláh lak.; u. p. és u. t. Hosszúrév.

Kisnyulas, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 656 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Mezőörményes.

Kisócsa, kisk. Zólyom vm. nagyszalatnai j.-ban, (1910) 413 tót lak.; u. p. Nagyócsa, u. t. Nagyszalatna.

Kisoklos, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 834 oláh lak.; u. p. Szászváros, u. t. Russ.

Kis oktáva, a zenében a kis c, d, e, f, g, a, h betükkel jelzett hangokat öleli fel.

Kisolaszi, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 210 tót lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Liptótepla.

Kisolsva (azelőtt: *Olysavka)*, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, (1910) 158 tót lak.; u. p. és u. t. Szepesolaszi.

Kisolysó (azelőtt: *Olysavka)*, kisk. Sáros vm. felsővizközi j.-ban, (1910) 291 rutén lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Kisompoly (azelőtt: *Ompolyicza)*, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 938 oláh lak.; u. p. Sárd, u. t. Metesd.

Kisón *(Kiszón)*, régi héber neve a mai *Nahr el Muketta* folyónak, mely a Gilboa-hegységben ered. Izakár és Menasse törzseinek a határvonala és nem messze Haifától az akkói tengeröbölbe ömlik.

Kisoroszi, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. pomázi j.-ban, (1910) 1095 magyar lak.; u. p. Dunabogdány, u. t. Visegrád.

Kis-orosz nyelv és irodalom, l. *Orosz nyelv és irodalom.*

Kisoroszok, l. *Oroszok.*

Kis-Oroszország *(Malorosszija)*, tágabb értelemben Ukrajna (l. o.); magában foglalja európai Oroszország DNy.-i részét, illetőleg Kijev, Harkov, Csernigov és Poltava kormányzóságokat.

Kisorsolás a. m. sorshúzás útján való kiválasztás. K. útján törlesztik többnyire a kötvények v. sorsjegyek alapján felvett állami és magánkölcsönöket. Ezeknél előre meghatározott időközökben, évenként egyszer vagy többször bizonyos számú kötvény vagy sorsjegy kerül kihúzásra és beváltásra, illetőleg a rá eső nyeremény kifizetésre, aszerint, amint a kihúzott kötvény birtokosa (pl. kamatozó kötvényeknél) a kötvény beváltására vagy pedig (pl. kamat nélküli kötvényeknél), sorsjegyeknél a sorsjáték nyereményére tarthat igényt. Vannak esetek, hogy a törlesztési K. és a nyeremény-K. egyesíttetnek, néha azonban külön választatnak, s ilyenkor a törlesztési húzáson kisorsolt kötvények a nyereményhúzásnál még szerepelnek s megfordítva. A sorsjegyek és kötvények rendesen *sorozatokba* vannak osztva, amelyek mindnyáján bizonyos mennyiségű *számot* (1—100-ig stb.) foglalnak magukban; éppen azért kell megkülönböztetnünk a *sorozathúzást* a *számhúzástól*, amelyek némelykor egyszerre ejtetnek, máskor pedig a számhúzás csak bizonyos idő (egy vagy több hó) mulva következik a sorozathúzás után. Ugyancsak K. által határozzák meg az *osztálysorsjáték* nyerő sorsjegyeit és a *számsorsjáték* nyerő számait.

Kisorsolási szerződés (ném. *Ausspielvertrag)*, az a jogviszony, amelyben kisorsolásnál, vagy hasonló szerencsejátéknál a játékban résztvevők egymással állanak. A K.-ből, mint általában a játékból és fogadásból származó nyereséget perrel követelni nem lehet, de a vesztes, ha a veszteséget önként kifizette, ezt többé vissza nem követelheti. Államilag engedélyezett K.-re ez a szabály nem áll. (Az ált. polg. tvkvnek a képviselőházhoz benyujtott II. tervezete 750—752 §.).

Kisortovány (azelőtt: *Porubka)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 255 tót lak.; u. p. és u. t. Homonna.

Kisostoros (azelőtt: *Ostoros)*, kisk. Sopron vm. felsőpulyai j.-ban, (1910) 327 német és magyar lak.; u. p. Alsórámócz, u. t. Léka.

Kis ostromállapot, l. *Ostromállapot.*

Kisóvár (azelőtt: *Óvár)*, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 311 magyar lak.; u. p. Vámosladány, u. t. Nagysáró.

Kisökrös (azelőtt: *Tót-Volova)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 227 tót lak.; u. p. Göröginye, u. t. Homonna.

Kisölved, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 440 magyar lak.; u. p. Garamsalló, u. t. Zalaba.

Kisőrvistye, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 182 tót lak.; u. p. és u. t. Pöstyén.

Kisősi (azelőtt: *Össi)*, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 675 oláh lak.; u. p. Élesd, u. t. Rév.

Kisősz, nagyk. Torontál vm. perjámosi j.-ban, (1910) 2017 német lak., vasútállomás távíróval, posta- és távbeszélőhivatal.

Kispáhi, Páhihoz tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1910) 581 magyar lak.; u. p. Páhi, u. t. Izsák.

Kispaka, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 161 magyar lak.; u. p. Nagypaka, u. t. Nagylég.

Kispalád, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 849 magyar lak.; u. p. Nagypalád, u. t. Tiszaújlak.

Kispáli, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 296 magyar lak.; u. p. Egervár, u. t. Zalaegerszeg.

Kispalina, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1910) 707 vend lak.; u. p. Bántornya, u. t. Belatincz.

Kispálos (azelőtt: *Pálos)*, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 575 rutén és német lak.; u. p. és u. t. Polena. Több szénsavas savanyúvízforrással.

Kispalugya, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 1144 tót és magyar lak., papirgyárral, spodium-, faanyag- és lemezgyárral; postahivatal, u. t. Liptószentmiklós.

Kispap az, aki papnak készül, vagyis a püspök által a papnövendékek sorába felvétetvén, rendesen kék (a budapestieknél fekete) reverenda viselésére feljogosítva, vagy még gimnáziumi tanulmányait, vagy a teológiát végzi.

Kispapmező (azelőtt: *Papmező)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 330 oláh lak.;

postaügynökség, u. t. Bihardobrosd. Itt hajdan kolostor volt, mely várul is szolgált, ma csak romjai vannak meg.

Kispapszabadi (azelőtt: *Kis-Lehota)*, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 524 tót lak.; u. p. és u. t. Nyitranovák.

Kis paradicsommadár, l. *Paradicsommadarak*).

Kispásztély, kisk. Ung vm. perecsenyi j.-ban, (1910) 280 rutén lak.; u. p. és u. t. Bercsényifalva.

Kispatak (azelőtt: *Ricska)*, kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1910) 941 rutén és német lak.; u. p. Repenye, u. t. Ökörmező.

Kispatić *Mihály*, horvát mineralógus, szül. 1851. Eszéken. A zágrábi egyetemen az ásvány-kőzettan tanára. Első munkáját 1881. Bécsben írta a gleichenbergi augit-andezitek félopáljáról, később főkép a boszniai és szerémségi szerpentinekkel foglalkozott. A m. kir. földtani intézet Évkönyvének VIII. kötetében 1889. becses tanulmányt közölt a Fruska-Gora-hegység szerpentinféle kőzeteiről.

Kispécz, kisk. Győr vm. sokoróaljai j.-ban, (1910) 705 magyar lak.; u. p. Kajár, u. t. Gyömöre.

Kispeleske, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 421 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Nagypeleske.

Kis pelikán, l. *Pelikánfélék*.

Kispereg, nagyk. Arad vm. magyarpécskai j.-ban, (1910) 1859 magyar lak.; posta- és távbeszélőhivatallal.

Kispereszlő (azelőtt: *Priszlop)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 159 rutén lak.; u. p. Czirókaófalu, u. t. Takcsány.

Kisperkáta, nagyk. Fejér vm. adonyi j.-ban, (1910) 1037 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyperkáta.

Kisperlász (azelőtt: *Perlász)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 213 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Jolsva.

Kispest, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kispesti j.-ban, (1910) 3359 házzal és 30,212 lakóval, közte 28,164 magyar, 1352 német és 221 tót, felekezetre nézve 22,460 r. kat., 4069 ref., 1575 ág. evang. és 1652 izr. Budapestnek egyik külvárosa, a mult század hetvenes éveiben keletkezett Soroksár határában, 1880. csak 1820 lakosa volt, 1887. alakult községgé, de még 1900. is csak 9777 lakosa volt. Azóta rohamosan fejlődött s bár 1909. belőle Pestszentlőrincz (7812 lakossal) önálló községként kivált, mégis 30,000-nél több lakosa van. Lakosai túlnyomórészt a fővárosból költöztek ki; legújabban az állami munkásteleppel (Wekerletelep) gyarapodott. Élénk iparral, gyártelepekkel. A fővárossal villamos- és gőzvasút köti össze; van posta- és táviróhivatala, telefonállomása; állami polgári fiú- és leányiskolája, alsófokú iparostanonc-iskolája. Az 1912. év óta a kispesti közigazgatási járás székhelye, kir. adóhivatallal. A közrendészetet és közbiztonságot a budapesti m. kir. államrendőrség kispesti kapitánysága látja el.

Kispestény, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 581 oláh lak.; u. p. Várhely, u. t. Demsus.

Kispeszek, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 114 magyar lak.; u. p. Tergenye, u. t. Zseliz.

Kispeterd, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 344 magyar lak.; u. p. Nagypeterd, u. t. Szigetvár.

Kispéterfalva (azelőtt: *Péterfalva)*, kisközség Nagy-Küküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 463 német és oláh lak.; u. p. és u. t. Bólya.

Kispetőfalva (azelőtt: *Petőfalva)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 187 rutén és tót lak.; u. p. és u. t. Kelcse.

Kispetri, kisk. Kolozs vm. hidalmási j.-ban, (1910) 650 magyar és oláh lak., vasúti megállóhely; u. p. Váralmás, u. t. Sztána.

Kispetrös (azelőtt: *Kis-Pritrzsd)*, kisközség Nyitra vm. szakolczai j.-ban, (1910) 392 tót lak.; u. p. Várköz, u. t. Holics.

Kis-picés, tutajos horoggal dolgozó halász.

Kispirit, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 329 magyar lak.; u. p. Nagypirit, u. t. Boba.

Kispolány (azelőtt: *Sztropkó-Polena)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 268 rutén lak.; u. p. Havaj, u. t. Mezőlaborcz.

Kispolgárság, a polgári osztály alsóbb tagozata, melybe pl. kisiparosok, kiskereskedők, szerény fizetésű hivatalnokok tartoznak.

Kis-Popo *(Little Popo, Aneho)*, a német Togoföld legfontosabb kereskedelmi helye a tengerparton, 3000 lak. 1911. évi külkereskedelmi öszszes forgalma mintegy 18 millió márka volt.

Kisporuba (azelőtt: *Poruba)*, kisk. Liptó vm. liptóújvári j.-ban, (1910) 1333 tót lak.; postaügynökség, u. t. Liptóújvár.

Kispöse, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 142 magyar lak.; u. p. Nagycsömöte, u. t. Lukácsháza.

Kisprázsmár, kisk. Nagy-Küküllő vm. nagysinki j.-ban, (1910) 868 oláh és német lak.; u. p. és u. t. Nagysink.

Kis próféták könyvei, a biblia prófétai könyveinek, a zsidó kánonban ú. n. «utolsó próféták» könyveinek egy része. Körülbelül 300 évi időtartamban (760—460) élő tizenkét prófétának a beszédeit foglalja magában, amiért a zsidók között «A tizenkettő» (Teré aszar) nevet viselik. A K. legrégibb könyve Ámosz (l. o.), a legfiatalabb Malcachi (l. o.).

Kispróna, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 496 lak.; u. p. és u. t. Németpróna.

Kispulyon (azelőt: *Pulyon)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. kékesi j.-ban, (1910) 455 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Czege.

Kis-Rába, l. *Rába*.

Kisrada, kisk. Zala vm. pacsai j.-ban, (1910) 377 magyar lak.; u. p. Garaboncz, u. t. Kiskomárom.

Kisradna (azelőtt: *Kis-Gradna)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 339 tót lak.; u. p. és u. t. Bercsény.

Kisrákócz, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 1673 rutén lak.; u. p. Nagyrákócz, u. t. Bilke.

Kisrákos, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 454 magyar lak.; u. p. Viszák, u. t. Pankasz.

Kisraksa (azelőtt: *Raksa)*, kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 167 tót lak.; u. p. Mosócz, u. t. Stubnyafürdő.

Kisrápolt, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1910) 389 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyrápolt.

Kisráska, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1910) 314 magyar lak.; u. p. Abara, u. t. Deregnyő.

Kisrát, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 599 magyar lak.; u. p. és u. t. Szürte.

Kisrebra, nagyk. Beszterce-Naszód vm. naszódi j.-ban, (1910) 3428 oláh lak., vasútállomás távíróval; u. p. Naszód. A Nagy-Szamos felett 1876. nagyobb bronzkincsre akadtak, melyet a naszódi alapitványi gimnáziumban helyeztek el.

Kisrécse, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 343 magyar lak., vasútállomás; u. p. Nagyrécse, u. t. Zalaszentjakab.

Kisrékas, kisk. Temes vm. lippai j.-ban, (1910) 187 német lak.; u. p. és u. t. Rigósfürdő.

Kisrépény (azelőtt: *Nezsetteripény)*, kisközség Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 451 tót és magyar lak., vasútállomás távíróval; u. p. Nagyrépény.

Kis részvények, l. *Részvények*.

Kisrétfalu (azelőtt: *Kis-Lucska)*, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1910) 187 rutén lak.; u. p. Beregleányfalva, u. t. Munkács.

Kis róka-pille, l. *Csalánlepke*.

Kisróna (azelőtt: *Ravna)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 518 oláh lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Dézna.

Kisrozvágy, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 577 magyar lak.; postahivatal, u. t. Nagygéres.

Kisrőcze, kisközség Gömör és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 471 tót lak.; u. p. és u. t. Nagyrőcze.

Kisruszka, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 164 tót lak.; u. p. Pelejte, u. t. Tőketerebes.

Kiss-*család (eleméri és ittebei)*, örmény eredetű család, mely 1760. nyerte Mária Terézia királytól nemességét és melyet *Izsák* emelt virágzásra, ki Erdélyben a kincstárnak tett szolgálatai révén 1782. szerezte meg kir. adomány útján a szép és terjedelmes ittebei és eleméri uradalmakat Torontál vmegyében. Unokája *Ernő*, a szabadságharc tábornoka (l. alább). — E családból való *Antal*, ki 1911. magyar bárói rangra emeltetett.

K. Ernő, a magyar szabadságharc vértanuja, szül. Temesvárt 1800., kivégeztetett Aradon 1849 okt. 6. Hajlamait követve, már serdülő ifjú korában katonának állott be. Pályáját a huszároknál kezdte, majd őrnagyságig a dzsidásoknál s mint alezredes ismét a huszárok közt szolgált. Dúsgazdag atyja büszkélkedett gavallér fiában és a legnagyobb bőkezüséggel táplálta annak katonás szenvedélyét. Az osztrák hadseregben töltött hosszas szolgálata alatt az ott uralkodó szellemtől és szokásoktól teljesen áthatva, minden izében katona volt, de e mellett magyar nemzeti érzelmeiben tántoríthatatlan áldozatkész hazafi is maradt, mit annak idején a haza oltárára letett nagy tömeg ezüstnemü odaajándékozásával is tanusított. Mint a Hannover-huszárezred akkori parancsnoka, az 1848-iki mozgalmak első kitörése alkalmával a kikindavidéki rác lázadás elnyomásánál kezdett parancsnoki minőségben szerepelni. Azután átvonult az úgynevezett római sáncokba, kiszállott a csajkáskerületi felkelő racok megfékezésére, de ott sikert nem érhetve, visszament a Bánságba s Nagybecskereken foglalta el a Fehértemplomig nyuló védvonal főparancsnokságát. Ily minőségében legnagyobb fegyverténye Perlasz bevétele volt 1848 szept. 2-án. 1849 jan. 3. eredménytelenül küzdött Pancsován Knityanin ellen, mire a kormány Debrecenbe rendelte parancsnokul, helyét pedig Damjanics foglalta el. A világosi fegyverletétel után, régi katonapajtása, Haynau segítségével megmenthette volna életét, de egyenes jelleme nem tudta elviselni, hogy a dicsőségben osztályos társaitól hűtlenül elszakadjon. Igy ő is, mint a forradalmi kormány által kinevezett altábornagy, az aradi Golgothán végezte be nemes életét. Emlékére a nagybecskereki hölgyek 1906 máj. 27. a város főterén szobrot állítottak, mely Radnai Béla műve.

Irodalom. Aradi vértanuk albuma, Budapest 1890, Vendrey (Aschermann) Ferenc 1849-iki honvédezredestől, ki akkor K. Ernő altábornagy segédtisztje volt; a Haza s Külföld 1867, 27. sz., arcképpel; Magyarország és a Nagyvilág, 1867, 20 sz., arcképpel.

Kiss, 1. *Arnold*, rabbi és író, szül. Ungvárt 1869 nov. 2., 1901 óta budai főrabbi. A zsidó egyházi szónokok között egyike a legkiválóbbaknak. Igen termékeny író. Egyházi beszédeken kívül eredeti költeményeket és elbeszéléseket is írt, azonkívül sokat fordított a közép- és újkori zsidó költőktől. Eredeti költeménygyüjteményei: *A pap hárfája* (Budapest 1904); *Jób* (bibliai drámaköltemény u. o. 1904); *Köd és napsugár* (u. o. 1911); *Gettódalok*, Morris Rosenfeld költeményeinek fordítása (u. o. 1908). Imakönyvei: *Mirjam*, eredeti magyar nyelvű imádságok nők részére (30. kiad. u. o. 1908); *Noémi*, eredeti magyar nyelvű imádságok leányok részére (u. o. 1909) és *Echod*, imádságok gyermekek részére (u. o. 1913). Egyéb művei: *Gileád*, egyházi beszédek és elmélkedések (u. o. 1900); *Ifjak és öregek*, elbesz. (u. o. 1909); *Álom és valóság*, kultúrhist. emlékezések (1913).

2. *K. Áron (hegymegi)*, református püspök, szül. Kisnaményban (Szatmár) 1815 nov. 20., megh. Debreczenben 1908 máj. 30. Mint szatmári egyházmegyei főjegyző, jelen volt az 1848. XX. t.-c. tárgyában b. Eötvös miniszter által Budapestre összehivott értekezleten. A szabadságharc alatt ő szerkesztette a nemzeti kormánynak küldött hódoló feliratot. A honvédeket mint tábori pap az erdélyi hadjárat alatt Deésig kisérte s mikor vége volt a harcnak, szenvedte az üldöztetéseket. A pátens-küzdelem idejében rendületlenül küzdött az önkormányzati jogokért, s mikor az egyház az önvédelmi harcból győztesen bontakozott ki, egyházmegyéje esperessé választotta. 1892. a tiszántúli egyházkerület püspökévé, a debreczeni egyház pedig egyik lelkészévé választotta. 1899 óta tagja volt a főrendiháznak. Irodalmi munkásságából megemlitendők: *Geleji Katona István egyházi kánonai s a szatmárnémetii nemzeti zsinat végzései* (Kecskemét 1875); *A Szatmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzései*

(Budapest 1877); *A 16. században tartott magyar ref. zsinatok végzései* (u. o. 1881); *Károlyi Gáspár küzdelme a szentháromság tana védelmében Egri Lukács ellen* (Károlyi emlékkönyv 1890); *Egyházi beszédek* (1901).

3. *K. Áron (hegymegi)*, pedagógus, *K. 2.* fia, szül. Porcsalmán (Szatmár) 1845 jún. 21., megh. Budapesten 1908 okt. 15. Tanulmányait a sárospataki akadémián végezte s egy évig az ottani tanítóképzőintézetben segédtanárkodott. Három évi magánnevelősködés után 1870. a nagykőrösi református tanítóképző intézet igazgatója lett. 1875-ben a budapesti állami polgári iskolai tanítóképzőintézet pedagógia-tanárává, majd 1899. igazgatójává neveztetett ki. 1907 nyarán nyugalomba vonult s az udvari tanácsosi címet kapta. Főbb munkái: *Lélektani kézikönyv* (Dittes Fr. után németből, Budapest 1875); *Nevelés- és oktatástan* (Öreg János dr.-ral, u. o. 1876); *Rövid nevelés- és oktatástan* (u. o. 1886); *A népiskola módszertana* (Dittes Fr. után Gyertyánffy Istvánnal, u. o. 1876); *A neveléstörténet kézikönyve* (u. o. 1872); *Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez* (u. o. 1874); *A magyar népiskolai tanítás története* (u. o. 1881—83); *Magyar gyermekjáték-gyüjtemény* (u. o. 1891); *Vezérkönyv a népiskolai történeti tanításhoz* (Mayer Miksával, u. o.); *A protestáns népiskolai vallástanítás módszertana* (u. o. 1880); *Játéktanító vezérkönyv népiskolai tanítók számára* (Kun Alajossal, u. o. 1894); *A polgári iskolai tanító- és tanítónőképzés* (Sebestyénné Stetina Ilonával, u. o. 1896). Számos tankönyvet is írt.

4. *K. Bálint*, ref. lelkész, szül. Vésztőn (Békés vm.) 1772 dec. 9., megh. Szentesen 1853 márc. 25. 1799-ben szentesi lelkészszé választották s e hivatalát 54 évig viselte. Az Akadémiának 1839. levelező tagja lett. Főmunkája: *Helvét hitvallást követő békés-bánsági egyházvidék vallási, polgári, tudomány- és földleirási története*, 4 kötetben.

5. *K. Bálint*, festő, szül. Szentesen 1802 dec. 21., megh. 1868 jan. 19. Pesten. Korán kezdett festegetni, behatóbb tanulmányait 1826. kezdte a bécsi akadémián, 1831-től otthon arcképeket festett, külföldi körutat tett, 1836. pedig letelepedett Pesten, ahol 1847. kinevezték a Nemzeti Muzeum képtára őrévé. Nagy sor szerényebb igényű tört. festményéből néhány kőrajzú sokszorosításban is megjelent. Művei közül *Pethes János búcsuja leányától* c. képe a Szépművészeti Muzeumban van. V. ö. Századok, 1874 és Művészet, 1912.

6. *K. Béla (Zilahi)*, hirlapíró (írói álneve: *Junius)*, szül. Kolozsvárt 1857 ápr. 23., megh. Gödöllőn 1911 júl. 26. A középiskolát Kolozsvárt elvégezve, a fővárosba jött s az egyetemen tanári pályára készült, de behatóan foglalkozott jogi tanulmányokkal is. Szolgált egy ideig az Országos Levéltárban és a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, volt tanár s a Kolozsvári Nemzeti Szinház dramaturgja, de csakhamar egészen a hirlapirodalomnak szentelte magát, amire élénk, mozgékony szelleme, könnyed tolla egyenesen predesztinálta. Ez ujságíró erényekkel K. igen értékes írói tulajdonságokat egyesitett: alapos tanultságot, biztos ítéletet, szerkesztő-ügyességet és stílusérzéket. Hirlapírói pályáját a *Budapesti Hirlap*-nál kezdte (1881) s bár időközben dolgozott másfelé is, mindig visszatért hozzá, melynek közönsége nagyon megbecsülte az ő alapos, mély perspektivájú, egész korokat megelevenítő történeti tárcacikkeit. Nagyobb irodalomtörténeti dolgozatai a Pesti Napló albumaiban jelentek meg, így a *Kisfaludy Sándorról* írt (Himfy-album 1900) és *Katona Józsefről* írt monográfia (1901).

7. *K. Ernő (eleméri és ittebei)*, 1848—49-iki honvéd-tábornok, vértanú, l. *Kiss*-család.

8. *K. Ernő*, főgimn. tanár és irodalomtörténetíró, szül. Makón (Csanád vm.) 1868 júl. 27. Szülővárosában és Temesvárott tanult, hol belépett a kegyes tanítórendbe. Tanulmányait Váczott, Kecskeméten, Nyitrán folytatva és Budapesten befejezve, ugyanitt, majd Váczott és Nagykanizsán tanárkodott, hol a *Zalai Közlöny*-t szerkesztette. A rendből kilépve 1901. a kolozsvári unit. gimn. tanára lett. Többizben volt tanulmányuton Olaszországban, Németországban s az Egyesült-Államokban. A magyar irodalomtörténet terén dolgozik. Igen sok tanulmánya jelent meg Vörösmartyról (Egyet. Phil. Közl., Erd. Muzeum, Magyar Shakespeare-Tár). Önálló művei: *Verstechnikánk fejlődése* (1892); *Mikszáth Kálmán* (1910); *Dávid Ferenc* (1910); *Szemere Bertalan* (1912). Fordításai: *Occioni*: A latin irodalom története; *Croce*: Esztétika (1914).

9. *K. Ferenc (kissárosi)*, régészeti író, szül. Bécsben 1791 dec. 8., megh. Budán 1859 júl. 25. A ferenccsatornai és bácsi bérlett jószágok kormányánál ülnök volt. 1839-ben a Magyar Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Archeológiai dolgozatai a Tudománytárban jelentek meg. Önálló művei: Die Zahl- und Schmuck-Ringgelder (Pest 1844); Einige Blicke in die räumliche Unendlichkeit des Weltalls (Buda 1849).

10. *K. Ferenc*, 1848—49-iki honvédalezredes, szül. Csik-Madarason 1825., megh. Meranban 1873 febr. 1. 1848-ban mint főhadnagy a 34. ezreddel Lembergből Magyarországba jött. A schwechati ütközetben kitüntette magát és 1849 májusban a 3-ik utászzászlóalj parancsnoka lett. Egymásután őrnagyi és alezredesi rangot nyert. Később Dembinszky vette maga mellé, majd őt küldték ki a Magyarországba vonuló orosz császári segédhadak egyike ellen utászfőnöknek azzal a megbizással, hogy a hadsereg útjába mennél több akadályt gördítsen. A világosi fegyverletétel után az aradi hadbiróság halálra ítélte, de Haynau az ítéletet 16 évi várfogságra változtatta. Miután hetedfélévet kitöltött Königgrätzben, kegyelmet kapott és visszatért Magyarországba. 1867. a közlekedési minisztériumban kapott állást. Több katonai röpirattal és cikkel magára vonta a figyelmet, s az egyetemen a hadi tudomány előadójává nevezték ki. Ekkor kezdte írni *Utászszolgálati utasítás*-át és *Katonai földrajz*-át, melyeknek befejezésében meggátolta a halál. Munkája: *Elmélkedés a magyar katonai nevelés fölött, tekintettel a Ludovicaeumra* (Budapest 1869).

11. *K. Ferenc*, ref. teol. tanár, szül. Kenderesen 1862 dec. 7. Debreczenben elvégezvén a teol. tanfolyamot, Bécsben tanult, majd földesi, püspök-

ladányi lelkész, alsószabolcs-hajdúvidéki esperes, tiszántúli egyhk. főjegyző és 1913. debreczeni teol. tanár lett. A Kálvineum (l. o.) ügyének buzgó apostola. Számos tanulmánya és cikke jelent meg egyházi, iskolai, politikai folyóiratokban és lapokban.

12. *K. Gábor*, vizimérnök, *K. József* (l. K., 21.) testvéröccse. Születésének éve és helye nem ismeretes; megh. Bécsben 1800 ápr. 17. A bécsi cs. és kir. mérnökakadémiában nyerte kiképeztetését. A török háborúk kezdetén meglátogatván József bátyját Zomborban, elhatározták, hogy a Dunát a Tiszával összekötő nagy hajózó csatornát létesítenek s e célból a királytól engedélyt is nyertek, kinek nevéről aztán a csatornát *Ferencz-csatornának* (l. o.) nevezték el. Ezenkívül tervbe vett egy másik csatornát is, mely a Dunát a Dráva, Száva és Kulpa folyók útján összekösse a tengerrel. De a francia háború csakhamar a csatatérre szólította s így a bácskai csatorna építését József bátyja, a károlyvárosi csatorna tervezését pedig Szeth igazgatómérnök vezette. 1797-ben a campoformiói béke után mint őrnagy hagyta el a sereget. Távolléte alatt azonban a hajózási társaságból bátyjával együtt kibuktatták. Ettől kezdve, rövid idő mulva bekövetkezett haláláig, visszavonultan élt.

13. *K. Géza*, római jogász, szül. Nagyszebenben 1882 ápr. 26. Tanulmányai végeztével sub auspiciis Regis avatták jogi doktorrá (1903). 1904-ben mint birósági aljegyző az igazságügyminisztériumban működött és a polgári törvénykönyvet előkészítő bizottság segédtagja is volt. 1905-ben a nagyváradi kir. jogakadémián rendkívüli, 1907. rendes tanár lett. A kolozsvári egyetemen a római jogból magántanári habilitációt nyert. Művei: *Az örökség elidegenítése a római jogban* (Budapest 1905): *Kritikai észrevételek a római jogi képviselet kifejlődésében* (u. o. 1906): *A pozitiv szerződésszegések* (u. o. 1907); *A jogalkalmazás módszeréről* (u. o. 1909); *Interpretáció és szokásjog a római magánjogban* (u. o. 1909): Gesetzauslegung u. unbeschriebenes Recht (Jena 1911); Verleitung zur Vertragesverletzung (Leipzig-München 1913); Soziologische Rechtsfindung im römischen Recht (Berlin 1913). E Lexikonnak is munkatársa.

14. *K. György*, szobrász, szül. Szászváron (Baranya vm.) 1852 aug. 17. Már pásztorfiú korában feltűnt faragásaival, s néhány jóakarója támogatásával Grácba, majd 1875. a müncheni akadémiára ment, hol *Irgalmas samaritánusával* tünt fel. Hazajövén, az operaház számára faragta *Peri* operakoltőnek és *Palestrina* zeneművésznek szobrait; a honvédelmi palota részére *Árpádot*, a Deák-mauzoleum számára a *Gyászoló Géniuszt*. Rómában egy évet töltött, ott mintázta az *Apagyilkost*. 1883. Rafaelnak urbinói szobra pályázatán K. is résztvett és 64 versenytárs közt a harmadi díjat nyerte el. 1885-ben a székesegyház külső szoborművein Pécsett dolgozott, hol több más szoborműve is van; így egy *Immaculata conceptiója* az Irgalmasok temploma homlokzatán. 1892-ben leplezték le Pozsegán a város megszabadítójának, *Imbriszinovics* Lukácsnak szobrát. Ő készítette továbbá *Szepessy* Ignác pécsi püspök szobrát (1893) s az Országház díszítő szobrainak egy részét, 1896. *Berzsenyi* Dániel szombathelyi szobrát, 1906. *Veres* Pálné szobrát (Budapest).

15. *K. Imre*, író, l. *Zilahy*.

16. *K. Irén*, szinésznő, szül. Ugrán (Bihar vm.) 1869 márc. 1. 1891-ben lépett föl először a debreczeni városi szinházban, hol tíz évig működött, 1902. Szegedre, 1905. Budapestre szerződött a Vígszinházhoz, majd 1912. a Nemzeti szinház szerződtette tagjai közé. A komikai szerepkörben kiváló. Főbb szerepei: Philaminte (Tudós nők); Szidónia (Buborékok); Szerafin (Nagymama) stb.

17. *K. István*, építész, szül. Körösladányon (Békés vm.) 1857., megh. Budapesten 1902. jan. 9. Külföldi tanulmányútjairól hazatérve, a budapesti műegyetemen magántanárnak habilitáltatta magát. Művei: *A szentmargittai kő* (Budapest 1884); *Északnyugati Európa építészete* (u. o. 1885); *A ferde dongaboltozatok kőszerkezetei* (u. o. 1886). Főbb építészi művei: a Baross-utcai női klinika, a Rákóczi-úti László-féle ház stb.

18. *K. István (rugonfalvi)*, történetiró, sz. 1881 jan. 14. Csíkgyimesen. A budapesti egyetemen filozófiát végzett és jogot hallgatott. 1906-ban Győr vm. főlevéltárnoka lett. 1910-ben egyetemi magántanárrá képesitették, 1911. a debreczeni ref. bölcsészeti akadémián a magyar történelem nyilvános rendes, a jogakadémián a jogtörténet magántanára lett. Főbb művei: *Természetes ábrázolás a mohácsi vész előtti magyar címerekben* (Budapest 1904): *Radvánszky György eljegyzése és házassági pöre* (u. o. 1905); *Magyarok Mária Terézia prágai koronázásán* (u. o. 1905); *A Radvánszky család története 1738-ig* (Sajókaza 1905); *II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása* (Budapest 1906); *Báró Radvánszky Béla emlékezete* (u. o. 1907): *A magyar helytartótanács története I. Ferdinánd korában* (u. o. 1907); *Az utolsó nemesi felkelés* (Győr 1909—11, 2 köt.).

19. *K. János*, ref. teológus, szül. Szentkirályszabadján (Veszprém vm.) 1821 ápr. 14., megh. 1906 aug. 17. 1856-ban teológiai tanárrá választatott Pápára. Művei: *Keresztyén hittan* (Pápa 1862—65; ennek kivonata hasonló címmel u. o. 1874. jelent meg); *Kálvin élete* (u. o. 1876); *Pantheismus és theismus* (u. o. 1876).

20. *K. János*, kat. egyházi író, szül. Szegeden 1857 nov. 21. Pappá szentelték 1880 júl. 7. 1882-ben Temesvárt a dogmatika és filozófia tanára, időközben tanulmányi felügyelő; 1889. a budapesti Szent István-társulat igazgatója. Alapítója az Aquinói Szt. Tamás-társaságnak, tagja a Szent István-társulat kebelében fennálló tudományos és irodalmi osztálynak. 1894-ben pápai kamarás, 1897. a csanádegyházmegyei papság autonómiai képviselője, 1898. egyetemi nyilvános rendkívüli, 1904. rendes tanár, 1902. pápai prelátus, 1912—1913-ig rector magnificus, 1913. cimzetes apát. Irodalmi munkássága: Számtalan különféle lapban és folyóiratban megjelent cikkein, értekezesein kívül önálló művei: *Levelek egy fiatal lelkészhez* (németből, 2 kötet); *Jézus Krisztus* (franciából, 2 kötet); *Hitelemző beszédek* (németből, 3 kötet); *Katholikus ágazatos hittan* (Katschthaler művének fordítása, 6 köt., 1896); *A pap a szeretet*

apostola (1897); *A hitről* (1897); *Vasárnapi szentbeszédek* (németből, 1898); *A kat. Magyarország* (1901); *A szépről és szépművészetekről* (1903); *Jézus élete* (1903); *Az okságról és az oksági elvről* (1909); *Isten megismerése a látható világból* (1909); *A bölcselettudomány jelentősége* (rektori székfoglaló, 1912); *A bölcselettudomány művelési módjáról* (rektori ünnepi beszéd, 1913) stb. és számos szentbeszéd különböző alkalmakkor. 1886—1905-ig szerkesztette és kiadta a Bölcseleti Folyóiratot, 1889—1913-ig a Hittudományi Folyóiratot, 1914 óta szerkeszti a Religiót. Számos cikket írt a Pallas Nagy Lexikonába.

21. *K. József*, mérnök, a magyar vízműépítés első mestere, szül. Budán 1748 márc. 19., megh. Zomborban 1813 márc. 13. A mérnöki tudományokat a bécsi katonamérnöki akadémián sajátította el. Zomborban volt kincstári mérnök s építészeti igazgató. Ez állásában számos lecsapoló munkálatot hajtott végre. Ez apróbb sikerek után fölbátorodva, tervet készített a Dunát a Tiszával összekötő hajózó csatorna létesítésére. A csatorna Monostorszegnél torkollott ki a Dunából és Tiszaföldvárnál szakadt a Tiszába; összes hosszúsága $13^1/_2$ mérföld, mélysége 1·86 méter, és rajta 5 kamara-zsilip volt (l. *Ferencz-csatorna)*. A terveket öccsével, Gáborral (l. *K. 12.)* együtt készítette s 1792. szabadalmat kapott, hogy 50 tagú társulatot alakítson a csatorna létesítésére. A munkát 1793 jún. kezdték meg és 1802. fejezték be, úgy hogy máj. 2. a Ferencz-csatornát megnyitották és a forgalomnak átadták. Azonban K. nem élvezhette fáradozásai gyümölcsét. 1797-ben meg kellett válnia a csatornaügyek vezetésétől, mert ellenfelei a hajózási társaságból kibuktatták. A klasszikus műveltségű férfiú naplóját, melyet II. József császár is átlapozott, a nemzeti muzeum őrzi. V. ö. *Koch* József, A Ferencz-csatorna rövid története.

22. *K. József*, költő, szül. Mezőcsáton (Borsod vármegye) 1843 nov. 30. Szüleivel előbb Tiszacsegére, onnan 1850. Serkére költözött, hol atyja regálebérlő volt. A magyar és német költők művei iránt már igen korán érdeklődő fiút szülei előbb Miskolczon héber tanulmányokra fogták, majd gimnáziumba adták, 1857. Rimaszombatba, 1861-ben a debreczeni református kollégiumba. A következő évben atyja tönkrement s így magának kellett föntartásáról gondoskodni. Mint tanító hat év alatt vagy kétszerannyi helyen fordult meg, legtovább az Alföldön, Hevesben és Biharban tartózkodott s a zsidó érzelemvilágnak ismerete mellé, amelyet még a szülői házból vitt magával, itt szerezte meg a magyar népélet ismeretét. 1868. Pestre költözött, ahol előbb korrektor volt, később lapot szerkesztett *(Képes Világ* 1870—73), majd amikor lapja megszünt, Szentesi Rudolf álnéven egy füzetes rémregény *(Budapesti Rejtelmek*, 8 kötet, 1874) írásából tartotta fönn magát. Noha *Zsidó dalok* című versfüzete hitsorsosai körében kedvező fogadtatásra talált s értékére a Pesti Naplóban Rákosi Jenő nyomatékosan utalt, K. versei elött az előkelő szépirodalmi lapok sehogysem akartak megnyílni, mígnem Toldy Ferenc *Simon Judit* c. balladáját 1875. bemutatta a Kisfaludy-Társaságban. Neve egyszerre ismeretessé lett az országban s érdeklődéssel várták költészetének újabb terméseit. 1876-ban megjelentek *K. József költeményei 1868—1876* (azóta még négyszer), ez a gyüjtemény a Zsidó dalok öt darabján kívül a *Regény* c. családi életére vonatkozó ciklust s a *De profundis* c. költői beszélyt foglalta magában, mely utóbbi az eddig szokatlan tárgyat, a bukott nő sorsát énekelte meg. A következő évben a Petőfi-Társaság megválasztotta tagjának, költői neve ünnepeltté lett, főként balladái által. 1876—1882-ig Temesvárott tartózkodott mint a zsidó hitközség jegyzője, 1882. újra Pestre költözött s a Magyar-francia bizt. társaság kötelékébe lépett. Ugyanekkor, az antiszemita-mozgalmak idején írta *Az ár ellen* c. költeményét, mely németen kívül héberre is lefordítva, Oroszországban zsinagógai énekké lett. A pesti izr. hitközség magyar egyházi énekek szerzésével bízta meg s K. a régi zsoltáreszméket modern foglalatban sok egyéni fölfogással dolgozta fel. Dogmatikus észrevételek merülvén fel az énekek ügyében, a szerző nem ment bele a kívánt változtatásokba, hanem lemondva a kitűzött jutalomról s arról, hogy művét énekkönyvül elfogadják, maga adta ki. *Ünnepnapok* címen mint költeményfüzetet (1888-ban kétféle kiadásban, egy kisebb alakúban s egy nagyobb, rajzokkal díszítettben). Ugyanekkor írta *Mese a varrógépről* című költői elbeszélését (1884). Kisebb költeményei is egyre szaporodtak; a legnagyobb hatásuak közülük balladái *(Rabasszony, Gedővár asszonya, Szép Batóné, Roboz Ágnes* s a korábbi, de legbecsesebb *Ágota kisasszony)* s lírai költeményei közül az újabbak, melyek tartalomban és hangban tisztultak és mélyültek a régiekhez képest. *Jehova* c. terjedelmes költeményét Jászai Mari szavalata (1893) az egész országban népszerűvé tette. E versei *K. József újabb költeményei 1883—1889* címen 1891. jelentek meg. 1890. megindította *A Hét* című szépirodalmi hetilapot, melyet irodalmunkban szokatlan elevenséggel, ötletességgel, változatossággal szerkeszt. Nemcsak egész írói gárdát toborzott maga köré, hanem írókat nevelt s lapja irodalmi életünknek sajátos, határozott szellemű organumává lett. Összes költeményei, a régiek és újabbak, *K. költeményei* címen 1897. elsőrangú művészektől illusztrált díszkiadásban jelentek meg (olcsó kiadásban 1899, 1900, 1902, 2. köt. 1913). Legújabb költeményei *Levelek hullása* c. alatt 1908. jelentek meg, legutolsó nagyobb verses műve: *Legendák a nagyapámról* 1911. K. nem termékeny költő, de műgonddal dolgozik, s míg régen balladái népszerűségüket Arany hagyományainak folytatásán kívül főként annak köszönhették, hogy kiaknázták a zsidó népszokásokban és érzelemvilágban rejlő poézist, újabban mind mélyebb hatást tesz lírája is, melyben bánatos melankólia és megható báj olvad harmonikusan össze. Hangja változatos: borongós és szatirikus, sovárgó és lelkesedő, előadása sajátosan szines, szinte keleti színpompájú. Az 1868 óta föltünt költőink között egyike a legizmosabb tehetségeknek, amit elismert a magyar közönség, több izben rendezve tiszteletére fényes ünnepeket (1907, 1908, 1913), a Petőfi-Társaság, mely 1897. tiszteleti tagjának,

a Kisfaludy-Társaság, mely 1914. rendes tagjának választotta s méltányol a német közönség is, mellyel Lewinsky szavalatai s Neugebauer László, Sturm Albert és Steinbach József fordításai ismertették meg K. verseit. 1914-ben a király a Ferenc József rend középkeresztjével tüntette ki. V. ö. *Glatz* Károly, K. József (1904).

23. *K. József*, posta- és távirdafőigazgató, szül. 1850. Kolozsvárt, megh. 1909 nov. 19. Budapesten. 1872-ben állami távírószolgálatba lépett. 1887-ben a távírónak a postával való egyesítése alkalmával posta- és távirdatanácsossá nevezték ki, 1895. igazgató, 1898. főigazgató lett. A kereskedelmi minisztériumban ügyosztályvezető s 1888 óta a posta- és távirótisztképző tanfolyam tanára volt. Nevezetesebb munkái: *A villamos távirás kézikönyve* (Budapest 1884); *Távirdai gép- és kapcsolástan* (u. o. 1891); *A távíró és távbeszélő gépek és készülékek szerkezetének és kezelésének ismertetése* (u. o. 1897). Célszerű átalakítást végzett a Morse-féle távirógépen s az átalakított gép Kiss-féle írógép név alatt ment át a használatba.

24. *K. Károly*, kapitány, hadtudományi író, szül. Budán 1793 aug. 12., megh. Pesten 1866 febr. 17. 16 éves korában a 37. gyalogezred kötelékében résztvett a napoleoni hadjáratban, 1824. Budára tétetett át a gránátos osztályhoz, 1833. mint kapitány ment vissza ezredéhez, 1837. pedig nyugalomba vonult. 1840-ben az Akadémia rendes tagjává választotta. Különösen nagy érdemei voltak 1845. a pesti polgári magyar őrhad rendezése és 1848. a nemzetőrség szervezése körül. Az 1848-iki márciusi napokban a főhadikormányszék őt hívta meg a pesti nemzetőrség szervezésére, a miniszterelnök a nemzetőrségi országos tanácsnál osztályfőnökké és politikai előadóvá nevezte ki. Később ezredessé neveztetett ki s a nemzetőrségtől a belügyminisztériumhoz, azután a honvédelmi minisztériumhoz helyezték át. Károly főherceg hadtudományi nagy munkájának magyarításán (3 kötetben) és *Hadi műszótárán* kívül több hadtudományi értekezést közölt a folyóiratokban, nevezetesen a Tudományos Gyüjteményben. Ujabb munkái a magyar akadémiai Értesítőkben, melyek külön lenyomatban is megjelentek: Olvasmányok a hadi történelemből és Hunyadi János utolsó hadjárata Bolgár- és Szerbországban (Pest 1857); A várnai, rigómezei és nikápolyi ütközetek hadtudományi leirása stb. V. ö. *Mátray* Ernő, K. K. 1833—1866; Gyászbeszéd *Toldy* Ferenctől K. felett, Irodalmi besz. 2. köt.

25. *K. Károly (szentkúti)*, ev. ref. lelkész, szül. Pozbán (Bars) 1841. 1887-től nagyigmándi lelkész. Nagyobb művei: *Monographiai vázlatok a barsi református egyházmegye multja és jelenéből* (Pápa 1879); *Uj magyar Athenas* (Ujabbkori magyar protestáns írók életrajz-gyüjteménye, (Budapest 1882—87); *Sámuel II. könyvének magyarázata* (1885); *Töredékek Nagyigmánd és vidéke multjából* (u. o. 1893).

26. *K. Károly*, kémikus, szül. Debreczenben 1858 márc. 27. Az állami gyakorló főgimnáziumban 1881. a fizikát és ásványtant tanította, 1882. Than Károly asszisztense lett. 1886-ban a budapesti tudományegyetemen felállított üvegtechnikai laboratórium berendezésével és vezetésével bizták meg. Behatóan tanulmányozta a Röntgen-sugarakat s többféle Röntgen-lámpát szerkesztett, később pedig külön Röntgen-laboratóriumot rendezett be. Kémiai, fizikai, az üvegtechnika körébe vágó, továbbá fölfedezéseit ismertető dolgozatai hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg.

27. *K. Károly*, *Zilahy K.* Károly írói neve. L. *Zilahy*.

28. *K. László*, 1848—49-iki konstantinápolyi magyar követségi titkár, szül. Nagykanizsán 1822., megh. Budapesten 1886 máj. 27. Ifjuságában a zágrábi teológiai szeminárium növendéke volt, de elhagyván a papi pályát, Triesztbe ment, hol beiratkozott a tengerészeti iskolába. Majd Konstantinápolyba költözött, onnan pedig, mikor 1848. kitört a szabadságharc, visszatért Magyarországba. Kossuth Lajos 1849. kinevezte követségi titkárnak Andrássy Gyula gróf mellé, 1849 után Párisban, majd Londonban telepedett meg s az emigráció tagjaival volt összeköttetésben. Miután egy ideig egy nagy belfasti vászongyár képviseletében beutazta Olaszországot, Spanyolországot, Franciaországot és a Keletet, 1861. álnéven mint Kossuth megbizottja Magyarországba jött. Rövid idő mulva amnesztiát kapott és Pesten ügyvédi vizsgát tett. 1864-ben Mexikóban mint a császári kabinetiroda fordítója működött, Miksa császár kivégzése után pedig az Egyesült-Államokban egymásután mint aranyásó, törvényszéki tolmács, korcsmáros, nyelvmester, szinész és prédikátor kereste meg kenyerét. Hazatérve Magyarországba, a sokat hányatott embernek Kozma Sándor főügyész szerzett állást. Naplóját, melyben konstantinápolyi útját és Andrássy Gyula gróf ottani működését írja le, *Reiner* Bertalan dolgozta fel Graf Julius Andrássy als Diplomat der Revolution c. tárcasorozatában (N. Fr. Presse 1890).

29. *K. Menyhért*, tanár és író, szül. Nyárádköszvényesen (Marostorda vm.) 1880 márc. 19. Tanulmányait Marosvásárhelyen, Budapesten és Kolozsvárt elvégezve 1904. hírlapíró lett a fővárosban, 1906. megyei, 1909. állami szolgálatba lépett mint pénzügyi fogalmazó, 1913. felső keresk. isk. tanár lett Budapesten. Egyszerű, közvetlen elbeszélésekkel tünt föl 1905., melyeknek tárgyát szivesen veszi szülőföldje világából. Verseiből is kiérzik ragaszkodása a székely földhöz és néphez. Nevezetesebb művei: *Verőfényes emberek* (elbeszélések 1905); *Az aranypók és egyéb elbeszélések* (1906); *Versek* (1907); *A Hargita alatt* (elbeszélések, 1908); *Az ember visszatér* (regény, 1909); *A gyémántos harang* (versek, 1911); *Az örök tűz* (új versek, 1913).

30. *K. Mihály*, jogi író, szül. Garamszőllősön (Bars vm.) 1856 szept. 9. Miután tanulmányait elvégezte és a bosznia okkupációt végigküzdötte, 1880. Bars vm.-ben segédszolgabíró, 1889. főszolgabíró, 1896. árvaszéki elnök lett. *A Magyar Közigazgatás* c. szaklap állandó munkatársa. A hazai és külföldi szaklapokban megjelent számos cikkén kívül önálló munkája: *A naturalizmus befolyása az európai gazdászati életre* (Budapest 1912, az Akadémia kiadása).

31. *K. Mihály*, szinész, szül. Aradon 1857. Szini pályáját 1880. kezdte, vidéki szinészkedés után a

budapesti Népszinház elsőrangú baritonistája lett s főkép mint népszinmű-énekes ért el nagy sikereket. Ha nem is tudta feledtetni Tamássyt, pótolni tudta szép énekével, magyar és jellemzetes játékával. 1910-ben nyugalomba vonult. Irt néhány népszinművet is: *Czifra Jancsi* (1880); *Szikra Panna* (1885); *Az árva pipacs* (1887); *Szép Borcsa* (1889). Főbb szerepei: Göndör Sándor, Andris bojtár, Rip van Winkle stb.

32. *K. Miklós (nemeskéri)*, 1848—49-iki honvédezredes és emigráns, szül. Somogy vármegyében 1820., megh. Párisban 1902. Tanulmányait befejezve ügyvédi oklevelet szerzett s hosszabb külföldi utat tett, majd hazatérése után mint fogalmazó és titkár a helytartótanácsnál működött. 1848-ban résztvett a főváros márciusi mozgalmaiban, majd a budai nemzetőrség parancsnoka és őrnagy lett s e minőségében vett részt a parndorfi táborozásban. Ezután budai várparancsnokká és ezredessé neveztetett ki s a debreczeni kormány megbízta azzal, hogy a szabadságharc ügyét Piemontban és Angliában diplomáciailag képviselje. A szabadságharc leveretése után ő is az emigránsokhoz csatlakozott s miután 1849 végén a pradoi tengeri fürdőben nőül vette a vagyonos Le Charron marquiset, özv. De Roy grófnét, anyagi viszonyai megengedték neki, hogy honfitársai érdekében működhessen és érdekükben fölléphessen. 1867 után Magyarországon Véglesen is vásárolt birtokot s ettőlfogva az év egy részét itthon töltötte.

33. *K. Mór*, római jogász, szül. Kolozsvárt 1857 máj. 12. Tanulmányait igen fiatalon elvégezte, már 1876., 19 éves korában a jogtudományok doktorává avatták és már 1878., 21 éves korában magántanárrá habilitálták a kolozsvári egyetemen, 1880. a nagyszebeni jogakadémián helyettes, 1881. rendkivüli, 1882. rendes tanár lett, 1884. pedig a jogakadémia föloszlatásakor a kolozsvári egyetemre helyezték át, ahol 1886. a római jog rendkivüli, 1890. rendes tanára lett. Az egyetemnek több izben dékánja, az 1904/05. tanévben pedig rektor volt. 1910. udvari tanácsosi cimet kapott. A hazai és külföldi szaklapokban megjelent cikkein kivül önálló munkái: *A végrendeleti alakok kifejlődési története Justinian császár törvényhozásáig* (Kolozsvár 1876, egyetemi pályadíjat nyert); *Adatok a bonorum possessio contra tabulas eredetének kérdéséhez* (u. o. 1880); *A corpus juris civilisből készített és feldolgozott magánjogi gyakorlati esetek gyüjteménye.* Kézikönyvül a római jogból tartott praktikumokhoz (Budapest 1883). A Fodor-féle Magyar Magánjogban írt dolgozatai külön kiadásban is megjelentek *Jogügyleti kötelmek* (Budapest 1898) és *Jogi alapfogalmaink* (u. o. 1903) c. alatt.

34. *K. Pál (nemeskéri)*, apát, szül. 1793-ban Szentgróton (Zala), megh. Bécsben 1847 okt. 31. A győri egyházmegye papnövendéke lett, majd a bécsi egyetemi könyvtárnál segédtiszt volt és a Teréziánumbanmagyar n a yelv tanáraként működött. Ferenc Károly főherceg fiait, köztük a későbbi I. Ferenc József királyt is ő tanította a magyar nyelvre. Bécsben magyar könyvvizsgáló volt; majd nagyváradi kanonok és királyházi apát lett. Az Akadémia 1846. tiszt. tagjává választotta. Irt több pedagógiai munkát és tankönyvet és megirta Széchenyi Ferenc gróf életrajzát.

35. *K. Pál (nemeskéri)*, volt államtitkár, K. Miklós honvédezredes (l. *K.* 32.) fia, szül. St.-Ange-ban (Franciaország) 1856. Tanulmányait Franciaországban végezte, 24 éves korában hazajött, 1882. országgyűlési képviselővé választották szabadelvű programmal, 1895—96. Zólyom vmegye főispánja, 1896—1903. pedig földmivelésügyi államtitkár volt.

36. *K. Rezső*, festő, szül. 1889 dec. 26. Budapesten. Előbb Budapesten, aztán Nagybányán és Párisban tanult s már növendék korában feltünést keltett grafikai munkáival. Londonba telepedvén, ott 1909. gyüjteményes kiállitásban mutatta be műveit s ugyanott festette az *irlandi alkirály lányát* és *Pejacsevics Elemér gr.* arcképét. Ezt a kiállitást követte műveinek bemutatása 1910. Budapesten, 1912. Bécsben és 1913. ismét a londoni Fine Art Society-ben. Művei közül megemlitjük: *Ego sum via, veritas, vita* (1909); *Leigh of Sea*, *Boulevard Montparnasse* stb. Legújabban a Nemzeti Szalon ezüstérmét kapta (1912).

Kiss, *August*, német szobrász, szül. Paprotzauban (Felső-Szilézia) 1802 okt. 11., megh. Berlinben 1865 márc. 24. Berlinben Rauchnak volt tanítványa. Hírnevét 1839. a tigrissel küzdő lovas amazon mozgalmas szobrával alapította meg, mely bronzöntvényben a berlini Altes Museum előtt van felállitva és mindvégig K. legismertebb, népszerűvé vált műve maradt. Egyéb művei: Nagy Frigyes lovasszobra Boroszlóban; III. Frigyes Vilmos király szobra Potsdamban; ugyanannak lovasszobra Königsbergben; Szent György lovasszobra a berlini kir. palota udvarán; Beuth, továbbá Winterfeld és Schwerin tábornokok emlékszobrai Berlinben, stb.

Kissajó, kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1910) 894 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagysajó.

Kissalló (azelőtt: *Mező-Kissalló)*, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 604 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagysalló.

Kissándori (azelőtt: *Kis-Sztricze)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 331 tót lak.; u. p. és u. t. Nagysándori.

Kissár (azelőtt: *Sár)*, kisk. Szatmár vmegye szatmárnémeti j.-ban, (1910) 186 magyar lak.; u. p. Szárazberek, u. t. Lázári.

Kis-sárfűtej, l. *Euphorbia.*

Kissarkad (azelőtt: *Sarkad)*, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 695 rutén lak.; u. p. Beregkisalmás, u. t. Ilosva.

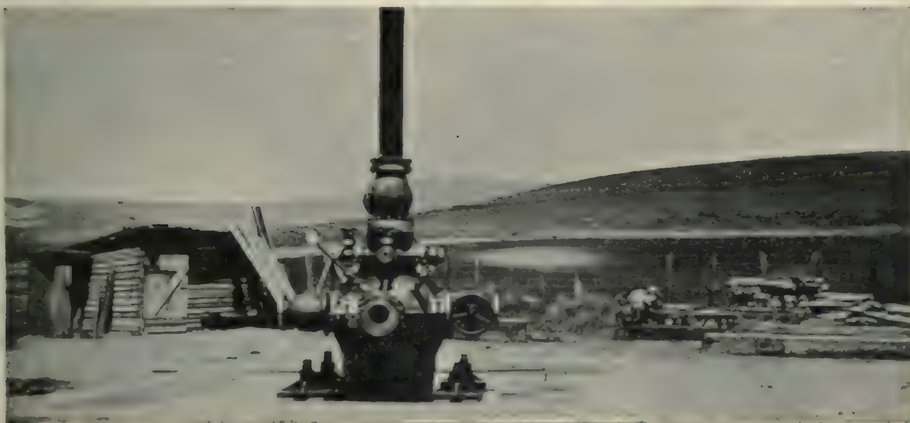
Kissarlósfű (növ.), l. *Teucrium.*

Kissármás, kisk. Kolozs vmegye nagysármási j.-ban, (1910) 890 oláh és magyar lak., vasútállomás, posta- és távirőhivatal. K. hírnevét *gázkútjának* (l. a *képmellékletet)* köszöni, amelyet a m. kir. pénzügyminisztérium 1908 nov. havában a falu mellett levő Bolygóréten 325 m. t. f. m. térszinen fúratott. Ugyanis a m. kir. pénzügyminisztérium *Mály* Sándor min. tanácsos buzgólkodására az Erdélyi Medencében kálisókutatások céljából 1907. fúrásokat kezdett. Az I. számú fúrást Nagysármás

KISSÁRMÁSI FÖLDGÁZKUTAK.

1. A kissarmasi gazkut elzarasakor az uton kitört földgázok 1910. junius 27-én d. e. Dr. Papp K. fölvétele.

2. A kissármási gázkút, az oldalszelepből áramló kék-gázzal. Dr. Papp K. fölvétele.

3. Az 1. sz. fúrás Nagysarmáson, nyugatról nézve. Dr. Papp K. fölvetele.

vasúti állomása mellett, *Lóczy* Lajos és *Papp* Károly geológusok kijelölése alapján, 1907 szept. havában kezdték és 1908 okt. havában 627 m. mélységben beszüntették. Ebben a fúrásban 460—470 m. és 570—580 m. mélységek között sósvíz és kevés gáz mutatkozott. Az I. számú fúrásból vont következtetések alapján *Papp* Károly m. kir. geológus a II. számú fúrás helyét a K.-i átlagosan 10 m³, vagyis óránkint 36,000 m³, 24 óránkint 864,000 m³. Erejére nézve ezidőszerint a földkerekségnek negyedik gázkútja, minthogy csak három északamerikai gázkút múlja fölül, nevezetesen a Pittsburg melletti 83,000 m³, a pennsylvaniai Hoge-kút 70,750 m³ és a kaliforniai Matson Terrain-kút 41,150 m³ óránkénti gázmennyiségével.

1–5 A gázkút első elzárásakor, 1910. jún. 27. kitört földgázok
I–IV A b. Bánffy-féle rét mocsárgázas tócsái
A–G Az 1911. okt. 29-én történt gázkitörések
II., X., XI., XII., XIII., XX., XXIII. számú gázkutak

A kissármási bolygórét helyszínrajza. (Dr. Papp Károly felvétele szerint.)

Bolygóréten, *Veszprémy* Antal főszolgabiró tanyája mellett jelölte ki. A II. számú fúrást *Böhm* Ferenc bányamérnök és *Neumayr* János hallei gépészmérnök vezetésével *Thumann* Henrik hallei fúróvállalkozó 1908 nov. 26. kezdte és 1909 ápr. 22-én 302 m. mélységben végezte. Ez a II. számú kút a 20 m. mélységtől kezdve folyton növekvő mennyiségben adta a földigázt, többször elpusztítva a fúrótornyot és két izben is felrobbantva a szomszédos réteket. A gázkutat végül mégis sikerült elzárni s az ipari használatra hozzáférhetővé tenni. A K.-i II. számú gázkút a földkerekség legtisztább földigázát szolgáltatja. A gáz összetétele 99% metán (CH_4), 0·40% hidrogén (H), 0·40% oxigén (O) és 0·20% nitrogén (N). Fajsúlya 0·55, elégési hősége kezdetben 8530, jelenleg 8600 kalória, úgy hogy fűtőereje a legjobb porosz szenet is magasan fölülmúlja. A kiömlő gáz ereje 26 atmoszféra, mennyisége mp.-enkint

K.-on azóta több kutat is fúrtak, de ilyen nagy erejű gázömlést a többi fúrásban nem találtak. Ezek a K.-i fúrások a következők:

Kissármási			mélysége		nyomása		gázmennyisége naponkint	
II.	számú	gázkút	301·9	m.,	26·5	atmoszféra,	864,000	m³
X.	«	«	68·6	«	8·5	«	54,371	«
XI.	«	«	86·8	«	12·0	«	65,000	«
XII.	«	«	226·2	«	25·0	«	204,068	«
XIII.	«	«	108·0	«	8·2	«	70,000	«
XX.	«	«	129·0	«	14·0	«	169,000	«
XXIII.	«	«	220·4	«	20·2	«	56,000	«

A K.-i gázkutak összes gázmennyisége megközelíti naponként a másfél millió m³-t. A gáz minden m³-e egyenértékű lévén 1·23 kg. 7000 kalóriás kőszénnel, ilymódon a K.-i gázmezők fűtőereje naponkint több mint 200 waggon kőszénnek felel meg. A földigáz fűtésre, világításra, gépek hajtására, kohászati és kémiai iparcikkek előállítására nagyon alkalmas, pompásan lehetne

üveggyártáshoz használni, mert a metán a legtisztább tüzelőanyag. A rendkívül sokféle tervezés közül, amelyeket a K.-i gáz elvezetésére és felhasználására készítettek, eddigelé csak a *kissármás—torda—marosújvári vezetékmű* készült el, amelyet 1914 márc. havában a forgalomnak át is adtak. Ez az első nagyobbszabású gázvezeték Európában. A vezeték a K.-i XII. számú gázkútból ágazik ki és Nagysármáson, Báldon, Csehtelkén, Magyarfrátán, Egerbegyen, Aranyosgyéresen át az utak mentén Tordáig halad, ahol a «Magyar ammoniak sziksógyár» telepéig van vezetve. Innét a vezeték elágazik és Felvinczen, Marosveresmart községeken keresztül Marosújváron ér véget a «Magyar Solvay-művek részvénytársaság» ipartelepén. A kissármás—torda—marosújvári vezetékmű építését az *Első Erdélyi Földigáz Vezetékmű Részvénytársaság* és a *Magyar Solvay-művek Részvénytársaság* 1913 máj. havában kezdte és 300 munkással, 3 millió K költséggel 1914 márc.-ban végezte be. A vezeték 14, 12, 7 és 6 m. hosszú csövekből áll. A kissármás—tordai rész 250 mm., a torda—marosújvári rész 143 mm. belső átmérőjű csövekből készült 6·5 mm., illetőleg 4·5 mm. falvastagsággal. A forrasztás nélküli acélcsöveket a zólyombrézói állami vasgyár készítette. A vezetékműbe a terepviszonyoknak megfelelőleg a mélyebb vagy magasabb pontokon vízlecsapolók, szelepek, tolók vannak beiktatva, a gázkútból hozott vízpára, sósvíz, homok stb. lecsapolására. A vezeték hossza 73 km. A kissármás—torda—marosújvári gázvezeték a XII. számú gázkútból naponkint 190,000 m³ gázt vezet el, azonban a vezeték úgy van méretezve, hogy naponkint 500,000 m³ gázt képes szállítani, ha a főkútba bekapcsolják.

A földigáz az 1911. VI. t.-c. alapján az egész magyar birodalom területén az államot illeti meg s így a K.-i gáz elvezetésére is a m. kir. kincstár adta az engedélyt a zalatnai m. kir. bányakapitányság útján a nevezett vállalatoknak. A K.-i gázmező geológiailag a miocénkori sóformáció, vagyis a mediterránkori mezőségi rétegek alatt fekvő sós agyag dómszerű felpuffadásában terül el. *Böckh* Hugó selmeczbányai tanár tanulmányai szerint a mezőségi rétegek K. körül antiklinálisszerű boltozatba vannak felemelve. Ez az antiklinális azonban nem nyúlik hosszan el, hanem inkább köröskörül zárt boltozatot formál, úgy hogy helyesen dóm-alaknak nevezhető. Ugyanolyan képződmény van itt, mint a sóbányákban, azzal a különbséggel, hogy a dómszerű boltozat magjában nem só, hanem gázokat tartalmazó homokos képződmény van. A gáz homokos rétegekből, a boltozatból tör elő és pedig valószínűen nagy mélységekből ered, ahonnét vetődéses vonalak mentén szivárog fölfelé. A K.-i gázmező eddigelé 2 izben tört ki nagy erővel és pedig a gázkút első elzárásakor 1910 jún. 25., majd a végleges elzárás után 1911 okt. 29. Különösen az utóbbi kitörés nagy pusztítást okozott a környéken, amelyet valósággal földrengésszerűen rázott meg. Fontosabb irodalma: *Papp* Károly, A K.-i gázkút Kolozsmegyében (Földtani Közlöny 40 köt., 305—336. l.); *Böckh* Hugó—*Böhm* Ferenc, Az Erdélyi Medence földigázt tartalmazó rétegeiről (Budapest 1911, a magyar királyi pénzügyminisztérium kiadása).

Kissáró, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 572 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagysáró.

Kissáros, kisk. Sáros vmegye eperjesi j.-ban, (1910) 698 tót lak.; u. p. és u. t. Eperjes. Hozzátartozik *Czeméte* (l. o.) fürdő.

Kissároslak, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 435 magyar lak.; u. p. és u. t. Egyházasrádócz.

Kissebes, kisk. Kolozs vmegye bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 1238 oláh és magyar lak., vasútállomás távíróval, posta- és távbeszélőhivatal. Jelentékeny dácitkőgyárral, mely leginkább építőkövet szállít.

Kissebespatak (azelőtt: *Sebespatak*), kisk. Szatmár vm. avasi j.-ban, (1910) 583 oláh és magyar lakossal, vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Iloba.

Kisselew, *Pavel*, orosz államférfi, l. *Kisszelev*.

Kisselmecz, 1. kisk. Liptó vmegye rózsahegyi j.-ban, (1910) 186 tót lak.; u. p. és u. t. Nagyselmecz. — 2. *K.* (azelőtt: *Stiavnicska*), kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 704 tót és magyar lak., posta- és távíróhivatallal.

Kisselyk, nagyk. Nagy-Küküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 1966 német és oláh lak., postaügynökség, u. t. Nagyselyk.

Kissenkőcz (azelőtt: *Kissenkvicz*), kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 396 tót lak., vasútállomás távíróhivatallal (Modor-Nagysenkőcz); u. p. Nagysenkőcz, u. t. Modor.

Kissikárló, kisk. Szatmár vm. szinérváraljai j.-ban, (1910) 241 oláh és magyar lak., vasútállomás távíróhivatallal; u. p. Nagysikárló.

Kissikátor (azelőtt: *Sikátor*), kisk. Borsd vm. ózdi j.-ban, (1910) 412 magyar lak.; u. p. Domaháza, u. p. Ózd.

Kissingen, járási székhely és híres fürdő a bajorországi Alsó-Frank kerületben, a Frank-Saale és vasút mellett, 198 m. magasban, erdős hegyektől körülfogott völgykatlanban, (1910) 5831 lak. A jelenleg használatban levő források közt a nevezetesebbek: a Rákóczy-forrás, melyet 1737. fedeztek fel; vize (9° R.) kékesen átlátszó, erősen habzik, kissé kesernyés ízű és kevés vasat, de annál több szénsavat tartalmaz. A Pandur-forrás (8·07° R.) a legrégibb; mindenben hasonlít az elsőhöz, csakhogy kevesebb szilárd alkatrésze és több szabad szénsavtartalma van. A Miksa-forrás (8·75° R.) vize kristálytiszta, erősen pezseg, csípős, savanykás ízű és igen üdítő ital. A Kissingentől 2 km.-nyire fekvő Sole-Sprudel (2% konyhasó, 18° C.) vize szintén erősen pezseg; nagyon sós, kissé vasízű, kesernyés utóízzel. A Schönborn-Sprudel, Hausen falu mellett, mindenben hasonlatos az előbbihez. Van Kissingenben ezeken kívül egy keserűvízforrás is, mely hasonlít a friedrichshallei vízhez. Fürdésre csak a Sole-Sprudel (ritkán a Pandur-forrás) vizét, az ivókúrához ellenben mind az ötöt használják. 1866 júl. 10. a poroszok itt Wrangel vezérlete alatt győzedelmeskedtek a Károly herceg vezérelte bajorokon. 1874 júl. 13. Bismarck ellen merényletet követett el egy Kullmann nevű kádárlegény. Bismarck szerencsés megmenekülésének emlékére 1877 ápr.

29. leplezték le a Bismarck-emléket, 3·5 m. magas bronzoszlopot. 1905 jún. 24. avatták fel az új királyi szinházat.

Kissink, nagyk. Nagy-Küküllő vm. nagysinki j.-ban, (1910) 935 német és oláh lak., postaügynökség; u. t. Alsószombatfalva.

Kissitke, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 673 magyar lak.; u. p. Nagysitke, u. t. Sárvár.

Kissling, *Richard*, svájci szobrász, szül. Wolfwylban (solothurni kanton) 1848. Ifjúkorában a Solothurn mellett levő jurai kőbányákban dolgozott, de már akkor oly nagy mintázó tehetségről tett tanuságot, hogy Schlöth svájci szobrász fölvette római műtermébe. Itt készitette el A versenyfutó (baseli muzeum); A nagyságát mérő fiatal leány (Calla) és A jelenkor géniuszának alakjait. Főműve Tell Vilmos és fiának 1895. leleplezett óriási szobra Altdorfban azon a helyen, hol Tell a monda szerint fia fejéről lelőtte az almát.

Kissolymár (azelőtt: *Kis-Folkmár)*, kisk. Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1910) 187 tót lak.; u. p. és u. t. Kassahámor.

Kissolymos, kisk. Udvarhely vmegye székelykeresztúri j.-ban, (1910) 1089 magyar lak., postaügynökség; u. t. Székelykeresztúr.

Kissomkút, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 633 oláh lak.; u. p. és u. t. Dés.

Kissomlyó, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 666 magyar lakossal; u. p. és u. t. Jánosháza.

Kisszabadi (azelőtt: *Ohábicza)*, kisk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 345 oláh lak.: u. p. és u. t. Delényes.

Kisszabadka (azelőtt: *Szoboticza)*, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 796 horvát lak., vasútállomás táviróval, postahivatal.

Kisszabados (azelőtt: *Oroszvolya)*, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 81 rutén lak.; u. p. Remenye, u. t. Tapolyhanusfalva.

Kisszabos (azelőtt: *Kisszlabos)*, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 188 tót lak.; u. p. és u. t. Csetnek.

Kisszaláncz, kisk. Abaúj-Torna vmegye füzéri j.-ban, (1910) 234 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Nagyszalánez.

Kisszalatna, kisk. Zólyom vm. nagyszalatnai j.-ban, (1910) 318 tót lakossal; u. p. és u. t. Nagyszalatna.

Kisszállás, nagyk. Bács-Bodrog vmegye bácsalmási j.-ban, (1910) 1780 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Kisszalók, kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 454 tót lak.: u. p. és u. t. Késmárk.

Kisszaniszló (azelőtt: *Kis-Sztankócz)*, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 352 tót lak.; u. p. Vágszállás, u. t. Tornyos.

Kisszántó, kisk. Bihar vm. biharkeresztesi j.-ban, (1910) 470 magyar lak.; u. p. Nagyszántó, u. t. Nagyzomlin.

Kisszár, Etiópiában használt lantszerű hangszer; 4—6 bélhúrja valószinüleg diatonikus sort adott.

Kisszavosz, thesszáliai hegy, l. *Ossza*.

Kisszeben *(Zeben, Szobinov)*, r. t. város Sáros vm.-ben, szabad királyi város cimével, a Tarcza folyó és a Kassa-orlói vasúti vonal mentén, (1910) 487 házzal és 3288 lak., közte 1168 magyar, 341 német, 1640 tót és 120 oláh, felekezetre nézve 1898 r. kat., 610 gör. kat., 258 ág. ev. és 437 izr. A K.-i járás szolgabirói széke, járásbirósággal, telekkönyvvel, adóhivatallal, csendőrőrssel; számos régies épülete közül kiválik a XV. sz.-ból való gót izlésű, teljesen rendben lévő és megtekintésre méltó plébániatemplom; régi várfalai nagyrészt még fennállanak. Van kegyesrendi főgimnáziuma, famegmunkáló gyára, kefe- és téglagyára, műmalma és papirlemezgyára, kis fürdője (Svablyuvka) és nyaralótelepe, villanytelepe és keretfűrésze, posta- és távirόhivatala, telefonállomása. Környékén jó gyümölcs terem, specialitása a kajszinbarack. K.-t a II. Géza alatt a Rajna mellékéről betelepített flamand eredetü nép alapította; már 1333. szabad kir. város volt, iparcikkeivel Egyiptomig kereskedett. Zsigmond király 1405. évi rendeletére várfalakkal vétetett körül. A mohácsi vész után K. Ferdinánd pártjára állott; a reformációt hamar befogadta s az üldözött prot. lelkészeknek egyik menedékhelyévé vált. Thököly Imre idejében sokat szenvedett, 1703-ban II. Rákóczi Ferenc előtt tárta fel kapuit, ki 1704. K. és Orkuta közt döntő győzelmet aratott a császáriakon; K. ekkor porrá égett. Utóbb békés fejlődésnek indult, mozgalmasabb napokat csak akkor látott, mikor az önvédelmi harc új próbára tette régi hazafiságát; ezt a próbát fényesen megállotta, s azért a nemzeti közvélemény *Hű-Szebennek* nevezte. Ez elnevezés olvasható 1849. kiadott papirpénzein is.

Kisszécsény (azelőtt: *Szécsény)*, kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 406 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Bozsor.

Kisszederjes, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 245 oláh lakossal; u. p. és u. t. Sáromberke.

Kisszedres (azelőtt: *Szudrics)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 560 oláh és magyar lak., vasútállomás, posta, távíró és távbeszélő.

Kisszegyed (azelőtt: *Segyestel)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 384 oláh lak.; u. p. Rézbánya, u. t. Vaskoh.

Kisszék, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 533 oláh lak.; u. p. és u. t. Szék.

Kisszékely, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 1519 magyar lak., postahivatal; u. t. Nagyszékely.

Kisszekeres, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 595 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyszekeres.

Kisszelev, *Pavel Dimitrijevics*, gróf, orosz hadvezér és államférfiú, szül. Moszkvában 1788., megh. Párisban 1872 nov. 26. Az 1812-iki háborút mint Bagration herceg hadsegéde küzdötte végig, azután I. Sándor cár szárnysegéde lett. Mint a II. hadsereg vezérkari főnöke irányította az 1828-iki török hadjáratot. A háború után Moldva és Oláhország kormányzója lett. 1833-ban ő vezette azt az orosz hadtestet, mely a szultán segitségére sietett Mehemed Ali ellen. 1838-ban a cári uradalmak minisztere lett s nagy érdemeket szerzett az azokon élő mintegy 18 milliónyi

parasztság sorsának könnyítésével. Iskolákat, mintagazdaságokat emelt és gondoskodott jó igazságszolgáltatásról. 1856—62-ig párisi követ volt s azután is Párisban maradt haláláig. — Öccse, *K. Nikolaj Dmitrijevics* (szül. 1800., megh. 1869.), mint követ működött 1853—54-ig Párisban, azután a pápai udvarnál s 1864 óta Turinban és Firenzében az olasz király mellett.

Kisszelmencz, kisk. Ung vmegye nagykaposi j.-ban, (1910) 278 magyar lak.; u. p. Dobóruszka, u. t. Szürte.

Kisszentgrót (azelőtt: *Szent-Grót)*, Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1910) 1328 magyar lak.; u. p. és u. t. Zalaszentgrót.

Kisszentlászló, kisk. Kis-Küküllő vármegye erzébetvárosi j.-ban, (1910) 721 német lak.; u. p. Bonyha, u. t. Kiiköllőszéplak.

Kisszentlőrincz, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 283 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Kisszentmárton, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 315 magyar lak.; u. p. Sámod, u. t. Vajszló.

Kisszentmihály (azelőtt: *Kis-Német-Szentmihály)*, kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1910) 319 német lak., vasútállomás távíróhivatallal (Nagyszentmihály); u. p. és u. t. Nagyszentmihály.

Kisszentmiklós, kisk. Temes vmegye újaradi j.-ban, (1910) 2871 német, oláh és magyar lak., vasútállomás távíróhivatallal (Újarad-K.), posta.

Kisszentpéter, kisk. Temes vm. vingai j.-ban, (1910) 643 német lak., u. p. és u. t. Kétfél.

Kisszer *(Kiszer)*, kis mészkősziklákból álló sziget a Banda-tengerben, Timor K.-i végétől 22 km.-nyire, 154 km² területtel, 9000 lak. Amboina hollandi kormányzósághoz tartozik. K. annyiban érdekes, hogy rajta az európai hollandok a XVII. sz.-ban telepedtek meg és ezeknek korcsutódai néhány európai sajátságot (kék szem, szőke haj) megőriztek.

Kisszerdahely (azelőtt: *Szerdahely)*, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 225 magyar lak., u. p. és u. t. Pártosfalva.

Kisszered (azelőtt: *Kisszredistye)*, kisk. Temes vm. verseczi j.-ban, (1910) 637 oláh lak., u. p. és u. t. Nagyszered.

Kisszeretva, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 296 tót, oláh és magyar lak., u. p. Pályin, u. t. Nagykapos.

Kissziget, kisk. Zala vm. novai járásában, (1910) 509 magyar lakossal, u. p. Páka, u. t. Csödömér.

Kisszilva, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 242 tót lak., u. p. Ternye, u. t. Magyarraszlavicza.

Kis-Szirtisz *(Gabeszi öböl)*, a Földközi-tenger öble az északafrikai tengerparton, a tuniszi öböltől délre a Dzsebado sziget és a Kerkenah-szigetek között, kelet felé nyílik s ott 120 km. széles; középmélysége 60 m.

Kisszokond, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 565 oláh lak., u. p. Nagyszokond, u. t. Középhomoród.

Kisszolyva, kisk. Bereg vm. alsó-vereczkei j.-ban, (1910) 1085 rutén, német és magyar lak., vasútállomás távíróhivatallal, u. p. Volócz.

Kisszombat, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 297 vend és cigány lak., u. p. és u. t. Muraszombat.

Kisszőllős, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 483 magyar lak., u. p. Somlószőllős, u. t. Tüskevár.

Kisszurdok (azelőtt: *Kisszurduk)*, kisközség Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 791 oláh lak., u. p. és u. t. Bozsor.

Kistalmács, nagyk. Szeben vm. nagydisznódi j.-ban, (1910) 1608 oláh lak., u. p. és u. t. Nagytalmács.

Kistálya, kisk. Borsod vm. mezőkövesdi j.-ban, (1910) 1202 magyar lak., vasúti megállóhely, posta- és távbeszélőhivatal.

Kistamási, kisk. Somogy vmegye szigetvári j.-ban, (1910) 274 magyar lak., u. p. Görösgalpuszta, u. t. Szigetvár.

Kistanje, község Dalmácia benkovaci kerületi kapitányságában, a bukovicai-Karszt vidéken a Kerka közelében, (1910) 1876 (mint község 10.743) szerb, horvát lak. Keletre tőle van a Sant Arcangelo ősrégi kolostor bizánci templommal és Burnum római város romja.

Kistápé (azelőtt: *Tápé)*, kisk. Tolna vmegye dunaföldvári j.-ban, (1910) 364 magyar lak., u. p. Vajta, u. t. Nagydorog.

Kistapolcsány, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 1602 tót és magyar lak., vasútállomás, kincstári posta-, távíró- és távbeszélőhivatal. Díszes kastélyát a hozzátartozó uradalommal együtt, mely előbb Wimpffen gróf tulajdona volt, 1889. Károly Lajos főherceg vette meg, ki gyakrabban tartózkodott itt. Jelenleg József főherceg birtoka. A kastély a Rákóczi-korból való és benne számos műkincs van összehalmozva. Gyönyörű park övezi. Közelében Hrussó várának romjai vannak.

Kistapolcza (azelőtt: *Tapolcza)*, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 200 magyar lak., vasútállomás távíróhivatallal, u. p. Nagyharsány.

Kistarajos (azelőtt: *Kischocholna)*, kisközség Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 293 tót lak., posta- és távíróhivatallal.

Kistarcsa, kisk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, (1910) 1732 magyar és tót lak., vasútállomás, postahivatal, u. t. Kerepes. Gép- és vasútfelszerelési gyár.

Kistárkány, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 1068 magyar lak., u. p. Nagytárkány, u. t. Bély.

Kistarna, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 934 rutén és magyar lak., u. p. Nagytarna, u. t. Királyháza.

Kistárnok (azelőtt: *Kistorák)*, nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 2850 oláh lak., u. p. és u. t. Nagytárnok.

Kistata, kisk. Sopron vm. csornai j.-ban, (1910) 275 magyar lak., u. p. Szil, u. t. Szil-Sopronnémeti.

Kistavas (azelőtt: *Zemplén-Sztaskócz)*, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 103 rutén lak., u. p. Havaj, u. t. Sztropkó.

Kisté (gör.), l. *Cista*.

Kistéglás (azelőtt: *Téglás)*, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 487 magyar lak., u. p. és u. t. Szürte.

Kistelek, 1. nagyk. Csongrád vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 8744 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal. Nagy határa (11.274 ha) igen termékeny, a földmivelés és állattenyésztés virágzó. — 2. *K.*, Czeglédhez tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, (1910) 477 magyar lak., u. p. Czegléd, u. t. Nyársapát.

Kisteleki *Ede*, hirlapiró, szül. Kisteleken (Csongrád vm.) 1861 nov. 26. Elvégezve Szegeden a gimnaziumot, Budapesten filozofiát és jogot hallgatott s közben hirlapiróskodott. Utóbb egészen e pályára lépett, előbb fővárosi, majd a 90-es évek óta szegedi napilapoknál dolgozott, legutóbb a Szegedi Napló rendes munkatársa. Foglalkozott tanyai gazdálkodással is. Novellái és versei a fővárosi szépirodalmi lapokban jelentek meg; önálló kötetei közül nevezetesebbek: *Költemények* (1888); *Szabad ég alatt* (elbeszélések, 1894); *A reporter* (költői elbeszélés, 1898); *Vándorúton* (elbeszélések, 1900); *Feltámadunk* (versek, 1903); *Földön és az égben* (versek, 1912).

Kistelep, kisk. Temes vm. vingai j.-ban, (1910) 254 német lak., u. p. és u. t. Kétfél.

Kistemaeckers (ejtsd: —makersz), *Henry*, francia-belga iró, szül. Floresseben 1872 okt. 13. Párisban telepedett meg. Eleinte sikamlós történetkéket irogatott, majd komolyabb erkölcsrajzokat, minők L'illégitime (1896), Le frisson du passé (1900) c. regényei s végül nagysikerű szinműveket: La blessure (1900); L'instinct (1905, nálunk *Az ösztön* cimen 1906. adta elő a Nemzeti Szinház); La rivale (társszerző Delard, 1907); La flambée (1911). Magyarul megjelent Az ösztön, ford. *Ábrányi* Emil (Budapest 1912); A kém, ford. *Góth* Sándor (u. o. 1913).

Kisterebes (azelőtt: *Trepecz)*, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 246 tót és lengyel lak., u. p. Nagydobra, u. t. Kelcse.

Kisteremi, kisk. Kis-Küküllő vmegye radnóti j.-ban, (1910) 173 magyar lak., u. p. Nagyteremi, u. t. Nyárádtő.

Kisterenye (azelőtt: *Kisterenne)*, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 2896 magyar lak., vasútállomás, posta- és távirőhivatal.

Kistétény, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, a Duna partján, (1910) 1435 magyar és német lak., vasúti- és gőzhajóállomás, postaügynökség, u. t. Budafok. Hegyen fekszik, kiterjedt szőllők közt, a fővárosiaknak kedvelt nyaralóhelye.

Kis-Tibet, l. *Baltisztán*.

Kistikvány, kisk. Krassó-Szörény vm. oraviczabányai j.-ban, (1910) 1408 oláh lak., vasútállomás táviróhivatallal (Kistikvány-Gerőcz), u. p. Kákófalva.

Kistler, *Cyrill*, német zeneszerző, szül. 1848 márc. 12. Gross-Aitingenben Augsburg mellett, megh. 1907 jan. 1. Kissingenben. 1878-ban a sonderhauseni konzervatorium tanára lett. Művei: 1. operák: Kunihild (1884); Eulenspiegel (1889); Arm Elslein (1902); Röslein im Hag (1903); Der Vogt auf Mühlstein (1904); Baldurs Tod (1905); Die deutschen Kleinstädter; 2. szimfónikus költemény: Hexenküche; 3. zeneelméleti munkák: Harmonielehre (1898); Der einfache Kontrapunkt und die einfache Fuge (1904); Der doppelte Kontrapunkt (1905); Der dreifache und mehrfache Kontrapunkt (1908).

Kistokaj, kisk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1910) 704 magyar lak., u. p. és u. t. Hejőcsaba.

Kistolmács (azelőtt: *Tolmács)*, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1910) 365 magyar lak., u. p. Győrffyborsfa, u. t. Letenye.

Kistompa (azelőtt: *Tompa)*, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 191 magyar lak., vasútállomás, táviróhivatal és postaügynökség.

Kistopoly (azelőtt: *Kistopolovecz)*, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1910) 1315 oláh lak., vasútállomás táviróhivatallal (Topolovecz), u. p. és u. t. Nagytopoly.

Kistopolya (azelőtt: *Topolya)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 504 rutén lak., u. p. Utczás, u. t. Révhely.

Kistorboszló (azelőtt: *Trebosztó)*, kisk. Turócz vm. szentmártoni j.-ban, (1910) 421 tót lak., u. p. Kostyán, u. t. Pribócz.

Kistormás, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1910) 1014 német lak., u. p. és u. t. Kölesd.

Kistorony, nagyk. Szeben vmegye nagyszebeni j.-ban, (1910) 2831 német és oláh lak., vasútállomás táviróhivatallal, u. p. Nagyszeben.

Kistoronya, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 567 magyar lak., u. p. és u. t. Csörgő.

Kistószeg, kisk. Torontál vmegye zsombolyai j.-ban, (1910) 939 német és magyar lak., u. p. és u. t. Nagytószeg.

Kistótfalu, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 371 magy. és ném. lak., u.p. Vokány, u. t. Áta.

Kistótlak (azelőtt: *Tótlak)*, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 685 német lak., u. p. Liba, u. t. Gyanafalva. Templomában XIV. sz.-beli falfestmény.

Kistőke, Szenteshez tartozó puszta Csongrád vm.-ben, (1910) 1389 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Nagytőke.

Kistölgyes (azelőtt: *Dubrava)*, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 295 rutén lak., u. p. Ugar, u. t. Kisberezna.

Kistövis (azelőtt: *Szpin)*, kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 400 oláh lak., u. p. és u. t. Szépmező.

Kistribün, a lóversenypályák olcsóbb helyének a tribünje. A budapesti pályán az 1500 méter távolságú futások célja van a K. előtt.

Kistúr, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 411 magyar lak., u. p. és u. t. Ipolyság

Kisturjaszög (azelőtt: *Kisturicza)*, kisk. Ung vm. perecsényi j.-ban, (1910) 681 rutén lak., u. p. Nagyturjaszög, u. t. Turjaremete.

Kis tükör v. *Hármas kis tükör*, l. *Losonczy*.

Kisucza, a Vág jobboldali mellékvize, ered a Javornik-hegységben, Trencsén vármegye és Morvaország határán, eleintén ÉK.-fele folyik, majd Csaczánál D.-re kanyarodik és DNy.-i folyással a Vág felé tart, melybe Budatinnál ömlik. Hossza mintegy 60 km., forrásának torkolatától való távolsága ellenben csak 28 km.

Kisuczaújhely, l. *Kiszuczaújhely*.

Kisudva (azelőtt: *Kisugyics)*, kisk. Trencsén vm. vágbeszterczei j.-ban, (1910) 229 tót lak.; u. p. és u. t. Vágbeszterce.

Kisudvar (azelőtt: *Kisdovorán)*, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 178 tót lak.; u. p. Nyitrabajna, u. t. Nagytapolcsány.

Kisudvarnok, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 445 magyar lak.; u. p. és u. t. Dunaszerdahely.

Kisugárzás, 1. az energia különböző formáinak a testekből kiinduló és a térben hullámszerüleg történő tovaterjedése. Leggyakoribb megindítója a testek hőállapota. A legapróbb részecskék rezgő mozgása átszármazik az éterre és hullámszerüleg terjed tova. Míg valamely test hőfoka nem éri el az 525 C°-ot, a belőle kiáradó sugárzó energia nem hat a szemre, de érzékeny műszerekkel (termo-oszlop, bolométer) kimutatható. 525°-on a vörös izzás kezdődik s ez már hat a szemre. A hőmérséklet növekedtével a rövidebb hullámhosszúságú sugarak energiája is fokozódik s a szem a narancs, sárga, zöld, kék szineket veszi észre. A fehérizzáskor az összes szinek egyesülése alapján a fehér szín érvényesül. Az ibolyántúli sugarak, valamint a vörösön innen levők a szemre nem hatnak; az előbbiek kémiai hatásuk révén mutathatók ki, míg az utóbbiak hőhatásuk által. E különbözőknek látszó sugárzások csak a hullámhosszban különböznek, lényegileg azonosak és a sugárzó energia különböző nyilvánulásai. Elektromos töltésekkel is idézhetni elő sugárzó energiát, mely elektro-mágneses hullámokban terjed tova (Hertz-féle hullámok). A Maxwell-féle fényelmélet a fényt nem tekinti egyébnek, mint elektromágneses hullámok eredményének. A testek hőállapotától függő, ú. n. *kalorikus sugárzásra* nézve fontos törvényeket állapítottak meg. *Stefan* törvénye szerint a sugárzás energiája arányos a sugárzó test abszolut hőmérsékletének negyedik hatványával. *Wien* eltolási törvénye szerint a sugárzó energia maximális értéke, mely valamely hőmérséklet esetében a spektrum bizonyos hullámhosszaságú vonalának felel meg, a hőmérséklet emelkedésével a kisebb hullámhosszaságú vonalak felé tolódik el. *Kirchhoff* törvénye szerint minden test azon sugárnemeket nyeli el bizonyos hőfokon, amelyeket e hőfokon kibocsátani képes; vagyis valamely test elnyelési képessége bizonyos sugárnemre nézve arányos ugyanezen sugárnemre vonatkozó K.-i képességével. E törvény mennyiségtani kifejezése a *Plancktól* eredő energiaegyenlet, melyet Kirchhoff óta sokan kerestek és mely hosszú elméleti és kisérleti vizsgálatok eredménye. A sugárzás egyéb fajtáira nézve l. *Lumineszcencia*, *Elektromos kisülés*, *Geissler-féle csövek*. V. ö. *Chwolson*, Lehrbuch der Physik 2-ik kötete (Braunschweig 1902); *Scheiner*, Populäre Astrophysik (Leipzig 1908).

2. *K.*, a meteorológiában a földnek és légkörnek hő-K.-a a hideg világtér felé. Hatása legnagyobb éjjel és főleg napfölkelte előtt; derült időben szakadatlanul végbemegy nappal is, csakhogy a napsütés hatása ekkor ellensúlyozza, sőt túlszárnyalja. A levegő hőmérséklete ennek megfelelően napfölkelte előtt a legalacsonyabb, míg kb. egy órával a nap delelése után a legmagasabb. A lehült talaj a fölötte levő levegőrétegektől meleget von el és pedig oly nagy mértékben, hogy éjjel a magasabb levegőrétegek melegebbek, mint az alsók. Ezt nevezik a hőmérséklet megfordulásának s ezt sok helyen sikerült mérésekkel beigazolni. Naplenyugta után, éjjel és reggel napfölkeltéig a nehéz, hideg levegő a talaj közelében marad meg, főleg völgyekben s azért itt a hőmérséklet jóval alacsonyabb, mint a hegyek lejtőin és magaslatain. Különösen erősen érvényesül a K. lehűtő hatása a fensíkokon, ahol a levegő ritkább, mint a mélyebb helyeken. Napközben a nap sugárzása erősen fölmelegíti a talajt, de éjjel a K. igen erőteljes; ez okozza a nagy különbségeket a nappali és éjjeli hőmérsékletek között. V. ö. *Hann*, Lehrbuch der Meteorologie (Leipzig); *Cholnoky* J., A levegő fizikája (Budapest).

Kisugrócz, kisk. Bars vm. oszlányi j.-ban, (1910) 434 tót lak.; u. p. és u. t. Simony.

Kisújbánya (azelőtt: *Újbánya)*, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 314 német lak.; u. p. Hosszúhetény, u. t. Pécsvárad.

Kisújfalu, nagyk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1910) 881 magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Köbölkút.

Kisújlak, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1910) 198 magyar lak.; u. p. és u. t. Szomotor.

Kis Ujság, képes politikai napilap. Alapította 1885. *Wodianer* Fülöp, mint a *Budapest* politikai napilap testvérlapját. Első szerkesztője *Papp* László volt, akit *László* Elek, majd *Gara* József követett. 1901 óta *Kovács* Dénes szerkeszti. A lap alapítása óta Kossuth Lajos eszméit szolgálja.

Kisújszállás, rend. tan. város Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, (1910) 3294 házzal és 13,538, túlnyomóan ref. magyar lakossal; van ref. főgimnáziuma, közs. polg. leányiskolája, ipariskolája, ipartestülete, járásbirósága és adóhivatala, vasúti állomása, posta-, távbeszélő- és távíróhivatala. Termékeny határa 19,786 ha.

Kisújszállás-dévaványa-gyomai h. é. vasút, l. *Mátra-körösvidéki egyesült h. é. vasút.*

Kisúlyozás, sűrűn használt turfkifejezés, azt jelenti, hogy a versenyben valamelyik lónak nagyobb terhet kell vinnie a nyergében, mint amennyit képességeihez viszonyítva elbírna.

Kisunyom, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 484 magyar lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal.

Kisülés, ellentétes elektromosságoknak szigetelő közegen át történő kiegyenlítődése. L. *Elektromos kisülés.*

Kisülés, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 1309 tót lak.; u. p. Dóczyfürésze, u. t. Pálosnagymező.

Kisülési áram, l. *Akkumulátor.*

Kisülési elektrométer, olyan elektroszkópszerű műszer, melynek lemezkéi legnagyobb széthajlásuk alkalmával a műszer falazatával érintkeznek s így annak adják át elektromos töltésüket. Ha a széthajló lemezkékre állandóan áramlik elektromosság, összeesés után ismét szétválnak és ez ismétlődik. A széthajlások másodpercenkénti száma mértéke az átáramlott elektromosságnak.

Kisülési sugarak, Wiedemann E. szerint olyan sugarak, melyek az elektromos kisülés útjának minden részéből indulnak ki, de erősebb mértékben mégis a katódból. Egyenes vonalban terjednek és egyes testeket, mint pl. a gyémántot, márványt

foszforitot és folypátot termolumineszcenciára indítanak, vagyis gyenge melegítéskor mutatkozó világításra. Szilárd testeken, úgy látszik, nem birnak áthatolni.

Kisürögd, kisk. Bihar vm. központi j.-ban, (1910) 754 oláh lak.; u. p. és u. t. Váradles.

Kisütő, elektromos kisérleteknél használt eszköz, mely lényegében izolált nyélen levő vezető; utóbbi rendesen két mozgatható részből áll, melyek mindegyike golyóban végződik. A vezető résszel két különböző feszültségre töltött vezetőt összekötve, az elektromosságok kiegyenlítődnek, kisülnek. Innen az elnevezés.

Kisüzem, ellentétben a mezőgazdasági és ipari nagyüzemekkel a kisgazda és kisiparos üzemi rendszere.

Kisvadas, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 250 rutén és oláh lak.; u. p. és u. t. Polena.

Kisvajdafalva, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 432 oláh lak.; u. p. Posorta, u. t. Alsószombatfalva.

Kisvajszló (azelőtt: *Viszlava)*, kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 255 rutén lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Kisvalkó (azelőtt: *Valkó)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 270 rutén lak.; u. p. és u. t. Kelcse.

Kisvalkócz, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 189 tót lak.; u. p. Nemcsény, u. t. Aranyosmarót.

Kisvár (azelőtt: *Hradiszkó)*, kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1910) 181 tót lak.; u. p. Lőcse, u. t. Ruszkin.

Kisvárad, kisk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 1041 tót lak.; u. p. és u. t. Nagysurány.

Kisvárda, nagyk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1910) 10,019 magyar lak., nagyforgalmú vasúti állomással, kincstári posta-, táviró- és távbeszélőhivatallal. Nyíregyháza után a vármegye legfontosabb ipari és kereskedelmi középpontja. Van 8 osztályú állami főgimnáziuma, polgári fiú- és leányiskolája, iparos- és kereskedőtanoncziskolája s az egyes felekezeti népiskolákon kívül több parallel osztályú állami népiskolája. Szolgabiróság, járásbiróság és a felsőszabolcsi ármentesítő társulat székhelye; van azonkívül kir. közjegyzősége, adóhivatala, m. kir. dohánybeváltóhivatala, pénzügyőri biztosi állomása, csendőrsége, kereskedelmi nyilvános áruraktára, több kitünően szituált és vezetett pénzintézete, néhány jól menő iparvállalata, modern közvágóhidja, műjéggyára s több kulturális és gazdasági egyesülete, több hetilapja (köztük a Felsőszabolcsi Hirlap, azelőtt: Kisvárdai Lapok, több mint 30 éves multra tekinthet vissza). A K. és vidéki gazdakör tenyészállat-vásárai és kiállításai országos hírüek s a m. kir. földmivelésügyi minisztérium állandóan képviselteti magát azokon. A község legszebb látványossága a régi várrom, mely állítólag még Szent László idejéből maradt fenn. V. ö. Magyarország vármegyéi és városai: Szabolcs vármegye (Budapest 1896).

Kisvarjas (azelőtt: *Varjas)*, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 139 magyar lak.; u. p. Szabadszentkirály, u. t. Magyarszentiván—Gusztávműve.

Kisvarsány, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1910) 1034 magy. lak., vasútáll.; u. p. és u. t. Gyüre.

Kisvásárhely, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 248 magyar lak.; u. p. Mihályfa, u. t. Zalagógánfa.

Kisvaskút (azelőtt: *Vaskút)*, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 389 horvát és német lak.; u. p. Kukmér, u. t. Szentelek.

Kisvasút (*alsóbbrendű vasút*, ném. *Kleinbahn*, ang. *light railway)*. A vasutakat általában három osztályba sorozzák, úgymint: fővasutak, mellék- (helyiérdekű) vasutak és K.-ak; némely ország törvényei azonban a helyiérdekű vasutakat is a K.-ak közé számítják. «Az alsóbbrendű vasutakról» 1908. szerkesztett magyar törvénytervezet négyféle K.-at különböztet meg, úgymint: 1. helyiérdekű; 2. gazdasági; 3. közúti és 4. saját használatu vasút. E tervezet szerint tehát hazánkban az államvasúton és a társasági fővasutakon kívül minden egyéb vasút K. volna. Míg pl. Poroszországban már az 1892 júl. 28-án kelt törvény intézkedik a K.-ról, az említett magyar törvénytervezet, ámbár azt 1908. az összes mértékadó körök nagy örömmel üdvözölték, még ma sem emelkedett törvényerőre és így hazánkban a K.-aknál, különösen pedig azoknak a törvénytervezetben 2—4 alatt felsorolt fajtáinál az engedélyezés sok tekintetben még mindig csak jogszokásokon alapul. 1911 végén hazánk kereken 27,424 km. pályahosszúságú vasúthálózatából 18,380 km. volt a K.; és pedig helyiérdekű és gazdasági vasút 11,945, közúti vasút 360, végül ipar- vagyis nem közforgalmú, hanem saját használatú vasút 6075 km.

Kisvaszar (azelőtt: *Vaszar)*, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 560 német és magyar lak., postahivatallal; u. t. Mágocs.

Kisvejke, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 771 német és magyar lak., postaügynökség; u. t. Lengyel.

Kisvendég, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 435 tót lak., postaügynökség; u. t. Ribény.

Kisverbócz, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 290 tót lak.; u. p. és u. t. Nagymihály.

Kisveszverés, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1910) 644 tót lak., vasúti megállóhely (Veszverés); u. p. és u. t. Nagyveszverés.

Kisvezekény, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 282 tót és magyar lak.; postaügynökség, u. t. Barstaszár.

Kisvicsáp, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 321 tót, magyar és német lak.; postahivatallal, u. t. Merőcze.

Kisvisnyó, kisközség Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, (1910) 145 magyar lak.; u. p. és u. t. Szkáros.

Kisvitéz, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 276 tót lak.; u. p. Siroka, u. t. Istvánhuta.

Kisvíz, l. *Vízállás*.

Kisvölgy (azelőtt: *Krizslócz)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 70 rutén lak.; u. p. és u. t. Sztropkó.

Kiszombor, nagyk. Torontál vm. nagyszentmiklósi j.-ban, (1910) 4107 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal.

Kiszsám, kisk. Temes vm. verseczi j.-ban, (1910) 1089 oláh, szerb és magyar lak.; postaügynökség, u. t. Nagyszered.

Kiszsolna, kisk. Beszterce-Naszód vm. jádi j.-ban, (1910) 602 német, cigány és oláh lak.; u. p. Beszterce, u. t. Petres.

Kisz, a szélhajtó küsz *(Alburnus lucidus* Heckel) népies neve.

Kisz v. *kisze, keszer* (török) a. m. erszény (l. o.).

Kiszács, nagyk. Bács-Bodrog vm. újvidéki j.-ban, (1910) 4507 tót és szerb lak., vasútállomás; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Kiszáradás, l. *Elhalás.*

Kiszárítás, l. *Exsiccatio, Szárítás, Szigetelés, Víztelenítés.*

Kiszebáb, *kisze*, szalma- v. rongyváz neve, melynek teljesebb alakja a *cibere-leves* szláv neve: *kiszelica* (a. m. savanyú lé), vagy elmagyarosítva *kiszőce*. A szokásról l. *Télkihordás.*

Kiszedő-lék, l. *Ajtólék.*

Kiszela csorba, ürühúsból készült becsinált, citrommal savanyított lében, fűszerezve és apró gombóckákkal tarkítva. A magyarországi szerbeknek kedves eledele.

Kiszelfalu, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 735 tót lak.; u. p. Jálna, u. t. Garamberzencze.

Kiszető (azelőtt: *Kiszetó)*, kisk. Temes vm. temesrékasi j.-ban, (1910) 1315 oláh lak., vasútállomás; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Kiszilcek *(kyszylcek)*, a jenisszeji turk törzsek tatár eredetű népe, az acsinszki kerületben.

Kiszívó gép a. m. exhausztor (l. o.).

Kiszlev (héber), a zsidó polgári év harmadik, a vallási év kilencedik hava (dec. körül), mely majd 29, majd 30 napból áll. Ennek a hónak 25-én ünneplik a zsidók a chanukka (l. o.) ünnepet.

Kiszlingstein *Sándor*, magyar könyvárus és bibliográfus, szül. Léván 1852 jan. 14., megh. Budapesten 1913 ápr. 17. Előbb mint könyvkereskedő, majd mint Gottermayer könyvkötői üzletének vezetője működött. Sokat írt a *Corviná*-ba, szerkesztette a Russel-féle könyvjegyzék hazai részét. Munkái: *Magyar könyvészet* II. 1876—85 (1890); *A magy. irod. húsz éves statisztikája* 1876—95. (1897).

Kiszljar, orosz város, l. *Kizljar.*

Kiszlovodszk, kozák falu Sztavropol orosz kormányzóságban, az El-Kuma forrása közelében, vasút mellett, szép vidéken, (1907) 4644 lak., vastartalmú ásványvízforrásokkal, melyek egyike, a Nardszan, 24 mp. alatt 126,000 akó vizet szolgáltat.

Kiszmaju, város Brit-Kelet-Afrika szomáli partján, mintegy 10,000 lak., kik parti kereskedést űznek.

Kiszmet (arab) a. m. osztályrész, sors; a mohammedánok a fátum jelölésére használják.

Kiszolgáltatás, l. *Kiadatás.*

Kiszolgáltatási díj v. *jutalék* (ném. *Auslieferungsprovision)*, az a díj, amit eladási bizomány esetében a bizományos a bizománybaadótól az áru visszaadásakor követelhet, ha az eladást a bizományos hibáján kívül nem lehetett foganatosítani, feltéve, hogy a helybeli kereskedelmi szokás a K. követelését megengedi.

Kiszorítás, használt turfkifejezés. Meg nem engedett és inkorrekt eljárás a versenyben, amikor egyik ló a mellette haladó lovat erőszakos módon eredeti irányából eltéríti. A K.-ért a szabályok értelmében diszkvalifikálás jár.

Kiszorulás, l. *Inkarceráció.*

Kiszőce, l. *Kiszebáb.*

Kiszögelés, valamely épületszárnynak, rizalitnek (l. o.), párkánynak, pillérnek stb. kiugrása az épület falsíkjából.

Kiszt, nép, l. *Csecsenc.*

Kisztadenoma, *kisztoadenoma, kisztoma, kystoma, cystoma, cisztoma, cystadenoma, cystoadenoma* (gör.) szinonim kifejezések, amelyekkel a tömlős daganatokat jelöljük. A K. a tipusos organoid daganatokhoz tartozik, egy- vagy többrekeszű tömlő kötőszövetes fallal, egy- v. többrétegű, többnyire hengerhám béléssel és savós, nyálkás tartalommal. A K. leggyakoribb a petefészekben, melyben óriás nagyságot érhet el, ököl-, emberfőnyi v. még nagyobb lesz; lehet egyrekeszű, unilokuláris v. többrekeszű, multilokuláris. A tömlőket szétválasztó sövényben többnyire mirigycsövekre emlékeztető csövecskéket találunk (K. glandulare), v. bolyhok nőnek ki a tömlő belső felszinéről (K. papillare). A K. mindaddig jóindulatú, míg a falát át nem törte, de ha a bolyhok a falat áttörik s a hasüreg felé növekednek, rákká alakul a K. (kisztokarcinoma). A K. a helyzetének megfelelő tüneteket okoz; egészen mások persze a petefészektömlők tünetei, mint az emlő-K.-ké. Gyógyításuk a daganat eltávolítása. A petefészken és emlőn kívül előfordulnak K.-k a legkülönbözőbb szervekben, a herében, a vesében, májban, bőrben stb. L. *Petefészektömlők.*

Kiszte, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 361 tót és magyar lak.; u. p. Bodzásújlak, u. t. Velejte.

Kiszté (gör.), l. *Cista.*

Kisztna *(Krisna)*. 1. előindiai *folyó*, a West-Ghat hegységben ered a Ny.-i parttól kb. 64 km.-nyire, keresztültöri az East-Ghat hegységet s deltával a Bengáli-öbölbe ömlik. Vízterülete 240,000 km², hossza 1280 km. — 2. *K., disztrikt* Madrasz presidencyben, területe 21,939 km², 1.548,480 lak., fővárosa Gantur.

Kisztoadenoma (gör.), l. *Kisztadenoma.*

Kisztoforok (gör.), pénzek, l. *Cistophori.*

Kisztokéle (gör.), l. *Húgyhólyagsérv.*

Kisztoma (gör.), l. *Kisztadenoma.*

Kisztoszkóp (gör.), l. *Hólyagtükör.*

Kisztoszkópia (gör.), l. *Hólyagtükrözés.*

Kiszuaheli, l. *Szuaheli nyelv.*

Kiszucza, folyó, l. *Kisucza.*

Kiszuczaújhely, nagyk. Trencsén vármegye kiszuczaújhelyi járásában, (1910) 2014 tót és magyar lakossal, vasútállomás, posta- és távíróhivatal.

Kiszumu, Brit-Keletafrika koronagyarmat Nyanza tartományának egyik kerülete s városa. Maga a város a Mombasszából kiinduló vasút egyik jelentősebb állomása.

Kiszva, l. *Kába.*

Kit., növénynevek mellett *Kitaibel* Pál (l. o.) nevének rövidítése.

Kita, katonai állomás Francia-Szenegambiában, Fuladugu tartományban. Egy 250 m. magas homokkősziklán épült várból és 14 faluból áll.

Kitâb (arab) a. m. könyv; gyakran fordul elő orientális könyvcímeken. A koránt kiválóképen *alkitâb*-nak (a könyv) nevezik.

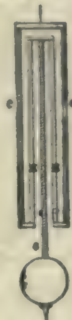
Kitáblázás. Köznyelven a telekkönyvbe bejegyzett terheknek törlése. Tulajdonképen az 1840. XXI. t.-c. értelmében vezetett, de a telekkönyvi intézmény behozatalával megszünt betáblázási könyvekbe bejegyzett adóssági követelésnek törlését értették alatta.

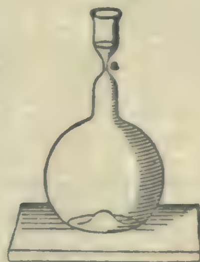
Kitagadás (lat. *exheredatio*), a törvényes osztályrészre (l. o.), másként köteles részre jogosultnak a törvényes osztályrészből kizárása az örökhagyó által. Az Országbirói Ért. 7. §-a szerint K.-nak a HK. IR. 52. és 53. címeiben meghatározott esetekben, vagyis azokban az esetekben van helye, melyekben előbbi jogunk szerint az atya fiát s viszont a fiu atyját az ősi javak felosztására kényszeríthette. Ezen, részben már elavult szabályok szerint a szülő kitagadhatja gyermekét, ha: 1. ellene terhes s nevezetes méltatlanságot követett el; 2. ellene bűnvádi feljelentést tett a felségsértés és hűtelenség eseteinek kivételével; 3. szüleinek életére tört; 4. a szülő akarata ellenére gonosz emberekkel cimboráskodott s tékozolt; 5. fogságba esett atyját, mikor tehette volna, ki nem váltotta v. érte kezeskedni vonakodott. Viszont a gyermek kitagadhatja szülőjét: 1. tékozlás; 2. a vagyonnak pusztítása miatt; 3. ha a szülő őt igazságos ok nélkül gonoszul és kegyetlenül megfenyítette; 4. ha őt a törvényes kor betöltése után házasságra lépni nem engedte; 5. ha őt vétkezni kényszerítette. A K. hatályosságához szükséges, hogy azt az örökhagyó az ok megjelölésével érvényes végintézkedésben jelentse ki és hogy a megjelölt ok való legyen.

Kitágulás (lat. *dilatio*), a testek hőokozta térfogatnagyobbodása. A szilárd testeké nagyon csekély és csak szűk határok között arányos a melegitéssel; a folyadékoké jóval nagyobb, de csak néhány folyadék tágul annyira egyenletesen, hogy hőmérői anyagul használható. Ilyen a higany, tömény kénsav, vizmentes alkohol; magasabb hőfokok jelzésére ezek sem alkalmasak. Legnagyobb mértékben és tág határok közt egyenletesen tágulnak a gázok, melyek térfogatuk $^{1}/_{273}$ részével tágulnak, ha hőmérsékletük 1 C°-al emelkedik (Gay-Lussac törvénye). Homogén szilárd test minden irányban egyformán tágul s azért rúd-alakban használva, csak a hosszkiterjedést szokták meghatározni. E végből a rudat úgy helyezik el, hogy egyik vége szilárd akadályba ütközik, mig másik vége táguláskor könnyen forgó emelőt nyom, mely mutatóval van ellátva. Ha a rúd hossza 1 m. és a hőmérséklet 1 C.°-al emelkedik, a méterekben kifejezett hosszúságnövekedést az illető anyag hosszkiterjedési együtthatójának nevezik. Ilyenek:

ólom	0·00002848	réz	0·00001717
jég	0·00005180	sárgaréz	0·00001892
vas	0·00001167-től	ezüst	0·00001909
	0·00001440-ig	kemény acél	0·00001225
fehér üveg	0·00000862	lágy acél	0·00001079
platina	0·00000856	cink	0·00002943
arany	0·00001566	ón	0·00002173

A szilárd testek tágulását a közéletben sokszorosan felhasználják. Jól járó ingaóra ingájának bármely hőmérsékleten egyforma hosszunak kell maradnia. Ez elérhető az ú. n. *rostélyingával* (l. az *1. ábrát*). Az *eee*-vel jelzett keret vas- v. acélból való és csak lefelé tágulhat. Az alsó vízszintes rudon megerősitett *zz* keret cinkből való és csak fölfelé tágulhat. Az ezen függő rúd tartja az inga lencséjét. Ezzel elérhető, hogy az inga hossza állandó maradjon. A zsebórák billegőjét két, egymáshoz forrasztott és különbözően táguló fémszalagból készítik. A hőokozta tágulás és a lehüléskor bekövetkező összehúzódás óriási erővel történik s ezt is fölhasználják a közéletben.

1. ábra. Rostélyinga.

2. ábra. Dilatométer.

Folyékony testek csak térfogatbelileg tágulhatnak. Mivel az edény is tágul, melyben a folyadék van, az észlelhető térfogatnövekedés nem a valódi. Mérésre az ú. n. *dilatométert* használják (*2. ábra*). Ez jelzéssel ellátott edény, melynek tágulását külön meghatározzák. Fontos a viz viselkedése, mely 4 C°-nál éri el legnagyobb sűrűségét. A jég a vizen úszik, mert sűrűsége csak 0·9, ha a vizét 1-nek vesszük. A higany valódi tágulása 0°-tól 100°-ig az eredeti térfogat $^{18}/_{1000}$ része; a vizé $^{43}/_{1000}$; a petroleumé $^{100}/_{1000}$. — *K.* orvosi értelemben, l. *Ektázia.*

Kitaibel *Pál*, hazánk leghiresebb botanikusa, szül. Nagymartonban (Sopron vm.) 1757 febr. 3., megh. Pesten 1817 dec. 13. Iskoláit otthon Sopronban és Győrött végezte, hol papnak készült, de egy esztendei betegség után a pályától visszalépett. 1780-ban a budai egyetem jogi fakultására iratkozott be, de csakhamar átlépett az orvosiba. Negyedéves korában Winterl mellett ő az első botanikai asszisztens. 1785 jan. 5. lett doktor. Mint jövendő egyetemi tanárt, a kormány a hazai ásványvizek és természeti viszonyok tanulmányozására küldte ki. Az ásványvizekről szóló terjedelmes munkája csak halála után jelent meg Schuster előszavával (Hydrographica Hungariae 2 tom. 1829). Utazásain ugyan mindenre kiterjedt figyelme, de főként a hazai flóra összegyüjtésével foglalkozott. A gyüjtött rengeteg anyagot a botanikus kertben halmozta föl, melynek vezetése teljesen rá volt bizva. A kormányon kivül nagyban segitette utazásaiban barátja, gróf Waldstein Ádám Ferenc. Vele és az ő költségén utazott 1796. Máramarosban és látogatta meg 1798 őszén Berlinben Willdenowot, aki két új, általuk felfede-

zett génuszt Waldsteinia-nak és Kitaibelia-nak nevezett el. Waldsteinnel együtt, ennek költségén tada ki a Plantae rariores Hungariae indigenae descriptionibus et iconibus illustratae című 3 kötetes, 280 táblával illusztrált művet, mely a hazai flóra ismeretének alapját teszi. A nagy mű 1799—1812-ig jelent meg és a mostoha viszonyok okozták idéelőtti befejezését. Terjedő hire, melyet az is fokozott, hogy a *tellurt* már *Klaproth* előtt felfedezte, 1802. a rendes tanárságot szerezte meg neki. K. mint rendes tanár még Winterl halála után sem adott elő az egyetemen, hanem egész idejét hazánk beutazására és a flóra felkutatására fordította. Számos útja közül nevezetesebb a fehérmegyei, 1810., mikor a földrengés sujtotta vidékeket vizsgálta meg *Tomcsányi* és *Fabrici* tanártársaival. Miután a botanikus kertet a Hatvani-utcából a Muzeum-körútra áthelyezte, 1816. kénytelen volt szemei gyengesége miatt nyugalomba vonulni. K. keveset írt, de hírneve mégis messze szárnyalt: számos külföldi társaság választotta meg tagjának. Gyüjteményét és kéziratait a nádor vette meg a Nemzeti Muzeum számára. Halála után sok évvel Kanitz Ágost adta ki több kéziratát: Reliquiae Kitaibelianae, Botanische Reisen in Ungarn (Wien 1862—63) és Additamenta ad floram hungaricam (Linnaea 1864) címen. K. legterjedelmesebb életrajzát Schuster írta meg.

Kitaibelia *Willd.* (növ.), a Malvaceae (Mályvafélék) család génusza. Egyetlen faja, a *K. vitifolia* Willd. (szőllőlevelű K.) nálunk Horvát-Szlavonországban terem, de igen ritka, évelő növény. Néha 2 m. magas. Levele rendesen 5 karélyú, egyenetlenül fűrészes, a szőllőéhez hasonlít. Júniustól szept.-ig virít. Virága jókora nagy, fehér vagy igen gyengén rózsaszínű, a levél hónaljában ered, kettős csészéje van. Akárminő jobbfajta földben megterem, ha gyökerét mélyre eresztheti. Meleg helyet szeret. Néhol kertbe ültetik s e célra igen ajánlatos is.

Kitaiszkaja Szloboda, helység, l. *Maimacsin.*

Kitara, hangszer, l. *Kithara.*

Kitartás, az akarat állhatatossága egy kitűzött célra irányuló tevékenységében. Mennél távolabb a cél és mennél több akadályt kell legyőzni, míg eljutunk hozzá, annál nagyobb K.-ra van szükség. A K. a nevelés műve, akár az iskolaié, akár az élet iskolájáé, mindenesetre meg kell azt szerezni, nem születik velünk, ámbár némelyek könnyebben szerzik meg, mások meg nem képesek rá.

Kitartó, az a versenyló, amely nagy távolságot képes befutni.

Kitartó növények a. m. évelő növények, l. *Kitelelő növény* és *Elettartam.*

Kitasato, *Sibasaburo*, japáni bakteriológus, szül. Kitasatomurában, Higo provinciában 1856. 1886 óta Koch Róbert intézetében tanult, ahol asszisztens lett, 1892. pedig német professzori címet kapott. 1893-ban visszatért Japánba és átvette az újonnan épült egyetemi bakteriológiai intézet vezetését Tokióban, aztán 1896-tól a Sitetóban és Yechigóban alapított hasonló intézeteket is. K. a bakteriológiába vágó számos munkával és felfedezéssel gazdagította a tudományt. Nevezetesen ő volt az első, aki a *tetanus-bacillus* tiszta kultúráját tenyésztette és az anaerob kultúrák készítésének új módját megállapította. Behringgel együtt dolgozott a difteria- és tetanusszérum előállításán. Ő fedezte fel a *moschus gombát*, 1894. a *bubopestis* okozóját és 1898. a vérhas *(dysenteria)* bacillusát.

Kitchener (ejtsd: kicsener), *Horatio Herbert* lord, angol tábornagy, szül. Crotta House-ban (Irország) 1850 jún. 24. 1878-ban Alexandriában résztvett az Arabi pasa által támasztott felkelés leverésében, majd pedig századosi ranggal belépett az egyiptomi hadseregbe, melynek lovasságát újjászervezte. Az 1883—85. szudáni hadjáratokban Wolseley alatt vett részt és 1886. őrnagy lett, 1888. a mahdistákkal Handoub mellett vívott ütközetben súlyosan megsebesült, de még az év végén újra a csatatérre indult, hol a dzsemaizahi ütközetben vett részt. 1892-ben az egyiptomi hadsereg élére állították. Mint főparancsnok sokat tett (1892—95) a Nilus-menti stratégiai vasútvonal kiépítése körül. Mikor a mahdi halála után kitört háborúban *főparancsnokká* (sirdar) nevezték ki, első diadalát 1896 jún. 7. Firkeh mellett aratta a dervisek fölött s több nagy győzelem után 1898 aug. végén döntő diadalt aratott *Omdurmannál*, ahonnan Khartumba folytatta útját. A franciák *Marchand* őrnagy alatt a Khartumtól délre fekvő Fasodában tűzték ki a francia lobogót. Chamberlain gyarmatminiszter parancsára K. 1898 szept. Fasodába sietett, ahol Marchand tiltakozása dacára az angol zászlót tűzette ki a francia mellé. Később a francia kormány Marchand-ot és expediciójának tagjait Fasodából vissza is rendelte. Viktória királyné *Khartum* lordjává tette, a parlament pedig 30.000 fontot szavazott meg számára. 1899 jan. 21. a khidiv Szudán főkormányzójának nevezte ki K.-t. A búrokkal vívott háborúban Roberts lord visszahívása után (1900 nov. 30.) K. lett a délafrikai angol csapatok főparancsnoka. A király 1902. tábornaggyá és viscounttá tette. 1904-ben K. az indiai hadsereg főparancsnoka lett, mely állásából 1909. lépett vissza. Ez év szept. havában tábornaggyá nevezték ki s az Imperial Defence Committee (honvédelmi-bizottság) tagja lett. Sir Eldon Gorst (l. o.) halála után egyiptomi főkonzullá s diplomáciai ügyvivővé nevezték ki. Ebben az állásában a tripoliszi háború során fölvetődött és Egyiptom nemzetközi helyzetét érintő kérdések tisztázása körül nagy szerepet játszott. V. ö. *Steevens*, With Kitchener to Khartum (London 1898); *Aitken*, Lord K. of Khartum (u. o. 1900).

Kitelelő növény, *(évelő, perennis)*, több éven át él olyképen, hogy a földbeli része, tehát gyökérzete és gyökértörzse életben marad télen át is és csak földfeletti szára pusztul el esztendőrőlesztendőre, úgy hogy a gyökértörzs rügyéből indul meg tavasszal a kisarjadzás, illetőleg a földfeletti részeinek fejlődése.

Kitelepítés (ném. *Abbau)*, a német birtokrendezési jogban a falukban bírt gazdaságok helyett a birtoktagnak a falu határában történő kiosztása.

Kitérés, 1. (lat. *digressio, egressio*; gör. *parekbazis)*, a *stilisztikában* néhány felvilágosító szó,

melyet az előadás menetébe egy szóba került tárgyról mellesleg közbeszóvünk.

2. *K.* a *zenében* körülbelül egyértelmű a *moduláióval* (l. o.). Bizonyos teoretikusok azonban kevesebbet értenek alatta: inkább egy hangfajból egy másikba való *futólagos* (nem végleges) átmenetet.

3. *K.*, l. *Kilépés*.

4. *K. a tengeren*. Ha két hajó a tengeren akkép közeledik egymáshoz, hogy eddigi irányukat és sebességüket megtartva, egymásba ütköznének, akkor a kettő közül az egyik kitérni köteles, még pedig úgy, hogy lehetőleg a másik hajó fara mögött haladjon el. A kitérési szabályok nemzetközileg vannak szabályozva. A jelenleg (1913) érvényben levő szabályok a magyar kereskedelmi tengerészetnél a m. kir. kereskedelmi miniszter 1897. évi 26,673 számú rendeletével 1897 júl. 1-én léptek érvénybe. E szabályok tartalma röviden a következő: *a) Vitorlások egymás közt.* Kitérni általában a kedvezőbb széllel vitorlázó hajó köteles. Tehát a szél mentében, vagyis egyenesen hátulról jövő széllel vitorlázó hajó minden más elől kitér; ha mindkét hajó élesen a széllel vitorlázik, a baloldali széllel haladó tér ki. *b) Gőzhajók egymás közt.* Ha 2 hajó homlokegyenest ellenkező irányból közeledik egymáshoz, akkor mindkét hajó jobb felé tér ki. Más esetekben csakis azon hajó tér ki, amely a másikat a jobb kéz irányában látja. *c) Gőzhajó és vitorlás közt.* A gőzhajó mindig kitér egy vitorlás útjából, kivévén azt az esetet, mikor a vitorlás utólér egy gőzhajót.

Kiterjedés, filozófiai értelemben l. *Tér*, a geometriában l. *Méret*; a fizikában a. m. *kitágulás* (l. o.).

Kiterjedési együttható (vagy velejáró), valamely egységnyi hosszaságú pálca tágulása 1°-nyi hőemelkedés esetében.

Kiterjedéstan. A tér geometriájának általánosítása tetszésszerinti sok dimenzióra. A geometria e részét *Grassmann H.* fejtette ki.

Kiteron *(Kithaeron)*, erdős mészkőhegység Beócia, Attika és Megarisz közt, legmagasabb pontja az 1400 m. magas Elatea. A K.-i oroszlánok mondája erről a hegyről szólt, úgyszintén ez a hegy volt a Dionysos-tisztelet központja.

Kitérő, oly korlátolt berendezésű pályaudvar, ahol az egy v. két átjáró fővágányon kívül a vonatok találkozhatására *legalább* még *egy* fővágány van. Megkülönböztetünk forgalmi és hadi-K.-t. A forgalmi K. állandóan használatban van, míg a hadi K. a hadi forgalom lebonyolítására szolgál, illetőleg csakis akkor, s annak tartamára nyitják meg. A kitérők személy- és árúforgalomra nincsenek berendezve és kizárólag vasútüzemi célokra valók. L. még *Felépítmény*.

Kitérő vágat (bány.). Ha omladozó, törékeny és nedves kőzetbe jutnak a vágattal, célszerű egy K.-tal eltérni az egyenes iránytól a kőzet oly rétegébe, melyben a vágat kevesebb költséggel helyreállítható és könnyebben fentartható.

Kitérő zászló, folyami hajókon az ú. n. «visszára kitérés» jelzésére szolgáló négyszögletes kékszínű zászló. A hajózási szabályok szerint ugyanis a szemben találkozó gőzhajóknak kölcsönösen, az egyirányban haladók közül pedig az utólértnek jobbra kell kitérni. Ha valamely okból ez a «rendes» kitérés nem lehetséges, az ellenkező irányban azaz «visszára» kitérésre a szemben találkozók közül a fölfelé menő, az egyirányban haladók közül az utólért, a K.-nak a hajó jobb oldalán való lengetésével ad jelt, amelyet a másik hajó hasonlóan viszonozni, s azután mindkét hajó «visszára» kitérni tartozik.

Kitétel, l. *Gyermekkitétel*.

Kitevő *(exponens)*, a hatványozásnál az a szám, mely megmutatja, hogy az alapszámot hányszor kell tényezőül venni. A kitevőt az alapszámhoz annak jobbján felül kicsinyre írjuk, pl. *a* harmadik hatványát így írjuk: a^3.

Kitevős függvény. Ha a vm. állandó pozitiv számot jelent, akkor a z bármely valós értékéhez a^z hatványnak egy és csakis egy értéke tartozik. A függvénytanban a^z a z *exponenciális függvénye* v. K.-e. A szó szorosabb értelmében K.-nek azonban csak e^z függvényt nevezzük, hol

$$e = \lim \left(1+\frac{1}{n}\right)^n = 1+\frac{1}{1}+\frac{1}{1.2}+\frac{1}{1.2.3}+\dots$$
$$= 2{\cdot}718281828459\dots$$

Ha e^z-t hatványsorba fejtjük

$$e^z = 1+\frac{z}{1}+\frac{z^2}{1.2}+\frac{z^3}{1.2.3}+\dots$$

E sor (exponenciális sor) z komplex értékeire vonatkozólag is összetartó s arra alkalmas, hogy az e^z K.-t a kitevő komplex értékeire vonatkozólag is értelmezze. E sor részletes vizsgálatánál a $z = x + iy$ komplex kitevő esetében

$$e^z = e^{x+iy} = e^x (\cos y + i \sin y),$$

hol $\cos y$ ill. $\sin y$ annak a szögnek koszinusza ill. szinusza, melynek mérőszáma *ívmértékben* y-nal egyenlő. A K. legfontosabb tulajdonságai: 1. hogy $e^u e^v = e^{u+v}$ és 2. hogy e^z értéke nem változik, ha z helyébe $z + 2n\pi i$ kerül, bármily pozitiv vagy negativ egész számot jelent n; más szóval: a K. oly szakaszos függvény, melynek szakasza $= 2\pi i$.

Ha $u = e^z$, akkor z-t az u *természetes logaritmusának* mondjuk és így jelöljük: $l.u$. Ha $u = o$, akkor hozzá ily z érték nem található, minden más u-hoz ellenben végtelenül sok ily z érték tartozik; közülük azt, melynek képzetes része $-\pi i$ és $+\pi i$ közé esik, $l.u$ főértékének mondjuk, jele: $(l.u)$. Belőle $l.u$ többi értékei a $l.u = (l.u) + 2n\pi i$ képlet szerint adódnak, hol n tetszőleges egész számot jelent. Ezekután az *általános K.*, t. i. a^z, szintén z tetszőleges értékeire értelmezhető, még pedig $a^z = e^{z(l.a)}$, bármily pozitiv szám legyen az a alap. Sőt, ha nem akarjuk fentartani, hogy a hatványozás egyértékű művelet legyen, akkor x^t fogalma x és t bármely komplex értékére kiterjeszthető és pedig

$$x^t = e^{t\, l.x}.$$

Kithara.

Kithara, a görögök legelőkelőbb pengetett hangszere. Alakja az ó-kelta eredetű krottáéra

(l. o.) emlékeztet. 7—9 húrja diatonikus rendben sorakozott. A K.-val és a *forminx*-szal (l. o.) kisérték az Apollo tiszteletére írt himnusokat, valamint a Terpander szerzette *nomos*-okat.

Kitharodia a görögöknél a húros hangszertől kisért ének neve; *kitharódosz* énekes, ki énekét lanton kiséri.

Kitid, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 843 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Pusztakalán.

Kitiltás, 1. *büntető törvényeink értelmében* mellékbüntetés vagy államrendészeti intézkedés. A Btk. 64. §-a szerint külföldiek büntett miatt a büntetésen felül az országból való kiutasításra is ítélhetők. A kihágási büntetőtörvénykönyv és a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. XXI. t.-c. értelmében a csavargás, koldulás, munkakerülés miatt elitélteket, ha belföldiek, illetőségük helyére kell utasítani, ha külföldiek, az országból ki kell utasítani. A közveszélyes munkakerülők kitiltása valamely községből egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb időre nem mondható ki. A toloncszabályzat és a külföldieknek Magyarországon lakhatásáról szóló 1903. V. t.-c. szerint ki lehet utasítani a külföldit bűncselekmény elkövetése nélkül is, ha itt tartózkodása az állam érdekére, a közrendre és a közbiztonságra nézve aggályos. Ha a kiutasított vagy kitiltott visszatér, kihágást követ el s egy hónapig terjedhető elzárással büntetendő. 2. *Tankönyv v. sajtótermék* kitiltása. A közoktatásügyi miniszter egyes — különösen államellenes irányú — tankönyvek v. taneszközök használatát a hazai tanintézetekben eltilthatja. Aki ilyen tankönyvet vagy taneszközt használ v. használtat, kihágást követ el és büntetés alá esik. Sajtóterméknél a K. egyértelmű a terjesztés eltiltásával. Sajtótörvényünk (1914. XIV. t.-c.) 10. §-a szerint nem szabad terjeszteni az olyan sajtóterméket, amelyet birói határozattal lefoglaltak, amelyen a nyomtatás helye s a nyomda tulajdonosa kitüntetve nincs, a Magyarországon kívül kiadott v. nyomtatott sajtóterméket, ha terjesztését a minisztérium közérdekből eltiltja. Az ilyen sajtótermékek a postai szállításból ki vannak zárva. 3. K.-t alkalmaz valamely testület tanácskozási rendjének fentartása végett olyan tagjával szemben, aki magatartásával a tanácskozást lehetetlenné teszi. Fontosak e tekintetben a Házszabályoknak a képviselő kivezettetésére, távoltartására (elnöki intézkedés) és kizárására (mentelmi bizottság határozata) vonatkozó rendelkezései.

4. *K.*, ha a versenypálya látogatóját csalárd, inkorrekt üzelmek, hamis eljárás, tisztességtelen viselkedés stb. miatt a további megjelenéstől eltiltják s tőle a belépés jogát egyszer s mindenkorra megvonják s ezt hivatalosan is közhírré teszik. A K. visszavonására csakis az azt kimondó testület illetékes.

Kitin a. m. *chitin* (l. o.).

Kition *(Citium)*, gazdag és virágzó ókori város Ciprus szigetének déli partján, kikötővel. Itt született Zeno görög filozófus.

Kitnosz *(Kythnos)*, ma *Thermia*, a görög Kikládok egyike, terjedelme 85 km². (1907) 3191 lak. Termékeny sziget. Meleg forrásairól híres és ezért kapta a sziget a *Thermia* nevet is. Fővárosa *K.* *(Khora, Messzaria)*, 1500 lak.

Kitoló-kása, tréfás elnevezése az üres, azaz húsnélküli köles- vagy rizskásának, mellyel az unalmas vagy nem kedvelt vendéget búcsuztatják. L. *Kása.*

Kiton *(chiton)*, a mai ingnek megfelelő alsó ruhadarab a görögöknél. Hosszukás négyszögű lepel volt, melyet kétrétbe hajtva úgy fektettek a test körül, hogy míg egyik oldala egészen zárva volt, a másik oldalán nyitott maradt, legfölebb kapcsok tartották össze két szélét. A zárt oldalon a kar számára nyílást vágtak a lepelbe, a másik kar fölött pedig a két felső csücsköt a vállon kapocs fűzte össze. A csípő táján öv szorította a testhez. A szabad polgárok K.-ja mind a két vállat érte, a munkásoké és rabszolgáké a jobb kart s a mell jobb felét meztelenül hagyta. Ez utóbbinak különös neve is volt, *exomis*-nak hívták. A dór nők K.-ja a térdig ért s gyapotból készült, az ú. n. ión K., melyet Athénben Perikles idejéig viseltek, hosszabb volt s vászonból csinálták. Ez utóbbiból fejlődött a *dupla K.* (l. az *ábrát)*, melynek jellemző sajátsága az volt, hogy a háton és mellen duplán feküdt, lejebb a lábig aztán egyszerüen hullott alá. A K. szine rendszerint a fehér volt.

Kiton.

Kitón, a kőszénkátrány és agyag keveréke, melyet az utak kátrányozására használnak.

Kitonich *János (kosztalniczai)*, Magyarországba származott horvát családból szül. 1560. táján, megh. Nagyszombatban 1619 dec. 20. Moson vm. alispánja, kir. ügyigazgató és koronai ügyész volt. Művei: Directio Methodica Processus Iudiciarii Iuris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae (Nagyszombat 1619, számos kiadást ért); Centuria Centarum Contrarietatum Et Dubietatum, Ex Decreto Tripartito, Desumptarum & resolutarum (első kiadásban a Directio függelékeként jelent meg, de több önálló kiadást ért).

Kitool v. *Kitul* (növ.), l. *Rostnövények.*

Kitöltés *(Tympanon, Füllung, bélet)*, az asztalosiparban az anyag tulajdonságaiból természetes következmény gyanánt szükséges rámarendszernél az a fatábla, amely egy ráma mezőjét kitölti. A K.-t a rámákkal szádacsappal kötik össze úgy, hogy a szélesebb fölületet alkotó K. aszás és dagadás alkalmával szabadon mozoghasson. — Az ornamentikában vm. tárgy élesen körülhatárolt részére eső díszítés, pl. pilaszter-K., sarok-K.

Kitömés, az a konzerválási mód, mellyel az állatokat holtuk után szárazon épségben iparkodunk a gyüjtemények számára megtartani. Ki-

tömni szoktak főleg emlősöket, madarakat, csúszómászókat, kétéltüeket, halakat és egyes puhább testű rovarokat és pókokat. A K. valóságos művészet, amelynek sok csínja-bínja van. Mielőtt a hulla bőrét hasán, hátán vagy oldalán felvágva lehúznák, az állat hosszát, szélességét, egyes részeinek nagyságát pontosan megmérik, azután a bőrt óvatosan lefejtik és belső felét méreggel jól bekenik. Majd kóccal körülvett drótból készült vázra, vagy az állat alakjának és nagyságának megfelelően turfából kifaragott modellre, vagy ha az állat nagy, akkor fadongákból összeállított alkotmányra húzzák reá. Azután a felvágott helyen a bőrt összevarrják, egyes részeit rendbe hozzák, a hiányzó részeket pótolják és végül természetes helyzetben felállítják. Csúszómászók, békák és halak belső részeit többnyire a szájnyiláson át veszik ki, azután az állatot homokkal kitöltve megszárítják. Ha már tökéletesen kiszáradt, akkor a homokot kiöntik. A kitömés a leíró állattannak egyik igen fontos segédtudománya, amelyet általában *taxidermia* néven ismernek. Újabb időben a K. hazánkban is igen tökéletesbedett. Nagy érdeme van ebben főleg dr. *Lendl* Adolfnak. V. ö. *Kárpáti* Endre, Állatmuzeum (Budapest 1875); *Herman* Ottó, Magyarország pókfaunája (u. o. 1878—79, a pókok kitömésével bőven foglalkozik); *Martin* Philipp L., Die Praxis der Naturgeschichte (Weimar 1884); *Vangel* J., Állatok konzerválása (Budapest 1892); *Lendl* A., Útmutatás az állatok K.-éhez (u. o. 1898); Kirándulók zsebkönyve (állattani rész: írták *Soós* Lajos, ifj. *Entz* Géza és *Csiki* Ernő, u. o. 1914); *Bade*, Naturaliensammler (Berlin 1913).

Kitörés, 1. a vulkánnak az a működése, midőn kráteréből gázokat, gőzöket, bombákat, lapilliket és végre lávát hány ki. L. *Vulkanizmus*.

2. *K.*, a galopp- és ügetőversenyeknél használatos kifejezés. A versenyben résztvevő ló akkor tör ki, ha a lovas, illetve hajtó szándéka és akarata ellenére helyes és befutásra kötelezett pályáról letér, vagy azt el is hagyja. K. a neve annak is, ha a ló megválik lovasától, vagy végül, ha lovasával az indítás előtt a starttól megszökik s rövidebb vagy hosszabb távolságot fut be.

Kitörlési kereset, l. *Bekeblezés*.

Kitron v. *Kitrosz*, helység, l. *Pidna*.

Kitt néven oly anyagot értünk, mely két egynemű v. különnemű agyag közé téve, megkeményedése után azokat egymáshoz köti. Az *olajkittek* lenolajból, lenolajfirniszből és ólomgelétből állanak, és különböző töltő anyagokat tartalmaznak. *Grafitcement* grafitot, oltott meszet, baritot és főzött lenolajat tartalmaz. Ismeretesek még a masztixcement, az üvegkitt, mely iszapolt krétát és lenolajfirniszt tartalmaz. Gyantakitt, glicerinkitt és kazeinkitt, mely túróból és oltott mészből áll stb.

Kittel, 1. *Johann Christian*, német orgonaművész, szül. Erfurtban 1732 febr. 18., megh. u. o. 1809 máj. 18. Bach S. S. utolsó tanítványa, nagyhírű orgonás volt. Művei: Der angehende praktische Organist (3 részben, 1801—8); Neues Choralbuch (1803); Grosse Praeludien; Hymne an das Jahrhundert (1802).

2. *K.*, *Rudolf*, prot. teológus, szül. 1853 márc. 28. Ehningenben (Württemberg), 1888. boroszlói s 1898. lipcsei teol. tanár lett. Főbb munkái: Geschichte der Hebräer (Gotha 1888—92, 2 köt.; angolul London 1895); Die Anfänge der hebräischen Geschichtschreibung (Leipzig 1897); Die babylonischen Ausgrabungen u. die biblische Urgeschichte (4. kiad., u. o. 1903); Der Babel-Bibelstreit u. die Offenbarung (u. o. 1903); Kommentare zu Jesaias (u. o. 1898); Studien zur hebr. Archäol. und Religionsgesch. (1898); Geschichte d. Volkes Israel (2 köt., 1909—12); Die alttestam. Wissenschaft nach ihren wichtigsten Ergebnissen mit Beziehung auf den Religionsunterricht (2. kiad. 1911., angolul, héberül, csehül stb.); kiadta Dillmann Handbuch der alttestamentlichen Theologie (Leipzig 1895) c. művét is.

Kittenberger *Kálmán*, l. *Katona*, 4.

Kittim (héb.), így nevezi a biblia Ciprus szigetének lakosait, Ciprus fővárosa, *Kition* után. Néha általában a görög tengerparti tartományokat és szigeteket jelenti.

Kittl, *Ernst*, osztrák paleontológus, Bécsben szül. 1854 dec. 2., megh. 1913 máj. 1. A bécsi műegyetem tanára és a természetrajzi udvari muzeumnak igazgatója volt. Számos őslénytani művet írt a triasz- és harmadkori kövületekről, így feldolgozta Déltirol és Marmolata triasz csigáit, az Esino-mész és St. Cassian gaszteropodáit; becses munkát írt a perzsiai Maragha ősemlőseiről. Kiadta Bécs vidékének és Salzkammergutnak geológiáját; 1886. Walbersdorf és 1887. Ostrau-Karwin szénterületének miocén rétegeit ismertette. Feldolgozta a bakonyi triasz gaszteropodákat, halobida- és monotida-féléket, amely műve a Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei c. vállalat I. kötetében számos táblával jelent meg.

Kittl., l. *Kittlitz*.

Kittler, *Erasmus*, német fizikus és elektrotechnikus, szül. Schwabachban 1852 jan. 25. 1882-ben a darmstadti műegyetem tanára lett, s ott rendezte be a főiskolák számára később mintegy mintául szolgáló elektrotechnikai laboratóriumát. Nagyobb munkái közt nevezetes alapvető tanulmánya a Daniel-féle elemről (1882) és a Handbuch der Elektrotechnik (Stuttgart) című nagy munkája, mely úttörő volt az elektrotechnikai irodalomban.

Kittlitz, *Friedrich Heinrich*, báró (nevének rövidítése állatnevek után *Kittl.)*, német utazó, szül. Boroszlóban 1799 febr. 16., megh. Mainzban 1874 ápr. 10. Művei: Kupfertafel zur Naturgeschichte der Vögel (Frankfurt 1832); Vegetationsansichten von den Küsten und Inseln des Stillen Ozeans (Wiesbaden 1845—52); Naturscenen aus Kamtschatka; Reisen nach Russisch-Amerika, Mikronesien und Kamtschatka (Gotha 1858, 2 köt.) stb.

Kittool v. *Kittul* (növ.), l. *Rostnövények*.

Kitüntetés, jeles, derekas, kitünő érdemekért megdicsérés, méltatás, magasztalás, cím- v. rendjelek adományozása.

Kitüntetési jog, l. *Felségjogok*.

Kitüntető jelvény, a katonai nevelőintézetekben a növendékek által a galléron viselt sárga sávok; a kitünően tanulók kettős, a jól tanulók

egyszerü sávot viselnek, míg a csak elégséges eredménynyel haladók gallérjaikon sávot nem viselnek.

Kitűzés, 1. a geodéziában pontok vagy vonalak megjelölése. A vonalakat rendesen csak egyes pontjaival jelölhetjük. A jelek különbözők aszerint, hogy milyen távolságra és milyen pontossággal kell látszaniok. Egyszerű cövekek melléjük tűzött zsindelyen számozva akkor kellenek, ha mérés közben a pont fölé szintező vagy tachimeteres léccel fel kell állni. Ideiglenes jelölésre szolgálnak fehér és vörös szinüre festett karók, alul vasalva, felső végükön lobogóval vagy anélkül. Állandóbb, messziről látható jelek a nagyobb póznák, amelyekre fent két deszkadarab van egymásra merőleges irányban felszegezve és fehérre meszelve. Nagyobb mérnöki munkákhoz, amikor a jelnek 10—20 km.-re kell látszani (távcsövön keresztül) nagy gerendákból piramist ácsolnak, fent bedeszkázzák és fehérre festik. Hogyha a pontot nagyon messzire akarják láthatóvá tenni, akkor a heliotrópot (l. o.) vagy éjjeli mérésekhez az elektromos lámpát használják. Olyan esetben, amikor nem lehet a földbe karót ütni vagy póznát leásni, mint pl. városok felvételekor a kövezetbe v. egyéb burkolatba, akkor kitűző állványokat, egyszerű három lábbal megtámasztott karókat használnak.

2. *K.*, a vasutépítésben a vasút irányának, valamint egyes létesítményeinek közelebbi és a természetben való tényleges kijelölése.

3. *K.*, nehezen hajózható helyeken (sziklák és zátonyok között) a járóviznek állandó megjelölése, ami gallyazott karóknak, cölöpöknek a talajba verése, faalkotmányok rendesen gúla alakban való építése, úszó hordóknak, tonnáknak lehorgonyozása és kőrakásoknak vagy kő-piramisoknak emelése által stb. történik. Fődolog, hogy a jelek a víz felszinén jól kivehetők legyenek és a hely, ahol felállíttattak, pontosan meghatároztassék. Ily hajózási jeleket, kivált lapos partok mentén, a hajósok tájékoztatására magán a parton is emelnek.

4. *K.*, *a)* az a művelet, amelynek célja az akadályversenypályán az egyes távolságok kimérése és megjelölése. Ugyanis a hosszabb távolságú (3200—6400 m.) akadályversenyek számára fentartott pályán — melyet rendszerint a mindkét oldalon korláttal elkerített síkpálya vesz körül — a távolságokat csak magasabb póznák v. oszlopok jelzik. E jelzőkészülékeknek a lefutásra kerülő akadályversenyek különböző távolságai szerint való elhelyezése — hogy a lovasok tájékozhassák magukat — nemkülönben az ezen levő akadályoknak — legtöbbnyire — vörös zászlócskákkal való ellátása, vagyis a nem állandó jellegű versenypályákon esetről-esetre történő K. a versenytitkár felügyelete alatt megy végbe; *b)* K.-nek nevezik az állandó (sík-, gát-, akadály- vagy ügető-) versenypálya készítésére szánt vagy csak adandó alkalmakkor versenyek tartására használt térségnek karók-, cövekek- s póznákkal való előzetes ellátását is.

Kitzbühel, város Tirolban, K. kerületi kapitányság székhelye, a keleti Ache és vasút mellett, 760 m. magasban, a Kitzbühler Horn lábánál, (1910) 2462 lak., kedvelt nyaralóhely, közelében állami rézércbánya, vasas ásványvízforrások. Környékén vannak: Kapsburg és Lebenberg várkastélyok, a Schwarzsee iszapfürdővel.

Kitzingen, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Alsó frank kerületben, (1910) 9113 lak., nagy sör- és festékgyárakkal, gőzmalommal, bor- és sörkereskedéssel.

Kiugrás, l. *Kiszögelés.*

Kiu-kiang, város Kiang-hszi kinai tartományban, a Jang-ce-kiang jobbpartján, 1861 óta az idegenek számára is nyitva. Lakóinak száma kb. 62,000, de a taipingek pusztítása előtt 800,000 volt. Idegen kereskedelme leginkább indirekte Sang-háj és Han-kou útján bonyolódik le.

Kiung-csou, sziget, l. *Hai-nan.*

Kiung-csu, *Hai-nan* sziget fővárosa (l. o.).

Kiusiu *(Szaikaido),* a japáni szigetek egyike, Nipontól DNy.-ra a Szimono szeki (szoros), a Bugo-csatorna, a Hirado- és Van Diemen-szorosok közt. Területe, a hozzá tartozó kis szigeteket is beleszámítva, 43,615 km², lakóinak száma (1908) 7.748,752. Számos öböl nyúlik bele; ezek közt a legmélyebb a Kagoszimai. Partjai körül a kis szigetek nagy számmal terülnek el. Magaslatai a sziget főtengelyének irányát, északdéli irányt követnek; alapjuk kristályos kőzetekből áll, amelyeken sok helyen trachit, tuffa települt le. A legmagasabb vulkáni csúcsok az Aszo-take (1600 m.) és a Kiri-szima-jama (1672 m.), alacsonyabb az Uzenszan (1250 m.). A legnagyobb folyó a Szira. A vulkánok közelében sok a meleg forrás és a kénbánya. A szigeten gazdag só- és kőszénbányák vannak, sok dohányt és cukornádat termesztenek. Porcellán és fayence-ipara híres (Szacuma). A kerületei a következők: Fukuoka, Nagaszaki, Kumamoto, Funai és Kagoszima. Legnagyobb városa: Nagaszaki.

Kiutahia, l. *Kutahija.*

Kiutalványozás, l. *Utalványozás.*

Kiutasítás, l. *Kitiltás.*

Kiütés *(küteg, kivirágzás, efflorescentia, enanthema, exanthema),* az orvostudományban azt jelenti, hogy valamely belső elváltozás következtében a bőr megbetegszik és látható elváltozásokkal felel. Egy időben minden bőrelváltozást így fogtak fel, ma tudjuk, hogy legnagyobb részük nem belső bajok következménye, hanem a bőrön vagy a bőrben ered és csak ott folyik le, tehát nem kitörése valamely sejtett oknak.

Kiütéses láz, l. *Kiütéses tifusz.*

Kiütéses tifusz, *kiütéses láz (tifus exanthematicus* vagy *febris exanthematica), éhtifusz, foltos tifusz, morbus Hungaricus,* rendkívül súlyos fertőzőbetegség, mely rendszerint járvány alakjában lép fel. Okozója még ismeretlen, de az újabb kutatások amellett szólnak, hogy a protozoák közé tartozik; valószinű, hogy terjesztésében a bolháknak és poloskáknak nagy szerepük van. Majdnem minden ember fogékony a betegség iránt, csak az első félévben lévő gyermekek, s azok, akik már egyszer kiállták, birnak fokozott ellentállással vele szemben. Különösen hajlamosak a sanyarú, egészségtelen viszonyok között élő emberek, menhelyek, szükséglakások, börtönök, táborok stb. lakói; ezért pusztít járványok alakjá-

ban háborúk, éhinségek stb. idején. Ezzel szemben az anyagi jólétben, kedvező egészségügyi viszonyok között élő népek közt a K. úgyszólván sohasem lép föl. A K. lefolyása némi hasonlóságot mutat a tífuszéhoz, de azzal semminemű összefüggésben nincsen. 8–12 napos lappangási idő után rázóhideggel kezdődik, a hőmérséklet 39–40°-ra emelkedik, az érverés rendkívül gyors. Az arc duzzadt, kipirult, a gége, garat, a szem kötőhártyája hurutos. A betegek rendkívül levertek, azonnal lefekszenek; bágyadtak, éjjelenként delirálnak. Már az első napokban tapintható a megnagyobbodott lép. A 3—5-ik napon megjelenik a jellemző kiütés; lencsényi elmosódott határú piros foltok a hason, a végtagokon stb., csak az arcra és a tenyerekre, talpakra nem terjed át. Súlyos esetekben a kiütések közepén vagy közöttük apró vérzések keletkezhetnek a bőr rétegei között (hemorrágiás alak). A láz eközben még valamit emelkedik. A betegség tetőfokát a második héten éri el; a betegek ekkor már hol teljesen kábultan fekszenek, arcuk kipirult, szemük véres, pupilláik szűkek, hol mormognak, hadonásznak, rángatják a takarót; sokan kiugranak az ágyukból, az ablakhoz rohannak stb. Nem esznek, nem isznak, sokan a vizeletüket is visszatartják. Súlyos esetekben légcsőhurut, tüdőgyuladás fejlődhet ki; az orr, ujjak hegye elhalhat. A nyelvet vastag, fehér lepedék borítja. A második hét végén aztán a hőmérséklet alacsonyabb, majd rá 2—4 nap alatt rendes lesz; a kiütés elhalványodik, s a beteg aránylag igen gyorsan szedi össze magát. A K. azonban az esetek kb. 20%-ában halállal végződik, leginkább a második héten, amennyiben vagy a szív mondja föl a szolgálatot, vagy az ideges zavarok, a tüdőbeli elváltozások vetnek véget az életnek. A K. a legszigorúbb óvóintézkedéseket kívánja, hogy tovaterjedésében megakadályozhassuk. Hála a közegészségügyi viszonyok javulásának, az azelőtt annyira rettegett betegség ma már csak igen ritkán üti fel fejét. Nálunk még 1908 tavaszán volt egy kisebb járvány, amelyet azonban idejekorán sikerült elfojtani.

Kiütős, labdajáték, l. *Kapós*.

Kiva, 1. tulajdonképen a pueblo-indiánusok gyülekező helye, földalatti temploma, hova a törzs asszonyainak és fel nem avatott legényeinek belépniök sem szabad. Itt folynak le a férfigyülekezet titkos szertartásai, a kígyó- és phallustáncok. Híresek pl. a navaho-indiánusok K.-i. — 2. *K.*, gyüjtőnév a gyülekezetek alkalmával készített bódító italok számára, pl. az irokézek a megcsapolt jávorfa nedvét erjesztik, a yuma-törzsek bizonyos agave-fajokból stb. készítik a maguk bódító italát, sokszor mérges füvek nedvével. A legtöbb növény keményítőjét a nyál ptialinjával alakítják át cukorrá, azért a gyökeret, kérget megrágva, tánc közben köpködik az edénybe. Ezt a tulajdonképeni K.-ban tartott ünnepek alkalmával maguk a férfiak végzik s a kész italt is egyedül fogyasztják el. Más törzseknél a rágást az asszonyok végzik. V. ö. *Tschirch*, Handb. der Pharmagnosie I. (Leipzig 1910).

Kivadár, kisk. Somogy vm. nagyatádi j.-ban, (1910) 508 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyatád.

Kivájás, l. *Excavatio*.

Kiválás, a biológiai művekben rendesen egyértelmű a kiválasztással, pl. természetes K. a. m. természetes kiválasztás *(selectio naturalis)*. L. *Kiválasztás*.

Kiválasztás, 1. *(selectio)*. A biológiában háromféle K.-t különböztetnek meg. A *mesterséges K.* az állat- és növénytenyésztők segédeszköze és abban rejlik, hogy csak a céljaiknak megfelelő egyedeket és változatokat engedik gondosan különválasztva a többiektől szaporodni. A *természetes K.* (selectio naturalis) a szabad természetben megy végbe s célja, hogy segítségével csak a környezetbe legbeleillőbb állatok és növények maradjanak meg. A K. harmadik neme az *ivari K.* (selectio sexualis), l. *Ivari kiválogatódás*.

2. *K.* (növ.), a növény sejtjeinek az a munkája, amellyel bizonyos meghatározott célra szükséges anyagokat, vagy már feleslegessé vált anyagokat alakít bizonyos készülékekben. L. *Váladékanyagok* és *Váladéktartók*.

3. *K.* a. m. exkréció (l. o.).

Kiválasztógép, l. *Gabonatisztító gépek*.

Kiválasztószervek *(organa urinaria)*, az állatok ama szerveinek gyüjtőneve, melyeknek feladata a hasznavehetetlen anyagforgalmi termékek eltávolítása a szervezetből. Ilyen szervek a véglényeknél (Protozoa) a *lüktető üregecskék*, az alsóbbrendű, testüreg (coeloma) nélküli férgeknél a *vízedények* (protonephridium), a magasabbrendű, testüreggel ellátott férgeknél (Gyűrűsférgek) a *hurok-* v. *szelvényszervek* (nephridium), a Puhatestüeknél (Mollusca) a pericardiális üreggel összefüggő *vesék*, melyeket rendesen *Bojanus-féle szerv* néven ismernek, a rákoknál (Crustacea) a *héj-* és *csápmirigyek*, a rovaroknál a *pericardiális sejtek* és a *Malpighi-edények*, a gerincesekélnél a *vesék*. L. *Vese*.

Kiválogatás a. m. electio (l. o. és *Selectio*).

Kiválogatódás, l. *Ivari kiválogatódás*, *Kiválasztás* és *Természetes kiválogatódás*.

Kiváltás, 1. *a hadviselésben* a foglyul ejtett katonák kölcsönös kicserélése, még pedig megelőző megegyezés szerint embert emberért, tisztet tisztért, egészséges legénységet egészséges legénységért.

2. *K.*, az *ácsmunkában* gerendáknak, szaruknak megszakítása és a megszakított végeknek egy másik gerendába (a váltóba) való becsapolása ott, hol ezek a gerendák vagy szaruk kéménybe, szelelőlyukba, lépcsőházba stb. nyulnának bele. Gerendáknál a K. szüksége legtöbb esetben a gerenda-végeken fordul elő; szaruknál sokszor a középen is.

Kiváltó (franc. *échappeur)*, a zongora belső mechanizmusának része, mely a felemelt kalapácsokat a húr megütése után visszatéríti eredeti helyzetükbe.

Kiváltság *(privilegium)*, a szónak tágabb értelmében minden kivételes jog (jus singulare), minden eltérés a rendes v. közönséges jogtól (jus generale, commune). A kivételes jog lehet kedvező (favorabile) vagy hátrányos (odiosum) a szerint, amint azoknak jogait, akiknek részére szól, a közönséges joggal szemben kitágítja v. megszorítja. A kedvező K.-ot, ha mindenkire kiterjed, aki a törvény által föltételezett állapotban van

jogkedvezménynek (l. o.) nevezik. Szorosabb értelemben K.-on csak azt a kivételes jogot értjük, amely bizonyos meghatározott személy, dolog v. követelés javára v. kárára (ez utóbbi esetben ú. n. privilegium odiosum) kivételt tesz a közönséges jog alól. A személyre szóló K. privilegium personae; a dologra v. követelésre szóló K. privilegium rei. A K. lehet igenleges (privilegium affirmativum) azaz bizonyos, másokat nem illető előjog, vagy nemleges (privilegium negativum vagy immunitas), azaz mentesség a nem K.-olt állampolgárokat terhelő valamely kötelesség alól; adható továbbá ingyen (privilegium gratuitum) v. bizonyos ellenszolgáltatás mellett (privilegium onerosum). A jogkedvezmények a tárgyilagos jognak, a szorosabb értelemben vett K.-ok ellenben csak alanyjogoknak a forrásai.

A «K.» kifejezés helyett a magyar nyelvben olykor a «szabadalom» kifejezést használják, pl. cs. kir. «szabadalmazott» déli-vasút-társaság (németül: «privilegirt», nem «patentirt»). Az említett kifejezésmód azonban helytelen (l. *Szabadalom).*

A tulajdonképeni K.-ok osztására — a törvények korlátai közt — Magyarországon a király jogosult. Az újabb korban azonban a privilegiumok már nem birnak azzal a nagy szereppel, mint 1848 előtt. Privilegium formájában történik azonban pl. még ma is a nemesítés, címer adományozása. Régi időkből fenmaradt némely privilégiumok (pl. vámszedési, vásártartási jog) még ma is számot tesznek.

Kiváltságlevél, a kiváltságot magában foglaló okirat, kir. rendelet, miniszteri rendelet.

Kiváltságos bűntett az, mely a tipikus esetnél valamely különleges körülmény következtében enyhébb; ilyen pl. a gyermekölés (284. §.), szemben a szándékos emberöléssel (279. §.).

Kiváltságos haszonvételek, l. *Regálé.*

Kiváltságos kutatási engedély, l. *Bányajog.*

Kiváltságos tartozások a tengerjogban azok, amelyekért az adós tulajdonát tevő hajó akkor is lekötve marad, ha azt az adós magánúton eladta. A K.-at a törvény határozza meg; a kiváltság csak akkor érvényesíthető, ha a tartozás a törvény által megállapított módon bizonyítva van. A kiváltság elenyészik a hajónak birósági eladása esetében, továbbá akkor, ha az eladott hajó a vevő neve alatt és veszélyére tengeri utazást tett, s az ellen a hitelezők fel nem szólaltak.

Kiváltságos végrendelet, l. *Végrendelet.*

Kíváncsiság, a tudás vágyának az a fajtája, melynél a szubjektiv vágy kielégítése a fődolog, nem az igazság iránt való érdeklődés; de a kezdet rendszerint a K.; ebből fejlődik ezután a tudás vágya, mely az igazságot, v. magáért az igazságért v. a belőle való valamiféle haszon miatt keresi.

Kivándorlás, kiköltözés az országból más országba. A nagyarányú, végleges K. a nemzetnek erővesztesége, a nemzetet értékes munkabiró tagjaitól fosztja meg. A tömeges K.-nak mélyenfekvő gazdasági okai vannak: a megélhetés nehézsége, a lekötött földbirtok, a munkaalkalmak hiánya, alacsony munkabér, súlyos közterhek stb. Az uralkodó felfogás szerint az állam nem tilthatja el polgárait attól, hogy boldogulásukat külföldön keressék s csak az a feladata, hogy a K.-ra csábítást tiltsa és üldözze, meggátolja a védkötelesek K.-át, megóvja a kivándorlókat kizsákmányoltatásuk ellen, evégből a szállító hajóstársaságokat ellenőrizze, a kivándorlókat a külföldi munkaviszonyokról, vállalkozásuk veszélyeiről felvilágosítsa, védelmükről a külföldön is gondoskodjék, visszavándorlásukat elősegítse. Magyarország szempontjából legnagyobb fontosságú a tengerentúli, az északamerikai Egyesült-Államokba, újabban egyes délamerikai államokba (Argentina) irányuló K. Az északamerikai K. méreteit általában s különösen hazánkat illetőleg az amerikai szenátus bevándorlási bizottsága részéről közzétett adatok tüntetik fel. Az 1820—1910. évig terjedő 90 év alatt 25 milliót meghalad az Európából Amerikába bevándorlottak száma. Ausztria és Magyarország Nagybritannia és a Németbirodalom után a harmadik helyet foglalja el. Utána következik Olaszország, Oroszország stb. Az amerikai bevándorlás újabb korszakait, csupán az utolsó négy évtizedet tekintve azonban Ausztria és Magyarország áll az első helyen, a monarchia szolgáltatja a bevándorlók legnagyobb kontingensét (1910. pl. 926,291 bevándorló közül 258,737 vándorolt be Ausztria és Magyarország területéről, 215,537 Olaszországból, 186,792 Oroszországból). Viszonylag magas számokat mutatnak még fel a görög és a bolgár kivándorlók, míg azoknak az országoknak (Nagybritannia, Franciaország, Belgium) bevándorlása, amelyeknek a bevándorlás korábbi szakában vezető szerepük volt, lényegesen csekélyebb mérvü. Az amerikai adatok a magyar honos bevándorlottakat külön nem tüntetik fel, hanem csak a magyar anyanyelvüeket. Az 1899—1910. évtizedben Ausztria-Magyarország 3.164,661 bevándorlója közt 374.624 volt tót anyanyelvű, 333.429 magyar anyanyelvű, 331,154 horvát-szlavon. A magyar honosoknak az 1898. év óta rohamosan növekvő K.-át a következő hivatalos magyar adatok tüntetik fel. A magyar birodalom területéről kivándorolt:

1898.	évben	22,967
1899.	«	43,394
1900.	«	54,767
1901.	«	71,474
1902.	«	91,672
1903.	«	120,249
1904.	«	97,340
1905.	«	170,430
1906.	«	178,170
1907.	«	209,169
1908.	«	49,365
1909.	«	129,337
1910.	«	115,814
1911.	«	71,552
1912.	«	120,516 egyén.

A K.-nak feltünő csökkenése 1908. az 1907. évi amerikai gazdasági depresszió következménye; az 1911. évi csökkenés az északamerikai elnökválasztási mozgalmakkal függ össze. Minthogy a horvát-szlavonországi K. az összkivándorlásnak 20%-ára tehető, 1912. mintegy 96.413 egyén vándorolt ki az anyaország területéről. A visszavándorlottak száma 43,662; az ország vesztesége ebben az évben tehát: 76,854-re tehető. Kivándorlóink túlnyomó része (50—60%) mezőgazdasági cseléd és napszámos, azután következnek óster-

melők, ipari segédmunkások, egyéb napszámosok, kis számban önálló iparosok, kereskedők és értelmi foglalkozást űzők.

A K.-i ügy — nem tekintve az 1881. XXXVIII. t.-c.-et, amely a K.-i ügynökségek engedélyezését a belügyminiszternek tartotta fenn és az útlevél nélkül K.-t tiltó néhány szórványos rendeletet — 1903-ig törvényesen szabályozva nem volt. Ebben az évben hozták az első (Tisza-féle) K.-i törvényt (1903. IV. t.-c.), melyet utóbb az 1909. II. t.-c. (az Andrássy-féle K.-i törvény) váltott fel. K.-i törvényünk szerint nem vándorolhatnak ki: a kiskorú törvényes képviselőjének beleegyezése, 16 éven alóli férfiszemély és kiskorú nő felnőttek kisérete nélkül, védkötelesek (ezeknek a K.-t a belügyminiszter óvadék mellett megengedheti), azok, akik büntető eljárás alatt állanak v. büntetésüket még ki nem állották, akik itthon maradt hozzátartozóik ellátásáról nem gondoskodtak, akiknek az utazáshoz szükséges pénzük nincs, az illető állam bevándorlási feltételeinek meg nem felelnek, akiknek a külállam v. a gyarmatositó társaság telepités végett egészen vagy részben ingyenes szállítást helyezett kilátásba.

Kivándorolni csak útlevéllel szabad. Egyes országokba a K.-t a belügyminiszter a kivándorlók érdekében eltilthatja; a K.-t bizonyos útvonalakra korlátozhatja. Rendelkezik a törvény a szállító vállalkozókról, a szállító és kivándorló közti jogviszonyról (e tekintetben az írásbeli szerződés megkötését teszi kötelezővé), a K.-i alapról, amely főként az engedélyes vállalkozó részéről a kivándorlók után fizetendő díjakból alakul és a vagyontalan visszavándorlók útiköltségének fedezésére s a kivándorlottaknak külföldön való támogatására szolgál; meghatározza végül a K.-i hatóságokat: a belügyminiszter véleményező hatóságaként szervezett K.-i tanácsot és a K. lebonyolításának ellenőrzésére hivatott K.-i biztosokat.

Fontos rendelkezése a korábbi és az új törvénynek, hogy a kivándorlók szállításával foglalkozó vállalatnak az engedélyt a belügyminiszter adja meg. Ezáltal az engedélyezési szerződésben gondoskodhatik az engedélyes társaság ellenőrzéséről s másrészt erélyesen léphet fel a nem engedélyezett társaságok ügynökeinek a K.-ra csábító üzelmeivel szemben. 1903-ban a kormány kizárólag a Cunard angol hajóstársaságnak adott engedélyt, még pedig Fiume-New Yorki hajójáratok kikötése mellett azzal a céllal, hogy így a K.-t a fiumei kikötőn át irányítva, azt nemzetivé tegye, az ellenőrzést ebben a kikötőben összpontosítsa. Ez a cél nem valósult meg. Az üzletükben veszélyeztetett kontinentális hajóstársaságok tarifaharcot indítottak a Cunard ellen, titkos ügynökeikkel elárasztották az országot, a K. nagyobbik része továbbra is az északnémet kikötőkön át (Hamburg, Bréma) folyt le, a Cunard a K.-nak csak alig $^{1}/_{3}$-át volt képes lebonyolitani, sőt utóbb engedélyt kapott arra, hogy kivándorlóinak egy részét a kontinentális társaságoknak engedhesse át. Ezért 1911. a belügyminiszter a Nordatlantischer Dampfilinien-Verband-ban (ú. n. Continental-Poolban) egyesült 5 kontinentális hajóstársaságnak is engedélyezte a kivándorlók szállítását (ú. n. Pool-szerződés), kikötve, hogy a kivándorlókkal a szerződést budapesti, vagy a meghatározott határszéli állomásokon felállított irodáikban kötik meg, a rendőrség, illetőleg a csendőrség ellenőrzésével, ügynökökkel azonban az ország területén nem dolgoznak, minden kivándorló után a K.-i alap javára 10 K fejpénzt fizetnek, évenként 1000 vagyontalan visszavándorlót mérsékelt díjért hazaszállítanak, a szállítási díjat 125 K-nál lejebb nem szállítják, a Cunarddal kötendő szerződésben a kivándorlók bizonyos hányadát a fiumei vonalnak biztosítják.

Aki nem a meghatározott határszéli állomáson s nem az engedélyezett társaságok hajójegyével vándorol ki, kihágást követ el. A Pool-szerződés — hivatalos adatok szerint — csökkentette azoknak a számát, akik szerződés megkötése nélkül, tehát a törvény tilalma ellenére v. tilos úton vándorolnak ki. K.-i ügynökösködés miatt 1912-ben 8597 egyént büntettek meg; és 6101 olyan egyént utasítottak vissza a határszélről, akiknek a törvény a K.-t meg nem engedi.

A K.-i alap ez idő szerint 3 millió koronát meghalad. New Yorkban magyar segélyegylet támogatja a kivándorlókat, amely a kormány segítségével munkásközvetítéssel is foglalkozó menházat létesített. A magyarok betéteinek megőrzésére és hazaküldésére megbizható pénzintézet felállítása tárgyalás alatt áll. Amerikai részről a bevándorlást az 1907. jan. 20-iki törvény szabályozza. E szerint Amerika a szállító vállalattól minden bevándorló után 4 dollár fejadót szed és visszautasítja az olyan bevándorlót, aki testileg v. lelkileg nem ép s akinek ellátása előreláthatólag az államot terhelné (25 dollár pénzkészlet kimutatását kívánják meg). L. *Immigration-Law.*

Kivándorlási biztos, l. *Kivándorlás.*

Kivándorlási illeték alatt értették azokat a szolgáltatásokat, melyeket a külföldre költözött polgároktól a magukkal vitt vagyon nagyságához képest szedtek (detractus personalis). K.-et szedtek azon örökségek és ajándékok után is, melyek külföldiek kezére kerültek (detractus realis). A K.-nek előbb említett faját, miután büntetés jellegével birt, a modern felfogás eltörölte. Az utóbbi értelemben vett K.-et, mint örökösödési, illetőleg ajándékozási illetéket az erre vonatkozó általános törvények alapján ma is szedik.

Kivándorlási tanács, *törvény, ügynökség,* l. *Kivándorlás.*

Kivándorlás joga, l. *Egyéni szabadságjogok.*

Kivándorlók, l. *Kivándorlás, Emigránsok.*

Kivándorlók biztosítása, l. *Biztosítás.*

Kivégzés, l. *Halálbüntetés* és *Elektromos kivégzés.*

Kiverős, labdajáték, l. *Kapós.*

Kivétel a törvény alól, a fejedelmeket, külállamok uralkodóit, külországok diplomáciai képviselőit megillető kiváltság, amely szerint reájuk bizonyos (különösen a büntető) törvények rendelkezései nem nyernek alkalmazást. L. bővebben *Területenkívüliség.*

Kivételes biróságok, a törvény által megállapított birói szervezet mellett s annak mellőzésével egyes esetekre kirendelt különös biróságok. L. *Birói szervezet.*

Kivételes díjszabás, l. *Díjszabás.*

Kivételes törvények, 1. azok, amelyek nem az államélet rendes viszonyait szabályozzák, hanem rendkívüli körülmények hatása alatt egy esetre v. az állampolgárok egy osztályára nézve alkottattak; 2. azok a törvények, amelyek a kivételes (pl. háborús) viszonyok esetére meghatározzák a kormánynak ilyenkor igénybe vehető kivételes jogait s a polgárok jogait (gyülekezési jogot, sajtójogot stb.) az állam veszélyes helyzetére tekintettel korlátozzák. Ilyen az 1912. LXIII. t.-c. a *háború esetére szóló kivételes intézkedések*-ről (l. o.).

Kivetési lajstromok, az egyes adónemekről községenként az adókivető közegek (pénzügyi tisztviselők, jegyzők stb.) által készített olyan hivatalos jegyzékek, melyekben a községbeli adózók adónemenként az adóalapok és az adóösszegek nagyságával tételenként vannak felsorolva. Az adózók a K.-at a közszemlére történt kitételük idejében megtekinthetik s a kivetett összegek ellen felszólamlást adhatnak be.

Kivetett adó, az egyenes adók nemeinél használatos kifejezés az olyan adóösszegekre, amelyek az egyes adónemekről készített ú. n. kivetési lajstromokban (l. o.) az egyes adózók neve mellett ki vannak tüntetve. A K. nem azonos jelentőségű az *előírt* adóval, mely alatt az adózókra az adófőkönyvbe bevezetett és a törvényes határidőkben befizetendő adókat értik. K.-összegek még nem tartozások, pl. ideiglenesen adómentes földrészletek, házak után a lajstromban kivetik az adót, de a főkönyvben nem írják elő, tehát ezeket az adókat nem is kell soha befizetni. A kivetés csak azért történik, hogy az eszményileg megállapított adóösszegek után a pótadók (pl. községi pótadók) ki legyenek róhatók.

Kivi (állat, *Apteryx* Shaw.), a laposmellű Futómadarak *(Ratitae)* rendjébe, az Apterygidák családjába tartozó madárnem. Hosszú csőre nyúlánk és vége lefelé hajlított. Orrlyukai a csőr végén vannak. Szárnya és farka egészen visszafejlődött. Evező- és kormánytollai nincsenek. Erős csüdje oly hosszú, mint a középső ujj. Lába négy ujjú, melyek közül három előre áll és erős karommal ellátott, a hátsó rövid és járás közt nem éri a földet. Tollai szőrnemüek. Kulcscsontja hiányzik. 4 faja ismeretes, melyek Új-Zéland szigetén élnek. A nappalt lyukakban töltik. Eledelük apró rovarok,férgek, melyeket szalonkák módjára a földben keresnek. Egyszerre csak egy tojásuk van, melynek súlya az állat súlyának egy negyede. Minthogy se röpülni, se futni nem tudnak, kiveszőfélben vannak. Közönségesebb fajok: az *ausztráliai K. (Apteryx australis* Shaw.; színes képét l. az *Ausztráliai régió* cikkhez csatolt képmellékleten), házityúk nagyságú, barna szinezetű, Új-Zéland É.-i erdős vidékein él. *Apteryx Oweni* Gould., hamuszürke, hátán kis fehér foltokkal. Hasonló nagyságú. Inkább Új-Zéland déli részeiben tartózkodik.

Kivi, *Aleksis*, finn író, szül. 1834 nov. 10. Palajokiban (Nurmijärvi), megh. 1872 dec. 31. Tuusulaban. Atyja falusi szabó volt és K. egyideig mellette mint segéd dolgozott, később azonban az egyetemet is látogatta. Kullervo c. tragédiája (1859, majd egészen átdolgozva 1864) első megjelent műve a Kalevalából vett tárgyával erősen shakespearei hatásokat mutat. Igazi tehetsége megkapóan nyilvánul meg a Nummisnutaret (ligeti csizmadiák, 1864) c. vígjátékban, melyet 2500 márka állami díjjal tüntettek ki. Még nagyobb hatása volt a Seitsemän veljekset (Hét testvér, 1870) c. elbeszélésnek, amelyben szülőföldje népét kedves humorral és szárnyaló képzelettel festi. Lea c. szomorújátéka (1860), mint a finn szinpad ünnepi beköszöntője, irodalomtörténeti szempontból nevezetes. K. egész életén át gondokkal és testi bajokkal küzdve, 1870 óta elborult elmével Albert nevű öccse tuusulai kunyhójában élt s ott is halt meg. Összegyüjtött munkái 1877-től kezdve több kiadást értek. Életrajzát E. *Aspelin* írta meg.

Kiviki emlék, hatalmas kőkamrás sírhalom maradványai Kivik mellett, Schonen (Svédország) keleti partján, kerületén húsz kisebb kőhalommal. A sírkamra oldalfalait alkotó vésett díszítésű kőlapokról nevezetes, amelyeken jeleneteket, emberi és állati alakokat és különböző tárgyakat látunk ábrázolva. Az emlék a korai bronzkorban (Montelius, Bronzkor II.) keletkezhetett.

Kivilágítás, l. *Illuminatio.*

Kivindzse *(Kivindje)*, kikötőhely Kelet-Afrikában, l. *Kilva.*

Kivirágzás *(efflorescentia)* az a jelenség, hogy likacsos testek felületét laza kristályos (mohaszerű v. pelyhes) halmaz lepi be. A likacsos testből a nedvesség a kapillaritás folytán a felületre jut, ahol az oldott só a nedvesség elpárolgása folytán kikristályosodik. Igy az Alföldünkön a talajból virágzik ki a sziksó és a salétrom; nedves falakon igen gyakori a salétrom K.-a.

Kivitel *(export)*, a nemzetek kereskedelmében az az eladott árúmennyiség, melyet belföldi kereskedő a hazai terményekből a külföldön helyezett el. Az áruknak ellenkező fogalmát, vagyis a külföldről a belföldre szállított áruk mennyiségét behozatalnak nevezik. A K.-ről és behozatalról árúfajok és országok szerint pontos statisztikai feljegyzések készülnek s évről-évre «Külkereskedelmi forgalom» címen hozzák nyilvánosságra. Az országból kivitt és behozott áruk értékének egymással szemben való felállítását nevezik az ország külkereskedelmi mérlegének. A K. az ország gazdasági, vagy természeti előnyein alapul s így a K. tárgya vagy oly nyerstermény, mely a belföldön bőven terem, míg a külföldön csekély mennyiségben, ill. egyáltalán nem, vagy olyan iparcikk, melyet a belföld kedvező gazdasági és kulturális viszonyai alapján jobban, nagyobb mértékben és olcsóbban tud előállítani, mint a külföld. Egyenlő gazdasági és természeti előnyök mellett a K. és behozatal egymással versenyez s ilyenkor a belföldi ipar és kereskedelem megvédésére egyrészt védővámok létesíttetnek, másrészt a K. jutalomban (prémium, bounties) részesül (l. *Kiviteli jutalom).* Bizonyos árufajoknál a K. megszorítására van szükség; régebben, különösen a középkorban az ország gazdaságára nézve veszélyessé vált K. ellen egyszerűen tilalom útján védekeztek, ma a K.-i tilalom helyét a magas K.-i vám foglalta el.

Kiviteli bizományos az a kereskedő, aki a kivitel céljaira bizományba veszi a belföld gyárosainak vagy nagykereskedőinek áruit. A K. gyakran nem is tartja raktáron a bizományi árukat, hanem csak megfelelő mintákat, melyeket kiviteli mintatárában állandóan közszemlére tesz ki. (L. *Export-mintaraktár.*)

Kiviteli díjszabás, l. *Díjszabás.*

Kiviteli dokk, oly kikötőmedence, amelyben a tengeri hajók csak külföldi rendeltetésű árukat vehetnek fel.

Kiviteli igazolvány, a vámigazgatásban az az okirat, amely igazolja, hogy a vámterületre bevitt és ez alkalommal a behozó kereskedő terhére elvámolt árut a vevő a vámterületről ismét kiviszi, s amelynek alapján a lefizetett behozatali vám visszatérítésének van helye.

Kiviteli jutalom *(prémium)* az a díj, amit az állam a külföldre vitt árú után a kivivőnek fizet, hogy ezáltal az árut kivitelképessé tegye, illetve versenyképességét a külföldi piacon előmozdítsa. A nyilt, közvetlen kiviteli jutalmon kívül különösen fontos az a burkolt, közvetett K., amelyet az állam az országban már megadóztatott cikknek kivitel esetében adóvisszatérítés formájában ad. A kivitelre megszabott kedvezményes szállítási tételek is rejtett kiviteli jutalmat tartalmaznak. A K. ellen az a külföldi állam, amely a maga piacát meg akarja védeni, behozatali vámmal védekezik. Minthogy így a K. hatása megbénítható, visszatorlásokra vezet, a belföldi fogyasztást érzékenyen érinti, újabban a K.-nak a közgazdasági életben nagy ellenzéke támadt. Az 1902. évi brüsszeli konvenció kimondta, hogy a cukorkivitelt K.-ban részesíteni nem szabad. Nyilt K. nálunk csak a szeszre nézve van.

Kiviteli kereskedelem, l. *Kivitel.*

Kiviteli mintaraktár, l. *Export-mintaraktár.*

Kiviteli tilalom, a prohibitív vámrendszernek az az eszköze, amelyet a merkantilisták *gazdasági érdekekből* azért alkalmaztak, hogy a nyerstermények kivitelére vetett tilalom által az ország ipara részére biztosíthassák az olcsó nyers anyagot. A K.-nak káros hatása abban jelentkezik, hogy a nyerstermelő országok nem tudják áruikat eladni, viszont az életképes iparágakkal biró országok nem találnak piacot készítményeik számára, mert az egyik állam kiviteli tilalmát a másik állam hasonlóval viszonozta s így e természetellenes rendszer minden államot megakadályozott abban, hogy természetes gazdasági előnyeit felhasználhassa. *Politikai* tekintetekből fegyvereknek s a katonai felszereléshez szükséges tárgyaknak, lovaknak, háború és éhinség esetében az élelmi cikkeknek kivitelét szokták még ma is tilalom alá vetni. Ellentéte a K.-nak a *behozatali tilalom* (l. o.), amelynek célja más államok termékeinek kizárásával a hazai termelés előmozdítása.

Kiviteli vámok az oly vámok, amelyeket az állam bizonyos áruknak a vámterületről való kivitele alkalmával szed. A K., ellentétben a behozatali vámokkal, főkép az állam pénzügyi érdekeit mozdítják elő. Bizonyos körülmények között ugyan a K. is lehetnek gazdaságpolitikai tényezők (így pl. a gazdasági termelés céljaira szükségelt nyersanyagok, vetőmag, szarvasmarha, takarmány stb. kiviteli vámja), de azért a legtöbb esetben nem egyebek, mint adók, amelyekkel az állam azokat az idegen államban lakó fogyasztókat terheli, akik a K. terhelt árukat fogyasztják. Magától értetődik, hogy az állam, a gazdasági termelés jelentős veszedelme nélkül, K.-at csakis úgy szedhet, ha az illető áruk termelésében monopoliuma van (pl. a tropikus cikkeket termelő államok). K. csak néhány államban, mint a tropikus terményekre rótt, illetve mint a nyersanyagok kivitelét tiltó vámok vannak. (Ilyen Kinában a tea, Chilében a salétrom, Kubában a dohány, Olaszországban a nyersselyem és selyemhulladékok, a magyar-osztrák vámterületen a papirosgyártásra szolgáló rongyok és egyéb hulladékok kiviteli vámja.)

Kivitok, bóranemű szél Grönland Ny.-i partján.

Kivonás, 1. az *aritmetikában* a második, az összeadás megfordításából származó alapművelet. Ha az *a* számot mint a *b* és egy ismeretlen szám összegét tekintjük, az ismeretlen számnak meghatározásához a K. vezet. Ebben *a* a *kisebbítendő*, *b* a *kivonandó* és a meghatározandó szám az *a és b közti különbség*, melyet $a-b$-vel szokás jelölni. Az $a-b$ jel értelmezését a következő egyenlőség adja: $(a-b)+b=a$. A különbség értéke változatlan marad, ha úgy a kisebbítendőhöz, mint a kivonandóhoz ugyanazt a számot hozzáadjuk, vagy azokból ugyanazt a számot levonjuk. A közönséges számtanban a K. csak akkor végezhető el, hogyha a kisebbítendő nagyobb a kivonandónál. Hogy a K. más esetekben is el legyen végezhető, a számanyagnak a zérussal és a negativ számokkal való bővítésére van szükség.

2. *K.* a *kémiában* az a művelet, amikor valamely drogból v. keverékből alkalmas oldószerrel bizonyos alkotórészt v. vegyületet kioldunk.

Kivonat *(extractum)*, 1. oly munkálat, amely valamely terjedelmesebb mű, könyv, irat vagy beszéd tartalmának lényeges részeit röviden, tömören adja. K. okiratról az eredeti okiratnak olyan másolata, amely a lényegtelen részek elhagyásával csak az ügyre jelentős részeket tartalmazza. A Pp. 133. §-a értelmében, ha a perben az okiratnak csak egyes részei birnak jelentőséggel, a keresethez elég az olyan K. csatolása, amely az okirat bevezetését, a jelentős részt, a keltet és az aláírásokat tartalmazza. Az okirattal bizonyítás esetében (323. §) is elég az okiratnak kivonatban felmutatása, ha csak az eredeti okirat felmutatását az ellenfél nem kivánja, v. a biróság el nem rendeli.

2. *K.*, oly ipari vagy patikai készítmény, amely valami oldószerrel áztatás, kioldás, kisajtolás és esetleg besűrítés útján készül és a kivont anyagnak minden oldható és így hatékonyabb és fontosabb alkatrészét tartalmazza. Lehetnek szárazak, sűrűek, félsűrűek és hígak. A nyers anyagot apróra metélten az oldószerrel (víz, szesz, éter stb.) áztatják vagy fel is melegítik, azután leszűrik, kisajtolják v. kimossák, az egyesített szüredékeket elpárologtatják, s a száraz maradék a kivonat. Ha vízszívó és ki nem szárítható, ugyanannyi dextrinnel vagy tejcukorral keverik és így

szárítják ki. Gyógyszerkönyvünk híg kivonatai úgy készülnek, hogy a nyers drog ú. n. perkolátorban nyert első szüredékét félretéve, csak a mosófolyadékokat sűrítik be teljesen és ezek maradékát feloldják az első szüredékben, amelynek súlya végül az eredeti nyers anyag súlyára kiegészíttetik. Ezek tehát nem koncentráltabbak a nyers anyagnál; pl. 100 g. kóladió ugyanannyi koffeint tartalmaz, mint 100 g. folyékony kólakivonat.

Kivonó, a jég alatt való halászatnál az a lék, melyen át a hálót kiszedik, l. *Ajtólék*.

Kivu-tó, mély, halban gazdag tó Középafrikában, Német-Keletafrika és Kongó állam határán, a Kirunga vulkán és a Tanganyika tó közt 1475 méter magasban, 30—40 km. széles, 80—100 km. hosszú. Lefolyása a Tanganyika-tóba a Russziszi. 1894-ben Götzen gróf fedezte föl. V. ö. *Kandt*, Karte des K. (1:285,000 Berlin 1902).

Kívül növők (növ.) a. m. Exogenae, l. *Endogenae*.

Kiwisch von Rotterau, *Franz*, német nőorvos, a modern ginekológia megalapítója, született Klattauban 1814 ápr. 30., megh. Prágában 1852 okt. 24. 1845-ben Würzburgba, 1852. Prágába nevezték ki rendes tanárnak. K. volt az első, aki a nőgyógyászatban a reális alapra, a *betegészlelésre fektette a súlyt*, amelyet az éppen az időben fejlődő kórbonctani tudományok támogattak. Befejezetlenül maradtak korszakot alkotó művei, melyeket azután Scanzoni dolgozott át; a Vorträge über specielle Pathologie und Therapie der Krankheiten des weiblichen Geschlechtes (3 kötet) az első tudományos német ginekológiai munka.

Kizále-tó, Belga-Kongó állam Katanga részében, a Lualaba, a Kongó egyik forrásfolyója folyik rajta keresztül, 1909. Mauritzen fedezte föl.

Kizárás, l. *Kizárási jog, Bírósági személyek kizárása, Krimicsau*.

Kizárási jog, a jog valakit valamely hivatalból v. tisztségből kirekeszteni. Igy pl. nem lehet gyám az, kit az atyai hatalmat gyakorló atya a gyámságból kizárt. Különösen K. (jus exclusivam dandi) alatt értik az ausztriai császárnak, a spanyol királynak s a francia fejedelemnek azt a jogát, melynél fogva pápaválasztásnál nekik nem tetsző egyént a választásból kirekeszthetnek. A K. szándékát a választás végbemenetele előtt egy meghatalmazott bíbornok által ki kell jelenteni; a megejtett választás után kijelentett tiltakozás tekintetbe nem vehető.

Kizáró darabok, a valódi betűknél alacsonyabb betűfélék, melyek a nyomtatásban a papiroson láthatatlanul maradnak. Az a rendeltetésük, hogy a szavak közt fehér térközt tartsanak. Legnagyobb kizáródarab a négyzet, ezután van fogyó-mértékben fél, harmad és negyed. Az ennél vékonyabbakat spáciumoknak nevezik.

Kizáródás sérvnél, l. *Inkarceráció*.

Kizdi esperesség v. *dékánság*, több, értékes kiváltsággal bíró szász kerület volt az erdélyi egyházmegyében. 24 szász falu tartozott hozzá Segesvár és Kőhalom között. Segesvár is hozzá tartozott. Nevét a mai Szászkézdtől (régen Kizd) vette. 1556-ban teljesen elszakadt a kat. egyháztól s ma mint ág. ev. egyházkerület áll fenn. V. ö. *Fabritius*, Urkundenb. des Kisder Kapitels.

Kizikosz (lat. *Cyzicus*), miletoszi gyarmat Frigiában a Propontisz egyik félszigetén, a Dindimon és Arktosz hegyek lábánál. Itt verte meg Alkibiades a spártaiakat 410. Virágzása tetőpontját a macedóniai és később a római uralom alatt érte. Kr. e. 74. libera civitas lett; Tiberius alatt végképen római uralom alá került. Mindamellett kiváló város maradt; pénzei és liliomból készült arckenőcse (unguentum irinum) nem kevésbbé biztosították hírnevét, mint középületei, melyeknek romjai a Kapu-Dagh félszigeten maig láthatók.

Kizil (török) a. m. piros, vörös. Összetételekben, főleg helynevekben gyakran fordul elő. Igy pl. *Vörösvár* törökül *K.-hiszár*. K.-gurus, l. *Gurus*.

Kizilbás (török) a. m. vörös fejű, a perzsák és a törökországi siiták gúnyneve. E nevet onnan magyarázzák, mert a perzsa katonák, kik a Szefidinasztia idejében Törökország ellen harcoltak, vörös sapkát hordtak a fejükön.

Kizil-Irmak (a. m. vörös folyó), az ókori *Halys*, Kis-Ázsiának legnagyobb, 915 km. hosszú folyója. A Kössze-dagh D.-i lejtőin Zarrától 26 km.-nyire ered 2000 m. magasban, Bafira alatt ér ki a síkságra, itt 50 m. széles és számos ággal torkollik a Fekete-tengerbe. Száraz időben vízben igen szegény, mellékfolyói a Delidzse- és a Gök-Irmak. V. ö. *Flottwell*, Aus dem Stromgebiet des K. (Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft 114, Gotha 1895).

Kizil-jart, hegylánc a Pamirban, más néven *Bolor-dagh* (l. o.).

Kizil-kum (a. m. vörös homok), sivatag Orosz-Turkesztánban, az Amu- és Szir-darja és a Karatau közt, ÉD.-i irányban 350, KNy.-i irányban pedig kb. 600 km. a kiterjedése. Homokját a szél dünékbe és barkhánokba verve hajtja és DNy. felé viszi, az ottani oázisokat fenyegetve eltakarással. Legtöbb helyen csak szakszaul van rajta, 2—3 m.-nyire iható vizet találhatni a földben.

Kiziltasszkoj-liman v. *Kubani-öböl*, l. *Taman*.

Kizil-uzen *(Szefid-rud)*, folyó Perzsia ÉNy.-i részén; ered Ardilan tartományban, Azerbaidzsanban fölveszi a Zangaut és Karagult, a Sah-rudot, szép szorosban áttör az Elburszon, a szoros bejáratánál Mendzsil és Rudbar közt át van hidalva. A Kaspi-tóba ömlik, hajózhatatlan.

Kiz-Kalesszi *(Kiz Kuleszi, leánytorony)*, a Márvány-tengeren a Boszporusz bejárásánál egyik kis szigeten levő torony, amelyet világító toronynak használnak. Leander-toronynak is hívták, bár alaptalanul, kapcsolatba hozván a Hero és Leander mondával.

Kizlár aga, rendesen fekete herélt, vagyis bizánci eredetű elnevezéssel *eunuch*. A szultáni hárem őreit *kizlár-agaszi*-nak v. *kadin-agaszi*-nak (asszonyok agájának v. őrének) is nevezik. L. *Kapu-agaszi*.

Kizljar *(Kiszljar)*, az ugyanily nevű járás székhelye Terek orosz kormányzóságban, a Terek balpartján, kb. 8000 lak., szőllő-, gyümölcstermesztéssel és halászattal.

Kizsákmányolás, szocialista jelszó, mely arra utal, hogy a munkások nem kapják meg munká-

juk teljes hozadékát, hanem annak csupán egy töredékét, a többit a kapitalisták maguknak tartják meg.

Kizsigerelés, vadászati nyelven jelenti a vad használhatatlan belső részeinek, a gyomornak és beleknek (zsiger) és a használható részeknek (joh), a szívnek, tüdőnek, májnak, veséknek, az ú. n. *vadászrésznek* kivételét. A nagy vad K.-e régi szokás szerint az egész vadásztársaság jelenlétében bizonyos ünnepélyességgel történik. A vadat a földre rakott lombokra háttal fektetik. A vadász fejtől állva felmetszi a bőrt (csuhát) az álltól a szügyig, kihúzza a gégét, elvágvan a nyeldeklőtől, erre bogot köt, hogy a bélsár ki ne jöhessen rajta. Most a hátulsó lábak közé állva, a végbélnyílástól (hullató) a mellkasig metszi fel a bőrt, majd a hashártyát és felnyul a gyomorhoz és a bekötött nyeldeklőnél fogva kihúzza a gyomrot és a beleket. Ezután kézzel kiszedi a faggyut, a gégével kihúzza a szívet, tüdőt, májat, végre a veséket. Ezután következik a bőr lefejtése és a hus feldarabolása.

Kjachta, orosz határváros, l. *Kiachta.*

Kjája, irodalmi kiejtéssel *kethuda,* perzsa eredetü török szó, a. m. segéd, kisegítő, házfelügyelő. E hivatal régebben úgy az állami hivataloknál mint a katonai tisztségekben is igen fontos volt. A nagyvezérnek a titkárja, vagyis az államtitkár a *K.-bég,* vagy más szóval *vezir kjájászi* (a vezér kjájája), a belügyi dolgoknak állott az élén. A magyar nyelvben *kihája* meg *tihája* alakban fordul elő e szó.

Kjankari *(Kjangri),* szandzsákság fővárosa Kasztamuni kisazsiai török vilajetben, a Kizil-Irmak egyik mellékvizénél, mintegy 12,000 lak., sóbányával. K. az ókori paflagoniai *Gangra.*

Kjelci *(Kielce),* 1. *orosz kormányzóság* Galicia, Piotrkov és Radom közt, 10,093 km² területtel, (1910) 965,200 lak., akiknek főfoglalkozása a földmívelés. Jelentékeny a bányászat is, mely kőszenet, ként, vasat és cinket termel. Járásai: K., Andrejev, Vlocsov, Mjehov, Olkus, Pincsov és Sztopnica. — 2. *K.,* az ugyanily nevű kormányzóságnak és járásnak meg egy kat. püspöknek *székhelye,* a Szilnica és vasút mellett, 30,540 lak., cukor-, sörgyártással és malomiparral.

Kjeldahl, *Johan Gustav Christoffer Thorsager,* dán kémikus, szül. Jägersprisben (Seeland-sziget) 1849 aug. 16., megh. Kopenhágában 1900 júl. 18. 1876. Karlsbergben az általa berendezett kémiai laboratórium igazgatója lett. Ő a felfedezője a róla elnevezett nitrogén-meghatározásnak.

Kjelland, *Alexander,* l. *Kielland.*

Kjellberg, *Frithjof,* svéd szobrász, szül. Jönköpingben 1836 febr. 5., megh. 1885 dec. 16. A stockholmi művészeti akadémián, majd Kopenhágában, Berlinben, Párisban és Rómában tanult. Hazatérése után többnyire mitológiai tárgyú, klasszicista felfogású műveket alkotott. Nevezetes művei: a vas történetét ábrázoló dombormüves nagy friz és Linné emlékszobra Stockholmban.

Kjellén, *Rudolf,* svéd jogtörténész és geográfus, szül. Torsöben 1864 jún. 13. 1890-ben az upsalai egyetemen, 1891. a gotenburgi főiskolán lett tanár. Művei: Studier rörande ministeransvarigheten (Upsala 1890); Unionen, sådan den skapades och sådan den blifrit (Stockholm 1893—1894, 3 köt.); Riksrättsinstitutes utbildning i Sveriges historia (Upsala 1895); Nationella samlingsslinjer (u. o. 1908).

Kjellman, *Frans Reinhold,* svéd botanikus, szül. Bromö szigetén, 1846 nov. 4., megh. Upsalában 1907 ápr. 22. Több sarki expedicióban vett részt, 1883. Upsalában a botanika tanára lett. Az 1872—73-iki svéd sarki expediciót leirta (Stockholm 1875), az Északi Jeges-tenger algaflóráját kiadta a Vega-expeditionens wetenskapliga iakttagelser 2. kötetében.

Kjeronavare, dombsor Svédországban, l. *Kirunavara.*

Kjerulf, *Theodor,* norvég geológus, szül. Krisztiániában 1825 márc. 30., megh. u. o. 1888 okt. 25. 1858-ban a krisztiániai egyetemen a geológia tanára lett, u. o. geológiai intézetet szervezett. Számos művet írt Norvégia geológiai viszonyairól, leírta a krisztiániai szilur-medencét s több térképet adott ki.

Kjöbenhavn (ejtsd: kjövnhaun), dán neve Kopenhágának (l. o.).

Kjöge, kikötőváros Seeland dán sziget keleti partján, a K.-i öböl és vasút mellett, (1910) 4400 lak. 1677 júl. 1. Niels Juel dán tengernagy itt verte meg a Horn vezérlete alatt álló svéd hajóhadat.

Kjökkenmöddinger (dán), l. *Konyhahulladékhalmok.*

Kjölen, hegység Skandináviában (l. o.).

Kjöprili *(Kjöprülü),* város, l. *Köprülü.*

Kjusztendil, bolgár város, l. *Kösztendil.*

Kjutahija, l. *Kutahia.*

K. K. v. *k. k.,* Ausztriában szokásos rövidítése a *kaiserlich königlich* (császári királyi) kifejezésnek. *K. und k.* a. m. császári és (magyar) királyi.

KK. és RR., a Karok és Rendek (Status et Ordines) rövidítése.

Kl., l. *Klotzsch.*

Klaar, *Alfred,* német író, szül. Prágában 1848 nov. 7. Pályáját Prágában kezdette, hol a műegyetem német irodalmi tanára s tekintélyes szinikritikus lett. Később Berlinbe költözött, ahol szintén előadásokat tart a műegyetemen az újabb német irodalom köréből és a Vossische Zeitung irodalmi rovatát vezeti. Főbb művei: Das moderne Drama (3 köt., 1882—1884); König Ottokars Glück u. Ende (1885); Uriel Acosta (1909).

Klaatsch, *Hermann,* német antropológus, szül. Berlinben 1863 márc. 10. 1888-ban a heidelbergi egyetemen tanár lett, majd Boroszlóba került. Maradandó értéküek a diluviális emberi csontmaradványokon (neandervölgyi, spyi, krapinai) végzett vizsgálatai. Ő maga is végzett prehistóriai ásatásokat Franciaországban, Belgiumban, Németországban. 1904-ben pedig Ausztráliába utazott, ahol a benszülötteket tanulmányozta. Vizsgálatai által az emberiség leszármazását, a rasszoknak egymáshoz való viszonyát új világításba helyezte s az antropológiai kutatások módszereit modern alapokra fektette. Főbb munkái: Die fossilen Knochenreste des Menschen (1900); Das Gliedmassenskelett des Neandertalmenschen (1901); Die Entstehung u. Entwicklung des Men-

schengeschlechts (Weltall u. Menschheit, 1902); Occipitalia u. Temporalia der Schädel von Spy verglichen mit denen von Krapina (1902); Das Gesichtsskelett der Neandertalrasse u. der Australier (1908); Die neuesten Ergebnisse d. Paläontologie d. Menschen (1909); Die Stellung des Menschen im Naturganze (1911).

Klacsanó, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 1099 rutén, német és magyar lak.; u. p. Oroszvég, u. t. Munkács.

Klaczko (ejtsd: klacskó), *Julian*, lengyel író, szül. Vilnában 1825 nov. 6., megh. 1906 nov. 26. Krakóban. 1857—1861-ig szerkesztette a Wiadomości polskie c. lengyel folyóiratot s 1869—70. Beust alatt az osztrák külügyminisztériumban tanácsos volt. Művei: Une annexion d'autrefois. L'union de la Pologne et de la Lithuanie (2. kiad. Paris 1869); L'agitation unitaire en Allemagne (u. o. 1862); Deux Etudes de diplomatie contemporaine (u. o. 1866); Les préliminaires de Sadowa (u. o. 1868—1869); Rocznini polskie (u. o. 1865, 4 köt.); Les deux chanceliers (Bismarck és Gorcsakov, 3. kiad. 1877; magyarul is, ford. *V. J. K.*, Budapest 1878); Causeries florentines (1880). K. kiadta Mickiewicz levelezését is (1861). Franciák számára ismertette a lengyel irodalmat a Revue des deux Mondes-ban (1862). V. ö. Stan. *Tarnowski*, J. K. (2 köt., Krakó 1909).

Klada, adók. Lika-Korbava vm. zenggi j.-ban, (1910) 521 horvát lak.; u. p. és u. t. Donji Starigrad.

Kladare, adók. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1910) 740 horvát lak.; u. p. és u. t. Pitomača.

Kladno, bányaváros, K. cseh kerületi kapitányság székhelye, vasút mellett, (1910) 19.339 lak. Ausztria csaknem legnagyobb vasműveivel, számos iparteleppel. Kőszénbányáiban mintegy 10.000 munkás dolgozik. Épületei közül a legjelentékenyebb a Szt. Margit Bencés-rendi kolostor kastélya.

Kladova, község, l. *Kalodva.*

Kladovo, község Krajina szerbiai kerületben, a Duna mellett, a Vaskapu végének közelében, kerületi főnökséggel, vámhivatallal, élénk kereskedelemmel, 2000 lak. A római uradalom idején itt volt *Egeta* városa Traján császár híres dunai hídjával. Közelében van *Fetiszlem* vára.

Kladrub, falu Pardubitz cseh kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 450 cseh lak. A Selmitz községhez tartozó falu a II. Miksa császár alapított és II. József által újra szervezett állami méneséről ismeretes.

Kladrubi ló, a leghíresebb osztrák tenyésztés. Nagy trapp-akcióval rendelkező, rendszerint fekete szinű ló. Főképen a császári udvar részére tenyésztik.

Kladsko, *Glatz* (l. o.) cseh neve.

Klafeld, porosz község az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 6579 lak., vas- és acélművekkel, gépgyártással.

Klafsky *Katalin*, magyar származású német szinpadi énekesnő, szül. 1855 szept. 19. Mosonszentjánoson, megh. 1896 szept. 22. Hamburgban. Apja szegény csizmadia volt. Katalin hangját Marchesi asszony mivelte ki. 1875-ben Salzburgba került a Stadttheaterhez. 1882. Neumann Angelo Nibelungentruppe-jének egyik primadonnája lett, 1886. a hamburgi szinház énekesnője. Leghíresebb alakításai Fidelio, Izolde, Brunhilde, Donna Anna voltak. 1892. Lohse O. (l. o.) karnagy lett a harmadik férje. V. ö. *Ordemann*, Aus dem Leben und Wirken von K. K. (Hameln 1903).

Klagenfurt (szlovénül *Celovec)*, fővárosa Karintiának; a helytartónak, a ker. és bányakapitányságnak és a gurki érseknek székhelye; 446 m. magasságban, a Déli és az osztrák államvasút és a Glan mellett, amelyet az 5 km. hosszú Lend-csatorna, a Déli vasút és lóvasút köt össze a Wörthi-tóval, (1910) 28,958 lak., gép-, bőr-, dohány-, posztó- és ólomfehér-gyártással; bányászati termékek kereskedésével; közép- és szakiskolákkal, a Rudolfinum muzeummal. A tartományi gyűlés házában (a XVI. sz.-ból) a nagy teremben a karintiai nemesség címerei, déli szárnyában pedig a történelmi társulatnak gyüjteményei és a természetrajzi muzeum láthatók. A főtéren áll Mária Terézia szobra és a város jelképe, egy ércből öntött sárkány (Lindwurm). Az érseki téren van a pozsonyi béke emlékére felállított obeliszk. Említésre méltó épületei a dóm (1603), a plébániatemplom 94 m. magas tornyával. Emberbaráti intézetei számosak (elmebetegek, vakok, siketnémák, árvák, szegények stb. részére). A franciáktól 1809. lerombolt erődítmények helyét szép ültetvények foglalják el. Van növénykertje is. K.-ban volt internálva Görgey Arthur. A szomszédos Kreuzbergen (584 m.) sétány és kilátótorony. K. a XVI. sz.-ban St. Veit után Karintia fővárosa lett. 1797-től 1813-ig francia uralom alatt állott.

Klagenfurti medence, l. *Alpok.*

Klaić, *Vjekoszláv*, horvát történetíró, szül. Garčinban (Szlavonia) 1849. 1893-ban a zágrábi egyetemen a történelem nyilvános rendes tanára lett. Nagyobb munkái: Prirodni zemljopis Hrvatske (Horvátország tört. földrajza, Zágráb 1877); Zemljopis Bosne (Bosznia tört. földrajza, u. o. 1878); Poviest Bosne (Bosznia története, u. o. 1882; e művét Bojničić Iván dr. német fordítása után magyarra fordította *Szamota* István, Nagybecskerek 1890); Hrvatska plemena srednjega vijeka (Középkori horvát nemzetségek, kiadta a délszláv Akadémia, Rad 130 k.); Bribirski knezovi (Bribiri grófok, Zágráb 1897); Krčki knezovi Frankopani (Frangepan vegliai grófok, u. o. 1901); Povijest Hrvata (Horvátok története, eddig 5 köt. 1608-ig, u. o. 1899—1911).

Klaj *(Clajus)*, 1. *Johann*, az ifjabb, német költő és grammatikus, szül. Meissenben 1616., megh. Kitzingenben (Frankonia) 1656. Már wittenbergi tanuló korában költővé koszoruzták. Később Nürnbergbe ment, ahol Harsdörferrel a nürnbergi költői iskolát *(Pegnitzschäfer)* alapította. Művei: Pegnesisches Schäfergedicht, Harsdörferrel (Nürnberg 1644); Höllen- und Himmelfahrt (u. o. 1644); Herodes der Kindermörder (u. o. 1645); Geburtstag des Friedens (u. o. 1650).

2. *K., Johannes*, az idősb, l. *Clajus.*

Klak, több hegy neve Magyarországon. 1. *K. (Orrkő)*, a Veterna Hola-hegység egyik tagja

Trencsén, Turócz és Nyitra vmegyék összeszögellésében, Facskó község fölött, 1353 m. magas, D.-i tövében ered a Nyitra folyó. — 2. *K.*, a Nagy-Fátra egyik csúcsa Turócz és Liptó vármegyék határán, Szklabinyaváraljától keletre, a lubochnai völgy felett, 1395 m. magas.

Klakar, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1910) 396 horvát lak.; u. p. és u. t. Bród.

Klakk, l. *Claque* és *Claqueur*.

Klamarik *János*, pedagógus, szül. Losonczon 1832 febr. 7., megh. Beszterczebányán 1898 okt. 8. Egyetemi tanulmányait részben a pesti, részben a bécsi egyetemen végezte s miután több helyen tanárkodott, 1861. a beszterczebányai főgimnáziumhoz került. Beszterczebányán a gimnázium ekkor még valóságos pánszláv fészek volt. K. oly sikeres lépéseket tett a baj orvoslására, hogy a gimnázium csakhamar megtisztult a hazafiatlan elemektől s a kormány őt állította az iskola élére igazgatónak. 1876-ban a beszterczebányai tankerület főigazgatója lett s ugyanazon hazafias szellemben működött tágabb hatáskörében is 1883-ig, mikor a minisztériumba hívták be s itt nemsokára osztálytanácsossá, majd pedig miniszteri tanácsossá nevezték ki. Új állásában kiváló tanügypolitikusnak és adminisztrátornak mutatkozott. 1897-ben államtitkári címmel nyugalomba vonult. Középiskoláink újabb történetének minden mozzanata össze van fonódva K. nevével. A tanügyi irodalom terén is munkálkodott. Főművei: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása* (Budapest 1881) és *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással* (u. o. 1893).

Klamath, folyó az északamerikai Egyesült Államokban, ered a Cascade-hegység keleti lejtőjén a *K.-tavakból* Oregon államban 1260 m. magasan, a Csendes-óceánba ömlik. Kis gőzösök 64 km.-nyire fölmehetnek rajta, vízgyüjtő területe 36.000 km².

Klamisz.

Klamath, északamerikai indiánus törzs Oregon DNy.-i részében, a modok, saszta, romo stb. idegen nyelvű törzsek között faji jellegét és önálló nyelvét mindeddig megőrizte. Szövés-fonásban kitűnik. A K. mocsárgázló cipők híresek. V. ö. *Gatschet*, The K. Indians (Washington 1890, 2 köt.).

Klamisz *(chlamys*; l. az *ábrát)*, a régi görögök köpenye, mely Tesszáliából vagy Makedoniából származott Athénbe. Hosszukás négyszögű lepel volt, melyet bal vállon átvetettek, a jobbon pedig a nyilt végeit kapocscsal erősítették meg. Rendesen gyapotszövetből való volt, a szegényeknél a gyapju természetes színével birt, míg a gazdagabbak a fekete szint szerették. A legfőbb katonai személyek bíborszínű K.-t hordtak. Egyébként a K. használatos volt utazáskor, vadászaton s háborúban. A rómaiaknál hasonló volt a *sagum* vagy *paludamentum*. — K. botanikai értelemben, l. *Lepel*.

Klammer *Mariska*, festő, szül. Budapesten 1873. Tanulmányait u. i. kezdte a Képzőművészeti főiskolán, azután folytatta Münchenben Azbenél és Párisban Lucien Simonnál. Hazatérve rendes kiállítója lett a Műcsarnoknak. A Magyar Képzőművésznők Egyesületének alelnöke.

Klampenborg, tengeri fürdő Kopenhága közelében, mellyel vasút köti össze; szép fekvéséért sok idegen látogatja.

Klanac, adók. Modrus-Fiume vm. vrbovskoi j.-ban, (1910) 287 horvát lak.; u. p. Severin na Kupi, u. t. Vrbovsko.

Klanicza *Márton*, ág. ev. lelkész, szül. 1740., megh. Köviben (Gömör vm.) 1810. Wittenbergben tanult, honnan 1769. visszatérvén, több helyütt, 1784-től kövii lelkész volt. Jeles egyháztörténeti forrásmunkákat írt: Christiana seculi XVI. per Hungariam in religione tolerantia (Pest 1783); Fata aug. conf. ecclesiarum. (u. o. 1865, Fabó András adta ki).

Klanjec, adó- és pol. község Varasd vmegye klanjeci j.-ban, a járási szolgabirói hivatal székhelye, (1910) 1166 horvát lakossal, ferencrendi kolostorral, járásbirósággal, posta- és távíróhivatallal és postatakarékpénztárral. A község felett emelkedő Careva gora (511 m.) nevű hegyen Cesargrad (Császárvár) nevű vár romjai állanak, szép kilátás nyilik Zagoriára és Dél-Stiriára.

Klanječko Jezero, adók. Varasd vm. klanjeci j.-ban, (1910) 869 horvát lak.; u. p. és u. t. Veliko Trgovišće.

Klapancia a. m. erőszakolt, mesterkélt rím, kínrím (l. o.).

Klapka *György*, honvéd tábornok, szül. Temesvárt 1820 április 7., megh. Budapesten 1892 máj. 17. Korán katonai pályára lépett s már 1842. hadnagy a magyar testőrségben, 1847. főhadnagy a 12. határőrvidéki hadosztálynál. A márciusi napok után a magyar kormány szolgálatába állott s előbb Erdélybe küldték, hogy a székely felkelést szervezze, majd szeptemberben Komáromba és Pozsonyba, hogy az erődítési munkálatokat vezesse. Mészáros Lázár visszalépése után 1849 jan. 4. K. vette át a felső-magyarországi hadsereg vezetését s itt háromszor verte meg Schlicket: Tarczalnál, Keresztúrnál és Tokajnál. 1849 febr. 26—28. a kápolnai, ápr. 6. az isaszegi csatában vett tevékeny részt. Ekkor tábornoknak nevezték ki. Mint ilyen vívta ki Görgeyvel (ápr. 10.) a váczi s kilenc nap mulva a nagysarlói, ápr. 26. a komáromi ütközetet. Ezután hadügyminiszter lett, de csakhamar lemondott ez állásáról, hogy Komárom várának parancsnoka legyen. Jún. 13. kirohanást intézett a várat ostromló Barco osztr. tábornok seregére s visszaszorította a Duna balpartjára s azután Győrig nyomult előre s részt vett a Vág és Komárom melletti csatában. A jún. 29-iki miniszteri tanács határozata következtében 18,000 emberrel Komárom védelmét bízták rá; e várost tette hadi műveletei középpontjává, innen foglalta vissza Győrt s fentartotta magát a várban seregével a világosi fegyverletétel után is (l. *Komáromi ka-*

pituláció). K. ezután Londonba, később Genovába, majd Svájcba ment. Az orosz-török (krimi) háború kitörésekor K. Konstantinápolyba ment, de miután várakozásának megfelelő alkalmazást nem nyerhetett, csakhamar visszatért Genfbe, hol 1855. polgárjogot nyert. Később pénzügyi téren szerepelt Konstantinápolyban. Az olasz háború idejében (1859) Torinóba ment és ott Kossuthtal és Telekivel megalakította a Nemzeti Igazgatóságot és Magyarországnak az Adriai-tenger felől szervezendő inszurrekcióját készítette elő, mi azonban a váratlanul bekövetkezett villafrancai békekötés által meghiusult. 1866-ban Felső-Sziléziában magyar légiót alkotott, hogy azzal Magyarországba betörjön, de alig lépett magyar földre, a hadviselő felek közt létrejött a békekötés, minek következtében visszavonulni kényszerült. Az 1867-iki kiegyezés alkalmával amnesztiát kapott és Magyarországba visszatérvén, az illavai választókerület képviselője lett. Nemsokára a közpályáról visszavonulva, leginkább Konstantinápolyban és Genovában élt. Politikai működését csak az 1876—77-iki orosz-török háború alkalmával folytatta, amikor Konstantinápolyban hadi tanácsokkal szolgált a portának, 1877. pedig Magyarországon agitált egy Törökország javára viselendő magyar-orosz háború mellett, de ebbeli szereplése meddő maradt. A komáromi közönség 1896. szobrot (Róna József műve) állított tiszteletére. Irodalmi művei: Memoiren (Leipzig 1850, angolra Wenckstern Ottó fordította, London 1850); Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen (u. o. 1851); Der Krieg im Orient (Genf 1855, francia fordításban is megjelent u. o. 1855); *Életem és élményeim* (Budapest 1881); *Emlékeimből* (Függelékül gróf Teleki László levelei, u. o. 1886). V. ö. *Krivácsy* József, Görgei és K. (u. o. 1881); *Vajda* E., Komárom hőse (u. o. 1892).

Klapka-induló, az 1848- 49-iki szabadságharcból való zenei emlék. *Egressy* Béni szerzette komáromi honvédhadnagy korában a várparancsnok, Klapka tiszteletére.

Klapp, *Michael*, osztrák író, szül. Prágában 1834 febr. 15., megh. 1888 febr. 25. Bécsben, hol ujságiró és szerkesztő volt. Ismertté tette nevét Rosenkranz és Güldenstern c. vígjátéka, amelyet magyar szinpadokon is játszanak (ford. *Csiky* Gergely, 1883).

Klappai, falu Raudnitz csehországi kerületi kapitányságban Libochowitz közelében, az Eger egy kis mellékvizénél, (1910) kb. 800 lak., a Hasenstein-hegy tövében. 1898 ápr., 1899., 1900 márc.-ápr. 11. több izben nagy hegycsuszamlás és földomlás szinhelye volt, ötven ház összeomlott, 20 megrongálódott.

Klaproth, 1. *Heinrich Julius*, német orientalista és utazó, *K. 2.* fia, szül. Berlinben 1783 okt. 11., megh. Párisban 1835 aug. 28. 1805—1809. részt vett Golovin gróf kinai követségi útjain, 1816-ban az ázsiai nyelvek tanára lett Párisban. Művei: Asiatisches Magazin (Weimar 1802); Archiv für die asiat. Litteratur, Geschichte u. Sprachkunde (Petersburg 1810); Reise in den Kaukasus u. Georgien 1807 u. 1808 (Halle 1812—14, 2 köt., franc. Paris 1823); Tableaux historiques de l'Asie (u. o. 1823, 4 köt., atlaszszal); Mémoires relatifs à l'Asie (u. o. 1824—1828, 3 köt.).

2. *K., Martin Heinrich*, német kémikus, szül. Wernigerodeben 1743 dec. 1., megh. Berlinben 1817 jan. 1. 1787-ben a kémia tanárává nevezték ki a berlini tüzérségi akadémián, majd pedig 1810-től az újonan alapított berlini egyetemen. Az uranium, cirkonium és ceriumoxid, úgyszintén a mellitsav felfedezője. Fő műve: Beiträge zur chemischen Kenntniss der Mineralkörper (Berlin 1795—1815, 6 köt.).

Klára, *szent*, szül. Assisiban 1194. júl. 16., megh. 1253 aug. 11. u. o. 18 éves korában 1212 márc. 18. Assisi Szt. Ferenc kezeibe letette a 3 szerzetesi fogadalmat. Ekkor a bencésrendű apácáknak Szt. Pálról nevezett kolostorába vonult, míg később Szt. Ferenc ugyane rendnek pansói székházába küldte. Utóbb a S. Damiano-templom mellett egy kis házban az általa alapított Szt. Ferencrendű apácákat, a *klarisszákat* (l. o.) megtelepíté. Ünnepélyes temetésén a pápa, IV. Ince is megjelent. IV. Sándor pápa 1255. szentté avatta. Emléknapja aug. 12. — V. ö. *Goffin*, La Vie et Légende de Ste Claire (1906).

Klára-barlang, cseppkőbarlang Torda-Aranyos vármegyében, l. *Bedellő.*

Klárafalva, kisk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1910) 570 magyar lak.; u. p. és u. t. Deszk.

Klára-szüzek, l. *Klarisszák.*

Klar-elf, 350 km. hosszú folyó a Skandináv félszigeten. Ered a Figelfjäll lábánál Herjeådalen és Dalarna határán, a Fämund-tóvá szélesül ki s ebből kifolyva Fämund-elf v. Tryzil-elf néven folyik Norvégiában, míg Svédországban *K.* a neve s a Vener-tó É.-i részébe ömlik.

Klarenbach, *Adolf*, l. *Clarenbach.*

Klarenca *(Glarenca*, hivatalosan *Küllene*, ol. *Chiarenza*, a középkorban *Clarence)*, kis kikötőhely a Peloponnezus eliszi partján a Trepito-foktól É.-ra, vasút mellett, tengeri fürdővel. L. *Clarence hercege.*

Klári, nagyk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1910) 2646 szerb és cigány lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal. L. még *Horvátklári.*

Klarinét (ol. *clarinetto*, franc. *clarinette)*, az egynyelvű síprendszer legtipikusabb hangszere. Üregének hengeralakú keresztmetszete következtében alaphangsora után csak páratlan számú felsőhangjai szólalnak meg, ezért a K., valamint a K.-család összes tagjai kvintelők. Hanglyukai és billentyüzetének mechanizmusa bonyolultabbak mint a fuvoláé v. az óboáé, mert 19 alaphangra van a K.-nek szüksége, hogy a legalsó hangja és annak legközelebbi felsőhangja közötti duodecima távolságot áthidalhassa. Nehéz és bonyolult technikája következtében nyert a K. valamennyi nyelvsíp között legkésőbb polgárjogot a zenekarban. Ha eltekintünk a görögök *aulosz*-ától (l. o.), melyről csak újabban derült ki, hogy az inkább nyelvsíp volt, mint fuvolaszerű hangszer, a mai K. ősét a középkori *chalumeau*-ban kell keresnünk. Ennek 9 hanglyukával a diatónikus *F*-dur hangsor szólalt meg egy decima keretében. Csak Denner technikai újításai (1690 körül) tették lehe-

tővé, hogy a K. kromatikusan 3 oktávát fogjon át, minden megszakítás nélkül. Ez az új regisztere a hangszernek — szemben a mély regiszterével, melyet még a klasszikus komponisták korában is *Schalmei-register*-nek neveztek — erős vetélytársa lett a trombitának, a XVIII. sz. *clarino*-jának. Innen a *clarinetto* név. Ma a K. hangterjedelme csaknem négy oktávát fog át:

legmélyebb hangjai *u* szinezetüek, középső regisztere igen könnyed, mozgékony, csak a legutolsó ötödén hallunk éles, rikoltozó hangot. Minthogy alaphangja sokféle változatban jelenik meg, a K. is a *transzponáló* hangszerek (l. o.) sorába tartozik. Leggyakrabban a *B* és az *A* hangolást találjuk vezérkönyvekben, de írnak *Asz-*, *F-*, *Esz-*, *D-* és *C*-K.-ra is. A K. családjához még a következő hangszerek tartoznak: az *alt-K.* v. *basszetkürt*, melyen a K. hangsora egy ötöddel mélyebben (vagyis *F*-hangolásban) szólal meg. Letünt a partiturákban. A *basszus-K.* ma nélkülözhetetlen alkotórésze a modern zenekarnak. Háromféle hangolása *(C, B,* és *A)* közül legtöbbször a *B*-hangolás szerepel. Hangsora egy nyolcaddal szól mélyebben, mint a K.-é. Különösen kissé *ü*-szinezetü mély regiszterét használják fel sikerrel a nyelvsípok halk basszusául. Legszebben Wagner írt basszus-K.-ra. Néhány éve egy amerikai hangszergyáros *kontrabasszus-K.-ot* is készített, melyről kitünő szakemberek ismerték el, hogy erős versenytársa a kontrafagótnak. A K. leghíresebb mesterei: Beer, Lefèvre, Blatt, Bärmann, Bender, Müller, Schubert, Stadler, Klosé. K.-iskolákat írtak: Blatt, Beer, Klosé és Stark Róbert. V. ö. *Antonolini*, La retta maniera di scrivere per il clarinetto; *Altenburg*, Die Klarinette (1904). K. mint harmonium- és orgona-regiszter: l. *Harmonium* és *Orgona*.

Kláris, l. *Nemes korall*.

Kláris-achát (ásv.), az achátnak egyik változata, klárisszínű, élénkpiros, egyes pettyesen elszórt foltokkal.

Kláriscseresznye (növ.), l. *Physalis*.

Klárisgomba, *kecskegomba*, *Clavaria coralloides* L. (növ.). Ehető gomba. Korallszerűen ágas. Hasonló a Lasagombához, színe azonban nem sárga, hanem fehér. Erdőkben terem.

Klárisjácint (növ.), a Hyacinthus monstruosus L. (Muscari monstruosum Mill.) kerti fajtája, l. *Muscari*.

Kláriskő a. m. pirosszínű nemes korall.

Klarisszák *(Klára-szüzek, Klára-apácák*, v. *a szegény nők szerzete)*, Szt. Klára által alapított apácarend, mely a minoriták és terciáriusok mellett Szt. Ferenc második rendjeként szerepel és alapítónőjétől nyerte nevét. Mivel e rend első lakóhelye a Szt. Ferenc által felújított Szt. Damián-templom mellett levő és Szt. Klára által épített kolostor volt, dömés-apácáknak, *damjanisszáknak* is neveztetnek. Szt. Ferenc 1224. e rend részére külön szabályokat írt, amelyeket később Szt. Klára közbenjárása folytán IX. Gergely pápa megerősített. A K. rendkívül szigorú fegyelem alatt éltek. Olaszországból csakhamar Spanyolországban, Csehországban s később csaknem az egész katolikus világban elterjedtek. A rendnek kemény szabályait IV. Orbán pápa 1264. enyhítette, amely enyhített szabály követői *urbanisszáknak* nevezték magukat. A K. túlnyomó része azonban továbbra is megtartotta a régi, szigorú szabályokat, melyeket különösen Szt. Coleta (l. o.) juttatott ismét érvényre; majd a baseli zsinat újból megerősítette a K. eredeti szabályait. Ugyancsak a K.-ból keletkezett a Longa Mária Laurentia által 1538. Nápolyban létesített *kapucinus apácák* rendje, melyet VIII. Kelemen pápa 1600. erősített meg. Francisca de Jesus Maria, a Farnese-család egyik tagja 1631. a legszigorúbb szabályú (severissimae observantiae) Klarissza-rendet alapítá s ennek számára Albanóban kolostort is építtetett. Ez utóbbi szerzeten szigorúság dolgában csupán a Barberini Ferenc által alapított s Alcantarai Szt. Péterről nevezett Klára-rendű mezitlábas remetenők tettek túl. Szabályaikat X. Kelemen pápa 1676. hagyta helyben. A K. maig megtartották eredeti rendi viseletüket: szürke öltönyt viselnek, derékövvel, hasonlóan a minoritákhoz. A szekularizáció sok kolostort szüntetett meg. Nálunk II. József törülte el ezt a rendet. Jelenleg 170 kolostorban 9600 rendtagot számlálnak.

Kláristő (növ.), l. *Coralliorrhiza*.

Klasnić, adók. és pk. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 1929 szerb lak., u. p. Maja, u. t. Glina.

Klasszicitás (lat.), mintaszerű tökéletesség, l. *Klasszicizmus*.

Klasszicizmus (új lat.), tkp. a klasszikus népeknek (gör., lat.) irodalmi és művészeti életében nyilvánuló szellem; sajátosan, mint esztétikai műszó, az a mód, amint a modern népek ezt a szellemet appercipiálták. Az eredeti K.-t, mely a görög szellem tulajdona volt, első sorban az eszményiség kultusza, az eszményítés jellemezte; legfőbb törekvése a szépnek lehető tökéletes, minden hibától, esetlegességtől, idegen elemtől ment ábrázolása volt s legfőbb törvénye a szabályosság, a forma tisztasága, művészi volta. A renaissance-szal megkezdődik az új K. A kor az antik világ bámulatától eltelten azt föl akarja újra támasztani, a görög műszellem alkotásait ideálul tekintve irodalomban és művészetben, a görög remekek utánzását tartja a művészet legfontosabb hivatásának. Ez az új K. lényegesebb eltérést mutat az eredeti K.-tól, két okból is. Mint minden utánzó irány, mintaképének jellemző vonásait egyoldalúan túlozta, az eszményítést, az általánosságot, az ideális összhangot, a forma tisztaságát a maga merevségében iparkodott megvalósítani s ennek következtében a realitástól messze távozva elvonttá, sablonossá, hideggé, élettelenné vált s csak a legnagyobbak (francia drámaírók, Goethe) tudták elkerülni a formalizmus és utánzás hibáját. A másik elválasztó körülmény az eredeti s az újkori K. között, hogy minden modern nép a saját egyénisége szerint másképp és

máskép fogta föl az antik K.-t, s az épen a népek eltérő természete szerint mássá és mássá fejlődött. Igy alakult ki az egymástól eltérő újkori K. az olaszoknál (kezdődik Petrarcával a XIV. sz.-ban), franciáknál (virágkora a XVII. sz.-i dráma; Corneille, Racine, Molière), németeknél (Klopstock, Lessing, Goethe, Schiller). Irodalmunkban az antik K., többnyire modern közvetítéssel, a XVIII. sz. végén honosodott meg, Bessenyeiék a francia, Kazinczyék a német, a deákosok a neolatin K. irányának hódoltak. Legtisztábban, de már erősen nemzeti elemekkel vegyítve Berzsenyinél jelentkezik. A mindjobban elbágyadó K. ellen már korán föltámadt a visszahatás egy másik művészeti irányzatban, a *romanticizmusban*, mely a szabályokba merevedett K.-sal szemben a képzeletet felszabadította, a tipikus ábrázoló mód helyett az egyénitőnek és jellemzőnek adott helyet, a szép egyoldalú kultuszával ellentétben helyet juttatott a rútnak, az antik világnézetet keresztény és nemzeti fölfogással helyettesítette. Nálunk a fordulat a mult század 20-as éveiben állott be, mikor Kisfaludy Károly és Vörösmarty kora fölváltotta a Kazinczy-Berzsenyi-féle K.-t. Manap a K. mint *irány* teljesen elvesztette talaját, de mint irodalmi és művészeti *elv* a realizmus, naturalizmus, egyéni elemek túlságaival szemben ma is ható erő, különösen az építészet terén. Esztétikai irodalmunknak a K.-t tárgyaló dolgozatai közül kiemelendők *Kemény* Zsigmondé: Classicismus és romanticizmus (Koszorú, 1864. I.); *Brassai* Sámuelé hasonló címmel (Pesti Napló, 1856. I.); *Beöthy* Zsolt: A classicismus időszaka a magyar költészetben (Fővárosi Lapok, 1876. II.).

Klasszifikáció (új-lat.) a. m. osztályozás.

Klasszika filologia, l. *Filologia*.

Klasszikai versformák, így nevezzük azokat a versformákat, melyek az antik (görög és római) irodalmakból kerültek a modern irodalmakba. Ilyenek: a *hexameter*, mely főleg epikus versalak; a *distichon*, az elegia és az epigramma verse; a lírai formák, ú. m. az *alkaiosi, sapphói, asklepiadesi, phalaekosi* sorok és szakok; a jambikus *trimeter*, mely a dráma formája stb. Mind e formák tulajdonkép görög eredetüek; a római költészetben (jelesül az aranykorban) épen oly vendégformák voltak ezek, mint nálunk; a római költészet nemzeti ritmusai háttérbe szorultak mellettük. Az újabb nemzeteknél a K. a renaissance korában jöttek divatba. A humanista tudósok latin verseiket nem a középkori rímes latin versformákban írták, hanem az antik költői formákban. Majd nemzeti nyelven is megpróbálták e formákat olaszok, franciák, angolok, magyar, német, cseh stb. verselők. A nyelv azonban nem mindenütt volt eléggé alkalmas e célra, úgy hogy a K. versformák csak két nyelven, ú. m. a magyar és a német költészetben jutottak irodalmilag nagyobb jelentőségre, ahol velük kapcsolatban az irodalomnak egy klasszikai iránya is fejlődött. Nálunk is humanista tudósok kezdték, először Sylvester (Erdősi) János 1541., még a németek előtt, közvetlenül az olaszok kezdeménye után. Költők csak a XVIII. század második felében karolták fel (az ú. n. klasszikai iskola költői). 1777-től körülbelül az 1820-as évekig a K. voltak költészetünk uralkodó versformái; ekkor a nyugateurópai formák túlszárnyalták őket, a 40-es években, amint nemzeti formáink (Petőfinél, Aranynál) újra föleleveniiltek, a K. végkép elhanyatlottak. Az utolsó nagyobb alkotás e formákban, Arany Elveszett alkotmánya, már mintegy parodizálja a K.-at.

Klasszikus (lat.), értékjelző; kiváló, elsőrangú jelentéssel. (Servius Tullius római király társadalmi osztályai közül az elsőbe a legelőkelőbb polgárok, a «classici» tartoztak.) A mai megállapodott szóhasználat szerint K.-ok: 1. a görög és római írók (auctores classici) és művészek és alkotásaik; 2. az újabb irodalmak és művészetek legkiválóbb művelői és termékei. (K. író a. m. remekíró.)

Klasszikus iskola név alatt ismeri a magyar irodalomtörténet azt a két költői irányt, mely a XVIII. sz. hetvenes éveiben a klasszicizmus elveit akarta megvalósítani, azaz a régi görög és római költők példájára, az antik esztétikusok tanítása szerint művelte a költészetét. Ezen irányzatnak főbb jellemvonásai: az elvont eszményiség kultusza, a formai tökéletesség túlbecsülése, és merev ragaszkodás a klasszikus hagyományokhoz. A fölújulás korában sok magyar írónk hódolt ennek az irányzatnak, de egy részük nem a maga tiszta eredetiségében iparkodott az elveket megvalósítani, hanem a XVII—XVIII. századi francia írók (Corneille, Racine, Molière, Boileau, Voltaire) módjára, az általuk megújított ú. n. *új* vagy *álklasszicizmus* szellemében. Ennek az iránynak hívei, az ú. n. franciás iskola tagjai, élükön az 1772. föllépett Bessenyeivel alkották az *új-K.-t*, mely azonban mind formában, mind szellemben modern volt. Virágzása 1772—1792-ig tart. (L. bővebben *Franciás iskola.)* Iróink egy más csoportja szorosabban csatlakozott a régi görög-római költészethez s a reájuk támaszkodó neolatin költőkhöz (főképen a XVIII. századi latinul verselő jezsuitákhoz); ezek az írók, Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós, Virág Benedek, Ungvárnémeti Tóth László, s a legkiválóbb köztük, Berzsenyi Dániel alkották az *óklasszikai*, más szóval *deákos iskolát*. Mintaképük az epikában Vergilius, a lírában Horatius, szinte kizárólagos versmértékük a görög-római sorok, kedvelt műformájuk az óda. Ez az iskola, melynek előzményei a XVIII. sz. 60-as éveibe, sőt ami a versformát illeti, a XVI. sz. közepéig visszanyúlnak (Sylvester János 1549. l. o.), 1777. Baróti Szabóval vesz nagyobb lendületet s 1820-ig foglalt el irodalmunkban jelentékenyebb állást.

Klasszikus tanu. A törvényes bizonyítási rendszer (l. *Bizonyítás)* idejében a tanuk megbizhatóságuk szempontjából teljes hitelüekre (testis classicus), képtelenekre (testis inhabilis) és gyanusakra (testis suspectus) osztattak. A képtelen tanuk közé az eszük használatával s a kérdéses tény észleléséhez szükséges érzékkel nem biró egyének, a nem törvényes koruak s az aggastyánok, valamint a biróság által becsteleneknek nyilvánított egyének soroztattak; gyanus tanuk voltak azok, akiknek észlelő vagy emlékező tehetsége

iránt kétség támadt, továbbá az erkölcstelen, feslett életü, a büntett miatt elitélt, az ismeretlen és kóbor emberek stb. Aki a tanuságtétel szempontjából sem képtelen, sem gyanus nem volt, azt K.-nak tekintették. A bizonyitékok szabad mérlegelése mellett ez az osztályozás már elvesztette jelentőségét.

Klasszikus verseny. Szorosabb értelemben véve csak az illető ország legnagyobb tenyészversenyei hároméves mének és kancák számára, pl. Angliában a Derby, az Oaks, a St. Leger, a 2000 Guineás és az 1000 Guineás, Ausztriában a Derby, a Trial Stakes, nálunk a St. Leger és a Nemzeti-Hazafi-díj. Ezek a versenyek a legjobb klasszis próbái és pönalitások vagy súlyengedmények nincsenek bennük. Tágabb értelmezésben azonban a K.-ek közé sorozzuk mindazokat, amelyeknek propoziciói nagy összegű díjazás mellett csak mérsékelt pönalitásokat és engedményeket írnak elő úgy, hogy a legjobb klaszszis domináló részvételét biztositják. Ilyen K. nálunk a Király-díj, ellenben a nagy dotációjú Szent István-díj túlságos súlyengedményei miatt nem sorolható ezek közé.

Klasszikus zene elnevezéssel illetjük a zeneirodalomban a nagy mesterek ama műveit, amelyek úgy forma, mint tartalom tekintetében mintául szolgáltak és szolgálnak, amelyekben a forma egyensúlyban van a tartalommal, a mondanivaló ekvivalens az elmondással. Ilyen mesterek elsősorban *Bach, Händel, Haydn, Mozart* és *Beethoven*. A K. műformái leginkább az ellenpontozati formák (fugák, suite-ek, invenciók stb.), továbbá a szonáta, szimfónia, oratorium, vonósnégyes s a kat. egyházi zene nagy formái.

Klastrom, l. *Kolostor*.

Klastrom, község, l. *Borsmonostor*.

Klastromalja, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 379 rutén lak.; u. p. Oroszvég, u. t. Munkács. Felette emelkedik a Csernek-hegyi orosz kolostor.

Klasz *Márton*, vizimérnök, kir. középitészeti felügyelő, szül. Stomfán 1819 okt. 30., megh. Budapesten 1881 márc. 16. Évekig a tiszaszabályozási munkálatoknál működött közre, majd 1871. a budapesti Duna-szakasz szabályozási munkálatainak főnökévé nevezték ki, mely munkát sikerrel végre is hajtotta.

Klasztikus kőzetek alatt a más kőzetek törmelékéből keletkezett kőzeteket értjük, pl. brecssia, konglomerát, tufa. Magyarul *törmelékes* kőzeteknek is szokás őket hivni.

Klattau (csehül: *Klatovy)*, város, K. cseh kerületi kapitányságnak székhelye, a Cseh-erdő lábánál, (1910) 14,387 nagyrészt cseh lak. XIII—XV. sz.-beli gót templom, régi várfalak; van középiskolája, földmivesiskolája, muzeuma. Fejlett vasipar, szövőipar, gyufagyár és nagyarányú virágtermelés. Közelében van Loreta búcsújáróhely, valamint Teinitzl falu a Kolowrat grófok kastélyával. A huszita és a 30 éves háboruk alatt K. sokat szenvedett.

Klaus barát, l. *Flüe*.

Klausen, község Bozen tiroli kerületi kapitányságban, az Eisack jobbpartján, vasút mellett, (1910) 750 lak., réz-, ólom-, cink- és ezüstbányával. Kapucinus-klastromában Benvenuto Cellini egy képe. Az András székesegyházban nyugszik Zungenberg Ferenc tábornok (l. *Csonkabég)*. Fontos sztratégiai fekvésénél fogva a tiroli háborukban szerepelt. K. felett emelkedik meredek sziklán Säben (a rómaiak Sabionája), bencésrendi kolostor amely 992-ig Brixen püspökeinek székhelye volt. DNy.-ra van Dreikirchen (1120 m.) alkalikus sós gyógyfürdő.

Klausen-hágó, Uri svájci kantonban, a Schächentalt az Urner Bodennel köti össze, 1952 m. magas.

Klaus-rétegek (geol.), a jura-szisztéma felső doggercallovi-emeletének Klaus község után nevezett alpi (és kárpáti) fáciese, amely veresbarna oolitos meszekből áll és többnyire gazdag ammonites fauna jellemzi. Északi-Kárpátjainkban is ismeretes e réteg, de leghiresebb az a mindössze 0·60 m. vastag pad, amely Sziniczénél a Dunán keresztül a szerb Grében fokához átvonul. Ez temérdek ammonitesnek a fekvőhelye, amelyek közül a Sphaeroceras Imvi, Oppelia fusca, Phylloceras mediterraneus fajokat említjük meg, melyek az Alduna szabályozása alkalmával sok ezer példányban kerültek elő.

Klausthal *(Clausthal)*, város, az egykori Hannoveri Harz főhelye, Hildesheim porosz kerületben, (1910) 8268 lak.; szivar- és gyufagyártással, kötött árukészitéssel; kanárimadártenyésztéssel és kereskedéssel; bányászakadémiával, amelynek szép gyüjteményei vannak, bányahivatallal. A Harz-hegység legfontosabb bányászati helye.

Klausthalit (ásv.), l. *Clausthalit*.

Klausztrofóbia (gör.), idegeseknek a szűk, körülzárt helyektől való félelme, nem tudnak egyedül a szobában maradni, a szinházban a széksor közepén ülni.

Klauwell, *Otto Adolf*, német zeneszerző, szül. Langensalzában (Thüringia) 1851 ápr. 7. A lipcsei konzervatóriumon Reinecke és Richter tanítványa volt. 1905-ben Kölnben helyettesigazgató lett, Kompoziciói: két opera (Das Mädchen vom See 1890, Die heimlichen Richter 1902); zongoradarabok. Könyvei: Der Vortrag in der Musik (Berlin 1883); Geschichte der Sonate (1899); Theodor Gouvy, sein Leben und seine Werke (1902); Studien und Erinnerungen (Langensalza 1906).

Klauzál, 1. *Gábor*, a reformkorszak politikusa, szül. Pesten 1804 nov. 18., megh. Szegeden 1866 aug. 3. Cseh eredetü katonatiszti családból származott, amely a mult sz. elején magyar nemességet kapott. Jogi tanulmányai után 1824. ügyvédi vizsgát tett, majd Csongrád vármegye szolgálatába lépett s mint ennek a törvényhatóságnak követe harcolta végig az ellenzék padjain 1832-től kezdve az összes reformországgyűléseket. Mint Deák Ferenc egyik leghívebb barátja és politikájának követője, a parlamenti kormányrendszer intézményének szükségességét, a diéta évenkint való megtartását, a sérelmek orvoslását a régi klasszikus iskola nemes szónoki hagyományaival hirdette s főleg az 1840-iki országgyűlésen a záradékok v. *clausulák* formulázásában lett az ellenzék egyik vezérszelleme. 1848 tavaszán Nyáry Pállal együtt szervezte a pesti nemzetőrséget és igyekezett mérsékelni az

ifjú radikálisok mozgalmait. A Batthyány-kabinetben elvállalta az ipar- és földmívelési tárcát, de saját reszortjában nem igen volt alkalma fontosabb reformokat kezdeményezni a szabadságharc kitörése miatt. A kormányban egyébként inkább a mérsékelt felfogáshoz hajolt, de Kossuth felülkerekedése és a kamarilla aknamunkája miatt már szeptemberben lemondott. A szabadságharc és a Bach-korszak alatt teljesen visszavonult életet élt, de 1860. Deák oldalán újból megjelent az országgyűlésen. Mielőtt azonban az alkotmányos korszak felvirradt volna, meghalt. Szegeden egy teret, a fővárosban utcát és teret neveztek el róla. 1906 óta Szegeden áll K. szobra (Vastagh Gy. műve). V. ö. *Hajnik K.*, Országgyűlési emlékkönyv (1886); *Vachot I.*, Országgyűlési Almanach (1843); Vasárnapi Ujság (1861. és 1906. évf.) és a halála évében megjelent magyar ujságok.

2. *K. Imre,* gazda, *K. 1.* testvérbátyja, szül. Szegeden 1799 jan. 11., megh. Bécsben 1847 márc. 5. Mint Károlyi Lajos gróf uradalmainak kormányzója, különösen a tótmegyeri uradalmat fejlesztette magas szinvonalra. 1838. Rohonczon (Vas vmegye) gazdasági tanintézetet alapított, mely azonban másfél év mulva megszünt. Néhány évvel később Batthyány Gusztáv gróf tarcsai és borostyánkői birtokait vette bérbe azon célzattal is, hogy a nagybirtokok bérrendszer útján való kezelésének okszerüségét kimutassa. Utóbb Czilchert Róberttel társulva, Moson vármegyében, Oroszváron növénytenyésztő és nemesítő intézetet alapított s ezzel a növénytermelési és nemesítési kisérleti állomás eszméjét hazánkban K. már a mult sz. negyvenes éveiben tényleg megvalósította. A Gazdasági Tudósításokban sok cikke jelent meg.

Klauzula (lat.) a. m. záradék, az irat (államirat, szerződés stb.) végére vezetett feljegyzés annak megerősítésére (konfirmatorius K. pl. jóváhagyási, megerősítési záradék a hatósági jóváhagyásra v. megerősítésre szoruló szerződéseknél, hitelesítési záradék, szentesítési záradék stb.) v. pedig a szerződésbe foglalt fentartás (rezervatorius K.), ami a szerződés hatályát bizonyos körülménytől függővé teszi. *K. intabulandi* a. m. bekebelezési engedély. *K. kasszatoria* : megsemmisítő, hatálytalanító záradék, a váltójogban, a váltómásodlatokra vezetett az a záradék, amely szerint, ha azok egyikét kifizetik, ezáltal a többi példány is hatályát veszti. Váltótörvényünk szerint ez külön záradékolás nélkül is így van. *K. rebus sic stantibus* nemzetközi szerződésekben szokásos záradék, mely a szerződés hatályát attól teszi függővé, hogy a megkötéskor fennállott körülmények nem változnak. *K. derogatoria,* a törvénynek vagy szerződésnek az a rendelkezése, amely a korábbi törvény vagy korábbi szerződés rendelkezését hatályon kívül helyezi.

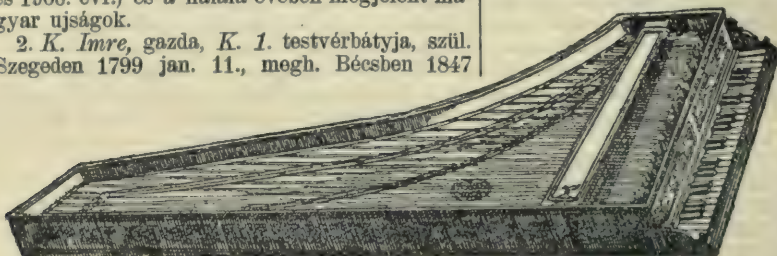
Klauzura, l. *Clausura.*

Klaveolin, hangszer, l. *Eolin.*

Klaviatura, l. *Billentyűzet.*

Klavicilinder, zongoraszerű hangszer, melyben üvegrudakat szólaltatott meg pedálgépezettel hajtott henger. Csak azok a rudak szólaltak meg, melyeknek megfelelő billentyűit kézzel lenyomták. Feltalálója 1799. Chladni fizikus.

Klavicimbal *(clavicembalo), Virdung* szerint a pszalteriumból — kis háromszögletü hárfából — alakult ki. Neve is arra mutat, mert a K. annyi, mint billentyűsorral felszerelt cembalo. A hangszer szekrénye háromszögalakú volt s főként abban különbözött a *clavichord*-tól, hogy előbbinél minden hangnak külön húrja volt, míg utóbbinál a húrok hosszát érintőkkel módosították. A húrokat *Prätorius* szerint kihegyezett tollvégekkel megtoldott farudacskák pendítették meg, ezért sorolja a K.-t a *Stromenti da penna* csoportba. A XVIII. sz. végéig dívott a *clavichord*-dal (l. *Klavikord)* együtt, míg a kalapácsrendszerű zongora mindkettőt kiszorította.

Klavicimbal.

Klavicitherium, l. *Hárfazongora.*

Klavikord *(clavichord),* a zongora egyik őse. Főjellemvonása, hogy több billentyűje volt, mint húrja, a hiányzó hangokat a monokord lábának rendszere szerint a húr hangmagasságát változtató érintőkkel pótolták. Húrjai keresztben futottak, tompításukat pedig valószinüen a balkézzel eszközölték.

Klazány (azelőtt: *Kladzán),* kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 380 tót lak.; u. p. és u. t. Varannó.

Klazomenae, egyike az iónok 12 városból álló szövetségének (dodekapolisz) a szmirnai öböl mellett, itt született Anaxagoras. Nevezetes mint a festett díszű K.-i szarkofágok lelőhelye.

Kleanthes, görög filozófus, Zenon után a stoicizmus egyik megalapítója, szül. Assosban (Kis-Ázsia), élt 331—232 közt Kr. e. Mint ökölvivó jött Athénbe 4 drachmával, melyért Zenon előadásait hallgatta; éjjel azután kenyeret dagasztott és vizet hordott, hogy kenyerét keresse. Állítólag 19 évig hallgatta Zenont, s ennek halála után ő lett az iskola feje. 81 éves korában, úgy mondják, önként éhen halt. Sokat írt, de csak kevés töredék maradt fenn műveiből. Legteljesebben megmaradt a Zeust dicsőítő éneke, melyet több ízben kiadtak és fordítottak. Úgy látszik, ő építette ki a stoikus rendszert. Töredékeit kiadta Wachsmuth (1874) és Pearson (Cambridge 1849). Zeus énekét kiadta és ford. Mohnike (1814) és mások.

Klearchos. 1. spártai hajósvezér a peloponnezusi háboruban, ki főleg a Boszporusznál működött, s midőn Byzantion lakosai a rajuk törő thrakok ellenében vezérükké fogadták (Kr. e. 403.), csakhamar kényuruk lett. A spártaiaktól elkergetve, zsoldos csapatot szervezett, mellyel az ifj. Kyros pártján Artaxerxes Mnemon ellen a kunaxai csatában győzelmesen harcolt (401); visszavonulása alatt Tissaphernes csele következtében seregével együtt elpusztult. — 2. *K.*, a pontosi Herakleia kényura, ki ugyan Platon és Isokrates tanitványa volt és nagy könyvtart alapitott, de kegyetlen zsarnok módjára kínozta népet, mely őt 12 évi uralkodása után meggyilkolta (352.).

Klebelsberg *grófi család* ősei közül többen nevezetes szerepet játszottak a magyar történelemben, különösen a török háboruk idején. *K. János* a párkányi és érsekujvári csatákban tanusított vitézségéért a XVII. sz.-ban báróságot kapott, *K. Ferencet* pedig, aki Buda visszafoglalásakor 1686. tünt ki hősies küzdelmével, *grófi* méltóságra emelték. *K. János* gróf, lovassági tábornok végigküzdötte a napoleoni háborukat s Massena hadain Schöngrabern-Hollabrunn mellett aratott győzelméért 1809. a Mária Terézia-renddel tüntették ki. *K. Ferenc* gróf mint pénzügyminiszter szerzett érdemeket I. Ferenc király uralkodása alatt. Jelentős része volt az ország pénzügyi és közgazdasági viszonyainak megjavításában. Ő tárgyalt a dunai gőzhajózás kérdésében gróf Széchenyi Istvánnal. E családból származik:

K. Kunó gróf, államtitkár, szül. 1875 nov. 13. Magyarpécskán (Arad vm.). Középiskolai tanulmányait a ciszterciták székesfehérvári gimnáziumában végezte. Az egyetemet Budapesten és Berlinben látogatta s 1898. a budapesti egyetemen a politikai tudományok doktorává avatták. Ezután báró Bánffy Dezső miniszterelnök idejében a miniszterelnökségnél állami szolgálatba lépett s itt osztálytanácsosi rangra emelkedett. 1903 óta mint előadó működött s hosszabb ideig vezetője volt a miniszterelnökség harmadik ügyosztályának. 1910-ben a közigazgatási biróság itélőbirájává nevezték ki. Itt rövid időn belül a legfontosabb közjogi természetü ügyek, így a fiumei dolgok előadásával bízták meg. A közigazgatási biróság több elvi jelentőségű döntvényét is ő szerkesztette. 1913-ban a közigazgatási biróság megválasztotta a hatásköri biróság egyik tagjává. Hivataloskodása idejében a néprajzi viszonyok és különböző közintézmények tanulmányozása végett nagyobb utazásokat tett a külföldön. Tiz esztendőn át ügyvezető igazgatója volt a Julián-Egyesületnek (l. o.) és nagy érdemei vannak az egyesület áldásos működése körül. 1914 jan. 2. a király a vallás- és közoktatásügyi minisztérium adminisztrativ államtitkárává nevezte ki.

Kléber, *Jean Baptiste*, francia hadvezér, szül. Strassburgban 1753 márc. 9., megh. Kairóban 1800 jún. 14. Egy ideig (1776—83) az osztrák hadseregben szolgált, azután hazatérve Belfortban mint építész működött. A forradalom kitörése után 1792. a köztársasági seregbe lépett s Mainznak a poroszok ellen való védelmében annyira kitüntette magát, hogy Custine dandártábornokká nevezte ki. Mainz eleste után Vendéeban harcolt. 1793 dec. 24. bevonult Nantesba. Azután az északi hadsereghez került s 1794 jún. 26. részt vett a győzelmes fleurusi csatában. 1796-ban Jourdan hadseregében harcolt. 1798-ban Bonaparte Napoleon magával vitte, mint hadosztály-tábornokot Egyiptomba. Itt az előhad élén tünt ki, különösen a sziriai hadjáratban. Mikor Napoleon 1799 okt. titokban elhagyta Egyiptomot, K.-re, mint legjelesebb alvezérére bízta a francia sereget. K. belátta, hogy egyre fogyatkozó seregével nem tarthatja fenn magát, azért 1800 jan. *Sidney Smith* angol commodoreval oly szerződést kötött, melynek értelmében az angolok a francia sereg hazaszállítására kötelezték magukat. De *Keith* tengernagy nem hagyta helyben e szerződést és K.-tól feltétlen megadást követelt. K. erre újra fegyverhez nyult s miután a fellázadt Kairót hatalmába kerítette, 1800 márc. 20-án *Heliopolis* mellett fényes győzelmet vivott ki a négyszer akkora török seregen. Néhány hónappal ezután egy fanatikus török, *Szulejmán* Kairóban orvul meggyilkolta. K. a francia forradalom egyik legkiválóbb és legjellemesebb vezére volt. Strassburgban 1840. érczszobrot emeltek emlékének. V. ö. *Pajol*, K., sa vie, sa correspondance (Paris 1877); *Rousseau*, K. et Menou en Égypte depuis le départ de Bonaparte (u. o. 1900).

Klebs, *Edwin*, német orvos, szül. Königsbergben 1834 febr. 6. 1861-ben Virchow segédje lett, 1871. Würzburgba, 1873. Prágába, 1882. Zürichbe ment mint a kórboncolástan rendes tanára. 1896. a kórtan tanára lett Chicagóban a Rush medical Collegeben. A bakteriológiai elméletnek egyik főképviselője. Dolgozatai a fertőző betegségek parazitás természetével, azoknak gyógyításával foglalkoznak. Főbb művei: Handbuch der pathologischen Anatomie (2 köt. 1868—1880); Beiträge zur Geschwulstlehre (1877); Allg. Pathologie (2 köt. 1887—89). 1903 óta kiadja a Die Kausale Therapie c. folyóiratot.

Klee, *Heinrich*, német kat. teológus, szül. Münstermaifelden, Koblenz mellett 1800 ápr. 20., megh. Münchenben 1840 júl. 28. Pappá szentelték 1823. 1829-ben Bonnba, 1839. Münchenbe hívták a dogmatika és exegezis tanárává. Művei: Katholische Dogmatik (3 köt., 4. kiad. 1861); De chiliasmo primor. sac. (1824); Die Beichte (1827); Encycl. der Theol. (1832); Die Ehe (2. kiad. 1835); Lehrbuch der Dogmengeschichte (2 köt. 1837).

Kleeman *Miklós Ernő*, utazó, szül. Mosonban 1736., megh. 1801., pénzügyi tisztviselő, majd kereskedő volt. 1768—1770-ig utat tett a Levanteban (Fekete-tenger, Krimia, Konstantinápoly, Szmirna, Görögország és Velence). Műve: Tagebuch der Reisen (Wien 1783, franciául Neufchâtel 1780); Briefe über die Schifffahrt u. Handlung in Ungarn, Slavonien u. Kroatien, geschrieben auf einer Reise in diesen Ländern i. J. 1773. (eredetileg olasz nyelven jelent meg, Prag 1783).

Kleemann, *Karl*, német zeneszerző és karmester, szül. 1842 szept. 9-én Rudolstadtban. 1882-ben Dessauban hercegi zeneigazgató lett. Irt egy operát (Der Klosterschüler von Mildenfurth 1898), szimfoniákat, dalokat, zenét irt Grillparzer Der Traum ein Leben c. drámájához és egy szim-

fonikus költeményt Des Meeres und der Liebe Wellen címmel.

Kleffel, *Arno*, német zeneszerző, szül. a türingiai Pössneckben 1840 szept. 4., megh. Kölnben 1913 júl. 16. 1910-ben a berlini Hochschulén az operai tanszak tanára lett. Művei: kórusok, dalok, kisérő zene Goethe Faustjához.

Kléh *István*, a Pesti Hazai Takarékpénztár elnökigazgatója, szül. Pesten 1824 júl. 25., megh. Budapesten 1913 jan. 14. Már 1844. megszerezte az ügyvédi oklevelet s résztvett az 1843—44-iki országgyűlésen, mint ablegatus absentium, majd a fővárosi lapokban dolgozott, mint novellairó. 1848-ban Kossuth mellé került a pénzügyminisztériumba mint fogalmazó, 1849. Szatmár vmegye kormánybiztosaként egy honvédzászlóaljat szervezett. A szabadságharc után ügyvédi irodát nyitott a fővárosban, 1856. az Első Hazai Takarékpénztár választmányának tagja, 1889. pedig elnökigazgatója lett. Mint a fővárosi polgárság egyik vezérének, nagy része volt Budapest fejlesztése és szépítése körül. Irodalmi művei: *A pesti forradalom története 1848-ban* (1848); *Az ausztriai új büntetőjog* (1853); *Az ideiglenes polgári perrendtartás Magyarországon* stb. (1853); *Törvényhozási rendeletek gyüjteménye* (1854—56). A főváros törvényhatósága 1907. díszpolgárává választotta.

Kleidomantia (gör.), l. *Olomöntés*.

Kleiduchos (gör., a. m. *kulcsőrző)*, több görög istenségnek, mint egy-egy város biztonsága őrének mellékneve.

Klein, 1. *Ephraim*, magyar és latin iró a XVIII. sz. második felében, aki a kassai evang. iskolánál mint rektor működött. Magyar dolgozatait többnyire *Femer Kilény* név alatt adta ki, s e tekintetben ismertebb tőle: *Mindennapi közönséges és barátságos levelek* (Pozsony 1776); latin művei közül nevezetesebbek: Phrases ex Langianis colloquiis latinis excerptae atque germanica, hungarica et bohemica versione donatae (u. o. 1774); Specimen enucleatioris grammaticae hungaricae (Pozsony és Kassa 1776, 2. kiad. u. o. 1792).

2. *K. Gyula*, botanikus, szül. Eperjesen 1844 máj. 5. 1864—67-ig a bécsi egyetemen, állami ösztöndíjjal 1867—68. a zürichi műegyetemen, 1868—69. a müncheni egyetemen tanult és főképen botanikával foglalkozott, ez utóbbi helyen *Nägeli* mellett készült első jelentős dolgozata a *Pilobolus* gombáról. 1869—70-ig a budai reáliskolában helyettes tanár, 1870-től a műegyetemen tanársegéd, azután magán- és helyettes tanár volt. 1872 okt. a budapesti műegyetem rendes tanára lett és mint ilyen két izben, összesen 6 éven át a vegyészmérnöki és az egyetemes szakosztály dékánja volt. 1883-ban a Magyar Tud. Akadémiának levelező, 1898. rendes tagja lett. A kir. magyar Természettud. Társulat növénytani szakosztályának 20 éven át előbb alelnöke, majd elnöke volt, 1913. e tisztségről leköszönvén, a szakosztály tiszteletbeli elnökének választotta meg s egyúttal a Botanikai Közlemények német nyelvű mellékletének szerkesztésével is megbízta. 1910-ben a kolozsvári egyetem tiszteletbeli bölcsészdoktora lett. A Vampyrelláról irt tanulmányát, mely francia nyelven is megjelent, az Académie française díjjal tüntette ki. Nevezetesebb értekezései: *A Pilobolus gombának fejlődése és alakjai*; *A Pinguicula alpina mint rovarevő növény*; *A vadgesztenye gyökereinek ismeretéhez* (Szabó Ferenccel); *A tengeri moszatok kristalloidjairól*; *A Pinguicula és Utricularia sejtmagjaiban előforduló kristalloidokról*; *A vampyrella fejlődése és rendszertani állása*; *A modern növénytan törekvései*; *Emlékbeszéd Heer Oszvald fölött*; *Vizsgálatok a növénylevelek rendellenességeiről*; *A keresztes virág alkatáról bonctani alapon* stb. (v. ö. Akadémiai Almanach 1904). E Lexikonnak is munkatársa.

3. *K. János Sámuel*, evang. lelkész, szül. Bártfán 1748 jan. 22., megh. Gölniczbányán 1820 dec. 10. Halléból hazatérve az eperjesi kollégium szubrektorává választották, később pedig mint lelkész működött Bártfán, Kassán, legutoljára Gölniczbányán. Fő munkája: Nachrichten von den Lebensumständen u. Schriften evangelischer Prediger aus allen Gemeinen des Königreichs Ungarn (2 köt., Leipzig u. Ofen 1789). A harmadik kötetet Fabó András adta ki Pesten 1873. a Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria vállalatában, a 4. kötet kéziratban maradt. V. ö. Ifj. *Szinnyei* J., A magyar irodalomtörténetirás ismertetése (Budapest 1877); *Zoványi* I., Theologiai Ismeretek Tára (Mezőtúr 1897).

4. *K. Lipót Gyula*, magyar eredetű német drámaköltő és irodalomtörténeti iró, szül. Miskolczon 1804., megh. Berlinben 1876 aug. 2. Bécsben és Berlinben orvostudományt tanult, aztán hosszabb ideig utazott Olasz- és Görögországban, honnan visszatérve, Berlinben telepedett le és az irodalomnak élt. Drámáinak gyüjteményes kiadása Lipcsében (7 köt. 1871—72) jelent meg. Köztük nagyobb értéküek: Maria von Medici (1841); Zenobia (1847); Moreto (1859); Maria (1860); Strafford (1862) és Heliodora (1867). K. nevét Geschichte des Dramas (13 köt., Leipzig 1865—76) című hatalmas műve tartja fenn. A M. Tud. Akadémiának kültagja volt. V. ö. *Heinrich* Gusztáv, Emlékbeszéd K. Lipót Gyula kültag felett (Budapest 1882).

5. *K. Miksa*, szobrász, szül. Gönczön (Abauj-Torna vm.) 1847 jan. 24., megh. Berlinben 1908 szept. 6. Pesten Szandház műhelyében tanult, azután Berlinben, Rómában dolgozott, míg végül Berlinben letelepedve, mint szobrásztanár széleskörű munkásságot fejtett ki. Egyik legjobb műve az *Oroszlánnal küzdő germán rabszolga* (1878), ezenkivül I. Vilmos német császár lovasszobra, Bismarck (Grunewald), Manteuffel, Werder (Berlin, Zeughaus). Számos képmást is faragott, ilyenek: Helmholtz, Nietzsche, Fritz Mauthner képmásai. V. ö. Művészet, 1909.

6. *K. Mór*, zsidó teológus, rabbi, az orsz. rabbiképző intézet vezérlőbizottságának tagja, szül. Miskolczon 1842 júl. 7. Gimnáziumi tanulmányait Miskolczon és Prágában végezte, az utóbbi helyen Rapoport rabbiiskoláján teológiai és egyúttal az egyetemen bölcsészeti tanulmányait is. 1880 óta Nagybecskereken rabbi, hol a városi és megyei életben is közelismeréssel működik. Főbb munkája: Maimonides vallásbölcsészeti nagy munkájának magyarázó jegyzetekkel ellátott magyar fordítása, mely *A tévelygők útmutatója* címen 3

kötetben jelent meg (Pápa 1878., Nagybecskerek 1887 és 1891); magyar és német hitszónoklatai; azonkívül számos cikket közölt a hazai és külföldi zsidó felekezeti és tudományos folyóiratokban.

7. *K. (Clain) Sámuel*, román történeti, nyelvészeti és egyházi író, szül. a Nagyszeben melletti Szádon 1745., megh. Budán 1806. Balázsfalván a szeminárium és rend feje lett, majd a bécsi Pazmaneumba ment. Hat évi itt időzése után 1772. Balázsfalvára tért vissza, hol a mennyiségtant és etikát adta elő, 1780. megint Bécsbe ment, mint a Pazmaneum tanulmányi főnöke. 1784-ben újra Balázsfalvára költözött. Ettől fogva élete folytonos hányattatás. A Major-Sinkai-féle triasznak ő volt harmadik tagja. A Sinkai által 1780. és másodszor 1805. kiadott Elementa linguae Daco-Romanae sive valachicae c. művének nagy hatása volt. Egyéb művei: Istoria, lucrurile şi intîmplările Românilor (A románok története, tényei és eseményei). Dácia elfoglalását s a románok történetét Daciában mondja el benne; Istoria domnilor tăriĭ româneşti (A két vajdaságuralkodóinak története); Istoria domnilor țării Moldoveĭ (Moldvaország fejedelmeinek története); Istoria schismeĭ între biserica răsarituluĭ şi apusuluĭ (A keleti és nyugati egyház közti szakadás története); Istoria bisericeascǎ (Egyháztörténet); Historia Daco-Romanorum sive Valachorum, s még számos egyházi, szépirodalmi s tudományos munka, melyeknek száma 80 s mintegy 200 kötetet tesznek ki.

Klein, 1. *Bernhard*, német zeneszerző, szül. Kölnben 1793 márc. 6., megh. Berlinben 1832 szept. 9. 1812-ben Párisban Cherubini tanítványa lett. 1822-ben Berlinben az Institut für Kirchenmusik tanárának és az egyetem zeneigazgatójának nevezték ki. Művei: Oratoriumok (Hiob 1820; Jephtha 1828; David 1830) egyházi zeneművek (motetták, zsoltárok); operák (Dido 1823; Ariadne 1823).

2. *K., Felix*, német matematikus, szül. Düsseldorfban 1849 ápr. 25. 1872-ben rendes tanár Erlangenben, 1875. Münchenben, 1880. Lipcsében és 1886 óta Göttingenben; 1875 óta Mayer Adolffal és Dyckkel a Math. Annalen szerkesztője. 1899 óta kiadja az Encyklopädie der math. Wissenschaften 4. kötetét (Mechanika). A Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Elnöke a matematikai oktatás reformálására alakult nemzetközi bizottságnak. Sokoldalú, terjedelmes irodalmi munkásságot fejt ki különösen az újabb és nem euklideikus geometria, az egyenletek elmélete és a függvénytan terén. Önálló művei: Theorie der algebraischen Funktionen und ihrer Integrale (Leipzig 1881); Vorlesungen über das Ikosaeder und die Auflösung der Gleichungen vom 5. Grad (u. o. 1884); Vorlesungen ü. d. Theorie der elliptischen Modulfunctionen (2 köt., u. o. 1890–92); Vorträge ü. ausgewählte Fragen der Elementargeometrie (u. o. 1895); Lectures on mathematics (New York és London 1894); Über die Theorie des Kreisels (Sonnenfeld-del, 1897–1903, Leipzig, 3 köt.); Theorie der automorphen Funktionen (Fricke-vel, 1901); Über eine zeitgemässe Umgestaltung des math. Unterrichts an den höh. Schulen (Leipzig 1904); Der math. Unterricht an den höh. Schulen (u. o. 1907) stb.

3. *K., Franz*, osztrák jogtudós és államférfiú, szül. Bécsben 1854 ápr. 24. Ügyvéd lett, de miután 1885. a bécsi egyetemen a perrendtartásból és a római jogból magántanárrá habilitálták és egyetemi irodaigazgatónak nevezték ki, az ügyvédségről lemondott. 1891-ben mint titkárt az igazságügyminisztériumhoz nevezték ki és itt egész tevékenységét a polgári perrendtartás elkészítésének és életbeléptetésének szentelte. 1905. az igazságügyminisztérium vezetője, 1906. pedig igazságügyminiszter lett, 1908. a Beck-kormány visszavonulásával ő is lemondott. Főbb művei: Die schuldhafte Parteihandlung (Wien 1885); Sachbesitz und Ersitzung (Berlin 1891); Pro futuro. Betrachtungen über Probleme der Zivilprozessreform in Österreich (Wien 1891); Mündlichkeitstypen (u. o. 1894); Vorlesungen über die Praxis der Zivilprozessordnung (u. o. 1900); Das Organisationswesen der Gegenwart (Berlin 1913).

4. *K., Hermann Joseph*, német csillagász és meteorológus, szül. Kölnben 1844 szept. 16. Kezdetben könyvkereskedéssel foglalkozott, később matematikát és csillagászatot tanult. Kölnben magán obszervatoriumot alapított, melyen főképen a Holdat figyelte meg. Művei: Handbuch d. allgemeinen Himmelsbeschreibung (3. kiad., Braunschweig 1901); Kosmologische Briefe (3. kiad., Leipzig 1891); Die Erde und ihr organisches Leben (Stuttgart 1881, 2 kötet); Allgemeine Witterungskunde (2. kiad., Leipzig 1905); Astronomische Abende (6. kiad., u. o. 1906); Stern-Atlas (18 térkép, u. o. 1886); Führer am Sternenhimmel (2. kiad., u. o. 1903); Allgemeine Himmelskunde (2. kiad., Stuttgart 1893); Die Wunder des Erdballs (2. kiad., Leipzig 1902). Kiadja a következő folyóiratokat: Gaea (1864 óta), Sirius (1882 óta), Jahrbuch der Astronomie und Geophysik (1890 óta).

5. *K., Jakob Theodor*, német zoológus, szül. Königsbergben 1685 aug. 15., megh. Danzigban 1759 febr. 27. 1718-ban a danzigi botanikus kertet alapította s egyúttal alapját vetette meg a muzeumnak is. A rovarok kivételével majdnem valamennyi állatcsoportról dolgozatokat írt, sőt még rendszert is állított fel, amely azonban teljesen mesterséges volt s a végtagok számából, szerkezetéből és helyzetéből indult ki. Legnevezetesebb műve: Summa dubiorum circa classes quadrupedum et amphibiorum in C. Linnei syst. naturae (Danzig 1743).

6. *K., Karl*, német mineralógus, szül. Hanauban 1842 aug. 15., megh. Berlinben 1907 jún. 23. Tanár volt Heidelbergben és Göttingenben, majd a berlini egyetem ásvány- és kőzettani gyüjteményének igazgatója lett. Sokat foglalkozott a kristályok optikai anomáliájával. Művei: Über Zwillingsbildungen und Verzerrungen und ihre Beziehungen zu den Symmetrieverhältnissen der Krystallsysteme (Heidelberg 1869); Einleitung in die Krystallberechnung (Stuttgart 1875). A Jahrbuch für Mineralogie-ban is számos dolgozata jelent meg.

Klein-Dombrowka, poroszországi község, 1905 óta *Eichenau* (l. o.).

Kleinert, *Paul*, német prot. teológus, szül. Vielguthban (Szilézia) 1837 szept. 25. 1877 óta

tanár a berlini egyetemen. Kiválóbb művei: Kommentar zu Obadjah, Jonah, Micha, Nahum, Habakuk, Zephanjah a Lange-féle Bibelwerk-ben (1869); Untersuchungen zur alttestamentlichen Rechts- und Litteraturgeschichte (1872); Zur christ. Kultus- und Kulturgesch. (1889).

Klein-féle oldat, l. *Fajsúly.*

Kleinmichel, *Richard*, német zeneszerző és zongoraművész, szül. Posenben 1846 dec. 31., megh. Charlottenburgban 1901 aug. 18. 1886-ban a lipcsei Stadttheater zenei igazgatója lett. Nagy becsülésben részesült mint zongoraművész és mint zeneszerző is. Művei: dalok; két szimfónia; operák (Manon 1883; Der Pfeifer von Dusenbach 1881); kamarazeneművek. Nevének rendkívüli népszerűségét azonban a Wagner-zenedrámákból készített kitűnő zongorakivonatoknak köszönheti.

Kleinpaul, *Rudolf*, német író, szül. Grossgrabenben 1845 márc. 9. Több útirajznak s Olaszországról szóló díszműnek szerkesztője, nevezetessé lett népszerű nyelvészeti könyvei által: Sprache ohne Worte (1888); Rätsel der Sprache (1890); Das Stromgebiet der Sprache (1892); Das Fremdwort im Deutschen (számos kiadás); Fremdwörterbuch (2. kiad. 1911) stb. Becsesek néprajzi leírásai.

Kleinrosseln, elszász-lotharingiai község a forbachi közigazgatási kerületben, (1910) 6897 lak. Kőszénbányászat.

Kleinschmidt, *Artur*, német történetíró, szül. Wiesbadenben 1848 ápr. 8. A heidelbergi egyetemen 1887. tanár lett. 1900 óta Dessauban a hercegi könyvtár őre. Nevezetesebb művei: Die Eltern und Geschwister Napoleons (Berlin 1886, 2. kiad.); Charakterbilder aus der franzözischen Revolution (Wien 1889); Geschichte des Königreichs Westfalen (Gotha 1893); Drei Jahrhunderte russischer Geschichte 1598—1898 (Berlin 1898); Bayern und Hessen 1799—1816 (u. o. bőv. kiad. 1902). *Helmolt* Világtörténelmébe a Westeuropa im Zeitalter der Revolution, Napoleons I. und der Reaktion c. részt írta (Leipzig 1903).

Kleinseite, *Prága* (l. o.) egyik kerülete.

Kleinwächter, *Friedrich*, osztrák nemzetgazdasági író, szül. Prágában 1838 febr. 25. Szülővárosában 1866. magántanárrá habilitálták, majd 1872. a rigai műegyetemen, 1875. az újonnan alapított czernowitzi egyetemen lett rendes tanár. 1909-ben nyugalomba vonult. Főbb művei: Die Nationalökonomie als Wissenschaft (Berlin 1883); Die Kartelle (Innsbruck 1883); Die Grundlagen und Ziele des sogenannten wissenschaftlichen Sozialismus (u. o. 1885); Die Staatsromane (Wien 1891); Das Einkommen und seine Verteilung (Leipzig 1896); Lehrbuch der Nationalökonomie (u. o. 1902).

Kleio (latinosan *Clio)*, a múzsák egyike. Mikor az egyes múzsák szerepkörét különválasztották (l. *Múzsák)*, K.-t a hősköltészet nemtőjének tekintették, utóbb a hősköltészet prózai folytatójának, a történetírásnak védőjét látták benne. Ez utóbbi minőségében él a modern köztudatban.

Kleist, 1. *Ewald Christian von*, német költő, szül. Zeblinben, Pomerániában, 1715 márc. 7., megh. Odera-Frankfurtban 1759 aug. 24. Mint porosz katonatiszt résztvett az 1744—45-iki sziléziai hadjáratban. Megnyerte Lessing barátságát és az ő buzdítására kiadta Seneca c. drámáját, melyet maga elhibázottnak tartott. A kunersdorfi csatában 1759. hősies bátorsággal harcolt, de halálosan megsebesült. Elbeszélései: A barátság, Arist és egy Irin című idill. Frühling című műve sok kiadást ért. Magyarra ford. *Csokonai.* Költeményeit kiadta *Sauer* (1884).

2. *K.*, *Friedrich Heinrich Ferdinand Emil, von Nollendorf* gróf, porosz tábornok, szül. Berlinben 1762 ápr. 9., megh. u. o. 1823 febr. 27. Részt vett mint hadnagy a bajor örökösödési háboruban; 1803. hadsegéde lett a királynak, aki különböző megbizásokat adott neki. Részt vett az 1806 és 1807-iki háboruban, 1808. átvette az alsó-sziléziai dandár parancsnokságát s 1809. Berlin parancsnoka volt. 1813-ban altábornagy lett, kitüntetéssel harcolt Halle és Bautzen mellett, aug. 30. a visszavonulásnál Nollendorf mellett hátulról megtámadta Vandamme hadtestét és megsemmisítette, ezért Nollendorf grófjává és a 6-ik porosz gyalogezred főnökévé tették.

3. *K.*, *Heinrich von*, német költő, szül. 1777 okt. 18. Odera-Frankfurtban, öngyilkos lett 1811 nov. 21. a Berlin melletti Wannsee partján. Porosz katonatisztcsalád sarja volt. Szüleit korán elvesztette. 1792-ben a potsdami gárdaezredbe lépett, majd részt vett a rajnai hadjáratban és hadnagy lett (1797). 1799-ben kilépett a hadseregből és beiratkozott szülővárosa egyetemére, ahol filozófiai és matematikai előadásokat hallgatott. Rendkívüli és beteges becsvágya azonban már ekkor is megzavarta lelkét. Eljegyezte *Zenge* Vilmát, egy ezredes leányát, akivel csakhamar szakított és egy párisi út után Svájcban a Thun melletti kis Aare-szigeten telepedett le (1801). Párisi tartózkodása óta valami igen nagyot akart produkálni. Megkezdte Robert Guiskard c. sokat igérő darabját, melyet azonban nem fejezett be. Az Aare-szigetén írta Die Familie Schroffenstein c. véres tragédiáját. 1802-ben Weimarba, 1803. Párisba ment, ahol egy Angolország elleni tengeri expedicióban akart részt venni. 1804-ben Lujza porosz királyné közbenjárására hivatalt kapott Berlinben, majd Königsbergben. Itt írta meg Molière után Amphitryon-ját, Der zerbrochene Krug c. kitünő vígjátékát (magy ford. *Sebestyén* József, 1905) és a borzalmas Penthesileát, mely az amazon királynőnek Achilles iránti szerelmét tárgyalja. 1807-ben Drezdába megy, ahol teljesen az irodalomnak él. Adam Müllerrel Phöbus c. folyóiratot alapít, amelyben darabjaiból szemelvényeket közöl. Itt írja meg gyönyörű mesedrámáját, a Käthchen von Heilbronnt (Holbein átdolgozása után *Komlóssy* László fordításában gyakran adták a régi magyar szinpadon; újabban leford. *Reviczky* Gyula, Bpest 1887), a háborús idők hatása alatt szimbolikus darabját, a Hermannschlachtot, melyben Napoleon-gyülöletének ad kifejezést. A francia-osztrák háború kitörése után az osztrák tábor közelébe siet, hogy költeményeivel ellenállásra buzdítson. A wagrami csata után visszatért Berlinbe és megindította Berliner Abendblätter c. lapját (1810—11). Utolsó és legtökéletesebb darabja Der Prinz von Homburg, amely jellemzési művészetét és kialakult világ-

felfogását legmagasabb fokán mutatja be. Idegessége miatt egy beteges barátnőjével, a férjes Henriette *Vogel*-lel együtt halálra szánta el magát. A Wannsee partján előbb barátnőjét, aztán magát lőtte agyon. Darabjai realizmusuk által tudatos ellentétei Schiller idealisztikus irányának. Bennük K. mint a korlátlan egyéniségek és a nagy szenvedélyek előharcosa lép fel. A romantikus jelleg különösen a patologikus elem alkalmazásában nyilvánul meg nála. Életében csak Der zerbrochene Krug (Weimar) és a Käthchen von Heilbronn (Wien) került szinre. Halála után hatása egyre növekedett, mióta Tieck 1821. kiadta hátrahagyott, 1826. összegyüjtött munkáit. Novellái közül a Michael Kohlhaas mint a novella mintaképe él a köztudatban (magyar ford. *Mikes* Lajostól 1911). Megjelent még magyarul: Két novella, ford. *Telekes* Béla (Bpest 1911). Műveinek legjobb kiadásai: Wilhelm Herzog-tól (Leipzig 1909) és Erich Schmidt-től (u. o. 1905, 5 köt.). V. ö. O. *Brahm*, Das Leben H. v. K. (Berlin 1884, 5. kiad. 1911); *Rahmer*, K. als Mensch und Dichter (u. o. 1909); W. *Herzog*, H. v. K. (München 1911).

Kleist-féle palack, l. *Leideni palack*.

Kleisthenes (latin alakja *Clisthenes*), 1. Sikyon utolsó kényura Kr. e. 600 körül, ki szelid és igazságos kormányzása alatt szép középületeket emelt s az osztályok közt fennálló különbséget azzal enyhítette, hogy a dórok kiváltságait eltörölte. Mint hadvezér is kitünt az első szent háborúban (600—590), midőn Delfi függetlenségét a szomszéd Krissa lerombolásával biztosította.

2. *K.*, athéni politikus, Megakles és Agariste fia, az előbbi K. unokája, az Alkmeonida család feje, ki a delfii templomot leégése után helyreállította, s így a papság jóindulatát maga részére nyerte, miáltal Kr. e. 510. a spártaiaktól támogatva a Peisistratidák bukását vívta ki. Isagoras védhette ugyan vele szemben egy ideig a nemesi párt érdekeit, de 508. K. kikergette az arisztokratákat és Solon demokratikus alkotmányát erősen megreformálta. Az osztályok közt uralkodó érdekellentéteket megszüntette s így Athén későbbi hegemoniájának alapköveit rakta le. Igen sok zsellért és felszabadult rabszolgát vett fel a polgárok közé, akiket újonnan szervezett törzsekbe osztott be. A régi családi kötelékek fentartásával a polgárokat lakóhelyeik szerint száz községbe (démoszokba) osztotta be s így a régi törzsek tagjai Attikának különböző vidékein lakhattak. Az ország három vidékre oszlott: a fővárosra, a belföldre és a tengermellékre, mindegyike tíz részre szakadt, melyek mindegyike sorshúzás útján több községet foglalt magában, egy fővárosit, egy belföldit és egy tengermellékit s ez a három község alkotott egy törzset. Ez tehát egyesített magában régi nemeseket és új polgárokat, a legkülönbözőbb vidékeken lakó és legellentétesebb érdekű embereket. Az egységes állameszme így diadalmaskodott minden partikuláris érdek fölött.

Kleisztogámia (gör., növ.), az a jelenség, midőn a kétivarú virág ivaréréskor zárva marad és a beporzás (l. o.) a csukott virágban történik meg. Ily esetek némely ibolya, madársóska stb. fajokon ismeretesek. Némely növény fény v. meleghiány következtében kleisztogám (pl. a kétsoros árpa), vagy a magas vízállás miatt nem nyitja ki virágait (vízi boglárka). A K. a virágtakaró fejletlenségére vezethető vissza, melyet a külső életfeltételek kedvezőtlen volta okozhat, mint az említett esetekben, máskor ez nem mutatható ki, mint a *Tuzson* által ismertetett esztergomi akácfák K.-ján (*Robinia pseudacacia cleistogama*). V. ö. A. K. új esete, Mathem. Természettudományi Értesítő XXIV. köt., 756 old. a K. irodalmával. A K. ellentéte a *khazmogámia* (l. o.).

Kleitarchos, görög történetíró, Kr. e. 300 táján. Nagy Sándorról terjedelmes regényes történetet írt legalább 12 könyvben, melyből más görög történetírók sokat merítettek. Töredékeit kiadta Müller (Scriptores rerum Alexandri M. Paris 1877). V. ö. *Raun*, De Clitarcho.

Kleitomachos, Karthagóból, görög filozófus, eredeti neve *Hasdrubal*, Kr. e. 130. ment Athénbe, ahol a skeptikus Karneades tanítványa, később utódja lett az (újabb) akadémia élén.

Kleitor (*Klitor*), ógörög város Árkádia É.-i részén, romjai Paleopoli mellett.

Kleitos (latin alakja *Clitus*), 1. *a fekete*, Nagy Sándor egyik vezére, kinek életét a granikosi csatában megmentette; később K. a testőrség egy részének feje, majd Baktria szatrapája volt, kit 328. ura részeg állapotában megölt, mert egy lakoma alatt a király túlságos magasztalását és a perzsák iránt tanusított kedvezését kifogásolta. — 2. *K.*, *a fehér*, szintén Nagy Sándor szolgálatában, ura halála után visszavezette a veteránokat Makedoniába, a lámiai háborúban (322) mint a hajóhad vezére legyőzte Amorgosnál és az echidnai szigeteknél az athénieket, a diadochosok küzdelmeiben is sokszor aratott diadalt, de 318. Bizánc mellett vigyázatlansága miatt Antigonos és Kassandros föléje kerekedtek és menekülés közben megölték.

Klek, a Nagy-Kapella hegység egyik kiemelkedő sziklás hegye (1182 m.) Modrus-Fiume vm.-ben Ogulintól Ny.-ra.

Klek, az Adriai-tenger 7 km. hosszú és 1 km. széles kis öble a dalmát tengerparton az u. i. nevű kis várossal a Narenta torkolata és Stagno közt, régebben Hercegovina főkikötője volt, de jelentőségét elvesztette.

Klekk, község, l. *Bégafő*.

Klekner *Alajos*, ny. jogakadémiai igazgató, szül. Rédován (Gömör vm.) 1837 jún. 1. 1860-ban auszkultáns lett az osztrák minisztériumban, 1861. kir. táblai fogalmazó, 1863. a kassai jogakadémián segéd, 1864. u. o. a római és az egyházjog rendkívüli, 1868. rendes tanára, 1884. a jogakadémia igazgatója. Művei: *Az erdőtörvény magyarázata* (Budapest, 1881); *Olaszhoni utazásunk emléke* (Kassa 1887). Lefordította *Feuchtersleben* Adalék a lélek életrendjéhez (Budapest 1897) c. művét is.

Klement (*Clemens*), bolgár metropolita és politikus, szül. 1835., megh. Szófiában 1901 júl. 24. Kijevben végezte papi tanulmányait s hazájába visszatérve szóval és írásban küzdött a bolgár nemzetnek a török járom alól való felszabadulásáért. Előbb püspök, majd metropolita lett s befolyásos állásában az orosz-barát párt egyik vezér-

alakja volt Bulgária felszabadulása után (1879). Battenberg Sándor fejedelem megbuktatásában 1886. neki is része volt. Ezután ő vezette azt a bolgár küldöttséget Kopenhágába, mely *Valdemár* dán hercegnek ajánlotta fel a fejedelmi méltóságot. Valdemár azonban nem fogadta el a bolgár trónt s K. hazatérve a régensek ellen izgatott, mire szigorú fogságba vetették. Innen kiszabadulva *Koburg Ferdinánd* fejedelmet támadta meg s ezért újból letartóztatták (1893). Felségsértésért 3 évi fogságra ítélték, de a fejedelem 1894 márc. megkegyelmezett neki, sőt később régi méltóságába is visszahelyezte.

Klementina, 1. *belga hercegnő,* II. Lipót király legfiatalabb leánya, szül. Laekenben 1872 júl. 30. Napoleon Viktor francia trónkövetelővel tervezett házassága elé atyja politikai okokból akadályokat gördített. Ezért e házasság csak II. Lipót halála után, 1910 nov. 14. Torinóban jött létre.

2. *K., szász-kóburg-gothai hercegnő,* Lajos Fülöp francia király leánya, szül. Párisban 1817 jún. 3., megh. Bécsben 1907 febr. 16. 1843 ápr. 20. nőül ment *Ágost* szász-kóburg-gothai herceghez (szül. 1818., megh. 1881.), kitől a következő gyermekei születtek: *Fülöp* herceg (szül. 1844); *Ágost* herceg (szül. 1845., megh. 1907), *II. Pedro* volt braziliai császár veje; *Klotild* főhercegnő (szül. 1846 júl. 8.), 1905 jún. 13. óta József főherceg és m. kir. herceg özvegye; *Ferdinánd* bolgár király (szül. 1861). Nagy része volt legifjabb fiának, Ferdinándnak a bolgár trónra juttatásában s azután is óriási anyagi áldozatokkal támogatta fiát és annak országát a válságos helyzetekben.

Klementinák, l. *Clementinae.*

Klemm, 1. *Gustav Friedrich,* német műtörténész, szül. Chemnitzben 1802 nov. 12., megh. Drezdában 1867 aug. 26. A drezdai kir. könyvtár tisztviselője volt s 1833 óta a Japanisches Palais porcellángyüjteményének is őre, melynek leírását kiadta (1842, 2 kiadásban). Nevezetesebb művei: Handbuch der germanischen Altertumskunde (Dresden 1835); Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit (Leipzig 1842—53, 10 köt.); Allgemeine Kulturwissenschaft (u. o. 1854—55, 2 köt.); Die Frauen (u. o. 1854—59, 6 köt.).

2. *K., Heinrich,* német könyvkereskedő, szül. Altfrankenben (Drezda mellett) 1818 szept 19., megh. Drezdában 1886 nov. 28. Kiadta 1851 óta az Europäische Modezeitung-ot. Kiadóüzletét 1888. megvette Lehmann Ottomar és Burckhardt Max. Híres Inkunabula-gyüjteményét 1885. megvette a szász állam 400 ezer márkáért s alapját teszi a lipcsei Buchgewerbemuseum-nak.

Klemp *Gusztáv,* vegyész, szül. Budapesten 1858 dec. 20. A budapesti műegyetem vegyészeti szakosztályának elvégzése után tanulmányainak kiegészítése végett Wiesbadenbe ment, s ott Fresenius Remigius kémiai laboratóriumában működött, ahol a quantitativ analitikai munkálatokat vezette. 1882-ben kinevezték rendes szaktanárnak az állami felső ipariskolához, ahol az organikus kémiát, valamint az organikus kémiai technológiát adta elő és a laboratóriumi gyakorlatok vezetője volt. 1907-ben ugyanazon iskola igazgatójának nevezték ki. A m. kir. kisérleti és anyagvizsgáló intézet bőripari és analitikai osztályának vezetője. Önálló művei: *Ipari chemia* (Epitő munkavezetők könyvtára XXI—XXII.); *Timárság* (Iparosok olvasótára XVI. évf.) és *A cipészipar* (Iparosok könyvtára). Számos cikke jelent meg a hazai és külföldi szaklapokban, főleg az acetilén-, a bőripar és az analitikai kémia köréből. Munkatársa e Lexikonnak is.

Klenak, politikai község Szerém vmegye rumai j.-ban, (1910) 1856 szerb és német lakossal; van gőzhajó-állomása, posta-, távbeszélő- és távíróhivatala, postatakarékpénztára, vámhivatala. Vele szemben a szerb parton Sabác fekszik.

Klenau, *Johann,* gróf, janovici báró, osztrák tábornok, szül. Prágában 1758 ápril 13., meghalt Brünnben 1819 okt. 6. A franciák elleni háborúban Lüttichnél (1794), majd Handschuhsheimnál (1795) kitüntetvén magát, ezredes, 1797-ben pedig vezérőrnagy lett. Aspern mellett az előőrsöt vezényelte, Wagramnál egy hadtest élén állott. Lipcsénél is vitézül harcolt s 1813. ő szállta meg Drezdát. 1815. vezénylő tábornokká nevezték ki Brünnbe. Nevezetes, hogy egy Csillag nevű magyar huszár kétszer mentette meg K.-t nagy bajból. 1799-ben Genovánál a fogságból szabadította ki, 1809 júl. 9. pedig a biztos haláltól mentette meg. V. ö. Hadtörtén. Közlem. 1888. II. 511. old.

Klengel, *August Alexander,* német zeneszerző, szül. 1783 jan. 27. Drezdában, megh. 1852 nov. 22. u. o. Clementi tanítványa volt, 1816. Drezdában udvari orgonás lett. Művei közül különösen kánonjai és fugái tünnek ki. (Canons et fugues dans tous les tons majeurs et mineurs, 1854).

Klenócz, nagyk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1910) 4700 magyar és cigány lak., postahivatallal; u. t. Nyustya.

Klenovnik, adók. Varasd vm. ivaneci j.-ban, (1910) 2920 horvát lak.; u. p. és u. t. Ivanci.

Klenovszki, *Nikolaj Semenovics,* orosz zeneszerző, szül. 1857. Odesszában. Moszkvában a konzervatóriumon Csajkovszki és Hrimaly tanítványa volt. 1902-ben Szent-Péterváron udv. karmester lett. Művei: ballettek (Hasis 1885; Svjetlana 1886; Salanga 1900); szinpadi zene szinművekhez (Messalina, Antonius és Cleopatra); zenekari suite (Fata Morgana); kantáték (Puskin emlékére); grúz dalok; grúz liturgia (1902).

Klenze, *Leo von,* német építész, szül. Hildesheimban 1784 febr. 29., megh. Münchenben 1864 jan. 26. Számos nevezetes középületet épített. A hadügyminisztérium (1824—1830), az Odeon (1824—28), Miksa herceg palotája; a Bramantestílusban épült régi képtár (Alte Pinakothek), a királyi palota, a pompás bizanci stílű Mindszentek temploma, a glyptotheka, a Ruhmeshalle, a propylaeumok Münchenben, továbbá a Regensburg melletti Walhalla s a kelheimi szabadság-emlék stb. K. művei. 1839-ben Pétervárra ment s ott az Izsák-templom építését vezette. Mint festő is működött. Azonkívül néhány munkát is írt: Sammlung architektonischer Entwürfe (München 1831—1850, 10 füz.); Die Walhalla in artistischer und technischer Beziehung (München 1843). V. ö. *Wiegmann,* Ritter Leo v. K. u. unsere Kunst (Düsseldorf 1839).

Kleobis (latinosan *Cleobis)* és **Biton**, egy régi görög (Herodotos I. könyvében megörökített) vallási legenda hősei. Anyjuknak, Hera istennő papnőjének a szertartás értelmében szekéren kellett az istennő ünnepén a templomba vonulnia, s mikor egyszer az ökrök, melyek a szekeret húzni szokták, nem álltak rendelkezésre, a fiuk magukat fogták a szekér elé. Mikor anyjuk ily módon a templomba érve, imával fordult az istennőhöz, hogy adja fiainak tettük jutalmául azt, ami a legjobb, a fiuk elaludtak, s többé föl sem ébredtek.

Kleobulos, Lindos tirannusa, a hét bölcs (l. o.) egyike. Kb. 600. Kr. e.

Kleofás, atyja ifjabb Jakab apostolnak (Máté 10, 3. Márk 3, 18 stb.), ki az Úr fivérének is mondatik (Gal. 1, 19.), tehát kétségen kivül Mária, Jézus anyja nővérének férje (Ján. 19, 25.). Alfeusnak is nevezik. A névkülönbség a név kétféle kiejtésén alapszik.

Kleombrotos, több kiváló spártainak a neve: 1. Leonidas öccse és fiának, Pleistarchosnak gyámja, a salamisi csata után spártai katonákkal megszállta az isthmost, hogy a perzsáknak a Peloponnesosba való benyomulását megakadályozza. Fia, Pausanias, volt a plataiai csata hőse. — 2. *I. K.*, Spárta királya, kétszer (378 és 376.) indított sikertelen hadmenetet Théba ellen. 371-ben Epameinondasszal szemben Leuktránál vereséget szenvedett és elesett. — 3. *II. K.*, II. Leonidas király veje, aki ellen reformtörekvései miatt IV. Agisszal szövetkezve trónra is került, de apósát 240. győztes pártja visszahozta, mire K. menekült és bár neje, Chilonis, megmentette életét, számkivetésbe kellett mennie.

Kleomedes, görög csillagász, a Kr. u. 2. sz.-ban élt. Az égitestek körmozgásáról szóló művében a sztoikus filozófia világrendszerét tárgyalta, többnyire Posidonius szerint. Művét kiadta Schmidt (Leipzig 1831), latin fordítással kiadta Ziegler (u. o. 1891). Életét tárgyalja Ziegler, De vita et scriptis Cleomedis (Meissen 1878).

Kleomenes, egynéhány spártai királynak neve. 1. *I. K.*, Anaxandridasnak okos, büszke, spártai velős kifejezéseket kedvelő fia, Kr. e. 520. jutott trónra. Hazája hegemoniájának kivivása végett Delfi papjaitól is támogatva hadat vezetett 510 a Peisistratidák kiűzésére, s így akarata ellenére juttatta diadalra Athénben a demokráciát. Törekvése, hogy itt Isagorast, az arisztokraták fejét juttassa uralomra, kudarcot vallott (508); később (506.) Eleusisig is hatolt, de uralkodótársa, Demaratos tiltakozása és a korinthosiak elpártolása miatt vissza kellett vonulnia. Több sikerrel harcolt az argosiak ellen Sepeiánál (495). Otthon sokat kellett küzdenie Demaratosszal; később számkivetésében Thessaliában és Arkadiában tartózkodott: midőn pedig visszahivták, őrjöngő állapotában öngyilkos lett (491).

2. *III. K.*, II. Leonidas király fia, Kr. e. 235., 19 éves korában jutott a trónra. IV. Agis király (l. o.) özvegyét vette nőül, s egyúttal annak reformtörekvéseit is szem előtt tartotta. Nagy tettekre vágyott, hogy királyi tekintélyével ellensúlyozhassa az eforok hatalmát, mely az alsóbb néposztályokat nyomta. Sikeresen harcolt az achajaiak ellen, a polgárokat az arkadiai táborban hagyta és hű embereivel Spártába hatolt, hol négy efort megöletett és intézményüket megszüntette, 80 előkelő polgárt számkivetésbe kergetett, a földbirtokot pedig egyenletesen osztotta fel (226). Csakhamar perioikoszokat vett fel a polgárok közé, 4000 katonát szerzett, saját vagyona feláldozásával példát adott a méltányos vagyonosztásra, a szigorú és mértékletes életmódra, hogy így a régi együttétkezés szokását felujíthassa. Új államrendjének biztositására ismét hadat vezetett Achaja ellen, de Aratos a makedon királyt, Antigonos Dosont hivta segítségül és K. végül (221.) Sellasia hágójánál döntő vereséget szenvedvén, csak pár lovassal menekülhetett vissza Spártába. Polgártársainak a küzdelem folytatását javasolta, maga pedig segítség kérése végett Egyiptomba ment, ahol azonban Ptolemaios Philopator elfogatta. Minthogy fogságából nem tudott kiszabadulni, társaival együtt öngyilkos lett (220). Életrajzát megírta Plutarchos.

Kleomenes, az egyiptomi Naukratisból. Nagy Sándor rábizta 331. Alexandria építését, de tisztét kapzsi módon végezte. A király halála után Ptolemaios kivégeztette és vagyonát magának foglalta le (322).

Kleon (lat. *Cleon)*, athéni bőrkereskedő és demagóg, ki műveletlen és durva jelleme miatt nagy ellensége volt a Perikles korában szárnyát bontó szabad gondolkodásnak és merészen támadta a kormányzó férfiakat, főleg a peloponnézusi háború elején kitörő pestis zavaraiban. De csak Perikles halála után (429) jutott nagy befolyáshoz, amikor a hozzá nem csatlakozó embereket rágalmakkal és perekkel üldözte, híveit jövedelmező állásokhoz juttatta, a népet pedig természetes, de durva szónoklataiban hizelgő szavaival, a szövetséges államok nagyobb megadóztatásával és az esküdtbirák nagyobb díjazásával a maga részére nyerte. Minthogy csak zavaros viszonyok között érvényesülhetett féktelen természete, ellene volt annak, hogy Spárta béketörekvései sikerre vezessenek. Dicsekvő szavait a szerencse is támogatta, midőn hadvezérként Pylosba küldték, hol Demosthenes megelőző munkálatai alapján Sphakteria szigetét elfoglalta s az ott bezárt spártaiakat fogságba ejtette (425). Habár nem volt katonai képzettsége, mégis elfogadta ezután (422) Trákiában a spártai Brasidas ellenében a hadvezérletet s Amphipolisnál nagy vereséget szenvedvén, maga is elesett. Aristophanes több vígjátékban, főleg a Lovagokban állítja K.-t pellengérre; mint politikai ellenfele, kissé torzítva viszi a szinpadra, de ugyanoly jellemvonásokkal mutatja be Thukydides műve is. V. ö. *Beloch*, Die attische Politik seit Perikles (Leipzig 1884).

Kleonae, ó-görög város a Korinthosból Argosba vezető út mentén, ma *Kleniesz*.

Kleopatra (lat. *Cleopatra)*, 1. Boreas és Oreithya leánya, Phineus trák király neje.

2. *K.*, XIII. Ptolemaios Auletes leánya, ki apai végrendelet alapján Kr. e. 51-ben, 17 éves korában, jóval ifjabb öccsének neje és uralkodótársa lett. A kormányt ideiglenesen Pothinos, Achillas

és Theodotos igazgatták, kik K.-t ama vád alapján, hogy testvérét a trónból kizárni iparkodik, elkergették. Erre K. Sziriában sereget gyüjtött s mialatt az ifjú Ptolemaios Pelusionnál leste visszatértét, váratlanul Caesar is Egyiptomba érkezett Pompeius üldözésére, kit akkor Achillas megöletett. Caesar maga kívánt intézkedni a testvérek ügyében; alkudozás közben K. éjjel beosont hozzá Alexandriába és szellemével meg bájaival a maga részére nyerte a nagy rómait. Ez az eredeti végrendelet értelmében döntött s midőn 47-ben az ifjú Ptolemaios az ellene indított háboruban elveszett, K.-nak és egy még ifjabb öccsének adta át az uralmat, szintúgy Ciprus szigetét is. Pár hónapig még Egyiptomban tartózkodván, K.-val beutazta az országot és tőle született fiának Caesario nevet adott. Sőt K.-t magával vitte Rómába, hol ez Caesar haláláig mint Róma szövetségese nagy udvart tartott. Ezután sok katonát gyüjtött s mivel vezére, Allienus, Philippinél Brutus és Cassius oldalán harcolt, Antonius K.-t 41-ben maga elé idézte Kilikiába, ahol azonban ő is a bűvös királynő hálójába került és ezentúl az ő politikáját támogatta. Nagyrészt Keleten tartózkodott, sokszor kicsapongó mulatozásokban apasztva erélyét, miáltal mindinkább K. eszközévé sülyedt s a keleti tartományokat úrnője gyermekeinek ajándékozta. Az actiumi csatából először K. szökött meg hajójával, utána menekült Antonius is, kinek halála után K. Augustust szerette volna hálójába keríteni s mivel ez nem sikerült, vipera mérgével oltotta ki önéletét, nehogy az új császárnak diadalmenetében rabnő gyanánt legyen kénytelen szerepelni (Kr. e. 30). V. ö. *Ferrero*, Róma nagysága és hanyatlása (Budapest 1913). K. története szolgált drámai tárgyul Shakespearenek, Sardounak, B. Shawnak, regénytárgyul Ebersnek.

Kleopatra kígyója (*Naia haie* L., állat), l. *Pápaszemes kígyók* és *Uréuszkígyó*.

Kleopatra tűje, így nevezik III. Tahutmes két ókori egyiptomi obeliszkjét; az elsőt 1880. vitték New Yorkba Alexandriából, a másik ugyanonnan 1878. Londonba került.

Klepszidra (gör.) a. m. vízóra; szűk nyilású edény, mely víz kifolyatása által az idő közelített meghatározására szolgált. Régebben törvényszéki beszédek tartamának meghatározására használták.

Kleptománia (gör.), beteges lopkodás, valamely elmebaj tünete; így pl. a hisztériás nők K.-ja (ú. n. áruháztolvajok); elbutult elmebajosokon is előfordul.

Klerics, *Lyubomir*, szerb mechanikus, szül. Szuboticzában (Krassó-Szörény vm.) 1844 jún. 29., megh. Belgrádban 1910 febr. 3. 1875-ben a belgrádi főiskolán a mechanika tanára s később kereskedelmi miniszter lett. A M. Tud. Akadémia 1894. külső tagjává választotta. Új szénfúrót talált fel és 1882. Belgrád mellett gazdag kénesőtelepet (Avalla) fedezett föl. Művei: Zur Theorie der Kompensation des physischen Pendels (Belgrad 1879); Elméleti mechanika (szerbül, u. o. 1881); Inga kompenzált súlyponttal (szerbül, u. o. 1881).

Klerikális (gör.) a. m. papi, a papság körébe való, a papsághoz tartozó. Első sorban — helytelenül — a kat. papságra szokták a K. jelzőt alkalmazni. — *Klerikális párt* az a párt, mely a katolikus egyház érdekeit védi és annak jogaiért a politikában és a sajtóban síkra száll. L. *Klerikalizmus*.

Klerikalizmus (gör.), a politikai küzdőtéren használatos, sokértelmű jelszó. Érthető alatta a klérus uralma tisztán világi dolgokban (pl. államkormányzatban stb.); a törekvés a klérus jogait és kiváltságait tekintet nélkül a közjogra érvényre juttatni, amikor a klerus mintegy öncélként jelenik meg; a vallással való visszaélés politikai célokra vagy a világi hatalomnak visszaélése vallásos, egyházi célokra. Rendesen azonban ott emlegetik a klerikalizmust, ahol a vallásos érzület a nyilvános életben is kifejezést nyer (például az iskolai és házassági kérdésekben).

Klerikusok (lat. *clerici*), a kat. egyház papjai, ellentétben a laikusokkal, a világiakkal. L. még *Klérus* és *Clericus*.

Klerogámia (gör.), a papok nősülése. A protestánsoknál feltétlenül, az egyesült gör. kat. és a keleti egyház papjaira nézve annyiban meg van engedve, hogy házasok is bocsáttatnak a felsőbb rendek felvételére, hacsak másodízben nem nősültek vagy özvegyet nem vettek el. Kivételt tesz a püspöki rend, mely celibátushoz van kötve, minélfogva a püspökök többnyire a szerzetesek közül vétetnek. A felsőbb rendek felvétele után a házasságralépés tilos. A rendfelvétel után kötött házasság semmis és érvénytelen a gör. katolikusoknál, míg a gör. keletieknél az ily házasság érvényes, de az illető az egyházi rend gyakorlatától eltiltatik.

Kleruchok (gör.), az ókorban az állami szempontból alapított koloniák lakóinak neve, ellentétben az apoikoszokkal (l. *Apoikiák*). A fegyver jogán elfoglalt új állami területeket (kleroi) a győztes állam saját polgárai között osztotta el, akik ennek folytán a kléroszok birtokosai (K.) lettek.

Klérus (franc. *clergé*, ang. *clergy*), a kat. egyházban a papirend, vagyis azon egyének összesége, kik felszentelés által az egyházi hatalom gyakorlására képesítve vannak, míg a papi rendhez nem tartozó keresztények a laikusok rendjét, a keresztény népet (λαός) alkotják. A K. görög szó a. m. sors. A papi rend a K. nevét némelyek szerint onnan nyerte, hogy Mátyás, kit az apostolok az egyházi hatalomra való képességgel legelsőbben ruháztak fel, sors útján lett kiszemelve (Szent Ágoston), mások szerint onnan, hogy a Levi zsidó törzs Kanaán földjének elosztásánál nem nyert osztályrészt, hanem a tizedre utaltatott s így neki «az isten» jutott örökségül. A papi rendnek, a K.-nak, mint az egyházhatalom gyakorlására különösen hivatott s jogosított rendnek szoros megkülönböztetése a laikusoktól, egyik lényeges különbség a katolicizmus és a protestantizmus között, amely utóbbi a híveknek általános papságát vitatja, s a papi rendet történetileg fejlődött, az ős keresztény egyházban nem gyökerező intézménynek tekinti. A papi rendbe való felvétel egyedüli módja a felszentelés (l. *Egyházi rend*), mely, miként a keresztség, eltörölhetetlen és el-

veszithetetlen jelleget kölcsönöz, úgy hogy az egyszer pappá felszentelt többé laikussá nem lehet. A tridenti zsinat anatemával sujtja azokat, kik ezt tagadni merészelnék.

Klesch *Kristóf*, ev. lelkész, szül. Iglón 1632 okt. 16., megh. Erfurtban 1706 febr. 20. Pályája kezdetén hazánkban, később hosszú időn át Németország különböző városaiban lelkészkedett. Mint teológiai író volt kiváló. Magyar vonatkozású műve: Succincta papisticae in XIII. Scepus. oppidis Hungariae 1674. institutae deformationis narratio (Jena 1679).

Klešić (ejtsd: —sics) *Pál* (1390—1391), I. Tvrtko István boszniai király bánja volt Dalmáciában, mely 1390. Zsigmond királyunktól teljesen elpártolt és magát a boszniai királynak alávetette. K. hivatalos címe «Horvátország és Dalmácia vajdája» volt. Hivataloskodása csak Tvrtko király haláláig (1391 márc. 23.) tartott. Előkelő boszniai család sarja és kitünő hadvezér volt.

Klestinszky *László*, szinműiró, szül. Kassán 1809 jún. 9., megh. u. o. 1889 szept. 30. Zemplén vmegyét szolgálta, majd részt vett a szabadságharcban mint nemzetőr; az abszolutizmus alatt ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1861. Kassa város szolgálatába lépett, ahol a városi főbirói s törvényszéki elnöki rangfokozatig emelkedett. 1872-ben nyugalomba vonult. Kora ifjuságától kezdve lelkesedett az irodalomért és szinészetért s már a 30-as, 40-es években nagy buzgalommal szervezett a felvidéken műkedvelői szintársulatokat, melyekkel sikerült kiszorítani a német szinészeket. A kassai társulatot egy évig, éppen a legmozgalmasabb időkben (1848/49) maga is igazgatta. Cikkeket, elbeszéléseket írt a fővárosi lapokba s igen nagy számmal szinműveket, melyek részben, s tisztességes sikerrel, szinre is kerültek Kassán. Nyomtatásban is megjelentek közülük: *A rozgonyi csata* (1830); *Szigetvár ostroma*; *Az igaz szerelem* (1833). *K. eredeti szinjátékai* c. alatt megindította drámáinak gyüjteményes kiadását, de csak egy kötet jelent meg 1836. négy kiadatlan drámájával. Kéziratban öt eredeti és négy fordított szinműve ismeretes.

Klette *Károly*, festő, szül. 1793 okt. 18. Drezdában, megh. 1874 jún. 26. Budapesten. Tanulmányait Drezdában, Prágában, Bécsben végezte. A huszas években Pozsonyban telepedett le, ahol a Zichy-család foglalkoztatta leginkább, majd a nádor udvari festőjévé nevezte ki s K. mint ilyen a két főhercegnőt s József főherceget is rajzolni, festeni tanitotta. Főkép városképeket festett, ilyenek vannak tőle a Székesfőv. Muzeum birtokában is. Egyik fia *Kelety* Gusztáv festő volt. V ö. Művészet. VII. köt. (1908).

Klettenberg, *Susanne Katharina von*, német irónő, szül. 1723 dec. 19. Majna-Frankfurtban, megh. 1774 dec. 13. Goethe anyjával barátságban lévén, nagy befolyást gyakorolt az ifjú költőre s pietista tanokkal ismertette meg őt. Élete és egyénisége Goethe Wilhelm Meister-jének Bekenntnisse einer schönen Seele c. fejezetében tükröződik.

Klettgau, a régi alemann hercegségnek egykori kerülete, a Randen-hegység Rajna és Wutach közötti kiterjedt völgyrészlete. A Habsburg grófok Laufenburg-K.-i ágának birtokából 1408. Sulz grófjainak jutott birtokába. Ezek kihaltával 1687. a Schwarzenberg hercegi család kapta meg, amelyik 1813. Badennak eladta. Jelenleg egy része Badenhez tartozik (Waldshut ker.), másik része Svájchoz. A Svájchoz tartozó rész (Schaffhausen kanton) a Felső-K. és Alsó-K. járások. K. része volt még Zürich kantonnak. Jó bor- és gabonatermő vidék. V. ö. *Wanner*, Forschungen zur ältesten Geschichte des K.-es (Fraunfeld 1887).

Klétus *(Kilit)*, egri prépost és királyi kancellár volt 1222., s mint ilyen ő fogalmazta az aranybullát (l. o.) és ugyanakkor a magyar egyházi rend szabadalomlevelét. A király jutalmul egri püspökké tette; 1232. ő alapította a bélháromkúti apátságot (l. *Bélapátfalva*).

Kleve *(Cleve, Clivia, Kleef)*, az ugyanily nevű járás székhelye Düsseldorf porosz kerületben és az egykori K. hercegség fővárosa a németalföldi határ közelében,(1910) 18.135 lak., vasöntővel, gép-, bőr-, dohánygyártással és pamutszövéssel. 1847. a városnál fakadó vastartalmú ásványvizforrás mellett fürdőt építettek. Az egykori K. hercegség a német birodalom vesztfáliai kerületéhez tartozott, 2200 km² területtel és mintegy 100,000 lak. A K.-i grófok férfiágának kihalta után 1368. örökösödés útján Mark grófjainak birtokába került és 1417. a konstanzi birodalmi gyülésen hercegség lett. 1609-ben János Vilmos, a hercegi család utolsó férfitagjának elhúnytával a hercegség föloszlott; K., Mark és Ravensberg Brandenburgnak jutott. 1801-ben Poroszország a Rajna balparti részéről, 1805. pedig a jobbparti részről is lemondott Franciaország javára. E birtokok egy részéből alakult meg 1806. a bergi nagyhercegség. Napoleon bukása után azonban ezen birtokok tulnyomó része visszakerült Poroszországhoz és Düsseldorf kerülethez tartozik. V. ö. *Scholten*, Zur Geschichte der Stadt K. (1905).

Klever, *Julius von*, orosz-német festő, szül. Dorpatban 1850 jan. 19. (31.). A szentpétervári művészeti akadémián képezte ki magát. 1881-ben a tájfestés tanára lett a szentpétervári akadémián. Tájképein az orosz erdőségekből és tengerpartokról vett motivumokat ábrázol. Nevezetesebbek: Észtföldi halászkunyhó; 20 fok Réaumur; Orosz késő-ősz; Nargő-sziget Reval mellett; Orosz erdő télen; Halászfalu a Peipus-tó környékén stb.

Klfs. vagy *Kaulf.*, növénynevek, különösen harasztok neve után, *Kaulfuss* Georg Friedrich hallei tanár (meghalt 1830.) nevének rövidítése.

Klg., állatnevek után *Klug* J. C. F. (l. o.) nevének rövidítése.

Kličotipia (ejtsd: klicso—), *Klič* bécsi festő és kemigráfus által föltalalt eljárás, mely szerint pigment-nyomatról rézlemezre átvitt rajzot magasra maratnak. Ezt az eljárást *kuprotipiának* vagy *tipogravürnek* is nevezik. Ma már nem igen használják.

Klicsó (azelőtt: *Klicsova)*, kisk. Krassó-Szörény vm. bégai j.-ban, (1910) 1045 tót lak., vasútállomás távirohivatallal: Bethlenháza-Klicsó, u. t. Bethlenháza. Postaügynökség.

Kliefoth, *Theodor Friedrich Detlef*, német lutheránus teológus, szül. Kirchowban (Mecklen-

burg) 1810 jan. 18., megh. Ludwigslustban 1895 jan. 25. A mecklenburg-schwerini egyházi kormányzó testület tagja volt. Főbb művei: Einleitung in die Dogmengeschichte (1839); Theorie des Cultus der evangelischen Kirche 1844); Acht Bücher von der Kirche (1854); Liturgische Abhandlungen (1854—61, 8 kötet); Christliche Eschatologie (1886).

Kliegl *József*, gépész, szül. Baján 1795., meghalt Budapesten 1870 jan. 7. Egyetemi tanulmányait Pesten végezte, később Bécsbe ment, hol a képzőművészeti akadémiát látogatta és festőnek képezte ki magát. De a festészet sohasem tudta a találmányok és a géptani kutatások terétől elvonni: egymásután talált fel egy szedő- és osztógépet, mely 1839—1840. Pozsonyban kiállíttatván, feltünést keltett (most a Nemzeti Muzeumban van); egy számológépet, egy gőzmozdonyt, mely rézsútos pályán minden ponton megállítható, végül pedig oly vasutat, mely sínjét magával hordja, sőt oly készüléket is, amelynek segítségével valamely zongorán improvizált zeneszerzemény rögtön följegyezhető. K. gépei nem keltettek figyelmet s ő a legnagyobb nyomorban tengődött. Vasútjáról külön munkában is megemlékezett, melynek címe: *Figyelmeztetés az új egysínrendű vaspályára.*

Kliens (lat.) a m. ügyfél, pártfogolt. A régi Rómában l. *Clientela.*

Klikk (franc. *clique)*, szűkebb politikai, vagy társadalmi érdekkör, amely a maga törekvéseit, hatalmi és vagyoni boldogulását szoros összetartással, erőszakkal v. furfanggal igyekszik elérni.

Klima, l. *Éghajlat.*

Klimakterikus idő *(tempus climactericum)*, az asztrológiában minden veszthozó idő, azaz oly idő, melyben két bolygó konstellációja rosszat jelentett; pl. a Mars és Vénus divergenciája háborút és éhséget jelentett stb.

Klimakterium (gör.), általában az élet valamely fordulópontját, változását (pl. pubertás, fogzás stb.) jelentette; ma az orvostudományban K. (anni climacterici, klimax, kritikus kor, menopausa stb.) alatt a nő azon életéveit (45—50) értik, amikor nemzőképessége megszünik a petefészek elsorvadása folytán; legfeltünőbb tünete a havitisztulás végleges kimaradása. A petefészek sorvadását nemcsak az összes többi nemi szervek sorvadása kiséri, hanem kihatással van az egész szervezetre. A K. idején igen gyakran lépnek fel ideges tünetek, vérkeringési zavarok (vértolulás, szívdobogás stb.); a nők ilyenkor bizonyos betegségekre is hajlamosak (elmebetegségek stb.). A K.-ot mesterségesen is előidézhetjük a petefészek kiirtása által. — Férfiak K.-a alatt képletesen az 50—55 éves kort értik, amikor gyakoriak az ideges és vérkeringési zavarok, talán a kezdődő érelmeszesedés miatt.

Klimásítás *(akklimatizáció*, növ.) l. *Honosítás.*

Klimatika *(éghajlattan)*. Az éghajlatokat élettani hatásaik szempontjából tanulmányozó és osztályozó tudomány. Megalapítója: Dove és Frankenhäuser, 1910. L. még *Klimatológia.*

Klimatikus formáció, a növényföldrajzban oly formácio (l. o.), amelyet nem a talaj-, hanem klimai viszonyok állapítanak meg.

Klimatikus gyógyhelyek, l. *Éghajlati gyógyhelyek.*

Klimatográfia, egyes földrészek éghajlatának leírása.

Klimatológia (gör.) a. m. éghajlattan, a tágabb értelemben vett meteorológiai tudomány egyik ága, melynek célja, hogy a föld különböző részeinek éghajlatát megállapítsa. Természeténél fogva inkább leíró tudomány, de körébe tartozik azon okok kiderítése is, melyek a klimatikus viszonyok különbözőségeit okozzák. L. *Éghajlat* és *Klimatika.*

Klimatoterápia, l. *Éghajlati gyógyítás.*

Klimax, l. *Emelkedés.*

Klimaxcukor, keményítőcukor, mely különösen sörfőzőkben nyer alkalmazást.

Klimazónák (geol.). A klimaövek kialakulásának kezdetét a *jura-korra* tehetjük. Az eozói kortól kezdve a triaszig ilyen elkülönülődés nem mutatható ki. Neumayr M. szerint a jura-kor oceánikus üledékeinek a különbözősége az éghajlatbeli különbségekre vezetendő vissza. Nevezetesen három elkülönített öv észlelhető a jurában és pedig: 1. Az *alpi mediterrán öv*, tropikus jellegű állatvilággal (Phylloceras, Lytoceras). Ez az öv kb. az é. sz. 30° és d. sz. 30° közt terül el. Ide tartozott a mai Alpok, Kárpátok, az Olasz-, Spanyol- és Balkán-félsziget, Kis-Ázsia, Elő-India, Mexikó és Peru területe. 2. A tropikus övtől É.-ra és D.-re a *mérsékelt öv* terült el az ú. n. középeurópai faunával (Harpoceras, Oppelia cephalopodák és korallzátonyok). Ide tartozott Francia-, Németország, Anglia, a Balti-tenger környéke, Japán, Kalifornia. 3. A *boreális övben* hidegebb klima uralkodott. Ez öv állatvilágában a Virgatites, Cardioceras cephalopodák s az Aucella kagyló szerepelnek jellemző alakokként. Ide tartoztak Észak-Európa, Szibiria, Észak-Amerika ÉNy.-i része és Grönland területe. Sokan azt vélik, hogy a szóbanforgó, klimakülönbségre visszavezetett elkülönülődések nem annyira a különböző éghajlat befolyása alatt jöttek létre, mint inkább faciesbeli eltérések. A K. kialakultak a *krétakorszakban* is, kb. úgy, mint a júrában. Itt meg lehet különböztetni egy *déleurópai övet* (mely a júrabeli mediterrán övnek felel meg) s egy *északeurópai övet* (mely a mérsékelt övnek felel meg). A *harmadkorban* fokozatosan kiala kul a mai éghajlat. Az eocén idejében Közép-Európában még tropikus éghajlat uralkodott; az oligocénben, a miocénben s végül a pliocénben fokozatosan a szubtropikus éghajlat alakult ki. Azután mérsékeltté vált az éghajlat.

Klimes *Gyula*, miniszteri tanácsos, szül. Nagykanizsán 1866 dec. 19. 1884-ben a pénzügyminisztérium, 1888. pedig a legfőbb állami számvevőszék szolgálatába lépett, ahol 1906. osztálytanácsos, 1911. pedig miniszteri tanácsos lett. A közgazdasági és számviteli szakirodalom terén működik, az államszámviteltani állami vizsgáló bizottságnak elnökhelyettese. Önálló műve: *Das Rechnungs- und Kontrollwesen des ungarischen Staates* (Budapest 1910). Munkatársa e Lexikonnak is.

Klimkovice, *Königsberg* l. o.) porosz város lengyel neve.

Klimkovics, 1. *Béla*, festő, szül. Kassán 1833 márc. 24., megh. u. o. 1885 febr. 10. Bécsben két éven át tanult a festőakadémián. 1853-ban hazament s magánrajziskolát nyitott Kassán, majd a főreáliskola rajztanárává nevezték ki. Nagy érdemei vannak a Felsőmagyarországi Muzeum-egylet alapítása körül, amelynek igazgatója is volt. 1885-ben, halála után került kiállításra Budapesten több képe (*Háry János*, *Ki a legény a csárdában?* stb.). V. ö. Felső-magyarországi Muzeum VI. évkönyvét (1885).

2. *K. Ferenc*, festő, *K. 1.* testvérbátyja, szül. Kassán 1826 aug. 31., megh. Budapesten 1890 ápr. 9. Pesten 1846—48-ig Marastoni műtermében dolgozott, majd beállt honvédnek és végigküzdötte a szabadságharcot. Ennek leveretése után 1856-ig Magyarország különböző vidékein élt, oltár- és arcképeket festve, azután Párisba ment, honnan csak három év mulva tért vissza. 1869-ben rajztanári állást vállalt a fővárosnál. Nagy érdeme, hogy a Felső-magyarországi muzeum alapítását ő kezdte meg. V. ö. Vasárnapi Ujság (1889).

3. *K. Gábor*, *K. 1.* ikertestvére, szül. Kassán 1833 márc. 24., megh. u.o. 1891 máj. 6. Az 1848-iki szabadságharc kitörésekor mint 15 éves fiú félbeszakítván gimnáziumi tanulmányait, fölcsapott honvédnek s a híres vörössapkás 10. zászlóaljba soroztatott be a tüzérséghez. Csakhamar tűzmester lett s 26 csatában vett részt. A világosi fegyverletétel után büntetésből a 34. osztrák gyalogezredbe közembernek sorozták be s az olmützi várba eszkortálták. Három évi szolgálat után őrmester, 7 évvel később pedig hadnagy lett. Végigküzdötte az 1859-iki olasz, az 1864-iki dán és az 1866-iki porosz hadjáratokat és kitüntetést is nyert. A königgrätzi harcmezőn megsebesült s aztán Danzigban porosz fogságba került. Nagy érdeme volt a kassai Felső-magyarországi muzeum-egylet alapítása és fejlesztése körül.

Klimm *Mihály*, vízmérnök, szül. Budán 1851., megh. Budapesten 1897 jan. 24. Mérnöki tanulmányait Budán, a műegyetemen végezte s 1870—1872-ig asszisztense volt Kruspér Istvánnak. 1872. résztvett a hamburgi kikötőépítésben, majd a szászországi Elbe-szabályozásban, 1875—78-ig a Rajna-szabályozásban. Midőn 1878. a kir. József-műegyetemen a vízépítés tanítására külön tanszék állítottak fel, erre K.-et hívták meg rendes tanárnak. K. honosította meg 1882 óta a vízmérő-gyakorlatokat és ő létesítette a műegyetem vízmérő-állomását is Nagymaroson. Az 1889—90. és 1890—91. tanévekben rektor volt.

Klimó *György*, püspök, szül. Lopassón (Nyitra) 1710 ápr. 4., megh. Pécsett 1777 máj. 2. 1733-ban pappá szenteltetvén, rövid idő mulva Klobusiczky érseki helynök titkára lett. 1740-ben pozsonyi, 1741. esztergomi kanonokká és nyitrai főesperessé nevezték ki. 1747-ben mint novii választott püspök előadó volt a királyi kancelláriánál. 1751-ben pécsi megyés püspök. Sok templomot épített, 15,000 kötettel megvetette a püspöki könyvtár alapját és megszerezte a maga és utódai számára az érseki előjogokat. Érdemeket szerzett a magyar egyház történetére vonatkozó külföldi okmányok megszerzése és lemásoltatása körül. V. ö. *Zelliger* A., Egyházi írók csarnoka.

Klimov, község Csernigov oroszországi kormányzóságban, kb. 7000, többnyire raszkolnik lakossal, kik kertészettel, méhészettel, viasz- és gyertyagyártással foglalkoznak. K.-t a XVIII. sz. elején a raszkolnikok alapították és miután I. Péter cár elismerte e szektát, a kormányzóság közigazgatásának főhelye lett.

Klimsch, *Fritz*, német szobrász, szül. Majna-Frankfurtban 1870 febr. 10. Berlinben, Párisban és Rómában tanult. Szoborműveit — egyes alakok, csoportok, képmások, emlékszobrok — a formák finom, mérsékelten realisztikus kiképzése jellemzi. Nevezetesebbek: A csók; Salome; Táncosnő (bronzöntvényei a berlini nemzeti képtárban és a drezdai Albertinumban); Képzelet; Max Koner síremléke (Berlin); R. v. Gneist és Friedrich Lippmann mellszobra (előbbi a berlini egyetem dísztermében, utóbbi a berlini metszet-gyüjtemény helyiségében); Virchow-emlék Berlinben.

Klimstein *(Kőhalmi) József*, író, szül. Vácott 1843 febr. 14., megh. 1906 máj. 25. Nagyszombatban. Pappá szentelték 1866 júl. 25. Több helyütt való segédlelkészkedés után 1870 okt. 14. nagyszombati főgimnáziumi tanár, 1889 július 23. u. o. konviktusi alkormányzó, 1890 máj. 11. szentszéki ülnök. 1898-ban főgimnáziumi igazgató. Irodalmi munkássága: 1870-ik évtől haláláig szerkesztette az István bácsi által alapított naptárt, 1886. pedig megindította a Magyar Sion őrei című vállalatot. Önálló művei: *Udalrik pápai zuáv* (történeti regény, fordítás, Esztergom 1865); *Árpádházi Szt. Erzsébet* (ford., Eger 1867); *Az egyház a szabadság légkörében* (Esztergom 1868); *A divatos nevelés következményei* (ford., u. o. 1869); *Madách Imrének Az ember tragédiája c. drámai költeményéről* (Nagyszombat 1877); *Czuczor Gergely* (Pozsony 1884); *Pályám emlékei* (Nagyszombat 1884); *Pázmány Péter élete* (Pozsony 1884); *Dr. Majer István v. püspök, «István bácsi» a félszázados író* (Budapest 1885); *Vázlatok Haynald Lajos bíbornok-érsek életéből* (Pozsony 1889); *Emlékezés Simor János bíbornokra* (Nagyszombat 1891) stb.

Klimt, *Gustav*, osztrák festő, szül. Baumgartenben (Bécs mellett) 1862 júl. 14. Tanulmányait a bécsi iparművészeti iskolában végezte. Kezdetben a díszítőfestészet terén működött és csak a kilencvenes évek vége felé alakult ki egyéni festőstilusa, mely raffinált, játékos színeivel, finoman lendülő vonalaival oly páratlanul szuggesztív erővel hat a szemlélőre. Első korszakának nevezetesebb alkotásai: Dionysos-kultusz; Thespis kordéja; A taorminai szinház; A Globe-szinház Londonban (valamennyi a bécsi udvari szinház lépcsőházában); dekoratív festmények a bécsi udv. műtörténeti muzeum lépcsőházában; szinpadi függönyök és mennyezetképek a reichenbergi, karlsbadi, fiumei szinházakban. Ujabb művei finom tájképek, elragadó női képmások, mitológiai, szimbolikus vagy allegorikus festmények. K. a modern osztrák művészet egyik vezére, kinek számos híve és sok ellensége van. Különösen sokat vitatkoztak művészete fölött 1905., midőn a bécsi tudományegyetem aulája részére készített nagy mennyezetképeit (Bölcselet, Orvostudomány, Jogtudomány) — mert kifogá-

sokat emeltek ellenük — visszavonta. Résztvett a bécsi «Sezession» megalapításában s annak sokáig elnöke volt.

Klin, kisk. Árva vm. námesztói j.-ban, (1910) 836 tót és lengyel lak., postahivatallal; u. t. Námesztó. Kékfestőgyár.

Klin, az ugyanily nevű járás székhelye Moszkva orosz kormányzóságban, a Szesztra és vasút mellett, 6500 lak., pamutiparral.

Klinac, adók. Zárgáb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 248 szerb lak.; u. p. és u. t. Kraljevčani.

Klinča Sela, adók. Zágráb vármegye jaskai j.-ban, (1910) 2814 horvát lakossal; u. p. és u. t. Zdenčina.

Klinci, város Csernigov orosz kormányzóságban, a Turoszna mellett, (1907) 12,166 lak., nagy vasöntőkkel, gyapjuszövésse1 és nagy bőrgyárak kal; Kis-Oroszország egyik legnagyobb iparu városa.

Klinda *Teofil*, egyházi író, szül. 1857 márc. 13. Kecskemét mellett Puszta-Pákán. 1880—1893. káplán volt Dorogon, Budaörsön és Budapest-Józsefvárosban. 1893-ban esztergomi szentszéki jegyző, majd titkár és 1903 óta esztergomi prelátus-kanonok, 1907. c. apát. 1889—91. az *Egyházi Közlöny* munkatársa. Liturgikus tárgyú cikkei javarészét klasszikus latin nyelven írta. Mint Vaszary Kolos hercegprimás udvari papja 1893—1903. szerkesztette a főegyházmegyei körleveleket. A Magyarok Nagyasszonyának ünnepe (okt. második vasárnapja) az ő eszméje volt. Főbb művei: Vademecum Liturgicum (1893); Tractatus de Abbatibus tit. (Strigonii 1909).

Klindworth, *Karl*, német zongoraművész, szül. 1830 szept. 25. Hannoverben. Weimarban Liszt tanítványa volt. Berlinben egyideig dirigálta a filharmoniai estéket is. Wagner Nibelungenring trilógiájának zongorakivonatát elkészítette. Chopin, Beethoven számos művének új kiadását rendezte sajtó alá.

Kling, helyesebben *Kalinga*, egykor a Gangesz torkolatánál virult birodalom népe, ma általában a *tamil kereskedők* neve, kik Hátsó-Indiában és a maláji szigettengeren utaznak.

Klingemann, *Ernst August Friedrich*, német drámairó és szinházi rendező, szül. Braunschweigban 1777 aug. 31., megh. u. o. 1831 jan. 25. Drámáinak nem volt maradandó sikerük, de neve a német szinészet történetében mégis emlékezetessé lett. Ő volt az első, aki Goethe Faustját előadatta (1829). Utazásairól értékes feljegyzéseket tett, melyek Kunst und Natur c. először 1823—27. jelentek meg s magyarországi útibenyomásairól is beszámolnak.

Klingenthal, község Zwickau szászországi kerületi kapitányságban, a cseh határ és vasút mellett, (1910) 6158 lak., jelentékeny hangszergyártással.

Klinger, 1. *Gusztáv*, szinműiró, l. *Buchbinder*.

2. *K. István*, egyetemi tanár, szül. 1831 dec. 24., megh. 1908 jan. 27. Pappá szentelték 1854. Egyideig teológiai tanár volt Rozsnyón. 1870 óta a budapesti egyetemen a lelkipásztorkodás rendes tanára. 1888—89. az egyetem rektora volt. Munkái: *A tudomány céljairól és feladatairól* (rektori székfoglaló, Budapest 1889); *Az emberi természet szabadságáról* (rektori beszéd, u. o. 1889).

Klinger, 1. *Friedrich Maximilian von*, német költő, szül. Majna-Frankfurtban 1752 febr. 17., megh. 1831 febr. 25. Atyját korán elvesztette és nagy nyomorban visszamaradt családját eltartva, saját erélyével küzdötte fel magát. A giesseni egyetemen jogot tanult. Megnyerte Stolberg gróf és Goethe barátságát. 1780. orosz katonai szolgálatba lépett s ezentúl Oroszországban élt, hol táborszernagy s a dorpati egyetem gondnoka lett. Drámai művei közül, amelyeket életének első, Németországban töltött felében írt, kiválik a Sturm u. Drang című, mely nevet adott az egész irodalmi korszaknak. V. ö. *Schmidt* E., Lenz und K., zwei Dichter der Genie-Zeit (Berlin 1878); *Rieger* M., K. in der Sturm- und Drang-Periode (Darmstadt 1880).

2. *K., Max*, német szobrász, festő és rézkarcoló, szül. Lipcsében 1857 febr. 18. Művészeti tanulmányait a karlsruhei akadémián Gussow mellett kezdte meg és a berlinin folytatta, miközben a rézkarcolás mesterségét önállóan sajátította el. Miután beutazta Belgiumot, Franciaországot és Olaszországot, a Lipcse melletti Plagwitzban telepedett le. K. a modern német művészet egyik legismertebb képviselője, kinek művei igen nagy mértékben hatnak a német közönség izlésére. Nagyszámú szobrai, festményei, rajzai és rézkarcai egyaránt jelentősek, de kevésbbé művészeti kivitelük, elgondolásuk, mint inkább irodalmi tartalmuk, célzatuk következtében. Óriási készültséggel rendelkező, rendkívül öntudatos művész, valódi eredetiség, alkotóerő nélkül. Szobrai közül legszebbek: Salome, Kasszandra, Beethoven, Amphitrite, Drama, Liszt Ferenc mellszobra stb. Szoborműveit többnyire különböző szinű anyagból késziti. Festményei: Pietà (Mária és Evang. János siratják a halott Krisztust); Krisztus keresztrefeszítése, Krisztus az Olympuson, Hableányok, falképek a lipcsei egyetem épületében stb. Legnagyobb népszerűséget rajzai és grafikai lapjai szereztek neki, amelyekben imponáló, habár kissé szertelen és nem teljesen egészséges képzelet nyilatkozik meg: Illusztrációk Ámor és Psyche meséjéhez, Éva és a jövendő, Egy keztyű története, Capriccio, Drámák (jelenetek egy nagyváros éjszakai borzalmaiból), Intermezzi, A halálról, Brahms-Phantasie stb. Igen érdekes és tanulságos művészetelméleti értekezése: Malerei u. Zeichnung (Leipzig 1899, 3. kiad.). V. ö. *Schmid*, K. (Bielefeld u. Leipzig 1899); *Kühn*, Max K. (Leipzig 1907); *Singer*, Max K.'s Radierungen, Stiche u. Steindrucke (Berlin 1909).

Klingsor *(Klinsor aus Ungerlant)*, Wolfram von Eschenbach Parzivaljának s a Wartburgkrieg c. XIII. sz.-beli német költeménynek egyik szereplője. Amott mint Capua hercege lép fel, akit Ibert szicíliai király, mivel nejét elcsábította, férfiasságától megfosztat. K. boszút áll: Tersidában bűvészséget tanul, azután csodás várat építtet, amelybe férfit és nőt becsal s fogva tart. Ezek közé kerül Artus anyja és nővére is, mire Gawan, Artus lovagja a várat hatalmába keríti. A bűvész neve (K. v. Klingesaere a. m. költő) lehetett az oka, hogy a Wartburgkriegben már mint hi-

res dalnokot látjuk, aki a versenyben első izben legyőzött Heinrich von Ofterdingennek segítségére siet Erdélyből. Itt is Nasion ördög barátságával győzi le az imént diadalmas Wolframot s csak mikor ez Szűz Máriát hívja segítségül, hagyja el mint vesztes a thüringiai udvart. A népmondában továbbélve, ő az, aki megjósolja magyarországi Szt. Erzsébet születését. A Lohengrin-mondában is szerepel: a bűvész és a költő itt két személy, Később történeti személynek hitték, sőt a mult század elején volt, aki a Nibelungliedet is K. művének tartotta. Simrock, Koberstein és az újabb irodalomtörténet csak mesei alakot látnak benne. Alakját Novalis is felhasználta regényében (Heinrich v. Ofterdingen) és Wagner Richard a zenedrámáiban. V. ö. *Fejérpataky* L., Költészet az Árpádok alatt (Figyelő IV. 1878); *Heinrich* G., K. (Egyet. Phil. Közl. 1878 és 1911); *Hienz* Ármin, Magyarországi K. a mondában (Budapest 1909).

Klingspor, *Karl*, báró, svéd politikus, szül. Skörtingében (Östergötland) 1847 nov. 18., megh. Ulricehamnban 1911 febr. 1. Mint tüzérkapitány lépett ki 1893. a hadseregből s azóta politikai és gazdasági téren fejtett ki nagy tevékenységet. A képviselőházban, melynek 1889. lett tagja, a védvámos agráriusok vezére volt s 1895. az egész országra kiterjedő agrárius szövetséget hozott létre; 1907. udvarnaggyá nevezték ki.

Klinika (gör.), ágyban fekvő betegek befogadására és gyógyítására való intézmény, amely elsősorban az orvosi szakoktatás s a tudományos buvárkodás céljait szolgálja. A K. tehát nem egyéb mint kórház, amely azonban laboratoriummal, előadó helyiséggel stb. van felszerelve, s amely rendszerint sokkal nagyobb személyzettel van ellátva. Nálunk csak az egyetemeknek vannak K.-ik (illetőleg így nevezett kórházaik), melyeknek élén a megfelelő szaktanár áll; külföldön vannak magán- és egyesületi klinikák is. L. *Egyetem, Poliklinika.*

Klinikus elsősorban az az orvos, orvostanár, aki a klinikákon van elfoglalva, másodsorban az olyan orvos, aki a betegágynál jól feltalálja magát, nem teoretizál (syn. praktikus orvos). L. még *Clinici.*

Klinker, 1. a portlandcement-gyártásban az égetéssel nyert termék vagyis a cementkő, melyből őrlés által készül a cementliszt, l. *Cement*; 2. magas hőfoknál az olvadás kezdetéig (zsugorodásig) égetett agyagtégla, mely rendkívül kemény. L. *Kongótégla.*

Klinkerfues, *Wilhelm*, német csillagász, szül. Hofgeismarban 1827 márc. 29., megh. Göttingenben 1884 jan. 28. A göttingeni obszervatórium igazgatója s az asztronómia rendkívüli tanára volt a göttingeni egyetemen. Hat üstököst fedezett fel. Az 1872 novemberi csillaghullás alkalmával Madraszba küldött sürgönyével Pogson üstökös felfedezését tette lehetővé. Gázgyujtót szerkesztett, amellyel a gázlámpákat a gyárból lehetett meggyujtani s eloltani. Művei: Theoretische Astronomie (3. kiad. Buchholztól, Braunschweig 1912); Theorie des Bifilarhygrometers (Göttingen 1875); Die Prinzipien der Spektralanalyse (Berlin 1879).

Klinkowström, *Rudolf Mauritz*, báró, svéd politikus és hadtudományi író, szül. Stockholmban 1816 aug. 8., megh. u. o. 1902 nov. 20. Utásztiszt, majd 1859—65. bécsi katonai attasé volt. Mint képviselő élénk részt vett a svéd politikai életben. Híres szónok volt. Politikai iratain kívül fontos Historiska uppgiffer rörande svenska generalstabens organisation (Történelmi adatok a svéd vezérkar szervezetét illetőleg, Stockholm 1849).

Klinoanemométer a vízszintestől eltérő széláramlatok irányának meghatározására szolgáló műszer, melyet Dechevrens szerkesztett.

Klinodiagonális, *ferdeátló*, az egyhajlású kristályoknak hajlott tengelye.

Klinodóma, az egyhajlású kristályrendszerben ama dóma (l. o.), melynek lapjai a ferdeátlóval párhuzamosak.

Klinoedrit *(clinoedrit*, ásv.). Cink-kalciumhidroszilikát $H_2ZnCaSiO_4$, tehát a kalaminhoz hasonló összetételü.

Klinohumit *(clinohumit* ásv.), a humitcsoportnak egyik tagja, amely az egyhajlású rendszerben kristályosodik. Lelőhelye a Monte Somma a Vezuv mellett, Arignac a Pyreneusokban, Gettembe Ceylonon. L. *Humit.*

Klinokefália (gör.), l. *Nyeregfejüség.*

Klinoklász *(clinoclasit)*, l. *Abichit.*

Klinoklór v. *ripidolit* (ásv.), a klorit-csoportnak egyik tagja. Egyhajlású kristályok, gyakran hatszöges külsővel; gyakoriak az ikerkristályok, lemezes legyezőszerű halmazok és féregszerűen görbült hatszöges oszlopok. A lemezek egy irányban kitünően hasadnak. Hagymazöld, kékes- v. feketészöld; gyöngyház- v. zsírfényű; áttetsző, vékony pikkelyekben átlátszó. Kémiai összetételét l. *Klorit* alatt. Termőhelye Achmatowk az Uralban; számos pont az Alpokban. Mint kőzetalkotó ásvány igen közönséges a kloritpalában.

Klinométer *(klinoszkóp)* a. m. hajlásmérő, célja egyenes vonalaknak vagy síkoknak a vízszinthez való hajlásszögét mérni. Rajzoljunk egy darab deszkára kör-beosztást, ennek középpontjába függesszünk fel egy ingát, amely a deszka síkjával párhuzamosan lenghet s készen van a legegyszerűbb K. A fokbeosztás 0 pontját tegyük oda, ahova az inga akkor mutat, amikor a deszkadarab egyik élével egy vízszintes vonalra vagy síkra van állítva, ettől jobbra és balra végezzük a számozást, akkor a lejtő hajlása mindig annyi lesz, mint amennyit az inga mutat a fokosztályzaton, ha a lejtőre az előbbi élével ráállítjuk. A geológusok kompasszára egyúttal K. is van szerelve a rétegek dőlésének mérésére és fokokban való kifejezése céljából.

A geológiában K. az az eszköz, amellyel a rétegek lejtését, azaz dülésük fokát megmérhetjük. Kétféle K. ismeretes, az egyik ingával van ellátva, amely horizontális rétegzés esetén egy alatta alkalmazott félíven 0°-ra mutat, míg ferde helyzetben a horizontálistól való eltérést az inga hegye fokokban adja meg. Figyelni kell arra, hogy az eszköz a fokai síkjával pontosan a dülés irányában illesztessék a réteglapra; a másik fajtájú K. két egymással izületszerűen összekötött lécből áll, amelyek egyike a réteglap dülés-irányára illesztetik rá, míg a másikat addig mozgat-

juk fölfelé, míg a rajta lévő libella a horizontálist nem jelzi. A két egymással szöget bezáró léc nyilását egy, a szögletben alkalmazott íven szintén közvetlenül fokokban olvashatjuk le. A közönséges kompaszok egyszerű K.-ül is használhatók, amenynyiben egyidejüleg egy kis K.-ingával is fel szoktak szerelve lenni.

Klinopinakoid (gör.) a. m. ferde-átlós véglap, vagyis az egyhajlású kristályrendszer ama véglapja, mely a szimmetriasíkkal párhuzamos; *oldallap*-nak is hívják.

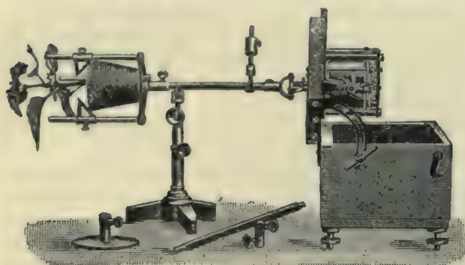
Klinopiramis (gör.), az egyhajlású kristályrendszernek kristályalakja.

Klinorombikus kristályrendszer a. m. egyhajlású vagy monoklin kristályrendszer.

Klinoromboidos kristályrendszer a. m. háromhajlású vagy triklin kristályrendszer.

Klinoszkóp, l. *Klinométer*.

Klinosztát, az a készülék (l. az *ábrát)*, amelylyel a növények görbülését akadályozzuk meg és

Pfeffer-féle klinosztát vízszintesre állított tengelylyel; a szekrény fedelének a visszahajlításával a tengely merőlegesre állítható.

pedig az óramű-hajtotta vízszintes tengelyen a geotropikus görbülést, a merőleges tengelyen pedig a heliotropikus görbülést.

Klinotropizmus (növ.), l. *Tropizmus*.

Klinozoizit *(clinozoisit,* ásv.), az epidot-sorozatnak azok a tagjai, amelyek vasban nagyon szegények és ennek következtében kémiailag a rombos zoizithez állanak közel. Legfontosabb termőhelye a Goslerwand (Prägratten) Tirolban.

Klintonit (ásv.), l. *Clintonit*.

Klio *(Clio)*, a múzsák egyike, l. *Kleio*.

Klipperek vagy *klipperhajók* (ném. *Klipperschiffe;* ang. *clippers)*, vitorlás hajók, melyek a többi vitorlás hajóknál aránylag hosszabbak, mélyebb járatuak és élő részük (a víz alatt lévő hajótest) sokkal élesebb; a hosszuságnak a szélességhez való aránya 1 : 6.

Klipsteinit (ásv.), víztartalmú mangán-szilikát, sötét májbarna vagy fekete (fekete kovamangán) vaskos amorf tömeg; fénytelen vagy félig fémes fényű. Herborn közelében Nassau mellett 30—40 cm.-nyi telepet alkot rodonit társaságában; a *fekete kovamangán*, amely Klapperud mellett Dalekarliában fordul elő, a K.-tal azonos.

Klis *Lajos*, pedagógus, szül. Nagyenyeden 1864 ápr. 5. Előbb a siketnémák temesvári, majd váczi intézetének volt tanára. 1904 óta a budapesti állami intézet igazgatója s ez idő óta a gyógypedag. intézetek orsz. szaktanácsának is tagja és a gyógypedag. tan.-képzőnek előadó tanára. K. különösen értékes gyakorlati működése mellett számos, az ügy fejlődésére befolyást gyakorló cikket írt. Önálló művei: *Közérdekű tudnivalók a siketnémákról* (Budapest 1901); *Részletek a magyar siketnéma-oktatás történetéből* (Vácz 1901); *Módszertani jegyzetek a siketnémaoktatás köréből* (Budapest); *A siketnémák beszéde* (u. o. 1908).

Klisa, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1910) 1154 szerb, horvát és magyar lak.; u. p. és u. t. Pivnica.

Klisé, l. *Cliché*.

Klissza vármegye, l. *Klisza vármegye*.

Klisszov, falu Kjelci orosz-lengyel kormányzóságban. Itt verte meg 1702 júl. 19. XII. Károly a lengyeleket és szászokat.

Klisszura, a Duna Drenkovától Orsováig terjedő részének a neve, amelyen a hajózás a sellők és rohanók miatt a szabályozás előtt alig volt lehetséges. Itt következnek egymásután a Kozla, Dojke, Izlás, Kis- és Nagy-Tachtália, Greben és Juc zuhatagok, amelyek helyén a szikla-küszöbök miatt a szabályozás előtt rendkívül nehéz volt a hajózás, sőt egyes sziklák, mint a Babakáj s a Grebe, ki is álltak a Duna vizéből. Sok helyütt erősen összeszűkült a medre s itt rendkívül sebesen folyt, s azután egyszerre kiszélesedett 2000 méter szélesre s a kitágulás helyén örvénylések támadtak, pl. a Greben sziklánál a hajózható szélesség 132 m., az összes szélesség 470 m. volt s utána egyszerre 2041 m. szélesre tágult ki. Ezt a részt úgy szabályozták, hogy a Greben sziklából 150 m. szélességüt lerombolták, a kitágulás helyén pedig párhuzamos művel összeszorították; úgyszintén utat robbantottak a zuhogók sziklaküszöbjein át is, s így ma végig hajózható. Plavisevicán alul kezdődik a K. legszebb része: a *Kazán-szoros* (l. o.). A K. végig 600—800 m. magas hegyek közt festői látványt nyujt, kb. 70 km. hosszú, Grebenig terjedő részét *Felső-K.*, azon aluli részét *Alsó-K.*-nak is szokták nevezni. A Duna balpartján visz végig a Széchenyi-út (a Baross- és Széchenyi-emléktáblával), a jobb (szerb) parton a Trajanus császár útjának nyomai látszanak a Trajanus-táblával.

Klistér v. *csőre, allövet (clysma, enema)*, kisebb vagy nagyobb mennyiségű tiszta víznek, sóoldatnak v. gyógyszeres keveréknek a végbélbe való bevitele. Bővebben l. *Csőre*.

Klisthenes, l. *Kleisthenes*.

Klisza vármegye *(Clissa)*, Dalmátországban feküdt. Első ismert zsupánja 892-ből Leledrág. Várában 978 táján Derciszláv horvát király menedékhelyet nyitott a bolgár fejedelmeknek. Kálmán magyar király, elfoglalván Dalmáciát, K. és kerülete tizedét 1103. a spalatói egyháznak adta. Ezóta a vmegyét ideszámították; 1284. Dalmáciának ezt a legfontosabb várát Brebiri Pál vette át, hogy a magyar király számára megőrizze s ezóta családja magánbirtokának tekintette. Mindamellett Zsigmond király még 1401—4. is adományozott birtokokat e vármegyében, mely 1537. lett török hódoltság s egészen elvesztette vármegyei jellegét.

Klisztek *(hlisztek)*, orosz szekta, l. *Raszkol*.

Klitomachos, l. *Kleitomachos*.

Klitor, város, l. *Kleitor*.

Klitorisz (*clitoris*, lat.), l. *Csikló*.

Klitus, l. *Kleitos*.

Klivényi *Jakab (kis-chlivényi)*, író, szül. Szekszárdon 1800 júl. 24., megh. Pécsett 1866 júl. 11. Tanulmányait Pesten és Pécsett végezte, hol 1824. pappá szentelték. Eleinte káplánkodott, később Pécsett a liceumban tanított, majd Berkesden plébános volt, azután Pécsett kanonok és apát. Irt vagy 25 latin és 80 magyar verset, melyeknél jelentősebb az, hogy a fiatal verselgető Vörösmartyt a 20-as évek elején ő bátorította, biztatta költői föllépésre.

Kliziométer, a medencehajlás megmérésére szolgáló módszer, l. *Medence*.

Klizma *(klysma)*, l. *Csőre*.

Ključ, adók. Varasd vm. novimarofi j.-ban, (1910) 2450 horvát lak.; u. p. és u. t. Novi Marof.

Kljucs (*Ključ*), 1. az ugyanily nevű járás székhelye Bihács boszniai kerületben a Szana mellett, (1910) 1762 lak., várromokkal. Közelében fogták el a törökök az utolsó bosnyák királyt. 1878. pedig heves harcoknak volt szinhelye; az osztrák-magyar hadak szept. 7. ostrommal vették be. — 2. *K.* várrom Hercegovinában, amely Szandaljnak, Zsigmond magyar király korában Hercegovina leghatalmasabb főnemesének szolgált székhelyéül. A várrom körül jelenleg csak néhány pásztorkunyhó áll.

Kloáka (lat.), 1. víz levezetésére szolgáló földalatti csatorna.

2. *K.*, a bél végső részének az a része, melybe a kiválasztó szervek és az ivarszervek vezetékei is benyilnak. K. van az Őshalaknál, a Kétéltüeknél, a Csúszómászóknál (a Teknősök kivételével), a Madaraknál és a K.-s emlősöknél. Több gerinctelen állatnak is van K.-ja.

Kloakás emlősök a. m. csőrös emlősök, l. *Csőrös emlősök*.

Kloantit *(arzénnikkel*, ásv.), nikkelben gazdag smaltin.

Kloazma, l. *Chloasma*.

Klobučar *Vilmos* báró, cs. és kir. lov. tábornok, szül. a horvátországi Lovinačon 1843 ápr. 25. A kismartoni hadapródintézetet elvégezvén, 1858. a bécsújhelyi katonai akadémia növendéke lett. 1869-ban a magyar honvédség tényleges állományába vették át, ahol 1893. vezérőrnagy és a 75. honvéddandár parancsnoka lett, melyet nemsokára a magyar királyi honvédlovasság felügyelőjévé történt kineveztetése követett, 1896. altábornaggyá lépett elő. 1901-ben József főherceg mellé adlátusnak nevezték ki s a főhg. halála után ő maga lett 1907. a honvédség főparancsnoka. 1910-ben a bárói méltóságot nyerte és egyúttal hadseregfelügyelővé neveztetett ki, mely állása alól azonban 1911. ismét felmentetett. 1913-ban nyugalomba vonult.

Klobusicz, kisk. Trencsén várm. illavai j.-ban, (1910) 374 tót lak.; u. p. és u. t. Illava. Baross Gábor mauzoleumával.

Klobusiczky-*család (klobusiczi és zétényi gróf és nemes)*. Ősi fészke a trencsénvármegyei Klobusicz helység, ahonnét legelőbb 1421. nevezte magát *Nagy* Tamás (Thomas Magnus de Klobusicz), ki abban az időben mint királyi ember (homo regius) szerepel Trencsén vármegyében. A család egyik tagja, *András*, a zemplénvármegyei Zéténybe telepedett, s az ő ivadékai a klobusiczi előnevüektől megkülönböztetőleg, zétényi előnevet használtak. Fia, *Ferenc*, zempléni alispán 1688-ig, amikor tisztéről lemond, mert I. Lipót a Rákóczi-gyermekek jószágainak gondnokává nevezte ki. 1695. báró, majd királyi személynök és Arad vármegye főispánja. 1700. mint királyi biztos vett részt a Kollonichiana conventióban. 1702. Sáros vmegye főispáni helyettese. II. Rákóczi Ferenc felkeléseekor csatlakozott a felkelőkhöz, kiknél az oeconomicum consilium tevékeny elnöke volt. Neje, sóvári Soós Krisztina nagy vagyonhoz juttatta. Gyermekei 1756. grófi rangra emeltettek. Ezek közül az idősebbik *Antal*, zempléni főispán, a másodszülött *báró K. Ferenc* (szül. 1707., megh. 1760.), 1741. erdélyi, 1748. zágrábi püspök, 1751—60. kalocsai érsek, valóságos belső titkos tanácsos. A családnak a zétényi ágat alapító Andrásnak öccsétől, *Istvántól* leszármazó ága, mely Klobusiczról írta magát, Bereg, Ung, Borsod és Szatmár vmegyékbe szakadt. Ezek közül nevezetesebb *Péter*, előbb jezsuita, később világi pap, 1808—1822. szatmári püspök, 1822—43. kalocsai érsek, valóságos belső titkos tanácsos. Öccse *József*, 1807. fiumei kormányzó, valóságos belső titkos tanácsos, majd Borsod vmegye főispánja. Ugyanezen ág mellékágán származott le *Ágoston*, biharvmegyei birtokos, a margitai kerület országgyűlési képviselője (megh. 1871.), ki azonban klobusiczi és maros-bogáti előnevet használt. Nincs kiderítve, vajjon e családhoz tartozik-e az 1638 febr. 5. nemesített pozsonymegyei ág, melynek leszármazottai a barsvármegyei Zsitvaújfaluban birtokosok. Ez ágból való *K. János*, országgyűlési képviselő, 1911. főrendiházi tag (szül. 1838., megh. 1911 nov.). V. ö. Magyar nemzetségi zsebkönyv, 1905. II. köt.

Klodnitz, az Odera 75 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Felső-Sziléziában. Coselnél torkollik; mellette vezet a 45·7 km. hosszú *K.-csatorna*, amely Gleiwitzet az Oderával köti össze.

Klodvig, frank fejedelem, l. *Chlodvig*.

Klokoč, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1910) 699 szerb lak.; u. p. Krstinja, u. t. Vojnić.

Klokočevac, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 494 szerb és horvát lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Belovár.

Klokočevci, adók. és pk. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1910) 1244 horvát és magyar lak.; u. p. Nasicz, u. t. Sušine-Gjurgjenovac.

Klokočevik, adók. Pozsega vm. brodi j.-ban, (1910) 935 szerb és horvát lak.; u. p. és u. t. Garčin.

Klokotics, község, l. *Krassócsörgő*.

Klokovec, adók. Varasd vm. pregradai j.-ban, (1910) 769 horvát lak.; u. p. és u. t. Krapinateplicz.

Klondike, a Yukan és K. folyók vidéke Kanada és Alaska határán Yukon kanadai territoriumban, K.-region név alatt mint igen híres aranytermő hely ismeretes. Fővárosa Dawson (l. o.). K. vidéke középpontja az északamerikai aranykeresőknek és Kanada 1910 évi 10¼ millió dollárnyi aranytermése túlnyomórészt innen való.

Az aranykeresők a zord klima és a felette nehéz ellátási viszonyok miatt sokat szenvedtek, újabban javultak a viszonyok, amióta a nagytőke tette rá a kezét, de az egyéni kereset igen megcsökkent.

Klónikus görcs *(rángó görcs),* l. *Görcs.*

Klonowicz (ejtsd: —vics), *Sebastyan* (álnevén *Acernus),* lengyel költő, szül. Sulmierzycen 1545., megh. 1602. Különösen szatiráiról nevezetes, melyekben a lengyel nemesi hierarchiát és a jezsuitákat ostorozza; ezért sok üldözést kellett szenvednie. Kochanowski halálára írta a Żale nagrobne (1585) c. megjelent 13 gyászéneket. Versei megjelentek a krakói Biblioteka Polska c. váll. (1858). V. ö. *Mierzyński,* De vita... S. Acerni (Berlin 1857).

Kloos, *Willem,* németalföldi költő, szül. Amsterdamban 1859 május 6. De nieuwe Gids (Az új kalauz) c. folyóirat szerkesztője. Mint költő, főleg a lira terén tűnt ki szonettjeivel: Verzen (Amsterdam 1894); Nieuwe verzen (u. o. 1895); Verzen (u. o. 1902, 2 k.). Lefordította Sophokles Antigoneját (1897) és Rostand Cyrano de Bergeracját (1899).

Klopódia, nagyk. Temes vm. verseczi j.-ban, (1910) 2031 oláh, magyar, német és cseh lak., vasútállomás, posta-, táviró és távbeszélő hivatal.

Klopotiva, nagyk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 1587 oláh lak.; u. p. és u. t. Várhely.

Klopp, *Onno,* német történetíró, szül. Leerben (Ostfriesland) 1822 okt. 9., megh. Penzingben (Bécs mellett) 1903 aug. 9. Hannoveri tanár volt s itt V. György király udvarába került, ki őt *Leibniz* munkáinak kiadásával bizta meg s rendelkezésére bocsátotta a hannoveri levéltárt. Már első nagyobb történeti munkájában: Geschichte Ostfrieslands (Hannover 1854—58, 3 köt.) elárulta poroszellenes nézeteit, későbbi műveiben pedig valóságos gyülölettel fordult Poroszország ellen, melyet Németország született ellenségének (Erbfeind) nevezett. Ilyen munkája: Der König Friedrich II. und die deutsche Nation (Schaffhausen 1860, 2. kiad. 1867); Tilly igazolására írta: Tilly im Dreiszigjährigen Kriege (Stuttgart 1861, 2 köt.) c. művét, melyet Der Dreiszigjährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolfs 1632 (Paderborn 1891—96, 3 köt.) c. művében újra átdolgozott. Poroszellenes politikájával V. György királyt is befolyásolta s mikor az az 1866-iki porosz háboruban trónját vesztette, elkisérte őt Hietzingbe. Trónjavesztett uralkodója érdekében számos éleshangú iratot adott ki a porosz kormány ellen. V. György halála után megirta annak életrajzát (Hannover 1878). Minthogy Leibniz műveinek teljes kiadásában (1884-ig 11 köt. jelent meg) a porosz kormány a hannoveri levéltár elzárásával megakadályozta, más történeti munkákat adott ki. Der Fall des Hauses Stuart (Wien 1875—87, 14 köt.) c. művében azt bizonyította, hogy e család bukása a kat. egyháznak csak hasznára vált. Hazánk történetét érdekli: Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg (Graz 1882) c. műve. Legutolsó munkája volt: Philipp Melanchthon 1497—1560 (Berlin 1897).

Klopstock, *Friedrich Gottlieb,* német költő, szül. Quedlinburgban 1724 júl. 2., megh. Hamburgban 1803 márc. 14. Iskoláit Quedlinburgban és Pfortában végezte; a klasszikusokon kivül Miltont, Popeot és Addisont olvasgatta szívesen s már itt megfogant benne a Messiás eszméje. 1745-ben teológiára Jenába ment. Itt írta prózában a Messiás első három énekét. 1746-ban Lipcsébe költözött s ekkor kezdte művét hexameterekbe átültetni. 1748-ban a Bremer Beiträgeben jelent meg az első három ének. Már ekkor néhány szép ódáját is megirta. Miután előbb Langensalzába ment nevelőnek, hogy egy unokanővérének, Schmied Marie Sophienak közelében lehessen, akibe egy lipcsei találkozásukkor nagyon beleszeretett, 1750., hasztalan próbálván a leány szívét megnyerni, Bodmer hivására Zürichbe ment. A Bodmer és Gottsched közt dúló harcból K.-nak is kijutott. Gottsched és tábora hevesen támadta az új hangokon szóló Messiás költőjét; Bodmerék viszont lelkes örömmel üdvözölték őt. Egyéniségében azonban csalódtak. A fenkölt szellemünek várt költő helyett egy életvidám ifjú jött Zürichbe, akivel Bodmer nem tudott megférni. Ezért K. Braunschweigbe, tanári állásra pályázott s fáradozása közben érte Bernstorff miniszter közbenjárására V. Frigyes dán király ajánlata, hogy jöjjön Kopenhágába s 400 tallér évi tiszteletdíjjal, állást nem vállalva, szentelje idejét a Messiás befejezésének. Odautaztában ismerkedett meg *Moller* Metával, költeményei Cidlijével, akit 1754. nőül is vett, de akit négy évvel utóbb a halál elragadott tőle. Közel két évtizedig élt K. Kopenhágában s ott tartózkodását csak egyizben szakította meg, midőn néhány évig Németországban utazgatott, hogy gyászát feledje. Bernstorff bukása után 1770. vele ment Hamburgba. A király meghagyta évjáradékát. Itt jelent meg 1773-ban a Messiás, mely új korszakot jelöl a német irodalomban. Két évvel utóbb a bádeni őrgrófnak a dán királyéhoz hasonló, de bőkezübb ajánlatára Karlsruhéba megy, de a délnémet világot nem tudván megszokni, már egy év mulva visszatér Hamburgba. Itt éri a francia forradalom híre, mely lelkes örömmel tölti el. 1792-ben még egyszer megnősül s utolsó éveit is csendben éli Hamburgban. K. Messiásától számítják a német nemzeti irodalom második virágkorát. Mint eposz már teljesen elavult, mert jelességei korszerüek, hibái a költő hibái voltak. Legfőbb ékessége nyelve és verselése. Népszerű és mégis fenkölt művet akart teremteni. Ezért vette tárgyát a bibliából. A magasztos érzés áthatja az egész művet, miként K. korát. Leírásai is mesteriek. Epikuma azonban gyenge, a mű hosszadalmas. Írt K. drámákat is; tárgyukat részben az ószövetségből vette s ezek teljesen jelentéktelen alkotások; ellenben három szomorújátékában a germánoknak a rómaiakkal vívott harcait eleveníti fel, bár képzelt regevilág hőseivel: e műveivel egy új költői irány, a bárdköltészet megindítója lett. E műveinek is a nemzeti lelkesedés és ihlettség a fényoldaluk. Ellenben minden alkotásából hiányzik a plaszticitás, az alakok élesebb rajza. K. legsikerültebb művei ódái s ezek közül is az ifjúkoriak. Az érzelmi momentum minden művében a legjellemzőbb, a líra az, mely egyéniségének legjobban megfelel. Művei: A Messias teljes kiadása (Altona 1780) és A. L. Back kiad. (Stuttg.

1876). A kisebb költemények krit. kiad. (Muncker és Pawel, Stuttg. 1889). Ódáinak legújabb kiadása (2 köt., Leipzig 1914). Összes művei: Leipzig 1798—1809. 7 köt., u. o. 1798—1817, 12 köt., 1823—1826, 18 köt., leveleléssel együtt H. Schmidlin 1839—40., teljes kiadás u. o. 1844—45. és 1854—55. — Magyarra K. ódáiból *Kazinczy* és *Verseghy* fordítottak többet, a Messiásból több részletet *Kazinczy* fordított le, az egészet *Tárkányi* Béla (Budapest 1871); Adams Tod c. drámáját (Ádám halála) *Sikos* István (1812) ültette át a magyarba.

Irodalom. H. P. Sturz, K., Leipzig 1779; H. Döring, K.-s Leben, Weimar 1825 és Jena 1853; J. G. Gruber, K.-s Leben, Leipzig 1832; Erich Schmidt, Charakteristiken I., Berlin 1886; F. Muncker, F. G. K., Stuttgart 1888; Koller, K.-Studien, Kremsier 1889; G. Behrmann, K.-büchlein, Hamburg 1903.

Klór *(chlor)*. Sárgás-zöld, gázalakú kémiai elem. Vegyületeiben mint negativ gyök szerepel; jele Cl, atomsúlya 35·37. Ez elemet *Scheele* fedezte föl 1774., s az akkori teoriának megfelelően deflogisztizált sósavnak nevezte. *Berthollet* vizsgálatai alapján 1785. a K. a sósav oxigénvegyülete. Azon időben úgy a sósavat, mint a K.-t a nem ismert *murium* v. *muriatum* gyök oxigénvegyületének tekintették. *Gay-Lussac* és *Thénard*, de különösen *Davy* vizsgálataiból kitünt, hogy a kérdéses test elem. *Davy* nevezte el K.-nak a görög χλωρὸς (a. m. sárgás-zöld) szó alapján. A K. a természetben szabad állapotban nem fordul elő; a fémekkel való vegyületei, a *kloridok* nagyon közönségesek. Közöttük legelterjedtebb a kősó (NaCl); más fontosabb, természetben előforduló kloridok a sylvit (KCl), a karnallit ($KCl.MgCl_2.6H_2O$), a tachhydrit ($CaCl_2.2MgCl_2 12H_2O$) stb. Nemcsak az ásványok között, de úgy növényi, mint állati organizmusban kloridokat találunk. Előállítása sósavból történhetik. Ha ugyanis sósavat erősebben oxidáló anyaggal (mangánperoxid, káliumklorát, káliumkromát, káliumhipermanganát stb.) melegítünk, a sósav hidrogénjéből víz lesz, míg a K. kiszabadul. A K. gyári előállítása szintén mangánperoxiddal sósavból készül, csakhogy a képződő mangánokloridot ismét peroxiddá alakítva, újból felhasználják (Weldon eljárása). Más használt gyári előállítási módja a Deacon-megállapította eljárás, mely lényegében abban áll, hogy rézszulfát-oldattal itatott, kiszárított és 400°-ra felhevített téglákra sósavgáz és levegő elegyét vezetik. Ez előállítási mód azon alapul, hogy a levegő oxigénje rézszulfát révén oxidálja a sósavat.

A gázalakú K. a levegőnél jóval nehezebb, erre vonatkoztatott sűrűsége 2·45. Egy liter 0°-ú és 760 mm. nyomású K.-gáz súlya 3·173 g. Erősen lehűtve zöldessárga folyadékká sűrűdik, mely —33·6°-on forr s —102 C°-on megfagy. Közönséges hőmérséken 1 térfogat víz közel 2·5 térfogat K.-t nyel el. E K.-ral telített vizet *K.-víz*-nek nevezik. Ha erősebben lehűtött (0°) vízbe K.-gázt vezetünk, fehér, pikkelyszerű kristályos test válik ki, a *K.-hidrát* $Cl_2.10H_2O$. A K. nagyon erélyes elem; már közönséges hőmérséken egyesül fémekkel — nedvesség jelenlétében, száraz K. száraz fémekre hatást nem gyakorol — és *kloridok* képződnek. A pozitivebb fémek felhevítve elégnek benne. Nemcsak pozitiv, hanem több negativ elemmel is közvetlenül egyesül. A hidrogénnel is könnyen egyesül. Így ha egyenlő térfogatu K. és hidrogénből álló elegyet csinálunk, az sötétben eláll; de ha a nap sugarai érik, avagy meggyujtjuk, a K. a hidrogénnel explozióval egyesül (K.-durranógáz). Víz jelenlétében erősen oxidáló anyag. A K.-víz sötétben változatlan marad, a világosságon azonban megromlik, mert a K. a hidrogénnel egyesülve, alklórossavat, majd sósavat képez, míg az oxigén kiszabadul. A jodidok v. bromidok oldatához K.-vizet elegyítve, jód, illetőleg bróm válik szabaddá. Erős dezinficiáló szer. A K. vegyületeiben mint negativ gyök szerepel; rendesen 1 vegyértékű, de vannak oly vegyületei is, amelyekben 3, 5, illetőleg 7 vegyértékű. A szabad K.-t szagáról ismerhetjük fel, pontosabban arról, hogy a jódkáliumos keményítőt legcsekélyebb nyoma is megkékíti. A K.-t különösen a *K.-mész* gyártására használják, továbbá más kémiai készítmények előállításakor, továbbá halványításra és dezinficiálásra.

A K. mérgező hatású, belélegezve maró hatása folytán reflex légzési képtelenséget okoz, fuldokló köhögést vált ki, ezért az ú. n. be nem lélegezhető «irrespirábilis» gázok közé sorozzák. Igen töményen belélegezve, görcsös köhögést, tüdővérzést, óriási mellfájdalmakat, végül tüdővizenyőt és ezáltal halált okoz. A mérgezetteket friss levegőre kell hoznunk, de a halál még a látszólag magukhoz tért, megmentett egyéneknél is beállhat, még 5—10 óra mulva is. Nátriumbikarbonát spray belélegzését ajánlják ellenszerül. Klórgázban dolgozó munkások védőszivacsot használnak; amúgy is megtámadott tüdejü egyénekre a K. végzetes hatással lehet. Az orvoslásban ma már nem igen nyer alkalmazást; a gyógyszertárakban 0·5%-os vizes oldatát tartják. L. még *Klórvíz*.

Klorál, *chloral*, *trichloraldehyd*, $CCl_3.CHO$, az acetaldehid ($CH_3.CHO$) triklórszármazéka. Előállítására legtöményebb etilalkoholba, ezt eleinte hűtve, utóbb pedig melegítve, huzamosabb ideig klórgázt áramoltatnak. A reakció kristályos termékét (K.-alkoholát és K.-hidrát keveréke) töménykénsavval keverve melegítik, majd a kénsav fölött összegyülemlő K.-t a savtól elkülönítik és szárítva ledesztillálják. Készülhet elektrolizis útján is, pl. káliumkloridból, ha ennek oldatából az anódon fejlődő klórt szesszel reagáltatják. Színtelen, olajszerű, sajátos szagú, csípős ízű folyadék. Fs. 1·5, fp. 97°. Idővel szilárd meta-K.-lá polimerizálódik. Szesz, éter, víz oldja. Vízzel kémiailag egyesül szilárd *K.-hidráttá* (l. o.), szesszel pedig *K.-alkoholáttá*. Triklórecetsavvá oxidálódik. Lúgok hatására a K.-ból kloroform és hangyasavas só keletkezik.

Klóralbacid, fehérjéből klór hatására keletkezik. Színtelen és íztelen, vízben oldható por. A gyomornedvben erjedés folytán keletkező karbonsavak mennyisége a K. hatására csökken, miért is gyomorbántalmaknál használják.

Klorálformamid, $CCl_3.CHO.HCONH_2$, klorál és formamid vegyülete. Színtelen, szagtalan, kesernyés ízű kristályok. Op. 115°. Víz, szesz oldja. Lúgok hatására klorállá és formiáttá alakul. A klorálhidrát helyettesítésére gyógyszerül használják.

Klorálhidrát, *chloralhydrat, trichloraldehydhydrat, trichloraethylidenglykol,* $CCl_3.CHO.H_2O$. Előállítására klorálhoz kb. $^1/_{10}$-ed s. r. vizet elegyítenek, amikor is K. keletkezik, amely kihüléskor megszilárdul; benzolból, v. kloroformból átkristályosítva tisztítják. Színtelen, sajátos szagú kristályok. Op. 58o. Fp. 96—98°; ilyenkor el is bomlik klorálra és vízre. Víz, szesz, éter bőségesen oldja. Vizes oldatához lúgot elegyítve kloroform (chloroformium e chloralo) és formiát keletkezik. Gyógyszerül choralum hydratum néven súlyos álmatlanságnál mint narkotikum használatos. Huzamosabb ideig nagyobb mennyiségben használva krónikus mézgezést: *klorálizmust* okoz. A kloroform előállítására, tojásfehérje stb. konzerválására is használják. A klorált és a K.-ot *Liebig* fedezte fel 1832., narkotizáló hatását 1869. *Liebreich* ismerte fel.

Klorálhidrátantipirin, l. *Hipnál.*

Klorálkáli a. m. alklórossavaskáli v. nátron.

Klorálkloroform, klorálból (l. o.) készült kloroform, igen tiszta készítmény.

Kloralóz, *anhidroglukoklorál,* $C_8H_{11}Cl_3O_6$. Ha klorált vízmentes szőllőcukorral zárt csőben hoszszabb időn át 100°-on melegítünk, két izomer K. keletkezik. A β-K. vagy para-K. fénylő, 230°-on olvadó lapocskák. Hideg vízben oldhatatlan, forró alkoholban jól oldódik. Az α-K. forró vízből 187°-on olvadó tűkben kristályosodik. Az α-K.-t neuraszténiánál, szívbajoknál alkalmazzák.

Klóraluminium, l. *Aluminiumklorid.*

Kloráluretán, *chloralurethan,* a klorál és az uretán vegyülete. Mint hipnotikumot gyógyszerül használják.

Klórammonium, l. *Ammoniumklorid.*

Klóranil, keveréke a tri- és tetraklórkinonnak, kátrányfestékek előállítására használják.

Klorasztrolit *(chlorastrolit,* ásv.), valószínűleg tisztátalan prehnit vagy thomsonit.

Klorátok, a klórsav sói, l. *Klórsavak és sóik.*

Klórbárium, l. *Báriumklorid.*

Klórcián, l. *Ciánklorid.*

Klórcsoport elemei, l. *Haloid elemek.*

Klórdioxid, l. *Klór oxidjai.*

Klórdurranógáz, l. *Klór.*

Klorenchima (növ.), azoknak a szöveteknek a neve, melyekben zöld kloroplasztták vannak. Ide tartoznak tehát az összes növények asszimiláló szövetei, pl. a levelek mezofilluma (l. o.) vagy a májmohák telepének kloroplasztás rétege.

Klóretil, l. *Etilklorid.*

Klóretilidén a. m. etilidénklorid (l. o.).

Klórezüst, l. *Ezüstklorid.*

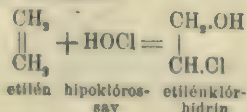
Klórgázmérgezés, l. *Klór.*

Klórhangyasav, l. *Szénsav kloridjai.*

Klórheptoxid, l. *Klór oxidjai.*

Klórhidrát, l. *Klór.*

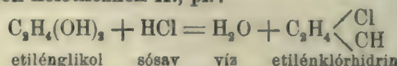
Klórhidrinek, a szénvegyületek azon csoportja, melyek klórt és alkoholos hidroxilcsoportot tartalmaznak egyidejüleg. Keletkeznek olefinekből hipoklórossav hatására:

$$\begin{matrix} CH_2 \\ \| \\ CH_2 \end{matrix} + HOCl = \begin{matrix} CH_2.OH \\ | \\ CH.Cl \end{matrix}$$

etilén — hipoklórossav — etilénklórhidrin

Több vegyértékű alkoholokból sósav hatására szintén keletkeznek K., pl.:

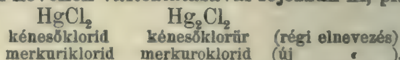

$$C_2H_4(OH)_2 + HCl = H_2O + C_2H_4\begin{matrix}/Cl \\ \backslash CH\end{matrix}$$

etilénglikol — sósav — víz — etilénklórhidrin

Klórhidrogén, l. *Sósav.*

Kloridok, általában a klórgyök vegyületei más gyökökkel; rendesen azonban e néven a sósav sóit vagyis a fémes gyökök klórral való vegyületeit értjük. A régibb kémiai terminologiában a *klorür* elnevezéssel is találkozunk. Ha ugyanis fémes gyök klórral kétféle vegyületet alkot, a kevesebb klórtartalmut klorür, a klórban dúsat kloridnak nevezték. Manapság e vegyületeket mind egyszerüen K.-nak mondjuk és a közöttük levő különbséget rendesen a fémes gyök nevének változtatásával fejezzük ki, pl.:

$HgCl_2$	Hg_2Cl_2	
kénesőklorid	kénesőklorür	(régi elnevezés)
merkuriklorid	merkuroklorid	(új »).

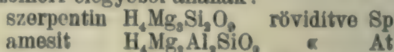
A K. a természetben igen gyakoriak, igy különösen a nátriumklorid (kősó) nagy mennyiségben fordul elő. Elég gyakori továbbá a káliumklorid és ennek magnéziumkloriddal és kalciumkloriddal alkotott kettős sói. A tengervíz K.-ban bővelkedik. Ugyszólván minden természetes vízben K.-at találunk. A növényi és állati organizmusban normálisan előfordulnak. A fém-K. szilárd halmazállapotu, rendszerint kristályos testek, sók, melyek vízben, az oldhatatlan ezüst- és merkuroklorid és a kevéssé oldható ólomklorid kivételével, bőségesen oldhatók. K. közvetlenül fém és klór egyesülése útján is keletkeznek, v. ha hidrogénnél erélyesebb fémet sósavban oldunk. Minden fém oxidja vagy karbonátja kloriddá alakul, ha azt sósavban oldjuk.

Klorimetria v. *klorometria,* a térfogatos analizis azon módszere, mely a szabad klór, különösen pedig a klóros mész hatásképes klórtartalmának a meghatározásánál használatos. L. *Klórmész* és *Kémiai analizis.*

Klorin *(chlorin),* a klór elavult neve.

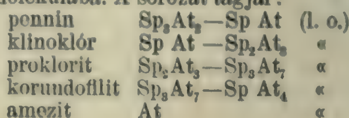
Klorit *(chlorit,* ásv.), egy nagy csoport összefoglaló neve. Közös vonásuk, hogy a kristályok egy irányban kitünően hasadnak, a hasadási levélkék igen lágyak és hajlíthatók. A csillámok és talkcsoport ásványai némileg hasonló sajátságokat mutatnak, de kémiai összetétel szempontjából eltérnek a K.-tól, amelyek általában zöld színűek és eredetüket tekintve többnyire más ásványok bomlása révén keletkeznek. Két főcsoportjuk van:

I. *Igazi (orto)-kloritok,* mind kristályosodottak, gyakran hatszöges v. romboéderes külsejű, de azért mégis az egyhajlású rendszerbe tartozó kristályokkal. Tschermak szerint két szilikátnak az izomorf elegyéből állanak:

szerpentin	$H_4Mg_3Si_2O_9$	rövidítve	Sp
amesit	$H_4Mg_2Al_2SiO_9$	»	At

A magnézium helyett vas (Fe^{II}), az aluminium helyett pedig vas (Fe^{III}) vagy króm (Cr^{III}) léphet be a molekulába. A sorozat tagjai:

pennin	Sp_3At_2—Sp At	(l. o.)
klinoklór	Sp At —Sp_2At_3	»
proklorit	Sp_2At_3—Sp_3At_7	»
korundofilit	Sp_3At_7—Sp At_4	»
amezit	At	»

L. még *Pszeudofit, Piroszklorit, Loganit, Kämmererit, Rodokrom, Kotschubeyit, Tabergit, Leuchtenbergyit, Piknoklorit, Grochauit, Pattersonit.*

II. *Leptokloritok*, nem kristályosodottak, kivéve a cronsteltitet; rendesen tömöttek, finom pikkelyesek vagy szemesések, kéregszerűek. Bázikus magnézium alumoszilikátok, a Mg-t helyettesiti Fe^{II}, az Al-t pedig Fe^{III}; nem lehet őket a szerpentin és amezit izomorf elegyei gyanánt magyarázni. Ide tartoznak: chamosit, thuringit, delessit, cronstedtit és ezeknek változatai.

Kloritek, a klórossav sói.

Kloritgnájsz, olyan gnájsz, amely a csillám helyett nagymennyiségű kloritot tartalmaz.

Kloritoid *(chloritoid)* vagy *ottrelit* (ásv.), a merev csillámok egyike. Az egyhajlású rendszerben kristályosodik; rendesen hatszögletü pikkelyek, amelyek gyakran ikreket alkotnak (kloritoid) v. korong-, lencse-, orsóalakú táblák és szemek (ottrelit). Merev, feketészöld v. sötéthagymazöld, élénk üvegfényű, igen gyakran tartalmaz zárványokat. Vas-aluminiumhidroszilikát $H_2FeAl_2SiO_7$. Csillámos palákban elég gyakori: Markneukirchen Szászországban, Groix-sziget Franciaországban; a smirgellel Kossoibrodnál az Uralban, Naxos-sziget, Kisázsia, Ottré Belgiumban.

Kloritoid-fillit, kőzet, kloritoid-tartalmú agyagcsillámpala; a csillám teljesen kloritoiddal lehet pótolva.

Kloritpala, a kristályos palák csoportjába tartozó kőzet. Túlnyomórészt kloritpikkelyeknek párhuzamosan elhelyezkedő halmazából áll. Palás szerkezetü, zöld, lágy, zsíros tapintatu kőzet. Sok járulékos elegyrészt tartalmaz: szép magnetit-oktaédereket, aktinolitoszlopokat, epidotszemeket, rutiltüket, titanit-kristályokat és igen ritkán földpátot, turmalint, korundot, margaritot. Fajtái: amfibol-K., glaukofán-K., epidot-K., szerpentin-K., talk-K. Egyéb kristályos-palák közé ékelve lencse- v. rétegalakban fordul elő az Alpokban (Salzburg, Tirol, Graubünden), a Fichtel-hegységben; nálunk igen szép K. fordul elő Vasmegyében Szalónak környékén, Balánbányán Csik vmegyében.

Klórjód a. m. *jódmonoklorid*, l. *Jód kloridjai.*

Klórkadmium, l. *Kadmium.*

Klórkalcium, l. *Kalciumklorid.*

Klórkálium a. m. káliumklorid (l. o.).

Klórlitium, l. *Litium.*

Klórmagnézia *(Ramsay, Grouvelle halványító szere).* Magnéziumhipoklorit, mely keserűsóból és klóros mészből készülhet. Finomabb kelmék fehérítésére használják.

Klórmagnézium, l. *Magnéziumklorid.*

Klórmérgezés, l. *Klór.*

Klórmész *(fehérítő mész).* A K. lényegében alklórossavas kalcium- és klórkalciumból, ezenkivül változatlan kalciumhidroxid, kalciumkarbonát, esetleg kalciumklorát és viz keverékéből áll. Gyári előállítása ugyanis úgy történik, hogy oltott mészre klórgázt vezetnek, ilyenkor az oltott mész a klórgázt mohón elnyeli és K. képződik. A levegőn annak széndioxidtartalmának hatására elbomlik és klórgáz- és alklórossavgőzöket fejleszt. A klór fejlődése rohamossá válik, ha higitott savval, pl. sósavval öntjük le. Azt a klórmennyiséget, amely a K.-ből híg savak hatására kifejlődik, a K. hatásképes klórtartalmának mondjuk. Könnyen belátható, hogy az árúbeli K. jósága, értéke éppen hatásképes klórtartalmától függ, miért is ennek meghatározása a gyakorlat szempontjából is fontos. Az árúbeli K. hatásképes klórtartalma nagyon változó; leginkább 10—30% között fekvő, de felmegy 39—40%-ra is. Fehérítő és dezinficiáló szerül használják. Újabban mindjobban kiszorítja a használatból a folyósitott klór.

Klórmetil, l. *Metilklorid.*

Klórmetilmentilészter, l. *Formán.*

Klórmonoxid, l. *Klór oxidjai.*

Klórnátrium, l. *Nátriumklorid.*

Klórnitrogén, *nitrogéntriklorid, Dulong robbanó olaja*: NCl_3. Sötétsárga, átható szagú, a szemet és nyálkahártyát erősen izgató szagú, vízben oldhatatlan, széndiszulfidban, benzolban, kloroformban oldható, olajszerű folyadék. d = 1·653. 70°-on desztillálható, sőt óvatosan 90°-ra is melegithető, de 95°-on felrobban. A legnagyobb mértékben robbanó tulajdonságú vegyület. Foszforral, arzénnel, ozonnal, ammoniával, terpentinolajjal, gyanta, kaucsuk és zsíros olajokkal érintkezve felrobban. Magnéziumfénnyel megvilágítva, úgyszintén verő napfényen felrobban. Az edényt, melyben van, robbanáskor borzasztó erővel zúzza darabokra. A robbanó hatás főképen lefelé irányul; több centiméter vastagságú tölgyfalapot átüt kissé nagyobb mennyisége. Benzolos oldata kevéssé exploziv. Keletkezik, ha ammonium-sók töményebb és langymeleg (32—35°) oldatába klórgáz fölöslegét vezetjük. 1812-ben *Dulong* fedezte fel; vizsgálatai közben a K. robbanása következtében egyik szemét és három ujját vesztette el.

Klorobenzol a. m. benzálklorid (l. o.).

Klorodin *(chlorodyne)*, megnyugtató szer, kloroform, morfin, kenderkivonat, menta és szesz keverékéből áll. Zöldes folyadék, ma alig használják.

Klorofán, veresés ibolyaszínű változata a fluoritnak, mely melegitve igen szépen zöldesen fluoreszkál. Különösen Nercsinszk (Ural) vidékéről kerül forgalomba. *Piro-smaragdnak* is mondják.

Klorofeit *(chlorophaeit*, ásv.), a bazalt- és melafirmandolakövek üregeit párnázza ki; lágy, földes, pisztácia- v. olivazöld anyag; a levegőn gyorsan megbarnul v. megfeketedik, a mit azonban nem oxidáció idéz elő. A vas-, magnézium- és kalciumnak hidroszilikátja, összetétele ingadozó. Az Alacsony-Tátra melafirjaiban igen elterjedt. Hasonló hozzá a nigreszcit.

Klorofill *(chlorophyll*, növ.), a növények sejtjeinek zöld szinű testecskéi, l. *Kromatoforák.*

Klorofillit *(chlorophyllit*, ásv.), a Cordieritnek egyik mállási terméke.

Kloroform, *chloroform, triklórmethan, methenilklorid*: $CHCl_3$. Szintelen, könnyen mozgó, sajátságos éteres szagú, 61°-on forró folyadék, d_{15} = 1·51. Lehűtve jégszerű tömeggé fagy meg, mely —70°-on olvad. Vízben kevéssé oldódik, alkohollal, éterrel, benzinnel, benzollal, zsíros és éteres olajokkal minden viszony szerint elegyíthető. Jó oldószere a jódnak, brómnak, gyantának, kaucsuknak, számos alkaloidnak stb. Telje-

sen tiszta K. kevéssé állandó. Levegőn, világosság hatására, oxidálódik, sósav és foszgén keletkezik belőle. Az ilyen K. kellemetlen fojtó szagú, narkózisra nem használható. Kis mennyiségű alkohol nagymértékben növeli a K. tartósságát, ezért 1%-nyi alkoholt adnak konzerválás céljából a K.-hoz. A K. nem ég, gőze a lángban elbomlik, klór, foszgén és sósav keletkezik, ezért nem ajánlatos nyitott lánggal világított helyiségben K.-narkózist végezni.

Előállítására alkohol és klóros mész keverékét 45°-ra melegítik, amikor is az eléggé komplikált vegyfolyamat megindul. A keletkező K.-ot ledesztillálják és megtisztítják. Ma két igen jó tisztítási eljárással rendelkezünk: az egyik a Pictet-féle, amelynél a K.-ot szennyezéseitől kifagyasztás révén szabadítják meg (K. Pictet); a másiknál a K.-ot oldhatatlan salicylid-K. alakjában választják ki, s a szennyezések eltávolítása után melegítéssel újból szabaddá teszik (K. Anschütz). Régebben a K.-gyártás közbenső termékét, a klorált tisztították meg, s ebből készítették lúg segítségével a tiszta K.-ot (chloroform e chloralo). A Magyar Gyógyszerkönyvben a K. kétféle tisztaságban hivatalos. A kevésbbé tiszta, külső használatra való K. (chloroformium ad usum externum) és a teljesen tiszta, csupán 1% alkoholt tartalmazó, narkózisra való K. (chloroformium ad narcosim). 1831-ben *Liebig* és *Soubeiran* csaknem egyidejüleg fedezték fel a K.-ot. Pontos összetételét 1834. *Dumas* állapította meg. A K.-ot az iparban mint oldószert, a gyógyászatban mint fontos általános érzéstelenítőt alkalmazzák. Ez utóbbi célra *Simpson* használta először 1847.

A K. a legjobb általános érzéstelenítő, ami lehetővé teszi nagy és hosszantartó műtétek fájdalomnélküli kivitelét. Levegővel keverten lélegeztetik be. A tüdők, vesék útján kiválasztott K.-ot folyton pótolni kell, különben felébred a beteg. Az édesízű gőzök belégzése nem kellemes; azonnal nyálazást, köhögést idéz elő, némelyeknél hányást, még üres gyomorral is. A hatás azonnal kezdődik: zsibbad, bódul a beteg, érzékszervei egymásután mondják fel a szolgálatot, de izmai és az agy bizonyos központjai izgalomba jönnek, a betegek delirálnak s olyanok lesznek, mint a részegek (stadium excitationis). Különösen alkoholistáknál hosszú és kifejezett ez a stádium. Rendesen 3—5 perc mulva elernyednek az izmok, megcsendesedik az altatott és beáll a második szak (stadium anaestheticum), melyben teljes érzéstelenség, az izommozgások szünetelése, a reflexek kimaradása, a test hőmérsékletének csökkenése következik be. A légvételek ilyenkor gyérebbek és mélyebbek, a pulzus is ritkább és sekélyebb, de ritmikus, telt. Az öntudat a maga teljességében 5—30 perccel a bódítás megszüntetése után visszatér, nem ritkán hányás és ökröndözés, asszonyoknál sírás vagy nevetés közben. Egyesek még hosszabb idő (24 óra) mulva is kábultságot és fejfájást éreznek, a lenyelt K.-tól gyomorhurutosak, étvágytalanok. Gondatlan, túlerős K.-ozás vagy túlérzékenység esetén a harmadik stádium (stadium paralyticum) is bekövetkezhetik a megfuladás jeleivel, a pupillák kitágulásával és szívgyöngeséggel. A lélegző-centrum bénulása folytán bekövetkezik a halál, melynek oka különben a szív bénulása is lehet, de csak kivételesen (szívbillentyű- és vesebajoknál). Ha fuladás kezdőjelei mutatkoznak, v. a légzés kimaradt, akkor mesterséges lélegeztetés, levegőnek, oxigénnek a tüdőkbe fuvása, coffein-, strychnin-, kámfor-injekciók vannak indokolva. Újabb vizsgálatok kiderítették, hogy a K.-bódítással járt szerencsétlenségek egy része onnan származott, hogy a használt K. tisztátalan volt. Ma a legtisztább K. és leggondosabb elővigyázat mellett is még 3600 narkózisra esik egy váratlan halál. A K. olykor belsőleg és külsőleg is használatos fájdalmas v. görcsökkel járó bajok enyhítésére, így kólika, ólmos hascsikarás ellen az ú. n. K.-gyöngyök (perles de chloroforme) v. az Angliában használt, de nálunk is kapható klorodin alakjában.

Klorokalcit (ásv.), l. *Hidrofilit.*

Kloróma, l. *Chloroma.*

Kloromagnezit (*chloromagnesit*, ásv.), a Vezuv láváján más sók társaságában bekérgezés gyanánt fordul elő; könnyen szétfolyó só. Magnéziumklorid $Mg\,Cl_2$.

Klorometria, l. *Klorimetria.*

Kloropál (ásv.), a nontronit-csoportba tartozó ásvány; zöld, néha barnás foltokkal, bágyadt fényű tömeg, az élein esetleg kissé áttetsző, a nyelvre kissé tapad. Tulajdonképen opállal impregnált nontronit. Tömény-kálilúgban mindjárt megbarnul. Ungvár és Munkács környékén található; Ungváritnak is hívják; továbbá Passau közelében és Göttingen mellett a Meenser Steinbergen. L. még *Nontronit.*

Klorospinell (*chlorospinell*, ásv.), fűzöld spinell, l. *Spinell.*

Klórossav, l. *Klórsavak és sóik.*

Klorotikus (növ.), l. *Chlorosis.*

Klorotil (*chlorotil*, ásv.), apró alma- vagy smaragdzöld átlátszó rombos kristálykák; többnyire rostos, hajszerű lágy tömeg. Kristályvíztartalmú rézarzenát $Cu_3As_2O_8+6H_2O$. Schneeberg és Zinnwald bányahelyeken a Cseh-Szász-Érchegységben fordul elő.

Klór oxidjai. A klórnak három jól ismert oxidja van:

Cl_2O klórmonoxid,
ClO_2 klórdioxid,
Cl_2O_7 klórheptoxid.

A *klórmonoxid* az egyvegyértékű klór normális oxidjai: $\begin{matrix}Cl\\Cl\end{matrix}\!\!>O$. Vízzel hipo- vagy alklórossavvá egyesül, vagyis a hipo- v. alklórossav anhidridja. Sárgásbarna, a klórra emlékeztető szagú gáz. + 5°-on folyadékká sűrüsödik. Endotermás vegyület. Képződéshője — 17,800 cal. Rendkívül bomlékony. A legtöbb oxidálható anyagot hevesen oxidálja. Előállítására száraz klórgázt alacsony hőmérsékleten merkurioxiddal hoznak össze.

A *klórdioxid* anomál vegyület, mert vagy négyvegyértékű klóralkatrészt tartalmaz, tehát a klór benne nem normális vegyértékű, v. pedig ha ötvegyértékű klórt tételezünk fel benne, úgy egy vegyértéke szabad. Víz hatására két sav keletkezik belőle: *klórossav* $HClO_2$ és *klórsav* $HClO_3$:

$$2ClO_2 + H_2O = HClO_2 + HClO_3.$$

Barnássárga, kellemetlen szagú és rendkívül exploziv gáz. Nagymértékben oxidál. Előállítására káliumklorátot tömény-kénsavval hozunk össze. A szabadda való klórsav részben oxidálódik hiperklórsavvá, részben redukálódik klórdioxiddá. A műveletet a K. robbanékonyságánál fogva nagyon óvatosan kell végezni.

Klórheptoxid a hétvegyértékű klór normális oxidja. Vízzel hiperklórsavvá egyesül, vagyis e sav anhidridja. Szintelen, 82°-on forró folyadék. Keletkezik hiperklórsavból vízelvonó anyagok hatására. Ütéstől vagy lánggal érintve robban.

Klórozás vagy *klórfüstölés*, termeknek klórgázzal való megtöltése, fertőtlenítése szagtalanítás céljából. Elavult eljárás, amely nem sokat használ s amellett egészségtelen. L. *Fertőtlenítés.*

Klorózis, l. *Chlorosis* és *Chloroanaemia.*

Klór-piridin, *Piridin.*

Klórrobbanógáz, l. *Durranógáz.*

Klórsavak és sóik. A klór hidrogénnel és oxigénnel képezett savai, melyeket szabad állapotban v. sóiban ismerünk, a következők:

$HClO$ alklórossav,
$HClO_2$ klórossav,
$HClO_3$ klórsav,
$HClO_4$ perklórsav.

Alklórossav csak oldatban és sóiban ismeretes. Oldatát kapjuk, ha vízzel feliszapolt kénesőoxidhoz klórgázt vezetünk. Könnyen elbomló, erősen oxidáló sav. Sói az *alklórossavsók* v. *hipokloritek*, melyek erős halványító hatásuknál fogva használatosak (l. *Klórmész*). *Klórossav* csak sóiban ismeretes. E sói a *klórossavsók* v. *kloritek*. *Klórsav* oldatban és sóiban ismeretes. Oldatát úgy kapjuk, ha a klórsavas báriumot vízben oldjuk és az oldathoz a bárium leválasztására éppen elegendő kénsavat elegyítünk. E vizes oldat levegőüres térben besűríthető. A klórsav e töménység oldata igen erősen oxidáló sajátságú. Sói a *klórsavsók* v. *klorátok*, melyek közül a káliumklorát (l. o.) a legfontosabb. Sói éghető anyagokkal dörzsölve v. ütve, hevesen explodálnak. *Perklórsav* (hiperklórsav v. felklórsav) a klór savai között a legállandóbb, a kálium sójából kénsavval való óvatos desztilláció útján állítható elő. Szintelen, maró, füstölgő folyadék. Fs. 1·78. Vizes oldatban állandó, vízmentesen exploziv. Sói a *perklórsavsók* vagy *hiperklorátok*.

Klórsavas bárium, l. *Báriumklorát.*

Klórsavas ezüst, l. *Ezüstklorát.*

Klórsavas kalcium, l. *Kalciumklorát.*

Klórsavas kálium, l. *Káliumklorát.*

Klórsavas nátron, $NaClO_3$, ugyanúgy állítható elő, mint a klórsavas káli, szines nyomtatásban nyer alkalmazást.

Klórszénsav, l. *Szénsav kloridjai.*

Klorür. A többvegyértékű fémek alacsonyabb vegyértékű alakjának kloridját a francia «ür» kicsinyítő rag felhasználásával a régebbi nevezéktan K.-nek mondta. L. *Nevezéktan.*

Klórvíz, klórnak telített vizes oldata. Semmelweiss mint fertőtlenítő szert alkalmazta a kezek megmosására, hogy ezáltal a gyermekágyi lázat elkerülje. Ma már nem használják. A gyógyszertárakban 0·5%-osat tartanak. A kémiában mint reagens szerepel.

Klose, *Friedrich*, német zeneszerző, szül. 1862 nov. 29. Karlsruhéban. Bruckner-tanítvány. 1907-ben a müncheni zeneakadémia zeneszerzési tanára lett. Művei: nagy mise (d-moll); drámai szimfónia (Ilsebill 1903); szimfóniai költemény (Das Leben ein Traum, 1899); zenekari darabok (Elfenreigen: Festzug); hegedű-darabok (Elegie); kettősfuga orgonára fúvóhangszerekkel.

Kloska *Juon*, az 1784-iki erdélyi oláh parasztlázadásnak Hora és Krizsán mellett fővezére. Közönséges pásztor volt, épúgy mint vezértársai. 1785 febr. 28. Gyulafehérváron — császári parancsra — Horával együtt kerékbe törték.

Kloss, 1. *Erich*, német zenei író, Wagner-kutató, szül. 1863 febr. 13. Görlitzben. Művei: Wagner wie er war und ward (1901); Ein Wagner-Lesebuch (1904); R. Wagner in seinen Briefen (1908) R. Wagner an seine Künstler (1909).

2. *K.*, *Georg Franz Burkhard*, szabadkőmíves író, szül. 1787 júl. 31. Majna-Frankfurtban, megh. 1854 febr. 10. u. o. Szülővárosában gyakorló orvos volt. Megalapítója volt a szabadkőmívesség történetírásának. Nevezetesebb művei: Bibliothek der Freimaurerei (1844); Die Freimaurerei in ihrer wahren Bedeutung (1846, 2. kiad. 1855); Geschichte der Freimaurer in England, Schottland und Irland (1848); Geschichte der Freimaurer in Frankreich (1852—53, 2 köt.).

Kloštar, adók. és pk. Belovár-Körös vm. gjurgjevaci j.-ban, (1910) 1892 horvát lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Kloštar Ivanić, község, l. *Ivanić-Kloštar.*

Kloster-Ebrach, l. *Ebrach.*

Klostergrab (csehül *Hroby*), város Dux cseh kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 3770 német lak., pamutszövéssel, barnaszénbányával. Ismeretes a 30 éves háború történetéből. A protestánsok itteni templomát a prágai érsek becsukatta és 1618. leromboltatta, ami a braunaui templom bezáratásával együtt a harmincéves háború kitörésére vezetett.

Klostermann, 1. *August*, német prot. teológus, szül. Steinhudeban (Schaumburg-Lippe) 1837 máj. 16. Előbb tanító, majd 1868. kieli teológiai tanár. Főbb munkái: Untersuchungen zur alttestamentischen Theologie (Gotha 1868); Zur Theorie der biblischen Weissagung und zur Charakteristik des Hebräerbriefes (u. o. 1889); Geschichte des Volkes Israel bis zur Restauration unter Esra und Nehemia (München 1896); Ein diplomatischer Briefwechsel aus dem 2. Jahrtausend v. Chr. (Leipzig 1902).

2. *K.*, *Rudolf*, német jogtudós, szül. Wengernben (Vesztfália) 1828 nov. 17., megh. Bonnban 1886 márc. 10. 1866-ban főbányatanácsos s 1871. egyetemi tanár Bonnban. Művei: Das allgemeine Berggesetz u. Kommentar (5. kiad. Berlin 1896); Die Patentgesetzgebung aller Länder nebst den Gesetzen über Musterschutz und Markenschutz (2. kiad., u. o. 1876); Lehrbuch des preuss. Bergrechtes (u. o. 1871); Das Urheberrecht an Schrift- u. Kunstwerken stb. (u. o. 1876); Das Patentgesetz v. 1877 (u. o. 1877).

Klostermansfeld, porosz község a merseburgi közigazgatási kerületben, (1910) 5487 lak.; rézés palakőbányászat.

Klosterneuburg, város Tulln alsóausztriai kerületi kapitányságban, a Duna jobb partján, a Kahlenberg ÉNy.-i lábánál, (1910) 14,786 lak., szőllőtermelés, szőllészeti és gyümölcsészeti szakiskola, elmebetegek intézete. A Duna egyik mellékága alsó és felső városra osztja, utóbbiban van az agusztinusok kolostora, amely Ausztria egyik leggazdagabb és legrégibb zárdája (III. szt. Lipót 1106—36. alapította). A folyam melletti dombot koronázzák a zárda újabb (a XVIII. sz.-ból való) palotaszerű épületei, melyeket 1869—94-ig restaurálták. A K.-i kupolán a császári korona, a Ny.-in az ausztriai főhercegi kalap látható, melynek eredetijét a zárdában őrzik. Egyházi kincsekben gazdag; a klastromi könyvtár 45,000 kötetet, közel 3000 inkunabulumot és kéziratot tartalmaz. Van képtára, éremgyüjteménye, természetrajzi muzeuma és teológiai intézete. A Lipót-kápolnában, homályos földalatti helyiségben, őrzik a híres, 1181-ből való verduni oltárt. A kolostorban megvan II. Ulászló magyar és cseh király arcképe.(V. ö. *Száraz* cikkét az Arch. Értesítőben.) A klastrom mellett egy házban a heidelbergihez hasonló nagy hordót (560 hl.) őriznek. Jelentős borpincészete van. K.-t Nagy Károly alapította egy római castellum romjain. Hunyadi Mátyás idejében hosszabb ideig a magyarok kezében volt. I. Ferenc József ércszobra a hidász-ezred terjedelmes laktanyája előtti téren áll. Közelében van *Weidlingau* nyaralóhely, amelylyel sínpár nélküli villamos vasút (3·6 km.) köti össze. V. ö. *Drexler* K., Das Stift K. (Wien 1894).

Klosters-Serneus, alpi falu Graubünden svájci kantonban, a Landquart folyó Prätigau nevű völgyében és vasút mellett, 3 részből áll, 11 25—1209 m. magasban, Serneust is beleszámítva (1910) 1731 lak.; számos szállodával. K. klimatikus gyógyhely, kiinduló pontja azoknak, akik a Silvrettavidék gleccsereit és az Engadint keresik föl. Nevét az 1528. megszünt premontrei zárdától nyerte. V. ö. *Imhof*, Luftkurort K. (1893).

Klotho, a *Parkák* (l. o.) egyike.

Klotild. 1. *K. Mária Adelheid Amália*, osztrák főhercegnő, m. kir. hercegnő, szül. szász-kóburg-gothai hercegnő, *Ágost* szász-kóburg-gothai herceg (szül. 1818., megh. 1881.) és *Klementina* hercegnő, Lajos Fülöp francia király leányának (szül. 1817., megh. 1907.) leánya, szül. Neuillyben 1846 júl. 8. 1864 máj. 12. Kóburgban férjhez ment *József* osztrák főherceg és m. kir. herceghez, kinek 1905 jún. 13. óta özvegye. Gyermekeit l. *József, 4.*

2. *K. Terézia Lujza*, olasz királyi hercegnő, II. Viktor Emánuel, olasz király legidősebb leánya, szül. Torinóban 1843 márc. 2., megh. u. o. 1911 jún. 25. 1859 jan. 30. nőül ment *Napoleon Jeromos* herceghez (szül. 1822., megh. 1891.), kitől három gyermeke született: *Napoleon Viktor* (szül. 1862.), *Napoleon Lajos* (szül. 1864) és *Mária Leticia* hercegnő (szül. 1866), 1890 óta *Amadeus* aostai herceg özvegye. E politikai érdekből kötött házasság azonban nem volt szerencsés, mert a vallásos érzületü K. és kicsapongó életü férje közt csakhamar meghasonlás támadt s K. III. Napoleon bukása után elváltan élt férjétől.

Klotild-szeretetház, Budapesten, a Budakeszi-úton épült intézet, melyben szegény, elhagyatott gyermekeket nevelnek, kertészkedéssel foglalkoztatnak és iparra taníttatnak. Eredetileg az 1876. alakított *Fővárosi szeretetház egyesület* létesített ilyen intézetet a városmajor-utcai ideiglenes hajlékban. Ebből nőtt ki, miután a védnökséget Klotild főhercegnő vállalta el, a nevét viselő szeretetház-egyesület s építette 1903. új hajlékát. Az intézet parkjában van Klotild főhercegnő márványból készített dombormüvű arcképe Strobl Alajostól. A szeretetházban 60 gyermek nevelésére van hely, ezek közül 30 alapítványi.

Klotür (franc. *clôture*) a. m. zárlat, a francia és angol parlamenti nyelv szerint a vitának bezárása olyankor, amikor még vannak szólásra jelentkezők. A K. a többségnek fegyvere, amelylyel a vita mesterséges nyujtásának, a kisebbség obstrukciójának véget vet. Képviselőházi házszabályaink szerint (231—233. §§), ha az évi költségvetés tárgyalása 20 ülésnapot vett igénybe, az elnök a 20-ik ülés utolsó órájában a folyamatban levő vitát, tekintet nélkül a még jelentkező szónokokra, bezárja s a költségvetés tárgyalás alatt álló részét szavazás alá bocsátja. A következő napokra a hátralevő tárcák költségvetését kell kitűzni olykép, hogy a nagyobb tárcák legfeljebb 2—2 ülésben, a kisebb tárcák költségvetése 1—1 ülésben elintéztessék. A felhatalmazási törvényjavaslat tárgyalása 4 ülésnél többet nem vehet igénybe. Azokban az ülésekben, amelyekben a fentiek szerint kell határozatot hozni, egy-egy szónok fél óránál tovább nem beszélhet, s ha a tárgyalásra megállapított idő letelt, vita nélkül, egyszerű szavazással hoznak határozatot.

Klotz, 1. *Christian Adolf*, német tudós, szül. Bischofswerdában (Lausitz) 1738 nov. 13., megh. Halleban 1771 dec. 31. Előbb Göttingenben, majd Halleban volt egyetemi tanár. Elegáns latin stiliszta volt. Szerkesztette a Neue Hallesche Gelehrte Zeitung c. folyóiratot, melyben pártoskodó bírálatokat közölt. Emiatt Lessinggel összeütközésbe került, aki Briefe antiquarischen Inhalts c. művében teljesen tönkretette tudományos hírnevét.

2. *K., Hermann*, osztrák szobrász, szül. Imstben (Tirol) 1850 jún. 11. A bécsi osztrák muzeum iparművészeti iskolájában a művészi fafaragás tanára. Fafaragványai közül kitünőek: 14 alak az 1885-iki antwerpeni kiállítás osztrák osztálya számára; 3 alak a magyaróvári protestáns templomban; Madonna; Kariatidák; Eitelberger emléke a bécsi osztrák muzeumban; a fafaragást jelképező alak. Különösen sikerültek festett fa-mellszobrai.

3. *K., Reinhold*, német klassz. filológus, szül. Stollbergben 1807 márc. 13., megh. Kleinzschocherben (Lipcse mellett) 1870 aug. 10. 1832-ben rendkivüli, 1849. rendes tanár Lipcsében. Kiadta Lukianos Gallusát, Alexándriai Klemenset, folytatta és befejezte Pflug Euripides-kiadását (Gotha 1841—60) s átdolgozta Devarius Liber de graecae linguae particulis-át (Leipzig 1835—42, 2 köt.). Kiadta Cicero több művét és összes műveit is (Scripta omnia, u. o., 2. kiad. 1863—72, 11 köt,); Terentiust (u. o. 1838—40, 2 köt.), külön az Andriát (1865) és Corn. Nepost (Hannover

1846). Befejezetlen maradt Handbuch der lat. Literaturgeschichte (Leipzig 1846). Lübkerrel és Hudemannal dolgozta ki Handwörterbuch der lat. Sprache (2 köt., 1847—57). Latin stilisztikát is írt, melyet fia, Richard adott ki (u. o. 1874). 1831—55-ig társszerkesztője volt a Neue Jahrbücher für Philologie-nak.

Klotz-féle eljárás (*festőtipia*), könyv- és kőnyomó, valamint réznyomó sajtón is nyomtatható lemezek előállítására való új eljárás. *Klotz* Ernő lipcsei festő és rézmetsző találta föl 1900. Az eljárás célja, hogy a művészi kéztől készített eredeti rajzot v. festményt a fotomechanikus eljárások segedelme nélkül egyszerűen, olcsón és gyorsan nyomtatólemezzé változtathassák. A könyvnyomtató sajtón nyomható lemezek előállítása a savaknak ellentálló festőpaszta használatával válik lehetségessé. A művész ugyanis ezzel a pasztával festi v. rajzolja a képét valami fémlemezre, még pedig fordítva s azután a teljesen világos helyeket kivési a lemezből, majd pedig gyantaporral teleszórja a lemezt s megolvasztja azt rajta. A befestett lemez ekkor szemcséssé lesz s ha félórára savfürdőbe tesszük, nyomtathatunk róla. Az így készült képek hasonlítanak a szemcsés alapú autotipiához, de kifejezőbbek azoknál, mert a világos helyek s a legmélyebb árnyékok is előállíthatók rajtuk.

Klotzsch v. csak *Kl.*, növénynevek után *Klotzsch* Johann Friedrich, a berlini kir. növénygyüjtemény őrének neve v. nevének rövidítése, szül. Wittenbergben 1805 jun. 9., megh. Berlinben 1860 nov. 5. (Begoniaceae, Aristolochiaceae).

Klozet, l. *Closet* és *Árnyékszékrendszerek*.

Klöden, 1. *Gustav Adolf*, német geográfus, *K. 2.* fia, szül. Potsdamban 1814 jún. 24., megh. Berlinben 1885 márc. 11. Beutazta D.-Franciaországot, Görögországot és Olaszországot, 1855. berlini egyetemi tanár lett. Művei: Lehrbuch der Geographie (4. kiad., Berlin 1867); Handbuch der Erdkunde (u. o. 1857—62, 3 köt.; 4. kiad. 1882—1885, 5 köt.) stb.

2. *K.*, *Karl Friedrich*, német geografus és történész, szül. Berlinben 1786 máj. 21., megh. u. o. 1856 jan. 9. Eleinte véséssel kereste kenyerét, térképeket is vésett, majd geográfus lett és 1824—1855-ig a Friedrichswerder-féle ipariskola igazgatója volt Berlinben. Főbb művei: Grundlinien zu einer neuen Theorie der Erdgestaltung (u. o. 1824, 2. kiad. 1829); Lebens- und Regierungsgeschichte Friedrich Wilhelms III. (u. o. 1840); Diplomatische Geschichte des Markgrafen Waldemar von Brandenburg (u. o. 1844—46., 4 köt.).

Klön, patak Glarus svájci kantonban. Ered a Pragel-hágó (1554 m.) közelében, a *Klöntaler-tóvá* szélesül ki, amely 1·2 km² területű, 33 m. mély, 828 m. magasban, ennek a lefolyása a *Löntsch*. Netstal mellett a Zinthtel egyesül

Klösz *Jakab*, nyomdász, 1598. vette át az addig Guttgesel Dávid által vezetett nevezetes bártfai nyomdát s azt 1598—1659. évek alatt hazai elsőrangú nyomdáink sorába emelte. Később Lőcse város bírája lett. Fontosabb nyomtatványai közül felemlítendők: Baranyai Decsi Adagiorum . . . Chiliades quinque (1598), Biblia, Verbőczi István, Magyar- és Erdélyországnak Törvénykönyve két kiadása (1632 és 1642) és Medgyesi Pálnak: Kegyesség gyakorlása című munkája (1640).

Klub (ang. *club*), eredetileg egyesületet jelentett, amelynek tagjai valamely közös célra pénzt adnak össze és ez értelemben a XVI. sz. közepén fordul elő először. Nemsokára aztán e kifejezést minden társas egyesület megjelölésére használták; teljesen meghonosodott az egyesületek megnevezésére a XVIII. sz. kezdetén. Híres volt a XVIII. sz.-ban az angol Literary Club, amelynek Johnson, Garrick, Goldsmith stb. voltak tagjai. A francia forradalom idején is nagy szerepet vittek a különböző K.-ok (pl. a jakobinusok, a feuillantok K.-ja). Most általában hasonló társadalmi helyzetű és rangú egyéneknek társadalmi, sport- vagy politikai jellegű egyesületeit, továbbá ezeknek a helyiségeit nevezik K.-nak. Nagyon kifejlődött a K.-élet Angliában, ahol túlnyomó számban vannak a társadalmi jellegű K.-ok, míg a kontinentális országokban a politikai K.-ok vannak nagyobb számban.

Kluch *József*, kat. püspök, szül. Zniováralján (Turócz) 1748 márc. 30., megh. Mocsonokon 1826 dec. 31. Tanulmányi felügyelő volt a nagyszombati papnevelő-intézetben, később u. o. az egyetemen az erkölcstan tanára lett. 1774. a papnevelő intézet aligazgatója, 1777. az érseki helynökségnél titkár, 1779. nagyölvedi plébános, 1786. esztergomi kanonok. 1806. az érseki szék üresedése alatt káptalani helynök, 1808. nyitrai megyés püspök. Jövedelmeit egyházi, tanügyi, általában jótékonysági célokra fordította. Sokat áldozott a művészetre is, egyedül az esztergomi bazilikára 24,000 forintot adományozott. A szegény tanuló ifjuság nagy jótevőt birt benne. Divus Stephanus rex et Apost. Hung. (Nagyszombat 1768) szónoki beszéde fennmaradt.

Kluckhohn, *August*, német történetíró, szül. 1832. Bavenhausenben, megh. Münchenben 1893 máj. 19. A göttingeni egyetemen *Waitz* tanítványa volt, azután Münchenben működött mint *Sybel* utóda a Historische Zeitschrift szerkesztésében. Részt vett több nagyobb történelmi levélgyüjtemény kiadásában s 1865. az egyetem, 1869. pedig a műegyetem, 1883. a göttingeni egyetem történelemtanára volt. Nevezetesebb munkái: Die Geschichte des Gottesfriedens (Leipzig 1857); Friedrich der Fromme, Kurfürst von der Pfalz (Nördling, 1876—79); Luise, Königin v. Preussen (Berlin 1876).

Klug, 1. *Lipót*, matematikus, szül. Gyöngyösön 1854 jan. 23. Szaktanulmányait a József-műegyetemen végezte. Főreáliskolai tanárnak neveztetvén ki, közben 1881. bölcsészetdoktori címet szerzett s 1891. a budapesti tudományegyetemen a szintetikai geometria magántanárává képesíttetett. 1892. képesítése az ábrázoló geometriára is kiterjesztetett. 1897. a kolozsvári egyetemen a rendszeres ábrázoló geometria előadásával bízták meg, 1900. pedig nyilv. rendes tanárnak nevezték ki. Számos középiskolai tankönyvet írt. Matematikai értekezései a M. T. Akad. értekezései között és a hazai meg külföldi szakfolyóiratokban jelentek meg. A M. T. Akad. támogatásával kiadta *A projektiv geometria elemei* c. művét. Értekezései közül megemlítendők: *A harmadrendű tér-*

görbék synth. tárgyalása ; A Pascal-hatszög konfigurációja az általános és négy különös esetben (Kolozsvár); *A kúpszelet, mint geometriai hely;* Konstruktion der Perspektivumrisse und der ebenen Schnitte der Flächen zweiter Ordnung; Konstruktion des Reliefs einer Fläche zweiter Ordnung (e két utóbbi megjelent a Sitzungsberichte der Akad. der Wissensch. Wien c. folyóiratban).

2. *K. Nándor (tamásfalvi),* id., egyetemi tanár, szül. 1845 okt. 18. Kotterbachban, megh. Budapesten 1909 máj. 14. Orvosi tanulmányainak bevégzése után Jendrassik tanár oldalán az élettannal kezdett foglalkozni; 1874. magántanár, 1878. rendkívüli tanár lett, majd 1879. az élettan rendes tanárává nevezték ki a kolozsvári egyetemre; az ottani élettani intézet az ő tervei nyomán épült. 1891-ben a budapesti egyetem élettani tanszékét foglalta el, ahol haláláig működött. Tanársága alatt óriási munkásságot fejtett ki, önálló dolgozatainak száma százon fölül van; kezdetben az érzékszervek, majd az idegrendszer vizsgálatával foglalkozott, míg az utolsó két évtizedben csaknem kizárólag az emésztés tanának és az életvegytannak szentelte idejét. Közleményein kívül könyvalakban megjelentek tőle: *Az emberélettan tankönyve* (Budapest, 1888, 2. kiad. 1892); *Az érzékszervek élettana* (u. o., 1896, Term. Tud. Társ.); *Észlelőkönyv a budapesti tud. egyetem élettani intézetében folyó gyakorlatok és demonstrációkhoz* (u. o., 1903, 4. kiad. 1910); *Az anyagforgalom élettanának újabb haladásáról* (u. o., 1904, Magy. orv. könyvk. társ.). Érdemeinek elismeréseként nemességet, majd udvari tanácsosi címet kapott.

3. *K. Péter,* pedagógus, szül. 1876. márc. 8. Lovrinban. Mint a siketnémák budapesti intézetének tanára, 1900. a szegedi intézet létesítésének kezdeményezésével elsőnek indította meg azt az akciót, amely több hazai intézetnek a felállítását és a magyar siketnéma-oktatás ügyének nagyarányú fejlődését vonta maga után. 1901-ben a szegedi intézet igazgatója lett. Lényeges befolyást gyakorolt a siketnémák kézügyességi oktatásának reformálására és fejlesztésére s a Szegedi Magyar Gyermektanulmányi Társulat és kisegítő iskola létesítése is jórészt K. agitációjának tudható be. Számos szakcikket írt és munkatársa e Lexikonnak is. Művei: *Kézügyességi oktatás a siketnémák intézeteiben* (Budapest, Gyógyped. Szemle 1901); *A nevelésről* (Kecskemét 1902); *Tanulmányúti jelentés* (1907); *A gyengetehetségű tanulók és oktatásuk* (A gyermek 1913); *A siketnéma mint a közműveltség munkása* (1914).

Klug, *Johann Christoph Friedrich,* német entomológus, szül. Berlinben 1774 máj. 5., megh. u. o. 1856 febr. 3. A berlini egyetemi entomológiai gyüjtemény igazgatója volt. Művei: Entomolog. Monographien (Berlin 1825); Jahrbücher der Insektenkunde (u. o. 1834).

Kluge, 1. *Friedrich,* német germanista, szül. Kölnben 1856 jún. 22. 1893. Freiburg in Breisgauban a német filológia egyetemi tanára lett. Főművei: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (7. kiad. 1910); Von Luther bis Lessing, sprachgeschichtliche Aufsätze (4. kiad. 1904); Geschichte der englischen Sprache (2. kiad. 1899); Die deutsche Seemannssprache (1911); Urgermanisch (1913).

2. *K., Hermann,* német irodalomtörténetíró, szül. 1832 márc. 11. Ehrenhainban (Sachsen-Altenburg). Az altenburgi gimnázium tanára volt 32 évig, 1889. ugyanitt a hercegi országos könyvtár igazgatója lett, majd a herceg udvari könyvtárossá nevezte ki. Legnevezetesebb műve: Geschichte der Deutschen Nationalliteratur (1869, 45. kiad. 1913).

Klughardt, *August Friedrich Martin,* német zeneszerző, szül. Köthenben 1847 nov. 30., megh. Rosslauban Dessau mellett 1902 aug. 3. Húsz esztendős kora óta mint szinházi karmester működött Dessauban. Művei: öt szimfónia, két zenekari suite, négy nyitány, három oratorium (Die Grablegung Christi, Die Zerstörung Jerusalems 1899, Judith 1901); négy opera: Mirjam (1871), Iwein (1879), Gudrun (1882), Die Hochzeit des Mönchs (1886); számos versenymű és kamarazenedarab. V. ö. L. *Gerlach,* A. K. (1902).

Kluknó, kisk. Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1910) 1083 tót lak., vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Istvánhuta. Közelében van az *Istvánhuta* nevű bányatelep és olvasztó, melyben ezüstöt, rezet, higanyt és antimon-ércet dolgoznak fel.

Klundert, város Észak-Brabant németalföldi tartományban, a Hollandsche Diep mellett, (1910) 4281 lak. Hajdan vár volt. Ismeretes azon elszánt, de sikertelen védelemről, amelyet 1793. itt Kropff báró a franciák ellen kifejtett.

Klunzinger, *Karl Benjamin* (röv. *Klunz.),* német zoologus és utazó, született Güglingben 1834 nov. 18. 1863—69-ig Kosseirben tartózkodott mint orvos, ekkor visszajött Európába, hogy gyüjteményét tudományosan feldolgozza. 1872-ben ismét visszatért Kosseirbe. 1900-ban nyugalomba vonult. Átkutatta a Veres-tenger partjait s a Nilus völgyét. Európába való végleges visszatérte után Stuttgartba ment az ottani muzeumhoz őrnek. Több nagyobb munkát és számos apróbb dolgozatot írt: Bilder aus Oberägypten, d. Wüste und dem Roten Meer (1877); Die Korallentiere des Roten Meeres (1877—79); Die Fische d. Roten Meeres (1884); Die Bodenseefische (1892).

Klupathy, 1. *Antal,* kereskedelmi jogász, szül. Bukóczon (Abauj vm.) 1853 aug. 3. Miután 1876. az ügyvédi vizsgálatot letette, rövid ideig Kassán ügyvédi gyakorlatot folytatott, de még ugyanabban az évben a kassai jogakadémián tanárrá nevezték ki. 1894-ben a kolozsvári egyetemen a kereskedelmi és váltójog tanára lett. 1913-ban nyugalomba ment. Főműve: *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve* (2 köt., 4. kiad. 1906).

2. *K. Jenő,* fizikus, *K. 1.* öccse, szül. Kassán 1861 okt. 21. Egyet. tanulmányait Budapesten, Würzburgban, Berlinben és Párisban végezte. A budapesti tud. egyetem fizikai intézetén asszisztens volt, 1903. a budapesti tud. egyetemen a gyakorlati fizika rendkívüli, majd 1908. rendes tanára lett. Ugyanez évben a Magyar Tud. Akadémia levelező tagjának választotta. 1895. megszerkesztette az első vízszintesszerű elektromos ívlámpát, amely azóta — vetítési célokra — általánosan elterjedt. Fontos találmánya még, amely Berger Krisztián közreműködésével jött létre, a

hanggal történő elektromos távkapcsolás (l. *Berger-Klupathy-féle találmány),* amelynek gyakorlati kiaknázására alakult meg New Yorkban a Submarin Wireless Company. Az ifjuság testi nevelésének előbbrevitelében vezető szerepe volt; 1898. megalapitotta a Budapesti Egyetemi Athletikai Clubot, melynek 1912-ig tanárelnöke volt. Számos dolgozata jelent meg a hazai és külföldi szakfolyóiratokban; nagyobb művei: *Vezérfonál az elektromosság és mágnesség tanához* (Budapest 1890); *Észlelőkönyv a budapesti egyetemi fizikai intézet laboratóriumi gyakorlataihoz* (u. o. 1904—1905, 2 köt.); *Physikai mérések* (u. o. I. köt. 1912). Az Uránia c. tudományos folyóiratnak, melyet 1900. inditott meg, 1912-ig egyik szerkesztője volt.

Klüber, *Johann Ludwig,* német publicista, szül. 1762 nov. 10., megh. Majna melletti Frankfurtban 1837 február 16-án. 1786-ban Erlangenban jogtanár lett, 1804. badeni államszolgálatba lépett, 1807-ban Heidelbergbe nevezték ki jogtanárnak. 1817-ben porosz titkos követségi tanácsosnak nevezték ki és *Hardenberg* államkancellár oldalán 1818. résztvett az aacheni kongreszszuson is. Művei, melyek különösen a bécsi kongresszus hátterére vetnek világot, a következők: Akten des Wiener Kongresses in den Jahren 1814 und 1815 (Erlangen 1815—19, 8 köt.); Übersicht der diplomatischen Verhandlungen des Wiener Kongresses (Frankfurt a/M. 1816, 3 rész); Öffentliches Recht des Deutschen Bundes u. der Bundesstaaten (u. o. 1817; 4. kiadás Morstadttól, 1840); Droit des gens modernes de l'Europe (Stuttgart 1819, 2 kötet; németül u. o. 1822; 2. kiadás Morstadttól, Schaffhausen 1641); Quellensammlung zu dem öffentlichen Rechte des Deutschen Bundes (Erlangen 1830, folyt. 1833); Wichtige Urkunden für den Rechtszustand der deutschen Nation (halála után *Welcker* adta ki (1844).

Klügel, *Georg Simon,* német matematikus, szül. Hamburgban 1739 aug. 19., megh. Halleban 1812 aug 4. Előbb Helmstädtben, majd Halleban a matematika tanára volt. Munkái közül különösen a Mathematisches Wörterbuch (1803—1808, 3 köt.) révén lett ismeretes. Ennek 4. és 5. kötetét Mollweide és Grunert készitették el.

Klüver *(Cluver, Cluverius), Philipp,* a történelmi földrajz megalapitója, szül. Danzigban 1580., megh. Leidenben 1632. Beutazta Angliát, Francia-, Német- és Olaszországot, majd Leidenben telepedett le. Művei: Introductio in universam geographiam tam veterem quam novam (1619 óta többször). Ez volt az első tudományos becsű politikai földrajz. De tribus Rheni alveis atque ostiis et quinque populis quondam accolis (1611); Sicilia, Sardinia et Corsica antiqua (1619); Italia antiqua (1623); De Francis et Francia (*Duchesnes,* Historiae Francorum scriptores).

Klyazma, az Oka 630 km. hosszú baloldali mellékfolyója a moszkvai kormányzóságban. Itt ered mocsaras vidéken, Pokrovon alul hajózhatóvá lesz és Gorbatov mellett torkollik. Hajózható mellékfolyója a Teza.

Klymené (latinosan *Clymene),* több görög félistennő neve: 1. Japetos felesége, Atlas, Prometheus és Epimetheus anyja; 2. Prometheus felesége, Hellen és Deukalion anyja; 3. Helios felesége, Phaethon anyja.

Klysma (gör.), l. *Csöre.*

Klytaimnestra *(Klytaimestra),* a görög hősmondában Tyndareos király leánya, Agamemnon felesége, Orestes, Elektra, Iphigeneia és Chrysothemis anyja. Mint férjgyilkos (l. *Agamemnon)* és utóbb saját fiától megölt nő (l. *Elektra* és *Orestes)* a görög tragédia gyakori alakja.

Klytia, a napraforgó fénykereső sajátságának magyarázatára a régi görög nép képzeletében alakult mese hősnője. E mese szerint Helios napisten elhagyott kedvese, K. a nap után való örökös vágyódásában napraforgóvá lett.

Klyucsev, Kamcsatka félsziget legmagasabb vulkánja (4917 m.).

km., a kilométer rövidítése.

Kmephis, egyiptomi istenség, l. *Kneph.*

Kmet, l. *Kmetmegváltás.*

Kmeth *Dániel,* csillagász, szül. Breznóbányán 1783 jan. 15-én, megh. Kassán 1825 jún. 20-án. Pasquich segédje volt a budai gellérthegyi csillagvizsgálóban, majd a mennyiségtan tanára a kassai akadémián. Nevezetesebb munkái: Observationes astronomicae (Buda 1821); Astronomische Beobachtungen der Zenithdistanzen und geraden Aufsteigungen der Fixsterne (u. o. 1823); Astronomia popularis (u. o. 1823); Bemerkungen über den 12. Brief Pasquich's an Hesperus (1823).

Kmetmegváltás. A kmetek Bosznia-Hercegovinában jobbágyok, akik családonként egy-egy teleknek birtokában vannak, s míg azt rendesen művelik, addig haszonélvezők, de a telek nem az övék, hanem a földesúrnak (spahija, bég, aga) a tulajdona, s a kmetek az évi termés bizonyos hányadát (többnyire harmadát, néhol negyedét v. ötödét) természetben beszolgáltatni tartoznak. A tulajdonos eladhatja a kmet-birtokot, de a kmet azért bent marad a telek birtokában és használatában. A kmetet csak hatóságilag lehet kitelepiteni, ha a birtokot elhanyagolja. A kmetbirtok voltakép a családközösségé (zadruga); ha a kmet feje meghal, a kmet-család jogai az új főre szállanak át. A bosznia-hercegovinai országos kormány fenntartotta a kmetbirtokok ősi intézményét s a földnek a jobbágyi terhektől megváltását csupán azzal mozditja elő, hogy tőle függő pénzintézetekkel jelzálogos kölcsönöket nyujtat a kmeteknek, hogy birtokukat a földesúrtól szabad megegyezés alapján megvásárolhassák s így telkük tulajdonosává, szabad parasztokká váljanak. A bosnyák-hercegovinai tartománygyűlés 1911 ápr. havában törvényjavaslatot fogadott el (szentesitve 1911 június 13-án), amely sok kedvezménnyel könnyíti a kmetbirtok önkéntes megváltását. 1879-től 1910. év végéig 28,481 kmettelket váltottak meg több mint 23 millió koronával. Egy-egy megváltott kmet-telek területe átlag 9—10 hektár és megváltása átlagosan 1270 koronába kerül.

Kmety, 1. *György,* a szabadságharc tábornoka, szül. Pokorágyon (Gömör) 1810., megh. Londonban 1865 ápr. 25. Bécsben a katonai pályára lépett, közvetlen 1848 előtt ezredével Olaszországban volt, de a Magyarországon megindult mozgalmak és szervezkedések hírére hazajött, s a Győ-

rött alakult 23-ik honvédzászlóaljba mint őrnagy belépett és a csornai dicső ütközet után tábornoki rangot nyert; mint dandárparancsnok, főleg az isaszegi ütközetben tünt ki; Budavár ostrománál ő vitte a támadást az egész ostrom alatt a vizivárosi oldalon. Midőn Görgey Komárom alól visszavonult, K. parancsot kapott, hogy a Bácskába vonuljon; itt több fényes apró ütközetet vívott, de végre visszavonulni kényszerült. A temesvári csatában a balszárny parancsnoka volt s késő estig hősiesen védte magát és midőn a jobbszárny s a közép visszavonult, az ő csapatai képezték a fedező utóhadat. A világosi fegyverletétel után K. Törökországba menekült és az iszlámra tért. Aleppóban letelepedett, hol 1851 végeig élt; ekkor más menekültekkel együtt Angliába ment; az orosz háború kitörésekor Törökországba viszszatért, egy anatoliai hadosztály parancsnoka lett és 1855. Muravjev orosz tábornok ellen Karsz várának védelmét vezérelte és csak amidőn a várban már az éhinség jelei mutatkoztak, adta át a vár parancsnokságát Williams angol ezredesnek, ő maga pedig Erzerumba vonult el. Ennek történetét meg is írta: A narrative of the defence of Kars on the 29. of Sept. 1855. translated from the German of George Kmety (London 1856). Ez év szeptember 29-én a Taknan hegyek közt fényes ütközetet vívott, melyben a 30,000 főnyi orosz sereget tönkre tette. A béke helyreálltával mint *Iszmail pasa*, török császári nyugdíjat nyert. 1861. utazást tett Nyugat-Európában s mindenütt nagy kitüntetésben részesült; ugyanez évben Londonban megtelepedett s innét a Magyarország című lapban Görgey eljárását és erről írt munkáját éles, szakavatott birálat alá vette. Kardja és érdemjelei a nemzeti muzeumban vannak.

2. *K. Károly*, közjogász, szül. Hódmezővásárhelyen 1863 febr. 17. Miután 1888. Budapesten ügyvédi vizsgát tett és a budapesti egyetemen a közigazgatási jogból magántanárrá képesítették, 1889. igazságügyminiszteri fogalmazó, 1892. pozsonyi kir. jogakadémiai rendes tanár lett, 1896. a budapesti egyetemen a közigazgatási jog rendkívüli, 1902. rendes tanárává nevezték ki. Két ciklusban volt függetlenségi párti képviselő is. Művei: *A porosz közigazgatási reformról* (Budapest 1891); *A közigazgatási biróságok hatáskörének szabályozásáról* (u. o. 1891); *A hatásköri összeütközések birósága* (u. o. 1895); *A magyar közigazgatási jog kézikönyve* (u. o. 1897, több kiadást ért); *A magyar közjog tankönyve* (u. o. 1900, 5 kiadást ért); *A magyar pénzügyi jog kézikönyve* (u. o. 1902); *A magyar közjog alapintézményei* (u. o. 1902). Közigazgatási és pénzügyi jogi munkája együttesen is megjelent *A magyar közigazgatási és pénzügyi jog kézikönyve* (6 kiad.) cím alatt. E Lexikonnak munkatársa.

Kmoskó *Mihály*, egyetemi tanár, szül. Illaván 1876 aug. 29. Hittudományi tanulmányait a bécsi Pazmaneumban végezte. Pappá szentelték 1898 okt. 17. A bécsi tudományegyetem ösztöndíjával Beiruthba, Jeruzsálembe, majd Oxfordba és Londonba utazott, ahol keleti tanulmányokat folytatott. Tanulmányi felügyelője volt a budapesti központi papnevelőintézetnek. 1909 óta a budapesti egyetemen az ó-szövetségi szentírástudomány és a héber nyelv nyilvános rendes tanára. Önálló művei: *A zsidók politikai története a hellenizmus kezdetén* (Budapest 1906); *Unuamon papyrusa* (u. o. 1909); *Apocalypsis Baruch, Vita S. Simeonis Bor-Sabba'e' Testamentum Adae* (Paris 1907); *Hamurabbi Törvényei* (Kolozsvár 1911); *Az emberiség első irott szabadságlevele* (Budapest 1913). Munkatársa e Lexikonnak is.

Knaack, *Wilhelm*, német szinész, szül. Rostockban (Mecklenburg) 1829 febr. 13., megh. Bécsben 1894 okt. 29. 1846-ban lépett föl először szülővárosában, játszott Lübeckben, Berlinben, Danzigban, Prágában 1857—1882 közt s 1888-tól haláláig a bécsi Karl-szinház tagja volt. A budapesti közönségnek is jó ismerőse volt, állandóan vendégszerepelt a gyapju-utcai s a városligeti német szinházakban. Komikus és kedélyes szerepekben nagy sikereket ért el. Főbb szerepei: Báró (Párisi élet), Styx Jankó, Jegyző (Jó falusiak) stb.

Knabenbauer, *Joseph*, biblikus író, született Deggendorfban (Bajorors z.) 1839 márc. 19., megh. Maastrichtban (Hollandia) 1911 nov. 13. Mint a Jézus-társasága tagját 1870. szentelték pappá. Csakhamar teol. tanár lett Ditton-Hallban, majd 1906 óta a hollandiai Volkenburgban levő Szt. Ignác-kollegiumban. Irodalmi működése: Rendtársaival Cornely, Hummelhauer és másokkal együtt kiadta a *Cursus S. Sriptura* című hatalmas gyüjteményes munkát, mely jelenleg 39 kötetből áll (17 kötetét maga K. állította össze). Ezenkívül német nyelvű kommentárt írt Izaiás próféta könyvéhez, megírta P. Roh élettörténetét és rendes munkatársa volt a Stimmen aus Maria-Laach tudományos folyóiratnak. A biblikus exegezis terén szerzett kiváló érdemeiért a boroszlói egyetem teol. kara 1911. díszdoktorává avatta.

Knabl, *Joseph*, német szobrász, szül. Fliessben (Tirol) 1819 júl. 17., megh. 1881 nov. 3. Entres és Sickinger tanítványa volt Münchenben és főleg a fafaragás fölelevenítésével szerzett érdemeket. Legsikerültebb művei: Krisztus megkeresztelését ábrázoló csoport a mergentheimi templomban; szentek szobrai az augsburgi székesegyház egyik oltárán; Krisztus és az apostolok életnagyságú csoportja a veldeni templom főoltárán; Szűz Mária márványszobra a marienbergi templomban; Szt. Anna szobra az eichstädti székesegyházban. Valamennyi közt a legkitűnőbbek a müncheni Frauenkirche főoltára számára készült, Mária megkoronázását ábrázoló faragványai.

Knackfuss, *Hermann*, német festő és művészeti író, szül. Wittenben a Sieg m. 1848 aug. 11. A düsszeldorfi művészeti akadémián tanult. Sok hazafias-történeti tárgyú képet festett. 1890 óta a kasseli művészeti akadémián a művészettörténet tanára. Nevét sokat emlegették az 1895. és 1896. II. Vilmos császár vázlatai nyomán kidolgozott két allegorikus rajza (Völker Europas, wahret eure heiligsten Güter! — Niemand zu liebe, niemand zu leide!) révén. 1898-ban a császár kiséretében a Szentföldre utazott és 1903. elkészítette a császárnak és császárnénak Jeruzsálembe való bevonulását ábrázoló nagy képet. 1895 óta adja ki mások közreműködésével a Künst-

lermonographien c. alatt igen elterjedt népszerű életrajz-sorozatot, melybe K. maga is több kötetet írt.

Knapdale, *Cantyre* félsziget északi része (l. o.).

Knapp *József Ármin*, botanikus, szül. Alsóköröskényben 1843 máj. 14., megh. 1899 márc. 31. Bécsben. 1873—76-ban kolozsvári egyetemi tanársegéd, ezután Bécsben az egyetemen, majd 1890-től a Hofmuseum növénytárában herbáriumi segéd volt. Számos florisztikai dolgozatot közölt főképen az osztrák és magyar területekről. Legjelentősebb Die bisher bekannten Pflanzen Galiziens und der Bukovina (Wien 1872) c. műve.

Knapp, 1. *Albert*, német egyházi költő, született Tübingenben 1798 júl. 25., megh. Stuttgartban 1864 jun. 18., hol evangelikus lelkész volt. Saját költeményeiből is több füzetet adott ki, melyek széles körben elterjedtek, de különösen jó szolgálatot tett az általa 1833—53. kiadott Christoterpe című almanachszerű művével, melyben számos kiváló egyházi költeményt és becses életrajzot közöl.

2. *K., Friedrich Ludwig*, német kémikus és technológus, szül. Michelstadtban (Odenwald) 1814 febr. 22., megh. Braunschweigban 1904 jún. 8. 1841-ben a kémiai technológia tanára lett Giessenben. 1853-ban Münchenben az államtudományi kar tanára. 1863—69-ig a braunschweigi politechnikumon a kémiai technologiát tanította. Főműve: Lehrbuch der chemischen Technologie (Braunschweig 1847, 2 kötet, 3. kiadás 1865—1875).

3. *K., Georg Friedrich*, német nemzetgazda és statisztikus, *K. 1.* fia, szül. Giessenben 1842 márc. 7. 1867-ben a lipcsei városi statisztikai hivatal igazgatója, 1869. a lipcsei egyetemen rendkívüli, 1874. a strassburgi egyetemen rendes tanár lett. Nevét a Staatliche Theorie des Geldes (Leipzig 1905) c. művével tette ismertté, melyben eredeti *állami pénzelméletét* (Staatische Geldtheorie) kifejtette. Elméletének az az alapja, hogy annak meghatározása, mennyi értékesség van a pénzben, nem a pénz ércértékétől, hanem állami megállapítástól függ. Művei: Über die Ermittelung der Sterblichkeit (Leipzig 1868); Die Sterblichkeit in Sachsen (u. o. 1869); Theorie des Bevölkerungswechsels (Braunschweig 1874). Többi művei a német mezőgazdasági szociálpolitikát tárgyalják.

4. *K., Hermann Jakob*, német szem- és fülorvos, szül. Daubornban, Limburg a/d. Lahn mellett, 1832 márc. 17., megh. New Yorkban 1911 máj. Több éven át segédje volt Gräfenek, 1865. pedig a szemészet rendes tanára lett Heidelbergben. 1868-ban alapította New Yorkban az Ophtalmic and aural Institutet. K. kiváló érdemeket szerzett a fiziológiai optika, az intraokuláris daganatok ismerete és az operativ technika fejlesztése érdekében tett tanulmányaival. 1869 óta szerkesztette Moosszal együtt az Archiv für Augen- und Ohrenheilkunde c. szaklapot (németül és angolul), mely szaklap azonban 1879 óta elkülönítve, mint Archiv f. Augenheilkunde (szerk. K. és Schweigger) és Zeitschrift für Ohrenheilkunde (szerk. K. és Moos) címen jelenik meg.

Knapp eljárása, a bőr cserzésének az a különleges módja, melynél cserzőanyagul ferriszulfátoldat szolgál.

Knäred, falu Halland svéd länben, 21 kilométernyire Laholmtól, 2500 lak. Ismeretes azon békekötésekről, amelyeket 1258., 1571., 1575., 1580. és 1613. itt kötöttek. Ez utóbbi békében Svédország egy millió birodalmi tallér fizetése ellenében visszakapta Dániától az elvesztett Kalmart, Ölandot és Elfsborgot.

Knaresborough (ejtsd: nersboro), város Yorkshire angol countyban, igen szép vidéken, (1911 5315 lakossal, vászonszövéssel; régi templommal, amelyben érdekes síremlékek láthatók; egy erősség romjaival, amelyben II. Rikárd volt elzárva és amelyet 1644. Fairfax rombolt le; a Dropping Well nevű inkrusztáló forrással és ennek közelében érdekes, a sziklába vésett kápolnával (Saint Robert's Chapel).

Knaszter, l. *Kanaszter*.

Knaus, *Ludwig*, német festő, szül. Wiesbadenben 1829 okt. 5., megh. Berlinben 1910 dec. 7. A düsseldorfi akadémián Sohnnak és Schadownak volt tanítványa. Már ekkor a németalföldi mesterek hatása alatt a népéletből merített képeket festett. Fejlődésére, technikai készültségére nagy befolyást gyakoroltak az egy évi olaszországi tartózkodással megszakítva Párisban töltött évek (1850—1860.). Mint kora legünnepeltebb német művészeinek egyike 1874—1883. a berlini művészeti akadémia tanára volt. Néha érzelmes, többnyire humoros genreképeinek hosszú sora még ma is igen népszerű Németországban és reprodukciókban világszerte el van terjedve. Említendők a sok közül: Aranylakodalom (1858); A séta (Páris, Musée du Luxembourg); Háztűznézés (1864, wiesbadeni muzeum); Gyermekek ünnepe (1869, Berlin, Nationalgalerie); A falu hercege (1874); A szinfalak mögött (1880, drezdai képtár); A megelégedett világpolgár (Düsseldorf, Kunsthalle). Képmásai közül Helmholtz és Mommsen arcképei (Berlin, Nationalgalerie) emelendők ki.

Knautia *Coult. (varfű, fekélyfű, gombos kóró, növ.)*, a Dipsacaceae (Mácsonyafélék) család génusza; 40 faja Európában, Ázsia Ny.-i részén és Afrika É.-i részén van elterjedve. Az Alpoknak és a Balkánnak van a legtöbb faja. Közönséges a *K. arvensis* (L.) Coult. (rühfű, rühsikkantyú, kelésfű, sennyedékfű), szántóföldön, mezőn, utak szélén terem. Alsó levelei rendszerint épek, a felsők szárnyasak. Virágzata halványkék, fehér v. piros négytagú virágokból áll, ezeknek külső csészéje többfogú; tányéralakú belső csészéjükön sertefog van, a vacok sertés. Régen rüh ellen volt használatos. Egyes fajok ritkán kerti virágok. V. ö. *Szabó* Zoltán, A K. génusz mongraphiája (a M. Tud. Akad. kiad., Budapest 1911).

Knauz *Nándor*, történetíró, szül. Ó-Budán 1831 okt. 12., megh. 1898 ápr. 26. 1860-ban Esztergomban főegyházmegyei alkönyvtárnok és érseki levéltárnok lett. 1871-ben esztergomi kanonokká, 1878. szerfeli apáttá, 1890 júl. 28. scardonai címzetes püspökké neveztetett ki. A M. Tud. Akadémiának 1858. levelező, 1873 óta rendes tagja. Műveit alaposság és szabatosság jellemzik. Ezek a következők: *Országtanács és országgyűlések története 1445—1452* (1859); *A budai kir. várpalota kápolnája* (1862); *Az eszter*-

gomi főegyháznak okmánytára (1—2. füzet 1863—1866); *A nápolyi Margit-legenda* (1868); *II. Endre szabadságlevele* (Értekezések I., 1869); *A magyar nyelv történeti joga az egyház és hazában* (1870); *A magyar egyház régi mise- és zsolozsmakönyvei* (1870); *A pozsonyi káptalan kéziratai* (1870); *Kortan* (1872); Monumenta ecclesiae Strigoniensis (2 köt., 1874); *Pozsonyi prépostság* (1880); *Válasz Rimely K. Adalékjára* (1881); *Buda ostromához* (1886); *A Garam-melletti Szent Benedeki apátság* (I. köt., 1890). 1862. Nagy Ivánnal együttesen szerkesztette a Magyar Tudományos Értekezőt, 1863—69-ig a Magyar Siont.

Knebel, 1. *Karl Ludwig*, német költő és műfordító, szül. Wallersteinben 1744 nov. 30., megh. Jenában 1834 február 23-án. Mint katonatiszt nevelő lett a szász-weimari nagyhercegi családnál. Ő mutatta be Károly Ágost főhercegnek Goethét. Eredeti költeményeinél értékesebbek műfordításai: Elegien des Properz (1798); Lucretius: De rerum natura (1821). V. ö. *Knebel-Döberitz*, K. L. von K. (Weimar 1890).

2. *K.*, *Walther von*, német vulkanológus, szül. 1880 ápr. 13., megh. 1907 júl. 10. Lelkes kutató volt s már 26 éves korában magántanár a berlini egyetemen. 1907-ben Izland szigetén kutatva, Rudloff festőművésszel együtt a Massen-Askja vulkán krátertavában ott veszett. Expedíciójuk harmadik társa, Spethmann mindent elkövetett felkeresésükre, de hiába. Több értékes tanulmányt írt a barlangokról, vulkánokról stb.

Knebelit (ásv.), az olivinnel rokon; rombos kristályok, többnyire csak lemezes-rudas szerkezetű gömbök. Fehéres, szürkés, barnás, zöldes, vörösses, feketés; áttetsző v. opak, kissé fénylő v. egészen fénytelen. Mangán- és vasortoszilikát:

$$(Mn,Fe)_2SiO_4$$

Termőhelye Ilmenau Thüringiában, továbbá Dannemora, Hilläng és Vester-Silfberget Skandináviában.

Kneginec, adók. Varasd vmegye varasdi j.-ban, (1910) 1402 horvát lak., u. p. Varasdteplicz. Közelében vannak annak a várnak romjai, melyben Endre herceget fogva tartották.

Kneipp, *Sebastian*, német kat. pap, hidropata, szül. Stefansriedben Ottobeuren mellett, 1821 máj. 17., megh. Wörishofenben 1897 jún. 17. Egészen 21 éves koráig takács volt, aztán Dillingenben és Münchenben kat. teológiát tanult, 1852. felszentelték s 1855. Wörishofenben, Türkheim mellett, káplán s 1881. plébános lett. 1848. megbetegedvén, a vizkúrához fordult, amelyet aztán ő maga rendszerré fejlesztett. K. kúrájára tőlünk is számosan mennek Wörishofenbe s 1893. országos magyar Kneipp-egyesület is alakult Budapesten. *Kneipp Ujság* címen az egyesület 1899. folyóiratot indított. 1903-ban Wörishofenben szobrot állítottak neki. Főbb művei: Meine Wasserkur (Kempten 1887, 70. kiad. 1902, magyarul: Vízkurám, ford. *Huszár* Károly, Budapest 1889, dr. *Baján* Miksa, u. o. 1893, dr. *Kelen* József, u. o. 1896); So sollt ihr leben (u. o. 1885, 25. kiad. 1900, magyarul: Igy éljetek, ford. *Jagusza* Lajos, Esztergom 1891; Hogyan éljünk? ford. *Ilosvai* Hugó, Budapest 1892); Kinderpflege in gesunden und kranken Tagen (Donauwörth 1891, 17. kiad. 1904, magyarul: Gyermekápolás egészséges és beteg napokban, ford. *Huszár* Károly, Székesfehérvár 1891); Mein Testament (Kempten 1894, 17. kiad. 1902; magyarul: Testamentum, Budapest 1895); Öffentliche Vorträge (u. o. 1894—98, 4 köt., magyarul: Összegyüjtött előadások, az előszót *József* főherceg írta hozzá, u. o. 1895). L. még *Vízzel gyógyítás*.

Kneipp-kávé, l. *Kávépótlékok*.

Kneipp-kúra. *Kneipp* Sebastian (l. o.) bajorországi áldozópap vizkúrarendszere, mely fürdők, borogatások, leöntések, nedves fűben járás stb. alkalmazásából áll. A kúra kiterjeszkedett a diétára és bizonyos teák alkalmazására is.

Kneller *(Kniller)*, *Godfrey, sir*, angol festő, szül. Lübeckben 1646 aug. 8., megh. 1723 nov. 7. Amsterdamban Bol Ferdinandnak volt tanítványa, azután Olaszországban tanult, Németországban élt, végre 1674. Londonban telepedett le, itt mint arcképfestő nagy kedveltségnek örvendett, udvari festő lett és nemességet nyert. Mint vetélytársa, Lely, ő is megvesztegető eleganciájú, de többnyire üres és hideg képmásokkal nyerte el az angol főnemesség kegyét. A londoni National Portrait Galleryben képeinek egész sora található, Hampton Courtban a hamptoncourti szépségek híres 10 képe. Jellemző műve a budapesti Szépművészeti Muzeumban Cecil Robert képmása.

Kneph, Plutarch és Porphyrius szerint az egyiptomi mitológiának Tebában imádott teremtő istene, melyet helyesebben *Kmephis* v. *Kamephis* néven ismernek. Miután Porphyrius azt írja róla, hogy emberi alakja és kék színü bőre van, hogy jogart tart kezében és fején tolldíszt visel, minden valószinüség szerint K. nem más, mint Amon-Rá (l. *Ámon)*, Téba főistene, az «isten-király».

Kneppelhout (ejtsd: —haut), *Johannes*, németalföldi író, szül. Leidenben 1814 jan. 8., megh. Oosterbeekben 1885 nov. 8. Az egyetemi élet rajzolásaival: Studententypen és Studentenleven (1841, 1844), melyek Klikspaan (Csevegő) név alatt jelentek meg, nagy népszerüségre tett szert. Egyéb iratai, úti emlékei, elbeszélései, életrajzi és irodalmi értekezései 12 kötetben összegyüjtve jelentek meg (Leiden 1861—75).

Kneppo *Sándor*, pénzügyi író, szül. Radványban, 1877 szept. 27. A jogi és gazdasági tanulmányok elvégzése után pénzügyi szolgálatba lépett. 1913-ban a pénzügyminisztériumba titkárrá nevezték ki. A szaklapokban megjelent cikkein kívül önálló művei: *A magyar házadó kézikönyve* (Budapest 1911); *A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adózása* (u. o. 1912; *Az új kereseti és jövedelemadó* (u. o. 1913). E Lexikonnak is munkatársa.

Kner *Izidor*, könyvkiadó és író, szül. 1860 febr. 5. Gyomán (Békés vm.), 1882. szülővárosában nyomdát alapított, mely művészi ízlésre törekvő nyomtatványaival válik ki. Számos szépirodalmi és humoros dolgozata jelent meg fővárosi napilapokban és folyóiratokban. Ezeket *Eszmék és viaskodások* (1904), *Eszmék* (1905) és *Kner Izidor agyafurt alakjai* (1913, 2. kiad.) címmel összegyüjtve is kiadta. Ezenkívül a hazai nyomdászati szaklapoknak állandó dolgozótársa.

Kner, *Rudolf*, osztrák zoológus, szül. Linzben 1810 aug. 24., megh. Bécsben 1869 október 27. 1841-ben a lembergi, 1849. a bécsi egyetemre a zoologia tanárává nevezték ki. 1862-ben beutazta Isztriát és a Quarnero szigeteit; 1863. és 1867. ellátogatott Észak-Németországba, Dániába és Svéd-Norvégországba. Számos tudományos és nagybecsü munkája között igen fontos a *Heckel*lel közösen irt Die Süsswasserfische der österreichischen Monarchie (1858) munkája, amelyben hazánk halfaunáját ismerteti.

Kneria (állat), a nyilthólyagú csontoshalak *(Physostomi)* csoportjába tartozó, kis termetü halnem, melyet *Kner* hires ichthyologus tiszteletére neveztek el. Mindössze két faj *(K. angolensis* és *K. spekii)* ismeretes Afrika trópusi részének édesvizeiből.

Knesebeck, *Karl Friedrich von dem*, porosz tábornagy, szül. Karveban 1768 máj. 5., megh. 1848 jan. 12. Részt vett a franciák ellen vívott háborukban 1792—95-ig. Később az 1806. kitört francia-porosz háborúban is harcolt, és az ő érdeme, hogy az auerstädti csata estéjén a király nem esett fogságba. 1813. a király első szárnysegéde lett, mely állásban (Blücher és Gneisenautól eltérően) óvatosságra intette a királyt. A bautzeni csata után pedig Bécsben járt diplomáciai küldetésben. Hátrahagyott iratait 1850. adták ki. Halála után megjelent Erläuterung meiner Sendung 1812 nach Russland, melyben az állítja, hogy az oroszok haditerve ő tőle eredt, ami azonban nem áll.

Knez, l. *Kenéz*.

Knéz, község, l. *Temeskenéz*.

Knezich *Károly*, a szabadságharc vértanúja, szül. Velike Gajavacban 1808., vértanúhalált szenvedett Aradon 1849 okt. 6. Atyja osztrák tiszt volt a horvát határőrezredben. Katonai kiképeztetését Grazban nyerte. 1848-ban százados volt Lembergben, ahonnan Magyarországba jött s Damjanich alatt harcolt a szerbek ellen. 1849 jan. pedig ugyancsak Damjanichcsal a Közép-Tiszához s márciusban a főhadsereghez ment. Az 1849 áprils 4-iki tápióbicskei ütközetben már mint ezredes ő volt a parancsnoka azon dandárnak, melyek a Földváry és Kiss Pál által vezetett 3. és 9. zászlóaljat képezték, s melyek a Tápió hidját iszonyu golyózápor közt rohammal foglalták el. Az április 26-iki komáromi csatát ő kezdte meg, már éjfél után átkelvén dandárával a Dunán. Budavár ostrománál a 3. hadtest parancsnoka volt, mely a vár északi részén küzdött. A junius 20-iki peredi csatában magára vonta Görgey haragját s hadtestparancsnoki állásától elmozdíttatott. Kossuth ezután a Felső-Tiszához rendelte s az ottani tartaléknak lett a parancsnoka.

Knezovljani, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1910) 296 szerb lak.; u. p. Mečenčani, u. t. Majur.

Kniaziewicz (ejtsd: knyazjevics), *Karol*, lengyel tábornok, szül. Assitenben (Kurland) 1762 máj. 4., megh. Párisban 1842 máj. 9. A lengyel tüzérségbe lépett s részt vett az utolsó két felkelésben. A szerencsétlen *macsjejovicsei* csatában (1794 okt. 10) a balszárnyat vezényelte s Kosciuszkóval együtt orosz fogságba került. Innen kiszabadulva a francia köztársaság seregébe lépett s mint egy lengyel légió vezére harcolt Nápoly és Ausztria ellen. A lunevillei béke után egy időre visszavonult. 1812-ben Ponyatovszki herceg hadtestében küzdött vitézül s a Berezina folyón való átkelésnél megsebesült. Ezután Drezdában élt, hol 1822. összeesküvés gyanuja miatt elfogták, de 1826-ban szabadon bocsátották. Az 1830-iki lengyel felkelés kitörésekor Párisba ment, hogy a francia kormány támogatását megnyerje. Itt élt ezután haláláig.

Kniažnin (ejtsd: knyazsnin), *Franciszek*, lengyel költő, szül. 1750 okt. 4. Witebskben, megh. 1807 aug. 26. Końska Wolában (lublini kormányzóság). Eleinte a varsói jezsuita kollégium tanára, a rend feloszlatása után pedig Czartoryski titkára volt. Lírai versei közül egyik-másik a lengyel költészet gyöngyéhez tartozik. Drámái közül legsikerültebb a Cyganie (Cigányok) és a Matka Spartanka (A spártai anya). Összes művei 7 köt. (Leipzig 1835).

Kničanin, *Sztevan*, szerb tábornok, helyesebben *Knityanin* (l. o.).

Knickerbocker (ang., ejtsd: nikkerbokker), eredetileg az az álnév, amely alatt Washington Irving New York humoros történetét megírta. A K. elnevezés később New York régi hollandi eredetü lakosságának, majd általában a newyorkiaknak gúnyneve lett.

Knidia, l. *Knidosz*.

Knidosz *(Cnidus)*, fővárosa a dór szövetségnek Kis-Azsia DNy.-i partján, a Triopion hegyfoknál (l. *Krio)*, részben egy kis szigeten, mely a szárazfölddel töltés által volt összekötve. Itt volt főhelye és központja az Aphrodite-kultusznak. Innen Aphrodite egyik mellékneve (Knidia). Ugyancsak itt őrizték az istenasszony szobrát is, amelyet Praxiteles készített. Márványmásolatai Rómában és Münchenben vannak. A triopiai Apollon ünnepélyei is K. városához fűződtek; e helyen születtek Ktesias orvos, Eudoxos és Agatharchides történetírók; végül K.-nál győzte le 394. Kimon Peisandrost. K. tekintélyes romjai, melyeket Newton kutatott át a mult század 60-as éveiben, rendszeres föltárásra várnak.

Knies, *Karl*, német nemzetgazdasági író, szül. Marburgban 1821 márc. 29., megh. Heidelbergben 1898 aug. 3-án. 1855-ben Breisgau-Freiburgban egyetemi tanár, 1862. a badeni közoktatásügyi tanács igazgatója lett és ebben az állásában dolgozta ki a népiskolák felügyeletéről szóló törvény tervezetét, mely az iskolák felett a felügyeletet egyházi hatóságok helyett világiakra bízza. E miatt később az ultramontánok kívánságára állásából távoznia kellett és 1865. Heidelbergben lett egyetemi tanár. A M. Tud. Akadémia 1895. kültagjává választotta. Főművei: Die Statistik als selbstständige Wiessenschafft (Kassel 1850); Die politische Ökonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode (Braunschweig 1853, 2-ik kiad. 1883); Geld und Kredit (Berlin 1873; 1873—1879 2. rész, az 1. rész 2. kiad., Das Geld, 1885); Weltgeld und Weltmünzen (u. o. 1874).

Kniese, *Julius*, német zongora- és orgonaművész, szül. Rodában (Altenburg) 1848 dec. 11., megh. Drezdában 1905 ápr. 22. 1882-ban kar-

igazgató Bayreuthban. Wagner hűséges és derék harcosainak egyike volt. Művei: Frithjof (szimfóniai költemény); König Wittichis (nyitány).

Kniess csapágyféme, 40 rész cink, 15 rész ón, 3 rész réz és 42 rész ólom ötvénye.

Knigge, *Adolf Franz Friedrich*, báró, német iró; szül. Bredenheckben (Hannover mellett) 1752 okt. 16., megh. Brémában 1796 máj. 6. 1771-ben a hesseni őrgróf udvarához került, 1777. weimari kamarás lett. Lelkes tagja volt az illuminátusok rendjének (l. *Illuminátusok)*, melyről könyvet írt *Philo* címen. K. mint publicista, regény- és drámaíró nagyon termékeny volt, de hírnevét mégis csak egy, a maga korában sokat olvasott erkölcstanító művének köszöni: Über den Umgang mit Menschen (Hannover 1788, újra kiadta *Berends* 1904, magyarra ford. *Nagy* István, Érintkezés az emberekkel, Budapest 1875). Összegyüjtött munkáit *Goedeke* adta ki (Hannover 1844).

Knight (ejtsd: nájt), angol szó, a. m. lovag. Eredetére nézve a X. sz.-ba megy vissza és eredetileg a király kiséretéhez tartozó, vele személyes viszonyban állókat illette meg. Később birtokadományozással volt összekötve (knight's fee). A kereszteshadjáratok korában a lovagi rendek tagjaira is alkalmazták. Jelenleg puszta cím, mely egyes angol rendjelek adományozásával jár és nem örökölhető, de külön, rendjel adományozása nélkül is adományozható. Előbbi esetben a K. szó a rendjel nevével kapcsolatosan használtatik (K. of Garter, of St. Patrick stb.), utóbbi esetben K. Bachelor formában alkalmaztatik. A K. keresztneve előtt Sir címzést viseli.

Knight (ejtsd: nájt), *Charles*, angol könyvkiadó és író, szül. Windsorban 1791 márc. 15., megh. 1873 márc. 9. 1859-ben a hivatalos London Gazette szerkesztője lett. Kiváló érdemeket szerzett a Penny Cyclopaedia (1830—56. 30 köt.), a Penny Magazine (1832—45) és a National Cyclopaedia (1847—51., 12 köt., új kiadás 1866) kiadása által. Behatóan foglalkozott Shakespearerel, kinek műveit jegyzetekkel kiadta (1839, 8 köt.). Művei közül kiemelendők: The Life of Shakespeare (1843); Studies of Shakespeare (1849); London (1841—1844, 6 köt.); Popular History of England (1856—1862, 8 köt., 3. kiad. 1876). V. ö. Alice A. *Clowes*, Charles K., a Sketch (London 1892).

Knight-mótor, l. *Mótorkocsi*.

Knights of labor (ejtsd: nájtsz av lébőr) a. m. *a munka lovagjai*, amerikai munkásszervezet. Eredetileg philadelphiai helyi szervezet volt, mely gyorsan terjedt el az Egyesült-Államokban. A 80-as években egy milliónál több tagja volt, azonban később, a nagy szakszervezeti egyletek fejlődésével elvesztette jelentőségét és ma kb. 100,000 tagja lehet.

Knihinin *(K. Wies*, ejtsd: vjes) falu Galicia Stanislau kerületében, Stanislauval északon határos, (1910) 22,133 lengyel és rutén lak., petroleumtisztító, cserzőipar, butorgyár. Mellette Kolonia falu.

Knikebein, ismert ital, mely vaniliás likőrbe, vagy maraszkino és kurasszo likőrbe ütött nyers tojássárgájából áll.

Knin, város, K. dalmáciai kerületi kapitányság székhelye a Kerka felső völgyében, a K.-spalatoi vasút mellett, a Dinári-Alpok lábánál, mint község (1910) 25,930 lak. Régi erődítményekkel, ferencrendi zárdával és muzeummal. A tinnini püspökség székhelye (l. o.). Jelenleg (1913) építés alatt van a 150 km. hosszú K.—ogulini vasúti vonal, amelyik a Dalmácia felé irányuló forgalom legfontosabb vonala lesz.

Knini püspökség, l. *Tinnini püspökség*.

Kniphofia *Mönch.* (növ., *Tritoma Ker.)*, a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza; 20—30 faja van, ezek a Fokföld, Kelet-Afrika és Madagaszkár között oszlanak meg. Egyes fajok, mint a *K. aloides* Mönch. *(Tritoma uvaria* Gawl.), a *K. praecox* Baker szép virágukért nálunk mint kerti virágok ismeretesek, ki is telelnek. Az utóbbi nálunk májusban virágzik, az előbbi szeptemberben s $^1/_2$—1 m. hosszú levele és szép piros vagy sárga virágú fürtje van.

Knipperdolling, *Bernt*, a münsteri keresztségismétlők (anabaptisták) egyik vezére. Előkelő családból származott és kereskedő volt. Mikor 1534. febr. a fanatikus ujrakeresztelők jutottak hatalomra Münster városában, K. lett Münster polgármestere s *Leydeni János* próféta és király mellett mint *főhóhér* játszott kegyetlen szerepet. Münster bevétele után 1536 jan. a többi vezérrel együtt ő is fogságba került s borzasztó kinzások közt végeztetett ki. Holttestét vaskalitkába helyezve akasztották ki a Lambert-templom tornyában.

Knittelfeld, város Judenburg stiriai kerületi kapitányságban, a Mura völgyében, vasút mellett, (1910) 8053 lak., vasipar, fémárú gyár, állatvásárok.

Knityanin *(Kničanin), Sztevan Petrovics*, szerb tábornok, szül. Knicsben (Kragujevác mellett) 1807 febr. 27., megh. Belgrádban 1855 máj. 26. 1839-ben a szemendriai kerület főnöke lett; Mihály fejedelem alatt 1840—42-ig számüzetésben volt Viddinben. Karagyorgyevics Sándor 1842. visszahívta s az államtanács tagjává nevezte ki. 1848 nyarán, midőn a magyarországi szerbek fölkelésben törtek ki, K. a szerb kormány engedelmével önkéntes csapatot toborzott s ezzel sietett a délvidéki szerbek segítségére. E segédcsapatok (szerviánok) vezére volt előbb ezredesi, később tábornoki rangban. K., aki a magyarok ellen váltakozó szerencsével harcolt, ellenfeleivel szemben humánus volt. Hadai aug. 18. és aug. 30-án vereséget szenvedtek Fehértemplom körül s később Tomasevácz mellett (1848 dec. és 1849 jan.) sem harcolt sok szerencsével. Mihelyt Damjanich a délvidéken felvonult, 1849 febr. K. visszatért hazájába s csak arra a hírre jött ismét vissza április havában, hogy Perczel tekintélyes haddal útban van a szerbek ellen. Ekkor sereget gyüjtve, a titeli fensíkra húzódott, majd később Jellachichcsal egyesülve, visszaverte Perczel támadásait, így a többi között a júl. 7. vívott kátyi ütközetben is. Az 1849 jún. 23-iki vilovai ütközet napján Mosorint védte Guyon ellen sikeresen. K. a szabadságharc leverése után osztrák tábornoki rangot nyert, Szerbiába hazatérve szenátor, 1854. pedig hadügyminiszter lett.

Knivskjälodden-fok, l. *Északi fok*.

Knobelsdorff, *Georg Wenzeslaus von*, német építész és festő, szül. Kuckädelben (Lausitz) 1699

febr. 17., megh. Berlinben 1753 szept. 16. Ő építette a berlini operaházat (1743), a Sanssouci várkastélyt, a Charlottenburgi vár újabb szárnyát stb. Mint festő leginkább az arc- és tájképfestés terén tünt ki.

Knobelsdorff-Brenkenhoff, *Natalyvon* (leánynevén *Eschstruth)*, német írónő, szül. 1860 máj. 17. Hof-Geismarban (Hessen). Berlinben nevelkedett s 1880. feleségül ment K. katonatiszthez. Elbeszéléseivel s regényeivel nagy népszerűségre tett szert. Nevezetesebb munkái: Gänseliesel (Berlin 1886); Hofluft (u. o. 1889); Die Bären von Hohen-Esp (u. o. 2 köt., 1902), továbbá Polnisch Blut (2 köt. 1887), magyarul is megjelent *Kövér* Ilma fordításában: Lengyel vér (Budapest 1908).

Knoblauch, 1. *Edward*, angol színműíró, szül. New Yorkban 1874 ápr. 7. A Harvard-egyetemet látogatta, majd 1896. Londonba költözött. Nevezetesebb művei: The Shulamite (London 1907); The Cottage in the Air (New York 1900); The Faun (u. o. 1911, magyarul Faun címmel előadták a Nemzeti Szinházban, ford. *Sebestyén* Károly); Kismet (London 1911); Milestones (Arnold Bennettel, u. o. 1912, magyarul Mérföldkövek címmel előadták a Vigszinházban, ford. *Kosztolányi* Dezső); The Headmaster (Coleby T. Wilfreddel, London 1913, magyarul Az igazgató úr címmel előadták a Nemzeti Szinházban, ford. *Mikes* Lajos); My Lady's Dress (London 1914).

2. *K.*, *Karl Hermann*, német fizikus, szül. Berlinben 1820 ápr. 11., megh. Baden-Badenben 1895 júl. 1. 1849—53-ban a marburgi egyetemen, 1854—1895. a hallei egyetemen rendes tanár volt. K. vizsgálatai majdnem kizárólag a hősugárzásra vonatkoznak. Az ő és Melloni munkálatai alapján tudjuk, hogy a hősugarak a fénysugaraktól nem különböznek.

Knoch, *August Wilhelm*, német entomológus, szül. Braunschweigban 1742 jan. 8., megh. u. o. 1818 jún. 2. mint a természettan tanára. Főbb munkái: Beiträge zur Insektengeschichte (1781—1783); Neue Beiträge zur Insektenkunde (1801).

Knockabout (ang., ejtsd: nakebaut), olyan bohócok neve, akik blazirtság és bárgyuság mimelésével mulattatják a közönséget.

Knocklofty, lord, l. *Hutchinson*, 2.

Knodalin, Mühlberg által kozmásolaj-, nitrobenzol- és kenőszappanból készitett szer a növényeken élősködő rovarok és hernyók irtására. Felhigítva s permetezve használandó.

Knoke, *Karl*, lutheránus teológus, szül. 1841 okt. 15. Schmedenstedtben. 1885—1911-ig teol. tanár volt Göttingenben. Főbb munkái: Praktisch-theologischer Kommentar zu den Pastoralbriefen des Apostels Paulus (Göttingen 1887—89, 2 köt.); Grundriss der praktischen Theologie (4. kiad., u. o. 1896); Grundriss der Pädagogik und ihrer Geschichte (2. kiad., Berlin 1902).

Knoll, *Konrad*, német szobrász, szül. Bergzabernban 1829 szept. 9., megh. 1899 jún 14. Karlsruhéban, Stuttgartban és Münchenben tanult. Ez utóbbi helyen van legnevezetesebb műve, az új városház előtt felállitott népszerű díszkút (1865). Egyéb munkái közül a Magyarországi Szt. Erzsébetet és gyermekeit a Wartburgból való kiüzés után ábrázoló szoborcsoport emelendő ki.

Knoller, *Martin*, osztrák festő, szül. Steinachban (Tirol) 1725 nov. 8., megh. 1804 júl. 24. Troger Paulnak volt tanítványa. 1755-ben Rómába, 1758. Milanóba ment, 1760—65-ig ismét Rómában élt. Sok tiroli templomot díszített freskókkal és oltárképekkel, így a voldersi kolostortemplomot és a griesi apátsági templomot, azonkívül a bajorországi ettali templomot, az innsbrucki Taxis-palota dísztermét stb. A Troger-féle barok irányból kiindulva, majd erős rokokó jelleget öltve, végül a klasszicizmus hatása alá került.

Knop, *Adolf*, német minerológus és geológus, szül. 1828 jan. 12. Altenauban (Harz), megh. 1893 dec. 27. Karlsruheban, mint műegyetemi tanár. Számos munkája közül a legnevezetesebb Der Kaiserstuhl im Breisgau (Leipzig 1892).

Knopp, 1. *Imre*, festő szül. Budapesten 1867 dec. 29. Tanulmányait a budapesti Mintaarajziskolában kezdte, 1886-tól fogva Weimarban Thedynél, 1889-től fogva Párisban folytatta s Benczúr Gyula mesteriskolájában fejezte be. Először egy női arcképet állított ki Weimarban 1887., de már ugyanez évben Budapesten is kiállította *Foltozó csizmadia* c. képét s ezzel megkezdte életképeinek hosszú sorát, amelyet később főkép hollandiai tartózkodása után az odavaló népéletből vett témákkal tett változatossá. Ily művekre kapta kitüntetéseit: 1895. a kis állami aranyérmet a Műcsarnokban *Utolsó öltések* című képére, 1896. a 2000 frtos társulati díjat *Szent Cecilia* c. képére, 1906. a Ráth-díjat *Vasárnapi főkötő* c. képére. Számos arcképet is festett. A Szépművészeti Muzeumban *Reggeli* és *Fürdés* című festménye láthatók.

2. *K. József*, festő, szül. Pesten 1825., megh. Budapesten 1899. A bécsi és a müncheni akadémián tanult, de a 48-as események hírére hazajött s mint a honvédek piktora, Máriákat festett a zászlókra. A forradalom után a fővárosban arcképeket és csendéletet festett. V. ö. Művészet (1912).

Knopp-féle oldat, a növények vízben való tenyésztésére való, összetétele a következő:

$Co(NO_3)_2$ 1 g., KNO_3 0·25 g., $MgSO_4$ 0·25 g., KH_2PO_4 0·25 g., H_2 0·1000 g., Fe_2Cl_6 0·20 g.

A vízkulturákra ajánlott oldatok között a legrégibb és leghasználatosabb.

Knorr *Alajos*, jogi író, szül. Nagyváradon 1828 jan. 17., megh. Budapesten 1911 nov. 29. Végigküzdötte a szabadságharcot és annak lezajlása után 1850. a biharvármegyei törvényszéknél kapott, mint irnok, alkalmazást. A bíróságnál különböző hivatalokat viselt, 1870. pedig a pesti kir. ítélőtáblánál pótbiró, 1871. rendes biró lett. 1891-ben a nagyváradi ítélőtáblához helyezték át, 1893. nyugalomba ment. Művei: *Önügyvéd* (Budapest 1872, 5. kiad. 1894, pótfüzet 1899); *A magyar magánjog* (u. o. 1873, 2. kiad. 1878); *A magyar váltótörvény és eljárás* (u. o. 1877, névtelenül); *Polgári keresetek kézikönyve* (u. o. 1873, 2. kiad. 1877); *A gyámsági és gondnoksági ügyek kézikönyve* (u. o. 1878): *A csődtörvény magyarázata* (u. o. 1881); *A magyar törvénytár betürendes tárgymutatója* (u. o. 1882—91, 3 köt.); *Magyar általános levelező és házititkár* (az Önügyvéd 2. része, u. o. 1884, 3. kiad. 1896); *A szerzői jog magyarázata* (u. o. 1890); *A sommás*

eljárás és fizetési meghagyás magyarázata (u. o. 1895); *A polgári házasság kötésére, anyakönyvvezetésére és a gyermekek vallására vonatkozó törvényes szabályok* (u. o. 1896); *A házassági perek és eljárás a házassági perekben* (u. o. 1896).

Knorr, 1. *Hugo*, német festő, szül. Königsbergben 1834 nov. 17., megh. Karlsruheban 1904 szept. 29. A karlsruhei akadémián tanult és Behrendsen tájképfestő tanítványa, 1857 óta a karlsruhei műegyetem tanára volt. Hatásos képei többnyire norvégiai, keletitengeri és rügeni tájakat ábrázolnak. A Frithjof-mondához és kivált a Wagner-féle Nibelung-ciklushoz készített illusztrációi révén széles körben ismertté vált.

2. *K.*, *Ludwig*, német kémikus, szül. Münchenben 1859 dec. 2. 1889-ben Jenában, majd 1910. Würzburgban lett egyetemi tanár. Igen fontosak a pirazol-vegyületekre vonatkozó szintézisei. Ezek során fedezte fel az antipirint (l. o.).

Knorr, növénynevek után *Knorr* Georg Wolfgang, a botanikával és paleontológiával is foglalkozó rézmetsző neve; szül. Nürnbergben 1705 dec. 30., megh. u. o. 1761 szept. 17.

Knorria *Sternb.* (növ.), a szilurtól a triaszkorig élt *Lepidodendron*-féle fák törzsének megkövesedett bele, melyen ferde sorokban tompább és hegyesebb dudorok vannak. Mely génuszba tartoznak, rendesen nem állapítható meg. Legtöbbjük az alsó karbonbeli rétegekből került elő.

Knosos, ókori város Kréta szigetén, l. *Knozosz.*

Knote, *Heinrich*, német hőstenor, Wagner-énekes, szül. 1870. Münchenben. Kirchnernél tanult Münsterben. 1892-ben a müncheni Hofoper tagja lett. 1910 óta többször vendégszerepelt Budapesten is.

Knottingley (ejtsd: nottinglé), város Yorkshire angol countyban, (1910) 6682 lak. Sörgyártás, agyagipar.

Knowledge is power (ang., ejtsd: noledzs is paur) a. m. a tudomány hatalom, Francis Bacon Religious Meditations (1598) c. munkájából vett idézet, amely közmondássá vált.

Knowles (ejtsd: nóls), *James Sheridan*, angol színész és drámaíró, szül. Corkban 1784 máj. 12., megh. Torquayban (Devonshire) 1862 nov. 30. Mint színésznek nem voltak különös sikerei, ellenben nevet szerzett magának mint drámaíró. Művei közül kiemelendők: Caius Gracchus (1815); Virginius (1820) és különösen legjobb drámája: The Love Chase (1838). Nagy elterjedésnek örvendett The Elocutionist (28. kiadás 1884) c. munkája; regényei közül George Lovell (1878, 3 köt.) és Fortescue (1878, 3 köt.) érdemelnek említést.

Knowles et Westcott, növénynevek után *G. W. Knowles* angol kertész és *Westcott* neve. Fő munkájok: The Birmingham botanic Garden (London 1836—37).

Knownothings (ejtsd: nónothingsz) a. m. semmit sem tudók, politikai párt az Egyesült-Államokban. Tagjai esküvel fogadták, hogy nem vesznek tudomást semmiről, ami állampolgári kötelességükkel ellenkezik. Az egész mozgalom a rohamos bevándorlás ellen irányult s meg akarta nehezíteni a bevándorlók polgárjog-szerzését és hivatalképességét. A mozgalom irányítója az 1835. alakult *Native American Association* egylet volt. A polgárháború után azonban elvesztette minden jelentőségét.

Knowsley (ejtsd: nószli), angol falu Liverpooltól 8 km.-re ÉK.-re, 1835 óta a Derby grófok székhelye, gazdag képtárral és 810 ha. kiterjedésű parkkal.

Knox (ejtsd: naksz), 1. *John*, Skócia reformátora, a skót református egyház alapítója, szül. 1505. Giffordgateben, megh. 1572 nov. 24. Edinburgban. Glasgowban és St-Andrewsben teológiát és jogot tanult. 1544-ig Haddingtonban jegyző volt, majd tanító lett. Nagy hatással volt élete folyására barátjának, Wishart reformátornak kivégzése. 1547. hitszónok lett s ettől kezdve mindazokban az egyházi s politikai harcokban részt vett, amelyek a reformáció keresztülvitelét megelőzték. Midőn 1547. a franciák St-Andrewst bevették, K., aki az őrsereg hitszónoka volt, szintén hadifogságba került s gályára küldték. 1549-ben kiszabadulván, nagyobbrészt Anglia északi részében terjesztette eszméit. Kat. Mária trónralépte után K. Genfbe menekült, ahol szoros viszonyba lépett Kálvinnal. 1549 májusában, midőn a polgárháború Skóciában kikerülhetetlenné vált, K. visszatért hazájába. Egy Perthben mondott szónoklatának hatása alatt hívei összerombolták a katolikus templomok képeit és oltárait. Ekkor K. fejére díjat tűztek ki, de ez sem akadályozta meg őt abban, hogy mindenfelé tovább hirdesse tanait. Közben közvetítette a skótoknak Erzsébettel, Angolország királynőjével való szövetkezését. Mária anyakirályné halála után (1560) a protestantizmus nagy tért hódított, a katolikus kultuszt Skóciában eltörölték s K., miután az általa szerkesztett hitvallást s egyházfegyelmi könyvet elfogadták, Edinburgban, a St Giles templomban Skócia első református lelkésze lett. Midőn Stuart Mária királynő 1561. Skóciába visszatért, újabb küzdelem várt K.-ra; 1566. elhagyta K. Edinburgot s csak akkor tért vissza, midőn Mária királynő, férjének, a katolikus Darnleynek meggyilkolása után fogságba került. 1571-ben, a királynő pártja által támasztott polgárháború alatt még egyszer meg kellett válnia hivatalától; a béke helyreállta után, 1572 aug. hóban ismét visszatért Edinburgba s ott maradt rövid idő mulva bekövetkezett haláláig. Halála után jelent meg a skót reformáció történetéről írt műve: History of the reformation of religion within the realm of Scotland (1586). E műve azóta több kiadást ért s újra kiadta Mac Gavin 1831. Többi művét újabban összegyüjtötte Laing Dávid s a következő címmel adta ki: The Works of John K. (Edinburg 1863. 6 kötet).

Irodalom. M. Crie, Life of John K. (legújabban Chrichton adta ki, Belfast 1874); Brandes, John K., Elberfeld 1862; Lorimer, John K. and the Church of England, London 1875; Smith, John K. and the Scottish reformation, u. o. 1895; Stalker, John K. his ideas and ideals, u. o. 1904; Lang, John K. and the reformation u. o. 1905).

2. *K.*, *Philander Chase*, amerikai politikus, szül. Brownsvilleben (Pennsylvania) 1853 máj. 6. Az ügyvédi pályán működött, a trösztérdekek védelmében tünt ki és *Morgan* bizalmas barátjai közé tartozott; Mac Kinley elnök 1901. bevette kormányába, mint főállamügyészt (Attorney General) s az maradt Roosevelt kabinetjében is 1905-ig.

Mikor Roosevelt megkezdte nagy harcát a trösztök ellen, K. kilépett a kormányból s 1905—09. Pennsylvania államot képviselte a szenátusban. 1909—13-ig Taft elnök kormányában külügyi államtitkár volt. E minőségében nem sok sikert mutatott fel a nicaraguai forradalom elleni fellépésében és a mandzsuriai vasutak nemzetközivé tétele tervével (1910).

Knox-föld, déli sarkvidék a 66° 35′ d. sz. és 105° 30′ k. h. alatt, a Wilkes-föld (l. o.) legkeletibb része. 140 km. hosszú, lankásan emelkedő, 900—1000 m.-es magaslatokkal.

Knoxville (ejtsd: noxvill), Knox county székhelye Tennessee északamerikai államban; a Holston völgyében, (1910) 36,346 lak., gép- és üveggyár, szén-, márvány- és vasérckereskedés, egyetem, gazdasági iskola. 1817-ig Tennessee fővárosa volt.

Knozosz *(Knosszosz, Knosos, Gnossus)*, a legnagyobb város Kréta szigetén az ókorban. A hagyomány szerint Minos alapította (l. o.). Mitológiai tekintetben fontos volt K. mint a Zeus-kultusz egyik székhelye. A Candia mellett egy órányira fekvő K. helyén e század kezdete óta az angol Evans ásatásai nagy terjedelmű palotaszerű építmények egész rendszerét tárták föl; a főpalota nagy udvar köré csoportosított emeletes helyiségeknek egész tömkelegéből áll, vízvezetékkel, csatornázással, termekkel, szentéllyel, műhelyekkel stb. Az ott talált falfestmények, szobrászati munkák, iparművészeti tárgyak (főleg vázák) díszítő rendszere egészen új, önálló nagy művészettel ismertették meg, melynek fejlődése és virágzása a Kr. e. III. és II. évezredet tölti be. (L. *Minosi művészet.)* Maga a palota a *labrys* (kettős bárd) képében tisztelt istennek e szimboluma után nyerte a *labyrinthos* nevet (l. *Labirint).* Az ásatások közben ezernyi, írásjegyekkel teleírott agyagtáblácskák is kerültek napfényre, de ezen nem görög műveltségnek írását eddig megfejteni nem sikerült. A kutatások eredményét Evans az *Annual of the British School* évkönyveiben közli 1900 óta.

Knth. v. *Kth.*, növénynevek után *Kunth* K. S. (l. o.) nevének rövidítése.

Knubis, az egyiptomi *Chnum* isten (l. o.) görög neve.

Knudsen, 1. *Gunnar*, norvég politikus, szül. Tromöben 1848. A mérnöki pályára készült s mint hajótulajdonos és gyáros fejtett ki nagy tevékenységet. 1892 óta több ízben beválasztották a storthingba s a radikális *Steen* és *Blehr* minisztériumok tagja volt. 1905-ben másodszor volt pénzügyminiszter, de a jún. 7-iki forradalom után visszalépett, mert köztársasági elveinél fogva nem helyeselte az új norvég monarchia felállítását. 1906-ban a storthing alelnöke és az ellenzék vezére lett. 1908 márc.—1910 jan. ő állott a kormány élén s pénzügyminiszter is volt.

2. *K.*, *Jakob*, modern dán író, szül. 1858. Eredetileg lelkész és vallásos író s csak később tér át a regényírásra. Híres Den gamle praest (Az öreg lelkész, 1898) c. regénye, mely a belmissziót tárgyalja. Újabb regényei: Gjäring (Forrongás, 1902); Framskridt (Haladás, 1907); Varulven (A farkas, 1908).

Knut, több dán király neve, l. *Kanut*.

Knutsford (ejtsd: nötsförd), város Cheshire angol countyban, (1911) 5760 lak. Gabonakereskedelem.

Knutsford (ejtsd: nötsförd), *Henry Thurstan Holland, viscount*, angol államférfiú, szül. Londonban 1825 aug. 3. Cambridgeben végezte tanulmányait és azután ügyvéd lett. 1874-ben konzervativ programmal képviselőnek választatta magát, és 1885—86. a Salisbury-kabinetben mint kincstári államtitkár működött. 1887-ben gyarmatügyi államtitkár lett, mely állásától a Salisbury-kabinettel együtt 1892. visszalépett. 1888-ban K. báró címen peeri méltóságot nyert, 1895. viscount lett.

Knutwil, falu és fürdő Luzern svájci kantonban, 4 km.-re Surseetől, a Sur-völgy baloldalán, 544 m.-nyi magasban, (1910) 940 lak. A Knutwiler Bad 491 m. magasban fekszik, vastartalmú ásványvízzel.

Knutzen, *Martin*, szül. 1703., megh. 1751. A logika és metafizika tanára Königsbergben, kinek, mint Kant tanítójának, hatása volt Kant fejlődésére. A Leibniz-Wolff-irány híve. Művei: Elementa philosophiae rationalis (1747 és 1771); Systema causarum efficientium (1745); Von der immateriellen Natur der Seele (1744), mely talán legjelentősebb műve. V. ö. B. *Erdmann*, Martin K. und seine Zeit (1876).

Knüttelvers, sajátos német versforma, a német népköltés gyakori formája, mely a mű-irodalomban is nevezetes szerephez jutott. Igen szabad forma; lényege, hogy négy ütemből áll, az egyes ütemekben van *egy* emelkedő szótag (Hebung) és tetszésszerinti (1—4 szótagra terjedhető) ereszkedés (Senkung); rímei többnyire párosak. A középkori rövid rímpárokból fejlődött és a XVI. sz. irodalmában általában el volt terjedve. Opitz óta, amikor a hangsúlyos jambusok és trochaeusok foglalták el a tért, kiszorult az irodalomból és csak Goethénél ébred ismét Hans Sachs-szal kapcsolatban új életre. Azóta nagy népszerűségre tett szert. Goethe a Faust egyes részeiben, Schiller pedig a Wallenstein táborában (a kapucinus beszédében) alkalmazta. A lírában Heine képezte ki művészien, alkalmasnak találva az ő szeszélyes és irónikus hangulatának kifejezésére. Mai neve csak a XVII. sz.-ban merült fel, régebben a *Knittelhardus* elnevezés alatt ismerték.

Kny, latin növénynevek után *Kny* Leopold berlini botanikus tanár neve, szül. Boroszlóban 1841.

Knyahina, község Ung vmegyében, most *Csillagfalva* (l. o.). Itt hullott le 1866 jún. 9. az a több mint 300 kg. nehéz meteorkő, mely jelenleg a bécsi cs. és kir. udvari muzeum legnagyobb ilynemű példánya.

Knyasevác (1859-ig *Gurgusovác)*, város Szerbiában, a Timok folyó partján, 5500 lak.; van reáliskolája. Egy magaslaton láthatók az 1859. leégett Kula torony romjai, mely (1842—58) politikai foglyok börtöne volt; K.-ot 1876. a törökök elpusztították.

Knyaz (szláv, szerb *knyazia*, oláh *kenéz)*, tulajdonképen úr (v. vőlegény a menyegző napján), délszlávoknál, oláhoknál törzsfőnök, tótul pap értelemben. Oroszországban az ősrégi nemesség, az egykori dinaszta-családok sarja. A K.-osztály-

nak számos rangfokozata van, aszerint amint egyenesen, törvényesen és férfi-ágon vagy balkézről és női ágon származnak le a Rurik-dinasztiából (Rurikovics); egyenranguak Gedimin unokájának (Jagello) utódai, minők a Galicin és Trubeckoj hercegek. A K. másik osztályába tartoznak azok az uralkodó, nem orosz eredetű családok, kiknek e méltóságot a cár adományozta, mint a georgiai és a mingréliai hercegek, valamint a tatár kánok ivadékai. Ma az orosz K.-ok két osztályba tartoznak, a kisebbek siatelstvo, a nagyobbak szvetlost. Körülbelül a német Erlaucht, Durchlaucht címnek felelnek meg. Az uralkodóház ivadékai külön kategóriába tartoznak. V. ö. *Almagro*, Notice sur les principales familles de la Russie (Paris 1843). L. *Kenéz.*

Knyazsa, kisk. Árva vm. alsókubini j.-ban, (1910) 318 tót lak.; u. p. és u. t. Alsókubin.

Knysna, a délafrikai Unió fokföldi tartományának egyik kerülete az Indiai-oceán és az Outeniqua meg Lange Kloof (1600 m.) nevű hegyláncok közt, 2098 km² területtel, (1911) 7030 lak., igen szép erdőkkel, amelyeknek termékei a kereskedelem legkiválóbb cikkei. A K. folyó torkolatánál van főhelye, Melville (950 lak.), amely a partvidék legjobb kikötője.

Koadamiták (új-lat.), Ádám kortársai, ama felfogás szerint, hogy az emberiség nem egy emberpártól származott.

Koadapció, l. *Coadaptio.*

Koadjutor *(coadjutor*, lat., a. m. segéd, társ). A kat. egyházban neve a püspök segédjének, aki az elaggott v. beteges megyéspüspököt kormányzási v. püspökrendi működésében v. mindkettőben segíti. A K.-ok kétfélék: *ideiglenesek*, akik csak a püspök betegsége v. akadályoztatása idejére rendeltetnek ki; *örökösök*, akik utódlási joggal (cum jure successionis) birnak. A mai egyházjog szerint ideiglenes K.-okat kirendelni nem szokás, mert a püspöki közhelyettes (l. o.) a püspököt kellőleg helyettesíti. Jelenleg a püspökök csak örökös K.-t kapnak utódlási joggal és pedig a trienti zsinat határozata szerint, az ügynek az apostoli szék által történt megvizsgálása után, az egyház sürgős szüksége és kitünő haszna esetén. K.-t az nevez ki, akinek joga van a püspöki széket betölteni. Magyarországon az apostoli király. A K. kellékei ugyanazok, amelyek a püspöki méltóságra nézve szükségesek. Az örökös K. a püspök halálával ipso jure a meghaltnak helyébe lép; újabb kinevezés v. megerősítés mellőzésével magát beiktattatja és a püspökség birtokába helyezi. V. ö. *Szeredy*, Egyházjog I.

A magyarországi protestánsok 1734. a bodrogkeresztúri értekezleten elhatározták, hogy minden kerületben a szuperintendensek és minden egyházmegyében az esperesek mellé az előkelőbb világi urak közül egy-egy kormányzótársat, kurátort választanak. Az esperesek mellé választott gondnokokat a latinos világban a reformátusoknál K. kurátoroknak, később segéd-, a debreczeni zsinat óta egyházmegyei gondnokoknak nevezték, illetőleg nevezik.

Koaguláció *(coagulatio*, lat.), így nevezik a kolloidanyagnak a kolloidoldatból való kiválását. A K.-t elektrolitek csekély mennyiségével elő lehet idézni, különösen alkalmasak erre az erős savak. Más anyagok és állapotváltozások is idézhetnek elő K.-t, pl. a fehérjék kolloid oldatában K.-t idéz elő az oltóanyag. K. történhetik hőhatásra is. L. még *Kolloid oldatok* és *Megalvadás.*

Koagulációs elhalás, az elhalásnak (nekrózis) az a faja, mikor az elhalt szövetben rostanyag csapódik ki a szövetnedvből az elhaló sejtekből kiszabaduló fibrin erjesztő hatására. Ide tartozik a vér megalvadása, a fibrines álhártyák képződése a fibrines gyuladások alatt a nyálkahártyák és a savós hártyák felületén, s végül a vértelen infarktusok a vesében, lépben stb. az erek elzáródása következtében beálló elhalás miatt.

Koaks, l. *Koksz.*

Koala v. *erszényes medve* (állat, *Phascolarctus cinereus* Gray), a kúszó erszényesek *(Phalangeridae)* családjába tartozó emlős-faj. Bundája tömött, gyapjas, fölül vörhenyes hamuszürke, alul sárgásfehér; fülei belül fehérek, kívül szürkék; hossza 60 cm. Hazája Új-Dél-Wales s itt az erdők fáin párosan él; igen lassú állat és ausztráliai lajhárnak tekinthető. A benszülöttek húsa miatt vadásszák.

Koalició *(coalitio*, lat.) a. m. szövetkezés, egyesülés. A nemzetközi életben az államok szövetsége közös ellenféllel szemben; az államban pedig a politikai pártok szövetkezése, innen *K.-s kormány* vagy *minisztérium*, amely különböző politikai pártok tagjaiból alakul v. amelyet több párt támogatása tart fenn. (A nálunk 1904—1909. fennállott K.-t l. *Magyarország* története). A munkások K.-joga alatt tárgyalják a német, francia, angol stb. közgazdasági irodalomban a bérmunkások szabad társulási és agitációs jogát munkabérszerződéseik javítása végett. A szakszervezetek alkotásának jogát, a sztrájkjogot a K. azaz a szabad társulás, egyesülés jogára alapítják.

Koaliciós háborúk azok a háborúk, melyeket Európa uralkodói egymással szövetkezve előbb a francia köztársaság, azután Napoleon császár ellen viseltek. A K. célja kezdetben az volt, hogy a forradalmi szellem terjedésének gátat vessenek Európa többi államaiban. Később Napoleon erőszakos hódításainak meggátolására és Napoleon hatalmának letörésére irányultak. A K. 1792—1815-ig tartottak s a következő háborúkra tagolódtak: *Az I. koalició* (1792—1797) Ausztria és Poroszország szövetségéből keletkezett, melyhez 1793. XVI. Lajos kivégzése után Anglia, Hollandia, Spanyolország, Nápoly és a Német-Birodalom csatlakoztak. Poroszország és Spanyolország a *baseli* békében 1795 ápr. kiléptek a koalicióból s Bonaparte Napoleon 1796—97-iki győzelmes itáliai hadjárata után Ausztria is békét kötött *Campo-Formióban 1797 okt.* — A *II. koaliciót* (1799—1802) Pitt, angol miniszterelnök hozta létre s részt vettek benne Anglia, Ausztria, Oroszország, Nápoly, Portugália és Törökország. A koalició 1799. győzelmesen harcolt Itáliában, de Napoleon 1800 jún. 14-iki *marengói* győzelmével mindent visszaszerzett. Ausztria és a Német-Birodalom *Lunevilleben* kötött békét 1801 febr. Napoleon első konzullal, Anglia pedig *Amiensben* 1802 márc. — A *III. koalició* (1805) szintén Pitt műve. Tagjai voltak Anglia, Ausztria,

Oroszország és Svédország. Az austerlitzi csata után Ausztria *Pozsonyban* 1805 dec. kötött békét Napoleonnal. — A *IV. koalició* (1806—1807) az előbbiek és Poroszország szövetsége (Ausztria kivételével) s a tilsiti békével (1807 júl.) végződött, mely Poroszországot megalázta s Oroszországot Napoleon szövetségesévé tette. — Az *V. koalició* v. a *német szabadságharc* (1813—1814) Poroszország, Oroszország és Ausztria szövetsége, mely a *lipcsei* csata (1813 okt. 16, 18—19) és Franciaország inváziója után Napoleon első lemondását eredményezte; befejezte az *I. párisi béke* (1814 máj. 30). — A *VI. koalició* (1815) az Elba-szigetéről hazatérő Napoleon ellen egész Európa haderejét mozgósította. A háborút és Napoleon sorsát az angol és porosz seregek döntötték el a *waterlooi* csatában (1815 jún. 18), mire a *II. párisi béke* befejezte a K.-at (1815 nov. 20). A K. részletes lefolyását l. *Franciaország* története és *Napoleon* alatt.

Koaliciós kormány, l. *Koalició*.

Koanza, afrikai folyó, l. *Quanza*.

Koaptácio *(coaptatio,* lat.) a. m. összeillesztés, így sebészetben a sebszélek, törött csontvégek stb. összeillesztése.

Koarata, város Abesszíniában, a Tana-tó délkeleti partján, azelőtt 12,000, most, a mohammedánok kiűzetése után mintegy 1000 lak. Fontos kereskedelmi központ. A városnak szent hirben álló temploma van, melybe csak a négus és a püspök léphetnek be lóháton.

Koaszti várispánság, Baranya vmegye határában feküdt s Pécstől keletre hozzátartozott Mislen, melyet IV. Béla 1266. jogos tulajdonosainak, Farkas comes fiainak visszaadatott. Ugyanez időben a koaszti várjobbágyok egy része magát és földjeit a nyúlszigeti monostornak ajánlotta fel. Ugyanezt tette 1267. Petre és Pál koaszti várjobbágy is a maga vajszlói (ormánközi) földjével. Vajszlóban tehát a várföldeken kivül magánbirtokok is voltak. Ezóta Vajszlót Baranyához számították. A vár területéhez tartozott még Boxa is. A XIV. sz.-on túl a várispánságnak nincs nyoma. V. ö. *Pesty*, Várispánságok (283—7).

Koáta, a fekete pókmajom *(Ateles paniscus* L.) neve hazájában (Guayana, Peru és Brazilia). L. *Pókmajom*.

Koáti (*Nasua*, állat), a Mosómedve-félék *(Procyonidae)* családjába tartozó állatnem. Orra ormányalakúan megnyúlt, a száját messze meghaladja; teste nyúlánk, talpai csupaszok és szélesek, kerekített fülei rövidek. Két faj ismeretes. A *vörösorrú K. (Nasua rufa* Desm.), 100—105 cm. hosszú, miből farkára 45 cm. jut, vállmagassága 27—30 cm. Alapszine vörösses szürkésbarna, hasán sárgás; orrtöve mentén fehér sáv fut le; farkát sárgásbarna és sötétbarna gyűrűk díszítik. Dél-Amerikában az egyenlitőből Paraguay-ig honos. A *fehérorrú K. (Nasua narica* L.) nagyságra és színre megegyezik nagyjában az előbbivel. Észak-Amerika D.-i részében és Közép-Amerikában honos. Wied herceg társas és remete K.-t különböztetett meg, az újabb vizsgálatokból azonban kiderült, hogy csak a vén hímek élnek remeteéletet.

Koba *(Coba)*, Francia-Guinea egyik vidéke, Szenegambiától D.-re, l. *Kapitai*.

Koba, abesszíniai űrmérték = 1·016 l., de értéke az árunemek szerint változik.

Kobak, l. *Kabak*.

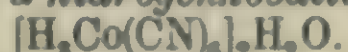
Kobalt *(Cobaltum)*. Fémes elem. Vegyületeiben mint pozitiv gyök szerepel; jele Co, atomsúlya 58·6. Természetben különösen arzénnel és kénnel vegyülve fordul elő. Kevés fémes K.-ot a meteorvasban is találtak. Fontosabb ércei: a *szmaltin* $CoAs_2$, *kobaltin* $CoS_2.CoAs_2$, *kobaltkova* $(CoNi)_3S_4$ változó kobalt- és nikkeltartalommal stb. Előállítása az érceiből úgy történik, hogy ezeket pörkölik és K.-oxidot készítenek belőle. A K.-oxidot szénnel redukálják és nyerik a K.-ot. Tisztán előállítva fehér, fényes, nyujtható fém; a mágnes vonzza, fs. 8·9. Száraz levegőn tömör állapotban nem változik, hevítve oxidálódik. Savakban hidrogén fejlődése közben feloldódik. Vegyületeiben kétféle gyökként szerepel, mint *kobaltogyök* $C^{IV}_{o_2}$, és mint *kobaltigyök* $C^{VI}_{o_2}$. Sói kristályviztartalmu állapotban rendesen rózsaszinüek, vízmentes állapotban kékek. A K. vegyületei üvegbe olvasztva, azt gyönyörű sötétkékre festik; ez a K. vegyületeinek főalkalmazása. Az e célra használt «szmalte» lényegében K.-káliumszilikátból áll. A *K. sóit* Antal János dr. a káliumcianiddal való mérgezés ellenszeréül ajánlotta.

Kobaltaluminát, l. *Kobaltkék*.

Kobaltammonia-vegyületek, *kobaltaminek*. Kobaltsókból levegő jelenlétében, ammonia hatására keletkező vegyületek. Szerkezetüknek megállapításával főleg *Werner* zürichi tanár foglalkozott. Egy kobalti atomra 2—6 ammonia juthat és eszerint megkülönböztetünk di-, tri-, tetra-, penta- és hexamin-vegyületeket. A három ammoniát tartalmazó K.-et dichro-, a négy ammoniát prazeo-, az öt ammoniát rozeo- és purpureo-, a hat ammoniát tartalmazót pedig luteo-kobaltsóknak is nevezik. A K. többnyire igen szép színüek.

Kobalt-bronz, fémfényű, ibolyaszínű por, mely foszforsavas kobaltoxidulammoniák. A tapéta- és színes papirgyártásban használják.

Kobaltcianid, *kobaltocianid, kobaltcianür:* $Co(CN)_2$. Előállítására kobaltoacetát-oldatot hidrogéncianiddal vagy egyenértékű káliumcianiddal elegyítünk, mikor is 3 molekula kristályvizet tartalmazó K. válik ki az oldatból hússzínű csapadék alakjában. 280°-on elveszíti vizét és kék színűvé válik. Káliumcianidban mint *káliumkobaltocianid:* $K_4[Co(CN)_6]$ oldódik. Ez a só kristályos állapotban ametisztszínű, könnyen szétfolyó és nagyon kevéssé állandó. Alkalikus oldatban oxigén hatására könnyen *káliumkobalticianid:* $K_3[Co(CN)_6]$ keletkezik belőle. Ebből a sóból állítható elő a *hidrogénkobalticianid:*

$$[H_3Co(CN)_6]_2H_2O.$$

Kobaltcianür, l. *Kobaltcianid*.

Kobalt-ércek (bány.). A kobalttartalmú érceket kék üveg (smalte) gyártására használják; e célra leggyakrabban feldolgozott ércek: Smaltit 15—20, sőt 28% kobalt- és nikkeltartalommal, kobaltin vagy fénykobalt 35·5% kobalttartalommal és Wad, vagy feketekobaltföld 15·2% kobalttartalommal. Rendesen nikkelércekkel együtt fordulnak elő.

Kobaltfény (ásv.), a *kobaltin* magyar neve; nem igen használatos.

Kobaltfoszfátok. Igen különböző összetételű K. ismeretesek, melyek úgy készülnek, hogy foszforsav vagy foszforsavas sók vizes oldatát kobaltosók vizes oldatával elegyítik.

Kobaltin v. *kobaltfény (cobaltin* ásv.), többnyire kockákban kristályosodik; izomorf a pirittel. Kristályai gyakran benőttek. Leginkább csak szemcsés-szálas halmazokban. Vöröses ezüstfehér, gyakran szürkére futtatva; erősen fémesfényű. Kobaltarzénszulfid CoAsS, többnyire kevés vasat tartalmaz. A kristályos palák érctelepeiben kalkopirit, pirit és magnetit társaságában terem: Tunaberg, Vena, Riddarhytta Svédországban, Skutterud Norvégiában; ércterekben: Siegen Németországban, a Kaukázusban Daskesszan mellett 60 cm.-nyi telep. Igen becses kobaltérc. Mint ritkaság nálunk Oraviczán fordult elő.

Kobaltkarbonát, *kobaltokarbonát, szénsavas kobalt:* $CoCO_3$. Víztől mentes K. keletkezik, ha széndioxiddal telített nátriumhidrokarbonát-oldatot kobaltokloriddal 140°-on melegítünk. Alacsony hőmérsékleten víztartalmú só keletkezik. Ez a só $CoCO_3.6H_2O$ összetételű amorf vörösszínű csapadék, mely víz alatt hidegen tartva, lassanként kristályossá válik. A víztől mentes só vízben, sőt hidegen erősebb savakban is alig oldódik. A víztartalmú só szénsavas vízben kissé oldható.

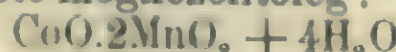
Kobaltkék *(kobaltoxidultimföld, kobaltultramarin, Thénard-kék, királykék)*, kék festék, lényegében kobaltaluminátból áll: $CoAl_2O_4$, melyet foszforsavas kobaltoxidul és aluminiumhidrát v. timföld és kénsavas kobaltoxidul benső keverékének izzítása által állítanak elő. Arzénsavas kobaltoxidulból és aluminiumhidrátból előállítva *bécsi kéknek* nevezik. K. az ultramarinhoz hasonló, üveg és porcellán festésére használják.

Kobaltklorid, *kobaltoklorid, kobaltklorür:* $CoCl_2$. A fémkobalt klórgázban hevítve, kobaltokloriddá ég el. A vegyületet egyszerűbben úgy állíthatjuk elő, hogy fémkobaltot vagy kobaltkarbonátot sósavban oldunk és a sót kikristályosítjuk. Ilyenkor $CoCl_2.6H_2O$ összetételű hidrátja válik ki szép vörösszínű monoklin oszlopokban. Víztől mentes állapotban kékszínű és ilyenné válik már enyhe melegítésre vagy száraz levegőn is. E színváltozás miatt a kobaltokloridot szimpatetikus tinta készítésére használják. Ha t. i. e só hígított oldatával papirosra írunk, az írás halavány rózsaszínénél fogva nem látható, de melegítéskor szép kék színben tűnik elő és kihűléskor ismét eltűnik. Az ú. n. időjósló képek, melyek színüket a levegő nedvességétől függően változtatják, szintén kobaltoklorid-oldattal készülnek.

Kobaltklorür, l. *Kobaltklorid.*

Kobaltkovand (ásv.) a. m. Linnéit.

Kobaltmangánérc v. *asbolan, fekete föld-kobalt, fekete kobaltérc* (ásv.), amorf, vese-szőllőalakú, cseppkőszerű tömegek vagy bekérgezések; rendkívül lágy, elkenhető, kissé fénylő v. teljesen fénytelen, át nem-látszó. Víztartalmú kobaltmangánoxid, képlete megközelítőleg:

$$CoO.2MnO_2 + 4H_2O$$

a kobaltot réz is helyettesíti; kevés báriumot és káliumot is tartalmaz. Más kobaltércek társaságában terem: Kamsdorf, Saalfeld, Richelsdorf bányahelyeken Németországban. A gélek csoportjába tartozik (l. *Gél)*. Becses kobaltérc.

Kobaltnitrát, a kobaltnak salétromsavas sója: $Co(NO_3)_2.6H_2O$. Vörös hasábok, vagy monoklin lemezek. Nedves levegőn szétfolyik. Hevítéskor már 100° alatt zöldes folyadékká olvad, magasabb hőmérsékleten nitrogénoxidokat fejleszt.

Kobaltociánkálium *(káliumkobaltocianid)*, l. *Kobaltcianid.*

Kobaltohidroxid, l. *Kobaltoxidul.*

Kobaltokobaltioxid a. m. kobaltoxiduloxid, l. *Kobalt oxidjai és hidroxidjai.*

Kobaltosók, l. *Kobaltsók.*

Kobaltossav, l. *Kobalt oxidjai és hidroxidjai.*

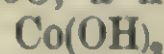
Kobaltoszulfát, *kénsavas kobaltoxidul*, $CoSO_4$, keletkezik fémes kobalt, v. kobalti- v. kobaltoxid és kénsav hatására. 7 mol. vízzel kristályosodva vízben oldható, vörös színű kristályok. A víztől mentes K. mint ásvány bieberit néven ismeretes.

Kobaltoszulfid, l. *Kobaltszulfidok.*

Kobaltovegyületek, a kétvegyértékű kobalt alkatrészt tartalmazó vegyületek.

Kobalt oxidjai és hidroxidjai. *Kobaltooxid* CoO. Kobaltokarbonát vagy kobaltohidroxid hevítésekor keletkezik. A *kobaltohidroxid* $Co(OH)_2$ csapadék alakjában válik le, ha kobalto-só oldatához lúgot adunk. Rózsaszínű kristályos test; sötét ibolyaszínű rombos kristálykákban is előállítható. 100° fölött vizet veszít és *kobaltioxiddá, kobaltszeszquioxiddá* Co_2O_3 változik. A *kobaltihidroxid* $Co(OH)_3$ barnásfekete csapadék. Keletkezik, ha kobalto-sók oldatába klóros mész vagy nátriumhipoklorit lúgos oldatát elegyítjük. Enyhe melegítéskor vizet veszítve, kobaltioxid-hidroxiddá $HCoO_2$ változik, melyet *kobaltossavnak* is neveznek. Ezen sav sójának tekinthető a *kobaltokobaltioxid* v. *kobaltohipokobaltit* Co_3O_4. Fekete higroszkópos por. A kobaltossav sói közül még ismeretesek a *magnéziumhipokobaltit* v. *magnéziumkobaltioxid* $MgCo_2O_4$ és a *cinkkobaltioxid* v. *cinkhipokobaltit* $ZnCo_2O_4$. Az előbbi rózsaszínű, az utóbbi szép zöldszínű test (Rinmann-féle zöld).

Kobaltoxidul, CoO, a kobaltohidroxid:

$$Co(OH)_2$$

gyenge hevítése által állítható elő.

Kobaltoxidulsók a. m. kobaltosók.

Kobaltpapiros (növ.), nem egyéb, mint szűrőpapiros 1—5 százalékos kobaltkloridban áztatva és megszárítva; a K. a nedvesség iránt igen érzékeny, úgy, hogy a szárazon kékes K. nagyon kevés nedvességtől is már megveresedik. A növényélettanban a növények párolgásának (l. o.) bizonyítására használatos.

Kobaltpát v. *szferokobaltit* (ásv.), romboéderek, többnyire csak sugaras-rostos és koncentrikus héjasszövetü halmazok. Üvegfényű, rózsaszínű, a felületén bársonyfeketére futtatódik be. Kobaltkarbonát $CoCO_3$. Termőhelye: Schneeberg Szászországban, Libiola Liguriában.

Kobaltsárga *(indiai sárga, Fischersó)*, sárga festék, mely nem egyéb, mint salétromsavas kobaltoxidkáli (kobaltikáliumnitrit): $K_6Co_2N_{12}O_{24}$; a salétromsavas kobaltoxidulnak ecetsavval megsavanyított oldatából salétromsavas kálival mint sárga kristályos csapadékot állíthatjuk elő. Az

üveg- és porcellánfestésben nyer gyakorlati alkalmazást. A kémiai vizsgálatoknál a kobaltnak a nikkeltől való elválasztására használják.

Kobaltsók. A kobalt vegyületeiben mint két- és háromvegyértékű alkatrész szerepel. A kétvegyértékű kobalt sóit *kobalto-*, a háromvegyértékűet *kobalti-sóknak* nevezzük. Az oldható kobalto-sók savanyú kémhatásuak és összehúzó izüek; a foszfáton, karbonáton és boráton kivül vizben oldhatók. A viztartalmú sók vörös szinüek, a kevés vizet tartalmazók és a vizmentesek többnyire ibolya- v. kékszinüek. Levegőn nem oxidálódnak. (Az egyes sókat l. a neveiknek megfelelő címszóknál). A kobalti gyök főképpen komplex sók alkatrésze. Igy különböző ammoniamennyiséggel egyesülve komplex gyököt alkot, melynek sóit *kobaltiammonia* vagy *kobaltiammin* sóknak is nevezik. Ezeknek többféle sorozata van, neveiket sóik szinétől kölcsönözték. L. *Kobaltammonia-vegyületek.*

Kobaltszeszquioxid, l. *Kobalt oxidjai és hidroxidjai.*

Kobaltszeszquiszulfid, l. *Kobaltszulfidok.*

Kobaltszilikátok, kovasavas kobalt. Csak a *kobaltorthoszilikátnak* van fontossága. Úgy készül, hogy kobaltoxid és kobaltklorid bontó keverékét több órán keresztül kovasavanhidridnek (SiO_2) nagy fölöslegével vörösizzáson hevitik. Káliumhidroxiddal és vizzel való kezelés után mint kékes-ibolyaszinű por marad vissza. Kálium és nátrium kettős sóját a kerámiában *(smalte)* festőanyagul használják.

Kobaltszulfát, *kobaltoszulfát:* $CoSO_4.7H_2O$ keletkezik, ha kobaltfémet kénsavban feloldunk. Igen állandó, vörös monoklin prizmák. Hevitéskor kristályvizet, még erősebb hevitésre kénsavat veszit. A 7 kristályvizet tartalmazó hidráton kivül még más kristályviztartalmú K.-ok is ismeretesek. A háromvegyértékű kobaltnak megfelelő vegyület, a *kobaltiszulfát* zöldszinű, kevéssé ismeretes, nem állandó vegyület.

Kobaltszulfidok, a kobalt vegyületei kénnel. A *kobaltoszulfid* CoS a természetben mint *syepoorit* fordul elő. Hidrátja válik ki a kobalto-sók oldatából, ha ehhez alkáliszulfidoldatot elegyítünk. Híg ásványsavakban nem igen oldódik. A *kobaltokobaltiszulfid* Co_3S_4 a természetben leggyakrabban előforduló kobaltszulfid. A *kobaltiszulfid, kobaltszeszquiszulfid* Co_2S_3 akkor keletkezik, ha kobaltoxidot kénhidrogéngázban mérsékelten melegitünk.

Kobaltultramarin, l. *Kobaltkék.*

Kobaltvirág v. *eritrin* (ásv.), egyhajlású prizmák, amelyek a vivianittal izomorfok; tű- v. hajszálszerű kristályokból álló nyaláb- v. csillagalakú halmazok. Áttetsző vagy átlátszó, üveg- v. gyémántfényű, karmazsin- v. barackvirágpiros. Kristályviztartalmú kobaltarzenát:

$$Co_3As_2O_8+8H_2O.$$

kobaltércek mállási terméke. Dobsina, Úrvölgy; Schneeberg Szászországban, Saalfeld és Riechelsdorf Németországban, Modum Skandináviában.

Kobaltvitriol (ásv.), l. *Bieberit.*

Kobaltvörös, vörös festék, mely nem egyéb, mint foszforsavas kobaltoxidul, $Co_3(PO_4)_2$. A tapétagyártásban nyer alkalmazást.

Kobaltzöld, l. *Rinmann-féle zöld.*

Kobar, a Nilus vidékén előforduló száraz köd.

Kobaš, adók. és pk. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1910) 2015 horvát és szerb lak., postahivatal; u. t. Oriovac.

Kobasičari, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 1150 horvát és szerb lak.; u. p. Kapela, u. t. Belovár.

Kobátfalva (azelőtt: *Kobát-Demeterfalva)* kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri j.-ban, (1910) 530 magyar lak., postahivatal; u. t. Székelykeresztúr.

Kobb *(Cob) Farkas Frigyes* gróf, császári tábornok. Történelmi szerepe szatmári várkapitány korában, a Petróczy, Szuhay, Szepessy-féle fölkelés alkalmával kezdődik, s elejétől végéiglen gyűlöletes. Első ténye a kurucok korrumpálása. Ügynöke, Barkóczy István által, pénzzel, igéretekkel és a «császár szavával» átpártolásra birta a magyar hajdúságot, mely, miután az ő német és horvát hada időközben egyesült a Spankau és Esterházy vezetése alatt álló fősereggel, Györke mellett (Abaujban) 1672 okt. 26. az ütközet hevében vitte végbe árulását, megbuktatva az egész fölkelés ügyét. A legyőzött fölkelőkkel szemben K. szörnyű kegyetlenségeket követett el. Forma szerinti vadászatot tartott rájok, akasztatta, karóba vonatta, kerékbe törette s a halál más kínos nemeivel gyilkolta azt, aki kezébe került. 1677-ben, midőn a fölkelés Wesselényi Pál vezetése alatt ismét komoly fordulatot vett a császáriakra nézve: a bécsi udvar Strasoldo helyébe a kiirtás kérlelhetlen politikáját képviselő K. tábornokot tette kassai főkapitánnyá s a 13 felvidéki megye katonai főparancsnokává. K. azon kezdte küldetését, hogy körleveleket bocsátott ki, melyekre vörös akasztófát, karót és kínzókereket pingáltatott, halálnak halálával fenyegetve mindenkit, aki a kuruckokkal tart, vagy fegyvert mer hordozni. Szavának is állott. Egyedül a kassai piacon 22 magyart húzatott karóba, s azonkivül még 40-et végeztetett ki ugyanott a legkeresettebb kínzások közt. Időközben a bécsi udvar békülékenyebb politikára kényszerülvén, még 1677. visszahívta a «véreskezű» K. tábornokot Kassáról. Neve hosszú időn át átkos emlékezetű maradt; együtt emlegették Spork, Spankau és Caraffa nevével.

Kobdo, város Mongolország Ny.-i felében, a hasonló nevű tartomány fővárosa az Ektag-Altájból jövő Bujantu folyó partján, 1342 m. magasban. Kb. 6000 lakosa van, a kinai-orosz (Peking-Szemipalatinszk) kereskedelmi utak egyikének igen fontos állomása. A tartomány területén van a nagy Ubsza-nor a Tannu-hegység tövében, továbbá a Kirgiz-nor és a Durga-nor.

Kobe, a japáni Szecu-kormányzóság egyik ken-jének (kerület) fővárosa, Nippon-sziget D.-i partján. K. a tőle Ny.-a fekvő *Hiogóval,* amelytől egy többnyire kiszáradt patak választja el, kettős város (1909) 378,197 lak. K. új város mély, biztos kikötővel, melynek mentén az idegenek negyede terül el, a régi város egészen japáni jellegű. Az 1868. az idegenforgalomnak is megnyilott kikötőváros az újabb időben rendkivül nagy fejlődésnek indult. Több kereskedelmi társaság, rizshántoló, állami és magán hajógyárak, papirgyár, gyujtógyárak vannak K.-ban. Rendkivül élénk

kereskedelmi forgalma van a külfölddel. Japán egész külkereskedelmének mintegy 40%-a itt bonyolódik le.

Kobeh, város Darfurban, l. *Kobeyh.*

Kobeljaki, az ugyanily nevű járás székhelye Poltava orosz kormányzóságban, a Kobeljacska és Vorszkla összefolyásánál, vasút mellett, (1907) 10,487 lakossal, vászon- és gyapjuszövéssel; nagy vásárokkal. Közelében van Perevolocsna, ahol XII. Károly serege magát az oroszoknak megadta.

Kobell, 1. *Ferdinand*, német festő és rézmetsző, szül. Mannheimban 1740 jún. 7., megh. Münchenben 1799 febr. 1. Párisban tanult. A régi flamand mesterek hatása alatt festett tájképeket és készített rézkarcokat.

2. *K., Franz*, német festő, *K. 1.* öccse, szül. Mannheimban 1749., megh. Münchenben 1822. Károly Tivadar választófejedelem támogatásával 1776—1785. Olaszországban dolgozott. Mintegy 20,000 rajzot hagyott hátra.

3. *K., Franz*, lovag, német mineralógus és költő, *K. 1.* unokája, szül. Münchenben 1803 júl. 19., megh. u. o. 1882 nov. 11. 1834-ben kinevezték Münchenben az ásványtan ny. r. tanárának, később pedig az ásványtani muzeum őrének. Ő találta fel a stauroszkópot (l. o.). Kiválóbb szakművei: Charakteristik d. Mineralien (Nürnberg 1830—31); Tafeln zur Bestimmung der Mineralien mittels chem. Versuche (München 1833, a 14-ik kiadás 1901-ben jelent meg); Die Mineralogie, populäre Vorträge (Frankfurt 1862); Die Galvanographie (München 1832); Geschichte der Mineralogie (u. o. 1869) stb. Bajor és frank nyelvjárásban irott költeményei ma is népszerűek. Első nagyobb gyüjteménye: Gedichte in hochdeutscher, oberbairischer und pfälzischer Mundart (1839), amelyet több verskötet követett. Magyarul megjelent: Táblázatok az ásványok meghatározására, fordította *Zimányi* Károly (Budapest 1896).

4. *K., Hendrik*, hollandi festő, szül. Rotterdamban 1751 szept. 13., megh. u. o. 1799 aug. 3. Tengeri és tájképeket festett.

5. *K., Jan Baptist*, hollandi festő, *K. 4.* fia, szül. Delfthagenben 1779, megh. Amsterdamban 1814. K., ki Potter hatása alatt állatképeket festett (pl. az amsterdami Rijksmuseumban), a XIX. sz.-ban új életre kelő hollandi festészet első jelesebb mesterei közé tartozik.

6. *K., Wilhelm von*, német festő, *K. 1.* fia, szül. Mannheimban 1766 ápr. 6., megh. 1855 júl. 15. Atyjának volt tanítványa és 1808 óta a müncheni műv. akadémia tanára. A németalföldi mesterek, főleg Wouwermann hatása alatt festett állat- és csataképei a müncheni, schleissheimi és egyéb német képtárakban vannak. Rézkarcokat is készített.

Kober *Leó*, magyar festő és grafikus, szül. Brünnben 1876 szept. 24. Bécsben kezdett festeni tanulni 1893. s miután három évet Münchenben töltött s aztán Párisban és Berlinben élt, számos illusztrációt rajzolt e világvárosok hetilapjaiba, amivel jó nevet szerzett magának idehaza is. Festményeiből és rajzaiból gyüjteményes kiállítást rendezett a Könyves Kálmán művészeti szalonja 1907.

Koberger *(Koburger), Anthoni*, híres nürnbergi nyomdász és kiadó, szül. 1445 körül, megh. 1513 okt. 3. Maradt 236 szép kiadványa (Bázelben és Lyonban is nyomatva), ezek közt van a német Biblia (1486) és Schedel Hartmann Liber Chronicarum-ja (1493), mindkettő szép fametszetekkel, utóbbi hazánkra is fontos. Mint gyermekei gyámja, 1513. unokaöccse, *Johannes* lépett be az üzletbe 1525-ig (megh. 1543 márc. 1.), majd fia, ifj. *K. Anthoni* (1519—22.). Alattuk a kiadványok száma 271 lett, de az üzlet hanyatlott s 1532. megszünt.

Koberstein, *Karl August*, német irodalomtörténész, szül. Rügenwaldban (Pomeránia) 1797 jan. 10., megh. 1870 márc. 8. 1820-ban schulpfortai tanár lett, Nietsche, Wilamowitz-Möllendorf, Erich Schmidt az ő vezetése alatt kezdtek az irodalommal foglalkozni. Főműve: Grundriss der Geschichte der deutschen Nationalliteratur (Leipzig 1827, 6 kiad. 1884-től kezdve).

Kobert, *Rudolf*, német toxikológus, született Bitterfeldben 1854 jan. 3. 1886-ban a dorpáti, 1899. a rostocki egyetemre hívták meg. K. igen nagyszámú dolgozata az egyes gyógyszerek hatásaira vonatkoznak. Több könyvet írt: Lehrbuch der Intoxicationen, 2 kötet (4 kiad. 1904); Lehrbuch der Pharmakotherapie (1897); Kompendium der praktischen Toxicologie, amely 1887 óta sok kiadást ért és Gyakorlati méregtan címen 1892. dr. *Lányi* Pál fordította magyarra.

Kobeyh *(Kobeh, Cobbe)*, az egyiptomi Szudánban fekvő Darfur tartomány hajdani fővárosa és élénk forgalmú kereskedőhely, kb. 6500 lak.

Kobiljak, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1910) 562 szerb lak.; u. p. Rujevački Bešlinac.

Koblenz, 1. *közigazgatási kerület* a porosz Rajnai-tartományban, a bajor Pfalz és Hessen nagyhercegség közt; 6207 km² területtel és (1910) 753,353 lak., 14 járásból áll.

2. *K. (Coblenz)*, a porosz Rajnai-tartománynak s a hasonlónevű kerületnek *székhelye*, (1910) 56,487 lakossal, pezsgő-, szivar-, gép-, zongora- és szappangyártással; moseli és rajnai borkereskedéssel. K. a rómaiak idejében castrum volt. 1018-ban II. Henrik császár a trieri érsekségnek adományozta. 1786-ban a trieri választófejedelmek ide tették át székhelyüket és a francia forradalom idejében ez a város volt a francia emigránsok fő gyülekező helye. 1794-ben a franciák megszállották és 1798. a Rhin-et-Moselle département székhelyévé tették. 1815-ben Poroszországhoz került és 1822. a Rajnai-tartomány fővárosává lett. V. ö. *Baumgarten*, K. und seine Umgebung (1912); *Wegeler*, Beiträge zur Gesch. d. Stadt K. (1882).

Kobler *János*, báni táblai biró, Fiume város történetirója, szül. Fiumében 1811., megh. u. o. 1893. K. már a 40-es években, mint a fiumei patriciusi tanács egyik tagja, foglalkozott Fiume történetével és az 50-es évek óta folyton dolgozott nagy munkáján. 1872-ben miniszteri tanácsosi címmel nyugalomba vonult és azóta egész idejét Fiume történetének szentelte, melyet kéziratban hagyott hátra. Az egész munka (5 kötet) tervrajzát *Fest* Aladár ismertette a Századokban (1894. 643. l.).

Koboa, hangszer, l. *Bandoska.*

Kobofa, *Kobotree* (növ.), l. *Copaifera.*

Kobold, a házi szellemek, különösen a bosszantók és ingerkedők, kiváltképen a bányászokat megtréfáló szellemek német neve.

Koboldmaki (*Tarsius tarsius* Erzleb., állat), l. *Pápaszemes maki.*

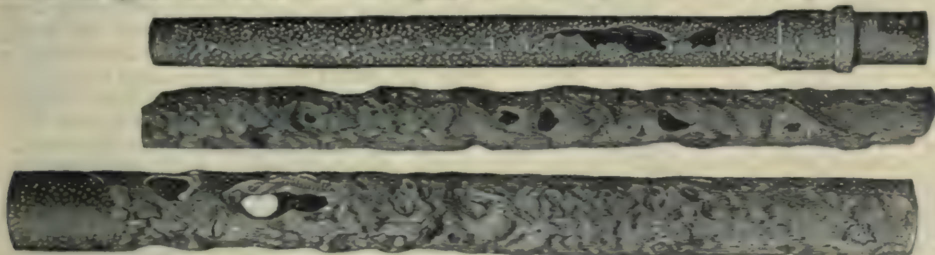
Kobold vára v. *Kabold vára*, l. *Kabold.*

Kobolya v. *kopolya*, árkából kilépett vagy gátat szakított folyóvíz által a parton — nagyobbára örvény v. forgó által vájt — gömbölyű medence, melyben a víz még azután is tartósan megmarad, mikor már a folyó medrébe visszatért. Kenderáztatónak igen alkalmas.

Kóbor, nagyk. Nagy-Küküllő vmegye kőhalmi j.-ban, (1910) 888 magyar lak., u. p. Lemnek, u. t. Kőhalom.

Kóbor *Tamás* (családi nevén *Bermann* Adolf), író és hírlapíró, szül. Pozsonyban 1867 aug. 28. Jogi tanulmányait bevégezve, a Magyar Általános Hitelbank tisztviselője lett; sógora, Kiss József mellett A Hét c. folyóiratnál kezdte irodalmi működését, amely lapnál állandóan megmaradt, de szorgalmasan dolgozik napilapokba is. Társadalmi, éles szatirával megírt tárcacikkei tették ismertté nevét, de mindinkább a szépirodalom felé vitte hajlama s ma egyike kedvelt novella- és regényíróinknak. Meséit és alakjait a nagyváros mindennapi életéből veszi s történeteit nagy realizmussal, de művészien alakítja. Szereti a szatirának már némileg a cinizmus felé hajló faját s nagy technikai ügyességgel is dolgozik. Önállóan megjelent művei közül fontosabbak: *Muzsika és Parfum* (regény, 1893); *Aszfalt* (tárcák, 1894); *Marianne* (regény, 1895); *A félisten* (mesék a hónapos szobából, 1896); *Hoffmann meséi* (fantasztikus történetek, 1897); *A csillagok felé* (regény, 1899); *Budapest* (regény, 1901); *Az élet ára* (regény, 1903); *Idegenek* (regény, 1907); *Munka* (elbeszélések, 1908); *Ki a Ghettóból* (regény, 1911); *Komédiák* (elbeszélések, 1911); *Furcsa tragédiák* (elbeszélések, 1913). K. tett kísérletet a drámairodalom terén is, de kevesebb sikerrel. *Egy test, egy lélek* c. drámáját a Magyar Szinház hozta színre (1910).

Kóbor áram, általában a talajáramoknak az a fajtája, amely az elektromos vasúti sínek vezetékeiből származik. A *Földáram* címszó alatt ismertetjük az elektromos vasútból leágazó egyenáramot, mint K.-ot. Ugyanis nagy áramerősségű vezetéknél nemcsak a visszavezető sínben, hanem a sín körül fekvő talajrészekben is folyik az áram s így áramot vezetnek a talajban elhelyezett fémtárgyak is, pl. gázvezetékek, vízvezetékek csövei, az elektromos kábelek ólomhüvelyei stb. Ez az áram meglehetős erősséget érhet el, így pl. a budapesti telefonhálózat kábeljeinek ólomhüvelyében 10 ampère is lehet az áram. Minthogy a helyi viszonyok következtében megtörténhetik, hogy az áram a fémtárgyat elhagyja és ismét visszafolyik a sínbe vagy az elektromos vasúti telep földvezetékébe, az elhagyás helyén elektrolitikus hatások léphetnek föl. Pl. az ólomhüvely ólmát az áram szivacsos tömeggé alakítja, a hüvely végre is kilyukad s a beszivárgó nedvesség a telefonüzemet a kábelben lehetetlenné teszi. Különösen az elektromos vasúti telepek közelében veszélyes a helyzet. A mellékelt *ábra* a K. által szétroncsolt gázvezetékek fotográfiáját mutatja. A K. káros hatásának megszüntetésére különböző módszereink vannak. Nagy vezetőképességű síneket, jó sínkötéseket kell alkalmazni. A felületi ellenállások az egyes fémtárgyaknál nagyok legyenek (szigetelő anyaggal való bemázolás). A feszültségesésnek az elektromos vasutaknál nem szabad nagynak lenni. Ugyanis elektrolizis csak bizonyos feszültségen túl lép föl. A K. elhárítására szolgáló rendelkezéseket a magyar kereskedelmi miniszter az érdekelt társaságok részvételével megtartott ankéten szabályozta. A vízvezeték szempontjából a K. a vezetékbe bejutható szennyeződés (csatornavíz) folytán egész városok egészségét veszélyeztetheti; újabban éppen emiatt egyes helyeken acélbeton vízvezetéki csöveket is alkalmaznak. Gázvezetékül is használhatók ezek az acélbetoncsövek, amelyek emellett olcsóbbak is a vascsöveknél. A kábelek hüvelyének szigetelési kérdése azonban még nincs megoldva.

Kóbor áram által szétroncsolt gázvezetékek.

Kóbor cigányok, állandóan le nem települt, helyről-helyre vándorló cigányok. A közbiztonságnak állandó veszélyeztetői, letelepítésük, helyhez kötésük, vagy legalább számbavételük és ellenőrzésük a közigazgatásnak eddig még meg nem oldott, régi problémája. Mint csavargók, a kihágási törvény büntető rendelkezései alá vonhatók, a toloncrendelet értelmében a községekből vagy az országból kiutasíthatók, de ennél hatályosabb védelmet látszik velük szemben biztosítani a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. XXI. t.-c., amely dologházba utalásukat lehetővé teszi.

Kóbor eb, a vadászati törvény szempontjából az olyan kutya, amely idegen vadászterületeken gazdátlanul v. kellő felügyelet nélkül szabadon kószál v. vadászik; az ilyeneket a vadászatra

jogosított kártérítés kötelezettsége nélkül elpusztíthatja. (1883. XX. t.-c. 14. §.).

Kóbor jászok, l. *Jazygok.*

Kóborlók, l. *Vagánsok.*

Kóborló madarak v. *barangolók (Aves nomadici)* azok, melyeknek élelem miatt igen nagy területet kell bebarangolniok, amennyiben eledelüket nem tudják egy helyen megkeresni, pl. a cinkék. Megkülönböztetendők ezek a *vándorló* v. *költöző* madaraktól, melyek élelem hiánya miatt évenkint meghatározott időben születési helyüket elhagyják, de bizonyos időben oda ismét visszatérnek, pl. a gólyák stb. A kóborlók ismét lehetnek helyet változtatók (függő cinke, szirti sas, vizi rigó, citromsármány, gébicsek stb.), melyeket a tudományban két egymásba menő körrel ⚭ szoktak jelölni; *igazi K.* (szén-, kékcinke, királyka, fakúszó, kurta kalapácsú stb.), melyeknek a jele egy ferde görbe vonal ⌒ és *rendkívüli K.* (kontyos cinke, molnárcinke stb.), melyeket kettős görbe vonallal ≈ jelölnek.

Kóbor pókok *(Vagabundae)*, l. *Pókok.*

Kóbor vad, l. *Vad.*

Koboz, a hegedűsök lantjának régi magyar neve. A hangszeren négy-hat bélhúr volt tojásdad alakú rezonáló szekrény fölé feszítve. Játszás közben a hangszert ölben tartották. Régi hiteles alakja valószinüen a tamburához hasonlított. L. *Lant* és *Tambura.*

Koboz, *Kozma* Andor (l. o.) írói álneve.

Kobozás *(captura)*, a nemzetközi jogban ellenséges v. semleges kereskedelmi hajóknak lefoglalását jelenti a hadviselő hatalmak valamelyike vagy kalózhajó által. A lefoglaló (captor) csak akkor szerez tulajdonjogot a zsákmányon (franc. *prise)*, ha a zsákmánybiróság a lefoglalást jogosnak jelenti ki. L. *Tengeri zsákmányjog, Zsákmány.*

Kobozmány, l. *Tengeri zsákmányjog, Zsákmány.*

Kobozó-cirkálók, l. *Cirkálók.*

Kobra *(Naia tripudians* Merr., állat), l. *Pápaszemes kígyók.*

Kobrin *(Kobryn)*, az ugyanily nevű járás székhelye Grodno orosz kormányzóságban, a Kobrinka és Mukovca összefolyásánál, kb. 10,408 lak., pálinkafőzéssel. 1812-ben a franciák itt győzelmet vívtak ki az oroszokon. K. a XVI. sz.-ig egy kis fejedelemségnek volt a székhelye.

Kobsa, a kisoroszok kedvelt kéthúros hangszere. Játszóit *kobsar*-oknak nevezték. A *bandura* elterjedésével ez a pengetett hangszer is feledésbe ment. V. ö. *Faminzin* orosz nyelven írt könyvét, A domra és rokonhangszerei (Szent-Pétervár 1891).

Koburg *(Coburg)*, 1. *hercegség*, a szász-koburg-gothai hercegség déli (kisebb) része; területe 561·65 km², (1910) 74,818 lak. s közigazgatási tekintetben a bajor területen fekvő königsbergi kerülethez tartozik. A fővároson kívül még Neustadt, (1910) 7977 iparűző lakossal biró város, Rodach (2812 lak.) és Königsberg (Regiomontanus szül. helye, 891 lak.) is a hercegséghez tartozik.

2. *K., város*, Koburg hercegség fővárosa, (1910) 23,789 lakossal. A város nevezetességei közül említésre méltó több templom és középület, különösen pedig a hercegi kastély (1549), mely az angol-gót építészet egyik remeke. K. környéke festői; a 458 m. magasan fekvő K.-vár 1549-ig a szász hercegek családi vára volt; Wallenstein (1632) nem birta ostrommal bevenni; most múzeum gyanánt szolgál; ebben van az a szoba is, hol Luther 1530. lakott. K. közelében vannak még Kallenberg és Rosenau hercegi kastélyok és Neusess község, hol Rückert hamvai nyugszanak. V. ö. *Karche*, K.-s Vergangenheit (K. 1910); *Köhrer*, Die Feste K. (u. o. 1910).

3. *K.*, Dél-Ausztrália nagy félszigete, mely a Mellville-szigettel a Vandiemen-öblöt zárja be.

Koburg *(Sachsen-Koburg-Gotha)*, német uralkodó és hercegi család, mely a *Wettin* szász fejedelmi ház *erneszti*-ágának egyik elágazása s melyből a jelenlegi *angol, belga, bolgár* és a volt *portugál* uralkodóházak is származtak. A K. család őse *János Ernő* herceg (megh. 1729) volt, ki atyjától, *Jámbor Ernő* hercegtől (megh. 1675) *Saalfeld* hercegséget örökölte s csak bátyjának, *Albertnek* halála után, 1699. jutott K. birtokába. A család azóta a *K.-Saalfeld* nevet viselte. János Ernő dédunokájától, *Ferenc* hercegtől (megh. 1806) származnak a K.-család jelenlegi összes ágai. Ferenc legidősebb fia, *I. Ernő* (1806—44.) 1826. a *gothai* hercegséget örökölte. Ennek idősebbik fiában, *II. Ernőben* (1844—93) kihalt a szász-K.-gothai hercegek egyenes ága. Ifjabbik fia, *Albert* (megh. 1861) *Viktória* angol királynő férje lett 1840. *(Prince Consort)* s így őse a jelenlegi angol uralkodóháznak. Albert második fia, *Alfréd* edinburghi herceg (megh. 1900) örökölte 1893. a szász-K.-gothai hercegséget s ennek unokaöccse, *Károly Eduárd*, Albany hercege a jelenlegi uralkodó herceg.

Ferenc herceg második fia, *Ferdinánd* (megh. 1851) nőül vette 1817. *Koháry Antóniát*, a dúsgazdag Koháry Antal herceg (megh. 1826) örökösét, Magyarország egyik leggazdagabb főura lett s a *K.-Koháry* családnevet vette fel. Idősebbik fia, *Ferdinánd* (megh. 1885) nőül vette *II. Mária* portugál királynőt s ezzel az 1910. trónjavesztett portugál királyi családnak lett az őse. Ferdinánd ifjabbik fia, *Ágost* (megh. 1881) 1843. *Klementina* orléansi hercegnőt (l. o.) vette nőül, kitől a következő gyermekei születtek: *Fülöp*, szül. Párisban 1844 márc. 28., jelenleg szolgálatonkívüli cs. és kir. lovassági tábornok, az aranygyapjas rend vitéze és a magyar főrendiház tagja. Nagy utazásokat tett Braziliában, Japánban s élményeit megírta (magyarul: Vadászatok négy világrészben cím alatt, Budapest 1891). Kitűnt mint éremgyüjtő is s 1891 óta a Magyar Földrajzi Társaság védnöke. 1875-ben nőül vette *Lujza* hercegnőt, II. Lipót belga király legidősebb leányát, kitől 1906 jan. 15. vált el. E házasságából születtek: *Lipót* herceg (szül. Szentantalon 1878 júl. 19.) és *Dorottya* hercegnő (szül. Bécsben 1881 ápr. 30.), ki 1908 aug. 2. *Ernő Günther* schleswig-holsteini herceghez ment nőül. Ágost második fia, *Ágost* herceg (megh. 1907.) 1864. nőül vette *Leopoldina* hercegnőt, II. Pedro braziliai császár leányát (szül. 1847., megh. 1871.). Ennek fiai: *Péter* (szül. 1866), *Ágost Lipót* (szül.

1867) és *Lajos* (szül. 1870). E két utóbbinak számos gyermekei vannak. Ágost legifjabbik fia, *Ferdinánd* (szül. 1861), 1887. Bulgária fejedelme lett (l. o.). Ágost egyetlen élő leánya, *Klotild* (szül. 1846), József főherceg és m. kir. herceg özvegye.

Ferenc herceg legifjabb fia volt *Lipót, belga király* (1831—65, l. o.), kitől a belga uralkodócsalád származik.

Koburger, *Anthoni*, l. *Koberger*.

Koburg-Koháry, l. *Koburg* (család).

Kóbusz (*Cobus*, állat), l. *Vízi antilóp*.

Kobzásjog (ném. *Pfandschaftsrecht*), a régi rajnamelléki pfalzi grófoknak megszűnt joga, amely szerint az elzálogosított állami javakat a zálogösszeg letétele mellett birtokba vehették s birtokban tarthatták, míg azokat az állam ki em váltotta.

Kobzos, középkori magyar zenész és énekmondó, afféle, ami a hegedős; pengetni való húros hangszeren játszott. E név legelőször 1326 és 1364-iki oklevelekben fordul elő. L. ez énekmondókról általában *Lantos* cím alatt.

Kobzos citera, a koboztól (l. o.) abban különbözik, hogy érchúrjait vízszintes helyzetben, tehát citeraszerüen, pengették.

Kóc v. *csepü*, a kendertilolás és fésülés alkalmával keletkező hulladék. L. *Kender*.

Kóc, a magyar bucó (*Aspro zingel* L.) népies neve.

Koca, a nőnemű sertés. *K.-malac* a szopós v. elválasztott; *süldő-K.* a néhány hónapos; *tenyész-K.* a tenyésztésre használt nőnemű sertés.

Kocavadász, aki a vadásztársadalom által elfogadott s követett szabályokat és szokásokat inkább tudatlanságból, mint tudatosan mellőzve csak azért vadászik, hogy a vadászoknak általa irigyelt gárdájába tartozzék s aki a fegyver ügyetlen és nyegle kezelése által inkább a vadásztársakra, mint a vadra veszedelmes.

Kocel, balatonvidéki szlovén fejedelem 861—870. Apja Privina nyitravidéki főember, ki 848. Alsó-Pannóniában a Zala-folyó vidékén kapott birtokot, mely a mai Pécsig terjedt. Itt, a Zala-folyó hajlatában, Mosapurkban, a későbbi Zalavárott ütötte fel székhelyét, hol templomot építtetett Szt. Adorján tiszteletére, melyet Szt. István gazdag adományban részesített (l. *Zalavári apátság*). Privinát 859. megölték a morvák, K. Német Lajoshoz menekült, kitől 861. a dudleipi kerület kivételével visszakapta atyja hercegségét. Utoljára 870. említik, midőn magához hívta Rómából a pápa által pannóniai érseknek kinevezett Methodiust, ki egyideig K. hercegségében működött.

Kócgyapju, l. *Gyapjukóc*.

Koch, 1. *Antal*, magyar geológus-tanár, szül. 1843 jan. 7. Zomborban. 1872-ben Kolozsvárott tanár, 1895. a budapesti egyetemen a földtan és őslénytan tanára. A M. Tud. Akadémiának 1875 óta tagja, 1904—10-ig a Magyarhoni Földtani Társulat elnöke volt. Tanulmányi célból bejárta nemcsak egész Magyarországot s különösen Erdélyt, hanem egész Európát. Munkálkodása felöleli a földtan, ásványtan, kőzettan s őslénytan egész mezejét. Több mint kétszáz dolgozatot írt a hazai s külföldi szakfolyóiratokba. Nevezetesebb munkái: *Beocsin környékének földtani leírása* (1868); *Földtani tanulmányok Eperjes környékén* (1869); *Földtani utazás a Bakonyban* (1871); *A csobánkai s solymári barlangok* (F. K. 1871); *A bogdányi Csódihegy* (F. K. 1872); *A Bakony másodkori képletei* (1876); *Geológiai közlemények a Fruska Goráról* (1882); *Herkulesfürdő és környéke* (1872); *Erdélynek ásványokban való gazdagságáról* (1882); *Erdély ősemlős maradványai* (1878); *Az Aranyi-hegy ásványai* (1885); *A brassói hegység földtani szerkezete* (1877). Nagybecsű monográfiát írt az *Erdélyrészi Medence harmadkori képződményeiről*, amely két részben 1894—1900 között jelent meg. Becses geológiai térképeket készített Kolozsvár, Torda és Nagybánya vidékéről.

2. *K. Béla*, orvos, *K. 1.* fia, szül. 1875 márc. 21. Kolozsvárt. 1904 óta Moson vmegye tiszti főorvosa és a megyei Karolina-kórház igazgatója. A szaklapokban megjelent számos dolgozatán kívül önálló munkái: *Miért lágyulnak el a festékkel bőven megrakott nyirok-mirigyek?* (dijazott pályamunka, Budapest 1898); *A heges bárzsing-szűkületekről s azok sebészi kezeléséről* (u. o. 1903); *A tuberkulózis okairól és az ellene való védekezés feladatairól* (u. o. 1913).

3. *K. Ferenc*, kémikus, szül. 1853 okt. 28-án Zomborban. Tanulmányai végeztével a kolozsvári egyetem kémiai tanszéke mellett tanársegéd lett. 1884—86-ig a müncheni és erlangeni egyetemek kémiai laboratóriumában dolgozott. 1887. a kolozsvári egyetemen az «aromás vegyületek»-ből magántanárrá képesítették és 1897. rendkívüli tanári címet kapott. Az áll. pedagógiumban az ásványtan-kémia tanára. Számos dolgozata jelent meg az analitikai és organikus kémia köréből a kolozsvári Orvos- Természettud. Értesitőben és a Berichte der deutsch. chem. Gesellschaft folyóiratban. Különösen a diazovegyületekkel foglalkozott. Irt ezenkívül több ásványtani és kémiai tankönyvet.

Koch, 1. *Christian Friedrich*, német jogi író, szül. Mohrinban (Neumark) 1798 febr. 9., megh. Neissében 1872 jan. 21. 1840-ben a hallei országos és városi törvényszék, 1841. a neissei hercegi törvényszék igazgatója. K. nagy érdeme, hogy a porosz jogtudományt történeti alapon újjáteremtette. Főművei: Das preussische Zivilprozessrecht (1. köt. Berlin 1847, 6. kiad. 1871); Das Recht der Forderungen nach gemeinem u. preussischem Recht (3 köt., Breslau 1836—43, 2. kiad. Berlin 1858—1859); Lehrbuch des preuss. gemeinen Privatrechts (2 köt., Berlin 1845, 3. kiad. 1857—58); Kommentar zum Allgemeinen Landrecht (4 köt., u. o. 1852—55, 8. kiad. 1883—87).

2. *K., Christoph Wilhelm von*, történetiró és politikus, szül. Buchsweilerben (Elszász) 1737 máj. 9., megh. Strassburgban 1813 okt. 25. A politikai tudományok tanára volt 1771 óta Strassburgban. A francia forradalom kitörésekor, mint az elszászi protestánsok követe, kivitte, hogy a nemzetgyűlés 1790 aug. 17-én elismerte az elszásziak politikai és vallási egyenjogositását. A törvényhozó gyűlésben a rend és igazság érdekében szólalt fel. A konvent uralma alatt Strass-

burgban szembe szállott a jakobinusokkal s ezért fogságba került, melyből csak Robespierre bukása után szabadult ki. Ezután ismét előadásokat tartott s 1802. a *tribunatus* tagja lett. Nevezetesebb művei: Tableau des révolutions de l'Europe dans le moyen-âge (Lausanne 1771, 3. kiadás, Paris 1813, 4 köt.); Tableau des traités entre la France et les puissances étrangères depuis la paix de Westphalie jusqu'à nos jours (u. o. 1802, 2 köt.). E munkáját *Schöll* egészítette ki 1815-ig (u. o. 1817—18, 15 köt.).

3. *K., Eduard Emil,* német zenetörténész, szül. 1809 jan. 20. Solitude várában Stuttgart mellett, megh. 1871 ápr. 27. Stuttgartban. Élete főműve (jeles forrásmunka): Geschichte des Kirchenliedes und Kirchengesanges des christlichen, insbesondere der deutschen evangelischen Kirche (8 köt., 1847—76).

4. *K., Georg,* német festő, szül. Berlinben 1857 febr. 27. Steffeck, Meyerheim és Gussow tanítványa. Mint katonai, vadászati és sportfestő fejtett ki jelentékeny tevékenységet. Nevezetesebb képei: Frigyes császár utolsó hadiszemléje Charlottenburgban 1888 máj. 29. (berlini királyi kastély); Útban Páris felé; Moltke és az idegen tisztek; Hamis start; Ménvásár; I. Vilmos császár vadászaton stb. Az illusztrálás terén is sikerrel működik.

5. *K., Gustav Adolf,* osztrák geológus, szül. 1846. a felsőausztriai Wallern községben. A bécsi k. k. Hochschule für Bodenkultur főiskolán az ásványtan, földtan és talajismeret tanára. Nagy érdemei vannak az osztrák Wels városka földigáz-kútjainak feltárása és Bad Hall gyógyító forrásainak kikutatása körül. Legfontosabb művei a természetes földigázok geológiai viszonyaival foglalkoznak. Ezek: Naturgase der Erde und die Tiefbohrungen im Schlier von Oberösterreich (Wien 1893); Das Welser Erdgas und dessen rationellere Verwertung (u. o. 1911). Mint az ausztriai földigázkérdés egyik legalaposabb ismerőjét több ízben meghívták hazánkba is, úgy az erdélyi, mint a nagyalföldi gázfúrásokhoz szakértőnek.

6. *K., Heinrich Christoph,* német zenész, szül. 1749 okt. 10. Rudolstadtban, megh. u. o. 1816 márc. 12. Nevezetes műve: Musikalisches Lexicon 1802. jelent meg két részben.

7. *K., Johannes,* német protestáns teológus, l. *Coccejus.*

8. *K., Joseph Anton,* német festő, szül. Obergibelnben (Tirol) 1768 július 27., megh. Rómában 1839 január 12. Ifjukorának hányattatásai után 1795. Rómába került és Carstenshoz csatlakozott. Az 1812—15-ig Bécsben töltött éveket kivéve életének nagyrészét Rómában élte le, hol nagy befolyást gyakorolt a német művészekre. Többnyire mitológiai és történeti jelenetekkel élénkített tájképei kemények és tarkák, de a kor édeskés ideális tájképfestését K. nagyszerű, heroikus felfogásával, nagyvonalú rajzaival új alapra fektette. Művei főleg német képtárakban láthatók. A római Villa Massimi Dante-szobáját 4 freskóval díszítette. Rézkarcokat is készített és illusztrációkat rajzolt Dante és Ossian költeményeihez. V. ö. *Jaffé,* J. A. K. (Innsbruck 1905).

9. *K., Karl,* német botanikus, szül. Ettersbergben, Weimar mellett 1809 jún. 6., megh. Berlinben 1879 máj. 25. 1836—38-ig, valamint 1843—1845-ig nagy utazást tett Keleten, később a berlini egyetemen rendkívüli tanár lett. Művei: Reise durch Russland nach dem kauk. Isthmus (2 köt., Stuttgart 1842—43); Wanderungen im Orient (3 köt., Weimar 1846—47). Főműve: Dendrologie (2 köt., Erlangen 1869—72).

10. *K., Ludwig,* osztrák festő, szül. Bécsben 1866 dec. 13. Tanulmányait a bécsi akadémián végezte Eisenmenger, Griepenkerl és L'Allemand vezetésével. Lovasképeket és csatajeleneteket fest. Nevezetes festménye: A zentai csata (1911). Az illusztrálás terén is működik.

11. *K., Max,* német irodalomtörténetíró, szül. Münchenben 1855 dec. 22. 1890 óta a boroszlói egyetemen tanár. Nagyobb művei: Über die Beziehungen der deutschen Litteratur zur engl. im XVIII. Jahrhundert (Leipzig 1883); Gottsched u. die Reform der deutschen Litteratur (Hamburg 1886); Gesch. d. deutschen Litteratur (2. kiadás 1910, Friedrich *Vogt*-tal); Richard Wagner (3 köt. 1907—14). 1886-ban megalapította a Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte folyóiratot.

12. *K., Richard,* a német birodalmi bank elnöke, jogi író, szül. Kottbusban 1834 szept. 15., megh. Charlottenburgban 1910 okt. 15. Biró volt, majd 1870. a kir. porosz bank főjogtanácsosa lett, 1876. pedig a birodalmi bank megalapításakor ehhez lépett át. 1887-ben a birodalmi bank alelnöke, 1890. pedig elnöke lett. 1907 végén az elnökségtől visszalépett. K. az aranyvalutának hatalmas védője és az ipari és kereskedelmi érdekek támogatója volt, ezért az agráriusok részéről sok támadásnak volt kitéve. Visszalépésében ezek a támadások is szerepet játszottak. Művei közül a fontosabbak: Zur Reform des preussischen Konkursrechts (Berlin 1868); Abrechnungsstellen in Deutschland und deren Vorgänger (Stuttgart 1883); Die Reichsgesetzgebung über Münz- u. Notenbankwesen (4. kiad. Berlin 1900); Geld und Wertpapiere (u. o. 1889); Vorträge und Aufsätze hauptsächlich aus dem Handels- und Wechselrecht (u. o. 1892); Die Zivilprozessordnung für das Deutsche Reich etc. erläutert (*Struckman*-nal, 8. kiadás Berlin 1902. 2 köt); Die preussichen Ausführungsgesetze zu den Reichsjustizgesetzen (2. kiad. u. o. 1881).

13. *K., Robert,* német orvos, a modern bakteriológia és a fertőző betegségek elleni tudományos védekezés megalapítója, szül. Klausthalban, Harzban, 1843 dec. 11., megh. Baden-Badenben 1910 máj. 27. Orvosi tanulmányait Göttingenben végezte, utána gyakorló orvos lett; 1872. kerületi orvos Wollsteinban. Itt tengeri malacokon és egereken végzett kisérletekkel bebizonyította, hogy a különböző sebfertőzések okozó baktériumai *egyik állatról a másikra oltással átvihetők.* Ugyanez időben kimutatta, hogy a lépfenés egyének vérében már mások által felfedezett üvegfényű pálcikák élő növényi organizmusok. E munkájának közzététele után 1880. a császári egészségügyi hivatalba hívták, ahol azután a baktériumok vizsgálati módszereit: a *festéssel* való jobban láthatóvá tételüket, *mikrofotográfiával* való objektiv ábrázolásukat, *zselatin táptalajon* való tiszta

tenyészetüket megállapította. Ezt követte az egész addig követett dezinficiáló eljárás fundamentális megváltoztatása: a *beáramló vízgőz* felhasználása a dezinficiálás technikájában. 1882-ben felfedezte a *tuberkulózis bacillusát* és 1884. Kalkuttaban, mint a német kolera-komisszió vezetője, az *ázsiai kolera okozóját*, a kommabacillust; ez alapon azután a kolera elleni védekezés módszereit állapította meg, ami azóta teljesen bevált. Ugyanekkor a *trachomára* és *vérhasra* vonatkozólag végzett nevezetes tanulmányokat. E fáradságos és eredményes tanulmányokért a német állam 100.000 márka tiszteletdíjban részesítette K. Robertet; 1885. pedig a berlini egyetem tanárává és titkos tanácsossá nevezték ki. Ez időszakból legnevezetesebb tanulmányai azok, melyek a *víz*, különösen az *ivóvíz* bakteriológiájára vonatkoznak, amelyekkel a *tifusz* kórtanát vitte jelentékenyen előbbre. 1891-ben a kívánságára Berlinben épült «Intézet a fertőző betegségek ellen» igazgatója lett. Ugyanezen évben a X. nemzetközi orvosi kongresszuson mutatta be nagyszerű újabb felfedezését, a *tuberkulint* (l. o.). 1896-ban az angol kormány megbízta, hogy utazzék Dél-Afrikába a *marha-pestis* tanulmányozására. Rövid néhány hónap alatt kimutatta, hogy a beteg állatok epéjének az egészségesekbe való befecskendezésével az utóbbiakat meg lehet védelmezni a pusztító állatbetegség ellen és gátat vetett a járvány terjedésének. 1897. Indiába utazott, mint az *emberi pestis* tanulmányozásával megbizott német bizottság vezetője; majd ismét visszatért Dél-Afrikába, ahol a *tropikus betegségek* kórtanára nézve tett igen jelentős felfedezéseket. Visszatérve Berlinbe, újból a tuberkulózis tanulmányozásának szentelte magát és különösen a *tehéntej*-kérdésben járult hozzá a vitás álláspontok tisztázásához. 1903-ban ismét Afrikába ment és a *malária* kórokozójának tanára nézve gyarapította az orvosi tudományt. Buluvájóban a *marhák parti lázának* és a *lóhalálnak* megakadályozására mesterséges immunizáló módszereket állapított meg és igen fontos felfedezéseket tett a *tripanozómák* okozta betegségekre vonatkozólag. Afrikából visszatérve a berlini tudományos akadémia tagjául választotta őt Virchow helyére. Ettől kezdve újra behatóan foglalkozott a tuberkulózissal és a tripanozómákkal. 1905-ben megkapta a Nobel-díjat. 1906-ban megint Afrikába ment az *álomkórság* tanulmányozására, amelynek okozóját és gyógyszerét, az *atoxilban*, ugyancsak megtalálta. Ez volt utolsó nagy műve. K. tömérdek kitüntetésben részesült; irodalmi dolgozatai örökbecsű klasszikusaink között foglalnak helyet és határoszlopok az orvostudományok történetében. Főbb munkái: Untersuchungen über die Aetiologie der Wundinfectionskrankheiten (Leipzig 1878); Heilmittel gegen die Tuberkulose (u. o. 1891); Reiseberichte über Rinderpest, Bubonenpest in Indien u. Afrika etc. (Berlin 1898); Die Bekämpfung des Typhus (u. o. 1903).

14. *K., Wilhelm Daniel Josef*, német florista, szül. Kuselban 1771 márc. 5., megh. Erlangenben 1849 nov. 14. 1824-ben Erlangenbe az orvostan és botanika tanárának hívták meg s a botanikus kert igazgatója lett. Legkiválóbb műve: Synopsis Florae Germanicae et Helveticae Frankfurt 1837, 2. kiadás 1843—45, 3. kiad. 1857, németül is 1837—38, 3. kiad. 1890—1901). Ennek kivonata a Taschenbuch der deutschen u. schweizerischen Flora (8. kiad. [Halliertól] 1881). E kitünő munkájába K. Fiume vidékét is belé foglalta s Fiume jellemző növényeit is ismerteti. *Neilreich* Diagnosen der in Ungarn u. Slavonien bisher beobachteten Pflanzen, welche in Koch's Synopsis nicht enthalten sind c. jeles munkájával (Wien 1867) K.-nak e munkáját mintegy hazai flórává egészítette ki.

Koch, természetrajzi nevek mellett v. *Koch* Daniel Josef, vagy *Koch* Karl, vagy pedig *Koch* Ludwig Karl vezetékneve, akik közül az utóbbi Kuselben 1778 szept. 22. szül. és meghalt Nürnbergben 1857 aug. 23.; különösen a levéltetvek és százlábuak tanulmányozásával foglalkozott. Nevezetesebb munkái: Die Arachniden (*Hahn*-nal, Nürnberg 1831—1849, 16 köt.); Die Pflanzenläuse Aphiden (1854—57) és Die Myriopoden (1863).

Kóchal, a magyar bucó (*Aspro zingel* L.) népies neve.

Kochanowski, *Jan*, lengyel költő, szül. Sycynben 1530., megh. Lublinban 1584 aug. 22. Hazájába 1557. tért vissza és Zsigmond Ágost király szekretáriusa lett, később azonban lemondott minden méltóságról és kitüntetésről s visszavonult a a vidéki élet magányába. Báthory István, Zsigmond Ágost király utóda is hiába kisérelte meg a költőt udvarába hívni. A lengyeleknek egyik legjelentékenyebb költője: költőfejedelemnek nevezték. Gyönyörű nyelven írt, ő honosította meg a nyugati formákat a lengyel irodalomban. De jelentősége főképen nagy nemzeti hatásában rejlik. Midőn Párisban tartózkodott, onnan hazaküldötte: Czego chcesz od nas, Panie (Mit akarsz tőlünk Uram) c. versét, ez hazájában oly nagy lelkesedést keltett, hogy az öreg Naglovics őt, az ifjú embert mondotta a legelső lengyel költőnek. Legszebb műveit birtokán: Czarnolasban írta. Sok latin munkáján kívül lengyel nyelven írt munkái közül nevezetesek: Satyr (A szatir, 1563); Treny (Elegiák leánya halálára, 1580); Fraszki (Apróságok, 1584). Irt sok szép dalt. Versben fordította le, illetve átköltötte Dávid zsoltárait (Psalterz 1577). Az Iliaszból tárgyat merített egy antik formájú drámához, kórusokkal: Odprawie posłów (A követek elutasítása, 1577). Latin nyelven is verselt s több alkalmi költeményt is írt. Műveit sokszor kiadták. Legjobb a varsói: Wydamie pomnikowe (1897). V. ö. *Tarnowski*, J. K. (Krakó 1888); *Plenkiewicz*, J. K. Wyd. pomn. (1897); *Hoesick*. J. K. w. świetle dotychczasowych wyników krytyki historycznoliterackiej (Krakó 1908).

Kochel-tó, 7 km. hosszú és 1—4 km. széles tó a Bajor-Alpok lábánál, *Kochel* falu mellett, 605 m. magasban.

Kochemer Loschen (a héber *khakhamlason* a. m. «okos nyelv» elrontott alakja) a. m. tolvajnyelv (l. o.).

Kocher, a Neckar 180 km. hosszú jobboldali mellékfolyója. Ered a *Fekete-* és *Fehér-K.* összefolyásából Oberkochen mellett a Sváb-Jurában, Knochendorf alatt torkollik. Mellékfolyói: Lein, Biber, Kupfer és Bühler.

Kocher, *Emil Theodor*, híres svájci sebész, szül. Bernben 1841 aug. 25. 1872 óta a sebészet tanára a berni egyetemen. K. egyike a világ legnagyobb sebészeinek, ki önálló műtéteivel, mint pl. a golyva-műtéttel, igen becses szolgálatot tett az emberiségnek. Főművei: Die Krankheiten des Hodens (Erlangen 1874); Die Krankheiten der männlichen Geschlechtsorgane (Stuttgart 1897); Chirurg. Operationslehre (5. kiad. 1907); Encyklopädie der Chirurgie (1901--1903, két köt.). 1909-ben megkapta a Nobel-díjat.

Kochia *Roth., seprőfű* (növ.), a Chenopodiaceae *(Libatopfélék)* génusza; mintegy 30 faja fű v. kis cserje főkép Ausztráliában, ezenkívül Közép-Európában, Ázsia mérsékelt övén, Észak- és Dél-Afrikában. A füvek tövükön rendesen elfásodnak. Levelük keskeny, szőrös. Lelapítottan gömbölyded termésükön a viráglepel megmarad száraz, csillagosan álló szárnyak alakjában. Alföldünk szikár, homokos helyein a *K. arenaria* (M.B.) Roth (homoki seprőfű) tenyészik. A *K. scoparia* (L.) Schrad.-ot (vesszős seprőfű) főkép hazánk D.-i és keleti felében termesztik. Vesszős ágaiból seprőt (török seprő) készítenek. Hazája Ázsia és Dél-Európa. A *K. trichophylla* Vilm. szálas levelű, tömött, gömbölyded bokrai úgy zölden (nyáron át), mint őszi vörös szinükben pompás, gyakori díszei a kertnek. Állítólag Kinából származik.

Kochin, l. *Tuberkulin*.

Kochlowitz, falu Oppeln porosz kerület kattowitzi j.-ban, (1910) 7190 lak., vas- és kőszénbányászattal.

Kochmeister *Frigyes* báró, a magyar székesfőváros kereskedelmének egyik hathatós fejlesztője, szül. 1816. Sopronban, megh. Budapesten 1907 szept. 11. A bécsi műegyetemen tanult, majd Budapesten telepedett meg, hol 1842. droguista- és termény-üzletet nyitott és csakhamar a budapesti kereskedelem vezérévé küzdötte fel magát. A gyarmatárú-kereskedelmet ő szervezte és nagy energiával dolgozott azon, hogy a budapesti kereskedelem fellendüljön és kilépve a szűkebb keretekből, önállósuljon. Megalapította a Pesti Lloyd-társulatot, továbbá a budapesti árú- és értéktőzsdét, tevékeny részt vett minden kereskedelmi mozgalomban. Huszonkét évig elnöke volt a budapesti kereskedelmi és iparkamarának, valamint a budapesti keresk. akadémia fentartó testületének, elnöke a budapesti protestáns árvaháznak, amelyet az általa gyüjtött egymillióhatszázezer koronán emeltek. A király 1866. a vaskorona-renddel, később a bárói méltósággal és főrendiházi tagsággal tüntette ki.

Kochowski, *Wespazyan z Kochowa*, lengyel költő, szül. 1633. Gajban (sandomiri járás), megh. 1699. K. a XVII. sz.-i lengyel irod. egyik legkiválóbb költője. Kora izlését követve a vallásos költészet felé fordult s egy nagy eposzt írt: Chrystus cierpiacy (A szenvedő Krisztus, u. o. 1861) címen és sok Mária-éneket. Említést érdemelnek epigrammái és Zsoltárai (Psalmodya polska, u. o. 1695). V. ö. *Nehring*, K. und seine Lyrik (Posen 1884); J. *Czubek*, K. (Krakó 1900); S. *Turowski*, K. na tle wspótczesnom jako poeta (Lemberg 1907).

Kocian *Samu*, jogi író, szül. 1857 aug. 21-én Vukováron. Tanulmányai végeztével 1881. a zágrábi pénzügyigazgatóságnál, 1886. Budapesten a közigazgatási bíróságnál lett fogalmazó, utóbbi helyen hosszabb időn át elnöki titkár volt. 1905. közigazgatási biróvá nevezték ki. A pénzügyi jog körébe vágó művei nagyrészt horvát nyelven jelentek meg, így Az illetéki törvények kódexe és Az adótörvények kodexe c. többkötetes munkája. Leforditotta horvát nyelvre a többi között Mariska Vilmosnak A magyar pénzügyi jog c. művét is. Szerkesztője a zágrábi horvát nyelvű Pénzügyi Közlöny c. folyóiratnak.

Kocian, *Jaroszlav*, cseh hegedűvirtuóz, szül. Wildenschwertben 1884 febr. 22. Már 5 éves korában tünt fel zenei tehetsége, mire Sefcsik prágai tanár (Kubelik mestere) fogadta iskolájába. 1901-ben indult először művész-útra Angliába, onnan pedig Amerikába. 1903-ban Berlinben és Bécsben, ugyanez év dec. és 1904 márc. Budapesten hangversenyezett.

Kocim *(Chocim, Chotin)*, az ugyanily nevű járás székhelye Besszarábiában, 38 km.-nyire a romániai határtól, a Dnyepr jobbpartján, kb. 20,000 lak., akik nagyobbára földmívelők. 1621-ben és 1673. a lengyelek itt győztek a törökökön. 1711-ben a törökök elfoglalták. Az orosz-török háborukban az oroszok 1739., 1769. és 1788. elfoglalták, de mindannyiszor ismét visszaadták. 1812-ben azonban Besszarábiával együtt véglegesen Oroszországhoz került. 1856-ban erődítményeit lerombolták.

Kocirka (növ.), l. *Prunus*.

Kock, 1. *Axel*, svéd germanista, szül. 1851 márc. 2. Trelleborgban. 1890-ben tanár lett a göteborgi főiskolán. Tanulmányai közül a svéd hangsúllyal és nyelvtörténettel foglalkozók tünnek ki. Általános érdekű Om språkets förändring (A nyelv változásáról, 1896) c. műve. K. szerkeszti az Arkiv für nordisk filologi c. folyóiratot is.

2. *K., Paul de*, francia író, szül. Passyban, Páris mellett 1794 május 21., megh. Párisban 1871 aug. 29. Rendkívül termékeny, páratlan népszerüségű író volt, aki regényeinek szinte beláthatatlan sorában könnyű tollal, de minden erkölcsi és művészi törekvés nélkül rajzolta a korabeli francia nyárspolgárt és grisettet. Legsikerültebb művei: M. Dupont (1824); Carolin (1845); La demoiselle du cinquième (1857); La dame aux trois corsets (1865). Egy részüket bohózatnak is feldolgozta. Magyarul megjelentek: A háromnadrágú ember. Ford. *Munkácsi* Kálmán (Debreczen 1854); Cherami. Ford. *K.* F. (Bécs 1860); A fehér ház. Ford. *Egedi* (Eger 1862); A feleség, a férj és a szerető. Ford. *Rajkai* F. J. (Pest 1862); Choublanc úr, aki nejét keresi (u. o. 1863); Víg cimborák. Ford. *Ágai* Adolf (u. o. 1863); Edmond és cousineje. Ford. *Hang* Ferenc (u. o. 1864); A boulevard gyermekei. Ford. *Rózsaági* Antal (u. o. 1864); A háromszoknyás leány. Ford. *Huszár* Imre (u. o. 1864); Martin szamara (Rimaszombat 1864); Tapin asszony. Ford. *Ozoray* Árpád (Pest 1870); A hold kedvese. Ford. *Mártonffy* Frigyes (u. o. 1871); Nyakkendőtlen (u. o. 1873); Friquette. Ford. *Ozoray* Á. (u. o. 1873); Kis patakokból lesznek a nagy folyók. Ford. u. a. (u. o. 1873); A kis bizományos. Ford. *Csukási* József (u. o.

1874); Egy nagyon elgyötört ember. Ford. *Gotthard* Endre (Rimaszombat 1874); A szerelmesek útja (Budapest 1880); Egy férj, aki nejét keresi (u. o. 1880); A milliomos (u. o. 1880); Taquinet, a púpos (u. o. 1881); A bolti leányok (u. o. 1881); Egy férj, akivel tréfát űznek (u. o. 1881); A rémeb (u. o. 1881); Blaguiskoff báróné (u. o. 1881); Az anyajegy (u. o. 1881); Nőm fia (u. o. 1890); A bellevillei szűz. Ford. *Rózsa* Miklós (u. o. 1897); A háromszoknyás leány. Ford. u. a. (u. o. 1897); A szerelem szava. Ford. u. a. (u. o. 1897); Márton úr szamara. Ford. u. a. (u. o. 1897); A háromnadrágos ember. Ford. *Zempléni* P. Gyula (u. o. 1897); A párisi kalandor. Ford. u. a. (u. o. 1897); A fehér ház. Ford. u. a. (u. o. 1897); Szerelmi harc. Ford. u. a. (u. o. 1897); Az após papa (u. o. é. n.); Pantalon asszony (u. o. é. n.). Romainvilleben 1901. szobrot állítottak neki tisztelői. V. ö. L. *Lespés*, La vie de K. (Paris 1873). — Fia, *Henri de K.* (szül. 1819 ápr. 25., megh. Limeilben 1892 ápr. 14), szintén számos regényt és néhány szinművet írt. Állítólag tőle való a Souvenirs de Napoleon III. à Wilhelmshoehe (1871).

Kocka *(kubusz)*, a geometriában oly szabályos poliéder neve, melynek felülete 6 négyzetből áll. Éleinek száma 12 és csúcsainak száma 8, lapszögei pedig 90°-ot tesznek ki (K. a kristálytanban l. *Hexaéder*.) Térfogategységül olyan kocka szolgál, melynek minden éle a hosszúságegységgel egyenlő. Igy pl. a köbméter olyan K., melynek minden éle 1 m. hosszúságú. Ha a K. élét a, a köréje írható gömb sugarát r, a belé írható gömb sugarát ρ jelenti; akkor a K. felszine: $f = 6a^2$; térfogata $t = a^3$; $r = \frac{a}{2}\sqrt{3}$; $\rho = \frac{a}{2}$.

Kockaérc, l. *Farmakosziderit*.

Kockafejezet, l. *Román építészet*.

Kockajáték, az ókorban kedvelt szórakozás volt, mely később nyerészkedő játékká fajult. Szerepelt mint *körjáték*, melynél a kockát egy középen kirajzolt körbe kellett dobni, vagy mint *gödrös játék*, mely a mai gombozáshoz hasonlított. A K. egyik fajtáját a nők játszották öt-öt kaviccsal, melyeket magasra kellett feldobni és a kéz fejével felfogni. A földre esett kockát ugyanazon kéz ujjaival kellett felemelni, még pedig úgy, hogy a felfogott kockák le ne guruljanak. Egy ókori kép 5 kockázó istenasszonyt (Latona, Niobe, Diana, Aglaia, Hileaire) ábrázol. A kockák alakja különbözött a mieinktől. Két széles oldala volt (az egyik homorú, a másik domború) és két keskeny (az egyik egyenes, a másik benyomkodott). A férfiak négy kockával játszottak, melyeket egy pohárból deszkára dobtak. A kockák különböző oldalai számokat jelentettek. Rómában nagy jelentőségre tett szert a K. A kockák itt kristályból készültek, arany betükkel. Claudius császár könyvet írt a K.-ról. A játékszenvedély kiirtását ellene hozott törvények hozásával is megkisérelték, de sikertelenül. Valóságos játékbarlangok keletkeztek (Bajae, Ostia), sőt a szaturnáliákon az egész népet elfogta a játékdüh.

Kockakövezet, olyan útburkolat, mely 20—25 cm. vastag homokrétegre rakott és kockaalakban kidolgozott terméskövekből áll. Az alkalmazott kő lehet gránit, bazalt, trachit stb. A kockák nagysága Budapesten 18 18/18 cm. De használnak kevésbbé forgalmas utakon 18/18/14 cm. méretü háromnegyed kockákat és ugyanilyen méretü csonkagúlaalakú fejköveket is. Külföldön kisebb, 13—16 cm. oldalhosszuságú kockák használatosak.

Kockalőpor, l. *Lőpor*.

Kockamedúzák *(Cubomedusae*, állat), a Tömlős állatok *(Coelenterata)* Csalánzók *(Cnidaria)* altörzsébe tartozó Fátyoltalan medúzák *(Scyphozoa, Scyphomedusae)* osztályának egyik rendjét alkotják. Kockaalakuak, fejlődésük ismeretlen. Négy hosszú tapogatójuk, keresztalakú szájuk és négy párkányszervük van. A Földközi-tengerben egy fajuk él, a *Charybdea marsupialis* Pér. L. *Medúzák*.

Kockás medúzák, helyesebben *kockamedúzák* (l. o.).

Kockázat (ol. *risico)*, a vállalkozásnak az az eleme, mely a vállalkozónak cselekvő hatáskörén kívül esik, amelynek eredményes vagy káros volta rajta kívül álló eshetőségektől függ. Bár a K. kedvező vagy kedvezőtlen eredménye legtöbbször teljesen kiszámíthatatlan, a vállalkozó mégis legalább annyiban fedi saját érdekeit, hogy vállalkozói nyereségébe ezt a K.-ot, azaz esetleges kárt olykép kalkulálja, hogy az egyik ügyletnél esetleg szenvedett kára a másik ügyletnél vagy ügyleteknél elért nagyobb eredményben nyer fedezetet. A K. nagyságának megállapítása különösen a biztosításnak lényeges eleme, ahol a K. a bekövetkezendő kár eshetőségét ill. annak nagyságát jelenti (l. *Biztosítás)*. A K. nagyságának és eshetőségeinek a kiszámítása csak ott lehetséges, ahol az események gyakran fordulnak elő s így a nagy számok törvénye (l. o.) alapján a valószinüség számításának (l. o.) kellő statisztikai alapja van. *Közös* K.-nak nevezik az elemi biztosítás terén azokat az egymással térbelileg kapcsolatban levő biztosított tárgyakat, amelyek, bár külön biztosítás tárgyai, de elemi csapás esetén valószinüleg együttesen fognak kárt szenvedni.

Kockázott, a heraldikában az a pajzs, amely sakktábla alakban több mint kilenc mezőre van osztva.

Koca, nagyk. Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1910) 2834 magyar lak., postahivatallal; u. t. Tata. Közelében Tekevár romjai. K. mellett fakad a jól kezelt Corvin Mátyás keserüviz, melyből Amerikába is szállítanak. Itt készítették 1515. az első hintókocsit, mely innen vette nevét (l. *Kocsi)*.

Kócsag, a Gémfélék családjába tartozó madárnem. Hazánkban két faja ismeretes. A nemes K. *(Herodias alba* L.) Dél-Európától Közép-Ázsiáig honos, télen Afrikában és Indiában él; hazánkban régen igen közönséges madár volt, ma állandóan csak a Kis-Balaton környékén található. A nászruhás hímet a nép helyenként *ezüst-K.* néven ismeri. A kis K. *(Garzetta garzetta* L.) ugyanott honos, ahol a nemes K., hazánkban azonban a Kis-Balaton környékén kívül az Al-Duna és a Dráva mentén is elég gyakori. L. még *Gémfélék*.

Kócsagtoll, *forgó* (l. o.) néven ismeretes fejdísz, több gémfajnak fej- és szárnytollaiból; legértékesebb az ezüstkócsagé. Újabban a K.-at a

jelmezes díszöltönyök kivételével csak a hadseregben használják, de régebben rendkívül keresett díszárúcikk volt, kivált a fekete, mely Kandia szigetéről való volt; a szürke K. Poroszországból, a fehér leginkább Magyarországból került.

Kocsan *(Kocsun, Khabusan)*, megerősített város Khorasszán perzsa tartományban, a felső Atrek mellett, 1254 m. magasban, 15—20,000 lak., fegyver-, ló-, juhbőr-, gyapju- és faggyukereskedéssel.

Kocsány *(pedunculus,* növ.), a hajtásnak az a része, amely a virágot (virág-K.) v. virágzatot (virágzati K.) tartja. A virág lehet K. nélküli, ülő is.

Kocs-Bihar *(Kacs-Behar, Cooch-, Kuch-* vagy *Koch-Bechar)*, brit-indiai hűbérállam Bengáliában Dvar, Dzsalpaiguri és Rangpur közt, 3385 km² területtel, 600.000 hindu és mohammedán lak., akik legalább felerészben a Kocs vagy Kucs nevű benszülött törzshöz tartoznak. A főtermékek rizs, juta, dohány, fa, olaj, stb.; ezek a kiviteli cikkek is, a bevitel főtárgyai pedig cukor, só és rövidárúk. A főváros K. a Torsa folyó mellett, 12,000 lak.

Kóc-selyem, a selyemgubó lefejtése után visszamaradt belső hártyából nyert selyem, amelyet fésüs eljárás szerint dolgoznak fel. A 100 mm.-nél hosszabb szálakból készült fonal *floret*-nek, a 100—40 mm. hosszúságúból készült *chappe*-nak (ejtsd: sap), míg a kurtább kócból készült *bourette*-nek (ejtsd: burett) neveztetik.

Kocsér, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye abonyi járásban, (1910) 3730 magyar lakossal, postahivatallal, u. t. Nagykőrös. Egyike az Alföld legfiatalabb községeinek; 1838. puszta volt 140 lakossal, csak 1863. kezdett állandó települőket kapni Jász-Apátiról; 1877-ben alakult községgé. V. ö. *Hanusz* István, K. (Földrajzi Közlemények XIII. évf. 1885).

Kocsi, *kocsihintó* v. *kocsiszekér*, személyszállításra való kerekes jármű. A K. ama kevés magyar szó közé tartozik, mely a nyugati nyelvekbe jutott. Nevét *Kocs* községtől (l. o.) kapta, hol az első hintó-K.-t készítették (l. alább). A német *Kutsche*, az angol *coach* szó a K.-ból származik. Legbővebben értekezett e szóról *Riedl* F. a Magyar Nyelvőrben. A K.-nak mint járműnek története messze visszanyúlik az őskorba. Már a történelmi korban is nagy szerepet játszott a K. mint közlekedési eszköz. Ázsia és Egyiptom földjéből előkerülő rommaradványok a vadat v. az ellenséget űző királyokat és hősöket kétkerekű K.-kon tüntetik fel. A régi népek taligái és szekerei azonban kényelmetlen voltukkal személyi közlekedés céljainak nem feleltek meg, amiért is erre a célra leginkább a lovaglás volt szokásban férfiaknál és egészségeseknél, a hordószék pedig nőknél és törődötteknél. Nevezetes, hogy a közlekedésre alkalmasabb hintó-K.-nak bölcsője éppen Magyarország, hol a XV. században az első ilynemű K.-t, a bricskát készítették. Az 1494—95. évi udvari számadásokban is említtetnek már a K.-k. (V. ö. *Engel*, Egyetemes Világtörténet 49. köt., Halle 1797 és *Réthei Prikkel* Marián, A K. eredete, Egyet. Phil. Közl. 1897). Egy rendelkezésünkre álló forrás szerint az első szíjakra felfüggesztett, tehát hinta-K.-t 1515. Habermayer nevű kovács a komárommegyei Kocs községben készítette volna. Állítólag Herberstein már 1480-ban említi föl a speciális magyar K.-t, melyet Kocs községben akkori időtájt feltaláltak. Francia okiratok szerint már a XV. sz.-ban kapott egy francia király (melyik ?) a lengyel fejedelemtől egy Magyarországban készült és mint újdonság és kényelmessége által igen becses K.-t, melyet Páris közönsége nem győzött eléggé megbámulni. Ez időtől fogva a K.-készítés egész Európában kifejlődött, de különösen nálunk is. A XVI. sz.-ban a K.-gyártás Pozsonyban már virágzott és 50 mesternek és 100 munkásnak adott foglalkozást. Franciaországban XV. és XVI. Lajos korában állott virágzása tetőpontján. A nagy forradalom alatt azonban ezen iparág számos mással együtt teljesen megszünt és még azután is soká Anglia, Belgium, Hollandia ipara túlszárnyalta. Magyarországon is már a XVII. sz.-ban hanyatlásnak indult ez az ipar és a K.-kat, különösen a mult században, nagyrészt Franciaországból hozták mihozzánk. L. még *Kocsigyártás, Mótor-kocsi, Vasúti kocsi.*

Kocsi, 1. az ugyanily nevű japáni kennek (kerület) és az egykori Toza tartománynak *fővárosa* a Szikok D.-i partján, (1908) 34,518 lakossal, papirkészítéssel, kámforkereskedéssel. — 2. *K. (Kocsin, Cochi* vagy *Kocsi-Bandar), város* Madrasz brit-indiai presidency Malabar nevű kerületében, a tenger partján földnyelven, 20,000, részben a portugáloktól és hollandiaktól származó lakossal, hajóépítéssel. K. Elő-India Ny.-i partján, Bombaytól D.-re az egyedüli hely, ahol nagy hajókat építhetnek; a Ghats erdei adják hozzá az anyagot. 1502. Vasco de Gama itt telepet alapított; 1663. ezt a hollandiak foglalták el és jelentékeny kereskedelmi hellyé alakították, 1795. az angolok foglalták el és 1806. az összes erődítéseket és nyilvános épületeket légbe röpítették. 1814. végleg a britek birtokába került. — 3. *K. (Cochin), brit-indiai hűbérállam* a tenger mellett, Malabar kerülettől É.-ra, 3525 km² területtel, 812,025 lakossal, Ernakolam (21,901 lak.) székhellyel. Ez állam 1792-ig a maiszuri Haidar-Alinak volt hűbérese és csak ekkor hódolt meg az angol kelet-indiai társaságnak.

Kocsiadó, a kényelmi s nem gazdasági szükségletek kielégítésére használt kocsik után szedett adó. Franciaországban, Angliában és Württembergben áll fenn. Hazánkban is volt K. (1875 óta), azonban jelentéktelen pénzügyi eredménye és a kocsigyártásra való káros hatása miatt 1879. eltörülték.

Kocsiálláspénz az a helypénz (l. o.), amit a piacon kocsiról elárúsítónak a vásárjog tulajdonosa (a község, város stb.) részére a vásártartási szabályrendeletek értelmében fizetnie kell.

Kocsibiztosítás, l. *Biztosítás.*

Kocsi-carrousel, l. *Carrousel.*

Kocsi-csapágy, l. *Csapágy.*

Kocsi Csergő, 1. *Bálint*, református tanár és lelkész, szül. Kocson (Komárom vm.) 1647 aug., megh. Hosszúpályiban 1698 után. Kezdetben tanító volt. 1671—74. Pápán iskolaigazgató. 1674 márc. 5. a pozsonyi delegatum judicium elé idézték és a Wesselényi-féle összeesküvésben való állítólagos résztvétele miatt elítélték s Triesztbe és Nápolyba

gályarabságra küldték. Hosszas szenvedések után megszabadulván, 1676. visszatérhetett hazájába s elfoglalta tanári állását Pápán. Közben több helyen lelkészkedett s végül 1698 után megválván lelkészi hivatalától, Hosszúpályiba vonult vissza. Az egész üldöztetési pörnek, fogságának és gályarabságának történetét részletesen megírta Narratio brevis de oppressione libertatis ecclesiarum Hungaricarum cimmel. E munkának első teljes magyar kiadása csak a tizenkilencedik században jelent meg *Kősziklán épült ház ostroma* cimmel, K. Bálint latin munkája után forditotta felső-csernátoni Bod Péter, kiadta Szilágyi Sándor (Lipcse 1866). V. ö. *Mokos* Gyula és *Révész* Kálmán által az Irodalomtörténeti Közlemények 1891—93. évfolyamaiban közölt életrajzi adatokkal.

2. *K. János*, ref. püspök, szül. Kocson (Komárom vm.) 1648., megh. Debreczenben 1711. 1700 jún. 27. a tiszántúli egyházkerület közzsinata püspökké választotta. Művei: De execratione legis (Debreczen 1696); De cognitione Dei naturali (u. o. 1703); Malleus XV. dilemmatum (u. o. 1704).

Kocsidaru (vasúti), a vasutaknál s vágányokkal ellátott rakodóhelyeken használatos emelő szerkezet, mely lényegében nem egyéb, mint egy lapos vasúti kocsira alkalmazott karos daru; a kocsi föladata a vele összekötött darut oda szállitani, ahol éppen rakodni való van. Mozdonyoknak szénnel való megrakásához villamos üzemű K.-kat is alkalmaznak. L. *Daru.*

Kocsi-emelő, l. *Emelőgép.*

Kocsi-ernyő, l. *Ernyő.*

Kocsifogó sorompó. Kocsi-megfutamodások megakadályozására vagy veszélyes vágányra való kitolatás elleni biztositásul — amennyiben nincs eltereló csonka vágány — leginkább alárendeltebb jellegű vasutakon K.-t alkalmaznak. Ez nyitott állásban a vágányon kivül levő, csukott állásban a vágányon keresztbe fektetett erős fa-, vagy vasgerenda. Ez rendszerint elzárható kulcsos függőségek alapján az állomás, vagy elágazás biztositó berendezésébe bevonatik. *Vágányelzáró sorompónak* is hivják.

Kocsi-forgóváz, l. *Vasúti jármű.*

Kocsigyártás, tágabb értelemben az az ipar, mely bármilyen kocsi gyártásával foglalkozik. Szűkebb körben a mi hazai viszonyaink között a *hintó-K.* A kocsigyáros a bognártól abban különbözik, hogy míg a bognár a kocsinak csak faalkotórészeit késziti saját üzletében és a kovács-, lakatos- stb. munkát más iparosoknál csináltatja, addig a kocsigyártó az összes fontosabb munkákat saját üzletében késziti. A kocsigyárban vannak tehát külön műhelyek kerékgyártásra (rendesen gépekkel), szekrény- (korba-) asztalosságra; kovács, lakatos, mázoló, nyerges, lemezelő stb. a kocsinál előforduló speciális munkára. Oly államokban, hol az ipar már fejlettebb, külön gyárak vannak a kerékgyártásra, a kovács- és lakatosmunkákra, lemezelésre, lámpákra és a kocsigyáros csakis a szekrénykészitéssel, nyerges- és mázoló-munkával és a kocsi szerelésével foglalkozik. Kocsiiparunk újabban már a fejlődés tekintélyes fokán áll a hintókocsikat illetőleg. Hátra vagyunk még a gazdasági és teherkocsik gyártásában, amennyiben ezeket többnyire még mindig csak sanyarú helyzetben levő kisiparosok készitik. Újabban a fényűzési kocsigyártókat nagyban foglalkoztatja az automobil szekrényének (carosserie) készitése.

Kocsigyártó, l. *Kocsigyártás.*

Kocsikenőcs, a kocsitengelyek kenésére használt sikamlós anyag, mely nem egyéb, mint mészszappan, ásványolaj és töltőanyag keveréke. A K. hamisitása manapság nagyon elterjedt, úgy, hogy mind több és több gipszet vagy súlypátot, azaz töltőanyagot kevernek a K.-be. A 60—70% hamisító anyagot tartalmazó K. már nem megy ritkaságszámba.

Kocsikilométer, a vasutak teljesítményének kifejezésére szolgáló fogalom, egység, mely azt mutatja, hogy a személy- és árúszállításra szolgáló kocsik egy bizonyos időszakban mennyi utat futottak be összesen, illetőleg mennyi utat tettek meg kilométerben kifejezve.

Kocsikutya, a kocsi hátsó támasztására szolgáló eszköz, midőn az lejtőn fölfelé halad.

Kocsimegfutamodás (vasút). Az egyedül álló vasúti kocsikat, ha azok kellően fékezve nincsenek, az állomásokról a szél vagy tolatás közben a másik kocsitól kapott lökés ereje kihajtja az esésben fekvő pályára, ahol azok nagy sebességgel megfutamodva nagy baleseteket okozhatnak mind a közúti kocsiknak s az útátjáróknak, mind a vonatoknak. Az ilyen kocsik lehető feltartóztatása a pályaőrök és állomások feladata, akiket ilyenkor erre szolgáló villamos harangjellel értesitenek. A pályaőrök a sinekre rőzsekévéket, talpfákat, kavicsot helyeznek. Az állomások nagyobb veszély esetén a kocsikat a váltók feles állitása által kisiklasztják, vagy csonka vágányra vezetik.

Kocsin *(Cochin)*, brit-indiai hűbérállam és város, l. *Kocsi*, 2. és 3.

Kócsi Patkó *János*, szinész, szül. Derecskén (Bihar vm.) 1771 aug. 15., megh. Kolozsvárott 1842 febr. 14. Rövid katonáskodás után 1792. belépett Fejér János erdélyi magyar szinésztársaságába. A társaság egyik legbuzgóbb és föltétlenül legműveltebb tagja volt, sok nyelvet tudott, zenéhez is értett s korát megelőzve, a természetes szinjátszást próbálta meghonositani. 1794—1808 között a társaság igazgatója is volt, de jóformán csak erkölcsi eredményeket tudott elérni. Mint szinészt igen kiválónak tartották. Felesége, Fejér Rozália is jeles énekesnő volt. K. irodalmi téren is jelentékeny működést fejtett ki, írt több eredeti szinművet s nagyon sokat forditott. Főbb szerepei: Hamlet, II. Fridrik, Odoardo (Galotti Emilia) stb.

Kocsiposta, történelmi fogalom, melyen az 1750. életbe léptetett postai gyorskocsikat, az ú. n. diligence-okat értették. Ez az intézmény, mely eleinte Buda, Temesvár és Nagyszeben közt közlekedett, elsősorban utasok szállítására szolgált, emellett azonban pénzeket és csomagokat is szállított és a leveleket is közvetítette. A K. Bécsben székelő külön főigazgatás alatt állott és később *mallé-posta* néven volt ismeretes. A rendes posta csak leveleket szállított és pénzt vagy csomagot csak oly helyekre lehetett küldeni, melyek K.-val voltak összekötve, sőt az intézőség ezen két külde-

ményfajra nézve eleinte kizárólagos szállítási joggal is birt, csak 1850. kezdték nálunk a K.-t a rendes postával egyesíteni. Ma a K. nevet a pénzes és csomagküldeményekre használják gyüjtőnévként.

Kocsirakomány *(vaggonrakomány)* = 100 q.

Kocsirakományi áru (vasút). Ellentétben a darabáruhoz K.-nak mondják az oly küldeményeket, melyeknél a fuvardíj legalább 5000 kg. után számíttatik. Az 5000 kg. súlyú küldemény közönségesen fél, a 10,000 kg. súlyú küldemény pedig egész (teljes) kocsirakománynak mondatik. Egyebekben l. *Díjszabás.*

Kocsirúd v. *szekérrúd*, a vonóállatok befogására s a jármű irányítására vagy visszatartására szolgáló rúd. Egy lóra szerkesztett városi kocsiknak kétágú ú. n. villásrúdja van.

Kocsirúdjog, a német jogban szolgalom, amelynél fogva a jogosított szekereit csűrében úgy helyezhette el, hogy a rudak a szomszéd területére nyuljanak. A kötelezettnek ezzel szemben rendesen az a joga van, hogy a saját földmívelési eszközeit a jogosított szomszéd épületének falára támaszthatja v. felakaszthatja.

Kocsis, a lovakkal vont jármű vezetője. A fogatok minősége s a befogott lovak száma szerint van igás, tiszti (parádés), négyes K.

Kocsis *Elemér*, szemorvos, szül. Gyulán (Békés vm.) 1862 nov. 19. Orvosi tanulmányait a bécsi és budapesti egyetemen végezte. 1887—1891-ig Schulek tanár szemklinikáján mint gyakornok, utóbb mint tanársegéd működött. 1902-ben a székesfővárosi új Szent János-kórház szemészeti osztályának rendelő orvosává nevezték ki, 1910. annak főorvosa lett. K. irodalmi dolgozatai a szemészet körébe vágnak és az Orvosi Hetilap «Szemészet» mellékletében jelentek meg. *Útmutató a szemoperálásokban* c. könyve 1892. jelent meg és több kiadást ért.

Kocsisbor, gúnyneve az egészen közönséges könnyű bornak, melyet közvetlenül a csapról fogyasztanak.

Kocsiszekrény, bármely kocsi felső része, mely a szállítandó személyek vagy tárgyak elhelyezésére szolgál. Csonka is lehet, amennyiben csak feneke, szekereknél az alsövény van meg. Szekereknél a K. részei a fenék v. alsövény, az oldalak vagy lajtorják, az elülső és hátsó saraglyák. Az alsövény a pörgettyűhöz és a hátsó vánkosra fekszik, oldalt pedig az ezekben oldalt levő, vasból vagy fából készült rakoncákhoz támaszkodik. A lajtorjának van felső és alsó szára és ezek között a zápok. Zárt oldalaknál a zápokat gyakran az oldaldeszkák pótolják, de ezek néha a zápok mellett is megvannak. Az alsó lajtorjaszáron elől-hátul a *saraglyatartó* vaskapcsok, a felsőn a saraglyakarikák, kellő helyen a lőcsgúzsok vannak megerősítve. Végre hosszabb szekereknél az alsó lajtorjaszár közepén még a *hasló* is található, melynek célja a lajtorják összetartása a teher oldalnyomása ellen. A saraglyák is záppal ellátott rámából állanak és a saraglyacsatlóval (lánc) vannak összekapcsolva a lajtorjával.

Kocsiszín, l. *Szín.* A vasúti K. a vasutak értékesebb járműveinek raktározására és gondozására szolgál, azért azt lehetőleg tűzmentes kivitelben, újabban célszerüen vasbetonból állítják elő. Elektromos vasutnál (l. o.) többnyire az összes járműveket K.-ben helyezik el.

Kocsiszolgálat. A vasúti műszaki K. az üzemben levő személy- és teherkocsik állapotának állandó ellenőrzésével és a futóképességet zavaró kisebb hiányok helyreállításával foglalkozik.

Kocsiverseny, kettes v. többes fogatu kocsik ügetőversenye (l. o.). A K. eredete a régi római és görög korban dívott cirkuszi K.-ekre vezethető vissza, l. *Cirkuszi játékok.*

Kocsócz, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 496 tót és magyar lak., posta- és távbeszélő hivatal.

Kocsola, nagyk. Tolna vm. dombóvári j.-ban, (1910) 2348 magyar és német lak., vasútállomás (Kocsola-Ódalmand) s ugyanott posta- és távirókivatal.

Kocsoládfalva (azelőtt *Kucsulát)*, kisközség Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 330 oláh lak., vasútállomás; postahivatal, u. t. Létka.

Kocsolás (növ.), l. *Kacsolás.*

Kocsonya (fr. cochonnaille), lágy, málékony, amellett könnyen elfolyósodó, áttetsző, rezgő anyag. Igen sok kolloidális anyag bizonyos körülmények között K.-szerű halmazállapotot vesz fel. K. keletkezik pl. bizonyos töménységű enyv, keményítő, szappan stb. oldatok kihülésénél. A háztartásban K.-nak nevezik a borjú v. sertés lábrészeiből, füle-, farka- vagy orrából, továbbá egyéb enyvadó részeiből, mint a szalonna bőréből készült ételt. $1^{1}/_{2}$—2 órai főzés után a víz az enyvadó részeket feloldja, a zsírrészek leszedése után az oldatot lesűrítve az a szilárd részek körül lágy tömeggé merevedik; ez a K. E főzetet azonban só, bors, paprika, fokhagyma, sőt zöldségfélék befőzésével fűszerezik. A K., tekintve enyvnemű (albuminoid) és egyéb fehérje-tartalmát, igen tápláló és ízletes eledel. Halból is készítenek K.-t. A K. egy fajtája az aszpik. Gyümölcsökből is szokás K.-t készíteni. L. *Gyümölcskocsonya.*

Kocsonyás kötőszövet, l. *Kötőszövet.*

Kocsonyás rák (állat), l. *Vajrák.*

Kocsonyaszivacs *(Halisarca*, állat), a Háromtengelyes szivacsok *(Triaxonia)* csoportjába tartozó szivacsnem, melyre jellemző, hogy váza nincsen. Legismertebb faja a Földközi-tengerben is honos *Halisarca Dujardinii* Johnst.

Kocsord, kisk Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 2281 magyar lak., vasútállomás távíróval; posta- és távbeszélőhivatal.

Kocsord (növ.), l. *Peucedanum.*

Kóczán-alapítvány. *Kóczán* Ferenc (tűzberki) földbirtokos 1887 jún. 6. kelt alapító levelében 12,000 frt alapítványt tett a Magyar Tud. Akadémiánál oly célból, hogy kamataiból 100 drb arany okvetetlenül kiadassék évenként a pályatársai között legjobb magyar történeti színmű szerzőjének és 2000 frtot, melynek évi 100 frt kamatából e pályázat birálói díjaztassanak. Az Akadémia évenként a pályázó színművek tárgykörét akképen jelöli ki, hogy e körök kisebb korszakokban az ősmondákon kezdve, az egész magyar történelmet felöleljék 1848-ig. (Jelenleg a kuruckorszak van soron). A föl nem használt kamatok időnként a megkoszorúzott pályaművek kiadására fordíttatnak.

Koczka-*család* (helyesebben: *Kosztka). K. Albert* Mátyás király korában Komárom vármegye főispánja. Fiai: *Péter* és *Miklós*, Szapolyai János hűséges kapitányai. Miklós mint árvai kapitány 1528. pártolt át Ferdinándtól Szapolyaihoz, kinek számára még ugyanabban az évben elfoglalta Dunajecz várát, 1530. pedig Késmárk városát. Árvában és a Szepességen ő volt Szapolyainak legügyesebb és legerősebb támasza.

Koczkaszállás, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1910) 430 rutén lak., u. p. és u. t. Szentmiklós.

Koczurány (azelőtt: *Koczur)*, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 194 tót lak.; u. p. Bajmócz, u. t. Privigye.

Kodácsolás, az a hang, amit a tyúk hallat, mikor megtojt. Az első szótagot ismételve is használják e szót, kodkodácsolás formában. Példabeszéd: Amely tyúk sokat kodácsol, keveset tojik. Nagy a K., kicsiny a tojás.

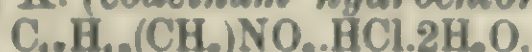
Kodagu, dravida nyelvjárás, mely rokon az ó-kanári nyelvvel. A Kurg kerületben a Ny.-i Ghat hegyes vidékein lakó néptörzs beszéli. E nép dalait először *Gräter* tette közzé (Mangalur 1869). V. ö. *Richter*, Manual of Codagu (u. o. 1870); *Burnell*, Specimens of South Indian Dialects (u. o. 1873).

Kodak, könnyen hordozható filmes fényképező készülék; amerikai és német gyárak készítik.

Kodály *Zoltán*, zeneszerző és etnográfus, szül. 1882 dec. 16. Kecskeméten. Tanulmányait a budapesti kir. magyar Tudományegyetem bölcsészeti fakultásán és az Országos Zeneakadémián, Koessler János vezetése alatt végezte. 1907-ben az Országos Zeneakadémia tanára lett. Művei: *Vonósnégyes* (1910); *Tíz zongoradarab* (1906); *Népdalok zongorakísérettel* (Bartók Bélával egyetemben 1906); *Gordonkaszonáta; Húsz dal; Nyári est* (zenekari mű). Mint folklorista egyike a legkiválóbbaknak. Népdalgyüjtései (több ezer gramofonfelvétel) a Néprajzi Muzeumban találhatók.

Kodama, *Gentaro*, gróf, japáni tábornok, szül. Sikoku szigetén Tokújamoban 1852 febr. 5., megh. 1906 júl. 23. Tokióban. Atyja a sogunok elleni összeesküvésben részes lévén, családi javai elkoboztattak s a fiatal K. az egyik herceg udvarában nevelkedett. Már 16 éves korában harcolt a császárság visszaállításának érdekében. 1874-ben a szagai fölkelés elnyomásában vett részt. 1891-ben hosszabb európai tanulmányutat tett, melyről hazaérkezve, hadügyminiszter-helyettes, az 1894—1895. évi kinai-japáni háborúban pedig a hiroszimai császári főhadiszállás vezérkari főnöke lett. 1897-ben Formosa kormányzójává, 1900. pedig hadügyminiszterré nevezték ki. K. egyike volt a japániak legkitünőbb hadvezéreinek és az orosz-japáni háború terveinek kidolgozásában Ojama tábornagy hadseregfőparancsnok mellett neki is nagy része volt.

Kodein, *codein, metilmorfin*, $C_{17}H_{18}(CH_3)NO_3$, a morfin monometilétere. Egyik alkaloidája az opiumnak, amelyből, úgyszintén mesterségesen morfinból, előállítható. Fénylő, fehér kristálykák. Op. 155°. Víz alig, szesz, éter v. kloroform bőségesen oldja. Oldata kissé lúgos. A morfintól eltérően ferriklorid-oldattól csak akkor kékül, ha egyúttal meleg tömény kénsavat is alkalmazunk; a morfinnál nehezebben oxidálódik. Savakkal alkotott sói közül mint gyógyszer használatosabb a *sósavas K. (codeinum hydrochloricum):*

$$C_{17}H_{18}(CH_3)NO_3.HCl.2H_2O,$$

színtelen, keserű izű kristálykák. Körülbelül 25 sr. hideg és 1 sr. forró víz oldja. Oldata semleges. A K. hatása hasonló a morfinéhoz, de annál gyengébb. Főleg köhögési inger csillapítására használják.

Kódex (lat. *codex*, eredetileg a. m. fatörzs), a rómaiaknál minden könyv, mely teleírt fa- vagy elefántcsont-táblákból áll; később a teleírt lapokból álló gyüjtemény. A könyvnyomtatás föltalálása óta a. m. középkori, nálunk mohácsi vész előtti kézirat; pl. *codex argenteus* (ezüst-K.), a gót bibliafordítás upsalai kézirata (l. *Gót nyelv és irodalom)*; v. a *codex aureus* (arany-K.) stockholmi kézirata; *codex Sinaiticus*, a Sinaiban fölfödözött régi biblia-kézirat; *Pray-K.*, amelyben a legrégibb, 1205—10 táján írott magyar nyelvemlék, a Halotti Beszéd van stb. A jogtudományban K. a. m. törvénygyüjtemény, törvénykönyv, pl. *Codex Theodosianus, Codex Justinianus*, a magyar büntető-K. stb. L. még *Könyv*.

Kodicillus, l. *Fiókvégrendelet*.

Kodifikáció (lat.) a. m. törvénykönyv (codex) szerkesztése, a jog valamely önálló részének (magánjognak, büntetőjognak, kereskedelmi jognak stb.) szerves egészet tevő törvénykönyvben szabályozása. Az ókori K.-nak legnevezetesebb műve a Justinianus császár által elrendelt K., mely tartalmának túlnyomó részét tekintve a római magánjognak K.-ja. A középkorból az egyházjogi és a büntetőjogi K. nagy művei maradtak fenn. Az újkori K.-nak nagy korszaka Napoleon császár kora, amely a magánjog, a büntetőjog és a kereskedelmi jog kódexeit alkotta meg. Az egész jogászvilág érdeklődése mellett történt az olasz büntetőtörvénykönyvnek s legújabban a német és a svájci polgári törvénykönyveknek megalkotása. Hazánkban egyes városok jogkönyveiben találjuk fel a K. első nyomait, majd Werbőczy Hármaskönyvében történt meg a magyar magánjognak századokra kiható K.-ja. Mária Terézia szintén elrendelte a magyar magánjog K.-ját s a büntetőjog és eljárás K.-jára is történtek az ő korában kisérletek. Nevezetes adatgyüjteményünk maradt a büntetőtörvénykönyv 1843. évi javaslatának (Deák Ferenc) előkészítéséről, majd a 60-as évek végén és a 70-es években indul meg újult erővel a K., amelynek eredményei polgári törvénykezési rendtartásunk (1868. LIV.), büntető törvényeink (1878. V., 1875. XL.), kereskedelmi és váltótörvényünk (1875. XXXVII. t.-c., 1876. XXVII. t.-c.), az ipartörvény (1874. XVI. t.-c.) stb. Az utolsó évtizedek munkáját a házassági és az anyakönyvi jog K.-ja (1894. XXXI. és XXXIII. t.-c.), a polgári perrendtartás (1911. I. t.-c.), a fiatalkoruak birósága (1913. VII. t.-c.) és az általános polgári törvénykönyv megalkotása kötötte le. Nagy kodifikacionális munkával járt az általános választójogról szóló törvény megalkotása. A közel jövőben büntető törvénykönyveink, kereskedelmi törvényünk, ipartörvényünk reviziója és közigazgatásunk reformja az a feladat, amit a K.-nak meg kell oldani.

Kodifikátor az, aki kodifikációval (l. o.) foglalkozik.

Kodigal, l. *Mangalur.*

Kodima, a Bug jobboldali, 160 km. hosszú mellékfolyója Cherzon orosz kormányzóság és Podolia határán.

Kódistetü (növ.), l. *Koldustetü.*

Kodok, Fasoda egyiptomi Szudánban fekvő város újabban gyakran használt neve.

Kodolányi *Antal,* gazdasági író, szül. Bátorban (Heves vm.) 1835 febr. 16., megh. Budapesten 1910 dec. 7. 1863-ban az Orsz. M. Gazd. Egyesület választotta meg segédtitkárul és a Gazdasági Lapok segédszerkesztőjéül. Több napilap közgazdasági rovatát is vezette. 1869-ben az erdélyi részek számára Kolozsmonostoron felállított gazd. tanintézet igazgatásával bizták meg s ott működött 1873 végéig. 1874-ben a M. Földhitelintézet jószágbecslője lett s ott működött 1895-ig. Igen élénk tevékenységet fejtett ki az Orsz. Gazd. Egyesület körében, különösen a gazdaszövetség, gazdakörök és szövetkezetek létesítése s az agrár érdekek védelme terén. Nagyobb munkái: *Növénybonc-, vegy- és élettan* (Pest 1867); *Gazdasági Üzlettan* (Budapest 1871); Gazdasági haszonbéri mintaszerződések Drechsler után (u. o. 1874); Cultur und Zubereitung des Flachses (cseh nyelven is megjelent és 5. kiad.-t ért); *Gyakorlati földbecslés* (u. o. 1898). V. ö. *Vörös* S., Emlékbeszéd K. Antal fölött (Budapest 1910).

Kodor, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 502 oláh lak.; u. p. és u. t. Dés.

Kodor, folyó Transzkaukázia orosz kormányzóságban. A Kaukázus D.-i lejtőjén ered és 180 km.-nyi folyás után három ággal a Fekete-tengerbe ömlik Karacsaj közelében.

Kodros (lat. *Codrus),* a pylosi Nestor családjából származó Melanthos fia, Athén utolsó királya; a monda szerint egy dór betörés alkalmával (Kr. e. 1068) a jóslat alapján, hogy t. i. az athéniek csak a király halála árán győzhetnek, pórruhában az ellenség táborába ment és itt veszekedést keltve gyilkosság áldozata lett. Az eupatridák erre azon ürügy alatt, hogy senkisem méltó K. örökébe lépni, a viszálykodó királyfiak (Medon, Neleus és Androkles) jogát elsikkasztották és a királyságot megszüntették.

Kodru-hegység, l. *Moma-Kodru.*

Kodzsa (török), l. *Khodzsa.*

Kodzsa-tó, l. *Ibrahim-tó.*

Kodzsi v. *koji,* l. *Rizsbor.*

Koedukáció (új-lat.) a fiúknak és leányoknak együttes nevelése. Elemi népiskolákban nagyon gyakori jelenség. Falvakban és kisebb városokban, ahol anyagi eszközök híján nem tudnak a leányok számára külön iskolákat felállítani, mindkét nembeli gyermekek közös osztályokba járnak. Németországban pl. az összes népiskoláknak háromötödrésze K.-s jellegű. A középfokú oktatás területén általában véve a két nemnek különválasztása a túlnyomó, de a modern nőmozgalom hatása alatt némely országban már a középiskolákba is behatolt a K. Igy Svédországban, Norvégiában, Finnországban, Dániában, Nagy-Britanniában, Svájcban, Olaszországban s egyes német tartományokban (Baden, Szászország, Hessen) többé vagy kevésbbé divik a fiúk és leányok közös oktatása. Nálunk az elemi iskolában s az egyetemen van K. A K. igazi hazája azonban Észak-Amerika. Itt az oktatásnak minden fokozatán, minden iskolafajban a közös nevelés elve érvényesül. Itt létesültek először a K. alapján álló iskolák, Európában pedig Stockholmban 1876. alapíttatott az első közös iskola, mely elemi és középiskolát foglalt magában. A K. elve vita alatt álló probléma, mellyel szemben többféle álláspontra lehet helyezkedni. 1. Vannak, akik teljes K.-t kivánnak az oktatásnak legalsó fokától kezdve fel a legfelső fokig. 2. Mások szerint a részleges K. a helyes. Közös lehet az oktatás az elemi iskolában és az egyetemen, míg a középső fokon a nemi élet ébredésére való tekintettel a két nem külön iskolákba utalandó. 3. Ismét mások amellett foglalnak állást, hogy az egész vonalon végig külön nőnevelés legyen, oly módon azonban, hogy a leányok is ugyanazon tudományos kiképzésben részesülhessenek, mint a fiúk, de külön az ő számukra berendezett s az ő különleges női természetüket figyelembevevő iskolákban. A K. kérdése igen bonyolult kérdés, melynek megoldásában nem szabad elhamarkodva itélni s helytelenül általánosítani. Ami az egyik népnél az illető népnek sajátos viszonyai között beválik, az a másik népnek más viszonyai között nagyon kellemetlen eredményekkel járhat. Továbbá mindenesetre számításba kell venni azokat a jellegzetes különbségeket, melyek a két nem között mind a testi, mind a lelki élet terén megállapíthatók. Sok érvet lehet felhozni a K. mellett, de ellene is lehet érvelni. A K. hivei rámutatnak azokra a különféle jó hatásokra, melyek az együttes nevelés rendszerétől mindkét nemre származnak, ellenzői pedig hivatkoznak a belőle származható, főleg erkölcsi veszedelmekre. Érdekes, hogy újabban éppen Amerikában is komoly kifogások hangzottak el a közös nevelés rendszere ellen, még pedig mind fiziológiai, mind pszichológiai és etikai szempontokból. V. ö. Coeducation in the schools and colleges of the United States (Washington 1904); *Meylan,* La coéducation des sexes (Bonn, 1904); *Grundscheid,* Koëdukation in den Vereinigten Staaten (Berlin, 1906); *Hoffmann* Hermann, Gemeinsame Erziehung von Knaben und Mädchen (Programm des Landerziehungsheims Laubegast mit Koëdukation 1903); Axel Hertel kopenhágai tanár előadása a nürnbergi iskolaegészségügyi kongresszuson s a hozzáfűződő élénk vita a Bericht über den ersten internationalen Kongress für Schulhygiene in Nürnberg (1904) c. négykötetes műben. A K.-ról szól *Kemény* F. A nemi probléma c. művének (Budapest 1907) egyik fejezete.

Koefficiens *(coefficiens)* a. m. állandó szorzó, együttható. Igy pl. a $7x^3$ matem. kifejezésben 7 a *K.* Ha a K. nincs külön feltüntetve, akkor 1-gyel egyenlő. Nemcsak számok, betük is lehetnek *K.*-ek. Igy pl. valamely függvényben az állandók, melyeket az *abc* elejéről vett betükkel jelölünk, míg a változók jelölésére *xyzuv* szolgálnak.

Koehne, *Bernhard,* báró, német numizmatikus és heraldikus, szül. Berlinben 1817 júl. 4., megh. Würzburgban 1886 febr. 17. Berlinben egyetemi

magántanár volt. 1844 óta a Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde című lapot adta ki. 1845-ben Oroszországba hívták, ahol utóbb titkos államtanácsos lett. Főműve: Mémoires de la Société d'archéologie et de numismatique de St.-Petersbourg (1847—1852).

Koekkoek (ejtsd: kukkuk), *Barend Cornelis*, hollandi festő, szül. Middelburgban 1803 okt. 11., megh. 1862 ápr. 5. Amsterdamban Schelfhoutnál és Van Oos-nál tanult. Erőteljes felfogású tájképeivel a XIX. sz.-i hollandi festészet első mesterei közé tartozik.

Koel (*Eudynamis niger* L., állat), a Kakukok (*Cuculiformes*) rendjébe tartozó indiai madárfaj. Egész Indiában, a Maláji- és Filippi-szigeteken, kertekben, ligetekben közönséges. Fénylő zöldesfekete. 41 cm. hosszú. Tojását az Indiában honos varjufaj fészkébe rakja. Hangos szavát folyvást hallatja, a benszülöttek éppen hangja miatt nagyon kedvelik és fogságban tartják. Az indus költők énekét úgy dicsérik, mint nálunk a fülemilét.

Koeleria *Pers.*, *fésűperje* (növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza; 15 faja mindkét mérsékelt övön el van terjedve, a legtöbb Európában. Közönséges a *K. cristata* Pers. (taréjos fesűperje), mely Európában és Észak-Amerikában, homokon, száraz mezőkön nő. Keskeny, pillás levelű, sűrű gyepet alkotó pázsitfű. Levélhüvelye gyapjas. Homokon értékes takarmányfű.

Koelreuter, *Joseph Gottlieb*, német botanikus, szül. Sulzban a Neckar mellett 1733 ápr. 27., megh. Karlsruheban 1806 nov. 12., mint a természetrajz tanára. Leginkább a növényeknek mesterséges keresztezésével végzett kisérleteket. Legnevezetesebb munkája: Vorläufige Nachricht von einigen, das Geschlecht der Pflanzen betreffenden Versuchen (Leipzig 1761—66); továbbá Das entdeckte Geheimniss der Kryptogamie (Karlsruhe 1777).

Koelreuteria *Laxm.* (növ.), a Sapindaceae-család génusza; 2 faja nagy szárnyas levelű fa. A *K. paniculata* Laxm. Észak-Kinában honos, Japánban már régóta ültetik, de Európa melegebb részeinek is ültetett cserjealakú díszfája. Levele egyszer szárnyas, a szárnyak karélyosak és fűrészesek s a legfelsők összefolynak egymással. A karélyok annyira is benyúlhatnak, hogy a levél 2-szer szárnyassá lesz. Sárgavirágú bugája feltűnően szép. Pázsit közepére való magánosan. Nálunk elég gyakran ültetik.

Koen., természetrajzi nevek mellett *König* Karl német természettudós nevének rövidítése, szül. Braunschweigban 1774., megh. mint a British Museum egyik őre Londonban 1851. Különösen a madarak, csigák, kagylók, rákok és tüskésbőrűek tanulmányozásával foglalkozott. Növénynevek után *König* Johann Gerhard dán orvos nevének rövidítése, született Ungernhofban (Livonia) 1728 nov. 29., megh. mint misszióorvos Trankebarban 1785 júl. 31. Beutazta Izlandot, Fokföldet s a malabári növényvilágról írt könyvet.

Koenen, 1. *Adolf von*, német geológus és paleontológus, szül. 1837 márc. 21. Potsdamban. 1881-ben göttingeni egyetemi tanár. Számos geológiai térképet készített Braunschweig s Hannover vidékéről, amelyek a berlini geológiai intézet kiadásában jelentek meg. Igen sok földtani s őslénytani munkája közül legnevezetesebb a Das norddeutsche Unteroligocän und seine Molluskenfauna című műve, amely 1889—94 között Berlinben jelent meg.

2. *K.*, *Tilly*, hollandi hangversenyénekesnő, szül. 1875 Salatigában, Jáva szigetén. Zenei kiműveltetését Amsterdamban nyerte, ahol a konzervatoriumon Van Zanten Cornelia tanítványa volt. Budapesten 1904 márc. 7. énekelt először. A dalénekiés legnagyobb mestereinek egyike.

Koenenit (ásv.), hatszöges romboéderes kristályok, amelyek a csillámok módjára kitünően hasadnak; a lemezkék lágyak és hajlíthatók és finom vascsillámpikkelyek által pirosra vannak festve. Aluminium-magnézium-oxiklorid, képlete közel $Al_2O_3.3MgO.2MgCl_2$ és 6 vagy 8 molekula H_2O. Volpriechausen (Solling) káliumsóbányában a sóagyagban legújabban fedezték fel. Vele azonos a *justit*.

Koenig, l. *König*.

Koeppen, l. *Köppen*.

Koerber, *Ernst*, osztrák államférfiú, l. *Körber*.

Koercitiv erő, l. *Coercitiv*.

Koern., *Körnicke* Friedrich tanár nevének rövidítése növénynevek után, l. *Kcke*.

Koesfeld (*Coesfeld*, ejtsd: kószfeld), az ugyanily nevű járás székhelye Münster porosz kerületben. (1910) 9413 lak., sör- és bőrgyártással, mechanikai szövőszékekkel, őrlő- és fűrészmalmokkal.

Koessler *János*, zeneszerző és pedagógus, a magyar zenei kultúra megteremtőinek egyike, szül. 1853 jan. 1. Waldeckben (Fichtel-hegység). 1871-ben Neumarktban (Oberpfalz) orgonás lett. 1874—77-ig Rheinbergernél tanult a müncheni akadémián. 1877-ben Drezdában a Liedertafel karnagyául választotta és a konzervatóriumon karéneket és elméletet tanitott. 1881-ben Kölnbe szerződött a Stadttheaterhez karnagynak. 1882. Budapestre került, az Országos Zeneakadémián az orgona és a karének, Volkmann halála után pedig 1883. a zeneszerzési tanszak tanára lett; ettől az állásától 1909. vált meg. Nagytudású és kiváló pedagógus, aki értékes zeneszerzői működést is fejtett ki. Művei: 16 szólamú zsoltár; Sylvesterglocken (karra szólókkal, zenekar- és orgonakisérettel); két vonósnégyes; vonósötös; vonóshatos; hegedűszonáta; csellószonáta; hegedű-verseny; szimfónia; szimfonikus változatok zenekarra; keringő-suite; két zsoltár; mise; kórusok; dalok; opera: Der Münzenfranz (Strassburg 1902).

Koesz (gör.) a. m. kannaünnep, a régi athénieknél a Bacchos (Dionysos) isten tiszteletére megült *Anteszteriák* 2. napján tartott ünnep neve, melyen valóságos versenyivást rendeztek.

Koetsu, japáni festő, kalligráfus, költő, lakkművész, faragó és keramikus, szül. 1558 (?), megh. 1637 febr. 27. Különös járatossága volt a kardpengék készitésében és azok birálatában, valamint a no-álarcok faragásában és a tea-ceremóniában. Csészéi a japáni kerámia legnemesebb, legtökéletesebb alkotásai közé tartoznak. A kalligráfia terén Shokvado festővel és Konoe Nobutada herceggel az újabbkor három kiválóságát

képviseli. Festőművészete Kano Eitoku és a Tosa-iskola hatása alatt fejlődik, de nagyon eredeti, dekorativ, költői és egyben monumentális irányt vesz. Ő alapította a nagy utódjáról, Korinról nevezett iskolát. V. ö. Masterpieces selected from the Fine Arts of the Far East III. köt. (Tokio 1909); Kümmel, Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen, 30. kötet (Berlin 1908—09).

Kofa, mindenféle apróbb árúkkal kereskedő egyén, főleg asszony, akinek üzleti telepe nincs, hanem vásárokon, vagy a község által engedélyezett helyen, a szabad ég alatt árúsítja árúit, különösen gyümölcsöt, zöldséget, cukorkákat és süteményféléket. A KT. értelmében kereskedőnek semmi esetre sem tekinthető.

Kofel, hegyszoros, l. *Covolo.*

Koffein a. m. kaffein (l. o.).

Koffer, l. *Coffre* és *Szekrény.*

Koffler *János*, cseh misszionárius (1711—1780), Prágában született. 1740-ben Kokinkinába ment, hol a király házi orvosa lett, de a keresztények üldözésekor 1750. kénytelen volt eltávozni. Portugáliában több évi fogságot szenvedett, míg végre 1765. visszatérvén, Kolozsvárra ment, hol haláláig maradt. Önálló műve: Historica Cochinchinae descriptio (Nürnberg 1803).

Kofta, az egyiptomiaknak egy titokzatos csodatevő bölcse. *Nagykofta*, Cagliostro (l. o.) ezt a címet vette föl, mint az állítólagos egyiptomi szabadkőmüvesség helyreállítója.

Koftgari, lakkszerű fekete anyaggal v. arany-ezüst dróttal berakva díszitett, vésett indiai fémtárgyak.

Kofu, Jamanaszi japáni ken (kerület) székhelye, a Fuzi-jamától D.-re elterülő síkságon, 44,188 lak., jelentékeny selyemkereskedéssel.

Kogalniceanu, román történetiró és államférfiú, l. *Cogalniceanu.*

Kogelbor, l. *Kókuszpálma.*

Kogilnik *(Kagalnik, Kagilnik, Kunduk)*, a Szasszik-tóba ömlő 240 km. hosszú, hajózhatatlan folyó Besszarábia orosz kormányzóságban.

Kogitáció (lat. *cogitatio)* a. m. gondolkodás; *kogitál* a. m. gondolkodik, elmélkedik.

Kognátusok, vérrokonok, l. *Cognatio.*

Kogníció *(cognitio*, lat.), birói itélkezés, mérlegelés, vizsgálat, l. *Causae cognitio.*

Kogonifű (növ.), l. *Imperata.*

Kogutowicz *Manó*, térképész, szül. 1851 dec. 21. Seelovitzban (Morvaorsz.), megh. 1908 dec. 22. Budapesten. Ifjabb éveiben mint tanár működött, 1885. Gönczy Pállal elkészítette Magyarország első megyei kézi atlaszát, 1890. Hölzel bécsi céggel megalapította a Magyar Földrajzi Intézetet. Főbb művei: Magyarország 71 megyei kézi és 35 megyei fali térképe. Számos iskolai földrajzi és történeti térképet tervezett és rajzolt. V. ö. Földr. Közl. (1908); Turisták Lapja (1908).

Kogyárberki lecsapoló társulat. Alakult 1836. oly célból, hogy a zalavármegyei Kogyárberek vízfolyás mellett levő mocsarakat lecsapolja. A mocsarak terjedelme 6322 kataszt. hold. 33·9 km. hosszú meder-mélyítés és tisztogatás által a vizes helyek művelhetőkké lettek. 221.071·78 K-t fektettek be. Az évi fentartás és igazgatás költsége 4560 K.

Kohabitáció (lat.), l. *Cohabitatio.*

Kohaerer, l. *Koherer.*

Kohanim (héb. a. m. papok, egyessz. kohén), a régi zsidóknál az Áron ivadékai által alkotott papi törzs, mely a szentélyben a leviták (l. o.) segítségével végezte a szolgálatot. Az ebből a törzsből származó zsidók ünnepnapon még ma is mondják a K. számára előirt ősrégi papi áldást (Mózes IV. k. 6_{24-26}), tartózkodnak a hullákkal való érintkezéstől (u. o. III. k. 21_{1-4}) s egyebek közt a nyilvános tórafelolvasásnál őket illeti az első hely. A Kohn családokat általában a K. leszármazottjainak tartják.

Koháy, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 755 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Gálszécs.

Kohányi *Tihamér*, hirlapiró, szül. Eperjesen 1863., megh. Clevelandban (É.-Amerika) 1913 márc. 10. Eperjesen tanult, de nem végezte el a jogot, hanem elment hirlapirónak, dolgozott a vidéki lapoknál, részint mint munkatárs, részint mint szerkesztő, egyideig a fővárosi Egyetértésnél is. A 80-as évek végén kivándorolt Amerikába, egyideig az Amerikai Nemzetőr munkatársa lett, majd megalapította a clevelandi *Szabadság* c. lapot, melyet haláláig szerkesztett.

Koháry *(csábrághi és szitnyai gróf és herceg)*, kihalt, régi magyar *család*, melynek neve díszes helyet foglal el a magyar történet évlapjain. Nem tekintve *K. Györgyöt*, ki 1470 körül mint Mátyás király udvarnoka szerepelt, a család csak a XVI. sz. közepén kezd feltünni Hont vármegyében. Kiválóbb tagjai: *K. Péter*, Imre fia, jeles katona és diplomata. Közpályáját mint hontvármegyei jegyző kezdte meg. 1593-ban mint alvezér Fülek ostrománál, 1594. pedig Esztergom alatt vitézkedett. 1606-ban mint királyi biztos résztvett a bécsi béke megkötésében. II. Mátyás király megkoronáztatása érdekében is buzgólkodott, tagja lévén ama küldöttségnek is, mely a Prágában, Rudolf királynál levő szent koronát haza hozta (1608). Ez időtájt lett Érsekújvárnak alkapitánya. 1613 febr. mint királyi követ járt Báthory Gábor erdélyi fejedelemnél. Ügyességei és érdemei jutalmául 1616. *báróságot* nyert. 1619-ben vitézül védte Érsekújvárt Bethlen Gábor ostromló serege ellen, de sikertelenül. K. maga is a győztesek fogságába esett és csak 1621-ben nyerte vissza szabadságát. 1623-ban, ezúttal már mint Érsekújvár főkapitánya, sikeresen küzdött a törökökkel és az erdélyi felkelő hadakkal. II. Ferdinánd király a vitéz és bölcs férfiut 1627. királyi személynökké tette, 1629. pedig Csábrágh és Szitnya várával és uradalmával adományozta meg. Megh. 1629 körül. *K. István*, a költő apja, 1647. Szécsény, 1657. pedig Fülek várának főkapitánya. 1658-ban Hont vármegye főispánja. 1664 júl. 19. a török ellen vívott lévai csatában elesett. *K. István* (l. alább). A család 1685 júl. 15. grófi rangot nyert. *András* (1694—1757) 1715. katonai pályára lépett. Gyorsan emelkedett a rangfokozatok lajtorjáján. 1730-ban ezredes, 1739. vezérőrnagy, 1741. altábornagy, 1748. lovassági tábornok. 1731 óta Hont vm. főispánja. Sokat áldozott katonai célokra és jótékony alapítványokra, kórházakra is. Nagy mértékben növelte a család vagyonát. Birtokában volt a csábrághi és szitnyai régibb szerzeme-ény

ken kivül a murányi, balogvári, füleki stb. vár és néhány alsó-ausztriai uradalom. Legidősebb fia, *K. Miklós* (1721—1769), 1733., tehát még mint gyermek, kapitány atyja ezredében, 1754. ezredes, 1758. Hont vármegye főispánja és vezérőrnagy. Latin verseket is irt. *K. Ignác* (1726—1777) 1744. mint kapitány vitézkedik a porosz háborúban, 1745. a felkelt nemesség őrnagya, 1769. Hont vármegye főispánja. Neje gróf Cavriani Mária Gabriela. Fia *K. Antal* (1760—1826), a hivatalos pályán magas polcra emelkedett. Kiváló szerepet játszott a közélet terén. Nagyszámú fontos tisztséget töltött be. Volt cs. kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, az aranygyapjas-rend vitéze, főpohárnok, főkancellár, Hont vmegye örökös főispánja. 1815-ben *hercegi* rangot nyert. Fiutóda nem lévén, a család roppant vagyona és uradalmai egyetlen leányának, Mária Antóniának révén ennek férjére, Szász-Koburg Ferdinánd hercegre szállottak, azzal a kikötéssel, hogy nevükkel a K. nevet egyesitik. Ezt a kettős nevet egy ideig használták is, de később elhagyták. L. *Koburg* (család).

K. István gróf, országbiró, hadvezér, politikus és költő, a csábrághi és szitnyai Koháry-család legkimagaslóbb sarja és grófi rangjának szerzője, szül. Csábrágh várában (Hont) 1649 márc. 12., megh. u. o. 1731 márc. 29. A nagyszombati egyetemen kezdte felsőbb tanulmányait, ott érte atyja halálának híre; a 15 éves ifjut Lipót király atyja után a füleki vár kapitányává nevezte ki, tanulmányai befejeztéig helyettest rendelvén érette. K. 1667. végezte tanulmányait a bécsi egyetem teológiai karán, licentiatust nyert, disputát állt, melyért Lipót 200 arany súlyú nyaklánccal tüntette ki. Hazatérvén, átvette a füleki vár parancsnokságát s vitéz kicsapásaival nem egyszer egész az Al-Dunáig szorította le a dúló török hadakat. A Thököly támadása idején hűségesen megmaradt Lipót pártján s az egyesült kuruc és török seregek ostroma ellen 1678. megvédelmezte Füleket. Fülek második ostroma (1682) alkalmával Thököly kezébe esett, ki őt örökös foglyának nyilvánította s Regécz várába vitette, ahol nehéz börtönbe vetették, melynek szigoruságát a nemesszivű Zrinyi Ilona igyekezett enyhiteni. Innen Munkács várába vitette Thököly, ahol még kegyetlenebbül bántak vele, nedves és bűzös börtönbe vetették, melyet nem is takarítottak, vasat vertek kezére-lábára és száraz kenyéren és vizen tartották. Thököly gyakran megpróbálta részére megnyerni, de sem meghajlítani, sem megtörni nem tudta. K. szenvedései közt a vallásban keresett erősítést, s a börtön unalmát versek szerzésével űzte el; a kigondolt verseket, íróeszközök híján, ismétlés által véste elméjébe. Munkács után még Tokajban, Patakon, Ungvárt raboskodott, végre ez utóbbi várnak 1685 nov. 6. történt kapitulációja alkalmával 38 hónapig tartó senyvesztő rabságából kétségbeejtő állapotban megszabadult. Midőn Bécsben megjelent, Lipót miniszterei és fényes udvari környezete előtt több izben megölelve, «speculum fidelitatis»-nak, hűség tükörének nevezte s Fülek várát örökös joggal neki ajándékozta. Nemsokára ezután a dunáninneni részek és a bányavárosok altábornokává nevezték ki és a reábizott területet nemcsak védte, hanem a Dunán két izben is átkelvén, a törököt Székesfehérvárnál megverte. Buda 1686-iki ostromában huszárjaival fényes része volt s az elfoglalt vár őrsége magyar részének parancsnokságát rábizták. 1687-ben a császári sereg magyar csapatainak élén Eger várának visszavételében buzgólkodott és a vár elfoglalása az ő lelkesedésének volt köszönhető. Midőn itt egy kirohanó sereget egészen a várkapuig üldözött, a bástyáról iránytott golyó oly veszélyesen megsebesítette jobbját, hogy többé nemcsak fegyverforgatásra, hanem írásra sem használhatta. A beállott béke nyugalmában szerzett verseit udvari káplánjának mondta tollba. II. Rákóczi Ferenc támadása idején Bécsbe hívták a főhaditanács értekezletén részt venni. Utóbb az alvidéki vmegyékben sereget toborzott, katonáit felvezette a Vág vidékére a kurucok ellen, de nagyobb szerepet nem vitt, inkább a béke megkötésén fáradozott. Miután birtokait feldúlták a kurucok, Budára vonult és ott a Vizivárosban várta a háború megszűnését. Az ónodi gyűlés 1707. megnótázta és birtokait Rákóczi vezérei közt szétosztotta. Ugyanez évben a trónralépő I. József király altábornagyi ranggal tüntette ki. 1709. visszajutott Csábrág birtokába, 1711. József király Hont vmegye örökös főispánjává nevezte ki s a még 1665. neki adományozott nógrádi főispánságot örökössé tette a K.-családban. Az 1714-iki országgyűlésen országbiróvá választották, külön törvénycikkben felhatalmazván, hogy nevét ezüst lapra metszetve, ezt a bélyegzőt használhassa kézaláírás helyett; a következő országyűlések is több országos bizottságba kiküldötték. Úgyszólván mindvégig buzgón résztvett a közügyekben. Jobbágyainak igaz atyja volt és jószágát tisztes takarékossággal növelte. Sokat, mintegy 700,000 forintot áldozott közjóra, a kecskeméti algimnáziumot megalapította, a debreczenit pedig konviktussal látta el. Szeplőtlen jelleme, politikai következetessége, hűsége, katonai hősisége, rendkívül buzgó vallásossága és egész lelki nagysága nemcsak kortársai szemében, hanem az utókor előtt is a kiváló példaképek közé emelik. Versei viszontagságait festik s elmélkedő, vallásos és erkölcsi tartalmuak. Nemes lélek, de csekély költői tehetség mutatkozik bennük; Balassi Bálint iskolája s Rimai és Beniczky hatása látszik rajtuk és javarészben Balassi-strófákban vannak írva. Költészetünket K. működése nem igen vitte előrébb; azonban ő maga sem tartott sokat költői tehetsége felől. Munkái: Sok óhajtás közben, inségviselésben, éhségszenvedésben, keserves rabságban *Munkács kővárában szereztetett versek* (5 füzetben adta ki 1720); *Üldömulatás közben szerzett versek* (1687-ből, midőn Eger alatt vett sebében sinlődött); *Sokféle kereszttel elkeseredett embernek kikoholt verse* (1706-beli budai elvonultsága idejéből); *Elvénült embernek búsuló gondolatai* (1721-ből); *Hol egyszer s hol másszor kifaragott s összveszedett, rongyából leirt fűzfaversek* (1726-ból). V. ö. *Bajza József*, Gróf K. I. (1832); *Illésy János*, Gróf K. István élete és munkái (Karczag 1886); *Berki Miklós*, Gróf K. I. (Budapesti IV. Közs. Leánygimnázium Értesítője, 1908).

Koháryháza (azelőtt: *Pohorella*, majd *Garamkohó*), nagyk. Gömör és Kis-Hont vm. garamvölgyi j.-ban, (1910) 2807 tót és magyar lak.; vasúti megálló, u. p. és u. t. a hozzátartozó Pohorellavasgyár, mely Koburg Fülöp herceg tulajdona.

Koháryszentlőrincz, Kecskeméthez csatolt nagyközség, l. *Kecskemét*.

Kohászat, az a tudomány, mely a fémeknek érceiből való kiolvasztását és a kiolvasztott fém félkész gyártmánnyá való feldolgozását tanítja. Mivel az első főképen kémiai, az utóbbi pedig mechanikai műveleteken alapszik, a K.-ban a kettőt mindig együttesen tárgyalják. Az előbbi magyarázat szerint a K. körébe tartozik az ércek előkészítése is, mert a kibányászott ércekből a legtöbb esetben csak akkor tudjuk a fémet jó minőségben és gazdaságosan kiolvasztani, ha előbb kémiai alkatát, halmazállapotát, vagy mindakettőt megváltoztatjuk. Szorosan a K. körébe tartozik az *elektrometallurgia* is, mely a fémeknek a villamos energiával való kiejtését tanítja. A K. mint mesterség több évezredes múltu. A K.-i tudomány irodalmi megalapítójának az olasz *Vanuccio Biringucciót* és a német *Agricola* Györgyöt tartjuk. Az első Pyrotechnica című művét 1540., az utóbbi De re metallica című nagyszabású, alapvető munkáját 1556. adta ki. A K.-i tudományon nagyot lendítettek a bányászakadémiák is, melyeknek sorában legelső volt a nagyhírű és tekintélyű, Mária Terézia által 1763. alapított selmeczi bányászati főtanintézet. A XIX. sz.-ig a K. a bányászattal egy közös tudománynak számított, a tudomány fejlődése ezt alaposan megváltoztatta, sőt magát a K.-ot is két részre, a *vas-K.-ra* és *fém-K.-ra* osztotta. Az első tisztán a vassal, az utóbbi az összes többi fémekkel foglalkozik.

Kohaut *Rezső*, zoológus, szül. Pesten 1858 okt. 12., megh. 1908 máj. 14. Felsőbb tanulmányait a budapesti tud. egyetemen s a József-műegyetemen végezte. 1881—86-ig a budapesti tudományegyetemen tanársegéd volt. 1886 óta tanár, majd igazgató volt Budapesten. Természetrajzi folyóiratokba számos állattani cikket írt. Állattani tankönyvein kívül nagyobb munkái: *A magyarországi madarak meghatározó könyve* (Budapest 1894); *A magyarországi szitakötőfélék természetrajza* (1896); *Gazdaságtan*, polgári leányiskolák számára (Sajóhelyi Bélával és Tiborcz Idával, 1900); *Brehm*, Az állatok világa c. művének a halakról szóló VIII. kötetét ő dolgozta át a magyar viszonyoknak megfelelően. *Magyarország Pulcidái* (Állattani Közl. II. köt., 1903) c. megjelent művét a Kir. Magy. Természettud. Társulat a Margó-díjjal tüntette ki.

Kóhelet v. a *Prédikátor könyve*, bibliai könyv, mely a hagiografák csoportjában az «öt megilla» (tekercs) között foglal helyet. Szerzője Salamon királlyal mondatja el nézeteit, amelyek a próféták világnézletével sok tekintetben ellenkeznek, amiért a könyvet némely írástudók a bibliai könyvek közül ki akarták zárni. Keletkezésének idejére nézve eltérők a vélemények. A könyv nyelve után ítélve azonban kétségtelen, hogy a második templom korából származik és hogy a biblia legkésőbbi eredetű könyvei közé tartozik.

Kóhen *Efrajim*, a török időkben budai rabbi, szül. Vilnában 1616., megh. Budán 1678 jún. 3. Szülővárosából, hol mint a rabbinátus elnöke nagy tekintélyben állt, 1656. elűzte a kozákok véres zsidó-üldözése; 1666. a budai zsidó község rabbijának választotta. Sáár-Efrájim (Efrájim kapuja) c. döntvénytárát halála után fia, Jehuda adta ki (Sulzbach 1689); e könyvének az akkori budai, illetve magyar viszonyokra vonatkozó adatait l. *Kohn* S., Héber kútforrások, 117—23. l. Életrajzát megírta *Zipser* (Orient 1846); róla és családjáról l. *Kaufmann* D., Die Erstürmung Ofen's.

Koherens (lat.) a. m. összefüggő. Az optikában olyan sugarakat neveznek K. sugaraknak, amelyek fénytalálkozási jelenségeket képesek előidézni. Ilyenek az egy fényforrás megkettőztetéséből származó sugarak. L. *Fresnel-féle tükörkisérlet*.

Koherer. *Branly* 1890-ben fedezte föl, hogy a K. kiválóan alkalmas az elektromos hullámok jelzésére. A K. tulajdonképen fémelektródák között üvegcsőben elhelyezett fémreszelékből áll; az elektródákhoz kötött egyenáramú forrásból a fémreszeléken át rendes körülmények között a reszelék igen nagy ellenállása folytán nem megy áram. Amidőn azonban elektromos hullám éri a reszeléket, a nagy elektromos ellenállás csökken s az egyenáramú forrásból áram folyik át a K. áramkörén s az áram működésbe hozhatja a K. áramkörébe bekapcsolt jelfogót (l. a *Drótnélküli táviró 3-ik ábráját)*. Az elektromos hullám megszűnése után az egyenáram tovább folyik. Ha azonban a fémreszeléket megrázzuk, az ismét visszanyeri előbbi nagy elektromos ellenállását. A drótnélküli táviró első éveiben az elektromos rezonáncia, az elektromos sugárzások tanulmányozására, valamint a gyakorlati drótnélküli táviró üzemben is rendkívül elterjedten használták. A fémreszeléket, az elektródokat a legkülönfélébb módon változtatták. Dr. Károly Irén vasszögekből szerkesztett készüléke középiskoláinkban meglehetősen elterjedt. Ugyancsak Dr. Károly Irén szerkesztette az egy kontaktusú aluminium-K.-t is. Az ő kisérletei alapján lehet arra következtetni, hogy a K. működése a nagy frekvenciájú áramok ionizáló hatásán alapul. A kontaktellenállás egyenáramra igen nagy; a nagy frekvenciás áramra, amelyet az elektromos hullám idéz elő, a kontaktellenállás lecsökken s így most már az egyenáram is átmehet a K.-en. A K.-nek ma már csak történelmi jelentősége van. A sok kontakt folytán működése megbizhatatlan s így a gyakorlatban nem használják.

Kohézió *(cohaesio)* a. m. összetartás. Fizikai értelemben a szilárd és cseppfolyós testeknek részeik szétválasztása ellenében tanusított ellenállása. Ezen ellenállás általában a szilárd testekben a legnagyobb, a cseppfolyós testekben jóval kisebb. De az egy halmazállapotu testeknek K.-ja is azoknak anyagi minősége szerint különböző, amiből azután a különböző testeknek sokféle tulajdonságai erednek, úgymint a szilárd testek keménysége, merevsége, ruganyossága, nyujtható- és lapithatósága s azoknak szilárdsága, mellyel a szétszakításnak, széttörésnek és összenyomásnak ellenszegül-

nek; a különböző folyadékok K.-ja sem egyforma, ami pl. azoknak kisebb-nagyobb nyulósságában (viscositas), kisebb-nagyobb illékonyságában nyilatkozik. A gázok terjedékenységüknél fogva úgy tünnek fel, mintha belőlük a K. teljesen hiányoznék. Gyakorlati szempontból különösen a szilárd testek jelzett tulajdonságainak ismerete fontos, minélfogva pontos méréseknek tárgyát képezi. Azon kérdés azonban, hogy miféle erők okozzák a K.-t, szorosan összefügg az anyag szerkezetének elméletével és a legkülönbözőbb hipotézisek felállítására adott alkalmat. A természettudományokban jelenleg az ú. n. molekuláris hipotézis van elfogadva. L. *Halmazállapot*. — K. a botanikában l. *Cohaesio*.

Kohéziós (egyensúlyi) alakok v. felületek olyan folyadékokban képződnek, amelyek a nehézségi erő behatása alól kivonva, csak a molekuláris (kohéziós) erők befolyása alatt állanak s ezek a legkisebb felületet igyekeznek létrehozni. Igy pl. kevés olaj gömbalakuvá lesz, ha vele egyenlő fajsúlyú folyadékba, pl. víz és alkohol keverékébe helyezik, amelyben lebeg. Az olajgömb hengerré húzható szét, ha két szemben levő drótkör közé helyezik. Ha a gömb függélyes dróttengelyhez tapad, gyors forgatással lapulttá lesz, sőt abból gyűrű alakú rész válik le, mely végre kis olajgömbökké szakad szét (Plateau kisérlete). Ha vékony drótból alakított kocka, tetraéder, oktaéder stb. alakú vázakat jó szappanoldatba merítenek, a lassan kihúzott drótvázak éleit vékony hártyák kötik össze. Ezekre a nehézségerő hatása a rendkívül csekély tömeg miatt elhanyagolható. Ilyen egyensúlyi alak rendkívül sok van.

Koh-i-Baba *(Kuh-i Baba* a. m. «a hegyek atyja») a Hindukus egyik lánca, ettől a Bamian-hágó (Hadzsi-dzsak) választja el, legmagasabb pontja 5143 m. magas. Lábánál ered a Kabul, Heri-rud és a Hilmend.

Kohinur *(Kohinoor)*, az angol király birtokában levő híres indiai eredetű gyémánt, súlya $106^1/_{16}$ karát. L. *Gyémánt*.

Kohisztán *(Kuhisztán* a. m. «hegyvidék»), több iráni hegyvidék neve. Legjelentékenyebb a perzsa K., Khorasszán tartomány D.-i részében; az afghán K., Kabultól keletre eső vidék, a Zerafsán felső völgye a turkesztáni K.

Kohl *Medárd*, felsz. püspök, szül. Radafalván (Vas vm.) 1859 nov. 5. Középiskoláit Szombathelyen és Pannonhalmán végezte, a teológiát az innsbrucki egyetemen, hol 1887 nov. 7. doktorrá avatták, közben pappá szentelték 1885. júl. 25. 1885-ben győri főgimnáziumi, 1886. pannonhalmi tanár. 1889—1900-ig Vaszary Kolos főapát, majd Magyarország hercegprímásának titkára, azután 1912 végéig segédpüspöke. 1893 ápr. 10. a Csólics által a hercegprímás ellen intézett merénylet alkalmával megsebesült. A király ő felsége ez alkalomból a vaskorona-rend lovagjává nevezte ki. 1899-ben pápai prelátus és apostoli protonotárius, 1900. esztergomi kanonok, u. a. év dec. 27 samosatei fölsz. püspök. 1909. a Ferenc József-rend középkeresztjét kapta a csillaggal.

Kohl, 1. *Horst*, német történetiró, szül. Waldheimben (Szászország) 1825 máj. 19. Mint gimnáziumi tanár működött előbb Chemnitzben, 1903 óta Lipcsében. Nevezetesebb művei: Dreiszig Jahre deutscher Geschichte 1858—88 in amtlichen Kundgebungen (Giessen 1888); Fürst Bismarck-Gedenkbuch (Chemnitz 1890, 2. kiadás); Fürst Bismarck. Regesten zu einer wissenschaftlichen Biographie des ersten Reichskanzlers (Leipzig 1891—92, 2 köt.); Die politischen Reden des Fürsten Bismarck (Stuttgart 1892—1904, 14 köt.); Bismarck-Briefe (Bielefeld 1897—99); Bismarck-Jahrbuch (Berlin-Stuttgart 1894—1899, 6 köt.); Wegweiser durch Bismarcks Gedanken u. Erinnerungen (Leipzig 1899).

2. *K., Johann Georg*, német földrajzi író és utazó, szül. Brémában 1808 ápr. 28., megh. u. o. 1878 okt. 28. Sokat utazott és utazásait vonzóan írta le. Leírta Oroszországot (1838); Ausztria-Magyarországot és Bajorországot (1842); Angliát, Skóciát és Irországot (1843—44); Dániát, Németalföldet, Dalmáciát és Montenegrót, Kanadát és az Egyesült-Államok szomszédos vidékét (1857). Legértékesebb művei: Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche (1841) és Die geographische Lage der Hauptstädte Europas (1874). Irt továbbá a Rajnáról (1851), Amerika és egyes részeinek felfödözéséről (1861), a Golf-áramlatról.

Kohler, *Josef*, német jogtudós, szül. Offenburgban 1849 márc. 9. Biró volt, majd 1878. Würzburgban, 1888. Berlinben egyetemi tanár lett. Számos műve közül legnevezetesebbek az összehasonlító jogtudományok körébe vágók. Ezek: Zur Lehre von der Blutrache (Würzburg 1885); Moderne Rechtsfragen der islamitischen Juristen (u. o. 1885); Das chines. Strafrecht (u. o. 1886); Rechtsvergleichende Studien über islamitisches Recht, das Recht der Berbern, das chinesische Recht und das Recht auf Ceylon (Berlin 1889); Aus dem babylonischen Rechtsleben (G. C. Peiserrel, Leipzig 1890—94, 8 rész); Altindisches Prozessrecht (Stuttgart 1891); Das Recht der Asteken (u. o. 1892); Hamurabis Gesetz (Peiser-rel, Leipzig 1902). Egyéb jogi munkái közül említjük: Deutsches Patentrecht (Mannheim 1878); Das Autorrecht (Jena 1880); Zivilprozessualische Rechtsaufgaben (u. o. 1881, 3. kiad. 1900); Das Recht des Markenschutzes (Würzburg 1885); Aus dem Patent- u. Industrierecht (Berlin 1889—92, 3 köt.); Lehrbuch des Konkursrechts (Stuttgart 1891); Handbuch des deutsch. Patentrechts (Mannheim 1900—01, mutató hozzá 1904); Einführung in die Rechtswissenschaft (Leipzig 1902, 2. kiad. 1905); Lehrbuch des bürgerlichen Rechts (Berlin 1904-től); Die Patentgesetze der Erde (M. Mintzzel, u. o. 1905, 2 köt.). A Magyar jogászegylet kiadta az 1913. ott tartott két előadását: Eszrevételek a magyar polgári perrendtartáshoz (Budapest 1913) és A házasság mint kultúrjelenség (u. o. 1913). *Holtzendorf* Enziklopädie der Rechtswissenschaft c. bibliográfiai munkájának 6. kiad. ő állította össze (Leipzig 1902-től). Kiadja a Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, az Archiv für bürgerliches Recht és a Berliner juristische Beiträge c. folyóiratokat. Irt művésztörténeti értekezéseket és szépirodalmi dolgozatokat is.

Kohlfürst, *Ludwig*, osztrák mérnök, szül. Grácban 1840. A vasúti telegráf-jelzési és biztosító berendezések alapos ismerője és fejlesztője. Főbb művei: Über elektrische Distanzsignale (Prag 1878); Die elektrischen Einrichtungen der Eisenbahnen und das Signalwesen (Wien 1883); Der elektrische Betrieb der Eisenbahnen (Prag 1895); Die selbsttätige Zugdeckungseinrichtung auf Strassen- und Vollbahnen (Stuttgart 1903).

Kohlrausch, 1. *Friedrich*, német fizikus, szül. Rintelnben 1840 okt. 14., megh. Marburgban 1910 jan. 17. 1864-től 1895-ig több német egyetemen tanított; 1895. a berlini Physikalisch-technische Reichsanstalt elnökévé, 1899. a berlini egyetem tiszteletbeli rendes tanárává lett. K. kiváló elméleti tudós és rendkívüli gyakorlati érzékkel megáldott fizikus volt, kinek a fizika mérőmódszerek és műszerek dolgában sokat köszönhet. Vizsgálatai főleg az elektromos áramokra, a vezetők ellenállására, az áram állandóira, az Ohm és az elektrokémiai egyenérték meghatározására, a hőelektromosságra, hővezetésre, a fény teljes visszaverődésére, szilárd testek rugalmasságára s a rugalmas utóhatásra vonatkoznak. Sok mérőműszert szerkesztett. Főmunkájában, mely először 1870. és 10. kiadásában 1905. Lehrbuch der praktischen Physik c. alatt jelent meg, a fizika legfontosabb mérőmódszereit tárgyalja (magyarul megjelent 1877. *Abt* Antal és *Wagner* Alajos fordításában). Nagyjelentőségüek K.-nak az elektrolizis terén végzett vizsgálatai. Egyéb művei: Über den absoluten elektrischen Leitungswiderstand des Quecksilbers (München 1888); Das Leitvermögen der Elektrolyte, insbesondere der Lösungen (Holbornnal együtt, Leipzig 1898); Kleiner Leitfaden der praktischen Physik (u. o. 1900); Die Energie oder Arbeit und die Anwendungen des elektrischen Stromes (u. o. 1900).

2. *K., Rudolf Hermann*, német fizikus, az előbbinek atyja, szül. Göttingenben 1809 nov. 6., megh. Erlangenben 1858 márc. 9. Több helyen működött mint gimnáziumi tanár; később az erlangeni egyetemen volt a fizika tanára. Pontos mérésekkel igazolta a Volta-féle feszültségi törvényt és az Ohm-féle törvényt. Weberrel együtt az első volt, aki az elektromos áramokat mechanikai mértékben megmérte s ezzel a jelenleg használt, ú. n. abszolut mértékrendszert megállapította. Számos értekezést írt.

Kohlschein, *Joseph*, német rézmetsző, szül. Warburgban 1841 szept. 21. A düsseldorfi akadémián Kellernek volt tanítványa. Legsikerültebb metszetei: Szent család, Ittenbachtól; Krisztus a kereszten, Lauensteintől; A kánai menyegző, Paolo Veronesetől; Szt. Cecilia, a Fátyolos Madonna és a Sixtus-féle Madonna, Rafaeltől; Szeplőtlen fogantatás, Murillótól; Szent éj, Correggiótól stb.

Kohn *Sámuel*, zsidó teológus és történész, a pesti zsidó hitközség főrabbija, szül. Baján 1841 szept. 21. 1866-ban a pesti zsidó község egyik rabbiszékébe választotta. Tevékeny része volt az 1868. egybegyült magyarországi zsidó egyetemes gyűlés munkálataiban. A zsidó irodalmi társaság szervező munkájában részt vett és egy ideig elnöke is volt. Nevezetesebb művei: Samaritanische Studien (Breslau 1868); Zur Sprache, Literatur und der Dogmatik der Samaritaner (Leipzig 1875); Mordechai ben Hillel (Breslau 1878); *A magyar nemzeti muzeum héber kéziratai* (M. Könyvszemle 1877); *Héber kútforrások és adatok Magyarország történelméhez* (Budapest 1881); *A zsidók története Magyarországon* (I. köt. Budapest 1884); *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk* (u. o. 1889); *Kohn Schwerin Götz bajai és bácsmegyei főrabbi* (u. o. 1899). Nagyszámú tudományos értekezései jelentek meg folyóiratokban, valamint napilapokban is. *Zsinagógai szónoklatok* címen (Budapest 1875) egy külön kötet egyházi beszéd is megjelent tőle. A Pallas Lexikona számára a bibliai korszak utáni zsidó irodalomra és történetre vonatkozó cikkeket ő írta.

Kohn, 1. *Salomon*, német író, szül. Prágában 1825 márc. 8., megh. 1904 nov. 6. A prágai egyetemen tanult, de kereskedő lett. Gabriel c. regényét, mely névtelenül jelent meg, sok nyelvre lefordították. (Németül Jena 1875 és Zürich 1897). Főbb művei ezenkívül: Die Starken (1877); Prager Ghettobilder (1884); Der Lebensretter (1893); Fürstengunst (1894); Ein deutscher Handelsherr (1896.)

2. *K., Theodor*, volt olmützi hercegérsek, szül. Brzeznitzben 1845 márc. 22. zsidó származású szülőktől. 1871-ben szentelték pappá s 1874. Fürstenberg érsek udvarába került s az egyházjog tanára lett a teológiai fakultáson. 1887-ben kanonoknak nevezték ki, Fürstenberg halála után pedig 1892 nov. 8. érsek lett. Mint ilyen szigoruságával, perlekedő hajlamával és fukarságával csakhamar gyülöletessé tette magát mind a papság, mind a világiak előtt. A sajtóban heves támadások jelentek meg ellene. 1903 elején egy olmützi cseh újságban «Rectus» neve alatt egy cikksorozat jelent meg, melyben őt még a gyónási titok megsértésével is vádolták. K. ekkor egy ártatlan papot mozdított el állásától, mire P. *Hofer*, a cikkek igazi szerzője jelentkezett. Most már a Vatikán is beleavatkozott a dologba és a pápa 1903 dec. K.-t Rómába idézte. Itt a hivatalos vizsgálat felmentette ugyan őt az ellene emelt vádak alól, de X. Pius pápa mégis rávette K.-t, hogy méltóságáról önként mondjon le egyházmegyéjének békéje kedvéért 1904 márc. 4. K. ezóta ehrenhauseni birtokán él s az olmützi érsekség jövedelméből évdíjat húz.

Kohó, az a rendesen tűzálló anyagból falazott tűzhely v. kemence, melyben égő szénnel vagy más energia-forrással a fémet az ércekből kiválasztják. Átvitt értelemben K.-nak vagy *hutának* nevezik azokat a gyártelepeket v. műhelyeket is, melyekben ez a művelet folyik. Igy a vas-K.-nak a vas-, réz-K.-nak a rézgyárakat nevezzük, l. *Kemence*. — A régebbi bányajog, jelesül a Miksa-féle bányarendelet szerint a K.-k felállítása, felszerelése és használata a bányahatóság különös adományozásához, illetőleg engedélyéhez volt kötve. A most érvényes 1854. évi bányatörvény szerint a K.-k s más ide tartozó vállalatok külön bányahatósági adományozás alá nem tartoznak, hanem a bányavállalkozó már a bányaadománynál fogva fel van jogosítva az ásványok felkészítésére szolgáló berendezések léte-

sitésére. E részben alkalmazkodni kell az ipartörvény rendelkezéseihez. Az ipartörvény (1884. XVII. t.-c. 25. §) szerint, amennyiben az üzlettelepek a szomszéd birtokosokat, lakókat s általában a közönséget háborgatják, megkárosíthatják v. veszélyeztethetik, felállításukhoz a törvényben meghatározott eljárás mellett kieszközlendő iparhatósági telepengedély szükséges.

Kohóbetegség, l. *Ólommérgezés*.

Kohófüst. A kohászati eljárásoknál használt kemencékből elszálló füst, mely legtöbbnyire fémes részekkel, kénessavas, sósavas, arzénsavas gázokkal van keverve. A fémes részek gyakran nagy értéket képviselnek, a gázok pedig az emberi egészségre, de a növényi szervezetre is igen károsak. Ezért a kohók igyekeznek a K.-t lehetőleg megtisztítva a levegőbe bocsajtani. A fémtartalmú *szállópor* elválasztására nagy kamarákat, hosszú csatornákat építenek a kemence és a kémény közé, ahol a fémtől nehéz por leülepedik, a savas gőzök lekötésére pedig vízzel, mésztejjel permetezett aknákat, csővezetékeket iktatnak közbe. Még ennek ellenére is mindig elég káros anyag marad a füstben, mely a kohók ellen való nagy kártérítési pereknek okozója. Néhány évvel ezelőtt Nagybánya mellett a kertbirtokosok egész tömege támadta meg perrel a kincstári fémkohót.

Kohópatak (azelőtt: *Kóhpatak)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 413 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarlápos.

Kohortáció *(cohortatio* lat.) a. m. intés, figyelmeztetés.

Kohóvölgy (azelőtt: *Horgospataka)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 577 magyar és oláh lak., postahivatallal; u. p. Oláhlápos. Környékén arany-, ezüst- és ólombányászatot űznek.

Kohren *(Chorun)*, város Szászországban, (1910) 820 lak., jelentős agyagiparral, keztyü- és harisnyakészitéssel.

Kohune-olaj, *Kohune-pálma* (növ.), l. *Attalea*.

Kohut, 1. *Adolf*, magyar születésü német író és ujságíró, szül. Mindszenten 1848 nov. 10. Boroszlóban zsidó teológiát, utóbb az egyetemen filológiát és művészettörténetet hallgatott s Németországban a hirlapírói pályára lépett. Egyideig a Daheim szerkesztője volt. 1884-ben Bismarckot gúnyoló csevegései miatt Berlinből kiutasíttatván, Drezdába költözött; évek multán visszatérhetett Berlinbe, ahol 1870 óta a magyar egyesület elnöke. Jókai, Mikszáth, Beniczkyné, Herczeg regényeiből és novelláiból sokat, Petőfinek pedig prózai munkáit leforditotta németre; munkái elismeréseül 1895. a Petőfi-Társaság külső tagjává választotta. Közel 80 kötetet adott ki. Ezek nevezetesebbjei: Lustige Geschichten aus dem Tokayerlande (1885); Aus dem Reiche der Karpathen (1887); Bismarck und die Litteratur (1889); Bismarck und die Frauen (1894); Bismarck als Humorist (1899); Erzherzog Ladislaus (1897); Ungarisches Novellenbuch (1898); Lassalle (1901); Die Überweiber aller Zeiten (1902); Der Meister von Bayreuth (1905); Schiller und die Frauen (1905); Schiller als Humorist (1905); Friedrich der Grosse als Humorist (1907); L. Feuerbach (1908); Königin Luise und ihre Zeit (1911); Otto v. Bismarck u. die Grossen u. d. Kleinen um ihn (1911); Freimaurerische Studien u. Skizzen (1911); Friedrich der Grosse als Charakter u. Persönlichkeit (1912).

2. *K. Sándor*, zsidó teológus és író, szül. Félegyházán 1842 jún. 11., megh. New-Yorkban 1894 máj. 25. 1867-ben rabbi lett Székesfehérvárt, 1885 óta pedig mint a newyorki Ahavat-Chessed község rabbija s a Jewish Theological Seminary egyik tanára működött. Főbb munkái: Über die jüd. Angelologie und Dämonologie in ihrer Abhängigkeit vom Parsismus (Leipzig 1866); Kritische Beleuchtung der persischen Pentat.-Uebersetzung des Jakob ben Joseph Tawus (u. o. 1871); Aruch completum (Wien 1878—92, 9 köt.), Nátán b. Jechiel Árukh című talmudi szótárának kritikai kiadása.

Koibálok, a Minusszinszk környékén élő jeniszei turk törzsek egyik ága, más elmélet szerint elfajult finn, illetőleg szamojéd nép, mely még a XVIII. sz.-ban a szomszéd kyszylcek, metecsek, szagajokkal együtt független volt.

Koilanaglif (v. mélyített dombormű), az ókori egyiptomiak domborműveinek egy sajátságos változata, melyet a franciák «relief en creux»-nek neveznek. Itt az alakok felületükkel nem emelkednek ki a síkból, hanem csak azáltal domborodnak ki, hogy körvonalaik mentén mélyedés van a kőbe vésve; az alakok pedig éles (kék, piros, sárga, zöld v. fekete) színnel vannak kifestve, úgy hogy ezek a mélyített domborművek mintegy átmenetet képeznek a falfestménytől a domborművekhez.

Koimbatur, város, l. *Kojamuturu*.

Koincidencia (lat.), két, egyszerre lengő ingának egy helyzetben való találkozása v. összeesése. Ha a két inga lengésideje csak keveset különbözik egymástól, a K. csak nagyobb számú lengés után következik be s ebből a két lengésidő különbsége pontosan meghatározható. Ezt felhasználják, midőn két különböző helyen meg akarják határozni a nehézségerő viszonylagos nagyságát.

Koiné (gör.) a. m. köz, közös. Jelenti a N. Sándor korában kialakult attikai köznyelvet. L. *Görög nyelv*.

Koinix (gör. *choinix*, lat. *choenica)*, a régi athéniek egy gabonamértéke; Solon mértékrendszerében 1·08 literrel volt egyenértékü. A Kr. e.-i II. sz.-ban életbe léptetett athéni mértékrendszer szerint a K. 1·228 literrel volt egyenértékü. A rómaiak 2 sextariussal vették egyenértékünek.

Koinobiták, l. *Coenobiták*.

Koios (latinosan *Coeus)*, Uranos és Gaia fia, a *titánok* (l. o.) egyike, Leto és Asteria apja.

Koipu, a hódpatkány *(Myocastor corypus* Molina) neve hazájában. L. *Hódpatkány* és *Nutria*.

Koir *(Coir)*, l. *Kókuszpálma* és *Rostnövények*.

Koi-szu, több folyó Dagesztán orosz kormányzóságban, nevezetesebbek az *Avari-K.* (Avarszkaja-K.) és az *Andi-K.* (Andiszkaja-K.), amelyek a *Szulakká* (l. o.) egyesülnek.

Koita, l. *Quetta*.

Koitusz *(coitus* lat.), l. *Közösülés*.

Kojambatur, l. *Kojamuturu*.

Kojamuturu *(Koimbatur, Kojambatur)*, azelőtt Kojampadi és Koibmutur (angolul *Coimbatore)*, az ugyanily nevű kerületnek (20,310 km^2 ter., 1.903,700 lak.) főhelye Madrasz brit-indiai presidencyben, a Nojil balpartján, száraz, egészséges vidéken, vasút mellett, 53,083 lak.

Kojang *(coyang)*, Hátsó-Indiának egyik gabonamértéke. Batáviában=1661·09 kg., Szumatrában = $1333^1/_3$ l.; rizsnél Surabayaban 1 K.=$1^1/_9$ batáviai K.= 1845·6 kg.

Kojetein, város Prerau morva kerületi kapitányságban, a Morva és vasút mellett, (1910) 6333 nagyobbára cseh lak., cukorfinomítóval, sör- és malátagyárral.

Kojsó, kisk. Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1910) 1066 tót lak.; vasércbányászattal, gőzfűrészteleppel.

Kóka, hevesmegyei tájszó, jelentése: cseresznyével teleaggatott galy v. bármily más gyümölcsgaly, amelyeken a gyümölcs rojtostul van.

Kóka, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye nagykátai j.-ban, (1910) 4436 magyar lak., posta- és távbeszélőhivatallal.

Kokacserje (növ.), l. *Erythroxylon*.

Kokad (azelőtt: *Kakad)*, nagyk. Bihar vm. székelyhidi j.-ban, (1910) 918 magyar lak.; u. p. és u. t. Álmosd.

Kókai *Lajos*, könyvkereskedő és kiadó, szül. 1842. a fejérvármegyei Vereben. Üzletét Budapesten 1873. alapította. Kiadói tevékenységének két főiránya volt, nevezetesen a kereskedelmi iskolai tankönyvek, mely téren úttörő, azután a protestáns hittani és egyházirodalmi kiadványok, amelyek meghaladják a 300 kötetet, köztük a legjelesebb prot. egyházi írók művei.

Kokain, *cocain, benzoilekgoninmetilester:*

$C_{17}H_{21}NO_4$,

a perui és boliviai coca-cserjében *(erythroxylon coca)*, főképen leveleiben előforduló (0·5–0·8%-ig) alkaloida. A K.-t szóda-oldattal nedvesített és ismét megszárított levelekből petroleum-éterrel kioldják; ez oldatból híg sósavoldat hatására nyers sósavas K. válik ki, amelyet azután alkalmas módon tisztítanak. A sósavas K. vizes oldatából lúggal lecsapják a K.-t, amelyet szeszből átkristályosítanak. Manapság a K.-t nagyban mesterségesen (szintézis útján) is előállítják, pl. ekgoninból (a tropin β-karbonsavjából), amelyet anhidrobenzoesavval benzoilekgoninná, majd ezt metiljodiddal K.-ná alakítják. A K. szintelen, monoklin kristályok. Op. 98°. Víz alig, szesz, éter jól oldja. Oldata lúgos, keserű és a poláros fény síkját balra fordítja. A mesterséges K. 80°-on olvad és jobbra forgató; egyéb fizikai és fiziológiai sajátságai azonosak. Savakkal hevítve elbomlik s benzoesav, ekgonin és metilalkohol keletkezik. Savakkal kristályos sókat alkot. Ilyen pl. a *sósavas K. (cocainum hydrochloricum):*

$C_{17}H_{21}NO_4.HCl$,

keserűyés ízű, a nyelvet mulékonyan érzéstelenítő, szintelen kristálykák. Op. kb. 183°. Kb. 0·5 sr. víz oldja; oldata semleges kémlőhatású.

A K. legnevezetesebb hatását *Koller* fedezte föl Bécsben 1884.; ugyanis ha azt 2–5%-os oldatában a nyákhártyákon alkalmazzuk, akkor ezeken érzéstelenség következik be 3–5 perc mulva, s ez 10–30 percig is eltart, sőt ismételt beecsetelés által sokáig fentartható. Ezen érzéstelenséget némi égésnek az érzete előzi meg, egyszersmind a nyálkahártyák az érintés helyén elhalaványodnak. Az orrban alkalmazva a szaglás, a nyelven pedig az ízlés érzete csökken; a szembe csöppentve pedig az érzéstelenség mellett a szem bogara is kitágul. Orvosi célra a K.-nak érzéstelenítő hatását használják fel különösen az orrnak, szájnak, gégének, garatnak, húgyhólyagnak, végbélnek, szemnek, fülnek és nemző-részeknek fájdalmas bajainál s azokon történő operációknál. Befecskendezés alakjában a sebészek is használták a metszés, varrás, foghúzás fájdalmatlanná tevésére. Mivel gyorsan felszívódik és némelyeknél igen súlyos, sőt halálos mérgezést okozott, ma csak kevésbbé mérgező pótszereit használják (tropacocain, eucain, novocain, stovain, alypin, l. *Érzéstelenítés, Helyi érzéstelenítés)*. A K. veszedelmes méreg, amely ájulásra vezető edénygörcsöt, rángógörcsöket, csorgó izzadást, részegséget, végül általános bénulást és a légzés kimaradásával halált okoz. A szervezet (ú. m. a morfiumhoz és egyéb bódítószerekhez) könnyen hozzászokik, a dózist — hogy hatása legyen — mindinkább emelni kell és a test ellenállhatatlan vággyal kívánja az újabb és újabb K.-bevételt, míg a krónikus K.-mérgezés *(cocainismus chronicus)* fejlődik ki, mely a test elcsenevészésével, lesoványodásával, az erők hanyatlásával, hallucinációs elmebajokkal, emlékezet-gyöngeséggel (tehát olyanforma bajokkal, mint a krónikus morfiummérgezés) jár. Ez a betegség, mely ugyan nálunk még nem, de a külföld nagy városaiban már ismeretes, csakis intézetekben gyógyítható, a szernek föltétlen megvonása által.

Kokainizmus, l. *Kokain*.

Kokalos, mítikus sziciliai király, ki a Krétából Minos király elől menekülő Daidalost oltalmába fogadja s kinek leányai a Daidalost nyomozva Sziciliába érkező Minost forró fürdőbe ölik.

Kokan *(Khokand, Chokand)*, 1. *egykori önálló khánság* Közép-Ázsiában a Szir-darja mindkét partján, Kina, Bokhara, Kartegin és a Csu nevű ki-kiszáradó folyó közt, mintegy 220,000 km^2 területtel. Az oroszok 1853-ban megszállották Akmecset (most Perovszkij) nevű erősségét, 1864. Taskendet, 1866. Khodzsendet és 1876. a többi részét, amelyből Ferganát (l. o.) alkották. — 2. *K.*, az ugyanily nevű járás *székhelye* Fergana orosz tartományban, a Karaszu mellett, (1910) 112,800 lakossal, szép utcákkal, kényelmes bazárokkal, amelyekben Közép-Ázsia mindennemű termékeivel élénk kereskedést űznek. Az egykori kháni palotának, a város legnagyobb épületének falait zománcozott téglák borítják. K. 1875-ig az ugyanily nevű khánság fővárosa volt.

Kokanada, l. *Kakinada*.

Kokárda (franc. *cocarde)*, rózsaalakú szalagcsokor, melyet kalapra v. sipkára tűznek; régebben a politikai pártok jelölésére szolgált, jelenleg nemzeti jelvényül is használják. Franciaországból e szokás egész Európára, sőt Amerikára is elterjedt. Most már többnyire fémből készítik. Franciaországban jelenleg inkább a hadsereg és

az egyenruhás hivatalnokok használják. De minden polgárnak joga van a nemzeti K. viselésére, ha ettől birói itélettel el nem tiltják. A szinek rendszerint a nemzeti szinek; a magyar K., mely főkép 1848—49. szerepelt, piros-fehér-zöld szinü.

Kokasd, község Tolna vm.-ben, l. *Kakasd.*

Kokava, kisk. Liptó vm. liptóújvári j.-ban, (1910) 1119 tót lak., postahivatallal és postatakarékpénztárral, u. t. Hybbe. Hozzá tartozik Pod-Banszko erdőőri lak, mely a Magas-Tátra Ny.-i részeibe s nevezetesen a Krivánra teendő kirándulások kiinduló pontja szokott lenni.

Kokcinin *(coccinin),* vörös gyapju festésére való azo-(kátrány-)festőanyag.

Koken, *Ernst,* német paleontológus, szül. Braunschweigban 1860 máj. 29., megh. Tübingenben 1912 nov. 21. 1891-ben Königsbergben, 1895. Tübingenben az őslénytan s földtan egyetemi tanára. 1901. és 1905-ben Kelet-Indiában utazott. Legismertebb munkái: Die Vorwelt u. ihre Entwickelungsgeschichte (Leipzig 1893); Die Geologie und Tierwelt der paläolitischen Kulturstätten Deutschlands (1912).

Kokett (franc. *coquet)* a. m. kacér.

Kokhinkhina, l. *Kokinkina.*

Kokie *(Zanclostomus tristis* Less., állat), a Kakukok *(Cuculiformes)* rendjébe tartozó madárfaj. Sötét szürkészöld, hosszú farka van. Hosszúsága 60 cm. Indiában él. Egyhangú szavát gyakran hallatja.

Kokilla (franc. *coquille),* öntecs, fémből készített öntőforma. A vasöntészetben vas- (l. *Kérges öntvény),* a cink-, ón- és britanniafém-öntészetben bronzformát használnak, l. *Hézagöntés.*

Kokinkina (kin. *Ko-csiu-csing),* az annamiták által Dang-trongnak nevezett tartomány, mely Annamban (l. o.) a tenger partján terül el. A K. elnevezést hibásan egész Annamra is alkalmazzák, noha mint *alsó K.* (la basse Cochinchine) csak a franciák által újabban meghódított hátsóindiai területet jelenti, mely azelőtt Kambodzsához tartozott, s az annamitáktól, miután birtokukba vették, Szaigon (Ghia-dinh) nevet nyert. Határai Ny.-on a Sziámi-öböl, ÉNy.-on Kambodzsa, ÉK.-en Annam, DK.-en a Kinai-tenger. A francia K.-hoz tartoznak még Pulo Condor és Pulo Obi szigetek is, néhány kisebb szigettel. *Talaja.* A francia K. területe 59,960 km², tulajdonkép a Mekong deltája s azért egyrészt mocsaras, másrészt sík, jól öntözött televényföld, melynek csak északi része dombos (legmagasabb emelkedése 700 m.) és itt-ott (gránit) sziklás. A Mekong (l. o.) Kambodzsában három ágra szakad, melyek nemcsak számos folyót vesznek föl folyásukban, hanem még egymás közt is össze vannak kötve. E folyamok mind hajózhatók, sőt mélyebb járatu hajókat is megbirnának, ha a tengeri torkolatokat homokzátonyok nem zárnák el. A Mekong-ágak közt a hajózásra legalkalmasabb a Kva-lai, melyen 5 m. mélyre sülyedő hajók is járhatnak; a Loirap ellenben, melybe a Szaigon is ömlik, csaknem minden hajó számára hozzáférhető. A számos apróbb folyóval és természetes csatornával együtt a francia Kokinkina vizhálózata 226,832 km. és főtényezője a tartomány termékenységének. *Éghajlata,* mint a nedves tropikus tartományoké általában, az európaiaknak nem nagyon egészséges; gyakori a hasmenés és a malária. A DNy.-i esős monszunszelek idejében hőmérséke 13°—19° C. (májustól októberig); az ÉK.-i száraz monszunok alatt ellenben (októbertől áprilisig) 23·5° (nappal) és 11° (éjjel) közt váltakozik. A délkinai tenger taifunjai gyakran nagy károkat okoznak. *Állat-, növény- és ásványország* tekintetében Hátsó-Indiához tartozik. Ragadozó állatai a tigris, párduc és a vadmacska; van orrszarvuja, elefántja, vaddisznója, krokodilja és sok mérges kigyója; szarvasok és bivalyok nagy csordákban barangolják be. Legfontosabb terménye a gummigutta-fa, cukornád, rizs, gyapot és dohány; nemes ércei nincsenek. *Lakossága* összesen 3.050.785. Nagyobbrészt anamiták. Uralkodó vallás a buddhizmus; a katolikus misszió székhelye Szaigon, hol nagy papnevelő van. A nagyobb városokban modern iskolák is vannak európai tanítókkal, de van számos anamita iskola is. A Hátsó-Indiát lakó *néptörzsek* (indokinai), a malakkai malájokat kivéve, mind az ú. n. egytagu nyelvek családjához tartoznak, melynek leghiresebb tagja a kinai. Ide számíttatnak: 1. A *barmánok* v. *birmaiak,* kik az indo-kinai félsziget Ny.-i részét lakják (l. *Birmán).* 2. A *lohita* népek (l. o.). 3. *Thai* népek (l. o.). Ezek *a)* a szűkebb értelemben vett *sziámiak, b)* A *lao* nép. 4. *Annamiak* (l. *Annamita). Ipar és kereskedelem.* A nagyon termékeny tartomány rizstermelésének kétharmadát kiviszik; kevesebb jelentőségű a szárított hal, a gyapot, bivalybőr, vizahólyag stb., ami szintén kiviteli cikk; a bevitel tárgyát leginkább opium, tea, selyem, len és vászonárúk teszik. A kereskedelem nagyrészt a kinaiak kezében van. Ipara nincs; kevés tengerisót főznek és nyers selymet gyártanak. Pénzrendszere a frank, de forog a mexikói ezüst piaszter is; fő váltópénz a szupeke (¹/₆ cent). Sok a hamis pénz. A kifejlett vizhálózat a közlekedést elősegíti; vasútja (71 km. hosszú) Szaigont Mithóval köti össze, a Szaigon-Kanhoa-Long-Bian vonal (650 km.) pedig befejezéséhez közeledik. Egy országút Szaigonból Cholonba visz. Táviróhálózata 2463 km. *Közigazgatás.* K. 4 tartományra (Szaigon, Mitho, Binh-long és Bassac) és 21 megyére (arrondissement) oszlik. A községeket a francia kormányzó által kinevezett hivatalnok (anam-xa) igazgatja; a tartományi közigazgatást és igazságszolgáltatást az «indokinai magas tanács» végzi, melynek élén a főkormányzó áll. A benszülöttek katonai szolgálatot teljesitenek, de csak keveset (2500—3000) osztanak be a franciák közé, a többieket a régi hagyományos seregbe sorozzák. K. az egyedüli francia gyarmat, mely az anyaországnak nincs terhére. Jövedelmi források: a vám, a személyadó és az opium-egyedáruság.

Története. K. 1750—1862-ig *Annam* császársághoz tartozott s azzal együtt hűbéres viszonyban állott Kinához. 1858-ban a franciák háborúba keveredtek Annammal s 1862. Tüdük császár a *szaigoni* szerződésben átengedte nekik a Mekong-folyó torkolatvidékén elterülő három tartományt, mely K. nevét viseli. 1867-ben Kambodzsa rovására a Mekong nyugati partján gyarapodott néhány kis tartománnyal. 1888 óta Annammal, Kambodzsával és Tong-kinggal egyesitve a *Francia*

Indokina (Indochine) gyarmatot alkotja, de azért megtartotta külön tartományi igazgatását.

Irodalom. Cortambert és de Rosny, Tableau de la Cochinchine, Paris 1862; Garnier, Voyage d'exploration en Indo-Chine 1866–1868, Paris 1873, 2 köt., új kiad. 1884; Vial, Les premières années de la Cochinchine, colonie française, u. o. 1874, 2 köt.; Launay, Histoire ancienne et moderne de l'Annam, Tongking et Cochinchine, u. o. 1884; Pallu de la Barrière, Histoire de l'expédition de Cochinchine en 1861, u. o. 2. kiad. 1888; P. d'Enjoy, La colonisation de la Cochinchine, Manuel du colon, u. o. 1897; J. C. Baurac, La Cochinchine et ses habitants, Saigon, 1899; Coquerel, Vademecum commercial de la Cochinchine u. o. 1905; Guide annuaire de la Cochinchine, u. o.; Friquegnon, Carte de la Cochinchine française, Paris 1901.

Kokinkinai tyúk, óriás testű tyúkfajta, melyet Észak-Kinából az angolok hoztak be 1842. Európába. A K. széles és mélytestű állat, tollazata dús és laza, a kis taréj egyszerűen fűrészelt, a nyak rövid, a nyereg ívelt, a farok rövid, a sárga lábszárak erősen tollazottak. A kakas 65 cm. magas, súlya 4·5–5·5, a tyúké 3–4·5 kg. Ötféle színű változatban ismeretes, legelterjedtebb a sárga, azután a fogolyszínű, fehér, fekete és a kendermagos. Nem sorozható a tulajdonképen gazdasági baromfiak közé, mivel az erősen tollazott láb gátolja az állatot az eleség keresésében, továbbá mivel a hús- és a tojáshasznosítás gyenge. Évente kb. 100 drb. 55–60 gr. súlyú sárgás vagy vöröses héjú tojást tojik. A húshasznosítás a nagy élősúllyal nem áll arányban, mivel a hús durvarostú, a mellhús kevés és a csontozat nehéz. Jelentőségéből újabban sokat veszített, érdeme azonban, hogy segítségével számos kultúr baromfifajtát tenyésztettek ki és hogy a fajtyúk-tenyésztés elterjedése e fajta nevéhez fűződik.

Kokinsu, ősrégi japáni népdalgyüjtemény a X. sz.-ból. L. *Japáni nyelv és irodalom.*

Kókistaréj (növ.), l. *Kucsmagomba* és *Papsapka.*

Kokkelbors, *kokkelszem* (növ.), l. *Anamirta.*

Kokkola, város Finnországban, l. *Gamla-Karleby.*

Kokkulin *(kokkolin)*, l. *Pikrotoxin.*

Kokkulusz *(halmaszlag)*, az anamirta cocculus (Kelet-India) nagy borsónyi, kerek vesealakú, barna ráncos héjú keserű magjai, melyek *pikrotoxint* (l. o.) tartalmaznak. Tiltott halászatot űznek vele. Összetörve a vízbe szórják, hogy a halak bekapkodják. A pikrotoxintól görcsös állapotba jönnek s úszóhólyagjukat nem tudják kiüríteni s a víz felületére kerülnek. Később elbódulnak, oldalt dűlnek s könnyen összefogdoshatók. Üldözendő, mert nagy halpusztítás ez (apró halak eldöglenek) s mert az így fogott hal húsa mérgező lehet.

Kokkusz *(Coccus)*, gömbalakú baktérium, l. *Baktérium.*

Kókler, a német *Gaukler* szóból a. m. szemfényvesztő, l. *Bűvészet.*

Kokobolofa (növ.), l. *Euclea.*

Kokočak, adók. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1910) 267 szerb lak., u. p. és u. t. Orahovicza.

Kokomo, Howard county székhelye az északamerikai Indiana államban, a Wild Cat River mellett; vasúti csomópont, üveg és agyagárúgyárral; lakóinak száma (1910) 17,010.

Koko-nor, mongolországi tó, l. *Kuku-nor.*

Kokoszfa *(Cocosfa)*, téves elnevezése a *Kókusztának*, l. *Grenadill-fa.*

Kokotovič-féle célgömb, l. *Célgömb.*

Kokova, község, l. *Rimakokova.*

Kokovcov *(Kokovcev), Vladimir Nikolajevics*, orosz államférfiú, szül. Revalban 1853 ápr. 6. Az orosz igazságügyminisztériumba lépve 1890-ig a börtönügyi osztályban működött. Azután különböző pénzügyi hivatalokat viselt s 1896. *Witte* pénzügyminiszter segédje lett. 1904 febr. 18. *Pleszke* helyébe őt nevezte ki a cár pénzügyminiszternek s 1905 nov. 7-ig viselte e tárcát. 1906 ápr. 26. *Goremykin* kabinetjében újból pénzügyminiszter lett s az maradt *Sztolipin* kabinetjében is. 1909 okt. Mandzsuriába utazott, hogy *Ito* japáni herceggel tárgyaljon, de Itót Karbinban meggyilkolták. Sztolipin meggyilkolása után 1911 szept. 24. a cár őt nevezte ki miniszterelnöknek, s a pénzügyminiszteri tárcát is megtartotta. A finnországi és balti-német nemzeti kérdésekben engedékenyebbnek mutatkozott elődjénél s mint pénzügyminiszter nagy érdemeket szerzett a deficit eltüntetésével s a roppant államadósság törlesztésével. 1913 nov. Berlinben meglátogatta a német kancellárt s fontos nyilatkozatokat tett Oroszország békés politikájáról. 1914 febr. 11. megvált állásától s ez alkalommal grófi rangot kapott.

Koksa, az Amu-darja mellékfolyója, a Pamirban a Badaksanon ered Kran néven, Szarai mellett több ágban torkollik.

Koksóbaksa, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 190 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Hernádcsány.

Koksz (ang. *coaks)*, ha ásványszenet a levegő kizárása mellett erősen hevítünk, a benne levő víz és szénhidrogén gázalakban elillan és csak tiszta szén marad vissza; az ásványszén legtöbb fajából eképen visszamaradó szén poralakú és tüzelésre nem alkalmazható; de a fekete kőszénnek ama faja, melyet tapadó kőszénnek neveznek, a kiégetés alkalmával egyszersmind megolvad rövid ideig, összetapad és a gázok elillanása után visszamaradó K. fémfényű, kemény, az üveget karcolja és nagy hőfejtő képessége miatt a legjobb tüzelő anyag nagy hőség előállítására; ez okból általánosan használják a fémkohók nagy olvasztóiban. A gázgyártásnál nyert *gáz-K.* kohászati célokra nem alkalmas, mert kevésbbé szilárd. L. *Tüzelő szerek.*

Kokszoak, Labrador félsziget legnagyobb folyója, kb. 150,000 km² vízterülettel, Kaniapiskau néven ered, fölveszi a Larch-Rivert és a Hudsonöböl-társaság Chimo erődjénél torkollik az Ungava-öbölbe, innen Ungava folyónak is nevezik néha.

Koksztornyok, többnyire kátrányban főzött homokkőből épített magas hengeres tartók, melyeket kokszszal töltenek meg. A kokszra eresztett víz vagy egyéb folyadék finoman megoszolva folyik folyton lefelé. A K.-at gázokkal végrehajtott különböző műveletekre használják, mely gázokat a torony alján szokás bevezetni, hogy a felülről jövő leszivárgó folyadék ellen fölfelé hatoljanak. Ezáltal a gáz és víz oly bensőleg érintkezik egymással, hogy kölcsönös egymásra való hatásuk a lehető legmagasabb mértékben megy végbe. El lehet ugyanis a gázt vagy a kevert gázok egyik-

másik alkatrészét ezáltal nyeletni, ami némelykor a gáz tisztítására nézve nagy fontosságú, más esetekben pedig a folyadék természetének szándékolt megváltoztatását eredményezi.

Koku, japáni mérték: *a)* mint súlymérték = 756·1 kg., *b)* mint űrmérték = 181·5 l.

Kokumvaj (növ.), l. *Garcinia.*

Kókusz és *kókuszdió* (növ.), l. *Kókuszpálma.* K.-dió, lisszaboni, l. *Attalea.*

Kókuszdió-pogácsa, a kókuszpálma gyümölcsének, a kókuszdiónak olajgyári feldolgozása közben nyert melléktermék, melyet magas ára és a tejelésre gyakorolt előnyös hatása miatt leginkább fejős tehenek takarmányozására használnak. A K. 76·5% keményítő-értéket és sok emészthető fehérjét (16%) tartalmaz. Igen természetszerű, ízletes takarmány, melynek a tejelésre, különösképen pedig a tejzsírhozamra nagyon előnyös hatása van. A K. szilárdítja a vajat és az újabb vizsgálatok szerint a tej százalékos zsírtartalmát fokozza.

Kókuszdió-sziget, 1. *lakatlan kis vulkáni eredésű sziget* a Nagy-oceán K.-i részében, 500 Km.-re DNy.-ra Costaricától. Bálnahalászok jó kikötőjét gyakorta felkeresik. — 2. *K.-ek, szigetcsoport* az Indiai-oceánban, l. *Keeling-szigetek.*

Kókuszfa (növ.), l. *Grenadill-fa.*

Kókuszolaj, *kókuszzsír, kókuszvaj (Oleum Cocois)*, a kókuszpálma (Cocos nucifera) magjának húsos részéből előállított zsír, melyet eredetileg Ceylonból, a Szunda-szigetekről és Kokinkinából hoztak Európába, ma azonban az összevágott és a napon vagy tüzön megszárított magot *kopra* néven hozzák Európába és itt dolgozzák fel K.-já. A kereskedelemben háromféle minőségű K.-at ismernek, ú. m. a kokin-, ceylon- és kopraolajat. Ezek között az első a legkiválóbb. A K. a mérsékelt égövben vajnemű zsiradék, mely friss állapotban kellemes ízű és zamatu, de gyorsan megavasodik. Dermedési hőfoka 14—23 C° között, olvadáspontja 20—28 C° között változik. Európában régebben csak szappant és stearint gyártottak belőle. A termelése helyén már régen vaj gyanánt használják. Újabban Európában és hazánkban is a kókuszzsír a disznózsír és vaj pótlására alkalmas ételzsír, mely különböző néven ú. m. «növényi zsír», «kókuszvaj», «vegetalin», «palmin», «kunerol», «ceres» stb. kerül forgalomba. Friss állapotban egészséges és az állati zsiroknál olcsóbb, de jó főző zsír. Nálunk a kókuszzsírt mint élelmicikket, a fennálló rendelkezések értelmében, csak «mesterséges ételzsír» megjelöléssel szabad forgalomba hozni. Ez a név sok embert elriaszt. Gyakran vajat, disznózsírt hamisítanak vele, ami azonban kihágást képez és üldözendő.

Kókuszpálma (növ., *Cocos* L., *kulepa, kalappa*), a pálmák génusza; 34 délamerikai. Nagy v. közepes fák v. törzsetlenek. Törzsük síma, gyűrűzött v. a levélnyél-maradéktól pikkelyes, belül puha és taplós, levele szárnyas, a szárnyak szálasak. Torzsavirágzatának csónakalakú, fás buroklevele van, porzós virága sárga, termős virága zöld, gyümölcse (kókuszdió) ellipszoid vagy tojásdad, egymagú, héja vastag és rostos, csonthéja valóban csontkeménységű, magva odvas. Nagyon hasznos fa. A *Cocos nucifera* L. (igazi K., l. az *Olajnövények* képén) 20—30 m. magas, a tövén csak 0·3—0·6 m. vastag. Rostosfalu, úszó termései, melyek részint tengeráramok, részint az ember által terjedtek el, minden forróövi tengerparton meghonosították; a korallszigeteknek egyetlen fája. 8 éves korától egész száz évig az évnek minden szakában érlel gyümölcsöt, egy virágzatból 10—30 lesz, tehát több virágzatából kedvező körülmények között 150 v. több is van rajta. A kókuszdió külseje szivacsos rostos, hosszas, sárga, dinnyeforma, háromoldalú. Fehér, azután megbarnuló csonthéjában eleinte édes tejnemű folyadék (kókusztej) van, de végre megkeményedik, mint a csonthéja is. Dióját frissében v. elkészítve fogyasztják; szárítva *kopra* (copra) név alatt a kereskedelembe kerül. A K. a trópusok leghasznosabb pálmája. A kókuszdió hét hónap alatt érik meg, évenkint 4—5-ször szedik. Az éretlen dió teje (leves endospermiuma) frissítő, édes, kissé összehúzó ízű, erjedve és desztillálva erős szeszital (kelet-indiai arrak), puncsban nagyon dicsérik. Az érettebb dió megkeményedett bele mogyoróízű és tápláló étek, az egész érettből vajnemű, nagybecsű olajat sajtolnak (l. *Kókuszolaj).* A dió belét Európában kopperahnak v. koprának hívják. Héja szépen fényesíthető és olyan kemény, hogy esztergályozni lehet. Belőle lámpát, mindenféle edényt, szelencét, kanalat, gombot csinálnak; szenesítve jó faszén és kinrussz, de fogpor is lesz belőle. Fiatal hajtása, levele, meg a tetőrügye (pálmasziv) nemcsak kitünő főzelék, hanem meghasogatásából vagy levágása után sebéből több napon át nedv folyik. Összegyüjtik, megerjesztve *suri-lé* néven kedvelt pálmabor. Levelével kunyhót fednek v. kosarat, kalapot, ernyőt, a levél erezetéből és a gyümölcs rostos kérgéből (roya, koir, coïr, kókuszrost) ponyvát, vászonszíjat, lábtörlőt, halászhálót, kefét, seprőt, ecsetet csinálnak v. más holmit fonnak és ágynemüt tömnek ki, erős kötelet sodornak. Ameddig a K. bőven gyümölcsöz, és pedig 35—40 esztendős koráig, a belseje olyan taplós, hogy a törzse csak kerítésnek és vízcsőnek használható. Később sokkal keményebb, ekkor *sündisznófa* v. palmyra-fa néven épületfa és bútorfa, apróbb csecsebecsének is feldolgozzák. A *Cocos butyracea* L. v. *vajtermő K.* kolumbiai és venezuelai, fölséges termetü pálma. Magva ehető. Vajnemű hasznos zsiradékot (pálmavaj, kókuszvaj), fája pálmabort, épületfát és műfát termel. A *Cocos Guinensis* Jacq. 4 m. magas fa, de az átmérője csak 2·5 cm. Tabago szigetén sok terem, sétavesszőnek (tabagó-nád) Franciaországba szállítják. A *Cocos aculeata* Jacq. (makawfa, makasebapálma) Ny.-Indiában, Guayanában és Braziliában terem, gyümölcse ehető, nagyon jó illatu pálmaolajat termel, mosdószappannak és orvosságnak használják. A *Cocos vinifera* Örst. nicaragua és costaricai. Magvából szintén olaj lesz, törzsében cukros lé képződik, s belőle a kogelbort szűrik. A *Cocos coronata* Mart. braziliai, törzse beléből a nép kenyeret süt, diójából pedig olajat sajtol. A K.-nak néhány faja pálmateremben is díszlik, a braziliai *Cocos flexuosa* Mart. pedig csinos és kedvelt szalondísz.

Kókuszrák (állat), l. *Pálmatolvaj.*

Kókuszrost, a kókuszdiót körülvevő gyümölcshéj rostja, amely vizben való ázás után elemeire szétbontható. A rostszál hosszúsága: 15—30 cm., vastagsága: 0·05—0·3 mm., vízszívó képessége: min. 11%, max. 18%, igen nagy merevségű s nagy szilárdságú. Kötelekké, zsinórokká, lábtörlőkké s kefeárúkká dolgozzák fel.

Kókusz-szappan, l. *Kókuszolaj*.

Kókuszszilva (növ.), l. *Chrysobalanus*.

Kókusztej (növ.), l. *Kókuszpálma*.

Kókuszvaj, l. *Kókuszolaj*.

Kókuszzsír, l. *Kókuszolaj*.

Kokytos *(Cocytus)*, folyó az epirusi Thesprotia tartományban, az Acheron mellékfolyója. Ugyanazon néven ismeretes egy alvilági folyó is, melyen Charon a meghoBaltak lelkét vitte át a Tartarosba.

Kol. A dravidák mellett Előindia ősnépe, melynek jelentőségét éppen a dravidák bevándorlása döntötte meg, míg a Kr. e. II. sz.-ban Khaibar és Beludzsisztán felől beözönlő árják új alakulatot teremtettek. A kolok egy része kiszorult Ceylonba, ahol ma veddák néven szerepelnek, más része az árjákkal elegyedve, mint kolandzsa, kolária új uralomra jutott, majd eloszlott egész Indiában is. Eredeti nyelvüket mindnyájan elvesztették és különböző hindu dialektusokban beszélnek. V. ö. *Nottroth*, Die Gosznerische Mission unter den Kolhs (Halle 1894); *Hislop*, Aboriginal tribes of the Central Provinces (Calcutta 1886).

Kola, 1. *nagy félsziget* Oroszország É.-i részében, az Északi Jeges-tenger és a Fehér-tenger között; Ny.-on, a szárazföld felől tavak és folyóvizek lánca szolgál határául. Legnagyobb hossza mintegy 380 km. Földje nagyobbára gránit és ősközetekből áll. Az Umbdek-lánc É.-ról D.-re vonul; legnagyobb csúcsai 900 m. magasra emelkednek. Tavainak száma 1145; a legnagyobbak a Kolvia, Kano, Umb; legnagyobb folyója a Ponoi. Belsejét egészen tőzeg borítja; É.-on csupa tundra; D.-en erdők takarják. Lakói lappok és nagyobbára nomádok; számuk alig éri el a 900-at, főfoglalkozásuk a halászat. — 2. *K.*, az ugyanily nevű félszigetet magában foglaló járásnak (155,204 km² területtel) *székhelye* Archangelszk orosz kormányzóságban a Tuloma és K. folyók alkotta félszigeten, a K.-öböl belső végében, 615 lak., akik vadászatból és halászatból élnek.

Koladió (növ.), l. *Cola*.

Kolafalva (azelőtt: *Kollest)*, kisk. Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1910) 607 oláh lak.; u. p. és u. t. Vaskoh.

Kolálsav v. *kólsav*, $C_{24}H_{40}O_5$. Egybázisú négyértékű sav. Alkoholból 1 mol. alkohollal négyzetes oktaéderekben, vízből 1 mol. vízzel prizmákban kristályosodik. Forró vízből vízmentes prizmákban kristályosítható. A vízmentes vegyület 197°-on olvad. Keletkezik az epében előforduló (l. *Epe)* glikokolsav és taurokolsavból, ha azokat lúggal főzzük.

Kolan (állat), l. *Vadszamár*.

Kolapis, a *Kulpa* folyó ókori neve.

Kolár, *Josef Jiři*, cseh drámaíró, szül. Prágában 1812 febr. 9., megh. u. o. 1896 jan. 31. 1839 óta a prágai szinház tagja volt, 1869. a cseh szinház igazgatója lett. Számos drámái közül nevezetesebbek: Monika (1847); Žižkova smrt (1850, Ziska halála); Magelona (1851, történelmi szomorújáték II. Rudolf korából); Pražsky žid (1872, A prágai zsidó); Smiřict (1881).

Kolariak, l. *Indek*.

Kolarić, adók. Modrus-Fiume vmegye vojnići j.-ban, (1910) 654 szerb lak.; u. p. és u. t. Vojnić.

Kolarócz (azelőtt: *Kollárovicz)*, nagyk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 2141 tót lak., postahivatallal, u. t. Nagybiccse.

Kolb, *Alois*, osztrák rézkarcoló és festő, szül. Bécsben 1875 febr. 12. Tanulmányait a müncheni akadémián végezte Raupp és Löfftz vezetésével. Számos ex-libris-t készített és kiadta az «Asszony» és a «Nap és Föld» c. rézkarc-sorozatokat.

Kolbach, patak, l. *Tarpatak*.

Kolbása, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 699 magyar és tót lak.; u. p. Nagykázmér, u. t. Kozma.

Kolbász, a sertésnek nagyon tisztára mosott vékony beleiből készül. Töltelékе az inhártyáktól megtisztított disznóhús, egyenlő mennyiségű szalonnával finomra vagdalva, kellő mennyiségű sóval, borssal v. paprikával, citromhéjjal vagy foghagymával fűszerezve. A K.-t, hogy tovább elálljon, füstölik.

Kolbászméreg, l. *Kolbászmérgezés*.

Kolbászmérgezés v. *hurkamérgezés (allantiázis, botulizmus)*, súlyos megbetegedés, amelyet a van Ermengem által 1895. felfedezett bacillus botulinus mérge okoz. Maga a bacillus nem jut be a szervezetbe, vagy ha be is jut, ott hamarosan elpusztul; a kolbászban, konzervekben (hús-, zöldség-konzervekben) tenyészik, mérge abban felszaporodik s a fertőzött ételek élvezetekor belékerül a szervezetbe. A bacillus botulinus által fertőzött ételek teljesen egészséges állatokból készülhettek, sőt sokszor a külsejük is teljesen normális. A K. tünetei a mérgezést követő 24—36 óra mulva jelentkeznek; mivel a méreg leginkább az idegrendszert és pedig elsősorban az agyvelőidegek magvait támadja meg, a tünetek között is legszembetünőbbek az agyvelői idegek beidegzési körébe tartozó bénulások és elválasztási (nyálelválasztási) zavarok. A mérgezetteknél az alkalmazkodás megbénul, a pupilla tágul, a felső szemhéj lecsüng (ptózis); kettőslátás, hangtalanság lép fel; a száj és garat kiszárad, kivörösödik. Ha a szervezetbe jutott méreg mennyisége nem túlnagy, a bénulások lassanként megszünnek s a beteg meggyógyul; azonban elég gyakoriak a halálos mérgezések, ilyenkor a beteg az akut bulbáris bénulás (l. *Nyultvelői bénulás*) tünetei között pusztul el. A K. lázzal sohasem szokott járni s már ezért is lényegesen különbözik a vele sokszor összetévesztett húsmérgezéstől (l. o.), amelyet egyébként egészen más baktériumok okoznak.

Kolbászos kő, a kalcedonnak egyik válfaja.

Kolbászszék, 1240. Kemej vármegyéből (l. o.) a kunok számára kihasított terület, a Hortobágy, Berettyó és Tisza közt. 1876-ban mint Nagykunkerület szünt meg.

Kolbe, 1. *Adolf Wilhelm Hermann*, német kémikus, sz. Elliehausenben (Göttingen) 1818 szept. 27-én, megh. Lipcsében 1884 nov. 25. 1842-ben asszisztense lett Bunsennek Marburgban. 1847.

átvette Liebigtől és Bunsentől a braunschweigi Handwörterbuch der Chemie szerkesztését; aztán egyetemi tanár lett, előbb (1851) a marburgi, majd (1865) a lipcsei egyetemen. Kémiai kisérletei közt sok hasznos felfedezésre jutott; ilyen volt a szalicilsavnak mesterséges úton, nagyobb mennyiségben való előállítása; megállapította továbbá a szalicilsav antiszeptikus tulajdonságait, mi által ez a szer hasznos orvossággá lett. Főműve: Ausführliches Lehrbuch der organischen Chemie (2. kiadását E. v. Meyer rendezte sajtó alá, Braunschweig 1880—84). 1869-ben átvette a Journal für praktische Chemie szerkesztését is.

2. *K.*, *Georg*, német festő, kőrajzoló és szobrász, szül. Waldheimben 1877 ápr. 15. Klinger és Greiner követője. Festményei közül nevezetes: Scherzo; szobrai közül: Női mellszobor, Napoleon, Giovanni, Francesco; kőrajzai közül: Halál és Emberiség, Küzdelem az angyallal.

3. *K.*, *Karl Wilhelm*, német grafikus és nyelvész, szül. Berlinben 1757 nov. 20., megh. 1835 jan. 13. Waterloo és Gessner hatása alatt tájképi rézkarcokat készített, amellett nyelvészeti műveket irt. Önéletrajza: Mein Lebenslauf und mein Wirken im Fach der Sprache und Kunst (Berlin 1825).

4. *K.*, *Karl Wilhelm*, német festő, *K. 3.* unokaöccse, szül. Berlinben 1781 márc. 7., megh. 1853 ápr. 8. Chodowieckinek volt tanítványa. Történeti festményei közül említendők: Barbarossa Frigyes holtteste (Berlin, Nationalgalerie); Ottó császár csatája a magyarok ellen stb.

Kolbenheyer, 1. *Ervin Guido*, magyar származású német író, szül. 1878 dec. 30. Budapesten mint K. Móricnak, Arany fordítójának az unokája. Giordano Bruno c. drámája (1903) nagy feltünést keltett. Regényei: Amor Dei. Ein Spinoza-Roman (1908); Meister Joachim Pausewang (1910, archaisztikus németséggel írva) és Montsalvatsch (1911). 1911-ben megkapta a Bauernfeld-díjat.

2. *K. Károly*, Tátra-kutató, szül. Bielitzben (Galicia) 1841., megh. u. o. 1901 febr. Lőcsén, Prágában, majd Bielitzben volt tanár. 1861 óta Tátra-kutatásokkal és meteorológiai tanulmányokkal foglalkozott. A Magyarországi Kárpát-egyesület megbízásából írta meg az egyesület hivatalos Tátra-kalauzát: Die hohe Tátra (Teschen 1876, több kiadást ért; magyarra ford. *Kovács* Pál 1882); Beitrag zur Kenntniss der Klimatologie der Hohen Tátra (Bielitz 1883).

3. *K. Móric*, műfordító, szül. Bielitzben (Szilézia) 1810 júl. 17., megh. Sopronban 1884 jan. 7. 1836 óta Eperjesen, 1846 óta Sopronban volt evangélikus lelkész. Még Eperjesen lefordította németre Petőfi, Vörösmarty, Czuczor és Garay több költeményét. 1855-ben lefordította Arany Toldiját, 1856. Toldi Estéjét, 1883. Toldi szerelmét. Irt egy bölcselmi költeményt Unter den Linden címmel (1872) és epigrammatikus verseket. Levelezést folytatott Geibel, Hebbel, Laube, Grün, Grillparzer német költőkkel.

4. *K. Viktor*, építész, szül. Sopronban 1858 ápr. 16. Tanulmányai végeztével állami szolgálatba lépett, de mint magánépítész is jeles tehetségével tűnt ki. Az ő műve többek közt a losonczi városház, a hódmezővásárhelyi szinház stb.

Kolberg *(Colberg)*, 1. Kolberg-Köslin járásnak székhelye és fürdő Köslin porosz kerületben, (1910) 24,786 lakossal, vasöntőkkel, gazdasági gépgyárral és halászattal. Mint tengeri és sósfürdőt sokan látogatják. K. 1277-ben Cammin zárdának jutott birtokába, amellyel együtt 1648. Brandenburghoz került. 1760-ban svédek és oroszok sikertelenül ostromolták; 1761-ben Romanzov négy hónapi ostrom után megadásra kényszerítette. 1806. Gneisenau, Schill és Nettelbeck polgár hősiesen védték a várost a franciák ellen. Nettelbecknek utóbb emlékszobrot állítottak polgártársai. V. ö. Führer durch Bad K. (1902).

2. *K.*, kis falu Szász-Meiningen német hercegség hildburghauseni j.-ban, (1910) 242 lak., 28—30° meleg konyhasó-, jód- és brómtartalmú ártézi forrással.

Kolberg, *Oscar*, lengyel zeneszerző és etnografus, szül. 1814. Radomban, megh. 1891. Varsóban. Rungenhagen tanítványa Berlinben. Mint zeneszerző lengyel nemzeti táncaival tünt fel. Egyetlen a maga nemében lengyel népdalgyüjteménye: Presni ludupolskiego, 30 kötet; továbbá Lud (A nép), 20 kötetnyi eredeti anyaggyüjtemény.

Kolbertizmus *(Colbertismus)*, l. *Közgazdaságtan.*

Kolbuszowa (ejtsd: kolbusova), község, K. galiciai kerületi kapitányság székhelye, Alsó- és Felső-K. falvakkal, (1910) 3460 lengyel lakója van, fa- és sertéskereskedéssel, asztalosiparral. Várromokkal.

Kolc, a magyar bucó *(Aspro Zingel* L.) népies neve.

Kolchicin, alkaloida, l. *Kolkicin.*

Kolchisz *(Colchis)*, már az argonauták (l. o.) mesés kalandjáról ismeretes ókori vidék, mely a Pontus Euxinustól keletre terült el. Határai voltak a Kaukázus, Iberia és Armenia; folyói az Akampisz (most Csoruk) és Fazisz (most Rion). Városai: Fazisz (most Poti), melyet Diokuriasszal együtt (most Iskuria) miletosziak alapítottak. Lakosai a kolchok (akiket ókori irók a jazigokkal együtt emlegetnek), több törzsre oszlottak (koraxoi, moschoi) és lassanként elhatalmasodtak egészen Trapezuntig, ahol Xenophon visszavonuló 10,000 katonájával érintkezésbe jöttek. Egy ideig a perzsa birodalommal voltak hűbéres viszonyban, de ez is megszakadt, csak Mithridates lett felettük úrrá, akinek legyőzése után a római birodalomhoz kerültek.

Kolcov, orosz költő, l. *Kolycov.*

Kolcsmező (azelőtt: *Kolcs-Hosszumező)*, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 827 tót lak.; u. p. Alsógyertyán, u. t. Szacsúr.

Kolcsó (azelőtt: *Kolcsó-Korcsó*)*, kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1910) 356 tót lak.; u. p. Görgő, u. t. Szepesváralja.

Kolczér, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 410 oláh és magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Hagymáslápos, u. t. Pusztahidegkút.

Kolczvár, Hunyad vmegyében Malomviz község mellett a Retyezát oldalában, romokban hever. Már 1493. a malomvizi Kendeffy családé volt, s ennek a birtokában maradt a család 1834. bekövetkezett kihaltáig.

Kolde, *Theodor,* német evang. teológus, szül. Friedlandban (Oberschlesien) 1850 máj. 6., megh. 1913 okt. 22. 1879-ben Marburgban, 1881. Erlangenben tanár. Főbb művei: Luthers Stellung zu Konzil und Kirche bis zum Wormser Reichstage (1876); Analecta Lutherana (1883); Martin Luther (1883—89); Melanchtons Loci communes (1890).

Koldewey, *Karl,* német sarkiutazó, sz. Bückenben (Hannover) 1837 okt. 26., megh. Hamburgban 1908 máj. 18. 1868—69-ben a német sarki expediciót vezette a Spitzberg-szigetekhez és Grönlandhoz. Visszatérve a hamburgi Seewarte tagja lett. Uti művei: Die erste deutsche Nordpolexpedition (Gotha 1871); Der zweite deutsche Nordpolfahrt (Leipzig 1873—1874, 2 köt.).

Kolding, város Veile dán járásban Jütland félszigetén, 22 km.-nyire Fredericiától, a Kis-Belt 10 km. hosszú öblének, a K.-fjordnak belső végében, a K.-Aa torkolatánál, vasút mellett, (1910) 14,219 lak., posztószövéssel, élénk tengeri kereskedelemmel. É.-i oldalán vannak romjai azon hatalmas kastélynak, amelyet 1248. alapítottak és 1808. fölégettek. E kastély a XVI. és XVII. sz.-ban gyakran szolgált lakóhelyéül a dán királyoknak. 1849 ápr. 23. a Bonin vezérlete alatt álló schleswig-holsteiniak itt a dán csapatokkal megütköztek és őket visszaszorították.

Kolding-aa, folyó Jütland DK.-i részén, Kolding mellett a Kolding-fjordba ömlik.

Kolditz *(Colditz),* szászországi város a lipcsei közigazgatási kerület grimmai j.-ban, ((1910) 5460 lak., barnaszénbányákkal és jelentéktelen iparral.

Koldulás, alamizsnakérés nyilvános helyen, vagy házról-házra járva. Koldulni csak a hatóság engedélyével szabad. Aki engedély nélkül koldul, aki gyermeket K.-ra biztat vagy koldulni küld stb., kihágást követ el és a kih. büntető törv. 66—68. §-ai szerint büntettetik. A K. miatt elítéltek az országból kiutasíthatók, ha belföldiek, illetőségi helyükre utasíthatók. Az, aki munkaképes és munkakerülésből koldul, a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. XXI. t.-c. rendelkezései alá esik, e törvény alapján kihágás, esetleg vétség miatt elzárással v. fogházzal büntetendő, a törvényben meghatározott súlyosabb esetekben a biróság ítéletével dologházba utalható.

Kolduló barátok v. *mendikánsok,* a kat. egyházban azok a szerzetes rendek, melyek szabályaik értelmében semminemű vagyonnal nem birhatnak s egyedül a hívők adakozásaiból tarthatják fenn magukat. Ilyenek elsősorban a domonkosok, ferencesek, karmeliták és az ágostonrendi remeték (l. *Ágostonrendi szerzetesek, 2.).* Hozzájuk számítják még: a mercedáriusokat, sarutlan trinitáriusokat, szervitákat, irgalmas barátokat, minimusokat stb. A kolduló szerzetesek nem a püspök, hanem egyenesen (mint később a jezsuiták) a pápa joghatósága alá tartoztak. Jelenleg Rómában székelő rendfőnökök (generális) állanak élükön, anélkül, hogy a megyés püspök hatósága alól ki lennének véve.

Koldusbiró, a koldulás megakadályozása, főleg a koldusok letartóztatása céljából hajdan alkalmazott községi közeg.

Koldustetű v. *kódistetű* (növ.), különböző ragadós termés neve: l. *Bidens, Echinospermum, Tribulus, Xanthium.*

Kolea, város Alger algeriai départementban, a termékeny Metidzsa-síkon szép ligetek közt, közel a tenger partjához, (1910) 6500 lak., akik nagyobbára európai származásuak. Közelében egy halmon óriási síremlék, Kobr-er-Rumia (33 m. magas) látható; ez alkalmasint valamely ókori királyi családnak volt mauzoleuma.

Koledálók, l. *Regölés.*

Koledinec, adók. Varasd vm. ludbregi j.-ban, (1910) 372 horvát lak.; u. p. és u. t. Rasinja.

Kolémia *(cholaemia)* a. m. epevérűség, az epe alkatrészeinek megjelenése a vérben, l. *Epekő, Sárgaság.*

Koleochima v. *kritenchima* (gör., növ.), így nevezi Russow az alapszövetnek azt a rétegét, mely az edénynyalábokat körülveszi, a mai felfogás szerint a K. az endodermisz-nek és pericikelnek felel meg.

Koleogén (gör., növ.), így nevezi Haberlandt azt az osztódó szövetréteget, melyből az endodermisz lesz (l. o.).

Koleopterák *(Coleoptera).* l. *Bogarak.*

Kolera *(cholera, ázsiai kolera, hányszékelés),* heveny lefolyású, járványos betegség. Hazája India, ahol áldozatait állandóan szedi. Európába csak időszakonként szokott átterjedni v. átcsapni. A mult század végéig évekig tartó járványt okozott ismételten és igen sok áldozatot szedett; a legutolsó járványt 1892. már egy éven belül sikerült megszüntetni, azóta is több izben ütötte fel a fejét, de a szórványos megbetegedések járványos elterjedést okozni már nem tudtak. A legutóbbi balkáni háború a háború szinhelyén K.-járvány keletkezését vonta maga után, onnan szórványosan jutottak betegek különösen hozzánk, mint közel szomszédságba, de ezen irányban kellőképen kifejlesztett közegészségügyünk a járvány keletkezésének elejét tudja venni.

A K.-t a *Koch R.* által 1883. felfedezett és róla elnevezett vibrio (baktérium, kommabacillus) okozza. Vízzel vagy étellel jut a táplálócsatornába, a bélhuzamban elszaporodik és a termelt mérgek útján okozza a betegséget. A mérgek egyrészt a baktérium anyagcsere-termékei (toxinok), másrészt a baktérium testében magában foglalt és elhalása után abból kioldódó mérgek (endotoxinok). A betegség tünetei 1, legkésőbb 5 nappal a fertőződés után szoktak kifejlődni (lappangási idő). Hasmenés támad, mely rohamosan fokozódik, az ürülék hamar lesz szintelen, rizslészerű, a beteget makacs hányás gyötri, ereje gyorsan fogy; izomfájdalmak, különösen ikragörcsök a szenvedést fokozzák. A szemek beesnek, az arc kihegyesedik, az ajkak és körmök kékülnek, az ujjak bőre ráncosodik, a beteg hangját veszíti (vox cholerica). Mindezen tünetek a nagy és hirtelen nedvveszteség folytán rohamosan fejlődnek ki és 1—2 nap alatt halálra vezetnek. A nagy nedvveszteség mellett a vizelet és verejtékelválasztás a minimálisra csökken, v. teljesen megszünik. A veseműködés napokon keresztül, 1—4, sőt több napon át szünetelhet, javulás esetén újból megindul és gyorsan fokozódik.

A betegség heveny szakában, melyben a nedvveszteség jelenségei vannak előtérben, a hőmérsék a normális alá csökken, a végtagok hűvösek, az arc hideg. A bőrön emelt redők nehezebben simulnak el. Halál előtt a hőmérsék felszökik és hyperthermia (41—43° C) észlelhető néha a halál után is. A hőmérsék javuláskor is emelkedik és tartósabb láz (cholera typhoid) kiséretében történik a gyógyulás. A vese bántalmazottsága észlelhető sok esetben (cholera nephritis), sőt olyan fokokat érhet a K. lezajlása után, hogy urémiát és halált okozhat.

Van a K.-nak igen enyhe lefolyású alakja, ez csekély hasmenéssel és levertséggel jár, a gyógyulás belőle gyors (kolerin). Van viszont a K.-nak súlyos formája is, mely súlyos mérgezés tüneteivel néhány óra alatt halált okoz, mielőtt még hasmenés támadt volna (K. siderans).

Nem minden ember betegedik meg, aki fertőződik, vannak egészséges emberek, kiknek bélhuzamában a K.-vibrio akár két héten keresztül vagy tovább is él, sőt szaporodik. Az ilyen bacillusgazdák, épúgy, mint a K.-ból gyógyult, de a K. bacillusától még teljesen nem szabadult egyének (mintegy 7%) a betegséget terjeszthetik.

A betegség egyénről-egyénre közvetlenül aránylag ritkán megy át, a betegség járványos elterjedésének oka rendszerint a beteg ürülékével vagy más váladékával (hányadékával) szennyezett folyó vagy kútvíz. A járvány ezen tényből kifolyólag rendszerint folyóviz, hajózási utak mentén terjed. A folyóvizben a K.-vibrio elég hamar pusztul, de a viz partján az iszapban hónapokon keresztül élhet és szaporodhat. Sokáig marad életképességben sötét, nedves helyeken, ellenben gyorsan pusztul fény hatása alatt és kiszáradással.

Szórványos megbetegedéseket szennyezett ételek okozhatnak, az ételt közvetítő egyén szennyezheti, vagy pl. légy; ez a beteg egyén ürülékéről a vibriót átviszi az ételre, ilyen módon lehet a betegség közvetlen oka gyümölcs is.

A gyümölcs rossz hírneve és ártalmassága K. idején onnan van inkább, hogy túlságos élvezete könnyen emésztési zavart okoz, már pedig minden emésztési zavar fokozza az egyén fogékonyságát K. iránt. Az ép gyomor nedvei elölik a K.-vibriót. Emésztési zavarnál bántatlanul juthatnak a vibriók a gyomron át a bélhuzamba és itt jó tenyésztalajra találnak.

Ismerve a K. terjedésének módjait, az ellene való védekezés nem lehet nehéz. A beteg ürülékeit és váladékait kell ártalmatlanná tenni (mészvízzel, lizoformmal), önmagunknak, valamint a víznek és tápszernek (tejnek stb.) szennyezését lehetetlenné kell tenni, amennyiben ez nem sikerülhetett volna, vagyis víz v. tápszer szennyezettségére gyanu merülhetne fel, a vizet és minden tápszert főzve v. sütve szabad csak élvezni. A K.-vibrio életképességét már 70°-ra való hevítésnél elveszíti. Babona az, hogy a félelem a fertőződésre hajlamosít, a félelem csak azzal lehet ártalmas, hogy a józan észszerű védekezést befolyásolja.

Specifikus védelmi eljárás fölött is rendelkezünk ma már. Elölt K.-vibriók beoltásával *(Haffkine)* sikerül néhány hétre terjedő védelmet nyujtani, járvány idején ma már kiterjedten alkalmazzák ezt az eljárást.

A K.-nak, mint betegségnek felismerése járvány idején nem nehéz, annál nehezebb biztos felismerése a betegség szórványos fellépésénél. A betegségnek tünetei ugyanazok, mint amilyeneket súlyosabb gyomor- és bélhurut is okoz; csakis a bélsár bakteriológiai vizsgálata biztosíthatja a kórismét. A bakteriológiai kórisme nem egyszerű dolog, a kitenyésztett kommabacillus azonosítása fontos, miután több hasonló bacillusféleség létezik. Az azonosítás szerológiás úton történik agglutinációval v. a *Pfeiffer*-féle kémléssel. Az első abban áll, hogy ázsiai K.-ban szenvedő betegnek a vérsavója igen erős higitásban is bénítja és csomókba veri össze a különben élénken mozgó és a tenyészfolyadékban egyenletes elosztódású igazi K.-vibriókat; a másik kémlés pedig abban áll, hogy K.-bacillussal kezelt tengeri malac vérsavója oldani képes a K.-bacillusokat, melyeket egészséges tengeri malac hasüregébe oltottunk.

A specifikus gyógykezelés K.-ellenes szérumokkal (cholera-serum) ezideig még nem ád kielégítő eredményeket; ennélfogva a gyógykezelés csak tüneti. A nagy nedvveszteség pótlására a vérsavóval azonos töménységű (izotoniás) sóoldatot fecskendeznek a beteg bőre alá (hypodermoklysis); újabban töményebb (hypertoniás) oldatok befecskendezését ajánlják. A befecskendezések közvetlen a véredényekbe is végeztetnek. Bélbeöntések (enteroklysmák) hiábavalóknak bizonyultak. A szívműködés fentartására és erősítésére kell gondot fordítani, erre valók a szívszerek. A hányási inger csillapítására szolgálnak jéglabdacsok és gyógyszerek. Meleg fürdőkkel lehet csillapítani az izomfájdalmakat.

Az országoknak K. ellen való védekezését a Párisban 1903 dec. 3. kötött nemzetközi egyezmény alapján becikkelyezett törvény szabályozza (1909. XXI. t.-c.).

Az ázsiai K.-tól meg kell különböztetni a *K. nosztraszt* (nyári hasmenés), l. o.

Kolerabogács (növ.), l. *Xanthium*.

Kolerafű, l. *Mentha*.

Kolera nosztrasz *(cholera nostras)*, rendesen nyáron fellépő fertőző természetű, igen heves gyomor-bélhurut, mely tüneteiben igen hasonlít az igazi kolerához. Okozójaként többféle bacillust írtak le, még nincsen tisztázva a kérdés. Főtünetei ennek is a hányás, hasmenés (rizslészerű székletétek), lábikra-görcsök stb. Csak bakteriológiai bélsárvizsgálattal lehet biztosan megkülönböztetni a kolerától. Hasonló kórképet okoz az arzén- és rézgálicmérgezés is.

Kolera-spirillum (növ.), l. *Baktérium*.

Koleraszérum, l. *Kolera*.

Kolera-vörös, vörös szineződés, amely akkor keletkezik, ha peptontartalmú táptalajokon nevelt kolera- v. más rokon-bacilluskulturákra sósavat v. kénsavat csöppentünk. Ezek a bacillusok ugyanis a táptalajban indolt és nitriteket képeznek; az utóbbiból a sav hatására alsalétromsav szabadul fel, amely az indollal vörös színt ad (nitrosoindolreakció). A kolerabacillus felismerésére használják.

Kolerikus *(cholerikus)*, a könnyen indulatba jövő, hevesvérű, lobbanékony ember.

Kolerin *(cholerin*, gör.), az ázsiai kolerának enyhébb alakja. Tünetei bő, híg, gyakran rizsléhez hasonló hasmenés, hányás, nagy levertség, gyöngeség, szomjuság, lábikragörcsök, gyenge hang, a vizeletmennyiség apadása, a szívműködés alábbszállása. A betegek többnyire 8—14 nap alatt magukhoz térnek, sokszor azonban hosszúra nyúló rekonvaleszcencia észlelhető. A halálozás mintegy 7%. Az európai kolerától különbözik annyiban, hogy ázsiai kolerajárványokkal kapcsolatban lép fel, továbbá, hogy a betegek székletétében az ázsiai kolera bacillusai kimutathatók. Megelőzésére és kezelésére nézve l. *Kolera.*

Koleszterin *(cholesterin)*: $C_{27}H_{45}\cdot OH.H_2O$, szénvegyület, mely úgylátszik a legtöbb állati zsírban, úgyszintén a tojás sárgájában, az epében, a vérben, a velőben, a tejben, a gyapjuzsírban stb. előfordul. Növényi K. ezideig biztosan csak az éretlen cukorrépában van kimutatva. A K.-tartalmu zsírok elszappanosítása és a szappan kloroformmal való kivonása útján készülhet. Színtelen, szagtalan, kristályos test; vízben nem, borszeszben, éterben, kloroformban könnyen oldódik. Op. (vízmentesé) 148·5 C°, fp. 360 C°. Kémiai sajátságait illetőleg megjegyezzük, hogy egyvegyértékű alkohol. A polarizált fény síkját jobbra forgatja. Tömény kénsavtól élénken megvörösödik; kevés jód jelenlétében kénsavtól kék színűvé válik. A gyapjuzsírban K. mellett *izokoleszterin* $C_{26}H_{44}O$ is fordul elő. Éterből v. acetonból 138°-on olvadó tükben kristályosodik. Jobbra forgat. Izomer vele a növényi zsírokban előforduló *fitoszterin* $C_{26}H_{44}O,H_2O$; fényló, 137°-on olvadó tük v. táblák. Balra forgat. — A K. a növénytanban is jelentőséggel bir, mert újabb vizsgálatok szerint a K.-ek a protoplazma felépítő, alkotó anyagai, sőt Overton szerint a plazma határhártyájának jelentékeny része K., minélfogva a K.-nek tulajdonítja a plazma hemipermeabilitását, aminek azonban Natansohn ellentmond.

Kolettisz, *Joannisz*, görög szabadsághős, szül. Janina közelében 1788., megh. Athénben 1847 szept. 12. Ő tűzte ki először a felkelés zászlaját Janinában, majd ennek elnyomása után Peloponnezoszba ment s az epidauroszi kongresszus tagja és belügyminiszter lett. 1827-ben Attikában és Euboeában harcolt a törökök ellen sikeresen. Nagy része volt *Kapo d'Isztriasznak* kormányelnökké választásában s annak meggyilkolása után 1831 és 1832. az ideiglenes kormányok tagja volt *Ottó* király megérkezéséig. Ennek uralkodása alatt 1834—1835-ig miniszterelnök, 1835—1843-ig párisi követ s 1844—47-ig ismét miniszterelnök volt.

Kolgujev *(Kalgujev)*, Archangelszk orosz kormányzósághoz tartozó lakatlan sziget az Északi Jeges-tengerben, 3495 km² területtel. Sirályok, prémes állatok nagy számmal élnek rajta.

Kolgurags, hegyfok, l. *Domesnäs.*

Koliasz, Attikának a saroni öbölbe nyúló hegyfoka.

Koli bacillus, l. *Baktérium.*

Kolibak, nálunk rendesen *kolibo*, mézes búza, mit az oroszhitüek bizonyos ünnepeken szenteltetnek. A sírokra rakott áldozatot is K.-nak mondják.

Kolibri, l. *Kolibrifélék.*

Kolibri-árvácska (növ.), l. *Árvácska.*

Kolibrifélék, *virágmadarak (Trochilidae*, l. a *színes képmellékletet)*, a Rikácsolók *(Coraciiformes)* rendjébe tartozó madárcsalád, melyet a Sarlósfecske-félék családjával együtt a Surranók *(Macrochires* vagy *Strisores)* alrendbe foglalnak. Legkisebb madarak; a legkisebb K. alig dongóméh nagyságuak, míg a legnagyobbak fecskenagyságuak *(Patagona gigas* Vieill.). Finom, hegyes, gyakran csőidomú csőrük van, nyelvük két vékony ágra oszlott, nagyon kinyujtható s arra való, hogy vele a virágok mélyéből az apró bogarakat szedjék ki. Az a vélemény, hogy a virágok mézével táplálkoznak, téves. Szárnyaik hosszuak, keskenyek és kihegyezettek. 10, ritkán 9 elsőrendü evezőtollal, a másodrendüek száma 6 és nagyon rövidek. Kitünő röpülők. Sebesen röpködnek egyik helyről a másikra, s a nagy csöves virágok felett hosszabb ideig lebegnek, mialatt táplálékukat szerzik meg. Lábaik általában kicsinyek, vékonyak és nagyon gyengék; karmaik hegyesek és gyakran ujjaiknál is hosszabbak. Farkuk különböző, többnyire villás. Az ivari különbségek az egyes fajoknál annyira szembeötlők, hogy nem ritkán ugyanazon faj hímjét és nőstényét külön alcsaládba vagy nembe sorolták. Kizárólag Amerikában élnek, Labradortól Patagoniáig; különösen pedig a tropikus Dél-Amerikában vándorolnak, kóborolnak egyik helyről a másikra. Egyesek még 5000 méter magasan is költenek. Némelyek határozottan bizonyos növényhez vannak kötve és azoknak fokozatos nyilási ideje alatt vidékről-vidékre költöznek. Hosszabb röpülés után vékony ágakon pihennek, ritkábban a papagályok módjára, fejjel lefelé lebegve alusznak. Tollazatuk általában véve tarka, fémfényű és a drágakövekhez hasonlóan csillogó. Puha pamutszerű anyagból csinos fészket építenek, melyet mohával, fűszállal bélelnek. Többnyire két, aránylag nagy tojást raknak, melyeket a nőstény egyedül 16 nap alatt költ ki. A fogságot jól tűrik, az emberrel hamar megbarátkoznak, a csemegét és édességet elfogadják, de csakhamar elpusztulnak, ha rovarokat nem kapnak. Már többször akarták élve Európába hozni, de még eddig nem sikerült. Körülbelül 470 fajuk ismeretes, melyeket mintegy 150 nembe sorolnak. A K. családját a következő 6 alcsaládra osztják: 1. *Polymitinae;* 2. *Phaëthorninae;* 3. *Lampornithinae;* 4. *Campylopterinae;* 5. *Heliotrichinae;* 6. *Trochilinae.* Nevezetesebbek: *Oreotrochilus, Phaëtornis, Campylopterus, Topaza, Lampornis, Heliothrix, Trochilus, Lophornis, Heliactinus, Steganurus, Florisuga, Hylocharis, Sparganura, Hypermetra, Docimastes, Mellisaga, Patagona* stb. nemek.

Kolibri-könyv (franc. *nain*, törpe, *Pygmeus, lilliputi, mikroszkópikus könyv)*, általában oly könyv, mely 95 mm.-nél kisebb magasságú s 64r, 72r, 96r, 128r, azaz egy ív 128, 144, 192, 256 lap, de általában mérés szerint határozzák meg őket, pl.: 55 mm. × 18 mm., azaz 55 mm. magas és 18 mm. széles. Az eddig ismert legkisebb könyv

KOLIBRIK.

11 12

1. Tüzestorkú kolibri (*Trochilus colubris* L.). — 2. Fácánkolibri (*Heliactinus cornutus* Bonap.). — 3. Topázkolibri (*Topaza pella* L.). — 4. Királykolibri (*Lophornis ornata* Less.). — 5. Sapphókolibri (*Sparganura sappho* Cab.). — 6. Kardcsőrű kolibri (*Docimastes ensifer* Gould). — 7. Sarlóscsőrű kolibri (*Eutoxeres condamini* Reich.). — 8. Galléros kolibri (*Lophornis gouldii* Gray). — 9. Füleskolibri (*Ornismya petasphora* Less.). 10. Vörösfarku kolibri (*Angastes lumachellus* Gould). — 11. Kéksapkás kolibri (*Hylocharis Stokesii* King). 12. Zaszlóskolibri (*Steganurus underwoodi* Gould).

RÉVAI NAGY LEXIKONA

10 × 6 mm., Galilei levele 1615-ből Cristina di Lorena-hoz, továbbá egy 14 × 8 mm. 1674-ből, melyek kinyitva sem nagyobbak egy postabélyegnél; a The English bijou Almanac a XVII. sz. elejéről már 10 × 14 mm. E nyomtatási különlegességek a XVII. sz. elején kezdődtek s általában kétfélék: olyanok, amelyeknek alakjuk kicsiny, de betüik rendesek v. olvashatók és olyanok, melyek mozgatható mikroszkópikus betükkel vannak szedve. Ezek az igaziak, milyenek az angol Pickering (Cicero, Virgilius, Horatius, Dante) kiadványai 1822—31-ig, Didot Jules (Voltaire, Molière, Plutarchus stb.), Didot Henri (Rochefoucauld, Horatius, 1827—1828), Laurent és Deberny (La Fontaine, Grosset) kiadványai, melyek a mellényzsebben hordhatók. Didot Horatius-ának egy példányát így hordta Petőfi is mellényzsebében (Nemzeti Muzeum, Petőfiház). Híres K. egy Dante, mely 1878. a párisi kiállításon volt látható, melynek betüit Antonio Farina metszette s őket »légyszem«-nek (l'ochio di mosca) nevezte. A nyomás Paduában történt, 5 évig tartott, 1000 példányt nyomattak s a betüket megsemmisítették. Ezeket olvasni csak nagyító üveggel szabad. Nálunk alakjánál és nem betüinél fogva ily könyv az id. br. Wesselényi M. imakönyve a XVII. századból s újabban Endrődi adott ki egy kis kötetet Petőfi verseiből. Ma legtöbbször fotogravürmódszerrel állítják elő s újabban újra divatba jött. A világ legkisebb ujsága 75 mm. széles, a Little Standard (Torquay, Anglia). Ezekkel szemben a világ legnagyobb nyomtatott könyve a Panthéon des Heros Anglais, melynek oldalai 4 öl m. és 2 öl szélesek, nyomtatták 100 példányban. V. ö. *Rouveyre*. Connaissances nécessaires à un bibliophile II.; *Flammarion* M. E., Bibliothèque miniature; *Corroënne* M., Manuel de Cazinophile (Paris 1879); *Mohr* Louis, Des impressions microscopiques (u. o. 1899). L. még *Mikrografia*.

Kóliczka-patakvölgyi vizi társulat, alakult 1895. Kraszna székhellyel oly célból, hogy a szilágyvármegyei Kóliczka pataktól és a belészakadó mellékvizektől elmocsarasított területeket lecsapolja. Érdekeltségi területe 973 kataszt. hold. A lecsapolást úgy érték el, hogy a Kóliczka pataknak és mellékvizeinek elfajult medrét kitisztították és övárkokat létesítettek a hegyek tövében. Ezenkívül tervbe vették, hogy a patakok felső szakaszain a vízmosásokat megkötik. Létesítettek 18·92 km. hosszú új medret. A munkálatokba 14,000 K-át fektettek be. Az évi fentartás és igazgatás költsége 2440 K.

Kólika *(hascsikarás, hasfájás, hasrágás)*, görcsös bélfájdalom, l. *Colica*. — *K.* jelei a *házi állatok* közül igen gyakoriak a lovakon; nevezetesen a katonalovak között is az állomány 1—5%-án észlelhetők és átlagban az esetek 12%-aban a betegek elhullását okozzák. Régebben a K. elnevezést általában mint betegség nevét használták, az újabb vizsgálati technikával azonban a hasi fájdalom okául legtöbbször a gyomornak v. a bélnek valamely betegsége állapítható meg. Ilyen betegségek a gyomor hevenyés kitágulása v. megterhelése (megzabálás), célszerütlen takarmány felvétele, v. pedig közvetetlenül az etetés után munka végzése következtében; sok gáz fejlődése a gyomorban és a belekben puffasztó takarmány etetése után; hevenyés bélhurut étrendi hibák, meghűlés, túlhideg takarmány evése vagy ilyen víz ivása folytán; a bél elzáródása pangó bélsár, bélférgek, bélkő, bélhelyzetváltozás (lefűződés, csavarodás, betüremkedés) következtében; a bél szűkülete (heges zsugorodás, daganatok, összenyomatás); *Sclerostomum-álcák* megtelepedése folytán előállott éreltömülés okozta bélgörcs és a súlyos esetek későbbi szakában bélbénulás. A K.-s fájdalmak rohamokban jelentkező nyugtalankodásban nyilvánulnak s ezek foka, továbbá a rohamok és az azokat elválasztó idő tartama tekintetében az egyes betegségek szerint különbségek észlelhetők. A beteg feszesen jár, ide-oda tipeg, elülső lábaival kapar, hasa felé tekintget, farkát csóválja, hátát felpúposítja, majd óvatosan lefekszik, v. hirtelen és erővel a földre veti magát, hentereg, néha egy ideig a hátán fekszik, miközben lábait behajlítva tartja, v. azokat nyugtalanul a levegőben mozgatja. Erős nyugtalankodás és felfúvódás esetén a testet izzadtság borítja; különösen rossz jel az erős általános izzadás, ha egyúttal a test feltünően hűvös és a beteg meg is nyugodott, mert ilyenkor rendszerint már a gyomor v. a bél megrepedt, vérfertőzöttség állott be v. pedig a fulladási halál közeledik. Bélfelfúvódás és a vastagbelek csavarodása esetén a has erősen puffadt. A bélmozgás hurutos bélgörcs eseteiben és a legtöbb egyéb K. kezdeti szakában is élénkebb, különben pedig renyhe v. egészen szünetel ép úgy, mint a bélsár ürítése. A K. többnyire csak néhány óráig v. egy-két napig tart, néha azonban egy hétnél hosszabb időre is elhúzódik és különösen az utóbbi esetben időközönként ismétlődhetik. A K. minden esetében tanácsos mielőbb az állatorvoshoz fordulni, aki az adott esethez mérten jelöli meg az orvoslást. Addig is azonban tanácsos a betegre folyton ügyelni v. azt lassan vezetni, hogy le ne vethesse magát a földre és ne henteregjen. A beteg megfelelő elhelyezésével elejét vehetjük a sérüléseknek, amelyeket magán ejthet, ha hentergése esetleg meg nem akadályozható. A has meleg bekötése és ismételt ledörzsölése csillapíthatja némileg a fájdalmakat.

Kolima *(Kolyma)*, folyó Jakutszk orosz-szibíriai kormányzóságban. Ered a Sztanovoj-hegységben s 1780 km. hosszú folyás után deltával ömlik az Északi-Jeges-tenger Kolima-öblébe. Vízterülete 553, 573 km². Kb. 1200 km. hosszuságban hajózható május végétől szeptember közepéig, azontúl befagy. Legnagyobb mellékfolyói a Szirjanka, Omolon és az Anyuj.

Kolimszk *(Kolymsk)*, járás Jakutszk oroszszibíriai kormányzóságban, 688,237 km² területtel, kb. 5000 lak., *Szrednye-K.* székhellyel.

Kolin *(Kollin, Neu-K.)*, város, K. cseh kerületi kapitányság székhelye az Elbe balpartján, vasút mellett, (1910) 16,442 cseh lak., vegyszer, likőr és 2 cukorgyárral, pamutiparral, gőzmalmokkal, gépgyárakkal, petroleumfinomítóval, gót egyháza a XIV. sz.-ból való, régi a városháza és a kastélya. K. ismeretes arról a győzelemről, amelyet 1757 jún. 18. a Daun vezérelte osztrák ha-

dak II. Frigyes porosz király hadserege fölött kivívtak és amelynek következménye volt, hogy a poroszok Prága ostromával fölhagytak és Csehországból kivonultak. Mária Terézia ennek a győzelemnek emlékére alapította a Mária Terézia-rendet.

Kolin *(cholin),szinkalin*, $C_6H_{15}O_2N$. Szerkezete szerint quartér bázis és pedig: oxetiltrimetilammoniumhidroxid, $HO.CH_2.CH_2N(CH_3)_3OH$. Sűrű szirupszerű folyadék vagy szétfolyó kristályos tömeg. Vízben, alkoholban igen jól oldódik, éterben oldhatatlan. A K. bázistermészetű; kémhatása lúgos, savakkal sókká egyesül. Vízzel főzve trimetilamminra és glikolra esik szét. A K. részint szabadon, részint mint a lecitin alkotórésze úgy az állati mint a növényi szervezetnek fiziológiai szempontból fontos alkatrésze. Először az epében fedezték fel, innen ered a neve: χολή a. m. epe. Előállítható a lecitin hidrolizise útján. Keletkezik a mustármagban előforduló *szinapin* hidrolizisekor; innen ered a *szinkalin* elnevezés. Szintézissel is előállítható. A K. nem mérgező hatású, ha azonban víz hasad le belőle, nagymértékben mérgező vegyület, *neurin* (l. o.) keletkezik. Oxidációs terméke a szintén nagymértékben mérgező *muszkarin* (l. o.).

Kolinfalva (azelőtt: *Kolinfalu)*, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, (1910) tót és cigány lak., u. p. és u. t. Korompa.

Kolinovics *Gábor (senkviczi)*, történetíró, szül. Senkviczen (Pozsony) 1698 márc. 24., megh. 1770 dec. 22. Ifjonta a kegyesrendiek közé lépett, de már ujonc-éveiben folytonos betegeskedése lehetetlenné tette a rendben maradását. Nagy sanyaruságokon ment át, míg végre Nagyszombatban a Pálffy-javak igazgatóságánál irnoki állást nyert, melyben 4 évig maradt. Ekkor azonban állását odahagyva, megbízatások teljesítésével s ügyvédkedéssel kereste kenyerét. Midőn aztán elaggott atyja átadta neki gazdaságát, Senkviczre vonult, hol kizárólag csak a történelmi és régészeti tanulmányoknak élt. 1730-ban pozsonyvármegyei esküdtnek, kevés idő mulva számvevőnek (rationum exactor) választották meg s mint királyi táblai hites jegyző halt meg. Történelmi műveit földije, Kovachich Márton adta ki. Ezek közt legrégibb a Chronicon militaris ordinis equitum Templariorum, melynek címelőző lapja gyanánt az ő arcképe van rézbe metszve. Másik műve a Posthuma memoria Josephi Esterházy, Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae proregis (Nagyszombat 1754). Harmadik s történelmi forrás-jelentőségénél fogva legfontosabb műve a Nova Ungariae Periodus (Buda 1790). A munka bár zavaros, mindamellett megbízható, részletes, sőt kimerítő tárgyalását adja azon nevezetes országgyűlésünknek, s mint ilyen, elsőrendű kútfő. Műveinek legnagyobb része kéziratban maradt. Ezek közt legfontosabbak a Rákóczi-forradalomról szóló kommentárjai, melyek: Commentariorum de rebus Ungaricis libri XIII. címen másolatban megvannak a Magyar Nemzeti Muzeum kézirattárában is. Nevezetes kútfő, de erősen labanc-ízű mű, melyet csak nagy kritikával használhatni. Ezt mintegy kiegészíti a Fulcrum Commentariorum de rebus Ungaricis. Mindezen munkákat nem kevesebb mint 2060 íven, sajátkezüleg igen szépen írta le, s gyüjtéseivel, leveles könyvével együtt 13 kötetbe foglalta. Összes kéziratait a pannonhalmi Szt. Benedekrendi könyvtárban őrzik.

Koli-próba *(Coli-próba)* vagy *Eykmann-féle próba.* A baktérium coli vízben való kimutatására szolgál; azon alapszik, hogy a coli bacillus a vízben lévő egyéb baktériumokból eltérően 46°-nál is tenyészik. A víznek bélsárral való szennyezettségére mutat.

Kolisch *Ignác* báró, híres sakkjátszó, szül. Pozsonyban 1837 ápr. 6., megh. Bécsben 1889 ápr. 30. Az 1867-iki párisi nemzetközi sakkversenyen aratta legnagyobb győzelmét.

Kolitisz *(colitis*, gör.), l. *Bélgyuladás.*

Kolitz, *Louis*, német festő, szül. Tilsitben 1845 ápr. 5. Eleinte a berlini akadémiának, majd Düsseldorfban Oswald Achenbachnak volt tanítványa. 1880—1911-ig a kasseli művészeti akadémia igazgatója volt. Művei leginkább katonai tárgyúak, de vannak tájképei és képmásai is.

Koliucsin-öböl, Szibíria ÉK.-i részén a sarkkör alatt. A Csukcs-félsziget legkeletibb nyúlványát választja el a tulajdonképeni félszigettől. Előtte van *Koliucsin-sziget*, amelyen Nordenskjöld 1878 szept. 28-ától 1879 júl. 18-áig áttelelt.

Kolivan, 1. *(Kolyvan), város* Tomszk oroszszibíriai kormányzóságban az Ob balpartján, (1907) 11.711 lak., halászattal és gabonakereskedéssel. 1822-ben Csauszk régi erősség helyén alapították. — 2. *K.*, régi orosz neve *Reval*-nak.

Kolivan-tó, Tomszk orosz-szibíriai kormányzóságban, 360 m. magasban az Altáj-hegység kiágazásai közt. Mély, haldús, kerülete 8 km. Környéke festői, híres a cári kőcsiszolóiról, amelyekben értékes jáspis- és porfir-tárgyakat csiszolnak 1799 óta.

Koljaszin, l. *Kaljászin.*

Koljcov, orosz költő, l. *Kolycov.*

Koljcov-Masszalszkij hercegné, írónő, l. *Dora d'Istria.*

Kolkicin, *colchicin*, $C_{22}H_{25}NO_6$. Az őszi kikericsben (colchicum autumnale), különösen annak magvaiban előforduló alkaloida. Sárgásfehér, keserű ízű, amorf por. Vízben, szeszben és kloroformban könnyen oldódik; op. 145 C°. Tömény kénsavban intenziv sárga színnel oldódik. Tömény salétromsavtól előbb ibolya, később vörös, azután sárga színüvé válik. Heves méreg.

Kolkothar vitrioli *(caput mortuum)*, füstölgő kénsavnak vasvitriolból való gyártásakor a retortában visszamaradó poralakú vörös ferrioxid.

Koll., természetrajzi nevek mellett *Kollar* Vinzenz német zoológus, a bécsi zoológiai múzeum vezetője (szül. 1797 jan. 15., megh. 1860 máj. 30.) nevének rövidítése.

Kollaborátor *(collaborator*, lat.) a. m. munkatárs, dolgozótárs, különösen valamely alsóbbrendű pap vagy tanító, aki valamely felsőbb mellé kisegítőül van rendelve.

Kolláció (lat.), l. *Collatio.* — K.-nak nevezik még a böjt idején szokásos mérsékelt, hús nélküli estebédet.

Kollacionálás (lat.) a. m. összehasonlítás, egybevetés, egyeztetés, pl. a másolat összehasonlítása az eredeti írással.

Kollagén *(collagen)* v. *enyvadó anyag*, fehérjeszerű test (albumoid), mely a gerincesállatok testében (a kötőszövetben) rendkívül el van terjedve, alapanyagát képezi a kötőszöveti rostoknak, mint osszein a csontok organikus anyagának, sőt chondromukoid s más fehérjék társaságában a porcokban is előfordul. Vízben, sóoldatokban, higsavakban és lúgokban oldhatatlan, higsavakban azonban erősen felduzzad. Legjellemzőbb sajátsága, hogy vízzel főzve enyvvé (kolla, glutin, zselatin) alakul át és feloldódik. Ez az átalakulás vízfelvétel mellett történik, úgy, hogy az enyv úgy fogható fel, mint a K. hidrátja. Nem minden K. alakul át egyforma könnyen és tökéletesen enyvvé és úgy látszik, nem is ugyanaz az enyv keletkezik belőlük. Gyomornedv, pankreásznedv oldja, különösen ha megelőzőleg híg savval, vagy forró vízzel volt kezelve. Szublimát, csersav zsugorítja; az így kezelt K. nem rothad, ezen alapszik a bőrök cserzése. A K. becses tápanyag; a fogyasztásra használt húsok súlyának kb. $^1/_{30}$ részét teszi, sőt borjuhúsnál $^1/_{20}$ részét is.

Kollam, kikötőváros, l. *Quilon*.

Kollánolaj, növényi eredetű és a bőr konzerválására használják. Magas forrpontu szénhidrogéneket tartalmaz a terpéncsoportból.

Kollányi *Ferenc*, történetíró, szül. Szentpéteren (Komárom vm.) 1863 ápr. 29. Pappá szentelték 1885. szept. 30. 1893-ban a nemzeti muzeum könyvtárának őre, 1902-ben jáki apát, 1903. a M. Tud. Akadémia lev. tagja; 1906. a hiteles helyek levéltárának országos főfelügyelője; 1907. pápai prelátus; 1911. a Magyar Nemzeti muzeum tb. osztályigazgatója; 1911. nagyváradi kanonok. Önálló művei: *Az esztergomi érsekség pizetumjoga* (1889); *A magyar katolikus alsó papság végrendelkezési joga* (1890); *Római levelek* (1893). *A magyar kat. főpapság végrendelkezési jogának története* (1896); *Az olasz állami könyvtárak* (1898); *Magyar Ferenc-rendiek a XVI sz. első felében* (1898); *Esztergomi kanonokok 1100—1900* (1901); Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis A. 1397 (1901); *A veszprémi püspökök királynékoronázási jogának története* (1901); *Regesták a római és a pármai levéltárakból* (1905); *A magyar Nemzeti Muzeum Széchenyi orsz. könyvtára 1802—1902.* (I. köt. 1905); *A magyar kegyúri jog hazánkban a középkorban* (1906); *A párbér jogi természetéhez* (1908); *Az Akadémia és a Nemzeti Muzeum* (1910); *Emlékbeszéd Knauz Nándor fölött* (1911). 1902. évtől 1911-ig szerkesztette a *Magyar Könyvszemlét*. V. ö. *Zelliger* A., Egyházi írók csarnoka.

Kollapszus (lat.), l. *Collapsus*.

Kollar, *Vinzenz*, német zoológus, l. *Koll*.

Kollár, 1. *Ádám Ferenc*, történetíró, szül. Zsolnatarnón (Trnovo, Trencsén vm.) 1718 ápr. 15., megh. Bécsben 1783 júl. 13. 1737-ben Bécsben a jezsuita-rendbe lépett s főleg keleti nyelvekkel s teológiai tanulmányokkal foglalkozott. 1748-ban kilépett a rendből s a magánéletbe vonult vissza. Ezután Mária Terézia a bécsi császári könyvtár őrévé, majd igazgatójává nevezte ki. Ez idő alatt írta s adta ki széleskörű ismeretekről tanuskodó műveit. Nevezetesebbek: Analecta monumentorum Vindobonensia (1761); C. Ursini Velii de bello Pannonico libri X. (1762); Historia diplomatica juris patronatus apost. regum. (1762); De originibus et usu perpetuae potestatis circa sacra apud Hungariae reges (1764); Amoenitates juris publici Hungarici (1783).

2. *K. Ján*, tót költő és pánszláv agitátor, szül. Mosóczon (Nyitra vm.) 1793 júl. 23., megh. Bécsben 1852 jan. 24. 1819-től a pesti ág. ev. egyház tót lelkésze. 1849-től a bécsi egyetem archeológiai tanára. K. elsőrangú költő, művelt cseh-tót nyelven írta. Főműve: Slávy dcera (Slava istennő leánya, Pest 1832), a felvidéki tót ifjúság ébresztője s a pánszláv eszme megteremtője volt. Alapeszméje, hogy az összes szlávok közös törzshöz tartoznak, dicsőségük és jövőjük is közös. Hurban szerint e mű gyujtó hatással volt a szláv s főleg a felvidék tót ifjuságára, mely ebből ébredt tudatára a szlávság közösségének s ebből merített eszméket és lelkesedést. K. 1837-ben Über die litterarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slavischen Nation című munkában prózában is kifejtette tendenciáit s buzdította a fiatalságot, hogy tanulmányozza a cseh, lengyel, orosz és illir irodalmakat. Az általa ébresztett nemzeti szellem szülte meg az önálló tót irodalmat s a csehektől való elszakadást, mely ellen K. hasztalan küzdött. K. összegyüjtötte a tót népdalokat: Národnie zpievanky čili pisně světské Slovakuv v Uhrách (Pest 1834). Tanulmányozta a szlávok régi műveltségét és ily tárgyú néhány művet is adott ki. Összegyüjtött műveit Spisy Jana Kollára kiadta B. Kobra (4 köt. Prága 1862—63). V. ö. *Jakubec*, O živote a působeni Jana Kollára Prága 1893); *Pastrnek*, J. K. 1793—1893.

Kollargol, l. *Collargol*.

Kollarich *Joakim*, paulinus pap, író, szül. Peresztegen (Vas vm.) 1720. Halálozási éve ismeretlen. A hazai törvényekben rendkívüli jártassággal birt, miért is a rend prokurátorává választották. Irt teológiai és történelmi műveket magyar és latin nyelven. Ilyenek: *Philothea, azaz ájtatos útra vezérlő* (1764); *Keresztény világi intések* (1766); *Boldog emlékezetü Cepelléni Györgynek élete és halála* (1770). Kéziratban maradt: De vicissitudinibus et vera translatione Dextera s. Stephani Regis Hungariae.

Kollarits, 1. *Béla*, bőrgyógyász, szül. Budapesten 1878 febr. 2. A budapesti egyetemen 1900. avatták orvosdoktorrá. Ezután két évi tanulmányutat tett külföldi egyetemeken. A budapesti tudományegyetem bőr- és bujakórtani klinikájának I. tanársegéde. Számos szakcikke a hazai szaklapokban jelent meg. Munkatársa e Lexikonnak is.

2. *K. Jenő*, idegorvos, szül. Budapesten 1870. 1895-től Kétly Károly klinikáján működött, majd Jendrássik Ernő idegklinikáján volt tanársegéd. Közben egy évet Raymond tanár párisi klinikáján töltött a Wagner-féle utazási ösztöndijjal. 1907-ben az idegkórtan magántanára lett a budapesti egyetemen. Irodalmi dolgozatai az idegkórtan körébe vágnak, hazai és idegen nyelveken jelentek meg. *Az izomgörbékről* szóló tanulmányával az Orvosi Hetilap díját nyerte el. Charakter und Nervosität c. előadásai 1912. Berlinben jelentek meg.

Kołłataj (ejtsd: kollyatáj), *Hugo*, lengyel író, szül. 1750 ápr. 1. Niecislawban (Sandomiri kerület), megh. 1812 febr. 28. Varsóban. 1782-ben a krakói egyetem rektorává választották. Élénk részt vett az 1788—91-iki lengyel országgyűlésen, hazájának feloszlatása után szervezte a lengyelek fölkelését, amiért 8 évi (1795—1803) várfogságot szenvedett Olmützben. Demokratikus fölfogása miatt a «lengyel Robespierre»-nek nevezték. Legfontosabb munkái: Do Stanislawa Malachowskiego . . . O przyszlym sejmie Anonima listów kilka (Krakó 1788). Potocki és Dmochowskinak segített O ustanowieniu i upadku Konstytucyi 3 maja 1791 (Az 1791 máj. 3. alkotmány keletkezése és bukása) c. munka megírásánál. Utolsó nagyobb műve: O politycznym stanie Europy. V. ö. *Tokarz*, Ostatnie lata H. K. (Krakó 1905).

Kollaterális (lat.), l. *Collateralis.*

Kollaterális edénynyaláb (növ.) az, melyben a fa- és háncsrész szemben áll egymással. Egyes esetben (Tökfélék) a farésznek nemcsak külső, hanem a belső oldalán is háncs fejlődik, az ilyen a *bikollaterális edénynyaláb.* L. *Edénynyaláb.*

Kollaterális keringés, l. *Anastomosis.*

Kollátor *(collator*, lat.) a. m. gyüjtő, aki valamit összegyüjt; továbbá az, akinek egyházi javadalom adományozása, betöltése jogában áll.

Kollatura *(collatura*, lat.), a kisebb egyházi javadalom adományozásának joga.

Kollaudáció *(collaudatio*, új-lat.) szószerint a. m. dicsérés, közös, együttes dicsérés, de abban az értelemben használják, hogy: egyeztetés. Ausztriában, Svájcban, Olaszországban és nálunk oly hivatalos eljárást jelent, melynek célja megvizsgálni, vajjon valamely építkezés megfelel-e szerződésileg v. más megállapodás által meghatározott feltételeknek. A K. rendszerint csak nyilvános építkezésekre, utak, hidak, vízszabályozásoknál stb. szokott előfordulni és az építkezési munka befejezésével egy különösen e célra kiküldött *kollaudacionális bizottság* közreműködésével megy végbe.

Kollázás. Az ördögmotolla (ringlspil) legprimitivebb alakja. Földbe vert oszlopon, cölöpön vízszintesen keringő gerenda, melyet az oszlophoz közel álló forgat, s a gerenda két végén ülők körbe keringenek, míg elszédülve leesnek, sőt könnyen le is repülnek róla. Veszedelmes játék, melyet igen sokfelé játszanak a falusi gyerekek. Népies nevei még *ördögló, ördögszekere.*

Kollega *(collega*, lat.) a. m. hivataltárs, kartárs.

Kollegiális rendszer *(collegialismus), az egyházjogban* az az elmélet, mely szerint az egyház önálló és szabad egyesület (l. *Episcopalismus, Territorialismus). Az államkormányzatban* a K. ellentéte az egyéni v. szoros értelemben vett hivatalnoki (bürokratikus) rendszernek és annak értelmében az ügyek vezetése és elintézése testületre (collegium) van bizva, amelynek tagjai közös elhatározással, ill. szavazás útján állapítják meg az intézkedés tartalmát. Valamennyi határozat a szavazatok többsége szerint keletkezik, v. ha a tagok száma páros és a szavazatok egyenlően megoszlanak, akkor az a rész tekintetik többségnek, mellyel az elnök szavazott. A kisebbségnek csak az a joga van, hogy különvéleményét írásba foglaltathatja. Néha és bizonyos esetekben az alsóbb fokú hatóság elnöke jogosítva van a határozat végrehajtását v. a többség véleményének határozat erejére emelését is felfüggeszteni és a felsőbb hatóság határozatát kieszközölni. Csekélyebb fontosságú ügyek a K. mellett sem kerülnek a kollégium elé, hanem ezeket az azzal megbizott tag az illető jogszabály vagy előbb hozott határozat értelmében feldolgozza, és az elnök feladata őrködni a fölött, hogy az elintézés ily értelemben történjék. L. még *Bürokratizmus* és *Bírói szervezet.*

Kollegiánsok, az arminiánus szekta egyik ága, melyet a három van der Kodde testvér alapított. Székhelyük előbb Warmond, később Rhynsburg (innen Rhynsburgiak is). Ellenségei voltak a határozott hitvallásnak, eltörölték az egyházi rendet, gyülekezeteikben (collegia) laikusok prédikáltak és szolgáltatták ki a szentségeket; csakis felnőtteket kereszteltek. A XVIII. sz. vége felé a Mennonitákba olvadtak bele. L. még *Arminiánusok* és *Galénisták.*

Kollégium, l. *Collegium.*

Kollekció (lat.) a. m. gyüjtemény, l. *Collectio.* — Kereskedelmi értelemben mintagyüjtemény, melyet a kereskedő vevőinek kiválasztásra rendelkezésre bocsát, v. amelyet az utazó magával visz üzletkötések céljaira.

Kollekta *(collecta*, lat., a. m. összegyüjtött), a kat. egyházban 1. neve a szent mise első imádságának (oratio). Az első századokban a hívekért való imádság volt ez, amelyben a diakonus a nép kérelmeit (vota) adta elő; 2. pénzgyüjtés egyházi és jótékony célokra, különösen vasár- és ünnepnapokon. L. még *Collecta.*

Kollektiv *(collectiv*, lat.) a. m. együttes.

Kollektiv biztosíték, a nemzetközi jogban: több állam által elvállalt együttes biztosíték.

Kollektiv bűncselekmény alatt több oly büntetendő cselekménynek halmazatát szokás érteni, amelyek ugyanannak a szokásnak v. életiránysatnak kifolyásai s épp ezért többnyire a törvény által egységbe (törvényes egység) foglaltatnak össze. Idesorozzák az üzletszerű, iparszerű és szokásszerű deliktumokat. Az üzletszerű bűncselekménynél a jövedelemszerzés célja jelentkezik, mint összefűző elem (ilyen a magyar büntetőjogban az üzletszerüen elkövetett orgazdaság, lopás, uzsora, kerítés); az iparszerüségnél a hivatásos elkövetés szerepel kapocsként s a különbség az üzletszerüséggel szemben a jövedelemszerzésre irányuló célzat hiányában rejlik; a szokásszerű bűncselekményt az jellemzi, hogy ismételt elkövetése megrögzött hajlamból ered (e két utóbbi kategóriát hazai büntetőjogunk nem ismeri).

Kollektiv háztartás oly vállalat, melynél a bérlők lakást, teljes ellátást és kiszolgálást kaphatnak. A penziótól abban különbözik, hogy két-háromszobás lakásokban saját bútorait használja a bérlő, a megrendelt ételeket liften felküldik saját szobájába a megkivánt időben. Ilyen központi háztartás már van Kopenhágában.

Kollektiv intervenció a. m. együttes közbelépés, a nagyhatalmak együttes diplomáciai beavatkozása valamely állam belügyeibe v. külügyeibe. A lezajlott balkáni háború a K. több esetét tünteti fel.

Kollektivizmus (új-lat.), e szót Bakunin használta először Marx-szal való polémiájában. Oly társadalmi állapotot akart vele jelezni, melyben a termelés a társadalom együttes (kollektiv) tőkéjével, a társadalom ellenőrzése mellett folyik. Ma ugyanezt a fogalmat a szocializmus szóval szoktuk megjelölni.

Kollektiv jegyzékek, a diplomáciai testület (l. o.) minden tagját érintő jegyzékek, amelyeket épp ezért a doyenhez (l. o.) intéznek, v. a diplomáciai testület által székhelyük kormányához intézett jegyzékek, amelyeket a doyen közvetít.

Kollektiv kiállítás v. *gyüjteményes kiállítás* egy festő vagy szobrász nagyobbszámú műveinek együttes, külön kiállítása. A K. különösen a mult század utolsó évtizedeiben vált divatossá annál az előnyénél fogva, hogy az így kiállított művek harmonikus egységét nem zavarja másnemű műtermékek belekeverése, ami sokszor hatásrontó a nagy, vegyes kiállításokon.

Kollektiv meghatalmazás, többeknek együttesen adott meghatalmazás. K. esetében (aminek nevezetes esete a többeknek együttesen adott cégvezetői meghatalmazás, kollektiv prokura) a meghatalmazottak egyikének vagy másikának jogcselekményéből a meghatalmazóra jogi következmények nem állanak be, hanem csak ha a meghatalmazottak a jogcselekményt (nyilatkozatot) együtt teszik. K.-t a kölcsönös ellenőrzés végett szoktak adni.

Kollektiv petició, l. *Petició*.

Kollektiv prokura a. m. együttes cégvezetés, amikor a cégtulajdonos több egyénnek úgy ad cégvezetői meghatalmazást, hogy a céget érvényesen csak együttesen jegyezhetik.

Kollektiv szerződések, 1. a nemzetközi jogban azok a szerződések, amelyeket egyszerre több állam köt, pl. a hágai egyezmény a jogsegély, a házasság érvényessége tárgyában.

2. *K.* (másképp *árszabályszerződések*, az új ipartörvény-tervezet szerint *a munkaviszony általános feltételeit szabályozó szerződések*, ném. *Tarifverträge)*, azok a szerződések, amelyeket a munkaadók v. a munkaadók egyesületei nem az egyes munkással, hanem a munkások egyesületeivel kötnek és amellyel a munka feltételeit, elsősorban a munkabért és munkaidőt, határozott v. határozatlan időre kölcsönösen szabályozzák. Bár a K. egészen új jelenségek a munkásmozgalmak terén, amennyiben a kontinensen alig tíz éve bukkantak fel, ma már a munkáskérdések legfontosabbjai és jótékony hatásuk mindenütt érezhető.

A K. a bérharcból keletkeztek. Az a természetes ellentét, amely a munkafeltételek (munkabér, munkaidő stb.) tekintetében a munkaadók és munkások között fennáll, különösen a gyáripar kifejlődésével, bérharcokra vezetett. A munkások, hogy maguknak kedvezőbb munkafeltételeket vívjanak ki, leghatékonyabb eszközükhöz, a sztrajkhoz nyultak, mely kezdett intézménnyé lenni akkor, amikor a munkások szakszervezetekbe tömörültek. A munkaadók viszont sztrájkoló munkásaikkal szemben a kizárást (lock-out) alkalmazták. Végződött a sztrájk v. kizárás az üzleti konjunkturák szerint akár az egyik, akár a másik fél győzelmével, a harc a győztes félnek is mindig áldozatába került és a győztes sem lehetett biztos, hogy a másik fél, amint a konjunkturák neki kedveznek, a harcot nem kezdi-e újra. Ily körülmények között kezdtek a felek K.-et kötni. A munkafeltételeket a jövőre nézve megállapítván, a munkaadók egyrészt kötelezik magukat arra, hogy munkásaikat addig, amíg a szerződést megtartják, ki nem zárják, a munkások másrészt, hogy addig sztrájkba nem állnak. A szerződésnek ugyan alig van magánjogi ereje, amennyiben biról úton alig érvényesíthető, a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy megtartásukat eléggé biztosítja a felek által elvállalt erkölcsi kötelezettség. Nagyban biztosítja a K. megtartását, ha a munkaadók v. munkások szervezett egyesülései kötik, amennyiben ezek arra is kötelezik magukat, hogy szerződésszegő társaiktól támogatásukat megvonják.

A K. hazája Anglia, ahol ma már az ipar 85%-a dolgozik K. alapján; Németországban az elsőt 1896. kötötték, ma 5000 a számuk; Ausztriában magában 1906-ban 448-at kötöttek; de terjednek minden művelt országban. Magyarországon a K. ősének tekinthetjük az 1849. kötött nyomdásztarifaszerződést. A fővárosban K. vannak a nyomdász-, szücs-, cipész-, szabó-, kárpitos-, fuvaros-, hús-, kávé-, könyvkötő-, dobozkészítő-, szobafestő-, malom-, szijgyártó- és nyergesiparban, országos szerződés pedig a keztyüsiparban.

Egyes államok, Genf, Németalföld, Ausztria, az ausztráliai államszövetség, New-Zealand, hoztak ugyan törvényeket a K. tárgyában, több államban pedig törvénytervezetek készültek, így az új magyar ipartörvény-tervezet is foglalkozik velük, de a K. alig értek még meg a törvényhozási szabályozásra. Az ily tervezeteknek azon kell meghiusulniok, hogy a szerződésszegés magánjogi szankciója, a kártérítési kötelezettség, a vagyontalan munkással szemben egyénileg a gyakorlatban nem érvényesíthető.

Kollektiv társulat (franc. *société en nom collectif)* az, ami nálunk az ú. n. közkereseti társaság.

Kollektivum *(collectivum*, lat.) a. m. gyüjtőnév (l. o.).

Kollektor (lat a. m. gyüjtő), készülék, mely elektromosságot azáltal halmoz fel, hogy a megosztási elektromosság egyik fajtája eső cseppekből v. fémcsúcsokból, vagy lángból való kiáramlás által eltávolíttatik. A fémcsúcsokat az elektromozó gépeknél használják fel; a láng-K.-t a légköri elektromosság tanulmányozásánál. K.-nak nevezik az elektromos sűrítők (l. o.) azon alkatrészét is, mely az elektromosságot gyüjti, felhalmozza, míg a vezetőleg érintett rész a sűrítő (kondenzátor). Végre K.-nak nevezik a dinamógép azon alkotórészét, mely az indukált áramot felveszi és a külső vezetékbe átviszi, l. *Kommutátor*.

Kollektorok (lat. a. m. gyüjtők), 1. neve a középkorban a pápai járandóságok beszedésével megbizott prelátusoknak v. klerikusoknak, akik ez alkalommal sok ellenállásra találtak. Eljárásuk állandó panasztárgya volt a reformáló zsinatoknak. — 2. *K.* azok az egyének, akik sorsjegyek eladásával foglalkoznak, de csak mint közvetítők. A sorsjegyek eladására jogosított cégek meg-

biznak egyes egyéneket, K.-at, hogy a sorsjegyekből vegyenek át eladásra egy-egy csoportot. A kollektor a sorsolás egész tartama alatt gondoskodik a sorsjegyek árának behajtásáról s a reá bizott sorsjegyekről egyszerre számol el megbizójának.

Kollemplasztrum *(collemplastrum,* lat.) a. m. kaucsuk-tapasz, l. *Tapasz.*

Kollenchima *(collenchyma,* gör., növ.), az olyan sejtekből való szövet, melyben a sejtfal nem egész terjedelmében, hanem csak a sejtek szögleteiben vastagszik meg, míg a többi rész vékony marad. A növekedő és még el nem fásodott növényi részekben a szilárdítást végzi, de nyujthatóságánál fogva a növekedést sem gátolja. Különösen a felbőr alatt, a növények szárában és levélnyelekben található.

Koller, 1. *József (nagymányai),* történetiró, szül. Huszton (Máramaros vm.) 1745 dec. 16., megh. 1832 szept. 11. A bécsi és római könyvtárakban a pécsi egyházmegye történetének megirásához levéltári kutatásokat eszközölt. 1772-ben a pécsi püspöki könyvtár felügyelője s a papnövendékek tanára lett, később kanonok, azután nagyprépost. Nagyhirű munkája: Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis (8 köt., 1782—1812) egyik dísze egyháztörténelmi irodalmunknak. Egyéb művei: Dissertatio de s. Regni Hung. Corona (1800) s De ritibus et ceremoniis in ss. missae sacrificio.

2. *K. Lajos (granzowi),* országos távirdafőigazgató, szül. Pesten 1838 aug. 22., megh. Budapesten 1891 dec. 31. Az 1859-iki olasz háboruban mint főhadnagy egyik tábori távirdaosztály vezetője volt; 1866. elhagyta a katonai pályát és a kabinetirodába jutott, ahonnan 1872. a magyar kereskedelemügyi minisztériumba lépett be mint osztálytanácsos és átvette a távirdaszak egyik ügyosztályának vezetését, ahol több szervezési változást vitt keresztül. 1881-ben miniszteri tanácsossá és országos távirdafőigazgatóvá nevezték ki. Sokat tett a hálózat rendezése és a magyar távirószolgálatnak korszerű szinvonalra emelése érdekében. Jelentékeny szerepe volt a posta és távirda egyesitésében 1887. és haláláig az egyesitett intézetek élén állott.

Koller, 1. *Alexander* báró, osztrák lovassági tábornok, szül. Prágában 1813 június 3., megh. Badenben 1890 május 29. 1848-ban huszárkapitány, 1849. őrnagy, 1851. ezredes és 1859. vezérőrnagy lett s résztvett az olasz hadjáratban. 1866-ban altábornagy lett és Prágában meg Pozsonyban szolgált mint hadosztályparancsnok. 1871-ben a polgárminisztérium Csehország helytartójává és főparancsnokává nevezte ki, hogy a nagyfokú cseh nemzetiségi mozgalmat elnémítsa. Hivatalában nagy szigorral járt el, amiáltal a csehek gyülöletét vonta magára. 1874—76-ig közös hadügyminiszter volt.

2. *K., Franz,* osztrák hadvezér, szül. Münchengrätzben 1767 nov. 27., megh. Nápolyban 1826 aug. 22. volt. Az osztrák hadsereg intendánsa volt. Résztvett az 1813—14.-i francia háborukban s a fontainebleaui béke után ő szállította mint osztrák biztos a fogoly Napoleont Fontainebleauból Elba szigetére, miközben a császárt a boszus nép ellen több izben megvédelmezte, sőt utoljára Napoleon öltözetet cserélt K.-rel.

3. *K., Rudolf,* svájci festő, szül. Zürichben, 1828 máj. 21., megh. u. o. 1905 jan. 5. Düsseldorfban, Brüsszelben, Párisban és Münchenben tanult. 1852. szülővárosában telepedett le. Eleven, szines állatképei, kitünő tájképi környezetben, e műfaj legjelesebb termékei közé tartoznak. Legnagyobbrészt zürichi nyilvános és magángyüjteményekben vannak, de a baseli, drezdai stb. képtárakban is találhatók. V. ö. *Frey,* Der Tiermaler Rudolf K. (Stuttgart, 1907).

Kollest község, l. *Kolafalva.*

Kollewijn (ejtsd: — vejn), *Roeland Anthonie,* németalföldi irodalomtörténész, szül. Amersfoortban 1857 márc. 30. A «Taal en Letteren» (Nyelv és irodalom) c. folyóirat szerkesztője. Megirta Bilderdijk életét, kiadta Coster munkáit (Haarlem 1883); Broekhuizen költeményeit (1883); továbbá Hooft és Bredero egyes műveit (1884—1885). A németalföldi helyesirás egyszerűsítésére irányuló mozgalmat K. indította meg.

Kollidinek *(collidinek),* a piridin homologjai és pedig trimetilpiridinek, $C_5H_2(CH_3)_3N$. Számos izomeriája van.

Kollimáció (lat.), l. *Collimatio.* — Az ú. n. *autokollimációt* kristályszögek, gyujtótávolok stb. meghatározására használják. A fény ekkor nem külön kollimátorból (l. o.) jön a távcsőbe, hanem ennek belsejében, az objektiv gyujtótávolában alkalmaznak egy jelző vonalat, melyet 45° alatt elhelyezett átlátszó üveglemez világit meg olyképen, hogy a távcső egy oldalsó nyilásán fényt vetnek a lemezkére. A jelzővonaltól kiinduló fénysugarak párhuzamosan lépnek ki a távcső objektivjéből és tükröző felületre esvén, visszaverődnek a távcsőbe, úgy, hogy az észlelő a jelző vonal képét látja. A vonal összeesik képével, ha a tükröző felületnek, pl. kristálynak, prizmának lapja pontosan merőlegesen áll a távcső tengelyére.

Kollimátor (latin), távcsőobjektiv, melynek gyujtótávolságában szabályozható rés van. Ez elé fényforrást helyeznek, pl. spektrálkészülék esetében Bunsen-égőt, spektrálcsövet stb. Az ebből kiinduló széthajló sugárnyalábot az objektivlencse párhuzamos sugárnyalábbá alakítja, mintha a sugarak végtelen távolban levő fényforrásból indultak volna ki; ez tehát nagy távolságra beállított távcsövön át észlelhető. L. még *Spektrométer* és *Spektroszkóp.*

Kollin, város, l. *Kolin.*

Kollineáció (lat.), l. *Collineatio.*

Kolliridiánusok, babonás asszonyok felekezete Arábiában, melynek tagjai a b. szűz Máriát istenként tisztelték és neki kis lepényeket (Κολλύρίς) áldoztak. (Epiphanius, Haer. 79.)

Kollirit *(collyrit,* ásv.), vaskos vesealakú halmazok; kissé lágy, fénytelen, zsíros tapintatu, a nyelvre tapad; a vízben áttetsző lesz. A kaolinhoz áll közel; aluminiumhidroszilikát:

$$Al_4SiO_8+9H_2O.$$

Hasonlít a dillnithez. A K. lelőhelyei: Selmeczbánya; Esquerra a Pireneusokban; Weissenfels Szászországban; Brighton Angliában.

Kolliva (gör.), a gör. egyházban a halottakért végeztetni szokott parasztaszokon és a nagyböjt első szombatján megáldott és felajánlt főzött búza, melybe mézet és egyéb édességeket vegyítenek.

Jelenti, hogy valamint a búza a földbe vettetvén, kikel és termést hoz, úgy a halottak is feltámadnak egykor a sírból és az örökéletre kivirágoznak. Mézet azért vegyítenek hozzá, mert a halál után az igaz keresztényre boldogság vár s ott az élet keserűségei megszünnek.

Kollizió (lat.), l. *Collisio*.

Kollmann *József*, 1848–49-iki honvédezredes, szül. Baranyában 1808., megh. Csengelköjben, a Boszporus ázsiai partján 1889. Osztrák tisztképző intézetben nyerte katonai kiképzését. A bécsújhelyi akadémiából mint hadnagy lépett ki s nemsokára Lombardiában Radetzky alatt szolgált. A honvédség szervezése alkalmával K., aki 1848. százados volt a Ferenc Károly-ezredben és segédtisztje István nádornak, őrnagyi ranggal lépett be a honvédségbe. Végigküzdötte a szabadságharcot, előbb a délmagyarországi, majd a dunántuli s utóbb ismét a déli harctéren adva számos jelét katonai tehetségének. A pákozdi ütközetben tanusított magatartásáért ezredesi rangra emelték, s a képviselőház nemzeti jutalomként ötszáz aranyat szavazott meg neki. A világosi katasztrófa után az osztrák haditörvényszék halálra ítélte és ekkor K. Törökországba menekült, muzulmán hitre tért és Fejzi basa néven a török hadsereg egyik kitünősége lett. Hősi elszántságot tanusított Karsz vára ostrománál s később Kmety György társaságában Plevnát védte meg az oroszok ellen az 1854–55.-i háboruban. 1877-ben ő volt az ázsiai csatatéren küzdő török hadsereg vezérkari főnöke. V. ö. Vasárnapi Ujság 1889.

Kollmann, *Julius*, német anatómus, szül. 1834 febr. 24. Holzheimben (Bajorország). 1870. rendkívüli tanár lett Münchenben; 1878. az anatómia professzora Baselben. Főleg fejlődéstani problémákkal foglalkozott, tov. az emberfajok anatómiai különbségével. Főbb művei: Mechanik d. menschlichen Körpers (München 1875); Plastische Anatomie (Leipzig 1886, III. k. 1911); Lehrbuch der Entwicklungsgeschichte d. Menschen (Jena 1898).

Kollodin *(növényi enyv)*, csirizszerű anyag, vízzel higítva ragasztó és appretur anyagnak használják.

Kollodium *(collodium, gyapotmáz)*, K.-gyapot éterrel és borszeszszel készült oldata. A K.-gyapot a lőgyapothoz hasonló, lényegében dinitrocellulózból álló test, mely a közönséges gyapotból (vatta) salétromsav és kénsav elegyének behatására képződik. A gondosan kimosott és megszárított K.-gyapotot rendesen 20 rész éter és 3 rész borszeszből készített elegyben oldják. Az így előálló oldat a K. Szintelen, szirupsűrűségű, átlátszó v. csak kissé opalizáló folyadék. Pár cseppjét a bőrre kenve, ott az éter és borszesz hamarosan elpárolog és szívós, rugalmas hártya alakjában a bőrhöz erősen tapadó dinitrocellulóz visszamarad. Éppen ezért alkalmazzák hámfosztott felületek, kisebb sebek befödésére; műselyem, tov. gázizzótestek készítéséhez és fotográfiai célokra is használják. Nagyon gyulékony, robbanó gőzöket fejlesztő anyag, miért is a vele való bánás óvatosságot igényel; lánggal ne közeledjünk hozzá. A magyar gyógyszerkönyvben hivatalos, ugyszintén a *collodium flexile*, mely 50 sr. K. és 1 sr. ricinusolaj elegyítése útján készül. L. még *Faselyem*. *Orvosi célokra* használható fedőszerül a bőrön, esetleg marószerekkel, vagy sebeken antisepticumokkal; továbbá sebészi kötések helybentartására vagy összeragasztására, némelykor pilulák bevonására.

Kollodiumgyapot, l. *Robbanószerek*.

Kollodiumpapiros a. m. *celloidinpapiros* (l. o.).

Kollodiumselyem, l. *Faselyem*.

Kollofán (*collophanit*, ásv.). Víztartalmú kalciumfoszfát $Ca_3P_2O_8+H_2O$. Rokon vele a brushit és monit.

Kollográfia (gör., *fotokollográfia, kollotipia)*, a fénynyomásnak nálunk ritkán használt elnevezése. A franciák így nevezik a fénynyomást.

Kolloid anyagok, l. *Kolloid oldatok*.

Kolloidin, a fotografusok által használt anyag, amellyel az üveglapot leöntik, hogy rajta a fényérzékeny hártya keletkezzék. A K. úgy készül, hogy *kollodiumot* jódkáliummal kezelnek. Ezt az anyagot felhígítva ráöntik az üveglapra s ekkor vékony, átlátszó K.-hártya képződik az üvegen. Ezt most ezüstfürdőbe mártják s ezáltal a fény iránt érzékennyé válik. A K.-ból finom rostokat is készitenek s ekkor *kolloxilin* a neve; ebből művirágokat készitenek, de használják celluloid és robbanó-gelatin előállítására is.

Kolloidok, l. *Kolloid oldatok*.

Kolloid oldatok, *diszperziók, szolok*. *Graham* a hidrodiffuziós jelenségek tanulmányozásakor azt tapasztalta, hogy különféle anyagok diffuziósebessége igen különböző. Így a kis molekulasúlyú és könnyen kristályosodó anyagok sokkal gyorsabban diffundálnak, mint azok az anyagok, melyek oldataikból igen nehezen vagy egyáltalában nem kristályosíthatók. Különösen feltünő ez a különbség, ha a diffuzió likacsos válaszfalon (átszivárgás) történik. *Graham* a gyorsan diffundáló anyagok oldatait *krisztalloid oldatok*-nak, a lassan diffundálókat pedig az enyv görög neve κόλλα után *K.*-nak nevezte el. A K. átmenetet képeznek a valódi oldatok és szuszpenziók és emulziók között. A szuszpenziók ill. emulziók keletkeznek, ha valamely szilárd testet v. folyadékot az oldószerben szétporlasztunk. Szuszpenzió pl. a tusfesték, emulzió a tej. A K. ezektől csak a részecskék nagysága tekintetében különböznek. A közönséges emulziók és szuszpenziók részecskéi többnyire már makroszkopikusan is, de mikroszkóp alatt minden esetben felismerhetők, a kolloid részecskék azonban csak a legújabb időben váltak észlelhetőkké *Zsigmondy* és *Siedentopf* találmánya, az ultramikroszkóp (l. *Mikroszkóp)* révén. Ezzel az eszközzel a kolloid részecskék megszámlálhatók, sőt hőmozgásuk (Brown-féle mozgás) is észrevehetővé válik. Zsigmondy a kolloid részecskék nagyságát is meghatározta és azt 6–250 μμ-nek találta (1 μμ = egy milliomod mm.). Az ennél durvább eloszlású keverékek az emulziók és szuszpenziók, a kisebb részecskéjüek a valódi oldatok. Természetes azonban, hogy ez a beosztás önkényes, a valóságban vannak átmenetek ugy felfelé, mint lefelé. Így pl. a valódi oldatok és K. között átmenetet képeznek az ú. n. szemikolloidok, melyek részben a valódi oldatok, részben a K. tulajdonságait mutatják. Ide tartozik pl. a szappanoldat.

A K.-at két csoportra szokták osztani: *reverzibilis* (liofil, hidrofil) és *irreverzibilis* (liofob, hidrofob) kolloidok. A reverzibilis, vagy megfordítható kolloidokat, ha valamilyen módon az oldatból kiválasztottuk, az oldószer hozzáadásával ismét oldatba vihetjük. Ilyen természetüek rendszerint az emulziós kolloidok, pl. a fehérjék, a keményítő, az enyv, a kovasav stb. Készítésük legtöbbször úgy történik, mint a közönséges emulzióké. Oldataikból rendszerint kocsonyásan válnak ki (zselatinálódnak). A kocsonya az oldószer és a kolloidanyag diszperz rendszere. Az irreverzibilis, vagyis meg nem fordítható kolloidok, ha egyszer oldataikból kiváltak, újra oldatba az oldószer egyszerű hozzátételével nem vihetők. Ezek rendszerint szuszpenziós kolloidok. Ilyenek a fémek, ferrihidroxid, arzéntriszulfid stb. kolloid oldatai. A fémkolloidok előállítására leghasználatosabb *Bredig* módszere. Ez abban áll, hogy az illető fémből készült elektródokat az oldószerben ívfény segítségével elporlasztjuk. Az arzéntriszulfid kolloid oldata keletkezik, ha arzéntrioxid meg nem savanyított vizes oldatához kénhidrogénes vizet öntünk. Általában megfelelő eljárással csaknem minden anyag kolloid-oldata előállítható és így jogosult *Weimarn* elnevezése, ki nem K.-ról, hanem az anyagok kolloid állapotáról beszél. A K. fontosabb fizikai jellemzői közé tartozik a kis ozmozis-nyomás és ennek megfelelőleg a csekély fagyáspont-csökkenés és forrpont-emelkedés. Az ozmozis-nyomás megmérhető és ez alapon a kolloidok molekulasúlya igen nagynak adódik; pl. az albuminé 10,200. Optikai szempontból a valódi oldatok homogének. A szuszpenziók a bennük foglalt részek eloszlásának durvasága folytán zavarosak. A K. egyszerű rátekintésre többnyire homogéneknek látszanak, legfeljebb kissé opalizálók; de heterogenitásukat elárulja a *Tyndall*-féle tünemény, mely abból áll, hogy ha az oldatra erős fénynyalábot vetünk, akkor annak útja az oldatban, különösen oldalról tekintve látható, mert a kolloid részecskék a fényt minden irányban szétszórják.

Elektromos áram hatására a kolloid-részecskék vagy a katód, vagy az anód felé vándorolnak. Ezen jelenséget, melyet *kataforézisnek* neveznek, azzal magyarázzák, hogy a kolloidok az oldószerben akármilyen kis koncentrációban jelenlevő elektrolitot adszorpció útján megkötik, miáltal elektromos töltést nyernek. Ezen elektromos töltés azonos előjelű lévén, az elektrosztatikai taszító hatás megakadályozza a kolloid-anyagok kicsapódását, vagyis a K. ennek köszönik stabilitásukat. Kis mennyiségű elektrolitra tehát a kolloid-oldat stabilitása szempontjából szükség van. De épen a kolloid-anyag nagy adszorpcióképességéből következik, hogy kissé nagyobb mennyiségű elektrolitok hatására koaguláció következhetik be. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a bevitt elektrolit egyik ionja a kolloid által adszorbeált ionnal nem disszociáló vegyületet ad, vagy az adszorbeált ion elektrolitjának disszociációját visszaszorítja. Minthogy a leggyakrabban adszorbeált ion a $H^{\cdot}$ vagy a $(OH)'$ ion, a legerősebb kicsapó hatása van a lúgoknak és a savaknak. Az elektrolitok kicsapó hatását úgy is lehet értelmezni, hogy az elektromos töltésű kolloid az újonnan bevitt elektrolit ellenkező töltésű ionját adszorbeálja, miáltal elektromos töltését elveszítvén, lecsapódik. Ebből magyarázható az a jelenség, hogy a kicsapódás egy bizonyos töménységnél éri el a maximumát, t. i. abban a töménységben, melyben éppen annyi ellenkező előjelű ion adszorbeáltatik, amennyi a kolloid töltését éppen semlegesíti. Ezen alul és felül a kolloidoknak mindig lesz bizonyos elektromos töltésük, mely a koagulációt megakadályozza. Az ellenkező töltésű kolloidok bizonyos töménységben egymást is kicsapják oldataikból, de bizonyos határértékeken alul v. felül nemcsak hogy egymást ki nem választják, hanem kölcsönösen védő hatást fejtenek ki más anyagok kicsapó hatásával szemben. Különösen a reverzibilis kolloidok fejtenek ki nagyfokú védőhatást, miért is gyakran alkalmazzák őket mint védőkolloidokat (pl. fehérjét) kolloidgyógyszerek (pl. collargol, l. o.) tartósságának fokozására. A K. tanulmányozása különösen a fiziológiára bír nagy fontossággal, de eredményeit a nagyiparban (pl. a kaucsukgyártásnál, a szövetfestésnél) is sikerrel értékesítik. V. ö. *Müller*, Die Theorie der Kolloide (Wien 1903); *Freundlich*, Kapillarchemie (Leipzig 1909); *Zsigmondy*, Kolloidchemie (u. o. 1912).

Kolloid-wolfram-lámpa, l. *Elektromos világítás*.

Kollokáció (lat.) a. m. ranghelykijelölés. K.-s eljárás a kielégítési sorrend megállapítása, amely szerint az elárverezett ingó v. ingatlan vételárából a hitelezők kielégítést nyernek.

Kollokució (lat.) a. m. colloquium (l. o.).

Kollonich *Lipót* gróf bíbornok, esztergomi érsek, szül. 1631. okt. 26., megh. 1707. jan. 19. Ifju korában máltai lovag, 1685—95. győri püspök, 1692 óta államminiszter és a bécsi udvari kamara elnöke. 1695-ben Széchenyi György esztergomi érsek helyébe neveztetett ki. Egyaránt nagy ellensége volt úgy a magyar alkotmánynak, mint a protestantizmusnak. A hitbuzgó Rákóczi Ferenc szerint többször mondta volna, hogy «én Magyarországot előbb rabbá teszem, aztán koldussá, végre katolikussá». 1689-ben Magyarország közigazgatásának átalakítására vállalkozott. Erre célzó szervezeti munkálatának vezérelve az volt, hogy a magyar közigazgatás lényegében azonossá tétessék az osztrák örökös tartományokéval. Az egész új szervezet, az adó megszavazásán kívül, az országgyűlés mellőzésével léptetendő életbe. Ezen oktrojált rendszer behozatalát 1696-ra halasztották, midőn e célból befolyásosabb bizalmi férfiakat Bécsbe idéztek. Az új rendszer szószólója maga a tervkovács K. volt. Előadása szerint ő felsége nagy kegyelmességére vall, hogy ezentúl éppen úgy akar bánni Magyarországgal, mint egyéb örökös tartományaival. Elvárja tehát, hogy Magyarország készséggel alkalmazkodik az ő atyai szándékaihoz. Magyarország hagyományos törvénykönyvei elavultak, ennélfogva csak az tartandó meg belőlük, amit alkalmas egyének kiválogattak, hozzáadva azt, amit újonnan beleiktattak. A nemességnek a közteherviselés alól való kiváltsága minden józan és igazságos kormányzat elveivel ellenkezik: fogadják el tehát a rendek, hogy ezentúl egyharmadrészét ők fizetik annak az adó-

nak, melyet ő felsége egyéb országai a szükséghez képest viselnek. A bizalmi férfiak gyűlése visszarettent e követelésektől. Széchenyi Pál kalocsai érsek vállalta magára a határozott visszautasítás nehéz, hazafias munkáját. Kihallgatáson fogadtatván, előadta a király előtt, hogy e gyűlés nem illetékes az ország belügyi kormányzatának megállapítására. Törvényellenes az alkotmányról az országon kívül s általában nem országgyűlésen határozatot hozni. A további tanácskozásokon Széchenyi kijelentette, hogy az adónak országgyűlésen kívüli megajánlását a magyar törvények a hűtlenségi esetek közé sorolják. K. ekkor tudtára adta Széchenyinek, hogy majd talál az udvar módot arra, hogy a magyarok mindazt elvállalják, amit tőlük követel. Az adót törvénytelenül ki is vetette a minisztertanács 2 millió forintban. 1698-ban pedig a bizalmi férfiakon kívül a vármegyék és városok követei is Bécsbe idéztettek és az egybegyűltek ellenvetéseire nem hallgatva, félmillió forintnyi adónak egy év alatti lefizetésére kötelezte őket. E rendszabály egyik legfőbb kútfeje lett II. Rákóczi Ferenc fölkelésének. Papi szereplése nem kevésbbé erőszakos, 1673—74. a pozsonyi bizottságnak, mely a martirokká teendő protestáns papokat idézte szine elé, egyik legirgalmatlanabb tagja. Mint primás is kérlelhetetlen volt a protestánsokkal szemben. Annál jobb akaratu a latin szertartáshoz csatlakozó magyarországi görög vallásuak irányában, kiknek számára 1698. jogegyenlőséget eszközölt ki, s ennek védelmét a primási hatóság alá helyezte. A Conventio Kollonichianát l. *Kollonich-féle egyezmény*. Életéről monográfiát irt Maurer József: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn* (Innsbruck 1887, ugyanott arcképe is).

Kollonich-féle egyezmény *(Conventio Kollonichiana)*, az a szabályzat amelyet I. Lipót a kir. adományozás alapján javadalmakat élvező főpapok (érsekek, püspökök, valóságos prépostok és apátok) utáni öröklésről — a főpapsággal egyetértésben — alkotott (az akkori esztergomi érsek után nevezték K.-nek) és amely később az 1715. XVI. t.-c.-be lett iktatva. Hatálya csak a szűkebb értelemben vett Magyarországra terjed ki, Erdélyre tehát nem; l. *Főpapok vagyonában való örökösödés*.

Kollonics, l. *Kollonich*.

Kolloquium (lat.), l. *Colloquium*.

Kollotipia, l. *Kollográfia*.

Kolludál (lat.) a. m. összejátszik, titkos megegyezés szerint cselekszik.

Kolluthiánusok, *Kolluthos* alexandriai pap alapította felekezet, amely ellen 323. Alexandriában zsinatot tartottak. Tanításáról semmi bizonyosat nem tudunk (Epiphanius, Hoer. 69, 2). Szt. Ágoston szerint (Hoer. 65) a K. dualisták voltak.

Kolluthos, görög költő Lykopolisból (Felső-Egyiptom), Kr. u. 500 táján. A kyklikus költőket követve, írt egyebek közt egy Helena Elrablása (Ἁρπαγὴ Ἑλένης) c. nem nagybecsű kis eposzt 385 versben. Kiadta Ábel Jenő (Leipzig 1880), Weinberger (u. o. 1896).

Kolluzió *(collusio*, lat.) a. m. összejátszás (l. o.).

Kollwitz, *Käthe*, német grafikai művésznő, szül. Königsbergben 1867 júl. 8. Erőteljes, szinte nyersrajzú rézkarcainak tárgyát többnyire a proletár néposztály köréből veszi: A takácsok forrongása (6 lap); Lázadás; Carmagnole; Parasztháború (7 lap); Munkanélküliség stb. A Szépművészeti Muzeum metszetgyüjteményében számos grafikai művét őrzik. V. ö. *Singer*, Käthe K. (Essling. 1908).

Kolmáció (az olasz *colmata* szóból), l. *Iszapolás*.

Kolmar, 1. *(Colmar)*, Felső-Elszász fővárosa, termékeny vidéken, (1910) 43,808 lakossal, gyapju-, gyapot- és selyemfonókkal és szövőkkel, juta-, durvavászonszövéssel, élénk bor- és libamájpástétom-kereskedéssel. Jelentékenyebb épületei: a Szt. Mártonról elnevezett templom a XIII., ill. XIV. sz.-ból, a szinház, a város, az Orsolyaszüzek és a dominikánusok egykori klastroma. K. a rómaiak Columbariuma, a XIII. sz.-ban falakkal vették körül és birodalmi város lett. 1632-ben a svédek, 1634. a franciák foglalták el, de visszaadták és csak 1673. kezdve került véglegesen birtokukba. Mint francia város 1870-ig Haut-Rhin départementnek volt városa. V. ö. *Biblings*, Chronik der Stadt Colmar (1891).

2. *K.* (előbb *Chodziesen)*, az ugyanily nevű járás székhelye Bromberg porosz kerületben, (1910) 7161 lakossal, köédénykészítéssel és fűrészmalmokkal. Lengyel nevét 1877. vesztette el.

Kolmár, 1. *József*, református lelkész, szül. Halason 1769., megh. Komáromban 1835 nov. 24. Jenában és Göttingenben tanult, 1797. hazatért s előbb dunapataji, 1812. kecskeméti, a következő évben pédig komáromi pap lett, 1822. esperessé választották. Hírneves szónok volt, kinek predikációi ma is remekszámba mennek. Ily irányú művei: *Keresztyén kathedrai tanítások* (Pest 1830—31, 2 köt.); *Ujabb keresztyén kathedrai tanítások* (2 kötet, kiadta Vári Szabó Sámuel, Szarvas 1854—55).

2. *K. József*, tanár és író, szül. Magyaródon (Somogy vm.) 1820 ápr. 3. Pápán tanult, hol az ú. n. képzőtársaságának Petőfivel és Jókaival tagja volt. Iskolái végeztével Pesten élt mint ujságíró és korrektor, majd a Pesti Divatlapnál és Életképeknél mint segédszerkesztő működött, a szabadságharc alatt irodalmi és hírszolgálatokat tett a magyar kormánynak, később Pápán jog-, majd gimn. tanár lett, pappá szenteltette magát, s a kat. hitre térvén, 1854—1861-ig a bajai, 1861-től a nyolcvanas évek végéig a pozsonyi gimn.-ban tanított s mindkét helyen igen sokat tett a város megmagyarosítása érdekében. Rendkívül sokat és sokfélét dolgozott; a Petőfi-Társaság 1907. megválasztotta tiszteleti tagjának. Eredeti művei közül legjelentősebbek az *Epigrammok* (1871); *Világnézlet* (1895) és a *Makrobiotika* (1898), versek a hosszú élet titkáról és lelkes hazafias költemények erős tiltakozással az új, moderneskedő fiatalság eszméi ellen.

Kolmården (ejtsd: kolmorden), erdős hegyhátak Södermanland és Örebro svéd länek közt, a Vetter-tóhoz érnek ki egyik végükkel. Rendkívül gazdagok ezüsttartalmú ólom-, vas-, réz- és nikkelércekben, továbbá zöldes márványt is bányásznak belőle.

Kolna, l. *Borház*.

Kol nidre (khald. a. m. *minden fogadalom)*; így kezdődik a zsidó engesztelő napot megnyitó nyilvános kijelentés, mely semmisnek mond minden olyan fogadalmat, melyet mint a maga személyére vonatkozót (pl. önkéntes böjtölésre, v. egyéb önsanyargatásra, vagy lemondásra vonatkozólag) meggondolatlanul, vagy valamely izgalom pillanatnyi hatása alatt elhamarkodva tesz le valaki, amennyiben a fogadalom nem vonatkozik mások irányában elvállalt kötelességekre. Mivel a K. bevezeti az engesztelő nap első (esti) imádságát, emezt egészben is K.-nek mondja a nép szája. Sajátszerű ősrégi dallamát többször megzenésítették.

Kol nyelvek *(Munda nyelveknek* is nevezik.) Középázsia néhány kulturátlan hegyilakó-törzsének nyelve. Ragozó nyelv, szókincse az ú. n. monanami nyelvekkel (l. o.) rokonságban áll. V. ö. *Kuhn*, Beiträge zur Sprachkunde Hinterindiens (Sitzungsberichte der bayrischen Akademie 1889); *Cust*, Modern languages of the East Indies (London 1879).

Kolo, a délszlávoknál divó nemzeti tánc; egyhangú melankólikus dalok, a K.-dalok és a *guszli* (l. o.) nevű hangszer kisérete mellett lejtik.

Kolo, az ugyanily nevű járás székhelye Kalis orosz-lengyel kormányzóságban, a Varta partján, (1907) 9359 lak., porcellángyárakkal, pótkávékészítéssel és malmokkal.

Koloboma (gör.) a. m. hasadék v. rés; előfordulhat a K. a szem valamelyik részében is. Fejlődési hibából eredő *K.* fordulhat elő a felső szemhéjon, amikor a hasadéknak megfelelő helyen a szem fedetlen. A szivárványhártya veleszülött K.-ja miatt a szem pupillája aláfelé megnyúlt, körtealakú. K. előfordulhat az érhártyában is, de ez csak szemtükörrel látható meg. Mesterséges K.-k keletkeznek látásjavító v. gyógyító operálások következtében. (L. *Iridektomia).*

Kolofón *(kolophon,* gör.) a. m. csúcs, vég; a régi kéziratok és nyomtatványok végén a kiadó, másoló vagy nyomdász nevét, valamint a kiadást, másolást vagy nyomtatás helyét és idejét megjelölő befejezés.

Kolofón *(Kolophon),* város Kis-Ázsiában, Efezustól É.-ra. Fénykorában mint Lidiának egyik fontos városa egyaránt kitünt tengeri haderejo és szárazföldi lovassága által. Homeros állítólagos szülővárosainak sorában helyet foglal. Kiváló terméke, a *kolofonium* nevű hegedügyanta, túlélte magát a várost (l. *Gyanták).* Romjait Deirmendere mellett fedezték föl.

Kolofonit *(colophonit,* ásv.), egyrészt gránát, másrészt idokrasz (l. o.).

Kolofonium *(colophonium),* l. *Gyanták.*

Kolofonium-fa (növ.), l. *Canarium.*

Kologyvár *(Kologjvar),* Antunováchoz tartozó puszta Verőcze horvát-szlavon vármegye eszéki j.-ban, a hasonnevű régi vár romjaival.

Kolóka (növ.), l. *Kolokán.*

Kolokán *(Stratiotes* L., növ.), a Hydroharitaceae (Békatutajfélék) génusza. Egyetlen faja a *Stratiotes aloides* L. (vizi K., kalokán, kolóka, karakány, vizi aloé, l. az *ábrát),* európai és ázsiai vizi növény, álló és lassanfolyó vizben. Nagy levélrózsája van, széleson szálas, kihegyezett, érzékenyen szúró, fűrészes levelek (vizi olló) alkotják. E levelek és a virág kiállanak a vízből. Virága fehér, 2 lakú, 2 zöld buroklevele van. Bogyója 6 rekeszű. Régen az Alföldön a lecsapolások előtt

Kolokán.

gyakori volt, sok helyen egymaga teljesen benőtte a mocsarakat, nádasokat és sok alkalmatlanságot okozott. Akváriumba, továbbá marhatakarmánynak és trágyának alkalmas.

Kolokázia (növ.), l. *Colocasia.*

Kolokol (oroszul a. m. *Harang),* Herzen Alekszander lapjának a címe (1857—62).

Kolokotronisz, *Theodorosz,* görög szabadsághős szül. Karytenában (Arkádia) 1770 ápr. 15., megh. Athénben 1843 márc. 15. A görög szabadságharc kitörésekor 1821. szülőföldjének, Arkádiának felkelését szervezte. Nagyerejű, bátor és ravasz ember volt, de sikereivel együtt nőtt önhittsége és önzése. Ezért a kormány, melyet erőszakos fellépésével sokszor megfélemlített, elfogatta s Hydra szigetén egy kolostorba záratta (1825 febr.) Később kiszabadulván, újra fővezér lett, de nem sok szerencsével harcolt *Ibrahim* egyiptomi serege ellen. Mint az ideiglenes kormány tagja Ottó király régensei ellen támadt, ezért 1834 máj. elfogták és mint hazaárulót halálra ítélték. A király 10 évi fogságra változtatta ez ítéletet, de már 1835. visszaadta szabadságát. K. ezután visszakapta tábornoki rangját s az államtanács tagja lett. V. ö. *Bikelas*, Un héros de la guerre de l'indépendence (Paris 1893).

Kolo-Leubu, folyó, l. *Colorado.*

Kólom, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 307 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Monyorókerék.

Kolombia v. *Kolumbia,* köztársaság Dél-Amerikában, l. *Colombia.*

Kolombo, város, l. *Colombo.*

Kolombó-gyökér (növ.), l. *Jatrorrhiza.*

Kolomea (lengyelül *Kołomyja),* város, K. galiciai kerületi kapitányság székhelye, a Pruth és vasút mellett, (1910) 42,676 lengyel, rutén és né-

met lak., agyagiparral, fa- és dohánykereskedéssel; agyagipari és faipari szakiskolával, középiskolákkal. K. egykor tartományi főváros volt; a XV. és XVI. sz.-ban a tatároktól sokat szenvedett.

Kolomejka, l. *Kalamajka.*

Kólometria (gör.) a. m. a kólonok, azaz verstagok mérése a régi grammatikusoknál, kik részint jelekkel, részint sorokra bontással jelezték a verstagok kezdetét és különbségeit.

Kolomna, az ugyanily nevű járás székhelye Moszkva orosz kormányzóságban, a Kolomenka és Moszkva összefolyásánál, vasút mellett, (1907) 20,207 lak., virágzó iparral, selyem- és pamutszövéssel, dohány- és szappangyárral; a Moszkván gőzhajózással. A XIV. sz.-ban Rjezan fejedelemségnek volt a székhelye.

Kolomp, 1. vas- v. fémlemezből készített hengerdedalakú, de kissé lapított oldalú, belül verővel felszerelt tompahangú csengő, melyet ökrök, kosok s más barmok nyakára kötnek, hogy a *kolompos* a nyájat vagy csordát vezesse. A K.-okat rendszerint acélpléhből készítik. Kisebb K.-okhoz vékony, nagyobbakhoz vastagabb pléhet használnak. A K.-készítés régebben Jolsvának nagy jövedelmet hajtott. Ma ez az ipar is igen hanyatlott; alig van négy-öt mester, aki foglalkozik vele. V. ö. Technologiai Lapok 1891. évfolyam 15. sz.

2. *K.* (ném. *Dullbaum, Kippen;* franc. *le portetoulet;* ol. *la serretta degli scarmi)*, ladikok, naszádok peremére belülről erősített vájkós deszka vagy villaalakú fadarab, melybe az evezőt belefektetik.

Kolompár, az a kézműves, aki vas- vagy fémlemezáruk előállításával foglalkozik.

Kolompér (növ.), l. *Burgonya.*

Kolomporsó (ném. *Dullen;* franc. *toulets;* ol. *gli scarmi)*, a ladik stb. kolompjába függőlegesen beillesztett ékforma fa- v. vasrudacska, melybe az evezőt gyűrűjével beakasztják.

Kolompos a. m. főcinkos, vezető.

Kołomyja, város, l. *Kolomea.*

Kolon, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 934 magyar és tót lakossal; mészkőkemencével; u. p. és u. t. Ghymes.

Kólon (gör.) a. m. 1. kettőspont (l. o.); 2. a verstanban és ritmikában két-három ütemből álló kapcsolat, melyből ismét a sor, illetőleg periodus alakul. A K. mint szerkezeti egység középhelyet foglal el az ütem és a periodus (sor) közt. Máskép *ritmusi rend.*

Kolonátus a. m. telepesség, mezőgazdasági birtoknak örökbérlete. Az intézmény római jogi eredetű. L. *Colonus.*

Kolonc, a faragó v. vonószéken a fa megszorítására szolgáló emelőszerkezet feje, melyet fejfának (l. o.) is mondanak.

Kolónia (a lat. *colonia*-ból) a. m. gyarmat. A *görög* K.-k részint politikai, részint kereskedelmi természetűek. Hol a legyőzött törzs hagyja el hazáját (dórok és Heraklidák), hol az egyik párt szorítja ki a másikat (Tarentum és Syrakusae), hol túlnépesedés lép fel parancsoló szükséggel (Rhegion). A kereskedelmi K.-k célja nevökben rejlik, de az alexandriai korszak közéjük ékelte a sztratégiai szempontból létesült K.-kat is, melyeknek telepesei nem ritkán kiszolgált katonák is voltak. A telepítésre végül néha a jóslóhelyek mondásai is szolgáltattak okot és alkalmat. A K. vezetője valamely megbízható jellemű férfiú (oikisztész v. ktisztész), aki hírnökök által kihirdette a részvételre való felszólítást. Ha állami segély nélkül, saját erőből történt a gyarmatosítás, *apoikia* volt a gyarmat neve. Azt a várost, amelyből az oikisztész származott, vagy amelyik a telepeseknek törzsét szolgáltatta, *metropolisz*-nak (anyaváros) nevezték. A *római* K.-k ügye kizárólag katonai alapon indul meg. A római nép rendszerint minden újonnan elfoglalt városba katonai őrséget küld, melynek feladata a területet biztosítani és további foglalásokat előkészíteni (pl. Venusia). Később a dolgok felforgatására törekvő polgárokat helyeznek el ilyen módon. Sulla óta előtérbe lépnek a katonai K.-k (veteránok elhelyezése végkielégítésül földosztás útján). Ezek többnyire nagy erőszakossággal jártak a régi birtokosok ellenében, de hatásosan terjesztették a romanizálást nyelvben, szokásokban és erkölcsökben és az új provinciák megalakításának alapjait tették. A K.-t jellemzetes szertartásokkal külön magisztrátusok (triumviri coloniae deducendae, septemviri, vigintiviri) alapították, az anyavárosénak megfelelő önkormányzattal. A modern K.-ra nézve l. *Gyarmatügy.*

Kolonides, ó-görög város a messeniai öbölnél.

Kolonnád *(colonnade)*, a. m. oszlopsor, oszlopcsarnok.

Kolonos, démosz a régi Attikában, Athéntől É.-ra, nevezetes mint Sophokles szülőhelye, ki azt Oedipus K.-ban című tragédiája által örökítette meg. Jelenleg kopár magaslat, melyen Müller Ottfried és Lenormant K. síremléke áll.

Kolontár, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1910) 723 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Devecser.

Kolopfürdő, Tiszasülyhöz tartozó szénsavas fürdőtelep Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1910) 114 lak., postaügynökség és távbeszélő.

Kolophon, görög város, l. *Kolofón.*

Kolorádó, az északamerikai Egyesült-Államok egyike és több amerikai folyó, l. *Colorado.*

Kolorádó (növ.), l. *Elaeis.*

Kolorádóbogár v. *burgonyabogár (Doryphora = Leptinotarsa] decemlineata* Say), az aranybogarak (Chrysomelidae) családjába tartozó 10 mm.-es bogár. Alapszíne bőrsárga, melyet torán fekete pontok és foltok, szárnyfedőin pedig hosszanti sávok tarkítanak. A földben telelt bogár tavasszal bújik ki a földből és szennyessárga lárvájával együtt a burgonya levelén élősködik. Egy nőstény 700 petét is rakhat s fejlődése oly gyors, hogy kedvező viszonyok között egy évben 3 nemzedéke is lehet. Eredeti hazája a Sziklás hegység, ahonnan a mezőgazdálkodás nyugati előnyomulásával vált veszedelmes burgonya-ellenséggé, mert a bogártól s lárvájától letarolt szár alig fejleszt gumót. Elszaporodott természetes ellenségei, baromfival való szedetése s arzénsókkal való irtása azonban nem volt eredménytelen, mert immár évek óta nem hallani nagyobbfokú pusztításáról. 1877-ben Európában is mutatkozott, de sikerült a bajt csírájában elfojtani.

Koloratura (a latin *color* a. m. szín) az énekes zenében a dallam kicifrázása trillákkal, staccatókkal, futamokkal és az ékítményes stílus hasonló eszközeivel. Átvitt értelemben hangszeres K.-ról is beszélünk, ugyancsak a melizmákra, díszítésekre (l. *Díszítés)* és a figurativ stílusra gondolva.

Koloratur-ária, l. *Ária.*

Koloriméter (gör.-lat.) a. m. színmérő; az égi testek vagy bizonyos ipari fontossággal biró oldatok színének meghatározására szolgáló műszer. Az előbbi kiegészítője a Zöllner-féle *asztrofotométernek* (l. *Asztrofizika* és *Asztrofizikai műszerek)* és lényegében két nikolprizma között álló, tengelyére merőlegesen csiszolt kvarclemezből áll. Ezeken halad át az összehasonlítási lámpából jövő fénysugár. Ha a fényforráshoz közelebb álló nikolt körösztáson leolvasható szöggel elfordítjuk, a fotométer látmezejében képezett mesterséges csillag cirkuláris polarizáció folytán szint változtat s a vele egyszerre beállított természetes csillaggal egyenlő színűvé tehető. Az elért szín a forgási szög és a kvarclemez vastagsága által számbeliieg is jellemezhető. — Az ipari célokra szolgáló K.-t folyadékok színintenzitásának a meghatározására használják. A vizsgálandó anyagból normális oldatot készítünk, mellyel a megvizsgálandó oldatot összehasonlítjuk az által, hogy a réteg vastagságot addig változtatjuk, míg mindkét oldat színintenzitása egyenlő. A normális oldatból és a rétegvastagságokból ki tudjuk számítani a vizsgálandó oldat anyagtartalmát. Kolorimetriás meghatározásra csak oly anyagok alkalmasak, melyek színes vegyületeket képeznek.

Kolorit (lat.), a festészetben a képek színhatása. Kolorista az a festő, aki művein ez utóbbit emeli ki, ellentétben a rajzot vagyis a formai elemet hangsulyozó festővel.

Kolos v. *Kolozs,* férfi és női tulajdonnév, a. m. a latin Claudius és Claudia; Molnár Albert szerint, továbbá Magyar Benigna (Kinizsi Pálné) imakönyvében (Czech-kódex, a Magyar Nyelvemlékt. II. k.) a. m. Scholastica.

Kolos vármegye, l. *Kolozs* vármegye.

Kolos (most *Apátkolos),* kisk. Nyitra várm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 670 tót lakossal, postahivatal; u. t. Nagybossán. Hajdan apátság volt itt, l. *Kolosi apátság.*

Kolos-, másképp *Kolosfi-család (némai).* Az Anjouk korában emelkedett föl: 1379. *Jakab* mester, ki atyjáról örökölte a K. (Claudius) nevet, királyi adományt nyert a komárom vármegyei Bana és Árpa községekre. A következő században a család Néma csallóközi falut is megszerezvén, ezt a családról mai napig Kolozsnémának nevezik. *László* 1493. Bakócz Tamás püspök és Szapolyai István nádor által visegrádi várkapitánnyá neveztetett ki. Az 1566. meghalt K. *János* családját férfiágon sírba vitte. Címeres levelüket l. *Turul,* V. évf. 156.

Kolosi apátság, Nyitra vármegyében, Magyarország egyik legrégibb benedekrendi apátsága; II. András 1225. jogosította fel apátját az apátság jelvényeinek viselésére. Csák Máté elfoglalta, Károly Róbert azonban ismét helyreállította. A mohácsi vész után Podmaniczky szétűzte szerzeteseit, s rablóvárrá alakította a monostort. A várat az országgyűlés parancsára 1548. lerombolták. A monostor köveiből épült a mostani plébániatemplomot kerítő kőfal.

Kolosi Török *István,* XVII. sz.-beli versszerző, szül. körülbelül 1610., unitárius tanító volt 1630 körül Koloson Szent-Mártoni Bodó János unitárius lelkész mellett, aki szintén termékeny versíró volt. Erkölcsi irányú epikus, ill. elmélkedő verseket írt: *Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicséretiről való rythmusok* (Kolozsvár 1630., az akkori asszonycsúfoló versek közt kedves kivétel); *Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról* és *Az kakastól vött hasonlatosságban a papok tisztéről való ének* (Kolozsvár 1643., Lőcse 1647, 1648, 1696). Fordította még *A szent János evangelista és apostol historiáját* Reuchlintól és *A világi embereknek bolondságát* Marsilius Ficinustól (Kolozsvár 1635).

Kolosse *(Kolossai),* ősrégi város Frigiában, a Likosz folyó mellett. Lakosai kitüntek gyapjuszövés és festés által. A város nevét megörökítette Pál apostol levele, melyet K. keresztény hitközségéhez intézett. Romjai Bödzseli szomszédságában. A bizánci korban elnéptelenedett s a közeli *Chonae* (ma *Chonas)* vette át lakosait és szerepét.

Kolossebeliekhez írt levél, l. *Kolosszabeliekhez írt levél.*

Kolossó (azelőtt: *Klyassó),* kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 629 tót lak., vasútállomás, u. p. Bártfa, u. t. Hertnek.

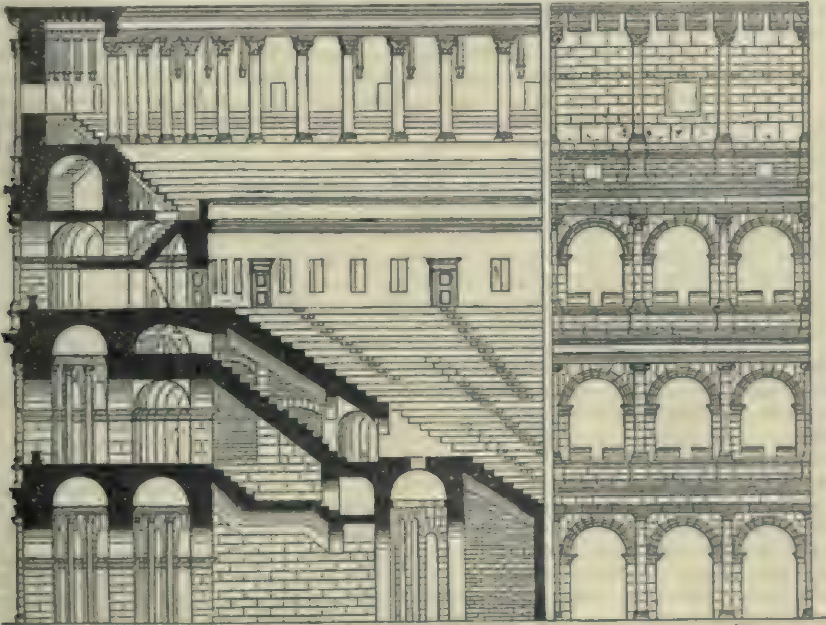
Kolossváry, 1. *Dezső (kolosvári),* cs. és kir. tábornok s volt honvédelmi miniszter, szül. Veszprémben 1856. A bécsi műszaki katonai akadémia elvégzése után 1876. a 10. huszárezredben kezdte meg szolgálatát. 1903-ban vezérőrnaggyá lépett elő és az ugyanezen év jún. 27-én megalakult gróf Khuen-Héderváry kabinetben honvédelmi miniszter lett s ezzel egyidejűleg megkapta a b. t. tanácsosi méltóságot. A kabinet bukása után (nov. 3.) megvált állásától. Ezután visszahelyezték a hadsereg tényleges állományába, 1904. a rzeszowi 14-ik lovasdandár parancsnokává nevezték ki. 1907-ben altábornagy és a 30. gyaloghadosztály, 1912. pedig a lembergi 11. hadtest parancsnoka lett.

2. *K. Ödön,* mérnök, min. osztálytanácsos, szül. Veszprémben 1857. A műegyetemet Grácban és Budapesten végezte, hol 1885-ben mérnöki oklevelet nyert, 1881-ben lépett állami szolgálatba; előbb a folyammérnökségnél, 1885 óta a kultúrmérnökségnél működik kerületi felügyelői minőségben. Művei: *Alföldünk öntözése* (a Magyar mérnök- és építész-egyesület nagy aranyérmével jutalmazta); *Magyarország mederrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése* (Budapest 1905).

Kolosszabeliekhez írt levél. Szerzője Szt. Pál apostol, aki azt első római fogságából (60-as évek elején) intézte az Epafrás nevű tanítványa által alapított kolosszai (l. *Kolosse)* hitközséghez. Ebben védelmezi az evangéliumi tudományt az álbölcselkedés ellen és felebaráti szeretetre, imádságra, stb. inti a hívőket. A kritika régebben nehézségeket támasztott a levél valódiságával szemben, jelenleg azonban igaz eredetinek ismeri el.

Kolosszális (a *kolosszus* [l. o.] szóból) a. m. óriási, roppant nagy.

Kolosszeum (*Colosseum*, ol. *Coliseo)*, az a híres római amfiteátrum (l. o.), melyet még Vespasianus kezdett, de csak Titus fejezett be Kr. u. 80. Építőiről a Flaviusok amfiteátrumának nevezték, óriási arányai azonban a K. nevet biztosították neki. Ellipszis-alakja volt, hosszusági tengelye 188 m., szélességi tengelye 156 m., magassága 48·5 m., kerülete 524 m. 50,000 nézőt fogadott be. Az épület földalatti és földfeletti részre oszlott. A földalatti részben voltak a vadállatok zárkái, a sülyesztők és mindenféle változásokhoz szükséges gépezetek. Ezen a masszív alsó részen pihent az aréna, melynek hatalmas porondjáról fogalmat nyujtanak a tengelyek arányszámai (86, ill. 54 m.). A földfeletti rész három emeletből állott. Belsőleg három rangban ugyanannyi emeletet foglaltak el az ülőhelyek, a legfelső emeletben oszlopok voltak. A legfelső üléseket elválasztó oszlopok felett óriási árbocfák emelkedtek, melyek ponyvákat tartottak védelmül a nap és az eső ellen. Alulról nézve három sor bolthajtás volt egymás felett, a legalsók a kapuk (vomitoria). A bolthajtásos fülkékben szobrok voltak, a földszint kapuit dór, az első emelet ivezeteit ión, a második emeletéit korintusi oszlopok választották el egymástól. A K.-ban nemcsak gladiátorok (l. o.) küzdöttek, hanem állatviadalok, sőt tengeri csata-játékok is játszódtak le benne. A gladiátorok küzdelmei egészen az V. sz.-ig járták, az állatviadalok tovább tartottak. A középkorban a Frangepánok várrá alakították át, a renaissance széthordta köveit (belőle épült a Cancellaria, Palazzo di Venezia és Palazzo Farnese). Csak XIV. Benedek állította meg a bontást, VII. Pius a keleti oldalt restaurálta, XII. Leo a nyugatit, IX. Pius a lépcsőket. V. ö. *Babucke*, Geschichte des K.-s (Königsberg 1899).

A Kolosszeum átmetszete és külsejének egy részlete.

Kolosszus (gör.), eredetileg a. m. embernagyságot meghaladó arányokban készült szobor. Ez az arány kivált a keleti népeknél uralkodik. A görögöknél is előfordulnak az istenek és félisteneknek kolosszális szobrai. Leghíresebb K. volt a napistennek *rhodusi* Chares által készített K.-a, mely a hagyomány szerint 70 rőf magas volt s amelyet az ókori közvélemény a világcsodák közé sorolt. Nagyságra nézve következett utána Zeusnak Lysippostól készített érczobra Tarentumban (49 rőf), de művészi értékre valamennyit felülmulta Phidias két kolosszális, aranyból és elefántcsontból való szobra: az olimpiai Zeus és az athéni Athéne Parthenos. Nero saját szobrát csináltatta meg ilyen óriás arányokban. Ezt a szobrot aztán a *Kolosszeum* (l. o.) mellé tették, Commodus pedig levette a szoborról Nero fejét és a magáét tétette rá. A középkor művészetében a K. nem fordul elő, de a renaissance ismét használja, az újkor meg éppen diadalra segíti. Híres renaissance-kori K. a borromaei Károlyé Aronában (1697), újkoriak a Bavaria München mellett, a Puy szűz (Notre Dame de France) és a 46 m. new-yorki szabadságszobor. V. ö. *Lesbazailles*, Les colosses anciens et modernes (Paris 1876).

Kolostor, *monostor* v. *zárda* (lat. *clastrum*, *coenobium*, *monasterium*), neve a férfi- v. nőszerzetesek közös lakóhelyének, rendesen azoké, akik ünnepélyes fogadalmat tettek. A férfi-K. fölött a felügyeletet a prior (apát, prépost, superior, guardián), a női K. fölött pedig a nőprior (fejedelem-

asszony, domina) gyakorolja. Amióta Pachomius (l. o.) a Laurák (l. o.) helyett a szerzetesek közös életét szervezte, lakásaikat fallal vették körül, melyen belül a közös termeken (templom, étterem, könyvtár) kívül a külön házacskák is megmaradhattak a különféle osztályú szerzetesek rendelkezésére. Ez a forma divott kivált keleten, de a nyugati szerzetesrendek is (pl. kamalduliak, karthauziak) megtartották. A K.-i építkezés fejlődésére nyugaton befolyással voltak a kereseti és időviszonyok. A Benedek-rend, amelyet gyakran kényszerítettek arra, hogy pusztaságokon és bizonytalan vidékeken telepedjék meg, természetszerüleg arra törekedett, hogy az élethez szükségesekkel a K. falain belül rendelkezzék. Innen a telepítvények széles kiterjedése, amelyek a gazdasági épületeken és műhelyeken kívül még kerteket, tavakat, szöllőket is magukban foglaltak. Legszebb bepillantást enged ilyen kolostorba a IX. sz.-beli st.-galleni bencésapátság. A K. magva a szerzetesek lakóháza volt, mely a templommal rendszerint négyszöget alkotott és amelynek udvarát nyilt keresztfolyosó (ambitus) vette körül. Közös volt az étterem (refectorium), hálóterem (dormitorium), könyvtár, melegedőszoba (calefactorium), ruhatár (vestiarium), betegszoba (infirmarium) stb., a külön szobák (cellák) csak későbben képződtek. Különállott, de a klauzurán belül, a noviciatus. A K.-ok javadalmához alkalmazkodott azok építkezése is terjedelemben és szépségben, úgy, hogy a régi K.-ok manap is méltán keltenek csodálkozást. Hazánkban a kereszténység befogadásával szintén épültek K.-ok, így Pannonhalmán és Nyitrán (a Zoborhegyen), már Szt. István királyunk alatt.

Kolostorboltozat, sokszögű alaprajz fölé vaknegyedekből készített boltozat. L. *Boltozat.*

Kolostya, a fa írtásánál használt emelő eszköz.

Kolosvár, l. *Kolozsvár.*

Kolosváry, 1. *Bálint (kolosvári)*, magánjogász, szül. Kolozsvárott 1875 jan. 22. A kassai jogakadémián 1899. rendkívüli, 1901. rendes tanár lett, 1906. pedig a kolozsvári egyetemen az osztrák jog rendkívüli, 1909. rendes tanárává nevezték ki. Önállóan megjelent munkái: *Reformok és reformtörekvések a külföldi házassági vagyonjogok terén* (Budapest 1897); *A közszerzemény biztosítása* (u. o. 1899); *Házassági vagyonjogok* (u. o. 1899); *A szerzeményi közösség a házassági vagyonjogok rendszerében* (Kolozsvár 1900); *Az anya és törvénytelen gyermek jogállása a polgári törvénykönyv tervezetében* (Budapest 1901); *A magyar öröklési jog fejlődésének története* (u. o. 1902); *A magyar magánjog tankönyve* (u. o. 1905, 2 köt., 3 kiad. 1911); *Magánjogi végszükség* (u. o. 1907); *Jegyzetek az ausztriai magánjogból tartott előadásokhoz* (Kolozsvár 1906—07); *Automobiljog különös tekintettel az új osztrák automobil törvényre* (u. o. 1908); *Esetgyűjtemény, magánjogi praktikumok számára* (Budapest 1909); *Az Optk. fájdalomdíja* (Kolozsvár 1910); *Huszti András, az első erdélyi jogtanár és munkássága* (u. o. 1914).

2. *K. János*, XIV. sz.-i erdélyi katolikus egyházi férfiú, kolozsmonostori apát, csanádi püspök. Másik neve állítólag *Erdélyi* volt, melyet az akkori szokás szerint *Sylvesterre* változtattak. A magyarországi papság a nagyszombati zsinaton őt választotta Dudich (Dutith) Andrással (l. o.) a tridenti közzsinatra követül, ahol mindjárt megérkezése után őt bizták meg a végzések rendbeszedésével; munkáját azonban nem fejezhette be, mert 1562 nov. 16. meghalt.

3. *K. Sándor*, XVIII. sz.-i egyházi szónok, szül. Homokbödögén (Veszprém vm.), megh. 1842 dec. 7. Tanár volt a veszprémi szemináriumban, 1808. u. o. kanonok, 1825. a veszprémi káptalan követe az országgyűlésen. Egyházi beszédeit részint Szalay adta ki gyüjteményében, részint rokona, K. Ferenc vaszari plébános e cím alatt: *K. eddig ki nem adott egyházi beszédei* (Eger 1875). K. azonfelül az akadémia által kiadott Nagy Szótár egyik főmunkatársa volt.

4. *K. Sándor*, jogtudós, szül. Kórodszentmártonban (Kis-Küküllő vm.) 1840 jún. 23. Jogi tanulmányait Marosvásárhelyt és a budapesti egyetemen végezte. 1865—67-ig *Sárközy* országgyűlési képviselő mellett ú. n. követírnok volt és tevékenyen közreműködött az úrbériséggel kapcsolatos kérdések bizottsági előkészítésében, 1867. a kolozsvári ref. kollégium mellett fennállott jogi tanfolyam rendes tanára lett. 1870-ben a kolozsvári kir. jogakadémiára nevezték ki a magyar magánjog, közjog és bölcseleti jog rendkívüli tanárának, 1871. rendes tanár lett. 1872-ben az újonnan felállított kolozsvári egyetemen a magyar magánjog és bányajog rendes tanárává nevezték ki. Több ízben volt dékán és egy izben az egyetem rektora. 1910-ben nyugalomba ment. 1892-ben a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. 1910-ben udvari tanácsosi címet kapott. Tevékeny részt vett az erdélyi ref. egyházkerületnek a magyarországiakkal való egyesülése keresztülvitelében. Főbb munkái: *Az erdélyi ref. egyházkerület egyházjoga* (Kolozsvár 1877); *Corpus Statutorum Hungariae municipalium (Óvári* Kelemennel, Budapest 1885—1904, 8 köt.); *Werbőczy István Hármaskönyve* (fordítás *Óvárival* u. o. 1894); *A hármaskönyv jogi műszótára* (az előbbinek függeléke). Külön lenyomatban jelent meg: *Vázlatok az 1691—1791-ig terjedő századköz és magánjog életéből és az 1791-iki reformmozgalmak Erdélyben* (Kolozsvár 1876); *Régi hangok és új irány tekintettel a kodificatióra* (u. o. 1888). A magyar törvénytár Franklin-féle kiadásában az 1301—1657. törvénycikkeket adta ki (*Óvári*-val együtt), a Fodor-féle magánjogban a kútfők tanát írta meg.

Kolosztomia (gör.), mesterséges vastagbélsipoly készítése, hogy a bélsár azon át távozhassék. Akkor van rá szükség, ha a vastagbél alsóbb (végbélnyílás felőli) darabja valami ok (daganat, hegesszűkület stb.) folytán át nem járható, illetőleg a bélsárral szemben állandó akadályt képez. L. *Bélsipoly.*

Kolotifusz, l. *Colotyphus.*

Kolotomia (gör.) a. m. vastagbélmetszés; a vastagbélnek sebészi felmetszése, idegen testek stb. eltávolítása céljából. L. még *Kolosztomia.*

Kolowrat, osztrák főnemesi család, mely valószinüleg Krajnából származott Csehországba s itt

tekintélyes állásra emelkedett. A család több ágra oszlott, ezek közül jelenleg csak az 1674. birodalmi grófi rangra emelt *K.-Krakowsky*-ág virágzik. A K.-család egyik kihalt ágából való *K.-Liebsteinsky Franz Anton* gróf, szül. Prágában 1778 jan. 31., megh. Bécsben 1861 ápr. 4. Osztrák államszolgálatba lépvén, 1807. Prága főkapitánya, 1811. pedig a cseh rendek elnöke lett. Ferenc császár, Metternich ellensúlyozására, 1826. az államminisztériumba hívta meg, hol engesztelékeny és reformokra hajló politikáját akarta érvényre juttatni. De Ferenc halála után 1835. befolyása egyre csökkent. Az 1848 márc. 13-iki bécsi forradalom kitörése és Metternich bukása után márc. 21. K. lett Ausztria első alkotmányos miniszterelnöke, de már ápr. 4. visszalépett és végleg visszavonult a politikai élettől. K. nagy barátja volt a tudományoknak és művészeteknek s különösen sokat tett a cseh nemzeti érzés felkeltésére a cseh nyelv és történelem tanulmányozásának támogatásával.

Kolozs *vármegye*, hazánk királyhágóntúli részében. Határai Ny.-on Bihar, É.-on Szilágy, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód, K.-en

Kolozs vármegye címere.

Maros-Torda és D.-en Torda-Aranyos vármegye. *Területe* 4844 km². K. területe majdnem egészen hegyes. Ny.-i részét a Biharhegység be hálózza (Vlegyásza 1848 m.), DNy.-i részét a Gyalui-havasok csoportja borítja, mely itt a Verfu Verfuluiban (1672 m.) éri el legmagasabb pontját. A Meleg- és Hideg-Szamos völgyeitől É.-ra a Kolozsvár-Almási-hegycsoport (800 m.) csatlakozik; az Almás pataktól É.-ra már a Meszeshegység végső nyúlványai terülnek szét. Ezen hegységeket a Kis-Szamos tág völgye választja el a vármegye keleti felét borító ama változatos, csekély magasságú dombvidéktől, melyet Mezőség neve alatt ismerünk. A vmegye legnagyobb *folyóvize* a Kis-Szamos, a Sebes-Körös és Almás. A Mezőségnek jelentékenyebb folyóvizei nincsenek, annál nagyobb számmal vannak azonban tavai.

Éghajlata a hegyesebb részeken hűvösebb, a Mezőségen melegebb. Kolozsvárt az évi közepes hőmérséklet 8·6° C., a január hőfoka —5·3, a júliusé 19·8° C., a hőmérséklet szélsőségei 38·2 és —28·8, az abszolut ingadozás tehát 67·0° C. Csapadékban a Mezőség meglehetősen szegény, annál gazdagabb a hegyvidék.

Terményei az ásványországból alig vannak. Nagy nevezetességre tett szert a kissármási (l. o.) földgázelőfordulás. Földje a folyók hosszában és különösen a Mezőségen termékeny, de az ÉNy.-i részek csekély termőképességűek s csakis a tavaszi veteményeket érlelik meg. K. területéből 482,934 ha. a termő terület s ebből szántóföld 166,439, kert 9954, rét 85,246, legelő 74,479, nádas 930, szőllő 1032, erdő 148,543 ha.; a nem termő terület 16,993 ha. Terményei közül legnevezetesebb a búza, rozs, kétszeres, árpa, zab, kukorica, továbbá kevés hüvelyes vetemény, len, kender, dohány, cukorrépa, nagyobb mennyiségű takarmányrépa, lucerna és lóhere; igen kiterjedtek a kaszálók is, valamint a havasi legelők. A vármegye 232 községében a méhészetet is űzik; a kaptárak száma 11,973 s a termelés 468 q méz és 92 q viasz. Az erdők harmadrészben fenyvesek, harmadrészben bükkösök és tölgyesek.

Állattenyésztése meglehetős jelentékeny; az állatlétszám volt az 1911-iki összeírás alkalmával: 9631 ló, 106,604 drb. szarvasmarha, 551 szamár, 23 öszvér, 48,434 sertés, 212,943 juh s birka és 5805 kecske. A szarvasmarha tenyésziránya az erdélyi magyar fajta. A mezőgazdaság érdekeit több gazdasági egylet szolgálja.

Lakosságának száma 1869-ben 177,627 volt, jelenleg (1910) 225,879; az utolsó tíz évi szaporulat 21,518 lélek, vagyis 10·5%. 1 km²-re 46·6 lélek esik. Lakói közt van jelenleg 60,735 magyar (26·9%), 6710 német, 62 tót, 153,717 oláh (68·0%) s 4655 egyéb; a magyarság tíz évi szaporulata 5954 lélek, vagyis 10·9%. A nem magyar anyanyelvű lakosságból 23,429 lélek, vagyis 14·2% tud magyarul. A magyarul beszélők összes száma 84·164, vagyis 37·3%. Hitfelekezet szerint van a lakosok között 9,406 r. kat. (4·2%), 117,571 gör. kat. (52·1%), 40,356 gör. kel. (17·9%), 6151 ág. evang., 45,184 ref. (20·0%), 1410 unit. s 5535 egyéb. Foglalkozásra nézve ekként oszlik meg a lakosság: őstermelés 81·6, ipar 9·1, kereskedelem 1·4, közlekedés 1·7, közszolgálatok 1·9, napszámosok 1·9, házi cselédek 1·4%; a tényleg kereső népesség volt 91.982, ú. m. őstermelő 75.575, bányász 171, iparos 7.339, kereskedő 752, közlekedéssel foglalkozó 1.323, közszolgálat és szabad foglalkozások 1536, véderő 130, napszámos 1534, házicseléd 2517. Az őstermelés a lakosság legjelentékenyebb foglalkozási ága; bányászata jelentéktelen, ipara néhány fűrésztelepen és kőbányán kívül csak egy kőszénbányára (Forgácskút) és gipszgyárra (Egeres) szorítkozik. A kereskedelem főcikkei élő állatok, fa és faiparcikkek, gabona s liszt. A vármegye területén 8 takarékpénztár s bank és 64 szövetkezet van.

Közlekedésének főere a magyar királyi államvasutak budapest-brassói vonala, mely a vármegye nagy részét hasítja; ebből Kolozsvárt ágazik ki a szamosvölgyi vasút, Bánffyhunyadnál a kiskalotai vonal; a vármegye keleti részét a marosludas-besztercei vonal vágja át; e vonalak összes hossza 163 km. Az állami utak hossza 303 km., a törvényhatósági utaké 331 km., miből 283 km. van kiépítve. A községi közlekedő utak hossza 898, ebből 634 km. kiépített.

Közművelődés tekintetében K. vmegye a legkedvezőtlenebb viszonyuak közé tartozik; a 6 éven felüli lakosság 64·4%-a sem írni, sem olvasni

nem tud, s (1910) 10.833 tanköteles gyermek iskolába nem jár. A vm.-ben van 28 kisdedóvó, 1710 növendékkel, 236 mindennapi elemi, 165 általános ismétlő és 40 gazdasági népiskola, 1 iparostanonc-, 1 felső nép- és 1 polgári iskola, összesen 23.192 tanulóval. Sem közép-, sem szakiskola K. vm.-ben nincs. A szellemi élet teljesen a vármegye székhelyén összpontosul.

Közigazgatás. K. vármegye 9 járásra oszlik s 1 rend. tan. város van benne, ú. m.:

Járás, város	Községek száma	Lakosság száma 1910	Ebből			Lakott házak száma
			magyar	német	oláh	
Bánffyhunyadi járás	46	47,286	14,041	153	32,810	9,381
Gyalui járás	20	21,879	6,690	27	14,785	4,267
Hidalmási járás	34	23,150	4,071	113	18,339	4,773
Kolozsvári járás... ...	34	37,448	9,316	[illegible]	27,38[illegible]	7,118
Mezőörményesi járás	14	13,355	2,127	101	10,887	2,764
Mocsi járás	24	21,451	6,203	116	14,576	4,226
Nádasmenti járás ...	22	17,959	9,348	26	8,340	3,554
Nagysármási járás ...	16	16,076	3,589	153	11,713	3,257
Tekei járás	23	23,137	3,079	5,927	13,079	4,971
Kolozs r. t. v.	1	4,138	2,271	3	1,808	873
Összesen... ...	234	225,879	60,735	6,710	153,717	45,184

A vmegyében van egy rend. tan. város, 9 nagyközség, 224 kisközség s 134 puszta és telep. A községek általában kicsinyek, 2000-nél több lakosa csak 20-nak, 3000-nél több csak 2-nek van; legnépesebb Bánffyhunyad 5194 lakossal. Székhelye *Kolozsvár*. Az országgyűlésbe Kolozsvár városa 2, a vármegye 4 képviselőt küld. Egyházi tekintetben K. az erdélyi róm. kat., a gyulafehérvár-fogarasi és szamosújvári gör. kat. és az erdélyi gör. kel. érseki egyházmegyéhez tartozik. Törvénykezési tekintetben az egész vármegye a kolozsvári kir. ítélőtábla és királyi törvényszék területéhez van csatolva s van 6 járásbirósága (Kolozsvár 2, Hídalmás, Mócs, Bánffyhunyad és Teke, a két elsőt kivéve mind telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel felruházva); kir. főügyészség, sajtó- és pénzügyi biróság Kolozsvárt székel, bányabirósága ellenben Gyulafehérvárt van; Kolozsvárt ügyvédi és közjegyzői kamara, közjegyző u. o., Bánffyhunyadon, Mócson és Tekén van. Hadügyi tekintetben a vármegye mócsi, mező-örményesi, nagysármási és tekei járása a 62. sz. marosvásárhelyi, a vmegye többi része és a két város az 51. sz. kolozsvári hadkiegészítő parancsnokság alá, hasonlóképp az ugyanazon két helyen állomásozó 22. és 21. sz. honvéd gyalogezred alá tartozik; állandó vegyes fölülvizsgáló bizottsága Kolozsvárt van, ahol csendőrtörzs, szárny- és szakaszparancsnokság is székel. Pénzügyi tekintetben a kolozsvári pénzügyigazgatóság területét alkotja, adóhivatala Bánffyhunyadon, Mócson, Tekén, Hidalmáson és Kolozsvárt van, utóbbi helyen pénzügyőrség és fővámhivatal is van. Ipari és kereskedelmi ügyekben az egész vmegye a kolozsvári kamara területéhez tartozik; államépítészeti hivatala, közúti kerületi felügyelősége s posta- és táviróigazgatósága Kolozsvárt van; ugyanitt székel az erdőfelügyelőség s a magy. kir. kincstári erdők kezelésével megbizott erdőigazgatóság, állategészségügyi felügyelő, állami állatorvos s a VII. sz. kulturmérnöki hivatal. A vmegyében van 17 gyógyszertár, 2 kórház (159 ággyal), 24 orvos, 1 sebész és 98 bába.

Története. Szt. István király, midőn 1002. Gyula vezért legyőzi, s Erdélyt a magyar koronával szorosabb kapcsolatba hozza, a magyarok által lakott területet hét vármegyére osztja fel. E vármegyék egyike K. vármegye. Megyei vára, amint kezdetben nevezték, *Klusvár* volt, amely körül keletkezett Kolozsvár város, maig is a vármegye székhelye. Magyarok és szászok közösen alapították, Zsigmond király emelte királyi várossá (l. *Kolozsvár* és *Kolozsmonostori apátság).* K. vármegyének és az újabban részben K. vármegyéhez csatolt *Doboka* vármegyének nyugati részéhez nevezetes történelmi hagyományok fűződnek a honfoglalás idejéből (l. *Gyelo).* A honfoglalás korába helyezik a *hídalmási* sáncok eredetét is, amelyeket az Anonymus által emlegetett állítólagos Gyelo vezér a magyarok benyomulása ellen húzatott volna. A vármegyének e része Erdély és Magyarország közt az összekötő lánczszem volt. Útjai részint Bánffyhunyadon át Nagy-Várad felé, részint a Meszes kapuján át a Szilágyságon keresztül vonultak. A Nagy-Várad felé vivő úton az ú. n. *Királyhágó* volt Erdély határa. Most a vasútvonal Biharból a Sebes-Körös mentén halad K. vármegyébe, vadregényes sziklás hegyek között, a révi szorosban, a híres cseppkőbarlang és vizesés mellett alagutakon át. Erdély egyik végvára, Sebesvár festői romjai a tovarobogó vasúti vonaton utazó elé gyönyörű képet tárnak. Az Almás vize mellett állott Dezső vára, amelynek romjai Nagyalmás község határán maig is állanak (a sztánai vasúti állomástól is látható a még fennálló bástyatorony). Legtöbb történelmi esemény emlék fűződik a gyalui várhoz, mely hajdan Szt. László király adományozásából a kalotaszegi falvak dézsmájával együtt a nagyváradi püspökség birtoka volt a XVI. sz.-ig, amikor Martinuzzi az erdélyi püspökséghez csatolta. A fejedelmek alatt majd állami vár volt, majd különböző főurak birtokába jutott, végül a Rákócziakra szállott. (L. *Gyalu.)* 1848-ban a vármegye nyugati részének szintén igen mozgalmas élete volt. A Magyarország megtámadására rendelt erdélyi császári sereg két részre osztva tört Nagy-Várad felé, egyik fél Bánffyhunyad felől, másik az Almás völgyén Wardener báró, Losenau és Urbán vezérlete alatt. A Bem fővezérlete alatt álló magyar sereg egy része Riszkó ezredessel mint főparancsnokkal Csucsát tartotta. A balszárny Kis-Sebesnél feküdt, a jobbszárny az Almás völgyében. A csata dec. 18. kezdődött, a császáriak kénytelenek voltak Kolozsvárra visszavonulni. A magyar sereg már dec. 24. Hunyadon volt s 26-án a Nagybánya felől a Szamos völgyén benyomuló Bem seregével egyesült. Tanuja volt e vidék az első dicsőségnek, tanuja volt az utolsó küzdelemnek is. 1849 aug. közepén az oroszok elől visszavonuló magyar sereg Hunyadnál vívta utolsó harcait, innen Zsibóra vonult, ahol a fegyverletétel hírét vette. A mai K. vm. az 1873. történt szervezés óta a régi Doboka vm. egy részét is magában foglalja, míg a másik, a nagyobb rész Szolnok v.-hez csatoltatott Szolnok-Doboka elnevezés alatt. *Irodalmát* l. *Kolozsvár* cikknél.

Kolozs *(Kolos)*, rend. tan. város Kolozs vm.-ben, (1910) 873 házzal és 4138 lakossal (közte 2271 magyar s 1808 oláh); van vasúti állomása (félóranyira a várostól), posta- és távirohivatala és telefonállomása. Meneseben kitartó, kicsiny, erős lovakat tenyésztenek. K. mellett sóbányák voltak, melyek azonban már régóta nincsenek művelés alatt; a Dörgő nevű sóstó fürdővé van berendezve, melynek vize a legkoncentráltabb sósvizek közé tartozik, melyet idült izzadmányok, skrofulózis, csúz és köszvény ellen sikerrel használnak. A fürdő mellett park is van. A m. kir. államvasutak vonalán egy alagútban égvényes glaubersós savanyúvíz (Tolnay-gyógyforrás) tör elő, melynek hőmérséklete 3.5° C.

Kolozs, személynév, l. *Kolos*.

Kolozsborsa, község, l. *Borsa, 2.*

Kolozsbós, kisk. Kolozs vm. kolozsvári járásában, (1910) 955 oláh és magyar lakossal, vasúti megállóhely, u. p. Kolozspata, u. t. Kolozssósfürdő.

Kolozsgyula, kisk. Kolozs vmegye kolozsvári j.-ban, (1910) 784 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Kolozsborsa.

Kolozskara (azelőtt: *Kara)*, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 1145 oláh, magyar és cigány lak., vasútállomás, posta- és távíróhivatal: Kolozs-Kolozskara pályaudvar.

Kolozskorpád (azelőtt: *Korpád)*, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 700 oláh és magyar lak.; u. p. Apahida, u. t. Kolozs.

Kolozskovácsi (azelőtt: *Kovácsi)*, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 378 oláh lak.; u. p. és u. t. Borsaújfalu.

Kolozsmonostor, l. *Kolozsvár*.

Kolozsmonostori apátság, alapítója I. Béla király (1059—1063) s első nagyobb jótevője Szt. László. A boldogságos Szűz tiszteletére s a bencedekrendiek számára épült románkori templomának alapfalait és sírboltjait 1895. újra feltalálták. 1191-ben Adorján erdélyi püspök a monostort megrohanta s elpusztította. Utóda, Vilmos püspök (1204—1221) az apátot két szerzetessel együtt börtönbe vetette, pápai kiváltság-leveleit elégette, királyi okleveleit pedig vízzel tette olvashatatlanokká. III. Honorius pápa 1222. vizsgálatot rendelt ez ügyben, mire újra építették a monostort. 1241-ben a tatárok a templomot fölégették s több szerzetest megöltek. IV. Béla 1263. az elégett alapítólevél helyett újat adott. A szerzeteseknek 1285. ismét menekülniök kellett a tatárok elől. Midőn visszatértek, a monostor javait többnyire világiaktól kellett visszaperelniök. Az apátság hiteles hely lévén, I. Lajos 1357. egyenesen az erdélyi vajda alá rendelte. Mikor azonban az apát korlátozta jobbágyainak azt a jogát, hogy a terragium lefizetése után beköltözhessenek Kolozsvárra, sőt a monostort erősíteni is kezdte, Mátyás az erődítéseket 1466. lerombattatta. Ez időtől fogva az apátságnak mind több java került világi kezekre, úgy hogy 1507. már II. Gyula pápa is felszólalt a jogok csorbítása ellen. 1556-ban az erdélyi országgyűlés a szerzetet feloszlatta, javait a kincstár javára lefoglalta s azokat a fejedelmek világiaknak kezdték adományozni. Báthory István fejedelem 1581. Monostort a hozzá tartozó Bácscsal és Jegenyével együtt a kolozsvári jezsuitaegyetemnek ajándékozta, de azoknak száműzetése után világiak kapták. 1733-ban III. Károly megengedte, hogy az uradalom egy részét a jezsuitaszerzet visszaváltsa. 1773-ban azonban ez újra eltöröltetvén, javait Mária Terézia 1776. a nagyszebeni árvaháznak, I. Ferenc pedig 1799. a tanulmányi alapnak ajándékozta. 1818-ban a teljesen elhanyagolt templom hajóját szétszedték. Csupán a szentély maradt meg, mely elé a hely viszontagságait megörökítő feliratos táblával ellátott homlokzatot építettek. 1894-ben Kolozsmonostort Kolozsvár városához csatolták.

Irodalom. Esterházy János gróf, Archaeol. közlemények, VII. 2., 106–9. l., rajzokkal; Jakab Elek, Kolozsvár történetében; Rupp, Magyarország helyrajza, III. 218—226; Jakab, A K.-i zárda mint üldözöttek menhelye, Századok 1889, 1—18. és 97—120. l. és M. Tört. Tár, 1868, XIII. 3—30 l.

Kolozsnagyida (azelőtt: *Nagyida)*, kisk. Kolozs vm. tekei j.-ban, (1910) 1134 oláh, cigány, német és magyar lak.; u. p. és u. t. Teke.

Kolozsnéma, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 929 magyar lak., posta- és távbeszélő-hivatallal. Nevét állítólag a Kolos-családnak egy néma leányától vette; a Kis-Duna partján régi szentegyház romjai láthatók.

Kolozspata (azelőtt: *Pata)*, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 772 oláh és magyar lak.; postaügynökség, u. t. Ajton.

Kolozstótfalu (azelőtt: *Tótfalu)*, kisk. Kolozs vm. gyalui j.-ban, (1910) 429 oláh lak.; u. p. és u. t. Szászfenes.

Kolozsvár (németül *Klausenburg*, oláhul *Clusiu*; l. a *mellékelt térképet)*, szabad kir. város, Kolozs vmegye törvényhatóságának széke, Erdélynek azelőtt fő- s most is minden tekintetben vezérvárosa.

Topográfia.

K. a Kis-Szamos két partján terül el, kis részben a Fellegvár (411 m.) lejtőin és aljában (a folyó bal partján), nagyobb részben a Szamos jobbparti lapályán (belváros 349 méter), ahol a város a vele 1894-ben egyesített *Kolozsmonostorral* 5 km.-nyire húzódik D.-felé; a Házsongárd nevű kertek felé a város a dombok egy részét is elfoglalja.

Kolozsvár címere.

A város magva a *Belváros*, melyet DNy.—ÉK.-i irányban a Kossuth Lajos- és Unio-utca szel keresztül; ezekhez északkelet felé a Magyar-utca, DNy. felé a Monostori-utca csatlakozik, melyek együtt 5 km. hosszú útvonalat alkotva a város egész területét keresztülhasítják. A belvároshoz É. felé a Szamos mellett s azon túl a *Hídelve* külváros, kelet felé a *Kétvízköz* és *Alsóváros*, Ny. felé a *Felsőváros* és *Monostor* városrészek csatlakoznak. A város egész területe 162 km², a lakóházak száma 6283.

A csinosan és szabályosan épített belvárosban helyenként még megvannak a mult századok érdekes épületei és régi kerítőfalainak maradványai, de túlnyomó részben már új, modern épületek emelkednek, melyek K.-nak helyenként nagyvárosi képet adnak. Legszebb része a tágas

Mátyás király-tér, melyen a Szt. Mihályról nevezett *plébánia-templom* áll, a középkori építészet egyik jeles alkotása (1396—1432), 80 m. magas toronnyal (1837—62); belsejében nevezetesek a sekrestye-ajtó XVI. sz.-beli remek faragványai s a torony keleti oldala mellett levő kettős lépcső. A templom előtt áll Mátyás király hatalmas lovas szobra, Fadrusz János mesterműve (1902). A főtér házai nagyobbára a XVI. sz.-ból valók, de teljesen át vannak alakítva; nevezetesebb épületek itt: a plébánialak (1550-ből), a báró Jósika-ház, a Szatmáry-ház, a Bánffy-palota, a városháza és több palotaszerű újabb építkezés. Az Óvár felé haladva a Bocskay-utcában Bocskay fejedelem házát és Mátyás király szülőházát találjuk, melyben az Erdélyi Kárpát-Egyesület muzeuma van elhelyezve. A Karolina-téren áll a ferenciek temploma (XIV. sz.) és kolostora, melynek eredeti állapotban megmaradt refektoriuma K. legrégibb építészeti emléke; előtte áll az I. Ferenc és Karolina Auguszta 1817. évi látogatásának emlékére emelt oszlop (Státua). Az Unio-utcában van a városi vigadó, melyben 1848. az uniót kimondták; a Deák Ferenc-utcában a minoriták temploma, a szép Kossuth Lajos-utcában az ág. ev. templom s az unit. templom és impozáns főgimnázium (1901); a Farkas-utcában az egyetem központi épülete (1902), a r. kat. és ref. főgimnázium, a régi Nemzeti Szinház, a ref. templom és mögötte a Bethlen-bástya (1629); a Farkas-utca végében a hatalmas Hunyadi-téren az impozáns új Nemzeti Szinház (1906), a tanítók háza (1904), az igazságügyi palota (1902) és a pénzügyigazgatóság.

A város egyik főközlekedő ere a Wesselényi-utca, mely a Mátyás király-térről a Szamos hídjáig vezet s onnan mint Ferenc József-út a pályaudvarig folytatódik. Ettől Ny.-ra emelkedik a Fellegvár, melynek oldalait apró kunyhók és zegzugos közök borítják; a tetőn 1715—23-ig épült kis erőd ma kaszárnya; a hegy oldalában sétány az Erzsébet-szoborral (Strobltól). A Szamos-szigetén a szép Nagy Sétatér terül el (nyári szinház, kioszk, tó, katonai uszoda). A Monostori-utcában van a vármegyeháza, a Jókai-utca végében levő Arany János-téren a Kolozsvári testvérek Szt. György lovasszobrának másolata és a Mikó-utca elején az új egyetemi könyvtár, jelenleg az ország legkiválóbb könyvtári épülete. A Mikó- és Trefort-utcák közt az egyetemi intézetek és a Karolina-kórház szép csoportja terül el, melyhez a botanikai kert csatlakozik az Erdélyi Muzeum Egyesület gyűjteményeivel. A város külső részeiben számos új díszes középület, magánház és gyár épült; a várostól D.-re van a szép fekvésű köztemető, hazai közéletünk számos jelesének sírjaival (Mikó Imre gr. mauzoleuma, Apáczai Cseri János, Szenczi Molnár Albert, Kriza János, Szabó Károly stb.). A DNy.-i városrészben a Házsongárd nyaralótelephez vezető Majális-utcában a régi várfalból megmaradt Bogdánffy-bástya van. A K. város Ny.-i végén lévő kálvária mellетti kápolna a hajdani bencéskolostor templomának szentélymaradványa; az innen Gyula felé vezető úton emlékoszlop áll II. Rákóczi György halálának (1660 máj. 22.) helyén.

Hatóságok, hivatalok.

Bár K. politikai jelentősége az unió óta megszünt, még sem szünt meg Erdély vezérvárosa maradni. A közigazgatás legtöbb ágának az erdélyi részekre kiterjedő főhivatala itt székel, ezért K. társadalmi élete is igen élénk. Jelenleg itt székel K. város és Kolozs vármegye törvényhatósága, a K.-i és nádasmenti járások szolgabirói hivatala, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, kataszteri igazgatóság, államépítészeti hivatal, a m. királyi államvasutak üzletvezetősége, posta- és táviróigazgatóság, közúti kerületi felügyelőség, kereskedelmi és iparkamara, erdőigazgatóság, állatorvosi felügyelőség, kulturmérnöki kerület. *Egyházi tekintetben* K. széke az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek (püspöki székhellyel) és a K.-i egyházmegyének, hasonlókép az unit. egyházkerületnek és püspöknek s több esperességnek és szerzetháznak. Itt van továbbá az erdélyi róm. kat. státus igazgató-tanácsának, a tankerületi főigazgatóságnak és kir. tanfelügyelőségnek széke. *Igazságügyi hatóságai:* a kir. ítélő tábla, főügyészség és törvényszék, K. városi és vidéki járásbiróságok, királyi ügyészség, sajtóbiróság, pénzügyi biróság, ügyvédi kamara és közjegyzői kamara. Főbb katonai hatóságai a honvédkerületi és csendőrtörzsparancsnokság.

Lakosság.

K. lakossága gyorsan emelkedik, lakóinak száma ugyanis volt 1850-ben 16,886, 1890-ben 37,957 és 1910-ben 60,808 (közte 2625 katona). Nemzetiség szerint van a lakosok közt (1910) 50,704 magyar (83·4%), 1676 német (2·8%), 107 tót, 7562 oláh (13·4%) s 759 egyéb. A nem-magyar anyanyelvüek közül 7127, vagyis 70·6% beszélvén magyarul, mindössze a lakosság 95·1%-a (1880-ban 90·7) beszéli a magyar nyelvet. Hitfelekezet szerint van 19,021 róm. kat. (31·3%), 8646 gör. kat. (14·2%), 1359 gör. kel., 2016 ág. evang., 20,726 ref. (34·1%), 1921 unit. és 7046 zsidó (11·6%).

Közművelődés.

Közműveltségi állapot. K. az erdélyi részek művelődési központja. Tudomány és irodalom, szinház és művészet régóta ápolásban részesül itt. Lakosságának közműveltségi állapota ezért fejlettebb, mint Erdély más városaié, bár Magyarország több városa (Budapest, Sopron, Pozsony) mögött még tetemesen elmarad. K. összes lakói közül 18,596 nem tud sem írni, sem olvasni; leszámítva a 6 éven aluli gyermekeket, jelenleg a népességnek 78·4%-a tud írni és olvasni, míg 1869. csak 52·8%. A közszolgálathoz és szabadfoglalkozásokhoz tartozó népesség száma 3150, azaz a népesség 12·1%-a, mely a legmagasabb arány az egész anyaországban; ezt a nagy arányt leginkább a közigazgatással és igazságszolgáltatással foglalkozó egyének nagy száma idézi elő.

Tanintézetek, iskolák. K. azon előkelő helyet, melyet a közművelődés terén elfoglal, leginkább nagyszámu jeles tanintézeteinek köszöni, melyek némelyike igen régi eredetü. Jelenleg 89 tanintézete van, úgymint 1 tudomány-egyetem, 3 hittani intézet, 4 főgimnázium, 1 felsőleányiskola, 1 tanító- és 1 tanítónőképzőintézet, 3 pol-

KOLOZSVÁR.

RÉVAI-LEXIKON. Rajzolta Holik József RÉVAI-KARTOGRAFIA.

gári iskola, 28 elemi iskola, 10 ismétlő, 2 iparos-inas- 1 keresk. inasiskola, 15 kisdedóvó, továbbá 1 gazd. akadémia, 7 ipari és keresk. iskola, 1 zenekonzervatórium, 1 bábaképző, 1 közigazg. tanfolyam és 8 emberbaráti jellegű tanintézet. Ezen intézeteket 1893-ban 7809, 1912-ben 16,214 tanuló látogatta és pedig a felsőbb tanintézeteket 2262, a középiskolákat 1474, a különféle szakiskolákat 1035, a tanítóképző-intézeteket 235, a polg. iskolákat 1242, a népiskolákat 6236, a kisdedóvó intézeteket 1265 és az emberbaráti jellegű intézeteket 2465.

K. legnevezetesebb tanintézete az 1872. XIX. t.-c. által felállított *Ferenc József tudományegyetem*. (L. Egyetem). Négy karra oszlik, úgymint: állam- és jogtudományi, orvostudományi, bölcseleti, nyelvészeti és történelmi és mennyiségtantermészettudományi karra. Az egyetem tanári személyzete áll 45 rendes, 14 rendkívüli, 33 magántanárból, 7 tanítóból és segédtanárból, összesen 99. Ezenkívül 38 tanársegéd működik. A hallgatók száma az 1893–94. tanév téli felében 644 volt. 1911–12-ben 2405, közte 26 nő. Az egyetem központi épületéhez csatlakoznak a modern igényeknek megfelelő és kitünően berendezett intézetek, mint az állattani, vegytani, élet- és közegészségtani, bonctani, kórbonctani és törvényszéki orvostani intézetek (valamennyi a Muzeum-kertben), az elmekórtani intézet. A könyvtár 363.341 kötetet és nyomtatványt tartalmaz.

K. egyéb jelentékenyebb tanintézetei: a kat., ref. és unit. hittud. főiskola, az erdélyi státus által fentartott kat., továbbá a ref. és unit. főgimnázium, a kat. leánygimnázium, az állami felsőbb leányiskola, az állami elemi iskolai tanító- és tanítónőképzőiskola, a gazdasági akadémia (Kolozsmonostor), az állami fa- és fémipari szakiskola, a községi nőipariskola, a társulati felső kereskedelmi iskola, a bábaképzőintézet, a zenekonzervatórium, a községi vakok intézete és siketnémák intézete, az állami gyermekmenhely, a ref. szeretetház, az országos gyermekvédőliga inasotthona, több árvaház stb.

Tudományos intézetek, muzeumok. K. e tekintetben is előkelő helyet foglal el hazánk művelődésének történetében. Legjelesebb ilynemű intézete az *Erdélyi Muzeum Egyesület* (l. o.), tov. az Erdélyi Kárpát-Egyesület muzeuma, a ref. kollégium, a ref. teol. fakultás és a Kalazantinum intézet könyvtára, számos szakiskola könyvtára és gyüjteményei. K. *művészeti* életének központja a Nemzeti Szinház, mely 1803–21. épült szerény hajlékából 1906. költözött be a Hunyadi-téren emelt pompás épületbe. A magyar szinművészet legtöbb jelese, mint Lendvay, Egressy, Dériné, Laborfalvi Róza, Prielle Kornélia, Jászai Mari itt kezdte működését s ma is onnan nyer a budapesti Nemzeti Szinház számos jeles erőt. A szinház (az operát kivéve) minden műfajt, drámát, vigjátékot, népszinművet s operettet egyaránt művel. A Nemzeti Szinházon kívül van még a sétatéren álló nyári szinház. A zenét a régi jóhírű zenekonzervatórium s több magánzenede, dalárda műveli. Újabban a képzőművészetek iránti érdeklődés is fölébredt s az Orsz. képzőműv. társulat részéről itt rendezett képkiállítások igen jól sikerültek.

Az *irodalom* terén K.-nak régóta nagy szerepe van. Itt központosult Erdély irodalma már a régi időkben, s az egyetem és a többi tudományos intézetek felállítása óta a tudományos irodalom is nagy lendületet vett. E tekintetben az Erdélyi Muzeum Egyesületé a vezérszerep, de nagy érdeme van az 1888. alakult Erdélyi Irodalmi Társaságnak is. A *sajtó* hasonlóképen nagy fejlődést ért el K.-t; számos magyar hirlap és folyóirat jelenik itt meg, köztük 5 politikai napilap.

Egyesületei közül, melyek igen nagy számmal vannak, a már említett Erdélyi Muzeum Egyesület és az Erdélyi Irodalmi Társaság mellett legjelentékenyebb az *Emke* v. *Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület* (l. o.), az *Erdélyrészi Kárpát-Egyesület* (l. o.), az Erdélyi gazdasági egyesület, az Orvos-természettudományi társulat, a Kolozsvármegyei tanítótestület, az Erdélyi méhész-egylet, az Erdélyi részek kertészegyesülete, a Dávid Ferenc-egylet, az Atletikai klub, a K.-i jótékony nőegyesület, a Mária Valéria-árvaház-egylet, az Erdélyrészi háziiparfejlesztő egyesület és számos más jótékony, közhasznú, társas és iparos egylet. *Jótékony intézetei* közül még a Szt. Erzsébet-aggház, a városi szegények háza, az iparos aggmenház, a ref. szeretetház, a javítóintézet, az állami gyermekmenhely, 3 árvaház stb. Kórházai a Karolina országos kórház, a Vöröskereszt-kórház, az egyetemi klinikák és több kisebb kórház.

Közgazdaság.

A lakosság foglalkozása. K. lakossága az 1910. évi népszámlálás adatai alapján következőleg oszlik meg foglalkozás szerint: őstermelés 8·1%, ipar 35·2, kereskedelem és hitel 10·2, közlekedés 8·1, közszolgálat és szabad foglalkozások 12·1, véderő 4·7, napszámos 3·7, házi cseléd 6·6%. Abszolut számokban volt: iparos 10,740, kereskedő 2618, közlekedéssel foglalkozó 1700, házi cseléd 3969. Az iparosok közt volt önálló 1949, segédszemélyzet 8178. Az iparvállalatok száma (1910) 2802, és pedig volt 1513 segéd nélkül dolgozó iparos, 474 vállalat 1 segéddel, 259 vállalat 2, 318 vállalat 3–5, 143 vállalat 6–10, 53 vállalat 11–20 és 42 vállalat 20-nál több segéddel.

Ipara elég élénk és fejlett s e tekintetben K. hazánk DK.-i részében kiváló helyet foglal el; a kézműipar kevés kivétellel minden ágban képviselve van, de legtöbb a ruházati iparral foglalkozók száma (csizmadia és cipész 1050, szabó 1158), kiknek jó hírneve messze ismeretes; számosan és jól van képviselve az építészeti ipar is (1253, közte kőműves 433), valamint jeles a kárpitos ipar, asztalos, lakatos és bádogos ipar. Legnagyobb iparvállalatai a m. kir. dohánygyár (1174 munkás), a vasúti műhely (513 munkás), a gyufagyár (226 munkás), továbbá van gépgyár és vasöntő, 2 kőfaragótelep, 2 parkettagyár, 2 bútorgyár, 2 vegytisztító és kelmefestő, szivarkahüvelygyár, cukorkagyár, malom, sörgyár, szappangyár, több nyomda, villamos áramfejlesztő és légszeszgyár.

Kereskedelem és forgalom tekintetében K. ugyan elvesztette azt a jelentékeny helyet, melyet régebben a keleti kereskedelem útjában elfoglalt, de

vasútjainak kiépülése óta szerepet biztosított magának a hazai kereskedelemben. K. ma is az erdélyi részek egyik legjelentékenyebb forgalmi pontja, melynek kereskedése mezőgazdasági s erdészeti termékekben, állatokban, borban, cserhéjban, lisztben és tojásban igen élénk. A kereskedelmet támogató intézmények közül felemlíthetők a K.-i pénzintézetek által 1883. felállított áruraktárak, továbbá az első magyar engedélyezett árverési csarnok, a kereskedelmi társulat, a kereskedelmi és iparkamara; marhavásárai élénkek.

A pénzintézetek nagy számának szintén része van K. közgazdasági fellendülésében; jelenleg 17 bank és takarékpénztár és 7 szövetkezet áll itt fenn; legfontosabbak az Erdélyi takarék- és hitelbank, az Erdélyi bank és takarékpénztár, az Erdélyrészi magy. jelzáloghitelbank, a Mezőgazd. bank és takptár, az Erdélyi keresk. bank, az Ált. bank és takptár, az Osztr.-magy. bank fiókja, az Economul hitelintézet, az Iparbank, a Keresk. hitelintézet, a Közhasznú takptár, a Pátria stb. Ezen intézetek takarékbetéteinek álladéka 45 millió K.

Közlekedés. Bár K. nem egy nagyobbszerű vasúti hálózat középpontja, mégis központi fekvésénél fogva úgy tekinthető, mint a királyhágóntuli vasúti vonalak természetes gócpontja. K.-nak csak 3 irányban van vasúti vonala, ú. m. a magyar királyi államvasutak vonala Nagy-Várad és Brassó felé, a szamosvölgyi vasút pedig Dés felé nyit közlekedési utat. Közlekedési jelentőségét fokozza, hogy itt székel a magyar királyi államvasutak egyik üzletvezetősége, továbbá posta- és távirda-igazgatóság s közúti kerületi felügyelőség. A város területén 107 km. törvényhatósági út van. Van 6 posta- és táviróhivatala s városi telefonhálózata (utóbbi 1338 beszélőállomással s 4·6 millió beszélgetéssel). Levélpostai évi forgalma 4.387,000 drb (fejenként 69). Vasúti állomásán 1912-ben 366,445 utas szállott fel. Helyi közlekedési vasútja nincs.

Története.

K. helyén már a dákok idejében létezett telep: a rómaiak korában Napoca név alatt szerepelt mint municipium, utóbb colonia. A római város omladékain, a már korábban épült Klusvár körül 1178 táján keletkezett az új helység szász és magyar lakossággal. 1270-ben V. István már városi kiváltságokkal ruházta fel és Zsigmond király 1409. a kulcsos városok közé emelte. Ekkor magyarok és szászok egyenlő számmal éltek benne s Mátyás király (ki itt született 1440 febr. 23.) 1458. elrendelte, hogy a főbiró felváltva magyar és szász legyen s a tanács és az esküdtek felerészben a magyarok, felerészben a szászok közül választassanak. Idővel a magyarok túlsúlyra vergődvén, János Zsigmond alatt kiszorították a szászokat a város igazgatásából. A hitújítás alatt K. egészen megmagyarosodott s nagyobbára elfogadván az unitárius hitet, 1569. elszakadt a szász városoktól s a magyar nemesség és értelmiség központja lett; élénk kereskedelme s fejlett ötvösipara folytán gyorsan gyarapodott s «kincses K.» nevet nyert; politikai jelentőségét emelte az a körülmény, hogy bár nem volt az erdélyi fejedelmek székhelye, mégis mintegy 80 országgyülés tartatott itt. Politikai villongásoktól igen sokat szenvedett, kezdve az 1438. évi pórlázadástól egészen a Rákóczi-féle harcokig. 1551-ben Izabella királyné a nagy templomban adta át a koronát Ferdinánd követének, Castaldónak. 1575-ben Báthory István fejedelem a trónkövetelő Békési pártjának fő embereit a nagy piacon lefejeztette, 1594. pedig Báthory Zsigmond a legjobb hazafiak egész sorát fejeztette le, hogy Erdélyt az osztrák udvarnak átadhassa. 1600-ban itt tette le Bocskay a fejedelmi esküt. 1613-ban Bethlen Gábort fejedelemnek kiáltották ki. 1658-ban a törökök ostromolták meg a várost s 1660. csak Linczing János polgármester személyes bátorsága mentette meg a várost újabb török ostromtól. 1687-ben innen indult ki Károly lotharingiai herceg Erdélynek a törököktől való visszahódítására. 1690-ben az önálló fejedelemség megdőltével a német kormány Nagyszebent kezdte dédelgetni s 1703. a főkormányszéket oda helyezte; ez csak 1790. került ismét K.-ra vissza; K. ekkor az erdélyi részek tényleges fővárosává lőn. A szabadságharc után a hatósági főhivatalok ismét Nagyszebenbe helyeztettek át, de 1861. a kormány székhelye ismét K.-ra hozatott vissza. A Magyarországgal való egyesítés következtében 1867. véget ért a főkormányszék s ezzel K. fővárosi szereplése, de azért K. nem veszíté el eddigi vezérszerepét, sőt azóta közművelődési és közgazdasági tekintetben nagyobb lendületet vett, mint azelőtt bármely korszakban.

Irodalom. Jakab Elek, K. története, oklevéltárral, 3 köt., Budapest 1870—88; Békésy Károly, K. közgazdasági multja és jelene, K. 1889; Kővári László, K. szab. kir. város lakosai és lakásai, u. o. 1870; Fekete M., A K.-i ev. ref. tanoda régibb és legújabb története, u. o. 1876; Galgóczy Károly, K. város multja, jelenje és jövője, u. o. 1872; Vass J., Emléklapok K. előkorából, u. o. 1865; Kelemen Lajos és Fodor János, K.-i kalauz, u. o. 1902; A K.-i m. kir. Ferenc József tud. egyetem és ennek orvosi és természettud. intézetei, u. o. 1903; Márki Sándor és Pisztóry Mór, A K.-i egyetem története és statisztikája, u. o. 1897.

Kolozsvár-Almási hegység, így nevezik helytelenül az Erdélyi medencének s az ehhez tartozó kisebb Kalotaszegi medencének folyókkal szabdalt lankás, erdős halomvidékét a Kapus- és az Almás-patakok völgye közt, amelyet hegységnek nem lehet nevezni. Nagyobb völgyei a Kapus, Nádas, Almás és Borsa völgyei. A budapest-kolozsvári vasút Bánffyhunyad és Sztána közt megy át itt a Sebes-Körös és a Szamos vízválasztóján.

Kolozsvári *Márton* és *György (Kolozsvári testvérek),* XIV. sz.-beli kolozsvári szobrászok. Atyjuk Miklós mester festő. Életkörülményeikről alig tudunk valamit, hiteles műveik közül is csak egy maradt a mai napig épen, de ez aztán a középkori szobrászatnak egyik európai nevezetességű terméke: *Szt. György szobra* (l. a *képmellékletet),* amelyet 1373. öntöttek s amely ma is látható a prágai Hradsinon. Erről a magyar kormány 1896. másolatot készíttetett s azt a budavári Halászbástya alatt helyeztette el. Az irodalomból tudjuk, hogy a K.-nél Meszesi Demeter váradi püspök megrendelte Nagyvárad számára Szt. László, Szt. István és Szt. Imre ércszobrát. László király lovas-szobrát 1390. szept. 8. leplezték le Zsigmond király és Mária királyné jelenlétében s a

Kolozsvári cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

KOLOZSVÁRI MÁRTON ÉS GYÖRGY: SZENT GYÖRGY BRONZSZOBRA PRÁGÁBAN

szobor messze földön híressé vált. A győri Szt. László-herma a váradi Szt. László-szobor fejének másolata. A K. testvérek e nagyváradi művei elpusztultak 1609., amikor is a hódító törökök ágyút öntöttek belőlük. V. ö. *Czakó* E., K. Márton és György; *Czobor* Béla czikke a hermáról, Forster Gy. III. Béla emlékezete c. művében, 207—227 l. Budapest 1900.

Kolozsvári káposzta, kovászos káposztából készül úgy, hogy azt fazékban kolbásszal és szalonnaszeletekkel rétegezve, paprikával fűszerezve fedő alatt pároljuk a sütőben, míg a káposzta elég puhára főtt.

Kolozsvári Zitta *György*, ötvösmester, l. *Budai Zitta*.

Kolozsvári zsinat, l. *Zsinatok*.

Kolpán, l. *Kölpön*.

Kolpeurinter *(Braun)*, *metreurinter (Champetier, Barnes)*, elzárható csőben végződő gumniballon, melyet üresen, összenyomva vezetnek be a hüvelybe v. a méh üregébe, nyakcsatornájába s aztán bizonyos nyomással vízzel töltik meg. Célja vérzéscsillapítás v. a nyakcsatorna tágítása, szülésnél a burok korai megrepedésének megakadályozása, fájások kiváltása stb. Az eljárást kolpeurizisnek, illetve metreurizisnek nevezik.

Kolping, *Adolf*, német katolikus pap, a katolikus legényegyesületek alapítója, szül. Kerpenben (Köln mellett) 1813 dec. 8., megh. 1865 dec. 4. Cipészmesterséget tanult, azután lépett a papi pályára. 1846-ban Elberfeldben alapította az első katolikus legényegyesületet. Rövid idő alatt sok német város létesített ily egyesületet. Bécsben Gruscha érsek közreműködésével 1852. megalkotta a bécsi egyesületet is. Hazánkban *Zalka* János, akkor teológiai tanár és a Religio szerkesztője, majd győri püspök karolta fel a legényegyesületek ügyét és 1856 szept. 8. Budapesten megnyílt az első legényegyesület, melynek kevéssel azután *Szabóky* Adolf (l. o.) lett apostola. K. művei: Der Gesellenverein (1849); Ein kath. Volksbuch (2 köt., 1855); Lebensbilder (1860) stb. V. ö. *Schäffer* (1894), *Wenzel* (1896) K.-ról szóló munkáit. L. *Katolikus legényegyesület*.

Kolpino, falu Szent-Pétervár orosz kormányzóságban, az Izsora és vasút mellett, (1907) 12,241 lak., nagy vasöntőkkel, hajó- és hajógépgyárral, fegyvergyárral.

Kolpitisz (gör.) a. m. hüvelygyuladás (l. o.).

Kolpocisztotomia (gör.), l. *Húgyhólyagmetszés*.

Kolpokéle a. m. hüvelysérv (l. o.).

Kolpokleizis (gör.), a hüvely sebészi úton történő elzárása egyébként nem gyógyítható húgyhólyaghüvelysipolyoknál.

Kolporáfia, l. *Colporhaphia*.

Kolportázs (franc. *colportage)* a. m. házalás (l. o.), főleg könyvekkel való házaló kereskedés, mely kivált alsóbbrendű művek eladásával, tehát részletárúüzlettel foglalkozik, oly vevőket szerezve, kik könyvüzletekbe rendszerint nem járnak. Nálunk a K. 1845 márc. 15. kezdődött lapok eladásával, az 50-es években megszűnt s 1865 jún. közepén a Hazánk s a külföld c. lapot kezdték újra így eladni egy csónakverseny alkalmával. — A sajtótermékek (különösen napilapok) utcai terjesztéséről és árusításáról korábban szórványosan adtak ki miniszteri rendeleteket. Az 1912. évi 136,000 sz. BM. rendelet részletesen szabályozza a K. jogát. A rendeletet az új sajtótörvény törvényes rendelkezésekkel váltja fel. Eszerint a sajtótermék utcai terjesztéséhez a kiadónak hatósági engedélyre van szüksége. Az engedélyt egy-egy törvényhatóság területére a törvényhatóság első tisztviselője, több törvényhatóság v. az ország egész területére a belügyminiszter adja. Az olyan sajtótermék utcai terjesztését, amely a közrendet és közerkölcsiséget sérti v. veszélyezteti, különösen amely nemzetiség, osztály vagy hitfelekezet elleni gyűlölet ébresztésére alkalmas v. a családi élet belügyeit a közérdek kívánsága nélkül tárgyalja, engedélyezni nem szabad. A belügyminiszter rendeletben más okokat is felvehet s mindezen okból az utcai terjesztést meg is tilthatja. Az engedélyező hatóság ugyanez okokból az adott engedélyt visszavonhatja. Sajtótermékek utcai terjesztésével csak azok foglalkozhatnak, akik az illetékes rendőrhatóságtól erre igazolványt kaptak. Az igazolvány csak a törvényben meghatározott okokból (18 évnél fiatalabb életkor, ragályos betegség, bizonyos bűncselekmények miatt történt elítéltetés) tagadható meg.

Kolportőr (franc. *colporteur)* az, aki a kolportázst (l. o.) hivatásszerűen folytatja.

Kolposz (gör.), l. *Hüvely*.

Kolpotomia a. m. hüvelymetszés, a hüvely megnyitása méhen kívüli magzatok, vérkiömlések stb. eltávolítása céljából, vagy mint a hüvely felőli hasmetszés (vaginális császármetszés) kiegészítő része. L. *Császármetszés* és *Laparokolpotomia*.

Kólsav, l. *Kolálsav*.

Kólsavas higanyoxid, l. *Mergál*.

Kolta, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 1545 magyar és tót lakossal, posta- és távbeszélőhivatal.

Koltai *Virgil*, tanár és író, szül. Csornán (Sopron vm.) 1857 márc. 22., megh. Budapesten 1907 febr. 28-án. Győrött tanult, hol a bencés-rendbe lépvén, Pannonhalmán fejezte be bölcsészeti tanulmányait. Esztergomban, Komáromban, Győrött tanárkodott, hol 1885. a Győri Hiradót szerkesztette is. 1890. kilépett a rendből s a fővárosba jött tanárnak. Tárcacikkeken, fordításokon (Baumbach regéi, Schwarz Zsófia regényei, Ujabb angol költők, Burns élete Carlyletől, ifjusági iratok) és iskolai könyveken kívül főkép irodalomtörténeti monográfiákat írt (a fontosabbak: *Ányos Pál*, *Czuczor Gergely*, *Arany János*, *A verses elbeszélés története*, *Fáy András*, *Kovács Pál*, *Győr színészete)*, melyeknek nagy részét halála után a család megbízásából *Lakatos* József kiadta *K. válogatott munkái* cím alatt (1908). Ugyanő bevezetésül megírta K. életét.

Koltó (azelőtt: *Koltókatalin)*, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 969 magyar lak., postaügynökség; u. t. Nagybánya. Petőfi Sándor itt töltötte gr. Teleki Sándor kastélyában mézesheteit feleségével, Szendrey Juliával 1847 szept. 8-án tartott esküvőjétől okt. 20-ig.

Kolty (állat), a botos kölönte *(Cottus gobio* L.) népies neve.

Kolubrina (ném. *Kolubrine),* l. *Csatakígyó.*

Kolumbács *(Golubac),* falu a szerb pozsarevaci kerületben, a Duna mellett, 1670 lak. Régi várának romjai maig megvannak. Történetét l. *Galambócz.*

Kolumbácsi légy *(Simulia columbacyensis* Schönb., állat), a moszkitóknak és a csecselégynek közeli rokona a Simulidák családjából. 2—3 mm.-nyi hamuszürke legyecske, sárga szőrözettel, 3 fekete sávval a torkán s foltokkal a potrohán. Csápjai sárgák, lábai feketésbarnák. Szivárványszínekben játszó, átlátszó szárnyai testénél hoszszabbak. Nevét a szerbiai Golubac-tól (Galambócz) kapta, melynek vizes, erdős vidékén sokszor az állatállomány valóságos csapásaként jelentkezik. A nőstény 5—10,000-nyi petéit kisebb erdei patakok vizébe tojja. A kikelő lárva ragadozó életet él s egy helyhez tapadva, mikroszkópi vízi állatkákkal táplálkozik. A telet bábalakban tölti búzaszem nagyságú gubóban, melyből április-májusban csalja ki a Nap melege. Legtömegesebb s legveszedelmesebb az első raj, míg az elkésett példányok második-harmadik kisebb raja kevésbbé az. Szép nyár, enyhe tél s korai, meleg tavasz különösen kedvez nekik, míg a zivataros záporesők, tartós szárazság, hó és kései fagyok néha egész ivadékát megsemmisítik. Csendes időben az Al-Duna táján verődnek csapatba s onnan segíti őket a szél Szerbia v. a Bánát felé. Kedvező esetben messzire elvetődnek; így 1876. Ungvárig jutottak s ott 30 háziállatot megöltek. Az elszállt rajok születésük helyére sohasem térnek vissza, hanem az útjokba kerülő ménesen, gulyán v. csordán kielégítve vérszomjukat, elpusztulnak. Csak a nőstényeknek vannak táplálkozásra alkalmas szájszerveik és csak ők vesznek részt a vándorlásban. Szerbiában évi kártételük meghaladja az egy milliót s a Bánátot is csak a rajzásukkor rendesen uralkodó északi szél menti meg a fokozottabb beözönléstől. A K. irtására mit sem lehet tenni s a védekezés csak arra szorítkozhatik, hogy állatainkat óvjuk tőlük. Ezért a fenyegetett vidékeken a K. rajzásakor (ápr. 20-tól máj. 20-ig) a jószágot lehetőleg csak naplemente után hajtják ki s napkeltével megint az istállóba terelik, melynek ajtaja előtt erősen füstölgő zöld galyas és nyers trágyás tüzet raknak. A mezei munkában levő jószágot pedig érzékenyebb testrészeiknek (nyak, ágyék, has, ivarrészek) petroleummal, avas zsírral, olajjal s más effélével való bekenésével védik lehetőleg a K. támadása ellen. A K.-től meglepett állatok elhullását fuladás okozza, mert a természetes nyilásokon (orrnyilás, szájnyílás) benyomulva, főleg a garat és gége nyálkahártyáját támadja meg; szúrásai helyén fájdalmas duzzanatok támadnak s a lélegző utak szűkülése folytán az állatok 5—24 óra alatt elhullanak. Az emberre kevésbbé veszélyes a K. szúrása, de a mezőn takaratlan hagyott csecsemő halálát nem egy esetben okozták már a K.-ek.

Kolumbán *János (olasztelki),* író és versszerző a XVIII. sz. közepén, Vácsolczon (Kraszna) lakott. Két munkája maradt: Néhai tordai hadnagy, *Vida György* facetiáinak, jeles tréfáinak históriája, mellyet hevertében melankóliái között magyar versekben foglalt sződemeteri házánál Olasztelki K. Gy. (Irta 1758, de csak 1770. adta ki). A régibb magyar históriás énekek modorában írt versezet arról nevezetes, hogy a magyar néphagyomány egy komikai alakját tartotta fenn. Vida György tordai hadnagy a XVII. sz.-ban élt volna, agyafurt csinyeivel sok borsot tört Serédi, Apor, Teleki Mihály orra alá, akik szintén sok, nem éppen válogatott tréfát űztek vele. K. másik műve: *A régi pogányoknak az ő isteneikről és isteni tiszteletekről való história* (Debreczen 1766), prózában az első görög-római mitológia magyar nyelven.

Kolumbasav, l. *Jatrorrhiza.*

Kolumbia, 1. köztársaság Dél-Amerikában, l. *Colombia.*

2. *K.*, district és több város az északamerikai Egyesült-Államokban, l. *Columbia.*

3. *K. (Columbia),* folyó, l. *Oregon.*

Kolumbiádok, régi amerikai, részben igen nagy ürméretű ágyúk, melyeket Rodman gyártott.

Kolumbit v. *niobit* (ásv.), rombos, gyakran szívalakú ikrek. Színe: barnásfekete, vörösbarnafekete; félig fémes fényű v. gyantafényű; vékony szilánkjai áttetszőek. A vasnak és mangánnak metaniobát-tantalátja: $(Fe, Mn)[(Nb, Ta)O_3]_2$. Lelőhelyei a gránitban vannak: Bodenmais (ú. n. *baierin, dianit)* és Tirschenreuth Bajorországban, Chanteloube Franciaországban, Pojo és Tammela Finnországban, Miask (ú. n. *mengit)* az Ilmenhegységben és több hely Amerikában; Grönlandon Evigtok mellett kriolitban található.

Kolumbus *Kristóf* (ol. *Cristoforo Colombo,* spany. *Christobal Colon),* Amerika fölfedezője. Végrendeletében Genovát nevezi szülővárosának, ahol apja posztószövő volt, amivel kezdetben K. is foglalkozott. 1446-ban vagy 1456. szül., megh. Valladolidban 1506 máj. 21. 1477-ben Bristolból Portugáliába hajózott, majd Guineába utazott és visszatérte után Lissabonban Donna Felipa Moñiz-Perestrellót, egy olasz nemes leányát vette nőül. Apósa híres hajós volt és annak birtokán, Porto-Santo szigeten, Madeirától ÉK.-re, hagyatékának térképeiből és irományaiból jutott először tudomására, hogy Ny.-on szárazföldet sejtenek az oceánban. Az Azori-szigeteken túl megfordult hajósok is beszéltek erről. Egy-egy faragott fadarab, ismeretlen fenyőfák törzsei, idegen emberfaj hullái, hatalmas nádszálak hányódtak oda a tengeren. Igy érlelődött meg K.-ban az a gondolat, hogy Afrika körülhajózása nélkül is el lehet jutni a meseszerű Zipanguba (Japán) és Kinába, amire előtte már mások is gondoltak, kivált Toscanelli. 1483-ban tervével II. János portugál királyhoz fordult, aki véleményt kért egy tudós bizottságtól, mely K. tervét ábrándnak nyilvánította.

Neje halála után K. 1484. Spanyolországba utazott, ahol Medina Sidonia herceg pártfogásával Cordobában 1486 jan. 20. Izabella királyné szine elé jutott. A salamancai egyetemen sem tartották tervét kivihetőnek. 1491-ben K. elhatározta, hogy Franciaországba megy. Útközben fiával, Diegóval bekopogtatott La Rabida kolostorba, ahol élelmet kért. Ott a királyné gyóntatója, Juan Perez de Marchena, a prior és Garcia Hernandez orvos meghallgatták K. terveit, tartóztatták őt és a prior kieszközölte a királynénál,

hogy K. három hajót kapjon és az udvarhoz visszahivassék. A királyné Mendosa kardinális és St. Angel kincstarnok rábeszélésére 1492 apr. 17. aláírta az egyezményt. Május 23. K. már Palosban volt. Tíz nap alatt fölszereltek két hajót és bérbevettek egy harmadikat. Ott toborzotta össze kiséretét, melybe a 3 Pinzon testvér, Martino Alonso, Vicente Yañez és Francisco Martino is tartoztak. 1492 aug. 3. vitorlázott el Palosból. A Santa Maria (képét l. a *Hajó* c. I. mellékletén) volt K. tengernagyi hajója, a másik két hajó: Pinta (a tarka) és Nina (a kicsi) a Pinzon testvérekre volt bízva. A királyi tisztviselőkkel együtt 120-an indultak útnak. Először a Kanári-szigetekhez vitorlázott, hogy onnan egyenesen nyugatra haladva Antilián és Zipangun át Indiába jusson. A Pinta kormánylapátjának megsérülése miatt 4 hétig vesztegeltek és csak szept. 6. indulhattak Gomera szigetéről tovább. Szept. 13. észlelte K. először a mágnestű nyugati elhajlását. Okt. 7. kissé D.-re fordult, mert különféle jelek szárazföld közellétére mutattak. Okt. 11. este 10 órakor K. néha világosságot vett észre és éjjel 2 órakor a Pintáról ágyúszó hallatszott, a megbeszélt jel, mely a szárazföld fölfedezését jelentette. Rodrigo de Triana nevű matróz vette először észre a szárazföldet. 1492 okt. 12-én reggel látta meg K. az újvilágot. *Guanahani* szigete volt, a mostani Watling-sziget.

K. birtokba vette a szigetet, melyet San Salvadorenak (a megváltó) keresztelt. Aranytermő vidéket keresve fedezte fel Kubát és Haitit, az utóbbit Hispaniolának keresztelte, mert D.-i Spanyolországhoz hasonlónak találta. Főhajója zátonyra került és mivel a kisebbik hajón egész legénysége nem fért el, 39 legderekabb emberét a szigeten hagyta hátra. 1493 jan. 4. indult vissza Európába az Azori-szigetek felé. Márc. 2. Lissabon kikötőjében II. János király fogadta és márc. 15. kikötött Palosban. Onnan Barcelonáig, a spanyol királyi udvarig valóságos diadalmenet volt az útja.

1493 szept. 25. indult K. *másodszor* útnak Cadix kikötőjéből 17 hajóval. Ezen 2. útján fedezte föl a Kis-Antillákat, nov. 3. Dominico-szigetét, majd Guadeloppet, Montserratot, Porto-Ricót éri el és nov. 27. La Navidadba ér, ahol hajója zátonyra került és embereinek egy része visszamaradt. Minthogy a hátrahagyottak eltüntek, s az alapított erősség szét volt rombolva, tovább hajózott és attól keletre az Izabella-erődöt építette 1494. K. ápr. 24. tovább vitorlázott D.-re s máj. 4. Jamaikát fedezte föl, majd Kuba felé fordult és annak D.-i partjain vitorlázott Ny.-ra; a sziget nagy terjedelméből azt következtette, hogy az már Ázsia szárazföldje. Ezután újból Jamaikába vitorlázott és miután annak D.-i partját is kikutatta, kimerülten tért vissza Izabella kikötőjébe, majd a gyarmatosok használhatatlan részével és 30 indiánussal 2 hajón visszatért Spanyolországba, hol 1496 jún. 11. kötött ki Cadixban. Ekkor is nagy kitüntetéssel fogadták, de már ellenségeinek áskálódásai sem maradtak eredménytelenek.

1498 máj. 30. San Lucas de Barramedából 6 hajóval indult el *harmadik fölfedező útjára*. Ekkor a Kanári-szigetek felől delebbre hajózott, mert azt hitte, hogy a forróbb vidéken több kincset talál. Útközben a szomjuság, éhség és forróság gyötörte őket; végre júl. 31. szárazföldet fedeztek föl, melyet K. Trinidadnak (Szent Háromságnak) nevezett el; majd Hispaniolába vitorlázott, hol nagy változást talált. A spanyolok egy része Roldan biró vezetése alatt lázongott K. bátyja, a helytartó ellen. Bartolomeo ugyan leverte a lázadást, K. mégis szégyenletes egyezséget kötött velük. Azalatt Spanyolországban az áskálódók Izabella és Ferdinánd bizalmát is megingatták, úgy, hogy mikor K. rátermett birót kért tőlük, Bovadillát küldték ki (l. o.) teljes hatalommal fölruházva. Bovadilla 1500 aug. érkezett S. Domingóba és K.-t két testvérével együtt azonnal bilincsekbe verve küldte Spanyolországba. Visszatérése nagy föltünést keltett és mivel az udvar érezte a helyzet szégyenletes voltát, dec. 17. legnagyobb tisztelettel fogadták. Bovadilla helyére a pártatlan Ovandót küldték ki, aki Bovadillát Roldannal együtt visszaküldte Európába. K. ezen két ellensége és velük 20 hajó útközben a tengerbe veszett.

Azalatt K. Cadixból 1502 máj. 11. *negyedik útjára* indult négy kis hajóval és 150 emberrel. Jún. 29. érte el S. Domingót, ahol az útra kész Ovando nem engedte partra szállni és K. figyelmeztetését, hogy ne induljon útra vesztére, figyelmen kívül hagyta. Sülyedező gyenge hajóit Jamaikánál zátonyra bocsátani kényszerült, hol nagy nélkülözések érték. Egy év mulva szabadult ki onnan és 1504 szept. 12. indult K. vissza és nov. elején szállt partra Cadixban. Senki sem törődött vele; Izabella királyné halála (1504 nov. 26.) őt legfőbb pártfogójától is megfosztotta. Alkirályi címéről és jogairól sehogy sem akart lemondani, bármit ajánlottak is neki és testben, lélekben megtörve halt meg 1506 máj. 21. Tetemeit a valladolidi ferencrendi zárdában helyezték el, majd 1513. Sevillába, 1537. utolsó kivánsága szerint Haitira San Domingóba vitték át, honnan 1796 jan. 19. Havannába szállították, hol a székesegyházban helyezték el. 1899 jan. visszahozták Európába és jan. 19. Sevillában a katedrálisban helyezték el. K. első utazásának naplóját Navarrete tette közzé Viajes de los Españoles című művében (Madrid 1825—26, 2 köt., franciául Paris 1828, 3 kötet).

K. Kristófnak két fia és egy bátyja meg egy öccse, azonkivül egy huga is volt. Bátyja, *Bartolomeo*, szül. Genovában 1437 körül, megh. Haitiban 1514 aug. 12. 1497-ben alkormányzó lett Hispaniolában és résztvett 1502. K. utolsó expediciójában. Öccse, *Giacomo* (Spanyolországban *Don Diego Colon)* valószinüleg már 1493 szept. ment az újvilágba. Kormányzó és a kasztiliai tanács elnöke volt. Megh. Sevillában 1515 febr. 21. — K. ifjabbik fia, *Don Fernando Colon*, a cordobai *Donna Beatrix Henriquez*-től házasságon kivül született gyermeke, szül. 1488 aug. 15., megh. Sevilla mellett 1539 júl. 12. Tizenhárom éves korában elkisérte atyját negyedik útjában.

A felfedező idősebb fia, *Don Diego*, szül. 1480 körül, megh. Montalbanban 1526 febr. 23., Haitiban kormányzó, később grand, veraguai herceg és jamaicai őrgróf lett.

Irodalom. Említendők: Humboldt, Examen critique de l'histoire de la géographie du nouveau Continent, 1834—1835, németül 1852; Ortega y Frias, Vida y viajes de Cristoval Colombo, Madrid 1874; Harrisse, Chr. Colomb, son origine, sa vie, ses voyages, sa famille et ses descendants, Paris1884, 2 köt.; Les Colombs de France et d'Italie, 1874 és Chr. C. devant l'histoire, u. o. 1892; Tarducci, Vita di C. Colombo, Milano 1885; Ruge, Chr. K., Dresden 1902; Günther, K. und die Erweiterung des geographischen Horizont's, Hamburg 1892. Az 500 éves évforduló alkalmából megjelent nagyszámú jubileumi irodalmat Häbler ismerteti a Sybel-féle Histor. Zeitschrift és a Jahresberichte d. Geschichtswissenschaften 1892. és 1893-ik évfolyamaiban; Fastenrath, Kr.: K., Dresden 1895.; Műveltségkönyvtára IV. köt. a Föld: Litke Aurél, A Föld felfedezése.

Kolumbus-rend, braziliai rendjel, melyet a braziliai ideiglenes kormány 1890 jún. 6. Kolumbus tiszteletére alapított, bel- és külföldiek részére. A belföldiek száma meg volt határozva: 12 tényleges, 24 tiszteletbeli nagykeresztes, 50 rendi méltóság, 150 tiszt és korlátlan számú lovag. A rendet az 1891 febr. 24-iki alkotmány 57. §-a eltörölte.

Kolumbus-tojás, közmondásossá lett szólás valamely látszólag nehéz kérdés egyszerű megoldására. Benzoninak Az újvilág története c. művében (Velence 1565) előforduló, de nem hiteles elbeszélésből ered, mely szerint Kolumbus 1493. a Mendoza bíbornoktól az ő tiszteletére adott ünnepi ebéden a vendégeket, akik azzal dicsekedtek, hogy ők is épp úgy fölfödözhették volna az újvilágot, fölszólította, hogy egy tojást állítsanak föl egyenesen a hegyére. Midőn a vendégeknek ez nem sikerült, ő benyomta a tojás hegyét s úgy állította föl.

Kolumna *(columna,* lat. a. m. oszlop), a könyvnyomtatásban az oldal összeállított szedése. *K.-fej* v. *K.-cím,* a K. fölé szedett oldalszám és esetleg még a könyv megfelelő fejezetének címe; az előbbi esetben *holt*, az utóbbi esetben pedig *élő* K.-cím a neve.

Kolun, kisk. Fogaras vm. alsóárpási j.-ban, (1910) 511 oláh lak.; u. p. Skorei, u. t. Alsóporumbák.

Kolurus (gör.), azok a deklináció-körök, melyek az equinokcium és a szolsticium pontjain haladnak át. Az utóbbi merőlegesen áll az ekliptikára és ennek pólusán megy át.

Kolusok, észak-amerikai indiánus nép, csaknem az eszkimó-törzsek szomszédságáig terjed. Főleg halászatból él.

Kolva, 1. *folyó* Perm orosz kormányzóságban, az Uralban ered, Cserdin közelében torkollik 390 km. futás után a Viserába. — 2. *K., folyó* (szamojéd: Tocs-aga) Archangelszk orosz kormányzóságban. A Szir-jar tóból ered, 320 km. hosszú, a Pecsorába ömlő Uszába torkollik K. szamojéd falu mellett.

Kóly, kisk. Bihar vm. székelyhidi járásában, (1910) 720 magyar lakossal; posta- és távbeszélőhivatal.

Kolycov *(Kolcov), Alekszej Vaszilyevics*, orosz népköltő, szül. Voronezsben 1809 okt. 15. (ó-naptár 3.), megh. Szent-Pétervárt 1842 okt. 31. (ó-naptár 19.). Teljesen műveletlen cserzővarga fia volt, aki marhakereskedéssel is foglalkozott. A fiatal K. jó ideig apja nyájait őrizte a pusztákon, magától tanulta meg az írást-olvasást s Lomonoszov, Derzsavin, Zsukovszkij és Puskin munkáihoz jutván, ő is irogatni kezdett. A természet, mezei és pásztorélet köréből vett népies zamatu dalaival hamar feltűnt s 1836. vásári ügyekben Moszkvába kerülvén, verseire kiadót is talált. Később Szent-Pétervárt is megfordult, ahol a legelőkelőbb írók fogadták őt barátságukba. Művei számtalan kiadásban forognak közkézen; legjobb a szentpétervári Akadémia kiadása 1 köt. (1909, 3. kiad. 1911), melyet L'aščenko rendezett sajtó alá.

Kom, adók. Lika-Korbava vm. gračaci j.-ban, (1910) 753 szerb és horvát lak.; u. p. és u. t. Zrmanja-vrelo.

Kom, montenegrói hegycsúcs a Plava-tó K.-i partján, a Prokletia-hegységben, 2488 m. magas.

Kom, város Perzsiában, l. *Kúm.*

Koma, l. *Komaság.*

Kóma *(coma)*, az öntudatzavar legsúlyosabb foka, midőn a beteg ingerlékenysége teljesen kialszik, ingerekre nem reagál, l. *Coma.*

Komádi, nagyk. Bihar vm. biharkeresztesi j.-ban, (1910) 8570 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Komadugu, az Air hegységből eredő s a Csadtóba ömlő kisebb folyó Közép-Afrikában, a Szahara D.-i részén.

Komana *(Comana)*, két nevezetes ókori város, még pedig: 1. *K. Pontica*, Pontosban az Iris folyó mellett, központja az arméniai kereskedelemnek. Híres Artemis- (Ma-) temploma volt, amelynek főpapja rangban az ország második embere és a szentély jelentékeny javainak (Strabo idején 6000-nél több hierodullal) kezelője volt. Jelenleg romok *Gümenek*-nél, Tokat közelében. — 2. *K.-Chryse*, város az ókori Kappadóciában, ugyancsak Artemis- (Ma-) templommal és az utóbbihoz tartozó nagy földbirtokkal. Romjai Sar mellett.

Komána *(Felső-K.)*, kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, (1910) 817 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsóvenicze. Környékén barlangok vannak, melyekből barlangi medve csontjai kerültek elő.

Komancsok *(Comanches)*, Észak-Amerikában, az ú. n. Great Basin területén a Rocky-Mountains és a Cascada hegység között tanyázó indiánusoknak soson nyelvcsaládbeli ága, mely utóbb Texas pusztáira is eljutott. A tipikus vad népből igen rossz, szegény sorsban élő földmíves lett. Ősi hagyományaihoz, a kígyókultuszhoz és a napimádáshoz szívósan ragaszkodik. Utolsó nagyobb telepük Oklahomában Kiowa Agency.

Komandorszkije osztrova, l. *Kommodore-szigetek.*

Kománfalva (azelőtt: *Kumanyesd)*, kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1910) 277 oláh lak.; postaügynökség, u. t. Bél.

Kománok, l. *Kunok.*

Komarnica, adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1910) 426 horvát lak.; u. p. Staro Petrovo selo, u. t. Újkapela.

Komarno, város Rudki galiciai kerületi kapitányságban a Dnyesztrbe lefolyó halastó partján, (1910) 6142 lengyel és rutén lak., vászonszövéssel; a lengyeleknek a törökökön 1524. és 1695. kivívott győzelmének emlékével.

Komarócz, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, (1910) 445 magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Nagyida.

Komárom *vármegye*, hazánk dunántúli részében, a Duna folyam mindkét partján, mely a vármegyét ketté vágja. Határolja É.-on Pozsony, Nyitra és Bars, keleten Esztergom, D.-en Fejér és Veszprém, Ny.-on Győr vármegye. Területe 2802 km². A vármegye legnagyobb része lapályos, csak keleti és D.-i részében emelkednek magasabb hegyek. A Duna két partján elterülő lapály (106—120 m.) a Kis Magyar Alföldhöz tartozik, magában foglalja a Csallóköz keleti részét, mely a Nyitra mellékével együtt korábban vizenyős mélyföld volt, de a vízi társulatok munkája folytán ma már elsőosztályú termőföld. D.-i részében hullámos dombvidékbe megy át, mely a Vértes-hegység felé lassanként magasabbra emelkedik. Maga a Vértes-hegység a vármegye D.-i határán emelkedik s legnagyobb magassága (Körtvélyes-tető) 481 m. Ettől a nagyobbára erdős és több várrommal (Vitán, Gesztes, Gerencsér, Szt.-Kereszt) ékített hegységtől az Általérvölgye által elválasztva a Tatai hegysor alacsonyabb dombvidéke (270 m.) terül el, míg az Általértől keletre, a Vértestől a gallai és szári völgyelés által elválasztva a Gerecse-hegység emelkedik. Ezen, amannál tömegesebb s magasabb hegység kőbányái által vált ismeretessé; legmagasabb csúcsa, a Gerecse (633 m.) már Esztergom vmegye területén van. A Duna balpartján emelkedő dombvidék a 287 méter magasságot nem haladja meg. A vármegye talaja nagyobbára lősz, alluviális völgytalajjal váltakozva; egészben véve termékeny.

Komárom vármegye címere.

Folyóvizekben K. vármegye gazdag; a Duna Ny—K.-i irányban mintegy 60 km. hosszuságban hasítja a vármegyét; K.-nál magába veszi a Kis-Dunát, mely Gutától kezdve, ahol a Vág ömlik belé, a Vág-Duna nevét viseli. Közvetlenül K. városa fölött ömlik belé a kanyargós Nyitra folyó, ez ismét a Zsitvát veszi magába, melynek egy ága azonban közvetlenül a Dunába ömlik. Jobbfelől a Duna csak kisebb vizeket (Czonczó, Általér) vesz magába, azonban nagyobb számmal vannak ott tavak, köztük az Általér táplálta tatai Nagytó, a külön melegforrásokból táplálkozó Csekető, a Kerektó (Mocsa mellett), az Asszony-tó s a Major-tó (Nagyigmánd mellett).

Éghajlata egészben véve mérsékelt, a lapályon melegebb, a hegyvidéken hűvösebb. Az évi hőmérséklet K.-ban 9·8, Tatán 10·1, Ógyallán 9·9, Kisbéren (a Tatai-hegysor aljában) 8·9° C. A legmelegebb hónap az augusztus (K.-ban 20·2, Ógyallán 20·9, Kisbéren 19·8°), a leghidegebb a január (K.-ban —1·5, Ógyallán —1·7, Kisbéren —2·6°). A hőmérséklet abszolut szélsőségei K.-ban 33·4 és —18·8, Ógyallán 36·4 és —29·8, Kisbéren 34·8 és —23·1° C., az ingadozás tehát K.-ban 52·2, Ógyallán 66·2, Kisbéren 57·9° C. Csapadékban a vármegye aránylag szegény; a csapadék évi mennyisége K.-ban 594, Ógyallán 594, Tatán 570 és Kisbéren 622 mm.

Terményekben K. vmegye elég gazdag. Az ásványország a Gerecse-hegységben jó építőkövet (Almás, Felsőgalla), Tatabánya vidékének nagy szénbányáiban jóminőségű barnaszenet szolgáltat. K. vármegye összes termőterülete 265,649 ha., ebből szántóföld 178,436, kert 2173, rét 29,956, legelő 30,463, nádas 3050, szőllő 3752 és erdő 33,497 ha. Legnevezetesebb terményei: a búza, rozs, árpa, zab, kukorica, továbbá burgonya, repce, köles, hüvelyesek, len, kender, dohány, cukorrépa, takarmányrépa, lucerna, lóhere s egyéb takarmány. A szőllőművelés a filloxera okozta csökkenés után az utóbbi időben ismét megnövekedett; az 1912. évi termés volt 13,847 hl. must; a legjobb bor Baj, Neszmély és Dunaalmás vidékén terem. Az erdők túlnyomórészben tölgy- és bükkerdők, fenyves csak igen kevés van. Az állatlétszám (az 1910. évi összeírás szerint) volt: 23,584 ló, 783 szamár, 19 öszvér, 58,750 drb. szarvasmarha, 80,022 sertés, 69,371 juh és 1179 kecske; végül 6634 méhkas. Az állattenyésztés virágzónak mondható, mire nagyrészt a vármegye területén levő állami ménesek, valamint az ezekkel kapcsolatos jelentékeny állattenyésztések vannak hatással. A szarvasmarhatenyésztés az erdélyi magyar fajtáról áttér a pirostarka hegyi fajta tenyésztésére. A lótenyésztés tekintetében a kisbéri (l. o.) és bábolnai (l. o.) állami ménesek országos hírű intézetek. Mindkét ménesbirtokon nagyobbmérvű tehenészet, juhászat és sertéstenyésztés is áll fenn. Az állattenyésztés emelése körül a K. vármegyei gazdasági egyesület jelentékeny tevékenységet fejt ki.

Lakosságának száma K. városa nélkül (1869) 127,777 volt, jelenleg (1910) 179,513 lélek (ebből 782 katona); a szaporulat az utolsó évtizedben 19,485 lélek, vagyis 12·9% volt. Egy km²-re jelenleg 64 lakos esik s így K. vármegye a középsűrűségű vármegyék közé tartozik. A lakosok legnagyobb része, ú. m. 138,758 lélek (86·7%) magyar, ezenkívül van 11,205 német, 8643 tót s kevés egyéb; a magyarság tíz évi szaporulata 19,791 lélek, vagyis 14·3%. A magyarul beszélők összes száma 149,184. Hitfelekezet szerint van a lakosok közt 122,356 r. kat. (68·2%), 5292 ág. ev., 46,197 ref. (25·7%) és 4739 izraelita.

Foglalkozását tekintve, a népesség ekként oszlik meg: őstermelés 63·3%, bányászat 9·6, ipar 12·9, kereskedelem és hitel 1·9, közlekedés 2·4, közszolgálat és szabad foglalkozások 2·1, napszámosok 1·8, házi cselédek 1·9%. A tényleg kereső népesség volt 70,752, ebből őstermelő 44,005, bányászat 6065, ipar 9097, kereskedelem és hitel 1304, közlekedés 1518, közszolgálat és szabad foglalkozások 1451, véderő 782, napszámosok 1404, házi cselédek 2796. A vármegye ipara nem jelentékeny; nevezetesebb iparvállalatai az ácsi cukorgyár, az ászári és szőnyi keményítőgyár, a füzitői kőolajfinomító, több téglagyár és gőzmalom. Legjelentékenyebb bányavállalata a tatabányai kőszénbánya (6200 munkással), ugyanott brikettgyár. Felsőgallán cementgyár, mészégető és kőtörő van. A kereskedelem főcikkei barnaszén, gabonanemüek, bor, fa és élőállatok. A vármegye területén 8 takarékpénztár és bank és 75 hitel- és egyéb szövetkezet áll fenn.

Közlekedésének természetes főere a Duna, mely a vmegyét egész hosszában hasítja. A vasúti vonalak közül legjelentékenyebb a m. kir. államvasutak budapest-(győr-)bécsi vonala, melybe K.-nál a déli vasút K.-székesfehérvári vonala, Almásfüzitőnél az esztergomi h. é. vasút torkollik. Ezenkívül metszi a vm. D.-i részét a pápa-bánhidai h. é. vonal, É.-i részét a m. kir. államvasutak budapest-(pozsony-)bécsi és K.-érsekújvári vonala, valamint a Csallóközt az új-komárom-pozsonyi és az újkomárom-gutai h. é. vasút. A vasúti vonalak hossza 241 km., amiből 102 km. államvasút. Az állami utak hossza 71 km., a törvényhatósági utaké 449 km., mind kiépítve.

Közművelődés tekintetében K. vármegye a kedvezőbb állapotu vármegyék közé tartozik; a 6 éven felüli lakosságnak 16·6%-a (1890-ben 21%) sem írni, sem olvasni nem tud s a tanköteles gyermekek közül csak 1352 nem jár iskolába. A vármegye területén (K. városon kívül) van 41 kisdedóvó, 170 mindennapi elemi, 102 ált. ismétlő, 64 gazdasági népiskola, 2 iparostanonc- és egy polgári iskola (Tóváros), 1 főgimnázium (Tata), 1 tejmunkásképzőiskola (Kisbér); ezen iskolákba összesen 35,996 gyermek jár. — *Tudományos intézetei* Ógyallán a Konkoly alapítványú m. kir. asztrofizikai obszervatórium és a m. kir. meteorológiai és földmágnességi intézet állomása.

Közigazgatás. K. vármegye 4 járásra oszlik, ú. m.:

Járás	Községek száma	Lakosság száma (1910)	Ebből			Lakóházak száma
			magyar	német	tót	
Csallóközi ...	24	36,311	36,192	41	40	6,081
Gesztesi	19	40,807	40,201	262	107	6,441
Tatai	24	56,959	39,969	10,865	4,179	7,137
Udvardi	24	45,436	42,187	101	3,011	7,754
Összesen ...	91	179,513	158,549	11,269	7,337	27,363

A vmegye területén van 60 nagyközség, 31 kisközség s 255 puszta és telep. A községek általában középnagyságuak; 2000-nél több lakosa 25-nek van; legnépesebb Felsőgalla 9563, Guta 8912, Tatabánya 8104, Tata 6588 és Ács 5543 lakossal. A vármegye székhelye *Komárom*. Az országgyülésbe K. vármegye 4 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben K. vármegye 27 római katolikus egyházközsége az esztergomi érseki, 24 a győri püspöki egyházmegyéhez tartozik, míg 2 a pannonhalmi főapátsági egyházmegyébe van beosztva; 1 gör. kel. egyháza a budai egyházmegyéhez, az 5 ág. evang. egyház a dunántúli, a 46 ref. község a dunántúli egyházmegyéhez tartozik, mely utóbbinak székhelye K. Izraelita anyakönyvvezetőhivatal 9 van.

Törvénykezési szempontból az egész vármegye a győri kir. ítélőtábla kerületéhez tartozó K.-i kir. törvényszék hatásköre alá tartozik; van benne 4 királyi járásbiróság (K., Nagyigmánd, Ógyalla és Tata, az első kivételével telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel felruházva); kir. főügyészsége és pénzügyi bírósága Győrött, bányabírósága Budapesten, sajtóbirósága Győrött székel; királyi közjegyzője K.-ban, Nagyigmándon és Tatán van.

Hadügyi tekintetben K. vármegye a pozsonyi hadtest- és az ugyanottani honvédkerületi parancsnokság területének részét alkotja, hadkiegészítő parancsnoksága (12. sz.) K.-ban székel; állandó vegyes felülvizsgáló bizottsága K.-ban székel. Csendőrségi szárnyparancsnoksága Esztergomban, szakaszparancsnoksága K.-ban van.

Pénzügyi tekintetben az egész vmegye a K.-i pénzügyigazgatóság területéhez tartozik; adóhivatala K.-ban, Nagyigmándon és Tatán, pénzügyőrsége K.-ban van. Ipari és kereskedelmi ügyekben a győri kamara kerületébe van beosztva; államépítészeti hivatala K.-ban van. Illetékes erdőfelügyelősége Győrött, erdőhivatala és járási erdőgondnoksága K.-ban, méntelepe Székesfehérvárt (teleposztálya K.-ban), állategészségügyi felügyelője Szombathelyen, kulturmérnöki és m. kir. folyammérnöki hivatala K.-ban székel, ugyanitt van a Pozsony, Győr és K. vármegyék területén működő Alsócsallóközi és csilizközi ármentesítő és belvizlevezető társulat székhelye. A vármegye területén 34 orvos, 1 sebész, 146 bába, 20 gyógyszertár és 2 kórház van (82 ággyal).

Története. K. vármegye a történelem előtti időkben is lakott hely volt. A Duna mentén Ács, Nagylél, Nagykeszi, Aranyos, Izsa, Marczelháza, a Nyitra mentén Naszvad már a kőkorszakban lakott helyek voltak. (Ebenhöch győri kanonok és Végh Adorján gyüjteményei a K.-i muzeumban vannak.) Jóval gazdagabb a megye bronzkori leletekben. Urna-temető nyomaira találtak Csallóközben Megyercs községben, K. mellett Monostorpusztán, ezenkívül Izsa, Kurtakesz, Marczelháza, Dunaradvány, Hetény, Kürt, Naszvad, Imely és Udvard községekben, a Dunántúl Szőny, Dunaalmás, Szomod, Tata, Kecskéd (nagykiterjedésű sírmező), Ászár, Csep stb. községekben. A vármegye területén korán megjelennek a *kelták*. Itt tartózkodásukat sok emlék őrizte meg. A kelta törzsek közül a vármegye déli részén az azalok, keleti részén az eraviscusok laktak. A somodori lelet s az 1913. feltárt környei leletből három kocsi alkotórészei eraviscus eredetüek. A *római* hódítás a vmegye területén is virágzó kelta községeket talált. Igy Brigetio (Szőny) helyén is, hol Trajanus alatt épített tábort az I. segédlégió. A római uralom alatt a vmegye egész dunántúli része lakott hely volt. Brigetióból vitt az út Aquincum (Óbuda) és Arabona (Győr), egy másik út Tata, egy harmadik Igmánd érintésével Sopianae (Pécs) felé. A dunai vonalat kasztellumok láncolata védte. Brigetio légió-táborán kívül, mely Pannonia egyetlen ismert táborhelye, a Duna mindkét partján voltak táborhelyek. A *népvándorlásnak* kevés nyoma (Szőny, Almás, Ekel) maradt, a Duna mentén K. területén találtak avar lovas sirokat és avar sáncokat is. A Dunán túl később szlávok, morvák települnek meg. Ezeket találják itt a *honfoglaló* magyarok, kik Anonymus szerint Bánhidánál Szvatopluk felett győzelmet arattak. A szállásbirtokok ősrégi magyar neveket őriztek meg (Ete, Ócsa, Megyer, Kamocsa, Kürt, Szemere, Tarján). Honfoglaláskori és magyar sírlelet Nemesócsán, Neszmélyen került napfényre. Politikai és hadi szervezete még Szt. István várszerkezetén épült fel, mely a XIV. sz. közepéig állott fenn.

Az Árpádok alatt besenyők és kunok telepedtek meg a vmegye területén. A tatárjárás után, mely K. vára kivételével az egész megyét végig pusztította, megváltoztak a birtokviszonyok s a várszerkezet helyébe a vármegye lépett. K. vmegye legrégibb lakott helye kétségtelenül K., melyről 1037. történik először okleveles említés, mikor a király vásár- és vámjövedelmét a bakonybéli apátságnak adományozta. A másik régi hely Tata, hol Szt. István korában Deodát gróf a Szt. Péterről nevezett bencés apátságot alapította, mely körül később város (Deodát tisztsége után Tata) fejlődött. A királyi és a várbirtokok lassanként oligarchák kezébe kerültek. Igy a K.-i vár és birtokai 1265. Walter comesé, utóbb a Csák nemzetségé lettek, melynek nevezetes tagja Trencséni Csák Máté 1307. kiváltságlevelet adott K. részére. I. Károly Tamás esztergomi érseknek adta a várat tartozékaival. A vegyesházi királyok alatt Tata is fellendült; 1411—40-ig Zsigmond birtoka volt, hol várkastélyt építtetett. Utána a Rozgonyi-család birta zálogban Erzsébet királynétól, ki K.-ban, hol 1440 febr. 22. fia, a későbbi V. László született, 1440. országgyűlést tartott. Mátyás Tatát visszaváltotta s újjá építtette. Mátyás állíttatta helyre a K.-i földvárat is. Halála után e birtokai Korvin Jánosra szállottak. Az egyházi alapítások közül a Koppán (Katapán) monostor, a vértesszentkereszti és a tatai Szt. Péterről nevezett bencés apátságok érdemelnek említést. A vmegye területe az esztergomi érsek, győri püspök és a pannonhalmi apát egyházi joghatósága alá tartozván, ezek lettek a főbirtokosok, de kívülük a nyitrai püspök, az esztergomi, győri, nyitrai és fehérvári káptalanok s más egyháziak is voltak birtokosok a vmegye területén. A XVI. és XVII. sz.-ban Komárom, Érsekújvár és Tata várai nevezetes szerepet játszottak. A vármegye nagy része (92 község) elpusztult ezen időkben. 1529-ben a török elfoglalta Gesztes és Vitán várát, Tata német őrsége pedig megszökött a török elől. 1540-ben viszavették I. Ferdinánd seregei, de 1543. újból a törökök kezére jutott, kik azt elpusztították. Ezután felváltva hol magyar, hol török kézen volt a XVII. sz. elejéig. A *protestantizmus* itt korán elterjedt. Huszár Gál K.-ban hirdette az új vallást, mely rohamosan tért hódított. A megye lakossága jelentős szerepet vitt Bocskay, Bethlen Gábor felkeléseiben és a kuruc mozgalmakban is. Rákóczi szabadságharca alatt két részre oszlott: Esterházy Antal főispánnal élén a vármegye kuruccá lett és Bottyán János vitéz ezredét K. megyében toborzotta. A labanc vármegye K.-ban húzta meg magát a német őrség védelme alatt. A szatmári békekötés után K. vármegye nevezetes szerephez jutott az 1722. évi országgyűlésen, hova a megye ikladi Szluha Ferenc alispánt küldte egyik követéül. Szluha volt az alsó táblán a pragmatika szankció vezérszónoka. Mária Terézia alatt telepítette le Esterházy József főispán, a tatai hitbizomány megalapítója, Tata körüli birtokaira az elszászi németeket. Mária Terézia a Nádasdy grófi családot a K.-i örökös főispánsággal tüntette ki. II. József reformjai ellen a K. megyei rendek is nyilt ellenállást fejtettek ki. A napoleoni hadjáratokban a vármegye inszurrekciókkal vett részt. Az utolsó nemesi felkelés 1809. K. vármegye területén zajlott le, hol az összes fölkelő seregek összpontosultak a K.-i vár védelme alatt, melynek földsáncait ez időben építették. A diadalmasan előrenyomuló Napoleon elől K.-ba, majd Tatába költözött az egész királyi udvartartás, a Habsburgok családi kincseit a K.-i várba szállították. I. Ferenc 1809 szept. 25. Tatán írta alá a schönbrunni béke okmányát. A megye 1848. Pázmándy Dénes alispánt küldte követéül, ki tudvalevőleg a magyar képviselőház első elnöke lett. (Másik híres alispánja, Ghyczy Kálmán, 1861. lett a képviselőház elnöke). Az 1849-i nagy eseményekben K. vármegye ismét az események középpontja, mert a K.-i vár Világos után egyedül képviselte a nemzeti ellenállást; ez év augusztus 3-án zajlott le a diadalmas ácsi csata, a magyar szabadságharc utolsó nevezetes fegyverténye. L. még *Komáromi csata*, *Komáromi kapituláció*.

Irodalom. K. vm. és K. sz. kir. város monografiája, Budapest 1908; Fényes Elek, K. vm. leirása, Pest 1848; Hampel J., Adalék Pannonia történetéhez és Aquincum; Pauler Gy., Az Árpádok története; Pesti Fr., A magyar várispánságok története; Pór A., Trencsényi Csák Máté; Wenczell G., Tata fénykora; Thaly K., Dunántuli hadjárat és Archivum Rákóczianum; Hamary Dániel Komáromi napok 1849., Budapest 1869; Takáts S., Lapok egy kis város multjából, Komárom 1886; Gyulai R., a K. megyei és városi tört.-rég. egylet jelentéseiben és a Kom. Lapokban megjelent dolgozatai.

Komárom *(Rév-K.)*, sz. kir. város és Magyarország legjelentékenyebb erőssége, K. vm.-ben, a Csallóköznek a Duna és Vág-Duna által körülzárt DK.-i félszigetjellegű, mélyen fekvő csúcsában, melynek orrát az erősség foglalja el, míg maga a város ehhez Ny. és É. felé csatlakozik s a védőművektől teljesen körül van véve. A város főutcái elég rendesek és csinosak, külső részei azonban inkább falusias jellegűek. A jobb parton fekvő (K.-mal 1896. egyesített) Ujszőnyről a díszes Erzsébet-híd vezet a kies Erzsébet-szigeten át a városba. A híd irányában nyíló Baross-utca az élénk Nádor-utcába vezet, mely a Klapka-térre nyílik; ezen áll a tornyos városháza, Klapka szobra (Róna Józseftől, 1896) és a Szentháromság szobra. A Nádor-utcában van a díszes Szt. András-templom (1756), a kulturpalota (1913) muzeummal és könyvtárral, a pénzügyi palota (Ghyczy Kálmán emléktáblájával) és a gör. kel. templom. A Széchenyi-utcában az ág. evang. templom, a ferencrendiek székháza (most katonai élelmezési raktár) és a ref. püspöki lak (Péczely József és Tóth Lőrinc emléktáblájával), a Jókai-utcában a ref. templom a nevezetesebb épületek. Az ebből nyíló Deák Ferenc-utcában van a törvénykezési palota. A Jókai Mór-utca a nagy Kossuth-térre vezet, melyen a Rozália-templom s kálvária áll; innen indul ki a hosszú Megyeresi-utca, mely az Új-K.-i vasúti állomáshoz vezet. A

Komárom város címere.

Király József-utcán van a kat. főgimnázium s Jókai Mór szülőháza, a Megye-utcában a vármegyeháza. A városnak az erősség felé eső részén épült a Vársor mentén a nagy tiszti pavillon, melyhez az angol park és sétatér (Anglia) csatlakozik a szinházzal. Innen a Fővárút vezet a várhoz.

A vár vagy *erősség* az ó- és újvárból áll. Az óvár négyszögalakú s köröskörül kaszárnyákat, éléstárakat és sütőkemencéket foglal magában, kívülről a Dunára és a Vág-Dunára támaszkodó sáncok, kő- és földbástyák övezik. Vele az újvárat hosszú híd kapcsolja össze; e vár jóval tágasabb,

K. ma a vmegyei törvényhatóság, a csallóközi járás szolgabirói hivatala, a dunántuli református egyházmegye és püspök, kir. törvényszék és ügyészség, járásbiróság, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, államépítészeti, kultúrmérnöki, folyammérnöki és erdőhivatal, kir. közjegyzőség, kir. tanfelügyelőség székhelye. Van bencés főgimnáziuma (1633 óta), állami polgári leányiskola, községi polg. fiúiskola, m. kir. gazd. tanítóképző és földmívesiskola, városi kórház, katonai kórház, városi árvaház, izr. szegényház stb.; van itt továbbá nyilv. közkönyvtár, muzeum és képtár, számos egyesület, 3 hírlap. Továbbá 3 takarékpénztár,

nagy udvarát kaszárnyák s egyéb katonai épületek szegélyzik, közepén a várparancsnoki épület áll. A vár ezen részének építését III. Ferdinánd kezdte meg és I. Lipót fejezte be 1673. 1808-ban megnagyobbíttatott azon erődítményvonal által, mely a Kőszűztől kelet felé húzódott. A vár 60.000 főnyi hadsereget képes befogadni. Hozzácsatlakozik a XIX. sz. közepén épült *Nádorvonal* külműve, mely az egész várost 5 km. hosszú félkörben körülfogja s így fejlődésében megakasztja. A K.-i várhoz jelentékeny előművek is tartoznak, így a Vág-Duna balparti hidfője melletti, továbbá a Duna jobbpartján a Csillagerőd, az igmándi erőd és a hatalmas monostori erőd.

ipartestület, 2 vasúti állomás, gőzhajóállomás, posta- és távirόhivatal és telefonállomás. Katonai hatóságai: várparancsnokság, hadosztály- és dandárparancsnokság, hadmérnökkari és vártüzérigazgatóság, építkezési fiókosztály, hadbiróság stb. Helyőrsége (3180 fő) 1—1 gyalog-, tábori ágyú- és vártüzérezred, 1—1 lovasüteg és utászzászlóalj, egy huszárezred 2 osztálya és egészségügyi osztály.

Lakóinak száma 1850-ben 10,953 volt, jelenleg (1910) 22,337, lakói között van jelenleg 19,924 (89·2%) magyar, 1248 német s 768 tót; hitfelekezet szerint 13,999 róm. kat., 817 ág. evangélikus, 4892 református s 2380 izraelita. A lakóházak

száma 1973. K. lakóinak főfoglalkozása azelőtt a gabona- és épületfa-kereskedelem volt, de kereskedelme újabban csökkent: a hajdan nagyszámú dunai molnárok, hajoácsok, hajósok és halászok ma már kiveszőfélben vannak, a hajdan híres hajóépítés megszünt. Iparvállalatai ma: 2 hajójavítóműhely, lenfonógyár, tölténygyár, gőzfűrész- és parketgyár, selyemfonógyár, 2 gőzmalom, 2 téglagyár. Némi kivitele van zöldséggel és virággal. Sok a kisiparos, kik mellett a földmívelő osztály (az ú. n. szekeres gazdák) száma inkább csökken, mivel K. határában (3037 ha.) az árvízmentes föld igen kevés.

Történetét l. *Komárom vármegye* alatt. A várost gyakran pusztították földrengések (kivált 1763 és 1783), árvizek (1809, 1850, 1876) és tűzvészek (1767, 1768, 1848), melyek fejlődésében gátolták. 1848—1849. játszotta K. vára legnagyobb szerepét. (L. még *Komáromi csata* és *Komáromi kapituláció*). V. ö. K. vm. és K. sz. kir. város monografiája (Budapest 1908).

Komáromcsehi (azelőtt: *Csehi)*, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 596 tót és magyar lak.; postaügynökség, u. t. Udvard.

Komáromfüss, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1910) 645 magyar lak.; postahivatal, u. t. Nemesócsa. K. a pannonhalmi főapátság uradalmának székhelye, angol-arab félvér ménessel.

Komáromi csata. Komárom birtokáért 1849. három csatát vívtak. Az elsőt, melyet Görgey, Kossuth s mások egyértelmüleg a szabadságharc legfontosabb csatájának neveztek, mivel ez döntötte el Magyarország sorsát s ennek következménye volt az oroszok segélyül hívása, ápr. 26. vívta a 24,000 főnyi magyar s 30,000 főnyi osztrák hadsereg Görgey és Schlick vezérlete alatt. A támadás magyar részről indult meg. Knezich ezredes 4000 emberrel átkelt a Dunán. Kis Pál ezredes ezalatt elfoglalta Új-Szőnyt és Monostort s a Duna jobbpartján lévő sáncokat. Ekkor d. e. 9 óra tájban kijő a várból Damjanich és Kis Pállal együtt középen támadja meg Schlicket, míg ezalatt Görgey Ács felé vonulva, az ellenség bal szárnyát támadta meg. Klapka pedig Ó-Szőnybe szállott, hol heves küzdelem után az osztrákok túlsúlyra jutottak s a magyar hadat a Csillagerődbe visszanyomták. Ugyanekkor Nagy Sándor a fővezér parancsa ellenére jobb oldalon s hátulról megtámadta Schlick seregét, de ez Montenuovo hadával erősödve, szétveri a támadókat s rögtön Damjanich ellen indul, de sikertelenül. D. u. 1 órakor Görgey félbeszakíttatja a harcot s az osztrák had Győr felé vonul, több mint 2000 embert vesztve halottakban, foglyokban és sebesültekben; a magyarok vesztesége mintegy 800 ember. A második támadást júl. 2. Haynau fővezér és Schlick tábornok intézte Komárom ellen. A harcot magyar részről reggel Leiningen tábornok kezdte meg, de visszaveretett. Sikeresebb volt Rakovszky őrnagy és Pöltenberg tábornok támadása, kik előbb a monostori sáncokat, majd Puszta-Herkályt is elfoglalták. Ekkor ad parancsot Klapka tábornok Ó-Szőny visszafoglalására és csak kétszeri visszaveretés után sikerült Leiningennek Benedek tábornokot innen kiszorítani. Az ütközet estig tartott, amikor mind a két hadsereg a sáncok mögé vonult vissza. A harc hevében maga Görgey is megsebesült. A veszteség magyar részről sebesültekben és holtakban 1500, az ellenségé mintegy 900 ember volt. A harmadik csata júl. 11. folyt le s célja volt a júl. 6. tartott haditanács határozata értelmében áttörni Haynau ostromzárát. A vezényletet Görgey betegsége miatt Klapka vette át. A harc d. e. 11 órakor kezdődik előbb Ó-Szőny és Almás között, majd az ácsi erdőben, melyet Assermann, Jánik és Rakovszky ezredesek Schneidertől visszafoglalnak; szintén sikeres volt a Puszta-Csém ellen intézett támadás, de ekkor Schlick 3 dandárt küld Schneider segélyére, akik Assermannt, Pöltenberget az ácsi erdőből negyedszeri rohamra kiverik; hasonló sorsa lesz Leiningennek is s a magyar hadnak, 1500 ember veszteséggel, vissza kell vonulnia. V. ö. *Breit*, Magyarország függetlenségi harcának katonai története, I—III. köt.

Komáromi Csipkés *György*, ref. lelkész, szül. Komáromban 1628., megh. Debreczenben 1678 okt. 6. Tanult szülővárosában és Sárospatakon, honnan 1649. Kassára ment iskolaigazgatónak. Ez állását egy év mulva odahagyta s 1650 nyarán külföldre indult, hol az utrechti egyetemen teológ. doktori rangot szerzett. 1653 nyarán hazatérvén, a bibliai nyelvek s a bölcsészet tanára lett Debreczenben, mely 1656. lelkészül is választotta. Első latin értekezésein kívül (1650—53) nevezetesebb művei: *Keresztyén isteni tudománynak rövid summája* (Wollebius után ford. Utrecht 1653); Schola hebraica (u. o. 1654); Concionum sacrarum centuria I—V. Egyes kötetei megjelentek 1659—1679-ig; *Angliai puritanismus* (Amesius után ford., Debreczen 1662); *A judiciaria astrologiáról és üstökös csillagokról való judicium* (u. o. 1665); *Igaz hit* (prédikációk, Szeben 1666); Transsubstantiatio exentisata (Agricola Arbuteus álnév alatt, Sárospatak 1667. Egyidejüleg u. o. magyarul is megjelent *Való dolgok közül kivettetett által-állatozás* c. a.); Analysis Apocalipseos (Kolozsvár 1673); De morte seu obitu Mosis (u. o. 1674); Analysis epistolarum Pauli apostoli (Debreczen 1677). Kéziratban hagyta hátra *a bibliának új magyar fordítását* is, melyet a tiszántúli egyházkerület megbízására készített s amely Debreczen város költségén Leidenben 1718. jelent meg. Magyar nyelvészeti munkája Hungaria Illustrata, e latin nyelven írott magyar nyelvtan (1655., v. ö. *Toldy*, Corpus Grammaticorum) azért nevezetes, mert bár elődeiről, Molnár és Geleji Katona nyelvtanairól tudomása volt, de azokat nem használhatta.

Komáromi Értesítő, *Mack József* őrnagy és tüzérparancsnok alapította Révkomáromban. 1849 jan. 9. jelent meg az első száma, s azontúl naponként. Mack a szerkesztést márc. 15. átadta *Rózsafi* (Ruzsicska) Mátyás Pázmány-intézeti papnak, ki azt júl. 4-ig szerkesztette, midőn a K. megszünt és felváltotta a *Komáromi Lapok*. Nagy jótétemény volt e kis lap Komárom városára és környékére nézve abban az időszakban, midőn a közönség, a vár ostroma következtében, minden egyéb tudósítástól meg volt fosztva. Megjelent márc. 14-ig 57 számozatlan szám; márc. 15-től 19-ig négy szám; márc. 26-tól máj. 8-ig 26 rend-

kívüli szám, máj. 10-től júl. 6-ig a 27—37. szám. Egyetlen eddig ismert teljes példánya a magyar nemzeti muzeumi hirlapkönyvtárban van meg.

Komáromi Kacz *Endre,* festő, szül. 1880 jún. 9. Komáromban. Festeni Budapesten a Mintarajziskolában és Münchenben Hollósynál tanult, majd Hollandiában töltött hosszabb időt s hazatérve Benczur mesteriskolájába került. A festészetnek több ágát műveli, emellett foglalkozik csillagászattal is s a bolygók felületéről felvett színes képeit 1910. elismeréssel fogadta a M. Tud. Akadémia. Felesége, *Kiss* Sarolta, szül. Budapesten 1883., szintén festő, Budapesten tanult s egyik vízfestményére az Esterházy-díjat kapta 1914. a Műcsarnokban.

Komáromi kapituláció. A világosi fegyverletétel után az osztrák hadsereg Komárom bevételét tűzte feladatául, melyet Klapka tábornok védett tekintélyes had élén 44,000 ember ellen. Többszöri sikertelen felszólítás és fenyegetés után, melyet Csorics osztrák altábornagy, Alcaini alezredes s aug. 26. Paskievics orosz fővezér, majd Haynau intéztek a várőrséghez, szept. 1-én kezdődtek meg az alkudozások a meghódolásra vonatkozólag, amikor a komáromi őrség 11 pontban állapította meg föltételeit. Ez alkupontok elfogadását osztrák részről megnehezítette az, hogy első pontjai az egész országra kiterjedő föltételeket szabnak, így: Adassék általános közbocsánat az országnak s az összes magyar hadseregnek, a magyar bankjegyek értékesíttessenek s mindazon hazafiak, kik külföldre akarnak utazni, útlevéllel láttassanak el. Csak midőn e föltételeket kihagyták, kötötték meg 1849 szept. 27-én Haynau hadiszállásán, a Komáromtól félmérföldnyire fekvő Puszta-Herkályon a hódolati szerződést.

Komáromi Lapok. Vegyes tartalmú napilap volt, azonban a tilalom ellenére hozott politikai cikkeket is. Szerkesztette *Friebeisz* István 1849 júl. 11-től október 1-ig, mikor megszünt. Klapka olykor hivatalos közleményeknek hirül adására is fölhasználta a lapot; így az ő kinevezései, utolsó napi parancsai s proklamációi itt is megjelentek.

Komáromszemere (azelőtt: *Szemere),* kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 1128 tót és magyar lak., postahivatallal; u. t. Udvard.

Komáromszentpéter (azelőtt: *Szentpéter),* nagyk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 2959 magyar lak., posta- és távbeszélőhivatallal.

Komáromy, 1. *Alajos,* szinész, szül. 1823., megh. Szentmiklóson (Csepelsziget) 1904 júl. 18. Szini pályáját 1845. kezdte, a szabadságharc alatt katonáskodott s főhadnagyi ranggal tette le a fegyvert. Azután vidéken működött, majd 1871. a budapesti Nemzeti Szinház tagja lett. Főbb szerepei: Bánk bán, Julius Caesar, Tiresias (Antigone) stb.

2. *K. András (révkomáromi),* országos levéltárnok, szül. Péterfalván 1861 nov. 18. A bölcsészeti tanfolyamot a budapesti egyetemen végezte, ahol 1900. magántanár lett. 1895 máj. 10. a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. A Magyar heraldikai s genealógiai, valamint a Magyar történelmi társulat igazgató-választmányának tagja. Művei: *Karancsberényi báró Berényi György élete és politikai működése* (Budapest 1885); *Listi László élete és munkái* (u. o.); *Révay Kata Szidónia levelei férjéhez 1656—1702.* (u. o. 1888); *Hunt-Pázmán nemzetség* (u. o. 1889); *Thelekessy Imre kassai kapitány 1496—1560.* (u. o. 1889); *Thelekessy Mihály története 1576—1601.* (u. o. 1890); *Ugocsa vármegye keletkezése* (akadémiai székfoglaló ért. 1896); *Báthory Gábor történetéhez* (1896); *Kálló mint végvár* (1897); *Balassa Zsigmond hűtlenségi pere* (1897); *A szent korona és Bethlen Gábor* (1898); *A szabad hajduk történetére vonatkozó levéltári kutatások* (1898); *Adatok az 1610. év történetéhez* (1898). 1899-ben megindította a *Nagy* Iván nevét viselő genealógiai folyóiratot.

3. *K. Ferenc,* ügyvéd és író, szül. Marosvásárhelyt 1823. dec. 27., megh. Kolozsvárt 1896 júl. 3. Jogot végzett Marosvásárhelyt és Enyeden, egyideig gazdálkodott atyai birtokán Erdélyben, majd a vármegyét szolgálta s a szabadságharc alatt részt vett a székely mozgalmakban, amiért börtönbüntetést szenvedett s jószágait elkobozták. Az önkényuralom alatt a fővárosi lapok számára regényeket fordított, majd nagy számmal írt eredeti beszélyeket és regényeket; 1861 után bírói hivatalt viselt, később ügyvédkedett, végül mint napidíjas fejezte be életét. Nevezetesebb munkái és gyűjteményei: *K. beszélyei* (1855); *A pályakezdők* (1857, regény az írói életből); *Pártküzdelmek* (1872, korrajz Erdély történelméből); *Balogh Gerő* (1883, történeti szinmű); *Alkony órák* (szinművek, versek, tárcák, 1890).

4. *K. Lajos,* pedagógus, szül. Makón 1843. Címzetes igazgató, nyugalmazott Erzsébet-nőiskolai tanár. Főbb munkái: *Nyelvemléktár* (kiadja a M. Tud. Akadémia, III. köt., 1874. Király Pállal együtt); *Görög regék* (I—III., Cox Gy. után angolból 1876—77); *A görögök története* (írta Curtius Ernő, 6 köt., a M. Tud. Akadémia megbízásából fordította); *Fáy András mint pedagógus* (1886). Több tankönyvnek is szerzője.

5. *K. Mariska,* énekesnő, szül. Miskolczon 1864 jún. 3. Gyámja Rákosi Jenő vette észre tehetségét s kiképeztette. Már mint gyermek föllépett a budapesti Népszinházban, 1882—1888 között a kir. operaház tagja volt. Akkor hosszabb külföldi útra ment, majd visszatérve 1892—1897 között újra a Népszinház, 1898—1901 között a Magyar Szinház tagja volt. 1901-ben visszavonult a szinpadtól. Gyönyörű hangjával s énektudásával a főváros egyik legnépszerűbb énekesnője volt. Főbb szerepei: Carmen, Mignon, Hoffman meséinek hármas női szerepe, Szultán stb.

Komarov, 1. *Alexander Visszárionovics,* orosz tábornok, szül. 1832., megh. 1904 okt. 10. 1849. a Paskievics herceg vezetése alatt az osztrákok támogatására Magyarországba küldött hadseregben mint tiszt harcolt a magyarok ellen. 1856 óta a Kaukázusban szolgált. 1883-ban Transz-Kaspia főparancsnokává kineveztetvén, 1884. meghódította Mervet. 1885-ben Kusknál az afgánokat megvervén, azokat saját területükön is üldözte, miből Orosz- és Angolország között bonyodalmak keletkeztek. 1888-ben közreműködött az orosz-afgán határ megállapításában.

2. *K., Visszárion Visszárionovics*, orosz ezredes, pánszláv politikus, szül. 1838., megh. Szent-Pétervárott 1908 jan. 4. A katonai pályát elhagyva, 1878 óta mint hírlapíró működött. 1871. megalapította a Ruszki Mir napilapot, melynek oroszlánrésze volt az orosz társadalom pánszláv érzelmeinek felkeltésében. 1876-ban Szerbiában *Csernajev* tábornok vezérkari főnöke lett. A berlini kongresszus után még nagyobb szenvedéllyel fordult a németség ellen, mert Bismarcknak tulajdonította, hogy Oroszország balkáni törekvései ezúttal nem sikerültek. 1882-ben megalapította a Szvjet c. pánszláv napilapot s abban hangoztatta eszméit haláláig.

Komárváros, kisk. Zala várm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 1967 magyar lak., vasútállomás távíróval, postahivatal.

Komaság, a megkeresztelt vagy bérmált gyermeknek szülői és a kereszt-, illetve bérma-szülők közötti viszony. A katolikus egyházjogban, mint lelki rokonság (cognatio spiritualis), bontó házassági akadály, mely alól azonban felmentésnek helye lehet.

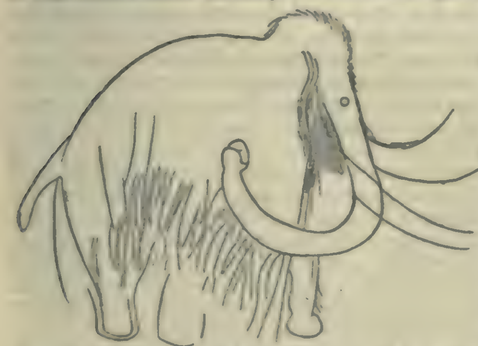
Komatulidák (állat), l. *Tengeri liliomok.*

Komba, ókori város Kis-Ázsiában, Likiában; romjai Gjömbe mellett vannak.

Kombabos, Lukianos elbeszélése szerint egy sziriai ember, kit Antiochos Soter a felesége, Stratonike kisérőjéül szemelt ki. K. minden gyanú elkerülése végett megcsonkította magát és tettének nyomát kis szekrényben átadta a királynak. Mindazáltal meggyanusítva halálra ítéltetett és csak a szekrény felnyitása mentette meg a haláltól. E mondát feldolgozta Wieland, nálunk még régebben, 1598. Bogáti Fazekas Miklós. Művét közli *Dézsi* Lajos, Bogáti Fazekas Miklós élete és irodalmi működése (Budapest 1895) c. művének függelékében.

Kombaconum, brit-indiai város, l. *Kumbhakonam.*

Kombarelles-i barlang *(Combarelles)*, a diluviális ember művészetének egyik leggazdagabb és legklasszikusabb lelőhelye. Franciaországban

1. ábra. Mammut, a kombarelles-i barlang falára vésve.

(Dordogne dép.) Les Eyzies közelében, a Beune völgyében fekszik. 1901-ben *Capitan*, *Breuil* és *Peyronie* fedezték fel. A barlang régi földalatti patak medre. Átlagos szélessége 1·5 –2 m., magassága 0·5—3 m., hossza 225 m. A rajzok a barlang nyílásától csak 119 m. távolságban kezdődnek s több mint 100 m. hosszúságban mindkét oldali falon és a boltozaton a barlang végéig folytatódnak. Összesen 109 állati alak van ábrázolva, legtöbbször meglepő természethűséggel. Leggyakoribb a vadló két faj által képviselve, továbbá a mammut. Előfordul a vadkecske, rénszarvas, antilóp, barlangi medve, barlangi oroszlán, bölény stb. is. Az állati alakok hol gyen-

2. ábra. Vadló, a kombarelles-i barlang falára vésve.

gébben, hol erősebben vannak a barlang falába vésve, sőt néha valóságos reliefet alkotnak. Egyes rajzokat cseppkőréteg borít, ami a hitelességüket teljesen kétségtelenné teszi. A rajzok a diluviális ősember nagy kézügyességéről, pontos megfigyelőképességéről és fejlett művészi érzékéről tesznek tanuságot. Korukat a solutrei kultúra-szak végére teszik. A mellékelt *ábrák* a mammut és a vadló alakját mutatják, ahogyan a kombarelles-i ősember a barlang falába véste. L. még *Őskori művészet.*

Kombattánsok (franc. *combattants)*, a hadsereg mindazon katonái, kik fegyverrel való harcra hivatottak, míg a hadseregnek csakis önvédelemre felfegyverzett v. éppenséggel fegyvertelen egyénei még akkor is, ha a csatatéren a küzdők soraiban működnek, nem K.-nak tekintetnek.

Kombináció *(combinatio*, lat.), 1. általában fogalmaknak oly (többnyire új, elmés, váratlan) egybekapcsolása, amely v. valamely gyakorlati cél elérését teszi lehetségessé, vagy pedig elméleti kérdések megoldására szolgál. Van elmés, helyes, erőszakos, elhibázott stb. K. Aki ilyeneket kedvel, ilyenekben járatos, ügyes, az *kombináló* ész, tud *kombinálni.*

2. *K., gazdasági értelemben* kartelek, trustök és más hasonló nagy gazdasági alakulások megjelölése, melyek nagyszámú vállalatot közös irányítás v. vezetés alatt egyesítenek.

3. *K.*, a *kristálytanban* két v. több kristályalaknak egyidejű kifejlődése egy kristályegyénen. Amint valamely kristályon a lapok nem egyneműek, az K. Csakis egyazon kristályosztálynak alakjai alkothatnak K.-kat. Az egyik alak rendesen az uralkodó, a másik alak (esetleg alakok) lapjai amannak éleit v. csúcsait tompítják, élezik vagy hegyezik. A tompítás, élezés v. hegyezés folytán a kristályon az egynemű részek ugyanazon a módon egyszerre szenvednek változást. A részarányosság törvénye a legfeltünőbben a K.-kon érvényesül. A kristályok sokkal gyakoribbak K.-kban, mint egyszerű alakokban.

4. *K. a matematikában.* Adott n elem (tárgy) k-tagú (v. k-ad fokú) K.-it úgy képezzük, hogy az adott elemek közül k számút minden lehetséges módon összeállítunk, de két összeállítást csak akkor tekintünk egymástól különbözőnek, ha nem ugyanazokból az elemekből áll, különben az elemek sorrendjét nem vesszük figyelembe. Ezek a K.-k *ismétléssel* vagy *ismétlés nélkül* képezhetők, aszerint, hogy az adott elemek mindegyike akárhányszor, vagy pedig csak egyszer fordulhat elő a K.-ban. Pl. 1, 2, 3, 4 elemek háromtagú K.-i ismétlés nélkül:

123, 124, 134, 234,

ismétléssel pedig:

111,	112,	113,	114,
122,	123,	124,	133,
134,	144,	222,	223,
224,	233,	234,	244,
333,	334,	344,	444.

Ismétlés nélkül n elemből

$$\binom{n}{k}=\frac{n\,(n-1)\,\ldots\,(n-k+2)\,(n-k+1)}{1.2\,\ldots\,(k-1)\,k}$$

k tagu K. képezhető, ismétléssel pedig

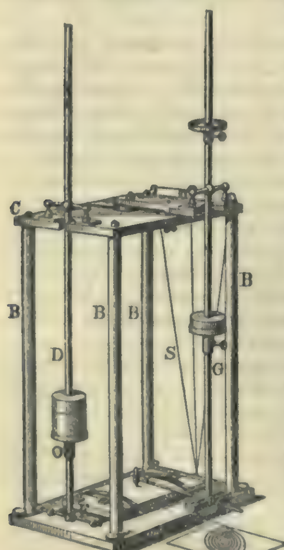
$$\binom{n+k-1}{k}=\frac{(n+k-1)\,(n+k-2)\,\ldots\,(n+1)n}{1.\,2\,\ldots\,(k-1)k}$$

Pl. a négy elemből képezhető háromtagu K.-k száma

$$\binom{4}{3}=\frac{4.3.2}{1.2.3}=4 \text{ ill. } \binom{6}{3}=\frac{6.5.4}{1.2.3}=20.$$

Az egy-egy elemből álló K.-kat *unióknak*, a két-két elemből állókat *ambóknak*, a három-három elemből állókat *ternóknak*, a négy-négy elemből állókat *quaternóknak*, az öt-öt elemből állókat *quinternóknak* is szokás nevezni.

Kombinációs alakok, olyan görbék, melyek két, egymáshoz szög alatt végbemenő, különösen egymásra merőleges rezgés eredőjét tüntetik fel. Ilyen görbék létrehozására alkalmas készülék látható az *ábrán.* Négy oszlopon *(B)* nyugvó, pontosan vízszintes helyzetű deszka egyik keskeny oldalán ingarúd *(D)* van megerősítve; ez alsó végén vízszintes deszkával kapcsolatos, mely a másik oldalon zsinórokon *(S)* függ. A felső deszka egyik széles oldalán egy másik inga *(G)* van megerősítve, mely alsó végére erősített vízszintes pálcán irónt tart. Ez a második inga olyan berendezésű, hogy lengései az első ingáéra merőlegesen, v. más szög alatt történhetnek, egész 45°-ig. Az irón hegye az alsó deszkán nyugszik. Ha csak a D v. G inga végez lengéseket, az irón egyenes vonalat rajzol le. Ha mindkét inga leng, akkor a lengésidők és a hajlásszög változtatható értékei szerint többé-kevésbbé bonyolult görbe keletkezik, mint a két lengés eredője. Az ingákon föl- és letolható súlyokkal a lengésidő szabályozható. Az ingák megindítása elektromos kikapcsolással történik. *Lissajous* optikai módszere szerint a görbéket fénysugár írja le valamely ernyőn.

Készülék szög alatt történő lengések összetételére.

Kombinációs hang, az a hang, mely észrevehető, ha két, különböző magasságú hangot egyszerre gerjesztenek. A K. lehet *különzéki* és *összegezési.* Az első a két hang rezgésszámai különbségének, a második azok összegének felel meg. Az utóbbi nagyon gyenge.

Kombinációs pedál, l. *Orgona.*

Kombinációs zár, l. *Zár.*

Kombinál, l. *Kombináció.*

Kombináló szóalkotás, a szóalkotásnak az a módja, mikor tudatosan, v. öntudatlanul összevegyítünk v. összezavarunk két szót s ezáltal egy új harmadik szót alkotunk. Különösen gyakori az olyan páros szóalakok kölcsönhatása, melyek közönségesen együtt szerepelnek. *Másszor* helyett némely nyelvjárás azt mondja *máccor, máccő* s ennek nem lehet más oka, mint az *ëccër, ëccő, ëccé* (egyszer) analógiája, mellyel oly gyakran szerepel együtt. Az oláhfalusi székely nyelvjárás annyira megy a kiegyenlítésben, hogy azt mondja: *ëcci-mácci,* e helyett: egyszer-másszor. *Mennyi, mekkora* legtöbbször az *annyi, ennyi, akkora, ekkora* társaságában fordulnak elő s ennek köszönik mai alakjokat. Míg ugyanis az *annyi, ennyi* az *az, ez* származékai, addig amazok a *mi* névmásból voltak képezve s régi nyelvemlékeinkben csakugyan így hangzanak: *minyi, mikora.* Különösen akkor szeret két szó egymáshoz hasonulni, ha mellérendelendő összetételben vannak egymással úgynevezett *ikerszóvá* egyesítve. Igy mondunk *szedettvett* helyett *szedett-vedett*-et. Igy lett *kótyavető*-ből *kótyavetye.* Gyakori jelenség a K. a rokonértelmű szavak körében. Sokszor annyira összeolvadva jönnek tudatunkba és nyelvünkre a rokonértelmű kifejezések, hogy a kettőnek alakja egészen egybefonódik és összezavarodik. Nagyon elterjedt pl. ez a kifejezés: *türtőzteti magát,* melyet nem lehet a *tűr* igéből rendes képzésnek magyarázni, míg ellenben nagyon jól megérthetjük a következő kettőnek kombinálásából: *türteti magát, tartóztatja magát.* Néhol a keresgélést így is mondják: *kutaskodik* a. m. *kutat* meg *kereskedik.* Szilágyságban a sikoltozást így fejezik ki: *sikobál* a. m. *sikoltoz* meg *kiabál.* Régente *olyba* vettek valamit és *ollyá* is vettek, holott ma a kettőt egyesítve, *olybá* veszünk valamit. Nálunk a K.-nak igen módszeres és tartalmas irodalma van. V. ö. a M. Nyelvőr 19—20. köteteit.

Kombinált cserzés, az az eljárás, ha egy és ugyanazon bőr cserzéséhez különböző fajta cserzőanyagokat együttesen alkalmazunk. Ilyen K. útján készül pl. a glacébőr (cserzőanyagai: timsó, konyhasó, liszt, tojássszéke), a dongolabőr (ezt tim-

sóval és katechuval cserzik), a koronabőr (crownbőr) stb.

Kombinált daganat a. m. *kevert daganat* (l. o.).

Kombinált díjszabás, l. *Díjszabás*.

Kombinált menetjegy, l. *Díjtétel* és *Menetjegy*.

Kombinált nyomat, oly színnyomás, melynél különböző technikai fogásokkal hatásos reprodukciókat lehet elérni. Lehet pl. kromolitográfiát autotipiával kombinálni, mint az képes levelezőlapoknál is gyakran látható, vagy woodburynyomatot fotogravürrel, háromszínnyomatot szintén fotogravürrel stb.

Kombinatorika (lat.) a. m. kapcsolástan, a matematikának az a része, mely a tárgyaknak (elemeknek) összeállításait (komplexióit) csupán abból a szempontból vizsgálja, hogy hány tárgyat és mily sorrendben tartalmaznak. Ha *n* adott elemet minden lehető sorrendben összeállítunk, még pedig úgy, hogy minden csoport valamennyi elemet magában foglalja, akkor ezen elemek *felcserélé-seit* v. *permutációit* nyerjük. Ha *n* elemből minden lehető módon *k* elemet kiválasztunk, de az elemek sorrendjére nem vagyunk tekintettel, akkor ezen elemek *k*-ad fokú *kombinációit* nyerjük. Ha minden egyes kombinációnak összes permutációit képezzük, akkor az *n* elem *k*-ad fokú *variációit* nyerjük.

Komburg *(Comburg, Grosscomburg)*, királyi vár Jagst württembergi járásban, a Kocher fölött, Steinbach községben. K. 1079. alapított bencés kolostor és 1488—1802. gazdagon javadalmazott lovagi alapítvány volt. Szép román stílű, 1707—1715. modernizált, négytornyú temploma van. V. ö. *Müller*, Schloss Grosscomburg (Stuttgart 1894).

Komédia, l. *Dráma*, *Vígjáték* és *Commedia*. — *Komédiás*, megvetőleg mondva a. m. szinész, szinjátékos, vagy bárki, akinek magaviselete szinlelést, fitogtatást vagy mesterkélt előadást árul el.

Komédó *(comedo*, ném. *mitesser)*, l. *Bőratka*.

Kom el Nur, az egyiptomi Dakalieh tartomány egyik városa, kb. 8000 lak.

Kom el Sukáfa, halom Alexandria mellett, ahol 1900. Botti archeológusnak sikerült több görög-római korszakbeli sírkamrát feltárni, melyek nemcsak architektonikus szempontból érdekesek, hanem az ott lelt díszes szarkofágok, szobrok és domborművek révén is nagy tudományos fontossággal bírnak.

Komen, flamand neve *Comines* (l. o.) városnak.

Komensky, *Johann Amos*, l. *Comenius*.

Komers, *Anton Emanuel*, lovag, gazdasági író, szül. Humpoletzben (Csehország) 1814 jún. 13., megh. Iglauban 1893 dec. A gr. Thun-féle összes uradalmak kormányzója volt. 1855-ben az ő terve szerint és vezetése mellett állították fel Tetschen-Liebwerdben az első földmíves-iskolát Csehországban s egy évre rá ugyanott megnyitották a gazdasági középiskolát, melyet utóbb felsőbb gazdasági tanintézetté fejlesztettek és melynek K. volt a főigazgatója. Főbb művei: Jahrbuch für östr. Landwirthe (1861—1882); Die Landwirthschaft Österreichs (Prága 1863); Die Bodenkraftererschöpfung (u. o. 1864); Abriss der Nationalöconomie (u. o. 1868); Die landw. Betriebsorganisation (u. o. 1876); Betrachtungen über die landw. Unterrichtsfrage (u. o. 1875).

Kométa (gör.) a. m. üstökös (l. o.).

Kometnik, adók. Verőcze vm. szlatinai j.-ban, (1910) 751 szerb lak.; u. p. és u. t. Vočin.

Komfort (ang. *comfort)*, tulajdonkép erősítés, vigasz, kényelem; tágabb értelemben az anyagi és szellemi jólét összessége, különösen pedig a házi kényelem, amennyiben az a butorzatnak csinos és egyúttal hasznos berendezéséből ered. Innen *komfortábilis*, a. m. kényelmes, jólétet okozó, előmozdító.

Komga, a Délafrikai Unió fokföldi tartományának egyik kerülete, (1911) 7500, nagyobbrészt kaffer és európai lak.

Komić, adók. Lika-Korbava vm. udbinai j.-ban, (1910) 1116 szerb lak.; u. p. és u. t. Udbina.

Komiciák (lat. *comitia)*, l. *Centuria* és *Római birodalom* (alkotmánya).

Komikum (gör.), a nevetséges köréhez tartozik és sokan azonosítják is ezzel, de a nevetséges határai tágabbak. Nemcsak a K., az ártalmatlan vidám játék tartozik közéjük, hanem a célzatos *gúny* s a *humor* is, melyek pedig külön válfajok s önálló tárgyalást érdemelnek. (L. e szók alatt). A legrégibb elméletek egyike, az Aristoteles-é, mely némi kibővitéssel ma is érvényben tartható, akként határozza meg a nevetségest, hogy valami hiba, vagy gyarlóság, mely azonban nem fájdalmas és bajt nem okoz. Miért nevetünk ilyenkor? Ezt a kárörömmel, fölényünk jóleső érzésével, a furcsának, a szokatlannak, a váratlannak meglepő hatásával, a feszült várakozásnak semmibe oszlásával, tehát csalódással, felsüléssel stb. magyarázták. Újabban az ellentét (kontraszt) elméletében keresték a K. minden fajára kiterjedő egységes magyarázatot, anélkül azonban, hogy azt megtalálták volna. A K. v. szemléleti (főleg a látás útján érvényesülő), mely alakokon és helyzeteken tünik fel, vagy beszédbeli. Az utóbbinak fajai közül a kétértelműségen alapuló szójáték a leggyakoribbak egyike. A németeknél a szóbeli K. majdnem egészen az *élc* (Witz) fogalmával esik össze (l. o.). A K. lépten-nyomon előfordul az életben s bizonyos mértékben a művészetekben is. A szemléleti K.-nak pl. nagy tere nyilik a rajzban és festészetben. A beszédben megnyilatkozó K. a költészetben van otthon. Alig van költészeti műfaj, mely ne élne vele. Rangra nézve megkülönböztetjük az *alsó K.-ot* a *felsőbbtől*. Az alsó K.-hoz tartozik a bohóckodás *(vastag K.)*, a majmolás, a helyzet K.-a, félreértések. A felső K. országa az élc és elmésség, ötletekben, villanatokban nyilvánul. A teljes K. a jellemfestésben, a víg regényben, bohózatban és jellemvígjátékban nyilatkozik meg.

Irodalom. Jean Paul, Vorschule der Aesthetik, 2. kiad., Stuttgart 1813; Hecker, Die Physiologie und Psychologie des Lachens und des Komischen, Berlin 1873; Kraepelin, Zur Psychologie des Komischen (Philos. Studien, 1885); Sully, An Essay on Laughter, 1902; Lipps, Psychologie der Komik, a Philosoph. Monatshefte 24. és 25. kötetében, Heidelberg 1886; Kölcsey Ferenc, Töredék a K.-ról, Greguss Ágost, Rendszeres széptan, Budapest 1888; Szigetvári Iván, A K. elmélete, u. o. 1911.

Komikus, szinpadi értelemben a víg szerepkört betöltő szinész. A régi szinpadon a bohóc, aki a közönség mulattatásáról gondoskodott; en-

nek a szerepkörnek a rögtönzés is meg volt engedve s visszaéléseiről Shakespeare is panaszkodik a *Hamlet*-ben. Általában a K. szerepkör két részre oszlik: a *jellem*- és a *burleszk-K.* szerepkörére, melyek közül az első a mélyebb és finomabb komikumot, az utóbbi a durvábbat képviseli. A modern szinpadon a K. szerepköre nem különül el többé olyan élesen a komoly szerepköröktől.

Komin, adók., Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1910) 971 horvát lak., u. p. és u. t. Szentivánzelina.

Komin *János*, nemzetgazdasági iró, szül. Budapesten 1872 aug. 12. Tanulmányai végeztével egy ideig hirlapiró volt, majd 1902. a cukorgyárosok egyesületének titkára lett. A napilapokban és szaklapokban megjelent nagyszámú cikkein kivül önálló munkái: *Valutánk rendezése* (Kolozsvár 1891, egyetemi pályadijat nyert); *Magyarország járuléka Ausztria adósságához* (Budapest 1902). Ennek a Lexikonnak is munkatársa.

Komis (irják igy is: *Comis*, román), Cuza fejedelem idejéig a moldvai és havasfelföldi vajdaságokban boérségi rang: «écuyer princier». A bizánci császárságban a κόμης udvari méltóság volt; innen került a középkori bolgárság révén a román nyelvbe.

Komisz, a katonai nyelvjárásban mindaz, amit a katona az államtól kap; így pl. az államtól kapott ruhanemü vagy kenyér K., míg a katona a saját pénzén vásárolt ruhanemüt vagy kenyeret «extrá»-nak mondja. A K. a latin commissio szóból keletkezett, t. i. a katonaságnak nagyobb mennyiségben szükséges cikkek elkészítését többnyire vállalkozóknak adják ki commissióba.

Komitácsi *(komitadzsi)*, a bolgár forradalmi bandák tagjainak neve, kik a mult század 90-es évei óta Macedóniát állandó nyugtalanságban tartották betöréseikkel. Főszervezetük Szófiában volt s a bolgár kormány titokban támogatta őket. Legismertebb vezérük volt *Szarafov* (l. o.). A K. név a *comité* (bizottság) szónak a török *-dzsi* képzővel való ellátásából származott.

Komitativusz *(comitativus*, lat.), a névszónak úgynevezett társhatározó esete, tehát a magyarban ez a két alak: *feleséggel* és *feleségestül*. L. *Névragozás*.

Komitiva *(comitiva*, lat.), 1. a. m. kisérőlevél; 2. a régi német birodalomban felségjog gyakorlatának joga (pl. törvényesítés, cimeradományozás stb.); az erre jogosult hivatalnok a Hofpfalzgraf.

Komjakov *(Khomjakov, Chomjakov)*, l. *Homjakov*.

Komját, nagyk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1910) 4104 tót, magyar és cigány lak.; vasútállomás, posta- és távirόhivatallal. L. még *Magyarkomját, Temeskomját, Vaskomját*.

Komjáthy, 1. *Anzelm*, jogi iró, szül. Pálfalván (Nógrád vm.) 1818 júl. 13., megh. Nagyszécsényben 1900 ápr. Ügyvéd és vármegyei tiszti alügyész, a szabadságharc alatt pedig alszolgabiró volt. 1867. megyéjénél törvényszéki biró, 1872. főjegyző, 1880 pedig Nógrád vm. tanfelügyelője lett. 1888-ban visszavonult. Művei: *Magyar magánjogtan* (Pest 1846); *Magyar alkotmánytan rövid kivonatban*, népiskolák számára (Balassagyarmat 1890).

2. *K. Béla*, politikus, szül. Kárászon (Szabolcs vm.) 1847 jún. 24. 1869-ben ügyvédi oklevelet szerzett, 1875. a turkevei kerület függetlenségi párti programmal képviselőnek választotta. 1906-ig, amikor a politikai közszereplés teréről visszavonult, alig egy év kivételével állandóan tagja volt a képviselőháznak. Az 1886. lefolyt Janszky-féle tüntetések alkalmával hevesen elitélte a közös hadsereg hagyományos szellemét és a politikai ügyekbe avatkozását s emiatt több párbaja is volt. Alelnöke volt az országgyülési függetlenségi pártnak. Mint ügyvéd különösen a politikai sajtóperek terén ért el sikereket, mint képviselő pedig főként pénzügyi és közgazdasági kérdésekkel foglalkozott behatóan. A vámtarifa, a magyar iparpolitika, továbbá a kvóta ügyében és a trónörökös közjogi állása érdekében elmondott beszédei feltünést keltettek. Művei: *Védbeszédek politikai sajtóperekben* (Budapest 1884); *Csalfa verőfények. Korrajz versekben a szent koalició korából* (I. köt. 1906, II. köt. 1908., III. köt. 1910).

3. *K. Benedek*, az első magyar bibliafordítók egyike, a nyitravármegyei Komjátiban született 1530 körül. Bécsből, ahol az egyetemen tanult, Husztra menekült a török elől. Később Perényi Gáborné János fiának nevelője volt Nyalábvárán. Itt dolgozta ki Pál apostol leveleinek fordítását, amely Perényiné költségén Krakóban 1533. jelent meg. Későbbi sorsáról semmi bizonyosat sem tudunk. Művét, mely a legrégibb tisztán magyar nyomtatvány, az eredeti kiadás alakjában, nemcsak szóról-szóra, de a sorok és lapok beosztása szerint egyező szöveggel a Magyar Tudományos Akadémia Szilády Áron jegyzeteivel 1883. újra lenyomatta.

4. *K. János*, szinész és szinigazgató, szül. Pázmándon 1865. A szini pályára 1883. lépett. Vidéken szinészkedett, majd társulatot szervezett s mint szinigazgató több évig volt Győrött, Debreczenben, Kassán, Brassóban. Mint hősszinész kiváló. Főbb szerepei: Bánk-bán, Cyrano stb.

5. *K. Jenő*, költő, szül. Szécsényben (Nógrád vm.) 1858 febr. 2., megh. Budapesten 1895 jan. 25. Mint az irodalom iránt érdeklődő, komoly és fogékony lelkű tanuló már pozsonyi gimnazista korában irogatott, majd levelezésbe bocsátkozott Reviczky Gyulával s mikor mindketten fölkerültek Pestre, ismeretségök benső barátsággá fejlett. Az egyetemen bölcsészetet hallgatott, de oklevelet nem szerzett, hanem elment polgári isk. tanárnak Balassagyarmatra, ahol 1882. nőül vette Márkus Gizellát, innen 1885. Szeniczre ment s itt működött haláláig. Az irodalmi élettől távol magának verselt, költeményeit nem nyomatta ki, csak kis baráti körével, Koroda Pállal, Reviczky Gyulával és a két Palágyival közölte. Csak késón, hosszas biztatásra gyűjtötte össze verseit *A homályból* c. testes kötetbe, mely 1895., pár nappal halála előtt jelent meg (2. kiadása 1911). K. igen sajátságos költői tehetség volt, bizonyos tekintetben páratlan az irodalmunkban. Erős érzelmei rendszerint gondolatok alakjában kristályosodtak ki s lobogó, exaltált lelkesedése filozófiai szárnyalást vett. Schopenhauer tanítványa volt s mint mestere,

erős panteisztikus, misztikus fölfogást szólaltatott meg, határozott nietzschei szinezettel. Uralkodó formája a bölcselmi óda; motivumai a világboldogítás, melyre magát hivatottnak érezte s keserű harag az emberiség ellen, mely nagy céljait nem értette meg s érvényesitésükre nem nyujtott módot. Nyelve pompázó, magasan lebegő, de keresett és homályos. Verseiből hiányzik a közvetlenség, harmónia, igen gyakran a belső igazság is; inkább mélyek, mint megkapóa ks szertelen túlzásaik, egyoldaluságuk lerontják hatásukat. Még legkiforrottabbak, legemberiebbek nejéhez irt szerelmi költeményei. Halála után másfél évtizeddel hozzátartozói megalakitották a K.-társaságot. K. életrajzát *Sikabonyi* Antal irta meg (1909) részletesen; költészetének értékét és helyét *Horváth* János (Irodalomtörténet c. folyóirat, 1912) és *Császár* Elemér állapitották meg (Budapesti Szemle, CL. k. 1912).

Komjáti, kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 534 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Bódvaszilas.

Komjáti zsinat, l. *Zsinatok.*

Komjatna, kisk. Liptó vm. rózsahegyi j.-ban, (1910) 744 tót lak., u. p. Fenyőháza, u. t. Párnicza.

Komjátszeg, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1910) 653 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Tordatúr.

Komletinci, adók. és pk. Szerém vm. vinkovcei j.-ban, (1910) 2022 horvát lak., postahivatal, u. t. Otok.

Komló *(Humulus* L., növ.), a Moraceae (Eperfafélék) génusza a Cannaboideae (Kenderfélék) alcsaládban. 2 faja felfutó növény. A *felfutó* K. *(Humulus lupulus* L.) tőkéje minden évben új szárakat hajt, ezek jobbra csavarodnak, horgas szőrökkel kapaszkodnak; levele 3—5 karéjú, szíves vállú, kemény szőrű. Porzós virágzata laza forgós buga, apró, sárgászöld, öt porzós virágokkal. A termő virágzatok barkaszerűek; fedelékes pikkelyleveleiknek hónaljában 2—2 virág van; érett állapotban, mikor az egymagú makkocskák kialakultak, kis tobozalakuak *(strobili lupuli).* E tobozkák hártyás pikkelylevelei belső oldalukon sárga mirigyszőröket *(glandulae lupuli)* viselnek, ezek szolgáltatják a sör keserű izét adó *lupulint.* Ezért alkalmas vidékeken a K.-t termesztik, így nálunk is Erdélyben; Németországban a VIII. sz.-tól kezdve. Nagyot lendített a K. termesztésén Angolországban az ászoksör gyártása. A K. kerítésen, erdőszélen él. Hazája Közép-Európa. A *Humulus japonicus* Sieb. et Zucc. Japánban, Kinában és a szomszédos szigeteken honos. Lugasnak, lombdísznek, kerítésre használatos, néhol (Vésztő) el is vadul. Mirigyszőrei nincsenek.

A vad-K.-ból gondos művelés és kiválasztás útján létesítették a nemes K.-fajtákat. Az inda héjának színe szerint piros és zöld indájú, érési idő szerint pedig nyári, korai, kései K.-t szoktak megkülönböztetni. Földrajzi fekvés szerint első helyen állanak a csehországi K.-k és ezek között is az első a *saazi* piros indájú korai és kései K., finom kocsányú, tömött, 15—16% K.-liszttel. Utána jön az *auschai* 9—10% lupulinnal és végül a *daubai* zöld indájú, a *polepi, rohatini* cseh K.-fajták. A saazival versenyez a bajor *spalti.* Angliában a *golding*-K. híres. Mindezekből a fajtákból vannak a mi hazai telepeinken is.

K.-telepet csakis széltől védett, mérsékelten meleg vidéken és mély rétegű, jó erőben lévő középkötött talajban lehet sikerrel létesíteni. A K. alá 40—60 cm. mélyen rigolirozni kell és istállótrágyával bőségesen trágyázni. A K.-t dugvány útján szaporítjuk. A jó dugvány legalább 10 cm. hosszú és 1·5—2 cm. vastag; minél hosszabb és vastagabb, annál jobb. Legjobb dugványok 4—6 éves tövekről kerülnek. A K.-tövek egymástóli távolsága 150—160 cm. Koraiakat lehet sűrűbben, későieket ritkábban ültetni. Az ültetési terv lehet négyes, ötös és hatos kötésű. Fogatos művelés a négyszögültetést kívánja. Egy kat. holdon 2500 tő fér el. Az ültetés április hóban történjék. Egy ültetőhelyre 2—3 dugványt lehet elültetni, úgy, hogy a dugvány 10—12 cm.-nyire jusson a föld szine alá, a feje azonban csak 2—3 cm. földdel legyen borítva. Az első évben nincs más dolog, mint a K.-t tisztán tartani és a hajtásokat karóhoz kötni. Ősszel az indák lemetszése után a tőkéket leföldeljük. A második tavasszal a mult évi hajtásokat éles késsel eltávolítjuk. A megmetszett tőke 3—4 cm. földdel betakarandó. Később minden tőtől 2—3 inda vezetendő póznára, karóra v. sodronyra. A K.-nak lehet ú. n. *karós művelése* és *sodronyos művelése.* A sodronyos művelés lehet magas, félmagas és alacsony. Legjobb karó a 7—8 m. hosszú lúc- v. vörösfenyő. Sodronyművelésnek ott van jelentősége, ahol a karók igen drágák. Ez idő szerint a sodronyművelés terjed. A K.-toboz lehet tojásdad, henger-, hosszúra nyúlt és gömbölyű alakú. Legtöbbet ér a tojásdad és legkevesebbet a hengeralakú toboz. Ha a K.-toboz foghagymaszagú, zöldes-sárga színű és rugalmassága mellett recseg, akkor aratható. Az aratás gonddal történjék, minden toboz kis kocsánnyal tépendő le. A K. szárítása is nagy gonddal jár. Nagyobb termelők szárító-épületben, kisebb termelők padlásokon, pajtákban szárítják. A szárítókban a K.-t a *cserényekre* helyezik el, melyeken a K.-t a levegő minden oldalról éri. A száraz K.-t zsákokba tapossák és úgy viszik a kereskedelembe. A jól száradt K. kellemes szagú, világos színű, sohasem kormos v. foltos. Az ilyen K.-nak 8—16% citromsárga K.-lisztje, 8—3·2% keserű anyaga, 1·2—4·2% gyantája és 0·1—0·5% illó olaja lehet. Egy évnél tovább nem tanácsos a K.-t raktározni, mert értékéből sokat veszít. Országos átlagban a K.-ból kat. holdanként átlagban 350—400 kg. termést lehet várni. A K. termése és eszerint ára is igen ingadozó, az utóbbi években nálunk 350—900 korona között változott q-kint. Hazai termelésünk (1911.) 2363 kat. holdon folyt, amiből a Dunántúlra 7%, Bács-Bodrog és Pest megyékre 60%, az erdélyi részekre 18%, az ország egyéb részeire 2%, Horvát- és Szlavonországokra 14% esik. A termés mennyisége 12.000 q-ra tehető, ami 6 millió K értéket képvisel. Behozatalunk (1911.) 9904 q. 7.428.000 K. kivitelünk 11.489 q 7.854.000 K értékben. A világtermés 603.000 q. amiből a Német birodalom 101.500, Ausztria 72.500, Franciaország 22.500, Belgium és Hollandia 27,000, Oroszország 25,000, Anglia

145,000, Amerika 190,000, Ausztrália 7,500 q-val szerepel.

Betegségei. Toboz-lombosodás akkor áll elő, ha a toboz megnyúlik és a toboz levelei, pikkelyei megsötétednek és hosszú nyelet kapnak. Ellene szuperfoszfát-trágyát és több kapálást ajánlanak. A *levelek leperzselődése.* Ha a levelek nyelüktől fogva megsárgulnak, végül elszáradva veresbarna színt vesznek fel és lehullanak, akkor ezt leperzselődésnek mondjuk. Ellene öntözéssel védekezhetünk. A lisztnemű bevonatot okozó Sphaerotheca Castagmi Liv. és az Oidium erysiphoides Fr. gombák pusztításai ellen védekezhetünk kénporral. Végül pusztít a korompenész (l. o.) és az aranka (l. o.).

Irodalom. Strebel, Handbuch des Hopfenbaus, Stuttgart 1886; Nyári F. dr., A K.-termelés és kezelés kézikönyve, Budapest 1882; Frühwirth C., Hopfenbau u. Hopfenbehandlung, 1888. Kimerítő munka: Dr. Cserer Lajos, A magyar K.-mívelésről, 41 képpel, Kolozsvár 1908.

Komló, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 1513 magyar és német lak., vasútállomással s ugyanott posta-, távíró- és távbeszélő-hivatallal.

Komlóadó, l. *Söradó.*

Komlóbarkó, l. *Komlóbogár.*

Komlóbogár v. *komlóbarkó (Plinthus tigratus* Rossi v. *porcatus* Panz.), a Bogarak rendjében az *Ormányos bogarak (Curculionidae)* családjába tartozik s a komlónak, főleg Sziriában, veszedelmes ellensége. 12—13 mm. hosszú, barnaszínű, ormányán 3 léc, mellkasán oromszerű kiemelkedés van; összenőtt szárnyfedői pontsorosak, néhány sárgásbarna pikkellyel. Márc.-tól aug.-ig található s a nőstény petéit a komlóindának a földdel érintkező, alsó részére rakja le. A lárvák kifejlődve 15 mm. hosszúak, lábatlanok, sárgásfehérek s barnafejűek; az inda belsejébe furakodnak; egy sarjon 20 is akadhat. Az inda belsejében telelnek s tavasszal ugyanitt bábbá is alakulnak. Védekezés: a fertőzött indák levágása s elégetése; tömegesebb jelentkezése esetén a fiatal indákat fektessük le s mintegy 80 cm. hosszúságban fedjük be földdel, így a lárvák a tőkétől messze fognak esni s az *őszi* metszéskor mind a lemetszett indarészben lesznek s elpusztíthatók.

Komlód, kisk. Kolozs vm. mezőörményesi j.-ban, (1910) 435 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagynyulas.

Komlódtótfalu, kisk. Szatmár vm. csengeri j.-ban, (1910) 651 magyar lak.; u. p. és u. t. Csenger.

Komlóhegy, hegycsúcs, l. *Chmelova.*

Komlókaró, l. *Komlópózna.*

Komlóliszt. A komlótobozok pikkelykéi alján ülő termő körül narancssárgaszínű izzadmány, komlóliszt (lupulin) képződik. Elemzés szerint tartalmaz komlóolajat, komlógyantát, keserű anyagokat, csersavat, alkaloidot. A K. adja a sörnek színét, eltarthatóságát és izét. 100 darab komlótoboz súlya 10—12 gr. Ebből 15·70% komlóliszt, 17·54% szár és kocsány, 78·36% pikkelylevélke, 7·80% magképlet.

Komlóolaj, a komló tobozában előforduló illóolaj, mely a komlólisztnek (lupulin) 3%-át alkotja és főképpen két szénhidrogénből áll: *myrcén* és *humulén.*

Komlópózna, e célra többnyire az egyenes, nyúlánk és könnyű fenyőfákat használják. Ezeket mindjárt az erdőben lehántják, felső végükön pedig a komlóindák könnyebb felkúszhatása kedvéért ágcsonkulatokat hagynak. A K.-k 5—12 m. hosszúságuak és lent 8—14 cm. vastagok.

Komlórózsa (növ.), a boglárrózsa (l. o.) népies neve túl a Tiszán.

Komlós, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 531 rutén és magyar lak., vasútállomás; u. p. Beregkövesd, u. t. Ilosva.

Komlós *András* (Lupinus), magyar nyomdász, 1569—1575-ig a debreczeni városi nyomda vezetője, melyet Török Mihálytól vett át; de alatta a nyomda hanyatlott. Kiadványai (23 magyar, 1 latin) homályosak, egyenetlenek, tele hibákkal. Kiadta Károlyi Péter, Melius Péter, Czeglédi György, Szikszai Hellopoeus Bálint több magyar művét és Szegedi Gergely nevezetes *Énekes könyvé*-t (1569); Ilosvai Selymes Péter *Toldi Miklós*-át, *Pál apostolá*-t, *Nagy Sándor*-át, Istvánfi Pál, Ráskai Gáspár, Nagybánczai Mátyás, Valkai András, Csengeri András, Sztárai Mihály széphistóriáit és Szegedi Lőrinc *Theophaniá*-ját. Megh. 1576. s a nyomda özvegyéé lett 1577-ig. V. ö. Dr. *Csűrös* Ferenc: A debreczeni városi nyomda története. (1911.).

Komlósbükk (növ.), l. *Ostrya.*

Komlósd, kisk. Somogy vm. barcsi j.-ban (1910) 438 magyar lak.; u. p. és u. t. Babócsa.

Komlóska, kisk. Zemplén vm. tokaji j.-ban, (1910) 697 magyar lak.; u. p. Erdőhorváti, u. t. Tolcsva.

Komlóskeresztes, kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 410 tót és cigány lak., postahivatallal; u. t. Girált.

Komlóskert (azelőtt: *Hobgárt),* kisk. Szepes vm. ólublói j.-ban, (1910) 653 német lak.; u. p. és u. t. Ólubló.

Komlóspatak (azelőtt: *Komlósa),* kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 677 rutén lak.; u. p. és u. t. Zboró.

Komlóssy, 1. *Ede,* festő, szül. 1862. Török-Kanizsán (Torontál vm.) Első oktatását atyjától, K. Ferenctől kapta, de legtöbbet Budapesten, Benczurnál tanult. Számos arcképet festett (pl. Andrássy Katinka grófnő), egy életképére pedig 1887-ben a második társulati díjat kapta Budapesten.

2. *K. Ferenc Dániel,* szinész és szinigazgató, szül. 1797., megh. Pesten 1860. jan. 13. A vidéki vándorszinészet egyik legtevékenyebb alakja volt, hol mint szinész, hol mint művezető, de a legtöbbször mint szinigazgató. Társulataival bekóborolta az egész országot. Irodalommal is foglalkozott; néhány eredeti szinműve mellett fordított és átdolgozott darabjai egész könyvtárt tesznek ki.

3. *K. Ferenc,* festő, szül. Temesvárt 1817., megh. Bécsben 1892 jul. 14. Művészeti tanulmányait a bécsi akadémián és Waldmüllernél befejezvén, visszatért Magyarországba s tevékeny részt vett az első magyar képzőművészeti egyesület megalakításában. 1848—49. a szerbek mindenéből kifosztották s életét is csak nagynehezen sikerült megmentenie. 1865-ben Bécsben telepedett le, ahol a virágfestészetre adta magát. Tájképei közül a *Részlet a bakonyi erdőből* a Szépművészeti Muzeumban van.

4. *K. Ferenc*, pozsonyi prépost, író, szül. Nagytapolcsányban (Nyitra) 1853 ápr. 23. A budapesti egyetemen a bölcsészeti tanfolyamot végezte. 1879-ben bölcsészetdoktori, 1880. főgimnáziumi tanári oklevelet nyert. Pappá szentelték 1881 jún. 29. Káplán volt Modorban, röviddel utána nagyszombati főgimn. tanár, később több helyütt plébános, két izben (1884. és 1887.) orsz. képviselő. 1892-ben Esztergom főegyházmegyei főtanfelügyelő. 1893-ban esztergomi kanonok. 1896-ban az orsz. közokt. tanács tagja; 1905. pozsonyi prépost, 1907. pápai prelátus. 1907-ben Árpádházi Szt. Erzsébet születése 700-ik évfordulója alkalmából fényes ünnepséget rendezett Pozsonyban, amikor a Rigele Alajos szobrász alkotta Szt. Erzsébet-szobrot emelte a préposti lakban. 1908-ban kölni mintára virágjátékokat rendezett Pozsonyban. Kitüzött nyolc pályázatára 700-on felül küldtek be lirai költeményeket. Stefánia főhercegnő, Lónyay Elemérné grófné volt a rózsakirálynő. Irodalmi munkássága: 1882—94-ig szerkesztette a *Népnevelő* címü tanügyi lapot Ernyei Lajos, Zelliger József (1884—1886), Zelliger Alajos (1886—1888) és Zelliger Vilmos dr. (1888—94) közreműködésével, 1895—96-ig pedig a Katholikus Tanügy címü lapot adta ki. Önálló művei: *Bosznia és Hercegovina története a legrégibb időktől napjainkig* (Nagyszombat 1882); *Ifjusági szinház* (4 füzet, u. o. 1883); *Reformátorok* (németből, Eger 1884); *Sujánszky Antal* (életirodalomtörténeti tanulmány, Pozsony-Budapest 1886); *Hol késik a kat. autonomia?* (u. o. 1889). *A szent mise a világ legnagyobb kincse* (elmélkedési és imakönyv németből, 1895); *Esztergom-egyházmegyei iskolák története* (1896); *Szt. Erzsébet életrajza* (1907); *Eszmék és gondolatok gróf Széchenyi István műveiből* (1907); *Széchenyi István gróf élete* (1911).

5. *K. Ida*, szinésznő, *K. 2.* leánya, szül. Székesfehérvárott 1825., megh. Budapesten 1893 szept. 11. 1845-ben szerződtették a pesti Nemzeti Szinházhoz, hol mint naiva és fiatal hősnő működött. 1861-ben feleségül ment *Kövér* Lajos íróhoz. Tanult és képzett szinésznő volt, a ki többször tett külföldi tanulmányutat és sok kedvességgel játszotta szerepeit, bár bizonyos érzelgős páthoszt nem birt levetkőzni. Több darabot forditott németből és franciából. Főbb szerepei: Cordelia, Királynő (Egy pohár viz), Matild (Örökség) stb.

6. *K. Ida*, festő, szül. Prágában 1850 aug. 30. Eredetileg tanítónő volt, a hetvenes években azonban kedvet kapva a művészethez, atyjától, K. Ferenctől vett oktatást Bécsben, ahol az iparművészeti iskolát is látogatta. Számos virágképet festett, ily műveinek főkép a bécsi udvar volt vevője.

7. *K. Ilona*, szinésznő, szül. Kolozsvárott 1884 máj. 1. Régi szinész családból származik s apja társulatánál már játszott gyermekszerepeket. A szini-iskola elvégzése után rövid időt vidéken töltött. 1903 óta a budapesti Vigszinház tagja, hol naiv és társalgási szerepkört tölt be nagy sikerrel. 1908-ban férjhez ment *Sötér* Tivadar ügyvédhez. Főbb szerepei: Katica (Diákélet), Marie-Louise (Tolvaj), Dériné, Loute stb.

8. *K. Imre*, író, sz. Debreczenben 1813 júl. 23., megh. u. o. 1879 máj. 6 Szabolcs és Bihar vmegyénél szolgált, 1848. Debreczen II. kerületének követe s nemzetőri százados, 1849. főszállásbiztos volt, amiért az önkényuralom halálra itélte, de Haynautól kegyelmet nyert. A szabadságharc után a közpályától visszavonult, de mint nagytekintélyű férfiú vezérszerepet vitt Debreczen társadalmi és gazdasági életében. Sok cikket írt a debreczeni lapokba s a Vasárnapi Ujságba, leforditotta Horatius ódáit, melyekből Arany Koszorúja közölt mutatványt s németországi útjának emlékeit *Utazási Levelek* c. könyvében (1868) örökitette meg. Mint műkedvelő-festő is kivált.

9. *K. Lajos*, *K. 8.* testvérbátyja, szül. Debreczenben 1811., megh. u. o. 1883 jan. 15. 1848-ban az önkéntes hajdulovasság szervezője és parancsnoka volt. A szabadságharc több ütközetében részt vett, többek közt a szolnoki csatában tünt ki. A honvédség felállításakor 1867. őrnagyi ranggal az 1. huszárezredbe lépett; 1876. ezredesi ranggal nyugalomba vonult. Sok évig volt a debreczeni zenede tevékeny igazgatója.

Komlósújfalu, kisk. Szolnok-Doboka vmegye csákigorbói j.-ban, (1910) 368 oláh lak.; u. p. és u. t. Hidalmás.

Komlószárítók. A kistermelő a termését tiszta padláson, pajtában v. egyéb üres és eléggé szellős épületben kellőleg megszárithatja. De a nagyban való termelésnél már külön szárító épületekről kell gondoskodni, mert a jó szárítástól függ a komló minősége. Erre szolgálnak a szárítószinek. Ezek lehetnek fából épitett pajták, redőnyös oldalakkal, belül pedig léces állványokkal, amelyekre a cserényekben a tobozokat 2—3 ujjnyi rétegben elhelyezik s időközben átforgatják. Ezek a szinek a szükséghez képest emeletesek is lehetnek. A szinek alsó osztálya a földtől legalább 2 m. magasságban álljon és padlózattal legyen ellátva. Itt történik a levegőn való szárítás. Nagy mennyiségek gyorsabb szárítására szolgálnak a fűthető szinek, alulról való, de 36° C.-nál magasabbra nem emelkedő meleggel és kellő szellőztetéssel. A levegőn szárítás száraz időben 4—5 nap alatt bevégződik, a fütött szinekben pedig egy berakás már 4—6 óra alatt elkészül. V. ö. *Cserer* L., A magyar komlómivelésről (Kolozsvár 1908, ábrákkal).

Komló-szövőpille *(Hepialus humuli* L.), a komló gyökérfúró pilléje. A Lepkék rendjébe, a Gyökérfúró pillék (*Hepialidae)* családjába tartozó lepkefaj. A hím szárnyai ezüstfehérek és mustrázatnélküliek; a nőstény elülső szárnyai agyagsárgák, két téglavörös harántsávval, hátulsó szárnyai vörösesszürkék; feje és teste sárgás gyapjuval fedett. Máj.—aug.-ban É.- és Közép-Európában nagyon gyakori. Hernyója sárgás alapszínű, egyes fekete szőrökkel; nyakpajzsa sárgásbarna, feje barna. Ápr. — májusban különb. növények, első sorban a komló gyökerében él, sokszor nagy károkat okoz. Bábja sötét sárgásbarna.

Komma (gör.), a. m. vessző (,); a *zenében* a közeleső hangok rezgési számai közt mutatkozó különbség.

Kommabacillus, vesszőalakuan hajlott, kis bacillus (vibrio), a kolera okozója is ilyen, l. *Kolera* és *Baktérium*.

Kommagene, tartomány ókori Szíria ÉK.-i részében, az Eufrát folyó és az Amanos-hegység közt. Fővárosa és egyúttal Lukianos szülővárosa Samosata volt az Eufrát mellett (ma Samsát), később Hierapolis. Mikor a Seleukidák dinasztiája Sziriában megbukott, egyik ága K.-ben huzamos ideig fenntartotta magát.

Kommandáns (franc. *commandant)*, valamely csapat, seregrész, vár, vagy város helyőrségének parancsnoka. Franciaországban az őrnagy címe. L. *Commandeur*.

Kommandit-társaság, l. *Betéti társaság*.

Kommandó (az olasz *commando* a. m. parancs szóból), a katonaságnál a. m. *vezényszó* (l. o.) és ezenkívül különös intézkedés végrehajtására kiküldött csapat-osztag, melyet akkor, ha több alosztály által vezényelt emberekből állíttatott össze, kombinált K.-nak neveznek.

Kommasszáció *(commassatio,* lat.), l. *Tagosítás*.

Kommenda *(commenda,* középk. lat.), valamely egyházi hivatal jövedelmének húzása az illető egyházi hivatalnak birtoka nélkül. A K. kétféle nemét különböztetik meg. Az egyik a Karolingok korában keletkezett akként, hogy a királyok az egyházjavak és klastromok jövedelmeit világiaknak is (ú. n. Abbates commendatarii) hűbérileg kezdték adományozni, ami ellen a pápák erélyesen tiltakoztak ugyan, de azért az egyházjövedelmeket pártfogoltjaik s híveik érdekében néha maguk is elidegenítették. A K. másik neme abban leli eredetét, hogy megürült egyházhivataloknak újrabetöltésökig ellátását ideiglenesen más egyházhivatalban levőkre, rendesen a szomszéd lelkészre szokás bízni, aki azért a jövedelmet húzza. A K.-k, bár az adományozásukkal járó visszaélések miatt ellenök a tridenti zsinat tiltó rendelkezést létesített, olykor még ma is előfordulnak. — *K.*, a lovagrendeknél ingatlan birtokok vagy gyümölcsözőleg elhelyezett tőkéből álló oly dotáció, melyeknek haszonélvezete a lovagrend egyik vagy másik tagjának adományoztatik élethossziglani élvezetre. Az, aki ily K.-t kapott, komturnak (commendator) neveztetik.

Kommendáció (lat.), ajánlás, l. *Commendatio*.

Kommendalevél, egyházi hivatalra szóló kinevezési okirat.

Kommentár (lat.), fontosabb könyveknek, kivált a bibliának beható tudományos magyarázata. L. *Bibliai tudományok* és *Commentarii*.

Kommentátorok (lat.) a. m. magyarázók, főkép azok a tudósok, akik a római jogot, illetőleg Justinianus császárnak törvénykönyveit a középkorban (XII. és XIII. sz.) magyarázó szöveggel kisérték. Posztglosszátoroknak is nevezik őket, mert időrendben a glosszátorok után (l. o.) következtek, akiktől abban különböznek, hogy magyarázataikat nem csupán rövid jegyzetek (glosszák), hanem rendszeresebb magyarázatok (kommentárok) formájában adják. Nevezetesebb glosszátorok és K.: Irnerius († 1140), Bulgarus († 1146), Azo († 1220), Jacobus Balduini († 1235) Accursius († 1260).

Kommentek, l. *Diákegyletek*.

Kommigratorizmus, l. *Commigratorismus*.

Kommisszáriátus (lat.), a kommisszárius (l. o.) állása, hivatala. Némely hadseregben és régente a mi hadseregünkben is, a hadsereg fenntartására szükséges élelmezési, öltöztetési stb. cikkek bevásárlásával, gyártatásával, raktároztatásával s a csapatoknak és intézeteknek való átadásával megbízott hatóság.

Kommisszárius (lat.) a. m. megbizott, biztos, régebben különösen rendőrbiztos. L. *Kommisszió*.

Kommisszió *(commissio,* lat.), 1. a. m. megbízás, a megbízó a. m. kommittens; a megbizott kommisszionárius v. kommisszárius; a megbízottnak adott írásbeli meghatalmazás kommisszórium, kommisszoriále; — 2. a. m. bizottság; — 3. a németek bizonyos hatóságokat is kommissziónak neveznek, például Polizeikommission, Kriegskommission, melyek a főhivatalnak, mely alatt állanak, kirendeltségét teszik; — 4. kommisszárius a. m. biztos, pl. pénzügyi biztos (Finanzkommissär). L. még *Bizományi ügylet*.

Kommisszórium (lat.), a német perjogban az az okirat, mellyel a rendes birónak illetékessége, bizonyos esetben, kivételesen másra ruháztatik.

Kommittens (lat.) a. m. ügyfél, megbizó, l. *Bizományi ügylet*.

Kommóció *(commotio,* lat.) a. m. rázkódás.

Kommóciós elmebajok az agyvelőrázkódás folytán támadt elmebajok. Ezek közvetlen az agyvelőrázkódást előidéző sérülést követhetik v. csak idő multán fejlődhetnek ki. Igen változatos tünetekkel járnak, többnyire lehangoltság, zavartság, feledékenység jellemzik. Néha meggyógyulnak, gyakran azonban elbutulással végződnek.

Kommód, rendesen *komót* (franc.) a. m. kényelmes, kellemes; l. még *Commode*.

Kommodore-szigetek *(Commandeur-szigetek, Komandorszkije Osztrova)*, szigetcsoport a Bering-tengerben, Kamcsatkától keletre. A Bering-sziget (l. o.), a Mjednoi (470 km² terület, 647 lak.) és két kis lakatlan szigetből áll. A szigetcsoport, amely az orosz-szibíriai partvidék Kommodor v. Komandor nevű járását (1734 km²) alkotja, nevét Bering tengerészparancsnoktól kapta, aki azt 1728. fölfedezte és 1741. ott meghalt.

Kommodor-hajó vagy *commodore-hajó* azon hajó, melyen a kommodor tartózkodik. L. *Commodore*.

Kommoriensek (lat. *commorientes)*, akik egyidejüleg halnak meg. Egyes magánjogok arra az esetre vonatkozólag, amikor rokonok közös veszélyben (pl. hajótörés) együtt haltak meg, vélelmet állapitanak meg arra nézve, hogy — az ellenkező bebizonyításáig — az együtt meghaltak közül kit kell előbb meghaltnak tekinteni, hogy tehát azon esetben közülök melyik örökölt a másik után. Igy egyes jogok szerint a vélelem az, hogy a serdületlen gyermek a felmenő előtt, a serdült gyermek ellenben a felmenő után halt meg. A magyar jog ily vélelmet nem állapít meg, és azt az újabb magánjogi törvénykönyvek is általában mellőzik. Ehhez képest az, aki bizonyos sorrendet állít, azt bizonyítani tartozik.

Kommosz (gör.), panaszos ének, érzelmes dal az ó-görög tragédiában, melyet váltogató strófákban adott elő valamely szereplő és a kar.

Kommunális (lat.) a. m. községi.

Kommunikáció (lat.) a. m. közlekedés. L. még *Communicatio*.

Kommunikálni, közölni, különösen írásban; közlekedni.

Kommunikánsok (a lat. *communio*-ból, l. o.) a. m. úrvacsorával élők.

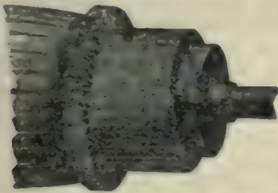
Kommunió (lat.) a. m. közösség, l. *Communio, Áldozás* és *Úrva sora*.

Kommunisták (franc. *communards*), az 1871 ápr.—májusi párisi *commune* (l. o.) hívei.

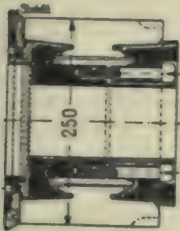
Kommunista kiáltvány, *Marx* és *Engels* közös műve 1847-ből, mely sokáig mint a marxizmus (l. o.) elméleti és gyakorlati programmja szerepelt, a szocializmus propagandisztikus irodalmának egyik leghatásosabb és legelterjedtebb terméke. Magyarul: Marx és Engels Vál. művei, I. k. és a Magyar Könyvtárban (585. sz.). Kitűnő magyarázata: Ch. Andler, Le Manifeste Communiste II. Introduction historique et commentaire (Paris 1901). V. ö. Ant. *Labriola*, Zum Gedächtniss des kommunistischen Manifestes (Leipzig (1909).

nak. A K. egyszersmind az armaturában gerjedt (indukált) váltakozó áramot, egyenáramra változtatja át. A K. *(1. ábra)* bizonyos számú rézszeletből (lamellából, szektorból) készül; a szeleteket húzott, kemény profilrézből kifűrészelik, kisajtolják vagy kovácsolják. A szeleteket egymástól csillámmal, vagy pedig az ebből készült mikanittal, a homloklapot pedig pl. vasúti mótoroknál stabilit nevű szigetelő anyaggal szigetelik *(2. ábra)*. A szeletek összetartására szorító gyűrűket használnak, megfelelő módon oda erősítve. Az armatura tekercselésének drótjait vagy csavarokkal erősítik a K. illető szeletjéhez *(1. ábra)*, v. a szeletekhez forrasztják. A *3. ábrán* egy 12 lóerejű egyenáramú mótor metszetét látjuk; baloldalon van a K. felerősítve a kefetartó szerkezettel együtt. L. *Dinamoelektromos gépek*.

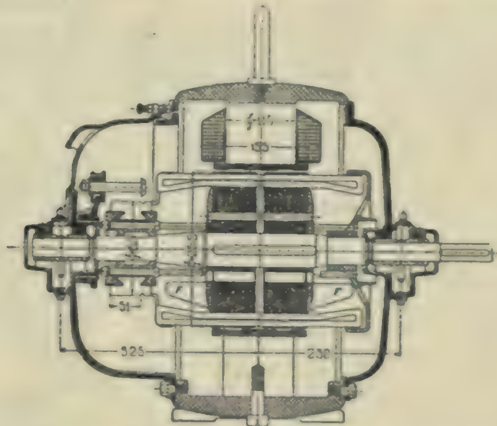
A K.-t, de más szerkezetben és céllal, mint irányváltoztatót használják a telegrafiában és elektromos méréseknél. Méréseknél azért, hogy

1. ábra. Kommutátor (kollektor).

2. ábra. Kommutátor (kollektor) metszete vasúti mótorhoz.

3. ábra. Kommutátor (kollektor) elhelyezése egy mótor tengelyén (metszet).

Kommunitás *(communitas*, lat.) a. m. község, közösség, közvagyon.

Kommunizmus *(communismus*, új-lat.), kétféle értelemben használatos. 1. Mint rokonértelmű kifejezés a szocializmussal; Marx is kommunistának nevezte magát. 2. A tulajdon ama formája, mely primitiv társadalmakban van meg, a mai magántulajdon rendszerrel ellentétben és melynek nyomai, különösen a földtulajdonnál, maig is megtalálhatók.

Kommutáció *(commutatio*, lat.) a. m. változás, cserélés. *Kommutativ elv*, az összeadásnak és szorzásnak alaptörvénye, melynek értelmében az összeadandók, ill. a tényezők egymással felcserélhetők, anélkül, hogy az összeg, ill. szorzat értéke megváltoznék.

Kommutátor *(commutator)* vagy *kollektor*, az egyenáramú dinamógép v. mótor tengelyére erősített az az alkatrész, melyhez az armatura tekercseiben gerjedt áramok folynak és súrlódó fém- vagy szénkefék közvetítésével az áramok a külső vezetékhálózatba (lámpákhoz stb.) kijut-

kisebb hibák is elkerültessenek, a mérőkészüléken az áram mindkét irányú átvezetése mellett külön-külön mérnek. Elterjedt a 4 lemezes váltó, melyek többnyire köralakban vannak csoportosítva és egy-egy lemez igy $^1/_4$ körszegmens, 2 átlósan egymással szemben levő lemez a teleppel, 2 pedig a vonallal van összekötve. Ha a két átlósan fekvő lemezt a jobb avagy bal szomszédjával hozzuk az e célból hozzáadott fémdugóval fémes érintkezésbe, az áram majd az egyik, majd a másik irányba kering. L. *Áramfordító*.

Kommün, l. *Commune*.

Kommüniké, l. *Communiqué*.

Komnenos, *kelet-római (bizánci)* uralkodó család, mely Paphlagoniából (Kis-Ázsia) származott s a X. sz.-ban tűnt fel s egyik tagja *Izsák* 1057. a császári trónra jutott, de már 1059. kolostorba vonult. Testvérétől *Jánostól* származtak a kelet-római birodalom utolsó jeles császárai: *I. Alexios* (1081—1118), *János* (1118—43) és *Mánuel* (1143—1180). Ennek kis fiát, *II. Alexiost* (1180—83) nagybátyja *Andronikus* (1183—85) fosztotta meg

trónjától és életétől. Andronikos unokája, *Alexios* alapította Konstantinápoly eleste után 1204. a *trapezunti* császárságot. E dinasztia utolsó tagját, *Dávid* császárt II. Mohammed szultán ölette meg 1462. Néhány század mulva mégis felmerültek K.-ok, kik magukat Dávidtól származtatták. Ilyen volt Korzika szigetén *K. Demetrios* (szül. 1749., megh. 1821), ki családtörténelmi munkáival igyekezett császári származását bizonyítani s 1782. XVI. Lajos francia király csakugyan elismerte őt a K.-ok utódának.

Komnenovich *Sándor*, matematikus, szül. Körmöczbányán 1813 okt. 13., megh. Budapesten 1869 ápr. 22. A technikai pályára lépett és 1847—1852-ig a Tiszaszabályozásnál mérnökösködött. 1852—56-ig a műegyetemmel kapcsolatos ipartanodán, 1857-től a műegyetemen a matematika tanára volt. Tankönyveket írt.

Komo, folyó Francia-Kongóban. Fulánál válik hajózhatóvá és a Gabun torkolatába ömlik. 1893. Barrat kutatta át.

Komócsin (növ.), l. *Phleum*.

Komócsy *József*, költő, szül. Vencsellőn (Szabolcs vm.) 1836 márc. 25., megh. Budapesten 1894 június 19. Tanulását a szatmári gimnáziumban kezdte, de pajkossága miatt kitiltották. Vargainas lett, de éjjel tanulgatott, egy év mulva felhagyott a mesterséggel és Técsőn (Máramaros vm.) mint segédtanító működött, majd Szatmáron a tanítóképzőben a módszertan helyettes tanára lett. 1859-ben Ungvárra nevezték ki főtanítónak, 1861. pedig a fővárosba költözött, ahol tanár lett a Röser-féle kereskedelmi iskolában. 1863—64-ig *Iszkender* név alatt a Tóth Kálmán Hölgyfutár c. lapjába irogatott prózai és verses szatirákat; Arany János Koszorujába is írt néhány költeményt és 1864. a Pesti Hölgydivatlap (későbbi címén Budapesti Bazár) szépirodalmi részének szerkesztését vette át. 1868 óta a Hirmondó című néplapot szerkesztette. Verseinek első gyüjteményét *K. J. költeményei* cím alatt adta ki (Pest 1868). *A nyeglék* c. szatirája (u. o. 1869) a Kisfaludy-társaság pályázatán dicséretet aratott. Szerelmi verseinek javát *Szerelem könyve* cím alatt 1883. adta ki, amely 3 kiadást ért. Versei szerelmi és hazafias dalok, genre-képek, románc- és népdalfélék, továbbá szatirák és alkalmi ódák, humoros és elbeszélő versek. Egészben egyszerüség, őszinteség és könnyü forma jellemzi s az a derüs hang, mely lelkének a magánéletben is alapvonása volt. Egyike volt a Petőfi-társaság alapítóinak és a társaság csakhamar alelnökévé választotta. Halálát vérmérgezés okozta. A Petőfi-Társaság 1903. síremléket állított neki a bpesti kerepesi temetőben levő díszsírhelyén (az emléket Zala Gy. mintázta).

Komogovina, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1910) 517 szerb lak.; u. p. Mečenčani, u. t. Majur.

Komolló, kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 487 magyar lak.; u. p. Réty, u. t. Réty-Eresztevény. Mellette még a rómaiak idejéből két várrom s vízvezetéki csatornák maradtak fenn.

Komondor, a nyájőrző ebek legnagyobb testü fajtája, melyet a magyarság ősi házi állatának tarthatunk, aminthogy nálunk találjuk fel, habár megfogyott számban, eredeti jellegében és föltehetjük, hogy nyugat felé is tőlünk terjedt el. Jellegző vonásai: magas, erősen alakult test, fehér lompos szőrözet, fekete orr, barna szem. Egy négyéves hímpéldányról vett méretek: fejhossza 28, nyakhossza 25, törzshossza 63, farokhossza 28, övmérete 80, marmagassága 70, fejmagasság a fejbúbtól a földig 86 cm. Ragaszkodása a gazdájához és környezetéhez épen oly erős, mint amilyen nagy a bátorsága és támadó hajlama idegenekkel szemben. V. ö. Állattenyésztési és tejgazd. lapok 1911. 52.

Komor, adók. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1910) 3944 horvát lak.; u. p. Orehovica, u. t. Zlatar, Gornja Bedekovčina. Itt van a Bedekovics-család ősi kastélya.

Komor, 1. *Gyula*, hirlapíró, szül. Budapesten 1867 febr. 3. A budapesti egyetemen jogdoktori oklevelet szerzett, hirlapíró lett és hosszabb ideig belső munkatársa volt a Pesti Hirlapnak. Éveken keresztül képviselőházi naplószerkesztő-segédként működött, majd országgyülési gyorsíró lett. 1901 óta a Vígszinház művészeti titkára. Számos tündérregét írt, amelyeket a fővárosi gyermekszinházban és a Vígszinházban adtak elő s körülbelül ötvenet meghaladó szinművet fordított német, angol és francia nyelvből a budapesti szinházak számára.

2. *K. Marcell*, építész, műszaki író, *K. 1.* öccse, szül. Budapesten 1868 nov. 7. Oklevelét a kir. József-műegyetemen szerezte, 1897. *Jakab* Dezső építésszel társult. (Főbb műveiket l. *Jakab, 1.*). Mint tervező építész Lechner Ödön híve és tanítványa, s a magyar stil-törekvéseket mesterének szellemében igyekszik szolgálni. A Vállalkozók Lapja felelős szerkesztője.

Komora, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1910) 350 szerb lak.; u. p. Rujevački Bešlinac, u. t. Dvor.

Komorica, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 226 horvát lak.; u. p. és u. t. Ratkovica.

Komorin, Elő-India D.-i hegyfoka, l. *India*.

Komori-szigetek (vagy *Komoro-, Comoroszigetek)*, négy főszigetből álló, 245 km.-nyi hosszuságban elterülő csoport a Mozambik-csatorna É.-i szélén, Madagaszkár ÉNy.-i vége és Afrika keleti partja között. A legkeletibb Mayotta (1911) 9989 lak., (l. o.), a legnagyobb és legnyugatibb Angeszija v. Nagy-Komoro, a Delgedo-foktól 310 km.-nyire; köztük vannak Andzsuán v. Njuana *(Johanna-sziget)* és Mohil v. Moheli. A K. területe 2124 km², lélekszáma (1911) 94,844, illetve Mayottával 104,833, akik nagyobbára mohammedánusok. A szigetek klímája aránylag enyhe, a föld termékeny s trópusi növényzet takarja. A lakosok szuaheli-négereknek, araboknak és szakalávoknak keverékei, akik leginkább földmíveléssből élnek, de vászon, fegyverek, ékszerek készítésével is foglalkoznak. A kivitel főcikkei: vanilia, kakaó, cukor, dohány és kitünő vasúti talpfa, míg a beviteli cikkek közül a gyapot, vászon, vasáruk és rizs a fontosabbak. A K.-et 1598. Houtmann fedezte föl. Jelenleg francia gyarmat. V. ö. L. *Hendebert*, Au pays des Somalis et des Comoriens (Paris 1901); *Poirier-Noufflard*, Madagascar, La Réunion, Mayotte, les Comores, Djiboutil (Paris 1900).

Komornik. A régi lengyel nemesség belső cselédsége; nálunk is ily értelemben használják a komornyik és a komorna szót. Eredetileg a mi zsellléreinkhez hasonló mezőgazdasági szegődményes szolga.

Komornok (azelőtt: *Komoristye)*, kisk. Krassó-Szörény vm. oraviczai j.-ban, (1910) 1553 oláh lak.; vasútállomás távirohivatallal, u. p. Kákófalva.

Komoró, kisk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1910) 886 magyar lak.; vasúti megállóhely, postaügynökség, távbeszélő. L. még *Oroszkomoró* és *Szabránczkomoró.*

Komoro-szigetek, l. *Komori-szigetek.*

Komorske-Moravice, község Modrus-Fiume vmegyében, (1910) 2957 szerb és horvát lakossal, l. *Cameralmoravica.*

Komorzán, kisk. Szatmár vm. avasi j.-ban, (1910) 1983 oláh lak.; u. p. Tartolcz, u. t. Bikszádfürdő. Határaban kis aranyércbánya van.

Komos, ama duhajkodó társaságoknak (gör. κῶμος) antik megszemélyesítője, melyek a görög városok utcáin éjjelenként lármáztak.

Komót, a francia *commode* magyaros kiejtése, a. m. kényelmes, kellemes.

Komotau (csehül *Chomutov)*, város, K. cseh kerületi kapitányság székhelye, az Érchegység lábánál, vasút mellett, (1910) 19,545 német lak.; gőzmalmokkal, posztószövéssel, kelmefestéssel, vegyészeti-, óra-, sör- és papirgyárral, vasúti műhelyekkel; barnaszénbányákkal; gépész- és ipariskolával; csinos kastélylyal. K.-t a XIII. és XIV. sz.-ban a német lovagrend bírta, 1421. a husziták elfoglalták, 1605. királyi várossá emeltetett.

Komp, széles és lapos vizi jármű, mely a hajók ki- és berakodására v. a kikötőépítéseknél anyagszállításra szolgál. A K.-okat, 2—6-ot egyszerre, rendszerint vontatógőzösök vontatják. Igen nagy K.-ok a jármű hajtására géppel is el vannak látva. A közlekedésnek két part között való közvetítésére szolgáló K.-okat *átkelő K.-oknak* nevezik. Ily K.-ok manapság óriási méretekben is építtetnek s oly berendezéssel bírnak, hogy azokban a folyamokon v. egész tengerrészeken való átszállítás céljából egy (néha két) egész vasúti vonat elhelyezhető. Az egyik parton rávontatják a vasúti járóműveket, átszállítják a vizen és az ellenkező parton ismét a sínekre vontatják fel a vonatot. A m. kir. államvasutak a Dunán a gombosi hid helyén tartottak ily K.-ot évekig üzemben. Több helyen üzemben van még a Keleti-tengeren. Legismertebb a Passnitz-Trelleborg és Warnemünde-Gjedser közt, nemkülönben a Villa S. Giovanni-Messina közt közlekedő vasúti K. Változó vízállással biró folyókon v. öblökön, valamint oly helyeken használt K.-oknál, ahol nehéz közúti kocsikat kell az egyik partról a másikra átszállítani, a part és K. közötti közlekedés céljaira kettős hid szolgál, melynek egyik vége a K. párkányára helyeztetik, míg másik része a parton levő szilárd alépitményhez erősített tengely körül forog. *Szabadon mozgó K.-ok* főleg álló vizeken v. igen széles folyamokon használtatnak s rudak, evezők, vitorla- v. gőzerővel hajtatnak. Az ú. n. *repülő K.-ok* alkalmazása különösen a gyors áramú keskeny folyókon célszerű. Ily K.-ok a folyam közepén elsülyesztett horgonyon s az ahhoz erősített kötélen v. láncon lógnak s egy óraingához hasonló módon mozogván, majd az egyik, majd a másik partot érintik. A mozgató erő rendesen az áramlat, mely erejével a megfelelőleg állított kormányrúdra hat és e K.-okat tolja. A *sodronyos* v. *láncos K.* hajtására a folyam egyik partjáról a másikig kifeszített erős sodronykötél v. lánc szolgál. A sodronykötélen két mozgó csiga van s ezekhez van a K. két vége két vékonyabb kötél segélyével megerősítve. Kikötéskor a K. körülbelül párhuzamosan áll a sodronykötéllel. Ha a folyón át akarunk kelni, az elülső kötelet meghúzzuk, mi által a K. a folyóviz irányára ferde helyzetbe jut s az áramlattól kapott sebességénél fogva a kifeszített kötélen guruló csigák segitségével a folyón keresztbe halad. — K.-okat hatósági engedély nélkül mindenki csak saját területén s kizárólag saját céljaira s csak az alatt a feltétel alatt állíthat fel, ha az a hajózást, tutajozást s faúsztatást nem gátolja. Minden más esetben, valamint akkor is, ha a K. kötéllel v. sodronnyal összekötve hozatik működésbe, K. felállításához hatósági engedély szükséges. Az ily K.-okat forgalomba vétel előtt hatóságilag megvizsgálják. Gőz-K.-oknál a hajózási rendszabályoknak is meg kell történniök. A K.-okról pontos nyilvántartást vezetnek. A rendőri felügyeletet a közutak felügyeletével megbízott közegek viszik.

Kompakt (lat.) a. m. sűrű, tömör; a könyvnyomdászatban ily jelzővel illetik a vastagabb vonalu, tömör betűfajokat.

Kompaktátum (lat.) a. m. paktum, szerződés, megegyezés. A cseh K.-ok azok a megállapodások, amelyeket a cseh rendek 1433 nov. 30-án a bázeli zsinat bizalmi férfiaival kötöttek a kelyhesek (husziták) vallásgyakorlata tárgyában, nevezetesen a kehellyel való áldozás megengedése, papjaik elismerése iránt. II. Pius pápa 1462-ben a cseh K.-okat elvetette, hatályuk azonban csak 1567-ben szűnt meg.

Kompánia (franc. *compagnie*, ol. *compagnia, compagno*, a lat. *cum pane*-ból, a. m. kenyeres pajtás), társaság, társulat, gyülekezet, csoport, banda; a katonaságnál a. m. század (l. o.).

Komparábilis (lat.), összehasonlítható, egybevethető. *Komparabilitás:* egybevethetőség.

Komparatívus, a melléknév fokozásánál az *alapfoknak* latin neve (l. o. és *Fokozás).*

Komparátor (lat.). Hosszak összehasonlítására szolgáló műszer. Mostani alakjában következő a berendezése. Két okulármikrométerrel (l. o.) ellátott mikroszkóp egymástól pl. egy méternyi távolságban, vertikálisan van elhelyezve. Mindegyik külön erős kőpillérre van szerelve. A mikroszkópok alá hosszukás szekrényt helyeznek, amelyben egymásmellett feküsznek az összehasonlítandó mérőrudak. Az egyes mérőrudakat a szekrény megfelelő eltolása közben a mikroszkópok alá helyezik és szélső vonalaikat a mikroszkópok mérőfonalaival egybeesésre hozzák. A mikrometrikus mérésekből meghatározható két mérőrúd hosszában mutatkozó különbség. Nagy gondot kell fordítani a rudaknak pontosan vízszintes elhelyezésére és állandó hőmérsékletére.

Kompareál (lat.) a. m. meghatározott helyen és időben megjelenik.

Kompasz (franc. *compas*, ang. *compass*, ol. *compasso)*, l. *Iránytű*.

Kompaszhegy, 2738 m. magas hegy a brit Kap-kolónia Graaff-Reinet járása É.-i határán. A délafrikai plató felmagasodó peremének darabja, amelyről a négy világtáj felé indul négy folyó, innen kapta nevét.

Kompaszlevelek *(Litterae mutui compassus)*, a régi hivatalos irály szerint hatósági megkeresés más hatósághoz jogsegély iránt, hasonló szivesség viszonzásának igérete mellett.

Kompasz-növények, l. *Heliotropizmus*.

Kompatibilis *(compatibilis*, lat.) a. m. összeférő, összeegyezhető; különösen két dolog v. viszony megállhatása egymás mellett. *Inkompatibilis*, összeférhetetlen. L. *Összeférhetetlenség*.

Kompatibilitás *(compatibilitas*, lat.) a. m. összeférhetés, l. *Kompatibilis*.

Kompendium *(compendium*, lat.) a. m. rövid kézikönyv, összefoglalás, vezérfonal valamely tudomány főbb részeiből; *kompendiózus*, rövidre fogott, rövidített.

Kompenzáció (lat.) a. m. kiegyenlítés, ellensúlyozás, beszámítás (l. o. és *Compensatio)*.

Kompenzációs inga, olyan inga, mely különbözően táguló anyagok összekapcsolása folytán hosszát meg nem változtatja. Az egyszerű fa- vagy fémrúdból való inga ugyanis melegben megnyúlik, hidegben megrövidül s ez a vele kapcsolatos óramű járását megváltoztatja. A hőmérséklet ezen befolyását többféleképen sikerült ártalmatlanná tenni. A *rostélyinga* (l. az *ábrát)* vas-,v. acél- és cinkrudakból áll. Az *E* pontban felfüggesztett inga *EF* rúdja, valamint *ABCD* keretje acélból van. A *BC* keresztrúdra az *abcd* cinkkeret van erősítve, mely fölül az *ef* acélrudat tartja a lencsével. Az acélrészek csak lefelé tágulhatnak, a cinkkeret csak fölfelé. Mivel a cink a hő által erősebben tágul, mint az acél, a kisebb cinkkeret tágulása kiegyenlítheti (kompenzálhatja) az acélkeretét és az inga hossza nem változik. (A rostélyingák különböző alakjairól l. *Óra)*. A higanykompenzációs inga fémrúdból áll, mely alsó végén üvegből v. fémből való hengeres edényt tart. Ez higanyt tartalmaz, mely az edényt nem tölti ki egészen. Melegben a rúd lefelé tágul, a higany fölfelé. A higany tömegének kellő megválasztásával elérhető, hogy az inga súlypontja helyén marad.

Rostélyinga.

Kompenzátor, 1. Babinettől eredő műszer, egymásra merőlegesen polározott fény fáziskülönbségének mérésére vagy ilyen fáziskülönbség előállítására. Két lapos kvarcékből áll, melyek úgy vannak egymásra helyezve, hogy planparallel lemezt alkotnak. Az egyik ékon a kristálytengely a hossziránnyal párhuzamos, a másikon arra merőleges. L. *Kettős kvarc*. — 2. *K.*, csővezetékbe beiktatott oly készülék, mely a hőváltozások okozta hosszváltozások felvételére szolgál.

Kompert, *Leopold*, német novellista és ujságíró, szül. Münchengrätzben (Csehország) 1822 máj. 5., megh. Bécsben 1886 nov. 23. 1848-ban az uralkodó áramlat a hirlapirói pályára vitte s 1852-ig az Oesterr. Lloyd szerkesztője volt. Nevezetesebb művei: Geschichten aus dem Ghetto (Leipzig 1848, 3. kiad.); Am Pflug (Wien 1855); Zwischen Ruinen (Berlin 1875). Legkitünőbb műve: Kristian u. Lea. K. a zsidó népéletet festette találó vonásokban. Összegyüjtött művei megjelentek 10 kötetben (Leipzig 1906).

Kompetencia *(competentia*, lat.) a. m. illetmény (l. o.), illetékesség, l. o. és *Hatáskör*.

Kompiláció (lat.), l. *Compilatio*.

Kompiláták (lat.), l. *Novelláris cikkek*.

Komplanáció *(complanatio*, lat.), kisíkítás, valamely felület felszinének (l. o.) meghatározása. Tulajdonképen annak a síkterületnek a kikeresése, melynek nagysága valamely görbefelülettel egyenlő; tehát voltaképen valamely görbelap felszinének a kiszámitása. ilyen feladatok megoldása integrálszámitással történik.

Komplementér (franc. *complémentaire)* a. m. teljes felelősségű tag, l. *Beltag* és *Betéti társaság*.

Komplementér szinek a. m. kiegészítő szinek, l. *Complémentaire-szinek*.

Komplementér szög a. m. kiegészítőszög (l. o.).

Komplementum (lat.) a. m. kiegészítés. K.-nak neveznek két *törtet* is, mely egymást 1-re egészíti ki, és két *logaritmust*, mely egymást 10-re egészíti ki.

Komplet (franc. *complet)* a. m. teljes, egész; mindaz, ami ép, amiből semmi sem hiányzik; *kompletálni*, kiegészíteni.

Komplet öntőgép, l. *Betüöntés*.

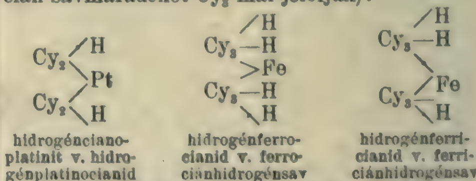
Komplex vagy *komplexus* (lat.), így hivják a geometriában a térbeli egyeneseknek bármely háromszorosan végtelen sokaságát. Legegyszerübb példa erre az adott egyenes vonalat átmetsző egyenesek összessége, melyet speciális lineáris K.-nek neveznek. L. még *Complex*.

Komplex cianidok, l. *Komplex ciánvegyületek*.

Komplex ciánvegyületek. E vegyületek a dicián- és triciángyűrűt tartalmazó hipotetikus polimer ciánhidrogénsavból származtathatók:

A nehéz fémek (vas, kobalt, platina stb.) e savakkal komplex savvá egyesülhetnek, mely savak hidrogénjeit fémmel helyettesítve, komplex sók keletkeznek. E savak közül fontosabbak (a dicián savmaradékot a rövidség kedvéért Cy_2-vel, a trición savmaradékot Cy_3-mal jelöljük):

Hasonló összetételüek a mangani-, kobalto- és kobalti-, kromi-, merkuri stb. alkatrészeket tar-

talmazó savak. A cianoplatinitek többnyire szinesek és kristalyaik áteső fényben v. visszavert fényben más-más szinüek; az ú. n. pleochroismust tüntetik elő. A hidrogénferrocianid sói, vagyis a ferrocianidok többnyire színes és állandó vegyületek. Erősebb savakkal forralva hidrogéncianidot fejlesztenek. Lúgos oldatban könnyen oxidálódnak, azért hatalmas redukáló szerek. Gyakorlatilag fontos a *káliumferrocianid* (l. *Vérlúgsó)*, berlini kék (l. o.). A hidrogénferricianid sói oxidáló hatásuak; könnyen redukálódnak ferrocianidokká. Úgy a ferro-, mint a ferricianidokban helyettesítheti a savmaradék egy cián alkatrészét ammin, nitril v. más savgyök. Az így keletkező vegyületeket *prusso-*, ill. *prussi-vegyületeknek* nevezzük. Ez elnevezés onnét ered, mert a berlini kéket (ferrociánvegyület) Poroszországban fedezték fel. A prusso-vegyületek sárga szinűek, a prussi-vegyületek vöröse. Legfontosabb a *nátriumnitroprussid*, mely igen érzékeny kémlőszere a lúgfémszulfidoknak. A K. szerkezetét, mint általában a komplex sókét, *Werner* egy új vegyérték-elmélettel magyarázza, l. *Vegyérték*.

Komplexió (lat.), bizonyos számú tárgynak összefoglalása, összeállítása, felsorolása. A K.-kkal a kombinatorika (l. o.) foglalkozik.

Komplex sók, l. *Sók*.

Komplex számok. Ha negativ számból páros gyököt kell vonni, a műveletet nem végezhetjük el, mert nincs olyan szám, mely páros hatványra emelve negativ eredményt adjon. Azért új számokat kellett bevezetni, amelyeket az eddig előforduló *valós*, vagy *reális számokkal* szemben *képzetes*, vagy *imaginárius számoknak* hivunk. Ezeknek általános alakja $b\sqrt{-1}$, ahol $\sqrt{-1}$ a képzetes egység, melyet *Gauss* után i-vel szokás a matematikában jelölni. Az olyan számok, melyek több, egymással nem mérhető egységekből vannak összetéve, tehát valós és képzetes részből állanak. Jelentőségüket a következőkből értjük meg tüzetesebben. Az $ax^2 + bx + c = 0$ másodfokú egyenlet gyökei csak akkor valós számok, ha $b^2 - 4ac > 0$. Ha tehát csak a valós számok körére szorítkoznánk, a másodfokú egyenletnek megoldhatatlannak kellene maradnia azokban az esetekben, mikor $b^2 - 4ac$ negativ szám. Ezt a lehetetlenséget új számok bevezetésével hárítjuk el, melyek jellemzésére a p és q két valós számot ilyen alakban állítjuk elő: $p \pm qi$, hol i a $\sqrt{-1}$ egyik értékét, azaz ama számok egyikét jelenti, melyeket a $s^2 + 1 = 0$ megoldásakor vezetünk be az algebrába. Ezeket az új számokat K.-nak nevezzük. Ehhez az értelmezéshez még azt a megállapitást csatoljuk, hogy midőn $p + qi$-ben $q = 0$, $p + qi = p$ legyen, úgy hogy a valós számokat mint a K. egy különös esetét tekinthessük.

Két $p + qi$ és $r + si$ komplex szam összeadásának és szorzásának értelmezését úgy választjuk, hogy a számításokat a valós számok körében érvényes szabalyok szerint végezhessük el. Ennek alapján lesz:

$$(p + qi) + (r + si) = (p + r) + (q + s)i$$

$$(p + qi)(r + si) = (pr - qs) + (ps + qr)i,$$

utóbbi eredményben $(\sqrt{-1})^2$-et -1-gyel helyettesítettük. Ezekből az értelmezésekből az következik, hogy a K. összeadására és szorzására vonatkozólag a kommutativ, asszociativ és disztributiv elv érvényes marad.

A kivonást és osztást itt is, mint az összeadás, ill. szorzás megfordítását fogjuk fel s így:

$$(p + qi) - (r + si) = (p - q) + (r - s)i$$

$$\frac{p + qi}{r + si} = \frac{pr + qs}{r^2 + s^2} + \frac{qr - ps}{r^2 + s^2}i,$$

amiből világos, hogy mind a két művelet mindig végrehajtható és egyértelmű. *Gauss* kimutatta, hogy a másodfokunál magasabb fokú algebrai egyenletek is a K. segítségével mindig megoldhatók.

A $p + qi$ szám geometriai képviselőjének a sík ama pontját tekintjük, melynek x-koordinátája p és y-koordinátoja q. A K. eme geometriai ábrázolása *Argand*-tól ered, általánosan azonban csak Gauss óta használatos.

A $p + qi$ komplex számot az $r\,(\cos\varphi + i\sin\varphi)$ alakra lehet hozni, melyben

$$r = (p^2 + q^2)^{\frac{1}{2}}$$

és φ egy a

$$\cos\varphi = \frac{p}{r},\ \sin\varphi = \frac{q}{r}$$

egyenleteknek megfelelő érték. Az $r\,(\cos\varphi + i\sin\varphi)$ alakja a K. trigonometrikus alakja, ebben r-et $p + qi$ abszolut értékének φ-t a $\cos\varphi + i\sin\varphi$ iránytényező argumentumának hívják.

A K. általánosításához úgy juthatunk, hogy n egymástól független egységből indulunk ki és ezeknek lineáris függvényeit képezzük. Az így származó számalakokat magasabbrendű K.-nak vagy hiperkomplex számoknak nevezzük. Ezekhez tartoznak a *Hamilton*-féle quaterniók is.

Komplexuális becslés az a becslési módszer, melynél a birtok egész ingatlan állományának az értékét valamely, a birtokra vonatkozó adatból rövid úton egy összegben állapitják meg. Ilyen alapvető adatok: a birtok kataszteri tiszta jövedelme, állami földadója, úgyszintén a birtok szomszédságában a hasonló minőségű földeknek a becslés idejében fennálló adás-vételi ára. Az ilyen becslést nevezik rövid úton való, vagy sommás birtokbecslésnek is.

Komplexus (lat.) a. m. összesség; tartalom, foglalat. L. még *Komplex*.

Komplicitás (lat.) a. m. bűnrészesség.

Komplikáció *(complicatio*, lat.) a. m. összefonódás, összekuszálás, bonyodalom. — *K.* lélektani műszó is, a képzetek kapcsolódásának egyik fajtáját nevezik így. — *K.* (szövődmény), orvosi értelemben valamely meglevő betegség súlyosbodása addig még egészséges szervek megbetegedése, vagy valamely új betegség fellépése által.

Komplimentum (franc. *compliment)* a. m. bók, meghajlás, tisztelgés. L. *Compliment*.

Komplot (franc. *complot)* a. m. bűnszövetség, összeesküvés.

Kompolje, adók. Lika-Korbava vm. otocsáni j.-ban, (1910) 1018 horvát lak.; u. p. Brlogštacija, u. t. Otocsán.

Kompolt, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1910) 1633 magyar lak.; u. p. Kápolna, u. t. Kál. — A *kompolti apátság* a benedekrendieké volt s még

1280 után megszünt. IV. László ugyan minden sóhordó kocsi után egy pondust rendelt s a Kompolt-folyón 1280 óta vámszedést is engedett a kolostor javára, többé azonban föl nem virágoztathatta. K. különben 1345. Heves vármegye törvénykezésének székhelye volt.

Kompolthy-*család (nánai)*. Az Aba-nemzetségből származott. Előnevét a hevesvármegyei Felső-Nánáról vette. Ennek közelébe esett Oroszlánkő nevű vára. Kiváló tagjai: *I. Péter*, III. Endre király erős híve. Résztvett az 1291-iki osztrák hadjáratban s 1294-ben Adorján vár ostromában. 1298. az ország főrendei közt foglalt helyet. III. Endre halála után először Vencel pártján volt s csak 1308. állt I. Károly részére. 1317—18. a királyné tárnokmestere és (karán-) sebesi ispán volt. *I. István*, I. Péter fia, 1344. hevesi, 1361. gömöri főispán, *III. István*, I. Istvánnak II. István nevű fiától származó unokája; 1380. a Durazzói (Kis) Károllyal Nápoly ellen induló sereg egyik hadnagya, 1424—25. országbiró. *II. Péter*, az előbbi testvére, 1418. főpohárnok. 1421. a huszita háborúban lelte halálát, *János* testvére pedig (ki 1425—29. szintén főpohárnok volt) 1451. a Giskra ellen vívott losonczi csatában esett el.

Kompolthy, *1. Jób*, földrajzi író, *K. 2.* fia, szül. 1879 jan. 23. A tengerészeti akadémia elvégzése után az Adria hajóstársaság szolgálatába lépett s 1900—02 tengerészkapitány volt. 1902-ben a kinai haditengerészetben szolgált, 1903-ban pedig a kinai kormány az akkoriban szervezett postánál a csung-kingi postaállomásra nevezte ki. 1908-ban helyettes postaigazgató lett Han-kouban. A kinai forradalmat Nan-csangban élte át és kitüntette magát bátor magatartásával. 1910-ben postaigazgató lett Kiang-hszi, majd Szecsuan tartományban, Cseng-tu városában. Hazai lapokban több dolgozata jelent meg Kináról, s Kiang-hszi tartományról kinai források alapján térképet készitett. Önálló műve: *Dzsunk-hajóval Khinán keresztül* (Budapest 1910), amelyben a Jang-cekiangon tett hajóútját írja le.

2. *K. Tivadar*, író és hirlapiró, szül. Szomolnokon (Szepes vm.) 1852 ápr. 19., megh. Budapesten 1907 nov. 30. Mint tengerésznövendék beutazta Észak-Amerikát, Dél-Amerikát és Afrika partjait. 1875-ben visszatért Magyarországba és a Veszprém c. lapot szerkesztette. Miután 1876—79-ig ismét tengerész volt, egy ideig Váczon élt, ahol a Váczi Közlönyt szerkesztette, majd 1888. letelepedett Veszprémben, hol előbb a Veszprém c. lap (1880—81), később, 1881—97-ig a Veszprémi Független Hirlap kiadója és szerkesztője volt. Munkái: *Tengeren és szárazföldön* (1873); *Dalok a tengerről* (1880); *Amerikában* (1885).

Komponál (lat.) a. m. összetesz, összerak; a zenében az alkotó művész össztevékenysége. L. *Zeneszerzéstan.*

Komponens. Ha két v. több erő hat valamely pontra, azok eredő erővé egyesíthetők (l. *Erők összetétele és szétbontása)*. Az egyes erőket K.-eknek (összetevőknek) nevezik. Az eredő hatása megegyezik az őt alkotó K. erők együttes hatásával.

Komposzt (a latin *compositum*-ból), a. m. különböző növényi s állati hulladékokból földdel kevert trágya, mit különösen a kertészetben készítenek s használnak. L. *Földek.*

Kompót (franc. *compote*, a lat. *compositum*-ból), friss v. aszalt gyümölcsből cukorral és fűszerekkel (citrom, fahéj, vanilia, szegfűszeg) bő vízben párolt mellékétel. Használják K. gyanánt a befőtt gyümölcsöt is.

Kompozició *(compositio*, lat.) a. m. összetétel, szerkezet. — *Esztetikai értelemben* valamely mű belső alakja, mely a művészi alkotás követelményei szerint elrendezett. A K. minden egyest és részt a maga helyére állít, olyan terjedelemben, minő fontossága s az egészhez való viszonya, valamint a művészi hatás szempontjából megilleti. — K. a *festészetben* a kép egyes elemeinek egységgé való formálása. A kép ily elemei lehetnek: a vonal, a folt, a szin, alakok stb. A K. felfogása az egyes korszakok s egyes festőegyéniségek szerint nagyon változó. Más a renaissancefestészet, más az impresszionizmus korában. Általános, minden időben érvényes K.-szabályokat nem lehet felállitani. Ugyanez áll a szobrászat körében is. — K. a *zenében* az alkotó művész által létrehozott munka. — K. a *fémtechnikában* ötvényt jelent; leginkább az óntartalmu ötvényeket nevezik így. — *K. jogi értelemben* a. m. egyesség a bűncselekményt elkövető és a sértett között azzal a hatállyal, hogy a sértett a közösen megállapitott, később az állami törvények által meghatározott vagyonérték ellenében, amelyet a sértő v. ennek nevében más szolgáltatott, lemondott a bosszú gyakorlásáról. A K. különösen a középkori jogokban volt szokásos s attól fogva, midőn az államfő foglalta le magának azt eleinte részben, majd egészben, előkészitette a magánjellegű büntetőjognak állami büntetőjoggá való átfejlődését. L. *Kiegyezkedési rendszer.*

Kompoziták (növ.) a. m. *Fészkesek* (l. o.).

Kompozit-hajó, vegyes anyagból épült hajó. Többnyire a bókonyok és egyéb belső alkatrészek vasból vannak, a külső burkolat pedig fából.

Kompozit-oszlopfő, a római építészetben olyan oszlopfő, mely a jón oszlopfő volutáit a korintusi

Kompozit-oszlopfő (a római Titus-diadalívről).

oszlopfő akantusz-levél díszítményei fölé alkalmazta (l. az *ábrát)*.

Komprehendál (lat., *comprehendo)* a. m. egybefoglal, felfog, megért. *Komprehenzibilis*, felfogható; *komprehenzió*, összefoglalás, fölfogásképesség.

Kompressz (lat. *compressus*), összenyomott, tömött, sűrű (pl. szedés a könyvben). *Kompresszibilitás*, összenyomhatóság. *Kompresszió*, összenyomás. L. még *Compresse*.

Kompresszió (*compressio*, lat.) a. m. összenyomás. Sebészetben a vérzéscsillapitás egyik módja, amidőn a vérző testrészre gyakorolt nyomással a megnyilt véredényeket összenyomjuk mindaddig, mig azokat a keletkező véralvadék elzárja, vagy amig a vérzéscsillapitás más módjáról nem gondoskodhatunk. K.-s kötés, l. *Nyomó kötés*.

Kompressziós gép, l. *Kompresszor*, *Kompressziós szivattyu*.

Kompressziós meleg, a gázok összenyomásakor keletkező meleg.

Kompressziós mielitisz, a gerincoszlopot ért sérülések (csigolyatörés) v. csigolyabetegségek után támadt gerincvelőgyuladás (l. o.).

Kompressziós szivattyu, oly mechanikai készülék, melylyel gáznemű testeket összenyomni, sűríteni lehet. Lényeges alkatrésze erős henger, mely egyik végén zárt s melyben légzáró dugattyu mozgatható. A zárt végen két szelep van, melyek egyike, a szívószelep, a sűrítendő légnemet a hengerbe ereszti (szívja), melynek tehát csövezet által össze kell kötve lennie a még nem sűrített gáz tartójával; a másik, a nyomószelep, a sűrített légnemet a sűrítésre szánt tartóba ereszti. Ha csak levegőt kell sűríteni, a szívószelep, csupán a külső levegővel van összekötve. A szívószelep a henger belseje felé nyílik, midőn a dugattyut felhúzzák. A légnemű test betódul, a lemenő dugattyu összenyomja és miközben a szívószelep zárul, kifelé nyilik a nyomószelep. Ez pedig csak addig történik, míg a nyomás a hengerben nagyobb, mint a sűrített légnemet befogadó tartóban. Az egész szerkezet nagyon hasonlít a folyadékok emelésére való nyomószivattyuhoz. Ily egyszerű alakban a K.-t a *szélpuska* töltésére használják, melynél az üres puskaagy szerepel mint légtartó. A sűrítést úgy eszközlik, hogy a puskacsövet lecsavarják s helyére a sűrítő szivattyut erősítik. Ha a tartó kellőleg meg van töltve sűrített levegővel, a puskacsövet ismét helyére csavarják s a golyókat a levegő részleges kibocsátása által lövik ki. A technikában a K.-kat arra használják, hogy földalatti v. vizalatti munkálatoknál levegővel lássák el a munkásokat v. pedig oly térbe szorítsanak levegőt, melyben lélegzésre alkalmatlan gázok vannak. Használják továbbá levelek továbbítására csőhálózatban, folyadékok továbbítására és keverésére, folyékony szénsav előállítására vagy egyéb gázok folyósítására, végre gőz helyett gépek mozgatására, főleg alagutak fúrásánál.

Kompresszor, a hűtőgépeknek, valamint a gázok folyósítására való berendezéseknek fontos alkotó része. Rendesen önműködő szívó és nyomószelepekkel ellátott henger, mely a hűtésre használt gáz felszívását és összesűrítését eszközli. L. *Hűtőgépek*.

Komprimál (lat.) a. m. összenyom, sűrít.

Komprimált főzelék friss főzelékféléből készül, úgy, hogy a gondosan megtisztitott főzelékféléket gőzben lágyra főzve meleg légáramban megszárítva hidraulikus présben apró csokoládétáblákhoz hasonló alakokba formálják. A K. sem ízben, sem tápláló értékben nem veszit és nem drágább a friss főzeléknél. Német-, de különösen Franciaország foglalkozik a K. gyártásával.

Komprimált levegő (*sűrített levegő*) alkalmazást talál mint erőátviteli közvetitő, gépek, műszerek hajtására, bányák szellőztetésére, továbbá alagutak fúrása, viz alatti munkálatok, pl. hidak alapozása, kikötői munkák végzése alkalmával. A K.-vel viz alatt munkateret létesitenek, amelyben a munkások K.-ben dolgoznak. Igen célszerüen használják a K.-t a nagy városokban az ú. n. pneumatikus posta és pneumatikus órák üzemben tartására. Mindkét célra központi telepből szállitják a K.-t a csőhálózatba, ahol az első esetben sinen járó kis kocsikat hajt, míg a másodikban kaucsukdobozba jut, amelynek felduzzadása emelő és fogaskerék közvetitésével az óralap mutatóit mozgatja. A búváröltöny és búvárharang (l. *Búvár*) szintén a K. felhasználásán alapszik.

Kompromisszum (*compromissum*, lat.), általában egyezség, különösen az az egyezség, amellyel a peres felek a köztük fenforgó jogvitának eldöntését választott biróságra bizzák. A parlamenti életben K. a kormány és az országgyűlés között oly értelemben létrejött egyetértés, hogy mindegyik fél eredeti álláspontjából valamit enged. Ily K.-ok a politikai pártok között is előfordulnak. Az egyházjogban K. az, midőn a püspök s más főpapok választására jogosultak választási jogukat egyes esetekre nézve egyre v. többekre, az ú. n. compromissarii-kra átruházzák, akik a többiek nevében is megejtik a választást.

Kompromittál (lat.) a. m. valakit szégyennek, gyanunak, felelősségnek, kellemetlenségnek vagy zavarnak kitesz.

Komptabilitás (lat.; franc. *comptabilité*) a. m. számadás, a számadó felelőssége, a számvitel módja, l. *Számvitel*.

Kompulzió (lat.) a. m. valamire szorítás, kényszerítés, kényszer; *kompulzatorium*, a felsőbb hatóság intő irata alsóbbakhoz valamely ügy vagy jogügy sürgetése végett.

Komputáció (*computatio*, lat.), l. *Időszámítás*.

Komputus (későkori lat.) a. m. összeszámolás. L. még *Computus*.

Komrat, l. *Kamrat*.

Komtur, l. *Kommenda*.

Komunduross, görög államférfiú l. *Kumundurosz*.

Komura, *Jutaro*, gróf, japáni diplomata, szül. Kiu-Sziu-szigeten 1853., megh. Tokióban 1911 nov. 22. Diplomáciai pályája 1894. kezdődött, mikor a kinai háború kitörése előtt Pekingbe küldötték rendkivüli követnek. 1901—1906-ig külügyminiszter volt s fontos diplomáciai megbizásokat végzett. Az 1905-iki angol szövetségnek ő volt egyik megalkotója s Portsmouthban az oroszokkal folytatott béketárgyalásokon ő volt Japán egyik megbizottja. 1906—1908-ig londoni nagykövet volt. 1908 júl. 14. Kacura második kabinetjében újból külügyminiszter lett s azzal együtt lépett vissza 1911 aug. 24.

Komušina, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 242 szerb lak.; u. p. és u. t. Pozsega.

Konak (török) a. m. palota, kormányzósági épület, úri nagyobb épület. Mai nap is így hívják a nagyobb török palotákat, a kormányzóság hivatalos épületét és fejedelmi palotákat. Így hívják Szerbiában és Bolgárországban is a fejedelem palotáját.

Konakry, francia Nyugat-Afrika egyik legjelentősebb kikötővárosa a guineai öbölben, (1911) 11,000 lak. A szigeten fekvő várost a szárazfölddel hatalmas híd köti össze, ahonnan nagyforgalmú vasút visz az ország belsejébe. Az 1911. megnyilt vasút a Niger folyó melletti Kurasszáig van kiépítve s mintegy 50 mérföld hosszúságban a Niger partján Kankánig fogják folytatni.

Konarit *(conarit* v. *connarit,* ásv.). Nikkelhidroszilikát, kb. $H_4Ni_2Si_3O_{10}$ összetétellel. Termőhelye: Röttis Szászországban.

Konaustung, rövidített sürgönycíme a következő helyeken levő cs. és kir. konzulátusoknak: London, Rio de Janeiro, Buenos-Aires, Mexico. (27192/911. I. M. számú közlemény, Igazs. Közlöny XX. K. 222. l.) L. *Austung.*

Konc, 1. az állat hátulsó végtagjának az a része, mely az ember combjának felel meg és mely húsban, izmokban való gazdagságával tűnik ki (innen ezen szónak átvitt értelemben való használata is.) — 2. *K.*, a papirkereskedésben 10 ív papir.

Končanica, adók. és pk. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1910) 1902 cseh és magyar lak.; vasútállomás (Končanica-Zdenci), posta- és távíróhivatal.

Koncentráció *(concentratio,* új-lat.) a. m. összpontosítás, középpontba gyüjtés, l. *Koncentrálás.* — A nevelésben az a törekvés, hogy a gyermeket érő sokféle hatásból egységes eredmény alakuljon ki. Magában az oktatásban a K. azt jelenti, hogy a tanításnak legyen *középponti* tárgya (pl. a történelem), mely köré a többi tárgy csoportosul, vagy pedig hogy a különböző, de egyenlő rangú tantárgyak egymással állandóan vonatkozásban legyenek s így az oktatás egységes célját szolgálják. A K. megvalósítása egy-egy osztályban annál nehezebb, minél többfelé oszlik a szakszerű tanítás. Ilyenkor mindenik tanító közös, didaktikai tudatossága a K. feltétele. — K. a térfogategységben jelenlevő anyagmennyiség. Egységéül *Ostwald* ajánlatára a *mol* K.-t szokták használni, vagyis azt, mikor egy literben a kérdéses anyagból egy grammolekula van. — *K.* a peres eljárásban a tárgyalásnak egy határnapra szorítása.

Koncentrációs elem és lánc. Ha két egyforma fémlemezt (pl. rézből) egy-ugyanazon fémsó különböző telítettségű oldatába merítenek, K. elem keletkezik s ilyenek összekapcsolása szolgáltatja a K. láncot. Elméletileg fontosak, mert elektromótoros erejüket az oldatok viszonylagos koncentrációjából könnyen meg lehet határozni. Az ionok a magasabb koncentráció helyéről az alacsonyabb koncentráció helye felé vándorolnak. Az ezen elemekre vonatkozó elméletet Helmholtz és Nernst dolgozták ki.

Koncentrálás a. m. összpontosítás, középpontba gyüjtés. Pl. a fény- vagy hősugarakat a gyujtópontban összegyüjteni. Átvitt értelemben beszédben v. írásban a gondolatokat összetömöríteni, a kémiában só stb. oldatokban az oldószerek v. tisztátalanság elpárolgásával v. eltüntetésével a sót vagy más anyagot sűríteni stb.

Koncentrikus (lat.) a. m. közös középponttal bíró; pl. K. két kör, ha ugyanazon középpont körül különböző sugárral van leírva.

Koncentrikus edénynyaláb (növ.), l. *Edénynyaláb.*

Koncentrikus körök névvel jelzi az oktatástan a tanítási anyag kiválasztásának és elrendezésének azt az elvét, mely szerint az oktatás az első fokon minden tárgyból a legkönnyebb és legfontosabb dolgokat adja, a következő években aztán a megelőző ismereteknek állandó ismétlésével kapcsolatban fokozatosan bővül és mélyül, egyre nagyobb körre terjedve. Ilymódú tanítás a sokszor ismétlődő régi ismeretek megtartását elősegíti s az új ismeretek kapcsolódására alapot ad, hátránya azonban, hogy a sok ismétlés a haladást gátolja s a tanuló érdeklődésére bágyasztóan hat.

Koncepció (lat.) a. m. fogamzás, különösen a terhesség kezdete; szellemi téren: valamely terv, gondolat első jelentkezése, formálódása. A stilizáció is K.-nak neveztetik, de főleg az ige, koncipiálni jóformán csak ebben az értelemben használtatik. L. *Conceptio.*

Konceptualizmus, l. *Conceptualismus.*

Konceptus *(conceptus,* lat.), valamely levél, egyházi szónoklat, beszéd fogalmazványa; azért valakit a K.-ból kihozni a. m. gondolatmenetét megzavarni, tervét megbolygatni, gondolataiból felzavarni; a K.-ból kiesni a. m. megzavarodni, megakadni.

Koncér *(Leuciscus,* állat), a *Pontyfélék* családjába tartozó halnem, csúcsban nyiló szájjal, bajusz nélkül, összenyomott koronájú torokfogakkal. Hazánk vizeiben két faja él, névszerint a *veresszárnyú K. (L. rutilus* L.) és a *leány-K. (L. virgo* Heck). A veresszárnyú K. egész Közép-Európában, Nagybritanniában, keleti Európa nagy részében és Ázsia ÉNy.-i felében honos, kevéssé sósvizű tengerekben is megtalálható. Hossza ritkán haladja meg az 50 cm.-et. Húsa silány, szálkás. Más halakkal könnyen kereszteződik. A Leuckart-keszeg *(Abramis Leuckarti* Heck.) a veresszárnyú K. és a dévérkeszeg korcsa. A leány-K. csupán folyóvizekben él. Hossza 20—40 cm. Húsa szintén szálkás, de jóízű.

Koncert (a latin *concertare* szóból), 1. a diplomácia nyelvén több állam között bizonyos politikai kérdésben közös eljárásra létrejött megállapodás. *Európai K.*, az európai államoknak közössége.

2. *K.* (ol. *concerto, versenymű),* mint zenei műfaj rendszerint egy solo-hangszerre zenekari kísérettel írt kompozíció. Aszerint, hogy milyen hangszer játsza a solo-t, beszélünk zongora-, hegedű-, gordonka- és egyéb K.-ekről. Lehet benne több mint egy solo-hangszer is, pl. Brahms kettős K.-je (Doppelkonzert) hegedűre és gordonkára, Beethoven hármas K.-je, amelyben zongora, hegedű és gordonka a vezető hangszerek. A K. formája Mozart óta nagyjában megegyezik a szo-

nátáéval; az, hogy a solo-t játszó művész virtuozitásának szélesebb teret ad (kadenciákkal stb.), nem jelent konstruktiv különbséget. A koncertáló stilus alapgondolata az, hogy a thematikai feladatot a két tényező — solo-hangszer és zenekar — együttesen, vállvetve, egymással szinte mérkőzve (koncertálva) oldja meg. Azzal, hogy a két tényező fölváltva szólal meg, szemben a középkori gyakorlattal, amely a szólamokat egyidejüleg hozta, a K. létjogot szerzett az *egymásutániságnak*. A zenei stilus ilyen módon több könnyedséget, folyamatosságot, természetességet kapott. A legrégibb K.-ek a XVI. sz.-ban *egyházi* K.-ek (concerti ecclesiastici) voltak, így a két Gabrielinél (1587). Itt énekszólamok koncertáltak hangszerekkel v. legalább is egy orgonával. Bach J. S. a kantatáit nevezi K.-nek. A tisztára *vokális* kamara-K., amelyben énekhangok koncertálnak énekhangokkal, a XVII. sz. első évtizedeiből ered (Arrigoni 1635). Még későbbi a tisztára *instrumentális* K., amelyben hangszerek koncertálnak hangszerekkel (G. M. Bononcini, Torelli, Gregori a XVII. sz. végén. Corelli (körülbelül 1680) óta három solo-hangszer (amelyeknek szerepét együttesen *concertino*-nak mondták) koncertált egy folyton nagyobbodó zenekarral (*concerto grosso*). A solo-K., amely a zenekarral szembe csak *egy* hangszert állit, 1700 körül jelentkezik először (Albinoni, Torelli, Jacchini) és Vivalditól kap szilárdabb alakot. Szokás volt csakis zenekarra irt műveket K.-eknek nevezni (Bachnál, Händelnél stb.). A szabadabb szerkezetü, *egytételü* K.-et a németek *Konzertstück*-nek nek mondják. Az egyszerűbb alkatu kis-K. neve *Concertino*. *Koncertáló* (concertant) az a szólam, az a hangszer, amelynek solo-szerep jut. L. még *Hangverseny*.

Koncertáció (*concertatio*, lat.) a. m. versengés, verseny. Ebből van: *koncert*. — *K.* a képviselőház és főrendiház által elfogadott törvényjavaslatnak a két ház elnökeiből, előadóiból és jegyzőiből és az illető miniszterből vagy megbizottjából álló bizottság által való átvizsgálása abból a szempontból, hogy megfelel-e a két ház határozatának.

Koncertina, hangszer, l. *Akkordion*.

Koncertmester, l. *Hangverseny-mester*.

Koncerttársaságok. A klasszikus zene mívelésére alakult társaságokat nevezzük így, amelyek esztendőnként, rendszeresen, bizonyos számú hangversenyből álló sorozatot rendeznek. A zenei életnek mindenütt fontos tényezői. A legrégibb koncert-társaság 1710. alakult Londonban, Academy of Ancient Music címmel Pepusch dr. vezetése alatt. Most már számos ilyen társaság működik minden nagyobb városban, ahol a zenei élet összpontosul. Nevezetesebb magyar K.: a budapesti Filharmonia (1853), a Zeneakadémiai Tanárok Zenekara (1908—1911); az Országos Szimfóniai Zenekar (1908); a Magyar Nők Karegyesülete (1908); a Magyar Karénekegyesület (1908).

Koncesszió (*concessio*, lat.) a. m. megengedés, engedély, engedmény. Rendőri szempontból l. *Engedély*; vasúti szempontból l. *Engedélyezés*; ipari szempontból l. *Engedélyhez kötött ipar*.

Koncha, l. *Concha*.

Konchal, a pirosszemű kele (l. *Kele*) népies neve.

Konchifera (állat), l. *Conchifera*.

Konchiliologia, l. *Conchiliologia*.

Konchiliologus, l. *Conchiliologia*.

Konchiliumok (állat), mindazoknak a lágytestü állatoknak az elnevezése, amelyeknek testet csigaház vagy kagylóhéjszerű kemény héj födi. K.-nak mondják néha magukat az üres csiga- v. kagylóhéjakat is. L. *Conchiliologia*.

Konchiolin, l. *Conchiolin*.

Konchois (*conchois*), l. *Kagylóvonal*.

Konchologus a. m. *konchiliologus*, l. *Conchiliologia*.

Konciliáns (lat.) a. m. közvetítő, engedékeny, békülékeny, kiengesztelődésre hajlandó.

Koncipiál (lat.) a. m. felfog, fogalmaz; *koncipista*, fogalmazó. L. még *Koncepció*.

Koncsál, l. *Kamcsadálok*.

Koncsiszta, Szepes vármegye Ny.-i határán, a Magas-Tátra egyik legmagasabb oldalcsúcsa (2535 méter), a Menguszfalvi- és Batizfalvi-csúcsok közt.

Koncz *Ákos* (*konczházai*), iró, szül. 1861. aug. 7. Budapesten. Egerben teológus lett, majd pappá szentelték, több helyen káplánkodott, azután hittanár volt. 1895. kilépett az egyházi rendből és Debreczen város főlevéltárosa lett, 1908 óta tb. tanácsos. Több lapot szerkesztett, jelenleg a Város c. lap szerkesztője. Önállóan megjelent művei: *A gyöngyöstarjáni plébánia története*; *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren* (Eger 1891); *Szomorú órák*, elbeszélések (Jászberény 1893); *Az egri egyházmegye három nagy költője* (Jászberény); *Debreczeni útmutató* (képekkel); *Ős Debreczen*, elbeszélések (Debreczen 1909); *A Hortobágy hasznosítása* (u. o.); *Debreczeni Kalauz*.

Koncza, kisk. Alsó-Fehér vm. kisenyedi j.-ban, (1910) 511 oláh és magyar lak., vasútallomás; posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Koncsháza, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 531 magyar lak.; u. p. és u. t. Ungtarnócz.

Kond, Csörsz atyja, l. *Könd*.

Konda a. m. disznónyáj. Van malac-, süldő-, malgló-K. stb. Kondás a. m. kanász (l. o.).

Konda, 1. az Irtis 600 km. hosszú baloldali mellékfolyója Tobolszk orosz-szibíriai kormányzóságban. — 2. *K.*, a Vitim egyik mellékfolyója.

Kondak (κονδάκιον v. κοντάκιον), az ortodox keleti istentiszteletben olyan himnusz, amely az ünnep minőségét v. a szent dicséretét fejezi ki. A K. az ünnep minőségét rövid énekben ismerteti, ezzel szemben az ikosznak nevezett himnusz bővebben foglalkozik az ünnep jelentőségével. Mint első K.- és ikoszszerző Édesszavú Szt. Román (az V. sz.-ban) ismeretes.

Konde, német Kelet-Afrikának a Nyassza-tótól É.-ra és ÉNy.-ra elterülő vidéke, mintegy 10.000 km² területtel. K. lépcsősen emelkedő felföld. Legnagyobb folyói a Lufiro, Mbaka és Kibira. Éghajlata az alacsonyabb részekben forró. Fő terméke a banána. Az 50—70.000 lélekből álló lakosok a manganya törzshöz tartoznak.

Kondé *József Benedek* (*pokatelki*), iró és mecenas, szül. Pozsonyban 1760 febr. 26., megh. Kar-

ván (Esztergom) 1831 márc. 5. Szolgabiró volt Esztergom vármegyében, majd az esztergomi érsekség jószágkormányzója, 1815. nyugalomba ment. Maga is fordítgatott és irogatott, így II. Frigyes német eredetijéből lefordította *Az országlások nemeiről és az országok kötelességéről* (1790) és tapasztalatait összefoglalta *Gazdaságbeli jegyzések* (I. köt. 1807, II. köt. 1814) c. művében, de jelentősebb buzgólkodása a magyar irodalom ügyében. Állandó összeköttetésben volt kora íróival, Révaival, Virággal, Kultsárral, kiadta Rájnis Georgicon-fordítását és támogatta Virágot Horatius-fordításának kiadásában.

Kondemnáció *(condemnatio,* lat.) a. m. elitélés, elmarasztalás. L. *Formula.*

Kondenzáció (lat.) a. m. sűrítés, anyagnak összeszorítása kisebb térfogatra; főleg a gázok és gőzök sűrítése és cseppfolyósítása nyomás és hűtés által (l. *Gáz, Gőz, Gőzgép).* Az elektromosság sűrítését is K.-nak nevezik. L. *Leideni palack* és *Elektromos sűrítő.*

Kondenzációs higrométer, l. *Higrométer.*

Kondenzált benzol-vegyületek, l. *Aromás vegyületek.*

Kondenzált tej, l. *Tej.*

Kondenzált víz, a gépészetben a gőzkazánok és a gőzzel fűtött fűtőkészülékek csővezetékében fordul elő, hol a gőzből hőmérsékletcsökkenés folytán csapódik le. Hogy a csőben a gőz tovamozgását ne akadályozza, automatikusan működő kondenzáló vízlevezető-készülékekkel távolítják el a csőhálózat legmélyebb pontjairól.

Kondenzátor (új-lat., *condensator)* a. m. sűrítő, a gőzgépekre alkalmazott készülék, mely a hengerből kiömlő fáradt gőzt felfogja, lehűti és sűríti, úgy, hogy a dugattyú fölött levő hengertérben légüres tér keletkezik s az alulról működő gőz (haszongőz) nyomása teljesen érvényesülhet. Miután a K. a fáradt gőz ellennyomását a dugattyura megsemmisíti, általa nagy munkamegtakarítás eszközölhető. — Az optikában K.-nak nevezik a *mikroszkópon* és *vetítő-készüléken* alkalmazott s a fény összegyüjtésére, ill. a tárgy erős megvilágítására szolgáló erősen gyüjtő lencserendszereket. — L. még *Elektromos sűrítő.*

Kondició (lat.), voltaképen a. m. feltétel, de gyakran használatos *állás, alkalmazás, helyzet, állapot* értelmében is. L. *Conditio.*

Kondicionális (lat.) a. m. feltételes.

Kondicionáló intézetek. A fonó-szövőipari szálas anyagok (selyem, gyapju, len, kender stb.) nagyon vízszivók. Nedves légkörben a súlyszaporulat, száraz helyen a súlyveszteség igen tetemes lehet, így ezen anyagokkal való kereskedés mindaddig bizonytalan, míg az adás-vevés a száraz anyag alapján vagy pedig nedvességtartalmára nézve meghatározott feltételekhez — kondiciókhoz — kötve nincsen. A selyemnél, a legértékesebb szálasanyagnál, már a mult században karolták fel az elárusítást *à condition* (Torinóban 1750., Lyonban és St.-Étienneben 1805.). Gyapjunál legelőbb Roubaixben és Tourcoingban létesítettek gyapju-K.-et, melyekben a Rasttól származó eszme szerint Talabottal Lyonban szerkesztett, utóbb Persoz, Péclet, d'Arcet és mások által javított készülékek segélyével határozzák meg a nedvességtartalmat, mely nemzetközi megállapodás szerint pamutfonalra 8·5%, selyemre 10%, lenfonalra 12%, kenderfonalra 12%, kócfonalra 12·5%, jutafonalra 13·75%, kártolt gyapjufonalra 17% és fésüsfonalra nézve 18¼%-ban van megállapítva. A Budapesten felállított K. a tenyésztés érdekeinek előtérbe helyezésével a K.-nél sokkal tágasabb működési kört ölel fel. L. *Gyapjuminősítő intézet.*

Kondilóma, l. *Condyloma.*

Konditor *(conditor)*, l. *Cukrász.*

Kondó, kisk. Borsod vm. sajószentpéteri j.-ban, (1910) 437 magyar lak.; u. p. Parasznya, u. t. Sajószentpéter.

Kondoa-Irangi, Német-Keletafrika egyik kerülete az Uszagara vidéken, mintegy 70,000 lakossal, hasonlónevű fővárosának lakossága mintegy 4000-re rúg.

Kondoleálás (lat.) a. m. vigasztalás, részvétkifejezés.

Kondominátus (lat.), többeknek közös fenhatósága valamely tartományrész, város fölött.

Kondominium (lat., *condominium)* a. m. közös tulajdon, l. *Tulajdonközösség* és *Coimperium.*

Kondor (állat, spany. *condor, Sarcorhamphus gryphus* L.), a ragadozómadarak rendjébe, a Cathartidae családjába tartozó madárfaj. Feje és nyaka csupasz, fején húsos taraj, állán bőrkaréj van. Teste nyulánk, szárnyai hegyesek és hoszszuak, farka hosszú. Csőre rövid, erős és a felső káva horgasan hajló. Lábujjai hosszú erős karmokkal vannak ellátva. Színe fekete, acélszínű fémfénnyel. Nyaka húsvörös, szemei karminvörösek, csőre szarufekete, lábai sötétbarnák. Hossza 102, szárnyhossza 115, farkhossza 37 cm. A nőstény a hímnél valamivel kisebb. A legnagyobb repülő madár. Dél-Amerikában az Andokon, Quitótól a 45° déli szélességig 3—5000 méter magasságban él, de gyakran 7000 méter magasságra is felszáll. Társaságban 40—50-en élnek és dögggel, meg élő állatokkal (láma, ló, marha, juh, borju, stb.) táplálkoznak. Hozzáférhetetlen hegyeken fészkel s két nagy, világosbarnán pettyes sárgás-fehér tojást rak. A csupasz földön fészkel. Évenkint csak egyszer költ. Fogságban jól tartva megszelidíthető. Rokona a *királykeselyü* (S. papa L.).

Kondor *Gusztáv*, csillagász és matematikus, szül. Szántován 1825 aug. 7., megh. Budapesten 1897 szept. 16. 1871 óta az elemi mennyiségtan rendes, 1883 óta egyszersmind a csillagászat rendkívüli tanára a bpesti tud. egyetemen, 1863—1891-ig a M. Tud. Akadémia almanachjának naptárát szerkesztette, földmágnességi méréseket végzett, továbbá számos ismeretterjesztő cikket írt, melyek a M. Tud. Akadémiánál, a Természettudom. Közlönyben, az Országos középiskolai tanáregyesület Közlönyében s a Magyar Encyclopédiában jelentek meg.

Kondorfa, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 1284 magyar lak.; u. p. és u. t. Őriszentpéter.

Kondorifa (növ.), l. *Adenanthera.*

Kondoros, nagyk. Békés vm. szarvasi j.-ban, (1910) 5225 magyar és tót lak., posta-, táviró- és távbeszélő-hivatallal.

Kondorosi tanyák, Endrődhöz tartozó telep Békés vm. gyomai j.-ban, (1910) 1276 magyar lak.; u. p. és u. t. Endrőd.

Kondor sertés, melynek bőre göndör szőrrel födött. E fajtacsoport legkiválóbb képviselője a magyar mangalica. Balkáni államok is tenyésztenek K.-t, ilyen a szerb és a román mangalica.

Kondratenko, *Roman Izidorovics*, orosz tábornok, szül. 1857. Tifliszben, megh. 1904 dec. 18. Port-Arturban. 1903-ban mint a 7. keletszibiriai lövészdandár parancsnoka tevékeny részt vett Stössel tábornok alatt Port-Artur védelmében, ahol az egyik kazamátában egy japán lövedék halálosan megsebesítette.

Kondratovicz (ejtsd: — vics), *Ludwik Wladisław*, álnevén Syrokomla Wladisław, lengyel író, szül. Szmolkovban 1823 szept. 17., megh. 1862 szept. 15. Vilnában. Felsőbb iskolába nem járt. Rendkívül szorgalmas, sokoldalú író volt; finom nyelvérzékkel, nagy bensőséggel írt verset, regényt, eposzt, drámát, irodalomtörténetet. Írói hírnevét a lengyel-latin költők fordításaival (Przekłady poetów polsko- łacin'skich epoki Zygmuntowskiej) alapította meg. Néhány kötet elbeszélést és verset adott ki 1853—61 közt Gawedy i rymy ulotne (Csevegések és röpke rímek) címmel. Margier (1855) c. eposzát Mickiewicz hatása alatt írta. K. minden munkájában szülőföldjének (Litvánia) a szeretete nyilatkozik meg s az egyszerű parasztember jogait hangoztatja. Válogatott költői művei Zbiorowe Wydanie pism Syrokomli címen 10 köt. jelentek meg (Warszawa 1872). V. ö. *Tyszyński*, K. i jego poezye. Bibl. Warsz. 1872.

Kondrić, adók. Verőcze vm. diakovári j.-ban, (1910) 289 horvát lak.; u. p. és u. t. Diakovár.

Kondrin, l. *Chondrin*.

Kondrit, l. *Meteorit*.

Kondroarzenit *(chondrarsenit*, ásv.), sárga v. vöröses áttetsző szemek, melyek a gyanta módjára széttörhetők. Bázikus mangánarzenát. Svédországban Pajsberg bányáiban a baritba behintve fordul elő.

Kondrodit *(chondrodit*, ásv.), a humitcsoportnak egyik tagja. Magnéziumfluoszilikát:

$$Mg_6Si_2O_8(F,OH)_2$$

L. még *Humit*.

Kondrúzok *(Condrusi)*, elenyészett germán törzs, amelyről Julius Caesar beszél, mint Gallia Belgica lakóiról, az eburonok szomszédságában a Maas folyó jobbpartján.

Konduitjegyzék, l. *Minősítvény*.

Kondukció *(conductio*, lat.), összehúzás-, húzódás, aztán: bérlés, bérlet.

Konduktor *(conductor*, lat.) a. m. vezető, kocsivezető, kísérő, felügyelő. A *fizikában* az elektromozó gép fővezetőjét v. gyűjtőjét jelenti, v. általában szigetelt vezetőt jelent, mely elektromosság gyűjtésére való. — A sebészetben olyan műszer, amellyel bizonyos műszereket v. kötszert mélyebben fekvő beteg területre (végbél, húgycső stb.) vezethetünk.

Kondurangó-kéreg (növ.), l. *Marsdenia*.

Konduriotisz l. *Kunduriotisz*.

Konek, 1. *Frigyes (norvalli)*, kémikus, szül. Győrött 1867 szept. 17. Kémiai tanulmányait a budapesti műegyetemen kezdte, majd a müncheni műegyetemen és tudományegyetemen folytatta, ahol filoz. doktorátust szerzett. Majd a graci tudományegyetemhez került H. Skraup tanárhoz mint tanársegéd. A budapesti tudományegyetemen 1896. az organikus kémiából magántanár; még ugyanaz évben a földmívelésügyi minisztérium hatáskörébe tartozó kémiai intézet és központi vegykisérleti állomáson kir. vegyész lett. 1908-ban az egyetemi rendkívüli tanári címet nyerte, majd kinevezték kir. főveygyésszé s mint ilyen az orsz. kémiai intézet technológiai osztályának az élére került. Nagyszámú tudományos dolgozatai főleg az alkaloid kémia és az organikus szintézis, újabban a technikai és analitikai kémia terén mozognak, úgyszintén irodalmi működése is. Értekezései magyar és német szaklapokban jelentek meg.

2. *K. Ida*, festő, szül. Budapesten 1854. Művészeti tanulmányait 1879. kezdte Telepy Károly műtermében, aztán Münchenbe s 1885. Párisba utazott. Két évi olaszországi tartózkodás után 1890. hazajött s azóta a magyar fővárosban tartózkodik, nagyobbára csöndéletképekkel keresve föl kiállításainkat.

3. *K. Sándor*, statisztikus és egyházjogász, szül. Pesten 1819 aug. 18., megh. Balatonfüreden 1882 aug. 1. Tanulmányai elvégzése után 1839-től egyideig Budán az udvari kamaránál volt fogalmazógyakornok. 1845-ben a győri kir. jogakadémián a statisztika és bányajog rendes tanára lett, 1850. a pozsonyi jogakadémiára helyezték át, 1854. pedig a pesti egyetemen lett a statisztika rendes tanára, de ideiglenesen az egyházjogot is tanította. A M. Tud. Akadémia 1858. levelező, 1867. rendes tagjává választotta. Főbb művei: *A statisztika elmélete* (Győr 1847); *Egyházjogtan kézikönyve* (Pest 1863, 9. kiad. Egyházjogtan kézikönyve. Különös tekintettel a magyar állam egyházi viszonyaira. Javította és sajtó alá rendezte *Antal* Gyula, u. o. 1903); *Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve* (u. o. 1865, 2. kiad. 1868); *A magyar korona országainak legújabb népesedési mozgalmai* (u. o. 1868); *A statisztika elmélete* (u. o. 1869); *Adalékok Magyarország nyers termékeinek ártörténetéhez a XIX. sz.-ban* (u. o. 1873); *A magyar birodalom statisztikai kézikönyve* (u. o. 1875, 2. kiad. 1878, a Fáy-féle alapból jutalmat nyert); *Újabb adatok Magyarország bűnvádi statisztikájából* (u. o. 1875); *Öt év Magyarország bűnvádi statisztikájából* (u. o. 1879); *Magyarország és egyes törvényhatóságaink népesedési mozgalma* (u. o. 1880); *Bányászatunk jelen állapota és teendőink annak sikeresebb kifejtésére* (u. o. 1882); *Magyarország és egyes törvényhatóságaink népmozgalma 1877—79* (u. o. 1882).

Koner, *Max*, német festő, szül. Berlinben 1854 júl. 17., megh. 1900 júl. 7. A berlini műv. akadémián tanult. Mint arcképfestő kivált II. Vilmos német császár több népszerűvé vált képmásával, továbbá német előkelőségek, tudósok és művészek arcképeivel tette ismertté nevét.

Konesszi (növ.), l. *Holarrhena*.

Konewka, *Paul*, német grafikus, szül. Greifswaldban 1840 ápr. 5., megh. Berlinben 1870 máj.

13. Drake szobrász és Steffeck festő tanítványa, népszerűségét fekete árnyékképeinek köszönhette. A legelterjedtebbek: Blätter zu Goethes Faust (Berlin 1866); Sommernachtstraum (Heidelberg 1868, ezek díszítik a Szent Iván-éji álom magyar díszkiadását is); Der schwarze Peter (Stuttgart 1869); Schattenbilder (u. o. 1871); Falstaff und seine Gesellen (Strassburg 1872); Lose Blätter (2. kiad., Berlin 1875); Album (u. o. 1872—77).

Konfederáció *(confoederatio,* lat.) a. m. *államszövetség,* l. *Állam.*

Konfederált Államok, az Amerikai Egyesült-Államoktól 1861. elszakadt déli államok, melyek e név alatt *(Confederate States of America)* külön államszövetséggé egyesültek. E különválás okozta az 1861—65-ig tartó polgárháborút, melyben az északi államok győztek s az Unió egysége helyreállott. A K.-hoz tartoztak: Dél-Karolina, Misszisszippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana, Texas, Virginia, Arkansas, Tennessee és Észak-Karolina. A K. fővárosa *Richmond* volt Virginiában, elnöke pedig *Davis Jefferson.* L. az *Északamerikai Egyesült-Államok történetét.*

Konfederatka, alul prémmel szegett, négyszögű tetővel s gyakorta bojttal bíró süvegük a lengyeleknek, állítólag az 1768-beli konfederáció tagjainak ismertetőjelük volt.

Konfekció (lat.) a. m. készítés. *K.-s üzlet* (úri, női K.). amely használatra kész öltönydarabokat árul. *A papirárú-üzletben* a K. mindenféle használatra kész papirtárgyakra értődik (doboz, lámpaernyő, szalvéta stb.)

Konfekciós szövet, silányabb minőségű könnyyű szövet, amelyet raktári ruhákhoz, férfi, női gyermeköltönyök- s felöltőkhöz használnak.

Konfekt a. m. cukrászárú. L. *Confiserie, Confiture, Confetti.*

Konferálás (lat.) a. m. értekezlet, tanácskozás, l. még *Conférence.*

Konferencia (lat.) a. m. tanácskozás, értekezlet; diplomáciai nyelven a K.-t, ha a tanácskozás tárgya fölött való határozatra is kiterjed, kongreszszusnak (l. o.) nevezik.

Konferencia-miniszter a. m. tárca nélküli miniszter (l. o.).

Konfesszió (lat.), l. *Confessio.*

Konfesszionalizmus (lat.) a. m. felekezetiesség; ragaszkodás ahhoz, ami valamely felekezetnek sajátossága más felekezettel szemben.

Konfidencia *(confidentia,* lat.) a. m. bizalom. Az egyházjogban K. v. Simonia confidentialis, l. *Simonia.*

Konfiéh, különleges selyemszövet, melyet az arab nők főleg arcfátyolnak használnak.

Konfiguráció (lat. *configuratio)* a. m. alak, alakzat; a csillagászatban l. *Aszpekták.*

Konfigurativ energia, ritkán alkalmazott elnevezés a helyzeti vagy potenciális energia számára.

Konfináció, l. *Belebbezés.*

Konfirmáció (lat. *confirmatio),* jogügyletnek hatósági megerősítése. A kat. egyházjogban a választott v. kinevezett püspökök megerősítésének joga. K. továbbá a kat. egyházban a bérmálás és a ref. egyházban az úrvacsoráját megelőző tanítás. — K. a retorikában a. m. bizonyítás.

Konfirmativ (lat.) a. m. megerősítő.

Konfiskáció (lat. *confiscatio)* a. m. elkobzás (l. o.).

Konflagráció (lat. *conflagratio)* a. m. elégés, elhamvadás.

Konfliktus (lat.) a. m. összeütközés, összetűzés, viszálykodás.

Konflis, l. *Bérkocsiipar és díjszabás.*

Konfokális (lat.) a. m. közös gyujtópontokkal biró.

Konform (lat.), megegyező; *konformitás,* egybehangzóság.

Konformisták, l. *Conformers.*

Konform leképezés, l. *Izogonális rokonság.*

Konföderáció (lat. *confoederatio)* a. m. államszövetség, l. *Állam.*

Konfraternitás (lat. *confraternitas)* a. m. testvérségi szerződés, a középkorban szokásos örökösödési szerződés, amely szerint két főnemesi család v. annak két ága a család v. az ág kihalása esetére egymásnak kölcsönös öröklési jogot biztosított. Hasonló célt szolgált régi jogunkban a Werbőczy Hármaskönyvében szabályozott fraternális adopció, fivérré fogadás. L. még *Egyháztársulatok.*

Konfrontálás (lat. *confrontatio),* l. *Szembesítés.*

Konfuceu, híres kinai bölcs és vallásalapító, szül. K. e. 551. Lu fejedelemségben, a mai Santungban. Apja katonatiszt volt. K.-t csecsemőkorában Ming v. Ju-ming néven nevezték. Husz éves korában kapta a *Ce* nevet. A történelem *Kong-ce* v. *Kong-fu-ce* néven nevezi. *Kong* volt a családneve, *fu-ce* pedig annyi mint mester, bölcs. A *Konfucius* (Confucius) név a Kong-fu-ce névnek a jezsuiták által latinosított alakja. Ifjúkoráról nem sokat tudunk. 22 éves korában lépett fel mint nyilvános tanító. A hagyomány szerint már gyermekkorában foglalkozott a kinaiak egész életében olyan nagy szerepet játszó rituálékkal. Ez életére s tanulmányaira is rányomta a maga bélyegét. 517-ben Meng-Hi, a Lu fejedelemség egyik legelőkelőbb embere halálos ágyán fiainak nevelését K.-ra bízta. Ez időben Loh-Yi volt a birodalom fővárosa. K. elzarándokolt ide, ahol a hagyomány szerint Lao-cevel, Kina másik nagy bölcsével ismerkedett meg. Ugyanitt a császári archivumot is megtekintette. Mivel Lu fejedelemségben nem élhetett nyugodtan, hazájában ide-oda járt-kelt s tanított. Ting fejedelem azután a nyilvános munkák, majd az igazságügy miniszterévé tette. Ci fejedelem alatt ellenségeinek cselszövényei folytán állásából elmozdították s ekkor újra kezébe vette a vándorbotot. Mint Sokrates a görögök között, úgy járt-kelt K. a mennyei birodalom lakói között államról-államra, körülvéve tanítványainak csapatától, mígnem 483. mint 68 éves aggastyán tért vissza hazájába, hol 478. meghalt. Élete ez utolsó szakában írta a Su-king előszavát, a Ch'un-c'ut s véglegesen megállapította a Su-king és Si-king szövegét. Méltóságos megjelenésével, bölcs tanításaival az ú. n. *kiün-ce* (tökéletes ember) mintaképe lett. A kinaiak vallása az ősök és a természet tiszteletéből áll. Amannak alapja a *hiao* v. gyermeki kegyelet. A család a hiao tanításain nyugszik, az

állam a loyalitás elvén. E tanok ősrégiek, ezeket K. csak reformálta. Szorosabb értelemben véve K. nem is volt igazi vallásalapító, hanem a kormányzati bölcsesség és praktikus etika rendszerbefoglalója. Tanítása szerint az ember legfőbb kötelessége az önismeret; aki magát képes kormányozni, az méltó arra is, hogy embertársait vezesse; aki önmagát nem ismeri, nem méltó mások vezetésére; aki kötelességét megteszi, az itt e földön elnyeri a boldogságot. Túlvilági életben nem hitt, nem is szeretett róla beszélni. «Minek törődjünk a másvilággal, mikor a földi életet sem ismerjük eléggé,» — szokta mondogatni. A világ ura az ég, *tien* v. *hoang-di*, felséges úr, aki a legfőbb jóság, mindent lát, hall s az emberektől erkölcsös életet követel; megbünteti azt, aki letér a jó útjáról. Ha az uralkodó kormányzásával nincs megelégedve, akkor természeti csapásokkal adja a népnek tudtára elégedetlenségét. E tanok még életében is népszerüvé tették, halála után pedig hercegi rangra emelték s tiszteletére több templomot emeltek. A mennyei birodalom lakóinak legfőbb szentje ma is és szelleme most is uralkodik Kinában. V. ö. *Grube*, Religion und Kultus der Chinesen (Leipzig, Verlag von R. Haupt, 1910).

Konfundál (lat.) a. m. összezavar.

Konfúzió (lat. *confusio*) a. m. zavar; a jogtudományban *a)* a jognak és a kötelemnek egy személyben egyesülése, pl. midőn a hitelező adósának vagy megfordítva, az adós hitelezőjének örökösévé lesz; *b)* az egyesítés (communio) által való tulajdonszerzésnek egy neme összevegyités által. L. *Egyesítés*, *Egyesülés*.

Konfúzus (lat.) a. m. összekuszált, zavart, zavaros fejű.

Kong (*Pong*), az ugyanily nevű vidéknek fővárosa a francia protektorátus alatt álló Elefántcsont-partnak (Côte d'Ivoire) belsejében, kb. 15,000 lak., pamutszövéssel, festéssel és lótenyésztéssel. K., amelyet európai ember, Binger francia kapitány, 1888. látogatott meg először, a Ny.-i Szudán egyik legjelentősebb kereskedő városa.

Kong hegységnek nevezték azt a képzelt hegységet Észak-Afrika DNy.-i szögletében, amelyből a Niger és a Szenegal meg a Gambia folyók, tov. a guineai partok folyói erednek. Különösen Binger francia utazó tanulmányai mutatták ki, hogy ilyen hegység nincs, hanem azon a helyen magas, de óriási kiterjedésű, egyhangú plató terül el s ez lépcsősen lejt le D.-re a Guineai-öböl felé, Ny.-ra Szenegambia partvidékére, É.-on pedig beleolvad a Szahara-platóba.

Kong, kinai herceg, másként *Kung* (l. o.)

Kongedybet, l. *Drogden*.

Kongeláció (lat. *congelatio*) a. m. el- v. megfagyás, l. *Fagyás*.

Kongelf, l. *Kungelf*.

Kongesztió (lat. *congestio*) a. m. vértódulás, aktiv, verőeres vérbőség, l. *Vérbőség*.

Konglomerát (lat. *conglomeratum*), gömbölyüre lekoptatott kőzettörmelékből (görgetegekből) összeragadt kőzet (l. az *Ásvány* cikk színes képmellékletén); vele ellentétben a breccsia éles, nem koptatott darabokból áll, a kettő között mindenféle átmenet létezik. A törmelékdarabok nagysága változó: több méternyi-mogyorónyi (*pszefit*-szövet), v. kisebb szemű, mint a grauwacke, arkóza, homokkő (*pszammit*-szövet), v. finomszemű, mint a futóhomok és agyag (*pelit*-szövet). A törmelékanyag v. csak egy kőzetből származik, pl. gránit-, bazalt-, mészkőtől (monogén K.) v. különféle kőzetektől ered (poligén K.). A kötőanyag (cement) sokféle lehet: finomabb törmelék, kovasavas, szénsavas mész, agyag, márga, vasoxid; legutóbbi esetben a K. vörös szinű, pl. a vörösfekű (Rotliegendes) K.-jai. A K. majd rétegzetlen, majd elég jól rétegzett, majd pedig konglomerát-, homok-, agyag- stb. rétegek váltakoznak egymással. Igen érdekesek azok a K.-ok, amelyekben különös alakú görgetek-darabok fordulnak elő; vannak olyan görgeteg-darabok, amelyek *facettás* felületűek (Vogezok, Schwarzwald), amelyek belül *üresek* (Loretto a Lajtahegységben), amelyek a felületükön különös benyomatokat viselnek (*Nagelfluh* az Alpokban). Általában kevés kövületet, főképen kövült fákat tartalmaznak. Sok K. van a kőszénformációban és a vörösfeküben (Rotliegendes), a harmadkorban (Nagelfluh), a diluviumban és a jelenlegi kavics- stb. hordalékokban. Eredetüket tekintve, mindig a vizből, folyókban, tengerek partjain ülepedtek le. L. még *Nagelfluh* és *Puddingkő*.

Konglutin (*conglutin*), globulinszerű növényi fehérje.

Konglutináció (*conglutinatio*, lat.) a. m. összeragadás, összeragasztás. A kőzettanban *konglutinát* a. m. konglomerát (l. o.).

Kongo (*Congo*). 1. *K.* (v. *Zaïre*), Afrika legnagyobb folyója. 4200 km. hosszú, 3.690,000 km² vízterületű, amely az Amazonaszé után a második nagyságra nézve. A Nyassza és a Tanganyika tavak közt ered 1590 m. magasan, keresztül folyik a Bangveolo-tavon (1170 m.) s azután Luapula néven folyik tovább és kb. 300 km.-nyi folyás után a Moero- v. Meru-tóba jut (880 m.) s azután Ankolonál egyesül a Lualabával, később pedig a Lukugával és Luamával s itt már 1000 m. szélességre is megnő. Elfolyik a manyemák földjén Nyangve helység mellett Lualaba néven és sok, legnagyobbrészt őserdőkből jövő, még bejáratlan vízvidékű folyót vesz föl, mint az Elila (Lira), Lova, Ulindi, Liko vagy Munduku és a Lindit. Nyangven alul már kataraktái vannak, amelyek gátolják a hajózást, míg a Stanley-vízesések azt teljesen meg is akadályozzák. Elhagyva a vízeséseket, hatalmas körívet ír le, az Aruvimi és a Kasszai torkolata közt sűrű őserdőkben és mocsaras vidéken folyik végig s itt ömlenek bele a legnagyobb mellékfolyói is, mint az *Aruvimi* (l. o.), Ruvi (200 km.-nyire hajózható), a Mongalla (325 km.-en), a Mobangi (l. *Uelle*), a Szanga (750 km.-nyire), Likuala (300 km.-nyire), Alima (l. o.) és a Lefini (150 km.-nyire), balról pedig a Lomami v. Boloko (800 km.-nyire), Lulengo (960 km.-nyire hajózható), Ikelemba, Ruki és a *Kasszai* (l. o.) v. Kva. Ennek fölvétele után kezd a medre összeszorulni 3, sőt 2 km.-nyire a hegyek miatt, utoljára kiszélesedik Stanley-Pool néven, de ismét hegyek közé jut és 275 km. hosszúságban 32 nagyobb zuhatagja van, ezek az ú. n. Livingstone-féle vízesések. Ebben az útjában 255 m.-t esik,

medre pedig összeszorul a Jellala-zuhatagnál egész 225 m.-nyire. Vivinél érnek véget a vízesések és Banana-Shark Point közt 11 km. szélességben ömlik az Atlanti-óceánba, árvízkor másodpercenként 50,000 m³ vizet vivén magával. A tengerbe 22 km. távolságra még érezhető az édesvize s 450 km.-nyire vizének barnásszíne látható. Hordaléka évente 350 millió m³. Nagyobb hajók Bomától Matadi-ig járhatnak föl rajta, gőzösök a Stanley-Pooltól a Stanley-vízesésekig (1600 km.). Mellékfolyóival együtt 11,500 km. hajózható utat nyit. A szabályos egyenlítői esőzések miatt évente szabályosan kétszer árad és apad, torkolatánál májusban és decemberben a legmagasabb, márc.-ban és aug.-ban a legalacsonyabb.

Irodalom. Stanley, The Congo; u. a. A legsötétebb Afrikában; Bibliographie du Congo 1880—95, Bruxelles 1896; Firket, Bourguignon stb., Le régime des eaux du Congo, u. o. 1898; Singer. Das K.-Quellengebiet, Peter. Mitt. 1899; Bentley, Pioneering on the Congo, London 1900: Hilton-Simpson, Land and People of the Kasai, London 1911; Torday, Camp and Tramp in African Wilds, London 1913. Térképek: Wauters, Carte de la région des chutes entre Matadi et le Stanley-Pool (1:600,000), a Mouvement géographiqueben 1888; u. a., Karte des Kongostaates (1: 2.000,000) 1898; Droogman, Carte du Bas-Congo (1: 500,000, Bruxelles 1899 és 1:100,000, 15 lapon u. o. 1901).

2. *K.-ország,* Angola nevű portugál gyarmat területén fekvő négerország az alsó Kongótól D.-re fekvő fensíkon. Jelenleg főhelyének, Saõ Salvadornak vagyis Ambasszinak környékére szorítkozik, amely városban mintegy 700 ember lakik. A lakosok a Kabinda törzshöz tartozó musikongok. Jelenleg a K. néger királya mint a portugál kormány hűbérese kormányozza az országát.

3. *Belga-K.*, l. *Kongo-állam.*

4. *Francia-K. (Congo-Français),* francia Közép-Afrika (Afrique Équatoriale Française) egy tartománya. L. *Francia Közép-Afrika.*

Kongó, másként *libertás,* II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt veretett rézpénz. 1704-ben a vármegyék kétmillió forint értékű rézpénz veretésére hatalmazták föl a fejedelmet, ki nem a maga címerével, hanem Magyarország és védasszonya képével verette a K.-t, melynek «PRO LIBERTATE» (a szabadságért) feliratot adott. Erről nevezték a K. t *libertásnak* is. Ennek két fajtája volt: tíz és húsz polturás. A tíz polturásból nyolc, a húsz polturásból négy tett egy tallért. Ez tulajdonképen nem volt pénz, hanem csak pénzjegy. Mindamellett eleintén mindenki szívesen fogadta, mert teljes értékére nézve a magyar kincstári javakon kívül Rákóczi és Bercsényi óriási dominiumait is biztos fedezetnek tartották. E pénzjegy kibocsátása következtében a fejedelem a hadsereget pontosan fizethette és a készletben levő arany- és ezüstpénzt megtakaríthatta külföldi fegyverek és mundér beszerzésére. Később azonban hamis pénzverők tömérdek K.-val árasztották el az országot. 1710-ben már körülbelül 11 millió K. volt forgalomban, úgy hogy mondhatni végkép elértéktelenedett. Ez nagy baj volt a szabadságharc ügyére, de szorosan pénzügyi szempontból távolról sem jelentett az országra nézve akkora válságot, mint éppen száz esztendő mulva az osztrák devalváció.

Kongo-akta, l. *Kongo-értekezlet* és *Rabszolgaság.*

Kongo-állam (*Belga-Kongo, Congo Belge),* Afrika szívében, az Egyenlítőtől É.-ra és D.-re majdnem egyenlő távolságban terül el; első ízben II. Lipót belga király megbízásából Stanley kutatta át s a benszülött törzsekkel kötött előnyös szerződések által ő juttatta II. Lipót birtokába. Az európai hatalmakkal 1882., 1884., 1885., 1891. kötött szerződések II. Lipót tulajdonjogát elismerték s egyúttal birtokának határait is pontosan megállapították. Határai Ny.-on a Banana és Loango közötti partvidéken kezdődnek s Leopoldvilletől kezdve É.-ra a Kongó, Ubangi és Uelle mentén, K.-re a Nilus forrásvidéke felé húzódnak s Keleten a Nagy-tavak mentén kb. a 11—12°-ig a Zambezi és Kongo-folyók vízválasztójáig terjednek, s ezek egyúttal a D.-i határvonalát is megállapítják. Az egész gyarmat tehát a Kongo-folyó vízkörnyékéhez (Ubangi, Uelle, Aruvimi, Szankuru, Lualaba, Kaszai Kuangó) tartozik s területe 2.252,780 km². II. Lipót halála előtt a K.-ra való minden igényéről Belgium javára lemondott s így az addig semleges terület (État Indépendant du C.) a belga korona-gyarmatok közé került. Az 1908 okt. 18. történt annexiót az európai államok Nagybritannia kivételével elismerték.

Felszíne és vizei. A K. nagy része halmos lapály, amelynek legmélyebb részében a Kongo folyik. A Kongo medrétől a föld minden irányban emelkedik; legmagasabbra a DK.-i részében. A belső-afrikai felföld Ny.-i szegélyhegysége a K.-on is átvonul ÉD.-i irányban. A csaknem Viviig nyúló parti lapályból mint meglehetősen meredek, átlag 700 m. magas gránit- és gnájszfal emelkedik ki e hegység a maga lapos kúpjaival és szűk völgyeivel, hegyszurdokaival. A rohanó patakok a hegységből lehordott törmelékkel a parti lapályt megrakják és ott létrehozzák a kevésbbé termékeny laterit talajt. A K. belsejét azonban nagyrészt igen termékeny föld és mocsarak takarják. A folyóvizek (Ubangi, Uelle, Lualaba, Aruvimi, Szankuru, Kaszai, Kuangó stb.) mind a Kongóba torkollnak. A határon elterülő Bangveolo, Moero, Tanganyika és Albert Edvard-tavon kívül a nagyobbak a Mantumba, a II. Lipót, Upemba, Kasszale stb. tavak.

Éghajlat és termékek. A K. éghajlata trópusis a hirtelen fellépő hőmérsékváltozások (12—30 C°), valamint az esős időszakban nyomasztó nedvesség európai emberre az itt tartózkodást egészségtelenné, sőt majdnem lehetetlenné teszik. A parti és hegyesvidék kevésbbé termékeny, a fensík növényzete azonban dús. Sok helyen embermagasságú érdes fű lep el minden teret, másutt járhatatlan őserdők (a Kongo felső hajlásán és a Szankuru között) vannak. A kiirtott őserdők helyén bőven terem maniok, köles, banána, ananász, cukornád, dohány, jamgyökér stb. A Kasszai, Szankuru és felső Lomami között a földmívelés szintén jól fizet; az erdőkben pedig a kaucsuk-liána sűrűn található. Rézércek a Katanga körüli füves vidéken vannak Az európai gabonafélékkel és gyümölcsökkel tett kísérletek sehol sem mutatnak kiváló eredményt. Az állatok a parti lapályon, miként a földtermékek, gyérek. Az ország belsejében ellenben bivaly- és antilóp-csordákkal gyakran

található. az elefántok száma azonban itt is apad; egyedül a vizilovak élnek mindenfelé nagy mennyiségben. Házi állatok a kecskék és tyúkok; a lovak, ökrök, szamarak rövid idő alatt elpusztulnak. A *lakosok* különböző néger törzsekhez tartoznak (l. *Kongo-négerek*) és számuk Sir H. Johnston becslése szerint kb. 15¹/₂ millióra tehető. Az európaiak száma (1911) 4003, akik közül 2432 belga, 311 angol, 197 portugál, 188 svéd, a többi más európai államhoz alattvaló. A benszülött négerek legnagyobb része bálványimádó. A 138 misszó-állomáson 350 kat. és 221 prot. hittérítő működik s így a keresztények száma a kultúra terjedésével előbb-utóbb emelkedni fog. A K. pénzügyi viszonyai ez idő szerint nagyon rendezetlenek. Az 1913. évi költségvetés szerint 40 millió frank bevétellel szemben a gyarmati kiadások 65·9 millió frankra rúgtak s a függő kölcsönök, illetve adósságok összege meghaladta a 278 millió frankot.

Kereskedelem. A K. két legfontosabb kikötője: Banána és Boma a világkereskedelemben jelentős szerepet játszik s belga, angol és német hajójáratok rendszeresen felkeresik. A kivitel főbb cikkei: kaucsuk, elefántcsont, kókuszdió, pálmaolaj, kopál, kakaó, kávé, arany, réz; míg a bevitelben: hadi felszerelések, gépek, hajók, vas, acél, réz, bor, szesz, gyapot és pamutszövetek a legfontosabbak. Az 1911. évi összes forgalma a bevitelnél 2.334,602 £, a kivitelnél 3.158,215 font sterlingre rúgott.

Közlekedés. A K. gazdasági fejlődését nagyon megkönnyítik a vasutak, melyek Banánától kezdve többfelé elágaznak az ország szívébe s a transzkontinentális afrikai vasút mintegy 900 km. hosszuságban szeli át az országot. A hajózásra alkalmas folyók hajózható területe mintegy 10,000 km. Legnagyobb hajózható folyója a Kongo, mely torkolatától fölfelé csak 161 km.-nyi hosszban hajózható *Matadiig*. Innét vízeséseinek megkerülésére 400 km. vasutat építettek Léopoldvilleig. Innét Stanleyvilleig kb. 1600 km. hosszuságban újra hajózható. A belső forgalmat a vasutakon és hajókon kívül 39 posta-, 17 távíró- és 6 telefonállomás látja el s a K. tagja az «Union Postale Universelle»-nek is.

Törvényhozás, igazságszolgáltatás, közigazgatás. Az annexiót szentesítő 1908. évi törvény a K. semlegességét megszüntette s ettől kezdve a gyarmat ügyeit a gyarmatügyi miniszter intézi a 14 tagból álló gyarmatügyi tanáccsal együtt, melynek tagjai közül évenkint 8-at a király nevez ki, 3-at a felsőház, 3-at pedig az alsóház választ. A királyt a gyarmatokban a főkormányzó képviseli, aki nemcsak a közigazgatás, de a bíróság feje is egyszersmind. A gyarmatügyi tanács által javaslatba hozott költségvetést a két ház felülbírálja. A kormányzóság legfőbb feladata volt a tulajdonjognak megállapítása s 1912 júl. 1-től kezdve a gazdátlanul heverő birtokokat az állam lefoglalta s magánosoknak árúba bocsátotta; az így befolyt összeget csupán mesterséges talajjavításra és közhasznú célokra szabad fordítani.

Közigazgatási tekintetben a K. 22 kerületre oszlik: Felsőkongo, Középkongo, Koango, II. Lipót földje, Egyenlítői vidék, Lulonga, Bangala, Ubangi, Felső-Uele, Ituri, Stanleyville, Aruvimi, Lowa, Kivu, Maniema, Szankuru, Kaszai, Lomámi, Tanganyika, Moero, Lulma és Alsó-Luapula. A kormányzóság székhelye Boma; az alkormányzó a katangai Elisabethville-ben székel.

Igazságügyi tekintetben 7 alsó, 12 közép és 2 felsőfolyamodású bíróság székel a K.-ban. A közigazgatási kihágásokban 77 kerületi bíróság ítélkezik.

Címerét l. a *Címerek* cikk *II. színes képmellékletén.*

Története. A K. illetve *gyarmat* megalapítása II. Lipót belga király nevéhez fűződik. Az üzleti vállalkozásokra hajló uralkodó ugyanis már 1876. nemzetközi társaságot alapított a Kongo vidékének gazdasági kizsákmányolására. Nagy szolgálatot tett ennek a vállalkozásnak *Stanley* (l. o.), ki 1881—83-ig a király megbízásából a Kongo-folyó mentén sok állomást alapított (Léopoldville, Coquilhatville, Stanleyville stb.). A társaság *(Association Internationale du Congo)* most már arra törekedett, hogy a belga király védnöksége alatt itt független államot alapítson. A szomszédos francia és portugál gyarmatok kormányzói azonban sok akadályt gördítettek ez alapítás elé. Az ügy a berlini *Kongo-kongresszuson* (1884 nov. 15.–1885 febr. 26.) dőlt el, hol az egybegyült hatalmak képviselői beleegyeztek az új *K.* létesítésébe a belga király fenhatósága alatt *(État Indépendant du Congo)*. Ugyanekkor megállapították nagyjából az új állam határait, melynek a franciák és portugálok 37 km. partvonalat juttattak. Az új állam alapításához fűzött remények azonban csak lassan váltak valóra. A Kongo és mellékfolyóinak hajózhatatlansága, a gyarmatosítás lassú menete és az arab rabszolgakereskedőkkel kitört harcok sok akadályt gördítettek a fejlődés elé. Mindamellett a K. területileg gyarapodott a rézben gazdag *Katanga*-vidék bekebelezésével (1891), a Felső-Nilus mellett pedig *Lado*-tartományt vette bérbe a K. az angoloktól (1894). Ily előzmények után II. Lipót a K. felett gyakorolt felségjogait halála esetén Belgiumra akarta ruházni már csak azért is, mert ez tekintélyes összegeket hitelezett a K.-nak. Ebbeli szándékát az 1890. és 1901-iki K.-aktákban körülményesen megállapította s most Belgiumnak kellett határoznia az átvétel ügyében. E közben az angol kormány panaszt emelt a K. tisztviselői ellen, hogy a benszülöttekkel embertelenül bánnak (1903 aug.), mire egy független bizottság 1904—1905-ig a főbb panaszokat orvosolta s megszüntette a benszülöttektől követelt kényszermunkákat és szállításokat (kaucsuk). A K.-nak Belgium részére való átadása elé az angolok gördítettek akadályokat, amennyiben visszakövetelték az 1894. bérbeadott Lado-tartományt, de II. Lipót erre nem volt hajlandó, sőt Ladoban erősségeket emeltetett az angolok ellen. A belga parlamentben csak a szociálisták tiltakoztak a K. átvétele ellen, de a kormány végre keresztülvitte azt. Minthogy az 1907 nov. 29. kelt szerződésben II. Lipót rendkívül sok anyagi előnyt (évi járadékot a kir. család tagjainak, az évi kaucsuktermést, a Majumba-vidéki rézbányákat stb.) követelt magának, az új átvételi szer-

ződés 1908 febr. megváltoztatott formában került a belga parlament elé, mely aztán nov. 15. végleg elfogadta a K. átvételét. Ettől kezdve megszüntek II. Lipót felségjogai s a K.-ból *Belga-Kongo-gyarmat* lett. Az új helyzetet először Németország ismerte el, de Anglia, különösen II. Lipót halála (1909 dec.) után, ellenséges magatartást tanusított Belgiummal szemben. A benszülöttek sorsának javításán s a szabad kereskedelmen kívül Lado visszaadását követelte. A belga kormány az ellentétek enyhítésére leszállította a benszülöttek és bevándorlók adóját, eltörölte az idegen kereskedő vállalatokra kivetett illetéket. Ezzel kapcsolatban behozta az aranyvalutát s a Kongo-gyarmat részére 1, 2, 5, 10 és 20 centime-os pénzeket veretett. A benszülöttek szabadon kereskedhetnek a gyarmat terményeivel, a kényszerű szállítások megszünnek. A Kongo-gyarmat több alkormányzóságra oszlik fel, élén egy főkormányzóval. Belgium azonban egyelőre még csak a hátrányait érzi az új gyarmat megszerzésének, mert a reáfordított kiadások jóval felülmulják a belőle várt hasznot.

Irodalom. Blanchard, Formation et constitution de l'État Indépendant, Paris 1899; Morel, King Leopold's Rule in Africa, London 1904; Wack, The history of the Congo Free State, New York 1905; Bulletin officiel du Congo-Belge, 1912; Renseignements de l'Office Colonial, Bruxelles 1913; M. G. F. Alexis, Notre Colonie en 1910; F. Goffart, G. Morissen, Le Congo, Géographie physique, politique et économique, Bruxelles 1908; J. Harris, Down in Darkest Africa, London 1912; Előadások az 1912. évi anversi szünidei közgazdasági tanfolyamon. Kereskedelmi szakoktatás 1913. évf. 1—8. sz.

Kongo-állami rendjel, l. *Oroszlánrendek.*

Kongo-értekezlet, Bismarck kezdeményezésére Berlinben 1884 nov. 15.-től 1885 febr. 26.-ig tartották Németország, Franciaország, Ausztria-Magyarország, Belgium, Dánia, Spanyolország, Anglia, Olaszország, Németalföld, Portugália, Oroszország, Svédország és Norvégia, Törökország s az Északamerikai Egyesült-Államok képviselőinek közbenjöttével. Célja a Kongo medencéjében, torkolataiban és határos vidékein s a Niger-folyamon a kereskedés és hajózás szabadságának biztosítása, ezeknek a területeknek semlegesítése; a benszülöttek, a hittérítők és utazók s a vallásszabadság, továbbá a rabszolgakereskedés megszüntetése érdekében teendő intézkedések. Az értekezlet megállapodásait 1885 febr. 26. kelt főokmányba (berlini főakta) foglalta össze, mely hazánkban az 1886. XIV. t.-c.-kel az ország törvényei közé becikkelyeztetett.

Kongo-festékek, l. *Benzidin-festékek.*

Kongói nyelv, a *bántu* nyelvcsaládnak (lásd *Afrikai nyelvek*) Ny.-i ágához tartozik.

Kongókő, l. *Fonolit.*

Kongo-négerek (l. az *Afrika* cikk *színes képmellékletén).* Ez a közkeletü kifejezés szigoruan véve hamis, mert a Kongo (l. o.) vidékének mai lakói éppen a világosbőrű niam-niamok és mangbattuk, illetőleg bántuk, akik Kongo határain túl is laknak. Egyes bántu törzsek, varenga, batok, balongo stb. még kannibálok, ellenben a baluba, okka, lunda stb. földmívesek, sőt iparosok is. Újabban Katanga területén a megnyilt rézbányákban is dolgoznak. Bármenynyire is foglalkoztatta a K. ügye a közvéleményt a belgák zsarolásai miatt az 1885.-i Kongo-konferencia, Kongo Reform Association stb. mozgalmak révén, magának az óriás területnek belső életéről nem sokat tudunk. Az Annales du Musée du Congo hivatalos, pompás kiadványainak adatai nem egyeznek az angol leírásokkal. V. ö. *Stengel,* Der Kongo (München 1903); *Fox Bourne,* Civilisation im Congoland; *Wauters,* Bibliographie du Congo (Bruxelles 1895).

Kongo-ország, l. *Kongo,* 2.

Kongótégla *(klinker, vasastégla)).* Könnyen olvadó téglaagyagból készül, melyet annyira égetnek, hogy kagylós törésű, likacstalan téglát nyerjenek. A K. gyártására meszes v. vasas agyagot alkalmaznak. Az elsőből zöldessárga, a másodikból pedig barnásfekete K.-t nyernek. A szárított téglákat magasabb hőfoknál égetik, mint a közönséges téglát, még pedig annyira, hogy az agyag a tűzben már megpuhul s összezsugorodik, de a tégla alakját még megtartja. Ezt csak úgy érhetik el, hogy a hőmérséket igen lassan fokozzák. A K. égetése rendszerint 10—14 napig eltart. *A keramit* név alatt ismeretes burkolótéglák, melyeket a Kőszénbánya- és téglagyártársulat rákosi gyárában és a Magyar keramiai gyár részvénytársaság kőbányai gyárában gyártanak, anyagra nézve meszes agyagból készített K. A keramitot a szitált meszes agyagból hidraulikus sajtókon szárazon préselik. A préselt téglákat, melyeket a körkemencékben égetnek, egyenkint homokkal behintett tűzálló agyaglemezekre fektetik. Ilyképen azt érhetik el, hogy a különben a tűzben egészen megpuhuló téglák el nem görbülhetnek és szabályos alakjukat megtartják. *Bazalttégla* név alatt a morvaországi schattaui gyár a keramithoz hasonló árút hoz a kereskedelembe. A K.-t és a keramitot víz- és útépítéshez alkalmazzák és mint útburkoló anyagnak nagy jövője van, különösen a kőhiányban szenvedő alföldünkön.

Kongregáció *(congregatio,* a lat. *grex* a. m. nyáj szóból), általában gyülés, egyesülés, testvérület. 1. Az egyházjogban különösen: *a) Congregationes religiosae,* szerzetbeli testvérületek, melyeknek tagjai örökös, de nem ünnepélyes, hanem csak egyszerű fogadalom által a szerzethez kötvék, ellentétben a szerzetesrendekkel (ordines religiosi), amelyeknek tagjai örökös és ünnepélyes fogadalmat tesznek. A két fogadalom között a lényeges különbség az, hogy az egyszerű fogadalom csak egyoldalú, azaz csak a fogadót köti a szerzethez, de nem a szerzetet a fogadóhoz, míg az ünnepélyes fogadalom kétoldalú, tehát sem a fogadó, sem a szerzet részéről fel nem bontható; *b)* a pápa által bizonyos egyházi ügyek intézésére bíbornokokból, prelátusokból s kúriai tisztviselőkből alakított választmányok, melyek rendesen egy bíbornok főnök (praefectus) elnöksége alatt állanak. Ily választmányok eleinte a különböző ügyek intézése végett ad hoc alakíttattak. Később ezekből meghatározott ügykörrel felruházott állandó bizottmányok fejlődtek ki. V. Sixtus 15 K.-t létesített. X. Pius a római kúria reformja tárgyában 1908 jún. 29. kiadott Sapienti consilio c. konstituciójával a K.-kat újraszervezte s hatáskörüket részint módosította, részint pontosabban körülíratta. A konstitució, mely 1908 nov. 3. lépett

hatályba, a K.-kat s azok hatáskörét a következőleg állapította meg: 1. *Congregatio Sancti Officii* (előbb *Inquisitionis*), a hitet s erkölcsöt érintő minden ügyben, eretnekség, polygamia, búcsúk stb. tekintetében hivatott eljárni. 2. *Congregatio consistorialis*, a konzisztóriumban tárgyalandó ügyek előkészítésére. 3. *Congregatio de disciplina Sacramentorum*, a szakramentumok tekintetében (ideértve a házasság ügyét is) való törvényhozás végett. 4. *Congregatio concilii*, a klerus és a világiak egyházfegyelmi ügyeiben való eljárásra. 5. *Congregatio religiosorum sodalium praeposita*, a szerzetesrendek ügyeinek kezelésére. 6. *Congregatio de propaganda fide*, a hitterítési vidékeken az egyházi hatóság gyakorlására, de Anglia, Irország, Skócia, Hollandia, Kanada s az Északamerikai Egyesült-Államok többé nem tartoznak a misszioi területhez, illetve a Congregatio de propaganda fide hatósága alá. 7. *Congregatio indicis (librorum prohibitorum)*, feladata a hitet s közerkölcsiséget sértő könyvek eltiltása s a tiltott könyvek lajstromának elkészítése, illetve kiegészítése. 8. *Congregatio sacrorum rituum*. X. Pius 1914. *Quanta semper* motu propriojával két osztályra osztotta. Az 1.-höz tartoznak a boldoggá és szenttéavatások, a 2.-hoz a liturgia és a szentek ereklyéi, valamint az ezekkel összefüggő ügyek. 9. *Congregatio caeremonialis*. 10. *Congregatio pro negotiis ecclesiasticis extraordinariis*. 11. *Congregatio studiorum*. 12. *Congregatio reverendae fabricae S. Petri*. Az egyes K.-k különböző időkben keletkeztek. V. ö. *Udvardy* László, Az új római Kúria (1913).

2. *K.*, l. *Mária-kongregáció*.

3. *K.* volt hajdan nálunk a megyegyűlés neve.

Kongregacionalisták, l. *Independensek*.

Kongreganista a. m. valamely kongregáció tagja. L. *Kongregáció* és *Mária-kongregáció*.

Kongresszus (*congressus*, lat.) a. m. összejövetel; K.-nak nevezik jelesül a szövetséges állam népképviseletét, pl. Amerikában a törvényhozó testületet; Franciaországban a parlamenti testületeknek, a szenátusnak és a képviselőháznak közös tanácskozmány céljából való összejövetelét; a diplomáciában több államfőnek v. képviselőiknek s meghatalmazottjaiknak összejövetelét, tanácskozás és határozás céljából közös érdekek fölött, ellentétben a konferenciával, mely csak tanácskozásra szorítkozik. De a konferencia és a K. szavakat gyakran vegyesen is használják. A rangsort az egyes államok képviselői között a diplomáciai szokás határozza meg. Minthogy a rangsor kérdése gyakran vitákra adott alkalmat, 1815 óta az aláírásnál az államoknak betű szerint való sorrendjét fogadták el. Minthogy továbbá a felmerült kérdéseknek szavazattöbbséggel eldöntése az államok függetlenségével ellenkezik, a döntő teljes ülés előtt előkészítő bizalmas tanácskozások s írásbeli közlések szokásosak, melyek a kivánatos megegyezésnek útját egyengetik. A tárgyak terjedelméhez képest a K. bizottságokra oszlik, amelyek a határozatokat előkészítik. A K. végleges határozatait ú. n. főokmányba (K.-akta) foglalják össze. A legnevezetesebb európai K.-ok a bécsi K. (1814—15), a párisi (1815), míg az aacheni (1818), a troppaui (1820), a laibachi (1821) s a veronai (1822) K.-on csak az európai öt nagyhatalom vett részt. Nevezetesek a konferenciának nevezett drezdai K. (1851), a párisi K. (1856), a zürichi (1859), a londoni (1861) és a frankfurti ú. n. Fürstentag (1863), a berlini K. (l. *Berlini szerződés*) és a K. jellegével biró, mert határozatokat is hozott berlini Kongo-konferencia (l. *Kongo-értekezlet*). Újabb időből nevezetesek a hágai nemzetközi magánjogi konferenciák (l. o.) és a hágai békeértekezletek (l. o.), a panamerikai K. (l. o.), a londoni tengeri hadijogi értekezlet (konferencia) stb. — K. a szerb nemzeti egyházban l. *Ortodox keleti egyház*. K.-oknak nevezik továbbá tudósoknak, szakférfiaknak vándorgyűléseit, amelyek leginkább napjainkban nagy divatba jöttek. Ezek lehetnek: *a)* országosak (nemzetiek), *b)* nemzetköziek.

Kongresszusi zsidók szervezete, l. *Zsidók* (története).

Kongrua (*congrua*, lat.). Igy nevezik hazánkban a lelkészek, különösen pedig a r. kat. plébánosok évi összes járandóságainak, jövedelmének minimumát. Ez az 1909-iki XIII. t.-c. életbelépte előtt a kat. lelkészeknél 600 koronában volt megállapítva s ha a plébános tényleges jövedelme ennél kisebb volt, a hiányt a vallásalapnak vagy a kegyúrnak kellett pótolnia.

Hazánkban a kat. lelkészek K.-jának rendezésére már a XVII. sz.ban történtek kisebb-nagyobb fontosságú intézkedések. Az 1790—91-iki országgyűlés LXVII. t.-cikkével országos bizottságot küldött ki, mely javaslatokat tett a plébániák mikénti szabályozására nézve; az 1827. VIII. t.-c. által kiküldött országos bizottság újból foglalkozott a plébániák szabályozásával, de eredménytelenül. A kat. lelkészi K.-ügy ismét felszinre csak 1885. került. Ez idő óta a püspöki kar és a kormány folytonosan foglalkozott ezzel a kérdéssel.

Az 1898. XIV. t.-cikket módosító 1909 évi XIII. t.-c. értelmében a törvényesen bevett vallásfelekezetek lelkészi (helyi káplani, külön rendszeresített missziói lelkészi) állásainak jövedelme a törvényben megállapított feltételek mellett az államkincstár terhére évi 1600, illetőleg 800 koronára, a segédlelkészi állások jövedelme pedig évi 1000, illetőleg 800 koronára egészíttetik ki olyképpen, hogy a segédlelkész jövedelmébe az általa élvezett teljes ellátásnak 500 koronával számított pénzértéke betudandó. A latin, görög és örmény szertartású r. kat. egyház lelkészi (helyi káplani) és segédlelkészi állásai ebben a jövedelmi kiegészítésben csak azzal a feltétellel részesíthetők, hogy a lelkészi jövedelemnek korpótlék általi kiegészítéséhez, főkegyúri elhatározás szerint, a kat. nagyobb egyházi javadalmak legalább az általuk megajánlott évi 700,000 koronával, a magyar vallásalap pedig legalább évi 1.200,000 koronával járulnak, amely utóbbi hozzájárulási összegben azonban benfoglaltnak tekintendő az az összeg, amely a nevezett alapból állandó kongruakiegészítés, lótartási átalány és földadó-megtérítés címén egyes lelkészeknek már eddigelé is kiutaltatott. Az 1898. XIV. t.-cikknek mindazon intézkedéseit, melyeket az 1909. XIII. t.-cikk hatályon kívül nem helyezett, ez utóbbi törvény

az állami forrásból nyert jövedelmi kiegészítés tekintetében a latin, görög és örmény szertartású r. kat. lelkészekre (helyi káplánokra), valamint bármely törvényesen bevett felekezethez tartozó segédlelkészekre is kiterjeszti. Végül az 1913. XXVIII. t.-c. a törvényesen bevett vallásfelekezetek lelkészei részére — az államkincstár terhére — korpótlékot állapít meg. A törvény szerint korpótlékban részesül minden lelkész, ki oly lelkészségben működik, amelynek jövedelme az eddigi törvények szerint az 1600 K összegig terjedő magasabb (állami) kiegészítésre jogosult; igényt tarthat továbbá a korpótlékra az a lelkész is, aki oly lelkészségben van alkalmazásban, amelynek (állami) jövedelmi kiegészítésre eddig csakis abból az okból nem volt igénye, mert a lelkészségnek egyházi forrásból eredő jövedelme évi 1600 K.-nál többet tett ki. A korpótlékra vonatkozó igény azonban így is csak abban az esetben és csak annyiban áll fenn, ha és amennyiben a lelkész jövedelme évi 3000 koronát meg nem halad. A korpótlékok együttvéve — a beszámítható szolgálat alapján — 5 év után évi 400 koronában, 10 év után évi 800 koronában, 15 év után évi 1000 koronában, 20 év után évi 1200 koronában s 25 év után évi 1400 koronában állapíttatnak meg, még pedig oly módon, hogy az a lelkész, akinek a jövedelme évi 1600 koronát meghalad, korpótlék címén mindenkor csakis oly összegre tarthat igényt, amennyi a korpótlékkal együtt őt megillető évi összjövedelemből hiányzik.

Kongruencia *(congruentia,* lat.) alatt közönségesen két idom összeillőségét értik. Kongruensek v. egybevágók az olyan idomok, melyek úgy alakra, mint nagyságra nézve megegyeznek, tehát egymástól csak helyzetre nézve különböznek. — K.-nak nevezik továbbá a vonalaknak, különösen az egyenes vonalaknak valamely kétszeresen végtelen sokaságát. Ilyet alkotnak pl. a tér mindazon egyenesei, melyek két adott egyenes mindegyikét metszik.

A számelméletben két szám, *a* és *b* az *n* osztóra (modulusra) nézve akkor kongruens, ha *n*-nel való osztásuk után a maradék ugyanaz. Ezt így jelöljük:

$$a \equiv b \pmod{n}.$$

Pl.

$$18 \equiv 23 \pmod{5},$$

mert ha 18-at és 23-at 5-tel osztjuk, egyaránt 3 a maradék. A K. tehát rövidített kifejezésmódja a maradékok azonosságának. Ha *n* egész szám és

$$f(x) \equiv a_0 x^m + a_1 x^{m-1} + \ldots + a_{m-1} x + a_m \pmod{n},$$

akkor *x* azon értékeinek meghatározását, amelyekre nézve f(x) osztható *n*-nel, az

$$f(x) \equiv 0 \pmod{n} \qquad (1)$$

m-ed foku K. megoldásának nevezzük. Ha a modulus összetett szám, akkor a megoldás az *n* törzstényezőire vonatkoztatott K.-k megoldására vezethető vissza, úgy, hogy külön csakis törzsszám-modulusokra vonatkozó K.-kkal kell foglalkoznunk. Legyen

$$\Phi(x) \equiv b_0 x^m + b_1 x^{m-1} + \ldots + b_m \equiv 0 \pmod{p} \qquad (2)$$

K.-nak modulusa *p* törzsszám és tegyük fel, hogy a *b* együtthatók nem mind oszthatók *p*-vel, akkor a K. fokszáma *(p—2)*-re redukálható, még pedig *x*-nek minden *p*-vel nem osztható értékére fennálló

$$x^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$$

Fermat-féle K. segítségével. Ily módon a K. megoldása mindig

$$\Psi(x) \equiv c_0 x^{p-2} + \ldots + c_{p-2} \pmod{p} \qquad (3)$$

alakú K.-ra vezet. Arra az alapkérdésre, mikor van ily K.-nak megoldása, a következő *(Königtől* származó) tétel ad felvilágosítást. Hogy a

$$\Psi(x) \equiv 0 \pmod{p}$$

K.-nak *k* különböző megoldása legyen, szükséges és elegendő, hogy a

$$\begin{vmatrix} c_0 & c_1 & c_2 & \ldots & c_{p-2} \\ c_1 & c_2 & c_3 & \ldots & c_0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ c_{p-2} & c_0 & c_1 & \ldots & c_{p-3} \end{vmatrix}$$

ciklikus determináns, valamint annak összes aldeterminánsai egészen a *k*-adikig, *p*-vel oszthatók legyenek. — K. a nyelvtanban, l. *Szóegyeztetés.*

Kongs-aa *(Königs-au)*, 75 km. hosszú folyó Schleswig és Jütland határán, az Északi-tengerbe torkollik.

Kongsberg, város Kristiania norvég tartományban, (1910) 6018 lak., vasöntéssel, fegyver- és puskaporgyártással, pénzverővel. A város keletkezését az 1623. fölfedezett ezüstbányáknak köszönheti. A templomot és néhány magánépületet kivéve a város faházakból áll. IV. Keresztély emléke díszíti.

Konia, 1. kis-ázsiai *török vilajet* Angora, Adana, Aidin, Khodavendikjár és a Földközi-tenger közt, 103,766 km² területtel, 1.100,000 lak. A szandzsákságok: K., Tekke, Hamid, Nigde és Buldur. — 2. *K. (Conia)*, az antik *Iconium (Ikonion)*, az ugyanily nevű vilajetnek és szandzsákságnak *székhelye*, 1187 m. magasban, az anatoliai vasút végpontja és a Bagdad-vasút kiindulópontja, meglehetősen kietlen környéken, melyet legújabban német társaság a Csarcsembe-csái és a Beisehirgöl felhasználásával csatornázott és öntözhetővé tett, 40,000 lak., akik egyebek közt szőnyeg-, pamut-, gyapjuszövéssel és bőrcserzéssel is foglalkoznak; szeldzsuk mecsetjein gyönyörű arabeszkek és az émail változatossága maig is láthatók. K. a bizánci korban, mint Iconium, székhelye volt a likaoniai érseknek. 1097-ben I. Kilidzs-Arszlán, a szeldzsukok szultánja székhelyévé és egy nagy ország fővárosává tette. 1190 máj. 18. Barbarossa Frigyes falai alatt diadalt vívott ki és a várost is elfoglalta. 1466-ban I. Mohammed foglalta el.

Konibok, Dél-Amerika tropikus erdőségeiben az Ucayali és Jurua folyó mentén lakó, ú. n. panoindiánusok egyik ága.

Konicsa, város, l. *Konjica.*

Konidium (növ.), l. *Conidium.*

Konidrin *(conhydrin, conydrin, oxyconiin):* $C_8H_{17}NO$. Csekély mennyiségben a koniin mellett a bürökben előforduló alkaloida. Fehér, gyöngyfényű kristálykákból áll. Alkoholban és vízben jól, éterben kevésbbé jól oldódik. Jobbra forgat. Op. 118°, fp. 226 C°. Könnyen szállasztható.

Koniferák (növ.), l. *Coniferae.*

Koniferin *(coniferin)*: $C_{16}H_{22}O_8 \cdot 2H_2O$. A tűlevelű fák nedvében előforduló glikozid. Tisztán előállítva színtelen, fénylő, alig keserű kristálykákból áll; hideg vízben kevéssé, forró vízben és alkoholban könnyen oldódik. A poláros fény síkját balra fordítja. Tömény kénsavban ibolyaszínnel oldódik. Floroglucin-oldattal megvörösödik; e reakcióval könnyen megtudjuk, famentes-e valamely papiros. Oxidáló szerek *vanillinné* alakítják.

Koniglobium *(astroscopium)*, üres kúp, melynek belső felülete a csillagos ég perspektivikus képe. Feltalálója Schickard Vilmos (1592—1635). Jelenleg a K. teljesen használaton kívül van.

Koniin *(coniin)*, aktiv *α-propilpiperidin*, $C_8H_{17}N$, a bürök (conium maculatum) alkaloidája, amelyet főképen a bürök gyümölcse tartalmaz bőségesen (0·5—1%-ig). Előállítására az összezúzott bürökgyümölcsöt lúggal keverik és a K.-t vízgőzzel ledesztillálják. Színtelen, olajszerű, undorító szagú, maró, csípős ízű folyadék. Fp. 166·5°. Vízben (90 sr.) oldódik; ez oldat melegítve megzavarosodik; éterrel, szesszel és olajokkal elegyíthető. A poláros fény síkját jobbra téríti. Ez az oxigénmentes alkaloida mesterségesen is előállítható. Savakkal elég jól kristályosodó sókat alkot. Igen heves méreg.

Konikalcit *(conichalcit*, ásv.), malachitszerű tömegek. Bázikus réz-kalciumarzenát.

Kónikus (gör.) a. m. kúpalakú.

Kónikus inga. Ha zsinegen függő kis súlyt nyugalmi helyzetéből kiemelünk s aztán magára hagyjuk, a súly a zsineg változatlan hossza miatt köríven kénytelen a nyugalmi helyzettől jobbra-balra lengeni. Ez a közönséges ingamozgás, amidőn az inga (zsineg és súly) ugyanazon síkban marad. Ha azonban a kiemelt súlynak vízszintes irányban lökést adunk, akkor a lökés kellő ereje esetében a súlynak olyan mozgása következik be, amelynek folytán a súly vízszintes kör kerületén marad, a zsineg tehát kúpfelületet ír le a térben. Ez a K. esete. A kör teljes megtételére annyi idő kell, mint amennyi idő alatt ugyanaz az inga rendes módon lengve egy teljes (oda- és visszamenő) lengést végezne.

Kónikus refrakció. A kéttengelyű kristályokban végbemenő kettős fénytörés egyik különös esete, midőn a kristályból kilépő sugarak kúpszerűleg terjednek tova és ernyőn fényes gyűrűt eredményeznek. Van belső és külső K. A jelenséget *Hamilton* angol matematikus elméleti vizsgálatok alapján előre mondta és *Lloyd* csak azután igazolta kisérletileg.

Konima-gyanta (növ.), l. *Protium*.

Kónin, az ugyanily nevű járás székhelye Kalis orosz kormányzóságban, a Warta mellett, (1907) 8522 lak., posztószövéssel, gép- és bőrgyártással.

Koninck, 1. *David de*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1636., megh. 1699 után. Boel Pieternek volt tanítványa, azután Német-, Francia- és Olaszországban, 1687 óta szülővárosában élt, 1699. Brüsszelben telepedett le. Állatképeket és csendéleteket festett. Legjobban a bécsi Liechtenstein-képtárban van képviselve.

2. *K., Philips de*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1619 nov. 5., megh. 1688. Fivérének, *K. Jakob* festőnek és Rembrandtnak volt tanítványa és Rembrandt erős hatása alatt festette nagy térhatású, egyszerűségükben megkapó tájképeit, melyek főleg hollandi gyüjteményekben találhatók. A budapesti Szépművészeti Muzeumban levő Pálffy-gyüjteményben is van egy jellemző, szép képe: Haarlem az overveeni dűnákról nézve.

3. *K., Laurent Guillaume*, belga paleontológus, szül. 1809. Löwenben, megh. 1887 júl. 15. Főkép a belga szénmész faunáját tanulmányozta s erről nagy monográfiát adott ki: Faune du calcaire carbonifère de la Belgique címen (Bruxelles 1878—1888).

4. *K., Salomon*, hollandi festő, szül. Amsterdamban 1609., megh. 1656. Moeyaertnak volt tanítványa és 1630. az amsterdami festőcéh tagja lett, de főleg Rembrandt hatása alatt festett szent-, történeti, genre- és arcképeket, amelyek különösen német képtárakban nem ritkák.

Koning, *Victor*, francia író és szinházigazgató, szül. 1842., megh. Suresnesben 1894 okt. Először mint hirlapíró tünt fel, azután a Renaissance, majd a Gymnase szinháznak lett igazgatója s több vigjátékot is írt, többi között a Madame Angot-nak szövegét is ő szerkesztette többedmagával.

Koniszektor (gör.-lat.) a. m. egy kúpot metsző sík.

Konitz, az ugyanily nevű járás székhelye Marienwerder porosz kerületben, (1910) 12,010 lak., vasöntőkkel és gyapjufonókkal; javító-intézettel.

Konjektaneák (lat., összehányt, összedobott dolgok), vegyes tartalmú munkák, jegyzetek gyüjteménye, jegyzéktár.

Konjektura *(conjectura*, lat.), hozzávetés, sejtés; a filológiában K. valamely író romlott szövegének hozzávető helyreigazítása; innét *konjekturális kritika*. Némileg hasonlít a hipotézishez, amely inkább az oksági kapcsolatok megsejtése, míg a K. valamely külön tényé.

Konjica *(Konicsa)*, az ugyanily nevű járás székhelye Mosztar hercegovinai kerületben, a Prenj Planinától É.-ra, vasút és a felső Narenta mellett, amelyen át egy kőhíd vezet, (1910) 2382, nagyobbára mohammedán lak. 1446-ban Tamás uralma alatt itt tartották azt az országgyülést, amely a bogumilok üldözését rendelte el.

Konjice, *Gonobitz* (l. o.) szlovén neve.

Konjšćica, adók. Zágráb vm. samobori j.-ban, (1910) 1709 horvát lak.; u. p. Galgova, u. t. Samobor.

Konjšćina, adók. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1910) 2291 horvát lak., a zágrábi érsek jószágával; vasútállomás s ugyanott posta- és távíróhivatal.

Konjsko Brdo, adók. Lika-Korbava vm. perušići j.-ban, (1910) 2050 horvát lakossal; u. p. és u. t. Perušić.

Konjugálás *(conjugatio*, lat.), nyelvtani értelemben l. *Igeragozás*; állattani értelemben l. *Egybekelés*; növénytani értelemben l. *Copulatio*; geometriai értelemben l. *Konjugált*.

Konjugális (lat.) a. m. házassági, házastársi.

Konjugált (lat.) a. m. kapcsolt, hozzatartozó, összetartozó. Valamely kúpszeletnek két K. átmérője a középponton átmenő oly két egyenes, melyek mindegyike a másikkal párhuzamos húrokat

felezi. Valamely kúpszelethez K. háromszög az, amelyben mindegyik csúcs a szemben levő oldalnak a kúpszeletre vonatkozólag pólusa.

Konjugáta (lat.), l. *Conjugata.*

Konjugaták (növ.), l. *Conjugatae.*

Konjunkció *(conjunctio,* lat.), a nyelvtanban l. *Kötőszó.* — K. az asztronómiában, l. *Aszpekták.*

Konjunktiva *(conjunctiva,* lat.), a szem kötőhártyája, l. *Szem.*

Konjunktiva-reakció, l. *Oftalmoreakció.*

Konjunktivitisz *(conjunctivitis),* lásd *Kötőhártyagyuladás.*

Konjunktivusz *(conjunctivus,* lat.), l. *Kötőmód.*

Konjunktura *(conjunctura,* lat.), általában bizonyos eseményeknek és viszonyoknak összetalálkozása és összekapcsolódása; a gazdasági életben ez elnevezésen a társadalmi, forgalmi és gazdasági viszonyoknak olyan alakulásait értjük, amelyek a termelés módosítása nélkül idéznek elő a meglevő gazdasági értékekben változást. Amikor pl. valamely csekély forgalmú vidéket vasút által belevonnak a forgalom keretébe, akkor az illető helyek gazdasági javainál jelentékeny értékszaporodás következik be.

Konjuráció *(conjuratio,* lat.) a. m. összeesküvés; aki ebben résztvesz: *konjurans,* azaz összeesküvő.

Konkán *(Conkan),* Elő-India Ny.-i részén elterülő egykori ország, amely az Arab-tenger és a Ny.-i Ghats, a Cambayi-öböl és Goa folyó közt terült el; jelenleg Bombay presidency egyik divíziója 33,004 km² ter., (1910) 3.035,700 lak. A parti síkságból és a Ghats kiágazásaiból áll; a parti folyók öntözik. A lakosság igen kevert: baniak, mahrattok, parvuk, battiak, dzsatok, portugálok, angolok, porzsák, négerek stb. alkotják. Ugyanitt vannak a parszik legnagyobb számmal. K. körülfogja a portugál Goa gyarmatot is.

Konkáv (lat.) a. m. vájt, homorú. L. *Domború.*

Konkáv rács, Rowlandtól eredő készülék, fényelhajlási spektrumok előállítására. Csekély görbületü homorú tükrön finom párhuzamos vonalak vannak bekarcolva. A vonalak nagyon sürüen feküsznek; van olyan rács, amelyen egy milliméternyi közre 1700 vonal esik. Az ilyen K. lencsék igénybevétele nélkül rendkívül szép spektrumot hoz létre, amellyel a fény hullámhosszát pontosan meg lehet mérni. L. *Fényelhajlás.*

Konkáv tükör és lencse a. m. homorú tükör és lencse.

Konklamáció (lat.), l. *Conclamatio.*

Konklávé, l. *Conclave* és *Pápa.*

Konkludál (lat. *concludo)* a. m. következtet.

Konkludens *(concludens,* lat.), meggyőző, bizonyító; az argumentum, érv lehet K.

Konkludens cselekmény az olyan cselekvés, amelyből jogi akaratnyilvánításra következtethetni, bár az akaratnyilvánítást nem fejezi ki egyenesen; pl. ha a hitelező visszaadja az adósnak az adóslevelet, ebből azt lehet következtetni, hogy a tartozás nem áll fenn. L. *Bizonyítás.*

Konkluzió (lat. *conclusio),* l. *Következtetés.*

Konkoly *(Agrostemma* L., növ.), a Caryophyllaceae (Szegfűfélék) család génusza két fajjal. Az *Agrostemma githago* L. (vetési K.) egész Európában, mérsékelt Ázsiában, Amerikában, Ausztráliában és Új-Zélandon el van terjedve és pedig mindig gabonavetésben. Egyéves gyom, szálas, hegyes levelekkel, piros virágokkal, ezeken a csésze 10 bordájú; 5 foga hosszan kiálló. Tokterméseben számos fekete, rücskös, vesealakú mag van, ezek a mérges *githagint* tartalmazzák s ha őrölve a lisztbe jutnak, a kenyér csipős, bódító lesz tőlük. A K.-os búzából főtt szesz is részegítőbb. A magvak régen officinálisak voltak. Hazája valószinüleg a mediterrán vidék, itt fordul elő (Lydia, Kilikia) a másik faj is, az *Agrostemma gracile Boiss.*, melynek gyökere és magvai régen szintén officinálisak voltak. L. még *Lolium.*

Konkoly-dara, l. *Dara.*

Konkolyfalva, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 327 oláh lak., u. p. Nagyilonda, u. t. Hosszúrév.

Konkoly-kiválasztók (trieurök), l. *Gabonatisztító gépek.*

Konkoly-Thege *Miklós,* csillagász, szül. Budapesten 1842. Promoveálása (Berlin 1862) után letette a hajóskapitányi és hajógépészeti vizsgát 1864. Tudományos működése az asztrofizika terére esik és itt gyakorlati érzékének és a műszerek szerkesztésében való ügyességének nagy hasznát vette. K. ó-gyallai parkjában csillagvizsgálót állított 1871. melyet 1899. az államnak adott át. Az üstökösök és a hulló csillagok spektrumát észlelte (1913 végéig összesen 29 üstökös spektrumán eszközölt méréseket s 10 üstökös spektrumát, azok fénygyengesége miatt, egyszerüen megfigyelte). Rendszeresen végzett hullócsillag- és napfoltészleléseket. Számos műszert szerkesztett és a fotográfia terén is érdemes munkásságot fejtett ki. A Magyar Tudományos Akadémiának 1875. levelező, 1884. tiszteleti tagja lett. Számos bel- és külföldi tudományos társulat tagja. Kisebb értekezései a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, a Royal Society, az Astronomische Nachrichten, stb.-ben jelentek meg. Nagyobb művei: Anleitung zur Himmelsphotographie (Braunschweig 1887); Handbuch für Spektroskopiker (Halle 1890); Praktische Anleitung zur Anstellung astron. Beobachtungen mit besonderer Rücksicht auf die Astrophysik (Braunschweig 1883); Beobachtungen am astrophysikalischen Observatorium in Ó-Gyalla (évkönyvek I—XXVI. köt., Halle 1894); *Bevezetés a fotográfozásba* (Budapest 1891). A Trewend-féle nagy lexikonban a csillagászati fotográfiai részt ő írta. A hazai csillagászat terén kifejtett tevékenységének elismeréséül a III. oszt. vaskoronarend lovagja lett, azonkívül birja a pro litteris et artibus nagy aranyérmét, a Ferenc József-rend középkeresztjét és számos más rendjelet. 1890—1911-ig az országos meteorológiai és földmágnességi intézet igazgatója volt. Az időprognózis távirati terjesztését az egész országban ő valósította meg.

Konkordancia *(concordantia,* lat. a. m. megegyezés, összhangzás, összehangzó hely) olyan szótárszerű könyvek, melyek a Bibliában előforduló szókat és fogalmakat a hozzájuk tartozó szövegrészletekkel és a lelőhely megjelölésével betűrendben sorolják fel. Céljuk, hogy valamely bibliai hely gyors megtalálását lehetővé tegyék

vagy az egy dologra vonatkozó helyek összegyüjtését és áttekintését megkönnyítsék. Megkülönböztetnek szó- és tárgy-K.-kat (Verbal- und Realkonkordanz), aszerint, amint a Biblia szavait, v. gondolatait gyüjtik betürendbe. Különböznek a bibliai lexikonoktól, melyek a Bibliában említett személyekről és dolgokról rövidebb v. hosszabb tájékoztató vagy szakszerű cikkeket közölnek betürendben. K.-t először Hugo a S. Caro dominikánus írt rendtársai közreműködésével a latin Bibliához (Vulgatához) a XIII. sz.-ban, melyet sokszor átdolgoztak és tökéletesítettek s mely ma is alapja az effajta műveknek. Később több hasonló K.-t írtak a Biblia héber és latin szövegéhez, majd a Biblia élő nyelveken készült fordításaihoz is. (A héber szöveghez többi közt Fürst-Delitzsch, Leipz. 1840 és Mandelkern, u. o. 1896—1900.) A Biblia magyar fordításához is írtak ilyen K.-kat. Újabb és jó magyar K.-k: *Makláry Pap* Lajos, Bibliai egyezményes szótár (1855), újabb kiadás Székács J. és Török Páltól (Budapest 1874, protest.); *Füssy* Tamás, A szentírás új concordantiája (Pest 1871., kat.). Német nyelven igen jó K.-k: G. *Büchner*, Biblische Real- u. Verbal-Concordanzien (Jena 1746, 24. kiad. 1907, protest.); *Sever-Lueg*, Biblische Realconcordanz (6. kiad., Regensburg 1913, kat.). Megjegyzendő, hogy más nagyfontosságu könyvekhez is vannak K.-k, pl. a Koránhoz, Shakespeare, Luther műveihez stb.

Konkordáns (lat.) a. m. megegyező, összehangzó.

Konkordáns telepedés (geol.), a. m. több rétegnek azonos telepedése, l. *Rétegzés*.

Konkordanz (ném.), a könyvnyomtatásban így nevezik a 48 pont nagyságú kizáró-anyagot. Van *K.-térző*, *K.-quadrát* és *K.-ürpótló*.

Konkordátum (lat. *concordatum*), eredetileg különböző nemű, főleg pedig közjogi tartalmú szerződések jelzésére használt kifejezés. A XV. sz. óta egyházi személyek között s egyházi ügyekben létrejött megállapodások jelzésére s a bécsi — 1448. évi — K. óta az egyház és állam között mindkettőjüket érdeklő ügyekben létrejött egyezmények elnevezéseképen használják. Azonban nem kizárólag ezt a nevet használják, hanem használták régebben a *Pactum*, *Privilegium*, *Concordia*, *Tractatus*, *Capitula Concordata* s a XIX. sz. óta leginkább a *Conventio* kifejezést is. A K. a pápa, mint az egyház feje és valamely állam alkotmányos képviselete között létrejött oly megállapodás, mely kölcsönös érdekű viszonyokat szabályoz. Tartalmazhatja egyes vitás kérdések eldöntését, mint az 1222-iki wormsi egyezmény; vagy szabályozhatja az illető állam és az egyház közötti viszony egészét, pl. az 1855-iki osztrák K., s kiterjeszkedhetik még a felekezetek közötti viszonyokra is. K.-ot köt a pápa nem katolikus fejedelmekkel is, például az 1827-iki németalföldi, az 1857. württembergi és az 1859-iki badeni K. Külső formáját tekintve, lehetséges, hogy a pápa az előzetes megállapodásokra való utalással, bulla v. breve alakjában egyoldalulag hirdeti ki, mint a német fejedelmek és IV. Jenő pápa között 1447. létrejött K.-okat; vagy külön hirdeti ki a pápa, mint egyházi és külön az államhatalom képviselője, mint állami törvényt; ilyen a wormsi egyezmény, amelyet külön adott ki Calixt pápa és külön IV. Henrik; végül a kétoldalú megállapodás közös okiratban vétetik fel, ilyen pl. az 1801. francia s mind az újabb K.-ok. A K. jogi természetére nézve a következő elméletek vannak: 1. A *privilegális* (kiváltsági) elmélet, amely szerint a K. a pápa által az államnak adott kiváltság, amelyet a pápa bármikor visszavehet; mert a pápa nem szerződhetik az alárendeltebb állammal s az egyházi ügyek sem tárgyai az állammal való egyezkedésnek. E nézetet ma már csak néhány kurialista író vallja (Tarquini, Bonald, Liberatore). A *legális elmélet*, amely szerint a K.-ok állami törvények s ezek sorsában osztoznak. Alapjuk az állam szuverénitása (Sarwey, Zorn, Sohm) s így az állampolgárokra nézve azok kötelező erejét az államhatalom egyoldalulag írja elő v. szünteti meg. 3. Leginkább el van fogadva az a nézet, mely a K.-ot *szerződésnek* tartja, amely nézetet az a tény is támogatja, hogy a K.-ok önmagukat rendszerint szerződéseknek nevezik s különben is mindig előzetes tárgyalások, egyezkedések útján jönnek létre s kétoldalú megállapodásokat tartalmaznak. Ez elmélet körén belül némelyek *a)* valóságos *nemzetközi szerződéseknek* tartják, melyet valamely állam, mint szuverén, a pápával, mint szintén — lelki — szuverénnel köt (Dove, Richter, Heffter, Schulte, Walter, Resch); mivel azonban a pápának nem állanak rendelkezésére a nemzetközi jog materiális kényszereszközei, azért mások *b)* oly *nyilvánjogi szerződéseknek* tartják (publicae conventiones), melyek a nemzetközi és az államszerződések között középen állanak (Bluntschli, Geffken, Scherer). Amíg a K.-ot az állam a törvényes formába nem öltöztette, addig az csak a megállapodást létesítő fejedelmet v. az államhatalom más közegét kötelezi, az egyes állampolgárt pedig csak a K. alapján létesült törvény kötelezi. A K., mint minden szerződés, megsérthető s az egyik fél attól egyoldalulag el is állhat; az egyháznak ily esetben nem áll nemzetközi materiális kényszereszköz rendelkezésére. A felmondás rendszerint a rebus sic stantibus elvére való hivatkozással azon az alapon történik, hogy a viszonyok változtak. Így volt ez az *osztrák* K.-mal is. Ezt 1855 aug. 18. I. Ferenc József és IX. Pius pápa kötötték meg. A pápa 1855 nov. 3. hirdette ki Deus humanae salutis auctor bullájával s nov. 5. lett törvényként kihirdetve. Ezekhez járul több függeléket képező okmány. Ez ellen a K. ellen korán heves támadásokat intéztek, amelyek folytán a kormány a K. megváltoztatását akarta Rómában keresztülvinni, ami nem sikerült. Az időközben alkotott interkonfesszionális törvények, a házasságra vonatkozó törvények mind a K.-ba ütköztek; végre a vatikáni zsinat csalatkozhatatlansági dogmájának kihirdetése után az osztrák kormány 1870 júl. 30. Beust grófnak Palomba lovag, római osztrák követségi titkárhoz intézett iratával a K.-ot felmondotta, Stremayr vallásügyi miniszter kijelentése szerint azért, mivel a szerződő pápa változott, miután csalatkozhatatlanná lett. Kifejezetten a katolikus egyház külső viszonyairól szóló 1874 május 7-iki törvény helyezte hatályon ki-

vül. Magyarországon az osztrák uralom alatt a K.-ot tényleg érvényben levőnek tekintették, nem jövén azonban alkotmányos módon létre, nálunk sohasem birt törvényes érvénnyel s az 1860-iki októberi diplomával tényleges hatálya is megszünt hazánkban. A jelen században a következő K.-ok jöttek létre: Az 1801-iki francia, az 1817-iki bajor, az 1818-iki nápolyi, az 1841-iki szárdiniai, az 1851-iki toscanai, az 1851-iki spanyol, az 1857. és 1886-iki portugál, az 1827-iki németalföldi, az 1828-iki svájci, az 1847-iki orosz, az 1857-iki württembergi, az 1859-iki badeni, az 1886-iki montenegrói, az 1853-iki guatemalai, az 1861-iki hondurasi, az 1862-iki sansalvadori, nicaraguai s ecuadori, az 1887-iki colombiai és a már említett osztrák K.-ok.

Konkordia (lat. *concordia)* a. m. egyetértés.

Konkordia-könyv v. *formulás könyv (Liber concordiae)*, l. *Formula Concordiae.*

Konkréció (lat. *concretio)* a. m. összenövés. 1. Az orvostanban két szerv, illetve valamely szerv és a környezete között létrejövő kóros v. rendellenes összenövések; pl. K. perikardii, a szív és szívburok közti összenövés. — K. annyit is jelent, mint *konkrementum*-képződés, sőt a konkrementummal (l. *Concrementum)* azonos értelemben is használatos.

2. *K.* (ásv.). Számos kőzetben gömb-, lencse- v. szabálytalan alakú képződmények fordulnak elő, amelyek a kőzetben utólagosan keletkeztek. E képződmények a K.-k, melyek, anyagukat tekintve, igen különfélék lehetnek: agyagos kőzetben gipsz- v. pirit-K.-k, mészkőben és homokkőben barit- v. kvarc-K.-k, krétában tűzkő-, mészkőben szarukő-, agyagban és márgában meszes márga-(löszbaba-) és szferosziderit-K.-k. Míg a szekréciók repedésekben és üregekben keletkeznek és az anyaguk a hézag falára rétegenként rakódik le, addig a K.-k egy pont körül úgy növekednek, hogy az anyaguk a környezetből oldott állapotban a pont felé szivárog és ott lecsapódik. Ennek folytán, ha a K.-k kristályosak, a kristályok szabadon kifejlett vége kifelé áll (a szekrécióknál a középpont, azaz az üreg belseje felé irányul). Középpont gyanánt, amely mintegy magához vonzza a szivárgó oldatot, gyakran szerves maradványok szolgálnak, amelyek azután a K. magva gyanánt szolgálnak (halak a szferosziderit-K.-ban, ammoniteszek a pirit-K.-ban). A kristályos-vaskos K.-k belseje gyakran repedezett, pl. a márga-K.-nál *(szeptáriák)*, a repedések pedig utólag kalcit-, vaspát-, galenit- stb.-vel töltődhetnek ki. A K. belsejében gyakran szabadon mozgó mag van, ezek a *csörgő kövek.* A jól rétegzett kőzetekben a K.-k gyakran sorjában vannak elhelyezve és különös alakú csoportokat alkothatnak *(morfolitok).* Ha a K. elég nagy és a kőzet rétegei vékonyak, úgy, hogy a K.-t több réteg zárja magába, akkor a K. felületén a réteglapoknak megfelelően koncentrikus gyűrűk vannak, pl. az *imatra-köveken* Finnországban, a *marlekorokon* (näkkebröd) Svédországban, a *pápaszem-köveken* St. Cassian mellett Tirolban, a *löszbabákon;* utóbbiak tulajdonképen két K. összenövése folytán jönnek létre. A vulkáni magmában (lávában) is keletkeznek K.-k: szferolitok a perlitben (gyöngykő), a szurokkőben és a porfirban; gömbös K.-k a gránitban (Finnországban) és dioritban (Korzika).

Konkrementum (lat.), l. *Concrementum.*

Konkrét (lat. *concretus)*, ellentéte az abstraktnak (elvont); magyarul azelőtt a most divatját multa összszerű. K. az egyes dolog, az egyes eset, a példa, az egyén, de az egyes meghatározott tulajdonság is, míg ez a tulajdonság általában gondolva abstrakt. *In concreto* megmutatni valamit a. m. valamely egyetemes szabályt, amely igaz *in abstracto*, határozott esettel, példával bizonyítani. — *Konkrétizmus*, e nevet adta Horváth Cyrill (l. o.) a maga filozófiai rendszerének.

Konkrét szám v. *megnevezett szám* az, melynél a mértékegység nevét is megmondjuk, melyre a számban foglalt egységek vonatkoznak; ezzel ellentétes az *elvont szám.* Pl. *5 liter* K., ellenben 5 magában elvont szám.

Konkubinátus *(concubinatus*, lat.), l. *Ágyasság.*

Konkumbens (lat.) a. m. ágyas (l. o.).

Konkurrencia (lat.) a. m. versenyzés, pályázás, csődülés. A kat. egyházban liturgiai kifejezés valamely ünnep 2-ik vecsernyéjének találkozására a másnapi ünnep 1. vecsernyéjével. Az ünnepek méltósága szerint vagy az előzőt v. a következőt mondják egészen vagy pedig felesen, amiben a breviarium elején levő táblázat ad útbaigazítást. L. még *Okkurencia, Csőd* és *Verseny.*

Konkurzus *(concursus*, lat.), tulajdonkép a. m. összefutás, összecsődülés; továbbá pályázat, több egyén versenye valamely megüresedett állásért, hivatalért, pályadíjért. Jelent végül annyit is mint csőd (l. o.).

Konkusszió *(concussio*, lat.) a. m. megrázkódás, megijedés, összerezzenés; jogi műnyelven: zsarolás (l. o.).

Konnexió *(connexio*, lat.) a. m. kapcsolat, összeköttetés, különösen befolyásos ismeretség; *konnexitás*, összefüggés, kapcsolatos viszony, különösen több, egymástól alapjokban független jogi kérdések kölcsönös befolyása; *konnexiv*, összekapcsoló, összekötő.

Konnexus *(connexus*, lat.) a. m. összefüggés, összeköttetés.

Konnivencia (lat.), l. *Conniventia.*

Konnosszment (franc. *connaissement)*, l. *Hajófuvarlevél.*

Konnotáció *(connotatio*, lat.) a. m. együttjelölés, együttes bejelentés; K.-s terminus v. határidő az, melyen az összes hitelezők csőd esetén követelésüket bejelenteni tartoznak.

Konnubiális (lat.) a. m. a házasságra vonatkozó (házasság: *connubium).*

Konoid (gör.), a torzfelületekhez tartozik, melyeket egy vezérgörbéből és két vezéregyenesből származtatunk. Ebben az esetben lehetséges, hogy: 1. mind a két vezéregyenes a végesben, 2. az egyik a végtelenben fekszik. Ekkor a felületnek *K.* a neve.

Konoje *(Konoye), Acumaro*, herceg, japáni államférfiú, szül. 1862., megh. 1904 jan. 2. Németországban tanult s hazatérve a reformpárt legbuzgóbb vezérei közé tartozott. 1896—1903-ig a japáni felsőház elnöke volt. 1898-ban egy hatalmas keletázsiai szövetséget *(To-A-Dobun-Kai)* alapított,

melynek hatáskörébe belevonta Kínát és Koreát is. E szövetségnek kulturalis, de különösen politikai célja volt s az oroszok keletázsiai térfoglalását kisérte figyelemmel. Közvetlen az orosz-japáni háború kitörése előtt azonban K. a japáni kormány kívánságára feloszlatta e szövetséget.

Konok perlekedés, a polgári perben a félnek az az eljárása, amely szerint a perorvoslatot merően alaptalanul, a törvény világos értelme ellen és csak az ellenfél vagy a biróságok bosszantására avagy a per végleges eldöntésének elodázására veszi igénybe. A K. büntetés alá esik. Igy 1000 K-ig terjedhető pénzbirsággal büntetik azt, aki két egyenlő ítélet ellen nyilvánvalóan alaptalan felülvizsgálati kérelmet használ, vagy aki felülvizsgálati kérelemmel él oly ítélet ellen, amely ellen a törvény a felülvizsgálatot kizárja. A birságért a felelősség az ellenjegyző ügyvédet terheli, akinek saját fele ellen csak akkor van visszkereseti joga, ha az őt a fellebbvitelre írásbelileg külön utasította.

Konon, 1. athéni hajósvezér, Alkibiades bukása után Kr. e. 406. a tíztagú vezérkar tagja. Kallikratidastól megverve és Mytilénében bekerítve csak társainak Arginussai mellett kivívott diadala szabadította ki. Az aigospotamosi csatában sikerült neki Lysandros támadása alatt 8 hajóval Euagorashoz Ciprusba menekülni. Ezután hazájától független politikát űzött. Midőn a spártaiak 400. a perzsákat Ázsiában szorongatták, az utóbbiakat támogatta; 394. Knidos mellett a spártai hajóhadat megvervén, uralmuknak Kis-Ázsia partjain véget vetett. Ezután visszatért Athénbe, hol a hosszú falakat perzsa pénzen újra felépíttette. Mivel a perzsa politika ismét Spárta barátságát kereste, K. visszatért Kis-Ázsiába, de itt Tribazosz szatrapa elfogta. Börtönéből kiszabadulva Euagorashoz menekült és Ciprusban is halt meg 390. V. ö. *Schmidt* M., Das Leben K.-s (Leipzig 1873).

2. *Szamoszi K.*, görög csillagász és matematikus, Kr. e. 230 körül élt, barátja volt Archimedesnek és sokat foglalkozott csillagászati megfigyelésekkel és mennyiségtani problémákkal. A spirálisnak állítólag ő a feltalálója.

3. *K.*, mitográfus azaz elbeszélésíró, Caesar és Octavianus idejében. Photios kivonatában 50 mondai és történeti elbeszélése maradt fenn. Kiadta Hoefer Konon c. értekezésében (Greifswald 1890).

Konon, pápa, öregsége és betegsége dacára, kiváló erényei folytán 686. okt. pápává választották. Rövid 11 hónapi uralkodás után meghalt 687 szept. 22.

Konop, kisk. Arad várm. máriaradnai j.-ban, (1910) 1116 oláh és magyar lak., vasúti állomás táviróval, postahivatal.

Konopist, vár Csehország beneschaui j.-ban, (1910) 617 lak., gőzfűrésszel. Vasúti állomása Beneschau. Prágától D.-re. Ferenc Ferdinánd trónörökös, kir. hg. birtoka, kies, de kevésbbé termő vidéken. A vár valamikor Csehország legjelentékenyebb erődei közé tartozott. A trónörökös 1890. vette meg Lobkowitz Móric hg.-tól s a várat úgyszólván újjáépíttette. A lakosok birtokait drága pénzen összevásárolva, a kis házikókat lerombol-tatta, a vár alatt levő pálinka-, sörfőző-, maláta- és cukorgyárat ³/₄—1 órányira eltávolíttatta s a várkastélyt gyönyörű parkokkal és virágos kertekkel vette körül. A vár néhány termét az estei örökség óriási értéket képviselő műkincseivel, a remek várkápolnát szintén az estei örökséghez tartozó régi, műértékre nézve megbecsülhetetlen képekkel (az olasz iskola első idejéből) diszíttette. Az év nagy részét családjával itt tölti. K. váráról az első hiteles adat 1311-ből való, amidőn Thomas Bechinie de Benessow prágai kanonok, családjának utolsó sarja lévén, rokonának Sternberg Zdenkónak ajándékozta. A XVII. sz.-ban a Hodiegowsky grófok birtokába került, majd a Waldstein grófok vették meg. A vár urai ettől kezdve gyakran váltakoztak, míg 1830. a Lobkowitz családé lett. K. nevét a cseh «konopě» a. m. kender szótól nyerte, mert itt valamikor sok kendert termesztettek.

Konoplevka, folyó, l. *Moszkva*.

Konopnicka, *Maria* (lengy. *Marya z Wasiłowskich Konopnicka)*, lengyel költőnő, szül. Suwalkiban 1846., megh. Lembergben 1910 okt. 8. K. a legújabb kor egyik legkiválóbb s legnépszerűbb lengyel költője. Főmunkája: Pan Balcer w Brazilii (Balcer úr Braziliában, 1901), Brückner szerint a modern lengyel eposz koronája s az első nagy parasztepósz a világirodalomban. Említést érdemelnek következő verskötetei: Poezye, Linie i dźwięki, Nove pieśni, Italia. Irt még irodalmi tanulmányokat lengyel írókról. 1902-ben nagy pompával ülték meg Lembergben és Krakóban 25 éves írói jubileumát s a lengyelek szép nyaralóval ajándékozták meg.

Konoszkóp (gör.), optikai készülék, mellyel az átlátszó ásványok optikai tulajdonságait vizsgálják. A polarizációs mikroszkóp is használható K. gyanánt.

Konotóp, az ugyanily nevű járás székhelye Csernigov orosz kormányzóságban, (1897) 19,404 lak., gabona- és mézkereskedéssel.

Konoye, *Acumaro*, japáni államférfiú, l. *Konoje*.

Konpatronátus (lat.), olyan kegyúri jog, mely több jogositottat közösen (in solidum) illet meg.

Konrád (középfelnémet: *Kuonrat* a. m. bátor a tanácsban, lat. *Conradus)*, több uralkodó neve.

[Bajorország.] 1. *K. (von Zütphen), bajor herceg* (1049—53). Ludolf lotharingiai palotagróf és Zütpheni Matild leányának fia. 1049-ben III. Henriktől a bajor hercegséget kapta hűbérül és aztán a német délkeleti határvidéket védte a magyarok támadásai ellen. Csakhamar azonban ő is beleelegyedett az egyház és császár közt kitört viszályba, aminek a vége az lett, hogy 1053. elvesztette a bajor hercegséget. K. ekkor a magyarokhoz menekült, akiknek segítségével a következő évek folyamán gyakran betört a német birodalomba.

[Lotharingia.] 2. *K.*, a *Vörös, Lotharingia hercege* (944—953). Jómódú frank gróf volt s vitéz szolgálatai fejében I. Ottó király 944. Lotharingia hercegévé nevezte ki, egyúttal leányát, *Liutgardot* is nőül adta hozzá. 951-ben elkisérte Ottót itáliai hadjáratára s 952. annak helytartója lett Paviában. Minthogy Berengárral, Itália királyával kedvezőtlen szerződést kötött, Ottó ne-

heztelését vonta magára. Ezért 953. Ottó lázadó fiával, *Liudolffal* kötött szövetséget, mire Ottó megfosztotta őt hercegségétől. K. most a Németországot pusztító magyarokkal lépett szövetségre, de hűtlenségét megbánva, meghódolt Ottó előtt. Az augsburgi csatában (955 aug. 10.) vitézül harcolt a magyarok ellen, de a csata végén egy nyíllövés torkán halálos sebet ejtett. Ő volt őse az 1024. német trónra került *frank* dinasztiának.

[Mainz.] 3. *K., mainzi érsek* (1161—1165 és 1183—1200), Wittelsbachi Ottó bajor herceg testvéröccse, megh. 1200 okt. 25. Arnold mainzi érsek meggyilkoltatása után Barbarossa Frigyes császár őt nevezte ki érseknek 1161. Mikor a császár III. Sándor pápával összeütközésbe jutott, K. a pápa pártjára állott s követte azt Franciaországba. Ezért a császár 1165. megfosztotta őt érsekségétől, viszont a pápa 1166. bíborossá nevezte ki. A velencei kibékülés után K. is visszatért Németországba s kárpótlásul a *salzburgi* érsekséget kapta 1177. A mainzi érseki széket csak *Keresztély* (l. o.) halála után foglalhatta el 1183. 1197—1200-ig a Szentföldön harcolt nagy vitézséggel. Innen hazatérve, mint III. Ince pápa egyik megbizottja járt hazánkban, hogy Imre király és nyugtalan öccse, Endre között közvetítsen.

[Montferrat.] 4. *K., montferrati őrgróf*, III. Vilmos fia, megh. Tyrusban 1192 ápr. 28. A szent földre való útjában 1186. megölte *Branas* felkelő vezért, ezért Angelos Izsák görög császár cézári címmel és egyik leánya, *Theodora* kezével jutalmazta meg. 1187-ben, Jeruzsálem eleste után Tyrus védelmét vállalta el s annak uralkodó-kapitánya lett. 1189—1191-ig részt vett Akkon ostromában. Ezután a jeruzsálemi királyságra törekedett s még Szaladinnal is alkudozásokba bocsátkozott. Mikor már majdnem elérte célját, az asszaszinok sejkjének parancsára Tyrusban meggyilkolták. V. ö. *Ilgen*, Markgraf Konrad von Montferrat (Marburg 1880).

[Németország.] 5. *I. K., német király* (911—918), megh. 918 dec. 23. Atyja K., a frank Lahngau grófja, anyja pedig Glismut, Arnulf császár leánya volt. 906-ban frank herceg lett, *Gyermek* Lajos király halála után pedig a német fejedelmek Forchheimben 911 nov. 8. királlyá választották. Egész uralkodása az engedetlen hercegekkel való küzdelemben telt el s közben a magyarok pusztításainak volt kitéve Németország. A lotharingiai, szász és bajor hercegekkel nem boldogult, de *Erchanger* és *Bertold* sváb hercegeket 917. kivégeztette. Halálos ágyán a koronázási jelvényeket legnagyobb ellenfelének, *Henrik* szász hercegnek küldötte, ki utóda is lett (l. *Henrik, 39.*)

6. *II. K., német-római császár* (1024—39), Henrik frank gróf fia, *K. 2.* dédunokája, szül. 990 körül, megh. Utrechtben 1039 jún. 4. Mikor II. Szent Henrikben kihalt a szász uralkodó család, a német fejedelmek a *kambai* mezőn 1024 szept. 8. királlyá választották. Uralkodásra termett férfiú volt s a vitézséggel erélyt és okosságot párosított. 1026-ban Itáliába vonult s Páviában megkoronáztatta magát a lombard koronával, 1027 márc. 26. pedig Rómában császárrá koronázta XIX. János pápa. Németországba visszatérve leverte unokatestvérének, K.-nak és mostohafiának, *Ernő* sváb hercegnek lázadását, azután keresztülvitte, hogy a német fejedelmek 11 éves fiát, *Henriket*, utódjának választották (1028). Kevesebb szerencsével harcolt 1030. Szent István magyar király ellen, kinek az 1031-iki békében kénytelen volt átengedni az Ostmark szegélyét a Lajta bal és a Morva jobb partján. *Rudolf* burgundi király halála után (1032 szept. 6.) régibb szerződésekre támaszkodva ezt az országot elfoglalta s 1034. magát Genfben burgundi királlyá koronáztatta. Hogy a királyi méltóságot családjában öröklетessé tegye, a királytól adományozott hűbérbirtokokat is örökölhetőkké tette (ami már úgy is szokásban volt), sőt 1037. milanói táborában az örökölhetőséget a kisebb (a hűbéruraktól adományozott) hűbérbirtokokra is kiterjesztette *(Edictum de beneficiis)*. Ő alapította a *speyeri* székesegyházat, melynek sírboltjában van eltemetve. Életét káplánja, *Wipo* írta meg *(Vita Chuonradi)*. V. ö. *Bresslau*, Jahrbücher des deutschen Reiches unter Konrad II. (Leipzig 1879—84, 2 köt.).

7. *III. K., német-római császár* (1138—52), Hohenstaufi Frigyes sváb herceg és Ágnes, IV. Henrik német-római császár leányának fia, szül. 1093., megh. Bambergben 1152 febr. 15. Sógorától, V. Henrik császártól a frank hercegséget kapta. Lothár császár ellen bátyjával, *Frigyes* sváb herceggel együtt fellázadt s 1128. Milanóban magát Lombardia királyává koronáztatta. De a pápa egyházi átokkal sujtotta őt, mire K. 1135. kibékült Lothárral és 1136. elkísérte őt második római útjára. Lothár halála után, 1138 márc. 7. Koblenzben néhány német fejedelem királlyá választotta s csakhamar általános elismerésre talált. Leghatalmasabb ellenfele a Welf-házból származó *Kevély Henrik* volt, ki a bajor és szász hercegségeket egyesítette uralma alatt. K. ezért elvette tőle a szász hercegséget s azt *Medve Albrechtnek* ajándékozta; Henrik azonban szembeszállott K.-dal, mire ez a bajor hercegséget is elvette tőle (1139). Ezzel kezdődött a Hohenstaufok és Welfek több ízben megújuló harca Németországban. A harcnak egyelőre véget vetett K. azzal, hogy 1142. a frankfurti birodalmi gyűlésen visszaadta Kevély Henrik fiának, *Oroszlán Henrik*-nek Szászországot. K. ezután Szt. Bernát clairvauxi apát rábeszélésére *keresztes hadjárat* vezetésére határozta el magát s 1147 tavaszán 70,000 főnyi lovagsereggel indult el a Szentföldre. Útja hazánkon keresztül vitt, hol II. Géza király uralkodott. A német sereg azonban Kis-Ázsiában oly veszteségeket szenvedett, hogy K. Konstantinápolyba volt kénytelen visszatérni s innen 1148. tengeri úton ment a Szentföldre. Itt VII. Lajos francia királlyal egyesülve *Damaszkusz* ostromára ment. De az ostrom nem sikerült s K. 1149. fáradtan tért vissza Németországba. Itt újból a Welf-család ellen kellett harcolnia. Minthogy királlyá választott idősebbik fia, *Henrik* meghalt (1150), unokaöccsét, *Frigyest* (l. *Frigyes 44.*) jelölte utódjának. V. ö. *Bernhardi*, Jahrbücher des Deutschen Reiches unter K. III. (Leipzig 1883).

8. *IV. K., német király* (1250—54), II. Frigyes német-római császár második fia, szül. 1228.,

megh. Lavellóban (Melfi közelében) 1254 máj. 21. Atyjától 1235. a sváb hercegséget kapta, majd bátyjának, *Henrik*-nek lázadása és elfogatása után 1237. a német fejedelmek királlyá választották és meg is koronázták. Eleinte Siegfried mainzi érsek gyámsága alatt állott, majd mint önálló uralkodó erélyesen védte atyja és családja érdekeit a Németországban megalakult pápai párt ellen. 1246—47-ig *Raspe Henrik* ellenkirállyal harcolt s azt Thüringiába szorította vissza. Ennek halála után *Hollandi Vilmos*-sal, az új ellenkirállyal vette fel a harcot. Közben meghalt atyja (1250 dec. 13.) s K.-nak kellett a Hohenstauf-család világra szóló harcát a pápasággal folytatnia. De ehhez nem volt kellő ereje; 1251 tavaszán Hollandi Vilmostól vereséget szenvedett. Ezután Itáliába ment s féltestvérének, Manfrédnek segítségével a nápolyi királyságot akarta elfoglalni. 1253 okt. 10. be is vonult Nápolyba s innen Németországba igyekezett, hogy Hollandi Vilmossal leszámoljon, de útközben a láznak áldozatul esett. Két esztendős kis fia, K., kit az olaszok *Konradinonak* (l. o.) neveztek, örökölte a Hohenstauf-család igényeit a német és a nápolyi koronára. V. ö. *Schirrmacher*, Die letzten Hohenstaufen (Göttingen 1871).

[Sváb hercegség.] 9. *Ifj. K.*, sváb herceg, l. *Konradino.*

Konrád *Jenő*, elmeorvos, szül. Veszprémben 1854. Tanulmányait Budapesten végezte. 1886-ban kinevezték a nagyszebeni, 1905. pedig a budapest-lipótmezei tébolyda igazgatójává. 1910 óta a Schwartzer-féle szanatórium igazgatója. 1906. a közigazgatási elmekórtanból magántanárrá képesítették. 1909-ben miniszteri tanácsosi címet kapott. Tagja az országos közegészségügyi tanácsnak is. Számos értekezést és monográfiát írt, melyek külföldi és hazai szaklapokban jelentek meg. Főbb művei: *A terjedő hűdéses elmezavar kezdeti szakai* (Budapest 1893); *Az elmekórtan gyakorlatilag fontos tételei tekintettel a közigazgatásra* (u. o. 1895); *Elmebántalmakról a gyermekkorban* (u. o. 1895); *A tébolyodottság (paranoia) klinikai formáiról* (u. o. 1896).

Konrad der Pfaffe *(a pap)*, középkori német költő, a XII. sz. első felében élt. A francia Chanson de Roland-ot dolgozta át 1131., valószínűleg Regensburgban. Büszke Henrik udvarában. Kiadták: Grimm (Göttingen 1838) és Bartsch (Leipzig 1874). V. ö. *Golther*, Das Rolandslied des Pfaffen K. (München 1887). Valószínűleg K. írta a német császárkrónikát is 1150 körül.

Konrádi *Dániel*, orvos, szül. Várkudu községben (Szolnok-Doboka vm.) 1871 jan. 24. Orvosi tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte, ahol 1906. az általános kór- és gyógytan magántanárává képesítették. 1906-ban a kolozsvári mentőegyesület igazgatója lett. K. tudományos irodalmi dolgozatai nagyrészt az általános kórtan körébe vágnak, magyar és német nyelven jelentek meg. Igen sok népszerű közleménye van ezeken kívül az egészségtan és az első segélynyujtás köréből is.

Konradino *(Konradin, ifj. Konrád*, ol. *Corradino*, a. m. *Kis Konrád)*, IV. Konrád német király egyetlen fia, a Hohenstauf család utolsó sarja, szül. Wolfstein várában (Bajorország) 1252 márc. 25., megh. Nápolyban 1268 okt. 29. Lajos bajor herceg udvarában nevelkedett, később pedig Eberhard konstanzi püspök volt a tanítója. Mikor nagybátyja, *Manfréd* 1266 febr. 26. a beneventói csatában elesett, a Hohenstauf család hívei (a *ghibellinek*) Nápolyba hívták, hogy őseinek trónját elfoglalja. K. erre anyja kéréseinek ellenére 1267 őszén néhány barátjával és egy kicsiny sereggel átkelt az Alpokon és Nápoly felé vette útját. IV. Kelemen pápa egyházi átokkal sujtotta, de K. a ghibellin városoktól támogatva eleinte sikeresen nyomult előre, sőt Rómába is bevonult, hol mint császárt üdvözölték. Innen 1268 aug. 11. indult tovább s aug. 23. *Tagliacozzo* és *Scurcola* közt ütközött meg *Anjou Károly* nápolyi király seregével. Itt nagy vereséget szenvedett s néhány barátjával Rómán keresztül a tengerparthoz menekült. Már hajóra szállott, mikor *Giovanni Frangipani* elárulta és kiszolgáltatta ellenfelének. Nápolyba vitték, hol mint felségsértőt és lázadót bíróság elé állították. A bíróság felmentette őt, mire a kegyetlen Anjou Károly maga ítélte fejvesztésre. Az ítéletet 1268 okt. 29. Nápoly piacán hajtották végre s ugyanekkor barátját, *Badeni Frigyest* is kivégezték. Mindkettőjük holttestét a Maria del Carmine templomba helyezték el, hol 1847. K. sírja fölé *Miksa* bajor trónörökös művészi emléket emeltetett Thorwaldsen szobormintája után. V. ö. *Hampe*, Geschichte Konradins von Hohenstaufen (Innsbruck 1894); *Miller*, Konradin von Hohenstaufen (Berlin 1897).

Konrad von Hochstaden *(Hostaden), kölni érsek*, Hochstaden Lothar gróf fia. 1238-ban lett kölni érsek és állandó viszályban volt nemcsak a brabanti herceggel és a limburg-jülichi gróffal, hanem magával Köln városával is. Midőn a mainzi érsekkel együtt a császár ellen is hadat indított, a jülichi gróftól 1242. vereséget szenvedett, megsebesült és fogságba esett. Midőn szabadságát visszanyerte, ismét a császár ellen fordult s 1248. Aachenben megkoronázta ellenkirállyá hollandi Vilmost, 1257. pedig Kölnben a Frankfurtban ellenkirállyá választott Cornwallis Richardot. Megh. 1261 szept. 28. Ő kezdette meg a kölni dóm építését 1248.

Konrad von Marburg, dominikánus szerzetes, az első inkvizitor Németországban, megh. Marburg közelében 1233 júl. 30-án. IX. Gergely pápa Németországba küldte a klastromok megvizsgálására. Itt 1226. Magyarországi Szt. Erzsébet gyóntatója lett s nagy része volt abban, hogy az férje halála után Marburgba visszavonulva egészen a vezeklő (aszketikus) életre szentelte magát. K. tanult, szigorú erkölcsű, de kiméletlen és uralomravágyó ember volt. A Rajna vidékén és Thüringiában kegyetlenül üldözte az eretnekeket. Mikor *Sayn Henrik* gróf ellen is eretnekségi vadat emelt s Mainzból hazatérőben volt, Marburg közelében néhány nemes megölte. IX. Gergely mint vértanut a szentek közé sorozta. Állítólag ő a szerzője az Epistola ad papam de miraculis Sanctae Elisabethae c. jelentésnek (megj. Köln 1653). V. ö. K. und die Inquisition in Deutschland (Prag 1882).

Konrad von Würzburg, közép-felnémet költő, szül. Würzburgban polgári családból, megh. Baselben 1287 aug. 31. Egyideig Strassburgban is tartózkodott. A késői középkori epikának legjelentősebb képviselője. Népmondákat és lovagi történeteket, világi és vallásos tárgyakat egyaránt dolgozott fel. Nyelvének és verselésének tökéletessége legjobban Szűz Máriát dicsőítő Die goldene Schmiede c. költeményében mutatkozik. Legszebb elbeszélése Engelhart und Engeltrut, amelyben az álpárbaj motivuma szerepel, amely később a magyar irodalomban *Gyöngyösinél* (Igaz szeretetnek és barátságnak tüköre), *Szigligetinél* (Rózsa, 1841) és *Aranynál* (Toldi szerelme, 1879) is megjelenik. Költeményeinek új-felnémet fordításai megjelentek a Reclam-féle Universalbibliothek-ban.

Konrektor *(conrector*, új-lat., a. m. *vezetőtárs)*, annak a tanítónak a címe, aki rangban a *rektor* (vezetőtanító, igazgató) után következik. Megfelel az igazgatóhelyettesnek.

Konskripció *(conscriptio*, lat.) a. m. összeírás, főkép a katonakötelezett fiatalság összeírása korosztályok szerint; továbbá, ellentétben az önkéntes toborzással és az önkéntes felkeléssel, az általános szolgálati kötelességen alapuló katonaállítás. L. *Hadrendszer.*

Konspiciál (lat.) a. m. megnéz, megtekint, megvizsgál. — *Konspikuitás* a. m. szemléletesség, átlátszóság.

Konspiráció *(conspiratio*, lat.) a. m. összeesküvés.

Konstábler (a *constabularius* középkori latin szóból, ami istállótársat jelentett), így nevezték a XV—XVII. sz.-ban a tüzérteendőkkel foglalkozó, Németországban céhszerüen szervezett embereket, kik ágyúöntéshez, puskapor, rakéták, gyujtó- és világítógolyók stb. gyártásához, tüzérségi sáncok tervezéséhez és építtetéséhez és végre mindennemü ágyuknak és mozsaraknak harcra való alkalmazásához értettek s az államok által tüzérségi teendők végzésére bizonyos időre szerződtettek. (Össze nem tévesztendő ez az elnevezés a latin «Comes stabuli»-ból képezett angol *constable* szóval, l. o.). — Most az angol *constable* nyomán a rendőrt hívják K.-nak.

Konstanca, kikötőváros, l. *Constanta.*

Konstancia *(Constantia)*, több császárné és királyné neve:

1. *K.*, Imre magyar király felesége, l. *Constantia*, 1.

2. *K.*, III. Béla magyar király leánya, II. Ottokár cseh király felesége, l. *Constantia*, 2.

3. *K.*, IV. Béla magyar király leánya, l. *Constantia*, 3.

4. *K.*, *II. Roger* sziciliai király leánya, *VI. Henrik* német-római császár neje, megh. 1198 nov. 27. Barbarossa Frigyes császár 1186. összeházasította fiával, Henrikkel, hogy megszerezze a Hohenstauf-családnak Nápoly és Szicilia birtokát. 1189-ben *II. Vilmosban*, K. unokaöccsében csakugyan kihalt a normann királyi ház, de Henrik csak hosszú harcok után juthatott K. örökségéhez. K. egyetlen fia volt *II. Frigyes*, német-római császár és Szicilia királya (l. o.).

5. *K.*, *Manfréd* sziciliai király leánya, megh. 1302. *Péter* aragóniai királyhoz ment nőül (1262), kit e rokonság révén hívtak meg királyuknak a sziciliaiak, mikor *Anjou Károly* zsarnoki uralma ellen felkeltek (1283). A háború folyamán Anjou Károly fia, *III. Károly* K. fogságába került, ki nemeslelküen bánt vele, sőt leányát, *Violantát* eljegyeztette annak ifjabb fiával, *Róberttel*, ki 1309. Nápoly királya lett.

Konstans *(constans*, lat.; matem.), l. *Állandó.*

Konstans, császárok, l. *Constans.*

Konstantán, 60 rész rézből és 40 rész nikkelből vagy 58 rész rézből, 41 rész nikkelből és 1 rész mangánból álló ötvény. Drót-, lemez- és szalagalakban villamos ellenállásokhoz használják, mert a hőmérséklet változásával villamos ellenállása alig változik meg.

Konstantin, két pápa viselte e nevet:

1. *K.* (708 márc. 25.—715 ápr. 9.), szír eredetü, szelid, de céltudatos és határozott jellem volt. II. Justinianus kivánságára 709. Nikodemiába ment, ahol nagy tisztelettel halmozták el.

2. *K.* (767 júl. 5.—768 aug. 6.), ellenpápa, longobard eredetü. Mint laikust, fivére Toto, Nepi hercege emelte erőszakkal a pápai trónra. Egy év multán kénytelen volt helyét átengedni III. (ill. IV.) István törvényes pápának. K. esete alkalmul szolgált a 769-iki laterani zsinatnak ama határozat kimondására, hogy világi egyén pápává nem választható.

Konstantin (lat. *Constantinus*, gör. *Konstantinos)*, számos uralkodó és fejedelmi személyiség neve.

[Római császárok.] 1. *I. K.*, l. *Constantinus*, 1.

2. *II. K.*, l. *Constantinus*, 2.

[Bizánci (kelet-római) császárok.] 3. *III. K., bizánci császár* (641), Herakleios császár idősebbik fia, öccsével, *Herakleonassal* együtt jutott trónra, de pár hónapi uralkodás után meghalt.

4. *IV. K. Pogonatos*, a *Szakállas, bizánci császár* (668—685), Konstans császár fia. Uralma alatt hat éven át (672—678) ostromolták az arabok Konstantinápolyt, végre is Moaviah kalifa 30 évi békét kötött vele, sőt évi adófizetésre is kötelezte magát. Ebben az időben alakult meg (679) az Al-Duna és a Balkán közt a bolgárok országa. K. vetett véget a monotheleta vallási villongásoknak a 680-iki konstantinápolyi zsinaton.

5. *V. K. Kopronymos, bizánci császár* (751—775), Izauriai Leo császár fia, szül. 719., megh. 775. Az atyjától megkezdett képrombolást nagy szigorusággal folytatta s a szerzetesek ellenállását azzal akarta megtörni, hogy az összes klastromokat bezáratta s őket és az apácákat összeházasodásra kényszerítette. A bolgárok ellen szerencsével harcolt. *Kopronymos* (ganajos) mellléknevét ellenségeitől kapta, mert megkereszteltetésekor — állítólag — beszennyezte a keresztvizet.

6. *VI. K. Porphyrogennetos, bizánci császár* (780—797), IV. Leo és Irene császárné fia, szül. 770., megh. 802. Egy ideig anyja gyámsága alatt állott, de 790. kivívta, hogy önálló uralkodó lett. Hatalomra vágyó anyja, Irene azonban 797. megfosztotta őt trónjától, sőt abban a teremben, amelyben született, kegyetlenül megvakíttatta. K. ezután még öt évig élt nyomoruságos helyzetben.

7. *VII. K. Porphyrogennetos, bizánci császár* (912–959), Bölcs VI. Leo császár fia, szül. 905., megh. 959 nov. 9. Először anyja, *Zoë* gyámsága alatt állott, azután az örmény származású *Lekapenos Romanos* tábornok befolyása alá került, ki 919. társcsászárnak kiálttatta ki magát és leányát, *Helenát* nőül adta K.-hoz. 944-ben végre Romanost saját fiai buktatták meg, mire K. 945. ezeket is kizárta a hatalomból s egyedül kezdett uralkodni. A nyugalmat kedvelő császár egészen a tudományoknak és irodalomnak szentelte életét. Kivonatokat készített régibb írók műveiből s hivatalos jelentések alapján több eredeti művet írt, melyekben becses statisztikai, földrajzi és néprajzi adatokat közölt a bizánci birodalomról és az azt környező népekről. Nemzetünk történetére nézve különösen fontosak és egyedüliek a honfoglalást megelőző korból való adatai. Fontosabb művei: De administrando imperio (A birodalom kormányzásáról), mely a bizánci birodalommal határos szláv, török és egyéb népek X. sz.-i pontos földrajzi leírását tartalmazza. Ezen munkájának 3–4., 8., 10., 13., 37–42. és 51. fejezetei szólnak a magyarok lebediai és etelközi tartózkodásáról. Kiadta először *J. Meursius* (Lugduni Batavorum 1611 és 1617). A nemzetünkre vonatkozó fejezeteket magyarra fordította *Szabó* Károly (Magy. Akad. Értesítő 1860). Másik nevezetes munkája: De caerimoniis aulae Byzantinae (A bizánci udvar szertartásairól), kultúrtörténetileg rendkívül becses, mert hű és részletes képét adja a bizánci udvar fényes és aprólékos szertartásokra épített életének. Ebben is vannak magyar vonatkozások. De praefecturis (Peri thematôn) c. munkájában a bizánci birodalom kormányzati statisztikáját közli, de Justinianus idejéből. A követségekről írt munkája a bizánci külső politika megismerésének szempontjából érdekes. K. összes munkái a Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae c. gyüjteményben jelentek meg (Bonn 1829, 1830 és 1840). A hazánk történetére vonatkozó részletek legjobb kiadása és fordítása *Marczali* Henriktől jelent meg: A magyar honfoglalás kútfői (Budapest 1900) és A magyar történet kútfőinek kézi könyve (u. o. 1902) c. forrásgyüjteményekben.

Irodalom. Rambaud, Constantin Porphyrogénète, Paris 1870; Hirsch F., Kaiser K. VII. Porphyrogennetos, Berlin 1873; Szabó, B. sz. Constantin császár munkái magyar történelmi szempontból, 1860 I.; Podhraczky József, Mikor írta Constantin P. fia, Romanus oktatására munkáit? Magyar Akadémiai Értesítő 1857; Jerney, Const. P. mellék- és egyéb történet-földirati nevekről, u. o. 1852.

8. *VIII. K., bizánci császár* (1026–1028), II. Romanos fia, az előbbinek unokája. Mikor bátyja, *II. Basilios* 976. trónra jutott, társuralkodónak vette maga mellé, majd ennek halála után 1026. önálló uralkodó lett.

9. *IX. K. Monomachos, bizánci császár* (1042–1054). VIII. K. leányának, az özvegy *Zoë* császárnénak kezével nyerte el a császári trónt. Pazarló és kicsapongó életű volt, de megvédte a birodalom határait a szeldzsukok ellen. Az ő uralkodása alatt szakította el 1053 *Kerularios Mihály* patriarcha végleg a keleti egyházat a nyugatitól. K. 1054. kolostorba vonult s nemsokára meghalt.

10. *X. K. Dukas, bizánci császár* (1059–67), Komnenos Izsák lemondása után jutott trónra. Nejével, *Eudokiá*-val együtt sokat áldozott tudományos célokra, de a birodalmat nem tudta megvédeni a szeldzsukok pusztításaitól. Fia, *VII. Mihály* csak 1071. követte a trónon.

11. *XI. K. Dragades, az utolsó bizánci császár* (1448–53), II. Mánuel császár harmadik fia a Palaiologos-családból, szül. 1405 febr. 7., elesett Konstantinápoly bevételénél 1453 máj. 29. Először *Kalavryta* fejedelemség ura volt Peloponnesosban, majd bátyjának, VIII. Jánosnak halála után 1448. császár lett. Meggondolatlan fellépésével magára haragította II. Mohammed szultánt, amennyiben a Konstantinápolyban fogva lévő *Urchán* török trónkövetelő szabadonbocsátásával fenyegette. Erre következett Konstantinápoly ostroma, melynek védelmében K. hősies küzdelem után 1453 máj. 29. elesett. V. ö. *Mijatovich*, Constantine, the last emp. of the Greeks (London 1892).

[Görögország.] 12. *K., görög király, I. György* király legidősebb fia, szül. Athénben 1868 aug. 2. Trónörökös korában a *spártai hercegi* címet viselte. Katonai és tudományos kiképzésben részesült s nagykorusítása után (1886) a lipcsei egyetemen jogot és államtudományokat hallgatott. A görög hadseregbe mint kapitány lépett s az 1897-iki török háborúban a görög hadsereg főparancsnoka volt. Minthogy a thesszáliai szerencsétlen hadműveletekért őt tették felelőssé, a maga igazolására 1899 jan. terjedelmes jelentést írt, melyben a görög hadsereg hiányos felszerelését és néhány főtiszt tehetetlenségét hozta fel a vereségek okaiul. 1900 okt. 1. a görög hadsereg legfőbb parancsnokává nevezték ki s e minőségében nagy eréllyel fogott hozzá a hadsereg reformálásához. De a «titkos katonai párt» izgatásai következtében már a dinasztia állása is megrendült s 1909 aug. a kir. hercegeknek ki kellett lépniök a hadseregből, K. főparancsnoki állását pedig megszüntették. Egy év mulva, a krétai *Venizelos* kormányra jutásakor (1910 szept.), K. népszerűsége újból emelkedett s 1911. a hadsereg főfelügyelőjévé nevezték ki. Az 1912 okt. kitört *balkáni* háborúban, mint a görög hadsereg főparancsnoka, *Szaloniki* (1912 nov. 8.) és *Janina* (1913 márc. 6) elfoglalásával letörülte az 1897-iki szerencsétlen háború szégyenét. Nemsokára ezután atyjának meggyilkoltatása után 1913 márc. 18. trónra lépett s mint király fejezte be a Görögországra nézve rendkívüli nagy nyereséggel végződött *második balkáni* háborút Bulgária ellen. A bukaresti békében különösen sógorának, *II. Vilmos* császárnak támogatásával vihette keresztül Görögország túlzott követeléseit, ezért 1913 őszén Berlinben hálalátogatást tett, de a német hadsereget magasztaló felköszöntőjével megsértette a francia közvéleményt. Ezért aztán ellátogatott Párisba is és jóvá tette berlini elszólását. 1914 ápr. a görög hadsereg tisztjei tábornagyi bottal tisztelték meg. K. 1889 okt. 27. vette nőül *Zsófiát*, III. Frigyes német császár harmadik leányát (szül. 1870 jún. 14.). E házasságból következő gyermekei születtek: *György* trónörökös (szül. 1890 júl. 19.), *Sándor* hg (szül. 1893 aug. 1.), *Heléna* hgnő (szül. 1896 máj. 2.), *Pál* hg (szül. 1901 dec. 14.), *Iréne* hgnő (szül. 1904 febr. 13.) és *Katalin* hgnő (szül. 1913 máj. 4.).

[Oroszország.] 13. *K. Pavlovics,* orosz nagyherceg, I. Pál cár második fia, szül. 1779 máj. 8., megh. Vitebszkben 1831 jan. 27. 1799 óta részt vett Oroszország összes háborúiban a franciák ellen s jelen volt a bécsi kongresszuson is. 1822-ben a lengyel hadsereg főparancsnoka és Lengyelország helytartója lett alkirályi címmel. Első nejétől, *Julia Henriette* szász-kóburgi hgnőtől elvált s 1820 máj. 4. *Grudzinszka Johanna* lengyel grófnővel kötött házasságot, ki később *Lowicz* hercegnője lett. A trónöröklés jogáról még 1822 jan. 14. lemondott, de mivel ez elhatározását nem tették közzé, bátyjának, I. Sándor cárnak halála után néhány katonatiszt (l. *Dekabristák)* 1825 dec. 9. cárrá kiáltotta ki. K. most nyilvánosan újból lemondott öccse, Miklós javára és Lengyelország alkirálya maradt az 1830 nov.-i felkelés kitöréséig. 1830 nov. 29. fegyveres felkelők törtek K. varsói palotájába, de sikerült elmenekülnie. Ezután Lengyelországot is elhagyta s nemsokára meghalt kolerában.

14. *K. Nikolajevics,* orosz nagyherceg, I. Miklós cár második fia, szül. 1827 szept. 21., megh. 1892 jan. 25. Az orosz haditengerészetbe lépett s a krimi háborúban a keleti-tengeri flotta parancsnoka volt. I. Miklós halála után a birodalmi tanács elnöke lett, majd 1862 jún. 11. a forrongó Lengyelország helytartójának nevezték ki, de már 1863 aug. 25. hazatért Szent-Pétervárra. III. Sándor cár trónralépése után (1882) liberális nézetei miatt elvesztette összes méltóságait. K. 1848. vette nőül *Alexandra* szász-altenburgi hgnőt (szül. 1830., megh. 1911.) kitől a következő gyermekei születtek: *Miklós* nagyhg (szül. 1850.), kit nihilista törekvései miatt 1881. minden méltóságától megfosztottak s előbb Orenburgba, majd Taskendbe internáltak; *Olga* nagyhercegnő (szül. 1851.), I. György görög király özvegye; *Vera* nagyhgnő (szül. 1854., megh. 1912.), Jenő württembergi hg neje volt; *K.* nagyhg (l. *K. 15.), Dmitrij* nagyhg (szül. 1860.).

15. *K. Konstantinovics,* orosz nagyherceg, *K. 14.* fia, szül. 1858 aug. 22., gyalogsági tábornok, főhadsegéd és a katonai iskolák főfelügyelője, az orosz tudományos akadémia elnöke. Jeles költő, kinek költeményeiből idegen nyelvekre is fordítottak, Judea királya c. bibliai tárgyú drámáját pedig 1914 jan. 22. adták elő a császár. Eremitageszinházban. A darabban ő maga és fiai is felléptek. Lefordította Shakespeare Hamlet-jét orosz nyelvre és egy kötetnyi kommentárt írt hozzá. Legidősebb fia, *János* herceg (szül. 1886.), 1911. Péter szerb király leányát, *Helénát* vette feleségül.

Konstantin *Frida,* festőnő, szül. Bécsben 1884 máj. 10. 1905-ben egy Segantini-kép hatása alatt művészettel kezdett foglalkozni s elsősorban nővérétől, Szablyáné Lohwag Ernesztintől kapott oktatást, aztán Szablya Ferenc művészeti iskolájába járt Budapesten, végre a *Kéve* művészegylet tagja lett, ahol képeit 1909-től fogva kiállította. Ezek közül megemlítendők: Esti napfény (1909); Önarckép (1911); Jégzajlás (1913) stb.

Konstantinápoly (a régi *Byzantion, Byzantium [Bizánc],* törökül *Konsztantinije,Sztambul, Der-i Szeadet,* szlávul *Carigrad,* l. a *mellékelt térképet),* a török birodalom fővárosa, a szultánnak, a legfőbb török hatóságoknak, a sejk-ül-iszlamnak, görög, örmény és örmény-katolikus patriárchának, r. kat. érseknek és nagyrabbinusnak székhelye, a Márvány-tenger mellett, a trák Boszporus D.-i kijáratánál, becslés szerint 1.200,000 lak., akiknek 43%-a török, 17%-a görög, kb. ugyanannyi örmény, 16%-a idegen alattvaló, 5%-a zsidó.

A bizánci birodalom régi fővárosa, azaz a mai szorosabb értelemben vett *Sztambul* háromszöget alkot; ÉNy.-on az Aranyszarv nevű öböl, Ny.-on a szárazföld és D.-en meg DK.-en a Márvány-tenger határolja. A mai K. sokkal kiterjedtebb és három, tengerrészek által elválasztott részből (bilad-i szelesze) áll; ezek: 1. az Aranyszarvtól D.-re elterülő Sztambul; 2. az Aranyszarvtól É.-ra fekvő Galata, Pera, Tophane, Fündüklü, Kasszim pasa, Tatavola, Hasszköi, Szüdlüdzse stb. külvárosok és 3. az ázsiai parton levő Szkutari, Erenköi, Kiziltoprak, Maltepe, Kartal, Pendik városok, illetőleg falvak. A tengerparton, sok helyen dombos részeken elterülő, gyönyörű fekvésű városnak van 700 mecsetje, 172 temploma (ebből 60 görög, 50 örmény, 25 r. kat.), 40 zsinagógája, 188 magasabb török és keresztény tanintézete, 368 török népiskolája, 146 medressze (a mecsetekkel egybekötött teológiai iskola), 230 mohammedánus klastroma (tekke és szavije), kb. 200 nyilvános fürdője, mintegy 40 nyomdája és 45 mohammedánus könyvtára mintegy 70,000 arab, perzsa és török munkával; végül több nagy és terjedelmes kaszárnyája. Kikötője, az Aranyszarv, földünk egyik legnagyobb és legbiztosabb horgonyzóhelye, mintegy 7 km.-nyire nyúlik be a szárazföldbe és olyan mély (legnagyobb mélysége 40 m.), hogy a nagy hadihajók csaknem mindenütt a parton köthetnek ki. Az Aranyszarvon két vas-hajóhíd visz át, amelyek e kikötőt 3 részre osztják; a külső a kereskedelmi, a két híd közötti rész a belső kereskedelmi és a két hídon túli rész a hadi kikötő a tengerészeti arzenállal (Terzháne) és az admiralitással (Divanháne). Újabban egy harmadik híd építésére is engedélyt adtak. A kikötőtől D.-re főképen törökök, Fanar, Pszamatia, Jedikule, Egri- és Kum-kapu városrészekben azonban görögök és örmények is laknak és itt van a zsidórész (Balat) is. A kikötőtől É.-ra ellenben a keresztények vannak többségben. A Galata nevű városrészben a jelentékenyebb épületek: a Galata-torony, a középkorban Krisztus-torony, a bizánci korból való épület, amelyet 1348-ban Anastasios Dikoros épített, 50 m. magas, gyönyörű kilátást nyujt és a tűzoltóság őrhelye; a Persembe-bazár; a San Pietro-templom Jeruzsálemből való szűz Mária-képpel; az Arab Dzsámi, állítólag egykori bizánci templom; a Jeni Dzsámi vagy Szultán Valide-Dzsámi, amelyet 1679. II. Musztafa és III. Ahmed anyja építtetett. Ebben a városrészben van a genovai uralom korából a legtöbb épület és épületmaradvány; továbbá itt van a régi hídtól Tophanéig vezető, a legélénkebb forgalommal bíró utca. Pera (Bej-oglu) a legtöbb külföldi követség palotáját foglalja magában; itt van a Jardin municipal de Pera nevű nyilvános kert; a tüzérkaszárnya; a Takszim-

KONSTA

Ramisz Csiflik
Temető
Szüdlüdzse
Zsidó temető
Görög templ.
Khalydzsi Oglu
Okmeidan tér
Löportár
Ejub
Mahmud P. mecset
Piri pasa
Piale pasa
Örm. templ.
Hasszköi
Dervis kol.
Topdzsilar
Otakdzsilar
Defterdar mecset
ARANY SZARV
Amali Kavak
Örmény templ.
Park
Kasszim p
Mecset
Csorbadzsi mecs.
Aivan szeráj
Egri Kapu
Egri Kapu
Balat
Balat Kapu
Tersane
Arsenal
Raktárak
Teng. isk.
Görög tem.
Drinapolyi Kapu
Fener
Bolgár templ.
Szalma Tomruk
Edirne Kapu
Hadi kikötő
Divanhane
Fürdő
Gör. patriarch
Jeni Kapu
Gül Dzsami
Szarmasik
Dzsubali Kapu
Dervis kol.
Szultán Szelim
Kara Gümrük
Temető
Takiedzsi
Fürdő
Dohánygyár
Régi híd
Örség
Mecset
Un Kapan Kapu
Un Kapani
Kereske
Top Kapu
Mahallesi
Top Kapu
Hafisz Ahmed mecs.
Hirkai Serif mecs.
Arvahar
Jeni Bagdzse
Jeni Bagdzse
Mohamed mecset
Haszt.hane mecs.
Haszt.hane
Lycus
Szultán Mehmed
Sehir Emini
Odun K
Szulejmanie
Mevlevihane Kapu
Atik Ali Pasa
Mevlevihane Kapuszi
Ahmed pasa
Szelim sz. mecset
Et Meidan
(Régi janicsárnegyed)
Sah zade
Eszki Szeráj
Agadzs Szeráj
Dervis kol.
Csukur Bosztani
Ali Szeráj
Laleli Dzsami
Eksz Marmara
Jeni Kapu
Szilivri Kapu
Szilivri Kapuszi
Vlanga
JENI KAPU ÁLLOMÁS
Avret Bazari
Bosztani
Jeni Mahalle
Kum Kapu
KUM KAPU ÁLLO
Daud Pasa Kapu
Pszamatia Kapuszi
Jeni Kapu
PSZAMATIA ÁLLOMÁS
Jedi Kule és Narli Kapu
M Á R V Á N
JEDI KULE ÁLLOMÁS
Athén, Triesztfelé
RÉVAI-LEXIKON

TINÁPOLY.

RÉVAI-KARTOGRÁFIA

kert; a nagy török temető; a Mekteb-i Szultani nevű császári liceum; a görög Szt.-Háromság-templom; a hadi iskola (mektebi-harbi); a táncoló dervisek kolostora és több kaszárnya; legjelentékenyebb utcája a Grande Rue de Pera. Galatától K.-re van Tophane, a császári ágyúöntőkkel; ebben a városrészben van a Kilidzs Ali-mecset, a Mahmudje-mecset 1830-ból, belsejében pompás török kalligráfiai díszítményekkel; Tophanétól É.-ra van Fündüklü, a régi Aianteion, amelyben a kis, de csinos Dzsihangir-mecset áll. Galatából az igen élénk Szultan-Valide vashíd visz át Sztambulba a Balykbazar nevű térre; ennek D.-i oldalán emelkedik a hatalmas Jeni Dzsami (új mecset) 1616—65-ből, szép, kupolákkal takart előudvarral; Sztambulban van még a magas porta (Bab-i-alie), vagyis pasa-Kapusszi, több török főhivatal helyisége. Sztambul keleti végén emelkedik a Szeráj v. Top-kapu Szeráj, a szultánok egykori palotáival és különböző gyűjteményeivel. A Szeráj, illetőleg annak a Bab-i Humajun nevű kapuja mellett van III. Ahmed kútja, 4 oldalú márványépület, a török művészet egyik legszebb remeke; közelében van az Aja Szofia világhírű templom. Ezt a Konstantin császár emelte, de leégett templom helyén I. Justinianus császár építtette; a törökök mecsetté alakították át; merész kupolájával és márványburkolatával a legnagyobbszerű emlékek egyike. A mecset szomszédságában van a Hippodrom (Atmeidan), az Ahmed-mecsettel és a janicsár-muzeummal szegélyezve, amely a bizánci császárság korában a pártharcoknak és számos ünnepnek meg játéknak volt szinhelye és amelyen a régi nagyság maradványaiként láthatók: Nagy Theodosius obeliszkje, egy monolit, amelyet e császár hozatott Egyiptomból 390. és amelyet hieroglifok és görög meg latin feliratok ékesítenek; az $5^1/_2$ m. magas bronz kígyóoszlop, amely a plateai csata után a delfii Apollonnak ajándékozott triposznak volt egyik támasztó oszlopa, Konstantinos Porphyrogennetos obeliszkje, amely bronzlapjaitól meg van fosztva. A janicsár-muzeum (elbisze-i alika) főképen régi török ruhákat tartalmaz; az Ahmed-mecset 1609—1614-ből való, belsejét fayence-lapok és festések díszítik. Egyéb jelentékeny épületek Sztambulban: a Mehemed pasa-mecset, a Csemberli tas vagyis Konstantinus oszlopa; a Bajazid-mecset II. Bajazid korából; a Szeraszkerátus vagyis hadügyi minisztérium, amely előtt vaskorláttal körülfogott nagy tér áll; a Szulejmanje-mecset, amelyet 1550—1556. Szulejman Szinan építtetett, pompás előcsarnokkal, óriási kupolával, gyönyörűen díszített belsővel; a sejk-ül-iszlam hivatalos helyisége; Valens császár vízvezetéke, amely Sztambul keleti részeit még mindig ellátja ivóvízzel; II. Mohammed mecsetje; a Kyz tas, Marcianus-oszlop, a Sahzáde-mecset; a Laleli, a Valide Dzsámi; Szt. János temploma; a Pantokrator-templom; a Szelimije-mecset. Egyéb említésre méltó intézmények még a Nuri Oszmanje melletti nagy bazár, amely maga egész városrészt alkot, összesen 3248 árúbódéval; ennek közelében a különféle karavánszerájok. Végül Jediküléban a szomorú emlékű Héttorony, ahol több magyar követ és vitéz is fogságot szenvedett.

Az oktatásügy érdekében újabban sok intézkedés történt, de a népoktatás még mindig nagyon el van hanyagolva. Gyermekkert (Szubjan Mekteblari) kb. 400, népiskola (Mekiatib-i Ibtidaije) kb. 30, magániskola 20, ipariskola, árvaház (Dar-ul-Safakat), a Lycée Impérial de Galata-Sérail (Mekteb-i Szultani), orvosi iskola, egy iskola a polgári tisztviselők részére (Mekteb-i milkije), tanítóképző (Dar-ul-Muallimin), tanítónőképző, jogtudományi iskola, császári hadiiskola (Mekteb-i harbije), számos katonai előkészítő iskola, tengerésziskola van. Az idegen nemzetek közül a görögöknek van kb. 60 iskolájuk (a többi közt egy kereskedelmi iskola); az örményeknek kb. 50; az osztrákoknak és magyaroknak, franciáknak, angoloknak, olaszoknak, bolgároknak, az amerikaiaknak és zsidóknak, németeknek és svájciaknak szintén vannak külön iskoláik. 1900 óta van egyeteme is, mely azonban tökéletlen. Nagy számmal vannak a jótékony intézetek is, amelyek nagyobbára a mecsetekkel állanak összeköttetésben. Az idegen nemzeteknek szintén megvannak a külön jótékonysági intézeteik és kórházaik. A szellemi életre nézve jellemző, hogy K.-ban mintegy 50 ujság jelenik meg különböző nyelveken.

A tulajdonképeni K. a közigazgatás céljából Sehir Emaneti néven külön területet alkot és 10 kerületre van osztva; ezek az 1., 2., 3. Sztambul, a 6. Galata, Pera és a velök határos városrészek, a 4., 5. és 7. a Boszporusz európai partja, a 8. a Boszporusz ázsiai partja (Anadoli Kavaktól Bejlerbejig), a 9. Szkutari és környéke, a 10. Kadiköi. Mindegyik kerület élén egy-egy mudir áll. A nagy tüzek, amelyek K. némely részeit elpusztították, nemcsak utcáit tették szebbekké, de a várost is egészségesebbé. Előmozdította ezt még, hogy a kormány gondoskodása folytán most már egész K. el van látva ivóvízzel, részint a régi Valens-féle vízvezetéken át, részint a Gök-szuból, részint a Derkosz-tóból. 1870 óta hazánkfiának, Széchenyi Ödön grófnak közreműködésével a tűzoltóság is egészen átalakult. A rendőrség csaknem kizárólag törökökből áll.

K. régi falai, amelyek az Aranyszarvtól a Márvány-tengerig (a Héttoronyig) terjednek és számos toronnyal s 29 kapuval vannak ellátva, már annyira rozzantak, hogy elhatározták fokozatos lebontásukat. A falak előtt temetők terülnek el.

A nagyipar csaknem teljesen hiányzik; egyedül gőzmalmok, fez-, dohány-, fegyver- és hajógyárak meg ágyúöntők vannak. A házi, illetőleg kézi-ipar azonban nagyon kifejlett. A kereskedelem igen élénk. A nagykereskedők leginkább görögök, örmények és spanyol zsidók. A legfőbb beviteli cikkek: gabona és liszt, rizs, cukor (főképen az osztrák-magyar monarchiából), kávé, petroleum, pamutfonalak és kelmek, kötött- és harisnyaáruk, gyapjukelmék, juta, selyemkelmék, sálok, ruhák és fezek, továbbá fém-, üveg-, agyagáruk, papiros, stb. A kivitelben a kiválóbb cikkek: szőnyegek az ázsiai országokból, gyapju és bőrök. Magában a városban a forgalomeszközei a kocsikon és nyerges lovakon kívül: 4 lóvasuti vonal; egy földalatti sikló, amely az új hídtól a

Galata-torony alatt Perába visz; a helyi gőzösök; a nemzetközi forgalom közvetítője a vasút, amelynek főpályaudvara az Aranyszarv bejáratánál, a Topkapu-Szeráj közelében van. A hajóforgalmat a külfölddel rendesen közvetítik a Messageries maritimes, az Osztrák Lloyd, a Compagnie Russe de navigation à vapeur, a Florio Rubattino, a Compagnie Mahsoussé és a román hajók. A hajóforgalom évenkint több mint 15,000 hajó, 15 millió tonnatartalommal; ebből helyi hajó 3300—3500, mindössze kb. 200,000 tonnatartalommal. A hajóforgalomban legnagyobb része van Nagybritanniának, Görögországnak, harmadik helyen Ausztria-Magyarországnak. — K. környékére nézve l. *Boszporusz.*

Története. A legrégibb telep a thrák Boszporusz nyugati partján Kr. e. 667. alakult, mikor itt a megaraiak *Byzantion* neve alatt gyarmatot szerveztek és csakhamar korinthosiak, miletosiak és boiotiaiak is csatlakoztak hozzájuk. A párját ritkító kikötő és a Fekete-tengerrel való közlekedés a várost csakhamar felvirágoztatta. Dareios a szkitha háborúban (515) elfoglalta s mivel lakosai az ión felkelésben résztvettek, számkivetésbe kellett menniök és a Fekete-tenger mellett Mesembriát alapították. 478-ban Pausanias elhódította a perzsáktól s a város az athéni szövetséghez csatlakozott. Az aigos-potamosi csata után a spártai Klearchos lett a város felügyelője, de az athéni szövetség helyreállása után (378) ismét Athén híve lett. Azonban 357. Athén ellenfeleihez csatlakozott, két év mulva pedig teljes függetlenséget vívott ki magának. Makedóniai Fülöp támadását 340. visszaverte, Nagy Sándor halála után ismét függetlenné vált s nem ártott neki sem a Seleukidák, sem a gallusok támadása (279). A rómaiak is jó barátként bántak vele, mert Fülöp, Antiochos és Perseus ellen a város az ő ügyüket támogatta. Kr. u. 199. Septimius Severus római császár, mivel lakói ellenfelének, Pescennius Nigernek fogták a pártját, hosszú ostrommal bevette. Elfoglalása után csakhamar visszanyerte régi kiváltságait.

Nagy Constantinus kedvező fekvéséért székvárosává tette; de bevonván a K. körülfekvő halmokat is, tetemesen kibővítette és újjáépíttette. A város építését 328 végén kezdték meg s 330 máj. 11. történt ünnepies felavatása. K. első neve *Új-Róma* (Roma nova) volt s csak később nevezték K.-nak *(Constantinopolis)*, azaz Constantinus városának. A római birodalom kettéválása után 395. K. a keletrómai birodalom fővárosa lett. Püspöke a *patriarcha* címet vette fel s mikor később a keleti kereszténység elszakadt a nyugatitól, ő lett a keleti *(ortodox)* egyház feje. Róma pusztulása után K. vette át annak világuralmi hagyományait. Zagyva eredeti lakossága épp oly szenvedéllyel látogatta a cirkuszi játékokat és hajlotta lázongásokra, mint a régi Rómáé. A *kékek és zöldek pártja* (l.o.) 532 jan. nagy lázadást támasztott *Justinianus* ellen, mely alkalommal K. nagy része leégett. A lázadás leverése után a császár újjáépíttette az elpusztult várost, sőt az *Aja Szofia* felépítésével azt egy nagyszerű műemlékkel gazdagította. 626-ban az avarok és perzsák ostromolták; 672—678-ig és 717—718-ig az arabok szorongatták, de az olthatatlan görög tűz segítségével védői visszaverték az ostromlókat. Végzetessé vált K.-ra nézve a *negyedik keresztes hadjárat.* A velenceiektől vezetett nyugati keresztesek 1204 tavaszán kétszer is elfoglalták s másodszor teljesen kirabolták és feldúlták. K. ezután 1204—1261-ig a *latin császárság* fővárosa volt. Palaiologos (VIII.) Mihály, a nicaeai császár hadvezére 1261 júl. 25. visszafoglalta s K. ismét a görög császárok székhelye lett. Új veszedelem fenyegette K.-t a Kis-Ázsiában emelkedő *ozmán-török* hatalom részéről. A törökök 1354. átkeltek Európába s I. Murad szultán 1361. már *Drinápolyt* tette meg székhelyének. II. Murad 1422. sikertelenül ostromolta, utóda, II. Mohammed 1453 tavaszán hatalmas sereggel és hajóhaddal jelent meg K. ostromára. A külső segítségtől elzárt várost *XI. Konstantin*, az utolsó császár vitézül védte a genovai *Giustiniani* zsoldos vezér támogatásával, míg K. lakossága közönnyel nézte a küzdelmet. A törökök ágyúi máj. vége felé nagy réseket törtek a város falain. Különös romboló hatással működött egy *Orbán* nevű magyar mestertől öntött óriási ágyú. Az általános rohamot máj. 29-re határozta el a szultán. A janicsárok kemény harc után a réseken és egy nyitva felejtett kapun berohantak a városba. Giustiniani súlyosan megsebesülve hajón elmenekült, de XI. Konstantin nem akarván túlélni fővárosa pusztulását, hősies küzdelem után elesett. II. Mohammed a következő napon vonult be új fővárosába, amelynek ezentúl *Sztambul* (Isztambul) lett a neve. A Szofia templomból és K. nagyobb székesegyházaiból török mecsetek lettek. A szultán ezután török lakosságot telepített a városba, a megmaradt keresztény lakosságnak pedig vallásszabadságot engedélyezett. A későbbi szultánok nemcsak a régi emlékeket állították helyre *(Héttorony)*, hanem új épületekkel és a mindenhonnan elrabolt (kül. Mátyás budai palotájából) műkincsekkel díszítették új fővárosukat. A XVII—XVIII. sz. folyamán K. sokszor volt színhelye véres lázadásoknak, melyeket a janicsárok féktelensége idézett elő. Azonkívül sok tűzvész pusztította (1714., 1755., 1808), mely legszebb épületeit semmisítette meg. 1821-ben borzasztó öldöklést vitt végbe a mohammedán lakosság a görögök közt, 1826. pedig a janicsárok lemészárlásának volt tanuja K. lakossága. A krimi háború alatt angol és francia csapatok szállottak ki K. védelmére (1854 ápr.). Az 1877—78-iki orosz háború végén az angol hajóhad jelent meg K. előtt, hogy az oroszoknak K.-ba való bevonulását megakadályozza. Legújabb időben 1909 ápr. 13. katonai felkelés tört ki K.-ban, melyben sok újtörök tisztet megöltek a fanatizált katonák. Erre a szalonikii és drinápolyi hadtestek *Mahmud Sefket* pasa vezérlete alatt K. ellen indultak s ápr. 24. leverték a szultánhoz hű csapatok ellenállását. Erre következett *II. Abdul Hamid* detronizálása, kinek helyét öccse, *V. Mehemed* foglalta el (ápr. 27.). Az 1912—13-iki balkáni háborúban a bolgárok gyors és merész előnyomulása egy időre izgalomba ejtette K. lakosságát, de a csataldzsai erődök megvédték K.-t a balkáni szövetségesek inváziójától.

Irodalom. Byzantios, Konstantinopel, topographische, archaeologische u. geschichliche Beschreibung, Athen 1851—1869, 3 k.; Csihacsev, Le Bosphore et Constantinople, Paris 1865, 2 kiad.; Grosvenor, Constantinople, London 1895, díszmű; Hutton, Constantinople, u. o. 1900; Millingen, Byzantine Constantinople, u. o. 1899; Dwight, Constantinople and its problems, its peoples, customs etc., u. o. 1901; Bädeker, Konstantinopel und Kleinasien; Brodribb-Besant, Constantinople, a sketch of its history, 1853-ig, London 1878; Oberhummer, Constantinopolis topografia és története, Stuttgart 1899; Preger, Das Gründungsjahr Konstantinopels, 1901, a »Hermes«-ben; Pears, The destruction of the Greek empire and the story of the capture of Constantinople by the Turks, London 1903; Brandenburg, Dates principales de l'histoire de Constantinopel et de ses monuments, Constantinople 1903. Magyarul igen sok cikk és tanulmány jelent meg K.-ról a hírlapokban és folyóiratokban, nevezetesen Beszédes Kálmántól a Fővárosi Lapokban és Erődi Bélától a Vasárnapi Ujságban, v. ö. Szinnyei Repertoriumát; Horváth Miklós, K. Törökország fővárosa, Budapest 1877; Márkus J., Törökországi képek, u. o. 1877; Kővary B., Utazásom Törökországban, Nagykanizsa 1878; Szendrei János, K.-i élet, Budapest 1896; Mészáros Gyula, A Boszporus partjain, u. o. 1911.

Konstantin csatája, az a csata, melyben *Nagy Konstantin* római császár ellenfelét, *Maxentiust* 312 okt. 28. Róma közelében a *Milvius-híd* mellett legyőzte. K.-t *Raffaello* nagyméretü falifestménye örökítette meg a Vatikán egyik termében (*Sala di Costantino*).

Konstantin-diadalív, az a diadalív, melyet a S. P. Q. R. (római nép és tanács) Kr. u. 315. Nagy Konstantinnak emelt Rómában, a Palatinus és a Caelius közt, a Kolosszeum mellett. A K.-nek három átjárója van (11·5 és 7·5 m. magas); két homlokzatát négy, magas piedesztálokon nyugvó oszlop tagolja; faragott ékitményeit nagyobbrészt egy előbbi keletü Traján-diadalívből állították össze. L. *Római művészet*.

Konstantinograd, az ugyanily nevű járás székhelye Poltava orosz kormányzóságban, a Beresztovaja mellett, (1907) 6546 lak., faggyufőzéssel és olajpresékkel. Az 1731. alapított város 1797-ig Belevszkaja nevet viselt; ebben az évben Konstantin nagyhercegről kapta a mostani nevét.

Konstantinos *(Konstantia)*, város Macedoniában, a Rhodope hegység aljában. Álmos magyar herceg (Kálmán király öccse) alapította II. János (Kalo-Johannes) kelet-római császár rokonának engedelmével, aki neki bujdosása közben rangjához illő, biztos menedéket nyujtott volt udvarában. E városban gyülekeztek a kimenekült, elégületlen magyarok (1126 körül). V. ö. *Pauler* Gyula, A magyar nemzet tört. I. 209.

Konstantinov, gyárváros Petrokov orosz-lengyel kormányzóságban, nagy szövőgyárakkal és kb. 5000 lak.

Konstantinovszkaja Sztanica, járási székhely az orosz doni kozákok területének I. kerületében, a Don mellett, kb. 11.000 lak., bortermeléssel és a Don folyón jelentékeny kereskedéssel.

Konstantin-rendek. 1. *Parmai hercegségi*, jelenleg megszünt *rend*, melyet Konstantin császár alapított, Angelos Izsák császár 1191. felújított, Palaiologos császár 1261. megerősítette. A rend az Angeli, másképp Drivasti-családdal átment Olaszországba. Flavius János András Angelus, az utolsó Palaiolog, I. Farnese Ferenc parmai hercegre ruházta át 1697 júl. 27., mit Lipót császár 1699 aug. 5. megerősitett. A Farnese-ház kihalta után a rendet a Bourbonok vették át a parmai hercegséggel együtt. Midőn a parmai hercegség Ausztriához került s az utolsó herceg, III. Károly nápolyi király lett, ez a rendet a nápolyi királyságba átvitte. Midőn Mária Lujza császárné az 1814 ápr. 11-iki bécsi határozmány értelmében, mit az 1815 júl. 9-iki bécsi kongresszusi határozat is megerősített, Parma trónját elfoglalta, 1816 febr. 26. a rend nagymesternőjévé jelentette ki magát, mit különben a Nápolyba visszatért király szintén megtett. — 2. *Szicíliai*, jelenleg megszünt *katonai érdemrend*. Történetét l. föntebb a parmainál. 1806. a franciák eltörölték, de 1814. újra helyreállíttatott. Két osztálya volt: nagykeresztesek és lovagok.

Konstanz *(Kosztnic)*, az ugyanily nevű kerületnek és járásnak székhelye a Boden-tó ÉNy.-i végében, (1910) 27,591 lak., vászon-, pamutszövéssel, sátor-, szivar-, szappan-, kályha- és butorkészítéssel, több szép templommal és középülettel, melyek közül történeti nevezetességre jutott a dominikánusok kolostora, ahol Husz Jánost bebörtönözték. K. a XIII. sz.-ban Constenze, a XIV. és XV. sz.-ban Costentz, a XV—XVIII. sz.-ig Costantz nevet viselt. K.-t Constantius Chlorus alapította és már 525 után püspöki székhely volt. Legnagyobb hírnévre a benne tartott K.-i (vagy kosztnici) zsinat (l. o.) által tett szert. A reformáció benne elterjedvén, püspökei Meersburgba tették át székhelyüket. 1548-ban V. Károly testvérének, Ferdinándnak ajándékozta; innen túl Habsburg-birtok volt. 1809. Badenhez került. V. ö. *Leiner*, K. u. seine Umgebung (1911); *Ludwig* Th., Die K.-er Geschichtsschreibung (Strassburg 1895).

Konstanzi-tó a. m. *Boden-tó* (l. o.).

Konstanzi zsinat. Egybehívták XXIII. János pápa és Zsigmond császár 1414 november elejére Konstanzba, hármas célból: 1. az eretnekségek kárhoztatására (causa fidei); 2. a hitszakadás megszüntetésére (causa unionis) és 3. az egyház megreformálására fejében és tagjaiban (causa reformationis). A megnyitás nov. 5. történt, míg az első nyilvános ülést nov. 16. tartották. Az első feladatot hamarosan megoldották, amennyiben Wiklif, Husz és a prágai Jeromos tanításait egyértelmüleg elítélték. A hitszakadás megszüntetése nagyobb nehézségeket okozott. Hárman tartottak igényt a pápai trónra: XXIII. János, XII. Gergely és XIII. Benedek. Leginkább XXIII. János remélte az elismertetését a zsinattól, de csakhamar általánossá lett a kívánság, hogy mindhármuknak le kell mondaniok. Midőn pedig XXIII. János ellen élestartalmú panasziratot adtak be, ő a zsinatot titkon elhagyta (1415 márc. 20). Távozása rosszabbra fordította helyzetét, mert a zsinat nem oszlott széjjel, sőt kijelentette, hogy a K. törvényesen gyült össze, hatalmat Krisztustól bírja, azért annak mindenki, maga a pápa is, mindenben, ami a hitre és a szakadás megszüntetésére vonatkozik, engedelmeskedni tartozik. Erre XXIII. Jánost a zsinat felfüggesztette s megfosztotta méltóságától. XII. Gergely 1415 máj. 13. önként lemondott a pápai méltóságról. XIII. Benedek a spanyolok és a skótok védelmében bízva, vonakodott lemondani, míg végre 1417 júl. 26. a zsinat őt is letettnek nyilvánította. Az egyházi fegyelem javítására nézve abban állapodtak meg, hogy legelőbb is a pápaválasztást tűzik ki napi-

rendre. 1417 nov. 11. Colonna Ottó bíborost egyhangulag megválasztották, aki mint pápa az *V. Márton* nevet vette föl, s azonnal 6 bíbornokból és minden nemzet küldötteiből álló egyházjavítási bizottságot nevezett ki s néhány reformjavaslatot terjesztett elő, 1418 márc. 10. pedig megtiltotta az egyetemes zsinatra való hivatkozást, ami nem kevésbbé ingatta meg a zsinaton felállított elvet, hogy a zsinat följebbvaló a pápánál. Végre a pápa Paviát tűzte ki a legközelebbi zsinat helyéül, s 1418 ápr. 22. a zsinatot bezártnak nyilvánította, anélkül, hogy határozatait alakszerüleg megerősítette volna.

Irodalom. Ulrich Richenthal, Chronik des Konstanzer Konzils, kiadta Buch 1878—1900; H. v. d. Hardt, Magnum oecum. Const. Concilum, 6 köt., 1697—1700; Finke. Forschungen u. Quellen zur Geschichte, 1889; u. a., Acta, 1896, és Bilder vom Konstanzer Konzil, 1903; Bliemetzrieder, Das Generalkonzil etc., 1904; Áldássy A., A K. előzményei új világításban, Budapesti Szemle, 1897.

Konstatál (lat.) a. m. valamit mint tényt megállapít, ténynek bizonyít.

Konstelláció (lat.), l. *Constellatio.*

Konsternálás *(consternatio,* lat.) váratlan esemény által előidézett magas foka a megütközésnek, ámulatnak, megrökönyösödés, majdnem megdermedés; hasonló jelentésű az ige: *konsternálni,* megrökönyíteni, megdermeszteni.

Konstipáció *(constipatio,* lat.), l. *Székrekedés.*

Konstituál (lat.) a. m. valamit megállapít, valamit egészében vagy lényegében előállít, valakit valamely hivatalba vagy méltóságba behelyez. L. még *Konstituante.*

Konstituante (franc. *constituante, assemblée constituante,* ejtsd: asszañblé konsztitüañt) a. m. alkotmányozó gyűlés. Igy jelölik meg a francia forradalom küszöbén 1789—1791-ig ülésező nemzetgyűlést, amely az alkotmány megállapítását tűzte ki feladatául.

Konstitució *(constitutio,* lat.), 1. a. m. *alkat,* a szervezet reakcióképessége fiziológiás és patológiás ingerekkel szemben. Az orvosi tudományban igen nagy szerepet játszik. Gyenge K., amely a legkisebb anormális ingerekre betegségi tünetekkel reagál. Az erős K. amely a kóros ingerekre sem reagál betegségi tünetekkel, tehát más szóval nagy ellenálló képesség. Neuropathiás K.-nál az idegrendszer reakciója anormális. K.-s betegség helytelen kifejezés, a szifilist hívják így. — 2. *K.,* l. *Alkotmány.*

Konstitucionális betegségek v. *konstituciós (alkati) betegségek* azok, amelyek a szervezet megváltozott, abnormis szerkezete, reakcióképessége folytán jönnek létre. Jórészt elavult fogalom. L. még *Konstitució.*

Konstitucionalizmus, 1. a. m. az alkotmányosság, az alkotmányos kormányzás rendszere, amelyben az állami főhatalomban a fejedelem és nemzet az alkotmányban meghatározott módon osztozik. — 2. A gyárüzemben K. alatt értik és e jelszó alatt követelik ennek olyan szabályozását, amely mellett a gyári munkások is részesednek a gyár szervezetében és üzemének vezetésében.

Konstitutiv (lat.), a logikában a fogalom *alkatát* meghatározó tulajdonságok (jegyek) szemben azokkal, melyek a K. okból csak mint következmények folynak. Tulajdonkép nem az egyes tulajdonság K., hanem a tulajdonságok kapcsolata, alkata.

Konstitutiv hatály, l. *Itélet.*

Konstitutiv okirat, amely az ügyletet létrehozza (konstituálja) ott, ahol az ügylet írásos formában kötendő meg. Ezzel szemben a bizonyító okirat nem hozza létre az ügyletet, hanem csak annak bizonyítására szolgál, hogy az ügylet (szóbelileg v. egyébként) létrejött. (Pl. a végrendelet írásbeli végrendelkezésnél).

Konstitutiv parcellák, valamely község határában fekvő azok a földrészletek, amelyeket más községbeli úrbéri telkek alkotórészeként adtak ki. A telekkönyvi helyszineléskor ezeket annak a községnek telekkönyvébe vették fel, amelyben feküdtek azok az úrbéri telkek amelyekhez tartoztak a K., míg annak a községnek telekkönyvében, melynek határában feküdtek a K., az összes K.-at egy telekjegyzőkönyvbe vették fel utalással arra, hogy melyik községnek milyen számú telekkönyvében van fölvéve az az úrbéri telek, amelyhez a K. tartoznak. A telekkönyvezésnek ezt a módját megszünteti a betétszerkesztés, mert a betétszerkesztéskor minden földrészletet annak a községnek telekkönyvébe vesznek fel, amelynek határában fekszik.

Konstrikció *(constrictio,* lat.) a. m. össze- v. leszorítás. Esmarch Friedrich által 1873. ajánlott eljárás a végtagok vértelenítésére, amelynek segélyével a végtagokon bármilyen műtét (csonkítás, izület kimetszés stb.) vérveszteség nélkül végezhető. Az eljárás lényege az, hogy az előzőleg lehetőleg vértelenített (felemelés, bepólyázás) végtagokat lehetőleg magasan, rugalmas pólyával (Esmarch-pólya) v. gummicsővel igen erősen leszorítjuk, úgy, hogy az erek össze legyenek nyomva. Az így előkészített végtagon a műtétet elvégezhetjük, a látható ereket leköthetjük minden vérzés nélkül. Újabban az egész alsó testfél vértelenítését is végzik (Momburg) a hasi aorta leszorításával; újjnyi vastag gummicsövet csavarnak a legalsó borda alatt 2—4-szer a has köré, oly erősen, hogy a lábakon a verőerek lüktetése érezhető ne legyen. L. *Vérzéscsillapítás.*

Konstriktor *(constrictor,* lat.) a. m. összeszorító, összehúzó. Az anatómiában az olyan izmokat nevezzük K.-nak, amelyek valamely nyílást v. csövet gyűrű módjára fognak körül. Synon. sphincter.

Konstrukció *(constructio,* lat.) a. m. szerkezet. — *K.* a geometriában mindazon műveletek összege, melyekkel valamely téralakzatot a papiron megrajzolhatunk. Minden geometriai K. tovább nem egyszerüsíthető szerkesztések sorozatára bontható fel, ilyenek: két pont összekötése egyenessel, két egyenes metszési pontjának meghatározása, kör szerkesztése adott sugárból és középpontból.

Konszekráció (lat.), l. *Consecratio.*

Konszenzuális reakció. A bőr és a testizomzat ütőereinek szűkülése, ha a test valamely pontját hidegingor éri. Pl. egyik kar lehülésére csökken a másik kar és az alsó végtagok térfogata. A K. törvénye a vízzel gyógyítás egyik legfontosabb tétele. Általános érvényességét kimutatta O. Müller.

Konszideráció (*consideratio*, lat.) a. m. tekintetbevétel, megfontolás, tekintély. *Konszideràl*, tekintetbe vesz, megfontol. *Konszideràbilis*, tekintetbe vehető, tekintélyes, jelentős.

Konszignáció (lat.), l. *Consignatio*.

Konszisztens (lat.) a. m. szilárdan összefüggő, tartós, megtermett, zömök; *konszisztencia*, állapot, álladék, tömöttség, sűrűség; a szilárd vagy sűrű nyúlós-folyékony testek összefüggésének kifejezése.

Konszk (*Konszkije*), város Radom orosz kormányzóságban, kb. 8500 lak. A hasonnevű járásban nagy vasbányák és vasművek vannak.

Konszka, kisk. Liptó vmegye liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 278 tót lak., u. p. Benedekfalu, u. t. Liptószentmiklós.

Konszoláció (*consolatio*, lat.) a. m. vigasztalás.

Konszolidáció (lat.), l. *Consolidatio*.

Konszolidál (lat.), a. m. megszilárdít, megerősít.

Konszubsztanciáció (lat.), l. *Consubstantiatio*.

Konszumció (*consumptio*, lat.) a. m. fogyasztás (l. o.); *konszumens* a. m. fogyasztó.

Konszummáció (lat.), l. *Consummatio*.

Kont, 1. *István (hédervári)*. Egyike volt ama vitézeknek, kik Nagy Lajos király halála után trónörökösei ellen a Horváthy-féle lázadáshoz csatlakoztak. Máriával együtt ellensége volt Zsigmondnak is. 1393-ban az osztraviczai és dobori ütközeteknél hősiesen küzdöttek a törvényes király hadai ellen, de legyőzetve nem várfalak közé menekültek, hanem a Szerémség rengetegeiben bujdostak. Laczkfy György macsói bán (Vajdafynak azért nevezi a krónikás, mert atyja, András erdélyi vajda volt) alvás közben lepte meg őket. Kegyelemmel biztatva, K. 32-ed magával nem védekezett, hanem követte a bánt Buda felé. Buda közelében fegyvereiket elszedve, láncraverten vezették őket a király elé, kitől makacsul megtagadtak minden tiszteletnyilvánítást. A király haragjában, anélkül, hogy törvényt ült volna felettük, a Szent-György térre vitette őket s ott egymásután fejüket vétette. K.-ot és társait mint szabadsághősöket eszményitette Garay János, róluk szóló költeményében.

2. *K. Miklós*, Tót Lőrinc főzászlótartó fia, az Újlakyak őse, Lajos királynak egyik legügyesebb diplomatája. 1347-ben Garai János veszprémi püspökkel együtt ők egyengették Nagy Lajos útját Olaszországban, ők készítették a jó hangulatot fogadására. A második nápolyi hadjáratba fivérével, Bertalannal együtt kisérte a királyt, s ott 1350. Aversát Pignataro Jakabtól alkudozással megszerezte. 1351-ben pozsonyi főispán, ugyanezen év vége felé erdélyi vajda lett és szolnoki főispán. Kieystut litván fejedelemmel is ő vezette a béketárgyalásokat s ennek esküszegése után ismét ő szerzett békét. A velencei hadjaratba, mint új nádor (1356-tól kezdve) ő vitt a magyaroknak új segítséget s néhány szerencsés csata után 1357-ben visszatért hazánkba. 1362-ben IV. Károly császárral ő tárgyalt. Csatkán a pálosok számára kolostort alapított. Megh. 1367. V. ö. *Pór*, Nagy Lajos király; *Csoma* J., K. Miklós nádor címere (Turul XXI. évf.).

Kont, 1. *Gyula*, fizikus, felső kereskedelmi iskolai tanár, szül. Budapesten 1851 jan. 8., megh. u. o. 1904 ápr. 12. Különösen a hangtannal foglalkozott, melynek körébe tartozó több értekezést írt. Ilyen: Unmittelbare manometrische Flammen (Poggendorffs Annalen, 151. kötet). Említésre méltó a Budapesti Szemlében megjelent dolgozata: *A látás megtanulása*. Több fizikai tankönyvet is írt. — Özvegye, szül. *Földesi* Klára, fővárosi polgári iskolai tanítónő, szül. Tatan 1869 szept. 5. Művei: *Gazdaságtan polgári leányiskolák számára* (Budapest 1906, 2. kiad. 1909); *Természetrajz polgári leányiskolák számára* (2 köt., 2. kiad. u. o. 1908., e tankönyvet Fehér Jenővel együtt írta). Munkatársa e Lexikonnak, melynek háztartási cikkeit írja.

2. *K. Ignác*, irodalomtörténetíró, szül. Téten (Győr vm.) 1856 okt. 27., megh. Párisban 1912 dec. 22. Tanulmányait Győrött, Bécsben és Budapesten elvégezve, további kiképzés végett 1882. Párisba ment. A következő évben az auxerrei kollégium tanára lett, majd 1886. letéve a francia doktorátust, fölváltva több vidéki városban tanított, mígnem 1892. Párisba helyezték át, hol 1893-tól a Collège Rollinben tanárkodott. A párisi egyetemen (Sorbonne) 1902 óta mint magántanár, 1907 óta mint rendkívüli tanár előadásokat tartott a magyar nyelvből és irodalomból. Három nyelven írt tudományos dolgozatokat: magyarul, németül, franciául; eleinte a klasszikus filológiát, később a német irodalomtörténetet, végre 1896-tól kezdve a magyar irodalomtörténetet művelte többnyire francia nyelven. Számos dolgozatban ismertette a magyar költészetet és legkiválóbb művelőit (Vörösmarty, Arany, Gyulai, Szász Károly, Lévay) s különös kedvvel a modern Magyarország viszonyait és irodalmát. Munkásságát méltányolták mind a magyar, mind a francia irodalmi körök; a Kisfaludy- és a Petőfi-Társaság megválasztotta tagjául, a francia akadémia pedig két munkáját megkoszorúzta. Nagy terjedelmű munkásságából kiemelendők: Lessing et l'antiquité (Paris 1894); La Hongrie littéraire et scientifique (1896); Histoire de la littérature hongroise (1900); Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1902, a francia szellem hatásának kimutatása a magyar irodalomra, K. legönállóbb tudományos becsű munkája); Littérature hongroise d'aujourd'hui (1908); Geschichte der ungarischen Literatur (1908); Bibliographie française de la Hongrie 1521—1910 (1913, K. legértékesebb alkotása, a magyar vonatkozású francia munkák és dolgozatok jegyzéke). V. ö. *Heinrich* Gusztáv terjedelmes nekrológját (Egyetemes Philologiai Közlöny 1913) és utódának, L. Eisenmann-nak méltatását a Revue internationale de l'Enseignement 1914 márc. 15. számában.

Kontagiózus (lat.) a. m. fertőző, ragályos, ragadós.

Kontágium (lat.), l. *Contagium*.

Kontakt-ásvány. Ott, ahol az eruptiv magma érintkezésbe kerül a már szilárd földkéreggel (a mellékkőzettel), a magma behatása folytán bizonyos ásványok keletkeznek. A föld felületére kiömlő láva inkább csak megpörköli a mellékkőzetet, a föld mélyében a mélységbeli (intruziv) kőzetek a mellékkőzetet átkristályosítják: a tiszta

mészkőből márvány lesz, az agyagos mészkőben és a márgában alumoszilikátok (andaluzit, szillimanit), v. kalcium-alumoszilikátok (gránát, idokrász, augit), v. tiszta kalciumszilikátok (wollastonit) keletkeznek. A K.-telepek a leggazdagabb ásványlelőhelyek. A kontaktuson gyakran lecsapódnak a mélységből felemelkedő érces anyagok és hatalmas kontaktérctelepek jönnek létre. Az egész világ egyik leggazdagabb kontakt-ásvány lelőhelye (egyúttal kontakt-vasérctelepe) hazánkban Krassó-Szörény vmegyében a Németbogsántól egész Uj-Moldováig tartó vonulatban a gránodiorit (banatit) és jurakorú mészkő érintkezésénél van. L. még *Metamorfózis.*

Kontakt-elmélet. Alessandro *Volta* ama tapasztalat alapján, hogy két különböző fém érintkezése után azokon ellentétes elektromosság mutatható ki, azt állította, hogy a puszta érintkezés az elektromosság forrása. Ezen ú. n. K. ellentétben van az energia megmaradásának elvével. Ehelyett most a vezetők kémiai behatását tekintik az elektromosság forrásának.

Kontaktgoniométer vagy érintkezési goniométer, l. *Goniométer.*

Kontakt-ingerek, l. *Érintési ingerek.*

Kontaktus *(contactus,* lat.) a. m. érintkezés, érintés. L. *Galvanizmus, Érintés* és *Érintkezési szerkezetek.*

Kontaminál (lat.) a. m. két dolgot egymáshoz érint, egybeolvaszt, összetákol. Igy nevezték a római vígjátékíróknak azt az eljárását, hogy két görög darabot egy harmadikká olvasztottak össze. Továbbá: bemocskol, bepiszkol, beszennyez tulajdonképeni és átvitt értelemben. *Kontaminálás* (kontamináció) egybeolvasztás, összetákolás; beszennyezés.

Kontár, eredetileg a céhek korában a céheken kívül állott iparosok voltak, kik nem birtak megfelelő képesítéssel a mesterség űzésére. Jelenleg általában a tanulatlan iparost értik alatta, ezzel szemben törekszenek a kisiparosok a képesítési kényszert kiterjeszteni.

Kontemnál (lat.) a. m. megvet, lenéz.

Kontempláció *(contemplatio,* lat.) a. m. szemlélődés, szemlélődő gondolkozás; főleg a belsőre irányuló gondolkodás; innen *kontemplativ:* szemlélődő, *kontemplál,* szemlélődik, gondolkozik, megfontol. Ellentéte: a cselekvésre irányuló gondolkodás. A misztikus K. Istent a lélekben mintegy szemléli.

Kontentiv-kötés, l. *Rögzítő kötés.*

Kontestál (lat.) a. m. valamit kétségbe von, továbbá megtámad, megrohan.

Kontextus (lat.) a. m. összeszövés, beszédbeli összefüggés, szöveg (textus).

Konti *József,* lengyel származású magyar operettkomponista és karmester, született Varsóban 1852., megh. Budapesten 1905 okt. 23. Egy vagyonosabb nagybátyja költségén végezte el a bécsi konzervatoriumot, Nikisch Arturral egy időben. Előbb Dessoffnál, majd Siemandlnál tanult összhangzattant, későbben Suppé Ferenc oldalán képezte magát a gyakorlati, főleg pedig a szinpadi zenében. Suppéval együtt dolgozott és a híres zeneszerző kedvenc tanítványa volt. 1872-ben a salzburgi szinházhoz került, még német névvel, mint Kohn József, másodhegedűsnek. Salzburgban került szinre első operettje A vadászok c. 1876-ban Debreczenben lett karmester Mándoky Béla szintársulatánál, 1878. Kolozsvárra került, 1884. a pesti Népszinházhoz Erkel Elek mellé, kinek halála után 1893. lett a Népszinház első karmestere, 1903. a Királyszinházhoz szerződtette Beöthy László. Művei mestermunkák a maguk genrejában: *Eleven ördög, Királyfogás, Suhanc, Kópé, A citerás, Talmi hercegnő* (Makai Emil és Kövesi Albert szövegére 1898); *Fecskék* (Pásztor Árpád szövegére, 1904). Ez az utolsó műve a Király-Szinházban került szinre, a többi a Népszinházban, a legtöbb Blaha Lujzával a főszerepben.

Kontiguitás *(contiguitas,* latin), érintkezés, szomszédság. A nemzetk. jogban l. *Contiguité.*

Kontinens *(continens,* új-lat.), a. m. szárazföld v. világrész. A fizikai földrajzban K.-eknek veszszük a földkéregnek azokat a nagyobb terjedelmű darabjait, amelyek mintegy 4000 m.-rel magasabban vannak, mint az oceáni fenekek s azért legnagyobb részük szárazföld. Ezek a kéregrészek abban is különböznek az oceáni fenéktől, hogy rajtuk a földkéreg állandó mozgásban van, ezen képződnek a hegyek. Ma a következő K.-eket különböztetjük meg: 1. *Eurázia* (Európa és Ázsia); 2. *Áfrika,* 3. *Ausztrália,* 4. *Észak-Amerika,* 5. *Dél-Amerika,* 6. *Antarktisz.* A K.-nek a tengerszin és a 200 m. mélység közé eső részét nevezzük a K. talapzatának (continental shelf). Az ebből kiemelkedő szigetek tehát még a K.-hez tartoznak, *kontinentális szigetek.* Vannak azonban nagy mélységekből izoláltan előbukkanó szigetek is. Az angolok K. alatt a szigetországgal szemben Európát értik.

Kontinentális *(continentalis)* a. m. a *kontinenshez* (l. o.) tartozó.

Kontinentális éghajlat, l. *Éghajlat.*

Kontinentális szigetek, l. *Kontinens.*

Kontinentális zár *(Blocus continental).* Napoleonnak 1806 nov. 21. Berlinben kiadott rendelete, melyben szigoruan eltiltott minden közlekedést, kereskedést és levelezést a Brit-szigetekkel s a francia csapatoktól megszállott országokban minden angol alattvalót hadifogolynak, azok vagyonát pedig hadizsákmánynak nyilvánította. A K.-ral Napoleon halálos csapást akart mérni Angliára, mely szigeti helyzeténél fogva egyedül dacolt vele. Az angol kormány viszont hadi zsákmánynak jelentette ki a francia hajókat és blokád alá helyezte az Ems, Weser és Elbe torkolat vidékét. Napoleon a *tilsiti* békében (1807 júl. 7. és 9.) Poroszországgal és Oroszországgal is elfogadtatta a K.-t, melyhez nemsokára *Dánia* és *Spanyolország* is (1807 okt.) hozzájárultak, *Ausztria* pedig 1808 febr. fogadta el. Csak *Portugália* ellenkezett Napoleon akaratával, mert kereskedelme teljesen az angolok kezében volt. Ezért Napoleon 1807 végén Junot vezetése alatt sereget küldött ide, mely elől a királyi család Braziliába menekült. A K.-t azonban lehetetlen volt teljesen végrehajtani, mert óriási károkat okozott azoknak az államoknak, melyek Anglia közvetítő kereskedelmét nem tudták nélkülözni. Igy első sorban Hollandia károsodott legjobban,

miért is királya. *Bonaparte Lajos* elnézte, hogy amerikai és görög hajók angol árukat csempésztek országába. Ezért Napoleon megfosztotta őt trónjától s Hollandiát Franciaországhoz csatolta 1810. A K. hathatósabb végrehajtása céljából Napoleon ezután a Hanza-városokat is bekebelezte az Északi-tenger egész partvidékével együtt. De a legszigorúbb rendeletekkel sem lehetett a csempész-kereskedést megakadályozni, azért Napoleon 1811 óta maga adott néhány kereskedőnek engedelmet (licence), hogy angol árukat francia kikötőkbe hozhassanak, azzal a feltétellel, hogy megfelelő értékű francia gyártmányt visznek Angliába. Bár ezen engedélynek osztogatásából és az angol árúk elkobzásából Napoleon száz millió frank jövedelemhez jutott, végeredményben mégis a maga és szövetségeseinek alattvalóit sujtotta e teljesen célttévesztett rendelkezéssel. A K. erőszakolása azonfelül Napoleont folyton újabb háborúkra és hódításokra késztette, melyek végre is kimerítették erejét és bukását okoztak. V. ö. *Hitzigrath*, Hamburg und die Kontinentalsperre (Hamburg 1900); *Hoeniger*, Die Kontinentalsperre und ihre Einwirkungen auf Deutschland (Berlin 1905).

Kontinentalizmus, az amerikai Egyesült-Államoktól megindított gazdasági mozgalom, mely Észak-Amerika egész szárazföldjét, tehát *Kanadát* és *Brit-Amerikát* is közös gazdasági érdekkörbe akarja vonni Európával szemben. A K. érdekeit szolgálja az Uniónak Kanadával 1911. kötött kereskedelmi szerződése.

Kontingens (*contingens*, lat.), a. m. illető. Államok szövetségében a háború esetén minden egyes állam által a közösen viselendő háborúra kiállítandó hadi erő. A magyar védtörv. szerint az egyes sorozójárásokra kivetett ujoncjutalék. Az *egyenes adók* sorában a földadónál és az általános kereseti adónál törvényhozásilag megállapított és az egyes adókötelesek között felosztandó az a főösszeg, amelynél magasabban az adó az ország egész területén ki nem vethető. Hazánkban a földadónál ez a maximális főösszeg 74 millió K. *Szeszadónál* K. alatt azt a meghatározott szeszmennyiséget értjük, mely kisebb adótétel mellett termelhető, szemben az *ex-K.*-sel, mely magasabb adótétel alá esik. Itt a K. nagysága évről-évre állapíttatik meg; az 1913—1914. évi termelési időszakban 808,701 hl. volt. L. még *Adókontingens* és *Adóigazgatás*.

Kontingentálás, a bankjegyforgalomnak, v. legalább a nem fedezett bankjegyeknek bizonyos meghatározott mennyiségre való korlátozása. L. még *Kontingens*.

Kontinuáció (*continuatio*, lat.), folytatás. Igazi jelentése összefüggés. *Kontinuál*, folytat.

Kontinuitás (*continuitas*, lat.), l. *Folytonosság*.

Kontinuum (*continuum*, lat.) a. m. folytonos, összefüggő dolog. L. *Folytonosság*.

Kontó (ol. *conto*), l. *Számla*.

Kontokorrent (ol. *conto corrente*) a. m. folyószámla (l. o.).

Konto loro (ol. *conto loro*), l. *Konto mio*.

Konto mio (olasz. *conto mio*) a. m. az én számlám. A könyvvitelben ezzel kapcsolatosan előfordul a *konto nostro* a. m. a mi számlánk, *konto suo* a. m. az ő számlája és *konto loro* a. m. az ő számlájuk. Ezekre a megkülönböztetésekre a könyvvitelben akkor van szükség, ha üzletfelünkkel oly kétoldalú összeköttetésben vagyunk, melynek alapján kölcsönösen történnek megbizások. Mivel pedig a megbizás folytán kötött ügyletnél a bizományos könyvelése a mérvadó s a megbizó csak megfelelően utána könyvel, a kétoldalú megbizásoknál külön kell választani azokat a tételeket, melyeket üzletfelünk végzett a mi, ill. mi végeztünk az üzletfelünk megbizásából. Ez a különválasztás nemcsak az ügyletek megkülönböztetése céljából történik, hanem azért is, mert ez az elszámolás alapja a jutalékok kiszámításának. Különösen fontos az ügyleteknek két számlán való vezetése, ha az üzletfelünk külföldi, mert ilyenkor az egyik számlát külföldi valutában kell vezetni. Amikor tehát könyveinkben azokat a tételeket tartjuk nyilván, melyeket ügyfelünk hajtott végre megbizásunkból, nem teszünk egyebet, mint az ügyfelünknél *részünkre vezetett számlát* (az én számlám ő nála *konto mio*, vagy a mi számlánk ő nála *konto nostro*) megfelelően bemásoljuk könyveinkbe. Az ügyfelünk nevén vezetett másik számlában az általunk kötött ügyleteket tartjuk nyilván, ez tehát az *ő számlája* nálunk (konto suo) vagy az *ő számlájuk* nálunk (konto loro). Ezek szerint a K.-n és nostrón a bizományos könyvelése alapján könyvelünk, a jutalék és költségmegtérítés a bizományost illeti és az elszámolás alapja a bizományos valutája, míg a konto suón és lorón mi könyvelünk mint bizományosok, a jutalék és költség bennünket illet meg, az elszámolás pedig belföldi valutában történik.

Konto nostro (ol. *conto nostro*), l. *Konto mio*.

Kontorzió (*contorsio*, késői lat.), megcsavarás, elcsavarás, megfordítás.

Konto suo (olasz. *conto suo*), l. *Konto mio*.

Kontra (*contra*, lat.) a. m. ellen. A kártyajáték egyik műszava, mellyel a játékos kijelenti, hogy nem engedi a játékot a felvevő által megnyerni. A K. bemondása a tét megkétszerezésével jár. Ha a felvevő jónak látja a lapját, «*rekontrá*»-t mond, mi a K. tétjét kétszerezi. A K.-zó az alsósban akkor is nyer, ha a játékossal egyenlő pontszáma van; ellenben a tarokkjátékban, ahol egyenlő pontszám esetén a felvevő kétszeresen fizet, mindig annak kell egy pontszámmal többet összehoznia, akié az utolsó szó. Tehát egyenlő pontszám esetén egyszerű játéknál a felvevő, kontránál a kontrázó, rekontránál a rekontrázó az esedékes összeg kétszeresét fizeti.

Kontra-alt, énekhang, amelynek átlagos terjedelme: kis e—e^2.

Kontraband (franc. *contrebande*) a. m. csempészet, dugárú, hadi dugárú.

Kontradikció (lat.), l. *Contradictio*.

Kontradiktorius (lat.), ellenmondó; két oly ítélet K., mely közül az egyik azt igenli, amit a másik tagad. Mindkettő nem lehet téves, az egyik okvetetlenül igaz. Ez az ú. n. kizárt harmadik elve (principium exclusi tertii). Két fogalom is lehet K., pl. kör — nem kör. (L. még *Contradictio*.) — *K. eljárás* oly peres eljárás, amelyben a határozathozatalt a feleknek tárgyaláson történő meghallgatása előzi meg.

Kontrafagót, l. *Fagót* és *Fuvóhangszerek.*

Kontrahál (lat.) a. m. összehúz, megköt, megállapít, különösen szerződést; innen *kontrahensek* a szerződő felek, kontraktus (contractus, lat.) a. m. szerződés.

Kontraindikáció *(contraindicatio,* lat.) a. m. ellenjavallat. Orvosi kifejezés az olyan körülmények, állapot vagy tünetek megjelölésére, amelyeknél valamely egyébként szükséges gyógyszeres vagy műtéti beavatkozás ártalmas.

Kontrajáték, ritkábban játszott német kártyajáték, melyet négyen játszanak 24 lappal; a heteseket és nyolcasokat kiveszik a játszmából.

Kontrajervagyökér (növ.), l. *Dorstenia.*

Kontrakció *(contractio,* lat.) a. m. összevonás, összehúzás; valamely test engedékenyebb részeinek összehúzása, ellentétben az expanzióval. — *A nyelvtanban* összevonás (gör. *szinerézis),* a *dierézis* (l. o.) ellentéte. — *Geológiai* értelemben: összehúzódás, zsugorodás. Igy pl. tapasztalható hevenfolyó lávák kihülése alkalmával a K., amikor is a láva tömege rendesen párhuzamosan a felszinnel, valamint merőlegesen reá megreped, elválik; ezek a K. folytán előálló lithoklázisok. K.-ról szólunk az egész föld fokozatos kihülése alkalmából is. Az ekkor beálló térfogatkisebbedés K. néven említtetik. Ebből kifolyólag kénytelen a föld periferiális, már régebben megszilárdult kérge gyűrődéseket elszenvedni, s ez utóbbiakat általában az ú. n. *kontrakciós elmélettel* magyarázzuk meg.

Kontrakcionisták, l. *Inflacionisták.*

Kontraktilitás *(contractilitas,* lat.) a. m. összehúzódó képesség, az élő sejtek egy részének az a képessége, hogy megfelelő ingerekre alakját meg tudja változtatni, illetőleg valamelyik irányban hosszát meg tudja változtatni. Elsősorban az izomsejtek kontraktilisek, de más sejtek is, pl. a fehérvérsejtek, endotél sejtek stb. Az alsóbbrangú szervezeteknél a K. még általánosabb.

Kontraktor (lat.), újabban egyes iparágakban, pl. a konfekcióban oly munkaviszony fejlődött ki, hogy a gyáros sem a munkásokkal, sem a közvetítőkkel nem áll összeköttetésben, hanem egyszerűen egy tőkegazdag egyénnel szerződik, ki vállalkozik a kész munkák szállítására.

Kontraktualisták *(decimalistae,censualistae),* igy nevezték 1848 előtt Horvátországban azokat a nem nemeseket, kik paraszttelkeket birtak s azokért nem úrberi tartozásokat, hanem katonai szolgálatokat teljesítettek. Országos felkelésben (insurrectio) banderialisták név alatt részt venni tartoztak. Minthogy a többi úrbéresektől csak a szolgáltatás különös természete által különböztek, s egyebekben az úrbéri rendeleteknek voltak alávetve, úrbéreseknek tekintendők.

Kontraktura (lat.), l. *Contractura.*

Kontraktus *(contractus,* lat.) a. m. szerződés.

Kontralaterális (lat.), l. *Homolaterális.*

Kontramars (franc. *contre-marche),* ezelőtt a csapat felállítási arcvonalának akkénti hátrafelé való fordítása, hogy az új felállításban is a csapatok és ezek osztagai ugyanazon sorrendben álljanak a jobb szárnytól a bal felé, amely sorrendben azelőtt állottak; ezt a mozdulatot most már nem alkalmazzák, azelőtt azonban, zavarok kikerülése végett, harctéren csakis K.-sal vetettek hátrafelé arcot akkor, ha az új felállításban harcolni is kellett, mint pl. ha a seregrész hátulról támadtatott meg.

Kontra-oktáva a zenében a C, D, E, F, G, A, H betükkel (vagy így: ₁C, ₁D, ₁E stb.) jelzett hangokat öleli fel.

Kontrapozició (lat.), a logikában az itélet megfordítása (alany lesz állítmánnyá, állítmány alannyá, l. *Konverzió),* de egyszersmind az ítélet minősége is megváltozik (állító lesz tagadóvá és megfordítva) pl.: Minden ember halandó, tehát a halhatatlan nem ember.

Kontraremonstránsok, l. *Arminiánusok.*

Kontraszignálás (lat.) a. m. ellenjegyzés (l. o.).

Kontraszt (franc. *contraste)* a. m. ellentét. A művészi hatáskeltés egyik fontos eszköze. Olyankor érvényesül, midőn mennyiség v. minőség szempontjából nagyon különböző, sőt éppen ellentétes ingerek egyidejüleg, v. közvetlenül egymás után hatnak ránk. A fokozatos, lassú átmenetel és közvetítés helyett elénk álló K. élénk, izgató, változatosságot nyujtó s a dolgok jelentőségét kiemelő hatású. L. még *Ellentét* és *Antitézis.* — *K. a színérzésben* (szimultán és szukcessziv), az a jelenség, hogy a látószervet egyidőben v. egymás után érő színingerek a keletkező érzéseket kölcsönösen befolyásolják. L. még *Látás.*

Kontrasztszinek v. *ellentétes színek,* amelyek egymást fehérré egészítik ki, tehát azonosak a kiegészítő v. complémentaire-szinekkel (l. o.).

Kontratalmudisták *(Frankisták),* l. *Frank,*7.

Kontratenor, a zenében voltakép egyértelmű az *alt*-tal. A XV. sz.-ig a tenorral szembe állított szólamok közül a magasabbat nevezték K. altusnak (a mai alt), a mélyebbet K. basszus-nak (a mai basszus).

Kontravegyérték, l. *Vegyérték.*

Kontravenció (új-lat.) a. m. kihágás. — *Kontravencionalizáció* a vétségnek kihágássá való átminősítése; nálunk ismeretlen.

Kontraverzió (késői lat.), szembefordulás, ellenkező oldalra fordulás.

Kontrázás, l. *Kontra.*

Kontrektáció-elmélet, l. *Abláció-elmélet* és *Apprehensio.*

Kontribució *(contributio,* lat.), az ellenséges lakosságra kivetett hadi sarc. *Kontribuens* a. m. adófizető, *kontribuál* a. m. adózik, hozzájárul. K. alatt hazánkban 1848-ig a jobbágytelkek után fizetett adót értették.

Kontroverzia (lat.) a. m. vita, vitás kérdés.

Kontsky, 1. *Anton de,* zongoraművész, szül. 1817 okt. 27. Krakóban, megh. 1899 dec. 2. Szent-Pétervárt. Bejárta az egész világot. Szalonkompoziciói közül rendkivül népszerű volt a Le réveil du lion c. caprice. Operái: Les deux distraits (1822); Le sultan de Zanzibar. — 2. *K., Apollinary,* hegedűművész, szül. 1825 okt. 23. Varsóban, megh. u. o. 1879 jún. 29. Paganini tanítványa is volt. 1861-ben a varsói konzervatórium igazgatója lett.

Kontumácia (lat.), l. *Contumacia.*

Kontúr (franc. *contour),* a. m. valamely tárgynak a körvonala, l. *Contour* és *Körvonal.*

A NAGY LEXIKON

XI. kötetének munkatársai.

Ágner Lajos dr. (keleti nyelvek).
Ákos István (gyógypedagógia).
Alapi Gyula (Komárom vármegye története).
Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
Alexander Bernát dr. (filozófia).
Alexics György dr. (román nyelv és irodalom).
Angyal Pál dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Antal Géza dr. (holland nyelv és irodalom).
Bakó Gábor (rovartan).
Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
Bálint Rezső dr. (belgyógyászat).
Balla Károly (belmunkatárs).
Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
Ballai Károly (pedagógia).
Balog Emil (hegyi vasutak).
Balogh Lóránd (építészet).
Bánki Donát (aviatika).
Bartha Richárd dr. (magánjog).
Bartucz Lajos dr. (antropológia).
Béldy Mihály (csendőrség).
Bénárd Emil dr. (közjog, magánjog).
Benczúr Elek (rovartan).
Benedict Henrik dr. (belső betegségek).
Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
Bodnár Gyula dr. (térképek).
Bonkáló Sándor dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Börcsök Andor dr. (birtokrendezés).
Braun Róbert dr. (szociológia).
Breit József (hadtudomány).
Breuer Szilárd (tűzoltás).
Bund Károly (erdészet).
Cholnoky Jenő dr. (ált. és leíró földrajz).
Colas Károly báró (boszniai ügyek).
Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
Császár Károly dr. (magánjog, jogi életrajzok).
Csemez József (fizika).
Csengeri János dr. (klasszika filológia).
Cserjesi Károly (sport és játékok).
Csiky Lajos (ref. teológia és egyházi ügyek).
Czakó Adolf (anyagvizsgálat).
Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
Dalmady Zoltán dr. (fizikai gyógyítás).
Dán Leó (szűcsipar).
Degré Alajos dr. (büntetőjog).
Demény Károly (posta- és távirda-ügy).
Divald Kornél (iparművészet.)
Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
Eber László dr. (művészettörténet).
Edvi Illés Aladár (vas- és fémipar).
Edvi Illés Károly (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Ekkert László dr. (kémia).
Entz Béla dr. (kórboncolástan, bakteriológia).
Erdős József dr. (ref. teológia).
Ernyey József (etnográfia).
Fellner Frigyes dr. (közgazdaság).
Ferenczi Zoltán dr. (könyvtárügy).
Ferentzy József dr. (techn. kémia).
Feyér Gyula (fűtés, gáz- és vízvezeték).
Fiók Károly dr. (szanszkrit).
Fodor Gyula (zenetörténet).
Földváry Béla dr. (belmunkatárs).
Frisch Ármin dr. (héber teológia és irodalom).
Gaár Vilmos dr. (polgári perrendtartás).
Gábor Gyula dr. (magyar jogtörténet).
Galócsy Árpád (bányászat és kohászat).
Gálos Kálmán (idegenforgalom).
Gálos Rezső dr. (német irodalom).
Gáti Béla (elektrotechnika).
Gaul Károly id. (faipar).
Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
Gebhardt Ferenc dr. (orvosi történelem, életrajzok).
Gelléri Mór (kiállítások).
Geréb József dr. (ókori történet).
Gerevich Tibor dr. (művészettörténet).
Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
Gorka Sándor dr. (állattan).
Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
Görög Samu dr. (keresk. számtan).
Görög Sándor (vasútépítés).
Gragger Róbert dr. (német irodalom).
Gulyás Pál dr. (francia nyelv és irodalom).
Győry István dr. (kertészet).
Győry Lóránd dr. (mezőgazd. politika).
Halász Gyula (leíró földrajz).
Hankó Béla dr. (állattan).
Hankóczy Jenő (gazdasági cikkek).
Harmat Mór (könyvelés).
Heil Fausztin dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Heim Pál dr. (gyermekorvostan).
Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
Hennyey Vilmos dr. (postaügy).
Hets Béla (katonai bünt. perrendtartás).
Hothauser Imre dr. (magánjog).
Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).

Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).
Hortobágyi Béla dr. (fiziológia).
Horváth Cyrill dr. (magyar irodalomtörténet).
Horváth Mihály dr. (testegyenészet).
Hutyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
Illés József dr. (jogtörténet).
Jacubovich Emil (paleográfia).
Jalsoviczky Géza (gépészet).
Jánosi Béla dr. (esztetika).
Jászay-Horváth Elemér (belmunkatárs).
Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).
Kadocsa Gyula (rovartan).
Kallós Ede dr. (görög és latin mitológia).
Kaposi József (egyes cikkek).
Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
Keller Arnold (vasútépítés).
Kemény Ferenc (békemozgalom).
Kemény György dr. (leiró földrajz).
Kenessey Kálmán (belvízi hajózás).
Kerekes I. Zoltán (ált. földrajz),
Kerékgyártó György (szerszámok és szerszámgépek).
Kérészy Zoltán dr. (egyházjog).
Kiss Géza dr. (római jog).
Kiss Gyula (lósport).
Klein Gyula dr. (ipari növények).
Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
Klimes Gyula (államszámvitel).
Klug Péter (gyógypedagógia).
Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).
Kollarits Béla dr. (bőrgyógyászat).
Komin János dr. (pénzügyi jog).
Kont Gyuláné (háztartás).
Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
Kovács Antal (méhészet).
Kovács Zoltán (szerkesztő).
Kőrösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
Kőrösi Henrik (tanügy és iskolai közigazgatás).
Kőrösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
Kunos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
Landgraf János (halászat).
Láng Nándor dr. (archeológia).
Lányi Bertalan dr. (bányajog és hitbizományok).
Lányi Márton dr. (magánjog).
Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
Lengyel Aurél dr. (büntetőjog).
Lévay Ede dr. (matematika).
Liffa Aurél dr. (ásványtan).
Lóczy Lajos (geológia).
Lukinich Imre dr. (vármegyék története).
Lyka Károly (magyar művészettörténet).
Mágocsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
Magyar Lajos dr. (katonai egészségügy).
Mahler Ede dr. (assziriológia és egyptológia).
Mangold Béla Kolos (ruházkodás).
Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
Márffy Ede dr. ifj. (pénzügyi jog).
Márki Sándor dr. (magyar történelem).
Markó Viktor dr. (belgyógyászat).
Marschalkó János dr. (magánjog, birós. ügyvitel).
Márton Lajos dr. (ősrégészet).
Massány Ernő dr. (léghajózás.)
Masznyik Endre dr. (ág. ev. teológia és egyházi ügyek).

Mauritz Béla dr. (ásványtan, petrográfia).
Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek)
Mendelényi László dr. (büntetőjog).
Meszlényi Artur dr. (magánjog).
Mihailich Győző dr. (hídépítészet).
Milleker Rezső dr. (leíró földrajz).
Mocskonyi Károly (vasúti forgalmi ügyek).
Moesz Gusztáv dr. (alsóbbrendű növények).
Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
Molnár István, rudinai (pomológia).
Muraközy Károly dr. (árúismeret).
Nagy Ernő dr. (közjog).
Nagy Géza (magyar történelem).
Nagy József dr. (pedagógia).
Nagy László dr. (anatómia).
Nagy László (pedagógia).
Nagy Sándor (grafológia).
Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
Novák Sándor ifj. (kereskedelem és bankügy).
Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
Pálfy Mór dr. (bányászati geológia).
Panian Ernő (horvát ügyek).
Papp Károly dr. (geológiai életrajzok, paleontológia).
Páter Béla dr. (gazd. növénytan).
Paunz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbajok).
Pekár Mihály dr. (fiziológia).
Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
Petrik Lajos (agyagipar).
Petrovics Elek dr. (közigazgatási jog).
Pettenkofer Sándor (borászat).
Pfann József dr. (katonai egészségügy).
Picker Rezső dr. (urológia).
Plósz Béla dr. (állatorv. sebészet).
Pogány Kálmán dr. (külf. modern művészet).
Polner Ödön dr. (közjog).
Poór Jakab (biztositásügy).
Popovits Iván (szerb nyelv és irodalom).
Preisich Kornél dr. (fertőzőbajok).
Raab Alajos (kertészet).
Radnai Mihály (nyomdászat).
Rátz István dr. (állatorv. kórbonctan).
Rédey Miklós (közrendészet).
Rejtő Sándor (szövő- és papiripar).
Reményi Ferenc (haditengerészet).
Rényi József dr. (közigazgatási jog).
Réthly Antal dr. (leíró földrajz).
Réthy László dr. (éremtan).
Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
Révész Mihály (szocializmus).
Rex Sándor dr. (kémia).
Ring Izsó (vasúti forgalom).
Róbert Ödön dr. (vasúti földrajz és történelem).
Romy Béla dr. (egyes cikkek).
Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
Rózsa Dezső dr. (angol nyelv és irodalom).
Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
Ruffy Pál (gyermekvédelem).
Sajó Elemér (vízépítészet és kulturmérnökség).
Sávoly Mihály (vasúti vontatás).
Schafarzik Ferenc dr. (ált. geológia).
Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
Schiller Bódog dr. † (magyar és egy. jogtörténet).
Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).

Scholtz Kornél dr. (szemészet).
Schréter Zoltán dr. (geológia, paleontológia).
Sebestyén Gyula dr. (magyar történelem).
Segesváry Ferenc (motoros kocsik).
Seltmann Rezső dr. (világtörténet).
Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
Siklós Albert dr. (hangszerek).
Siklóssy László dr. (gyüjtés).
Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
Solymossy Sándor dr. (etnológia és folklore).
Straub Sándor (elektrotechnika).
Strausz Adolf (bolgár nyelv és irodalom).
Streer Ede (vasúti fék és motorüzem).
Sugár Károly (vadászat).
Sulyok Imre (vasúti tarifa-ügyek).
Süle Antal (belmunkatárs).
Szabó Lajos (vasúti ismeretek).
Szabó Márton dr. (Kis-Küküllő vm. története).
Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia; biográfiák).
Szabolcsy Antal dr. (vasúti ismeretek).
Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
Szana Sándor dr. (gyermekhigiéne).
Szegő Ernő dr. (tőzsdeügyek).
Székely István dr. (bibliai tudományok).
Székely Izsó (vasúti biztosító berendezések).
Szende Gyula dr. (világtörténet).
Szerbák Elek dr. (vasúti jóléti intézmények).
Sziklay János dr. (belmunkatárs).
Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
Szinnyei József dr. (belső betegségek).
Szladits Károly dr. (magánjog).
Szőts Gyula (magyar történelem).
Szterényi József (iparügy).
Sztrókay István (kis- és elektromos vasutak).
Szundy Károly (közművelődési egyesületek).
Szüts Andor dr. (állattan).
Takács Zoltán dr. (kínai és japáni művészet).
Térfi Gyula dr. (szakszerkesztő; polgári perrendtartás, bírói szervezet).
Thienemann Tivadar dr. (német irodalom).
Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
Tonelli Sándor dr. (közgazdaság).
Turóczy-Trosztler József dr. (német irodalom).
Tuzson János dr. (növénytani rendszertan).
Vámossy Zoltán dr. (gyógyszerisme, méregtan).
Varsányi Emil dr. (malomipar).
Vágó Béla (vasúti ismeretek).
Vágó József (tőzsde-ügy).
Verebélyi Tibor dr. (sebészet).
Veress Endre dr. (magyar történelem).
Vértesy Jenő dr. (színészet).
Vész Béla (vasúti felépítmény).
Víg Albert (iparoktatás).
Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
Vladár Endre (gazdasági gépészet).
Vörös Sándor (gazdasági üzemtan, gazd. irodalom).
Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
Weber Arthur dr. (német irodalom).
Wellmann Oszkár dr. (állattenyésztés).
Wodetzky József dr. (csillagászat).
Záborszky István dr. (szülészet, nőgyógyászat).
Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
Zelovich Kornél (vasúti műszaki tárgyak).
Zimmermann Ágoston dr. (állatorvostan).

A XI. kötet illusztrációi és mellékletei.

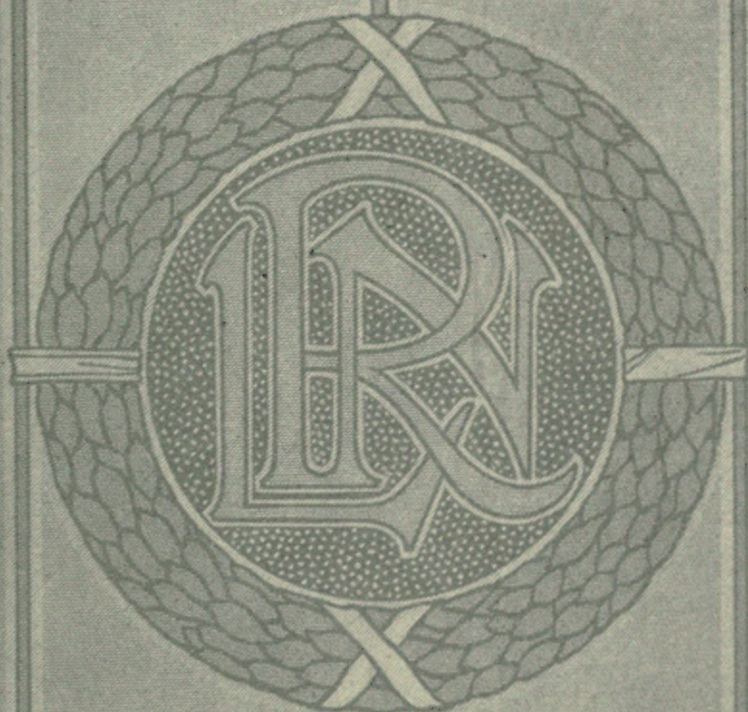
A) Képmellékletek és térképek.

B) Szövegmelléklet.

C) Szövegképek.

GOTTERMAYER KÖNYVKÖTŐ MŰINT. BUDAPEST.